DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

GÜLRU NECİPOĞLU

SİNAN ÇAĞI

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MİMARÎ KÜLTÜR

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GÜLRU NECİPOĞLU

1986'da Harvard Üniversitesi Sanat ve Mimarlık Tarihi Bölümü'nden doktorasını alan ve 1987 yılında aynı bölümde yardımcı doçent olarak ders vermeye başlayan Necipoğlu, 1993'ten bu yana Harvard'da Ağa Han İslâm Sanatı Kürsüsü Profesörü ve Ağa Han İslâm Mimarîsi Programı'nın direktörlüğünü yapmaktadır. Hollanda'da Brill Yayınevi tarafından yayınlanan *Muqarnas: An Annual on the Visual Cultures the Islamic World* ile birlikte, *Studies and Sources in Islamic Art and Architecture: Supplements to Muqarnas* adlı süreli yayınların da editörü olan yazarın kitapları arasında *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (1991) [Türkçe çeviri: *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimarî, Tören ve İktidar* (2007)]; *The Topkapı Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture* (1995) [Farsça çeviri, *Handasa va Tazyîn dar Mi'mârî-yi Islâmî: Tomar-i Topkapı* (1379)]; ve *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (2005, 2011) bulunmaktadır.

Necipoğlu'nun kitaplarından *The Topkapı Scroll* Albert Hourani ve Spiro Kostof kitap ödüllerine, *The Age of Sinan* ise Fuat Köprülü kitap ödülü ve Albert Hourani kitap mansiyon ödülüne lâyık görülmüştür.

Yazarın makaleleri Osmanlı görsel kültürü; İslâm sanatı ve mimarîsi üzerine karşılaştırmalı çalışmalar (Osmanlı, Timurlu, Safevi ve Babürlü); Doğu-Batı kültürlerarası sanatsal etkileşimler (Bizans, Rönesans İtalyası ve Osmanlı İmparatorluğu); İslâm mimarîsinde çizimler, mimarlık pratikleri ve bezeme estetiği gibi konular içermektedir. Gülru Necipoğlu'nun İslâm sanatı ile mimarîsi alanlarının inşa edilişindeki metodolojik ve historiyografik sorunları kritik bir bakış açısından yorumlayan makaleleri de bulunmaktadır. Bunun dışında yazar, American Philosophical Society, American Academy of Arts and Sciences ve Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio'ya üye seçilmiştir.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Gülru Necipoğlu

Sinan Çağı

Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür

Çeviren **Gül Çağalı Güven**

Osmanlıca Metinlerin Transkripsiyonu **Hesna Ergün Taşkömür**

Age of Sinan

Architectural Culture in the Ottoman Empire

Bu kitap ilk olarak Reaktion Books (2005, 2011) tarafından basılmıştır.

Copyright © Gülru Necipoğlu 2005

Eserin Türkçe çevirisinde metin yeniden gözden geçirilmiş, bu süreç içinde yazar tarafından bazı yeni görüşler ve genişletilmiş Osmanlı metinleri kitaba ilâve edilmiştir.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 440

Tarih-Mimarlık Tarihi 1

ISBN: 978-605-399-308-7

Kapak **Şemsi Ahmed Paşa Külliyesi'nin Havadan Görünümü, Üsküdar.**

Kapak Fotoğrafı **Reha Günay**

1. Baskı İstanbul. Eylül 2013

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.

Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 43/A Kuştepe Şişli 34387 İstanbul

Telefon: 0212 311 52 59 - 311 52 62 • Faks: 0212 297 63 14 • Sertifika No: 11237

www.bilgiyay.com

E-posta **yayin@bilgiyay.com**

Dağıtım **dagitim@bilgiyay.com**

Yayına Hazırlayanlar **Belgin Çınar, Cem Tüzün, Fahri Aral, H. Pınar Mutlu**

Tasarım **Mehmet Ulusel**

Baskı Öncesi Hazırlık **Ofset Yapımevi, Maraton Dizgievi**

Düzelti **Remzi Abbas**

Dizin **Belgin Çınar**

Baskı Ve Cilt **Ofset Yapımevi**

Şair Sokak 4, Çağlayan Mahallesi, Kağıthane, 34410, İstanbul

Telefon: 0212 295 86 01 • Faks: 0212 295 64 55 • Sertifika No: 12326

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data

İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü Tarafından Kataloglanmıştır.

Necipoğlu, Gülru.

Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür / Gülru Necipoğlu ; Sinan'ın Eserlerinin Mimarî Çizimleri ile Fotoğrafları Arben N. Arapi ve Reha Günay ; Çeviren Gül Çağalı Güven.

P. : 117 ill. (Some Col.), 256 pict., 10 maps, 158 plans, 22 ports. ; 24x30 cm.

Includes Bibliographical References and Index.

ISBN 978-605-399-308-7

1. Sinan, Mimar. 1489 or 1490-1588 - Criticism and Interpretation. 2. Architecture, Ottoman - Turkey. 3. Islamic Architecture - Turkey. 4. Mosques - Turkey - History - 16th Century. I. Title .II. Arapi, Arben N. III. Günay, Reha. IV. Güven, Gül Çağalı.

NA1373.S5 N4319 2013

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sinan Çağı
Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür

GÜLRU NECİPOĞLU

Sinan'ın Eserlerinin Mimarî Çizimleri ile Fotoğrafları
Arben N. Arapi ve Reha Günay

Çeviren
Gül Çağalı Güven

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

TEŞEKKÜR 9
TÜRKÇE ÇEVİRİYE ÖNSÖZ 11
KISALTMALAR 13

Giriş
16. YÜZYIL BAĞLAMINDA SİNAN 15

KISIM I
KLASİK DÖNEMDE MİMARÎ HİMAYE 29

Bölüm 1
İMPARATORLUK COĞRAFYASI, TOPLUMSAL HİYERARŞİ VE OSMANLI KİMLİĞİ 31
I. Padişahlar ve Hanedanın Meşruiyet Temelleri 31
II. Oligarşik Elitin Yükselişi 41

Bölüm 2
DİN, HUKUK VE BELLEK 57
I. Cami İnşasının Dinsel ve Yasal Bağlamları 57
II. Zafer, Şan ve Âhiret Kaygısının Anıtları Olarak Vakıflar 74

Bölüm 3
MİMARÎ VE ÂDÂB KÜLTÜRÜ 91
I. Şehircilik Siyaseti 91
II. İslâmî Doğu'da ve Rönesans İtalya'sında Mimarî 99
III. Yeni Cami Estetiği ve Sinan'ın İstanbul'u 133
IV. Âdâb Kodları 153

KISIM II
BİREY VE KURUM OLARAK MİMARBAŞI 167

Bölüm 4
AZİZ ÜSTADIN PORTRESİ 169
I. Otobiyografiler ve Sinan'ın Gelişim Yılları 169
II. Sinan'ın Öz-İmgesi ve İtalyan Meslektaşlarının Biyografileri 180
III. Vakfiyesine Göre Sinan'ın Kimliği 199

Bölüm 5
MİMARÎ UYGULAMANIN KURUMSAL ÇERÇEVESİ 207
I. Hassa Mimarları Ocağı ve Şehir Mimarları 207
II. Yönetici ve Tasarımcı Olarak Mimarbaşı 217
III. İnşaat Endüstrisi 240

KISIM III
SİNAN'A ATFEDİLEN CAMİLER VE CAMİ KÜLLİYELERİNİN YORUMU 253

Bölüm 6
PADİŞAHLAR, ŞEHZÂDELER VE KIRIM HANI 255
I. Sultan I. Süleyman 255
Şehzâde Mehmed, İstanbul (1543-48) 258
Süleymaniye, İstanbul (1548-59) 276
Tekiyye el-Süleymaniyye, Şam (1554-58/59, 1566-67) 300
II. Sultan II. Selim 310
Sultaniye, Karapınar (1560-63/64, 1569-70) 314
Selimiye, Edirne (1568-74) 321
III. Sultan III. Murad 344
Muradiye, Manisa (1583-86/87, 1590) 346
IV. I. Devlet Giray Han
Tatar Han Camii, Kırım, Gözleve (Günümüzde Yevpatoria, y. 1552) 357

Bölüm 7
HASEKİ VE VALİDE SULTANLAR 361
I. Haseki Hürrem Sultan 361
İstanbul: Avratpazarı (1538/39-1540, 1550-51) 365
Kudüs (y. 1550-57) 371

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Edirne Civarında Mustafa Paşa Köprüsü Yanında (bugün Svilengrad, 1559-60) 374
II. Valide Nurbanu Sultan 377
İstanbul, Üsküdar (Atik Valide, 1571-86) 381

Bölüm 8
PADİŞAH KIZLARI VE DAMADLARI 394
I. Şahsultan 394
İstanbul, Eyüp (1537, 1555-56) 395
İstanbul, Yenikapı Dışında (Şeyh Merkez Efendi, y. 1552) 397
II. Mihrümah Sultan ve Veziriazam Rüstem Paşa 398
1. Mihrümah Sultan 398
İstanbul, Üsküdar (İskele, y. 1543/44-1548) 401
İstanbul, Edirnekapı (y. 1563-70) 409
2. Rüstem Paşa 420
Rodoscuk (Tekirdağ, y. 1550-52/53) 426
İstanbul, Tahtakale (y. 1561-63) 428
III. İsmihan Sultan ve Veziriazam Sokollu Mehmed Paşa 441
1. İsmihan ve Sokollu Çifti 441
İstanbul, Kadırgalimanı (y. 1567/68-1571/72, 1574) 444
2. Sokollu Mehmed Paşa 462
Lüleburgaz (1565-69/70) 467
Payas (y. 1567-74) 475
İstanbul, Azapkapı (y. 1573-77/78) 484
IV. Şahsultan ve Vezir Zal Mahmud Paşa
İstanbul, Eyüp (1577-90) 492

Bölüm 9
VEZİRİAZAMLAR 506
I. Kara Ahmed Paşa
İstanbul, Topkapı (1555, 1565-71/72) 506
II. Semiz Ali Paşa
Marmara Ereğlisi (y. 1561-65)
Babaeski (y. 1569-75, 1585-86) 516

Bölüm 10
VEZİRLER 524
I. Sofu (Bosnalı, Hacı) Mehmed Paşa
Bulgaristan, Sofya (1547-48) 524
II. Hadım İbrahim Paşa
İstanbul, Silivrikapı (1551) 526
III. Pertev Mehmed Paşa
İzmit (Yenicuma, 1572-79/80) 532
IV. Ferhad Paşa
Kastamonu (1559-60)
Çatalca (y. 1575-88) 536
V. Mesih Paşa
İstanbul, Yenibahçe (1584-85/86) 540
VI. Nişancı Mehmed Paşa
İstanbul, Karagümrük (1584/85-1588/89) 548

Bölüm 11
KAPUDAN PAŞALAR 557
I. Sinan Paşa
İstanbul, Beşiktaş (1554-55/56) 557
II. Piyale Mehmed Paşa
İstanbul, Kasımpaşa (Tersâne, y. 1565-73) 564
III. Kılıç Ali Paşa
İstanbul, Tophane (1578-80/81) 573

Bölüm 12
BEYLERBEYİLER, SANCAKBEYLERİ VE EYALET YÖNETİCİLERİ 589
RUMELİ 589
I. Sofu (Hacı, Karagöz) Mehmed Bey
Hersek, Mostar (1557-58) 591
II. I. Osmanşah Bey
Yunanistan, Tırhala (bugün Trikkala, y. 1566/67-1570) 593
III. Sokollu Kasım Bey (Paşa)
Havsa (1573-77) 595
BATI VE ORTA ANADOLU 599
IV. Firdevs Bey (Paşa)
Isparta (y. 1565-69/70) 600
V. Cenâbî Ahmed Paşa
Ankara (Kurşunlu, 1565-66) 601
VI. Lala (Tütünsüz) Hüseyin Paşa
Kütahya (y. 1566-70) 604
VII. Hacı (Doğancı) Ahmed Paşa
Kayseri (Kurşunlu, y. 1576-85/86) 607
DOĞU ANADOLU 610
VIII. Lala Mustafa Paşa
Erzurum (1562-63) 611
IX. Köse Hüsrev Paşa
Van (Kurşunlu, 1567-68) 614
X. Hadım Ali Paşa
Diyarbakır (y. 1541-44) 618
XI. Çerkes İskender Paşa
Diyarbakır (y. 1551-65) 620
XII. Behram Paşa
Diyarbakır (y. 1564/65-1572/73) 622
XIII. Melek (Melik) Ahmed Paşa
Diyarbakır (y. 1587-91) 626

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SURİYE VE ARAP EYALETLERİ 627
XIV. Divane (Deli) Hüsrev Paşa
Haleb (Husreviyye, y. 1546-47) 629
XV. Dukakinzâde Mehmed Paşa
Haleb (Âdiliyye, 1556-65/66) 634

Bölüm 13
DİVAN-I HÜMAYUN MENSUPLARI
VE DİĞER DEVLET ERKÂNI 640
ŞEYHÜLİSLÂM VE KAZASKERLER 640
I. Molla Çelebi
İstanbul, Fındıklı (y. 1570-84) 641
DEFTERDARLAR VE NİŞANCILAR 644
II. Defterdar Mustafa Çelebi
Edirne (y. 1569-74) 645
DİĞER DEVLET ERKÂNI 645
III. Çavuşbaşı Mahmud Ağa
İstanbul, Sütlüce (y. 1538-39) 645
IV. Dragoman (Tercüman) Yunus Bey
İstanbul, Draman (Balat, 1541-42) 646
V. Hürrem Çavuş
İstanbul, Yenibahçe (Karagümrük,
y. 1560/61-1562/63) 649
VI. Ferruh Kethüda
İstanbul, Balat (1562-63) 650

Bölüm 14
SARAYIN İÇ AĞALARI VE MUSÂHİPLER 653
I. Kapıağası Mahmud Ağa
İstanbul, Ahırkapı (1553-54, 1574-75) 653
II. Bostancıbaşı İskender Paşa
İstanbul, Kanlıca (1559-60) 655
III. Odabaşı Behruz Ağa
İstanbul, Yenikapı (1562-63) 657
IV. Musâhip Şemsi Ahmed Paşa
İstanbul, Üsküdar (1580-81) 657
V Darüsaade Ağası Mehmed Ağa
İstanbul, Çarşamba (1584-85) 664

Bölüm 15
TÜCCAR VE ESNAF 671
I. Kasap Ustası Hacı Evhad
İstanbul, Yedikule (1585) 671
II. Bezirgânbaşı Hacı Hüsrev
İstanbul, Kocamustafapaşa
(Ramazan Efendi, 1585-86) 672

Sonsöz
SİNAN'IN MİRASI 677

REFERANSLAR 699

EKLER (1-4) 739

EK 1: *Tuhfetü'l-Mi'mârîn* (TM) ve
Tezkiretü'l-Ebniye'de (TE)
Zikredilen Sinan Camileri ve
Cami Müştemilâtının Bânileriyle Birlikte
Kronolojik Listesi 739

EK 2.1: Bazı Cami Külliyelerinin
Akçe Olarak Maliyetleri 744

EK 2.2: Diğer Bina Tiplerinin
Akçe Olarak Maliyetleri 746

EK 3: Sinan Otobiyografilerinde
Sınıflandırılan Bina Tipleri 748

EK 4.1: II. Bayezid'in 1503-13 Tarihli
İnam Defterinde Ödüllendirilen Hassa Mimarları 748

EK 4.2: Acem Alisi Lâkablı Mimarbaşı
Alaüddin'in Döneminde Hassa Mimarları
ve Günlük Maaşları 749

EK 4.3: Sinan'ın Mimarbaşılığı Döneminde,
1548-49'da Hassa Mimarları ve Günlük Maaşları 750

EK 4.4: Sinan'ın Mimarbaşılığı Döneminde
Bazı Belgelerde Zikredilen Mimarlar 750

EK 4.5: 16. Yüzyılın İkinci Yarısında
Suyolu Nâzırları ve Mimarbaşıların Görev Tarihleri 753

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA 755

HARİTALAR (1-5) 765
Harita 1. Sinan Camilerinin Coğrafî Dağılımı
Harita 2. İstanbul'daki Sinan Camileri
Harita 3. Eyüp: Rical Türbeleri ve Külliyeleri
Harita 4. Rüstem Paşa'nın Vakıfları
Harita 5. Sokollu Mehmed Paşa'nın Vakıfları

GÖRSEL MALZEME REFERANSLARI 771

DİZİN 773

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Teşekkür

Bu kitabı ilk olarak on yıl önce, Harvard Üniversitesi'nden araştırma izni aldığım 1993-94'de tasarlamaya başladım; alan çalışmalarım ile arşivlerdeki ve yazma kütüphanelerindeki ön araştırmalarımın çoğunu o sırada tamamladım. Bunları yaz aylarındaki araştırmalar ve Sinan'ın anıtlarıyla donatılmış yerlere yapılan yolculuklar izledi. Sağlık sorunları nedeniyle, hesapta olmayan iki yıl civarında bir fasılanın ardından, diğer bir araştırma izni yılı olan 1998-99'da kitabın tematik yorum bölümleri yazıldı. Anıtlarla ilgili nispeten kısa bir katalog eklemeyi düşündüğüm bu bölümlerin yazımından sonradır ki, başlangıçtaki planımı değiştirmek gerektiğini anladım.

Mevcut yayınlarda anıtların analizinin ağırlıklı olarak biçimsel betimleme, üslûp evrimi ve merkezî mekân tipolojisi üzerine odaklanması yüzünden, mimarî eserleri başlangıçta planladığımdan daha kapsamlı bir şekilde ele alarak anlamlandırmaya karar verdim. Bu yapıtlar hakkında 1980'lerden beri yaptığım araştırmalarla gözlemlere dayanarak, mimarî özelliklerini, yayınlanmış ve yayınlanmamış birincil yazılı kaynakların ışığı altında okumak ihtiyacını hissettim. Bağlamsal içerik ve biçim çözümlemelerini bir arada yorumlayarak, bütünsel hermeneutik okumalar yapmayı hedefledim. Yeni çizimlerin eşlik ettiği her bir anıtı daha etraflıca yorumlamak kararım, kitabın uzunluğunu iki katından fazlasına çıkararak, tamamlanmasının da birkaç yıl uzamasına neden oldu.

Reaktion Books'un Başeditörü Michael Leaman'a, 1998'de ilk tanışmamızdan itibaren bu kitaba hiç sarsılmayan ilgisi ve kapsamdaki müteselsil değişmeleri kabullenmeye daima hazır olması nedeniyle müteşekkirim. Özellikle sayfa ve görsel malzeme sayısı konusunda, projemi derinlemesine ele almama fırsat veren cömertliğine teşekkür borçluyum. Sinan'ın mimarisinde somutlaşan yoğun kültürel yaratıcılık olgusunu anlamaya yönelik kapsamlı bir eser yaratma çabama olan inancına gönül borcum sonsuz. Yerli ve yabancı genel okuyucuların erişimi dâhilinde bulunmasının yanı sıra, umarım bu kitap uzmanlar için de düşündürücü ve alışılan kalıpları sorgulayıcı bir ilham kaynağı olur.

Böyle bir girişim, birçok kurum ve bireyin yardımı olmaksızın gerçekleşemezdi. 1993-94 akademik yılındaki ilk araştırmam, Türkiye Amerikan Araştırma Enstitüsü'nün (American Research Institute) verdiği National Endowment for the Humanities bursu ile desteklendi. Araştırma, yolculuk ve görsel malzemelerle ilgili tüm diğer malî ve teknik destek, Harvard Üniversitesi'ndeki Ağa Han İslâm Mimarisi Programı'nın fonlarından geldi. Reaktion Books'a verilen ek yayın fonları, Ağa Han Kültür Vakfı, Getty Sanat Tarihi ve Beşeri Bilimler Merkezi ile Washington'daki Türk Çalışmaları Enstitüsü'nden kaynaklandı.

Konu hakkında konferanslar vermem için beni davet eden kuruluşlar, bazı düşüncelerimi sınamam ve geliştirmem için paha biçilmez fırsatlar sundu: New York Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları Merkezi (The Hagop Kevorkian Lecture in Near Eastern Art and Civilization), Michigan Üniversitesi Sanat Tarihi ve Ortadoğu Araştırmaları Bölümleri, Princeton Üniversitesi Sanat ve Arkeoloji Bölümü (The James F. Haley Memorial Lecture Series), Istituto Universitario di Architettura di Venezia, Harvard Üniversitesi Mimarlık Fakültesi; Londra'da İsmâilî Araştırmaları Enstitüsü ve Kuveyt'te İslâm Sanatları Müzesi. Araştırmamı kolaylaştırmalarından dolayı İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi'nden Filiz Çağman ve Ülkü Altındağ'a, Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden Sadi Bayram'a ve Venedik'te Archivio di Stato'dan Maria Pia Pedani-Fabris'e özellikle minnettarım. Topkapı Sarayı Müzesi kütüphane ve arşivinden görsel malzemelerin fotoğrafları büyük bir özenle Hadiye Cangökçe tarafından çekildi. John Cook da Harvard Üniversitesi kütüphanelerindeki kitaplarda mevcut resimleri fotoğrafladı.

Reha Günay'ın Sinan anıtlarının fotoğraflarını çekmeyi kabul ederek, konu hakkındaki derin birikimini bu sürece katmasını, bu kitap için büyük bir ayrıcalık olarak görüyorum. Sinan eserlerinin (başat olarak Ali

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Saim Ülgen, Aptullah Kuran ve Wolfgang Müller-Wiener'e dayanarak) plan, cephe, kesit ve aksonometrik çizimleri, büyük bir zevk ile birlikte çalıştığımız, mimar Arben N. Arapi tarafından hazırlandı. Bunların son derece duyarlı çizim becerileri ile gerçekleştirilmesine verdiği emek için kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır. Sinan'a ait olmayan diğer anıtların mimarî çizimlerini maharetle hazırlayan Zeynep Yürekli'ye de içten teşekkürler borçluyum. Hocaları Zeynep Ahunbay'ın cömert nezâreti altında, İstanbul Teknik Üniversitesi'nin öğrencileri, Turabi Ağdalı ve Nisa Semiz, bazı yapıların çizimlerini ölçüm yaparak gerçekleştirip bu kitaba önemli katkıda bulundular. Ahmet Ersoy'un ustalıkla hazırladığı haritaları, Nurcihan Doğmuş Kadıoğlu çizdi ve Zeynep Yürekli gözden geçirdi. Bu kitaba sayısız yolla katkıda bulunan yetenekli araştırma asistanlarıma derinden şükran borçluyum: Diana Abouali, Ladan Akbarnia, Ahmet Ersoy, Çiğdem Kafescioğlu, Ruth MacQuiddy, Oya Pancaroğlu, Michael Pregill, Barry Wood ve Zeynep Yürekli. Görsel malzemelerin taranması ve yayına hazırlanmasında Erdem Çıpa'nın ve Photoshop'la mucizeler yaratan Kutalmış Görkay'ın uzmanca katkılarına duyduğum minneti de dile getirmeden edemem.

Kitabı tamamlayan paralel projeler arasında, MIT Mimarlık Fakültesi'nin Archnet Dijital Kütüphanesi'nin Özel Koleksiyonlar kısmı (ArchNet, Digital Library, Special Collections) için, Leslie Schick tarafından hazırlanan Mimar Sinan websitesi yer almakta: http://archnet.org/library/images/sites.jsp?select=collection&key=1463

Bağlantılı bir diğer proje ise, Sinan'ın şair-nakkaş Mustafa Sâî'ye yazdırdığı otobiyografik metinlerin, öğrencisi Esra Akın'la birlikte Howard Crane tarafından yapılan edisyon kritiğini içeren derlemedir. Harvard Üniversitesi Ağa Han İslâm Mimarîsi Programı'nın yayınları arasında editörlüğünü yürüttüğüm *Supplements to Muqarnas: Studies and Sources in Islamic Art and Architecture* dizisinde yer alan, bu son derece ihtiyaç duyulan kaynak kitabının hazırlığında işbirliği yapmayı kabul ettiği için kendisine müteşekkirim (*Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-century Texts*, İngilizceye çeviri, edisyon kritik, transkripsiyon ve faksimileler, haz. Howard Crane ve Esra Akın, editör ve önsöz Gülru Necipoğlu, Leiden ve Boston, 2006).

En derin gönül borcum, alan çalışmalarımda sürekli yolculuk arkadaşlığımı yapmakla kalmayıp her zaman entelektüel yoldaşım olmuş Cemal Kafadar'a ait. Kendisine ithaf ettiğim bu kitabın oluşum sürecinde, eleştirileri ve önerileriyle her bakımdan beni besleyici desteğiyle takviye etti. İtalya'yla kültürler arası alışverişleri ele alan bölümlerde geliştirilen fikirlerden bazıları, değerli meslektaşım Howard Burns ile birlikte Harvard Üniversitesi'nde Doğu Akdeniz havzası mimarlık tarihi üzerine verdiğimiz iki derste filizlendi. Kendisine olduğu kadar, Cornell Fleischer'e ve Julian Raby'ye, hana değişik açılardan verdikleri esinler ve kitabın bazı bölümleri ile kavramsal çerçevesi üzerine yaptıkları kıymetli öneriler için özel şükranlarımı sunuyorum.

Birçoğundan kişisel destek, fikirler, metinler ve görsel malzemeler konusunda yardım aldığım veya girift kitabeleri çözmek için bazı anıtlarda bana eşlik eden dostlarım ve meslektaşlarımla yaptığım tartışmaları sıcacık bir duyguyla andığımı belirtmek isterim: Zeynep Ahunbay, Tülay Artan, Nurhan Atasoy, Serpil Bağcı, Sibel Bozdoğan, müteveffa Peter Brown, Filiz Çağman, Maurice Cerasi, Joseph Connors, Slobodan Curčić, Walter Denny, Necdet Ertuğ, Zeynep Ertuğ, Emine Fetvacı, müteveffa Oleg Grabar, Reha Günay, Robert Hillenbrand, Deborah Howard, Halil İnalcık, Alice Jarrard, Baber Johansen, Çiğdem Kafescioğlu, Nuha Khoury, Machiel Kiel, Klaus Kreiser, Doğan Kuban, Neil Levine, Nevra Necipoğlu, Victor Ostapchuk, Robert Ousterhout, Peter Parsons, Günsel Renda, Andras Riedlmayer, David Roxburgh, müteveffa John Shearman, Jeffrey Spurr, Zeren Tanındı, Baha Tanman, Wheeler Thackston Jr., Nicolas Vatin, Heghnar Watenpaugh, Steven Wolf, müteveffa Stéphane Yerasimos, Aydın Yüksel ve Zeynep Yürekli. Anne-babam Ülkü ve Hikmet Necipoğlu, çalışmama duydukları ilgiyle bana sürekli bir destek kaynağı oldular.

Son olarak, çalışmamın çeşitli aşamalarında Harvard Üniversitesi'nde verdiğim Sinan üzerine üç seminerde fikir alışverişinde bulunduğum lisansüstü öğrencilerime teşekkürlerimi dile getirmek istiyorum. Umutsuzluk anlarımda projeye inancımı korumamı sağlayan, onların bulaşıcı coşkusu oldu. Julia Bailey, editoryal uzmanlığıyla gözden geçirdiği 2003 yılında tamamlanan kitabımın üzerine, hoş bir mizah duygusuyla dolu önerilerini cömertçe sundu. Kitabın son hali, 2004'te Reaktion Books'un editörler ekibinin katkılarıyla oluştu.

GÜLRU NECİPOĞLU
İstanbul-Cambridge, Massachusetts, 2005

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türkçe Çeviriye Önsöz

Turkish Studies Association tarafından iki yılda bir verilen Fuat Köprülü Kitap Ödülü'ne 2006'da, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*'ın lâyık bulunmasından özellikle haz duyduğumu ifade etmek isterim. Kitabın 2005'te Reaktion Books ve Princeton University Press tarafından yayınlanan ilk baskısı tükendiğinde, sadece birkaç küçük tashih ile görsel malzeme değişikliği içeren ikinci baskısı 2011'de yayınlandı (Reaktion Books ve University of Chicago Press).

Bu eserin İngilizceden Türkçeye çevrilmesi için desteklerini esirgemeyen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Genel Yayın Yönetmeni Fahri Aral'a candan teşekkürlerimi sunuyorum. İngilizce metni Gül Çağalı Güven özveri ve beceriyle Türkçeye çevirdi. Osmanlıca metinlerin transkripsiyonlarını yayınlardan ve yayınlanmayanlarıysa kendi notlarımdan ustaca hazırlamakta canla başla çalışan Hesna Ergün Taşkömür'e son derece minnetarım. Transkripsiyon konusunda ve metnin son tashihlerinde Himmet Taşkömür ile asistanlarım Ünver Rüstem ve Ömer Ziyal'ın da katkılarının bulunduğu, donanımlı bir ekiple işbirliğinde bulunmak benim için büyük bir şans oldu. Kitabın son haline getirilmesini, titiz editör Belgin Çınar'a borçluyum.

Bu kitapta yalnızca Osmanlı kaynaklarından alıntılanan metinler transkripsiyon kullanılarak italik harflerle dizilmiştir. Kişi, yer ve kitap adları transkripsiyonsuz olarak, günümüz Türkçesi uyarınca uzatmalarda şapkalı harflerle yazılmıştır. Çevirisi tamamlanan metin üzerinde bir buçuk yıl bizzat çalışarak, dilini kendi tercihlerime göre değiştirdim ve transkripsiyonlu metinlerin üzerinden geçerek mümkün olduğunca standardize etmekle uğraştım. Türkçe okurlarıma daha fazla yararlı olabilmek arzusuyla, *The Age of Sinan*'da sadece İngilizce tercümeleri alıntılanan kaynakların, burada transkripsiyonlu olarak Osmanlı Türkçesi orijinallerinin verilmesini tercih ettim. Önemli bulduğum bazı kaynakların da, kısmî alıntılarının yerine burada tamamını zikretmeyi yeğledim. Metinlerin anlaşılması zor olduğunu düşündüğüm özellikle karmaşık örnekleri, günümüz Türkçesine aktardığım sadeleştirmelerle ve şerhlerle birlikte sundum.

2005'te yayınlanan *The Age of Sinan*'da o sırada henüz tamamlanmamış olan, editörlüğünü bizzat yaptığım *Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-century Texts*'i (2006) kullanamamıştım. Türkçe çeviride, yeri geldikçe bu kaynak kitabından ve başına yazdığım önsözden alıntılar verdim. Yazma nüshalarını kullanmış olduğum birçok Osmanlı kaynağının bu arada yayınlanmış olması sevindirici bir gelişme. Kaynakçaya yaptığım ilaveler, İngilizce kitabımda zikredilen kaynakların yeni baskılarını ve Türkçe tercümelerini içeriyor. Sinan ile ilgili 2005'ten beri yayınlanmış olan çalışmalar sistematik olarak taranıp buradaki kaynakçaya dâhil edilmemiştir; çeviride kullandığım bazı yeni çalışmalara yalnız dipnotlarda referans verilmiştir. Fakat kaynakçaya kendi yeni yayınlarımı kattım. Bunların arasında, Sinan historiyografisi üzerine yazdığım bir makaleye bilhassa dikkat çekmek isterim: "Bir Milli Dahinin Yaratılışı: Sinan ve 'Klasik' Mimarî Historiyografisi" ("Creation of a National Genius: Sinan and the Historiography of 'Classical' Architecture"). İlk versiyonunu *The Age of Sinan*'a giriş bölümü olarak 1999'da yazdığım, fakat sonradan ayrı olarak yayınlamanın daha uygun olacağını düşündüğüm bu makale, Sinan historiyografisine kritik bir bakış içeriyor ve elinizdeki kitabın yaklaşımının gerisinde yatan eleştirilerin ipucunu veriyor. Makalem, Sibel Bozdoğan ile Harvard Üniversitesi'nde düzenlediğimiz bir sempozyumun bildirilerini içeren, birlikte editörlüğünü yaptığımız derlemede yayınlandı (*Historiography and Ideology: Architectural Heritage in the Lands of Rum, Muqarnas*, cilt 24, 2007). Aynı cilde Bozdoğan'la beraber yazdığımız önsöz, "İçiçe Geçmiş Söylemler: 'Diyar-ı Rum' Tarihyazımındaki Oryantalist ve Milliyetçi Mirasların Sorgulanması", olarak Türkçeye çevrildi (*Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Mimarlık Tarihi* 7: 13, 2009).

Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür, genişletilmiş birincil kaynak alıntıları, ufak tefek

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

revizyonlarla düzeltmeler ve Türkçe okurlarımla paylaşmak istediğim bazı yeni bilgi ve düşüncelerimi yansıtan ekler dışında, esas itibarıyla orijinal İngilizce metne sadık kalmıştır. Çeviride, yazılı kaynaklara ilaveten dikkat çekmemin gayesi, son yıllarda Sinan'ın mimarîsi hakkında metinlerin azlığından yakınılmasıdır. Aslında, aynı dönemde İtalya'da mimarlık yapan Antonio da Sangallo, Michelangelo ve Palladio gibi sanatçıların da kendi mimarî kuramlarını uzun uzadıya açıkladığı metinler yoktur; biyografileriniyse onları yakından tanıyanlar yazmıştır. Dolayısıyla estetik yaklaşımlarının ve eserlerinin yorumu, geride bıraktıkları çizimler ve dönemin diğer yazılı kaynaklarıyla arşiv belgelerine dayanarak yapılmıştır. Bu da, sanıldığının tersine, Sinan örneğinden çok farklı bir durum değildir. Mimarbaşının arşiv kaynaklarında sıklıkla zikredilen çizimlerinin yok olması muhakkak ki büyük bir kayıptır; fakat İtalya'daki ve İslâm ülkelerindeki meslektaşlarının hiçbirinin birinci tekil şahıs ağzından özyaşam öyküsünü yazdırmadığı da unutulmamalıdır. Ayrıca, Sinan'a atfedilen yapıtların günümüze gelen vakfiyeleri, mimarî işlev, program analizi ve bânilerin zihniyeti açısından, aynı dönemde hiçbir yerde rastlanmayan zenginlikte veriler sunar.

Türkçe çeviride yazılı metinleri vurgulayışımın nedeni pozitivist bir kaynak fetişizmini teşvik etmek değil. Aksine, Sinan mimarîsinin bağlamlarına, yaşantısal pratiklerine ve anlam dünyalarına açtıkları pencereyle, onun çağını daha yaratıcı şekillerde hayal edebilmemize olanak tanımalarıdır. Dolayısıyla, arşiv araştırmalarında bulduğum somut belgelerle sınırlı kalmayıp, anlatıya yönelik nazım ve nesir metinler aracılığıyla dönemin zihniyetlerini, güzellik ile estetik kavramlarını ve mimarlık kültürü söylemlerini tahayyül etmeyi hedefledim. Fakat bazı çalışmalarda görüldüğü gibi, Osmanlı "klasik" mimarlığının sadece birkaç kavrama odaklanmış, indirgemeci bir "zihniyet ve ideoloji" dünyası portresini çizmekten özellikle kaçındım. Monolitik olmayan, karmaşık bir medeniyetin 16. yüzyıldaki çok-boyutluluğunu ve çok-sesliliğini vurgulamayı tercih ettim. Devrin dilinin lezzetini biraz olsun tattırabilmenin yanı sıra, diğer bir gayem de, görsel ve sözel metinlerin derinlemesine okunmasını kaynaştıran, araştırmaya dayalı, eleştirel ve yorumlayıcı bir mimarlık tarihçiliğini yüreklendirmektir.

GÜLRU NECİPOĞLU
İstanbul-Cambridge, Massachusetts, 2011

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DİPNOTLARDA KULLANILAN KISALTMALAR

AE	Ali Emiri
ASV	Archivio di Stato di Venezia, Venedik
BA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
BL	British Library, Londra
BN	Bibliothèque nationale de France, Paris
CB	Chester Beatty Library, Dublin
DBI	Dizionario Biografico delgi Italiani, Roma, 1960–
EI(1)	Encyclopedia of Islam, 1. basım, Leiden, 1913-38
EI(2)	Encyclopedia of Islam, 2. basım, Leiden, 1954–
İA	İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1965-86
İSTA	Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, 1993-95
İÜ	İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul
KK	Kemal Kepeci
MAD	Maliyeden Müdevver Defterler
MD	Mühime Defterleri
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Viyana
TB	Tezkiretü'l-Bünyân
TİEM	Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul
TE	Tezkiretü'l-Ebniye
TM	Tuhfetü'l-Mi'mârîn
TSA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul
TSK	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul
VGM	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara

HİCRÎ TAKVİM AYLARININ KISALTMALARI

M	Muharrem
S	Safer
Ra	Rebiyülevvel
R	Rebiyülâhır
Ca	Cemaziyülevvel
C	Cemaziyülâhır
B	Recep
Ş	Şaban
N	Ramazan
L	Şevval
Za	Zilkade
Z	Zilhicce

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

16. Yüzyıl Bağlamında Sinan

Sinan'ın ismi, mimarbaşı olarak hizmet ettiği 1539 ile 1588 yılları arasındaki görev dönemi boyunca sistemleştirilen ve genellikle "klasik" Osmanlı mimarîsi olarak adlandırılan üslûpla eşanlamlı hale gelmiştir. Onun nefes kesici anıtsal vurguları ile İstanbul'un silueti ve şehir imgesi doruğuna ulaştı. Kendine özgü klasikçilik unsurları içeren belirgin mimarî üslûbu, Tuna'dan Dicle'ye uzanan ve üç kıtaya yayılan muazzam bir imparatorluğun toprakları üzerinde kalıcı izler bıraktı. Modern çağ öncesi İslâm âleminin en tanınmış mimarı olan Sinan'ın küresel şöhreti, bilhassa merkezî planlı kubbeli camileriyle İtalyan Rönesans kiliseleri arasındaki benzerlikten kaynaklanır: Bu benzerliğin kökleri, İstanbul ve İtalya'da eşzamanlı olarak yeniden yorumlanan, Doğu Akdeniz havzasının ortak Roma-Bizans mimarî mirasından beslenir.

Ne var ki, Sinan'ın külliyatı "İslâm" ve "Batı" mimarlık tarihleri arasındaki geleneksel bölünmenin çatlakları arasına sıkışmıştır. Onun bu iki inşaat geleneğini kendine has yaratıcı bir tarzda harmanlaması, alışılagelen her türlü sınıflandırmayı reddeder. 15. ile 16. yüzyıl İtalyan ve Osmanlı anıtlarını karşılaştıran Spiro Kostof'un dünya mimarlık tarihi istisna edilirse, Sinan'ın eserleri genel mimarî el kitaplarına Ayasofya'dan türetilmiş çeşitlemeler olarak dâhil edilmiştir. Öte yandan, Türkiye'deki milliyetçi historiyografi geleneği, 1453'te İstanbul'un en önde gelen ve kutsanan selâtin camisine dönüştürülen Ayasofya'nın etkisini genellikle yadsıyarak, Osmanlı mimarisinin Türk kökenleri üzerinde ısrar etmiştir.[1]

Sinan'ın, yapı, mekân ve ışığın sınırlarını zorlayan, merkezî kubbeli baldakenlerle gerçekleştirdiği ustalıklı eserlerini dışlayan Avrupa-merkezli sanat tarihi anlatıları, ancak yakın geçmişte eleştirilmeye başladı. Avrupa-merkezciliğin eleştirisi, erken modern çağ İtalyan görsel kültürünün İslâmî Doğu ve Yeni Dünya ile küresel etkileşimini irdelemeye yönelik bir ilgi doğurdu.[2] Fakat şimdilerde İtalyan Rönesansı'nın melezliğini ve heterojenliğini vurgulayan, çok-kültürlülük paradigmasının Osmanlı mimarîsinin kavramsal çerçevelenişine pek fazla etkisi olduğu söylenemez. Bazı yabancı araştırmacılar, Sinan mimarîsinin kendine özgü "farklılığını," "İslâmî" olarak tanımlanan ilkelerden sapmalarını, antik Roma "klasik üslûbuna bağlantılarını" ve "İtalyan Rönesansı ile benzerliklerini" yeniden değerlendiren "taze bir anlatı" ihtiyacını dile getirmişlerdir. Ama kültürler arası karşılaştırmalı bir bakış açısının doğduğunu söylemek henüz mümkün değildir.[3]

Sinan'ın eserlerini dünya mimarîsi bağlamında bir kat daha marjinalleştiren, 19. yüzyıl oryantalizminin İslâm mimarîsine ilişkin stereotipleştirilmiş tanımlarının mirası oldu. "Batılı" olmayan görsel kültürlerin (ister İslâmî olsun, ister Çin ya da Hint) ötekiliğini ön plana çıkaran oryantalist söylemler, bu "yabancı" sanat geleneklerinin ezeli ve ebedî özlerini içerdiği varsayılan erken "altın çağları"na öncelik verdiler. Bu bakımdan Sinan'ın

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mimarîsi, yalnız Ortaçağ sonrasına ait geç bir gelişme olmasıyla değil, klasik Akdeniz geleneğiyle çarpıcı diyalogu nedeniyle de, daha az "İslâmî" kabul edilme eğilimindedir. Oysa, bununla çelişkili olarak, klasik gelenek erken İslâm mimarîsinin merkezî bir unsuru olarak kucaklanmıştır. Sinan'ın kubbeli camilerinde dış cephelerin vurgulanması çoğu zaman, bezemeci ve içe dönük, "gerçek İslâm" mimarîsinin alışılmadık bölgesel bir sapması olarak görülür.

Sinan mimarîsinin yorumlamalarına rengini veren, onun eserlerini tarihsel bağlamlarına oturtmayı hedeflemeyen "evrensel" ve "milliyetçi" oryantalizm paradigmaları olmuştur. Oryantalist mirasın bir yüzünü, "tipik" İslâm mimarîsinin içerdiği varsayılan evrensel kavramlar oluşturuyorsa, diğer yüzünü de "geç İslâmî" kültürlerin anıtlarını belirgin etnik bölgelere hapsetmek gibi, aynı derecede sorunlu bir eğilim oluşturur. Bu eğilim mimarî gelenekleri etnik/dilsel kategorilere göre (Arap, İran, Türk, Hint) sınıflandırmaya yönelik, 19. yüzyıl ırkçı kültür kuramlarından kaynaklanan anakronik bir yaklaşımdır. Halen etkisini sürdürmekte devam eden çift yüzlü oryantalist miras, Osmanlı mimarîsini milli çağrışımlı kavramlar kullanarak ("Osmanlı Türkleri" veya "Osmanlı Türkiye'si" gibi) tanımlayan yeni çalışmalara da inceden inceye sızmıştır. Milliyetçi paradigmalar, çok etnili, çok dilli ve çok dinli karmaşık kimliklerin damgasını bastığı İslâm imparatorluklarının yerini alan modern ulus-devletlerce de hevesle benimsenmiştir. Bu yaklaşım, Anadolu'nun Karaman bölgesindeki Kayseri'den devşirilerek Müslüman olmuş, Hıristiyan kökenli Sinan örneğinde de izini bırakarak, onun Rum, Ermeni veya Türk-Hıristiyan kimliğiyle ilgili bitmez tükenmez tartışmalara yol açmıştır. Oysa böyle bir tartışma, Doğu Avrupa, Balkanlar, Anadolu ve Arap topraklarından farklı uyrukların becerilerinden yararlanmanın yaygın bir uygulama olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun çok kültürlü niteliğini göz ardı etmekten başka bir şey değildir.

Günümüz Türkiye'sinde milli bir kahraman olarak kabul edilen Sinan, 20. yüzyıl başından itibaren bazı Almanca yayınlarda "Türk Mikelanji" olarak tanımlanmış ve onun eserleri ile ünlü İtalyan Rönesans mimarlarının yapıtları arasındaki çarpıcı yakınlığa dikkat çekilmiştir.[4] Fakat bunlar, Avrupa-merkezli mimarlık tarihi çalışmalarına fazla etkisi olmayan uzmanlaşmış yayınlardı. Örneğin, Cornelius Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopolis*'te (Berlin, 1907-12), "Nasıl Rönesansta Roma biçimleri tamamen yeni bir anlayışla ve kudretle canlandırılmışsa, İstanbul'da da Ayasofya'dan alınan ilhamla aynı çapta özgün bir mimarî meydana gelmiştir," diye yazdı.[5] Birkaç yıl sonra, oryantalist tarihçi Franz Babinger, Sinan'ı "Türk Rönesans'ının" büyük ustası konumuna yükselterek, tarihçileri ve sanat tarihçilerini, onun eserlerinin evrensel tanıtımı için işbirliğine çağırdı.[6] Bu acil görev için de, erken modern çağ İslâm dünyasında türünün tek örneği olan, Sinan'ın şair-nakkaş Mustafa Sâî'ye yazdırdığı yaşam öyküsünün çeşitli versiyonlarından derlenmiş bir anıtlar listesiyle birlikte, kısa biyografisini kaleme aldı.[7]

Sinan üzerine en erken araştırmalar arasında, İstanbul'da 1883'te kurulan Güzel Sanatlar Akademisi mimarlık profesörlerinin çalışmaları vardır. Bu Avrupalı profesörler, Sinan mimarîsinin akılcı biçim ve işlevini vurgulayan, modernizm merceğinden süzülmüş, bugün süregelen yaygın yorumuna katkıda bulundular. Bunlardan biri, Avrupa'da yayınlanan ilk monografiyi yazan Viyana eğitimli İsviçreli mimar Ernst Egli idi: *Sinan: Der Baumeister Osmanischer Glanzzeit* (Zürih, 1954). Kitabı, "bir vahiy olmaktan çok, daha da ileriye gitmeyi teşvik eden" Ayasofya etkisini göz ardı etmeksizin, Sinan'ın üslûbunun izlerini Anadolu Selçuklu mirasına bağlar. Egli, mimarbaşının eserlerinin, modernizmin temellerini yansılayan evrensel değerlerinin altını çizer:

> Onun büyüklüğü, eserinde biçim ve içeriğin tam uyumunda yatar; benzersizliği ise, kendisine verilen görevlerin bireysel yönlerini kalıcı ve evrensel değerde bir şeye dönüştürme becerisindedir. Eserlerinin bugün her zamanki kadar canlı kalmasının nedeni de budur. Bu eserler, geçmişin ölümsüz özelliklerini muhafaza eder.[8]

Egli'nin mimarbaşının üslûbunda tespit ettiği, milli ve evrensel nitelikleri aynı anda barındıran biçimsel değerler, Sinan'ı modern Türk mimarlarının gözünde muteber bir esin kaynağına dönüştürme amacını taşıyordu. Sinan'ın mimarîsi, Güzel Sanatlar Akademisi'nde Egli'nin halefi olan Alman mimar Bruno Taut'un yazdığı ders kitabında modernist anlatıya daha da bariz şekilde eklemlendi. Taut'un 1938'de Akademi öğrencileri için basılan ve sonradan Japonca (1948) ile Almancaya (1977) çevrilen *Mimari Bilgisi*, tıpkı kılık-kıyafet gibi, ulusal karakterin yansımaları olarak gördüğü mimarî üslûpların işlevselci bir yorumunu sunar.[9] Sinan'ın "konstrüktif mimarî" kategorisinde Gotik üslûp başlığı altında gruplandırılan ekolü, Taut'un görüşünce, akılcı inşa tekniği ile oran arasındaki ideal uyumu temsil eder. Yapısal akılcılık vurgusuna, daha önce Sultan Abdülaziz'in emriyle 1873 Viyana Uluslararası Sergisi için yazılan *Uṣūl-i Miʿmārī-yi ʿOṣmānī* (*L'Architecture Ottomane; Die Ottomanische Baukunst*) adlı kitapta rastlanması bir tesadüf değildir. Osmanlı mimarîsinin klasik sentezini yaratan deha olarak Sinan'ı ilk defa dünyaya tanıtan bu kitapta, onun Sâî tarafından kaleme alınan otobiyografik metinlerinden birinin basılmış olması dikkate değer. Üç dilde yayınlanan kitabın akılcı yaklaşı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mı, rasyonalist mühendis Viollet-le-Duc çevresine mensup olan Leon Parvilée'nin erken Osmanlı mimarîsi hakkında 1874'te yazdığı monografide de yankılanmıştır.[10]

Taut'un ders kitabına göre, akılcı mühendislik tekniği, Sinan üslûbunun kubbeli anıtlarında hem içsel hem de dışsal olarak estetize edilmiştir. Sinan ve onun ekolünü oluşturan talebeleriyle karşılaştırıldığında, Romalı ve Bizanslı yapı ustaları sadece birer mühendistir. Roma'daki Pantheon ve Konstantinoplis'teki Ayasofya'nın görkemli kubbeleri, "gösteriş" amaçlı mühendislik başarıları olmaları nedeniyle insanı etkilemez. Taut'un kanısınca, minarelerin eklenmesiyle görsel etkisi arttırılan Ayasofya, Sinan'ın üslûbuna ancak bir "girizgâh" olmaktan öteye geçemez. Ayasofya'nın oranlarını kendi camilerinde kusursuzlaştıran mimarbaşının eserlerinde yapının buyruğu altına giren bezeme "saygıyla bir kenara çekilmiştir". Kubbeli konstrüksiyonu dünya tarihinde en ileri gelişkinlik ve esneklik düzeyine ulaştıran Sinan, oran sanatının ve akılcı yapıdan doğan güzelliğin dâhisidir.[11]

Taut'un yapısal akılcılığı vurgulaması, Sinan'ı bir kez daha modern Türk mimarlarının gözünde meşru bir rol-modeline dönüştürüyordu. "İkinci Milli" (1940-50) akımının öncü mimarlarından Sedad Hakkı Eldem, klasik Osmanlı üslûbunda biçim ile işlev arasında gözlemlenen dengenin, modernizme özellikle uygun bir model oluşturduğunu belirtmiştir.[12] Eldem, Osmanlı mimarîsini, cephe düzeni ve bezemeyi işlevsel biçimin önüne çıkaran Avrupa Rönesans mimarî geleneğinden daha modern olarak değerlendirir.[13] Sinan araştırmacılığının modernist mimarî söylemleriyle çarpıcı örtüşmesi, "İkinci Milli" akımını destekleyen *Arkitekt*, *Yapı*, *Mimar* ve *Mimarlık* gibi dergilerde de yansımasını bulur. Aynı dergiler, Sinan'ın ölüm yıldönümlerini düzenli biçimde anarak, onu yeni doğan ulusun sanatsal yaratıcılığının simgesi olarak yüceltiyor ve Sinan'ın "kanı ile dehasını taşıyan evlatları" tarafından bu mirasın devralınışını kutluyordu.[14]

Hiç kuşkusuz modern Sinan "kültü" mimarbaşının kendi ifadesiyle, "Zaman'ın sayfasında adı ve izinin" (*ṣaḥîfe-i rüzgârda nâm u nişânı*) kalması için Sâî'den sipariş ettiği otobiyografik metinlerle beslendi (**res. 1**). Neredeyse bir asır kadar yaşayan ve yüzlerce anıtı kendi eserleri arasında sayan mimarbaşı, ebedîyete göçmesinden kısa süre sonra "Koca Mimar" lâkabıyla yüceltildi.[15] Sinan, otobiyografilerinin değişik versiyonlarında, Tanrı vergisi bilgeliğiyle Lokman Hekim'e benzetilmiştir. Ayrıca, Ayasofya'nın mimarına yapının planını ilâhî yöntemlerle vahyettiği söylenen Hızır'la da karşılaştırılmıştır.[16] Daha sonraları Sinan, folklor aracılığıyla (bazı yapılarda kendisine ait olduğuna inanılan ayak izlerine istinaden) bir inşaat alanından diğerine tıpkı Hızır ve Daedalus gibi uçma yeteneği dâhil, insanüstü güçlere sahip bir mitolojik kahramana dönüştürüldü.[17]

1 Elinde ahşap bir mimar arşınıyla, Sultan Süleyman'ın türbesinin yapımına Sinan'ın nezâret edişi, y. 1579, Seyyid Lokman'ın *Târîh-i Sultân Süleymân*'ından (Res. 118'den detay).

Mimar Sinan'ın kendi kendini mitleştiren otobiyografik metinleri, gelecekteki şöhretini biçimlendirmede ve hakkında yapılan çalışmaların diğer etkenleri dışlayarak, onun yaratıcı dehasına odaklanmasında temel bir rol oynadı. "Türk Mikelanjı" çoğu zaman, sanatsal deneyciliğe doymak bilmeyen bir Rönesans dâhisi olarak tasavvur edilir (**res. 2**). Mimarbaşının otobiyografilerinde inşa edilen öz-imgesinden çok da uzak olmayan bir algıdır bu. Sinan'ın dehası, ileride zikredeceğim kendi döneminin tarihî kaynaklarında da geniş çapta kabul görmüştür. Dolayısıyla Uğur Tanyeli'nin, "mimar birey" ve "yaratıcı dâhi" mitinin bütünüyle Sinan hakkında Cumhuriyet döneminde gelişen modern Türk ulusçuluğu kaygılarının pozitivist bir icadı olduğu görüşüne katılmam mümkün değil. Cumhuriyet Türkiye'sindeki modern bireyden önceki Osmanlı mimarlarına bireylik ve dahilik kavramlarının atfedilemeyeceğini iddia eden Tanyeli'nin görüşünce "yaratıcılığın, tasarımcılık yete-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2 Münif Fehim'in çizgileriyle çalışmakta olduğu atölyesinin arka planında Selimiye Camii'nin görüldüğü Mimar Sinan'ın hayalî "portresi" (*Yedigün*, 11, 1938'den).

neğinin ve başka modern mitolojilerin" Sinan'a uyarlanması olanaklı değildir. Böylesine tarih ötesi bir yargıyla yakıştırılan "Osmanlı zihniyeti" yerine, 16. ve 17. yüzyıl kaynaklarını yakından okuyarak Sinan'ı ve devrinin mimarlık kavramları ile pratiklerini anlamaya çalışmanın daha sıhhatli bir yaklaşım olduğu barizdir.[18] Kaldı ki, Sinan çağının, diğer çağdaş Asya ve Avrupa toplumlarında gözlemlenen kendine özgü erken modernite, birey ve deha kavramlarından kopuk olduğunun savunulması, çağı yakalayamayan Osmanlıların hâlâ bir Ortaçağ toplumu olmayı sürdürdükleri şeklindeki oryantalist kökenli varsayımlarla ister istemez örtüşür.[19]

Monografik yayınlarda Sinan'ın yapıtları mesleğinin erken, orta ve geç aşamalarında evrim geçiren kişisel yaratıcılığının "izdüşümleri" olarak, kronolojik sırayla yorumlanır.[20] Eserleri genellikle çizgisel tarihî gelişim modeli üzerinde ilerleyen sürekli bir tekâmülü temsil eden, öz-referanslı bir külliyat olarak analiz edilir: Işığa gark olunmuş, kubbeli ideal merkezî mekânlara yönelik mimarbaşının tekyönlü arayışını yansıtan bir evrimdir bu. Söz konusu modele uymayan yapılar, ya görmezden gelinir ya da onun sanatsal tercihlerine çoğunlukla karışmadığı varsayılan hâmilerinin olağandışı müdahalelerince tetiklenen sapmalar olarak değerlendirilir.[21]

Sinan mimarîsinin yorumlanışı, Rudolf Wittkower'in İtalyan Rönesans mimarîsi paradigmasının içerdiği modernist estetik değerlerin benzerleriyle yüklüdür: Süslemeyi neredeyse tümüyle dışlayan yapısal akılcılık, geometrik planlardaki soyutluk ve merkezî mekân kavramı.[22] Örneğin Doğan Kuban, Sinan'ın yaratısını oryantalist kuramların klişelerinden kurtarmak ve daha evrensel bir tarihî perspektife oturtmak için, onun akılcı merkezî mekânlarındaki birlik, kubbeli baldakenlerindeki yapısal esneklik ve süslemeyi işlevsel biçimin buyruğuna tâbi kılmasının altını çizer. Taut gibi, o da, mimarbaşının dünya mimarîsinde kubbeli yapılara benzersiz katkısına dikkat çeker. Akdeniz ruhu ile bütünleşmiş bir "Anadolu-Türk" sentezini temsil eden Sinan camilerinde süslemenin kesinlikle mimarî projeye hiçbir etkisi olmadığını ileri süren Kuban, bu eserlerde Avrupa'da 20. yüzyıla değin görülmeyecek bir yalınlık gözlemler.[23]

Ne var ki, Sinan'ın modernist duyarlığına ve üslûbunun ulusal karakterli evrensel değerlerine verilen öncelik, onun mimarîsini kendi bağlamı içinde anlamayı engelledi. Genellikle profesyonel mimar veya restoratör formasyonuna sahip olan Osmanlı mimarlık tarihçileri, Sinan'ın eserlerinin evrensel cazibesinin bağlamsal anlamlandırmayla azalacağını varsayarak, içsel kültürel yorumların yerine, dışa dönük küresel karşılaştırmaları yeğlediler. Dile getirilmemiş bu sessiz varsayımın ardında yatan kaygı, tarihî özgüllüğün öne çıkarılması halinde, "Batılı" olmayan bir yapı geleneğinin marjinalleşerek, dünya mimarlık tarihiyle bağlantısını yitireceğidir. Oysa bu varsayım, mimarî geleneklerin kültürler arası karşılaştırılmasına yönelik girişimleri dar bir alana kısıtlar: Yaratıcılığın ve anlam üretiminin temelini oluşturan bağlamsal etkenlerden bağımsız, yüzeysel biçim analizleriyle sınırlı kalmaya mahkûm bir alan.

Birkaç istisnayla, Türk mimarlık tarihçilerinin çoğunlukla laik ve seküler anlatıları, Sinan'ın eserlerinin ortaya çıktığı dinî, kültürel, sosyal ve siyasal bağlamları hafife alır.[24] Aynı şekilde, mimarbaşı hakkındaki uluslararası araştırmacılığa da, üslûp analizi ve tarihsel bağlamı dışlayıcı yaklaşımlar hâkimdir.[25] İslâmî görsel geleneğin bir parçası olarak ele alındığında, ister laik ve seküler bir bakış açısından yorumlansın, isterse Tanrı'nın birliğinin (tevhid) ezeli ve ebedî ruhânî ifadesi olarak kavransın, Sinan mimarîsi bir kez daha tarihî bağlamı dışında kurgulanır. Sonuncu yaklaşım, Turgut Cansever'in *Mimar Sinan* adlı kitabında, sonsuz mekân peşindeki mimarbaşının eserlerinin zaman-mekân ötesi yorumuyla örneklenmiştir.[26] O halde, Sinan'ın eserlerinin, yapısal biçimlerin ve merkezî mekânlı plan tiplerinin özerk bir evrimi şeklinde soyutlanması, farklı evrenselcilik vizyonlarına eşit derecede uygun düşmüştür.

Sinan camileri genellikle kare, altıgen ve sekizgen ayaklı baldaken sistemlerinden oluşan kubbeli mekânların tipolojisiyle sınıflandırılmıştır. Cornelius Gurlitt'in başlattığı, Albert-Louis Gabriel'in biraz daha ayrıntılan-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dırdığı ve sonraki mimarlık tarihçilerinin de kucakladığı bir sınıflandırmadır bu (**res. 3-5**).[27] İki boyutlu bir temel planına yansıyan, soyut mekân kavramına öncelik veren bu tür tipolojik sınıflandırmaların kısıtlayıcı karşılaştırmalı gündemleri, diğer farklılıkları izale eder. Örneğin, veziriazam Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki camisi ile Sultan II. Selim'in Edirne'deki Selimiye'si, ortak sekizgen ayaklı baldaken sistemleri nedeniyle, aynı grupta ele alınır (**res. 5** [1, 2]). Bu sınıflandırma daha küçük kubbeler, revaklar, galeriler, pencereler ve cepheler gibi farklılaştırıcı diğer biçim bileşenlerini önemsizleştirir.[28] Dahası, ince ayrımlı bağlamsal anlamlarla yüklü, birbirinden değişik tasarım çözümleri oluşturan ölçek, irtifa, konum, himaye düzeyi, işlevsel program, tezyinat, kitâbeler ve ikonografi farklarını bu tür sınıflandırmalar pek fazla kaale almaz. Camiler, tipolojik diziler içinde, inşalarını tetikleyen kolektif ve kişisel mülâhazalardan yoksun, anonim birer yol durağına dönüştükçe, bireysellikleri kaybolur gider. Ayrıca, araştırmacılığın İstanbul ve Edirne'de yoğunlaşan yenilikçi baldaken tipli anıtsal camiler üzerinde odaklanması, Sinan'ın daha basit kubbeli küplerden ibaret olan, hatta kırına çatıyla örtülü iddiasız nitelikteki sayısız sakıflı camisini dışlar. Sadece kubbeli baldaken sistemlerinde deneme yapılan binaları mimarbaşına atfetmek, tasarımında deneysel olmayanlarıysa onun halifelerine isnat etmek şeklindeki öznel yargılar hiyerarşik âdâb kurallarını işin içine katmaz. Bu tutum, değişik toplumsal tabakalar ve coğrafî bölgelere uyarlanan mimarî üretimin çoğulculuğunu çarpıtmıştır. Sinan'ın dehası için fazlasıyla basit bulunarak göz ardı edilen alçakgönüllü tek kubbeli veya kubbesiz camiler, mimarbaşının otobiyografilerinde kendi eserleri arasında zikredilmelerine rağmen, çoğu monografide yer almaz.[29]

Sinan camilerinin dinamik çeşitlilik gösteren tasarımları, mekân tipolojisi veya çizgisel düzeyde basitten karmaşığa doğru ilerleyen bir üslûp evrimi içinde birer referans noktasına indirgenemez niteliktedir. Bu camiler hiç kuşkusuz zaman içinde gelişen tipoloji ve üslûp özellikleri sergilemektedirler, fakat biçimsel karakteristikleri kültürel bir vakum içinde oluşmamıştır. Camilerin "bireyselleşme" derecesi, Sinan'ın hâmilerinin seçkinliği ve binaların İstanbul'a yakınlığıyla doğru orantılı olarak artıyordu. Biçimsel açıdan tutucu ve yenilikçi camilerin, Sinan'ın meslek yaşamı içinde eşzamanlı olarak yaratılmasının nedeni de budur. Örneğin, Sultan Süleyman'ın 1550'lerde İstanbul surları dâhilinde hâkim bir tepede inşa ettirdiği iddialı Süleymaniye Camii, o yıllarda ücra Beşiktaş sahilinde kapudan-ı derya Sinan Paşa için yapılan daha mütevazı camiden daha yenilikçidir (**res. 3** [3], **4** [1]). Aynı padişahın İstanbul'daki cami külliyesi ile yine 1550'lerde Şam'da yaptırdığı daha küçük külliye de belirgin tasarım ve üslûp farklılıkları sergiler. Sinan'ın otobiyografilerinde kendi eserleri arasında zikredilen, görece bireyselleşmemiş, kubbeli küp biçiminde tasarlanan bir cami etrafında kümelenen Şam'daki külliyenin, ayrıca süsleme dilinde bölgesel unsurlar göze çarpar.

Yapı projelerinin, Sinan'ın hâmilerinin sosyal statüsü ve coğrafî konuma göre farklılığı göz önüne alındığında, üslûbun sadece bir kronoloji meselesi olmadığı anlaşılır. Otobiyografilerde Sinan'ın bazı eserleri bizzat tasarladığı iddia edildiği halde, yapımlarının farklı inşaat ve bezeme ekipleriyle çalışan diğer hassa mimarları veya şehir mimarları tarafından gerçekleştirilmiş olması, üslûp sorununu daha da karmaşıklaştırır. Demek ki, mimarbaşının yaratıları, onun denetleyici bakışının damgasını taşıyan ve ancak İstanbul yakınlarındaki en önemli projelerin kendi nezâretinde gerçekleştirildiği, "kolektif" bir külliyat oluşturmaktadır. Dolayısıyla, Sinan'ın eserleri, başında bulunduğu hassa mimarları ocağının bir bakıma ortak bir kültürel ürünü olarak ele alınmalıdır. Fakat bu, Sinan'ın bir mimarlık dehası olduğunun yadsınması anlamına gelmez. Üslûp konusunda, bireysel sanatçı kimliği ile bürokratik bir devlet örgütünün başı olmasından kaynaklanan kurumsal kimliğini uzlaştırmak zorunda kalan bir mimarbaşıydı o. Bu çözülmemiş gerilim, onun yüzlerce anıtı kendi eserleri arasında sayan otobiyografilerinde hissedilen "eser sahipliği kaygısı"na (*authorship anxiety*) sinmiştir.

Sinan'ın yapıtlarının biçimci paradigmalar içinde yapılan analizlerinde, bu eserlerin tasarım, üretim, tüketim ve kendi dönemlerinde algılanışını şekillendiren bağlamsal süreçler ile zihniyetler genellikle önemsenmemiştir. Çoğu monografiler, mimarbaşının üslûbunun evrimi ve plan tiplerinin sınıflandırılmasına öncelik vererek, eserlerinin bağlamlarını biçimsel analizle entegre etmeden, fon vazifesi gören ayrı bir "giriş" bölümünde kısaca ele almakla yetinir. Oysa, yapıların nasıl ve neden bugün gördüğümüz şekilde varolduklarını anlamaya çalışmak, mimarlık tarihinin başlıca sorunlarındandır. Bu konuyu irdelemek üzere Babinger'in öngördüğü, tarihçiler ile mimarlık tarihçileri arasındaki işbirliği, katı disipliner sınır çizgileri nedeniyle hâlâ hayata geçirilememiş durumdadır. Alman tarihçinin önerdiği işbirliği ile gerçekleştirilmesini umduğu, yazılı kaynaklar ile görsel analizleri birleştirmeye yönelik disiplinler arası bir yaklaşımdı.[30]

İşte bu eksiklik beni Sinan'ın külliyatının hem biçimsel temellere oturtulmuş, hem de çağının mimarî kültürü çerçevesinde, bağlamsal bir yorumunu yapmaya iten başlıca faktör oldu. Bütünsel yaklaşımımdaki mimarî kültür vurgusu, Osmanlı mimarlık tarihini, bi-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3 Kare ayaklı baldaken sistemi:

1. Şehzâde Mehmed, İstanbul (1543-48)
2. Mihrümah Sultan, Üsküdar (1543/44-1548)
3. Süleymaniye, İstanbul (1548-59)
4. Mihrümah Sultan, Edirnekapı (y. 1563-70)
5. Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa, Eyüp (1577-90)

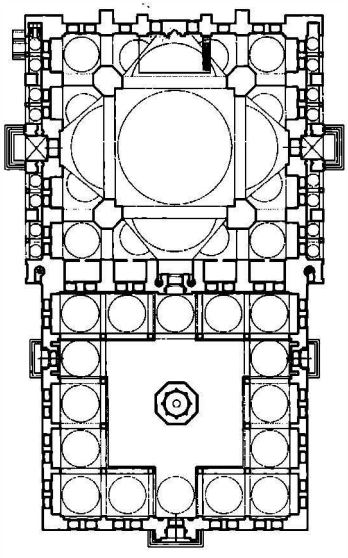

1

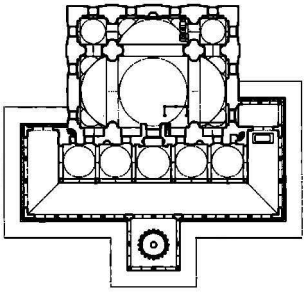

2

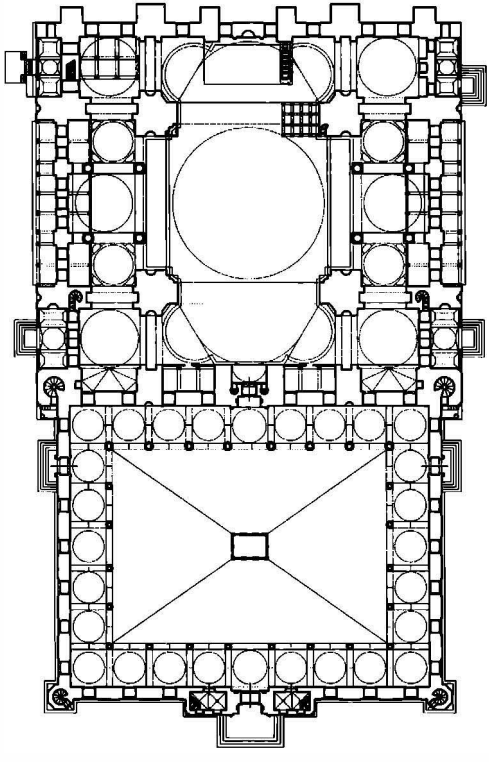

3

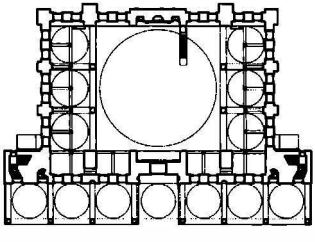

4

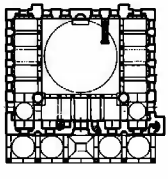

5

0 5 10 m

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

4 Altıgen ayaklı baldaken sistemi:

1. Sinan Paşa, Beşiktaş (1554/56 – 1555/56)
2. Kara Ahmed Paşa, Topkapı (1555, 1565-71/72)
3. İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa, Kadırgalimanı (y. 1567/68-71/72)
4. Nurbanu Sultan, Üsküdar (1571-86)
5. Semiz Ali Paşa, Babaeski (y. 1569-75, 1585-86)
6. Molla Çelebi, Fındıklı (1570-84)
7. Kazasker İvaz Efendi, Eğrikapı (1586)
8. Cerrah Mehmed Paşa, Avratpazarı (1593-94)

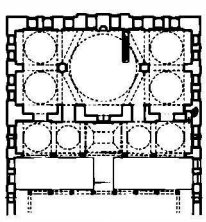

1

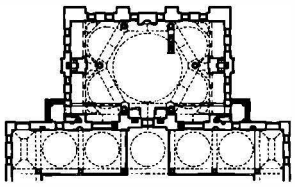

2

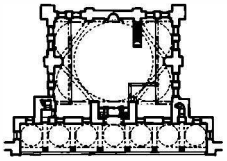

3

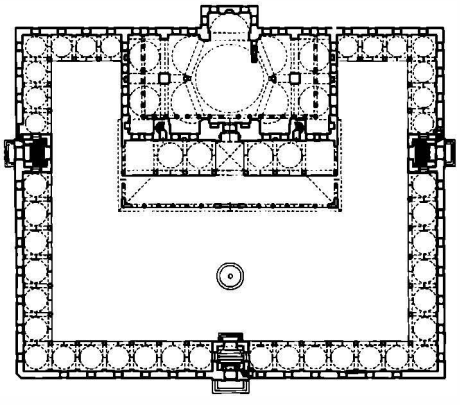

4

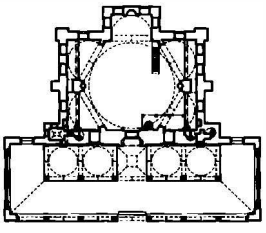

5

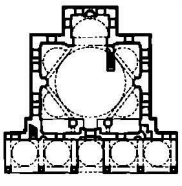

6

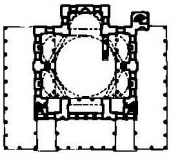

7

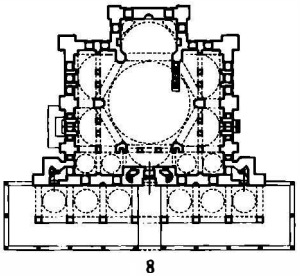

8

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

5 Sekizgen ayaklı baldaken sistemi

1. Rüstem Paşa, Tahtakale (y. 1561-63)
2. Selimiye, Edirne (1568-74)
3. Sokollu Mehmed Paşa, Azapkapı (y. 1573-1577/78)
4. Mehmed Ağa, Çarşamba (1584-85)
5. Mesih Paşa, Yenibahçe (1584-1585/86)
6. Nişancı Mehmed Paşa, Karagümrük (1584/85-1588/89)

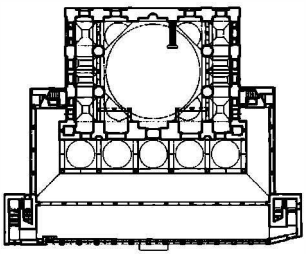

1

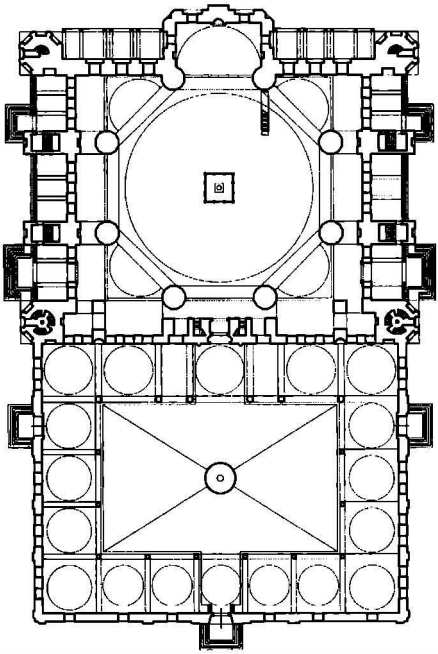

2

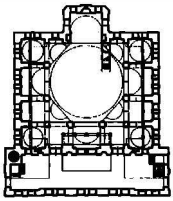

3

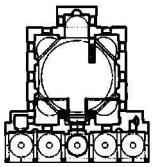

4

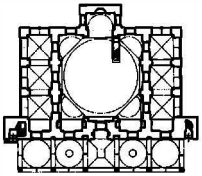

5

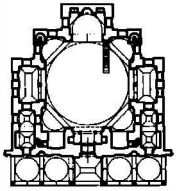

6

0 5 10m

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çimlerin özerkliği varsayımıyla sadece kendi kendine gönderme yapan otonom bir alandan, daha geniş bir uzama doğru kaydırmak kaygısını içeriyor. Anıtların "kısmî otonomiye" sahip formlarının yanı sıra, onların karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu kurumsal, toplumsal, siyasal, dinsel, düşünsel, fenomenolojik, ekonomik, kozmolojik ve estetik boyutların hep birlikte yer aldığı, engin bir mimarî kültür alanı. Yani, dar kalıplara sıkıştırılagelen uçsuz bucaksız bir alana, holistik bir bakış açısından yaklaşmak. Bu, biçim analizlerine "pozitivist" damgasını vurup bir tarafa atıvermek anlamına gelmiyor. Niyetim, biçimci yaklaşımların yerine, Sinan'ın yaratıcılığını mimarî himaye bağlamlarına indirgeyen, deterministbir çerçeve koymak değil.[31] Mimarbaşına atfedilen anıtların "doğru" yorumunun, onların üretildiği ve tüketildiği özgün ortamlarla sınırlı olduğu iddiasında da değilim. Zira bu yapıtlar tarihsel sınırları aşarak, ebedî bir "şimdiki zamanda" varoluş işgal ediyor. Sinan'ın eserleri muhakkak ki sonsuz bir yeniden yoruma açık, çünkü içlerinde bitmez tükenmez "ontolojik olasılıklar" barınıyor. Benim buradaki yaklaşımım, bakir bir alan olduğuna inandığım Sinan çalışmalarının ve "klasik" Osmanlı mimarlık tarihinin tıkanıklıklarını yeni araştırma istikametlerine açabilmek umudunu taşıyor. Mimarlık tarihi ile sosyal-kültürel tarih alanları arasındaki disipliner sınırları yumuşatarak, Sinan'ın yapıtlarını daha nüanslı, bağlama duyarlı bir anlamlandırma ve okuma çabasından ibaret bir yaklaşım. Sinan külliyatını titizlikle belgeleyen ve biçimsel özelliklerini anlamamıza katkıda bulunan değerli araştırmaların kurduğu temeller sayesinde, bu konuda farklı türden soruları artık ele almaya başlayabiliriz. Nitekim, irdelenmemiş olasılıklarla dolu Sinan çalışmaları, Kuban'ın yerinde deyişiyle "henüz kıyısında durduğumuz bir deniz gibi uçsuz bucaksız bir araştırma alanı"dır.[32]

Bu kitap, yıllar süren alan çalışmalarına ve çeşitli yazma kütüphaneleri ile arşivlerden bulup çıkarılmış özgün kaynaklara dayanıyor. Başlıca kaynakları arasında, yapıların kendilerinin yanı sıra, döneme ait gerek Avrupa gerek Osmanlı metinleri ve görsel malzemeleri yer alıyor. Yazılı kaynakların, İslâm mimarîsi sahasının diğer alanlarında benzeri görülmemiş zenginliği, bağlamsal soruların incelenmesinde sıradışı bir özgüllük düzeyine olanak veriyor. Benimsediğim bütünsel yaklaşım, yazılı metin spektrumunun genişlemesini de birlikte getirerek, Osmanlı mimarlık tarihini ilgilendiren kaynakların azlığından, hatta yokluğundan şikâyet edenleri, bu varsayımlarını sorgulamaya davet ediyor. Fakat yazılı metinler kadar, binaların kendilerinin de mimarlık kültürünün zihniyet ve kavramsal çerçevelerine ışık tutan görsel-duyusal "metinler" olarak yorumlanması gerektiğini düşünüyorum. Sinan camilerine ve cami külliyelerine odaklanmamın nedeni, onun bilhassa bu eserleriyle tanınması ve otobiyografilerinde kendisinin de tasarladığı camileri diğer yapı türlerinin daima önüne yerleştirip, bunlara daha yoğun simgesel ve kozmolojik anlamlar yüklemesidir. Nitekim, Sinan'ın en büyük özleminin anıtsal camiler inşa etmek olduğu otobiyografilerinde açıkça ifade edilmiştir (Geri kalan eserlerini mescid, medrese, darülhadis, darülkurra, sıbyan mektebi, darüşşifa, imaret, kervansaray, ahır, türbe, saray, köşk, hamam, mahzen, suyolu kemeri ve köprü olarak gruplandırmıştır, bkz. **Ek 3**).[33] Burada, başka yapı tiplerinin sadece cami külliyelerine dâhil edilmiş veya onlara gelir kaynağı olarak vakfedilmiş örneklerine değineceğim.

Bu kitap, mimarînin tamamen özerk bir alan oluşturmayıp, birbiriyle bağlantılı diğer temsilî pratiklerle (*representational practice*) kesiştiği görüşüne dayanıyor. Sinan'ın kendisiyle yardımcılarının, hâmilerinin, eserlerinin ve bu eserleri kullananlarla temaşa edenlerin hep birlikte yer aldığı müşterek alanlardır bunlar. Mimarbaşının, kendi idaresi altındaki mimarlarla zenaatkârların kolektif katkısıyla yaratılan külliyatını yorumlarken, üç bileşenli yaratıcı fail (*agency*) ağlarının giriftliği üzerinde duruyorum: Merkezîleşen mimarlar teşkilatının başındaki Sinan'la yardımcıları, hâmisi olan seçkin bâniler ve yapıtların mimarî dilinin kısmî otonomisi. 16. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında ve kitâbelerinde bânilerin diğer iki fail unsuru bastıracak şekilde vurgulanmasına rağmen, zihniyet konusunu irdeleyen mimarlık tarihçilerinin mimarî himaye (patronaj) temasına fazla eğilmemiş olmaları historiyografik açıdan ilginçtir. Mimarbaşının otobiyografileri aracılığıyla üzerinde eser sahipliği talep ettiği yapıtlar, bazı kaprisli hâmilerin nadir müdahaleleri istisnasıyla, onun toplumsal kısıtlamalardan âzâde sanatsal denemelerinden ibaret değildi.[34] İleride görüleceği gibi, Sinan'ın bina programları hâmileri ile müzakere edilerek belirleniyor ve hassa mimarları ocağı ile uzak eyaletlerdeki şehir mimarlarının kolektif katkılarıyla gerçekleştiriliyordu. Mimarlık hâmilerinin program belirlemede birçok mütalaa ve müdahale fırsatları oluyordu: İlk planlama aşamalarında onlara önerilen çeşitli tasarım seçenekleri, inşaat şantiyelerine kendileri veya vekillerince yapılan teftiş ziyaretleri ve yapım süreci boyunca mimarbaşı ya da onun atadığı mimarlar tarafından sunulan "ilerleme raporları" aracılığıyla teati edilen yazışmalar gibi.

Sinan'ın yaratıcı fail ve âmil olarak üzerinde hak iddia ettiği anıtların çoğunun, onun başında bulunduğu hassa mimarları ocağının halifeleri (kalfa) ve bazısının da kendi tayin ettiği yerel şehir mimarlarınca inşa edildiği uzun zamandır bilinmektedir. Yine de, mimarbaşı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nın yönetimi altında yapılan binalarla onarımların onun tasarın ve sanat anlayışını farklı derecelerde yansıtacağı doğaldır. Venedik ve Vicenza'daki çok sayıda yapılarıyla meşhur olan çağdaşı Andrea Palladio (ö. 1580) da, buna benzer bir şekilde eserlerini kendi yetiştirdiği halifeleri ve yapı ustaları aracılığıyla yürütmüştür. Bu bilindiği halde, binalar yine de Palladio'ya atfedilegelmiştir ve onun yaratıcı failliği sorgulanmamıştır. Aynı yaklaşım, kendi ekibini bizzat eğiten Sinan için de geçerlidir. Dolayısıyla, bazı eserlerde istihdam edilen mimarların adları yeni araştırmalarla ortaya çıkmaktaysa da, mimarbaşının otobiyografilerinde listelenen yapıtların onun kendi denetimi (*mübāşeret*) altında yaratıldığını kabul ediyorum (**Ek. 4** [1-5]). Arşiv belgelerine dayanaraktan sürdürülecek çalışmaların başka mimarların da kimliğini açıklığa kavuşturması umulur, fakat hiçbir zaman mimarbaşının hangi yapılara ne kadar katkısı olduğu kesinlikle saptanamayacaktır. Dolayısıyla "Sinan Sorunsalı"nın çözülmesini böyle bir ümide bağlamak kanımca anlamsız ve gereksizdir. Padişahların ve hanedan mensuplarıyla eşlerinin İstanbul ile Edirne'de sipariş ettikleri anıtlar dışında diğer projelerin, tasarımları Sinan tarafından yapılsa bile, tümüyle onun nezâretinde inşa edilmediklerini düşünüyorum. Selâtin cami külliyelerinde dahi onun halifeleriyle işbirliği yaptığı ve bir nevi müteahhit olarak yapı ustalarına dağıttığı işler için yazılı kontratlar imzaladığı belgelenmiştir. Bütün bunlara rağmen, Sinan'ın otobiyografilerinde yüzlerce yapı üzerinde eser sahipliği iddia etmesi anlamlıdır, zira metinlerin okuyucularının bu iddiayı ihtimal dâhilinde olmayan bir şişirme şeklinde algılamayacaklarını varsaydığı açıktır.

Listelenen anıtlar sadece Sinan'ın ve hâmilerinin kişisel tercihleriyle değil, aynı zamanda kültürel olarak tanımlanmış kimlik, bellek ve âdâb gibi kavramlarla yoğrularak biçimlendirilmişti. Bu kavramlar Sinan'ın da dâhil olduğu yönetici seçkinler tabakasının ortak düşünüş biçimleri ve değer yargılarıyla şekillenmişti. Mimarî âdâb (*decorum*: yani edebe uygun ve münâsib olma; *vecîh ve münâsib*), bir yandan mimarlık pratiğinin otonomisini tanırken, diğer taraftan bu otonomiyi toplumsal-kültürel âdâb-ı muaşeret kurallarıyla kısıtlıyordu. Sinan camilerini ve cami külliyelerini yorumlayışımın dayandığı ana argüman, onun, hem hâmilerinin toplumsal konumlarını hem de imparatorluk merkezinin eyaletlere nispetle itibar önceliğini dile getiren, hiyerarşik bir mimarî temsil (*representation*) sistemi geliştirdiğidir. Fakat bu yalnızca impatorluğun "patronaj" uygulamaları üzerine odaklandığım anlamına gelmez, aksine, hâmilik ve himaye kavramları yukarıda izah ettiğim bütünsel yaklaşımı yapılandıran bir belkemiğidir. Sinan çağındaki çoksesli mimarlık pratiği ile kuramının içerdiği diğer somut bileşenler ve zihniyet boyutları, bu belkemiği etrafında kurgulanacaktır. Zira, sosyal ve tarihsel bağlamlarından soyutlanan mimarî dünya görüşü (anlam-değer yargıları) ve dünya tasavvuru yorumları, zaman-mekân ötesi genellemeler olarak kalmaya mahkûmdur.

Sinan'ın başmimarlığı döneminden ne önce ne de sonra varolan, incelikle katmanlandırılmış hiyerarşik mimarî sistemi, 16. yüzyılda oluşan Osmanlı merkezî imparatorluk nizamının ayrılmaz bir parçasıydı. Bu sistem, standartlaştırılmış sözcüklerle imgeler dağarcığından müteşekkil bir mimarî dili ve yazıya geçirilmemiş bir âdâb kuralları dizisini imparatorluk çapında seferber etti. Sinan, cami mimarîsini, toplumsal ve bölgesel statü hiyerarşilerini yansıtacak şekilde kodifiye ederek, bağlamsal münâsiblik beklentilerine yanıt verebilen ve zengin çeşitlilik gösteren bir tipoloji yarattı. Mustafa Âli'nin 16. yüzyıl sonunda yazdığı âdâb-ı muaşeret kitabı, edeb kavramını kıyafet ve konut mimarîsi gibi statü simgelerine uyarlayarak, farklı toplumsal mertebelere uygun konut tiplerini ince ayrıntılarıyla derecelendirmiştir.[35] Giysiler ile konutlar Osmanlı devletinin farklı rütbeli yöneticilerini nasıl birbirinden ayırıyorsa, cami tipleri de mimarî himayenin ve bölgesel yönetimin çeşitli düzeylerine göre kademelendirilmişti. Şimdiye kadar irdelenmeyen bu olgu, anıtsal selâtin camilerini diğer camilerin üstünde sınıflandıran Osmanlı metinlerinde de yankılanır.[36]

Âdâb kavramı, Pierre Bourdieu'nün deyimiyle, "farklılığı" (*distinction*) vurgulayan görsel işaretlerin kısıtlanmış kullanımı etrafında dönüyordu.[37] Padişahın mutlak üstünlüğüne meydan okumaya cüret etmeksizin, bu işaretler yönetici seçkinlerin hem ortak grup kimliklerini pekiştiriyor, hem de aralarındaki statü derecelenmelerini netleştiriyordu. Padişahların İstanbul ve Edirne gibi payitahtlardaki cami külliyelerine kısıtlanan statü alâmetleri arasında, hâkim tepelere inşa edilmeleri, yenilikçi planları, anıtsal ölçekleri, muazzam boyutlu kubbeleri, çok şerefeli dörder minareleri ve kubbeli revaklarla çevrili mermer döşeli şadırvan avluları yer alıyordu. Âdâb kodları bu bariz alâmetlerle sınırlı kalmayıp, bina programlarının her unsuruna nüfuz etmekteydi, malzeme seçiminden tutun da, bezeme ve kitâbeler gibi ayrıntılara kadar. Diğer camilerin tersine, selâtin camileri, devlet ve dinin ihtişamını tecessüm eden sultanî görkemin nihaî simgesi olan Ayasofya ile bilinçli ikonografik bir diyalog içindeydiler.[38] Böylesine anlam yüklü bir diyalogun sadece selâtin camilerine mahsus bir ayrıcalık olması genellikle gözden kaçmıştır. Bu can alıcı nokta, Osmanlı mimarîsinin "kökeni" ve "özgünlüğü" hakkında ideolojik amaçlı tartışmaların merkezinde yer alan Ayasofya'nın oynadığı abartılı role meydan okur.[39]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hanedan kadınları ve şehzâdeler tarafından yaptırılan daha küçük kubbeli camilerde, sultanî statü simgesi olan çift minare gibi görsel saygınlık alâmetlerinden ancak bazıları, sadece padişahın özel izniyle kullanılabiliyordu. Hanedan mensuplarına ait olmayan tek minareli camiler ise, veziriazam ve vezirler gibi, en yüksek mevkilerden başlayıp toplumsal hiyerarşi merdiveninin alt kademelerine doğru inerken, göreli rütbeler doğrultusunda kendi içlerinde tabakalaşıyordu. Alt mertebeleri temsil eden kubbesiz camilerde kırına çatılar kullanılıyor, mermer sütunlu kubbeli revakların yeriniyse sundurmalı ahşap direklikler alıyordu. Âdâb kuralları, itibar alâmetlerinin kullanımına sadece bir "üst sınır" koyduğundan, yüksek konum mensupları görkemli mabedlerin yanı sıra, mütevazı, işlevsel camiler de yaptırıyordu. Fakat onların anıtsal prestij camilerinin programlarını belirleyen kriterler istisnasız olarak "üst sınır" kurallarıydı: Mimarbaşı, hâmileri ve toplum arasında müzakere edilerek oluşan zımni kurallardı bunlar.

Sinan'a atfedilen, İstanbul ve diğer şehirlerdeki cami külliyelerinin ayrışan programları, imparatorluk coğrafyasının merkezi ile çevresi arasındaki ikilemin altını çiziyordu. "Taşra" olarak algılanan eyatlerdeki camilerin daha basit tasarımları, genellikle orta boyutlu kubbeli küplerden ibaretti. Bu nispeten jenerik camiler, bölgesel sesleri de rahatlıkla barındırabilen bir imparatorluk kimliğini öne çıkarıyordu. Eyalet camilerinin üslûbu yerel lehçelerle kaynaşmış olmakla birlikte, kurşun kaplı yarım küresel kubbeleri ve sivri külâhlı silindirik ince minareleriyle, derhal tanınabilir bir Osmanlı mimarî dili sergiliyordu. Bölgesel çeşitliliği kısmen nötrleştiren ve sadece imparatorluk coğrafyası içinde rastlanan bu camiler, Osmanlı topraklarını bütünleştirip, hudutlarını belirginleştiren sınır taşları ve görsel hâkimiyet simgeleriydi. Daha sonra göreceğiz ki, bu simgesel işlev, elçilerle imparatorluk hudutlarının müzakere edildiği diplomatik görüşmelerde açıkça vurgulanıyordu.

Eyalet camilerinin görece tek-tipliği, büyük ölçüde İstanbul'da yoğunlaşmış prestij camilerinin geniş bir çeşitleme gösteren planları ve kubbeli üst yapılarıyla karşıtlık teşkil ediyordu. İstanbul camilerinin temaşagâh ve nirengi noktası olma özelliği, işlevsel niteliklerinin önünde geliyordu. Sinan bu iddialı yapıları, payitahtın sahnesinde sergilenmek üzere tasarlamıştı. Görkemli dış cepheleri, anlamın üretildiği şehir ortamları ve peyzajlarıyla diyaloga giriyordu. Bu özellik, "cami mimarisinde alışılagelen geleneksel İslâmî iç mekân vurgusu tercihinin muzafferâne bir tersine çevrilişi" olarak yorumlanmıştır.[40] Sinan'ın genel olarak hâkim tepelerde ve kıyı şeritlerinde inşa edilmiş olan İstanbul camileri, tek başlarına değil, diğer camilerle bir arada algılanmak üzere konumlandırılmıştı. Bu camiler, kullanıcılarını ve temaşacılarını, karşılaştırmalar yapmaya davet ediyordu: Bânilerin farklı himaye düzeyleri arasında olduğu kadar, geçmiş ile yenilikçi şimdiki zaman mimarî üslûpları arasında yapılan karşılaştırmalar. Camiler ve dolayısıyla bânileri arasında yapılan mukayeseler, imparatorluğun sembolik merkezinde kendi kolektif kimliğini inşa etmekte olan, değişik yerlerden ve etnik kökenlerden gelen yönetici elitin statü farklılıklarını pekiştiriyordu. Mehmed Âşık ile Evliya Çelebi gibi 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı seyyahlarının, imparatorluk içindeki camilerin benzerlik ve farklılıklarına sık sık dikkat çekerek, yapıları karşılaştırmalı bir çerçeve içinde değerlendirmeleri, mimarî âdâbın metinlerarasılığını örneklemektedir.

Âdâb kodları sımsıkı bir cendere teşkil etmektense, anlamlı evirmeler ve manevralara izin vererek, resmî kuralların özel ihtiraslarla bütünleşmesini mümkün kılıyordu. Yazıya dökülmeyen bu zımni mutabakat kaideleri, kırılgan bir toplumsal sözleşmeydi. Ne yekpare ne de büsbütün tutarlı olan usuller, mimarlarla hâmilerine geniş bir kendini ifade etme alanı tanıyordu. Mimarî himaye, sadece toplumsal mertebenin teyidi olmakla kalmıyor, daha yüksek statü özlemlerinin işareti olan, bir çeşit rütbe arttırma aracına da dönüşebiliyordu. Dolayısıyla, anlaşmazlık durumlarında, bina projeleri toplumun müdahalesini gerektirecek birer çekişme alanına dönüşme potansiyeli taşıyordu.

Sinan'ın cami odaklı külliyeleri, devlet ve dinin egemen iktidar kavramlarını onaylama, uzlaştırma, hatta hoşgörü sınırlarını zorlayarak bu kavramları sorgulama kapasitesini de içlerinde barındırıyordu. Âdâb, toplumsal geleneklerin baskısı aracılığıyla dizgin vurulmamış mimarî hayal gücünü kısıtlamakla birlikte, mimarbaşı ve hâmilerine yeni bir düzen yaratabilme imkânı sunan, aynı zamanda bir güç kaynağıydı da. Kendine verilen gücün fazlasıyla farkında olan Sinan'ın Mustafa Sâî'ye yazdırdığı nazım ve nesir otobiyografik metinleri, olağanüstü bir benlik ve yaratıcı faillik bilincinin göstergesi olarak yorumluyorum.

Otobiyografiler ve listeledikleri yapıtlara bu açıdan bakıldığında, Sinan'ın meslek hayatının sonuna doğru filizlenip, 17. yüzyılda serpilen "kanun-ı kadim"in peşindeki "gelenekçi" söylemlerden farklı bir "yenilikçi" tavır söz konusudur. Ancak, ömrünün son yıllarında azalmaya yüz tutan mimarî himayenin tetiklediği hayal kırıklığı da onun özyaşam öykülerinde yansımasını bulur. Birkaç yerde, yetenek sahiplerinin değerinin artık bilinmediğinden yakınan bu metinlerde, 16. yüzyıl sonundaki değişim döneminin doğurduğu "kanun-ı kadim" özlemli söylemin izlerini bulmak mümkündür. Fa-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kat Sinan'ın öz-bilincini asıl biçimlendiren dönem, mimarlık projelerinde büyük bir patlama ve yaratıcılık sergilenen, en önde gelen hâmisi Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarıdır. Dolayısıyla, mimarbaşının külliyatını daha sonra oluşan "eskilik üretimi" perspektifinden okumak anakronik bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. "Mimarî yaratıcılık, yenilikçilik, buluş, bireysellik, deha" gibi kavramları erken modern Avrupa'ya özgülleyerek, bunların Sinan için kullanılmasını sorgulamak da aynı yaklaşımın uzantısıdır. Bu yaklaşım, Sinan'ın mimarbaşılığı sırasında inşa edilen eserlerde somutlaşan ve devrinin çeşitli metinlerinde takdir toplayan yaratıcılıkla çelişir. Onun eski eserlere yönelik şerhler ve nazirelerle dolu rekabetçi yapıtlarında ön plana çıkan husus, otobiyografilerinde de açıkça vurgulanan, Ayasofya ve Üç Şerefeli camileri gibi kadim mimarî başyapıtlarını aştığına dair övüngen, yenilikçi tutumdur. Bu da, kanun-ı kadimin peşindeki gelenekçi söylemlere bağımlı kalmayıp, yaratıcı yeniliklere itibar eden Sinan ve şair tezkirelerindeki sanatçılara özgü farklı tavrı örnekler.[41]

İmparatorluk topraklarının peyzajı, Sinan'ın neredeyse yarım yüzyıllık kariyeri boyunca bizzat tasarladığı ya da tasarımını onayladığı yüzlerce toplumsal-dinsel ve sivil mimarî anıtlarıyla yeniden biçimlendirildikten sonra artık eskisi gibi değildi. Bu yapıtlarla dönüşen şehir peyzajlarında "mahal duygusu" (*sense of place*) ve "yer ruhu" (*genius loci*) yepyeni mimarî vurgularla tazelenmişti. Başta payitaht olmak üzere değişen şehir peyzajları, imparatorluğun ana yollarına dizilen menzil külliyeleri ile birlikte, belirli kurumlar, sosyo-kültürel pratikler ve ibadet tarzlarını kapsayan, yenilenmiş bir görsel düzeni temsil ediyordu (**Harita 1-5**).

Bu kitabın tematik olarak düzenlenen ilk iki kısmı, mimarî himaye ve mimarlık üretimi bağlamlarını ele alıyor. Daha uzun üçüncü kısım, külliyeli ve külliyesiz Sinan camilerini üslûp kronolojisi yerine himaye düzeyine göre gruplaştırarak, bu eserleri tek tek yorumluyor. Sonsöz ise, mimarbaşının ölümünün ardından, himaye kalıplarıyla birlikte âdâb kavramlarının uğradığı dönüşüme işaret ederek, Sinan'ın mirasını "klasik sonrası" imparatorluk rejimi bağlamında kısaca değerlendiriyor. Kitabı baştan sona hatmetmeyecek okurlarıma, ilk iki tematik kısmı bütünüyle okuduktan sonra, üçüncü kısımda ayrı ayrı ele alınan binaları, kendi ilgilerine göre seçerek okumalarını öneriyorum.

Kitabın ilk kısmında, 16. yüzyıl imparatorluk coğrafyasının ve toplumsal yapısının hiyerarşik örgütlenmesi inceleniyor. Burada, Sultan Süleyman döneminin merkeziyetçiliği pekiştiren düzeni, mimarî himaye ve âdâb kalıplarının zeminini hazırlayan bir olgu olarak yorumlanıyor. Bölüm 1'de, selâtin camilerinin yapımını tetikleyen hanedan meşruiyetinin ideolojik temelleri ve yönetici seçkinlerden oluşan oligarşik bir elitin yükselişi ele alınıyor. Söz konusu yönetici seçkinler içinde, tıpkı Sinan gibi, imparatorluğun etnik çeşitlilik gösteren Hıristiyan nüfusundan kul statüsüyle devşirilerek Müslüman olan mühtedîlerin hâkimiyetinin güçlenme sürecinin ana hatları çiziliyor. Seçkin bir hâmiler oligarşisinin sivrilmesine paralel olarak, en tepesinde padişah ve hanedan mensupları ile, veziriazamlık ve vezirliğe yükselen kul kökenli padişah damadlarının yer aldığı toplumsal yapı piramidinin sağlamlaştırıldığı bir dönemdi bu. Sinan camilerinin bânileri, esas itibarıyla toplumsal piramidin en üst katmanlarına mensuptu. Bunun tersine, orta halli askerî sınıf mensuplarının mimarî himayesi, ulema ve şehirlileri de içeren daha geniş bir hâmiler grubunca yaptırılan mütevazı kamusal yapılarla kısıtlı kaldı: Mescidler, medreseler, hankâhlar, türbeler, sıbyan mektebleri, hanlar, hamamlar ve çeşmeler gibi. Cami bânilerinin büyük bir çoğunluğu, imparatorluğun Hıristiyan uyruklarından devşirilmiş veya Osmanlı toprakları dışından köle olarak ele geçirilmiş kişilerdi. Bu seçkin bâniler grubuna, padişahların Venedik, Ukrayna veya Arnavutluk gibi çeşitli yörelerden gelmiş olan valideleri ile hasekileri de dâhildi (Sinan camilerinin bânilerinin kökenleri için bkz. **Ek 1**). Osmanlı yönetici elitinin Sünni İslâm'a dinî bağlılıkta birleşen, etnik farklılık gözetmeyen ortak kimliğinin, mimarî edeb kavramlarını nasıl biçimlendirdiğini irdeleyen bu bölüm, seçkin zümrelerin tüketim kalıplarında ve kendilerini kamusal ifade edişlerinde bâniliğin önemli bir yer işgal ettiğini gösteriyor.

Bölüm 2'de, klasik dönem Osmanlı mimarî himaye olgusunun modern çağdaki "kliyentalizm"den farklılığı tetkik ediliyor. Mimarlık himayesinin din, hukuk, bellek ve zihniyet boyutlarına ilaveten, 16. yüzyılda merkeziyetçi idarenin hararetli bir Sünniliğe doğru evrilen yönelimleri inceleniyor. Devletin kendini şeriat ve Sünni İslâm'ın savunucusu olarak tanımlamayı özellikle yoğunlaştırdığı bir dönemdi bu. Fakat şeriatla tarikatlar arasında yüzyılın sonuna doğru giderek artan uzlaşma olgusunun da altı çiziliyor. Böylece, Sinan'a atfedilen cami külliyelerinin zaviyeler içermeye başlayan programlarıyla, tarihsel dönüşümlerin şekillendirdiği dinsel eğilimlerin el ele gelişmesi vurgulanıyor. Cami yapımının ve ibadet biçimlerinin, şeriat hükümleri doğrultusunda belirlenen dinsel-yasal parametrelerini anlamak için fıkıh metinleri ile fetvalardan yararlanıyorum. Padişahların mutlak egemenlik iddiasının, her hafta Cuma namazlarına eşlik eden hutbelerle tekrar tekrar ilân edildiği camiler, hükümranlık meşruiyetiyle yakından bağlantılı bir yapı tipiydi. Diğer yapı türlerinin tersine, bizzat pa-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dışahtan alınacak özel bir yazılı izni (icazet) gerektiren cami yapımı, bir sultanî imtiyaz simgesi idi. Bu da, imparatorluktaki tüm camilerin padişahın hilafet yetkesinin bir tezahürü olarak inşa edildiği anlamına geliyordu. Dolayısıyla camiler, Cuma hutbesinin nerelerde ve kimler tarafından verileceği üzerinde padişahın kişisel denetimini ifade eden hükümranlık nişaneleriydi.

Bu bölüm, cami inşasında diğer İslâm imparatorluklarında eşi görülmeyen patlama ile, Sinan çağında cemaat ve Cuma namazlarının resmen zorunlu tutulmaya başlanması arasında ilişki kuruyor. Cami yapımını tetikleyen etkenler arasında bânilerin kazandıkları zaferleri anma arzusu, şan kaygısı ve âhiret endişelerine de değiniyorum. Cami bâniliği, imparatorluğun kul sistemine dayalı merkeziyetçi hanedan rejiminin sağlamlaşmasına katkıda bulunmanın yanı sıra, kolektif ve bireysel kimliklerin inşa edilmesinde de son derece önemli bir rol oynadı. Bu nedenle, hayırsever bânilerin ilelebet anıldığı cami külliyelerinde, belleğin somutlaştırılma stratejilerine işaret ediyorum.[42] Sinan'ın hâmilerinin isimlerini taşıyan camiler, sadece birer ibadethane değildi. Bu yapılar, zaman içinde silinerek kaybolan veya yeniden yorumlanarak unutulan kişisel, ailevi ve kolektif anıları tecessüm ediyordu. Erkek ve kadın bânilerin kamusal alana dönük "mimarî portrelerini" sunan camiler, özgül bellek işaretleriyle bireyselleşiyordu (kitâbeler, türbeler, çeşitli hizmetler sunan müştemilât veya bânilerin kimliğiyle bağlantılı yerlerde konumlanmaları gibi). Vakfiyeler, cami odaklı hayır külliyeleri yaptıranların ve ailelerinin sonsuza dek şükranla hatırlanmasına yönelik ibadet ve bağış maddeleri içeriyordu. Dolayısıyla, dinî pratikler ve anma törenleriyle birlikte, vakıf müessesesinin cami külliyelerinin inşasını teşvik eden yöntemlerini de analiz ediyorum. 16. yüzyıl Osmanlı dünyasında yaygınlaşan şeriatın Hanefî mezhebi yorumunca, kadınların camilerdeki kamusal ibadetlere katılımı tasvip edilmediği halde, hanedan kadınlarının neden Sinan'ın en önde gelen hâmileri arasında başı çektiği sorusunu, hem bu bölümde hem de kadın bânilerin yapılarını incelediğim bölümlerde irdeliyorum.

Mimarî kültür ve âdâb kavramları üzerinde duran Bölüm 3, Osmanlı İmparatorluğu'nun şehircilik siyasetinin kısaca gözden geçirilmesiyle başlıyor. Bu siyaset, cami merkezli külliyelerin inşasını özellikle teşvik ediyordu, zira Hanefî mezhebi cami yapımını şehirlere kısıtlıyordu ve şehir başına birden fazla cami inşasına izin vererek şehirleşmeyi ivmelendiriyordu. Bundan sonra gelen, erken Osmanlı mimarîsi hakkındaki girizgâh, Sinan'a özgü cami külliyelerinin programlarının evrimini ve mimarbaşının İstanbul'un şehir imgesine katkısını daha geniş bir tarihsel açıdan değerlendirmek amacını taşıyor. 14. ve 16. yüzyıllar arasında Osmanlı toplumsal-dinsel mimarîsinin gelişimini yorumlarken, Doğu İslâm dünyası ve Rönesans İtalya'sındaki eşzamanlı mimarî gelişmelere de değiniyorum. Çoğunlukla İslâm âleminden soyutlanan Osmanlı mimarîsinin, Moğol-İlhanlı, Timurlu ve Memlûklu ön-örnekleriyle bağlantısına işaret ediyorum. Ayrıca, Osmanlı ile İtalyan Rönesans mimarî kültürlerinin, ortak Roma-Bizans miraslarını ve karşılıklı etkileşimlerini yeniden gözden geçiriyorum. Bunun ardından, Sinan camilerinin himaye düzeyi açısından gruplandırıldığı, kitabın üçüncü kısmını dengelemek üzere, mimarbaşının döneminde kristalleşen üslûbun kronolojik evrimine ilişkin gözlemler yer alıyor. Bölümün sonunda, çeşitli görsel kültür alanlarında uygulanan Osmanlı âdâb kavramlarının, yazılı kaynaklarla desteklenen bir analizi sunuluyor. Ayrıca Sinan'ın mimarbaşılığı boyunca, mimarî "uygunluk ve münâsiblik" (*vecîh ve münâsib*) göreneklerini biçimlendiren bazı kurallara ve âdâbın ekonomik boyutuna dikkat çekiliyor (Bazı yapıların maliyetleri için bkz. **Ek 2**).

Kitabın ikinci kısmı mimarî himayenin bağlamlarından, mimarlar teşkilatı ve mimarlık üretimine yöneliyor. Gerek bir birey olarak, gerekse merkezî hassa mimarlar ocağının başı olarak Sinan'ın üzerinde odaklanan bu kısımda, onunla birlikte çalışan diğer mimarlara da değiniliyor (Mimarlar listesi için bkz. **Ek 4** [1-5]). Bölüm 4, Sinan'ın otobiyografilerini, bilinen tek vakfiyesini ve ilgili arşiv belgelerini kullanarak, yaygın bazı yanlışları düzeltmek amacıyla, mimarbaşının yaşamı ve meslek hayatının ayrıntılarını yeni baştan ele alıyor. Onun Osmanlı elitine mensup, saygın bir saray ağası olarak hâmileriyle aynı zihniyetler, âdetler (*habitus*) ve inançları paylaştığı vurgulanıyor. Burada, Sinan otobiyografileri, onun kendilik tasarımının ve öz-imgesini kurgulamasının araçları olarak yorumlanıyor. Mustafa Sâî tarafından kaleme alınan bu metinler aracığıyla, mimarbaşının, aynı dönemde Rönesans İtalya'sında beliren sanatsal dâhi ve eskiyi yeniden yorumlayarak mükemmeleştiren mimarî evrim söylemlerine katıldığını ileri sürüyorum. Şimdiye kadarki varsayımların aksine, onun İtalya'da 1550'ler ile 1560'larda yazılmakta olan sanatçı ve mimar biyografilerinden esinlenmiş olabileceğini belirtiyorum. Esinlenmemiş olsa bile, Sinan otobiyografilerinin benzer bir erken modernite özbilinci, iddialı bir bireycilik ve yenilikçilik anlayışı içerdiğini savunuyorum.

Bölüm 5'te, hassa mimarları ocağının 15. ve 17. yüzyıllar arasında olgunlaşmasıyla birlikte, mimarlığın meslekî itibarının yükselişinin izleri sürülüyor. Bu kurumun genişleyen kapsamına Sinan'ın katkısı değerlendirilerek, giderek artan merkezîleşmesi belgeleniyor. O sırada yeni doğmakta olan şehir mimarlarının eya-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

let merkezlerinde örgütlenmesini gösteren veriler de inceleniyor. Mimarbaşının bir idareci ve tasarımcı olarak sorumluluklarıyla birlikte, mimarî pratikte kâğıt üzerine çizilen planların yaygınlaşan rolü gözden geçiriliyor. Sinan'ın üslûbunun yaratılmasına ve yayılmasına katkıda bulunan merkeziyetçi Osmanlı inşaat sektörünün yönetsel mekanizmalarına ilişkin gözlemlerle bölüm sona eriyor. İnşa süreci, mimarî bağlamın temel bir parçasıydı. Bu süreç, imparatorluğun dört bucağındaki maddî kaynaklar ve emek üzerindeki ekonomik-siyasal denetimin birleştirici gücünün somut bir ifadesiydi. Sinan'ın anıtsal camilerinin etkileyiciliği, bitmiş halleriyle olduğu kadar, İstanbul'u sürekli bir şantiyeye çeviren teatral yaratım süreçlerinde de yatıyordu. Fakat mimarbaşının otobiyografik yaşam öykülerinde de vurgulanan bu olgu, mimarlığın sadece insan-merkezli bir olaylar silsilesi olarak görüldüğü anlamına gelmiyordu. Yaşantısal ve duyumsal boyutlar kadar, mimarî anıtların biçimsel tercihler içeren estetik, maddesel, işlevsel ve simgesel birer obje olma niteliğini de öne çıkaran birincil kaynaklar, bundan sonraki kısımda alıntılanıyor.[43]

Kitabın üçüncü kısmında, Sinan'ın otobiyografik metinlerinde kendi eserleri olarak üzerinde hak iddia ettiği camiler ve cami külliyelerine ilişkin yorumlarını sunuyorum. Bu anıtları, daha önceki tematik bölümlerde ele alınan kimlik, bellek ve âdâb kavramlarının somut ifadeleri olarak okurken, yaratılmalarında Sinan'ın, idaresi altındaki mimarların ve hâmilerinin birleşik failliğini (*agency*) değerlendirmeye çalışıyorum. Sadece bireyselleşmiş camileri değil, çoğu zaman mimarbaşı hakkındaki monografilerden dışlanan jenerik camilerini de ele alıyorum. İnşa edilmelerine Sinan bizzat katılmış olsun ya da olmasın bu mütevazı eserleri, mimarbaşının, hassa ve şehir mimarlarının iştirakiyle oluşan kolektif külliyatının ayrılmaz birer parçası olarak addediyorum.

Cami külliyelerini yorumlarken, vaktiyle içinde konumlandıkları şehir ortamlarını ve inşaat mevkilerinin seçilme nedenlerini, kompozisyonlarında somutlaşan görsel, duyumsal ve yaşantısal boyutlarla birlikte göz önünde tutuyorum. Sinan araştırmalarında ihmal edilme eğilimi gösteren mefruşat, tezyinat ve kitâbelere de değiniyorum.[44] Mimarbaşının eserlerinin çağdaşları tarafından algılanmasını yönlendiren kavramlar ve estetik boyutlara ayna tutan, dönemin yazılı kaynaklarındaki mimarî betimlemelerden de yeri geldikçe örnekler veriyorum.[45] Zengin ve şöhretli Osmanlı yüksek sosyetesine mensup Sinan hâmilerinin, bu kitapta yer alan renkli biyografik portreleri, İslâm mimarîsi araştırmalarının genellikle hükümdarlara odaklanarak, diğer hâmilerin öznelliğini göz ardı eden yaklaşımını dengelemeyi hedefliyor. Mimarînin kimlik inşasında kullanımında cinsiyetin rolünü sorgularken, şimdiye dek feminist araştırmalarda hanedan kadınlarının ayrı olarak ele alınan hâmiliğini, erkeklerinkiyle birlikte değerlendirip karşılaştırmayı yeğliyorum.[46]

Diğer yazılı kaynaklara ilaveten kullandığım vakfiyelerin çoğu ne yayınlanmış, ne de Sinan çalışmalarında kullanılmıştır. Mimarbaşının birçok hâmilerinin günümüze gelen vakfiyeleri, yaptırdıkları cami külliyelerinin işlevsel programlarına ışık tutmaktan öte, bânilik profillerinin, kişisel eğilimlerinin, inançlarının, öbür dünya kaygılarının, ebedîyen şükranla anılma arzularının ve güzellik mefhumlarının ipuçlarını veriyor. Daha çok vakıf kurumunun sosyo-ekonomik boyutları açısından incelenegelen vakfiyeler, zihniyet tarihinin irdelenmesinde henüz yeterince el atılmamış kaynaklardır. Vakfiyeler, Sinan'ın prestij camilerini, hâmilerinin yaptırdığı daha geniş anıt gruplarının bağlamına yerleştirebilmemize olanak veriyor. Bugüne değin fark edilmemiş, fakat çok yaygın olduğu anlaşılan bir olguyu da meydana çıkarıyorlar: Ölüme yaklaşmış bânilerin vasiyet ettiği camilerin, vakıf mütevellileri ve nâzırları tarafından, vasiyetlerinin uygulayıcıları (vasi) gözetimi altında inşa ettirilmesi. Bu olgu, kitâbeleri olmayan ve genellikle bânilerinin sağlığında inşa ettirildiği varsayılan bazı camilerin yeniden tarihlendirilmesini gerektiriyor. Dolayısıyla, Sinan'ın üslûp evrimi hipotezlerinde tashihler yapmayı zorunlu kılıyor (bkz. Sinan'a atfedilen camilerin kronolojisi, **Ek 1**).

Sonsöz, vefatından sonra mimarbaşının mirasının serüvenini ana hatlarıyla kısaca ele alarak, cami merkezli külliyelerin artık yönetici seçkinlerin mimarî himayesinin öncelikli odağını oluşturmadığını gösteriyor. Mimarbaşının çok katmanlı cami tipolojisi değişime kapalı değildi, zira Osmanlı mimarlık kültürü durağan bir varlık olmaktansa, devam edegelen bir kimlik inşası süreciydi. Sinan'ın uzun kariyeri boyunca formüle edilen âdâb kurallarının, onun ömrünün sonlarına doğru aşınmaya başlamasının nedeni de buydu. 16. yüzyıl sonlarından itibaren klasik Osmanlı idaresinin yerini alan görece adem-i merkeziyetçi yönetim sisteminin bağlamında, yeni tip mimarlık hâmilerinin, bina programlarının ve zevklerin doğması kaçınılmazdı. Sinan'ın özgün üslûbu kuşaklar boyunca varlığını koruyarak, yerini alan talebeleri tarafından yeniden yorumlanarak sürdürülmekle birlikte, mimarbaşının sistemleştirdiği kademelendirilmiş cami tipleri hiyerarşisi kısa ömürlü kalmaya mahkûmdu. İhlâl ve ihtilaflardan muaf olmayan bu sistemin âdâb kuralları, daha ilke statüsüyle ortaya çıkar çıkmaz geçerliğini yitirmeye yüz tutmuştu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISIM I

Klasik Dönemde Mimarî Himaye

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bölüm 1

İmparatorluk Coğrafyası, Toplumsal Hiyerarşi ve Osmanlı Kimliği

I. PADİŞAHLAR VE HANEDANIN MEŞRUİYET TEMELLERİ
II. OLİGARŞİK ELİTİN YÜKSELİŞİ

I. PADİŞAHLAR VE HANEDANIN MEŞRUİYET TEMELLERİ

Sinan, merkeziyetçi imparatorluk iktidarının doruğuna ulaştığı üç padişah döneminde, neredeyse yarım yüzyıl boyunca (1539-88) mimarbaşı olarak hizmet etti: I. Süleyman (1520-66), II. Selim (1566-74) ve III. Murad (1574-95). 16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti daha önceki gazi ve serhat kimliğinin bazı özelliklerini koruyan merkeziyetçi bir rejime doğru evrilmişti. Bu özellikler, devletin "dinamik fetih siyaseti, temelde askerî yapısı ve askerî sınıfın hâkim unsuru oluşturduğu imparatorlukta, farklı dinsel, kültürel ve etnik unsurların başarıyla barındırılması" idi.[1]

14. yüzyıla girerken, küçük bir uç beyliği olarak Kuzeybatı Anadolu'da doğan Osmanoğulları Devleti, zaman içinde kendisini Türk-Moğol, İslâmî ve Doğu Roma imparatorluk geleneklerinin vârisi olarak gören muazzam bir hanedan imparatorluğuna dönüşmüştü.[2] 1453'te Konstantinopolis'in fethinden sonra Sultan II. Mehmed, Balkanlar ile Anadolu'daki rakip beylikleri ilhak edip, Kırım Hanlığı'nı Osmanlı hâkimiyetine tâbi bir devlet haline getirerek, toprak bütünlüğüne sahip bir erken modern imparatorluğun temellerini attı. I. Selim, 1514'te İran Safevi hükümdarı Şah İsmail'i yenmesinin ardından, Türkî unvanlarını (Han ve Hakan) tamamlayan, "Şah" unvanını kullanmaya başladı. Akabinde 1516-17'de Suriye ve Mısır'da Memlûk sultanlığını ortadan kaldırarak, 1394'te I. Bayezid'e "Sultân-ı Rûm" unvanını vermiş olan Kahire merkezli Abbasi sözde-halifeler silsilesine de son verdi.[3] Hicaz'ı Osmanlı himayesi altına almak I. Selim'e, itibarını daha da yücelten, "alçak gönüllü" yeni bir unvan kazandırdı: *Ḫādimü'l-Ḥaremeyni'ş-Şerîfeyn* (Mekke ve Medine'deki iki kutsal Harem'in hizmetkârı).[4]

Memlûk Kahire'sinden İstanbul'a getirilen Abbasi sözde-halifesi Mütevekkil'in resmî bir devir-teslim töreniyle, evrensel halife olarak haklarını I. Selim'e devrettiğine ilişkin efsanenin tersine, bu padişah, hükümranlığını meşrulaştırmak için hilafeti zorunlu addetmedi. Memlûk payitahtında bulunduğu sırada tutulan bir ruznâmeye göre, orada topladığı divanda Kahire'nin önde gelen uleması, onun yetkesinin teyidi için Mütevekkil'in onayının şart olmadığını beyan etmişti. Moğol sonrası dönemin diğer Müslüman hükümdarları gibi, Osmanlılar da halife unvanını 15. yüzyıldan itibaren, daha çok belâgat amaçlı olarak benimsemişlerdi. I. Selim kendisini yeryüzünde "Tanrı'nın halifesi" (*ḫalîfetu'l-lâh*) addederek, bu uygulamayı sürdürdü.[5]

Osmanlı hâkimiyetinin Mekke, Medine ve Kudüs'e, yani Sünni İslâm'ın üç temel kutsal şehrine yayılması, I. Süleyman'a Müslüman âleminin simgesel önderliği iddiasında bulunma ilhamını verdi. Sünni Abbasi halifelerinin kadim payitahtı Bağdad'ın fethinin (1534) ardından, bu padişah "dünyanın halifesi" (*ḫalîfe-i cihân*), "İslâm dünyasının halifesi, Müslümanların halifesi" (*ḫalîfe-i islâm, ḫalîfe-i müslimîn*) gibi unvanlar kullan-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rahtey.org

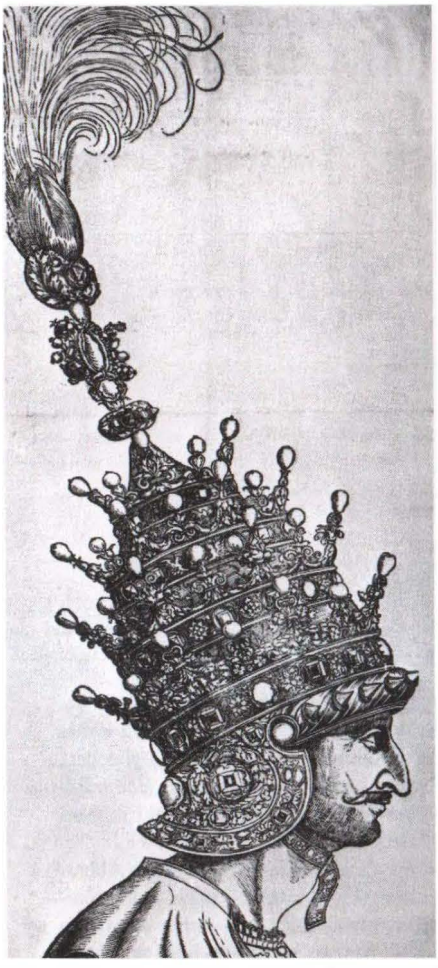

6 Sultan Süleyman'ın portresi, y. 1532, anonim ağaç baskı, Venedik.

mayı yeğledi. Ünlü şehri, dinî anıtlarına saygısızlık eden Oniki İmamcı (İmâmiye) Şi'î Safevilerin elinden "kurtardıktan" sonra, camilerde "hilafet hutbesi" (*ḫuṭbe-i ḫilāfet*) okuttu.[6] O sırada Sinan, Bağdad'ın terk edilerek harabeye çevrilen zaviyeli cami külliyelerini onaran yeniçeri-mimarlardan biriydi.[7]

Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında iki katına çıkan Osmanlı toprakları, batıda Macaristan, doğuda Azerbaycan ile Batı İran ve Irak, güneyde (Fas hariç) Kuzey Afrika'yı kapsayacak şekilde genişleyerek, Doğu Akdeniz havzasına hükmeden heybetli bir dünya imparatorluğu tasavvuruna yol açtı. Evrensel hâkimiyet iddiası görsel olarak, yedi iklimi simgeleyen farklı renkte yedi sancak ve dünyanın dört köşesini simgeleyen dört tuğ ile ifade ediliyordu.[8] Süleyman, unvanları arasına "Roma Kayserlerinin ve Büyük İskender'in topraklarının efendisi"ni de ekleyerek, Habsburg hanedanına mensup baş rakibi, Kutsal Roma İmparatoru V. Charles ile çekişmeye başladı. Bu rekabet, sultanın dünyanın dört köşesine uzanan evrensel hükümranlığını temsil eden üst üste dört taç ile donanmış Venedik yapımı miğferiyle ilan edilmişti. Simgesel olarak Büyük İskender'le ilişkilendirilen muhteşem murassa miğfer, 1532'de padişahın Viyana üzerine yaptığı ikinci sefer sırasında diğer saltanat alâmetleriyle birlikte geçit alaylarında ve otağ-ı hümâyunda elçilere yapılan kabul merasimlerinde sergilendi (**res. 6**).[9]

Süleyman "evrensel egemenlik imalarıyla birlikte" hilafet makamı iddiasında bulunan ilk Osmanlı padişahıydı. Bu iddianın formülasyonunda padişahın baş sözcüsü olan Ebussuud Efendi, şeyhülislâm olduğu sürece (1545-74), onun resmî unvanlarını anıtsal kitâbelerde ve kanunname mukaddimelerinde beyan etmiştir.[10] Maverdî ve Gazalî gibi Ortaçağ âlimleri, halifenin dinî makamını sultanın dünyevî makamından ayırmışlar, ikincinin ancak birincinin yetki onaylamasıyla göreve geldiğini ileri sürmüşlerdi. Bu uygulama 1258'de Moğolların Bağdad'ı yağmalamasından sonra Kahire'nin sözde Abbasi halifelerince (1261-1517) de sürdürüldü. Ebussuud ise, dünyevî ve manevî yetkeyi Sülcyman'ın şahsında birleştirerek, onu, Tanrı'nın bağışladığı "En Büyük İmamlığın" (*imāmetü'l-ʿuẓmā*) sahibi ve "En Büyük Halifeliğin" (*ḫilāfetü'l-kübrā*) vârisi olarak ilân etti. Dolayısıyla Süleyman ve halefleri, saltanat ile hilafeti bir arada tecessüm eden erken İslâm halifelerinin vârisleri oldular.[11]

Yaygın Sünni geleneğinde, hilafet için zorunlu bir nitelik, Peygamber'in mensup olduğu Kureyş kabilesinden gelmekti ki, bu Türk asıllı Osmanlı padişahlarının o makamdan kuramsal olarak dışlanması anlamına geliyordu. Manianın üstesinden gelmek ve Osmanlı hilafetinin meşruiyetinin geniş kitleler tarafından kabul edildiğini ispatlamak için, Sultan Süleyman'ın Arnavut asıllı veziriazamı Lütfi Paşa (g.d. 1539-41), "Osmanlı Hilafeti" üzerine 1554'te Arapça bir risale kaleme aldı. Risale, Kureyş kabilesine mensubiyetin veya Abbasi halifelerinin soyundan biri tarafından atanmanın, padişahın "İmam" ve "Halife" unvanını alabilmesi için artık gerekli olmaktan çıktığını ileri sürüyordu. Devrin ulemasına göre İslâm'ın dört mezhebinden biri olan ve Osmanlıların bağlı bulunduğu Hanefî mezhebinde, bu unvan için tek şart, "fetih gücü" (*bi-ḥukm el-ġalebe*) idi. Şeriatin uygulayıcısı ve örfî saltanat kanunlarının yenileyicisi olan Süleyman, su götürmez biçimde "Çağın İmamı" (*imāmu'z-zamān*) ve şeriatin müdafisiydi. Onun vekilleri, emirleri ve hizmetindeki ulema da bu yetkileri paylaşıyordu.[12]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Evrensel hilafet iddiası, "Arap, Acem ve Osmanlıların (*Rûmî*, Romalılar) Sultanı"nın çeşitli etnik gruplara mensup Müslüman uyrukları üzerindeki yetkesini genişletiyordu. Ayrıca "ışıldayan şeriatın" (*şerīʿat-ı ġarrā*) seçilmiş hâmisi ile yorumlayıcısı ve tüm insanlar üzerinde "Allah'ın gölgesi" (*ẓillu'l-lāh*) olan Süleyman'ın diğer Müslüman hükümdarlar arasındaki üstünlüğünü ifade ediyordu. Padişah bu yüce işlevi, doğuda Şi'î Safevilere ve batıda Habsburglara karşı yürüttüğü kesintisiz gazalarla yerine getiriyordu. Süleyman'ın evrensel Sünni halife imgesinin inşa edilmesi, şeriate benzeri görülmedik bir vurguyu da beraberinde getirdi. Ebussuud bu vurguyu Osmanlı kanunlarıyla uyumlu hale getirdi. 17. yüzyılda "Kânûnî" lâkabıyla anılmaya başlanan padişah, kendi döneminin anonim tarihlerinde Peygamber'in şeriatinin yoluna girerek, bu yoldan sapmaya hiçbir zaman izin vermeyen ve gaza konusunda bir an bile tereddüt etmeyen adil bir hükümdar olarak betimlenir. Asla zulme izin vermeyen padişahı "*şerʿ-i şerîf-i nebevîye sülûk idüp, şerʿden ḫāric vażʿa rıża virmedüler...*" Şöyle dediği rivayet edilir: "*Çünki ābā vü ecdādum ʿömrlerini ġazā yolına ṣarf idüp, gice gündüz cihāda çalışup, cān ve bāş oynadular, lā-büdd ben daḫī ʿömrimi ẕāyiʿ itmeyüp, gerekdür ki dīn yolında dürişüp küffārla muḥārebe idevüz.*" [13]

17. yüzyıl başı tarihçisi Hasanbeyzâde, yaşlı hükümdarın, Hırvat asıllı damadı Rüstem Paşa (g.d. 1545-53, 1555-61) veziriazamlığı sırasında dindarlığının sofuluk boyutlarına ulaşmasını şöyle betimler (**res. 7**):

> Cennetlik padişah Sultan Süleyman Han, ömrünün sonunda çeng ve rebab dinlemeyi ve ipek giysiler giymeyi tümden bıraktı. Sof, pamuklu kumaş ve çuha kullanımını benimsemekle, salâhının temellerini sağlamlaştırdı. Sofrasından altın ve gümüş takımları kaldırtarak, her seferinde neyin şeriate göre vacip neyin yasak olduğunu ayırt ederek, çini ve porselen kaplardan yemek yemeye başladı. Şüphe uyandırıcı mezheplere mensup taifeleri, gerek Kalender ve gerek isyankârlar olsun, iman sahiplerinin ülkesinden sürüp, zaviye ve hankâhlarını Hanefî mezhebine mensup, basiret sahibi Sünni cemaatlere verdi. Saltanatının başlangıcından sonuna kadar şeriate ve dindar kişilere inancı o derecedeydi ki, bir gün kazaskerlere şöyle demiştir: "Eğer şeriate göre benim bazı davranışlarım elimin kesilmesini gerektirirse, hiç duraksamadan kesiniz!" Kısacası, daima fesatçılarla isyancıları ortadan kaldırıp, mülhidleri, zındıkları ve râfızîleri defetmek onun şerefli âdetiydi. Asla bu tarz kişilere müsamaha göstermeye izin vermeyip, şeriat aracılığıyla köklerini kazardı.
>
> *Meẕkūr pādişāh-ı cennet-mekān, Sulṭān Süleymān Ḫān, evāḫır-ı ʿömrinde istimāʿ-ı çeng ü rebābdan bi'l-külliye ictināb idüp, libās-ı ḥarīri daḫī terk ve ṣūf u ḳuṭnī ve çuḳa iltibāsı ile bünyān-ı ṣalāḥını berk eylemiş idi ve ẕeheb ü fiḍḍadan olan evānīyi ḳaldurup faġfūr u çīnī zurūfdan ekl-i ṭaʿām ve her vechile fark-ı ḥelāl ü ḥarām iderdi ve mezāhibinde iştibāh üzre olduġı ṭavāʾifi, eger zümre-i ḳalenderündur ve eger sāʾir ehl-i ṭuġyāndur, memālik-i büldān-ı ehl-i īmāndan nefy ü iclā idüp zāviye vü ḫānkāhların ehl-i sünnet ü cemāʿatden Ḥanefiyyü'l-meẕheb olan ehl-i baṣīret ü intibāh kimesnelere virmiş idi ve bi'l-cümle ibtidāʾ-i zamān-ı salṭanatından intihāsına gelince şerʿ-i muṭahhara inḳıyādı ve mütedeyyin kimesnelere iʿtikādı bir derecede idi ki, bir gün, ḳāḍī ʿaskerlere, "eger, şerʿan baña baʿżı ʿamelümden ḳaṭʿ-ı yed lāzım gelürse aṣlā tereddüd itmeyüp ḳaṭʿ idün dimişdür. Ve'l-ḥāṣıl, cemīʿ-i ezmānda ehl-i fesād u ṭuġyānı izāle ve mülḥid ü zındīḳ ve erbāb-ı rafżuñ demlerini işāle muʿtād-ı şerīfleri idi. Aṣlā ol maḳūlelerüñ şānlarında müsāmaḥa ve müsāheleye cevāz göstermeyüp şerʿle bīh ü bünyādların berbād iderlerdi.* [14]

7 Melchior Lorichs, Sultan Süleyman'ın portresi, 1559'da yapılan bir çizimden kaynaklanan gravür, y. 1562.

Sultan Süleyman'ın halefleri II. Selim ve III. Murad (**res. 8, 9**), Sünniliğin bunca katı bir yorumuna bağlı kalmadılar. Şahsen hiçbir askerî sefere çıkmayarak, bu işlevi vezirlerine devretmeyi yeğlediler. Hükümdarlıkları döneminde Sinan'ın mimarbaşı olarak hizmet etme-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

8 (solda) ve **9** (sağda) Veronese atölyesi, Venedik, Sultan II. Selim ve III. Murad'ın portreleri, y. 1579, tuval üzerine yağlıboya.

ye devam ettiği bu iki padişah, Akdeniz'de bazı adaları (örneğin Kıbrıs) ve Habsburg ile Safevi ülkelerinin sınırlarında (Tebriz, Erivan ve Şirvan dâhil) bazı kaleleri, idaresi güçleşen aşırı büyümüş imparatorluğa ekleyerek, Süleyman çağının genişlemeci mirasını sürdürmeye çabaladılar. Şaraba karşı ölçüsüz tutkusu yüzünden daha sonraları "sarhoş" lâkabı verilen II. Selim'den, babasının katı sofu yolunu izlemesi beklenemezdi. Bu padişahın döneminde özellikle imtiyazlı bir konuma ulaşan tarikatlar arasında temayüz eden Halvetîler, yönetici seçkinler arasında geniş bir izleyici kitlesi buldu. 16. yüzyılın ikinci yarısında, tarikatlara bilhassa meyyal olan III. Murad devrinde ılımlı tassavuf ile şeriat uzlaştırıldı. Bu değişim, Sırp asıllı Sokollu Mehmed Paşa'nın veziriazamlığı döneminde (g.d. 1565-79), Şeyhülislâm Ebussuud tarafından formüle edilen yumuşatılmış ve daha ılımlı bir Sünni İslâm sentezinin benimsenmesine yol açtı.

Mimar Sinan gibi, üç padişah döneminde hizmet eden Sokollu'nun suikast sonucu ölümü (1579), genellikle imparatorluğun "klasik" çağının sonunu simgeleyen bir dönüm noktası olarak kabul edilir. 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı bunalımlarına giden yolu döşeyen, çeşitli etkenlerin bir araya gelişi oldu. Bu geçiş döneminde, padişah adına divan-ı hümayuna başkanlık eden veziriazamın otoritesiyle yürütülen merkeziyetçi rejime meydan okumaya başlayan gruplar ve adem-i merkeziyetçi eğilimler ortaya çıktı. Dönemin düş kırıklığı içindeki Osmanlı yazarlarının geliştirdiği "gerileme" söylemi, kendilerini rahatsız eden bu dönüşümleri, yeniden canlandırmak istedikleri Süleyman çağının idealize edilmiş düzeninin yozlaşması olarak yorumluyordu.[15] Ne var ki, gerileme algılamasına karşın, imparatorluk hâlâ heybetini koruyor ve hanedanın meşruiyeti de sarsılmadan kabul görmeye devam ediyordu.

1593-94'te, şehnameci Talikizâde, Osmanlı hanedanının meşruiyetini destekleyen ve tüm önceki ve çağdaş İslâm hanedanlarından üstünlüğünü sağlayan yirmi vasıf belirledi. Osmanoğulları'na atfettiği üstün niteliker, sultanî kimliğe ilişkin abartılı bir içeriden bakışı yansıtır. Bu niteliklerden bazılarının mimarî himaye açısından ima ettikleri anlamları yorumlamadan önce, Osmanlı padişahlarının ideal öz-imgelerine ışık tutan listenin tamamına bir göz atalım:[16]

1. Sünni İslâm'a ve Hanefî mezhebine sarsılmaz bağlılıkları.
2. "Haremeyn'iş-Şerifeyn'in Hâmisi" (*hâmî'l-ḥarameyni'ş-şerîfeyn*) unvanını hak etmelerini sağlayan ve cihanın tüm Müslümanlarının kendilerine itaat et-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mesini gerektiren şekilde Mekkc ve Medine'yi imparatorluklarına dâhil etmeleri.

3. Her padişahın tevarüs ettiği topraklara yenilerini eklemesiyle, babadan oğula kesintisiz ilerleyen bir veraset çizgisi aracılığıyla gerçekleşen hanedanlarının sürekli gelişimi.
4. Devletlerini bir deniz imparatorluğuna dönüştüren Akdeniz'deki fütûhatın desteklediği "Kara ve Denizin Sultanı" (*ṣulṭānü'l-berr ve'l-baḥr*) unvanları.
5. Güçlü bir daimî ordu beslemeyi önemsemeleri; İslâmî Doğu ve Batı Avrupa'da çağdaşları olan başka hiçbir hanedanın, vilayetlerdeki timarlılara ilaveten, devletten düzenli ulufe alan 80.000 kulluk bir orduya sahip olmaması.
6. "Yüce payitahtları" (*dārü's-salṭanati's-seniyye*) olan İstanbul'un eşsiz itibarı; başka hiçbir şehrin onun şöhretine ve gemilerin aralıksız mallarını yükleyip boşalttığı "iki denizin [Karadeniz ve Akdeniz] kavşağındaki" (*mecma'ü'l-baḥreyn*) mevkiine rakip olmayışı.
7. İmparatorluklarının yedi iklime yayılan toprak genişliği ve bu iklimlerin her birinin camilerinde Osmanlı hutbesi okunması: Yemen (birinci iklim), Mekke (ikinci), Kahire (üçüncü), Haleb (dördüncü), İstanbul (beşinci), Kefe (altıncı) ve Budin (yedinci).
8. İmparatorluğun şehirlerinin mamurluğu, halkının zenginliği, topraklarının bereketliliği ve hayratlarının çokluğu bakımından başka hiçbir Müslüman devletin böyle bir ülkeye sahip olmaması.
9. Başka hiçbir sultanlığın bu derece çok-dinli ve çok-uluslu, barış içinde yaşayan farklı milletler topluluğunu bir araya toplamış bir payitahta sahip olmaması.
10. Sultanların yiğitlikleri.
11. Şiir yetenekleri.
12. Başka bir hükümdarın sarayına sığınmamış olmaları.
13. Ahlâkî saflıkları.
14. Vebaya ve sıradan insanların diğer hastalıklarına karşı mucizevi bağışıklıkları.
15. (Abbasiler ile Cengiz Han sülâlelerine biat eden bazı Ortaçağ hanedanları gibi) şerefli bir soyla övünemediklerinden hakir görülen bazı eski hanedanların tersine, her bir Osmanlı Han'ının Han oğlu olması ve soylu neseplerinin Türk hükümdarı Oğuz Han'a kadar uzanması.
16. Yüce şeriate bağlılıkları; diğer hiçbir İslâm hanedanında şeriat bu kadar onurlandırılmadığı gibi, Sultan II. Mehmed'in, devlet himayesinde merkezî bir medreseler sistemi kurmasından itibaren ulemanın hiçbir yerde bu derece saygı görmemesi.
17. Benzeri görülmemiş "görgüleri ve ağırbaşlılıkları" (*edeb ü veḳār*) yanı sıra, tebaanın ezilmesine karşı duruşları.
18. Öldüğünde ardında sadece 60.000 akçe bırakan Safevi hükümdarı Şah İsmail'in tersine, hazinelerini her daim dolu tutmaları.
19. Soylu beylerin denetimine tâbi olan Safevi şahları ve Venedik dojlarının tersine, Osmanlı sultanlarının mutlak güçleri ve sadece tuğralarını taşıyan yazılı fermanlar göndermek yoluyla imparatorluk yasalarını en ücra bölgelerde bile uygulama becerileri.
20. Açgözlülük ve adaletsizlikle tebaalarının gelirlerine el koyan Safevi şahlarının davranışlarının tersine, Osmanlı topraklarında şahsî mülke ve basit bir köylünün dahi hiçbir müdahaleye uğramaksızın para biriktirme hakkına saygı duyulması.

Resmî hanedan methiyecisi olan Talikizâde'den beklenen, hiç kuşkusuz, Safevi rakiplerinin olumsuz örneklerine karşıt olarak, ideal imgelerini kurguladığı Osmanlı sultanlarını övmesiydi. Padişahların, en önde gelen özelliği olan Sünni-Hanefî kimlikleri, Sinan'ın sultanî hâmilerinin mimarî himayelerini neden camimerkezli külliyelere odakladıklarını açıklığa kavuşturur. "En İslâmî mimarî türü" olarak görülegelen cami, Sünni İslâm'da evrensel kabul gören tek ibadet tarzının sahnesidir.[17] Padişahların ikinci özelliği olan "Haremeyn'iş-Şerifeyn" müstahfızı unvanları, Sinan'ın hizmet ettiği üç hükümdarın saltanatında faal bir biçimde vurgulanmıştır. Bu vurgu mimarî ifadesini, mimarbaşının payitahttan denetlediği Mekke ve Medine'deki kutsal mabedlerin birbirini izleyen onarım projelerinde buldu.[18]

Talikizâde üçüncü vasıf olarak, Osmanlı sultanlarının kesintisiz süren on üç nesillik hükümranlığı ile diğer Müslüman hanedanların kısa ömürleri arasındaki tezata dikkat çeker. Genellikle tek bir namlı hükümdarın fethettiği toprakların bir sonraki kuşağın rakip erkek vârisleri arasında bölünmesinin tersine, Osmanlı hanedanı (II. Mehmed kanunnamesindeki kardeş katli kuralı sayesinde) verasetin babadan oğula geçme ilkesiyle başka hiçbir çağdaş Müslüman hanedanın sahip olmadığı üç yüzyıllık bir geçmişe sahipti. Bu açıdan bakıldığında, devletleri 16. yüzyıl başlarında henüz doğmuş olan İran'daki Safeviler ve Hindistan'daki Babürlüler birer türediden başka bir şey değildi. Hanedan silsilesinin devamlılığı ilkesinin mimarî ifadeleri ise, Bursa ve İstanbul'da sultanların türbelerini içeren, cami-merkezli toplumsal-dinsel külliyelerdi. Bunlar fethedilen toprakların geliriyle kurulan vakıfların desteklediği, sultanların kişisel zafer anıtları idi. Vefat eden padişahların yerine tahta geçen oğulları tarafından yaptırılan türbelerine eşlik eden bu anma külliyeleri, hanedanın kesintisiz baba soyu çizgisini somutlaştıran hükümdarların adlarını taşıyordu.[19]

Padişahların altıncı vasfının mimarî himaye bakımından daha da aşikâr sonuçları vardı. İmparatorluğun payitahtı olan İstanbul'un imtiyazı, burada hanedan ailesiyle birlikte ikamet eden yönetici seçkinlerin üst ta-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://ranley.org

bakaları için Sinan'ın yaptığı prestij camileriyle açık seçik ifade ediliyordu. Payitahtın imparatorluk imgesini, İslâm topraklarının en tanınmış simgelerinden biri olan ünlü siluetiyle yeniden biçimlendiren kişi Sinan oldu. İstanbul'un rakipsiz üstünlüğü, imparatorluk merkezi ile çevresindeki cami külliyelerinin birbirinden farklı programlarında ortaya konuldu. Bu ikilem, imparatorluk coğrafyasının mekânsal tasavvurunda somutlaşıyordu: Çekirdeğini payitahtın oluşturduğu bir iç merkez (iç il) ile vilayetlerden oluşan bir dış uzam (taşra). Bursa, İstanbul ve Edirne'yi kapsayan iç il, payitahttan dışarıya doğru halkalar şeklinde yayılan bir dizi şehir olarak algılanan imparatorluğun mimarî açıdan en fazla Osmanlılaşmış kesimiydi. "Klasik" dönemde, sürekli genişleyen akışkan birer sınır teşkil eden uç bölgelerindeki camiler, imparatorluk topraklarını işaretleyen simgesel sınır taşları işlevini görüyordu. Mimar Sinan'ın vilayet camileri, Sultan Süleyman ile hemen ardından gelen halefleri döneminde eyaletlerin çoğalmasıyla birlikte, Osmanlı coğrafyasının merkeziyetçi yeniden örgütlenmesinin mimarî bir tezahürüydü.

Hanedanın bu gelişmeyle yakından bağlantılı yedinci vasfı, imparatorluğun toprak genişliğiydi. Yedi iklimin her birinde Sinan ve yerel meslektaşlarınca inşa edilen camiler, padişahların hâkimiyetinin meşruiyetini ifade eden Cuma hutbesi yetkilerinin bir uzantısıydı. Sekizinci vasfın, yani imparatorluğun refahı ve hayır vakıflarının bolluğunun, mimarî himaye ile şehirciliğin gelişmesi bakımından önemli sonuçları vardı. Safevi topraklarında şehirlerin seyrekliğini eleştiren Talikizâde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yanik'ten (Viyana yakınlarındaki Győr) Tebriz'e kadar dört ayda katedilecek, kesintisiz âbâd bölgelerden oluştuğuna değinir:

> İran diyarı, bu bereketli memleket gibi mamur ve bayındır değildir; çoğu yerleri yaban bakımsızlığında çöllerden oluşur. Kimi zaman, bir, hatta iki haftalık mesafeler, ıssız ve boştur – yolcuların su ve ekmeğini yanında götürmesini gerektirecek şekilde. Kazvin ile Horasan arasında yirmi beş günlük yol vardır ki, dikenli bitkilerden başka hiçbir şey bulunmaz. Bu nedenledir ki, Sultan Alaüddin'in [13. yüzyıl Anadolu Selçuklu hükümdarı] Anadolu'da yaptırdığı hanların yanında köy ya da şehir bulunmaz. İran âdetine göre, meskûn olan yerde hana ihtiyaç yoktur. Hanlara sadece gayrimeskûn yerlerde ve çöllerde gereksinme olduğunu söylerler. Onlarda, bizim topraklarımızda olduğu gibi, birbirini izleyen köyler silsilesi yoktur. Rivayet olunur ki, bir İranlı [Batı Anadolu'daki] Bozdağ yaylasından Birgi'ye baktığında şöyle demiş: "Ne güzel bir şehir, fakat mahalleleri birbirinden ne kadar da ayrı konumlanmış!" Ufukta birbirini bitişikmişcesine izleyen köyleri tek bir şehir sanmış.

> *Diyār-ı ʿacem bu diyār-ı bereket-āṣār gibi ābādān u ʿumrān degüldür, ekṣer yirleri çöl ü yābān-ı pür-ġūl beyābāndur. Gāh bir haftalık ve gāh iki haftalık yir ıssuz ve ḫālīdür, āb u ʿaleflerin getürürler. Ḳazvīn ile Ḫorāsān mā-beyninde yigirmibeş günlük yol vardur, ki āb u giyāzārdan ḫār-ı dil-āzārdan ġayrı nesne olmaz. Bu sebebdendür ki Sulṭān ʿAlāü'd-dīn ḫānları ki, Rūm'da binā olınmışdur, yanında köy kent yokdur. Üslūb-ı ʿAcem üzre ābādān olan maḥallde ḫāna iḥtiyāc yokdur. Ḫān ḥālī ve beyābānda gerekdür dirler. Bizim diyārımuz gibi köy köy üzre ola böyle degüldür. Ḥikāyāt olınur ki, bir ʿAcem Boztaġ yaylaġından Birgi feżāsına naẓāre eyleyüp, "Bu şehr ḫūb şehirdür. Dirīġā, maḥallāti birbiründen perākende vāḳiʿ olmışdur" dimiş. Bütün feżāda ḳurā-yı mülāṣıḳayı muttaṣılan bir şehr ẓann eylemiş.*[20]

Talikizâde'nin, Osmanlı topraklarının bayındırlığından duyduğu gurur, İslâm'ı yüceltmek ve tüccar ile hacıların yolculuk koşullarını kolaylaştırmak üzere yeni yerleşim merkezleri oluşturan, toplumsal-dinsel külliyeler vakfetmeye yönelik tutarlı imparatorluk siyasetinin sonucuydu. Padişahların ve önde gelen kullarının yaptırdığı cami-merkezli bu hayır vakıfları, Selçuklu Anadolu'su ve Safevi İran'ının hiçbir şehir kurumunun eşlik etmediği, yaban topraklarda tek başlarına duran kervansaraylarının tersine, Osmanlı diyarının şehirleşmesine katkı yaptı.

Talikizâde, başka bir eserinde de Osmanlı imparatorluk coğrafyasını zaman birimiyle ölçülen mesafeler olarak kavramlaştırır. Safevi hükümdarı Şah I. Tahmasp (1524-76) ile nedimleri arasındaki hayalî bir sohbet aracılığıyla, yazar Osmanlı topraklarındaki şehirleşmeyi İran ülkesinin ıssızlığı ile karşıtlaştırır. Şah Tahmasp, Gazneli Mahmud'un (İran'dan Hindistan'a uzanan altı aylık mesafeyi kapsayan) topraklarının mı, yoksa Osmanlı padişahının (Macaristan'dan Van'a uzanan üç-dört ayda katedilebilen) topraklarının mı daha değerli olduğunu sorar. Saraylı nedimler, Gazneli Mahmud'un ülkesini daha üstün bulurlar, fakat Tahmasp Osmanlı topraklarının üstünlüğünü açıklayarak onları düzeltir. İkincisinde, peş peşe birbirine yakın köyler vardır ve hiç boşluk yoktur. Oysa Gaznelilerin topraklarının yarısı (ki üç aylık bir mesafedir) çöllerden oluşur; meskûn mahaller bile dokuz günde seyahat edilecek fasılalarla birbirinden ayrılır. Mamur bölgelerde, bir günlük yolda bir-iki köy nadiren görülür. Bunun aksine, Osmanlı padişahlarının topraklarında, tek günlük mesafede elli-altmış köyden geçilir, üzerinde yolculuk edilen yolun çevresinde bulunan köyler dışında. Bu hesaba göre, Osmanlı toprakları bir yıllık mesafeye eşittir; Gaznelilerin meskûn toprakları ise sadece iki buçuk aylık mesafeden ibarettir.[21]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Talikizâde'nin pasajı, Balkanlar'ı Hicaz'a bağlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun ana caddesini akla getiriyor. İlginçtir ki, Sinan'ın üslûbu İstanbul'un ötesinde bilhassa, imparatorluğu bir uçtan öbür uca kateden ve sürekli inşa halinde olan bu anayolda sergilenmekteydi (**Harita 1**). Mimarbaşının vilayetlerde tasarladığı cami külliyelerinin çoğu bu güzergâh üzerinde yer alıyordu. Onun diğer eyalet camileri ise genellikle payitahtı imparatorluğun doğu ve batı sınırlarına bağlayan ikincil güzergâhlar üstündedir. Bu anayolların menzilleri, ordunun konakladığı yerlerin listesini veren askerî sefer günlüklerinde (menzilnâmeler) düzenli olarak kaydediliyordu. İslâm sanatında türünün tek örneği olan bu yazma eserlerin resimli nüshalarında, sefer yolları boyunca sıralanan şehirlerin ve daha küçük yerleşimlerin topografik tasvirleri yer alır. Ünlü örneklerden biri, Matrakçı Nasuh'un 1537-38 tarihli *Mecmû'-i Menâzil*'idir (Yol Durakları Derlemesi). Bu yazma, Mimar Sinan'ın yeniçeri olarak katıldığı, Sultan Süleyman'ın Irakeyn (İki Irak, yani Arap ve İran Irakları) seferi sırasında konaklanan mezillerle birlikte, en başta İstanbul'u betimler (**res. 34, 51, 102, 489**).[22] Şehirlerle küçük yerleşimler ve tabiat manzaralarından oluşan resimler, sultanın ordusu İstanbul'dan uzaklaştıkça egzotikleşen doğu yörelerinde Osmanlı mimarî damgasının gitgide soluklaşmasını görsel olarak yakalar. Fakat bu topografik imgeler aynı zamanda, mimarî anıtlara Osmanlılaştırıcı rötuşlar katan, gerçek veya hayalî detaylar aracılığıyla yeni fethedilen şehirleri sahiplenirler. O halde resimli menzilnâmeleri, Talikizâde'nin metinlerindeki imparatorluk topraklarının kavramsal algılanışının, estetize edilmiş görsel mukabili olarak yorumlamak mümkündür. Payitaht başta gelmek üzere, önemli güzergâhlar boyunca sıralanan, imar edilmiş ve bayındır şehirlerle limanların rengârenk bir derlemesinden oluşan bir imparatorluk tasavvurudur bu.

Dokuzuncu hanedan vasfı olan çok-kültürlülüğün mimarî sonucu, çoğunluğunu Müslümanlar, Ortodoks Rumlar, Gregoryen Ermeniler ve Yahudilerin oluşturduğu imparatorlukta bu cemaatlerin tapınaklarının bir arada bulunuşuydu. Camiler, kiliseler ve sinagoglar, Bölüm 2 ve 3'te ele alacağım farklılaşmış âdâb kurallarına uymak zorundaydı. Bu zorunluk, "Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere hem kucak açılması", hem de başat dinin imtiyazlı konumunu pekiştirmek amacıyla "onların eşitliğinin yadsınması stratejisini" örnekliyordu.[23] Çoğu Hıristiyan çocuklar arasından devşirilerek veya köle olarak ele geçirilmiş ve sonradan Müslüman olmuş kullarının efendisi olan Osmanlı padişahlarının eşitsiz statüsü, mimarî ifadesini, anıtsallıklarıyla diğer örneklerin hepsini geride bırakan selâtin cami külliyelerinde buluyordu. Toplumsal konumlarını efendilerine borçlu olan kulların paylaştıkları kolektif kimliği somutlaştıran daha küçük boyutlu camiler dahi, ancak padişahın izniyle yaptırılabiliyordu. Sinan'ın kendine özgü "klasik" üslûbunun damgasını bastığı bu camiler, kul sistemine bağlı toplumsal piramit hiyerarşisinin en tepesinde padişahın ve ailesinin bulunduğu imparatorluk rejiminin ürünleriydi.

Osmanlılar, 16. yüzyılda kul sisteminin gitgide hâkim olduğu merkeziyetçi sultanî iktidarlarını perçinleyecek şekilde, Avrupa'nın ilk düzenli ordusunu kurmuşlardı (bu, Talikizâde'nin saydığı beşinci hanedan vasfıdır). Kendisi de vaktiyle bu orduda bir yeniçeri olan Mimar Sinan'ın kurallaştırdığı katmanlaşmış cami tipolojisi, kul sistemini yansıtmaktan öte, onun inşasına katkıda da bulundu. Oligarşik cumhuriyetçi rejime karşı mutlak bir hükümranlık tercihi (hanedan vasıflarından dördüncüsü), Talikizâde'nin Osmanlı padişahlarının otoritesini, Venedik dojlarının iktidarsızlığıyla karşıtlaştırdığı ilginç bir pasajda ifade edilmiştir:[24]

> Doj Beylerin serbestisi yoktur. Venedik'in 2.800 soylu beyi vardır. Birbirinden izin almadan bir zerreye dahi sahip olmaya kudretleri yoktur. Bunların hiçbir yerden gelirleri yoktur. Tek kazançları ticarettendir. Tüm beylerin başı olan Doj Bey'in günlük on altın maaşı vardır. Bahsi geçen bu 2.800 beyin onayı olmaksızın, tek bir hardal tohumunu bile yerinden oynatamaz. Ne yaparsa yapsın, bunu 2.800 beyin her birinin onayıyla yapar. Tek yetkisi, şehrin simsarlarını tayin veya azletmektir.
>
> *Doj Beglerde istiḳlāl yokdur. Venediküñ iki biñ sekiz yüz begi vardur. Birbirinden icāzetsiz bir ḥabbenüñ taṣarrufına ḳādir degüllerdür. Ve bunlaruñ bir yirden bir akçe gelürleri yokdur. ʿĀ'ideleri ancak ticāretdendür. Doj Beg, ki cümlenüñ başıdur, anuñ günde on altun ʿulūfesi vardur. Bu ẕikr olınan iki biñ sekiz yüz begüñ rey'inden ḫāric dāne-i ḫardālı taḥrīk idemez. Her ne iderse cümlenüñ ittifāḳıyla ider, illā şehrüñ dellālleriniñ ʿazl-ü-naṣbında müstaḳildür.*

Bu pasaj, Osmanlı egemenlik mefhumunda siyasetin ticarete baskınlığını örnekler. Yönetici elitin, Sultan Süleyman devrinde gittikçe artan şekilde bir oligarşiyi andırmasına rağmen, din ile devlet yasalarını (şeriat ve örf) bizzat uzlaştıran padişahın mutlak iktidarı hepsinin zirvesindeydi. 16. yüzyıl sonu Osmanlı tarihyazımında imparatorluk düzeninin adem-i merkezileşmesine esef eden gerileme söyleminin doğuşuna katkıda bulunan da, işte bu merkeziyetçi mutlakiyete (*autocracy*) olan sarsılmaz inançtı.

Padişahların on beşinci vasfı (yani soylu hanedana dayanan nesepleri), toplumsal tırmanmanın aristok-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rahtey.org

ratik kökene değil, liyâkate dayandığı Osmanlı yönetim sisteminde, sultanlarla kullar arasındaki efendi-köle ilişkisinin altını çiziyordu. Sultan Süleyman'a gönderilen Habsburg elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq, 1555'te "kişisel liyakât"in çok daha fazla önemsendiği padişahın imparatorluğunda "doğuştan soyluluğa" hiçbir önem atfedilmediğini gözlemleyerek şöyle yazmıştı: "Bu kuralın yegâne istisnası, doğumun rütbe kazandırdığı tek aile olan Osmanlı hanedanıdır."[25] 1688 ile 1710 arasında İstanbul'da yaşayan Moldavya voyvodası Prens Dimitri Kantemir'in Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki tarihinde benzer bir gözleme rastlıyoruz:

> Türkler soyluluğu görkemli bir atalar silsilesiyle ölçmezler. Zira onların fikrince hem tüm Osmanlılar eşit derecede soyludur, hem de inançlarına göre şeref, asil soydan gelmekle değil, basiretli olmakla ve uzun deneyimler sonucu edinilmiş erdemler kültürü ve zihin soyluluğu ile kazanılır. İmparatorun çocukları istisnasıyla, hiçbir adam ataları nedeniyle öncelik ve ayrıcalık iddiasında bulunamaz.[26]

Bu "liyâkat sistemi" (*meritocracy*) içinde kullar (veya azat edilmiş kul ve köleler) toplumsal konumlarını, soylu nesebiyle imparatorluğun bekasını sağlayan padişahın şahsına borçluydular. Popüler "hükümdar kültünü" yaratan da bu soylu hanedan nesebi idi. Fas elçisi el-Tamgrûtî, İstanbul'da kaldığı süre boyunca (1589-91) padişahın, kendi ricali ve sıradan tebaası tarafından âdeta tapınırcasına ululaştırılması karşısında hayretler içinde kalmıştı. "Onu bir kez bile görmemiş sefil durumdaki en perişan insanlar bile, yedikleri her yemeğin sonunda onun sağlığına dua ediyor ve kendileri hesabına Allah'tan onu korumasını ve refah içinde yaşamaya devam etmesini niyaz ediyorlar," diye yazdı, "bu durum ülkesindeki tüm insanlar için geçerlidir, burada camide olduğu kadar çarşıda da sultan için dua ediyorlar".[27]

Osmanlı Devleti gibi kul temelli askerî rejime dayandığı halde, Memlûk sultanlığı, sultanın kalıtsal hakla hükmettiği bir hanedan geliştirmedi. Önceleri Kafkasya Türklerinden ve daha sonra çoğunlukla Çerkeslerden toplanarak esir edilen köleler arasından Memlûk sultanlarının seçilmesinin tersine, Osmanlı Devleti'ndeki kulların padişahlığa yükselme imkânı yoktu. Toplumsal hiyerarşide ulaşmayı umut edebilecekleri en yüksek mevki veziriazamlıktı. Hâlbuki Memlûk sisteminde, her güçlü köle (yani memlûk) kuramsal olarak sultan olabilirdi. Sultanlık, Kahire'de ikamet eden Abbasi sözde-halifelerinin onayıyla meşrulaştırılması gereken bir makamdı. 16. yüzyıl sonu tarihçisi Hoca Sadeddin, her memlûkun sultan olabileceğine işaret ederek, Osmanlı rejiminde rastlanmayan bu önemli farkı küçümser bir ifadeyle dile getirir: "Görenekleri fitne ve yaramazlık olan Çerkeslerin töreleri, herkesi en üstün göreve çıkaracak biçimdeydi. Böylece demi geldiğinde aralarından biri şah olurdu. Ne soydan gelen hakka, ne yaradılıştan gelen yeteneğe bakarlardı, ne de yasal kalıt hakkı aralarında geçerliydi."[28]

Süleyman çağında saray törenlerinin artan ağırbaşlı debdebesi, münzevi padişahın giderek büyüyen gizemli ihtişamını vurguluyordu. Bu gelişme, sarayda onun huzurunda halkın alelade günlük dilini konuşmaktan kaçınmak için şifreli bir "işaret dili" icat edilmesine kadar vardırılmıştı.[29] Talikizâde'nin padişahlara atfettiği (yedinci vasıf olan) "*veḳār*" (ağırbaşlı ciddiyet), Lütfi Paşa'nın emekliye ayrılıp köşesine çekildikten sonra kaleme aldığı *Âsâfnâme* (Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf'ın kitabı) adlı nasihat kitabında veziriazamlara da tavsiye edilir.[30] Geçit alaylarında imparatorluk görkeminin alabildiğine yüceltilmesi de Süleyman çağına rastlar. Bu alay merasimleri, padişah ile her bir grubu farklı tip kıyafetler giyen ve hiyerarşik devlet düzenine göre dizilmiş kullarını, halktan ayırıyordu (**res. 10**). Yalakabad'da avlandıktan sonra Sultan Süleyman 1539'da maiyetiyle birlikte Bursa'ya girişinde, şehir halkının kendisini at üzerinde karşılamasından hoşlanmamıştı. Bu onun ihtişamına uygun düşmediğinden, padişah, sipahiler dışında Bursa halkının artık ata binmemesini buyurdu. O yıl daha sonra, Cuma namazlarına ve diğer yerlere at üzerinde alayla gittiğinde, bölük halkının kılıç ve silahlarla donanarak, at üstünde kendi önünden debdebeyle ilerlemesini emretti.[31] Padişahın, geçit törenlerinde kendisine eşlik eden yeniçeri muhafızların (solak) sayısını seksenden yüze çıkarmasının nedeni de, artan ihtişamının, camilere ve başka yerlere giderken daha fazla atlı muhafız gerektirdiğine karar vermesiydi.[32] Fransız diplomat Philippe du Fresne-Canaye (1573), Sultan II. Selim'in cemaatle Cuma namazı kılmak konusuna, at sırtında her hafta bir camiye giden babası Süleyman'dan daha az özen gösterdiğine değinir. Bu gözlemine ilaveten, Selim'in atının "bu derece muhteşem bir hükümdara yakışır vakur ve ağır" adımlarla yürümesini sağlamak için, geçitten önceki gece ve sabah beslenmeden, aç olarak havada asılı tutulduğunu belirtir.[33]

Süleyman döneminde sayısı çoğalan eyaletlerin rütbelerinin yeniden belirlenmesine paralel olarak, veziriazamın idaresi altında giderek merkezileşen devlet ricalinin rütbeleri de yeni baştan sınıflandırıldı. Padişahın sarayının dillere destan ihtişamı, kıyafet reformlarıyla daha da tezyit edildi. Yönetici seçkinlerin sıradan halktan ayırt edilmesi için, yüksek kırmızı takkeli beyaz sarık (mücevveze) giymelerini bizzat Süleyman kural haline getirmişti. Mustafa Âli'ye göre, bu sultanın "saltanatı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

10 Pieter Coecke van Aelst, Sultan Süleyman'ın Atmeydanı'ndan geçerek Cuma namazına alayla gidişi, 1533'te İstanbul'da yapılan çizimlere dayanan ve 1553'te Antwerp'de yayınlanan bir ahşap baskı dizisinden.

nın sonlarına doğru [bu tip] sarığı satan dükkânlar ortaya çıktı ve sipahilerle divan-ı hümayun mensupları ihtişamlarına ve haşmetlerine münâsib tarzlarda [kırmızı mücevvezeler] giydi" (*evâḫır-ı eyyâm-ı salṭanatlarunda ṣarıkçı dükkânları peydâ oldı ve sipâh ve ehl-i dîvân iḥtişâm ve meḥâbeti mûcib ṭarzlara girdi*).[34]

İmparatorluğun vakur ihtişam (*meḥâbet*) mefhumunun bir başka ifadesi de mimarbaşı Sinan'ın Süleyman çağında kodlarını kurallaştırdığı mimarî tarz idi. 1873'teki Viyana uluslararası sergisi için Sultan Abdülaziz'in yazdırdığı *Usûl-i Mimârî-yi Osmânî*'de, Sinan'ın olgunlaştırdığı belirtilen Osmanlı mimarîsinin niteliği olarak belirlenen vasfın ta kendisi budur. Bu özgün üslûb "mehabet" (*mehîb*) ile "letafet"i birleştiriyordu.[35]

Talikizâde, hanedanın on sekizinci, yani hazineyi dolu tutma vasfını, özellikle mimarî himayeyle bağlantılandırır. Bizans devrinde Ayasofya'nın bânisi parasız kalıp kilisenin inşaatını tamamlamak için bir hazine keşfetmesi gerekmişti. Şam Ulucamii'ni yaptıran Emevi halifesi ise sadece dört yüz sandık altın harcamıştı. Bunun tersine, Sultan Süleyman'ın hazinesi, tüm kullarının maaşlarını ödemesine ek olarak, inşa projelerine muazzam meblâğlar harcandıktan sonra bile dolu kalmıştı. Talikizâde'ye göre bu sultan İstanbul'daki Kâğıdhane suyoluna 30.060.960 akçe, aynı şehirdeki Süleymaniye Camii'ne 54.697.560 akçe ve Edirne yolu üzerindeki Büyükçekmece köprüsüne kendi adını taşıyan camisinden de fazlasını harcamıştı.[36] Bu böbürlenen ifade, Sultan Süleyman'ın tümü Sinan'ın nezâretinde yürütülen büyük mimarî projelerinin, padişahın ekonomik gücünün tanıkları olarak algılandığını gösterir (**Ek 2**).[37]

Talikizâde'ye göre, Osmanlı padişahlarının on altıncı vasfı, onların şeriate bağlılıklarıdır. Şeriate bağlı her ülkenin refaha kavuşacağını, böylece devlet hazinesinin artacağını ve bu refahın da askerlerin muzaffer olmasını sağlayacağını izah eder.[38] Kadim bir Ortadoğu kavramı olan daire-i adaletten (*cycle of equity*) biraz farklı olan bu yeni formül, hükümdarın "adaleti" kategorisinin yerine "şeriati" koyar. Böyle bir iddia, ancak Ebussuud'un örfî kanunnameleri, şeriat akideleriyle uyumlandırmasından sonra yapılabilirdi. Talikizâde'nin bu teorisi, Safevi topraklarındaki şehirlerin ve dinî vakıf yapılarının seyrekliğinin, şahların şeriat kurallarına riayet etmemelerinin doğal bir sonucu olduğunu ima eder. Süleyman çağının başlarında yazdığı tarihte, Hadidî Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yüksek şehirleşme oranını, mescid ile camilerin benzeri görülmemiş bolluğunda ifadesini bulan inanç sağlamlığına ve sultanî adalete yorar:

> Günümüzde dünyanın yerleşik dört bucağının içinde
> Bayındır ve mamurluğuyla Rum ülkesi meşhur olmuştur

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Adil imam ve Sünni cemaat sayesinde
Mescidler ibadet edenlerle dopdoludur.

Bugün bu rubʿ-ı meskūn içre meşhūr
Olupdur mülk-i Rūm ābād u maʿmūr

İmām u ʿādil ü Sünnī cemāʿat
Mesācid toptolu ehl-i ʿibādet. [39]

Yaklaşık aynı dönemde yazan Mevlana İsa da, Sultan Süleyman devrinde imparatorluğun gelişen şehirlerindeki camilerin bolluğuna dikkat çeker. Bunu, padişahın uzun zamandır beklenen, İslâm çağının 10. yüzyılında dinin müceddidi (yenileyicisi) olacağı kehanet edilen Mesih'in ta kendisi olmasına yorar:

Bilhassa bu zamanda mescidler sayesinde,
Belde ile şehirler meşhur ve mamur oldu.

Bilirsin camilerin arasındaki mesafe bir mildir,
Bu dönemde ise bir milde on cami inşa edilmiştir.

Ḫuṣūṣā bu zamānda oldı meşhūr,
Mesācidden bilād ü şehr maʿmūr

Bilürsün mescidün mildür fīnā'sı,
Bu dem bir milde on mescid binā'sı. [40]

Osmanlı ulemasının, zaman zaman "kâfirlerden" daha beter olarak ilân ettikleri Safevilere yöneltilen en temel eleştirilerden biri, onların şer'î olarak kabul edilen cemaat ve Cuma namazı farzlarına karşı direnmeleriydi.[41] Talikizâde 1585'te Tebriz'in Osmanlılarca fethi hakkında yazdığı *Tebrîziye* adlı eserinde, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın bu şehirde yaptırmış olduğu camisinde Safevi ozanlarının ilâhîlerinin yerini Osmanlı idaresi altında ezan seslerinin aldığını (*ṣadā-yı ozān yirine nidā-yı ezān oḳınup*) belirtir. Böylece, Safevi tarikatının ilâhîler söyleyerek ibadet eden dervişlerini tenkit eder.[42]

Safevi İran'ında, Oniki İmamcı inanca göre, kaybolmuş ve Mahşer Günü'nde yeniden ortaya çıkacak olan gaip İmam geri gelmeden önce Cuma namazının yasallığı bir tartışma konusuydu. Bu çözümlenemeyen mesele üç seçenek çevresinde dönüyordu. Bazı âlimler, Cuma namazının edasının onikinci İmam'ın gizlenişi sırasında "yasak" olduğunu ileri sürüyordu. Bazıları ise bunu ya "temel" (*ʿaynī*) bir görev ya da "tercihe bağlı" (*taḫyīrī*) bir seçenek olarak kabul ediyordu. İlk görüşü benimseyenler, İmam'ın veya vekilinin varlığının zorunlu olduğunu kabul ederken, ikinci görüşün yandaşları, namazın edasında onların varlığının gerekmediğini savunuyorlardı. Şah Tahmasp döneminde, Safevi sarayıyla yakından bağlantılı olan Şeyh Ali el-Karakî (ö. 1534) tarafından Cuma namazının "temel" bir ödev olarak yerleştirilmesine yönelik resmî girişim başarısız oldu. Cuma ibadetleri onun ölümünün ardından devam etmedi. Aynı görüş, Şah Abbas (1588-1629) döneminde yeni payitaht İsfahan'ın şeyhülislâmı Şeyh Bahâ'i (Bahā'al-Dīn al-ʿĀmilī, ö. 1620-21) tarafından daha etkili biçimde teşvik edildi.[43] Bir diğer alim, Molla Sadra, bu yeni bağlamda tasavvufla şeriati bireştirme girişiminde bulundu. "Aşa yumulup, el çırpıp tepinerek sema" yapılan tasavvuf meclislerini eleştirerek, kişinin dervişâne ayinler yerine "şeriate uygun ibadet etmesi" gerektiğini ileri sürdü.[44]

Anıtsal camiler İran şahların mimarî himayesi kapsamında yer almadı. Şah Abbas'ın İsfahan'daki çifte medreseli camisi (Mescid-i Şah), bu yapı türünün Safevi ülkesinde 17. yüzyıl başına değin yapılan ilk ve tek örneğidir. Abbas'ın yeni payitahtı, kısmen Osmanlı modelinden esinlenerek tadil edilen yeni rejiminin odağı haline geldi. Bu rejimin merkezîleşmesinde Osmanlı padişahının kullarını anımsatan hizmetkârlar (gulâm) ile devletin değişen din politikası (Şi'î ortodoksluk) önemli rol oynadı. Fakat Cuma namazının meşruiyeti konusunda toplum içinde sürüp giden anlaşmazlık, bu ibadet biçimini teşvik ederek Safevi hanedanına yepyeni bir meşruiyet kazandırma girişimlerinin sınırlı kalmasına yol açtı.[45]

Üçüncü Bölüm'de, Mimar Sinan'ın merkezî mekânlı camilerinin, daha önceki çok işlevli T-tipi zaviyeli mescidlerin yerini aldığını göreceğiz. Bu erken Osmanlı dinî yapılarında eda edilen ibadet biçimleri Safevi hankâhlarındakinden pek de farklı değildi. Merkezî planlı camilerin padişahlar, aileleri ve imtiyazlı kapıkullarının en önde gelen mimarî himaye unsuru haline gelmesi, Sultan Süleyman döneminde gerçekleşti. Bu sultan ve hemen sonraki halefleri devrinde, Osmanlı topraklarında cami inşaatında gözlemlenen patlama, hükümdarın "İmam" olarak meşruiyetini ilgilendiren önemli bir meseleydi. Cuma hutbelerinin meşruiyeti de zaten buna bağlıydı.[46]

14. yüzyılda Magribli âlim İbn-i Haldun, camilerin yönetimini ve namaz önderliği yetkisinin devredilmesini, hilafetin en önemli işlevi olarak vurgular. Ona göre bu işlev, saltanat yetkesinden daha yücedir:

Şehir ibadethanelerinin iki türlü olduğunun bilinmesi gerekir: Bayram namazları için yapılmış, büyük ve geniş olanlar ile, halkın bir bölümüne veya bir semte kısıtlı, şehrin tüm cemaatinin namaz için gitmediği daha küçük olanlar. Ulucamilerin bakımı, halifeye veya onun yetkilendirdiği vezirlere, kadılara veya diğer yetkililere düşer... Halkın bir kesimine kısıtlı olanların bakımı ise, bun-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ların civarında yaşayanların görevidir. Bu ibadethanelere bir halifenin veya hükümdarın nezâreti gerekmez.[47]

Mustafa Âli, camilerde okutulan hutbeyi, saltanat ve hilafet meşruiyetinin nihaî simgesi olarak kabul eder:

> Güçlü hükümdarlara ilâhî hükümranlık armağanlarından iki şerefli ihsan bağışlanmıştır: Biri, [kendi adlarına] şerefli hutbe okutmak ve diğeri de şanlı sikkeler bastırmak. Elbette, yüce rütbeli hutbede sultanî itibarın yüksekliği ile hükümdarın lekesiz şahsının şanlı mevkii ifade edilir. Ve yüksek ve alçak kimselere önderlerine itaat etmeyi öğretmesi, erdemli ve iffetli olanlara çağın halifesine boyun eğmeyi idrak ettirmesi muhakkaktır.
>
> *Selâṭîn-i zevi'l-iktidâra mevâhib-i ḫâṣṣa-i ilâhiyyeden iki mevhîbe-i celîle vardur ki biri ḫuṭbe-i şerîfe ve biri sikke-i münîfedür. Felâ-cerem ḫuṭbe-i reft'atü'r-rütbede irtifâ'-i şân-ı sulṭânî ve i'tilâ-i zât-ı pâk-ı ḫâḳânî maẕmûnı ifâde ḳılınup kibâr u ṣıġâra iṭâ'at-i ülü'l-emr ta'lîm ve ebrâr u aḫyâra mütâba'at-ı ḫalîfe-i 'aṣrı tefhîm muḳarrerdür.*[48]

İkinci Bölüm'de ele alacağım Seyhülislâm Ebussuud'un reformları, zorunlu cemaat namazı uygulamasıyla birlikte, her köyde mescidlerin ve her şehirde camilerin inşasını öngörür. Halil İnalcık'ın gözlemlediği gibi, "daha tutucu, şeriat zihniyetli Osmanlı Devleti'nin başlangıcı" olan bu eğilim, birçoğu Safevi tarikatının şeyhi konumundaki şahların ateşli müridleri olan Anadolu Türkmen aşiretlerini küstürdü.[49] Lütfi Paşa'nın yukarıda zikrettiğim "Osmanlı Hilafeti" risalesi, Sultan Süleyman'a, cemaatle kılınan namazların ve dinî bayramların devamlığını sağlamakta Peygamber'in yerini tutan Çağın İmamı olarak atıfta bulunur.[50] Osmanoğulları'nın meşruiyetini sağlayan da halife-sultan ile, kişisel çıkarları hanedanın çıkarlarıyla yakından bağlı olan devlet ricalinin kaderleri arasındaki girift bağ idi:

> Zira halkının büyük çoğunluğu kendisinin veya babalarının yahut dedelerinin azatlı kölesi (*'uteḳâ'*) olup Ondan başka kimsenin tebaası olmaları mümkün değildir; Osmanî'den başka herhangi birinin desteği için bir araya gelmelerine imkân yoktur, çünkü Osmanî[ler] dinin ikame edilmesi ile adalet ve cihad'ın sürdürülmesi hususlarında tartışılmayacak şekilde kabul görmüşlerdir.[51]

II. OLİGARŞİK ELİTİN YÜKSELİŞİ

Klasik Osmanlı düzeninde, nüfus iki ana kümeye ayrılıyordu. Vergiden muaf ilk grup (askerî), padişahın temsilcisi olarak çeşitli kamusal işlevleri yerine getiren ulema da dâhil, askerî ve idarî yöneticiler sınıfından oluşuyordu. Bu ayrıcalıklı grubun her biri, kendine özgü mertebelere tekabül eden unvanları olan, farklı kariyer yolları vardı: Ulema, ordu, saraylılar ve bürokrasi. Her meslek grubunun mensuplarını birbirine bağlayan belirli bir dayanışma veya aidiyet ruhu olduğu gibi, yönetici seçkinler toplu olarak kendilerini padişahın sıradan tebaasından ayıran müşterek bir kurumsal kimlik (*corporate identity*) paylaşıyordu. İkinci grup (reaya, sözcük anlamı ile "sürü") üretken faaliyetleri sürdüren ve vergi ödeyen tüccarlar, zenaatkârlar ile köylülerden oluşuyordu. Padişahın koruması altındaki gayrimüslim uyruklar (zimmî), daha aşağı konumda ve fazladan bir baş vergisi ödemek zorunda oldukları halde, kendi dinlerini yaşamakta özgür, yarı-özerk dinî cemaatler halinde örgütlenmişlerdi. Bu iki grup arasında, dağ geçitlerini muhafaza etmek ve köprüleri, yolları veya kaleleri onarmak gibi özel hizmetler karşılığında olağandışı vergilerden muaf tutulan bir ara grup (muaf ve müsellem) vardı. Grupların birbiri arasında bir dereceye kadar hareketlilik bulunmakla birlikte, "devlet ve toplumdaki dengenin korunabilmesi için herkesin kendi statü grubunda kalması" daha uygun görülüyordu.[52]

Konstantinopolis'in fethinden sonra padişahlar, merkezî devlet yönetimini pekiştirmek için eskisinden daha fazla kullara dayanmaya başladılar. Abbasiler ve Memlûkler gibi İslâm devletlerinin bağımlı olduğu kölelerden kısmen esinlenen bir kurum olan kul sisteminin amacı, rakip soylu ailelerin yükselişini önleyerek hanedanın otokratik rejimini güçlendirmekti. Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan çocukların toplanarak (devşirme) Müslümanlaştırılması, daha önceki İslâm devletlerinde kölelerin dış ülkelerden getirtilmesi geleneğinden ayrılıyordu. Yaygın şeriat anlayışına göre, İslâm devletlerinin idaresi altındaki Müslümanlar ve zimmîler köle edilmekten muaftılar. Osmanlıların devlet sınırları içinde devşirme uygulaması, genelde Müslüman doğanlara kapalı olan en yüksek devlet kademelerini imparatorluğun gayrimüslim uyruklarına açarak, bu ayrıcalıklı konumlara devşirme (veya esir kökenli) kulların ulaşabilecekleri şekilde eğitilmesine elveriyordu. İstisnalar dışında, Müslüman doğumlu uyruklara açık kalan askerî kariyer yolları, o zamana dek en yaygın olan tımarlı sipahiliğin yanı sıra, ilmiye ve kalemiye (kâtiblik) saflarıydı.

Padişahın iç sarayında (enderun) eğitilen kulların –esir kökenli veya devşirme yoluyla toplanan acemioğlanlar– yönetici sınıfın üst kademelerine önceden görülmemiş boyutlarda yükseltilmesi, Sultan Süleyman döneminde gerçekleşti. Padişahın sarayında kişisel ilişkiler geliştirdiği güvenilir kulları, imparatorluk sistemini birçok düzeyde birbirine kenetliyordu. Mustafa Âli, Sultan Süleyman'ın enderunluları imparatorluğun en

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://raritey.org

1

2

5

6

yüce mevkilerine atamasına değinir: "Vezirleri damad edinmek ve vekilleri iç saraydan çıkmış bahtiyar naiplerden seçmek, onun döneminde oldu; onun devrinde akıllı ve faziletli başka türden kimselere vezirlik verilmedi" (*Vüzerāyı dāmād idinmek, vükelāyı ekṣeriyā ḥaremden çıḳān nüvvāb-ı kām-yābdān intiḫāb itmek anlardan oldı; ʿuḳalāʾ ve fużalāʾdan kimseye vekālet virilmek bunlar ʿaṣrında vāḳiʿ olmadı*).[53] Süleyman'ın yirmi üç vezirinden (dokuz veziriazam ve on dört vezir), sadece dördü doğuştan Müslüman'dı. Geri kalanların on dokuzu sonradan Müslümanlaşmış, Hıristiyan asıllı kişilerdi. Bunlar sarayda iç oğlanı (gulâm) veya beyaz hadım ağası (akağa) olarak hizmet etmiş olan padişahın sadık kullarıydı.[54]

Mustafa Âli, Süleyman'ın devrinde padişahın kız kardeşleri, kızı ve torunlarıyla evlenen vezirlerin, gittikçe artan ölçüde hanedan ailesiyle bütünleştiğini gözlemler. 15. yüzyıldan sonra hanım sultanların, artık seçkin Türk aileleri veya siyasal ittifaklar kurulan komşu hanedanlara mensup damadlarla evlenmesine izin verilmez olmuştu. Bunun yerine, hanedan kadınları devletin merkezîleşme siyaseti uyarınca, padişahın seçkin kullarıyla evlendiriliyorlardı. I. Selim'in damadları genellikle vezirler veya vezarete yükseltilecek kapasitede kullardı. Süleyman, babasının geleneğini sürdürdü, fakat veziriazamlarını ve vezirlerini neredeyse yalnızca kul kökenli hanedan damadlarından seçti.[55] Hanedan güveylerini eyaletlerde beylik ya da beylerbeyilik mevkiinde alıkoyan eski ilkenin gayesi, onların vezir olarak payitahtta siyasete müdahalelerini engellemek idi. Bu eski Osmanlı geleneği, divan-ı hümayundaki vezaret mevkilerinin, gitgide artan şekilde hanım sultanlarla evlendirilen damadlara ayrılmaya başlandığı Süleyman çağında terk edildi.

Hanedan ailesinin daha merkezîleşerek yoğun şekilde İstanbul'a yerleşmesi, o zamana değin alışılmamış imtiyazlara ve lüks yaşam tarzına sahip, oligarşik bir elitin doğuşuna katkıda bulundu. 17. yüzyıl başı reformcu yazarı Koçi Bey, bu dönüşümden şikâyet eder:

> [I. Selim] saygıdeğer kızlarını soy sop sahibi ya da muhterem iç sarayında yetişmiş yetenekli biriyle evlendirdiğinde, padişah damadları payitahtta kalmayarak, memleket ve devlet işlerine karışmalarından çekinildiği için taşraya gönderilirdi. Yaşamları boyunca onlara bir sancak ihsan edilir, orada kuvvet ve kudret sahibi olur, buraları mamur eder, imparatorluğun muzaffer sınır boylarında nice beceriler gösterirlerdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

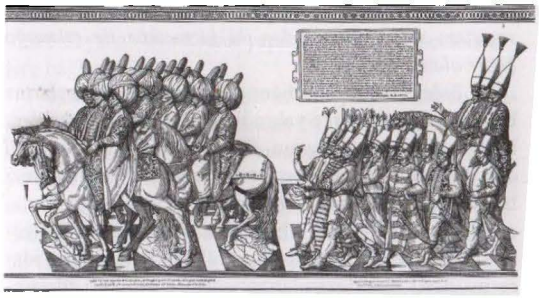

3

4

7

8

11 Domenico de Francheschi, Sultan Süleyman'ın Topkapı Sarayı'ndan Cuma namazına kapıkulları eşliğinde alayla gidişi, 1563'te Venedik'te basılan ahşap baskı dizisi:

1. Atlı askerler (sipahioğlanı) ve gece devriyeleri (ases),
2. Subaşı ve yeniçeri birlik kumandanları (bölükbaşı, yayabaşı),
3. Saray çeşnigirleri, yeniçeriler ve kumandanları,
4. Yeniçeri ağası, kapudan-ı derya ve has ahır başları (imrahor),
5. Kapıcıbaşı ve defterdarlar,
6. Kazaskerler ve geçit alaylarında padişaha eşlik eden piyadeler (solak),
7. Çavuş ile çavuşbaşılar, iki genç vezir ve ikl daha yaşlı vezir,
8. Veziriazam, padişahın yolunu açan çavuşlar ve önünde koşan piyadeler (peyk),
9. "Türk İmparatoru" Sultan Süleyman, minder ve eyerini taşıyan iki içoğlanı eşliğinde.

9

Ve kerîme-i mükerremelerini ḥaseb ü neseb ṣāḥibi ve yāḫud ḥarem-i muḥteremleri perverdelerinden bir ḳābiliyetlüye virüp dāmād-ı pādişāh olanlar āsitānede oturmayup aḥvāl-i memlekete ve umūr-ı salṭanata ḳarışmaḳdan iḥtirāz olınmaġla ṭaşrada olup ḳayd-ı ḥayāt ile bir sancāḳ iḥsān eyleyüp gönderirler idi. Ḳuvvet ve ḳudret ṣāḥibi olup vardıġı yirleri maʿmūr idüp serḥadāt-ı manṣūrede nice hünerler ẓuhūra gelürdi.[56]

Koçi Bey, şöhret ve gösterişçi tüketime düşkünleşen kapıkullarının azametinin artmasını Süleyman dönemine bağlar (**res. 11** [1-9]):

Merhum ve günahları affedilmiş sultan [Süleyman] hazretleri, kulların en üst dereceye varan kuvvetini ve hazinenin bolluğunu görüp, ziynet (süs) ve şöhreti arttırdı. Vezirler dahi ona uydular ve ardından "İnsanlar, hükümdarlarının dinini izler," deyimi uyarınca, âlem halkı ziynet ve şöhret peşine düştü. O kadar ki, sonunda mansıb sahiplerinin mahsulü ve kul taifesinin maaşları ekmek paralarına bile yetmez oldu. Mecburen zulüm ve tecavüze başvurdular; zulüm ve tecavüz ile âlem harap oldu.

Merḥūm ve maġfūrun-leh ḥażretleri ḳuluñ kemāl-i ḳuvvetin ve ḫazīneniñ vefretin görüp zīnet ve şöhreti artdırup ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

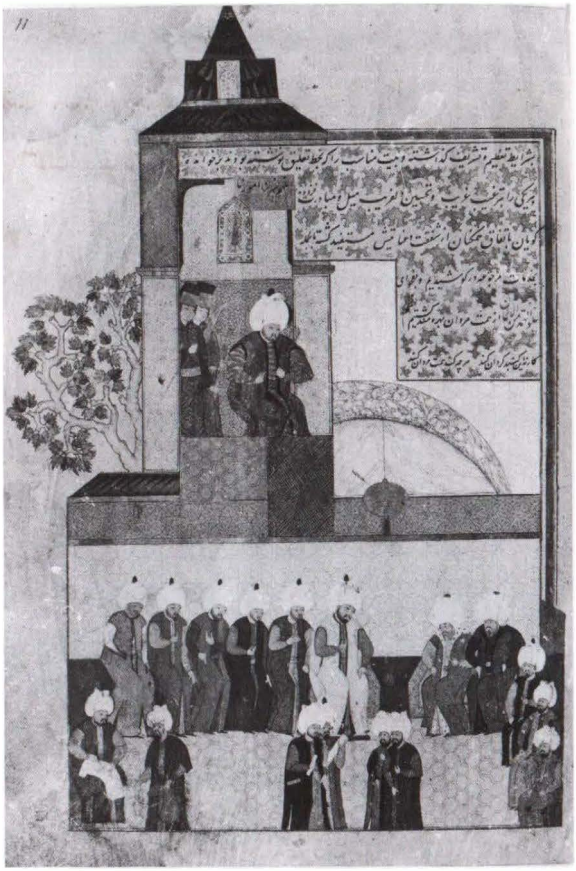

12 Topkapı Sarayı'nda Sokollu Mehmed Paşa başkanlığındaki divan-ı hümayun toplantısını, üstteki Adalet Kulesi'nin penceresinden Sultan II. Selim'in izleyişi: Sol altta nişancı toplantı kayıtlarını tutarken, veziriazamın solunda beş vezir, sağında iki kazasker ile üç defterdar oturmaktadır; y. 1581, kâğıt üzerine suluboya, Lokman'ın *Şehnâme-i Selîm Hân*'ından.

> *vüzerā daḫī ānlara tābiʿ olup, baʿde "en-nāsu ʿalā dīni mülūkihim" mażmūnıyla ʿāmil olup cümle ʿālem ḫalkı zīnet ve şöhrete döşendi, giderek bir mertebeye vardı ki manṣıb ehliniñ maḥṣūli ve ḳul ṭāʾifesiniñ vaẓifesi yalñız etmek akçesine yetişmeyüp żarūrī teʿaddī ve tecāvüze muḥtāc oldılar. Teʿaddī ve tecāvüz ile ʿālem ḫarāb oldı.*[57]

Sultan Süleyman'ın en zararlı yeniliğinin debdebeyi başlatması olduğunu düşünen Koçi Bey, kendi çağının lükse düşkünlüğü hakkında şu gözlemi yapar: "Şimdi ise asker taifesi, yüksek makam sahipleri ve başkaları gelirlerini evlere, bağlara, köşklere, samur kürklere ve ziynete harcarlar; sefer gerektiğinde de iki hizmetkârla bile çıkmaya güçleri yetmez" (*Şimdi ise ʿaskerī ve ehl-i menāṣıb ve ġayri ʿā'idelerin evlere ve bāğlara ve köşklere ve sammūr mulavvaṭalara ve zīnete verirler; sefer lāzım gelse iki ḫizmetkār ile çıkmaġa ḳādir olamazlar*).[58]

Süleyman'ın bir diğer yeniliği, veziriazamlarına havale ettiği özerkliğe yakın iktidardı. Münzevi padişahın vekili olan veziriazam, divan-ı hümayunda haftada dört kez toplanan kabine tarafından yönetilen merkezî bürokrasinin başında, imparatorluğun fiilî hükümdarıydı (**res. 12**). Venedikli diplomat Bernardo Navagero (1553), seleflerinin tersine Süleyman'ın devlet idaresini nasıl veziriazamlarına emanet ettiğini gözlemler. Daniele Barbarigo (1564), vezirlerini birbirleriyle istişareye teşvik eden daha önceki padişahların tersine, Süleyman'ın veziriazamlarına danışma gerektirmeyen mutlak yetke verdiğini belirtir.[59]

Bu padişahın azlettiği veziriazam Lütfi Paşa'nın nasihat kitabına göre "*vezīr-i aʿẓamdan yuḳarı bir manṣıb yoḳdur*". Yazar, kendi sarayında da kamusal ve özel divan toplantıları yapan veziriazamı, divan-ı hümayuna mensup olmayan şeyhülislâmla sık sık müşavere etmesi yönünde uyarır.[60] Maaşlı olan ulemanın başında gelen şeyhülislâmlık mevkii, 1545'ten 1574'teki ölümüne dek bu makamda kalan Ebussuud'un benzersiz itibar ve iktidarıyla yeni bir önem kazandı.[61] Rüstem Paşa ve Sokollu Mehmed Paşa gibi muktedir veziriazamlar, fetvalarıyla kendi yönetimlerine dinsel meşruiyet sağlayan Ebussuud'la güçlü ittifaklar kurdular. Lütfi Paşa'nın nasihat kitabı, devlet merasimlerinde kimin nerede duracağını belirlemek için, her rütbenin diğerlerine kıyasla konumunu en ince ayrıntılarıyla açıklar. Nitekim Fas elçisi el-Tamgrûtî (1589-91), Osmanlı yöneticilerinin göreli rütbe konusundaki aşırı titizliği karşısında şaşıp kalmıştı: "İçlerinden hiçbiri üstüyle eşit düzeyde bir davranışta bulunmaya kalkışmıyor, ne aynı hizada yürümek, ne aynı tarzda sarık ve kıyafet giymek, ne de benzer bir yerde oturmak gibi. Ayrıcalık alâmetlerine bu kadar titizlikle riayet eden adamlar hiçbir zaman görmedim."[62]

Süleyman dönemi öncesinde, devlet yönetimi sistemleştirilmiş kurallara henüz bağlanmamış, görece *ad hoc* bir olaydı. Bu padişahın saltanatının başlarında bürokrasinin boyutlarının üç misline çıkması, yönetsel yapıların akılcılaştırılmasını ve rütbelerin hiyerarşik düzeninin yeniden sınıflandırılarak profesyonelleştirilmesini gerektirdi. Cornell Fleischer'in gözlemlediği gibi, 1530'ların sonlarında ve 1540'larda imparatorluk kanunları "enerjik bir derleme, kurallaştırma ve değişme" sürecine girdi. "Bunların nizama sokulması, evrenselleştirilmesi ve şeriat buyruklarıyla uzlaştırılmasının yanı sıra, yönetim aygıtında hızlı bir genişlemeye ve derinleşmeye tanık olundu. Yeni belirlenen hiyerarşi, düzen, liyâkat, intizam, tutarlılık ve tekrarlanabilirlik ilke-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerine dayanan temel idarî yapılar, şahıslardan çok işlevlere bağlandı."[63]

Beylerbeyilere emanet edilen yüksek rütbeli eyaletlerin ve bunlara tâbî sancak beylerinin sınıflandırılması yoluyla, taşra yönetiminde yeniden düzenlemeye yönelik adımlar atıldı. Örfî devlet kanunlarının şeriatle uyumlu hale getirilmesi, Sünni ortodoksinin pekiştirilmesi, diplomatik bürokrasi için şatafatlı Osmanlıca bir imparatorluk dilinin formüle edilmesi ve şehirleşmenin geliştirilmesi, Sultan Süleyman'ın evrensel egemenlik programının farklı veçhelerini oluşturdu.[64] Fleischer, 1540'lara gelindiğinde Süleyman ile vekillerinin, "bütünüyle onun sarayında eğitilen ve onun rejimi altında kültürlerini edinen yeni bir kullar kadrosu" yaratmış olduğunu gözlemler. Yeni düzen ve hiyerarşi değerleriyle yetiştirilen bu adamlar "açıkça tanımlanmış, gayrişahsi hale getirilmiş, bürokratikleştirilmiş işlevlerin ifası karşılığında düzenli ödül vaadiyle hanedan davasına bağlanmışlardı" Bu bağlamda, "benlik bilincine sahip, kurumlaşmış, ve imparatorluk hukukunun garanti ettiği imtiyazlarının farkında olan bir elitin" doğuşu, 1550'lerden sonra pekişen tutarlı bir hanedan kültürünün temelini oluşturdu.[65]

Yeni bir kesinlik evrenine doğru kayma, toplumsal ve mekânsal hiyerarşilerin daha açık seçik ifadesiyle birlikte, "klasik" imparatorluk mefhumunun içine işledi. Yeni düzenin mimarlarından biri olan ve padişah fermanlarında kullanılacak unvan ve lâkab kurallarını belirleyen Nişancı Celalzâde Mustafa, aynı zamanda Süleyman çağını yücelten yeni bir tarihyazımının da mimarı idi.[66] İmparatorluk coğrafyasındaki eyaletlerin ve devlet mansıblarının görece statülerini mertebelendiren ikili sınıflandırma sistemi, Celalzâde'nin yazdığı *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik* (Memleketlerin Tabakaları ve Mesleklerin Dereceleri) adlı tarihin temelini oluşturur. Sultan Süleyman devrini 1557'ye kadar kapsayan bu tarih eserinin yazarı, 23 yıllık nişancılığı boyunca (1534-57) Ebussuud ile birlikte çalışarak, aynı padişahın kanunnamelerini de yazan "kanunlar müftüsü" (*müftī-yi kānūn*) idi. O halde, Celalzâde'nin kaleme aldığı tarihin Osmanlı İmparatorluğu'nu, payitahtın merkezî çekirdeğinden eyaletlere doğru yayılan coğrafyasının ve bürokratik mansıblarının, örtüşen çifte hiyerarşisi açısından kavramlaştırması tesadüfi değildir.[67]

Bu hiyerarşik imparatorluk kavramı, mimarîyi klasik çağın rütbe bilinçli zihniyetiyle uyumlu hale getiren Sinan tarafından kurallara bağlanan cami tiplerinin derecelendirilmesinde karşılığını buldu. Önceki gevşek sistemden farklı, yeni bir mimarî paradigmanın doğuşu, sadece çağın ruhunun bir yansımasından ibaret değildi. Hassa mimarları ocağı devlet kurumlarının önemli bir parçasıydı ve mimarbaşı da padişahın kapıkulları teşkilatına bağlı saygın saray ağalarından biriydi. Sinan, veziriazam tarafından divan-ı hümayuna çağrıldıkça Kubbealtı revağı altındaki sekide oturuyordu. Bu yerden, yönetici rütbelerinin ve eyalet derecelerinin sistemleştirilmesine bizzat tanık olmuştu. Hatta bu kuralları kanunlaştıran Celalzâde için Eyüp'te bir cami bile inşa etti. Veziriazamın yargı alanına bağlı olan mimarbaşı (mimar ağası), zihniyetini paylaştığı yönetici elitin saflarına mensup, maaşlı bir devlet adamıydı.[68] Dördüncü Bölüm'de yorumlayacağım Sinan'ın otobiyografileri ve vakfiyesi, onun kendini algılayış biçiminin, bizzat mensubu olduğu yönetici elitin ortak kimliğiyle ne kadar bütünleştiğini gösterir.

Osmanlı Devleti'nde, sosyo-kültürel ayırımda ana etken olarak, etnik kimlikten çok dinsel özdeşliğin vurgulanması, "klasik" çağ boyunca camileri sultanî hâkimiyetin ifadesinde en çok yeğlenen anıt türü haline getirdi. Yönetici elitin hiyerarşik olarak kademelenmiş ortak bir kurumsal aidiyet hissi (*corporate identity*), çocukluk anılarını veya etnik bağları büsbütün silmeyi gerektirmiyordu. Aslına bakılırsa, mevki sahibi kullar, (tıpkı Sinan'ın doğum yeri olan Kayseri'deki Ağırnas'ta kamusal çeşme yaptırıp vakfetmesi gibi) bazen hayratlarını kendi doğdukları yerlere yaptırıyorlardı. Çok-kültürlü kimliklerin rengârenk karışımı, yönetici elitin kimliği konusundaki milliyetçi tarihyazımında genellikle yanlış anlaşılmış ve arka plana itilmiştir. Ve hatta bunca övünülen "klasik" çağ kul sisteminin doruğunu teşkil etmesine rağmen, devşirme unsurlara şüpheci gözlerle bakılarak devletin "gerileme"si onlara atfedilmiştir. Farklı etnik grupların alaşımını Osmanlı seçkinlerinin ayırıcı kimliğinin temeli addeden Mustafa Âli gibi düşünürler, günümüzde sıklıkla kullanılan "Osmanlı Türkleri" terimini, herhalde düpedüz anakronizm olarak görüp bir kenara atıverirlerdi. Âli, yaşadığı dönemde oluşan karmaşık elit kimliğinin portresini şöyle çizer:

> Osmanoğulları devletinin şanlı günlerinde yaşayan ve üçüncü ciltte ele alınan Türk ile Tatar kabilelerinden [jenerik olarak] ayrılmayan, çeşitli halklar ve farklı tipteki Rumîler, seçkin, hoşa giden ve zarif bir topluluktur. Devletlerinin kökenlerinde soylu oldukları gibi, dindarlık, paklık ve imanda da öne çıktıkları aşikârdır. Ancak, Rum diyarının sakinlerinin çoğu, karışık etnik kökenli olup, ileri gelenleri arasında soyu bir mühtedîye [yeni Müslüman'a] gitmeyen pek az kişi bulunur. Yani öyle ki İslâm bağında diyanetle neşvünema bulan vücut ağaçları, uzun boylu bir selvi gibi parmakla gösterildiği ve doğrulukta [cennetteki] Tuba ağacını kıskandırdığı halde, ya anası ya da babası tarafından şeceresi pis bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rahtey.org

kâfire varmasın. Sanki iki farklı cins meyve ağacı, yaprakları ve meyveleriyle birlikte karışıp kaynaşmış ve bu birliğin meyvesi, tıpkı muhteşem bir inci gibi büyük ve sulu olmuştur; bu birleşmenin sonucu gerek fiziksel güzellik gerekse manevi maharet ve hünerlilikde şanı ayrıcalık kazanmıştır.

Eyyām-ı devlet-fercām-ı āl-i ʿOs̱mānda ki aḳvām-ı mücennese ve arvām-ı mütenevviʿa cild-i s̱ālişde beyān olınan ḳabā'il-i etrāk ve tātārdan, yaʿnī ḫāric değil bir millet-i güzīde ve ümmet-i laṭīfe-i pesendīdedür ki ẓuhūr-ı devletleri cihetinden mümtāz oldukları gibi diyānet ve nez̄āfet ve ʿaḳīdet ḥays̱iyyetinden daḫī bāhirü'l-imtiyāz idügi ẓāhirdür. Bundan mā-ʿadā ekṣer sükkān-ı vilāyet-i Rūm meclis-i muḫt̲elitü'l-meflhūm olup ʿayānında az kimesne bulunur ki nesebi bir müslim-i cedīde müntehī olmaya. Yaʿnī ki bāġ u rāġ-ı İslām ve diyānetde neş̱v ü nemā bulan naḫl-ı vücūdları serv-i bālā gibi engüş̱tnümā ve rastī ve ṣadāḳatle reşk-i dıraḫt-ı ṭūbā iken ya māder yāḫūd peder cihetinden cinsleri bir müş̱rik-i pelīde nihāyet bulmaya, faraż̄ā iki cins dıraḫt-ı meyve-niş̱ār birbirlerine vuṣūlle ʿarż̄-ı berg ü bār eyledükde ş̱emeresi nice ki dürr-i ş̱ehvār gibi büzürg ve ābād ise vāṣıl-ı aṣ̱lüñ daḫī pesendīde nihādı beyne'l-enām yā ṣüretā ḥüsn-i ḫulḳla bedīdār olur ve yāḫūd maʿnevī maʿrifet ve hünerverlikle imtiyāz-ı ş̱ān bulur.[69]

16. yüzyıla gelindiğinde, hanedanın kendisi de etnik saflık iddia edebilecek durumda değildi. Osmanoğulları hanedanın kökeni Türk olmakla birlikte, padişahlar 14. ve 15. yüzyıl başında Anadolu, Bizans ve Balkanlar'daki Müslüman veya gayrimüslim hükümdarlar ile soylu ailelerin kızlarıyla evlenmişlerdi. 15. yüzyılın ikinci yarısında kul sisteminin pekişmesinden sonra, hanedanın özgün etnik kimliğini daha da tahfif eden bir uygulamayla, şehzâdeler ve hanım sultanların çoğu esir kökenli Türk olmayan cariyelerden doğmaya başladı.[70]

Habsburg Avusturya'sından gelen bir elçilik heyetine eşlik eden Hans Dernschwam, 1550'lerde Sultan Süleyman'ın Türkleri önemli mevkilere getirmemeyi yeğlediğini gözlemler. Vezir ve paşaların hepsinin devşirme veya köle kökenli dönme Hıristiyanlar olduğunu söyler. Dernschwam'a göre, bu mühtedîler kendilerini Anadolu Müslümanlarından üstün görürlerdi, zira onlardan daha saygın konumdaydılar. Ayrıca bunlar Türkçe konuşur ve kendi memleketlileriyle anadillerinde konuşmayı bir utanç vesilesi sayarlardı. Bununla birlikte, dil çeşitliliğiyle kadim Babil'i andıran İstanbul'da her cins lisan duyuluyordu.[71] Prens Kantemir 18. yüzyıl başında, yönetici elitin kendisini "Osmanlı" olarak tanımlamayı yeğlediğini yazmıştı. Bu kimlik, incelik ve zarâfeti çağrıştırıyordu; oysa "Türklük" kabalıkla ilişkilendirilmişti (imparatorluktaki Türkler genellikle heterodoks dinsel eğilimli göçebe aşiret gruplarıydı).[72] Osmanlılık, yönetici elitin kültürel olarak inşa edilen kimliğiydi; çok-etniliğin damgasını bastığı incelmiş, okur-yazar ve yerleşik seçkinlerin kimliği. Bu üretilmiş kimliği büyük ölçüde birleştiren öğeler, camilerde somut ifadesini bulan Sünni İslâm'a bağlılık, Osmanlı-Türkçesi denilen (Türkçe, Farsça ve Arapçanın ağdalı bir bileşimi) yönetici sınıf dilinin oluşması ve mimarînin en önde yer aldığı kendine özgü bir görsel kültürün gelişmesi idi.

Eric Hobsbawm'ın ileri sürdüğü gibi, güçlü bir temsiller birleşimi –kolektif uygulamaların gözle görülür simgeleri– aksi halde hayalî olan bir topluluğa elle tutulur gerçeklik kazandırır.[73] Genellikle bu tür birleştirici ve ayrıştırıcı görsel işaretlerin oluşup yayıldığı merkez Topkapı Sarayı idi. Padişah sarayının çok avlulu mimarî planı, farklı tipte üniformalar giyen kullardan oluşan personeli, kendine has davranış kuralları ve gösterişçi tüketim tarzları, rical saraylarında daha küçük ölçekte yinelenmekteydi (**res. 13** [1-4]).[74] Enderunda yetiştirilen devlet ricali, hanedan kızları veya padişah hareminde terbiye gören cariyelerle evlendirildikten sonra da sürdürmeye devam ettikleri ortak bir saray kültürünü paylaşıyorlardı.

Osmanlı görsel siyaseti, kaynaştırıcı bir toplumsal kimlik inşasında önemli rol oynadı. Kamusal merasimleri, mimarîsi ve özgün zenaatleriyle (bilhassa İznik çinileri, ipekli kumaşlar ve halılar) Osmanlı dünyası, Roma İmparatorluğu'na benzer şekilde, son derece görsel bir kültürdü. Toplumun her düzeyinin kıyafet ve başlık gibi statü alâmetleriyle derecelenmesinin yanı sıra, yeniçeri ortaları da nişanlarla sınıflandırılmıştı (**res. 14**). Soyut Memlûk armalarının (*blazon*) tersine, yeniçeri koğuşlarının kapılarına asılan ve geçit alaylarında taşınan nişanlar, daha somut temsilî imgelerden oluşuyordu. Kamusal alanda sürekli teşhir edilen bu alâmetler, aynı zamanda belirli yeniçeri ortalarının devam ettiği kahvehanelerin girişlerinde, sancaklarda, otaklarda, vücut dövmelerinde ve mezar taşlarında da sergileniyordu.

Görsel ve mekânsal siyaset, imparatorluk coğrafyasında yalnız kültürel bir bütünlük duygusu yaratmakla kalmıyor, aynı zamanda kimlik inşasında da rol oynuyordu. Derecelenmiş maaşlar ölçeğine denk düşen resmî kıyafet sistemi, daha acemioğlan olarak devşirildikleri andan itibaren kulların ortak kimliğini tanımlamaya başlıyordu. Arifî'nin *Süleymânnâme*'sini resimleyen bir minyatür, Sultan Süleyman'ın merkeziyetçi rejiminin belkemiği olan kul sisteminin önemini vurgulamak amacıyla, Balkanlar'dan devşirilen Hıristiyan çocukları betimler (**res. 15**). Seçilen oğlanlar yeni kırmızı üniformalarıyla önde dizili durur; bir yeniçeri yazıcısı isimlerini, fiziksel özelliklerini, geldikleri yerin adını ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1

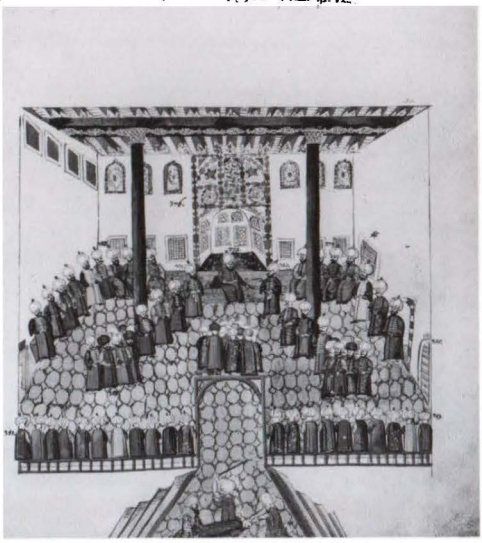

3

2

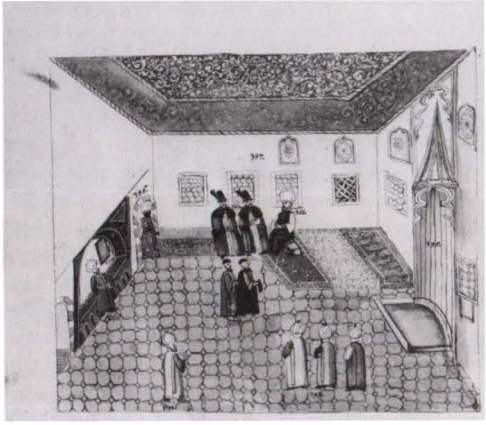

4

13 Avusturya Habsburg elçisine eşlik eden anonim sanatçı, Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki sarayı, 1573-78 arası yapılan çizimlerden kaynaklanan Lowenklau Albümü'nden, y. 1586, kâğıt üzerine suluboya:

1. Sarayın giriş kapısı,
2. Divanhane avlusu,
3. Divanhane,
4. Arz Odası.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

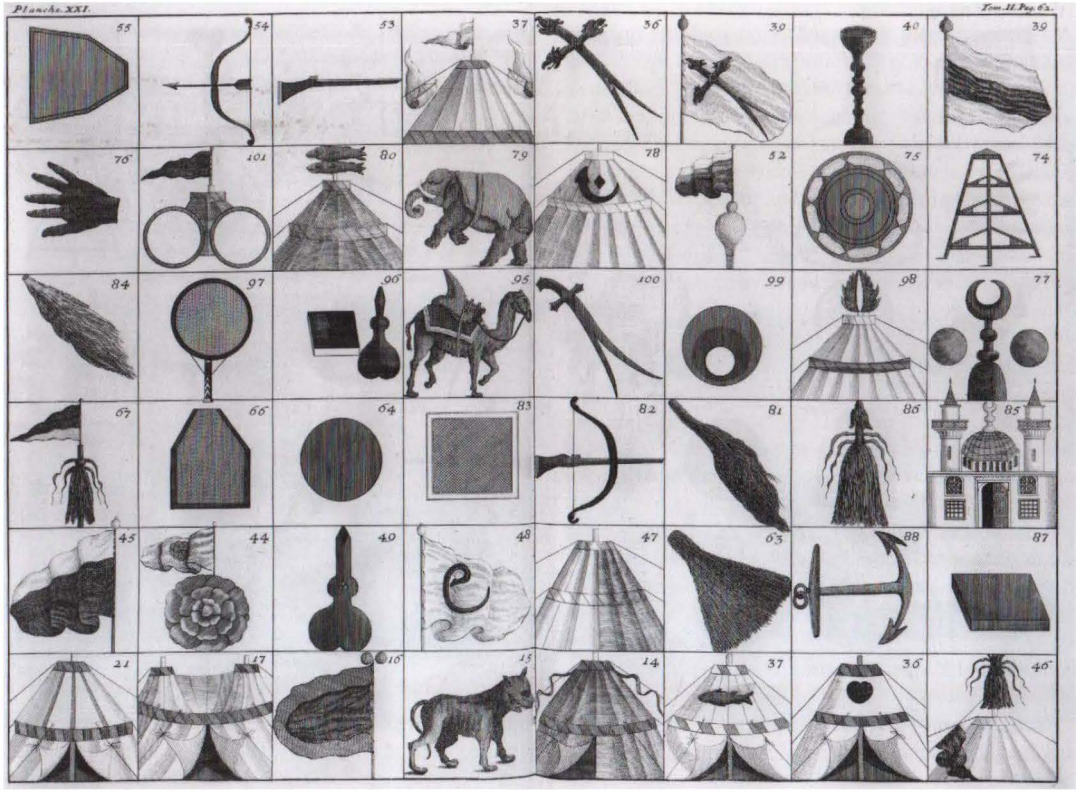

14 Bazı yeniçeri ortalarının nişanları (Marsili, 1732'den).

bölük numaralarını kaydetmektedir. Resimde, karmaşık tepkiler uyandıran duygusallık yüklü bu işlemi seyreden ebeveynler ve papaz görülür. Zorunlu devşirme, kırsal alanlardaki Hıristiyan çocuklara devletin üst makamlarına tırmanma fırsatı verse bile, her ailenin çocuklarını vermeye istekli olmadığı açıktır. Dernschwam'a göre, çocukların devşirilmekten saklanmasına yardım eden kişiler servet sahibi olmuşlardı; zaten Mustafa Âli de, bazı yeniçeri yazıcılarının rüşvete meyyal olduğunu itiraf eder.[75]

Ebeveynlerin anlaması zor olmayan bu isteksizliği, her ikisi de Sinan'ın tasarladığı camilerin bânîleri olan, veziriazam Sokollu Mehmed Paşa ve yeğeni beylerbeyi-vezir Sokollu Mustafa Paşa'nın anonim biyografisinde de kendini gösterir.[76] Bu son derece ilginç kaynaktan, Sultan Süleyman tarafından sarayında hizmetkâr olmaya uygun oğlanlar bulmaya gönderilen bir yeniçeri yazıcısının, geleceğin veziriazamını, Sokoloviçi (şahin yuvası) adlı bir Bosna köyünde bulup, gözüne kestirdiğini öğreniyoruz. Bu ileri görüşlü zat, çocuğun büyük biri olacağını ilk bakışta görünümünden sezmişti. Oğlanın ana-babasının kim olduğunu soruşturmaya koyulunca, Mileşeva manastırında zengin ve nüfuzlu bir keşiş olan amcası, yazıcıya bu işten vazgeçmesi için rüşvet vermeye kalktı, ama para etmedi. Çocuğun ebeveyni de devşirilmesine engel olmaya çalıştığında, yeniçeri yazıcısı onlara şu nasihati verdi:

> Fakir oğlunuzun padişah hizmetiyle onurlandırılacağını ve daha sonra yüksek bir makama yükselip hepinizin sonsuz zenginlik ve mutluluğa kavuşacağınızı bilmez misiniz? Başınıza konan bu talih kuşunu cehaletle geri çevirmek ve hanenize uğrayan bu saadet kervanını mantıksız düşüncelerle savmak, oğlunuzun elini alıp ayağına balta vurmaktır. Zira bu fakir oğlan metruk yurdunuzu terk etmezse, padişah hizmetine girerek sonsuz bir iktidara erişmesi nasıl mümkün olabilir?
>
> *Bilmezmisiñüz ki bu ferzend-i müstemend ḫizmet-i pādişāhī ile ercümend olup bī-şübhe riʿāyet-i sulṭānīyle saʿādet-i cāvidānīye vāṣıl olduḳda her biriñüz ġınāy-ı ebedī ve saʿādet-i sermedīye nāʾil olsañuz gerekdür. Bu hümā-*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

15 Bir Balkan köyünden acemioğlanların devşirilmesi, y. 1558, kâğıt üzerine suluboya, Arifî'nin *Süleymânnâme*'sinden.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://ranter.org

yı devlet ki başınuza ḳondı, dest-i cehâletle uçurmaḳ ve kârbân-ı saʿâdet ki ser-menzil-i ḫânenüze nüzûl itdi efkâr-ı ḥamâḳatle geçürmek oġluñuzuñ elin alup ayâġına balṭa urmaḳ şöyle ki bu ferzend-i müstemend ḫarâbât vaṭanuñuzdan bîrûn olmaya mülâzemet-i ḫizmet-i pâdişâhîye ve muḳârenet-i devlet-i nâ-mütenâhîye ne vechile vuṣûl bulsa gerekdür?

Günün birinde, oğullarının geri dönüp ihtiyarlıklarında onlara bakacağına söz veren yazıcı, ebeveyni ikna ederek "*ol yavru şâhîni yuvasından aldı*".[77]

Sokollu köklerini asla unutmadı. Daha sonraları ebeveynini ve erkek kardeşlerini bularak, onların da diğer birçok akrabası gibi Müslüman olmalarına sebep oldu. Doğduğu yerde bir cami yaptırıp vakfederek buranın Müslümanlaşmasını sağladı. Sultan Süleyman'ın torunu İsmihan Sultan ile evlendirilerek, veziriazam olarak devletin en yüksek mansıbına getirildi (**res. 16**). Müslüman olan aile üyelerini sancak beyliği ve beylerbeyilik gibi önemli makamlara atayarak kayırdı. Hıristiyan kalmayı tercih eden akrabalarının da Balkanlar'daki Ortodoks kilise örgütünde seçkin mevkilere tayin edilmesini destekledi. Sokollu Mehmed Paşa'nın mimarî himayesiyle bağlantılı olarak sonra daha ayrıntılı şekilde ele alacağım kariyer çizgisi hiç de olağandışı değildi.[78] Sinan'ı cami yapmakla görevlendiren hâmilerinin çoğunluğu, tıpkı mimarbaşının kendisi gibi, sonradan Müslüman olan gayrimüslim devşirmelerdi (bkz. **Ek 1**'de cami bânîlerinin kökenleri).

Hıristiyan çocukların padişaha bağlılığı, aile bağlarının kopartılmasıyla sağlansa da, Kısım 3'te ele alacağım cami bânîlerinin biyografileri, bunların çoğunun aileleriyle tekrar temas kurduğunu gösterir. Bu izleri sürdürmek, hem devşirme defterlerindeki kayıtlar, hem de silinmeyen çocukluk anıları sayesinde mümkün oluyordu. Karada ve denizde akıncılar tarafından esir alınanlar da imparatorluk sınırları ötesindeki akrabalarıyla temasa geçiyorlardı.[79] Bunlardan biri, korsanlar tarafından esir edilmeden önce Venedikli soylu bir aileye mensup olduğunu unutmayan Nurbanu Sultan'dı (II. Selim'in zevcesi ve III. Murad'ın validesi). Sinan'ı payitahtta anıtsal bir cami külliyesi inşa etmekle görevlendiren Nurbanu'nun bir haseki ve valide sultan olarak resmî kimliği, aracılar ve mektuplarla Venedik ile Korfu'daki akrabalarını faal biçimde aramaktan alıkoymamıştı.[80]

17. yüzyıl başına tarihlenen, *Kavânîn-i Yeniçeriyân* (Yeniçerilerin Kanunları) adlı bir kaynak, Hıristiyan çocukların toplanmasında asil soy ve iyi huy işaretlerine verilen öneme tanıklık eder. Devşirme sisteminin çözülmeye başladığı bir dönemde yaşlı bir yeniçeri tarafından kaleme alınan bu risale, çocukları toplamakla görevli yeniçerilere aşağıdaki tavsiyelerde bulunur:

> Ve kâfir çocuklarını devşirmek gerektiğinde, ekâbir ve papaz oğlunu ve iyi soylu kâfirlerin oğlunu alsınlar. İki oğlu olandan sadece birisini alıp, her ikisini birden almasınlar ve hangisi daha yakışıklıca ise onu alsınlar. Tek bir oğlu olandan [oğlan] alınmasın, zira ziraatte babasına yardım edeceğinden [devşirilirse] toplanacak verginin azalması nedeniyle köyün sipahisine zulüm edilmiş olur. Ve yetim olan oğlanı da almasınlar, zira açgözlü ve edepsiz olur. Ve köy kethüdasının oğlunu almasınlar, zira onlar köy halkının en rezilleridir; evlatları da rezil olur. Ve sürücü ile çobanların oğlunu almasınlar, zira onlar dağda büyüdüklerinden edepsizdirler. Ancak, ekâbir oğlu olup [devşirilme] korkusundan çoban kılığına girmiş ise [alınsın].
>
> *Ve kâfir evlâdını daḫî cemʿ eylemek lâzım geldükde ekâbir oğlını alalar ve papas oğlını ve kâfir arasında aṣlı eyü olan kâfirüñ oğlını alalar. Ve iki oġlı olanuñ birisin alalar. İkisin bir uġurdan almayalar. Ve ḳangısı vecîhce ise anı alalar. Bir oġlı olanı daḫî almayalar. Zîrâ babasınuñ çift ve çubuğına yardım ider âdem olmaġla ol ḳaryenüñ sipâhîsine ʿöşür yüzünden ġadr olınmaya ve yetîm olan oġlanı almayalar. Zîrâ gözü aç ve bî-edep olur. Ve köy keṯḫudâsı oğlını almayalar zîrâ anlar köy ḫalḳınıñ reẕîllerindendür evlâdı daḫî reẕîl olur. Ve ṣıġırtmâç ve çôbân ṭâʾifesinde oġlanı almayalar zîrâ anlar ṭâġda büyümüşlerdür bî- edeplüdür. Meğer kim ekâbir oġlı olup ḫavfından ol tertîbe girmiş ola.*[81]

Bu kaynak, genellikle iyi Müslüman olamamaları nedeniyle ilk fırsatta tekrar Hıristiyan olup, kaçarak evlerine dönmeye çalışmaları nedeniyle, Bulgaristan ve Macaristan'ın sınır bölgelerinden oğlan devşirmenin yaygın olmadığına işaret eder. Etnik olarak Türkmenler, Kürtler ve Gürcülerle karışık oldukları için, Orta ve Doğu Anadolu'dan da çocuk toplamak âdetten değildi: "*Ve Ḳaraman diyârından Erẕurûma varınca daḫî oġlan alınmaḳ ḳânûn deġüldür zîrâ anlar Türkmen ve Kürt ve Gürcü ṭâʾifesiyle muḫlüṭdur.*"[82]

Devşirilen çocuklarda tercih edilen fizyonomik özellikleri sıralayan *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'da, saray-ı hümayun ile has bahçenin hizmeti için seçilmelerinin ardından birçoğu yüksek konumlara gelen Bosnalıların ayrıcalığının altı çizilmiştir. Fiziksel güzelliğe atfedilen önemi Mustafa Âli de teyit eder. En yakışıklı oğlanları padişahın sarayı için seçme sürecinin, fizyonomi bilimi uzmanlarının nezâretinde yapıldığını açıklayarak, yüz güzelliği ile hal ve tavırları "iyilik ve doğruluk" alâmetleri sergileyenlerin yeğlendiğini söyler.[83] *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'ın yazarı, ayrıca devşirme yetkililerinin Türkleri veya Türkçe konuşan gayrimüslim çocukları toplamaktan neden kaçınmaları gerektiğini de açıklar:

> Türk çocukların alınmamasının nedeni, çoğunun acımadan ve dindarlıktan yoksun olmasıdır. Eğer padişahın ku-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lu olurlarsa, vilayetlerinde yaşayan tüm tebaa ve akrabalarına sultan kulu oldum diyerek, reayayı rencide ederler. Çeşitli vergileri vermemekten başka, yeniçeri kılığına girip, o diyarda olan sancak ve alay beyleri ile voyvodalar onları gerçek kapıkulu zannettiğinden, kontrol altına alınamayıp, padişahın kapıkulu olmadığı bilinmediği için haklarından gelinemez. Durum saraya bildirildiğinde de fitne, fesat ve Celali isyanına bu sebep olur. Kâfirlerin çocuklarını toplamanın faydası, bunların ihtida edip Müslüman olmalarının ardından, dinî coşkuyla kendi tebaalarına ve akrabalarına düşman kesilmelerinden ileri gelir.

Türk evlādı almamaḳda fā'ide oldur ki anlaruñ ekşeri bīraḥm olur ve dīn ve diyāneti az olur ve ḫünkār ḳulluġına dāḫil olur ise vilāyetleründe olan cemī'-i tevābi' ve ta'allukāt ḫünkār ḳulı oldım diyü re'āyā ve berāyāyı rencīde ve remīde eyleyüp 'öşr ve sā'ir teklīfātın virmedüginden mā-'adā yeñiçeri tertībine girüp ol diyārda olan eger sāncaḳ begleridür ve eger alay begleridür ve eger vilāyet voyvodalarıdur anları gerçek ḳapuḳulı zann itmekle żabṭ u rabṭa ḳādir olmayup ḫünkār ḳulı olmayan ṭaşrada nā-ma'lūm olıcaḳ ḥaḳḳından gelinmek mümkün olmayup der-i sa'ādete 'arż olınmaḳ lāzım gelicek fitne ve fesād ve celālī żuhūrına ba'iş bu olur. Ve kāfir cem' eylemekde fā'ide oldur kim İslāma geldügi gibi ġayret-i diniyye żuhūra gelüp kendü tevābi' ve ta'allükātına düşman olur.

16 Sokollu Mehmed Paşa'nın portresi, gravür (J. Schrenk von Notzing, *Augustissimorum Imperotorum... imagines*, Innsbruck, 1601'den).

Başka bir deyişle, Türkler devşirilse, bunlar ailevî, etnik ve dinsel bağları paylaştıkları yerli halkla bağlarını sürdüreceklerdir; oysa mühtedîler, kendi halklarıyla bağlarının kopmasının ve yeni bir kimlik edinmelerinin ardından efendilerine sadakatle bağlanacaklardır. Bu kaynağın anonim yeniçeri yazarı, mühtedîlerin savaşta daha fazla kahramanlık göstermenin yanı sıra, "kâfir" olan kendi akrabalarından vergi toplamada da daha etkili olduklarını sözlerine ekler.[84]

Bu gözlemi, birçok Batılı gözlemci de doğrular. Örneğin Dernschwam, İslâm'a ihtida edenlerin, Avrupa'daki Hıristiyanlara Türklerden bile daha düşman kesildiklerini ileri sürer. Uzun hizmet yılları boyunca ebeveynlerini unutuyorlar, ihsanlarıyla kendilerini iktidar konumlarına getiren efendilerine güçlü şekilde bağlanıyorlardı. Dernschwam, en yakışıklıları geleceğin ekâbiri olarak saray-ı hümayun ve has bahçelerde hizmet etmek üzere seçilen sekiz ilâ on iki yaş arası oğlanların, üç yıllık fasılalarla düzenli olarak toplandığını bildirir. İstanbul, Edirne ve Bursa'nın Hıristiyan tebaası, Yahudiler, Türkler ve Müslümanlar devşirmeden muaf tutuluyorlardı.[85] Avrupalı yazarlar ayrıca Osmanlı yönetici seçkinleri arasında, ilerleme fırsatları yüzünden gönüllü veya zorla Müslüman yapılmış (Macarlar, İtalyanlar, Almanlar ve ara sıra Fransızlar da dâhil) sayısız dönme bulunduğuna da değinirler. Örneğin, 1565'te Kudüs'ü ziyaret eden bir Fransisken rahipten öğrendiğimize göre, dostluk peyda ettiği Şam'ın emniyetinden sorumlu olan subaşı, on iki yaşındayken Macaristan'a yapılan bir akında esir düşüp Müslüman olmuş. Küçük bir çocukken Martin Luther ile tanıştığını hatırlıyormuş; yıllar önce öldüğünden haberi olmadığından, tanıştığı rahibe onun nasıl olduğunu sormuş. Şimdi çok sevdiği iki çekici karısı ve çocukları varmış.[86]

Mustafa Âli, Osmanlı ileri gelenlerinin, kendi etnik gruplarına, resmî kimlikleriyle ille de çatışmayan özel bir yakınlık duyduğuna değiniyor:

> Ve eğer başta oturan büyük vezirler Bosnalı ise, divan-ı hümayun üyelerinin arasında o gruba mensup olanların itibarı çoğalır ve daha yüksek mertebelere terfi yoluyla unvanlarının günbegün artacağına hiç şüphe yoktur. Arnavut ise, kendi grubu daha talihli bir duruma kavuşmaya yüz tutar, zira akrabasını ve kardeşlerini veya hemşerilerini ve yerdeşlerini terfi ettirmeye ve yüksek mevkilere çıkarmaya meyyaldir.

Ve bi'l-cümle ṣadr-nişīn olan vezīr-i kebīr eger Bosnalu ise ol zümreden olan ehl-i dīvānuñ günden güne ʿazm-i şānı ve ḳaṭʿ-ı merātib ile izdiyād-ı ʿunvānı muḳarrerdür. Arnaʾudlıdan olduġı taḳdīrce devlet ol fırḳaya yüz ṭutup aḳrabāsını ve ḳardaşlarını ilerü getürmesi gāh hemşehrīlerini ve yerdeşlerini birer manṣıb-ı ʿālīye yetürmesi kendüyi yüz ṭutup müyesserdür.

Âli, bilgili ve hayırsever hiç kimsenin zamanla veziriazamlığa yükseldiğinde kendi "cinsine" düşkün olmaktan geri kalmadığını da sözlerine ekler: "*Felā-cerem zümre-i ehl-i ʿirfāndān bir ṣāḥib-i kerem iḳtižāy-ı zamān ile vezīr-i āʿẓam olmaz ki ol daḫī kendü cinsine meyl-i tām eyliye.*" [87]

Vezirlerin ve veziriazamların kimliğinin ilginç yönlerinden biri de, Sinan'ın hâmileri arasında temayüz eden hanedan kadınlarıyla yaptıkları evliliklerdir. Bu tür evlilik birleşmeleri, sıradan cinsiyet ilişkilerini öylesine altüst ediyordu ki, Avrupalı yabancı gözlemciler vezirlerle paşaların hanedan mensubu eşlerine boyun eğişleri karşısında hayrete düşüyorlardı. Örneğin, Venedikli diplomat Costantino Garzoni (1573), Rüstem Paşa'nın olağanüstü zengin dul eşi ve Sultan Süleyman'ın tek kızı olan Mihrümah Sultan'ın kudretine şaşar. Daha sonra göreceğimiz gibi bu hanım sultan, ölen kocasının adına Tahtakale'de yaptırdığı caminin inşaatına nezâret etmekten başka, Sinan'a payitahtta kendi adını taşıyan iki muhteşem cami yaptırmıştır.

Damadı Güzelce Ahmed Paşa'nın, Mihrümah'ın kızıyla yaptığı evlilik sayesinde vezir olduğunu belirten Garzoni, hanedan kadınlarının kocaları üzerindeki mutlak otoritesine değinir: "Bu hanım sultanlar, kocaları tarafından eş olarak değil de, efendi gibi görülürler, zira bu kadınların soylu kanı ile, hepsi birer kul olan paşalarınki asla karşılaştırılamaz niteliktedir; bu yüzdendir ki, bu paşalar karılarına saygı gösterir ve tam bir itaatle boyun eğerler." [88] Bir hanedan mensubuyla evlenmek, bazı temel haklardan vazgeçmeyi gerektiriyordu. Stephan Gerlach'ın 1570'lerde işaret ettiği gibi, bir paşa hanedan mensubu bir kadınla evlendiği zaman, çocukları olsa bile eski karısını boşamak zorundaydı. Bu paşalar, ara sıra kocalarına "Sen babamın kullarından biriydin!" diye eski konumlarını hatırlatan sultan eşleri tarafından âdeta "yönetiliyorlardı". Sahip oldukları otoritenin simgesi olarak hançer taşıyan eşlerine, padişah damadları itaat etmek zorundaydılar. [89]

Neredeyse tüm imparatorluğa hükmeden veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'nın, bir tek korktuğu kişinin, kendine "potur" (Müslümanlaşmış Balkan köylüsü) diye hakaret eden genç zevcesi İsmihan Sultan olduğu söylenir. Daha sonra göreceğiz ki, II. Selim'in ve Venedikli Nurbanu Sultan'ın kızı olan bu hanım sultan, Mimar Sinan'a payitahtta Kadırgalimanı mahallesinde muhteşem bir cami yaptırmıştır. [90] Sokollu eşini yeterince memnun edemeseydi, azledilme riskini göze almış olurdu. Arnavut asıllı Lütfi Paşa'nın (ö. 1563) sonu da işte böyle gelmişti. 1541'de veziriazamlıktan azledilme nedeni, Sultan Süleyman'ın kız kardeşi ve Sinan'ın hâmilerinden biri olan, zevcesi Şahsultan'ın onu boşamaya karar vermesiydi. Bu kararın nedeni ise, veziriazam kocasının bir fahişeye zalimce verdiği sünnet cezasını, bütün ikazlarına rağmen "Arnavut inadıyla" müdafaa etmesiydi. Geri kalan ömründe emekli Lütfi Paşa, kaleme aldığı *Âsafnâme* adlı nasihat kitabının başında bu konuya değinmiştir. Entrikacı harem kadınları tarafından aşağılanmaya maruz olmaktansa, Edirne civarında Dimetoka'daki çiftliğinde huzurla inzivaya çekilmeyi tercih ettiğini açıklar: "*Ḥaremimüze müteʿallik maġlūb-i nisā olmayup anlaruñ keyd ü mekründen emīn olmaġiçün ṣadr-ı āʿẓamlıḳdan fārīġ olmayı evlā görmeġin Edirmeye çiftlüġime gidüp küşe-i inzivāda ferāġ-ı bālle Cenāb-ı ʿizzete duʿāda olmışdum.*" [91]

İstanbul'u ziyaret eden Avrupalı yabancılar, hanedana mensup kadınların (padişah valideleri, eşleri, kardeşleri ve kızları) kamusal görünürlükleri konusunda da epey bilgi verirler. Bu kadın sultanlara, cariyeleri ve hadım ağaları eşliğinde düğün alayları veya akraba ziyaretleri sırasında, kumaş kaplı tahtırevanlar veya arabalarla şehir sokaklarından geçerken rastlamak mümkündü (**res. 17, 18**). Sultan III. Murad'ın Arnavut asıllı başhasekisi Safiye Sultan, kendisi görülmeden dışarıyı seyredebildiği kırmızı kumaşla örtülü bir arabanın içinde, iki oğluyla birlikte, Çemberlitaş civarındaki Avusturya Habsburg elçiliğinin önünden defalarca geçmişti. [92] Bu elçilikte Protestan vaiz olarak görevli Stephan Gerlach'ın günlüğü, 1573 ile 1578 yılları arasında Osmanlı payitahtında gündelik yaşamı olağanüstü canlılıkla tasvir eder ve şehirdeki kamusal şenliklerde soylu aileler oligarşisinin artan görünürlüğünü belgeler. İleri gelenlerin düğünleri, çocuklarının sünnetleri veya cenazeleri gibi ailevî vesilelerle yaptıkları geçit alayları, payitahtta II. Selim ve III. Murad'ın Cuma namazları veya avları için düzenlenen alayları sayıca geçiyordu (**res. 19**). [93] Bu merasimler, hanedan mensuplarıyla veya birbirlerinin akrabalarıyla evlilikleri aracılığıyla, ortak aile bağları paylaşan yönetici seçkinlerin grup dayanışmasını daha da pekiştiriyordu. [94]

Sultan Süleyman'ın artık seferlere iştirak etmeyen iki halefinin askerî olmaktan uzak hayatı, payitahtta lükse yönelik bir yaşam biçiminin yerleşmesine yol açtı. Lorenzo Bernardo (1592), Osmanlı elitinin kaymak tabakasının lüks yaşam zevkleriyle yozlaştığına değinir; şarap içmek, gösterişli konutlarda oturmak ve samur kürk kap-

lı altın-gümüş iplikli ipek kumaşlardan giysiler giymek gibi. Günbegün daha göz alıcı tüketim tarzlarını kucaklayan devlet ricali, her türlü zevkin tadını çıkarabildiği sarayında kalmayı savaşlara katılmaya yeğleyen hükümdarlarını örnek alıyordu. Bernardo'nun aşağıdaki gözlemi, bu dönüşümün köklerini Sultan Süleyman'ın saltanatında bulan Koçi Bey'in daha önce değinilen eleştirisini hatırlatır:

> Hükümdarlarının yaptıklarını taklit eden bütün ihtişamlı paşalar, beylerbeyiler, sancakbeyiler ve askerler, kendi zevklerini tatmin etmek üzere ellerinden geldiğince savaşın tehlikeleriyle meşakkatinden kaçıp, evde kalma hevesine düşüyorlar. Bu amaçla, ihtişamlı paşalar, *Grand Signore*'nin akrabaları olan zevcelerini araya sokuyorlar, zira onlar kocalarını evde tutmak için ellerinden gelen her şeyi yapmaya hazır. Bunu yalnızca kocalarını hoşnut etmek için değil, aynı zamanda eşleri evde kaldıklarında, payitahtta şahsen hizmet ettikleri *Grand Signore* üzerinde daha büyük nüfuz edineceklerini bildikleri için yapıyorlar. Savaşa gitmek azledilmelerine yol açabileceği gibi, *Grand Signore*'nin gözünden düşmeleri ihtimalini de arttırabilir. Ekâbirin adımlarının takipçisi olan daha küçük memurlar ve askerlerin hepsi de, kendi evlerindeki tüketim mallarının tadını çıkarmayı yeğliyor.[95]

Aynı doğrultuda, Mustafa Âli de, mal-mülk ve para hırsıyla meşgul divan-ı hümayun mensuplarının artık adil yönetimle ilgilenmediğini belirtir. Dünya fütühatı planlarının "mimarı" olmak yerine, İstanbul'daki

17 Avusturya Habsburg elçisine eşlik eden anonim sanatçı, "kraliçenin" arabası, 1573-78 arası yapılan çizimlerden kaynaklanan Löwenklau Albümü'nden, y. 1586, kâğıt üzerine suluboya.

lüks konutları ve şehrin sayfiyelerindeki bahçeli köşklerinin tadını çıkardıklarını söyler.[96] Âli, mimarî tüketimi cengâverliğin rakibi olarak gören bu yaygın eleştiriyi, askerî değerlerin hızla aşınmaya başladığı bir dönemde dile getiriyordu. Savaş ve inşaat endüstrileri arasındaki rekabet, soylu ailelerden oluşan oligarşiyi büyük saraylar ve cami külliyeleri yaptırmaktan alıkoymadı. Mimarî himaye, Sinan çağında bu grubun kamusal öz-temsilinde kilit rol oynayan bir gösterişçi tüketim biçimi haline geldi. Yönetici elitin önde gelen mensuplarının, birbirlerini sürekli olarak izledikleri İstanbul'da yaşaması, payitahtı

18 Bir padişah kızının düğün alayı, Lambert de Vos Albümü'nden detay, 1574, kâğıt üzerine suluboya.

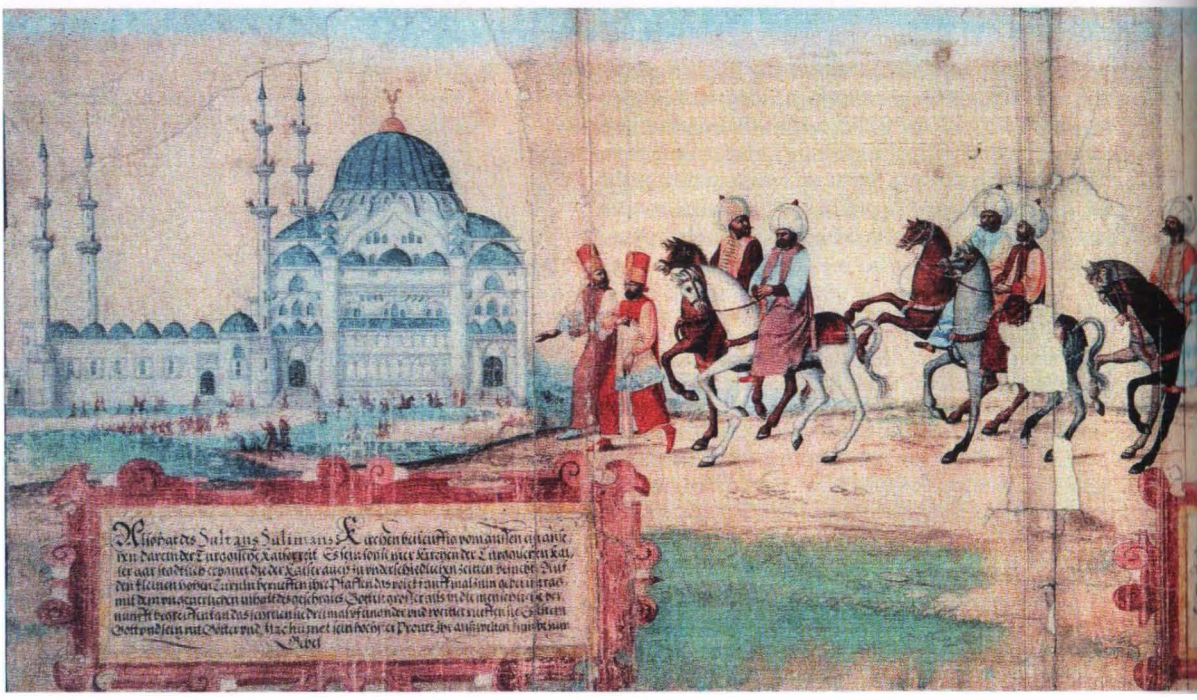

19 II. Selim'in Süleymaniye Camii'nde Cuma namazına alay ile gidişi, Zacharias Wehme Albümü'nden detay, 1582, kâğıt üzerine suluboya.

daimî bir şantiyeye dönüştüren mimarlık hâmilerinin rekabetçi ruhunu beslemekteydi. Mimarbaşının vefatından hemen önce, 1586-87'de yazan Âli, İstanbul'daki inşaat yoğunlaşmasını, hayırseverlik, dindarlık ve ihtiyaçtan çok, itibar arzusunun tetiklediği bir savurganlık olarak değerlendiriyordu:

> Mamur payitahtta mescidler ve camiler bina etmek ve meşhur bir devlet merkezinde hankâhlar (zaviyeler) ve medreseler inşa etmek, sevap kazanmak için yapılan hayır işlerinden değildir. Her akıllı ve bilgili insana malumdur ki, bunlar baş olmak ve şöhret kazanmak için yapılan hayır işleridir. Binlerce köy ve kasaba vardır ki, sakinleri mescid ve hankâhlara ihtiyaç duymaktadır. Ve insanların gelip geçtiği güzergâhlarda nice köyler vardır ki halkı ile misafirleri imaret aşına istekli olan açlardır. Hayır işlemeye hevesli kişilerin bu tür uygun yerleri bulup imaret ve mescidler bina etmeleri münâsibdir. Fakat riya ve şöhret için hayrat yapanlar elbette payitaht olan şehirlerde nam kazanmaya taliptirler.
>
> *Pāy-ı taḫt-ı maʿmūrede mesācid ve cevāmiʿ binā itmek ve bir dārü'l-mülkü'l-meşhūrede ḫavānik ve medāris inşā itmek, taḥṣīl-i meşūbāt içün olan ḫayrātdan degildür. Mücerred tekmīl-i riyāset ü (nām) içün olan meberrātdan idügi maʿlūm-ı her ʿālim ü ʿākildür. Hezār köyler ve ḳaṣabalar vardur; sükkānı mescid ü ḫānḳāha muḥtāclardur. Ve memerr-i nās olan güzergāhlarda niçe ḳaryeler bulunur ki ḫalḳı ve müsāfirini ʿimāret ṭaʿāmına ṭālib-i (nāşitār) ve açlardır. Pes inşāʾ-i ḫayrāta rāġıb olanlar ol maḳūle maḥall ve lāyıḳını bulup ʿimāret ü mesācid bünyādın itmek münāsibdür. Ammā riyā ve şöhret içün ḫayrāt idenler elbette pāy-ı taḫt olan şehirlerde taḥṣīl-i nām eylemeḳe ṭalibdür.*[97]

Mimarî, hâmilerin dindarlık ve ihtişam iddialarını ortaya koymalarının başlıca aracı haline gelmişti. Gianfrancesco Morosini (1585), bir "köleler cumhuriyeti" oluşturan padişah kullarının, vakıf mütevellileri olarak hizmet eden oğullarına gelir kaynağı olan cami külliyeleri inşa ettiklerini gözlemler. Bu kullar "dinî coşkunluğa" atfedilen şân ve şerefi kazanmak gayesiyle, aynı zamanda düzenli olarak cemaatle günlük ibadetlerini yerine getiriyorlardı.[98] Cami külliyeleri, yalnız cennette bir mekân arzu eden dindar hâmilerin değil, aynı zamanda onların ailelerinin ve hane halklarının da itibarını yüceltiyordu. Bu külliyelerin birçoğu artık mevcut olmayan, bazıları bizzat Sinan tarafından tasarlanmış, komşu veya uzak saraylarla birlikte vakfediliyordu. Bu durum, Bizans devrinde kiliselere saray bağışlama, böylelikle bunları dinî vakıflara dönüştürme âdetini çağrıştı-

rır; Konstantinopolis'in çok sayıda kiliseye sahip olmasını bu gelenek sağlamıştı.[99] Sinan'ın hâmilerinin vakfiyeleri çoğunlukla, saraylarının önce kendileri tarafından iskân edilmesini, ardından kendi soylarından gelenlere ve soylarından kimse kalmayınca da azatlı kölelerine geçmesini şart koşuyordu. Ancak bundan sonradır ki, bu saraylar kiraya verilebiliyor, satılabiliyor veya yerlerine, vakfa daha fazla gelir getirecek ticarî yapılar yaptırılabiliyordu. Gelecek düşünülerek inşa edilmiş bu büyük alanlara yayılan görkemli saraylar, İstanbul'un şehir dokusu içinde vakıf kuranlarla hane halklarının ayrıcalıklı konumunun mimarî bir ifadesiydi.

Cami külliyelerine vakfedilen mülkler, hâmilerin kendi soylarından gelenlere ve hane halklarına hatırı sayılır bir gelir bırakmasına olanak veriyordu. Ayrıca vakıf araziler ve ticarî mülklerin, masraflardan sonra artan fazla gelirini (zevâid) hâmiler hayatta oldukları sürece kullanabiliyordu. Osmanlı Hanefî hukukunda hayır vakıflarının görece esnek kurallarla kurulabilmesi, müsadereyi ve ailc mülklerinin vârisler arasında bölünmesini öngören veraset kanunlarını atlatmaya elveren bir hukuki çerçeve sağlıyordu. Hayır vakıfları, soylu ailelerin kuşaklar boyunca bekasını sağlamaya yönelik bir kaygıyı yansıtmaktan öte, onların itibarını arttırıp, himaye ağlarını genişletiyordu. 16. yüzyılın sonu, tanınmış köklü ailelerin güçlenmesine ve oğullarının nüfuzlu taşra mevkilerine atanmasına tanık oldu. Birçok vakıf kurucusunun ahfadı, tevarüs ettikleri evkafı 20. yüzyılın ileri dönemlerine dek yönetmeye devam edeceklerdi.

16. yüzyıl sonu tarihçisi Selânikî, Sultan Süleyman'ın saltanatında ortaya çıkan bu tür soylu ailelerden "eski hanedan" (*ḫānedān-ı ḳadīm*) olarak bahseder. Kendi çağında hızla yok olmaya başlayan "eski geleneklerden" (*ḳānūn-ı ḳadīm*) yana olmaları nedeniyle bu aileleri, türedi (*nev-devlet*) ailelere tercih eder.[100] 1591'de, merhum veziriazam Sokollu'nun oğlu, Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa tarafından "eski geleneklere" uygun biçimde yapılan, ihtişamı son yıllarda hiç görülmemiş bir askerî geçit alayını takdirle betimlemiştir. "Bir hanedan-ı kadime mensup olduğu ve soylu, saygın ve ünlü bir efendi olduğu için" (*ḫānedān-ı ḳadīm ṣāḥibi, mükerrem-i muḥterem maḫdūm-ı nām-dār olmaġla*), İstanbul halkı bu geçidi büyük bir coşkuyla, sitayiş ve dualarla izlemişti.[101] Gerek Âli gerek Selânikî, gerileme söylemini başlatan yazarlar arasındaydı. Bu söylem 17. yüzyılda gelişerek, yüceltilen eski günlerin kanunlarını ve ideal düzenini canlandırmaya çalışan reformcu risalelerle doruğuna vardı.

Sokollu'nun 1579'daki ölümünden sonra, padişah adına veziriazamın kabinesi tarafından yönetilen merkeziyetçi devlet, yerini nispeten adem-i merkeziyetçi bir rejime bıraktı. "Klasik" çağda padişah ve veziriazamın en tepesinde bulunduğu piramidal toplumsal hiyerarşi, hanedan kadınlarının ve saray hadımlarının hâkimiyetindeki çekişen hiziplerle birlikte daha akışkan bir yapıya doğru evrildi. Eski statü hiyerarşilerinin sorgulanması gibi, Celâli isyanları ve İstanbul'la rekabet eden İzmir gibi şehirlerin sivrilmesinin sonucu, vilayetlerin gittikçe artan bağımsızlığıyla, imparatorluğun merkez ve çevresi arasındaki geleneksel ilişki de değişti.[102] Sinan'ın görev döneminin son on yılı içinde, harem-i hümayun mensupları ile padişah gözdeleri, görkemli cami külliyelerinin inşasında veziriazamlar ve vezirlerle rekabete giriştiler. Nihayet, bu yüksek makamlar uzun süre aynı kişiler tarafından işgal edilen mevkiler olmaktan çıkıp, büyük çaplı mimarî himayeye olanak vermeyen istikrarsız mansıblara dönüştü.

Karmaşık bir etkenler birleşimi, 17. yüzyıl dönümünde yeni bir mimarî paradigmanın çığırını açtı. Bu etkenlerin arasında en önde gelenler, mevkilerin kısa ömürlülüğü, enflasyonun tetiklediği ekonomik sorunlar, azalan toprak genişlemesi, devşirme sisteminin terk edilmesi, kulların eksilen önemi ve hanedan ile yönetici elitin değişmekte olan kimlikleri idi. Bu yeni bağlam içinde, Sonsöz'de izah ettiğim gibi, cami-merkezli külliyeler yerlerini daha küçük medrese-merkezli yapılara bıraktı. Devir değişmişti ve değişim, Sinan'ın kodlarını belirlediği cami tiplerinin terk edilmesini de beraberinde getirdi. Toplumsal ve coğrafî hiyerarşilerle örtüşen, ayrıntılı şekilde kademelenmiş bu cami tipolojisi, "klasik sonrası" dönemin değişen nizamında artık geçerliğini yitirmişti.

Sokollu ve Sinan gibi, eski düzenin yönetici elitinin mensupları genellikle makamlarını uzun süre muhafaza ettiler. Önde gelen makam sahipleri, yetmiş yaşını aştıklarında bile görevde kalmalarıyla, yaşlı-erki olarak tanımlanabilecek merkeziyetçi yönetime egemen olmuşlardı. Mesela, Sokollu vezâreti döneminde, kendinden çok daha genç olan hanedan mensubu zevcesiyle evlendiği 1562 yılında, neredeyse altmışına varmıştı. Onu vezirliğe hazırlayan eyalet mansıblarında hizmet etmiş olarak, 1565'te yönetsel hiyerarşinin doruğuna veziriazam olarak ulaştığında artık yaşlı bir adamdı. 1579'da, yetmişlerinin sonunda ölmeden evvel, bu mevkii on dört yıl boyunca işgal etmişti. Mimarbaşılık görevini üç padişahın saltanatında ömrü boyunca sürdüren Sinan da, neredeyse yüz yaşında öteki dünyaya göçerek bir rekor kırdı. Sinan'ın ve hâmilerinin kariyerlerinin uzun süreliliği ve istikrarı, mertebelere duyarlı bir mimarînin geliştiği bağlamın belirleyici özelliklerindendi. Osmanlı Devleti'nin haşmetini ve son derece dindar olmalarıyla övünen yönetici seçkinlerin şanını temsil eden bir mimarî idi bu.

Bölüm 2

Din, Hukuk ve Bellek

I. CAMİ İNŞASININ DİNSEL VE YASAL BAĞLAMLARI
II. ZAFER, ŞAN VE ÂHİRET KAYGISININ ANITLARI OLARAK VAKIFLAR

I. CAMİ İNŞASININ DİNSEL VE YASAL BAĞLAMLARI

Otobiyografisinin değişik versiyonlarında, Sinan'ın inşa ettiğini belirttiği cami sayısı seksen ile yüzü aşkın olmak üzere değişkenlik gösterir.[1] Mimarbaşı olmadan önce yaptıkları, yenilediklerı ve mescidden camiye dönüştürdükleri çıkarılırsa, otuz dokuzu İstanbul'da olmak üzere yetmiş yedi cami kalır (**Ek I**; **Haritalar 1, 2**). Bunlar esas itibariyle padişahların, hanedan ailesinin ve çoğunluğu sonradan Müslüman olmuş devlet ricalinin himayesinde yapılmış eserlerdi. Sinan ulema ve orta sınıf mensuplarına sadece birkaç cami inşa etmişti. Padişahların, veziriazamların ve vezirlerin camileri payitahtın hem içinde hem dışında yer alırken, beylerbeyilerinki en çok vilayet merkezlerinde yoğunlaşıyordu. Hanedan kadınları, kapudan-ı deryalar, divan-ı hümayun mensupları, saray ağaları, ulema ve tüccar camileri ise, neredeyse sadece o sırada yaşadıkları payitaht ile sınırlı kalmıştı.

Tezkiretü'l-Bünyân (Binalar Tezkiresi) adlı otobiyografi ve Sinan'ın türbesinin kitâbesi, eserleri arasında seksen cami ile dört yüzü aşkın mescidden söz eder.[2] Bu mescidler imparatorluğun dört bir köşesinde inşa edilmiş olmalıdır, zira Sinan'ın otobiyografilerinde sadece kırk altı ilâ elli iki mescidin adı verilir ve bunların hepsi İstanbul'dadır.[3] Camilerle karşılaştırıldığında, müştemilâtsız olan mahalle mescidlerinin bânileri çok geniş bir yelpaze oluşturuyorlardı. Sinan'ın eser sahipliği iddiasında bulunduklarının arasında hiçbiri padişahların veya hanedan mensuplarının adını taşımaz; bunlardan ancak birkaçı devlet ricalinin himayesinde inşa edilmişti. Mescid bânilerinin çoğunluğu, divan-ı hümayunun ve askeriyenin küçük memurları, ulema, ileri gelenlerin eşleri ve kızları, saray hizmetkârları ve ağaları (buna mimarbaşının kendisi de dâhildir) ve esnaf kethüdaları idi. Sinan eski adlarıyla saydığı, harap durumdaki veya yangınlarda tahrip olan, bir dizi mescidi de yeniden inşa etmişti. Otobiyografileri ayrıca hassa kârhânelerin (saraya ait zenaat atölyeleri) adlarını taşıyan bazı mescidleri de onun eserleri arasına katar.[4]

Padişahın resmî iznini gerektiren camilerin tersine, Cuma hutbelerinin okunmadığı mescidlerin yapımı için sultanî onaya gerek yoktu. Mescidler küçük vakıfları olan, görece ucuz, alçakgönüllü, mahallelere özgü yapılardı. İslâmiyet'in ilk yıllarından beri, şehirlerdeki mescidlerin bakım ve yönetiminde, mahalle ahalisine ortak sorumluluk ve yetkiler verilmişti.[5] Bu mescidlerin vakıfları çoğu zaman dindar cemaat mensuplarının ek vakıflarıyla büyüyordu. 16. yüzyıl başına gelindiğinde, İstanbul'da oluşan idarî yapı içindeki Müslüman mahallelerin her biri kendi mescidine sahip oldu; devletle ilişkilerde mahalleyi, oradaki mescidin imamı temsil ediyordu. Kadıların tavsiyesi üzerine sultanî bir icazetle atanan imam ve müezziniyle birlikte mahalle, yarı-özerk bir yönetsel birim çekirdeği oluşturuyordu. Maaşlarını mescid vakıflarından alan bu mevkilerin adayları genel-

likle, öz-yönetimde rol oynayabilen mahalle sakinlerinin dilekçeleri doğrultusunda seçiliyordu.[6]

1546'da İstanbul vakıflarını kaydeden bir tahrir defteri, şehrin 219 mahallesinin büyük ölçüde buralardaki mescidleri yaptırmış kişilerin adlarıyla anıldığını gösterir (gerçi kimisi ünlü nirengi noktalarının adlarını taşıyordu ve kapı adlarıyla anılan gayrimüslim mahallelerin çoğu da şehir surları boyunca dağılmıştı).[7] Oysa, 15. yüzyıl belgelerinde, mahallelerin neredeyse yarısı dinsel olmayan isimler taşıyordu. Bu anlamda, 1546 vakıf tahrir defteri, mahalle sakinlerinin yaşamlarında mescidlerin daha belirleyici bir role büründüğünü gösteren bir kentsel dönüşümün habercisidir.[8] Mescidler, yaklaşık 150 ilâ 200 metre aralıklarla, şehrin mahallelerine eşit şekilde dağılmış durumdaydı ve bunlara çoğunlukla müstakil sıbyan mektebleri ve derviş zaviyeleri eşlik ediyordu. III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde tutulan 16. yüzyıl sonu vakıf tahrir defterleri, Sinan birçok cami ve mescid inşa ettiği halde, yönetsel yapının ayrıntılar dışında önemli bir değişim göstermediğine işaret eder.[9] Bu yeni anıtlar, 15. yüzyılın ikinci yarısı ile erken 16. yüzyıl cami külliyelerinin adlarıyla anılan on üç büyük nahiyeye bağlı mahallelerden oluşan, önceden mevcut yönetsel çerçeveye eklemlenmişti. Bazıları ise Eyüp, Galata [Pera], Üsküdar ve şehrin yeni gelişmekte olan civar semtlerinde yer alıyordu (**Harita 2**).

Sinan'ın payitahttaki mescidleri, mahalle sakinlerinin birlik bağlarını sağlamlaştıracak şekilde, günde beş kez toplu namaz kılma zorunluluğuna devletin gittikçe artan vurgusuna yanıt veriyordu. Mimarbaşının zenaat atölyeleri (işlikler) için yapmış olduğu yeni mescidler ise, devletin denetimi altına alınan esnafın kendi cemaatleriyle birlikte ibadetine verilmeye başlanan önemin göstergesiydi. Şeyhülislâm Ebussuud'un bir fetvası, zenaat atölyelerinde dinî ibadetin resmen zorunlu tutulmasına tanıklık eder. Bu fetva, Sinan'ın İstanbul'da yaptığı mescidlerin birçoğunun neden ehl-i hiref kethüdalarının adını taşıdığına ışık tutar:

> Eğer bir esnafın (hirfet) kethüdası olan Zeyd, başı olduğu esnafın mensuplarından Müslüman olanlara "Geliniz cemaat ile namazınızı kılınız, sonra da işinize devam ediniz, yoksa bizim zenaatimize girmeyiniz," demeye şer'an yetkisi var mıdır? Cevap: 'Evet, Allah ona uzun ömürler ve refah versin!"
>
> *Ehl-i ḥireften bir ḥirfete kethüdā olan Zeyd ṣalāt-ı vaḳı olduḳda re'is olduġı ṭā'ifeden tāriḳü'ṣ-ṣalāt ve cemā'at olanlarına geliñüz, cemā'atle ṣalātı edā idüp ba'dehu kesbe müräcā'at idiñüz, ve illā bizüm ḥirfetimüze dāḫil olmañuz dimeġe şer'an ḳādir olur mı? El-cevāb: Olur, berhudār olsın.*[10]

16. yüzyılın ilk yarısında Sünni ortodoksiyi kuvvetlendirmek, gitgide artan şekilde kimliğini "kâfirlere" ve "zındıklara" karşı şeriatin savunucusu olarak tanımlayan Osmanlı Devleti'nin resmî din politikası haline geldi. Sultan Süleyman döneminde, bu siyaset Hıristiyanlık âleminde her türlü ayrılıkçı dinî hareketi desteklemeyi içeriyordu: Özellikle Katolik Papalar ile Habsburg imparatoruna karşı gelen Fransız kralı ve Protestan prenslerin girişimleri. Doğuda önemli bir dönüm noktası ise, 1501'de Oniki İmamcı Şi'îliği resmî din olarak benimseyen Safevi Devleti'nin doğuşu oldu. İlk Safevi hükümdarı olan I. Şah İsmail, Osmanlı topraklarının her yerinde yaşayan Alici eğilimli Türkmen aşiretleri arasında geniş izleyici kitlesi bulmuş olan bir tarikatın (Safeviyye) karizmatik lideriydi. I. Selim'in 1514'te onu Çaldıran'da yenilgiye uğratarak Safevi tehdidini geçici olarak savuşturmasının ardından, Osmanlı Devleti kendi coğrafyası içinde Şi'îliği ve "heterodoks" dervişleri kontrol altına almaya çalıştı. Kemalpaşazâde ve talebesi Ebussuud gibi ulemadan alınan fetvaların, Safevileri kendilerine karşı cihad yapılmaya müstehak "kâfirler" olarak ilân etmesiyle meşrulaştırılan üç İran seferi yapan Sultan Süleyman döneminde bu siyaset özellikle ivme kazandı.[11]

Bölüm 1'de meşru bir İmam'ın yokluğu nedeniyle Cuma namazlarını terk ettikleri için Safevilere yöneltilen eleştirileri ele almıştım. Bu eleştiriler arasında Peygamber'in karısı Ayşe'yle birlikte ilk üç Sünni halifeye (Ebubekir, Ömer ve Osman) düzenli olarak küfretmeleri, Hz. Muhammed'in Ali'yi kendine halef tayin etmesiyle ilgili hadisi benimsemeleri ve Kur'an'dansa hadisleri tercih etmeleri vardı.[12] Evrensel hilafet iddiasındaki Sultan Süleyman döneminde, Cuma namazı Osmanlı topraklarının her yerinde zorunlu hale getirildi. Tarihi bilinmeyen Ebussuud'a ait bir fetvada, şu soruya rastlanır: "Bazı Müslüman köylerinde hiç mescid yoksa ve köy sakinleri Cuma namazı kılmıyorsa, kadı onları zorla bir mescid inşa etmeye zorlarsa, namazını kılmamaya devam edenleri tedip etmesi gerekir mi?" (*Ba'ż müslümānlar ḳaryelerinde aṣlā mescid olmayup ahālisi cemā'atle namāz daḫī ḳılmasalar ḥākim-i şer'-i şerīf mezbūrlara cebren mescid yapdurup namāz ḳılmaḳdan ihmāl idenler ta'zīr lāzım olur mı?*) Sorunun yanıtı evettir, çünkü "böyle köylerin halkına zorla mescid inşa ettirip, cemaatle namaz kıldırmak için imparatorluğun vilayetlerindeki idarecilere 944'te (1537-38), hâlâ geçerli olan şerefli bir emir gönderilmiştir; bu emrin gereğince davranmak lazımdır." (*El-cevāb: Olur, öyle olan ḳurānuñ ehline cebr ile mescid binā itdirüp ṣalāta müdāvemet itdürmek içün vulāt-ı memālik-i maḥmiyyeye erba'a ve erba'īn ve tıs'a-mi'e, sene 944 tārīḫinde mü-*

e'kked aḥkām-ı şerîfe vārid olmışdur. Mücebiyle ʿamel olınmaḳ lāzımdur.)[13]

Sinan'ın mimarbaşılığa getirilmesinden bir yıl önce verilen bu sultanî emir, mescidler kadar, camilerin inşasındaki patlamanın nedenini de açıklığa kavuşturuyor. Süleyman'ın emrine karşı tebaasının direnişini yansıtan çarpıcı bir ferman 1546'da Trakya'daki Vize kadısına gönderilmiştir. Bu buyruk kadıya, kendi yetki alanına giren bir köye, âyân ve güvenilir Müslümanlarla birlikte giderek teftiş etmesini emreder. Köyün ve içinde bulunduğu kazanın ahalisi namaz kılmayı ve farzları eda etmeyi terk ettiğinden, çoğu mescidler harap olmaya yüz tutmuştu. Kur'an'ı doğru tilavet etmekten âciz ve namaz kurallarını bilmeyen imamların imamlık yaptığı padişaha arz edilmişti. Kadının beş vakit namaz kılmayı terk edenleri uyarması ve inat edenlerin "*şerʿan ḥaḳḳlarından*" gelmesi buyuruldu. Kadıya, harap olan mescidlerin mütevellilerine bunları evkaf gelirleriyle tamir ettirmesi, vakfı bulunmayan mescidleri de mahalle sakinlerine onartması bildirildi. Kur'an'ı doğru okuyamayan ve namaz kurallarını bilmeyen imamları yetkinleriyle değiştirmesi, yeni atananların isimlerini padişaha arz etmesi istendi. Bu uzun fermandan öğrendiğimize göre, geçmişte benzer durumlarda, vilayet kadıları resmî bir namazcı atarlarmış. O memurların zorbalığı nedeniyle reaya rencide olageldiğinden, Vize kadısından namazcı atamadan, sorunu bizzat kendi eline alması ve kimseye eziyet etmeden adil bir çözüm getirmesi emredilmiştir: "*Bunuñ gibi ḫuṣūṣ olduḳda vilāyet ḳaḍīları taḥt-i ḳażālarında namāzcı diyü bir kimesneyi taʿyīn iderler imiş, reʿāyā teʿaddī olur imiş, imdi namāzcı diyü kimesne taʿyīn olınmaġa emrüm yoḳdur; bu ḫuṣūṣ içün namāzcı diyü kimesne taʿyīn itmeyüp, fermān-ı şerīfüm muḳteżāsınca emr olınan nesneleri kendün bi'z-zāt görüp, kimesneye ḫilāf-ı şerʿ-i şerīf teʿaddī itdürmeyesin, şöyle bilesin, ʿalāmet-i şerīfe iʿtimād ḳılasın.*" [14]

Ebussuud, mescidlerde günlük ibadetlere katılmayanların cezalandırılmasını onaylayan birkaç fetva verdi.[15] Bunlardan birinde, bir köyün halkı cemaatle namaz kılmayı terk ederse hangi önlemin alınacağı sorusuna cevaben, İslâm'ı terk etmiş sayılacaklarını ima edecek şekilde, iman ikrarlarını ve nikâhlarını yenilemeleri gerektiği yanıtını verir. Başka bir fetvada da, böyle Müslümanların şiddetle cezalandırılıp, davranışlarından vazgeçmezlerse idam edilmeleri gerektiğini bildirir. Bu acımasız hüküm, Ebussuud'un cemaatle namaz kılma farzını eda etmeyenleri, katledilmesi gereken imansızlar olarak tanımladığı başka bir fetvada da yinelenir.[16] Fetvalarından birine göre, kişinin sakin olduğu mahallenin mescidinde cemaatle namaz eda etmemesi, şer'an tasvip edilmeyen fakat yasaklanmamış bir davranıştır.[17] Kişinin, kendi mahallesinin mescidi dışındaki mescidleri kullanmasını onaylamayan bu görüş, daha yakından gözlemlenebilmelerini sağlamak için, mahalle sakinlerinin hareketliliğini denetim altında tutma arzusunu yansıtır. Osmanlı uleması, mikro-ölçekte gerek köylerin gerek şehirlerdeki mahallelerin çekirdeğinde yer alan mescidlerde cemaatle namaz kılmayı zorunlu tutan fetvalar verdiği gibi, kasabalar ve şehirlerde Cuma namazlarını makro-ölçekte de teşvik ediyordu. 16. yüzyıl fetvalarına geri dönmeden önce, imparatorlukta daha önceki dinî yönelimlere kısaca göz atalım.

Osmanlı Beyliği'nin kuruluş döneminde Müslüman uyrukların büyük çoğunluğu "heterodoks" eğilimli Türkmen aşiretlerinden veya yeni Müslüman olmuş nüfuslardan ibaretti. İslâmlaşma, T-biçimli zaviye-mescidler çevresinde düzenlenen toplumsal-dinsel külliyeler aracılığıyla teşvik edilmişti. Çok işlevli zaviye-mescidler, inşaat kitâbelerinde ve vakfiyelerde *ʿimāret*, *zāviye*, *ḫanḳāh*, *tekke*, veya *buḳʿa* olarak tanımlanır. "Kolonizatör" dervişlere emanet edilen bu yapılar, yolculara üç güne kadar bedava yiyecek ve yatacak yer veriyordu. T-tipli yapıların şeyhleri, 16. yüzyılda yürürlüğe girecek olan katı Sünni ortodoksiden farklı olarak, heterojen kitlelerin gönlünü tasavvufun hâkim olduğu, görece esnek bir din anlayışı ile kazanmıştı.[18]

Konstantinopolis'in fethine kadar, her Osmanlı padişahı İznik, Bursa ve Edirne'deki payitahtlarına bir ya da daha çok toplumsal-dinsel külliye yaptırmıştı. Vezirler ve gaziler gibi hanedan dışı hâmilerce inşa ettirilen daha az anıtsal örnekler de Anadolu ve Rumeli'nin her yerine yayılmıştı. Neşrî'nin 1493 civarında tamamladığı Osmanlı tarihine göre, I. Orhan (1324-60), kişisel bağlılık duyduğu tarikat şeyhleri için daha ufak çaplı zaviyelere ek olarak, Bursa ve İznik'te iki imaret yaptırmıştı. Tarihçi sözlerine şunları ekler: "Sultan Orhan Gazi her yeri imar ettirmeyi severdi ve gayrimeskûn yerleri mamur edip üzerlerine sürgünle Müslümanları yerleştirirdi. Bursa'da yaptırdığı bu imaret, öylesine ıssız bir yerdeydi ki ikindi namazından sonra insanlar oraya gitmeye çekinirdi" (**res. 23** [2]) (*Sulṭān Orḫān Ġāzī her yirleri ʿimār itdürmegi severdi ve ıssuz yirleri maʿmūr idüp üzerine müslümānları sürerdi. Bu Bursada yapdırduġı ʿimāret bir ıssuz yir idi ki ikindiden ṣoñra ādem varmaġa vehm iderdi*).[19] Sultan Orhan'ın vakfiyesinin 1360 tarihli Türkçe kopyası, Bursa'daki hayratını "*ʿimāret*" olarak bilinen "zâviye" diye tanımlar. T-biçimli bu zaviye-mescid bugün hâlâ mevcut olan Arapça kitâbesinde imaret (*el-ʿimāra*) olarak zikredilir.[20] Birbirinin yerine kullanılan bu eşanlamlı terimler,

T-tipi planlı çok işlevli yapıların menşeinin, şeyhler tarafından yolcular ve konukların ağırlandığı zaviyeler olduğunu gösterir. Bu bina tipinin Mekke yönüne bakan daha büyük çeşitlemelerini, her zaman mescid içermeyen küçük zaviyelerden farklılaştıran husus, bunlarda bir mescidin bulunmasıydı.

I. Bayezid'in (1389-1401) Bursa'da hâkim bir tepedeki has bahçesinin yanında yer alan külliyesi, benzer şekilde 1400 tarihli Arapça vakfiyesinde "şerefli zaviye (*el-zāviya el-şarīfa*) ve latif imaret (*el-ʿimāra el-laṭīfa*)" olarak tarif ediliyor (**res. 20-22**). Eğimli araziye organik bir biçimde belli bir düzen izlemeden oturtulan asimetrik külliye, ilk yapıldığında bir imaret (mutfak, kiler ve ahırdan oluşan), darüşşifa, çifte medrese, görevlilerin yatakhaneleri, hamam ve suyu sukemeriyle getirilen kamusal bir çeşme içeriyordu.[21] Padişahın ölümünden sonra, oğlu ve halefi tarafından inşa ettirilen kubbeli bir türbenin eklenmesiyle, külliye, merhum kurucusunun anısıyla daha da bağlantılı bir çehre kazandı. Kıbleye dönük T-biçimli zaviye-mescidlerin hanedana özgü örneklerinin ön cephesinde genellikle beş kubbeli revaklar yer alır. Ortadaki aksiyel olarak planlanmış büyük kubbeli mekânların köşelerinde daha küçük, ocaklı ve gömme dolaplı misafirhaneler, yani "*tābḫāne*"ler vardır. "*Tābḫāne*" teriminin ("*tāvḫāne*" olarak da yazılır) etimolojisi tartışmalıdır; kanımca akla en yakın anlam, ocakla ısıtılan kış odası veya yoksulların sığındığı sıcak yerdir. T-tipi yapıların ocaklı konuk odaları için yazılı kaynaklarda rastladığım diğer terimler şunlardır: *ḫalvetḫāne* (hamam içindeki ısıtmalı oda), *mihmānḫāne* (misafirhane), *müsāfirḫāne*.[22] Zaviye-mescidlerin merkezî kubbeli mekânlarının ilki, genellikle daha yüksek ve fenerli bir kubbe ile örtülüdür; ortasında da bir şadırvan bulunur. Her iki yanında basamaklı birer set oluşturan eyvanlarıyla birlikte, bu ilk mekân sohbet ve ziyafet gibi sosyal işlevler görür. Buradan köşelere sıkıştırılan kapılarla misafirlerin konakladığı tabhane odalarına geçilir. İlkinden birkaç basamak daha yukarıda olan ve bir mihrabın yer aldığı ikinci kubbeli alan ise namaz kılmak için temin edilmiş bir mesciddir.

I. Bayezid'in Bursa'daki külliyesinin vakfiyesi, on beş genç oğlanın günde iki kez konuklara ve çalışanlara yemek sunması şartını içerir. Cuma günleri, Ramazan ayları, iki dinî bayram ve kandil gecelerinde daha özenli yemekler hazırlanacaktır. Zaviye-mescid şeyhinin görevi, üç gün boyunca bilâ-bedel burada kalarak yemek yiyen konuklara ruhâni rehber olmak ve onları dostça ağırlamaktı. Personel arasında en yüksek maaşı şeyh alıyordu; kadro ayrıca bir imam, iki müezzin ve Kur'an okuyan otuz kişiden oluşuyordu. Cuma hutbesini okuyacak bir vaizin olmayışı, T-tipli yapıların var oluş nedeninin öncelikle konukseverlik olduğunu teyit eder. I. Bayezid vakfiyesi, konukların "kâfirler" veya "altı günahtan birini işleyenlerden" olmamasını şart koşuyor. Bu alışılagelmeyen koşul, külliyenin Bursa'nın dış kesimlerinde yeni bir Müslüman semtin merkezini oluşturması işleviyle izah edilebilir.[23] Oysa, şehir dışlarındaki kırsal alanlardan geçen güzergâhlar üzerinde yer alan toplumsal-dinsel külliyelere gayrimüslimleri kabul etmek yaygın bir uygulamaydı. Vakfiyelerde, bu tür hayır külliyelerinin konuk odalarına gayrimüslimlerin alınmamasıyla ilgili bir şart genellikle yer almaz.

Başlangıçta zaviye-mescidlerde kılınmayan Cuma namazları, Osmanlı şehirlerinin katedral kiliselerinden dönüştürülen veya yeni inşa edilen ulucamilerde eda ediliyordu. Yeni baştan yapılan erken ulucamilerin en anıtsal örneklerinden biri, I. Bayezid'in Bursa çarşısının merkezindeki kesme taş yapısıdır (**res. 23, 24**). Katedrallerle karşılaştırılabilecek ulucamilerin tersine, zaviye-mescidli toplumsal-dinsel külliyeler, daha çok şehirlerin gayrimeskûn havalisinde yer alan manastırlara benzetilebilir. Bu külliyeler ya şehirlerde oluşan yeni Müslüman mahallelerin çekirdeklerini ya da kırsal kesimlerde, vergiden muaf reaya ile iskân edilen yerleşimlerin nüvesini oluşturuyordu. Ulucamilerin aksine, daha geniş bir sosyal himaye temeline dayanan ve çoğu zaman bâninin türbesini de içeren ek yapılarla çevrelenen T-tipli zaviye-mescidler, adını taşıdıkları kurucularının anısıyla yakından ilişkili anıtlar idi.

Bölüm 3'te göreceğimiz gibi, Konstantinopolis'in fethinin ardından selâtin külliyeleri zaviye-mescidler yerine, sultanların adlarını taşıyan ulucamiler içermeye başladı. II. Mehmed, alışılmamış büyüklükteki sosyal-dinsel külliyesini bir ulucami çevresinde inşa ettiren ilk padişahtır. Bânisinin adıyla anılan İstanbul'daki bu külliye, ölümünden sonra oğlu ve halefi tarafından eklenecek türbesiyle merhum sultanın anısını ebedîleştirdi. Merkezî planlı camisine misafir odaları (tabhane) eklenmemişti. Bunun yerine, etrafı duvarlarla çevrili müstakil bir avlu etrafında gruplanmış olan aşevi (imaret), misafirhane (tabhane) ve ahırlar inşa edilmişti (**res. 59, 60**). Oysa, iki halefinin, yani II. Bayezid ve I. Selim'in külliyelerindeki camilerin her iki yanına tekrar tabhaneler yerleştirilerek, gazilerin serhat kültürüyle yakından ilişkili bir yapı geleneğine geri dönüldü (**res. 66, 78, 80**). II. Mehmed'in önemini azaltmaya çalıştığı gazi geleneğinin devam etmekte olan hayatiyetini vurgulayan bu tercihi, Konstantinopolis fatihinin tavizsiz merkezî imparatorluk vizyonuna karşı eleştirel bir tavır olarak yorumluyorum. Aynı vizyon, sultanın büyük torunu I. Süleyman'ın saltanatında tekrar diriltilerek pekiştirilecektir. Gittikçe artan dinî or-

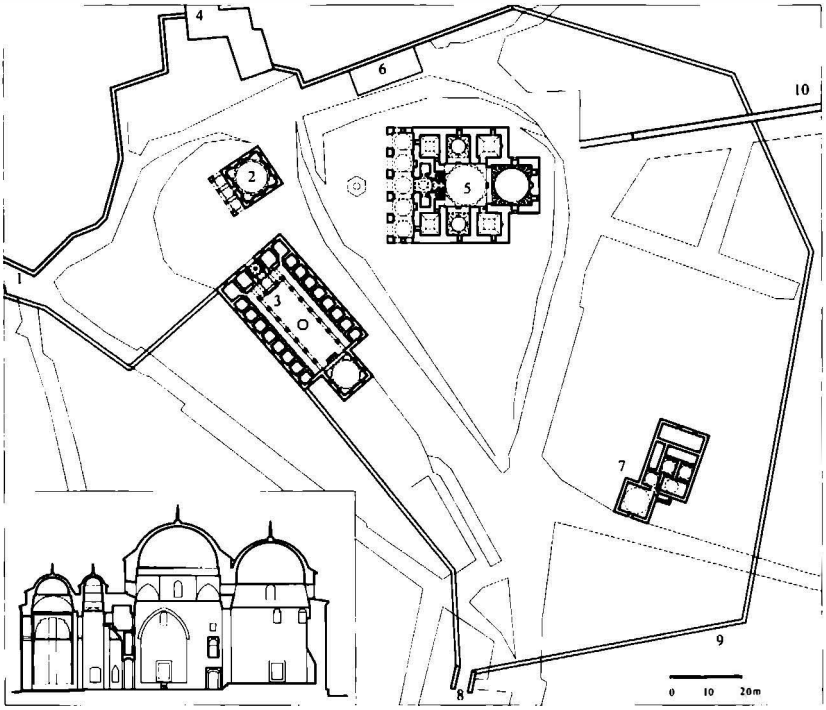

20 Bursa, I. Bayezid Külliyesi, plan ve zaviye-mescidin kesiti:

1. Kapı,
2. Türbe,
3. Medrese,
4. Bir saray içeren has bahçe,
5. Zaviye-mescid,
6. İmaret,
7. Hamam,
8. Kapı,
9. Dış avlu duvarının rekonstitüsyonu,
10. Sukemeri.

todoksi vurgusuyla birlikte, T-tipli zaviye-mescidler ve her iki yanında tabhaneler içeren camiler gözden düştü. Bölüm 3, bunların son örneklerinin Sinan mimarbaşı olmadan hemen önce, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiğini gösteriyor. Çok işlevli zaviye-mescidlerin çoğu bu nedenle, sonraları birer minber eklenmesiyle camiye dönüştürülmüştür.

Sinan'ın mimarbaşı olarak görev sürdüğü yarım yüzyıl boyunca, tabhanesiz ve merkezî planlı camiler çevresinde kümelenen külliyeler norm haline geldi (I. Selim'in yeni fethettiği ve hâlâ "kolonizatör dervişler" geleneğinin devam ettiği Diyarbakır, Suriye ve Arap vilayetlerindeki ve Balkanlar'daki birkaç istisna hariç). Merkezî planlı mescid ve camilerin bünyelerinden ayrılarak, müstakil bir yapı olarak inşa edilmeye başlanan tabhaneler, aşevi işlevi gören imaretlerle bütünleşti veya imaretlerin yolculara yönelik diğer müştemilâtı ile birlikte yer aldı. Daha sonra göreceğimiz gibi, Sinan'ın en

21 Bursa, I. Bayezid Külliyesi'nin uzaktan görünümü.

22 Bursa, I. Bayezid Külliyesi, kuzeyden görünüm.

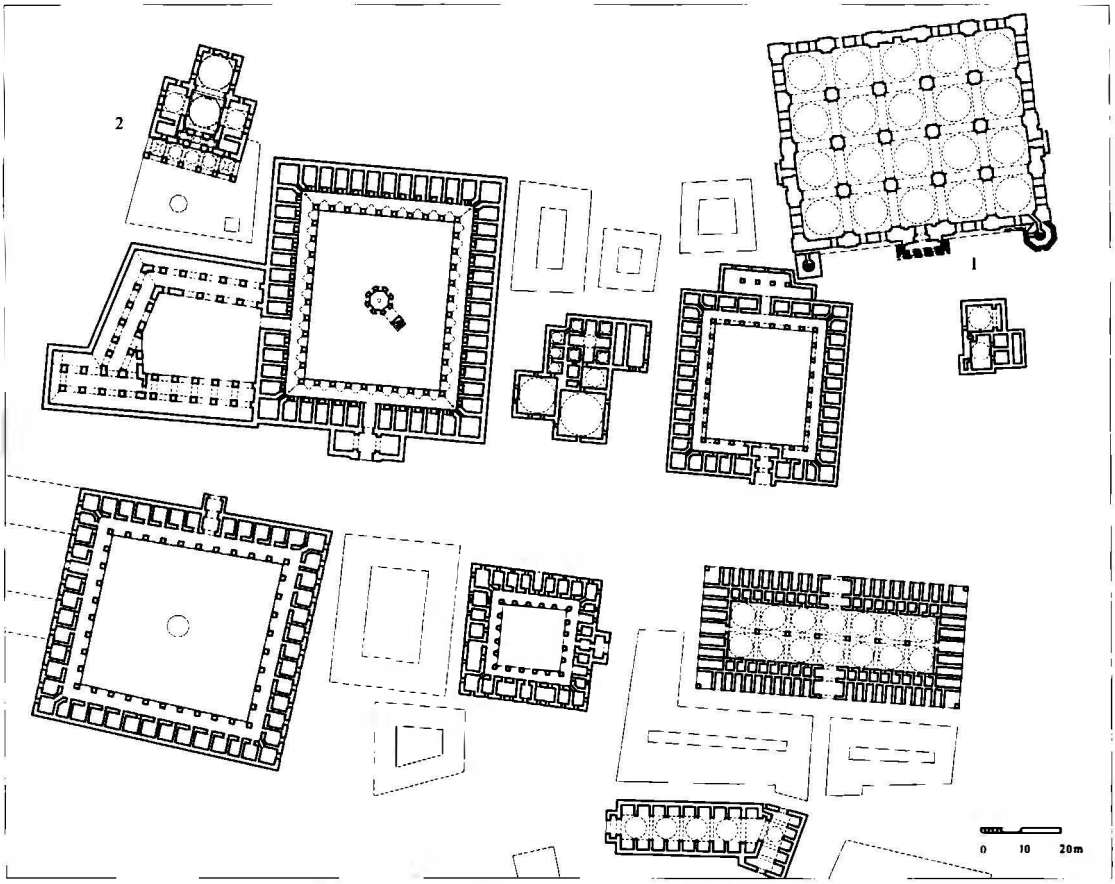

23 Bursa, kervansaraylar, hanlar ve hamamlarla dolu şehir merkezinin planı: 1. I. Bayezid'ın Ulucamii, 2. I. Orhan'ın zaviye-mescidi (imaret).

24 Bursa, I. Bayezid'in Ulucamii, güneydoğudan görünüm.

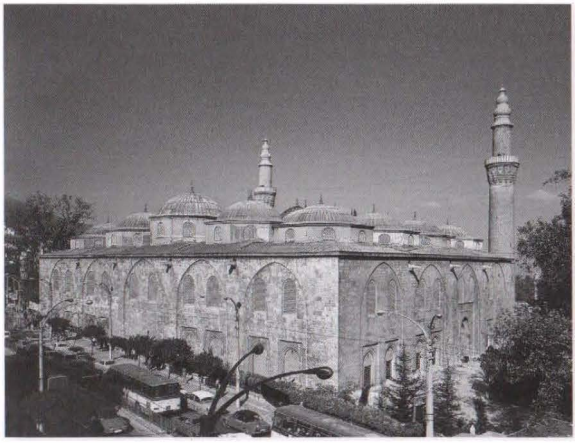

anıtsal imaretleri birçok işlevi bir araya getiren (mutfak, kiler, han, ahır, tabhane, mahzen, odunluk vs.) birkaç avlulu yapılara dönüştü.[24] Tabhane odalarının cami binasından kopmasına koşut olarak, ziyafet ve konaklama işlevleri duvarla çevrili içe dönük avlulu yapılarda barındırıldı.

1573'te İstanbul ile Edirne arasındaki anayol üzerinde bulunan Çorlu'nun kadısına gönderilen bir ferman, eski tarzda, tecrit edilmemiş misafirhanelerdeki gayrimüslim elçilerin ve yolcuların varlığının artık rahatsız edici bir unsur haline geldiğini ortaya koyar. Şimdiye kadar yayınlanmamış bu can alıcı belgede bahsi geçen Çorlu'daki Sultan Süleyman Camii, kitâbesine göre 928 (1521-22) tarihinde yapılmış, tek minareli ve tek kubbeli küp biçiminde bir yapıdır. Bir zamanlar avlusunu çevreleyen tabhane (misafirhane) odalarından bugün eser kalmamıştır:

Çorlu kadısına hüküm ki: Mektup gönderip, Çorlu'nun müderrisi ve Müslüman ahalisi sana gelip şerefli camilerine bitişik olan misafirhanelerde (tabhaneler) elçilerin konaklaması nedeniyle caminin revak sofaları ve ön avlusu kefereyle dolup, bunların fesatlıklar eyleyip şerefli camiyi eğlence yerine çevirdiğini bildirdiklerini ve elçilerin men' olunmalarını rica eylediklerini yazmışsın. Şimdi, bundan sonra kefere taifesinden gerek elçiler gerekse başkaları olsun, orada konaklattırılmayıp, uzak yerde kervansarayda konaklattırılmalarını emredip buyurdum ki: Fermanım oraya vardığında elçilere eşlik eden çavuşlara tembih edesin ki, onları camiye yakın yerlerde değil, uzak yerlerdeki kervansaraylarda konaklattırıp, camiler ile mescidlerde anlatılan şekilde "halvet" ettirmesinler; emrime aykırı davranılmasından ve bu bahaneyle elçilere zulüm edilmesinden sakınasın.

Çorlu kāḍīsma hükm ki; mektūb gönderüp, Çorlu müderris ve sā'ir ahālī-yi İslām saña gelüp, gelen elçilercāmi'-i şerīfe muttaṣıl olan ṭābḫānelere konup, cāmi'üñ ṣoffaları ve ḥaremi kefere ile memlū olup, fısḳ u fücūr eyleyüp, cāmi'-i şerīfi mel'ab eyledüklerin bildirüp, men' olınmaların ricā eyledüklerin bildirmişsün. İmdī, mın ba'd kefere ṭaı'fesi eger elçi ve eger ġayrıdur, anda ḳondurulmayup, ırāḳ yirde kārbān sarāya ḳondurmaḳ emr idüp buyurdım ki: Vuṣūl bulduḳda ilçilere ḳoşılan çavuşlara tenbīh idüp cāmi'-i şerīfe ḳarīb yirlerde ḳondurmayup, ırāḳ yirlerde ḳarbān sarāylara ḳondurup vech-i meşrūḥ üzre cevāmi' ve mesācidīn ḥalvet itdürmeyüp, emr-i şerīfüme muḫālif iş olmaḳdan ḥazer eyleyesin, ve bu bahāne ile ilçilere te'addī eylemekden ḥazer eyleyesin.[25]

25, 26 Bir kervansarayın içi ve dışı, 17. yüzyıl ortasında Venedik elçisi Soranzo için bir Osmanlı sanatçısı tarafından hazırlanan albümden kâğıt üzerine suluboya resimler.

O halde, Sinan'ın cami müştemilâtı olarak inşa ettiği imaret ve tabhanelerin, genellikle ahır işlevi gören hanlarla kervansaraylara eşlik eden müstakil yapılar olmasına hiç şaşmamak gerekiyor (**res. 25, 26**).[26]

Tabhaneli cami ve mescidlerin Sinan çağında gözden düşmesi, bu tür çok işlevli yapılarda yer alan sufi ibadet biçimlerinin uygunsuzluğunu kınayan fetvalara da yanıt veriyordu. Bu ibadetler Safeviyye tarikatının yemek yeme, ilâhî söyleme ve raks etmeye yönelik âyinlerinden pek farklı değildi. Sinan'ın merkezî planlı ve mekân birliği içeren mescidleri ile camileri öncelikle cemaat namazı için tasarlanmıştı.[27] T-biçimli zaviye-mescidlerde eda edilen ibadetlerin neye benzediği, İbn Batuta'nın (ö. 1369) seyahatnamesinden çıkarsanabilir. Bu Magribli gezgin, Anadolu'daki yolculuğu sırasında çeşitli Türkmen beyliklerindeki sufi dervişlerin ve komuksever ahilerin zaviyelerinde kalmıştı. İbn Batuta'nın bedava yemek yediği ve ocak başında uyumak için sıcak bir yer bulduğu çok işlevli bu binalarda, tarikat mensupları toplanarak yemek yedikten sonra raks edip Türkçe ilâhîler söylüyordu. Seyyah, Bursa'da hüküm süren Osmanlı beyi 1. Orhan'ı, döneminin en güçlü Anadolu beyliğinin hükümdarı olarak tanımlar ve sahip olduğu birçok kaleyi devamlı gezdiğini söyler. İbn Batuta'nın Osmanlı topraklarında, Geyve ile Mudurnu arasında kaldığı derviş zaviyesinde, bir Perşembe gecesi, çevre köylerden gelenler, yanlarında getirdikleri yiyecekleri yiyerek sabaha kadar zikir meclisi yapmak üzere toplanmışlardı.[28]

15. yüzyıl sonunda Türkçe yazılmış bir Sünni ilmihal kitabı olan *Hulviyât-ı Şâhî*'de avam halkın camilerde halkalar oluşturup "*cenk-nâme*"ler ve "*ḳıṣṣa*"lar okuyarak ibadet etmesini yasaklayan ve camiden kovulmasını öngören bir fetva yer alır: "*Mes'ele: Ṭā'ife-i 'avām mescid-i cāmi'de ḥalḳa ḥalḳa olup cenk-nāmeler ve ḳıṣṣalar oḳıdurlar anları men' itmek gerek ve mescidden çıḳarmaḳ gerek.*" Sultan II. Mehmed'e biat eden Kastamonulu İsfendiyaroğlu beyliğinin hükümdarı (İsmail Bey, ö. 1479) tarafından yazılan bu sevilen eserin bir nüshasını Mimar Sinan İstanbul'daki kendi adını taşıyan mescidine vakıf olarak bağışlamıştı.[29] Ebussuud'un fetvaları da benzer şekilde bu tür âyinlerin zaviye-mescidlerde ve camilerde yapılmasını tasvip etmiyordu. Bir fetvasında ona şu soru sorulur:

Mesele: Bir zaviyenin mescidinde muhtelif şahıslar ile çekici oğlanlar birlikte çeşitli ilâhîler okuyarak tevhid ederken [Tanrı'nın birliğinin ifadesi], Kelime-i Tevhidi değiştirip, bazen "benim ruhum", bazen "benim canım" diyerek ve bazen "Sen ulu bir sultansın, canlar içinde cansın, çünkü seni açık seçik gördüm, gizlilik kapısında değil," beytini okuyup, bazen de [Yunus Emre'nin] "Cennet cennet dedikleri birkaç köşkle birkaç huri; isteyene ver onları, bana seni gerek seni!" beytini okuyarak, göğüslerini dövüp tuhaf hareketler yaparlarsa, bazı mahalle sakinleri bu zaviyeye şeyh olan Zeyd'e, "Böyle davranışlara neden izin veriyorsun?" diye sorduklarında, Zeyd "Ve-mā ḫalaḳtu al-cinne ve'l-ins illā li-yaʿbudūn," diye cevap verirse, şer'an Zeyd'e ne yapılmalıdır? Cevap: Onların bahsedilen vaziyetleri ve halleri son derece ahlâka aykırı olmaktan öte, cennet hakkında dedikleri edepsiz kelimeler açıkça küfürdür; katledilmeleri mübahtır. Şeyhleri olan dinsiz ise, şikâyet edilen haller ve fiillere "böyle yapsalar ne olur ki" demekle kâfir olduğundan başka, o kabahatleri bir çeşit ibadet olarak addedip buna delil olarak bir âyet göstermekle ikinci defa kâfir olur; bu inançtan geri dönmezse katledilmesi vaciptir.

Mesʾele: Bir zāviyenüñ mescidinde eşḫāṣ-ı muḫtelîfe ile müştehî oğlānlar muḫteliṭ olup envāʿ-ı teġanniyāt ile tevḥîd iderlerken tevḥîdi taġyîr idüp kāh "dil-i men" kāh "cān-ı men" diyüp, kāh beyt: "sen bir ulu sulṭānsın, cānlār içinde cānsın, çün ʿiyān gördüm seni pinhān ḳapusı değil" diyüp, kāh beyt: "cennet cennet didükleri bir ev ile bir ḳaç ḥūrî, isteyene vir sen anı baña seni gerek seni" diyü gögüslerin dövüp evżāʿ-ı ġarîbe itdüklerinde, ahālī-yi maḥalleden baʿżı kimesneler zāviye-i mezbūreye şeyḫ olan Zeyde "bu maḳūle evżāʿı niçün itdirüp rāżî olırsın" didüklerinde, Zeyd "ne lāzım gelür ve-mā ḫalaḳtu el-cinne ve el-inse illā li-yaʿbudūn" dimekle cevāb virse şerʿan Zeyd-i mezbūra ne lāzım olur? El-cevāb: Evżāʿ ve aḥvāl-i mezbūre kemāl mertebe fuḥş oldıġından ġayri, cennet ḥaḳḳında didükleri kelime-i şenīʿa küfr-i ṣarīḥdür, ḳatilleri mubāḥdur, şeyḫleri olan bī-dīn ḥikāyet olınan aḳvāl ü efʿāle "mübāşeret daḫī iderse ne lāzım gelir" dimekle kāfir oldıġından ġayri, ol ḳabāyiḥi ibādet ḳabīlinden 'add idüp āyet-i kerîmeyi aña delîl getürmekle tekrar kāfir olur, bu iʿtiḳāddan rücūʿ itmezse ḳatilleri vācib olur.[30]

Ebussuud, (muhtemelen T-tipli) bu zaviyenin mescidinde böyle tasavvufî âyinleri kabul edilebilir ibadet biçimleri olarak görmesi halinde şeyhin kâfir olacağını belirtir. Eğer şeyh bu inancını bırakmayı reddederlerse idam edilmesi caizdir.[31] Şeyhülislâm, Türkçe şiirlerin okunmasını reddetmenin yanı sıra, camilerde raks ve ilâhîlere de karşıdır. Fetvalarından birinde camilerde yapılagelen tasavvufî zikir ve sema ibadetleri hakkında şu soru sorulur:

Eğer sufi taifesi şerefli camilerde ve şanlı mekânlarda halka olup Allah'ı zikredip, coştuk diye dönmeye başlayıp, bazen düşüp bazen kalkarak, "hây-hû" diyerek beyitler ve şiirler okuyup, Kelime-i Tevhidi nağmeli söylediklerinde, birçok Müslüman bunlara nasihat ederek, "Bu Allah'ı zikretmek diye yaptığınız tuhaf davranışlar ve utanmaz hareketlerin ahlâkdışı olduğuna dair çağın müftüleri fetvalar vermiştir; şerefli mescidlerde ahlâksızlık etmek İslâm'a lâyık değildir; gelin de bu tarz sapkınlıklardan vazgeçin," diye ikaz ettiklerinde, onlar bu tavsiyeye uymaya yanaşmazlarsa ne lazım olur? Yanıt: Tövbe etmeleri gerekir.

Ṭāʾife-i ṣūfîyye cevāmiʿ-i şerîfede ve emākin-i münîfede ittiḥād-ı ḥalḳa-i żikru'l-lāh eyleyüp şevḳe geldük diyü ḥareket-i devriyye eyleyüp kāh düşüp ve kāh teḳaddüm eyleyüp hāy hū eyleyüp ebyāt u eşʿār oḳuyup naġamātla kelime-i tevḥîdi laḥn itdüklerinde müslümānlardan nice kimesne bunlara naṣīḥat itseler ki "bu tarīḳle żikru'l-lāh diyü eyledügiñüz evżāʿ-ı ġarîbe ve ḥarekāt-ı şenīʿanuñ fısḳ idügine zamāne müftîleri fetāvā virmişlerdür; mesācid-i şerîfede iʿlān-ı fısḳ eylemek İslāma lāyıḳ degüldür, bu maḳūle ḍalāletden gelün ferāġat eyleñ" diyü naṣīḥat itdüklerinde mütenaṣṣiḥ olmayup naṣīḥat ḳabūl itmedüklerinde .....ne lāzım gelür? Cevāb: istiġfār lāzım olur.[32]

Ebussuud'un daha birçok fetvası kadılara ve beylerbeyilere camilerde bu tür ibadetleri yasaklamaları gerektiğini öğütler.[33] Eğer mutasavvıflar açıkça şeriate uygun ibadet biçimlerini, tasavvufun batınî ibadet tarzıyla bağdaşmaz diye reddeder ve günlük cemaat namazının gerekliliğini inkâr ederlerse, o zaman öldürülmeleri caizdir. Aynı şekilde, sufi bir cami vaizi, zahirî ibadet biçimlerini benimseyen ulema tarafından sufi ibadetin batınî gizemlerinin bilinemeyeceğini halka vaaz ederse, idam edilmesi gereken bir kâfirdir.[34]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Müslümanları şeriate itaate zorlamaya yönelik resmî siyaset, derviş zaviyelerini sıkı gözetim altına soktu. Şüpheli görülen zaviyeler ve tekkeler, padişah buyruğuyla teftiş edilerek, birçoğu medreseye dönüştürüldü. Ayrıca resmen "zındık" ilan edilen, geniş mürid kitlesi bulunan bazı şeyhler de soruşturulup idam edildi. Bunlardan biri, henüz on dokuz yaşında olduğundan "Oğlan Şeyhi" lâkaplı İsmail Maşukî idi ve Bayramiye tarikatının Melamiye koluna mensuptu. Oğlan Şeyhi, camilerde vaaz verirken, yüksek bir ruhâniyet derecesine ulaşmış mutasavvıfların şeriat ile kısıtlı olmadığını, şeriate uygun veya aykırı gibi kavramların onları bağlamayacağını ileri sürerek, dinî ortodoksiyi yaymaya çalışan fetvalarla alay ediyordu. Bu şeyh, kapıkulu sipahileri ve İstanbul esnafı arasındaki geniş müridler kitlesi yüzünden devlet otoritesine bir tehdit haline gelince, aralarında (o dönemde müderris olan) Ebussuud'un da bulunduğu bir ulema heyeti tarafından halka açık bir mahkemede yargılandı. Şeyh, 1528-29'da, Kemalpaşazâde'nin onu zındık ilân eden fetvasıyla, on iki müridiyle birlikte idam edildi.[35]

27 Gebze, Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, plan:

1. Cami,
2. Türbe,
3. Çifte kervansaray,
4. Tabhaneler,
5. İmaret,
6. Medrese,
7. Zaviye,
8. Helalar.

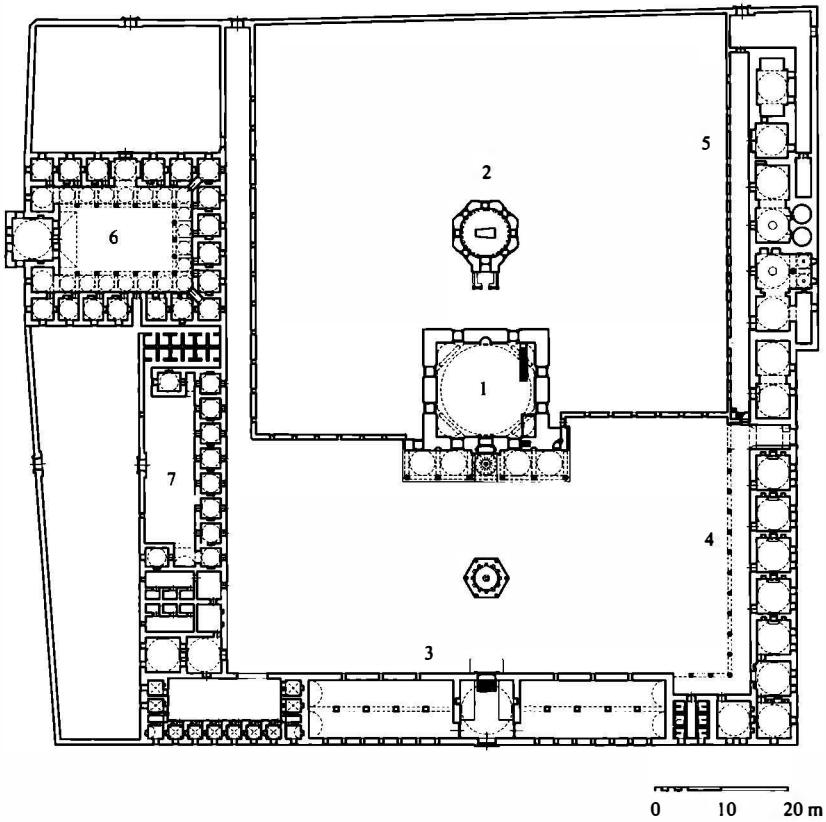

Katledilen bir diğer zındık, Gülşenî tarikatından Şeyh Muhyiddin Karamanî idi. Sultan Süleyman'ın veziri Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'deki cami külliyesine müştemilât olarak yaptırdığı zaviyeye şeyh olarak atanmıştı. 1525'te aynı külliyenin medresesinde müderris olan Ebussuud o sırada, Karamanî'ye kin bağlamıştı (**res. 27**). Karamanî bu zaviyede, kendine özgü vahdet-i vücud (Tanrı'yı doğa ve evrenle bir tutmak) yorumunu öğretiyordu. Derken şeyh önce İstanbul'a, sonra da Edirne'ye yerleşti. Edirne'deyken, şehrin ulemâsı, şeyhi İstanbul'daki yetkililere şikâyet etti. Edirne'deki II. Bayezid Camii'nde bir ulema heyetince halka açık olarak yargılandı ve 1550'de (artık şeyhülislâm olan) Ebussuud'un onu zındık ilan eden bir fetvasıyla idam edildi.[36]

Tasavvufun şeriatle bağdaşan, kabul edilebilir biçimlerini benimseyen derviş tekkeleri ise varlıklarını sürdürmekle kalmayıp, aslına bakılırsa, 16. yüzyıl boyunca geliştiler bile. II. Bayezid'in tahta çıkmasını desteklemiş olan Halvetîler bunların önünde geliyordu. 3. Kısım'da, Sinan camilerine atanan birçok hatibin ve vaizin, yönetici seçkinler arasında geniş bir mürid kitlesi bulan Halvetî şeyhlerinden seçildiğini göreceğiz. Mevlevî tarikatı ve Orta Asyalı şeyh Emir Ahmed Buharî tarafından kurulup II. Bayezid'in İstanbul'da kurumsallaştırdığı, durağan ve sessiz zikri tercih eden Nakşibendî tarikatı da bu dönemde gelişen tarikatlar arasındaydı.

Saltanatının sonuna doğru katı bir Sünni yaklaşım benimseyen Sultan Süleyman bile sufiliğe yakınlık duyuyordu, çünkü özü itibarıyla tasavvuf ortodoks bakış açısından sakıncalı değildi. Padişah, şehzâdeliğinde Manisa'da iken Halvetî-Sünbülî tarikatına mensup Şeyh Merkez Efendi'ye bağlanmıştı. Bu şeyh, annesi Hafsa Sultan'ın Manisa'da yaptırdığı cami ve hankâh külliyesinde (**res. 28**) vaazlar verirken şehzâdeyi ağlatıyordu. Daha sonra 1537'de Korfu seferinin "ordu şeyhliğine" atanan Merkez Efendi'nin payitahtta geniş bir mürid kitlesi vardı. Bunlardan birisi de, Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Şahsultan'dı. Bölüm 8'de göreceğiz ki, bu hanım sultan Mimar Sinan'a sipariş ettiği iki caminin müştemilâtı olan hankâhları Şeyh Merkez Efendi ve

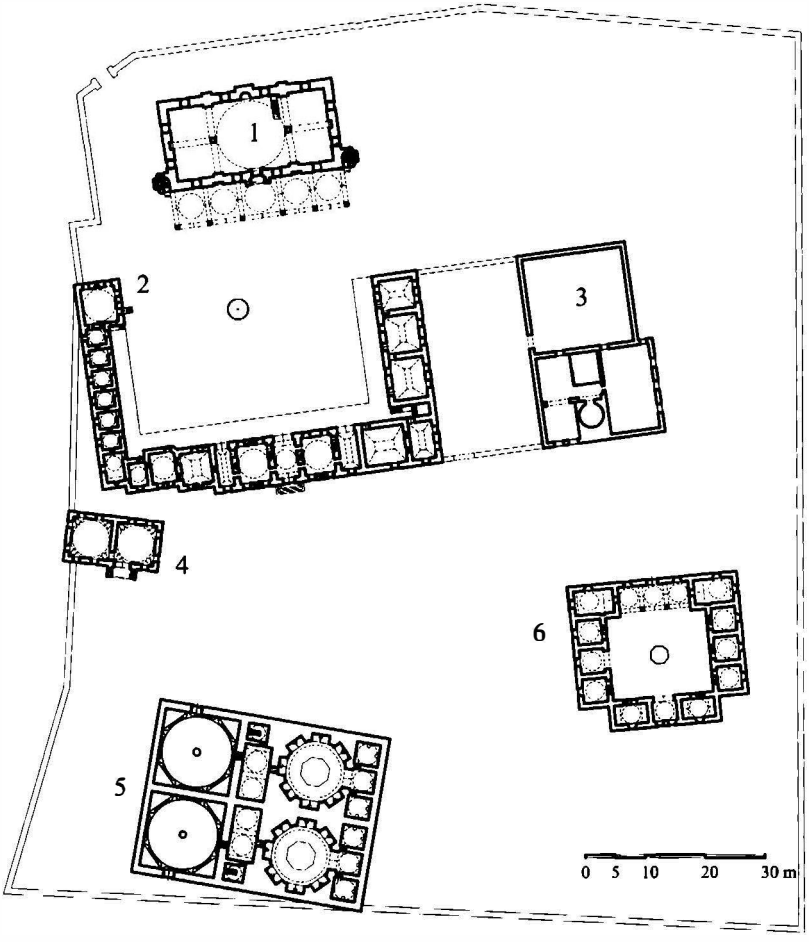

28 Manisa, Hafsa Sultan Külliyesi, plan:

1. Cami,
2. Medrese,
3. İmaret,
4. Sıbyan mektebi,
5. Çifte hamam,
6. Darüşşifa.

müridlerine vakfetmiştir. Mustafa Âli'nin naklettiği ilginç bir rivayete göre, şeyhin meşhur müridlerinden Yakub Germiyanî'nin ona biat etmesinin nedeni, Merkez Efendi'nin şeriatle tasavvufu tamamen bağdaştırdığını kanıtlayan bir rüya görmesi idi. Rüyada, Peygamber ile büyük velilerin bulunduğu bir mecliste, Merkez Efendi bir vaaz vermek için kürsüye çıkmış ve Kur'an âyetlerini beyan ederken başındaki sarığın rengi bazen yeşil bazen de siyah oluyormuş. Bu renk değişiminin sebebini meclistekilerden birine sorunca Şeyh Yakub şu cevabı almış: "Yeşil [Merkez Efendi'nin] şeriati tekmil ettiğine, siyah ise tarikatta mükemmelliğine delildir."[37]

Sultan Süleyman Nakşibendî tarikatına da yakınlık duyuyordu. İstanbul'un Fildamı mahallesinde (Koska) Hekim Çelebi (ö. 1566-68) lâkaplı Nakşibendî şeyhi için bir zaviye-mescid yaptırıp vakfetti. Müridleri arasında veziriazam Rüstem Paşa'nın da yer aldığı bu şeyh, tıp öğrenimi görmüş bir sufi hekim idi (Merkez Efendi gibi).[38] Ömrünün daha ileri safhalarında Sultan Süleyman, ruhânî sohbetler için sık sık Topkapı Sarayı'na gidip gelen Halvetî şeyhi Nureddinzâde Efendi'ye bağlanacaktı. Bu şeyhin, yaşlı hükümdarı 1565-66'da Zigetvar seferine çıkmaya yüreklendiren kişi olduğu söylenir. Nureddinzâde, rüyasında gördüğü Peygamber'in padişaha neden cihaddan vazgeçmiş olduğunu sormasını istediğini naklederek, Sultan Süleyman'ın Zigetvar'da şehit mertebesinde vefat etmesine sebep olmuştu (**res. 29**). Veziriazam Sokollu'nun planı doğrultusunda yürütülen bu sefer sırasında, Nureddinzâde "ordu şeyhi" olarak hizmet etti. Sonradan Sokollu, müridi olduğu bu şeyh için Kadırgalimanı'ndaki cami külliyesinde Sinan'a bir zaviye yaptırdı.[39]

Sultan Süleyman'ın kişisel sufi eğilimlerine rağmen, saltanatı sırasında derviş zaviyeleri ve tekkelerinin yapımına fazla önem verilmedi. Safevilere karşı yürüttüğü, kısmen dinsel temelli üç savaş 1555'te imzalanan Amasya Barış Antlaşması ile sona erdi (antlaşma III. Murad'ın açtığı 1578-90 tarihli İran savaşına dek yürürlükte kalacaktı). Tasavvufun yayılmasını II. Selim devrinde teşvik eden sebeplerden biri, bu daha hoşgörülü barış ortamı oldu. Padişah, "Sultan Şeyhi" lâkaplı Halvetî şeyhi Süleyman Efendi'nin coşkulu bir müridiydi. II. Selim'in saltanatında, şeyhülislâm Ebussuud Efendi (ö. 1574), ılımlı sufilik ile şeriat arasındaki uzlaşmanın damgasını bastığı, daha esnek bir Sünnilik kavramı formüle etti. III. Murad döneminde ise, "Sultan Şeyhi" olarak sonsuz itibar kazanan Şeyh Şüca da Halvetî tarikatına mensuptu. Bu padişahın saltanatında sufilik daha da güçlü bir biçimde gelişerek serpildi ve 17. yüzyıldan itibaren gittikçe artan şekilde yaygınlaştı.[40] Demek ki, Osmanlı dinî mimarî yapılarını kendi bağlamları içinde yorumlamak, zaman içinde evrim göstermeyen monolitik bir "Osmanlı İslâmı" kavramıyla mümkün değildir.

Sinan'ın otobiyografilerinde, II. Selim ve III. Murad'ın saltanatları sırasında yapılan camilerin müştemilâtı arasında, medrese tarzında anıtsal olarak inşa edilmiş sadece birkaç sufi zaviyesinin adı geçer. Bunlara, İsmihan Sultan ve Sokollu'nun birlikte vakfettiği Kadırgalimanı'ndaki cami külliyesinin içindeki Halvetî zaviyesi (y. 1574) ile Valide Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinde yer alan diğer bir Halvetî zaviyesi (y. 1583) dâhildir. Birer medrese içeren bu iki cami külliyesinde, Halvetî dervişler, halka şeklindeki zikir âyinlerini medrese dershanesine benzeyen geniş kubbeli bir tevhidhanede icra ediyordu. Zaviye şeyhlerinin Cuma günleri vaaz verdiği her iki külliyenin camisinde, dervişlerin düzenli olarak namaz kılmaları zorunluydu. Bu uygulama, şeriat ile ılımlı tasavvufun bütünleşmesinin doğal bir sonucu idi.[41] Tasavvuf ile ortodoks İslâm arasındaki uzlaşmaya Sinan'ın mimarbaşı olarak görev aldığı dönemin sonlarına doğru varılmıştı. Mimarbaşının, iç mekân birliği ile tanımlanan yeni cami tipinde cemaat namazlarının önceliği vurgulanıyordu. Yine de, Sinan'ın cami külliyelerindeki zaviyelerde kabul gören sufi ibadetler, ikincil konuma itilseler bile varlıklarını sürdürüyordu. Zaman içinde Halvetî şeyhleri İstanbul'un cami vaizliklerinde o derece ön plana çıktılar ki, bu durumu 17. yüzyıl sonunda, Sonsöz'de ele alacağım Kadızâdeliler'in tasavvuf karşıtı muhafazakâr tepkisine yol açtı.

Sultan Süleyman döneminin tavizsiz Sünni politikası, şeyhülislâm Ebussuud ile veziriazam Rüstem Paşa'nın yakın işbirliğiyle uygulamaya konuldu. Mustafa Âli, kusursuz âlim Ebussuud'un tek nok-

29 Nigârî (Haydar Reis), yaşlı Sultan Süleyman'ın iki hasodalı iç oğlanının refakatinde portresi, y. 1560-65, kâğıt üzerine suluboya.

sanını "sufîlerin yoluna girmeyişinde" (*ancak meslek-i sūfiyāna 'adem-i sülūkünde*) bulmuştur.[42] II. Selim döneminde tasavvufla uzlaşmayı sağlayan ise, veziriazam Sokollu, Ebussuud ve Halvetî Şeyhi Nureddinzâde arasındaki koalisyon oldu (sonuncusu Kur'an ile hadis tefsirlerindeki yetkinliğiyle tanınmıştı). Yukarıda işaret ettiğim gibi, Nureddinzâde'nin müridi olan Sokollu, sevgili şeyhi için Mimar Sinan'a Kadırgalimanı'ndaki külliyesindeki zaviyeyi yaptırmıştı.[43]

Dinî atmosferdeki değişimin ilk habercisi, 1566'da II. Selim'in tahta çıkışının hemen ardından, babasının vefat ettiği Zigetvar'ın fethini kutlamak için İstanbul'da yapılan şenliklerdi. Sokollu başlangıçta ulema tarafından tasvip edilmeyeceği muhtemel olan bu şenliğe izin vermekte isteksiz davrandı. Çünkü 1560'ta günde beş vakit cemaat namazının zorunlu tutulmasına ilişkin bir uyarlama ile birlikte, şarap içme yasağı ilân edilmişti. Sokollu'ya fikrini değiştirten, onun "sır kâtibi" (daha sonra nişancılığa terfi edecek olan) Feridun Ahmed Bey'in şu tavsiyesi idi: "Dünyanın mizacı devamlı kabızlığa tahammül etmez; kimi zaman mest olmak ister"

30 Nigârî (Haydar Reis), (solda) Şehzâde Selim Kütahya'da sancak beyliği sırasında bir köşkte şarap içerken; (sağda) şehzâdeye eşlik eden musâhipler ve saz heyetini gösteren iki sayfalı resim, y. 1560-61, kâğıt üzerine suluboya.

(*Mizâc-ı 'âlem her zamân kabż üzre olmaga tahammül itmez, gâhî basṭ ister*).[44] Yeni padişahın cülusu için ebced hesabıyla düşülen tarih, "şarap bağımlısı" (*müdmin-i ḫamr*), II. Selim'in yaşlı pederinin "kabızlığa" varan, katı kuralcı idaresinin sonunun geldiğine işaret ediyordu (**res. 30**).[45]

Şimdi de Süleyman'ın saltanatında günde beş vakit namaz ve Cuma namazlarının zorunlu tutulmasına, cami yapımındaki patlama şeklindeki sonuçlarıyla birlikte göz atalım. Osmanlı dünyasında Hanefî hukuku üzerine en yaygın el kitaplarından birisi olan, İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 1549) *Mültekâ'l-Ebhur* (Denizler Kavşağı) adlı eseri, bu konuyla ilgili bilgiler içerir. Osmanlı Halebi'nde yetişmiş olan bu âlimin kitabı, Cuma namazının Kur'an, hadisler ve Müslüman ümmetinin mutabakatıyla saptanmış bir zorunluluk olduğunu kesin bir dille savunur: Bunu inkâr eden kişi kâfir olur ve üç kez üst üste Cuma namazını kaçıran biri ise Müslümanlıktan çıkar. Aynı kaynağa göre, yolcular, köleler, çocuklar, hastalar, fiziksel engelliler ve geleneksel olarak evde kaldıkları için bu zorunluluktan muaf tutulan kadınlar dışında, Cuma namazı bir şehirde veya şehre eşdeğer herhangi bir yerde ikamet eden tüm Müslümanlar için farzdır.[46]

Küçük çaplı cemaatlerin toplu ibadet ihtiyaçlarına yanıt veren mescidlerin tersine, camiler sadece kasabalar ve şehirlerde yer alıyordu. Osmanlı döneminde Hanefî ulemâsı (müezzinin okuduğu ezanın duyulabildiği şehir varoşlarıyla birlikte) şehir ve kasabaları "Cuma namazlarının eda edildiği ve pazarların kurulduğu yerler" olarak tanımlıyordu. Camiler genel olarak (ama daima değil) daha büyük boyutlarına ek olarak, bir minber içermeleriyle mescidlerden ayrılıyordu. Minberi olan ve şeriatı uygulayacak bir kadısı bulunan her kasaba, sakinlerinin (yasal olarak köylerde izin verilmeyen) Cuma namazını eda etmek zorunda olduğu bir yer olarak tarif ediliyordu.[47]

Klasik Osmanlı döneminin Hanefî ulemâsına göre, Cuma namazı ancak padişah veya vekilinin yazılı izniyle eda edilebiliyordu.[48] Sözgelişi, 1552'de Sultan Süleyman, Bağdad beylerbeyine Cezayir Medine'sinde (yani Bahreyn adaları merkezinde) bir cami inşa etmek için istediği

izni vermişti.[49] 1570'te II. Selim tarafından Basra'ya tâbî Bahreyn adaları beylerbeyine, yeni fethedilen şehirlerde bireylerin kendi paralarıyla cami inşa etmelerine izin veren bir ferman gönderildi. Fermanda beylerbeyinin, kaç caminin inşa edildiği, dolayısıyla Cuma namazlarının kılınabilmesi için kaç "*icâzet-i hümâyûn*" gönderilmesi gerektiğini bildirmesi istenmiştir.[50] Saraybosna'da merhum sancak beyi Ali Paşa için inşa edilen caminin (1559-61) masraf defterinden, bu inşaat için yetki istemek üzere saraya yazılan bir dilekçeye ödenen ücretin 32 akçe olduğunu öğreniyoruz (*câmiᶜ olmasına ᶜarż olunduḳda ᶜarż için ücret*). Dilekçe kabul edildiğinde, yazılı izin belgesi almak için 38 akçe ödenmişti (*câmiᶜ-i şerîf olmasına der-i devletde emr-i şerîf ḫarcı*).[51]

Hanefî ulemanın, Cuma namazı kılınmasına padişahın onay verdiği bir caminin varlığına dayanan kasaba tanımı, çarşıları olan büyücek köyleri de kasaba olarak kabul etmenin yolunu açtı. Siyasî-hukukî kasaba tanımı, padişahın büyük köylere kasaba statüsü verme veya vermeme kararına meşruiyet kazandırmaktaydı.[52] Sinan çağında bu durum, ticaret ve hac yollarındaki ücra yerlere, vergiden muaf yerleşimcilerle iskân ettirilen yeni kasabaların çekirdeğini oluşturan camiler inşa edilmesini de kolaylaştırdı.

Osmanlı Suriye ve Mısır'ında Hanefî mezheple yan yana var olan Şafi'îliğin tersine, Hanefî hukuk, şehirlerin surlarını sınır olarak görmüyordu. Bu durum, şehir havalisinin tanımını hukukî bir tartışma konusuna dönüştürerek, birçok büyük Osmanlı şehrinde surların dışındaki mahalle ve varoşlarda cami yapımını hızlandırdı. Artık Hanefî ulema, Şafi'î meslektaşlarının hâlâ bağlı kaldığı eski bir gelenek doğrultusunda, kasaba veya şehirlerde tüm cemaati toplayacak tek bir cami olmasını zorunlu tutmaz olmuştu.[53] Bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük şehirlerinde çok sayıda cami inşa edilmesini meşrulaştırdı. Sinan çağına gelindiğinde İstanbul'da, ölçeği itibarıyla küçük kasabalara tekabül eden on üç nahiyenin her birinde birer cami vardı. Onun meslek yaşamının sonundaysa, bu yönetsel bölgelerin çoğunda birden fazla cami yapıldığı gibi, İstanbul'un üç kazası ve varoşlarındaki diğer camiler de bunlara eklenmişti (**Harita 2**).

16. yüzyıl Akdeniz dünyasındaki genel nüfus artışı ile el ele yürüyen şehirleşme sürecinin, Sinan çağında cami yapımına talebin artmasına katkıda bulunan etkenlerden biri olması gerekir. Örneğin, İstanbul'un nüfusu 15. yüzyıl sonunda tahminen 100.000 iken, 1590'larda 500.000'in üstüne çıkmıştı. Her ne kadar Mustafa Âli payitahttaki yüksek sayıdaki camileri gereksiz bulsa da, bunlar mahalle sakinlerinin şeriat mahkemesinde sundukları dilekçeler doğrultusunda, kadıların padişahtan aldıkları yazılı icazetlerle meşruluk kazanmıştı.[54] Halkın dilekçelerinde, bir cami yapımını haklılaştırmak üzere kullanılan en yaygın sebepler, cemaatin aşırı büyümesi ve en yakın caminin uzaklığının doğurduğu meşakkatti. Padişahın onayı olması halinde, yeterince büyük mescidleri, sadece bir minber ekleyerek camiye dönüştürme uygulaması da gittikçe yaygınlaşmaktaydı.

Böyle bir örnek, Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Şahsultan için Eyüp'te Sinan tarafından inşa edilen mesciddir. Bu mescid, 1555'te padişahın verdiği icazet ile camiye dönüştürüldü. İstanbul kadısına hitaben yazılan sultanî izinden, mescidin mahallesinde oturan dört kişi ile Şahsultan'ın vekilinin şeriat mahkemesinde ettikleri tanıklıkla aşağıdaki dilekçeyi sunduklarını öğreniyoruz:

> "Halen ulu dergâhıma mektup gönderip, Eyüp kasabasında mescid bina eden hayrat ve hasenat sahibesi, faziletlerin tacı, melikeler melikesi... merhum Sultan Selim Han'ın kızı, Şahsultan, tarafından... şer'an vekâleti tanınmış Mevlana Veli ve zikredilen mescidin mahallesi halkından dört kimse şeriat mahkemesine gelip, mahallemize uzak olduğundan dolayı, kışın ve diğer soğuk günlerde Ulucami'ye gitmekte büyük yorgunluk eziyeti çekeriz; mezkûr mescid camiye dönüştürülmeye uygundur; cami olmasını rica ederiz diye devlet eşiğine arz etmeleri nedeniyle arz olundu diye bildirmişsiniz. Yüce tahtımın ayağına arz olunduğunda izin ve icazet verip buyurdum ki: Mezkûr mescidde Cuma namazı kılınıp, hutbe okunup ve [Şahsultan'ın] hayratının kabulü ile benim hâkimiyetimin devamı için dualar okunsun. Bu konuda hiç kimse hiçbir zaman mani olmasın; şöyle bilesiniz ve şerefli buyruğumu gördükten sonra ellerine teslim edesiniz; şerefli tuğrama itimat kılasınız. Zilhicce ayının yirmi yedisinde 962 yılında yazıldı.
>
> *Ḫâliyâ dergâh-ı muᶜallâma mektûb gönderüp ḳaṣaba-i Ebî Eyyûb-i Enṣârî ᶜaleyhi rıḍvânü'l-bârîde mescid binâ iden ṣâḥibetü'l-ḫayrât ve'l-ḥasenât iklîletü'l-muḥassenât meliketü'l-melikât Şâh Sulṭân bint-i el-merḥûm ve'l-maġfûr-leh Sulṭân Selîm Ḫân – ṭâbe şerâhu – ḳılınden .....şerᶜan vekâleti ṣâbit olan Mevlânâ Velî ve mescid-i mezbûruñ maḥallesi ḫalḳından sâkin dört kimesne meclis-i şerᶜe ḥâżirûn olup faṣl-ı şitâda vesâ'ir [od] yaḳılur eyyâmda câmiᶜ-i kebîre varmaḳda maḥallemüz baᶜîd olduġı sebebden, ziyâde meşaḳḳat-i taᶜab çekerüz. Mescid-i meẕkûr câmiᶜ olmaġa ḳâbildür. Câmiᶜ olmasın ricâ iderüz südde-i saᶜâdete ᶜarż idüverdükleri ecilden ᶜarż olındı diyü bildirmişsiz. Pâye-i serîr-i aᶜlâma ᶜarż olunduḳda izn ve icâzet virüp, bu ḥükm-i hümâyûnumı virdüm ve buyurdum ki: Ẕikr olınan mescidde iḳâmet-i ṣalavât-ı Cumᶜa ve ḳırâᵓat-i ḫuṭbe olınup müşârun-ileyhânuñ ḳabûl-i ḫayrâtı ve benüm devâm-ı devlet-i hümâyûnum içün duᶜâlar olına ol bâbda hîç ferd kâ'inen menkân mâniᶜ ve dâfiᶜ olmaya şöyle bilesiz ve baᶜde'n-naẓar*

bu ḥükm-i şerīfümi ellerinde ibḳā idesiz ʿalāmet-i şerīfe iʿtimād ḳılasız. Taḥrīren fī el-yevm es-sābiʿ ve'l-ʿışrīn min şehr-i ẕi'l-ḥicce min şuhūr-i sene işnā ve sittīn ve tisʿa-miʾe.[55]

1574'te İstanbul kadısına gönderilen bir başka emir, akağalar başı (Kapı Ağası) Mahmud Ağa'nın Ahırkapı'daki Nahılbend mahallesindeki (*Naḫılbend Ḥasan Maḥallesi*) mescidinin camiye dönüştürülmesine izin verir. Keza, mahalle sakinleri Sinan tarafından inşa edilen bu mescidin camiye çevrilmesinin mümkün olduğunu ve bir camiye acilen ihtiyaç duyduklarını teyit eden bir arzuhali Sultan II. Selim'e sunmuşlardı: "*...binā eyledügi mescid-i şerīf cāmiʿ-i şerīf olmaġa taḥammüli ve maḥalle-i meẕkūre āhālisinüñ ..... bir cāmiʿ-i şerīfe iḥtiyāc-ı tāmları oldıġı pāye-i serīr-i aʿlāma arż olınduḳda ....*" Taleplerini kabul eden padişah şöyle buyurdu: "*Ẕikr olan mescid-i şerīfde iḳāmet-i ṣalavāt-ı Cumʿa itdürüp, vāḳıf-ı mumā-ileyhüñ ḳabūl-i ḫayrı ve benüm devām-ı devlet-i hümāyūnum içün duʿāya iştiġāl göstereler.*"[56]

Mimarbaşının İstanbul'da inşa ettiği çok sayıda cami, bunları mahallelerle ilişkili anıtlara dönüştürerek, mahalle mescidleri ile camilerin arasındaki farkı bulanıklaştırmış olmalıdır (**Harita 2**). Bu durum, Ebussuud'un fetvalarından birinde ima edilir. Fetva, bir caminin bulunduğu mahallenin sakinlerinin, başka yerlerdeki camilere devam etmemesini ister. Fetvada şu soru sorulmuştur: "Eğer Zeyd'in mahallesinde şerefli bir cami varsa ve şer'i bir sebep olmadan Cuma namazını o camide değil de, bir başkasında kılsa, suç mudur?" Ebussuud, Zeyd'i, eğer diğer camiye hatibini veya devirhanını dinlemek için gittiyse suçlu kabul eder: "*Zeyd maḥallesinde cāmiʿ-i şerīf var iken bi-lā sebeb-i şerʿ cāmiʿ-i mezbūrda Cumʿa namāzın ḳılmayup aḫūr cāmiʿde ḳılsa āṣim olur mı? El-cevāb: Ḳılduġı cāmiʿnüñ ḫaṭībinüñ yāḫūd devr-ḫānınuñ elḥānların dinlemek için ise āṣimdür.*"[57] Şeyhülislâmın yanıtı, mahalle sakinlerinin ibadet için kendi semtlerinin ötesine serbestçe gitmelerini kınamakla kalmaz, aynı zamanda çok camili şehirlerde cami cemaatlerini sabitleştirip, bir arada tutmaya yönelik bir politik çabanın da göstergesidir. Yukarıda gördüğümüz gibi, Ebussuud buna benzer bir fetvayı, mahalle sakinlerinin kendi mahalle mescidlerinde namaz kılması gerekliliği konusunda da vermiştir.

Camileri meşru olarak kazanılmış gelirlerle, adaletle elde edilmiş arsalarda inşa etmek zorunlu kabul ediliyordu. Zira haksızlığa başvurmak, sevap amacıyla yapılan cami inşasının değerini ortadan kaldırmış oluyordu. Sinan çağında payitahtın yoğunlaşan şehir dokusu nedeniyle, İstanbul'da cami külliyelerinin inşası için yeterince büyük alanlar açmak gitgide zorlaşmıştı. Bu durum, cami bânileri arasında en gözde arsaları elde etmek için şiddetli bir rekabete yol açtı. Sultanların izniyle, Sinan bazı mescid ve kiliselerin yerine camiler inşa etmiştir. Mesela, 1584'te padişahtan alınan icazetle bir mescidin yerine, vezir Mesih Paşa'nın Yenibahçe mahallesindeki camisinin yapılması sağlandı.[58] Mimarbaşının veziriazam Rüstem Paşa için Tahtakale'de ve onun kardeşi kapudan Sinan Paşa için Beşiktaş'ta yaptığı camiler de yıktırılan mescidlerin yerini aldı. Her üç örnekte de, İstanbul'un şehir surları boyunca uzanan görece boş alanlara, yıkılan mescidlerin yerine "bedel" olarak birer yeni mescid inşa edilmesi şeriat uyarınca gerekti.[59]

Kiliseler ve manastırlar, Konstantinopolis'in fethinden çok sonraları, özellikle II. Bayezid ve I. Selim dönemlerinde Müslüman ibadethanelerine çevrilmeye devam etmiştir. Gerek dönüştürme gerek yeniden inşa yoluyla, kiliselerin camiye çevrilmesine yönelik yaygın talep, Ebussuud'un şu soruyu cevaplandırdığı fetvasında kendini gösterir: "Rahmetli Sultan II. Mehmed Hazretleri İstanbul şehrini ve etrafındaki köyleri zor kullanarak mı fethetti?" (*Mes'ele: Merḥūm Sulṭān Meḥmed Ḫān ʿaleyhi'r-raḥmeti ve'l-ġufrān ḥażretleri, maḥrūse-i İstānbūlı ve eṭrāfında olan ḳaryeleri ʿanveten feṭḥ mi itmişdür?*) Yanıt şöyledir:

> Sultan'ın zorla fethi meşhurdur, fakat kiliselerin kendi hallerinde bırakılması, barış yoluyla fethine delildir. 944 yılında (1538-39) bu durum teftiş edilmiştir. Biri yüz on yedi yaşında bir kişi bulundu, biri de yüz otuz yaşında diğer bir kişi bulundu. Bunlar Yahudilerin ve Hıristiyanların gizlice Sultan Mehmed'le ittifak etmesi nedeniyle Bizans tekfurunun zafer kazanamadığına, padişahın onları tutsak etmeyip kendi hallerinde bırakılmasına izin verdiğinc vc şehrin bu şekilde fethedildiğine müfettiş huzurunda tanıklık ettiler. Bu tanıklık sayesinde eski kiliseler oldukları halde kalmıştır.

El-Cevāb: Maʿrūf olan ʿanveten, kenāyis-i ḳadīme ḥāli üzerine ibḳā olınmaḳ ṣulḥle feṭḥe delālet ider. Sene ḫamse ve erbaʿīn ve tisʿa miʾe tārīḫinde bu ḫuşūş teftīş olınmışdur. Yüz on yidi yaşında bir kimse bulunup ve yüz otuz yaşında bir kimse daḫī bulunup, Yahūdi ve Naṣāra el altından Sulṭān Meḥmed ile ittifāḳ idüp, anlar tekfūra nuṣret itmiyecek olup, Sulṭān Meḥmed daḫī anları seby itmeyüp, ḥalleri üzre muḳarrer idicek oldı, bu vechile feṭḥ olındı diyü müfettiş maḥżarında şehādet idüp, bu şehādet ile kenāyis-i ḳadīme ḥāli üzre ḳalmışdur.[60]

Sinan'ın mimarbaşı olduğu yıl yapılan bu soruşturma, yetkililerin payitahtın bir bölümünün barışçıl bir şekilde teslim olduğuna ilişkin geleneği yaratarak, de-

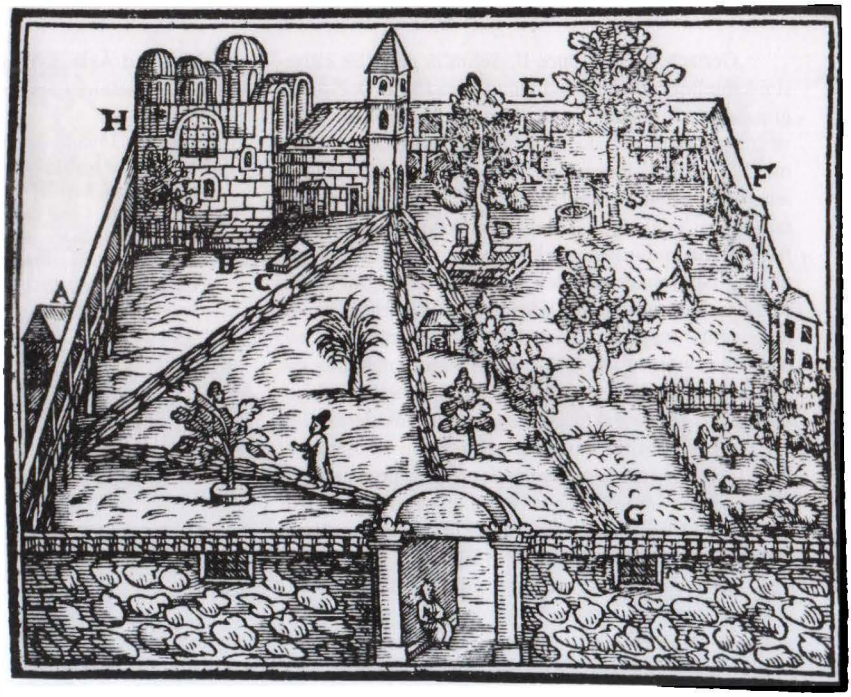

31 İstanbul, Pammakaristos Kilisesi'ndeki Rum Ortodoks Patrikliği, y. 1578-81'de yapılan bir çizime dayanan ahşap baskı (Schweigger, 1606'dan).

netim altına almaya çalıştıkları bir İslâmlaşma sürecinin sürüp gittiğine tanıklık eder.[61] Şeriat, zorla fethedilen yerlerde gayrimüslimlerin ibadethanelerinin sayısını kısıtladığı için, böyle bir meşrulaştırıcı öykü gerekiyordu (buna benzer bir gelenek Şam'ın Hz. Ömer devrinde fethi için de oluşturulmuştu).

Gelecek bölümde, camiler gibi, imparatorluktaki zimmî ibadethanelerinin de yasal nezârete ve âdâba tâbi tutulduğuna değineceğim. Şeriate göre, Müslüman şehirlerinde yeni kilise veya sinagoglar inşa edilmemeliydi; ancak önceden mevcut olanların eski biçimlerine uygun şekilde onarılmasına izin veriliyordu.[62] Öte yandan, cami inşası nedeniyle yıkılan bir kilise veya sinagogun müsadere edilmesinin yasal gerekçesi yok ise, başka bir yerde yenisinin "bedel" olarak yeniden bina edilmesi lazımdı. Genelde, gayrimüslimlerin ibadethanelerinin keyfî müsaderesine ruhsat verilmiyordu. Ayrıca, Ebussuud, mescidi veya sıbyan mektebi olmayan zimmî köylerinde yeni kiliselerin inşaatına izin verir. Nitekim, 1557'de Osmanlı topraklarında Sırp patrikliğinin yeniden kurulmasından sonra, yeni mabedlerin yapılmasına izin verilen gayrimüslim köylerinde kilise inşasında bir patlama oldu. O sırada Balkanlar'da bir dizi önemli ortaçağ kilisesinin ve manastırının kapsamlı olarak yenilenmesine de icazet verildi.[63]

Ebussuud'un 1538-39'daki soruşturmaya değinen fetvası, İstanbul'daki zimmî ibadethanelerini kamulaştırma girişimlerinin sürdüğünü gösterir. Bunu, Sinan'ın Kadırgalimanı'nda İsmihan Sultan ve Sokollu çiftine inşa ettiği cami külliyesi de doğrular. Caminin 1571-72 tarihli inşa kitâbesi, arsasında daha önce yer alan kilisenin yıkılmasını bir zafer (*feth-i Muhammedî*) olarak kutlar.[64] Ebussuud, gayrimüslimlerin ellerinde onaylanmış bir vakfiye olsa dahi, içinde önceden Müslüman cemaatlerin ibadet ettiği kiliselerin camiye dönüştürülmesini onaylamıştır. Fetvalarından biri, İstanbul'daki bir kilisenin şehrin fethinin hemen ardından mescid olarak kullanılmış olduğuna dair yaşlı tanıkların ifadesinin, bu kilisenin camiye dönüştürülmesini haklı çıkarmaya yeteceğini belirtir. Bir kilisenin cami gerektirecek şekilde etrafının Müslüman evleriyle kuşatılmış olması ve orada ikamet eden Müslümanların "keferenin" meyhanelerinden rahatsız olması halinde, bu tarz dönüştürme işlemleri daha da kolaylaşıyordu.[65] 1587-88'de, Rum Ortodoks Patrikliği olarak kullanılan Teotokos Pammakaristos kilisesi manastırı, Kostantiniyye fethedildiği gün ezanın oradan okunmuş olması iddiasıyla camiye çevrildi (**res. 31**).[66] Patriklik İstanbul'daki başka bir kiliseye nakledildi ve el konulan kiliseye, III. Murad'ın Gürcistan'daki askerî zaferi anısına büyük bir iftiharla "Fethiye Camii" adı verildi.[67]

Gerlach, bundan önce II. Selim'in patriklik kilisesini kamulaştırmayı düşündüğünü, ama fikrini değiştirdiğini belirtir.[68] Osmanlı yetkilileri, Balkanlar'daki kilise ve manastırlara bağışlanan mülkleri müsadere edip satmaya bu padişah döneminde karar verdiler. 1567 ile 1571 arasında, Rumeli sancakbeylerine gönderilen fermanlar, tahta çıkışı vesilesiyle II. Selim'den gayrimüslim uyrukların yenilenmesini arz ettikleri berat ve hüccetlerin artık onaylanmasının kanunen mümkün olmadığını bildirdi. Ebussuud, zimmîlerin kiliselerle manastırlara, devlete ait (mîrî) topraklar, üzüm bağı, değirmen, bahçe, ev, dükkân ve sığır sürüsü gibi mülkler bağışlamalarının yasadışı olduğunu belirten bir fetva verdi. Rumeli'de bu şekilde bağış olarak vakfedilmiş topraklar müsadere edilecek ve tapu karşılığı satılacaktı. Kiliselerin ve manastırların tapuyla kendi topraklarını satın almalarına, sadece öşür ve diğer vergileri ödemeye razı olmaları şartıyla izin verilecekti. Faal olmayan vakıfların toprakları ise devlet hazinesine geri dönecekti.[69]

Bu gelir arttırma yöntemi, Ebussuud'un imparatorluktaki toprak rejimini sistemleştirerek, şeriate uygun şekilde toprakları *öşrî*, *haracî* ve *mîrî* (devlet mülkü) olarak sınıflandırma çabasına yorulmuştur.[70] Bazı terk edilmiş gayrimüslim ibadethaneleri, Müslüman hâmilerin yeni hayratlarına gereken arazileri temin etti. Bunun bir örneği, Sokollu'nun Belgrad'da vergilerini ödeyemeyen bir sinagog ile üç metruk kilisenin yerine yaptırdığı han ve bedesten külliyesidir.[71] Benzer uygulamalar, III. Murad devrinde de sürmeye devam etti: Veziriazam Koca Sinan Paşa'nın Selânik'te satın alarak camiye dönüştürdüğü, altın mozaiklerle süslü Aya Yorgo Kilisesi örneğinde olduğu gibi.[72]

Bu güzelim kiliseyi dostlarıyla birkaç kere gezen 16. yüzyıl sonu seyyah-coğrafyacısı Mehmed Âşık, binanın camiye dönüştürülmesinin birinci elden anlatısını verir. Eskiden Kebe Kilise olarak bilinen Sinan Paşa Camii hakkında şöyle yazar: "Hıristiyan mabedi iken bu yazar Selânik halkından birkaç ahbabla birlikte ne zaman gezinti (teferrüc) için o kiliseye gitsek, buranın İslâm ehline mabed olmasını dilerdik. Allah'ın yardımıyla, kısa bir süre sonra bu dileğimiz kabul oldu." (*Naṣārā maʿbedi iken rāḳımü'l-ḥurūf ḫalḳ-ı Selānikden niçe aḥbāb ile bunuñ teferrücüne vardukca maʿbed-i ehl-i İslām olmasını temennī iderdük. Bi-ḥamdi'llāh ki baʿde'z-zemāni'l-ḳalīl meʾmūlimüz ʿinde'llāh ḥayyiz-i ḳabūle mevṣūl oldı.*)

Veziriazam Koca Sinan Paşa Selânik'ten geçerken, yerel bir şeyhin (Şeyh Hortacî) önerisiyle padişahtan izin isteyip, fermanla bu kiliseyi Hıristiyanlardan "fetih" olarak alıp, bir minber, mihrab, müezzin mahfili ve minare ekletti. Bu dönüşüme bizzat görgü tanığı olan Mehmed Âşık, aynı şeyhin ricasıyla caminin inşa kitâbesinin metnini nazmemişti:

> Bu yazar 1595'in sonunda bir defa daha Selânik'te iken, bahsi geçen şeyh büyük bir özenle bu güzel caminin minaresi, avlusu, kapıları ve pencerelerinin tamamlanmasıyla uğraşıyordu. Cami kapısının yüce eşiği üzerine nakşedilmek için uygun bir tarih düşürmemi rica edince, bu yazar ilham ile aklına gelen aşağıdaki birkaç beyitlik tarih nusranı nazmetti: "Dalâletin (doğru yoldan sapma) izlerini bu yüce yerden imha etmeye Sinan Paşa niyetlenip maksadına ulaştı. // Bunun [binanın] fethi için Şeyh Hortâcî sebat etti; Allah'ın yolunda ve Tanrı'nın yardımıyla bina mühtedî oldu (din değiştirdi). // Sultanın emri gelince Hıristiyanların elinden alındığında, Hz. Muhammed'in ümmeti için fethinde, [bina] şeyhin izleyicisi oldu. // İçinde namaz kılındığında, Âşık tarihini düştü: "Bu köhne manastır hiç şüphesiz İslâm cemaati için bir mabed oldu", sene 998 (1589-90).
>
> *Rāḳımü'l-ḥurūf defʿa-i aḫīrede evāḫir-i sene ṣelāṣe ve elfde Selānikde olduġum eyyāmda Şeyḫ-i mumā-ileyh bu cāmiʿ-i dilgüşānuñ mināresi ve ḥaremi ve ebvāb ve menāẕırı itmāmında saʿy u ġüşiş üzre olup ʿatebe-i ʿulyā-yı bāb-ı cāmiʿde resm ü nakş olınmaga münāsib tārīḫ iltimāsın işāret itmekle tabʿ-ı rāḳımü'l-ḥurūfdan bir mıṣraʿ tārīḫ serzede olup bir ḳaç ebyāt ile bu vech üzre naẓm olındı:*
>
> *Ḍalāl āṣārını maḥv itmege bu cāy-ı ʿālīden*
> *Sinān Paşa ʿaẕīmet itdi ġāyet-i maḳṣadı oldı*
>
> *Bunuñ fetḥine saʿy ü himmet itdi Şeyḫ Hortācī*
> *Ṭarīḳ-i ḥaḳḳda ʿavn-i Hādī ile mühtedī oldı*
>
> *Alındı emr-i sulṭānī irince ḳavm-i ʿĪsā'dan*
> *Muḥammed ümmeti fetḥinde Şeyḫ'e muḳtedī oldı*
>
> *Ḳılındı çün namāz içinde ʿĀşık didi tārīḫin*
> *Bu deyr-i köhne lā-şekk ehl-i İslām maʿbedi oldı*
> *Sene 998.*[73]

Bu nadir anlatı, Selânik'teki kilisenin, İslâm adına "fethedilip" camiye dönüştürülmesinin yarattığı dinsel coşkuyu yakalar.[74] 1587'de Haleb beylerbeyi ve kadısına gönderilen bir ferman, İstanbul'daki başka bir kilisenin (muhtemelen yukarıda zikrettiğim Fethiye) camiye çevrilmesinin, imparatorluğun her yanında yankı yarattığını gösterir. Kopyaları Şam, Van, Diyarbakır, Trablus, Niğbolu ve Ahyolu kadı ve beylerbeyilerine gönderilen ferman, buralardaki kiliselerin camiye dönüştürülmesini yasaklayarak, her bir şehrin fethi döneminde dokunulmayan kiliselerin Hıristiyanların elinde kalmasını emreder.[75]

Osmanlı donanmasının 1571'de İnebahtı'daki moral bozucu yenilgisinden sonra, yeni fethedilen toprak-

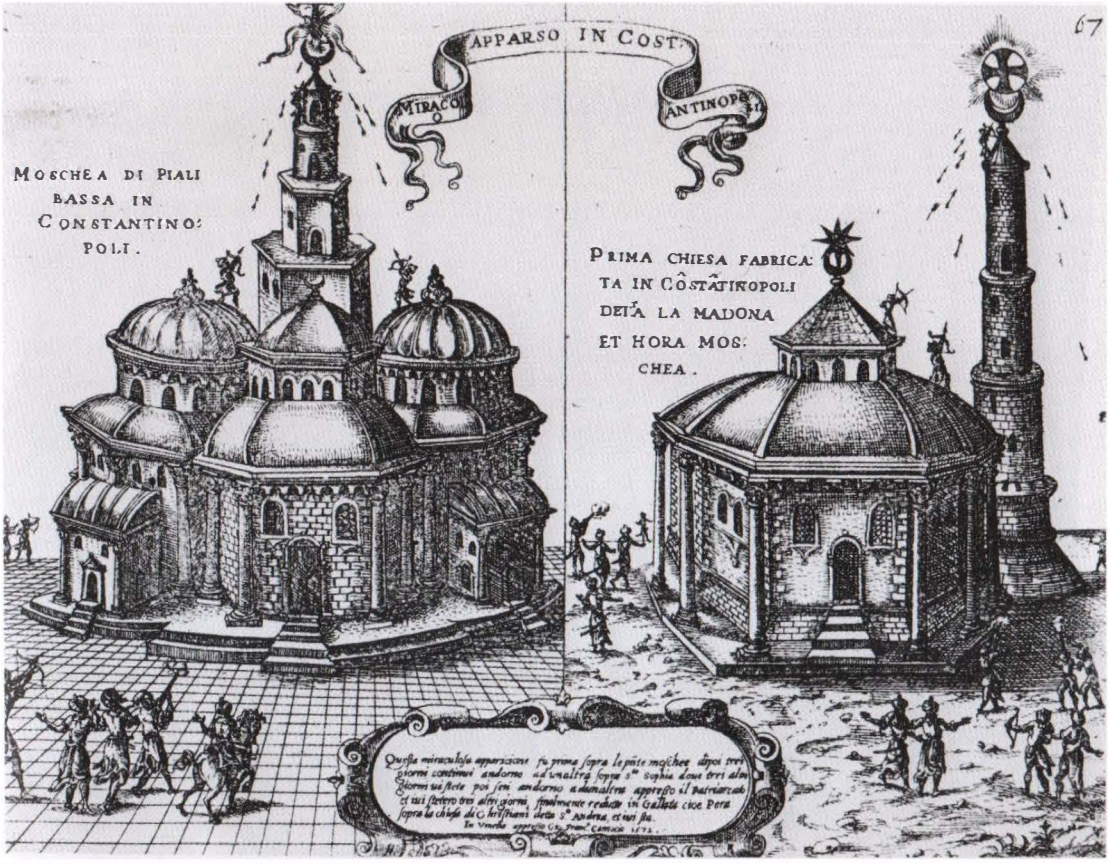

32 Piyale Paşa Camii ve Istanbul'un en eski kilisesi olup camiye çevrilen La Madonna üzerinde mucizevî ışıklı bir haç belirmesi, Venedik'te yayınlanan anonim ahşap baskı (Camocio, *Isole famose*, 1571'den).

lardaki katedral kiliselerini camilere dönüştürme uygulaması artık yerini, imparatorluğun içindeki bazı kiliselerin camiye çevrilmesine bırakmışa benzer. Fetihlerle toprakların genişlemesi seyrekleştiğinden, bu yeni uygulama İslâm'ın hâlâ sürmekte olan muzafferiyetinin göstermelik bir simgesi idi. O yıl Venedik'te yayınlanan bir ahşap baskı, İstanbul'un kiliselerini geri alma şeklindeki benzer bir Hıristiyan hülyasına tanıklık eder (**res. 32**). Bu resim 1570'te Kıbrıs'ı Venediklilerin elinden zapteden kapudan-vezir Piyale Paşa'nın Galata surları dışında Mimar Sinan'a yaptırdığı yeni cami ile birlikte bir kilise betimler. Üzerindeki yazıdan, gökte mucizevî şekilde beliren ışıklı bir haçın, önce Piyale Paşa Camii ve (Konstantinopolis'de inşa edilen ilk kilise iken şimdi bir cami olan) La Madonna Kilisesi'nin üzerinde durduğunu öğreniyoruz. Üç gün sonra, mucizevî haç üç günlüğüne Ayasofya, ardından bir üç gün de Patrikhane semalarına hareket etmiş; derken tekrar Galata'ya dönerek Aya Andrea Kilisesi üzerine yerleşmiş. Resimde, sarıklarıyla stereotipleştirilen Osmanlılar, İslâm'ın mağlûbiyetine ilişkin meşum kehaneti boşa çıkarmak için büyük bir telaşla minarelerin hilal şeklindeki alemleri üzerinde beliren ışıklı haça oklar atıp, tüfekle nişan alırlar. 17. yüzyıldan itibaren, Macaristan'da ve daha sonra Balkanlar'da diğer Osmanlı toprak kayıpları, semada beliren alâmeti kısmen doğrulayacaktı. Bu yenilgiler sonunda zapt edilen Müslüman ibadethaneleri, ya kiliseye çevrilecek ya da Osmanlı hâkimiyeti altında yasaklanmış olan anıtsal kubbeli ve çan kuleli yeni kiliseler inşa edilmek üzere yıktırılacaktı.[76]

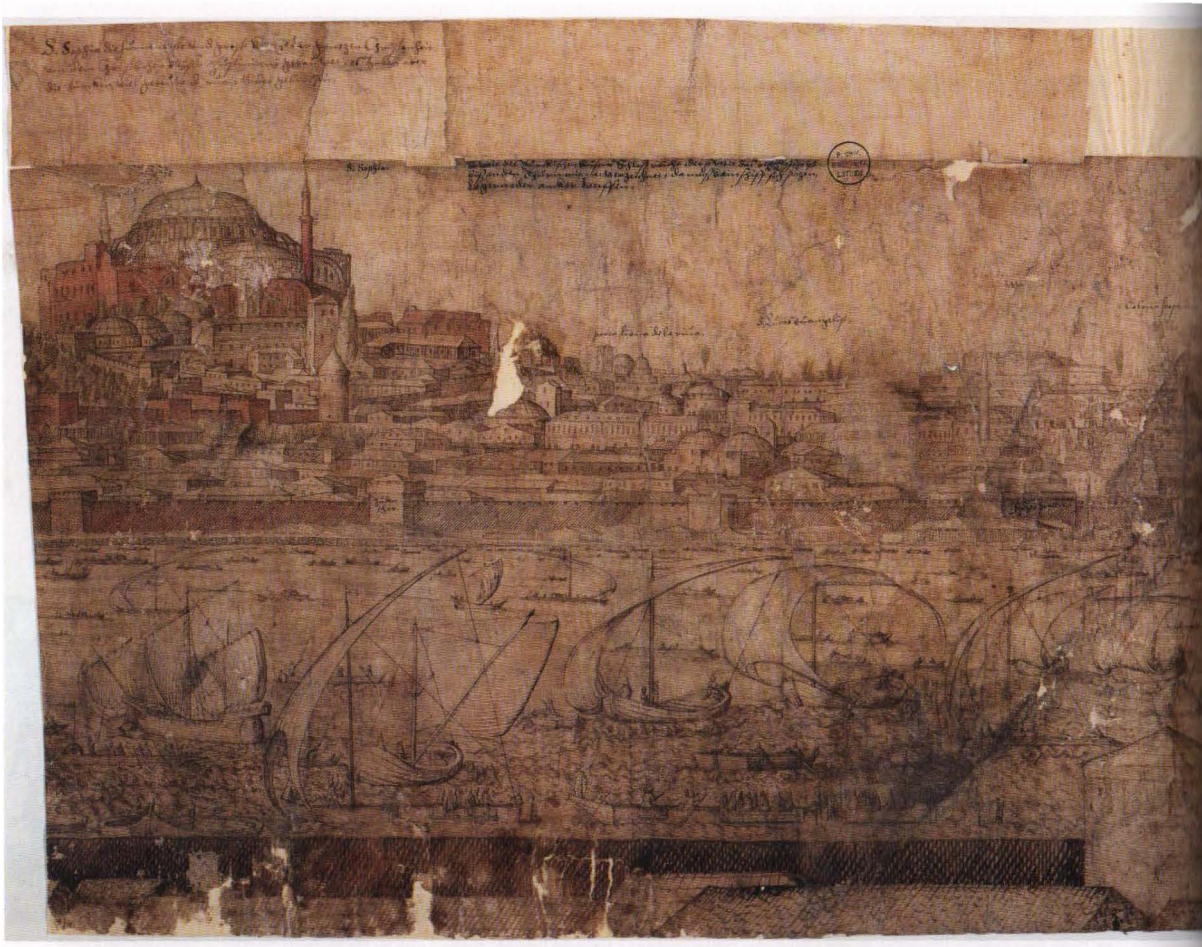

33 Melchior Lorichs, İstanbul panoraması, 1559'da çizilmiş ve y. 1561-62'de rötuşlanmış 21 paftadan detaylar: 1. [Pafta 6] Ayasofya,

II. ZAFER, ŞAN VE ÂHİRET KAYGISININ ANITLARI OLARAK VAKIFLAR

Batı Avrupalı ve Osmanlı gözlemciler, selâtin cami külliyelerini, Hıristiyan topraklarındaki başarılı askerî seferlere bizzat kumanda etmiş padişahlar tarafından savaş ganimetlerinden elde edilen meşru gelirlerle yaptırılan zafer anıtları olarak algılarlar. Erken İslâm çağlarından beri bu tür meşruiyet kaygıları yürürlükteydi. Mesela, 10. yüzyılda Endülüs Emevi halifesi II. Hakim'in çok masraflı bir şekilde genişlettiği Kurtuba Ulucamii'nde şehir halkı namaz kılmayı reddetmişti. Ancak kadı, genişletme masraflarının hükümdarın savaş ganimetlerindeki yasal beşte bir hissesinden harcandığına yemin ettikten sonra, ahali camiye gitmeye başlamıştı. Bu caminin büyütülmesini haklı göstermek için sunulan ikinci gerekçe de Osmanlı bağlamında yaygın idi: Cemaati o kadar artmıştı ki, kalabalığın sıkıştırması yüzünden fenalaşıp bayılanlar ve ölenler dahi oluyordu.[77]

Mustafa Âli, III. Murad'a sunduğu nasihat kitabında, padişahların sadece cihad ganimetleriyle hayır amaçlı toplumsal-dinsel anıtlar yaptırmaları gerektiğini dile getirir. Yazar, şeriatin devlet hazinesinin bu amaçla kullanılmasına izin vermediği gibi, gereksiz cami veya medreselerin yapımına da müsaade etmediğini açıklar:

> Şanlı sultanlar ve İskender rütbeli hakanlar cihad ganimetleri ve gazaların gelirleri ile topraklar elde edinmedikleri sürece, imaretler ve hastaneler yaptırmaya girişmeleri veya dershaneler ve medreseler bina etmeye gayret sarfetmeleri ve genel olarak hayrat ve hayır işleri in-

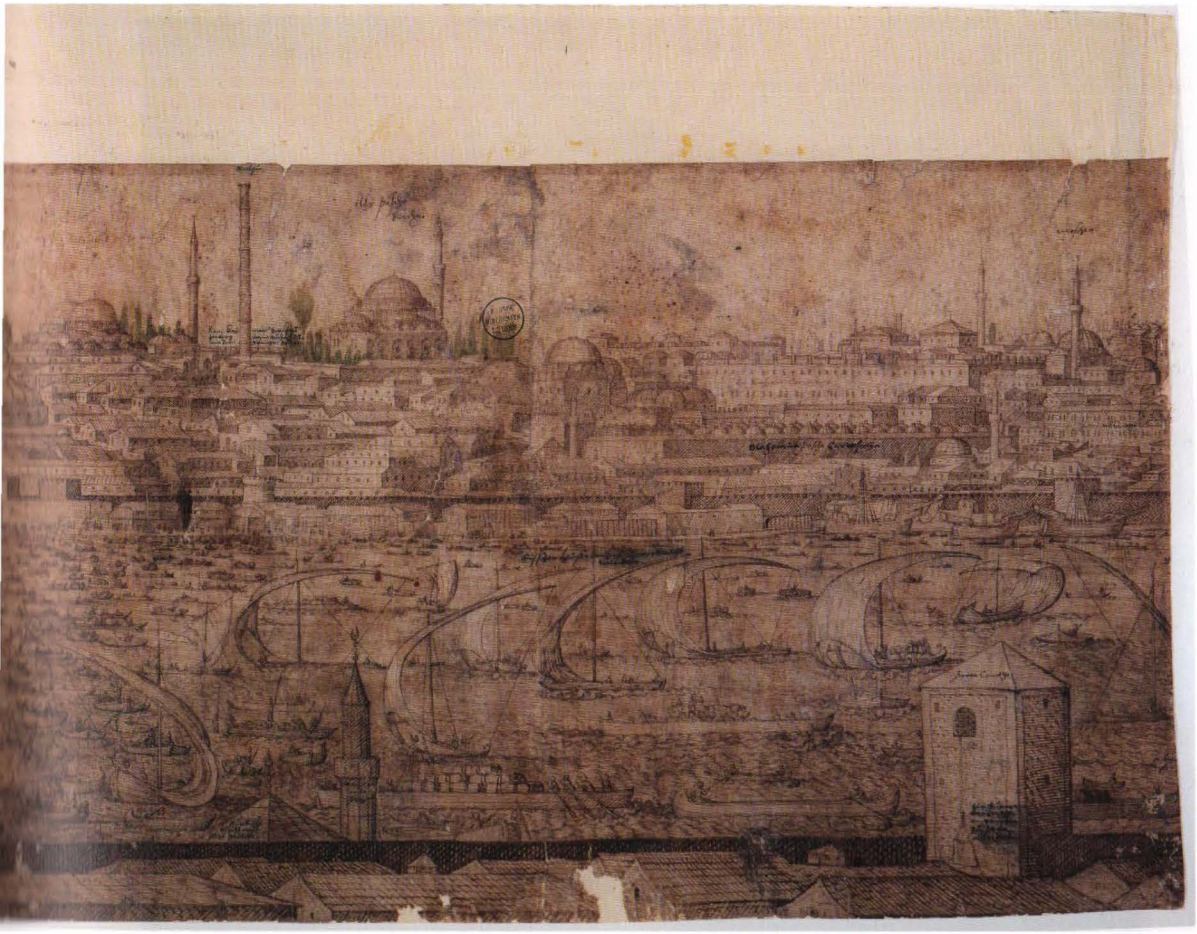

2. [Pafta 8] Mahmud Paşa ve Alik Ali Paşa camileriyle birlikte Konstantin Sütunu (Çemberlitaş).

şasına kalkışmaları doğru olmaz. Gerekmeyen yerlere Müslümanların devlet hazinesini (beytü'l-mâl) harcayarak çarçur etmeleri cidden münâsib değildir. Zira, devlet hazinesinin gelirleriyle imaretlerin inşasına olduğu gibi, gerekmeyen cami ve medreselerin yaratılmasına şeriat izin vermez.

Selāṭīn-i nāmdār ve ḫavāḳīn-i Sikender-miḳdār mādāmki ġanāyim-i cihād ile kāmkār ve ʿavā'id-i ġazavāt-ile mütemellik-i żıyāʿ u ʿaḳār olmayalar, ʿamāyir ü dārü'ş-şifā yapmaġa himmetleri ve kitābet-ḫāne vü medāris-i ʿulyā taʿmīrine ṣarf-ı dikḳatleri ve bi'l-cümle ḫayrāt u meberrāt inşāsına iltifāt u raġbetleri ve lāzım olmayan yirlere beytü'l-māl-i müslimīni ḫarc u ḫasāretleri cidden münāsib degüldür; zīrā ki beytü'l-mālden ʿamāyir binyādına ruḫṣat ve lāzım olmayan mesācid ü medāris iʿcādına bi-ḥasebi'ş-şerʿ iʿcāzet yoḳdur.[78]

İstanbul'un tepelerine inşa edilen selâtin camilerinin zafer simgesi olduğunu kavrayan Avrupalı gözlemcilerden biri, şehirdeki Avusturya Habsburg elçiliğine bağlı bir eczacı olan Reinhold Lubenau (1582-88) idi (**res. 33** [1-8]):

> Bu şehirde Ayasofya'ya ilaveten, hepsi de yüksek tepelerde yapılmış dört selâtin camisi [II. Mehmed, II. Bayezid, I. Selim ve 1. Süleyman] bulunuyor. Bunlar imaretleri, medreseleri, mektebleri, bahçeleri, çeşmeleri, misafirhaneleri ve hamamlarıyla birer manastırı andırıyor. ... Sadece Hıristiyanlardan toprak fethetmiş padişahlara, zafer anıtı olarak bu şehirde cami inşa etme izni vermek gibi bir âdetleri var. Tüm bu camiler güzel mermerlerle ve ocaklardan çıkarılan taşlarla, bunların ek yerlerinin görülemeyeceği kadar sanatkarâne bir tarzda birleştirilmesiy-

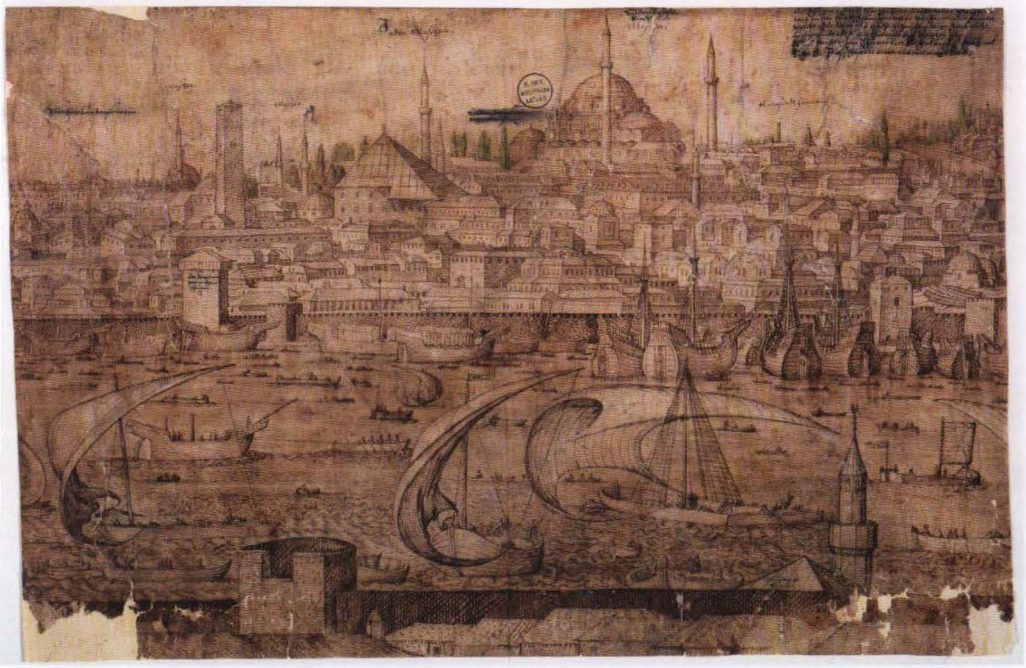

3.

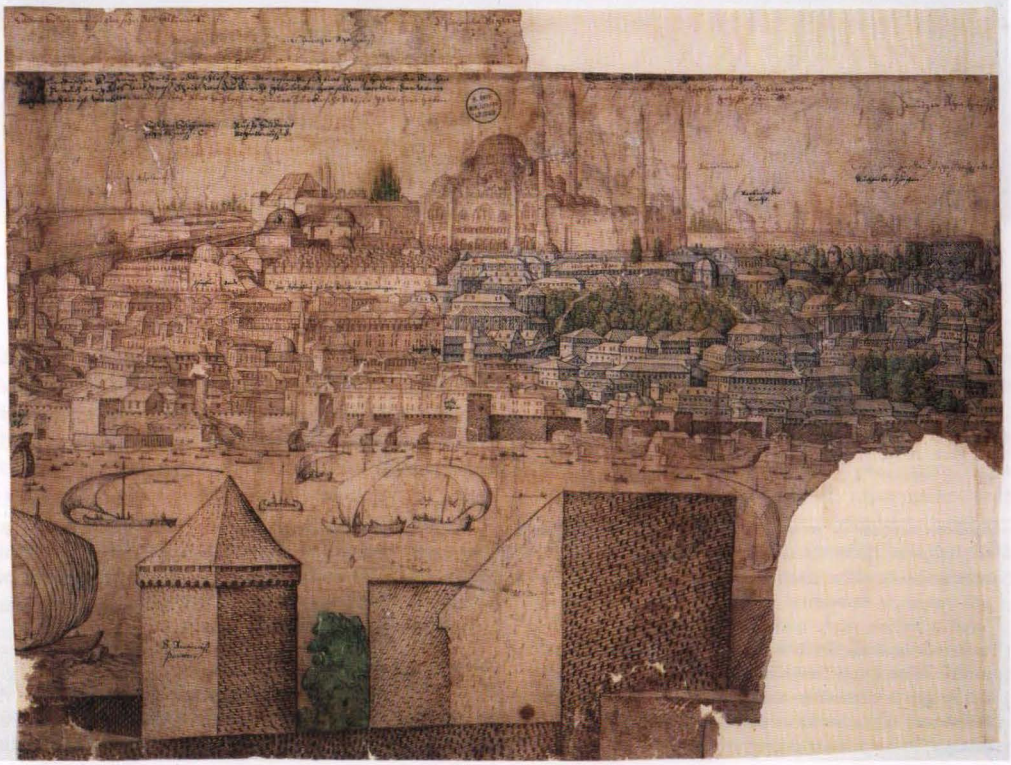

4.

5.

6.

3. [Pafta 9] II. Bayezid Külliyesi,

4. [Pafta 10] Süleymaniye Külliyesi, solunda Eski Saray ve sağında yeniçeri ağasının sarayı ile birlikte,

5. [Pafta 11] Şehzâde Mehmed Külliyesi ve Bozdoğan (Valens) Sukemeri, ön planda Lorichs ve onun mürekkep hokkasını tutan Osmanlı yardımcısı görünür,

6. [Pafta 12] Avratpazarı'ndaki Arcadius Sütunu ve Yedikule.

7. [Pafta 13] II. Mehmed Külliyesi.

le, muhteşem bir şekilde inşa edilmiş. Türkler yağmurda başlarını örtecek bir çatı olması dışında, konutlarına pek para harcamıyorlar; ama camilerine, okullarına, imaretlerine ve hamamlarına muazzam paralar sarf ediyorlar.[79]

Andreas von Steinach (1583) aynı şekilde, "bizzat bir askerî sefere çıkarak İstanbul'dan en az iki-üç günlük yola gitmemiş hiçbir Türk padişahının cami yaptırmasına izin verilmediğine" değinir.[80]

Venedikli diplomat Domenico Trevisano (1554), İstanbul'da, fethedilmiş topraklardaki gayrimüslimlerce ödenen arazi vergileriyle (haraç) vakfedilen selâtin camilerinden bazı örnekleri sayar:

> Önceki padişahların fethettikleri toprakların *caraz* (haraç) **gelirlerinin büyük bölümü kendi camilerine tahsis edilmiştir: Konstantinopolis, Pera (Galata), Kefe,** Eğriboz **ve diğer adaların haracının tahsis edildiği II. Mehmed Camii;** veya Koron, Modon, İnebahtı ve Draç haraçlarının adandığı II. Bayezid Camii gibi. I. Selim'in camisine haraç yerine, mülkler ve topraklar tahsis edildi, zira bu *Grand Signore* Hıristiyanlardan hiçbir yer zaptetmemişti. Söylediklerine göre, bu nedenle onun camisi diğerleriyle aynı derecede ihtişamlı ve görkemli inşa edilmemiştir; çünkü her Osmanlı imparatorunun başlıca amacının Müslümanları değil, Hıristiyanları tahrip etmek olması gerektiğine inanıyorlar.

I. Selim gerçekten de askerî enerjisini Hıristiyan ülkelerindense Suriye, Mısır ve İran'daki Müslüman topraklarına odaklamıştı. Trevisano sözlerine şunu da ekler: "Şimdi hüküm süren imparator Süleyman'ın inşasına bir milyon altından fazla para harcanacak olan camisine de, **[veziriazam] Rüstem Paşa'nın bana verdiği bilgiye göre, aynı şekilde sayısız haraç gelirleri ayrılacak."**[81] Buradan anlaşılıyor **ki, Süleymaniye'nin** yapımı sürerken veziria-

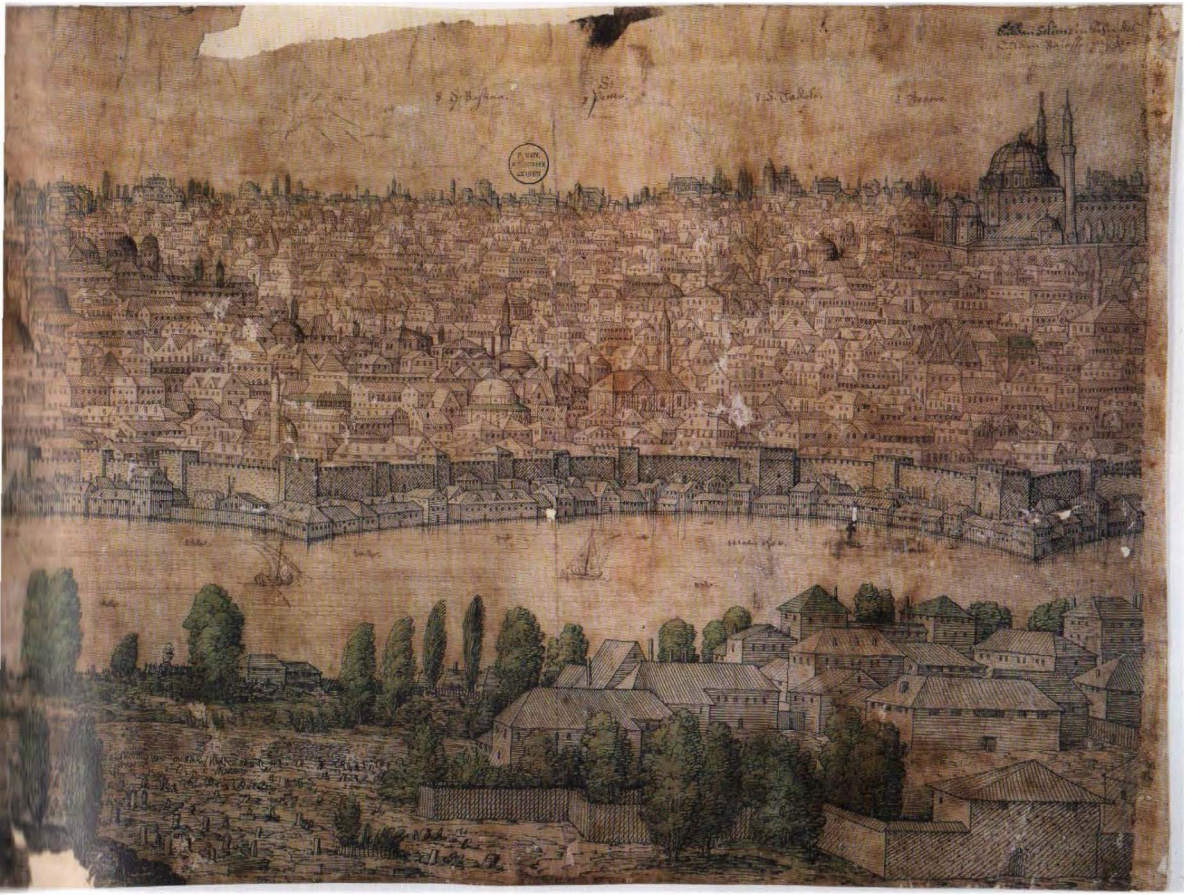

8. [Pafta 14] I. Selim Külliyesi.

zam Venedikli diplomatlara bu cami külliyesine yatırılmakta olan muazzam servetle övünüyordu.

Osmanlı yazılı kaynaklarında Bursa ve Edirne'deki eski selâtin camilerinin yapımı da Hıristiyan topraklarındaki askerî zaferlerle ilişkilendirilmiştir. Örneğin, Bursa'daki Ulucami, I. Bayezid tarafından 1396'da Niğbolu'da kazandığı ezici zaferin ganimetiyle yaptırılmıştı.[82] Edirne'de, ilkin bu padişahın rekabet halindeki iki oğlunun (Süleyman ve Musa) savaş ganimetleriyle finanse edilen Eski Cami, 1411 tarihli kitâbesine göre, fetret devrini sona erdiren kardeşleri I. Mehmed tarafından tamamlandı.[83] Öte yandan, Edirne'deki Üç Şerefeli Camii, II. Murad'ın Macaristan seferine gitmeden önce, zafer kazanmak için adadığı adağın yerine getirilmesi için inşa edilmişti. Padişah, 1437-38'de adağına bir taahhüt olarak, "Yeni Cami"nin temelini kendi elleriyle attıktan sonra sefere çıkmıştı. Savaş ganimetleriyle inşa edilen ve 1447-48'de tamamlanan caminin vakıfları arasında Rumeli'de padişahın kendi kılıcıyla fethettiği toprakların gelirleri bulunuyordu. Mustafa Âli, bâni bu anıtın "*Evḳāfını ḳılıcı ile feṭḥ itdügi memleketden ta'yīn ḳıldı*," diye yazar.[84] Benzer şekilde, II. Bayezid, 1484'te Romanya'daki Kili ve Akkirman seferine çıkmadan önce, zafer beklentisiyle Edirne'de yaptırdığı cami külliyesinin temellerini atmıştı. Fethedilen bu iki şehrin hazinelerinden alınan paranın bir kısmı, padişahın binası başlatılmış olan külliyesinin tamamlanmasında kullanıldı.[85]

Trevisano'nun yukarıda gözlemlediği gibi, I. Selim'in İstanbul'daki cami külliyesi muadillerine kıyasla pek de anıtsal sayılmaz. Bu külliye, onun ölümünden sonra tahta geçen oğlu Süleyman tarafından babasının ruhuna inşa ettirilmişti (1520/21-1526/27).[86] I. Selim'in sağlığında bina edilen anıtlar Suriye ve Mısır'daki zaferlerini kutlar. Bunlardan biri, 1516'da

34 Mercidabık'da Hazret-i Davud'un türbesi, y. 1537, kâğıt üzerine suluboya resim, Matrakçı Nasuh'un *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn*'inden.

35 Bağdad'ın topografik resmi, sol üstte Abdülkadir Geylanî'nin türbesi, sağ altta ise Ebu Hanife'nin şehir dışındaki surla çevrili türbe külliyesi görülmektedir, 1587-88, kâğıt üzerine suluboya, Seyyid Lokman'ın *Hünernâme*'sinden.

Haleb'in kuzeyindeki savaş meydanı Mercidabık'ta, Memlûk sultanını yendiği yerde yaptırdığı Hz. Davud türbesiydi (**res. 34**). Padişahın bu yerde dua etmesinin ardından çadırını türbenin yanı başına kurdurması nedeniyle, zafer Davud peygamberin ruhânî desteğine atfedilmişti.[87] I. Selim'in 1518'de mutasavvıf İbnü'l-Arabî'nin Şam'ın bir dış mahallesi olan Salihiyye'deki mezarını tamir ettirip, bitişiğinde yaptırdığı cami ve imaret külliyesi de bir diğer şükran sunusuydu. Yazılarında Osmanlı padişahının zaferine mucizevî bir biçimde kehanet etmiş olduğuna inanılan bu sufî şeyh, kubbeli bir türbeyle onurlandırılmıştı. Bitişikteki camide padişahın huzurunda eda edilen ilk Cuma namazı sırasında, Suriye'nin fethi için Allah'a şükredildi.[88] I. Selim, 1519-20'de Memlûk Kahire'sini fethedişini öngören Halvetî şeyhi İbrahim Gülşenî (ö. 1534) için de bu şehirde bir şükran anıtı yapılmasını buyurdu. Memlûk hükümdarı Müeyyed'in camisinin yanındaki bu derviş tekkesi Mısır fatihinin ölümünden sonra, 1524-25'te tamamlandı.[89] Şeyhülislâm Çivizâde'nin, Sultan Süleyman tarafından 1542'de azlinin sebepleri arasında İbnü'l-Arabî, İbrahim Gülşenî ve Mevlana Celalüddin Rumî gibi İslâm tasavvufunun tanınmış şahsiyetlerini şiddetle tenkit etmesi ve onların öğretilerine karşı fetvalar vermesi vardı.[90] Daha sonraları, Ebussuud'un fetvaları bu şeyhleri temize çıkararak, onların yazılarında şeriate aykırı pasajlar bulunduğunu iddia edenlerin cezalandırılmasını tavsiye edecekti.[91]

Babası gibi Sultan Süleyman da doğuda birkaç zafer anıtı yaptırmıştır. 1534'te Safevilerin elinden aldığı Bağdad'da yaptırdığı iki cami ve bitişiklerindeki imaret ile zaviyeler, Abbasi halifelerinin eski payitahtında Sünni Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcını ilân ediyordu (**res. 35**). Bu cami-zaviye külliyeleri, Safeviler tarafın-

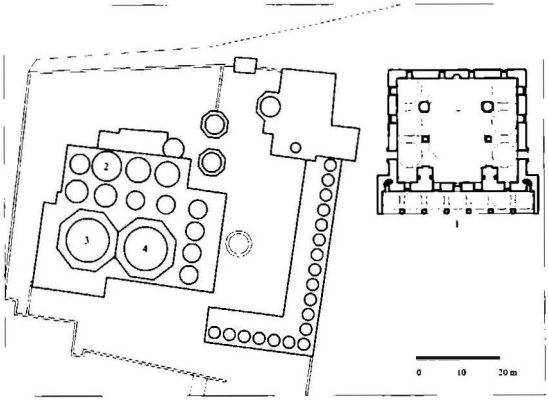

36 Konya. Mevlana Celalüddin Rumî dergâhı ve bitişiğindeki Sultan Süleyman Camii'nin planı:
1. Cami,
2. Mevlana türbesi,
3. Semâhâne,
4. Mescid.

37 Konya, Sultan Süleyman Camii ile arka planda Mevlana Celalüddin Rumî dergâhının görünümü (camiye bitişik kubbeli kütüphane sonradan eklenmiştir).

38 Konya, Sultan Süleyman Camii, kuzeyden görünüm.

39 Konya, Sultan Süleyman Camii'nin minberi.

dan yıkılarak kutsallığı çiğnenmiş olan iki âlimin türbelerinin yanı başına inşa edildi: İmam-ı Azam Ebu Hanife (ö. 767, Hanefî mezhebinin kurucusu) ve Abdülkadir Geylanî (ö. 1166, Kadiriye tarikatının kurucusu). Sultan Süleyman'ın bu muzaffer seferine yeniçeri olarak katılan Mimar Sinan, otobiyografilerinden sadece birinde zikredilen bu iki anıtın yapımında çalışmış olmalıdır.[92] "*Evbāş ve ḳallāş*"lara karşı tahkim edilmiş bir duvarla korunan Ebu Hanife külliyesi, simgesel olarak Fırat'ın öte yakasındaki Şi'î dergâhı El-Kazimeyn'in karşısında yer alıyordu.[93] Artık Osmanlı denetimine girmiş olan bu dergâhın çifte türbesinde, yedinci İmam (Safevi şahlarının soylarını dayandırdıkları Musa el-Kâzım) ve dokuzuncu İmam'ın mezarları vardı.

Sultan Süleyman'ın yaptırdığı bir diğer yadigâr anıtı, Konya'da Mevlana Celalüddin Rumî'nin türbesinin hemen yanındaki camidir (**res. 36-39**). Mustafa Âli'ye göre, padişah ilkin şeyhin nurlu kabrine bitişik kubbeli bir "*mescid*" yaptırmıştı; daha sonra 1559-60'ta yine türbesine bitişik, "*semāḥāne*" olarak kullanılan diğer bir kubbeli yapı ile, Mevlana dergâhının yanı başında "çifte minareli latif bir cami" (*iki minārelü bir cāmi'-i laṭīf*) ekletti.[94] Otobiyografilerinde Sinan'ın eserleri arasında zikredilmeyen bu caminin yapımına, 1559'da Konya surlarının dışında padişahın iki şehzadesi (Bayezid ve Selim) arasında cereyan eden taht kavgasından kısa süre sonra başlanmış olmalıdır.

Mustafa Âli, Şehzâde Selim'in zaferini, babasından aldığı askerî yardım ile Konya evliyalarının ve bilhassa Mevlana Celalüddin Rumî'nin ruhânî desteğine hamleder: "*Vâlid-i mâcidinüñ yümn-i himmeti ve ervâḥ-ı evliyânuñ muẕâhereti, ḫuṣūṣā Ḥażret-i Mevlānā Rūmīnüñ rūḥāniyyeti muḳāreneti ile feṯḥ ve nuṣret*" bulmuş idi. Öte yandan mağlûp Şehzâde Bayezid, babasına isyan etmekle ve biraderine kılıç çekmekle kalmamış, evliya mezarlarının toplandığı Konya şehrinin, hiç tereddüt etmeden, temiz toprağını isyancıların cesetleriyle kirletmişti: "*Cemīᶜ-i merāḳıd-ı evliyā olan Ḳonya şehrine bilā tereddüd ve teḥāşī idüp arż-ı ṭāhirini aṣḥāb-ı ṭuġyān lāşeleriyle nā-pāk ḳıldı.*" Âsi şehzâde "*ziyāretgāh ve naẕargāh-ı Allāh*" olan evliya mezarlarına saygısızlık ettiği için, başta Mevlana Celalüddin olmak üzere, Şeyh Şems-i Tebrizî ve Şeyh Sadrüddin Konevî gibi evliyalar, onun gururuna müthiş bir "*sille*" vurdular. Böylece şehzâde "*taḳdīr-i rabbānī ile cezâların bulmışlar*" idi.[95] Bir başka kaynak, Şehzâde Selim'in muharebeden önce, bilhassa Hz. Mevlana Hüdavendigâr'ın ve Konya'daki nice evliyanın türbelerini ziyaret ederek, onların ruhlarının yardımını istemek için padişah babasından izin aldığını belirtir. Selim'in askerleri, Mevlana âsitanesinin duvarları dışındaki şehzâdeler savaşının yer aldığı "*Cem Bāġı*" adlı bahçede çadırlarını kurmuşlardı.[96]

Diğer bir kaynak ise, atası ile kardeşine ihanet edene hayır gelmeyeceğini beyan ederek, Bayezid'in yenilgisini Alah'ın himmetiyle zuhur eden ilginç bir mucizeye bağlar: "Ansızın Mevlana Hüdavendigâr Hazretlerinin türbesinin üzerinden bir toz bulutu belirdi, semaya yükseldi ve bir kere döndükten sonra Şehzâde Bayezid ile askerlerine doğru inerek üzerlerine çöktü" (*Ol eṡnâda Ḥażret-i Mevlānā Ḫudâvendigāruñ üzerinden bir toz peydā olup, çıḳup, āsmāna ᶜurūc eyledi ve bir nice kerre ṭolaşup andan Sulṭān Bayezidüñ üzerine inüp, leşkerinüñ üzerine inüp, leşkerinüñ üzerine çökdi*). Kör edici toza boğularak birbirini göremeyen askerlerden kaçabilenler kaçtı, kaçamayanlarsa kılıçtan geçirildi. Çekilmek zorunda kalan Bayezid'in, Şah Tahmasp'ın Kazvin'deki sarayına sığınması, şah 1562'de şehzâdenin oğullarıyla beraber boğdurulmasına razı olana dek çözülemeyen ciddi bir hanedan bunalımına yol açtı. Mustafa Âli, şehzâdenin vefatıyla "*bir belā-yı aᶜẓam ve ḳażā-yı mübrem*"in ortadan kaldırıldığına şükreder.[97]

İmparatorluğun müstakbel hükümdarını belirleyen şehzâdeler muharebesi, yalnız Sultan Süleyman'ın Konya'daki selâtin camisiyle değil, aynı zamanda muzaffer oğlu Selim'in, civardaki Karapınar kasabasındaki şehzâdelik camisinin de inşa edilmesiyle kutlanan önemli bir olaydı (**res. 203-8**).[98] Konya'daki selâtin camisinin arsasının, Şehzâde Selim'in muzaffer ordusunun kamp kurduğu yeri işaretlediği şimdiye kadar dikkati çekmemiştir. Belgelerde bu caminin Süleymaniye olarak adlandırılan Sultan Selim Camii şeklinde tanımlanması, yapımının Sultan Süleyman tarafından başlatılıp oğlunun saltanatında tamamlandığını düşündürmüştür.[99] Kanımca, Sultan Süleyman'ın yaptırdığı ve vakfettiği caminin inşa edilmesine, veliahd şehzâde, 1559 ile 1562 arasında Konya'da ikamet ettiği sırada nezâret etmiş olmalıdır. Mabedin hem Süleyman hem de Selim'le ilişkilendirilmesinin nedeni de budur. Bu zafer anıtı, Ebussuud'un fetvasıyla âsi ilân edilen ve 1562'de Kazvin'de bertaraf edilen Şehzâde Bayezid'e karşı baba-oğulun ikili galibiyetini kutluyordu.[100]

Savaşta Selim'i destekleyen Mevlana Rumî ile Konya'daki caminin bağlantısının görsel ifadesi, konumunun Mevlevî dergâhının hemen yanı başında, ana girişinin batısında yer almasıdır. Diğer bir görsel bağlantı, caminin minberinin mavi boyalı mermer külahıdır: Bu ilginç külah Mevlana türbesinin mavi çinili piramidal külahının minik bir kopyasıdır (**res. 37, 39**). Ayrıca, selâtin camisinin hatibi ve personeli, hemen yanındaki dergâhın Mevlana soyuna mensup kadrosundan seçiliyordu. Konya'daki selâtin camisini bir zafer anıtı olarak yorumlayışını, metodolojik açıdan, plan tipinin, mimarî detaylarının, yerinin ve inşa edildiği bağlamın hep birlikte okunmasına bağlıdır. Sadece mekân ve mimarî yapı analiziyle bu tür bağlamsal okumaların yapılamayacağı aşikârdır.

Yukarıda görüldüğü gibi, Şeyhülislâm Çivizâde tarafından vaktiyle şiddetle tenkit edilen Mevlana Celalüddin Rumî, Ebussuud'un fetvalarıyla aklanmıştı. Mevlana'nın anısını kutsamak için genişletilen dergâh külliyesi, Anadolu hac güzergâhı ile İran'a giden doğu yolunun stratejik kavşak noktasında, önemli bir ziyaretgâh haline geldi. Şehzade Selim'in eski hocası Lala Mustafa Paşa, 1578'de vezir olarak kumanda ettiği Safevi seferine çıktığında, yolunun üzerindeki Mevlana türbesini ziyaret etti. Burada tasavvuf müziğini vecd içinde dinledi ve Mevlana'nın *Mesnevî*'sinden İran seferinin sonucuyla ilgili bir fal baktırdı (**res. 40**). Sultan Süleyman'ın bu dergâhdaki inşa faaliyetlerini, II. Selim'in yeniden yaptırdığı imaret ve kitâbesine göre 992 (1584-85)'te III. Murad'ın bina ettirdiği zaviye izledi. Bunlardan sadece imaretin "yenilenmesi" (*tecdīd*), Sinan'ın otobiyografilerinden birinde mimarbaşının eserleri arasında sayılır. Bu üç padişahın hayır yapıları, Konya'daki kapsamlı Mevlevî dergâhının gelişmesine katkıda bulunarak, şeriatle bağdaşabilecek tarikatlara hanedanın verdiği desteği örnekledi.[101]

Sultan Süleyman'ın İstanbul'daki muhteşem cami külliyesi (1548-59) ise, imparatorluğun doğu ve batı sınırlarındaki din düşmanlarına karşı aralıksız savaşan "ga-

40 Elinde bir yazma tutan Lala Mustafa Paşa (sağ üstte) ve kâtibi Mustafa Âlî (sol üstte) 1578'de Konya'daki Mevlana türbesini ziyaret ederken, kâğıt üzerine suluboya, y. 1584, Mustafa Âlî'nin *Nusretnâme*'sinden.

ziler sultanı"nın kuvvetlendirdiği Sünni İslâm'ın zaferinin mimarî bir ifadesiydi. Bölüm 6'da görüleceği gibi, cami külliyesinin yapımına 1548'de, Sultan Süleyman'a iltica eden Safevi şehzâdesi Elkas Mirza'nın ağabeyi Şah Tahmasp'la savaşmak üzere İstanbul'dan ayrılmasından hemen önce başlandı.[102] Padişahın kendi adını taşıyan Süleymaniye'nin yapımı sırasında girişilen iki İran seferi, askerî olmaktan çok ideolojik bir zafer getirdi. 1555'te Amasya'da imzalanan barış antlaşmasıyla, Tahmasp ülkesindeki ibadetlerde Sünni halifelerini lanetleme âdetini yasaklayacağına ve kendi topraklarında şeriatı koruyacağına söz vermişti.

II. Selim'in Edirne'deki cami külliyesi (1568-74), Safevilerle barışçıl ilişkilerin hüküm sürdüğü bir dönemde Hıristiyan âlemine karşı İslâm'ın gücünü beyan edecek bir zafer anıtı olarak tasarlanmıştı. 1569'da, Kıbrıs seferinden (1570-71) hemen önce temelleri atılan Selimiye, Allah'ın inayetiyle zaferin gerçekleşmesi için yapılan bir adaktı.[103] Avrupalı ziyaretçiler, caminin inşasında ve vakfedilmesinde, padişahın paşaları tarafından Venediklilerden zaptedilen Kıbrıs'ın haracının kullanıldığını bildirirler.[104] Evliya Çelebi'ye göre, adanın fethinden sonra Sultan II. Selim'in rüyasına giren Hz. Muhammed ona verdiği yemini hatırlatır: *"Yā Selīm! Allāh ile ʿahd ü mīṣāḳ itmiş idüñ kim eger fātiḥ-i cezīre-i Ḳıbrıs olursam ġazā mālından bir cāmiʿ binā ideyim dimiş idiñ... Tiz Ḳıbrısda Maġūsa Ḳalʿasında alınan māl-i ġanāyimi vezīr-i müdebbiriñ Ḳara Muṣṭafā Paşadan ṭaleb idüp benim ḥimāyemde olan sedd-i islām Edirnemde bir cāmiʿ inşā idüp ʿalemüm dibine gel!"* Evliya, bunun üzerine padişahın, adayı fetheden kumandanı Lala Mustafa Paşa'ya, Kıbrıs'ın ganimetlerinden kendi payını vermesini emrederek Edirne'deki camisinin inşaatına başladığını hikâye eder.[105]

II. Selim'in Kıbrıs'ı kendi kılıcıyla fethetmeyişi, Selimiye'nin İstanbul yerine Edirne'de inşa edilmesinin nedenlerinden biri olmuş gibi görünür. Selim'in oğlu III. Murad'ın saltanatındaysa hiçbir Avrupa toprağı fethedilmedi. Fransız hacısı Jean Palerne'nin (1581-83) gözlemlediği gibi, bu nedenle o payitahtta cami yaptırmadı, zira "müftüleri, yani Papaları, Hıristiyanlardan elde edilen gelirler dışında bu amaçla diğer herhangi bir kaynaktan harcama yapılmasına izin vermiyor".[106] III. Murad bunun yerine, kumandanlarının Gürcistan'da kazandığı görece önemsiz bir zafer şerefine, İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikliği'nin kilisesini "Fethiye" adlı bir camiye çevirdi (**res. 31**).

Padişahların adlarını ebedîleştiren cami külliyeleri, hanedanın zafer anıtları olarak İstanbul'un ünlü siluetinin önde gelen belirleyicileriydi. Şehir panoramasını damgalayan bu sultanî nirengi noktaları, toplu halde bir araya geldikleri surlarla çevrili yarımadanın, payitahtın diğer üç kazasından (Galata, Üsküdar, Eyüp) önde gelen mertebesini vurguluyordu. Dizi halinde bir bütün olarak okunması amaçlanan selâtin külliyeleri, geçit alaylarında seri olarak birbirine bağlanıyordu. Bu devlet törenlerinde padişahlar maiyetleri eşliğinde atalarının mezarlarını peş peşe ziyaret ediyorlardı. Türbe ziyareti zinciri, hanedanın sürekliliği ve kazandığı zaferler silsilesinin mesajını şehir panoramasında sahneliyordu. Padişahların ölümünden sonra, tahttaki oğullarınca yaptırılan bu türbeler, hanedanın babadan oğula geçen devamlılığının mimarî kanıtı idi. Birinci Bölüm'de gördüğümüz gibi, bu devamlılık Talikizâde'nin Osmanlı meşruiyetinin temelleri arasında saydığı hasletlerden biriydi. Ata mezarlarının birbiri ardına ziyaret edilmesi sırasında, payitahtın koruyucu evliyası Ebu Eyyûb el-Ensârî'nin türbesine de gidilmesi, bugünü hanedanın ve şehrin geçmişine bağlıyordu. Her yeni padişahın tahta çıkışının ardından (özellikle II. Selim'den itibaren) yapılan bu merasimler, tüm imparatorluğu tek bir aileden devralınan mirasa dönüştüren şanlı Osmanoğulları soyunu yücelterek, ölen padişahın halefinin hükümranlığını meşrulaştırıyordu. Şehit cengâver Hz. Eyyûb'un hayır duasını almayı ata mezarlarını ziyaret etmekle birleştiren yeni Osmanlı sultanları, cedlerinin toplu bereketini devşiriyorlardı. Askerî seferlerden önce de bu şehir törenlerinin tekrarlanması, İstanbul peyzajını geçmiş zaferlerin anısıyla eklemliyordu.[107]

Cami-merkezli selâtin külliyelerinin toplu mesajı, askerî seferler sırasında Osmanlı ordularının başarısı için yapılan zafer duaları aracılığıyla da canlanıyordu. Dernschwam'a göre, Sultan Süleyman 1553'te İran seferi sırasında İstanbul'dan uzakken, başarı temenni eden dualar haftada iki kez, Pazartesi ve Perşembe günleri, sırayla şehrin değişik selâtin camilerinde yapılıyordu. Dernschwam, ücretlerini vakıflardan alan üç ilâ dört yüz din adamının, seçilmiş olan selâtin camisine doğru ilerlediği geçit alaylarına şeyhülislâm Ebussuud'un öncülük ettiğini söyler.[108] Aynı padişahın 1566'da Zigetvar'a son seferi sırasında, İstanbul kadısına kendi yetki alanındaki selâtin camilerinde haftada iki kez ulema, şeyhler, medrese talebeleri ve Kur'an okuyucuların İslâm'ın zaferi için cemaatle dua edecekleri özel ayinler düzenlemesi emredilmişti. İlk büyük cemaat, bir Perşembe günü Eyüp Sultan Camii'nde toplanacaktı. Bunu Pazartesi ve Perşembe günleri bütün selâtin camilerinde, daha küçük cemaatlerin toplanması izleyecekti (cemaatler selâtin camileri ile yakınlarındaki diğer camilerin maaşlı kadrolarından oluşacaktı). Bu emrin kopyaları Bursa ve Edirne kadılarına da gönderildi.[109]

1578 tarihli bir başka ferman, İstanbul kadısına, vezir Lala Mustafa Paşa'nın kumanda ettiği İran seferin-

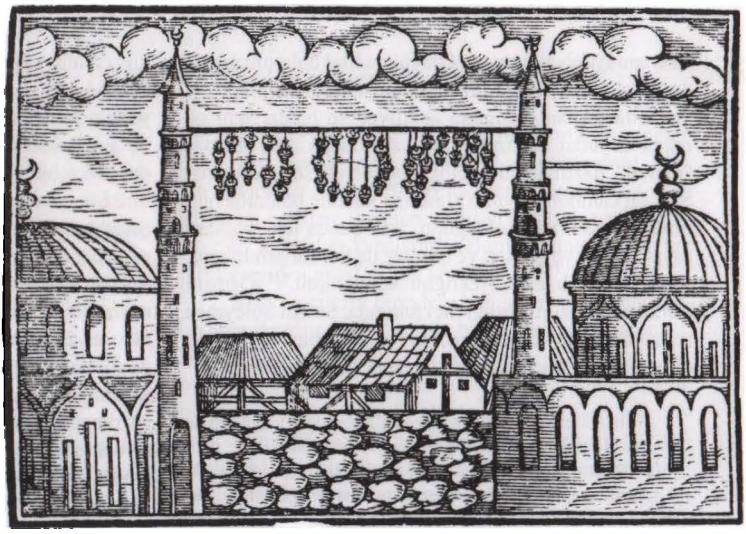

41 Mahyalı bir cami, y. 1578-81'de yapılan bir çizime dayanan ahşap baskı (Schweigger, 1606'dan).

de "*kāfirlerin*" yenilgisine ve İslâm'ın zaferine dua etmeleri için şehrin uleması ile şeyhlerini toplamasını emrediyordu. Payitaht camilerinde toplanan cemaatler, Çarşamba günleri Enam suresini, Cuma günleri de Fetih suresini okuyacaklardı. Bu münasebetle Bursa, Edirne ve Haleb kadılarına da gönderilen emirler, duaların Pazartesi ve Perşembe günleri yapılması gerektiğini belirtiyordu. Öte yandan, Kahire ve Şam kadılarına bu duaları Pazar ve Çarşamba günleri etmeleri bildirilirken, Cumartesi ve Salı günleri de Diyarbakır kadısına ayrılmıştı.[110] 1596'daki Macaristan seferi sırasında, III. Mehmed şeyhülislâmdan değişik selâtin camilerinde art arda toplu dualar yaptırmasını istedi: Ayasofya'nın ardından, II. Mehmed, II. Bayezid, I. Selim, I. Süleyman ve Eyüp camilerinin gelmesi için talimat verildi.[111]

O halde, selâtin camilerinin vakıflardan maaş alan kadroları, İslâm adına askerî zafer kazanılması için dua etmeye daima hazır bir münacat ordusu oluşturuyordu. Bir başka yaygın uygulama da, gür sedalı müezzinler korosunun nağmeli şekilde çok-sesli ezan okuması idi. Müezzinler gerek dinî gerek dünyevî şenlikleri özel ezgilerle halka duyurmakla görevliydiler: Şehzâdelerin doğumları ile padişahların ölüm ve tahta çıkışları, Cuma ve bayram günleri gibi. III. Murad devrinde, belirli günlerde selâtin camilerinin birden çok minarelerinin şerefeleri arasına asılmaya başlanan mahyalarla aydınlatma (çırağan) yapmak âdet oldu. Ramazan ayı boyunca, her iki dinî bayramda ve dört kandil gecesinde olduğu gibi, zafer kutlamaları sırasında da minareler bu şekilde ışıklandırılıyordu.

Çeşitli şenliklerin habercisi olan selâtin camilerinin minareleri arasına gerilen iplere, resimler oluşturacak şekilde yağ kandilleri asılıyordu. Kimi zaman da ışıklı kelimeler tahttaki padişahın ismini ve kazandığı zaferlerin adlarını yazıyordu. Daha da cezbedici çok-renkli görsel sunuşlar, yağ katmanının altına renkli su dökerek elde ediliyordu.[112] III. Murad'ın Yahudi hekimi, Süleymaniye Camii'nin dört minaresini (*campanili*: kule) süsleyen mahyalar hakkında şunları yazmıştı: "Yılın en büyük bayramı sırasında, bir kuleden diğerine ipler gerip bunlara ışıksız ve ışıklı kandiller asarak, arka arkaya sekiz gün boyunca, ay ve güneş ve kendilerine özgü diğer şeyleri tasvir eden çok güzel bir görüntü yaratıyorlar."[113] Hemen hemen aynı dönemde yazılan Schweigger'in seyahatnamesi minare aydınlatmalarının bir örneğinin ahşap baskısını içerir. Yazara göre bu ışık şenlikleri "bazen bir dolunay, bazen bir hilâl ve başka şekilleri harikulade bir biçimde" betimliyordu (**res. 41**).[114]

İstanbul'un selâtin camileri, yabancı elçiler için düzenlenen özel turlarda büyük bir gururla sergileniyordu. Örneğin, 1546'da Osmanlı sarayına iltica eden Safevi şehzâdesi Elkas Mirza için böyle bir turistik gezi düzenlenmişti. Şehri seyrettirmek için şehzâde devletin ileri gelenleri refakatinde ata binerek gezdirilmişti (*seyr-i şehr için erkān-ı devlet ve aʿyān-ı ḥażret ile süvār olup...*).[115] Süleymaniye Camii'nin 1557'deki resmî açılış törenine ulema, saraylılar ve hediyelerle birlikte bu tören için özel olarak gönderilmiş olan Şah Tahmasp'ın elçisi de dâhil, yabancı diplomatlar katıldılar.[116] Şah, padişaha yazdığı Farsça tebrik mektubunda, alçakgönüllü bir tavırla caminin boyutlarına uygun, Osmanlı topraklarında bulunmayacak kadar büyük halılar yaptırmayı öneriyordu: "Uygun halıların dokunması bir süsleme unsuru olduğu kadar, bu cami için belki de bir zorunluluktur; ve ülkeniz-

de o camiye uygun boyutta büyük halılar bulunmamaktadır." Tahmasp'ın mektubu, elçinin "nakkaşlık" (*nakkāşī*) alanında uzman olduğunu açıklıyor ve halılar için gereken boyutlar ile özellikler yazılı olarak ona verilirse, "derhal" hazırlanabileceğini söyleyerek sona eriyordu. Şah, bu caminin tezyin edilmesine katkıda bulunma onuruna erişmeye hazır olduğunu, ama bunun için, halıların sayısı, enleri ve boyları ve merkez ile bordürlerinin renklerinin belirtilmesi gerektiğini açıklıyordu.[117] Osmanlı Türkçesiyle yanıt verdiği mektubunda, Sultan Süleyman, tepeden tırnağa süslü camisinin başka hiçbir süse ihtiyacı olmadığını belirten, kısa bir cevapla şahı tersledi:

> Yüce Tanrı'nın yüzüne duyulan hasret için yaptırılan şerefli cami ve şanlı mabedin inşası başlamadan önce, gereken ihtiyaçlarının tedariki ve hazırlanması için memalik-i mahrusemizin her tarafına cihanın itaat ettiği emirler gönderilip, halılar, kandiller, meşaleler ve diğer tezyin ihtiyaçları ve süsleme unsurlarının miktarı belirlenip, ibadetlerin başlamasından evvel ihtiyaçları hazırlanıp, tüm gerekenler hiçbir gecikme olmaksızın tamamlanıp, az ya da çok gecikecek veya tehir olacak nesne kalmadı.
>
> *İbtiğā'en li-vechillāhi teʿālā taʿmīr olınan cāmiʿ-i şerīf ve maʿbed-i münīfe şuruʿ ve ibtidā olınmazdan esbaḳ lāzım olan mühimmātın tedārük ve iḥżārı içün eṭrāf ve aḳṭār-ı memālik-i maḥrūsemüzden her diyāra emr-i cihān-muṭāʿ ışdār olınup ferş ve ḳanādīle ve meşāʿil ve sāʾir luzūm-ı tezyīn ve merāsim-i teḥāsīninüñ miḳdārı taʿyīn olınup ḳable iḳāmeti'ṣ-ṣalāt mecmūʿ-ı mühimmāt müheyyā ve itmām olınup ḳalīl ve keşīr tevaḳḳuf ve teʾeḫḫür olınacaḳ esbāb ḳalmamış bulındı.*[118]

Alçakgönüllü bir hediye teklifi görünüşü altında, şahın mektubunun aslında Safevilerin sanatsal üstünlüğünün bir hatırlatması olduğu, Süleyman'ın gözünden kaçmamıştı. Padişahın mağrur cevabı, camisinin inşa ediliş nedeninin son Peygamber olan Hz. Muhammed'in gözüne girmek ve şanlı şeriatı destekleyen dört sütunun (dört Sünni halife) Mahşer Günü'nde tavassutunu kazanmak olduğunu bildirdikten sonra, barışla ilgili bir teminatla sona eriyordu. Tahmasp, iki yıl önce 1555'te imzalanan barış antlaşmasının devamının, kendisinin şeriate göstereceği saygıya bağlı olduğu konusunda uyarılmaktaydı: "Şerefli şeriat, hükümranlığınız altındaki vilayetlerde riayet olunup muhafaza edildiği sürece barışın temellerine halel gelme olasılığı ortadan kalkacak ve dostane ittifak kuralları ebedîyen sürecektir" (*Ḳabża-i ḥükümetiñüzde olan vilāyetde mādām ki şerʿ-i şerīf maẓhar-ı riʿāyet ve ṣıyānet olına ḳavāʿid-i ṣulḥa maẓarrat iḥtimāli munḳaṭıʿ olup emr-i maʿāḳıd-ı muvālāt müʾebbed ve ḥükm-i ḳavāʿd-i muṣāfāt muḫalleddür*).[119]

Safevi elçisi Şahkulu, II. Selim'in tahta çıkışı vesilesiyle 1567-68'de devâsâ maiyeti ve etkileyici hediyelerle payitahta geldiğinde, yeni padişah saray erkânı ile Edirne'de kışlamaktaydı. Edirne'ye yola çıkmasından önce, elçiye İstanbul kaymakamı olan vezir Piyale Paşa mihmandarlığında bir camiler gezisi yaptırıldı. Şahkulu'na Osmanlı padişahlarının "*cennet-āsā*" (cennete benzeyen) camileri arasından özellikle Ayasofya, sağ ve solunda "*yasakçılar ile seyr itdirülüp*" bundan sonra da elçi, Süleymaniye ve I. Selim camilerini "*görüp secedāt-ı şükr*" eyledi.[120] Edirne sarayında padişah tarafından büyük bir debdebeyle huzura kabul edildikten sonra Şahkulu, onu etkilemek için şehirdeki tüm camilerin mahyalarla donatıldığı Ramazan ayına kadar burada bekletildi.[121] 1576'da, uzun sürecek bir İran savaşının (1578-90) ilânından hemen önce, III. Murad'ın sarayına gönderilen bir başka Safevi elçilik heyetinin mensupları, İstanbul'un selâtin camilerinde, Osmanlı tarzı dualar ve ilâhîlerle Peygamberin ashabının övülmesini gözlemleyecekleri bir diğer propaganda turuna çıkarıldılar.[122] Safevi elçileri için hazırlanan bu resmî geziler, zafer ve şan anıtları olarak inşa edilen selâtin camilerinin sahneye konulduğu İstanbul'un temaşa değerinden duyulan gururun azametli bir tezahürüydü.

Bursa, Edirne ve İstanbul dışında, yeni fethedilen topraklarda padişahların adına yapılan birçok tek minareli caminin masrafı genellikle gayrimüslimlerden toplanan cizye vergisi ile karşılanmıştı. Uç bölgelerinde yoğunlaşan bu tip jenerik camiler imparatorluk topraklarının devrolunamaz sınır nişanları olma işlevini görüyordu. Avusturya Habsburg diplomatı Johann Maria Malvezzi, efendisi I. Ferdinand'a gönderdiği 9 Mayıs 1550 tarihli raporda bu konuya değinir: "Şimdiye dek birkaç kez tanık olduk ki, Türkler camilerinin bulunduğu yerlerden vazgeçmek konusunda büyük sorunlar yaratıyorlar ve yasalarının bu konuda hoşgörüsüz olduğunu ve izin vermediğini söylüyorlar."[123] Malvezzi daha sonra, veziriazam Rüstem Paşa ve ikinci vezir Kara Ahmed Paşa'nın Macaristan'da camilerin inşa edilmiş olduğu yerlerin vazgeçilmezliğine ilişkin aynı katı duruşu benimsediğini bildirdi.[124] İnebahtı savaşı ardından, Venedik'le 1573'te bir barış antlaşması akdinde büyük rol oynayan diplomat Marcantonio Barbaro da, camilerin bulunduğu fethedilen toprakların geri verilmesini önleyen şer'i yasak hakkında Senato'yu bilgilendirmişti.[125]

Evliya Çelebi selâtin camileri dışında, diğer bânilerin savaş ganimetleriyle bina ettiği birçok cami örneği zikreder. Mimar Sinan'ın devlet ricali için tasarladığı cami külliyelerinden bazıları, hâmilerinin askerî başarılarının anısına yapılmıştı. Örneğin, kapudan Piyale ve Kılıç Ali paşalar için Galata surlarının dışında inşa edilen kül-

liyeler, zafer yadigârları sergilemek yoluyla, bânilerinin deniz fetihlerine yaptıkları kişisel katkıları yad ediyordu. Sakız Adası fatihi Piyale Paşa'nın türbesinin kubbesinden aşağı sarkan Sakız'ın üç boyutlu modeli gibi, Tunus'taki Halkü'l-Vad'in fethi sırasında Kılıç Ali Paşa'nın ele geçirdiği toplar da, Tophane'deki top dökümhanesinin hemen yanındaki camisinin önündeki rıhtımda sergileniyordu.[126]

Devlet büyüklerinin adını taşıyan camiler çoğu zaman bu tür bellek işaretleriyle bireyselleştiriliyordu. Zaman içinde bu işaretler, camilerin yapımına vesile olan bağlamsal koşulların kolektif belleğiyle birlikte yok olup gitmişlerdir. Bâniler, kişisel izlerinin damgasını kamusal alana basmak için çeşitli stratejiler kullandılar: Âdâb sınırları içinde kalmak şartıyla alışılmış plan tiplerinde oynamalar yapmak, özgül mesajlarla kişiselleştirilmiş kitâbe programları icat etmek, inşaat alanlarını kendi şahıslarıyla ilişkili yerlerde seçmek (ikamet edilen mahalle, doğum veya görev mahalli) ve anıtlarda kişisel kimlik alâmetleri teşhir etmek gibi. Cami külliyelerinde, bânilerinin anılmasını ebedîleştirecek ibadet biçimlerini ve idari uygulamaları şart koşan vakfiyelere, şahsî yadigârların sergilendiği türbeler eşlik ediyordu.

Kubbelerin zirvesini ve minarelerin konik külâhlarının tepesini süsleyen altın yaldızlı alemler, bazen bânilerin kimliğinin görsel amblemleriydi. Sinan'a atfedilen kimi camiler, zamanında böyle simgesel alemlerle süslenmişti. Bunlardan biri, Defterdar Mahmud Efendi'nin, Eyüp kıyısındaki 1541 tarihli mescidiydi. Minaresinin artık mevcut olmayan alemi, bânisinin kalemiye sınıfından mahir bir hattat olduğunu simgeleyecek şekilde, hokka ve kalem biçimindeydi.[127] Bir başka örnek de, padişah musahibi Şemsi Ahmed Paşa'nın Üsküdar'daki 1580-81 tarihli camisiydi. Kubbesinin üstünde, bânisinin "güneşe ait" (şemsî) anlamına gelen mahlâsını ima eden, güneş diski (şemse) şeklinde bir alem vardı.[128] Vezir Nişancı Mehmed Paşa'nın İstanbul'da 1580'lerde inşa edilen camisinin inşaat kitâbesindeki sıradışı III. Murad tuğrası ise, bâninin resmî belgelere padişah tuğrasını nakşetmekle görevli bir nişancı olarak yıllarca sürdürdüğü şanlı kariyerine işaret ediyordu (**res. 415**).[129]

Venedik diplomatı Trevisano, selâtin camileri dışındaki camileri, bânilerinin şanını ebedîyen toplumsal bellekte yaşatacak ve ruhlarına âhirette de fayda sağlayacak hayır işleri olarak yorumlar:

> Gelirler tahsis edilmiş camilerin yapımı yalnız imparatorlar tarafından değil, şehir ve kasabalara camiler inşa etmeye bu tür gelirler ayıran birçok bireyin de başvurduğu bir uygulamadır. Bu yapılar, herkesin ardında kendinden bir anı bırakmak ve ruhunun öbür dünyadaki ebedî hayatı için yararlı bir amel işlemek arzusundan dolayı inşa edilmişe benziyor.[130]

Daha alt düzeyde bânilerin yaptırdığı camilere genelde nakit para, emlâk ve ticarî mülkler vakfediliyordu. Seçkin devlet ricalinin ve hanedan mensuplarının vakıfları ise bu tür gelirlere ilaveten, padişah beratıyla temlik edilen mîrî toprakları kapsıyordu. Bunlar haraç dışında her türlü vergiden muaf devlet arazileriydi.[131]

Mîrî arazilerin bireylere bağışlanması, Sultan Süleyman devrine kadar sınırlı bir ölçekte uygulanmıştı. Bu padişah, imparatorluğun şehirleşmesine katkıda bulunacak sosyal-dinsel vakıfların yaratılmasına yönelik bir teşvik unsuru olarak, akrabalarına ve ileri gelenlere görülmemiş ölçekte temlikler ihsan eden ilk hükümdardı.[132] Koçi Bey, Sultan Süleyman'ın gözdelerine toprak dağıtmasını, devlet hazinesini zayıflatan zararlı bir bid'at olarak kabul eder. Bu padişahın, damadı olmasından sonra veziriazamlığa getirdiği Rüstem Paşa'yla evlenen kızına büyük miktarda araziler bağışlamasını, onun devrinde "âlemin bozulmasının" sebeplerinden biri olarak eleştirir:

> Saygıdeğer kızı Mihrümah Sultan'ı Rüstem Paşa'yla evlendirip onu veziriazam yaptı. Fevkalade gözdesi olduğu için onun istediğine müsaade edip, atalarının zamanında fethedilen memleketlerden [kızına] o kadar çok köyü mülk olarak bağışladı ki, bir beylik hükümdarına hazine olmaya yeterdi. Onlar da birkaç hayrat yapıp, evladına vakfeylediler. Hâlâ her sene o vakıflardan yüz yük kadar akçe gelir. [Eskiden] bu tür sultanların vefatında hasları devlet hazinesine geri alınırken, [Mihrümah'dan] sonra gelenler de [mallarını] vakfetmeye başladılar.
>
> *Kerîme-i mükerremeleri Mihrümāh Sulṭānı Rüstem Paşaya virüp vezīr-i āʿzam eyledi. Kemāl mertebe nazarları olmaġın murādına müsāʿade eyleyüp ecdādı zamānında fetḥ olınmış memālikden ol ḳadar ḳaryeler temlīk eyledi ki mülūk-i ṭavāʾifden bir pādişāha ḫazīne olmaġa kifāyet iderdi. Anlar daḫī baʿżı ḫayrāt yapup evlādına vaḳf eylediler. Ḥālā beher sene ol evḳāfdan yüz yük ḳadar aḳçe gelür. Ol maḳūle sulṭānlarıñ fevt olduḳda ḫavāṣṣı mīrīye alınurken ṣoñra gelenler daḫī vaḳf itmeġe başladı.*

Eskiden öldükleri zaman zeametleri devlet hazinesine geri dönen hanım sultanların tersine, topraklarıyla kendi evladının yararlanacağı vakıflar kuran Mihrümah'ı sonraki hanım sultanların örnek almasıyla, Koçi Bey'e göre, şeriata aykırı olarak Müslümanların kamusal hazinesine ait araziler yok oldu ve bu suretle sevap işlemek uğruna günaha girildi: "*Ḫilāf-ı şerʿ ṣarf-ı beytü'l-māl-i Müslimīn olan bu ḫāṣlar ẓāyiʿ ü telef oldı. Ṣevāb iʿtiḳādına vebāle girdüler.*"[133]

Koçi Bey, devlet hazinesine ait köy ve çayırların

sadece gazilere, fethettikleri topraklar karşılığında, bağışlanmasına şeriatin izin verdiğini ileri sürer. Geçmişteki padişahların, gazi beylere ve beylerbeyilere, onların kendi elleriyle zapt ettikleri topraklardan bir kısmını temlik olarak vermek yoluyla onları ödüllendirmiş olduklarını belirtir; bu kahraman kişiler de temliklerinin geliriyle camiler, imaretler ve derviş zaviyeleri vakfetmişti. Reformcu yazar, devlet topraklarının daha sonraki padişahlarca, Osmanlı topraklarına tek bir köy bile eklememiş olan gözdelerine bağışlanmasının yanı sıra, herhangi birinin soyuna sopuna gelir sağlamak amacıyla bu tür bağışlarla vakıf kurmasını da şeriate aykırı bulur.[134]

Şehirlerin sosyo-ekonomik yaşamı açısından son derece hayatî önem taşıyan cami külliyeleri, adlarını taşıdıkları hâmilerin şahsî zenginlikleriyle kurulan özel girişimler gibi görünürse de, gerçekte birçoğu kısmen devletin mali desteğiyle yaratılmıştı.[135] Vakıflar genellikle iki kategoride toplanıyordu: "Hayrî" ve "ailevî" (ehlî, zürrî). Sultan vakıflarının dışında kalan örneklerde, her iki kategori birbirinden ayrılamayacak şekilde iç içe geçmişti. Hanefî mezhebi, Hanbelîliğe benzer şekilde, vakıf kuranların ve onların soyundan gelenlerin, vakıf harcamalarından arta kalan gelirlerden (zevâid) bizzat yararlanmalarına izin veriyordu. Bunun tersine, Şafi'î ve Malikî mezhepleri, öncelikle kurucularına sonra da ahfadına kişisel yararlar sağlayacak vakıfları yasaklıyordu. Hanefî hukukunun bu konudaki esnekliği, Osmanlı yönetici seçkinlerini cami külliyeleri vakfetmeye teşvik etmiş olmalıdır. Zira bunlara bağışladıkları gelir kaynaklarının masraflardan sonra artan miktarını, hayattayken kendileri ve ardından vakfiyelerde zikredilen ahfadı ve azatlı köleleri kullanabiliyordu.

Bir vakfın kurucusu, hem dünyevî hem de uhrevî çıkarları bir arada sağlayabiliyordu. Hayır vakıfları kişiye ölümünden sonra bir ödül vaat etmesine ilaveten, sağlığında da iyi bir şöhret ve toplumsal mevki kazanmasına vesile oluyordu. Üçüncü Kısım'da incelenen binaların vakfiyelerinde görüleceği gibi, erkek ve kadın vakıf kurucuları genellikle, aile fertleri ve adını belirttikleri kimselerin ruhlarına maaşlı görevliler tarafından sürekli dualar edilmesini şart koşuyorlardı. Vefat edince kendi ruhlarına da bu tür dualar okunmasını istemeleri, yaygın bir âhiret kaygısına işaret eder. Bu olgu, aynı zamanda cami külliyelerinin kamusal mekânlarında bânilerin hem kolektif hem de kişisel anılarıyla şanlarının kuşaklar boyunca sürüp gitmesini hedefliyordu. Aile servetini müsadereye karşı koruyan bir tür sigorta olmasının yanı sıra, vakıf kurumu, büyük mülklerin parçalanmasına karşı vakfiyelerde adı zikredilen lehdarlar aracılığıyla, İslâmî miras hukukuna da yan çizmek imkânı veriyordu. Bundan başka, cami külliyelerinin personeli seçilirken akrabalara, hane hizmetkârlarına ve azatlı kölelere öncelik vermek de yaygın bir uygulamaydı. Üçüncü Kısım'da ele alacağım, Sinan'a atfedilen cami külliyelerinin şimdiye kadar sistematik şekilde incelenmemiş ve çok azı yayınlanmış vakfiyeleri, dönemin inanç dünyası ve zihniyetlerine ayna tutacaktır. Vakfiyeler çoğu zaman bu yapıları, bânilerin soyundan gelenlerin, hane halklarının ve azatlı kullarının faydalanacağı sosyal yardım kurumlarına dönüştüren şartlar içeriyor. Bir diğer yaygın uygulama ise, bânilerin kendi bulundukları devlet makamlarındaki haleflerini, vakıf nâzırları olarak tayin etmesidir. Bu tercih, yönetici seçkinlerin ortak kurumsal kimlik anlayışına tanıklık eder. Buna paralel olarak, hanedan kadınları teveccühlerini kendi kızları, hemcinsleri olan akrabaları ile hane hizmetkârları ve muhtaç kadınlara yöneltme eğilimi gösteriyordu.

Vakfiyelerinden hanedan kadınları tarafından inşa edildiğini göreceğimiz bazı cami külliyelerini diğer yazılı kaynakların, bu kadınların kocalarına veya babalarına atfetme eğilimi de sıkça rastlanan bir olgudur. Kadınların Osmanlı ataerkil toplumsal düzeni içinde, bir erkeğin ya kızı ya da eşi olarak algılanmasının ne kadar yaygın olduğunu gösteren bir olgudur bu. Kadınların kimliğinin bu şekilde erkek akrabalarınınkiyle eklemlenmesi, kamusal alanda kadın bânilerin mimarî görünürlüğünü perdeleyerek, onların kendi seslerini boğuyor ve hatta susturabiliyordu. Örneğin, II. Selim'in kızları İsmihan Sultan ve Şahsultan'ın mimarî hâmisi olarak kimlikleri, kendi cami külliyelerini ortaklaşa yaptırarak vakfettikleri kocalarının gölgesinde kalmıştır (Sokollu Mehmed Paşa ve Zal Mahmud Paşa). Sinan'ın otobiyografileri de, bu çiftlerin ortak anıtlarını, sadece hanım sultanların kocalarının ismiyle anar.[136] Buna rağmen, Haseki Hürrem Sultan (Süleyman'ın nikâblı zevcesi), diğer bir Şahsultan (Süleyman'ın kız kardeşi), Mihrümah Sultan (Süleyman'ın kızı) ve Nurbanu Sultan (III. Murad'ın annesi) gibi güçlü kadınlar ile saygın dullar, mimarî hâmiliklerini son derece görünür ve gür bir kişisel sesle, muğlâk olmaktan uzak şekilde topluma kabul ettirmeyi başarabilmişlerdir. Failliklerinin toplumsal müzakeresinde etkin olan bu kadınlara Sinan'ın inşa ettiği anıtlar, onların kendi adlarını taşır.

Camiye gitme hevesindeki kadınları bu sevdadan vazgeçirmeyi amaçlayan kısıtlayıcı fetvalar, bunun Sinan camilerinin başlıca bânilerinden olan hanedan kadınlarını kendi camilerindeki ibadetlere katılmaktan alıkoyup koymadığı sorusunu getiriyor akla. Osmanlı dünyasında yaygın biçimde kullanılan, el-Halebî'nin 1540'larda kaleme aldığı Hanefî hukuku üzerine el kitabı, kadınların cemaat ibadetine katılmalarının esas itibariyle onaylanmadığını belirtir. Bununla birlikte, yaşlı kadınların sabah,

akşam ve yatsı namazlarına katılabileceğini ilave eder, çünkü fâsıklar öğlede, ikindide ve Cuma namazlarında toplanırlar: Akşam namazında yemekte, yatsıyla sabahta ise uykudadırlar. El-Halebî'nin zikrettiği, Hanefî mezhebi içindeki daha zayıf bir görüşe göre, yaşlı kadınlar fiziksel olarak çekici olmadıklarından, tüm namazlarını camide kılabilirler. Cuma günleri camiye giden kadınların da ya arka tarafta ya da bir perdenin gerisinde namaz kılmaları uygundur.[137] Genç kadınların Cuma namazlarını camide kılmasının önlenmesi gereği, şu soruyu soran Ebussuud'un bir fetvasında da kendini gösterir: "Soru: Bazı kasabalarda, eğer kadınlar Cuma namazı kılmak için camiye gidiyorlarsa, şeriate göre bunu önlemek gerekir mi? Yanıt: Eğer kadınlar gençse bunun önlenmesi gerekir" (*Mes'ele: Baʿżı ḳaṣabalarda ʿavretler cāmiʿe Cumʿa namāzın ḳılmaġa varsalar şerʿan menʿ lāzım olır mı? El-cevāb: Gencleri olıcaḳ olur*).[138]

16. yüzyıl Avrupalı ziyaretçilere göre, Osmanlı kadınları camilerde nadiren görünüyordu. 1550'lerde Dernschwam, kadınların camilerdense evlerinde ibadet ettiklerini söyler.[139] Yaklaşık aynı dönemde, kapudan Sinan Paşa'nın İspanyol bir kölesi, evlenmemiş genç kadınların yasal olarak camilerden dışlandığını, ama dul kadınlara kocalarının ölümünden beş ay sonrasından itibaren camilere gitme izni verildiğini belirtmiştir. Camilere giden az sayıdaki kadının da, fazlaca ortada olmalarının erkeklerin dikkatini dağıtacağı gerekçesiyle, arka planda erkek cemaatin gerisinde kalarak, görünmeden ibadet etmesi gerekiyordu.[140] Fransız yazar Pierre L'Escalopier (1574) de kadınların camilerin arka tarafında, kendilerine ayrılan bölümlerde ibadet ettiğini gözlemler.[141] Philippe Du Fresne-Canaye (1573) ise şunları yazmıştı: "Kadınlar namaz kılmak için asla camiye gitmeyip evlerinde ibadet ediyorlar, zira yasa onların cennete girmelerine değil, ancak kapısında durmalarına izin veriyor."[142] Bu gözlemi Gerlach da yineler: "Türklerin kadınları camiye gitmiyorlar, çünkü kadınların cennetin farklı bir kısmına gideceğine inanılıyor; bununla birlikte, evlerinde yalnız başlarına namaz kılabiliyorlar."[143]

Bu görgü tanığı raporları, Osmanlı camilerinin temelde eril (erkeğe özgü) mekânlarında kadınların genel anlamda dışlanmasını ve marjinalleştirilerek arka plana atılmasını doğruluyor. 16. yüzyılda yabancı kaynakların hiçbiri hanedan kadınlarının camilere gidiş alaylarından bahsetmezken, hemen hepsi padişahların tümüyle erkek maiyetleriyle birlikte katıldığı Cuma namazı alaylarının tarifleri ve resimleri ile doludur. Kadınların ise sadece kamusal hamamlara gidişi ile düğün alayları, sözel ve görsel olarak betimlenmiştir. Sinan'ın kadın hâmileri eğer kendi yaptırdıkları camilere gitmemişlerse, bu yapı tipini himaye etmeleri özel bir anlam kazanır. (Kendi camilerinin yapım sürecindeki ziyaretler, açılış törenleri, veya Hz. Muhammed'in doğumunu kutlayan Mevlid günleri gibi şenlikler bu durumun bir istisnası olmuş olabilir.) Görkemli camiler yaptırmakla, hanedan kadınları eril yönetici elitin mimarî himayesiyle özdeşleşmiş bir statü simgesine eşit derecede erişim hakları olduğunu ifade ediyorlardı. Sinan'a ısmarladıkları camiler, en pahalı ve prestijli yapı tipini finanse etmek konusundaki yeterliklerini ilân ediyordu. Dolayısıyla bu gösterişli anıtlar, hanedan kadınlarını mahrem alana sıkıştırmayı yeğleyen erkekler dünyasında, onların kamusal alanda gittikçe artan nüfuzlarını görsel olarak uzlaştırmayı hedefliyordu. Bu anıtlarda riayet edilen cinsiyete yönelik âdâb kuralları, valide sultanlar, haseki sultanlar ile devlet ricaliyle evli padişah kızları (hanım sultanlar) arasındaki incelikli rütbe ayrımlarını da yansıtmaktan geri kalmıyordu. Hanedan kadınları erkeklerinkiyle aynı mimarî dili kullanmaktan öte, hayır vakıflarının himaye ağları kurabilmeleri için kendilerine yeni bir kamusal alan açmasından da bilinçli şekilde yararlanmışlardır.

Hanedana mensup kadınlar, erkek vekiller aracılığıyla veya örtülü arabalar içinde inşaat yerlerini ziyaret ederek, bizzat camilerinin tasarım sürecini etkileyebiliyorlardı (**res. 17, 18**). Hürrem Sultan'ın, İstanbul'daki Avratpazarı mahallesinde yaptırdığı cami külliyesinin inşaatını en azından bir kez ziyaret ettiğini bilmemizin nedeni, yazılı kaynaklarda bu ziyaret sırasında orada ırgat olarak çalışan acemioğlanlarına acıyarak, onların her birine ayda beşer akçe bağışlamasının kaydedilmesidir.[144] Bu kaynaklardan bir tanesi, aynı olayı Hürrem'in İstanbul'da, gencecik vefat eden büyük oğlu anısına inşa edilen Şehzâde Mehmed Camii'nin inşaat alanına yaptığı ziyaretle ilişkilendirmiştir.[145] Mihrümah Sultan gibi, bazı dulların, merhum kocaları adına yaptırdıkları camilerin inşaatına nezâret etmekte faal bir rol oynadıklarını da şimdiye kadar dikkat çekmeyen vakfiyelerinden öğreniyoruz. Valide Nurbanu Sultan ise, ölüm döşeğindeki kızı Şahsultan tarafından, kendisiyle merhum kocası Zal Mahmud Paşa'nın ortak anısına Eyüp'te yapılacak olan cami külliyesinin inşaatına nezâret etmesi için seçilmişti. Bu vasiyet ölen çiftin vakfiyesinde kaydedilmiştir.[146]

Sinan'ın hâmilerinden bazıları, ölümlerinden sonra kendi adlarına cami külliyesi bina edilmesi için vasiyetnameler bırakmışlardır. Genellikle, bunların yapımına, vakıf mütevellileri olarak atadıkları hanelerinin eski kâhyalarının (kethüda) nezâret etmesini şart koşuyorlardı. Bu gibi durumlarda, yasal olarak vakıf kurucusunun malî kaynaklarının ancak üçte biri kullanılabiliyordu.[147] Kara Ahmed Paşa, Rüstem Paşa, Semiz Ali Paşa ve Pertev Mehmed Paşa gibi veziriazam ve vezirlerin cami külliyeleri, bu şekilde vasiyetle ayrılmış fonlar-

la, ölümlerinden sonra inşa edildi. Kapudan-ı derya Sinan Paşa'nın Beşiktaş ve Şahsultan ile Zal Mahmud Paşa çiftinin Eyüp'teki cami külliyelerinin vakfiyeleri, vasiyetle bırakılan fonların vakıf mütevellileri ve nâzırları tarafından inşaat masraflarına nasıl tahsis edildiğinin ayrıntılarıyla dökümünü sunar (**Ek 2**).

1539 ve 1542 arasında şeyhülislâmlık yapan Çivizâde, para vakıfları ve para karşılığıyla Kur'an okuyanlara bağışlanan fonları yasaklayan birkaç fetva çıkardı. Ne var ki, o sırada kazasker olan Ebussuud ve diğerleri, bu fetvalara hararetle itiraz ettiler. Osmanlı Devleti'ne özgü nakdî bağış âdetinin kaldırılmasının, bundan yararlanan çok sayıda kişi ve kuruma zarar vermekten başka bir şeye yaramayacağını savunmaları sonunda, Ebussuud tarafının daha esnek yaklaşımı galebe çaldı. Böylece, Çivizâde'nin yasadışı olarak reddettiği para vakfı uygulamaları Osmanlı topraklarında daha da köklü bir şekilde yerleşti.[148]

Hayır vakıfları kadılar tarafından belirli aralıklarla denetleniyordu. Vakıfların yarı özerk yasal konumunu tehdit edebilecek diğer bir kural da, eskiden vakfedilen toprakların her yeni hükümdar tahta çıktığı zaman, bir beratla yenilenmesi zorunluluğu idi. Ebussuud'un fetvalarından biri, evkaf kurucularının (vâkıf) soyundan gelen mütevelliler tarafından yönetilen vakıfların, kadılar tarafından teftiş edilmesi gerektiğini bildirir. Bu fetva, vakıfların yıllık masraf raporlarını hazırlamaktan kimin sorumlu olduğu sorusuna şöyle yanıt verir: Vakıf kurucularının şartlarına göre hareket etmek 944 (1537-39)'te bir sultanî emirle ortadan kaldırıldı ve yerine kadının hükmü getirildi; zaten şerefli şeriatın emri de budur:

> *Mes'ele: Tevliyeti evlâda meşrût olan vakfda şarṭ-ı vâkıf cemîʿ-i umûrda reyʾ-i mütevellînüñ olsa, vakf-ı mezbûruñ muḥâsebesi görilmek lâzım oldıḳda mütevellî mi görir yoḫsa, vaḳfuñ nâẓırı mı görir? El-cevâb: Mütevelliler biʿl-külliye irḫâʾ-yı ʿinân olınup, şarṭ-ı vâḳıf ile ʿamel olınmaḳ erbaʿa ve erbaʿîn ve tisʿa miʾe târîḫinde refʿ olınup, reʾy-i ḥâkim inżimâmı ile olmaḳ emr olmışdur. İkisinüñ maḥżarında muḥâsebeleri reyʾ-i ḥâkîm ile görilüp, mütevellînüñ ârâʾ-i ṣaḥîḥasına müsâʿade olınup, ârâʾ-i muḫayyilesi redd olınup, emr-i şerʿ-i şerîf daḫî budur.*[149]

Fetvada verilen tarih, zorunlu mescid inşası ve İstanbul kiliselerinin camiye dönüştürülmekten korunmasıyla ilgili daha önce zikrettiğim hükümlerin tarihiyle örtüşür. Bu kararlar, Sinan'ın mimarbaşı olarak atanmasının arifesinde, hayrat ve vakıflarla ilgili devlet siyasetinin güdümlü olarak sistemleştirilmesinin kanıtıdır.

Bölüm 3

Mimarî ve Âdâb Kültürü

I. ŞEHİRCİLİK SİYASETİ
II. İSLÂMÎ DOĞU'DA VE RÖNESANS İTALYA'SINDA MİMARÎ
III. YENİ CAMİ ESTETİĞİ VE SİNAN'IN İSTANBUL'U
IV. ÂDÂB KODLARI

I. ŞEHİRCİLİK SİYASETİ

Birinci Bölüm'de ele alınan, Talikizâde'nin saydığı Osmanlı hanedan meşruiyetinin temellerinden biri, imparatorluktaki yerleşimlerle şehirlerin yoğunluğu ve vakıf anıtlarının bolluğudur. Gayrimeskûn geçit yerlerini (derbend) imar ve iskân etmeye yönelik devlet siyasetinin erken bir örneği, II. Murad'ın Edirne yolunda stratejik bir geçitte, Ergene Irmağı üzerine yaptırdığı 174 kemerli, olağanüstü uzunluktaki köprünün her iki ucunda kurduğu yeni yerleşimlerdir (**res. 42**). Haydut yatağı olan, bataklık ve ormanlık bir arazinin iskân edilmesini sağlayan ve 1427-28'den 1443-44'e kadar süren, bu büyük proje şehnameci Lokman'ın *Hünernâme*'sinde şöyle betimleniyor:

> *Ergene köprisinüñ yiri evvel ormanlıḳ ve balçıḳ ve çöküklük idi, ḥarāmīler durag̱ı idi. Ve hīç vaḳt olmazdı ki anda ḥarāmī ādem öldürmeyeydi. Andan Sulṭān Murād ḫazā'in ḫarc idüp ol aġacları ḳırdırup pāk itdirüp ol arada yüz yetmiş dört ḳanṭaralu bir köpri yapdırdı ve ol köprinüñ iki başın ma'mūr itdirüp bir ṭarafına Ergene nām bir laṭīf şehir idüp bir 'ālī 'imāret yapdırdı. Muḫaṣṣal iki ṭarafı daḫī ma'mūr olup Ergene Köprisi dimekle ma'rūfdur.*

Rumeli tarafında eskiden var olan köy bir *çeşme*, *'imāret*, *tekye* ve *cāmi'* kapsayan menzil külliyesi ile mamur kılındı. Mustafa Âli, bu "*'imāret*" için seçilen yeri "*balçıklu ormānlıḳ ḥarāmī yatag̱ı, tüccār yüklerinüñ ḥatāg̱ı*" olarak tanımlar. Köprünün her iki ucunda birer kasaba kurulup, tüccarın refahı için etraftan reaya sürülerek iskân edildi. Köprünün bir ucunda yaptırılan, yolculara yiyecek ile yatacak yer sağlayacak "*'imāret*", herhalde T-tipi bir zaviye-mescid veya zaviyeli camiden ibaretti. Âli, imaretin tamamlanarak halka açılışının ilk günü, büyük bir tevazuyla önlük giymiş olan padişahın, cömertlik göstergesi olarak yoksullara kendi elleriyle yemek dağıttığını yazar: "*Ḥattā itmām-ı binā ḫīninde bi'z-zāt bir peştemal ḳuşanup, evvelki gün ṭa'ām-ı fuḳarāyı kendüler ḳotarmışlardur.*"[1]

İmar ve iskân yoluyla mekânın kolonizasyonu, yani "*temeddün*" kavramı (Arapça "medenileşmek" anlamına gelen "*tamaddun*"dan), Osmanlı mimarî kültüründe temel rol oynadı. Türkçe "*'imāret*" terimi genel olarak, kitâbelerde ve yazılı kaynaklarda T-biçimli zaviye-mescidler çevresinde kümelenen erken Osmanlı toplumsal-dinsel külliyeleri için kullanılmıştır. Arapça "*'imāra*"dan türetilen bu terimin anlam yelpazesi, ekip biçme, imar ve iskân etme, nüfuslandırma ve medenileştirme yoluyla gelişme kavramlarını içerir. Aynı Arapça üç harfli kökten ('-m-r) gelen "*'umrān*" terimi, yalnız meskûn, yoğun nüfuslu ve müreffeh anlamlarını değil, "medeniyet" (m-d-n) kavramının ta kendisini de ifade eder. Sinan çağında "*'imāret*" terimi genellikle, bir cami külliyesinin müstakil müştemilâtı olarak inşa edilmiş aşevi ve yolculara hizmet veren diğer yapılar anlamına gelmeye başladı (**Ek 3**). Bu dilbilimsel dönüşüm, "çokişlevli" T-tipi zaviye-mescidler (veya zaviyeli camiler)

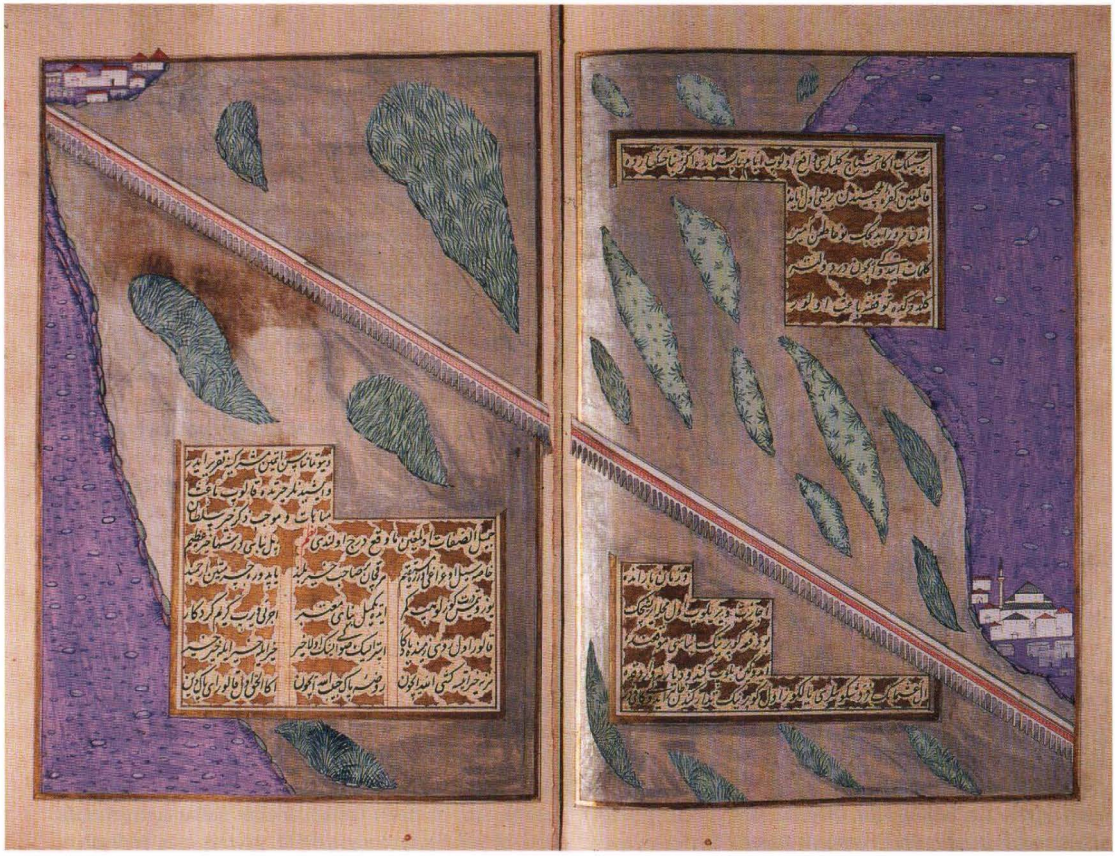

42 Ergene Irmağı'nda Sultan II. Murad'ın yaptırdığı Uzun Köprü, iki yanında kurulan yerleşimler ve imaret ile birlikte resmi, kâğıt üzerine suluboya, 1584-85, Seyyid Lokman'ın *Hünernâme*'sinden.

etrafında düzenlenen erken Osmanlı külliyelerinin yerlerini, odak noktalarını kesintisiz iç mekânlı "tek-işlevli" camilerin teşkil ettiği külliyelere bırakmasıyla ilişkilidir. Yine de, Süleymaniye'nin inşası için yazılan fermanlar, "*'imāret*" terimini eskisi gibi hem cami hem de bir bütün olarak külliye hakkında kullanmaya devam eder. Bu belgeler kimi zaman da külliyeyi "*'imāret ve cāmi'-i şerîf*" olarak tanımlar.[2] Edirne'deki Selimiye Külliyesi'nde aşevi bulunmadığı halde, bazı fermanlarda bu külliyeden de bir bütün olarak "*'imāret*" diye söz edilir. Aynı kullanım Bölüm 3'de ele alınan diğer cami külliyeleri için de geçerlidir. Günümüzde yaygın olması nedeniyle bu kitapta kullandığım "*külliye*" terimi ise, 20. yüzyıl başlarında icat edilen modern bir adlandırma şeklidir.[3]

Sinan'ın tabhanesiz camiler etrafında odaklanan toplumsal-dinsel külliyeleri, mimarlık tarihçileri tarafından genelde üç tip olarak sınıflandırılır: Yolcular için kalacak yer içeren veya içermeyen şehir külliyeleri ve yollar üzerinde mola yerleri olarak tasarlanan menzil külliyeleri. Bu sonuncular, öncelikle imparatorluğun Balkan topraklarını Hicaz'a bağlayan anayolu üzerinde yer alıyordu. Sinan'ın bu cadde üzerindeki menzil külliyeleri Sofya, Svilengrad, Havsa, Babaeski, Lüleburgaz, Üsküdar, İzmit, Karapınar, Belen (Bakras), Payas (Haleb yakınında) ve Şam'dadır. Bu tip külliyeler, en çok İstanbul-Edirne güzergâhında yoğunlaşıyordu, zira imparatorluk anayolunun bu kısmı ikinci payitahta padişahların maiyetleriyle yaptıkları mevsimlik ziyaretlerde, Avrupa elçi heyetlerinin gidip gelişlerinde ve askerî seferlerde sıklıkla kullanılıyordu (**Harita 1**).[4]

Dernschwam (1553-55), Niş ile İstanbul arasında uzanan antik Roma yolunun kalıntılarıyla karşılaşmıştı, fakat yola döşeli taşlar iyi durumda değildi ve köprülerinin de onarıma ihtiyacı vardı. Bu yol boyunca saat kulelerinin bulunmadığını belirten Dernschwam, mola yerleri arasındaki mesafenin, uzunluk ölçüsü yerine, zaman ölçüsüyle (yaya veya atlı yolculuğun süresi) yapıldığını gözlemler. Talikizâde'nin, Birinci Bölüm'de gördü-

ğümüz gibi, imparatorluk coğrafyasının mesafelerini zaman birimleriyle ölçmesinin de doğruladığı bir gözlemdir bu.[5] Antik Roma yolunun İstanbul ve Edirne arasındaki kesimi, 1560'lar ve 1570'lerde yabana atılmayacak ölçüde geliştirildi; çamurlu yerlerine yeniden taş döşendi ve aralarında Sinan'ın Büyükçekmece'deki başyapıtının da (1565-67/69) bulunduğu taş köprüler yapıldı. Bir günlük yolculukla birbirinden ayrılan konaklama yerlerine cami odaklı menzil külliyeleri ilave edildi. Sinan'ın Büyükçekmece Köprüsü'nün bir ucuna Sultan Süleyman için yaptığı, bir kervansaray ile çeşmeden oluşan küçük külliye, sultanın Zigetvar'da ölümünden sonra Sokollu Mehmed Paşa tarafından eklenip vakfedilen bir mescidle tamamlandı (**res. 43**). Aynı anayol üzerinde, bu veziriazam daha sonra Lüleburgaz ve Havsa'da, ilki kendisi, ikincisi merhum oğlu Kasım Paşa için daha büyük iki tane cami külliyesi yapmakla Sinan'ı görevlendirecekti (**Harita 1**). Vaktiyle yolculara büyük zorluklar çektirmiş İstanbul-Edirne anayolu, bunun gibi imar faaliyetleri sayesinde, payitahta doğru ilerleyen Avrupalı elçiler ve yolcular için gösterişli bir güzergâha dönüştürüldü.

Çeşitli dinsel, eğitsel, toplumsal ve ekonomik tesisleri barındıran ve hatırı sayılır mesafelerden suyolları ve kemerlerle su getirilmiş kamusal çeşmeleri bulunan Sinan'ın menzil külliyeleri, anayollar üzerindeki kasabalarla şehirlerin nüvesini oluşturdu. Bu külliyelere, hamamlar ve yolcuların alışveriş yapabilecekleri çarşılar, gibi gelir sağlayıcı yapılar da eşlik ediyordu. Civarda dağıtılan vergiden muaf topraklar yeni yerleşimcilerin konutlar inşa etmesinde teşvik unsuru oluyordu.[6] Sofya'dan Batı Avrupa'ya ve Şam'dan Hicaz'a giden anayolda, cami külliyelerinin sayısı hızla azalarak, yerlerini ikincil güzergâhlarda da yaygın olan kervansaraylara bırakıyordu. Pierre Lescalopier (1574), imparatorluğun batı sınırlarında cami külliyeleri yerine sadece kervansarayların inşasına izin verildiğini belirtir (**res. 25, 26**). Esirlerin ve kulların Hıristiyan âlemine kaçmalarını önlemekle yükümlü olan hancıların, müşterilerine kimlik ve yolculuk planlarını sorması gerekiyordu. Yolcular ertesi sabah ayrılışlarını geciktirmemek için satın aldıkları malların parasını peşin ödemek zorundaydılar. Kervansarayların kapısında duran "*carvaceratgis*" (kervansaraycılar) her sabah yola çıkan müşterilerini selamlayarak onlara iyi bir gün dilerdi. Lescalopier, "Aynı kervansaraya çok farklı kökenden her tür insanın –Arap, Türk, Rum, Yahudi, Ermeni ve (Latin Hıristiyanlara verdikleri adla) Frenk– gelerek, birbirlerinden şikâyetçi olmadan, dostça ilişkiler içinde birlikte kalması gerçekten mucize," diye yazmıştı.[7]

Şam'ın ötesindeki anıtsal çöl kervansarayları, Sinan otobiyografilerinde Sultan Süleyman için hac yolunda ve Mekke'de yapılan kervansaraylar, müstahkem kaleler ve su depoları arasında zikredilir: "*Ve Ḥacc-ı Şerīf yolında Sulṭān Süleymān Ḫānuñ bir ḳaç yirde rıbātü'l-ḫayl ve muḥāfaẓa içün ḳal'alar ve bürkeler yapılmışdur. Ve Mekke-i Mu'aẓẓamada çeşme-i 'Arafāt, fāi'zü'l-berekāt ve yanında rıbātü'l-ḫayl ve çeşmesi.*"[8] Lokman'ın *Hünernâme*'sinde, aynı padişahın hacılar için Rumeli'den Arabistan'a uzanan hac yolunda vakfettiği hayır binaları şöyle tarif ediliyor (**Harita 1**):

43 Büyükçekmece Köprüsü ve yanındaki Sultan Süleyman Külliyesi, kâğıt üzerine suluboya, y. 1581, Seyyid Lokman'ın *Şehnâme-i Selîm Hân*'ından.

> Rumeli'den Şam ve oradan Mekke'ye giden yollarda gerekli köprüler, hanlar ve kervansaraylar inşa ettirip, çöllerdeki tehlikeli menzillerde yüce hisarlar ve yağmur suyu toplamak üzere su depoları yaptırmıştır ki şerh olunur: Hatta İzmit'le Gebze arasındaki Dil Geçidi'nde birkaç gemi vakfederek, hacılar hürmetine bazı diğer karşıya geçmek isteyenlerden dahi para alınmamasını şart koştu. Ve Konya'da, Mevlana Celalüddin Rumî'nin dergâhında bir yüce cami ve latif hayrat yaptırdı. Ve Edirne'den Haleb ile Şam'a giden yol üzerinde korkutucu bir menzil olan Bakras [Belen] Dağı geçidinde, karşılıklı iki muazzam han yaptırıp, orada kasabayı andıran büyük bir köy yarattı. Hamam, cami ve pazar ile mamur kılındı ve yolcular için bir zaviye bina olunarak çorbası dağıtıldı ve [bu

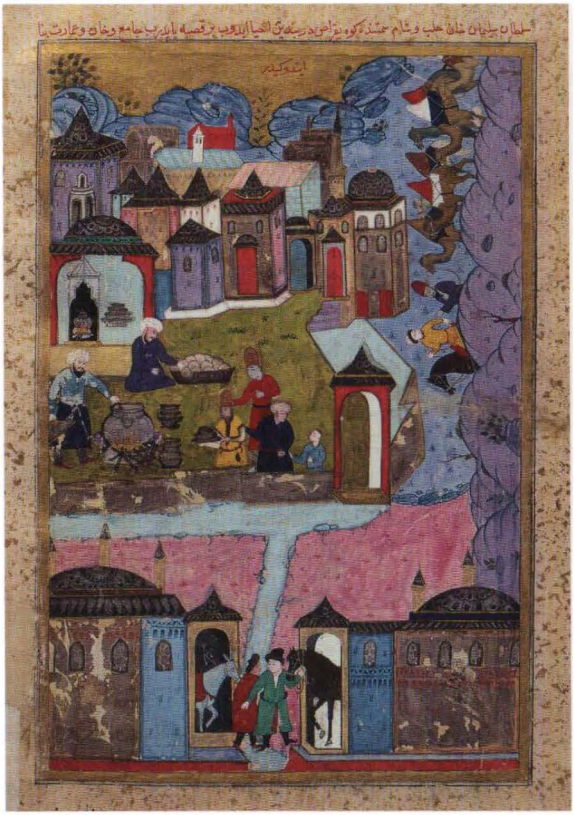

44 Belen'deki (Bakras) Sultan Süleyman Külliyesi, kâğıt üzerine suluboya, 1587-88, Seyyid Lokman'ın *Hünernâme*'sinden.

yer] haramilerin şerrinden kurtuldu. Ve bunun sevabının Âhiret Günü'ne dek onun hayırlı işler defterinde kaydolunduğu gün gibi aşikârdır.

Rūmilinden tā Şām-ı Şerīfe ve āndan Mekke-i Mükerremeye varınca yollar üzre lāzım olan ḳanṭaralar ve ḫān ve kārbān sarāyları bi'l-cümle taʿmīr ve terīb itdirüp ve berr ü beyābānda daḫī menāzil-i maḫūfada ḳılāʿ-i şāmiḫa ve yaġmūr şuyı cemʿ olmaġa birkeler yapdırmışdur ki şerḥ ḳılınur. Ḫattā İznīkmīdle Geġvīze mābeynınde olan Dil Geçidinde bir ḳaç gemi vaḳf olınup ḥuccāc-ı zevī'l-ibtihāc ḥürmetine sā'ir ehl-i ʿubūrdan daḫī akçe alınmaya diyü şarṭ itmişlerdür. Ve maḥmiyye-i Ḳonyada Ḫażret-i Mollā Ḫüdāvendigār -ḳuddise sırruhu el-ʿazīz- üzre daḫī ʿālī cāmiʿ-i şerīf ve ḫayrāt-ı laṭīfidüp ve Etreneden Ḥaleb ve Şāma varılan ḳonaḳlaruñ maḫūf (ve) ṣaʿbe'l-mürūr olan Kūh-ı Bakrāż derbendinde karşulu iki ʿaẓīm ḫān-ı merṣūṣetü'l-bünyān yapdırup ve ḳaṣaba-miṣāl bir büyük köy ḳondırup, ḥammām ve Cumʿa ve bāzārla maʿmūr ḳılınup ve āyende ve revende içün zāviye binā olınup, şorbası çıkup ve şerr-i ḥarāmīden rāḥat ve emīn ḳılınup, ecir ve şevābı ilā yevmi'd-dīn cerāyid-i ḥasenātlarında münderic olınduġı aẓhar mine'ş-şemsdür.[9]

Bu alıntıya eşlik eden resim, Şam ile Haleb civarındaki Bakras'ta (şimdi Belen) bir dağ derbendini Sultan Süleyman'ın "*iḥyā idüp bir ḳaṣaba yapdırup cāmiʿ ve ḫān ve ʿimāret*" inşa ettirdiğini betimler (**res. 44, 45**). Sinan otobiyografilerinden biri Bakras'taki külliyeyi mimarbaşının eserleri arasında sayar: "*Ve Ḥaleb yolında Baḳraşma derbendinde binā olınan kārvānsarāy ve tekye.*"[10] Resim, yüksek dağ geçidini develerle aşarak, sağ

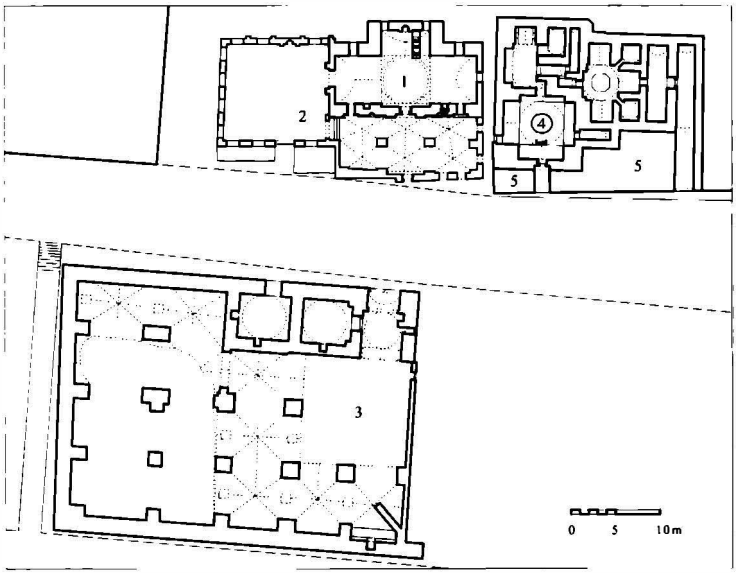

45 Belen (Bakras), Sultan Süleyman Külliyesi, plan:

1. Cami-tekke,
2. Camiye daha sonra eklenen mihrablı yan mekân,
3. Çifte kervansarayın kalıntıları,
4. Hamam,
5. Dükkânlar.

üst köşeden resmin alanına dikey olarak giren bir kervanı gösterir. Ön planda, kapılarında atlar ve seyisler bulunan çifte kervansaray, arka planda da cami-tekke ve aşçıların yolculara ekmek ile çorba pişirdiği imaret vardır. Külliyenin çatıları, üst düzey mimarî himayenin ayırt edici işareti olan kurşunla kaplıdır.

Bugün Belen'deki sultanî külliyeden geriye kalanlar, kısmen harap olan çifte kervansaray, hamam ve tek minareli küçük bir camidir. Caminin kubbesi her üç yanından tonozlu mekânlarla genişletilmiştir, cephesinde de bir çapraz tonozlu giriş bölümü vardır. Mihrablı diğer mekân ise daha sonra eklenmiştir. T-tipi planı olan cami ve bitişiğindeki mekânlar Sinan'ın otobiyografisinde bahsi geçen tekke olmalıdır. Cami-tekke, bu eski yapı tipinin mimarbaşı tarafından Suriye civarında yapılan nadir örneklerinden biridir. Çifte kervansarayın anıtsallık açısından hâkim olduğu menzil külliyesini, hac güzergâhı ikiye böler. Kervansarayın (*el-ḫān el-muʿaẓẓam*) günümüze gelen kısmındaki 1550 tarihli Arapça kitâbe, Arap ve Acem sultanlarının efendisi Sultan Süleyman Han'ı, Mekke ile Medine Haremlerinin yardımcısı "*Nāṣirü'l-Ḥaremeyni'ş-Şerīfeyn*" olarak tanımlar.[11] Külliyenin civarındaki köy, 1550 ile 1553 arasında, ulaklara ve atlarına yiyecek vermekle görevli dağ geçidi muhafızları (*derbendci*) olarak vergi muafiyeti verilen 250 kişiyle kuruldu. Derbendcilerin görevleri arasında stratejik yol ve geçitlerin güvenliğini sağlamak, yolları ve köprüleri korumak ve onarmak ve gayrimeskûn yerleri iskân etmek bulunuyordu.[12] Birkaç yıl sonra, buraya altmış beş aile daha yerleştirildi ve bir saat mesafedeki devlet arazileri, kentsel gelişimi teşvik amacıyla vergi muafiyetiyle yerleşimcilere dağıtıldı.[13]

Bir yeri şenlendirmek amacıyla bu tür yeni yerleşimlerin yaratılması, 17. yüzyıl başında yazılan *Risâle-i Miʿmârîyye*'nin üç dilli sözlüğünde, müreffeh ve âbâd hale getirmek anlamına gelen kelimelerle açıklanır: Arapça "*ʿimārat,*" Farsça "*ābādān kerden*" ve Türkçe "*şen itmek*" ile "*maʿmūr itmek*".[14] Sinan'ın yollar üzerindeki cami külliyelerinden, yeni pazar yerleri bulunan ve vergiden muaf yerleşimcilerle iskân edilenlerin tümü derbendlerde yer alıyordu: Svilengrad, Lüleburgaz, Karapınar ve Payas (**Harita 1**). Haseki Hürrem Sultan, veliahd şehzâde Selim ve Sokollu Mehmed Paşa'nın inşa ettirdiği bu menzil külliyelerinin vakıfları, padişahlar tarafından kendilerine temlik edilen arazilerle zenginleştirilmişti.

Lokman'ın *Hünernâme*'si, Şam'ın ötesindeki hac güzergâhı boyunca Sultan Süleyman'ın inşa veya tamir ettirdiği su depoları ile müstahkem kalelerin tarifiyle devam eder. Padişah aynı zamanda Şam'da hacılara yönelik bir cami külliyesi (1554-58/59) yapmakla Sinan'ı görevlendirmişti. Çöl kaleleri, Şam yeniçerilerinden atanan muhafızlar tarafından, haydutluk yapan bedevilerden korunuyordu. *Hünernâme*'de bir resim, Süleyman'ın Şam hacılarını âsi haramilerden korumak için susuz bir menzilde yaptırdığı çöl kalelerinden birinin önündeki "*birke*" (su deposu) ve tüfekli yeniçerilerin nöbet tuttuğu kalenin içindeki kurşun kubbeli cami ile tek minaresindeki müezzini tasvir eder. Sağ üst köşede, Şam'dan Mekke'ye giden bir kervan görülür (**res. 46**). Diğer bir resim padişahın Mısır'dan yola çıkan hacılara özgü bir menzildeki kale önünde "*şu kuyuları kazdırup birke*" yaptırmış olduğunu resmeder (**res. 47**). Çölde kıvrılarak uzayan yol kenarında, yeniçerilerin koruması altındaki kale çevrili yerleşim içinde yine tek minareli bir cami vardır. Kalenin önünde dikdörtgen su deposu ile bir devenin su çektiği kuyunun yakınında, kara keçe çadırlarda kamp kurmuş birkaç Arap (Bedevi) göçebe görülür. Yemen'den Mekke'ye giden hacılar için de benzer önlemler alındığına işaret eden Lokman, "Böylesine cömertçe ihsanları geçmiş hükümdarlar hayal bile edememişlerdir," diyerek hac yollarındaki menzil külliyeleri anlatınına son verir: "*Ve dahī Yemenden gelen ḳāfile-i ḥacc-ı şerīf için kezālik tedārükler görilüp ve her birinde iḫrācāt-ı muʿayyeneden mā-ʿadā bunuñ gibi meṣāliḥ-i şaḳḳa ve ḫayrāt-ı ʿaẓīme maʿmūr ve cārī itmişlerdür ki geçmiş pādişāhlaruñ fikr ve ḫayāllerine bile irişmemişdür.*"[15]

Ancak, Sultan Süleyman'ın bu hayır eserleri tam olarak emsalsiz sayılmazdı. 9. yüzyılda, Abbasi halifesi Harun Reşid'in hayırsever zevcesi Zübeyde, Kûfe ve Mekke arasındaki hac güzergâhına hacılar için ibadet yerleriyle birlikte su depoları ve kervansarayları olan, "Darb Zübeyde" diye bilinen bir dizi konaklama kalesi yaptırmıştı. Zübeyde Hatun bunun yanı sıra, on iki mil uzaktaki Huneyn kaynağından Mekke'ye su taşıyan bir suyolu (ʿAyn Zübeyde) inşa ettirmişti. Türkçeye tercüme edilen Abbasi tarihleri aracılığıyla Zübeyde'nin hayır işlerinden Osmanlılar haberdardı. Onu kendine rol modeli alan Hürrem Sultan, ʿAyn Zübeyde'nin yeniden yapınını başlatmıştı, fakat bu inşaat ancak kızı Mihrümah Sultan tarafından tamamlanabildi.[16]

Hürrem'in Mekke, Medine ve Kudüs'teki bina projeleri, bu üç şehrin kutsanan Haremlerini yenileyen padişah kocasınınkileri tamamlayıcı nitelikteydi. I Süleyman, II. Selim ve III. Murad'ın bâniliğini ele alırken, bu padişahların her birinin, Sinan otobiyografilerine dâhil edilen Kâbe'yi yenileme projesine büyük önem verdiklerini göreceğiz. Hac güzergâhı üzerinde vezirlerin kurduğu vakıflar arasında, kaleyi andıran müstahkem kervansaraylar bulunuyordu. Bunlar cami, misafirhane, imaret, ahır, hamam ve su depoları gibi işlevler gören bölümler içeriyordu. Suriye'de beylerbeyi olarak

46 Sultan Süleyman'ın Şam'dan Mekke'ye giden hacılar için yaptırdığı bir kale ve su deposu, kâğıt üzerine suluboya, 1587-88, Seyyid Lokman'ın *Hünernâme*'sinden.

47 Sultan Süleyman'ın Mısır'dan Mekke'ye giden hacılar için yaptırdığı bir kale, su deposu ve kuyu, kâğıt üzerine suluboya, 1587-88, Seyyid Lokman'ın *Hünernâme*'sinden.

hizmet etmiş olan Lala Mustafa ve Koca Sinan paşaların Kunaytara, Ktaifa (Kadife) ve Sa'sa'a menzillerindeki kervansarayları bu yapı tipinin anıtsal örnekleri arasındadır. Tıpkı Bosna ve Hersek'teki cami külliyelerinin Dubrovnik'ten getirtilen duvar ustalarınca yapılması gibi, Sinan otobiyografilerinde yer almayan bu müstahkem menzil külliyeleri de yerel mimarlar tarafından yaratılmışlardır.[17]

Veziriazam Sokollu'nun yeğeni olan ve Mimar Sinan'ı Budin'deki (şimdi Budapeşte) camisini tasarlamakla görevlendiren Sokollu Mustafa Paşa, Bosna'nın ve yeni kurulan Macaristan eyaletinin gelişiminde faal rol oynayan beylerbeyilerden biriydi.[18] Sinan çağında doğudaki Safevi sınırı boyunca yaratılan müstahkem şehirler arasında, Irak'taki Şehrizol (Şehrizor) eyaletindeki Gülanber (Gulenbar) derbendi yer alır (**res. 48**). Mimarbaşının otobiyografilerinden sadece biri, burada Sultan Süleyman için inşa edilen camiyi zikreder: "*Merḥūm Sulṭān Süleymān Ḫānuñ cāmiᶜ-i şerīfi Gülᶜanber Kalᶜasında, Şehrizolda.*" Sinan'ın projeye katkısının küçük olmasından dolayı, diğer otobiyografilerinde rastlanmayan bir kayıttır bu.[19] Yine de, aşağıda zikredeceğim Seyyid Lokman'ın pasajı, bu şehrin inşası için İstanbul'dan bir hassa mimarı gönderildiğini kanıtlar. Dolayısıyla, Sinan'ın uzaktan da olsa şehrin planlanmasından sorumlu tutulduğunu düşünebiliriz. Gülanber'in imarı, temel atma törenine katılan Lokman tarafından ayrıntılı olarak betimlenmiştir. Yazar, yeni şehrin inşasının civardaki sancak beyleri, ordu kumandanları ve askerlerce nasıl yürütüldüğünü anlatıyor. İki yıl süren proje (1563-65) için İstanbul'dan bir hassa mimarının gönderilmesinin, Şehrizol beylerbeyi Muzaffer Paşa'nın padişaha yolladığı bir ariza aracılığıyla gerçekleştiğini açıklıyor. 970 Muharreminde (Ağustos 1562) yazılan bu ariza, sadece çarşılı bir nahiyesi olan ve askerlerin ikamet edebileceği mamur bir kasabaya sahip olmayan vilayetin acıklı durumunu izah ediyordu:[20]

> "Bu vilayette şehir ve pazar olan tek bir nahiye vardır. Fakat askerlerin ikamet edebileceği, asla ne bir şehir ne

de pazarı olmadığından büyük zorluklar çekilir ve dahası, havasının bulanıklığıyla meşhur bir memlekettir. Bununla birlikte Hemedan'dan üç günlük yolda, Kazvin'den beş günlük menzilde olup, düşmanı boğazlayacak stratejik bir dağ geçidi (derbend) olduğundan dolayı, burada eğer bir neşeli şehir şevkle imar edilirse, fırsat çıktığında hasımlar ve düşman durdurulup... Kürdistan ile Luristan ümerası (Osmanlılara) itaat ederler," diye bildirince, inşasına ferman-ı hümayun çıktı ve gönderildi. Gülanber şehir ve kalesinin bina edilmesinin betimlemesi şöyledir: Haleb hazinesinden 100.000 altın çıkarılıp ve Birecik sancağında zeamet sahibi olan Sinan Bey bina emini tayin edilip, para ile oraya varıp, (Şehrizol) beylerbeyi ile buluştu. Ve İstanbul'dan da bir mimar-mühendis gönderilip, inşaat üzerinde olan sancakbeyleri, bölük ağaları gönüllüleriyle, yeniçeri ve azeb ağaları da taifeleriyle bir araya geldiler. Zulm Kalesi karşısında dernek kurup toplandıklarında, mimar-mühendis Gülanber Tepesi adıyla meşhur yer ki, eskiden Hızır Paşa orada bir küçük hisar ve varoş yaptırmıştı; buranın üzerinde bir kale ve aşağısında Bağdad yönüne bakan bir şehir yapılmasını münâsib gördü. Kereste hazırlanıp, temel atılması için etrafı kazılıp düzenlendikten sonra, o sırada bu bendeleri (Lokman) *Şehnâme* nazmetmekten başka Harir kadısı olarak görevli bulunduğum için orada hazır bulunuyordum. Dolayısıyla, o senenin Zilkade ayının ortasında (Temmuz 1563) hayırlı bir saat seçilip, mezkûr beylerbeyinin sevimli kararıyla bu âciz kul Bismillah diyerek latif temelini attım. Çeşitli dualar ve tekbirler ve gülbang-i Muhammedî (yeniçerilerin savaş çığlığı) çekilip, (Şehrizol) beylerbeyi ... bizzat kendi elleriyle kurbanlar kestiler. Nihayet inşaat iki yılda tamamlanarak, öyle yüce bir kale ve müstahkem hisarlı mamur bir şehir peyda oldu ki, o diyarlarda benzeri bulunmayıp, etrafındaki nahiyeler ve köyler sayesinde müreffeh olup, fakirleri ziyadesiyle şenlendi ve padişahın devletinin devamına dualar ettiler. Ve bahsi geçen şehirde lazım olan cami, han, çarşı, bedesten, hamam, değirmen, beylerbeyi sarayı, ümera ve ağaların konutları, şehirlilerin mahalleleri ve yeniçerilerle acemioğlanların odaları, hepsi mükemmel ve süslü yapılmış olup, suyu ve havası günden güne ılımlılık bulup, sakinleri dahi yavaş yavaş alışıyorlar. Bu inşaatlara çok para harcandı, ama bu sınır seddinin faydaları sonsuzdur; insanlara barınak olmasına ilaveten, umut edilir ki bu derbendden Dergüzin, Hemedan, Kazvin ve İsfahan ve hattâ Horasan diyarına dek sayısız fetihler müyesser olsun.

Vilâyet-i mezbûrede şehr bâzâr olur bir nâḥiye vardur. Lâkin ʿasâkir mütemekkin olıcaḳ aṣlâ bir şehr ve bâzârı olmamaġile küllî muẕayaḳa çekilüp ve her-çend küdüret-i havâyla meşhûr bir memleketdür. Lâkin andan Hemedâna üç günlük yol ve Ḳazvine beş günlük menzil olup, düşman boġazın alacaḳ derbend olmaġile, anda bir beled-i meserret şevḳile taʿmîr olınursa fırṣat ile ḫuṣemâ'... düşmanı durdurup Kürdistân ve Lûristân ümerâsı iṭâʿat iderler"....[diye] bildirince taʿmirine fermân-ı hümâyûn ṣâdır olup, gönderildi. Ẕikr-i binâ'-i şehr veḳalʿa-i Gülʿanber, binâ' ʿalâ hâẕâ: Ḥaleb ḫızânesinden yüz biñ filori iḫrâc olınup ve Bereciik ṣancâġında zeʿâmete mutaṣarrıf olan Sinân Beg emîn taʿyîn ḳılınup, aḳçe ile varup, beglerbegiye bulışup ve İstânbûldan daḫî bir mühendis-i miʿmâr gönderilüp ve üzerinde olan begler ve bölük aġaları gönüllüsiyle ve yeñiçeri ve ʿazeb aġaları tâi'fesiyle cemʿ olup Ḳalʿa-i Ẓulm muḳâbelesinde dernek itdüklerinde, miʿmâr-ı mühendis Gülʿanber Tepesi dimekle meşhûr maḥalli ki, sâbıḳâ Ḫıżır Pâşâ anda bir küçük ḥiṣâr ve vâroş yapmışdı, üzerinde ḳalʿa ve aşaġısında Baġdâd cânibine şehr yapılmaḳ münâsib görüp ve kerestesi ḥażırlanup bünyâd urılması içün etrâfı ḳazılup müheyyâ olduḳdan ṣoñra ol ḥînde bu bendeleri naẓm-ı şehnâmeye ġayrı me'mûr ve Ḥarîr ḳâḍîsı olmaġile ânda ḥâżır olduġum ecilden sene-i mezbûre ẓi'l-ḳâʿdesinüñ evâsıtında bir mübârek saʿât iḫtiyâr olınup, müşârun-ileyh beglerbegisinüñ reʾy-i şîrînleriyle bu ʿabd-i naḥîf Bismillâh diyü temel-i laṭîfin vaż' idüp ve envâʿ-ı duʿâ ve tekbîr ile Gülbânk-ı Muḥammedî çekilüp zebḥ-i ḳurbânı mümâ-ileyhi beglerbegi ... bizzât kendü elleriyle itdüler

48 Sayeban altında oturan Şehrizol beylerbeyinin nezâretinde Gülanber kalesinin yapımı; sol tarafta, inşaatı denetleyen hassa mimarı elinde ahşaptan bir mimar arşını tutarak betimlenmiştir, kâğıt üzerine suluboya, 1579, Seyyid Lokman'ın *Târîh-i Sultân Süleymân*'ından.

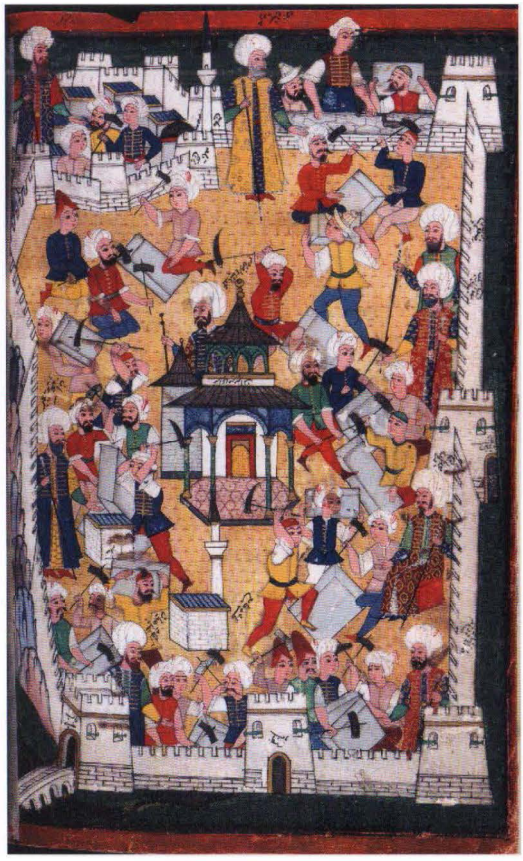

49, 50 Kars kalesinin yapımını gösteren iki resim, kâğıt üzerine suluboya, y. 1584, Mustafa Âli'nin *Nusretnâme*'sinin değişik nüshalarından.

ve'l-ḥāṣıl iki yıl ʿale't-tevāli yāpu yāpılup bir ʿālī ḳalʿa ve belde-i şedīdetü'l-ḥiṣār maʿmūr oldı ki, ol diyārlarda naẓīri olmayup eṭrāfında olan nevāḥī ve ḳurānuñ sebebiyle müreffehü'l-ḥāl olup, eżʿāf-ı mużāʿaf şenlikleri ziyāde olup, devām-ı devlet-i pādişāhī edʿiyesine müdāvemet gösterdiler ve şehr-i meẓkūrda lāzım olan cāmiʿ ve ḫān ve çārsu ve bezzāzistān ve ḥammām ve degirmen ve sarāy-ı mīrmirān ve ḫānehā-yı ümerā ve aʿyān ve maḥallāt-ı şehriyān ve odahā-yı yeñiçeri ve ġılmān bi'l-cümle mükemmel ve müzeyyen olup ve āb u havāsı yevmen fe-yevmen iʿtidāl bulup mütevaṭṭınları daḫī yāp yāp alışıyorlar. Eğerçi bu bināya çoḳluḳ ḫarc gitdi, lākin ol sedd-i suğūruñ fevāyidi ḥadd ve ḥaṣırdan bīrūn olup mercaʿ ileyh-i enām idüginden māʿadā ümīddür ki Dergüzīn ve Hemedān ve Ḳazvin ve Ṣıfahān belki diyār-ı Ḫorasāna dek ol derbendden fütūḥāt-ı ġayr-i mütenāhīye müyesser ola.[21]

Doğu Anadolu'da, Safevi sınırındaki diğer bir müstahkem şehir olan Kars'ın imar süreci, bu tür büyük ölçekli şehirleşme projelerinin nasıl yürütüldüğüne ilişkin ek bilgi sunuyor. Sinan'ın otobiyografilerinde yer almayan bu projeye, 1578-79'da kumandanlığını yaptığı İran seferi sırasında vezir Lala Mustafa Paşa nezâret etti. İnşaatı, Sinan'ın ordu mimarı olarak tayin ettiği hassa mimarları yürüttü.[22] III. Murad, paşaya gönderdiği bir mektupta askerlere bizzat hitab ederek, Safevilere karşı yapılan gazada olduğu gibi, Kars kalesi inşaatını da dinî bir görev bilip sıkı çalışmalarını teşvik etti. 1579 tarihli birkaç ferman, paşaya inşaatın durumunu sorarak, uzak eyaletlerden getirtilmesi güç olacağı anlaşıldığından, Gürcistan gibi komşu bölgelerden temin edilen malzeme ve ustaları kullanmasını emreder. Aynı zamanda paşaya, tamamlanmış kaleyi ve Safevi sınırına dek tüm havalisini, Diyarbakır ile Van'daki aşiret reisleriyle birlikte iskân ettirmesi bildirilir. Bu sınır bölgesinin şehirleşmesini hızlandırmak üzere, yerleşimcilere tımarlar verileceği de açıklanmıştır.[23]

Mustafa Âli, harap olmuş Kars kalesinin yeniden inşa edilme sürecinin birinci elden anlatısını verir. Bu ilginç anlatı, İran seferi sırasında kâtibi ve tarihçi-

si olarak hizmet ettiği Lala Mustafa Paşa'ya ithaf ettiği *Nusretnâme*'de (Zaferler Kitabı) yer alır. Yazar, Kars kalesinin yedi kulesinin her birinin, yeniçeri ağası ve sefere katılan beylerbeyilerin denetimi altındaki asker ile inşaatçı gruplarınca yapıldığını açıklar. Rakip inşaat ekipleri, davullar ve zurnalarla yapılan mehter müziğiyle kızıştırılıyor, her biri diğerini geçmeye çabalıyordu.[24] Âli, yapı çalışmalarının tamamlanmasına yakın, "tuhaf bir sırrın (*bir şırr-ı ʿacīb*) nasıl ortaya çıktığını belirtiyor. Bölük halkından birisinin rüyasına giren bir nurani ihtiyar şöyle demiş: "Ben Ebu'l-Hasan Harrakanî'yim, mezarım bu yerdedir ve işareti ayak ucumdaki bir kuyudur" (*Bāna Ebu'l-Ḥasan Ḫarraḳānī dirler, merḳadüm bu maḥalldedür ve ʿalāmeti ayaġum ucında bir çāhdur*). Evliya tamir edilmesini istediği mezarının yerini ifşa edince, asker rüyasını Lala Mustafa Paşa'ya nakletmiş ve onun emriyle kuyu bulunup o mahal tamir olunarak "*bir laṭīf ziyaretgāh*" peyda olmuş.[25] Bu olay, yeni fethedilen şehirlerde Osmanlı hükümranlığını kutsayan diğer evliya veya şehit türbelerinin yeniden inşa edilmesine koşutluk gösterir: İstanbul'da Ebu Eyyûb el-Ensârî (Eyüp Sultan), Şam'ın Salihiyye varoşundaki İbnü'l Arabî, Bağdad'da Ebu Hanife ve Abdülkadir Geylanî türbeleri gibi.

Farklı *Nusretnâme* nüshalarındaki iki resim, Kars'ın inşa edilişini betimler (**res. 49, 50**). Resimlerde, uzun kaftanlar giymiş ve ellerinde asâlar tutan paşaların denetimindeki yeniçeriler ve duvar ustaları görülür. Yazmanın ana metni ve resimlerin üstündeki yazılar, inşaatı üstlenenlerin ve 1578/79'da bir yıl içinde tamamladıkları binaların isimlerini verir: Dış kalenin merkezinde Erzurum beylerbeyinin yaptırdığı piramidal çatılı beylerbeyi sarayı, solundaki Ebu'l-Hasan el-Harrakanî zaviyesiyle birlikte sağındaki "gaziler sultanı"nın (III. Murad) adına yaptırılan cami, iç kalede serdar Lala Mustafa Paşa'nın yaptırdığı ikinci bir cami, Diyarbakır beylerbeyinin yaptırdığı üçüncü cami, Rum (Sivas) beylerbeyi için inşa edilen dördüncü ve yeniçeri ağasının adını taşıyan beşinci cami. Metinde ayrıca yeniçeri kale muhafızları, ayan ve eşraf için yapılan konutlar, dükkânlar, iki köprü, üç şehir kapısı, bir hamam ve civardaki dağlardan su getiren suyolu zikredilmiştir.[26]

Kars kalesinin yeniden inşası, yalnız askerî ve stratejik işlevleri yerine getirmekle kalmadı, aynı zamanda çok sayıda cami yapımı ile şehirde Sünni ortodoksinin temellerinin atılışını da ilân etti. Şehrin merkezinde yer alan görkemli beylerbeyi sarayı ile yanı başındaki selâtin camisi, şehirde kurulan Osmanlı yönetiminin mimarî ifadesiydi. Sinan'ın Safevi sınırı boyunca, Doğu Anadolu'da devleti ve resmî dinini tecessüm eden beylerbeyiler için tasarladığı camiler de aynı işlevi görüyordu. Bunların da birçoğunun yanında beylerbeyilerin sarayları vardı. İster eski ister yeni yaratılan şehirlerde yer alsınlar, Sinan çağında imparatorluk topraklarının dört bucağında inşa edilen cami külliyeleri, yalnız dinî kurallara riayeti değil, aynı zamanda ekonomik ve toplumsal yaşamı da yönlendirdi (**Harita 1**). Bu cami-merkezli külliyeler, Osmanlı Devleti'nin heterojen bir sınır beyliğinden, resmî kanallarla oluşturulan Sünni bir kimliğin hâkim olduğu, görece homojen bir dünya imparatorluğuna dönüşümünün hem ifadesi hem de aracı idi.

II. İSLÂMÎ DOĞU'DA VE RÖNESANS İTALYA'SINDA MİMARÎ

İbn-i Haldun'un (ö. 1406) hilafetin temel simgesi olarak tanımladığı cami, 11. yüzyılda İslâm topraklarının bölgesel devletlere bölünmesinin ardından, dinî mimarînin başat bina tipi olmaktan çıktı. Selçuklu hükümdarları ve halefleri döneminde, kurucularının türbelerini de içeren medrese ve zaviye odaklı külliyeler, Doğu İslâm ülkelerinde camilerin geçerli bir alternatifi olarak kendini gösterdi.[27] Bağdad'ın 1258'deki Moğol istilasından sonra Abbasi devletinin tarihe karışmasıyla birlikte, çok-işlevli türbe külliyeleri daha da yaygın hale geldi.[28]

Yapı projelerinin boyut ve maliyeti üzerine yorum yapan birincil kaynakların vurguladığı yeni bir anıtsallık kavrayışı, iki önemli hanedanın yükselişiyle birlikte 14. yüzyılda ortaya çıktı: İran'da Moğol İlhanlılar ve Suriye ile Mısır'daki Memlûkler. Erken İslâm halifelerinin mimarî himayesine damgasını vuran rekabetçi ruh, ilk olarak Emeviler tarafından Suriye-Filistin'deki kiliselerin ihtişamıyla boy ölçüşebilmek amacıyla inşa ettirilen Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra ve Şam'daki Ulucami gibi anıtlarda kendini göstermişti. Daha sonraları, 11. ilâ 13. yüzyıllarda bütünlüğü parçalanmış olan Ortaçağ İslâm dünyasına hükmeden küçük beylikler görece mütevazı binalar yaptırdılar. Mimarî anıtsallığın 14. yüzyılda yeniden doğuşu, geç Ortaçağ'ın güçlü hanedanlarının hâkimiyet iddialarıyla koşut olarak gelişti.[29]

O sırada henüz küçük bir uç beyliği olan Osmanlılar, mimarî anıtsallıkta Müslüman komşularıyla ancak 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren boy ölçüşmeye başladılar. II. Mehmed, yeni payitahtı İstanbul'da, ihtişamda Memlûk Kahire'si ile Timurlu Herat'ındaki türbeli medrese-zaviye külliyelerini geride bırakan ve öldüğünde de kendi türbesini içerecek olan, son derece anıtsal bir cami külliyesi (1463-70) inşa ettiren ilk Osmanlı padişahıydı. Fakat onun rekabetçi dürtüsünü kışkırtan bir başka husus daha vardı. Şam ile Kudüs gibi Suriye şehirlerindeki Roma-Bizans kiliseleriyle rekabete girişen Emevilerden yüzlerce yıl sonra, Osmanlılar

Konstantinopolis'in muhteşem kiliselerini devralmışlardı. Bu, Doğu Akdeniz havzasının Roma-Bizans mimarî mirasıyla, Emeviler dönemindekini andıran bir diyaloğu tetikleyen bir karşılaşmaydı.

Osmanlıların Yeniçağ başlangıcında sultanî mimarî kavramlarını yeniden tanımlamasına esin veren, geç Bizans mimarîsinin mütevazı geleneği değil, Bizans'ın "altın çağı"nın görkemli anıtları oldu. Konstantinopolis'teki Ayasofya gibi anıtsal kubbeli yapıların örneklediği ve Emevi döneminde hâlâ hayâtiyetini devam ettirmekte olan, geç-antik çağ mimarî geleneği 15. yüzyılda artık yaşamıyordu. Benzer bir teşebbüse girişen İtalyan Rönesans mimarları gibi, bu geçmişte kalmış geleneği tekrar canlandıran Osmanlılar oldu. Iustinianus'un 6. yüzyıldan kalma görkemli katedral kilisesi, Bizans mimarîsinin Roma imparatorluk geleneğine bağlı son büyük anıtı olarak tanımlanır. Ayasofya'nın ihtişamıyla boy ölçüşme özlemini yansıtan İstanbul'un selâtin camilerine dönmeden önce, karşılaştırmalı bir çerçeve oluşturmak amacıyla, doğudaki İslâm ülkelerinde Moğol sonrası dönemin anıtsal dinî mimarî geleneğinin özelliklerine kısaca göz atalım.

MOĞOL SONRASI ÇAĞDA DOĞU İSLÂM ÜLKELERİNDE ANITSAL MİMARÎ GELENEĞİ

Yeni Müslümanlaşmış Moğol İlhanlılar, sufi ibadet biçimlerini tercih ettikleri için zaviye inşasına özellikle önem verdiler. Ayrıca hukuk ve ilâhiyat öğreten medreseler ile evliyalarla derviş şeyhlerini kutsayan türbeler yaptırmayı yeğlediler. Gazan Han'ın (1295-1304) İlhanlı payitahtı Tebriz'in varoşunda yaptırdığı, bugün artık mevcut olmayan devâsâ külliyesi, kendisinin on iki kenarlı yüce kubbeli türbesi, bir cami, Peygamber soyundan gelen seyyidler için bir imaret (*dār el-siyāda*), darüşşifa, kütüphâne, kanun evi (*bayt el-ḳānūn*), mütevelli için konut, hamam ve bir çeşmeden oluşuyordu. Vezir Reşidüddin bu külliyeyi şöyle betimler:

> Tebriz'in batısında, Şenb denilen yerde kuruldu; planını [Gazan Han] kendi elleriyle çizdi. Şu anda, birkaç yıldır inşaat halindedir. Burası [Gazan'ın] görmüş olduğu Merv'deki [Selçuk hükümdarı] Sultan Sencer'in türbesinden daha büyük olmak amacıyla inşa edildi ve dünyanın en muhteşem yapısıdır.[30]

Bu tarif, İlhanlı anıtsal mimarîsinin rekabetçi çizgisini örnekler. Gazan Han'ın halefi Olcaytu da (1304-1317), yeni payitahtı Sultaniye'de, kendine bununla karşılaştırılabilecek ihtişamda bir külliye yaptırdı. Bugün bu külliyeden sadece Olcaytu'nun muazzam büyüklükteki kubbeli türbesi ayaktadır. Ağabeyinin Tebriz'deki anıtsal türbesi gibi, bu türbe de, çevresini saran toplumsal-dinsel külliyenin odak noktasını oluşturuyordu (**res. 51**). 1534'te Sultan Süleyman'ın ordusuyla birlikte çıktığı Irakeyn seferi sırasında fethedilen Sultaniye'de Mimar Sinan'ın görmüş olduğu bu türbenin kubbesi 25 metre genişliğinde ve 50 metre yüksekliğindedir. Vaktiyle bir medrese, derviş hankâhı, seyyidler için bir imaret ve darüşşifanın eşlik ettiği bu yapı, İslâm dünyasındaki en büyük türbedir.[31] Türbe-odaklı külliyeden uzak mesafede bulunan, Sultaniye'nin şehir merkezindeki çifte minareli Ulucamii'nin dört eyvanlı avlusu ve kubbeli bir namaz mekânı vardı. Buna benzer bir yerleşme düzeni Bursa ve Edirne'de görülür: Bu eski Osmanlı payitahtlarının merkezlerindeki ulucamiler de, zaviye-mescidler ve türbeler içeren külliyelerden uzakta yer alıyordu (**res. 20-24**). Bursa'daki, T-tipi zaviye-mescidler çevresinde kümelenen ve padişah türbeleri ile çeşitli müştemilâtın eşlik ettiği sultanî külliyeler, İlhanlı payitahtları Tebriz ile Sultaniye'deki anıtsal benzerlerinin daha küçük örnekleriydi. Bu mütevazı boyutlu Osmanlı külliyelerinin odak noktasını zaviye-mescidler oluşturuyor, padişahların ölümlerinden sonra inşa edilen kubbeli türbeler ise, alçakgönüllü ölçekleri itibarıyla ikincil planda kalıyordu.

Doğu İslâm (Maşrık) dünyasındaki 14. yüzyıl külliyelerinin örneklerine Batı'da (Magrib) rastlanmaz. Doğu'da yaygın olan külliyeler, çeşitli dinsel kurumların yerleştirildiği binalar aracılığıyla, heterojen Müslüman toplumların farklı kesimlerini bir araya getiriyordu. 15. yüzyılda, Timurlular birkaç dinî kurumu birleştiren, anıtsal kubbeli türbelerin hâkim olduğu sultanî külliyeler yaptırmayı sürdürdü. Timur'un yeni payitahtı Semerkant'taki türbesi, Gûr-i Emir (y. 1400-4), köşelerinde dört minare bulunan bir avlu içinde yer alan bir medrese ve bir derviş hankâhını içeriyordu. Külliyenin uzağında, şehrin merkezinde yer alan Timur'un anıtsal Ulucamii (1398-1408), karşısında bir medrese kurdurmuş olan hükümdarın karısı Bibi Hanım'ın adıyla anılıyordu. Sekiz minareli bu caminin (köşelerde birer, taç kapısının ve yüksek kubbeli kıble eyvanının her iki yanında birer tane) dört eyvanlı avlusu vardı.[32]

Timur'un Ankara muharebesinde I. Bayezid'i mağlûp etmesi (1402), Osmanlı topraklarını kardeş katliyle sonuçlanan bir iç savaşa sürükledi. Fetret devrine, imparatorluğu kendi hâkimiyeti altında tekrar birleştiren I. Mehmed (1413-21) son verdi. Aynı yıllarda, Osmanlı dünyasında Timurlu mimarî modelleri örnek alınmaya başlandı ve bu eğilim 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdürdü. Bu üslûbu başlatan, I. Mehmed'in zaviye-mescid, imaret, medrese, hamam ve kendi türbesinden oluşan Bursa'daki külliyesi (y. 1419/20-24) idi. T-tipi ibâdethanenin Acem tarzı bezemelerine, Teb-

51 Sultaniye'nin topografik resmi, kâğıt üzerine suluboya, y. 1537, Matrakçı Nasuh'un *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn*'inden.

rizli ustalar tarafından imzalanmış renkli sır tekniğinde (*cuerda seca*) çiniler eşlik eder. Bezeme programını, Timur'a esir düşmüş ve onun Semerkant'taki sarayında eğitilmiş Bursalı bir Osmanlı nakkaşı koordine etti. Padişahın ölümünden sonra tamamlanan anıtsal türbesi, alışılmamış bir şekilde, külliyenin geri kalan kısmından daha yüksek bir tepeye yapılmıştı. İlk yapıldığında firûze sırlı tuğlalarla kaplı olduğu anlaşılan, olağanüstü yüksek ve sivri (soğan) kubbesi ile, Timurluların anıtsal hanedan türbelerini anımsatıyordu. Kubbenin ve minarelerin firûze sırlı çinilerini Evliya Çelebi şöyle tarif eder: "*Yeşil Cāmiʿ ismiyle müsemmā olmasına bāʿiş ḳubbeleri, mināresi tācı yeşil kāşī çini ile mestūr olup zümürrüd üstüvān gibi āfitāb şuʿlesinden şaʿşaʿa urmasıdur.*"[33]

Geç Timurlu payitahtı Herat'ın Ulucamii ve türbeli külliyelerinin büyük kubbeleri ile çok sayılı uzun minareleri, Osmanlılar için bir esin kaynağı olmayı 16. yüzyılın başlarına kadar sürdürdü. Bugün harabe halinde olan hükümdar Şahruh'un karısı Gevherşad'ın Ulucamii (1417-37/38) ve bu hatunun kendi türbesini içeren medrese külliyesi (1432) de bu esin kaynakları arasındaydı. Çifte minareli bir kapıdan girilen medreseden, sadece Gevherşad'ın çocuklarıyla birlikte defnedildiği kubbeli türbe günümüze ulaşmıştır. Bu türbe-odaklı külliyenin yüz metre ötesindeki Gevherşad'ın Ulucamii'nin dört eyvanlı avlusunun köşelerinde dört minare ve kıble eyvanının gerisinde yüksek kubbeli bir namaz mekânı vardı. Yok olan bu caminin, yine Gevherşad'ın yaptırdığı Meşhed'deki (bugün hâlâ mevcut) Ulucamii'nden daha da muhteşem olduğu söylenir. 1416 ile 1418 yılları arasına tarihlenen Meşhed'deki cami, o sırada aynı bâninin onarttığı İmam Rıza türbesine bitişiktir. Herat'ın kaybolup giden anıtsal yapıları arasında 1492-93 tarihli, Sultan Hüseyin Baykara'nın kendi kubbeli türbesini kapsayan, dört minareli medrese ve hankâh külliyesi de bulunuyordu. Hankâhında her sabah yoksullara yiyecek dağıtılırdı.[34]

Erken Osmanlı mimarîsinin diğer bir esin kaynağı da, Memlûk sultanlığı idi. Bu hanedanın kurucusu olan

I. Melik ez-Zahir Baybars (1260-77), Mısır'ın son Eyyubi sultanının bir Türk kölesi idi. Baybars hükümranlığını 1268'de Frenklerden ele geçirdiği Yafa'daki Haçlı kalesinden sökülen malzemelerle Kahire'de yaptırdığı kubbeli Ulucami (1266-69) ile ilân etti. "Savaşçı ve muzaffer Sünni İslam"ı temsil etmeyi amaçlayan bir anıttı bu. Birkaç istisnayla, sultanın ardılları çok-işlevli medrese ve zaviye külliyeleri yaptırmayı yeğlediler. Bu külliyelerin kesme taştan yüksek cephelerine bânilerinin türbe kubbeleri, heybetli taç kapılar ve çok şerefeli bir veya iki minare hâkimdir.[35] Örneğin, Sultan Hasan'ın Kahire'deki anıtsal medrese külliyesinin (1356-61) görsel odağı, dört eyvanlı medresenin kıble yönündeki namaz kılınan eyvanının ardındaki devâsâ kubbeli türbesidir. Anıtsallığı, Olcaytu'nun Sultaniye'deki türbesi gibi İlhanlı modellerinden esinlenmişti. Memlûk tarihçisi Halil ez-Zahiri'ye göre, medresenin kıble eyvanı, Ktesifon'daki (Ctesiphon) Sâsânilerin ünlü sarayı Eyvân-ı Kisrâ'dan (Tâk-ı Kisrâ) daha büyük olmayı amaçlıyordu:

> Sultan Hasan... mimarlara dünyanın en yüce yapısının hangisi olduğunu sordu. Şu cevabı aldı: Eyvân-ı Kisrâ. Dolayısıyla ölçülüp boyutlarının tam olarak kaydedilmesini ve kendi medresesinin ondan 10 zira' daha yüksek yapılmasını emretti.[36]

I. Orhan ve I. Murad'ın Bursa'da 14. yüzyıl başında yaptırdıkları, T-tipi zaviye-mescidler çevresinde kümelenen türbeli külliyelerinin büyük boyutlu olma kaygısı yoktu. Bu mütevazı külliyeler, benzer boyutlu geç Bizans devrinin kilise ve manastırlarına özgü yerel inşa tekniklerinin bir kısmını benimsemişti: Tuğla kiremitlerle örtülü yarıküresel kubbeler, taş ve tuğla dizilerinden oluşan almaşık duvarlar gibi.[37] I. Bayezid'in kesme taştan, daha iddialı anıtlara yönelik tercihi, onun giderek artan sultanî kimliğini yansıtıyordu. İşte bu nedenle, Kahire'deki sözde-Abbasi halifesinden "Sultân-ı Rûm" unvanını almıştı. I. Bayezid Bursa'da kesme taştan iki anıt yaptırmıştır (**res. 20-24**): Çifte minareli ve yirmi kubbeli bir Ulucami (1396-1400) ve kendi türbesini kapsayan T-tipli imaret külliyesi (1390'lar). Kesme taş yapılara artan rağbet, Suriye'den getirtilen Memlûk taş ustalarına yeni bir talep yarattı. Bu ustalar Bayezid'in Bursa'daki ve oğlu I. Mehmed'in Dimetoka'daki ulucamilerinin taş bezemelerinde ve bazı detaylarında Memlûk üslûbunun izlerini bırakmışlardır.[38]

Selçuklu sonrası Anadolu beyliklerinde bazı anıtlara imza atan Suriyeli Memlûk mimarlar arasında, Aydınoğulları hükümdarı İsa Bey'in Selçuk'taki (Efes antik şehri yakınındaki Ayasluk) camisini inşa eden 'Ali b. Müşeymeş el-Dımaşkî vardır. Bu kubbeli cami, Anadolu'da bundan önce görülmemiş atriyuma benzer ön avlusu da dâhil olmak üzere, Şam'daki Emevi Ulucamii planını yeniden yorumlar. Şamlı mimarın yeğeni Ebubekir b. Muhammed b. Hamza b. Müşeymeş el-Dimaşkî ise, Osmanlı veziri Bayezid Paşa'nın Amasya'daki T-tipi zaviye-mescidine (1414-19) imza attı.[39] Onun oğlu da, Osmanlı beylerbeyi Karacabey'in Ankara'daki T-biçimli zaviye-camisini (1427-28) inşa etti.[40]

O halde, 14. yüzyıl sonu ve 15. yüzyıl başı, Anadolu beyliklerinin Selçuklu sonrası mimarî mirasına, Memlûk ve Timurlu mimarîsinden esinlenen yeni unsurların aşılandığı dinamik bir dönemdi. Anadolu'ya İslâm âleminden soyutlanmış olarak bakma eğilimindeki mimarlık tarihçilerinin genellikle görmezden geldiği bu süreç, II. Murad'ın (ö. 1451) hükümranlığının epey ileri yıllarına dek sürdü. Biri Bursa'da, diğeri Edirne'de olmak üzere, T-tipi zaviye-mescidler etrafında düzenlenen sultanî külliyelerin son örneklerini yaptıran bu padişah oldu. Başlangıçta Mevlevî dervişler için bir zaviye-mescid olarak planlanan Edirne'deki Muradiye külliyesi, bu padişah tarafından, kaynaklarda açıklanmayan bir kavga sonucu camiye dönüştürülmüştü.[41] 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıllarda birçok diğer zaviye-mescidin birer minber eklenmesiyle camiye çevrilmesi süreci böylece başlamış oldu. II. Murad, vasiyetnâmesine uygun olarak, oğlu ve halefi II. Mehmed tarafından Bursa'daki külliyesine ölümünden sonra eklenen bir türbeye defnedildi. Bu noktaya değin, padişahların hepsi, Bursa'daki zaviye-mescidlerine eşlik eden kubbeli türbelere gömülmüştü. Bundan sonra, himaye odağı yeni payitaht İstanbul'a kaydı ve bu şehir, Osmanlı hanedanının tarihe gömülmesine değin II. Mehmed ile haleflerinin ortak defin mekânı haline geldi.[42]

II. Murad'ın 1437 ile 1448 arasında Edirne'nin çarşı merkezinde inşa ettirdiği Üç Şerefeli Camii, haklı olarak erken Osmanlı merkezî kubbeli mekân deneylerinin zirvesi olarak kabul edilmiştir (**res. 52, 53**). Başlangıçta, selefi Eski Cami'nin tersine Yeni Cami olarak adlandırılan yapıya sonraları, üç ayrı sarmal merdivenden çıkılan üç şerefeli minaresinin adı verildi. Osmanlı mimarîsinin o güne dek yapılan en yüksek (67,65 metre) minaresiydi bu. Bursa Ulucamii'ni andıran, Edirne'deki Eski Cami (y. 1402-14), çifte minare ve dokuz eşit boyutta kubbe içerir; ön cephesinde beş kemerli bir revak vardır (**res. 53**). Üç Şerefeli Camii, daha sonraki selâtin camilerinin standart özelliği haline gelecek iki yenilik başlattı: Diğer kubbeleri hâkimiyeti altına alan, yükseltilmiş bir büyük merkezî kubbe (eni 24,10 metre, yüksekliği 27 metre) ve kubbeli revaklarla kuşatılmış, mermer döşeli bir şadırvan avlusu. Mimar Sinan'ın Süleymaniye ve Selimiye camilerini inşa etmesine değin yinelenmeyecek bir üçüncü yenilik de, Herat'taki Gevherşad'ın camisi (1437-38) gibi

Timurlu örneklerinden esinlendiği anlaşılan, çok şerefeli dört minare kullanımıydı.

II. Murad'ın Edirne'deki heybetli camisi, onun artan sultanî iddialarının altını çiziyordu. Anıtsal kubbe ile atriyuma benzeyen şadırvanlı ön avlunun ilhamı, Şam'ın Emevi Ulucamii'nden gelmiş olmalıdır. Bu ünlü yapının planının Kuzeybatı Anadolu beyliklerindeki varyantları, Suriye'den getirtilen Memlûk mimarlarına yaptırılmıştı: Aydınoğulları hükümdarı İsa Bey'in Selçuk'taki (1374-75) ve Saruhanoğulları hükümdarı İshak Bey'in Manisa'daki (1367) camileri gibi.[43] Ancak, bu camilerden farklı olarak, Üç Şerefeli Camii, Şam'daki modelinin kubbesini, ibâdethanenin merkezindeki mekânın tümünü kaplayacak şekilde genişletmiştir.

Timurlu mimarîsine duyulan hayranlık, Üç Şerefeli'nin bezeme programından da anlaşılır. Bu caminin kalemişi nakışlarına, iki ayrı tonda mavi, mor, beyaz ve siyah renkli sıraltı çinilerle bezenmiş olan avlusundaki kemerli pencere alınlıkları eşlik eder.[44] II. Murad'ın Bursa ve Edirne'deki zaviye-mescidleri de, sıraltı, renkli sırlı (*cuerda seca*) ve tek renkli çinilerle birlikte, Timurlu üslûbunun esintilerini taşıyan kalemişi nakışlarla tezyin edilmiştir.[45] Üç Şerefeli'nin avlusundaki nakışlı revak kubbelerinin ve çini pencere alınlıklarının bugüne ulaşan az sayıda örnekleri, son derece girift soyut desenlerle, birbirine girişmeli sülüs ve kûfi gibi değişik hatları birleştirir. Uluslararası Timurlu bezeme üslûbunun yerel bir çeşitlemesini oluşturan bu desenler ve yazılar, okunaklılık pahasına, görsel karmaşıklığı yeğler. Evliya Çelebi, bu ibret verici (*'ibret-nümâ*) caminin üstünü örten beş kubbenin şimdi kaybolmuş nakışlarını, İran'dan getirtilen hiç solmayan boyalar kullanan bir Acem nakkaşına atfeder. Bukalemun gibi ebruli boyalı desenlerini ince eleyip sık dokuyan bir bakışla (*im'ân-ı nazar*) inceleyen ve "*temâşâ*" edenler huşu içinde parmak ısırır ve şaşkınlıktan dilleri tutulup serseme dönerler:

> *Bu beş 'aded kubbe-i 'acîbe ve ġarîbenüñ derûnına üstâd-ı nakkâş niçe biñ elvân la'lî ve sîlû [açık yeşil] ve lâciverd ve semâyî ve sebz-gûn ve aşfer-gûn boyalar ile eyle nakş-ı bukalemûn-ı 'ibret-nümûn itmiş kim im'ân-ı nazâr ile temâşâ iden ma'ârîf-şinâs engüşt-ber-dehen idüp vâlih [ü] ḥayrân dem-beste ve ser-gerdân olur.*

Şadırvan avlusunun etrafındaki kubbelerin incelikli nakışlarının her birinin değişik desenler içerdiğine hayret eden Evliya, renklerinin bunca asırdır bozulmadığını gözlemler. Seyyah, ayrıca caminin şadırvan avlusundaki kapıların üstlerindeki inşaat kitâbelerinin hayranlık uyandıran altın yaldızlı eski tarz celi hatlarının karmaşıklığına ve giriftliğine dikkat çeker: "*Her kapunuñ*

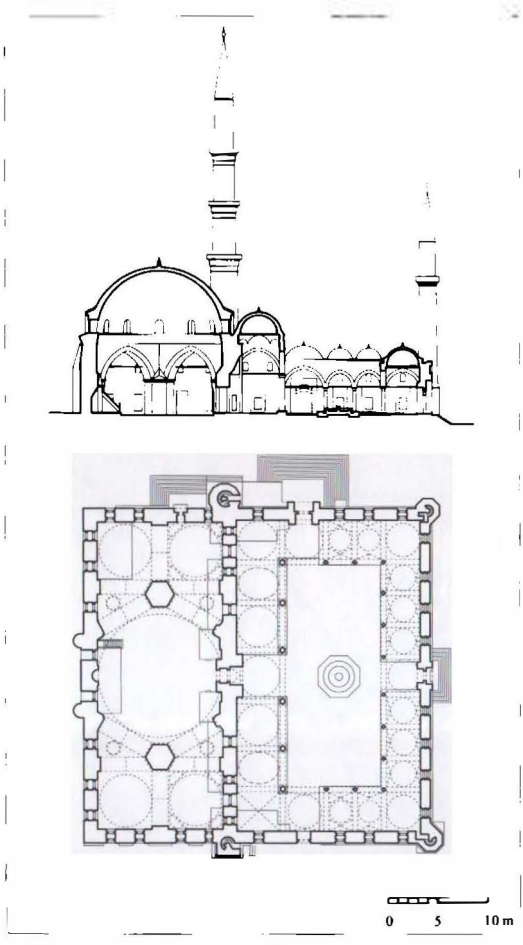

52 Edirne, Üç Şerefeli Camii, plan ve kesit.

53 Edirne, Üç Şerefeli Camii, arka plandaki Eski Cami ile birlikte görünümü.

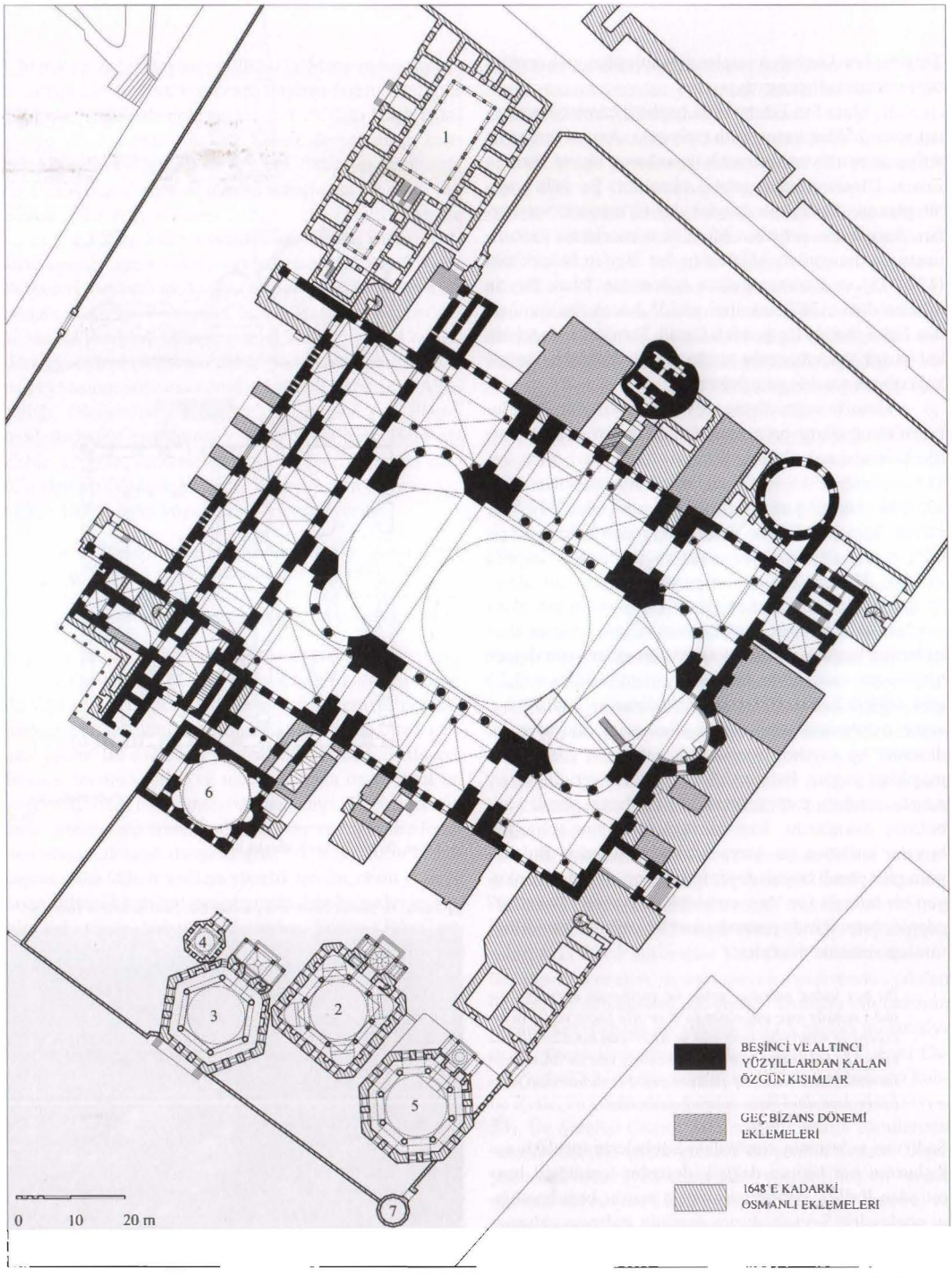

54 İstanbul, Ayasofya Camii, 17. yüzyılda planı: 1. Medrese (1453-81), 2. II. Selim Türbesi (1576-77), 4. III. Murad Türbesi (1599-1600), 4. Tarihsiz Şehzâdeler türbesi, 5. III. Mehmed'in Türbesi (1608-9), 6. Vaftizhâne, 7. Kubbeli su sebili.

55 İstanbul, Ayasofya, kesit.

56 Istanbul, Ayasofya'nın önündeki hazirede sultanî türbeler ve karşısındaki (sol alt köşede) Haseki Hürrem Sultan hamamıyla birlikte havadan görünümü.

57 Istanbul, Ayasofya, kıbleye doğru iç görünümü.

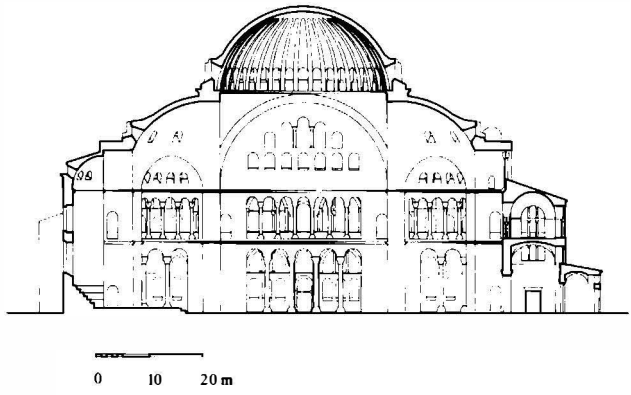

'atebe-i 'ulyāları üzre ṭarz-ı ḳadīm celī ḫaṭṭ-ı müzehheb ile 'Arabī tārīḫler vardur. Ammā ġāyet girişmeli ḫaṭṭ-ı muġlaḳ olmaḳ ile taḥrīr olınmadı."[46]

Şam'daki Emevi Ulucamii'nin kubbe ve atriyumu birleştiren geç-antik dönem Akdeniz mimarîsinin imparatorluk ikonografyası, Konstantinopolis Ayasofya'sında şaşırtıcı derecede bir koşutluk buldu (**res. 54-57**). II. Mehmed'in yeni payitahtının en önde gelen selâtin camisine dönüştürdüğü bu eşsiz katedral kilisesi, bundan sonraki padişahların camilerine örnek teşkil edecekti. İstanbul'un selâtin camileri, 14. yüzyıldan beri evrilmekte olan Osmanlı mimarî üslûbunun süzgecinden geçirilen iki emperyal geleneğin (erken İslâm-Emevî ve Roma-Bizans) ortak kökenli anılarını ebedîleştirecekti. II. Mehmed'le başlayarak, II. Selim'e kadar İstanbul'da her padişahın adını taşıyan ve kendi türbesini kapsayan heybetli birer cami külliyesi inşa edildi. Bursa'daki daha küçük emsalleri gibi yüksek tepelerde kurulan bu külliyeler, simgeledikleri babadan oğula geçen kesintisiz hanedan silsilesini şehrin ünlü siluetine nakşettiler.[47]

İkisi de 16. yüzyıl başında doğan daha genç hanedanlar olan Safeviler ve Babürlüler, cami külliyelerinin inşasına bu şekilde öncelik vermemiştir. İlk Safevî hükümdarları, mimarî himayelerini, kutsal şeceresinin bir teyidi olarak kendi kabirlerini de ilave ettirdikleri Şi'î imamlar ve kendi tarikat şeyhlerinin gömülü olduğu dergâhlara odaklamayı yeğlediler. I. Şah İsmail, Erdebil'de Şeyh Safî'nin kurduğu Safevi tarikatının ecdad dergâhında yaptırılan türbesine; I. Şah Tahmasp ise Meşhed'de onarttığı İmam Rıza türbesine bitişik bir kubbeli hücrede gömüldü. Bölüm 1'de gördüğümüz gibi, Safevi hâkimiyeti döneminde yapılan tek anıtsal cami, cemaat ve Cuma namazlarının kılınmasının daha fazla vurgulandığı, İsfahan'daki Mescid-i Şah (1611-38) idi. I. Şah 'Abbas'ın yaptırdığı bu caminin, Timurlu ön-örneklerini yeniden yorumlayan dört eyvanlı planına dâhil edilen çifte medreseler, Oniki İmamcı hukukun geliştirilmesi amacıyla kurulmuştu.[48]

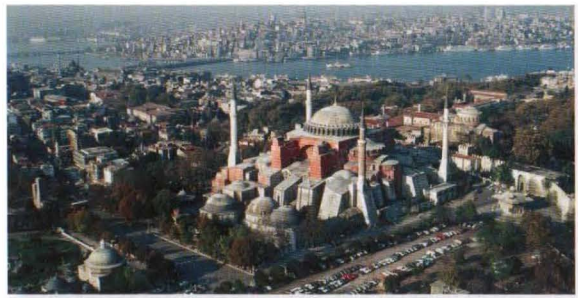

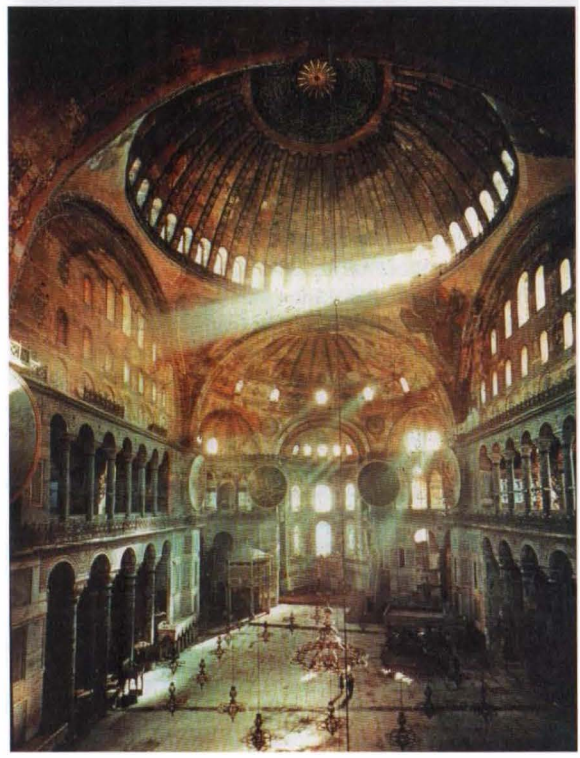

Hindistan'daki Babürlü hükümdarları da, dinsel ortodoksinin gittikçe arttığı Şah Cihan (1628-57) ve Evrengzib'in (1658-1707) hükümranlıklarına dek, anıtsal camilerin yapımını fazla önemsememişlerdir. Dedeleri Ekber (1556-1605), Fetihpur Sikri ve Ecmer'de hem Müslüman hem de gayrimüslim müridlere açıklıklarıyla, Babürlü hanedanının meşruiyetini güçlendirmiş olan Çiştî şeyhlerinin mezarlarını kutsayan türbeli cami külliyeleri yaptırmıştı. Babürlüler, vefat eden hükümdarların ölüm yıldönümlerinin anıldığı türbe merkezli büyük külliyeler yaptırmaya özel bir eğilim göstermişlerdir. Geometrik düzenli çok geniş bahçeler içindeki bu hayır külliyeleri, hanedana bağlılığın simgesel teyidi için çokdinli, hem Müslüman hem de gayrimüslim (Hindu ve Jain) Babürlü yönetici seçkinlerini bir araya getiriyordu.[49]

Hanedanlarını "Hindistan Timurluları" olarak tanımlayan Babürlülerin sultanî külliyelerine, Timurlu atalarınınkine benzer anıtsal kubbeli türbeler hâkimdi. Bu külliyelerin programı, mütevazı boyutlu padişah ve hanedan türbeleri içeren cami-merkezli Osmanlı külliyelerinkinden oldukça farklıdır. Dahası, 17. yüzyılda Agra, Delhi, Lahor ve İsfahan gibi payitahtlarda yapılan yeni selâtin ulucamilerine eşlik eden çok-işlevli geniş külliyeler olmadığı gibi, yönetici seçkinlerin yüksek sayıda daha küçük boyutlu camiler yaptırmadığı da bir gerçektir. Sinan çağında kuralları belirlenen Osmanlı cami tiplerinin ince ayrımlı statü katmanlaşması, İslâm mimarlık tarihinde emsali olmayan, benzersiz bir olgudur. Bu olgunun kökleri, 1453'te Konstantinopolis'in fethinden sonra, ulucami odaklı, türbeli selâtin külliyelerine yönelik yeni vurguya uzanır.

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE RÖNESANS İTALYA'SINDA MERKEZÎ PLANLI KUBBELİ MABEDLER

Konstantinopolis'in fethi II. Mehmed'in harap şehri yeniden eski statüsüne, yani bir dünya imparatorluğunun başkentine dönüştürme emelini doğurmuştu. Hızla genişlemekte olan Osmanlı topraklarının Doğu ve Batı'ya uzanan kültürel ufuklarını kozmopolit bir görsellik aracılığıyla uzlaştırmayı hedefleyen padişahın başlattığı "yaratıcı tercüme" ve kaynaştırma süreci, farklı devlet ve sanat geleneklerini barındıran bir cihan hükümdarlığı tasavvurunun inşasına katkıda bulundu. Popüler ismi İstanbul'un ("şehre" anlamında Yunanca *eis tin polin*) yanı sıra, resmî belgelerle sikkelerde *Ḳosṭanṭiniyye* (Konstantinopolis) diye adlandırılmaya devam eden payitahtın yenilenen sahnesinde, Osmanlıların imparatorluk kavramı da baştan inşa edilerek biçimlendirildi. İki kıtanın (Asya ve Avrupa) ve iki denizin (Karadeniz ve Akdeniz) birleştiği stratejik noktada yer alan kadim şehir, İran-İslâm, Türk-Moğol ve Roma-Bizans evrensel hükümranlık geleneklerini birleştiren, henüz doğmakta olan bir imparatorluk için ideal merkezdi.

Osmanlı payitahtının gaziler şehri Edirne'den İstanbul'a nakledilmesi ile birlikte filizlenen imparatorluk vizyonu, ikiye bölünmüş Doğu ve Batı Roma'yı tekrardan bütünleştirerek kadim ihtişamını yeniden canlandırma tasavvurunu besledi. Özellikle II. Mehmed ve I. Süleyman tarafından desteklenen, İstanbul'u Roma'yla birleştirmeye yönelik ütopik proje, Roma İmparatorluğu mirasının Avrupa'daki uzantısı olarak algılanan, Rönesans İtalya'sındaki sanatsal gelişmelere açık olmayı da beraberinde getirdi. Mimar Sinan çağında bu cihanşümul proje terk edilmeden evvel, kozmopolit bir dünya imparatorluğuna yaraşır evrensel bir görsel dil geliştirmeyi hedefleyen padişahlar, hem İran-Orta Asya hem de İtalya'dan sanatçılarla mimarları saraylarına getirtmişlerdi. Etkileyici bir sentez oluşturmakla birlikte, görece bir içedönüklük tavrının ifadesi olarak yorumladığım Sinan çağının "klasik" üslûbu, Osmanlıların impatorluk imgesini oluşturmaya yönelik yüz elli yıllık bir deney sürecinin ardından 1550'lerde billurlaştı. Bu üslûp, coğrafî limitlerine ulaşmış imparatorluk sınırlarının pekişmesiyle somutlaşan, daha belirgin ve kendinden emin bir Osmanlı görsel kimliğini temsil ediyordu. Klasik üslûbun, artık Osmanlı sarayına yabancı sanatçı ve mimarların davet edilmediği bir dönemde kurallara bağlanması, merkezîleşen yönetsel sistemle de örtüşen, hassa mimarları ocağının artan kurumsallaşmasıyla gerçekleştirilecekti. Sultan Süleyman devrinde olgunlaşan "klasik" Osmanlı mimarî üslûbu Batı Avrupa ile kültürel sınırların görece katılaştığına işaret ettiği halde, yine de, 1590'larda saray şehnamecisi Talikizâde Osmanlı hanedanının üstün nitelikleri arasında payitahtın kozmopolitliğini hâlâ gururla övmekteydi: Başka hiçbir devletin başkenti İstanbul gibi farklı din ve halkları birleştiren çeşitli toplulukları bir araya getirmediği gibi, hiçbir şehir İstanbul'un rakipsiz ünüyle ve "Karadeniz ile Akdeniz boğazlarından" gelip geçen gemilerin durmadan mal boşaltıp yüklediği, "iki denizin kavuştuğu" eşsiz konumuyla rekabet edemezdi. 16. yüzyılda ve sonrasında İstanbul ve Osmanlı mimarlık kültürü, II. Mehmed'in temellerini attığı ne Doğulu ne de Batılı, kozmopolit mirası asla unutmayacaktı. Hem Doğu'ya hem de Batı'ya ait olma duygusunu ifade etmek üzere birçok sanat geleneğinin bilinçli şekilde kaynaştırılmasıyla doğmuş kalıcı bir mirastı bu.[50]

İtalyan Rönesans mabedleri ile Osmanlı camilerinin kubbeli merkezî planları arasındaki koşutluklar, bu bina geleneklerinin, her biri farklı bir tarihsel-kültürel geçmişten kaynaklanan kökenlerini vurgulayan kendi yazılı söylemlerinde örtbas edilmiştir. Sözümona ka-

tıksız bir klasik köken vurgulayan İtalyan Hümanizmi ile İslâmî hanedan mirasını ön plana çıkaran Osmanlı tarih geleneği, karşılıklı olarak dışlayıcı söylemler inşa etmişlerdir. Rönesansla doğan Hümanizm söylemi, Doğu-Batı kültürel zıtlığının özellikle altını çizerek, şimdilerde modern Oryantalizm'in önyargılarını besleyen başlıca akım olarak yorumlanmaya başlanmıştır. *Tevârih-i Âl-i Osman*'lar ise Avrupa'daki fetihler üzerine odaklanan gaza anlatılarıyla, benzer şekilde Doğu-Batı ayrımını kutuplaştıran temayüller içerdiklerinden, Osmanlıların Roma-Bizans ve İtalyan (Frenk) görsel kültürleriyle diyalogları konusunda tamamen sessizdirler. Dolayısıyla, her iki tarafın da kendine has ideolojik söylemleri, paylaşılagelen kadim mimarî gelenekler, erken modern duyarlıklar ve kültürler arası alışverişler konusunda pek az ipucu vermiştir.

Oysa şehir peyzajları ile anıtların kendileri, 15. ve 16. yüzyıllarda Doğu Akdeniz havzasında sanılandan daha birbirine bağlı bir mimarî kültür evreni olduğu görüşünü destekler. Bu görüş, Avrupa-merkezci söylemleri revizyonist bir bakışla eleştirmeye başlayan Batılı Rönesans ve erken modern çağ mimarlık tarihçileri tarafından benimsendiği halde, Türkiye'de hâlâ dirençle karşılanmaktadır. Karşı tavrı savunanlar, genellikle "başka geleneklerden" etkilenmeyi Sinan'ın mimarîsinin özgünlüğüne halel getirecek bir durum olarak addettiklerinden, ya yok saymak ya da bariz olan benzerlikleri bilinçsiz bir Osmanlı pragmatizmine yormak eğilimindedirler. Sinan'ın mimarîsini bir Asya-Akdeniz buluşması şeklinde yorumlayan Kuban bile, mimarbaşının yarattığı sentezde Roma-Bizans veya İtalyan Rönesans etkisi bulunmadığında ısrarlıdır. Fakat paralellikleri imparatorluğun coğrafî konumunun yarattığı, amaçlılık içermeyen bir nevi geçişim veya osmoz olarak kurgulamak, mimarbaşı ile hâmilerinin bileşik yaratıcı failliğinin (*agency*) yadsınması anlamına gelir. Eğer Kuban'ın belirttiği gibi, "Osmanlı çağında Akdeniz Roma geleneği bir İslâm camisi fizyonomisi" kazanmışsa, İslâm mimarî üslûpları arasında "en çok Akdenizli ve Batılı" olanıysa ve hatta söz konusu özellikler bir "Roma İmparatorluğu halefi olma ifadesi" ise, bu olguyu bilinçli seçimler ve müzakerelerin sonucu şekillenen bir "Rumî" kimlik inşası olarak görmemek kolay değildir.[51]

Merkezî planlı kubbeli mabedlerin İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nda eşzamanlı ortaya çıkışı kısmen, ortak bir Akdeniz coğrafyasının kadim Roma-Bizans mimarî mirasının farklı dünya görüşleri bağlamında yeniden canlandırılışına yorulabilir. Fakat her bir kültürün "öteki"ne ilişkin bilgisi ve ilgisi, benzer plan tipleriyle mekân anlayışlarının ortaya çıkışına katkı yapan bir etken olarak hafife alınmamalıdır. Osmanlıların Rönesans mimarî yeniliklerine açık oluşu, İtalya'dan mimarlarla mühendislerin davet edilmesinin belgesel kanıtları nedeniyle daha kolay kabul görmüştür. Ama mimarî kavramlarda daha akışkan, iki yönlü bir trafik olasılığının tasavvur edilmesini, hem yazılı kanıtların kısıtlaması hem de "İslâmî" ve "Batılı" mimarlık tarihçiliğinin arasındaki geleneksel uçurum yakın zamana kadar engellemiştir.

15. ve 16. yüzyıllarda İstanbul ile Roma'nın padişahlar ve papalar tarafından yeniden yapılandırılarak biçimlendirilmesi, değişik kavramsal bağlamlarına rağmen ilginç koşutluklar sergilemektedir: Antik Roma İmparatorluğu'ndan tevarüs edilen sukemerleri ve köprülerin ihyâ edilmesi, önemli nirengi noktalarını birbirine bağlamak üzere şehir eksenlerinin yaratılması ve çağdaş binaların ihtişam yarışına girdiği antik anıtların seçici tercihlerle korunması veya yıktırılması. Her iki şehirde, padişahların ve papaların yaptırdığı dinsel anıtlar, inancın haşmetiyle imparatorluk geçmişinin anıtsallığını bütünleştirme özlemini paylaşıyordu. Bu iddialı yeni yapılar, hayranlık uyandıran kadim ön-örnekler (Roma'daki Panteon, İstanbul'daki Ayasofya gibi) ve yakın geçmişte inşa edilen başyapıtlara (Floransa Katedrali, Üç Şerefeli Camii gibi) yapılan bilinçli göndermeleri bir araya getiriyordu.

Mimar Donato Bramante'nin (ö. 1514) tasarladığı Roma'daki Yeni San Pietro Kilisesi, yüzyılı aşkın bir süre boyunca değişen papalar silsilesinin himayesi altında, büyük mimarlar için başlıca eğitim alanı ve mimarî yeniliklerin temel odağı haline geldi. Öte yandan, aynı dönemde padişahların yaptırdığı bir dizi selâtin camisi, Edirne'deki Selimiye'de çarpıcı ifadesini bulan mimarî ideallerin adım adım müzakeresini temsil ediyordu. Ben burada, selâtin camilerinin peş peşe inşa ediliş süreciyle, Yeni San Pietro'nun uzun süren yapım tarihini birlikte ele alarak, gözden kaçırılmış bazı koşutluklara ve perdelenmiş kültürler arası diyaloglara ışık tutmak umudundayım. Maksadım, giriş bölümünde eleştirdiğim Osmanlı klasik mimarisinin tek çizgili merkezî mekân evriminin biçimci analizlerinin bir tekrarı değildir. Ayasofya'ya seçici göndermeler yapmak aracılığıyla, sadece selâtin camilerinde temayüz eden dizisel bir sürekliliğin izlerini takip etmek ve özbilinçli bir Osmanlı hanedan mimarîsi kimliği inşasının ipuçlarını yorumlamaktır. Bu göndermelerin genelde varsayıldığı gibi yalnız biçimsel-yapısal bir pragmatizmle yapılmayıp, kavramsal ve ikonografik bir bilinçle beslendiğini göstermeye çalışacağım. Zira, Sinan'ın vâris olduğu köklü Osmanlı mimarlık geleneğini, önyargıları aşarak anlamaya teşebbüs etmeden, mimarbaşının yapıtlarındaki klasikçi biçim-mekân tercihlerini ve zihniyet ufuklarını anlamlandırma çabalarının yüzeysel kalacağı kanısındayım.

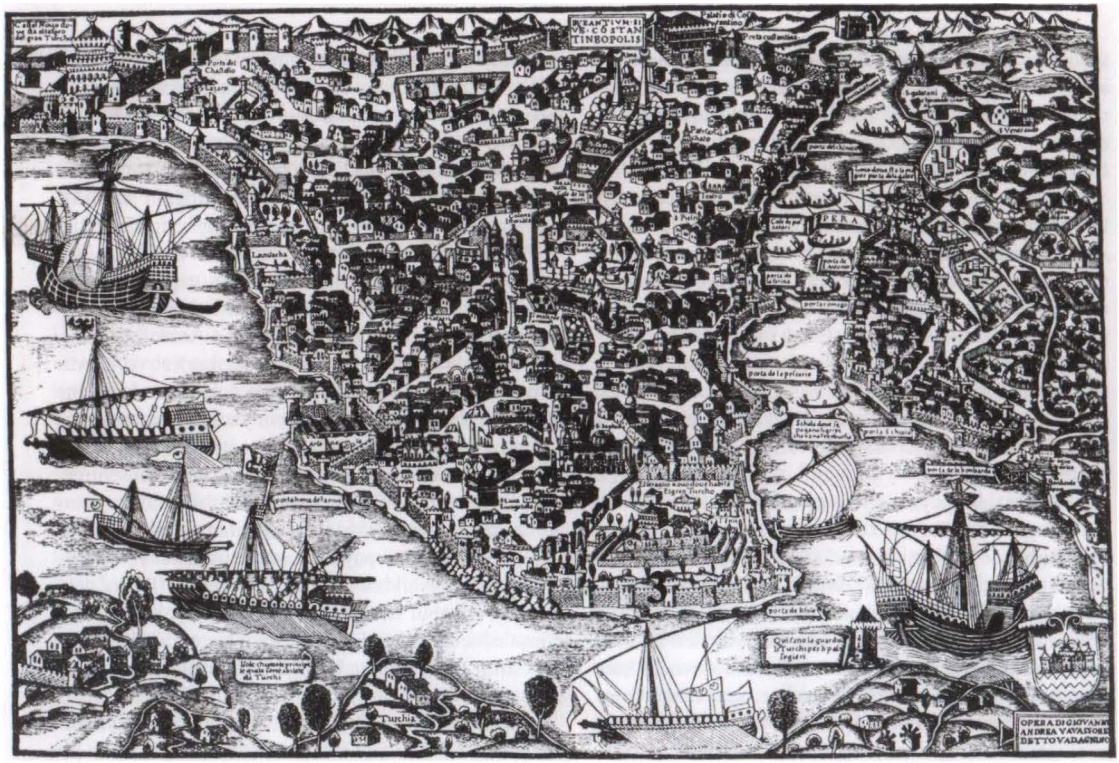

58 Giovanni Andrea Vavassore'nin bastığı İstanbul haritası, y. 1479'da yapılan kayıp bir çizimden kaynaklarak, y. 1520-30'da Venedik'te yayınlanan ahşap baskı.

II. Mehmed'in, İstanbul'un I. Konstantin ve I. Iustinianus gibi en muhteşem imparatorlarının "altın çağındaki" kadim ihtişâmını canlandırma özlemi, aşağı yukarı, V. Nikola (1447-55) ile IV. Sixtus'un (1471-84) papalıkları arasında Roma'daki Antikite mirasının yenilenme akımıyla örtüşen, iyi belgelenmiş bir projedir. Osmanlıların vasalı olarak âdeta bir şehir-devleti hükümdarına dönüşerek, eski prestijini kaybeden Konstantinopolis "Tekfur"unu ortadan kaldıran II. Mehmed'in emeli, geç dönem Bizans'ındansa, Doğu Roma İmparatorluğu'nun görkemini payitahtında yeniden sahnelemekti. Dolayısıyla bu, bir kültürel devamlılık olgusu değil, yitirilen prestijli bir geçmişi eski gücüne kavuşturmak vizyonuydu. Kritovoulos'un padişaha sunduğu Rumca kronikte (*Historia*, y. 1467) belirttiğine göre, Batı'yı Doğu'yla birleştiren Büyük İskender'i kendine model alan II. Mehmed, yeni payitahtının stratejik konumundan yararlanarak, rol-modelinin fetihlerinin yönünü Doğu'dan Batı'ya çeviren bir dünya imparatorluğu kurmayı hedefliyordu. O "şehri, çok eskiden olduğu gibi, güçte, zenginlikte ve şöhrette, her bakımdan en iyi şekilde tedarik edilen ve en güçlü hale getirmek" niyetinde idi. Bu amaçla, "görülmeye değer ve geçmişteki en büyük ve en üstün örneklerle her bakımdan yarışacak anıtsal yapılar inşa ettirmeye koyuldu" (**res. 58**).[52] Bilindiği gibi, İstanbul'da anıtsal selâtin camileri yapımı için gereken teknolojik altyapıyı, bir dereceye kadar kubbeli mekânlara ilişkin önceki Osmanlı deneyimleri oluşturdu. Yine de, Sinan'ın (1539-88) hassa mimarbaşı olarak yarım yüzyıllık görev dönemine değin, mühendislik becerilerini estetik zarâfetle birleştiren olgun bir mimarî üslûp yaratılamayacaktı.

II. Mehmed, Konstantinopolis'in fethinin hemen ardından (şehrin başarısız bir kuşatmasında şehit düşen Hz. Muhammed'in sahabesi) Ebu Eyyûb el-Ensârî'nin mucizevî olarak "keşfedilen" mezarının yanına bir imaret ile çifte minareli T-tipi camiyi birleştiren külliye yaptırdı. Şehrin erken İslâmî geçmişinin anılarını vurgulayan Haliç kıyısındaki bu sur dışı türbeli ziyaretgâh, önceki Osmanlı payitahtlarının dışındaki varoşlara dinsel-sosyal nitelikli hayır külliyeleri kurma geleneğini sürdürüyordu. Etrafında yeni bir Müslüman yerleşim ile kutsal bir kabristan neşvünema buldu.[53]

Öte yandan, içinde ibadet etmenin diğer camilerdekinden kat kat daha makbul olduğuna inanılan, Tan-

rı vergisi özel bir kudsiyetle donatılmış Ayasofya, şehrin ilk ve en önemli selâtin camisine dönüştürüldü. Bu dönüşüm, Bizans İmparatorluğu'nun kadim geçmişiyle kurulmak istenen ikinci bir bağlantının altı çizmekteydi. Fakat, Eyüp örneğinde olduğu gibi, Ayasofya'nın Müslümanlarca kutsanan bir mabede dönüştürülmesi, Emevi dönemine tarihlenen hadislerle beslenen mitolojik boyutlu menâkıplar aracılığıyla kolaylaştırılarak meşrulaştırıldı. Osmanlı menâkıpları bu mabedin yıkılan kubbesinin ancak Hz. Muhammed'in yolladığı Mekke toprağıyla karıştırılan harçla ayakta durabilmesini, Peygamber'in, Müslüman ordularınca İstanbul fethedildiğinde Ayasofya'nın nasılsa camiye çevrileceğini önceden bilmesine yoruyorlardı. Dolayısıyla, şehrin II. Mehmed kumandasındaki ordular tarafından fethi, Peygamber'in kehanetini gerçekleştirmekle kalmıyor, aynı zamanda "Ebu'l-Feth" lâkaplı Konstantinopolis fatihine İslâm âleminde olağanüstü bir şöhret kazandırmış oluyordu. Payitahtta bundan sonra inşa edilen diğer selâtin camileri Ayasofya'yla anlamlı bir biçimsel ve kavramsal diyaloga girerek, paylaştıkları ortak şecere vasıtasıyla "ilâhî destekli imparatorluk" ikonografyasının süreklilik duygusunu pekiştireceklerdi. Bu diyalog aracılığıyla, Avrupa ile Asya arasında köprü oluşturan yeni Osmanlı imparatorluk payitahtının benzersiz jeopolitik konumuna uygun, "Rumî" kimlikli bir mimarî üslûp ve kadim kökenli bir "mahal duygusu" (*sense of place*) ile "yer ruhu" (*genius loci*) inşa edilecekti.[54]

Diyalogu başlatan, II. Mehmed'in Konstantinopolis'in eski ihtişamını ihyâ etmeye yönelik daha geniş bir kampanyanın parçası olarak yaptırdığı, çığır açıcı cami külliyesiydi. Aynı kampanya doğrultusunda, vezirlere kendi imkânlarıyla daha küçük boyutlu cami külliyeleri inşa etmeleri emri verildi. Kritovoulos, padişahın yeni selâtin camisinin, Konstantinopolis'in en ünlü mabedlerine rakip olmayı amaçladığını yazar (**res. 33** [7], **59-61**): "Şehrin ortasındaki en üstün yeri padişah bizzat kendisine seçti ve yüksekliği, güzelliği ve boyutlarıyla, hâlihazırda mevcut olan en büyük ve en güzel mabedlerle [camisinin] rekabet etmesi gerektiğini buyurdu."[55] Padişahın ölümünden sonra inşa edilen kubbeli türbesini de içerecek simgesel cami külliyesi, yıktırılan ünlü Havariyun Kilisesi'nin ve bitişiğindeki imparator I. Konstantin (ö. 337) ile I. Iustinianus gibi haleflerinin gömüldüğü mozolenin yerini aldı. 6. yüzyılda I. Iustinianus tarafından yenilenerek tekrardan inşa edilen meşhur kilisenin anısı, onun merkezî planını tekrarlayan Venedik'teki San Marco'da yaşatıldı: Beş kubbeli bir Rum haçı.

II. Mehmed'in başlangıçta Rum Ortodoks Patrikliği'ne bağışladığı Kutsal Havariyun Kilisesi, o dönemde şehrin meskûn kesiminin dışında kalıyordu.[56] Önceki padişahların Bursa ve Edirne'deki dağınık yerleşimli mütevazı külliyelerinin tersine, bu muazzam boyutlu külliye, benzersiz aksiyel ve simetrik planıyla, iki ayrı bina tipinin yenilikçi birleşiminden oluşmaktaydı: Bir ulucami ve türbeli imaret (külliye). Olağanüstü büyük sayıda sosyal-dinsel hizmetler sunan müştemilâtı kapsayan hayır külliyesine, müstakil bir tabhane-kervansaray-imaret birimi de dâhildi (**res. 59** [7, 8, 9]).[57] Külliyenin merkezindeki ulucaminin seleflerinden başlıca farkı, bundan evvelki müstakil Osmanlı ulucamilerine imaret külliyeleri ile padişah türbelerinin eşlik etmemiş olmasıydı. Diğer bir yenilik de caminin içindeki hünkâr mahfili idi; bu unsur daha sonraki selâtin camilerinin standart özelliği haline gelecekti. Kıble duvarının sol köşesinde sütunlar üzerinde yükselen ve özel bir kapıdan girilen mahfil, saray merasimlerinde de ihtişamlı inzivayı benimseyerek giderek kendini tecrit eden bâninin imparator (hünkâr) statüsüne işaret ediyordu (**res. 61**).[58]

II. Mehmed külliyesi yeni bir imparatorluk imgesi inşa etmek üzere, kadim Roma-Bizans ve çağdaş İtalyan Rönesans yapı geleneklerinden özenle seçilmiş unsurları, Timurlu-Türkmen bezeme geleneğininin yerel bir varyantını kapsayan Osmanlı mimarlık dağarcığıyla kaynaştırdı. Payitahtın başta gelen selâtin camisine dönüşürülen Ayasofya'ya yapılan gönderme, tarihî alınyazısı duygusunu ifade eden artzamanlı mimarî bir evrimi dile getiriyordu. Devâsâ külliyenin o zamana kadar görülmemiş, simetrik ve aksiyel tasarımıysa, İtalyan Rönesans "ideal plan" kavramlarını kucaklıyordu. Kostantiniyye'nin "Rumî" üslûbunun temellerini atan camiyi, Tursun Bey 1490'larda kaleme aldığı *Târîh-i Ebu'l Feth*'de, eskiyle yeniyi birleştiren yaratıcı bir sentez olarak yorumlamıştır:

> Ve [II. Mehmed] o yerde Ayasofya'nın planı resminde bir Ulucami bina etti ki, Ayasofya'nın tüm sanatlarını ihtiva etmekle kalmayıp, sonradan gelenlerin uygulamalarını da kapsayarak, ölçülemeyecek güzellikte bir çeşit yeni dil ve mucizevî bir nuraniyet yarattı.
>
> *Ve ol yirde Ayaşofyā kārnāmesi resminde bir ulu cāmiᶜ bünyād itdi ki cemīᶜ-i şanāyiᶜ-i Ayaşofyaya cāmiᶜ oldığından ġayri taṣarrufāt-ı müteʾaḫḫirīn üzre nevᶜ-i şīve-i tāze ve ḥüsn-i bī-endāze bulup nūrāniyyetde muᶜcize-i yed-i beyżāsı żāhirdür.*[59]

Bu kavrayışlı gözlem, Giorgio Vasari'nin (1550 ve 1568) Bramante'yi, Roma mimarî mirasını yeni icatlarla daha üstün güncel bir üslûba dönüştüren bir Rönesans mimarı olarak betimlemesini hatırlatıyor: "Yunanlılar mimarîyi yaratmış ve Romalılar ise onları taklit etmişti; Bramante sadece yeni buluşlar eklemekle kal-

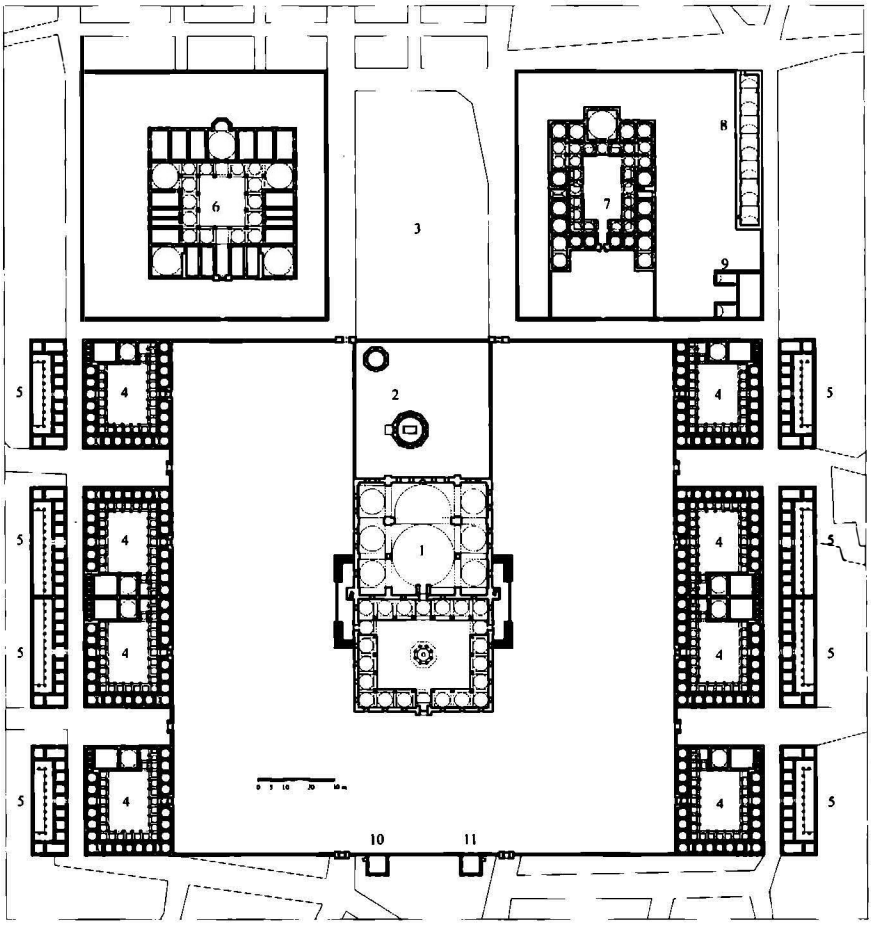

59 İstanbul, II. Mehmed Külliyesi, restitüsyon planı:
1. Cami,
2. II. Mehmed ve karısı Gülbahar Hatun'un türbeleri,
3. Bahçe,
4. Sekiz medrese,
5. Sekiz tetimme (hazırlık) medresesi,
6. Darüşşifa,
7. Tabhane,
8. Kervansaray,
9. İmaret,
10. Sıbyan mektebi,
11. Kütüphane.

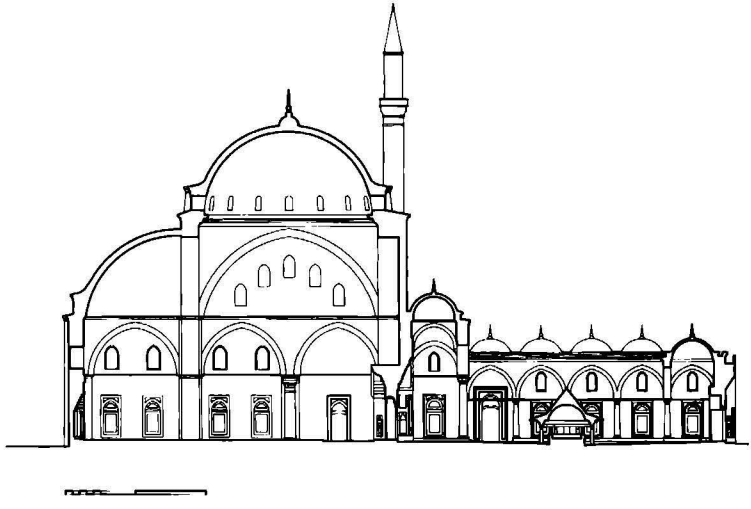

60 İstanbul, II. Mehmed Camii'nin varsayımsal kesiti.

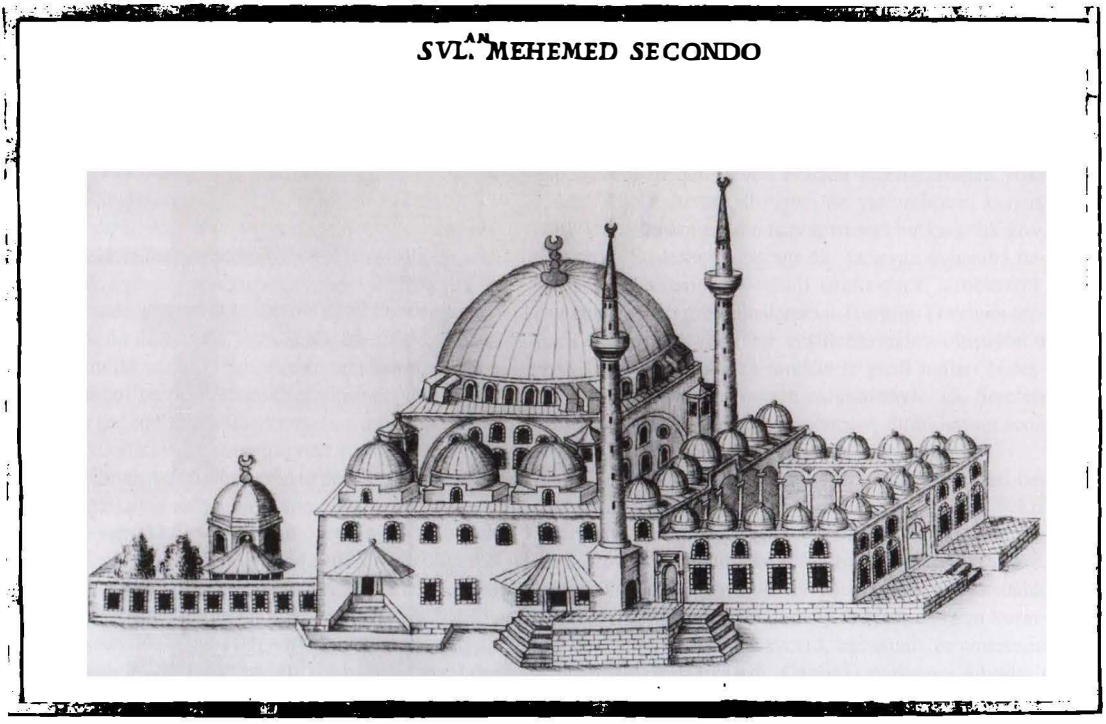

61 Francesco Scarella, İstanbul'daki II. Mehmed Camii'nin aksonometrik perspektifi, 1686, kağıt üzerine mürekkep.

madı, bu sanatın güzellik ve zorluğunu arttırarak, şimdi görmekte olduğumuz düzeye yükseltti."[60]

II. Mehmed'in kesme küfeki taşından yapılmış, çifte minareli ulucamisinin babasının Edirne'deki Üç Şerefeli Camii'nin planını tekrarlayarak, mihrabının üzerine bir yarım-kubbe eklemek suretiyle genişlettiği malumdur (**res. 96**). (1766 depreminde yıkılmasından sonra. İstanbul'daki cami, dört yapraklı yonca planı ile yeniden inşa edilip şimdiki halini almıştır.) Ayasofya'dan seçilerek yapılan alıntılar bazı yapısal unsurların bileşiminden ibaretti: Yarım-kubbe ile pencereli timpanum kemerlerinden oluşan ana kubbeye geçiş kuşağı. Üç Şerefeli Camii'nde, altıgen baldakenli ana kubbe ile beden duvarları arasında böyle bir geçiş kuşağının olmaması nedeniyle, doğrudan beden duvarlarına oturan kubbe nispeten alçaktır. II. Mehmed'in camisindeki geçiş kuşağı sayesinde, kare bir baldaken sistemine oturan (26 metre çaplı) ana kubbe, Osmanlı mimarîsinde o zamana dek eşi görülmemiş bir yüksekliğe (44 metre) erişmiştir. Caminin kubbe baldakeni, her iki tarafta birer filpâye ve kırmızı somaki sütunla desteklenerek, üçer küçük kubbeyle örtülü yan sahınlarla eskisine nazaran daha kesintisiz olarak birleşiyordu. Bundan önceki Osmanlı ulucamilerinin iç mekânlarında görülmeyen büyük boyutlu devşirme kırmızı somaki sütunların baldakenin yapısında ilk defa kullanımıyla, Roma-Bizans mimarlık geleneğinde imparatorluk statüsünü simgeleyen diğer bir unsura sahip çıkılıyordu. Bölüm 4'te görüleceği üzre, payitahtın bundan sonraki kare baldakenli selâtin camilerinde devşirme kırmızı somaki veya granit sütunların kullanımı sürdürülecekti (II. Bayezid ve Süleymaniye camileri).

Dönemin yazılı kaynakları, Sultan Mehmed'in "Yeni Cami"si ile etrafındaki sekiz medresesinin semavî çağrışımına dikkat çekerek, sekiz cennetin üzerinde yükselen Tanrı'nın tahtına (*ʿarş*) benzetmişlerdir. Ayasofya'dan esinlenen bir başka cennetsel telmih de, caminin ön avlusundaki şadırvan ile çevresine dikilen dört servi idi. Bu, 16. yüzyıl başında İstanbul'da I. Selim'in ruhuna oğlu Sultan Süleyman tarafından yaptırılan selâtin camisinde yinelenecek olan bir motifti. Ayasofya atriyumundaki sekiz servi ağacıyla çevrili kubbeli şadırvan hem Bizans kaynaklarında tarif edilmiş, hem de hümanist seyyah Anconalı Cyriacus'a atfedilen ve Rönesans mimarı Giuliano da Sangallo'nun eskiz kitabında kopya edilen bir Ayasofya çiziminde betimlenmiştir (**res. 70**). 15. yüzyıl sonlarında bu sekiz serviden sadece ikisinin kaldığını, Şemsüddin Karamanî'nin Sultan II. Mehmed için bir Bizans kaynağından tercüme ettiği Ayasofya ta-

62 İstanbul'daki II. Mehmed Camii için önerilen alternatif planın günümüze gelen parçası, y. 1460 başları, İtalyan kâğıdı üzerine siyah mürekkep ve kırmızı suluboya.

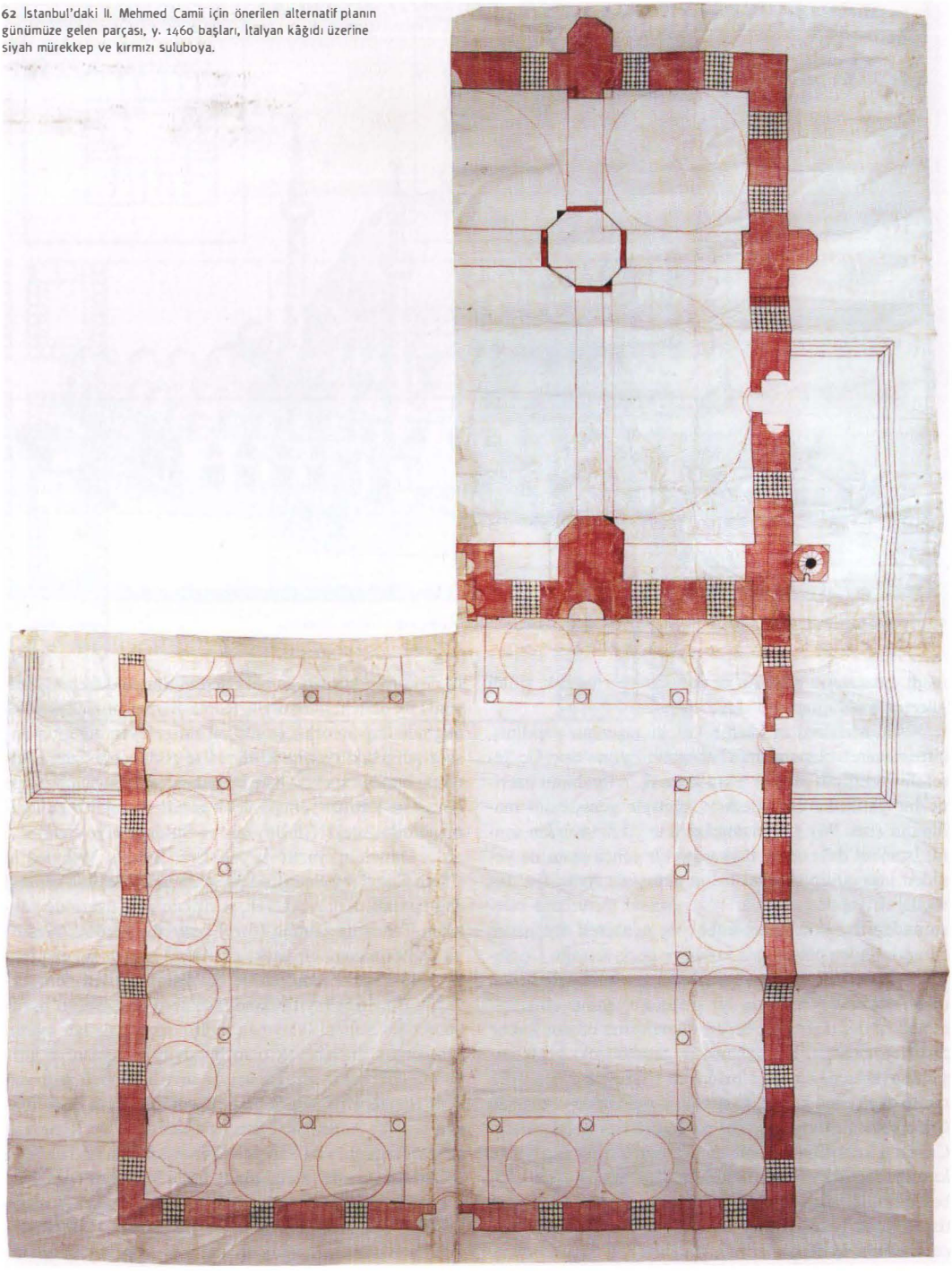

rihinden öğreniyoruz: "*Ol şādırvān eṭrāfında sekiz dāne servilerden ḥaremde henüz iki servi mevcüddur.*"[61]

Filigranı itibarıyla 15. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemiş olduğum İtalyan kâğıdına çizilmiş, gerçekleşmeyen bir proje planının II. Mehmed'in camisi için hazırlanmış olduğu anlaşılıyor. Bu plan, dört filpâyeli kare bir baldakene oturan ve üç yarım kubbeyle çevrelenmiş, merkezî kubbeli alternatif bir tasarım önerir (**res. 62**). Yenilikçi planın bu padişahın camisi için önerildiğinin kanıtı, sadece selâtin camilerine özgü kubbeli revaklarla çevrili ön avlusudur. Ayrıca bugün hâlâ duran özgün avlunun iki yanında betimlenen merdivenlerin benzerleri İstanbul'un diğer selâtin camilerinde yoktur. Roma-Bizans geç-antikite mimarî mirasına dayanan İtalyan Rönesans yapılarını andıran bu proje planını, daha sonra Mimar Sinan tarafından geliştirilecek olan merkezî mekân şemalarının erken bir denemesi olarak yorumluyorum. Üç yapraklı yonca şemalı öncü planın uzak yankılarını I. Selim devrinde Diyarbakır ile Elbistan'da inşa edilecek olan dört yapraklı yonca tipinde merkezî planlı camilerde de görmek mümkündür (bkz. **res. 86**).

19. yüzyılda *Usûl-i Mimârî-yi Osmânî* ile başlayan ve bugün de bazen tekrararlanan bir söyleme göre, önemli bir yenilik getirmeyen II. Mehmed Camii, Bursa ile Edirne'de gelişen erken Osmanlı modellerini izler. Bu da, Kuban'ın kanısınca, "Osmanlı mimarî kültürünün Avrupa'dan hiç etkilenmediğini, Bizans etkisinin de yapı teknikleriyle sınırlı kaldığını gösterir". Oysa, erken Osmanlı mimarî geleneğinden bariz unsurlar içerdiği halde, bu cami kendinden sonraki selâtin camilerinde ve külliyelerinde yadsınamayacak kadar önemli izler bırakan yeni bir paradigma yaratmıştır. II. Mehmed'in cami külliyesinde kendisini gösteren İtalyan Rönesans mimarîsi ile etkileşimler gibi, İstanbul'un Roma-Bizans geçmişine yapılan göndermeler de, yapısal teknikleri aşan bir sultanî imparatorluk ikonografyası yaratma bilinci sergilemektedir.[62]

Üç Şerefeli Camii'nin az ışıklı, loş iç mekânını örten ve doğrudan beden duvarlarına oturan altıgen baldakenli alçak ana kubbesiyle karşılaştırıldığında, II. Mehmed'in ışık dolu camisi oldukça farklıydı. Bol pencereli timpanum kemerlerinin ve yarım kubbenin oluşturduğu geçiş kuşağı üzerinde yükselen yüce bir merkezî kubbeyle taçlandırılan iç mekân çok daha ferahtı. Bununla birlikte, anonim bir tarih, yanlardaki timpanum kemerlerini taşıyan iki kırmızı somaki sütunun kısaltılarak kesilmesi sonucu kubbenin yüksekliğinin azaldığını belirterek, padişahın sonuçtan tatmin olmadığını anlatır.[63] Ayasofya'nın kubbesiyle boy ölçüşme emelinin, II. Mehmed'in mimarı Atik Sinan'ın (ö. 1471-72) teknik becerilerinin ötesine geçtiği kesindir. Kısaltılmış sütunlarla bile, kubbenin dengesiz olduğu ortaya çıktı: Önceki depremlerde ciddi hasara uğramış olan cami, sonunda 1766 depreminde yıkıldı.

Caminin Osmanlı biçim repertuarı, daha sonra Sinan tarafından geliştirilen oransal inceliklerinden yoksundu. Kübik duvarlı altyapısı ile yarımküresel kurşun kaplı kubbelerden oluşan üstyapısı sert bir karşıtlık gösteriyordu. Süsleme dağarcığı da, şadırvan avlusuna bakan iki pencerenin çok-renkli sıraltı çinisi alınlıklarından anlaşılacağı gibi, uluslararası Timurlu-Türkmen tezyinat üslûbunun yerel bir çeşitlemesinden oluşuyordu (**res. 63**). Soyut bitkisel motiflerle girift hatları birleştiren bu çini panolar, sarının eklenmesiyle, Üç Şerefeli Camii'deki sıraltı çinisinden pencere alınlıklarının renk paletini genişletmiştir.

II. Mehmed'in cami külliyesi, değişik işlevleri barındıran müştemilâtının çokluğuyla benzersizdi: Sekiz hazırlık okuluyla (tetimme) birlikte sekiz medrese, bir sıbyan mektebi, kütüphâne, darüşşifa, imaret, tabhane, kervansaray ve hamam içeriyordu. Caminin arkasındaki, demir şebekeli pencerelerle çevrili bir duvarın kuşattığı hazirenin içine, II. Bayezid, babasının ve annesinin kubbeli türbelerini ekledi. Caminin mukarnas kavsaralı cümle kapısının üzerindeki üç mermer levhaya hakkedilen 867-75 (1463-70) tarihli Arapça inşaat kitâbesi, daha önceki Müslüman hükümdarların fethetmek için boşuna uğraşmış oldukları "eşsiz" şehir Konstantinopolis'i kendi kılıcıyla ve muzaffer ordusuyla alan Osmanlı padişahının kazandığı itibarı ilan etmektedir (**res. 64**). Bâninin hanedan şeceresini baştan sona tam olarak veren kitâbe, soyunun devamına dua eder ve külliyeyi "*'ilm ve 'irfān*"ın yeniden ihya edileceği bir eğitim merkezi olarak tanımlar. Yan tarafındaki taştan küçük bir levhaya, bâni tarafından gerçekleştirilen, Hz. Muhammed'in Konstantinopolis fethini müjdeleyen Arapça hadisi kazılmıştır: "Kostantiniyye muhakkak fethedilecektir. Onu fetheden emir ne güzel emir; onu fetheden asker ne güzel askerdir."[64]

II. Mehmed'in cami külliyesinin o zamana kadar görülmedik sekiz medresesi, vaktiyle Kutsal Havariyun Kilisesi'ne eşlik eden, ama uzun süredir faal olmayan eski patriklik üniversitesinin anısını canlandırıyordu. Hacı kalabalıklarını alabilecek büyüklükteki geniş bir meydanda yer alan üniversite ve ona bağlı hazırlık okulları, bir zamanlar Konstantinopolis'in en önde gelen yüksek eğitim kurumuydu. Burada *trivium* (gramer, retorik, diyalektik) ve *quadrivium* (aritmetik, geometri, müzik, astronomi) olarak gruplandırılan yedi klasik bilim öğretiliyordu. İslâmî bilimlerin tahsil edildiği II. Mehmed'in kurduğu medreseler, ulemayı merkezî devletin yönetsel hiyerarşisine eklemleyerek, padişahın mutlak yetkesi altında himaye ediyordu. İlginç olan şudur ki, 16. yüzyıl

63 İstanbul, II. Mehmed Camii'nin şadırvan avlusundaki sır-altı çinilerle kaplanmış kemerli pencere alınlıklarından biri.

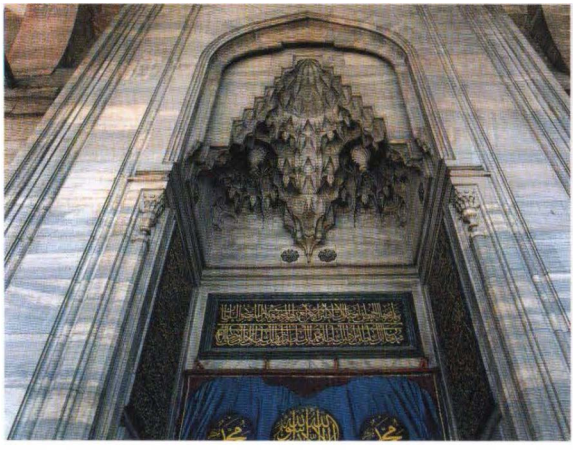

64 İstanbul, II. Mehmed Camii'nin mukarnas kavsaralı cümle kapısının üç panolu inşaat kitâbesi.

başında şehri ziyaret eden Spandugnino, hiç de tesadüfî olmayarak, külliyenin medreselerini "yedi beşeri bilimi" öğreten kurumlar olarak algılamıştı.[65]

II. Mehmed'in tonozlar üzerinde yükseltilmiş geniş bir platform üzerinde inşa edilen külliyesinin simetrik ve aksiyel tasarımını, bazı mimarlık tarihçileri Filarete olarak tanınan Floransalı mimar Antonio Averlino ile ilişkilendirmiştir. Filarete'nin mimarlık risalesinde (y. 1460-64) yer alan, Milano'daki Ospedale Maggiore külliyesinin planı ile İstanbul'daki külliyenin yerleşimi arasında çarpıcı bir benzerlik göze çarpmaktadır (**res. 65**). Bu mimarın 1465'te İstanbul'a gelme niyeti, hümanist dostu Francesco Filelfo'nun yazdığı bir mektuptan bilinmektedir. Mektup, Filarete'ye yardımcı olması ricasıyla, padişahın himayesi altındaki Rum âlim George Amirutzes'e gönderilmişti.[66] Filarete, Üç Şerefeli Camii'nin yapımından hemen önce, Floransa Katedrali'nin kubbesini tamamlayan Mimar Filippo Brunelleschi (1423-38) çevresinde Floransa'da edindiği deneyimleri, Roma'daki antik anıtlardan öğrendiği bilgilerle zenginleştirmişti. Filarete'nin 1450'ler ile 1460'ların başında Milano'da Francesco Sforza'nın sarayındaki mimarî faaliyetleri, merkezî kubbeli kilise planlarının Kuzey İtalya'da yayılmasında önemli bir rol oynadı. Kare içine yerleştirilen Rum haçına dayanan bu plan tipi, daha sonraları Filarete gibi, Milano'daki Sforza sarayının hizmetine giren Bramante ve Leonardo da Vinci tarafından geliştirilmiştir. Bu mimarlar oradaki geç-antik dönem kilisesi San Lorenzo'dan (y. 342-375) esinlenmişlerdi. Milano'daki kilisenin Rum haçlı merkezî planı, dört yapraklı yonca biçimindeki bir kubbe, dört köşe kulesi ve önünde uzanan bir atriyumdan oluşuyordu.[67]

Filarete'nin İstanbul ziyareti gerçekleşmiş olsun veya olmasın (1465'ten sonraki kaynaklarda ismi geçmez), II. Mehmed'in mimarlarının İtalyan mimarî risalelerinin yazma nüshalarına veya bazı çizimlere ulaşmış olmaları mümkündür. Osmanlı payitahtında Pera (Galata) gibi, o sırada çoğunluğu İtalyan nüfuslu bir kazanın yer alması bu etkileşim olasılığını arttırır. Filarete'nin risalesinin bir yazma nüshası, Bolonyalı mimar-mühendis Aristotele Fioravanti'yi 1467'de Buda'ya davet eden Macar kralı Matthias Corvinus'a ulaşmıştır. Fioravanti, 1475'te Rusya'ya gitmeden önce, Corvinus'un baş rakibi olan II. Mehmed tarafından İstanbul'a davet edildiği halde bu daveti kabul etmemişti.[68] Yukarıda bahsi geçen dolaylı ipuçlarının, II. Mehmed'in külliyesinin yepyeni simetrik düzeninde ve camisinin deneysel merkezî plan taslağında (**res. 62**) bir İtalyan bağlantısına işaret ettiğini düşünüyorum. İstanbul'da bu yeniliklerin benimsenmesine, gerek Osmanlı topraklarındaki, gerekse İtalya'daki Roma-Bizans anıtlarının ortak geç-antikite mirasının aracılık etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Leon Battista Alberti eğer görseydi, Konstantinopolis fatihinin cami külliyesinin tasarımını kesinlikle onaylardı; zira yazdığı mimarlık risalesinde (y. 1452) bir şehrin en önde gelen mabedinin merkezî planlı olması, geniş bir meydanın ortasında durması ve vakarını arttıracak bir podyum üzerinde yükseltilmesi gerektiğini ileri sürüyordu.[69] Olağanüstü büyüklükteki ölçeği itibarıyla, Sultan Mehmed'in cami odaklı külliyesi, çağdaşı olan Memlûklu ve Timurlu hükümdarlarının külliyelerini geride bırakıyordu: Kayıtbay'ın Kahire'deki (1473-74) ve Hüseyin Baykara'nın Herat'taki (1492-93) medrese-zaviye odaklı külliyeleri. Spiro Kostof'un gözlemlediği gibi, İstanbul'daki muazzam selâtin külliyesi "Antik Roma'nın otoritesini" benimseyerek II. Mehmed'in "modernizmini" ilân ediyordu:

> Batı Rönesans'ında bu kadar erken dönemde hiçbir şey bu ihtişama sahip değildir. Konstantinopolis'in başlangıçta Yeni Roma olarak yaratıldığını unutmamamız gereki-

yor. İstanbul'la Fatih, Hıristiyan âleminin doğu kesiminde Klasik geleneği korumaya devam eden tek şehri tevarüs etti; tıpkı Batı'da Roma'da olduğu kadar otantik bir şekilde. Konstantinopolis düştükten sonra, Türkler artık kendi Rönesanslarını sahnelemek için en uygun konuma yerleşmiş durumdaydılar.[70]

Padişah'ın 1480'de Venedik'ten bir inşaat ustası istemesiyle de kanıtlanan İtalyan mimarî yeniliklerine ilgisi, 1481'de tahta çıkan daha gelenekçi oğlunun saltanatında da büsbütün kaybolmadı.[71] II. Bayezid'in, Haliç'in iki yakasını birleştirecek bir köprü yaptırmak için Michelangelo ve Leonardo da Vinci'nin yardımını istediği bilinmektedir. Leonardo'nun not defterinde bu projeyle ilgili bir eskiz yer alır (y. 1502-3). Ayrıca sanatçının padişaha hitaben yazdığı bir mektubun bugüne ulaşan Türkçe çevirisi Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde muhafaza edilmektedir. Leonardo mektubunda Haliç köprüsü için hazırladığı tasarımı iftiharla methetmekten öte, başka projeler de önerdi; bunlardan biri İstanbul Boğazı'na yapabileceğini ileri sürdüğü hareket eden bir köprüydü.[72] Ascanio Condivi'nin yazdığı Michelangelo biyografisindeki (1553) bir derkenar, bu sanatçının da Haliç köprüsü için bir tasarım yaptığını ortaya koyar: "[Michelangelo] bana, bunun doğru olduğunu ve [köprü için] bir maket yaptığını söyledi."[73]

Osmanlı sarayıyla sözkonusu yazışma, Michelangelo'nun Yeni San Pietro'da Papa II. Julius'un mermer heykelli mezar anıtının yapımı için davet edildiği Roma'dan ayrıldığı 1506 yılı civarında gerçekleşmiş olmalıdır. Papa Roma'ya geri dönmesi için ısrar ettiği zaman, sanatçı İstanbul'a gitmeyi tasarladı:

> Ardından, işin bu noktaya geleceğini gören ve Papa'nın gazabından korkan Michelangelo, Levant'a gitmeyi düşündü. Özellikle Türk'ün [Sultan II. Bayezid] onu aratarak ve bazı Fransisken rahipler aracılığıyla en cömert vaatlerde bulunarak, kendisini Konstantinopolis'ten Pera'ya bir köprü inşasında ve diğer işlerde çalıştırmak için davet etmesi nedeniyle. Fakat, *gonfaloniere* [Floransa cumhuriyeti hâkimi] bunu duyunca, onu çağırttı ve Türk'e giderek yaşamaktansa, Papa'ya giderek ölmeyi yeğlemesi gerektiğini söyleyerek, bu fikirden vazgeçmesini sağladı.[74]

Yapılması düşünülen Haliç köprüsü inşa edilmedi, ama bu köprü projesi için II. Bayezid'in iki önde gelen İtalyan Rönesans sanatçısını İstanbul'a getirtme girişimi, onun küresel bakış açısını ve uluslararası iletişim ağlarını harekete geçirmeye hazır oluşunu gösterir. Yukarıda sözü edilen Fransisken rahiplerin de mensup olduğu, canlı bir Frenk topluluğun yaşadığı Pera (Galata), 16. yüzyıl boyunca İtalya'daki ve Avrupa'daki yeni mimarî gelişmeler hakkında doğal bir bilgi kaynağı olmayı sürdürmüş olmalıdır.

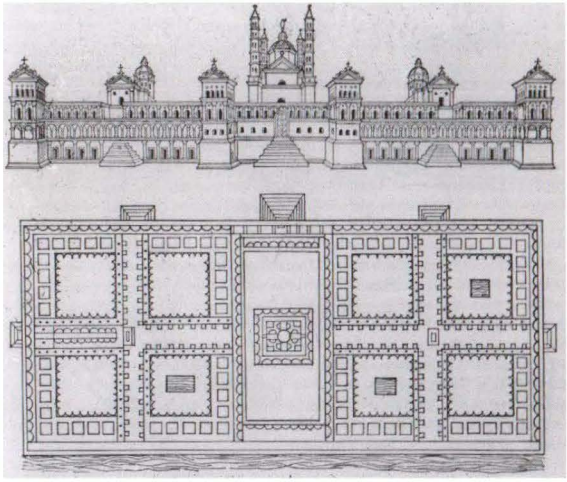

65 Milano'daki Ospedale Maggiore külliyesinin planı ve aksonometrik perspektifi, y. 1461-64 (Filarete'nin *Trattato di architettura*'sından).

Papa II. Julius'un mimarlarının Roma'daki Yeni San Pietro'nun projelerini hazırlamaya başlamasından hemen önce, II. Bayezid İstanbul'daki cami külliyesini inşa ettirdi. Padişahın çifte minareli camisi (1501-5), Ayasofya'nın kubbeli üstyapısına, babasınınkinden bile daha bariz bir gönderme yapıyordu (**res. 33** [3], **66, 67**). Nispeten küçük yarımküresel ana kubbesi (çapı 16,80 metre, yüksekliği 44 metre) kuzey-güney ekseninde iki yarım kubbe ile desteklenen bu caminin yan sahınları, dörder minik kubbeyle örtülüdür. Her iki yanından ikişer filpâye ve birer kırmızı granit sütuna oturan merkezî kubbenin kare baldakeni, mekânsal olarak yan sahınlarla birleşir. Fakat caminin dikdörtgen gövdesine tabhanelerin eklenmesi, mekân birliğiyle çatışmaktadır.

II. Bayezid Camii'nin melez planı, Ayasofya ile T-tipi tabhaneli ibadethanelerin bir karmasıdır. Bu uzlaştırıcı plan, sultanın tahta çıkmasına yardımetmiş olan gazi ve dervişlerin geleneklerine yönelik bir gönül alma çabası olarak yorumlanabilir. Nitekim Bayezid'in saltanatına damgasını basan unsur, babasının merkeziyetçi imparatorluk projesine içerleyen bu gruplara verilen imtiyazlardı. II. Mehmed külliyesinin, merkeziyetçi imparatorluğun görsel bir mecâzı olan katı aksiyel simetrisinden sapan II. Bayezid'in ölçeği küçülmüş külliyesi, daha önceki manzumelerin asimetrik düzenini yeğler. Yine de, gazi geleneklerine verdiği ödüne karşın, sultanın T-tipi camisi, Cuma günleri hutbe okuyan bir hatibin de dâhil olduğu geniş kadrosuyla, mütevazı olmaktan epey uzaktı. Bu camide İstanbul'un selâtin camilerinin yeni imparatorluk imgesi benimsenerek, hiçbir sakınca görülmeden Ayasofya'nın iki yarım kubbeli üstyapısı tekrardan yorumlanmıştır.

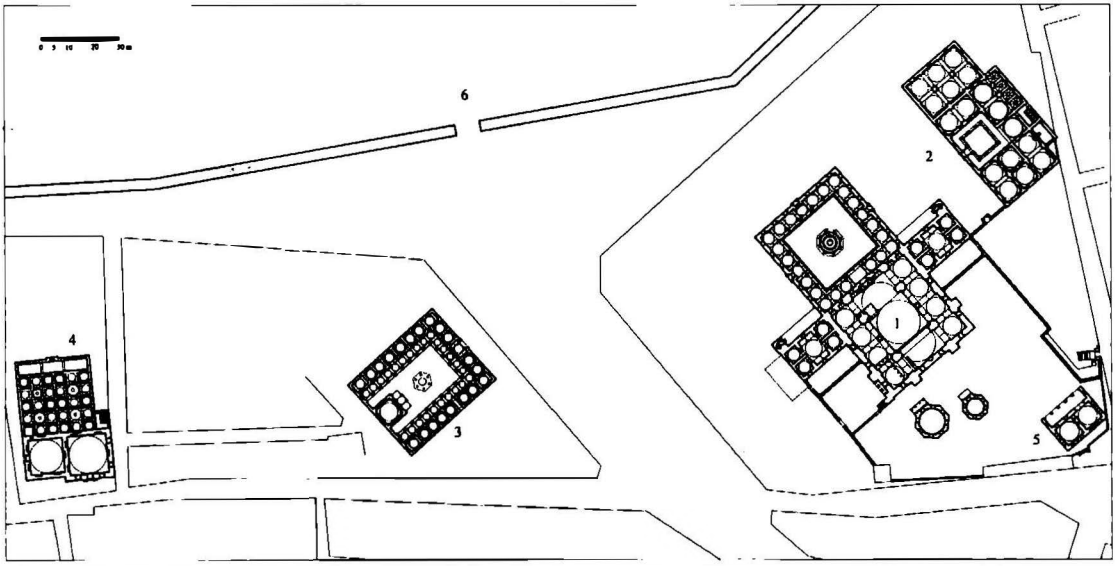

66 İstanbul, II. Bayezid Külliyesi, plan: 1. Cami ve Sultan II. Bayezid ile kızı Selçuk Hatun'un türbeleri, 2. İmaret ve kervansaray, 3. Medrese, 4. Çifte hamam, 5. Sıbyan mektebi, 6. Eski Saray.

67 İstanbul, II. Bayezid Camii, kuzeyden görünüm.

II. Bayezid'in çağdaşı, papa II. Julius (1503-13), Roma'ya seleflerinin hepsinden daha belirgin şekilde damgasını basmakla tanınır. Julius, Michelangelo'ya ısmarladığı kendi mezar anıtını içerecek olan Yeni San Pietro'ya yer açmak için, imparator I. Konstantin'in eski bazilikasını yıkmayı bile düşünüyordu. Bu radikal proje, Büyük Konstantin'in yaptırdığı bir diğer erken Hıristiyan kilisesinin yıkılmasını gerektiren II. Mehmed'in türbeli cami külliyesinin emsâlini yansılar. Padişahın, ilim merkezi olarak tasarlanan külliyesi, kültürlü bir İslâm

imparatorluğunun kuruluşunu ilân ediyor ve bânisinin "Yeni Roma" imparatoru imgesini destekliyordu. Benzer bir anlayışla, Yeni San Pietro Kilisesi de, antik Roma İmparatorluğu'nun ihtişamına öykünen II. Julius tarafından Hıristiyanlığın ihya edilen merkezinin baş köşesinde yer alacak kendi mezarıyla birlikte, papalığın görkemini ifade edecekti. Bu iddialı yapı İtalya'da merkezî bir plana göre tasarlanmış ilk büyük katedral kilisesiydi. Sonradan değiştirilen planı, dört küçük kubbenin kuşattığı büyük bir merkezî kubbeyle örtülü, kare içine yerleştirilmiş Rum haçı biçimindeydi. Haçın kollarındaki yarım kubbeli apsidler, Milano'daki geç-antik çağdan kalma San Lorenzo Kilisesi'nden esinlenmiş olabilir. (Bu kilisenin dört yapraklı yonca biçimli planının eskizi, Bramante'ye atfedilen San Pietro çizimlerinden birinde yer almaktadır.)[75]

Bramante'nin, Hıristiyanlık âlemindeki tüm kiliseleri geride bırakmayı amaçlayan Yeni San Pietro için tasarladığı merkezî yapı, parşömen üzerine çizdiği yarım bir planla belgelenmiştir. Aynı tasarım, kilisenin cephesini betimleyen Caradosso'nun inşaat madalyasında da görülür (**res. 68, 69**).[76] Yarımküresel kubbeleri ve minareye benzer iki kulesiyle madalyonda betimlenen cephe, İstanbul'un çifte minareli selâtin camilerine (Ayasofya, II. Mehmed ve II. Bayezid) göz ardı edilemeyecek kadar benzer. Bramante'nin tasarımının modelleri arasında Ayasofya'nın da olduğu ileri sürülmüştür.[77] Bizanslı âlim Manuel Chrysolaras'ın yazdığı, "Eski ve Yeni Roma'nın Mukayesesi" başlığını taşıyan 1411 tarihli bir mektup, yıllar önce Ayasofya'yı ideal model olarak yüceltmişti: "İnsanoğlu tarafından bugüne dek asla böyle bir eser yaratılmadı, bundan sonra da yaratılmayacaktır."[78] Chrysolloras'ın Roma'da papanın maiyetine katılmasından sonra, Bizans imparatoru II. Manuelos'a hitaben yazdığı bu mektup, İtalyan hümanistler tarafından yaygın şekilde okunmuştu. Mektup, Eski ve Yeni Roma'nın ortak kültürel mirasını vurguluyordu, fakat açıkça ikincisinden yana çıkarak, Yeni Roma'nın üstünlüğünü kültürel ve doğal terakki argümanlarıyla savunuyordu.[79]

Ayasofya'nın Bizans sonrası şöhreti, gerek İtalyan gerek Osmanlı saraylarında yaygın olan bu tür övgü metinleriyle daha da pekişti. 9. veya 10. yüzyılda yazılan *Diegesis peri tes Hagias Sofias* (*Ayasofya ile İlgili Rivayetler*) adlı eserin 1474'te II. Mehmed için istinsah edilen ve Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde muhafaza edilen bir nüshası, sultanın bu kilisenin yapımı hakkındaki efsanelere duyduğu ilgiye tanıklık eder. I. Iustinianus'un

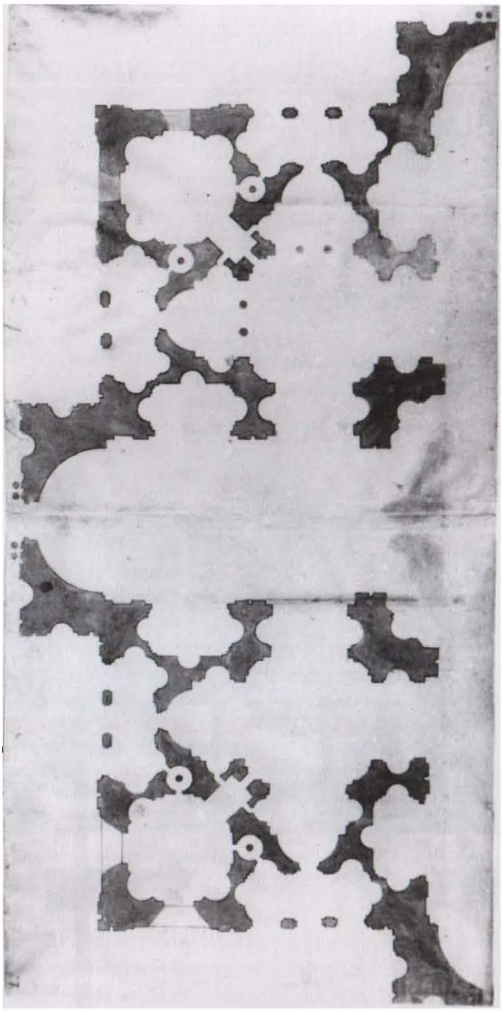

68 Donato Bramante, San Pietro Kilisesi'nin yarım planı, y. 1505, parşömen üzerine kahverengi mürekkep ve kırmızı suluboya.

69 Caradosso olarak tanınan Cristoforo Foppa, San Pietro Kilisesi'nin bronz inşaat madalyası, Milano, y. 1505.

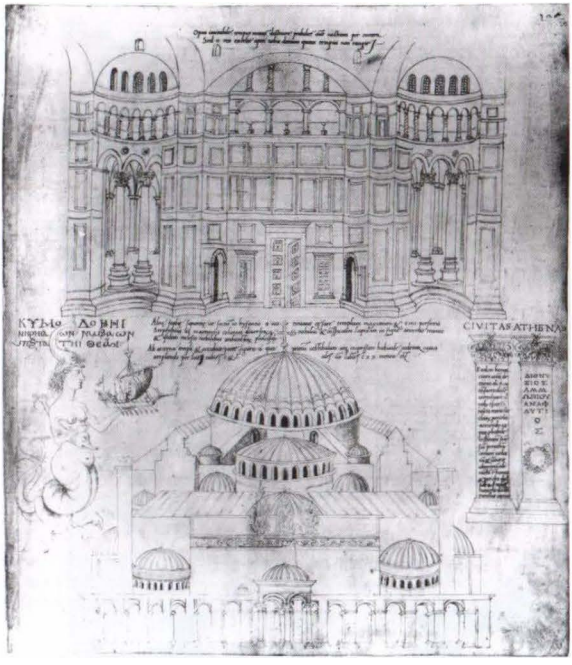

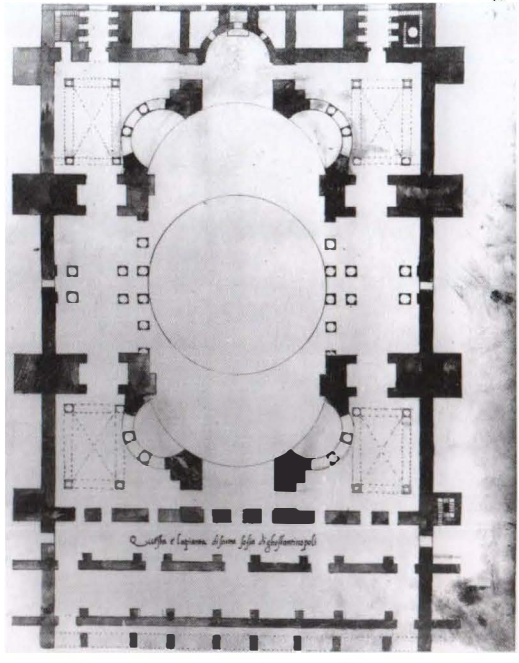

70, 71 Giuliano da Sangalo, İstanbul'daki Ayasofya Kilisesi'nin kesiti, cephesi ve planı, 15. yüzyıl sonu veya 16. yüzyıl başı, Anconalı Cyriacus'un kayıp eskizlerine dayanan mürekkep çizimler.

(Anthemius ve Isidore tarafından inşa edilen) eşsiz kilisesinin, ilâhî inayet olmaksızın yaratılabileceğini kavramakta güçlük çeken Bizans rivayetleri, bunu Ignatius adında efsanevî bir mimara, planını da imparatorun düşüne giren bir meleğe hamleder.[80] Yarı-efsanevî metnin II. Mehmed için 1479-80'de yapılan Türkçe ve Farsça tercümeleri, onun, Iustinianus'un meşru halefi olarak ihya ettiği Ayasofya'nın uluslararası prestijine sahip çıkma arzusuna işaret eder.[81]

Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından fethinden sonra da İtalya'da devam eden Ayasofya ilgisi, bu kadim kilisenin hümanist seyyah Anconalı Cyriacus tarafından 15. yüzyıl başında yapılan çizimlerinin Floransalı Mimar Giuliano da Sangallo'nun (1445-1515) eskiz defterinde kopyalanmasından anlaşılıyor (**res. 70-71**).[82] Ayasofya, daha önce Pavia Katedrali için en önde gelen örnek olarak ilân edilmişti. 1487'de bu bazilika ile vaftizhânesinin yıkılması için izin isteyen bir mektup, Pavia'nın yeni katedralinin Roma'daki en mükemmel anıtlara, ve özellikle de Konstantinopolis'in en önemli tapınağına benzeyeceğini belirtiyordu.[83] Bramante'nin 1488'de yakındaki Milano'dan çağrıldığı Pavia şehrinin katedralinin tasarımında bir rol oynamış olduğu düşünülür. Hiçbir zaman tamamlanmamış olmakla birlikte, bu bina, San Pietro'dan önce Rönesans katedral tasarımının en önemli örneğiydi. Kompozit planı, bir bazilika ile sekizgen kasnak üzerinde yükselen merkezî kubbeyi kaynaştırmayı amaçlamıştır.

Demek ki, Caradosso'nun madalyasında resmedildiği şekliyle, Yeni San Pietro'nun, Ayasofya da dâhil olmak üzere İstanbul'un selâtin camilerini andırmasına pek de şaşırmamak gerekir. II. Julius'un Ayasofya'nın bir Müslüman mabedine dönüştürülmüş olduğundan ve padişahların yeni camilerinin ona göndermeler yaptığından habersiz olması düşünülemez. Ayasofya ile (yarımküresel kubbesinin kademeli profili Caradosso madalyada betimlenen) Panteon'un imparatorluk ikonografyalarının her ikisini de birden sahiplenmekle, II. Julius Eski ve Yeni Roma'nın ortak mimarî mirasında hak iddia etmeye heveslenmiş olabilir. San Pietro'da Ayasofya'ya yapılan gönderme, Konstantinopolis'teki bu erken Hıristiyan ibadethanesinin Hz. Süleyman Tapınağı ve "Yeni Kudüs" ile ilişkilendirilmesi nedeniyle, papalığın ekümenik iddialarını destekliyordu.[84]

Yeni San Pietro'da Ayasofya'ya gönderme yapılması, aynı zamanda buranın yeni kimliğinin bir selâtin camisi olduğunun inkârını ima eder. Bu inkâr, Cristoforo Buondelmonti'nin 15. yüzyıl başına ait Konstantinopolis haritasının, şehrin 1453'te düşmesinden sonra yapılan kopyalarını akla getiriyor. Osmanlı hâkimiyetindeki mimarî dönüşümleri görmezden gelmek su-

retiyle, bu haritalar fethedilmiş şehri Hıristiyanlık için simgesel olarak yeniden sahiplenmeye çalışıyordu. Ian Manners'ın ileri sürdüğü gibi, Ayasofya'yı minaresiz olarak resmetmeye devam eden ve sadece Osmanlı öncesi yapıları betimleyen Buondelmonti haritaları, "şehrin Yeni Roma ve Yeni Kudüs imgesini inşa etmekte kullanılan ikonografik unsurlarını öne çıkararak" Hıristiyan mirasını vurgulamak yoluyla Konstantinopolis'in zaptına karşı koyarlar. Buondelmonti haritasının 15. yüzyıl sonuna tarihlenebilen (y. 1481), II. Bayezid'in saltanatının ilk yıllarında yapılan ilginç bir versiyonu, Ayasofya'ya minare eklemekle kalmaz, aynı zamanda bir İslâm başkenti olarak yeniden biçimlendirilen Osmanlı kentinin yeni camilerini ve saraylarını da betimler (**res. 72**).[85]

Bu haritalar çekişmesi bağlamında, II. Julius'un Ayasofya'yı –sanki Hıristiyan âleminin elinden hiç çıkmamışçasına– San Pietro'nun dünyaca ünlü modelleri arasına dâhil edişi, İstanbul'un selâtin camilerinin meydan okumasına karşı verilen rekabetçi bir yanıt olarak değerlendirilebilir.[86] Buondelmonti haritaları, Ayasofya'yı kuleye benzer iki payanda ve bazen de fenerli bir yarımküresel kubbe ile resmederek, Caradosso madalyasındaki San Pietro imgesinden pek de farklı olmayan bir şekilde hayal ederler.[87] Bramante'nin önerdiği merkezî Rum haçı plan çok geçmeden, belki de Roma Katolik kilisesinin âyinlerine daha uygun görüldüğünden, bazilika tarzında bir Latin-haç planına dönüştürüldü. Bu durum, Yeni San Pietro'nun inşa süreci boyunca birbirini izleyen mimarlarca önerilen merkezî Rum haçı ile uzunlamasına Latin haçı planları arasında gidip gelmelere yol açtı, ve nihayet Sinan'ın çağdaşı olan Michelangelo'nun merkezî planı lehine sonuçlandı (**res. 73-75**).[88]

Michelangelo'nun San Pietro kubbesini tasarladığı sırada (1558-61'de kubbenin bir maketini yapmıştı), doğduğu kentteki Floransa Katedrali'ni, Roma'daki Panteon'u ve muhtemelen Ayasofya'yı incelemiş olduğu öne sürülmüştür.[89] Bir zamanlar Osmanlı sarayının hizmetine girmeyi aklından geçirmiş olan sanatçının, Sinan'ın inşa ettiği selâtin camilerinin kubbe yapım teknolojisi hakkında pratik bilgi toplamış olması mümkündür: Özellikle de aynı yıllarda inşa edilen Süleymaniye'nin (1548-57) kubbesi. Michelangelo'nun San Pietro için tasarladığı kubbenin kaidesi 1552'de, kasnağı ise 1564'te tamamlanmıştır. Bramante ve Genç Antonio da Sangallo'nun San Pietro için önerdiği tek kabuklu kubbe ve sıra sütunlu dairevî kasnaklardan farklı olarak, Michelangelo'nun çift kabuklu kubbesinin kasnağında ikişer sütunlu payandalar vardı. Tamamen değişik oranları olmasına rağmen, pencerelerle münavebe ile

72 Cristoforo Buondelmonti, İstanbul haritası, y. 1481, kâğıt üzerine mürekkeple çizim, *Liber Insularum Archipelagi*'nin Düsseldorf nüshasından

birbirini izleyen payandalı kasnak kavramı, Ayasofya ile Sinan camilerinin pencere ve gömme pilastr payandalı kasnaklarıyla uzaktan akrabadır (**res. 76-77**).[90]

San Pietro'yu Ayasofya'ya benzetmeye yönelik ilk niyet, Roma'daki kilisenin ikiz kulelerinin ve ikincil kubbelerinin iptal edilmesiyle önemini yitirdi. 1564'te Michelangelo'nun ölümünden sonra, onun tasarladığı fenerli yarımküresel ve çift kabuklu kubbenin yerini, fiilen kubbeyi tamamlayan Giacomo della Porta'nın (1588-93), "daha güzel olduğu kadar daha da güçlü olacağını" belirtmesi nedeniyle, Floransa Katedrali'ninkine benzer sivri profilli bir kubbe aldı.[91] Öte yandan, Michelangelo'nun merkezî planı, 1607'de yapılan bir yarışmanın ardından, Carlo Maderno tarafından eklenen bir sahın ile uzatıldı. Yapılan bu önemli değişikliklerden sonra bile, 1614'te İstanbul'a gelen Romalı seyyah Pietro della Valle'nin gözünden kaçmayan husus, şehrin "bakılması gerçekten güzel olan" selâtin camileri ile Michelangelo'nun Yeni San Pietro Kilisesi arasındaki benzerlikti:

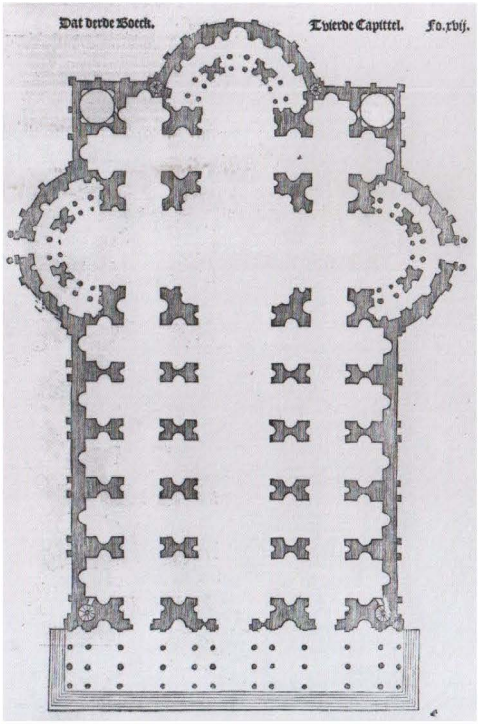

73 Rafael, San Pietro Kilisesi'nin planı, ahşap baskı (Sebastiano Serlio'nun, *Libro d'architettura*'sından, cilt III, 1546).

74 Baldassare Peruzzi, San Pietro Kilisesi'nin planı, 1535, kâğıt üzerine mürekkeple çizim.

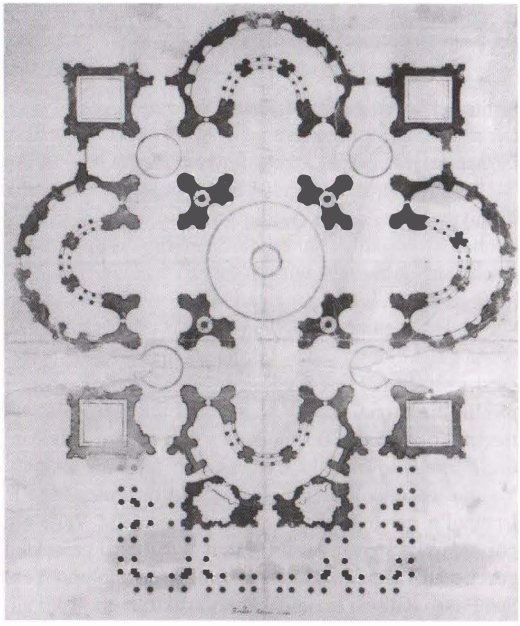

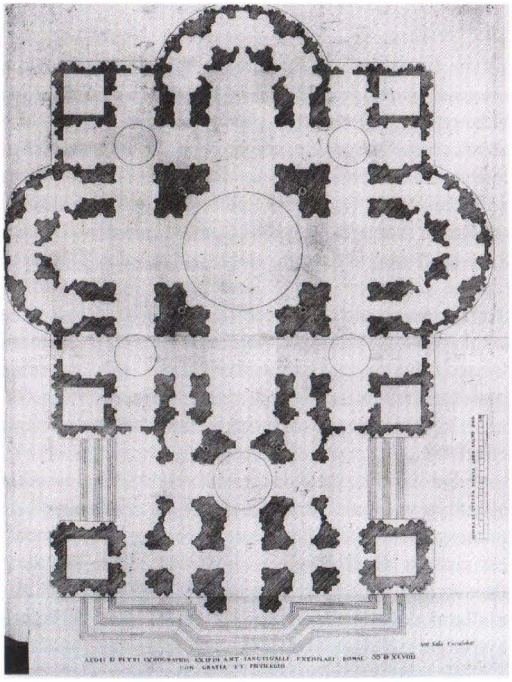

75 Genç Antonio da Sangallo, San Pietro Kilisesi'nin planı, 1549, Antonio Salamanca'nın gravürü.

> Kayda değer olan camilerdir; özellikle Türk imparatorları tarafından yaptırılan dört-beş tanesi. Bunların hepsi de yüksek tepelere kondurulmuştur; öyle ki, âdeta aynı hizaya dizilmiş gibidirler ve denizin bir ucundan öbürüne kadar görünecek şekilde, kentin başından sonuna dek eşit aralıklarda yerleştirilmişlerdir. Mermerden sağlam bir şekilde inşa edilmişlerdir ve birbirlerinden pek az farklı olarak, kubbeli bir kareden oluşan bir mabed biçimindedirler, Roma'daki Michelangelo'nun San Pietro tasarımı gibi. Ve benim inancıma göre burada karşılaştıkları Ayasofya'yı model almışlardır.[92]

Roma'ya döndüğünde, della Vella, çağdaş İtalyan mimarlarının esinlenmelerini umduğu Konstantinopolis'in panoramasıyla birlikte, Ayasofya'nın ve şehrin siluetini belirleyen selâtin camilerinin ayrı resimlerini oraya getirmeye söz verdi. Anıtsal Osmanlı cami mimarîsinin birçok İtalyan seyyahın beğenisini kazanması, buna benzer bir aşinalık duygusundan kaynaklanmıştır.[93] Kozmopolit bir dünya başşehri yaratmayı düşleyen II. Mehmed'in "Rumî" görsel kültür vizyonunun, halefleri tarafından bir hanedan geleneği olarak benimsenip idâme ve tekâmül ettirilmesinin sonucudur bu. Joseph Connors'ın düşündüğü gibi, İtalyan mimar Borromini 1642'de Roma'da Sant'Ivo alla Spaienza'yı tasarladığı sırada bir Ayasofya çizimi yaparken, aynı şehirde yaşayan della Valle'ye muhtemelen danışmıştı.[94]

Bu, "büyük bir mimarın, göreve başlamadan önce tarihsel araştırmaya daldıktan sonra, tarihsel kaynaklarını geride bıraktığı veya son derece değiştirdiği" bilinen tek örnek değildir.[95] Sir Christopher Wren, mimarî üzerine 1680'lerde yazdığı ikinci risalesinde, Londra'daki Saint Paul Katedrali'nde, Ayasofya'da kullanılan ve "hâlâ *Seraglio*'da [Topkapı Sarayı] mevcut bulunan" kubbe inşa tekniğini tatbik ettiğini açıklamıştır.[96] 1980'lerde keşfedilen ve Wren'le ilişkilendirilen (Hawskmoor'un eliyle) Ayasofya'nın ölçekli çizimlerinin, yalnız Grelot'nun 1683'te basılmış resimli seyahatnâmesine değil, aynı zamanda onun hâmisi olan John Chardin tarafından İngiltere'ye getirilen, yayınlanmamış çizimlere dayandığı düşünülmektedir. Bundan başka, Wren'in İstanbul ve İzmir'de kullanılan kurşun kaplama teknikleri de dâhil, Osmanlı kubbe inşa yöntemleri hakkında tüccar dostlarına danıştığı da biliniyor. Bu tüccarlardan biri, "kendisi de inşaatçı olan" Sir Dudley North idi; "başka hiçbir yabancı, Türk yapılarının inşaat tarzını onun kadar dikkatle incelememişti".[97]

Bu örnekler bize, Sinan çağında da benzer kültürler arası alışverişler olasılığının yüksek olduğuna işaret ediyor. Gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek İtalya'da, o sırada artık kendine özgü mimarî üslûplar ve mimarî söylemler oluşmuş olması nedeniyle, bu tür üstü örtülü mübâdelelerin yazılı kaynaklarda kaydedilmiş olması beklenemez. Dolayısıyla, pozitivist bir yaklaşımla somut metinsel kanıtlar aramaktan vazgeçilmezse, karşılıklı iletişim olasılıklarını hayal etmek mümkün değildir. Böyle iletişimlerin varsayılması, Sinan'ın mimarîsinin Rönesans İtalya'sındaki gelişmelere sırtını tamamen dönmektense, bunlardan haberdar ama bağımsız bir çizgi izlediğini düşünmek olasılığını destekleyecek bir açılımdır.

SİNAN ÇAĞINDA İTALYA İLE MİMARÎ DİYALOGLAR VE MERKEZÎ KUBBELİ SELÂTİN CAMİLERİNİN EVRİMİ

İstanbul'da T-tipi selâtin camilerinin son örneği, Sinan'ın selefi, Acem Alisi lâkaplı mimarbaşı Alaüddin'e atfedilir (**res. 78, 79**). Sultan Süleyman tarafından merhum babası I. Selim ruhuna yaptırılan cami (1520/21-1527/28), II. Bayezid'in Edirne'deki camisinin bir yorumudur (**res. 80, 81**). II. Bayezid ile I. Selim'in görece küçük külliyelerinin tasarımı, II. Mehmed külliyesinin müstakil tabhanesi, görkemli ölçeği ve aksiyel geometrik kompozisyonundan ayrılır. Bu farklılık, merkeziyetçi imparatorluk vizyonu ile gazi geleneğinin eşitlikçi dünya görüşü arasındaki çözülmemiş gerilimi yansıtmaktan öte, selâtin camilerinin evriminde farz olunan devamlılığın yerine kopukluklar bulunduğuna dikkat çe-

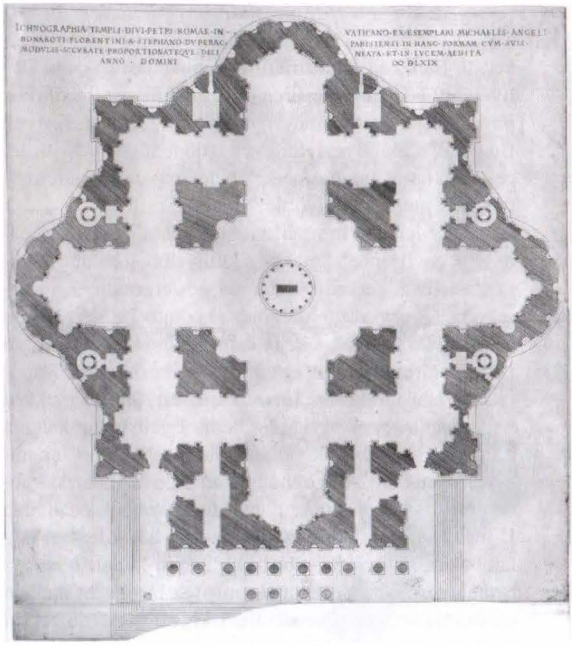

76 Michelangelo, San Pietro Kilisesi'nin planı, 1569, Etienne Dupérac'ın gravürü.

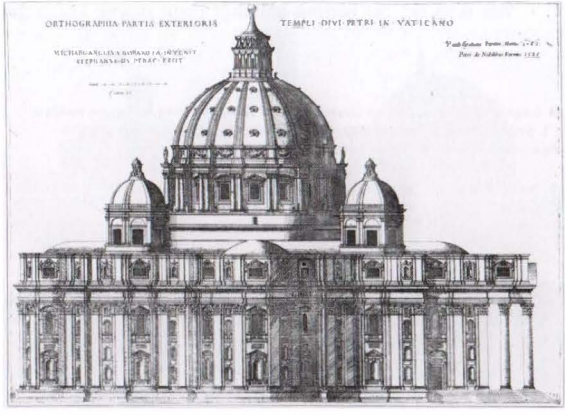

77 Michelangelo, San Pietro Kilisesi'nin cephesi, 1569, Etienne Dupérac'ın gravürü.

ker. II. Mehmed'in vezirlerinin daha mütevazı cami külliyelerini âdeta cüceleştiren devâsâ külliyesi, hükümdar ile kulları arasında artan hiyerarşinin görsel ifadesiydi. Bu yenilikçi külliye, I. Süleyman döneminde pekiştirilecek olan tartışmalı bir merkeziyetçi imparatorluk rejiminin doğuşunu ilân ediyordu.[98]

II. Mehmed'in vezirlerinin İstanbul'daki, T-tipi camilerin çevresinde kümelenen külliyeleri, gazi dünya görüşünün hâlâ geçerli olduğunun göstergesidir. En anıtsal örnek, veziriazam Mahmud Paşa'nın, Topkapı Sarayı yakınındaki sarayına bitişik cami külliyesidir. Bânisinin kubbeli türbesine eşlik eden külliye, kesme taşla yapılmış bir tabhaneli cami, imaret, medrese, sıbyan mektebi ve hamamla, yeni payitahtın kentsel gelişimine katkıda bulundu. Beş kubbeyle örtülü revaklı cephesiyle, tek minareli cami (1462-63) mihrab ekseninde dizilmiş iki kubbeli mekândan oluşur ve diğer küçük kubbeli odalardan U-biçimli bir koridorla ayrılır (**res. 82-83**). Merkezî ikiz kubbeler, artık eskisi gibi farklı zemin kotları olan ayrı mekânları örtmez. Bütünleşmiş tek bir ibadet mekânı oluşturmaları, zaviye-mescidlerdeki çok-işlevli düzenden farklıdır. Zira, onlarda sadece ikinci kubbe altındaki mihrablı mekân ibadethane olup, şadırvanlı birinci kubbeli kısımdan zemini yüksektir (**res. 20**). Mahmud Paşa'nın çok-işlevli yapısında ise büyük kubbeli orta mekânların her ikisi de, bir hatibin atandığı cami olarak kullanılan birleşik bir mekân oluşturur. Kenarlardaki ikincil nitelikteki mekânlar, bir zaviyenin konuk odaları işlevini gören tabhaneler olarak tanımlanabilir niteliktedir.[99]

Veziriazam Rum Mehmed Paşa'nın Üsküdar'daki T-tipi planın bir başka varyantı çevresinde kümelenmiş külliyesine, bir medrese, imaret ve bâninin kubbeli türbesi eşlik eder (**res. 84**). Kitâbesinin 1471-72'ye tarihlediği cami, taş ve tuğla dizilerinden almaşık duvarlarla inşa edilmiş olup, Bizans mimarîsini çağrıştıran eteği kıvrımlı bir kubbeyle taçlanmıştır; cephesinde de beş kubbeli bir revak yer alır. Mihrabın üzerindeki yarım kubbeyle genişletilen merkezî kubbeli ibadethanenin yan sahınlarında ikişer tabhane odası sıralanır. Çok-işlevli camilerin bünyesine eklenen tabhaneleri ve müstakil imaretleriyle, II. Mehmed'in veziriazamları ile vezirlerince yaptırılan külliyeler, yeni kolonize edilmekte olan payitahtta yiyecek ve barınak tedarik etmeye yönelik hayrata özellikle ihtiyaç duyulmasının işaretidir. Bu geçiş dönemi yapıları, camilere bitişik tabhane odalarının artık inşa edilmeyeceği Sinan çağında, kurallara bağlanarak katmanlaşan cami tiplerine giden yolu hazırladı.

T-tipi tabhaneli camiler, Sultan Süleyman'ın saltanatının başlarına değin yapılmaya devam etti. Payitaht yakınlarında selâtin-olmayan bir örnek, veziriazam Pirî Mehmed Paşa'nın 1530-31 tarihli, Silivri'deki camisidir

78 (sağda) İstanbul, I. Selim Külliyesi, plan: 1. Tabhaneli cami, 2. Sıbyan mektebi, 3. I. Selim türbesi, 4. Hafsa Sultan türbesi (yıkılmıştır), 5. Sultan Süleyman'ın çocuklarının türbesi, 6. Sultan Abdülmecid'in türbesi (1861).

79 (solda) İstanbul, I. Selim'in tabhaneli camisinin batıdan görünümü.

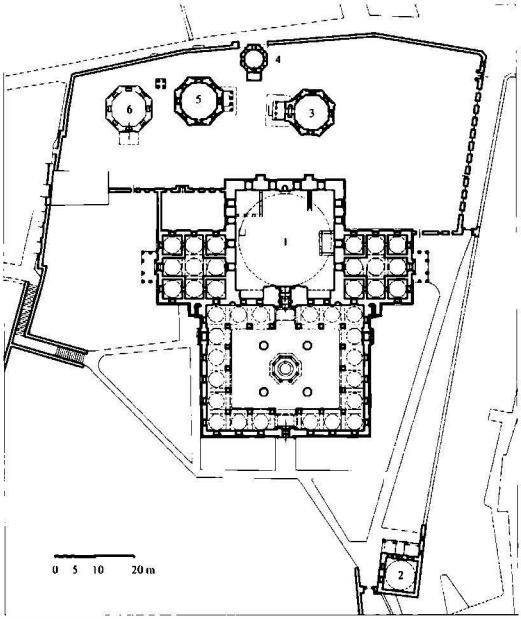

(**res. 85**). Bu yapı tipinin alışılmamış bir eyalet varyantı, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın I. Selim adına Safevilerden zaptettiği ve ilk beylerbeyi olduğu Diyarbakır'da yaptırdığı (1516-20) anıtsal cami idi (**res. 86**). Paşanın dört yarım kubbeyle çevrilmiş, (çapı 9 metrelik) merkezî kubbeli camisi, yeni kurulan bir eyaletin merkezinde Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcını ilân etmek amacıyla padişahın emriyle yapılmıştı. Dolayısıyla, İstanbul'daki selâtin camilerinin taşraya uyarlanmış yaratıcı bir türeviydi.[100] Kare kütlesinin ön köşelerine eklenen birer tabhane odası ve tek bir minaresi olan caminin cephesinde, sultanî şadırvan avlusu yerine, yedi kubbeli geniş bir revak uzanır. Caminin tamamen merkezîleşmiş planı, II. Bayezid'in İstanbul'daki camisinin şemasının iki yanına birer yarım kubbe ekler. Yanlardaki yarım kubbeler, daha önce II. Mehmed'in payitahttaki camisi için gerçekleşmeyen bir proje olarak hazırlanan, merkezî bir kubbenin çevresinde üç yarım kubbeyi içeren yaratıcı planda öngörülmüştü (**res. 62**). Bu planın kabul edilmeme nedeni, büyük ihtimalle kubbe baldakenini taşıyacak olan, Konstantinopolis imparatorlarının binalarından devşirilen prestijli kırmızı granit sütunları barındırmak kaygısıydı.

Merkezî dört yapraklı yonca tipi plan, yaklaşık aynı yıllarda Diyarbakır civarındaki Elbistan Ulucamii'nde (y. 1515-22) yinelendi. Camiyi Dulkadirli şehzâde Şehsuvaroğlu Ali Bey, şehri I. Selim'e bağlı bir bey olarak fethettiği sırada yaptırdı. 1515'te, rakibi olan Dulkadirli hükümdarı (Memlûk sultanının müttefiki) Alaüddevle'yi yendikten sonra, yeni kurulan bu Osmanlı eyaletinin beylerbeyi olmuştu. Üç kemerli mütevazı cephe revağı ve 8 metre çapındaki küçük merkezî kubbesiyle bu tek minareli cami, Diyarbakır'daki emsali gibi, İstanbul'un selâtin camilerinin izini süren, minyatürleştirilmiş bir diğer çeşitlemedir.[101]

Bu camilerin dört yarım kubbeli, tamamen merkezî planları, Bramante'nin Roma'daki San Pietro için y. 1505'te hazırladığı ilk tasarımı hatırlatır. Aynı tasarımın daha küçük ölçekte tatbik edilmiş örnekleri arasında, Todi'deki Santa Maria della Consolazione kilisesi vardır (1508 ilâ 1607'deki uzun inşa sürecinde bunun da planı değişikliğe uğramıştır).[102] İtalyan Rönesans kiliselerinin deneylerini andıran merkezî planlı bu eyalet camilerinin 16. yüzyıl başlarında Güneydoğu Anadolu'da ansızın ortaya çıkıvermesini nasıl izah edebiliriz? İstanbul'da görülmeyen tasarımlarını, bölgenin yakın geçmişteki fethi nedeniyle hassa mimarlarının da muhtemelen eşlik ettiği, Osmanlı ordusunun buraya sevk edilmesi tetiklemiş olabilir. Payitahttan, Safevi ve Memlûk sınırlarındaki yeni kurulan Osmanlı eyaletlerine kaydırılan yaratıcılığın diğer bir nedeni de, I. Selim

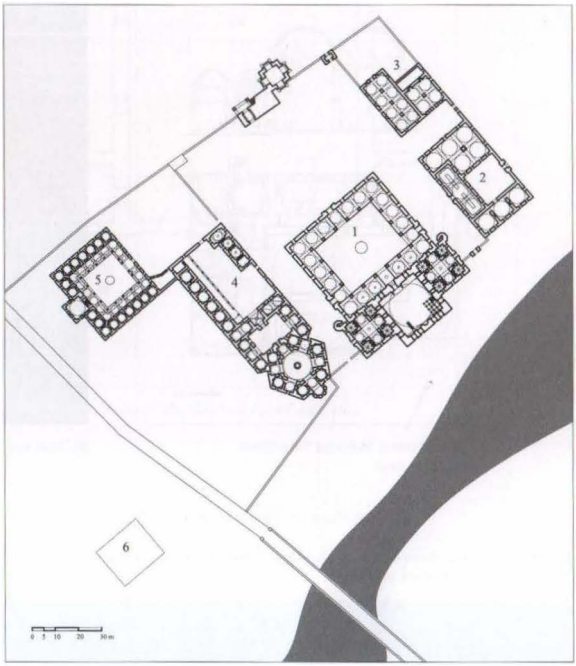

80 (üstte) Edirne, Tunca Irmağı kıyısındaki II. Bayezid Külliyesi, plan: 1. Tabhaneli cami, 2. İmaret, 3. Kervansaray, 4. Darüşşifa, 5. Medrese, 6. Yıkılan hamamın yeri.

81 (altta) Edirne, II. Bayezid Camii, darüşşifayla birlikte güneyden görünümü.

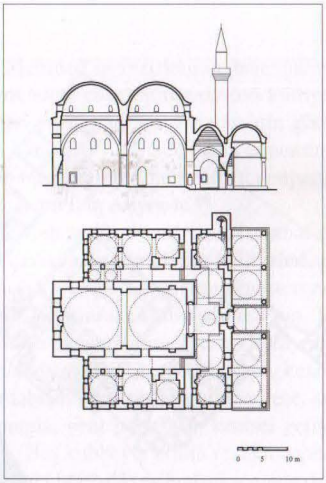

82 İstanbul, Mahmud Paşa Camii, plan ve kesit.

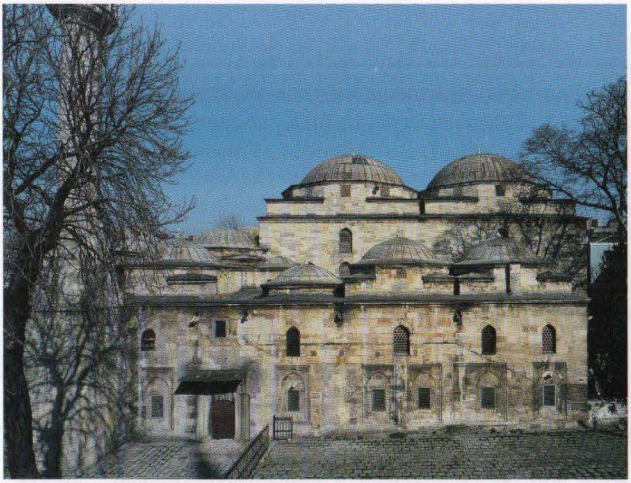

83 Mahmud Paşa Camii'nin batıdan görünümü.

84 Üsküdar, Mimar Sinan'ın tasarladığı Şemsi Ahmed Paşa'nın yalı külliyesinin görünümü; üstündeki tepede Rum Mehmed Paşa Camii yer alır; en arka planda görünen Ayazma Camii 18. yüzyılda yapılmıştır.

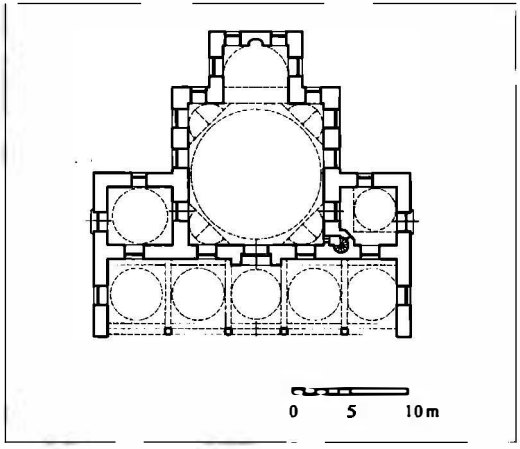

85 Silivri, Pirî Mehmed Paşa Camii, plan.

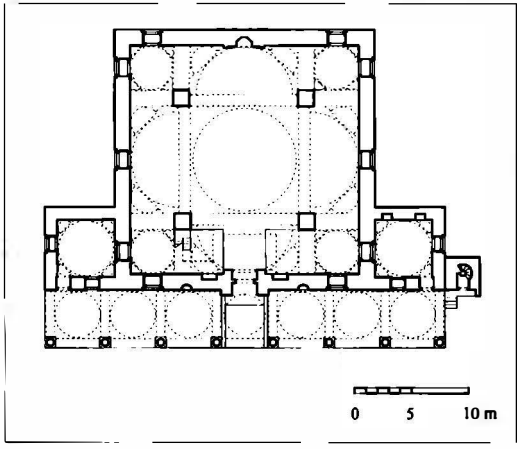

86 Diyarbakır, Bıyıklı [Fatih] Mehmed Paşa Camii, plan.

87 Kahire kalesi, Hadım Süleyman Paşa Külliyesi'nin planı: Camiinin önündeki şadırvan avlusunun kuzeydoğu köşesinde Sidî Sariya türbesi ve alt platformdaki dış avluda bir sıbyan mektebi yer alır.

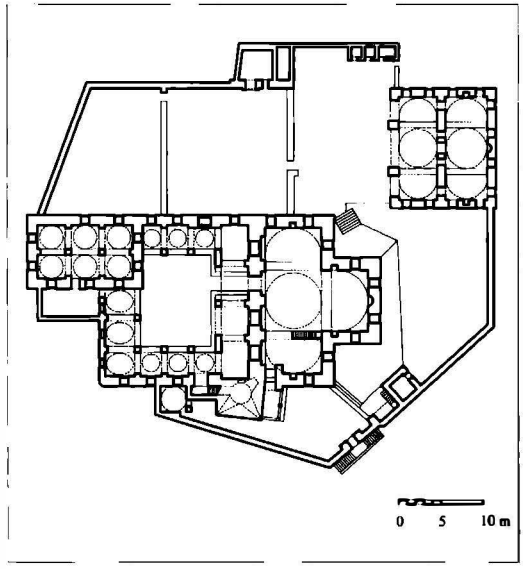

88 İstanbul, Atik Ali Paşa Camii ile türbesi, plan ve kesit.

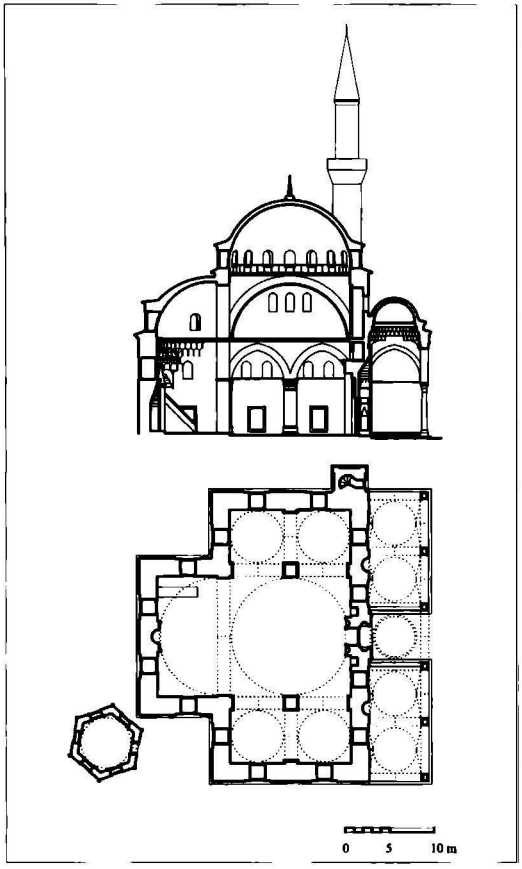

ve vezirlerinin sürekli seferlerden dolayı İstanbul'da bâniliğe ayıracak vakit bulamamalarıdır. I. Selim'in ve I. Süleyman'ın askerî seferleri sırasında Sinan'ın gördüğü bu beylerbeyi camileri onun mimarî bilgi hafızasında yer etmiş olmalıdır.

Üç yarım kubbeli bir başka eyalet camisi de, Hadım Süleyman Paşa tarafından 1528'de Kahire kalesi içinde inşa edilmiştir (**res. 87**). Eski Memlûk başkentinde, 1524-25'te isyan eden âsi selefinin yerini alarak beylerbeyi olan bu paşanın camisi, Mısır'da tekrar tesis edilen idarî denetimin simgesiydi: Burası artık 1525'te yürürlüğe giren yeni Osmanlı kanunnamesine göre yönetilen bir eyalet olmuştu. Beylerbeyi sarayının ve yeniçeri kışlalarının da yer aldığı Kahire kalesinin şehre hâkim tepesine kondurulan caminin, müstakil bir çifte şerefeli minaresi vardır (caminin özel sultanî statüsünü belirten bir alâmettir bu). Mabedin diğer bir ayrıcalığı da, önündeki mermer döşeli şadırvan avlusudur. Bu avlu, yerel bir velinin Fatimiler devrinde (1141) yapılmış olan kubbeli mezarını içermektedir. Peygamberin sahabelerinden Sidi Sariya'nın gömülü olduğuna inanılan türbeye, zaman içinde yüksek rütbeli Osmanlıların da lahitleri eklenmiştir.[103]

Diyarbakır, Elbistan ve Kahire'de inşa edilen bu üç eyalet camisi, I. Selim devrinde fethedilen büyük şehirlerde Osmanlı hâkimiyetinin sağlam temeller üzerine oturtulmasını ilân etmek üzere yaptırılmıştı. Bu simgesel mabedlerden farklı olarak, Sinan'ın eyalet camileri genellikle yarım kubbesiz, basit birer kubbeli küp şeklinde tasarlanmıştır. Mimarbaşının eyalet merkezlerindeki tek kubbeli kübik camileri, 16. yüzyıl başlarında selefi tarafından hac güzergâhı üzerinde 1520'lerde inşa edilen, Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa Camisi gibi önörneklere daha yakındır (**res. 27**). Sinan otobiyografilerindeki listelerde bu külliyenin yapılarının ona mal edilmesi, inşaatında acemioğlanı olarak veya ordunun sefere çıkmadığı zamanlarda çalışmış olduğunu düşündürmüştür. Ön cephelerinde üç, beş veya yedi kubbeli (bazen çift sıra halinde) revaklar bulunan Sinan'ın jenerik planlı eyalet camileri, imparatorluğun merkezi ile çevresindeki camilerin tasarımı arasındaki farkı keskinleştirmiştir. İkincil payitaht Edirne'deki Selimiye Camii ve veliahd şehzâdelerin sancak merkezi Manisa'daki Muradiye Camii istisnasıyla, Sinan'ın İstanbul dışındaki camileri genellikle kubbeli küplerden ibarettir. Bunların görece basit bezeme ve kitâbe programlarına, bölgesel unsurlar rahatça eklemlenmiştir.[104] Diyarbakır ve Haleb'deki birkaç istisna, hâlâ tabhaneli cami olarak tasarlanmıştı: Haleb'deki Hüsrev Paşa, Diyarbakır'daki Çerkes İskender Paşa ve Haleb yakınlarında Payas'taki Sokollu Mehmed Paşa camileri gibi. Bunun dışında, iki yanında tabhaneleri olan T-tipi plan Sinan camilerinde tümüyle terk edildi ve mekân birliği olan merkezî planlar kural haline geldi.[105]

Sinan'ın İstanbul'da inşa ettiği selâtin-olmayan kubbeli camilerin ön-örneklerinden biri, T-tipi plana hâlâ bağlı kalmakla birlikte tabhaneleri olmayan veziriazam Atik Ali Paşa'nın 1496-97 tarihli camisidir (**res. 88**). Sinan, üst düzey hâmileri için zengin çeşitlilikte bir cami tipolojisi geliştirerek, dört, altı veya sekiz ayağa dayanan kubbeli baldaken sistemleri altında, mekânsal olarak birleşmiş dikdörtgen camiler tasarladı (**res. 3-5**). Devlet büyüklerinin daha önceki camilerinde görülmeyen değerli mermer sütunlu iç revakları olan bu camilerin, ekli tabhanelerden koparılan yan cepheleri de hareketlilik kazandı. Sinan'ın payitahttaki en basit camileri, kubbeli küp çeşitlemeleri ve hatta kubbesiz mescid benzeri camiler idi.

Mimarbaşının ünlü selâtin camilerine dönmeden önce, onun görev döneminde kültürler arası mimarî fikir alışverişi kanallarına değinmek amacıyla, konudan kısa bir sapma yapacağım. Hıristiyan Avrupa'da Osmanlı mimarîsine ilişkin bilgi, sözlü ve yazılı seyahat anlatılarının yanı sıra, elçilik heyetlerine eşlik eden sanatçılarca yapılan anıtların çizimleri ve baskılarıyla 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılmaya başladı. Bu sanatçılardan biri, 1555-59 civarında Felemenk hümanist Busbecq'in başkanlığındaki Avusturya Habsburg elçilik heyetine bağlı olan Danimarkalı Melchior Lorichs'tir. Meşhur İstanbul panoramasında, bu sanatçı kendisini ve mürekkep hokkasını tutan Osmanlı yardımcısını resmeder. Kimilerinin inandırıcı olmayan bir hayalperestlikle Mimar Sinan olduğunu düşündükleri bu sarıklı kişi, muhtemelen Lorichs'in resmî refakatçiliğine atanan bir çavuş idi (**res. 33** [5]). Yabancı sanatçıların Osmanlı mimarlarıyla bazen hakikaten temasa geçmiş olduğunun bir kanıtı, 1570'lerde diğer bir Avusturya Habsburg elçilik heyetinin ressamının İstanbul'da derlediği resim albümüdür. Bu albümde, muhtemelen Sinan yönetimindeki hassa mimarları ocağına mensup bir mimarın veya bizzat mimarbaşının çizdiği iki hamam planı vardır. Üçüncü bir çizim, bu Osmanlı planlarından bir tanesinin Avusturya Habsburg elçilik heyetine bağlı bir ressam tarafından yapıldığı anlaşılan kopyasıdır. Üzerindeki yazılar, orijinal planda yabancılar için hamamın değişik odalarının işlevlerini izah eden Türkçe yazıların Almanca tercümesidir (**res. 89-90**).[106]

İstanbul'a gelen elçilik heyetlerine eşlik eden sanatçılardan başka, bu alanda birikimi olan bazı diplomatlar da mimarî bilginin aktarımında rol oynamış olsa gerektir. Venedik elçilerinin resmî raporlarında Osmanlı anıtlarına ilişkin yazılı tarifler genelde coşkuyla

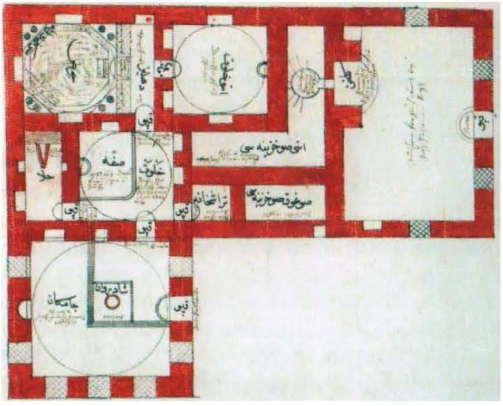

89 Bir Osmanlı mimarının çizdiği hamam planı, üzerinde yabancılara yönelik Türkçe yazılı izahatlar vardır. 1570'lerde yapılan çizimlerden kaynaklanan Löwenklau Albümü'nden, y. 1586, kâğıt üzerine siyah mürekkep ve kırmızı suluboya.

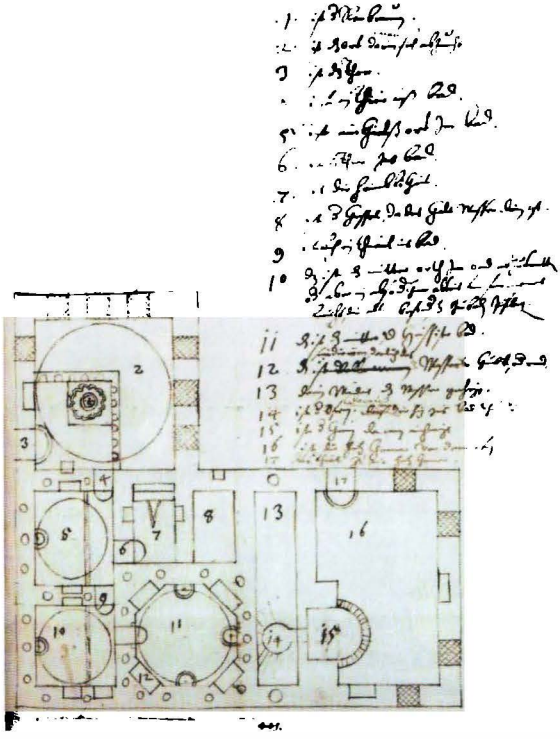

90 Sol üstteki Osmanlı hamam planının Avusturya Habsburg elçiliğine mensup bir yabancı sanatçı tarafından yapılan kopyası ve yazıların Almancaya çevirisi. Löwenklau Albümü'nden, kâğıt üzerine siyah mürekkep.

doludur ve Ayasofya ile selâtin camileri arasındaki akrabalığın farkındadır. Amatör mimar olarak incelikli sanat duyarlığına sahip böyle bir diplomat, 1568 ile 1570 yılları arasında Osmanlı payitahtında ikamet eden Venedik *bailo*su Marcantonio Barbaro idi. Sarayda saygınlık kazanmış olması nedeniyle, 1573'te veziriazam Sokollu Mehmed Paşa ile bir barış antlaşması müzakeresi için bir yıl kalacağı İstanbul'a tekrar yollanmıştı. Hümanist erkek kardeşi Daniele Barbaro, Vitruvius'un 1556'da basılan mimarlık risalesini kendi yorumları ve mimar Andrea Palladio (1508-1580) tarafından yapılan çizimlerle birlikte yayınlamıştı. Bir dostluk nişanesi olarak, Marcantonio Barbaro, Galata'daki Venedik sefaretinin penceresi önünde dururken betimlendiği kendi portresini, Sokollu Mehmed Paşa'ya armağan etmişti. Pencereden görülen Kızkulesi ile Haliç manzarası, Vavassore'nin Venedik'te defalarca basılan haritasından (**res. 58**) kopya edilmiştir. *Bailo*nun elinde tuttuğu belge veziriazama şu ithaf yazısını taşır: "En şerefli efendi, Müslümanların veziri Mehmed, en şerefli dostum" (ELMO/ *Domino Mehemet / musulmanorum / Visiario amico /Ilmo/ IF MAR*) (**res. 91**).[107]

Marcantonio Barbaro'nun Venedik'le resmî yazışmalarında, mimarından söz etmeksizin "en mükemmel binalar" (*superbissime fabriche*) diyerek hararetle övdüğü Sinan'ın yarattığı cami külliyelerine göndermeler yer alır. Özellikle Lüleburgaz ve Kadırgalimanı'ndaki Sokollu külliyelerini ve Edirne'deki Selimiye'yi methederek göklere çıkarır.[108] Palladio'nun, hâmisi olan Marcantonio'yla yaptığı sohbetler aracılığıyla, Sinan'ın merkezî planlı kubbeli camileri ve türbeleri hakkında bilgi edinmesi olasılığı büyüktür. Bu mimar Venedik'te-

91 Lamberto Sustris'e atfedilen, Marcantonio Barbaro'nun portresi, y. 1568-73, tuval üzerine yağlıboya.

ki Redentore Kilisesi'nin tasarımına başladığı sırada, Marcantonio'nun merkezî plan tercihinden yana giriştiği kampanya başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Howard Burns ve Deborah Howard, bu kilisenin (1576-80) iki ince kulesinin (*campanili*), Venedikli diplomatın derinden hayranlık duyduğu Sinan camilerinin minarelerinden esinlenmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir.[109] O dönemde Venedik'le yakın diplomatik, kültürel ve ticarî ilişkiler göz önüne alındığında, Palladio'nun (ilk olarak 1570'te basılan) mimarlık risalesinin Sinan'ın eline geçmiş olma ihtimali de yabana atılamaz (**res. 92-93**). Marcantonio Barbaro'nun kendine ait bir nüshayı, ortak mimarlık ilgileri nedeniyle, dostu Sokollu'ya ve hatta Sinan'a vermiş olması bile mümkündür. Venedik'te basılan risalenin mimarî çizimleri, yalnız Maser'deki Villa Barbaro'yu değil, "üstün kabiliyetli bir Venedikli beyefendi olan Clarissimo signor Marc'Antonio Barbaro" tarafından tasarlanmış bir sarmal merdiven çizimini de içermektedir.[110]

Palladio ve Sinan'ın birbirlerinin eserlerini bilip bilmediklerinden bağımsız olarak, mimarî tasarıma yaklaşımları arasındaki benzerlik genellikle kabul

92 (altta) Venedik'teki Piazzetta San Marco'da Osmanlı ip canbazlarını betimleyen, "Il volo del Turco" adlı anonim ahşap baskı.

93 (solda) Georg Hoefnagel, Venedik'teki Piazza San Marco'da dolaşan sarıklı Osmanlılar, y. 1578, gravür (Braun ve Hogenberg, 1572-1618, cilt 5'ten).

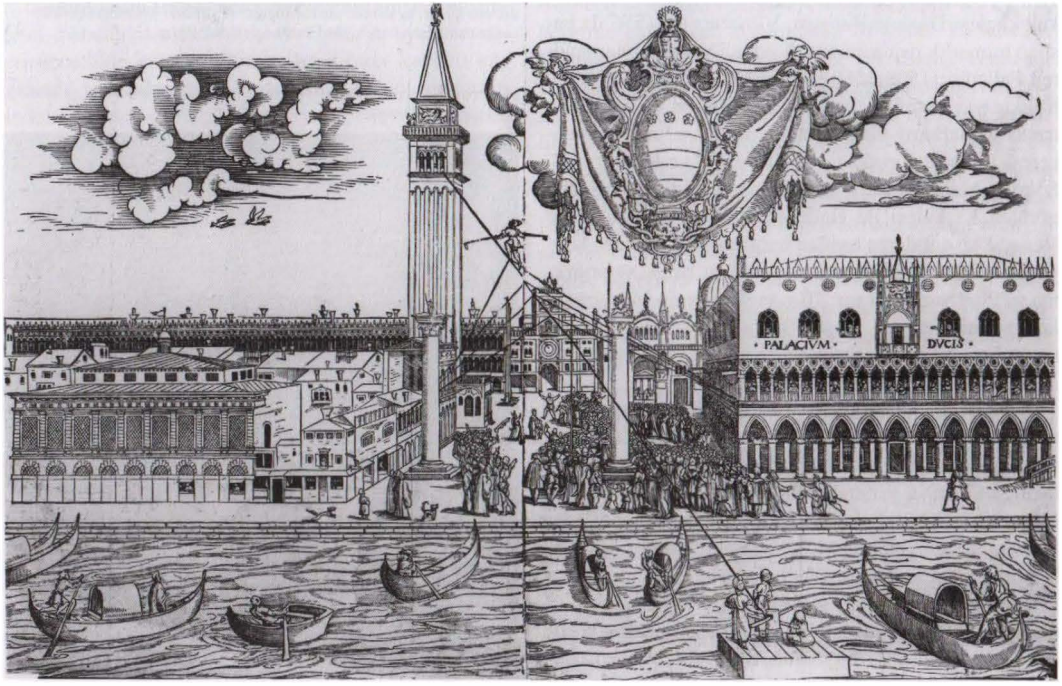

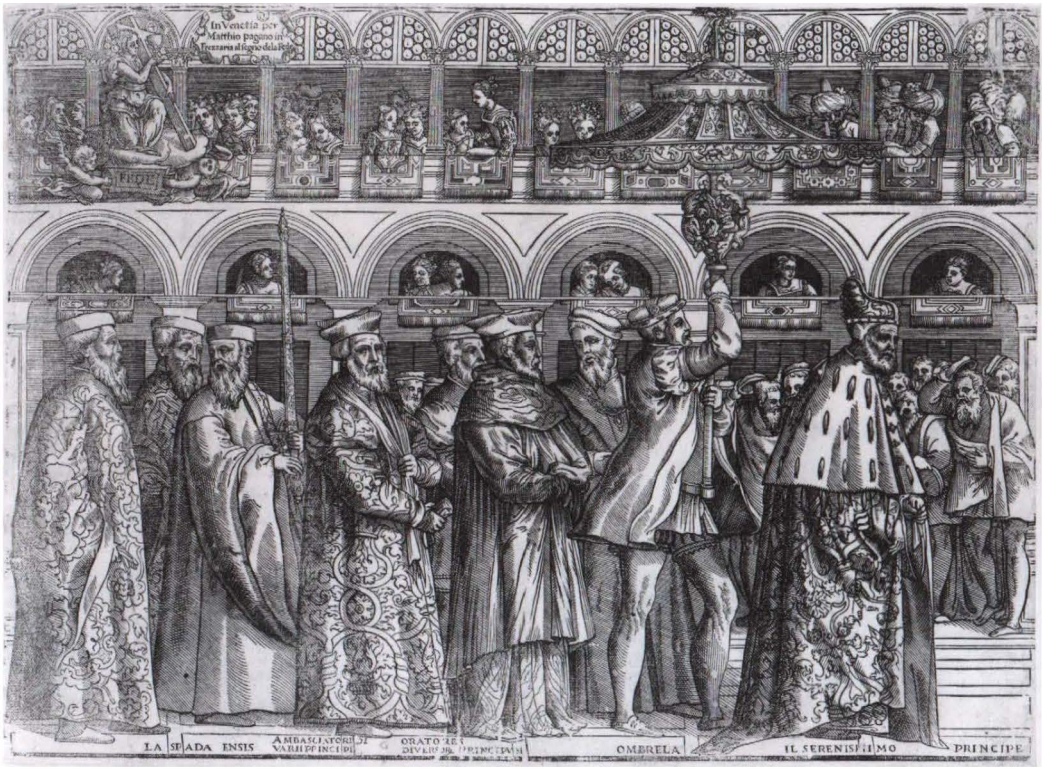

94 Matteo Pagan. Venedik'teki San Marco meydanında Procuratorie'nin sağ üstteki pencerelerinden sarıklı Osmanlı izleyicilerin Venedik Doj'unun geçit alayını izleyişi, y. 1555-60, Venedik'te yayınlanan bir gravürden detay.

edilir. Taş yontucu olarak eğitim gören Palladio, meslek hayatına marangozlukla başlayan Sinan'la aynı dönemde yaşamakla kalmayıp, Venedikli ve Vicenzalı yönetici seçkinlerin toplumsal hiyerarşilerine uyarlanmış esnek bir yapılar tipolojiisi yaratmıştı. Sinan'ın İstanbul'daki sarayları ve camileri gibi, onun da Venedik ile Vicenza'da yoğunlaşan villaları ve kubbeli kiliseleri, bu kentlerde güçlü bir "mahal hissi" (*sense of place*) yarattı. Her iki mimar da, biri Roma diğeri İstanbul'daki antikite kalıntılarını inceleyerek kendilerine pratik dersler çıkardılar. Tasarım pratiklerinin temeli, âdâbın kılavuzluğundaki esnek yapı tipi çeşitlemelerine dayanıyordu ve ikisi de benzer kaygıları paylaşıyorlardı: Sağlam temeller atmak ve güçlü görünümlü mukavim yapılar inşa etmek, güzellikle mühendisliği birleştirmek, binaların mevkilerine duyarlılık ve uzaktan görünümlerine verilen estetik değer, şehir siluetlerinde kubbeli kiliselerin görsel etkililiği, binaları organik birer bütün olarak tasarlamak ve ışıkla dolu bembeyaz iç mekânlara önem vermek.[111]

Bu koşutluklar, muhakkak ki denizle iç içe geçmiş benzer topografyalarıyla Venedik ile İstanbul'un ortak Bizans mimarî miraslarının bir ürünüydü. Bununla birlikte, paylaşılan erken modern çağ duyarlıkları da kanımca bir rol oynamış olmalıdır. Bir asrı aşan diplomatik ve ticarî ilişkiler süresince birbirini sürekli gözlemlemiş olan Osmanlı ve Venedikli yönetici seçkinleri, hatırı sayılır ölçüde akran zevkler geliştirmişti (**res. 94-95**). Bu iki kent, Palladio ve Sinan'ın aracılığıyla, kendi Rönesanslarını yarattı; pragmatik, esnek, bol ışıklı ve iç açıcı. İstanbul ile Venedik 16. yüzyılın ikinci yarısında kentsel formlarının doruğuna ulaştılar; her iki mimarın yarattığı nirengi noktaları bu şehirlerin panoramalarını belirginleştirdi ve uzaktaki semtlerle yeni görsel bağlantılar kurulmasını sağladı.[112]

Sinan'ın 1550'lerde klasik Osmanlı üslûbunu kurallara bağlayarak kodlaştırmasının ardından, İtalya'daki mimarî yeniliklere daha önceki açıklık zayıfladı. Bununla birlikte, mimarbaşının küresel şöhrete verdiği önem, rekabetçi yaklaşımı ve yeniliğe düşkünlüğü, onu

95 İstanbul'un Atmeydanı'nda bir sünnet töreni sırasında Avrupalı kürek mahkûmlarının geçit alayı; (sağ taraftaki resimde) sol alttaki locadan bu alayı siyah başlıklı Venedikli elçi heyeti seyretmektedir, y. 1582, kâğıt üzerine suluboya, İntizamî'nin *Sûrnâme-i Hümâyûn*'undan.

İtalyan mimarî sahnesindeki çağdaş gelişmeleri takip etmeye itmiş olabilir. Bu kişisel ilgiyi Osmanlı tüccar ve diplomatları aracılığıyla sürdürmesi mümkündü: Çeşitli diplomatik heyetlerle Venedik'e gönderilen ve Sinan'a payitahtta bir cami yaptıran saray tercümanı Dragoman Yunus Bey gibi.[113] Avrupa'ya gönderilen elçilerin çoğu zaman saray çavuşları olması önemlidir, zira Davud Çavuş ile Dalgıç Ahmed Çavuş adlı Sinan'ın iki halefinin de mensup olduğu bu meslek, seyahat etmek ve yabancılarla yakın temaslar kurmak gerektiriyordu.[114]

Mimarbaşı, gerek Osmanlı seyyahlarının sözlü raporları gerek Avrupa dillerindeki mimarî yayınlar aracılığıyla (çizimler içeren risaleler veya tek sayfalık ahşap baskılar gibi), Roma'daki San Pietro'nun devam eden inşaatından muhtemelen haberdardı. Howard Burns, Francesco de Marchi'nin askerî mimarî üzerine risalesinde, 1530'ların sonunda veya 1540'larda, bir Osmanlılar grubunun Roma'daki San Pietro'nun inşaat alanına yaptığı ziyareti anlatan ilginç bir pasaj keşfetmiştir:

> Roma'daki San Pietro tapınağı, tüm Hıristiyan âleminin en muhteşemidir ve [tasarlanan] plan ile modele uygun olarak inşa edildiği zaman eşi hiçbir yerde görülmeyecek... ve hiç kuşku yok ki, yeryüzündeki tüm insanlar bu tapınağın tamamlanmasını arzu ediyor ve tamamlanması için elinden gelen yardımı yapmaya çalışıyor, hatta doğru dinin düşmanları olan Türkler bile. Onlardan [Türklerden] bazılarıyla Roma'da konuştuğumda, bu kilisenin güzel ve muhteşem başlangıcına uygun şekilde bitirilmesini arzuladıklarını belirttiler.[115]

Kimlikleri belirlenmeyen bu Osmanlılar, anlaşılan kilisenin baş mimarlığını Michelangelo'nun 1547'de Genç Antonio da Sangallo'dan (ö. 1546) devralmasından önce görmüşlerdi. Burns, Sangallo'nun yaptırdığı muazzam boyutlu tahta San Pietro maketini görüntüleyen, Antonio Salamanca'nın gravür dizisini (1546-49) Sinan'ın görmüş olabileceğini düşünür. Süleymaniye Camii'nin (1548-57) alışılagelmemiş filpâyelerinin bu tür mimarî çizimler aracılığıyla gerçekleşen bir kültürler arası fikir alış verişinden kaynaklandığını tahmin

eder. Gerçekten de Şehzâde Mehmed Camii'nin (1543-48) dört çokgen filpâyesi ile Süleymaniye'ninkiler arasındaki fark çarpıcıdır. Süleymaniye'nin daha karmaşık filpâyeleri Ayasofya'dakileri yeniden yorumlar, ama Sangallo'nun San Pietro için tasarladığı örnekler gibi, merkezî kubbenin altında sekizgen oluşturacak şekilde köşeleri pahlıdır (**res. 3** [1, 3], **54, 75**).[116]

Bir zamanlar Sinan'ın mimarî çizimlerinin muhafaza edildiği Vefa'daki hassa mimarları ocağı işliğindeki arşiv tümüyle yok olmuştur. Burada büyük ihtimalle Avrupa'da yayınlanan mimarî baskı ve risalelerin yanı sıra, matematik ve mühendislik bilimleri üzerine (Batı'daki benzerleri gibi aynı klasik Yunan kaynaklarına dayanan) İslâmî yazmalar bulunuyordu.[117] Fransız yazar Jean-Claude Flachat, 18. yüzyıl ortasında I. Mahmud'un mimarbaşısının "geniş bir planlar ve baskılar koleksiyonu" olduğunu belirtir. Dahası, "mimarlık risalelerinin en iyilerini kendisi için tercüme ettirmişti" ve "kendisini büyük bir gayretle matematik çalışmalarına vermişti".[118] 16. yüzyıl uygulamalarını 18. yüzyıldakilerden çıkarsamak sorunlu olmakla birlikte, Sinan'ın giderek artan sayıdaki mimarî yayınlara ulaşmış olabileceğini düşünmek mantıksız değildir. Ne de olsa o, toprakları Viyana kapılarına kadar uzanan, üstelik yeni fethedilen Kıbrıs ve Sakız gibi, vaktiyle İtalyanların yönetimindeki adaları da kapsayan bir imparatorluğun baş mimarıydı.

Vitruvius'un *De architectura*'sının Latince bir yazmasının, 1526'da Buda'nın fethinden sonra Sultan Süleyman'ın saray kütüphânesine girdiği biliniyor (bu nüsha Milano dükü tarafından Macar kralı Matthias Corvinus'a hediye olarak gönderilmişti).[119] Vitruvius'un risalesinin ve diğer risalelerin resimler eklenerek yapılmış baskılarının 16. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan dolaşımı nedeniyle, hassa mimarları atölyesinde bulunma olasılığı yüksektir. Mimarlıkla ilgili yayınları resimler aracılığıyla daha kullanışlı hale getirmeyi başlatan, Bolonyalı mimar Sebastiano Serlio'nun (1475-1554) risalesiydi. Yedi cildinden altısı 1537, 1540, 1545, 1547, 1551, 1574'te ayrı ayrı basılmış olan bu eserin (ilk olarak 1540'ta Venedik'te yayınlanan) Roma antik anıtları hakkındaki üçüncü kitabı, San Pietro için Bramante, Raphael ve Peruzzi tarafından yapılan çağdaş planları da kapsamaktadır.[120]

Osmanlı Devleti'nde hassa mimarı veya tersâne mühendisi olarak istihdam edilen Avrupalı mühtedîler, mimarî bilgi aktarımının bir başka kaynağı olmalıydı. Örneğin, 1530'ların sonunda "*Françesḳo*" adlı bir Portekizli kaptan (*kapudān-ı portuḳāl*) Sinan'ın hassa mimarları ekibine katılmıştı. Bu zat muhtemelen bir gemi mimarıydı (bkz. **Ek 4.2**). Güney İtalya'nın Kalabriya bölgesinde doğmuş olan kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa ise, kendi hâne halkına mensup bir "Frenk" mimara, 1573'te stratejik Akdeniz limanı Navarin'de (Pylos) inşa edilecek bir hisarın "İtalyan tarzında" (*Frenk üslûbu*) planını (*resm*) çizdirmişti. Kapudan-ı deryanın kendisinin yapımına nezâret edeceği kalede, bu yabancı mimarın, orada halen bulunan hassa mimarı Şaban ile birlikte çalışması emredildi.[121] Yukarıda ve bir önceki bölümde verilen çeşitli örneklerden anlaşılıyor ki, İstanbul'un payitaht olmasından itibaren artan Osmanlı ve Batı Avrupa mimarîsi arasındaki iki yönlü etkileşimler, 16. yüzyıl ve sonrasında da değişik derecelerde devam edegelmiştir.

Şimdi de merkezî kubbeli planların, Sinan'ın otobiyografilerinde betimlenen üç büyük selâtin camisindeki gelişme çizgisine dönelim. Bu camilerde mimarlık tarihçilerince gözlemlenen evrimin daha alt himaye seviyelerindekinden farklı olduğu yeterince vurgulanmamıştır. Aynı tutum, Sinan'ın diğer himaye seviyelerine ait camilerinin analizinde de kendini gösterir; zira onların da tipolojik katmanlaşması genellikle gözardı edilmiştir. Hiyerarşik farklılaşmanın gereğince Sinan'ın geliştirdiği âdâb sistemi, camilerin kendi akran grupları içinde değerlendirilmesini anlamlı kılar. Otobiyografilerinde sadece padişahlara ait yapılara odaklanması da bu hiyerarşik yaklaşımın neticesidir. Bilindiği gibi, mimarbaşının İstanbul'daki ilk selâtin camisi, Sultan Süleyman tarafından merhum veliahd Şehzâde Mehmed'in anısına yaptırılmıştır (1543-48). Bu cami, II. Bayezid ve I. Selim'inkilerin T-tipi tabhaneli planlarından ilelebet kopuşun habercisidir (**res. 3** [1]). Çok işlevli ayrı mekânlardan oluşan tabhaneli plan tipinin Sultan Süleyman'ın saltanatının başlarına dek selâtin camilerinde daim olması, merkezî iç mekânlı camilerin gelişmesine engel teşkil etmiştir. Bölüm 2'de gördüğümüz gibi, söz konusu plan tipinin Sinan'ın görev döneminde terk edilişi, Sultan Süleyman'ın çok-işlevli tabhaneli camilerde icra edilen ibadet biçimlerine son vermeyi hedefleyen dinsel siyasetiyle örtüşür. Artık başat olarak cemaat ve Cuma namazlarına özgüllenmiş, tek-işlevli camiler devri başlamıştır.

Mimarbaşının camilerindeki mekân birliğine yönelik yenilikler, yalnız estetik bir tercihin değil, aynı zamanda ibadet pratiklerinde kendini gösteren dönüşümün bir sonucuydu. Sinan'ın selâtin camilerinin tasarımları, genellikle varsayılan kesintisiz çizgisel bir mimarî evrimin doğal olarak ulaştığı bir zirveyi temsil etmez. Bu camilerin tasarımını, II. Mehmed külliyesinin merkezindeki öncül tabhanesiz selâtin camisinin başlattığı imparatorluk ikonografyasının, bir fasıladan sonra, güçlü şekilde yeniden canlandırılması olarak yorumlamayı tercih ediyorum. Süreklilikteki kesinti, çizgisel evrim şemalarında II. Bayezid Camii'ndeki tabhanelerin elimine edilmesiyle maskelenmiştir (**res. 96**).

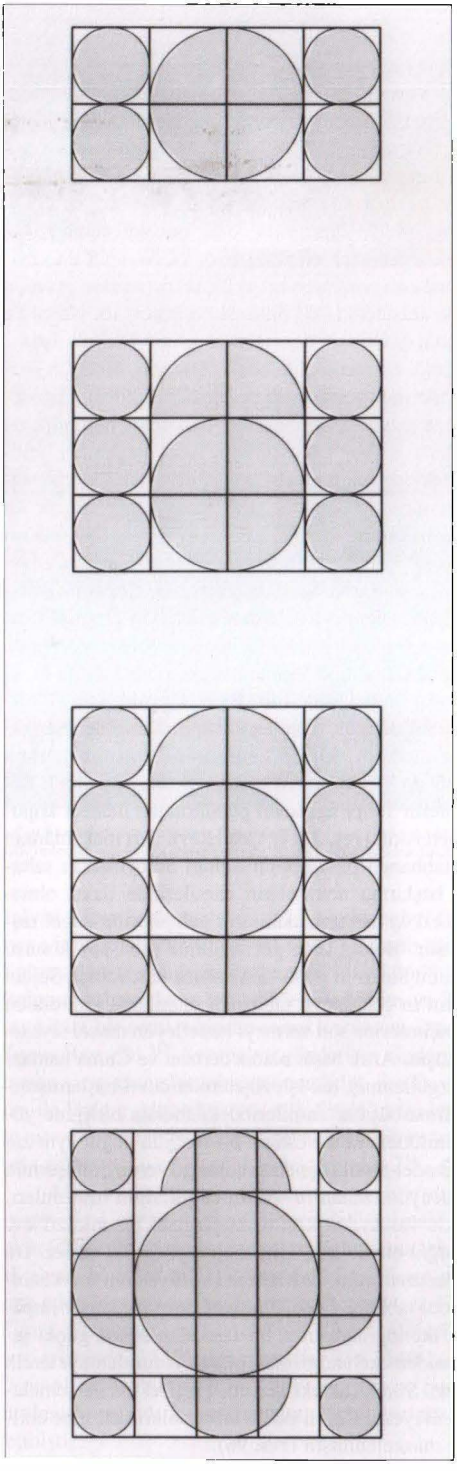

Şehzâde Mehmed'in çifte minareli camisinin dört yapraklı yonca planı, merkezî ana kubbeyi kuşatan dört yarım kubbe ile köşelere yerleştirilen dört küçük kubbeden oluşur. Bu cami, yukarıda bahsi geçen aynı plan tipinin Güneydoğu Anadolu'da 16. yüzyıl başlarında görülen çeşitlemelerini anıtsallaştırıp mükemmelleştirir. Ayrıca Bramante'nin San Pietro için tasarladığı ve daha küçük kiliselerde uygulanan "ideal Rönesans mabedi" planlarına oldukça yaklaşır.[122] Şehzâde Camii, piramidal kütleli üstyapısı ve uyumlu oranlarıyla, İstanbul'un daha önceki selâtin camilerinin sert çizgili kübik üslûbuna zarâfet kazandırmıştır. Dışa taşan tabhanelerden kurtulan yan duvarlar, daha önce eşi görülmemiş kubbeli dış revaklar ve karmaşık pencere düzenlemeleriyle, cazibeli bir cephe kompozisyonu sergiler (**res. 154-55**).[123]

Sinan'ın bundan sonraki iki büyük selâtin camisi, İstanbul'daki Süleymaniye (1548-59) ile Edirne'deki Selimiye'dir (1568-74). Bu camiler çok şerefeli dörder minareleriyle ayrıcalık kazanır ve Ayasofya'yla öncekinden daha güçlü bir ikonografik diyalog geliştirirler. Süleymaniye külliyesi, II. Mehmed'in külliyesinin çok sayıda müştemilatıyla simetrik aksiyel yerleşimini yeniden yorumlar. Sultan Süleyman, büyük dedesinin külliyesindeki medreseleri kurumsal olarak geride bırakan, rütbece üstün Süleymaniye medreseleriyle imparatorluğun en üst düzeyli eğitim kurumlarını tesis etmiştir (**res. 167-68**). Süleymaniye Camii, daha önce II. Bayezid Camii'nde uygulanan Ayasofya telmihli planı revize eder. Burada iki yarım kubbenin eşlik ettiği merkezî kubbe baldakeni, dört filpâye ve yanlarda ikişer devâsâ kırmızı granit sütun ile desteklenir. Süleymaniye, II. Mehmed'in Ayasofya ile boy ölçüşecek bir Osmanlı tarzı cami yaratmaya yönelik gerçekleşememiş arzusunu yerine getirmeyi başarmıştır. Rafine oranları, çeşitli boyutlarda kubbe ve yarım kubbelerinin uyumlu piramidal kademelenmesi ve çok sayıda renkli antik sütunlar sergileyen iç ve dış revaklarıyla Sinan'ın "klasik" üslûbunun olgunluk devrinin başyapıtıdır. Caminin 16. yüzyılda hem Osmanlı hem de Batı Avrupalı yazarlar tarafından yapılan tüm betimlemeleri (Sâî'ninki dâhil olmak üzere) değişik yörelerden getirtilen nadide sütunların maddi ve estetik değerlerini vurgular. II. Mehmed'in camisiyle başlatılan devşirme antik "somaki" sütun kullanımı, Sinan camilerinde daha da bilinçli bir vurguyla, genişleyen Osmanlı topraklarının antikite mirasını kucaklar. Bu sütunların insan vücudunun boyutlarıyla uyumlu proporsiyonlarının dolaylı olarak

96 Selâtin camilerinin modüler planlarının mekânsal evrimi şeması: Üç Şerefeli, II. Mehmed, II. Bayezid ve Şehzâde Mehmed Camileri (Kuban 1997'den).

beraberinde getirdiği Akdeniz mimarî geleneğinin "hümanist" yaklaşımı, insan-merkezli Osmanlı "klasik" üslûbunun diline tercüme edilerek özümsenmiştir.

Edirne'deki Selimiye, rekabet etmek üzere yola çıktığı Ayasofya'nın planını yeniden yorumlamaya girişmez. Dolayısıyla, daha önceki selâtin camilerinin prestijli devşirme kırmızı granit sütunlarla dikkat çeken kare baldakenlerinden (II. Mehmed, II. Bayezid ve I. Süleyman) ayrılan, merkezî bir sekizgen baldaken içermektedir. Burada, Süleymaniye Camii'ndeki antik mermer sütunlar ve somaki levhalar koleksiyonu vurgusuna da rastlanmaması, mimarbaşının prestij anıtlarında bireyselleşen programlar uygulayışını örnekler. Sinan, Selimiye'de hanedan geleneğinden yan çizerek, kendi deyişiyle, Avrupalı mimarların eleştirilerine yanıt veren, dünya çapında bir şaheser yaratmayı hedeflemiştir. Mimarbaşının küresel şöhret kaygısı, Bölüm 4'te analiz edeceğim *Tezkiretü'l-Bünyân*'da ifadesini bulur. Bu otobiyografik metinde, Ayasofya'nın emsalsiz kubbesinin boyut bakımından Müslüman mimarlarca taklit edilmesinin mümkün olmadığını ileri süren kâfirlerin sözüm ona mimarlarına meydan okunmaktadır: "*Ve ḫalḳ-ı cihān dā'ire-i imkāndan ḫāric didüklerinüñ birisi 'Ayaṣofya ḳubbesi gibi büyük ḳubbe devlet-i İslāmiyyede binā olınmamışdur' diyü kefere-i fecerenüñ miʿmār geçinenleri Müslümānlara ġalebemüz vardur dirler idi.*" Aynı kaynağa göre, "bütün dünya halkınca görülmeye lâyık" (*manẓūr-ı ḫalḳ-ı ʿālem olmaġa lāyıḳdur*) rakipsiz bir anıt olan Selimiye'yi inşa ederek, Sinan bu iddiayı çürütür.[124] Moğol İlhanlı devri sonrası İslâm âleminin yukarıda zikrettiğim örneklerinden pek farklı olmayan bu boyut kaygısı, Roma'daki San Pietro'da da geçerlidir: Kilisenin ana kubbesinin boyutları Roma'daki Panteon ve Floransa Katedrali'ninkilerle yarışır.

Çapı Ayasofya'yı hafifçe aşan muazzam bir kubbenin hâkimiyeti altındaki Selimiye Camii, Sinan'ın "klasik" üslûbunun alâmet-i farikası haline gelen kubbe ve yarım kubbelerin piramidal kademelenmesini terk eder (**res. 209-10**). Yeni bir kütlesel dinamizm ve esneklikle, kademeli yatay katmanların dikey devamlılıklarla dengelendiği yüksek yan cepheleri, Sinan'ın cami tasarımında, "klasik" kuralların ihlâliyle yeni bir çığır açar.[125] Mimarbaşının revize edilmiş cephe kavramının, "kefere" mimarlarına bir başka yanıt olup olmadığını merak etmemek elde değil. Bunun belki de Etienne Dupérac'ın o sırada yayınladığı, Michelangelo'nun San Pietro çizimlerine dayanan gravürlerinden (1569) veya diğer yayınlardan esinlenmiş olabileceği akla geliyor (**res. 77**). Öncelikle yabancı ülkelere ihraç amacıyla yayınlanan Dupérac'ın baskıları, San Pietro için neler planlandığını öğrenmek isteyen milletlerarası uzmanları hedefliyordu. Temelleri 1569'da atılan Selimiye'yi tasarladığı sırada, Dupérac'ın gravürleri ve diğer San Pietro çizimlerinin (Serlio'nun 1540'ta yayınladıkları gibi) Sinan'ın eline geçmiş olması mümkündür.

Avrupalı meslektaşlarının gerçek veya hayalî eleştirileriyle, kendi kendisini aşmak için harekete geçen rekabetçi mimarbaşı, San Pietro projesi hakkında bilgi toplamış olabilir. Ne de olsa, bu yapı, Hıristiyan Batı'daki tüm katedral kiliselerinin en iddialısıydı. Böyle bir ön araştırma, elbette Sinan'ın bilinçli olarak benimsediği İslâmî ve Osmanlı mimarlık geleneklerinin önemini azaltmaz. Bölüm 6'da ileri süreceğim gibi, mimarbaşının örtülü modelleri arasında, 1534'te gördüğü Sultaniye'deki Olcaytu'nun türbesi gibi ünlü İslâmî emsaller de muhtemelen bulunuyordu. Bu sultanî türbenin sekiz küçük kuleyle çevrili çift kabuklu sekizgen kasnaklı kubbesi, İslâm dünyasında inşa edilmiş en büyük örnekti (**res. 51**). Hangi modelleri göz önünde tutmuş olursa olsun, Selimiye'nin merkezî tasarımında Sinan'ın gerçekleştirdiği müthiş atılım, onun esin kaynaklarını Osmanlı mimarî biçimlerinin merceğinden süzüp damıtarak, tanınmaz bir şekilde dönüştürmüştür.

III. YENİ CAMİ ESTETİĞİ VE SİNAN'IN İSTANBUL'U

Erken modern Doğu Akdeniz havzasının anıtsal kubbeli cami ve kiliseleri, mimarî değerlerin zirvesini kamusal mâbedlerin teşkil ettiği inancını yansıtır. Roma İmparatorluğu döneminde yazdığı mimarî risalesinde Vitruvius'un dile getirdiği bu kanaat, erken Rönesans mimarlarından Alberti'nin 15. yüzyıl ortasında kaleme alınan risalesinde yinelenir: "Mâbed inşa etmek ve bezemekten daha büyük yetenek, özen, beceri ve titizlik gerektiren hiçbir eser yoktur. Söylemeye bile gerek yoktur ki, bakımlı ve süslü bir mâbed, kuşkusuz bir şehrin en önde gelen ve başlıca süsüdür."[126] Aynı görüş, Palladio'nun 1570'te Venedik'te yayınlanan mimarî risalesinde ve camileri en önde gelen yapı türü olarak sınıflandıran çağdaşı Sinan'ın otobiyografilerinde de paylaşılır (**Ek 3**).[127]

Mimarbaşının yaratıcılığını özellikle yansıtan anıtsal camileri, 15. yüzyıl sonundan itibaren yürürlükte olan, sınırlı bir Osmanlı biçimsel repertuarına bağlı kalmıştır. Bölüm 4'te tartışılacak olan otobiyografileri, Sinan'ın, Ayasofya, Üç Şerefeli ve kendinden önce İstanbul'da yapılan selâtin camilerinin mimarî üslûbunu mükemmelleştirme emelini açıkça ilân eder. Bu birincil kaynaklar, onun yapısal sorunlara zarif estetik çözümler getirmek ve devraldığı Osmanlı mimarlık geleneği mirasını rafine etmek konusundaki kaygısını sergiler. Şiirsel orantılı Sinan camileri, değişik taşıyıcı sistemlerin ve çe-

şitlendirilmiş kubbesel üstyapıların ahenkli şekilde bütünleşmesiyle, bu amaca ulaşır.

İtalyan çağdaşları, yaratıcı güçlerini bilhassa Greko-Romen sütun tiplerinin ve üçgen alınlıklı tapınak cephelerinin orantı sistemlerini kalıplaştırmaya odaklarken, Sinan mimarî tasarımda daha esnek bir orantı anlayışı benimsedi. Mekânsal hacimleri, birbirine uyumlu kubbesel kabuklar ve düz hatlı duvarlara sarıp sarmalayarak, her bir cepheyi yaratıcı pencere dizileriyle bezeyip, değerli mermer sütunlu iç ve dış revaklarla hareketlendirdi. Otobiyografilerinin tanıklık ettiği, sağlam temeller atmaya verdiği önem, Ayasofya'nın dengesiz kubbesinin yıkılmasını anlatan metinler ve kolektif bellekte yer etmiş olan İstanbul'un korkunç depremlerinden kaynaklanır. Erken 16. yüzyıl tarihçisi Edirneli Ruhî'ye göre, (küçük kıyamet diye bilinen) 1509 depremi, İstanbul'daki selâtin camilerinden yalnız II. Mehmed'inkinin kubbesini yarmakla ve birçok müştemilâtının kubbelerini yere indirip, yapılarını yıkmakla kalmadı. Aynı zamanda "*Yeñi Bāyezīd ʿimāretinüñ cāmiʿ ḳubbesi ṭaġılup, pāre pāre olup, dış ḳubbeleri ve kemerleri yarıldı*", bazı müştemilâtı hasar gördü ve minarelerinden birisi de devrildi. Yıllar sonra, Sinan, Bayezid Camii'nin kubbesini yeni bir kemerle sağlamlaştıracaktı. Bu onarım *Tuhfe*'de şöyle zikredilir: "*İstānbūlda merḥūm Sulṭān Bāyezidüñ cāmiʿ-i şerīfi bir kemer-i cedīdle istiḥkām bulmışdur. Fī sene 981 (1573-74).*"[128]

Sinan, sanki ağırlıksızmış gibi görünen esnek kubbeli baldakenlerin biçimlendirdiği, ışık dolu bol pencereli camilerini, hatırı sayılır bir güvenlik payıyla inşa etti. Organik bütünlük gösteren anıtlarında ağır duvarlar kullanmasıyla, Roma ve Bizans mimarlarının yapısal tekniklerine, İtalyan çağdaşlarından daha fazla yaklaştı. Yarımküresel kubbelerin geometrisine sarsılmaz bağlılığı da onun Roma imparatorluk geleneğine bağlılığının Rönesans mimarlarınınkinden daha kuvvetli olduğunu gösterir: İtalya'daki meslektaşları, Floransa Katedrali'ndeki gibi sivri profilli "Gotik" kubbeleri eşit derecede çekici buluyorlardı.

Rönesans mimarlarının kubbeli merkezî planlarının kuramsal kusursuzluğunun Katolik âyinlerine uygun düşmemesinin çelişkisini yaşamayan Sinan, pek çok yönden merkezî kubbeli yapı denemelerinde daha özgür davranabilmiştir. İtalyan meslektaşlarının merkezî planlı kiliseler için birçok gerçekleştirilememiş proje ve eskizi arkalarında bırakmasının tersine, Sinan yaratıcı tasarım kavramlarını, geniş bir hâmi yelpazesi için inşa ettiği camilerde uygulamaya muvaffak oldu. Bununla birlikte, ibadet edenlerin kıble duvarına paralel sıralar halinde yerleşebilmesi gerektiğinden, Sinan, camilerin geleneksel İslâmî dörtgen formatına uymak zorundaydı. Selâtin camilerinin başlıca ayrıcalığı olan şadırvan avluları da tümüyle merkezî planlı yapılar yaratmasına engel teşkil etti. Bu nedenle, görece küçük boyutlu avlusuz camiler, kasırlar ve türbelerde mimarbaşı bazen daha yenilikçi merkezî-plan deneylerinin öncülüğünü yaptı (Tahtakale'de Rüstem Paşa Camii ve Sultan Süleyman ile II. Selim'in türbeleri gibi). Mimarbaşı, "İslâmî" dörtgen formata uyan düz hatlı zemin planlarında asla kavisli barok formlar kullanmayarak, bunun yerine yuvarlak biçimler senfonisi yaratmada kubbeli üstyapı çeşitlemelerine odaklandı. Bu çarpıcı biçimsel ikiliğin damgasını taşıyan camilerinin tasarımında Sinan'ın başlıca kaygısı, düz hatlı altyapılar ve dairesel üstyapıların tenasüplü koordinasyonuydu. Dörtgen altyapıyı zemin düzeyine kadar inen "İslâmî" sivri kemerli revaklar ve pencereler tanımlarken, üstyapı yuvarlak Roma kemerleri ile kozmik analojiler çağrıştıran yarımküresel kubbeler, yarımkubbeler ve eksedralardan oluşuyordu.

Sinan camilerinin yeni estetiğinin evrimi, en yüksek himaye düzeyindeki bânilerin İstanbul içinde veya civarındaki anıtlarında bilhassa gözlemlenebilir, zira eyalet camileri nadiren bizzat onun nezâreti altında yapılıyordu. Bu kitapta, Sinan'ın otobiyografilerinde zikredilen eyalet camileri, kâğıda çizilmiş planlar ile maketlerin yanı sıra, yazılı ve sözlü talimatlarla aktarılan, mimarbaşının vizyonunun uzantısını teşkil eden kolektif bir külliyat olarak değerlendirilecektir. Sinan'ın üslûbu, kabaca üç aşamaya bölünebilir: 1539 ile 1548 arasındaki oluşum dönemi Şehzâde Camii'nin tamamlanmasıyla sona erer; 1549'dan 1568'e dek süren olgunluk dönemi, Süleymaniye Külliyesi'nde tekâmül ettirdiği "klasik" üslûbu kapsar; 1569'dan 1588'e kadarki "klasik-sonrası" dönemini, Edime Selimiye Camii'nde başlayan yenilikçi dürtüler belirler.[129]

Son dönem, 1574'te Selimiye'nin tamamlanmasının ardından tasarlanmış olan İstanbul'daki deneysel camileri içerir. Bu eserlerin mekânsal bütünlük, iç-mekân ve dış-kütle arasındaki uyum ve kubbeler ile yarım kubbelerin piramidal düzenlenişi, gibi "klasik" üslûp ilkelerinden sapmaları, bir çeşit "manyerizm" olarak yorumlanmıştır. Kubbeli baldakenler, dinamik gruplandırmalarla çeşitlenen pencerelerle şeffafmışcasına delinmiş duvarlardan giderek artan bir özerklik kazanır. Böylece, klasik-dönem sonrası camilerin öncekilerden yüksek olan cepheleri, daha dikey satıhlar haline dönüşür.[130] Bu yapıların Sinan'ın ileri yaşında bile doymak bilmeyen yenilik arayışları mı, yoksa değişiklik heveslisi yakın yardımcılarının deneyleri mi olduğu, kesin olarak bilinmiyor. Ancak, bunlar muhakkak ki onun onayladığı ve otobiyografilerinde kendi eserleri arasında saydığı yapılardı. Kendisinden hemen sonraki halef-

lerinin, Sonsöz'de ele alacağım daha az deneysel camileri, neredeyse yüz yaşında ölümüne dek Sinan'ın cami tasarımına sürüp giden katkısına tanıklık eder. Kuran'ın gözlemlediği gibi, bizzat kodifiye ettiği kurallardan mimarbaşının kendisi "ölçüyü kaçırmadan" uzaklaşarak, "1580'li yılların gerilimli ortamında ortaya çıkan değişime yönelik davranışları" denetimi altında tutmayı başarmıştır.[131]

Sinan camilerinin bir özelliği, arkitektonik unsurları öne çıkarmak amacıyla süslemenin görece kısıtlı kullanımıdır. Bu yaklaşımın istinaları, onun bireyselleşmiş programların taleplerini karşılamaktaki becerisini gösterir. Çoğu zaman, onun başat olarak yapısal akılcılıkla ilgilendiği, süsleme ve hat sanatını önemsiz bir ekleme olarak gördüğü kabul edilir. Fakat bu bakış, mimarîye modernist estetik değerleri zerk eden bir anakronizm olarak tanımlanabilir. Sinan otobiyografileri, onun süsleme ve hat sanatlarını, cami mimarîsinin ayrılmaz unsurları olarak değerlendirdiğini ortaya koyar.[132] Yapı endüstrisine bağlı zenaat atölyeleri (ehl-i hiref kârhâneleri) ve İznik çinileri üretiminin İstanbul'un fethinden beri mimarbaşıların yetki alanı altında bulunması nedeniyle, Sinan özgün bir mimarî bezeme üslûbunun formüle edilmesinde âmil olmuştur.[133]

1550'lerde inşa edilen Süleymaniye, bu yeni bezeme tarzının kurallaştırılması sürecinde önemli bir dönüm noktası oluşturur. Sır-altı İznik çinileri –daha önce eşi görülmemiş beyaz, mavi, firûze ve kırmızıyı içeren (1560'larda yeşille genişletilen) renk paletiyle –ilk kez bu camide kullanılmıştır. Bundan sonra, kimi zaman mermer taklidi desenler de taşıyan, beyaz fonlu parlak yüzeyli çiniler, beyaz mermer levhaların ve kesme küfeki taşından duvarların rengiyle ahenk sağladı. Sinan'ın erken dönem cami külliyelerinde hâlâ kullanılmaya devam eden mat yüzeyli İran esinli renkli sırlı çiniler bundan sonra tamamen terk edildi. Daha az fark edilen bir başka yenilik, Süleymaniye'nin hattat Hasan Karahisari'nin eseri olan kitâbeleridir. Bunlar erken Osmanlı mimarîsinde rastlanan çok-çeşitli girift hatların tam tersine, bir tek yazı tarzına öncelik veren hatlardı: Anıtsal boyutlu celî sülüs.[134]

Sinan'ın Selimiye Camii'nin süsleme ve hat programını bizzat belirlediğini, 1572'de "çini denetçisine" (*kāşī emīni*) teslim edilen bir ferman kanıtlıyor. Bu belge, mimarbaşına kendisinin talep etmiş olduğu hattat Hasan Karahisari'nin (Molla Hasan), caminin kitâbelerini yazmak için atanıp Edirne'ye gönderildiğini bildirir. Ondan, hattata çinili hat ve boyalı hat (*sāde ḫaṭṭ*) ile süslenecek yerleri göstermesi istenir. Sinan'ın "*vecīh ve münāsib*" (yakışır ve uygun) gördüğü şekilde hazırlanacak olan bu yazılar, herhalde kâğıt üzerine ölçekli veya tam boyutlu olarak yazıldıktan sonra kâşi emini tarafından İznik atölyelerine götürülmüş olmalıdır. Yine 1572 tarihli ilgili bir ferman, Sinan'ın, Selimiye'deki çıkıntılı mihrab nişinin (*şehnişīn*) "süslü" mü (*müzeyyen*), yoksa "süssüz" mü (*sāde*) olması gerektiğini sorduğu bir ilerleme raporuna yanıt olarak yazılmıştır. Padişah ilk alternatifi seçer. Pencerelerin tepesine kadar çini kaplanması gerektiğini ve pencere üstündeki çinilere de Fâtiha suresinin yazılmasını belirterek, bunun da mimarbaşının "*vecīh ve münāsib*" gördüğü tarzda yapılmasını emreder:

> *Mi'mārbāşına ḥükm ki, mektūb gönderüp binā'-i şerīfüm ne mertebeye vardıġın ve bi'l-fi'il ana kemerlerinüñ dördi kilidlenüp ve dördi kilidlenmek üzre olup, şehnişīni, ḳubbesi ve dīvārı müzeyyen olmaḳ (mı) fermān olınur, yoḫsa sāde mi olur, emr-i şerīfüm ṭaleb eylemişsin. İmdi, beher-ḥāl pencerelerine dek kāşī olup pencerelerüñ üsti sūre-i Fātiḥa kāşiyle yazılmaḳ lāzım olmaġın buyurdum ki: Vuṣūl buldıḳda pencerelerine dek kāşī olup pencerelerinüñ üsti kāşīyle sūre-i Fātiḥa[y]ı vecīh ve münāsib gördüġüñ üzre yazdurasın.*[135]

Ferman, kitâbelerin içeriğinin payitahttan denetlendiğini, ancak, yerleri ve tasarım özellikleriyle ilgili estetik seçimlerin, Sinan'ın kendi âdâb anlayışına bırakıldığını gösteriyor. Daha önce Süleymaniye'de çalışan aynı hattatı Sinan'ın bizzat seçmiş olması da bu yorumu destekler.

Padişah, hanedan ve yönetici elitin bir ayrıcalık olarak İznik atölyelerine ısmarladığı çini kaplamaların prestij alâmetine dönüşmesi, bu yerel endüstrinin bundan önce açık pazarda satılacak tabak-çanağın kamusal üretimine yönelik olmasından kaynaklanıyordu. Kâşi eminine yönelik yerel husumet, 1572'de İznik kadısına gönderilen bir fermandan anlaşılır. Belge, bir gece saldırısında "devlet için çinilerin (*mīrī kāşī*) yapılmasını sağlamaktan sorumlu" kişi olan *kāşī emīni* Mehmed'i yaralayan Musli ve arkadaşlarının kadı tarafından teftiş edilmelerini ve mahkemede yargılanmalarını emreder.[136] Bu düşmanca davranışın nedeni her ne olursa olsun, İznik'te gelecekte karşılaşılacak sorunların habercisidir. 17. yüzyıldaki Celâli isyanlarının ardından şehirde iç huzursuzluk ve yolsuzluk giderek artacaktır. 1585-86'daki müthiş devalüasyondan sonra İznik'e, daha kazançlı tabak-çanak üretimi için tüccarların ödediği fiyatların çok gerisinde kalan "*mīrī*" çinilerin üretimini sağlamak için birçok ferman gönderilmiştir. Bu belgeler, resmen belirlenen düşük fiyatlarla devlet inşaatları için çiniler sipariş eder. 16. yüzyılın sonuna doğru İznik çinilerinin kalitesindeki belirgin düşüş, renk paletinden kırmızı ve saf beyazın yok olmasıyla, 17. yüzyılda doruğuna ulaşacaktı.

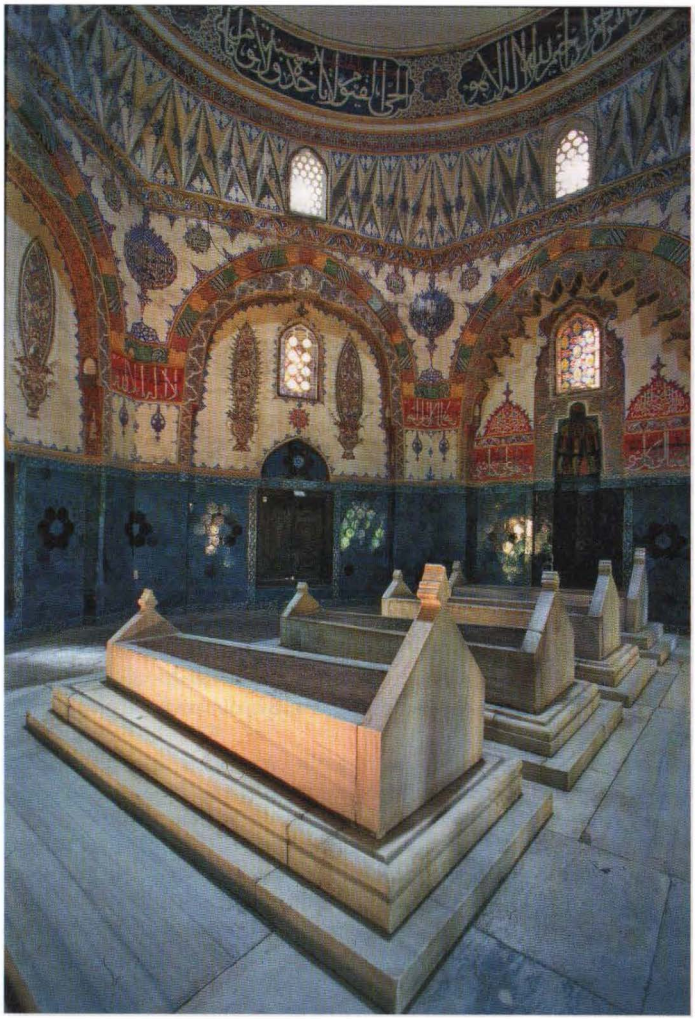

97 Bursa, Muradiye Külliyesi, Şehzâde Mustafa ile Şehzâde Cem türbesinin iç görünümü.

98, 99 Aynı türbenin kubbe kasnağı ve kubbe nakışları.

"Klasik" İznik çinilerinin kısa süren şanlı ömrü Sinan'ın görev dönemiyle örtüşmüştür; bu tür çiniler onun prestij camilerinin alâmet-i farikaları arasında yer alıyordu. II. Selim ve III. Murad için sırasıyla Edirne ve Manisa'da yapılan selâtin camileri dışında, Sinan'ın tasarladığı eyalet camilerini çini yerine daha ucuz kalemişi nakışlar süsler. Öte yandan, Doğu Anadolu ve Suriye-Filistin'deki camiler, İznik çinilerinin yerel atölyelerde üretilmiş taklitlerini sergiler. Tekrarlanan desenli modüler çinilerin tersine, pano şeklindeki ısmarlama çinilerin, kavisli pencere alınlıkları ile kemerlerin profillerine tıpatıp uyması için, kâğıt üzerine ölçekli veya tam boyutlu çizimlerin hazırlanması ve İznik'e gönderilmesi gerekiyordu. Daha sonra 1593'te, Sinan'ın halefi Mimar Davud'un Topkapı Sarayı'nda inşa ettiği Yalı Köşkü'ne sipariş edilen çiniler için kâğıt üzerine çizilmiş birçok desen İznik'e yollanmıştı. Köşkün masraf defterinde bu şablonları hazırlayan sanatçılara ödenen ücretler belirtilmiştir: "Kemhacı olarak tanınan gayrimüslim ipekli brokar tasarımcısı Bali'nin eline çini resmi için teslim edilen 1000 akçe" (*teslîm be-dest-i Bālī zimmī eş-şehīr be-kemḫācı berā-yı resm-i kāşī... 1000*); "Ressam Mehmed Çelebi'nin eline çinilerin hatlarının resmi için teslim edilen 49 adet resim, tanesi 70'er akçeden, 3430 akçe" (*teslîm be-dest-i Meḥmed Çelebi ressām berā-yı resm-i ḫuṭūṭ-ı kāşī... rusūm ᶜaded 49, fī 70, 3430*).[137]

İznik çinilerinin, Osmanlı ipekli dokumalarını yansılayan ağırlıklı olarak bitkisel ve çiçekli desenlerine, bunlara uygun oranlı celî sülüs hatların başı çektiği kitâbeler eşlik ediyordu. Sinan çağında, gerek anıtsal hat sanatı, gerek tezyini sanatların birbirine uyum sağlayan desenleri, yeni bir biçimsel berraklık, keskinlik ve okunaklılık kazandı. Mimarbaşının oranlı mimarî formlarının ahenkli bütüncül etkisine katkıda bulunan bir estetik tercihti bu. Rağbet gören yarı-natüralist çiçek desenleri camilerin en göze çarpan mevkilerini işgal ederek, kıyı köşelere itilen uluslararası Timurlu-Türkmen bezeme estetiğinin soyut bitkisel nakışlarının ve geometrik süslemelerinin pabucu dama atıldı. Kûfî hatlara da artık nadiren rastlanıyordu. Daha önceki Osmanlı camilerinin süsleme dağarcığında, karmaşıklık okunurluğa yeğlenmişti. Bu estetik tercihin bir örneği, 1479'da II. Mehmed'in oğlu Şehzâde Mustafa için Bursa'da yaptırılan ve 1499'da kardeşinin yanına defnedilen Cem Sultan'ın adıyla anılan türbenin nispeten iyi korunmuş nakışlı bezemeleridir.[138] Türbenin içi birbirinden farklı girift hatlarla süslüdür. Bunlar sülüs ve kûfî gibi hatların birbiriyle iç içe girişmiş, üst üste bindirilmiş, ayna-tersi veya çift yönden simetrik olarak düzenlenmiş kompozisyonlarından oluşur (**res. 97-99**). Alt duvarlar, özellikle karmaşık, üç renkle kodlanmış değişik yazı katmanlarını birleştiren, kırmızı zeminli dikdörtgen kitâbe panoları ile çevrilidir. Bu örneklerde, beyaz celî sülüs bir satır, aynı yazı türündeki gri ayna-tersi harflerle birbirine geçmiştir ve tepedeki küçük harfli siyah kûfî bir satır da bunların üstüne bindirilmiştir. Kubbe ile kasnağındaki kûfî madalyonlar o kadar miniktir ve soyut bezeme motifleri arasında öylesine kaybolmuştur ki, ancak dürbünle bakılarak okunabilirler.

Türbenin içindeki duvar yüzeyleri, sanki tezhipli bir albüm (murakka) sayfasında bir araya getirilmiş çeşitli hat ve nakış sanatları örneklerini sergilermiş gibi tasarlanmıştır. Topkapı Sarayı Kütüphânesi'nde muhafaza edilen Timurlu-Türkmen albümlerinde değişik üslûpta hat ve soyut bezeme desenleri toplanmıştır. Bu albümler farklı hat çeşitlerinin yazılışındaki ustaca performansa yönelik bir zevk anlayışını yansıtır. Buna benzer bir zevk, II. Mehmed ve II. Bayezid döneminin saray nakkaşı olan Baba Nakkaş'a atfedilen bir Osmanlı albümünde de kendini gösterir. Erken 16. yüzyıl hattatı Heratlı Mir Ali'ye atfedilen, biçimin anlama üstünlüğünü ilân eden deyişi teyit eden bir zevktir bu: "Ey hattat! Kalemin mucizeler yaratmayı sürdürdükçe, Biçim'in Anlam'a üstünlük taslaması uygundur!" Sinan camilerinin anıtsal epigrafisinde, bu "şekilci" estetik tavrın yerini, güzel yazının bir mesaj aracı olarak okunaklılığını vurgulayan yeni yaklaşım aldı.

Kitâbelerin okunaklılığına verilen önem, 1576'da Mekke'ye gönderilen bir fermanda kendini belirtir. Bu belge Sinan'ın uzaktan denetimi altında inşaatı yürütülen, Kâbe'nin çevresindeki kubbeli revakların tamamlanması üzerine yazılması gereken kitâbe hakkındadır. İnşaat nâzırlığı yapan Mekke kadısı, bina emini olan Cidde sancakbeyi ve İstanbul'dan gönderilen hassa mimarı Mehmed Çavuş'a hitaben yazılmıştır. Ferman, bir inşaat kitâbesi metninin, payitahttan Mısır beylerbeyine yollandığını bildirir ve ona bu kitâbeyi taş üzerine hakkedecek yetkin bir üstad ile birlikte Mekke'ye göndermesinin emredildiğini bildirir. Fermanı alanlar, Mekke'de kitâbeye bakanların okumakta hiçbir tereddüte düşmeyeceği güzel yazı ile metni bir kâtibe kopya ettirecekler ve taş ustasına kazdıracaklardır. Şimdiye kadar dikkati çekmemiş olan bu belge, "güzel yazıyı" (*ḫūb ḫaṭṭ*) hem okunaklılık hem de mesaj iletişimi açısından değerlendirmesi bakımından önemlidir:

> *Mekke-i Mükerreme ḳāḍīsına ve Cidde-i Maᶜmūre begine ḥükm ki; dergāh-ı muᶜallām çavuşlarından olup, Kaᶜbe-i Muᶜaẓẓamada binā ḫizmetinde olan Meḥmed Çavuşa ḥükm ki; bundan esbaḳ Kāᶜbe-i Muᶜaẓẓamada müceddeden binā olınan ḳubāb ᶜināyet-i Ḥaḳḳ celle ve ᶜulüvvü ile itmāma irişüp lākin ne zamānda binā olınup itmāma irişdüġine tārīḫ yazılmaḳ lāzım gelmeġin, yazılacaḳ tārīḫ*

dergāh-ı mu'allāmda yazdırılup, maḥallinde mermer ṭāşa ḳazdırmaḳ içün ve ol ḫuşūşda māhir bir üstād kimesne tedārük idüp gönderesin diyü Mıṣır beglerbegisine ḥükm-i şerīfüm gönderilmişdür; buyurdum ki: Bu bābda siz daḫī bizzāt oñāt vechile eyü ḫaṭṭ yazar kātibe naḳl itdürüp, daḫī ṭāşkende ḳazdırup vecīh ve münāsib olan yire ḳonup, ammā ḫaṭṭı yazan kātibe oñāt ihtimām idüp, ḫūb-ḫaṭṭla yazdurasız ki nāẓır olan kimesneler okumakda tereddüd itmeyeler, ol vechile tedārik idüp ve ne maḥallde ḳondurduġın yazup bildiresiz.[139]

Erken Osmanlı camilerinin kitâbelerinde, Kur'an'dan alıntıların, hadisler ve Farsça şiirler ile bir arada kullanımı, Sinan çağında yerini Kur'an âyetlerinin mutlak hâkimiyetine bıraktı (ara sıra rastlanan hadisler istisnasıyla). Bu yeni tercih, Kur'an'ı dinî gerçeğin nihaî kaynağı konumuna yücelterek, Tanrı Kelâmı olarak diğer metinlerden üstün ve yetkili konumunu vurguluyordu.[140] Celî sülüs hatların anıtsal boyutuyla Kur'an'ın görsel olarak kutsanması, onu "ikonik" konuma yükselterek, mukaddes niteliğinin altını çiziyordu. Epigrafide çoğunlukla Kur'an âyetlerinin alıntılanması, Sinan'ın tek-işlevli camilerini, temelde ibadete ve Tanrı'nın yüceltilmesine adanmış mekânlar olarak belirliyordu.

Süleymaniye Camii'nin kubbelerinde, altın yaldızlı harflerle ışıldayan daireler (şemse) halinde düzenlenen Kur'an âyetlerini tarif eden Evliya Çelebi, aşağıdan kolayca okunabilsin diye, her bir elif, lam ve kafın on arşın boyunda ve kubbenin oranlarına göre yazıldığını belirtir (**res. 181**): "*Lākin ḳubbedeki ḫaṭṭ-ı ʿālīler ḫaṭṭ-ı güzāfīdür kim her bir elifi ve lāmı ve ḳāf-ı şikāfı onar arşūndur. Zīrā ḳubbenüñ ḳadd [ü] ḳāmetine göre taḥrīr olınmışdur kim aşāġıdan küşāde tilāvet olına.*"[141] Bu gözlem, bir defa daha okunaklılığın ve dolayısıyla yazılı sözün içeriğinin, görsel etki kadar önemli olduğunu kanıtlar. Anıtlardaki kitâbelerin okunma amacıyla tasarlandığı, Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'un Atmeydanı civarındaki sarayında yeni bir köşkün tamamlanışını kutlamak için verilen bir davetin anlatısından da anlaşılıyor. Konuklarına kasidelerin yazılı olduğu kitâbelerle süslü köşkü gezdirdikten sonra veziriazam, aralarında bu şiirleri ezbere okuyabilecek birinin olup olmadığını sorar. Sadece Ebussuud'un oğlu bunu başararak, hazır bulunanların hayranlığını kazanır.[142] Bu örnek bir saray köşkünün şiir kitâbeleriyle ilgili olmakla birlikte, cami külliyelerinin Kur'an ağırlıklı epigrafisi açısından da çıkarsamalara açıktır. Külliyelerin eğitimli kullanıcıları arasında medrese hocaları ve talebelerin bulunduğunu unutmamak gerekir. Bu yapı topluluklarının imaretlerinde kalan konukların, "turist rehberliği" yapan imamların ve diğer cami görevlilerinin gözetiminde kitâbeleri okuyor olmaları mümkündür. Bölüm 2'de ele aldığım, Safevi elçilerine yaptırılan propaganda amaçlı selâtin camileri turları sırasında, rehberlerin, teolojik anlaşmazlık konusu teşkil eden Kur'an âyetli kitâbelere dikkat çekmiş olabileceğini hayal etmek zor değildir.

Sinan camilerinin başat olarak Kur'an'a dayanan epigrafisi, şehirlilerin büyük bir bölümü tarafından okunabilir nitelikteydi, bilhassa okur-yazarlığın sivrildiği İstanbul'da. Genellikle padişah ve ekâbir saraylarında veya medreselerde eğitim gören Osmanlı elitinin üst kademeleri, okur-yazar ve genelde üç dilliydi. Birçoğu Türkçe, Arapça ve Farsça okuyabiliyordu; Cafer Efendi'nin *Risâle-i Mimâriyye*'sindeki üç dilli yapı terimleri lugatı bunun bir göstergesidir. Sinan camilerinin tarihsel inşaat kitâbelerinde her üç dil de kullanılmıştır. Bu kitâbelerde 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe artan ölçüde, konuşma dili olan Türkçenin kullanıldığı bir gerçektir.

Şehirliler arasında temel okur-yazarlığın görece yüksek düzeyde oluşu, çocuklara okuma-yazma öğretilip günlük ibadetler için Kur'an ezberletilen sıbyan mekteblerinin sayısının çokluğundan çıkarsanabilir. 1577-78'de yapılan bir sayıma göre, İstanbul ve varoşlarında 1.653 gibi rekor sayıda sıbyan mektebi vardı.[143] 1550'lerde İstanbul'da yaşamış olan bir İspanyol esir, yazdığı anılarında payitahtta Kur'an öğreten sayısız okul bulunduğunu anlatmış ve "okuma-yazma bilen insan sayısı"nın İspanya'dakinden "çok daha yüksek" olduğunu gözlemlemiştir.[144]

Asgari bir temel mekteb eğitimi almış bile olsa, yarı okur-yazar erkekler "bağlamsal okur-yazarlığa" (*contextual literacy*) yetecek düzeyde Arapça öğreniyorlardı. Kur'an'la yeterince ünsiyet kurmuş herkes, Sinan camilerinde belirli temaları vurgulamak üzere en sık alıntılanarak farklı kombinasyonlar halinde yinelenen âyetleri ezberlemiş olduğundan, en azından birkaç sözcüğü çözebiliyor ve gerisini okumadan çıkarabiliyordu.[145] Okunaklılığa yönelik yeni kaygıya paralel olarak, bütüncül tematik içeriğin daha kolay kavranabilmesi için, camilerdeki kitâbelerin sayısında belirgin bir azalma görülür. Sinan camilerinin Kur'an âyetlerine, genellikle Allah'ın doksan dokuz güzel ismi (Esmâü'l-hüsnâ) ve kubbeye geçiş kısımlarında nakşedilen sekiz kutsanmış isim eşlik eder. İlk olarak Süleymaniye Camii'nde rastlanan bu sekiz "ikonik" isim, âdeta bir klasik dönem Osmanlı Sünniliği amblemine dönüştü: Allah, Hz. Muhammed, dört Sünni halife (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali), Hasan ve Hüseyin. Tanıdık Kur'an âyetlerinin çeşitli kombinasyonları ve normdan ara sıra yapılan bilinçli sapmalar, hem bağlamsal hem de genelleyici okumalara açık, çok düzeyli mesajlar veriyordu.

Sinan camilerinde, çoğunlukla üstleri geç dönemlerde "barok" desenlerle boyanan, özgün nakışlardan günümüze ancak birkaç örnek ulaşabilmiştir. Yazıların üstü genellikle tekrar tekrar boyandığından, orijinal halini koruyan çini ve taş kitâbelerle birlikte, birçoğu bugüne gelmiştir. İznik çinisinden kandiller ve küre biçimli askılar, Murano camından kandiller ve pencere camları, aynadan yapılmış ışıltılı küreler, boyalı devekuşu yumurtaları ve rahlelerde sergilenen tezhipli Kur'anlar, yerleri değerli halılarla kaplı Sinan camilerinin en gözde süslemeleri arasında yer alıyordu. Ne yazık ki, bu camilerin hiçbiri özgün aydınlatma sistemlerini ve dekoratif askılarını koruyamamıştır. Otantik kalemişi nakışların neredeyse toptan yok olmasıyla birleştiğinde, bu önemli bir estetik handikap oluşturur. Bugüne ulaşan ipek püsküllü, boyanmış devekuşu yumurtaları örnekleri arasında, Sultan Süleyman'ın türbesindekiler vardır. Hürrem Sultan'ın türbesinde ise, yine püsküllü ve kaynaklarda sıklıkla bahsi geçen "aynadan küreler" (*ṭop-ı āyīne*) bulunur (**res. 186, 187**).[146]

Reinhold Lubenau (1587-88), Selimiye Camii'nin içinde büyük demir çemberli avizelerden sarkan beş bin yağ kandili, devekuşu yumurtaları ve "kakma demirden topları andıran aynadan küreler" gördü. Şöyle yazdı: "Kandiller yakıldığında, bu aynalardaki göz kamaştırıcı yansımaları, sanki caminin tamamı tutuşmuş gibi bir izlenim veriyor!"[147] Gerlach (1578) bu camideki kandillerin üç katlı avizelere asılı olduğunu söyler.[148] Caminin üç katmanını çevreleyen, üç tane çift-sıralı çemberden oluşan bu ışık şöleninin düzenini Wratislaw von Mitrowitz (1591-96) daha ayrıntılı olarak betimliyor. Sinan'ın pencere dizileriyle vurgulanan tabakalar halinde katmanlaşan mimarîsinin ana hatlarını, gece vakti ışık kümeleriyle yansılayarak belirginleştiren bu düzeni şöyle anlatıyor (**res. 219-20**):

> [Cami içinde] üç galeri var ... bunların çevresinde demir halkalar var. En altta 326 adet güzel kandil asılı duruyor; bunların üstünde yükselen ikinci bir halkalar dizesinden, ipekli şeritlerle asılı devekuşu yumurtaları ve aynadan toplar sarkıyor. Bunun üstünde, yine bir galeri var; bütün etrafını kandilli bir halkalar dizesi çeviriyor ve üstündeki ikinci bir halkalar dizesinde devekuşu yumurtaları ile aynadan toplar var. [Kubbe eteğindeki] üçüncü ve en yukarıdaki galeride, çepeçevre demirden bir halkalar dizesi ve asılı kandiller bulunuyor. Hepsinden de yüksekte, en ortada, [kubbenin zirvesinden] altın yaldızlı bir top sarkıtılmış.[149]

Selimiye'de şimdiki kandil askıları, kubbenin iç yüzünden çapları dışarıya doğru genişleyen, eşmerkezli dört çember üstüne dizilmiş 120 aski ile tam merkezden sarkan bir askıdan oluşmaktadır.

Selimiye'dekine benzer bir altın yaldızlı top, Süleymaniye Camii'nin ana kubbesinin merkezinden de sarkmaktaydı. Bu camide Evliya Çelebi, kandil ve askıların çevrelediği, sadece iki katmanlı avizelerden oluşan bir ışık düzenlemesi görmüştü; Şehzâde Mehmed Camii'nde olduğu gibi.[150] Bu tür çok katmanlı aydınlatma sistemleri, vakfiyelerde ve mimarî betimlemelerde sıklıkla gök kubbe katmanlarına benzetilir. Üst üste pencere katmanları, beyaz taş duvarların yüzeyindeki ışık kümelerini çerçeveleyerek, Sinan camilerinin en önde gelen süslerini oluşturuyordu. Bu aydınlık cami mekânları, daha önceki Osmanlı camilerinin ve camiye dönüştürülen Bizans kiliselerinin loş iç mekânlarından farklıydı. Işıl ışıl Selimiye'yi inşa etmekle görevlendirilmesinden hemen önce, 1568'de mimarbaşından Edirne'deki Eski Cami'ye pencereler eklemesinin istenmesine şaşmamak gerek.[151]

Çok önem verilen bir diğer süsleme unsuru da, halılardı. Örneğin, Süleymaniye Camii için, 1551'de Kahire beylerbeyi olan vezir Semiz Ali Paşa'ya, oradaki en üst kalite (gayet âlâ) halılardan on tane yaptırması emri verilmişti:

> *Ḥāliyā maḥrūse-i İstānbūlda dārü's-sa'āde-i 'atīḳde binā olınan cāmi'-i şerīf içün maḥmiyye-i Mışırda on ḳıṭ'a a'lā ḳālīçeler işletdürilmek emr idüp buyurdum ki: Ḥükm-i şerīfüm varduḳda te'ḫīr itmeyüp maḥrūse-i Mışırda ḳālī işleyen üstādlara on ḳıṭ'a büyük ġāyet a'lā ḳālīçeleri işletdüresiz. Ve işlenen ḳālīçelerüñ ḥāvı ḳalın olmayup ġāyet ince ola.*[152]

İki yıl sonra, Küre kadısına yollanan bir fermandan, mukataa nâzırı olan (Aydın sancağındaki) Tire kadısına Süleymaniye'ye gereken "*ḳālīçeleri*" işlettirmesi için bir ferman ile "*nümüne defter*" gönderilmiş olduğunu öğreniyoruz. Bu herhalde boyut, renk ve tasarım örneklerini belirleyen bir "desen defteri" idi. Dokunmuş halı örneklerindense, kâğıt üzerine yapılmış çizimlerden ve yazılı izahlardan oluşması daha muhtemel görünüyor. Meşhur saray nakkaşı Şahkulu'nun 1527-31 arasında bir halı deseni çizmesi de bu olasılığı destekliyor. Bulmuş olduğum bir arşiv belgesi, sanatçıya bu hizmeti karşılığında yapılan ödemeyi belirtiyor: "*Be-cihet-i ḫarc-ı resm-kerden-i ḳāliçe-i münaḳḳāş der yed-i usta Şāhḳulı naḳḳāş.*" Süleymaniye halıları hakkındaki ferman, nümune defterini alan Tire kadısının padişah sarayına gelip, "*mezkūr ḳālīçeler Küre ḫażāsında işlenmek içün evḳaf akçesinden sermāye virilüp, bi'l-fi'il işlenmek üzre olup, lākin toprak ḳāḍīsının* [yani Küre kadısı] *daḫī ihtimāmı lāzımdur*" diye bildirmesi nedeniyle yazılmıştır. Padişah, bunun üzerine Küre kadısından kendi kazasında yapılmakta olan ısmarlama halıların üreti-

mini gece gündüz denetlemesi ve defterdeki nümunelerden hiçbir şekilde sapılmaksızın acilen işletilmesini sağlamasını emretmiştir: "*Ḥükm-i şerîfüm vardukda teʾḫīr itmeyüp mezkūr kālīçeleri gice ve gündüz işletdürüp lāzım olan mühimmātın her ne ise gönderüp, dāʾimā bī-nefsihī üzerlerine varup, nümūneye muḫālif itdürmeyüp, nümūne muktezāsınca taʿcīl itmāma irişdüresin.*" Halılar tamamlandığında, Küre kadısı, bunların mali yönüyle sorumlu olan Tire kadısına "*ehl-i ḫibre müşāveresiyle*" fiyatlarını tayin ettirip, gereken parayı evkaf mahsulünden alarak sahiplerine ödemesini belirtir.[153] Kısım 3'te ele alacağım bazı vakfiyelerde, cami külliyelerine vakfedilen halı ve seccade tipleri zikredilmiştir; fakat bunların ısmarlama olarak yapıldığına dair hiçbir ipucu yoktur.

Sinan camilerinde, mimarî ve tezyinat ile mefruşat, oran anlayışı içine işlemiş uyumlu mekânlar yaratılmasında birbirini tamamlıyordu. Mimarîde biçimlerin standartlaştırılması, çoğu zaman birbirine benzeyen ama nadiren aynı olan çeşitlemeleriyle, süsleme ve hat sanatlarına da uzanıyordu. Sinan camilerinin tezyinatı, Osmanlı coğrafyasıyla sınırlı, yerel bir görsel kültür kimliğinin ifadesidir. Ayırıcı ve farklılaştırıcı özellikleriyle tanınabilir biçim ve renklerden oluşan dar bir repertuar aracılığıyla, bu tezyinat üslûbu, 15. yüzyıldan itibaren rağbet gören uluslararası Timurlu-Türkmen estetiğini terk etti. Yeni bir estetik nizamın yaratılması, daima açıklanması karmaşık bir görüngüdür. Görsel kimlik siyasetinin ve değişen dinsel yönelimlerin rolü kadar önemli bir unsur da, estetik tercihlerdi. Bu tercihler, geç Ortaçağ'ın görsel karmaşıklık ve çeşitliliğe yönelik düşkünlüğünü geride bırakan, erken modern bir duyarlığın doğuşunun habercisiydi. Artık Osmanlı mimarî bezeme ve epigrafisindeki yeni estetik ölçütler birlik, okunaklılık ve zarâfetli yalınlık idi.

İSTANBUL ŞEHRİNİN İMGESİNE SİNAN'IN KATKILARI

Sinan'ın cami külliyeleri İstanbul'un dünyaca meşhur imgesini, kendinden önce oluşan şehircilik uygulamalarını geliştirerek daha da belirginleştirdi (**Harita 2**). Sur içi Bizans şehrinin (asıl İstanbul) üçgen şeklindeki yarımadasını, üç kaza ve varoşlarla tamamlanan bir İslâm metropolüne dönüştürecek altyapısal çerçeveyi çizen II. Mehmed'in sultanî vizyonu oldu (**res. 58, 72**). Şehrin su kitleleriyle birbirinden ayrılan kısımlarının her biri, 16. yüzyıla gelindiğinde kendine özgü bir kimlik geliştirmiş durumdaydı. II. Mehmed'in cami külliyesi ile Yeni Saray (şehrin ortasındaki Eski Saray'ın yerini alan Topkapı Sarayı), Mese diye bilinen törensel Bizans ana caddesinin bir koluyla birbirine bağlanmıştı. Zamanla Divanyolu olarak tanınmaya başlayan bu caddenin üzerinden haftada dört kez devlet ricali Topkapı Sarayı'ndaki divan toplantılarına katılmak için geçiyordu. Hipodrom'u (Atmeydanı) şehrin kara surlarındaki Edirnekapı'ya bağlayan, Mese'nin aynı kolu üzerinde, sonraları her biri yüksek tepelere kondurulan padişahların cami külliyeleri sıralanacaktı. Yedikule'nin bloke ettiği Altın Kapı'ya giden, Mese'nin ikinci kolu ise eski önemini yitirdi. Bu kol imparator I. Iustinianus devrinde şehrin Marmara kıyılarına paralel olarak gelişen ana ekseni idi. Oysa, Osmanlı şehri, kendine özgü siluetini Haliç'e doğru çevirdi. Bu II. Mehmed'in cami külliyesi ve Topkapı Sarayı'nın konumlarının belirlediği bir yön değişimiydi.

Sinan, İstanbul'da sur içinin geri kalan boş tepelerini, Sultan Süleyman ile iki gözde çocuğu Şehzâde Mehmed ve Mihrümah Sultan için inşa edilen görkemli cami külliyeleriyle taçlandırdı. Eski Saray'dan ödünç alınan hâkim bir tepede, Mese'den biraz uzakta yer alan Süleymaniye, Haliç'e dönük şehir panoramasını muhteşem bir nirengi noktasıyla yeniden şekillendirdi. Sinan camileri genellikle kalabalık şekilde meskûn olan sur içinin dış mahallerinde, özellikle de Yenibahçe'deki kara surları civarında ve son derece işlek şehir kapıları boyunca yoğunlaşıyordu (**Harita 2**).[154] Diğer camileri, üç kazaya ve Haliç ile Boğaziçi kıyılarında yeni gelişen varoşlara dağılmış durumdaydı. Camilerin inşası için tercih edilen yüksek tepeler ve kıyılar, bunların görünürlüğünü arttırarak, payitahtın süslenerek donatılmasına katkıda bulundu (**res. 100** [1-3], **101**). Su kitleleriyle birbirinden ayrılmış şehir peyzajlarına yerleştirilen Sinan camileri, İstanbul'un topografyasıyla aktif bir etkileşim içindedir. Neredeyse hiçbir zaman yalnız başlarına değil, gerek çağdaşı gerekse eski yapılarla bir bütün halinde algılanırlar (**res. 84, 364, 519**). Mevkileriyle kuvvetli bir "mahal ruhu" (*genus loci*) yaratmaları ve şehir dokusuyla girdikleri ilişkiler, anlam üretiminde önemli bir rol oynar. Sur içinin alçak, kiremit damlı ve çok renkli evlerin tekdüzeliğiyle tanımlanan türdeş şehir dokusu, anıtsal kubbeli kamusal anıtların büyüleyici bir şekilde sergilenmesini sağlayacak, nötr bir fon oluşturuyordu.

Matrakçı Nasuh'un, Sinan'ın mimarbaşı olmasından hemen önce, 1537 civarında İstanbul'u betimleyen topografik resmi, *Hünernâme*'deki 1584-85 tarihli benzeriyle karşılaştırıldığında, şehir dokusunun artan yoğunluğu hemen göze çarpar (**res. 102, 103**). *Hünernâme*'deki şehir görünümü, Haliç civarındaki genişlemeyi belgeler: Gerek Eyüp'te, gerek yeni gelişen Kasımpaşa varoşunun kıyı şeridi boyunca büyüyen tersâne kesiminde bu değişim özellikle barizdir. Aynı re-

100 Avusturya Habsburg elçisine eşlik eden bir sanatçının resmettiği panoramik İstanbul görünümleri, y. 1590, kâğıt üzerine suluboya:
1. İstanbul,
2. Pera (Galata), sur dışında sahildeki Kılıç Ali Paşa Camii ile civarındaki tepede Şehzâde Cihangir Camii görünür,
3. Üsküdar ve Kadıköy.

101 Padişahın kırmızı saltanat kayığını betimleyen Boğaziçi'nin panoramik resmi, 1588 tarihli bir İngiliz albümünden, kâğıt üzerine suluboya:

1. Topkapı Sarayı,
2. Valide Nurbanu Sultan'ın camisiyle birlikte Üsküdar,
3. Galata,
4. Kılıç Ali Paşa Camii ve önündeki rıhtımda sergilenen toplarla birlikte Tophane,
5. Tepedeki Şehzâde Cihangir Camii ve kıyıdaki Arap Ahmed Paşa'nın İngiliz sefareti olarak kullanılan sarayı ile birlikte, Tophane-Fındıklı,
6. Kapudan-ı Derya Hasan Paşa'nın Beşiktaş'taki sahilsarayı.

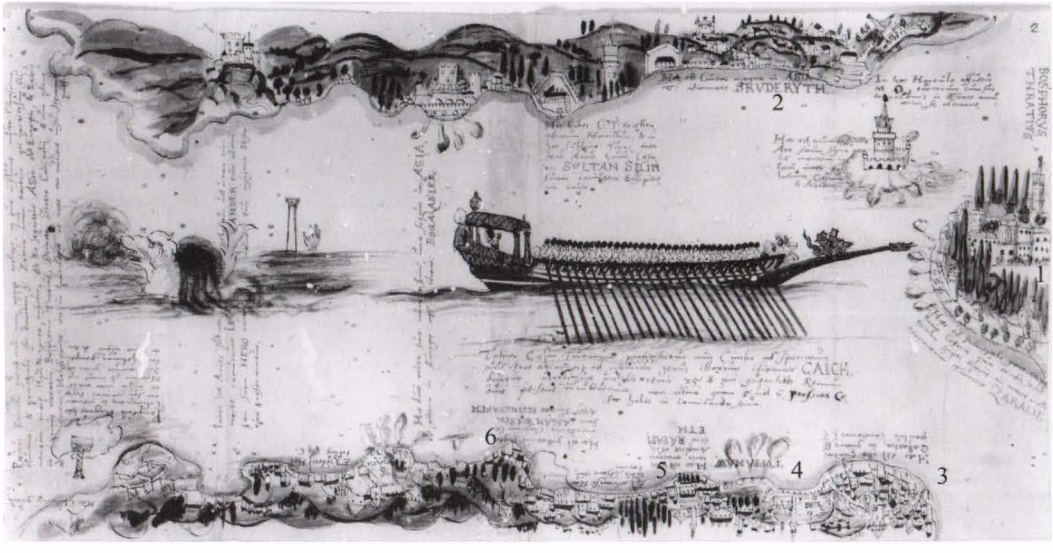

102 İstanbul'un topografik resmi, y. 1537, kâğıt üzerine suluboya, Matrakçı Nasuh'un, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn*'inden.

103 İstanbul'un topografik resmi, y. 1584-85, kâğıt üzerine suluboya, Seyyid Lokman'ın, *Hünernâme*'sinden.

104 İstanbul'un topografik resmi, y. 1670-1700, kâğıt üzerine suluboya, Pirî Reis'in, *Kitâb-ı Bahriye*'sinden.

simde, Galata'nın kıyı mahallelerinin sur dışına genişlemesi (Tophane, Fındıklı ve Beşiktaş), tıpkı Üsküdar'ın büyümesi gibi betimlenmiştir. 1580'lere gelindiğinde, Sinan tarafından yeniden şekillenen şehrin genel görünümü kendini gitgide denize doğru çevirmişti. Bu dönüşüm, binaların cephelerinin çeşitli istikametlerde gümüş rengi sulara döndüğü *Hünernâme*'deki topografik resimde ifadesini bulur. Pirî Reis haritasının daha sonraki örnekleri (y. 1670-1700), iki kıtaya uzanmış bileşik bir mega-şehri betimler (**res. 104**). Bu haritaların vurguladığı Haliç'e dönük panoramik görünüm, ilk olarak Melchior Lorichs tarafından resmedilmiş (**res. 33** [1-8]), daha sonra da Galata'nın kozmopolit sakinlerinin gözleri önüne serilen aynı manzarayı tasvir eden birçok Avrupalı sanatçının İstanbul imgelerinde öncelik kazanmıştır.

Fransız ressam ve seyyah Guillaume-Joseph Grelot (1683), "büyüleyici bir amfiteatra benzeyen şehir manzarasının limandan, üç büyük Deniz Kolu'nun ortasından" görünüşünü şöyle tarif eder:

> Bu, muhakkak ki evren'in diğer her yerinden daha üstün olan bir parçası, gözü her bakımdan nefis bir görüntüyle besleyen ... renk renk boyalı o evlerin arasında, sıradan binalardan çok daha yüksekte akıl almaz sayıda kubbeler (*Domo*), kubbecikler (*Cupola*), minareler ve kuleler (*Steeples and Towers*) görünüyor. Bütün bu kubbeler kurşunla kaplı, aynı zamanda minareler de ve bunların külahları hep yaldızlı. Ve muazzam sayıda bahçelerde pek mebzul olan servilerin ve diğer ağaçların yeşilliği, şehre yaklaşan herkesin gözünü büyüleyen, çeşitli renklerin hoşa giden karmaşasına sınırsız katkılar yapıyor... Ve muazzam sayısının on altı bini aştığı söylenen kayıkların, gondolaların ve küçük teknelerin, şehir sakinlerinin ulaşımı için her yönden sürekli hareket halinde olması –kimi yelkenle seyrederek, kimi kürekle çekilerek– böylesine hoş bir amfiteatrda bulunan temaşacılara sanki sonu gelmez bir deniz savaşının oyalayıcı gösterisini sahneye koyuyor.[155]

Bu belirgin şehir imgesi, 16. yüzyıl boyunca doğal topografyanın nefes kesici mimarî vurgularla noktalanması aracılığıyla, tedricen inşa edildi. Sinan eliy-

105 Melchior Lorichs, arka planda Atik Ali Paşa Camii ile birlikte İstanbul evlerinin Avusturya Habsburg elçilerinin kaldığı handan görünümü, y. 1559, kâğıt üzerine mürekkeple çizim.

le yontulan dışa dönük şehir peyzajı, aşamalı olarak gelişen bir planlama kavramı sergiler. Çekirdek birimlerin bir derlemesi olarak algılanan şehrin ufuk çizgisini ve mekânsal yapısını biçimlendiren, kubbeli cami külliyeleriyle işaretlenen düğüm noktalarıdır. Avrupalı yabancı ziyaretçiler, sokak adlarının olmadığını ve birincil referans noktaları olan büyük camilerin yönleri belirleme işlevini gözlemlerler.[156] Camiler ve müştemilât yapıları, yalnız dinsel, eğitsel, siyasal ve yargısal faaliyet forumları değil, aynı zamanda ticaret, sosyallik ve eğlence platformlarıydı da.[157] Ben-merkezli külliyeler, kentsel mekânlar olarak tasarlanmışlardı. Bunların geometrik düzenleri, merkezden çevreye doğru yayılarak, organik dokulu konut mimarîsi ve mevcut sokak ağlarıyla kaynaşıyordu (**res. 105**). Moleküler düğüm noktaları, daha büyük bir şehir bütünlüğü kavramının parçası değildi. Bu nedenle, panoramik manzaraların dışa dönük görsel birlik hissini, sıkışık şehir dokusunun içindeki yayaların algılaması olanaksızdı.

Mimarbaşının yeteneklerinden biri cami külliyelerini, bakanın-kullanıcının öznelliğini vurgulayarak, en uygun temaşa koşullarını ve ideal perspektifleri yaratacak şekilde, şehir ortamlarına yerleştirmesiydi. II. Mehmed'in katı bir simetriyle şekillendirilmiş cami külliyesiyle karşılaştırıldığında (**res. 59**) Süleymaniye daha az durağandır (**res. 167-68**). Sinan, Süleymaniye'nin tepesini kademelendirerek, düzey değişimleriyle oynayarak, çevresini kuşatan mahallelerle daha dinamik bağlar kurarak, külliye planını tekdüzelikten kurtaracak şekilde biçimlendirdi. Külliyenin güneybatı ve kuzeydoğu köşelerine yerleştirilen açık alanlar, caddelerden ana giriş mevkilerinde ideal bakış noktaları işlevi görür. Daha küçük birçok külliyede olduğu gibi, bu temaşa noktaları, dikkati merkezî eksenden uzaklaştırarak, diyagonal görünümleri öne çıkaran perspektifler sahnelemeyi yeğler.

Sinan, hareket halindeki bir temaşacı-kullanıcının vizyonuna uyarlanmış çoklu bakış açıları yaratarak, mimarînin yaşantıya dönük (*experiential*) boyutunu, durağan tek-yönlü perspektif'in mutlak düzenine tercih etti. Görsel öznellik vurgusu, İslâm âleminde sadece Osmanlılara özgü olan topografik resimlerin 16. yüzyılda oluşan tasvir üslûbuyla koşutluk gösterir. Batılı perspektif geleneğinin naif bir versiyonu olmaktansa, bu tasvir tarzı mimarî mekân ve biçimin âdeta "kübist" bir patlamayla, kendine özgü çoklu perspektifleri birleştiren öznel bir görsel düzeni temsil eder. Mimarî, sanki resim düzleminin dışında değil de içinde konumlanan hareketli bir özne tarafından algılanıyormuş gibi resmedilir. Si-

106 Melchior Lorichs, Eyüp Sultan külliyesinin çifte minareli camisi, türbesi ve kabristanı, res. 33, pafta 20'den ayrıntı.

nan mimarlığın öznel ve yaşantısal niteliğine, dolayısıyla da temaşacı-kullanıcının vücuduna öncelik vermiştir. Bu yaklaşım, yakınlaştırıcı detaylar, saydamlıklar ve sürprizler aracılığıyla anıtsal yapılarının kentsel ölçeğini insanîleştirerek, cami külliyelerini "canlı performanslara" dönüştürüyordu.[158]

Sinan camilerinin seçkin konumları, çoğunlukla bahçelere ve ufuktaki görünümlere açılan pencereler ve revaklar ile çerçevelenmiş, panoramik peyzajlara hâkimdir. Daha sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, o dönemin Osmanlı metinleri, cami külliyelerinin avlularını zevk verici gezi yerleri ve camilerin yürek ferahlatan içlerini de neşe arttırıcı mekânlar olarak tanımlar. Sinan'ın selâtin camilerinin demir şebekeli pencerelerle delinmiş çevre duvarlarıyla kuşatılan dış avluları, yaya ve atlı trafiğine açık kamusal geçit ve gezinti alanları olarak kullanılıyordu. Daha küçük külliyeler için, mimarbaşı şehir dokusunun kısıtlamalarına uyum sağlayan asimetrik planlar tasarlayarak, kariyerinin sonlarına doğru değişik kotlu, çok katmanlı dinamik kompozisyonlar icat etti. Duvar çevrili bu asimetrik alanlar, camilerin simgesel statüsünü pekiştiren mekânsal-görsel çerçeveler olarak, yoğun biçimde yapılaşmış şehirden oyulup çıkarılmıştı.

Bunun tersine, Sinan'ın bol arazili menzil külliyelerinde daha simetrik yerleşme düzenleri kendini gösterir. Mimarbaşı 1560'lar ve 1570'lerde, işlevsel açıdan yolculara yönelik hizmet binalarının egemenliğindeki menzil külliyeleri için yaratıcı aksiyel kompozisyonlar geliştirdi. Bunların en dikkate değer örnekleri arasında Şehzâde Selim'in Karapınar'daki ve Sokollu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz, Havsa ile Payas'taki cami külliyeleri bulunur. Daha önce II. Mehmed'in vezirleri tarafından yeni fethedilen Konstantinopolis'i imar etmek amacıyla yaptırılan şehir külliyeleriyle karşılaştırıldığında, Sinan'ın payitahttaki selâtin-olmayan cami külliyelerinin programları nispeten kısıtlıdır. Bunların müştemilâtı arasında, artık sadece hanedan külliyelerine özgü olan, tabhaneler ve imaretler bulunmaz. Sultanî himayeyle ilişkilendirilen darüşşifalar, yalnız istisnaî ölçüde kapsamlı üç külliyede yer alır: Süleymaniye, Haseki Hürrem Sultan ve Valide Nurbanu Sultan külliyeleri.

16. yüzyılda İstanbul'un selâtin olmayan cami külliyelerinde bânî türbelerinin yapılması, padişahlardan özel yazılı izin gerektiren, kısıtlı bir ayrıcalık haline geldi.[159] Sur içi türbelere, ancak şehrin kara surları boyunca yer alan kenar mahallelerde, üç kazada ve bunların havalisindeki varoşlarda izin veriliyordu. Bu kısıtlama siyaseti, Eyüp'ün kutsal sayılan kabristanında anıtsal kubbeli türbelerin mantar gibi çoğalmasını tetikledi (**res. 106, Harita 3**). Gerek Gerlach, gerek el-Tamgrûtî, ileri gelenlerin Eyyûb el-Ensârî'nin yakınında gömülmek için muazzam meblâğlar ödediklerini müşahede etti.[160] Sinan Eyüp'te vezirler ve vezirazamlara, onların anısını ebedîleştirecek anıtsal aile türbeleri inşa etti (**res. 319, 364**). Birkaç istisnayla padişah kızları, kocalarının ve çocuklarının yattığı aile türbelerindense, selâtin camilerinin hazirelerindeki hanedan türbelerine defnediliyorlardı. Eyüp'teki kubbeli türbeler, Divanyolu'nu sur dışında devam ettiren tören güzergâhı üzerinde sıralanmıştı. Burada Gerlach, yönetici seçkinlerin katıldığı sayısız cenaze alayının yapıldığını gözlemlemiştir. Öte yandan sultanî türbeler, yalnızca sur içindeki selâtin camilerinin hazirelerinde yer alıyordu. Bu gelenek, hükümdarların payitahtta cami külliyeleri yaptırmayı bıraktığı 16. yüzyılın son çeyreğinde değişecekti. Sinan o dönemde, II. Selim'in ölümünden sonra inşa edilen türbe haziresini barındıracak şekilde Ayasofya'yı yeniden biçimlendirdi. Daha sonraları III. Murad, III. Mehmed ve şehzâdelere ait kubbeli türbeler de aynı hazireye ilave edildi (**res. 54, 56**).[161]

Ayasofya'nın tamir edilip yenilenmesi, Edirne'de Selimiye'nin tamamlanmasıyla meşgul iken Sinan'ın uzaktan denetlediği önemli bir proje olduğu halde, otobiyografilerine dâhil edilmemiştir (**res. 107**). Mimarbaşına 26 Aralık 1573'te, Selimiye inşaatı için Samokov'dan getirtilen "palanga"lara eğer ihtiyaç kalmadıysa, Ayasofya'nın tamirinde kullanılmak üzere göndermesi emredildi. Demek ki, Selimiye'nin kubbesi Ayasofya tamiratı başlamadan bitmiş olmalıdır.[162] Bu onarım projesinde izlenen şehircilik ilkeleri, mimarbaşının anıtlar çevresinde kamusal alanlar açarak, onları görsel olarak sergileme tercihini örneklemek açısından dikkat çeker. Proje, Ayasofya mimarı Ahmed'in, 1572'de caminin duvarlarına tecavüz eden konutların yarattığı hasarlara ilişkin şikâyeti ardından gelişerek dallanıp budaklandı. İstanbul kadısı binayı, aralarında kendisinin naibi, caminin imamı, idarî ve mimarî uzmanların (*ehl-i vuḳūf*) bulunduğu bir heyete incelettirdiğinde, hasarların ciddiyeti doğrulandı.[163] Padişah bitişik konutların ve yapıların caminin yapısına gerçekten hasar verdiğini bizzat teyit ettikten sonra, kadıya bunların yıkılmasına nezâret etmesi için emir verdi.[164] 1573'te Ayasofya vakfının mütevellisine ve hassa mimarı Üstâd Mehmed'e hitaben yazılan ferman, eskiyen ahşap minarenin yerine tuğladan yapılacak yeni bir minare ile kaidesinin inşasıyla birlikte, caminin etrafındaki harap pâyelerin onarımını onaylar.[165]

Birkaç ay sonra, mütevelli ve İstanbul kadısına, padişahın huzurunda Sinan ile uzmanlardan oluşan bir heyetin yapıyı bizzat incelemelerinin ardından tavsiye ettikleri, daha geniş kapsamlı onarımlara girişilmesi emredildi. Tarihçi Selânikî'den, Ayasofya'yı ziyareti sırasında II. Selim'e vezirlerinin, ricalin ve ulemanın eşlik ettiğini öğreniyoruz. Keşif heyeti, bir yana doğru bir buçuk benna zirâ meyleden yapının yıkılma tehlikesiyle yüz yüze kaldığını tespit etti. Bu vesileyle, padişah Koca Mimar Sinan Ağa'yı şu "mübarek" sözleriyle bizzat görevlendirdi: "Gereken yerlere muhkem payandalar inşa et ve takviye amacıyla etrafını genişletiver, zira şerefli camiyi kendi sultanî anıtım olarak yenilemek arzumdur." Mimarbaşına bir hil'at ihsan eden sultan, caminin bitişiğindeki evlerin yıkılmasını ve davacı olan sahiplerinin zararının "düşük bedel" (*ednā bahā*) ile tazmin edilmelerini emretti:

> *...bi'ẕ-ẕāt ḥażret-i pādişāh-ı dīn-penāh – eyyeda'llāhu teʿālā ve ḳavvāhu – erkān-ı saʿādet ve aʿyān-ı devlet, vüzerā-i ʿiẓām ve ʿulemā-i kirām ile üstüne gelüp eṭrāf u eknāfında ne denlü evler, bināya muttaṣıl iḥdāṣ olınup yapıldıysa cümlesini hedm eylemek fermān eyleyüp ve baʿżı mülk diyü daʿvā idenlere ednā bahā virilmek buyurılup ve ḳoca miʿmār Sinān Aġāya mübārek kelāmıyla sifāriş buyurup, "iḳtiżā eyledüġi yirlerine muḥkem pāyendānlar yapup istiḥkām üzre eṭrāfını tevsiʿ eyleyüvir ki murādum cāmiʿ-i şerīfi iḥyā eyleyüp eşer-i ḫāṣṣ idinmekdür" buyurup ve ḫilʿat-ı fāḫire ile teşrīf eyledüler.*[166]

Sultan II. Selim'in 21 Haziran 1573 tarihli, İstanbul kadısı ve Ayasofya mütevellisine hitaben yazılan fermanında, tamire muhtaç olduğu bildirilen camiye padişahın bizzat gittiği ve orada mimarbaşı Sinan'a eşlik eden uzmanlar heyetiyle birlikte binanın incelendiği açıklanmıştır. Ferman, keşif heyetinin gereken onarımlara yönelik hazırladığı tahmin raporunda önerilen önlemlerin kapsamı hakkında ayrıntılı bilgi verir. Ayasofya mütevellisine teslim edilen hükümde, caminin etrafındaki evlerle odaların yıkılması, mülk dava edenlere bedel ödenmesi, caminin sağ ve sol tarafında 35'er arşın yer açılması ve açılan yerde sağlam pâyelerle karizler yapılması, medresenin etrafında 3 zira yol bırakılması, mîrî anbarın yıktırılması, yarım kubbe üstündeki minarenin yıktırılıp önündeki payenin üzerine yeni bir minare yapılması, caminin içi ve dışında tamiri gereken yerlerin onarılması, çevresine ilave edilen yapıların yıktırılması ve bunlardan elde edilen taş ile tuğlayı kullanarak ge-

107 Avusturya Habsburg elçisine eşlik eden bir yabancı sanatçının Ayasofya ve Atmeydanı resmi, Freshfield Albümü'nden, y. 1574, kâğıt üzerine suluboya.

reken yerlerin tamirinin yapılması, ayrıca üstü örtülmesi lazım olan yerlerin de kurşunla kaplanması emredilmiştir. Caminin çevresinin şer'an hudutlarının tespit edilmesi hususunda, eski şeyhülislâm Mevlana Muhyiddin'in bundan evvel hazırlamış olduğu deftere müracaat edilecektir (Fenarizâde Muhyiddin Mehmed Çelebi [ö. 1547-48]). Bitişik evler, odalar ve hatta hela gibi uygunsuz yapılarla camiye hasar vermiş olanların tazminatlarının ne şekilde karşılanmasının uygun olacağına dair o sıradaki şeyhülislâmdan (Ebussuud) alınan fetvanın muhtevası da fermanda açıklanmıştır. Şeyhülislâm, camiye zarar verenler sert şekilde azarlandıktan sonra, verdikleri zararın eksiksiz tazmin edilmesi ve kendilerinin binanın etrafından uzaklaştırılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu karara direnerek, Ayasofya "Kâfir yapısıdır, yıkılsa ne olur?" diyerek inat edip "Bize zulümdür çıkmayız," derlerse, bu kimselerin kâfir oldukları, zevcelerinin boşanmış sayılacağı ve zor kullanarak çıkarılmaları lazım geldiği açıklanmıştır. İslâm olan hayrata "Yıkılsa ne olur?" diyenler kâfirdirler ve katledilmeleri mübahtır. Binayı kâfir yapısı olarak görenlerin direnebileceğinin göz önüne alınması, Osmanlı menakıbnamelerinde geliştirilen kutsallık kültüne rağmen Ayasofya Camii'nin hâlâ bazı Müslümanlarca benimsenmemesine işaret etmek açısından çarpıcıdır. Uzmanlarla müşavere sonucu Mimar Sinan'ın "vecih ve münâsib" gördüğü üzere yapılması emredilen mimarî, beledî ve hukukî müdahaleleri ayrıntılarıyla belgeleyen uzun fermanın tümünü, aktarılmaya değer buluyorum:

> *İstānbūl ḳāḍīsına ve Ayaṣofya mütevellīsine ḥükm ki; taʿmīr-i mesācid ve termīm-i meʿābid emr-i Ḫudā-yı Vāhid u Vācib olup, sarāy-ı ʿāmirem öñinde vāḳiʿ olan Ayaṣofya nām cāmiʿ-i şerīfüñ taʿmīre muḥtāc baʿżı yirleri olduġı iʿlām olınmaġın, görilmek içün saʿādet ve iḳbāl ile biʾżzāt cāmiʿ-i mezbūra varıldukda, ḫāṣṣa miʿmārlarım başı olan ḳıdvetü'l-emācid ve'l-ekārim Sinān –zīde mecdühū– ve binānuñ ehl-i vuḳūfı olanlar cemʿ olup, cāmiʿ-i şerīfüñ ṣāġ ve ṣol cāniblerinde otuz beş arşūn yir ḫālī olmaḳ ve medresesinüñ eṭrāfında üç żirāʿ yol ḳalmaḳ ve mīrī anbar bozılup refʿ olınmaḳ ve nīm ḳubbe üzerinde olan mināre refʿ olınup öñinde olan pāyenüñ üstinde mināre binā olınmaḳ ve eṭrāfında ḫālī ḳalacaḳ otuz beş arşūn yirde pāyeler ve kārīzler binā olınmaḳ ve cāmiʿ-i mezbūruñ içerüsinde ve ṭaşrasında taʿmīre muḥtāc olan yirleri meremmet ve taṭhīr olınmaḳ ve ḥudūdında olan zāʾid yapuları yıḳılup ṭaş ve tuġlasıyla lāzım olan yirleri taʿmīr ve örtüye muḥtāc olan yirleri kurşūn ile örtülmek lāzım olduġın iḫbār ve taḫmīn ve işʿār ve taʿyīn eyledüklerinden māʿadā, cāmiʿ-i mezbūruñ ḥudūdı dāḫilinde, belki cāmiʿüñ kendü pāyeleri arasında baʿżı kimesne cüzʾī muḳāṭaʿa ile sākin olup, ḳadīmī bināları bozup āḫar binālar vażʿ idüp ve baʿżı pāyelerin kesüp ḳubbeleri ve tolozları taṣarrufa tecāvüz eyledükleri bāʿiṣden, emr-i hümāyūnımla ḥākimü'ş-şerʿī ve müşārün-ileyh miʿmārbaşı ve sāʾir ehl-i ḫib-*

reler üzerine varup gördüklerinde, cāmiᶜ-i şerīf etrāfında vāki olan ṭāḳlar biri biri üzerine ve biri birine muttaṣıl olup, cāmiᶜ-i şerīfe pāyendān ve istiḥkām içün olan kemerler kesilüp, yol idilüp ve baᶜżılar baᶜżı pāyenüñ temellerin ḳalᵏ idüp, kemerleri ve ḳalafātları oyup, ocaḳlar ve pencereler ve dolāblar eyleyüp, kendü murādları üzre evler ve odalar iḥdāṣ eyleyüp ve cāmiᶜ-i şerīf civārında ve pāyeler dibinde ḫāṣṣa ḫelālar ve ṣoffaları iḥdāṣ eyledükleri ẓāhir olduḳda, ehl-i ḫibre bi'l-ittifāḳ bu tā'ifenüñ cāmiᶜ-i şerīf bināsına küllī żararları olup, ḫarāba müşrif olmışdur. Şöyle ki, cāmiᶜ-i şerīfüñ etrāfı taḫliye olınup tedārük olınmıya ᶜiyāzen billāh ᶜan ḳarīb cāmiᶜ-i şerīf ḫarāb olmaḳ muḳarrerdür didükleri ecilden, cāmiᶜ-i şerīfe bu maḳūle żarar idenlere şerᶜan ne lāzım gelür? diyü şeyḫü'lislām müftīyü'l-enām edāme'l-lāhu Teᶜālā feżā'ilehū ilā yevmi'l-ḳıyāmdan istiftā' olındukda, taᶜzīr-i şedīdden ṣoñra itdükleri żararlar bī-ḳuṣūr tażmīn olınup, ol aṣl müfsidler civār-ı cāmiᶜ-i şerīfden ṭard u ibᶜād olınmaḳ lāzımdur diyü ve ḳalᶜ eyledükleri pāyelerüñ ṭāşlarını beyᶜ eyleyüp ve żikr olınan kemerleri yıḳup, kendü murādları ṭoprāḳdan ve aġācdan yapdukları evleri yıḳdukları muḳābelesinde alınmaḳ kifāyet eyler mi veyāḫud aldukları icāreleri ve yıḳdukları binā tażmīn olınmaḳ lāzım gelür mi? ve baᶜżılarını biz böyle bulduḳ didükleri cevāb olur mı? diyü istiftā olındukda, bī-ḳuṣūr tażmīn lāzımdur diyü ve mezkūrlar muḳteżā-yı şerᶜ-i şerīf üzre iḫrāc olındukları̇nda, baᶜżıları ᶜinād eyleyüp, bize żulümdür çıḳmazuz diseler ve baᶜżı kimesneler daḫī ol muᶜannidlere taḳviyet eyleyüp, kāfir bināsıdur yıḳılacaḳ ne lāzım gelür? diyü şerᶜ-i şerīfe żulümdür, dīni kāfir ve ᶜavreti bā'indür, ḍarb-ı şedīd ile çıḳarılmaḳ lāzımdur yıḳılacaḳ nice olur? denildüġin İslām olan şılāta baᶜżıları içün dirler ise kāfirlerdür ḳanları mubāḥdur diyü cevāb vermeġin, muḳteżā-yı emr-i şerᶜ-i ḳavīm her ne ise icrā ve mezkūr ḥādīṣ binālar küllīyen refᶜ olınup taᶜmīr ve ihyā olınmasın emr idüp buyurdum ki: Vuṣūl bulduḳda sābıḳā Şeyḫü'l-islām olan Mevlānā Muḥyiddīn ḥudūdı taᶜyīn eyleyüp, yazduġı defṭere naẓar idüp, daḫī bir ān ve bir sāᶜat teᵃhīr ve ārām eylemeyüp, bu bābda gereġi gibi muḳayyed olup, cāmiᶜ-i mezbūr etrāfında vaḳfı üzerinde olan evleri ve yapuları bi'l-külliye refᶜ idüp, daḫī mütevellīsine żabṭ ve ḳabż itdürüp, daḫī taḫmīn olundıġı üzre ṣāġ ve ṣol cānıblerinde otuz beş arşūn yirlerin ḫālī ḳoyup, daḫī müşārün-ileyh miᶜmārlarum başı vecīh ve münāsib gördüġi üzre ḫālī ḳalacaḳ yirde bī-tevaḳḳuf pāyeler ve kārīzler binā idüp ve medresesi etrāfında yol içün üç ẓiraᶜ yiri ḫālī ḳoyup ve mīrī anbarı daḫī refᶜ idüp ve nīm ḳubbesi üzerinde olan mināresin refᶜ idüp, öñinde olan pāyenüñ üzerinde bir mināre binā itdirüp ve bi'l-cümle cāmiᶜ-i mezbūrun içerüsinde ve taşrasında taᶜmīre muḥtāc olan yirleri gereġi gibi istiḥkām üzre taᶜmīr itdürüp ve lāzım olan örtüsün ḳurşūn ile örtüp, ḫarāba müşrif olmaġa sebeb olur bir nesne ḳomayup, taᶜmīr ve termīminde daḳīḳa fevt itmeyüp, gereġi gibi mücidd ü sāᶜī ve miᶜmārbaşı münāsib gördüġi üzre muḳayyed olup ve fetvā-yı münīf mūcebince bi-ḥasebi'ş-şerᶜ-i-şerīf lāzım geleni icrā idüp, şerᶜ-i muṭahhara muḫālif kimesne ᶜinād ve muḫālefet itdürmeyüp lāzımü'l-ᶜarż olanları yazup bildüresin, baᶜde'n-naẓar bu ḥükm-i şerīfümi evḳāf-ı cāmiᶜ-i şerīf mütevellīsi elinde ibḳā idüp, maẓmūn-ı hümāyūn ile ᶜamel itdüresin.[167]

Bu önemli belge, yasal ve mimarî uzmanlardan oluşan keşif heyetlerinin, âdâb parametrelerinin belirlenmesinde oynadığı role tanıklık eder. İstanbul'un baş kadısı (diğer üç kazanın kendi kadıları vardı), yalnız şehir halkı ve devlet arasında arabulucu olmakla değil, aynı zamanda şehrin tüm imar ve iskân sorunlarına nezâret etmekle de görevliydi.[168] İnşaat projeleriyle ilgili emirlerin birçoğunun hem İstanbul kadısına hem Sinan'a hitaben gönderilmesinin nedeni budur. Ayasofya'nın kapsamlı olarak yenilenmesi, ancak II. Selim'in ebedîyete intikalinden sonra tamamlandı. Yukarıda aktarılan fermanda belirtilenlerin yanı sıra, yenileme faaliyetleri, minarelerin toplam sayısını dörde çıkaracak şekilde tek şerefeli iki minarenin eklenmesini ve pencereli çevre duvarının köşesine bitişik kubbeli bir su sebiliyle birlikte, padişahın (1576-77'de tamamlanan) kubbeli türbesini içerecek bahçeli bir hazire yapılmasını da kapsıyordu (**res. 108-9**).[169] Bu ilavelerden başka, Ayasofya'nın çevresinde geniş bir kamusal alanın açılması, yapıyı tam anlamıyla türbeli bir selâtin külliyesine dönüştürdü.

1573'te, Ayasofya vakfına ait iki diğer Bizans anıtının çevresi benzer şekilde meskenlerden temizlendi. İstanbul kadısına ve Mimar Sinan'a hitaben yazılmış bir ferman, Zeyrek Camii (Pantakrator) ile Eski İmaret (Kalenderhâne) diye bilinen zaviye-caminin cemaatlerinin, bu ibadethanelere bitişik derme çatma yapıların teftiş edilerek kaldırılmaları için şer'iye mahkemesine başvurduklarını gösterir. Kadının naibi ve hassa mimarı Mustafa, diğer uzmanlarla birlikte her iki kadim anıtı incelemeye gittikleri zaman, vakıf arazisine inşa edilmiş tavuk kümesleri ve ahırları olan evlerin, ibadethanelere zarar verdiğini ve kapılarıyla pencerelerini kapattığını doğruladılar. Bunun ardından padişah, hasarları belirlemek üzere İstanbul kadısı ile Mimar Sinan'a Zeyrek, Kalenderhâne ve Ayasofya camilerini bizzat teftiş etmeleri talimatını veren bir ferman yollamıştır. Her üç projenin bağlantılı olduğunu teyit eden fermanda II. Selim, kadıyla mimarbaşıya Zeyrek ile Kalenderhâne camilerinin çevresindeki meskenleri, şeriat uyarınca yıkmalarını ve her bir anıtın çevresinde beşer zira genişliğinde boş alanlar açmalarını emreder.[170]

Sinan'ın yardımcıları aracılığıyla yürüttüğü benzer bir şehircilik müdahalesi de Mekke Harem-i Şerif'indeki kapsamlı yenileme projesiydi. 1574'te gönderilen bir ferman uyarınca, çevresinde altı ziralık boş bir alan bırakacak şekilde, Kâbe'nin kutsal Harem'ine bitişik meskenler ve helalar yıktırılmıştır.[171] Sinan'ın yönlendirdiği bu şehirci-

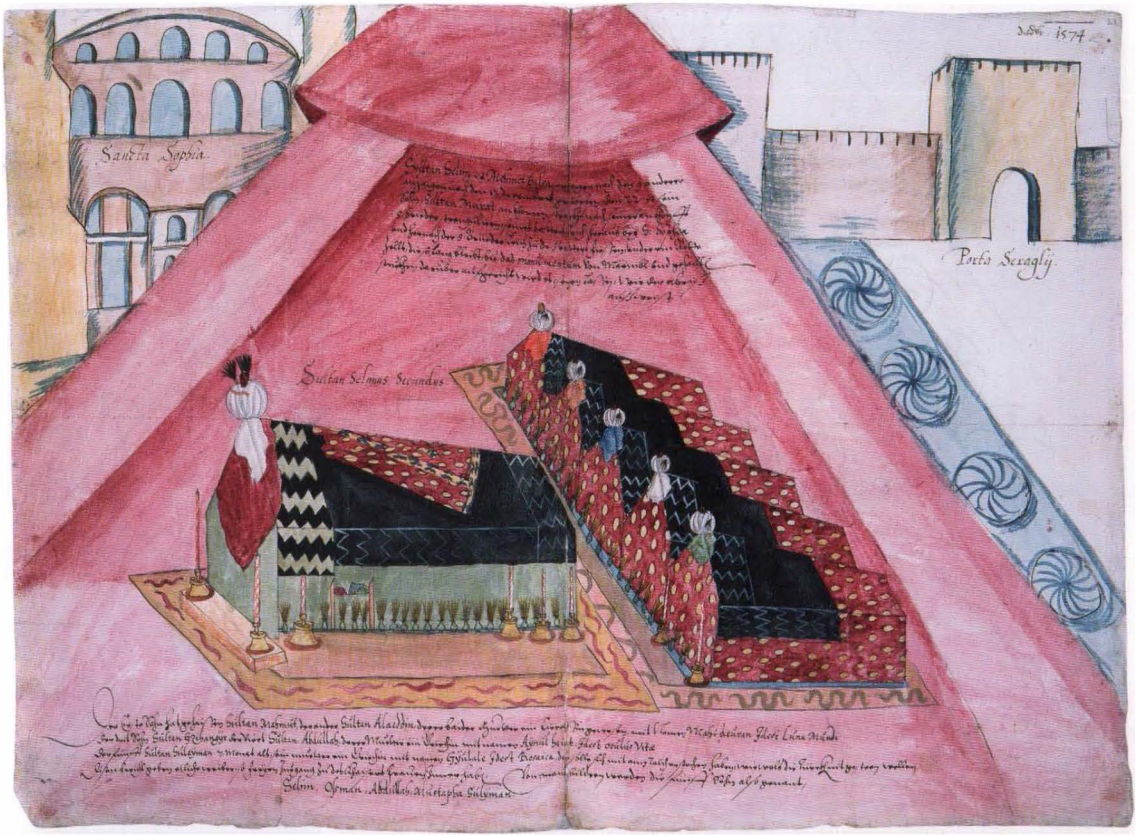

108 Avusturya Habsburg elçisine eşlik eden bir yabancı sanatçı tarafından resmedilen, Ayasofya haziresinde II. Selim'in ve şehzâdelerinin mezar otağı, Freshfield Albümü'nden, y. 1574, kâğıt üzerine suluboya.

lik müdahalelerinin her birinde, mütecaviz yapılar yalnız tehdit altındaki kadim anıtları kurtarmak için değil, aynı zamanda bunların kamusal alanda mimarî görünürlüklerini arttırmak, çevrelerinde dolaşımı kolaylaştırmak ve potansiyel yangın tehlikelerini ortadan kaldırmak üzere ortadan kaldırılmıştı. İstanbul'da periyodik olarak tekrarlanan şehir çapında yıkım seferberlikleri, payitahta yönelik göç selinin yarattığı "gecekondu" görüngüsünü denetim altında tutma girişimlerini temsil ediyordu. İstanbul'un aşırı büyüyen nüfusu, veziriazam Semiz Ali Paşa'nın (g.d. 1561-65), daha da fazla göç çekmesini önlemek gerekçesiyle, Sultan Süleyman'ın şehrin Bizans'tan kalma su dağıtım şebekesini yeniletip genişletmeye yönelik masraflı projesine itiraz etmesine neden olmuştu.[172] Ne var ki, yeni keşfedilen su kaynaklarıyla kapasitesini arttırdığı Kırkçeşme suyolları ve kemerlerini yenileyen Sinan'ı keyiflendirecek şekilde, padişah, bu hayır faaliyetini sürdürmeyi tercih etti (**res. 110**).[173]

Mimarbaşının İstanbul'un yoğun şehir dokusuna yeni bir düzen anlayışı getirmeye katkıları, onun müdahalelerini kaydeden fermanlardan çıkarılabilir. Şehir surlarına bitişik olan, suyollarının üzerinde yapılan veya sokaklara taşan mesken ve dükkânların periyodik yıkımı, sukemerlerinin ve kamusal anıtların duvarlarına tecavüz eden yapıların ortadan kaldırılmasıyla koşut yürüyordu. 1559'da vezir Ferhad Paşa'ya, mimarbaşına ve İstanbul kadısına hitaben gönderilen fermanlar, şehir surlarına içten ve dıştan tecavüz eden evlerle dükkânların yıkılmasına müştereken nezâret etmelerini emrediyordu. İzinsiz olarak yapılmış bu yangın tehlikesi kaynaklarının ortadan kaldırılmasından sonra, aynı üçlü, şehir surları boyunca dört zira genişliğinde bir sokak açılmasına nezâret edeceklerdi.[174] 1575'te İstanbul kadısına, Sinan ve suyolu nâzırı Davud'la işbirliği yapması talimatı verilerek, işgalcilerin Bozdoğan (Valens) sukemeri bitişiğinde ve kemer duvarlarının içini oyarak

109 Avusturya Habsburg elçisine eşlik eden bir yabancı sanatçı tarafından resmedilen, onarılmış Ayasofya Camii ile II. Selim'in ve şehzâdelerinin kubbeli türbesi, 1573-78 arasında yapılan çizimlerden kaynaklanan Löwenklau Albümü'nden, y. 1586, kâğıt üzerine suluboya.

110 İstanbul dışındaki Mağlova sukemerinin görünümü.

inşa ettikleri evler, barakalar ve helaların yıktırılmasında yardımı istendi. Yeniçeri ağası da, Mimar Sinan ve Davud tarafından kadıya verilen bir dilekçeyi kadının padişaha arz etmesi sonucu, başlatılan yıkım sürecinin nezâretine tayin edildi. Bu fermanda, yıktırılan yapıların sahiplerinin zararının parayla telâfi edileceği, ama gelecekte böyle durumlarda asla tazminat ödenmeyeceği belirtilmişti.[175]

Belgeler, suyollarının ve kemerlerinin bakımında mimarbaşının suyolu nâzırı ile yakın işbirliğini teyit eder. Suyolu nâzırları ve kadılara yazılan fermanlar, her iki tarafta üçer zira genişliğinde (toplam yedi zira) bırakarak, suyolları üzerindeki yasadışı yapıları ve bahçeleri yıkmalarını bildiriyordu.[176] Kamusal sokaklar, Mimar Mehmed (1573'te) ve Davud (1584'te) gibi deneyimli hassa mimarlarını denetçi olarak atayan mimarbaşının talimatıyla, dönemsel olarak kaldırımcılar tarafından yeniden taşla döşeniyordu.[177] Payitahtı sürekli mahveden yangınlara karşı Sinan'ın aldığı önlemler de belgelenmiştir. 1552'de, bitişik ahşap yapılar nedeniyle hızla yayılan bir yangından sonra, Edirne kadısına, dükkânlara kârgir duvar zorunluluğu getirilmesi emredildi. Bu işlem için hassa mimarı Ali, dükkân sahiplerine dükkânlarını halen İstanbul'da testere dişi (kirpi) kornişlerle, kiremit ve tuğladan inşa edilmekte olanların tarzında nasıl yeniden yapacaklarını öğretmek üzere Edirne'ye gönderildi:

Edirne kādīsına ḥükm ki, ḥāliyā maḥrūse-i Edirnenüñ tekrār ihrāḳ olduġın ʿarż eylemişsün. İmdi, aġāc binālar birbirine muttaṣıl olıcak dāʾima āteş vāḳiʿ oldıḳda kesilmeyüp ḫayli yirlere sirāyet ider. Ḥarīḳ olınan yirlerde vāḳiʿ olan dükkānlar aṣḥābı maḥrūse-i İstānbūlda ḥāliyā tuġla ve kiremid ile yapılup sacāḳları kirpī olduġı gibi ānda daḫī yapılmaḳ münāsib görülmegin, ḫāṣṣa miʿmārlarumdan ḳulum ʿAlī gönderildi, buyurdum ki: Anda ḥāliyā yanan dükkānları daḫī maḥrūse-i İstānbūlda ihrāḳ olınān dükkānlar yapıldıġı üslūb üzre aṣḥābına yapdırup, bir ferde emr-i hümāyūnıma muḫālefet itdürmiyesin, bu bābda ʿinād ider kimesne vār ise ve her kim ise ismi ve resmiyle yazup ʿarż eyleyesin ki ḥaḳḳından gelüne.[178]

1559'da, İstanbul kadısı ve subaşısına daha önce 1539-40'ta (Sinan'ın mimarbaşılığa atanmasından hemen sonra) belirlenen ve bilhassa Yahudi bânilerin çatı teraslı yüksek evlerinde ihlâl edilen konut inşa kurallarını uygulamaları emredildi. Kurallar, evlerin sadece iki katlı olmasını ve şahnişinlerinin, eni dört mimar zirası olması gereken kamusal sokaklara taşmamasını öngörüyordu. Bu fermanı alan yetkililere, iki katlı evlerin alt ve üst duvarları aynı hizada ve çıkıntısız olacak şekilde, tuğladan testere dişi (kirpi) kornişlerle inşa edilmesini zorunlu tutmaları emredildi. Önlerinde ahşap sekileri ve sundurmaları olan dükkânlar yapılmasını da yasaklayacaklardı:

İki ṭabaḳadan ziyāde binā itdürmeyüp yukāru ṭabaḳada aşaġıdan çıḳan dīvārdan zā'id soḳāḳ üzerine nesne uzatdurmayup aşaġānuñ ve yuḳārunuñ dīvārlarını berāber itdüresin ve evleri şaçaḳlı yapdurmayup ʿādet üzre ṭūladan kirpi itdürüp ve buña muḫālif bir ferde iş itdürmeyesin ve dükkānlar daḫī yapılmalu olduḳda dükkānuñ ḳadīmī sınurı ve ḥaddi neyse aña göre yapdırup dükkānlar öninde ṣoffa ve pişḫūnlar itdürmeyesin.[179]

Aynı şekilde, Galata kadısı o yıl yanan evler konusunda şu emri aldı: *"Evler tekrār binā olduḳda ṣāḥiblerine tenbīh ve teʾkīd eyleyesün ki saçāḳ itdürmeyüp kirpi ile yapdurasın."*[180] 1568'de bizzat mimarbaşının isteği üzerine, İstanbul kadısının Sinan'ın yardımıyla, çıkıntılı şahnişin ve dükkânlar inşa ederek kamusal sokakları işgal eden yapıları yıkmasına ilişkin bir ferman çıkarıldı:

İstānbūl ḳāḍısına ḥükm ki; bundan aḳdem emr-i şerīf gönderilüp maḥmiyye-i mezbūrede ṭarīḳ-i ʿāmm üzerine şehnişīn ve çārṭāḳ çıḳarup ve dükkān yapup yola müzāyaḳa virenleri ḫāṣṣa miʿmārum başı Sinān – zīde mecduhū– maʿrifeti ile defʿ idesin diyü fermān olmışdı, ḥāliyā ol emr-i şerīfüm kemā-kān muḳarrerdür, buyurdum ki: Vuṣūl buldukda, bu bābda tamām muḳayyed olup, anuñ gibi ṭarīḳ-i ʿāmm üzre şehnişīn çıḳarup çārṭāḳ yapup ve dükkānlar iḥdāṣ eyleyüp yola müzāyaḳa virenleri emr-i sābıḳum üzre müşārun-ileyh maʿrifeti ile defʿ ü refʿ eyleyesin.[181]

Bu önlemlere rağmen, 1569 Eylül'ünde korkunç bir yangın, Topkapı Sarayı'nın surlarından Süleymaniye ve Rüstem Paşa camilerine kadar uzanan kesiminin tamamını mahvederek, şehri kasıp kavurdu. Selânikî, yağmacı yeniçerilerin, o sırada yorgan döşek hasta yatmakta olan ağalarının yokluğunda alevleri söndürmeyi reddettiğini ve bu büyük felâketten sadece Yahudi nüfusun kârgir evlerinin sağlam çıkabildiğini anlatır.[182] *Bailo* Marcantonio Barbaro, yeniçeri maaşlarını arttırarak bu felâketin önüne geçebilecek olduğu halde bir şey yapmayan (yeniçeri ağasının kayınpederi olan) veziriazam Sokollu'yu suçlar. Venedik Senatosu'na yolladığı, bundan önce dikkati çekmeyen önemli bir raporda, şimdi yok olmuş bir haritada yangın alanını işaretlediğini belirterek, ayrıntılı izahat vermiştir. Rapor, büyük yangının üç ilâ dört millik bir alana hızla yayıldığını bildirir, zira camiler, hamamlar ve bazı vezir sarayları istisnasıyla, neredeyse tüm şehir ahşap ve kerpiçten inşa edilmişti.[183] Ayrıca, etkilenen alanın "şehrin en yoğun nüfuslu ve en zengin kesimi" olması nedeniyle, "Konstantinopolis'in gerçekte yarısından fazlasının yanıp kül olduğunu söylemek mümkündür" der. Alevlerin tamamen yakıp yok ettiği kesimde, padişahın emrettiği yeni bina kurallarına uygun olarak "yeni bir şehrin inşa edilmeye" başlandığını da ekler.[184]

Bu şehircilik kurallarının Sinan tarafından belirlendiğine kuşku yoktur. Yangın, İstanbul'un şehir dokusunu daha akılcı ilkeler doğrultusunda yeniden biçimlendirme fırsatı yaratmıştı. Marcantonio Barbaro şöyle yazar: "Özellikle emrettiler ki, yanıp kül olan alanı imar ederken, herkesin sokakları her iki yandan yarımşar zira kadar arttırarak genişletmesi ve sadece sekiz zira yüksekliğinde iki kattan fazla hiçbir bina yapmaması gerekiyor; zira yeniçeriler yangın söndürme sırasında daha yüksek evleri yıkamayacaklarını söylediler."[185] Barbaro'nun sözünü ettiği imar kuralları, bazı fermanlarda kayıtlıdır. 1570'te İstanbul kadısına hitaben yazılmış ve Mimar Mehmed Çavuş'un eline teslim edilen bir örnek, daha önce yanmış yerlerde inşa edilecek evlerin eğer tuğladan kirpi kornişler ile yapılacaksa on zira yüksekliğinde, kirpi ile yapılmayacaksa sadece sekiz zira yüksekliğinde olması gerektiğini bildirir. Bu emre uymayan yüksek evlerin fazla kısmının yıktırılması buyurulur:

Maḥrūse-i İstānbūlda bundan aḳdem iḥrāḳ vāḳiʿ olan yirlerde binā olınacaḳ evler, kirpi ile yapılursa on ẕirāʿ olup, kirpi ile yapılmazsa sekiz ẕirāʿ olup, ziyāde olmamasın emridüp buyurdum ki: Varduḳda ẕikr olınān yirlerde bināları olanlar eğer evḳāf ve eğer emlāk ṣāḥibleridür, her birine gereği gibi tenbīh eyleyesin ki anuñ gibi iḫtiyārlarıyla kirpi binā idenler on ẕirāʿ idüp, kirpi itmeğe ḳudreti olmayanlar sekiz ẕirāʿ idüp andan yuḳaru ḫilāf-ı emr binā itmeyeler eğer ziyāde iderlerse ziyādesin hedm itdüresin.[186]

1572'de Sinan'a gönderilen bir ferman, mimarbaşının, bu imar telaşı içinde yapılan binaların kalitesizliğini padişaha şikâyet ettiğini gösterir:

Hassa mimarlarımın başı Sinan'a hüküm ki, saadet eşiğime dilekçe gönderip, Rumeli ile diğer yerlerden gelen ve marangozluk ile duvarcılık ilminden yoksun bazı kimselerin ellerine mimar arşını alıp, senden habersiz mimarlık yapmaya başladıklarını ve işlerinin ehli olmadıkları için inşa ettikleri evlerin bacalarının çoğu zaman tutuşup yandığını bildirdiğinden dolayı buyurdum ki: Fermanım ulaştığında, bu konunun üzerine düş ve onlar gibi duvarcılık ile marangozluk ilminden haberi olmayıp ellerine arşın alıp bahsettiğin şekilde mimarlık yapanları yasaklayıp, bu tür işinin ehli olmayan kimselere senden izinsiz mimarlık ettirme.

Ḫāṣṣa miʿmārlarum başı Sinān'a ḥükm ki; süddei saʿādetüme ʿarż-ı ḥāl gönderüp, baʿżı kimesneler Rūmilinden ve sāʾir yirlerden gelüp neccāriyye ve bennāʾ ʿilminden ḫaberleri olmayup, müşārun-ileyhüñ maʿrifeti olmadan

ellerine arşūn alup, miʿmārlık idüp, nā-ehl olmagile binā eyledükleri evlerüñ ekseriyā ocakları ıtutuşup iḥrāk olduġın bildürdüġiñ ecilden buyurdum ki: Vuṣūl bulduḳda, bu bābda muḳayyed olup anuñ gibi bennā ve durūdgerlik ʿilminden ḫaberi olmayup, ellerine arşūn alup, vech-i meşrūḥ üzre miʿmārlık eyleyenleri menʿ idüp, senüñ maʿrifetüñ olmadan ol-vechile nā-ehl kimesnelere miʿmārlık itdürmeyesin.[187]

Bu ferman, Sinan'ın matematiksel bilimlerde pratik eğitim gören profesyonel mimar-mühendislerin simgesi olan mimar arşınını ellerinde tutmaya kalkışan, marangozluk ve duvarcılık ilminden (*neccāriyye ve bennā ʿilminden / bennā ve durūdgerlik ʿilminden*) haberi olmayan ehliyetsiz inşaatçilere duyduğu öfkeyi belgeler. Hassa mimarlarının bilimsellik ve profesyonellik anlayışını yansıtan ferman, aynı zamanda, mimar geçinen bilgisizlerin mimarbaşından icazet almaksızın payitahtta çalışmasını da engellemeyi amaçlar. Sinan'ın tasarladığı kamusal anıtlar nasıl ki İstanbul'un şehir imgesini yeniden biçimlendiriyorsa, aynı şekilde, şehrin kendisi de anıtlara uygun bir çerçeve olarak yeniden tasarlanıyordu.

IV. ÂDÂB KODLARI

Evlerin yüksekliğini ve sokaklarla suyollarının genişliğini belirleyen kuralların tersine, Sinan camilerini biçimlendiren âdâb kodları yazıya dökülmemiştir. Yine de, Mustafa Âli'nin açıklayıcı bir gözlemi, cami bânilerinin rütbesiyle ilgili belirli örf beklentilerinin bulunduğunu teyit eder. Sultan Süleyman tarafından merhum oğlu Şehzâde Mehmed'in anısına yaptırılan caminin sultanî özellikleri karşısında hayrete düşen Âli şöyle yazar:

> O şerefli cami şehzâdelere uygun olan plan tipinde inşa edilmemiştir; Osmanlı padişahlarının bina ettikleri gibi iki minareli ve çifte şerefeli olarak, bilhassa muhteşem atalarının camilerine özgü genişlikte âbâd kılınmıştır.
>
> *Ve ol cāmiʿ-i şerīf şehzādelere maḫṣūṣ olan resmle bünyād olınmamışdur; selāṭīn-i ʿOṯmāniyye bünyād itdükleri üzre iki mināre ve çifte şerefelü, ḫuṣūṣā ecdād-ı ʿizāmları cāmiʿleri gibi vüsʿatle ābād ḳılınmışdur.*

Âli, âdâb kurallarının bu şekilde çiğnenmesini, padişahla eşi Hürrem'in en sevilen evladı Şehzâde Mehmed'in (ö. 1543) veliahd olarak kazandığı imtiyazlı konumuna atfeder.[188]

Bu camiyi şehzâdenin anısına yapılan bir eser olarak tanımlayan Mustafa Âli ve Celalzâde Mustafa gibi dönemin tarihçilerine güvenmeyen, 17. yüzyıl tarihçisi Peçevi, başka bir açıklama getirir. Yaşlı kişilerden aldığı bilgiye göre, buranın temellerinin başlangıçta bizzat Sultan Süleyman için bir selâtin camisi olarak atıldığını ve ancak kıble duvarının ardındaki kubbeli türbe haziresine şehzâdenin defnedilmesinden sonra onun adını aldığını söyler.[189] Peçevi'nin inandığı bu söylentinin, Bölüm 6'da göreceğimiz gibi, aslında temelleri şehzâdenin türbesinin tamamlanmasından sonra atılmış olan Şehzâde Mehmed Camii'nin, âbâbı ihlal eden alışılmadık özelliklerine bahane bulmak için uydurulmuş olduğuna kuşku yoktur.

Cami, Şehzâde Mehmed'in veliahd olarak seçildikten sonra gerçekleşemeyen hükümranlık kaderini anmak üzere, kasıtlı bir şekilde sultanlık ve şehzâdelik konumunun âdâb kodlarını birbiriyle kaynaştırır. Bu tek bir sefere mahsus bileşimin yarattığı muğlâklık ve iki anlamlılık, Âli ile Peçevi'nin gözünden kaçmamıştı. Tepkilerindeki hayret belirtileri, Sinan'ın eş zamanlı olarak hem formüle hem de manipüle ettiği âdâb kodlarının, örf beklentilerine nasıl meydan okuyabildiğini gösterir. Yazılı kuralların yokluğu nedeniyle mimarî âdâb, mimar, hâmileri ve genel olarak toplum arasında pazarlığa açık kırılgan bir toplumsal sözleşmeydi. Toplum mensuplarının, özellikle ortak çıkarları tehlikede olduğu zaman, bu pazarlık ve uzlaşma sürecine aktif şekilde katılmaları hiç de nadir bir durum değildi.

Mesken mimarîsinde âdâb ilkeleri, Âli'nin, Osmanlı yönetici elitinin statü simgelerini ele aldığı 16. yüzyıl sonuna ait görgü kuralları kitabında dile getirilir. Ekâbir sarıkları, kürklü şatafatlı kıyafetler, mücevher kakmalı murassa silahlar, gösterişli koşumlu pahalı atlar, emirlere lâyık giysili alımlı hizmetkârlar, nadide mefruşat ve savurganca yapılmış konutlar, Âli'ye göre, "en dorukta bulunan ünlü kişiler, vezirler ve ümera namındaki yüksek derecede meşhurlara mahsus olmalıdır; onlardan aşağı konumdakiler bu tavırlara cüret edecek olursa, zarifler onları sözleriyle sertçe eleştirip, zemmederek cezalandırmalıdırlar" (*ẕirve-i ʿulyādaki nāmdārlara ve vüzerā ve ümerā nāmındaki bülend-iştihārlara maḫṣūṣ olmaḳ gerekdür; anlardan dūn olanlar ki bu evżāʿa cürʾet eyleyeler, ẕurefā dil taʿzīrin idüp mezemmet ḫayṣiyetinden siyāset-ile cezāların bulmaḳ gerekdür*).[190] Mevcut toplumsal hiyerarşiyi muhafaza etmenin önemi nedeniyle, kişinin kendisininkinden daha yüksek bir gruba özgülenen statü simgelerini benimsemesi, denkleri ve üstleri tarafından tehlikeli, aptalca ve belki de düpedüz müfsit olarak reddedilmeyi hak eder.[191] Eğer ümera ve vüzera padişahlara mahsus âdâbın üst sınırını aşmaya, yani, kendi toplumsal konumları açısından "yakışır ve münâsib", "uygun" ve "lâyık" (*vecīh ve münāsib, muvāfiḳ, lāyıḳ*) olandan fazlasını yapmaya cesaret edecek olurlarsa, yine zarif dilliler onları yerici sözlerle tenkit etmelidir.[192]

Âli, yönetici seçkinler arasında üç statü düzeyi saptar: "En yüksek" (padişah ve şehzâdeler), "yüksek" (vezirler, emirler, beylerbeyiler) ve "orta tabaka addolunan memleket âyânı" (*evṣāṭ-ı nās ʿadd olınan aʿyān-i memleket*).[193] Onun yönetici sınıfa dâhil etmediği hanedan kadınları (padişah anneleri, kızları ve eşleri) "en üst" düzeye mensuptu. Yazar, halkın geri kalanını, yani tüccar ve zenaatkârın içinde bulunduğu padişahın vergi ödeyen uyruklarını kapsayan dördüncü toplumsal tabakayı, "alçaklar ve reziller" (*edāni ve erāzil*) olarak tanımlayarak, onları statü simgelerine erişimin dışında tutar. Âli, bu dört grubun kanunlarla belirlenen daha sıkı âdâb kodlarına tâbi olmamasına esef eder:

> Bari, bu dört kısmın kılık kıyafeti, atlarının koşumları ve silahlarının üslûp ve kuralları kanun ile dört derece olarak düzenlenerek belirgin ve kesin olması uygun görülseydi.
>
> *Bārī bu dört ḳısmuñ şiʿār u diṣārları ve raḫt-ı rükūb ve silāḥa müteʿallik üslūp ve hencārları elbette mümtāz u muʿayyen ve çār cins ile muḳannen olmaḳ münāsib görüleydi.*[194]

Âli bu dört grubun mensuplarının "kendilerine mahsus sınırları aşmamaları" (*ḥaddini bilmek*) için her birine uygun statü simgelerinin daha katı biçimde kurallaştırılması gereğine inanır. Yazılı kanunlarla saptanmış daha kesin kurallara yönelik özlemi, onun idealize ettiği dört kademeli Osmanlı toplumsal düzenini tehdit edici sosyal-tırmanma girişimlerini denetim altına alma arzusunu yansıtır. Bu şiddetli arzunun, o sırada hızla değişmekte olan geleneksel "klasik" Osmanlı düzenine koşut olarak geliştiğini unutmamak gerekir. Âli, bu değişken bağlamda ortaya çıkan aşırı rütbe rekabetine değinir ve "eski âdetlerden" (*ḳānūn-ı ḳadīm*) sapmalar arasında yükselmeye yönelik uygunsuz emelleri lanetler:

> Dizginleri gevşetildiği zaman, taleplerinin küheylanı (aşağı) kademelerde durmaz... kadıların gözleri emirlikte (sancak beyliği), emirlerinki beylerbeyilikte, beylerbeyilerinki vezirliktedir. Bu yüksek makama ulaştığı zamansa her biri, veziriazamın ayrıcalığı olan saadetli mevkiye sahip olmak için yorulmak bilmez bir gayrete girer. Böylelikle hepsi kendinden daha yüksek olanı talep eder ve günbegün çeşit çeşit yeni arzularına ulaşmak için açgözlülük ve ihtiras seline kapılırlar.
>
> *Raḫş-i ṭalebleri degme pāyelerde ḳarār eylemez .... ḳāḍīlerüñ daḫī naẓarları emāretde ve ümerāñuñ teveccühleri beglerbegilik ile eyāletde olduġı gibi mīr-i mīrān olanlaruñ daḫī nigerān-ı ṣadr-ı vizāretde ve ol maḳām-ı ʿāliye vāṣıl olduḳdan ṣoñra her birinüñ himmet-i bī-girāni vekālet-i ʿuẓmāya maḫṣūṣ olan mesned-i bā-saʿādetde olup herkesüñ ma-fevḳini ṭalebi ve rūz be-rūz ḥırṣ u ṭūl-i emel ile müteceddidü'l-emṣāl nice maṭlabı muḳarrerdür.*[195]

Daha yüksek statü özlemi, gösterişçi tüketim aracılığıyla âdâbın sınırlarını zorlama çabalarında kendini gösteriyordu. Yine de, yönetici seçkinlerin hiyerarşi bilincine sahip zihniyeti, bir dereceye kadar kendi ayrıcalıklarının kıskançlıkla korunmasını sağlıyordu. Böylece, potansiyel olarak âdâba riayeti tehlikeye atabilecek yukarıya doğru hareketlilik dürtüsü, akran baskısıyla büyük ölçüde denetim altında tutuluyordu. Her bir toplumsal katman içindeki ortak kimlik anlayışını pekiştiren kademe bilinci, saygınlık alâmetlerindeki ince ayrımlarla farklılıkları muhafaza etmeye yönelik, bir tetikte olma içgüdüsünü de beraberinde getiriyordu.

Âli'nin ele aldığı statü simgelerinin en son kategorisi olan konutsal mimarî, Sinan camilerinin hiyerarşik tipolojisiyle paralellik açısından dolaylı olarak anlamlıdır. "Kişinin hizmetkârlarının [sayısı] ve gücüne uygun yüce saraylar inşa etmesi üzerinedir" (*Ḫizmetkāra göre süknā ve iḳtidāra münāsib sarāy-ı ʿulyā yapmaḳ beyānındadur*) başlıklı bölüm, aşağıda göreceğimiz gibi, dönemin İtalyan Rönesans mimarî risalelerindeki konut âdâbı tartışmalarını hatırlatır.[196] Âli, bir konutun boyutu ve mefruşatının niteliğinin, o kişinin toplumsal konumuyla uyumlu olması gerektiğini ileri sürer:[197]

> Ehil kişiler ve zamane zürefasına gün gibi aşikârdır ki, herkesin meskeni kendi statüsüne uygun ve evi zevki ile rütbesine münâsib olmalıdır, şöyle ki haddini bilsin ve kendine uygun ölçüyü aşmasın... Mesela, yeniçeriler ve azebler ve bölük halkından kapıkulu sipahileri ve imaret vakıflarının kâtibleri ve medrese danişmendleri ve divan-ı hümayuna hizmet eden şakirdler ve bunların benzeri zürefa sadece bir odaya kâdir olmalıdır, o da şaruna uygun mefruşat ile eşyalar içermelidir. Bunlardan yüksek statülü zâimler ve divan-ı hümayun kâtibleri, çavuşlar ve çeşnigirler ve müteferrikalar ve selâtin imaretlerinin mütevellileri ve maaşı (günde) 150 akçeye varan kasaba kadıları ile maaşı (günde) 50 akçeye varan müderrisler ve bunlara denk statüde olanlara iki mesken uygundur... Aynı şekilde beylerbeyilerin oğulları ve tımar defterdarları ve kethüdalar ve saray-ı hümayun ağaları ve şanlı ümera ve maaşları (günde) 60 akçeye varan müderrislerin en az üç adet mükemmel meskeni olmalıdır... Bunlardan başka, padişahların hazine defterdarları ve filozofa benzeyen payitaht kadıları ve eyâletlere hükmeden beyler ve beylerbeyiler ve tabii ki kazaskerler ile melek sıfatlı şeyhülislâmların en azından mükemmel beş tane meskeni olmalıdır... bunların (beş mesken) dışında birçok mahzenler ve odaları elbette duvarlar ve avlularla enderun ve birun kısımları içeren üç bölüme ayrılmalıdır... Fakat şanlı beyler ve tanınmış beylerbeyiler hakkındaki tafsilat sadece cennet-misal özel (hassa) saraylarının odalarına aittir, yoksa heybetli beylerin ve beyler-

beyilerin çok sayıdaki hizmetkârlarının birkaç mahalleye sığmayacağı muhakkaktır. Büyük vezirler ise seçkin ve en başta gelir, her biri iki beylerbeyi tertibine eşit konutları ve unvanları bakımından eski devir padişahları gibi arzu ettiklerine erişebilirler.

Bu daḫī ehline hüveydā ve ẕurefā-i rūzgāra gün gibi āşikāredür ki herkesüñ meskeni ẕatine lāyıḳ ve ḫānesi ve mebheni ṭab'ına ve şānına muvāfıḳ gerekdür tā ki miḳdārını bilüp ḥaddinden tecāvüz itmeye Meşelā yeñiçeriyān ve 'azebān ve bölük ḥalkından olan sipāhiyān ve küttāb-ı 'amāyir ve dānişmendān ve divān-ı 'ālī ḫizmetindeki şākirdān ve bunlaruñ emṣāli ẕurefā-i cihān yalñuz bir odaya ḳādir ola, o da şānına mülāyim firāş u esbāb ile bāhir ola. Ve bunlardan yuḳarı zu'amā-i zamān ve küttāb-ı dīvān ve çavūşān-ı çāşnigīrān ve müteferriḳalar ve 'amāyir-i selāṭīn mütevellīleri ve yüz elliye varınca ḳaṣaba ḳāżileri ve ellişer akçaya varınca müderrisler ve bunlaruñ ekfā vu akrānı olanlara mürettep iki mesken Kezālik meḥādīm-i mīr-i mīrān ve defterdārān-ı timār ve ketḫudāyān ve aġāyān-ı dergāh-ı sāmī-mekān ve ümerā-i küberā-i ẕī-şān ve altmışar akça müderrisīne varınca ehāli-yi rūşināsān zümresine lā-aḳall üç mesken-i mükemmel... Anlardan mā-'adā defterdārān-ı ḫazāyin-i şāhen-şāhān ve ḳużāt-ı pā-yi taḫt olan feylesūfān ve eyālet yazılan ḥükkām-ı fermānrān ve melikü'l-ümerā ıtlāḳ olınan kār-fermāyān-ı memālik-setān, lā-siyyemā ḳāżī-yi 'askerler ile şeyḫü'l-islām nāmındaki mevālī-yi 'ālī-şān ḫażret-i melekīyü'ş-şıfātına lā-aḳall biş 'aded mesken-i mükemmel... bunlardan ġayri keşret-i maḫāzin ve cümle-i buyūt-ı mesākin elbette üç ṭabaḳa ḥavş u sāḥa ile zevāhir u bevāṭın ḳabīlinden ola... Ve ümerā-i ẕī-şān ve mīr-mirān –i rūşināsān ḥaḳḳındaki ṭafṣīl hemān sarāy-ı ḥāṣṣ-i cinān-nişānları ḥücerātına müte'allikdür, yoḫsa aġır beglerüñ ve beglerbegilerüñ keşret-i ḫadem u ḥaşemleri bir ḳaç maḥallata yerleşmedügi muḫaḳḳaḳdur. Vüzerā'-i 'iẓām ise mümtāz ve her biri iki beglerbegi tertībiyle serefrāz ve süknāda ve 'unvānda her biri selef pādişāhları gibi merām-perdāzdur.[198]

O halde, vezirlere ve veziriazamlara lâyık en görkemli konutlar, üç avlu çevresinde düzenlenen on veya daha fazla daire (*oda*, *mesken*) ile müştemilâttan oluşuyordu (Sokollu Mehmed Paşa'nın muhteşem sarayında olduğu gibi, **res. 13** [1-4]). Ardından, ikincil divan-ı hümayun mensupları (kazaskerler ve defterdarlar), şeyhülislâm, İstanbul kadısı, beyler ve beylerbeylerine özgü, üç avlu etrafında düzenlenmiş beş daireli konutlar geliyordu. Bu grup içinde, sadece divan-ı hümayuna dâhil olmayan, yüksek kademeli ulema Sinan'a cami külliyeleri yaptırmamıştır. Daha az sayıda avlu çevresinde düzenlenmiş üç daireli konutların uygun görüldüğü orta kademeli devlet görevlileri arasında ancak bazıları mimarbaşına cami sipariş etmiştir: Saray ağaları, ileri gelenler (ümerâ) ve kethüdalar. İki daire hak eden büyük tımar sahipleri (zâim) ve çavuşlar da, yönetici elitin sadece tek daireye sahip olabilen en alt kademelerinin tersine, Sinan'a birkaç cami yaptırmıştır.

Konutsal ve kamusal mimarîde, milattan önce 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nda yaşamış olan mimar-mühendis Vitruvius'un risalesinden tevarüs edilen "âdâb" (*decorum*) kavramı, bu eseri örnek alan İtalyan Rönesans mimarî risalelerinde de benimsenmiştir. Bir yazma nüshasının vaktiyle Topkapı Sarayı'nda bulunduğu bilinen Vitruvius'un *De architectura*'sı, mimarî âdâbı saygı gösterilmesi gereken bir toplumsal sözleşme biçimi olarak tanımlar.[199] Bu sözleşme, tapınakların mimarîsinde kullanışlılık, sağlamlık ve güzelliğin (*utilitas, firmitas, venustas*) tutarlı olmasına rehberlik eder. Âdâb bundan başka mimarın estetik yargılarını usulüne uydurur ve beklentilerinin cevaplanması gereken bir bânilerle kullanıcılar-seyirciler topluluğunun varlığını varsayar. Âdâb kavramı, mimarî "uygunluğun" her yönünü kapsar: Seçilen arazi, plan tipi, üslûp, malzeme, bezeme, işlev ve hâminin statüsü. Âdâbın sosyo-ekonomik boyutları, Vitruvius'un Roma evleri tipolojisinde özellikle aşikârdır. Bu konutlar, bânilerinin rütbesini şehir ya da kırsal kesimdeki konumlarına uyumlu olarak yansıtır. Vitruvius'un risalesinde, mimarî, toplumsal yapı ile birlikte şehir/kır karşıtlığını somut formlarla temsil eder. Âdâbın temsilî ve anlatısal işlevi, Rönesans mimarî risalelerinde daha da ayrıntılı şekilde kuramlaştırılmıştır.[200]

Vitruvius'unkinden esinlenerek 1450'lerde yazılan (ve 1486'da Floransa'da basılan) mimarî risalesinde Alberti, bir bâninin "uygun" bina yaptırmak konusunda kendi toplumsal durumunu hesaba katması gerektiğini ileri sürer. Zira "bilgili ve vukuflu bir zihnin işareti, tüm (mimarî) girişimini toplumdaki konumu ve kullanım gerekleriyle uyumlu olarak yürütmesidir". Sonra da eklediğine göre, "bir mimarda öncelikle övmemiz gereken şey, neyin münâsib olduğuna hükmetme yeteneğidir".[201] Serlio, daha sonra yazılan risalesinin üçüncü bölümünde (*Terzo Libro*, 1537), "âdâba riayetin özellikle övgülmeye lâyık olduğu kamusal ve vakarlı (*gravità*) yapılarda, mimarın büyük bir tevazu ve ihtiyatla davranması" lazım olduğunu belirtir. Bu durumda âdâb, bilhassa ağırbaşlı kamusal anıtlar için sanatsal yargı gücünün kullanılmasını ve bu yapıların süslenmesinde de dizginsiz serbestliğin (*licentia*) kısıtlanmasını gerektirir. Âdâb, bânilerin sosyo-ekonomik konumlarının ve mesleklerinin mimarîde münâsib şekilde görsel temsilini bulmasını sağlar.[202] *I quattro libri dell'architettura*'sında (1570) Palladio âdâba bir bölüm ayırarak, şehirde ve kırsal kesimde, farklı rütbeden kişiler için ne tipte binaların münâsib olacağını irdeler.[203] Âdâb kavramı, Palladio ve Serlio'yu da, tıpkı Sinan gibi, plan tipleri (*generi*) üzerinde kafa yormaya itmiştir.

Mustafa Âli'nin kurguladığı Osmanlı seçkinlerinin toplumsal hiyerarşisinin şeması, kuşkusuz kabataslaktır, ama konutların mimarî tipolojisini düzenleyen keskin bir âdâb kavramını yakalar. Yazar başka bir yerde, Sultan Süleyman'ın veziriazamı Makbul İbrahim Paşa (ö. 1536) hanedana mensup bir kadın sultanla evli olmadığı halde, Atmeydanı'ndaki sarayının, padişahın özel izniyle âdâba münâsib olan sınırları aştığına değinir:

> O zamana değin, vezirlerin saraylarının çatıları kurşunla kaplanmayıp, sadece hanedana mensup biriyle evlenenlerin sarayında, bu kadınlara mahsus olan hassa kasırların kurşunla kaplanması kanun iken, ona (İbrahim Paşa'ya) padişahın sarayı gibi [bir saray] yaptırması uygun görülmüştü.
>
> *O zamāna ḳadar vüzerā sarāylarınuñ şaḳfı raṣāṣla kaplanmayup ancaḳ sülāle-i sāmīyeden biri ile izdivāc idenlerüñ sarāyında ol muḥaddereya maḫṣūṣ olan ḳuṣarā-yı ḫāṣṣa muraṣṣaṣ olmaḳ ḳānūn iken oña sarāy-ı ʿāmire-i pādişāhī gibi yapılması cā'iz görilmiş idi.*[204]

Âdâb kodları gayrimüslimlerin konutlarına da uygulanıyordu. Örneğin, 1481'de II. Mehmed'in ölümünden sonra, iki hassa mimarı, münâsiblik sınırlarına tecavüz etmesi nedeniyle Simo adında Yahudi bir kâtibin alışılmadık ölçüde görkemli konağını teftiş etmekle görevlendirildi. Yazılan keşif raporuna göre konakta "sultanının şimdiki divanhânesine yaraşacak tarzda altıgen kiremitler ve evin her kapısı ile pencere kapağında tamamen ceviz ağacından tahtalar ve tavanlarında ise sancak beylerinin rütbesine lâyık çeşitli ahşap doğramalar" vardı (*... şişḫāne tuġlalar ki şimdiki ḥālde Sulṭānumuñ dīvānḫānesinde vāḳiʿ olmış ola, ol tuġlalardandur ve daḫī evlerinüñ mecmūʿ-ı ḳapuları ve manẓaraları bi'l-cümle ḳoz aġacı taḫtalarındandur ve dürlü dürlü ṭoġrama tavanlardur, ol emṣālde şöyle ki sancāḳ beglerine lāyıḳ olandur*). Bu konutun değeri hassa mimarları Murad Halife ve Camcı Mimar tarafından 25.000 akçe olarak tahmin edildi.[205] İbrahim Paşa'dan başka gözdelere de kimi zaman padişah tarafından âdâb kurallarını çiğnemek için izin verildiği oluyordu. Örneğin, Sultan Süleyman hekimbaşı Moses Hamon'a, İstanbul'un Yahudi mahallesinde üç ilâ dört katlı kârgir bir ev yaptırma izni vermişti.[206]

18. yüzyıl başının bilgili Ermeni yazarı Mouradgea d'Ohsson, İstanbul'da evlerin yüksekliğini sınırlamanın nedenlerinden birinin de, şehir panoramasında camilerin görsel belirginliğini arttırmak olduğunu gözlemler:

> Evlerin yüksekliği kanunlarla belirlenmiştir; bu ölçü Müslüman evleri için 12 zira (*pic*) gayrimüslim evleri içinse 10 ziradır. Bu kuralların nedeni, yangın tehlikesini azaltmak, bunları söndürme imkânlarını kolaylaştırmak, görece dar sokaklarda havanın serbestçe dolaşmasını sağlamak ve kamusal anıtları daha görünür kılmaktır, özellikle de konumlarının gereği her zaman şehirdeki diğer yapılara hâkim olması gereken camileri.[207]

Camilerin görüntüsü ile minarelerinden müezzinlerin okuduğu ezanın sesi, İslâm'ı görünür ve duyulur kılıyordu. Bilhassa selâtin camileri şehir siluetinin üstünde yükselmeli, uzaklardan görünecek şekilde en yüksek noktalara hâkim konumda bulunmalıydı. Celalzâde Mustafa bu kriterin, İstanbul'da I. Selim'in ölümünden sonra yapılan cami külliyesi için seçilen yeri belirlediğini ima eder. Bu mevkiyi şöyle betimler: "Kostantiniyye içindeki tepelerden Mirza Sarayı adıyla meşhur olan yüce bir yer ve ulu bir makam vardı ki, tüm mekânlardan üstün ve bütün Müslüman evlerinden daha yüksektir" (*Derūn-ı Ḳosṭanṭīniyyede olan cibāl-i raḥmet-iştimālden Mīrzā Sarāyı dimekle maʿrūf bir cāy-ı bülend ve maḳām-ı sāmī ve ercümend vār idi, ki cümle emkineden fā'iḳ ve aʿlā ve mecmūʿ-ı mesākin-i müslimīnden bülend ü bālādur*).[208] Başka bir pasaj aynı mevkiyi benzer şekilde tarif eder: "Mirza Sarayı olarak bilinen süslü mahal ki, yüksek ve ulu olup, denize hâkim ve neşe verici bir yerdir" (*Mīrzā Sarāyı dimekle maʿrūf maḥall-i zībā ki bülend ü bālā baḥre ḥavāle maḳām-ı dilgüşādur*).[209]

Alberti'nin önemli kamusal anıtların yüksek konumlarda yer alması gerektiğine ilişkin talimatı, Osmanlı bağlamında da aşina olunan bir tercihtir: "Arsa, vakur ve hoş görünüşlü, konumu alçak ve gömülmüş olmayan, havası latif ve sürekli şekilde rüzgârın soluğuyla canlandırılan yüksek ve hâkim bir yer olsun."[210] Osmanlılar, dünya şehircilik tarihinde yaygın bir yöntemi kullanarak, yalnız selâtin ve selâtin-olmayan camilerin göreli yüksekliklerini farklılaştırmakla kalmayıp, ayrıca gayrimüslim mâbedlerine de kodlaşmış irtifa standartları uyguladılar. Kiliseler ve sinagoglara gerek konum gerek ölçek açısından, camilerden aşağı mevkide olma zorunluluğu getirilmişti. 1565 tarihli bir ferman, İstanbul kadısına Balat kapısının dışında yakın zamanda yapılmış yüksek bir kilisenin üst kısmının yıktırılarak, yüksekliğinin çevredeki evler düzeyine indirilmesini buyurur: "Mezkûr kilisenin altında vaktiyle ev olup, kefere taifesi üzerine kilise bina ettirip, çevredeki evlerden yüksek olduğu öğrenildiğinden dolayı yıktırılmasını ve diğer evlerle aynı hizada olmasını emrediyorum." (*Ẕikr olınan kilisānuñ aşaġısı sābıḳā ev olup, kefere ṭā'ifesi üzerine kilisā binā itdirüp, eṭrāfda olan evlerden ziyāde ḳaldurdukları istimāʿ olınmaġın, münhedim olup sā'ir evlere berāber olmasın emr idüp...*) Kadıya, Hıristiyan-

ları bu binayı kilise olarak kullanmaktan ve yüksekliğini şeriata aykırı olarak yükseltmekten men etme talimatı verildi.[211]

1560'larda Yunanistan'da Nevrekop ve Drama kadılarına gönderilen bir hüküm, yetki alanları içindeki bir kilisenin "cami ve mescidlere hâkim bir konumda" yer almasına ilişkin padişaha yapılan şikâyeti araştırmalarını emretmişti (*kaṣaba-i mezbūrede olan kilise bir mürtefiʿ yirde olup cevāmiʿ ü mesācide ḥavāle olup*).[212] 1579'da, Mısır beylerbeyi ile Mina ve Eşmuyin kadılarına, kendi yetki alanlarında bulunan kadim kiliselerin izinsiz onarımlarını durdurmaları bildirildi. Bilhassa duvarları mescidlerden daha yüksek olan ve çan kuleleri Müslümanları rahatsız eden kiliselerin yenilenmesini yasaklayacaklardı.[213] Bölüm 2'de, şeriatin Müslüman şehirlerinde nasıl yeni kilise ve sinagogların yapılmasını yasaklarken, onarımlarının da sıkı denetim altına alındığını görmüştük. Bir yangın veya deprem sonrası yeni baştan inşa edilen gayrimüslim mâbedleri eski biçimlerini korumak zorundaydı. Yeni mâbedlerin yapılmasına sadece istisnaî durumlarda izin veriliyordu; örneğin, bir kilise veya sinagoğun yerini bir cami aldığı zaman, yıkılan binanın eşinin başka bir yerde "bedel" olarak inşa edilmesi gibi.[214]

II. Mehmed'in, Konstantinopolis'in fethi sırasında barışçıl şekilde teslim olan Pera'nın Ceneviz sakinlerine verdiği 1453 tarihli ahidnâmenin maddeleri arasında, yenileri inşa edilmemek şartıyla onların mevcut kiliselerinin harac ödemeleri karşılığında korunacağına dair teminat vardır: "*Ve kilīsāları ellerinde ola oḳuyalar āyīnlerince ammā çan ve nāḳūs çalmayalar ve kilīsāların alup mescid itmeyem bunlar daḫī yeñi kilīsā yapmayalar.*"[215] Bu şekilde teminat verilmesi İslâm'ın erken döneminden beri yerleşmiş ve 7. yüzyıl halifesi Ömer'e atfedilen kurallara bağlıydı (O sırada Hıristiyanlara ve Yahudilere, Müslümanlarınkine benzer kıyafetler, başlıklar ve ayakkabılar giymelerinin yasaklanması gibi). Bu tür kurallar, İslâm'ın imtiyazlı bir konumda bulunduğu çok-dinli imparatorluk içinde gayrimüslimlerin marjinal konumunu açık seçik belirtiyordu. Neyse ki, sıradan insanların gündelik yaşamları ve etkileşimleri, dinler-arası engelleri yumuşatabiliyordu.

Osmanlı hâkimiyeti altındaki Balkanlar'da resmî düzenlemelerin ve kısıtlamaların kilise tasarımını nasıl etkilediğine Slobodan Ćurčić değinmiştir. Manastır ve mahalle kiliselerinin görece mütevazı ölçeğini, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığın genel statüsünün bir kısıtası," ve "mütevazı bir Hıristiyan orta sınıf ile genellikle küçük manastır topluluklarına" mensup bânilerin sınırlı ekonomik gücünün bir ölçüsü olarak görür. Zaman zaman büyük kiliseler de inşa ediliyordu, fakat bunlar değişmez şekilde Müslüman şehir merkezlerinden uzak manastır kiliseleriydi. Osmanlı hâkimiyeti altındaki Balkanlar'da (*Byzance après Byzance* olarak adlandırılan) Bizans-sonrası kilise inşası faaliyeleri, geç Ortaçağ örneklerinin üslûbunu yeniden canlandırdı, ama bazı can alıcı bileşenlerinden yoksun olarak.[216] Her ne kadar yarı özerk gayrımüslim kırsal alanlardaki manastırlarda anıtsal kubbeli kiliseler bulunuyorsa da, Balkanlar'ın Müslüman şehirlerinde, çan kuleleri olmayan, "kubbesiz ve çoğunlukla bazilika tarzı kiliselerin ağır bastığı" görülmekteydi.[217]

Şeriat mucibince, yalnızca yarı özerk gayrimüslim merkezlerde (Aynaros Dağı ve Osmanlılara bağımlı Eflâk ile Boğdan voyvodalıkları gibi) izin verilen kilise çanlarının çalınması, Müslüman şehirlerinde yasaklanmıştı. Osmanlılar kılıçla fethedilen yerlerde çan kulelerini yıkmak veya bunları minarelere dönüştürmek şeklindeki erken İslâm geleneğini sürdürdüler. Ćurčić, "1557'de Sırp Patrikliğinin yeniden kurulmasının ardından kilise yapımında görülen gerçek patlama sırasında, bir dizi önemli Ortaçağ kilisesine gereken kapsamlı restorasyonlar yapıldıysa da, hiçbiri yitirdikleri çan kulelerini yeniden yapamadılar" gözleminde bulunur.[218] Dernschwam, 1550'lerde Osmanlı topraklarında kilise çanlarının ve çan kulelerinin dikkat çekici eksikliğine değindi: Çanların sesinin yerini minarelerden "balta girmemiş bir ormandaymışçasına, deli gibi haykıran" müezzinin ezan sesi almıştı.[219]

Ele geçirilen kilise çanlarını zafer simgesi olarak kullanma şeklindeki eski İslâm geleneği de Osmanlılarca sürdürüldü. 997'de, Endülüs Emevi halifesi el-Mansur, Santiago de Compostela'daki Hıristiyan mâbedini yağmaladı ve Kurtuba'ya getirdiği çanlar şehrin Ulucamii'nde kandil avizesi olarak kullanıldı. III. Ferdinand 1236'da Kurtuba'yı Hıristiyan âlemi adına yeniden fethettiği zaman, bu çanları Müslüman esirlerin sırtında Santiago'ya geri götürdü. Birçok Kuzey Afrika ulucamilerinde olduğu gibi, Fas'taki Karaviyin Camii'nin kandil avizeleri, Hıristiyanlara karşı yapılan gazalarda ganimet olarak ele geçirilip susturulan kilise çanlarından yapılmadır.[220] 15. yüzyıl sonu seyyahı ve hacısı Arnold von Harff, Edirne'de, fethedilen Hıristiyan topraklardan ele geçirilen kilise çanlarının top dökümünde kullanıldığını görmüştü. Ona, "bir memleketi fethetmek üzere dağları ya da denizi aşan her Türk'ün dönüşte bir çan parçası getirmek zorunda" olduğu söylenmişti. Bu da, Balkanlar'da çanların Hıristiyanlar tarafından toprağa gömülmesi âdetine yol açmıştı.[221] Evliya Çelebi, Mimar Sinan'ın kapudan Piyale Paşa için Galata surları dışında inşa ettiği caminin bronz pencere parmaklıklarının, bâninin Cerbe ve Sakız gibi adalardaki fe-

tihleri sırasında toplanan çanlardan döktürüldüğünü bildirir.[222]

Âdâb, yalnız gayrimüslim mâbedlerini Müslümanlarınkinden farklılaştırmakla kalmıyor, aynı zamanda camiler arasındaki statü hiyerarşilerini de biçimlendiriyordu. Osmanlı zihinsel evreninde camilerin hiyerarşisi,–başta gelen Mekke, Medine ve Kudüs'teki üç kutsal mâbed olmak üzere– selâtin camilerini selâtin olmayanlardan ayırt eden sınıflandırmalarda kendini gösterir.[223] Celalzâde Mustafa'nın 1560'larda yazdığı tarihin mukaddimesinde anlattığı, fakat gerçekleşmemiş olan eserinde İstanbul'un kamusal anıtlarının betimlemesi böyle bir sınıflandırmaya tâbi tutulacaktı. Bu proje taslağında, Ayasofya Camii dinî anıtların en başında yer alır; onu II. Mehmed, II. Bayezid, I. Selim, Şehzâde Mehmed ve I. Süleyman'ın adlarını taşıyan selâtin camileri izler. İstanbul surları içindeki diğer cami, mescid ve zaviyelerin daha kısa anlatılarına, üç kazadaki (Eyüp, Galata, Üsküdar) ve varoşlardaki nirengi noktalarının tarifleri de eklenecekti. Payitahtın dinî ve dinî olmayan anıtlarının bu kataloğuna, hiyerarşik olarak sıralanmış her bir eyaletin envanteri de eşlik edecekti.[224]

İstanbul camilerinin hiyerarşisi, Mehmed Âşık ile Evliya Çelebi'nin 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl ortasında yazılan eserlerinde de kendini gösterir. Bunlarda da selâtin camisi (*câmi'hâ-i selâṭîn*) içeren külliyelerin ayrıntılı betimlemelerini, selâtin olmayan (*ġayr-i selâṭîn*) camilerden seçme örneklerin gayet kısa tarifleri izler. Evliya'nın İstanbul anlatısı, başta Ayasofya olmak üzere, selâtin camilerinin betimlemesiyle başlar ve buradan hanedan mensuplarının camilerine geçer; ardından da vezirlerin ve devlet ricalinin camileri gelir. Yukarıda bahsi geçen tüm kaynaklardaki camiler hiyerarşisinde Ayasofya'nın tartışılmaz bir önceliği vardır. Bu öncelik, Evliya'nın Bursa'daki en önde gelen ibadethâneyi betimlemesinde de yakalanır: "[Ulucami] *Bursa şehrinüñ güyā Ayaşofyasıdur.*"[225] Evliya, İstanbul'un sur içi anıtlarını tarif ettikten sonra, üç kaza ve şehir dışı varoşlardaki yapıları kısaca ele alır. İlk cildi ve İstanbul'u kapsayan çok ciltli seyahatnâmesinin diğer ciltlerinde vilayetlerdeki şehirler ve kasabalarda yer alan cami külliyeleri ile ünlü anıtları betimler.

Sinan otobiyografilerinin işleve göre gruplanan bina tipi listeleri de aynı düzen ilkesini izlerler. Düzeltmelerle dolu, tamamlanmamış bir taslak olan *Tuhfetü'l-Mi'mârîn*'de camiler bânilerinin statüsüne göre sıralanmıştır.[226] Bu liste nispeten karışık bir sırayla padişahlar ve hanedan mensuplarınca yaptırılan camilerle başlar ve Osmanlılara bağımlı Kırım Hanı'nın Gözleve'deki (şimdi Yevpatoria) camisini de buraya dâhil eder. Liste daha sonra, en yüksek rütbeli devlet ricalinin (veziriazamlar ve vezirlerin) camilerini şu başlık altında sıralar: "Vezirlerin ve ileri gelenlerin yaptırdığı cami binaları eki" (*Tetimme-i ebniye-i cevâmi'-i ez-ân vüzerâ ve ḥükkâm*).[227] Bunları daha aşağı kademelerdeki seçkinlerin camileri izler: "İleri gelenlerin camileri eki" (*Tetimme-i cevâmi'-i ḥükkâm*).[228]

Bu bölüm başlıkları, camilerin artık bânilerinin statüsüne göre değil de, bulundukları coğrafî mevkilerine göre sıralandığı *Tezkiretü'l-Ebniye*'de ortadan kaybolur. Bu kaynakta, ilk başta İstanbul'un sur içinde yer alan camiler sıralanır; ardından, Eyüp, Galata (Sütlüce, Kasımpaşa, Tophâne, Beşiktaş, Ortaköy dâhil) ve Üsküdar'dan Kanlıca'ya dek Boğaz kıyısı boyunca uzanan camilere geçilir (**Harita 2**). Bunları Anadolu ve Arap vilayetlerindeki camiler takip eder. İkincil payitaht Edirne'den başlayıp batıya ilerlemek kaydıyla, Rumeli eyaletlerindeki camilerle liste tamamlanır (**Harita 1**). Bu tutarlı sıralama ilkesinden sadece birkaç sapma görülür. Aynı ilke, Hüseyin Ayvansarâyî'nin 18. yüzyıl sonu İstanbul camilerinin kataloğunu da yapılandırmıştır. Bu eser yine Ayasofya'nın ve diğer selâtin camilerinin betimlemesiyle başlayarak, önce sur içindeki diğer anıtlara, ardından da çevre mahallelere geçer.[229]

Sinan otobiyografilerindeki cami listelerinin kavramsal yapısı, Birinci Bölüm'de ele aldığım, imparatorluğun örtüşen iki hiyerarşi sistemi konusunda (toplumsal ve coğrafî) onun ne kadar bilinçli olduğunu kanıtlar. Bu birbirine bağlı sistemler mimarbaşının kademelendirilmiş cami tipolojisini biçimlendirmişti. İki hiyerarşi ekseninin kesişme noktasının tanımladığı, uzlaşmaya dayalı "âdâb" alanı içerisinde, bâniler ve mimarbaşı münâsib cami programlarını müzakere ediyordu.

Sinan'ın cami tipolojisindeki âdâb kavramı, statü işaretlerinin kısıtlamalarına dayanıyordu: Anıtsal boyutlu kubbeler, birkaç şerefeli çok sayıda minareler, kubbeli revaklarla çevrili mermer döşeli şadırvan avluları ve tek veya çift sıralı mermer sütunların taşıdığı farklı sayıda kubbeleri olan (üç, beş, yedi veya dokuz) revaklı cepheler gibi. Camilerin "münâsiblik" kavramını belirleyen unsurlar arasında, yer aldıkları mevziler, değerli malzeme kullanımı (kurşun, kesme taş, mermer panolar, sütunlar ve İznik çinileri) ve ayrıcalıklı bezeme ile kitâbe programları da vardı. Vilayet camilerinde görece jenerik planlar uygulanırken (Edirne ve Manisa'daki birkaç sultanî istisna dışında), İstanbul'da girift şekilde katmanlaşmış bir cami tipleri hiyerarşisi kendini gösteriyordu.

Payitahttaki prestij camilerinin bir alâmet-i farikası, bunların dört, altı veya sekiz ayaklı kubbelerle taçlanan baldakenleri idi. Dört ayaklı kubbeler (iki, üç, ve dört yarım kubbeli veya yarım kubbesiz), öncelikle hanedan mensubu bânilere özgülenmişti (**res. 3**).[230] Sinan,

yarım kubbe etekleri ekzedrayla beslemiş altıgen ve sekizgen ayaklı kubbeli baldakenleri bazı hanedan mensubu, veziriazam ve vezirler için kullandı (**res. 4, 5**). Mimarbaşının baldakenli camilerinin özgün planları, yönetici seçkinlerin orta ve alt katmanları için tasarladığı, kubbeli veya kubbesiz kübik camilerin daha basit tasarımları arasından sivrilir.

Sinan'ın camilerdeki ön cepheleri tasarlayışı, statü hiyerarşilerini şifrelemenin bir başka aracıydı. Edirne'deki Üç Şerefeli Camii'nin başlattığı bir sultanî imtiyaz olan kubbeli revaklarla çevrili mermer döşeli şadırvan avlusuyla onurlandırılan camiler sadece, Şehzâde Mehmed, Süleymaniye ve Selimiye idi. Revaklı ön avluların minyatürleştirilmiş birkaç nadir örneği, Sinan'ın mimarbaşı tayin edilmesinden önce bazı selâtin-olmayan vilayet camilerinde kullanılmıştı.[231] Onun camilerinde uyulan daha katı âdâb kodları, revaklı ve mermer döşeli şadırvan avlularını yalnız padişahların himaye düzeyine kısıtladı. Yine de Sinan'ın bazı prestij camilerinin saygınlıklarını arttırmak amacıyla icat ettiği ön cephe tasarımları, iki sıralı kıymetli sütunlar sergileyen alımlı revaklar içeriyordu; bunlara cami içlerindeki sütunlu maksure revakları eşlik ediyordu. Mimarbaşının tasarladığı tek sıra sütunlu daha basit ön cephelerin yanı sıra, kubbeli revakları bulunmayan mütevazı sakıflı camiler de vardı. Bunlar, cephelerinde ahşap direklere oturan sundurmaları olan, yüksek eğimli kırma çatılı camilerdi. Bazı prestij camilerinde Sinan, sultanlara özgü şadırvanlı ön avluları andıran U-biçimli medreseler kullanmayı da bir yenilik olarak başlattı. Selâtin camilerinin ön avluları, 1580'lere tarihlenen birkaç camide U-biçimli medrese kullanımına gerek görmeden, daha da aşikâr biçimde alıntılandı: Valide Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki ve vezir Nişancı Mehmed ile Mesih paşaların Yenibahçe'deki camileri. Bu anıtlar, Sinan'ın meslek yaşamının sonlarına doğru klasik âdâb kurallarının aşınmaya başlamasının işaretini veriyordu.

Mimarbaşının kademelendirilmiş zengin cami tipolojisi, Mustafa Âli'nin Osmanlı yönetici seçkinlerini sınıflandırdığı üç-katmanlı toplumsal tipolojiyle kabaca bağdaşır (bu sınıflandırma dördüncü bir alt grup oluşturan reayayı hesaba katmaz ve kadınları da dışlar). "En üst" düzey, padişahlar, şehzâdeler ve hanedan mensupları tarafından yaptırılan camilerle örtüşür. Selâtin-olmayan camilerin "yüksek" düzeyini, en önde gelen rical camileri (veziriazamlar, vezirler, kapudan-ı deryalar, beylerbeyiler) oluşturur. Bunları orta tabakalara mahsus "orta" ve "alt" düzeydeki camiler izler. Açık seçik yazılı kanunların olmaması nedeniyle, mimarînin âdâb kodları, Osmanlı görsel kültürünün çeşitli alanlarında rastlanan üç katmanlı derece sistemiyle paralellik gösterir. Böyle bir sınıflandırma sistemi, kumaş kalitelerinin hiyerarşisinde ve inşaatlarda kullanılan standardı belirlenmiş kerestelerde yaygındı: Belgeler bunları birinci sınıf (*a'lā*, üstün), ikinci sınıf (*evsāṭ*, vasat) ve üçüncü sınıf (*ednā*, alçak) şeklinde derecelendirir.[232] Padişahların giydirdiği kaftanlar da aynı şekilde dereceliydi: Prens Kantemir'e göre, en yüksek rütbeli elçilere ve paşalara özgü birinci sınıf kaftan, "*ḫil'at-ı fāḫire*" idi; ikinci kalite "*a'lā*" kaftanlar diğer paşalar ve elçilere mahsustu; daha düşük rütbelere uygun üçüncü kalite ise "*evsāṭ*" ve "*ednā*" hil'atlerdi.[233] Hassa mimarlarının maaşları da, göreli beceriyle örtüşen üç derecede sınıflandırılmıştı: Yüksek, orta ve düşük.[234]

Bu örnekler, mimarî kültürde de gözlemlenen, oldukça yaygın bir derecelendirme alışkanlığına işaret eder. II. Selim'in 1568'de Bursa kadısı ve hassa harcı eminine gönderdiği bir ferman, 1553'te boğdurulmuş kardeşi Şehzâde Mustafa için orta ölçekte kubbeli bir türbenin inşasını denetlemelerini emreder. Payitahtta defnedilmesi reddedilen rakip bir şehzâde için yapılacak bu türbede, "*binā olınacaḳ ḳubbe ziyāde büyük ve küçük olmayup, i'tidāl üzre ola*" diye talimat verilmiştir. Hassa mimarı Mehmed Çavuş tarafından yapılan nispeten mütevazı türbe, "ne çok büyük, ne de çok küçük," orta boyutlu kubbesiyle 1573'te tamamlanmıştır (bu mimar için bkz. **Ek. 4.4, 4.5**).[235] II. Selim'in ölümünden sonra Sinan tarafından tasarlanıp Ayasofya haziresinde 1576-77'de yapımı biten, mükellef mermer sütunlu ve çift cidarlı (19 metre çapında) anıtsal bir kubbeyle örtülü padişah türbesinden, Bursa'daki bahtsız şehzâdeninkinin farklılığı barizdir (**res. 201-2**). Buna benzer şekilde, 1559'da Rodos kadısına yazılan bir buyruk, gereksinim duyulan bir kıyıda inşa edilecek olan "kısıtlı ölçekteki mescidin" (*iḫtiṣār üzre mescid*) inşaatının tahminini yaptırmasını emrediyordu.[236]

Bir cami için büyük, orta veya küçük boyutlu kubbe seçimi, hem bânisinin statüsüne hem de yapının yer aldığı mevkiye bağlıydı (**Ek 1**). Kubbe boyutu farklılığı, Sinan'ın görece standartlaştırılmış eyalet camilerinde pek fazla göz önüne alınmamışa benzer. Payitaht şehirleri olan İstanbul ve Edirne'deki selâtin camileriyse, diğerlerini çap ve yükseklikte çok geride bırakan en büyük kubbelerle öne çıkar. Süleymaniye külliyesinin inşaatıyla ilgili (1549-53) bir fermanlar derlemesinde kubbe çapları ve dikdörtgen zemin planlarının boyutları açısından İstanbul'un selâtin camilerini karşılaştıran çarpıcı bir not yer alır. Zira olarak verilen bu karşılaştırmalı ölçüler, boyutun önemine tanıklık eder:[237]

Cāmi'-i Sulṭān [II.] *Meḥmed Ḫān:*
Boy *(ṭūl ẕirā')* 126, en *('arż)* 75, kubbe *(ḳubbe ẕirā')* 32.

Cāmiʿ-i Sulṭān [II.] Bāyezīd Ḫān:
Boy 122, en 56, kubbe 22.

Cāmiʿ-i Sulṭān [I.] *Selīm Ḫān:*
Boy 85, en 56, kubbe 33.

Cāmiʿ-i Şerīf-i merḥūm Şehzāde Sulṭān Meḥmed Ḫān ṭābe şerāhū:
Boy 112, en 63, kubbe 25.

Binā-i cedīd-i Sulṭānī [Süleymaniye]:
Boy 136, en 86, kubbe 36.

Demek ki, İstanbul'un önceki selâtin camileri, Şehzâde Mehmed ve Süleymaniye camileri için münâsib olan boyutları belirlemekte ölçüt alınmıştı. Veliahdın anısı için yapılan Şehzâde Mehmed Camii, ölçüleri itibarıyla II. Bayezid ve (kubbesi daha büyük olan) I. Selim'inkileri hafifçe aşar, ama II. Mehmed Camii'yle yarışmaya cüret etmez. Bu onur, âdâb kodları uyarınca, Sultan Süleyman'ın kendi camisine ayrılmıştır: Payitahttaki en büyük cami külliyesinden üstün olmak üzere tasarlanan Süleymaniye. Bu karşılaştırmalı listede Ayasofya'nın atlanması, onun boyutlarıyla boy ölçüşmenin, Sultan Süleyman'ın Sinan'a İstanbul'da yaptırdığı iki selâtin camisinin tasarımında henüz göz önüne alınan bir mesele olmadığını gösterir. Fakat *Tezkiretü'l-Bünyân*'a görc, Ayasofya'nınkinden büyük kubbesiyle Selimiye Camii'ni inşa eden mimarbaşı, böylesine anıtsal bir kubbenin Müslümanlarca inşa edilemediğiyle övünen "*kefere-i fecerenüñ miʿmār geçinenleri*"ne meydan okuyordu.[238] Ayasofya'nın deforme olmuş eliptik kubbesine (30,9 ilâ 31,80 metre çapında) aşağı yukarı denk olan 31,22 metrelik kubbesiyle Selimiye Camii, Süleymaniye'ninkinden (26,50 metre) sonra İslâm âlemindeki en büyük çaplı kubbenin sahibiydi.

Sinan camilerinin kubbe boyutlarını düzenleyen yazılı kurallar bulunmamasına rağmen, çaplarını karşılaştırmak belirli kalıpları ortaya koyar (**Ek 1**). En büyük çaplar 20 metrenin üzerinde (26,50 ve 31,22 metre çapında) olup, İstanbul ve Edirne'deki önde gelen selâtin camilerine özgülenmişti. Şam'da ve Manisa'da padişahlar için inşa edilen eyalet camilerinin kubbeleri ise oldukça küçüktü (sırasıyla 10 ve 11 metre). Bundan sonra, İstanbul'da bazı hanedan mensubu bânilerin prestij camileri geliyordu: Şehzâde Mehmed (19 metre) ve Edirnekapı'daki Mihrümah Sultan (20,25 metre). Orta ve küçük boyutlu kubbelerin çapları 10 ilâ 15 metre arasında değişiyordu: Bunlar hanedan, veziriazamlar, vezirler ve beylerbeyiler için İstanbul içinde veya dışında yapılan camilerde kullanılmıştı. Eyalet merkezlerinde beylerbeyilerin yaptırdığı camiler, ölçekleri itibarıyla payitahtta vezirler ve veziriazamların yaptırdıklarına denkti; başlıca farkları, kubbeli küpe dayalı daha basit planlarıydı.

Sinan çağında, kapudan-ı deryalar tamamen farklı yeni bir bâni grubu olarak meydana çıktı; alışılmadık tipteki camileri Galata surları dışında yer alıyordu. Yerasimos, nispeten küçük kubbe çaplarıyla (8,90 ilâ 12,70 metre) bu atipik camilerin ortak bir özelliği paylaştığını inandırıcı şekilde ileri sürmüştür: Hepsi "arkaik çözümleri" benimser. Yerasimos şöyle yazar: "Kurumsal kısıtlamalar yüzünden kubbe boyutunu genişletemeyen bu camiler, eski modelleri benimsemek zorunda kaldılar."[239] Diğer küçük, tek kubbeli (8,20 ilâ 11,80 metre çapında) veya kırma çatılı camiler divan-ı hümayun bürokratlarının, saray ağalarının, veziriazam kethüdalarının, ulema ve tüccarların görece mütevazı hâmiliğinin izlerini taşıyordu. Böyle ufak camiler ile mahalle mescidleri arasında keskin bir ayrım yoktu; bu nedenle ikinciler, bazen sadece bir minber ilavesiyle camiye dönüştürülebiliyordu.

16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu bağlamında, birden çok minare veya çok şerefeli tek bir minare kullanımı (ister padişah için, ister hanedan kanını taşıyan hâmiler için inşa edilmiş olsun), hanedan camilerine özgü bir ayrıcalık haline gelmişti. Yazılı olmayan bu minare kuralını çiğnemek, ciddi bir suçtu. Örneğin, Evliya Çelebi, Selânik'teki İki Şerefeli Camii'nin Gariki Efendi adlı bânisinin, minaresini çift şerefeli yaptırması yüzünden idam edildiğini belirtir.[240] Yeni camilerin inşa edilmesi veya kiliselerin camilere dönüştürülmesi hakkında eyalet merkezlerine gönderilen fermanlar, izin verilen minare sayısını belirtmekte dikkatlidir. 1577'de Budin beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa'ya, Sultan Süleyman'ın bu şehirde katedralden dönüştürdüğü camiye torunu III. Murad tarafından iki minare ekleme izni verilmişti:

> Mektup gönderip, Budin halkının sana gelip merhum Sultan Süleyman'ın Budin'deki Ulucamii'nin üstü bundan evvel bir ferman doğrultusunda kiremitle örtülüp, (İstanbul'daki) Ayasofya'yla karşılaştırılabilecek tarzda bir cami olmasına rağmen minaresi Hıristiyan çan kulesi olduğundan dolayı yeni iki şerefeli minare yapılmasının münâsib olacağını ve Bosna'daki şerefli camisinin dahi örtüsü kâfir devrinden kalma kiremit olması nedeniyle köhne ve harap olduğundan... onun da kurşunla tamirini rica etmişsin...
>
> *Mektūb gönderüp, Budun ahālisi saña gelüp merḥūm Sulṭān Süleymān ṭābe şerāhūnuñ Budunda olan Cāmiʿ-i Kebīrüñ örtüsi mukaddemā emr ile örtülüp, kiremid olınup, Ayaşofya mānendi cāmiʿ olup lākin mināresi kāfirī çanlık olup, yeñiden iki şerefelü mināre olmaḳ münāsib*

olduğun ve Bosnada olan cāmiʿ-i şerīfinüñ daḫī örtüsi kāfirī kiremid olup köhne ve ḫarābe olmaġla .... onun da ḳurşunla taʿmīrini ricā itmişsin...

Budin'deki caminin cemaatinin dileğinin harekete geçirdiği beylerbeyinin önerisi, bir âdâb meselesi olarak çan kulesinin çifte minareyle değiştirilmesini münâsib görür. Beylerbeyinin dilekçesine cevaben, tek şerefeli iki minare ilâve ettirme ve Sultan Süleyman'ın her iki camisinin de üstünü örten kiremitlerin kaldırılıp, diğer bir statü simgesi olan, kurşunla kaplattırılmaları emredilmiştir.[241]

Kıbrıs'ın fethinden hemen sonra, 1572'de beylerbeyi ve defterdar camiye çevrilmiş olan iki Gotik kilisede –Magosa'daki "Küçük Ayasofya" (*Ayaṣofya-i ṣaġīr*) ve Lefkoşa'daki "Büyük Ayasofya" (*Ayaṣofya-i kebīr*)– inşa etmeleri gereken minare sayılarını sormuşlardı.[242] Yaklaşık aynı dönemde İstanbul'daki Ayasofya'yı iki minare ilavesiyle yeniletmeyi tasarlayan II. Selim'in fermanı şöyle yanıt verdi:

Ḳalʿa-i Maġosa ve Lefkoşede olan cāmiʿlerüñ mināreleri olmayup, ḳaçar mināre binā olınsın diyü bildirmişsin. İmdi Lefkoşede olan cāmiʿ-i şerīfe iki mināre ve Māġosada olan cāmiʿ-i şerīfe bir mināre olmaḳ emrim olmışdur.[243]

Tek ve çift minare emredeн bu ferman, Kıbrıs'taki her iki selâtin camisinin birbirinden farklı statüsünü belirlemişti. Sinan'ın İstanbul ve Edirne'de inşa ettiği Süleymaniye ve Selimiye camileri de çok şerefeli dörder minareleriyle, eyaletlerdeki tek şerefeli ve sadece bir veya iki minareli selâtin camilerinden ayrıcalıklarını beyan etmişlerdi. Gördüğümüz gibi, Sinan İstanbul'daki Ayasofya Camii'nin minarelerini de ikiden dörde çıkararak, kadim kilisenin kendi inşa ettiği en üst seviyedeki iki selâtin camisiyle ikonografik bağlantılarını vurgulamıştı. Osmanlı topraklarında dörtten fazla minarenin bulunduğu yegâne camiler Medine'deki beş minareli Mescid-i Nebevî ile altı minareli Mekke'deki Harem-i Şerif idi (Sultan Süleyman'ın bitişikteki medresesinin minaresi de sayılırsa, sonuncusu yedi minareyle onurlandırılmıştı).

Sinan'ın bina ettiği camiler arasında, tek şerefeli iki minare imtiyazı, sadece Osmanlılara tâbi Kırım Hanı ile hükümdar soyundan birkaç bâniyle sınırlanmıştı: Veliahd şehzâde Selim'in Karapınar'daki, Mihrümah Sultan ve Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki camileri. İki şerefeli çifte minareyle iftihar eden tek örnek, selâtin camisi tarzında inşa edilen Şehzâde Mehmed Camii'dir. İki minareli camilerin düşük sayısı, padişahların hanedan mensuplarına bile bu imtiyazı vermekte ihtiyatlı davrandıklarını gösterir. Süleyman'ın nikâhlı biricik zevcesi olan nüfuzlu Haseki Hürrem Sultan'a (ö. 1558) dahi, Sinan'ın İstanbul'daki Avratpazarı'nda inşa ettiği caminin sadece bir şerefeli tek minaresi vardır. Haseki'nin ölümünden sonra Edirne yakınlarındaki (şimdi Bulgaristan'da, Svilengrad'da bulunan) Çoban Mustafa Paşa Köprüsü başında onun anısına Sultan Süleyman'ın nezâretinde yaptırılan camisi, gönderilen bir plan doğrultusunda inşa edildi, fakat birçok önemli farkla. Bu fark, 1559'da Edirne kadısına hitaben padişahın gönderdiği bir fermanda belirtilmiştir: "Ama planda minare iki tanedir; bire indiresin" (*ammā resmde mināre iki olmışdur bir itdüresin*).[244] Eğer Hürrem Sultan yaşayıp da oğlunun tahta çıkışını görseydi, padişah validesi olarak kesinlikle iki minareli bir cami yaptırma ayrıcalığına kavuşacaktı. Fakat Süleyman'ın sevgili zevcesi olarak konumu, hanedan kanıyla öne çıkan bir valide sultanınkinden yabana atılmayacak kadar aşağıdaydı. Hürrem'in halefi Nurbanu Sultan, eşi II. Selim'den daha uzun yaşayıp Üsküdar'daki camisini oğlunun saltanatında tamamladığı için, birer şerefeli iki minare kullanma imtiyazını elde etmiştir. Nurbanu'yu geçmişe dönük olarak hanedan soyuyla ilişkilendiren güç, onun valide sultan konumuyla tahttaki oğlu III. Murad'la olan kan bağıydı.

Sinan dönemine ait cami külliyelerinin maliyetlerinin karşılaştırılması, âdâbın ekonomik boyutuna ışık tutar. Mimarbaşına atfedilen çok az sayıdaki cami külliyesinin maliyetleri belgelerle tespit edilebiliyor. Yine de, bu tek tük örneklere dayanarak hazırladığım bir cetvel, bazı yapıların göreli bütçesini saptamanızı sağlıyor (**Ek 2**). Bölüm 5, farklı maliyetli birkaç tasarım seçeneğinin, âdâba uygun bir planın seçiminden önce bânilere genellikle sunulduğunu gösteriyor (**res. 139**). Bu âdet, yalnız bânilerin âdâb müzakerelerinde oynadıkları etkin rolü doğrulamakla kalmıyor, aynı zamanda malî mülâhazaların önemine de dikkati çekiyor.

Süleymaniye külliyesinin maliyetinin (54.096.000 akçe), Şehzâde Mehmed'inkinin (15.000.000 akçe) yaklaşık üç buçuk katı olması, baba ile oğulun göreli statüsüne uygundur. I. Selim'in Mimar Sinan'ın selefi tarafından yapılan cami külliyesinin biraz daha düşük bütçesi (12.000.000 akçe) ise, Sultan Süleyman'ın Hıristiyan âleminde hiçbir toprak fethetmemiş olan merhum pederi için seçtiği görece mütevazı programı yansıtır. Süleyman'ın en küçük oğlu, merhum Şehzâde Cihangir anısına yaptırdığı bir diğer cami külliyesi, bu şehzâdenin ağabeyi Mehmed'inkinden çok daha düşük maliyetlidir (733.851 akçe). Kambur Cihangir'in, Galata'nın varoşlarından biri olan Tophane sırtlarındaki bir tepede yapılan kırma çatılı tek minareli camisi, düşük statülü bir şehzâde olması yüzünden son derece mütevazıydı. Bü-

yük ağabeyi veliahd şehzâde Mehmed Manisa'yı yönetirken, Cihangir ana-babasıyla birlikte payitahtta yaşamış ve tahta çıkması uygun olmayacağından dolayı sancağa gönderilmemişti.[245]

Süleymaniye ile Selimiye'nin maliyetleri arasındaki büyük fark ilk bakışta şaşırtıcıdır: Süleymaniye'nin bedelinin yarısının altında olan Selimiye'nin yaklaşık masrafı 21.930.000 akçedir. Sultan Süleyman'ın külliyesinin yüksek fiyatına katkıda bulunmuş olabilecek hususlar, onun uzak yerlerden nakledilen birçok mermer sütunu ile yüksek sayıdaki müştemilâtıdır (**res. 167-68**). Selimiye'nin kubbesinin sekiz devâsâ filpâyeye oturtulması nedeniyle, Evliya Çelebi'nin deyimiyle "*her biri onar Mısır ḫazînesi ḳıymet*"inde olan Süleymaniye'nin anıtsal sütunlarına gerek kalmamıştır (**res. 209-10**). Selimiye Camii'nin ek binaları sadece iki medrese ile bir sıbyan mektebini kapsar; oysa, Süleymaniye'de bir sıbyan mektebi, altı medrese, bir darülkura, bir darüşşifa, bir tabhane, bir imaret, bir kervansaray ve Hürrem Sultan'ın türbesi yer alır (bu hesaba Süleyman'ın ölümünden sonra yapılan kendi türbesi katılmamıştır). Süleymaniye külliyesinin inşası on yıldan fazla sürmüşken (1548-59), Selimiye altı yıldan az zamanda (1568-74) yapılmıştır. Sonuç olarak, iş gücüne ödenen ücret de hatırı sayılır ölçüde düşmüştür.[246]

Barkan, Süleymaniye için 1553 ile 1559 yılları arasındaki masrafların bir özetini yayınlamıştır; bu belge toplam maliyetin yaklaşık yüzde 49'unu kapsar.[247] Verilen miktar 26.251.938 akçedir ve bunun büyük bölümü (25.802.000 akçe) kişisel bir hayır olarak padişahın iç hazinesinden düzenli aralıklarla aktarılmıştır.[248] Bulmuş olduğum yayınlanmamış bir belge, II. Selim'in enderundaki iç hazinesinden Selimiye külliyesinin inşaatı için ödenen meblâğları kaydeder ve bu yapının masraflarının da öncelikle padişahın kişisel fonlarından karşılandığını teyit eder (1567-68'de yapılan bir bütçeye göre, bu padişahın yıllık geliri 31.466.314 akçe tutuyordu).[249] Belgede, Topkapı Sarayı'nın "*iç ḫazîne*"sinden "*ṭaşra ḫazînesi*"ne veya Edirne'deki bina eminine yapılan periyodik ödemeler, 13 Nisan 1568'de başlar ve 2 Kasım 1574'te aniden kesilir. Bu, II. Selim'in ölümünden yaklaşık bir ay önce yapılan son ödemedir.[250] Selimiye Camii'nin sultanın vefatından biraz evvel açılışı yapıldığında, dış avlusu ve sonradan büyük ölçüde vakfının geliriyle finanse edilen ticarî müştemilâtı daha tamamlanmamıştı.[251] Tahminen bu ek masraflar, Selimiye'nin maliyetini yaklaşık 25.000.000 akçeye yükseltmiş olabilir. Ancak bu miktar, sadece camisi 30.000.000 akçeye mal olan Süleymaniye Külliyesi'ne ödenen meblağdan düşüktür. Buna rağmen, yalnız *Tezkiretü'l-Bünyân*'da değil, dönemin diğer metinlerinde ve II. Selim'in ölümünden sonrasına ait (Bölüm 6'da ele alınan) vakfiyesinde de göklere çıkartılan Selimiye, estetik değeri açısından eşsizdi.

Sinan'ın mühendislik eserlerinin kabarık masrafı, bu yapıların onun otobiyografilerinde neden selâtin camileri kadar önemsendiğine ışık tutar. Yaklaşık 12.000.000 akçeye mal olan Büyükçekmece Köprüsü'ne harcanan meblağ, kabaca I. Selim'in camisinin masrafına denkti. 50.000.000 akçeden fazla tutan payitahttaki Kırkçeşme su sistemi ise, pahada Süleymaniye Külliyesi'yle boy ölçüşüyordu (**Ek 2**). Selâtin-olmayan cami külliyelerinin maliyetlerini de birbiriyle karşılaştırmak, toplumsal ve coğrafî hiyerarşileri anlamak için aynı derecede açıklayıcıdır. Örneğin, sancakbeyi Ali Paşa'nın ölümünden sonra Saraybosna'da (Sarajevo) bir hassa mimarınca yapılan görece mütevazı camisinin maliyeti, üç gözlü revağı olan bu kubbeli küp tipindeki, orta ölçekli jenerik caminin planına uygundur. Yayınlanmamış iki hesap defterinden çıkarttığım bilgilere göre, kaba kesme taş duvarlı cami, başlangıçta 366.297 akçelik bir bütçeyle finanse edilmiştir. Faiz karşılığında borç verilmek suretiyle bu miktar 432.997 akçeye yükseltildi.[252]

1550'lerde kapudan Sinan Paşa'nın ölümünden sonra vasiyeti üzerine Beşiktaş'ta yapılan cami külliyesine harcanan para 3.273.800 akçe idi. Bu meblağ, padişah kızı Şahsultan ile eşi olan vezir Zal Mahmud Paşa'nın vefatlarından sonra 1577 ile 1590 arasında inşa edilen, Eyüp'teki ortak cami külliyelerine harcanan 7.828.382 akçenin yarısından azdır. Bu oran farkı, bânilerin göreli rütbelerine, ikinci külliyenin müştemilâtının fazlalığına ve 1580'lerin ortasından sonra enflasyon nedeniyle inşaat maliyetlerindeki artışa atfedilebilir. Sinan'ın yarattığı her iki cami külliyesi de, taş ve tuğla dizilerinden oluşan almaşık duvarlarla inşa edilmişti. Dolayısıyla bunların maliyetleri, payitahtta daha önde gelen bâniler için pahalı kesme taşla yapılan cami külliyelerinde aşılmış olmalıdır.

Sinan çağında inşa edilen cami sayısındaki olağanüstü fırlayış, vakıfların kurulmasını teşvik etmek amacıyla gözdelerine toprak bağışları yapan Sultan Süleyman döneminden itibaren, hanedan kadınlarının ve devlet ricalinin gelirindeki artışa bağlanabilir. II. Mehmed'in kanunnâmesinde veziriazamlar için belirlenen yıllık 1.200.000 akçelik gelir, İbrahim Paşa'ya 1.800.000 akçelik has topraklar bağışlanan Sultan Süleyman devrinin ilk kısmına dek yürürlükte kaldı. 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, veziriazamların haslarının değeri iki katına çıkmıştı (akçenin değeri bu süre zarfında fazla değişmedi). 1560-61'e ait bir masraf defteri, veziriazam Semiz Ali Paşa'nın yıllık gelirinin 3.529.139 akçeden oluştuğunu, bunun 2.577.918 akçe-

sinin has topraklarından, 73.021 akçesinin çiftliklerinden, 324.991 akçesinin muhtelif gelirlerden, ve 169.320 akçesinin de faiz karşılığı verilen borçlardan geldiğini öğreniyoruz.[253]

Gerlach'a göre, Semiz Ali Paşa 1565'te vefat ettiğinde, ardında sekiz milyon altın sikkelik (yaklaşık 480.000.000 akçe) bir mal varlığı bıraktı. Gerlach, bir sonraki veziriazam olan Sokollu Mehmed Paşa'nın, selefinden yabana atılmayacak ölçüde zengin olduğunu belirtir.[254] Sokollu'nun padişahtan aldığı yıllık 4.000.000 akçelik gelire kıyasla, yıllık armağanlarla eline geçen bir milyon dukalık (60.000.000 akçe) kazanç çok daha yüksekti. Tarihçi Peçevî, Sokollu'nun kethüdası ve hazinedarından aldığı bilgiye dayanarak, veziriazamın has topraklarından yıllık gelirinin en azından 4.000.000 akçe olduğunu yazar. Aldığı hediyelerin kıymetinin bu miktarın çok üstüne çıktığını belirterek, Gerlach'ın verdiği bilgiyi doğrular.[255] Gerlach ve Peçevî, paşanın kendi esirlerini işçi olarak kullanarak, mimarî anıtlarını büyük ölçüde armağanlardan elde ettiği gelirlerle finanse ettiği hususunda da birleşirler.[256] Gerlach, vezirlerin daha düşük olan toprak gelirlerinin yaklaşık 20.000 duka (1.200.000 akçe) olduğunu ve bu gelirin hediyeler ile diğer kaynaklarla iki katına çıktığını gözlemler.[257]

Prestij camilerinin mescidlere ve derviş zaviyelerine göre yüksek maliyeti (**Ek 2**) göz önüne alındığında, bânilerinin, gelir düzeyleri böylesine pahalı bir cömertliğe izin verebilecek yönetici seçkinlerin en üst katmanlarına mensup olmaları şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, âdâbın üst sınır kuralları, Rüstem Paşa ve Sokollu Mehmed Paşa gibi olağanüstü zengin bânileri kısıtlamıştır. Bu kısıtlama, padişahlarınkine yaklaşan anıtsal camilerin yapımını karşılama gücüne sahip oldukları halde, her iki veziriazamın gelir kaynaklarını ihtiyatlı bir yaklaşımla çok sayıda orta çaplı projelere yaymalarına yol açmıştır. Aynı şekilde, Rüstem Paşa'nın dul zevcesi Mihrümah Sultan, tahttaki kardeşi II. Selim'den bile zengin olduğu söylendiği halde, Edirnekapı'daki cami külliyesinin tasarımında temkinli davranmıştı. Geri kalan gelirini diğer bir projeye aktararak, yaklaşık aynı dönemde Mekke'de pahalı bir suyolu yaptırmakta kullandı. O halde, âdâbın üst sınırı, bânilerin paraca neyi yaptırabileceklerine değil, neyi yaptırmalarına izin verildiğine göre belirleniyordu.

Sinan'ın cami tipolojisinin katmanlaşan mertebeleri, bânilerin bireyselliğini ortak grup kimliklerine bağımlı olarak temsil ediyordu. Erken modern çağa özgü, grup ve bireyi birleştiren bu kimlik anlayışı, 16. yüzyıl sonunda yapılmaya başlanan Osmanlı kıyafet albümlerine de damgasını basar. Albümlerde betimlenen kişiler, bireysellikten soyutlanarak toplumsal rütbelerine ve mesleklerine göre sınıflandırılırlar ve belirleyici kıyafetler ile başlıklarla tanımlanırlar. Osmanlı nakkaşları tarafından padişahlarının 16. yüzyıl sonunda resmedilen portreleri, onları daha fazla bireyselleştirerek betimler. Ne var ki, fizyonomik tanınabilirliklerine rağmen, bu portreler aynı zamanda padişahların sultanî statülerinin alâmetlerini de tersim eder. Böylece her padişahın kimliğini saltanat makamıyla birleştirerek, bireyselleşmiş ve jenerik portreler arasında müphem bir alan işgal ederler.[258]

16. yüzyıl Osmanlı metinlerinde, bireyleri buna benzer şekilde öncelikle kamusal makamlarıyla tanımlayan, rütbenin sözel sınıflandırmaları mebzuldür. Toplumsal tipleme dürtüsü Sinan camilerinin tipolojisini de biçimlendirdi: Şöyle ki, bu camiler bânilerini görece jenerik veya bireyselleşmiş tipler şeklinde temsil eden mimarî portreler olarak yorumlanabilir. Bireyselleşme derecesi, bâninin toplumsal hiyerarşideki konumunun yüksekliğine göre artıyordu; özellikle payitahtta yer alan prestij camilerinde. Sinan camilerinin bağlamsal anlamları, ait oldukları tipe benzerlik ve farklılıkları çevresinde dönüyordu; sonsuz biçimsel çeşitlemelere ve dönüşümlere izin veren esnek bir tipolojik çerçeveydi bu.

Aldo Rossi, mimarîde tip kavramını binaların okunaklılığını sağlayan, ortak belleğin bir birikimi olarak tanımlayarak, dilde derin yapı kavramına benzetmiştir.[259] Mimarlık kuramında tip kavramına yönelik artan ilgi, post-modern anlam arayışına atfedilmiştir. Modernist hareket yenilikçilik lehine taklidi reddederken, tipoloji giderek daha olumlu şekilde değerlendirilerek, kültürel bir bellek aracı ve mimarî anlamın çok katmanlı şifrelenmesi için bir gereksinme olarak algılanmaya başlanmıştır. Belirli yapısal ve işlevsel benzerliklerin yönetimi altındaki tip, görünüşte bireyselliği bertaraf eder. Ne var ki, tipolojik tasarım süreci aynı zamanda yaratıcı bir dönüşüm yöntemidir de. Dolayısıyla, bir tipin unsurlarını, tek eseri niteleyen kesin duruma dönüştürmenin araçlarından biri olarak görülebilir.

Sinan camileri aynı anda hem tipolojik diziler, hem de zamanla silinmiş özgül bağlamsal anlamlarla yüklü tekil eserler oluşturur. Bu camiler, egemen bir okunaklılık rejimi ve ikna edici bir âdâb mutabakatı görünümü inşa ettiler: Bektaşi tekkeleri veya gayrimüslim mâbedleri gibi yapıları kapsayan mimarî altkültürlerin varlığı yokmuş gibi. Ne var ki, kırılgan bir toplumsal sözleşme olan âdâb uzlaşması, direnişten ve çekişmeden muaf olmayıp, türdeşleştirmeye karşı direnen bir değişim süreciydi de. Hassa mimarları, bina eminleri, vakıf yöneticileri, kadılar, müftüler ve seçkinlerden oluşan teftiş heyetleri, anlaşmazlık hallerinde âdâb

kurallarına uygun uzlaştırmalar bulmakta önemli roller oynadılar. Manisa'daki Muradiye Camii'nin yapım süreci, cemaat mensuplarının münâsib tasarımların seçimine nasıl müdahale edebildiğini gösterir. III. Murad'ın bu şehirde şehzâde olarak sancak beyliği yaparken inşa ettirdiği daha küçük bir caminin yerini alan Muradiye Bölüm 6'da ele alınacaktır. Caminin bugünkü biçimi, bânisi III. Murad'ın, mimarbaşı Sinan'ın, vakıf mütevellisinin, Manisa kadısı ve sancakbeyinin ve caminin cemaatinin müdahalesiyle gerçekleşmiş karmaşık bir pazarlık sürecinin ürünüdür.

Özellikle vakfedilmiş anıtların tadilâtı söz konusu olduğunda, Müslüman cemaatlerin yasal haklarıyla ilgili müdahalesi nadir bir durum değildi. Mekke ve Medine'nin Haremlerinde girişilen yenileme projeleri, mimarî âdâba ilişkin mutabakata varmak üzere yerel yetkililerle özellikle hassas müzakereler gerektirmişti. Osmanlı padişahlarına bağımlılıklarına rağmen belirli bir derece özerklikleri olan Mekke Şerifleri, bu tür projeleri hiç de kolaylıkla onaylamıyorlardı. Hicaz'da bir beylerbeyi olmadığı için, Cidde sancakbeyleri ve Mısır beylerbeyileri, Mekke ile Medine'deki inşaat projelerinin bina eminleri ve nâzırları olarak şerifler nezdinde Osmanlı Devleti'ni temsil ediyorlardı.[260] Kamusal onayı elde etmenin önemi, 1577'de Mekke kadısına gönderilen bir fermanda kendini belli eder. Kadı'ya, Mekke Harem'inin (Mimar Sinan'ın uzaktan kumandasıyla) yeni tamamlanmış olan kubbeli revaklarının altındaki zeminin, yerel eşrafla yapılan bir "*istişāre*"nin ardından, uygun şekilde döşenmesi talimatı verilmiştir.[261] Sinan, III. Murad tarafından Kâbe'nin meyilli duvarlarının yenilenmesi konusunda bir keşif projesi yapmak üzere bizzat Mekke'ye gönderildiğinde, padişaha verdiği öneri, yerel ulema onarımların şeriate aykırı olduğuna hükmettiği için reddedilmişti.[262]

III. Murad'ın daha sonra Medine'deki Harem-i Şerif'e ilave ettirdiği kubbeli revaklar, muhalefetle karşılaşan bir diğer projeydi. Sinan'ın halefi mimarbaşı Davud tarafından 1589'da bu projeyi uygulamak ve Mescid-i Nebevî'ye Kahire'den yollanan minberi yerine yerleştirmek üzere atanan hassa mimarı İlyas, İstanbul'dan bir inşaat ekibiyle Medine'ye gönderildi. Padişaha ve mimarbaşına yolladığı iki mektupta, İlyas kamusal direnişin emredilen 300 revak kubbesinin inşasını geciktirdiğinden yakınarak, cemaatle mutabakat müzakeresi zorunluluğunu doğrular. Padişaha yazdığı daha uzun mektuptan, mevcut bina emininin (payitahttan gönderilen eski bir defterdar) mimarî biliminde ve müzakere becerilerinde daha deneyimli biriyle değiştirilmesini ister. Aday olarak da eski Budin defterdarı ve şimdiki Mekke şeyhülharemini önerir:

Saadetli Sultanım hazretlerinin şerefli ayaklarının toprağına bu âcizin ve zavallının arzı budur ki; eğer buranın hallerinden sual buyurulursa, İstanbul'dan ayrılıp, Mısır'a gelip, şerefli bina için gönderilen mamur kürsiyi (şimdi) olduğu yere göndermek için Mısır beylerbeyine emr-i şerif verilmişti. Deniz mevsimi gelinceye ve develer hazır oluncaya kadar dört aya yakın Mısır'da oyalandırılıp, Mısır'dan Süveyş iskelesine gelip, şerefli takrir ile gemiye girip, kendimiz şerefli minberle birlikte Yafa iskelesine gelip, Zilkade ayının yirmi beşinci günü Medine-i Münevvere'ye gelip, Hac zamanı olduğundan (Mekke'ye) gidip Kâbetullah'ı tavaf edip, halen Medine-i Münevvere'de olup şerefli minberi yerine yerleştirmekle meşgulüz. Ve eğer bina işlerinden soru buyurulursa, Medine halkının çoğu binanın yeniden inşa edilmesini istemezler; hemen onarılsın derler. Fakat onarılması mümkün değil. Kuzey tarafının yarısından fazlası eskimiş; onarılırsa, birkaç yıl içinde yıkılması kaçınılmaz. Padişahımızın saadetli saltanatında yıkılacaksa (tamirini) geciktirmek münâsib midir? Biz diyoruz ki, yıkılmadan evvel yeniden inşa edelim. Kimse kulak asmıyor. Garnsız bina eminimizin ise bina konularında uzmanlığı yok. İleri yaşının esiri olmuş. Çoğu günler bünyesi sağlıksız. Şu cevabı vererek inşaatı başlatmaktan âciz: "Padişahın buyruğuyla binayı yenilemeye geldim ve yeniden inşa edilmesi lazımdır; ferman doğrultusunda, yeniden inşa edilmesi gereken yerlerini yeniden inşa edeceğim, onarılması gereken yerleri de onaracağım!" Biz deriz ki: "Bizi buraya üç yüz kubbe yapmaya gönderdiler ve bunun yapılmasına ihtiyaç vardır." Fakat eminimizden mutedil sözler işittiklerinden, kimse bizim sözümüzü dinlemez. Hülâsa, yapının yarısından fazlası, belki de üçte ikisinin yıkılıp yeniden inşa edilmesi gerekli iken, yeniden yapılmasını istemiyorlar ve kimi insanlar ise yeniden yapılması lazım diyorlar. Eminimiz böyle söyleyene iltifat etmiyor. Ve bu kulunuzla (binada) istihdam edilmek üzere diğer gelenlere ve ustalara, İstanbul'dan ayrıldığımız günden beri maaşımızı tamamıyla vermez ve (isteyince) karşı çıkar... bina ve ustalar kanunundan habersiz; lütfedin de İstanbul'dan ayrıldığımız günden beri maaşımızın verilmesi için bir şerefli emir çıkartıp gönderilmesine ihsan buyurun. Ve eskiden Budin defterdarı iken şimdi Mekke şeyhülharemi olan Mustafa Efendi hazretleri, birçok bina yaptırdığından başka, bina ilminde bilgili. Kendisi her bakımdan çalışkan ve görevine bağlı bir kimse olmasına ilaveten, padişahımız tarafından da tanınan biriymiş. Lütfedip onun emin olarak atanmasını buyurtasınız. O veya onun gibi bina konusunda bilgili bir kimse olmaksızın, yüz aklığı ile şerefli bina tamamlanmaz. Böylece malum-u şerifiniz olsun; bu kulunuz cevap bekler. Durum ayaklarınızın toprağına arz olundu, sonra niye bildirmedin sorusunu reddetmek için. Geri kalan emir ve ferman saadetli Sultanım hazretlerinindir. Âciz bendeniz İlyas, Medine-i Münevvere'deki binanın mimarı.

Saʿādetlü Sulṭānum ḥażreılerinüñ ḥāk-i pāy-i şerīflerine ʿarż-ı bī-mikdār ve żerre-i ḥāksār oldur ki, eger bu cānib aḥvālinden suʾāl buyurulursa, İstānbūldan ġidüp, Mışıra gelüp, binā-yı şerīf içün gönderilen kürsī-yi maʿmūr olduġı

maḥalle göndermek içün Mıṣır beglerbegisine emr-i şerīf virilmiş idi. Deryānuñ mevsimi gelince develer iḥżār olınca dört aya ḳarīb Mıṣırda eglendirilüp, Mıṣırdan Süveyş iskelesine gelüp, taḳrīr-i şerīfle gemiye girüp, kendümüz ve minber-i şerīf Yafaʿ iskelesine gelüp, şehr-i Ẕi'l-ḳaʿdenüñ yigirmi beşinci gün Medīne-i Münevvereye gelüp, Ḥacc zamānı olmaġile varup ṭavāf-ı Kaʿbetullāh idüp, ḥālā Medīne-i Münevvereye gelüp, minber-i şerīfi maḥalline vażʿ itmek üzereyüz. Ve binā aḥvālinden su'āl buyrulursa, Medīne ḥalḳınuñ ekşeri binānuñ yeñiden yapılmasın istemezler, hemān meremmāt olsın dirler. Meremmāta ise ḳābil degül, nıṣfından ziyādesi şimāl cānibi köhnemiş, meremmāt olınsa birḳaç yıldan ṣoñra yine inüp yıḳılmaḳ muḳarrer. Pādişāhımızuñ eyyām-ı saʿādetinde yıḳılınca teʾbīr münāsib midür? Yıḳılmadan tecdīd idelüm diriz, kimesne diñlemez. Emīnimüz ise fāriġü'l-bāl binā aḥvālinden vuḳūfı yoḳ. Pīrlik daḫī ġalebe itmiş. Ekşer eyyāmda mizācları ṣıḥḥat üzre daḫī degül, iḳdām idüp emr-i pādişāhīyle tecdīd-i bināya geldüm ve tecdīdi daḫī lāzımdur, fermān olındıġı üzre tecdīdi lāzım olan yirlerini tecdīd ve termīmi lāzım olan yirleri meremmāt iderüm diyü ḫabīr cevāb idüp bināya şuruʿ itmege ḳādir degül, biz diriz ki; bizi bunda üçyüz ḳubbe yapmaġa gönderdüler ve iḥtiyācı daḫī vardur, emīnimüzden mülāyim ḫaber işitmekle kimesne bizüm sözümiz istimāʿ itmez ve ve'l-ḥāṣıl binānuñ nıṣfından ziyāde, belki ṣülüṣānı yıḳılup, tecdīd olınması lāzım ve mühim iken yeñiden yapılmasın istemezler ve baʿżı kimesneler daḫī yeñi yapılması lāzım dirler. Emīnimüz böyle söyleyene iltifāt itmez, ve bu ḳuluñuza ve sā'ir istiḫdāmla gelenlere ve ustalara İstānbūldan gitdügümüz günden vaẓīfemüzi temām virmez, muḫālefet ider... bināya ve ustalar ḳānūnına vuḳūfı yoḳ, luṭf buyuruñ İstānbūldan çıḳduġımız günden vaẓīfelerimüz virilmek içün bir emr-i şerīf iṣrāc itdirüp göndermesine iḥsān buyurula. Ve sābıḳa Budun defterdārı iken şeyḫü'l-ḥarem olan Muṣṭafā Efendi ḥażretleri nice binā yapdırduġından ġayri, binā ʿilminden vuḳūfı vār, her vechile muḳaddem mücidd ve sāʿī kimesne oldıġından mā-ʿadā pādişāhımızuñ daḫī maʿlūmı imiş. Luṭf idüp anları emīn buyurdasız. Müşārun-ileyh veyāḫūd anlar gibi bināya vuḳūfı olur bir kimesne olmayınca yüz aḳlıġı ile binā-yı şerīf itmām bulmaz. Eyle maʿlūm-ı şerīf buyurula ḳuluñuza lāzım cevāb ḫāk-i pāy-i şerīfe ʿarż olındı. Ṣoñra niçün bildirmedüñ su'ālin redd itmekiçün, bāḳī emr ü fermān saʿādetlü Sulṭānum ḥażretlerinüñdür. Bende-i bī-miḳdār İlyās, miʿmār-ı binā-yı Medīne-i Münevvere.[263]

Mimar İlyas'ın iki mektubu, mimarî, malî ve diplomatik becerilere sahip yetkin bina eminlerinin önemini kanıtlar. Yeni eminin "*binā ʿilmī*" ile "*binā ve ustalar ḳānūnına*" vâkıf olmasını istemesi, Mimar İlyas'ın mimarîyi kanunlara dayalı bir bilim olarak algılayışına ve hassa mimarlar ocağının profesyonellik anlayışına işaret eder. Mektuplar bundan başka, eyaletlerdeki bina projelerine gönderilen mimarların çektikleri zorlukları ve mimarbaşılar ile padişahla aralarındaki şehirlerarası yazışmaları örnekler. Edirne'deki Selimiye'nin bina süreci sırasında Mimar Sinan ve Sultan II. Selim arasındaki benzer yazışmalar, âdâb sorunlarının dönemsel ilerleme raporları aracılığıyla nasıl çözüldüğünü gösterir. Payitahttaki yapı projeleri, bânilere Sinan'la kişisel olarak iletişim kurabilecekleri inşaat şantiyelerini ziyaret etme seçeneğini veriyordu. Mimarbaşının otobiyografileri, en başta gelen hâmisi Sultan Süleyman'la bu çeşit karşılaşmalarını ve "*meşveret*"lerini iftiharla kaydeder.[264]

Dinî mimarîde âdâb, devlet yetkililerinin aracılığıyla, hassa mimarları ocağının merkezî kurumsal mekanizmaları içinde müzakere ediliyordu. Bundan sonraki iki bölüm, hassa mimarları ocağının kurumsal uygulamalarını ele alıyor. Kendi önderliğinde devletin merkezî bir dairesi olarak yeniden örgütlenen bu ocak içinde, hem bir birey hem de bir devlet dairesinin başı olan Sinan Ağa'nın âdâbın kurallara bağlanmasındaki rolünü yorumluyor.

KISIM II

Birey ve Kurum Olarak Mimarbaşı

Bölüm 4

Aziz Üstadın Portresi

I. OTOBİYOGRAFİLER VE SİNAN'IN GELİŞİM YILLARI
II. SİNAN'IN ÖZ-İMGESİ VE İTALYAN MESLEKTAŞLARININ BİYOGRAFİLERİ
III. VAKFİYESİNE GÖRE SİNAN'IN KİMLİĞİ

I. OTOBİYOGRAFİLER VE SİNAN'IN GELİŞİM YILLARI

Yaşamının sonuna doğru Sinan, görsel duyarlık sahibi şair-nakkaş Mustafa Sâî'ye özyaşam öyküsünü anlatıp yazdırmaya karar verdi. Mimarbaşının Süleymaniye Külliyesi'ne bitişik türbesinin kitâbesini de aynı yazar kaleme almıştır (**res. 121, 125**). Sâî'nin edebî müdahaleleriyle süslenmiş olan ve birinci tekil şahıs ağzından yazılan Sinan'ın otobiyografik metinleri bize beş versiyon halinde ulaşmıştır. Biyografi ve otobiyografi türleri arasında gidip gelen bu metinleri, Sâî yazmış olsa dahi, Sinan tarafından sipariş edilmeleri ve yazarın onunla yaptığı söyleşilerle sohbetlere dayanmalarından dolayı, burada "otobiyografi" olarak anıyorum. Bunlardan üçü, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde muhafaza edilen müsveddelerdir: *Adsız Risâle* olarak bilinen başlıksız bir metin, *Risâletü'l-Mi'mâriyye* (Mimarlık Risalesi) ve *Tuhfetü'l-Mi'mârîn* (Mimarların Armağanı). Hiçbir zaman kamuoyunun önüne çıkmamış bu üç müsveddenin tersine, Sinan otobiyografisinin redaksiyonu yapılmış iki versiyonu pek çok nüshayla yaygın olarak kamusal alanda dolaşıma girmiştir: *Tezkiretü'l-Bünyân* (Yapılar Hâtıra Kitabı) başlıklı daha uzun bir nüsha ile, bunun kısaltılmış şekli olan *Tezkiretü'l-Ebniye* (Binalar Hâtıra Kitabı).[1]

Kapsamlı bir redaksiyon sürecine tanıklık eden üstü çizilmiş satırlar ve eklemelerle dolu müsvedde formatlarıyla, *Tuhfe* ve iki ön taslağı, Sinan ile Sâî arasındaki işbirliğin başlangıç safhasının ürünleridir.[2] Bu müsveddelerin, nesir ve nazmı bir araya getiren *Tezkire*'lerin tamamlanmış metinlerinden sonra kaleme alınmış olabileceğini tasavvur etmek zordur. Daha hacimli *Tuhfe* ile sonuçlanan ilk iki taslakla birlikte, her üç müsvedde Sinan'ın özel evrakının bir parçası olarak günümüze gelmiştir. Bu taslaklar, mimarbaşına ait 1540 tarihli "Sinan Ağa" vakfının masraf defteri (*Defter-i ḫarc-ı vaḳf-ı Sinān Aġa*) ve onun marifetiyle Kanlıca'da 1565'te yapılan bir hamamın (sonradan Bostancıbaşı İskender Paşa Hamamı olarak tanınan) inşaat defteri ile birlikte, saray arşivinde aynı dosya içinde muhafaza edilmektedir.[3] Mimarbaşının (*ser-miʿmārān-ı ḫāṣṣa*) marifetiyle (*bemaʿrifet-i*) ve padişahın emriyle inşa edilen hamamın masraf defteri, Sinan'ın mührünün bilinen tek örneği ile damgalanmıştır (**res. 111**).[4] Badem biçimli mührün tepesindeki imza şöyledir: "Fakir Sinan, saray mimarlarının başı" (*el-faḳīr Sinān ser-miʿmārān-ı ḫāṣṣa*).[5] Mührün ortasına, "fakir ve hakir Sinan" (*el-faḳīrü'l ḥaḳīr Sinān*) ibâresi hakkedilmiştir. Kenarlarındaki yazı şeridinde, "zavallı ve güçsüz ve âciz kul; nâçiz saray mimarları başı" (*bende-i miskīn kemīne-i derdmend, sermiʿmārān-ı ḫāṣṣa müstemend*) ibâresi okunur.[6] Buna benzer geleneksel tevazu ifadeleri, Sinan'ın kendi kendini methettiği otobiyografilerinde de defalarca kullanılarak bu metinlerin övüngen ifadesini dengeler.

Otobiyografiler, Sinan'ın "kendilik-tasarımı" (*self-fashioning*) aracılığıyla, tarihe ve ortak belleğe kişisel

111 Mimar Sinan'ın mührü, 1565.

damgasını vurma arzusunu yansıtır. Bu arzu, III. Murad, veliahd şehzâde Mehmed ve veziriazam Siyavuş Paşa'ya (g.d. 1582-84, 1586-89, 1592-93) ithaf edilen *Tezkiretü'l-Bünyân*'ın önsözünde ifadesini bulur. Önsözde Sâî, yaşlı mimarbaşının bu eserin yazılması görevini neden kendisine verdiğini izah eder. Sinan, "Zaman sayfasında" şöhretini ebedîleştirip hayır dualarıyla anılmak için, Sâî'ye sohbetlerde naklettiği özyaşam öyküsünü (hasbıhallerini) nazım ve nesirle yazıya geçirmesini rica etmişti. O da mimarbaşı henüz sağken, *Tezkiretü'l-Bünyân*'ı bir armağan olarak hâmisinin huzuruna girip sunmuştu:

> Bu güzel kitabın yazılmasının ve bu siyah peçeli güzelin yüzündeki süsün nedeni şudur: Günün birinde, saadetli padişahın artık iyice kocamış mimarbaşı Abdülmennan oğlu Sinan, Zaman sayfasında adı ve izi kalıp hayırla anılmasına vesile olsun diye, bu kırık gönüllü, değersiz, elinden tutanı olmayan ve düşkün Sâî'den, bana anlattıklarını (hasbıhallerini), nazımı ve nesri birleştirerek yazmamı arzu ettiler. Gücüm yettiğince yazıp anlatarak, sevinç kaynağı olan huzurlarına kırık dökük bir armağan ile vardım. Yazdığım bu risaleye de *Tezkiretü'l-Bünyân* adını verdim. Bu destanı okuyan dostlardan dileğim, eksikleri –olabildiği ölçüde– bağışlama eteğiyle örtüp, bu değersizi "yapıt veren hedef olur" meydanına hedef tahtası etmemeleridir.
>
> *Sebeb-i taḥrīr-i kitāb-ı müstetāb ve zīver-i cemāl-i şāhid-i müşkīn-niḳāb budur ki, meger bir gün ser-mi'mārān-ı pādişāh-ı kāmrān Sinān bin 'Abdülmennān pīr-i nātüvān olup ṣaḥīfe-i rūzgārda nām u nişānı ḳalup du'ā-i ḫayr ile yād olmasına bā'iş olmaḳ içün bu ḥaḳīr-i şikeste-żamīr, fütāde-i bī-destgīr Sā'ī-yi dā'īden ḥasb-i ḥallerin naẓm u nesr taḥrīr ü taḳrīr murād idindüler. Bi-ḥasebi'l-maḳdūr beyān u 'ayān idüp 'izz ü ḥuẓūr-ı müstevcibü'l-ḥubūrlarına şikeste-beste bir tuḥfe ile irdüm. Ve bu risāle-i münīfe Tezkiretü'l-bünyān diyü ad virdüm. Bu dāstāna naẓar iden dostāndan mercūdur ki 'aybını 'alā ṭarīḳi'l-imkān dāmen-i 'afv birle setr idüp bu ḥaḳīri ġaraźla "men ṣannefe fe-ḳad ustuhdife" meydānına nişāne eylemeyeler.*[7]

Tezkiretü'l-Ebniye'nin önsözü de aynı şekilde Sinan'dan hâlâ hayatta olarak bahseder. İleri yaştaki mimarbaşının ölümlülük kaygılarıyla dolu kocamışlığına rağmen, III. Murad devrinde devam eden sanatsal yaratıcılığını dokunaklı bir dille ilân eder. Büyük üstâdın iki büklüm fânî vücudunda tüm hayatiyetiyle dimdik duran ebedî sanat gücünün şiirsel bir ifadesidir bu:

> Onun zamanında yaptım çok binalar
> Nice camiler ve nice saraylar
>
> Çok şükürler, bu fakire sanat oldu
> Dünyada bunca camiye hizmet
>
> Bu marangozlar pîri Habib-i Neccâr'ın çırağı
> Kulun, Mimar Yusuf bin Abdullah
>
> Pîri oldum bu fanî tekkenin
> Devrine eriştim dört padişahın
>
> Evreni ibret gözüyle görüp
> İyice anladım ki yoktur kalıcılığı
>
> Nice binasının attım temellerini
> Yokluktur sonu insanın, gelmez gerisi
>
> Yıkılmaya yüz tuttu beden sarayım
> Onun derdiyle ızdıraba düştüm
>
> Bu zamanın elemleri sakalımı ağarttı
> Allah korkusu bedenimi titretti
>
> Kemer sanmayın iki büklüm bedenimi
> Bir köprüdür o, geçit verir gama, kedere

Ahrete bir geçit olsun diye ey kardeş
Bu felek sarayının kemerine eğdim baş

Şükürler olsun ki işimde doğru bir adamım
Fennimde dosdoğru ve sağlamım

İsteğim budur, hüner sahiplerinden
Geçirdiklerinde bu beyitleri gözden

Din direğine etsinler duayı
Çünkü onunla durur dünya sarayı

Beni de hayırla yad etsinler
Kederli gönlümü sevindirsinler.

Anuñ devrinde yapdum çoḳ binālar
Nice cāmiʿler ü nice serālar

Biḥamdillāh faḳīre oldı ṣanʿat
Cihānda bunca beytullāha ḫizmet

Bu ṭılmīz-i Ḥabīb-i Pīr-i Neccār
Ḳuluñ Yūsuf bin ʿAbdullāh-ı miʿmār

Olup pīri bu fānī tekyeġāhuñ
Yetişdüm devrine dört pādişāhuñ

Görüp ʿibret gözüyle kāʾinātı
Temāmet añladum yoḳdur ṣebātı

Nice bünyādına ṣaldum esāsı
Fenādur ādemüñ ġelmez beḳāsı

Vücūdum ḳaṣrı yüz ṭutdı ḫarāba
Anuñ ḳaydında düşdüm ṭıṭırāba

Aġārtdı ṣāḳalum ālām-ı devrān
Tenüm ḫavf-ı Ḫudādan oldı lerzān

Ḳadd-i ḫamgeştemi ṣanmañ kemerdür
Ġam u endūha cisr-i rehgüzerdür

Güzer ḳılmaġiçün ʿuḳbāya ey ḳardāş
Bu ṭāḳ-ı ḳaṣr-ı çarḫa eğmişüm bāş

Biḥamdillāh ki merd-i rāstkārum
Fennümde müstaḳīm ü üstüvārum

Murādum bu-durur ehl-i hünerden
Geçürdükde bu ebyātı naẓardan

ʿİmād-ı dīne ideler duʿāyı
Ki anuñla ṭurur dünyā sarāyı

Beni de ḫayr ile yād eyleyeler
Dil-i maḥzūnumu şād eyleyeler.[8]

Tarihsiz beş otobiyografik metinde Sinan hakkında "merhum" veya "Allah rahmet eylesin" gibi ibârelerin olmayışı da bunların mimarbaşı hayattayken yazıldığını gösterir. *Tezkiretü'l-Bünyân* ve daha kısa versiyonu olan *Tezkiretü'l-Ebniye*, Siyavuş Paşa'nın ikinci veziriazamlık döneminde (1586-89) yazılmışa benzer, zira o yıllarda inşa edilen bazı camiler Sinan'ın eserleri olarak zikredilmiştir.[9] Üç müsvedde ise, muhtemelen iki *Tezkire*'den kısa süre önce, 1580'lerin ortalarında kaleme alınmış olabilir.[10] Otobiyografilerin her biri, Sinan'ın devşirilmesi, eğitimi ve ordudaki ilk yıllarının ana hatlarını içeren kısa bir biyografik bölüm içerir. Daha sonra mimarbaşı olarak başarılarını ele alarak, görev dönemi boyunca inşa edilen anıtların listesini, işlevlerine göre sınıflandırılmış bina tipleri şeklinde verirler (**Ek 3**). Sinan'ın mimarbaşı olarak kariyerine geçmeden önce, burada onun gelişim yıllarına odaklanacağım.

Sinan'ın olağanüstü mesleki muvaffakiyetlerini birinci tekil şahıs ağzından destansı bir edayla dile getiren iddialı otobiyografiler, onun keskin benlik hissine tanıklık eder. Osmanlı saray kültüründe mimarînin artan itibarı, yeni bir özbilinçlilik ve "Rönesans'ın sanatçı anlayışıyla ilişkilendirdiğimiz o mağrur bireylik hissini" besledi.[11] Yine de, Sâî tarafından aktarılan Sinan'ın özbetimlemesi büyük ölçüde kariyerinin veciz ana çizgileriyle kısıtlıdır ve onun kişiliği hakkında görece az bilgi ifşa eder. Yaşamı, ömür boyu sürecek mimarbaşı görevini kabul edinceye değin süren, bir makamdan diğerine terfiler silsilesi olarak özetlenir: "Sözün kısası, mertebeden mertebeye geçip / Nice görevlerde bulundum" (*Muḫaṣṣal eyleyüp kaṭʿ-ı merātib/ Taṣarruf eyledüm nice menāṣıb*).[12] Sinan padişah kullarının hiyerarşi bilinçli zihniyetini tümüyle içselleştirmişe benzer, fakat Osmanlı yönetici seçkinlerinin bir mensubu olarak oluşan kamusal kimliği, onun doğum yeri ve ailesiyle bağlarını büsbütün silmemiştir. Her bir metinde küçük değişikliklerle tekrarlanan biyografisinin en kısa versiyonu, *Adsız Risâle*'de şöyledir:

> Bu günahkâr ve âciz kul, Abdullah oğlu olduğundan [mühtedîlere verilen baba adlarından biri] devşirilerek gelip, yeniçeri olup, yeniçeriyken Rodos [1522] ve Belgrad [1521] seferlerine sefer edip, ardından atlısekban [av köpeklerinin bakıcısı] olarak Mohaç [1526] seferine sefer edip, sonra acemioğlanlar yayabaşısı olup, uzun süre sonra kapı yayabaşısı olup, bir zamandan sonra da zenberekçibaşı [mancınıklardan sorumlu yeniçeri birliğinin başı] olup Alman seferine [1532] ve daha sonra da Bağdad seferine [1534-37] sefer edip, ardından haseki [padişahın seçkin muhafız alayı] olup Korfu ve Pulya [1537] seferine, bundan sonra da Karaboğdan [1538] seferine sefer edip, geri gelindiğinde mimarbaşılık hizmetine atanıp, o tarihten bugüne dek, [baş] mimarlık hizmetindedir.

Baʿdehū bu ʿabdü'l-ḥaḳīr-i keşīrü't-taḳṣīr, ʿAbdullāh oğlı olmağın devşirme gelüp yeñiçeri olup yeñiçerilik ile Rodos ve Belġırād seferin seferleyüp baʿdehū atlusekbānlık ile Moḥāc seferin seferleyüp baʿdehū ʿacemīoğlanlar yayabaşısı olup nice müddetden ṣoñra ḳāpū yayabaşısı olup bir zamāndan soñra daḫī zenberekcibaşı olup Alāmān seferin baʿdehū Baġdād seferin seferleyüp baʿdehū ḫāṣekī olup Körföz ve Pülya seferin ve bundan ṣoñra Ḳaraboġdān seferin seferleyüp ġelindükde miʿmārbaşılık ḫizmeti taʿyīn olınup ilā yevminā hāẕā tārīḫ-i mezbūrdan berü miʿmārlık ḫizmetinde olup...[13]

Daha çok bir terfi listesine benzeyen bu mini biyografi, kişiyi tayin edildiği kamusal makamların genel toplamı olarak algılayan, erken modern çağa özgü bir birey kavramı yansıtır. Aynı bilgilerin yinelendiği *Risâletü'l-Mi'mâriyye* ve *Tuhfetü'l-Mi'mârîn*'de, mimarbaşının adını ve doğum yerini belirten fazladan ayrıntılar sunulmuştur:

> Bu değersiz kul, mimarbaşı olarak bilinen Sinan bin Abdülmennan [mühtedîlere verilen baba adlarından biri], gerçekte bir Abdullah oğlu olduğumdan, geçmiş zamanda Osmanlı kanunları ve âdetleri uyarınca Karaman eyaletinin ve İyonya'nın *[bilâd-ı Yunân]* devşirme oğlanlarıyla birlikte devlet kapısına [İstanbul'a] gelip ve ondan sonra bir müddet bazı dış hizmetlerde kullanılıp, acemioğlanlık mertebesini katettiğimde, yeniçerilik rütbesine eriştim.

> *Bu bende-i ḳalīlü'l-iʿtibār Sinān bin ʿAbdülmennān eşşehīr bi-miʿmārbāşı-yi ḫāksār ki fi'l-ḥaḳīḳa ʿAbdullāh oġlı olmaġla sinīn-i sābıḳada ḳānūn-ı ʿOṯmāniyye ve āyīn-i ḫāḳāniyye üzre vilāyet-i Ḳaramān ve bilād-ı Yunān devşirme oğlanlariyle der-i devlete gelüp ve andan birḳaç zamān ṭaşrada bazı ḫizemāta ḳullanılup tā ki ʿacemīoğlanlıġı pāyesin ḳatʿ idüp yeñiçeri olmaḳ rütbesine irişdüm.*[14]

Otobiyografik metinlerin en uzunu olan *Tezkiretü'l-Bünyân* daha ayrıntılı olarak Sinan'ın menşeini şöyle betimliyor:

> Bu zavallı, Sultan [I.] Selim Han'ın saltanat gülbahçesinin devşirmesiyim. [Karaman eyaletinin] Kayseri sancağından ilk kez onun zamanında oğlan çocuğu devşirilmişti ve ben de devşirilen ilk erkek çocuklarından biriydim.

> *Bu ḥaḳīr Sulṭān Selīm Ḫānuñ gülistān-ı salṭanatuñ devşirmesi olup Ḳayseriyye sancağından ibtidā oğlan devşirülmek ol zamānda vāḳiʿ olup devşirülen ġılmānuñ ibtidāsı vāḳiʿ olmışdum.*[15]

Kavânîn-i Yeniçeriyân (Yeniçerilerin Kanunları) adlı anonim erken 17. yüzyıl risalesi, Anadolu'da Karaman eyaleti ile Trabzon'dan acemi oğlan devşirmeyi ilk haşlatanın I. Selim olduğunu teyit eder. Risale, bunun Rumeli'den devşirilenlerin aşırı derece artan kuvvetini dengelemek için yapılan bir uygulama olduğunu belirtir.[16] Başlangıçta Anadolu devşirmeleri edepli olmalarına rağmen, giderek Türk kökenli oğlanlar onların arasına sızmaya başlayarak, III. Mehmed'in (h. 1595-1603) bu uygulamadan vazgeçmesine yol açtı. Aynı risaleden Bölüm 1'de aktardığım bir alıntıda, Türklerin ve Türkçe konuşabilen Hıristiyanların (Karaman'da özellikle yaygın bir grup) kesinlikle devşirilmemesi gerektiği belirtiliyor. Sultan Süleyman'a atfedilen bir deyiş de, Türklerden asla oğlan devşirilmemesini bildirir: "Allah saklasın, Ukraynalı (Rus), İranlı, Çingene ve Türk uyrukların çocukları ve diğer halkın çocuklarından Harputlu, Diyarbakırlı ve Malatyalı olmasın!" (*El-ʿiyāẕü-billāh Urus, ʿAcem, Çingāne ve Türk reʿāyāsınuñ evlātlarıyla vesā'ir maḫlūḳun evlādlarından Ḫarputlu, Diyārbekirli ve Malatyalı olmaya*).[17] Koçi Bey'e göre, klasik dönemde devşirmelik sadece Arnavut, Bosna, Rum, Bulgar ve Ermeni taifelerine mahsus olup, başka taifeden olmaları yasaktı.[18]

Sinan'ın otobiyografilerinde belirtilen Kayserili devşirme kökeni, ona yanlışlıkla atfedilen 1563 tarihli bir vakfiyeye dayanarak sorgulanmıştır. Fakat, bu vakfiyenin kesinlikle Mimar Sinan ile ilgisi yoktur. Onun adaşı olan Süleymaniye Camii'nin bina eminine aittir: Bu zat vakfiyede "*binā emīni*" Sinan Çelebi ve "*el-emīn el-ebniye el-sulṭāniye*" Sinan Ağa olarak tanımlanır.[19] İki Sinan'ı birbiriyle karıştırmaktan kaynaklanan yanlış atıf, birçok yayında yinelenen hatalara yol açmıştır. Bunlardan biri, Mimar Sinan'ın savaş esiri olarak ele geçirilen köle kökenli biri olduğu yanılgısıdır; zira vakfiye, bağışçıdan veziriazam İbrahim Paşa'nın (ö. 1536) azatlı kölesi olarak söz eder.[20] Bunu Sinan otobiyografilerinde verilen bilgilerle uzlaştırmaya yönelik fuzuli bir çabayla, bazı araştırmacılar mimarbaşının eski efendisi tarafından azat edildikten sonra Kayseri'den devşirilmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Sinan, I. Selim döneminde, İbrahim Paşa'nın Süleyman dönemindeki veziriamlığından epey önce devşirildiğine göre, bu inandırıcılıktan uzak hipotez mantıksal olarak da olanaksızdır.[21] Diğer bir yanılgı, mimarbaşının adaşının vakfiyesinde sözü edilen akrabaların isimleriyle Mimar Sinan'ın ailesinin bağlantılandırılmasıdır.[22]

Bu ilintisiz vakfiyeyi bertaraf ettiğimize göre, mimarbaşının Karaman eyaletine bağlı, Kayseri kökenli Hıristiyan bir devşirme olmasıyla ilgili kuşkular ortadan kalkar. Genellikle mutabık olunan husus, onun Kayseri'nin bir köyü olan Ağırnas'tan devşirilmiş olduğudur, zira mimarbaşı, hâmisi Sultan II. Selim'den bu köyde bir arsanın kendine mülk olarak ihsan edilmesi-

ni rica etmiştir. Bu dilekçe 19 Nisan 1571 tarihli, Kayseri sancakbeyi ve kadısına yazılmış bir fermanla belgelenmiştir. Ferman, "*miʿmārbaşı Sinān ricā itdüginden*" dolayı, onun bildirdiği gibi, arsanın maliklerinin vârissiz ölmesinden sonra başkalarınca sahiplenilmiş olup olmadığını araştırmalarını emreder.[23]

Bu ferman, Ankara sancakbeyi olarak hizmet ettiğini bildiğimiz, "*miʿmārbaşı oġlınuñ ḳapu keṯḫüdāsına*" teslim edilmiştir.[24] Mustafa Âli, Sultan II. Mehmed'in camisinin mimarının (Atik Sinan) küçük bir kusuru yüzünden boynunun vurulmasının tersine, Sultan Süleyman'ın kendi camisinin maharetli mimarı Sinan'a sonsuz rağbetler ettiğini belirtir. Mimar Sinan'a ve onun mensuplarına cömert iltifatlar kılındığını, oğluna da seçkin sancaklar verildiğini ve yüksek mansıblarla imtiyaz bulduğunu belirtir: "*Sulṭān Süleymān Ḫān cāmiʿ-i şerīfi miʿmārı ... cānibine raġbet-i bī-girān ve menşūbātına iltifāt-ı mürüvvet-nişān ḳılınup, oġlına güzīde ṣancāḳlar virildi ve ʿālī menāṣıbla imtiyāz buldı.*"[25] Bu bölümün sonunda göreceğimiz gibi, Ankara sancakbeyi olan ve İnabahtı savaşında şehit düşen merhum oğlu Mehmed Bey'den (ö. 1571) şehit olarak bahseden, mimarbaşının tarihsiz vakfiyesinde, Ağırnas'ta bir çeşmeyle birlikte bir arsa vakfettiği kayıtlıdır. Sinan'a bir sultanî beratla bağışlanan bu toprak, muhtemelen 1571'de onun II. Selim'den mülk olarak talep ettiği arsanın ta kendisidir.[26]

1573 tarihli çok sık zikredilen bir fermanda Ağırnas'tan, Sinan'ın "kendinin yaşadığı" (*kendü sākin olduġı*) ve "bir zamanlar yaşadığı" (*sābıḳā sākin olduġı*) köy diye bahsedilir. Bu belge hâlâ Ağırnas'ta ve komşu köylerde yaşamakta olan Sinan'ın Hıristiyan akrabalarının adlarını sayarak, onların yeni fethedilen Kıbrıs'a sürgün olarak yollanmaktan Mimar Sinan tarafından kurtarıldıklarını gösterir. Sinan'ın etnik kökeni üzerinde bir türlü mutabakata varılamayan tartışmalar, bu hayati belge üzerinde odaklanmıştır. Divan-ı hümayunda mimarbaşının gözde halifelerinden Mehmed Usta'nın eline teslim edilen bu ferman, Akdağ kadısına ve sürgün memuruna hitaben yazılmıştır:

> Halen hassa mimarlarımın başı mektup gönderip, Kayseri reayası Kıbrıs'a sürülmek ferman olunup, kendisinin sakin (olmuş) olduğu Ağırnas adlı köyün halkı ve diğer köylerde sakin olan akrabalarından Kiçi Bürüngüz'de (Küçük Bürüngüz) Sarıoğlu Düvenci ve Üskübü karyesinde Ülise ile Kodanşah (Kudanşah) adlı zimmîlerin Kıbrıs'a gönderilmekten bağışlanmasını dilemesi nedeniyle, kendisinin sakin (olmuş) olduğu yukarıda zikredilen köyünü ve akrabası olan mezkûr zimmîleri Kıbrıs'a sürgün olmaktan muaf ettim ve buyurdum ki: Fermanım geldiğinde, onun bir zamanlar sakin olduğu köyünün (halkı) ve zikredilen zimmîler Kıbrıs'a sürülmek için eğer deftere yazılmış olsalar bile, defterden çıkarıp "Kıbrıs'a sürgün olması emredilenlerdensiniz" diye incitilmelerine engel olasın ve bu yüce hükmümü mahfuz sicile kaydedip, [hükmü] onların ellerinde bırakasın.

> *Ḥālā ḥāṣṣa miʿmārlarum başı mektūb gönderüp, Ḳayseriye reʿāyāsı Ḳıbrısa sürülmek fermān olınup, kendü sākin olduġı Aġırnās nām ḳarye ḥalḳı ve aḫır ḳaryede sākin olan aḳrabāsı Kiçi Bürüñgüzde Sarı oġlı Düġenci ve ḳarye-i Üskübide Ülīse ve Ḳodanşāh nām zimmîler Ḳıbrısa sürgün olmaḳdan ʿafv olınmasın istidʿā eylemeġin müşārun-ileyhüñ sākin olduġı zikr olınan ḳaryesi ve aḳrabāsından olan mezkūr zimmîler Ḳıbrısa sürgün olmaḳdan ʿafv olınmaḳ emr idüp buyurdum ki: Varub vuṣūl bulduḳda müşārun-ileyhüñ sābıḳā sākin olduġı mezbūr ḳaryesi ve aḳrabāsından olan mezkūr zimmîleri Ḳıbrısa sürmek içün deftere dāḫī ḳayd olınmış ise iḫrāc eyleyüp Ḳıbrısa sürgün olmaḳ emrolınanlardansız diyü rencīde itdürmeyesin ve bu ḥükm-i şerīfümi sicill-i maḥfūẓa ḳayd eyleyüp ellerinde ibḳā eyleyesin.*[27]

Bazı araştırmacılar, Sinan'ın adı belirtilen akrabalarının Ermeni olduğunu ileri sürmüşken, diğerleri Rum veya Hıristiyan Türk olmaları gerektiği kanısındadır.[28] Sözkonusu anlaşmazlık, Karaman Hıristiyanlarının Gregoryen Ermeniler, Ortodoks Rumlar ve her iki kiliseden birine bağlı gayrimüslim Türklerden oluşması nedeniyle çetrefilleşir. Bu sonuncu grubun, Türkçe konuşan Rumlar ("Karamanlı" olarak bilinen) veya "Ermeni Türkler" olduğu sanılmaktadır. Karaman bölgesinde Hıristiyanlar arasında Türkçe isimlerin yaygın kullanımı, onların Türk kökenleri konusunda kanıt olarak kullanılmıştır, fakat aynı adlar diğer etnik-dinsel gruplarca da benimsenmişti. Yukarıda aktarılan fermanda anılan Kodanşah (Kudanşah) ve Sarı (Sarıoğlu) adlarına, Ağırnas'ın II. Bayezid döneminden kalan bir tahrir defterinde de rastlanır. Sadece üç Müslüman'ı zikreden bu defterde köyün yetmiş altı Hıristiyan sakini olduğu görülür.[29] 1584 tarihli bir tahrir defterinde ise, sadece beş Müslüman ve 189 Hıristiyan kaydedilmiştir. Birçoğu Türk adı taşıyan son grup içinde, Düvenci adlı dokuz kişi (baba adları Koço, Ormişe, Karyağdı, Yani, Çakır, Hurşudi, Yahşi, Yanakon, Viton olan) ve aralarında Kodanşah (Kudanşah) da bulunan, "şah" son ekiyle biten çeşitli isimlere rastlanır.[30]

Son eki "şah" olan Türk adları kullanımı, bazı Ermeni mimarlar arasında belgelenmiştir. Örneğin, Barkan'ın yayınladığı 1489-90'da Kili kalesinin tamir masraflarını kaydeden bir defter, kalenin mimarını "*Yāʿḳubşāh ermeni, miʿmār*" olarak tanımlıyor.[31] Bu hiç kuşkusuz daha sonra II. Bayezid'in İstanbul'daki cami külliyesini yapan Mimar Yakubşah bin Sultanşah idi.[32] Ta-

nımlanmamış bir inşaatın 1568-69 tarihli muhasebe defteri ise, Ermeni taş yontucular (*ermeniyān-ı sengtrāşān*) arasında (Sinan'ın akrabalarından biriyle aynı adlı) Kudanşah'la birlikte, Karaman kökenli Türk adlı Ermeni lağımcıları (*lāğımān-ı ermeniyān*) zikreder.[33] Yine Barkan tarafından yayınlanan Süleymaniye'nin masraf defterlerinde, Türk adlı Hıristiyanlara sıkça rastlanır ve bunların birçoğu Ermeni olarak tanımlanır: Sinan Ermeni, Murad Ermeni, Hüdaverdi Ermeni, Yakub Ermeni gibi.[34] Stéphane Yerasimos, gayrimüslimlerce ödenen vergilerin kaydedildiği İstanbul cizye defterlerinde (1540 ve 1545 tarihli), Türk adlı Hıristiyanların sadece "Ermeni cemaati" altında kümelendiğini gözlemlemiştir. Bu nedenle Yerasimos, Süleymaniye masraf defterlerindeki aynı tür Türkçe adları olan taş yontucuların ve lağımcıların çoğunun Kapadokya (Kayseri, Ürgüp, Niğde) ile İstanbul'un Karaman mahallesinden gelen Ermeniler olduğu sonucuna varmıştır.[35] Fakat, Türkçe adların Karaman bölgesindeki diğer Hıristiyan cemaatlerce de benimsenmesi olasılığı, Sinan'ın etnik-dinsel kökenini kesin bir biçimde belirlemeyi güçleştirir.

Sinan'ın Rum kökenli olduğunu ileri sürmüş olan bir dizi bilim insanı, Ahmed Cevdet'in yolunu izler. Onun *Tezkiretü'l-Bünyân*'a yazdığı önsözde, sonradan izine rastlanmayan hayalî bir Arapça kaynağa (*Ḳuyudât-ı Mühimme*) dayanan bir Sinan biyografisi üretilmiştir. Bu sözde kaynak, Ahmed Cevdet'in, Sinan otobiyografilerinde atlanmış çocukluk dönemi ayrıntıları icat etmesine olanak verir: Kesin doğum günü (15 Nisan 1490) ve babasının adı gibi.[36] Ahmed Cevdet'e göre, babası Hristo adında bir Rum olan Sinan, yirmi üç yaşında Kayseri'den devşirilmiş ve henüz çocukken dülgerlik (marangozluk) öğrenmiştir. Aynı yazar, Sinan'ın İstanbul'a geldikten sonra İbrahim Paşa Sarayı'ndaki acemioğlan okulunda dülgerlik öğrenimine devam ettiğini de ileri sürer. Oysa, Atmeydanı'ndaki bu saray Sinan'ın devşirilmesinden uzun yıllar sonra, 1520'lerde inşa edilmiştir.[37]

Rifat Osman, 1927'de yayınladığı bir makalede sözünü ettiği, yine son derece kuşku götürür başka bir kaynak keşfetmiştir. Bu kaynak Sinan'ın Türk kökenini "kanıtlayan" bir derkenar içeren, Örfî Mahmud Ağa'nın (ö. 1778), *Târih-i Edirne*'sinin bir nüshasıydı. Rifat Osman şöyle yazar:

> *Sinān'ın devşirmeliği yani 'Oṣmanlı devleti tābī'iyyetini ḥā'iz re'āyā evlādlarından biri olduğunu riyāżī bir kat'iyyetle Tezkiretü'l-Ebniye ve Tezkiretü'l-Bünyānıñ şehādetleri ile öğreniyoruz. On - on beş sene muḳaddem tedārik ve müṭāla'asına muvaffaḳ olduğumuz ve iki 'aṣır muḳaddem yazıldığı taḥaḳḳuḳ eden bir risālede –ki muḳaddimesi metni i'tibāriyle Tezkiretü'l-Ebniye'nin mufaṣṣalı ve Tezkiretü'l-Bünyān'ın muḫtaṣarıdır– Sinan'ın devşirmeliği muḥarrer olmayup ancaḳ Ḳayşeri'den İstanbul'a getirilen devşirme oğlanları ḳāfilesine refāḳat eden zātın ma'iyyetinde yazıcı olan pederiyle berāber İstanbul'a geldiği mestūrdur. Yine aynı risālenin diğer bir sahifesinde bir hātıra kabilinden olarak (Mevlevī 'Ali) isminde bir zāt, büyük pederi Edirne'de Saray-ı 'Atīḳ kapucılarından 'Abdullāh Āġa'dan naḳlen, Mimar Sinan'ın Edirne'ye geldikce Mīrmīrān Mahallesi'ndeki hānesine misāfir olduğı esnāda büyük pederi Ṭoġan Yusuf Āġā'nın yanında marangozlıḳ öğrendiğini 'Abdullāh Āġa'ya ḥikāye eylediği muḥarrerdir.*[38]

Bazı tarihçiler, düzmece olduğu anlaşılmış olan bu kenar notunun güvenilmezliğini ortaya koymuş olduğu halde, diğerleri bunu "kanıt" olarak kabullenmeye devam edegelmişler ve Sinan'ın marangozluğu dedesi Doğan Yusuf Ağa'dan öğrendiğini varsaymışlardır.[39]

Somut bir kaynağa dayandırılmadan ileri sürülmüş olan başka bir iddia da, Ağırnas Rumlarının 1920'lerde nüfus mübadelesiyle Yunanistan'a göçmelerinden önce, iki Rum Ortodoks kilisesi bulunan bu köyde sadece altmış Rum ailenin yaşadığı ve hiçbir Ermeninin mevcut olmadığıdır. Taşçıoğulları namıyla bilinen bir Rum taş ustaları ailesi, Sinan'ın evinin yerini hâlâ belirleyebildiklerini ve onun torunları olduklarını iddia ediyordu.[40] Bu şüphe uyandırıcı söylentinin doğruluğunu değerlendirmek ne kadar güçse, Ağırnas'ın 16. yüzyıldaki etnik nüfus dağılımını modern çağa bakarak çıkarmamız da metodolojik olarak o kadar sorunludur. Türkleri ve Türkçe konuşan gayrimüslimleri bile devşirme uygulamasından hariç tutan klasik devir gelenekleri ışığında, Sinan'ın Ermeni (veya ikinci olasılıkla Rum) kökeni daha akla yakın görünüyorsa da, şimdilik etnik köken tartışmasını kesin bir sonuca bağlayacak yeterli bilgiye sahip değiliz. Karaman havalisinin karmaşık toplumsal-etnik kompozisyonu üzerine ileride yapılacak daha güvenilir araştırmalar ve bulunacak olan yeni belgeler belki de bugün eksikliği duyulan somut ipuçları sağlayabilir. İpuçlarının sonucu ne olursa olsun, otobiyografilerinde Osmanlı bir kimlik benimseyen mimarbaşının öz-imgesinde etnisite kaygısı olmayışı, bugünkü tartışmaların anlamsızlığını gösterir. Sinan'ın bir sürü değişik kökenlerden gelen devlet erkânı ve hâmilerinin çoğuyla paylaştığı kimlik anlayışı idi bu (hâmilerinin kökeni için bkz. **Ek 1**).

Bölüm 1'de portresi çizilen Sinan çağı yönetici seçkinlerinin çok-etnili kimliği göz önüne alındığında, etnik kökene odaklanma saplantısının büyük ölçüde anakronik bir yaklaşım olduğu ortaya çıkar. Mimarbaşının otobiyografilerindeki öz-imgesi, onun gözünde etnik kökenin, Osmanlı yönetici sınıfına mensup bir

mühtedî olarak edindiği kolektif kimliğe nazaran daha az önem taşıdığını ima eder. Sinan'ın bu bölümün sonunda ele alacağım vakfiyesi, onun Kayseri'deki Hıristiyan kardeşinin iki oğlunu İstanbul'a getirtip, Osmanlı askerî sınıfına katılabilsinler diye Müslüman olmaya teşvik ettiğini gösterir. Mimarbaşı mimarlığa olan ilgisini gençliğinde geliştirmiş olabilir, çünkü Kayseri Selçuklu ve Selçuklu-sonrası kesme taş anıtları açısından gayet zengin bir bölgedir. Kaldı ki, 1900 tarihli salnamede, Ağırnas'ta bir alçıtaşı ocağı bulunduğu kaydedilir.[41] Buna rağmen, otobiyografiler sadece neccarlık (dülgerlik, marangozluk) eğitimini İstanbul'daki acemioğlanları ocağında aldığına değinir ve çocukluğuna ilişkin hiçbir gönderme içermez.

Mimarbaşının Süleymaniye Külliyesi bitişiğindeki türbesi için Sâî'nin kaleme aldığı kitâbe, Sinan'ın 1588'de yüz yaşının üzerinde öldüğüne işaret eder. Bu güneş takvimine göre doksan yedi yıldan fazla yaşamış olduğunu gösterir. O zaman, Sinan'ın 1489 ile 1491 arasında doğduğunu tahmin edebiliriz.[42] *Tezkiretü'l-Bünyân*'da I. Selim'in saltanatında (1512-20) payitahtta neccarlık eğitimini tamamladıktan sonra, İran (1514) ve Mısır (1516-18) seferlerine acemioğlan olarak katıldığına ilişkin bilgi, onun 1514'ten bir süre önce devşirildiğini düşündürür.[43] Eğer böyleyse, Sinan doğduğu köyden ayrıldığında yirmi yaşının üzerinde olmalıydı; bu, genellikle sekiz ilâ yirmi yaşları arasında devşirilen acemioğlanlar için nispeten ileri bir yaştır (**res. 15, 112**).[44]

Sinan'ın bahsetmek lüzumunu bile duymadığı Ağırnas'taki çocukluk deneyimleri her ne olursa olsun, sanatsal gelişimini biçimlendiren, önce bir acemioğlan, ardından da yeniçeri olarak gördüğü disiplinli askerî eğitimdi. Otobiyografilerinden, acemioğlan olarak geçirdiği yıllara (y. 1512-21) ilişkin bazı ayrıntılar öğreniyoruz. Yukarıda zikrettiğim alıntıdan, İstanbul'a devşirme olarak geldikten sonra, acemioğlanı olarak bir süre bazı dış hizmetlerde kullanıldığı anlaşılıyor.[45] *Tezkiretü'l-Ebniye*'ye göre, I. Selim saltanatında payitahta "devşirme olarak gelip, İslâm'ın yüceliğiyle, dinî inançla ve büyüklerin hizmetiyle onurlandı" (*devşirme gelüp şeref-i İslâm ü îmân ve ḫizmet-i ekâbir-i aʿyân ile müşerref olup...*)[46] *Tezkiretü'l-Bünyân*, Sinan'ın doğal eğilimi sonucu, acemioğlanlara bir neccar ustası tarafından öğretilen marangozluk sanatına heves ettiğini açıklarken dedesinden bahsetmez:

> Acemioğlanları arasında, yaratılışımdaki düzgünlük nedeniyle marangozluğa (neccarlık) heveslendim. Ustamın hizmetinde, tıpkı bir pergelin sabit ayağı gibi kararlılıkla çalışarak, [dairenin] merkezi ve çevresini gözledim. Sonra da pergelin gezen ayağı gibi kenar çizip, başka diyarları gezmeye özendim. Bir zaman, padişah [I. Selim] hizmetinde, Arap ve Acem diyarlarında gezip dolaşarak, her yüksek eyvandan bir köşe ve her viran zaviyeden (tekke) bir kırıntı belleyip, yine İstanbul şehrine döndüm. Bir süre büyüklerin hizmetinde bulunduktan sonra, kapıya çıktım [yeniçeri oldum].
>
> *Ġulām-ı ʿacemiyāndan hencār-ı ṭabʿ-ı müstaḳīm ile neccārlıḳ semtine rāġıb u ṭālib olup üstād ḫizmetinde pergārvār ṣābit-ḳadem olup merkez ü medārı gözledüm. Āhir pergārvār kenār çizüp seyr-i diyār özledüm. Bir zamān ḫizmet-i pādişāhī ile ʿArab u ʿAcemi geşt ü güzār eyleyüp her küngüre-i eyvāndan bir güşe ve her zāviye-i vīrāndan bir tüşe eyleyüp yine şehr-i Sitānbūla dönülüp ḫizmet-i aʿyān-ı zamāna meşġūl olup ḳapuya çıḳdum.*[47]

Bu alıntı, I. Selim'in İran (Safevi) ve Suriye-Mısır (Memlûk) seferlerine katılmasından önce, Sinan'ın İstanbul'daki acemioğlanlar kışlasındaki neccarlar atölyesindeki üstadı tarafından marangozluk sanatında gerek-

112 Acemioğlan, ahşap baskı, Nicolas de Nicolay'in *Les Navigations*'undan (Antwerp, 1576).

113 Büyükçekmece Köprüsü'nde Sinan'ın imzasını taşıyan kitâbe.

li olan geometri biliminde eğitildiğini gösteriyor. Payitahta doğudaki seferlerden döndüğünde, ekâbirin hanelerinde hizmet ettikten sonra, Sultan Süleyman'ın Belgrad seferine (1521) yeniçeri olarak katılmıştır. Acemioğlanlar hanedan ve ricalin saraylarıyla bahçelerinde, inşaat malzemeleri nakliyesinde kullanılan gemilerde, taşocaklarında ve padişah ile ileri gelenlerin yaptırdığı binaların inşaatında hizmet ediyorlardı.[48] İstanbul Ağası'nın idaresi altında olan acemioğlanları, payitahtta Eski Odalar olarak bilinen yeniçeri kışlalarına yakın, paralel iki sıra halinde uzanan otuz bir yatakhanede barındırılıyordu (**res. 157** [4]). Burası, Sinan'ın daha sonra Şehzâde Mehmed Camii'ni inşa edeceği yerin hemen yanı başındaydı. Yatakhanelerin her birinde, yevmiyeleri 1 ile 7.5 akçe arasında değişen, seksen ilâ yüz acemioğlanı, bir yayabaşı veya subaşının (Sinan'ın sonradan yükseleceği bir rütbe) nezâreti altında kalıyordu.[49] Bazı acemioğlanları, aralarında neccarların da eğitildiği, mîrî atölyelerdeki (kârhâne) ustalara çıraklık ediyorlardı. Bu işliklerin kimisi kendi kaldıkları kışla binalarında, kimisi de yeniçerilerin Eski ve Yeni Odaları arasındaki yeniçeri ağasının sarayında yer alıyordu. Ağa Kapısı olarak bilinen bu saray, (şimdiki Müftülük arasında) Sinan'ın Süleymaniye Külliyesi'ni inşa edeceği, padişahın Eski Sarayı'nın bitişiğinde yer alıyordu (**res. 33** [4], **167** [14]).[50]

Sinan *Tezkiretü'l-Bünyân*'da kendisine marangozluk sanatını öğreten adı belirtilmemiş neccar ustasına minnetini ifade eder: "Allah'ın bir lütfuymuş yetenek / Gayretle çalışıp sanatımı ilerlettim // Tanrı şâd etsin onun ruhunu / Cennetin en üst tabakasını onun yeri etsin // Üstadıma aferin olsun ki / Beni marangozlukta üstad kıldı" (*Ḥakkuñ bir lutfı imiş ḳābiliyyet / Ḳılup cehd eyledüm tekmīl-i ṣanʿat // Ḫudā şād eyleye rūḥ-ı revānun / İde firdevs-i aʿlāda mekānun // Benüm üstādımuñ kim āferīn bād / Beni neccārlıḳda ḳıldı üstād*).[51] Yukarıda *Tezkiretü'l-Ebniye*'nin önsözünden zikredilen şiirde, Sinan kendisini İslâm dünyasında neccarların efsanevî pîri addedilen, Habîb-i Pîr-i Neccâr'ın çırağı, Mimar Yusuf bin Abdullah olarak tanımlıyor. Sinan'ın imzasını taşıyan tek anıt olan Büyükçekmece Köprüsü'nde de aynı ad kullanılmıştır. "*ʿAmel-i Yusuf bin ʿAbdullāh*" (**res. 113**). Mimarbaşının asıl adı Sinan Yusuf, veya Sinanüddin Yusuf olmalıdır. Otobiyografilerinde ve vakfiyesinde zikredilen birbirinden farklı baba adları, mühtedîlerin yaygın olarak kullandığı, Abdullah, Abdülmennan, Abdurrahman ve Abdülkerim'dir.[52]

Sinan'ın acemioğlanı iken hangi yöntemle eğitildiği, kendi öğrencisi olan Mimar Mehmed Ağa'nın (Sultan Ahmed Camii'ni inşa eden mimarbaşı) 17. yüzyıl başlarında yazılan biyografisinden çıkarsanabilir. Cafer Efendi tarafından kaleme alınan bu eserin adı *Risâle-i Mî'mâriyye*'dir. Biyografi, Topkapı Sarayı'nın has bahçesinde yer alan başka bir neccarlık atölyesinde acemioğlanların nasıl eğitildiğini açıklar. Bölüm 5'te göreceğimiz gibi, burada yetişen öğrencilerden bazıları hassa mimarları ocağına terfi ettiriliyordu.[53] Mimar Mehmed Ağa, sarayın has bahçesindeki atölyede "geometri ve mimarlık" (*hendese ve miʿmârlık*) bilimi hakkında bir kitabı yüksek sesle okuyan bir genci dinledikten sonra, orada çalışmaya karar verdi ve aynı bahçedeki müzisyenler atölyesini terk etti.[54] Genç eğitmen kitaptan her bir bölümü okudukça, öğrencilere anlatıp açıklıyordu ve geometrinin önemini vurguluyordu. Bu makbul bilimi bilmeyenlerin, sedefkârlık ve mimarlık sanatında mahir olamayacağını söylüyordu:

> *... ṣadefkâriler kârḫânesinde bir ṣâbb destinde bir kitâb ṭutup okur. Faṣl-faṣl oḳudıḳça dönüp anlara naḳl ü teſhîm ider. Meger ol okudıġı kitâb ʿilm-i hendeseye müteʿallik imiş. Ṣadefkârî olan üstâdlara ḫiṭâb idüp eydür ki, "... bir âdem mâdâmki bu ʿilm-i müsteṭâbı ve bu fenn-i kimyâyı bilmeye kemâl mertebede ṣadefkârlıġa ḳâdir ve miʿmârlıḳ sanʿatında ḥâzıḳ ve mâhir olmaz."*[55]

Arnavut asıllı bir acemioğlan olan Mehmed, neccarlar atölyesinde çalışma hevesini dile getirdiğinde, kendisinden bir kirişe işaretlenmiş noktaya keserle vurmak yoluyla becerisini kanıtlaması istenir. Kitabı okuyan genç şöyle der: "*Bu oġlan ... eger ḥadd-i ẕâtında ḳâbil olup bu ʿilm ü ṣanʿata mâʾil oldı ise bir ân içinde ânı tecrübe ve imtiḥân itmek âsândur. Keser ile bir kirişe urub bir maḥallinde nişân idüñ, ândan ṣoñra ol keseri tefeʾülen yedine virüñ ol daḫî alup mütevekkilen ʿala'llâh ṣalup ursun. Eger keser ol nişân olan yire rast gelürse andan meyl ü ḳâbiliyyeti ẓâhir ü bâhir olup ṣoñra ṣanʿatında daḫî ziyâde üstâd ve mâhir olur.*" Bu sınavda hayranlık uyandıran bir başarı gösteren Mehmed, atölyenin mensuplarınca sanki bir tarikata girmişçesine selamlanarak kutlanır:

> Eline koluna kuvvet! Yüce Tanrı sana uzun ömürler versin! Sedefkârlık ve mimarlık sanatının ustası olmak senin hakkın. Münâsib olan şudur ki, bugünden tezi yok bizimle kardeşlik edip bu sanatı öğrenmeye hak kazandın.
>
> *Dest ü bâzûña ḳuvvet Ḥaḳḳ teʿâlâ ḥażretleri seni muʿammer eyliye, ṣadefkârlıḳ ve miʿmârlıḳ ṣanʿatı biñ başı? senüñ ḥaḳḳuñdur. Lâ'iḳ olan budur ki şimden ṣoñra bizüm ile uḫuvvet idüp bu ṣanʿat taʿallümine mürüvvet idesiz.*[56]

114 Yeniçeri, ahşap baskı, Nicolas de Nicolay'in, *Les Navigations*'undan (Antwerp, 1576).

Ardından kitabı okuyan delikanlı şöyle der: "Madem bu oğlan bu hüneriyle bu sanata yöneliyor, ben de ona geometri bilimini öğretirim ve ona elimdeki kitabın bir nüshasını çıkarıp kendisine veririm ki, yaşadığı sürece benden bir yadigâr olarak elinde kalsın" (*Eger bu oġlan bu ḳâbiliyyet ile bu ṣanʿata meyl iderse ben daḫî ʿilm-i hendeseyi añā taʿlîm idüp yedimde olan kitâbımuñ bir nüsḫasını daḫî âña yazup ihdâ ideyin ki ʿömri oldıḳça benden yedinde bir yâdigârum ḳalsın*).[57] Bu sözler, uygulamalı geometrinin, mimarlık ile sedefkârlığın ortak kuramsal temeli olarak kabul edildiğini gösterir. Geometrik şekillerin birbirine geçişmesiyle yapılan sedef kakmalı ahşap işçiliği, mimarlık gibi geometri ve oranlara dayandığı için, bu iki sanat dalı arasındaki ilişki şaşırtıcı değildir. Nitekim, Sinan da neccarlık eğitiminden geçerek mimar olmuştu.[58]

Sinan'ın neccar olarak geometri biliminde eğitimi, anıtlar üzerinde yaptığı gözlemlerden edindiği pratik bilgilerle tamamlandı. Yirmili yaşlarının başında I.

Selim'in İran ve Suriye-Mısır seferlerine katılması, ona İslâm mimarîsini ve antik harabeleri incelemek için ilk fırsatı sağlamıştı. Süleyman döneminde, 1521 ile 1538 arasında yeniçeri olarak katıldığı seferler sırasında Balkanlar, Doğu Avrupa, Korfu, Güney İtalya'daki Pulya, Anadolu, Azerbaycan, İran, Irak ve Suriye'de daha kapsamlı yolculuklar yaptı (**res. 114**). Yaya olarak katıldığı bu seferlerdeki zahmetli yürüyüşlerin güçlüğünü şöyle ifade eder: "*Olup yeñiçeri çekdüm cefâyı / Piyâde eyledüm nice ġazâyı.*"[59] Yeniçerilerin kaleler, köprüler ve camiler yapımında istihdam edildiği askerî seferler, ona ilk inşaat deneyimlerini sundu (**res. 49-50, 115-117**). Acemioğlanları ve yeniçeri birlikleri kumandanı iken (*yayabaşı, subaşı*), sonraları inşaatlarda iş gücünün disiplinli örgütlenmesinde kullanacağı yönetsel beceriler geliştirdi.

Ordu eğitimi Sinan'a, Roma İmparatorluğu'nun askerî mimarlarınınkinden pek de farklı olmayan sağlam bir mühendislik temeli kazandırdı. Bu açıdan, İtalya'daki bazı çağdaşlarının da mühendislik alanında tasarım faaliyetleri vardı (gemiler, köprüler, suyolları, kaleler, şahmerdanlar, inşaat malzemelerini veya sütunları kaldırmakta ve hareket ettirmekte kullanılan makineler gibi). Osmanlı askerî teknolojisi, yalnız uygulamalı mühendislik üzerine İslâm dünyasında yazılan ve kısmen Greko-Romen kaynakların tercümesinden esinlenen risalelerle sınırlı kalmayıp, çağdaş Avrupa kaynaklarına da dayanıyordu. Örneğin, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde Roberto Valturio'nun *De re militari*'sinin 1472 tarihli resimli bir matbu nüshası vardır (Verona'da basılan bu eserin, 1461'de Rimini beyi Sigismondo Malatesta tarafından II. Mehmed'e gönderilen bir yazma nüshası, Venedikliler tarafından müsadere edilmişti).[60]

Sinan'ın askerî mühendislik becerisi, zenberekcibaşı olarak 82. yeniçeri ortasının başına getirilmesinden de anlaşılabilir. Mancınıklardan ve mekanik savaş aletlerinden sorumlu olan bu ortanın nişanı bir arbalettir (**res. 14** [82]). Sinan'ın o görevi sürdürürken katıldığı 1534-37'deki Bağdad seferinde iştirak ettiği inşaat faaliyetleri arasında, Ebu Hanife ve Abdülkadir Geylanî'nin türbelerinin yanında yapılan camili zaviye külliyeleri bulunuyordu (**res. 35**). Vezir Lütfi Paşa'nın, Van Gölü'nü aşmak ve gölün karşı yakasındaki Safevi ordusu hakkında askerî istihbarat edinmek üzere Sinan'dan savaş gemileri inşa etmesini istemesi, hem de emrindeki ekiple gemilerin kaptanlığını yapmasını talep etmesi o günlere rastlar:

> Saadetli Sultan Süleyman Han –rahmet ve bağışlama onun üzerine olsun– İran'a sefer açtığında, Van kalesi yakınlarında Tatvan Gölü diye bilinen deryanın kıyısında, aşağılık kızılbaşlarla çatışma olacağı kesinleşti. Vezir Lütfi Paşa Hazretleri, Tatvan Gölü üstünden gemilerle geçip gölün öte yakasındaki kızılbaş askerlerinin durumunu bilmek isteyince bu zavallıyı çağırıp: "Gemilerin yapımına sebat et!" diye sıkı tembihle sipariş ettiler. Allah'ın yardımıyla, sefer hali yüzünden gerekli malzeme ve alet edevat yokken, yoldaşlarımla işi sıkı tutup az zamanda üç kadırga inşa ederek yelkenini, demirlerini ve küreklerini tedarik edip, top ve tüfek ve savaş âletleriyle donattık. Sözünü ettiğim Paşa Hazretleri, "Kaptanlığını da sen yap!" diye emredince, emri ve isteği doğrultusunda yoldaşlarımla denize açılıp kızılbaş askerinin durumunu öğrendiğimizde, son derece hoşnut olup bu zavallıyı iltifatlarıyla onurlandırdılar.
>
> *Sa'âdetlü Sulṭân Süleymân Ḫân 'aleyhi'r-raḥmetehü ve'r-riḍvân diyâr-ı 'Aceme sefer eyleyüp Vân Kal'esi ṭarafında Tâtvân Deñizi nâmı ile ma'rûf deryâ kenârında kızılbaş-ı evbâş ile cenk muḳarrer olınca vezîr Lütfî Paşa ḥażretleri Deryâ-yı Tâtvân üzre gemiler [binâ] olup deryânuñ öte yakasından kızılbaş 'askerinüñ aḥvâlinden ḫaber bilmek murâd-ı şerîfleri olmaġın bu ḥaḳîri da'vet idüp "Gemiler binâsına muḳayyed ol" diyü te'kîd ile sipariş buyurdılar. Bi-'inâyeti'llâhi te'âlâ ol maḥallde sefer üzerinde esbâbı müsâ'id degül iken yoldâşlarum ile muḳayyed olup az zamânda üç ḳadırġa binâ idüp tamâm yelkenin ve demürlerin ve kürekleri tedârük idüp ṭop ve tüfenkle ve esbâb-ı cenkle müheyyâ itdükde mezkûr paşa ḥażretleri "Kapûdânlıġın yine sen eyle" diyü emr idüp ber-müceb-i emr murâd-ı şerîfleri muḳteżâsınca yoldâşlarumla revâne olup murâdlarınca ḳızılbaş 'askerinüñ aḥvâline vuḳûf ḥâṣıl idüp kemâl mertebe ṣafâ eyleyüp bu ḥaḳîri iltifâtları ile mümtâz eylediler.*[61]

Bu olay, Sinan'ın yalnız bir *mechanicus* (mimar-mühendis) olarak değil, aynı zamanda bir kumandan ve istihbarat görevlisi olarak da becerilerine tanıklık eder. Sonuncu rol, has bahçedeki neccarlık eğitiminden sonra saray kapıcılığına atanan Mimar Mehmed Ağa'nın, imparatorluğun Rumeli sınırı boylarındaki kaleleri gizlice teftiş etmeye memur edilerek "kâfirlerin" planları hakkında (*küffâr-ı ḫâksâruñ aḥvâl-i bed-kârlarından ve tedbîr-i nâ-hemvârlarından*) haber toplamasını anımsatıyor. Sözkonusu kaleler İstanbul'dan Selânik'e varıncaya kadar "sol kol" denen anayoldaki tüm sahil kaleleri, şehirler ve kasabalar; Arnavutluk, Malta, İspanya, İtalya (Frengistan vilayeti), Hırvatistan, Macaristan ve Kırım sınırları ve Tuna nehri boyunca uzanıyordu. Bütün bu kaleleri dolaştıktan sonra İstanbul'a dönüp gördüklerini padişaha anlatmıştı. Bu macera, sonradan mimarbaşılığa terfi eden Mimar Mehmed Ağa'nın geniş bir coğrafyayı kapsayan gezginlik deneyimine tanıklık eder.[62]

Bağdad seferinden sonra Sinan, seçkin padişah muhafızları bölüğüne (haseki) terfi ettirildi. 1538 Boğdan (Moldavya) seferi sırasında bir kez daha Lütfi Paşa'nın iltifatına mazhar oldu. Prut Irmağı üzerinde ordu-

115 (üstte Solda) Areş kalesinin yapımını betimleyen resim; iskele üzerindeki kırmızı tente altında, ellerinde asâlar tutan denetleyicilerin yönettiği duvar ustaları, taşçılar, hamallar, kireççiler ve demirciler görülmektedir, 1584, kâğıt üzerine suluboya, Mustafa Âli'nin *Nusretnâme*'sinden.

116 (üstte sağda) Erivan kalesinin sefer kumandanı Ferhad Paşa'nın nezâretinde inşa edilişi; asâlar tutan denetleyicilerin yönettiği yeniçeri inşaat işçileri ve duvar ustaları görülüyor, 1592, kâğıt üzerine suluboya, Lokman'ın *Şehinşehnâme*'sinden.

117 (solda) Sefer kumandanı Ferhad Paşa'nın gözetiminde Tomanis kalesinin inşası, 1592, kâğıt üzerine suluboya, Lokman'ın *Şehinşehnâme*'sinden.

nun geçmesi için bir köprü yapımında Sinan'ı aday gösteren paşa, başkaları bataklık arazi üzerine köprü yapmayı başaramayınca, Sultan Süleyman'a şu tavsiyede bulundu:

> Saadetli Padişahım, bu köprünün inşası, Sinan Subaşı [*yayabaşı* ile eşanlamlı] ismindeki kulunuzun işi ele almasıyla mümkün olur. Haseki kulunuzdur, emredin, yoldaşlarıyla işe sarılsın. Cihan çapında üstad ve işbilir bir mimardır.
>
> *Sa'âdetlü Pâdişâhum, bu cisr binâ olması Sinân Şubaşı dinilen ḳuluñuzuñ ḳadr ü i'tibâriyle olur. Ḫâṣekî bendeñüzdür. Emr eyleñ yoldaşları ile mukayyed olsun. Ġâyet üstâd-ı cihân ve mi'mâr-ı kârdândur.*[63]

Sinan köprüyü on gün içinde tamamladı. Ordu üzerinden geçtikten sonra, Lütfi Paşa köprünün başına muhafızların yerleştirileceği bir gözetleme kulesi inşa edilerek düşman tarafından yıkılmasını önlemeyi önerdi. Veziriazam Ayas Paşa (g.d. 1536-39) ve Rumeli beylerbeyi (daha sonra mimarbaşına Sofya'da bir cami yaptıracak olan Sofu Mehmed Paşa), Sinan'ın kendi görüşüne başvurdular. O da yeniden kolayca yapılabileceğine göre, köprünün yıkılmasını önerdi ve önerisi kabul edildi. Boğdan zaferinin ardından Sinan, velinimeti Lütfi Paşa'nın görüşüne karşı çıktığı için endişe içindeydi. Paşanın hâmiliği, Sinan'ın acemioğlanı iken onun hanesinde çalışmış olabileceği ihtimalini akla getiriyor. Kin gütmeyen Lütfi Paşa'nın çok geçmeden veziriazam (g.d. 1539-41) olacağı ve 1539'da kendisine mimarbaşılık görevini önereceğinden "*elem-zede*" Sinan'ın henüz haberi yoktu:

> Hikmet Allah'ındır, Mimar Acem Alisi ölüp mimarlık (mimarbaşılık) makamı boş kaldı. O sırada veziriazam Ayas Paşa (ö. 1539) da âhirete göçtüler. Merhumun mezarı konusunda zamanın büyükleri "Mimar yok; bu bilime sahip yetkin bir üstad olsa!" diye tartışırlarken Lütfi Paşa: "Mimarlığa haseki olan Sinan Subaşı'nın getirilmesi gerekir. Ondan başka bu işi gereğince yapabilecek kimse yoktur" deyince, "O kabul eder mi? Yolundan ayırmak doğru mudur?" demişler.
>
> *Ḥikmet Ḥaḳḳındur, miʿmār ʿAcem ʿAlīsi fevt olup miʿmārlık maḥlūl olur. Ol demlerde merḥūm vezīr-i aʿẓam Ayās Paşa daḥī āḫirete riḥlet eyler. Merḥūmuñ mezārı ḫuṣūṣında aʿyān-ı rūzgār, "miʿmār yoḳdur, bu fenne mālik üstād-ı kāmil olsa" dirken Lütfī Paşa, "miʿmār ḫāṣekī olan Sinān Ṣubaşı olmaḳ gerekdür. Andan ġayri bu kāra ḳādir kimesne olmaz" diyü buyurdılar. "Ol ḳabūl eyler mi, ṭarīḳinden ferāġat itmek cā'iz midür?" dimişler.*[64]

Veziriazamın yeniçeri ağası aracılığıyla bildirilen teklifini kabullenmeye Sinan'ı ikna eden başlıca neden, anıtsal camiler inşa etme emelini ancak bu şekilde gerçekleştirebileceği idi:

> Gerçi (yeniçeri ocağındaki) yolumdan ayrılacak olma düşüncesi bu hakire elem verse de, yine sonunda birçok camiler inşa edip, birçok dünya ve ahret muradına vesile olacağını düşünüp (mimarlığı) kabul ettim.
>
> *Ḥaḳīr daḥī gerçi ṭarīḳumdan dür olmaḳ ḫāṭırası elem virüp ve yine ṣoñında niçe cāmiʿler binā idüp dünyevī ve uḫrevī niçe murādāta vesīle olmasın mülāḥāẓa idüp ḳabūl itdüm.*[65]

Bu açıklamayı, Sinan'ın mimarlık sanatında ve bilhassa yüce camiler inşasında küresel şöhret kazanmaya yönelik kişisel özlemini dile getiren bir mesnevi izler:

> Diledim ki bir mimar olayım
> Ustalığımla dünyada eserler bırakayım
>
> Derdim ki, keşki nasip etse Tanrı
> Bana yüce bir cami yapmayı
>
> Olacağı varmış, hikmet Allah'ın
> Gelip gözüne girdim Padişah'ın.
>
> *Murād idindüm olam tā ki miʿmār*
> *Kemālümle ḳoyam ʿālemde āṯār*
>
> *Dir idüm kim müyesser eyleye Ḥaḳḳ*
> *Bāña bir ʿālī beytu'llāh yapmaḳ*
>
> *Olacaḳ varımış ḥikmet İlāhuñ*
> *Gelüp manẓūrı oldum Pādişāhuñ.*

Sinan hamd ederek, "Allah bizi İslâm'ın doğru yoluna iletmeseydi, kendiliğimizden onu bulmamız mümkün olmazdı," der. Savaşta ve barışta sohbetleriyle onurlandırıldığı padişahlara "*niçe ʿālī cennet-āsā cāmiʿler*" inşa edebilmesini sağlayan Tanrı'ya, bu konudaki dualarını kabul ettiği için şükreder.[66]

Sinan aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin ileri gelenleriyle de yakın kişisel ilişkiler kurdu. Bu hâmilerin kamusal imgeleri, mimarbaşının geliştirdiği yeni üslûpta binalar yaptırmak ile gittikçe artan şekilde bağımlı hale gelmişti. İncelmiş zevk sahibi olan bâniler zümresi, Sinan'ın yaratıcılığını ve profesyonel üstünlüğünü takdir ederek, onun basit bir zenaatkârınkinden ayrıcalıklı konumunu onayladı. Böylece mimarbaşı ve hâmileri birbirlerinin statüsünü karşılıklı olarak yücelterek pekiştirdi. Sinan eğer veziriazam Lütfi Paşa'nın önerdiği mevkii geri çevirseydi, herhalde daha yüksek gelirli makamlara terfi edebilirdi. Ama otobiyografisinde dile getirilen sanat tutkusu, onu ömür boyu sürecek mimarbaşı mevkiini kabullenmeye cezbetti: "Sanatımla ve hizmetimle işinin ehli ve dünyaca meşhur bir mimar olmak nasip oldu" (*ṣanʿatumla ve ḫizmetümle miʿmār-ı kār-güzār ve meşāhīr-i şehr ü diyār olmaḳ naṣīb oldı*).[67]

II. SİNAN'IN ÖZ-İMGESİ VE İTALYAN MESLEKTAŞLARININ BİYOGRAFİLERİ

15. yüzyıldan itibaren el emeğinden oldukça bağımsızlaşan mimarlık, sadece Rönesans İtalya'sında değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda da seçkin hâmilerin kamusal imgelerinin vazgeçilmez bir unsuru olarak saygınlık kazanmaya başlamıştı. Sinan'ın bilinen tek portresi, onu Süleymaniye Camii'nin haziresin-

de en baş hâmisi Sultan Süleyman'ın türbesinin yapımına nezâret ederken gösterir (**res. 1, 118**). O sıralarda yetmişlerinin sonuna gelmiş olan ve sade bir mavi çuha kaftan giyen büyük sarıklı mimarbaşı, elinde cetvel şeklinde ahşap bir mimar arşını tutar. Bu mimarlık mesleğinin matematik bilimlerinden, özellikle de uygulamalı geometriden kaynaklanan zihinsel ve aklî menşeinin simgesidir. Sinan'ı el işçilerinden, duvarcı ustalarından ve bir asâ tutan inşaat denetçisinden ayrı durarak betimleyen resim, onun bir saray ağası olarak saygın toplumsal statüsünü yansıtır. Bu tasvir, onun çağdaşı olan İtalyan mimarların, mesleklerinin zihinsel ve düşünsel konumunu vurgulamak üzere pergel, çizim gereçleri ve planlarla tasvir edildiği resimleri akla getirir.

İtalya'daki sanatçı ve mimarların o dönemde yazılan biyografilerinde, sanat eseri, yaratıcısının dâhiyane zihinsel icat yeteneklerinin maddî bir nişanesi ve izi olarak algılanıyordu. Bu anlayış, Sinan'ın otobiyografilerinde kendini gösteren yüceltilmiş öz-imgesinde yansılanır. Giorgio Vasari'nin, seçkin İtalyan sanatçıları ve mimarlarının yaşam öykülerini derlediği (1550 ve 1568'de iki farklı versiyonu basılan) *Yaşamlar*'ına göre, sanatçı bir azizdir ve evreni yaratan Tanrı'nın ona ayrıcalıklı bir bağışı olan *disegno* (tasarım, çizim) kabiliyetine sahiptir. Vasari ve diğer biyografi yazarlarının Brunelleschi ile Michelangelo gibi mimarlar için kullandıkları "ilâhî" (*divino*) teriminin benzerleri, mimarbaşının Tanrı vergisi dehasını ilan etmek üzere Sâî tarafından Sinan için de kullanılmıştır: "Kutsal/aziz üstad" (*ʿazīz-i kārdān*), "önde gelen mübarek başmimar" (*miʿmār-ı mübārek-i muḳaddem*).[68]

15. yüzyılın ikinci yarısında hassa mimarları ocağının kurulmasından önce, Osmanlı yapılarında çoğu zaman mimarlar ve bezeme dallarındaki sanatçıların isimlerini belirten kitâbeler yer alıyordu.[69] 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl Osmanlı anıtlarında mimarların imzalarının (birkaç istisnayla) artık olmayışı, inşaat kitâbelerinde bânilerin ön plana çıkmasının altını çizer. Bu olgu, aynı zamanda mimarbaşlarının nezâretinde yaratılan binaların kolektif bir eser sahipliği (*collaborative authorship*) kavramına dayandığını da ima eder. *Tuhfe*'de, Sinan'ın mimarbaşı olarak görev dönemi boyunca yapılan tüm binaların, kendi nezâreti ve failliği (*mübāşeret*) altında meydana geldiğinin ileri sürülmesinin nedeni de budur.[70] Mimarbaşı, kendi yaratısı olarak kabul ettiği binalarda imza kitâbesinin olmayışını telafi etmek istercesine, otobiyografileri aracılığıyla bunlarda eser sahipliği iddiasında bulunmuştur. Sinan'ın zikredilen anıtlara kişisel katkısı, bânilerinin göreli statüsüne ve yapıların (onun nadiren ayrıldığı) payitahta yakınlıklarına bağlı olarak değişiyordu. İstanbul'da üslenmiş veya eyaletlerdeki şehirlere gönderilmiş hassa mimarları aracılığıyla gerçekleştirilen, işbirliğine dayalı kolektif yapılar üzerinde eser sahipliği iddiasında bulunmakla, Sinan bunların bizzat tasarımlarını oluşturmaktaki başrolünü vurguluyordu. Bu vurgu, İtalyan Rönesans'ının *disegno* kavramından pek de farklı sayılmaz: Tasarım, bina şeklinde maddî tezahüründen görece bağımsız, muhakeme gücünden kaynaklanan zihinsel bir soyutlamadır. Mimarînin erken modern dönemde giderek profesyonelleşerek daha fazla kâğıt üzerinc çizimlere ve üç boyutlu modellere dayanması, hem mimarın otoritesinin hem de mesleğinin aklî bir faaliyet olarak saygınlığının artmasına katkıda bulundu. Bölüm 5'te görüleceği üzere, Mimar Sinan dönemindeki Osmanlı mimarlık pratiğinde bilhassa planlar ve bazen modeller önemli bir rol oynamıştır.

Tezkiretü'l-Bünyân, Sinan'ın padişahlar ve seçkin hâmilerince yaptırılan muazzam sayıda (698 tane) binanın proje planlarını çizdiğini açıklar:

> Sözün kısası bu zavallının, dünya padişahları, vezirler ve âyân için resmini (planını) çizip inşa ettiğim seksen yerde şerefli cami ve dört yüzden fazla yüce mescid olup; altmış yerde medrese, otuz iki saray, on dokuz türbe, yedi darülkurra, on yedi imaret, üç darüşşifa, yedi yerde köprü, on beş yerde suyolu kemerleri, altı mahzen, on dokuz han ve otuz üç hamam bina olunmuştur.

> *Muḥaṣṣal pādişāh-ı devrānuñ ve vüzerā' (vü) aʿyānuñ bu ḥaḳīr resm eyleyüp binā itdügüm seksen yirde cāmiʿ-i şerīf ve dört yüzden ziyāde mescid-i münīf vāḳiʿ olup altmış yirde medāris ve otuz iki sarāy ve on ṭoḳuz türbe ve yedi dārü'l-ḳurrā ve on yedi ʿimāret ve üç dārü'ş-şifā ve yedi yirde köprü ve on beş yirde ṣu yolı kemerleri ve altı maḥzen ve on ṭoḳuz ḫān ve otuz üç ḥammām binā olınmışdur.*[71]

Sâî tarafından mimarbaşının türbesi için kaleme alınan kitâbe metni de aynı şekilde, seksen cami ve dört yüzü aşkın mescid zikreder; bunların sayıları otobiyografilerdeki farklı bina listelerinde birbirinden değişiktir. Yukarıda bahsedilen mescidler imparatorluğun dört bir köşesinde bina edilmiş olmalıdır; zira listelerde adı verilen mescidler (ki sayıları kırk altı ilâ elli iki arasında değişir) sadece İstanbul'da yer alanlardır. Payitaht dışında adı verilmeyen mescidleri göz ardı edersek, anıtların sayısı, *Tezkiretü'l-Ebniye*'de verilen rakama yaklaşarak, 350 civarına düşer. Sayı *Tuhfe*'de daha yüksektir (400'ü aşkın).[72] Kuran, bu sayısal tutarsızlığı, Sinan'ın eserlerinin zamanla artışına yorar ve üç otobiyografinin kronolojisini de buna göre sıralar: *Tezkiretü'l-Bünyân*'ı yaklaşık 1583-84'e, *Tezkiretü'l-Ebniye*'yi yaklaşık 1586-87'ye, *Tuhfe*'yi de mimarbaşının ölümünden sonra, 1590'lara tarihlendirir.[73]

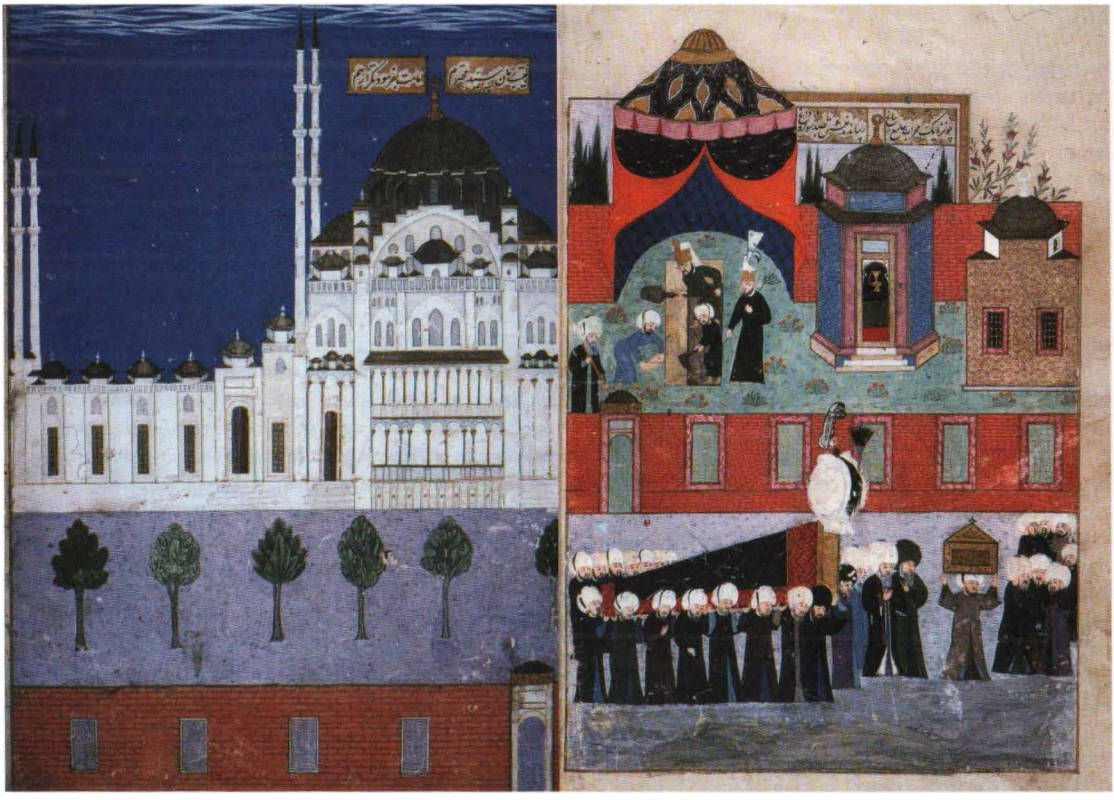

118 Süleymaniye Camii'nin haziresinde, Hürrem Sultan'ın türbesinin yanı başındaki mezar otağı altında Sinan'ın nezâretiyle Sultan Süleyman'ın türbesinin temelinin atılışı: Ön planda, şeyhülislâm Ebussuud'un önderliğindeki cenaze alayı padişahın tabutunu taşırken betimlenir, 1579, kâğıt üzerine suluboya, Lokman'ın *Târîh-i Sultân Süleymân*'ından.

Oysa, *Tuhfe*'nin daha uzun yapı listesinin, *Tezkiretü'l-Ebniye*'ninkinden sonra gelmektense, daha önce derlendiğini gösteren güçlü nedenler vardır. *Tezkiretü'l-Ebniye*'nin sonradan oluşan listesinin bir eleme ve kısaltma süreciyle oluşturulmuş olduğunu düşünüyorum. Bu listenin daha geniş bir havuzdan nasıl damıtıldığına ilişkin ipuçları *Tuhfe* ile onun iki müsveddesinde mevcuttur. Müsveddelerin en erken örneği olan *Adsız Risale*'nin önsözü, binaların on bir "tip" (*nev'*) halinde düzenlendiğini açıklar, ama sadece hamamlar listesini verir. Bu taslak halindeki listede birçok maddenin ve tekrarlamaların üzeri çiziktir; bazı hamam adları da satırların kenarına veya aralarına eklenmiş notlardan ibarettir. Örneğin, iki kez adı geçen Kanlıca'daki İskender Paşa Hamamı'nın üstü çizilmiştir. Oysa yukarıda görmüş olduğumuz gibi, saray arşivinde *Tuhfe* ve iki müsveddesi ile aynı dosyanın içinde bulunan bu hamamın masraf defteri, inşaatının Sinan'ın aracılığı, yeni "marifetiyle" (*be-ma'rifet-i*) yapıldığını teyit eder ve onun mührü ile damgalanmıştır.[74] Mimar Üstad Manol ile iki "yardımcısı" (*şâgird, kalfa*) Yorgi ve Yani tarafından yapılan hamam, demek ki Sinan tarafından denetlenmiş, fakat külliyatına dâhil edilemeyecek kadar katkısı önemsiz olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla, Kanlıca'daki İskender Paşa Hamamı hem *Tuhfe*'nin *Adsız Risale*'den sonra yapılan hamamlar listesinden, hem de *Tezkiretü'l-Ebniye*'den çıkarılmıştır. (Sonradan 18. yüzyılda kopyalanan iki TE nüshasında İskender Paşa Hamamı zikredilmiştir.) *Tezkiretü'l-Bünyân*'ın ancak bazı geç dönem nüshaları bina listeleri içermektedir; en erken nüshalarda liste yoktur ve sadece yukarıda alıntıladığım toplu yapı sayısı (698) verilmiştir.[75]

Cami listelerinin karşılaştırılması da, *Tezkiretü'l-Ebniye*'dekinin *Tuhfe*'nin daha uzun listesinden derlendiğini gösteriyor (**Ek 1**).[76] *Tuhfe*'nin daha kapsamlı listesinde adları verilen, fakat *Tezkiretü'l-Ebniye*'den çıkartılan camilerin, Sinan'ın son tahlilde kendi külliyatından hariç tutmaya karar verdiği eserler olması gerekir. Bunların çoğu uzak eyaletlerdeki camiler, restorasyonlar veya onun mimarbaşılığa tayin edilmesinden ön-

ce tamamlanan projelerdir. Mesela, *Tuhfe*'nin Sinan camileri arasında saydığı, fakat başka bir mimarın idaresi altında yapılan bir bina olarak tanımladığı I. Selim'in İstanbul'daki camisinin, elenme sonucu *Tezkiretü'l-Ebniye*'de yer almaması dikkat çekicidir. *Risâletü'l-Mi'mâriyye* adlı müsveddede üzeri çizilmiş bir cümlede Sultan Süleyman'ın babası anısına yaptırdığı bu külliye hakkında şu izahat verilmiştir: "*Nefs-i İstānbūlda yapılan ʿimâret-i ʿaliyye bu ḳulları ol zamān āḫar ḫizmetde olduġı içün türbe-i şerīf bu bendelerinüñ taḥvīline vāḳiʿ olmayup ġayri miʿmār ve andan māʿ-adāsı bi'l-cümle bu bendeleri vuḳūfuyla tekmīle irişmişdür.*" Üstü çizik diğer bir cümle aynı bilgiyi şöyle ifade eder: "[Sultan Süleyman devrinde] *bu bendeleri miʿmārbaşı oldıġından aḳdem ancaḳ cāmiiʿ-i şerīf ve ʿimāret ve zāviye-i maʿmūre-i Sulṭān Selīm Ḫān āḫar üstād miʿmār mübāşeretiyle yapılmışdır. Ve andan māʿ-adāsı bu ḳalīlü'l-biżaʿanuñ iḳdām ve iḫtimāmı birle itmām ve iḫtimāma irişmişdür.*" *Tuhfe*'nin mukaddimesinde de I. Selim külliyesinin Sinan'ın mübaşeretiyle (nezâret, faillik) yapılmadığı teslim edilmiştir: "*Sulṭan Selīm Ḫān-ı Evvel üzerine binā olan ʿimāret-i şerīfeden ġayrı bi'l-cümle bu ḳullarınuñ mübāşeretiyle vāḳiʿ olmışdur.*"[77] İstanbul'da 1580'lerin ortalarından sonra inşa edilen ve *Tuhfe*'nin yapılar listesinde yer alan bazı geç dönem camileri de, belki Sinan'ın gözetiminde fakat büyük ölçüde yardımcıları tarafından yaratılmaları nedeniyle, daha sonra *Tezkiretü'l-Ebniye*'den çıkarılmıştır.[78]

O halde, *Tezkiretü'l-Ebniye*, Kanlıca hamamının masraf defteri gibi arşiv belgelerinden derlenmiş olan daha uzun listelerin yeniden gözden geçirilmesinden sonra, mimarbaşının külliyatı hakkında varılan bir mutabakatı yansıtıyor. Hem *Tuhfe*'de hem de *Tezkiretü'l-Ebniye*'de zikredilen anıtlar, Sinan'ın yapıtı olarak sayılmaya en güçlü adaylardır. Ancak, sadece bir kaynakta sözü edilenlere mimarbaşının katkısı yok sayılamaz. Kaldı ki, farklılık gösteren listelerin, Sinan tarafından tasarlanan veya onaylanan tüm anıtların eksiksiz katalogları olmaktan ziyade, kendi eserleri arasına dâhil edecek kadar önemli saydığı, seçici bir külliyat örneklemesi olarak derlendiği anlaşılıyor. Nitekim, Sinan'ın katkısını kesin olarak bildiğimiz, Ayasofya'nın onarımı gibi bazı restorasyon projelerine değinilmemiştir.

Sinan otobiyografileri mesleğinin itibarını yükselten camileri açıkça öne çıkararak, listelerdeki bina tipleri arasında hep birinci sıraya alır. Yapı tiplerinin, on bir ile on üç arasında değişen, farklı sınıflandırmaları bir kere daha *Tezkire*'lerin nihaî redaksiyonuyla sonuçlanan revizyon sürecini yansıtır (**Ek 3**). Çeşmeler, sebiller, sıbyan mektebleri ve derviş zaviyeleri gibi anıtsal olmayan yapılar genellikle sınıflandırmaların dışında bırakıldığından, listeler Sinan'ın repertuarındaki her bina tipini kapsamaz.[79] *Tuhfe*, bazı külliyelerin müştemilâtını camiler listesinde sayar. *Tezkiretü'l-Ebniye*'nin daha sonra oluşan listelerine dâhil edilmeyen bâni türbeleri, sıbyan mektebleri, zaviyeler ve diğer bazı müştemilât bu nedenle sadece *Tuhfe*'de zikredilmiştir. Ne kadar taslak halinde ve sistemli olmaktan uzaksa da, müştemilâtın camilerle birlikte kümelenmesi, bunların külliyelere ait birimler olarak tasarlandığını ima eder. Bu yaklaşım *Tezkiretü'l-Ebniye*'de artık görülmez; çünkü burada ek yapılar camilerle birlikte değil, ayrı bina tipleri olarak listelenir. Mektebler ve derviş zaviyeleri listelerden büsbütün çıkarılır, türbeler de ya müstakil bir bina tipi olarak sınıflandırılır ya da darülkurralarla birlikte gruplandırılır. Bu yüzdendir ki, Sinan'ın cami külliyelerinin daha küçük bileşenlerine katkılarını kesin olarak saptamak nafile bir çabadır.

Mimarbaşının otobiyografileri, uzun zamandır Sinan üzerine araştırmaların odağını dengesiz bir ölçüde onun şahsına, dolayısıyla da kişisel üslûbuna yöneltmiştir. Giorgio Vasari'nin *Yaşamlar*'ındaki anlatılara benzer şekilde, Sinan otobiyografileri, diğer bağlamsal etkenlerin dışlanması pahasına, onun bireysel sanat dehasını öne çıkarır. Bu benmerkezli kaynaklar, tasarımlarını Sinan'ın yaptığı binaların inşa edilmesine diğer mimarlarla zenaatkârların katkılarından bahsetmez. Ayrıca, en anıtsal padişah yapılarına odaklanarak başka bânilerin eserlerinin sadece listelerde adını zikreder.

Otobiyografiler, mimarî tasarımın kuramsal temellerinin anahatlarını, Vitruvius veya Alberti gibi yazarların mimarlık risalelerinin aksine, vermeyi amaçlamaz. Bu metinler, Sinan'ın İtalyan meslektaşlarının biyografilerine aşina olabileceğini düşündürmekten öte, bunlardan esinlendiğini dahi akla getirir. Biyografilerin en erken örnekleri arasında bulunan, Filippo Brunelleschi (ö. 1446) ve Michelangelo'nunkiler (ö. 1564), bu mimarların yardımcıları olan, sırasıyla Antonio di Tuccio Manetti (1480'ler) ve Ascanio Condivi (1553) tarafından kaleme alınmıştır. Rönesans İtalya'sında filizlenen sanatçı yaşam öyküsü (*vita*) türü, mimarların kariyerini bir dizi kilit anekdota indirger. Sık rastlanan ana motifler arasında, düşman rakiplerin iftiralarıyla sürekli baltalanan, fakat sonunda profesyonel uzmanlığının üstünlüğü sayesinde kendini temize çıkaran, yanlış anlaşılmış dâhi-kahraman teması göze çarpar. Condivi'nin Michelangelo biyografisinde, bu tema sanatçıyı Papa II. Julius'un iltifatından yoksun bırakan mimar Bramante'nin kıskançlığının yanı sıra, Roma'daki Yeni San Pietro Katedrali'nin inşaat denetleyicilerinin (1551 ve 1553 arasında) onun başmimar olarak yetkisini kısıtlama amaçlı suçlamalarıyla örneklenir. Yine de, Michelangelo eninde sonunda, seleflerinin hatalarını büyük bir ustalıkla düzelttiği San Pietro'nun

inşaatını yönetmekteki yetkinliğini onaylayan Papa III. Julius tarafından bu projenin başmimarı olarak onurlandırılacaktır. Bölüm 3'te gördüğümüz gibi, Roma'daki bu inşaat ile İstanbul'daki Süleymaniye'nin yapılış yıllarının örtüşmesi, iki yönlü etkileşimlerin olasılığını mümkün kılar.[80]

Tezkiretü'l-Bünyân'ın anlatı yapısındaki itici güç de, Sinan'ın meslekî yetkinliğine gölge düşüren engellerin üstesinden gelmedeki hünerini sergileyen benzer olaylardır. Tıpkı "(ustasının) kelâmının kerametinden" yola çıkan Michelangelo'nun öğrencisi Condivi gibi Sâî de metninde, Sinan'ın "kendi mübarek ağızlarından Lokman hikmeti gibi aktarılanları" nakleder (*ḥikmet-i Loḳmāndan diyüp kendülerüñ mübārek lisānlarından naḳl olınur*).[81] Condivi'nin Papa III. Julius'a ithaf edilmiş Michelangelo biyografisi, birinci tekil şahıs ağzından yazılmadığı halde, belirli yönleri itibarıyla bir otobiyografi olarak kabul edilmiştir. Biyografi yazarı amacının, "elimden geldiği kadar ustamın şöhretine katkıda bulunmak" ve dünyaya "onun yaratıcılık güçlerinin ne kadar yüce olduğunu ve bu ilâhî ruhtan fışkıran güzel fikirlerin bolluğunu" kanıtlamak olduğunu ifade eder.[82] Gerek Condivi gerek Sâî, kaleme aldıkları eserlerinde hâmileri tarafından en çok hatırlanması istenen özellikleri kaydetmişlerdir, bilhassa güçlü hükümdarların saygısını kazanan ve düşman rakiplerinde kıskançlık uyandıran eşsiz yaratıcı dehalarını vurgulayarak.

Bir edebî tür olarak otobiyografi, 16. yüzyıl Osmanlı dünyasında nadirdir. Ayrıca, o zamana kadar İslâm âleminde hiçbir mimar biyografisi örneği yoktur, bundan sonra da olmayacaktır. Sâî'nin ve hâmisinin örnek aldığı mevcut edebî türler arasında biyografik hâtırat (*teẕkire*), risale (*risāle*) ve azizlerle evliyaların destanı yaşam öyküleri (*menāḳıbnāme*) vardır. Birinci tekil şahıs ağzından yazılmalarıyla son derece alışılmadık metinler olan Sinan otobiyografileri, şairler ve hattatlar ile nakkaşların toplu biyografilerindeki (tezkireler, menakıbnâmeler) kısacık anlatılardan çok farklıdır. Bununla birlikte, otobiyografilerde Sinan'ın mimarî eserlerinin Tanrı tarafından bahşedilmiş kabiliyet ve yaratıcı gücün nişaneleri olarak sunulması, toplu sanatçı biyografilerinde formüle edilen eser sahipliği paradigmalarına dayanır. Mimarbaşının otobiyografilerindeki anlatılar, özellikle tasavvuf şeyhleri, evliyalar ve gazilerin mucizevî maceralarını nakleden menakıbnâmeleri hatırlatır. Bu nedenle de, Sinan'ın gazi olarak katıldığı birçok seferin tek tek sayılması ve âdeta bir veli gibi kutsanarak, Lokman Hekim ile mucizeler yaratan evliya-peygamber Hızır'a sık sık benzetilmesi, bir rastlantı değildir. Hassa mimarlar ocağının kerametli şeyhi ve aziz pîridir o.[83]

Sinan'ın öğrencisi Mimar Mehmed Ağa'nın biyografisini yazan Cafer Efendi, bazı mimarbaşılar için "*menāḳıbnāme*"ler düzmenin âdet olması nedeniyle, 1614-15'te *Risâle-i Mi'mariyye*'yi kaleme aldığını açıklar.[84] Birinci tekil şahıs ağzından yazılmayan bu eseri Cafer Efendi kendi inisiyatifiyle yazarken, Sinan otobiyografilerine ek olarak örnek aldığı menakıbnâmeler arasında şunlar olmuş olsa gerektir: Edirne'deki Cihannümâ Kasrı'nın ve Üç Şerefeli Camii'nin felçli mimarının öyküleri; Bizans imparatoru I. Iustinianus'un efsanevî mimarı İgnadyus (veya Agnados) hakkındaki hikâyeleri nakleden Ayasofya'nın inşaatı üzerine efsanelere dayalı metinler; ve II. Mehmed'in cami külliyesinin mimarı Atik Sinan'ın menkıbeleri. Sinan otobiyografilerinin de birkaç kez zikrettiği son iki mimarın öykülerinin destansı metinleri, Osmanlı mimarî kültüründe derin izler bırakmıştır. Bölüm 3'te görmüş olduğumuz gibi, mimar İgnadyus'un hâmisi Iustinianus için inşa ettiği Ayasofya'nın imparatorlara özgü statüsünü vurgulayan metinler, II. Mehmed devrinde Yunancadan Farsçaya ve Türkçeye çevrilmişti. En eski versiyonları Rumca *Digesis peri tes Hagias Sofias*, yani "Ayasofya ile İlgili Anlatı"ya dayanır. Bu kaynak, 532'de putperestlerin Konstantinopolis'teki Nike İsyanı'ndan sonra Hıristiyanlığın şânını arttırmak için, Iustinianus'un emri üzerine imparatorluğun eyaletlerindeki putperest tapınaklarından yerel valiler tarafından devşirilen değerli mermerlerle sütunları Ayasofya inşaatına yollamalarını anlatır.[85] Aynı metinlerin II. Bayezid devrinde yeniden kaleme alınan ve anonim tarihlere eklenen eleştirel versiyonlarında, II. Mehmed'in İstanbul'daki cami külliyesinin inşaatı sırasındaki "*ẓulm*"ün altını çizecek şekilde Ayasofya'nın adil yapım süreci idealize edilmiştir.[86]

II. Mehmed'in merkezî impatorluk projesine özellikle karşı olan bir anonim tarihin yazarı, padişahın camisinin mimarı Atik Sinan'a zindanda ölünceye dek dayak attıran haksız muamelesi ile, Iustinianus'un mimarını takdirle ödüllendirmesi arasındaki tezatı vurgular.[87] Kötü bahtlı hassa mimarının, padişahın külliyesinin yüksek maliyetinin nedenlerini araştırmaya gönderdiği teftiş kurulu tarafından aşırı israfla suçlandığını şöyle anlatır:

> Bina emini ve kâtibini çeşitli teftişlere tâbi tutarlar ve hesap sorarlar. Niyetleri onun bir hatasını yakalamak ve o binaya harcanan parayı bunlardan geri almak için bir bahane bulmaktır... Eğer herhangi bir hata bulamazlarsa, o mimarı gözden düşürüp aşağılarlar, "Cehaletinden çok para harcadı!" derler.
>
> *Emīne [ve] yazıcısına dürlü dürlü teftīşler iderler, ḥesāblara çekerler. Maḳṣūdları bu kim bulay ki yanıla. Bir bahāne bulalar ki ol bināya ḥarc olan malı bulardan alalar*

ve eger hiç nesne bulamazlar ise ol miʿmārı gözden bıraġurlar, ḫōr ve ḥaḳīr iderler, "bilmedüġinden çoḳ māl ḫarc itdi" dirler.[88]

Mimar Atik Sinan'ın iddiaya göre gözden düşmesinin bir başka nedeni de, caminin merkezî kubbesinin yan kemerlerini destekleyen iki anıtsal kırmızı granit sütunu uzun bulup kısaltmasıydı: "*İstānbūlda Sulṭān Meḥmed cāmiʿi yapdırduġı vaḳit iki direk getürmege nice zamān çalışdular, anda iletince ʿāḳibet uzundur diyü ʿāciz ḳalup birazın kesdüler. Andan yirine iletdüler. Baʿżı üstādlar şimdiki ḥālde görüp ol direkleri daha uzun gerekdi ḳısa kesmişler dirler.*"[89]

Ayasofya'nın ezici ve tahakküm edici varlığının, anıtsal camiler inşa etmeye yönelik Osmanlı çabalarını gölgelediği bu eleştirel metinler, Sinan otobiyografilerine şekil vermiştir. Mimarbaşının özyaşam öykülerinde, onun hem İgnadyus'un başyapıtı hem de erken Osmanlı mimarlarının selâtin camileriyle sanatsal rekabeti tekrarlanan bir temadır. Otobiyografilerin benmerkezli anlatıları, mimarbaşının kariyeri ve külliyatının araştırılması için sürekli başvurulan kaynaklar olduğu halde, kavramsal boyutları yeterince irdelenmemiştir. Sâî ve Sinan arasındaki yakın işbirliğinin ürünleri olan otobiyografiler, mimarî kültürü ve pratiğine ışık tutmanın yanı sıra, estetik kurama ilişkin bazı ipuçları da verir. Dolayısıyla, önce *Tuḥfe*'den başlayıp ardından da iki *Tezkire*'ye geçerek, çoğu zaman ilkel anlatılar olarak algılanıp önemsenmeyen bu metinleri hermeneutik bir yaklaşımla okuyarak yorumlayacağım. Son zamanlarda otobiyografilerin önemli olup olmadığı sorusu Osmanlı mimarlık tarihçileri arasında bir tartışma konusu şeklinde yeniden gündeme geldiğinden ve hatta Sinan'ın bireyliğinin yadsınması derecesinde uç noktalara getirildiğinden, aşağıda sunduğum yakından okuyuş ve bu kitapta ele alınan diğer birincil yazılı kaynaklar yepyeni bir hayatiyet kazanmıştır. Giriş bölümünde işaret ettiğim gibi, Sinan'a "ussallığın, yaratıcılığın, tasarımcılık yeteneğinin ve başka modern mitojilerin" uyarlanmasının olanaksız olduğunu düşünen Uğur Tanyeli, bu kitabımda "Sinan'dan rasyonel bir tasarımcı özne olarak söz etmeyi" sürdürdüğümü tenkit ederek, onun muhayyel biri olduğunu iddia eder. Zira Tanyeli'ye göre modern çağdan evvelki Osmanlı mimarlarına birey denemez. Oryantalist söylemleri andıran bu anakronistik görüş, erken modern çağın bireysellik ve fail yaratıcılık kavramları ile aynı kavramların modern tezahürü arasında bir fark gözetmemektedir. Sinan'ın otobiyografileri ve onunla ilgili diğer Osmanlı metinlerini ciddiye almamaktan kaynaklanan bir tavırdır bu.[90]

III. Murad'a ithaf edilen *Tuḥfe*'nin önsözü, padişahın payitahtta büyük eserler sipariş ederek "*hüner erbābına*" ihsanlar yağdırmasını diler. Bunu, mimarbaşının kısa biyografisi ile meslekî başarısını öven bir kaside izler. Kaside, "bilge mimar ve âlim, dindar, kâmil mühendis" (*miʿmār-ı ʿāḳil, mühendis-i zū-fünūn dindār ü kāmil*) olarak tanımladığı Sinan'ın üstadlığının zirvesine Süleymaniye Camii'yle eriştiğini belirtir: "*Velī Sulṭān Süleymān cāmiʿinde / Hüner ḳısmın tamām itdi bu fennde.*" Metnin amacı, şöyle özetlenmiştir:

> Mübâşeretimizle (faillik, nezâret) tamamlanan anıtsal binalar, Zaman'ın sayfasında bir örnek ve hâtıra olarak kalması için bu risalede yazdırıldı; *Tuḥfetü'l-Mi'mârîn* diye adı koyuldu ve mübarek fihristi bir giriş, on iki (bina) tipi ve bir de sonsöz olarak düzenlendi ki hayır dualarına vesile olsun. Ve muvaffakiyet Allah'tan gelir!

> *Mübāşeretümüzle itmām ü encām bulan ʿaẓīm binālar ṣaḥīfe-i rūzgārda nümüne ü yādigār ḳalmaḳ içün işbu risālede yāzdurulup Tuḥfetü'l-miʿmārīn diyü ad ḳonulup fihrist-i müteberrikesi bir muḳaddime ve on iki nevʿ ve bir ḫātime birle tertīb ḳılındı ki bāʿiṣ-i duʿā-i ḫayr ola ve bi'l-lāhi'l-tevfīḳ.*[91]

Tuḥfe'nin müsveddesi olan *Risâletü'l-Miʿmâriyye*'de rastlanan bu pasajın başka bir versiyonunda, risalenin, "nice gönüller" (*niçe diller*) ve "binlerce fikir ve geometri" (*hezār fikr ü hendese*) ile harcanan ömürlerde, binbir endişe ve zorluklarla inşa edilmiş olan binaların, Zaman'ın sayfalarında hâtıra olarak anılması için yazıldığı belirtilmiştir. Burada mimarî yaratının zihinsel ve bilime dayalı bir faaliyet olmasının yanısıra, güçlüklerle dolu bir pratiğe dayandığı ifade edilmiştir. Mimarînin birbirinden ayrılmayacak derecede bütünleşmiş teori ve pratiğinin niteliklerini daha etraflıca dile getiren *Tuḥfe*'nin sonsözü Sinan'la ilgilidir. Başlığı şöyledir: "Bu kulun (sanatsal) tasarruflarını beyan eder" (*Bu bendelerinüñ taṣarrufātını beyān ider*). Sözkonusu bölümde yalnızca Sinan'ın Süleymaniye Camii'nde sergilediği yenilikler ve yaratıcılıklar ele alınmıştır. Selimiye'den hiç bahis olmaması çarpıcıdır; çünkü bu cami daha sonra kaleme alınan *Tezkire*'lerde Sinan'ın sanat dehasının zirvesi olarak betimlenir. III. Murad'ı İstanbul'da önemli binalar yaptırmaya davet eden önsöz, *Tuḥfe*'nin neden payitahtın en etkileyici cami külliyesi olan Süleymaniye'ye odaklandığının ipucunu verir: Padişah hiçbir zaman Edirne'deki Selimiye'yi kendi gözleriyle görmemişti. Belki aynı nedenledir ki, hassa mimarları 1582'de (Manisa'daki Muradiye Camii inşa edildiği sırada), veliahd şehzâde Mehmed'in Atmeydanı'ndaki sünnet şenliklerindeki geçit alayında III. Murad'a Süleymaniye'nin bir maketini sergilemeyi yeğlediler (**res. 130**).[92]

Kanımca, *Tuḥfe*, İstanbul'daki selâtin camilerinin mimarisinin, Süleymaniye'de kusursuzluğa ulaşan

evrimsel gelişimini vurgulayan bir risale olarak düşünülmüştür. Bu eserin giriş ve sonsözü, *Tezkire*'lerin redaksiyonu sırasında tamamen tasfiye edilecektir. Her iki *Tezkire*'nin başlıkları nasıl ki yapıları (*bünyān, ebniye*) vurguluyorsa, içerikleri de Sinan külliyatından seçilen bir başyapıtlar dizisine odaklanır. Bunun tersine, *Tuhfetü'l-Mi'mârîn* ile *Risâletü'l-Mi'mâriyye* adlı müsveddesinin odak noktası, mimarlar ve mimarlık mesleğidir. Sinan'ın mimarîyi uygarlık tarihinin gelişim çizgisinin bir göstergesi olarak tasavvur edişi, *Tuhfe*'nin önsözünde özetlenir. Önsöz, mimarlığın kurallarına ve yapıların temellerine ve arazinin sağlamlığına dikkat etmek gereğini beyan eder:

> Akıl ile bilgi erbabı olan insanların ve anlayış ile vizyon sahibi kişilerin malumudur ki, su ve balçıkla bina yapmak hayırlı bir sanat olup, Ademoğulları dağlardan ve mağaralardan nefret edip, başından beri şehirler ve köyler inşa etmeye eğilim göstermişlerdir. Ve insanların uygar doğası nedeniyle, günbegün birçok binalar icat edilmiş ve nezâket artmış ve herkesten bir anıt bırakılmaya çalışılıp, bir an bile kaybedilmemiştir. Hatta, dünyada benzeri olmayan Ayasofya gibi bir binanın, İgnadyus (Agnados) adlı mimarın çabasıyla on dört yılda inşa edilip, tasarımı tamamlandıktan birkaç yıl sonra, yassı kubbesinin yıkıldığı ve zikredilen mimar-mühendis tarafından çeşit çeşit özürle yeniden inşa edildiği tarihlerde kayıtlıdır. Benzer şekilde, kulunuz Kayserili Sinan da, her bir binanın tamamlanmasında pek çok zorluklar çekmiştir. Her birinin Tanrı'nın yardımıyla, memleketler fetheden Osmanlı hanedanının hayırlı yönetimi ve yüce himayesi ile, kendi kalbimizin bereketi sayesinde meydana çıktığına şüphe yoktur. Kısacası, mimarîden daha zor bir sanat olmayıp, bu onurlu hizmette bulunan herkes, öncelikle dürüst ve dindar olmalıdır. Ve binanın zemini sağlam değilse temelini atmaya başlamamalıdır ve temel atmaya koyulduğu zaman, büyük dikkat göstermelidir ki, eserine zarar gelmesin ve sağlam olsun. Ve, filpâye ve sütun ve koltukların (payandalar) azlığı ile çokluğuna göre, yukarıda kubbe ve yarım kubbeleri sarıp ve kemerleri dahi hoşça bir tarzda bağlayıp, dikkatsizlikten kaçınsın. Ve mühimmatında acele etmeyip, "Sabreden derviş muradına ermiş!" deyişine uygun şekilde tahammül etmelidir ki, Tanrı'nın yardımıyla eserinin ölümsüzlüğü için doğru yolu bulabilsin. Ve buna hiç kuşku yoktur!

> *Ammā muḳāddime mi'mārlıġuñ ḳavā'idi ve ebniyenüñ esāsı ve arāżīnüñ istiḥkāmı mülāḥaza olınmaḳ lāzımātdan idüginüñ beyānındadur: Erbāb-ı ʿaḳl ü dāniş ve aṣḥāb-ı fehm ü bīnişe rūşen ü müberhendür ki binā-yı āb ü gil bir kār-ı muḳbil olmaġın Benī Ādem küh ve maġārātdan nefret idüp evvelā bilād ü ḳurā taʿmīrine meyletmişlerdür ve insān medeniyü'ṭ-ṭabʿ oldukları içün günden güne envā'-ı 'imāretler iḫtirāʿ olınup nezāket izdiyād bulmışdur ve herkesden bir yādigār ḳalmaġa çalışılup daḳīḳa fevt olınmamışdur. Ḥattā Ayaṣofya gibi ʿimāret ki bī-naẓīr-i ʿālem olup Agnādos nām miʿmāruñ ihtimāmıyla on dört yılda yapılup tarḥı itmām bulmış iken girü bir ḳaç yıldan soñra yaṣṣu ḳubbe yıḳılup ve mezbūr miʿmār mühendis envāʿ-ı iʿtizārile tekrār binā eyledügi tevārīḫde muṣarraḥdur. Eyle olṣa bu ḳulları Sinān-ı Ḳayseri daḫī her bir ʿimāretüñ tekmīlinde ne denlü meşaḳḳat çeküp ve biʿavnillāh cümlesi Āl-i ʿOṣmān-ı kişversitānuñ yümn-i devlet ve ʿālī himmetleriyle cihānnümā olduġı ṣıdḳ-ı ṭaviyyetümüz berekātından idüginde şübhe ḳalmamışdur. Ve'l-ḥāṣıl miʿmārlıḳdan müşkil bir ṣanʿat olmayup her kim bu ḫizmet-i ḫaṭīrde olursa gerekdür ki evvelā ṣalāḥ u diyānet ile olup ve binānuñ yiri muḥkem olmayınca temele şurūʿ itmeye ve ol zamān ki temele mübāşeret ḳıla tamām-ı ihtimām ide. Tā ki meṣāliḥine ḫalel irüşmeyüp istiḥkām yirin bula. Ve filpāye ve sütūn ve ḳoltuklaruñ keşret ve ḳılletine göre yuḳarıda olan ḳubbe ve nīm ḳubbeleri ṣarup ve kemerleri daḫī bir ḫoşca baġlayup ġaflet eylemeye ve mühimmātında istiʿcāl itmeyüp beşşirü'ṣ-ṣabūra bi'ẕ-ẕafer feḥvāsıyla taḥammül ide ki bi-teʾyidillāh necāt-ı baḳāsına Ḥaḳḳdan hidāyet bula ve lā şekk fīhī.*[93]

Pasaj dolaylı olarak Ayasofya'nın inşaatı hakkındaki efsanevî anlatılara atıf yapar. Bu anlatılar mimar İgnadyus'un yassı kubbesinin tamamlandıktan sonra hemen yıkılmasını, imparator Iustinianus'un sabırsızlığı yüzünden ahşap inşaat iskelesinin aceleyle kaldırılmasına ve o sırada dikkatsizce döşemeye fırlatılan kerestelerin binanın temellerine hasar vermesine yorar. Kubbenin yıkılması için gösterilen bir başka neden de çok yüksek olduğuydu (Fakat aslında yıkılan ilk kubbenin yerine yapılan ikinci kubbenin profili ilkinden 20 veya 30 kadem daha yüksekti; zira yassı kubbeyi dengelemek daha zordur).[94] Bence burada kastedilen ilk kubbe profilinin yüksekliği değildir: Yassı profilli birinci kubbenin zeminden fazla yüksekte yapılması nedeniyle yıkıldığı kastedilmiştir; yerine yapılan kubbenin daha yüksek ve yuvarlak kavisli olmasıyla bu sorun kısmen telafi edilmiştir.

Yukarıdaki pasajda Sinan'ın balçıktan yapılan ilkel mimarîden bahsetmesi, Plinius'un balçık kulübelerin icadından evvel, insanların ilkin mağaralarda yaşadığına ilişkin anlatısını çağrıştırır (mimarînin menşeini ahşaptansa balçıkta bulan bu teori, Alberti'nin 1450'lerde yazılan risâlesinde de yinelenmiştir).[95] *Tuhfe*'deki tarihsel terakki kavramı ise, Vitrivius'un mimarîyi ilkel yaşamdan, farklılaşmış bina tiplerinin doğuşu aracılığıyla "uygarlık ve inceliğe" doğru bir ilerleyiş olarak tanımlamasını hatırlatıyor.[96] Mimarînin medeniyetle birlikte sürekli gelişimi ve tekâmülü kavramı ayrıca, Ayasofya'nın Roma'daki anıtlara üstünlüğünü biyolojik ve kültürel ilerleme argümanları kullanarak vurgulayan Manuel Chrysoloras'ın 1411 tarihli "Eski ve Yeni Roma'nın Mukayesesi" başlıklı risalesinde de dile getirilir. Bölüm 3'te tanıtmış olduğum bu risaleye göre, Roma biçimi-

ni bir modelden almazken, Roma'yı örnek alan Konstantinopolis, "birçok şeyi daha büyük bir kusursuzluğa ve ihtişama ulaştırmıştır" Tıpkı "başkalarıyla rekabet eden kişilerin eserlerinin, daha üstün bir güzelliğe doğru tekâmül edeceği" gibi.[97]

Chrysoloras'ın fikrince, Ayasofya'nın eşsiz kubbesi yalnız aşılmaz boyutları yönünden değil, aynı zamanda zihinsel açıdan emsali olmayan bu eseri düşünüp tasarlayabilen mimarlarının yaratıcılığından dolayı hayranlığı hak ediyordu.[98] Buna benzer şekilde, Alberti de Brunelleschi'nin Floransa Katedrali'ndeki yüce kubbesinin değerinin hem boyutlarında hem de mimarının yaratıcılığında yattığını savunur.[99] Yazar, Floransa'daki kubbeyi, medeniyetin tarihî terakkisi kavramıyla ilişkilendirir ve bu kavramın ölçütü mimarın ilâhî marifetidir (*ingenio*): Dehaya benzeyen gizemli bir yaratıcı güç.[100] Yine de Alberti'nin mimarlık risalesi, icadın tümüyle yeni baştan (*ex novo*) olmaması gerektiğini, zira hayranlık duyulan geçmişteki örneklerin, yeni tasarım önerilerine seçkin bir şecere kazandıracağını ileri sürer: "Onların örneğinden esinlerek, onlara rakip olacak ve hatta mümkünse görkemde geride bırakacak, kendi icatlarımızı üretmeye çalışmamız gerekir."[101]

Sinan otobiyografileri de Rönesans yazarlarının medeniyet gelişim tarihine paralellik gösteren, sanatsal terakki kavramı söylemine katılır. Bu bağlamda, kendi yaratıcı dehası ve dindarlığı sayesinde, geçmişte inşa edilmiş hayranlık uyandıran anıtları geride bırakan icatlarını över. İlkel kulübeden Ayasofya'ya, mimarînin çeşitli bina tiplerine ve daha büyük estetik inceliğe doğru evrimi nihayet onun daha üstün eserleriyle doruğuna ulaşır. Ayasofya'dan daha kısa sürede inşa edilen ve daha dayanıklı kubbelerle taçlandırılmış bu eserler, eşzamanlı olarak İslâm'ın zaferini, Osmanlı hanedanının ihtişamını ve mimarbaşının Tanrı vergisi yeteneğini yansıtır.[102] Sinan, Allah'ın ve O'nun yeryüzündeki gölgesinin, yani padişahın, dünyada mimarî olarak yüceltilmesinin failidir. Kendi sanatsal gazası sayesinde Hıristiyan Avrupa'nın "*kefere*" mimarlarına dahi meydan okur. *Tuhfe*'nin önsözüne göre, yetenekli mimar, mesleğinin güçlüklerinin üstesinden gelebilmek için dindar olmalıdır. Dinî inanca atfedilen kültürel değer, "yaşamının büyük bölümünü Allah uğruna gazalarda ve cihadlarda ve Tanrı aşkına binalar ve anıtlar yaparak geçiren" (*sermāye-i ʿömrinüñ ekserini fī-sebīli'l-lāh ġazā ve cihāda ve li'llāh olan binā ve bünyāda ṣarf ü ḫarc iden*) Koca Mimar Sinan Ağa'nın dindarlığını vurgulayan, Cafer Efendi'nin risalesinde de kendini gösterir.[103] Yazar, Rumeli'den devşirilen bir mühtedî olan hâmisi Mimarbaşı Mehmed Ağa'nın dinsel inanç sağlamlığını ayrıca över:

> Ve ağa hazretleri burada bir şeyhe benzer, zira hem üstadlara "işleyin" diye emreder, hem de tesbihini eline alarak, dualar (evrad) ve zikirlerle meşguldür. Saadetli padişah hazretlerinin talihidir ki, böylesine dindar bir mimar ağayasahiptir ve böyle dindar bir ağa onun şerefli camisini tevhid ve zikirlerle bina etmektedir.
>
> *Ve aġā ḥażretleri bunda bir şeyḫ gibidür, zīrā hem üstādlara "işleñ" diyü ibrām ider ve hem yine tesbīḥini eline alup kendü daḫī evrād-ı ezkār-ı şerīfe ile muḳayyeddür. Saʿādetlü pādişāh ḥażretlerinüñ bu bir devletidür ki böyle bir dindār miʿmār aġāya mālik olmışdur ve böyle bir dindār aġā cāmiʿ-i şerīfini tevḥīd ü ezkār ile binā ideyorur.*[104]

Sinan otobiyografileri, onun meslekî güçlüklerin üstesinden gelme becerisini, sürekli dualarla yakarışlarına ve yeteneğinin ilâhî kaynağı olan Tanrı'nın lütufkâr yardımlarına atfeder. Okuyucularına Ayasofya'nın dillere destan olmuş dengesiz "*yaṣṣu kubbe*"sini hatırlatmak yoluyla, dolaylı olarak kendi kubbelerinin sağlam yapısıyla övünür. Onun yapısal sağlamlık tasası, hoşa giden çözümlere yönelik estetik bir kaygıyla dengelenir. Kubbeli üstyapılar ile sağlam altyapıların âhenkli bir şekilde uzlaştırılmasını öngören bu estetik kaygı, taşıyıcıların güvenilir temellere oturtulmasını şart koşar. Sinan'ın Süleymaniyc'deki yeniliklerine odaklanan *Tuhfe*'nin sonsözü (hatime), önsözde (mukaddime) olduğu gibi bir kez daha sütunların ve filpâyelerin üzerindeki kubbelerle yarım kubbelerin hünerle dengelenmesi sayesinde erişilen yapısal zarâfet konusunu ele alır.

Birlikte okunduğunda, *Tuhfe*'nin mukaddimesi ve hatimesi, Ayasofya'nın planını, onun anıtsallığını geçmeye yeltenmeksizin yeniden formüle eden Süleymaniye'nin kapsamlı bir övgüsüne dönüşür. Mukaddime, Şehzâde Mehmed ve Süleymaniye camilerini, önceki selâtin camilerinin Ayasofya'dan esinlenmiş üslûbunu kusursuzlaştıran, incelmiş, "nezâketli" bir Osmanlı estetiğinin öncüleri olarak betimler. Aşağıdaki çarpıcı pasaj, Vasari'nin İtalyan Rönesans sanatçılarının biyografilerinde kusurlu Ortaçağ üslûbunu ıslah eden daha üstün bir "çağdaş tarz"ın (*maniera moderna*) doğuşunun müjdelenmesini anımsatır:

> Çağın mühendisleri ve hayır eseri imaretlerin (külliye) mübaşirlerine malûm ve aşikârdır ki, vaktiyle Ayasofya tarzında yapılan binalar nezâkete sahip değilken, bu bendeniz, Sultan Süleyman Hân Hazretlerinin –huzur içinde yatsın– şerefli imaretine örnek teşkil eden Şehzâde Sultan Mehmed'in –Allah mezarına nur yağdırsın– şerefli camisini tamamladıktan sonra, bu yüce imarette her biri nezâketle tasarlanmış çeşitli güzel eserler vücuda getirilmiştir.
>
> *Mühendisān-ı rūzgār ve mübāşirān-ı ʿamāyir-i ferḫundeāṣāra ẓāhir ü bāhirdür ki Ayaṣofya ṭarzında yapılan binā-*

lar nezâkete müteḥammil degül iken bu bendeleri Sulṭān Süleymān Ḫān –ṭābe ṣerāhū– ḥażretlerinüñ ʿimāret-i şerīflerine nümūne olan Şehzāde Sulṭān Meḥmed –nevvera'l-lāhu merḳādehünuñ– cāmiʿ-i şerīfün tekmīl idüp baʿde bu ʿimāret-i ʿaliyyede envāʿ-ı āṣār- ı cemīle ẓuhūra getürilmişdür ki her biri nezâketle ṣūret bulmışdur.[105]

Sinan, Süleymaniye'de zuhur eden bu "nezâketli" sanat "tasarrufları" arasında şunları sayar: ön avlu şadırvanının tavanından aşağı doğru akan su fıskiyesi ve dört köşesindeki olukların "kendine has" (*ṭarz-ı ḫāṣṣ*) tasarımı; caminin yan cephelerindeki payandaların arasına yerleştirilen o zamana dek görülmemiş on yedişer abdest muslukları (*lüle çeşmeler*); mermerden oyma mihrab ve minberin yine "ṭarz-ı ḫāṣṣ" sanatkarâne üslûbu; filpâyelerin köşelerinde "*mermer direklerle kürsîler*" tedarik edilmesi; filpâyelerin aralarına "*dört dāne ʿaẓīm mermer direkler, ki her biri ʿālem ḫarācına değer*", bunların yerleştirilmesiyle caminin yükseklik ve sağlamlık bulması; içerideki ve dışarıdaki mermer sütunların her birinin mekanik bilimine uygun şekilde (*cerr-i ṣaḳille*) taşınarak dikilmiş olması; "divlerin yapısını" (*ġuller yapısı*) andıran kubbe ve yarım kubbelerin inşasının Allah'a şükür insanlar tarafından yapılabilmiş olması; ve "*bölüğimüzde olan şu yolcular*" tarafından kurulan suyolları.

Hatime'de vurgulanan bir diğer yenilik de, dört minaredeki on şerefenin sayısının, caminin bânisinin Osmanlı hükümdarlarının onuncusu olduğuna "*işāret*" etmesidir. Sinan'ın ayrıca belirttiği bir yenilik, "şerefli kubbe etrafındaki minarelerden kapılar açıp, birkaç küçük fevkânî kubbeyi mimarlık erbabı için tedarik ettiği ve daha önce bunun hiçbir üstad tarafından yapılmadığı"dır. (*Ḳubbe-i şerīfe eṭrāfında mināreelerden ḳapu açılup birḳaç fevḳānī küçük ḳubbeler erbāb-ı teʾlīf için tedārük olınup bu ṣanʿatı bir üstād itmemişdür.*) Bu ilginç açıklama, Sinan'ın yenilikçi fail yaratıcı tasavvurunun çarpıcı bir örneğidir. Caminin yan sahınlarını örten farklı boyutlardaki beşer tane çift-kabuklu kubbelerden oluşan üstyapısının, mimarlık erbabı (*erbāb-ı teʾlīf*) tarafından temaşa edilebilmesi için sunulan bir icat olduğunu belirten pasaj, bunların mimarlıktan anlayan kişiler tarafından seyredilmesi için dış kubbeler seviyesindeki terasa minarelerden kapılar açıldığını beyan ediyor. (Gerçekten de, yan sahın kubbelerinin boyutlarındaki farklılık çift-kabuklu oldukları için caminin içinden tefrik edilememektedir.) Sinan, Osmanlı mimarîsinde benzeri o zamana kadar görülmeyen taştan tırabzanlarla çevrili bu temaşa terasına çıkmayı sağlamak için, güneydeki iki minareden kapılar açmış ve ayrıca caminin kademeli dört tane yan payandalarını minik kubbeli birer odayla taçlandırarak, hem külliyeyi, hem de şehir peyzajlarını seyretmeye mahsus temaşa mekânları yaratmıştır. Bu mekânlar yukarıda bahsettiği "*birḳaç fevḳānī küçük ḳubbeler*"den bazılarıdır (**res. 174-75**).[106]

O halde, *Tuḥfe*'nin mukaddimesi ve hatimesi, çeşitlendirilmiş ayak ve payanda sistemlerinin karmaşık kubbesel üstyapıları taşıdığı, güçlü temellere oturan sağlam anıtlar yapmanın zorluğunu vurgular. Rönesans mimarî risalelerinde de karmaşık tasarımların icrasındaki zorluk (*difficoltà*), mimarın marifetini (*ingenio*) özellikle ispatlayan bir unsurdur. Mimarbaşının kendi deyişiyle, Şehzâde ve Süleymaniye camileri, İstanbul'un daha önceki selâtin camilerinin "*Ayaṣofya ṭarzında*"ki estetiğini zarâfete kavuşturur. Sinan, "dünyada eşi görülmeyen" (*bī-naẓīr-i ʿālem*) bir başyapıt olarak tanımladığı Ayasofya'yla doğrudan rekabete girmektense, Osmanlı İmparatorluğu'nun yerleşik mimarî üslûbunu mükemmelleştirmeyi amaçlar. Ayasofya'nın planını hanedanın mimarî üslûbuna tercüme ederken, modelini eleştirel bir biçimde düzeltir, damıtır ve zarifleştirir. Süleymaniye, yalnızca daha merkezîleşmiş bir mekân anlayışıyla emsalsiz modelinin planını Osmanlılaştırmakla kalmaz, İstanbul'un önceki selâtin camilerinin henüz rafine olmamış üslûbunu da geliştirir.

Şimdi de, en önemli sultanî projelerde sergilenen hünerlerin daha genel bir anlatısı olan *Tezkiretü'l-Bünyân*'a dönelim. Bu kaynak, Sinan'ın mühendislik ve su yapılarında faydalandığı hidrolik bilimine atfettiği önemi gösterir. Şehzâde Mehmed Camii'yle başlayan metin, payitahtın Kırkçeşme suyollarında, Süleymaniye'de, Sultan Süleyman'ın has bahçelerinden birindeki su dolabı ve kuyusunda, Büyükçekmece Köprüsü'nde ve son olarak, sanat dehasının zirvesi olarak sunduğu Selimiye Camii'ndeki maharetlerini dile getirir. Bu altı eserden beşini Sinan'ın en büyük hâmisi, "Çağının Süleyman'ı" olarak idealize edilen ve bânisi olduğu devâsâ yapıtlarının divlerle cinler eliyle gerçekleştirildiği belirtilen, Sultan Süleyman yaptırmıştı. Altı sultanî projenin her biri, Sinan'ın "*kāfir zamānından*" kalan "*kāfirî*" mimarî mirasla kişisel hesaplaşmasını yansıtır. Bilindiği gibi, Osmanlı zihniyet dünyasında Rönesans Avrupa'sındakine benzer türden Antikite'yi harfiyen yeniden canlandırma ülküsüne rastlanmaz. Dolayısıyla, Roma-Bizans yapı geleneği, *Tezkiretü'l-Bünyân*'da Rönesans hümanistlerinin antik çağı diriltme kültü bağlamında edindiği kültürel çağrışımlardan yoksun, mitik bir gayrimüslim geçmişle ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte, Roma'nın antik kalıntılarını dikkatle araştıran İtalyan meslektaşlarına benzer şekilde, Sinan da İstanbul içinde ve yakınlarında karşılaştığı Roma-Bizans eserlerini merakla inceler ve bunların sunduğu kadim

modelleri geliştirerek geçmeye koyulur. Bu benzerlik, her iki tarihsel-kültürel coğrafyada da, Antikite mirasının estetik hayranlık uyandıran fiziksel kalıntılarıyla girişilen rekabetçi etkileşimden kaynaklanır.

Önce, Sinan'ın Roma-Bizans yapı mühendisliği teknolojilerini ıslah ettiği bayındırlık projelerini ele alalım. Büyükçekmece Köprüsü'nün inşasından önce, Sultan Süleyman mimarbaşından oradaki yıkık Roma köprüsünün eskiden ne şekilde inşa edilmiş olduğunu ve neden yıkıldığını inceleyip kendisine arz etmesini emreder: "*Kāfir zamānından köpri binā idenler ne ṭarīḳle eylemişler ve ḫarābına sebeb ne olmış?*" (**res. 43**). Giriştiği arkeolojik alan araştırmasının ardından, Sinan, sağlam zemine atılan güçlü temellerin önemini vurgulayan yazılı bir rapor sunar:

> "Padişahım, öncelikle bunun binasının dayanıksız olup yıkılmasının nedeni şudur: Hazineden para sarfetmede gerektiği kadar ihtimam etmemişler. Köprüyü denizden uzaklaştırıp, kıyıya yakın, bataklık bir alana düşürmüşler. Bundan dolayı temeli devrilmiş, yıkılıp harap olmuş. Kısacası, deniz tarafı hem sığ hem de sağlam yer olduğundan, köprünün deniz tarafında yapılması daha uygundur," diyerek, köprünün resmini (plan) çizip arz ettim.
>
> *"Evvelā pādişāhum bunıñ bināsı bī-bünyād olmasınuñ sebebi māl-ı ḫazīne ṣarfında tamām mertebe ihtimām it[me]mişler, köpriyi deryādan ḳaçırup kenārdan yaña bataḳ içine düşürmişler. Ol cihetden temeli devrilüp ḫarāb u yebāb olmış. Muḫaṣṣal deryādan cānibi hem ṣığ ve hem ṣaġ yir olmaġın deryādan ṭarafa yapılmaḳ aḥsendür" diyü köpriyi resm idüp ʿarż eyledüm.*

Sultan Süleyman "*ġāyet ile ḫażż eyleyüp*", derhal mimarbaşının kadim köprünün hatalarını düzelten plan (resm) önerisini onaylar.[107]

Sinan'ın kullandığı inşaat tekniği, temel kazmada su geçirmez ahşap sandıkların (*batardo*) tavsiye edildiği Vitruvius'un mimarî risalesinde betimlenen Roma köprü inşa yöntemini andırır:

> Yüzlerce marangoz ve taş yontucularla işe sarılıp, (köprünün) her ayağına birer kalyon benzeri sandık çatıldı. Hz. Süleyman'ın divleri deniz suyunu tulumba ve büyük tulumlarla çekip boşalttılar. Ve güzel, sağlam sütunlardan iki üç adam boyu kazıklar, şahmerdanla temellerine çakıldı. Bunların üstüne döşenen arşın taşları, sağlam demir kenetlerle kenetlenip aralarına kurşun akıtılarak tek parça halinde birbirine bağlandı.
>
> *niçe yüz neccār ve sengtrāşlarla muḳayyed olup her ayaġına birer ḳalyōn miṣālinde ṣanduḳa çatılup, āb-ı deryāyı ṭulunbalar ve büyük ṭulumlar ile Süleymān dīvleri çeküp boşatdılar. Ve zībā muḥkem sütūnlardan iki üç ādem boyı ḳazıḳları şāh-merdī ile temellerine ḳaḳup anuñ üzerine arşūn ṭaşların muḥkem demür kenedler ile kenedleyüp aralarına ḳurşun aḳıdup, yekpāre şeklin baġlattırıldı.*[108]

Bu şekilde Sinan, köprünün üzerinde yükseleceği birkaç yapay ada yaratır ve bir kez daha kökenleri kadim Roma İmpatorluğu'ndan kaynaklanan bir yapı tekniği kullanarak, köprüyü aralarına eritilmiş kurşun dökülen ve demir kenetlerle birbirine eklenen kesme taşlarla inşa eder.[109]

Bu teknik, Sinan'ın yine antik harabeleri incelemesini gerektiren Kırkçeşme su şebekesinin inşa edişini anlatan, 1560'larda yazılan Eyyubî tarihinde de betimlenmiştir (**res. 119**). Sâî ile Eyyubî'nin tarif ettiği dev mekanik şahmerdanlar ve tulumbalar, Sinan döneminin devingen yapım teknolojisi hakkında bilinenlerin ne kadar az olduğunu hatırlatmaya yeterlidir.[110] *Tezkiretü'l-Bünyân*'ın anlatısına göre, devlet erkânına İstanbul'un kadim suyollarının tarihini araştırma emrini verdikten sonra, Sultan Süleyman bunların kalıntılarının rehabilitasyonunu tartışmak üzere, mimarbaşıyla "*müşāvere*" (danışma) yapmak gereğini duyar. Padişah, teori ile pratik bilgiyi biraraya getirme gerekliliğini şöyle ifade eder: "*Her ṣanʿatuñ üstādı ve her Bīsütūnuñ Ferhādı vardur. Bu kārı miʿmār ile müşāvere lāzımdur. Bunuñ lāzım olan ʿamelīsidür, ʿilmīsi degüldür.*"[111] Bunun üzerine Sinan mevcut su miktarını tatbiki geometri bilimine dayanarak (*ʿilm-i hendese*) hesaplayabilmek için, önce hava terazisi (*havāyī terāzū*) denen, herhalde usturlab türevi bir mesâha aletiyle (kuadrant) vadilerin boyutunu uzaktan tahmînen ölçer. Sonra da Roma-Bizans devrinden kalan, fakat Sâî'nin kapalı gönderme yaptığı menakıbnâmelerde şehrin mitolojik banisi Yanko bin Madyan'a atfedilen, suyolu ile sukemerlerinin harabelerini incelemeye başlar:

> Bu zavallı da tevekkül edip hava terazisiyle vadilerin derinliğini ve yüksekliğini ölçüp, o eski suyollarını yer yer aramakta ve bu büyük işin nasıl gerçekleştirileceğini düşünmekteyken, gereksinimleri karşılayan yüce Allah'a ... yalvarırdım... Kısacası o yarlarda kaybolan akarsuların yolu yıkılıp bozulmuş, kaçıp kaybolan su, yeşillikler arasından kırlara doğru akıp gitmişti. Pınarı başından yakalayıp dağ tarafına bir hendek açarak o dereye kırlara yayılan suyu getirip bende topladık; geometri bilimince tahtalara lüleler takarak kaç lüleye tekabül ettiğini öğrendikten sonra, buna kıyasla başka derelerin de yçşilliğine bakarak, geometri gözüyle tahminini yaklaşık olarak yazıp âlemin sığınağı Padişah hazretlerine beyan ettim.
>
> *Bu ḥaḳīr daḫī Allāha tevekkül eyleyüp havāyī terāzū ile vādīlerüñ bülend ü pestin yoḳlayup, ol eski şu yolların gübegū cüst-ü-cüdā bu emr-i ʿaẓīmüñ fikrinde ve ol Cenāb-ı Ḳāḍī'l-ḥācāta münācāt idüp muḫaṣṣal ol girīvelerde girīzān olan āb-ı revānuñ rehgüzārı ḫārāb u yebāb*

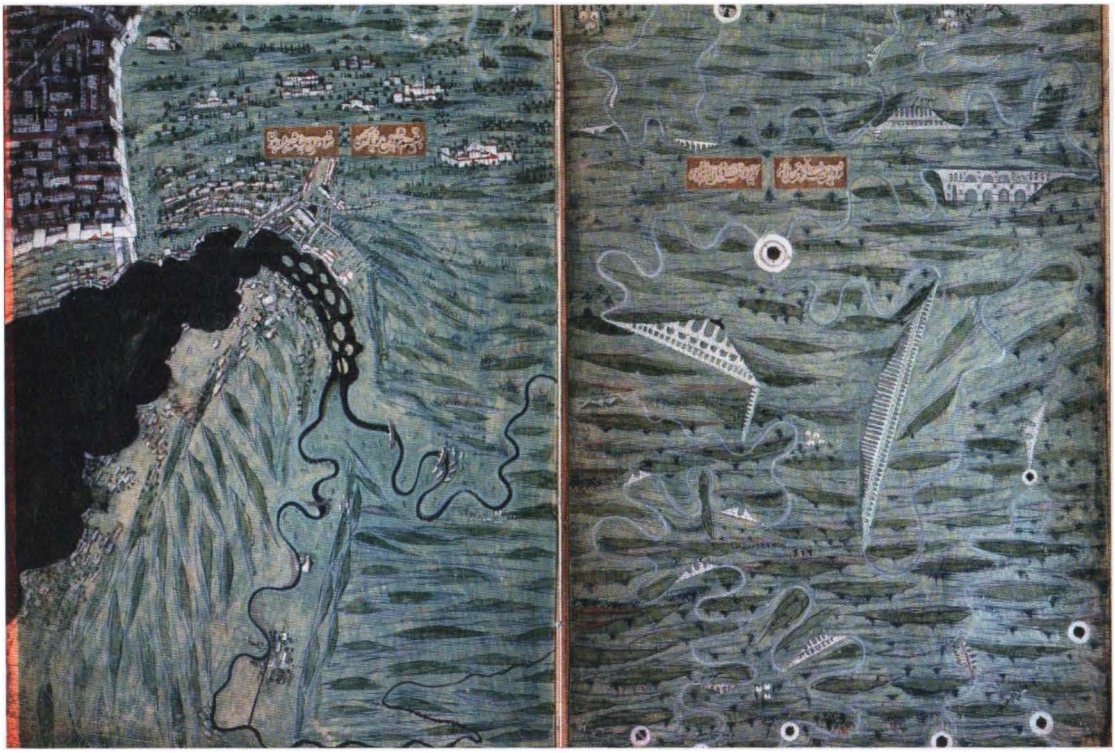

119 İstanbul'un kara surları dışındaki Kırkçeşme su şebekesinin topografik resmi, 1579, kâğıt üzerine suluboya, Lokman'ın *Târîh-i Sultân Süleymân*'ından.

olup nihān [ü] girīzān olan āb çemenzār arasında cānib-i ṣaḥrāya revān olmış idi. Muḥaṣṣal pınarı başından avlayup cānib-i kühdan bir ḫendek kesüp ṣaḥrāya yayılan suyı 'aynı ile ol dereden getürüp bende çekip 'ilm-i hendese ṭarīḳınca taḫtalara lüleler ṭaḳup ḳaç lüleye taḳsīmü olduġın bildükden ṣoñra hemān ol ḳıyās üzre sā'ir derelerüñ de sebze vü neşvünemāsından 'ayn-ı hendese ile taḳrībī yazup pādişāh-ı 'ālempenah ḥażretlerine bu veçhle beyān itdüm.[112]

Sinan padişahla yeniden "*meşveret idüp*", suların şehre gelmesi için ona ya zorunlu ya da ücretli iş gücü kullanılmasını gerektiren iki seçenek sunar. Bir hayrat yaratmak niyetinde olan Süleyman, ikinci seçeneği tercih eder ve "*Kendü mālumuzdan ücret ile getürevüz; kimsenüñ zerre miḳdārı ḫāṭırı rencīde olmaya,*" diye buyurur.[113]

Tezkiretü'l-Bünyân, rakiplerinin temelsiz suçlamalarla Sinan'ın itibarını nasıl baltalamaya çalıştığını her fırsatta vurgular. Bu sefer, vezirler bile padişahı pahalı suyolu projesinden vazgeçirmeye çalışırlar. Mustafa Âli'ye göre yapımına, 21 Zilkade 962'de (07/10/1555) başlanan suyolu, 971 Şevvali'nin sonunda (10/6/1564) "*güçle tamām oldı*". Şehnameci Lokman, tarih vermediği halde projenin dokuz yılda tamamlandığını belirterek Âli'nin verdiği bilgiyi destekler.[114] 1555 ile 1564 yıllarına tarihlenebilen proje, 1563'te bir sel nedeniyle bazı kemerlerin yıkılması üzerine uzamış, masrafı da neredeyse Süleymaniye külliyesininkine yaklaşmıştır (bkz. fiyatlar **Ek 2:2**). Mimar Kiriz Nikola'nın padişahın ava gittiği pınarlar mevkiinde devamlı bulunarak onu bu masraflı projeye teşvik etmesinden dolayı, o sırada vezir olan Semiz Ali Paşa (1553-61) tarafından sorguya çekilip birkaç gün hapse atıldığını Selânikî'den öğreniyoruz. İleri görüşlü vezir, padişaha suyolları yapılırsa nüfusun artacağını, zahirenin yetişmeyeceğini, narhın bozulup çiftbozanlarla İstanbul'un dolacağını ve ileride meşakkat çekileceğini söyleyerek projeden vazgeçmesini önermiş. Bu olay Rüstem Paşa'nın ikinci veziriazamlığı (1555-61) döneminin hemen başında cereyan etmişe benzer; sel sonrası tamirlerse Semiz Ali Paşa'nın (1561-65) veziriazamlığıyla örtüşmüştür. Selânikî'nin verdiği bilgiden anlaşılıyor ki, Kırkçeşme projesi için su kaynaklarını ölçme araştırması, Sinan ve yardımcısı "*Kiriz Nikola dimekle meşhūr zimmī ve üstād, binālarda mahāreti tecribe olmış kâfir*" tarafından birlikte hazırlanmıştı. Aynı

tarihçiye göre, "*ḳoca miʿmār Sinān Aġa ve Kiriz Niḳola dimeġle meşhūr ẕimmī*" Sultan Süleyman'ın döneminde Sapanca Gölü ile İzmit Körfezi'ni birleştirecek bir kanal kazmak için tahmin raporu hazırlamak üzere, 20.000 ziralık arazinin ölçümünde (*mesāḥā*) de işbirliği yapmışlardı. Fakat bu pahalı proje gerçekleştirilemedi.[115]

Tezkiretü'l-Bünyân'a göre, bina emini olarak atanan yeniçeri ağası Ali Ağa, Kırkçeşme projesine karşı olanlarla işbirliği içinde, padişahı, bir rüya ve hayalden ibaret olan Sinan'ın yeraltı su kaynaklarına ilişkin yaptığı tahminlere güvenmemesi yolunda uyarır: "Lakin akıl sahipleri içinde, daha ortada su yokken yalnızca mimarbaşının sözüyle işe başlanması ve emek ile hazine dökerek şehre su geleceği ne malum!" (*Lākin ʿuḳala ortasında şu peydā ve hüveydā degül iken yalñuz miʿmār söziyle mübāşeret-i kār ve ḫazīne dökmek ile şehre şu gelmesin kim bilür?*) Ardından alaycı bir tavırla sorar: "Bu mimar gayb biliminden haberdar mıdır ki (yerin altında) şu kadar lüle su vardır diye saptayıp söyler?" (*Bu miʿmār ʿilm-i ġaybden ḫaberdār mıdur ki bu miḳdār lüle şu vardur diyü taʿyīn eyler?*)[116]

Hayal kırıklığına uğrayan padişah, derhal Sinan'la yüzleşmek üzere yola çıkar; oysa mimarbaşı bütün bu gelişmelerden bihaber, akarsulara bend kurmakla ve su miktarını ölçmekle meşguldür.[117] Hiç durmadan Tanrı'dan yardım dileyerek, lülelerden akan toplanmış suları gösterdiğinde, padişahın neşesi yerine gelir. Sinan, "*bu derelerüñ her birinde ḥavżlar ve kāfirī mermer oluḳlar*" olduğunu, fakat bunların zamanla harabeye dönüştüğünü padişaha izah eder. Sultan Süleyman oradan ayrıldıktan hemen sonra, Tanrı hikmetiyle "*ol derelerüñ her birinde kārgīr ʿālī ḥavżlar ve zībā yekpāre mermerden oluḳlar bir niçe yirde ẓāhir*" olunca, padişaha müjdeciler yollayarak haber verir. Sultan Süleyman oraya yeniden gelip ortaya "*çıḳan ḥavżları ve mermer nāvdānları seyrān eyleyüp*" mimarbaşını hil'at ve iltifat ile mükâfatlandırır. Sonunda Sinan kadim suyollarını rehabilite etmekle kalmaz, aynı zamanda şehrin su kapasitesini yabana atılmayacak ölçüde arttıran yeni su kaynakları da keşfeder (**res. 119**).[118]

Mimarbaşı bu muazzam projeyi başarıyla tamamlayarak ismini temize çıkarır; padişah da onu tekrar bir hil'at ve çeşitli ihsanlarla ödüllendirir. Sâî'nin anlatısı, yalnız Kiriz Nikola'nın katkılarından değil, 1563 ile 1564 arasında yeniden inşa edilen sukemerlerinden bazılarını tahrip eden selden de hiç söz etmez. Şair-nakkaş, Sinan'ı "Şirin sözlü hükümdara" (*Ḫüsrev-i şīrīn sühān*) olan aşkından Bisutun Dağı'nı bir suyolu ile delen efsanevî heykeltıraş-mimar Ferhad'la karşılaştırır.[119] Aynı zamanda mimarbaşını âb-ı hayat pınarını keşfederek mucizeler yaratan Hızır'la özdeşleştirir.[120]

Tezkiretü'l-Bünyân'da hikâye edilen diğer bir su mimarîsi projesi, Sinan'ın İstanbul'un kara surları dışındaki "*İskender Çelebi Bāġçesi*" adlı has bahçede bir dolap kuyusu yapması hakkındadır. Bunu inşa ederken, mimarbaşı mucizevî şekilde bir yeraltı su kaynağı ve "*kāfir zamānından*" kalma bir dolap kuyusunun kalıntılarını keşfederek, bir kez daha Hızır'la karşılaştırılmayı hak eder. Kızı Mihrümah Sultan'ın bu civardaki bahçesinin daha sulak olduğunu gören Sultan Süleyman, kendi has bahçesinde yeni bir su kaynağı aratmaya karar vermiştir.[121] Bu defa Sinan, görüşüne karşı çıktığı padişahın, kendi hayatını tehdit edecek şekilde onunla bahse girmesi ile karşı karşıya gelir. Mimarbaşı, Sultan Süleyman'ın dolap yapılması için bahçede seçtiği yerin uygun olmadığını, suyun her yere akabilmesi için bahçenin en yüksek yerinde dolap kuyusunun açılması gerektiğini söyler. Ardından, pınarların genellikle tepelerde olduğunu açıklayarak, padişaha bilgiç bir hidrolik dersi de vermeyi ihmal etmez: "Yeryüzünde alçağa doğru akar tüm akarsular / Ama yeraltına saklanınca (su) yükseğe akar" (*Yir yüzinde alçaġa aḳmaḳdadur āb-ı revān / Līk bālāya aḳar ḫāk içre olduḳça nihān*).[122]

Soylu hatırı incinen padişahın cevabı şudur: "*Eger bu maḥallde şu çıḳmaz ise miʿmār ile söyleşevüz.*" Saray hizmetlilerinden birçok acemioğlan, Sinan'ın tavsiye ettiği tepeyi kazıp da, dağılan taşlarının arasında su damlalarıyla birlikte kadim zamanlardan kalma bir kuyunun kalıntılarını buldukları zaman, mimarbaşının gönlüne su serpilir. Padişah onu tekrar bir hil'atle ödüllendirir ve saray odabaşısı (daha sonra mimarbaşının payitahtta adına bir cami inşa edeceği Behruz Ağa) tarafından veliliği şöyle teslim edilir: "Saadetli padişahım! Bu mimar ağa kulunuz boş adam değil; sanki evliyalığı var; ne şaşılası bir durum oldu!" (*Saʿādetlü pādişāhum bu miʿmār aġa bendeñüz ḫālī ādem degül, velāyeti var gibi; ne ʿaceb ḥālet vāḳiʿ oldı.*)[123] Sâî'nin bu methiyeye eşlik eden beytinin son mısraı, padişah için hayat suyunu bulan nur yüzlü yaşlı mimarbaşını çağın Hızır'ı ilân eder: "*Meger Ḫıżır-ı zamāndur māḥaṣṣal bu pīr-i nūrānī.*" Bizzat Sultan Süleyman da Sinan'ın sanatla fenni birleştiren mucizevî becerisini över:

> Şah dedi ki, bir sanattır bu, dış görünüşe bakarsan / Lakin bir keramettür hem, aslını ararsan // Bir kişi fenninde üstad oldu mu / Açılır önünde mutluluk kapısı // Şükür ve minnet, ihsanı bol Tanrı'ya / Ki sahibiz böyle kusursuz bir insana.

> *Didi şeh ẓāhiren bu şanʿatdur / Līk maʿnīde hem kerāmetdür // Olsa fenninde bir kişi üstād / Aña bāb-ı saʿādet ola küşād // Şükr ü minnet Ḫudā-yı Mennāna / Māliküz böyle kāmil insāna.*[124]

Bu olay bir kere daha Sinan'ın profesyonel becerisiyle, eninde sonunda kendini aklama yeteneğini kanıtlar. Mimarbaşının, tasavvuf deyimiyle, en yüce ruhâni menzile erişen "insan-ı kâmil" (*kâmil insân*) statüsünü teslim eden padişahın mutlak görüşüne karşı çıktığında bile.[125]

Tezkiretü'l-Bünyân'da, İstanbul civarındaki Antikite kalıntılarıyla mimarbaşıyı karşı karşıya getiren köprü ve su mimarîsi projelerinin yanı sıra, Sinan'ın üç büyük selâtin camisi, kariyerinin dönüm noktaları olarak öne çıkar. Geç-antik dönem yapısı olan Ayasofya ile önceki selâtin camilerinin yapısal ve estetik bir eleştirisi aracılığıyla, mimarbaşı kendi camilerini geçmişle ilişkilendirmiştir. Bu üç caminin de yapıları, yukarıda ele alınan sivil mimarî örnekleri gibi, Roma-Bizans mimarî geleneğinden kaynaklanan yerel teknikler içerir: Kazıklar çakarak temeller atmak, taşları demir kenetler ve eritilmiş kurşunla birbirine mıhlamak, akustik için tuğla kubbelerin dokusuna kil testiler (*sebû*) yerleştirmek gibi.[126]

Şehzâde Mehmed'in "*cennet-nişân*" camisi, mimarbaşına Sultan Süleyman'ın iltifatını kazandırır; bundan sonra padişah ona kendi camisini yapma görevini verir. Sinan ve hâmisi, Süleymaniye'nin planı (*resm-i binâ*) ve yer seçimi için bir "*meşveret*" yaparlar. Metnin vurgusu nadir sütunların ve mermerlerin antik harabelerden toplanmasına odaklanır. Aynı vurgu, imparator Iustinianus'un Ayasofya için putperest tapınaklarından devşirilen antik malzemeleri, imparatorluğunun dört bir yanındaki eyalet yöneticilerine gönderilen fermanlarla Konstantinopolis'e getirtmesini anlatan menakıbnâmelerde yansılanır.[127]

Diegesis ve Türkçe ile Farsça tercümelerine göre, ağırlıklarınca altından daha değerli olan devşirme sütunlar (*spolia*) Roma, Efes, Kyzikos (Hz. Süleyman'ın bir saray yaptırdığı Aydıncık), Kiklad Adaları, Troad (Biga Yarımadası), Baalbek, Palmyra (Tedmor) ve Mısır'daki tapınaklardan toplanarak, Ayasofya'nın yapımında kullanılmıştı. Sinan ve Sâi'nin âşina olduğu bu kaynaklarda, kilise yalnız muhteşem bir anıt değil, aynı zamanda Iustinianus'un idaresi altındaki geniş topraklardaki insan gücünü ve maddi kaynakları harekete geçirmesini örnekleyen, imparatorlara özgü bir inşaat sürecinin de ürünü olarak betimlenmiştir. Süleyman'ın cami külliyesi için sütunların ve nadide mermerlerin benzer şekilde payitahta nakledilmesi, geç-antikite inşaat pratiklerinin tekrardan sahneye konmasıdır. Bu sahneleme "Diyâr-ı Rûm'da" II. Mehmed'in yeniden canlandırmaya gayret ettiği Roma-Bizans mimarî geleneğinin artık doruk noktasına eriştiğinin habercisidir. *Tezkiretü'l-Bünyân*, Osmanlı imparatorluk coğrafyasının çeşitli eyaletlerinden Süleymaniye için devşirilerek getirtilen mermerlerin değerine özellikle dikkati çeker:

> Âlemde ün salan rengârenk mermerlerinin her biri, bir başka diyardan yadigâr olarak gelmiştir. Tarihçilere göre çoğu, Hz. Süleyman'ın [eşi] Belkıs'ın sarayından kalmış idi. Ve ak mermerleri Marmara Adası'nın madeninden kesilmiş, yeşil mermerleri Arabistan'dan gelmiştir; o somaki şemseler ve levhalar ise –ki dünyada hiçbirinin benzeri yoktur dense yeridir– madeni bilinmeyen değerli gevherlerdir.
>
> *Ve mülevven mermerlerinüñ her biri şöhre-i āfāḳ olup bir diyārdan yādigār gelmiş; ekserī ehl-i tevārīḫ ḳavli ile sarāy-ı Belḳīs-ı Ḥażret-i Süleymāndan ḳalmış idi. Ve aḳ mermerlerin Marmara nām cezīre maʿdeninden kesüp ve yeşil mermerleri ʿArabistāndan ve somāḳī şemseler ve ḳıṭʿalar, ki her birinüñ naẓīri rüzgārda yoḳdur dinse sezādur ki, kānı nā-maʿlūm gevher-i girān-bahādur.*[128]

Tarihçilere göre mermerlerin çoğunun Hz. Süleyman'ın eşine yaptırdığı saraydan gelmesine yapılan gönderme, bir kez daha Ayasofya ile Kostantiniyye menakıbnâmelerine dayanır. Süleymaniye masraf defterleri, Sultan Süleyman'ın adaşının efsanevî sarayının yeri olan Aydıncık'tan (Kyzikos) mermerler getirildiğini doğrular. *Tezkiretü'l-Bünyân* ayrıca Süleymaniye'nin ana kubbe baldakeninin yan kemerlerini destekleyen dört devâsâ kırmızı granit sütundan birinin, İstanbul'daki Kıztaşı olduğunu belirtir. Bu sütunun, diğer bir antik teknoloji kullanılarak –yukarıda bahsi geçen mekanik ilmi (*ʿilm-i cerr-i ṣaḳīl*)– urganlar, makaralı vinçler ve döner dolaplarla (ayak değirmeni) yerinden söküldükten sonra, kızaklarla inşaat alanına nakledildiğini anlatır (**res. 179-80, 185**). Bu anlatıda kullanılan teknik terimlerin Sinan'ın hasbıhallerinden kaynaklandığı şüphesizdir:

> Sözün kısası, âlemin sığınağı padişahın yüce emirleriyle büyük kalyon direklerinden ahşap sütunlar dikip kat kat sağlam bir iskele yaptık. Sonra büyük mavna halatlarını (komena) bir araya getirip insan gövdesi gibi kalın palamarlarla, demirli makaralar bağlayarak, zikredilen sütunun gövdesini, durduğu yerde baştan başa kadırga direkleriyle sağlamca bağladık. Sonra iki yerden, adam gövdesi kalınlığındaki halatları çelik makaralara takıp ve birçok yerde sağlam vinçler ve gök çarkı gibi dolaplar kurup binlerce acemioğlanı dolaba girip, Frenk esirlerinden binlerce Hz. Süleyman divi, bir ağızdan "Koma hay!" diye bağırıp, çekmeye başladı. Mezkûr halata birkaç muhkem yedek daha takılıp "Allah Allah!" nidalarıyla sözkonusu mermer sütunu göğün ekseni gibi yerinden kopardıkları anda makaralardan yıldırım gibi ateşler saçıldı ve o büyük halat, bu ağırlığa dayanamayıp top gibi çatladı; ve birkaç katı âdeta sert bir hallaç yayından pamuk atılır gibi etrafa dağıldı. Sonunda hazırlanan yedeğe alındı. Yine "Allah Allah!" bağırışlarıyla sütun padişah devletinde kolaylıkla indirildi. Kurbanlar kesildi ve fakir fukaraya ihsanlar dağıtıldı. Oradan Hz. Süleyman'ın divleri, (sütunu) kızaklara bindirip şerefli binaya getirdiler.

Muḥaṣṣāl pādişāh-ı ʿālempenāhuñ emr-i hümāyūnlarıyla büyük ḳalyōn direklerinden sütūnlar dikūp ḳat ḳat muḥkem iskele peydā itdük. Ve ʿaẓīm māvna ḳomānelerin bir yire cemʿ eyleyüp ādem gövdesi gibi palamar ile demürlü bekrelere bağlayup ve sütūn-ı mezbūruñ ṭurduġı yirde gövdesin serāpā ḳadrġa direkleri ile (ṣarup) muḥkem bend eyleyüp iki yirden ol ādem gövdesi gibi ḳomāneleri pūlād bekrelere ṭaḳup ve niçe yirde muḥkem ırġādlar ve çarḫ-ı felek-girdār ṭolāblar ḳurup niçe biñ ʿacemī oġlanlar ṭolāba girüp ve üsārā-yı Efrençden niçe biñ Süleymānī dīve bir uġurdan "Ḳoma hay!" diyüp mezkūr ḳomāneye bir muḥkem yedek daḫī taḳup "Allāh Allāh" ile ʿamūd-ı mezkūrı miḥver-i gerdūn gibi ḳopardukları sāʿat bekrelerden yıldırımlar gibi āteşler ṣaçılup ol ʿaẓīm ḳomāne ṭāḳat getüremeyüp ṭop gibi çatlayup bir ḳaç ḳatı ḥallāc yayından penbe atılur gibi atıldı. Muḥaṣṣal tedārük olınan yedege alındı. "Allāh Allāh" ile devlet-i pādişāhīde āsānlıḳla indirüp ḳurbānlar kesilüp fuḳarāya iḥsānlar oldı. Oradan Süleymān dīvleri felenke bindirüp binā-yı şerīfe getürdiler.[129]

Atmeydanı'ndaki (Antik Hipodrom) Mısır dikilitaşının kaidesinde bir rölyef, dikilitaşın benzer bir teknikle dikilmesini betimlemektedir. Osmanlı resimlerinde tasvir edilen bu dikilitaşın kaidesinde, ayrıca 1. Theodosius'un (379-95) Hipodrom'da sahnelenen spor oyunlarını imparatorluk locasından seyredişi de betimlenmiştir: Tıpkı padişahların Atmeydanı'ndaki şenlikleri İbrahim Paşa Sarayı'nın cumbasından temaşa etmeleri gibi **(res. 95, 130-36)**. Böyle mühendislik becerilerinin temaşa değeri Rönesans İtalya'sında da hâlâ takdir topluyordu. Ünlü bir örnek, Mimar Domenico Fontana'nın 1586'da, San Pietro meydanındaki Vatikan dikilitaşını bugünkü mevkiine özel makinalar inşa ederek taşıması ve tekrar dikmesidir. Bu operasyon hakkında bir risale yayınlayan Fontana, kendi mühendislik başarısı sayesinde, Papa V. Sixtus'un putperestliğe karşı kazandığı zaferi iftiharla kaydeder.[130]

Büyük bir meşakkat ve masrafla çok uzak mesafelerden nakledilen kıymetli mermerlerle sütunlar da İtalya'da itibarlıydı. 15. yüzyıl ortalarında yazdığı mimarlık risalesinde Alberti, bir anıtı etkileyici yapanın, sütunları ve taşlarının değeri olduğunu vurgular, "bilhassa taş diğer bir ülkeden geldiği ve zorlu bir güzergâhtan taşındığı zaman".[131] Demek ki, *Tezkiretü'l-Bünyân*'ının Süleymaniye'deki diğer üç kırmızı granit sütunun da menşeini iftiharla belirtmesi, erken modern Akdeniz mimarî kültüründe paylaşılan ortak değer yargılarını yansıtır:

> Padişahın emriyle [Kıztaşı Sütunu'nun] fazlası kesilip, diğer sütunlarla aynı hizaya getirildi. Bu sütunlardan birini İskenderiye'den mavnayla getirdiler. Ve bir sütunu da (kızakla) Baalbek'den deniz kenarına indirip mavnayla getirdiler. Bir başka sütunsa padişahın sarayında (Topkapı Sarayı'nda) hazır bulundu.

[Kıztaşı Sütunu'nun] emr-i şāhīyle ziyādesi kesilüp sāʿir direkler ile berāber oldı. Ve bir sütūnın daḫī İskenderiyyeden māvna ile getürdiler. Ve bir sütūnın Baʿalbekden deryā kenārına indirüp māvna ile getürdiler. Ve bir sütūnın daḫī Sarāy-ı ʿĀmirede ḥāżır bulundı.[132]

II. Mehmed'in hassa mimarının korkunç kaderinden kaçınmak isteyen Sinan, otobiyografisinde, Kıztaşı'nın padişahın izniyle kısaltıldığını belirtmeye özen gösterir. Nitekim aşağıda göreceğimiz gibi, Sultan Süleyman, camisinin tamamlanmasının neden geciktiğini anlamak için inşaat yerine geldiğinde, tehditkâr bir tavırla mimarbaşına adaşı Atik Sinan'ın akıbetini hatırlatmıştı. Bu ziyareti yine mimarbaşının düşmanları tetiklemişti:

> Saadetli padişah Edirne'deyken, Ferhat Paşa Sarayı bina olundu (1557). Bazı nifak ehli söz birliği ederek padişaha kötü niyetli dilekçeler yazdılar; eminler ve kâtiblerin her birinin bu binayı bahane ederek kendi konutlarını onardıklarını, bu yüzden caminin geciktiğini iddia ettiler ve "Bu inşaat sırasında yapılan evler caminin müştemilâtındandır," dediler. Gerçi bu konudan sual olunması gereken bina eminidir, ama bazı ahmaklar bu hakir hakkında: "Kusuru ortaya çıkacak diye binayı iskelesinden çıkaramıyor!" "Kubbenin duracağı şüphelidir; herif ona hayrandır, bütün gününü (ona bakarak) geçirir; elinden bir şey gelmiyor, sevdadan neredeyse aklını yitirmek üzeredir," derler.

Ve saʿādetlü pādişāh Edirnede iken Ferhād Paşa Sarāyı binā olındı. Ümenā ve küttāb her biri binā bahānesiyle kendü ġamḫānelerin taʿmīr eyledüklerin, binānuñ geç olması ṣadedinde erbāb-ı nifāḳ ittifāḳ ile ġaraż-āmīz taḥrīr idüp, "bu binā zamānında binā olınan ḫāneler cāmiʿ-i şerīf tetimmātındandur" dirler. Ol maʿnādan suʾāl emīn-i binā olan kimesneden olur. Lākin bu ḥaḳīr içün, "bināyı ḳaraçavdan çıkarmaġa ḳādir degüldür; ʿaybı ẓāhir ola" diyü baʿżı aḥmaḳlar "Ḳubbenüñ ṭurmasında şübhe vardur; herīf ana ḥayrāndur; hemān günün geçürür; tedārükden ḳalmışdur; sevdā ġalebesiyle cünūn vādīsine varmışdur" dirler.[133]

Süleymaniye'nin yapı iskelesi ve kubbe kalıbı, 1799'da W. Eaton tarafından betimlenen, daha küçük kubbelerde kullanılan döner kalıp tipinden çok daha karmaşık olmalıydı. (Süleymaniye'nin yapı iskelesi ve kubbe kalıbının keresteleri, Büyükçekmece Köprüsü'nde yeniden kullanılmıştır, bkz. **Ek 2**).[134] Yukarıda anlatılan Sinan'ın Süleymaniye kubbesinin ahşap kalıbını (karaçav) çıkarma korkusu, Ayasofya menkıbelerine yapılan bir diğer göndermedir: Bu metinlerde kilisenin kubbe-

sinin yıkılması, Iustinianus'un kubbe karaçavının özensizce sökülmesini tetikleyen sabırsızlığına atfedilmiştir. Süleymaniye Camii'nin tamamlanmasını görmeye sabırsızlanan hiddetli padişah, mihrabın ve minberin tasarımıyla bizzat uğraşmakta olan Sinan'ı inşaat alanındaki mermerciler işliğinde (kârhâne) bulur ve ona adaşı Atik Sinan'ın başına gelenleri hatırlatarak yapıyı tez bitirmesi için ültimatom verir:

> Bu zavallı, durumdan habersiz, mermerciler işliği olan yerde şerefli mihrab ile minberin çizimi ve tasarımıyla uğraşırken, saadetli padişah çıkageldi. Edeple selamlayıp huzurunda hizmetlerine hazır durdum. Merhum padişahımız öfkeyle bu zavallı güçsüzden söz konusu binaların durumunu sordu ve "Neden benim bu caminle uğraşmayıp önemsiz işlerle zaman geçirirsin; dedem Sultan Mehmed Han'ın mimarı sana örnek olarak yetmez mi?" dedi. Ve "Bana bu bina ne zaman tamamlanır, tez bilgi ver! Yoksa sen bilirsin!" dedi.
>
> *Bu ḥakīr daḫī bu aḥvālden ġāfil mermerciler kārḫānesi olan maḥallde miḥrāb-ı şerīfüñ ve minber-i münīfüñ ṭarḥ u taḳsīminde iken saʿādetlü pādişāh geldi. Edeble selāmlayup maḳām-ı ḫizmetde ṭurdum. Merḥūm ve maġfūrun-leh rūy-i celāl ile bu ḥakīr-i żaʿīfü'l-ḥālden ol binālaruñ aḥvālin suʾāl eyledi ve "nedür bu benüm cāmiʿüm ile muḳayyed olmayup ġayrı-mühim olan nesneler ile taʿṭīl-i evḳāt eylersin? Ceddüm Sulṭān Meḥemmed Ḫān miʿmārı saña nümüne yitmez mi?" didi ve "baña bu binā ne zamānda tamām olur, tīz ḫaber vir! Yoḳsa sen bilirsin!" didi.*[135]

Buna cevaben, Sinan camiyi iki ay içinde tamamlamaya söz verdiğinde, padişah onu şöyle tehdit eder: "*Miʿmār hele iki ay olınca tamām olmaz ise senüñle söyleşevüz!*" Sinan'ın korkuyla daha da aklını yitirdiğinden kuşkulanıldığından, saray ağaları durumu soruşturmak için onu saraya davet eder ve o yine aynı cevabı verir. Sultan Süleyman bir hafta sonra yine "*seyr-i binâya*" gelir ve sorar: "Mimar, nasıl eski sözünde ve kararında duruyor musun?" (*Miʿmār niçe ḳavl ü ḳarāruñda ber-ḳarār mısın?*)[136] Sinan sözünü teyit eder ve üstün yönetim becerileriyle her türlü aksiliğe karşın gerçekleştirir de:

> Bu zavallı da, ne kadar duvarcı ve boşta gezer taş yontucu varsa toplayıp, bunlara sıkı tembihler edip, başlarına becerikli denetçiler koyup ve götürüye vermek mümkün olan işleri köşe köşe yetenekli üstadlara götürüverip, her birine grup grup işe yarar, becerikli adamlar atadım. Kendim de gece gündüz, bir an ve bir saat dur durak bilmeden, elimde demirli asâyla, pergel gibi kubbenin merkezini ve çevresini dönmekteydim.
>
> *Ḥakīr daḫī ne ḳadar bennā vü sengtrāş-ı bī-kār u evbāş var ise muḥkem teʾdīb idüp, yarar muʿtemedler ḳoyup ve götüriye ḳābil olan işleri küşe küşe ḳābil olan üstādlara götüri virüp her birine ḳol ḳol yarar kār-güzār ādemler ḳoyup leyl ü nehār bir ān ve bir sāʿat ḳarār eylemeyüp demürlu ʿaṣā ile perkārvār ḳubbenüñ merkez ü medārın devvār idüm.*[137]

Süleymaniye'nin masraf defterleri, gerçekten de, caminin 1557'de tamamlanmasından hemen önce, hafta sonlarında bile ara vermeden fazla mesaiyle çalışan işçiler tutulduğunu gösterir.[138] Caminin açılış töreninde, Sinan, padişahın cami kapısının altın yaldızlı anahtarını kendisine uzatarak açmasını istemesi ile ziyadesiyle onurlandırıldı. Bu konuda sultan, saray ağalarından olan odabaşının (yukarıda bahsi geçen Behruz Ağa) tavsiyesine uydu: "Padişahım, mimar ağa kulunuz, bir aziz pîrdir; Lokman Hekim hikmetiyle, bu konuda en çok emek veren odur" (*Pādişāhum, miʿmār aġa bendeñüz bir pīr-i ʿazīzdür; ḥikmet-i Loḳmāndan bu bābda ol emekdārdur*).[139] Bu sözleri izleyen Sâî'nin şiiri, Sinan'ı "mübarek mimar" (*miʿmār-ı mübārek*) ve "dünya tekkesinin pîri" (*pīr-i ḫānḳāh-ı ʿālem*) olarak kutsar.[140]

Süleymaniye'nin açılış töreni yalnız mimarbaşını düşmanlarının töhmetleri karşısında aklamakla kalmaz, aynı zamanda onun selefi ve adaşı Atik Sinan'a karşı sanatsal üstünlüğünü de kanıtlar. Tören Sultan Süleyman'ın cömert ve adil bir hâmi olduğunu ortaya koyar. Padişahın adaletini Mustafa Âli de teslim eder; onun Sinan'ın oğluna sancak ihsan etmesini, seleflerinin uğursuz kaderiyle karşılaştırır: İgnadyus, Ayasofya'nın kubbesi çöktüğünde hapse atılmış, Atik Sinan'sa II. Mehmed tarafından idam ettirilmiştir.[141] Sâî bir kez daha Sinan'ın hâmisi Süleyman'la ilişkisini, Ferhad ve Şirin'inkiyle mukayese eder. Padişaha ve kendi sanatına duyduğu kayıtsız şartsız aşktan dolayıdır ki, Sinan, dağa benzeyen Süleymaniye'yi heykeltıraş gibi yontup meydana çıkarmıştır:

> Şirin'in aşkıyla başarmıştı bu işi / Seyredin Ferhad'ın kestiği dağı taşı // Mihnet ile can verip, can eritir sanatına / Her ne zaman düşse iş üstadın başına.
>
> *ʿAşḳ-ı Şīrīn ile başa eledüpdür kārı / Kesdüġi ṭaġ u ṭaşı seyr idüñüz Ferhāduñ // Cān virüp miḥnet ile cān eridür ṣanʿatına / Her ḳaçan iş başına düşse eger üstāduñ.*[142]

Tezkiretü'l-Bünyân'daki en son meydan okuyuş, Sinan'ın Avrupa'daki meslekî rakiplerine yöneltilmiştir. Bu rekabeti tetikleyen iddia, "*kefere-i fecerenüñ miʿmār geçinenleri*"nden gelmiştir. Büyük ihtimalle Süleymaniye'nin tamamlanmasından sonra, Ayasofya'nınki kadar büyük bir kubbenin "*devlet-i İslâmiyyede*" inşa edilmediği ve asla edilemeyeceği sonucuna vararak, galibiyet

iddiasında bulunurlar: "*Müslümānlara ġalebemüz vardur dirler idi.*" Gerçekten de, 16. yüzyılın Avrupalı ziyaretçileri genellikle Süleymaniye'ye ne kadar hayran kalsalar da, kubbesinin Ayasofya'nınkinden daha küçük olduğunu belirtmekten kendilerini alamazlar. Mimarbaşı, Selimiye'yi keferelerin sözümona mimarlarının bu iddiasını çürütmek için, sanatsal bir gaza olarak inşa eder (**res. 120**). Ünlü bir pasajda, daha önce üstesinden gelinmemiş iki çetin inşaat rekoruna meydan okuyan caminin rekabetçi programını ilân eder: Ayasofya'nın kubbe boyutu ve Edirne'deki Üç Şerefeli Camii'nin benzersiz üç sarmal merdiven içeren üç şerefeli yüksek minaresi:

> Sultan Selim Han Hazretleri, saadetle devlet tahtına oturduktan sonra, Edirne şehrine son derece sevgisi ve şefkati olduğundan, burada, Zamanda benzeri olmayan bir cami yapılmasını buyurdular. Bu zavallı, öyle yüce bir cami tasarımı hazırladım ki, Edirne içinde dünya halkının beğenisini kazanmayı hak eder. Kubbenin dört bir tarafında dört minaresi bulunmaktadır. Her biri üçer şerefelidir; her biri üçer yolludur ve iki minarenin yolları ayrı ayrı yapılmıştır. Evvelce yapılmış olan Üç Şerefeli, bir kule gibidir, gayet kalındır; ama bunun minaresi hem nazik, hem de üç yolludur ve bunu yapmanın ne derece zor olduğunu, akıl sahipleri iyi bilirler. Bütün dünya halkının, "Olabilirlik ölçülerinin dışındadır," dedikleri şeylerden biris şudur: "Ayasofya kubbesi gibi büyük bir kubbe İslâm Devleti'nde yapılmamıştır," diye, kâfirlerin mimar geçinenleri "Müslümanlara karşı galebemiz vardır," derlerdi. Yanlış görüşlerince, "O kadar büyük bir kubbeyi durdurmak son derece zordur. Benzerini yapmak mümkün olsa yaparlardı," dedikleri, bu zavallının yüreğinde bir ukde olup kalmıştı. Sözü edilen cami binasında çalışıp çabalayarak, ihsan sahibi Allah'ın yardımıyla, Sultan Selim Han'ın zamanında kudret gösterip bu yüce kubbeyi Ayasofya kubbesinden altı zirâ [4,50 metre] daha yüksek (*kadd*) ve çevresini (*devr*) dört zirâ [3 metre] daha geniş yaptım.
>
> *Saʿādetle çünki taḫt-ı devletde karār eylediler şehr-i Edirneye kemāl mertebede naẓarı ve şefḳatleri olmaġın bir cāmiʿ bināsına emr-i humāyūnları oldı ki, rūzgārda mislī olmaya. Bu faḳīr daḫī bir resm-i cāmiʿ-i ʿālī eyledüm ki, Edirne içinde manẓūr-i ḫalḳ-ı ʿālem olmaġa lāyıḳdur. Dört mināresi ḳubbenüñ dört cānibinde vāḳiʿ olmışdur. Ve hep üçer şerefelüdür ve üçer yollu ve ikisiniñ yolları başḳa başḳa vāḳiʿ olmışdur. Ol eskiden binā olınan Üç Şerefelü bir ḳulle gibidür, ġāyet ḳalındur; ammā bunuñ mināresi hem nāzik ve hem üçer yollu olmaḳ ġāyet müşkil olduġı ʿuḳalāya maʿlūmdur. Ve ḫalḳ-ı cihān dāʾire-i imkāndan ḫāric didüklerinüñ birisi "Ayaṣofya ḳubbesi gibi büyük ḳubbe devlet-i İslāmiyyede binā olınmamışdur" diyü kefere-i fecerenüñ miʿmār geçinenleri, "Müslümānlara ġalebemüz vardur" dirleridi. Zuʿm-ı fāsidlerince "Ol ḳadar ḳubbe ṭurġurmaḳ ġāyet müşkildür; naẓīre mümkin olsa iderler idi" didükleri bu ḫaḳīrüñ ḳalbinde ʿuḳde olup ḳalmış idi. Mezbūr cāmiʿ bināsında himmet idüp bi-*

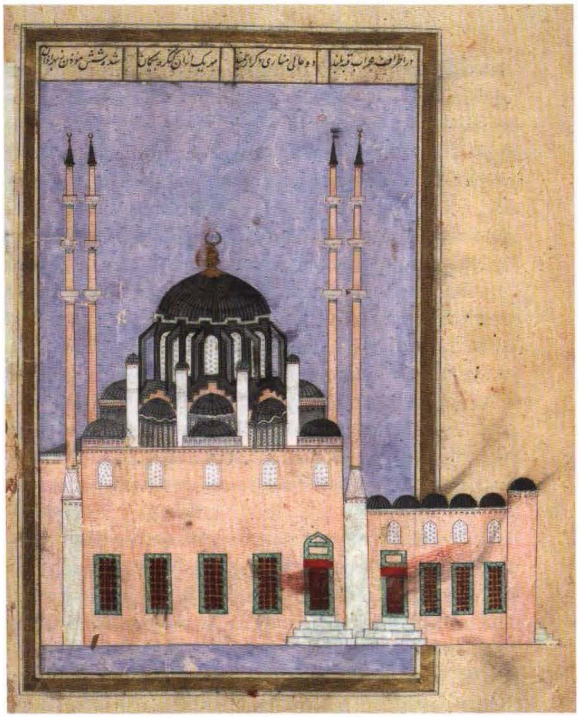

120 Selimiye Camii, kâğıt üzerine suluboya, y. 1581, Lokman'ın Şehnâme-i Selîm Hân'ından.

> *ʿavni'llāhi'l-Meliki'd-Deyyān, devlet-i Sulṭān Selīm Ḫānda iẓhār-ı ḳudret idüp bu ḳubbe-i ʿālīnüñ andan altı ẕirāʿ ḳaddin ve dört ẕirāʿ devrin ziyāde eyledüm.*[143]

Selimiye'nin zarif oranlı uzun minareleri, o güne dek Osmanlı topraklarının en yüksek minareli camisi olan komşusu Üç Şerefeli'ninkileri gölgede bıraktı. Numûnelerinin bu kadar yakınında inşa edilen Selimiye'nin minareleri, mühendislik becerisi ile estetik zarâfeti birleştirmeleriyle, Sinan'ın erken Osmanlı mimarisine karşı zaferini beyan etti.[144] İstanbul'daki Ayasofya'yla uzaktan rekabetinin odağı ise, onun emsalsiz büyüklükteki kubbesiydi: "Ayasofya gibi bir kubbe asla / Yapılamaz diye iddia ederdi dünya // Bu yüce kubbe ondan büyük oldu / En iyi bilen Allah'tır, ben bilmem gerisini!" (*Ayaṣofya gibi ḳubbe aṣlā / Yapılmaz diyü baḥs eylerdi dünyā // Bu ʿālī ḳubbe andan oldı aʿẓam / Ḳalanın bilmezin vallāhu aʿlem*).[145]

Sinan'ın Ayasofya'nın kubbe boyutlarını geçtiği iddiası uzun zamandır mimarlık tarihçilerinin kafasını kurcalamıştır. Çünkü Selimiye kubbesinin çapı (31,22 metre) Ayasofya'nın deforme olmuş eliptik kubbesininkinden (30,90 ilâ 31,80 metre) biraz daha geniş ve-

ya aşağı yukarı aynıdır. Fakat yerden itibaren yüksekliği alçaktır: 55,60 metre yükseklikteki Ayasofya kubbesine kıyasla, Selimiye'ninki sadece 42,25 metredir. *Tezkiretü'l-Bünyân*'ın Selimiye kubbesinin hem daha yüksek, hem de çevresinin daha geniş olduğu şeklindeki açıklaması, bu nedenle Sinan'ın boş bir övünmesi veya Sâî'nin hatası olarak yorumlanmıştır.[146] Fakat, Ayasofya'nın kubbe çapının yerden yüksekliğini aştığını beyan etmek yerine, Sinan'ın kubbe kabuğunun profilini ve kavisli yüzeyini kastediyor olması mümkündür. (Çap yerine, değişik nüshalarda çevre veya kavisli profil anlamına gelebilecek, daha muğlak "*devr*" ve "*derinlik*" terimleri kullanılmıştır.)[147]

Eğer kubbenin yüksekliği caminin zemin düzeyinden değil de, özerk bir kabukmuş gibi kubbe eteğinden ölçülecek olursa, Selimiye'nin daha yuvarlak kavisli ve yüksek zirveli kubbesi, gerçekten de Ayasofya'nın yassı kubbesinden yüksektir. Bu gerekçeyle, Sinan sadece olanaksız diye kabul edilen Ayasofya "*ḳubbesi gibi büyük ḳubbe*" inşa etmekle kalmayıp, belâgat gereğince, aynı zamanda onu aşmış olduğunu da ileri sürebilirdi (yassı profilli bir kubbeyi dengelemenin daha güç olduğunu muhakkak ki biliyordu). Evliya Çelebi'nin Süleymaniye ve Ayasofya'nın kubbeleri arasında yaptığı karşılaştırma, kubbelerin boyutunu cami zemini düzeyinden değil de, kubbe eteğinden zirve noktasına kadar hesaplamanın yaygın bir uygulama olduğunu gösteriyor. Evliya, Ayasofya Camii'nin "Zemininden kubbesinin doruğuna kadarki yüksekliği, tüm camilerin kubbelerinden daha yüksektir, fakat yassıcadır," der: "*Ammā Ayaṣofya ḳubbesi cāmiᶜ içindeki döşemeden tā ḳubbenüñ ᶜalem yerine varunca cemīᶜ-i cāmiᶜlerden ᶜālī ḳubbedür ammā yaṣṣıcadur.*"[148] Bununla birlikte, şunu da ileri sürer: "Bu [Süleymaniye] caminin kubbesinin zirvesi, Ayasofya'nınkinden daha yuvarlaktır ve ondan yedi zira daha yüksektir" (*Bu cāmiᶜ-i ᶜaẓīmüñ ṭāṣ-ı nīl gün ḳubbesinüñ tā zirve-i aᶜlāsı Ayaṣofya ḳubbesüñden müdevver ve yedi zirāᶜ-ı melikī refīᶜü'l-bünyād ḳubbe-i cihān-ābāddur*).[149]

Kariyerinin doruğuna ulaşmış olan Sinan, Selimiye Camii'nde Ayasofya'nın planından uzak durup, ondan bağımsız olarak kendi hayal gücünün özgürce kanatlanmasını yeğledi. *Tezkiretü'l-Bünyân*, bu camiyi onun başyapıtı olarak beyan eder: "İncelikli nezâket ve hem de genel tasarımıyla / Özetlenip tamamlandı onda sanat" (*Nezāket-i dikḳat ü hem-resm-i heyᵓet / Muḫaṣṣal ḫatm olupdur anda ṣanᶜat*). Selimiye, Sinan'ın üstün yaratıcılığını kanıtlayarak, taklit edilemez kusursuz bir örnek olarak, kendine özgü yeni bir standart yaratır. Hayran olunan örnekleri model alan şairlerin nazireleri gibi, Selimiye'nin kubbesi, Ayasofya'nın emsalsiz kubbesinin meydan okumasına yanıt veren mimarî bir "*naẓīre*" olmayı amaçlıyordu. Böylece yukarıdaki alıntıda mimar geçinen keferelerin Ayasofya kubbesine "*naẓīre mümkin olsa iderler idi*" şeklinde bahse girerek, Müslümanlara galip olma iddiaları çürütüldü.[150] *Tezkiretü'l-Bünyân*'a göre, dünyada mavi gök kubbe dışında bir benzeri olmayan Selimiye'nin kubbesinin kendisi, nazire yapılması mümkün olmayan yeni kusursuz bir örnek haline geldi: "*Yapılmadı yapılmaz yir yüzinde böyle bir ḳubbe / Felekde mişli yoḳ meger kim dārem-i mīnā.*"[151] Bu mağrur duyuru, *Tezkiretü'l-Ebniye*'de de tekrarlanır: "*Ayaṣofya gibi ḳubbe aṣlā / Yapılmaz dirler idi ḫalḳ-ı dünyā // Olupdur ḳubbesi andan muᶜaẓẓam / Naẓīri yoḳdurur vallāhu aᶜlem // Bāña oldı Ḫudānuñ lutfı rehber/ Tamāmı ḫayr ile müyesser.*"[152]

Otobiyografiler, Sinan'ın geçmişten hayranlık duyulan anıtlara şerh ve nazire şeklindeki göndermelerini kasıtlı olarak ilân ederek, onun kadim modellerini güncelleştirmede ve nazikleştirmedeki özgünlüğünün altını çizer. Okuyucuların dikkatini mimarbaşının camilerinin metinlerarası (*intertextuality*) niteliğine çekerek, onun tarihsel bilinçliliğini ve çağdaş eserlerinin belâgat üstünlüğünü savunur. Sinan'ın Hızır'a benzer velilik (*velâyet*) öz-imgesi, Selimiye'yi öven bir kasidede de yinelenir. Burada "*pīr-i üstādān*" olarak tanımlanması, Sinan'ın hem ilerlemiş yaşına hem de üstad mimarların pîri (şeyhi) konumuna işaret eder:

> Özellikle Mimar Ağa Hazretleri, o üstadlar pîri
> Ermişlikle yapar yaptığını diyor bütün dünya
>
> Öyle şaşılası bir özen göstermiştir ki özgün sanatına
> Söylenip anlatılabilir şeylerden değildir asla
>
> Derler ki Hazret-i Hızır çizmiş Ayasofya'nın planını
> Hızır'a erişti bu adam, sanmayın sıradan bir yapı ustası.
>
> *Ḫuṣūṣā ḥażret-i miᶜmār aġa ol pīr-i üstādān*
> *Velāyetle yapar yapdıġını dirler ḳamu dünyā*
>
> *ᶜAcā'ib ihtimām itmişdürür fenn-i bedīᶜinde*
> *Beyānı ḳābil-i taᶜbīr olanlardan deġül aṣlā*
>
> *Ayaṣofya resmin Ḥażret-i Ḫıżır eyledi dirler*
> *Bu ādem Ḫıżıra irişdi bu bināya şanmañuz bennā.*[153]

Ayasofya'nın tasarımının Hızır'ın yardımıyla yapılmış olduğuna dair gelenek, *Diegesis*'in Farsça ve Türkçe versiyonlarındaki menkıbelerden kaynaklanır. Rumca metin, ilâhî esinli planı, Iustinianus'un düşünde gördüğü bir meleğe atfeder. Bazı çevirilerde ise meleğin yerini Hızır alır ve Ayasofya'nın planını hem imparatora hem de mimarına gösteren odur.[154] Mimar İgnad-

yus'un tersine, kendi mucize yaratma gücü sayesinde, Sinan Selimiye'nin tasarımında Hızır'ın yardımına ihtiyaç duymaz. Yukarıdaki alıntıda belirtildiği gibi, Hızır mertebesine bizzat erişmiş olup, asla sıradan bir yapı ustası değildir.

Tezkire'ler Selimiye'yi mimarbaşının kariyerinin zirvesi olarak sunmalarına rağmen, günümüz mimarlık tarihçilerinin sorgulamadan tekrarladığı bir rivayeti doğrulayacak hiçbir yargı içermezler. Bu rivayete göre, sözümona Sinan, Şehzâde Camii'ni çıraklık, Süleymaniye'yi kalfalık, Selimiye'yi ise ustalık eseri olarak değerlendirmiştir. Rivayet, Evliya Çelebi'nin babasından duyduğunu ileri sürdüğü bir pasajdan kaynaklanır. Fakat söz konusu pasajdan böyle bir sonuç çıkmıyor, zira Evliya, Süleymaniye'yi mimarbaşının kalfalık değil, ustalık eseri olarak tanımlıyor: "*Ammā ḫalīfeligüm İslāmbolda Şehzāde cāmiʿinde icrā itdüm. Üstādlıgum Süleymāniye cāmiʿinde tekmīl itdüm. Ammā cümle maḳdūrum bu Selīm Ḫān cāmiʿinde ṣarf idüp yed-i ṭūlāmı ʿayān u beyān itdüm.*"[155] Aynı şekile, *Tezkire*'ler de Süleymaniye'yi, Sinan'ın mimarîdeki hünerini "mühürleyen" başlı başına bir şaheser olarak betimliyor: "Bilir hüner sahipleri baştan sona / Onda ne sanatlar oldu zahir" (*Bilür ehl-i hünerler evvel āḫir / Ne ṣanʿatlar olupdur anda ẓāhir*);[156] "Hem (inşası) çabuk, hem latif, hem de yok eşi / Ustalar iyi bilir, az olur böylesi" (*Hem serīʿ ü hem laṭīf ü bī-bedel / Az olır anı bilür üstād-ı kār*).[157]

Tezkiretü'l-Bünyân'ın, Sinan'ın sanatının şahikası olarak sunulan Selimiye'nin tamamlanmasıyla ansızın sona ermesi dikkat çekicidir. Bir sonsöz (hatime) içermeyen metnin Selimiye kasidesiyle bitişi, bu binanın talihsiz kaderini ima eder. II. Selim, mimarbaşının başyapıtını göremeden 1574'te vefat etmiş ve III. Murad da onu görmeye bir kere bile Edirne'ye gitmemiştir. Metinde bir sonsözün yokluğu, Sultan Selim'in ölümüyle sultanî himayenin kesintiye uğramasının ipucunu verir. Bundan sonra 1580'lerde Manisa'daki Muradiye'yi yaptıran III. Murad tarafından bu çapta bir cami siparişi verilmemiştir. Ayasofya menkıbeleri içeren bazı tarihlerde, II. Mehmed döneminde hüner sahiplerinin takdir edilmeyişine yönelik yakınma, *Tezkiretü'l-Bünyân*'ın mukaddimesinde de yankılanır.[158] Sâî'nin "Zamandan Yakınma" (*Şikāyet-i Rūzgār*) başlıklı şiiri, yeteneğin gözden düşmesinden sızlanır: "Yükseldi değeri cahilin, bilgisizin / Ayaklar altında oysa marifetli kişiler // Kimse bakmıyor bile gönül dostlarına / Gerçek şu ki artık bir kusur oldu hüner" (*Cāhil ü nā-dānlaruñ ḳadri celīl / Maʿrifet ehli ayaḳlarda zelīl // Kimse aṣḥāb-ı dile ḳılmaz naẓar / Fi'l-ḥaḳīḳa şimdi ʿayb oldı hüner*). Bu yakınma öncelikle şairin kendi sahasıyla ilgili olsa dahi, acaba aynı zamanda Sinan'ın azalan mimarî himayeden kaynaklanan hayal kırıklığını da yansıtıyor muydu? Eğer böyle ise, padişah ve veziriazama hitaben yazılan önsözüyle *Tezkiretü'l-Bünyân*, 16. yüzyılın son çeyreğinde zuhur eden gerileme literatürüne belki de şimdiye dek farkına varılmayan bir gönderme yapıyordu.[159]

Tezkiretü'l-Ebniye aynı selâtin anıtlarına odaklanır. Fakat, ne bir veziriazama, ne de bir himaye dileğine ilişkin göndermeyi içeren bu kısaltılmış metin, daha genel bir okuyucu kitlesini hedeflemişe benzer. Mukaddimesi, kuşaklar boyunca "gönlü temiz dost"ların (*ḫullān-ı ṣafā*) bu eseri okurken tarafsızlıkla değerlendirmeleri ve Sinan'ı hayır dualarıyla anmalarını diler. *Tezkiretü'l-Bünyân*'da "*dost*"lar diye anılan bu okuyucular, hiç kuşkusuz mimarlar ve mimarbaşının yaratıcı yeniliklerini özel tefrik güçleriyle kavrayabilecek uzmanlar ile sanat meraklısı amatörlerdir.

Cafer Efendi'nin mimarlık risalesi ile Evliya Çelebi'nin (Sinan'a atfettiği bina tarifleriyle dolu) seyahatnamesi, 17. yüzyılda mimarlığa meraklı olanların *Tezkire*'leri okuduğunu gösteriyor. Nitekim, Evliya kendisini, dikkate değer anıtları "ince eleyip sık dokuyan bir gözle" (*imʿān-ı naẓar*) inceleyen, mimarlık bilimine ve mühendislik konularına biraz ünsiyet peyda etmiş bir amatör olarak tanımlıyor. İşte bu nedenle, ibret verici Selimiye'yi ayrıntılı şekilde betimlemeye cesaret etmiştir: "*Bu ḥakīr bu Selīm Ḫān cāmiʿinüñ bu mertebe evṣāfın taḥrīr itmeden murād-ı merāmum oldur ki, bu kemter-i aḥḳar ʿilm-i miʿmārīden ve kār-ı mühendisīden sehel ḫaberdār olduġumuz ḥaysiyyet ile bu şehr-i Edirneye her geldükde bu cāmiʿ-i ʿibret-nümūna imʿān-ı naẓar ile naẓar idüp ʿalā ḳadri'l-imkān evṣāfına cürʾet olındı.*"[160] 18. yüzyılda Selimiye üzerine bir risale yazan Dayezâde Mustafa Efendi, Topkapı Sarayı'ndaki Revan Köşkü kütüphanesinde bir *Tezkiretü'l-Bünyân* nüshası okuduğunu belirtir.[161] Bu eserin bugüne ulaşan elyazmalarından birinin, 17. yüzyılda mimarbaşı olan Hafız İbrahim'in mührünü taşıması özellikle anlamlıdır. Ayrıca her iki *Tezkire*'nin nüshaları Kahire'ye ulaşmıştır. Kahire yazmalarından birisinin, İstanbul camilerini betimleyen bir eser yazan Hafız Hüseyin Ayvansarâyî'ye (ö. 1786-87) ait olması dikkate değer.[162]

Sinan otobiyografileri, hüner, maharet, vizyon, bilgelik ve uzmanlık sahipleri (*ehl-i hüner, maʿrifet ehli, erbāb-ı naẓar, erbāb-ı ḥikmet, erbāb-ı teʾlīf*) olarak zikredilen uzman mimarlık erbabı ile meraklılarına göndermelerle doludur.[163] Bu eserlerin mukaddimeleri, İslâmî bir "hümanist" yaklaşımla, Tanrı'nın kusursuzluğunun aynası olan insanlığı yüceltir ve seçkin bireylere ilâhî olarak bağışlanan özel algı yetilerinden bahsederler. Çok katmanlı göklerin ilâhî mimar tara-

fından, neccarların ve mimarî çizim aletlerinin yardımı olmaksızın yaratılışını anlattıktan sonra, insan bedeninin sarayının su ve kilden inşa edilerek, kalp ve ruh bakımından tüm yaratıkların üzerine yükseltilmesini betimlerler. Sinan'ın vakfiyesinin önsözü de benzer şekilde Âdem'in bedeninin yaratılışını, özel yetenekler ihsan edilen bazı insanları diğerlerinin üzerine yükselten ilâhî sanatçının bilgeliğinin tecessümü olarak yorumlar.[164] Sâî'nin Lokman ve Hızır'la karşılaştırdığı Mimar Sinan, açıkça bu ayrıcalıklı insanlardan biridir.[165] Böyle pasajlar yalnızca birer edebî belâgat örneği olmayıp, sanatkârın yaratıcılığının Tanrı vergisi bir esin biçimi olarak kültürel itibarını yansıtır.[166]

Otobiyografilerin önsözlerinde ilâhî mimar ile beşerî mukabili olan Sinan arasında bir koşutluk ima edilir ve mimarbaşının kubbeli camileri evrenin mikrokozmik suretleri olarak betimlenir. Kozmolojik mecaz, Bizans kilise mimarîsinin sözel betimlemelerinde (*ekphrasis*) rastlanan yaygın bir temayı idame ettirir.[167] Sâî'nin nesir olsun nazım olsun tüm metinleri doğa imgeleriyle yüklüdür. Bu imgeler Sinan camilerinin mimez (*mimesis*) niteliğinin altını çizerek, onun yapılarını Tanrı'nın bilgeliğinin alâmetleriyle dolup taşan evrenin birer yansılaması olarak sunarlar: Servilere benzeyen sütunlar ve minareler, okyanusu andıran dalgalı desenli mermerler, gökkuşağı gibi kemerler, zevk denizinin yüzeyindeki kabarcıkları andıran kubbeler, yeryüzünden yontulmuş dağlar misali kubbeli camiler, göksel küreler gibi kubbelerden asılı avizeler, cennet timsali mekânlar ve avlular. Cafer Efendi'nin risalesinde de varyantları yinelenen, Sâî'nin şiirsel imgeleri, yaygın biçimde paylaşılan bir söyleme tanıklık eder. Böyle imgelerin emsallerine, Osmanlı şairleri, tarihçileri, seyyahları ve vakfiye yazarları tarafından yapılan mimarî betimlemelerde sıklıkla rastlanır. Bunların örneklerini yeri geldikçe, Kısım 3'te ele alınan Sinan yapılarını yorumlarken alıntılayacağım. Genellikle Divan edebiyatı klişesi olarak önemsenmeyen bu tür şiirsel betimlemeler, Sinan'ın eserlerinin çağdaşları tarafından algılanışını çerçeveleyen kavramlar, estetik değerler, duygulanımlar ve hermeneutik yaklaşımlara ayna tutar: Duyusal cazibeleri ve yarattıkları güçlü hayranlık hissiyle, huzur ve zevk veren, gönül cezbeden, ışıkla parıldayan, kasvetten uzak, iç açıcı eserlerdir bunlar.

Sinan'a yapılmış övgüler, onun Sâî'ye sipariş ettiği metinlerle sınırlı değildir. Hassa mimarlarının ağası olarak gördüğü saygı, fermanlarda ona hitab ederken kullanılan unvanlardan ve çağdaşı metinlerde hakkındaki methiyelerden de aşikârdır. Örneğin, Sultan Süleyman'ın bina projeleri hakkında 1563 civarında yazılmış Eyyubî menakıbnâmesi (*Menâkıb-ı Sultân Süleymân*), Sâî'nin kaleme aldığı otobiyografik metinlerden çok daha önce, bina konularını keskin kılıç gibi iyi bilen ve sanatının öncüsü olan mimarbaşına olağandışı kerametler ve ermişlik güçleri atfeder. Yazar, "*Miʿmāraġa*"yı, Aristoların bile hevesle müridi olmak isteyeceği, çağının feylosof-şeyhi olarak göklere çıkarır:

> *Ki oldur pişvāsı ṣanʿatınuñ*
> *Pes oldur muḳtedāsı ṣanʿatınuñ*
>
> *Odur şimdi zamāne feyloṣofı*
> *Binā aḥvālinüñ keskin süyūfı*
>
> *Aña virmiş Ḫudāsı çoḳ kerāmet*
> *Ḳomuş ṣadrinde anuñ özge ḥālāt*
>
> *Aristolar göreydi ol ferīdi*
> *Olalardı anuñ candan mürīdi.*[168]

Mustafa Âli de buna benzer şekilde, Mimar Sinan'ın bilgeliğine duyulan hayranlığı ifade etmiştir. Ayasofya mimarı İgnadyus ve II. Mehmed Camii'nin mimarı (Atik Sinan), hapis ve boynu vurulmak gibi haksız cezalara maruz kaldıkları halde, sadece Sultan Süleyman kendi camisinin mimarını takdir edip mükâfatlandırmıştır. Padişahın sonsuz rağbetle ödüllendirdiği ve ona mensup olanlar ile oğluna sancaklar ihsan ettiği Sinan, Süleymaniye Camii'ni yapan, maharetli ve sağlam temelli binaların eşsiz üstadı ve güçlü mimarıdır:

> *Ancaḳ Sulṭān Süleymān Ḫān cāmiʿ-i şerīfi miʿmārı üstād-ı mahāret-nişān ve nādire-i kār-ı raṣānet bünyān, miʿmār-ı tuvān cānibine raġbet-i bī-girān ve menṣūbātına iltifāt-ı mürüvvet-nişān ḳılınup, oġlına güzīde şancāḳlar virildi ve ʿālī menāṣıbla imtiyāz buldı.*[169]

Sinan'ın hâmilerinden olup, ona Eyüp'te bir cami yaptıran Celâlzade Mustafa ise, 1561'den önce yazdığı *Tabakâtü'l-Memâlik*'te Süleymaniye Camii'ni betimlerken, mimarlık ve mühendislik fenlerinde asrın nadiri olan mimarbaşının yaratıcılığını, akranlarından üstünlüğünü ve estetik açıdan beğenilen tasarımcılığını vasfeder. Belâgat abartısı olarak bertaraf edilemeyecek bu değerlendirme, Sinan'ın modern bir mitostan ibaret olduğuna inananları düşündürücü niteliktedir:

> Bina fenlerinde üstün ve mükemmel, yüksek temelleri sağlam atmada olağanüstü mühendis, mescid ile cami inşa etme tavırlarında ve faydalı binaları sağlam şekilde imar etme usullerinde fazilet sahibi, parmak uçları mübarek, kusursuz nitelikli mimar, bayındırlık işlerinde bilgeliğe sahip, yapı uzmanı bennaların başı ve meşhur şahsiyetli Üstad Sinan ki, zamanede üstün zekâsı ile eşsiz ve mahirdir ve bu saadetli asırda akran ile emsali ender ve nadirdir. Dünyanın itaat ettiği ferman ile yüce şanlı caminin (Süleymaniye), makbul ve beğenilen bir tarzda plan ve tasarımını hazırlamışlardı.

Fünūn-ı binâda fâ'iḳ ve kâmil, temhîd-i esâs-ı semek temâsda mühendis-i fâżıl, eṭvâr-ı taʿmîr-i mescid ve câmiʿ ḫuṣûṣ-ı teşyîd-i buḳâʿı câmiʿü'l-menâfiʿde ṣâhibü'l-fażl, miʿmâr-ı kâmilü'l-ʿayâr, mübârek enâmil, muḳîm-i ḥikmet-ârâ-yı umûr-ı mesʿûdü'l-evâ'il, reʾîs-i bennâyân-ı bünyân-şinâs ve meşhûrü'ş-şemâ'il üstâd Sinân ki, zemânede mezîd-i ʿaḳl ile ferîd ve mâhir, rûzgâr-ı saʿâdet âṣârda aḳrân ve emṣâli nâ-yâb ve nâdirdür; fermân-ı cihânmuṭâʿ ile câmiʿ-i celîlü'ş-şânuñ vaż'-ı maḳbûl ve maṭbûʿ üzre resm ve ṭarḥını iḥżâr eylemişlerdi.[170]

Yönetici elitin mimarîye tutkunluğu ve gösterişçi tüketim tarzlarında mimarî himayenin merkezî konumuna karşın, Osmanlı yüksek kültürü mimarlık kuramı üzerine yazılı bir söylem geliştirmemiştir. Rönesans İtalya'sında kaleme alınan kuramsal risalelere esin veren Vitruvius'un *De architectura*'sından Osmanlı dünyasının bihaber olmadığını görmüştük. Ne var ki, erken modern çağda Avrupa Rönesans'ının hümanist kültür yörüngesinin dışında, bu eserin yankıları sınırlı kalmıştır. Osmanlı "hümanizmi", Greko-Romen edebiyat geleneğini bağrına basmaz; bu alanda tercih edilen modeller Türkçe, Farsça ve Arapça edebî "klasikler"dir. Bilgili hâmiler veya diğer mimarları hedefleyen teorik risalelerin yokluğu, Sinan'ın mimarîsinin kuramsal temelden yoksun, bütünüyle ampirik ve pragmatik bir pratiğe dayandığı kanaatine varmayı gerektirmez. Bu yaygın kanaat, Osmanlı mimarî kültüründe bilginin aktarımında sözelliğin önemini ve çağdaş metinlerde mimarînin kurallara bağlı bir "bilim/ilim" olarak değerlendirilmesini göz ardı eder.[171] Osmanlı mimarî uygulamasının kuramsal boyutlarının risalelerle dile getirilmemiş olmasının bir nedeni, profesyonel bilginin büyük ölçüde Sinan'ın başında bulunduğu hassa mimarları ocağındaki atölye eğitimiyle sınırlı kalmasıdır. Böyle bir ortamda, aylık maaşlı devlet mimarlarının Avrupa'daki çağdaşları gibi kendi becerilerini ve yapıtlarını risaleler yazarak pazarlamalarına gereksinme duyulmamıştır.

Kuramsal metinlerin yokluğu, Osmanlı hanedanının ve yönetici elitin mimarî cahili olduğu kanaatini de haklılaştırmaz. Böyle bir varsayım, gelecek bölümde ele alacağım inşaat endüstrisinin her düzeyindeki faaliyetlere, yönetici seçkinlerin ve askerî sınıfın geniş çapta katılmasıyla çelişir. Sinan'ın hâmilerinin ileri düzeyde bir mimarî bilgisine ve sipariş ettikleri projelere yön veren incelmiş bir zevke sahip oldukları kesindir. Hatalı bir varsayım, mimarbaşının "saf sanatsal irade"sine tamamen özgürlük veren bir kuramsal boşluk içinde, onun tasarım sürecini neredeyse tümüyle kendi kontrolü altında tuttuğudur.[172] Bu faraziye, otobiyografilerinde inşa edilmiş benmerkezli imgesini olduğu gibi kabul ederek, Sinan'ın kendi mirasının hâtırasını biçimlemedeki nihaî başarısını kanıtlar.

III. VAKFİYESİNE GÖRE SİNAN'IN KİMLİĞİ

Sâî'nin mimarbaşının türbesi için kaleme aldığı kitâbe, aziz üstâdın otobiyografilerinde betimlenen başyapıtlarının özetini sunar. Türbe haziresini sokaktan ayıran geometrik şebekeli taş duvardaki demir parmaklıklı dua penceresinin üzerine hakkedilen Türkçe kitâbe, gelen geçenden "mimarların pîri" (*pîr-i miʿmârân*) Sinan için Fâtiha okumasını diler (**res. 121**):

Ey bir iki gün dünya sarayında yer tutan
Huzur yeri değildir insanoğlu için cihan

Süleyman Han'a mimar olup bu seçkin kişi
Bir cami yaptı ki Firdevs-i Âli cennetinin nişanesidir

Padişah buyruğuyla suyolları yapımına özen gösterdi
Hızır gibi hayat suyunu akıtarak halka sundu

[Büyük]çekmece Köprüsü'ne bir yüksek kemer çekti ki
Gökyüzündeki samanyolunun şekli bunun eşidir

Dört yüzden fazla ulu mescid inşa eyledi
Seksen yerde cami yaptı bu aziz üstad

Yüzden fazla ömür sürdü sonunda kıldı vefat
Hüda yattığı yeri cennet bağı kılsın

Ölümünün tarihini dedi duacı Sâî:
"Göçtü bu zamanda dünyadan mimarların pîri Sinan,
996 (1587-88)"
Ruhuna Fâtiha bağışlasın yaşlı ve genç her insan.

Ey iden bir iki gün dünyâ sarâyında mekân
Cây-ı asâyiş degüldür âdeme mülk-i cihân

Ḫân-ı Süleymâna olup miʿmâr, bu merd-i güzîn
Yapdı bir câmiʿ virür Firdevs-i Aʿlâdan nişân

Emr-i şâhile ḳılup şu yollarına ihtimâm
Ḫızır olup âb-ı ḥayâtı ʿâleme ḳıldı revân

Çekmece cisrine bir ṭâḳ-ı muʿallâ çekdi kim
ʿAynıdur âyine-i devrânda şekl-i kehkeşân

Ḳıldı dört yüzden fazla mescid-i ʿâlî binâ
Yapdı seksen yirde câmiʿ bu ʿazîz-i kârdân

Yüzden artuḳ ʿömür sürdi ʿâḳıbet ḳıldı vefât
Yatduġı yirde Ḫudâ ḳılsın ânun baġ-ı cinân

Rihletinüñ Sâʿî-yi dâʿî didi târîḫini:
"Göçdi bu demde cihândan pîr-i miʿmâran Sinan,
996"
Ruhıyçün Fâtiḥâ iḥsân ide pîr ü civân.[173]

Mimarbaşı, kendi adını taşıyan anıtlar aracılığıyla anısını yaşatmak üzere bir vakıf kurup, bilinen tek vak-

fiyesinde atadığı görevlilere ruhunun selameti için sürekli dualar okumalarını şart koşmuştur. Tarihsiz vakfiye, "*Sinān Aġa ibn-i ʿAbdurraḥmān*"ı şöyle betimliyor: "Seçkin mühendislerin gözbebeği, temel atanların erkânının süsü, zamanın üstadlarının üstadı, devrin zekî insanlarının başı, çağın Öklid'i, sultanî mimar, hâkânî üstad" (*ʿayn-ı aʿyān-ı mühendisīn, zeyn-i erkān-ı mü'essisīn, üstād-ı esātizeti'z-zemān, reʾīs-i cehābizeti'd-devrān, Öklidi'l-ʿaṣr ve'l-evān miʿmār-ı sulṭānī, muʿallim-i ḫāḳānī*).[174] Vakfiye, Sinan'ın yaşamının sonlarına doğru kurduğu hayır vakıflarının ve bunlara gelir getiren mülklerin listesini içerir. İki kez Rumeli Kazaskeri olan (1583 ve 1585'te) İvaz Efendi tarafından imzalanan vakfiye, kanımca Sinan'ın 1584'te Mekke'ye Kâbe onarımı için tahmin raporu hazırlamak üzere yolculuğa çıkmasından az önce tescil edilmiş olabilir.[175]

Mimarbaşının kurduğu hayır vakfı, İstanbul'un Yenibahçe semtinde bir mescid ile çeşmeli sıbyan mektebi; Süleymaniye Külliyesi bitişiğindeki kendi türbesinin yanında inşa edilmiş bir diğer sıbyan mektebi; memleketi Ağırnas'ta bir kamusal çeşme ve beratla kendisine bağışlanan ekilebilir bir arazi; ve (Vize'de) Urgaz ile (Eyüp ötesinde Haslar'da) Soğanlı köylerinde diğer iki kamusal çeşmeyi içerir. Sinan, bu anıtların bakımı ve çalışanları için, faiz karşılığı borç verilmek üzere 300.000 akçe ve İstanbul'da gayrimenkul mülkler vakfetmiştir. Mülkler otuz üç ev, on beş dükkân, bir kayıkhane ve payitahtın Yenibahçe semtinde büyük bir bostandan oluşuyordu. Bunun dışında Kayseri'deki Gergeme'de, temliknâme ile otuz akçelik vergi muafiyeti bağışlanmış üç değirmen de vakfetti. Mimarbaşı, vakfının yıllık masraflarından sonra artan geliri yaşadığı müddetçe kendi kullanacaktı. Ölümünden sonra, vakıf harcamalarından artan gelirden on bin akçesi onarımlar için ihtiyat akçesi olarak mühürlü bir torbada muhafaza edilecekti. Kalan gelir ise Sinan'ın çocukları, torunları ve kuşaklar boyunca ahfadına eşit olarak pay edilecekti. Soyu tükendiği zaman, bu para İstanbul'da ihtiyaç duyulan yerlerde bir zira ve altı parmak genişliğinde "yaya kaldırımı" (piyāde ḳaldırımı) inşasında kullanılacaktı. Bu, yaşamının büyük bölümünü payitahtı yeniden biçimlendiren şehircilik projelerine vakfetmiş olan Sinan'a özellikle uygun bir hayırdı.[176]

Mimarbaşı, vakfının mütevelli ve nâzırlığına kendisini tayin etti. Vefatından sonra, onun yerini alacak mimarbaşları, vakfına nâzır olacaktı; bu, Sinan'ın kurumsal kimlik anlayışının bir kanıtıdır. Çocukları, torunları, azatlı köleleri ve onların çocukları arasında yetenekli bireyler bulunduğu sürece, vakıf mütevellileri yabancılar arasından seçilmeyecekti.[177] Vakfın ikincil nâzırları, Sinan'ın Yenibahçe'deki mescidinin cemaati, imam ve müezzini, vakfının vazifelileri, kendi soyundan gelenler ve azatlı köleleri olacaktı (**res. 122**).[178]

Vakfiyeyi şahit olarak imzalayan on mimar, Sinan'ın yakın çalışma arkadaşları ve yardımcıları olmalıdır (bu mimarlar için bkz. **Ek 4.4/1**). Listenin başında, 1584'te Mekke'ye gitmeden önce mimarbaşı vekili (kaymakam) olarak seçtirdiği ve muhtemelen halefi olarak gördüğü gözdesi Mehmed Subaşı yer alır. Listedeki diğer isimler Mahmud Halife (ö. 1586), İsmail bin Abdullah, Ahmed bin Abdullah, Hızır bin Abdullah, Ferruh bin Abdullah, Mustafa bin Abdullah (ö. 1586), Mehmed bin Abdullah, Süleyman bin Abdullah ve Mehmed bin Veys'tir. Hemen hepsinin baba adı Abdullah olan listedeki mimarların çoğu mühtedîydi. Klasik dönemde (kalemiye sınıfı haricinde) yönetici seçkinlerin çoğunun sonradan Müslüman olduğu göz önüne alınırsa, olağan bir durumdur bu. 1588'de vefat eden Sinan'ın yerine mimarbaşı olan, suyolcuları nâzırı Mimar Davud bin Abdullah Çavuş'un isminin listede bulunmaması ikisi arasındaki mesafeyi ima eder (bkz. **Ek 4.4/2, 4.5**). Selefinin gözdeleri arasında olmadığı anlaşılan Davud'un, mimarbaşılık mevkiini güçlü harem hizbiyle kurduğu himaye ağlarına borçlu olduğuna Sonsöz'de değineceğim.[179]

Sinan'ın vakfettiği Ağırnas (Kayseri), Urgaz (Vize) ve Soğanlı (Haslar) köylerindeki üç çeşmeden en az ikisi, onun kişisel anısıyla ilişkili gayrimenkullerle bağlantılıydı. Kendi memleketi olan Ağırnas'taki çeşme, herhalde 1571'de II. Selim'den mülk olarak talep ettiği arazi civarındaydı. 1576 tarihli bir fermandan, Sinan'ın aynı zamanda Vize'de bir arpalık sahibi olduğunu öğreniyoruz.[180] Soğanlı'yla bağlantısının doğası henüz belirlenememiştir.[181] Ağırnas'taki çeşme, oradaki ve civar köylerdeki Hıristiyan akrabalarını 1573'te Kıbrıs'a yerleştirilmekten kurtarma çabası gibi, Sinan'ın doğum yerine duygusal bağlantısının dokunaklı bir ifadesidir.

Vakfiye, mimarbaşının ailesi hakkında bazı bilgiler edinmemizi sağlar. Ölen karısı Mihrî bint-i Mahmud ve şehit oğlu Mehmed Bey'in ruhlarına, her gün otuz Kur'an cüzünden birini okumaları için iki kişi görevlendirildi.[182] Sinan, Ankara mirlivası olarak 1571'de İnebahtı muharebesinde şehit olduğu saptanan, oğlu Mehmed'in "mesut ruhu" (*rūḥ-ı saʿīdi*) için ayrıca ihtiyaç duyulan yerlerde kaldırımlar yapılması için günde dört akçe vakfetti.[183] Mimarbaşının torunu Derviş Çelebi, vakfiyeyi onaylayan mahkemeye iştirak edenler arasındaydı.[184] Sinan, iki kızı Ümmihan ve Neslihan'a günde üç akçelik harçlık tahsis etti. Bunların ölmüş ağabeylerinin kızı Fahri'yle birlikte, her birine ilaveten on birer akçelik günlük gelir bağladı.[185] Vakfiye ayrıca Sinan'ın Kayseri'deki Hıristiyan erkek kardeşinin iki oğlunu İstanbul'a getirtip onların Müslüman olma-

larına sebep olduğunu belirtir. Bunlardan birisi kendisi gibi yeniçeri ocağına girmiş ve sekban (av köpeklerinin bakıcısı) olmuştur. Sinan bu yeğenlerinin üç kızına da para tahsis etti: "*Kayseriden getürdüp müslümān eyledüği ḳarındaşı oġlı ḳızlarından Rāżiye ve Kerīme ve müslümān olup sekbān olan ḳarındaşı oġlı Süleymānın ḳızı ʿAyşeye yevmī beşer akçe vaẓīfe taʿyīn idüp...*"[186]

Vakfiyede, üç bitişik ev, her an Sinan için hayır duası etmesi istenen Hıristiyan erkek kardeşinin torunları olan, bu üç kız yeğene tahsis edilmiştir. Evler mimarbaşının Yenibahçe'deki kendi mülküne aitti. Burası şehrin kara surlarının yakınında, yeniçeri sekbanlarının av köpeklerini saldığı çayırdı (Sinan bir zamanlar, 1526'da, atlı sekban olmuştu). Kız yeğenleri öldükten sonra, evler Sinan'ın soyu tükenene kadar muhtaç akrabalarının eline geçecek, ancak ondan sonra kiraya verilecekti. Sinan, aynı semtte kendi yaşadığı konağında yeni yapılan on bir odayı azatlı kölelerinden en çok hak edenlere, ruhu için düzenli olarak dua etmeleri şartıyla tahsis etti: "*Menzīl-i mezbūrda cedīden binā olınan on bir bāb odalarda ʿuteḳādan aṣlaḥ olanlar ḥaṣbeten li'l-lāhi teʿālā sākin olalar.*" Bunların soyu sopu tükendiğinde, odalar kiraya verilecekti. "*Şehnāmeci evi*" olarak bilinen Sinan'ın kendi konağı, ikinci katta altı oda ve dört sofa; zemin katta ise üç oda, bir ahır, iki kuyu ve iki tuvalet içeriyordu. Konak, Yenibahçe'de kendi mescidine ve sıbyan mektebine bitişik bir bostanla birlikte vakfedilmişti. İçinde havuzlar ve bir köşk olan bostanın bileşenleri şöyle tarif ediliyor: "Meyveli ve meyvesiz ağaçlar, bir sundurma, üç havuz, akarsu, bir musluk ve bir set üzerinin ortasında yer alan köşkü kapsar" (*eşcār-ı müṯmīre ve ġayri müṯmīre ve bir ṣundurma ve üç ḥavuz ve aḳar ṣuyu ve bir muṣluġı ve sedd üzerinde vasaṭında vāḳiʿ bir köşki müştemildür*). Sultanî izinle, Ali Paşa'nın civardaki hamamının su dolabından getirilen su, bostanın musluğuna akıyordu. Bundan başka, padişah fermanı ile Sinan'ın kendi vakfedilmiş evinin yanındaki bir su dağıtım deposunun acı suyu, hem mescidine hem de vakıf bostanı yakınındaki çeşmeye aktarılmıştı.[187]

Sinan, acı suyun bir kısmını da Müslümanların abdest alabilmesi için Hüma Hatun'un inşa ettirdiği komşu camiye taşıyacak bir suyoluna vakfetti: "*Ve daḫī vāḳf-ı merḳūmun vaḳıf mescidine ve bostānına cereyān iden acı ṣudan Hümā Ḫātun binā itdügi Cumʿaya kifāyet miḳdārı müslimūn ābdest almaġiçün riżāen li'l-lāhi teʿālā cārī olan ṣu yolın vaḳf itdi.*" Otobiyografilerde, bu hatunun kocası Bali Paşa'nın adıyla anılan aynı cami, Sinan'ın külliyatı arasında yer alır.[188] Camiye 1592'de Hızır bin Abdullah adlı "*ḫāṣṣa ṣuyolcı bölükbaşı*"sı tarafından yapılan ilâve bir vakıf, mimarlıkla ilgili profesyoneller ile Yenibahçe arasında yakın bir bağ olduğunu düşündürür. Belki Sinan'ın vakfiyesini imzalayan hassa mimarlarından bazıları burada yaşamış olabilir.[189] Bunlardan birisi vakfiyede bu mahallenin sakini olarak tanımlanıyor: "*Meḥmed ibn-i Veys, el-miʿmār sākin-i maḥalle-i mezbūr[e].*"[190]

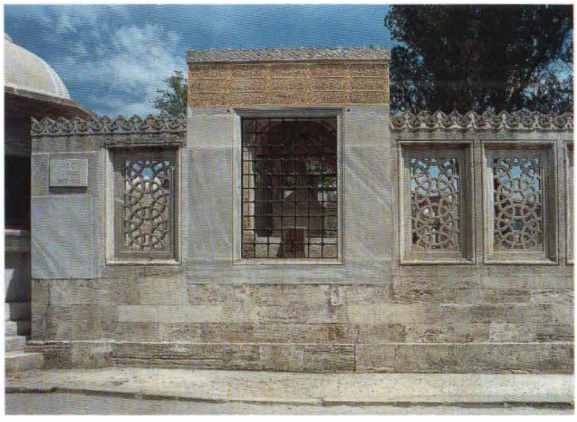

121 Istanbul, Süleymaniye'de Mimar Sinan'ın türbe haziresinin demir şebekeli dua penceresi ile üstündeki kitâbenin görünümü.

Sinan'ın "*Şehnāmeci evi*" olarak bilinen büyük konağı, fikrimce Şehnameci Ârifî Fethullah Çelebi'nin (ö. 1565-66) eskiden sahip olduğu konut idi. Bu şehnamecinin konağına 1552-56 yılları arasında, Sultan Süleyman'ın ısmarladığı çok ciltli resimli bir Farsça Şehname'nin üretiminde istihdam edilen hattatlar için odalar eklendiği bir arşiv belgesinde kaydediliyor: "*Be-cihet-i ücret-i neccārān berā-yı sāḫten-i böl mehā-i odahā-i kātibān-ı Şehnāme-i Şāh der ḫāne-i Fetḥullāh Çelebi şehnāmegūy.*"[191] Mimar Sinan'ın şair-nakkaş Mustafa Sâî ile dostluğu da, Yenibahçe'nin sanatsal or-

122 Istanbul, Yenibahçe, Mimar Sinan'ın mescidinin dış görünümü.

tamında gelişmiş olabilir. Kendi mescidi ve mektebi çevresinde kurulan mahalle, Mimar Sinan mahallesi olarak tanınıyordu. Mimarbaşının vakfiyesi de buradan, kendisiyle ilişkilendirilen mahalle olarak söz eder. 1566 tarihli Arapça bir satış hücceti Yenibahçe yakınında Mimarbaşı Mahallesi'ndeki büyük bir evin "*Faḫrü'l-emācid ve'l-ekārim Sinān Aġa ibn ʿAbdülkerīm el-Miʿmār el-Sulṭānī*"ye satıldığını belgeler (*cemīʿ el-menzil el-kāʾin fī maḥallet Miʿmārbāşı bi-ḳurb el-mevżiʿ el-maʿrūf bi-Yeñibāġçe min maḥallāt Ḳosṭanṭīniyye el-maḥmiyye*). Hüccet mimarbaşının emlâkinin bulunduğu mahallenin o tarihten önce kendi adıyla bütünleştiğini gösterir. "*Şehnāmeci evi*"nin de, o sıralarda vefat eden Ârifî Fethullah Çelebi'nin ölümü üzerine Sinan tarafından satın alınmış olduğunu tahmin ediyorum.[192]

Vakfiye, Sinan'ın bu mahallede vakfettiği evleri ve dükkânları sayar: Sıbyan mektebi yanında üç birbirine bitişik konut (menzil), mescidin bitişiğinde yedi konut (bunlardan ikisi mescidin imam ve müezzinine mesken olarak tayin edilmiştir) ve mescidin karşısında dört dükkânlı yedi ev.[193] Sinan'ın bu mahalleyle kişisel bağlantısı, vakfiyesindeki bir maddeyle de ortaya çıkar. Mütevellinin günde bir akçe ayırıp, mescidin imamına vermesi şart koşulur; biriken parayla imam, mahalle halkına salınan olağandışı vergileri (avarız) ödeyecek ve onlara danışarak diğer ihtiyaçlarını da karşılayacaktır.[194] Takva ehli imam, Sinan mescidinde her sabah namazından sonra bağışçının ruhuna hibe etmek üzere Yasin suresini okuyarak, cemaate günde beş vakit namaz kıldıracaktır. Sıbyan mektebinde öğretmenlik yapmak ve Sinan için her gün otuz Kur'an cüzünden birini okumak da imamın göreviydi. Müezzin ise, bağışçının adına her akşam namazından sonra Mülk suresini okuyacak, sıbyan mektebinde hocalık yapan imamın yardımcısı olacak ve mescidde de hademe olarak hizmet edecekti.[195]

1578'de İstanbul kadısına hitaben yazılmış bir ferman, Mimar Sinan mescidinin imamı ve müezzininin ellerinde matematik bilimine ait değerli yazmalar (astroloji, astronomi ve geometri konularında) olduğunu göstermek açısından önemlidir. III. Murad'ın fermanı, vaktiyle meşhur matematikçi-astronom Molla Lutfî'ye (Lutfullah ö. 1495) ait olan yazma eserler koleksiyonunun, Galata Rasathanesi'nin başı olan astronom Takiyüddin'e verilmesini ve bu konuda kimsenin itirazının kabul edilmemesini buyurur (**res. 123**):

> *İstānbūl ḳāḍīsına ḥükm ki, müteveffā Lutfullāhuñ vaḳf olan münecciim kitābları, maḥmiye-i mezbūrede Miʿmār Sinān maḥallesinüñ imāmı ve müʾezzini ellerinde olduġı iʿlām olınmaġın alınup raṣadḫāneye virilmek emr idüp buyurdum ki: Ḥükm-i şerīfüm vardukda teʾḫīr itmeyüp müteveffā-yı mezbūruñ nücūma ve ʿilm-i heyʾete ve hendeseye müteʿallik olan kitābları eger mezkūrān elindedür ve eger āḫardadur, her kimde ise żuhūra getürüp daḫī biʾl-fiʿil raṣad ḫizmetinde olan iftiḫār-ı erbābü't-tencīm Mevlānā Takiyüddīn –dāme fażluhūya– cümlesin teslīm itdürüp bu bābda kimesneye iḫtilāf ve nizāʿ itdürmeyesin. Şöyle bilesin!*[196]

Matematik bilimleri üzerine bu nadir yazmaların Sinan'ın mescidinin imamı ve müezzininee muhafaza edilmesi, kendi adıyla anılan mahallenin âlimâne muhitine bir kez daha tanıklık eder. Hassa mimarlarının pratiğinde önemli yeri olan geometrik tahmin ve ölçüm (mesâha) teknikleri, astronomların usturlabının basitleştirilmiş bir türevi olan kuadrant kullanımını gerektirdiğine göre, bu yazma koleksiyonu mimar-mühendislerin uygulamaları ile alakalı değerli bilgiler taşıyor olmalıydı. Yukarıda Sinan'ın İstanbul'un su kaynaklarını araştırırken böyle bir aleti nasıl kullandığını görmüştük; usturlab ve kuadrant kullanımı onun Avrupa'daki meslektaşları arasında da oldukça yaygındı.[197] O halde, 1582'de Sapanca Gölü'nü İzmit Körfezi'ne bağlayacak bir kanalın mesâhası ve ön çalışmalarını hazırlamak üzere, Mimar Sinan tarafından yönetilen bir heyete Molla Fütuh adlı bir astronomun (*müneccim ve rāṣıd*) da dâhil edilmesi şaşırtıcı değildir.[198]

Mimarbaşının vakfiyesi, kendi mescidinde zorunlu günlük namazların, Sünni uygulamalar ve şeriat kurallarına uygun şekilde icrasını vurgular. Bu bağlamda Sünni din pratiği üzerine popüler bir Türkçe el kitabını da mescidine bağışlamıştır: "Hulviyyât (*Ḥulviyyāt-ı Şāhī*) adlı nefis kitabı Tanrı'yı hoşnut etmek isteyen muhtaçlar için vakfetti" (*Ve Ḥulviyyāt nām kitāb-ı laṭīfi ṭaleben li-merżāti'r-Rabbi'l-aʿlā muḥtāc olanlara vaḳf itdi*).[199] Kırma çatı ile örtülü olup, tuğla ve taş dizilerinden inşa edilen mütevazı mescidden yalnız köşk tipi özgün minaresi bugüne ulaşmıştır. Binanın geri kalan kısmı 1918'deki bir yangında hasar görmüş ve 1976'da, Gurlitt'in bir eskizine ve kalıntılara uygun tarzda tümüyle yeniden inşa edilmiştir (**res. 122**).[200]

Sinan'ın vakfettiği ikinci sıbyan mektebinin ve kendi türbesinin yeri, Süleymaniye Külliyesi'nin yanı başındaki asıl konutuna bitişikti (**res. 124-25, 167 [13]**). Bu üç avlulu anıtsal konut vakfiyesinde şöyle tarif edilmiştir:

> Kendi emlakinden, sultanî külliyenin –Tanrı afetlerden korusun– yanında olan menzil ki üç avlu içerir. Birisi iç ve birisi orta ve birisi dış avludur. İç avlunun ikinci katında on tane oda, zemin katında iki oda, bir fırın, iki hamam, bir mutfak, bir mahzen ve beş hela vardır. Orta avlu, ikinci katında iki oda ve bir çatı köşkü (gurfe) ile ortalarında bir sofa ve önlerinde bir bahçeden oluşur; al-

123 Müneccimbaşı Takiyüddin ve meslektaşları Galata Rasathanesi'nde çalışırken, 1581, kâğıt üzerine suluboya, Lokman'ın *Şehinşehnâme*'sinden.

tında ahır vardır. Ahırın önünde bir ev ki, üstünde bir mahzen vardır ve bir su kuyusu içerir. Dış avluda birbirine bitişik dört oda vardır. Ve [menzilin] tümünün güney tarafı cennetmekân Sultan Süleyman Hân'ın şerefli medresesine bitişiktir ve diğer üç tarafı kamusal sokakla çevrilidir.

Kendü emlâkinden ʿimâret-i sulṭâniyye –ḥuriset ʿani'l-âṣâti's-semâviyyeti ve'l-ʿarżiyye– ḳurbinde vâḳiʿ olan menzilin (vakfetti) ki üç muḥavvaṭa(yı) müştemildür. Biri dâḫiliyye ve biri vusṭâniyye ve biri ḫâriciyyedür. Ammâ dâḫiliyyesi on bâb ʿulvî evleri ve iki bâb ṣufî evleri ve bir furunı ve iki ḥammâmı ve bir maṭbaḫı ve bir maḫzeni ve beş kenîfi müştemildür. Ve ammâ vusṭâniyyesi iki bâb ve bir ġurfe ʿulvî evleri ki mâbeynleri ṣoffa ve önleri bâġçe ve altı aḫurdur. Aḫuruñ önünde bir bâb ev ki fevḳinde bir maḫzen vâḳiʿ olmışdur ve bir ṣu kuyusunu müştemildür. Ve ammâ ḫâriciyyesi birbirine muttaṣıl dört ḥücerâtı müştemildür ve cümlenün ṭaraf-ı ḳıblîsi merḥûm ve maġfûrun-leh Sulṭân Süleymân Ḫân –ʿaleyhi'r-raḥmet-i ve'r-rıḍvân– medrese-i şerîflerine müntehî olup ve eṭrâf-ı şelâṣesi ṭarîḳ-i ʿâmma müntehîdür.[201]

Sinan'ın konutu, cephelerine bitişik yirmi dükkân, fevkânî bir sıbyan mektebi ve kendisinin gömülmesi için hazırlanan "son derece güzel inşa edilmiş" geometrik oymalı taş şebekeyle kuşatılmış bir hazire ile birlikte vakfedildi: "*Ve daḫî menzil-i meẕkûra muttaṣıl yigirmi bâb dükkânlarını vaḳf itdi ve iḥdâṣ olınan ʿulvî mektebi ṣıbyân-ı müteʿallimîne vaḳf itdi ve daḫî menzil-i mesfûrun ṭaraf-ı şimâlîsine muttaṣıl olan muḥavvaṭa ki aḥcâr-ı müşebbeke ile aḥsen-i vażʿ üzre binâ olınup vâḳf-ı mezbûra medfen olmak içün tehiye olınmışdur, vaḳf itdi.*" Sinan'ın türbesi olarak hazırlanan bu hazire, bugün yerinde olmayan konutunun kuzey tarafına bitişikti. Mimarbaşı, yaşadığı sürece orada ikamet etme hakkını kendine ayırdı; ölümünden sonra da, soyları tükenene değin onun ahfadı orada yaşayacak, bunun ardından konut vakfa gelir sağlamak üzere kiraya verilecekti.[202]

1577'de III. Murad'a sunulan isimsiz bir mektup (*ruḳʿa*), Sinan'ın konutunun aşırı lüks hamamlarından, su yapılarından ve dış kapısının önündeki arslan başı

şeklinde musluklu bir çeşmeden yakınarak, onu yasadışı biçimde Süleymaniye Külliyesi'nin suyundan bir lüle almakla suçluyordu. Padişah, İstanbul kadısına bu konuyu teftiş etmesi emrini verdi, fakat teftişin sonuçlarını bilmiyoruz.[203] Sonuç ne olursa olsun, bu suçlama, mimarbaşının otobiyografisinde hikâye edilen, rakiplerinin kıskançlığının aşikâr bir başka örneğidir. Sinan kendi türbesinin yeri için padişahtan resmî izin almış olmalıydı; çünkü payitahtta sur içine gömülmek sadece sultanların verebileceği istisnaî bir imtiyazdı. Sâî'nin yazdığı mezar kitâbesi, Sinan'ı, türbesinin yanı başındaki cennete benzer Süleymaniye Camii'nin mimarı olarak tanımlar. Demir parmaklıklı dua penceresinden, kitâbenin hemen altında mimarbaşının mermer lahdinin sarık (mücevveze) biçiminde yontulmuş şahidesi ve üzerindeki taş kubbeli baldakenin iç kesimi görülür (**res. 126**). Sinan'ın türbe haziresi, vakfedilmiş konutu, dükkânları ve sıbyan mektebinin Süleymaniye Külliyesi'yle görsel bütünleşmesi, sanki kendi mimarî şaheserini mimarbaşının mührüyle imzalarcasına damgalamıştı (**res. 167-68**). Hazirenin önündeki küçük üçgen biçimli kamusal meydan, bitişiğindeki selâtin camisinin ideal bir diyagonal perspektifini sunar. Bu meydancık, Süleymaniye Külliyesi'nin tabhanesi, yeniçeri ağasının sarayı ve Sinan türbesinin haziresinin köşesindeki kubbeli sebil ile çerçevelenmiştir.[204]

Hazireye 1587'de eklenen alımlı sebilin Süleymaniye vakfından artan gelirlerle (zevâid) yaptırılması, padişahın ve mimarbaşının vakıflarının sınırlarını daha da muğlâklaştırdı (**res. 125**). Sinan'ın vefatından kısa süre önce yapılan sebilin inşaatına, Süleymaniye vakfının mütevellisine hitaben yazılmış bir fermanla izin verilmişti:

> Halen mimarbaşı Sinan Ağa –şânı ziyade olsun– ariza gönderip, İstanbul şehrinde merhum Sultan Süleyman'ın şerefli camisi etrafında yaşayan kalabalık bir grubun gelerek, "Yeniçeri ağasının hanesi yakınında olan musalla yeri ki, üç sokağın kesiştiği bir geçit yeridir ve çeşmeden uzaktır," diyerek, burada Sultan Süleyman Han'ın ruhuna bir sebilhâne yapılmasını rica ettiklerini bildirdi. Gerçekten, buraya bir sebilhâne bina etmek münâsib görüldüğünden, mezbur caminin vakıf gelirleriyle inşası için evkaf mütevellisine ferman gönderilmesini rica ettiğinden, vakıf tarafından inşa edilmesi hususunda hatt-ı hümayunum ve ferman-ı şerifim verilmiştir.
>
> *Ḥāliyā Miʿmārbaşı Sinān Aġa –zīde mecdühu- ʿarż gönderüp, maḥrūse-i İstānbūlda merḥūm ve maġfūrun-leh Sulṭān Süleymān Ḫān –ṭābe ṣerāḥu– ḥażretlerinün cāmiʿ-i şerīfleri eṭrāfında sākin olanlardan cemʿ-i keṯīr gelüp "yeñiçeriler aġası sākin olduġı ḫāne ḳurbinde vāḳiʿ olan muṣallā yiri ki üç yol aġzı ki memerr-i nāsdur, çeşmeden baʿīddür" diyü, Sulṭān Süleymān Ḫān ruḥiyçün ol maḥallde bir sebīlḫāne binā olınmasın ricā idüp, fi'l-vāḳiʿ maḥall-i mezbūrda bir sebīlḫāne binā olınmaḳ münāsib görülmeġin cāmiʿ-i mezbūr vaḳfından binā olınmaġıçün mütevellī-yi evḳāfa fermān buyrulmaḳ ricāsına iʿlām eylemeġin vaḳıfdan binā olınmaḳ bābında ḥaṭṭ-ı hümāyūn-ı ʿināyet- maḳrūnum ile fermān-ı şerīfüm olmışdur.*[205]

Bu belgenin Sinan'ın türbesinden söz etmeyişi ilginçtir. Mimarbaşı, sebilin, kendi gömüleceği hazireyi anıtsallaştıran bir ilave olarak görülmesin diye, musallaya ileride eklenmesi planlanan türbesinden dilekçede kasıtlı olarak bahsetmemiş olabilir. Kubbeli "*sebīlḫāne*"nin günümüzde Sinan'ın kişisel hayratı zannedilmesi şeklindeki yaygın hata, kendisinin de farkında olması gereken hesaplı bir muğlâklığa işaret eder. Açık hava dua platformunun (*muṣallā*) üzerinde duran türbe baldakeninin sebilli haziresinin planını bazı mimarlık tarihçileri, ayakları açık bir pergele benzetmiştir.[206] Mimarbaşının vakfiyesi, kendi türbesi için ayrılan yerde bulunan sıbyan mektebinin hocası ile kalfasının her gün kendi ruhu için otuz Kur'an cüzünden birini okumasını şart koşmuştur.[207]

Sinan'ın vakfının, Süleymaniye ile ayrılmaz derecede kaynaşmış görsel bağlantısı, vakfiyesinde belirlenen diğer şartlarla da pekiştirilmiştir. Örneğin, Süleymaniye Camii'nin içine yerleştirilen bir kürsüde her gün öğle vakti hoş sesli birisi Kur'an'dan "*bir ʿaşr-i laṭīf ḳırāʾat idüp*" sevabını Sinan'ın ruhuna hibe edecektir. Dahası, camide görevli olan otuz "*tesbīḥ ve ṣalāvāṯḫān*" her gün mimarbaşının defnedileceği hazirede toplanarak üçer kere İhlas ve bir kere Fâtiha surelerini tilavet edip sevabını onun ruhuna bağışlayacaklardır. Süleymaniye yakınında yer alan ve müşebbek taşla en güzel şekilde bina olunan hazire şöyle tarif ediliyor: "*Vāḳf-ı merḥūma medfen olan muḥavvaṭa üzre ki cāmiʿ-i şerīf-i sulṭānī ḳurbinde aḥcār-ı müşebbeke ile aḥsen-i heyʾet üzre binā olınmışdur.*"[208]

Sinan vakfının sultanî külliyeyle kaynaşması ayrıca, mimarbaşının konutuna bitişik ikiz medresenin istinat duvarlarına yerleştirilmiş on sekiz hücrede kalan medrese mezunlarına (*mülāzim*) ayrılan on sekiz akçelik bir bağışla da ifade edilir.[209] Ulema rütbesine atanmayı bekleyen bu mülâzımlar, her gün tüm peygamberlerin, Hz. Muhammed'in ve mimarbaşının ruhları için otuz Kur'an cüzünden birini okumak zorundaydı.[210] Yine her gün herhangi bir zaman veya yerde Sinan için birer Kur'an cüzü okuyan üç kişi, her yıl Muharrem'in onuncu gününde onun Süleymaniye yanındaki vakfedilmiş evinde toplanacaktı. Yoksullara verilen bir hayır ziyafetinin ardından, bu kişiler bağışçı için hatim indirecek, ardından hazır bulunanlara sadakalar dağıtılacaktı.[211] Süleymaniye vakfının masraf defterlerinde, "*Miʿmār Aġanın ziyāfeti*";

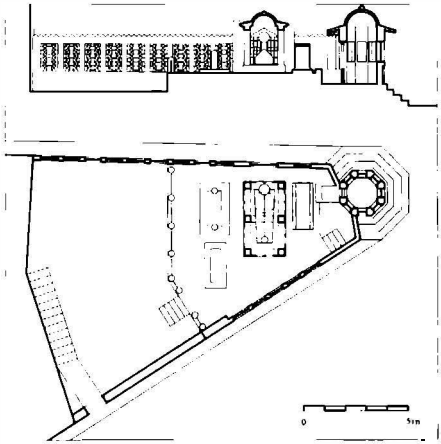

124 İstanbul, Süleymaniye, Mimar Sinan'ın türbe haziresinin plan ve kesiti; hazire, taş döşeli bir platformda yer alan mimarbaşının kubbeli baldakenli lahdi, diğer lahitler ve sokak kavşağındaki kubbeli sekizgen sebilden oluşur.

125 İstanbul, Süleymaniye, Sultan Süleyman vakfına ait kubbeli sebil ile birlikte Mimar Sinan'ın türbesi.

"*ziyāfet-i Miʿmār Aġa*" için periyodik olarak bağışlanan yemek ve ekmeğin maliyetine ait kayıtlara rastlanıyor.[212] Bu kayıtlar, Sultan Süleyman'ın, mimarbaşının ziyafetleri için kendi vakfının imaret mutfaklarında pişen yemekten tahsis ederek onu ödüllendirmiş olduğunu düşündürür. Sinan'ın Süleymaniye Külliyesi'yle yakın bağı göz önüne alındığında, onun kendi hanc halkından birinin, 1596'da Sultan Süleyman vakfının mütevelliliğine atanması dikkat çekicidir. Selânikî, "merhum Koca Mimar Sinan Ağa'nın adamlarından zeametle emekli olmuş Kabil Çavuş'un (*merḥūm Miʿmār Ḳoca Sinān Aġa mürebbāsı zeʿāmetle müteḳāʿid Ḳābil Çavuş*)" mali yönetim uzmanlığı nedeniyle bu mevkiye getirildiğini belirtmiştir.[213]

Sinan'ın konutunun arsası, onun Süleymaniye Külliyesi'nin on yıl kadar süren inşaatını denetlemesini kolaylaştırmak amacıyla, bir temliknâme ile kendisine bağışlanmış olmalıdır. Mimar Atik Sinan'a (ö. 1471) II. Mehmed'in külliyesinin inşaatıyla uğraştığı sırada külliye yakınında bir arsa verildiğini biliyoruz. Bu arsada, kendisine ve vârislerine, iki katlı birçok küçük ve büyük oda içeren bir konut vakfetmişti.[214] Ne var ki, sadece Sinan'a ait bir imtiyaz, kubbeli baldakenle anıtsallaştırılmış olan kendi türbesini, Süleymaniye Külliyesi'nin arazisine dâhil etmek oldu. Seleflerinin vakfettikleri kırma çatılı camiler ve sakıflı mescidlere bitişik daha basit hazirelerdeki mezarları, sadece baş ve ayak taşlı kubbesiz lahitlerden oluşuyordu.

Şimdi de kısaca Sinan'ın vakıfları ile seleflerininkini karşılaştıralım. Azatlı bir köle olan Atik Sinan'ın 1465 ve 1468'de düzenlenmiş iki vakfiyesi vardır. II. Mehmed'in cami külliyesinin batısında Kıztaşı semtinde kendisine bağışladığı arsada, mescid ve sıbyan mek-

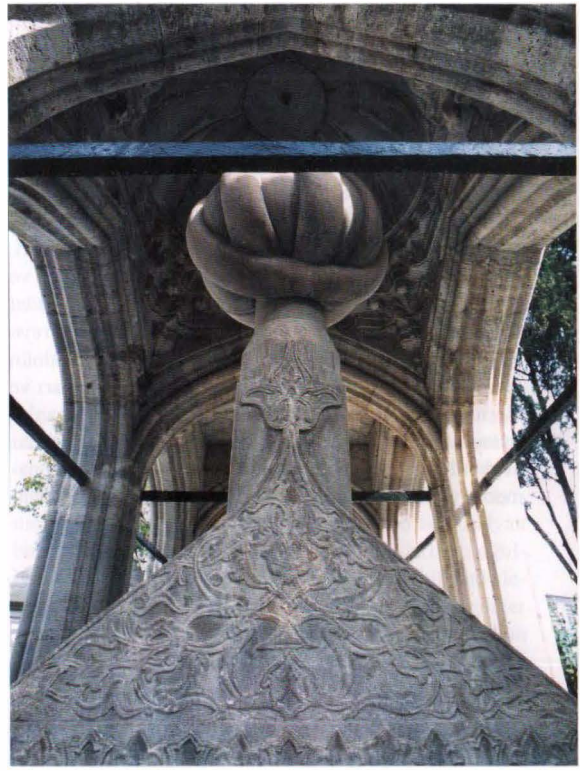

126 Mimar Sinan'ın lahdinin mermer sarıklı şahidesi ve üzerindeki taş kubbeli süslü baldakenin sokaktan, demir şebekeli dua penceresinden görünümü.

tebinden oluşan bir külliye vakfetmiştir. Bugün Kumrulu Mescid diye tanınan mescidin, katledilen bu hassa mimarının mezarını içeren bir haziresi vardır. Halefi Sinan'la aynı adı taşıyan mimar, mezar taşında "*Miʿmār-ı sulṭānī-yi ʿāṭīḳ ḫoca Sinānü'd-dīn Yūsuf ibn-i ʿAbdullāh*" olarak tanımlanmıştır.[215] Atik Sinan ayrıca, Baba Saltuk semtindeki Aşıkpaşa Mescidi'ne bitişik olan ve Şeyh Yahyaoğlu Derviş Ahmed (yani ünlü tarihçi Aşıkpaşazâde) ile onun soyundan gelenlere adanmış "*zāviye*" işlevi gören bir konut bağışladı. Bu hayrat için, bahtsız mimar, İstanbul'da birtakım evler ve dükkânlar vakfetti.[216]

Vakıf kuran diğer bir başmimar, Acem Alisi olarak bilinen, Sinan'ın selefi Alaüddin Ali Bey bin Abdülkerim'dir (veya Alaüddin Ali Bey bin Abdülvehhab). 1523-24'de Yenikapı civarında bir sıbyan mektebi ile Halvetî "*zāviye*"si eşliğinde kırma çatılı mütevazı bir cami vakfetmiştir. Sakıflı caminin karşısında yer alan zaviye, yemek masrafları vakfın gelirinden karşılanan dervişler için konut işlevi görüyordu. Mimarbaşının basit mezarı, Mimar Acem Camii olarak bilinen camisinin mihrabının ardındaki haziredeydi.[217] Külliyesini maddi olarak desteklemek için, Acem Alisi Sinan'ınkinden daha az gelir kaynağı vakfetmiştir: 15,000 akçe, yirmi yedi dükkân, ve çoğunun altında dükkân bulunan on dokuz ev. 1525 ve 1537 tarihli iki vakfiyesinden, onun ayrıca Aksaray'ın Oruçgazi mahallesindeki konutunu kendi kullanımına vakfettiğini öğreniyoruz. Bu konutun bileşenleri şunlardı: "Çeşitli zemin ve ikinci kat odaları, bir mutfak, hamam, fırınlar, iki ahır, bir çatı köşkü ve sofa, iki oda ve hela" (*ḫānehā-i müteʿaddide-i taḥtānī ve fevḳānī ve maṭbaḫ ve ḥammām ve furunhā ve aḫüreyn maʿa ġurfe ve ṣoffa ve ḥücreteyn ve kenīf*). Ölümünün ardından konut, soyu tükenene kadar kendi çocukları ve torunları tarafından kullanılacaktı.[218] Bu konut, Sinan'ın Süleymaniye Külliyesi'nin yanındaki üç avlulu evi kadar heybetli değildir. Sinan'ın ayrıca Yenibahçe'de "Şehnameci evi" olarak bilinen ikinci bir yazlık konutu, içinde havuzlar ve bir köşkü barındıran yanındaki bostanla birlikte vakfedilmişti. Acem Alisi'nin vakfiyesinde, Sinan'ınkini imzalayan şahitlerin arasında bulunan, kendi hanesine bağlı kullardan da bahis yoktur.

Atik Sinan ve Acem Alisi'nin tersine, Mimar Sinan bir derviş zaviyesi bağışlamamıştır. Bu, onun olgunlaştığı Süleyman çağının katı Sünniliğinden kaynaklanan bir tercih olabilir.[219] Onun yeniçeri geçmişi nedeniyle Bektaşî tarikatına bağlı olduğu varsayımı, mescidine Sünni ibadet usüllerini öğreten bir el kitabı bağışladığını belirten vakfiyesinde kanıt bulmaz. *Tezkire*ler sadece yeniçeri ocağının Bektaşî ocağıyla tarihî bağlantısına gönderme yapar; Sinan'ın bu tarikatla kişisel ilintisini ifade etmez: "*Yolumla ṣanʿatumla ḫizmetümle / Daḫī aḳrān içinde ġayretümle // Dürüşdüm tā ki ṭıfliyet çaġından / Yitişdüm Ḥācī Bektāş ocāġından* (Yeniçeri Ocağı)." Onaltıncı yüzyılda yeniçeriler ile Hacı Bektaş Veli arasındaki bağlantının isimden öteye gittiğini söylemek zordur, zira Bektaşî tarikatı bu dönemde devletin Sünni ortodoks tavrıyla artık bağdaşmayan Şi'î bir kimlik kazanmıştı.[220]

Sinan'ın vakfiyesi, onun dindarlığından başka, muhtelif çeşmeler ve yaya kaldırımları yaptırmasında ifadesini bulan kamusal bilincine de tanıklık eder. Mimarbaşı, Kuban'ın düşündüğü gibi ortaçağ irrasyonalizmini temsil eden Osmanlı toplumuyla uyumsuz kalan, mimarî rasyonalizmin yanlış anlaşılmış bir dehası olmaktan hayli uzaktı. Kimliğinin yoğrulduğu ve sanatsal yönlenimlerinin biçimlendiği bağlamın zihniyetlerini bütünüyle özümsemiş bir saray ağasıydı o.[221] Sinan, kendi vakıf eserlerinin, ve muazzam bir külliyata eser sahipliğini belirttiği otobiyografilerinin vasıtasıyla anısını ebedîleştirdi. Gelecek bölümde ele alınan hassa mimarları ocağının aracılığıyla yaratılan bu külliyatın kolektif yönünü, mimarbaşının gelecek kuşakların belleğini şekillendirmeyi başaran benmerkezli öz-imgesi neredeyse bütünüyle gölgede bıraktı.

Bölüm 5

Mimarî Uygulamanın Kurumsal Çerçevesi

I. HASSA MİMARLARI OCAĞI VE ŞEHİR MİMARLARI
II. YÖNETİCİ VE TASARIMCI OLARAK MİMARBAŞI
III. İNŞAAT ENDÜSTRİSİ

I. HASSA MİMARLARI OCAĞI VE ŞEHİR MİMARLARI

Her ne kadar Konstantinopolis'in fethinin tetiklediği yoğun inşaat faaliyeti sırasında doğmuşa benzerse de, "*miʿmārān-ı ḫāṣṣa*" veya "*ḫāṣṣa miʿmārları*" ocağı hakkında bilinen en eski belgeler II. Bayezid (1481-1512) devrine iner.[1] Sinan'ın görev döneminde bu ocak payitahttan koordine edilen inşaat faaliyetleri dalgasıyla başa çıkabilmek için, merkeziyetçi devletin yönetsel bir kurumu olarak genişletilerek pekiştirildi. Mimarbaşının özgün üslûbunun gelişmesi, hassa mimarları ocağının eski mensuplarının sayısının epeyce azalması üzerine aşılanan taze kan yoluyla, kadrosunun tümden yenilenmesi ile örtüştü. Sinan'ın mimarbaşı olarak atanmasından önce, 15. yüzyıl sonundan Sultan Süleyman devrinin ilk yıllarına değin, hassa mimarları cemaati dikkate değer bir süreklilik arz etmişti. Daha önce üzerinde durulmayan bir husus, 1540'larda bu süreklilikteki kırılma ile Sinan'ın "klasik" üslûbunun oluşması arasındaki, burada gözlemleyeceğim paralelliktir. Yeni üslûp ve beraberinde getirdiği âdâb kodları imparatorluğun dört bucağına, İstanbul'dan gönderilen hassa mimarları ve büyük eyalet merkezlerine atanmaya başlanan şehir mimarları aracılığıyla yayıldı.

1844'te Charles White, II. Bayezid tarafından yaratılan "mimarlar konseyi"ne başkanlık eden mimarbaşını bir bayındırlık bakanına benzetmişti:

> Kamusal anayolların temizliği ve bakımıyla ilgili polisiye düzenlemeler büyük ölçüde ihmal edilmiş olduğu halde, evlerin inşasıyla ilgili kanunlar zorunlu tutulup, ayrıntılarıyla tanımlanmıştır. Mutlak itaati sağlamak ve evlerin inşası ile yeni sokakların yapılmasında bir derece düzen sağlamak için, II. Bayezid, başında bir *Mimar Ağa*'nın, ya da Bayındırlık İşleri Başkanı'nın (*President of Board of Works*) bulunduğu bir mimarlar konseyi (*council of architecture*) oluşturdu.[2]

II. Bayezid döneminde bir kurul halinde örgütlenmelerinden önce, adlarını saptayabildiğimiz mimarlar sarayın müteferrikalar (müteferrik seçkinler) teşkilatına dâhil dağınık bir gruptu. II. Mehmed'in sarayının defterdarlık örgütüne bağlı Angiolello adlı İtalyan bir kapıkulu, ekâbirin ve yenilmiş hükümdarların oğullarını, hekimleri, müneccimleri, mimarları, mühendisleri, nakkaşları, kuyumcuları, mücevher ustalarını ve diğer zenaatkârları içeren bu karma (yani müteferrik) grubun mensuplarının aylık ücret aldığını belirtir.[3] Gerçekten de, II. Bayezid dönemine ait (y. 1490'lar) bir aylık maaşlı saray hizmetkârları (müşâherehoran) defterinde, mimarlar, dülgerler, tornacılar ve çırakları bu grubun mensupları arasında zikredilir ve sayıları toplam yirmi bir kişidir: "*Cemāʿat-i miʿmārān ve neccār ve ḫarrāṭ māʿa şākirdāneş, yigirmibir neferdür.*"[4] Maaşlarını üç ayda bir alan diğer saray sanatçılarının adları ise ehl-i hiref (zenaatkâr) defterlerinde kaydedilegelmiştir. Bunun ter-

sine, mimarlar, seçkin hünkâr hizmetkârları ile birlikte (ekâbir ve beylerin imtiyazlı oğulları, saray ağaları, hekimler, çavuşlar, kâtibler, müzisyenler, şairler, musahibler, müneccimler gibi) aylık maaş alan anlamına gelen, müşâherehoran defterlerinde yer alırlar.

Sultanî bağışların kaydedildiği bir inam defteri (1503-12), belirli bina projelerindeki hizmetleri nedeniyle II. Bayezid tarafından ödüllendirilen "*cemāʿat-i miʿmārān*"ın bazı üyelerinin isimlerini zikreder (**Ek 4.1**).[5] Defter bu hassa mimarlarından başka, Mimar Hayrüddin'in başkanlığı altındaki hassa suyolcuları topluluğuna (*cemāʿat-i rāh-ı āb-ı ḫāṣṣa*) verilen inamları da kaydeder.[6] Ayrıca sarayda ve selâtin camilerinde çalışan onarımcı mimarların (*meremmetçi*) yanı sıra, Topkapı Sarayı'nın has bahçesindeki marangozlar atölyesinde (*kārḫāne-i neccārān*) istihdam edilen neccarlar, mermerciler, duvarcılar, kurşuncular ve camcıları da sayar.[7] Üzerinde çalışmış olduğum yayınlanmamış 16. yüzyıl belgeleri, sarayın birinci avlusunun sol tarafındaki "*anbār-ı ḫāṣṣa*" yakınındaki bu atölyede eğitilen kabiliyetli acemioğlanların, hassa mimarları ocağına terfi ettirildiğini gösteriyor. Saray cebehânesi olarak işlev gören Aya İrini Kilisesi yanında yer alan ve inşaat malzemelerinin depolandığı bu hassa anbarının kadrosu, anbarcıbaşı (*ser-anbārī*), kâtib, anbar gılmanları, meremmetçiler, neccarlar, mermerciler, kireççiler, badanacılar, suyolcuları, sudolapçıları, demirciler, camcılar, nakkaşlar, kurşuncular, çilingirler, kovacılar, hamallar ve amelelerden oluşuyordu.[8]

Sinan döneminde, anbarda iki görevlinin resmî makamı (*nişīmen*) vardı: Biri şehremini diğeri mimarbaşı.[9] Divân-ı hümâyunun maliye dairesinin bir memuru olan şehremini, payitahttaki devlet inşaatları ve saray onarımlarının masraflarından sorumluydu. Sarayda kullanılan muhtelif levazım ve inşaat malzemelerinin muhafaza edildiği hassa anbarı onun yetki alanındaydı.[10] Mimarbaşılarının, hassa anbarına bitişik saray bahçesindeki neccarlar (dülgerler) atölyesine sık sık uğrayarak, oradaki acemioğlanların eğitimine nezâret ettiklerini, Bölüm 4'te tanıttığım Mimar Mehmed Ağa'nın biyografisinden öğreniyoruz. Cafer Efendi'nin 1614'te kaleme aldığı bu kaynak, mimarbaşı Sinan'ın neccarlar işliğini düzenli olarak ziyaret ettiğini belirtir ve buradaki acemioğlanların eğitiminden Üstad Mehmed adlı "bahçe halifesi" ile yardımcılarının sorumlu olduğunu açıklar. Burada Mimar Mehmed Ağa "geometri bilimini ve mimarlık sanatını" her iki üstad ve başkalarından öğrenmişti:

> [Mimar Mehmed] Ağa'nın sedefkârlık ve mimarlık sanatına başladığı 977 (1569-70) tarihinden, 997 (1588) yılına kadar, dünya mühendislerinin başı ve ufuklarla çağlar içinde şöhret bulan, Koca Mimar olarak meşhur, gaza ehli merhum Sinan Ağa vefat edinceye kadar, has bahçe halifesi (kalfası) olan Üstad Mehmed ve merhum Sinan Ağa'ya tam yirmi yıl varıp gelirdi. Merhum Koca Mimar çoğu zaman has bahçeye gelip gittikçe, [Mehmed Ağa] geometri bilimini ve mimarlık sanatını ondan ve başkalarından öğrenirdi. Ve bazı sanatkarâne iş işlediğinde, onu mezbur Sinan Ağa'ya gösterirdi. Sinan Ağa da "Aferin kalfa, eşsiz bir iş işlemişsin; şimdi senin işin gibi işleyen kimse yoktur..." diye arada sırada söylerdi...
>
> *Ṭoḳuz yüz yetmişyedi tārīḫinde Aḳa-yı müşārün-ileyh ṣadefkārlıḳ ve miʿmārlıḳ ṣanʿatına varduḳdan ṣoñra ṭoḳuz yüz ṭoḳsān yedi senesine varınca .ser-i mühendisān-ı cihān ve meşhūr-ı āfāḳ ve devrān olan ehl-i veḳā Ḳoca Miʿmār dimekle maʿrūf merḥūm Sinān Aḳa vefāt idince bāḡçe ḫalīfesi olan Üstād Meḥemmed ile merḥūm-ı mezbūr Sinān Aḳaya kāmil yigirmi yıl varup gelüp ve Ḳoca Miʿmār merḥūm daḫī ekṣer eyyāmda ḫāṣṣa bāḡçeye gelüp gitdükçe hendese ʿilmini ve miʿmārlıḳ ṣanʿatını āndan ve ġayrıdan taʿallüm idüp ve baʿżı muṣannaʿ iş işledükçe merḥūm-ı mezbūr Sinān Aḳaya āñı gösterüp Sinān Aḳa daḫī, "āferin ḳalfa bī-naẓīr iş işlemişsin, şimdi bu senüñ işiñi işler ādem yoḳdur...." diyü gāh ve bīgāh söyleyüp...*[11]

Mimar Mehmed Ağa saray bahçesindeki acemioğlanlık sürecinde daha sonra Sinan'ın halefleri olan Mimar Davud Ağa ve Dalgıç Ahmed Ağa'nın gözetiminde de çalıştı. Bu sonuncu mimarbaşı devrinde yapılan kamusal binaların hepsinde emeği geçtikten ve bir süre suyolu nâzırı olarak görev yaptıktan sonra, nihayet mimarbaşı oldu (**Ek 4.5**).[12]

Hassa anbarının 16. yüzyıl tamir masrafları, buraya bağlı atölyelerin ismini verir. Anbarın 1527 ve 1531 yılları arasında onarılan müştemilâtı arasında, "*kārḫāne-i neccārān*" (dülgerler atölyesi) ve bitişiğindeki "*odahā-i rāh-ı ābīyān*" (suyolcularının odaları) vardı.[13] Hassa neccarlar cemaati, mimarlardan ayrı bir grup olarak, üç ayda bir maaş alan ehl-i hiref defterlerinde kaydedilegelmiştir. Anbarla bağlantılı diğer gruplar ise, müteferrika veya çavuş rütbeleri ile, aylık maaşlı müşâherehoran defterlerinde zikredilir.

1523 civarından bir müşâherehoran defterinde, yirmi bir kişilik "*cemāʿat-i rāh-ı āb-ı ḫāṣṣa*", dört kişilik "*cemāʿat-i sürbger* [kurşuncu] *maʿa cāmger*", saray ile has bahçesinin iki meremmetçisi ve Hızır adlı "*mermerī*"nin adları kayıtlıdır. Bu sonucusu, 1520'lerin ortasında hassa mimarları ocağına terfi ettirilecektir (**Ek 4.2**).[14] Daha sonraki bir müşâherehoran defteri (1527-31), Mimar Mustafa Bey'in önderliğindeki hassa suyolcuları cemaatinin otuz beş kişiden oluştuğunu gösterir. Aynı defter, hassa anbarına bağlı diğer zenaatkârlar ara-

sında beş kişilik kurşuncular ve camcılar cemaatini, müteferrika cemaatine mensup olan saray ile has bahçesinin iki onarımcı mimarı (*meremmetī*) Rüstem ile Nasuh'u ve "*mermerī*" Hayrüddin'i sayar. Rüstem ve Hayrüddin'in isimlerine daha sonra hassa mimarları cemaati içinde rastlıyoruz (**Ek 4.2, 4.3**).[15]

Sinan, hassa anbarının kapasitesini arttırmak için, Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunun sol tarafından deniz kıyısına doğru uzanan bahçede yeni anbarlar ekledi.[16] 19. yüzyıl tarihçisi Atâ, saray bahçesinin deniz kıyısındaki Yalı Köşkü ve Sepetçiler Kasrı'nda düzenli olarak toplanan mimarlık teşkilatını bir "*fenn heyʾeti*" olarak tanımlar. Statü açısından azalan sıra halinde, bu heyetin üyeleri şunlardı: *şehremīni*, *miʿmār aġa* (mimarbaşı), *şu nāẓırı*, *İstanbul aġası* (acemioğlanlar başı), *kireççibaşı*, *anbār müdīri*, *anbār birinci kātibi*, *ser-miʿmār* (birinci mimar), *miʿmār-ı ṣānī* (ikinci mimar) ve *taʿmīrāt müdīri* (meremmetçi).[17]

Bu örgütlenme, 15. yüzyıl sonunda nüvesi oluşan ve Sinan döneminde olgunlaşan bir sistemin 19. yüzyılda dönüşerek aldığı yeni şekli yansıtır. Sinan çağında hassa mimarları ocağı örgütünün iki odağı vardı: Topkapı Sarayı'ndaki hassa anbarı ve mimarbaşının Vefa'da, Eski Saray yakınındaki resmî dairesi. Bu çifte merkezin, her iki sarayın da inşa edildiği II. Mehmed devrinden kaldığı düşünülebilir. Mimarbaşının Vefa'daki dairesi, bizzat Sinan'ın da neccar olarak eğitildiği (İstanbul Ağa'sının idaresi altındaki) acemioğlanları kışlalarının ve inşaatlarda istihdam edilen yeniçerilerin Eski Odalarının yakınındaydı (**res. 157** [3, 4]).

II. Bayezid'in yukarıda bahsi geçen inam defteri (1503-12) mimarbaşından söz etmeksizin, ödüllendirilen mimarların adlarını verir (**Ek 4.1**). Ne var ki, dönemin tarihçisi Ruhî Edrenevî, Mimar Murad'ı, Sultan Bayezid'in "mimarlarının başı" ve son derece bilgili ve sanatında eşsiz olarak tanımlar: "*Miʿmār Murād ki kendünüñ [II. Bayezid] miʿmārlarınuñ reʾīsi idi ve ẕūfünūn-ı ʿālem ve ṣanʿatında bī-miṯl idi.*"[18] Murad Halife diye de bilinen bu mimar (*Murād ḫalīfe nām usta*), II. Mehmed döneminde yirmi sekiz yıl "*ḫalīfe*" (mimar kalfası) olarak hizmet ettikten sonra mimarbaşı rütbesine yükselmişti.[19] 1500 tarihli vakfiyesiyle payitahtta bir hayır vakfı kuran Mimar Murad bin Abdullah ile aynı kişi olduğunu düşünüyorum.[20] Bu mimarbaşı o tarihlerde vefat etmişe benzer, zira oğlu Mimar Hızır Bali bin Murad Halife'yi hassa mimarları cemaatinde sayan II. Bayezid'in inam defterinde, babasından bahis yoktur. Tarihçi Ruhî'ye göre, diğer oğlu Mimar Hayrüddin bin Mimar Murad, 1509 depreminden sonra Galata surlarını onarmıştı.[21] İnam defteri, Mimar Hayrüddin'i 1511'de suyolcularının başı olarak tanımlar.[22]

Bazı 19. yüzyıl kaynakları, Mimar Hayrüddin'in II. Bayezid'in İstanbul'daki cami külliyesini (1501-5) inşa ettiğini hiçbir yazılı kaynağa dayanmadan ileri sürer.[23] Oysa II. Bayezid'in inam defteri, bu külliyenin mimarının Yakubşah bin Sultanşah ve iki halifesi olduğunu kesin şekilde ispatlar. Bu iki baş kalfanın adları Ali bin Abdullah ve Yusuf bin Papas'tır.[24] Yakubşah'ın kendisinden "*miʿmār*" olarak söz edilir, ama sultandan aldığı yıllık inamlar (aylık maaşına ek olarak) konumunun mimarbaşı olduğunu ima eder: 3.000 akçe ve bir samur kürklü hil'at.[25] Daha sonraları, mimarbaşı Sinan'dan da otobiyografileri bazen "mimar" olarak bahseder. Arşiv belgeleri onun da aşağı yukarı aynı türde mevsimlik ikramiyeler aldığını gösterir. Sinan'a ilaveten "sancak için" (*berā-yı sancāḳ*) verilen kemha hil'atler muhtemelen Mustafa Âli'nin bahsettiği, Sultan Süleyman tarafından mimarbaşına ve oğluna ihsan edilen sancaklarla ilgiliydi.[26]

4. Bölüm'de, II. Bayezid'in cami külliyesinin mimarının, 1490'da Kili kalesinin inşaatının masraflarını kaydeden bir defterde adı geçen "*Yaʿḳūbşāh ermeni, miʿmār*" ile aynı şahıs olması gerektiğini ileri sürmüştüm.[27] Söz konusu mimarın memleketinin, II. Bayezid'in şehzâdeyken sancak beyliği yaptığı Amasya olduğu anlaşılmaktadır. Bu, hâlâ Amasya'da ikamet eden yeğeninin 1506'da padişah sarayına aynı kentten getirdiği elmalar karşılığı aldığı inamdan tahmin edilebilir.[28] Yakubşah'ın 1500'den bir süre sonra mimarbaşı Murad'ın yerini almadan önce Müslüman olduğu anlaşılıyor, zira 1502 tarihli bir hüccetin şahitleri arasında adı "*üstād Yaʿḳūb Şah el-miʿmār el-mühtedī*" olarak zikrediliyor.[29] Yakubşah'ın oğlu Hüdâverdi (Ermenilerin yaygın olarak benimsediği bir isim), II. Bayezid'in inam defterinde mimarlar cemaati arasında yer almaktadır (**Ek 4.1**).

İsmi 1509'dan sonra bu inam defterinden yok olan Yakubşah'ın yerine Acem Alisi lâkaplı mimarbaşının geçtiği anlaşılıyor.[30] Acem Alisi'nin, I. Selim'in 1514'te Safevilere karşı Çaldıran'daki zaferinin ardından, diğer İranlı sanatçılarla birlikte Tebriz'den İstanbul'a getirildiği kabul edilir. Bu varsayım ve onun bir Azerî Türkü olduğu iddiası, herhangi bir belgesel kanıtla desteklenmemiştir.[31] İranlı mimarların I. Selim devrinin çok öncesinden beri Osmanlı sarayında istihdam edildikleri biliniyor. Bunlardan biri II. Bayezid için 1490'da Bursa'da bir han inşa eden Abdülali Mimar-ı Acem lâkaplı, Abdülali bin Puladşah idi.[32]

Eğer gerçekten 1514'te Tebriz'den getirtilen yabancı bir mimar olsaydı, Acem Alisi'nin Osmanlı yapı geleneğinde bu kadar çabuk nasıl ustalaşmış olabileceği sorusu akla geliyor. Çünkü II. Bayezid ile I. Selim'in devirleri arasında mimarî üslûbun kesinti-

siz devamlılığı barizdir. Genellikle Acem Alisi'ne atfedilen I. Selim'in İstanbul'daki camisi (1520/21-1527/28), her iki yanında daha alçak tabhaneleri olan merkezî kubbeli-küp planıyla Edirne'deki II. Bayezid Camii'ne (1484-88) çok benzer (**res. 78-81**). Bu yüzdendir ki, mimarbaşı Acem Alisi'nin, Yakubşah'ın baş kalfası olan Ali bin Abdullah'dan başkası olamayacağı tahminini yürütmek akla yakındır (II. Bayezid'in inam defterinde aynı baş kalfanın adı Alaüddin Halife olarak da geçiyor, **Ek 4.1**).[33] Yakubşah'ın ismi inam defterinden kaybolduğu 1509 yılından itibaren, Ali en yüksek ücretli hassa mimarı olarak önemli inşaat projelerine atanmıştır.[34]

Mimarbaşı Acem Alisi'nin 1525 ve 1537 tarihli vakfiyelerinde kullanılan farklı baba adları, Hıristiyan kökenli bir mühtedî olduğunu düşündürüyor: Alaüddin Ali Bey bin Abdülkerim ve Ali Bey bin Abdülvehhab. Bölüm 4'te zikrettiğim her iki Arapça vakfiyesinde de hassa mimarlarının başı (*re'īsü'l-miʿmārīnü'l-emīrīn*) olarak tanımlanan Acem Alisi, 1525 tarihli vakfiyede ayrıca "mükemmel ve âlim üstad; yetenekli ve itibarlı mühendis" (*el-üstādü'l-kāmilü'l-ḫabīr ve'l-mühendisü'l-māhirü'l-ḫaṭīr*) şeklinde methedilir.[35] 1537 tarihli vakfiyesinde ise, "*el-üstādü'l-kāmilü'l-ḫabīr ve'l-mühendisü'l-māhirü'l-ḫaṭīr ʿalemü'l-mühendisīn*" olarak vasfedilmiştir. Bu son vakfiyede, oğlu Hamza Çelebi'den söz edilmesi, mimarbaşı Alaüddin Ali Bey ile Acem Alisi'nin aynı şahıs olduğu varsayımını kanıtlar. Zira, II. Bayezid'in inam defterinde, Yakubşah'ın baş halifesi olan Ali bin Abdullah ve oğlu Hamza'nın 1511'de hassa mimarları cemaatinde birlikte yer aldığını görüyoruz (**Ek 4.1**).[36]

1520'lerden 1537'ye kadarki aylık maaş defterlerinde Acem Alisi'nin adı "'*Alāüddīn, miʿmārbaşı*" olarak geçmektedir ve 1534'te maaşı kırk beşten elli beş akçeye yükseltilmiştir (**Ek 4.2**).[37] Daha önce II. Bayezid'in inam defterinde zikredilen birkaç mimarın adlarına, Acem Alisi'nin ekibinde rastlanır. Bu ekibin mensuplarına Sultan Süleyman devrinin başına (1523-28) ait hassa harcı defterlerinde ve arşiv belgelerinde de rastlanıyor: Murad Halife'nin oğlu Hızır Bali, Yakubşah'ın oğlu Hüdaverdi, Mahmud, Derviş Ali ve Şeyhî. Söz konusu isimler, II. Mehmed devrinden Süleyman'ınkine dek süren kesintisiz bir devamlılığa işaret eder (**Ek 4.1, 4.2**).[38] Ayrıca, mimarlık mesleğinde süregelen ailevi silsileyi de yansıtır. Bu aile bağları Sinan döneminde hassa mimarları cemaatinin giderek devşirme sistemine bağlanarak bürokratikleşmesi sonucu yok olacak bir özelliktir.

1525-26 ile 1534 yılları arasındaki maaş listelerinden, II. Bayezid döneminden kalma en yüksek ücretli hassa mimarlarının çoğunun giderek ortadan kaybolduğunu izleyebiliyoruz. Cemaatin eski üyelerinde daha da ciddi bir azalma, 1534 ve 1537 arasında, Sinan'ın mimarbaşılığa getirilmesinden hemen önce kendini gösterdi. 1530'larda istihdam edilen yeni mimarlar arasında üçü, ilk defa bariz olarak Hıristiyan ismi taşımaktadır. Bu üçü arasında, bir gemi mimarı olduğunu tahmin ettiğim Portekizli kaptan Francesco (*Françesḳo ḳapudān-ı Portuḳāl*) en yüksek maaşı alıyordu. Başlangıçtaki elli akçelik maaşı, 1536'da altmış akçeye yükseltildi; bu, mimarbaşı Alaüddin'inkini bile aşan bir rakamdır. Hassa mimarlarının sayısı 1525-26'da on yediyken, 1534'te on üçe, 1536-37'deyse yedi veya sekize kadar düştü (**Ek 4.2**). O halde, veziriazam Lütfi Paşa'nın 1539'da hassa mimarları arasında mimarbaşı Acem Alisi'nin yerini alabilecek yeterlikte kimseyi bulamamasına şaşmamak gerek. İşte bu yüzdendir ki, mimarbaşılığa hassa mimarları ocağına dâhil olmayan dışarıdan birini, yeniçeri ocağına mensup Sinan Subaşı'yı atadı.[39]

1548-49 tarihli bir müşâherehoran defteri, Sinan'ın görev döneminin ilk on yılında geçmişteki kadrodan köklü kopuşu sergiler. O sırada, Acem Alisi'nin idaresindeki hassa mimarları cemaati kadrosuna 1536'da katılmış olan mimarlardan sadece ikisi (Anton ve Hayrüddin) hâlâ faal idi (**Ek 4.3**). Bu cemaate terfi olmadan önce, Hayrüddin "*mermerī*" Topkapı Sarayı'nın bahçesinde müteferrika olarak hizmet vermişti, tıpkı daha sonraları Sinan'ın hassa mimarları ekibine katılan saray meremmetçisi (onarımcı) Rüstem gibi. 1548-49 tarihli bir müşâherehoran defterinde, beşi Müslüman ve üçü gayrimüslim, sekiz mimarın adı verilir; Sinan payitahttaki ilk anıtlarını bu sınırlı ekiple inşa etmiş olmalıdır. Bir fermandan, diğer gayrimüslim mimarlardan birinin adını öğreniyoruz: Mimar Yani. Bu mimar, 1544'te Şehzâde Mehmed Camii için küfeki taşı kesmek üzere, günde on beş akçelik bir yevmiyeyle İnoz'a (Trakya'daki Enez) gönderildi. İnoz kadısına yazılan ve bizzat mimar başının eline verilen hüküm şöyledir: "*Ḥāliyā maḥrūse-i İstānbūlda binā olınacaḳ ʿimāret-i cedīd maṣlaḥatı içün küfeki ṭaşı kesdürmek içün Yānī nām miʿmār irsāl olınup... yevmī on beş akçe ʿulūfe taʿyīn olınmışdur.*" Yukarıdaki 1548-49 tarihli müşâherehoran defterinde adı geçmeyen Mimar Yani'nin o sırada vefat etmiş olması mümkündür.[40] Sinan'ın payitahtta yeni ekibiyle inşa ettiği cami külliyeleri arasında Şehzâde Mehmed ve Mihrümah Sultan'ınkiler vardır. Bu yapılar 1550'lerde Süleymaniye Külliyesi'nde mükemmelleştireceği rafine üslûbun ilk örnekleridir.

Sinan'ın görece mütevazı bir maaşı vardı. 1548-49'da aldığı günde elli beş akçelik maaş, kapıkulları-

nın en yüksek rütbelisi olan yeniçeri ağasının günlük beş yüz akçelik maaşının yaklaşık onda biriydi. Bununla birlikte, "*aġayān-ı ehl-i ḥiref*"ten biri olan mimarbaşı, bu ağalar cemaatinin en yüksek maaşlı mensubuydu. Örneğin, o sırada hassa nakkaşbaşının yevmiyesi sadece yirmi beş akçeydi. 1553'e gelindiğinde, Sinan'ın maaşı altmış beş akçeye yükselmişti.[41] Bu gündelik maaştan başka eline geçen gelir kaynakları şunlardı: Vize'deki arpalığının getirisi, yıllık 3.000 akçelik ödenekle birlikte mevsimlik olarak verilen bir kürklü hil'at, "*ṣancāḳ*" için aldığı diğer hil'atlar ve önemli projeler karşılığında padişahların ihsan ettiği hil'atlar ile armağanlar. Sinan, yönetici seçkinlerin sipariş ettiği anıtlar için de muhakkak ki ek ücretler ve ikramiyeler alıyor olmalıydı.[42]

Topkapı Sarayı'nın birinci avlusundaki hassa anbarında makamları bulunan şehremini ve mimarbaşı, aynı zamanda ikinci avludaki divan-ı hümayun toplantılarına da katılıyorlardı. 17. yüzyıldan bir kaynağa göre, her ikisi divanhane dışındaki revağın altında uzanan sekide oturuyorlardı: "Dışarıda, iki kubbe arasında reisü'l-küttâb ile kâtiblerinin yeri bulunur. Ve eminler bir seki üstünde dizilerek otururlar: Mutfak emini, şehremini, tophane emini, gümrük emini ve koyun emini ile [baş] mimar" (*Ve ḫāricinde iki ḳubbe arasında reʾis ve kātibler mekānı vardır. Ve ümenā seki üzerinde dizilüp oturur. Emīn-i Maṭbaḫ, Emīn-i Şehr, Emīn-i Tersāne ve Emīn-i Gümrük ve Emīn-i Ġanem ve Miʿmār*).[43]

Belgelerde kimi zaman sadece "mimar" veya "mimar ağa" olarak zikredilen mimarbaşının reisülküttaba dilekçe vermesiyle, hem hassa mimarları ocağına yeni mimarlar atanıyor, hem de ocak mensupları veziriazamın onayıyla zam alıyorlardı.[44] Sinan 1556'da böyle bir dilekçe yazmıştı (**Ek 4.3**):

> [Sinan], mektup gönderip, on akçelik yevmiyeyle sefer mimarı olan Rüstem öldüğünden dolayı, boşalan yerinin hâlihazırda üç akçe yevmiyeyle mermercilik hizmetinde bulunan Mustafa b. Abdullah adlı şahıs tarafından doldurulmasının münâsib olduğunu arz ettiği için yevmi altı akçe buyruldu [Haşiye: Sonra on akçe ile atandı].
>
> *Müşārun-ileyh mektūb gönderüp yevmī on akçe ile sefer miʿmārı olan Rüstem fevt olup yiri maḥlūl olmaġın, ḥāliyā üç akçe ile mermercilik ḫizmetinde olan Muṣṭafā bin ʿAbdullāh nām kimesne maḥaldür diyü ʿarż itmegin yevmī altı akçe ile buyuruldı. Şoñra on akçe ile olındı.*[45]

Mermerci Kasım (**Ek 4.3**) 1560-61'de öldüğünde, Sinan yukarıda adı geçen Mustafa için sekiz akçelik bir maaş artışı önerdi:

> Mimarbaşı mektup gönderip, on akçe yevmiyeli bir hassa mimarı olan Kasım b. Abdullah'ın öldüğünü; yerinin sekiz akçe ile mermerci Mustafa b. Nebi'ye, ondan boşalan yerin ise Murad b. Ali'ye, geri kalan iki akçenin de hassa mimarı Ferhad b. Abdullah'ın yedi akçelik maaşına eklenmesini rica ettiğinden kayd olundu.
>
> *Miʿmār bāşı mektūb gönderüp ḫāṣṣa miʿmārlarından on ʿakçesi olan Ḳāsım bin ʿAbdullāh fevt, yiri sekiz akçe ile mermerci Muṣṭafā bin Nebīye anuñ gedüġi Murād bin ʿAliye ve bāḳī ḳalan iki akçe ḫāṣṣa miʿmārlarından [yedi akçesi olan] Ferhād bin ʿAbdullāh ola diyü ricā itmeġin ḳayd olındı.*[46]

1586'da, iki hassa mimarı –Mustafa (on iki akçe maaşlı) ve Mahmud (sekiz akçe maaşlı)– vefat edince, mimarbaşı, onların yerine, doğudaki Safevi seferine katılmaları şartıyla Mehmed, Hüseyin, Dede ve Bali adlı mimarları (her birine beşer akçe maaş verilmek üzere) tavsiye etti.[47] Aynı yıl, bu sefere atanan on hassa mimarından biri olan Çerkes Ahmed vefat etti ve on üç akçelik maaşı, Sinan'ın yazdığı benzer bir dilekçeye dayanarak, beş mimar arasında paylaştırıldı.[48]

Ne yazık ki, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait müşâherehoran defterleri henüz ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle, Sinan'ın kariyerinin doruğunda olduğu dönemde hassa mimarları ocağının mensuplarını saptamak şimdilik olanaksızdır. Yine de onun emrinde çalışan mimarlardan bazılarının adlarına, 1550 ile 1553 arasında Süleymaniye Külliyesi'nin inşaatıyla ilgili belgelerde rastlıyoruz. Bu mimarların çoğu külliye için uygun antik mermerler ve sütunlar toplamaya gönderilmişti: Mimar Bali (İskenderiye), Mimar Hacı Hüseyin Halife (ö. 1553, İskenderiye, Baalbek, Anadolu), Mimar Ali (Alanya, Baalbek), Mimar Hızır (Silifke), Mimar Veli (Selânik, Sidrekapsi) ve Mimar Hacı Mustafa (İznik, Midilli, Milet). Adı geçen mimarlar imparatorluğun deniz kıyılarındaki antik kalıntıları keşfe çıktılar; uygun mermerlerle sütunları inceleyip buldukları her yerde bunları birer "*nişān*"la işaretlemeleri emredildi. Eyalet yöneticileri (beylerbeyiler, sancak beyleri ve kadılar) ile birlikte hazırlamaları istenen ayrıntılı kataloglar, koparılan ufak taş parçaları (*numūne*) eşliğinde, bunların sayılarını, renklerini, boyutlarını ve yakın limanlardaki yükleme iskeleleri inşası da dâhil olmak üzere, nakliye maliyetlerinin tahminini belirtecekti. Bu ilginç yöntemi izah eden fermanlardan birinin örneği, 1552'de Anadolu beylerbeyi ile idaresi altındaki tüm sancak beyleriyle kadılara yollanmıştır. Süleymaniye'ye mermer sütunlar bulmak için görevlendirilen Mimar Hacı Hüseyin kendi idare merkezlerine geldiğinde, ona refakat edip "*nişān*" ile işaretlediği uygun mermerlerin nakliyat maliyetlerini belirten ikişer arz raporu yazmaları emredildi. Bu arizaların birini mimarın kendisine verecekler, diğerini de payitahttaki bina

eminine mermerlerin koparılmış "*numüne*" parçalarıyla birlikte ileteceklerdi:

> *Vilâyet-i Anaṭolı beglerbegine ve beglerine ve ḳâḍîlarına ḥükm ki, ḥâliyâ maḥrûse-i İstanbûlda binâ olınan ʿimâret-i ʿâmiremüñ ḥaremine ve sâ'ir mühimmâtına lâzım olan direkler içün ḫâṣṣa miʿmârlardan Ḥâcı Ḥüseyin irsâl olınup, buyurdum ki: Her ḳankıñuzuñ taḥt-ı ʿadâletine iriş-dükde, yoḳlayup, kendü nefsiñüz ile bulunan mermerlerüñ üzerine varup, ḳıyâs-ı râst olup, mezbûr yarardur diyü nişân itdükde, binâda mı, binâdan ḫâric midür, binâda olan yıḳıldukda ne miḳdâr ḫarc ile olur ve iskele yaḳın mıdur ve iskeleye varınca ḳâç akçe maṣraf olur ve iskelede iskele lâzım mıdur, yoḳ ise iskele var mıdur, iskele lâzım olursa maṣrafı ne ile olur, cümle aḥvâlin mufaṣṣal yazup, iki arż idesin, birin miʿmâr Ḥüseyine teslîm idesin ve birin binâ emînine yarar adamıñuz ile irsâl idesin, ẕikr olan ḫuṣûṣlar ehemm-i mühimmâtdandur; daḳîḳa fevt itmiyesün ve ʿarż irsâl olınduḳda, bulunan mermerlerüñ birer pâre numûnesin bile gönderesin.*[49]

Mermer levhalar ile sütunlar bulmaya yönelik bu araştırma, imparatorluk toprakları içindeki önemli klasik harabelerin ve mermer ocaklarının âdeta arkeolojik bir alan çalışması boyutuna ulaştı. Bölüm 4'te gördüğümüz gibi, bu yerlerin birçoğunun adı Ayasofya'nın yarı efsanevî inşaat öykülerinde geçiyordu. Bu denli sistematik bir araştırma harekâtı, sonraları Selimiye ve diğer cami külliyeleri için yapılmadı. Süleymaniye'nin inşa edildiği yıllarda hassa mimarları, taşların Sinan'ın talimatları doğrultusunda kesilmesine nezâret etmek üzere taş ocaklarına da gönderildi. İstanbul havalisindeki küfeki ocaklarına, arkeolojik alanlardaki diğer taşocakları da eklendi. Örneğin, Mimar Hacı Mustafa Yalakabad'dan (bugün Yalova) temel taşları çıkartma operasyonuna başkanlık etti. Bu operasyonda ona yardım eden Musa Subaşı, Süleymaniye inşaatının denetleyicilerinden olup, payitahttan gönderilen bir grup acemioğlanın başı idi.[50] İzmit'teki (antik Nikomedia) bir diğer taşocağı başlangıçta Mimar İbrahim Halife, daha sonra da Kiriz Nikola'nın nezâretinde işletildi.[51] Kavak İskelesi (Karamürsel) ve Aydıncık (antik Kyzikus) taşocaklarında taş kesimi nezâretine tayin edilen mimarlar arasında Hüsam bin Ali Karamanî Halife, Hacı Hüseyin Halife, Mimar Kasım ve Üstad Murad bulunuyordu.[52] Sinan'ın vakfiyesini (y. 1583-85) imzalayan on mimarın ve çeşitli inşaatlarda istihdam edilen bazı diğer mimarların isimleri **Ek 4.4**'te yer alıyor.

Sinan'ın emrinde çalışan hassa mimarlarının kapsamlı bir listesinin hazırlanmasını zorlaştıran diğer bir husus, bunların bazılarının suyolcuları cemaatinde veya selâtin camileri vakıflarına bağlı meremmetçi (onarım) mimarları arasında kayıtlı olmalarıdır. Örneğin, Süleymaniye Külliyesi'nin inşasında çalışan Mimar Dimitri, 1556'da Müslüman olup Mehmed adını aldıktan sonra, yeni tamamlanan caminin meremmetçiliğine atandı.[53] "*Şuyolı nâẓırı*" görevi, Kırkçeşme su dağıtım sisteminin tamamlanmasından kısa süre sonra 1566'da ihdas edildi.[54] Mimarbaşı Sinan'ın gözde halifelerinden Mehmed Çavuş'un 1577'de bu göreve atanma belgesi, görevini ana hatlarıyla tanımlar (bkz. **Ek 4.4, 4.5**): Topkapı Sarayı ile bahçesinin, diğer has bahçelerin, selâtin camisi külliyelerinin ve Kâğıdhane suyollarının teftiş edilip onarılması, suyollarına zarar vererek şeriati ihlâl edenlerin sultana arz edilmesi.[55]

Suyolu nâzırlığının yaratılmasından önce, belgelerde müteferrika cemaatine mensup "*ser-râh-ı âb*"lara (suyolcular başı) rastlanmaktadır. Statüsü yükseltilen mevkiin sahipleri çoğunlukla müteferrika veya çavuş rütbesindeydi. Sinan, kendi konumuna bir atlama taşı oluşturan bu yeni mevkiin yaratılmasında etkili olmuşa benzer. Kendinden hemen sonraki bütün halefleri (Davud Ağa, Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa), mimarbaşılığa terfilerinden önce suyolu nâzırı olarak hizmet ettiler (**Ek 4.5**). Bu da, Sinan'ın mimarbaşılığa, hassa mimarları teşkilatının dışından atanan bir yeniçeri subaşısı (hasckı) olmasıyla başlayan bürokratikleşme eğiliminin devamıdır. Fakat Sinan'ın üç halefinin de suyolu nâzırlığından evvel Dergâh-ı Muallâ Çavuşu olmaları, saraydan çıkma başmimarlara verilmeye başlanan önceliği örnekler. Başmimarlığa yükselenlerin devlet bürokrasisiyle yakın ilişkisi böylece, veziriazamın yönettiği divan-ı hümayunun ekseninden kayarak, saray ağaları ile haremin etkisinin giderek arttığı adem-i merkeziyetçi rejime ayak uydurdu. Büyük çaplı bina projelerini destekleyen mimarî himayenin azalmasıyla koşut başka bir ayak uyduruş da, kaydı hayat şartıyla mimarbaşılığa atanan Acem Alisi, Sinan ve Davud'un kariyer sürekliliğinin yerine, halefl erinin mimarbaşılıktan değişik bürokratik görevlere atlamayı tercih etmeleridir. Bu trend, mimarbaşılıktan ayrılıp Silistre mutasarrıfı olarak Anadolu'da Kalenderoğlu isyanını bastırmakla görevlendirilen ve 1608'de şehit olarak vefat eden, Dalgıç Ahmed Çavuş'la başlamıştır. Sedefkâr Mehmed Ağa'nın haleflerinin mimarlıktansa daha fazla idareci oldukları bilinir. Demek ki, merkeziyetçi "klasik" düzenin doruğundayken elli yıl mimarbaşı olan Sinan'ın kariyeri ile ondan evvel ve sonra gelenler arasındaki farklar gözden kaçırılmamalıdır. Mimarbaşılar ve hassa mimarları ocağı hakkında genellemeler yapmak bu yüzden sorunludur.

Yarım yüzyıllık bir boşluğun ardından, hassa mimarlarının adlarını kaydeden müşâherehoran defterleri yeniden ortaya çıkar. Bu defterlerde mimarların sayısının

127 Mimarbaşının resmi, 17. yüzyılın ortasından bir Osmanlı kıyafet albümünden, kâğıt üzerine suluboya.

128 Jean-Baptiste Vanmour, elinde ahşap mimar arşını tutan Ermeni bir mimarın gravürü, belindeki kuşağa keser, balta ve testere illiştirilmiştir, y. 1707-8 (Vanmour, 1714'ten).

otuz dokuz ile kırk dört arasında dalgalanması, Sinan'ın görev döneminde hassa mimarları ocağının genişleyerek kristalleşen örgütlenmesini yansıtan bir artıştır. Ayn Ali Efendi'nin 1609 tarihli Osmanlı Devleti'nin teşkilatı üzerine risalesinin verdiği izahata göre, "*cemāʿat-i miʿmārān-ı ḫāṣṣa ḳırḳ dört neferdür, ʿulūfelerin kezālik ayda bir alurlar*".[56] 17. yüzyıl ortasında kaleme alınan Eyyubî kanunnamesinde, "*miʿmārān-ı ḫāṣṣa 40 neferdür*" diye belirtilmiştir.[57]

1604-5 tarihli bir müşâherehoran defteri, mimarbaşı Dalgıç Ahmed Çavuş'un emri altında (yirmi üçü Müslüman ve on altısı gayrimüslim) otuz dokuz hassa mimarının adını ve maaşlarını verir. Her bir grubun başında kendi "*ketḫüdā*"sı ve "*ḫalīfe*"si vardır.[58] Bu tür bir teşkilatlanmaya 16. yüzyılın ilk yarısından kalan müşâherehoran defterlerinde rastlanmayışı, bir kez daha hassa mimarları ocağının Sinan çağındaki bürokratik evrimine işaret eder. Muhtelif para tağşişlerine tanık olan 17. yüzyılda, mimarbaşının gündeliği 120 akçeye kadar yükselmiştir.[59] 1691'de, mimarbaşı tarafından yapılan bir soruşturmanın ardından ocaktan yirmi üç hassa mimarının çıkarılması, ocağın üyelerinin sayısını yüzyıl sonuna değin on bir ilâ on üçe kadar düşürmüştü.[60] Bu değişime paralel olarak, mimarbaşının (**res. 127**) maaşı 1697'de 80 akçeye indirildi. Mîrî inşaat projelerinin daralan kapsamı nedeniyle hassa mimarlarının öneminin azalmasına ayak uyduran bir dönüşümdü bu.[61] Eskiden geçit alaylarında mehterbaşından önce gelen mimarbaşının, IV. Murad devrindeki (1623-40) bir esnaf geçidinde mehterbaşının ardından yürümesine karar verildiğini açıklayan Evliya Çelebi, bu gözden düşüşe tanık olmuştur.[62]

Edebiyat tarihçisi Ahmed Hamdi Tanpınar'ın güçlü bir kavrayışla gözlemlediği üzere, "on yedinci asır sonlarına doğru millî hayatta asıl yaratıcılık mîmarîden musikîye geçmişti".[63] Osmanlı musikîsinin en büyük üstâdlarından biri olan Prens Dimitri Kantemir (1673-1723), anıtsal mimarî hâmilerinin artık mimarbaşından-

129 Sur-ı hümayun alayında beyaz kaftanlı ve sarıklı mimarbaşı ile nahıl ağası ellerinde asâ tutarak, köşklü ve şadırvanlı bahçe maketleriyle bezeli iki nahıl (yapay ağaç) ile birlikte geçerken, y. 1720, kâğıt üzerine suluboya, Vehbi'nin *Sûrnâme*'sinden.

sa, mimarlık mesleğine hâkim olmaya başlayan yetenekli Rum veya Ermeni mimarları tercih ettiğini gözlemler (**res. 128**). Yaptığı diğer bir gözlem de "Mimar Ağa"nın, nizamlara uygun olmasını sağlamak amacıyla payitahttaki tüm yeni evleri teftiş etmek için kalfalar tayin etmesidir. Fakat mimarbaşına verilen rüşvetlerle bina nizamları genellikle çiğnenmekteydi. Mimarbaşılık mevkii öylesine kârlı bir hale gelmişti ki, veziriazam bu göreve mimarî bilgiden yoksun gözdelerini getirir olmuştu (**res. 129**). Hassa Mimarları Ocağı, nihayet 1734'te Mühendishane'nin kurulmasıyla yeniden yapılandırılacak ve 18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde mimarbaşılar Mühendishane halifelerinden atanmaya başlanacaktı. Bu değişimi 19. yüzyılda diğer reformlar izledi. Giderek etkinliğini yitiren Hassa Mimarları Ocağı, 1831'de Şehreminliği ile birleştirilerek "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü"ne dönüştürüldü.[64] Atâ tarihinden naklen yukarıda bahsi geçen, Topkapı Sarayı'ndaki Yalı Köşkü ve Sepetçiler Kasrı'nda toplanan "*fenn hey'eti*" işte budur.

EYALET MERKEZLERİNDEKİ ŞEHİR MİMARLARI

16. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'daki hassa mimarları ocağı ile eyalet merkezlerindeki şehir mimarları kurumunun gelişmesi paralellik arz eder. Şehir mimarları örgütünün 17. yüzyıla değin kurulmamış olduğu varsayımının tersine, önemli eyalet merkezleri Sinan çağında kendi mimarbaşılarını edinmeye başlamıştı.[65] İmparatorluğun sınır bölgelerinde görevlendirilen mimarlara ilişkin bilinen en eski referanslar, bunların başlangıçta askerî inşaatlar için atandığını düşündürür. Örneğin, Bosna sancağının 1516 tarihli kanunnamesi, burada kale inşaatlarından sorumlu tımarlı bir mimarın atanmasını öngörür.[66]

1568'de Üsküb kadısına hitaben yazılmış bir ferman, bu eyalet merkezinin "*miʿmārbaşı*" olan Hayrullah'ın yardımcıları arasında Üstad Memi ve Yusuf'un bulunduğunu ortaya koyar. Onların tavsiyesi üzerine kadı, Edirne ve İstanbul'daki mîrî inşaatlarda çalışacak tüm "*neccār*" (dülger) ve "*bennā*"ların (duvarcı), ister yabancı ister yerli olsun, birer "*kefîl*" bulmalarını emreden bir ferman talep etti. Kefiller firar eden inşaatçıların yol harçlıklarını devlete geri ödeyecekti. Kadının bu dilekçesi, Sinan'ın büyük bina projeleri için yapı ustalarının (bazıları kendi istekleri dışında olmak üzere) toplanması görevinin Üsküb mimarbaşına ait olduğunu gösterir.[67]

Budin'in de bir mimarbaşı (*Budun miʿmārı*) vardı. 1572'de Budin beylerbeyine ve defterdarına gönderilen fermandan öğreniyoruz ki, burada Sultan Süleyman'ın katedralden camiye çevirttiği ve halen yıkılmaya yüz tutan "*Cāmiʿ-i Kebīr*"in tamiri için bu mimar, onarımcılar ve tahmincilerle birlikte güvenilir bir tahmin raporu hazırlamıştı: "*Ẕikr olınan cāmiʿüñ taʿmīri bu eyyāmda olmazsa yıḳılması ve hedminde ḳalʿa-yı Budunuñ miʿmārı ve meremmātçıları ve yarar muḫammineler ile üzerine varılup taḫmīn-i ṣaḥīḥ ile taḫmīn olındıḳda ...*"[68]

1548'de Safevi sınırı üzerindeki Erzurum ve Van eyaletlerinin kurulmasından hemen sonra, bu sınır bölgesine de resmî mimarlar atandığını öğreniyoruz. 1556'da Erzurum'a bir mimarın atanmasına değin, oradaki yapı çalışmalarını Diyarbakır mimarı yürütüyordu. Bu sonuncunun görevi, Diyarbakır'ın yeni kurulan bir eyaletin merkezi haline geldiği 1517'den sonra yaratılmış olmalıdır.[69] Van beylerbeyi 1556'da payitahta gönderdiği bir dilekçede, "mimarlık ilminde" yetenekli ve feraset sahibi olan gayrimüslim mimarbaşı Selman'ın on beş akçelik maaşının, mîrî inşaatlarındaki hizmetleri dolayısıyla yirmi akçeye yükseltilmesini önerdi. Belirtilen miktar, selefinin aldığı maaşla aynı olduğuna göre, onun ilk Van mimarı olmadığı anlaşılıyor: "*Van Beglerbegisi mektūb gönderüp muḳaddemā Van miʿmārlıġı yigirmi akçe iken on beş akçe ile Selmān zimmīye virilmiş, mezbūr yarar, miʿmārlıḳ ʿilminde māhir, ehl-i feräsetden olup, yigirmi akçe ile ṣadaḳa olına diyü ʿarż idüp buyuruldı.*"[70]

Eyalet kadılarına bağlı olan ve payitahttaki mimarbaşı tarafından İstanbul'dan atanan, şehir mimarları teşkilatı 17. yüzyılda gelişip serpildi, fakat daha Sinan'ın görev döneminde çekirdeği oluşmuştu. 17. yüzyıla ait atama belgeleri, eyaletlerdeki mimarbaşlarının mimarlık sanatı (*ṣanʿat-ı miʿmāriyye*), geometri bilimi (*ʿilm-i hendese*), yapı kuralları (*emr-i binā*) ve ölçüm tekniklerinde (*mesāḥa*) uzman olmaları gerektiğini ortaya koyar. Bu uzmanlık alanları bir kere daha mimarînin, hem estetik kavramlara bağlı bir sanat, hem de mühendislik kurallarına dayalı bir bilim dalı olarak algılandığını teyit eder. İstanbul'daki mimarbaşı gibi, eyalet mimarları da inşaat endüstrisiyle bağlantılı zenaatkâr loncalarının üretimini teftiş etmek ve aralarındaki anlaşmazlıkları çözmekten sorumluydular. Onların onayı olmaksızın hiçbir yeni bina ve suyolu yapımına izin verilmiyordu. Bölgesel bir mimarbaşının atanması için, eyalet kadısının payitahta dilekçe göndermesi, imparatorluğun hassa mimarbaşısının da bu dilekçe temelinde uygun bir adayı divan-ı hümayundaki reisülküttaba tavsiye etmesi gerekiyordu.[71]

1579 tarihli bir ferman, Şam mimarbaşısını (*Şām-ı Şerīfde miʿmārbaşı*) zeamet sahibi Zaim Davud Bey olarak tanımlar. Onun isteği üzerine, kendisine İstanbul'daki divan-ı hümayunda verilen ve Şam defterdarına hitaben yazılan bir ferman, onu Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra ve Aksa Camii'nin çatı kurşunlarını onarmakla görevlendirdi. Sadece iki yüz altına yapmayı taahhüt ettiği bu onarımın, daha önceki bir tahmine göre altı bin florine mal olacağı hesaplanmıştı. Zaim Davud'un İstanbul'a gelişi, eyalet mimarbaşlarının Sinan'la doğrudan irtibatta olduklarını ve payitaht ile eyaletler arasında çift yönlü bir etkileşim trafiği bulunduğunu gösterir.[72] 1579'da Lübnan'da Trablussam (Tripoli) beylerbeyine gönderilen bir diğer ferman, Şam mimarbaşısı Zaim Davud tarafından yürütülecek olan Şam'daki Emevi Ulucamii ve Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra ile Aksa Camii'ndeki tamirat için, payitahttan deniz yoluyla gönderilen kurşunları yerlerine ulaştırmasını emreder.[73]

Sinan'ın eyaletlerdeki mimarbaşlarının atanmasındaki kişisel rolü, 1588 tarihli Şam vakıfları defterinde rastladığım bir kayıtla da doğrulanıyor:

> Mimarbaşı Sinan Ağa, Şam-ı Şerif'te bir zeametle mimar ve uzman ve Emevi Camii'nde kurşuncu ve suyolcu olan Davud'un ölmesi üzerine boş kalan görevinin, Şam'da sakin Nakkaşoğlu İshak için uygun olduğunu tavsiye eden bir mektup gönderdi.
>
> *Miʿmārbaşı Sinān Aġa mektūb gönderüp Şām-ı Şerīfde zeʿāmet ile miʿmār ve ehl-i ḫibre ve Cāmiʿ-i Benī Umeyyede ḳurşuncı ve ṣuyolcı olan Dāvūd fevt olup ḫizmeti muʿaṭṭal ḳalmaġın Şām sākinlerinden Naḳḳāşoġlı İsḥaḳ maḥaldür diyü...*

Bunun üzerine, uzman ve mimar olan İshak, divan-ı hümayunda reisülküttabdan gelen bir tezkereyle Şam'da boşalan mimarlık mevkiine atandı:

> *ʿAn miʿmārān, ibtidā-yı vaẓīfe-i İsḥaḳ ki ehl-i ḫibre ve miʿmār şüd der Şām-ı Şerīf be-cāy-ı Dāvūd ʿan zuʿamā ki müteveffā şüd bā-teẕkere-i reʾīsü'l-küttāb, fī 17 Ca. sene 996.*

Aynı vakıf defteri, Şam'a iki yeni mimarın atanmasını da kaydeder: "Şam'da mescidler, medreseler ve camiler ve diğer binaların mimarı olan Kadir oğlu Yusuf'un vazifesinin başlaması" (*ibtidā-i vaẕīfe-i Yūsuf veled-i Ḳādir ki miʿmār-ı mesācid ve medāris ve cevāmiʿ ve binā-i sāʾire şüde der Şām-ı Şerīf, 28 Ra. sene 996*); ve "Mimar Mehmed bin Mansur" (*Meḥmed bin Manṣūr, miʿmār 15 [akçe], M. sene 998*).[74]

Kudüs şeriye sicilleri, 1532'de bir "*miʿmārbaşı*" atanmasından beri, bu mevkiin 16. ve 17. yüzyıllarda tümüyle Nammar (al-Nammarî) ailesine özgü kaldığını gösterir.[75] Bununla birlikte, Kudüs kadısı ile Kubbetü's-Sahra ile Aksa Camii'ndeki onarımlardan sorumlu olan inşaat denetçisi, onarımları yürütebilecek kapasitede benna, neccar, taşçı ve mimarlık uzmanı bulunmadığını 1586'da padişaha bildirdiler. Gereken inşaat uzmanları Kudüs'ün bağlı olduğu Şam'dan gönderildi.[76]

Haleb kendine özgü mimarlar cemaatine sahip bir diğer Suriye kentiydi; fermanlar buradan sıklıkla Kudüs, Mekke ve Medine'deki sultanî yapılara inşaat ustaları gönderilmesini bildirir. Mesela, Halebli mimarlardan biri olan Mimar Cemalüddin'e 1560'ta Şehzâde Selim'in Konya civarındaki Karapınar'da yaptırdığı cami külliyesini inşa etmesi emredildi (bu külliyenin tasarımı Sinan'a aittir).[77] Mekke'deki Arafat suyolunun yenilenmesi projesinin nezâretinden sorumlu olan Mısır beylerbeyinin arzusu üzerine, 1566'da Şam ve Haleb beylerbeyilerinden Mekke'ye taş ustaları göndermeleri istendi. Haleb beylerbeyine, "bundan evvel Haleb [mimar] şeyhlerine baş olan Mimar Abdülkadir'in babası Nasrüddin'i, yollanan taşçıların başına tayin edip göndermesi" emredildi:

> *Muḳademmā Ḥaleb şeyḫlerine baş olan miʿmār ʿAbdülḳādirüñ babası Naṣrüddīn ẕikr olınan taşçılara baş taʿyīn idüp bile gönderesin.*[78]

Abdünnebî adlı diğer bir Halebli mimar, 1577'de Mimar Sinan'ın veziriazam Sokollu Mehmed Paşa için tasarlamış olduğu Payas'taki cami külliyesi yanındaki kaleyi çevreleyen hendeğin inşaatını tamamlamak için seçildi. Girişimci Abdünnebî, bu işi almak için bizzat payitahtı ziyaret etmişti. Haleb kalesinden kendisine on kişi tayin olunursa ve "*istedüğüm üstādlar ile binā fermān olınursa*", hendeği şimdiye kadar sarf olunan meblağın üçte birine tamamlarım diye "*müteʿahhid*" oldu. Bunun üzerine, Haleb beylerbeyi ve defterdarı, iki yıl geçmesine rağmen yarısı dahi kazılmayan hendeğin geri kalan kısmını bitirmesi için "*Ḥaleb miʿmārlarından ʿAbdünnebī*"yi atamak emrini aldılar.[79]

Kahire'nin de genellikle kentin müteferrika cemaatine mensup, kendine ait bir mimarbaşısı vardı; işlevi, zenaatkârlardan vergi toplamak ve tüm kamusal yapıları denetlemekti.[80] *Tuhfe*'ye göre, 1551'de Mısır beylerbeyinin bina nâzırı olarak denetlediği Mekke'deki inşaat, Kahire mimarbaşısı Kara Mustafa tarafından yürütüldü. Bu mimar Kâbe'deki altın yağmur oluğunu değiştirdi ve ahşap tavanını onardı.[81] Arafat suyolunun Sultan Süleyman devrinde Haseki Hürrem Sultan tarafından başlatılan yenileme çalışmalarını, kızları Mihrümah Sultan tamamlarken de bir dizi ferman Mısır Beylerine yollanmıştır. Örneğin, 1568'de Mısır beylerbeyine, "*evlād-ı ʿArabdan Mıṣır müteferriḳalarından Yaḥyā nām miʿmārın binā ʿilminde mahāreti*" olması nedeniyle, onu Mekke'de yapılacak suyolunda hizmet etmesi için tayin edip göndermesi emredildi.[82] 1572'de ise, "*Mıṣır müteferriḳalarından Meḥmed*", Mekke'de bina olunan Arafat suyolunun inşası için geometri bilimi ve suyu teraziye alma tekniğini bilen birinin lazım olması ve bu hususta onun mahareti olduğu bildirilmesinden dolayı, bahsi geçen projeye katılma emri aldı:

> *Ḥālā Mekke-i Mükerremede binā olınan şuyolı meṣāliḥüne ʿilm-i hendese ile terāzūya almasınuñ ṭarīḳin bilür kimesne lāzım olup ḫuṣūṣ-ı mezbūrda senüñ mahāretün olduġı iʿlām olınmaġın, buyurdum ki: Ẕikr olınan meṣāliḥe varup, mübāşeret idüp, bi-ʿināyeti'llāh itmāmı müyesser olduḳda aña göre riʿāyet olınmañ muḳarrer bilesin.*[83]

1574'te, Mekke Şerifi, en baştan beri aynı suyolu projesinde mimar olarak çalışmış, Mısır'dan gelen bir çavuş olan İbrahim bin Abdullah'ın terfiini rica etti.[84]

II. Selim devrinde başlanıp III. Murad döneminde tamamlanan Kâbe çevresindeki kubbeli revakların yeniden inşa edilmesini payitahttan Sinan denetlemiştir. 1572'de Memi Muhyiddin bu projenin mimarı olarak Mısır'dan atandı.[85] Selânikî onu "çağın mimar ve mühendisi, Mısır'ı koruyan emirlerden Horos Memi" (*ümerā-yı muḥāfaẓa-yı Mıṣriyyeden miʿmār ve mühendis-i rüzgār Horos Memi*) olarak tanımlıyor.[86] Fakat Kâbe'nin onarımı payitahttan gelen hassa mimarlarının da varlığını gerektirecekti: Mimar Mehmed Çavuş (1573-77) ve mimarbaşı Sinan'ın kendisi (1584).[87]

Kahireli mimarlar zaman zaman Hicaz'ın diğer kentlerindeki bina projelerine de atanıyorlardı. Örneğin, Mısır beylerbeyinden 1573'te Cidde kalesinin onarımı için "iyice bir mimarla birlikte yetecek kadar duvar ustası ve marangoz" (*bir eyüce miʿmār ve kifāyet ḳadar bennā ve neccār*) yollaması istendi.[88] O yıl Kahireli mimar Kara Mustafa (1550'lerde Kâbe'yi onaran), otuz uzmanla birlikte, Sultan Süleyman'ın vasiyeti uyarınca Mekke'den Cidde'ye bir suyolu inşa etmenin yapı-

labilirliğini araştırdı. Bu keşif raporu temelinde, II. Selim zor projeyi yapılamaz olarak değerlendirince, aynı ekibe, birkaç sarnıç için uygun yerler belirlemelerini ve masraflarını güvenilir şekilde tahmin etmelerini buyurdu: "... *ammā münāsib olan yirlerde bir ḳaç ṣārnıc olmaḳ lāzım olmaġın buyurdum ki: Müşārun-ileyh miʿmār ve üstādlar ile sārnıca münāsib yirler görilüp, ḳaç yirde, her biri ḳaç arşūn, ne ḳadar akçeye taḫmīn-i ṣaḥīḥ ile taḫmīn eyleyüp mufaṣṣal yazup südde-i saʿādete defter idüp ʿarż et ki gereken maṣraf eger Mıṣır ve eger āsitāne-i saʿādetden tedārük olınsun.*"[89] 1579'da Mısır beylerbeyinden Mescid-i Nebevî'nin eskiyen minberinin yerine yenisinin yerleştirilmesi için Medine'ye mermerler ile birlikte Kahireli mimar Zeynizâde'yi göndermesi emredildi.[90]

Sinan'ın, 1584'te Mekke'ye giderken Suriye ve Mısır'daki mimarlarla görüşmüş olması muhtemeldir. Onun Kahire'deki mimarlık uygulamalarının yapı bilimine (*ʿilm-i binā*) uygun şekilde kalitesini düzeltme kaygısı, III. Murad'ın bu kentin kadısına 1585'te gönderdiği fermanda ifadesini bulur. Sinan'ın kaygısını tetikleyen, Kahire mimarı (yani mimarbaşısı) Mahmud bin Mehmed Çavuş'un kendisine bu konuda yönelttiği şikâyettir. Reisülküttabın hattıyla yazılan ferman Mimar Sinan'ın adanı "*Ḳābil Çavuş*"a verildi:

> Mısır kadısına hüküm ki; halen saadet eşiğimde mimarlarımın başı olan Sinan mektup gönderip, günlük on iki akçe ulufesi olan Mahmud b. Mehmed'in o şehirde (Kahire) çavuşluk rütbesiyle mimar ve uzman olduğunu bildirdi. Orada mimarlık görevi yaparken bazı ehliyetsiz kişilerin birçok kimsenin evlerini bina etmeyi üzerlerine aldıklarını, bina biliminden bihaber olmaları nedeniyle de çeşitli sakatlıkların meydana gelmesinin Müslümanlara zarar verdiğini, Mahmud Çavuş onlara söylediğinde sözlerine kulak asmamaları ve bu durum sürekli olarak sakatlıklara yol açtığından dolayı, bahsi geçen Mahmud Çavuş kendisine mimar[başı] olarak itaat etmeyip sözünü dinlemeyenleri cezalandırması için ferman verilmesini rica eden bir dilekçe gönderdiğinden, ehliyetsiz olanları istihdam ettirmeyip men' edilmelerini emredip buyurdum ki: Emrim geldiğinde, bu konuda daima mukayyet olup, bina hususlarında bilgisiz, ehliyetsiz ve üstad olmayan adamları Müslümanların binalarına karıştırmayasın; fakat kimseye haksızlık ve adaletsizlik yapmayasın. İtaat etmeyenleri yasakla ve itaatsizliklerini sürdürenler cezalandırılsın.
>
> *Mıṣır ḳāḍısına ḥükm ki; ḥālā südde-i saʿādetümde miʿmārlarum başı olan Sinān mektūb gönderüp, yevmī on iki akçe ʿulūfesi olan Maḥmūd bin Meḥmed maḥrūse-i mezbūre çavuşlıġı ile miʿmār ve ehl-i ḫibre olup, maḥmiyye-i mezbūrede miʿmārlıḳ ḫizmetin kemākān görürken baʿżı nā-ehl kimesneler nice kimesnelerüñ evlerin binā itmegi ʿuhdelerine alup, ʿilm-i binādan ḫaberleri olmamaḳ ile nice dürlü ṣaḳadātları żuhūr idüp müslümānlara żararı olmaḳ ile mezbūr Maḥmūd Çavuş söyledükde sözine iltifāt itmeyüp dā'imü'd-dehr ṣaḳadātları olmaḳdan ḫālī olmamaġın, merḳūm Maḥmūd Çavuşı miʿmār bilüp eslemeyenlerüñ ḥaḳlarından gelmek içün emr-i şerīf virilmek ricāsına ʿarż eyledügiñ ecilden nā-ehl olanları istiḫdām eylemeyüp, menʿ olınmaḳ emr idüp buyurdum ki: Vuṣūl bulduḳda bu bābda dā'imā muḳayyed olup, binā aḥvāline vāḳıf olmayup nā-ehl üstādsuz adamlara sen müslümānlarıñ binālarına ḳarışdurmayup, kimesneye ġadr ü teʿaddī itdürmeyesin. Eslemeyenleri menʿ eyleyüp memnūʿ olmayanlar teʾdīb olına.*[91]

Sinan'ın görev döneminde büyük eyalet merkezlerinde, İstanbul'daki hassa mimarları ocağının yardımcı şubelerinin kurulması, imparatorluğun artan merkeziyetçiliğiyle koşut bir olgudur. Mimarbaşının yönetsel becerisiyle, payitahttaki mimarlık teşkilatı en uzak eyaletlere uzanan dokunaçlarıyla imparatorluk çapında bir ağa dönüştü. Fakat 17. yüzyılda daha birçok yerel mimarlık dairelerinin doğması, payitahttan hassa mimarlarının eyaletlerdeki bina projelerine gönderilmesini giderek azaltı. Bundan dolayı şehir mimarlarının artan özerkliği ve payitahttan görece bağımsızlığı, klasik sonrası dönemin ademimerkeziyetçi eğilimlerini aksettiriyordu.

II. YÖNETİCİ VE TASARIMCI OLARAK MİMARBAŞI

Sinan'ın mimarbaşı olarak sorumlulukları İstanbul'da ve daha küçük ölçekte ikincil payitaht Edirne'de yoğunlaşıyordu. Uzak yerlerdeki devlet inşaatlarından da sorumluydu, fakat bunları ya payitahttan hassa mimarları göndererek veya eyalet merkezlerindeki şehir mimarları vasıtasıyla koordine ediyordu. Eyaletlerdeki bina projeleri genellikle divan-ı hümayuna beylerbeyiler ve diğer yöneticilerin gönderdiği ihtiyaç dilekçeleri ile tetikleniyordu. Sinan, uzaktaki projeler üzerindeki denetimini, yazılı iletişimin yanı sıra, çizdiği planlar ve bazen de maketler yoluyla sürdürüyordu. Tıpkı çizimler ile birlikte eyaletlere gönderilen hassa mimarları gibi, bazı merkezlerdeki yerleşik şehir mimarları da proje önerilerini onaylatmak için ara sıra İstanbul'a gidip geliyorlardı. Mimarların ve tasarımların bu iki yönlü trafiği, imparatorluğun sinir merkezi olan divan-ı hümayun aracılığıyla kanalize ediliyordu.

Eyaletlerdeki şehir mimarları gibi, Sinan da payitahttaki yeni inşaatları onaylamak ve yapı zenaatlarını denetlemekten sorumluydu. Görevleri arasında, İstanbul evlerinin ve sokaklarının nizamını belirlemek, inşaat malzemelerinin boyutlarını ve maliyetlerini kurallara bağlamak, hassa mimarlarının maaşlarını saptamak

ve onları belirli projelerde istihdam edilmek üzere tavsiye etmek, çalışkan acemioğlanlarının yeniçeri ocağına terfileri için tavsiyelerde bulunmak, askerî seferlere eşlik edecek hassa mimarlarını seçmek, payitahtta ve diğer yerlerde vefat eden mimarların yerine yenilerini önermek, uzman heyetleriyle inşaat alanlarının mesâhasını yapmak, bina projelerinin malzeme ve maliyet tahminlerini hazırlamak ve planlar çizmenin yanı sıra, padişahlar ve ileri gelenlerce sipariş edilen önemli inşaatlara bizzat nezâret etmek yer alıyordu. Bütün bu görevleri yerine getirdiğini arşiv belgeleri kanıtlar.

YAPI ZENAATLARININ DENETİMİ

Sinan'ın İstanbul'daki evlerin yüksekliği ve sokakların genişliğini yönlendiren beledî kuralları belirlemesi, Bölüm 3'te ele alınmıştı. Bu sorumluluklarına ilaveten, mimarbaşının yapı zenaatlarını da denetlemesi gerekiyordu. 1640 tarihli bir Es'âr Defteri, İstanbul'un fethinden beri inşaat endüstrisiyle ilgili zenaatkârların "*miʿmārbaşılar*"ın denetimine bağlı olduğunu bildirir. Bunlar keresteciler, keserciler, kiremidçiler, kireççiler, kutucular, kâşiciler (İznik çinicileri) ve "*sāʾir bināya müteʿallik ehl-i ḥiref ve neccār ve ırgād ve ḥammāllar*" ve diğer işçilerdir.[92] Daha önce gördüğümüz gibi, Topkapı Sarayı'ndaki hassa anbarına bağlı inşaatla ilgili işliklerde neredeyse bütün bu zenaatlerde uzmanlaşmış ustalar çalışıyordu.

Evliya Çelebi'nin, IV. Murad döneminde İstanbul'daki bir esnaf geçidine ilişkin ayrıntılı betimlemesi, mimarbaşının yetki alanına giren zenaatları sayar: "*Eṣnāf-ı neccārān-ı miʿmārān.*" Bunları iki geniş kategori altında toplar; doğramacı esnafı (*eṣnāf-ı neccārān*) ve duvarcı esnafı (*eṣnāf-ı bennāyān*).[93] Bunların başlarında, atölyesi mimarbaşının Vefa'daki resmî dairesi civarında olan "*neccārān-ı miʿmārān*" yürüyordu (**res. 157 [6]**).[94] Evliya, bu esnafın "*kārḫāneleri Vefā ḳurbinde doġramacıbaşı kārḫānesinde*"dir der, zira ağaları daima kendi konutunda onların ihtiyarları ile divan toplantıları yapar. Yetmiş kalfasının (*ḫalīfe*) her birinin, İstanbul gibi bir kale ve Ayasofya ile Süleymaniye gibi bir cami yapmaya kâdir olduğunu yazar. Kalfalar, kethüdalarının ve çavuşlarının eşliğinde, bütün gün payitahtı gezip, kamusal sokakların sınırlarını ihlâl eden veya diğer evlere bakan evleri yıkmaya memurlardı. Yasadışı yapılardan sorumlu üstadların hakkından gelmek de onların göreviydi.[95] Evliya, neccarların aletleri ellerinde ve bellerinde, arabalar üzerinde evler yaparak padişahın önünden "Bre tahta getir ve çivi getir!" (*Bre taḫta getür ve eñşer getür!*) nidalarıyla geçit alaylarını anlatır.[96] Onların ardından, kendi arabalarında duvar inşa ederek ilerleyen bennalar, "*Ṭāş getür ve çāmūr getür, tekne götür!*" diye haykırarak geçiyordu.[97] Evliya, yapı endüstrisiyle ilgili birçok esnaf grubunun önünden, mimar kalfaları ile birlikte Topkapı Sarayı surunun bir kulesi üstündeki Alay Köşkü önünden geçen mimarbaşını şöyle tarif eder:

> Yukarıda bahsedilen esnafın hepsi Alay Köşkü altından tarif edilemeyecek şakalarla geçip arkalarında mimar kalfaları, şeyhleri, çavuşları, dua okuyucuları, hepsi küheylan atlar üstünde silahlarla donanmış olarak geçtiler; arkalarından mimarbaşı (mimar ağa) bütün ihtişamıyla, tüm iç oğlanları ile pür-silah ve davullar eşliğinde ilerledi; mimarbaşının çırakları 44 esnaf ve cümle [boş] dükkân ile [boş] sayısız askerlerdir.

> *Bu bālāda taḥrīr olınan eṣnāf-ı ġüna-günlarun cümlesi Alāy Köşki dibinden taḥrīre gelmez şaḳālarla ʿubūr idüp ardları ṣıra miʿmār ḫalīfeleri ve şeyḫleri ve çāvūşları ve duʿācıları cümle küheylān atlar üzre pür-silāḥ geçüp ardı ṣıra miʿmār aġa esbāb-ı iḥtişāmiyle cümle iç ġulāmlarıyla müsellāḥ olup sekizer ḳāt mehterḫāne döġerek ʿubūr iderler. Miʿmārbaşıya yamaḳ olan cümle 44 eṣnāf ve cümle* [boş] *dükkāndur ve cümle* [boş] *ʿasker-i bī-pāyāndur.*[98]

Mimar Sinan, 1582'de Atmeydanı'nda sahnelenen sünnet düğünü şenliklerinde, yenilenmesi III. Murad döneminde tamamlanan Kâbe'nin ve Medine'deki Mescid-i Nebevî'nin üç boyutlu maketleri (resm) ile hassa mimarları geçidine katılmıştı: "*Der-āverden-i sermiʿmārān miṣāl-i Kaʿbe vü Medīne.*"[99] Bundan bir gün önce, Süleymaniye Camii'nin rengârenk boyanmış altın yaldızlı bir maketi hassa mimarları ocağına mensup üstadlardan birinin geçidi sırasında sergilenmişti: "*Der-āverden-i yekī ez ustādān resm ü timṯāl-i cāmiʿ-i şerīf-i Süleymāniye.*"[100] Şenlikleri anlatan *Sûrnâme*'de bir minyatür bu geçit alayını betimler (**res. 130**). Resimde gösterişli kaftanlar ve beyaz sarıklar giymiş altı genç hassa mimarı, her biri ellerinde birer keser tutarak çiftler halinde yürürken tasvir edilmiştir. Önlerinde birçok kişinin taşıdığı Süleymaniye maketi, yüksek sesle Allah'a, Hz. Muhammed'e, dört Sünni Halife'ye ve Osmanlı hanedanına methiyeler okuyan birinin içinde oturacağı kadar büyüktü.[101]

Arkalarından, uzun kaftanlar ve sarıklar giymiş, ellerinde çekiçler ve keserler taşıyan taşçılar (*taşcıyān*) geliyordu (**res. 131**). Asâ tutan ustalarının ardında itaatkârâne yürürken, işlerinden şadırvan gibi bazı örnekler taşıyorlardı.[102] Bunların ardından elleri bomboş "*bennā*"lar, yepyeni kemha ve seraser kaftanlar ile beyaz sarıklar giymiş olarak geçtiler (**res. 132**). Önlerinde yürüyen üstadlar, iş erlerine fermana benzer emirler vermeye alışık olup, bazıları kendi elleriyle tek bir çivi (*eñser*) bile çakmamıştı. Benna üstadlarının hiçbiri el işçisi olma-

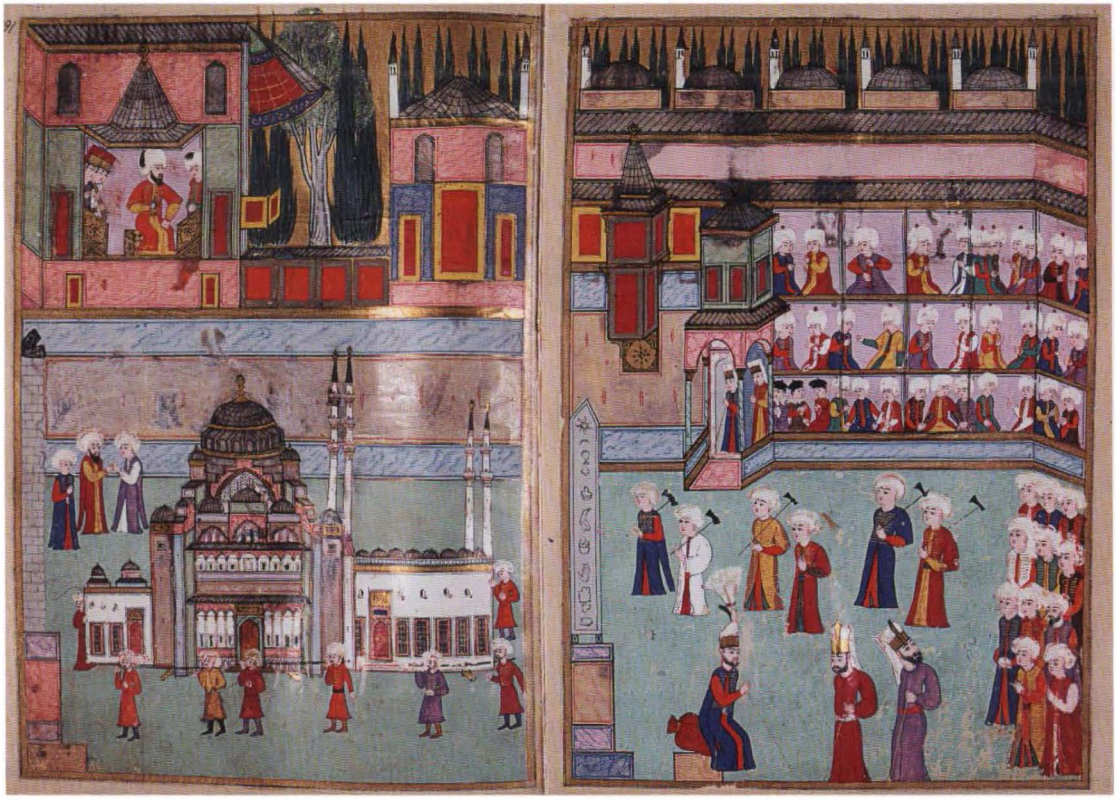

130 Atmeydanı'ndaki sünnet töreninde Silleymaniye Camii'nin maketiyle geçen hassa mimarları alayının resmi, y. 1582, kâğıt üzerine suluboya, İntizâmî'nin *Sûrnâme*'sinden.

dığı gibi ırgatlık eylemez, kulakları burguyla delinse bile kimseden emir almazlardı: "*Hiç birisi el işçisi olmayup rāyegān kimesneye ḳuru ırġādlıḳ eylemez, ḳulaġın burġı ile delseñ kelām-ı nā-māʿḳulı işitmez, ehl-i ḥaḳḳ muṣaddıḳlar öñlerince ve dār-ı dünyāda bir eñseri ḳaḳmamış şāḥib-i tevekkül muḥaḳḳıḳlar yanlarınca der ü dīvārı şöhretleriyle ṭoldırdılar.*" Onların arkasından çiftler halinde gelen sıradan bennalar, sanki yerde mıhlanmış gibi işlerinin yanından ayrılmazlardı.[103] "*Camcı*"lar, karanfil, gül ve servi desenli alçıdan pencere şebekelerine renkli camlar taktıkları bir arabanın üzerinde kendi iş örneklerini sergiliyordu (**res. 133**). Geçit yapan diğer zenaatkârlar arasında bıçkıcılar, kerpiççiler ve bahçıvanlar vardı (**res. 134-36**).[104]

1582 sünnet şöleni, Mimar Sinan'ın denetimi altındaki birçok zenaatin muhteşem bir sergisini sunmuştu. Mimarbaşının emrinde, halen ekonomik güç ve istikrara sahip bir imparatorluğun sınaî ve insan kaynakları bulunuyordu. Kısa bir zaman sonra, 1584-85'teki acımasız devalüasyon ciddi bir para krizini tetikleyecekti. Bu tarihten itibaren, mimarbaşılar inşaat malzemelerinin kalite standartlarındaki gerileme ve neredeyse her sektörde fiyat ve ücretlerdeki keskin yükselişe maruz kalacaklardı. Yaşamının son yıllarında Sinan, merkeziyetçi inşaat endüstrisine darbe indiren bu devalüasyonun yankılarıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Devletin, "kânûn-u kadîm" ile belirlenen eski ücretleri yükseltmeye direndiği bir geçiş döneminden sonra, hoşnutsuz benna ve neccarların maaşlarına yapılan zamlar için padişahla bizzat pazarlık eden Sinan oldu.

İnşaatçilerin ücretleri, I. Selim'in döneminden beri büyük bir değişim göstermemişti. Bu sultanın kanunnamesi, günde on akçeden fazla para isteyen duvarcı ve dülgerlerin cezalandırılmasını öngörüyordu: "*Bennālar ve neccārlar uzun günde ṭaʿām ile on akçeye işleyeler gün ṭoġarken gelüp ṭolunmadın gitmeyeler ziyāde ṭalep iden bennāya ve neccāra teʾdīb ideler.*"[105] Pedro takma adını kullanan bir İspanyol kürek mahkûmu hâtıratında, kapudan Sinan Paşa'nın 1550'lerin başında altı ay içinde inşa edilen Atmeydanı'ndaki sarayının şantiyesin-

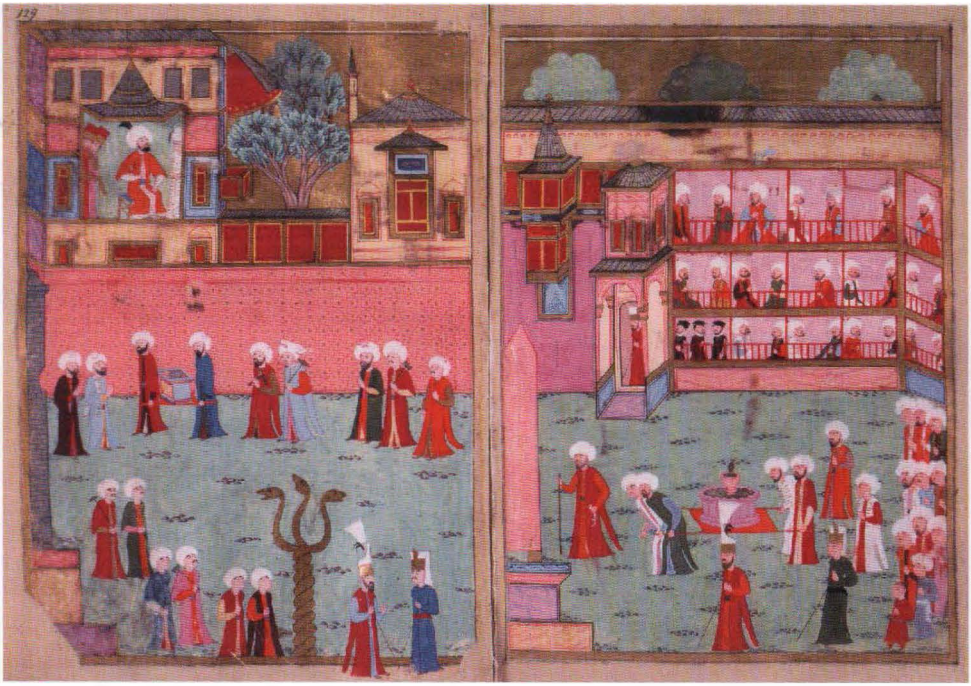

131 Atmeydanı'ndaki sünnet töreninde elinde asâ tutan başlarıyla birlikte geçen taşçıların eserlerini sergilemesinin resmi, kâğıt üzerine suluboya, İntizâmî'nin *Sürnâme*'sinden.

132 Aynı kaynaktan, bennaların geçidi.

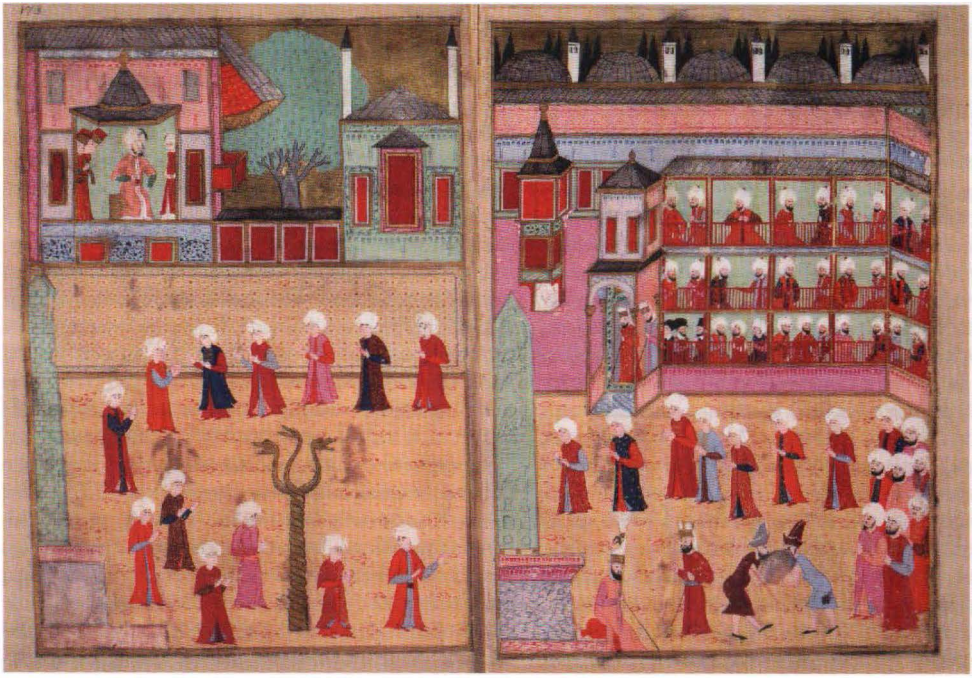

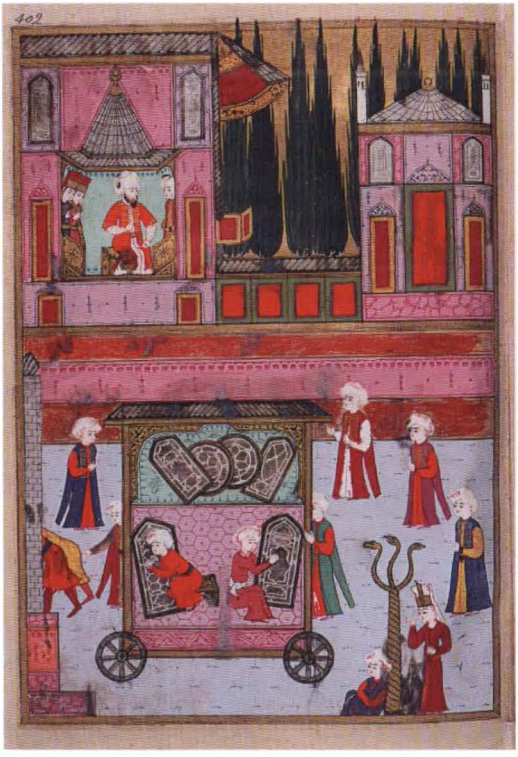

133 Aynı kaynaktan, camcıların geçidi.

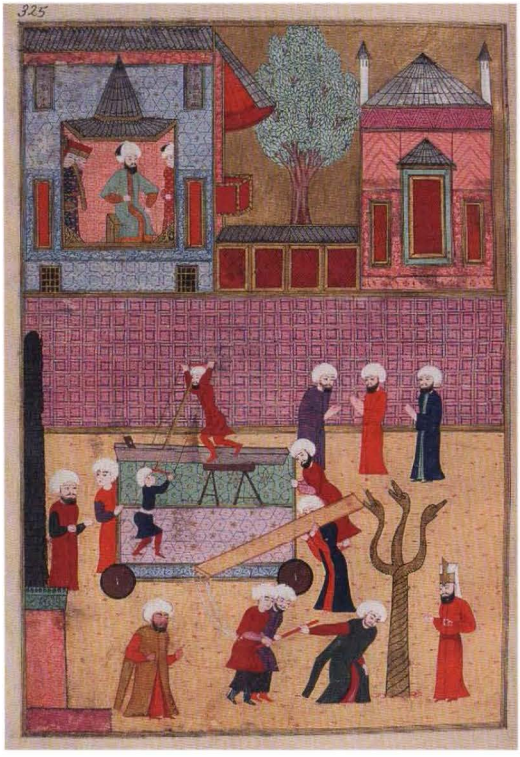

134 Bıçkıcılar alayı, İntizâmî'nin *Sürnâme*'sinden.

de tipik bir iş gününü betimler (bu saray mimarbaşının otobiyografilerinde kendi eserleri arasında zikredilir).[106] Her gün 1.500 hünerli yapı ustası burada yardımcılarıyla birlikte çalışırken, 200 asâlı denetleyici onların işine nezâret ediyordu.[107] Bir askerî kışla gibi düzenlenen şantiyede hiçbir kargaşa belirtisi yoktu. Çeşitli zenaatlerde uzmanlaşmış ustalar (*capomaestri*) Rum ve Türk maaşlı işçilerdi; her birinin yardımına tersâneden pranga mahkûmları tahsis edilmişti. Pedro şöyle yazar: "Biz iki yüz kişi birden, şantiyedeki bir barakada (*rimessa*) kalıyorduk." Diğer kürek mahkûmları her gün Galata'daki tersâneye götürülüp getiriliyorlardı. Pedro ve kader arkadaşları neredeyse koştururcasına yakındaki sahilde gemilerden indirilen kum, odun, taş, tuğla ve diğer malzemeleri taşıyorlardı.[108]

Her sabah erkenden yevmiyeli profesyonel işçiler, ırgad (*ergates*) denilen vasıfsız işçilerden ayrılıyor ve şantiyenin yöneticisi (*capocantiere*) onları ihtiyaç duyulan işlere tayin ediyordu. Öğle vakti bir boru sesiyle başlayan kısa paydos molasında (*faitos*), herkese bedava ekmek dağıtılıyordu; su, yakındaki bir çeşmeden temin ediliyordu. Pedro, kendisi gibi vasıfsız işçilere, gökyüzünde yıldızlar belirdiğinde sona eren uzun bir iş gününün ardından, akşamları çorba masraflarını karşılamak için birer akçe ödendiğini söyler. Ağır yük taşıyanlara teşvik olarak ikramiye de veriliyordu.[109] İnşaatı hızlandırmak amacıyla, benna ustalarından her gün en büyük duvarı ören hangisiyse, ona ipekli brokar kumaşlar ve başka ikramiyeler veriliyordu.[110]

1585'te İstanbul kadısına gönderilen bir ferman, "*mîrî binâlar*"da kadim kurallar uyarınca sabit ücretler ödenen neccarlar ve bennaların, serbest piyasada özel yapılarda verilen daha yüksek gündelikler nedeniyle işlerini bıraktıklarını belirtir. Padişah kadıya, inşaat ustalarını mîrî binaları terk etmekten men etmesini ve bânilerin bahar ile güz arasında on iki akçe, kış mevsiminde ise on akçeden fazla ücret ödemesini yasaklamasını emreder.[111] Bazı fermanlardan izlenebilen, Sinan'ın inşaat işçilerinin gündeliklerini arttırmak için yaptığı pazarlıklar, onun yönetsel sorumluluklarının kapsamını yansıtır.

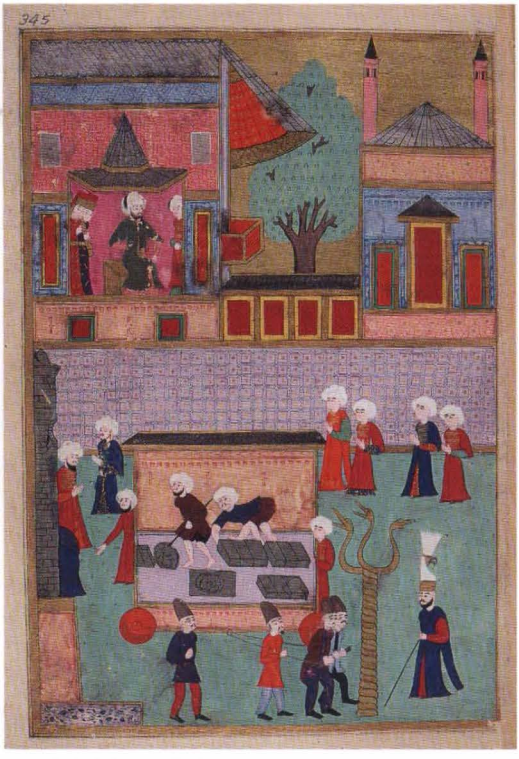

135 Kerpiççiler alayı, aynı kaynaktan.

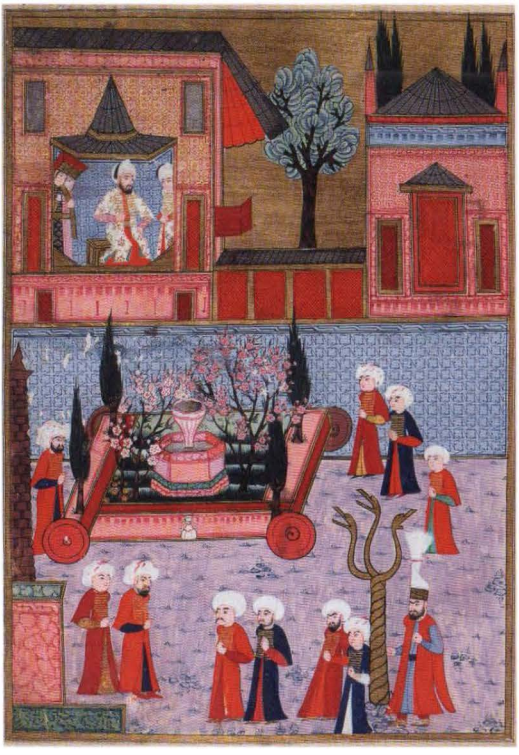

136 Bahçıvanlar alayı, aynı kaynaktan.

Mesela, 1587'de Sinan'a hitaben yazılmış bir ferman, benna, neccar ve taşçılara onun tavsiyesiyle zam yapılarak gündeliklerinin on iki akçeden on altı akçeye çıkarıldığını açıklar, fakat padişah inşaat ustalarının neden hâlâ daha yüksek maaş talep ettiklerini anlayamamıştır. Emirlerine itaat etmeyenlerin uyarılıp, sonra da kalfaları tarafından cezalandırılmasını ister; itaat etmeyen kalfaların ise gediği başkalarına verilecektir:

> Mimarbaşına hüküm ki; bundan evvel duvarcılar (*bennâ*), dülgerler (*neccâr*) ve taş yontucuların (*sengtraş*) on ikişer akçelik yevmiyelerinin geçinmelerine yetmediğinden on altışar akçeye çıkarılmasını mektup gönderip arz ettiğinde, bundan sonra o taifenin yevmiyeleri on altışar akçe olup, bundan fazla olmasın diye emretmiştim. Şimdi hâlâ saadet eşiğimde [Nişancı] Mehmed Paşa tarafından yaptırılan camide çalışanlara fermanım uyarınca on altışar akçe yevmiye verildiği halde, daha fazla ödenmediği takdirde çalışmayız diye karşı çıkıp kafa tutarlar imiş. Şimdi fermanıma itaat etmeyenlerin cezalandırılması gereklidir, buyurdum ki: Sözü geçen paşanın inşaatında çalışan benna, neccar, taş yontucular ve halifelere (mimar kalfaları) gereği gibi tembih edesin ki, fermanım mucibince ödenen on altışar akçelik ücretlerini aldıktan sonra münakaşa ve niza etmesinler; ve kalfaları da buna izin vermesin. Şöyle ki, fermanıma karşı çıkıp işlerini terk edenleri ve niza edenleri her neredeyseler kalfaları tarafından yakalattırıp, getirtip, muhkem tembih et ve cezalandır. Eğer kalfaları bu konuda ihmalkârlık gösterir ve onlar gibi muhalefet ve niza edenleri bulup getirmezse, makamlarının (*gedik*) bir başkasına verileceğini bildir. Ve bugünden tezi yok, emrime itaatsizlik eden mezbûr taifeye iş işlettirme!
>
> *Miʿmārbaşına ḥükm ki; bundan aḳdem mektūb gönderüp bennā ve neccār ve seng-traşlaruñ yevmiyyeleri on ikişer aḳçe üzre olup, maʿīşetlerine kifāyet eylemeyüp on altışar aḳçe taʿyīn olınmasın ʿarż eyledüginde, min baʿd ṭāʾife-i mezbürenüñ yevmiyye ücretleri on altışar aḳçe olup, andan ziyāde olmaya diyü emr-i şerīfüm virilmiş iken, ḥālā süddе-i saʿādetümde ṭuġrāy-ı şerīfüm ḫizmetinde olan Meḥmed Paşanuñ binā eyledügi cāmiʿde işleyenlere fermān-i şerīfüm üzre, yevmiyye on altışar aḳçe ücretlerin virürken, ziyāde ṭaleb idüp virmezseñüz işlemezüz diyü taʿallül ve nizāʿ iderler imiş. İmdi fermān-ı şerīfüme iṭāʿat itmeyenlerüñ ḥaḳḳından gelmek lāzımdur; buyur-*

dum ki: Müşārūn-ileyhüñ binâsında işleyen eger bennā ve eger neccār ve eger seng-tırāşdur ve ḫalīfeleridür geregi gibi tenbīh eyleyesin ki fermān-ı şerīfüm üzre on altışar akçe ücretlerin aldukdan şoñra taʿallül ve nizāʿ itmeyeler ve ḫalīfeleri olanlar daḫī itdürmeyeler. Şöyle ki, fermān-ı şerīfüme muġāyir iş bıraġub taḫallül idenleri her ḳanda ise ḫalīfelerine ṭutdırup, getürdüp muḥkem tenbīh ve teʾdīb idüp, şöyle ki, ḫalīfeleri daḫī bu bābda ihmāl idüp ānuñ gibi emrüme muḫālefet idüp taḫallül idenleri bulup getürmeye, iʿlām eyleyesün ki gedüği āḫara virile ve min baʿd emrüme muḫālif ṭāiʾfe-i mezbüreye iş itdürmeyesiz.[112]

Bu konuda aynı yıl mimarbaşına ve İstanbul kadısına hitaben yazılan bir diğer ferman, neccar ve bennalara on altı akçe, bunların ücretinin yarısını alan vasıfsız işçilere de sekiz akçelik maaş verilmesi kararını zorla yürürlüğe koymalarını emreder. Ayrıca Sinan'a, bânilerin mimar ve kalfalara fazla ücret vermemelerini tavsiye etmesi buyrulur:

> Bazı inşaatlarda fermanıma aykırı olarak daha fazla para verilmekte ve alınmakta olduğu işitilmiştir. Sen ki mimarsın (mimarbaşı) arz ettiğin şekilde fermanım verilmişti. (Fakat) mezbûr taife ve bennalar ve diğerlerinin daha fazla para alıp verdikleri gerçekse, emrimi uygulamaya koymakta gecikmeyesin. Buyurdum ki, hükmüm geldiğinde bu hususda, gereği gibi mukayyet olup, her kimin inşaatı var ise, hem sahiplerine hem de üzerlerine tayin olan mimar ve kalfalarına gereği gibi tembih ve teyit edesin ki, mezbûr taifeye fermanımdan fazla bir akçe bile vermeyip aldırmayalar.

> *Ḫāliyā baʿżı binālarda fermān-ı şerīfüme muġāyir ziyāde akçe virilüp alındugı istimāʿ olınup, sen ki miʿmārsın ʿarż itdügiñüz üzre fermān-ı şerīfüm virilmegin, ṭāiʾfe-i mezbüre ve bennāyān ve diger ziyāde virüp aldukları vāḳiʿ ise, emr-i şerīfimüñ icrāsıyçün imhāl idüp menʿ itmeyesün; buyurdum ki: Ḥükm-i şerīfüm vardukda bu bābda gereği gibi mukayyed olup her kimiñ binâsı var ise şāḥiblerine ve eger üzerlerine taʿyīn olınan miʿmār ve ḫalīfelerine gereği gibi tenbīh ve teʾkīd eyleyesüz ki, ṭāiʾfe-i mezbüreye fermān-ı şerīfümden ziyāde bir akçe virmeyüp ve aldırmayalar.*

Padişahın fermanı, mimarbaşına bu emre itaat etmeyen bina sahiplerini arz ederek bildirmesini ve mimarlar ile halifeleri de kendisinin cezalandırmasını belirterek, Sinan'a yöneltilen şu ihtar ile sona erer: "Eğer emrim hilâfına fazla ücretle iş yapılacak olursa, sorumlu sen tutulacaksın ve mazeretin kabul edilmeyecek ve bu fermanımı sicile kaydedip daima adil emrime göre hareket eyleyesin" (*Şöyle ki, ziyāde fermān-ı şerīfüme muġāyir iş ola töhmeti size ʿāiʾd olup ʿöziñüz maḳbūl olmaz ve bu ḥükm-i hümāyūnı sicill-i maḥfūza ḳayd eyleyüp dāiʾmā fermān-ı ʿadālet-maḳrūnumla ʿamel eyleyesiz*).[113]

Sinan'ın inşaat sektörüne bağlı zenaatler üzerindeki yargı yetkisine tanıklık eden fermanlar, aynı zamanda prestijli inşaat malzemeleri üzerindeki devlet tekeline de işaret eder. 1577'de mimarbaşı Sinan'a ve İstanbul kadısına, payitahtta yeni açılan kireç dükkânlarını kapattırmaları emredildi, zira devletin ihtiyaç duyduğu kireçte kıtlık çekiliyordu (*mīrī cānibine kireç bābında mużāyaḳa olmagın*).[114] Daha sonra 1584'te, kireç işliklerinde yasadışı olarak taş ve toprakla karıştırılan, halis olmayan kirecin kalitesinin düzeltilmesi emredildi. Yahşi Çavuş, kireç kalitesini kontrol etmek ve kesme taşları mezarlarında kullanarak devlet inşaatlarında kıtlığa yol açan Hıristiyanlara ve Yahudilere kesme taş satışını yasaklamak üzere payitahtın "*kireççileri*" ve "*ṭāşcıları*"na "*nāẓır*" olarak atandı. Taşocaklarından çıkarılıp işlenmiş olan bu kaliteli taşlar "*kārhenklerden çıḳan aʿlā pehlū ve sāʾir arşūn ṭaşlar*" olarak tanımlanmıştır.[115]

Süleymaniye Külliyesi'nin inşaatı sırasında birtakım pazarlıkların ardından yeni standartlar koyarak taş, kereste ve tuğla gibi inşaat malzemelerinin maliyet ve boyutlarını belirleyen yine Sinan oldu. 1551 tarihli bir belge, pahlı taşların (*seng-i pehlū*) mimarbaşı tarafından onaylanmış resmî fiyatlarını kaydederek, bunların en, boy ve çaplarını zira ölçüsüyle belirtir.[116] 1550'de Sinan, Süleymaniye'nin yüksek kaliteli kubbe tuğlalarının üretimi için özel önlemler aldı. Kiremitçilerle üzerinde anlaşmaya varılmış bir fiyattan, parça başı temelinde üretilecek tuğlalar için aşağıdaki sözleşmeyi onayladı:

> Bundan önce cami-i şerifin kubbesi için, (Haliç kıyısındaki) Hasköy kiremitçileri beher kubbe tuğlasını birer akçe ve yüz parça yarım tuğlayı kırk yedi akçeye yapmayı kabul edip üstlenmişlerdi. Halen, mimarbaşının (belirlediği) kubbe tuğlasının, toprağı kalburdan geçirilip, gayet ince tozdan balçık olup ve bu cins balçıktan pişip, alışıldığı üzere yüksek kalite kubbe tuğlasının üretimini rızalarıyla üstlenip, her birini 1,3 akçe ve yarım kubbe tuğlasını, eskiden kırk yedişer akçe iken bir akçe fazlaya, yani her yüz adet kırk sekizer akçe olmak üzere kayd olunup kabul ettiler.

> *Bundan evvel cāmiʿ-i şerīf ḳubbesi için Ḫāṣköy kiremidcilerine ḳubbe tuġlasının her ḳıṭʿası birer akçeye ve nīm tuġlanuñ daḫī her yüz ʿadedi ḳırḳ yedi akçeye ḳabūl idüp ʿuhdelerine almışlardı. Ḥāliyā Miʿmār Aġa ḳubbe tuġlasınuñ toprağı ġalburdan geçüp ġāyetle pāk ġubārdan balçıḳ olup, ol cins balçıḳdan bişüp muʿtād üzre aʿlā ḳubbe tuġlası ḥāżır eylemeye rıżālarıyla ʿuhdelerine her ḳıṭʿası birer akçe ve üçer pula ve ḳubbenüñ nīmesi sābıḳa ḳırḳ yedişer akçeye iken āña daḫī bir akçe terāḳḳī olup, her yüz ʿadedi ḳırḳ sekizer akçeye ḳayd olınup rıżā virdüler.*[117]

Aynı yıl, Gelibolu kadısına, Mimar Kosta Halife ile gönderilen bir "*numüne*"ye uygun olarak Süleyma-

niye kubbeleri için üretilecek tuğlaları, vaktiyle Şehzâde Mehmed Camii için tuğlaların hazırlandığı aynı fırınlarda yaptırması emredildi. Eğer bunlar istenen niteliklere uymayacak olursa, satın alınmayacaktı.[118] 1552'de Gelibolu kadısından İstanbul'da yapılması gereken yeni tuğla ocaklarına uzman tuğlacı ustalarını, Gelibolu kalesi dizdarının muhafaza ettiği "*tuğla kalıbları*" ile birlikte göndermesi istendi.[119] Anlaşılan, Sinan payitahttaki kiremit ocaklarının kapasitesini arttırmaya, böylelikle uzak üretim merkezlerine olan bağımlılığını azaltmaya karar vermişti.

Mimarbaşının talebiyle 1568'de İstanbul kadısına gönderilen buyruk, keresteleri daha önceki zira ölçüleri doğrultusunda standartlaştırmasını emretti. Bizzat mimarbaşının kendisine verilen bu buyruk, şöyle sona erer:

> Binalar için kesilip İstanbul'a getirilen keresteler artık eski âdete göre kesilmeyip, daha küçük boyutlarda kesilmekle binalara zarar verdiği bildirildiğinden... bundan sonra getirdikleri keresteyi tayin olunan ziradan eksik kesmeyip ve kerestenin yüksek kalitelisini kesip göndersinler.
>
> *Binā mühimmi içün maḥrūse-i İstānbūla kesüp getürdükleri kereste ʿādet-i ḳadīm üzre kesilmeyüp eksük kesilmek ile bināya żarar geldügi iʿlām olmagın min baʿd getürdükleri keresteyi vech-i meşrūḥ üzre taʿyīn olunān zirāʿdan eksük kesmeyüp ve kerestenüñ dāḫi aʿlāsın kesüp göndereler.*[120]

1573'te padişah "*mīrī kereste*" kesilegelen tüm yerlerin kadılarına, kerestelerin eski "*ʿādet ve ḳānūn üzre kesilmeyüp*" belirlenmiş ölçülerden noksan olduklarını bildiren bir ferman gönderdi. En ve boy olarak farklı kereste tiplerini "*üslūb-ı ḳadīm üzre*" belirleyen, mimarbaşı tarafından hazırlanan bir tezkere bu fermana ekliydi. Kadıların, kereste kesenlere bundan sonra "*üslūb-ı sābıḳ mücebince tezkirede meşṭūr olduġı üzre kesüb noḳṣān üzre kesmeyeler*" diye tembih etmeleri istendi. Eksik kesilmiş kerestelerin devlet tarafından müsadere edileceği konusunda bıçkıcıları uyaracaklardı ve bu tür keresteleri İstanbul'a nakleden gemi reisleri de cezalandırılacaktı.[121] Bu gibi tehditlere rağmen, 1582'de Sinan ve İstanbul kadısına hitaben yazılan bir ferman, inşaat işlerinde kullanılan kerestelerin belirlenenden eksik boyutlarda kesilmeye devam ettiğini ortaya koyar. Mimarbaşının adamlarından Kabil Çavuş'a verilen bu ferman, bir kez daha payitahtın kadısından uygulamaya koyması istenen standart boyutların listesini içerir.[122]

Standartlaştırma, ısmarlama inşaat malzemelerine bağımlılığı azaltarak, Sinan'ın yönetici seçkinler tarafından sipariş edilen sayısız anıtla daha kolay başa çıkmasını sağladı. Payitahttaki cami külliyeleri, ağırlıklı olarak standartlaştırılmış bileşenlere dayanıyor, çeşitli sahalarda uzmanlaşmış hünerli ustalara ısmarlanan parça başı işlerle tamamlanıyordu. Sabit boyutlar ve fiyatlar, aynı zamanda Sinan'ın bina projeleri için maliyet tahminleri hazırlamasında ve planlar ile maketler tasarlamasında da hayati önem taşıyordu.

TAHMİNLER, PLANLAR VE MAKETLER

Sinan uzman heyetleriyle birlikte sık sık önemli bina ve onarım projelerinin arazilerine gidip mesâha raporları hazırlıyordu. Üçüncü Bölüm'de, 1573'te II. Selim'in de katıldığı bir grupla birlikte, mimarbaşının, Ayasofya'nın onarımına girişilmeden önce yaptığı ölçümler temelinde bir "*taḫmīn*" raporu hazırladığını görmüştük. Sinan daha önce 1562'de, Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra Tahtakale'de yapılacak camisinin arazisini mesâha etmek ve gereken alanın açılmasını sağlamak üzere oraya yine bir uzmanlar heyetiyle gitmişti. Etraftaki diğer vakıfların mütevellileri onayıyla elde edinilen arsa miktarını zira ölçüsüyle belirleyen tapu senedinden öğrendiğimize göre, sözü edilen mahalleyi, halen mimarbaşı olan Sinan, diğer birçok uzmanla birlikte bizzat ziyaret etmişti: "*Ḥāliyā miʿmārbaşı olan faḫrü'l-emācid ve'l-ekārim Sinān Aġa ile ve sāʾir ehl-i vuḳūfdan cemm-i ġafīr ile biʾz-żāt maḥalle-i mezkūruñ üzerine varduḳda...*"[123]

Arazi keşifleri "*ʿilm-i mesāḥa*" tekniklerine dayanarak yapılıyordu. Cafer Efendi'nin 17. yüzyıl başında yazdığı mimarî risalesinde "*mesāḥa*" zira ile "*yer ölçmek*" olarak tanımlanır.[124] Fermanlar sık sık Sinan'dan yapı projeleri için gereken iş gücü ve malzemelerin maliyetinin tahminini hazırlamasını istiyordu. Örneğin, Sultan Süleyman 1552'de "*miʿmārbaşına*", İstanbul'da tamir edilecek olan atası Sultan II. Mehmed külliyesini şahsen ziyaret etmesini ve cami, medreseler, hamam ve suyollarında gerektiği söylenen onarımlar ile maliyetlerinin genel bir tahmin raporunu hazırlamasını emretti. Bu toplu raporun yanısıra, ufak tefek onarımların doğru tahminini yaptırmak için de güvenilir uzmanları tayin etmesi ve ayrıntılı gözlemlerini yazılı olarak padişaha arzetmesi buyruldu: "*Kendüñüz küllī taḫmīn-i ṣaḥīḥ idüp ve meremmātı cüzvī olan yirleri muʿtemedün ʿaleyh ehl-i vuḳūf gönderüp, taḫmīn-i ṣaḥīḥ ile taḫmīn itdürüp göresin, meremmātı lāzım olan yirler ne aṣl yirlerdür ve ne miḳdār akçe ile meremmet olınur, mufaṣṣāl ve meşrūḥ yazup dergāh-ı muʿallāma bildüresin.*"[125]

Dördüncü Bölüm'de gördüğümüz üzere, Sultan Süleyman devrinde Sapanca Gölü ile İzmit Körfezi arasında bir kanal kazmak için yirmi bin zira toprağı ölçerek (*mesāḥa*) "Koca Mimar Sinan Ağa ve Kiriz Nikola adlı gayrimüslim güvenilir bir tahminini yapmışlardı"

(*Merḥūm Ḳoca Miʿmār Sinān Aġa ve Kiriz Niḳola dimekle meşhūr zimmī taḫmīn-i ṣaḥīḥ eyleyüp...*). Gerçekleşmeyen bu pahalı proje 1582'de Koca Sinan Paşa'nın veziriazamlığı döneminde tekrar ele alındığında, Mimar Sinan bir heyetle birlikte oraya giderek, yine sonuçsuz kalacak bir ölçüm çalışması daha yaptı. Bu heyette hassa mimarlarından Mimar Mehmed [Subaşı], Mimar Davud, Mimar [Mehmed] Çavuş ve Mimar Süleyman, suyolculardan Yusuf ile Ali ve "*müneccim ve rāṣıd*" Molla Fütuh yer alıyordu (**Ek 4.4**).[126]

Yazılı tahminlere çoğu zaman kâğıda çizilmiş planlar (kârnâme, resm, tarh) eşlik ediyordu. 18. yüzyılda yazan Prens Kantemir'e göre, ne zaman bir padişah payitahtta birine bir ev ihsan etse, şehreminine ve mimarbaşına evin değerini tahmin eden bir mesâha planı çizilmesi için emir gönderiyordu. Kantemir bu tür çizimlerin, padişahın fermanıyla birlikte şehremininin arşivinde muhafaza edilmesinin âdetten olduğunu da ilave eder.[127] Tahminler hem bina projesinin başlamasından önce, hem de tamamlanmasından sonra yapılıyordu, çünkü ödemeler inşaat sonunda hesapların kapatılmasına kadar itibarî olarak kabul ediliyordu. Bundan dolayı, yapılan inşaatın zira olarak ölçümü ve değerini belirlemek üzere kıymet takdiri yapan bir tahminci (muhammin) görevlendiriliyordu. Örneğin, Süleymaniye Külliyesi'nin suyolu 1559'da bitirildiğinde Sinan'dan kaç "*lüle*" su isale edildiğini hesaplaması istendi.[128] Aynı şekilde, eski suyolu nâzırı Davud Çavuş'a 1585'te, uzman suyolculardan oluşan bir heyetle birlikte, Sultan Süleyman'ın İstanbul'a getirdiği suyolunun vakıf mütevellisi tarafından yaptırılan onarımını değerlendirmesi emredildi. Onarılan yerleri dikkatle inceleyen Davud "doğru tahminle tahmin eyleyip" (*taḫmīn-i ṣaḥīḥ ile taḫmīn eyleyüp*), suyolunun tamir edilen yerlerinin kaç zira geldiğini ve kaç akçeye onarılabileceğini belirlemekle yükümlüydü.[129]

Bir inşaatın öncesinde ve sonrasında tahminler hazırlama âdeti, bilhassa eyaletlerde yaptırılan kaleler konusunda iyi belgelenmiştir. Örneğin, 1580'de Payas kalesinin hendeğinin tamamlanması üzerine, Haleb beylerbeyi ve defterdarı, oradaki yerel mimarın dört yılı aşkın bir süre boyunca devam eden inşaat maliyetlerinin doğru tahminini yapamayacağını bildirdiler. Çünkü taşlar ile diğer malzemeler farklı fiyatlarla getirtilmişti ve bazı surlar diğerlerinden daha kalın yapılmıştı. Bu nedenle, inşaat malzemeleri ve iş gücü maliyetlerinin yazılı değerlendirmesini hazırlamak üzere İstanbul'dan uzman bir mimar gönderildi.[130] Bu tür tahmin raporlarında inşaat işleri zira biriminde hesaplanıyordu, çünkü bennalara (parça başı işler dışında) genellikle zira başına ödeme yapılıyordu ve inşaat malzemeleri de zira ölçüsüne göre standartlaştırılmıştı.

Mermerci olarak eğitilmiş olan hassa mimarı Kasım tarafından hazırlanan tahminler temelinde onarılan Mora'daki birkaç kaleyle ilgili fermanlar, doğru tahmin hazırlamanın önemini teyit eder (**Ek 4.3** ve **4.4**). Fermanlardan biri, 1544'te Mora sancakbeyi, Kalavrita kadısı ve Balyabadra'ya tâbi "*Burġāz-ı Cedīd Ḳalʿası taʿmirine*" yollanan Mimar Kasım'a hitaben yazılmıştır. Ferman, ilk iki yetkilinin, bu kalenin onarım ihtiyacı için padişaha dilekçe sunmuş olduklarını gösterir. Bunlara, sözü geçen mimarla birlikte kaleye gitmeleri ve kaç zira sur duvarı, kuleler, sarnıçlar ve mahzenlerin onarıma muhtaç olduğuna ilaveten, kalenin camisinde ve dizdarının sakin olduğu mîrî konutta gereken tamirlerin de kaç zira olduğunu "*taḫmīn-i ṣaḥīḥ ile taḫmīn itdürüp*" ayrıntılı olarak yazıp bildirmeleri emredildi. Mimarın yapacağı tahminin o derece doğru olması gerekiyordu ki, tamamlanmış kalenin payitahttan yollanan başka bir uzmanca yapılacak hesapla tıpatıp aynı olmalıydı: "*Sen ki miʿmārsın, ẕikr olan ḫuṣūṣları taḫmīn itdükde, bir vechile taḫmīn idesin ki ziyāde ḫarc lāzım gelmeye, ṣoñra ādem gönderilüp tekrār taḫmīn itdürülse gerekdür, ḫilāf vāḳiʿ olmaya, şöyle ki, ḫilāf vāḳiʿ ola muʿāteb olursuz, bilmiş olasız.*"[131]

Birkaç ay sonra, Mimar Kasım'a Mora'daki Anavarin (Navarino) kalesi kadısı ve dizdarının isteği üzerine, bu kalenin onarımlarının tahminini hesaplaması buyuruldu. Kadı ve dizdar, mimara "*ḳalʿanuñ meremmete muḥtāc olan yirleri ne miḳdār aḳçe ile taʿmīr ve termīm olacaġın taḫmīn-i ṣaḥīḥ ile taḫmīn itdirüp*" yazılı olarak padişaha arzedeceklerdi. Mimar Kasım, ferman kendisine ulaşmadan önce payitahta dönmüş olduğundan, yeniden Mora'ya gönderildi.[132] 1545 tarihli bir başka ferman, Mora'daki İzdin kalesi kadısı ve dizdarına, bu kaleyi onarmak üzere bir bina emini ve kâtible birlikte Mimar Kasım'ın gönderildiğini bildirir. Onarının tamamlanması üzerine, kalenin payitahttan gelen bir başka mimar tarafından kıymeti değerlendirilecekti. Başlangıçtaki tahminden herhangi bir fark çıkması halinde, dizdar, kadı, bina emini ve kâtib sorumlu tutulacaktı: "*Soñra tamām olduḳda tekrār yarar miʿmār irsāl olınup görilse gerekdür, şöyle ki, ḫilāf vāḳiʿ ola ḫarc olınan aḳçe sizden ve emīn ve kātib taʿyīn olınan ḳullarumdan taẕmīn olur, bilmiş olasız.*"[133]

Kale inşaatında kullanılan mimarî çizimlere de kaynaklarda sıklıkla değinilir. Örneğin, 1570'te Kıbrıs'ın fethinden sonra adanın fatihi Lala Mustafa Paşa payitahta, Baf kalesinde önerilen onarımlar için bir "plan" (*resm*) ile birlikte, padişahın izniyle orada inşa edilecek cami için bir başka plan gönderdi.[134] 1573'te Kıbrıs beylerbeyi ve defterdarına o kale için bir "*üstād*" tarafından diğer bir "*resm*" hazırlatmaları ve kopyasını

maliyetler üzerine bir yeniden değerlendirmeyle beraber payitahta göndermeleri emredildi.[135] Masrafı düşürmek amacıyla, kaleyi öncekinin yarısı boyutunda yapmayı öneren bir başka "*reşm*"in İstanbul'a gönderildiği 1578'de inşaat henüz başlamamıştı. Padişah kalenin yeni plana göre inşa edilmesini onayladı.[136]

1573'te, Mora sancakbeyine, stratejik Anavarin limanında inşası ferman olunan kalenin, bundan önce Hızır Çavuş ile gönderilen plana (*resm*) göre, devlet hazinesinden alacağı parayla sağlam şekilde yaptırması talimatı verildi. Halen Anavarin'de bulunan Mimar Şaban'ın, donanmayla oraya gelecek olan kapudan Kılıç Ali Paşa'nın yanındaki başka bir mimar ile kaleyi beraber inşa etmeleri bildirildi. Dolayısıyla sancakbeyine, donanma oraya vardığında kapudanın "*Yanında olan miʿmārı ṭaleb idüp miʿmār Şaʿbān ile ḳalʿa bināsına istiḥdām eyleyesin,*" diye emredildi. Bina nâzırı olarak hizmet edecek kapudan-ı deryaya hitaben yazılan ferman ise, kalenin "Frenk üslubunda" planını (*resm*) çizen, kendi adamlarından olan mimarı da yanına alarak, Mimar Şaban'la işbirliği halinde kaleyi inşa ettirmesini buyurdu:

> *Kapudān Paşaya ḥükm ki; donānma-i hümāyūnumla bu yıl Anāvārīne vardukuñuzda senüñ ādemlerüñden binā olınacak ḳalʿai Frenk üslūbında māʿan resm eyleyen miʿmāruñ ḳalʿa-i mezbūre bināsında bile olmasında lāzım olmaġın buyurdum ki: İnşāʾallāhu Teʿālā donānma-i hümāyūnumla ʿavdet müyesser olup limān-ı mezbūra varıldukda merḳūm miʿmārı anda alıḳoyup tenbīh eylesin ki, emrüm üzre ḳalʿa-i mezbūre bināsı itmāma irişinceye [dek] Miʿmār Şaʿbān ile māʿan ol ḫizmetde olup, ḳalʿai geregi gibi istiḥdām üzre binā idesin.*[137]

Anavarin'de (Navarino) hâlâ var olan kalenin gerçekten de İtalyan tarzı çokgen bir planı vardır.[138] Kalenin tasarımını yapan adı belirtilmeyen mimar, Güney İtalya'da doğmuş olan Kalabriyalı hâmisi Kılıç Ali Paşa gibi, muhtemelen İtalyan asıllı bir Frenk idi. Bu kapudan-ı derya, Haliç'teki tersâne civarında "Yeni Kalabriya" denen bir yerleşim kurmuştu; orada yerleşen İtalyan asıllı kendi adamları gemi yapım tekniklerini yerli ustalara öğretmekteydi.[139] Anavarin kalesinin inşasında bir Frenk mimarın, Mimar Şaban (**Ek 4.4**) adlı hassa mimarıyla işbirliği yapması, yeni Avrupa teknolojilerinin transferi konusundaki açık fikirliliği teyit ediyor. Bu da, sanıldığının aksine, Rönesans İtalya'sıyla önceden beri süregelen iki taraflı fikir alışverişine set çekilmediğini gösteriyor.

1573'te Budin beylerbeyine, Zigetvar hisarı için uygun bir "plan" (*resm*) yaptırması ve onaylanmak üzere saraya göndermesi emredildi.[140] Aynı yıl, Hüsrev Çavuş, Selânik kalesinde yapılması buyurulan inşaatın başlamış olduğunu bildirmek üzere İstanbul'a döndü. Beraberinde yeni inşa edilen kalenin çevresine ilave edilmesi gereken "*ḥisār-peçe*"nin de "*resm*"ini getirdi. Padişah'ın Selânik kadısına gönderdiği ferman, çavuş döndüğünde "*ol resme göre ḳalʿa-i mezbūrenüñ ḥisār peçesin*"i bina ettirmesini istedi.[141] O halde, kâğıt üzerine çizilmiş kale planları İstanbul ile eyalet merkezleri arasında yoğun bir trafikle gidip geliyordu. 1538 ile 1539 yılları arasında Mimar Kosta tarafından Selânik kalesinin daha evvelki bir onarımını kaydeden bir masraf defteri, fermanlarda sık sık bahsi geçen "*resm*"lerin bazılarının üç boyutlu maketler olması ihtimalini akla getirir. Bu defter, 277 akçeye mal olan "kule maketi" (*numūne-i ḳulle*) için kullanılan astar, çiriş, tutkal ve mukavvadan söz eder.[142]

Binaların yazılı tahmin raporları, çoğu zaman farklı fiyatlara tekabül eden üç ayrı seçenek sunarak, bânilere âdâb müzakeresinde tercih hakkı tanıyordu. Böyle bir örnek, 1573'te Edirne kadısı ve bostancıbaşısına gönderilecek olan bir fermanın müsveddesinde kayıtlıdır. Her iki görevlinin de II. Bayezid'in Tunca kıyısındaki Edirne Sarayı'nda inşa ettirdiği bir köşkün onarımına nezâret etmeleri emredilmişti. O sırada Selimiye'yi inşa etmekte olan Mimar Sinan, köşkün onarımının maliyetini hesapladı. Ne var ki, köşk ansızın yıkıldığından dolayı, mimarbaşının yardımcısı Mimar İstemad üç ayrı seçenek sunan yeni bir "doğru tahmin" (*taḫmīn-i ṣaḥīḥ*) hazırladı. Ferman müsveddesi bu tahmin raporunu şöyle özetliyor:

> Edirne kadısı ve Edirne bostancı başına hüküm yazılsın ki; halen sen ki kadısın, yüce dergâhıma arz gönderip, Edirne'deki saray-ı âmirenin onarımı için mimarbaşı kullarıyla birlikte üzerine gidilip 36.000 akçe tahmin olunmuştu. Has bahçede merhum Sultan Bayezid Han köşküne kavak ağacı yığılıp, bazı yerleri tamire muhtac olup, zikredilen tahminde hesaplanmıştı. Bu Şevval ayının on ikinci gecesi köşk tamamen yıkılıp, bostancıbaşı haber gönderip, mimarlardan İstemad adlı kullarıyla oraya gidilip, tahmin-i sahih ile tahmin ettirilip, eski üslûbuna göre tavanı yazılı ve gül desenli ve laciverd boyalı ve duvarları kesme taşla yapılacak olursa 200.000 akçeye; tavanı sade olup duvarları kesme taşla olursa 80.000 akçeye; ve eğer tavanı sade olup dolma duvarla yapılırsa 70.000 akçeye mal olur diye tahmin edildiği, bostancı başı talebiyle arz edildi diye bildirmişsin. Şimdi, bu husus için hazine-i âmiremden yukarıda zikredilen 36.000 akçe dâhil olmak üzere toplam 80.000 akçe çıkarılıp gönderildi. Buyurdum ki: Şerefli hükmüm geldiğinde, zikr olan köşkü arz olunduğu üzere becerili ve güvenilir üstadlara yaptırıp; ve sen ki bostancı başısın inşaat üzerinde durup gerekli ihtimamı göstererek yaptırasın ve masrafını gönderilen paradan harc ettiresin; ve yapılan harcamayı ayrıntıyla defter etti-

rip tamamlandıktan sonra defteri imzalayıp kapıma gönderesin.

Edirne kāḍīsına ve Edirne bostāncı başına ḥüküm yazıla ki; ḥālīyā sen ki kāḍīsın dergāh-ı muʿallāma ʿarż gönderüp, Edirnede olan sarāy-ı ʿāmirenüñ meremmātı içün miʿmār başı ḳullarıyla üzerine varılup otuz altı biñ akçe taḫmīn olınmışdı, ḫāṣṣa bāğçede merḥūm Sulṭān Bāyezīd Ḫān köşkine ḳavāk aġacı yıġılup baʿżı yirleri meremmāta muḥtāc olup, taḫmīn-i mezbūrda bile maḫṣūb idi. İşbu māh-ı Şevvālin on ikinci gicesi köşk bi'l-külliye yıḳılup bostāncı başı ḫaber idüp, miʿmārlardan İstemād nām ḳullarıyla varılup taḫmīn-i ṣaḥīḥ ile taḫmīn itdirilüp üslūb-ı sābıḳ üzre saḳf yazılu ve gül ve lāciverd ile olup arşūn dīvār olursa iki yüz biñ akçe; ve saḳf sāde olup arşūn dīvār olursa seksen biñ akçe; ve eger saḳf sāde olup dolma dīvār olursa yetmiş biñ akçe ile olur diyü taḫmīn olındużın bostāncı başı ṭalebiyle ʿarż olundı diyü bildirmişsin. İmdi bu ḫuṣūṣ içün ḥizāne-i ʿāmiremden zikr olınan otuz altı biñ akçe ile cümle seksen biñ akçe iḥrāc olınup gönderildi; buyurdum ki: Ḥükm-i şerīfüm varduḳda, zikr olınan köşki ʿarż olundıġı üzre yarar ve muʿtemed üstādlara yapdırup ve sen ki bostāncı başısın üzerine durup gerekli ihtimām idüp yapdırup ve vāḳiʿ olan iḥrācātı gönderilen akçeden ṣarf itdirüp ve vāḳiʿ olan iḥrācātı müfredātlı defter itdirüp tamām olduḳdan ṣoñra defteri imzalayup ḳapuma gönderesin.[143]

Seçenekler 200.000, 80.000 ve 70.000 akçe tutacak değişik çözümler sunar. Üçüncü Bölüm'de ele alınan âdâb kodlarının sınıflandırma sistemine göre "âlâ" olarak tanımlayabileceğimiz ilk seçenek, köşkün eski halini yeniden canlandırmak üzere arşın taşından duvarlar ve şatafatlı tavan bezemeleri önerir. "Evsat" olarak tanımlanabilecek ikinci seçeneğin birinciden farkı, sade tavanlı oluşudur. "Ednâ" seviyesindeki üçüncü seçenek ise yine sade tavan, fakat kesme arşın taşı yerine almaşık (*dolma*) duvarlar içerir. Bu fiyatlar, gösterişli bezemenin ne kadar ciddi bir fark yarattığını gösteriyor. Orta seviyeli ikinci seçeneği tercih eden padişah hazine-i âmireden, 80.000 akçe göndererek bostancıbaşına köşkün inşaatına nezâret etmesini emretmiştir. Yapının tamamlanması üzerine, kadı masraf defterini imzalayıp sultanın sarayına gönderecektir.

Mısır beylerbeyi olan vezir Koca Sinan Paşa tarafından, Kâbe'nin etrafındaki Harem'in yenilenmesi hakkında II. Selim'e gönderilen bir dilekçe de benzer şekilde üç alternatifli bir tahmin sunuyordu. 11 Ağustos 1571'de, padişah en ucuz seçeneği (40.000 altın) tercih ederek, eski biçimine uygun olarak, keresteleri payitahttan gönderilecek olan ahşap çatılarla onarılmasını emretti.[144] Oysa 7 Aralık 1571'de, en pahalı seçenek (100.000 altın) lehine fikrini değiştirerek, yerel taşlar ve kireçle inşa edilecek kubbeli revakların yapılmasını tembih etti. Bu değişiklik, ani bir cömertlik patlaması sonucu değil, İnebahtı'da (Lepanto) tümüyle yok edilmiş donanmanın gelecek baharda planlanan cihad için yeniden inşasının yarattığı kereste kıtlığından kaynaklanmıştı:

> Vezir Sinan Paşa'ya hüküm ki; yüce dergâhıma mektubun gelip, Mekke-i Mükerreme Harem'inin harap olmaya yüz tutmuş revak tavanlarının onarımı için buradan gönderilmesi gereken tahtalar, kurşun, çivi ve ahşap beyan olunup ve nakit 40.000 ilâ 50.000 akçe dahi lazım olduğunu bildirmişsin. Ve her ne demişsen etraflıca haberim oldu. Şimdi, Harem-i Muhterem'in tamirine üç şekilde tahminini arz ettiğinde, bazı kereste Rum'dan (Osmanlı toprakları) gönderilirse 40.000 filori ile eski biçimine göre tamiri mümkündür diye arz ettiğinden dolayı, eski vaziyetine uygun şekilde tamirine başla diye emretmiştim. Fakat Rum'dan gönderilecek ahşap ve malzemelerin Tersâne-i Âmirem'den temin edilmesi gerekmektedir. Ve bu arada, yüce Allah'ın izniyle, gelecek ilkbaharda gaza ve cihada gönderilmesi niyet olunan gemilerin inşasına başlanmıştır. (Tersâne'de) mevcut olan kereste buna sarf olunacağından, artık oraya kereste göndermek mümkün değildir. Fakat Harem-i Muhterem'in onarımını da geciktirmek münâsib görülmeyip, o diyarda olan taş ve kireç kullanılırsa 100.000 filoriyle inşa olur diye arz ettiğin birinci tahmini evlâ bulup, buyurdum ki: (Hükmüm) geldiğinde ilk tahmin, yani 100.000 filori ve o diyarda bulunan taş ve kireç ile inşa olmak müyesser ise derhal tamirine başla...
>
> *Vezīr Sinān Paşaya ḥükm ki; dergāh-ı muʿallāma mektūbuñ vārid olup, Mekke-i Mükerreme ḥareminde ḫarāba müteveccih olan saḳflaruñ taʿmīrine bu cānibden gönderilmesi lāzım olan taḫtalar ve ḳurşun ve eñseri ve aḫşāb beyān olınup, nakd ḳırḳ elli biñ altun daḫī lāzım oldıġın bildürmişsün; daḫī her ne dimiş isen mufaṣṣalan maʿlūm-ı şerīfüm olmışdur. İmdī, ḥarem-i muḥteremüñ taʿmīrin sābıḳā üç vech üzre taḫmīn ve ʿarż itdüginde baʿżı kereste Rūmdan varmaḳ üzre ḳırḳ biñ filori ile vażʿ-ı ḳadīm üzre taʿmīri mümkindür diyü ʿarż itdüginden ecilden vażʿ-ı ḳadīm üzre taʿmīrine mübāşeret idesin diyü emrüm olmışdı. Lākin Rūmdan gönderilecek aḫşāb ve levāzım Tersḫāne-i ʿĀmireden varmaḳ lāzım olup ve bu defʿa Tersḫāne-i ʿĀmiremde inşāallāhu teʿālā evvel bahār-ı ḫuceste āṣārda ġaża ve cihād içün gönderilmek taṣmīm-i niyet olınan gemiler bināsına mübāşeret olınup, mevcūd olan kereste añā ṣarf olınmaġile, bu defʿa ol cānibe kereste gönderilmek mümkin olmayup ve ḥarem-i muḥteremüñ taʿmīri daḫī teʾḫīr olınmak münāsib görülmeyüp, taḫmīn-i evvel ki, ol diyārda olan ṭaş ve kirec ile olıcaḳ yüz biñ filoriyle olur diyü ʿarż eyledügün evlā fehm olınmaġın, buyurdum ki: Vuṣūl buldıḳda taḫmīn-i evvel ki yüz biñ filori ve ol diyārda ṭaş ve kirec ile olmaḳ müyesser ise bī-tevaḳḳuf taʿmīrine mübāşeret idüp...*[145]

Padişahın, bu uzun süren projenin "*nāẓır*"ları olan değişik Mısır beylerbeyileri ve "*binā emini*" atanan Cidde sancakbeyi Ahmed Bey'le yaptığı yazışma-

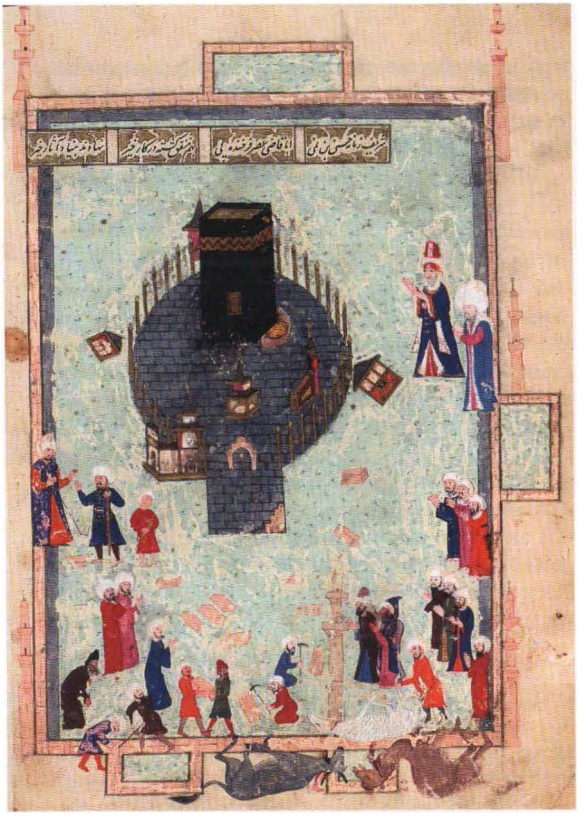

137 Mekke'de Kâbe'nin etrafındaki Harem-i Şerif'in yenilenmesini betimleyen resim, önde taşçılar ve temel atma merasiminde kesilen kurbanlar görülür: Sağ üstte elleri havada dua eden iki figür, projeye nezâret eden Mekke kadısı ve şerifidir; sol üstte konuşan iki kişi, elinde asâsıyla bina emini ve ahşap bir mimar arşını tutan mimardır, y. 1581, kâğıt üzerine suluboya, Lokman'ın *Şehnâme-i Selîm Hân*'ından.

lar, uzaktaki yapıların ayrıntılı ilerleme raporları aracılığıyla denetlenmesini örnekler.[146] 18 Eylül 1573'te Mısır beylerbeyi ve defterdarına gönderilen bir fermandan, bina emini Ahmed Bey'in Mekke'deki Harem'in virane tavanlarını bizzat teftiş ettiğini ve en çok harap olmuş kısımlarını yıktırarak inşaatı başlatmış olduğunu öğreniyoruz. Eski temeller, taş kubbelerin yükünü taşıyacak kapasitede olmadığından dolayı yeni temeller atıldı (150 zira uzunluğunda ve 4 ilâ 6 zira derinliğinde). Mevcut beyaz mermer sütunlar yeterince sağlam olmadığı için, yerlerine her üç mermer sütunun arasına bir adet taştan yontulmuş direk yerleştirildi (bir zira ve sekiz parmaklık). Şimdiye kadar yapılan, otuz iki kubbe 14.000 altın sikkeye (840.000 akçe) inşa edilmişti. Toplam yedi yüz kubbe öngörüldüğü için, geri kalan altı yüz altmış sekiz kubbe 336.000 altın sikkeye (20.160.000 akçe) mal olacaktı.[147]

Bu ürkütücü yeni tahmin, başlangıçtaki değerlendirmenin (6.000.000 akçeye eşit 100.000 altın) üç katından fazlaydı. O halde, tam bu noktada padişahın İstanbul'dan hassa mimarı Mehmed Çavuş'u göndererek duruma müdahale etmeye karar vermesine şaşmamak gerek (bu mimar için bkz. **Ek 4.4/2**). Mimar oraya vardığında, Cidde sancakbcyi ve Mekke şeyhülharemi, dışarıdan ehil olmayan kişilerin işe karışmasına izin vermeksizin, emredilen inşaat faaliyetlerini "*vecîh ve münâsib*" bulunan tarzda, aşırı masrafa kaçmadan sağlam şekilde ona yaptıracaklardı.[148] 25 Eylül 1573'te, Mimar Mehmed Çavuş, yirmi beş "*bennâ*" ve inşaat malzemesiyle birlikte (200 demir kiriş ve sandıklar dolusu diğer malzemeler), planı Mimar Sinan tarafından çizildiği anlaşılan Mekke'deki inşaatı gerçekleştirmek üzere payitahttan ayrıldı (otobiyografilerde bu proje mimarbaşının eserleri arasında yer alır).[149] Mehmed Çavuş, Mekke'de hem kubbeli revakların hem de Arafat suyolunun "*mübâşir*"i olarak hizmet etti. Onun denetimi altında, Mısır'dan gönderilen yerel bir mimar olan Horos Memi (Memi Muhyiddin), Kâbe çevresindeki üç yüz altmış kubbeyi tamamladı (**res. 137, 138**).[150]

Sinan otobiyografilerinde Mekke'deki her iki proje de (III. Murad devrinde 1576-77'de tamamlanan kubbeli revaklar ve Arafat suyolu) mimarbaşının uzaktan denetlemesi nedeniyle kendi külliyatı içine dâhil edilmiştir.[151] Revakların yapımına girişilmeden önce, 1567'de Sultan II. Selim Mısır beylerbeyine Harem-i Şerif'in döşemesinin onarım tahminini uzmanlara hazırlatmasını emretti. Bu tahmine dayalı olarak, Mekke'deki Harem'in harap olmuş siyah taştan döşemesinin beyaz mermerle yeniden kaplanmasını Mimar Sinan İstanbul'dan denetledi.[152] 1569'da "Mekke-i Mükerreme'nin Harem-i Şerif'inin mermerleri masrafı için mimarbaşı Sinan Ağa'ya" teslim edilen ödemeyi kaydeden bir arşiv belgesi, onun daha en baştan beri bu yenileme projesiyle ilişkisini kanıtlar: "*Teslîm be Sinân Ağa ser-mi'mârân-ı ḫâṣṣa ki iḫrâcât-ı mermerhâ berâ-yı Ḥarem-i Şerîf-i Mekke-i Mükerreme, rüsûm-ı berevât bâ-tezkere dâde.*" Evliya Çelebi, döşemelerin 1572-73'te tamamlandığını söyler. Mekke'deki Harem'in revakları ve suyolunun inşaatına mübaşir (denetleyici) olarak Mimar Mehmed Çavuş'un 1573'te atanmasının bizzat Sinan'ın tavsiyesiyle gerçekleştiğini tahmin ediyorum. Zira 1571'de aynı mimarı Sultan II. Selim'e, Bursa'daki Şehzâde Mahmud (ö. 1553) türbesinin yapımı için de o tavsiye etmişti. Bunu açıklayan belgeden Mehmed Çavuş'un, daha önce Sultan Süleyman türbesinde (1566-68) mimarbaşının halifesi olarak verdiği hizmet karşılığında saray çavuşluğu rütbesine terfi ettirildiği anlaşılıyor. Yapımına 1568'de karar verilip, 1571 ile 1573 yılları arasında inşa edilen Bur-

sa'daki türbenin tamamlanış tarihi, Mehmed Çavuş'un Mekke'ye tayininden hemen öncedir. Sinan'ın bu gözde halifesini padişaha "yarar üstad ve hizmetinin uhdesinden gelir" diye methettiği tavsiye mektubunu zikreden belge şöyledir:

> *Meḥmed Çavuş'a virildi. Mevlānā Burusa ḳādīsına ḥüküm ki, ḫāṣṣa mi'mārlarum başı Sinan dergāh-ı mu'allāma mektūb gönderüp, ḳarındaşum merḥūm Muṣṭafānuñ maḥrūse-i mezbūrede binā olınan türbesine yarar üstād ḫalīfe lāzım olup ve merḥūm babam ḥüdāvendigār –ṭābe ṣerāhūnuñ– türbesi bināsında ḫalīfe olup dergāh-ı mu'allām çavuşlarında ilḥāḳ olınan Meḥmed Çavuş içün, 'Yarar üstād ve ḫizmetinüñ 'uhdesinden gelür' diyü bildürmegin [buyurdum kiʃ: Ḥükm-i şerīfümle müşārunileyh vuṣūl bulduḳda, bināsı emr olınan türbe-i mezbūrede ... ve istiḳāmetle...* [hükmün gerisi yazılmamıştır].[153]

Hassa mimarı Mehmed Çavuş'un müdahalesi sayesinde, Harem-i Şerif'teki kubbelerin sayısı neredeyse yarısına indi (700'den 400'e) ve bunlara harcanan para, başlangıçta tahmin edilen 100.000 altına yaklaştı. III. Murad'a Mekke şeyhülharemi ve Cidde sancakbeyi tarafından gönderilmiş tarihsiz bir dilekçeden, Mekke Hareminin döşemeleri ile yaklaşık dört yüz kubbesi için toplam 105.000 altın (6.300.000 akçe) harcannuş olduğunu öğreniyoruz. Dilekçeyi yazanlar, bu meblâğ temelinde, Medine'deki Mescid-i Nebevî'nin Hareminin de yenilenmesi için bir tahmin raporu sunmuşlardı: Bozuk döşemelerini onarmak ve çevresine üç yüz yeni kubbe inşa etmek 35.000 altına (2.100.000 akçe) mal olacaktı. Bu tutarın, nakkaşbaşı Lütfi'yle (Lutfullah) gönderilmesini istediler. Rapor onaylandı ve aşağıda göreceğimiz gibi, 1586 ile 1589 arasında bu hassa nakkaşbaşı Medine'deki Hareme bina emini olarak yollandı.[154]

Kâbe çevresindeki taş kubbelerin, tipik Osmanlı yarımküresel tuğla kubbelerden farklı, sivri profilleri vardır (**res. 138**). Şam, Haleb ve Kahire'den getirtilen bennalara atfedilebilecek yerel üslûbuna rağmen kubbeli revaklar ve Hareme bitişik olarak 1564-65'te inşa edilen Sultan Süleyman'ın medresesi, yapıyı görsel olarak Osmanlılaştırdı. Medresenin konik başlıklı minaresi, Harem-i Şerif'in Sultan Süleyman ve II. Selim tarafından yenilenen üç diğer Osmanlı tarzı minaresiyle tamamlanıyordu; geri kalan üç minare ise Memlûk sultanlarınca yaptırılmıştı.[155]

16. yüzyıl başına tarihlendirilebilecek bir plan, üç fiyat seçeneği sunan yazılı tahminlerin görsel mukabili olarak kabul edilebilir. Haşiyelerinin bir "inşaat planı" (*kārnāme*) olarak tanımladığı bu çizimin Çorum'daki Abdal Ata Bektaşi tekkesini tasvir ettiğini saptayabildim (**res. 139, 140, 141**). Plan, Abdal Ata'nın kubbeli

138 Mekke, Kâbe'nin eski bir fotoğrafı, konik külâhlı Osmanlı tarzı minareler ve Harem-i Şerif çevresindeki sivri kubbeli revakları gösterir (E. Esin, 1974'ten).

türbesini içeren derviş tekkesi için değişik fiyatlara tekabül eden üç ayrı tasarım alternatifi sunar. Sivri bir çizim aletiyle eşit olmayan yatay ve dikey hatların kesişmesiyle oluşan mürrekeplenmemiş karelere bölünmüş olan plan, filigransız kâğıda siyah mürekkep ve kırmızı boya ile çizilmiştir (**res. 140**).

Duvarlarının kalınlığı kırmızı suluboyayla doldurulmuş olan üç ayrı tasarım seçeneği kârnâmede yanyana sunulmuştur. Her birinde Abdal Ata, Emir Seyyid, Receb Dede ve Burhan Dede'ye ait olduğu yazılan dört "sandukalı" (*maḳbere*) bir türbe hücresi vardır. Diğer haşiyeler, plan seçeneklerinin zira ölçülerini ve maliyet tahminlerini belirtir. Sağda en altta yer alan en ucuz tek hücreli tasarım üzerinde yazılan notlar şunlardır: "Bu tek kubbelidir ve tahminî hesabı 50.000 akçedir" (*bu bir ḳubbedür, ḳırāyāt taḫmīni elli biñ akçe olur*); "boyu ve eni on ziradır" (*ṭūlı ve 'arżı on arşūn*); "bu kubbenin üst kısmı altıgendir" (*bu ḳubbenüñ yuḳarusı müseddes olur*).[156] İkinci tasarım, aynı boyutlarda iki kubbeli hücreden oluşur. Birisi türbedir; üstünde kabirlerde yatanların adları ve boyutları yazılıdır (*ṭulı ve 'arżı*

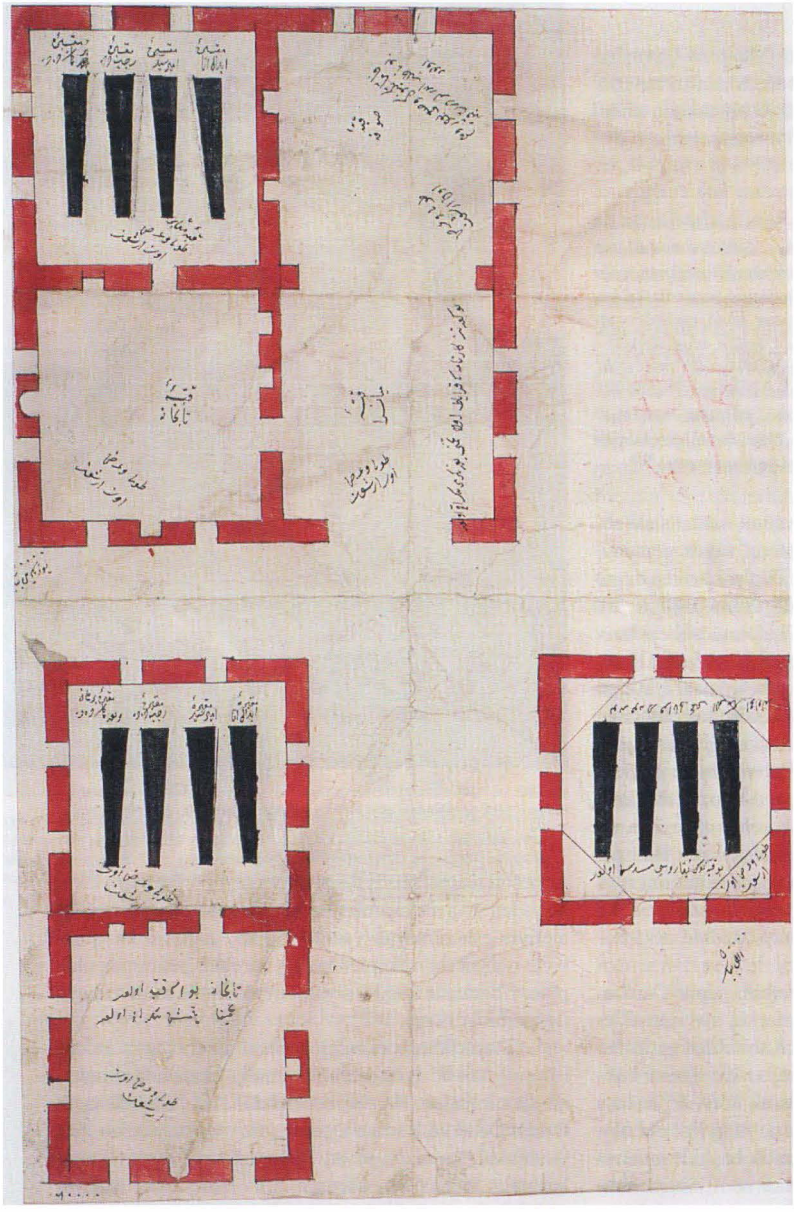

139 Çorum'daki Abdal Ata Zaviyesi'nin üç opsiyonlu kârnâmesi, 16. yüzyıl başı, kâğıt üzerine siyah mürekkep ve kırmızı suluboya.

on arşūn). Diğeri ise "*tābḫāne*" yani misafirhane olarak tanımlanmıştır. Üzerinde şu not vardır: "Bu iki kubbeden oluşur, yaklaşık 70.000 akçeye mal olur, boyu ve eni on zira" (*bu iki ḳubbe olur taḫmīnen yetmiş bīn aḳçe olur; ṭulı ve ʿarżı on arşūn*).[157] Eşit boyutta dört hücreden oluşan en ayrıntılı planın üzerinde her bir bölümün işlevi ile onar ziralık en ve boyları belirtilir: "Kabirler kubbesi" (*ḳubbe-i maḳābīr*), "tabhane kubbesi" (*ḳubbe-i tābḫāne*), "orta-avlu kubbesi" (*ḳubbe-i miyān-serā*) ve "sofa kubbesi" (*ḳubbe-i ṣoffa*). Bu son projeye şu not düşülmüştür: "Burada görünen inşaat planı, hesaplandığında tahminen 120.000 akçedir" (*bu görinen kārnāme ki*

kirāyāt ola taḫmīni yüz yigirmi biñ akçe olur). Bir başka not, bunun tercih edilen seçenek olduğunu gösterir: "Ve fiilen, tekkenin planı budur ve onlar bunun yapılmasını isterler; dört kubbeden oluşur" (*fe-emmā tekyenüñ vaż*ʿ*ı budır ve hem bunı ṭaleb iderler*).[158]

Son yazı, önceden varolan bir yapının yenilendiğini gösterir; dört hücreli planı talep edenler herhalde tekkenin şeyhi ile dervişleridir. Bu çıkarsamayı, hem türbede yer alan dört sanduka, hem de Abdal Ata "*zāviye*"sinin 1419 tarihli vakfiyesi doğrular.[159] Kârnâmenin Topkapı Sarayı Arşivi'nde muhafaza edilmesi, bir padişaha sunulduğunu düşündürür. Muhtemelen bu padişah, babasının döneminde vakıflarına el konan zaviyeleri yeni bağışlarla destekleyen II. Bayezid'dir. Tahminimce, Abdal Ata'nın türbeli zaviyesinin yeniden inşa edilmesini, Çorum'da birçok binayı yerle bir eden 1509 depremi tetiklemiş olabilir.[160] 1990'larda ziyaret ederek fotoğrafını çektiğim yapının hâlâ mevcut kârgir duvarlı iki kubbeli hücresi (dört sandukalı türbe ve mihrablı tabhane), üslûp açısından 16. yüzyıl başına tarihlendirilebilir (**res. 141**). Sonradan eklenen minaresiyle, bugün bu bölümlerin ön cephesinde ahşap bir dehliz bulunur. Çatıyla örtülü dehliz, dört hücreli kârnâme tasarımındaki birleşik iki kubbeli hücreden oluşan ön mekâna tekabül eder: "*Kubbe-i miyān-serā*" ve "*kubbe-i ṣoffa*". Demek ki, padişah ortanca, yani iki kubbeli seçeneği yeğlemişti ve inşa edilmeyen diğer iki kubbenin yerine basit bir ahşap ön giriş mekânı yapılmıştı.

Kârnâmede, on ziraya on zira büyüklüğündeki iç mekânlar, her iki taraftan on kareyle (duvar kalınlığı da dâhil edilirse on iki) belirtilmiştir (**res. 140**). İnşaat malzemelerinin standartlaştırılmış boyutları ve bennalara ördükleri duvarın zira karesi başına ücret ödeme âdeti göz önüne alındığında, duvar kalınlığının içindeki kareleri saymak ve açıklıkları çıkarmak yoluyla, malzeme ve emek maliyetini hesaplamak görece kolay olmalıydı. Pencereler ve kapılar için taştan söveler gibi parça başı giderleri ekleyerek, son derece güvenilir bir "doğru tahmin" elde edilmesi mümkündü. Modüler ızgara (satranç) sistemine bağlı çizimler, kazıklar ve iplerle aynı şekilde işaretlenmiş inşaat arazilerine kâğıt üzerindeki planları bire bir aktarmayı da kolaylaştırıyor olmalıydı.[161]

Bânilere alternatifli planlar sunma geleneği, Osmanlı padişahlarının ve seçkinlerinin mimarların çizim tekniklerine aşina oldukları anlamına gelir. Tarihçi Celalzâde Mustafa, Sultan Süleyman'ın Şehzâde Mehmed'in cami külliyesinin planını, mimar ve mühendisler tarafından kendine sunulan "hayret verici tavırlardaki planlar ve tasarımlar" arasından seçmiş olduğunu söyler. Bu çizimlerden, "üslûbu en hoşa giden ve orantı-

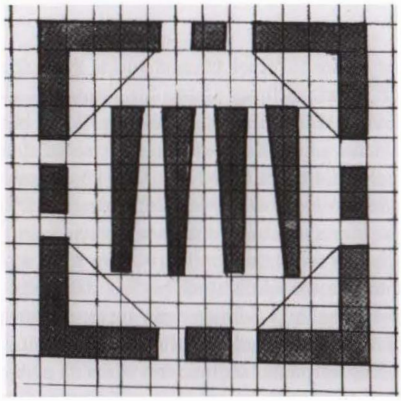

140 Çorum'daki Abdal Ata Zaviyesi'nin planında (**res. 139**) kâğıt üzerine işaretlenmiş fakat mürekkeple üzeri çizilmemiş kareli ızgaranın rekonstrüksiyonu (Ünsal, 1963'ten).

ları mevzun olanı seçildi": "*Eṭvār-ı ġarībede resmler ve ṭarḥlar bünyād idüp getürdiler* ʿ*izz-i ḥużūr-ı salṭanata* ʿ*arż olınup, maṭbūʿ ve mevzūn olan üslūb iḫtiyār olındı.*"[162] *Tezkiretü'l-Bünyân*'da, hâmisi olan padişah tarafından Süleymaniye Külliyesi'nin "bina planının" (*resm-i binā*) ve arazisinin seçimi için Sinan'ın davet edildiği müşavereden söz edildiğini görmüştük.[163] Celalzâde'nin deyişiyle, Sinan Süleymaniye Camii'nin "plan ve tasarımını, beğenilen ve hoşa giden bir tarzda hazırlamıştı" (*vaż*ʿ*-ı maḳbūl ve maṭbūʿ üzre resm ve ṭarḥını iḫżār eylemişlerdi*). Ardından, tesviye edilmiş arazinin zeminine, padişahın huzurunda kazıklar ve iplerle planı işaretledi ve geometride hünerli kişiler tayin edilerek temellerin kazılması emredildi: "*...cāmiʿ-i şerīfüñ resmini meydān-ı zemīne nakşve basṭ eyleyüp sanāyiʿ-i hendesede māhir kāmiller taʿyīn idüp esās-ı saʿādet-iktibās*

141 Çorum, Abdal Ata Zaviyesi, güneybatıdan görünüm.

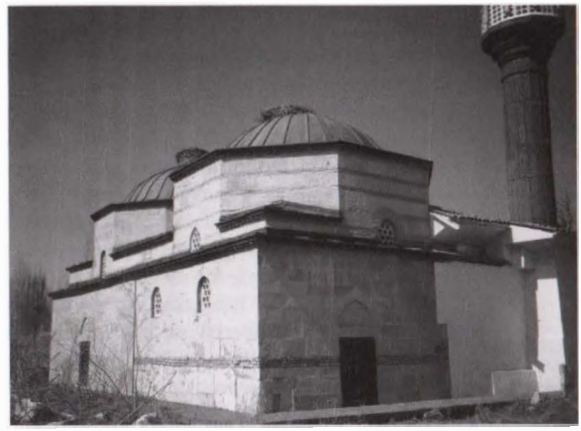

ḳazılmaġa emr itdiler." Temel tamamlanınca, padişah, müneccimlerce kararlaştırılmış uğurlu bir zamanda yapı arazisine devlet erkânı ve ulemayla birlikte ikinci bir resmî ziyaret daha yaptı. Kurbanlar kesildi, sadakalar dağıtıldı ve şeyhülislâm Ebussuud mihrabın köşe taşını "uğurlu elleriyle" (*dest-i mübārekleri ile*) yerleştirdi.[164]

Hâmilcrc birkaç tasarım opsiyonu içeren yazılı tahminler ve planlar sunulması, mimarbaşının karar alma sürecinde tek başına olmadığını bir kez daha gösterir. Sinan'ın Edirne'deki Selimiye'nin inşası sırasında hâmisi II. Selim'e dönemsel olarak sunduğu ilerleme raporları, münâsib bir planın seçiminden sonra da padişahın karar alma sürecinde devam eden rolüne tanıklık eder. Âdâb müzakeresinde kâğıt üzerine çizili planların önemli işlevini, 1580'lerde Sinan'ın ölümünden sonra Selimiye vakfına gelir getirecek müştemilâtın hâlâ süren inşaatının maliyetinin tahmini için Mimar Hüseyin Çavuş'un hazırladığı bir çizim gösterir (**Ek 4.4**). İnşaat işlerine nezâret eden Edirne kadısı bir arizasında, cami ile çevresindeki hâlihazırda mevcut olan binalarla birlikte yeni planlanan yapıları betimleyen bu çizimin padişahın emri üzerine yapıldığını ve İstanbul'a gönderildiğini haber verir: "*Cāmi-i şerīf... ve eṭrāfında olan ebniye-i cedīde ve ᶜaṭīḳanuñ resmleri ve binā olınması fermān olınan ᶜimāretüñ resmi taḥrīr ve taṣvīr olınup irsāl olına diyü sorulmaġın, miᶜmār Ḥüseyin Çavuş ḳulları ile ẕikr olınan... cāmiᶜ-i şerīfüñ ve sā'irüñ resmi emrleri üzre bi't-temām olup, irsāl olındı.*" Kadı, öngörülen ticarî yapıların maliyetlerinin tahmininin, bu çizime dayanarak padişah huzurunda, Mimar Hüseyin ve âmiri olan mimarbaşı Davud Ağa tarafından yapılmasını önerir.[165]

Bugüne değin 15. ve 16. yüzyıla ait kâğıt üzerine çizilmiş planların ancak pek azı keşfedilebilmiştir ve bilindiği kadarıyla Sinan çağından kalma hiçbir mimarî maket günümüze ulaşmamıştır. Bu, Vefa ile Topkapı Sarayı'nın bahçesindeki mimarî atölyelerin ve bunların özel arşivlerinin bütünüyle ortadan kaybolmasına yorulabilir. O dönemden kalmış bazı nadir planlar, Topkapı Sarayı'nın enderun hazinesinde korunmuş olan reddedilmiş sunuş çizimleriyle kısıtlıdır (şimdi bunlar sarayın arşivinde muhafaza edilmektedirler). Nitekim, bu hazinenin 1505'te yapılmış bir envanterinde, pirinçten bir mimar arşını ile birlikte saklanan bir sandık dolusu plandan bahsedilir: "*1 şanduḳ kārnāme ve 1 ḳıṭᶜa pirinç bennā ẕirāᶜı.*"[166]

Kaybolan eski planlar ile maketlerin yokluğunda, Sinan'ın çalışma yöntemleri ve tasarım teknikleri hakkında ancak spekülasyonda bulunabiliriz. Bu önemli bir eksikliktir. Bugüne ulaşan çizimler ve maketler olmasaydı, İtalyan Rönesans mimarîsinin tarihinin nasıl yazılabileceğini bir düşünün. 16. yüzyılın ikinci yarısına ait ve haşiyelerinde "*kārnāme*" olarak tanımlanan birkaç plan arasında, Kırkçeşme su dağıtım sistemi için hazırlanan bir tahmin vardır. Bu Sinan'a atfedilen tek mevcut çizimdir. Diğer bir "*kārnāme*" örneği de İstanbul suyollarının eski nâzırı Mimar Davud tarafından 1584'te hazırlanmış rulo şeklinde bir çizimdir. Her iki kârnâme de üzerlerine açıklayıcı notlar yazılmış teknik çizimlerdir.

Kırkçeşme kârnâmesi, aharlı kâğıda siyah mürekkeple çizilmiştir (**res. 142**). Arkasına yazılmış bir not ile Mimar Sinan'a atfedilmiştir: "Mimar Sinan Ağa'nın kârnâmesi hesabına binaen, mesâhaya göre toplam (*bermūceb-i ḥisāb-ı kārnāme-i miᶜmār Sinān Aġa mesāḥa mūcebince cemᶜān*): su yolları (*kehrīz*) 26.475 zira, büyük kemerler (*kemerhā-i kebīr*) 205.400 zira, küçük kemer (*ṣaġīr kemer*) 1.800 zira, perde duvarlar (*germehā*) 1.900 zira."[167] Diğer haşiyeler, su borularının (*nāvdān*) yaklaşık uzunluğunu ve sukemerlerinin boyutlarını (en, boy ve genişlik) zira olarak verir. Kemerlerin perde duvarlarının ölçümü ise "*ḥisāb-ı bennā*" veya "*ṣaṭranç*" yöntemi ile, yani zira karesi olarak verilir. Bu kârnâmede sadece elli beş "*lüle*" su elde edileceği tahmin olunmuştur. Oysa, Kırkçeşme su dağıtım sistemi tamamlandıktan sonra elde edilen miktar 100 lüleden fazla idi. Bu önemli fark, çizimin daha temkinli bir ön tahmin hesabı içerdiğini düşündürür. Daha az olası diğer bir ihtimal, çizimin 1563 selinden sonra hasar gören sukemerlerinden bazılarının yeniden inşa edilmesiyle ilgili olduğudur.[168]

Mimar Davud'un 1584 tarihli rulo şeklindeki kârnâmesine daha sonra eklenen bir not, bu çizimin neden yapıldığını açıklar (**res. 143**): "Sultan Murad (eski) suyolu nâzırı olan Üstad Davud'u şiddetle azarlayarak 'Benim suyumu nereye verirsin,' deyince, o da derhal bu acaip kârnâmeyi yapmış" (*Sulṭān Murād ṣuyolı nāẓırı olan üstād Dāvūda ᶜitāb-ı ᶜaẓīm idüp sen benüm ṣuyum nereye virirsin, didikde, o da ᶜale't-taᶜcīl bu kārnāme-i ᶜacībi yapmış*). Çeşitli yerlere akan su miktarını gösteren çizimin hazırlanması, Mimar Davud'un 1582'de görevinden alınmasına neden olmuşa benzeyen ve daha önce 1577'de de ona karşı yöneltilen yasadışı su dağıtımı suçlamaları tarafından tetiklenmiş olabilir (**Ek 4.4, 4.5**).[169]

Şimdiye kadar gözden geçirdiğimiz üç kârnâmenin hepsindeki çizimler yazılı açıklamalar içerir. Bu nedenle, Farsça "*kār*" (iş) kökünden türetilen "*kārnāme*" terimi, kanımca üzerine boyutlar ve izahatlar yazılmış bir teknik çizim anlamına gelir, yani arşın/zira ölçümlerine dayanan yazılı keşif ve tahmin raporlarının görsel bir mukabili. Fermanlar zaman zaman Sinan'a atfedilen

eyalet camileri için İstanbul'dan gönderilen planlardan söz eder. Örneğin, 1559'da Edirne yakınındaki (şimdi Svilengrad) Çoban Mustafa Paşa Köprüsü'nde Hürrem Sultan'ın ölümünden sonra onun adına yapılacak cami külliyesi için böyle bir inşaat planı (*kārnāme*) yollanmıştı. Sultan Süleyman'ın, Edirne kadısına bu çizimde gösterilen iki minarenin bire indirilerek, caminin gönderilen "plana" (*resm*) göre inşa edilmesini emrettiğini görmüştük. Söz konusu plan büyük ihtimalle Sinan tarafından çizilmiş olmalıydı, zira cami *Tezkiretü'l-Ebniye*'de onun eserleri arasında sayılır.[170] 1583'te hassa mimarı Mahmud, yine Sinan tarafından çizilmiş Muradiye Camii'nin "*kārnāme*"siyle Manisa'ya gönderildi. Bina nâzırı olan kadı ve bina eminine, camiyi, gelen mimarla yollanan plana göre ve başkalarının müdahalesine izin vermeden inşa ettirmeleri buyuruldu.[171]

Sinan 1584'te III. Murad tarafından Kâbe'nin ölçümünü yapıp onarılması için bir tahmin hazırlamak üzere Mekke'ye gönderildiğinde, İstanbul'a çizimlerle dönmüştü. Cafer Efendi'nin mimarî risalesinden öğrendiğimize göre, Mimar Sinan gereken onarımın tahminini yerinde yapıp, resimlerini tasvir edip İstanbul'a döndüğünde padişaha sunmuştu: "*Miʿmār-ı mezbūr bu vech üzre ānı taḫmīn idüp, buña göre daḫī ānda rüsūm taṣvīr ve tebyīn ḳılup... Sulṭān-ı kām-yāba ʿarż ve inhā idicek...*" Sonradan, "*Miʿmār Aġa*" yani mimarbaşı Mehmed Ağa mühürlenip muhafaza edilen bu "planları" (*rüsūm*, tekili *resm*), Kâbe'nin boyutlarını öğrenmek için kullanmıştı: "*Bu ḫuṣūṣ içün muṣavver olan rüsūm kendüde maḫfūẓ ve maḫtūm bulınup ʿarż ve ḳadd ve ṭūlını maʿlūm idinmek içün ancaḳ anlara mürācāʿat idüp...*" Sinan'ın çizimleri muhtemelen mimarbaşının Vefa'daki resmî dairesinin arşivinde saklanıyordu. III. Murad devrinde ulema tarafından âdâba uygunsuz bulunarak reddedilmiş olan Kâbe'nin restorasyon projesini, I. Ahmed yeniden başlatmaya karar verdiğinde, Mimar Mehmed Ağa bu çizimlere başvurdu. Kâbe'nin enini, boyunu ve yüksekliğini öğrenmek için sadece Sinan'ın çizimlerine bakmasının yetmesi, bunların, üzerinde boyutlar yazan ölçekli plan ve cephe çizimleri olduğunu düşündürür.[172]

Sinan'ın mimarî çizimlerinin neye benzediğini, elde kalan birkaç örnekten anlamak zordur. Filigranlı kâğıtları aracılığıyla 15. ve 16. yüzyıla tarihleyebildiğim tüm planlar, Abdal Ata'nın çok seçenekli kârnâmesinde olduğu gibi, mürekkepsiz kare ızgaralar üzerine siyah mürekkeple çizilmiştir. Bu planlardan bazısını 1963'te yayınlamış olan Behçet Ünsal, hiçbirinin 17. veya 18. yüzyıldan önceye tarihlenemeyeceğini öne sürerek daha sonraki araştırmacıları yanılgıya düşürmüştür. Bu hatayı düzelttiğim yayınlarımdan haberdar olmayan birçok Türk araştırmacı, "klasik" dönemde mimarî planların kullanımını şüphe ile karşılamaktadır. Bu döneme tarihlediğim planlarda, duvar kalınlıkları renkli boya (genellikle kırmızı, nadiren sarı) veya noktalamayla belirtilmiştir (**res. 62, 89, 144, 145**). Abdal Ata Zaviyesi'nin onarım projesinin opsiyonlarını belirten kârnâmesine kıyasla, yeni yapılara ait planlarda, Avrupa ve İslâm ülkelerinin mimarî çizim tekniklerini birleştiren, daha ayrıntılı teknik resim konvansiyonları kullanılır. Osmanlı planlarının, ara sıra ızgaralı kâğıt üzerine yapılan İtalyan Rönesans mukabilleriyle paylaştığı konvansiyonlar arasında, kubbeleri ve yarım kubbeleri pergelle çizilmiş daire ve yarım dairelerle belirtmek, sütunları kare içine pergelle çizilmiş dairelerle göstermek ve duvar kalınlıklarını renkli boyamak yer alır. Kare ızgaralı kâğıt kullanımı ve renkli duvarlar, İran ile Orta Asya'nın İslâmî mimarlık geleneklerinde de ortak bir özelliktir, fakat bu planlarda kubbeli üstyapılar gösterilmez ve ızgaralar mürekkep ile çizilidir. Kendine has Osmanlı mimarî çizim gelenekleri arasında, pencerelerin demir şebekelerinin belirtilmesi, kemerli kapıların dikey olarak gösterilmesi ve helaların üçgenlerle işaretlenmesini sayabiliriz.[173]

Topkapı Sarayı Arşivi'nde muhafaza edilen erken dönem planlar arasında sadece tek bir cephe çizimine rastladım. Üzerindeki yazılarda yine "*kārnāme*" olarak tanımlanan bu cephe çizimi, 1509 depreminden sonra Topkapı Sarayı'ndaki enderun hamamı ve yanındaki iç hazinenin bahçe cephesine yapılan bir payanda ile ilgilidir. Üzerinde yazılan not, bu "payanda" (*tayama*) için toplam 1.235.557 akçe harcanmış olduğunu açıklar (**res. 146**). Yukarıda bahsi geçen II. Bayezid'in inam defterinden, bina eminleri olan Solak Ali ve Mehmed bin Kemal'in, "*sarāy-ı ʿāmire dīvārının ṭayama*"sının 1511'de tamamlanması üzerine ödüllendirildiklerini öğreniyoruz.[174] Diğer kârnâmelerde olduğu gibi, bu cephe çiziminde payandanın eni, boyu ve yüksekliğinin zira olarak ölçüleri yazılı olarak verilmiştir. Payandanın konumu, önüne inşa edildiği binaları tanımlayan notlarla açıklanmıştır: "*Bu cānib-i maṭbaḫdur*"; "*bu maḫall maṭbaḫ kenarınuñ gerınesidür*"; "*bu dīvāruñ ardı ḥammāmdur*"; "*bu maḫall ḥammām cāmekānınuñ pencereleridür*"; "*bu ḥammāmuñ cāmekānıdur*"; "*bu maḫall ḫazīne-i ʿāmire pencereleridür.*"[175]

Taşların teker teker titizlikle siyah mürekkeple çizildiği payandanın en sağ ucunda, üçgen bir kesit görünür. Yanına düşülen not şöyledir: "*Dīvār* [yani diyagonal eğimli payanda duvarı] *bu çizdür, içerdeki çiz ḫazīne dīvārına yasdanması resmidür.*"[176] O halde, kârnâme, payandayı hem cepheden hem de enkesit olarak resmeder. Aynı çizim tekniği Mimar Sinan'ın Kırkçeşme su dağıtım sistemi kârnâmesinde de kullanılmıştır (**res.**

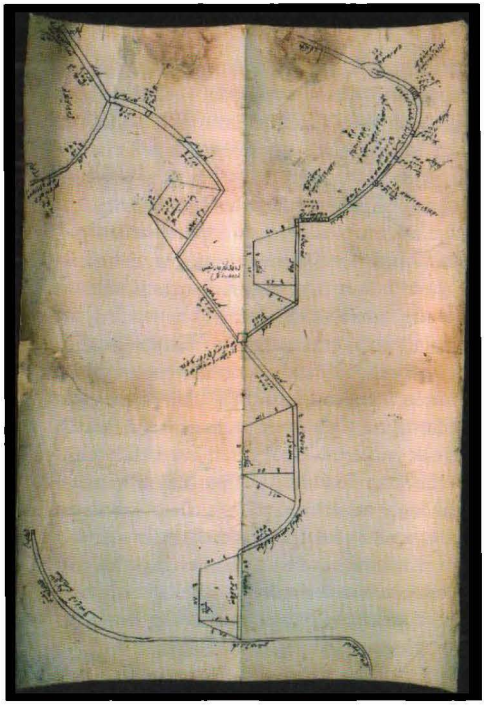

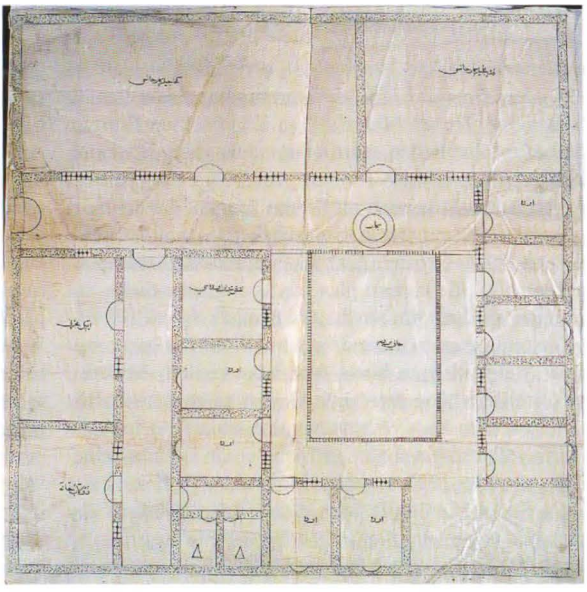

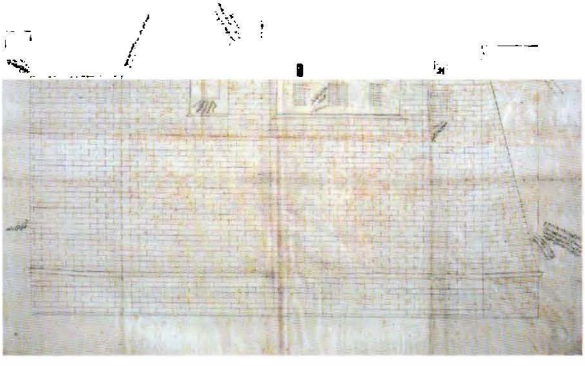

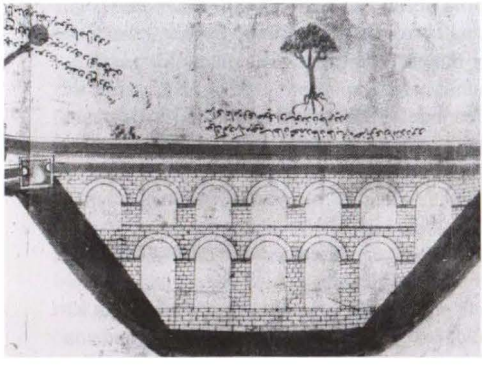

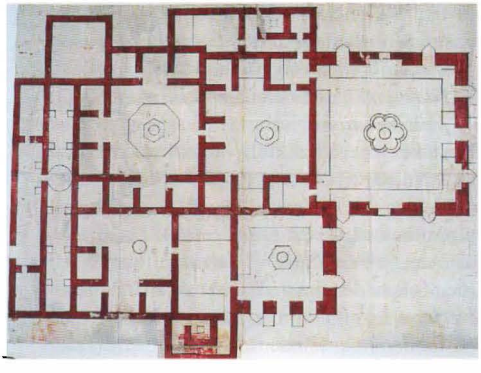

142 (solda üstte) Sinan'ın İstanbul'daki Kırkçeşme su dağıtım sistemi için yaptığı mesâha hesabını içeren kârnâme, 1560 başları, kâğıt üzerine siyah mürekkep.

143 (solda ortada) Mazul Kemer'in cephesi, emekli suyolu nâzırı Mimar Davud tarafından hazırlanmış olan İstanbul suyollarının rulo şeklindeki kârnâmesinden detay, 1584, kâğıt üzerine siyah mürekkep ve renkli suluboya.

144 (solda altta) Bir çifte hamam planı, 15. yüzyılın ikinci yarısı, kâğıt üzerine siyah ve kırmızı mürekkep.

145 (sağda üstte) İstanbul'da hassa kadîfeciler ve kemhacılar kârhânesinin planı, duvar kalınlıkları noktalarla belirtilmiştir, 16. yüzyılın ilk yarısı, kâğıt üzerine siyah mürekkep.

146 (sağda altta) Depremde zarar gören Topkapı Sarayı'ndaki enderun hamamı ile yanındaki iç hazinenin önüne inşa edilen bir payandanın dikey çizimi ve kesiti, y. 1509-11, kâğıt üzerine siyah mürekkep.

142). Burada dört ana sukemerinin kemerli duvarlarının diyagonal yine eğimi birer üçgen enkesitle gösterilmiştir. Çift sıra halinde üç penceresi bulunan kubbeli enderun hamamı ölçekli çizilmemiştir, çünkü bu onarım projesi esasen payandayla ilgilidir.

Sinan'ın önemli yeni binalar için hazırladığı cephe çizimleri herhalde daha karmaşık ve ölçekli idi. Osmanlı nakkaşlarının topografik resimlerinde ifadesini bulan çok-odaklı perspektif dürtülerinin bastırılmış olması gereken bu mimarî çizimler, muhtemelen sabit bir ölçüye göre kâğıt düzlemine izdüşürülen teknik resimlerdi. Mimarbaşı Mehmed Ağa'nın biyografisinin yazarı Cafer Efendi, onun Sultan Ahmed Camii "*resmi içün taṣvīr itdügi eşkāl*"i gördüğünde, bu şekillerden öylesine etkilenmişti ki, o sırada daha tamamlanmamış camiyi ayrıntılarıyla betimleyen bir kaside yazdı. Caminin planını anlamak için "çeşitli resimlerine ve girift şekillerine" (*rüsūm-ı mütenevvi'asi ve rüḳūm-ı muteżalli'asi*) bakmak isteyenlerin, önce "geometri biliminde" (*'ilm-i hendese*) gayet mahir olması gerektiğini belirten yazara göre, ardından da nice günler ve aylar ve yıllar boyunca tasvir edilen eşkaller üzerine düşünüp tefekkür etmesi lazımdı. Caminin vasıflarının içyüzünü anlamak isteyenler, Cafer Efendi'nin, binanın latif tarzı ve çizimleriyle tasarımları (*rüsūm-ı muṣavvere ve rüḳūm-ı muḳadderesi*) hakkındaki kasidesine başvurmalıydılar.[177]

Sinan'ın payitahtta önde gelen hâmileri için tasarladığı prestij camileri, herhalde zemin planları, cephe çizimleri ve bazen de üç boyutlu maketlere dayanarak inşa ediliyordu. Süleymaniye Külliyesi'nin 1553 ile 1559 yılları arasını kapsayan masraf defterlerinde, mimarî çizimler için kullanılan kâğıtların maliyetleri kaydedilmiştir. Bu altı yıllık dönem boyunca "kubbelerin kitabe çizimleri ve kârnâme" (*resm-i ḫaṭṭ-ı ḳubbehā ve kārnāme*) için 120 tabaka İstanbul kâğıdı (*varaḳ-ı İstānbūl*) kullanılmıştı.[178] 1549-53 yıllarını kapsayan masraf defterleri kayıp olduğundan, inşaat faaliyetlerinin sonraki aşamalarında hazırlanan bu çizimler caminin detayları ile bezeme programı ve bazı müştemilâtının tasarımıyla ilgiliydi. Bahsi geçen büyük boy kâğıt destelerinin dokuzu, "şerefli caminin hatları ve kârnâme" (*berā-yı ḫaṭṭ-ı cāmi'-i şerīf ve kārnāme, 9 deste*), beşi başka bir "*kārnāme*", üçü "*resm-i binā*", diğer üçü "*kārnāme-i medrese*", on dördü de "*resm-i ḫaṭṭ ve kārnāme-i mi'mār*" içindi.[179]

Süleymaniye Camii'nin sütunlarının yüksekliğinden, pencere kapaklarının tam ölçüsüne kadar boyutları, daha en baştan belirlenmişti. Bunu, 12 Eylül 1550'de caminin temellerinin atılmasından yaklaşık üç ay sonra Mısır beylerbeyi Semiz Ali Paşa'ya gönderilen bir fermandan anlayabiliriz. Burada gereken sütunların boyutları ve Kahire'den ısmarlanan iki çift ahşap pencere kapağının ölçüsü belirtilir:

> İskenderiye'den boyu on yedi ve eni iki arşın dört *kızıl serçe gözü* sütun varmış. Bu sütunların buraya getirilmesi lazım olduğundan buyurdum ki; zikredilen sütunların nerede olduğunu ve nakliyesinin ne kadara mal olacağını ve ne tip gemiye yüklenebileceğini bütün ayrıntılarıyla öğrenip bildiresin. Ve sözü geçen sütunların yanı sıra ayrıca, (boyu) beş ilâ altı arşın muteber yeşil ve kırmızı somaki sütunlardan ve döşemeye uygun gayet iyi mermerlerden ne kadar bulunuyorsa gönderesin. Ama kimsenin medresesinden, camisinden ve mülkünden rızası olmadan alınmasın; bulunursa parayla alınsın. Ve halen bina olunmakta olan şerefli caminin iki tane penceresi, ki dört kanat olur, oradaki üstadlara sanatkarâne ve birbirine geçme parçalar (mukattâ) halinde sağlam yaptırılması gerektiğinden, lazım olan bütün malzemeleri ile birlikte boy ve en ölçüsü numûne için gönderildi. Acilen yaptırıp yollayasın, ama kuvvetli, sağlam ve rüzgâra dayanıklı olsun.
>
> *İskenderiyyede ṭūlı on yedi arşūn ve 'arżı iki arşūn dört ḳıṭ'a ḳızıl serçe gözi direkler var imiş. Żikr olınan direkler bunda gelmek lāzım olmaġın buyurdum ki: Żikr olınan direkler ne maḥallde ve ne berū gelmeli olıcaḳ ne miḳdār nesne ile gelür ve ne aṣl gemiye taḥmīl olınur, niçedür tamām aṣlı ve tafṣīli ile ma'lūm idinüp bildüresin. Ve żikr olınan direklerden ġayrı beş-altı arşūn yeşil ve somaki mu'teber direklerden ve döşemeye münāsib ġāyet eyü mermerlerden ne miḳdār mümkin ise bile irsāl idesin. Ammā kimesnenüñ medresesinden cāmi'inden ve rıżāsı olmadan kimesnenüñ mülkinden alınmaya, akçe ile bulınursa alına. Ve ḥāliyā binā olınān cāmi'-i şerīfün iki 'aded penceresi ki dört ḳanāt olur, anda olan üstādlara muṣannā' ve muḳaṭṭa' berk işlenmek mühim olmaġın, lāzım olan bī-ḳuṣūr esbābı ile ve ṭūlınuñ ve 'arżınuñ ölçüsi numūne içün gönderildi. 'Ale'ṭ-ta'cīl işledüp irsāl idesin. Amma muḥkem ve bünyādlu ve rüzgāra doyar ola.*[180]

Tezkiretü'l-Bünyân'a göre, camide İskenderiye'den gönderilen dört muazzam kırmızı granit sütundan sadece birinin ana kubbenin yan kemerlerinde kullanıldığını görmüştük.[181] Kahire'den ısmarlanan iki gösterişli pencere kapağı hünkâr mahfilindeki özel mihrabının iki yanında yer alan pencere çifti için düşünülmüş olmalıdır. Bu pencereler camideki diğer pencerelerden yeşil somakiden söveleri, yaldızlı pirinçten şebekeleri ve fildişi ile sedef kakmalı kündekâri ahşap kapaklarıyla ayrılır.[182] Kapak boyutları, caminin ayrıntılı cephe ve kesitleri çizilmeden veya üç boyutlu bir maket yapılmadan belirlenemezdi.

Sinan'ın jenerik camileri için sadece zemin planı ve bazen de üzerine boyutlar yazılmış bir cephe çizimi yeterliydi. Kareli kâğıda çizilen zemin planları mekanik olarak uygulanabileceği halde, cepheler bölgesel ve

kişisel yorumlara açıktı. Sinan'a atfedilen birçok eyalet camisinin zemin planları tipik olarak Osmanlı iken, yerel inşaatçılarca yapılan bu binaların cepheleri, güçlü bir bölgesel çeşni sergiler. Mimarın rolü sadece Sinan tarafından tasarlanan bir planı uygulamayı değil, bir dereceye kadar yorumlamayı ve doğaçlamayı gerektiren bir faaliyetti. Kubbeli küplerden oluşan standart camilerin cepheleri zemin planlarından üretilebildiği için ayrıntılı çizimler gerektirmiyordu. Daha jenerik yapılar içinse, kâğıda çizilen zemin planlarına bile ihtiyaç yoktu. Örneğin, 1575'te vezir Koca Sinan Paşa'nın Larende'de yerel mimarlara sipariş ettiği bir hamam, çizili bir plana dayanarak değil, yasal bir belgede (hüccet) kaydedilen sözel bir betimlemeye istinaden inşa edildi. Götürü usulü yapılan yazılı anlaşmayla, bu bireyselleşmemiş yapıda İstanbul'un 15. yüzyıla özgü anıtsal çifte hamamlarının alışılmış tipolojisi örnek alınmıştı:

> Larende kasabasında bina olunan hamam götürüye verilip, bütün ücretinin mimarlara teslim olunduğunun hüccetinin kopyasıdır, 1575 yılında, (Sinan) paşa zamanında, meblağ 220.000 (akçe): Bu belgenin yazılma nedeni şudur ki; Larende mahallelerinden Siyahser mahallesinden Üstad Pirli b. Osman, Sinan b. Hamza, Derviş b. Hüseyin, Mehmed b. Ali, diğer Mehmed b. Sevindik, Resul b. Hüdaverdi, Mustafa Dede b. Ali ve Kadri b. Ramazan adlı kişiler şer'iye mahkemesine gelip şöyle ifade verdiler ki: "Larende içinde Hatib mahallesinde bina olunacak çifte hamamın, eğer İstanbul'daki Mahmud Paşa Hamamı (1467) ve divan-ı hümayun yolu üzerinde ve Tahtakale civarındaki hamamlar üslûbunda inşa olup, erkekler hamamının dış camekânı benna ziraıyla 15 zira ve ortasında olan tıraşhanenin iki tarafında yer alan kurnalı sofalarının arasında 9'ar zira ve uzunlukları dahi 9'ar zira ve eni 4 zira olup ve içeri camekânın ana kubbesinin ayaklarının arası 11 zira ve sekizkemer altındaki dört halvet 4'er zira olup ve iki şadırvan ile dışı ve içerisi ve tüm kurnaları mermer olup ve bütün erkekler hamamında mermerden başka taş kullanılmayıp; kadınlar hamamı ise âdet üzere hamam olup, kurnaları Kozviran ve yer döşemeleri İspendik taşından olup ve lağım yolunun boruları dahi Bklmrzay? evi yanında olan kavak ağacına kadar uzanıp, zikrolunan vasıflara sahip olan (çifte) hamamların arsalarının fiyatları, kazanları, suyolları, taşları, kireçleri ve işler hale gelecek şekilde tamamlanmaları için gereken tüm malzemeleri kendi uhdemizdedir. Ve birbirimizin kayıplarına kefil olup, zikrolunan hamamlar inşallah 989 senesinin Ağustosunda (1581) tamamlanıp, kiraya verilip ve sahibinden bir akçe dahi fazladan alınmayıp, zikrolunan hamamların tarif edildiği şekilde tamamlanmasına, 220.000 akçelik cari değer karşılığında müteahhit oldukları ve yukarıda zikredilen Pirli b. Osman hepsine reis ve mimar olup, kabul ettikleri hususlar ayrıntılarıyla yazıldı ve kopyası çıkarıldı ki, gerektiği vakit anlaşma şartlarını hatırlatsın ve görüşülen hususları yazılı olarak kayd etsin. Rebiülahir ayının yirmisinde, 983 senesinde yazıldı (29 Temmuz 1575).

> *Kaşaba-i Lārendede binā olınān ḥammāmuñ götüriye virilüp, cümle akçesi miʿmārlara teslīm olındugı ḥüccetüñ şüretidür, sene 983, zamān-ı Paşa meblag 220.000: Sebeb-i taḥrīr-i kitāb oldur ki, Lārende maḥallātından Siyāhser Maḥallesinden Üstād Pirli bin ʿOsmān ve Sinān bin Ḥamza ve Derviş bin Ḥüseyin ve Meḥmed bin ʿAli ve diger Meḥmed bin Sevindik ve Resül bin Ḥüdāvirdi ve Muṣṭafā Dede bin ʿAli ve Kadri bin Ramażān nām kimesneler meclis-i şerʿ-i şerīfe ḥāżirūn olup şöyle takrīr-i kelām eylediler ki, nefs-i Lārendede maḥalle-i Ḥaṭībde binā olınacak çifte ḥammāmuñ [e]ger maḥrūse-i İstānbūlda vāḳiʿ Maḥmūd Paşa ḥammāmı ve divān-ı hümāyūn yolı üzre ve Taḥtakalʿa ḳurbinde olan ḥammāmlar üslūbu üzre olup, erler ḥammāmınuñ ṭaşra cāmekānı bennā ziraʿıyla on beş ziraʿ ve ortada olan tıraşḫānenüñ iki cānibinde vāḳiʿ olan ḳurnalı şoffalarınuñ mābeyni ṭoḳuzar ziraʿ ve ṭūlı daḫī ṭoḳuzar ziraʿ ve ʿarżı dört ziraʿ olup ve içerü cāmekānınuñ ana ḳubbesinüñ ayaḳları mābeyni on bir ziraʿ ve dört ḫalvet dörder ziraʿ olup, sekiz kemer altı olup ve iki şādırvān ile ṭaşrası ve içerüsi ve cemʿan ḳurnaları mermer olup ve bi'l-cümle erler ḥammāmında mermerden ġayri ṭaş olmayup ve ʿavretler ḥammāmı daḫī ʿādet üzre ḥammām olup ḳurnaları Ḳozvirān ve ferşi İspendik ṭāşı olup ve çirk-i āb yolı daḫī bklmrzay? evi ḳurbinde olan ḳavāḳ aġacına müntehī olınca kehrīz olub, zikr olınān evṣāfla mevṣūf olān ḥammāmlaruñ yirleri ḳıymeti ve ḳazġānı ve şuları yolları ve tāşları ve kireçleri ve bi'l-cümle tamām olup işlemege varınca cümle malzemeleri bizüm ʿuhdemüze lāzım ve vācib olup ve birbirimizüñ żarar māllarına kefīl olup ve zikr olınan ḥammāmlar inşallāhu teʿālā sene ṭoḳuz yüz seksen ṭoḳuz aġustosında tamām olup, icāreye virilüp ve ṣāḥibi yanından bir akçe daḫī alınmayup zikr olınan ḥammāmlaruñ itmāmına be-vaṣfuhümā iki yüz yigirmi biñ rāyicü'l-vaḳt akçeye müteʿahhid oldukları ve sālifü'z-zikr Pirli bin ʿOsmān cümleye reʾis ve miʿmār olup ḳabūl itdükleri ʿalā nehci't-tafṣīl taḥrīr olınup şüreti iḫrāc olındı kim, vaḳt-i ḥācetde müzekkir-i ḥāl ve vāḳiʿ-i ḳayd ve ḳāl ola. Ḥurrire fī 20 şehr-i Rebīʿü'l-āḫīr min şuhūr-i sene şelāṣe ve semānīn ve tisʿa-miʾe.*[183]

Koca Sinan Paşa'nın bu jenerik çifte hamamının vasıfları ve ana boyutları, çizili bir plan gerekmeden, sadece yazılı sözleşmeyle saptandı. Hamam, ön örnek olarak bilinen eski anıtları kendine model alan yapılardan sadece biriydi. 1577'de Payas limanında inşa edilmesi buyurulan sağlam bir kule de, aynı şekilde, iyi bilinen eski bir yapı örnek olarak belirtilerek sipariş edildi. Uzeyr sancakbeyi ve kadısı ile saray çavuşlarından Mustafa Çavuş, Payas'ta yeni yaratılan liman ağzında Topkapı Sarayı karşısındaki Kızkulesi tarzında sağlam bir kuleyi (*İstanbulda sarāy muḳābelesinde Ḳız Ḳulesi üslūbında bir muḥkem ḳulle*) kendilerinin "*vecīh ve münāsib*" buldukları yerde inşa etmeleri yönünde emir aldılar.[184]

İstanbul ve Edirne'deki bazı prestij camileri için çizili planlara ilaveten Sinan'ın maketler hazırlamış ol-

ması muhtemeldir. 1582'deki sünnet düğünü alaylarında taşınan Süleymaniye Camii ile Mekke ve Medine'deki yenilenmiş kutsal mabedlerin rengârenk boyalı ve altın yaldızlı maketleri, bu şenlik için hazırlanmış törensel maketlerdi. Bu nedenle inşaat sürecinde kullanıldıklarını sanmıyorum. Mekke ve Medine'deki ibadethanelerin yadigâr amaçlı maketleri, bu kutsal mabedleri onartmış olan Sultan Süleyman'ın türbesinde de muhafaza ediliyordu.[185] Tıpkı Genç Antonio da Sangallo ve Michelangelo'nun inşaat ustalarının kullanımı için San Pietro'nun ahşap maketlerini yaptırmaları gibi, Mimar Sinan da muhtemelen Süleymaniye ve Selimiye camileri gibi önemli projeler için inşaat faaliyetlerine kılavuzluk edecek ölçekli maketler hazırlatmış olmalıdır. Buna ilaveten detayların tam boyutlu modellerini ve kalıplarını da İtalyan meslektaşları gibi tedarik ettiğini düşünebiliriz.[186]

18. yüzyıl Osmanlı mimarî pratiğinde önemli projeler için hazırlanan maketler ahşaptan yapılıyordu. 1776 depreminin ertesinde İstanbul'daki II. Mehmed Camii'nin yeniden inşa edilmesinin masraflarını kaydeden bir defter, caminin ahşap maketinin fiyatını verir: "*Aḫşabdan inşā olınan cāmiʿ-i şerīfüñ resmi meṣārifi, 7.021* [akçe]."[187] Bugüne ulaşmış üzeri kâğıt hamuruyla kaplı ve ölçeğini veren kareli ızgaralı bir levha üzerinde duran ahşap bir maket, yaklaşık bu dönemde Athos Dağı'ndaki (Aynaroz) Xeropotamou Manastırı'nın Katolikon'unun inşası için İstanbul'dan gönderilmişti (**res. 147, 148**). Kilisenin içinin görüntüsünü belirtecek şekilde, yerinden çıkarılabilen kâğıt kaplama ahşap levhalarda dış cephelerin çizimleri olan bu ölçekli maket, 13 Nisan 1762 tarihinde hassa mimarbaşı Konstantinos tarafından imzalanmıştı. Bugün mevcut olan Katolikon (manastırın ana kilisesi) binası 1762 ile 1764 yılları arasında inşa edilirken, maketteki tasarıma, yapım ustası Khatzikonstantis tarafından küçük değişiklikler yapılmıştır.[188]

Tören ve yadigâr amaçlı maketler hazırlamaktaki uzmanlığın Sinan çağında mimarî pratiğinde işlevsel kullanımlara kanalize edilip edilmediğini bilemiyoruz. Bu törensel maketlerin işlevsel maketlerin bir türevi olup olmadığını tasavvur etmek de güç. Metinler, küçük ahşap veya fildişi cami maketlerini içeren cam kürelerden sıkça söz ediyor. Bunlar kandiller ve devekuşu yumurtalarıyla birlikte cami kubbelerine asılıyordu. Süleymaniye Camii'nin bir cam kürenin içindeki maketi, 1593'te mimarbaşı Davud'un nezâreti altında Koca Sinan Paşa'nın Divanyolu'ndaki türbesinin kubbesine asılmak için hazırlandı: "*Ṭop-ı sırça-i resm-i cāmiʿ-i Sulṭān Süleymān Ḫān, ʿaded 1, ḳıymet 1.200* [akçe]."[189] 1665'te, Fransız seyyah Thevenot, Sultan Ahmed Camii'nde "çok sayıda lambalar ve cam toplar içinde küçük süsler" görmüştü; bunlardan biri "o caminin ahşap maketiydi." Antoine Galland da (1672-73), Eminönü'ndeki Yeni Valide Camii'nde kandiller ve devekuşu yumurtaları arasında sarkan bir minyatür maket fark etti: "Hepsinin arasında, küre şeklinde cam bir mahfazaya konulmuş olan, caminin fildişi bir maketi görülüyor."[190] Cam fanus içinde bugüne ulaşan bir süs maketinin örneği, Sultan Ahmed Camii'nin altın yaldızlı fildişinden üç boyutlu bir tasviridir (**res. 149**). Bir başkası da, Eminönü'ndeki Yeni Valide Camii'nin, bir tahta levha üzerinde duran altın yaldızlı ve rengârenk boyanmış ahşap üzerine kâğıt hamuru kaplı (*papier-mâché*) maketidir (**res. 150**).

Sûrnâme'nin resimsiz iki kısa versiyonunda, Mimar Sinan'ın 1582'deki sünnet düğünündeki geçit ala-

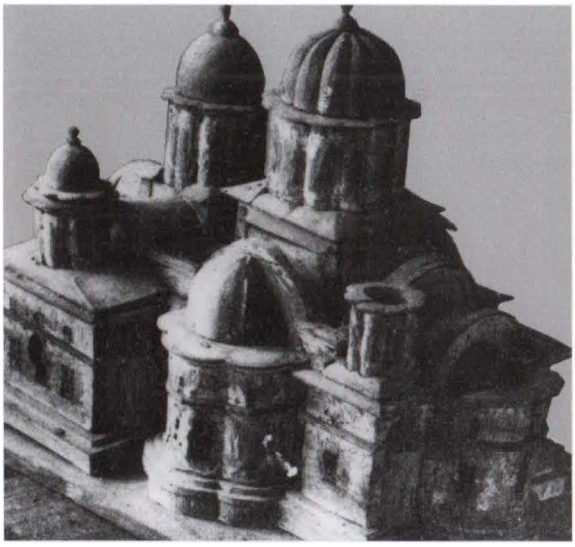

147, 148 Athos Dağı (Aynaroz), Xeropotamou Manastır Kilisesi'nin İstanbul'dan gönderilen ahşap maketinin iki ayrı açıdan görünümü, 1762 (Pylviou, 1994'ten).

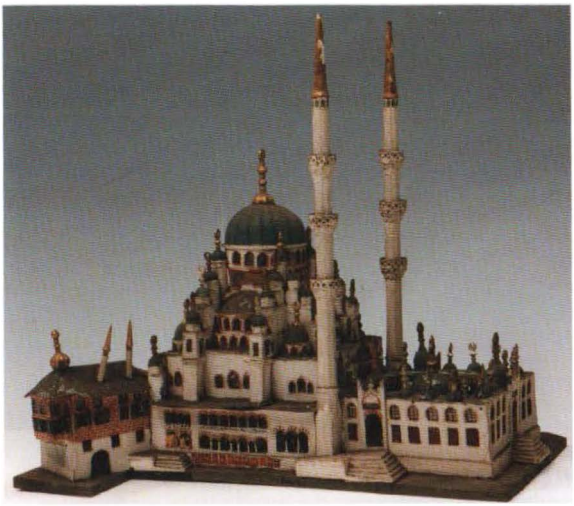

149 (en üstte) Sultan Ahmed Camii'nin cam fanus içinde altın yaldızlı fildişi maketi, 17. yüzyıl.

150 (üstte) Eminönü'ndeki Yeni Valide Camii'nin ahşap maketi, 17. yüzyıl.

yı sırasında taşınan Mekke ve Medine maketleri (*resm, miṣāl*) zikredilir. Bu maketlerin yapımı, çağında yegâne ve eşi olmayan, yetenek ve sanatında benzersiz, zekî, incelikli işli, akıl sahibi ve bilge mimarbaşına atfedilmiştir:

> *Der-āverden-i ser-miʿmārān miṣāl-i Kaʿbe ve Medīne: Ol esnāda miʿmār başı ki zamānede ferīd-i dehr ve vāḥid-i şehrdür; maharet ü sanʿatında lā-nażīr, ḫurde-dān u ḫurde-kār u ṣāḥib-ḫired, ehl-i tedbīrdür.*[191]

Daha uzun, resimli *Sûrnâme* nüshası ise, plan (*ṭarḥ ve taḳsīm*) ile maket (*timṣāl*) tasarlamakta uzman olan, ismi verilmeyen Öklidis benzeri bir mimar-mühendisin, bu tören için hazırladığı Süleymaniye Camii maketiyle geçit merasimine katıldığını anlatır (**res. 130**). Maharetli üstad ve cami modeli şöyle vasfedilmiştir:

> *Der-āverden-i yekī ez ustādān resm ü timṣāl-i cāmiʿ-i şerīf-i Süleymāniye: Andan soñra bir herīf-i zū-fünūn ve bir üstād-ı maharet-füzūn, aḳrānından fāʾiḳ ve tamām maharet ve ṣanʿatı ciheti ile iḥsān-ı pādişāha lāyıḳ, miʿmār-ı rūzgār ve mühendis-i uʿcūbe-i felek-i devvār... bi'l-cümle ol bānī-yi mebānī-yi kāh-ı maharet ve ol muḫteriʿ-i ṭarḥ-ı ḳaṣr-ı nezāket... Sulṭān Süleymān ... ḥażretlerinüñ cāmiʿ-i şerīfine miṣāl ve ḳubāb ve mināre ve ḥarem-i muḥteremine timṣāl peydā idüp bir ṣūrete ḳoymış ki, her biri müretteb ü bī-ḳuṣūr, güşe be-güşe cevānib-i erbaʿası müheẓẓeb.*

Buradaki şiirde (mesnevî) tarif edilen bilge mimarın, mimarbaşının ta kendisi olduğu, yukarıdaki daha kısa resimsiz nüshalarda alıntılanan Mekke ve Medine maketleriyle ilgili pasajın sonunda aynı mesnevînin bir varyantının tekrarlanmasından çıkarsanabilir. Bu manzum betimleme, idealize edilen mimarbaşı için kullanılan imgeler ve teşbihler açısından önemlidir. Mesnevîde, maketi yapan mimarın zihinsel kabiliyeti, geometri bilimindeki bilgeliği ve pergelle çizdiği planların (*kārnāme*) evrenin kozmik yapısını yansılaması vurgulanmıştır. Öklidislerin ders aldığı mimarın mimetik yaratısı, sahip olduğu tasvir gücüyle, hem gökyüzünün gizemli geometrik düzenine, hem de yeryüzünün doğal kaynaklarına hâkimdir. Neoplatonik bir "mimez" (mimesis) anlayışının ifadesi olan şiir, 16.-17. yüzyıl Osmanlı ile Safevi hattat ve nakkaş tezkirelerinde de rastlanan dâhi yaratıcı imgeleriyle yüklüdür. Evrenin yapısını yakalayan anıtlarında, mimar, zihinsel ve tatbiki bilgileri entegre eder:

Hünerli bir kimse idi meğer
Her parmağında var idi bin hüner

Geometride aklı üst seviyedeydi
Mükemmel fikri her işe mimar idi

İdrak levhasında çizse evrenin şeklini
Onu hemen kârnâmeye dönüştürürdü

Eli pergel bulmasa eğer
İki parmağı ona yeter

Gökyüzü takına sıçramak istese
Zühalin (Satürn) kasrını ederdi mukarnas

Keseri etse keser-i ahenk (musikî)
Mum ve hamur olurdu demirle taş

151 Köşk, havuz ve şadırvanlı bahçe maketlerinin bir sünnet şenliği alayında taşınmasının resmi, y. 1720, kâğıt üzerine suluboya, Vehbi'nin *Sûrnâme*'sinden.

152 Köşk, havuz ve şadırvanlı bahçe maketlerinin bir sünnet şenliği alayında taşınmasının resmi, y. 1720, kâğıt üzerine suluboya, Vehbi'nin *Sûrnâme*'sinin diğer bir nüshasından.

Tarh ve taksimi teşkil etse
Nice Öklidis ondan ders alırdı

Mermere buğday tanesi çizse harman eder
Taşa gül kazsa taze gül bahçesi eder.

Bir hüner-ver kimesne idi meger
Her benânında var hezâr hüner

Hendese içre ʿaḳlı żü'l-mikdâr
Fikr-i maʿmûrı her işe miʿmâr

Levḥ-i nâḫunda çizse şekl-i cihân
Kârname iderdi anı hemân

Kâr-ı pergâr bulmasa muştı
Bes idi aña iki engüşti

Cüst çün ʿazm-i ṭâḳ-ı aṭlas ide
Züḥalüñ ḳaṣrını muḳarnes ide

Tîşesi itse tîşe-i âheng
Ola mum ve ḫamîr âhen [ü] seng

İtse teşkîl ṭarḥ ü taḳsîmi
Niçe İḳlîdis ala ta'lîmi

Mermere ḫûşe yazsa ḫarman ider
Senge gül ḳazsa tâze gülşen ider.[192]

Törensel maketler daha sonraki şenliklerde de sergilenecekti. Fakat bu maketlerde dinî yapıların yerini alan sivil mimarî örnekleri, giderek artan erken modern bir dünyevîleşmenin emâresiydi. Örneğin, Edirne'de düzenlenen 1675 tarihli sünnet düğününde, mimarbaşı iki bahçe ve iki büyük ağaç (nahıl) maketiyle geçit yaptı.[193] Padişaha sunduğu armağan, havuzlu bahçe içinde büyük bir köşkün hünerle yapılmış maketiydi. Neccarların armağanı ise, diğer bir bahçe köşkünün hassa mimarbaşı Ahmed Ağa'nın marifetiyle tasarlanmış sanatkarâne bir maketiydi: "*Hediyye-i neccârân be-maʿrifet-i Aḥmed Aġa, ser-miʿmârân-ı ḫâṣṣa, köşk döşemesi ile mâʿan ve üç şehnişînle öni aşma çârdaġı ve fıskiyeli bir muṣanna' nesne idi.*"[194]

Vehbi'nin *Sûrnâme*'si (y. 1720), "*Miʿmār Aġa*"nın asil beyaz ipek bir kaftan ve yüksek bir sarıkla elinde asâ tutarak yürüdüğü, III. Ahmed İstanbul'unda bir başka sünnet şenliğini betimler. Bu eserin minyatürlü nüshaları, sur-ı hümayunda sergilenen köşklü, havuzlu ve şadırvanlı bahçelerin neşe saçan maketlerini resmeder (**res. 129, 151, 152**). Demek ki, 17. ve 18. yüzyıllarda mimarbaşıların törensel öz-temsillerindeki vurgu, dinî mimarîden dünyevî mimarîye kaymıştı. Bu dönem şenliklerinde sergilenmeye başlayan bahçe-saray maketleri, camilerin eski önceliğini yitirdiği klasik-sonrası himaye kalıplarıyla da örtüşen çarpıcı bir değişim idi.

III. İNŞAAT ENDÜSTRİSİ

II. Bayezid'in daha önce ele aldığımız inam defteri, önemli inşaat girişimlerinin malî denetimi için bir "*binā nāẓırı*", "*binā emīni*" ve "*binā kātibi*" atanması âdetinin, 16. yüzyıl başlarına gelindiğinde artık standart uygulama olduğunu gösterir.[195] Bina emini ve kâtibi tarafından tutulan masraf defterleri incelendikten sonra, II. Mehmed'in camisini yapan mimarın aşırı harcama yüzünden cezalandırılması, sorumluluklarda belirli bir örtüşmenin olduğunu gösterir. 1557'de dedikoducuların Süleymaniye Camii'nin zamanında tamamlanamayacağı, çünkü bina eminlerinin ve kâtiblerinin külliyeden zimmete geçirilen malzemelerle kendi evlerinin inşasıyla meşgul oldukları söylentisi padişahın kulağına geldiğinde, kendisinin de zan altına alınmasından Sinan yakınır. "Bu sorular aslında bina eminine sorulmalıydı" (*ol maʿnādan suʾāl, emīn-i binā olan kimesneden olur*) diye kendini müdafaa eder.[196]

Kâtib Halil bin Mehmed'in kaleme aldığı, Süleymaniye Külliyesi'nin 1553 ile 1559 yılları arasındaki harcamalarını kapsayan bir masraf özeti, bina nâzırı (*nāẓır*) olan müderris Mevlana Mehmed bin Mehmed, bina emini (*emīn*) Sinan Bey ve mimarbaşı olan Mimar Sinan (*Sinān miʿmār ser-miʿmārān-ı dergāh-ı ʿālī*) üçlüsü tarafından birlikte hazırlanmıştır. İnşaat malzemelerini tedarik etme ve malî meselelerden sorumlu kişi bina emini olmakla birlikte, hesap özetinde hata bulunursa, potansiyel olarak onu imzalayanların hepsini töhmet altında bırakabilirdi.[197] Bu belge, bina tamamlandığında peşinen sipariş edilmiş malzemelerden arta kalanların, pazarda satıldığı ve diğer sultanî inşaatlara aktarılarak bir dizi uydu yapı projesi yarattığını gösterir.[198] Gerlach'a göre, gereken inşaat malzemesi miktarının üç katının peşinen hazırlanması âdeti, çalınan malzemelerden oluşan yaygın bir karaborsa yaratmıştı.[199]

Sinan çağında, bina nâzırları genellikle kadı, medrese müderrisi, yeniçeri ağası, kapudan-ı derya, beylerbeyi veya askerî seferlere kumanda eden vezirler gibi ileri gelen devlet ricalinden seçiliyordu. Sultan Süleyman 1563'te selden yıkılan Kırkçeşme sukemerlerini incelemeye hükûmet erkânıyla birlikte gittiğinde, yeniçeri ağası Müezzinzâde Ali Ağa ile kapudan Piyale Paşa'yı, sırasıyla Mağlova ve Uzunkemer sukemerlerinin yeniden yapılmasına nezâret etmekle görevlendirdi. Bu bina nâzırları, kendi müesseselerindeki ekipleri inşaat işçisi olarak kullanacaklardı. Eyyubî'nin görgü tanığı anlatısı, kapudan-ı deryanın inşaatçılarının, gemi reisleri, leventler ve prangalı kürek mahkûmlarından oluştuğunu, fakat yeniçerilerin istihdam edildiği diğer ekip kadar iyi çalışmadıklarını açıklar. Yeniçeri ağasının emrindeki acemioğlanları, yeniçeriler ve yeniçeri subayları, eteklerini bellerine dolayarak, bina ile çetin bir "*savaş*" veriyorlardı. İnşaat yerine "*bināyı seyr*" etmek için yaptığı bir ziyaret sırasında denizcilerden hayal kırıklığına uğrayan padişah, bunlar karada hiçbir işe yaramaz ve zemin üstünde hizmet göremezler kanaatine vardı: "*Bular ḳuruda hiç işe yaramaz; zemīn üzre bular ḫizmet ḳılamaz.*" Bu nedenle, Uzunkemer'in inşasını da yeniçeri ağasının sorumluluğuna havale etti.[200] Her bir sukemerinin tamamlanması üzerine, padişahın önünden yürüyen yeniçeri ağası ve "*Miʿmār Aġası*" ile birlikte biten inşaatı "*seyr*" ve "*seyrān*" ettiği bir açılış töreni yapıldı. Kurbanlar kesildi, inamlar dağıtıldı, yapı ustaları mutluluk denizinde nimetlere boğuldu ve çalışkan yeniçerilerin birçoğu solak, sekban, yayabaşı ve çavuş rütbelerine terfi ettirildi.[201]

Eyyubî'nin Kapudan Piyale Paşa ekibini eleştirmesine rağmen, kapudan-ı deryalar Haliç kıyısındaki Kasımpaşa tersânesinin kürek mahkûmlarını kullanarak payitahttaki inşaatlara sık sık nezâret ediyorlardı. 1569'da Venedik *bailo*su Marcantonio Barbaro, kapudan-ı derya Müezzinzâde Ali Paşa'nın (yukarıda sözü geçen eski yeniçeri ağası) yalnız kadırgaların inşasından değil, aynı zamanda padişahın ve ricalin binalarına nezâret etmekten de sorumlu olduğunu gözlemler. Barbaro, o yaz Sokollu Mehmed Paşa'nın Kadırgalimanı'ndaki sarayını ziyarete gittiğinde, veziriazam ile zevcesinin bu civarda Sinan'a sipariş ettikleri cami külliyesinin şantiyesinde kapudan paşa ile karşılaşmıştı. Sanki "bir inşaat kalfası veya denetçisiymiş gibi" elinde asâ tutarak inşaatı yönetiyordu.[202] Kapudan-ı deryaların resmî dairelerinin yer aldığı Kasımpaşa'daki tersâne-i amirenin kendi kalafatçıları, halat bükücüleri, demircileri, nakkaşları, neccarları, gemi tasarımcısı mimar-mühendisleri ve bir de mimarbaşısı vardı.[203] Son derece gizli tutulan Avrupa gemi yapım tekniklerine aşina olan bu uzmanlar arasında, 1570'lerde Müslüman olup İbrahim adını alan Dubrovnikli kadırga yapım ustası Marcus gibi birçok mühtedî bulunuyordu.[204]

Ahşap iskeletli gemiler ve evlerin yapım teknikleri oldukça birbirine benziyordu. Bu benzerlik, kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın "*forṣa dülgerleri*"nden oluşan ekibinin Atmeydanı'nda, 1582 sünnet şenliklerinde seyircilerin oturması için birkaç katlı ahşap temaşa galerilerini tek bir günde inşa edebilmelerini sağlamıştı. En alt galerinin başı Avrupalı elçilerinin "*sūr-ı hümāyūn seyrine*" ayrılmıştı (**res. 130-32**).[205] III. Murad döneminde Topkapı Sarayı'ndaki binaların da inşasına nezâret eden aynı paşanın "*forṣa keferesi*", bu şenliklerde hayvanlar, çiftçiler ve Karacaoğlan halk türkülerini kavalla çalan çobanların oynaştığı, huzurlu pastoral bir tabiat manzarasının maketini taşıyarak geçtiler. Maket ansızın havai fişeklerle patlayarak herkesi şaşkına çevirdi (**res. 95**). Gösterilerden biri de, Sokollu Mehmed Paşa'dan oğluna miras kalan kürek mahkûmlarının sahneye koyduğu bir diğer eğlenceli şenlikti.[206] Merhum veziriazam, tıpkı Kılıç Ali Paşa gibi, kendi kölelerini Mimar Sinan'a ısmarladığı yapılarda inşaat işçisi olarak istihdam etmişti.[207]

Kapudan paşalar aynı zamanda donanma gemileriyle çeşitli limanlardan sütunlar ve mermerler taşımak yoluyla da sultanî inşaat projelerine hizmet veriyorlardı. Barbaros Hayreddin'in (ö. 1546) hâtırâtı, Sultan Süleyman'ın kendisine Temaşalık (Aydıncık, antik Kyzikos) diye bilinen antik harabelerden çıkarılan mermerleri, "*ḳırlangıç*" (hafif kadırga) ile İstanbul'a naklettirmesini emrettiğini anlatır.[208] İspanyol kürek mahkûmu Pedro, 1550'lerde Süleymaniye için gereken mermerleri taşımak üzere on kadırgayla İzmit'e gitme emrini alan efendisi, kapudan-ı derya Sinan Paşa'ya eşlik ettiğini söyler.[209] Padişahın kendi kullanımı için, kapudan Kılıç Ali Paşa da aynı şekilde 1574'te donanma o taraflara gittiğinde, Bozcaada'da (Tenedos) bulunan on beş mermer sütunu İstanbul'a taşımak talimatı aldı.[210]

Bina eminleri, malî uzmanlıkta ve tercihan inşaat işinde biraz deneyime sahip, güvenilir yöneticilerden seçiliyordu: Emekli defterdarlar, hassa harcı eminleri, vakıf mütevellileri, ricalin kethüdaları, sancakbeyleri, tımar ve zeamet sahipleri, çavuşlar, müteferrikalar ve saray nakkaşları. Anıtların bezenmesinde istihdam edilen hassa nakkaşları ve nakkaşbaşılar, hem yönetsel hem de estetik konulardaki uzmanlıkları nedeniyle, bina eminliğine atanıyorlardı. Örneğin, Kudüs şeriye sicillerinde bahsi geçen Muhammed Çelebi el-Nakkaş, 1530'ların sonu ve 1540'ların başında, hem padişahın vergilerini toplamış, hem de oradaki sultanî inşaat projelerini denetlemiştir: Kudüs surları ile suyolları ve kamusal çeşmelerin yapımı, Kubbetü's-Sahra'nın tecdidi ve Musa Peygamber'in türbesinin inşası gibi.[211] 1585'te İskenderiye sancakbeyine hitaben yazılmış bir ferman, hassa nakkaşbaşı Mustafa'nın, Mekke'deki bir inşaat projesi için yanında bir miktar para ve keresteyle birlikte Mısır'a doğru yola çıkmış olduğunu bildirir.[212] 1586 ile 1589 arasında, bir diğer hassa nakkaşbaşı, Lutfullah (Lütfi), Medine'deki Harem-i Şerif'e bina emini olarak atandı.[213]

Malzeme tedariki ve mimarî planlar ile maketlerin uzak yerlere iletilmesi gibi görevlere alışık olan hassa çavuşlarının, bina emini olarak atanması da yaygındı, çünkü onlar bol seyahat eden ve inşaat işlerinde deneyimli kişilerdi. Çarpıcı bir örnek, Kırım'daki Azak kalesinin bina emini Mustafa Çavuş'tur. Kendisi o kadar "*üstād miʿmār*" idi ki, 1577'de bu inşaat için İstanbul'dan gönderilen etkisiz ve çelimsiz, yaşlı bir hassa mimarının yerini aldı. Bina nâzırı olan Azak sancakbeyi, payitahttan yeni bir mimar gönderilmesini istediğinde, bu göreve Mustafa'yı ataması ve kaleyi onun "*vecīh ve münāsib*" gördüğü şekilde yaptırmasına ilişkin aşağıdaki buyruğu aldı:

> Azak Beyine hüküm ki; Azak kalesinin bazı yerleri tamir olunup, epey kireç sarf olunup, ama Kefe taraflarından gelmesi lazım olan kereste gelmeyip, Rus ülkesinden gelmiş olan kerestenin ise binaya uygun olmadığını, çünkü hepsi söğüt ağacı olduğundan inşaate dayanıklı olmadığını... ve diğer gereken malzemeler oralarda bulunmadığından, bina emini Mustafa Çavuş'un Kefe yönüne gönderilmiş olduğunu ve inşaatın ancak onun Sudak kazasına ulaştığı ve lazım olan kereste geldiği zaman başlayacağını (bildirmişsin). Oraya gönderilen mimar yaşlı olduğundan, bazı hizmetlere kuvveti yetmez diye yerine yararlı başka bir mimarın gönderilmesi gerektiğini söylüyorsun. Şimdi, Mustafa Çavuş üstad mimar olduğundan dolayı buradan başka bir mimar gönderilmedi. Şimdi, sana eski hükmüme göre tamir olunmasını emredip buyurdum ki: (Fermanım) geldiğinde zikrolunan kaleyi bir önceki emrim mucibince Mustafa Çavuş'u mimar tayin ederek, onun uygun ve münâsib gördüğü şekilde sağlam olarak tamir ettirmek konusunda özen ve gayret gösterip, ziyan ile israftan kaçınasın.
>
> *Azaḳ Begine ḥükm ki; mektūb gönderüp, Azaḳ Ḳalʿasınuñ baʿżı yirleri taʿmīr olınup, ḫaylī kireç isrāf olınup, ammā Kefe cānibinden gelmesi lāzım olan keresteden aṣlā nesne gelmeyüp, Rus cānibinden gelen kereste bināya lāzım olmayup zīrā cümlesi sögüd aġacı olmaġile bināya müteḥammil olmaduġın ve virke ve sāʾir mühimmāt bu cāniblerde bulunmamaġın binā emīni Muṣṭafā Çavuş Kefe cānibine gönderilüp, Ṣuġdāḳ ḳażāsına varup lāzım olan kereste geldükde, bināsına mübāşeret olınur ve gönderilen miʿmār pīr olmaġile çendān ḫizmete ḳudreti yokdur diyü āḫar miʿmār gönderilmek mühimdür diyü bildürmişsin. İmdi müşārun-ileyh Muṣṭafā Çavuş üstād miʿmār olmaġın bu cānibden miʿmār gönderilmedi. İmdi ḥükm-i sābıḳ üzre taʿmīr olınmasın emr idüp buyurdum ki: Vardukda zikr olınan ḳalʿayı emr-i şerīf-i sābıḳ mucebince mezbūr çavuş miʿmārlıḳ idüp vecīh ve münāsib gördügi üzre metānet üzre taʿmīr itdürmek bābında iḳdām [ü] ihtimām eyleyüp itlāf ve isrāfdan ḥazer eyleyesin.*[214]

Şehzâde Mehmed ve Süleymaniye külliyelerinde peş peşe bina emini olarak hizmet eden müteferrika Hüseyin Bey, mimarlık alanında tecrübeli bir malî uzmandı. Bu iki selâtin külliyesinde aralıksız istihdam edilişi, bir inşaattan diğerine yönetsel uzmanlığın aktarımını sağlamış olmalıdır. Selâtin külliyelerinin şantiyeleri, muazzam teknolojik ve yönetsel uzmanlık laboratuarları oluşturuyordu. 1554-55 yıllarında Şehzâde Camii'nin inşaatı için yazılan fermanlar, mimarbaşı Sinan ile bina emini Hüseyin Bey arasındaki yakın işbirliğini teyit eder. Bu ilişki aynı ikilinin daha anıtsal Süleymaniye Külliyesi'ndeki ekip çalışmalarının yolunu döşedi.[215] Tüm bina eminliği konularında tecrübeli, bilge ve fazileti olan Hüseyin Bey'in 1549'da Süleymaniye inşaatına atanmasını önemli bir haber olarak tarihine kaydeden Celalzâde Mustafa, onu göklere çıkararak över. Bina işlerinin, masraflarının ve malzeme tedarikinin tamamen ona emanet edildiğini yazar:

> *Binā ḥizemātı ʿatebe-i ʿālem-penāh ḫüddāmından cāmiʿ-i meḥāmid-i emānet, müstecmiʿ-i ḫaṣāyil-i kiyāset, müeʾssis-i esās-ı ʿirfān ve kemāl, mühendis-i fevāʾid-iktibās-ı faẕl u ifẓāl Ḥüseyin Çelebi ki meşāhīr-i erbāb-ı saʿy-ı cemīlden ṣāḥib-i firāset, fünūn-ı ḳavāʿid-i külliyāt-ı emānetde ẕī-dirāyetdür. Umūr-ı binā ve meṣārif ānuñ reʾy-i ʿavārif-ārāsına tefvīẓ buyurılup levāzım ve mühimmāt her ne ise tekmīl ve taḥṣīl emr olındı.*[216]

Hüseyin Bey'in inşaat malzemelerini toplamaktaki yetkisinin derecesi, 1552'de tüm Anadolu kadılarına gönderilen bir ferman ile ilân edildi:

> Halen İstanbul'da inşa olunan imâret-i âmire için kereste ve diğer malzemeler günbegün gerekmektedir. Âyân ve ekâbirin önde geleni, bina emini Hüseyin hanginize mektup gönderip malzeme talep ederse, gereği gibi hareket edilmesini emir edip buyurdum ki: İmâret-i âmirem için gereken malzemeler hakkında hanginize mektup gönderirse, her ne istiyorsa sağlamakta bir dakika bile kaybedip geciktirmeyin. Ama bu bahaneyle kimseye zulm ve adaletsizlik edilmesine asla iznim yoktur. Ücreti ile satın alıp hiçbir kimseye zulm ettirmeyesiniz. Eminin mektubu geldiğinde, eğer herhangi biriniz ihmal ve tehir ederse, mazeretinizin kabul edilme olasılığı yoktur. Dolayısıyla, sözü geçen eminin bana (sizinle ilgili) ariza yazmasına fırsat vermekten sakının!
>
> *Ḥāliyā maḥmiyye-i İstānbūlda binā olınan ʿimāret-i ʿāmire ḫuṣūṣıyçün keresteden ve ġayriden yevmī nesne lāzım olup binā emīni olan ḳıdvetü'l-emācid ve'l-ekārim Ḥüseyin dāme mecduhū her ḳangıñuza mektūb göndertüp ṭaleb ider ise mücebi ile ʿamel olınmasın emr idüp buyurdum ki: ʿİmāret-i ʿāmirem mühimmātı içün mühim ve lāzım olan ḫuṣūṣlar ṭalebi içün müşārun-ileyh emīn her ḳangıñuza mektūb gönderürse ṭaleb itdügi her ne ise tedārük ve itmāmında daḳīḳa fevt itmeyüp ʿavḳ ve teʾhīr itdürmiyesiz. Ammā bu bahāne ile kimesneye ẓulm ve teʿaddī olmaġa aṣlā emrüm yoḳdur. Ücreti ve bahāsıyla alıvirüp bir ferde ẓulm itdürmeyesiz. Müşārun-ileyhüñ mektūbu varduḳda her ḳangıñuz ki ihmāl ve teʾhīr eyleye ʿözriñüz maḳbūl olma ihtimāliñüz yoḳdur. Müşārun-ileyh binā emīni ʿarżı gelmekden ḥazer idesiz.*[217]

Ömer Lütfi Barkan'ın Süleymaniye Külliyesi'nin inşaatı hakkındaki anıtsal kitabı, devâsâ bir şantiyenin işleyişinin büyüleyici gündelik resmini sunar. Bu emsalsiz eser, Hüseyin Bey'in bina eminliği döneminde (1549-53) yollanan fermanlar koleksiyonu ve halefi olan bina emini Sinan Bey'in (1553-60) tuttuğu masraf defterlerini yayınlayarak yorumlar. Osmanlı merkezî yönetiminin karmaşık inşaat operasyonlarını imparatorluk ölçeğinde koordine etme yeteneğini kanıtlayan bu birincil kaynaklar, inşaat sürecini, malzeme ve ustaların tedariki ile ücretlerini ve iş gücünün bileşenlerini belgeler.[218] Sultan Ahmed Camii'nin 17. yüzyıl başı masraf defterlerinden başka, hiçbir klasik dönem cami külliyesi için Barkan tarafından yayınlanan belgeler kadar ayrıntılı örnekler bugüne ulaşmamıştır.[219] Sultan Ahmed Camii'nin bina emininin yönetsel işlemlerde örnek almak üzere Süleymaniye defterlerine bakmaya ihtiyaç duyması şaşırtıcı değildir. Bu amaçla, Süleymaniye inşaatıyla ilgili fermanları 1615-16'da kopya ettirerek, bir numûne antolojisi olarak derlemiştir. Yaptığı derlemenin içerdiği, 1549 ve 1553 yılları arasına ait 311 ferman, işçi ve malzeme tedariki için harekete geçirilen uzak mesafeli operasyonların karmaşık koordinasyonuna ilişkin panoramik bir bakış sunar.[220]

Üç kıtayı kapsayan muazzam bir coğrafyaya yayılan bu operasyonlar, Sultan Süleyman'ın imparatorluğunun insan gücü ve doğal kaynaklarına hükmetme kudretinin canlı bir performansını on yıl boyunca sergileyerek, külliyesinin inşa sürecini yoğun bir anlam sahasına dönüştürdü. Süleymaniye ve payitahttaki diğer seçkin bina projelerinin eyaletlerle tetiklediği iletişimler, imparatorluğun geniş kapsamlı siyasal bütünleşme mekanizmalarının pekiştirilmesine katkıda bulundu. Hassa mimarlarının Süleymaniye için antik mermer ve sütunları devşirmek ve ocaklarda taş kesmek üzere nasıl imparatorluğun dört bir köşesine gönderildiğini yukarıda görmüştük. Fermanlar taşlardan başka inşaat malzemelerinin kökcnini de belirlememize yardımcı olur: Haliç kıyısındaki Hasköy ile Gelibolu'da yapılan kiremit ve tuğlalar, Trakya ile Marmara Denizi'nin güney kıyısında ve Karadeniz'de kesilen keresteler, Bulgaristan'daki Samokov ocaklarından çıkartılan demir ve Makedonya ile Bulgaristan'dan getirilen kurşun gibi. 1579'da Kıbrıs'ta yeni bir kurşun madeninin keşfini, adanın beylerbeyi ve defterdarı-

na hitaben yazılmış bir fermandan öğreniyoruz. Fermanı alanların, madencilik konusundaki uzmanlığı nedeniyle payitahttan adaya gönderilen Ömer Çavuş'a yardım etmeleri istenir.[221] Belki de bu yeni maden, Sinan'ın yaşamının sonlarına doğru İstanbul camilerinde daha yaygın biçimde kurşun kullanılmasını sağlamıştı. Bu yıllarda kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın Tophane'deki camisi gibi, kubbe kaidesi, kasnağı ve payandaları da dâhil olmak üzere üstyapıları tümüyle kurşunla kaplanmış cami örnekleri birdenbire ortaya çıkar (**res. 435, 438**). Kurşunun erişilebilirliği, Osmanlılara Reform döneminde kiliselerden çalınan ikona çerçevelerini ve çanlarını satan İngiliz tacirleri sayesinde de artmıştı. 1582'de Londra'daki İspanyol elçisi, İngilizlerin Papa tarafından yasaklanmış olmasına rağmen, Osmanlılara bu şekilde kurşun ve diğer madenler satışından kâr sağladıklarından imparator II. Philip'i haberdar edecekti:

> İki yıl önce İngilizler Levant'ta, bugün hâlâ sürdürdükleri, kendileri açısından çok kârlı bir ticarete giriştiler. Oraya çok büyük miktarda götürdükleri kalay ve kurşunu, Türkler onlardan neredeyse ağırlığınca altına satın alıyorlar, çünkü kalay tüfek dökümünde ve kurşun da savaş amaçlı olarak son derece gerekli. Papanın, kâfirlere bu gibi malzemeler satan herkesin fiilen aforoz edileceğini açıklaması nedeniyle, bu [ticaret] şimdi Türkler açısından iki misli önem kazanmış durumdadır.[222]

Süleymaniye için gereken malzemelerin tedariki özellikle bina emininin sorumluluğu iken, maharetli yapı ustalarının istihdamı büyük ölçüde Sinan'a düşüyordu. 1550'de Rumeli'nin tüm sancakbeyleri ve kadıları, padişahın külliyesine duvarcılar ve dülgerler yollanması hususunda aşağıdaki emri aldılar:

> *Ḥāliyā maḥrūse-i İstānbūlda binā olınan ʿimāret-i ʿāmire mühimmātiyçün benna ve durūdger lāzım olmaġın buyurdum ki: Taḥt-ı ḥükümetinüzde olan bennādan ve durūdgerden miʿmārlarum başı Sinān –zīde mecduhū– tezkiresinde taʿyīn idüp ṭaleb iderse varan ādeme teslīm eyleyüp İstānbūla gönderesiz.*[223]

Bu emir, yapı ustalarına padişahın külliyesinde sabit ücretlerle çalışmayı kabul etmekten başka seçenek verilmediğini gösterir. 1550'de mimarbaşı tarafından yazılan bir tezkirenin kopyası, Aydos'ta bir evin inşaatında çalışan bazı Hıristiyan neccarları getirtmek için ferman verilmesini diler.[224] Edirne, Bursa, Amasya, Kastamonu ve Larende kadılarına 1551'de gönderilen bir emir, onlara yollanan defterde adları belirtilen taşçıları ve kurşuncuları ehil refakatçilerle inşaat yerine göndermelerini bildirir. Kadılardan bu listelerde yer almayan diğer ustaların adlarının defterini hazırlamaları ve her birine birer kefil bularak kaçmalarını önlemeleri istenir.[225] Bursa kadısı tarafından hazırlanan böyle bir liste, on benna, dört taşçı ve dokuz neccarın isimleriyle birlikte, ikamet ettikleri mahallelerin adlarını içerir.[226] Edirne kadısına 1553'te, mimarbaşının hazırladığı defterde adları belirtilen hünerli mermercileri araç-gereçleriyle birlikte Süleymaniye inşaatına derhal göndermesi tembih edildi.[227]

Gerek selâtin gerek gayr-ı selâtin inşaatlar için sonraki yıllarda yollanan benzer fermanlar, kataloğu andıran defterlerden seçilen ustaların getirtilmesinin standart uygulamaya dönüştüğünü gösterir. İmparatorluğun iş gücü kaynaklarını kaydeden bu defterler, 1550'lerin başında hazırlanan, mermer levha ve sütun parçacıklarının numûne olarak eklendiği malzeme kataloglarını tamamlıyordu. Eyalet kadıları tarafından derlenen yapı ustaları listeleri gibi; Süleymaniye inşaatı için hazırlanan mermer ve sütun envanterleri, birbirini izleyen inşaat projeleri sırasında kullanılarak sürekli güncellenmiş olmalıdır.

1568'de Aydıncık (Kyzikos) kadısına hitaben yazılan ve Selimiye'nin inşası sırasında Mimar Sinan'ın adamlarından birine verilen bir ferman, padişahın projesine gereken mermerlerin kıtlığını önlemek için, sultanın izni olmaksızın orada mermer kesmeyi yasaklar.[228] Sadece hanedan mensuplarının ve önde gelen ricalin erişebildiği değerli mermerler ve sütunlar itinayla korunma altına alınmıştı. "Antika ticaretini" önlemeye yönelik koruyucu tedbirler 1577'de Yunanistan'daki çeşitli yöneticilere gönderilen bir fermanda açıkça ifade edilmiştir. Ferman, Eğriboz sancakbeyi ile Atina, Livadiya ve İstife kadılarına, antik mermerlerin zimmîlerin kiliselerinde kullanımını ve zimmîler tarafından Avrupalı yabancılara satımını yasaklamalarını emreder. Bu emir, devşirme somaki mermerler ve antik sütunların itibarının sadece Osmanlı Devleti'nin seçkin bânilerine özgü bir değer yargısı olmadığını bir kere daha kanıtlar:

> Saadetli eşiğime arzuhal sunulup, idareniz altındaki kazalarda bulunan bazı yontulmuş mermer sütunları ve somaki mermerleri Hıristiyan taifesi alıp, bunlarla kiliseler yaptırıp ve düşman kâfirlere ve başkalarına sattıkları bildirildiği için buyurdum ki: (Fermanım) geldiğinde, bu tür sütunları ve somaki mermerleri idareniz altındaki kazalarda uygun olan yerlerde zaptedip, kefereye sattırmayasınız.
>
> *Südde-i saʿādetüme ʿarż-ı ḥāl şunılup taḥt-ı ḳażāñuzda baʿżı yontulmış mermer direkler ve şomākī mermerler olup kefere ṭā'ifesi alup kiliseler yapup ve ḥarbī kāfirlere ve sā'ire beyʿ eyledükleri iʿlām olınmaġın buyurdum ki: Varduḳda ānuñ gibi direkleri ve şomākī mermerleri taḥt-ı ḳażāñuzda münāsib olan maḥallerde żabṭ idüp kefereye beyʿ itdürmeyesiz.*[229]

İnşaat malzemelerinin ve emeğin ücretlerini belirtmekten başka, Süleymaniye masraf defterleri parça başı sözleşme örnekleri de içerir. Bu yazılı taahhütler Sinan'ın, şahsen denetlediği projelerde müteahhit olarak rolünü teyit eder. Daha önce aktarmış olduğum *Tezkiretü'l-Bünyân*'dan bir pasajda, mimarbaşının, tamamlanmasından iki ay önce Süleymaniye'de geri kalan işlerin çoğunu ehil ustalarla nasıl götürü fiyatıyla taşeronluk sözleşmeleri yaparak tamamladığını görmüştük.[230] 1559'da mimarbaşının onayı doğrultusunda iki taş yontucuyla (*sengtrāş*) yapılan böyle bir sözleşmenin örneği, Kavak taşocağında acemioğlanları tarafından kesilen kaba küfeki taşının maliyetini belirlemişti. Belgede zikredilen kaba kesilmiş taşların mimarbaşı tarafından kabul edilebilir olması için, kesinlikle eğri veya kusurlu olmaması gerekiyordu: "*Ẕikr olan ḫām-tırāş gözden ṣavulmayup hiç bir vechile eġri ve nā-pesendīde olmayup Miʿmār Aġānun muḳbili ola.*" Büyük "*ḳalıb*"a uygun olarak kesilen tamamlanmamış taşlar (değişen kalınlıklarla, 2,5 zira ilâ 1,5 zira) altmış akçeye mal olurken, küçük kalıba göre kesilenler (1,5 zira ilâ 1 zira) yirmi akçeye satın alınacaktı. Bunların hazırlanmasına nezâret etmeyi üstlenmiş taş yontucuya o yıl, iki kez götürü usulü ödeme yapıldı. Taşocağında görevlendirilen bir demirci tarafından onarılan demir ve çelik gereçlerin masrafları bu ücrete dâhil değildi.[231]

Bir yıl sonra 1551'de, bir usta ve ortaklarıyla hazırlanan diğer bir kontrat yapıldı. Bu ustalar, "Kavak'taki taşocağında kesilen od (ateş) taşlarından, büyük kalıba göre kaba yontulmuş taş başına yirmişer akçe hesabı üzere, kusursuz ve temiz yontmayı kabul ettiler" (*Ḳavaḳ kārḫenginde ḳaṭʿ olınan od ṭāşlarınuñ büyük ḳalıbınuñ ḫām-tırāşı yigirmişer akçe ḥesābı üzre bī-ʿayb, pāk tırāş itmege ḳabūl itdükleridür*).[232] Daha yüksek beceri gerektiren özel boyutlarda mermerler sipariş edildiğinde, bunlar acemioğlanların eşliğinde çeşitli ocaklara atanan hassa mimarlarının denetiminde, Sinan'ın hazırladığı tam boyutlu şablonlara (*ḳalıb*) göre kesiliyordu. Örneğin, 1550'de Sinan tarafından yazılan bir tezkire, Mimar Kasım'ın altmış söve, altmış eşik, iki yüz elli büyük ve altı yüz küçük kemertaşının kesimine nezâret etmek üzere Aydıncık'taki taşocağına atandığını bildirir: "*Miʿmār Aġānuñ tezkiresinüñ ṣüretidür ki ẕikr olınur: ʿAn yed-i Ḳāsım miʿmār, eşik ḳıṭʿa 60, söve ḳıṭʿa 60, kemer-i büzürg 250, kemer-i küçek 600.*"[233] Aynı yıldan ayrıntılı bir diğer sözleşme, Süleymaniye'nin dış avlusunu, Haliç'e bakan medreselerin bulunduğu aşağıdaki sokağa merdivenle bağlayan kubbeli taç kapıyla ilgilidir. Sözleşme, mimarbaşı ile bina emininin huzurunda, yeniçeri ocağına bağlı neccarlar şahitliğinde yazılıp imzalandı (Hasan Subaşı, Sinan Subaşı, Hüseyin Çavuş ve Ali Zağarcı):

İstanbul taş ustalarından Köse Mustafa'yla yapılan sözleşme: Aşağıda ismi geçecek neccarlar ve mimarbaşı ile bina emininin huzurunda, [Mustafa] dış avlu duvarı yanından medreseye inecek merdivenin başında olan kapının üstündeki kubbenin iki mermer sütunuyla birlikte, sütun kaideleri ve başlıkları ve yerinin döşenmesi ve (kubbe düzeyindeki) tuğla hizasına kadar yükselen, taş tahtası ve kafa tahtası ve koltuklarını içeren, fakat tuğladan yapılacak kubbenin dâhil olmadığı, tüm taş yapıyı pürüzsüz kesilmiş ve düzgün ve mükemmel şekilde 2.000 akçeye yapmayı kendi rızasıyla kabul ettiği, yukarıda zikredilenlerin huzurunda tahrir olundu. 21 Zilhicce 957 (31 Aralık 1550).

Der-ʿuhde-i Köse Muṣṭafā, an ṭaşcıyān-ı İstānbūl: Ẕikr olınacaḳ neccārlar ve Miʿmār Aġa ḥuẓūrında ve Emīn Efendi yanında ḥarem dīvārı yanında medreseye inecek nerdübān başında olan ḳapunuñ üstünde olan ḳubbenüñ iki mermer direklerün kürsīleriyle ve ser-sütūn ve aṣaġa döşemesiyle ve tuġlaya varınca vāḳiʿ olan ṭāş taḫtasıyla ve ḳafā taḫtasıyla ve ḳoltuḳlarınuñ yapusıyla pāk ve hemvār idüp mükemmel olup hemān ancaḳ tuġla ile olacaḳ ḳubbeden ġayrı ne ḳadar ṭāş yapu olursa iki bīn akçeye ve kendünüñ ḫüsn-i rıżāsıyla mezkūrlarun ḥuẓūrunda ḳabūl itdügi taḥrīr olundı. Fī 21 Z. 957.[234]

Tezkiretü'l-Bünyân, 1557'de Süleymaniye şantiyesindeki mermerciler işliğinde (*mermeciler kārḫānesi*), caminin mihrab ve minberinin planı ve tasarımını (*ṭarḥ u taḳsīm*) bizzat Sinan'ın yaptığını belirtir.[235] Barkan'ın yayınladığı masraf defterleri, bu işliğin başında Muhiddin Halife adlı bir kalfanın bulunduğunu gösterir.[236] *Tuhfe*'de Sinan'ın sanatsal "*taṣarruf*"ları arasında sayılan, Süleymaniye Camii'nin diğer özgün unsurlarını da bizzat kendisi tasarlamış olmalıdır (bkz. Bölüm 4 [2]).[237] Mimarbaşının, neyin "*vecīh ve münāsib*" olduğu hususundaki âdâb anlayışı, ustalara sipariş edilen mimarî unsurlardan bezeme programlarına kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. 1585'te İstanbul kadısına ve suyolu nâzırına hitaben yazılan bir fermandan, 1540'larda inşa edilmekteyken Şehzâde Mehmed Külliyesi'nde bir su lülesini Sinan'ın bizzat kendi eliyle takmış olduğunu öğreniyoruz (*bir lüleyi kendü elüm ile daḳup*).[238]

Mimarbaşının şöhretini tesis eden selâtin külliyeleri, onun hemen hemen tam gün istihdam edildiği inşaatlardı. Bununla birlikte, kendisinin tasarımlarını uygulayan güvenilir hassa mimarları ve malî sorumlulukları yüklenen bina eminleri, Sinan'ı, inşaatları tüm ayrıntılarıyla yönetme yükümlülüğünden kurtardı. Bu durum, tıpkı İtalyan Rönesans mimarları gibi, onun da aynı anda birkaç inşaat projesiyle uğraşabilmesini sağlıyordu. Örneğin, Brunelleschi'ye sayısız bâni danıştığından dolayı, onların projeleri için pek çok yerlere seyahat etmesi gerekmişti.[239] Biyografisinin yazarı Manetti'ye göre, Flo-

ransalı bu 15. yüzyıl mimarı, tüm projeler için planlar ve maketler yapmak zorundaydı. Ama yapıların hepsini denetlemesi mümkün olmadığından, uygulama aşamasında kaçınılmaz hatalar ortaya çıkıyordu.[240]

Howard Burns, Sinan'ın çağdaşı Palladio'nun tasarımlar hazırlamada ve inşaat yöntemleriyle fiyat tahminlerini belirlemedeki rolünün, bizzat inşaat faaliyetlerini denetlemesinden çok daha önemli olduğunu açıklar. Yine de Palladio'nun görevleri, 1546 tarihli bir belgede ana hatları çizilen Venedik inşaat kalfalarının (*proto*) geleneksel rolünden pek de farklı değildi: "*Proto*ların âdet ve gelenekleri, bir bina yapmayı üstlendikleri ve maket veya plan yaptıkları zaman, bunu şantiyeye götürmektir; ve duvarcılar (*murari*), taşçılar ve neccarlar bu makete göre ve *proto*nun onlara zaman zaman verdiği talimatlara uyarak işlerini yürütürler; ve *proto* herkese hükmeder ve sözüne itaat edilir; ve bir şantiyede gereken her şeyi yönetmek, ölçmek ve görevleri dağıtmak; ayrıca boyutları belirleyerek şablon çizimlerini (*sagome*), vb. hazırlamak *proto*nun görevidir." Tıpkı Sinan gibi, Palladio da ücretleri ve işlerin kalitesini denetleyerek, binalarda istihdam edilecek ustalar ve istihdam şartları konusunda tavsiyelerde bulunuyordu. Palladio, Venedik ile Vicenza çevresinde kentsel ve kırsal mevkilerde birçok sayıda şantiye arasında mekik dokuyarak, işlerin (yapısal ayrıntılar dâhil olmak üzere) kendi tasarımlarına uygun yürümesini sağlayarak, genel kalite kontrolü yapıyordu. Her iki mimar da, yarattıkları özgün tasarımları yorumlayabilecek ve danışman olarak tasarımına katkıda bulundukları diğer mütevazı yapılarda kendi üslûplarını tekrarlayabilecek, bir mimarlar ve yapı zenaatkârları kuşağını eğittiler. Böylece ölümlerinden sonra, hem Sinan hem de Palladio'nun mimarî mirasları öğrencileri tarafından uzun bir süre yaşatıldı.[241]

Tıpkı Süleymaniye'de olduğu gibi, Roma'daki San Pietro Katedrali'nin şantiyesine de hiyerarşik bir yetki dağılımı damgasını vurmuştu. Bu eşzamanlı iki devâsâ inşaatta mimar "bir tür teknik danışman" idi, gerçi niyetlerinin tam anlamıyla gerçekleşmesini sağlayacak bir şekilde, her noktada müdahale etmek konusunda kapsamlı yetkeye sahip bir danışman. Richard Goldthwaite, İtalyan Rönesans mimarlarının "inşaat işlerinin yönetiminin sorumluluğundan" görece özgürleştiğini ve "çizimler, planlar ile maketler aracılığıyla fikirlerini en azından genel bir tarzda yayma araçlarına sahip olduklarını" gözlemler. Böylelikle mimar "daha fazla projeyi üstlenerek, yaratıcı üretkenliğinin kapsamını genişletme" fırsatını bulabiliyordu. Büyük bir projede istihdam edildiğinde, "başka binalar tasarlamak ve ara sıra şantiyelerini denetlemek artık onun için bir sorun teşkil etmiyordu".[242]

Bu gözlem Sinan'ın mimarî pratiğine oldukça yakın görünüyor, fakat belgelerin eksikliği onun küçük çaplı ve selâtin olmayan yapılara katkısının niteliğini saptamamızı engelliyor. Çizimler hazırlamış olması gereken bu yapılardaki hizmetlerine ne şekilde karşılık aldığı da belirsizdir. Bu projelerde tam gün çalışmak yerine, bir danışman olarak arada sırada denetleyici şantiye ziyaretleri yaptığı düşünülebilir. Sultan Süleyman'ın Sinan'ı 1557'de başka yapılarda oyalanıp, Süleymaniye'nin tamamlanmasını geciktirdiği için azarlaması anlamlıdır. Bu olay, mimarbaşının tüm dikkatini sultanî projelere odaklaması gerektiği beklentisini yansıtır.[243]

Tezkire'lerde mimarbaşının en önemli eserleri olarak betimlenen yapıların kesintisiz kronolojisi, onun belli başlı selâtin projelerinde neredeyse aralıksız istihdam edildiğini gösteriyor: Şehzâde Mehmed (1543-48), Süleymaniye (1548-59), Kırkçeşme su dağıtım sistemi (1555-64), Büyükçeşme Köprüsü (1565-67) ve Selimiye (1568-74). Sinan bu projelerle meşgul iken, uzak mesafedeki eyalet merkezlerine yolculuk edebilmesi imkânsızdı. Fakat yakındaki anıtları yarı zamanlı olarak denetlemesi pekâlâ mümkündü, özellikle 1560'lardaki mühendislik projelerinin muhtemelen kendi sürekli denetimini gerektirmediği sırada. III. Murad döneminde payitahtta sultanın himayesinin sekteye uğraması, artık epey yaşlanan Sinan'ın 1574 ile 1588 yılları arasında ileri gelen bânilerin İstanbul'da sipariş ettiği cami külliyelerini denetlemek açısından görece özgür kalması anlamına geliyordu.

Otobiyografilerine dâhil edilen bu projeler Sinan'ın nezâreti altında inşa edildi. Ancak, ileri yaşı nedeniyle, büyük ölçüde diğer hassa mimarları tarafından gerçekleştirildi (**Ek 1**). Sedefkâr Mehmed Ağa'nın biyografisinde de buna benzer şekilde, âmiri Dalgıç Ahmed Ağa'nın mimarbaşılığı sırasında yapılan birçok binanın kendi elinden geçtiği belirtilmiştir: "*Aḥmed Aġa ile ḫāṣṣ bāġçede ṣadefkārlıḳ ṣanʿatında bir üstād şākirdi olmaġla anuñ zamānında ne ḳadar ebniye ki iḥdās olınmışdur cümlesi müşārun-ileyh Meḥmed Aġa ḥażretleri yedinden geçmişdür.*" Erken modern çağın görece soyutlaşan mimarlık kavramı, bir binanın tasarımını uygulamasından ayırıyordu. Sinan'ın birçok projeyi birden denetlemesine olanak tanıyan bu ayırım, öğrencisi Sedefkâr Mehmed Ağa'nın mimarbaşılığı öyküsünde de dile getirilir. Biyografisinin yazarı Cafer Efendi, Sultan Ahmed Camii'nin şantiyesine yaptığı bir ziyarette, mimarbaşının neden huzursuz göründüğünü sorar. İşi başından aşkın Mehmed Ağa şöyle cevap verir:

> "Ah, Ca'fer Efendi, tabiatımız nasıl huzursuzluk ve kabızlık içinde olmasın? Görürsünüz ki bunun gibi ağır bir

binanın yükü üzerimdedir. Sadece bu olsaydı, dualarım ve zikirlerimle (binanın) üzerinde olup, sıkıntı çekmezdim. Fakat bu şerefli binaya ilaveten, birçok yere dağılmış başka yapılar var. Gidip her birinin üzerine varıp ilgilenmek gerekiyor. Bu yapılara gidilmeyip ilgilenmemek olmaz. Şimdi halimizde gözlemlediğin huzursuzluk ve kabızlığın nedeni işte budur. Zira o dağınık yapılar hakkında da endişeleniyorum," diye cevap verdiler.

"Behey Ca'fer Efendi tabi'atımuz nice bī-ḥuẕūr ve inḳıbāż üzre olmasun? Görürsüz ki bunıñ gibi bir aġır binā-i şerīf yüki üzerimdedür. Yalñuz bu olsa evrād ve eẕkārum ile üzerine olup 'usret çekilmez idi. Ammā bu binā-i şerīfden ġayri daḫī nice yirde perākende ebniye vardur. Her birinüñ üzerine varup taḳayyüd itmek lāzım gelür. Ānlara varılup taḳayyüd olınmayıcaḳ olmaz. İmdī ḫāṭırımuzda inḳıbāż ve bī-ḥuẕurlıḳ müşāhede olınduġınuñ aṣlı budur ve hem ol perākende olan ebniyenüñ daḫī efkārındayum" diyü cevāb itdüler.[244]

Bu vesileyle, Sinan gibi, Mimar Mehmed Ağa da düşmanlarından yakınır ve onların saldırılarından incinmemek için her birine karşı kendini keskin birer baltayla koruması gerektiğini açıklar. Cafer Efendi, camide kendine mahsus bir çalışma odası (*binā-i şerīfde kendüye maḫṣūṣca olan odası*) olan mimarbaşının, avludaki şadırvanının önüne serilmiş bir seccadeye oturup inşaata nasıl nezâret ettiğini betimler: "Sağ elinde tesbih, sol elinde arşın vardı... ara sıra etrafına bakarak ihmalkâr üstadlara 'İşleyin!' diye bağırarak sol elindeki arşın ile işaret ediyordu" (*Sāġ elinde tesbīḥ ve şol elinde arşūn ... kāh u bī-kāh eṭrāfına naẓar idüp ihmāl üzre olan üstādlara "işleñ" diyü şol elinde olan zirā' ile işāret ider*). O sırada musikî ilminde bilgili bir kişi inşaatı seyrederken, yedi denetçiye (*mu'temed*) rastladı ve bunlar her biri başka bir sesle üstadlara "*bre işleñüz!*" diyerek, durmadan yapıyı dolaşıp tembih ediyorlardı.[245]

Bânilerin kişisel gelirleriyle inşa edilen dinî ve dünyevî anıtlarda başat olarak ücretli işçiler istihdam ediliyordu. Bunun tersine, devlet hazinesinden finanse edilen mîrî yapılarda vergi yükümlülüğünü hizmetle ödeyen reaya (*yaya*, *müsellem*, *yörük*) kullanmak yaygın bir uygulamaydı: Kaleler, şehir surları, tersâneler, top dökümhaneleri, yollar ve köprüler gibi. Süleymaniye için zorunlu iş gücünün toplanması, imparatorluk siyasetinin bir parçasıydı. Bu siyaset, mecburî fakat ücretli iş gücünü, vergiden muaf gruplara yüklenen ücretsiz askerî hizmete tercih ediyordu. Barkan, devletçe saptanmış ücretlerle sıkı bir denetim altında zorunlu olarak çalışması gereken ustaların toplanmasının, ekonomik ve siyasal liberalizm ilkelerine dayanmayan inşaat sektörünün tipik bir uygulaması olduğunu açıklar.[246] Yönetici elitin ücretli işçi toplamasına, devlet monopolündeki malzemeleri resmî fiyatlardan satın almasına ve bunları zora dayalı olarak kiralanmış arabalarla nakletmesine olanak veren fermanlar arşivlerde mebzuldür. Kısım 3'te kullanılacak olan bu belgeler, padişahlar, hanedan mensupları ve seçkin bânilerin hayır inşaatlarında, merkeziyetçi devlet mekanizmalarının ne derecede yoğun şekilde seferber edildiğini gösterir.

Süleymaniye Külliyesi'ndeki iş gücünün büyük bölümü, fermanlarla derlenen paralı ustalarla işçilerden oluşuyordu. Bunlara ilaveten asgari günlük harçlıklarla ödeme yapılan acemioğlanların ve forsaların kullanımı, iş gücü maliyetlerini düşürüyordu.[247] Barkan, Süleymaniye'nin masraf defterlerinde ücretsiz zorunlu emeğin olmayışını, bu tür emeğin hayır yapılarının sevabını azalatacağı inancına yorar.[248] Gerçekten de, 16. yüzyıl Osmanlı tarihçileri, II. Mehmed'in İstanbul'daki kendi bina projeleri için eyaletlere vergi salmasını ve zorla inşaat işçileri toplamasını şiddetle eleştirmişlerdir. Padişahın böylelikle Tanrı'nın gözünde sevap kazanmaktansa günah işlediğini ileri sürmüşlerdir.[249]

Süleymaniye'nin bina eminliğinden 1553'te azledilmesinden sonra Hüseyin Bey'in Sultan Süleyman'a sunduğu bir arizada, hayır işi olarak inşa edilen ve bânisine cennette bir yer sağlamayı amaçlayan Süleymaniye Külliyesi'nin tek bir çalışanını bile incitmemeye gösterdiği özenin altını defalarca çizer. Şimdiye kadar bilinmeyen bu dokunaklı uzun mektubun yazarı, iki kâtibin tuttuğu caminin günlük masraf defterlerini inceleyen müfettişler tarafından nasıl haksız yere azil ve hapis edildiğini açıklıyor. Mektup sadece bina eminlerinin yerine getirdiği görevleri aydınlatmakla kalmıyor, aynı zamanda, işlerin yoğunluğu nedeniyle hesap tutma konusunda o zamana kadar karşılaşılmayan benzersiz güçlükleri göz önüne sermek açısından da bütünüyle alıntılanmaya hak kazanıyor:[250]

> Devletli ve saadetli âlemin sığınağı padişah hazretlerinin yüce tahtına arzuhal budur ki: Bu kullarının bina eminliğimin başından sonuna dek, emr-i şerifle kâtib atanan Hüseyin ve Ali'nin ruznamelerinden (günlük hesap defterleri) muhasebe görülüp, (1548 başından 1553 sonuna dek) altı yıl içinde, Hüseyin'in ruznamesinde imaretin (külliye) masrafı 8.000 akçe olup, kâtib Ali hastalanıp bir manisi olduğunda, işçilerin (rençper) ücreti ödenmeyip bu hayır işinde kimse incinmesin diye ücreti ödendiğinde, Hüseyin kâtib ruznameye kaydederdi. Ve Ali kâtibin ruznamesinde ise, altı yıl içinde imaretin masrafı 23.000 akçe olup, Hüseyin kâtibin bir özrü ve engeli olup gelmediği zamanda işçilerin ücretlerinin ödenmesinde gecikme nedeniyle beddua olunmasın diye, ücretleri verilirdi ve ruznameye o kaydederdi. Altı yılda, bir kâtibin olup diğerinin olmadığında, işçilerin ücretleri düzenli verilip ruznameye kaydedilirdi. Halen saadet eşiğine gönderilen defterlerde, sa-

tın alınan malzemeler aynen olduğu gibi kaydolunmuştur. Ve işçi (ırgat) defterlerini sözü geçen kâtib kullarınız yedi yılına (957/1550) dek (tutmuşlardır). Cami-i şerifin temelinin binasına başlandığında iş fazlalığından yetişilmeyip güçlük çekildiğinden, hükm-i şerifle atanan on tane kâtiblerden Mehmed kâtiblik yapıp, Perşembe günleri para ödendiğinde yoklama defterini hemen o saatte Hüseyin kâtib alıp kopya ederek, kendi uhdesinde muhafaza ederdi. İşin fazlalığından, kimini kendisi yazar ve kimini yardımcısına yazdırırdı. Bazı haftaları tamamen kopyalamayıp ve bazı haftaların defterinin de ancak yarısını kaydedip, diğer yarısını nakledemezdi.

Devletlü ve saʿādetlü pādişāh-ı ʿālempenāh ḥażretlerinüñ serīr-i aʿlālarına ʿarż-ı ḥāl budur ki: Bu bendenüñ ibtidā-i emānetüm zamānından intihāsına dek emr-i şerīf ile kātib olan Ḥüseyinüñ ve ʿAlīnüñ rūznāmelerinden muḥāsebe görilüp, altı yıl içinde Ḥüseyinüñ rūznāmesinde sekiz biñ akçe ʿimāretüñ maṣrafı olup, kātib ʿAlī ḫasta olup mānīʿi oldukda rençberüñ ḥaḳḳı vāṣıl olmayup, ḫayırlu maṣlaḥatda kimesne incinmesün diyü ḥaḳḳı kendüye vāṣıl oldukda, Ḥüseyin kātib rūznāmeye kayd iderdi. Ve kātib ʿAlīnüñ daḫī rūznāmesinde altı yıl içinde yigirmi üç biñ akçe ʿimāretüñ maṣrafı olup, Ḥüseyin kātibüñ ʿözri olup ve mānīʿi olup gelmedügi zamānda rençberüñ ḥaḳḳın virmede teʿallül olınup beddūʿā olınmasun diyü ḥaḳḳı virilüp rūznāmeye kayd iderdi. Altı yılda bir kātib ḥāżır olup bir kātib ḥāżır olmamaḳ ile rençberüñ ḥaḳḳın virilüp zamānında rūznāmeye kayd olınurdı. Ḥāliyā āsitāne-i saʿādete irsāl olan defterlerde alınan esbāb ʿaynı ile kayd olınmışdur. Ve ırġād defterlerini żikr olan kātib bendeleri sebʿa yılına dek cāmiʿ-i şerīfüñ temelinüñ bināsına şurūʿ oldukda keşret-i işgālden yetişilmeyüp, mużāyaḳa olmaġın ḥükm-i şerīf ile taʿyīn olınan on nefer kātiblerden Meḥemmed kitābet idüp, pençşenbih güni akçe virildükde resīd defteri sāʿati ile Ḥüseyin kātib alup şüretin naḳl idüp kendüde ḥıfẓ iderdi. Keşret-i işgālden kimin kendüsi ve kimin şākirdine yazdırdukda buʿżı haftaları tamāmen naḳl itmeyüp ve buʿżı haftanuñ defterinde nıṣfın naḳl idüp ve nıṣfın naḳl idemezdi.

Bundan sonraki pasajda, bina emini Hüseyin Bey, defter tutmadaki güçlüklerin tetiklediği yaratıcı bir çözüme dikkat çeker: Alfabetik olarak düzenlenmiş defterler. Bu da, muazzam birer bina pratiği laboratuvarı olan inşaat şantiyelerinde, deneyimlerin sonucu icatlar ve yeni bilgi birikimleri ile teknolojiler geliştirildiğine işaret eder. Yenilikçi önlemlere rağmen, her defteri kopya edecek zaman bulamayan iki kâtib bu işin altından kalkamamıştır:

> Ve ırgat defterleri alfabetik sırayla yazılmıştır. *Elif* harfine ait isimler başka ve *bâ* harfine ait isimler başka, tâ (alfabenin) sonuna kadar defterlerde bu şekilde yazılıp kaydolunmuştur ki, Ahmedler ve Mahmudlar ve Mehmedler ve Caferler ve Hasanlar ve Hüseyinler ve Aliler başka başka harfler altında yazılıp, her harfte 100 ilâ 150 kişi olurdu. Şerefli imarette (külliye) 800 ilâ 900 ırgat çalışıyordu. Karışık sırayla yazıldığı zaman ödeme yapılırken bir kişinin isminin aranıp bulunmasında büyük güçlükler çekilip işler gecikiyordu. Sonraları, alfabetik sırayla yazıldığında, bir kişi ismini söylediğinde, harfinden bulunup, hemen o dakika parası ödenip gecikme olmazdı. Hüseyin kâtibin yardımcısı ile kendisi defteri kopya ettikleri zaman, bazı defterlerden Ahmedleri ve Mahmudları ve Mehmedleri tamamıyla kopya etmeyip, sözü geçen kâtib, kopya etmekte hatalar yaptığını ve bazı haftalarda ise zaman yetişmediğinden tam kopyaları çıkarılamamıştır diye cevap verdiğinde, müfettişler defterlerin üzerine kendi yazılarıyla şerhlerini (yorumlar) kaydedip, her bir deftere ayrı şerhler ve kayıtlar yapmışlardır.
>
> *Ve ırġād defterleri ḥurūf-ı teheccī üzre yazılmışdur. Elif ḥarfine müteʿallik isimler başka ve daḫī bā ḥarfine müteʿallik isimler başka, tā āḫıra dek Aḥmedler ve Maḥmūdlar ve Meḥemmedler ve Caʿferler ve Ḥasanlar ve Ḥüseyinler ve ʿAlīler başka başka, her ḥarfde yüz yüzelli nefer olur idi. Defterlerde bu üslūb üzre yazılup ḳayd olınmışdur. ʿİmāret-i şerīfde sekiz yüz ṭoḳuz yüz nefer ırġād işlerdi, ḳarışuḳ yazıldıġı zamānda akçe virilmekde bir kimesnenüñ ismi aranup bulınmada küllī mużāyaḳa çekilüp maṣlaḥat ʿavḳ olınurdı. Āḫır ḥurūf-ı teheccī üzre oldukda bir kimesne ismin söyledikde ḥarfinden bulınup, ol saʿāt akçesi virilüp ʿavḳ olmazdı. Ḥüseyin kātibüñ şākirdi ve kendüsi defteri naḳl itdügi zamānda baʿżı defterlerden Aḥmedleri ve Maḥmūdları ve Meḥemmedleri külliyet üzre naḳl itmeyüp, kātib-i mezkūr daḫī sehv ile naḳl idüp ve sāʾir haftalarda daḫī yetişilmedügi sebebden naḳl olınmamışdur diyü cevāb virüp müfettişler daḫī defterler üzerine kendü ḫaṭṭları ile şerḥler ḳayd idüp, her bir defterde müstaḳil şerḥ ve ḳayd itmişlerdür.*

Hüseyin Bey, hesap defterlerini teftiş eden, Süleymaniye medreselerinin müderrislerinden biri olan, bina nâzırı Kadızâde Şemsüddin Ahmed Efendi'den (ö. 1580) yakınır:

> Bazı defterlerde, Kadızâde kendi hattıyla şerhler düşmüştür. Ve ırgat defterlerinin arasındaki tutarsızlık konusunda arzlarında durumu olduğu gibi açıklamamışlardır. Bu kulunuza cevab verirlerdi: "Saraya tafsilatlı açıklamada bulunmak bizim vazifemiz değildir; şer'-i şerife göre sana hiçbir suçlama lazım olmayıp, yasal hüküm vermediğimiz cevabının kısa yazılması daha iyidir. Şer'an sana karşı herhangi bir kazaî hüküm verilmemiş olduğunun, saadetli âlemin sığınağı padişah hazretlerinin ayaklarının toprağınca bilinmesi yeterlidir," diye cevap verip ariza gönderdiler. Bu kulunuz zamanında, iş fazlalığı ayyuka çıktığında, kâtib kullarının güçlükleri olup (defterleri) kopya etmeye yetişemezlerdi. Şimdi emin olan Sinan Bey zamanında ise, iş fazlalığı o kadar yüksek düzeyde olmadığı halde, kapsamlı iş olduğunda farklı bir kâtib tarafından ırgatların defteri yazılıp, kâtib Halil kopya eder diye, bizim halen müfettişimiz olan, imaretin bina nâzırı Kadızâde tarafından belirtildi ve hem de gerçe-

ği budur. Amaç, hünkârımızın parasının çarçur edilmeyip, masrafların defterde kaydedilmesidir. Bütün muhasebeden 73.000 akçe açık çıktı ve bunu bakiyeye kaydettiler. Zikredilen akçe açığı hazine-i âmireden akçe alındığında keselerden eksik çıkmasından dolayıdır; zira imarette her hafta işçiler ve üstâdlardan üç bin kişiye akçe dağıtılırken, dört beş yerde akçe sayılıp dağıtıldığında, defalarca, eksik verildi diye tekrardan verilip, akçe sayanların hatası ile yanlışından dolayı (hesap) baki ve kesir gelmiştir. Tanrı korusun ki, saadetli âlemin sığınağı padişah hazretlerinin saadetli devrinde, hayır için ayrılan akçeye hiyânet edilip, yutulmuş ve ketmedilmiş olsun! Şimdiki halde bina emini olan Sinan Bey de hazine-i âmireden kese ile akçe aldığında kesir ve noksan kese olduğu muhakkaktır. Ve padişahın işlerine bakan diğer emin kulları da akçe alırken, eksik kese olması kaçınılmazdır. Eğer para dağıtımı sırasında kusursuz ihtiyat uygulanmamış olsaydı, sonsuz bir hesap açığı çıkardı.

Ba'zı defterlerde Ḳāḍīzāde kendühaṭṭı ile şerḥ virmişdür. Ve ırġād defterinüñ tefāvüti ḫuṣūṣında 'arżlarında vuḳū'ı üzre ṣarīḥ itmemişlerdür. Bu bendeye cevāb virürler ki, "āsitāneye tafṣīl itmek bizüm vaẓīfemüz degüldür ṣer'-i şerīf ile saña nesne lāzım olmayup ḥükm itmedügimüzüñ cevābı iḫtiṣār üzre olması evlādur. Sa'ādetlü pādişāh-ı 'ālempenāh ḥażretlerinüñ ṣer' ile nesne ḥükm olınmaduġı ḫāk-pāylarında ma'lūm olduġı kāfidür" diyü cevāb virüp 'arż irsāl itdiler. Bu bende zamānında keşret-i işġāl kemāl mertebede iken kātib bendelerüñ muẓāyaḳası olup, naḳl itmege muḥtāc olurlardı. Ḥāliyā emīn olan Sinān Beg zamānında keşret-i işġāl ol mertebe olmayup, vüs'at var iken ırġādı āḫır kātib yazup, kātib Ḫalīl naḳl ider diyü, ḥāliyā müfettişimüz olan Ḳāḍīzāde ki, 'imāretde nāẓırdur, böyle taḳrīr ider ve hem vāḳi'i daḫī budur. Ġaraż, māl-ı pādişāhī żāyi' olmayup maṣraf defterde muḳayyed gerekdür. Cümle muḥāsebeden yetmiş üç biñ akçe kesir geldi bāḳīde ḳayd itdiler. Żikr olan akçe ḫizāne-i 'āmireden akçe alındukda kīseden noḳṣān gelüp ve 'imāretde her haftada rençberlere ve üstādlara, üç biñ nefere akçe tevżi' olınup, dört beş yirden akçe ṣayılup üleşildükde defa'āt ile noḳṣān virildi diyü tekrār virilüp ve akçe ṣayanlaruñ sehv ve ḫaṭāsından bāḳī ve kesir gelmişdür. Ḥāṣā ki sa'ādetlü pādişāh-ı 'ālempenāh ḥażretlerinüñ eyyām-ı sa'ādetleründe ḫayr içün ta'yīn olınmış akçeye ḫıyānet idüp bel' ve ketm olınmış ola. Ḥāliyā emīn olan Sinān Beg ḫizāne-i 'āmireden kise ile akçe aldukda kesir kise ve noḳṣān muḳarrerdür. Ve sā'ir emīn bendeleri ki, meṣāliḥ-i pādişāhīdedürler, akçe aldukda kesir kīse muḳarrerdür. Eger tevżi' olduġı zamānda küllī başıret üzre olınmasa idi kesir bī-nihāye gelürdi.

Bundan sonra, bina emini Hüseyin Bey, kendi kullanımları için bedava inşaat malzemesi vermeyi reddettiği kindar kişiler ve bilhassa Muzaffer adlı bir düşmanı tarafından nasıl haksız yere suçlandığını açıklar. Bu da Batı Avrupalı yazarların bahsettiği inşaat malzemesi yolsuzluklarını ve karaborsasını teyit eder. Bina emini, "çavuş evinde" altı ay hapis tutulduğunu, bu süre içinde evinin yağmalandığını ve annesi ile oğlunun öldüğünü anlatarak, yakınlarının cenazelerine katılma izninin bile kendisinden esirgendiğinden yakınır. Bu arada, Muzaffer'in devlete çok miktarda borçlu olduğu anlaşılınca, kaçıp ortadan kaybolur:

> Âlemin sığınağı saadetli padişahımız uğruna canımı ve başımı öylesine verdim ki, hıyanetin ne olduğu aklımın ucundan bile geçmezdi. Bu murad bağışlayan âsitanede, bir garip kimsesiz idim. Mermer, kireç ve diğer malzemeleri talep eden adamlara vermediğimden dolayı bir fırsat bulup, Muzaffer adlı kişi onları el altından kışkırtıp, saltanat tahtına toplu dilekçe (rık'a) sunup, padişah hazretlerinin öteki dünyaya yönelik hayır işi konusunda hakkımda nice türlü suçlamalar yaptılar. Bunların hiçbiri gerçek olmayıp, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi (padişah) hazretlerinin talihidir ki, âhireti için bina olunan hayır işlerine, bunca kişinin ittifakına rağmen, (sayemde) haksızlık etmeleri mümkün olmadı. Fakat, bu kula o derece zulüm ve düşmanlık ettiler ki, bu adalet devrinde başka hiçbir kula etmemişlerdir. Muzaffer'in sözüyle Muzaffer ırz ehli olup, zimmetinde imaret parasından 30.000 akçe olduğu anlaşılıp, taleb ettiklerinde vermeye yanaşmayarak ortadan kaybolup, payitahta gelerek imaret-i şerif hakkında bu kula çok suçlamalar yaptı. Hükm-i şerifle bu kulun teftiş edilmesine o mübaşir oldu. Bu kul altı ay çavuş evinde hapsedilip, çeşitli ihanetlere maruz kalıp, evim barkım yağmalanıp, anam ve oğlum ölüp, varıp defnetmekle uğraşmam için izin verilmeyip, hasret ve dert ile birbirimizden ayrıldık. Analık hakkını ifa etmeme dahi icazet vermediler. İmaret-i şerifin muhasebesi teftiş edilmeye başlandığında, Muzafffer'in hükm-i şerifle (Bulgaristan'da mîrî demir madenlerinin olduğu) Samokov mukataatından, kadıların defterleri ve imzaları ile aldığı paradan 30.000 akçe bakiye meydana çıktı. İmaret-i şerif akçesinde ilaveten, baş defterdar Mehmed Çelebi hassa harcı emini iken Muzaffer'in zimmetinde hassa malından 70.000 akçe bakiye daha olduğunu belirtti; bu bakiyeler ortaya çıkınca o da kaybolup yok oldu.

Sa'ādetlü pādişāh-ı 'ālempenāh ḥażretlerinüñ uġrına cānumı ve başumı bezl idüp, ḫıyānet ne idügi ḫāṭıruma ḫuṭūr itmezdi. Bu āsitāne-i merām-baḫşda bir ġarīb ve bīkes idüm. Mermere ve kirece ve sā'ir esbābā ṭaleb olup virmedügüm ādemler fırṣat bulup, Muzaffer nām kimesne el altından taḥrīkler idüp, pādişāh ḥażretlerinüñ āḫireti maṣlaḥatı içün serīr-i salṭanata rık'a şunup nice dürlü isnādlar itmişlerdi; cümlesi ġayr-ı vāḳi' olup, żullu'l-lāh ḥażretlerinüñ sa'ādeti idi ki, bunca kimesne ittifāḳ itdiler āḫireti içün binā olunan ḫayırlu maṣlaḥatda nā-ḥaḳḳ itmege ḳādir olmadılar. Fe-emmā bu bendeye bir mertebede ẓulm ve te'addī itdiler ki bu devr-i 'adlde bir bendeye itmemişlerdür. Muzafferüñ sözi ile Muzaffer ehl-i 'ırż olup, zimmetinde 'imāret akçesinden otuz üç biñ akçe olup, ṭaleb itdükde virmekde te'allül idüp, ġaybet idüp, āsitāne-i sa'ādete varup 'imāret-i şerīfüñ ḫuṣūṣında bu bendeye çoḳ isnādlar idüp ḥükm-i şerīfde bu bendenüñ teftīşinde mübāşir olup, gelüp bu bende altı ay çavuş

evinde habs olup envāʿ-ı ihānetler olup, evüm barkum yağmaya gidüp, vālidem ve oğlum ölüp, varup defn itmege üzerinde bulınmağa icāzet virilmeyüb ḥasret ve derd ile birbirimüzden ayrılup, vālide ḥakkın edā itmege icāzet virmediler. ʿİmāret-i şerīfüñ muḥāsebesi görilmege şurūʿ olunduḳda, Muẓafferüñ ḥükm-i şerīf ile Samāḳo muḳāṭaʿātından ḳāḍīlar defterleri ve imżāları ile aldugı akçeden otuz üç biñ akçe bākī ẓuhūr idüp ve ʿimāret-i şerīf akçesinden ġayrı ḥāliyā baş defterdār olan Meḥemmed Çelebi ḫāṣṣa ḫarcı emīni iken Muẓafferüñ zimmetinde māl-ı ḫāṣṣadan yetmiş biñ akçe bākī olup, żikr olan bākīler ẓuhūr itdükde ġaybet idüp gitmişdür.

Hüseyin, bir yıl iki ay süren teftiş süresince müfettişlerin eziyetiyle başına gelenleri anlatır ve bina eminliği dönemindeki kusursuz idareciliğini betimleyerek suçsuzluğunu savunur. Nihayet bahtsız bina emininin haksız yere töhmet altında kaldığı anlaşılır. Fakat sorun bununla da çözüm bulmaz:

> Hâşâ ki, âlemlerin sığınağı saadetli padişahımız hazretlerinin ötcki dünya amaçlı hayır işine kötülük yapıp, bunca fukarayı rencide eden bir kimse, bu meram bağışlayan âsitanede berhudar olsun! Bu kul, imarette çalışan duvarcılara, dülgerlere, diğer işçilere ve malzeme getiren kişilere ücretlerini vermeyip kesmişim diye şikâyet edermişler. Benim bina hesaplarımın teftiş edildiği bir yıl iki ay boyunca, imaret inşaatında şeriat uyarınca parasının ödenmediğine ilişkin dava açan tek bir kişi bile olmadı. Ve bu kul emin iken, imaret-i şerife malzeme getiren kişilerin, gerek taşçılar, tuğlacılar, kireççiler, demirciler ve gerek diğerleri olsun, tümünün paralarını imaret malından peşin akçe ile vermiştim ki, imaret-i şerife getirdikleri malzemelerde kıtlık olmasın. İnşaatın ihtiyaçları çok fazla olduğundan, sonsuz malzeme lazım olurdu. İşçiler malzeme istediklerinde kıtlık olmasın ve hayır duası etsinler diye, işçilere büyük bir hürmetle muamele olunurdu. Kaldı ki, peşin para vermek bir kanun olduğundan, eski usule uygun olarak davranıldı. Bu kul azledildikten sonra, müfettişler işçi taifesinin elinde olan peşin paraları alıp, hazine-i âmireye teslim ettiler. Bunlara peşin verilen akçeler emir ile verilmiştir. Tanrı'ya şükür ki, bütün işçilerde saadetli padişah hazretlerinin akçesi olduğu ortaya çıktı ve hiçbirinin imaretten alacağı olmadığı, bu kulun yüce sarayda hizmetini doğrulayacak şekilde belli oldu.

Ḫāşā ki saʿādetlü pādişāh-ı ʿālempenāh ḥażretlerinüñ āḫireti maṣlaḥatına bir kimesne ġareż idüp ḳarışdurup bunca fuḳarā[y]ı rencīde iden kimesne bu āsitāne-i merām-baḫşda berḫurdār ola. Bu bende ʿimāretde işleyen bennāya ve neccāra ve sā'ir rençbere ve esbābı alınan kimesnelerüñ ḥaḳḳın virmeyüp ḳatʿ itmişdür diyü şikāyet itdürmişler. Bir yıl iki aydur ki teftīş ile muḥāsebem gördiler, bir ferd gelüp ʿimāretde şerʿ ile ḥaḳḳum ḳaldı diyü daʿvā itmeyüp ve ʿimāret-i şerīfe esbāb getüren kimesneler ṭāşcılar ve tuġlacılar ve kireççiler ve demürciler ve sā'ir, ne ise bu bende emīn iken ʿimāret-i şerīfüñ mālından mezbūrlara peşīn akçe virmişdüm ki, ʿimāret-i şerīfe getürdikleri esbāba mużāyaḳa çekilüp, ʿimāretüñ mühimmāt küllī olmaġın esbābı bī-nihāye lāzım olurdı, ṭaleb olduḳda rençberler mużāyaḳa çekmeyüp ḫayr duʿā itsünler diyü rençbere küllī riʿāyet olınurdı. Ve hem peşīn akçe virmek ḳānün olmaġın üslūb-ı sābıḳ üzre ʿamel olındı. Bu bende ʿazl olduḳdan ṣoñra, rençber ṭā'ifesinde olan peşīn akçeleri müfettişler alup ḫuzāne-i ʿāmireye teslīm itdiler ve mezbūrlara virilen peşīn akçeler emr ile virilmişdür. Elḥamdüli'l-lāh ki cümle rençberde saʿādetlü pādişāh ḥażretlerinüñ akçesi olduġı ẓāhir olup, bir rençberüñ ḥaḳḳı ʿimāret-i şerīfde olmayup bu bendenüñ ḫizmeti dergāh-ı ʿālīde vāżıḥ oldı.

Hüseyin Bey'in suçsuzluğu sonunda ortaya çıktığı halde, durum padişaha bildirilmemişti. Mektubun geri kalan kısmında, müfettişlerin, daha önce kendisini haksız şekilde suçlamış olduklarından dolayı, şimdi onun masumiyetini padişaha bildirmekten çekindikleri izah edilir. O da bu yüzden, şahsen bir arzuhal yazarak durumu padişaha bizzat anlatmaya karar vermiştir. Sultan Süleyman'dan, kendisinin temize çıkarılması için yakarır ve bu hususta gerçeği saklayan müfettişlere bir ferman yollanmasını istirham eder:

> Müfettişler teftişe ilk başladıklarında, defterlere bakmadan bu kulu suçlu olarak addettiler. Yüce Tanrı'dan korkmayıp, bazı hükümleri defter edip kudretli saraya gönderdiklerinde, bu kul defalarca, "Efendiler, bu husus şer'an incelenmeden hüküm defterini yolluyorsunuz, imaret işlerine vebal karıştırmaktan kendinizi sakınmıyorsunuz, biraz düşünün, bu işin sonu size hayır getirmez. Zira yazıp yolladığınız hükümlerin yanıtları, mührünüzle mühürlü olan defterlerde ve ruznamelerde kayıtlıdır, acele hareket etmeyin!" diye uyardığımda, sözlerime göre hareket etmeyip, önceden defteri göndermişlerdi. Sonradan, o yollamış oldukları defterin içinde olan kazai meselelerin yanıtları ruznamelerde ayrıntılarıyla bulundu. Şer'-i şerif hilâfına defter göndermiş oldukları aşikâr hale geldiğinden, şimdi cevaplarını asitaneye arz etmekte isteksiz davranıyorlar. Bu kul onlara şikâyet edip: "Önceden defter yazıp bana çeşitli töhmetler isnad edip, padişah sarayına arz eyledîniz, şimdi cevapları güvenilir şekilde defterde bulunduğuna göre, neden şimdi gerçeği olduğu gibi arz etmezsiniz, ben kendi halimi yüce saltanat tahtına dilekçe sunup bildireceğim," dediğimde, cevap verdiler ki: "O defter veziriazam hazretlerine yollanmıştır, her doğru husus veziriazam hazretlerine yollanır ve veziriazam hazretleri de padişaha arzetmeyi ihmal etmezler." Önceden yolladıkları hüküm defterinin her maddesine bir şerh vermişlerdi, şimdiki halde gerçek durum defterlerden görüldüğünden, her şerhin yanına yeni birer şerh yazıp mühürleriyle mühürleyip, kendilerinin hazırladığı imaret muhasebeleriyle birlikte saraya yollattıkları adamlarına teslim edip, dediler ki: "Eğer önceden yollanan defterin durumu sorulursa arzeyleyesin ve eğer sual olunmazsa defteri vermeyesin." Zira, ilk yolladıkla-

rı defterde çeşitli zulüm ve baskı ettikleri, yeni yazdıkları şerhlerden aşikâr hale geldiğinden dolayı, muazzam bir sıkıntı içindedirler. Âlemlerin sığınağı saadetli padişah hazretlerinin yüce âsitanesinden ferman buyurmalarını rica olunur. Şöyle ki, önceden müfettişler mazul olan bina emininin durumu hakkında bir defter göndermişlerdi, şimdi o deftere yanıt veren bir diğer defter daha yollamışlar. O defterin saltanat tahtına arz olunmasını rica edin ki, bu kulun hâli o felek-fersa âsitanede açıklığa kavuşsun. İlk defterin sureti kopyalanıp âsitane-i saadete arz olundu, bu kula bu denli iftiralar ve isnadlar edildi ve şeriat hilafına hükümleri âsitane-i devlete arz eylediler, bir yıl iki aydır çavuş ile hapis ve teftiş olup muhasebem görülürken bir kişi gelip bir akçe talep etmedi ve yaptıklarını suçlamaların gerçekle ilgisi olmadığı, şer'-i şerifle hiçbir kusur ortaya çıkmadığını, devlet kapısına yollanan arzınızda niçin bildirmezsiniz (diye sorun). Âsitane-i saadetde bu kulun doğruluğu malum olsun, baki ferman felek yüksekliğindeki saraya bağlıdır. Hüseyin kulunuz.

Müfettişler ibtidâ teftîşe şurû' itdüklerinde daḫī defterlere nazar itmeden mücerred bu bendeye cerîme 'add olınup, Ḥakk-ı sübḥânehū ve te'ālā ḥażretlerinden ḳorḳmayup, ba'żı ḳażāyā defter eyleyüp āsitāne-i ḳerdūn-iḳtidāra irsāl eyledükde, bu bende ḳaç def'a feryād eyledüm ki: "Efendiler, bu ḫuṣūṣ şer' ile taḥḳīḳ itmeden ḳażiyye defterin irsāl idersiz, çünki kendüñüzi şaḳınmazsız 'imāret maṣlaḥatına vebāl ḳarışdurmaḳdan, mülāḥaża idüñ bu maṣlaḥatuñ āḫiri sizlere eyü olmaz, zīrā yazup irsāl itdigüñüz ḫuṣūṣlaruñ cevābları mühriñüz altında olan defterlerde ve rüznāmelerde muḳayyeddür, tehevvür itmeñ" didükde, ḳavlime 'amel olınmayup, sābıḳda defteri irsāl itmişlerdi. Şoñradan ol irsāl itdükleri defteriñ içinde olan ḳażāyānuñ cevābı 'ale't-tafṣīl rüznāmelerde bulınup, muḳābele olduḳda şer'-i şerīfe muḫālif defter irsāl olduġı muḳarrer olmaġın, ḥāliyā cevābların yazup āsitāneye 'arż itmege iḳdāmları olmayup, bu bende taẓallüm eyledüm ki, "sābıḳā defter yazup baña envā'-ı töhmetler isnād eyleyüp, sa'ādetlü bārgāh-ı felek-ref'etlerine 'arż eyledinüz, çünki cevābları ṣıḥḥat üzre defterlerde bulundı, ne ḫoş ḥāliyā vuḳū'ı üzre 'arż eylemezsiz? Ben kendü ḥālümi serīr-i a'lā-yı salṭanata rıḳ'a şunup bildürürin" didükde, cevāb virdiler ki, "ol defter vezīr-i a'ẓām ḥażretlerine irsāl olmışdur, ṣaḥīḥ her ḫuṣūṣ vezīr-i a'ẓām ḥażretlerine irsāl olur, fe-emmā vezīr-i a'ẓām ḥażretleri rikāb-ı hümāyūnlarına 'arż itmeden olmazlar" didükde, sābıḳā irsāl itdükleri ḳażāyā defterinüñ her maddesine birer şerḥ virmişlerdi. Ḥāliyā ṣıḥḥat üzre defterlerden görildükde her şerḥüñ yanında girü bir şerḥ yazup mühürler ile mühürleyüp, kendü cāniblerinden 'imāret-i şerīfüñ muḥāsebeleri ile irsāl olan adamlarına teslīm itdiler ki, "eger evvel irsāl olan defteriñ aḥvāli su'āl olınur ise 'arż eyleyesiz ve eger su'āl olınmaz ise defteri virmeyesiz" diyü te'kīd itmişlerdür. Zīrā evvel irsāl itdükleri defterde envā'-ı ẓulm ve te'addī itdükleri, ḥāliyā yazdukları şerḥden ẓāhir olduġı sebebden küllī iẓṭırābdadurlar. Sa'ādetlü pādişāh-ı 'ālempenāh ḥażretlerinüñ āsitāne-i felek-fersālarından istid'ā olınur ki, fermān-ı şerīf buyuralar ki, sābıḳā müfettişler ma'ẓūl olan binā emīniniñ ḫuṣūṣında bir defter irsāl eylemişlerdi, ḥāliyā ol defteriñ cevābında mühürleyüp bir defter daḫī irsāl eylemişler. Ol defter serīr-i salṭanata 'arż olınması ricāsın idüp, bu bendenüñ ḥāli ol āsitāne-i felek-fersāda vāżiḥ olmaḳdur. Ol defteriñ şüreti naḳl olup āsitāne-i sa'ādete 'arż olındı, bu bendeye bu deñlü bühtānlar ve isnādlar ve ḫilāf-ı şer' ḳażiyyeleri āsitān-ı devlete 'arż eylemişlerdür. Bir yıl iki aydur ki, çavuş ile ḥabs ile teftīş olup muḥāsebem görilür. Bir ferd ġelüp bir akçe ṭaleb itmeyüp ve itdükleri bühtānlar ġayr-ı vāḳi' olduġı şer'-i şerīf ile nesne ẓāhir olmaduġı üzre, der-i devlete irsāl olınan 'arżıñuzda niçün bildürmezsiz? Āsitān-ı sa'ādetde bu bendenüñ ṭoġrulıġı ma'lūm ola bāḳī fermān dergāh-ı felek-ref'ete menūṭ ve merbūṭdur. Bende Ḥüseyin.

Süleymaniye'nin birinci bina emini Hüseyin Bey'in bu acıklı arzuhali, külliyenin şantiyesinde istihdam edilen yaklaşık 3.000 işçi ve ustadan söz eder. 1550'de caminin temellerinin atılmaya başlamasıyla birlikte iş gücü olağanüstü artmıştı. Barkan, ikinci bina emini Sinan Bey'in görev yaptığı bahar, yaz ve güz dönemlerinde günlük iş gücünün 2.500 ilâ 3.000'e çıktığını hesaplamıştır.[251] Süleymaniye gibi anıtsal bir külliyenin sadece on yıl içinde tamamlanabilmesi, böylesine devâsâ bir inşaat ekibinin istihdam edilmesi ve bina eminleriyle mimarbaşının idareciliği sayesinde gerçekleşebilmiştir. 1557 tarihli kitâbesine göre, Süleymaniye Camii'nin kendisi sekiz yıl içinde tamamlanmıştı; müştemilâtının inşaatı ise iki yıl daha sürdü. Yüzü aşkın işçinin nadiren kullanıldığı Ortaçağ katedrallerinin yapımı yüzyıllar boyunca devam ediyordu. Nispeten daha büyük yönetsel kadrosuna rağmen, Roma'daki Yeni San Pietro'nun yapımı da yaklaşık ikiyüz yıl sürdü ve birkaç papa ile mimar eskitti. Kadrosu bir mimar, yardımcı mimar, genel yönetici, hesap memuru, üç ölçümcü ve değer biçici, iki hazinedar, bir kâtib ve beş ilâ on ustabaşı içeriyordu.[252]

Sancakbeyi Ali Paşa'nın ölümünden sonra Saraybosna'da kendi adına inşa ettirilen camisinin (1559-61) bulmuş olduğum yayınlanmamış masraf defterleri, orta boyutlu mütevazı mabedlerde istihdam edilen daha küçük ekipler hakkında bize fikir verir. Cephesinde üç kubbeli revağı olan kubbeli küp şeklindeki caminin, hassa mimarı Ferhad önderliğinde inşa edildiğini bu defterlerden öğreniyoruz. Defterlerden biri duvar ustaları (*bennāyān*) ile vasıfsız işçilerin (*ırġādān*) ücretlerini 1559'da dört aylık bir dönem boyunca kaydediyor. Bennalar ekibi on bir ilâ kırk yedi arasında değişirken, ırgadların sayısı üç ilâ yirmi dört arasında oynamaktadır. Günde on iki akçe maaşı olan Mimar Ferhad'a, onar akçe ödenen bennalar yardım ediyordu; bunların çırakları ise günde iki ilâ sekiz akçe alıyordu.[253]

Barkan, 1553 ile 1559 yılları arasında, Süleymaniye'nin iş gücünün ancak küçük bir bölümünün (yüzde 5,23) forsalardan oluştuğunu, geri kalanınsa acemioğlanları (yüzde 39,93) ve ücretli işçiler (yüzde 54,85) olduğunu hesaplamıştır.[254] En vasıflı bennalar ve taş yontucular (*sengtrāş*) günde on ilâ on iki akçe alırken, çıraklarına bir ilâ dokuz akçe ödeniyordu.[255] İlk bina emini Hüseyin Bey döneminde tutulan masraf defterleri kayıp olduğu için, Süleymaniye'nin 1553'e kadarki iş gücünün kompozisyonu tespit edilemiyor. O yıllarda kullanılan forsa ve acemioğlanı oranı daha büyük olmuş olmalıdır. Zira taşocaklarından taş çıkarılması, kara ve denizden inşaat malzemelerinin nakliyesi ve temellerin atılması aşamalarında, oldukça yüksek sayıda vasıfsız işçiye gerek duyulmuş olması gerekir. Genç Sinan'ın kendisi gibi, bazı acemioğlanlar uzmanlaşmış zenaatkârlardı: Taşçılar, neccarlar, horasancılar, lağımcılar, kurşuncular ve demirciler.[256] Bu zenaatkârlara, günde bir akçe alan vasıfsız acemioğlanlardan daha yüksek ödeme yapılırken, hamal olarak istihdam edilen güçlü acemioğlanlarına iki akçe veriliyordu.[257] Kürek mahkûmu esirler de asgari bir yevmiye alıyorlardı: Uzmanlaşmamış olanlarına (*ırġādān-ı kefere*) bir akçe, zenaatlerde uzmanlığı olanlarına (*ehl-i ṣanāyiᶜ-i kefere*) iki akçe veriliyordu.[258]

Düşük yevmiyeyle çalışan acemioğlanlarının beklentisi olan ödül, askerî hiyerarşide terfi ettirilmekti. Örneğin, 1559-60'da, yirmi altı acemioğlan ile âmirleri, Süleymaniye Külliyesi'nin yeni tamamlanan suyolundaki hizmetleri nedeniyle yeniçeri rütbesine yükseltildi.[259] 1572'de Mimar Sinan ile Selimiye Külliyesi'nin bina eminine (emekli defterdar Hasan Çelebi) gönderilen bir ferman, binanın eski ve sadık hizmetkârlarından elli gedikli acemioğlanının ismini içeren bir listeyi, yeniçeri ocağına terfileri için, ağalarına göndermelerini emretti.[260] Daha sonra 1573'te, Sinan demircilikte uzmanlaşan ve aynı caminin demir pencere şebekelerini tamamlayan yedi acemioğlanının terfi ettirilmesini önerdi.[261]

Padişahın ve seçkinlerin inşaatlarında kullanılan kürek mahkûmları çoğu zaman azat edilerek ödüllendiriliyordu. Avusturyalı diplomat Betzek'e göre (1564-65), Süleymaniye'nin tamamlanması üzerine, inşaatında çalışmış olan dört yüz esir serbest bırakılmıştı.[262] Selimiye'nin yapımında kürek mahkûmlarının istihdamına ve azat edilmesine yabancı ziyaretçiler ile arşiv belgeleri tanıklık eder.[263] Fransız elçisi François Noailles, caminin hizmete açıldığı 1574 yılında, bu forsalardan bazılarını veziriazam Sokollu'yla yaptığı fidye pazarlığıyla azat ettirmeye çalıştı. Aynı yıl, Edirne kadısına, Selimiye Camii binasında çalışan "*mīrī esīrlerüñ*" yarısını Topkapı Sarayı'nın yanan mutfaklarının yeniden inşa edilmesi için payitahta göndermesi emredildi. Bu "*kāfir esīrlerüñ*" yanına yeterli sayıda "*vārdiyān ve yigirmi otuz nefer bölük ḫalḳı ḳoşulup*" acil olarak yollanmaları gerekiyordu. "*Vārdiyānbaşı*" ile birlikte Edirne'de kalan esirler ise, Selimiye'nin henüz tamamlanmamış müştemilâtının inşaatında çalışmaya devam edeceklerdi.[264]

Barkan'a göre, Süleymaniye Külliyesi'ndeki farklı dallarda uzmanlaşmış ustaların yüzde 47'si Müslüman idi.[265] Müslüman ve gayrimüslim yüzdesi, her bir uzmanlık dalında farklıydı. Mesela, "*bennā*"ların yüzde 83'ü gayrimüslimdi; oysa "*sengtrāş*"ların ancak yüzde 11'ini gayrimüslimler oluşturuyordu.[266] Müslümanların çoğunluğu teşkil ettiği zenaatkârlar neccarlar (yüzde 77,4), nakkaşlar (yüzde 87,3), camcılar (yüzde 93,7) ve kurşuncular (yüzde 90) iken, gayrimüslimlerin hakîm olduğu meslek grupları demirciler (yüzde 63,4) ve lağımcılar (yüzde 92) idi.[267]

En büyük Hıristiyan grubunu teşkil eden bennalar, ağırlıklı olarak Süleymaniye'nin yapısal işlerinde istihdam edilmişti; duvarlar, filpâyeler, kemerler, kubbeler ve minareler gibi. Örneğin, caminin 1553 ve 1554'te inşa edilen dört anıtsal filpâyesinde, birer "*bölükbaşı*"nın idaresinde bir veya iki düzine bennadan oluşan ekipler kullanıldı: Bu bölükbaşıların üçü Hıristiyan, biri Müslüman'dı.[268] Ana kubbenin kemerleri 1555'te tamamlandığında, aynı bölükbaşılar, emirleri altındaki bennalara ikramiyeler dağıttı.[269] Dört minare 1554 ile 1556 arasında, karışık Hıristiyan ve Müslüman benna grupları tarafından yapıldı. Bunlara daha sonra katılan "*sengtrāş*"lar bezemeli pervazların, tırabzanların ve mukarnaslı şerefelerin yapımından sorumluydu.[270] Müslümanların hâkim olduğu "*sengtrāş*"lar, yalnız caminin minarelerinde değil, aynı zamanda sütunlarının, sütun başlıklarının, kapı ve pencere söveleriyle alınlıklarının, pervazların, silmelerin ve tüm bezeli taş işçiliğinin hazırlanmasında çalıştı. Müslüman *sengtrāş* ekipleri mermer kemerleri, kapıları, çeşmeleri, kürsüleri, mihrabları ve minberin taş oyma işlerini yaptılar. Demek ki, çoğunluğu Hıristiyan olan bennalar binanın yapısal iskeletini inşa ederken, üslûbunun kimliğini biçimlendirenler büyük ölçüde Müslüman taş yontucular ile bezemecilerdi.

Süleymaniye masraf defterleri, hünerli ustaların sadece yüzde 44'ünün kökenlerini belirtir. Kökeni bilinenler arasında, çoğunluk İstanbulludur (1.018 usta: 607 gayrimüslim ve 411 Müslüman). İkinci büyük grubu Rumeli, Kırım ve adalardan gelenler oluşturuyordu (491 usta: 300 gayrimüslim ve 191 Müslüman). Bunları Anadolu'dan gelen biraz daha küçük bir grup izliyordu (464 usta: 153 gayrimüslim ve 311 Müslüman). Rumeli, Kırım ve adalardan (Selânik, Mora, Gelibolu, Midilli, Rodos ve Ke-

fe) derlenen gayrimüslimlerin çoğunu bennalar oluştururken, (Edirne, Üsküb, Serez, Bosna ve Selânik'ten gelen) Müslümanlar başat olarak *sengtrāş* idiler.[271]

Anadolulu bennaların daha büyük bölümü (67 gayrimüslim ve 64 Müslüman), Sinan gibi Kayseri kökenli idi. Bunları Amasya ve Bursa'dan gelen bennalar izliyordu.[272] Gayrimüslim bennalardan oluşan en büyük grup yine Kayseri'den getirtilenlerdi (20 usta). Anadolulu taş yontucularının (210 Müslüman ve 32 gayrimüslim) çoğu Amasya menşeli idi. Onları sırayla Kayseri, Konya ve Bursalılar izliyordu.[273] Dinlerine bakmaksızın, farklı uzmanlaşma dallarındaki Anadolulu ustalardan oluşan en büyük ekip Kayseri'den (187 usta) gelmişti. Bunları Amasya (85), Bursa (38) ve Konya (21) kökenli ustalar takip ediyordu.[274] İlginç olan şudur ki, Anadolulu ustaların getirtildiği en önde gelen iki merkez, birbirini takip eden iki 16. yüzyıl başmimarının doğdukları yerlerdi: Amasya Acem Alisi'nin, Kayseri de Sinan'ın.

Süleymaniye Külliyesi'nin masraf defterleri, Sinan'a atfedilen cami külliyelerinin her birinde farklı derecelerde seferber edilen merkeziyetçi inşaat endüstrisinin mekanizmalarını hayal etmemize olanak verir. Bu projelerin tetiklediği yazışmalar, bâniler, mimarlar ve yöneticiler arasındaki iletişimi kolaylaştıran, yaygın biçimde paylaşılan bir mimarî kültürünün varlığına tanıklık eder. İmparatorluk bürokrasisi ile ordusunun inşaat sektörüne bu derecede derinden nüfuz edişi, mimarî âdâba karşı müstesna bir hassasiyet eşliğinde, mimarlık hâmiliğine yönelik özel bir tutkuyu da beraberinde getirdi.

İleri gelenlerin sıklıkla bina nâzırlığına atanmaları, inşaatların idarî meselelerine ve mimarlık pratiğine kayıtsız kalamayacakları anlamına gelmekten öte, kaçınılmaz olarak oluşan estetik değer yargılarını da biçimlendiriyordu. Yönetici elitin hatırı sayılır bir kesimi, mimarî alanında, yazılı kültürün geleneksel türlerinde ifadesini bulmayan birinci elden bir bilgiye sahipti. Sinan'ın yüksek düzeydeki hâmilerinin birçoğu, kariyerlerinin erken aşamalarından itibaren, padişahların ve yönetici elitin bina projelerinin inşaat ve yönetim süreçlerine katılmışlardı. Bu deneyimlerde geliştirdikleri incelikli zevkleri, sonunda Sinan'a sipariş ettikleri çok sayıda cami külliyesine ve diğer yapı tiplerine kanalize ettiler. Bu mimarî tutku, kuramsal risalelerden oluşan edebî bir gelenek yaratmak yerine, idrak gücüne sahip bâniler ve mimarbaşının işbirliğiyle şekillendirilen, etkileyici kamusal anıtlara yönelik olağanüstü bir talebi tetikledi. İşte bu anıtlar arasında Kısım 3'te ele alınacak olan cami ve cami külliyeleri başı çekiyordu.

KISIM III

Sinan'a Atfedilen Camiler ve Cami Külliyelerinin Yorumu

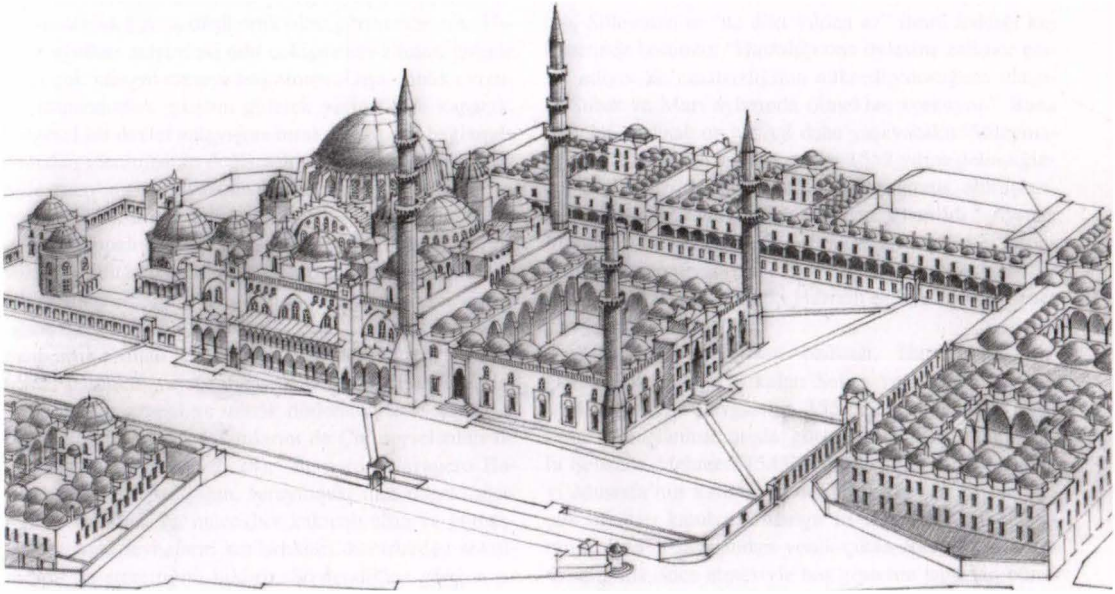

Bölüm 6

Padişahlar, Şehzâdeler ve Kırım Hanı

I. **SULTAN I. SÜLEYMAN**
ŞEHZÂDE MEHMED, İSTANBUL (1543-48)
SÜLEYMANİYE, İSTANBUL (1548-59)
TEKİYYE EL-SÜLEYMANİYYE, ŞAM (1554-58/59, 1566-67)

II. **SULTAN II. SELİM**
SULTANİYE, KARAPINAR (1560-63/64, 1569-70)
SELİMİYE, EDİRNE (1568-74)

III. **SULTAN III. MURAD**
MURADİYE, MANİSA (1583-86/87, 1590)

IV. **I. DEVLET GİRAY HAN**
TATAR HAN CAMİİ, KIRIM, GÖZLEVE (GÜNÜMÜZDE YEVPATORIA, y. 1552)

I. SULTAN I. SÜLEYMAN

Sultan Süleyman'ın yaşlılığındaki sofuluğa varan cidiyeti, gençliğinde kapıldığı mesihlik iddiaları ve Batı'da kendisine "Muhteşem" lâkabını kazandırmış olan lüks düşkünlüğünden vazgeçtiğinin göstergesiydi. 1540'ların sonlarına gelindiğinde, sağlığı bozulmaya yüz tutan hükümdara, Roma'yı kapsayan cihanşümul bir imparatorluk kurma düşü artık olası görünmüyordu. Üstelik oğulları arasındaki taht çekişmeleri zihnini gitgide daha çok meşgul etmeye başlanıştı. Dışa dönük evrensel imparatorluk girişimi giderek yerini içine kapanık, bölgesel bir devlet anlayışına bırakıyordu. Bu bağlamda hanedan ideolojisinin değişmekte olan doğası, ifadesini Süleyman'ın gösterişten uzaklık ve hukukî adaletten yana tavizsizlik imgesinde buldu.[1]

Avrupalı diplomatlar, ellili yaşlarının sonlarına yaklaşan sultanın dindarlığının arttığını fark etmekte gecikmediler. Bölüm 1'de görmüş olduğumuz gibi, gençliğine özgü sultanî ihtişam tutkusunu dizginleyen Süleyman, artık sırmalı serâser ve kemha kaftanlardansa mütevazı pamuklu veya sof giysileri tercih etmeye başlamıştı. Şarap içmeyi ve müzik dinlemeyi terk etmiş, altın ve gümüş yemek takımlarını da Çin porselenleri ile değiştirtmişti (**res. 6, 7, 29**).[2] Bernardo Navagero Haziran 1551'de, padişahın, sarayındaki tüm musikî aletlerinin yakılmasını, mücevher kakmalı altın ve gümüşten murassa levhaların kapladıkları duvarlardan sökülmesini de emrettiğini bildirir. Söylendiğine göre, o sırada öteki dünyadaki selametinin yatırımı olarak "kendi parasıyla yaptırmakta olduğu" Süleymaniye Camii'ni maiyetiyle ziyaret ederek, gelecekte vücudunun defnedileceği yeri göstermelerini istemişti: "Bana orayı gösterin, çünkü gayet iyi biliyorum ki ölüm herkesin başına gelecek ve ben artık ihtiyarım."[3]

1551'de I. Ferdinand'a hitaben yazılmış bir mektup, Süleyman'ın "üç dört yıldan az" ömrü kaldığı kehanetinde bulundu: "Hastalığı ona öylesine zalimce eziyet ediyor ki, rahatsızlığının nüksedip doruğuna ulaştığı Şubat ve Mart aylarında ölmekten korkuyor." Buna rağmen, padişah on beş yıl daha yaşayacaktı. Süleymaniye Külliyesi'nin tamamlandığı 1559 yılına gelindiğinde, gut hastası, kişisel trajedilerle yıpranmış, altmışlarının ortasında "mübarek" bir ihtiyar adam idi.[4] Ayrıca, Muhibbî (muhabbetle seven) mahlâsıyla yazdığı şiirlerinden oluşan divanında kendi varlığına hükmeden, biricik nikâhlı zevcesi Haseki Hürrem Sultan 1558'de ebedîyete intikal etmişti.

Üzüntüden perişan padişah, Hürrem'den doğan oğullarından sağ kalan Selim ve Bayezid'in arasındaki acı taht kavgasının 1559'da Konya'daki iç savaşla sonuçlanmasını da görecekti. Çiftin büyük oğlu Şehzâde Mehmed 1543'te ölmüş, bunu üvey ağabeyi Mustafa'nın katlinin kederine dayanamayan en küçük oğulları kambur Cihangir'in 1553'teki vefatı izlemişti. Konya savaşından yenik çıkan Bayezid'in Safevi sarayına iltica etmesiyle baş gösteren hanedan buna-

153 Melchior Lorichs, Eski Saray'ın kemerli avlu kapısından görünen Süleymaniye Külliyesi'yle birlikte Sultan Süleyman'ın portresi, 1550'lerden bir çizime dayalı, 1574'te yayınlanan gravür.

lımı, Şah Tahmasp'ın 1562'de mülteci şehzâde ile oğullarının boğdurulmasına razı olması ve böylelikle tahtın Şehzâde Selim adına güvence altına alınmasına kadar çözülemlenmeyecekti. Süleyman bundan birkaç yıl sonra, 1566'da, Zigetvar'a yaptığı son muzaffer seferi sırasında gazi-şehit unvanıyla hayata gözlerini kapadı. Halvetî ordu şeyhi Nureddinzâde önderliğindeki cenaze alayı İstanbul'a vardığında, sultanın tabutu, büyük bir yeniçeri ve acemioğlanları kalabalığı tarafından, Mimar Sinan'ın temellerini attığı, muvakkaten kubbeli bir otağ-ı hümayunla belirlenmiş olan türbe mevkiine taşındı.[5] Bu yaslı olayı betimleyen resim, Süleymaniye'de cenaze namazını kıldıran Şeyhülislâm Ebussuud'un başında yürüdüğü alayı gösterir (**res. 118**). Ünlü şair Bakî'nin kaleme aldığı dokunaklı mersiyenin okunması, kederli İstanbul halkını "*ḫurüşa*" getirince, oradakiler büyük bir feryad-ü figanla "*yanup yaḳılmış*"lardı.[6]

Süleyman'ın mimarî hâmisi olarak profili, atalarının yaptırdığı anıtların görece dar coğrafî kapsamından ayrılan, imparatorluk ölçeğinde bir vizyon ortaya koyar.[7] En önemli prestij anıtı olan İstanbul'daki Süleymaniye Külliyesi, imparatorluk payitahtının diğer şehirlere nazaran önceliğini yansıtır. Sultanın mimarî cömertliği buradan eyalet merkezlerine doğru yayılarak, onun âlicenap hükümdar ve Sünnî İslâm'ın koruyucusu niteliklerini içeren kamusal imgesini pekiştiriyordu (**res. 153**). Saray şehnamecisi Lokman, Sultan Süleyman'ı efsanevî bâni-hükümdar Hz. Süleyman'la özdeşleştirir. Padişahın yapı projelerinde mucizeler yaratan inşaat ustalarının, adaşı Hz. Süleyman'ın emrindeki cinlere ve divlere benzetilmesi, Sâî'nin kaleme aldığı Sinan otobiyografilerinde karşılaşmış olduğumuz bir ana temadır.[8]

Lokman, padişahın yaptırdığı sayılamayacak kadar çok anıt arasında, yeni fethedilen Avrupa şehirlerinde camiye dönüştürülen birçok kiliseyle birlikte, Rodos, Cezayir, Yemen, Taif, Basra, Bağdad, Erzurum, Van, Lahsa, Habeşistan ve Şehrizor'da (Gulenbar) inşa edilen yeni camileri sayar.[9] Payitahtta ise, Sultan Süleyman'ın merhum babası I. Selim (**res. 78-79**) ve vefat eden iki şehzâdesi Mehmed ile Cihangir'in anısına yaptırdığı cami külliyelerini ve Kırkçeşme su tesislerini (**res. 119**) zikreder.[10]

Bölüm 3'te gördüğümüz gibi, Lokman ayrıca Sultan Süleyman'ın Rumeli'den Suriye'ye uzanan hac güzergâhını geliştirmesini vurgulayarak, Şam'dan ve Kahire'den yola çıkan hacılar için çöldeki menzillerde su depolarıyla birlikte inşa ettirdiği istihkâmlı kervansaraylar içeren cami külliyelerine dikkat çeker (**res. 46-47**).[11] Lokman, aynı yol üzerinde, Büyükçekmece Köprüsü ile yanı başında yolcular için yapılan kervansarayı (**res. 43**), Konya'da Mevlana Celalüddin Rumî türbesine bitişik olan camiyi (**res. 36-38**), Haleb yakınlarındaki gayrimeskûn Bakras (Belen) geçidindeki yeni yerleşimi (**res. 44-45**) ve Şam surları dışındaki hac menzilindeki cami külliyesini anar (**res. 190-91**). Süleyman'ın Mekke, Medine ve Kudüs'teki kutsal mabedlerde yaptırdığı onarımlar arasında, özellikle Kâbe'nin tamir edilmesinin, Mekke'deki Harem'e bitişik olarak dört Sünni mezhebin müftüleri için bir medresenin inşasının ve padişahın ölümünden sonra tamamlanan Arafat suyolunun yenilenmesinin altını çizer. Mustafa Âli'nin tarihinde Süleyman'ın mimarî himâyesine ilişkin anlatı, bu anıtlara Edirne'deki suyolu ile Bağdad'da Ebu Hanife ve Abdülkadir Geylanî türbelerinin bitişiğinde yaptırdığı iki cami ve hangâh külliyesini (**res. 35**) ilave eder.[12] Sinan otobiyografileri ise camiye çevrilen kiliseleri, eyalet şehirlerindeki hünkâr camilerini, Konya'daki selâtin camisini ve Medine ile Kudüs'teki kutsal mabedlerdeki onarımlara değinmez. İstanbul'daki I. Selim Külliyesi (1520'ler) ile Süleyman'ın Bağdad'daki iki külliyesi (1534-35), belki Mimar Sinan'ın yeniçeri iken bu

yapılarda istihdam edilmiş olması nedeniyle, sadece *Tuhfe*'de zikredilmiştir (**Ek 1**). Mimarbaşının otobiyografileri, Lokman'ın sözünü ettiği diğer anıtların hepsini kendi eserleri arasında sayar.

Sultanın yaptırdığı kamusal anıtlara, genellikle imaretlerin ve Sünni hukuk (fıkıh) eğitimi ağırlıklı medreselerin eşlik ettiği camiler hâkimdi. Süleyman'ın mimarî himayesinin bir başka odak noktası, benimsediği "İkinci Süleyman" (Süleyman-ı Sânî) imgesini ima eden, halifelere özgü bir imtiyaz olan suyollarının inşasıydı: Adaşı Hz. Süleyman, yalnız cinlere ve divlere değil, rüzgârlara ve suya da hükmediyordu. Hac yolunun geliştirilmesine, padişahın tüm saltanatına yayılan, Mekke, Medine ve Kudüs'teki kutsal mabedlerde yaptırdığı onarım projeleri eşlik etti. Bu üç kutsal şehrin çevresinde yaptırdığı muhkem surlar, sözcüğün hem gerçek hem mecazî anlamıyla, onları sultanın gözetimi altına aldı.[13] Süleyman ve hasekisi Hürrem, Abbasi halifesi Harun Reşid ile zevcesi Zübeyde örneğini izleyerek, bu şehirlerin her birindeki suyollarının tamirini birlikte üstlendiler. Aynı şehirlerde Hürrem Sultan'ın hayratı olan üç imaret, kocasının buradaki Haremleri ihya etmesini tamamladı.[14] 1556-57'de sultanî çift Edirne'de, padişaha İkinci Süleyman, karısına da Saba Melikesi olarak göndermede bulunan kitâbeler taşıyan kamusal çeşmelerle birlikte, yeni bir suyolu yaptırdılar.[15] Süleyman 1534'te Bağdad'ın Safevilerden fethinin ardından, şehirde Abbasi halifelerinin anısını taşıyan anıtları yıkan şahların tersine, Sünniler tarafından kutsanan Şi'î İmamların mezarlarını da kendi koruması altına aldı: İmam Ali'nin Necef'teki ve Hüseyin'in Kerbela'daki türbe külliyeleri. Ayrıca, Fırat nehrinden Kerbela'ya uzanan tıkanmış bir su kanalını onartarak, İmam Hüseyin türbesinin müstahdemine vergiden muaf bu su kaynağını bağışladı.[16]

Süleyman'ın kişisel bir hayır işi olarak tamir ettirip kapasitesini arttırdığı Kırkçeşme su tesisleri ise, İstanbul'un su sıkıntısına deva oldu. Sultanın 1565 tarihli su vakfiyesine göre, "*Kāğıdhāne şuyı*" olarak bilinen bu tesis, Büyük İskender'in nafile aradığı hayat suyunu yedi iklim padişahının çeşmelerine getirmişti. Vakfiye, sultanı "*Süleymān-ı şānī*" olarak tanımlar ve yeni su tesislerini, Hz. Süleyman'ın divleriyle cinlerinin mucizevî yaratılarına benzetir.[17] Aynı kaynak İstanbul'u şu sözlerle över: "Ulu saltanat tahtının makamı, parlak haşmetin yörüngesi, devlet güneşinin doğuş noktası, şeriat âlimlerinin toplanma yeri, iyi korunan Kostantiniyye, inşallah en yücc ve şanlı camiler ve eserlerle ışıldamayı ilelebet sürdürsün" (.... *maḳarr-ı serīr-i salṭanāt-ı celiyye ve medār-ı ʿizzet-i behiyye ve maṭlaʿ-ı āfitāb-ı devlet ve mecmaʿ-ı ʿulemā-iʾ şerīʿat olan Ḳosṭanṭıniyye-i maḥmiyye lā-zālet meşḥūneten bi'l-cevāmiʿi'l-ʿaliyyede vāḳiʿ olan āṣār-ı celiyye...*).[18] Su vakfiyesinde Süleyman'ın mağrur unvanları şöyle zikredilmiştir:

> Sultan-ı azam ve Hakan-ı muazzam; adalet ve kerem yaygısının yayıcısı; melek ahlaklı; en büyük imamlık ve kesin sultanlığın sahibi, en yüce hilafetin vârisi... iki kıta ve iki denizin meliki, Haremeyn-i Şerifeyn'in [Mekke ve Medine] hizmetkârı, Arap ve Acem diyarlarının sahibi, iki şerefli meşhedin [Necef ve Kerbela] nizamının düzenleyicisi, İmam-ı Azam'ın [Ebu Hanife'nin Bağdad'daki] kabrinin ziyaretçisi, Müslüman diyarlarının yüce imaretlerle bayındır hale getiricisi, mübarek Kudüs ve iyi korunan Kostantiniyye gibi Müslüman şehirlerine birçok suların akıtıcısı, (Hicrî) 10. yüzyılın başında dinin yeniden ihya edicisi ve ilâhî destekle sağlamlaştırıcısı, haşmetli Osmanlı hanedanının sultanlarının onuncusu ve en yücesi.
>
> *Sulṭān-ı aʿẓam ve ḫāḳān-ı muʿaẓẓam bāsıṭ-ı bisāṭi'l-ʿadl ve'l-kerem melekiyyü'l-aḫlāḳ mālikü'l-imāmeti'l-ʿuẓmā ve's-sulṭāni'l-bāhir, vārisi'l-ḫilāfeti'l-kübrā melikü'l-berreyn ve'l-baḥreyn, ḫādimü'l-Ḥaremeyni'ş-şerīfeyn, mālik-i memālikiʾl-ʿArab ve'l-ʿAcem, nāẓım-ı nizāmi'l-meşhedeyn ve zāʾir-i merḳad-iʾl-İmāmi'l-aʿẓām, ʿāmir-i diyāri'l-müslimīn bi'l-ʿimārati'l-celiyye, mücri'l-miyāhi'l-keṯīreti fī bilādi'l-Müslimīn siyyemā Ḳudse'l-mübāreke ve Ḳosṭanṭıniyye'l-maḥmiyyete, müceddidi'd-dīn ve müʾeyyidihī fī reʾsi'l-miʾeti'l-ʿāşiru, bi'ṭ-ṭeʾyīdāti'r-rabbāniyyeti, ʿāşir-i eʾāʿẓimü's-selāṭīn mine'l-ḳabīleti'l-celīleti'l-ʿOṯmāniyyeti...*[19]

Osmanoğullarının onuncu ve en önde gelen hükümdarı, böylelikle, Hicri 10. yüzyılda İslâm'ın evrensel zaferini müjdelemesi için uzun zamandır beklenen, dinin ilâhî destekle atanmış yenileyicisi ve sağlamlaştırıcısı olma iddiasında bulunur.[20] Süleyman'ın ömür boyu süren mimarî himayesi, vefatından bir yıl önce hazırlanan su vakfiyesinde sayılan unvanlarının her birini meşrulaştırma çabası sergiledi. Mekke ve Medine'deki imar faaliyetleri, onun Haremeyn-i Şerifeyn hizmetkârı sıfatıyla sahip olduğu ayrıcalığı vurguladı. Irak'taki Sünni ve Şi'î imamların türbe külliyelerini onartarak koruması, onun evrensel İslâm vizyonunu tüm âleme ilân etti. Kudüs'te Hz. Süleyman'ın anısını taşıyan üçüncü Harem-i Şerif'teki onarım faaliyetleri, bu şehre eklediği kamusal çeşmelerin kitâbelerinde ilân edilen İkinci Süleyman imgesini pekiştirdi.[21] Hükümranlığı boyunca inşa edilen muhteşem camilerle bezenmiş olan İstanbul'daki su eserleri, onun cömertliğini, en büyük saltanatın ve hilafetin merkezi olan payitahta akıttı.

Padişah tarafından Mimar Sinan'a, birisi ölen veliahd Şehzâde Mehmed'in ruhuna, diğer ikisi de kendi adına, İstanbul ve Şam'da ısmarlanan üç cami külliyesi özgül programlara göre biçimlenen farklı âdâb

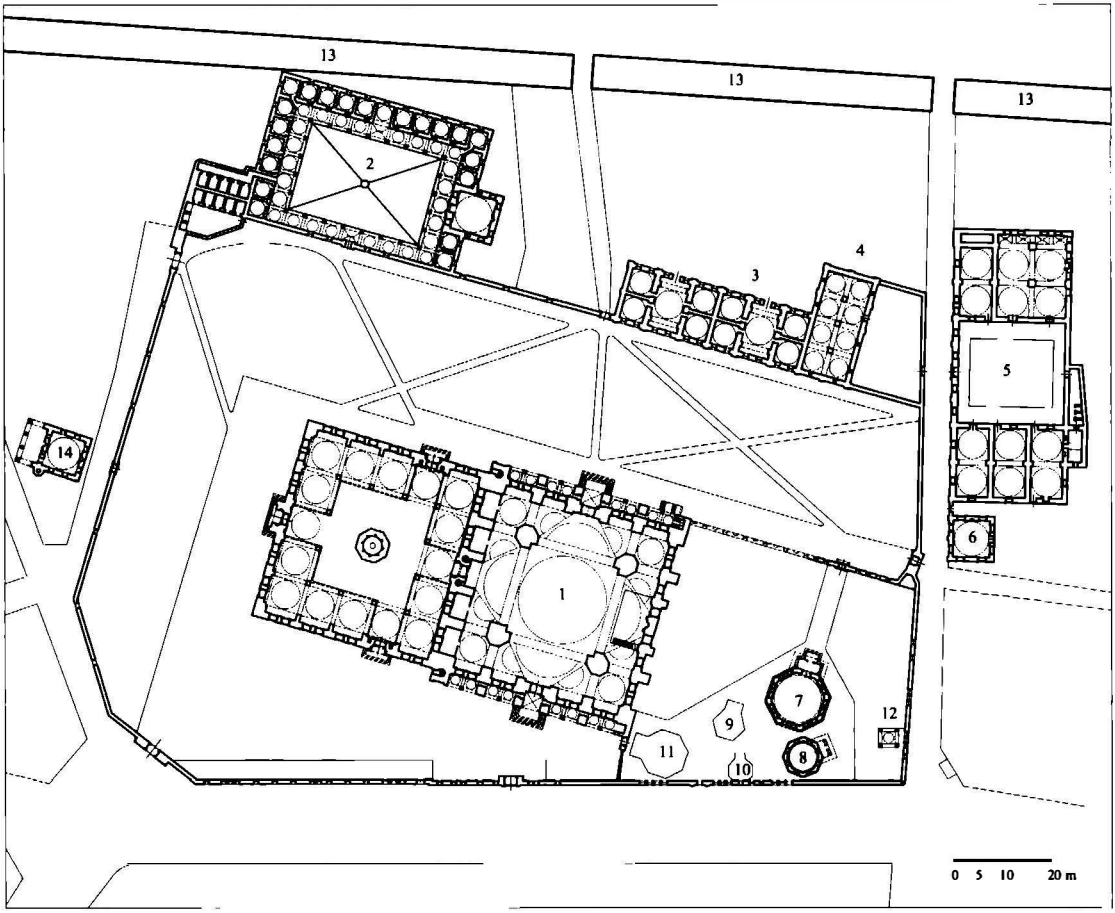

154 İstanbul, Şehzâde Mehmed Külliyesi, plan: 1. Camî, 2. Medrese, 3. Tabhaneler, 4. Kervansaray ve ahır, 5. İmaret, 6. Mekteb, 7. Şehzâde Mehmed'in türbesi, 8. Rüstem Paşa'nın türbesi (1561-62), 9. Şehzâde Mahmud'un türbesi (ö. 1603), 10. Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed'in türbesi (ö. 1598), 11. İbrahim Paşa'nın türbesi (1603), 12. Şehzâde Mehmed'in torunu Fatma Sultan'ın (1588-89) baldaken tipi türbesi, 13. Bozdoğan sukemerinin temelleri, 14. Daha önceden mevcut Burmalı Minare Mescidi (1497).

kodları sergiler. Bölüm 3'te gördüğümüz gibi, merhum Şehzâde Mehmed anısına yapılan külliye, hanedan vârisliği sorununun padişah ve karısı Hürrem için ciddi bir kaygı haline geldiği dönemde inşa edildi. Bu çiftin en sevgili oğlunun zımni veliahd kimliğini dile getirmeyi amaçlayan cami, sultanlık ve şehzâdelik statülerinin sınırlarını kasıtlı olarak bulanıklaştırdı. Sultan Süleyman'ın imparatorluk merkezindeki kendi külliyesi ise onun şeriat ile örfî kanunları uzlaştıran, ilâhî olarak kutsanmış evrensel halife-sultan imgesini anıtlaştırdı. Padişahın Şam dışındaki daha küçük külliyesi, eyaletlere uygun âdâb kodlarına göre biçimlendirildi. Bu menzil külliyesi, bânisinin İslâm âleminin simgesel merkezindeki üç kutsal şehir ile hac güzergâhını birlikte imar etme siyasetinin bir parçasıydı. İstanbul'daki iki cami, Sinan'ın "klasik" üslûbunun evrimini temsil ederken, Şam'daki cami bu üslûbun melez bir bölgesel uzantısını sergiliyordu.

ŞEHZÂDE MEHMED KÜLLİYESİ

Sultan Süleyman'ın, gencecik yaşında hayata gözlerini kapayan gözde oğlu Şehzâde Mehmed'in (ö. 1543) anısını ebedîleştirmek amacıyla Sinan'a sipariş ettiği cami külliyesi, kederi yenmek için inşa edilmiş derin bir ıstırap anıtıdır (**res. 154, 155**). 1520-21'de doğan Mehmed, Süleyman ile Haseki Hürrem Sultan'ın dört oğlunun en büyüğüydü (Selim, d. 1524; Bayezid, d. 1525; Cihangir, d. 1530-31). Şehzâde Mehmed, 1515'te başka bir hasekiden doğmuş ve özellikle yeniçerilerin gelecekteki hükümdarları olarak benimsediği ağabe-

yi Mustafa'nın gölgesinde kaldı. 1533'te Mustafa, sekiz yıl sancakbeyliği yapacağı Manisa'ya gönderilmişti. 1534'te Süleyman, şehzâde analarının cariye statüsünün korunmasından yana bir hanedan âdetini çiğneyerek Hürrem'le nikâhlandı. Mustafa, annesiyle birlikte, 1541'de, Manisa'dan daha ücra Amasya sancağına gönderildi. Ertesi yıl sultanî çift, kendi oğulları Mehmed'in tahta geçme şansını yükseltmek ümidiyle, onu payitahta en yakın şehzâdelik makamı olan Saruhan (Manisa) sancakbeyliğine yolladılar.

Süleyman'ın Hürrem'le şer'î evliliği de, veliahd şehzâde Mehmed'in meşruiyetini güçlendiren unsurlardan biriydi. Eski hanedanlık gelenekleri uyarınca, oğluyla birlikte sancak merkezine gönderilmiş olan Şehzâde Mustafa'nın cariye annesinin tersine, Hürrem'in oğluyla birlikte Manisa'ya gitmeyip kocasıyla payitahtta kalmasına izin verildi. Mustafa Âli ve Peçevi, Şehzâde Mehmed'in sevgi dolu ebeveyni tarafından veliahd seçildiğinde hemfikirdir. Âli, âdetlere uymayan bu imtiyazı, şehzâdenin sarayda çok sevilmesine yorar. Onun tüm istekleri yerine getiriliyordu, zira şanlı pederinin gözünün nuru, talihli annesinin gözdesi ve âyânla erkânın gözbebeği idi: "*Sulṭān Meḥmed Ḫān nūr-ı dīde-i peder-i ẕīşān ve server-i seniyye-i māder-i kāmrān ve ḳurret-i ʿuyūn-ı aʿyān u erkān*" idi.[22]

1543'te, Macaristan'daki başarılı seferden dönerken en sevgili oğlunun vefatını öğrendiğinde kedere boğulan padişah ebcedle şu tarihi düştü: "*Şehzâdelerüñ güzīdesi Sulṭān Meḥemmedüm.*"[23] Tarihçiler, şehzâdenin naaşı Manisa'dan payitahta geldiğinde siyah matem giysilerine bürünmüş büyük bir saraylı ve ekâbir kalabalığının Üsküdar'da toplandığını anlatırlar. Yüksek sesle tekbir getiren sufi dervişleri ve zikrullah yapan tevhidciler eşliğinde, kapı halkı tarafından taşınan tabut, Üsküdar'dan İstanbul iskelesine nakledildiğinde, şehir güya mahşer olmuştu. Görkemli cenaze alayı şehzâdenin tabutunu, padişahın eşliğinde cenaze namazının kılınacağı ve ruhu için sadakaların dağıtılacağı II. Bayezid Camii'ne taşıdı. Tüm dükkânların kapatıldığı ve imparatorluğun dört bucağında merhum şehzâde için dualar okunduğu üç günlük yas boyunca bütün sultanî ecdad imaretlerinden yemekler dağıtıldı.[24]

Tabut, II. Bayezid Camii'ndeki namazdan sonra defin makamına getirildi. Âli'nin yazdığına göre şehzâde, "şehir içinde yeniçerilerin Eski Odaları'nın ortasında tahliye ve tayin edilmiş olan yere gömüldü" (*Şehr dāḫilinde yeñiçerilere maḫṣūṣ Eski Odalar meyānında taḫliye ve taʿyīn olınān maḥalle defn itdürildi*).[25] Celalzâde, mezarın yerini "*dāḫil-i şehrde Eski Odalar içinde bir mekān-ı laṭīf ve maḳām-ı naẓīf*" olarak tanımlar.[26] Talikizâde ise, Sultan Süleyman'ın oğlunun tabutuna sarılarak kimselerin gömmesine bir türlü izin veremeyip, iki buçuk saat ağlayarak kendinden geçerek bitap düşmesini nakleder; bir daha ömründe hiç

155 İstanbul, Şehzâde Mehmed Külliyesi, aksonometrik perspektif.

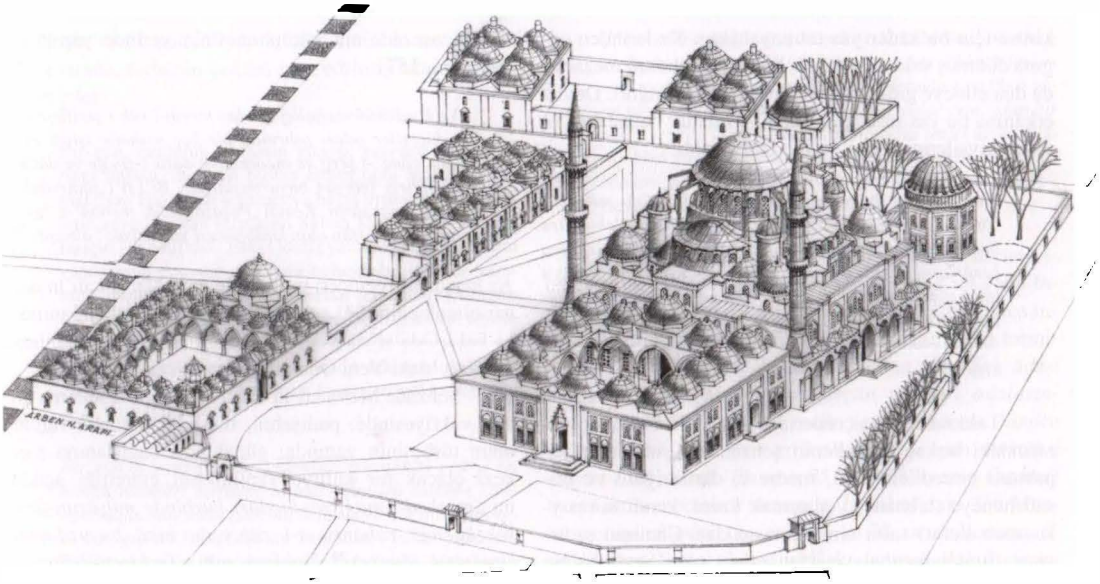

156 İstanbul, Şehzâde Mehmed Camii, Divanyolu'ndan görünüm.

kimse için bu kadar yas tutmayacaktır. Kederinden çılgına dönmüş sultan, kırk gün boyunca oğlunun mezarında dua etmeye gidip yoksullara sadakalar dağıttı. Devlet erkânına bu yas süresinin sonunda hilatlar bağışlandı ve resmî giysilerini tekrar giyme izni verildi:

> *Merḥūm pādişāh añā itdügi mātem-güẕārlıġı müddet-i ʿömr-i şerīflerinde hergiz itmemişler, tābutını leb-i kūra iletdükde, iki buçuḳ sāʿat, bir ḳaç daḳīḳa-i āyine giryeden kenārların lālezār eyleyüp, laḥdine ḳodurmayup, bī-hūş ü tāb ü tūş ḳalmışlardur. ... Ḳırḳ gün miḳdārı mezārına mülāzemet buyurup, ẕuʿafāya nafaḳalar fuḳarāya ṣadaḳalar ʿināyet olınup, ḳırḳ günden ṣoñra ʿumūm-ı erkāna ḫilʿat giydirilüp, ʿazā elüñ öpdiler.*[27]

Talikizâde, yeniçerilerin Eski Odaları'nın arka tarafındaki birkaç mahallenin şehzâdenin ruhu için yapılması emredilen cami, medrese, darüzziyafe ve misafirhaneye (tabhane) yer açmak üzere, kendi mirasıyla (muhallefat) satın alındığını açıklar. Caminin şadırvanı, ilimler menbaı ve irfan pınarı olan Şeyhülislâm Kemalpaşazâde'nin kütüphanesinin yerinde yapılmıştı (**res. 156, 157**):

> *Ve kendüniñ muḫallefātından tervīḥ-i rūḥ-ı şerīfleriyçün yeñiçeriler odası ẓahrında bir ḳaç maḥalle iştirā eyleyüp, cāmiʿ-i şerīf ve medrese ve dārü'ż-ẓiyāfe ve dārü'l-müsāfirīn bünyād buyurmışlardur. Bi'l-fiʿl şādırvānları müşlī'ş-şaḳaleynı Kemāl Paşazādenüñ menbāʿ-ı ʿulūm menheli'l-ʿirfān olan kitābḫānesi yirine vāḳiʿ olmışdı.*[28]

Az sayıda bir yeniçeri grubu, bir zamanlar Sinan'ın neccar olarak eğitildiği acemioğlan koğuşlarının yakınındaki Eski Odalar'da ikamete devam etti. Geri kalanlarsa Aksaray'daki Yeni Odalar'a taşındı (**res. 157** [3, 4]).

Şehzâde Mehmed'in ölümünden sonra kaleme alınan vakfiyesinde, padişahın, merhum oğlunun ruhuna onun türbesinin yanında, günahların bağışlanma merkezi olacak bir külliye yapılmasını emrettiği açıklanır (*meşhed-i maġfiret-medārı ḳurbinde müşārun-ileyh şehzādenüñ rūḥāniyyet-i rūḥiyçün binā buyurduḳları ʿimāret-i ʿāmire*).[29] Vakfiye gibi, *Tezkiretü'l-Bünyân*

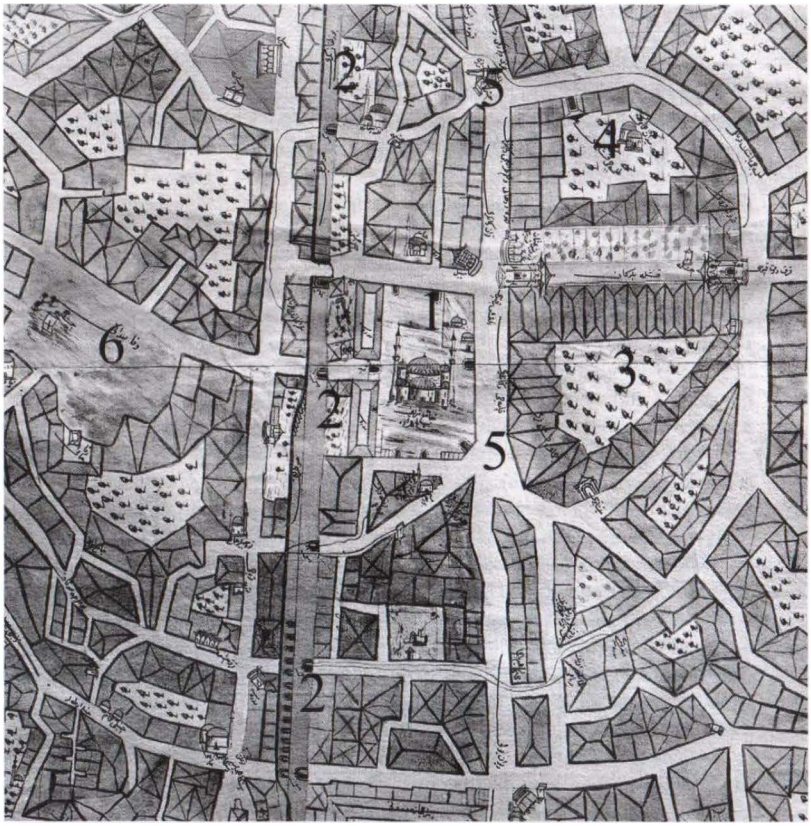

157 İstanbul, Şehzâde Mehmed Külliyesi, plan, 1815-17, II. Bayezid suyolu haritasından ayrıntı (Çeçen, 1991a'dan):

1. Caminin çevre duvarı,
2. Bozdoğan sukemeri,
3. Yeniçerilerin Eski Odaları,
4. Acemioğlanların koğuşları,
5. İki yanında dükkânlar sıralanan Divanyolu,
6. Vefa Meydanı.

da, Sinan'ın ilk sultanî yapısı olan caminin temellerini attığı sırada, türbenin çoktan inşa edilmiş bulunduğuna işaret eder:

> Bir gün, mutluluk göğünün güneşi, yeryüzü padişahlarının ünlüsü, merhum Sultan Selim oğlu Sultan Süleyman Han Hazretleri (rahmet ve bağış üstüne olsun) kalplerin sevgilisi olan şehzâdesi Sultan Mehmed Han'ın ruhu için İstanbul'daki Eski Odalar yakınında bir yüce cami yapılmasını emredip, türbenin bulunduğu mahalde yapımına başlanmasını buyurdu. Şerefli fermanları geldiğinde, hemen duvarcılar ve taş yontucular toplanılıp, uğurlu bir zaman ve saatte binanın temeli atıldı; yapı yavaş yavaş yerden yükselip kubbeleri letâfet denizinin su kabarcıkları gibi baş gösterdi; renkli kemerleri gökkuşağı gibi göğe yükseldi.
>
> *Bir gün ol şems-i sipihr-i kāmkārī pādişāhān-ı rū-yi zemīnüñ nāmdārı merḥūm ve maġfūrun-leh sulṭān-ı kāmrān Sulṭān Süleymān Ḫān bin Selīm Ḫān ʿaleyhi'r-raḥmetu ve'l-ġufrān ḥażretlerinüñ maḥbūbü'l-ḳulūb olan şehzāde-i muʿazzez ü mükerremi yaʿnī Sulṭān Meḥemmed Ḫānuñ rūḥ-ı şerīfleri içün şehr-i Sitānbūlda Eski Odalar ḳurbinde bir cāmiʿ-i ʿālī bināsına emr-i hümāyūnları olup maḥall-i türbede mübāşeretine fermān-ı şerīfleri vārid olmaġın oldem bennālar ve sengtrāşlar cemʿ idüp bir vaḳt-i şerīfde ve sāʿat-ı münīfde bināya temel urılup yap yap binā yirden götürilüp ḳıbābları deryā-yı leṭāfetüñ ḥabābları gibi baş götürdi. Ve mülevven kemerleri ḳavs-i ḳuzaḥ gibi āsumāna perveste oldı.*[30]

Aşağıda zikredeceğim, türbenin Farsça inşaat kitâbesi 1543-44 tarihli iken, camininki 1544 ilâ 1548 tarihlerini verir.[31] Bu da türbenin diğer yapılardan önce inşa edildiğini gösterir. Ramazanzâde Mehmed'in tarihine göre külliyenin inşası 1544-45'te başladı: "*Şehzāde-i merḥūm Sulṭān Meḥmed ruḥıyçün yeñiçeri odalarında bir aʿlā cāmiʿ ve ʿālī medrese ve ʿimāret-i ʿāmire ve tābḫāne-i fāḫire ve taʿlīm-i Ḳurʾān içün mekteb-i ṣıbyān binā olındı. Fī sene 951.*"[32] Külliyenin (imaret) temel atma merasimi sırasında, İstanbul'daki 236 Müslüman mahallesinin mescidleri ve 38 caminin cemaatine ilâveten, Eyüp, Galata ve Üsküdar mahallelerinde sa-

kin olan fakir Müslümanlara sadakalarla kurban eti dağıtıldı.[33] Celalzâde, şehzâdenin şerefli türbesinin kısa bir sürede tamamlanlanıp güzel şekilde intizam bulduğunu söyler: "*Türbe-i şerîfe zamân-ı ḳalîlde tamâm olup, ḥüsn-i intiẓâm buldı.*" Bunun ardından da caminin yapımına başlandığını ve "hoşa giden bir üslûpla yapıldığını" açıklar (*ṭavr-ı merġûb üzre temhîd olındı*).[34] Aynı kaynak, padişah tarafından oğlunun "tertemiz ruhu için" (*rûḥ-ı pâkına*) ısmarlanan yapılar topluluğunun bitişi için ebced hesabıyla 955 (1548-49) yılını veren, Şair Kandî'nin düştüğü Farsça tarihi zikreder.[35]

Süleyman ile Hürrem'in en büyük oğullarının zamansız ölümü, hiç beklenmeyen bir hanedan krizine yol açtı. 1544 yazında vefat eden şehzâde adına yaptırılan caminin temellerinin atılmasından hemen sonra padişah, o sırada Karaman (Konya) sancakbeyi olan büyük oğlu Selim'i Bursa'ya davet ederek oraya avlanmaya gitti. Maiyetinde, karısı Hürrem Sultan, ortanca oğlu Bayezid, kızı Mihrümah, damadı (o dönemde ikinci vezir olan) Rüstem Paşa ve sadrazam Hadım Süleyman Paşa bulunuyordu. Çelimsiz ve kambur olan en küçük şehzâde Cihangir, muhtemelen taht için uygun bir aday olarak görülmediğinden, Bursa'ya gitmedi. Burada dostane mülakatlar, sohbet meclisleri ve avlanmayla geçen birçok günün ardından (*nice gün muṣâḥabet ve mecâleset ve av ve şikâr olındukdan ṣoñra*), padişah Şehzâde Selim'i Manisa'ya gönderip, kendisi diğer oğlu Bayezid ve refakatindekilerle birlikte payitahta geri döndü.[36] Hürrem'in sağ kalan çocukları arasında en büyüğü olan Şehzâde Selim'in Konya'dan Manisa'ya nakli, onun Bursa'daki av partisi sırasında yeni veliahd olarak ön plana çıktığını ima ediyor.[37]

Selim'in taht adaylığı Şehzâde Camii'nin inşa edilmesi sırasında, yalnız padişah ve zevcesi tarafından değil, Hürrem'in iki sadık müttefiki olan Mihrümah ile yeni veziriazam Rüstem Paşa tarafından da desteklenecekti. Şehzâde Mehmed Külliyesi'nin tamamlandığı ve Süleymaniye'nin yapımına başlandığı 1548 yılında, Sultan Süleyman Osmanlı sarayına sığınan Safevi şehzâdesi Elkas Mirza'yla birlikte İran seferine çıktığı sırada, oğlu Selim'i imparatorluğun batı sınırlarını korumak üzere Edirne kaymakamı olarak atadı. Yol üzerinde babasıyla Yenişehir'de buluşarak mülakat eden Şehzâde Selim, Edirne'ye vardığında, orada çağın Saba Melikesi olan validesiyle de mülakat etme fırsatını buldu. Vusulî'nin *Selimnâme*'sine göre Edirne şehrinin halkı, "*Sulṭân Süleymân ḥürmetine ol Belḳîs-ı zamân ḥizmetinde ḳuṣûr eylemediler*" Şehzâde Selim Edirne'de kalırken civarda ve Yanbolu'da avlanarak vaktini geçirdi. Padişah seferden döndüğünde, Çorlu'da onunla yeniden mülakat etti. Manisa'daki sancak merkezine dönmeden evvel, Şehzâde Selim, Halkalı'da annesiyle ve babasıyla birlikte avlanarak onlara veda etti. Avusturya Habsburg elçisi Johann Maria Malvezzi, gerek Hürrem Sultan gerekse Rüstem Paşa o dönemde Selim'in taht iddiasını destekleseler de, halkın gönlüne Mustafa'nın hâkim olduğunu bildirir.[38] 1553'te diğer bir İran seferinde Şehzâde Mustafa'nın boğdurulması ardından adı kötüye çıkan üçlünün (Hürrem, Rüstem ve Mihrümah), bu kez desteklerini Şehzâde Bayezid'e kaydırdığı anlaşılıyor.[39] Ancak padişah, göndermiş olduğu askerî yardım sayesinde 1559'da Konya'daki şehzâdeler savaşını kazanan en büyük oğlu Selim'i kayırmaya devam ediyordu.

Şehzâde Mehmed'in camisinin inşa edildiği yıllarda (1543-48), hayatta kalan kardeşleri arasındaki çatışma daha çözümlenmemişti. Dolayısıyla bina süreci, Şehzâde Mustafa'nın hâlâ sağ olduğu ve yeniçerilerin güçlü desteğini aldığı dönemle örtüştü. Merhum veliahdın anısını yaşatacak caminin mevkii olarak, o zamana kadar yeniçeri ocağının merkezini oluşturan Eski Odalar'ın ortasında bir alanın seçilmesini, işte bu nedenle manidar bir politik jest olarak yorumluyorum (**res. 157**). Aşağıda tekrar ele alacağım cami ve türbenin Farsça inşaat kitâbeleri, bir yandan şehzâdenin ölümüne yas tutarken, öbür yandan dünya imparatoru "*Şâh Süleymân Ḫân*"ın saltanatının devamı için dua eder. Şehzâdenin ölümünden sonra hazırlanan vakfiyesinin başlangıcı da, babasının gösterişli unvanlarını sayarak, hüküm sürmekte olan padişahı yine aynı şekilde yüceltir.[40] Celalzâde, caminin en ön sırasında rahleler üzerine konulan mükemmel tezhipli ve celî hatlarla süslü Kur'an elyazmalarının, hem padişahın "*devâm-ı devletleri*" hem de masum şehzâdenin mağfireti için kıraat edilmesi için hazırlandığını belirterek, aynı temayı vurgular.[41]

Caminin cemaatini ağırlıklı olarak civardaki koğuşlarda kalan yeniçeriler oluşturmuş olmalıdır. Padişah, Şehzâde Mehmed Külliyesi'ni buraya yaptırmakla, yalnız Hürrem Sultan'dan doğan oğullarından en büyüğünün tahta çıkması için değil, kendisi için de yeniçerilerin desteğini kazanmayı ummuş olabilir. Zira Mustafa'nın hizbi tarafından azledilmesi ihtimali hiç de hafife alınmayacak bir tehlike idi. Yaşlanan II. Bayezid'in, 1512'de Sultan Süleyman'ın kendi babası, I. Selim tarafından tahttan indirilmesinin hâtırası henüz hafızalardaydı. 1543 ile 1548 arasında inşa edilirken, Şehzâde Mehmed'in alışılmadık ölçüdeki anıtsal cami külliyesi, padişahın yasal zevcesi olan annesinin de imtiyazlı statüsünü haykırıyordu. Nitekim, o sırada Hürrem'in ikinci oğlu Selim'in taht adaylığı padişah tarafından onaylanmıştı. Haseki Sultan'ın, kaybettiği ilk oğlunun anısı-

na yapılan külliyenin inşasında mimarlık tarihçilerinin gözlerinden şimdiye dek kaçmış olan merkezî bir rol oynadığı anlaşılıyor. Caminin şehzâdelikten ziyade padişahlık statüsü âdâbına yaraşan alışılmadık planına Hürrem Sultan'ın yaptığı katkıların farkında olan Mustafa Âli, bu özelliği müteveffa şehzâdenin yüce şanına ve annesiyle babasının kalplerinde ona karşı besledikleri aşırı sevgiye yormuştur.[42] Venedikli diplomatlar Navagero (1553) ve Trevisano (1554), "annesiyle babası ve onu tanıyan herkes tarafından yalnızca yakışıklılığıyla değil, aynı zamanda insancıl ve cömert tabiatı nedeniyle de sevilen zarif bir genç olan" Şehzâde Mehmed'in anısı için bu olağanüstü anıtın inşa edilmesinde, babası kadar annesi Hürrem'in de rolünü teslim ederler. Sultan Süleyman ile nikahlı karısının, oğullarının türbesini, "onun adını taşıyan son derece güzel ve görkemli bir camiyle onurlandırmalarının" nedeni işte budur ve "şimdiye kadar böyle bir şey yapılmamıştır".[43]

Hürrem'in, oğlu adına yapılan anıtın inşa sürecine aktif biçimde katılımı, 17. yüzyıl başında kaleme alınan "Kavânîn-i Yeniçeriyân" adlı anonim kaynakta da doğrulanır. Bu kaynağa göre, inşaat mevkiine yaptığı bir ziyaret sırasında, "Haseki Sultan Hazretleri", yapı malzemelerini baş açık yalın ayakla taşıyan acemioğlanların koşuşturmalarından öylesine duygulanmıştı ki, padişahtan aylık maaşlarının beş akçe arttırılmasını rica etti. Acemioğlanlarının saç tıraşı ve ayakkabı masraflarını karşılamak için yapılan bu zam, Haseki Sultan'ın tüm altın, mücevher ve incilerinin satışından elde edilen parayla, kişisel bir hayır olarak kendi geliriyle karşılandı. Ölümünden sonra, onun başlattığı bu maaş artışı padişah tarafından yasallaştırıldı:

> *Ve ʿacemī oğlānları merḥūm Sulṭān Süleymān Ḫān ḥażretleri zamānında Şehzāde Cāmiʿ-i şerīflerinde binā iderken ol zamānda Ḫāṣekī Sulṭān ḥażretleri cāmiʿ-i şerīfi ziyārete gelüp ʿacemī oğlanları baş açık yalın ayaḳ ṭaş ve ṭoprāḳ ṭaşıdıḳların görüp bunlara ayda beşer akçe tıraş akçesi taʿyīn olmasını pādişāhdan ricā idüp anlar daḫī iḥsān buyurup ol zamāndan bugüne gelince ḥālā virilüp... Bu akçeyi taʿyīn itdürmege merḥūm Ḫāṣekī Sulṭān ḥażretleri ʿumūmen altūn ve cevāhirin ve incüsin ṣatup ḫazīneye bedel ḳoymışdur. Tā kim kendüler daḫī ṣevāba nāʾil ve dāḫil olalar. Anlardan ṣoñra Sulṭān Süleymān ḥażretleri ḳānūn buyurmışlardur.*[44]

Masum padişahı cazibesiyle büyülemekle suçlanan ve pek sevilmeyen Hürrem, analık şefkatini sergilediği bu hayır işi sayesinde, bir zamanlar acemioğlanı olan yeniçerilerin desteğini hem kendisi hem de kendi taht adayından yana çekmeyi ummuş olabilir. 1544 ve 1545'te cami külliyesinin inşasıyla ilgili olarak veziriazam Rüstem Paşa'nın kabinesinin divan-ı hümayundan çıkarttığı fermanlar, yeniçeri ağası Pertev Mehmed Ağa'nın stratejik bir şekilde inşaat sürecine dâhil edildiğini gösteriyor. Bu belgeler, mimarbaşı Sinan, "*binā nāẓırı*" olarak hizmet eden yeniçeri ağası ve Süleymaniye inşaatının ilk yıllarında aynı görevde bulunan "*binā emīni*" Hüseyin Çelebi arasındaki yakın işbirliğini ortaya koyar. Pertev Ağa'nın Şehzâde Camii'nin inşaatıyla ilişkisi, yalnızca yapının yeniçeri odalarının ortasındaki konumundan değil, aynı zamanda merhum şehzâdenin ailesiyle olan kişisel bağlantısından da kaynaklanmışa benzer. Şehzâde Mehmed'in dul eşiyle evlenen Pertev Ağa, ölmüş şehzâdenin hanedan mensubu çocuklarının üvey babasıydı.[45]

1544-45 yıllarına tarihlenen fermanlar, büyük ölçüde inşaat malzemelerinin hazırlanmasıyla ilgilidir. 1544'te İnoz kadısına gönderilen bir hükümde, "*İstānbūlda binā olınacaḳ ʿimāret-i cedīd maṣlaḥātı içün küfeki ṭaşı kesdürmek içün Yānī nām miʿmār*"ın yollandığı ve günde 15 akçelik maaş tayin edildiği bildirilmiştir. Yeniçeri ağasına ve bina eminine hitaben Edirne'de kışlamakta olan padişahın gönderdiği, 20 Aralık 1544 tarihli fermanda, Pertev Ağa'nın şimdiye kadar imarete beş bin zira kesme taş ulaştığı, binanın temellerinin kazıldığı ve üst duvarlarının inşaat mevsimi başladığında inşa edileceğine dair raporunu aldığını bildirir: "*Yeñiçeri aġasına ve binā emīnine ḥükm ki; sābıḳā yeñiçerilerün aġası mektūb gönderüp, vārid olan ḥükm-i şerīf mücebince ... ʿimāret-i mezbūreye şimdiye dek gelen ṭaş beş biñ arşūn ṭaş olup ve yapusı temelinüñ ayāḳları ḳazılup, yapınuñ mevsimi geldügi gibi andan yuḳaru yapılur diyü ʿarż itmiş...*"[46] Sultan Süleyman, sadece bin zira kesme taş elde edilebilecek ve nakliyesi daha masraflı olacak harap bir Bizans hisarını (*yaruḳ burġaz*) yıkmak yerine, acemioğlanlarının İstanbul surlarının dışındaki Azadlu Irmağı yatağındaki taşları çıkartmasından yana olan yeniçeri ağasının tavsiyesini kabul eder. Fermanı alanlara, külliyenin hızla tamamlanmasıyla ilgili konularda bir an bile kaybetmemeleri emredilir.[47]

7 Ocak 1545'te Edirne'den gönderilen bir başka ferman, yeniçeri ağası, bina emini ve mimarbaşı üçlüsünden külliye için ne kadar kereste, taş ve inşaat malzemesi hazırlanmış olduğunu sorar ve türbenin kapılarının yapımının ne aşamada bulunduğunu yazılı olarak bildirmelerini ister: "*Türbe-i şerīfenün daḫī ḳapuları ... ne mertebeye varmışdur? Cemīʿi aḥvālin tafṣīl ile yazup bile ʿarż eyleyesin.*"[48] Bu yıllara ait diğer fermanlar, Aydıncık'ta mermer yontulması ve Üsküdar ile Rumeli'de kireç yakılması için yeniçeri ağası tarafından Trakya, Bursa, Sultanönü, Aydın, Bolu, Biga, Hüdavendigâr, Teke, Hamidili, Kütahya, Saruhan ve Ankara'dan vergiden muaf

ücretsiz işçilerin (*müsellem* ve *yaya*) toplanmış olduğunu gösterir.[49] Ayrıca Bulgaristan'daki Samokov madenlerinden demir getirilmesi[50] ve Haslar (Eyüp) kadısının inşaat malzemelerinin taşınması için mîrî arazilerde kullanılan iki yüz kiralık arabayı görevlendirmesi için de fermanlar çıkartılmıştır.[51]

Sultanın bağışlarını içeren bir inam defteri, inşaatın bazı önemli dönüm noktalarında verilen ikramiyeleri kaydeder. "*Yapı usta*"sı Ahmed'e 8 Ağustos 1545'te yirmi florin (1.200 akçe), ismi belirtilmeyen bir "*mi'mâra*" da 9 Eylül 1546'da on beş florin (900 akçe) verilmiştir. 21 Haziran 1547'de ise "Sultan Mehmed Camii'nin [kubbe] kemerleri kilitlendiğinde müjdeciler yirmi florinle ödüllendirilmiştir" (*Sulṭān Meḥemmed cāmi'inüñ kemer buluşduġına müjdegān içün yigirmi filori in'ām*).[52] Bu kayıttan anlaşıldığı gibi, cami bazı kaynaklarda Sultan Mehmed, veya Fatih'inkiyle karışmaması için Yeni (Cedid) Sultan Mehmed Camii olarak anılıyordu. Böylelikle şehzâdelik ve sultanlık âdâb kodlarının sınırlarının akışkanlığı caminin ismine de yansımıştır.

Mermer döşeli şadırvan avlusuna bakan cümle kapısının üstündeki inşaat kitâbesine göre, cami kubbe kemerlerinin kilitlenmesinden bir yıl sonra tamamlanmıştır. Kelime-i Şehadet ile hakkedilmiş iki pano eşliğindeki dörtgen kitâbe panosunun çifte kartuşlara kazılmış yedi Farsça beyti, "hayrat kaynağı ve yeryüzünün padişahı Şeh Süleymân Hân"ın, "şehzâdenin ruhu" için inşa ettirdiği camiye, 1544 Mayıs-Haziran aylarında başlanıp Ağustos-Eylül 1548'de bitirildiğini belirtir. Tahttaki padişah "Adn Bahçesi'ne ve cennetin en üst katına" benzeyen bu "neşe verici ve aydınlık yapının" bânisi olarak tanımlanmıştır (*Īn binā-i dilgüşā ve rüşen şüd / Miṣl-i firdevs-i 'adn ve ḫuld-i berīn*). Kitâbe, camiyi Hz. Muhammed'in ümmetine adayan, ebcedle düşülen bir tarih mısraıyla sona erer: "*Ma'bed-i ummet-i Resūl-i mubīn, sene 955 (1548-49)*."[53]

Külliye, Divanyolu olarak bilinen şehrin ana merasim caddesi ile Bozdoğan sukemeri arasında yer alır (**res. 155-57**). Külliyenin kuzey tarafında ansızın kesintiye uğrayan sukemerinin, Sinan tarafından, bu noktada Şehzâde Camii'nin şehir siluetinde görünmesini sağlamak için ters çevrilmiş bir sifona dönüştürüldüğüne inanılır (**res. 33** [5], **100** [1], **154** [13], **155, 165**).[54] Mimarbaşı, külliyenin görünürlüğünü arttırmak için, caminin dış avlusu ile türbe haziresini demir şebekeli pencerelerle saydamlaştırılmış bir duvarla ayırdığı Divanyolu'nun kenarına yerleştirmiştir. Arka planda yer alan, daha az görünür müştemilât, külliye duvarının güney ve doğu cepheleri boyunca dağınık biçimde kümelenir. Güneydeki sokağın karşısında bir imaret ve sıbyan mektebi yer alır. Bir medrese ile tabhane ve ahırlı kervansaray ise külliyenin doğu duvarına bitişiktir.[55] Türbenin hazire duvarının Divanyolu'na bakan köşesindeki yeşil somaki sütunçenin, şehrin coğrafî merkezini işaretlediğine inanılır. Caminin çevre duvarının pahlı kuzeybatı köşesi ise, Divanyolu'nun birkaç arterle kesiştiği noktada, caminin ideal bir diyagonal perspektifini sunar. Külliyenin asimetrik kompozisyonu, böylelikle, türbenin ve caminin görkemli batı cephesinin kamusal anayoldan görünürlüğünü azamileştirmiştir. Türbe haziresi daha sonraları, Şehzâde Mehmed'in ahfadının ve akrabalarının türbelerini kapsayan bir mezarlığa dönüştü; bunların arasında kayınbiraderi Rüstem Paşa (ö. 1561) gibi, hanedan mensuplarıyla evli veziriazamların türbeleri bulunur.[56]

Şehzâde Camii'nin modüler planı, kabaca eşit boyutta iki kareden, yani ikişer şerefeli çift minare ile birbirine bağlanan, mermer döşeli bir şadırvan avlusu ve ibadethaneden oluşur. Bölüm 3'te gördüğümüz gibi, cami genellikle İtalyan Rönesans kiliselerinin "ideal" merkezî planları ile kıyaslanan kubbeli baldakeniyle ünlüdür. Merkezî şemalı baldaken, dört çokgen filpâye (filayağı) üzerinde yükselen ve dört yarım kubbeyle kuşatılmış ana kubbeden oluşur (**res. 5** [1]). Şehzâde Camii'nde Diyarbakır'daki Bıyıklı Mehmed Paşa'nın camisinin (1516-20) dört yapraklı yonca plan tipi, yan tabhaneleri kaldırılarak ve önüne bir sultanî şadırvan avlusu eklenerek, daha anıtsal boyutta yeniden yorumlanır (**res. 86**).[57] Bu şema II. Mehmed ve II. Bayezid'in payitahttaki selâtin camilerinin, ana kubbe baldakenleri dört filpâye ile yanlarda kırmızı granit sütunlarla desteklenen, yarım kubbeli planlarının "akılcı" bir zirvesi olarak addedilir (**res. 59, 66**). Yanlardaki granit sütunların ve tabhanelerin kaldırılması, Şehzâde Camii'nin mekânsal merkezîliğini pekiştirir ve dıştaki yan duvarlarını daha karmaşık bir cephe düzeni tertiplemek fırsatı için serbest bırakır. Pencerelerin ustalıkla gruplaştırıldığı yan cepheler, payandaları ve minare kaidelerini gizleyen, önceden eşi görülmemiş kubbeli revaklarla yepyeni bir kompozisyon oluşturur (**res. 158-59**).

Caminin iç mekân düzeni dış kütlesinde yansımasını bulur. Filpâyelerin üzerinde yükselen yivli kubbeli dört ağırlık kulesi, ana kubbe ile dört yarım kubbeden oluşan merkezî baldakeni sağlam şekilde yerine mıhlar. Osmanlı mimarîsinde ilk defa kullanılan eksedralar, yaratıcı kubbeli üstyapının piramidal kütlesini eğrisel çizgilerle yumuşatarak, II. Mehmed ve II. Bayezid camilerinin Ayasofya etkisini taşıyan kübik kubbe kaidelerinden farklılaştırır (**res. 56, 61, 67**). Piramidal siluetle bütünleşen minarelerin orantı uyumu da bir diğer çarpıcı yeniliktir. Coğrafyacı gezgin Mehmed Âşık'ın 1590'larda belirttiği gibi, II. Bayezid Camii'nin evsafı, babasınınkine yakındır. Fakat, bu caminin kubbeli ana kütle-

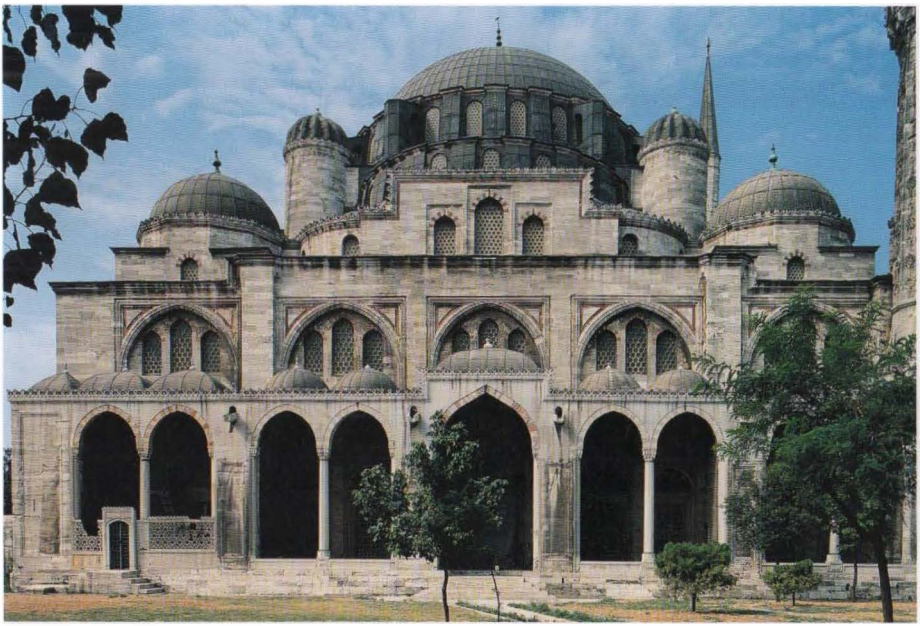

158 Şehzâde Mehmed Camii, İstanbul, doğudan görünüm.

159 Şehzâde Mehmed Camii, İstanbul, kuzeyden görünüm.

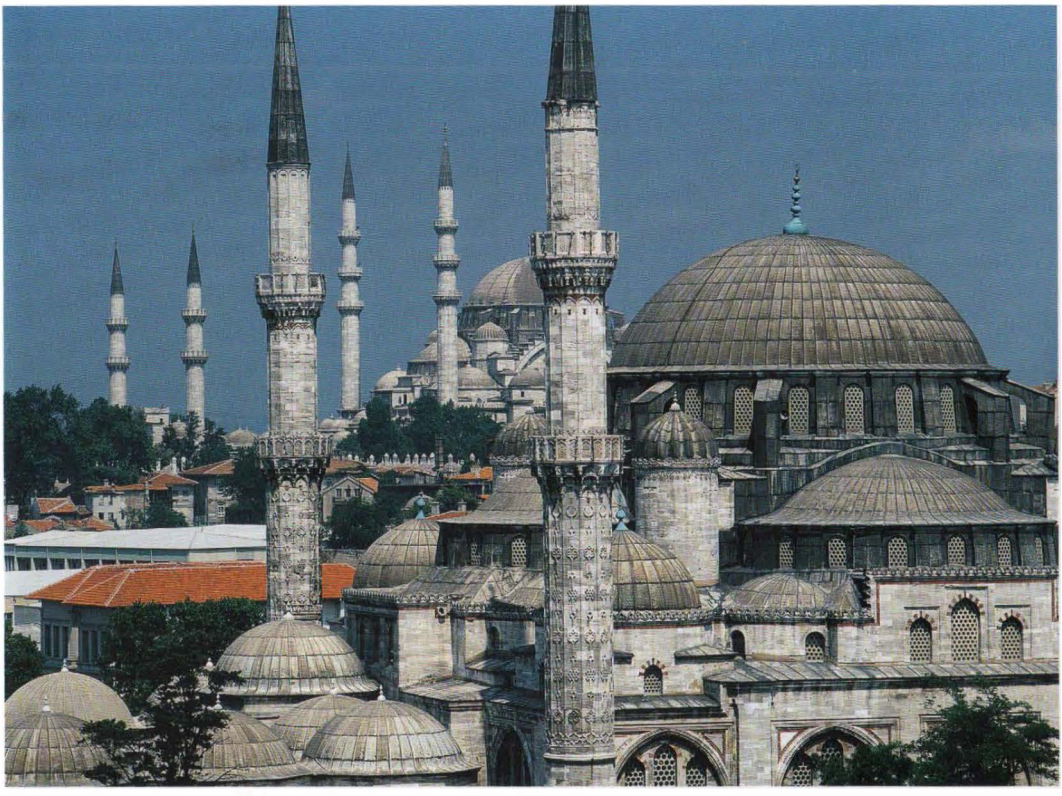

160 İstanbul siluetinde Şehzâde Mehmed Camii ile birlikte, arka plandaki Süleymaniye'nin havadan görünümü.

si, her iki yanındaki tabhanelere ekli minarelerden fazla uzaktır. Bunların arasında misafirler için birçok oda içeren birer darüzziyafe (tabhane) vardır ki, üç fersah mesafeden, minareler ortasında olan cami kubbesinden bu minareler uzak görünür, sanki minareler bu caminin değildir (**res. 67**):

> *Bu cāmi-i şerīfüñ evṣāfı ... Sulṭān Meḥmed Ḫān-ı Ġāzīnüñ zikr olınan cāmiʿi evṣāfına ḳarībdür. Lākin, bu cāmiʿüñ birer şerefeli iki mināresi cāmiʿüñ ḥāʾiṭ-i şarḳī ve ḥāʾiṭ-i ġarbīlerinüñ nihāyet-i ḥāʾiṭ-i şimālīleründe cāmiʿe muttaṣıl degüldür. Her bir mināre ile cāmiʿüñ beyninde müsāfirīn içün buyūt-ı müteʿaddideyi müştemil birer dārüʾż-żiyāfe vardur ki, iki üç fersaḫ mesāfede bu mināreler beyninde olan ḳubbe-i cāmiʿden bu mināreler dūr görinür. Güyā ki bu mināreler bu cāmiʿüñ degüldür.*[58]

Mimar Sinan'ın selefi sanki bu probleme çare bulmaya çalışarak, I. Selim Camii'ndeki iki minareyi kubbeye yaklaştırmak amacıyla, caminin gövdesi ile yanlardaki tabhaneler arasına yerleştirmiştir (**res. 78, 79**). Şehzâde Sultan Mehmed'in camisi ise, Sultan II. Mehmed'in camisinin tabhanesiz plan tipini yeniden yorumlayarak, aynen modelinde olduğu gibi, cami bedeninden ayrılan tabhaneyi külliyenin bir müştemilâtına dönüştürür (**res. 59**). Bu iki "Sultan Mehmed" camisinin tipolojik benzerliğine duyarlılıkla değinen Mehmed Âşık, Mimar Sinan'ın üslûbunun özgünlüğünün farkındadır. "Şehzâde Sultan Mehmed Camii" hakkında şöyle yazar:

> Bu şerefli caminin de iki minaresi ve ayrıca planı ile binasının vasıfları, Sultan Mehmed Han Gazi'nin camisinin vasıflarına yakındır. Fakat bu caminin mimarî inceliği özgün ve şâyân-ı hayrettir; zarif ve oranlı ve minarelerinin her biri ikişer şerefelidir.
>
> *Bu cāmiʿ-i şerīfüñ daḫī iki mināresi ve sāʾir ṭarḥ u resmi ve bināsı evṣāf-ı Sulṭān Meḥmed Ḫān Ġāzi cāmiʿi evṣafına ḳarībdür. Lākin bu cāmiʿün nezāket-i bināsı bedīʿ ve ʿacībdür ve mināreleri ẓarīf ve mevzūn ve her birisi iki şerefelidür.*[59]

Evliya Çelebi, girift oymalı motifleriyle "görenleri hayrete düşüren" minarelerden özellikle etkilenmiştir. Bunlar öylesine ibret verici şekilde bezenmiş minareler-

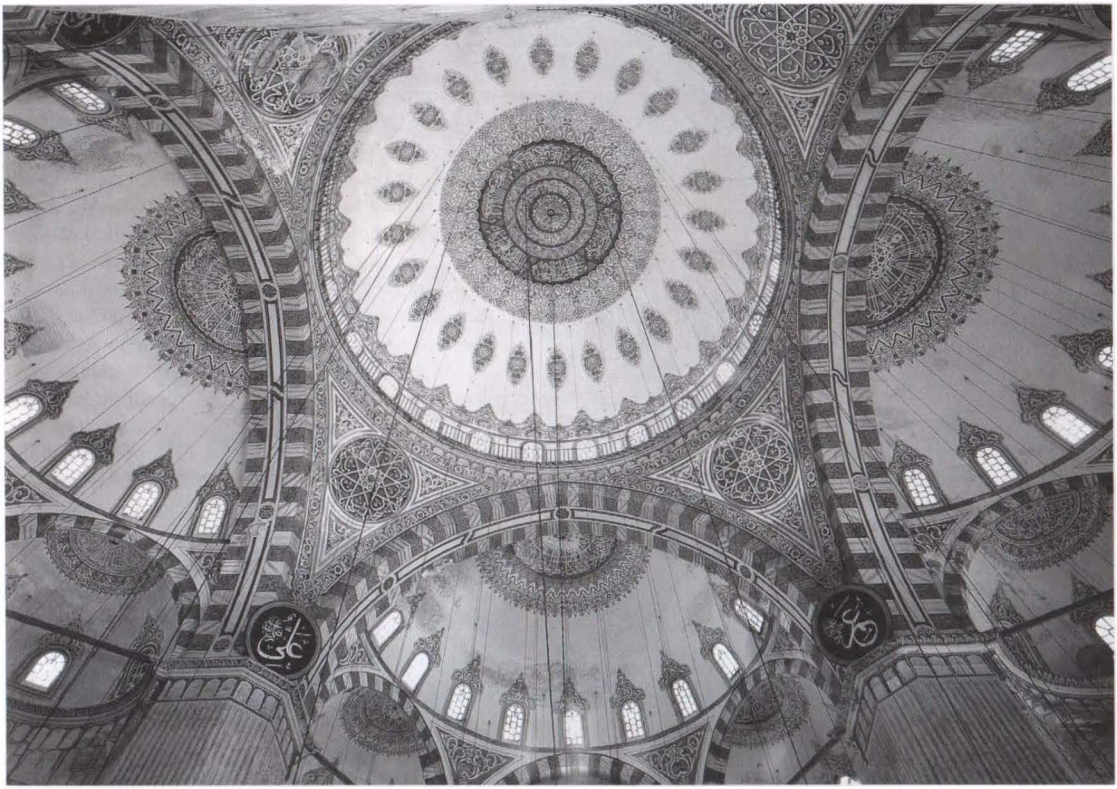

161 Şehzâde Mehmed Camii, İstanbul, kubbeli üstyapının içten görünümü.

dir ki, İstanbul, Bursa ve Edirne'de bir benzeri daha yapılmamıştır. Koca Mimar Sinan bu minarelerde ve camide mimarîdeki yaratıcı kudretini tam anlamıyla ortaya koymuştur:

> *Ve bu cāmi' üñ yemīn[ü] yeşārında iki mināre-i mevzunları ikişer şerefeli serāmed-i bāng-i Muḥammedī maḳāmıdur kim İslāmbol ve Bursa ve Edirnede miṡli bünyād olınmamış eyle münaḳḳaş 'ibret-nümūn minārelerdür kim Ḳoca Mi'mār bu minārelerde ve cāmi'de yed-i ṭūlā-yı mi'mārīsin 'ayān itmişdür. Her mināre on sekizer ḏāne küşe ṭarḥ olınmışdur. Her ṭarḥında serāpā ḳāt-ender-ḳāt zīhlar içre güna-gün kitābe ve muṭahhal turunc ve islīmī naḳışları ve her ṭabaḳada 'ibret-nümā girişme muḳarnas ve medeneler iḫtirā' itmişdür kim görenüñ 'aḳlı vālih olur.*[60]

Şehzâde Mehmed'in ayrıcalıklı veliahd şehzâde statüsünü temsil eden ikişer şerefeli çifte minareler, mukarnaslı şerefelerinin altındaki kırmızı küfeki taşından kakmalı kandillerin eşliğinde, silmelerle (*zīhlar*) birbirinden ayrılan, kat kat dikey dizeler oluşturan kabartmalı hilâl, yıldız, rozet ve düğüm motifleriyle, eşsiz bir be-

162 Şehzâde Mehmed Camii, İstanbul, kıble yönüne doğru iç mekânın görünümü.

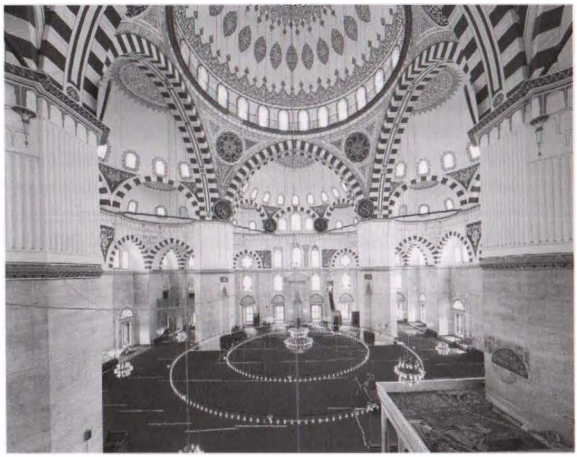

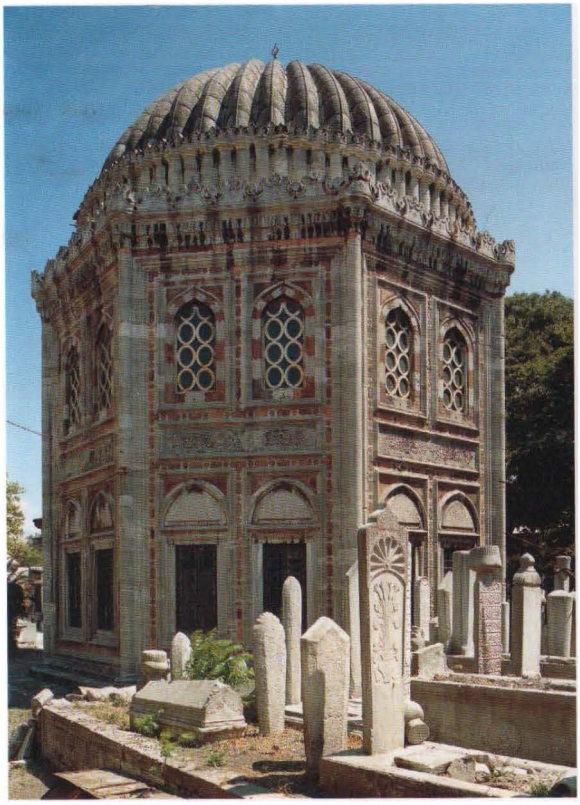

163 Şehzâde Mehmed Türbesi, İstanbul, batıdan dış görünüm.

zeme zenginliği sergiler (**res. 160**). Caminin kademelendirilmiş katmanlı cephelerini ve kubbe kaidelerini çevreleyen taçlı kornişler, bezemedeki coşkunluğun bir başka örneğidir. Kornişlerin ve pencere kemerleri ile pervazlarının kırmızı taş ile vurgulanması, zengin bir çokrenklilik etkisi yaratır. "Zarif" genç şehzâdenin anısına inşa edilen bir cami için âdâba münâsib bulunan böylesine taşkın süslemeler, padişah babasının kendi vakur ihtişam imgesini temsil eden Süleymaniye'nin yalın estetiğinde büsbütün terk edilecektir.

Şehzâde Mehmed Camii'nin iç mekân bütünlüğü, ana kubbeden aşağıya süzülerek dört duvarla buluşan yarım kubbelerin ve eksedraların âhenkli nisbetleri aracılığıyla, merkezîlik kavramını tekâmül eder (**res. 161-62**). Katmanlar halinde düzenlenen pencere dizileriyle pırıl pırıl aydınlanan ibadethanenin içindeki duvarlar, kalemişi nakışlı silmelerle belirlenmiş beş kademeden oluşur. En alttaki kesme küfeki taşından beden duvarlarının üzerindeki taştan ikinci kademe, mukarnaslı tromplar ve pencereli kemerlerden oluşan esnek bir kubbeye geçiş kuşağıdır. Aynı hizaya denk gelen, dört merkezî fîlpâyenin üst katmanları, ağırlıksız şekilde havada asılıymış gibi duran bir üstyapı izlenimi yaratmak üzere yivlenmiştir. Yarım kubbe eteklerinin altındaki üçüncü kademe ise, pencerelerle çevrili eksedralar ve kemerlerden oluşur. Yine bir pencere dizisiyle dolanan dördüncü yarım kubbe kademesi, kendi pencereleriyle çevrelenmiş olan ve beşinci kademeyi oluşturan merkezî kubbe ile taçlanmıştır.

Kıble duvarı, sivri kemerli pencere alınlıklarındaki nakışlı hatlar ve üst pencerelerin renkli camlarıyla diğer beden duvarlarından ayrılır. Kuzey, doğu ve batı duvarlarındaki zemin düzeyi pencerelerinin camla kaplı sivri kemerli alınlıkları, II. Bayezid Camii'ninkileri andırır. Bunların yukarısına, altıgen kafesli taş ızgaralarla örtülmüş, yuvarlak akustik rezonatörler yerleştirilmiştir.[61] İbadethanenin kuzey duvarındaki payandaların arasında yaratılan iki katlı mahfillerle iç mekân çeşitlendirilmiştir. Mekânsal birlik algısı, (Süleymaniye'deki benzerlerinden daha basit) dört büyük fîlpâye ve kuzeybatıdaki fîlpâyeye bitişik beyaz mermerden müezzin mahfili tarafından biraz engellenir. Her yanda üçer olmak üzere, on iki Bursa kemeri üzerinde yükselen bu mahfil, Selimiye'nin kubbeli baldakeninin tam merkezinde yer alacak olan muadilinin öncüsüdür.

Şehzâdenin cennetteki ebedî mekânını temsil eden sekizgen türbesi, her türlü süslemeyi esirgemeden kullanan çok-renkli bir bezeme anlayışını somutlaştırır (**res. 163-64**). Yeşil ve kırmızı porfir sütunlu üç gözlü bir revakla içine girilen alımlı yapı, I. Selim'in türbesindekini anımsatan Timurlu mimarîsi üslûbunda yivli bir kubbeyle örtülmüştür, fakat kubbe kasnağı da yivlerle dolandırılarak daha zenginleştirilmiştir. Kubbe eteğiyle dış beden duvarlarının üstünü mukarnaslı ve taçlı kornişler çevreler. Her köşesine birer sütunçe yerleştirilen dış cephe duvarları, çeşitli silmeler, kırmızı taştan bordürler, münavebeli kemerler ve nadide renkli mermerle süslenmiştir. Cephelerin iki sıralı pencere dizileri arasında uzanan dikdörtgen yazı şeritleri, yeşil ve beyaz kakmalı mermerden ikişer kartuşludur.

Caminin ve türbenin bezeme programları sona ermekte olan bir çağın estetik doruğunu temsil eder. Bu yapıların sülüs ile muhakkak hatlarını birleştiren kitâbeleri, Süleymaniye ile Selimiye'de Hasan Karahisarî'nin geliştireceği daha anıtsal celî sülüs hatlı muadillerinden farklıdır. Aynı iki hat çeşidi, Hasan Karahisarî'nin hocası Ahmed Karahisarî tarafından, Şehzâde Camii'nin açılışından hemen önce, 1546-47'de hazırlanan ünlü bir Kur'an elyazmasında, nesih hatla birlikte kullanılmıştır.[62] Dolayısıyla, Şehzâde Camii ile türbesinin hatlarını, çağının önde gelen hattatı Ahmed Karahisarî'ye (ö. 1556) atfetmek fikri bana cazip görünüyor.

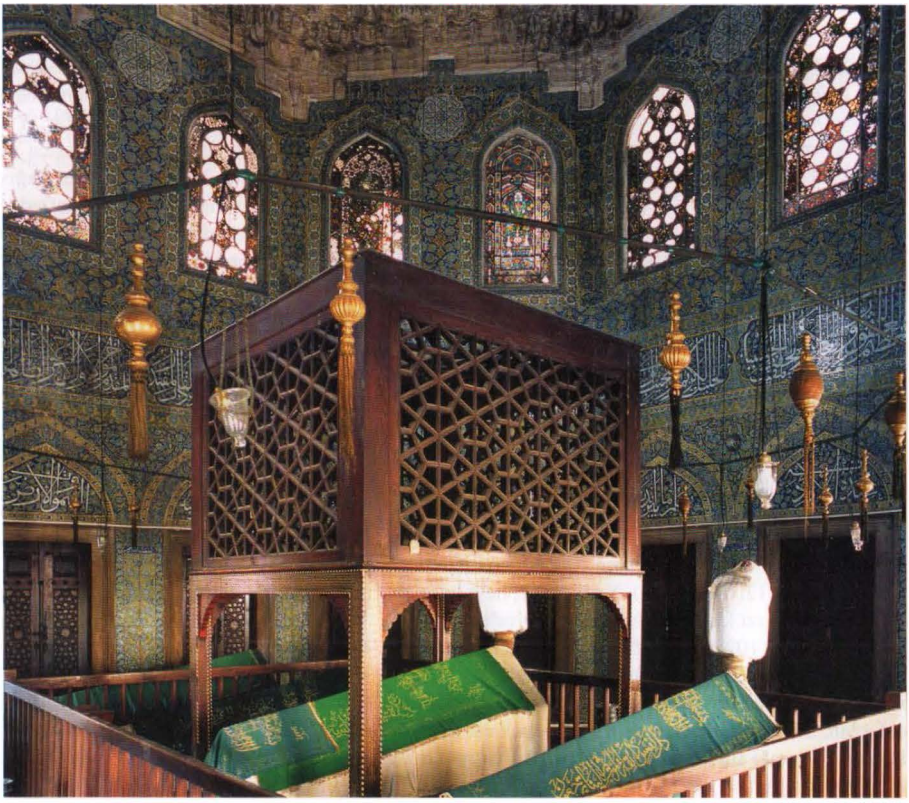

164 Şehzâde Mehmed Türbesi, İstanbul, iç görünüm.

Caminin şadırvan avlusunun sivri kemerli pencere alınlıkları, renkli alçı işi soyut bitkisel ve geometrik desenleriyle, 1550'lerde gelişen natüralist çiçekli üslûbun izini taşımaz. Caminin tersine, olağanüstü zarif çinilerle kaplı olan türbe, külliyenin esas varlık nedenidir. Türbenin renkli sır (*cuerda seca*) tekniğinde yapılmış çinileri, Süleymaniye'de terk edilecek olan İran'dan esinlenmiş kadim bir teknik ile renk şemasının (yeşil, mavi, firûze, sarı, mor ve beyaz) muhteşem zirvesini temsil eder.[63] Yeşilin egemen olduğu çini kaplamalar, türbe kapısının dışının iki yanındaki kemerli revak panolarıyla başlar. Son derece dingin iç mekân, kubbe düzeyine kadar çiniyle kaplıdır; bunların soyut motifleri rozetler, hatayî palmetlerle yapraklar ve Çin bulutlarından oluşur. İki pencere dizisi arasında iç duvarları kuşatan çifte kartuşlu yazı kuşağı, dış cephelerin kompozisyonunu yansılar. Hatlı çinilerle süslenmiş pencere alınlıklarını çerçeveleyen sivri kemer motiflerinin tasvir ettiği temsilî revak, pencereler dışında uzanan hakikî bahçeyle görsel devamlılık hissi verir. Türbenin içi, sanki cennet yeşili bir bahçeyle çevrilmiş, saydam bir kemerli revak yanılsaması yaratır. Çinilerin mimarî tasarımla bu yaratıcı biçimde bütünleştirilmesi, hiç şüphesiz Sinan'ın sanatsal vizyonundan kaynaklanmış olmalıdır.

Kuban türbeyi "Kanuni'nin oğluna duyduğu sevginin Sinan aracılığıyla yansıtıldığı bir sevgi yapısı" olarak tanımlar.[64] Goodwin ise şöyle yazar: "Bu türbenin benzersiz güzelliği, siyah hareli ipekli kaftanıyla, bu gençliğe has elma yeşili odaya girdiğinde Süleyman'a biraz olsun teselli vermiş olmalıydı."[65] Hiç kuşkusuz, Hürrem Sultan, oğullarından bir başkasının daha gömüleceği bu türbenin yaslı ziyaretçilerinden biriydi. Türbedeki dört sanduka Şehzâde Mehmed'e, kızı Humaşah Sultan'a, şehzâdenin en küçük kardeşi Cihangir'e (ö. 1553) ve kimliği bilinmeyen birine aittir. Şehzâde Mehmed'in sandukasının üzerindeki fildişi kakmalarla süslü dört ayak üstünde yükselen ahşap kafesli tahtın, onun veliahd şehzâde statüsünü temsil ettiği düşünülür.[66]

Türbe kapısının üzerinde, dikdörtgen mermer panoya hakkedilmiş Farsça inşa kitâbesi, çifte kartuşlara yazılmış dört beyitten oluşur. Cennetin bir vizyonunu

sunan türbede yatan Şehzâdc Mehmed'e ebedî huzur dileyen kitâbe şöyledir:

> Sonunda, "Kul hüvallahû ehad" (De ki: O, Allah birdir, 112: 1) hakkı için, bu âlem kasrında havas ve avamdan hiç kimse baki kalmayacaktır.
>
> Bu fani dünyadan, temiz inançlı şehzâde de geçmiştir; Hay ve Samed olan Cenâb-ı Hak ebedî âlemde ona rahmet eylesin.
>
> Âhirette Allah'ın izniyle asûde olsun; padişahın [Süleyman] ömrü uzun olsun.
>
> Ezelî olan Allah'ın ilhamıyla onun tarihi şu oldu: Sultan Mehmed'in merkadi firdevs-i ebed olsun (*Merḳad-i Sulṭān Meḥemmed bād firdevs-i ebed, sene 950* [1543-44]).[67]

Kapının iki dış yanında, cennet bahçesine girenleri selamlayan Kur'an âyetleri içeren dikdörtgen kitâbe panoları yer alır (13: 24, 39: 73). Yedi dış cepheyi kuşatan çifte kartuşlu yazı kuşağında sülüs hatlı Kur'an âyetleri hakkedilmiştir (102: 1-8, 112: 1-4); bunları Allah'ın 99 güzel isminden (Esmâü'l-Hüsnâ) bazıları izler. İlk sure, mahşer gününde cehennem ateşiyle cezalandırılacak olan, dünyevî nimetlere aşırı bağlılığa karşı uyarıda bulunur. Sonraki sure ise, Allah'ın birliğini vurgular ve ilâhî isimleri sayar.

Türbe kapısının her iki yanındaki çini panolardaki yazılar kesintisiz okunduğunda, Kelime-i Tevhid'in uzun şeklini ikrar eder: "Lâ ilâhe illa'llâh, Adil Hükümran, Vazıh / Muhammeden resulullah, Vaatleri Yerine Getiren, Emin" (*Lāilāhe illallāh ül-melikü'l-Ḥaḳḳu'l-mübīn / Muḥammedün Resūlullāh ṣādiḳu'l-va'di'l-emīn*). Kapı içinin iki yanlarında, "Muhammed" ismini kûfi hatla tekrarlayan iki geometrik çini pano bulunur. Bu panolar Peygamber ile adaşı olan şehzâdenin arasında üstü kapalı bir koşutluk çizmektedir (vakfiyesindeki ismi, Türkçeleşmiş "Meḥemmed" yerine "Muḥammed" olarak harekelenmiştir). Bu koşutluk, şehzâdenin cami ve türbesinin epigrafik programlarını birleştiren bir ana temadır. Türbe içindeki pencerelerin sivri kemerli alınlıklarının çini üzerine yazılı celi sülüs hatlarında, Besmele ile Âhiret Günü'nün tek hâkimi olan Allah'ın mutlak egemenliğini vurgulayan Âyet el-Kürsî yazılıdır (2: 255). Muhakkak hatlı çifte kartuşlu çini yazı kuşağında, yine Allah'ın bazı güzel adlarını (Esmâü'l-Hüsnâ) zikreden âyetler alıntılanmıştır (59: 22-24). Bu isimler ayrıca alttaki pencere çerçeveleri arasındaki sekiz küçük dikdörtgen çini panoda ve renkli camlı üst pencerelerin arasına yerleştirilmiş sekiz tane sekizgen rozetin içinde de yer almaktadır.

Caminin tümüyle Kur'an âyetlerinden oluşan epigrafik programı, Hz. Muhammed'in Allah'ın vahyini aktarmadaki rolünü vurgular. Yukarıda gördüğümüz gibi, cümle kapısındaki inşaat kitâbesinde cami, cenneti andıran bir günahlardan bağışlanma yeri olarak Peygamber'in ümmetine ithaf edilmiştir. Ana kubbenin iç yüzeyinin zirvesinden dört ayrı kademede kümelenmiş olarak inen Kur'an âyetleri, dindar müminler ve dolayısıyla merhum şehzâde için mağfiret diler. Bunlar her şeyin O'ndan gelip O'na döndüğü Tanrı'yı ulular.[68] Merkezî kubbenin ortasında sülüs ve muhakkak hatla yazılmış eşmerkezli iç içe iki daire şeklindeki yazı kuşakları, Allah ve resulü Hz. Muhammed arasındaki ilişkinin doğasını açıklar. Dış kuşakta alıntılanan İsra suresinden âyetler (17: 1-2), Peygamber'in bir gece Mekke'den Kudüs'e götürülmesi ve orada gökyüzünün yedi katından yükselerek Allah'ın tahtına çıkarılmasını telmih eder. Burada zikredilen âyetler, "Hakkıyla İşiten, Hakkıyla Gören" Allah'ı yüceltir ve müminin kurtuluşu için peygamberlere vahyettiği kutsal kitapların tek güvenilir kaynak olduğunu bildirir. Kubbenin merkezindeki iç yazı kuşağında, Kur'an'ın özü olarak kabul edilen Fâtiha suresi (1: 1-7) nakşedilmiştir. Sure "Âhiret Günü'nün Maliki" olan "Rahman" ve "Rahim" Allah'a, inananlara doğru yolu göstermesi için yalvarır.

Dört pandantif üzerindeki nakışlı dairevî yazı madalyonları tematik olarak merkezî kubbedekileri tamamlar. Her bir madalyonda, sekiz köşeli yıldız kompozisyonu yaratan yazılar Allah'ın güzel isimlerinden örnekler verir; bunlar Âhiret Günü'nde nihaî hakem olacak Tanrı'nın bağışlayıcılığının altını çizer: "Ey! Her türlü kusurdan, noksandan ve beşerî nitelik ve zaaflardan uzak olan (*Yā Sübḥān*); Ey! Kullarının günahlarını affeden bağışlaması çok olan (*Yā Ġaffār*); Ey! Kulun fiiline göre hakettiği ceza ve mükâfâtı hakkıyla veren (*Yā Deyyān*); Ey! Kapalı şeyleri, lütuf ve rahmet kapılarını açan (*Yā Fettāḥ*)." Dört yarım kubbede aktarılan Bakara suresinden âyetler (2: 144-45), kıble yönünden başlayıp saat yönünün tersine ilerleyerek, caminin cemaatini, ibadetlerinde Tanrı'nın Peygamberine vahyettiği kıbleye dönmeleri konusunda uyarır. Hz. Muhammed aracılığıyla ifşa edilen Kelimetullah'a inananların, ona belirtilen kıbleyi izlemeleri ve başkalarının kıblesini reddetmeleri tavsiye olunur.

Daha altta kubbeye geçiş kuşağı oluşturan sekiz küçük eksedrada, Tanrı'dan bağışlanma dileyen niyaz duaları yazılıdır. Kıble yönündeki dört eksedra, Bakara suresinden bir âyeti (2: 285) aktarır; burada da Peygamber ve müminler cemaatine ilâhî merhamet bağışlanması için yalvarılmaktadır:

Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler. "Allâh'ın peygamberlerinden hiçbiri arasında ayırım yapmayız. İşittik, itaat ettik. Ey Rabbimiz, affına sığındık! Dönüş sanadır," dediler.

Âyetin sonundaki Allah'a dönüş yolculuğu göndermesi, Peygamber'in merkezî kubbede sözü edilen gece yolculuğunu ve âhirete intikal eden Şehzâde Mehmed'in cennete yolculuk umudunu yansılar. Kıblenin karşı tarafındaki dört kuzey eksedra, aynı surenin Tanrı'dan bağışlayıcılık niyaz eden bir sonraki âyetini (2: 286) aktarır.

En alt kademedeki yazılar dört filayağı, kıble duvarı ve hünkâr mahfilinde yer alır. Her filayağının, balkadenli merkezî mekâna bakan pahlı köşesinin ortasında, taş üzerine hakkedilmiş küçük birer dikdörtgen yazı panosu vardır. Kıble tarafındaki iki panoya, "Allah" ve "Muhammed" yazılmıştır; geri kalan ikisi ise, çiftler halinde dört Sünni halifenin adlarını taşır: "Ebu Bekir" ve "Ömer"; "Osman" ve "Ali". Fazla göze çarpmayan bu minik dörtgen isim panolarının yerini, ilk defa Süleymaniye'de ve Sinan'ın daha sonra inşa ettiği camilerde, çok daha belirgin yuvarlak madalyonlar almıştır. İmam Hasan ile Hüseyin'in adlarının da dâhil olduğu, standartlaşan sekiz isim taşıyan bu madalyonlar Osmanlı camilerinin alâmet-i farikası haline gelerek, eski camilere de eklenmiştir. Şehzâde Mehmed Camii'ne de modern çağda ilave edilen yuvarlak madalyonlu panolar, pandantiflerin filayaklarıyla birleştiği noktalara ve kıble duvarının üstüne asılmıştır. Kuzeydeki cümle kapısının yanlarında, kûfi hatlı iki panoda, "Bütün övgüler [Âlemlerin Rabbi olan] sanadır" yazılıdır. Cümle kapısıyla aynı eksen üzerindeki mukarnas kavsaralı ve üçgen alınlıklı taş mihrab, cennete açılan bir kapıyı andırır. Kapı analojisi mihrabın tepesindeki kitâbe ile pekiştirilmiştir; Sinan devrinde standartlaşan bu âyet parçasında "mihrab" sözcüğü geçer (3: 37): "Zekeriya, onun [Meryem] yanına, mihraba (mabede) her girişinde." Sinan camilerinin çoğunun mihrablarında yaygın biçimde kullanılan bu âyet parçasını, bundan böyle standart mihrab âyeti olarak tanımlayacağım.

Kıble duvarının sivri kemer biçimli pencere alınlıklarındaki kalemişi nakışlar, Fetih suresinden âyetler (48: 1-4) aktarır. Bunlar Allah'ın Peygamber'ini doğru yola yönelteceğini teyit eder ve Hz. Muhammed'in yolunu izleyen ümmetine verilen bir taahhütle sona erer: "İmanlarını bir kat daha arttırsınlar diye müminlerin kalplerine güven indiren O'dur. Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır. Allah bilendir, her şeyi hikmetle yapandır." Hünkâr mahfilinin pencere alınlıklarında, şehzâdenin türbesinde de rastladığımız Âyet el-Kürsî (2: 255) yazılıdır: Bu alıntı padişahın ilâhî destekle onaylanmış yetkesinin kaynağı olan Allah'ın mutlak egemenliğine tanıklık eder.

Merhum şehzâdenin camisinin içinde bir hünkâr mahfilinin varlığı, tahttaki padişahın hâlâ sağ ve iktidarda olduğunu kamuya hatırlatıyordu.[69] Caminin epigrafik programı, Hz. Muhammed'e vahyedilen kitaba itaat edenlerin öteki dünyada selamete erişeceğini vaat eder. Dindar şehzâdenin cennete gireceğini ima eden bu teminat, onun zamansız ölümünün hüznünü gidermeye yardım eder. Celalzâde, cennete benzeyen ışık dolu caminin güzelliğinin insanın içini safa ve sevinçle doldurarak, gamlıların üzüntüsünü unutturduğunu belirtir:

Ne cāmiʿ cennetü'l-meʾvāya beñzer
Ki her cāmı ṣafāda aya beñzer

Ḳapusıñdan giren mesrūr olurlar
Ḳamu başdan başa pür-nūr olurlar

Cemālünden gelür cāna ṣafālar
Meserretler iderler merḥabālar

Ṭolar ḳalbe ṣafā vü ẕevk vü şādī
Bulur ġamkīn olan ġamdan küşādı

Muḥaḳḳaḳ beyt-i Ḥaḳḳdur, beyt-i maʿmūr
Muʿammer ola yā Rābb tā dem-i ṣūr.[70]

Aynı yazar caminin pencerelerinden içeriye dolan ilâhî ışığı, semavî kubbesi ile çevresindeki göksel kubbecikleri, rengârenk mermer kaplamalarını, renkli camlarla bezeli pencerelerini, çeşitli nakışlarla süslü duvarlarını, sanatlı kandiller ve müzehheb nakışlı aynadan küresel askılarını (*züccācī ṭoplar*) över.

Şehzâde Mehmed'in vakfiyesi de benzer şekilde, camiyi "safa bahşedici ve iç rahatlatıcı" (*ṣafā-baḫş ve rāḥat-nişār*) olarak betimler. Bu, her türlü bezemeyi barındıran ve kemerleri ile revakları kâinatın kozmik yapısını yansıtan, ışık dolu bir cami idi. Ön ve dış avluları cennete benziyordu ve "tüm görüş sahipleri bu yapıyı, dünyada dengi olmayan ve çağının yeniliği" olarak kabul ediyordu (*cümle ehl-i naẓar ḳatında ʿale'l-ıṭlāḳ maʿdūmü'n-naẓīr ve nādire-i āfāḳ*).[71]

Tezkiretü'l-Bünyân'dan yukarıda alıntıladığım pasajda, Şehzâde Camii'nin "kubbeleri letâfet denizinin su kabarcıklarına" (*ḳıbābları deryā-yı leṭāfetüñ ḥabābları*) benzetilmiştir. Süleymaniye'nin de betimlemesinde aynı benzetme yapılıyor ve caminin ana kubbesi gökkubeyle karşılaştırılıyor: "*Ve ol cāmiʿ-i şerīfüñ ḳıbābları deryā-yı leṭāfetüñ ḥabābları gibi zeyn olup, ḳubbe-i ʿālīsi āsumān-girdār... olmış idi.*" Bu benzetme, Osmanlı re-

sim sanatında denizin gümüş renginde tasvir edilmesine paralel olarak, ana kubbenin etrafını çeviren kurşun kaplı kubbecikler dizisinin gümüşî su kabarcıklarını andırmasına işaret ediyor. Böylece her iki külliyenin üstyapısı ile şehrin deniz peyzajı arasındaki görsel diyalog da ima ediliyor. Daha sonraki bölümlerde, buna benzer imgelere ve kozmik teşbihlere diğer cami ve cami külliyelerinin betimlemelerinde rastlayacağız. *Tezkiretü'l-Bünyân*'a göre, Şehzâde Camii'nin "gönül çelici revak sofaları, esenlik veren birer mesire yeri"dir (*her şoffa-i dilgüşâsı bir mesîre-i şafâ-efzâ olup*).[72] Caminin dış avlusunun Divanyolu'yla ilişkisi de şöyle vurgulanmıştır: "*Ve ḥarem-i muḥteremi ṭaraf-ı şâh-râhda miṣâl-i râh-ı ṣafâ idi.*"[73] Sâî'nin şiirsel betimlemesi, binayı ve padişahın takdirini kazanan Sinan'ın marifetini öven şu mesneviyle sona erer:

Zehî ʿâlî binâ-yı cennetâsâ
Havâsı cânfezâ, âbı muṣaffâ

Olup maḳbûl-i ʿâlem câmiʿ-i ḫûb
Ḥużûr-ı Şehde düşdi ḫaylî merġûb

Ṣalup bünyâdı ḳıldum dikḳat-i tâm
İdüb itmâmına biñ saʿy ü ikdâm

Çalışdum fażl-ı Ḥaḳḳla niçe günler
Tamâmı oldı ḫayr ile müyesser

Bâña ol Şâh istiḥsânlar itdi
Niçe ummaduġım iḥsânlar itdi.[74]

Lokman, caminin neşe verici şadırvan avlusunu, iki zarif çifte şerefeli minaresini ve dört büyük filayağı üzerinde yükselen yüce kubbelerini metheder. Şehzâdenin, meyve ağaçlı ve çiçekli bir bahçenin içindeki nurlu türbesinin de, "sultanî tasarım tarzı uyarınca" (*resm-i selâṭîn üzre*) inşa edildiğini belirtir.[75] Bölüm 3'te gördüğümüz gibi, Şehzâde Camii'nin sultanî özellikleri Mustafa Âli'yi hayrete düşürmüştü. Çifte şerefeli iki minaresi ve boyutlarının genişliği, geçmişte Osmanlı sultanları için inşa edilmiş camilere özgüydü: "*Ve ol câmiʿ-i şerîf şehzâdelere maḫṣûṣ olan resmle bünyâd olınmamışdur; selâṭîn-i ʿOṣmâniyye bünyâd itdükleri üzre iki minâre ve çifte şerefelü, ḫuṣûṣâ ecdâd-ı ʿiẓâmları câmiʿleri gibi vüṣʿatle âbâd ḳılınmışdur.*"[76] Yazar, bu ayrıcalıkları, babasıyla annesi ve saray ağalarıyla devlet erkânının kendisine beslediği aşırı sevgi nedeniyle, Şehzâde Mehmed'in hayattayken veliahd olmasına atfeder: "*Fe-emmâ Sulṭân Meḥmed Ḫân nûr-ı dîde-i peder-i zîşân ve server-i seniyye-i mâder-i kâmrân ve ḳurretü'l ʿuyûn-i aʿyân ve erkân... olmaġile, ḥâl-i ḥayâtında veliʿahd olmaları meʾmûl ve her murâd ve merâmları ʿizz-i ḥużûr-ı şehriyârîde maʿmûl*" idi. Merhumun türbesinin inşasından sonra yapımına başlanan cami ve imaret külliyesinde işte bu nedenle, şehzâdelere ait binalara uygun âdâb kuralları ihlâl edilmişti:

> Binasının gösterişi ve birçok şerefeli iki minareyle yüceltilmesi ve medresesine müderris olanlara verilen imtiyazlı yüksek rütbe açısından, sikke ve hutbe sahibi olan Osmanlı padişahlarının camileriyle bir tutuldu. Diğer şehzâdelerin hayır yapılarında gözetilen üslûb ve âyine, Tanrı'nın rahmetine ulaşmış merhum şehzâdenin hayratında itibar olunmadı. Aynı şekilde, vakıfları da gayet güçlü ve arttırılmış şekilde tertip edildi. Bu derece imtiyazların nedeninin, merhum şehzâdenin yüce şanı ve talihli annesiyle muhteşem babasının kalplerinde ona karşı besledikleri aşırı sevgi olduğu bütün insanlara gün gibi aşikâr oldu.
>
> *Ve teklîfât-ı binâ ve iki minâre ve müteʿaddid şerefelerle iʿtilâ ve medresesine müderris olanlara imtiyâz-ı rütbe-i ʿulyâ ṣâḥib-i sikke ve ḫuṭbe olan pâdişâhân-ı ʿOṣmâniyân câmiʿleriyle bir ṭutıldı. Sâʾir şehzâdeler ḫayrâtında gözedilen üslûb ve ʿâyîn merḥûm-ı maġfurun meberrâtında iʿtibâr olınmadı. Kezâlik evḳâf-ı ʿaḳârı daḫî ġâyetle istiḥkâm ve izdiyâd üzre tertîb olındı. Bu mertebelere bâʿiṣ merḥûmun ʿazîm şânı ve vâlide-i saʿîde ve vâlid-i mâcidinüñ iʿrâṭlı ḫulûṣ-ı cinânı idügi cümle ʿâlemiyâna rüşen ve vâżıḥ oldı.*[77]

17. yüzyıl tarihçisi Peçevî ise, bu kural dışı özellikler için farklı bir gerekçe verir. Bazı güngörmüş yaşlı tanıklardan duyduğuna göre, yapının temelleri başlangıçta Sultan Süleyman adına atılmış iken, kıble duvarının ardında şehzâdenin defnedilmesinden sonra ismi değiştirilerek, henüz bitmemiş inşaatı padişahın oğlunun adına tamamlanmıştı:

> *Baʿżısâl-ḫordepîrlerdenmesmûʿumuz olmış idi. Olcâmiʿ-i şerîfüñ binâsına mübâşeret ve esâsı yir yüzine çıḳmış idi. Merḥûmun meyyiti gelüp ḳurbinde defn olunmaġla anlara iżâfet ile itmâma irişdirüldi. Ammâ Celâlzâde Nişâncı ve ʿÂlî Efendi daḫî ol ʿaṣruñ meşâhîrinden olup târîḫleründe yazduḳları, defn olındıḳdan ṣoñra câmiʿ-i şerîf ve ʿimâret-i laṭîf binâsına fermân-ı hümâyûn ṣudûr buldı dimişler. Ve ʿÂlî Efendi żikr olınan câmiʿ-i şerîf binâsına yüz elli yük akçe ṣarf olındı dimiş. Allâhu Teʿâlâ aʿlem, ṣaḥîḥi daḫî böyle olmaḳdur.*[78]

Yukarıda ele aldığım yazılı kaynaklar ve kitabeler, ilk önce türbenin inşa edildiği konusunda kuşkuya yer bırakmadığı halde bazı mimarlık tarihçileri Peçevî'nin izahını kabul etmiştir. Kanımca, naklettiği bu rivayet caminin alışılmadık sultanî özelliklerini rasyonalize etmek üzere sonradan icat edilmiş olmalıdır: Kubbeli revaklarla çevrili mermer döşeli şadırvan avlusu, olağanüstü bü-

165 İstanbul siluetinde Şehzâde Mehmed ve Süleymaniye cami külliyelerinin görünümü; en sağda Bozdoğan sukemeri ve en solda Eski Saray yer alır, y. 1590, res. 100 [1]'den detay.

yük boyutları, ikişer şerefeli çifte minaresi, anıtsal kubbeli baldakeni ve içindeki hünkâr mahfili.[79]

Şehzâde Camii, İstanbul'un daha önceki üç selâtin camisi ile, üslûbundaki yenilik ve zarâfetle rekabet eder. Ayrıca, iki minaresi bu üç selâtin camisinin tek şerefeli çifte minarelerinden daha gösterişlidir (**res. 60, 61, 67, 79**). Bununla birlikte, II. Bayezid Camii'yle (17,50 metre) karşılaştırılabilir nitelikteki kubbe boyutu (19 metre), II. Mehmed (26 metre) ve I. Selim'in camilerinin kubbelerinden (24,50 metre) epey küçüktür.[80] Şehzâdenin camisi ayrıca, II. Mehmed, II. Bayezid ve babası Sultan Süleyman'ın camilerindeki kubbeli baldakenlere ayrıcalık kazandıran prestijli kırmızı granit sütunlardan da yoksundur. Süleyman'ın, hanedanın onuncu ve en büyük hükümdarı olarak yüceltilmiş öz-imgesi, kendi anıtının oğlununkinden daha görkemli olmasını zorunlu kılıyordu. Süleymaniye, boyutları, üslûbu ve ihtişamı itibarıyla payitahtın tüm önceki selâtin camilerini geride bırakacak eşsiz bir cami olma emelini taşıyordu (**res. 167-68**). Şehzâde Camii'nin görece düşük statüsü, Mimar Sinan'ın Süleymaniye ve Selimiye'de sonradan belirlediği sultanî âdâb kodlarıyla daha da açıkça dile getirilmiştir. Bu yeni selâtin camilerinin her ikisi de çok şerefeli dörder minarelerinin yanı sıra, daha büyük ve yüksek kubbeli baldakenlerle övünürler. Şehzâde Camii'nin ikincil rütbesini İstanbul'un panoramik silueti de ortaya serer. Haliç'e yakın bir tepede inşa edilen çok daha heybetli Süleymaniye'nin egemen olduğu payitahtın siluetinde, geri planda kalan konumuyla şehzâdenin camisi epeyce küçük görünür. Bu bariz fark, baba ve oğulun göreli statülerini etkili bir biçimde sergiler (**res. 165**).

Âli, Şehzâde Mehmed Camii'nin şehzâdelere uygun prototiplerden sapmasına değinirken, daha sonraki şehzâdeler için inşa edilen anıtları aklından geçiriyor olmalıydı. Zira, 14. yüzyıldan itibaren, şehzâdelere, tahttaki babalarına boyun eğdiklerinin bir ifadesi olarak, cami yaptırma izni verilmiyordu.[81] Şehzâde Mehmed'in cami külliyesinin inşa edilmesinden önce, şehzâde analarının, oğullarının yönettiği sancaklarda cami yaptırmaları yaygın bir uygulama haline gelmişti. Bu uygulama, kocasıyla İstanbul'da kalan Hürrem Sultan'ın kendinden sonraki hasekilere emsal teşkil etmesinin ardından son bulacaktı. Hürrem'in oğlu Şehzâde Mehmed için inşa edilen cami külliyesi, payitahtta türünün ilk ve son örneği oldu. Trevisano, sevgi dolu ebeveyni tarafından gösterişli bir camiyle onurlandırılan şehzâdenin türbesinin, o zamana dek "padişahların tüm oğullarının eskiden beri Bursa'ya defnedilmeleri nedeniyle", hanedan geleneğiyle bağları koparan "görülmemiş bir şey"

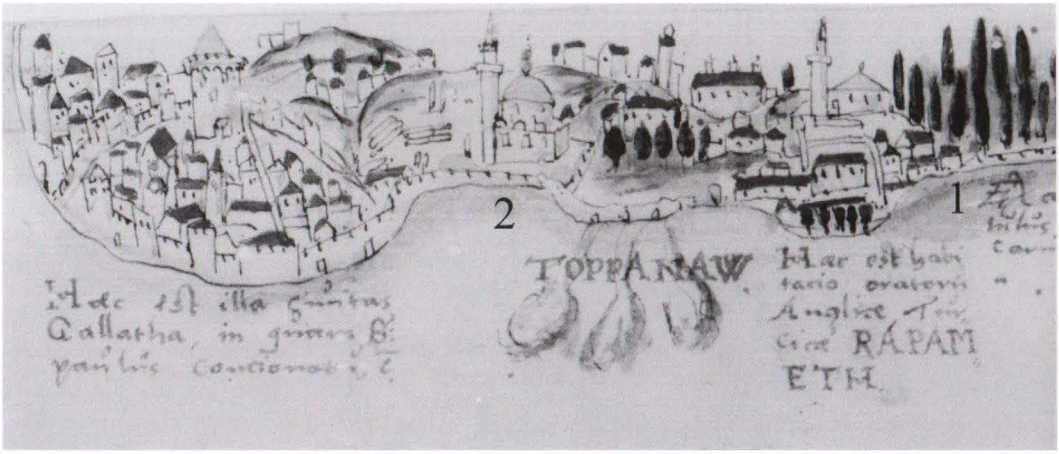

166 Galata ve Galata surları dışındaki Tophane'nin resmi: (1) Şehzâde Cihangir'in en sağdaki tepede yer alan camisi; (2) önünde toplar dizili olan sahildeki Kılıç Ali Paşa Camii, 1588, res. 101'den detay.

olduğuna işaret eder.[82] Aslında, şehzâdenin türbesinden önce, I. Selim'in İstanbul'daki külliyesinin haziresinde, 1520'lerin başında Sultan Süleyman'ın çocuk yaşta ölen üç oğlu için yaptırdığı diğer bir türbe vardır. Bu kolektif şehzâdeler türbesi, Sinan'ın selefi Acem Alisi'ne atfedilir. Fakat tek bir şehzâdenin anısına, kendi adını taşıyan bir cami külliyesiyle birlikte inşa edilmiş, çok daha gösterişli ve içi tümüyle çini kaplı bir türbe gerçekten de görülmemiş bir yenilikti. Celalzâde, bu yüce kubbeli latif türbenin renkli mermerleriyle camlarını, çeşit çeşit kandillerini, içindeki çinileri ve kalemişi nakışlarını (*müzehheb ve zerrîn kāşîler ile maṣnūᶜ envāᶜ-i nuḳūş ile menḳūş*), güneş gibi parıldayan aynadan top askılarını (*mîr'ātī ṭoplar*), güzel halıları ve hafızların gece gündüz kıraat ettikleri Kur'an mushafları ile cüzlere dikkat çeker.[83]

Şehzâde Cihangir 1553'te, babasının doğudaki son Safevi seferi sırasında Haleb'de öldüğünde, çıkarılan bir fermanla naaşı İstanbul'a nakledilip kardeşi Mehmed'in türbesine defnedildi. Cihangir'in, ölümünün ardından ebeveyninin Galata surları dışında onun adına yaptırdıkları cami külliyesine gömülmemesi dikkat çekicidir. Bu, hanedan mensuplarının İstanbul'da sur içine defnedilmesi âdetine uygun bir karardır. İsyan ederek meşruiyetlerini kaybetmiş şehzâdeler bu ayrıcalıktan yoksundu. Örneğin, Sultan Süleyman'ın boğdurulan oğulları Mustafa (ö. 1553) ve Bayezid (ö. 1562) sırasıyla Bursa ve Sivas'ta defnedilmişlerdir. Sinan'ın eserleri olan Şehzâde Mehmed'in ve Şehzâde Cihangir'in cami külliyeleri arasındaki çarpıcı karşıtlık, âdâb kodlarının bir veliahd şehzâdenin konumunu nasıl küçük kardeşininkinden ayırt ettiğini gösterir: Cihangir bir sancağı yönetmeye bile ehil görülmeyen, fiziksel engelli talihsiz bir şehzâde idi.[84]

Cihangir'in camisi, onun mütevazı statüsüne münâsib kırma çatılı ve tek şerefeli minaresiyle, Şehzâde Mehmed'inkinden çok daha basit bir yapıydı (**res. 100** [2], **166**). Yüksek bir tepenin üzerindeki göze çarpan konumuna karşın, Galata'nın varoşunda yer alması Cihangir'in ağabeyine kıyasla daha düşük rütbesinin ifadesiydi. Evliya Çelebi özür dilercesine, manzaraya hâkim sakıflı caminin gösterişsiz tasarımını, dik bir tepe üzerinde anıtsal bir kubbe inşa etmenin güçlüğüne hamleder:

> İşte bu derece yüksek bir tepede konumlanan, dört duvar üstünde dört köşe kırma çatılı ve kurşun kaplı bir kubbedir. Zira böylesine dik bir tepede ağır yapılı bir bina yapmak imkânsızdır. Bir minaresi ve tekkesi ve imareti (mutfak) ve ulu çınar ağaçlarıyla bezenmiş bir avlusu vardır. İkindi namazlarından sonra, caminin dostlar ve ehlikeyf yoldaşlardan (dervişler) oluşan bütün cemaati orada toplanarak, denizde yüzen gemileri temaşa ederler. Gerçekten engin manzaralı (cihannüma) olan bu cami Koca Mimar'ın eseridir.
>
> *İşte bu mertebe bir küh-ı bālā üzre çār-küşe dīvār üzerine çār-küşe [ve] ḫarpūşte kurşum örtülü ḳubbedür. Zîrā ol küh-ı bālā üzre aġır binā olmaḳ muḥāldür. Bir mināresi ve tekyesi ve ᶜimāreti ve ḫaremi vardur kim çınār-ı müntehālarla müzeyyendür. Baᶜde'l-ᶜaṣr cümle cemāᶜat-i aḥibbā ve yārān-ı ṣafā anda cemᶜ olup, cemīᶜ-i deryāda şināverlik iden keştîleri temāşā iderler bir cihannümā cāmiᶜdür kim Ḳoca Miᶜmār ṣuġludur.*[85]

Ayvansarâyî, bu arsanın, vaktiyle Şehzâde Cihangir'in bir seyir köşkü yaptırdığı, kendine ait bir bahçe olduğunu belirtir. Keyifli gezintiler yapmak için bahçeye her gelişinde, bu güzel yerde hoş bir cami yaptırma arzusunu dile getirirmiş. Ölümü üzerine, annesi onun dileğini Sultan Süleyman'a hatırlatınca, padişah derhal oğullarının ruhuna hediye olarak bir cami külliyesi yaptırarak, Süleymaniye Camii'nin teşkilatına dâhil etmiş:

> [Şehzâde Cihangir] *âsitâneye geldikçe kendi ismiyle şöhret-nümâ olan câmiʿ-i şerîfin yiri ḫâlî ve bir nüzhetgâh-ı ʿâlî olmaġla anda aḥyânen teferrüc eylemek içün bir nişîmen binâ ve anda kesb-i ṣafâ eyledikçe buyururlar idi ki, "Müsâʿade-i dehr-i denî olursa bu maḥall-i laṭîf üzre bir ḫôş câmiʿ-i şerîf binâ olunmaḳ câygîr-i derûnumdur". Vaḳtâ vefâtları vuḳûʿunda bir [sic] kelâm vâlideleri pâdişâh-ı ʿâlempenâhın ḫâṭır-nişânı olmaġla nutḳ-ı sâbıḳa riʿâyet ve bir câmiʿ-i şerîf binâsına ʿaẓîmet ve evḳâfını daḫî kemâ-yenbaġî tertîb ve rûḥ-ı şerîfine ecr-i cezîlin hediye eylemişdir ki kendilerin İstânbûlda vâḳiʿ Süleymâniye dimekle maʿrûf câmiʿ-i şerîfinin mülḥaḳâtındandır. Ve mekteb ve sâʾir levâzımı daḫî müheyyâdır.*[86]

O halde, Cihangir'in anısına yapılan cami, Şehzâde Mehmed külliyesinin inşasında da belirleyici bir rol oynayan Hürrem Sultan'ın girişimiyle yaratılmıştı. Süleymaniye'nin masraf defterleri, 1559-60 civarında tamamlanan Cihangir'in Tophane'deki camisi için (*câmiʿ-i şerîf-i Cihângir –ṭâbe ṣerâhu– der Ṭobḫâne*) babasının külliyesinden artan inşaat malzemeleri ve kurşun verildiğini gösterir.[87]

Bulmuş olduğum tarihsiz bir masraf defteri, "*Ṭopḫâne bâġçesinde vâḳiʿ olan câmiʿ-i şerîfüñ binâsı*" için yapılan harcamalar arasında, caminin müştemilâtı olarak bir "*muʿallimḫâne ve imâm odaları*"ndan söz eder. Külliyenin maliyeti, planının mütevazılığıyla uyumluydu. 527.240 akçesi şehzâdenin mülklerinin satışından, 150.000 akçesi de padişahın enderun hazinesinden karşılanan inşaat masrafları, toplam 722.240 akçe idi (**Ek 2**).[88] Şehzâde Cihangir'in külliyesi, bir sıbyan mektebi ile avlusunun bir tarafındaki zaviyeyi içeriyordu. Zaviyede caminin imamı olarak hizmet eden Halvetî dervişleri ikamet ediyordu ve buranın ilk şeyhi Cihangirî Hasan Efendi idi.[89] Bu sade yapılardan geriye hiçbir iz kalmamıştır. 1889-90'da kesme taş ile bütünüyle yeniden inşa edilen şimdiki cami, hanedana özgü tek şerefeli iki minareyle onurlandırılmış bir kubbeli küp biçimindedir.[90]

Lokman, Şehzâde Mehmed'in cami külliyesinin müştemilâtı olarak iki sıbyan mektebinin vakfedildiğini söyler. Her iki şehzâdenin de buradaki türbeye defnedilmesi nedeniyle, bir mekteb Cihangir'in cami külliyesinde, diğeri de Sultan Süleyman'ın Hekim Çelebi'ye (ö. 1566-67) Fildamı'nda (Koska) vakfettiği derviş "*zâviye*"sinin yanında yer alıyordu. Hekim Çelebi, müridleri arasında hastalıklı Sultan Süleyman ile damadı Rüstem Paşa'nın da yer aldığı, bir Nakşibendî şeyhi ve sufî hekim idi.[91] Şehzâde Mehmed'in vakfiyesine yapılan tarihsiz bir ek, Fildamı'ndaki mektebin vakfedildiğini belgeler.[92]

16. yüzyıl sonunda şehzâdeler tarafından yönettikleri sancaklarda inşa ettirilmeye başlanan camiler, Şehzâde Cihangir'inki kadar mütevazı değildi, fakat Şehzâde Mehmed'in payitahttaki külliyesinin ihtişamıyla da boy ölçüşemezlerdi. Mehmed'in kardeşi, Şehzâde Selim için, Mimar Sinan'ın tasarımı uyarınca Konya yakınlarındaki Karapınar'da yapılan külliyenin camisi, tek şerefeli iki minare ve beş kubbeli revağı olan bir kubbeli küptür (**res. 203-4**).[93] III. Murad'ın şehzâde iken yaptırdığı, artık mevcut olmayan Manisa'daki külliyesinin camisi ise, cemaatine küçük geldiğinden onun saltanatı sırasında yıktırıldı ve yerine daha anıtsal bir cami inşa edildi. Tasarımı Sinan'a ait olan bu ikinci Muradiye Camii'nin de beş kubbeli bir revağı ve tek şerefeli iki minaresi vardır (**res. 236-37**).[94]

Şehzâde Mehmed'in İstanbul'daki cami külliyesinin plan tipi herhangi bir veliahd şehzâde için bir daha tekrarlanmadı. Bu kendine has, benzersiz külliye, Mehmed'in gerçekleşmemiş olan müstakbel hükümdar yazgısını ilân etmek üzere sultanlık ve şehzâdelik statülerinin âdâb kodlarını kasıtlı olarak kaynaştırmıştı. Payitahtın daha önceki selâtin camileriyle boy ölçüşebilir nitelikteki tasarımı, veliahd şehzâdenin konum itibarıyla Sultan Süleyman'ın saygıdeğer atalarına denk olduğunu ima ediyordu. Bölüm 4'te görmüş olduğumuz gibi, *Tuhfe*, Şehzâde Camii'nin "*Ayaṣofya ṭarzında*" inşa edilmiş "*nezâket*" içermeyen daha önceki selâtin camilerini estetik açıdan geçtiğini gururla beyan eder.[95] Dönemin yabancı gözlemcileri bile, Şehzâde Camii'nin önceki selâtin camilerine kıyasla üslûpsal üstünlüğünü ayırt edebiliyordu. Fransız elçisinin kâtibi Gabriel d'Aramont (1546-55), II. Mehmed, II. Bayezid ve I. Selim camilerinin "şahane güzelliğine, ihtişamına ve görkemliliğine" değiniyordu; fakat Süleyman tarafından o sırada inşa edilen yeni camiyi diğerlerinden "daha güzel ve ayırt edilebilen" bir eser olarak değerlendiriyordu.[96]

Sultan Süleyman'ın oğlu için, eski padişahlarınkiyle rekabet eden bir cami yaptırabilmesi, kendisinin hanedan içindeki benzersiz mertebesini iki misli arttırıyordu. Şehzâde Mehmed Camii'nde şehzâdelere ve sultanlara özgü statü kodlarının birleşmesinden doğan kasıtlı muğlâklık, aynı zamanda sultanın yasal karısı ve müteveffa şehzâdenin annesi olan Hürrem'in de itibarının altını çiziyordu. Külliyenin somutlaştırdığı bağlam-

sal anılar, Süleyman'ın Hürrem'den doğma oğullarının, rakipleri şehzâde Mustafa'ya karşı giriştikleri taht mücadelesi etrafında odaklanmıştı. Bu bağlama özgü çağrışımlar, II. Selim'in cülusuyla hanedan bunalımının çözülmesinin hemen ardından, unutulmuş veya belki de unutulmak istenmiştir.

Şehzâde Camii'nin çift anlamlı müphem kimliği, nihayet bir selâtin camisi olarak sınıflandırılmasıyla sonuçlandı; bu nedenle atalarının türbelerini ziyaret etme törenlerinde padişahların güzergâhlarına dâhil edildi.[97] Mimar Sinan'ın otobiyografileriyle yakından aşina olan Evliya Çelebi, Şehzâde Mehmed Camii'ni payitahtın altıncı selâtin camisi olarak tanımlayarak, onu Ayasofya, II. Mehmed, II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman camilerinden sonra sıralar. Seyyah bu camiyi, İstanbul'da daha önce yapılan selâtin camilerinden esinlenen seçkin unsurların bir sentezi olarak değerlendirir: "Her bir camiden birer zarâfet ve nezâfet ödünç alınarak inşa edilmiştir" (*Her bir cāmi'den birer zerâfet ü nezâfet sārika idüp binā olınmışdur*).[98] Bu kavrayışlı gözlem, Mimar Sinan'ın kendi ifadesiyle, Şehzâde Camii'nde önceki selâtin camilerinin üslûbunu damıtarak "*Ayaşofya ṭarzında*" daha nezâketli bir mimarî sentez yaratma emeliyle örtüşür.

Mimarbaşının filizlenmekte olan yeni mimarî üslûbu, geçmiş ile gelecek arasında köprü kuruyordu. Onun bu eseri yalnızca erken Osmanlı mimarîsinden damıtılmış unsurları mükemmelleştirmekle kalmayıp, aynı zamanda 1550'lerde daha da serpilecek olan yenilik tohumlarını ekmişti. Şehzâde Camii'nin tamamlanışından hemen sonra, 1548'de Sultan Süleyman'ın kendi camisi için inşaat malzemelerinin toplanmasına dair fermanlar çıkarıldı (**res. 167**). Her iki projede Sinan ile bina emini Hüseyin Çelebi arasındaki yakın işbirliği, mimarî ve yönetsel uzmanlığın kesintisiz sürekliliğini temin edecekti. O halde, Şehzâde Mehmed Camii'nin *Tuhfe*'de, Süleymaniye'nin bir ön hazırlık alıştırması olarak sunulmasına şaşmamak gerekir. Sultanın kendi camisine "*numūne*" teşkil eden bu öncül yapıda icat edilen yenilikler, Süleymaniye'de "*her biri nezāketle ṣüret bulmış*" olan birçok "*āṣār-ı cemīle ẓuhūra*" getirilmesiyle, olgun bir "klasik" sentez yaratacaktı.[99] Tamamlanmasından yirmi yılı aşkın bir süre sonra, Şehzâde Camii'nin "ideal" merkezî mekân kavramı Selimiye'de ikmal edilerek, Mimar Sinan'ın şiirsel hayal gücünün geleneğin ayak bağlarından özgürleşmesinin haberini verecekti.

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

Süleymaniye Camii, Ayasofya'yı yeniden yorumlayan planıyla, padişahın şahsında somutlaşan devlet ile dinin âhengini tecessüm ediyordu (**res. 167-68**). Cami külliyesi planlandığı sırada Sultan Süleyman, Kutsal Roma İmparatoru unvanını taşıyan İspanya Kralı V. Charles ve Romalılar Kralı unvanlı kardeşi Avusturya Habsburg hükümdarı I. Ferdinand'la 1547'de henüz bir sulh antlaşması imzalamıştı. Sultan bu antlaşma ile haraç karşılığında Macaristan'da barış garantisi veriyordu. Kendisini, Habsburg rakiplerinin Roma İmparatorluğu'na öykünen unvanlarına el koymuş addeden padişah, artık doğudaki başlıca rakibi Şah Tahmasp'la yüzleşmeye hazırdı.

Süleymaniye'nin yapım süreci, Safevilere karşı açılan iki seferle örtüştü. Rüstem Paşa'ya atfedilen anonim bir tarih, Sultan Süleyman'ın bu cami külliyesini yaptırmaya karar vermesini, 1548 Mart'ında Safevi şahına savaş ilân etmesiyle birlikte ele alır. İlânın hemen ardından, sultan, Osmanlı sarayına iltica eden Şah Tahmasp'ın kardeşi Elkas Mirza'ya, Tebriz ile Şirvan sancakbeyi ve "*'Acem pādişāhı*" unvanlarını vererek, İran seferine çıkmasını emretti. Tam o sırada kendi anısını ebedîleştirmek üzere, Mimar Sinan'a sipariş ettiği benzersiz caminin yapımına karar verdi ve peşinat olarak ilk ödemesi bina emini Hüseyin Çelebi'ye yapıldı:

> O sırada, cihana hükmeden padişah hazretleri, sonu gelmesi muhakkak olan fânî dünyanın değersizliğini anlayıp, kıyamete dek hayır dualarıyla anılarak mutlu olmak için bir eser bırakmak gerektiğini anladı. Selefi olan dindar padişahların yolunu izleyerek, kendi de soylu varlığı için benzersiz bir şerefli cami ve latif imaret (külliye) inşa edilmesini emretti. Eritilmesi (şeriat açısından) hiçbir şüphe uyandırmayan som altın ve sofra takımlarından, 150.000 sikke altın (9.000.000 akçe) basıldı ve inşaat malzemeleriyle diğer ihtiyaçların hazırlanması için güvenilir binâ eminlerine teslim edildi.

167 Süleymaniye Külliyesi, İstanbul, plan:

1. Cami,
2. Sultan Süleyman'ın türbesi,
3. Hürrem Sultan'ın türbesi,
4. Türbedar Odası olarak bilinen Darülkurra,
5. Kamusal meydan çeşmesi,
6. Sıbyan Mektebi,
7. Birinci Medrese (Evvel),
8. İkinci Medrese (Sânî),
9. Tıp Medresesinin kalıntıları,
10. Darüşşifa,
11. İmaret,
12. Tabhane,
13. Kubbeli sebiliyle birlikte Mimar Sinan'ın türbe haziresi ve vakfettiği mekteb ile kendi konutunun yeri,
14. Yeniçeri Ağası'nın sarayı,
15. Üçüncü Medrese (Sâlis),
16. Dördüncü Medrese (Râbî),
17. Hamam,
18. Darülhadîs,
19. Fatma Sultan ile Siyavuş Paşa çiftine ait sarayın yeri ve yanındaki medrese,
20. Eski Saray.

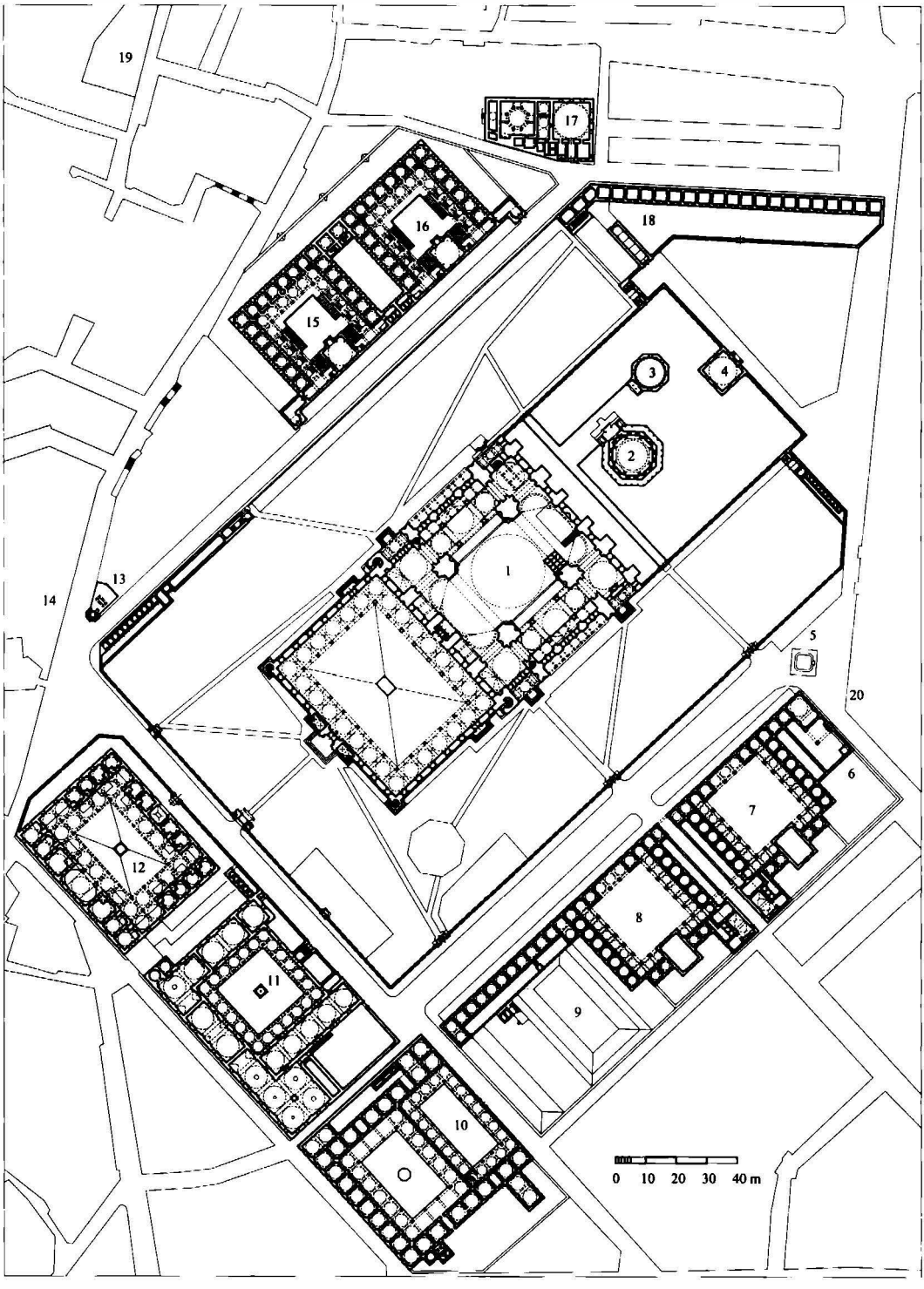
19
17
16
18
15
3
4
2
1
13
14
5
20
6
7
12
8
11
9
10
0 10 20 30 40 m

Ol eşnāda pādişāh-ı ʿālem-ārā' ḥażretleri dünyā-yı denīnüñ beḳāsı olmayup fenā' bulduġı ve bir eşer lāzım olup ḳıyāmete degin yād ve zikr-i ḫayr ile şād olınmaḳ lābüdd olduġın maʿlūm idinüp pādişāhān-ı selef-i dindārān ṭarīḳi üzre bunlar daḫī żāt-ı şerīfleri içün bir cāmiʿ-i şerīf ve ʿimāret-i laṭīf ki ʿadīmü'l-miṣāl ola, binā olınmasına emr idüp, ḫallinde şā'ibe-i şübhe olınmayan zer-i ḫāliṣ ve evānī-yi şāfileründen yüz elli biñ sikke altun meskūk olınup, levāzım ve mühimmātı tedārük ve iḥżār olınmasına ümenā-yı muʿtemedīne teslīm olındı.[100]

Bunun ardından, "*vilāyet-i Aʿcāma şāh olan*" Elkas Mirza "*ḳılıcın beline ḳuşanup ve ġazāsına süvār olup*" Şah Tahmasp'a karşı "*fī sebīlil'-lāh ġazā*" için payitahttan ayrıldı. Biraz sonra da, Şehzâde Selim'i Edirne kaymakamı ve dördüncü vezir İbrahim Paşa'yı İstanbul kaymakamı atamış olan padişahın kendisi sefere çıktı.

Elkas serüveni başarısızlıkla sonuçlanınca, Sultan Süleyman'ın 1553'te Safevilere karşı tekrar açtığı sefer, 1555'te Amasya barış antlaşmasının imzalanmasıyla sona erecekti. Yüz yüze gelmekten kaçan rakibini savaş meydanında yenemese de, Tahmasp'a karşı ideolojik bir zafer elde eden Süleyman, antlaşma maddelerinde onu, ülkesindeki ibadetlerde Sünni halifelerin lanetlenmesinden ve şeriate aykırı diğer uygulamalardan vazgeçirmeye zorlamayı başardı. İtaatkâr Safevi hükümdarının elçisi, "yeryüzünde eşi bulunmayan" Süleymaniye Camii'nin tamamlanmasından az önce, 1557'de ipek halılar ve sonsuz hediyeler (*ḥarīr ḳāliçeler ve bī-ḥadd pīşkeşler*) getirdi.[101]

Caminin cümle kapısındaki inşaat kitâbesi Sultan Süleyman'ın gerek dünyevî gerek ilâhî hakla sahip olduğu evrensel saltanat ve hilafet iddiasını özetler (**res. 169**). Şeyhülislâm Ebussuud'un yazdığı metin, hattat Hasan bin Ahmed el-Karahisarî tarafından imzalanan üç mermer panoya celî sülüs hatla hakkedilmiştir. Arapça kitâbe, Allah'ın seçkin kulu olan Sultan Süleyman'ı şöyle tanımlar:

> Rabbanî kudretle kudretli kulu, O'nun sübhânî değeri ile değerli Halifesi, "Mahfuz Kitab"ın emriyle hükümlerini dünyanın her tarafında icra ile kaim, / Aziz Allah'ın yardımı ve galip ordusu ile Maşrık ve Magrib ülkelerinin fatihi, / Âlem ülkelerinin sahibi, bütün halklar üzerinde Allah'ın gölgesi, Arap ve Acem'in Sultanı, / Saltanat kanunlarının yayıcısı, Osmanlı Hakanlarının onuncusu Sultan oğlu Sultan Süleyman Han.[102]

168 Süleymaniye Külliyesi, Istanbul, aksonometrik perspektif.

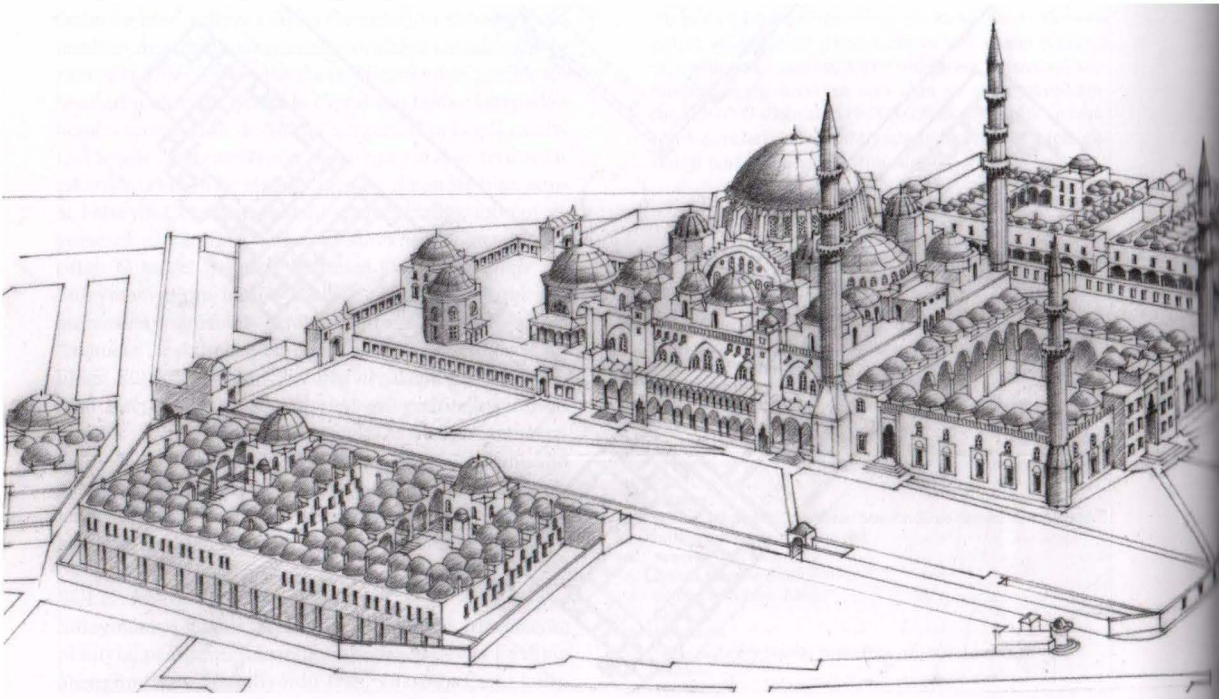

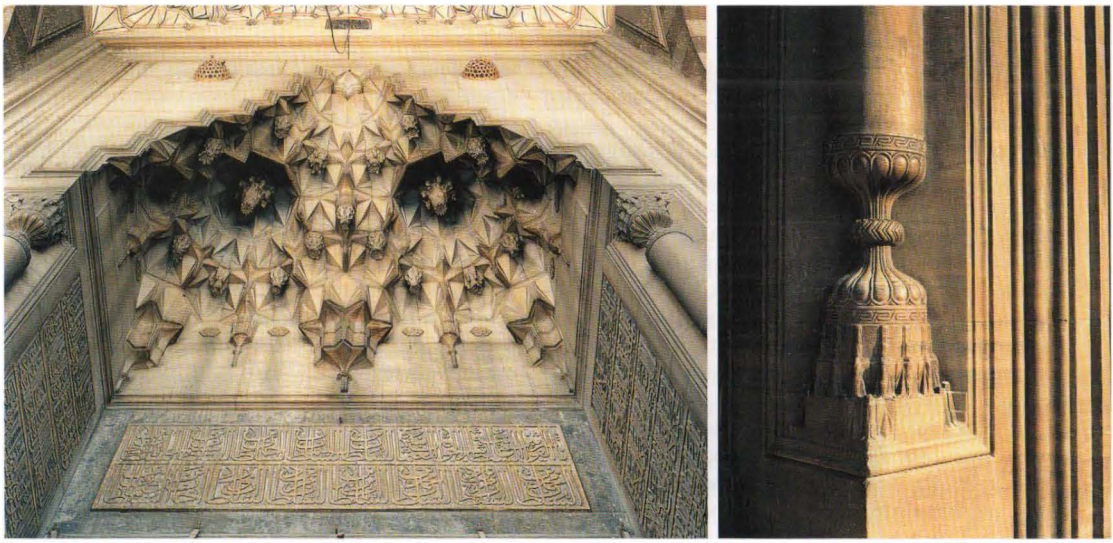

169 Süleymaniye Camii, İstanbul, (solda) cümle kapısının üç panolu inşaat kitâbesi, (sağda) aynı kapının gömme sütunçesinin "kum saati" detayı.

Caminin kitâbesi, temel atma tarihi olarak Haziran 1550 ve açılış tarihi olarak da Ekim 1557 tarihlerini verir; fakat inşaat faaliyetleri bu tarihlerden yaklaşık iki sene önce başlayıp, iki sene sonra devam etmiştir.[103] Padişah İran seferine ayrılmadan ön hazırlıkları 1548'de başlatılan külliyenin bazı kısımları, son masraf özetinin hazırlandığı 1559 yılına dek bitmeyecekti: Medreselerden ikisi, suyolları, Hürrem Sultan'ın (ö. 1558) türbesi ve Sultan Süleyman'ın (ö. 1566) ölümünden sonra yapılacak olan türbesi.[104]

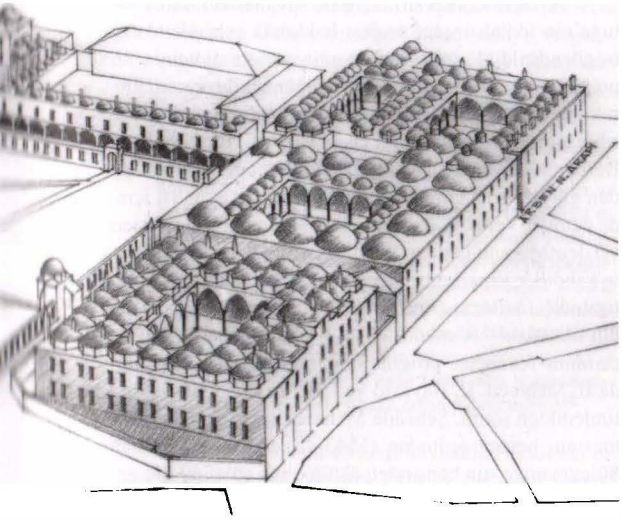

Süleymaniye Külliyesi'nin yayınlanmış olan tarihsiz vakfiyesi, 1559 tarihli bu masraf özetiyle aynı sıralarda kaleme alınmışa benzer; çünkü hem sonradan yapılan iki medrese, hem de vefat eden Hürrem Sultan'ın türbesini zikreder. Fakat masraf özeti padişahın, hanedan âdâbı gereğince selefi II. Selim tarafından inşa ettirilen türbesini içermez. Sultan Süleyman hayattayken yeri belirlenen ve hatta temelinin de atıldığı anlaşılan mihrab aksı üzerindeki türbe, ölümünden sonra 1566 ve 1568 arasında yaklaşık iki yılda inşa edilmiştir. 1544-47 ile 1550 yıllarında İstanbul'da yaşayan ve 1548'de padişahın İran seferine iştirak eden Fransız hümanist Pierre Gilles Süleymaniye inşaatının ilk etaplarını gözüyle görmüştür. Daha sonra alıntılayacağım pasajında cami külliyesi ile padişahın ileride gömüleceği türbenin temellerinin birlikte atıldığını belirtir. Arsasının tesviye edilmesine 1548'de başlanan caminin temel atma merasiminin Haziran 1550'de yapıldığını biliyoruz. Demek ki, Sultan Süleyman "kendi hesabına yaptırmakta olduğu caminin" inşaatına Haziran 1551'de maiyetiyle be-

raber giderek gelecekte "vücudunun defnedileceği yeri" görmek istediğinde, türbesinin temellerini muhtemelen müşahede etmiş olmalıydı. Venedikli diplomat Bernardo Navagero'nun bu bölümün başında zikrettiğim yayınlanmamış raporunda verilen bilgiye göre, kendisine hiç kimse bu yeri göstermeye cesaret edemeyince, sonunda emri yerine getirmeyi üstlenen şahsa padişah insaniyetle, "Bana orayı gösterin, çünkü gayet iyi biliyorum ki ölüm herkesin başına gelecek ve ben artık ihtiyarım," diyerek gerginliği yatıştırmış. Buradan anlaşılacağı gibi, tahttaki padişahın, değil türbesini hayattayken inşa etmek, kabrinin hazırlanan yerini göstermek bile nahoş bir durum addediliyordu.[105]

Ocak 1568'de mimarbaşının adamına verilen (*miʿmār adamına virildi*), II. Selim'in Bursa, Amasya, Kastamonu ve Merzifon kadılarına hitaben yazılan bir fermanı, mermercilikte mahir taş ustalarının araç ve gereçleriyle birlikte babasının türbesinde çalışmak üzere derhal gönderilmesini emretmiştir. Ferman, türbenin cephelerindeki incelikli mermer kaplamalar ve diğer mermer işi detayların yapımıyla ilgili olmalıdır:

> [Merhum babamın] *türbe-i şerîfesi bināsıyçün mermer işi bilür üstād ṭāşcılar lāzım olmaġın buyurdum ki: Vuṣūl bulduḳda teʾḫīr ve terāḫī itmeyüp, her biriñüz taḫt-ı ḳażāñuzda mermer işi işlemegi bilür ne ḳadar üstād ṭāşcı vār ise ṣanʿatlarına lāzım olan āletleriyle iḫrāc idüp, bervech-i istiʿcāl irsāl idesiz.*

Hiç şüphesiz bizzat Sinan'ın tasarımını hazırlayıp inşasına nezâret ettiği türbenin yapımında, mimarbaşının halifelerinden Mimar Mehmed Çavuş'un çalışmış olduğu II. Selim'in bir başka fermanından anlaşılıyor (**res. 1, 118**). Bu hizmeti karşılığında dergâh-ı muallâ (saray) çavuşu rütbesine yükseltilen mimar halifesi, II. Selim'in vaktiyle idam edilen kardeşi Şehzâde Mustafa'nın (ö. 1553) Bursa'daki türbesinin inşaatına Sinan'ın tavsiyesiyle 1571'de halife olarak atandı (bkz. **Ek 4:4/2**). Bu atamadan evvel, aynı padişahın 1568'de Bursa kadısı ve hassa harcı eminine gönderdiği diğer bir fermanda, Şehzâde Mustafa'nın, üstü "orta ölçekte" bir kubbeyle örtülecek türbesinin yapımına gereken kerestenin tedarik olunmasını emretmesi, babasının İstanbul'daki türbesi ile idam edilen kardeşinin Bursa'daki türbesinin âdâb uyarınca hiyerarşik farklılığını vurgulamak açısından önemlidir. İlginç olan bir husus da, ileride mimarbaşı olacak Sedefkâr Mehmed Ağa'nın, Sultan Süleyman'ın türbesi inşa edilirken Süleymaniye haziresinde bir yıl (1567-68) "bahçe bekçisi" olarak hizmet etmiş olmasıdır. Yeni tamamlanan bir doktora tezinde, sonradan Sinan'ın öğrencileri arasına katılacak olan ilerinin bu mimarbaşısının, ilk mimarlık gözlemlerinin Sultan Süleyman türbesinin inşa edildiği yıllara geri gittiğine işaret edilmiştir.[106]

Süleymaniye Külliyesi muazzam bir yüksek eğitim merkezi olarak tasarlanmıştı. Beş medresenin hâkimiyetindeki manzumede, imparatorluğun yasal sisteminin belkemiğini oluşturan şeriati destekleyecek ilâhiyat ve fıkıh eğitimine öncelik verilmişti (**res. 170**). Rütbece müftülere denk emekli ulemaya tahsis edilen beşinci ve en yüksek medrese, darülhadis olarak işlev görüyordu. Buraya Peygamber'in hadislerinin yorumu ve Kur'an tefsirinde uzmanlaşan bir müderris atanması öngörülmüştü.[107] Süleymaniye vakfiyesi, medreselerin amacının dünyevî egemenliğin mekanizmalarını güçlendirmek ve öteki dünyada mutluluğa ulaşmanın aracı olan dinî ilimleri yüceltmek olduğunu açıklar (*iʿlā-yı meʿālim-i ʿulūm-ı dīniyye ve ihyā-yı merāsim-i fünūn-u yaḳīniyye ki aḳvā-yı vesāʾil-i siyādāt-i dünyeviyye ve aʿlā-yı şerāyiʿ-i saʿādāt-ı uḫreviyye*). Bu kurumlar, Darü'l-hilâfe'nin ana zarureti ve saltanat köşkünün temel desteği olan hak dininin ve şeriatin pekiştirilmesine katkıda bulunacaklardı.[108] Mehmed Âşık, medreseleri "İslâm dininin beş desteğine" (*erkān-ı ḫamse-i dīn-i islām*) benzetir.[109] Altıncı medrese olan Tıp Medresesi'nin müderrisliği, sarayın hekimbaşısına tahsis edilmişti.[110] II. Mehmed külliyesindeki çeşitli ilimlerin tahsil edildiği sekiz medreseden daha yüksek rütbeli Süleymaniye medreseleri, 17. yüzyıldan itibaren "Kânûnî" lâkabıyla anılmaya başlanan Sultan Süleyman'ın devrinde ilâhiyat ve şer'î hukuk eğitimine artan vurgunun altını çizmekteydi. Süleymaniye'nin gölgede bırakmayı hedeflediği II. Mehmed külliyesi, inşasından itibaren payitahtın en büyük ve program açısından en kapsamlı selâtin manzumesi olagelmişti.

Avrupa kaynakları elçilerle seyyahların Süleymaniye'nin iddialı inşaat projesi hakkında ayrıntılı olarak bilgilendirildiklerini ve külliyenin yapım sürecinin bir propaganda aracına dönüştürüldüğünü gösteriyor. Gerek güzellikte gerek boyutta önceki padişahlarca yaptırılan tüm selâtin camilerini geçme arzusu, 1550'de *bailo* Bernardo Navagero'ya veziriazam Rüstem Paşa tarafından gururla izah edilecekti. Navagero'dan aynı yıl içinde camiye Venedik'ten, bir listede boyutları ile renkleri verilen Murano camları ve bir çizimle belirtilen örnekte kandiller ısmarlaması istendi. Bunlar "güzellik ve ihtişamda" (*bellezza et grandezza*) emsallerinden daha üstün olacaktı.[111] Venedik elçisi Catharin Zen (1550) de caminin rekabetçi programının farkındaydı. Raporunda II. Mehmed, II. Bayezid ve I. Selim'in camilerini betimledikten sonra, Şehzâde Mehmed'inkinin tamamlanmasının hemen ardından (1543-48) temeli yeni atılan Süleymaniye'nin hepsinden üstün olma emelini dile getirdi:

> Bir de bu *Signore*'nin ölmüş olan oğlu Mehmed'in camisi var; ve bugün yaşayıp saltanat süren Sultan Süleyman'ın camisinin temellerini henüz atmaya başladılar. Bunun için Eski Saray'ın arsasından büyük bir parça koparıp almış bulunuyorlar, tepenin bir ucundan diğer ucuna kadar. Ve bu camiyi, önceden inşa edilmiş olanların hepsinden daha büyük, daha güzel ve daha iyi süslenmiş olarak yapmayı istiyorlar; bunun için öyle büyük miktarda para harcayacaklarını söylüyorlar ki, söylesem kimse bana inanmaz![112]

Eşsiz bir anıt yaratma arzusu, Dernschwam tarafından da teyit edilmiştir. 1554-55'te kendisine Süleymaniye'nin, Macaristan'daki Pressburg (Bratislava) kentinden daha geniş bir alana yayılan ve Belgrad'ın boyutlarına yaklaşan müştemilâtıyla, önceki selâtin camilerinden daha büyük ve daha güzel olacağı söylenmişti. Dernschwam, cami külliyesinin inşa edilmekte olduğu mevkiin, Eski Saray'ın çevre duvarının önünde uzanan büyük bir meydan oluşturduğunu söyler (**res. 33** [4], **165, 171**). Külliye için Atmeydanı'ndaki (Hipodrom) basamaklı setlerden mermer levhaların söküldüğüne ve İzmit'teki (Nikomedia) antik harabelerden devşirme mermerler getirtildiğine tanık olan yazar, inşaatın üç yıl içinde tamamlanacağının hesaplandığını söyler. Bu, sonunda doğru çıkan bir "tahmin-i sahih"dir: Külliyesi daha tamamlanmayan cami gerçekten de 1557'de kullanıma açılmıştır.[113]

Atmeydanı'ndan on yedi beyaz mermer sütunun (**res. 10**) sökülüşüne şahit olan hümanist antikite uzmanı Pierre Gilles (y. 1550), imparatorluğun her bir köşesindeki prestijli arkeolojik kalıntılardan değerli mermerlerin derlenmekte olduğuna değinir. Padişahın cami külliyesi kadim dünya imparatorlarının yüzyıllar boyunca binalarında devridaim edegelen devşirme malzemelerle inşa olunacaktı. Gilles, temelleri atılan külliye ve gelecekte yapılacak olan padişah türbesi için, Eski Saray'dan ayrılan arazinin İstanbul'un üçüncü tepesinin sırtının tam ortasında yer aldığını belirtir:

> Sultan Süleyman, yakın zamanda [bu tepenin] orta kısmını işgal eden, gelecekteki türbesi ile yolcularla fakirler ve hastalar için bir imaretin (külliye) muazzam temellerini attırmıştır. Şimdi inşa edilmekte olan bu yapılarda Türk İmparatorluğunun birçok yörelerinden devşirilen parlak mermerler kullanılıyor. Envai çeşit mermerleri inşaat yerinde yığılı olarak görebilirsiniz: Sadece yeni olarak taş ocaklarından çıkartılmış olanlar değil, aynı zamanda sayısız diğer mermerler ki, bunlar çağlar boyunca yalnız Bizans'ın değil, bütün Yunanistan ve hatta Mısır'ın da hükümdarlarının çeşitli binalarında sürekli dolanıp durmuştur.[114]

Dönemin Osmanlı birincil kaynakları arasında en başta geleni, Mimar Sinan'a Eyüp'te bir cami yaptırmış olan Nişancı Mustafa Celalzâde'nin 1561'den önce yazılan *Tabakâtü'l-Memâlik*'idir. Bölüm 1'de tanıtılan kaynaktaki ayrıntılı Süleymaniye betimlemesi, padişahın külliyesine en münâsib yer olarak "*sarāy-ı ʿatīḳ-i hümāyūn içinde bir maḳām-ı dilgüşā*"nın seçildiğini ve bu yerin şehir siluetindeki seçkin konumunu vurgular: "*İstānbūl içre bu cāy-ı güzīde/ Yüzinde şehrüñ nūrdīde.*" Dahası, cennete benzeyen ve denizle rüzgarlara nâzır bu arsanın manzarasını temaşa etmek insanın mizacına gıda verir (*temāşāsı virür ṭabʿa nevāle*).[115] Şehnameci Seyyid Lokman'ın 1588'de tamamlanan *Hünernāme*'sinin ikinci cildi, Sultan Süleyman'ın mimarî himayesini ele alan diğer önemli kaynaktır. Yazar, 1548 Mart'ında padişahın gelecekteki defin mekânı olacak cami külliyesi için en uygun yer olarak Eski Saray'ın yarısından fazla bir alanın ayrılarak, cami ve türbenin dış avlusu ile etrafındaki müştemilâtın tanzim edilişini anlatır. Külliyenin (*ʿimāret*) kendi yapılarından başka, ileri gelenlerin saraylarını içeren birkaç mahalle ile dükkânlar ve inşaat ustaları için hamam ve çamaşırhanelerin yerlerinin belirlenmesini tarif eder:

> Ve gerekli binalara ilaveten (külliyenin) etrafında birkaç mahalle ile ekâbir ve vezirlerin sarayları yapılması için Eski Saray'ın yarısı kadar ve belki de yarısından fazla bir arazi ayrılıp, sultanî himmet sarfedilmiştir. Şöyle ki, aşağıda izah olunur: Önce bir muazzam avlu ve bahçe yapılıp, dışının her taraf ve köşesini çevreleyen meydanlar yaratılıp ve bunların yanlarında hamam ve dükkânlar ve çamaşırhane odaları yapılıp, her biri sağlamlıkta kavrayış sahiplerine ibret vericidir.
>
> *Ve bünyān-ı lāzımeden başḳa eṭrāfında birḳaç maḥalle ve ekābir ve vüzerāya sarāylar yapılmaḳa sarāy-ı ʿatīḳ-i ʿāmireden ber-vechi tanṣīf belki ziyāde yir ayırup, himmet-i şāhāne maṣrūf olınmışdur ki şerḥ ḳılınur: Evvelā bir ʿaẓīm ḥavlı ve bāġçe yapılup, ṭaşraları taraf taraf ve küşe küşe meydānlar olup ve cevāniblerinde ḥammām ve dükkānlar ve cāmeşū odaları yapılup, her biri metānetde ʿibretnümā-i ülü'l-ebṣārdur.*[116]

Bölüm 3'te analiz edilen II. Mehmed'in devâsâ külliyesinde olduğu gibi, Sultan Süleyman'ınkinde de cami ile türbe haziresini geniş bir dış avlu kuşatır. Avlunun iki uzun yan kenarları boyunca medreseler ve bir sıbyan mektebi sıralanır. Kuzeydeki üçüncü tarafta ise sosyal hizmet binaları (imaret, tabhane ve darüşşifa) kümelenmiştir. Padişahın büyük dedesinin külliyesinde görmüş olduğumuz dik açılı, katı "İtalyan Rönesans" geometrisi, burada yerini daha yumuşatılmış organik bir asimetrik düzenlemeye bırakmıştır (**res. 59, 167**). Bu fark, Süleymaniye'nin çok daha yoğun bir şehir dokusuna yerleştirilmesi kadar, kısmen açık uçlu planlamanın da sonucuydu. Örneğin, 1552 tarihli bir ferman,

170 İstanbul siluetinde Haliç'e hâkim bir tepede konumlanan Süleymaniye Külliyesi, kuzeybatıdan görünüm.

mimarbaşına ve bina eminine o sırada yapılması emredilen darüşşifa için yeni bir arsa edinilmesini buyurmuştur.[117] Aynı yıl, bina eminine hitaben yazılan bir başka ferman, anlaşılan inşası yine sonradan akıl edilen darülhadis'in konumunun henüz kararlaştırılmadığını gösterir. Bina emininin raporuna göre, darülhadis için en uygun yer, Eski Saray ile cami mihrabı arkasında inşa edilen odaların arasındaki boş alandır; fakat mevcut temellere zarar vermemek şartıyla. Verilen izahat, standart medrese tipolojisinden sapan Darülhadis'in alışılmadık diyagonal planını açıklıyor (**res. 167** [18]). Celalzâde, cami mihrabının karşısındaki sağa doğru meyilli bu asimetrik yapı ile önündeki öğrenci hücrelerini şöyle tarif ediyor: "*Muḳābele-i miḥrāb-ı saʿādet iḳtisābda, cānib-i yemīne māʾil bir dārü'l-ḥadīṣ... anuñ muḳābelesinde ḥücerāt-ı sāmīyāt teşyīd olınup...*"[118]

Darüşşifa, tabhane ve Haliç'e bakan çifte medresenin pahlı arka köşeleri, kendilerini mevcut sokak şebekesine uyarlamışlardır. Sinan bu medreselerin, altında bir kervansarayın yer aldığı kuzey blokun ve dış avlunun doğusundaki istinad duvarlarının altına, dükkânlar ile odalar yerleştirmiştir. Bölüm 4'te gördüğümüz gibi, mimarbaşının bizzat vakfettiği komşu yapılar sanki kendi sanat eserine attığı bir imza gibidir: Sinan'ın konutu ile yanındaki üçgen arsada yer alan sıbyan mektebi ve türbe haziresi ile bunların cephesinde uzanan kendine ait yirmi dükkân (**res. 124-26, 167-68**). Caminin açılış törenini izlemiş olan Melchior Lorichs'in İstanbul panoramasında betimlenen yeniçeri ağası sarayının, Süleymaniye Külliyesi'nin inşasından önce mi yapıldığı, yoksa yukarıda Lokman'ın söz ettiği yeni saraylardan biri mi olduğu belli değildir (**res. 33** [4], **167** [14]). Sinan, yeniçeri ağasının sarayını ve Eski Saray'ı, külliyenin dış avlusunun karşılıklı iki köşesine yerleştirmiştir. Bu iki sarayın diyagonal çevre duvarları, külliyenin dış avlu duvarının pahlı köşelerine paraleldir.

Dükkânlar ve kiraya verilen vakıf odalarının da dâhil olduğu çok-işlevli külliye, Sultan Süleyman'ın hareminin bir bölümünü barındıran Eski Saray ve çevresindeki ekâbir mahalleleri ile sembiyotik bir ticaret, din, eğitim ve sosyal yaşam ilişkisi teşvik ediyordu. Celalzâde'nin deyişiyle, tüccarlara latif kervansaraylar, attarlara yüce mekânlar ve dört bir tarafına çepeçevre zenaat ehli için suklar, dükkânlar ile muazzam çarşılar yapılarak süslenen külliye "*nigāristān-ı Çīn*" olmuştu. İstanbul siluetinde temaşa edilecek bir nazargâh haline gelen külliyeye hükmeden caminin ana kubbesini, ışığa gark olmuş bir dağa benzeten Celalzâde, bu yapıları bir şehircilik şaheseri olarak algılar: "*Ne ḳubbe nūra ġarḳ olmış cebeldür / ... Temāşāsı şerefler virdi dehre / Naẓargāh-ı hümāyūn oldı şehre.*" Cami ile türbe haziresini çeviren dış avlu, diyagonal patikalarla çevre duvarındaki çeşitli kapılara bağlanır. Avlunun üç yanı, ibadethanenin ve hazirenin dışardan geçenler tarafından temaşasına olanak veren, demir şebekeli dikdörtgen pencereli taş duvarlarla çevrilidir. Doğuda tonozlu altyapı-

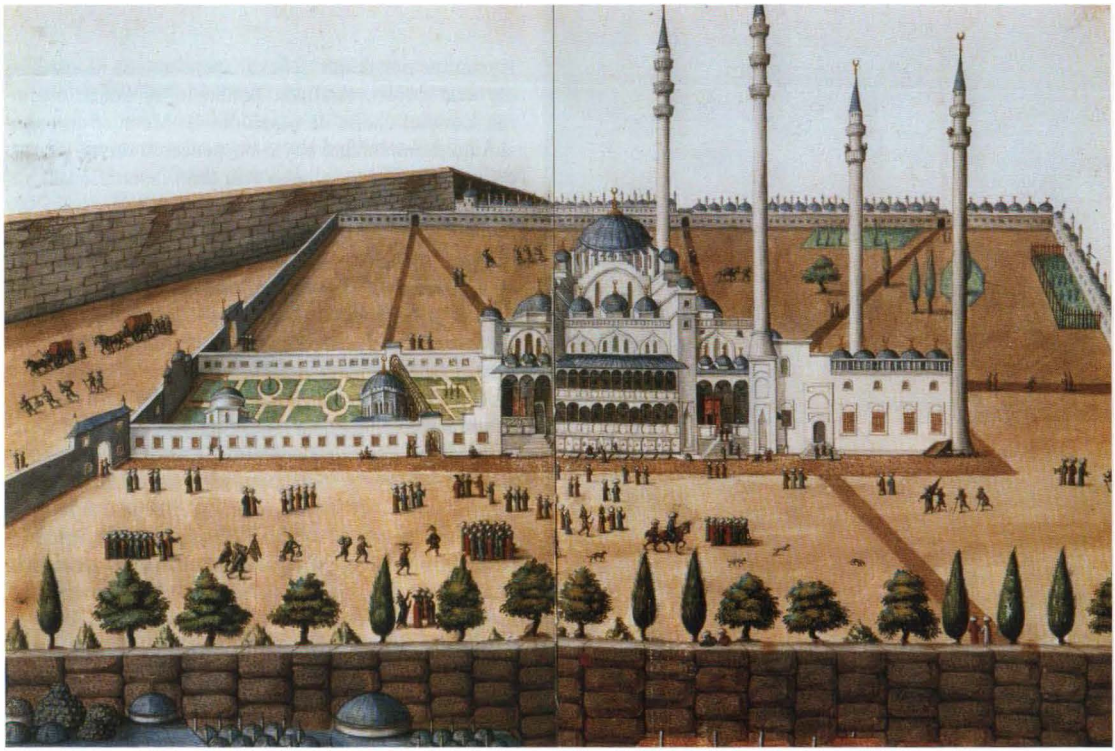

171 Süleymaniye Külliyesi'nin doğudan görünümü, Avusturya Habsburg elçisine eşlik eden bir sanatçı tarafından hazırlanan resim albümünden, y. 1590, kâğıt üzerine suluboya.

lar üzerinde yükselen duvarsız dördüncü taraf ise, panoramik manzaralara hâkim bir gezinti ve temaşa yeri olarak tasarlanmıştır. Evliya Çelebi'nin belirttiği gibi, bu tarafa çevre duvarı yapılmayışının nedeni, "cihannüma" şeklindeki avludan cami cemaatinin şehri ve üzerinde gemilerle kayıkların oynaştığı denizi seyredebilmeleri içindir. Celalzâde'nin yukarıdaki betimlemesi gibi, Evliya da külliyenin hem şehir siluetindeki dıştan görünümüne hem de içindekilere şehrin temaşasını sunan konumuna hayranlığını ifade eder:[119]

> *Ammā bu ṭarafda ḥaremüñ dīvārı olmayup şehr-i İslāmbolu temāşā içün bir kenārı sedd-i dīvār-ı pes çekilmişdür. Cümle cemā'at anda mekş idüp ḫünkār sarāyı ve Üsküdārı ve Boġāz Ḥiṣārı ve Beşiktāşı ve Ṭobḫāne ve Ġalaṭa ve Ḳāşımpaşa ve Okmeydānı serāpā nümāyāndur. Ve Ḫalīc-i İslāmbol ve Boġāz içre bādbānlaruñ küşāde idüp niçe biñ pereme ve ḳāyıḳ ve ġayrı keştīlerüñ şināverlik itdükleri birer birer rāyeġān bir ḥarem-i seyr-i cihān yirdür.*

1590'lara tarihlendirilen bir Avusturya Habsburg albümündeki resim, ağaçların sıralandığı bu set duvarına yaslanarak manzarayı seyredenleri betimler (**res. 171**). En ön planda, set duvarının altında yer alan Mimar Sinan'ın konutunun kırmızı kiremitli çatıları ve yanındaki ikiz medreseler ile hamamın kurşun kaplı kubbeleri görülmektedir. Resim, türbelerin geometrik tarhlarla düzenlenmiş bahçesini ve hazirenin iki kapısının arasında uzanan kemerli pergolayı (çardak) tasvir eder. Dış avluda kırmızı çitlerle (dizme) çevrili birkaç çimen sofa da göze çarpar; bunlardan biri bugün hâlâ mevcut olan sekizgen platformdur. Resim, kum döşeli dış avludan geçen yayalar ve atlıları betimleyerek buranın kamusal bir geçit alanı ve oyalayıcı bir mesire yeri olduğunu gözler önüne serer.

Doğudaki set duvarının önünde uzanan nefis manzarayı kesmemeye özen gösteren Mimar Sinan, Haliç tarafındaki ikiz medreseleri kademelendirerek, ustalıkla yüksekliklerini eğimli tepenin topografyasına uyarlamıştır (**res. 172-73**). Meyilli araziyi, istinad duvarları ve teraslama yöntemiyle öylesine yeniden şekillendirmiştir ki, külliye âdeta şehrin üçüncü tepesiyle organik olarak bütünleşmiştir. Tesviye edilmiş bir podyumun kaidesi üzerinde yükselen muhteşem cami, görsel olarak hem şehrin panoramik siluetine hem de çevresini kuşatan kül-

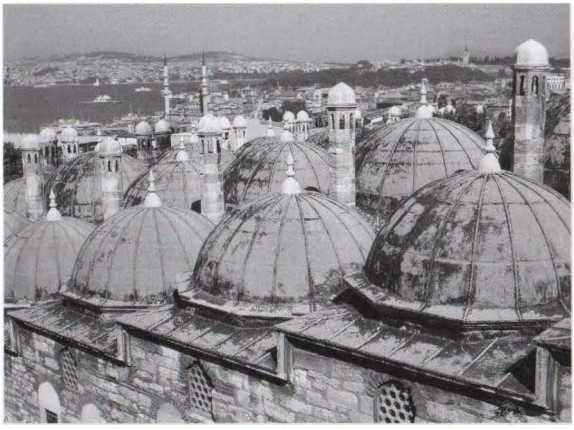

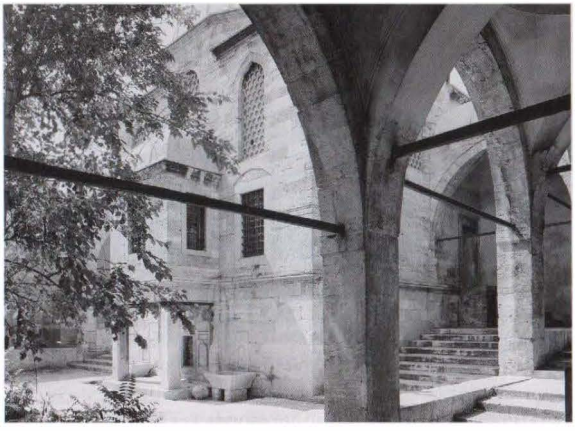

172 Süleymaniye Külliyesi, İstanbul, Haliç'e bakan kademeli iklz medreselerin kubbeleri ve bacalarının, arka plandaki Yeni Valide Camii ve Topkapı Sarayı ile birlikte görünümü.

173 Süleymaniye Külliyesi, İstanbul, Haliç tarafındaki kademeli ikiz medreselerden birinin iç avlusu ve duvar çeşmesi üzerindeki köşke benzer cumbalı dershanesi.

liyeye hâkimdir. Yükseltilmiş tek seviyeli bir platforma yayılan II. Mehmed'in "iki boyutlu" külliyesinin tersine, Süleymaniye, değişik seviyeli, kademelenmiş terasların üzerinde "üç boyutlu" olarak tasarlanmıştır. Şehrin oyulup tıraşlanarak yeniden biçimlendirilen üçüncü tepesinde yükselen muhkem külliyenin piramidal silueti, sanki heykelmiş gibi yontulan bir dağı andırır. Şehrin doğal topografyasını belirginleştiren Süleymaniye'nin dağ imgesi, mimarbaşının otobiyografik *Tezkire*'lerde dağları yontan heykeltıraş-mimar Ferhad'a benzetilmesinin başlıca nedenidir.

Yapıların düzey ve methal farklılıklarıyla oynayan Sinan, külliyenin çevresindeki mahallelerle ve uzak manzaralarla görsel ilişkisini dinamikleştirmiştir. Süleymaniye'nin demir şebekeli pencerelerle donatılmış dış avlu duvarı, etrafında kesintisiz bir kuşak oluşturan kamusal cadde ile çevrilidir. II. Mehmed'in camisini müştemilâtından böyle bir pencereli duvar ve cadde ayırmaz. Dolayısıyla bu eski cami ile etrafındaki yapıların arasındaki geniş mesafe, külliyenin görsel bütünlük izlenimini azaltır (**res. 59**). Süleymaniye'nin yarısaydam dış avlu duvarı, cami ile türbeler haziresini müştemilâtın "dış" uzamlarından ayırarak, külliyenin merkezindeki yapıları kutsanmış "iç" mekânlar olarak tanımlar. Bu mekânsal ayırım, Sinan'a daha esnek bir tasarımla, müştemilâtın eksenlerini merkezdeki yapılarınkinden kaydırma olanağı vermiştir. Süleymaniye'nin iç avlulu müştemilât binaları artık cami ve hazire ikilisinin eksenleriyle aynı hizada değildir. Oysa, II. Mehmed'in simetrik külliyesinde dış avlu, şehir dokusundan kesilip çıkarılmış bir "iç" mekân olarak algılanmaktadır. Geç Osmanlı döneminde "Fatih Külliyesi" olarak tanınmaya başlanan manzume, şehrin ana merasim arteri olan Divanyolu'nun geçtiği dış avlusuyla, Roma imparatorlarının forumlarına benzer bir "iç" meydan şeklinde tasarlanmıştı. Bunun tersine, Divanyolu'na dolaylı olarak bağlanan ve Haliç'e çarpıcı bir yakınlıkta konumlandırılan Süleymaniye'nin çevresi, organik bir anayol ve sokaklar ağıyla kuşatılmıştır. Sokaklar asimetrik külliyenin diyagonal köşelerine yaklaşımı sağlayan ana giriş noktalarını oluşturur.

Dış avluyu kuşatan kesintisiz anayol kuşağı, yan sokaklarla bağlantılı ideal perspektifler aracılığıyla, cami ile etkileşimi sağlayan bir mekânsal-görsel çerçeve işlevi görür. Mimarbaşı başyapıtını birincil ve ikincil bakış açılarından sahneleyerek, görsel odak noktalarına duyarlığını sergilemiştir. Batı ve kuzeydeki L-biçimli müştemilât bloku, caminin tam olarak görünümünü engelleyerek, beklenti ve sürprizin dramatik etkisini arttırır (**res. 170, 174**). Dış avlu duvarının pahlı kuzeydoğu ve güneybatı köşelerine yerleştirilen üçgen biçimli iki temaşa noktası ise, caminin bütünleşik algısını sunan diyagonal perspektifleri çerçeveler. Sinan, caminin ana cepheleri olarak görsel açıdan daha hareketli yan duvarlarını tasarladığı için, diyagonal perspektifleri merkezden bakış açılarına tercih etmiştir (**res. 168, 175-76**).

Tabhane ile yeniçeri ağasının sarayı arasındaki dik yokuştan tırmananlar, Sinan'ın türbesine bitişik kubbeli sebilin önünde uzanan üçgen temaşa noktalarından birine ulaşır (**res. 167** [13], **168**).[120] Eski Saray ile sıbyan mektebi arasındaki sokaktan ulaşılan diğer üçgen temaşa alanın ortasında bir meydan çeşmesi vardır (**res. 167** [5]). Halk arasında Hesap Çeşmesi veya Çadır Çeşmesi olarak tanınan çeşme, inşaat işçilerinin ödemelerinin yapıldığına inanılan çadırın hâtırasını taşıyordu.[121] Es-

ki Saray'ın çevre duvarı ile türbe hazîresi arasına yerleştirilmiş büyücek bir başka üçgen meydan ise, türbelerle caminin payandalı kıble duvarının görünümünü sunar. Bu meydana çifte merdivenle bağlanan kubbeli kare yapı, Türbedar Odası olarak da bilinen Darülkurra'dır (**res. 167** [4]). Burada görevli olan iki türbedar ile birçok Kur'an okuyucusu (hafız), padişaha, sağlığında hükümranlığının devamı, ölümünden sonra da ruhunun selameti için dua etmekle yükümlüydüler. Lokman, padişah ile Hürrem Sultan türbelerinin içlerinin daima Kur'an hatmeden ve dualar okuyan duacılardan hiçbir zaman boş kalmamasından başka, vazifeli bekçilerinin de gece gündüz hayır duaları zikretmekle meşgul olduğunu yazar.[122]

Yine Lokman'a göre, caminin içinde ve avlu duvarının anıtsal kapıları üstünde yer alan odalarda, uzmanlar ile hattatların kullanımına açık olan vakfedilmiş kitaplar bir kütüphaneciye emanet edilmişti: "*Keşâlik ḥavlı ḳapuları üzre ve ḳubbe-i refî'ü'l-ḥirâmda erbâb-ı te'lîf ve ḫoş ḫaṭṭ olan mümtâzü'l-aḳrân iḫvân içün on bâb dilgüşâ ḥücerât yapdırup vaḳf kitâbları daḫî ḥâfîẓ-ı kütübde ḥâżır ve müheyyâdur.*" Evliya Çelebi, şadırvan avlusunun kuzeyindeki anıtsal taç kapının çok katlı odalarında muvakkit, salâhan (müezzin) ve kapıcılarla hademelerin ikamet ettiğini söyler (**res. 177**): "*Ve bu bâbuñ iki cânibinde tâ ḳubbeye munteḥî olınca dörder ṭabaḳa ḥücrelerde muvaḳḳıt [ü] sallîḫân ve bevvâbân [u] ḳayyımânlar sâkindür.*"[123]

Süleymaniye, gölgede bırakmayı amaçladığı İstanbul ve Edirne'nin en ünlü selâtin camilerine belirgin görsel göndermeler yapar. Topyekûn tasarımı II. Mehmed'in külliyesine yaklaşmakla birlikte, camisinin iki yarım kubbeli baldakeni, II. Bayezid ve Ayasofya camileriyle bir kıyaslama davet eder. Süleymaniye'nin dört narin minaresi, hem daha kalın hem de hepsi birbirinden değişik olan Üç Şerefeli'nin dört minaresinin bir kritiği olarak yorumlanabilir. Şadırvan avlusunun dört köşesine mevzun minareleri mahirane bir şekilde eklemleyen Sinan, karşılıklı her bir çiftin boyutunu değiştirerek, caminin kuzey-güney eksenini ve şehir siluetindeki piramidal kütlesini pekiştirmiştir. İki şerefeli kısa minarelerin kuzeyde, üç şerefeli daha uzun minarelerinse güneyde yer alması, ana kubbeye doğru yükseliş izlenimini kuvvetlendirir.

Süleymaniye'nin kademeli kubbesel üstyapısı Osmanlı camilerinde daha önce hiç görülmemiş taştan bir tırabzan ile caminin beden duvarlarından ayrılır (**res. 175**). Bu tür üstyapı tırabzanları 16. yüzyıl İtalyan Rönesans mabedlerinde de görülen ortak bir klasik motiftir. Sinan, Ayasofya ve II. Bayezid camilerindeki ana kubbelerin katı kübik kasnağını, Süleymaniye'nin yaratıcı üstyapısında âhenkle bütünleşmiş eğrisel formlar-

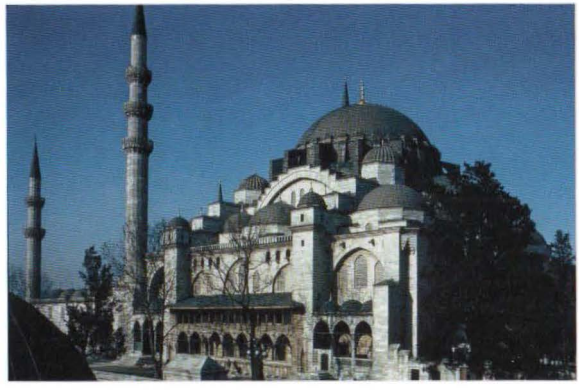

174 Süleymaniye Camii, İstanbul, batıdaki çifte medreselerden görünüm.

175 Süleymaniye Camii, İstanbul, güneybatıdan görünüm.

176 Süleymaniye Camii, İstanbul, batı cephesinden detay.

177 Süleymaniye Camii, Istanbul, şadırvan avlusunun kuzeyindeki anıtsal taç kapının dış görünümü.

la eritir. Ayasofya'nın baskın görünümlü yan payandalarının tersine, Süleymaniye'ninkiler revaklı duvarlar içinde kısmen gizlenmiştir ve basamaklı profilleri kubbelerin ritmik kademelendirilişiyle görsel uyum içindedir. Dört payanda, kubbecikle taçlanmış ve manzaraya hâkim birer temaşa odası içerir. Bu pencereli odaların kapıları külliyenin kuşbakışı görünümünü sergileyen tırabzanlı çatı terasına açılır. Bölüm 4'te belirttiğim gibi, bu özellik, *Tuhfe*'nin sonsözünde vurgulanan Süleymaniye'nin yeniliklerinden biridir. Yivli kubbelerin örttüğü dört ağırlık kulesi ise, içerideki filayaklarının üzerinde yükselerek kubbesel üstyapıyı sağlam biçimde altyapıya mıhlar. Pencereli timpanum kemerlerinin basamaklı profilleri önünde, yan sahınları örten farklı boyutlarda çift-kabuklu beş kubbe yer almaktadır. Pencereleri çerçeveleyen beşer kemerli yan cephe duvarları, görsel olarak kubbeli üstyapıyı yansılar. Bu duvarların her iki ucundaki üçer kubbeli revaklar, caminin yan kapılarına ve güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfiline açılır. Payandaların üçe böldüğü yan cephelerin orta kısmındaki iki katlı gösterişli revaklar, kırmızı somaki daireleri ve münavebeli renkli mermer kemer taşlarıyla saray mimarîsini çağrıştırarak, camiye sultanî bir ayrıcalık kazandırır (**res. 176**). Alt kattaki dokuzar kemerli revakların, mukarnas başlıklı farklı boydaki sütunlarla yaratılan ritmi, yukarıdaki beden duvarlarının pencere kompozisyonunda yinelenir. Üst revakların baklava başlıklı narin sütunlarının yuvarlak kaideleri, örneğine daha önce rastlanmayan klasik çağrışımlı mermer bir korkuluk ile birbirine bağlanmıştır.

Çift katlı revakları örten eğimli kalemişi nakışlı saçak, zemin düzeyindeki oturaklı abdest çeşmelerini korur. Yan cephelere yerleştirilen bu çeşmeler, Bölüm 4'te analiz edilen *Tuhfe*'de altı çizilen bir başka yeniliktir (**res. 176**). Bu icat Sinan'a, ön avlunun abdest işlevi taşımayan dikdörtgen şadırvanını, tavanından aşağı doğru fışkırtılan içme suyunu havalandıran yaratıcı bir su mimarîsi örneği olarak tasarlama fırsatını verdi (**res. 178**). Fransız seyyah, Du Fresne Canaye (1573), "Hünerli bir ustalık sayesinde su, mermerden dikdörtgen bir havuza tepeden yağmur gibi dökülüyor," diye anlattığı şadırvandan öylesine etkilenmişti ki, onu "Napoli'nin en ünlü *grotto*larıyla kıyaslanabilecek kadar asil" buldu. Şadırvan, *Tuhfe*'de Sinan'ın bir diğer sanatsal "*taṣarruf*"u olarak değerlendirilmiştir. Lokman, susayanlara sürekli su sağlayan safalı ön avlu ortasındaki şadırvanı, bâninin

178 Süleymaniye Camii, Istanbul, caminin son cemaat yeri cephesinin şadırvan avlusu kuzeyindeki taç kapıdan girince görünümü.

devamlı bir hayratı (hayr-ı carî) olarak yorumlar ve yepyeni bir icat olan dış avludaki abdest çeşmelerinin acayip tarzına işaret eder:[124]

> *Ve ḥarem-i pür-ṣafā ... vasaṭ-ı sāḥasında teşne-leb olanlar içün yukarıdan aşağı akar iki mecrāyı müştemil şādırvānlar pīrāste, ve dört köşesinde birer oluklu maşrabaları çağlayup hemvāre ḫayr-ı cārīdür; ve ābdest içün andan başka cāmi'-i şerīfüñ koluḳları (payanda) ḳurbinde ṭaşra ḥavlide on yedişer lüleli çeşmeler her ān revān akup, bir ṭarz-ı ġarīble mürettеb kılınmışdur ki, görilmeyince ḳābil-i taḥrīr degildür.*

İç ve dış cephelerin uyum içinde bütünleşmesi, iç mekân düzeninin caminin dışından algılanmasını sağlar. Merkezî kubbe baldakeninin iki tarafındaki anıtsal kırmızı granit sütunlarla belirlenen üç kemerli "zafer takları" caminin dışındaki yan cephelere, değişik çaplı kubbelerle taçlanan pencereli üç kemer biçiminde yansıtılmıştır (**res. 170, 179, 180**). Yan sahınları örten çiftkabuklu değişik boyutlu beşer kubbe, *Tuhfe*'de övünülerek belirtildiği gibi, Sinan tarafından mimarlık uzmanlarına kendi özgün buluşu olarak sunulmuştur. Namaz mekânındaki yeniliklerden biri de, yan sahınlarda nadide renkli somaki sütunlu kemerli revaklarla süslenmiş olan iki katlı mahfillerdir (**res. 185**). Bu mahfiller, caminin kuzey duvarındaki payandaların arasına yerleştirilen iç maksureleri tamamlar. Münavebeli renkli mermerden kemer taşları ve porfir dairelerle süslü iç revaklar, dıştaki yan cephelerin ikişer katlı sütunlu revaklarını yansılar.[125]

İç ve dış mekân sürekliliği hissi, kıble duvarında özellikle güçlüdür. Bu üç bölüme ayrılmış duvarın renkli camlı üst pencereleri ve orta bölümündeki İznik çinileri, kuvvetli bir saydamlık duygusu yaratır. Böylece, zemin düzeyindeki pencerelerden görünen türbe bahçesi, sanki caminin içinin bir uzantısıymış gibi algılanır. Evliya Çelebi'ye göre, açık pencerelerden namaz mekânını dolduran çiçeklerin mis kokusu, cemaate cennete girmiş hissini veriyordu.[126] Şadırvan avlusunun kuzeyindeki anıtsal taç kapıdan başlayan ve caminin cümle kapısından geçerek mihrabda son bulan boylamsal eksen, kıble duvarında simgesel olarak tasvir edilen yeryüzü cenneti imgesiyle noktalanır (**res. 177-79**). Mukarnaslı kavsarası ve üçgen alınlığıyla avludaki taç kapıyı çağrıştıran beyaz mermer mihrab, cemaati, vaat edilen ebedî cennet bahçesine girmeye davet eder. İşte bu cennet bahçe-

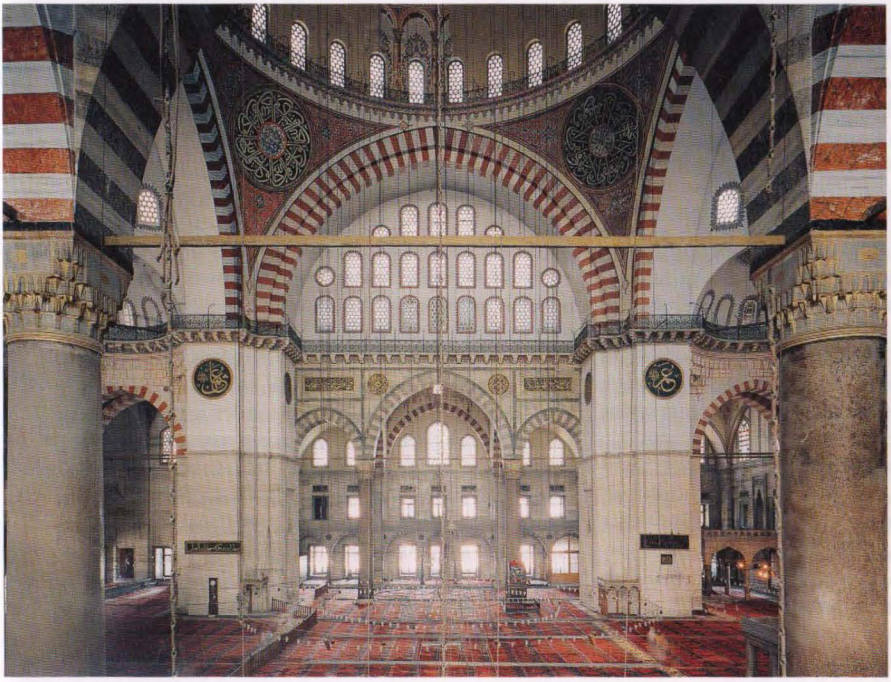

179 Süleymaniye Camii, İstanbul, iç mekânın kıble duvarına doğru görünümü.

180 Süleymaniye Camii, İstanbul, sağ köşedeki hünkâr mahfiliyle birlikte iç mekânın batıdan görünümü.

181 Süleymaniye Camii, İstanbul, kubbeli üstyapının içeriden görünümü.

si, mihrab duvarının arkasındaki hazirede yer alan, Sultan Süleyman ve sevgili eşi Hürrem'in kubbeli köşkleri andıran türbeleri ile temsil edilmiştir.

İç ve dış mekân arasındaki görsel devamlılık, caminin içerisinde bir sınırsızlık duygusu yaratır. Eyyubî caminin iç mekânında "cennet bahçesinin tasavvuf ehline göründüğünü" (*görinür bāg-ı cennet ehl-i ḥāle*) belirtir.[127] Lokman da bu uzamsal etkiyi şairâne bir şekilde tasvir etmiştir: Caminin dört bir tarafı kat kat yükselen ve "Mekân ile Zaman'ı ifşa eden" (*zemīn ve zemānı mekşūf*) pencerelerle çevrilidir.[128] Üst üste çok katmanlı 249 pencereyle aydınlanan Süleymaniye'nin iç mekânı "etkileyicidir, fakat gizemli değildir".[129] Caminin ana teması, daha merkezî bir mekân anlayışıyla Ayasofya'nın planının ve kütle kuruluşunun yapısal bir eleştirisi ve rasyonelleştirilmesi olarak tanımlanmıştır.[130] Işıldayan altın yaldızlı mozaiklerle kaplı satıhlarıyla yapısını gizleyen Ayasofya'nın loş ve gizemli iç mekânının tersine, Süleymaniye'nin beyaz küfeki taşından duvarları ve kalemişi nakışlı kubbe örtüsü, arkitektonik formların geometrisini vurgulayarak yapının muhkemliğini görsel olarak ifade etmektedir (**res. 74, 179-81**).

İbadethanenin içinde sadece kıble duvarı renkli camdan üst pencereler ve İznik çinileri ile bezenmiştir (**res. 179, 182-83**). Geri kalan çiniler, şadırvan avlusuna bakan son cemaat yeri cephesindeki pencere alınlıklarında (**res. 184**) ve iki türbede yoğunlaşır. Çinilerin bu seçici dağılımı caminin, Sultan Süleyman türbesiyle noktalanan, boylamsal merkezî eksenini pekiştirir. Padişahın türbesini içermeyen Süleymaniye'nin masraf defterlerinde çinilerin fiyatlarıyla birlikte, cami ile Hürrem Sultan'ın türbesinin kitâbelerini tasarlaması için hattat Hasan Karahisarî'ye verilen kâğıtların maliyetleri kaydedilmiştir. Nakkaşların ücretleri, laciverd taşı ve altın varak da içeren, değerli boya malzemeleriyle beraber aynı defterlerde belgelenmiştir.[131] Hasan Karahisarî'nin cami kubbeleri ile duvarlarında bugün de mevcut celî sülüs hatları, Şehzâde Mehmed Camii'ndeki hatlardan çok daha anıtsal ve okunaklıdır. Şehzâde Camii'nin ana kubbesindeki eşmerkezli, halka şeklindeki hat kuşaklarının yerini, burada altın yaldızlı harflerle gök cisimlerinden yayılan ışınları andıran yuvarlak madalyonlar (şemse) almıştır (**res. 161, 179-81**).[132] Nişancı Ramazanzâde Mehmed, günümüzde artık mevcut olmayan özgün kubbe nakışlarının altın ve gümüş yaldızlı bezemelerinin (*kubbeler zer-nigār ve sīm-endūd*) güneşe benzer şemselerle ışıldayarak göz kamaştırdığını belirtir: "*Güneş-ve şemseler sakfında vāfir/ Bakılsa her birine göz ḳamaşır.*"[133]

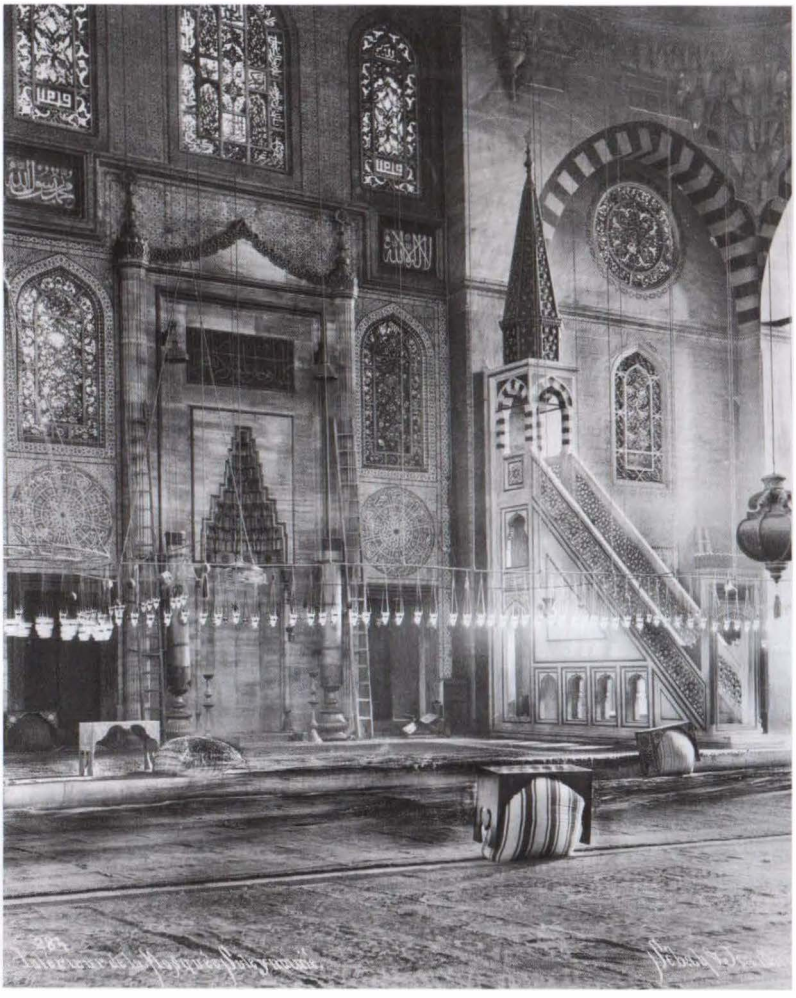

182 Süleymaniye Camii, İstanbul, kıble duvarı ve minberin 19. yüzyıldan bir fotoğrafı.

Sinan, İran'dan esinlenen renkli sır (*cuerda seca*) çini tekniğini ve renk yelpazesini Süleymaniye'de terk etmiştir. Son olarak Şehzâde Mehmed türbesinde kullandığı renkli sır çini kaplamaların yerini alan, kendine özgü renkler ve desenlerden oluşan sır-altı İznik çinilerini, mimarbaşı ilk defa olarak Süleymaniye Camii'nde (y. 1556-57) kullanmıştır. Saray nakkaşlarının tezhipleriyle yakından ilişkili bu çinilerin desenleri, uzaktan bakıldığında görülemeyecek kadar küçüktür (**res. 182-84**). Bu duruma, desenleri büyütülerek daha anıtsal bir boyut kazandırılan Hürrem Sultan türbesindeki (y. 1558-59) İznik çinilerinde çözüm bulunacaktır (**res. 186**). Yarı natüralist çiçek motiflerinin başat olduğu yeni bir bezeme repertuarının doğuşu, hat sanatında celî sülüsün tercih edilmesi ile paralel estetik gelişmelerdir. *Tezkiretü'l-Bünyân*, caminin Hasan Karahisarî tarafından yazılan celî sülüs (müsennâ) hatlarını özellikle methederek, Sinan'ın hat ve bezeme programlarıyla yakından ilgilendiğini ima eder:

> *Çünki cāmi'-i şerīfüñ ḳubbe-i laṭīfi ḳapandı ve sā'ir küşelerinüñ bināsı ḳarārın buldı merḥūm ḳubletü'l-küttāb Ḥasan Ḳaraḥiṣārī ḫaṭṭ-ı müsennā ile ḳubbe-i semā-sīmāsına Allāhu yumsiku's-semāvāti ve'l-arż āyet-i şerīfesini ilāāḫirihī taḥrīr ve her bāb-ı cennet-miṣālinüñ kitābesine münāsib-i ṭālib ü rāġıb olup niçe dilkeş (ḫuṭūṭ) taḥrīr idüp sengtrāşlar ve naḳḳāşlar anı ṣaḥīfe-i rūzgārda tārīḫ idüp yazdılar. Anuñla nām u nişān ṣāḥibi olup sikkeyi mermerde ḳazdılar.*

Aynı kaynak, Sinan'ın şahsî gözdesi olduğu anlaşılan hattat Hasan Karahisarî'yi överek, onun sülüs ve nesihte, kendi üstadı Ahmed Karahisarî'yi (ö. 1556) geçti-

183 Süleymaniye Camii, İstanbul, mihrabın iki yanında yer alan Hasan Karahisarî'nin İznik çinisinden kaligrafik madalyonlarından birisi.

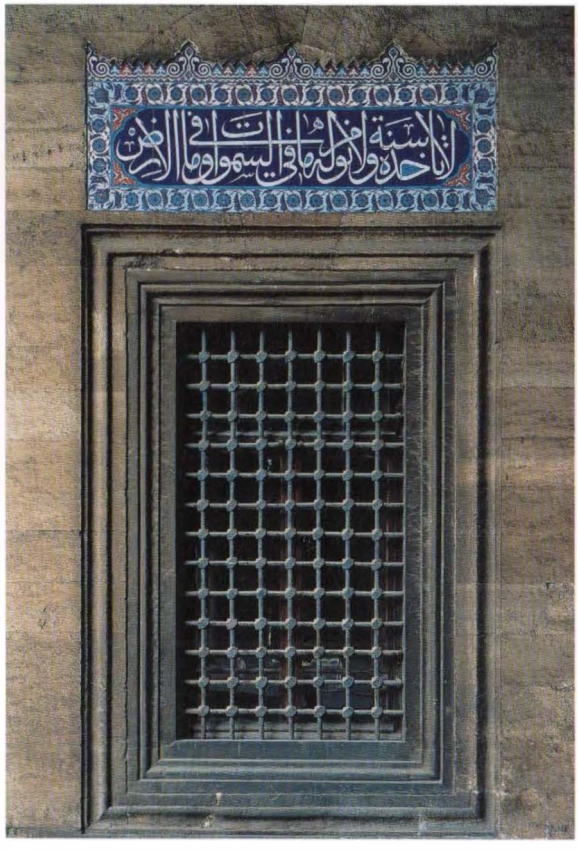

184 Süleymaniye Camii, İstanbul, son cemaat yeri cephesinin pencerelerinden birinin üzerindeki İznik çinisi pano.

ğini, celî sülüste (müsennâ) dünyanın ikinci Yakut el-Mustasimî'si (ö. 1229) olduğunu beyan eder:

> Bazıları der ki sülüs ve nesihi Hasan [Karahisarî]
> Üstün yazar şüphesiz [Ahmed Kara] Hisarî'den
>
> Bazıları der Hasan [Karahisarî] müsennâda
> Oldu ikinci Yâkut dünyada.
>
> *Baʿżılar dir ki şülüş ü nesḫi Ḥasan*
> *Yeğ yazar şübhesüz Ḥiṣārīden*
>
> *Baʿżılar dir Ḥasan müşennāda*
> *Oldı Yāḳūt-ı ṣānī dünyāda.*[134]

Hasan'ın, hocası Ahmed Karahisarî dâhil, eski üstadlara üstünlüğünün bu ilânı, mimarbaşının daha sonraları Selimiye'nin kitâbelerini de Hasan Karahisarî'nin tasarlamasını bizzat talep etmesinin nedenini açıklar.

Şehzâde ve Selimiye camilerine kıyasla, Süleymaniye'nin iç mekânı, ışık miktarını sınırlayan iki katlı saçaklı yan revaklar nedeniyle daha az aydınlıktır. Bu, ibadethanenin içindeki ağırbaşlı vakar atmosferini yoğunlaştırır. Bezemedeki kısıtlama, başat olarak beyaz renkli iç ve dış duvarlara damgasını vurur. Şehzâde ve Selimiye camilerinin cephelerinde kullanılan renkli taşların polikromisi farklı bir estetik sergiler. Süleymaniye vakfiyesi, camilerde gösterişli bezemeye karşı olan Peygamber'in gelenekleri doğrultusunda, altın yaldız ve mücevher kakmalı süslemelerden bilinçli bir şekilde uzak durulduğuna işaret eder:

> Eğer mescidleri ve mabedleri gümüş, altın ve mücevherle süsleyerek güzelleştirmek İslâm dininin gereği olsaydı ve Peygamber'in şeriatince onaylansaydı, bu Tanrı ibadethanesine saygı göstermek ve Allah'ın ihsanlarına şükran sunmak amacıyla, bahsi geçen şerefli cami ve latif mabedin temeli ile binasını altın ve gümüşle yaldızlamak, kapı ve duvarlarını yakutlar ve incilerle kakmak tasavvur edilir ve hatta şüphesiz kararlaştırılırdı. [Buna onay olmadığından] dolayı altın ve mücevherli süslemeden âri kılınıp, sağlamlığına ve ikramına özen gösterdiler.
>
> *Eger fıdda vii ẕeheb ve ẕeḫārif-i neşeb birle tezyīn-i mesācid ve taḥsīn-i meʿābid muḳteżā-yı dīn-i İslām ve murtażā-yı şerʿ-i Seyyid-i Enām olaydı maḥżā taʿẓīm-i ḫāne-i ʿibādet-i Deyyān ve taḳdīm-i şükrāne-i ʿāṭıfet-i Mennān-ı ẓi'l-iḥsān içün mezkūr cāmiʿ-i şerīf ve maʿbed-i laṭīfün esāsını ve bināsını sīm ü zer ile mülemmaʿ ve der ü dīvārını yevāḳīt ü dürer ile muraṣṣaʿ itmek mutaṣavver belki*

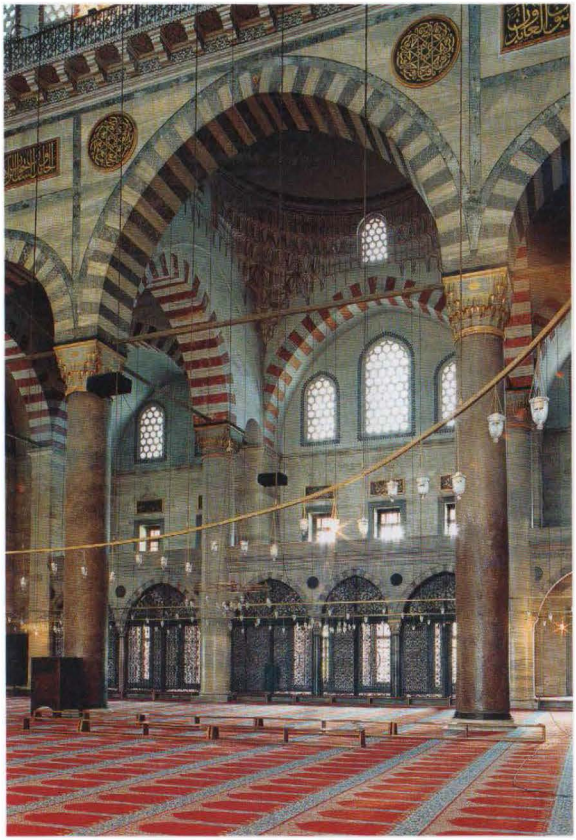

185 Süleymaniye Camii, İstanbul, iki yekpare kırmızı granit sütunun desteklediği üç kemerli "zafer takı" ve gerisinde yekpare olmayan iki anıtsal beyaz sütunla birlikte çift katlı yan maksurelerin küçük sütunlu kemerlerinin görünümü.

muḳarreridi ve li-hāẕā tezhīb ü tarṣīden tecrīd idüp iḥkām ve ikrāmında ihtimām itdiler.[135]

Buradaki mücevher kakmalı, altın yaldızlı bezemelere yapılan göndermeyi, Ayasofya'nın menakıbnâmelerdeki yazılı betimlemelerine bir tepki olarak yorumluyorum. Metinler imparator Iustinianus'un Kudüs'teki Hz. Süleyman Tapınağı'nın mimarîsini Ayasofya'da geçtiğini vurgularken, bu rekabetin yalnızca anıtsallığı değil, mücevherli altın süslemelerin şaşaasını da hedeflediğini gösterir.[136] Süleymaniye Camii'nde bezemeyi kısıtlama kararı, yaşlanan padişahın yeni edindiği ağırbaşlı sadeliğiyle uyum içindedir. Caminin içi, bezeme sanatlarının *Tezkiretü'l-Bünyân*'da övülen en üstün örneklerini sergilemekle beraber, vakur bir ciddiyeti, gösterişçiliğe ve aşırılığa yeğler. Sonuç, tıpkı muhterem bânisinin kimliği gibi, hayranlık ve saygı uyandıran, huşu verici bir ihtişamdır.

Süleymaniye'nin epigrafik programı, padişahın resmen benimsediği dinî ortodoksi siyasetinin âdeta bir manifestosudur. Şehzâde Mehmed Camii'nin epigrafîsinde vurgulanan, Hz. Muhammed'in ümmetine kılavuzluk rolü ve adaşı şehzâdenin ruhu için dilenen mağfiret temalarından farklı bir içeriktir bu. Süleymaniye Camii'nin yazıları, 1555'te şeriatın gereklerini uygulamayı taahhüt etmeye zorlanan Safevî şahına karşı yöneltilen iki ideolojik savaş bağlamında formüle edilmişti. Yazılar Bölüm 2'de ele alınan Ebussuud'un fetvalarını yansılar; bu fetvalar günde beş kez cemaat namazı ve Cuma günleri hutbe eşliğinde kılınan öğle namazını şeriatın mecbur tuttuğunu savunur. Şeyhülislâm'ın bizzat kaleme aldığı Arapça inşaat kitâbesi, Süleymaniye Camii'ni cemaat namazları ve ilâhî ibadete kendilerini adayanların mekânı olarak tanımlar. Celalzâde, yazı programının sadece Kur'an âyetlerine dayandığını açıklar. Büyük ihtimalle bu yaklaşımın arkasındaki beyin, o dönemde Sultan Süleyman için ünlü bir Kur'an tefsiri yazmakta olan Ebussuud'un ta kendisiydi. Kur'an'dan alıntılarla Müslümanlara vâcip olan dinsel vazifeleri caminin cemaatine hatırlatan yazılar, aynı zamanda Süleymaniye'yi itaatkâr müminlere vaat edilen cennetin bir önizlenimi olarak betimler.[137]

Cennet teması, caminin yan cephelerindeki ve şadırvan avlusundaki kapıların üstünde taş panolara hakkedilmiş kitâbelerde ifadesini bulur. Bunlar cemaati cennet bahçesine girmeye davet eden Kur'an âyetleridir (39: 73, 16: 32, 13: 24). Kelime-i Tevhid'in Sünni versiyonu, şadırvan avlusunun kuzeyindeki taç kapının mukarnaslı kavsarasının üstünde yazılıdır (**res. 177**). Kapının kemerinin üstündeki Kur'an âyeti ise, cemaate toplu dinî ibadet gerekliliğini bildirir: "Namaz şüphesiz, inananlara belli vakitlerde farz kılınmıştır" (4: 103). Aynı tema, şadırvan avlusunun içinde, kuzey ve güney revakların orta kemerlerinin üzerine hakkedilmiş dikdörtgen levhalarda yinelenir (**res. 178**): "Onlar namazlarına riâyet ederler. İşte onlar, cennetlerde ikrâm olunacak kimselerdir" (70: 34-35); "Namazlara ve orta namaza [ikindi namazına, yani Cuma namazı] devam edin. Gönülden boyun eğerek Allah için namaza durun" (2: 238). Soncemaat yerinin cephesinin sağ tarafındaki pencerelerin İznik çinisinden dikdörtgen panoları, her şeyi bilen Allah'ın mutlak hükümranlığını beyan eden Âyet el-Kürsî'yi aktarır (2: 255). Soldaki pencere panoları ise, rükû ve secde etmede Peygamber'le beraber olanlara Allah'ın bağışlama ve büyük mükâfatını vaat eden, Fetih suresinin son âyetini zikreder (48:29).

İbadet ve ilâhî bağışlama temaları, içerideki namaz mekânında daha da ayrıntılandırılır (**res. 181**). Kuzey yarım kubbede şöyle yazar: "Ey iman edenler, rükû

edin, secde edin, Rabbinize kulluk edin ve hayır işleyin ki kurtuluşa eresiniz" (22: 77). Yarım kubbe eteğinin iki tarafındaki eksedralar, tematik olarak ilgili âyetleri aktarır: "[Ey Muhammed!] Kitaptan sana vahyolunanı oku; namaz kıl; muhakkak ki namaz, insanı hayasızlıktan ve fenalıktan alıkor" (29: 45). Mihrabın üzerindeki güney yarım kubbe (6: 79) ve iki yanındaki eksedraların âyetleri, cemaate, ibadet ederken Allah'a doğru dönmesine talimat vererek, kıble yönünün önemini vurgular (7: 29, 2: 115). Caminin kuzey-güney mihrab ekseninin kesiştiği, merkezî kubbe baldakeninin dikey ekseninin kozmik çağrışımları, Allah'ın kâinat ve insanlığın kaderini belirlemedeki mutlak gücünü ortaya koyan Kur'an âyetleri içeren yuvarlak madalyonlarla pekiştirilmiştir. Ana kubbenin merkezinde aktarılan âyet, İlâhî Yaratıcı tarafından sıkıca yerinde tutulan kâinat ile filayaklarının sapasağlam desteklediği caminin semavî kubbesi arasındaki koşutluğu ima eder: "Doğrusu zeval bulmasın diye gökleri ve yeri tutan Allah'tır. Eğer onlar zevale uğrarsa O'ndan başka, andolsun ki kimse tutamaz. Şüphesiz O, Halim'dir, Bağışlayan'dır" (35: 41). Ana kubbenin pandantifleri üzerindeki dört kaligrafik madalyon, yine kullarının amellerini yargılamak için aracıya ihtiyaç duymayan, bağışlayıcı Allah'ın mutlak kudretini teyit eder (11: 88, 13: 16, 17: 84, 6: 102).

Dört muazzam filayağı, Sünni ilâhiyatının temel direklerini temsil eden dört halifenin adlarını taşıyan madalyonlar ve Fâtiha suresi (1: 1-7) ile süslenmiştir (Fâtiha kıble duvarındaki çini madalyonlarda da tekrarlanır). "Muhammed" ve "Allah" yazılı iki yuvarlak madalyon ise, mihrabın üstündeki yarım kubbenin pandantifleri üzerine yerleştirilmiştir. "Hasan" ve "Hüseyin" isimlerini taşıyan diğer bir madalyon çifti de, kuzeydeki yarım kubbenin pandantiflerinde yer alır (**res. 179-81**). Şehzâde Camii'nde bulunmayan (fakat Sinan'ın Süleymaniye'den sonraki camilerinde yaygın biçimde kullanılan) bu iki Şi'î İmam'ın ismi, Ebussuud tarafından formüle edilen Osmanlı Sünni ortodoksisinin ekümenik boyutunu örnekler. Bu boyut Sultan Süleyman'ın "iki şerefli meşhedin [Necef ve Kerbela] nizamının düzenleyicisi" unvanını benimseyerek, 1530'larda fethettiği Irak'taki Şi'î İmam'ların türbelerinin vakıflarını himaye edişinde de kendini göstermiştir.[138] Süleymaniye Camii'nin dört anıtsal kırmızı granit sütunla desteklenen merkezî kubbesinin yan kemerleri üzerindeki dört dikdörtgen mermer levha, birbirini izleyecek şekilde okunduğunda, doğru yolu takip eden müminlere cennette ebedî saadet vaat eden bir âyeti aktarır (9: 112). Kemerlerdeki yuvarlak madalyonlar ise Esmâü'l-Hüsnâ'yı zikreder (**res. 185**).

Caminin batı ve doğu kapılarının iç yüzünün üzerindeki dikdörtgen kitâbeler, birbirini izleyecek şekilde okunduğunda, namaz mekânından ayrılanlara Allah'ın tüm günahları bağışlayacağına dair teminat veren bir âyeti aktarır (39: 53). Caminin içini kuşatan üst mahfillerin pencerelerindeki dikdörtgen panolar, kıble duvarının renkli camlı pencerelerinde yinelenen, Allah'ın doksan dokuz güzel ismini dile getirir (**res. 182, 185**). Mihrabın üstündeki pencerede, Allah, Muhammed ve dört Sünni halifenin adlarıyla birlikte, Kelime-i Tevhid yazılıdır; bordür kartuşlarındaysa Nur suresi aktarılır (24: 35). Kelime-i Tevhid, mihrabın yanlarındaki iki dikdörtgen mermer levhada tekrarlanır. Mihrabın mukarnaslı kavsarasının tepesindeki dikdörtgen panoya standart mihrab âyeti hakkedilmiştir (3: 37). İki İznik çinisi kaligrafik madalyon Fâtiha suresini alıntılar (1: 1-7) (**res. 179, 182, 183**).

Mermer minberin kendine has metal yıldız kakmalı konik külahı kıble duvarının semavî çağrışımlarını pekiştirir. Yanındaki çini dikdörtgen pencere alınlığı, cemaati tek ve biricik Tanrı'ya ibadet etmeye çağırır (72: 18). Hünkâr mahfilinin yanındaki diğer pencerenin çini alınlığı, müminlere ibadet yerlerinde güzel esvablarını giymelerini tavsiye eder (7: 31). Hünkâr mahfilindeki padişahın mukarnas kavrasalı özel mihrabında yazılı olan, "mihrab" sözcüğünün geçtiği bir diğer âyet (3: 39) Sinan'ın son yıllarına tarihlenen bazı camilerin kamusal mihrablarında da görülür: "O [Zekeriyya], mihrabda namaz kılarken melekler ona seslendiler." Sultanın mihrabının yanlarındaki iki pencere alınlığında yazılı olan, caminin epigrafik programında rastlanan tek hadis, Sultan Süleyman'ın adaletine atıfta bulunur: "Adil davrananlar, Allah katında, Rahman'ın sağındaki nurdan *minberler* üstündedirler."

Kıble duvarının ardındaki iki türbe, bu yapı türünde yaygın olan cennet temasını işler (**res. 186-87**). Natüralist üslûplu çiçekli ve bahar dallı İznik çinileriyle bezeli Hürrem Sultan'ın sekizgen türbesi, müminlere cennet bahçesinde vaat edilen köşkleri çağrıştırır. Süleymaniye vakfiyesi, padişahın bu türbeyi vefat eden sevgili zevcesi için yaptırdığını açıklar. Hürrem'i çağının Zübeyde'si (Harun Reşid'in karısı) olarak tanımlayan vakfiye, onun Hz. Fatıma, Ayşe ve Hadice ile Basralı mutasavvıf Rabia Hatun'un ruhlarıyla (ö. 801) birlikte olduğunu belirtir. Padişah tarafından yaptırılan türbesi Cennet Bahçesi'ne ve Cennet Kubbesi'ne benzer: "*Cennet-i ʿAdne müşābih bir maḳām, ya miṣāl-i Ḳubbe-i Dārü's-Selām, bir türbe-i ʿālī nihād binā ve ābād eylediler.*" Kubbesini ve yapısını temaşa eden görüş sahiplerininse hayranlıktan başları döner: "*Erbāb-ı naẓar temāşāsında ḥayrān ve naẓāresinde ser-gerdāndur.*"[139] Türbe kubbesinin dışındaki silindirik

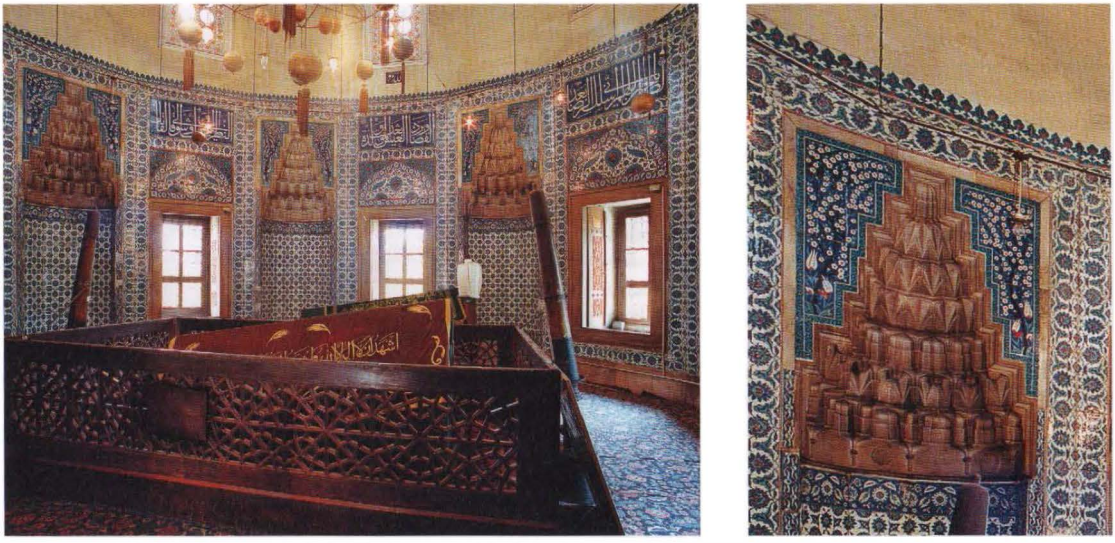

186 Hürrem Sultan türbesi: (solda) iç görünüm, (sağda) bahar dallı ve çiçekli İznik çinilerinden detay.

taş kasnağa hakkedilen celî sülüs yazı kuşağında alıntılanan Âyet el-Kürsî'yi (2: 255), Hüküm Günü'nde yargılananları koruyacağına inanılan, Âl-i İmran suresinden âyetler izler (3: 18-19, 26).

Türbe kapısının iki yanındaki duvar satıhlarını kaplayan İznik çinisi panolar, laleler ve karanfiller arasında yükselen çiçekli bahar ağaçları tasvir eder. Ebedî cennet bahçelerinin peyzajını temsil eden lacivert zeminli panoların köşeliklerinde Çin bulutları, altlarında da mermer taklidi çini süpürgelikler sıralanır. Panoların üstlerinde lacivert zemine beyaz sülüs hatla yazılı Kelime-i Tevhid ve tesbihler okunur; kapının tepesindeki dikdörtgen çerçeveye de Kelime-i Tevhid yazılmıştır. O dönemdeki emsallerine benzemeyen natüralist üslûplu çiniden "tablolar", ziyaretçiyi, türbenin renkli camlı üst pencerelerine kadar İznik çinileriyle kaplanmış, göz kamaştırıcı on altıgen iç mekânına hazırlar. Mukarnas kavsaralı nişler ve pencerelerle çevrili iç duvarlardaki celî sülüs hatlı çiniler, öteki dünyada Tanrı'nın yardımını dileyen, türbe için özel olarak kaleme alınmış Arapça duaları dile getirir. Mermerden mukarnas kavsaraların köşeliklerinde, yine çiçekli bahar ağaçlarına eşlik eden lale ve karanfiller resmedilmiştir.[140]

İçerisi ışık dolu, gönül ferahlatıcı türbe, ismi "neşeli, taze ve çiçek açmış" anlamlarına gelen Haseki Hürrem Sultan'ın vasıflarının tecessüm etmiş halidir. Bu yorumu destekleyecek şekilde, Muhibbî mahlâslı Sultan Süleyman biricik eşine yazdığı âşıkane bir gazelinde, ona "cennet bahçem" (*'adnüm*) "baharım, sevincim, ışıldayan gündüzüm, her daim gülümseyen çiçek açmış sevgilim" (*bahārum, behcetüm, rūzum, nigārum, verd-i handānum*) diye hitab etmişti.[141] Muhakkak ki Sinan'ın tasarladığı Hürrem'in zarif türbesinde, mimarbaşı en başta gelen hâmisi Sultan Süleyman'ın duygularını dile getirmiştir. Kuban'ın, "hiçbir tasarım özelliği göstermeyen" sekizgen "klişe" tipolojili türbenin Sinan'a atfedilemeyeceği iddiasına katılmak zordur. Bu kişisel yargı, hem nişlerle çevrili türbenin yaratıcı tasarımıyla yenilikçi bezeme programını, hem de hiyerarşik âdâb kuralları uyarınca mimarbaşının Haseki Sultan'ın türbesini padişahınkinden bilinçli olarak farklılaştırmasını gözardı eder. Du Fresne-Canaye 1573'te "rayihalı çiçeklerle dolu, dünyanın en güzel porselen vazolarını" ve Haseki Sultan'ın sandukasını süsleyen "son derece zengin el işi işlemeler" ile "yakut ve firûze kakmalı sorguçlu, olağanüstü değerli bir başlık" görmüştü.[142] 1580'lerde Süleymaniye Külliyesi'nin vakıf masrafları arasında, türbeyi hazire bahçesinden kesilen çiçeklerle süslemek için satın alınan çini vazolar yer alır (haziredeki çiçeklerin ve meyvelerin fazlası vakıf yararına satılıyordu).[143]

Caminin mihrab ekseninin tam üzerinde konumlanan Sultan Süleyman'ın daha anıtsal "çift çeperli" sekizgen türbesi, iç içe geçmiş iki kubbeyle örtülüdür ve sütunların taşıdığı kemerli iç ve dış revaklarla çevrilidir. Renkli mermer levhalar gibi, girişteki ve iç mekân etrafında dolanan revaklardaki nadide "somaki" sütunlar, Haseki Sultan türbesinde görülmeyen değerli devşirme malzemelerdir. Dıştaki "çevrel revak"taki küçük boyutlu beyaz sütunların türbe için yeni üretildiği tahmin edilebilir. Tür-

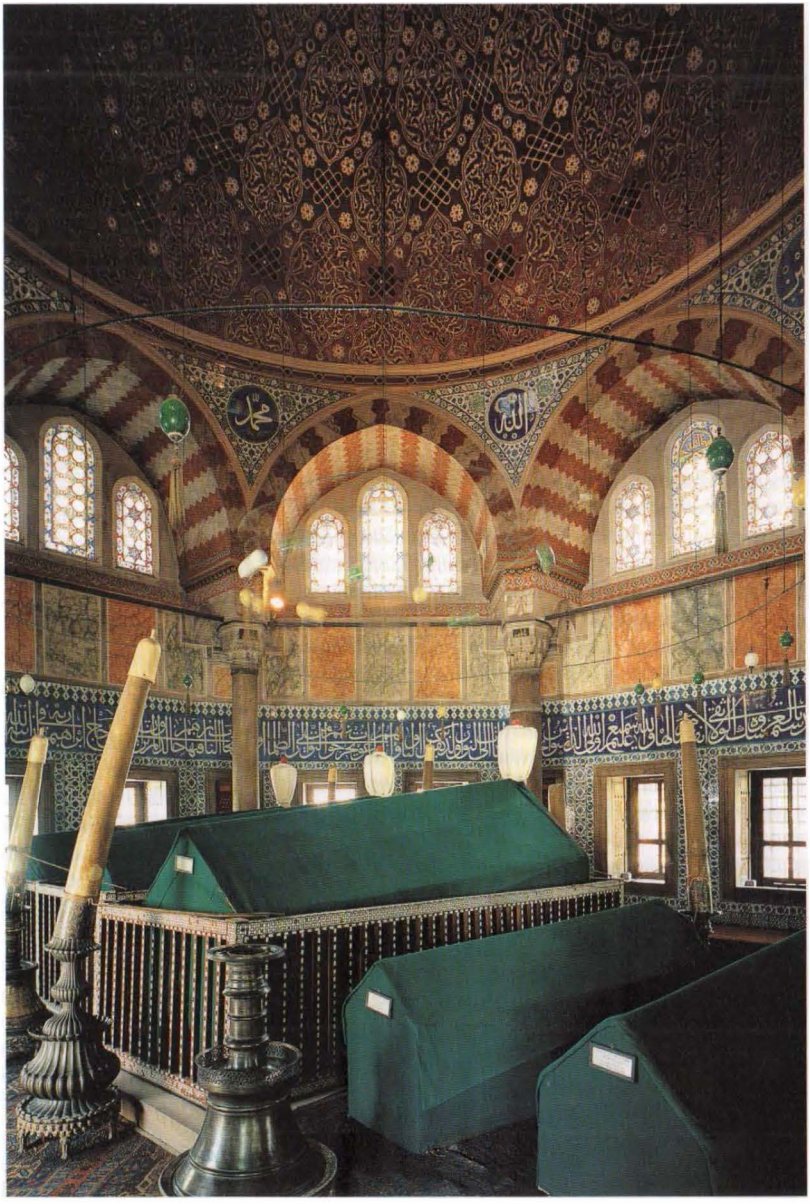

187 Sultan Süleyman türbesinin iç görünümü.

be, o zamana kadar Osmanlı mimarîsinde eşi görülmemiş tasarımıyla, Hz. Süleyman'la ilişkilendirilen ve padişahın (1545-46 ile 1551-52 arasında) çinilerle süsleterek onarttığı Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra'yı uzaktan andırır. Tabii ki, bu gönderme Osmanlı mimarîsinin diline çevrilmek aracılığıyla yapılmıştır. Yaratıcı çeviri operasyonu, Sinan'ın yepyeni bir "çift-çeperli" türbe tipolojisi icat etmesiyle sonuçlanmıştır. Sultan Süleyman'ın Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra'ya gönderme yapan türbesinin tasarımı, kanımca temellerinin atıldığı sırada (y. 1550) padişahın onayı ile hazırlanmıştır. Padişahla adaşı olan Hz. Süleyman arasında kurulan ilişki, 1550'lerde Michelangelo tarafından yenilenmekte olan Roma'daki San Piero Kilisesi'nde de Hz. Süleyman'ın Kudüs'teki kadim mabedine yapılan göndermelerle paralellik arz eder. Birbirinden habersiz olarak yapılmış olsalar dahi, bu paralellik

Bölüm 3'te çözümlenen Osmanlı ve Rönesans İtalya'sının geç-antikite kökenli ortak Akdeniz mimarlık kültürlerine işaret eder. Sultan Süleyman'ın türbesinin Spalato'daki (Split) imparator Diocletian'ın mozolesinin tasarımıyla karşılaştırılagelmesi de bu akrabalığın bir sonucudur.[144]

Venedikli Marcantonio Pigafetta (1567-68), Ayasofya'dan 1567'de sökülen mermer levhaların Sultan Süleyman türbesinin zemininde yeniden kullanıldığını söyler. Anlattığına göre, Şeyhülislâm Ebussuud ve diğer ulemanın yakın zamandaki bir zelzelenin sorumluluğunu sözü geçen mermerlere yüklemeleri nedeniyle bu karar verilmişti. Kısmen günümüze gelen mermerlerin Yunanca yazıtları, 1166'da Konstantinopolis'te yapılan bir Bizans kilise konsilinin kararlarını kaydeder. Türbe girişinin üstündeki kemerli alınlığın kilit taşına yerleştirilen Kâbe'den getirtilmiş siyah taş, Süleyman'ın türbesini çevreleyen kutsallık hâlesini bir kat daha yoğunlaştırır. Türbede bir zamanlar, padişahın restore ettirdiği Kâbe (Mescid-i Haram) ile Mekke'nin mimarî maketleri de bulunuyordu.[145] Du Fresne-Canaye, aralıksız duaların okunduğu türbenin, "çok kutsal bir yer" olarak kabul edildiğini söyler. Yeşil bir kumaşla kaplı sandukanın üstünde, padişahın son muzaffer seferinde giydiği siyah tüylü sorguçla süslü beyaz sarığının ve kaftanının sergilendiğini anlatır.[146] Wratislaw von Mitrowitz (1591-96), Sultan Süleyman'ın gazi kimliğinin anısına, yayının ve oklarının türbede teşhir edildiğine tanık olmuştur.[147]

Her iki yanında İznik çinisinden panolar bulunan türbe kapısının üstündeki yazı, Hüküm Günü'nün sahibi olan Allah'ın tekliğini ve ölenlerin ona döneceğini teyit eden bir âyettir (28: 88). İznik çinileriyle kaplı iç mekânı çevreleyen anıtsal yazı kuşağı, türbelerde özellikle yaygın olan Âyet el-Kürsî'yi ve onu izleyen iki âyeti aktarır (2: 255-58). Kubbenin özgün malakarî kalemişi nakışlarına (Süleymaniye vakfiyesinde cami âdâbına uygun addedilmeyen, fakat Sinan türbelerindeki bezeme yoğunluğuyla çelişmeyen) ışıltılı kaya kristalleri ve necef gibi yarı-değerli taşlar kakılmıştır. Kubbeye mücevherle süslü izlenimini veren bu bezemeler aracılığıyla, padişah tarafından onartılan Kubbetü's-Sahra'nın mücevher motifli mozaiklerine gönderme yapılmış olması kanımca mümkündür. Hürrem'in çiçeklerle donanmış neşeli ve aydınlık türbesinin tersine, Mimar Sinan, Sultan Süleyman'ınkini yaşlı padişahın ağırbaşlı görkemine uygun şekilde tasarlamıştır. Türbenin loş iç mekânına, geniş saçaklı dış revaklardan ve Hz. Süleyman mührü motifiyle bezenmiş renkli camlı üst pencerelerden az miktarda ışık süzülerek girer. Padişahın türbesinin İznik çinilerini bezeyen soyut rumîler ve hatayîler, Hürrem'in türbesindeki çini desenlerinin natüralist çiçek üslûbundan farklıdır. Türbenin içindeki imparatorlara lâyık kırmızı "somaki" sütunlarla Sultan Süleyman'ın hükümdarlık statüsünün özellikle altı çizilmiştir. Bu ayrıcalığı gözünden kaçırmayan Lokman'ın, padişahın türbesinin planını yakından incelemiş olduğu anlaşılıyor. "Cennetsel" türbeyi betimlerken, şehnameci sadece değerli sütunlarının sayılarını doğru vermekle kalmıyor, Hürrem Sultan'ınkine kıyasla tasarımının farkına da dikkati çekmeyi ihmal etmiyor:

> *Ve türbe-i ʿadniyyeleri cāmiʿ-i şerīfüñ miḥrābı öñindeki baḳçede yapılup, içerüsi sekiz ḳıṭʿa mermer direkler ve ondört demür pencerelerle müzeyyen ve ṭaşra ḳapu öñi sekiz ʿaded laṭīf direkler ile müretteb olup, eṭrāfı yigirmi beş ḳıṭʿa ʿimād-ı ruḫām ḳaplayup ve mermer dırābzon çekilüp tekmīl bulmışdur. Ve Ḫaşekī Sulṭān merḥūmenüñ daḫī türbeleri ṭarḥ-ı āḫarla yapılup...*[148]

Mimar Sinan'ın Süleymaniye Külliyesi müştemilâtında sergilediği özgünlüğe karşın, çağdaşı betimlemeler genellikle camiye odaklanmıştır. *Tuhfe* bâninin, inşaat kitâbesinde de yer alan, "Osmanlı sultanlarının onuncusu" unvanını temsil eden minare şerefelerinin sayısal sembolizmine atıf yapar: "*Żikr olān dört minārelerüñ şerefeleri on olduġı bānī-yi ʿimāret, aʿnī Şehinşāh Süleymān, ḫaşmet-i Āl-i ʿOṯmān-ı kişversitānuñ onuncısı olduġına işāret olup...*"[149] Hanedan mesajını tekrarlayan Lokman, on şerefeyi "padişahın şahsının bu hilafet kurucu hanedanın onuncu hükümdarı olduğuna işaret eden gerdanlıklara" benzetir (*ẕāt-ı hümāyunları bu ḫānedān-ı ḫilāfet bünyānuñ onuncı şehinşāhı olduġına ʿuḳūd-ı ʿaşere*).[150] Celalzâde ise "Hz. Muhammed'in on sahabesinin işaret ve simgeleri" olan şerefelere dinî anlam atfeder: "*On ʿaded şerefeler ʿaşere-i mübeşşereye remz ve işāretdür.*"[151] Gerek Celalzâde gerekse Sâî, Süleymaniye'nin kubbesini ve dört minaresini, "İslâm'ın Kubbesi" (*ḳubbetü'l-İslām*) olan Hz. Muhammed ile "dört dostu" (*çehār-yār*) olan Sünni halifelerin timsali olarak yorumlar. Sâî şöyle yazar:

> *Ve ol cāmiʿ-i şerīfüñ ḳıbābları deryā-yı leṭāfetüñ ḥabābları gibi zeyn olup ḳubbe-i ʿālīsi āsumān-ġirdār ve ʿalem-i zer-nigārı üzerinde mihr-i pür-envār gibi rūşen ve bedīdār ve mināreler ile ḳubbe ḳubbetü'l-İslām olan Ḥabīb-i muḫtār ile miṣāl-i çehar-yār vāḳiʿ olmış idi.*[152]

Yukarıda "letâfet denizinin üzerindeki su kabarcıklarına" benzetilen kurşun kaplı üstyapının semavî ana kubbesini destekleyen dört filayağı ile dört kırmızı granit sütun, Sâî'nin şiirlerinden birinde yine Sünni halifelere benzetilmiştir:

Oldı Kaʿbe bu cāmiʿ-i mevzūn
Çār-yār oldı anda çār sütūn

Çār rükn üzre ḫāne-i İslām
Çār-yār ile buldı istiḥkām.[153]

Avrupalı ve Osmanlı gözlemciler, Süleymaniye'nin zengin mermer levhalar ile sütunlar koleksiyonundan ve her biri bir servet değerindeki dört büyük kırmızı granit sütunundan etkilenmekten kendilerini alamamışlardır. Bölüm 4'te görmüş olduğumuz gibi, *Tuḥfe*, caminin içindeki ve dışındaki sütunlu revakların eşlik ettiği dört anıtsal kırmızı granit sütunun mekanik bilimine uygun olarak nakledilip dikilmesinin güçlüğünün altını çizer. Caminin yan sahınlarını orta mekândan ayıran ikişer granit sütun, yanlardaki kubbeleri taşır. Merkezî ana kubbenin yan etkilerini yüklenen payanda sistemiyse beden duvarlarının iç ve dışındaki iki katlı revaklarla entegre edilmiştir. Osmanlı yazarlarının mimarî tariflerinin klişelerle dolu olduğu ve sadece lityrjik öğeleri vurguladığı önyargısı, yukarıda bazı bölümlerini alıntıladığım, Lokman'ın Süleymaniye Camii betimlemesiyle çelişir. Aynı yazar, caminin şadırvan avlusundaki mermer sütunlara ilaveten, iç mekânındaki dört tane "uzun ve büyük ve güzel, eşsiz değerli somaki" sütunu, diğer nadide mermer direklerin sayıları ve caminin yapısal özellikleriyle birlikte betimliyor. Bu tariften, itibarlı "somaki" ve mermer sütunların, caminin yapısal karmaşıklığı ile sağlamlığı kadar önemsendiği anlaşılıyor:

> *Ve cāmiʿ-i şerīf içinde dört dāne ṭavīl ve ẓaḫīm ve raġnā girān-bahā sommakī mermerden sütūnlar ki, her birinüñ ḳıymeti[ne] ḫarāc ancaḳ müyesser olur. Ve daḫī dört ḳıṭʿa ʿaẓīm filpāye birle feleksā kemerlere muḥtevī baş ḳubbe çevrilüp eṭrāfı ṭāḳ ve nīm-ṣoffa ve nīm-ṭāḳla muḥkem olup, miḥrābla minberi mermer-i zībā ile yapılmış, ʿibret-nümāyı sipihr-i ḫaverīdür. Ve ṭarafeynde fevḳānī ve taḥtānī yapılan iç ḳoltuḳlaruñ ṣoffaları beşer ḳıṭʿa mermer direk ve iki kuçek filpāye müştemil ve yuḳarısı cāmiʿüñ büyük filpāyeleri küşelerinden kemerler çekilüp ve her birinüñ ʿulviyyesi onyedişer ve süfliyyesi onar ruḫām ʿimādlar ile irtifāʿ bulup ve ṣaḥna mülāṣıḳ cüdrānı eṭrāfında dörder ṣoffa ikişer elvān mermer direklü ve muṣallā-yı şehriyārī sekiz sütūn ve maḥfil-i şerīf onsekiz mermer direklerle müretteb olup ve vāʿiẓ ve ḫuffāẓ içün yir yir raġnā [vü] muṣannaʿ kürsiler işlenüp ve cümlenüñ zübdesi sommakī mermerden peydā itdükleri küşedeki kürsi idügi günden rüşendür.*[154]

Bölüm 4 ile 5'te değinilen, renkli sütunlar ve mermer levhaların toplanmasına yönelik arkeolojik araştırma operasyonu, Süleymaniye'nin tasarımının en önemli unsurlarından biridir. Çoğu devşirme olan ve tüm Akdeniz havzasında gıpta edilen bu değer biçilmez malzemelerle, cami külliyesinin hem sultanî statüsü hem de cennetsel telmihleri pekiştirilmiştir. Bâniyi "*Süleymān-ı zemān ve İskender-i evān*" olarak tanımlayan vakfiye, ibadethaneyi efsanevî İrem'e benzetir: Şeddad tarafından yeryüzünde cenneti taklit etmek üzere inşa ettirilen ve mermer sütunları İskender tarafından yeniden kullanılan bahçe saray. Süleymaniye Camii'ndeki anıtsal "somaki" sütunların Hz. Süleyman (Kyzikos ve Baalbek), İskender (İskenderiye) ve Bizans imparatorları (Kostantiniyye) ile ilişkilendirilmesi, menakıbnâmelerde Iustinianus'un Ayasofya için devşirme sütunlar derleyişini yeniden sahneler. Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bucağından büyük boyutlu sütunların hararetli bir seferberlikle aranmasını gerektiren husus, Mimar Sinan'ın Süleymaniye Camii için tasarladığı karmaşık plan idi. Bu plan, iç mekânında anıtsal taşıyıcı sütunlar ve sütunlu revaklar içermeyen Şehzâde Mehmed Camii'ninkinden çok daha iddialı idi. Fakat Sinan'ın merkezî mekânlı planlarının evrimine odaklanan mimarlık tarihçileri, anakronik bir yaklaşımla Süleymaniye'nin bu tercihten sapan özgün bazilikal planını mimarbaşına yakıştıramamışlar ve hâmisinin dayatması olarak yorumlamışlardır. Dolayısıyla Kuban'a göre, "kusursuz" bir tasarım bütünlüğüne erişmiş Şehzâde Mehmed ve Selimiye camileri, Süleymaniye'den üstündür.[155]

Mimar Sinan'ın tasarladığı ve muhteşem hâmisinin de mutabık olduğu plan, Süleymaniye'nin merkezî baldakeninin yan kemerlerini ve yan sahınlarının beşer kubbesini destekleyecek sekiz devâsâ sütunun bulunmasını zorunlu kılmıştı. Bölüm 4 ve 5'te görüldüğü gibi, dört yekpare kırmızı granit sütunun menşei (boyları yaklaşık 9,1 metre, çapları 1,26 metre), *Tezkiretü'l-Bünyân*'a göre İskenderiye, Baalbek ve İstanbul idi. Michael Rogers dört sütunun tıpatıp eş boyutlu olması nedeniyle ayrı yerlerden gelemeyeceğini varsayar. Fakat bu varsayım hatalıdır, zira sütunlar farklı boyutludur ve *Tezkiretü'l-Bünyân* Sinan'ın bunlardan birini sultanın izniyle kısalttığını belirtir. Söz konusu kırmızı sütunlara eşlik eden, aynı boyda fakat yekpare olmayan diğer dört sütun, üst üste bindirilmiş beyaz mermer silindirlerden oluşur (**res. 185**). Barkan'ın yayınladığı belgelere dayanarak, projenin ilk safhasında bu sekiz sütunun her birinin kırmızı granit olmasının planlandığını düşünüyorum. Bunların dördü İskenderiye'den, ikisi Baalbek'ten ısmarlandı; diğer ikisi de İstanbul'dan tedarik edildi (1551'de sökülüp nakledilen Kıztaşı ve Topkapı Sarayı'nın birinci avlusundaki anbar-ı âmirede mevcut bulunan öbür sütun). Tahminimce, İskenderiye'den getirtilen Aswan graniti sütunlardan ikisini taşıyan geminin batması yü-

zünden orijinal plan hayata geçirilemedi. Kuzey Afrikalı yazar Tamgrûti'nin (1589-90), dört sütunun İskenderiye surunda açılan bir gedikten sahile taşınmasını bizzat görmüş bir tanıktan aldığı bilgiye göre, ikişer sütun taşıyan gemilerden birisi batmıştı. Bölüm 5'te alıntıladığım, Mısır Beylerbeyi Semiz Ali Paşa'ya 1550'de yollanan fermanda bu dört büyük kırmızı granit sütunun nakliyat masraflarını ve ne tip gemilerde taşınması gerekeceğini bildirmesi istenmişti. Kırmızı sütunlardan ikisi batınca, camide şimdi görülen, yekpare olmayan dört tane beyaz mermer sütunun yaratılması gerekmişe benzer. Büyük boyutlu kırmızı granit sütunların nereden gelmiş olduğu hakkında dönemin yazılı kaynaklarında mutabakat yoktur. Örneğin, camideki "*nādire-i āfāḳ*" dört yekpare sütunun ikisinin İstanbul'da ve diğer ikisinin de İskenderiye'de bulunduğunu yazan Celalzâde, bunlara eşlik eden dört adet "*yapma*" beyaz mermer sütunun ayna gibi parladığını yazar. *Tezkiretü'l-Bünyân*'dan evvel yazılan bu kaynaktansa, Sinan'la yaptığı sohbetleri nakleden Sâî'nin metninin daha güvenilir olduğu kanısındayım.[156]

Süleymaniye'nin yapısal karmaşıklığının güçlüğünü bir kat daha arttıran anıtsal sütun gereksinimi, Sinan'ın mühendislik becerilerine ve hâmisinin sultanî ihtişamına dikkatleri çekiyordu. Mimarbaşının meslek hayatı boyunca tek yönlü bir sabit fikirle, merkezî mekân tasavvurunu gerçekleştirmeye çalıştığını ileri süren araştırmacılar, Süleymaniye'nin uzunlamasına planını onun üslûbunun evriminde olumsuz bir sapma olarak yorumlamışlardır.[157] Oysa, Sinan otobiyografileri, büyük bir iftiharla Süleymaniye'de mimarbaşının sergilediği sanatsal beceriyi över ve bu yapıtı önceki camilerden üstün bir şaheser olarak yüceltirler. Tüm diğer 16. yüzyıl yazarları da otobiyografilerle aynı doğrultuda hüküm vermişlerdir. Mustafa Âli'ye göre, Süleymaniye "bütün dünyada çağlar ve asırların nadiresi"dir (*eṭrāf-ı ʿālemde nādire-i ḳurūn-ı aʿvām*).[158] Fynes Moryson (1576) ve John Sanderson (1594) gibi Batı Avrupalı seyyahlar da bu camiyi, dünyanın yedi harikasına denk bir başyapıt olarak değerlendirmişlerdir (**res. 188**).[159] Venedikli Costantino Garzoni (1573), Süleymaniye'nin "ulu ve güzel yapısı" ile "ne görkeminde ne de mimarîsinde" aşağı kalmadığı Ayasofya kadar saygı ve beğeni topladığını söyler.[160]

Evliya Çelebi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, dünyaca ünlü camilerden birinin Süleymaniye, diğerininse Selimiye olduğunu beyan eder: "*Ḥulāṣa-i kelām, devlet-i ʿāl-i ʿOsmānda meşhūr-ı āfāḳ olan [cāmiʿüñ] biri Süleymāniyye ve biri bu Edirnede Selīmiyyedür.*"[161] İlkinin benzersiz yapısal muhkemliğini ve içi ile dışının bütünlüğünü özellikle över:

> Ama İslâm diyarlarında, bu Süleymaniye Camii'nden daha güçlü ve sağlam hiçbir anıt inşa edilmemiştir. Bütün mühendislerin hemfikir olduğu görüş şudur ki, "Yeryüzünde Süleymaniye binası kadar metin hiçbir bina yapılmamıştır ve bu dairevî kubbe gibi bir semavî kubbe görülmemiştir" Temellerinin metaneti ve her köşesindeki zarif eserler ile tüm sihirli sanatların kusursuzluğu, bu caminin hem içinde hem dışında mevcuttur.
>
> *Ammā diyār-ı İslāmda bu Süleymāniyye cāmiʿüñden metīn ü müstaḥkem ʿimāret binā olınmamışdur. Cemīʿ-i ehl-i mühendisīnüñ müttefikūn-ʿaleyh olduḳları bu kelām üzredür kim, "bu edīm-i arżda Süleymāniyye bināsı gibi bir metīn binā urılmamışdur ve bu ḳubbe-i müdevver gibi bir ḳubbe-i mīnā görilmemişdür" dirler. Vażʿ-ı esāsında olan metānet ve küşesinde olan āṣār-ı zerāfet ve her ṣanāyiʿāt-ı siḥr-iʿcāzuñ kemāl-i nihāyeti bu cāmiʿüñ enderūn u bīrūnında mevcūddur.*[162]

Sinan'ın ağzından Sultan Süleyman'a söylediği şu hayalî sözleri aktaran Evliya, Süleymaniye Camii'ni sarsılmaz bir dağ gibi tasavvur eder:

> "Sultanım, sana öyle bir cami bina ettim ki, Kıyamet Günü'nde Hallac-ı Mansur yeryüzünün kilidi olan Demavend gibi yüce dağları temellerinden sarsmak için geldiğinde ve bunları hallac pamuğu gibi dağıttığında, bu caminin kubbesi dağılmayıp Mansur'un yayının kirişi önünden çevgan (cirid) topu gibi yuvarlanacak," diyerek caminin ne derece sağlam olduğunu methetti.
>
> *Pādişāhum saña bir cāmiʿ inşā itdüm ki devr-i ḳıyāmetde Ḥallāc-ı Manṣūr gelüp vech-i arżda olan mekālīd-i cibāl-i kūh-ı Demāvendleri ḥallāc kemānından pembe-misāl atduḳda bu cāmiʿüñ ḳubbesi Manṣūruñ yayı çillesi öñinde çevgān ṭopı gibi ġalṭān ola" diyü cāmiʿüñ bu mertebe metānetüñ medḥ ider.*

Avrupalı seyyahlar, her zaman aynı sonuca varmamakla birlikte, Süleymaniye'yi sık sık Ayasofya'yla karşılaştırırlar. Fakat en lehindeki mukayeseler bile, Sultan Süleyman'ın camisinin daha küçük boyutları olduğunu belirtir. Örneğin, Carlier de Pinon (1579), "ihtişamda ve güzellikte Ayasofya'dan hiç geri kalmayan" Süleymaniye Camii'nin, iki zira daha küçük olduğunun tahmin edildiğini söyler.[163] Bu tür eleştiriler, Sinan'ı boyutları açısından Ayasofya'nınkiyle rekabet edecek bir kubbeyi Edirne'deki Selimiye Camii'nde gerçekleştirmeye teşvik etmişe benzer.

Evliya Çelebi, Süleymaniye'yi on Avrupalı mimarlık ve geometri ilimleri uzmanından oluşan bir heyetin ziyaret edişini betimlemiştir. Kapıcılar ve kayyımlar eşliğinde camiyi dolaştıkları sırada sürekli şaşkınlıktan parmaklarını ısıran "Frenk"ler, ana kubbeyi gördüklerinde, "Merve'ye Merve'ye" diye hayran kalıp, saygı

188 Melchior Lorichs, Sultan Süleyman'ın Külliyesi, 1570, ahşap baskı.

işareti olarak şapkalarını çıkarmışlar. Evliya cami hakkında ne düşündüklerini onların tercümanlarına sorduğunda, içlerinden biri şu yanıtı vermiş:

> Her yaratığın ve binanın ya içi veya dışı güzeldir. ama her iki güzellik bir arada olmaz. Oysa bu caminin hem içi hem dışı hoş olarak inşa edilmiştir. Bütün Frengistan'da geometri biliminde böylesine ibret verici ve mükemmel bina görmedik!
>
> *Her maḥlūḳāt-ı mevcūdātuñ ve binā-yı ʿimārātuñ yā derūnı yāḫūd bīrūnı güzel olup iki güzellik bir yirde olmaz. Ammā bu cāmiʿüñ derūn [u] bīrūnı eyle şīrīnkārlıḳ üzre binā olınmışdur. cemīʿ-i Frengistānda daḫī böyle bir ʿibretnümā ʿilm-i hendese üzre kāmil ve mükemmel binā görmedük.*

Evliya, Süleymaniye'yi Ayasofya'yla karşılaştırmasını istediğinde, Avrupalı mimarî uzmanının yanıtı şöyle olur:

> Doğru, [Ayasofya] bu camiden daha büyük, tuğladan yapılmış kadim bir binadır. O çağların metanet açısından sanatsal, muazzam boyutlu bir binasıdır. Ama letâfet ve zarâfet, nezâfet ve sevimlilik açısından, bu [Süleymaniye] ondan daha sanatlı, ibret verici bir binadır. Maliyeti açısından da, bu camiye Ayasofya'dan fazla para harcanmıştır.
>
> *Belī bundan büyük ṭū[ġ]la binā bir kār-ı ḳadīmdür. Ol aṣrıñ metānet üzre muṣannaʿ binā-yı ʿaẓīmidür. Ammā leṭāfet ve zerāfet [ve] nezāfetde ve şīrīnkārlıḳda bu andan muṣannaʿ binā-yı ʿibretnümādur. Ve māl-ı maṣrūfi cihetiyle bu cāmiʿe Ayaṣofyadan ziyāde māl gitmişdür.*[164]

Evliya'nın kendi estetik değerlendirmesini yansıttığı kuşku götürmeyen bu mukayesede, Ayasofya'nın daha büyük boyutlu kadim binasına kıyasla, Süleymaniye zarâfeti, şirinliği ve daha pahalı taş yapısı açısından üstün kabul edilmiştir. Ayasofya'nın anıtsallığına hayranlık duyulmakla birlikte, "çağdaş" Osmanlı estetiğinden farklı, arkaik bir zevki temsil eder. Evliya'nın Avrupalı bir uzmana atfettiği karşılaştırma, Faslı elçi el-Tamgrûtî'ninkini (1589-91) andırır: "Ayasofya'nın mimarîsi daha fazla metanet sunar, karakteri daha ihtişamlı ve görünüşü daha muazzamdır; Süleymaniye ise daha zarif, daha hoş ve daha ferah mekânlıdır."[165]

Templum novum Solomonis (Yeni Süleyman Mabedi) olarak planlanan Iustinianus'un Ayasofya'sı, kendini "Çağın Süleyman'ı" addeden padişahın camisi için âdâb açısından ideal bir modeldi. İmparator Iustinianus'un, "Süleyman, seni geride bıraktım!" diye böbürlendiği Ayasofya'nın açılış törenini betimleyen yaygın menakıbnâmeler, bu yarı efsanevî yapının Kudüs'le ve Hz. Süleyman'la ilgili çağrışımlarının Osmanlı bağlamında bilinirliğini arttırıyordu. Aynı iki yapıya o sıralarda Michelangelo tarafından inşa edilmekte olan Yeni San Pietro'da da göndermeler yapılması, Roma, Kostantiniyye ve Kudüs üçlüsünün örtüşen kader ağlarının bir ifadesiydi. Ayasofya'nın Osmanlı kolektif belleğindeki son derece güçlü kültürel çağrışımları, Süleymaniye'nin imparatorlara özgü ikonografyasını saydamlaştırmış olmalıydı. Sinan bu cami külliyesinde, evrensel saltanat ve hilafeti kendi kimliğinde birleştiren "Osmanoğullarının en mükemmeli" (*zübde-i Āl-i ʿOṣmān*) olan Sultan Süleyman'ın öz-imgesini mimarî diline tercüme etmişti.[166] Sünni inancın yıkılmaz kalesi olarak tasarlanan Süleymaniye, hem Allah'ı, hem ilâhî destekle hükmeden padişahı, hem de mimarbaşının Tanrı vergisi sanatsal yeteneğini bir arada yüceltiyordu. Caminin ihtiyatlı ihtişamı, sultanî azamet ile Sün-

ni ortodoksinin ciddi yalınlığını estetik açıdan uzlaştırmayı başarmıştı. Bu nedenle cami için düşülen bir tarih, bânisini şöyle selamlar: "Cuma İbadetinin Hâmisi, Sünni Şah, Çağın Süleyman'ı" (*Ṣāḥibü'l-Cumᶜa, Şeh-i Sünnī, Süleymān-ı Zemān*).[167]

TEKİYYE EL-SÜLEYMANİYYE

Şam'da bir cami ve imaret külliyesi yaptıran ilk Osmanlı sultanı, Memlûkleri Haleb dışında yenilgiye uğrattıktan sonra 1516'da şehre zaferle giren I. Selim'di. Ordugâhını Şam'ın batısında, surdışı Gök Meydan'daki (*Meydān el-Aḫżar*) Ablak Sarayı'nda kurdu. Memlûk sultanı Zahir Baybars tarafından yaptırılan bu saray, Sultan Mastabası olarak da biliniyordu. Memlûklere karşı Mısır'daki ikinci zaferinden sonra Şam'a dönen I. Selim, 1517-18 kışında dört ay kadar Ablak Sarayı'nda kaldı.[168] Siyah bazalt ve sarımsı beyaz kireçtaşı dizilerinden oluşan almaşık duvar tekniği nedeniyle "Ablak" olarak adlandırılan saray, mağlûp Memlûk sultanlarının adalet divanlarının kurulduğu, simgesellik yüklü bir mevki idi. Ayrıca önünde uzanan meydan Memlûk süvarilerinin cirit (polo) meydanıydı. Burada daha sonra, I. Selim'in oğlu, Sultan Süleyman, Barada Irmağı'nın yemyeşil kıyısında kendi adını taşıyan bir cami külliyesi yaptıracak ve yıktırılan sarayın iki renkli taşları bu yapıda yeniden kullanılacaktı (**res. 189-91**).

Tarihî kaynaklar, I. Selim'in 1517-18 kışını avlanmakla, işret âlemleriyle ve adalet icra etmekle geçirdiğini anlatır. Padişah, Şam'ın dış mahallelerinden Sâlihiyye'de yer alan Şeyh Muhyiddin İbnü'l-ᶜArabî'nin (ö. 1240) türbesinin yanında kendi adına bir cami külliyesini de o sırada sipariş etti.[169] Yeni kurulan Osmanlı siyasal düzenini kutsamayı amaçlayan bu anıt, Suriye'nin Sultan Selim tarafından fethine yazma eserlerinde kehanet ettiği inanılan bu sufi şeyhine bir şükran sunusuydu. Mısırlı Şeyh Abdülvehhâb el-Şaᶜrânî'nin (ö. 1565) naklettiği bir rivayete göre, İbnü'l-ᶜArabî'nin kabri harap olacak ve I. Sultan Selim tarafından ihya edilecekti: "Sîn (Selim) Şîn'e (Şam'a) girince" bu şeyhin kabri ortaya çıkacaktı. Külliye'nin 1518'de tescil edilip 1540'ta sureti çıkarılan vakfiyesi, İbnü'l-ᶜArabî'nin harabeye dönmüş kabrinin, kimse tarafından anılmadığını ve onun esrara vâkıf sözlerinin manasını anlamaktan âciz, cahil güruh tarafından yıkılmaya terk edildiğini açıklıyor. Şeyhin mezarını ziyaret etmek isteyenler korkarak geliyor, kendilerine laf atılmasından çekiniyorlardı, çünkü kinci mutaassıp güruh onları söz oklarıyla yaralamaktan çekinmiyordu. Halbuki Sünnet-i Nebeviyye'nin sancağını taşıyan İbnü'l-ᶜArabî kutubların kutbuydu. Sultan Selim, şeyhin izleri silinmiş mezarını bulup ihya etti. Vakfiye, onun bazı kitaplarında, âhir zamanda Tanrı'nın ihsanına mazhar kıldığı biri tarafından şanının meydana çıkarılacağına kehanet edildiğini açıklar ve böylelikle bu şerefin Osmanlı hanedanına nasip olduğunu belirtir. Padişah, İbnü'l-ᶜArabî'nin cesedinin gömülü olduğu yeri kubbeli bir türbeyle onurlandırdı. Kabrinin yanında, yemyeşil bahçelere nâzır, zarif bir cami inşa edilmesini emretti. Dört aydan az zamanda caminin binası tamamlandığında, içinde Cuma ve beş vakit namazlar kılınmaya başlandı. Cami sokağının karşı tarafında da bir şeyhin atandığı, mutfak ve yemekhane içeren bir "*ᶜimāret*" (tekke) yaptırdı.[170]

Çok sütunlu, kubbesiz caminin şadırvan avlusunun giriş kapısının üzerindeki Arapça inşaat kitâbesi 923-24 (1517-18) tarihini verir. Bu yapılar Şam mimarbaşısı Şihabeddin Ahmed bin el-ᶜAttar'ın nezâreti altında yerli bir benna ekibiyle çabucak inşa edildi.[171] Külliye, yerel olarak *Tekye*, *Tekiyye*, *Zâviye* ve *ᶜİmâret* olarak çeşitli şekillerde adlandırılır. Bir şeyhin idaresinde mutfak, yemekhane ve misafirhane (tabhane) işlevlerini kapsayan Suriye'deki Osmanlı imaretleri genellikle yerel halk tarafından tekke olarak tanımlanmıştır. Sultan Selim'in imareti, caminin merasimle açılışının ardından, 1518'de Şam'dan ayrılmasından sonra inşa edildi.[172] Külliyenin Osmanlılara has ve Memlûk topraklarında o zamana kadar bilinmeyen bir yeniliği imareti idi. İmaretin 962 (1554-55) tarihli Arapça tamir kitâbesi, adil hükümdar Sultan Süleyman'ın "*ᶜimāret el-Selimiyye*"yi onarttığını açıklar. İşte bu yabancı yapı tipi Şam'daki Selimiye Külliyesi'ne bugünkü popüler ismini kazandıran unsur oldu: Tekiyye el-Selimiyye.[173] Bununla birlikte, 1590'larda bir Osmanlıca coğrafya-kozmografya kitabı yazan Mehmed Âşık, ziyaret ettiği külliyenin "*diyār-ı Rūm*" tarzına uymayan, "*diyār-ı ᶜArab*"a özgü Memlûk mimarî üslûbunu hemen fark etmekte gecikmeyecekti. Kavrayışlı yazar, bu acele tamamlanan yapıyı Şamlı yerel mimarlara atfeder:

> Sultan Selim Han –toprağı nurlu olsun– Mısır ve Şam topraklarını fethedip Şam şehrine girdiğinde bu şeyhin zaman aşımı ile toprak altında gizli bir hazine gibi kaybolmuş olan şerefli kabrini bulup, ışıklı türbesini ihya edip onartmanın yanı sıra, türbenin batı tarafında Arap diyarındaki camilerin plan ve üslûbunda bir ulu ve yüce cami yaptırdı. Ve bu şeyhin ruhunu onurlandırmak için caminin kuzeyinde, aradan geçen kamusal caddenin öbür tarafına, kiler, fırın, mutfak ve diğer müştemilâtı içeren bir ulu imaret yaptırdı; Salihiye mahallesinin fakirleri bu ihsanın yararlanıcısı ve bu matbahın nimetlerinin yiyicisidir. Ve şeyhin türbesi şerefli caminin avlusunun doğu tarafında, avlu seviyesinden aşağıda olduğundan, on basamaklı taştan bir merdiven ile inilen ferahlık verici bir yerdedir. Ve bu caminin minaresi de Arap diyarı minarele-

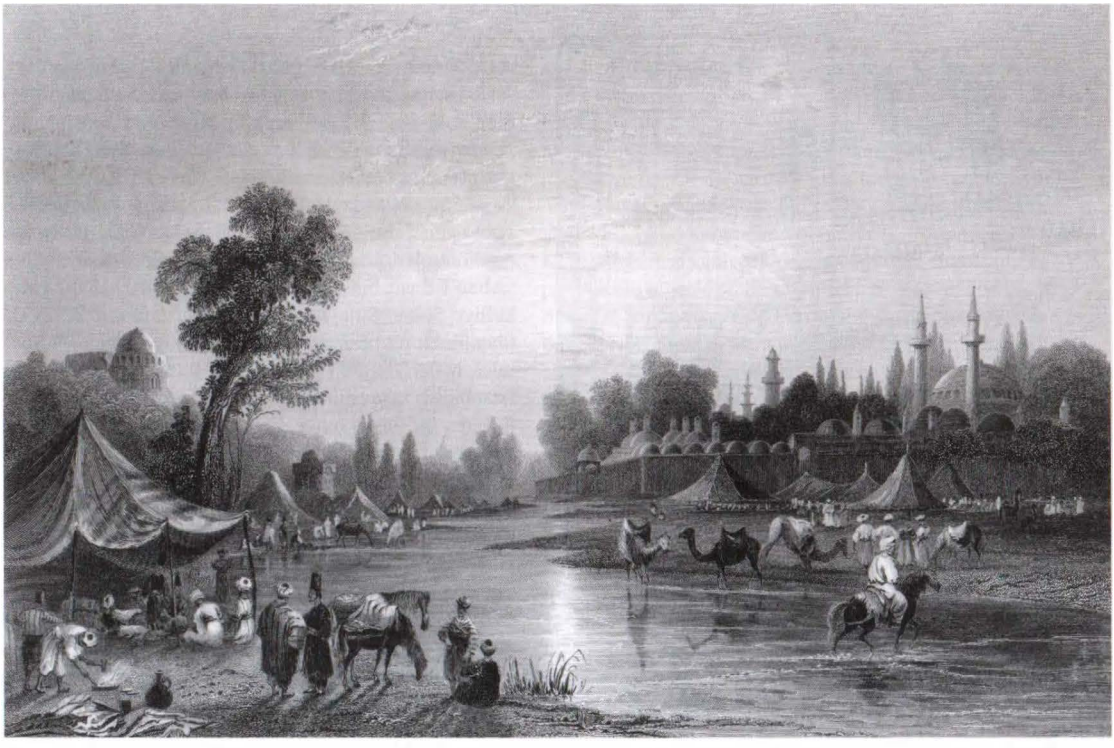

189 William Henry Bartlett, Şam'da Barada Irmağı'nın bir görünümü; hacıların çadırlarıyla birlikte Tekiyye el-Süleymaniyye (Süleymaniye İmareti), Carne, 1836-38'den gravür.

ri tarzındadır. Muhtemelen Şam'ın fethedildiği günlerde Osmanlı topraklarından (*diyâr-ı Rûm*) mimar ve duvarcıların gelmesini beklemek uygun bulunmadığından, bu cami ve minare ile gerisinin planı ve tasarımı Arap diyarı mimarlarınındır.

Sulṭān Selīm Ḫān –tābe ṣerāḥu– ḥażretleri arż-ı Mıṣr ve Şāmı feṯḥ idüp ḫıṭṭa-i Dımaşḳa nüzūl ve emākin-i naẕīfesine duḫūl buyurduḳlarında şeyḫ-i mümā-ileyhüñ ḳabr-i şerīfün mürūr-ı zemān ile zīr-i ḫākde nā-būd olmış genc-i nihān gibi bulup türbe-i münevveresin iḥyā ve taʿmīr buyurduḳlarından ġayri, cānib-i ġarbī-yi türbede cevāmiʿ-i diyār-ı ʿArab resm ü ṭarzı üzre bir cāmiʿ-i ʿālī ve maʿbed-i sāmī binā idüp ve şeyḫ-i mümā-ileyhüñ rūḥ-ı pür-fütūḥını iʿzāz içün cānib-i şimālī-yi cāmiʿde māverā-i şāriʿ-i ʿāmmda kilār ve furun ve maṭbaḫ ve sāʾir levāḥıḳı müştemil bir ʿimāret-i ʿaliyye binā itdi ki fukarā-i maḥalle-i Ṣāliḥiyye bu iḥsānuñ perverdesi ve bu maṭbaḫuñ niʿam-ḫordesidür ve türbe-i şeyḫ-i mümā-ileyhe bu cāmiʿ-i şerīf ḥareminüñ cānib-i şarḳīsinde ferş-i ḥareminden esfelde on pāye ṭāş nerdübān ile nüzūl olınur bir mevżiʿ-i dilgüşādadur. Ve bu cāmiʿüñ mināresi daḫī diyār-ı ʿArab mināreleri resmindedür, ġālibā eyyām-ı feṯḥ-i Şāmda diyār-ı Rūmdan miʿmār ve bennā gelmege tevaḳkuf revā buyurulmaduġından bu cāmiʿ ve mināre ve sāʾiri miʿmārān-ı diyār-ı ʿArab ṭarḥ u resmidür.[174]

Sultan Selim'in külliyesinin Memlûk mimarî üslûbuyla devamlılığı, sultanın yeni fethedilen "*diyâr-ı ʿArab*"daki müdahaleci olmayan siyasetiyle de koşuttu. Suriye'ye atadığı ilk iki beylerbeyi eski Memlûk valileri idi: Haleb'in eski valisi Hayrbek ve onun yerini 1518'de alan Şam'ın eski valisi Canbirdi el-Gazalî. Osmanlı-Hanefî hâkimiyetinin simgesi olarak algılanan Sultan Selim'in külliyesi, onun ölümünün hemen ardından ayaklanan el-Gazalî tarafından kapatılacaktı.[175] Henüz tahta geçen genç Sultan Süleyman'ın bir vezirinin kumandasındaki yeniçeriler, Şam surlarının dışındaki Sultan Mastaba'sı civarında bir muzaffer muharebenin ardından, isyankâr beylerbeyinin kafasını 1521'de kestiler. Otuz yıl sonra tam bu mevkiye kondurulan Tekiyye el-Süleymaniyye (Süleymaniye İmareti), Şam'da Osmanlı mimarî üslûbunda inşa edilen ilk külliye oldu (**res. 189-91**). Yeni külliye, bânisinin Suriye'de başlattığı merkeziyetçi Osmanlı idaresinin anıtsal bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Padişah, 1521'deki zaferden sonra Suriye-Filistin'i Şam ve Haleb'den yönetilen iki eyalete ayırmak suretiyle, Şam şehrini yeni bir Osmanlı eyaleti merkezine dönüştürdü.

İstanbul'dan atanan, yerli olmayan beylerbeyilerin

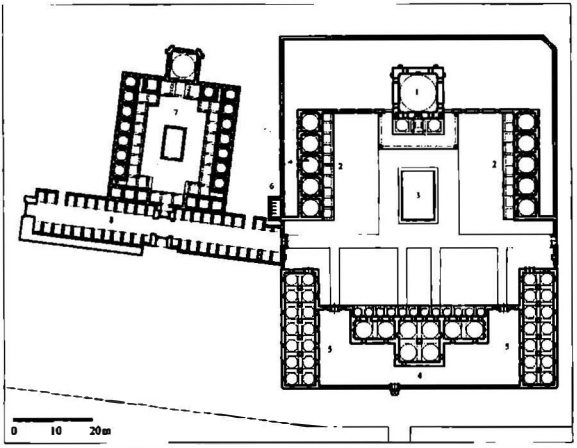

190 Tekiyye el-Süleymaniyye, Şam, plan:

1. Cami,
2. Tabhaneler,
3. Çeşmeli abdest havuzu,
4. İmaret,
5. Ahırlı kervansaraylar,
6. Helalar,
7. Medrese,
8. Arasta.

idaresinde bu eyalet merkezi Osmanlı topraklarına daha fazla entegre olmaya başladı. Tekiyye el-Süleymaniyye, Şam'daki yeni siyasal rejimin köklenişini görsel olarak teyit ediyordu. Külliyenin temelleri Sultan Süleyman son İran seferi sırasında, 8 Kasım 1553 ile 3 Nisan 1554 arasında Haleb'de kışlarken atılmışa benziyor: Yani, Şehzâde Mustafa ve Şehzâde Cihangir'in peş peşe ölümlerinin hemen ardından. Suriyeli yerel tarihçi ʿAbdü'l-Basit bin Musa el-ʿAlmavî'ye (ö. 1573) göre, külliye Sultan Süleyman'ın oğlu Mustafa'nın (ö. 1553) idamını emretmesinden kısa süre sonra yapıldı.[176] Suçluluk hisleriyle dolu yas içindeki sultan, belki de hâlen İstanbul'da inşa edilmekte olan Süleymaniye külliyesine ilaveten bir başka hayır eseri yaptırarak, öteki dünyada selamete kavuşma ihtimalini yükseltebileceğini düşünmüştü. Haleb'de kalışı sırasında, padişah zamanının çoğunu avlanmakla, divanlar kurarak adaleti yerine getirmekle ve özellikle de Memlûk devrinde "adaletsiz" şekilde ve "zulm" ile yönetilen Haleb ve Şam vakıflarını yeniden düzenlemekle geçirmişti.[177]

Oğullarının kaybının teselli bulmaz acısının Süleyman'da yarattığı depresyon ile "*ġuṣṣa ve ġamdan*" bozulan mizacına çare olarak hekimler, "*defʿ-i ġam*" için ona avlanmasını önermişlerdi. Haleb dışındaki bu avlarda kendisine refakat eden (o dönemde sipahiler ağası olan) Şemsi Ahmed Paşa'ya, padişah 1555 yılında Amasya'ya

191 Tekiyye el-Süleymaniyye, Şam, aksonometrik perspektif.

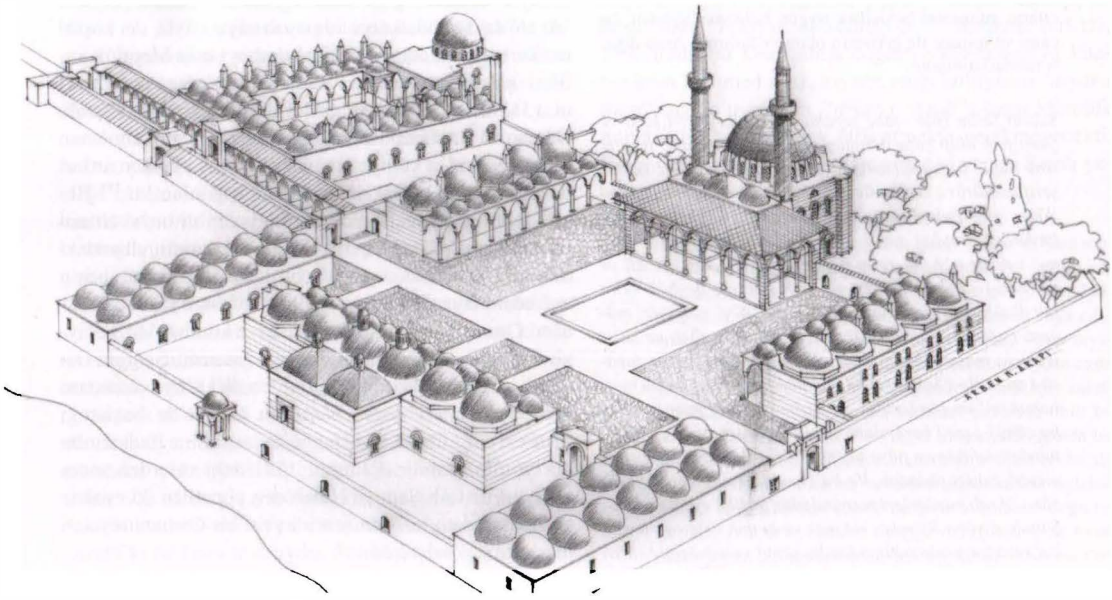

dönüldüğünde Şam beylerbeyiliğini ihsan etmişti.[178] Daha sonra Mimar Sinan'a Üsküdar'da ince zevkli bir cami külliyesi yaptıracak olan Şemsi Paşa, kanımca oradaki görev dönemi boyunca (1560'a dek) Sultan Süleyman'ın Şam'daki külliyesinin yapımına nezâret etmiş olmalıdır. Bu varsayımı destekleyen ipucu padişahın camisinin cümle kapısı üzerine hakkedilen Türkçe kitâbeyi, tanınmış bir şair olan Şemsi Paşa'nın bizzat kaleme almasıdır:

Bir 'imâret yapdı kim Sulṭān Süleymān bin Selīm
Niʿmete müstaġraḳ oldı hep Dimaşḳuñ ṭāmiʿi
Şemsī eksüklük idüp didi ānuñ tārīḫini
Şāmı iḥyā eyledi Sulṭān-ı Rūmuñ cāmiʿi
Sene 966 (1558-59).

Yukarıdaki inşa kitâbesi, bir cami ve imaretten oluşan külliyenin ana çekirdeğinin tamamlanma tarihi olarak 966 (1558-59) yılını verir. Tarihçilere göre, külliyenin temelinin atılışı 962 (1554-55), tamamlanışı da 966 (1558-59) yıllarındadır. Bâninin ölümünden sonra tamamlanan medrese, özgün planın parçası değildi.[179] Külliyenin inşası, Sultan Süleyman'ın 1550'lerde Mekke, Medine ve Kudüs'ün Haremlerinde giriştiği onarım faaliyetleriyle örtüşmüştür; zevcesi Haseki Hürrem Sultan da bu üç kutsal şehirde birer imaret yaptırmıştır. Padişahın Şam'daki külliyesinin vakfiyesi, İstanbul'daki Süleymaniye Camii'nin açılışından kısa bir süre sonra, 14 Mayıs 1557'de tasdik edilmiştir. Bu tarih, külliyenin ana çekirdeğinin 1558-59'da tamamlanışından biraz öncedir. Sadece cami ile imareti zikreden vakfiyede medreseden bahis yoktur.[180] Vakfedilen gelirlerden artan parayla (zevâid) inşa edilen medrese, 974'te (1566-67) II. Selim'in saltanatının başında tamamlandı. Müderrisliği Şam'ın Hanefî müftüsüne tahsis edilen medrese, 1564-65'te Mekke Harem'inin yanında Sultan Süleyman'ın yaptırdığı diğer bir medreseyi tamamlıyordu. Mekke'deki medresenin dört Sünni mezhebi temsil eden dört müderrisinin maaşları, sultanın Şam'daki külliyesinin vakıf gelirlerinden karşılanıyordu.[181]

El-ʿAlmavî'ye göre, Şam'daki medresenin yapımı, külliyenin İran asıllı ilk bina emini ve vakıf mütevellisi olan Mevlana Molla Ağa el-ʿAcemî'nin gözetiminde başlatıldı. Arapça konuşan ilk Hanefi müderris, medresenin tamamlanmasından önce İstanbul'dan atandı. Bu malumat bazı araştırmacıların, medresenin inşaatını hatalı olarak Ağa el-ʿAcemî adında İranlı bir mimara atfetmesine yol açmıştır. Bu idarecinin yerini geçici olarak Mustafa adlı başka bir bina emini aldı. Yeniden görevine döndüğünde, Ağa el-ʿAcemî külliyeyi genişletti ve buna koşut olarak özgün vakfiyenin şartlarını değiştirdi.[182]

Medresenin tamamlanmasından hemen sonra, 1567'de Şam beylerbeyine gönderilen bir fermanda, külliyeye bir de derviş zaviyesi, yani "*ḫānḳāh*" eklenmesi emredilmiştir. Bu yapı için önerilen mevki, Gök Meydan'da yeniçerilerin yarım kalmış bir kışlasının yeriydi. Yapılmaya başlanan kışlanın inşaatı, şehir surlarının dışındaki ücra konumundan dolayı, yeniçerilerin kolaylıkla fesatlığa girişebilecekleri gerekçesiyle durdurulmuştu.[183] Külliyeye 1568'de tayin edilen yeni mütevelli, II. Selim'in yirmi odalı bir zaviyenin inşasını onaylayan bir önceki emrinin kopyasını talep etti.[184] 1573'te Şam kadısına ve mütevelliye gönderilen bir başka ferman, zaviyenin henüz inşa edilmemiş olduğunu gösterir. Padişah fermanını alanlardan, merhum babası adına inşa edilen medrese ile karşısında yer alan büyük kervansaray arasındaki dükkânların üzerine inşa edilen odaları dervişlerin kullanıp kullanamayacağını araştırmalarını istiyordu. Kervansarayın kime ait olduğunun tespit edilmesinden sonra, uygun görülmesi halinde, bu üst odaları "*zāviye*"ye dönüştürmeleri öneriliyordu.[185] Şam beylerbeyine hitaben 1576'da yazılmış bir takip fermanı, tamamlanmamış yeniçeri kışlasını zaviyeye dönüştürme şeklindeki ilk seçeneğin tercih edildiğini gösterir, çünkü bu arada dükkânlar üzerindeki odaların dervişlerin ihtiyaç duyduğu inziva ortamını sağlayamayacağı anlaşılmıştı:

> Şam Beylerbeyine hüküm ki; saadet eşiğime mektup gönderip, bundan önce merhum atam, cennetmekân Sultan Süleyman'ın Şam'da inşa edilmiş imaret, medrese, cami ve kervansarayına ilaveten, vakfın artan geliriyle şeyhler ve sufileri için bir zaviye bina olunmasına ferman çıktığında, mütevelli olan kimse bir ferman daha getirtip, medresenin yakınında hazır inşa edilmiş bazı odalar varmış, eğer zaviye olmaya uygunsa onları tayin edesin diye emredilmişti. Birçok Müslüman'la yerine gidilip incelendiğinde, sözü geçen odaların her birinin kârgir bina ve geniş olarak inşa edilmiş olduğu, fakat zaviye üslûbuyla yapılmadıkları görüldü. Bunlar medresenin avlu duvarının üstünde yer alıp, eğer zaviye olurlarsa, altlarında dükkânlar bulunduğundan, sufi taifesinin halkla temas etmesi lazım gelir gerekçesiyle, halen şeyh olan Mevlana Nasuh razı olmadı. Ama Gök Meydanı'nda, bazı diğer binaların yanında, bir zamanlar yeniçeriler taifesine odalar olmak üzere bir muhkem binaya başlanıp, yontulmuş taşlarla dört yüksek duvar yapılıp, lakin bu yer şehir dışında olduğundan, yeniçeri taifesinden fesat çıkabileceği ihtimali ile inşaattan vazgeçilmiş. Eğer mezbur bina vakfa ilave olunup, içinde zaviye bina olunursa, masrafının düşük olacağını bildirdiğinden, buyurdum ki: Sana bu emir geldiğinde, arz ettiğin gibi o mahalde yirmi oda yaptırıp, geri kalanını yıktırıp, kerestesini yapılacak odaların inşaatına sarf ettirerek aşırı para harcamaktan kaçınasın.
>
> *Şām Beglerbegisine ḥükm ki; südde-i saʿādetüme mektūb gönderüp bundan aḳdem merḥūm ve maġfūrun-leh ceddüm*

Sulṭān Süleymān Ḫān – ṭābe ṣerāhūnuñ– maḥrūse-i Ṣāmda binā olınan ʿimāret-i ʿāmire ve medrese ve cāmiʿ-i şerīf ve karbānsarāydan ġayrı meşāyiḫ-i ʿizāma ve şūfīlerine vaḳf zevāʾidünden bir zāviye binā olınmaġiçün emr-i şerīf vārid olduḳda mütevellī olan kimesne bir emr-i şerīf daḫī getürdüp, medrese ḳurbinde ḥāżır binā olınmış baʿżı ḥücreler varmış, eger zāviye olmaġa ḳābil ise ānı taʿyīn idesin diyü fermān olmaġın, nice müslümānlar ile üzerine varılup, żikr olınan ḥücrelerüñ her biri kārgir binā ve temām-ı vüsʿat üzre olup, lākin zāviye üslūbı üzre yapılmayup, medrese ḥareminüñ dīvārı üstinde vāki' olup, eger zāviye ḳılınursa, altında dükkānlar olmaġile ṣūfī ṭāʾifesinüñ ḫalḳla iḫtilāṭ itmesi lāzım gelür diyü ḥālā şeyḫ olan ḳudvetüʾṣ-ṣāliḥīn Mevlānā Naṣūḥ –zīde taḳvāhū– rıżā göstermeyüp, amma yine Gök Meydānında sāʾir binālar ḳurbinde sābıḳā yeñiçeriler ṭāʾifesine odalar olmaġiçün bir muḥkem bināya şurūʿ olınup, yonılmış ṭaşlarla dört ʿālī dīvār yapılup, lākin żikr olınan maḥall şehrden ṭaşra olmaġile yeñiçeri ṭāʾifesinden fesād ẓuhūr itmek ihtimālī ile ferāġat olınmış. Eger binā-i mezbūr vaḳfa ilḥāḳ olınup, içinde zāviye binā olınursa, cüzʾī ḫarcla olur diyü bildürdügin ecilden buyurdum ki: Vuṣūl bulduḳda ʿarż eyledügin üzre maḥall-i mezbūrda yigirmi miḳdārı ḥücreler yapdırup, bāḳīsin hedm itdirüp, kerestesin yapılacaḳ ḥücerātuñ bināsına ṣarf itdirüp itlāf u isrāfdan iḥtiyāṭ eyleyesin.[186]

Zikrettiğim fermanlar dizisi, zaviyenin uzatmalı inşa sürecindeki âdâb müzakerelerine, beylerbeyilerin, kadıların, mütevellilerin ve külliyenin Müslüman cemaatinin etkin katılımını ortaya koyuyor. Sultan Süleyman'ın Şam'daki vakfının 1596 yılına ait bir masraf defteri, günümüze ulaşmamış zaviyenin nihayet inşa edilmiş olduğunu gösteriyor. Bu belge, zaviyede münavebeli olarak hizmet eden iki şeyhin ve yirmi dervişin maaşlarını kaydediyor. Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra eklenen yapıların yarattığı personel değişimlerini yansıtan defterde, külliyenin bileşenleri şöyledir: *Cāmiʿ*, *medrese*, *ḫānḳāh*, *tābḫāne* ve *ʿimāret*. İmaretin içerdiği bölümler şunlardır: *maṭbaḫ*, *furun*, *kilār*, *meʾkel* (yemekhane) ve imaretin her iki yanında uzanan bedava çifte han (*ḫān-ı sebīl*).[187]

İstanbul'daki Süleymaniye Külliyesi'nin masraf defterleri, 1558-59'da ana yapıların tamamlanmasına yakın Şam'daki caminin üstyapısı için gönderilen kurşunu belgeler: "*Maḥrūse-i Şām-ı Şerīfde binā olınān cāmiʿ-i şerīf mühimmi içün ḳurşun lāzım olmaġın ḥükm-i şerīf mūcebince cāmiʿ-i şerīf ḳurşunından altı biñ ḳanṭār ḳurşun virildi.*"[188] 1553 yılının Kasım ve Aralık aylarına ait masraflar arasında, Şam'a gönderilen bir mimar kalfasının adı da kayıtlıdır: "Hassa mimarlarının başı Sinan Ağa'nın marifetiyle, Şam'dan gelen Müslihüddin halife'ye teslim edilen kendi maaşı: 300 [akçe]" (*Teslīm be-Muṣliḥüddīn ḫalīfe, berā-yı mevācib-i ḫōd ki ʿan Şām āmed, be-maʿrifet-i Sinān Aġa ser-miʿmārān 300*).[189] Sinan'ın İstanbul'daki Süleymaniye'nin inşaatındaki yardımcılarından biri olan mimar Müslihüddin, orada istihdam edilen bir acemioğlanlar ekibinin başında görevliydi. Belki de Müslihüddin mimarbaşının çizdiği bir planla veya sözlü talimatla, 1554-55'te temeli atılacak olan Şam'daki külliyenin ön hazırlıkları için 1553'te oraya gönderilmişti (**Ek 4.4**).[190]

O sırada padişahın payitahttaki anıtıyla meşgul olan Sinan'ın, bu küçük eyalet külliyesinin planını Şam'a gitmeden çizmiş olması akla yakındır. Yapıya ayrılan geniş arazi, uzaktan kumandalı olarak yapılan bu yönlendirmeyi kolaylaştırmış olmalıdır. Yoğun biçimde şehirleşmiş olan İstanbul'daki asimetrik Şehzâde Mehmed ve Süleymaniye külliyelerinin aksine, bu boş arazi Sinan'a simetrik bir külliye yaratma olanağı verdi. Mimarbaşı muhtemelen Şam'daki yapının mevkiini hatırlıyordu, çünkü orada ordugâh kuran I. Selim'in Memlûk seferine acemioğlanı olarak katılmıştı. Sinan'ın yardımcısı Müslihüddin Halife, anlaşılan Şam'da bir ay kadar kalmıştır; aldığı 300 akçe, gündelik olarak 10 akçeden hesap edilirse, takriben 30 güne tekabül eder. Bu mimar kalfasının, o sırada Haleb'de kışlamakta olan Sultan Süleyman'a eşlik eden ordu mimarlarıyla birlikte Sinan'ın çizdiği (veya bundan sonra çizecek olduğu) bina projesini başlatmak üzere Şam'a gitmiş olması mümkündür.

İnşaat faaliyetinin sorumluluğunun Mimar Todoros'a verilmiş olduğunu, Sultan Süleyman'ın 1560 tarihli bir fermanından öğreniyoruz. Şam beylerbeyinin payitahta yolladığı mektupta, bu gayrimüslim mimarın oradaki imareti tamamladığını bildirmesi üzerine, Todoros maaşlı bir hassa mimarı olarak terfi ettirildi: "*Şām Beglerbegi mektūb gönderüp, anda binā olınan ʿimāret-i ʿāmirenüñ emr ile miʿmārı olan Todoros nām zimmīnüñ, ʿimāreti itmāma irişdirüp, edā-i ḫizmet itdügin bildürmegin mīrī akçe ile miʿmār olına buyuruldı.*"[191] O dönemde Şam'ın bir mimarbaşısı olup olmadığını bilmiyoruz, fakat Suriyeli bennalar ve yapı ustalarının padişahın inşaatında çalıştığı hemen hemen kesindir. Bu şehirde yetkin yerel mimarların mevcudiyeti, Şemsi Ahmed Paşa ve Lala Mustafa Paşa gibi beylerbeyiler için 1550'ler ve 1560'larda Şam'da inşa edilen cami külliyelerinin Sinan otobiyografilerinde yer almamasından anlaşılmaktadır.[192]

Sinan'ın planını çizdiği külliyenin simetrik çekirdeğine, dik açılı olmayan bir arasta ile bağlanan medrese, şimdi artık yok olmuş derviş zaviyesi gibi, sonradan eklenmişti. Medreseden sadece *Tuhfe*'de söz edilirken, zaviye otobiyografilerin hiçbirinde yer almaz.[193] Vakfiye gibi, *Tezkiretü'l-Ebniye* de sadece, kamusal meydanın doğusunda yer alan külliyenin ilk tasarımının özgün

unsurları olan cami ve imareti zikreder: "*Şām-ı Şerīfde (Gök Meydānda Ḳaṣr-ı Ablaḳ dimekle maʿrūf maḥallde) merḥūm Sulṭān Süleymān cāmiʿī*"; "*Gök Meydānda Ḳaṣr-ı Ablaḳ dimekle maʿrūf maḥallde Sulṭān Süleymān bir ʿimāret binā eylemişdür. Sene 962.*"[194] Sinan'ın tasarımını hazırladığı çift odaklı külliye, her iki ucunda U-biçimli binalar yerleştirilcn, duvarla çevrili dikdörtgen bir avludan oluşur. Bu avlunun yan kapılarını birbirine bağlayan geçit külliyeyi iki bölüme ayırır: Cephesinin her iki yanında sıralanmış ayrıcalıklı misafirler için altışar tabhane odası bulunan bir cami ve iki yanında ahırlı hanlar bulunan bir imaret. Doğu-batı ekseninde uzanan geçit üzerinden, Gök Meydan'ın doğusundaki külliye ile surla çevrili Şam şehri arasındaki gidiş geliş trafiği akıyordu (**res. 190-91**). Barada Irmağı kuzey yönünden avluya girişi kısıtladığından, cami ve imaretin sıralandığı merkezî kuzey-güney ekseni, yanal doğu-batı ekseninden daha az vurgulanmıştır.

Şam'daki Tekiyye el-Süleymaniyye, yerinde bir kıyasla vezir Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'deki külliyesiyle karşılaştırılır. 1520'lerde selefinin nezâreti altında inşa edilmesine rağmen, Gebze külliyesi Sinan otobiyografilerinde mimarbaşının kendi eserleri arasında sayılır (**res. 27, 190**).[195] Yeniçeriliği döneminde inşaatına katkıda bulunması mümkün olan bu külliyeden, Mimar Sinan'ın esinlendiği unsurlar arasında direklerle ikiye bölünmüş ahırlı çifte han, imtiyazlı misafirler için kubbeli tabhaneler dizisi ve (bir mutfak, fırın, yemekhane ve kilerden oluşan) imaret vardır. Çoban Mustafa Paşa'nın hac güzergâhı üzerindeki yapısı, hem menzil hem de şehir külliyesi işlevlerini birlikte barındırır. Bu türbeli cami külliyesinde yer alan medrese ve derviş zaviyesinin, Şam'daki menzil külliyesinin ilk planında olmaması dikkat çekici bir husustur. Sonradan eklenen medrese ve zaviyesi ile Süleyman'ın hac güzergâhındaki manzumesi de şehir külliyesi unsurlarına sahip olmuştur.

Yerli ustaların inşa ettiği medresenin (belki Sinan'ın tasarladığı) Osmanlı tarzı planı, Şam'ın eyvanlı medreselerininkinden farklıdır, ama camiye kıyasla daha baskın bir yerel üslûbu vardır. Medresenin basit çokgen bir kasnak üzerinde yükselen dershane kubbesinin, Eyyubî ve Memlûk dönemlerine özgü şişkin profili vardır. Oysa, bir Osmanlı mimarının nezâretinde yapılan cami, Sinanvâri payandalı bir kasnakla desteklenen kurşun kaplı yarımküresel kubbeyle örtülüdür (**res. 191-93**). Dış duvarları Ablak Sarayı'ndan kaynaklanan devşirme siyah ve sarımsı beyaz taş dizilerinden oluşan selâtin camisi, basit bir kubbeli küptür. İç duvarları ise tümüyle sarımsı beyaz taştandır. Caminin sultanî statüsü, mukarnas petekli birer şerefeli ikiz minarelerinde ifadesini bulur. Osmanlı tarzı kurşunlu konik külâhları ile minareler Şam'daki emsallerinden ayrılır. Caminin nispeten küçük boyutunu gizleyen sivri kemerli geniş çifte revak, Sinan'ın prestij yapılarının alâmet-i farikalarındandır. Üç gözlü birinci revağın mukarnas başlıklı mermer sütunları vardır; bunlar iki yan kubbenin eşlik ettiği merkezî bir beşiktonozu taşır. Eğimli çatıyla örtülü ikinci revağın baklava başlıklı daha ufak sütunları caminin yedi sivri kemerli ön cephesini belirler. Bu ana cephe, avlunun çevresindeki şişkin yarımküresel kubbelerle örtülü diğer cephelerdeki sivri kemerli revaklarla görsel bütünlük içindedir (**res. 192, 194**). Caminin çifte revağının yan taraflarındaki üçer kemer, pencereli bir bahçe duvarıyla bağlantılıdır. Son cemaat cephesinin iki yanındaki kemer biçimli demir şebekeli pencereler, Sinan'ın tasarladığı bazı camilerde olduğu gibi, gölgeli revaktan arkadaki bahçenin hoş görünümlerini sunar.

Tabhane odalarının ve imaretin revaklarındaki pencerelerin sivri kemerli sır-altı çini alınlıkları, merkezî avlunun görsel bütünlüğünü arttırır (**res. 195**). Caminin beyaz mermer cümle kapısının Osmanlı tarzı mukarnaslı kavsarası, Eyyubî ve Memlûk döneminden kalma muadillerinden farklıdır, fakat kapıyı yerel üslûba uygun çok-renkli mermerden geometrik desenli bir bordür çerçeveler (**res. 196**). Son cemaat yerinin namaz sekilerinin cephesinde sır-altı çini alınlıklı pencereler ve birer mihrab vardır. İstanbul'daki Süleymaniye Camii'nin cümle kapısı için Ebussuud'un hazırladığı ağdalı Arapça kitâbenin metniyle karşılaştırıldığında, Şam'daki caminin yukarıda alıntılanan sade Türkçe inşaat kitâbesi, namaz mekânının yalın epigrafik programının ipucunu verir. Caminin dört pandantif üzerine oturan kubbeli iç mekânındaki özgün bezemeler ve yazıların çoğu kaybolmuştur. Pencereler arasındaki mermer panolar, pembe ile beyaz dikey şeritlerin ortasına yerleştirilen, yuvarlak beyaz madalyonlu siyah karelerden oluşur (**res. 197**). Mukarnas kavsaralı mermer mihrabda Osmanlı camilerinde standartlaşan mihrab âyeti (3: 37) yazılıdır. Beyaz, pembe ve siyah mermerlerden yapılan zarif minberin köşkü Memlûk tarzı bir kubbecikle örtülüdür. Sivri kemerli sütunlar üzerinde yükselen müezzin mahfili ise girişin sağ yanındadır.

Külliyenin pencerelerindeki sivri kemerli alınlıkları süsleyen sır-altı çinilerin renkleri, beyaz, açık yeşil, lacivert, firûze ve İznik'in belirgin domates tonunu tutturamayan morumsu soluk bir kırmızıdır. Çinilerin natüralist çiçeklerden yoksun soyut desenlerine, hatayî palmetler ve saz yaprakları hâkimdir (**res. 195**). 1550'lerin sonunda bunları Şam'daki çini ocaklarında üreten ustaların, Sultan Süleyman'ın Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra'nın dış cephelerini kaplattığı çinileri hazırlayan ekiple ilişkili olması mümkündür. ʿAbdullah Tebrizî'nin

192 Tekiyye el-Süleymaniyye, Şam, çifte revaklı caminin ön cephesi ve abdest havuzu, kuzeyden görünüm.

193 Tekiyye el-Süleymaniyye, Şam, caminin güneyden görünümü.

194 (solda en üstte) Tekiyye el-Süleymaniyye, Şam, avludaki cami ve tabhane revakları ile abdest havuzunun görünümü.

imzaladığı Kubbetü's-Sahra'nın çinili inşa kitâbesine ve Mustafa Âli'ye göre, bu onarım projesi 1551-52'de tamamlanmıştı. Kudüs'teki Haremde çalışmaları sona erince, bu çini ustalarının Şam'a geçerek, orada 16. yüzyılın ikinci yarısında yapılan Osmanlı anıtlarının bezeme ihtiyaçlarını karşılayan yerel bir çini atölyesi kurmuş oldukları düşünülmektedir.[196]

Renk yelpazeleri ve desenleri açısından, Şam'daki külliyenin yerel çinileri, Sultan Süleyman'ın İstanbul'daki cami külliyesi için İznik'te atölyelerinde üretilenlerden daha gelenekseldir. Bu çiniler Suriye'de, Osmanlı görsel kültürüyle ilişkilendirilen yeni bir bezeme tarzını başlattı. Tekiyye el-Süleymaniyye külliyesinin Şam'a özgü bölgesel unsurları, büyük ölçüde süslemeyle sınırlı kalmıştır; iki renkli taş sıralarından oluşan "ablak" tekniğinde duvarlar ve çok-renkli mermer kaplamalar gibi. Amaç yerli geleneklerden tümüyle kopuk, yabancı bir mimarî üslûbu dayatmak olsaydı, bu yerelcilikten kaçınılabilirdi. Melez bir yaklaşımın tercihi, kendine özgü bölgesel bir üslûbun yaratılmasıyla sonuçlandı. Bu üslûb, yerli geleneklerin payitahttan ithal edilen yeni unsurlarla kaynaşarak bir arada var olmasına izin veren Osmanlı rejiminin uzlaştırıcı kolonizasyon siyasetinin görsel bir metaforu olarak yorumlanabilir.

Caminin avlusundaki büyük dikdörtgen abdest havuzu da bu uzlaştırma çabası bağlamında anlamlıdır (**res. 190-91, 194**). Merkezî bir su fıskiyesi ve her kenarında çepeçevre musluklar olan havuz, hem Hanefî hem de Şam'da çoğunluğu teşkil eden Şafi'î cemaatlerin abdest ihtiyaçlarına bir arada yanıt veren bir uzlaşma formülüdür. Şafi'îlerin cevâz verdikleri durağan su havuzları (*ḳulleteyn*), ona on zira kare ve yeterince derin oldukları müddetçe, akarsuyu abdest almak için en temiz kaynak sayan Hanefîlerin şadırvanlarına denk kabul ediliyordu.[197] Sultan Süleyman'ın Şam'daki camisinin musluklu abdest havuzu, hem Hanefîlerin hem de Şafi'îlerin tercihlerini aynı zamanda karşılamayı hedeflemek açısından dikkat çekicidir.

Konik külâhlı minareleri ve çok sayıda kurşun kaplı yarımküresel kubbeleri ile, Tekiyye el-Süleymaniyye külliyesi ilk inşa edildiğinde Şam'da son derece yeni bir görünüş sunmuş olmalıdır. Müstakil müştemilâtın doğal çevre ile hassas biçimde bütünleşen simetrik dağılımı da bir yenilikti. Osmanlı devri öncesi külliyeleri, şehir dokusuna sıkışık biçimde yerleştirilmiş birleşik bloklar olmalarıyla, Süleyman'ın külliyesi'nin kompozisyonundan tamamıyla farklıdırlar. El-ʿAlmavî, sultanın camisinin, mihrab eksenini işaretleyen bir kuzey minaresinin bulunmayışı gibi, yabancı Osmanlı unsurlarını fark etmiştir. İki minarenin doğu-batı eksenine yerleştirilmesinin nedenini, ilginç bir şekilde, mimarlarının çoğunluk-

la yeni Müslüman olmuş mühtedîler olmasına yorar.[198] Bununla birlikte, külliyenin yeni mimarî üslûbunu hayranlıkla takdir eder:

> Bu cami, çeşitli malzemeleri, taşları, sanatkarâne bir şekilde işlenmiş beyaz ve renkli mermerleri ve bakanda hayranlık uyandıran ve ruhuna huzur veren kurşun kaplı kubbeleri bir araya getiriyor. Ve her biri bir kubbe, bir ocak ve camiye doğru bakan pencereleri olan odalardan ve hususi hücrelerden, bir mutfaktan ve son derece sağlam inşa edilen bir yemekhaneden ve caminin doğu ile batı yanlarındaki iki minareden oluşuyor... Kubbenin, minberin ve mihrabın sanatkarâne işçiliği akıllara seza nitelikte; caminin avlusundaki havuz, en hoş özelliklerinden biri ve caminin kıble tarafında her çeşit meyve ağaçları ve çiçeklerle dolu, etrafı duvarla çevrili bir bahçe bulunuyor.[199]

I. Selim'in "*diyār-ı ʿArab*" mimarî tarzında yapılan külliyesinden farklı olan, Süleyman'ın külliyesinin Osmanlı görsel kimliği Mehmed Âşık için aşikârdı. Bu yazar, Şam surlarının dışındaki dört cami külliyesini, "*diyār-ı Rūm*", yani Osmanlı üslûbunun temsilcileri olarak öne çıkarır. Aralarında en eskisi Sultan Süleyman'ınki olmak üzere, bunlar isimlerini taşıdıkları Şam beylerbeyileri tarafından yaptırılmışlardı: Murad Paşa (1568/69-1575/76), Derviş Paşa (1574-75) ve Koca Sinan Paşa (1586-91). Mehmed Âşık şöyle gözlemler: "Osmanlı padişahları devrinde inşa edilen bu dört tane caminin üslûbu ve planı, Arap topraklarındaki camilerin üslûp ve planında olmayıp, Osmanlı (Anadolu ve Rumeli) topraklarındaki camilerin üslûp ve planlarına uygundur" (*Devlet-i selāṭīn-i ʿOsmāniyyede binā olınan dört ʿaded cāmiʿüñ ṭarz-ı bināsı ve resm-i esāsı diyār-ı ʿArab cevāmiʿi ṭarz u resminde olmayup diyār-ı Rūm cevāmiʿi ṭarz u resmindedür*).[200] Burada yazarın Sultan Süleyman'ın cami külliyesine ilişkin gayet ayrıntılı betimlemesini aktarmakta yarar var:

> Bu dört camiden biri, yüksek ve alçak rütbelilerin buluşma yeri olan Gök Meydan denilen geniş bir alanın doğu kenarındaki cennetmekân Sultan Süleyman Camii'dir. Doğu ve batı duvarlarına bitişik iki mevzun minare ile iki minarenin arasında, kurşun kaplı tek bir küçük kârgir kubbesi olan, gönül cezbedici ve iç açıcı bir camidir. Ve caminin mihrabı tepeden tırnağa sarı renkli taştan bina olunmuştur ki kitâbeler ve silmeleri bu taştandır. Ve inşaat kitâbesinde, "Allah için mescid yapan" âyeti yazılıdır ve bu caminin kapısı mihrabın karşısındaki kuzey duvarının ortasında yer alıyor. Ve cami kapısının kitâbesinde

195 (sağda üstte) Tekiyye el-Süleymaniyye, Şam, imaretin cephe pencerelerinin sivri kemerli sır-altı çini alınlıklarından bir örnek.

196 (sağda ortada) Tekiyye el-Süleymaniyye, Şam, caminin cümle kapısı.

197 (sağda) Süleymaniye Külliyesi, Şam, caminin iç görünümü.

caminin inşaat tarihi şöyle yazılıdır ki, Şemsi Paşa'nın şiiridir.

Bu dört ᶜaded cevāmiᶜüñ biri mābeyn-i aᶜlā ve ednā olan Gök Meydān didükleri ᶜarṣa-i vāsiᶜanuñ nihāyet-i şarḳiyyesinde mebnī merḥūm ve maġfūrun-leh Sulṭān Süleymān –ṭābe şerāhu– cāmiᶜidür ki dīvār-ı şarḳīsi ve dīvār-ı ġarbīsine muttaṣıl iki mināre-i mevzūn ile ve iki mināre beyninde raṣāṣ pūşīde kārgīr ḳubbe-i ṣaġīre-i vāḥide ile bir cāmiᶜ-i dilgüşā ve maᶜbed-i rūḥ-efzādur ve bu cāmiᶜüñ miḥrābı serāpā aṣferü'l-levn ḥacer ile mebnīdür ki kitābe ve pervāzları bu ḥacerdendür ve kitābesinde "inne-mā yeᶜmuru mesācide'l-lāhi" āyeti menḥūtdur ve bu cāmiᶜüñ bābı miḥrābı muḳābelesinde dīvār-ı şimālīsi vasaṭındadur ve bāb-ı cāmiᶜüñ kitābesinde binā-ı cāmiᶜ içün bu tārīḫ mektūbdur ki Şemsī Paşanuñ şiᶜridür.[201]

Mehmed Âşık, daha önce alıntılamış olduğum tarih kitâbesini zikrettikten sonra, iki yanında tabhanelerin yer aldığı avluyu tarif eder. Bu tariften, tıpkı İstanbul'daki Süleymaniye'nin türbe haziresindeki gibi, Şam'daki külliyenin de doğu ve batı kapıları arasındaki geçidin üzüm asmasıyla kaplı, çardak şeklinde bir pergolası olduğu anlaşılıyor (**res. 171**):

> Ve cami kapısının iki yanında, küçük kubbeler altında iki sofa (soncemaat yeri) vardır. Ve bu sofaların önü geniş bir avludur. Ve avlunun döşemesi mermere benzer siyah ve beyaz taştır. Avlunun doğu-batı ekseni, doğu ve batı tarafında beşer dülger arşını uzunluğunda toprakla kaplıdır; ve güney-kuzey ekseninin iki ucunda on beşer dülger arşını uzunluğunda hoş ve temiz bahçe tarhları vardır. Ve bu iki bahçe tarhları arasında misafir ziyafethaneleri (tabhaneler) yer alır. Bunlar bir sürü odadan oluşur ve güney-kuzey ekseni boyunca uzanan bu birbirine bitişik odalar kurşun kaplı kubbeler altındadır. Ve (avlunun) her iki tarafında olan bu misafir ziyafethaneleri on iki geniş odadır; ki her bir tarafta altışar tane oda vardır. Ve iki tarafta uzanan ziyafethane odalarının önünde yer alan, caminin avlusuna bakan revaklar, on ikişer mermer sütunun taşıdığı on ikişer kurşun kaplı küçük kubbedir ki, iki tarafta (toplam) yirmi dört kubbedir. Ve bu avlunun ortasında dikdörtgen bir havuz vardır; kuzey ile güney kenarları doğu ile batı kenarlarından daha uzundur. (Yani havuzun) güney-kuzey ekseni uzuncadır. Ve bu havuzun ortasına, suyu devamlı akan yekpâre mermerden bir şadırvan yerleştirilmiştir. Havuzun dört kenarındaki duvarların ortalarında, birer tane pirinçten lüle (musluk) vardır. Bu dört lüleden de sürekli su akar. Ve avlunun taş döşemeli kısmının kuzey tarafı, ahşap bir çitle sınırlanmıştır ki, bu cins ahşap duvara Türkî dilinde *tırabzan* denilir. Ve bu *tırabzan*ın karşısında, bir buçuk dülger arşını kuzeyinde, bir başka tırabzan bulunur. Ve bu iki *tırabzan* arası bir kamusal sokaktır. İki *tırabzan*ın üstü üzüm asmalı çardakla örtülüdür. Ve iki *tırabzan* ötesinde, yani kuzey tarafında, ince uzun küçük bir bahçe vardır ki, boyu doğu-batı ekseni, eni kuzey-güney ekseni üzerindedir.

Ve bāb-ı cāmiᶜüñ ṭarafeyni ḳıbāb-ı ṣaġīre altında iki ṣoffadur. Ve bu ṣoffalaruñ öñi bir ḥarem-i vāsiᶜdür ve ferş-i ḥarem ruḫāma şebīh seng-i siyāh ve sefiddür ve ḥaremüñ cānib-i şarḳī ve cānib-i ġarbīsi şarḳan ve ġarban beşer ẓirāᶜ-ı neccārī miḳdārında ᶜarżla ve ḳıbleten ve şimālen on beşer ẓirāᶜ-ı neccāri ṭülle sebzezār-ı laṭīf ve çemenzār-ı naẓīfdür ve bu iki çimenzāruñ mā-verāları ẓiyāfetḫāne-i müsāfirīndür ki ḥücerāt-ı müteᶜaddidedür ve bu ḥücerāt raṣāṣ ile ḳaplu ḳıbāb altındadur ve birbirine muttaṣıl ve cānib-i ḳıbleden cānib-i şimāle mümteddür ve ṭarafeynde olan ẓiyāfetḫāne ḥücerātı on iki ḥücre-i vāsiᶜadur ki her ṭarafında altı ḥücredür ve her ṭarafda olan ẓiyāfetḫāne ḥücerātınuñ öñi ḥarem-i cāmiᶜe nāẓır on iki sütūn-ı ruḫām üzre on iki ḳubbe-i ṣaġīredür ki ṭarafeynde olan ḳıbāb-ı ṣaġīre yigirmi dörtdür. Ve bu ḥaremüñ vasaṭında bir ḥavż-ı murabbaᶜ vardur, cānib-i ḳıblī ve şimālīsi cānib-i şarḳī ve ġarbīsinden ziyādedür, ḳıbleten ve şimālen ṭūlānīcedür ve bu ḥavżıñ vasaṭında yekpāre mermerden bir şādırvān vażᶜ olınmışdur. Āb lāyenḳaṭıᶜ revāndur ve bu ḥavżıñ çār dīvārından her biriniñ vasaṭında pirinçden bir dāne muᶜakkafü'r-reᵓs lüle vardur. Bu dört lüleden daḫī ᶜale'd-devām āb cereyān üzredür. Ve bu ḥaremüñ ferşi müntehī olduġı cihet-i şimāliyyesi aḫşāb-ı mütevassıṭa ile muḥavvaṭdur ki zebān-ı türkīde bu güne aġāc dīvāra ṭırabzān lafẓı ile taᶜbīr iderler ve bu ṭırabzān muḳābelesinde bir buçuk ẓirāᶜ-ı neccārī müfāriḳ cihet-i şimāliyyesinde bir āḫar ṭırabzān daḫī memdūddur ki bu iki ṭırabzān arası şāriᶜ-i ᶜāmmdur ve bu iki ṭırabzānuñ üsti rez ü tāḳ ile pūşīdedür ve ikinci ṭırabzānuñ mā-verāsı yaᶜnī cihet-i şimāliyyesi ṭūlānī bir cüneynedür ki ṭūlı şarḳ ve ġarb cihetlerindedür ve ᶜarżı ḳible ve şimāl ṭaraflarındadur.

Yazarın betimlemesi nihayet imaret ve medreseye döner:

> Bu bahçenin ötesinde, yani kuzey tarafında büyük bir imaret vardır ki, kiler ve mutfak ve fırın ve diğer müştemilâtı içerir. Cami avlusunun doğu tarafındaki misafir ziyafethanesinin ardında, kurşun kaplı kârgir kubbelerle örtülü on sekiz oda içeren büyük bir medrese bina edilmiştir. Şam'da Hanefî mezhebine göre fetvalar vermekle görevli olan müderrisinin günde altmış Osmanlı akçesi maaşı olmasına ilaveten, bu medresede ilimler tahsil eden talebelerin de günde ikişer akçe maaşları ve imaretin mutfağından her gün iki öğün yemekleri vardır. Ve cami avlusunda olan ziyafethanede konaklayan misafirlere de bu mutfaktan yemek verilir.

Ve bu cüneynenüñ mā-verāsı yaᶜnī cihet-i şimāliyyesi bir ᶜimāret-i ᶜaliyyedür ki kilār ve maṭbaḫ ve furun ve sāᵓir tevābiᶜ ve levāḥıḳı müştemildür ve bu cāmiᶜ ḥareminüñ cānib-i şarḳīsinde olan ẓiyāfetḫāne-i müsāfirīnüñ ḫalfında kurşun örtüli kārgīr ḳubbelerle on sekiz ᶜaded ḥücerātı müştemil bir medrese-i ᶜāliye mebnīdür ki müderrisinüñ Dımaşḳda fetvā-yı Ḥanefiyyesi ile yevmī altmış ᶜOṯmānī vaẓīfesi olduġından ġayri, bu medresede taḥṣīl ve istifāde-i ᶜulūm iden ṭalebe-i ᶜulūmun daḫī yevmiyye ikişer ᶜOṯmānī vaẓīfeleri ve maṭbaḫ-ı ᶜimāret-i mezkūrdan

her gün iki vaḳt ṭaʿām-ı yevmīleri vardur. Ve ḥarem-i cāmiʿde olan ẓiyāfeṯḫāneye nüzūl iden müsāfirīn içün daḫī maṭbaḫ-ı mezkūrdan muʿayyen mā'ide-i ṭaʿām vardur.

Mehmed Âşık, nispeten basit planlı cami hakkında sadece birkaç cümleyle yetinerek, bunun yerine olağanüstü ayrıntılı şekilde betimlediği simetrik külliyenin planına odaklanır. Günümüz mimarlık tarihçilerinin de, bu külliyede en dikkat çekici bulduğu özellik budur.[202] Yazara göre kubbe ve minare, Osmanlı üslûbunun Şam'daki başat simgelerini oluşturur. Örneğin, Kara Murad Paşa'nın camisinin kubbesi ve binası "*diyār-ı Rūm ṭarzı üzre*" olmakla birlikte, "*mināresi diyār-ı ʿArab mināreleri resmindedür*".[203] Derviş Paşa'nın camisinin Osmanlı topraklarındaki kubbeler üslûbunda (*ṭarz-ı ḳıbāb-ı diyār-ı Rūm*) hoş görünüşlü bir kubbesi olduğu halde, kurşun yerine kireç ve horasan harcıyla kaplıdır. Taş minaresi de "*diyār-ı Rūm mināreleri resmindedür*".[204] Koca Sinan Paşa'nın kurşun kaplı bir kubbeyle örtülü camisinin, yeşil sırlı çini kaplı ve Osmanlı tarzında inşa edilmiş bir minaresi vardır (*ṭarz-ı mināresi diyār-ı Rūm mināreleri ṭarzıdur*). Ama minare şerefesinin üzerinde Arap topraklarındaki minarelere benzer bir saçağı vardır (*diyār-ı ʿArab minārelerinüñ şerefeleri üstinde olan ẓılle gibi bu mināre şerefesinüñ üstinde daḫī ẓıllesi vardur*).[205] Beylerbeyilerin yaptırdığı melez eyalet camilerinin bu ayrıntılı üslûp analizi, görsel kimlik belirleyici işaretler konusunda yoğun bir bilincin göstergesidir.

Evliya Çelebi de, Sultan Süleyman'ın Şam'daki külliyesinin, Sinan'a atfettiği "Osmanlı üslûbu"nun (*Rūm ṭarzı*) bilincindedir.[206] Külliyeyi hoş bir mesireye benzeten seyyah, nehir kenarında geniş bir çayırlıktan ibaret olan Gök Meydanı'nı akşam gezintileri, balık tutmak ve ayyüzlüler avlamak için gidilen bir temaşa yeri olarak betimler:

> *Evvelā feżā-yı Gökmeydānı: Şām içinden cereyān iden nehr-i Mīze cānibeyni bir çemenẓār-ı bī-ġubār bir sebzeẓār ṣaḥrādur. Baʿde'l-ʿaṣr cümle uşşāḳ anda gelüp vaḳt-i ġurūba dek kimi māhī ṣayd ider, kimi māhpāreleri ṣayd ider bir temāşāgāh ferāḫ-feżā yirdür.*[207]

Hac güzergâhındaki yerleşik şehir menzillerinden sonuncusu olarak tasarlanan Tekiyye el-Süleymaniyye, nehir boyunca hacıların çadırlarını kurabileceği çayırlar ve bahçelerle çevriliydi. Bu külliyeden sonra, hacıların kullanımı için Sultan Süleyman'ın onarttığı müstahkem menzil kervansaraylarıyla noktalanmış çöl uzanıyordu. Kahire'yle birlikte Şam, yüksek rütbeli Osmanlı yetkililerinin önderliğinde Mekke ve Medine'ye giden resmî hac kervanlarının ana çıkış noktalarından biriydi. Şam, imparatorluğun kuzeyinden ve İran'dan gelen yirmi ilâ otuz bin hacının yıllık buluşma noktası haline gelmişti. Önemli bir merasim vesilesi olan hac kervanının ayrılışı ve dönüşü, beylerbeyi, yerel eşraf ve ordunun katıldığı gösterişli geçit alaylarıyla kutlanıyordu. Sultan Süleyman'ın külliyesinin tamamlandığı yıl olan 1558-59'da, Şam kervanına eşlik eden 150 yeniçeri ve 100 sipahi, muhtemelen Hicaz'a doğru yola çıkmadan evvel Gök Meydan'da toplanmıştı.[208]

Ekonomik ve demografik açıdan Haleb'in gerisinde kalmasına rağmen, Suriye'nin eski payitahtı olması ve çeşitli Sünni hanedanların mimarî anılarını kapsaması nedeniyle Şam, Osmanlı imparatorluk coğrafyasında daha ayrıcalıklı bir simgesel konuma sahipti. Şam'ın faziletleri ile ilgili yaygın Ortaçağ metinlerinin Türkçe tercümeleri, Osmanlıların şehrin saygın sultanî mirasını sahiplenmeye gösterdiği çabaya tanıklık eder.[209] Şam'ın, gerek I. Selim, gerek oğlu Süleyman'ın cami külliyeleriyle onurlandırılan az sayıdaki Arap şehirlerinden biri olmasının nedeni budur. Diğer istisnalar sadece Bağdad ile üç kutsal kent idi: Kudüs, Mekke ve Medine.

Simgesel anlamları nedeniyle seçilen yerlerde konumlanan I. Selim ve oğlu Süleyman'ın selâtin külliyeleri, Şam'da yeni Osmanlı rejiminin yerleştirilmesinin iki aşamasını temsil ediyordu. Bu külliyelerin, beylerbeyleri tarafından yaptırılan muadillerini, Kafescioğlu "merkezî hükumet ile yerel nüfus arasında arabuluculuk edimleri" olarak yorumlamıştır. Örneğin, Derviş Paşa'nın türbeli cami külliyesine bir Hanefî ve bir Şafi'î müderrisin atanması, Şam'ın yerel kültürüyle kaynaşmaya yönelik bir çabanın işaretidir. Vaiz, imamlar ve müderrisin sadece Hanefîler arasından seçildiği Sultan Süleyman'ın Şam'daki selâtin külliyesinin aksine, Koca Sinan Paşa'nınkinde bu görevler hem Şafi'î hem Hanefî adaylara açıktı.[210]

Şam'da beylerbeyiler tarafından 16. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen (hiçbiri Sinan otobiyografilerinde zikredilmeyen) cami külliyeleri, gittikçe melezleşen yerel bir üslûbun gelişmesine katkıda bulundu. Planına payitahttan gönderilen mimarlar aracılığıyla Sinan'ın nezâret etmesi nedeniyle, Tekiyye el-Süleymaniyye, bu şehirdeki gelmiş geçmiş en tipik Osmanlı üslûplu yapı olarak kaldı. Şam'daki mimarî uygulamanın payitahttan göreli bağımsızlığı, Süleyman'ın külliyesinin inşa edilmesinden sonra, burada bölgesel bir şehir mimarları müessesesinin kurulmasına atfedilebilir. Mehmed Âşık'ın sözünü ettiği selâtin olmayan üç külliye, daha sonra yerini Sinan'ın tavsiyesiyle Nakkaşoğlu İshak'a bırakacak olan Şam mimarbaşısı Zaim Davud'un (ö. 1588) gözetiminde inşa edilmiş olmalıdır.[211]

Bir zamanlar aynı mevkide yer alan Memlûk sarayından sökülen taşların yeniden kullanıldığı iki renkli "ablak" tekniğinde duvarlarıyla, Sultan Süleyman'ın Şam'daki cami külliyesi, güçlü bir bellek işaretiydi. Bu yapı, eski Memlûk rejiminin ve Gök Meydan'da kurulan muzaffer Osmanlı ordugâhlarının yadigârlarını taşıyordu. Sadece geçmiş anıları barındırmakla kalmıyor, aynı zamanda geleceği de biçimlendirmek amacını güdüyordu. Sultan Süleyman'ın külliyesi Osmanlı Şam'ının yeni görsel kimliğini belirginleştirdi. Balkanlar'dan Mekke'ye kadar uzanan hac güzergâhı boyunca dizilen menzil külliyeleri zincirine bağlanan bu külliye, Şam ile İstanbul arasındaki siyasal ilişkiyi mimarî olarak dile getiriyordu (**Harita 1**). Tekiyye el-Süleymaniyye Sinan'ın, en önde gelen hâmisinin himayesi altında payitahttaki Şehzâde Mehmed ve Süleymaniye cami külliyelerinde geliştirdiği "klasik" üslûbunun eyalet âdâb kodlarına yaratıcı bir uyarlanmasını örnekliyordu.

II. SULTAN II. SELİM

Saltanatı yaklaşık yarım yüzyılı kapsayan babasının tersine, Sultan II. Selim 1566 ile 1574 arasında sadece sekiz yıl hüküm sürdü (**res. 9, 30**). Tahta çıktığında kırk iki yaşına gelmiş olan sultan, gençliğinin büyük bölümünü çeşitli yerlerde sancakbeyliğiyle geçirmişti: Konya [Karaman] 1542-44, Manisa [Saruhan] 1544-58, tekrar Konya 1558-62 ve Kütahya 1562-66. Şah Tahmasp'ın izniyle 1562'de Kazvin'de boğdurulan kardeşi Şehzâde Bayezid'e karşı Konya'da 1559'da kazandığı zaferle, Selim tahtın tek vârisi konumunu elde etmişti (**res. 198**).[212] Veliahd şehzâdenin gelecekteki saltanatını pekiştirmek üzere, üç kızı 1562'de parlak devlet adamlarıyla evlendirildi: İsmihan Sultan, Sokollu Mehmed Paşa'yla; Gevherhan Sultan, Piyale Paşa'yla; ve Şahsultan Hasan Paşa'yla (daha sonra Zal Mahmud Paşa ile evlendi).[213] Selim, veliahd şehzâde olarak diğer kadınlardan doğan oğullarından kayırdığı en büyük oğlu Murad'ın annesi, Venedik asıllı başhasekisi Nurbanu Sultan'la 1571'e kadar şer'î nikâh kıymadı.[214]

Venedikli diplomat Marcantonio Donini, 1562'de şehzâde Selim'i "aşırı şehvetli" bir ayyaş olarak betimler.[215] 1567'de onun tahta çıkışını kutlamak üzere Venedik'ten gönderilen elçi Marino Cavalli, yeni padişahın halkın hoşlanmadığı yaşam tarzına dikkat çekerek, "yeme ve haddinden fazla içmenin yanı sıra, başka hiçbir şeyle rahatsız edilmek istemeden, akla gelebilecek her türlü sefahatle meşgul" olduğundan dolayı, askerî bir sefere kumanda etmesi olasılığının düşüklüğünü belirtir. Padişahın gösterişçi tüketim zevkleri, birkaç sorguçlu iri sarıklarla şatafatlı kıyafetlere düşkünlüğü ve bahçe sefaları üzerine Cavalli şu gözlemi yapar:

> [Sultan II. Selim] şişman bir adam; yüzü hep kıpkırmızı, ki bu da çok miktarda alkol tükettiğinin bir işareti. Bir saat boyunca hiç kıpırdamadan ve konuşmadan veya hiçbir jest yapmadan, gözleri aşağı doğru bakarak oturmak gibi, aşırı derecede vakur ve çalımlı davranıyor. Mücevherler, parfümler ve sorguçlarla donanmış gösterişli giyimden hoşlanıyor... Sık sık bir kayığa binip, kaldırabileceğinden fazla içki içerek âlem yaptığı bahçelere gidiyor. *Musaipi* [musâhip] denilen dört ilâ altı samimi refakatçisi var.[216]

II. Selim, ileri yaşlarında yünlü sade kaftanları tercih etmeye başlayan babasının aksine, sırmalı ipekli giysilerden hoşlanıyordu. Şehnameci Lokman'ın tarifine göre, gözleri sürmeliydi (*mukaḥḥal*) ve giyim kuşamının hayranlıkla karışık bir saygı duygusu uyandırmasını istiyordu. Babasınınkinden biraz daha hacimli mücevveze tarzında sarık takıyordu. Osmanlı (Rumî) üslûbundaki gösterişli kaftanlarının yakası düğmeliydi ve İran şahlarınınkinden kat kat daha hoş ve çekiciydi. Bilhassa kırmızı atlas ferace kaftanlara meyilli olduğundan, bunlardan bir sürü diktirirdi. Haşmet sergilemekte hiçbir kusur etmediğinden, düşmanlarının elçileri karşısına daima süslenerek çıkardı: "*Şarıġ babası gibi ʿālī ve mücevveze üzre lākin bir miḳdār cesīmāne giyinürdi. Ve libās-ı fāḫir ve yaḳası düğme, Rūmī ṭarzında selāṭīn-i Īrān iḫtirāʿından merātib ile ḫūb ve merġūb ekşeriyā ḳırmızı aṭlas üzere çehār-ġab ferāce ḳaftāna māʾil olmaġın müteʿaddid itdürüp iẓhār-ı şevketde ḳuṣūr ḳomayup muḳābele-i aʿdā-yı bed-rāya zīnet ile çıḳup görinürdi.*" Padişahın ağarmış sakalını boyama ve gözlerine sürme çekme âdeti, "sırmalı ve rengârenk ipekli kıyafetleri" ve "aşırı derecede büyük sarığı" Venedikli Costantino Garzoni'nin (1573) dikkatinden kaçmamıştı.[217]

Keyif düşkünü hükümdarın dile düşmüş içki âlemleri bahçe saraylarda günler ve geceler boyunca sürerek, şairler, müzisyenler ile musâhibler eşliğinde yeme, içme ve nükteli sohbetlerle geçiyordu. "*Selīmī*" mahlâsıyla şiir yazan padişah, okçulukta hünerliydi ve Edirne ormanlarında avlanmayı özellikle seviyordu (**res. 198**). İhsanlar yağdırdığı ulema ile sufi şeyhlerin cömert hâmisiydi ve hakkedenlere bağışlarının haddi hesabı yoktu: "*Muḥibb-i ʿulemā ve ṣuleḥā ve muḥsin-i meşāyiḫ ve fuḳarā idi. Ve erbāb-ı istiḥḳāḳa iḥsānı mebẕūl ve bīdirīġ, gūyā vaḳt-i iḫtiyācda birr-i bārānda mīġ idi.*"[218]

Sultan, devlet işlerinin çoğunu damadı veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'ya bıraktı. Babasının tersine, askerî seferlere bizzat katılmadığı için, ordu kumandanlığı görevini de vezirlerine havale etti. Konya savaşında yenilince İran'a kaçan kardeşi Şehzâde Bayezid'le oğullarının ortadan kaldırılmasına razı olan Şah Tahmasp'a duyduğu minnet yüzünden, II. Selim, Safevilerle babasının 1555'te başlattığı barış politikasını ömrünün so-

nuna kadar sürdürdü. 1568'de Avusturya Habsburg hükümdarıyla imzalanan sekiz yılık bir antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun batı sınırında da barışı temin etmişti. Bu nedenle II. Selim'in saltanatına Akdeniz'deki deniz muharebeleri damgasını vurdu. Henüz şehzâdeyken Mısır'dan gönderilen şahsî eşyalarına el koyan Venediklilerden intikam almak niyetiyle açacağına yemin ettiği Kıbrıs seferi, 1568'de yazılan fermanlarla başlatıldı.[219]

Şeyhülislâm Ebussuud'un verdiği bir fetva ile, yürürlükteki Osmanlı-Venedik barış antlaşmasının feshedilebilecceği şu gerekçeye dayandırıldı: Eskiden Müslümanların hâkimiyetinde olan bir toprağın Hıristiyanlarca fethinin ardından, mescidlerinin harabeye dönmesi halinde, mevcut barış antlaşması bozulabilir.[220] Bu fetva, eskiden Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Hıristiyanların eline geçmiş olan Kıbrıs'a yöneltilen Osmanlı seferini bir çeşit "yeniden fetih" (*reconquista*) olarak kurgular. Dönemin tarihçisi Pîrî, Kıbrıs seferinin, Venediklilerin deniz yoluyla Mısır'a giden tüccarları ve Kâbe'ye giden hacıları "*rencîde*" etmekle kalmayıp, çoğu zaman mallarına el koyup esir etmeleri nedeniyle yapıldığını anlatır. Sultanın bizzat niyet ettiği bu seferin hedefini şöyle özetler: "Hz. Muhammed'in dininin âyinlerini yenilemek ve Peygamber'in şeriatinin gereklerini yerine getirmek" (*iḥyâ-yı merâsim-i dîn-i Muḥammedî ve iḳâmet-i levâzım-ı şerâyi'-i Aḥmedî*). Kıbrıs adası, Selim'in şehzâdeyken lalası olan ve sefer sırasında "*vekîl*"i tayin edilen, vezir Mustafa Paşa tarafından 1570-71'de fethedildi. Gotik mimarî tarzında anıtsal "*efrenciyân*" kiliseleri camiye çevrildiğinde, içleri "*tevḥîd-i ilâhî*" ve "*tekbîr-i sübḥânî*" sesleriyle doldu ve gazilerle "*pâdişâh-ı İslâm*"a dualar edildikten sonra "*ḫuṭbe-i şerîf*" okundu.[221] Osmanlı kaynaklarında, camiye dönüştürülen Gotik katedrallerde Emevi dönemine ait eski mihrabların keşfedildiğini iddia ederek, "yeniden fetih" aracılığıyla erken İslâm tarihiyle sağlanan devamlılık vurgulanmıştır.[222]

Hıristiyan Avrupa devletleri, Kıbrıs'ın fethine hızla ve etkili bir şekilde tepki gösterdi. Bunun hemen ardından İnebahtı'da (Lepanto) yapılan deniz savaşında Osmanlı donanması, Ekim 1571'de Papalık-Venedik-İspanyol Habsburg müttefik kuvvetlerinin karşısında ilk ciddi yenilgisine uğradı. Kederli sultanın teselli bulmak için danıştığı Nakibüleşraf (Peygamber'in soyundan gelen şeriflerin başı) bu felâketin nedenini, Müslümanların günahları yüzünden çarptırıldıkları ilâhî bir ceza olarak yorumladı. II. Selim'e imha edilen donanmayı derhal yeniden inşa etmesini tavsiye ederek, kâfirlere "*Pâdişâh-ı İslâm-penâh*"ın ne derece kuvvetli olduğunu göstermek ve "*şevket ü ʿaẓamet-i dîn-i mübîn*"i aşikâr etmek için, onlarla Tanrı'nın kudretli kılıcı ve İslâm'ın

198 Nigârî (Haydar Reis), Şehzâde Selim'in ok atarken portresi, y. 1561-62, kâğıt üzerine suluboya.

güçlü pazusuyla savaşması gerektiğini belirtti. Bu sohbet ile sultan nispeten şifâya kavuşup, "*bir miḳdâr teselli bulduḳ*" demişti.[223] Çağın psikolojisi Selânikî tarihinde "*Şikâyet ez-aḥvâl-i rûzgâr*" başlıklı bölümde dile getirilir. Tarihçi, artık "*nâmus-ı dîn-i mübîn*" yerine dünyevî çıkarlarla hareket etmeyi yeğleyen İslâm askerlerinin düşük ahlâkını eleştirir ve mansıbların satışında sınır tanımayan rüşvetçiliği suçlar. Ona göre çağın bu değişimleri, elbette "*Ḳıyâmet*" alâmetidir.[224]

Donanma rekor kıran kısa bir sürede yeniden inşa edildi ve Venedik 1573'te 300.000 dükalık savaş tazminatı ödeyerek Osmanlıların üstünlüğünü kabullendi. Padişahın deniz kuvvetlerinin başarısı ise, ölümünden biraz önce, 1574'te İspanyolların elinde olan Tunus'taki Halkü'l-Vad (Goletta) kalesinin yeniden fethiyle teyit edildi. Bu fetih, Fas haricinde tüm Kuzey Afrika kıyılarına Osmanlı hâkimiyetinin damgasını vurdu. II. Selim'in seferlerinin Akdeniz'e yönelmesi, anti-

199 İnebahtı yenilgisi ardından II. Selim'in göğsünü döverek yanıp yakılması, *"Lamento et ultimo disperatione di Selim Gran Turco"* başlıklı tarihsiz bir Venedik broşürünün kapak sayfası, y. 1571, ahşap baskı.

Katolik bir yaklaşımı beraberinde getirdi. Bu yaklaşımı, İnebahtı'nın ardından Avrupa Kutsal İttifakı'nın abartılmış kutlama propagandası ile haçlı seferi zihniyeti körükledi (**res. 199**). İslâm ve Latin Kilisesi arasındaki ideolojik çatışma, Osmanlıların Şi'î Safevilere yönelik teolojik mücadelesini tamamen geri plana itti. Bölüm 2'de gördüğümüz gibi, Sultan Süleyman döneminin sert din politikası, bu yeni bağlamda, Sünnilikle bağdaşan sufi tarikatların giderek güçlenmesiyle yumuşadı.

Şaraba ve zevkli yaşama tutkusu göz önüne alınırsa, II. Selim'in babasının katı kuralcı yolunu izlemesi zaten beklenemezdi. Lokman, Selim'in padişahâne kişiliğini derviş meşrepli (*sîret-i mülûkânesi dervîşâne*) olarak niteler. Onun döneminde neşvünema bulan tarikatlar arasında özellikle Halvetîler imtiyazlı bir konuma geldi.[225] Ölümünden hemen önce, tövbekâr padişah, musahibi olan "Sultan Şeyhi" lâkablı Halvetî şeyhi Gedizli Süleyman Efendi'yi görüşmek için çağırtmıştı. Selânikî, hükümdarın bu mülâkatta "*ʿayş ü ʿişret ve sāz ü sözden*" tamamen vazgeçmeye yemin ederek, gözyaşları içinde tövbe ve istiğfar ile vasiyetler eylediğini yazıyor.[226] İçkiden uzak durmak zayıflığını arttırmasına rağmen, padişah kendisine tedavi olarak şarap içmesini öneren hekimlerin tavsiyelerine uymayı inatla reddetti. Ölümünün yakın olduğunu anlayınca günahlarından pişmanlık duyan II. Selim, eğlence âlemlerindeki musahibi Şemsi Ahmed Paşa'yla da buluşmak istedi. Selânikî'nin anlatısına göre, Haliç kıyısındaki Tersâne Bahçesi'nde yer alan son buluşmalarında, padişah bir kez daha pişmanlık gözyaşlarına boğuldu. Bundan kısa bir süre sonra elli yaşında vefat eden II. Selim, ölümünün ardından Mimar Sinan'ın Ayasofya haziresinde kendisi için inşa edeceği türbesine defnedildi (**res. 108-9, 200-2**).[227]

Osmanlı tarihçileri, şu mimarî projeleri II. Selim'e atfeder: Babasının başlattığı Büyükçekmece Köprüsü'nün tamamlanması (1567-68); Edirne'deki Selimiye Külliyesi (1568-74); Kâbe'nin etrafındaki Harem-i Şerif'in siyah taştan döşemesinin beyaz mermerle yenilenmesi ve III. Murad döneminde tamamlanan kubbeli revaklarla kuşatılması (1567-77); Mekke'deki Arafat suyolunun onarılması (1572-74); Lefkoşa (Nicosia) ve Magosa'daki (Famagusta) iki Gotik katedralin camiye dönüştürülmesi (1570-71); ve İstanbul'daki Ayasofya Camii'nin ilavelerle yenilenmesi (1573-74).[228] Osmanlı tarihçileri, padişahın mimarî anıtları arasında, şehzâdeliği döneminde onun adına Karaman'da inşa edilen cami külliyesini saymazlar. Tasarımı Sinan'a atfedilen bu külliye, mimarbaşının her üç otobiyografisinde de zikredilmiştir. Tarihçiler, Selim'in Manisa civarında yaptırdığı ve vakfiyesine dâhil edilmiş olmakla birlikte görece önemsiz şehzâdelik projelerine de değinmezler: Tire'de bir darülkurra, İzmir'de daha sonra medreseye dönüştürülen bir derviş zaviyesi ve Sart'ta (Sardis) bir sıbyan mektebi.[229]

Bölüm 5'te ele alınan Mekke'deki Harem-i Şerif'in ve Arafat suyolunun onarımı, Kıbrıs seferiyle çok yakından bağlantılı projelerdi (**res. 137-38**). II. Selim'in ölümünden sonra 1579'da düzenlenen vakfiyesi, Pîrî tarihindeki izahati tekrarlayarak, Kıbrıs fethinin amacının, hacılarla tüccarların denizaşırı yolculuklarda güvenliğini sağlamak ve erken İslâm devrindeki gibi adayı tekrar dinî anıtlarla donatmak olduğunu belirtir. Yayınlanmamış vakfiye, Ayasofya Camii'nin onarımının, babasının türbesini yaptırıp vakfeden III. Murad döneminde tamamlandığını açıklar (**res. 54, 56, 107-9, 200-2**).[230] Bölüm 3'te gördüğümüz gibi, onarım projesi Edirne'deki Selimiye tamamlanmak üzereyken başlatıldı. Ayasofya'yı dört minaresi ve sultanî türbeli yeni haziresiyle, bir selâtin camisine dönüştüren yenile-

me sürecinde, II. Selim'in yapılmasını öngördüğü ikiz medreselerden vazgeçildi. Âli, Ayasofya'nın onarımını anlatırken, bu sırada II. Selim için *"kendülere medfen olıcaḳ maḥall-i laṭīf taʿyīn ḳılınup"*, planlanan iki yeni *"medrese-i Selīmiyye"*nin, ömrünün vefa etmediğinden dolayı yapılmadığını belirtiyor.[231] Eğer bu medreseler inşa edilmiş olsaydı, Ayasofya ile Selimiye külliyesi arasındaki şehirlerarası mimarî diyalog daha da pekiştirilecekti. Zira, Edirne'deki selâtin camisinin merkezî kubbesinin etrafını kuşatan dört minare ve iki medrese, "Selimiye" adını taşımaya başlayan Ayasofya'da da yankılanacaktı. Her iki selâtin mabedi arasında kurulmak istenen bağlantı, Cenova devlet arşivinde bulmuş olduğum 1575 tarihli İtalyanca bir belgeyle kanıtlanıyor. III. Murad'ın cülusundan sonra İstanbul'da sırayla ziyaret ettiği Eyüp Sultan türbesi ve selâtin camilerindeki ecdad türbelerinin ardından Ayasofya'ya gittiğini anlatan rapora göre, bu mabed artık Selimiye olarak anılıyordu: "Sonra *Santa Sofia*'ya gitti ki, bunu artık Sultan Selim'in ismine atfen *Selimia* olarak adlandırıyorlar."[232]

Bazı resimler defin yerine geçici olarak kurulan otağ-ı hümayunda, II. Selim ve kardeş katli kanununca boğdurulan beş oğlunun sandukaları çevresine çiçekli vazolar dizildiğini gösteriyor (**res. 108-9**).[233] Mimar Sinan'ın yerini ve belki de tasarımını padişah yaşarken (y. 1573-74) belirlemiş olduğu anlaşılan türbe, hanedan âdeti uyarınca ancak II. Selim'in ölümünden sonra inşa edilip, Türkçe kitâbesine göre 984'te (1576-77) tamamlanmıştır. Nefis İznik çinileriyle donatılmış bu *"cennet miṣāl"* türbeyi *"ḳaṣr-ı firdevs-i berīn"*e benzeten kitâbenin tarih mısraı şöyledir: *"Türbe-i Sulṭān Selīm-i pāk dīn, 984."* Babası Sultan Süleyman'ın türbesi gibi, Selim'inki de iç içe geçmiş "çift çeperli" taşıyıcı ve kubbe sisteminden oluşur, fakat sadece iç mekânı sekiz sütunlu bir revakla çevrelenmiştir. Her iki türbenin de devşirme renkli mermer levhaları ve "somaki" sütunlar içeren revakları, selâtin camilerinin de paylaştığı, Antikitenin prestijini içselleştiren bir estetik değer yargısını yansıtır. Dışı revaksız olan kare zemin planlı II. Selim türbesinin, köşeleri pahlanarak sekizgenleştirilmiş beden duvarları ve yüksek çokgen kubbe kasnağının dışı, kendine has yalancı derz profilli beyaz mermer levhalarla örülmüştür. Pahlı kenarları burmalı sütunçeler ile vurgulanan cepheler, zengin kornişler ve yatay silmelerle kademelendirilmiştir (**res. 54** [2], **201-2**). Uğur Tanyeli'nin gözlemlediği gibi, sadece II. Selim türbesinde rastlanan (birinci ve ikinci kat pencere dizilerinin arasını dolanan) defne yaprağı oymalı kaval silme, İstanbul'un geç-antik dönem anıtlarında görülen klasik bir motiftir. Diğer klasik çağrışımlı öğeler, zemin kotu ile en üstteki saçaklığı dolayan silmeler ve dış duvar

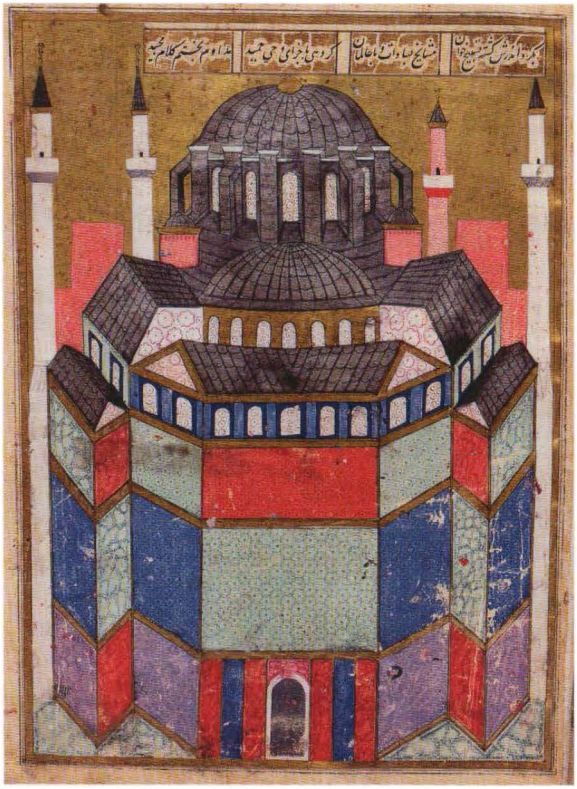

200 II. Selim'in gelecekteki türbesinin yeri olarak onarttığı Ayasofya Camii, y. 1581, kâğıt üzerine suluboya, Lokman'ın *Şehnâme-i Selīm Hân*'ından.

mermerlerinin olağandışı derzlemeleridir. Kendisi de geç-antikite geleneğinin bir uzantısı olan Ayasofya'nın müştemilâtı olarak tasarlanan türbede bu motiflerin kullanılması, kanımca tesadüfi olmaktansa bilinçli bir tercihten kaynaklanmışa benzer.[234] Sultan Süleyman'ınki gibi, halefinin de tek defaya özgü benzersiz türbesinin tasarımı, bu iki padişahın türbelerini diğer seçkinlerinkinden farklılaştırmak açısından, mimarbaşının hiyerarşik âdâb kodlarını sistemleştirmesini örnekler. Bir daha tekrarlanmayan tasarımları kadar, bu yapıların çift kabuklu kubbelerinin dış boyutları da Sinan'ın padişah hâmilerinin statüsüne yaraşır (Süleyman 12,70/13,30 metre, Selim 19 metre). Her iki padişahın türbesine eşlik eden Süleymaniye ve Ayasofya camilerinin, uzaktaki Edirne Selimiye Camii gibi, dörder minare ile övünen tek selâtin camileri olmaları da aynı hiyeraşik tasarım anlayışının tecellisidir.

Karmaşık tasarımı ile Sinan'ın çarpıcı yenilik denemelerinden biri olan II. Selim türbesi, mimarbaşının Selimiye sonrası camilerindeki üslûbun öncülerindendir. Türbenin kurşun kaplı kubbesi ve köşelerindeki ya-

201 II. Selim'in Ayasofya haziresindeki türbesi, dış görünüm.

rım kubbelerin kavisli yüzeylerine açılan yuvarlak kemerli "tonoz" pencereler, bu üslûbun belirleyici özelliklerindendir (Valide Nurbanu Sultan, Kılıç Ali Paşa ve Molla Çelebi camilerinde de benzer pencereler görülür). Dış beden duvarlarını ikiye bölen ve çepeçevre saran silme kuşağı, Sinan'ın bazı son dönem camilerinin diğer bir özelliğidir. Bu tür "sahte kat" silmesiyle kuşaklanan cepheler İstanbul'da Sokollu Mehmed Paşa (Azapkapı), Kılıç Ali Paşa ile Mesih Paşa camilerinde ve Manisa'daki Muradiye'de göze çarpar. II. Selim türbesinin iç içe geçmiş çift kubbeli orta mekânının etrafındaki yassı tavanlı bölmelerin altında, yatay şerit halinde sıralanmış bitişik kemerli pencereler de 1570'lerin sonunda ve 1580'lerde yapılan hanedan camilerinin ayırıcı hususiyetidir (Manisa'daki Muradiye ve Eyüp'teki İsmihan Sultan ile Zal Mahmud Paşa Camii). Bütün bu yeniliklerin, Sinan'ın tasarımını bir yardımcısına bırakmış olamayacağı II. Selim'in türbesinde bir araya gelmesi, son dönem üslûp arayışlarının mimarbaşının kendi kişisel yaratıcı katkısı ile geliştiğinin kanıtıdır.

Babasının imparatorluk çapındaki bâniliğine kıyasla, II. Selim'inkinin kapsamı görece kısıtlıdır. Karapınar'daki şehzâdelik camisi istisnasıyla, bu padişahın mimarî girişimleri büyük ölçüde yenileme projeleriyle sınırlıdır. Bu bakımdan, Edirne'deki Selimiye Camii sadece Sinan'ın müthiş bir maharet gösterisi olmakla kalmamış, hâmisinin de anıtsal mimarî bânisi olarak şöhretini dünyaya yaymıştır. "Sultaniye" gibi iddialı bir ad taşıyan Karapınar'daki veliahd şehzâdenin camisi, Selimiye adıyla sultanın kendi ismini ebedîleştiren selâtin camisine gidecek yolu döşemiştir.

KARAPINAR'DAKİ SULTANİYE KÜLLİYESİ

Şehzâde Selim, merhum kardeşleri adına babaları Sultan Süleyman tarafından payitahtta yaptırılan Şehzâde Mehmed ve Cihangir'in cami külliyelerinin tersine, Karapınar'daki külliyesini tahttaki padişahın icazetiyle bizzat kendi inşa ettirdi (**res. 203-4**). 14. yüzyıl ortalarından itibaren, sancakbeyi olarak hizmet eden Osmanlı şehzâdeleri kamusal anıtlar yaptırma imtiyazını kaybetmişlerdi. Şehzâde Selim'in Karaman sancağını ikinci defa yönettiği dönemde (1558-62), sancak merkezi olan Konya'nın doksan kilometre doğusundaki Karapınar'da bir cami külliyesi yaptırmasına babasının izin vermesi, aslında bir hanedan geleneğinin çiğnenmesiydi.

202 II. Selim'in türbesi, iç görünüm.

1560'ta Sultan Süleyman'ın iki fermanından öğrendiğimize göre, Şehzâde Selim, babasından Konya ve Ereğli arasındaki "harap bir köyde" (*bir ḫarāb ḳarye*) bir mescid, han ve hamam yapma izni isteyerek, burada vergiden muaf 120 hanenin yerleştirilmesini dilemişti. Padişah, şehzâdenin Karapınar olarak bilinen bu gayrimeskûn derbenddeki inşaat projesine onay vererek, istenen hanelerin oraya yerleşimini emretti.[235] Sultan Süleyman'ın projeyle ilgili fermanlarından ilk üçü, 14 Mayıs 1560 tarihlidir.[236] Yayınlanan bu belgelerden birincisi, şehzâdenin ricası üzerine Niğde kadısını bina emini olarak tayin eder.[237] İkincisi, Karaman kadılarına, inşaata "duvarcılar ve marangozları" (*bennā ve neccārı*) erzaklarıyla birlikte yollamalarını buyurur.[238] Haleb kadısına gönderilen üçüncü ferman ise, şehzâdenin binasının inşasına oradaki Mimar Cemalüddin'in görevlendirildiğini bildirir:

> Değerli oğlum Selim –ömrü uzun olsun– Karapınar adlı yerde bir mescid, kervansaray ve hamam inşa ettirmek istediği için mimar gerektiğinden ve Haleb şehrinden Cemalüddin adlı mimarın getirilmesi kararlaştırıldığından, buyurdum ki: (emrim) geldiğinde gecikmeden zikredilen mimarı getirtip, onu kendisine gereken erzakla birlikte acele olarak yollayasın ki gelip arzu edildiği şekilde çalışsın.
>
> *Ferzend-i ercümend oğlum Selīm –ṭāle beḳāhū– Ḳarabıñār nām maḥallde bir mescid ve kārbānsarāy ve ḥāmmām binā itmek isteyüp miʿmār lāzım olmaġla maḥrūse-i Ḥalebde Cemālüddīn nām miʿmār getürilmesi iʿlām olınmaġın, buyurdum ki: Vardukda teʾḫīr itmeyüp mezkūrı getürdüp kendüye lāzım olān ḫavāyiciyle muʿaccelen irsāl eyleyesin ki, gelüp murād olınduġı üzre ḫizmetde ola.*[239]

Ekim 1563 tarihli bir başka ferman ise, civardaki kadılara "*Sulṭāniye nām maḥallde binā olınan ʿimāret-i ʿāmirem kilārına*" erzak göndermelerini emreder.[240] Sadece "*mescid ve kārbānsarāy ve ḥammām*"a değinen 1560 tarihli yukarıdaki belgelerde bahsi geçmeyen "mamur imaretten" burada padişahın kendi yapısı olarak bahsedilmesi ilginçtir. Oysa aynı yapı, 29 Mayıs 1566'da (10 Za. 973) şehzâdenin lalasına gönderilen diğer bir fermanda "*oğlumun Ḳarapınārda binā itdügi ʿimāret*" olarak tanımlanır. Daha sonra tekrar döneceğim caminin inşaat kitâbesi, bâninin adını belirtmez ve tamamlanma tarihi olarak 971 (1563-64) yılını verir. Külliye, iki minareli bir cami, tabhaneli bir imaret, çifte kervansaray, sıbyan mektebi, hamam, bir kamusal çeşme ve otuz dokuz dükkândan oluşuyordu.[241]

Lokman külliyenin yapımına, Şehzâde Selim'in danışmanı olan Sokollu Mehmed Paşa ile birlikte Konya'da mağlûp ettiği kardeşi Bayezid'i Diyarbakır ve Haleb'e kadar takip ettikten sonra onun Safevi sarayına sığınması üzerine, tekrar Konya'ya (Aralık 1559'da) geri döndüğü sırada başlandığını açıklar. Selim, Haleb'den Konya'ya dönerken, ordusuyla birlikte Ereğli ile Ilgın arasında, "Karapınar olarak bilinen çölde" (*Ḳarabıñār didükleri deşt-i hemvāra*) konaklamıştı. Bu çorak menzilin "inşaattan ve ziraattan yoksun" (*ʿimāretden ḫālī ve zirāʿatden ʿārī*) olduğunu gözlemlemişti. Bu nedenle orada bir süslü ulu şehir ve imaret yapılmasını emredip, inşaatın başlatılması için bina emini ve mimar tayin edilmesini buyurmuştu: "*Anda bir zībā şehr-i ʿālī [vü] ʿimāret bināsına fermān idüp mübāşeretine emīn ve miʿmār taʿyīn buyurdular.*" Lokman, şehzâdenin "*şāhāne bir ʿālī cāmiʿ ve ʿimāret*" yapılması için bina eminine hatırı sayılır miktarda altın verdiğini ve çevresinin "imar edilmesi" (*şenlik*) amacıyla vergiden muaf nüfusun yerleştirilmesini emrettiğini yazar. Bu yerin doğuda ve batıda emsali olmayan Sultaniye adlı neşe verici bir şehre dönüştüğünün, çeşitli yerlerde sözel olarak anıldığını ve yazılı tarihlerde güzelliğinin övüldüğünü söyler. Burası

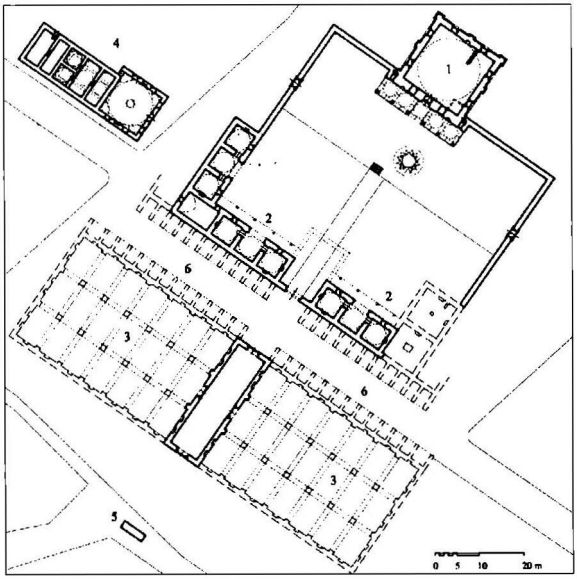

203 Sultaniye Külliyesi, Karapınar, plan:

1. Camî,
2. Tabhaneler ve imaretin kazıyla bulunan izleri,
3. Çifte kervansarayın varsayımsal restitüsyonu,
4. Hamam,
5. Kamusal çeşme,
6. Arastanın kazıyla ortaya çıkarılan dükkânlarının temelleri.

öyle bir sulak diyar ve hoş pazar yeri olmuştur ki yeryüzünde eşi yoktur:

> *Sulṭāniye nām bir şehr-i ḥürrem olmışdur ki, Ġarb ve ʿAcem ve Türk ve Deylemde bī-mişl ve bī-naẓīr añılup ḫūbluġı elsinede meẕkūr ve zībāluġı tevārīḫde meşṭūrdur... bir diyār-ı ābdār ve rengīn bāẕār olmuşdur ki mānendi rubʿ-ı meskūnda bulunmayup...*[242]

Karapınar'ın yasal konumunu metruk bir köyden mamur bir şehre dönüştürmeyi amaçlayan Sultaniye Külliyesi, Şehzâde Selim ve babasının, Şah Tahmasp ile Şehzâde Bayezid'in idamı üzerine pazarlık yaptığı kritik dönemde inşa edildi. Külliyenin yapım kronolojisi, Sultan Süleyman'ın Konya'da, Mevlana Celalüddin Rumî'nin dergâhı dışında, temelleri 1559-60'ta atılan selâtin camisinin inşaatıyla örtüşmüştür (**res. 36-39**). Konya'daki caminin arazisi, Selim'in "Şehzâdeler Savaşı" sırasında karargâhını kurduğu yerdi. Bölüm 2'de, Konya sancakbeyliği döneminde (1558-62) Şehzâde Selim'in yapısına nezâret ettiği, Sultan Süleyman'ın bu camisinin, bir zafer anıtı olduğunu ileri sürmüştüm. Mevlana'nın ruhânî desteği sayesinde, Süleyman'ın taht adayının, Sokollu komutanlığı altında payitahttan yollanan yeniçeriler yardımıyla kazandığı askerî zaferin anısına yapılan bir anıttı bu. Padişahın, Sultaniye Külliyesi'nin inşası için 1560'ta oğluna verdiği izin, Safevi sarayına iltica eden Şehzâde Bayezid hâlâ sağ ve potansiyel bir tehlike kaynağı iken, Selim'in veliahd şehzâde olarak meşruiyetini alenen beyan ediyor-

204 Sultaniye Külliyesi, Karapınar, aksonometrik perspektif.

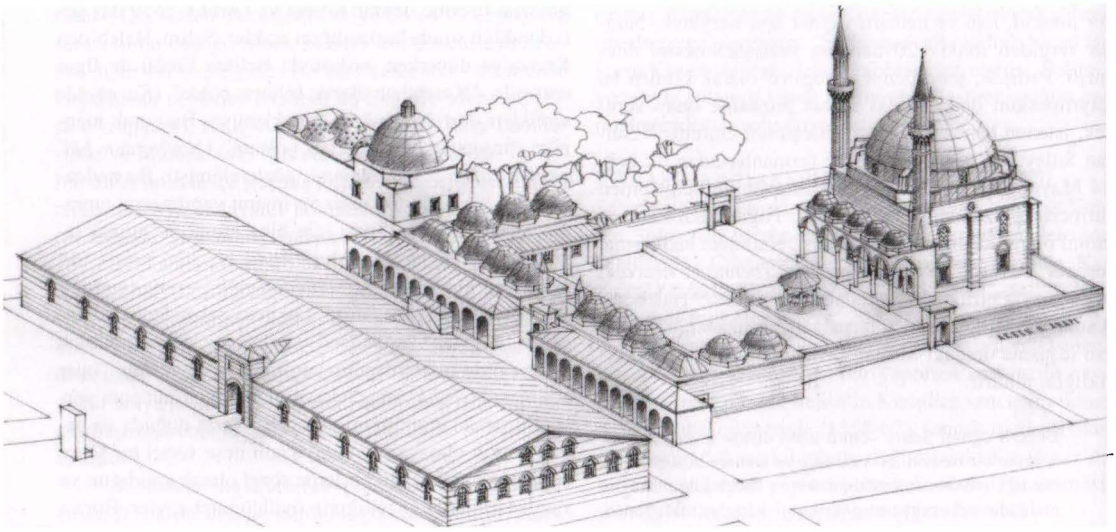

du. Taht krizinin 1562'de çözülmesinden kısa süre sonra tamamlanan hac güzergâhındaki Sultaniye Külliyesi, ismiyle, imparatorluğun bir sonraki hükümdarının kimliğini ilân ediyordu.[243] Sultan Süleyman 1562'de, Sultaniye'deki külliyenin vakfına şehzâdenin mülkü olarak seksen dört köy ve ekilebilir bir arazi bağışladı. Padişahın vefatından hemen önce, bunlara 1566'da ek gelir kaynakları ilâve edildi.[244]

II. Selim'in 1568 tarihli birkaç fermanı, tahta çıktıktan sonra da, külliyesinin çekirdeği etrafında büyüyen yeni şehri geliştirmeye gayret ettiğini gösterir. Bu belgeler, vergiden muaf ek haneler için bir suyolu ve elli evin yaptırıldığını ortaya koyar; zira önceden tayin edilen 260 haneden sadece kırk ikisi gelmişti.[245] 1569'da tamamlanarak çorak şehri ihya eden suyolunun yapımını Lokman şöyle betimliyor:

> Burası Kerbelâ çölü gibi susuz iken, susayanların duasını almak ve Allah aşkı için, şehre ait birçok beledî inşaattan başka, sadece suyolu için üç milyon akçeden fazla para padişahın kişisel hazinesinden sarf edildi. Âb-ı hayatı kıskandıran 360 pınarın suyu, üç günlük yolda bulunan Karacadağ'ın Ovacık adlı yaylasından getirtilerek birçok çeşmelerde toplandı. Böylelikle Allah'a şükür sular şehre Dicle Irmağı gibi akıp, çayırlarının ünlülüğü Irak'ınkileri geçti ve çiçek bahçeleriyle bostanlarının meyve ağaçları ile meşhur oldu. Su akan hamamları ve suyla dönen değirmenleriyle sulak bir diyar ve hoş bir pazar yeri oldu.
>
> *Deşt-i Kerbelâ gibi şû bulunmaz iken ancak teşne leblerüñ ḫayr duʿālarına maẓhar olmaḳ içün ḥasbetenlillah sāʾir ʿamāʾir-i dāʾire ve iḫrācāt-ı beledivyeden ġayri hemān şû yolına ḫızāne-i ʿāmire-i ḫāṣṣadan otuz yükden ziyāde aḳçe ve altūn ṣarf olınup, üç günlük yolda reşk-i āb-ı ḥayāt olan Ḳaracaṭāġun Ovacuḳ nām yaylaġındaġı müteʿaddid bāş çeşmeler üç yüz altmış biñārlar ile birikdirilüp, lillāhi'l-ḥamd Dicle-vār enhār-ı cāriye şehrüñ ayāġına aḳup, merġzār-ı zemīnüñ iştihārı ʿırāḳından füzün ve gülzār-ı bostānınuñ eşcār-ı şemeri ile meşhūr olup, ḥammām-ı revān ve ṭāḥūn-gerdān yirinde bir diyār-ı ābdār ve rengīn bāzār olmışdur.*[246]

Konyalı şair Meşâmî'nin suların Sultaniye'de çeşmelerden akması hakkında yazdığı 1569-70 tarihli dört beyitli Türkçe kitâbe, padişahın hayratının cömertliğini vurgular. Külliyenin önünden geçen anayolun karşı tarafındaki kamusal çeşmenin sivri kemerli alınlığına hakkedilen bu taş kitâbe, şehrin diğer dört çeşmesiyle birlikte bu mucizevî su yapısını Peygamber'in beş parmağına benzetir (**res. 203** [5], **204**):

> Dünya şahlarının şahı, Sultaniye'nin bânisi
> Yani saadet yayan Şah Selim Han
>
> Ferman kılınca aktı bir saf su
> Ki her susayan safa ile gelip içsin diye
>
> Beş çeşme Hz. Muhammed'in parmakları gibi aktı
> O şah mucizeler yaratmış desem yeridir
>
> Meşâmî bu çeşmelerin kaynamasını görünce
> Tarihlerini şöyle dedi: "Aktı Kevser'in kaynakları"
>
> [ORTADA] Ya Allah! Ya Muhammed! Sene 977 (1569-70).
>
> *Şāh-ı şāhān-ı cihān, bānī-yi Sulṭāniyye*
> *Yaʿni kim Şāh-ı Selīm Ḫān-ı saʿādet-güster*
>
> *Ḳıldı fermān, revān oldı bir āb-ı ṣāfī*
> *Ki ṣafāyile gelüp nūş ide her teşne-ciger*
>
> *Oldı engüşt-i Muḥammed gibi beş çeşme revān*
> *Muʿcizāt itdi disem yiridür ol şāha eger*
>
> *Gördi ol çeşmelerüñ çünki Meşāmī cūşın*
> *Didi tārīḫlerün: "Aḳdı ʿuyūn-ı Kevṯer".*
>
> [ORTADA] *Yā Allāh! Yā Muḥammed! Sene 977.*[247]

Caminin önündeki 1874'te yenilenen şadırvanın su haznesi duvarında, II. Selim'e gönderme yapan 1596 tarihli manzum bir onarım kitâbesi yer alır.[248] Padişahın 1571'de Sultaniye kadısı ile külliyenin mütevellisine gönderdiği iki ferman, (günümüze gelmeyen) vakfiyedeki vazifelilere ilaveten, cami, imaret ve sıbyan mektebinin personelini arttıran yeni görevliler atar.[249] III. Murad'ın fermanları ise, vergiden muaf yerleşimcilerin ancak resmî teftişlerde çıkıp geldiğini ve sair zamanlarda Karapınar'da oturmadıklarını ortaya koyar. Ancak devletin aldığı daha katı önlemlerin uygulanmasından sonradır ki, yeni şehir gelişmeye başladı ve 16. yüzyılın sonlarına doğru nüfusu 900 hanenin üzerine çıktı.[250]

Düz bir vadide yer alan Sultaniye Külliyesi'nin simetrik yerleşiminin kuzey-güney ekseninin uçlarını kamusal çeşme ve cami noktalar. Bu dikey eksen şimdi yıkıntı halindeki çifte kervansaray ile harap tabhaneli imareti ikiye böler.[251] Basık kemerli üç portal bu geçit eksenini vurgulayarak, çeşmeli anayoldan külliyeye girenlere caminin perspektifini çerçeveleyen etkileyici görünümler sunar (**res. 203-5**). Dükkânları artık mevcut olmayan arasta, külliyenin diğer ekseniyle kesişen doğu-batı eksenini belirler.[252] U-biçimli tabhane ve imaret birimi, caminin bahçeli şadırvan avlusunun çevresini sarar. Külliyenin gelir kaynaklarından biri olan ücretli hamam, doğuda asimetrik olarak konumlanmıştır; sıbyan mektebi ise yok olmuştur.[253]

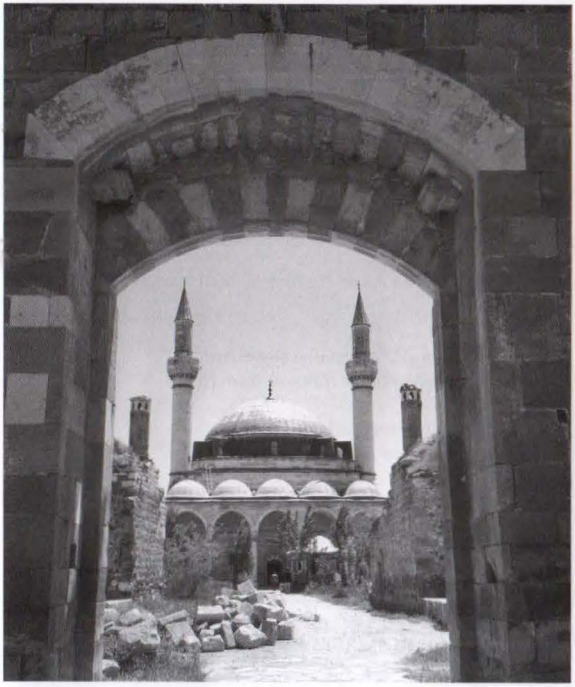

205 (solda üstte) Şehzâde Selim Camii, Karapınar, çifte kervansarayın kemerli portalinden görünüm.

206 (solda altta) Şehzâde Selim Camii, Karapınar, kıble yönüne doğru iç mekânın görünümü.

207. 208 Şehzâde Selim Camii, Karapınar, (üstte) kuzeyden ve (altta) güneyden dış görünümü.

Külliyenin merkezî kıble ekseni ile alışveriş arterinin ikincil ticarî ekseninin birbiriyle kesiştiği, dik açılı aksiyal yerleşimi bir yeniliktir. Sinan bu şemayı, 1560'ların sonunda ve 1570'lerin başında hâmisi Sokollu Mehmed Paşa'nın yaptırdığı Lüleburgaz, Havsa ve Payas külliyelerinde daha da geliştirerek, iki eksenin kesiştiği noktayı birer "dua kubbesi" ile işaretleyecektir (**res. 335-39, 344-46, 449-50**). Sultan Süleyman'ın 1534'teki Irakeyn Seferi'nde Karapınar'da konaklayan mimarbaşının, bu gayrimeskûn kırsal alanı hatırlıyor olması mümkündür. Halebli Mimar Cemalüddin'in, muhtemelen payitahttan gönderilen Sinan'ın planı temelinde inşaatını yürüttüğü külliyenin simetrik yerleşimine, düz arsanın genişliği olanak vermiştir.[254] Cemalüddin'in mimar olarak seçilmesini ya Haleb'deki Hüsrev Paşa'nın cami külliyesini (y. 1546-47) tasarlamış olan Mimar Sinan veya Haleb'de 1559-60 kışını geçiren Şehzâde Selim'in baş danışmanı vezir Sokollu Mehmed Paşa önermiş olabilir. Sokollu orada kışlayarak, Safevi Şahı Tahmasp'a iltica eden Şehzâde Bayezid'in hareketlerini gözlemişti. Bu sırada boş durmayıp, kendine çeşitli emlak satın alarak Haleb şehrinde kuracağı muazzam vakıfların temelini atan ileri görüşlü vezirin, Mimar Cemalüddin'le burada tanışmış olması kanımca mümkündür.[255]

Yeni ortaya çıkarılan bir arşiv belgesi, Mimar Mehmed adlı bir hassa mimarının da şehzâdenin Sultaniye adlı yerde inşa edilen camisinde, temel atılmasından tamamlanmasına değin hizmet etmiş olduğunu gösteriyor: "*Şehzâde ḥażretlerinüñ Sulṭāniye nām maḥallde binā olınan cāmiᶜ-i şerīflerine ḫāṣṣa miᶜmārlarından altı biñ tımāra mutaṣarrıf miᶜmār Meḥmed cāmiᶜ-i mezbūruñ ibtidāsından intihāsına degin ḫizmet eylemegin...*"[256] Bu hizmetinden dolayı, 20 Aralık 1563'te, Mimar Mehmed'in 6.000 akçelik tımar geliri 15.000 akçeye yükseltilmiştir. Muhtemelen Haleb'den atanan Mimar Cemalüddin'in yürüttüğü inşaata nezâret etmek üzere İstanbul'dan gönderilen bu hassa mimarının, Sinan'ın en gözde yardımcılarından Mimar Mehmed Subaşı olması ihtimali kuvvetlidir (Bu hassa mimarının istihdam edildiği diğer projeler için bkz. **Ek 4:4/1**).[257]

Sultaniye Külliyesi'nin yerleşimine vaktiyle egemen olan müştemilât, caminin ve anıtsal portallerin kesme taş yapılarının aksine, daha ucuz moloz taşı ile inşa edilmişti. Konya'yı Adana ve Haleb'e bağlayan kervan ve hac yolu üzerindeki bu menzil külliyesinin ana servis yapıları, bugün harap durumda olan çifte kervansaray ve tabhaneli imarettir (**Harita 1**). Duvarları sarımsı bej kesme taştan örülen caminin planı, basit kubbeli bir küp ve mukarnas başlıklı mermer sütunlar üzerinde yükselen beş kubbeli bir son cemaat yeri revağından oluşur (**res. 207, 208**). Sivri kemerli revağın iki yanında, mukarnaslı tek şerefeleriyle zarif oranlı çifte minareler yükselir. Eski bir fotoğraf, bir zamanlar eğimli ahşap saçaklı bir dış revak bulunduğunu gösterir.[258] Ana kubbenin üzerinde yükseldiği kavisli yuvarlak kasnağın sadece dört penceresi vardır ve her köşesinde ikişer kemer payandalarla desteklenmiştir. Sadece ön cephesi taş olan kurşun kaplı kubbe kasnağının, Şam'daki Süleymaniye Camii'nde (y. 1554-58/59) görülen, Sinanvâri gömme payandaları yoktur (**res. 193**). Sultaniye Camii'nin kademeli dış beden duvarları, giderek daralan üç katmandan oluşur. Çift sıralı ikişer penceresi olan doğu, batı ve güney duvarları, ihtiyatlı şekilde köşeleri ve ortalarından dayanma payandalarıyla kuvvetlendirilmiştir; en üstte birer yuvarlak tepe penceresi yer alır. Dış ve iç cephelerinin tasarımı, oranları âhenkli olan bu caminin bölgesel niteliğine işaret eder.

Basık kemerli mermerden cümle kapısının üzerinde, mukarnaslı kavsara yerine istiridye kabuğu motifli, antik çağrışımlı bir alınlık vardır. Ender rastlanan istiridye motifi, daha sonra Topkapı Sarayı'ndaki Çinili Köşk'ün nişli bir çeşmesinde (998/1590) ve mimarbaşı Dalgıç Ahmed'e atfedilen III. Mehmed türbesinde (1012/1603) de görülür.[259] Cümle kapısından girilen Sultaniye Camii'nin yalın iç mekânına, neredeyse zemin seviyesine kadar inen, bölgesel karakterli dört pandantif üzerinde yükselen tek bir kubbe hâkimdir (**res. 206**). Mukarnas kavsaralı mermer mihrab, minber ve ibadethanenin kuzeybatı köşesindeki müezzin mahfili, görece sade bir tarzda yapılmıştır. Kuran, kırmızı, mavi ve yeşilin hâkim olduğu son onarıma ait kalemişi nakışların, iç mekânın yalınlığıyla uyumsuzluğuna dikkati çeker.[260] Caminin oran sisteminin, zemin planının temel modüler boyutlarından üretildiğini de Kuran göstermiştir: Kubbenin yarıçapı ile kare duvarların bir kenarı. Goodwin'in gözlemlediği gibi, cami estetik etki konusunda "bütünüyle oranın kusursuzluğuna dayanır".[261]

Sultaniye Camii'nin amacı, cümle kapısının üzerindeki altı kartuşa sülüs hatla hakkedilmiş, üç beyitlik Arapça inşaat kitâbesinde belirtilmiştir:

> Ey Rabbimiz, bizden bu binayı kabul et,
> Ve tövbemizi cömertçe kabul eyleyerek bizi doğru yola sevk et
>
> Bu câmi-i şerif tamamlandığında,
> En Yüce olan rabbimiz, kabul etsin
>
> Görünmez konuşmacı tarihini söyledi:
> Burası [Allah'a karşı gelmekten] sakınmak için kurulan bir mesciddir (9: 108).[262]

Tanrı'ya hitab eden kitâbe, Şehzâde Selim'in kendi sesini dile getiren bir yakarış olarak yorumlanabilir. Bura-

da, tahttaki babasına alçakgönüllü bir saygı jesti olarak, âdâba uygun şekilde bâninin adı anılmamıştır.[263] Ebced hesabıyla tamamlanış tarihini 971 (1563-64) olarak veren son mısra, Tövbe (Tevbe) suresinden, caminin takvayla kurulduğunu vurgulayan bir âyeti kısmen aktarır. Tam âyet, tövbe eden ve günahlarından arınmak isteyen müminlere ilâhî rahmet vaat eder: "[Ey Muhammed!] O mescidde [Mescid-i Dırar] hiç durma! İlk gününden beri Allah'a karşı gelmekten sakınmak için kurulan mescidde bulunman daha uygundur. Orada, arınmak isteyen insanlar vardır. Allah, arınmak isteyenleri sever."[264] Tövbekâr şehzâde, ilâhî rahmet ve doğru yola sevk edilmek için yalvararak, bânisi olduğu camiyi Allah'a bir sunu olarak takdim eder. Tövbe imalı kitâbe, şehzâdenin sefih yaşantısını değiştirmeye yönelik bir ant olarak okunabileceği gibi, kardeşi Bayezid'le savaşarak birçok askerin ölümüne sebebiyet verdiğinden duyduğu pişmanlığın bir ifadesi olarak da değerlendirilebilir. Yalnız Tanrı'ya değil, aynı zamanda caminin cemaatine ve Karaman sancağının halkına da seslenerek, pek sevilmeyen şehzâdenin bu hayır vakfıyla onların bağlılıklarını kazanmaya çalıştığını düşündürür. Şehirlerin desteği, kardeşleriyle rekabet eden birçok şehzâdenin zaferi veya mağlûbiyetinde etkili olmuştu.

Edirne'deki Selimiye'yle karşılaştırıldığında, şehzâde Selim'in Karaman'daki eyalet camisinin kitâbe ve bezeme programı, oldukça sadedir. İç mekânındaki mihrabın tepesine beyaz üzerine kırmızı boyayla yazılmış, standart olmayan Şu'ara suresinden bir âyet (26: 89), yine bâniye gönderme yapar. Şehzâdenin ismiyle ilgili bir cinas olarak, (Arapça pâk, temiz anlamına gelen) "*selîm*" sözcüğünü içeren bu âyet, Kıyamet Günü'nde Tanrı'nın bağışlayıcılığını ve cennette yer dileyen bir sure içinde yer alır. Kitâbede zikredilmeyen önceki âyetle birlikte okunduğunda şöyledir: "[Bir gün ki, ne mal fayda verir, ne evlât. (26: 88)] / Ancak Allah'a temiz bir kalp (*ḳalb selīm*) ile gelenler (o günde fayda bulur) (26: 89)." Burada bahsi geçen "*selîm*" kalpli kişi, kalbin arınmasına değer veren tasavvufî eğilimleriyle tanınan şehzâde Selim'in ta kendisidir. İçsel temizlik ve pâklık göndermesi, Tanrı'nın kendilerini arındıranları sevdiğini belirten inşaat kitâbesini de yankılar. Şu'ara suresinden aynı âyetin, Edirne'deki Selimiye Camii'nin hünkâr mahfilindeki Sultan Selim'in özel mihrabında (**res. 228**) ve onun "*pāk dīn*"ini zikreden Ayasofya'daki türbesinin girişinde de yazılı olması muhakkak ki bir rastlantı değildir.[265]

Sultaniye Camii'nin kamusal mihrabının mukarnaslı kavsarasının iki yanında, Esmâü'l-Hüsnâ nidalarının yazılı olduğu birer nakışlı yuvarlak madalyon yer alır. Kutsanan sekiz isim, mihrab ile cümle kapısının üzerindeki ve kubbe pandantiflerinin göbeğindeki madalyonlarda yazılıdır. Bugüne ulaşan tek diğer kitâbe, kubbenin merkezindedir; esirgeyen ve bağışlayan ilâhî yaratıcının kâinat üzerindeki mutlak kudretini beyan eden Fâtır suresinden, Sinan camilerinin kubbelerinde sıklıkla rastlanan bir âyeti alıntılar (35: 41).

Sultaniye Külliyesi'nin inşasını tetikleyen koşullar, Osmanlı kolektif belleğinde kalıcı bir iz bırakmışa benzemez. 1648'de Evliya Çelebi, "*menzil-i Ḳarapınar-ı Ḳonya*" olarak tanımladığı ve bir şehri andıran, hoş vasıflı kasaba ile yapılar topluluğunu şöyle betimler: "*Āb [u] havāsı laṭīf, bāġ ve bāġçeli* [boş] *ḫāne-i maʿmūrlu şīrīn bir ḳaṣabadur. Çārsū içre Süleymān Ḫān cāmiʿi ḳurşumlu binā-yı muʿaẓẓam cāmiʿdür. Miʿmār Sinān bināsıdur. Maʿmūr ʿimāret-i dārü'ż-ziyāfesi var... esvāḳ-ı sulṭānī ile müzeyyen tā şehr-miṣāl ḳaṣaba-i ḫoş-ḫiṣāldür.*" Evliya'nın yanlış olarak bu külliyeyi Sultan Süleyman'a atfedişi, bâninin adını vermeyen anonim inşaat kitâbesi ve caminin ismiyle açıklanabilir: Sultaniye.[266] Bir şehzâdenin kendi yönettiği sancakta yaptırdığı cami külliyelerinin ilki olarak, ön-örneği bulunmayan bir anıttı bu. Tek şerefeli ikiz minareler, fazla bireyselleşmemiş bu eyalet camisinin selâtin statüsünün nişanesi olarak, bânisi veliahd şehzâdenin müstakbel sultan şeklinde belirlenen kimliğini ifşa ediyordu.[267]

Karaman bölgesinin hünerli yerli inşaat ustaları tarafından, İstanbul ve Haleb'den getirtilen hassa mimarları denetiminde inşa edilen Sultaniye Camii, mimarbaşının otobiyografilerinde sözü edilmeyen Sultan Süleyman'ın Konya'daki camisine kıyasla, Sinan'ın "klasik" üslûbuna daha yakındır. Sinan'ın külliyatına dâhil edilen Sultaniye Külliyesi *Tuhfe*'de "*Camiʿ-i şerif ve ʿimaret ve ḫān-ı Sulṭān Selīm Ḫān der Ḳarapınār*" olarak zikredilir Konya'daki Mevlana dergâhı yanındaki selâtin camisi, payitahttaki II. Mehmed Camii'nin arkaik tasarımını daha küçük bir ölçekte yineler; fakat modelinin İstanbul ve Edirne camilerine özgü şadırvan avlusunu planına dâhil etmez (**res. 36-39**).[268] Payitahttaki eski bir selâtin camisi prototipine dayanan planı, Bölüm 2'de ileri sürdüğüm gibi, bir yandan Sultan Süleyman'ın mutlak gücünü teyit eder, diğer taraftan da âsi ilan edilen Şehzâde Bayezid'e karşı Konya'da açılan savaşta desteklediği diğer oğlunun zaferini kutlar. Oysa, Şam'da hac güzergâhı üzerinde yer alan Tekiyye el-Süleymaniyye'nin camisi, Şehzâde Selim'in Karapınar'daki Sultaniye Camii gibi, menzil külliyelerine münâsib görülen âdâb kurallarına uyar. Tek şerefeli iki minaresi ve ön cephesindeki üç gözlü çifte revağıyla, Şam'daki kübik cami 10 metrelik küçük bir kubbeyle örtülüdür (**res. 190-91**). Sultan Süleyman'ın menzil külliyesindeki bu camiyle karşılaştırıldığında, aynı güzergâh

üzerinde bulunan oğlunun Karapınar'daki külliyesinin camisi, 14,80 metrelik kubbesi ve beş kubbeli çifte revağıyla oldukça gösterişlidir.

Lokman, Şehzâde Selim'in kardeşini Konya'da mağlûp ettikten sonra, "saltanat kaymakanı" (*ḳā'imma-ḳām-ı salṭanat*) olarak, kendi adına sikke basmak ve Cuma hutbesi okutmak haricinde, elde ettiği eşi görülmemiş ayrıcalıklara değinir.[269] Babasının saltanatı sırasında Selim'e Sultaniye Camii'ni yaptırmasına onay verilmesi, bu sultanî imtiyazlardan biriydi. Aynı şekilde, veliahd statüsü sayesinde, yönettiği sancakta bir cami külliyesi yaptıran diğer bir şehzâde, Selim'in oğlu Murad olacaktı.[270] Selim ancak tahta çıkışından sonra, Mimar Sinan'a Edirne'de, sultanî âdâb kurallarının biçimlendirdiği, benzersiz şekilde bireyselleşmiş ve gerçek anlamda anıtsal bir cami külliyesi sipariş edebildi.

SELİMİYE KÜLLİYESİ

Le Corbusier, Edirne'ye en yüksek tepesinden hükmeden Selimiye'yi bir şehir tacına benzetir: "Edirne, bu geniş platoda bir kabartı gibidir, muhteşem bir kubbeyle doruğuna varan ... Sultan Selim şehre muazzam ihtişamlı bir taç giydirmiştir."[271] Buna benzer bir imgeyle *Tezkiretü'l-Bünyân*, Sinan'ın başyapıtını Sultan Selim'in şehir halkına hediye ettiği, Edirne'nin "*başı tācı*" olarak tanımlar (**res. 209, 210**):

> *Bu ʿālī ḳubbelü cāmiʿ de başı tācıdur el-ḥaḳḳ*
> *Edirne şehrinüñ Tunca yüzi şuyıdı ammā*
>
> *Edirne ḫalḳına bir lutf ḳılduñ kim maḥallinde*
> *Ṣığışmaz tenlerine cānları bu zevḳden Şāhā.*[272]

Başka bir pasajda, sultanın şefkatle gözettiği Edirne şehrine bağış olarak sipariş ettiği "zamanda benzeri olmayan" caminin, Sinan tarafından "âlem halkının" temaşasını ve beğenisini kazanmayı hak eden, bir dünya mimarîsi anıtı olarak planının tasarlandığı açıklanmıştır:

> *[II. Selim] Saʿādetle çünki taḫt-ı devletde ḳarār eylediler, şehr-i Edirneye kemāl mertebede naẓarı ve şefḳatleri olmaġın bir cāmiʿ bināsına emr-i hümāyūnları oldı ki, rūzgārda miṣli olmaya. Bu faḳīr daḫī bir resm-i cāmiʿ-i ʿālī eyledüm ki, Edirne içinde manẓūr-ı ḫalḳ-ı ʿālem olmaġa lāyıḳdur.*[273]

Selimiye, Avrupa ile Balkanlar'dan gelen yolcuların İstanbul'a erişmeden önce karşılaştıkları ilk, dönerken de geride bıraktıkları son, büyük selâtin camisi idi.[274] Dağa benzer siluetiyle Sinan tarafından şehir topografyasına hâkim konumu göz önünde tutularak tasarlanan Selimiye, İstanbul'dan Edirne'ye uzanan imparatorluk anayolunun bir ucunu noktalar. Avrupa'yla Asya'yı bağlayan bu anayolda, barış dönemlerinde tüccarlar, elçiler, hacılar, yolcular ve saray halkı gidip geliyor, savaş zamanlarında ise Osmanlı orduları batıdaki gazalara akın akın ilerliyordu. Selimiye, mimarbaşının yaratıcı gücünün olgun doruğunu temsil etmenin yanı sıra, bânisinin haşmetinin ve Edirne'ye karşı muhabbetinin anıtsal ifadesiydi. Sinan'ın hâmisi şehzâdeliğinde, 1548 ve 1550 yılları arasında imparatorluğun batı sınırını korumak göreviyle kaymakam olarak Edirne'de ikamet ettiği sırada şehir halkı kendisinin veliahd adaylığını sadakatle desteklemişti.[275] Selim'in, padişahlığı döneminde avlanma ve eğlenme amacıyla sık sık gideceği Edirne'ye yönelik ömür boyu süren tutkusu, o yıllarda başlanıştı. Saltanatının ilk yılını Edirne'de geçirmeyi yeğleyen Sultan Selim, tahta çıkışını kutlamaya gelen birçok elçiyi orada kabul etti.[276] İkinci bir payitaht olarak işlev gören şehirde, ışık dolu "çağdaş" üslûplu bir selâtin camisinin olmayışı padişahı, 6 Mart 1568'de Sinan'ı çağırtıp Eski Cami'ye pencereler ekletme emri vermeye sevk etmişe benzer.[277]

Selimiye'nin de o sıralarda planlanmış olduğu anlaşılıyor. Bugüne dek gözden kaçmış bir belge, sultanın iç hazinesinden kendi cami külliyesinin inşaatına yapılan dönemsel ödemeleri kaydeder. İlk ödemenin 13 Nisan 1568'de, sonuncusunun da 2 Kasım 1574'te, padişahın ölümünden yaklaşık bir ay önce yapıldığı anlaşılıyor (**Ek 2**).[278] Bina emini olarak tayin edilen, Edirne harc-ı hassa emini Halil Çelebi'ye (sonradan yerini emekli defterdar Hasan Çelebi almıştır) Haziran 1568'de gönderilen fermanlar, "*cāmiʿ-i şerīf*" ile Tunca Irmağı kıyısındaki Yeni Saray'da yapılacak bir köşk için malzeme ve kerestelerin toplanmasıyla ilgilidir. Eşgüdümlü her iki projeden, sultanın bu şehirde daha çok vakit geçirmeyi planladığı belli oluyor.[279] Ağustos 1568'de, "*Edirne'de binā olınacaḳ cāmiʿ-i şerīf ve ʿimāret-i ʿāmire mühimmātı içün*" ismarlanan demiri henüz göndermiş olan Samokov madenleri emininden, Kıbrıs'a yönelik deniz seferi için gemiler inşa edilen İstanbul tersânesine çivi yollaması istenmiştir.[280] Bu da, Selimiye'nin yapı malzemelerinin tedarik edilmesinin, 1568-69'daki sefer hazırlıklarıyla örtüştüğünü gösteriyor. Ceneviz elçisi Battisto Ferraro'nun 15 Ekim 1569 tarihli raporundan, İskenderiye'den "bazı büyük sütunlar" yüklü birkaç kalyonun Rodosto limanına (Rodosçuk, yani Tekirdağ) gittiğini ve orada boşaltılacak bu yüklerin kara yoluyla padişahın Edirne'deki "Yeni Camii"ne nakledileceğini öğreniyoruz.[281] Fakat payitahttaki Süleymaniye Camii'ndekilere kıyasla, Selimiye'nin sütunları genelde beyaz olmanın yanı sıra, hem görece küçük boyutlu hem de sayıca azdır. Nitekim Sinan'ın otobiyografilerinde, Süleymaniye'nin tersine, bu caminin mermer sütunlarının bahsi bile geçmez.

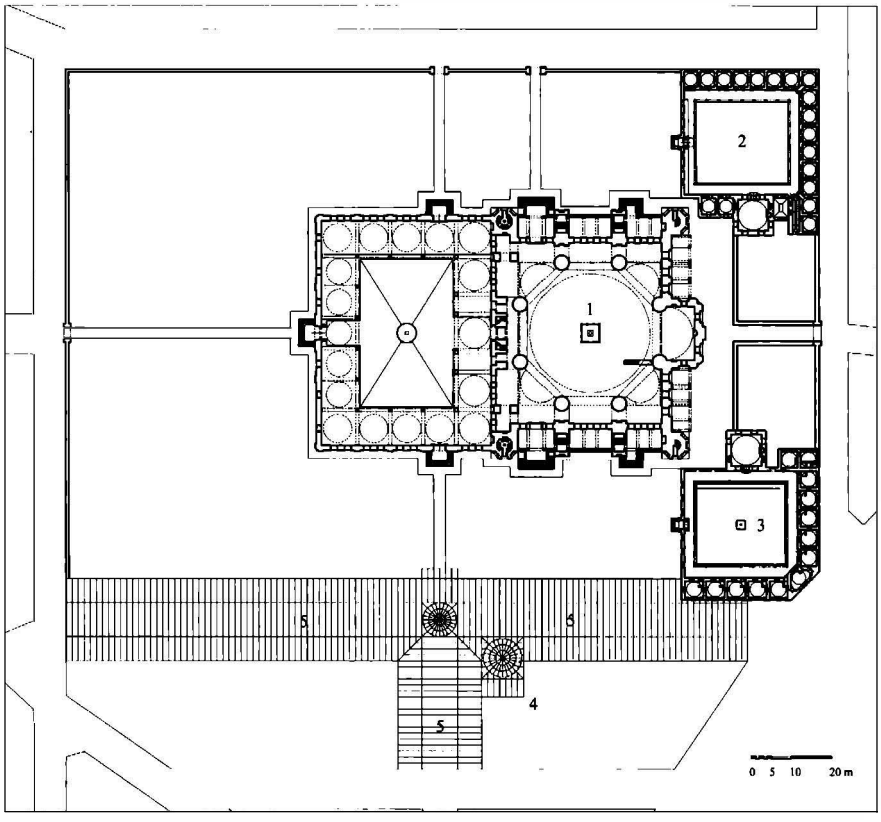

209 Selimiye Külliyesi, Edirne, plan:

1. Cami,
2. Medrese,
3. Medrese,
4. Mekteb,
5. Arasta.

Bailo Marcantonio Barbaro 30 Nisan 1569'da Venedik Senatosu'na gönderdiği raporda, Sultan Selim'in gelecek kışı, hem şehri çok sevdiği hem de "şahane bir cami" (*superbissima Moschea*) inşa ettirdiğinden, Edirne'de geçireceğinden haberdar etti:

> Majesteleri, *Levant*'ın dört bucağına adamlar gönderdi; antik anıtlardaki sütunları ve mermer levhaları, *Andrinopoli*'de inşa ettirmekte olduğu camide kullanılmak üzere bulmaları için. Bu yapı gerçekten son derece soylu *(nobilissima)* olacak; hem boyutları, hem sütunları, mermer kaplamaları ve nadir taşlarının mükemmeliyeti açısından.[282]

Marcantonio Barbaro, Edirne kadısının 27 Mayıs 1569'da padişaha sunduğunu arizada, onu şehri yeniden ziyaret etmekten caydırmaya çalıştığını bildirdi; çünkü inşaat malzemelerini taşımak için ihtiyaç duyulan arabaların sarayın zahiresinin tedarikine tahsis edilmesi gerekecekti. Fakat kadının, bütün saray halkının Edirne'de kışlamasının açlık ve kıtlığa yol açabileceği şeklindeki uyarısına kulak asmayan sultan, ona fazladan araba arayıp bulmasını emretmişti.[283]

Şimdiye kadar bilinmeyen bir arşiv kaydından caminin temelinin atılış tarihi ortaya çıkıyor. Bu belge 12 Nisan 1569'daki temel atma merasimi sırasında Sinan'a, en yüksek düzeyli kimselere verilen bir serâser hilat hediye edildiğini kaydediyor: "*İnᶜām be-Sinān Aġa sermiᶜmārān-ı ḫāṣṣa der vaḳt-i nihāden-i temel-i binā-i cāmiᶜ-i şerīf-i ḥażret-i pādişāh-ı ᵉālempenāh –ḫullide mülkuhū– der Edirne, cāme-i mīraḫūrī ᶜan serāser, l şevb, be-dest-i Meḥmed ᶜulūfeī.*" Kendi camisinin temellerini atmak üzere padişah Edirne'ye gittiğinde, daha sonra Kıbrıs'ı fethedecek olan Lala Mustafa Paşa altıncı vezirliğe terfi ettirilmişti.[284] Şehnameci Lokman, Edirne'deki Eski Saray'ın arazisinde, müneccimlerce belirlenen hayırlı bir saatte temelleri atılan "Yeni Sultanî Cami"nin (*cāmiᶜ-i cedīd-i sulṭānī*) altı yılda tamamlandığını söyler.[285] Aşağıda ele alıntılanan inşaat kitâbesi, caminin 976 (1568-69) ile 982 (1574-75) arasında yaklaşık altı senede yapıldığını teyit eder. Bölüm 2'de belirtildiği gibi, Osmanlı padişahlarının, zafer ganimetlerini adamak umuduyla yaptırmaya niyetlendikleri camilerin temellerini, sefere çıkmadan önce atmaları yaygın bir uygulamaydı. Kıbrıs'ın fethinden biraz evvel tasarlanan Seli-

miye'nin iddialı tasarımı, Sultan Selim'in özgüvenini ve yakın gelecekte bu adada kazanılacak zaferden emin olduğunu ima eder: Lefkoşa (Nicosia) Temmuz 1570'te fethedildi; Magosa (Famagusta) da Ağustos 1571'de teslim oldu.

Yabancı Avrupalı ve Osmanlı yazarlar, Selimiye Camii'ne vakıf olarak tahsis edilen gelirlerin, II. Selim'in Kıbrıs ganimetinden yasal hissesinden kaynaklandığı hususunda mutabıktır.[286] Bu parlak zaferi, Ekim 1571'de sultanın bütün saray halkıyla birlikte Edirne'ye geldiğinde haberini aldığı İnebahtı (Lepanto) felâketi izledi. Yukarıda gördüğümüz gibi, yenilgiyi günahkâr Müslüman ümmetine verilen ilâhî bir ceza olarak değerlendiren Nakibüleşraf, İslâm'ın koruyucusu olan hükümdara yeni bir donanma yaptırarak kâfirlere cihad ilan etmesini önerdi.[287] Bu hüsran bağlamında, Selimiye inşaatının son aşamaları endişeli bir ruh hali ve anti-Katolik bir yaklaşımla yüklü olarak geçti.

Evliya Çelebi, padişahın Selimiye'yi İstanbul'da değil de, Edirne'de inşa ettirme kararını, kendisine rüyada görünen Hz. Muhammed'e verdiği yeminle açıklar: "*Eger fātiḥ-i cezīre-i Ḳıbrıs olursam, ġazā mālından bir cāmiᶜ binā ideyüm.*" Kıbrıs fethinin ardından rüyasında tekrar görünen Peygamber, Selim'e verdiği sözü hatırlatır. Magosa kalesinin ganimetlerini veziri Mustafa Paşa'dan talep etmesini önererek, kendisinin koruması altındaki İslâm'ın kalesi olan Edirne'de, padişahın bir cami inşa etmesini ister: "*Benüm ḥimāyemde olan sedd-i İslām Edirnemde bir cāmiᶜ inşā idüp ᶜalemüm dibine gel!*"[288] Bunun üzerine padişah derhal adanın ganimetinden kendi hissesiyle birlikte, babasından tevarüs ettiği Venedik haracını getirmesi için Kıbrıs fatihi olan lalası Mustafa Paşa'yı Edirne'ye çağırtarak Peygamber'e vaadini yerine getirir. Evliya'nın Hz. Muhammed'e atfettiği hayalî sözler, Hıristiyanlık âleminin sınırı yakınındaki şehrin geleneksel imgesinin, gazilerin ikametgâhı ve İslâm'ın istihkâmı olmasıyla örtüşür.[289] 15. yüzyıl sonunda yazılan efsanevî bir Edirne tarihi, "*ġāzīler ocāġı*" olan bu şehirdeki Eski Cami'nin inşasını, aynı şekilde Peygamber'in (I. Bayezid'in oğlu) Emir Süleyman'ın düşüne girerek, kendi ümmeti için bir cami yaptırmasını isteyişine atfeder. İki gazânın ganimetiyle inşa edilen ve I. Mehmed döneminde tamamlanan bu mübarek cami, mihrabının sağ tarafına yerleştirilen Hacer-i Esved'in iki parçasıyla "*Kāᶜbe-i Rūm*"a dönüşür.[290]

Evliya, Eski Cami ve Ayasofya efsanelerini birbiriyle harmanlayıp, bunları kendi kurguladığı Selimiye anlatısıyla birleştirmiştir. Selimiye'nin, hem Eski Saray

210 Selimiye Külliyesi, Edirne, aksonometrik perspektif.

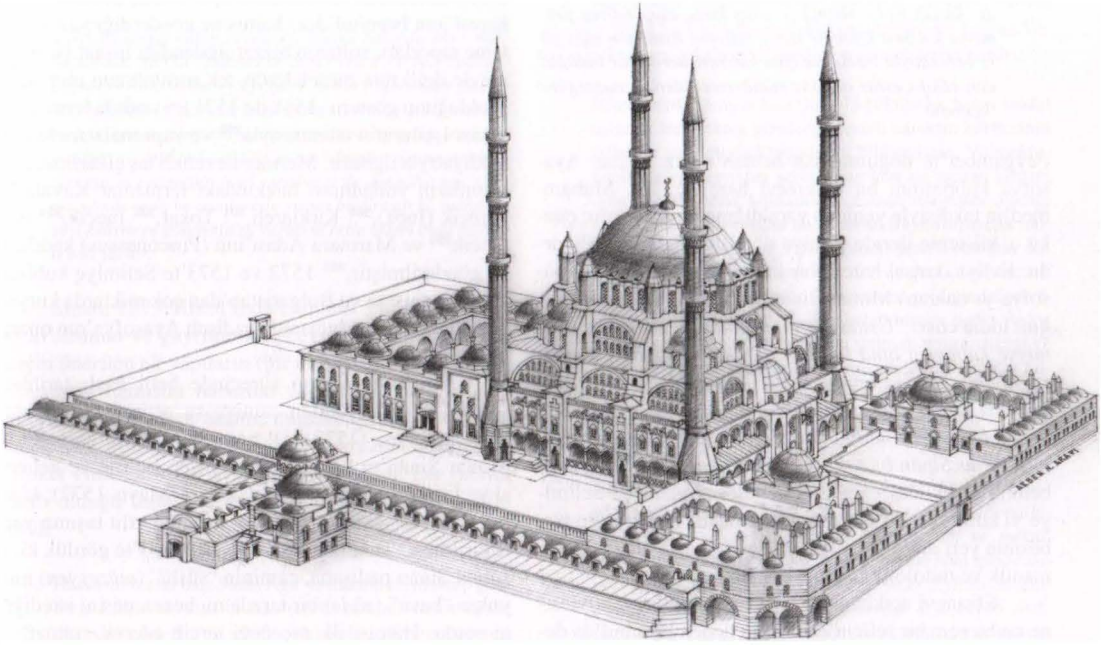

önünde uzanan Kavak Meydanı'ndaki yerini seçen, hem de Edirne'nin en doğru yönelimli mihrabıyla seçkinleşen planını ilham edenin, Peygamber'in ta kendisi olduğunu söyler.[291] Dâyezâde Mustafa Efendi'nin 1741'de tamamlanan Selimiye risalesi de, padişaha rüyasında bu mevkii işaret edenin bizzat Peygamber olduğuna ilişkin yaygın geleneği yineler. Ayrıca, temellerinin kazılması sırasında, eni ve boyu Selimiye Camii'nin boyutlarına mucizevî şekilde eşit olan bir kayanın ortaya çıkmasını nakleder.[292] Bu söylencelerin, Ayasofya hakkındaki efsanevî metinlerden esinlendiğine kuşku yoktur. Bölüm 3 ve 4'te değinilen efsanelerde, Ayasofya'nın ilâhî planı imparator Iustinianus'a düşünde görünen bir meleğe atfedilir (bazı versiyonlarda, hem imparatora hem de mimarına bu planı rüyalarında vahyeden kutsal kişi Hızır'dır).[293]

Evliya Çelebi, Selimiye'yi Ayasofya'yla ilişkilendirirken, Osmanlı mimarî muhayyilesini derinden etkileyen aynı metinlerden türemiş başka bir efsaneye de gönderme yapar. Edirne'nin kutsanmış "*maḳām*"ları arasında, Hz. Muhammed'in tükürüğüyle Mekke toprağının karıştırıldığı kireç harcının kullanıldığı, Selimiye kubbesinin tam ortasındaki askı topunun sarktığı noktanın altını zikreder. Burası esrarları anlayanların uğrak yeri olan muazzam bir nazargâhtır:

> *Zîrâ Ayaṣofya-i Kebîrün ḳubbesi münhedim oldukda ḥażret-i Risâletün aġzı yarıyla binâ olınup ber-ḳarâr oldı. Andan Ḳoca Miʿmâr-ı selîm kireç alup Edirne Selîmiyye ḳubbesi kirecine ḳatup ḥażret-i Risâletün aġzı yarı berekâtıyla bu Selîm Ḫân ḳubbesi ber-ḳarâr olduġından vâḳıf-ı esrâr olanlar müdâvemet iderler, nazargâh-ı ʿaẓîmdür.*

Peygamber'in doğumundan hemen sonra yıkılan Ayasofya kubbesinin bu mucizevî harç ile, Hz. Muhammed'in takdisiyle yeniden yapıldığına inanılıyordu; çünkü o, kilisenin ileride camiye dönüştürüleceğini biliyordu. Evliya, kutsal harcın bir kısmının (1573-74'te Ayasofya'yı onaran) Mimar Sinan'ın Selimiye'de kullandığını iddia eder: "*Üstâd Miʿmâr Sinân bu Edirnede Selîmiyye ḳubbesin binâ iderken, Ayaṣofya ḳubbesini Ḥażretüñ aġzı yarıyla binâ itdükleri maḥallden bir vuḳiyye miḳdârı kireci Ayaṣofya ḳubbesinden ḳazıyup Selîmiyye ḳubbesi kirecine maḫlûṭ idüp bu ḳubbe-i Selîm Ḫânı Miʿmâr Sinân bu taḳrîb ile inşâ itmişdür.*"[294] İki kubbenin bu şekilde "çapraz-döllenmesi," yalnızca Selimiye'yi kutsamakla kalmaz, aynı zamanda II. Selim'in türbesinin yeri olarak yenilenen Ayasofya'yla biçimsel, semantik ve mitolojik bağının da altını çizer.

Efsanevî açıklamalar bir yana bırakılırsa, böylesine muhteşem bir selâtin camisinin neden İstanbul'da değil de, Edirne'de inşa edildiği hususu, bir türlü çözülemeyen bir tartışma konusudur (**res. 211-12**). Evliya'nın anlatısı, II. Selim'in Edirne'yi Kıbrıs seferinin arifesinde, şehrin gaza ile ilişkilendirilen bir yer olması nedeniyle seçtiğini düşündürür. Bu seçimin bir diğer nedeni, padişahın payitahtta bir selâtin camisi inşa edebilmesi için gereken şer'î kuralları yerine getirmemesi olmuşa benzer: Selim, Hıristiyanlara karşı muzaffer bir orduya bizzat kumanda etmemişti.[295] Edirne'ye duyduğu sevgiye ilaveten, diğer bir etken de, İstanbul'da inşaatın yapılabileceği Haliç'e nâzır yüksek bir tepenin kalmaması ve orada bir cami yaptırmanın çok sayıda emlâkın istimlâk edilmesini gerektirmesi olabilir. İngiliz seyyah Sanderson'a göre, "debdebeli" Selimiye'nin Edirne'ye inşa edilmesinin sebebi tamamen İstanbul'daki "yer yokluğu" idi.[296] Bu nedenlerin hangisinin en ağır bastığını değerlendirmek zordur; muhtemelen hepsini birleştiren bir terkip belirleyici olmuştur. İstanbul'un Eski Saray'ından devralınan bir arsada inşa edilen Süleymaniye gibi, Selimiye de, Edirne'nin Eski Saray'ının istimlâk gerektirmeyen arazisinde yapıldı. Bu saraydan geriye kalan, acemioğlanların odalarını barındırmaya devam eden çekirdeğe, Mimar Sinan'a 1570-71'de yeni bir hamam ve fırın ilâve etmesi emredildi.[297]

Selimiye Külliyesi'nin inşaat kronolojisi Sultan Selim'in sadece bir kısmı yayınlanan fermanlarından izlenebilir, ki bunların hepsi veziriazam Sokollu'nun kabinesi tarafından kaleme alınmıştır. Sinan'ın âdâb müzakeresi için İstanbul'daki hâmisine gönderdiği yazılı ilerleme raporları, sultanın bizzat ilgilendiği inşaat ve bezemeyle ilgili tüm meselelerde, tek sorumlunun mimarbaşı olduğunu gösterir. 1568 ile 1571 arasındaki fermanlar, inşaat işçilerinin atanmasıyla[298] ve yapı malzemelerinin nakliyatıyla ilgilidir. Mermer ile renkli taş çıkarılması ve sütunların yollanması hakkındaki fermanlar Kavala,[299] Ferecik (İnoz),[300] Kırklareli,[301] Tokat,[302] İnecik,[303] Aydıncık[304] ve Marmara Adası'nın (Proconessus) kadılarına gönderilmiştir.[305] 1572 ve 1573'te Selimiye kubbesi için Yunanistan ve Bulgaristan'dan çok miktarda kurşun getirtilmiştir; tam bu sırada padişah Ayasofya'nın onarımını emretmişti.[306]

Fermanlar yapım sürecinde belli başlı tarihleri saptar: Kaya köyünden camiye su getiren bir suyolunun yapılması (1572-74); hattat Hasan Karahisari'nin Mimar Sinan'ın kendi isteği üzerine Edirne'ye gelmesi ve İznik çinilerinin ısmarlanması (Mayıs 1572); kubbeyi taşıyan sekiz kemerden dördünün kilit taşının yerleştirilmesi (Temmuz 1572).[307] Bölüm 3'te gördük ki, o sırada Sinan padişaha, caminin "süslü" (*müzeyyen*) mü, yoksa "basit" (*sâde*) bir tarzda mı bezenmesini istediğini sordu. Hâmisi ilk seçeneği tercih ederek, mimarba-

şına, çıkıntılı mihrab cumbasını (*şehnişīn*) pencere üstlerine kadar İznik çinileriyle kaplatması ve pencerelerin tepelerine de çini üzerine Fâtiha suresini "*vecīh ve münāsib*" gördüğü gibi yazdırması talimatını verdi. Çini emininin (*kāşī emīni*) eline teslim edilen bu ferman, mimarbaşının çini panolara veya sıva üzerine "*sāde ḫaṭṭ*"la yazılacak hatların yerlerini Edirne'ye gelen hattata göstermesini emrediyordu.[308] Çini emini, Hasan Karahisari'nin hazırladığı ölçekli hat çizimlerini 1572 ilkbaharı veya yazında İznik'e götürmüş olmalıdır. 28 Aralık 1572'de, Edirne hassa harcı eminine yazılan ferman, "*Edirnede binā olınan cāmiᶜ-i şerīfde kıraᵓat olınmaḳ içün baᶜżı kitāblar*"ın muşambalara sarılıp sandıklara konulup, kiralık arabalarla payitahttan yollandığını haber verdi.[309] Şubat 1573'te isimleri belirlenmiş beş Rum nakkaşın, caminin kalemişi nakışlarında çalışmak üzere Sakız'dan (Chios) gönderilmesi, adanın kadısına emredildi:

> Sakız kadısına hüküm yazılsın ki, halen Sakız adasında olan nakkaşlardan, Nikola Todoros ve oğlu diğer [Nikola] ve Papa Kargopuli ve Papala oğlu Yani ve Kosta Papas adlı zimmîlerin, Edirne şehrinde bina olunan şerefli cami ihtiyacı için gönderilmeleri lazım ve önemli olmuştur, şimdi buyurdum ki: Şerefli hükmüm geldiğinde zikrolunan nakkaşları derhal alet ve edevatları ile birlikte yüce kapıma gönderesin ve isimlerini yazıp bildiresin ki, Edirne'ye gönderilip, ulaşıp ücret karşılığında gereken hizmeti yerine getirsinler.
>
> *Sakız ḳāḍīsına ḥükm yazıla ki, ḥāliyā Sakızda olan naḳḳāşlardan Nikolā Todoros ve diger veled-i o ve Pāpāḳargopuli ve Yānī veled-i Pāpāla ve Ḳosta Papās nām zimmīler maḥrūse-i Edirnede binā olınan cāmiᶜ-i şerīf mühimmi içün gönderilmeleri lāzım ve mühim olmışdur, imdi buyurdum ki: Ḥükm-i şerīfüm vardukda zikr olınan naḳḳāşları muᶜaccelen ālāt [vü] esbābları ile dergāh-ı muᶜallāma gönderesin ve isimleriyle yazup bildiresin ki, maḥmiyye-i Edirneye gönderilüp, varup ücretle lāzım olan ḫizmeti edā ideler.*[310]

Sinan, 1573 Nisan'ında caminin ana kubbesinin, ön avlusunun ve gayrimeskûn çevresinin imar edilmesi için önerilen ek yapıların (bir meyvekapanı ile on ev) inşasından hâmisini haberdar eden diğer bir ilerleme raporu sundu. Sultan Selim, mimarbaşının yine âdâba "*münāsib*" gördüğü şekilde, aşırı harcama yapmadan hareket etmesini onaylayan bir yanıt verdi. Bu yanıtın yazılı olduğu ferman bizzat mimarbaşının eline teslim edildi:

> Hassa mimarlar başı Sinan Ağa'ya hüküm ki; mektup gönderip Edirne'de bina olunan şerefli caminin halen kubbe düzeyine eriştiğini ve şerefli avlusunda şadırvanın çevresi ve dört taraftaki kapıların döşemelerinin ve merdiven sahanlıklarının mermer olup, (revak) sofalarının döşemelerinde ise küfeki taşı kullanılmasının uygun olduğunu bildirmişsin. Ve şerefli caminin çevresinin mamur hale gelmesi için, yakınındaki boş arsada yeni bir meyve kapanı inşa edilmesini uzman kimselerin münâsib gördüklerini ve Eski Saray tarafında boyu 160 ve eni 30 zira olan boş arsada on tane mîrî ev bina edilmesi münâsib görülmüştür diye arz ettiğinden, buyurdum ki: Hepsini arz eylediğin üzere yaptırıp tamamlayasın, ama fazla harcamak ve israf ihtimali olmasın. Ve kapan yeri için satın alınması gereken evleri bahalarıyla devlet tarafından satın alıp, münâsib gördüğün şekilde bina ettiresin.
>
> *Ḫāṣṣa miᶜmārlar başı Sinān Aġaya ḥükm ki; mektūb gönderüp, maḥrūse-i Edirnede binā olınan cāmiᶜ-i şerīf ḥāliyā ḳubbeye geldügin ve ḥarem-i şerīfde şādırvān eṭrāfı ve dört cānibde olan ḳapularuñ zemīnleri ve nerdübān şaḥnları mermer olup, ṣuffalaruñ döşemeleri küfeki olmaḳ münāsib olduġın ve cāmiᶜ-i şerīfüñ eṭrāfı maᶜmūr olmaḳ içün ḳurbinde olan ᶜarż-ı ḫāliyede müceddeden meyve ḳapānı binā olınmasın ehl-i vuḳūf kimesneler münāsib gördüklerin ve sarāy-ı ᶜatīḳ cānibinde vāḳiᶜ olup, ṭūlı yüz altmış zirāᶜ ve ᶜarżı otuz zirāᶜ olan ᶜarż-ı ḫāliyede on bāb ev mīrī binā olınmaḳ münāsib görilmişdür diyü ᶜarż eyledügiñ ecilden buyurdum ki: Cümlesin ᶜarż eyledügiñ üzre yapdırup, itmāmā irişdüresin, ammā itlāf ve isrāf olmaḳ ihtimāli olmaya. Ve ḳapān maḥalli içün alınması lāzım olan evleri bahālarıyla mīrī cānibinden alup, münāsib gördügiñ üzre binā itdüresin.*[311]

Kubbenin tamamlanması üzerine, Sultan Selim, 25 Ağustos 1573'te sabırsızlıkla camisinin ne zaman bitip içinde namaz kılınabileceğini mimarbaşına sordu:

> Hassa mimarlarının başı Sinan'a hüküm ki, halen saadet eşiğime bir mektup gönderip, şerefli caminin kubbesinin Allah'ın yardımıyla kapandığını bildirmişsin. Ve mektubunla gelen dervişten şerefli caminin ne zaman tamam olup içinde namaz kılmanın ne zaman müyesser olacağı sorulduğunda, İd-i Adha'da (Kurban Bayramı) ancak müyesser olur diye cevap verdi. Şimdi, şerefli caminin durumundan haberdar olmam son derece gerekli ve önemli olduğundan, buyurdum ki: (Fermanım) geldiğinde, şerefli caminin şimdiden sonra geri kalan inşaatı nedir; ve kış içinde inşa edilme ve hazır olma ihtimali yoksa, dikkat ve ihtimam edilirse Kurban Bayramına dek orada namaz kılmak müyesser midir, değil midir? Açık olmayan ve mühim hiçbir şey atlamadan, saadet eşiğime ayrıntılı şekilde yazıp arz eyleyesin.
>
> *Ḫāṣṣā miᶜmārlarum başı Sināna ḥükm ki; ḥāliyā südde-i sāᶜādetüme mektūb gönderüp, cāmiᶜ-i şerīfüñ ḳubbesi biᶜināyetillāhi teᶜālā ḳavuşduġın bildirmişsün ve mektūbuñla gelen dervīşden cāmiᶜ-i şerīf tamām olup içinde namāz ḳılınmāḳ ne zamānda müyesser olur diyü suᵓāl olınduḳda, ᶜīd-i aḍḥāda ancaḳ müyesserdür diyü cevāb virdi. İmdī cāmiᶜ-i şerīf aḥvāli tamām māᶜlūm lāzım ve mühim*

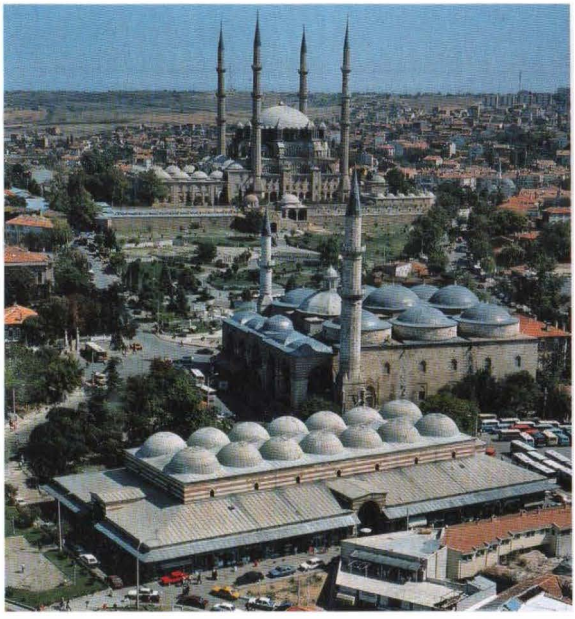

211 Selimiye Külliyesi ve Eski Cami, Edirne, ön planda Mimar Sinan'ın Semiz Ali Paşa için tasarladığı arasta görülür.

212 Selimiye Camii, Edirne, sol üst köşedeki Üç Şerefeli Camii ile birlikte güneydoğu yönünden havadan görünümü.

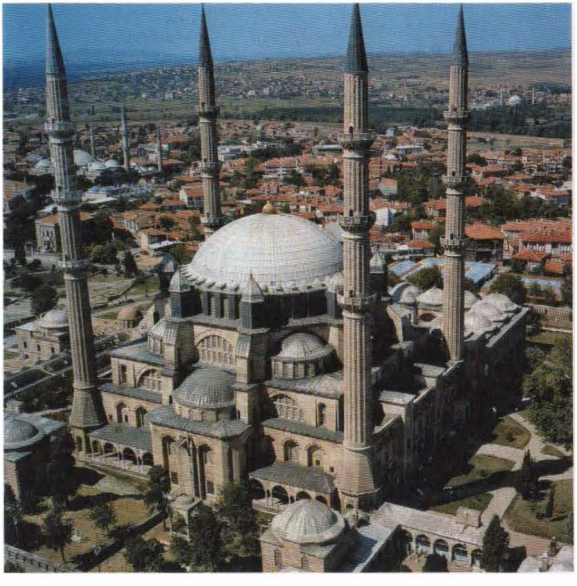

olmağın, buyurdum ki: Vardukda cāmi'-i şerīfüñ şimden şoñra olıcaḳ bināsı nedür ve ḳış içinde işlenmek ve ḥāżır olmaḳ ihtimāli olmadūġı taḳdīrce dikḳāt ve ihtimām olınsa 'id-i aẕḥāya degin namāz ḳılmaḳ müyesser midür, degil midür, meşḳūḳ ve mühim bir nesne ḳomayup mufaṣṣāl ve meşrūḥ yazup süddе-i sa'ādetüme 'arż eyleyesin.[312]

Kubbelerin madenî alemlerinin ve demir penccre şebekelerinin yaldızlanması gibi ayrıntılar Nisan 1574'te tamamlandı.[313] 15 Ekim 1574 tarihli bir ferman, Edirne kadısının bir kez daha bildirdiği erzak tedariği sorununun saray halkını orada kışlamaktan caydırdığını gösteriyor.[314] 28 Ekim'de padişah, kadıya ilk Cuma namazı ile hutbesini kendisi olmadan başlatmasını emrederek, devletin ve varlığının devamına dualar yapılmasına dair talimat verdi. II. Selim bundan kısa bir süre sonra, 13 Aralık 1574'te, tamamlanan camisinin şaşaasını göremeden, 50 yaşında vefat etti.[315]

Sultanın ölümünden bir süre sonra, 1579'da düzenlenen yayınlanmamış vakfiyesi, Edirne'ye yakın köyler ve Selimiye civarında bir hamam, kıble tarafındaki boş bir arsayla kiralık odalar ve sahiplerinden satın alınan evlerle birlikte camiye bitişik diğer boş parselleri içeren emlâkın vakfedildiğini gösteriyor. Edirne'deki cami ve yanındaki iki medrese ile mektebin vakfedilmesini belgeleyen vakfiye, ayrıca Ayasofya Camii'ndeki II. Selim'in türbesinin de vakıflarını içerir. Vakfiye, Selimiye'nin müştemilât yapılarının, merhum padişahın türbesinin ve Ayasofya'nın onarımının oğlu III. Murad tarafından tamamlandığını açıklar.[316] Nitekim, yeni padişahın 16 Mart 1576 tarihli bir fermanı, Selimiye'nin dış avlusunun, kapıları olmayan ahşap bir perdeyle çevrili olarak, bitirilmeden kaldığını ortaya koyar: "*Cāmi'lerinüñ ḥaremi taḫta ḥavli ile dutılup cevānibde ḳapu olmamaġile cemā'at-i müslimīn cāmi'-i şerīfe vārduḳda müzāyaḳa çekdükleri i'lām olınmaġın...*" Ferman, Edirne kadısına, cemaatin zahmetlerine deva olmak üzere, "*münāsib maḥalline bir ḳapu açılup*" inşa edilmesini emreder.[317]

Bu ferman Sinan'dan bahsetmediğine göre, mimarbaşı, hâmisinin ölümünden sonra payitahta dönmüş olmalıdır. 18 Mayıs 1578'de Edirne kadısına gönderilen bir başka emir, caminin etrafı evvelce Sultan Selim'in evkafına dâhil edilmiş olup vefatından sonra harap kaldığından, hem cemaatinin az olduğu, hem de metruk çevresinin korku uyandırdığına dair bir arizaya cevap verir. Civardaki harap mîrî ahır fesatçıların sığınağı haline geldiğinden, unkapanına dönüştürülmesi buyurulur ve buna vakfın geliri yeter mi diye kadının yazıp arz etmesi istenir.[318] 19 Ağustos 1578'de kadı ve vakfın mütevellisinden, payitahttan hassa mimarı Hüseyin Çavuş geldiği zaman, ona unkapanı yerine yemişkapanı yap-

tırmaları emredilmiştir. Vakfın yetersiz geliriyle masrafı karşılanacak bu daha ucuz seçenek, hem vakfa daha fazla kazanç sağlamayı, hem de caminin cemaatini arttırmayı hedefliyordu:

> *Un ḳapanı binā olınmaġile ne vaḳfa ücret ve ne cāmi'-i şerīfüñ cemā'atine keşret ḥāṣıl olur; ammā meyve ḳapanı olursa vaḳfa nāfi' ve keşret-i cemā'at olur diyü bildürdügin ecilden maḥall-i mezbūrda meyve ḳapanı olmasın emr idüp buyurdum ki: Ḥüseyin Çavuş vardukda ẕikr olınan maḥallde vaḳf mālından meyve ḳapanı binā ...itdüresin.*[319]

1584'te Sinan'dan, Edirne'ye giderek Selimiye'nin yıldırım düşmesi sonucu yıkılan minaresinin camiye verdiği hasarın onarımı için ne kadar para gerektiğini tahmin edip arz eylemesi istendi.[320] O yıl, hasarların onarımına yine Mimar Hüseyin Çavuş atandı ve inşaata 150 kürek mahkûmu yollandı.[321] Aynı mimar 1588'de, Mimar Davud Ağa'nın mimarbaşılığı döneminde, önceden projelendirilmiş olan yemişkapanının inşasına tayin edildi ve bu yapı nihayet 1590-91'de tamamlandı.[322] O sırada, Edirne kadısı ve bina eminine, yeni biten yemişkapanının (1937'de yıkılmıştır) önünde uzanan boş bir arsaya, mimarbaşı Davud Ağa'nın onayladığı gelir getiren diğer yapılar inşa ettirmeleri bildirildi.[323]

Bugün, Selimiye Külliyesi'ni bir zamanlar çevreleyen şehir dokusundan hiçbir iz kalmamıştır. İşgal ettiği hareketli ticaret merkezinden, önündeki modern parkla ayrılmış olan Selimiye'nin hemen yakınında iki selâtin camisi daha yer alır: Eski Cami ve Üç Şerefeli (**res. 211-12**). Biri darülhadis ve diğeri darülkurra olarak işlev gören Selimiye Külliyesi'ndeki iki medrese, Sinan'ın Edirne'den ayrılmasından önce tamamlandı.[324] Hoş bir müşebbek taş kasnak üzerinde yükselen "dua kubbesi" ile T-biçimli arasta (kapalı çarşı), Mimar Davud'a atfedilir. Aslanapa'nın aktardığı bir rivayete göre, bu kubbede "her sabah dükkân sahipleri dua ile doğru iş yapacaklarına ve kimseyi aldatmayacaklarına yemin ederlermiş" Arastanın daha önce Sinan tarafından tasarlanmış olması mantıklı görünür, çünkü hem caminin tonozlu altyapılar üzerinde yükselen batı terasını perdeleyen bir payanda işlevi görür, hem de bu terasa bir merdivenle geçişi sağlar (**res. 213-14**). Yine Mimar Davud'a atfedilen ve 1579 tarihli vakfiyede sözü edilen mektcb, kubbeli ve iki göz revaklı fevkânî yapısıyla, arastaya bitişiktir.[325]

Külliyede, II. Selim'in ilk fermanlarında bahsi geçen imaretin bulunmayışı, bânisinin zamansız ölümünün veya İnebahtı yenilgisinin bir ekonomik sonucu olabilir. Bununla birlikte, inşa edilen az sayıda müştemilât, Selimiye'nin büyük külliyesi ve türbesi bulunmayan bir selâtin camisi olarak tasarlandığını ima eder. Daha ucuz taş ve tuğla örgülü almaşık dış duvarlarla inşa edilen müştemilât, kesme taşla yapılan caminin işlevsel ve görsel önceliğinin altını çizer (**res. 213-14**). Karşıtlık yaratan böyle bir malzeme hiyerarşisi, Sinan'ın tümüyle kesme taştan inşa edilen İstanbul'daki daha eski hanedan külliyelerinde yoktur: Hürrem Sultan (Avratpazarı), Mihrümah Sultan (Üsküdar), Şehzâde Mehmed ve Süleymaniye. Mimarbaşı ilk kez Mihrümah Sultan için 1560'larda Edirnekapı'da yarattığı, nispeten az müştemilâtlı cami ve medrese külliyesinde, cami dışındaki diğer yapıları Selimiye'de olduğu gibi daha ekonomik bir duvar dokusuyla farklılaştırmıştır.

Kuban, Selimiye'nin Edirne merkezindeki konumu hususunda, "Üç sultan camisinin bu noktada yoğunlaşmış olmasını anlamak zordur," der (**res. 211-12**). Oysa, eski ve yeninin böyle çarpıcı bir şekilde yan yana konumlandırılması, Sinan'ın yeniliklerine dikkat çekmeyi amaçlayan bir strateji olarak yorumlanabilir. Selimiye'nin "çağdaş" estetiğinin en etkin değerlendirmesi, onunla, arka planda yer alan erken Osmanlı üslûbundaki selâtin camilerini karşılaştırmayı teşvik eden bir mevkiden yapılabilirdi. Bölüm 4'te *Tezkiretü'l-Bünyân*'dan alıntıladığım meşhur bir pasajda, mimarbaşının Selimiye'de kadim selâtin camileriyle giriştiği rekabete tanık olmuştuk: Yakınındaki Üç Şerefeli Camii'nin üç ayrı sarmal merdivenli yüksek minaresi ve uzaktaki Ayasofya Camii'nin büyük kubbesi. Sinan, Üç Şerefeli ve Süleymaniye camilerinin şadırvan avlularının dört köşesini noktalayan farklı boyda minarelerin geleneksel yerleşiminden ayrılarak, Selimiye Camii'nde dikkati dört üçer şerefeli özdeş minareyle çevrilmiş merkezî kubbeye odaklamıştır. Dıştan tamamıyla simetrik olan minarelerin sadece ikisinde, değişik şerefelere çıkan üç ayrı sarmal merdiven vardır. Daha yüksek ve ince olan Selimiye minareleri, civardaki Üç Şerefeli'nin "*ġāyet ḳalın*" ve "*ḳulle gibi*" minaresini, Sinan'ın mühendislik becerisi ve zarif oranlarıyla gölgelemeyi amaçladılar (**res. 212**). Mimarbaşının deyişiyle amaçlarına ulaştılar, çünkü, bu minarelerin "*hem nāzik ve hem üçer yollu*" olarak yapılmasının zorluğu "*uḳalāya ma'lūmdur*".[326]

Selimiye diye yeniden adlandırılan Ayasofya ile kurulan şehirlerarası söyleşi, İstanbul'daki kubbenin etrafına iki fazladan minare eklenmesiyle daha da belirginleştirilmiştir. Sinan, Selimiye Camii'nde Ayasofya'nınki kadar büyük bir kubbe yapmayı hedefledi; bu dünyaca ünlü yapının daha önce Süleymaniye'de yeniden yorumladığı planına gönderme yapmaksızın. Avrupalı Hıristiyan mimarların, Müslüman meslektaşlarının bu büyüklükte bir kubbe yapmayı başaramayacakları iddiası, onu kendi sanatsal savaşını vermeye zorlamış-

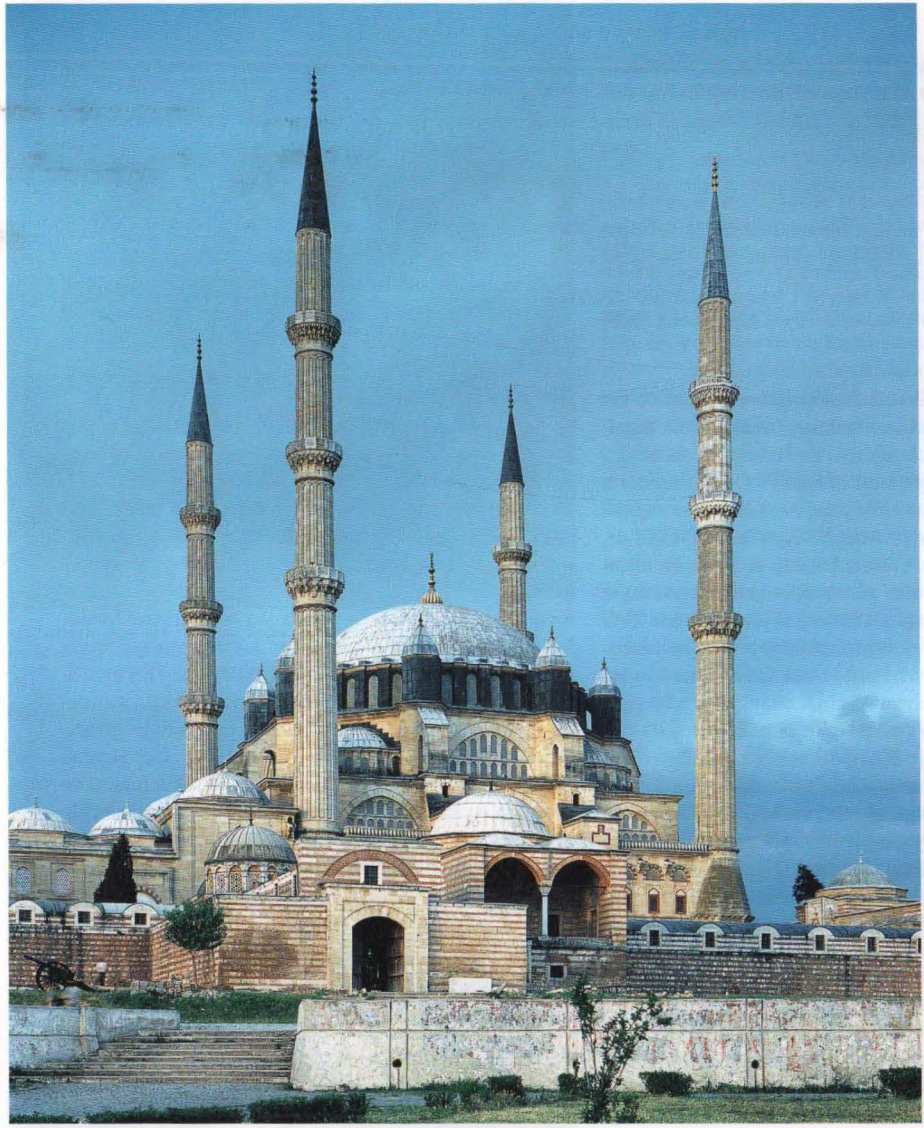

213 Selimiye Külliyesi, Edirne, batıdan görünüm.

tı. Selimiye'nin muazzam kubbesi, Kıbrıs ganimetlerini, İslâm'ın Hıristiyanlığa karşı zaferinin mimarî bir nişanesine dönüştürdü. *Tezkiretü'l-Bünyân*, Tanrı'nın yardımı ve padişahın cömert himayesiyle gerçekleştirilen bu sanatsal gazada, Sinan'ın kişisel zaferini alkışlar.

Selimiye'nin iç mekân bütünlüğü, hiçbir yapısal unsurun rekabete girişmediği tek bir kubbenin mutlak egemenliği altındaki dış kütlesiyle tamamen kaynaşır (**res. 211-17**). Daha önce Şehzâde Mehmed ve Süleymaniye camilerinde geliştirilen, küçük kubbelerin ve yarım kubbelerin düşey kütleli piramidal silueti burada terk edilerek, devâsâ tek-kabuklu bir merkezî kubbenin kreşendosu vurgulanmıştır. Selimiye'nin dikeylik hissi, yuvarlak kubbe kasnağının ince uzun pencereleri ve filayaklarının üzerindeki sekiz kuleyi örten içi boş sivri kubbeciklerle barizleştirilmiştir. Çubuklu gövdeleriyle olduklarından uzun görünen dört simetrik minare, kubbenin dört bir köşesinden roket gibi gökyüzüne yükselerek, dikey atılım duygusunu güçlendirir.[327]

Kubbeli üstyapının altındaki kademelendirilmiş

214 Selimiye Camii, Edirne, batı cephesinin arastaya merdivenle bağlanan dış terastan görünümü.

dış duvarların, kornişlerle çevrelenen düz çatılarla örtülmesi de dikey kütle düzenini pekiştirir. İkincil kubbeler ve yarım kubbelerin kaldırılmasıyla yüksekliği artan cephelere, değişik ritimli pencere dizileriyle zenginlik ve hareketlilik kazandırılmıştır. Yan cephe duvarları, ağırlık kulelerinden aşağıya doğru inen kademeli çifte payandalarla üçer bölüme ayrılır (**res. 214**). Duvarların çeşitli tabakalar halindeki yatay katmanları, böylece dikey sürekliliklerle dengelenir. Süleymaniye'deki gibi, yan duvarların tepesinde taştan tırabzanlar vardır, altlarında da abdest çeşmeleri ve üçer sivri kemerli revaklar yer alır. Süleymaniye'nin renkli sütunlar ve porfir dairelerle süslenen iki katlı yan cephe revaklarının tersine, Selimiye'nin tek katlı revaklarının üstünde iki sıralı pencerelerin dizildiği duvarlar yükselir. Üst dizideki geometrik oyma şebekeli kemer biçimli alınlıklar, gitgide artan miktarda ışıkla aydınlanan Sinan'ın son dönem camilerinin alâmet-i farikası haline gelir. Yan cephelerdeki beden duvarları ile ana kubbe arasındaki ikinci ve üçüncü yatay katmanlar, biçim itibarıyla dört köşedeki

yarım kubbesel trompları yansılayan pencereli kemerlerle şeffaflaştırılmıştır. Görsel olarak, üzerindeki kurşun kaplı yuvarlak kubbe kasnağıyla bütünleşen üçüncü katman, sekizgen kütlesiyle ortaçağ İslâm yapılarının kubbelerini taşıyan yüksek tamburları anımsatır.

Bölüm 3'te, Selimiye'nin benzeri görülmemiş yükseklikteki cephelerinin, belki de Etienne Dupérac'ın 1569'da basılmış San Pietro gravürlerinin (veya buna benzer diğer yayınların) verdiği esinle, Avrupalı "*kefere*" mimarlara yöneltilmiş bir başka yanıt olabileceğini ileri sürmüştüm (**res. 77**). Latin Hıristiyan âleminin en büyük katedrali olarak tasarlanan Roma'daki San Pietro, Ayasofya'nın denginde, dünyaca tanınmış anıtsal bir yapı idi. Sinan'ın Osmanlı mimarî diline tercüme ederek yorumladığı örtülü modelleri arasında, muhtemelen İslâmî anıtlar da bulunuyordu. Kuban'ın gözlemlediği gibi, sekizgen baldaken üstüne oturtulan dört tromplu Selimiye kubbesi, İslâm mimarîsinin zengin anıtsal mirasında yaygın bir şemaydı ve "kubbe çevresindeki sekiz payanda kulesinin İran'dan Sind'e kadar uzanan bir tasarım geleneğinin içinde yeri" vardı. Kuban, Sinan'ın 1534'te görmüş olduğu, Sultaniye'deki İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun 14. yüzyıl başına ait türbesinin, mimarbaşının hafızasında yer eden "kışkırtıcı yapı imgeleri"nden biri olduğunu düşünür (**res. 51**).[328] Bir zamanlar sekiz kulecikle çevrili bu sultanî türbenin sekizgen tamburlu kubbesi (çapı 25 metre), İslâm topraklarındaki en büyük kubbe örneği idi. Sultaniye'deki anıt mezar, Ayasofya'nın geç-antik dönem Roma-Bizans tarzı mimarîsini tamamlayan münâsib bir İslâmî model olarak, Selimiye'nin 31,22 metre çapındaki kubbesinin esin kaynakları arasında bulunması mümkündür.

Sekizgen kubbe baldakeniyle, Selimiye Camii mezar ve anma mimarîsine yaklaşır. Sinan'ın otobiyografisinde, cami bir anma mabedi olan Kudüs'teki Mescid-i Aksa'ya (yani sekizgen planlı Kubbetü's-Sahra'ya) benzetilmiştir. Yaygın bir inanışa göre Kudüs'teki mabed, Hz. Muhammed'in Mirac'ının yerini ve Tanrı'nın tahtıyla (Arş, Kürsi) Kıyamet Günü kullarını yargılamak üzere yeryüzüne ineceği kutsanmış kayayı işaretler. Dâyezâde'nin risalesi, Sinan'ın Selimiye kubbesini sekiz ayak üzerinde yerleştirmesinin nedenleri arasında, Kıyamet Günü'nde Arş'ın sekiz meleğin kanatları üzerinde yeryüzüne taşınacağını bildiren âyete atıfta bulunmak olduğunu ileri sürer (el-Hakka suresi, âyet 17). Selimiye'nin sekizgen baldakeninin yanı sıra, aşağıda ele alınan kitâbelerinde zikredilen Kur'an âyetleri de Kubbetü's-Sahra'yla kavramsal yakınlığının altını çizer. Caminin yazı programındaki âyetler, tek Tanrı'nın mutlak hükümranlığı ve Peygamber'in aracı konumunu vurgulayarak, Kıyamet Günü'ne atıfta bulunur. Böylece, Selimiye kitâbeleri İnebahtı felaketi bağlamında Selânikî'nin betimlediği günahkâr çağ psikolojisi ve "*Kıyâmet*" alâmetleri endişesiyle örtüşür. Peygamber'in şefaatçi rolü ve öbür dünyadaki esenlik umuduna yönelik bu temalar, Şehzâde Mehmed Camii'nin epigrafik programını bir bakıma andırsa da vurguları farklıdır.[329]

Selimiye'nin dış duvarlarının, Şehzâde Mehmed Camii'ni hatırlatan polikromisi, Süleymaniye'nin tek renkli grimsi beyaz küfekiden cepheleriyle tezat teşkil eder. II. Selim'in camisinin coşkulu iç bezemesinde de kendini gösteren bu fark, birbirinden değişik estetik eğilimlerin sonucudur: Ağırbaşlı vakara karşı gösterişli ihtişam. Süleymaniye'nin, bânisinin kimliği ve kıyafet tarzına uygun düşen yalın ciddiyeti, Selimiye'nin kırmızı taş ile birlikte kullanılan bal rengi küfeki cephelerinin sıcak tonu ve bir bahçe sarayı andıran süslülüğüyle yumuşatılmıştır. Süleymaniye'deki kıble duvarının payandalı dış cephesinin tersine, Selimiye'ninki, cumbalı bir köşke benzeyen mihrab "*şehnişīn*"inin iki yanında uzanan zarif sütunlu revaklarla bezenmiştir. Bu cephenin önündeki türbesiz iki bahçe sofası da, caminin saray çağrışımını arttırır (**res. 212**).

Selimiye'nin kuzey cephesine yaklaşımın dramatik kurgusu, muazzam kubbenin uzaktan itibaren sergilenmesiyle gerçekleşir. Bu amaçla, dış avlunun ve şadırvan avlusunun kuzey portalleri nispeten alçak tutulmuştur (**res. 209-10**). Şadırvan avlusunun nefis taç kapısının mukarnaslı kavsarası yoktur ve Süleymaniye'deki üç katlı anıtsal muadiliyle karşılaştırıldığında, dikkat çekecek kadar mütevazı ölçektedir (**res. 177, 215**). Bu kapıdan şadırvan avlusuna girildiğinde beliren merkezî revak kemeri, Selimiye'nin ana kubbesini görsel olarak sahneler. Kuran'ın "avluya ölçü veren zarif bir eser" olarak tanımladığı, ak mermer on altıgen şadırvanın çatısız oluşu, rakipsiz ana kubbenin ihtişamını bir kat daha fazlalaştırır (**res. 216**).[330] Caminin soncemaat yeri revağı, orantılı bir biçimde tepedeki merkezî kubbenin ve ağırlık kuleli payandaların anıtsal boyutlarına uyum sağlar (**res. 216-17**). Bu revağın kemerleri, Süleymaniye'ninkilerden hem daha yüksek hem de açıklıkları itibariyle daha geniştir. Selimiye'nin azametli soncemaat yeri cephesinde iki yerine üç kat pencere vardır (**res. 178, 216**). Bu cephe, caminin iç mekânına girişi çerçeveleyen yüce bir zafer takı olarak yorumlanabilir. Revağının üç heybetli kemerinin arasındaki küçük iki kemercik, üstteki ağırlık kuleli payandalarla hizalanmıştır. Böylelikle soncemaat yeri revağı, hem dış cephedeki kubbeye geçiş kuşağının, hem de caminin iç mekânının düzenini yansılar (**res. 216-17**).

Selimiye'nin ana kubbesinin sekizgen baldakeni, diğer selâtin camilerindeki Roma-Bizans mimarîsi kö-

kenli yalın pandantifler yerine, mukarnas dolgular üzerinde yükselir. Kubbeyi destekleyen sekiz filayağı da, İstanbul'un tüm selâtin camilerinin ve Ayasofya'nın standartlaşmış kare baldakenli şemasından ayrılır (**res. 3, 5, 218-20**). Kubbeli üstyapıda sekizgenden daireye yumuşak geçiş, yalnız yapısal olarak daha dengeli bir statik sistem yaratmakla kalmaz, aynı zamanda iç mekânın bütünlük hissini ve tekil kubbenin anıtsal etkisini de güçlendirir. Sinan, bundan evvel 1560'larda sekiz ayaklı şemayla daha küçük kubbeli yapılarda denemeler yapmıştı: II. Selim'in kız kardeşi Mihrümah Sultan tarafından merhum Rüstem Paşa'nın anısına Tahtakale'de inşa edilen cami (y. 1561-63) ve Selimiye temelleri atılmadan az önce tamamlanan Sultan Süleyman'ın türbesi (1566-68). Mimarbaşı Edirne'deki Selimiye'yi tasarlamadan evvel, İstanbul'daki Küçük Ayasofya'nın (Hagios Sergios kai Bakchios) sekizgen baldakenli ve çıkıntılı apsisli planını da daha yakından incelemiş olabilir. Bu altıncı yüzyıl merkezî planlı kilisesi, 16. yüzyıl başında türbeli bir cami ve hankâh külliyesine dönüştürülmüştü.[331] Sinan'ın saydam duvarlarla sarmalanmış ışık dolu bir iç mekânı taçlandıran, ağırlıksızmış gibi havada asılı duran tekil kubbe yanılsamasına tutkusu ise, yine Mihrümah Sultan için Edirnekapı'da tasarladığı (y. 1563-70) öncü nitelikteki camide kendini göstermişti.

Selimiye'nin mekânsal bütünlüğü, Sinan'ın tüm mimarî öğeleri muazzam kubbenin hâkimiyetine tâbi kılmasıyla gerçekleşir (**res. 218-20**). İbadethaneyi üç yandan kuşatan kesintisiz U-biçimli üst mahfil revakları, apsis benzeri çıkıntılı mihrab "*şehnişîn*"i gibi, Ayasof-

215 Selimiye Camii, Edirne, şadırvan avlusunun kuzeyindeki taç kapı.

216 Selimiye Camii, Edirne, revaklı son cemaat yeri cephesinin ve şadırvan avlusunun kuzeydeki taç kapıdan girince görünümü.

217 Sedat Çetintaş, Edirne'deki Selimiye Camii'nin şadırvan avlusuna bakan cephesi, 1934.

ya ile Küçük Ayasofya'dan esinlenmiş yeniliklerdir.[332] Müezzin mahfilinin, kubbeli baldakenin tam merkezine yerleştirilmesi, bir diğer yeniliktir. Kuraldan böylesine çarpıcı bir sapma, sadece bir tasarım sürçmesi olamazdı; Sinan'ın daha sonraki camilerinin hiçbirinde tekrarlanmayan, bir defaya mahsus kasıtlı bir ihlâldi bu.[333]

Kare biçimli mahfil, her bir kenarında beyaz mermer direklerin desteklediği ahşaptan üçer sivri kemer ve bir köşeden çıkıntı yapan filayağı biçimli merdivenden oluşur (**res. 219-22**). Dekoratif profilli ahşap kemerlerini süsleyen altın yaldızlı zarif nakışlar, kırmızı fon üzerine Çin bulutları, hatayî palmetler, rozetler ve saz motiflerini birleştiren desenleri ve renkleriyle, caminin hem halıları, hem de kalemişi duvar bezemeleriyle uyumluydu.[334] Fevkânî mahfil, kare içine oyulmuş sekizgen biçimli, sığ bir beyaz mermer havuz üzerinde yükselir; havuzun ortasındaki narin şadırvan susayanlara içme suyu sağlıyordu. Mahfilin ahşap tavanının merkezindeki kare panoya yerleştirilen yuvarlak çarkıfelek motifi, tam altındaki havuzun boyutlarına denktir. Kare, sekizgen ve daire biçimlerinin üst üste hizalanması, mikrokozmik caminin geometrik planını yansıtan simgesel bir tasarım olarak yorumlanmıştır. Mekânsal merkezîliği vurgulamak üzere, müezzin mahfili, ibadethanenin göbeğindeki *axis mundi*yi işaretler. Tıpkı Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra'nın merkezindeki, yeryüzünün göbeğini (*omphalos*) işaretlediğine inanılan kaya parçası gibi. Dâyezâde'ye göre de mahfilin caminin ortasında yapılmasının

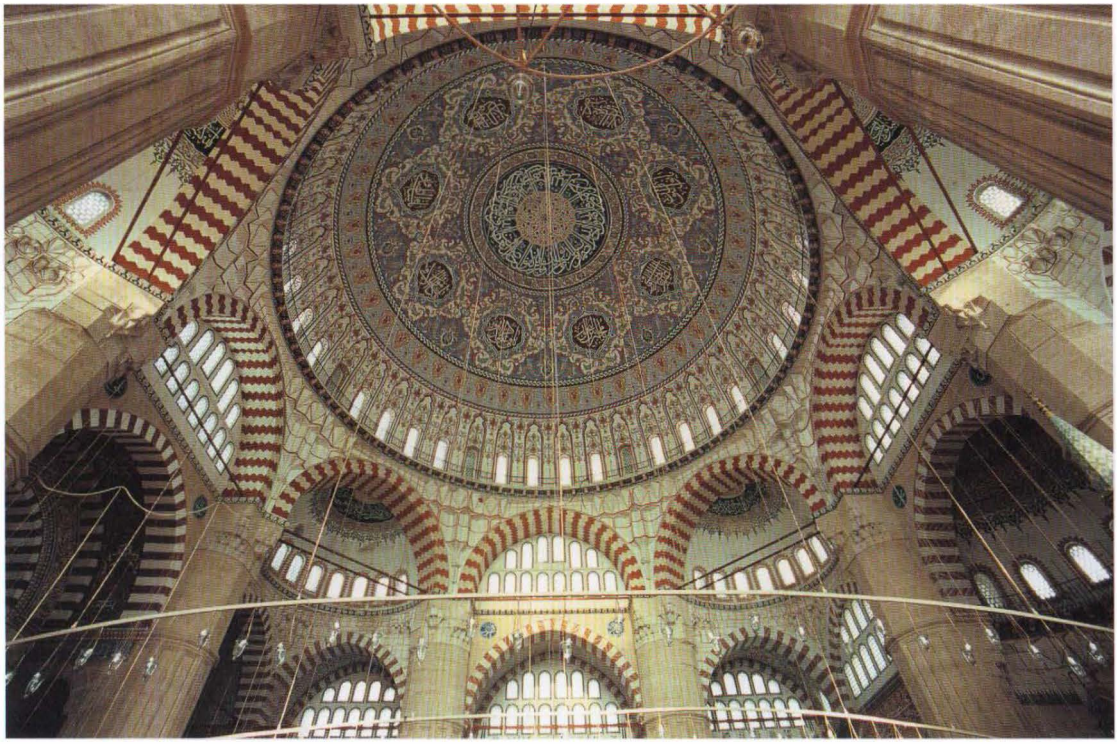

218 Selimiye Camii, Edirne, kubbeli üstyapının içeriden görünümü.

amacı dünya küresinin merkezini işaret etmektir. Kuzeydeki cümle kapısından mihraba doğru uzanan yatay ekseni kesen merkezî mahfil, caminin yer-gök eksenini vurgulayarak, semavî kubbenin dikey doğrultusuna görsel ve simgesel öncelik kazandırır.[335]

Zemin düzeyinde, namaz mekânının yaklaşık kare duvarları, sekiz tane on ikigen filayağına yakın konumlandırılarak mekânsal merkezîlik etkisi azamileştirilmiştir (**res. 219-20, 223**). Filayaklarının alt kısımları dikey profilli çerçevelerle yivlendirilerek ağır görünümleri hafifletilmiştir. Sinan, çifte perde duvar sistemi aracılığıyla, sekiz payandayı gizler. Kıble duvarının payandaları, iki tarafında dış revaklar bulunan mihrab "*şehnişîn*"iyle kamufle edilmiştir. Yan duvarların payandaları, zemin katta içsel perde duvar ve dışa açılan revaklarla; üstte ise, dışsal perde duvar ve içe bakan mahfil revaklarıyla gizlenir.[336] Böylelikle, iç mekânın arzu edilmeyen alanları, dış revaklara dönüştürülerek, bunların üstünde aydınlık iç mahfil revakları yükseltilmiştir. Duvarların iç ve dış yüzeylerinin bu dinamik manipülasyonunu, Kuban bir çeşit görsel "palpitasyon" olarak tanımlamıştır.[337]

Bol ışıklı üst mahfil kemerlerinin tepesinde, pencereli timpanumlardan oluşan saydam bir kuşak yer alır. Bunun yukarısındaki kubbeye geçiş kuşağının kemerlerini taşıyan filayakları, pencereli timpanumlar ve köşelerdeki yarım kubbesel trompları çerçeveleyen sekiz mukarnas dolgulu üçgen çıkmalarla kubbe eteğine bağlanır. Kaydileştirilmiş kubbeye geçiş kuşağını taşıyan, mukarnas "başlıklı" sekiz filayağından kubbenin kemerleri organik biçimde büyür. Kubbe eteği boyunca dizili ince uzun yuvarlak kemerli pencereler, en üst kademedeki ışık kuşağını oluşturur. Bu kuşağın altındaki mukarnaslı arkaik geçiş öğeleri, ışığa boğulmuş merkezî mekân üstünde sanki ağırlıksızmış gibi havada asılı duran kubbe yanılsamasını pekiştirir. Sinan'ın mucizevî biçimde havada asılı duran rekabetçi "İslâmî" kubbesi, yalnız Ayasofya'nınkine değil, ünlü Müslüman dinî anıtlarının da kubbelerine meydan okur.

Sâî'nin Selimiye kubbesine ilişkin methiyesi, Prokopius'un 6. yüzyılda yazdığı Ayasofya *ekphrasis*ini şaşılacak derecede anımsatır. Bu sözel betimleme, kilisenin hiçbir desteği yokmuşçasına "havada asılı gibi duran" semavî kubbesini över. Selimiye de, Sâî tarafından benzer imgelerle betimlenmiştir: "*Direksiz [gök] ḳubbenüñ altında el-ḥaḳḳ / O ḳubbe oldı bir ṭop-ı mu'allaḳ.*" Camiyi tarif eden kasidesinde yüce kubbe-

yi yine gök kubbeye benzettikten sonra şöyle devam eder: "*Aṣılmış kehkeşānla ḳubbesi ṣan cāmiᶜ-i çarḫa / Miṣāl-i ṭop-ı āyine içinde seyr olur dünyā.*" Yazar burada Selimiye'nin kubbesini, felek camisine sanki Samanyolu ile asılmış dünya küresini andıran, aynadan bir topa benzetiyor. Bunun ardından, Selimiye kubbesinden kandillerle birlikte asılı olan küresel aynaları (*ṭop āyineler*) dünyayı süsleyen güneş ve aya benzeterek, mikrokozmla makrokozmun birbirine dönüşümünün akışkanlığını ifade ediyor.[338]

Selimiye'nin bânisinin gösterişçi kıyafetleri ve beğenileriyle uyumlu zengin tezyinatı, Edirne'ye, 1550'lerden itibaren İstanbul'da geliştirilmiş olan yeni bezeme üslûbunu takdim etti. Sâî'nin cami kasidesi, kubbenin nakışlarını "*aṭlas u kemḫā*" kumaşlarıyla kıyaslar ve cihanı süsleyen hünkâr mahfilinin "*ḫatāyī, rumī, islīmī, ᶜırāḳī*" motifli bezemelerine göz nuru döken nice eşsiz üstadı över (**res. 226-28**). Hünkâr mahfili ve karşısındaki kütüphanenin üzerine gelen kemerlerdeki kumaş desenlerini andıran özgün kalemişleri son tamirlerde uygunsuz renklerle yenilenmiştir. Sâî, mihrab nişinin bahar nakışlarıyla cennet bahçesine çevrildiğini belirterek, kitâbe hatlarının akarsuyu andıran harflerini cennet ırmağına benzetir: "*Gülistān-ı cinān her küşesi naḳş-ı bahāristān / Müselsel ḫaṭṭlar anda Selsebīl ırmaġıdur güyā.*" Kâtib Hasan'ın (Hasan Karahisari) eşsiz "*müşennā*" (yani celî sülüs) hatlarla üstadını geçtiğini gözlemleyerek, güzel yazı sanatının kurallarını icra eden hattatı göklere çıkarır: "*Ḳoyamaz ḥarfîne bir noḳta dünyā bir yire gelse / Muhaḳḳaḳ ḥüsn-i ḫaṭṭ aḥkāmını ol eyledi icrā*" (**res. 224-25**).[339] Evliya Çelebi, de Selimiye'de hattatın "çizim biliminde kudretini aşikâr edip" (*ᶜilm-i resmde yed-i ṭūlāsın aᶜyān u beyān idüp*) becerisinin zirvesine ulaştığında hemfikirdir.[340]

Kamusal mihrab cumbasının (*şehnişīn*) sivri kemerli İznik çinisinden panolarının beyaz fon üzerine betimlenen soyut çiçek motifleri, dışardaki gerçek bahçeyle bütünleşen bir saydamlık hissi yaratır. Bir camlı köşkü andıran geniş mihrab cumbası, kıble duvarından dışarı taşarak, caminin kubbeli merkezî baldakeninden ayrı,

219 Selimiye Camii, Edirne, kıble duvarına doğru iç mekânın görünümü.

220 Selimiye Camii, Edirne, doğuya doğru iç mekânın görünümü.

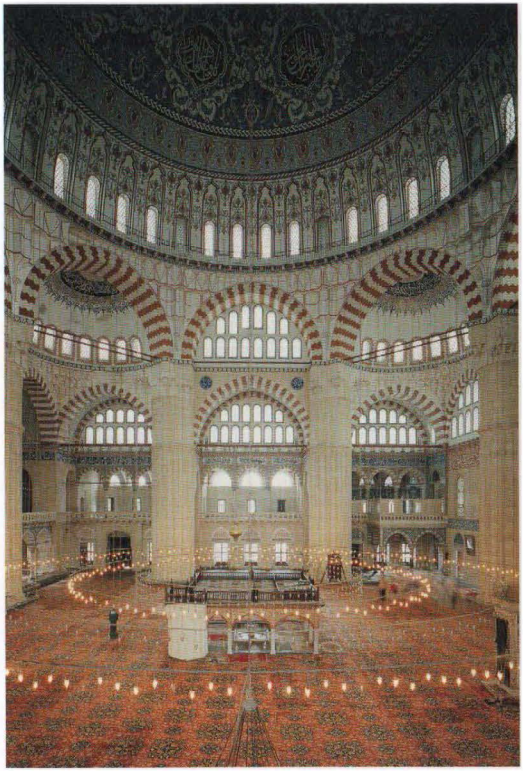

221 Selimiye Camii, Edirne, müezzin mahfilinden detay.

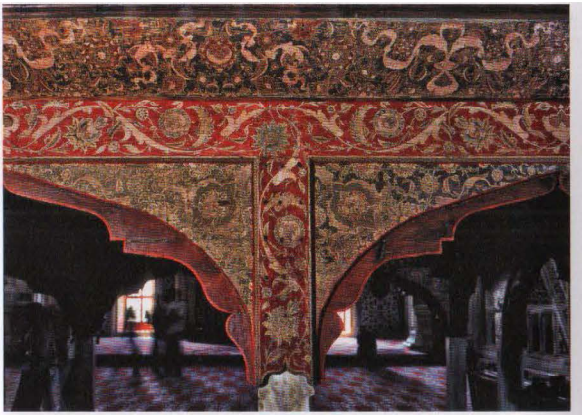

222 Selimiye Camii, Edirne, müezzin mahfilinin nakışlı kemer bezemeleri.

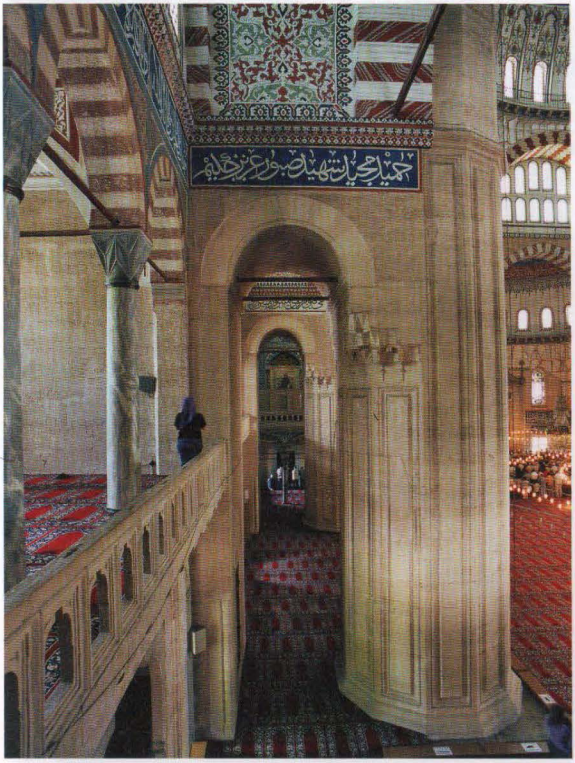

223 Selimiye Camii, Edirne, kuzeydoğudan iç mekân ile yan mahfillerin görünümü.

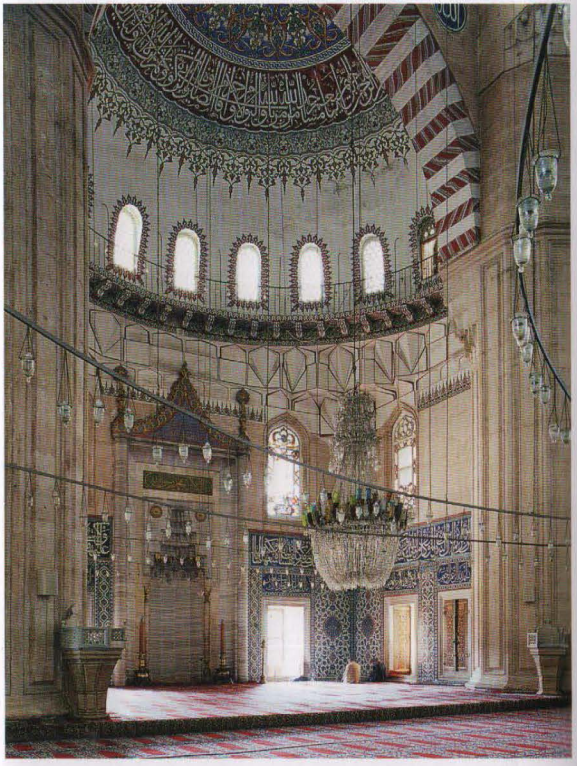

224 Selimiye Camii, Edirne, yarım kubbeyle örtülü ve kıble duvarından dışa doğru çıkıntılı dörtgen mihrab *şehnişîni*.

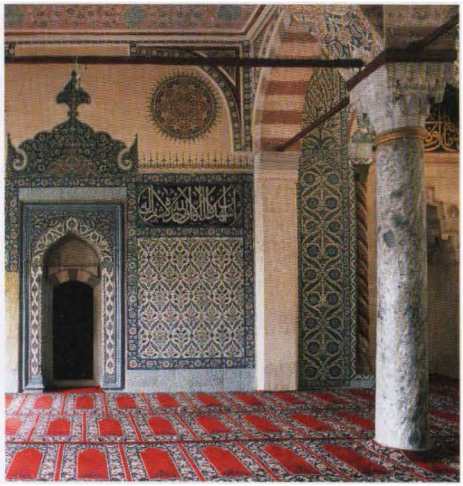

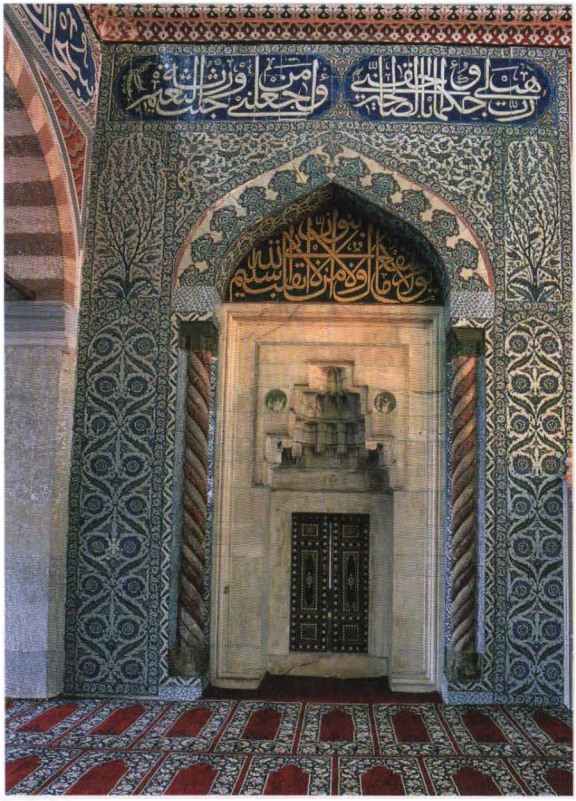

225 (en üstte solda) Selimiye Camii, Edirne, çini panolarla kaplanmış çıkıntılı mihrab nişinden detay.

226 (en üstte sağda) Selimiye Camii, Edirne, hünkâr mahfilinin kıble duvarındaki kapı ve yanındaki kısmen görünen padişah mihrabı.

227 (üstte solda) Selimiye Camii, Edirne, hünkâr mahfilinin nakışlı tavanları ve renkli camdan üst pencereleri.

228 (sağda) Selimiye Camii, Edirne, hünkâr mahfilindeki padişah mihrabı.

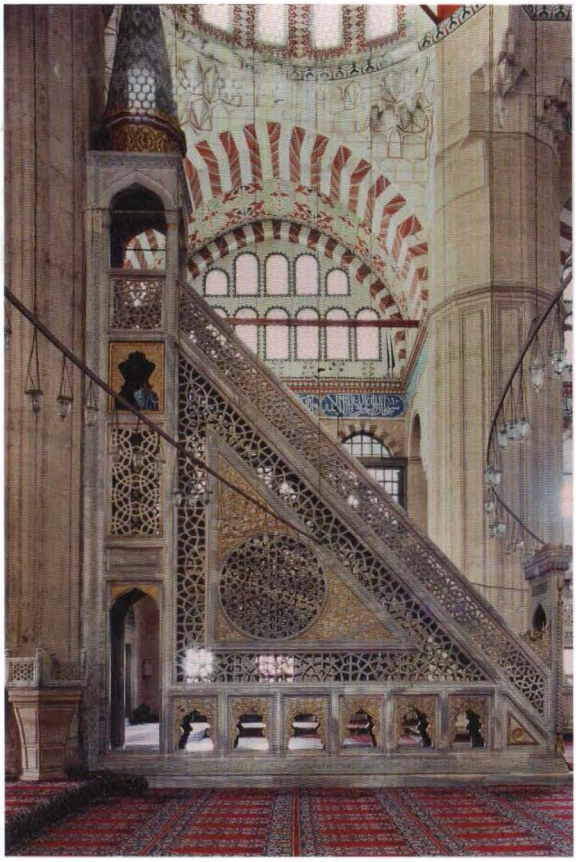

229 Selimiye Camii, Edirne, minber ve yanındaki vaiz kürsüsü.

230 Selimiye Camii, Edirne, minber köşkünün duvarındaki "natüralist" üslûplu çini pano; bahar dalları ve çiçeklerin altında mermer desenli süpürgelik görülür.

müstakil bir görsel odak oluşturur (**res. 219-20, 224-25**). Renkli cam kullanımı mihrabı ve kıble duvarını donatan kemerli üst sıra pencerelerine kısıtlıdır. Evliya Çelebi'ye göre, bazı pencerelerin camlarında Nur suresi yazılıydı. Mihrab cumbası gibi, kıble duvarının güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfili de, çiçek desenleriyle anıtsal boyutlu hatları birleştiren büyüleyici çini panolarla yoğun biçimde bezelidir. Tamamen İznik çinileriyle kaplı olan bu sultanî mekân, tepesindeki renkli camlarla süslü pencere alınlıkları ve tavanlarının kalemişi nakışları ile âdeta bir sarayın kabul salonuna benzer (**res. 219-20, 226-28**).[341] Kamusal mihrab cumbasının nispeten soyut desenlerine kıyasla, sultanın özel mihrabını kapsayan hünkâr mahfilinin çinileri tomurcuklu bahar dalları ve "natüralist" üslûplu çiçekler ve meyvalarla süslüdür (**res. 228**).

Doğalcı üslûpta bahar dalları ve çiçeklerle bezeli çini "tablolar", dantel gibi işlenmiş geometrik oymalı mermer minberin tepesindeki köşkün duvarında ve ibadethanenin kuzeyindeki revakların kemer tablalarında da görülür (**res. 229-31**). Namaz mekânı ile şadırvan avlusunun doğu, batı ve kuzey pencere alınlıklarındaki malakârî geometrik nakışlar, daha revaçta olan çiçek desenlerinin hâkimiyeti altında, ikincil bir konuma indirgenmiştir (**res. 231**).

Selimiye'nin, İnebahtı yenilgisinden kısa süre sonra, 1572'de tasarlanan epigrafik programı, cennette ödüllendirilmeyi bekleyen müminlerin şer'î ibadet görevlerini vurgulayan Süleymaniye'ninkinden farklıdır. Kitâbeler İslâm'ı Hıristiyanlıktan ayıran temel akîdeye odaklanır: Güzel adlarıyla (Esmâü'l-Hüsnâ) kutsanan tek Tanrı'nın bölünmez birliği ve Hz. Muhammed'in insan-peygamber olarak aracı konumu. Selimiye'deki yazı programının baskın Kur'an âyetleri, Peygamber'in güvenilir bir aracı olarak rolünü vurgulamak üzere, (Süleymaniye ve Şehzâde Mehmed camilerinde rastlanmayan)

231 Selimiye Camii, Edirne, iç mekânın kuzey duvarında bir kemer tablasındaki "natüralist" üslûplu çini pano ve arkasında geometrik desenli malakârî pencere alınlıkları.

ikincil konumdaki hadislerle tamamlanır. Kıyamet Günü teması diğer bir yeni odak oluşturur.

Selimiye Camii'nin üç boş levhalı, mukarnas kavsaralı cümle kapısında bir inşaat kitâbesinin bulunmaması, bânisinin zamansız ölümüyle açıklanabilir (**res. 232-33**). Şadırvan avlusunun kuzeyindeki taç kapıda sekiz kartuşa hakkedilen altın yaldızlı Arapça kitâbe, Edirneli Sûfîzâde Dâi Çelebi'ye atfedilir. İçeriği bakımından, Ebussuud'un Süleymaniye cümle kapısında yer alan inşaat kitâbesinden oldukça mütevazıdır (**res. 234**):[342]

> Bu seçkin makamı (*el-maḳām el-mücteba*) cömert emir ve beşer sultanı yaptı
>
> Yani, Sultanların Sultanı Selim Şah– cennetteki yeri de buna benzer şekilde bina edilecek
>
> Allah onun hayırlı amelini onaylasın ve Âhiret Günü'nde ödülünü arttırsın
>
> Oldu "Fazlullâh" (Allah'ın inayeti) temel atma tarihi; sene 976 (1568-59)
>
> Oldu "Fazl-ı Yezdân" (Allah'ın inayeti) bitiş tarihi: sene 982 (1574-75).

Kitâbe, Peygamber'in meşhur bir hadisine gönderme yapar: "Kim Allah için, Allah'ın adının zikredileceği bir mescid yaparsa, Allah da onun için cennette bir köşk bina eder." Merhum sultanın camisinin bir "*maḳām*" olarak tanımlanması, Evliya Çelebi'nin bahsettiği Selimiye kubbesinin altındaki "*maḳām*"ı hatırlatır şekilde, caminin duaların kabul edileceği kutsanmış bir yer olma niteliğini ima eder. İnşaat kitâbesi, caminin içinde alıntılanan Tanrı'ya yalvarış içerikli ve Kıyamet Günü'yle ilgili Kur'an âyetleriyle uyum içindedir (kıble duvarı, mihrab cumbası ve hünkâr mahfilinde).

Allah ve Hz. Muhammed'in adlarıyla sıfatlarını niyaz eden şadırvan avlusu kitâbeleri, caminin iç mekâ-

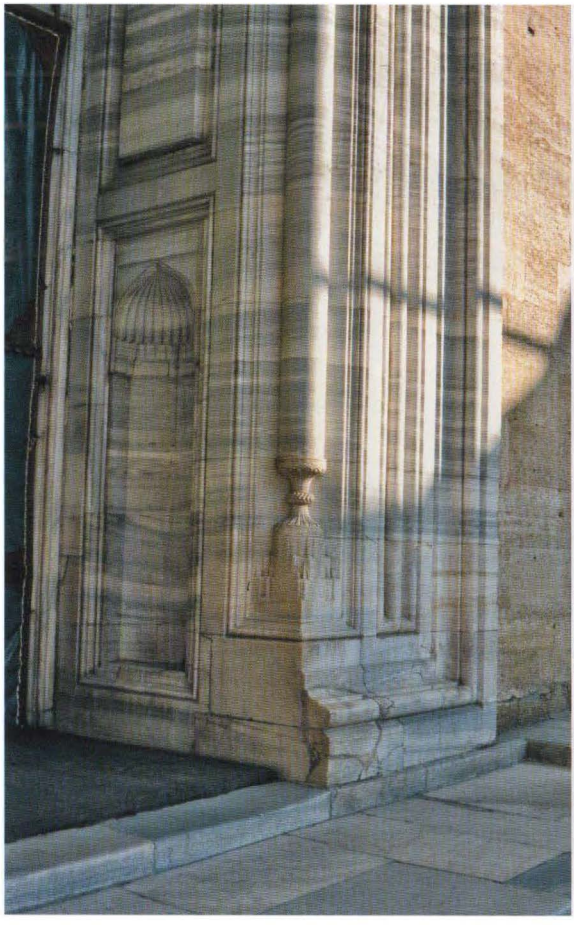

232, 233 Selimiye Camii, Edirne, tamamlanmayan cümle kapısının yazısız kitâbe panoları ve "kum saati" motifli sütunçesi.

nındaki yazı programına bir girizgâh oluşturur. Avlunun soncemaat yeri cephesindeki sivri kemerli çini pencere alınlıkları, Süleymaniye'de aynı konumdaki âyetleri yineler. Bunlardan biri, Tanrı'nın dünya ve âhiretteki mutlak hükümranlığını vurgulayan Âyet el-Kürsî'dir (sağda, 2: 255). Fetih suresinden diğer âyet (solda, 48: 29), Peygamber'in kâfirlere karşı duran ve ibadet edip iyi amel işleyerek Allah'tan yardım bekleyen ümmetine, günahlardan bağışlanma ve büyük bir ödül vaat eder. Soncemaat yeri revağının orta kemerinin tepesindeki çift dikdörtgen taş panoya hakkedilen Kelime-i Tevhid, (sağda) âşikâr surette âdil bir hükümdar olan Allah; (solda) güvenilir şekilde vaatlerine sadık kalan Resûlü'nü anar (**res. 216-17**): "*Lā ilāhe illā'l-lāh, el-melīk el-ḥakḳ el-mübīn / Muḥammedün resūlu'l-lāh ṣādıḳ el-vaʿd el-emīn.*" Bu çifte panonun alt yanlarındaki iki dairesel madalyona hakkedilen yazılar Tanrı'nın şefkatli cömertliği ile, Kıyamet Günü'nde cem edeceği kullarını yargılayıcılığını yad eder: (Sağda) "*Yā-Ḥannān! Yā-Mennān!*" (Solda) "*Yā-Cāmiʿ! Yā-Māniʿ!*"

Caminin içindeki sıva üstüne nakışlı kitâbeler, 19. ve 20. yüzyıl hattatları tarafından yenilenerek imzalandığı halde, bütüncül tematik tutarlılıklarını korurlar. Tanrı'nın tekliği, "Tevhid" olarak da adlandırılan İhlâs suresini aktaran, kubbenin merkezindeki yuvarlak madalyonda güçlü ifadesini bulur (112: 1-4). Hıristiyanlığın Kutsal Teslis öğretisinin en âşikâr reddi olan bu sure, ne doğurmuş ne de doğmuş olan ebedî ve ezeli Tanrı'nın bölünmez birliğini beyan eder. Bunun çevresini ilâhî isimleri yad eden sekiz madalyon sarar (**res. 218**): "Ey, Işıkların Işığı! (*Yā Nūr el-envār*); Ey, herkesin kalbindekini bilen! (*Yā ʿAlīmu mā fī'ṣ-ṣudūr*); Ey, denizlerdeki cansızların canlandırıcısı (*Yā Muḥyī beyne'l-buḥūr*); Ey, çağların akışına rağmen hep ebedî olan! (*Yā Bāḳī ʿalā kerri'd-duhūr*); Ey, her şeye yeterli olan! (*Yā Kāfī el-umūr*); Ey, kalplere şifa veren! (*Yā Şāfiʿ es-ṣudūr*); Ey, acelesi olmayan yumuşak huylu! (*Yā Ḥalīmen lā yuʿaccil*); Ey, cimrilik etmeden cömert olan! (*Ya Kerīmen lā yubaḫḫil*)."

Kubbenin etrafındaki dört trompa yazılan Cum'a suresinden âyetler (62: 9-10), mihrabın sağ tarafından başlayıp saat yönünün tersine doğru okunur. Bu alıntılar müminlere, ticareti bırakarak, zorunlu olan Cuma namazıyla birlikte devamlı "Allah'ı anmayı" (*zikru'l-lāh*) tavsiye eder. Mihrabın üzerindeki yarım kubbe, kıbleye dönerek ibadet eden cemaati doğru yola yönlendirecek temel dinî vazifeleri hatırlatan ve Kıyamet Günü temasına gönderme yapan bir âyeti aktarır (9: 18).

Filayaklarını birbirine bağlayan kemerlerin tablalarında, Süleymaniye'den sonra standartlaşmış olan sekiz ismin yazıldığı yuvarlak madalyonlar yer alır: Allah, Muhammed, dört Sünni Halife (Çehâr Yâr-ı Güzîn), Hasan ve Hüseyin. Bunların altlarındaki mah-

fillerin kemerli revaklarına, kimi zaman başlarında "*Subḥānallāh*" formülünün yer aldığı Tanrı'nın güzel isimleri (Esmâü'l-Hüsnâ) nakşedilmiştir. Dikdörtgen çerçeveli kartuşların içine lacivert üzerine beyaz ve beyaz üzerine lacivert hatlarla boyanmış bu isimler, caminin her iki yanında kesintisiz birer yazı kuşağı oluşturur (**res. 219-21**).[343] Süleymaniye'deki üst mahfil pencerelerinin dikdörtgen alınlıklarına nakşedilmiş Esmâü'l-Hüsnâ, Selimiye'nin merkezî baldakenine hâkim muadillerinden geri planda kaldıkları için, daha az dikkat çekicidir. Kubbe madalyonlarındaki münacaatlarla tamamlanan, bu anıtsal boyutlu hatla yazılı güzel isimler, mutasavvıflar arasında bilhassa yaygın olan sesli zikirleri çağrıştıran tevhîd-i ilâhîler ve tekbir-i subhânîlerdir. Buradaki hatların seslendirdiği görsel zikirler, merkezî baldakenin üstünde ve çevresinde yoğunlaşan kitâbelere sufi bir boyut kazandırırak, II. Selim döneminde tarikatların giderek artan saygınlığına ayak uydurur. Namaz mekânının kuzeyindeki cümle kapısının üzerindeki mahfilin yazı kuşağı, Esmâü'l-Hüsnâ'yı tamamlayan Peygamber'in isimlerini zikreder: Muhammed, Ahmed, er-Resûl, en-Nebîyü'l-ümmî, eş-Şâhid, el-Beşîr, en-Nezîr, el-Mübeşşir, el-Münâdî, el-Dâ'î ilâ Allâh, es-Sirâc, el-Münîr, er-Râuf, er-Rahîm, el-Musaddık, el-Müzekkir, en-Nûr, el-Hâdî ilâ es-Sırâtü'l-Müstakîm gibi isimlerdir bunlar.

Kıble duvarı, Kur'an'ın ilk üç suresinde ifşa edilen ilâhî vahyin özünü sunarken, kıblenin karşı duvarına Peygamber'in isimlerine ilaveten, cemaat namazlarının şer'an gerekliliği ve Cuma namazının hepsine üstünlüğüyle ilgili hadisleri yazılıdır. Bu düzenleme mekânsal olarak, Tanrı Kelâmı ile Peygamber'inin sözleri arasındaki yetke hiyerarşisini ifade eder. Mihrab "*şehnişîn*"ine, padişahın fermanı uyarınca, Kur'an'ın temeli olarak kabul edilen Fâtiha suresi (1: 1-7) yazılmıştır (**res. 224-25**). Zemin düzeyindeki pencerelerin üzerindeki çini panolarda alıntılanan bu sure, Kıyamet Günü'nde hakem olacak Tanrı'nın bağışlayıcılığını dile getirir ve O'na gözde müminlere doğru yolu göstermesi için yakarır. Mukarnas kavsaralı mihrabın üçgen alınlığına, "mihrab" sözcüğünü içeren standart âyet hakkedilmiştir (3: 37). Altındaki dikdörtgen çerçevede Kelime-i Tevhid yazılıdır. Mihrabın yanlarındaki pencere alınlıklarının üzerindeki çiniden yazı kuşağı, Fâtiha suresini tefsir eden bir şerh olarak görülen Bakara suresinden âyetler aktarır (2: 285-86). Kusurların bağışlanmasına ve "kâfir" kavimlere karşı zafer kazanılmasına yönelik bir duayla sona erer.

Mihrab çıkıntısının iki yanında uzanan kıble duvarının sivri kemerli çini pencere alınlıklarında, Bakara suresinden (2: 101, 201) ve bir sonraki Âl-İmrân suresinden (3: 8-9, 16) âyetler yazılıdır (**res. 219-20**).[344] Allah'a hitab eden bu yakarı âyetleri, müminlere doğru yolu göstermesi ve Kıyamet Günü'nde cehennem ateşinden korumasını niyaz eder.[345] Bunlar, günahları yüzünden İnebahtı'da cezalandırılan cami cemaatinin toplu niyazları olarak yorumlanabilir. Yakarışlarda, inşaat kitâbesine göre, Kıyamet Günü'nde ödüllendirilerek, cennete kabul edilmek umuduyla Selimiye'yi yaptıran tövbekâr sultanın kişisel sesini de duyabilmek mümkündür.

234 Selimiye Camii, Edirne, şadırvan avlusunun kuzeyindeki inşaat kitâbeli taç kapıdan detay.

Hünkâr mahfilinin yazıları, caminin bânisine daha da kişiselleşmiş göndermeler içerir. Padişahın mukarnas kavsaralı özel mihrabına yerleştirilmiş olan sedef kakmalı ahşap pencere kapağı açıldığında dışarıda, kıble duvarı önünde uzanan bahçeye bakar. Mihrabın üzerindeki altın yaldızlı hatlı, sivri kemer biçimindeki pencere alınlığı, Şu'arâ suresinden, standart olmayan bir âyeti zikreder (26: 89). Daha önce gördüğümüz gibi, II. Selim'in Karapınar'daki şehzâdelik döncmine ait camisinin kamusal mihrabı üzerinde ve vefatından sonra yapılan Ayasofya'daki türbesinin girişinde de aynı âyet aktarılmıştır (**res. 206**). Bâninin ismine cinas yapması nedeniyle Selimiye'deki hünkâr mahfilinin mihrabında

da tekrarlanan bu âyet, Kıyamet Günü'nde Allah'ın huzuruna "temiz bir kalp" (*ḳalb selīm*) ile çıkan kişi için ilâhî bağış diler. Bir kez daha, "*selīm*" kalpli kişi, Sultan Selim'den başkası değildir. "*Cennāt-i ʿAdn*"e benzeyen Selimiye Camii'nin tamamlanmasını kutlayan Edirneli şair Tîgî'nin Türkçe bir şiirinde ebced hesabıyla düştüğü tarih de padişahın temiz kalbine gönderme yapar: "*Yazdı Tīgī levḥ-i bāb-ı cennete tārīḫini / Cāmīʿ-i şāh-ı selīmü'l-ḳalb, imām-ı cemīʿ-i dīn.*"[346]

Padişahın burmalı sütunceli özel mihrabının tepesindeki iki çini kartuş (**res. 228**), aynı Şu'arâ suresinden diğer âyetler aktarır: "Rabbim! Bana hikmet ver ve beni iyiler arasına kat" (26: 83); "Beni, Naîm cennetinin vârislerinden kıl" (26: 85). Bu dilekler, mutasavvıfların özellikle rağbet ettiği ruhânî bilgeliğe ulaşarak, cennet bahçesine kabul edilme arayışındaki Sultan Selim'in kişisel niyazlarıdır. "Natüralist" üslûplu çiçekler ve bahar ağaçlı simgesel bahçeler betimleyen mihrab duvarındaki İznik çinisinden panolar, sultanın girmek istediği "*Cennetü'n-naʿīm*"i çağrıştırır. Bu arzu, aşağıdaki gerçek bahçeye bakan olağandışı hünkâr mihrabını, cennetin önizlemesini sunan bir pencereye dönüştürür.

L-biçimli hünkâr mahfili, doğudaki geniş bir sofadan kemerli revakla ayrılan, batıdaki padişahın ibadet mekânından oluşur (**res. 219-20, 226-28**). Hükümdarın dinlenmek ve musâhipleriyle sohbet etmek için bir kabul salonu olarak kullanmış olabileceği süslü giriş sofası, 17. yüzyılda İstanbul'daki Sultan Ahmed ve Yeni Valide camilerinin hünkâr mahfillerine eklemlenen çini kaplı anıtsal hünkâr kasırlarının habercisidir.[347] Sofanın kıble duvarındaki bir kapıdan girilen, minik pencereli karanlık dikdörtgen mekân, sultanın ruhânî inziva hücresi (itikâf hücresi) olarak yorumlanmıştır.[348] Yukarıda görmüş olduğumuz gibi, II. Selim, halvete çekilmeyi öngören Halvetî tarikatına mensup, "Sultan Şeyhi"olarak bilinen Gedizli Süleyman Efendi'nin müridi idi. Hücrenin, muhteşem bir palmet şeklinde alınlıkla taçlanmış mihraba benzer kapısı, görsel ve mecazî olarak aynı duvardaki daha büyük namaz mihrabını tamamlar. Kapının iki yanında, Kelime-i Şehadet'i aktaran kartuşlu çini panoları yer alır.[349]

Giriş sofasının çini pencere alınlıkları, Halvetîlerin zikirlerini yansılayan bir sırayla Esmâü'l-Hüsnâ'yı zikreden Kur'an âyetlerinden parçalar aktarır (59: 22-23).[350] Alınlıklar tematik olarak, padişahın özel ibadet mekânına bakan hünkâr mahfilinin revak kemerleri üzerindeki çini kartuşlara yazılan Allah'ın güzel isimleriyle bağlantılıdır. Bu çini kartuşlar, caminin üst mahfillerinin kemerlerinde boya ile nakşedilen Esmâü'l-Hüsnâ silsilesiyle görsel devamlılık arz eder (**res. 219-20**). Selimiye'nin kitâbe programının Süleymaniye'de görülmeyen zikir ağırlıklı tasavvufî tonu, her iki caminin özenle seçilmiş yazılarının, bânilerinin devrindeki birbirinden farklı dinî iklimleri yansıttığının kanıtıdır.

Şimdi de Selimiye'nin bazı yazılı kaynaklarda algılanışında vurgulanan özelliklerine dönelim. *Tezkiretü'l-Bünyân* camideki büyük kubbe ve etrafını saran dört minareyi, Peygamber'in nuru ile aydınlanan ve dört Sünni halifenin sütunlarıyla desteklenen İslâm'ın kubbesi mecazı olarak yorumlar. Bu yorum, caminin hem mitolojisinde hem de kitâbelerinde Peygamber'in ayrıcalıklı konumuyla uyum içindedir:

> Dört minare sanki âlemlerin övüncünün dört dostudur
> Kubbenin ışıldayan alemiyle Peygamber'in nuru imâ olunur
>
> Dört sütun, gerçekten direkleridir İslâm evinin
> Bilgili bir yol göstericidir dört minare arasındaki kubbe.
>
> *Minār-ı çār gūyā çāryār-ı Faḫr-ı ʿālemdür*
> *O künbedde ʿalem nūr-ı Nebīye olınur imā*
>
> *Sütūn-ı çār rükn-i ḫāne-i İslāmdur el-ḥaḳḳ*
> *Minār-ı çār beyninde o ḳubbe mürşid-i dānā.*[351]

Osmanlı yazılı kaynaklarında tekrarlanan bir tema Selimiye Camii'nin benzersiz estetik niteliğidir ki, hiçbir Sinan camisi döneminde bu kadar takdir toplamamıştır. *Tezkiretü'l-Bünyân*'a göre bu caminin eşsizliği, kavrayışlı görüş sahiplerince takdir edilmektedir: "*Temāşā eyleyüp bu resmi erbāb-ı naẓar dirler / ʿAceb bī-mişl olmışdur naẓīri yoḳdurur ciddā.*"[352] Bölüm 4'te gördüğümüz gibi, aynı kaynak, camiyi Sinan'ın sanatsal ustalığının zirvesi olarak ilan eder: "*Nezāket-i dikḳat ü hem resm-i heyʾet / Muḥaṣṣal ḫatm olupdur anda ṣanʿat.*"[353] Sultan Selim'in vakfiyesi ise, Selimiye'yi gelmiş geçmiş en üstün selâtin camisi olarak tanımlıyor:

> [II. Selim] bir yüksek ve güzel yerde, cennete benzer öyle nefis bir cami inşa eyledi ki, eşsiz güzelliği ve sanatsal özgünlüğüne ilaveten, gökyüzüne erişen selvi ağacına benzer dört minaresini ve emsalsiz kubbesini görenler, faziletli ve kudretli atalarının hayır eserlerinden ve takdir edilen davranışlarından, "evvelki sonra gelen tarafından nasıl da aşıldı" deyişine uygun şekilde, üstünlüğünün aşikâr ve tercih edilirliğinin besbelli olmasında fikir birliği ve ittifak etmişlerdir.
>
> *Bir maḥall-i mürtefiʿ ve zībā ve maḳām-ı refiʿ ve cāy-ı dilgüşāda, cennetāsā bir cāmiʿ-i raʿnā inşā ve iʿlā eyledüler ki, aḥāsin-i maḥāsin ve ṣanāyiʿ-i bedāyiʿinden mā'ādā, çihār minārı serv-āsā siyyemā semāsīmā olan ḳubbe-i yektāsın temāşa iden aḫyār-ı zevī'l-iḳtidār olan ābā ve ecdād ve emcād-ı zevī'l-encādlarınuñ āṣār-ı ḥasene ve eṭ-*

vār-ı müstaḥseneleründen "kem tereke el-evvelü li'l-āḫır" medlülünce faẓlı bāhir ve rüchānı ẓāhir olmasında vifāḳ ve icmāʿ ve ittifāḳ itmişlerdür.[354]

Selânikî de Selimiye'yi çağların nadiresi olarak, çekici bir üslûp ve makbul bir tavırda, dünyanın hayran olduğu mimar-mühendis Sinan Ağa tarafından dört minare ile inşa edilen şerefli bir cami ve diğer hiçbir sultana nasip olmayan benzersiz bir eser olarak tarif eder: "*... nādire-i devrān üslūb-ı merġūb ve ṭavr-ı maṭbūʿ üzre miʿmār ve mühendis ve pesendīde-i cihān Sinān eliyle binā olınan çihār mināre ile cāmiʿ-i şerīfdür ki selāṭīn-i devrden birine böyle bir eşer naṣīb ü müyesser olmadı.*"[355] Mehmed Âşık, padişahın Edirne şehrine "büyük şeref ve muazzam kıymet" veren camisini, emsalsiz ve "nezâket"li bir anıt olarak betimler:

> Sultan II. Selim Han Edirne şehrinde bir yüksek yerde dört minare ile bir rakipsiz cami ve cennete benzer mabed yaptırmıştır ki, bu caminin binasının nezâketinin nitelikleri kalem lisanıyla ifade edilemez. Ve planı *(ṭarḥ u resmi)* duymakla tasavvur edilemez; ille görülmesi gerekir. Ve bu dört minarenin her biri caminin dört duvarının dört köşesindedir; ve caminin kubbesini ortalarına almışlardır. Ve bu dört minarenin her biri üçer şerefelidir ve dördü de tamamen eşit boy ve hacimdedir. Ve birbirine o kadar eşittirler ki, iki fersah mesafeden caminin doğu, batı ve kuzey tarafının hangisinden bu minarelere bakılsa dört değil, iki görünür. Ancak dört tarafın ortasından değil de, kenara doğru meylederek bakıldığında, bütün şerefeleri birbirinden ayrı olarak belirir ve dört minare olduğu anlaşılır.
>
> *Sulṭān Selīm Ḫān-ı Ṯānī medīne-i Edrenede bir maḳām-ı mürtefiʿde çār mināre ile bir cāmiʿ-i bī-ḳarīn ve maʿbed-i bihişt-āyīn binā itmişdür ki bu cāmiʿüñ evṣāf-ı nezāket-i bināsı lisān-ı ḳalem ile taʿbīr olınmaz ve keyfiyyet-i ṭarḥ u resmi istimāʿ ile taṣavvur olınmaz. Görilmege mevḳūfdur. Ve bu çār minārenüñ her biri bu cāmiʿüñ ḥīṭān-ı erbaʿasınuñ çār rüknindedür ve ḳubbe-i cāmiʿi ortaya almışlardur ve bu dört minārenüñ dördi daḫī üç şerefelidür ve dördi daḫī irtifāʿda ve ḥacmde birbiründen ser-i mū mütefāvit degüldür ve birbirüne ol ḳadar muḥāẕī ve muḳābildür ki iki fersaḫ mesāfede ve bu cāmiʿüñ cevānib-i şarḳiyye ve ġarbiyye ve şimāliyyesinüñ her ḳanḳısından bu minārelere naẓar olınsa dört görinmeyüp iki görinür. Meger bu cevānib-i erbaʿada her birinüñ vasaṭından naẓar olınmayup cānib-i āḫara ziyāde meyl ile naẓar olına ki bi'l-cümle şerefeleri birbiründen mütemeyyiz olmaġla dört mināre olduġına istidlāl olınur.*[356]

Evliya Çelebi, Dâyezâde ve Dimitri Kantemir gibi yazarların da hayretle bahsettiği bu optik yanılsama, İstanbul otoyolundan Edirne'ye girişte hâlâ görülebilir.[357]

1636-37'de, Edirneli tarihçi Abdurrahman Hibrî, Selimiye'yi dünyada eşi görülmeyen bir şaheser ve şehrin on selâtin camisinin en yaratıcısı olarak selamlar:

> Hepsinin arasında en üstünü ve büyüğü ve mimarî açıdan en güzeli, Sultan II. Selim tarafından yaptırılan latif camidir, ki hiç mübalağasız, bugüne değin eşine yeryüzünde rastlanmamıştır. Zira, yüzyılı aşkın yaşayan meşhur Koca Mimar Sinan –ki Şehzâde Mehmed ve Sultan Süleyman camileri de dâhil, sayısız anıtsal binaya mimar olmuştur– bu binalarda geliştirdiği tüm sanatları ve yenilikleri bu caminin binasına uygulamıştır. Onda, daha önceki çağlarda inşa edilen şerefli camilerin üslûbundan farklı, öyle özgün bir tarz icat etmiştir ki, zamane mühendislerinin akıllarını durdurur.[358]
>
> *Ol cümlenüñ aʿlā ve āʿẓamı ... ve binā cihetinden aḥseni Sulṭān Selīm Ḫān-ı Ṯānī ḥażretlerinüñ cāmiʿ-i laṭīfidür ki bilā-mübālaġa ve lā-taʿaṣṣub ilā elān rüy-ı zemīnde naẓīri binā olınmamışdur. Zīrā meşhūr ve maʿrūf olan Ḳoca Miʿmār Sinān ki yüz yıldan mütecāviz muʿammer olup, bī-ḥadd ve bī-ḳıyās ebniyye-i ʿaẓīmeye miʿmār olmışdur. Ol cümleden İstānbūlda Şehzāde Mehmed Ḫān cāmiʿi ve Sulṭān Süleymān Ḫān cāmiʿini binā itdükden ṣoñra ol binālarda taḥṣīl itdügi ṣanāyiʿ ve bedāyiʿi bu cāmiʿüñ bināsına ṣarf idüp, sevālif-i ezmānda binā olınan cevāmiʿ-i şerīfenüñ ṭarzına muġāyir bir ṭarz-ı bedīʿ iḫtirāʿ itmişdür ki muḫayyer-i ʿuḳūl-il mühendisān-ı rüzgārdur.*

Hibrî'nin tarifi, bunun ardından hiçbir seyyahın benzerine rastlamadığı Selimiye'nin iç mekânına döner. Yazar filpâyelerin duvarlara yakınlığıyla gerçekleştirilen mekân birliğinin farkındadır ve caminin tam ortasındaki müezzin mahfilini çiçek bahçesinin içinde bir köşke benzetir:

> Dört duvarının iç tarafından, [Sinan] muazzam kubbeyi sekiz ayağa dayandırmıştır, şöyle ki, filpâyeler duvarlara yakın olduğundan, içine giren kimse ilk başta inceleyici bir nazarla bakmazsa, diğer camilerin filpâyeleri gibi göze çarpmazlar. Bu yüzden, müezzin mahfili şerefli caminin merkezinde yapılmış olup, sahnın çiçek bahçesinin ortasında hoş bir köşke dönmüştür.
>
> *Cüdürān-ı erbaʿasınuñ cānib-i dāḫilīsinden sekiz ʿaded pāye üzerine olmaġile, bir ḳubbe-i ʿaẓīmeye iḥāṭa itdürmişdür, bir vechile ki pāyeler dīvārlara ḳarīb vāḳiʿ olmaḳla bedʾen duḫūl iden kimesne imʿān-ı naẓar itmeyince sāʾir cevāmiʿ pāyeleri gibi nümāyān olmaz. Bu sebeble müʾezzinler maḥfili cāmiʿ-i şerīfüñ ḫāk-i vaṣaṭında vāḳiʿ olup ṣaḥn-ı gülistān meyānında binā olınmış ḳaṣr-ı dilgüşāya dönmişdür.*[359]

Evliya Çelebi, Selimiye'nin sekizgen baldakenini her zamanki kavrayış gücüyle, Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki daha küçük camisininkiyle karşılaştırır: "*Elḥāṣıl bu Selīmiyyeyi görmek isteyen İslāmbolda Taḥte'l-ḳalʿada Rüstem Paşa cāmiʿin görsün kim hemān ol ṭarḥ [u] ṭarz üzre mebnī bir cāmiʿ-i kebīrdür. Ammā Rüstem Paşa küçükdür.*"[360] Seyyah Selimiye'nin taklidin ötesin-

de olan dört minaresi ve diğer yenilikleriyle benzersiz kubbesine dikkat çeker.[361] Süleymaniye ve Selimiye'yi Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyaca ünlü iki camisi olarak öven Evliya, bilhassa ikincisinin letâfet ile zarâfetinin sözlerle tasvir edilemeyeceğini ve benzerinin dünyanın meskûn diyarlarında mevcut olmadığını itiraf eder:

> *Ḫulāṣa-i kelām, devlet-i āl-i ʿOs̱mānda meşhūr-ı āfāḳ olan [cāmiʿüñ] biri Süleymāniyye ve biri bu Edirnede Selīmiyyedür. Ammā bunuñ miṡli ʿarāẕī-i maʿmūrede yoḳdur. Ādem oġlanı anuñ vaẓʿ-ı bināsı beyānında ʿāciz u ḳāṣırdır. Zīrā bu ṣavmaʿada merġūb ve zībā ṣanʿatlar ve ġüna-gün taṣarruflar vāḳiʿ olmışdur kim ehl-i vaṣf anuñ miḏhatinde ḳāṣırdır. El-ḥāṣıl hüsn-i leṭāfeti ve kār-ı zerāfeti vaṣfdan ḫāric ve beyāndan ʿārīdür. İnḳırāżu'd-devrān binā-yı ṣābite ola, āmīn yā Muʿīn.*[362]

Selimiye Camii öylesine hayranlık hissi uyandırdı ki, zaman içinde inşasına ilişkin efsaneler bile geliştirildi.[363] Olağanüstü güzelliği, görsel tefekkürü teşvik ediyordu. Örneğin, Dâyezâde, caminin öğelerinin her birine dinî ve mistik açıdan simgesel anlamlar atfeder, çünkü tasarımına bizzat Peygamber'in katkısı olduğuna inanır. Bir çeşit ruhânî vahiy olarak kabul ettiği Selimiye'nin formlarıyla yapısının, "*teşbīḥāt ve telmīḥāt ve işārāt*"ını kısıtlanmamış bir bilinç akımıyla yorumlar. Dâyezâde, Edirne kadısı Nevizâde'nin camiye delicesine aşık olduğunu anlatır; o kadar ki, müezzinlerden birine minarelerini, kubbesini, boyunu ve enini ölçtürüp, gerektiğinde ilgilenenlere göstermek üzere bir deftere kaydetmişti. Aynı şekilde, Nakkaş Ahmed Çelebi adında bir ressam, Selimiye Camii'nin mimarîsine ve süslemelerine öylesine meftun olmuştu ki, günbegün yeni bir sanat ve güzellik tespit edip, akşamları dostlarına anlatacak şekilde, namazlardan sonra tüm zamanını yapının "*seyr ve temāşāsına*" hasrediyordu.[364]

Tezkiretü'l-Bünyân'a göre Sinan'ın, dünya halkı tarafından temaşa edilerek beğenilmeye lâyık (*manẓūr-ı ḫalḳ-ı ʿālem olmaġa lāyıḳ*) ve zamanda benzeri olmayan (*rūzgārda miṡāl olmaya*) bir anıt şeklinde tasarladığı Selimiye, Goodwin'in tabiriyle gününün Osmanlı mimarî geleneğinin sınırlarını aşmıştır.[365] Bu geleneğin Roma-Bizans ve İslâmî kaynaklarına cesurca sahip çıkmak, hatta belki de çağdaş İtalyan Rönesans mimarîsine bile dolaylı bir gönderme yapmak yoluyla, artık seksenlerine gelmiş mimarbaşı, yaratıcı dehasının ebedî kanıtı olacak bir başyapıt yaratmıştı. Selimiye aynı zamanda Sinan'ın şatafatlı sultanî hâmisinin kimliğine ve çağının bağlamına münâsib bir anıttı. Kişisel düzeyde, Sultan Selim'in Karapınar'daki şehzâdelik devrine ait daha basit camisi gibi, Selimiye de, "temiz kalpli" tövbekâr bânisinin öbür dünyada selamete kavuşma endişesini dile getiriyordu. Kamusal düzeyde ise, zorluklarla dolu bir dönemde hem Osmanlı Devleti'nin hem de İslâm'ın şânının sarsılmaz koruyucusu olarak, sultanın benimsediği görkemli imajı mimarî diliyle temsil ediyordu.

III. SULTAN III. MURAD

Manisa'da doğup sünnet edilen Şehzâde Murad (1546 ve 1557), padişah olmadan önce on iki yıl boyunca (1562-74) burada sancakbeyliği yaptı (**res. 9, 235**). Saltanatı döneminde tasarımını Sinan'ın hazırladığı Muradiye Külliyesi, veliahd şehzâdenin Manisa'da yaptırdığı daha küçük bir caminin yerini aldı. Avrupalı yazarlar, Batı'da Hıristiyanlara karşı bir zafer kazanma onurundan yoksun olması nedeniyle, hükümdarın payitahtta bir cami külliyesi yaptırmaktan kaçındığında birleşirler.[366] III. Murad'ın saltanatına, vezirlerinin kumandasında Safevilere karşı yürütülen uzatmalı bir savaş (1578-90) damgasını basacaktı. Bu savaş sırasında, Tebriz (1585) dâhil olmak üzere, Azerbaycan, Şirvan, Gürcistan ve Kürdistan'ın bazı kesimleri Osmanlı idaresi altına girdi. Hıristiyan Gürcü krallığında kazanılan görece küçük zaferleri anmak üzere, padişah İstanbul'daki Ortodoks Patrikliği'nin kilisesini 1587-88'de Fethiye adında bir selâtin camisine dönüştürdü (**res. 31**). Safevilerle 1590'da imzalanan barış antlaşmasını izleyen Macar seferi (1593-1606) ise, saldırgan olmaktansa savunma amaçlıydı. Yeni savaşı tetikleyen olay, Avusturya Habsburg imparatoruyla ittifak kurarak Osmanlı sınır kalelerine saldıran Eflâk, Boğdan ve Erdel beylerinin isyanı idi. Sefer, ancak III. Murad'ın 1595'teki ölümünden sonra, bazı önemsiz kalelerin zaptıyla sonuçlandı.

Selânikî, büyük fetihlerin yokluğunu, bir zafiyet belirtisi olarak yorumlar: "Her yerde din düşmanları İslâm ehline saldırmaya başladı; yüce Tanrı bizi beterinden esirgesin ve yüzümüzün karasına bakmasın!" (*Her ṭarafda eʿādī-yi dīn-i mübīn İslām ehline hücūm ider oldı. Allāh tebāreke ve teʿālā beterinden ṣaḳlaya, yüzimüz ḳarasına baḳmaya*).[367] Sultan Süleyman'ın şanlı zaferleri artık uzak bir hâtıra olmuştu. Yeni nesil Osmanlıların kolektif ruh hali, yaklaşan Hicrî bin yılının (1000 / 1591-92) dürtüklediği kıyamet alâmetleri önsezilerinin endişesiyle yüklüydü. Bazı yazarlar tarafından ilk kez bu yıllarda dile getirilen "gerileme bilinci"ni tahrik eden değişimler, askerî rejimden parasal sisteme ve merkeziyetçi devletin statü hiyerarşilerine kadar her alanda fark ediliyordu. Makamların satışında yaygın rüşvetçilik, askerlerin sayısının artmasından kaynaklanan bütçe açığı ve mimarî projelerin kapsamını daraltan parasal enflasyon gündem konuları arasındaydı. Hanedan kadınları ve harem ağaları siyasette öne çıkmaya başlamıştı. Sarayda alıp yürüyen hizipçilik, veziriazam ile vezirlerin gö-

revlerinde artık uzun süre kalamamaları anlamına geliyordu.[368]

Karizmadan yoksun bir hükümdar olan III. Murad, sara hastalığı yüzünden İstanbul'dan hiç çıkmadı. Narin oğlunu gözetip kollamak görevini üstlenen Venedik asıllı Valide Nurbanu Sultan, böylelikle eşi görülmemiş bir güce sahip oldu.[369] Murad üzerinde etki tesis eden bir diğer kadın da, Arnavut asıllı baş hasekisi ve veliahd şehzâde Mehmed'in annesi Safiye Sultan'dı. Padişah başlangıçta Safiye'ye sadık kalmıştı; ancak, annesi ve kız kardeşi (veziriazam Sokollu'nun karısı) İsmihan Sultan, ona karşı konulamayacak çekicilikte cariyeler sunarak erotik iştahını çeşitlendirmeye koyuldular. İlkin isteksiz davranan Murad, sonunda İsmihan'ın sunduğu iki baştan çıkarıcı cariyeye abayı yaktı. O günden sonra, hiçbir zaman nikâhına almadığı baş hasekisinin hayal kırıklığı pahasına, haddinden fazla sayıda cariyeye bağımlılık peyda etti.[370]

Öldüğünde, hükümdar ardında yedisi hamile olmak üzere kırkı aşkın haseki ile kırk dokuz çocuk bıraktı. III. Murad'ın oğulları arasında, sadece veliahd şehzâde seçilen en büyük oğlu Mehmed, Saruhan sancağının merkezi olan Manisa'yı yönetmek üzere saraydan ayrıldı.[371] Halk arasında bu şehzâdenin popüler oluşunun padişahta kıskançlık ve korku uyandırdığı söylenir.[372] Şehzâde Mehmed, yaklaşık iki ay süren sünnet şenlikleri sırasında (29 Mayıs-24 Temmuz 1582) sancakbeyliğine atandı. Atmeydanı'nda sahnelenen bu gösterişli sünnet düğünü, yeniçerilerle kapıkulu sipahileri arasında çıkan tatsız bir kavgayla ansızın sona erdi (**res. 130-36**).[373] Mehmed'in annesi Safiye Sultan'la sürekli rekabet halinde olan Valide Nurbanu Sultan'ın ölümüne değin, veliahd şehzâde payitahtta denetim altında tutuldu. Ölüm döşeğinde, valide sultanın oğlu III. Murad'a son kez üç öğüt verdiği rivayet edilir: Tebaasına karşı adil olması, paraya karşı doğuştan açgözlülüğünü dizginlemesi ve oğlu Mehmed'in hal ve gidişatını özellikle gözlemesi.[374] Şehzâde Mehmed İstanbul'dan 17 Aralık 1583'te, Nurbanu'nun ölümünden yaklaşık on gün sonra ayrılarak, Manisa'ya 1584 yılının Ocak ayı ortasında vardığında, orada babasının ikinci Muradiye Camii inşa edilmekteydi.[375]

Tasavvufa eğilimiyle tanınan padişah, "*Murādī*" mahlâsıyla mistik şiirler yazıyordu. Mustafa Âli'ye göre şiirleri "*dervīşāne*" olan padişah, dünya işlerinde "*pādişāhāne*" idi, zira sarayın iç hazinesinin girdisine rağbeti sonsuzdu. Cülusunu kehanet eden, Ümmî Sinan sufilerinden bahçıvanlık yapan bir acemioğlanı olan Şeyh Şücâ'nın müridi olmuştu. Rüya yorumuyla ün salan ve padişah şeyhi olarak imtiyaz bulan Arnavut asıllı Şücâ'ya (ö. 1582), "*şeyḫüm, sulṭānum, efendüm*" diye hitab eden tezkireler gönderirdi. Onun hakkındaki şikâyetlere hiç kulak asmayıp, "*Elbette fī zamānināā ḳuṭb-i ḥaḳīḳī olan benüm şeyḫüm olmaḳdur*," derdi. Tarihçi Hasanbeyzâde, III. Murad'ın tarikat şeyhleri ile mutasavvıflara doğal eğilimine dikkat çekerek, "*ehl-i ḥaḳīḳat*" olan batınî ashabını, dinin dışsal düsturlarını vurgulayanlara tercih ettiğini yazar. Hatta bu şeyhlere kendi rüyalarını tabir ve şiirlerini şerh ettiriyordu. Payitahtta giderek daha fazla rağbet gören şeyhlerle hükümdar, yazılı olarak veya yüz yüze, rüyalarının tefsiri ile tasavvuf konuları hakkında danışıyordu.[376]

235 Anonim, Sultan III. Murad'ın portresi, kâğıt üzerine yağlıboya, 1570'ler.

III. Murad'ın mimarî himayesinin temel odağı Mekke ve Medine'deki Harem-i Şeriflerin yeniden biçimlendirilmesi olmakla birlikte, dervişlere yönelik kişisel muhabbeti, ifadesini birçok zaviyenin (hankâh) yaptırılmasında buldu. Haremeyn-i Şerifeyn'de Murad'ın saltanatı boyunca süren yenileme projeleri, sultanî himayede payitahttan dikkate değer bir uzaklaşmanın örneklerini oluşturdu. II. Selim döneminde başlatılan ve Mimar Sinan'ın kumandasıyla yürütülen, Mekke Haremine Osmanlı tarzı kubbeli revaklar ekleme projesinin ancak 1576-77'de, oğlunun devrinde tamamlandığını Bölüm

5'te görmüştük.[377] III. Murad'ın Mekke'deki vakıfları arasında, mimarbaşının otobiyografilerinde sözü edilmeyen bir medrese vardır.[378] Daha önce belirtildiği gibi, padişahın fermanıyla 1584'te Kâbe'nin yamulan yapısını inceleyip, bir keşif raporu hazırlamak üzere Mekke'ye gönderilen Sinan'ın önerdiği önlemler, yerel eşraf ve ulemanın direnişinden dolayı gerçekleştirilememişti.[379]

Medine'deki Mescid-i Nebevî'nin onarımı ile etrafındaki Haremin yeniden biçimlendirilmesine 1576'da başlandı. III. Murad'ın ölümünden (ö. 1596) sonra tamamlananan bu inşaat faaliyetleri sırasında Medine'de yaptırılan hayratı, 1598 tarihli vakfiyesinde kaydedilmiştir.[380] Mimarbaşı Davud Ağa'nın görev döneminde biten Medine'deki yapılar, Sinan otobiyografilerinde yer almaz. Bölüm 5'te görüldüğü gibi, hassa mimarı İlyas, Medine'deki Harem-i Şerif etrafına Mekke'dekilere benzer kubbeli revaklar eklemek üzere, 1589'da bir yapı ustaları ekibiyle birlikte İstanbul'dan gönderilmişti. Bu proje de yerel direnişle karşılaştı, fakat sonunda hayata geçirilebildi.[381] Padişahın vakıfları arasında Mekke'de bir medrese ile nice hayrat ve Medine'deki Mescid-i Nebevî civarında inşa ettirdiği "*bir ʿimâret-i ʿâmire ve bir dârü's-sikâye-i sâmîye*" vardı. Sikaye bir sebil ile üstündeki fevkânî sıbyan mektebinden oluşuyordu. İmaret ise dervişlerle yoksullar için "*tâbḫâne*" işlevi gören bir "*ribâṭ*"tan (zaviye) ibaretti.[382]

III. Murad, Medine yakınında Peygamber'in inşa ettirdiği Kuba Mescidi'nin yanına da buna benzer bir "*ribâṭ ve zâviye-i ṣûfîyye*" yaptırdı. Bu yapı, Tanrı'yı yücelten zikirler yapmaları şartıyla, içinde yaşayacak olan dervişlere vakfedildi.[383] Padişah ayrıca, Kars kalesinin yapımı sırasında, mucizevî bir şekilde keşfedilen Şeyh Ebu'l-Hasan el-Harakanî'nin türbesine bitişik bir zaviye inşa ettirdi. Şeyhin anısına yapılan zaviye 1579'da, yanı başında bir cami ve sıbyan mektebiyle birlikte inşa edilerek, padişah tarafından 1591'de vakfedildi (**res. 49, 50**).[384] Mevlevî dervişlerinin "hücreleri" (*ḫücerât*) ile bir "cemiyyethane" (*cemʿiyyetḫâne*) kapsayan bir başka "şerefli zaviye" (*ḫânḳâh-ı şerîf*), 1584-85'te III. Murad adına, Mevlana Celalüddin Rumî'nin Konya'daki dergâhının müştemilâtına ilave edildi.[385] Bir diğer derviş zaviyesini içeren Manisa'daki Muradiye Külliyesi (1583-90), biraz gönülsüz olarak, padişahın Sinan'a sipariş etmek zorunda kaldığı tek anıtsal yapıdır (**res. 236-37**).[386]

MURADİYE KÜLLİYESİ

Yayınlanmış olan ilginç bir fermanlar dizisi, Muradiye Külliyesi'nin uzatmalı inşa sürecini âdâb müzakereleriyle birlikte belgeleyerek, bu sürece değişik menfaat gruplarının müdahalelerini saptar. Adı geçen müdahaleciler şunlardır: Sultanî bâninin kendisi, vakfın mütevellileri, bina emini ve nâzırı, külliyenin hassa mimarları, mimarbaşı Sinan, Manisa kadısı ve müftüsü, diğer eyalet idarecileri, Muradiye Camii'nin cemaati ve Manisalılar. İnşaat kronolojisi üç ayrı aşamadan oluşur: Şehzâde Murad'ın nispeten küçük boyutlu ilk camisinin inşası ve vakfedilmesi (y. 1571-74), bu yapıyı yıkmadan genişletme girişimleri (1577-82) ve en sonunda padişahın onayı olmaksızın büyük bir kısmı yıktırılan caminin yerine, Mimar Sinan'ın tasarladığı yeni bir selâtin camisinin yapılması (1583-86). Muradiye Camii'nin aşağıda zikredilen inşaat kitâbesi, sadece bu son aşamayı kaydederek, Ocak-Şubat 1583 ilâ Kasım-Aralık 1586 tarihlerini verir. Külliyenin müştemilâtı ancak 1590'da tamamlanabildi (**res. 236-37**).[387]

Murad'ın şehzâdelik camisinin, 4 Ağustos 1570'te babası Sultan II. Selim'den Manisa'da bir hamam yaptırma izni almasından kısa süre sonra inşa edildiği olasıdır. Muhtemel bir tarih, babasının annesiyle evlendiği 1571 yılıdır. O yıl, Haseki Nurbanu Sultan, yükselen statüsünü Üsküdar'da kendi adını taşıyan bir cami külliyesinin temellerini atarak kutlamıştı. Külliyenin planını çizen Sinan, o sırada Nurbanu'nun kocasının Edirne'deki Selimiye Camii'ni yapmakla meşguldü. Haseki Sultan'ın oğlu Murad'ın camisi 26 Mayıs 1572'den az sonra tamamlanmışa benzer. Şehzâde bu tarihte yazılan mektubunda, Manisa'da "*binâ olınan mescid-i şerîfün miʿmârlığı ḫizmeti için ḫâṣṣa üstâdlardan taʿyîn olınan Niḳola için kemâl mertebe edâ-i ḫizmet itmişdür diyü*" beş akçe terakki ve çuha verilmesini arz etmişti. Fakat mimara sadece "*üç akçe terakkī olmaḳ*" buyruldu.[388] Şubat ve Kasım 1574'te şehzâdenin Manisa'daki vakfı için babası, Aralık'ta ölmeden hemen önce köyler bağışladı. Aynı yıl içinde, Muradiye Camii'ne vakfedilen tezhipli bir Kur'an'a ekli olan, 1574 tarihli Arapça vakfiye kaleme alınmıştır.[389] 1576 tarihli bir vakfiye zeyli ise, III. Murad'ın saltanatı sırasında vakfedilen yeni köyleri sayar ve Hacı Lutfullah'ı mütevelli olarak tayin eder.[390]

İnşaatın ikinci aşamasını (1577-82) tetikleyen gelişme, mütevelli Lütfullah'ın artan cemaat nedeniyle dar gelen caminin genişletilmesi önerisine, padişahın 31 Mayıs 1577 tarihli fermanında olumlu yanıt vermesidir. III. Murad'ın caminin üç yanından (kuzey, doğu ve batı) sundurmalarla büyütülmesini onaylayan yanıtı şöyleydi: "*Ḳapu üsti ve iki cânibi ṭurre olmaġile tevsîʿ olınmaḳ emr idüp, buyurdum ki: Vuṣûl buldukda emrüm üzre ẕikr olınan câmiʿ-i şerîfüñ ḳapu üsti ve iki cânibin ṭurre idüp tevsîʿ eyleyesin.*"[391] 23 Mart 1578'de Manisa kadısına hitaben yazılan ve (belki inşaattan sorumlu mimar halifesi olan) Muhyiddin Halife'nin eline verilen bir fermandan anlaşıldığına göre, mütevelli caminin batı ve kuzey tarafında yeterli yer bulunmadığını açıklayan bir mektup gön-

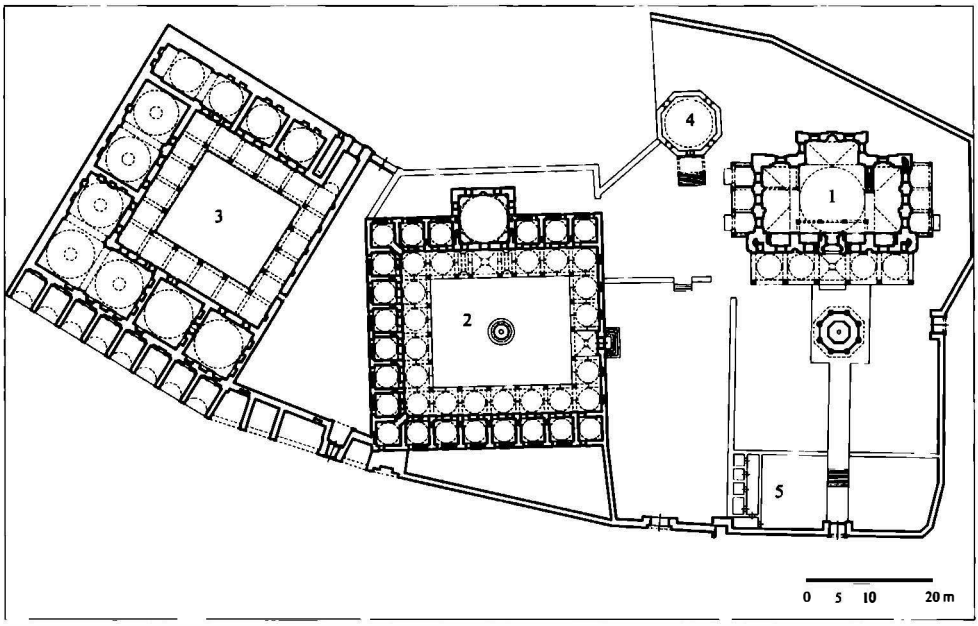

236 Muradiye Külliyesi, Manisa, plan:

1. Cami,
2. Medrese,
3. Tabhaneli İmaret (varsayımsal restitüsyon),
4. Kütüphane (1812 tarihli),
5. Helalar.

237 Muradiye Külliyesi, Manisa, aksonometrik perspektif.

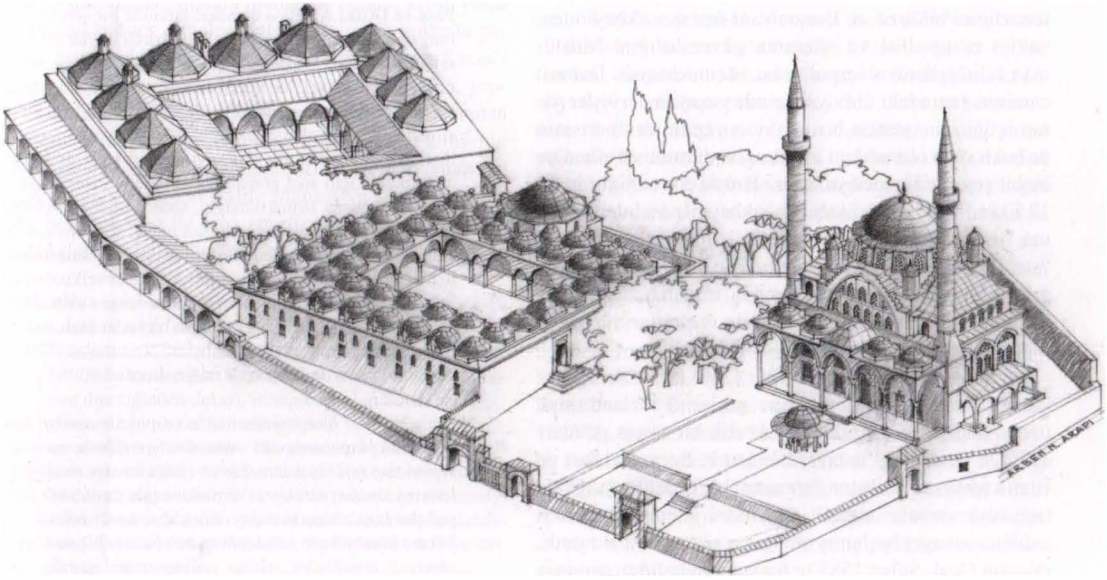

dermişti. Caminin batısına sundurma (*ṭurre*) yapılırsa avlu daralacaktı; bina kuzeye doğru genişletilirse de şadırvanla örtüşeceğinden, yaz aylarında önündeki avluda namaz kılmak mümkün olmayacaktı: "*Ġarp ṭarafında mużāyaḳa olup, ṭurre olursa ḥarem ṭār olup, şimāl ṭarafına tevsī' olınursa şādırvān üzerine gelüp yaz günlerinde ḥaremde namāz kılınmak mümkin degüldür.*"[392] Caminin "*vaḳf odaları*"nı satın alıp, buradan kazanılan alanın bir kısmını camiye katmak ise, sadece yapının "*ḳubbe*"lerle genişletilmesine olanak vermekle kalmayacak, aynı zamanda çok ihtiyaç duyulan bir "*mektebḫāne*"nin inşasını ve "*bir miḳdār bāġçe*" eklenmesini de mümkün kılacaktı. Padişah, mütevellinin önerdiği odaların satın alınmasını onayladı, fakat cami "önceden buyrulduğu üzere sundurmalarla genişletilecekti" (*emr-i sābıḳ üzre eṭrāfda ṭurre ile tevsīᶜ idüp*). Ayrıca "*münāsib olan maḥallde mekteb*" yapılmasına izin veren bâni, Manisa kadısından derhal inşaatı başlatmasını ve yapılarla masraflar hakkında yazılı bir rapor göndermesini istedi.[393]

1580 tarihli bir ek vakfiye, vakfedilen yeni köyleri kaydeder; bunların gelirleriyle muhtemelen tadilât projesinin masrafları karşılanacaktı.[394] Vakıf 1581 ve 1582'de fazladan gelir kaynaklarıyla daha da büyütüldü.[395] Padişah 27 Haziran 1582'de, Manisa'da ikamet eden Saruhan beyine, şehrin kadısı ve payitahttan gönderilen saray kapıcılarının bölükbaşı ile birlikte, camiye gidip teftiş etmesini buyurdu. Sancakbeyinin, vakfın yapı masraflarını karşılayabilecek kapasitede olup olmadığını incelemesi gerekiyordu, çünkü biraz önce İstanbul'a gelen mütevelli vakıf gelirlerinin gereken masrafa yetersizliğini bildirmişti. Bunun yanı sıra sancakbeyinden, vakfın mütevellisi ve nâzırının güvenilirliğini Müslüman bilirkişilerden sorgulaması istenmekteydi. Dahası, caminin yanındaki "*zāviye*" içinde yaşayan dervişler şarap içtiği için, yerine bir medrese yapılması önerisinin de haklı olup olmadığını araştırarak, durumu etraflıca ve hiçbir şey gizlemeden yazıp arz etmesi emrediliyordu.[396] 12 Ekim 1582'de padişah, sancakbeyi ile kadıdan caminin "*aṣıl bināsına*" zarar vermeksizin genişletilmesinin "*şundurma*" ile mi yoksa "*ḳubbe*" ile mi mümkün olacağını saptamalarını istedi. Fermanda, inşaatı hızla tamamlamaları ve ne şekilde yapıldığı ile masraflarının yazılı raporunu göndermeleri belirtilmekteydi.[397]

Murad'ın talimatları açıktı: Cami büyütülecek, fakat yıkılmayacaktı. Genişletme projesini hızlandırmak üzere, padişah o yıl 600.000 akçelik bir avans gönderdi.[398] 28 Ocak 1583'te civardaki İzmir, Bergama, Sart ve Biga kadılarına yollanan fermanın, bir bedel karşılığı taş taşıyacak arabalar tedarik etmelerini istemesi, geciken tadilâtın nihayet başlamış olduğunu gösterir.[399] Bu tarih, inşaatın Ocak-Şubat 1583'te başladığını belirten caminin kitâbesiyle uyuşur. 10 Temmuz 1583'te Manisa kadısına yollanan başka bir ferman, padişahın mütevelliden gelen mektubu aldığını belirtir. Bu ilerleme raporunun verdiği bilgiye göre, caminin içine ahşap iskeleler kurulup, yan kubbeleri yıkılıp, dört tarafına yeni temeller kazılıp, önündeki soncemaat yeri sofasının da temeli kazılnuştı: *Cāmiᶜ-i şerīfüñ içine ḳaraçāv çatılup, yan ḳubbeleri yıḳılup, dört cānibe cedīd temel ḳazılup ve öñüne ṣoffa temeli ḳazılmaġile...* Fermandan, Murad'ın şehzâdelik camisinin kubbeli yan sahınlarının olduğu anlaşılıyor. Mütevvelinin mektubundan, bu kubbeler ile soncemaat yeri revağının yıktırıldığı ve sadece ana kubbenin korunduğu belli oluyor. Muhafaza edilen iskele kurulu merkezî kubbe ise şimdi (önceden emredildiği gibi sadece üç değil) dört bir yana doğru genişletilmekteydi.[400]

İnşaatın üçüncü aşaması (1583-86), aynı gün, İzmir kadısı, eski Temeşvar defterdarı ve Manisa kadısı ile müftüsüne hitaben yazılan hiddet dolu bir fermanla başlar. III. Murad bu yetkililerden, şehzâdelik camisinin neden verdiği açık emrin hilâfına yıktırılmış olduğunu araştırmalarını ister:

> Halen bana (birçok kimsenin imzaladığı) bir dilekçe sunulup, bundan evvel Manisa'daki şerefli camimde fazla cemaat olup, Müslümanların rahatça namaz kılmakta sıkıntı çektikleri belirtilmekle, iki tarafta geniş sofalar bina olunup mümkün olduğunca genişletin diye emrim gönderildiği halde, emrime aykırı olarak temelinden yıkılıp yeni temel atılmış ve yeni baştan bina edilmeye başlanmış, fakat bu yapı da yeterince geniş olmayıp, hatta öncekinden daha da küçükmüş. Aslında İstanbul'daki Mahmud Paşa ve [Atik] Ali Paşa camileri tarzında bir şerefli cami bina olunması müyesser iken, halihazırda büyük bir masrafla daha küçük bir binanın inşası başlanmış olup, servetimin uygunsuz şekilde telef edilmesinin yanı sıra, şeriata ve fermanıma aykırı birçok haller olduğunun belirtilmesi nedeniyle, sunulan dilekçenin bir kopyası bu fermana iliştirildi ve söz konusu meseleyi inceledikten sonra bana arz etmeniz için size gönderildi... Aslında caminin yeniden yapılmasına iznim olmayıp, sadece mümkün olduğu kadar genişletilmesini emrettiğim halde, fermanımın aksine, caminin temelinden yıkılıp yeniden yapılmasına sebep nedir? Ve yeniden yapıldığı takdirde evvelkinden daha geniş olup Müslümanların huzurla namaz kılmalarını emrettiğime rağmen, hangi sebeple bu kadar fazla masraf ile mal harcanmış ve telef olmuştur? Ve sunulan dilekçede anlatılan durumlar gerçek midir, nicedir?
>
> *Ḥāliyā rikāb-i humāyūnıma ruḳᶜa ve maḥżar şunılup bundan esbaḳ Maġnīsada vākiᶜ olan cāmiᶜ-şerīfümde cemaᶜāt-i keşīre olup reᶜāhiyet üzre iḳāmet-i ṣalāt itmekte müslümānlara mużāyaḳa çekükleri iᶜlām olınmaġla ṭarafeynde vasīᶜ ṣuffalar binā olınup mümkin olduġı üzre tevsīᶜ itdirün diyü ḥükm-i hümāyūnum gönderilmiş iken bu sebeble muḳayyed olmayup temelinden yıḳılup yeñiden temel vurılup mü-*

ceddeden binâya mübâşeret olınup ol dahî vüs'at üzre olmayup belki evvelkinden dahî kemter olup bi'l-cümle dahî cem' ile mahrûse-i İstânbûlda vâki' olan Mahmûd Paşa ve 'Alî Paşa câmi'i misâli bir câmi'-i şerîf binâ olınmak müyesser iken şimdiki hâlde küllî harc ve masraf ile cüz'î binâya şurû' olınup nâ-sezâ yire mâlımuñ zâyi' ve telef olındugından gayri hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugâyir-i emr-i münîf nice ahvâl oldugın i'lâm eyledükleri ecilden şunılan ruk'a ve mahzarıñ şüreti 'aynı ile şıhhati üzre ihrâc olınup huşûş-ı mezbûr görilüp vukû'ı üzre arz olınmagiçün hükm-i şerîfimüñ içine kanılup size gönderilmişdür... fi'l-vâki' câmi'-i mezbûr yeñiden yapılmak fermânum olmayup mücerred mümkin oldugı mikdâr tevsî' emrüm olmış iken fermân-ı şerîfüme mugâyir câmi'-i mezbûr temelinden yıkılup yeñiden yapılmaga sebeb ve bâ'iş ne olmışdur ve yeñiden yapıldugı takdîrce evvelkinden vasî' olup müslümânlar huzûr-u kalb ile ikâmet-i salât itmeleri emr-i şerîfüm olmış iken bu mikdâr ziyâde harc ve masraf ile küllî mâl telef ve harc olınmasın me'âli nedür ve mahzarda tafsîl olınan ahvâl vâki' midür nicedür ...[401]

Fermanı alanlardan, inşaatı teftiş edip yukarıda bahsi geçen mektubu imzalayan kişileri sorguladıktan sonra, olan bitenin yazılı olarak açıklamasını vermeleri istenmiştir.

Bir hafta sonra, 17 Temmuz 1583'te, Manisa kadısı ile bina eminine gönderilen bir diğer ferman, Manisalıların, farklı tadilât projelerini destekleyen, birbiriyle uyuşmayan fakat seslerini duyuran hizipler oluşturduklarına işaret eder. Mimarîden anlamadıkları halde hassa mimarının "*münâsib*" gördüğü hususlara karşı çıkan bu ihtilaflı gruplar, Müslüman cemaatine vakfedilmiş olan caminin kullanıcıları olarak, inşaata müdahale etmeyi kendi yasal hakları addediyor olmalıydılar. İşte tam bu noktada padişah, tartışmalara son vermek üzere mimarbaşı Sinan'ı devreye sokarak, ondan yeni bir "*kârnâme*" (plan, proje) hazırlamasını istedi. Padişah tarafından onaylanan bu plana göre, yeni caminin inşaatını dışarıdan kimsenin müdahalesi olmaksızın gerçekleştirmesi için, payitahttan hassa mimarı Mahmud Halife Manisa'ya gönderildi (**Ek 4.4**). Şehrin kadısı ile bina eminine hitaben yazılan fermanda durum şöyle özetlenir:

> Halen mezbur kasaba halkı, mimarın münâsib gördüğü şekilde şerefli caminin bina edilmesi ve genişletilmesi konusunda itiraz ederek, inşaat bilgileri olmadığı halde bölüklere ayrılmışlar. Her bir bölük farklı bir tarzda olmasını direttiğinden dolayı, mimarbaşı olan Sinan bahsi geçen caminin planını (kârnâme) çizip yüce tahtımın ayağına göndermiştir. Nazar-ı hümayunuma geldiğinde şerefli onayımı verdim ve buyurdum ki: Hassa mimarlarından Mahmud oraya vardığında, ona zikrolunan şerefli camiyi mimarbaşının planına uygun olarak bina ettirip tamamlatasın. Şerefli emrime dışarıdan hiç kimseye itiraz ve müdahale ettirmeyesin.

Hâlâ kasaba-i mezbûr halkı câmi'-i şerîfimüñ binâsı ve tevsî'i hu.sûsını mi'mâr münâsib gördügi üzre râzîlar olmayup binâ ahvâlün bilmezler iken bölük ve bölük olup her bir bölügi bir dürlü olmasın sevk eyledüklerin ve bu bâbda mi'mâr-başı olan Sinân, câmi'-i mezbûruñ kârnâmesin yazup pâye-i serîr-i 'alâma irsâl eyleyüp nazar-ı hümâyûnum müte'allik olup makbûl-i şerîfüm olmagın buyurdum ki: Hâssa mi'mârlarından Mahmûd vusûl bulduğda zikr olınan câmi'-i şerîf müşârun-ileyh mi'mâr-başınuñ kârnâmesi mûcebince mezbûr binâ idüp, itmâma irişdüresin. Hâricden hilâf-ı emr-i şerîf kimesneye dahl ü nizâ' itdürmeyesüñ.[402]

İlk caminin izinsiz olarak neden yıkıldığı bilinmiyor. Mimara itiraz eden şehir halkının isteği doğrultusunda, bu karar, caminin kubbelerle büyütülmesini tercih eden mütevellinin onayıyla alınmışa benziyor. Oysa, eli sıkı padişah, jenerik şehzâdelik camisinin daha ucuz sundurmalarla genişletilmesini uygun görmüştü. Sunulan imzalı mektupta, arzu edilen münâsib örnekler olarak, İstanbul'da 15. yüzyıl sonunda veziriazamların yaptırmış olduğu camiler gösterilir: Mahmud Paşa ile Atik Ali Paşa camileri (**res. 82-83, 88**). Ön cephelerinde beşer kubbeli soncemaat yeri revakları olan her iki caminin de çıkıntılı birer mihrab nişi ve küçük kubbelerle örtülü yan sahınları vardır. Sonunda, padişahın âdâb anlayışı ile mütevelli ve muhalif Manisalılarınki arasındaki uyuşmazlık, daha iddialı yeni bir caminin inşasını tetikledi. 1583'te bu proje için gereken fazladan para İstanbul'dan tedarik edilerek, Bursa'dan "yeterince taş ustaları ve hamallar" (*kifâyet mikdârı taşcı ve sırık hammâlları*) getirtildi.[403]

1584'te Şehzâde Mehmed'in Manisa'ya gelmesinden sonra, hocası Lala Paşa'ya hitaben yazılan birkaç ferman, bina emini Mustafa Çavuş ile birlikte inşaat faaliyetlerine nezâret etmesini buyurdu. Lala ile bina eminine, 3 Ekim 1585'te, yapının tamamlanmasına yakın yollanan bir fermanda, padişah, "*hâssa nakkâşlarumdan Üstâd Mehmed Halîfe ile oniki nefer nakkâş*"tan oluşan bir ekibin camiyi bezemek üzere tayin edilip Manisa'ya gönderildiğini bildirdi.[404] Kâğıda çizilen bir desene uygun olarak üretilecek yüz elli Murano kandili, 12 Ekim 1584'te hükümdar adına sipariş edildi. Muhtemelen Manisa'daki cami için ısmarlanan bu kandiller, Aralık sonunda Venedik'ten gemilere yüklendi. Gerçekten de Evliya Çelebi Muradiye Camii'nin mebzul Murano kandillerini över.[405] Bina nâzırı olan şehzâde lalasına 31 Ocak 1586'da, hassa mimarı Mehmed'in, Sinan'ın tavsiyesiyle, vefat eden selefi Mahmud Halife'nin yerine atandığı bildirildi (**Ek 4.4**). Laladan yeni mimara yardımcı olması ve dışarıdan kimsenin müdahalesine izin vermeksizin, camiyi mimarın "*münâsib*" gördüğü şekilde tamamlatmaya nezâret etmesi istendi:

Halen hassa mimarlarımın başı Sinan mektup gönderip, Manisa içinde bina edilmekte olan şerefli camimin mimarı olan Mahmud'un öldüğünü (bildirdiğinden dolayı) tamamlanmamış olan binanın bitirilmesi için mimar tayin edilmesine ferman olunup, gündelik otuz akçe maaş alan Mehmed'in (mimar) olarak atanmış olduğunu bildirmiştir. (Sinan) dışarıdan hiç kimsenin müdahale etmemesi konusunda hükm-ü hümayunumu rica ettiğinden dolayı, buyurdum ki: (Hükmüm) oraya vardığında, zikrolunan binanın tamamlanmasında mimara mahsus olan konularda onu istihdam eyleyip, hiç kimsenin müdahalesine izin vermeyip, onun münâsib gördüğü üzere, ferman olunan binaya nezâret edip tamamlatasın.

Ḥāliyā ḫāṣṣa miʿmārlarum başı Sinān mektūb gönderüp nefs-i Maġnīsada binā olınan cāmiʿ-i şerīfüm bināsı miʿmārı olan Maḥmūd fevt olup nā-tamām olan binānuñ itmāmı içün miʿmār taʿyīn olınmaḳ fermān olınup yevmī otuz akçeye mutaṣarrıf olan Meḥmed taʿyīn olınduġın bildirüp ḫāricden kimesne daḫl eylemek [eylememek] bābında ḥükm-i hümāyūnumrıcā itmeġin buyurdum ki: Varduḳda zikr olınan binā itmāma erişmede miʿmāra müteʿallik olan umūrda mezbūrı istiḫdām eyleyüp kimesneyi daḫl itdürmeyüp mezbūr münāsib gördüği üzre fermān olınan ebniyeyi görüp itmāma erişdüresiñ.[406]

Caminin müştemilâtının inşası, 1585-86'da Şehzâde Mehmed'in divan kâtibi olarak Manisa'da bir yıl kalan Mehmed Âşık'tan öğrendiğimize göre daha uzun sürdü. Kendisi oradayken cami tamamlandığı halde, şehirden ayrıldığında, medresenin temelleri atılıyordu ve (mutfak ile misafirlere ziyafethane içeren) imaretin arsası henüz belirlenmişti. Daha sonraları, Manisa'yı ziyaret edenlerden her iki yapının da bittiğini duymuştu. 1590'ların sonunda yazdığı eserinde, bu şehri cennete çeviren Muradiye Külliyesi'ni övgüyle betimler:

> Bu eşsiz şehir, şüphesiz o civarların tüm şehirlerinin en hoş ve en güzelidir. Özelikle, rahmetli Sultan III. Murad Han'ın Manisa'da yaptırdığı çifte minareli cami, medrese ve mutfak ile misafir ziyafethanesinin tamamlanmasından sonra, Manisa'nın cennete benzer bir mekâna dönüştüğü tartışmasızdır. Bu yazar Manisa'da iken gönül çelen caminin binası tamamlanıp Cuma namazı ve diğer beş vakit namazlar kılınmaya başlanmıştı. Ama yazar Manisa'dan ayrıldığında medrese temelinin atılmasına henüz başlanmak üzereydi ve mutfak ile ücretsiz ziyafethane için yer tayin edilmiş, fakat temelinin atılmasına başlanmamıştı. Sonradan Manisalılardan duydum ki, şimdiye yakın bir zamanda, mutfak ile ücretsiz ziyafethane de tamamlanmış ve medrese binasının bitmesinden başka, buraya ileri gelen ulemadan bazısı dahi atanmış.
>
> *Bu medīne-i bī-ḳarīne el-ḥaḳḳ ki ol cāniblerde olan müdün ve bilāduñ enzeh ve aḥsenidür. Ḫuṣūṣan Sulṭān Murād Ḫān-ı ġāliş-i ʿOsmānī –ṭābe şerāhu– Maġnīsāda binā itdüği ẕü'l-mināreteyn cāmiʿ ve medrese ve maṭbaḫ-ı ṭaʿām ve dārü'ż-żiyāfe-i müsāfirīn itmāmından ṣoñra Maġnīsā bir maḳām-ı cennet-āsā oldığında kelām ḳalmaz. Rākımü'l-ḥurūf Maġnīsāda iken bu cāmiʿ-i dilgüşā bināsı tamām olup ikāmet-i ṣalāt-ı Cumʿa ve sā'ir ṣalāt-ı ḫamse edā olınmaġa şurūʿ olınmış idi. Lākin rākımü'l-ḥurūf Maġnīsādan müfāraḳat itdükde esās-ı medrese vaż'ına henüz şurūʿ olınmaḳ üzre idi ve maṭbaḫ-ı ṭaʿām ve dārü'ż-żiyāfe-i ebnā-i sebīl içün daḫī mevżiʿ ve mekān taʿyīn olınup ammā vaż'-ı esāsına şurūʿ olınmamış idi. Baʿdehū bu eyyāma ḳarīb zamānlarda ehl-i Maġnīsādan mesmūʿumdur ki maṭbaḫ-ı ṭaʿām ve dārü'ż-żiyāfe-i ebnā-i sebīl daḫī itmām olındı ve binā-i medrese tamām oldığından ġayri kibār-ı ʿulemādan baʿżına tevcīḥ daḫī buyurıldı.*[407]

16 Eylül 1590'da, Şehzâde Mehmed'in defterdarına, tamamlanan cami, medrese ve imareti teftiş ederek, inşaatın başlangıcından sonuna dek masraflarını kaydeden bir defter hazırlaması emredildi.[408] Külliyenin çevresindeki kaldırımları döşemesi için mimarbaşı Davud 1593'te duvarcı İstemad'ı atadı. Külliyenin dış çevre duvarının inşaatı ise, 1602'e kadar bekleyecekti.[409] Medresenin ilk müderrisi 1592 yazında tayin edildi.[410] İmaretin, 1576 tarihli vakfiyede bahsi geçen, bir şeyhe emanet edilen mutfak ve kilerden oluşan daha küçük bir yapının yerini aldığı anlaşılıyor.[411] Önceden mevcut bu yapı, kanımca 1582 tarihli fermanda zikredilen derviş zaviyesi olabilir. Yukarıda gördüğümüz gibi, zaviyenin medreseye çevrilmesinin uygun olup olmadığı sorulmuştu. Zaviye, medresedense, yerini bugünkü tabhaneli imarete bırakmışa benzer: 1596-97 tarihli bir belgede bahsi geçen "*ḫānḳāh şeyḫleri*" burada vazifeliydiler.[412] Muradiye Külliyesi'nin tarihsiz bir Arapça vakfiyesi camiye eşlik eden yapıları medrese, mekteb, tabhane ve imaret (*el-tābḫāne ve'l-ʿimāret*) olarak tanımlar. Zaviye (*ṣavmaʿa*) diye de adlandırılan bu sonuncu yapıya, bir şeyh ile içinde ikamet eden on iki sufi derviş hizmet ediyordu.[413] Sinan otobiyografileri, temelleri 1586'da kazılan medreseyi atlayarak, sadece cami ve imaretten söz eder. Eski bir fotoğraf, moloz taşından duvarlarla inşa edilen imaretin, şimdiki kurşun kaplı kubbelerinin yerinde, vaktiyle kırmızı tuğlalarla örtülü tonozlu bir üstyapının bulunduğunu gösterir (**res. 237**).[414] Sıbyan mektebi artık yoktur ve külliyenin düzensiz yerleşimi, önceden belirlenmiş bir nâzım plandan yoksun olduğuna tanıklık eder.[415]

Muradiye Külliyesi, Manisa'nın güneyindeki şehzâdeler sarayından hatırı sayılır bir mesafede yer alıyordu. Bugün artık yok olan saray, ötesindeki külliye ile birlikte 16. yüzyıl sonuna tarihlenen bir topografik resimde tasvir edilmiştir (**res. 238**).[416] Resimde görüldüğü gibi, Muradiye, şehrin varoşundaki bir bağda 1520'lerde inşa edilen Sultan Süleyman'ın annesi Haf-

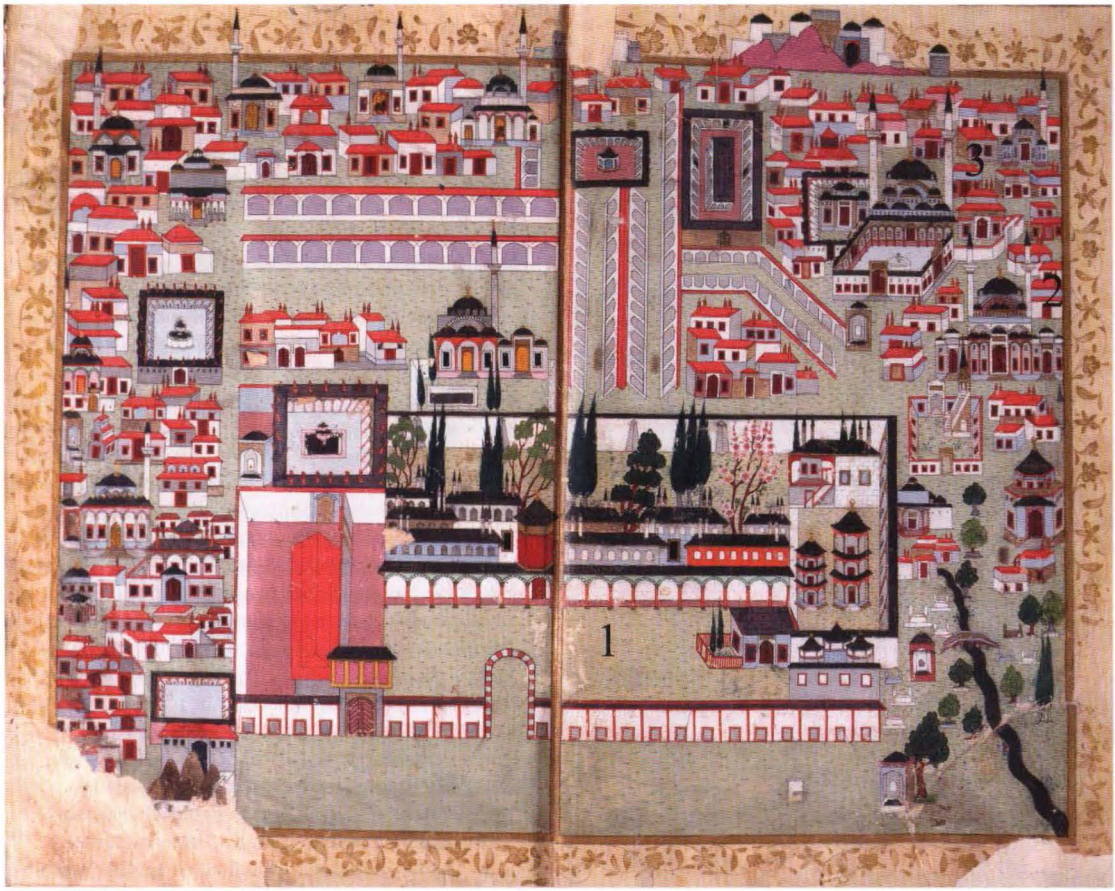

238 Manisa'nın topografik resmi: 1. Şehzâdeler Sarayı, 2. Hafsa Sultan Külliyesi, 3. Muradiye Külliyesi; y. 1595, kâğıt üzerine suluboya, Talikizâde'nin *Şehnâme-i Âl-i Osmân*'ından.

sa Sultan'ın cami külliyesine oldukça yakındır (**res. 28**).[417] Muradiye Camii'nin kademelendirilmiş cepheleri ve ritmik pencere dizileriyle zenginleştirilmiş dış mimarîsinin yenilikleri, valide sultanın çifte minareli arkaik camisine yakın konumuyla daha da belirginleşir. Hafsa Sultan Camii'nin kübik yapısının ağır oranları, şehrin birer şerefeli çifte minareler içeren diğer tek camisi olan Muradiye'nin tabakalar halinde katmanlaşan "nezâketli" kütlesinin hafifliğiyle bariz bir karşıtlık oluşturur (**res. 239-40**).

Yeni cami, "Şehzâdeler Şehri" olarak tanınan Manisa'ya yalnızca Sinan'ın çağdaş mimarî üslûbunu takdim etmekle kalmamış, aynı zamanda klasik tarzdaki İznik çinileriyle kalemişi nakışlı bezemeleri de birliğinde getirmişti. Caminin planı, padişahın yukarıda zikredilen fermanında münâsib bir model olarak kabul edilen İstanbul'daki Atik Ali Paşa Camii'nin yenilikçi bir yorumudur (**res. 88**). Cephesinde beş kubbeli soncemaat revağı uzanan Muradiye'nin küçük merkezî kubbesi (10,60 metre), üç tarafından yarım kubbemsi beşiktonozlu dikdörtgen çıkmalarla genişletilmiştir. Eğimli çatılarla örtülü ve taş direklerle desteklenen Bursa kemerli yan cephe revakları, Sinan'ın diğer selâtin camilerindeki (Şehzâde Mehmed, Süleymaniye ve Selimiye) mermer sütunlu muadillerinden daha basittir. Binayı dıştan kuşaklayan kornişler ile burma silme, doğu, batı ve güney cephelerinin kademeli kompozisyonunu vurgular. Bu cephelerin pencere dizilerinin sivri kemerleri, münavebeli beyaz ve kırmızı taşlarla süslenmiştir (**res. 241-42**). Dikkat çekici renkli burma silme, caminin dış beden duvarlarını iki yatay tabakaya bölerek, zemin düzeyi pencerelerini, üstteki alınlıklı ikiz pencerelerden ayırır. Beşiktonozların yanyana dizilmiş bir pencere şeridiyle çevrili dikdörtgen kaideleri, beden duvarları üstünde yükselen bir "çatı katı" görünü-

239 (en üstte) Muradiye Camii, Manisa, arka planda Hafsa Sultan Camii ile birlikte güneyden görünüm.

240 (üstte) Muradiye Camii, Manisa, kuzeyden görünüm.

mündedir. Bu ara kat, kübik kaideli ve dört ağırlık kuleli merkezî kubbenin altında, bir üçüncü yatay geçiş tabakası oluşturur. Caminin iki yan kapısı ile güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfiline tekabül eden ikiz pencereler diğerlerinden farklıdır, çünkü iç mekândaki İznik çinili sağır kemerli alınlıklar bu pencerelerin şebekeli camlarla kaplanmasına engel olmuştur (**res. 241-44**). Dolayısıyla, yan cepheler asimetrik bir görünüm almıştır. Sinan'ın planını uygulayan hassa mimarlarına atfedilebilecek veya ilk caminin konumundan kaynaklanan diğer bir tutarsızlık, kuzey cephe ile önündeki beş gözlü soncemaat yeri revağının birbirine uyumsuzluğudur.

Muradiye'nin tasarımı, payitahtta Sinan'a atfedilen hanedan kadınlarının kare baldakenli camilerine yakındır. Şehzâdeler Şehri'nde yer alan bir selâtin camisi için âdâba münâsib modellerdir bunlar. Padişahın camisi, özellikle halası Mihrümah Sultan'ın Edirnekapı'daki camisini (y. 1563-70) çağrıştırır (**res. 286-87**). Payitahttaki bu öncül caminin kuzey cephesindeki pencerelerle dizili basamaklı kemer alınlığı (timpanum) ve kübik bir kaide üzerinde yükselen merkezî kubbesinin köşelerini noktalayan dört kubbecikle örtülü ağırlık kuleleri, Manisa'daki camide yankılanır (**res. 239-42**).[418] Öte yandan, Muradiye'nin üç beşiktonuzlu planı, Mihrümah'ın merkezî kubbesi üç yarım kubbeyle çevrili Üsküdar'daki diğer camisini (1543/44-48) andırır (**res. 279-80**). Üsküdar'daki caminin kıble duvarının iki köşesindeki küçük kubbeler, Muradiye'de Selimiye sonrası Sinan camilerine özgü çıkıntılı bir mihrab yaratmak üzere kaldırılmıştır.[419]

Manisa'daki cami, padişahın kız kardeşi Şahsultan ile kocası Zal Mahmud Paşa'nın Eyüp'teki (1577-90) camisine de benzer (**res. 361-62**). Bu cami, Valide Nurbanu Sultan'ın nezâreti altında, vefat eden kızı Şahsultan'ın vasiyeti uyarınca inşa edilmişti.[420] Muradiye gibi, bu caminin de kare kubbe kaidesinin köşelerinde kubbeli dört ağırlık kulesi vardır. Eyüp'teki caminin merkezî kubbesinin doğu, batı ve kuzey yönlerine doğru eğimli çatıyla örtülü kanatlarla genişletilmiş tasarımı, Manisa'daki caminin tadilâtı için padişahın 1577'de önerdiği ilk sundurmalı projeyi anımsatır. Farklı zemin planlarına rağmen, her iki kardeşin de camilerinin yüksek duvarlı dış cepheleri, çok katmanlı pencere dizilerinin iki renkli kemer taşlarıyla süslenmesiyle belirginlik kazanmıştır (**res. 362-63, 365**). Bu camilerin kafes işi şebekeli, sivri kemerli pencerelerle bezenmiş özgün dış cephe kompozisyonlarının artık iç mekân düzenini yansıtmaması, geç dönem Sinan camilerinin tipik bir özelliğidir.

Muradiye'nin görece küçük boyutlu yapısının mütevazılığını zengin bezemeleri telafi eder (**res. 243-44**). Sinan'ın Batı ve Orta Anadolu'daki diğer eyalet camilerinin hiçbirinde çini kaplamalar kullanılmadığın-

dan, Muradiye'deki soyut çiçek desenleri ve kitâbe hatlarını birleştiren İznik çinileri, caminin sultanî statüsünün belirgin bir göstergesidir. Saraydan yollanan hassa nakkaşlarının özgün kalemişi nakışlarının korunduğu yerler, beyaz mermer minber ile mihrab ve kuzey duvarı boyunca uzanan müezzin mahfili ile güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfilinin ahşap tavanlarıdır. Kubbeli üstyapıya sonradan eklenen Avrupaî kalemişlerinin yerini, modern tamirlerde "klasik" üslûplu şemseler ve yuvarlak madalyonlu yazılar almıştır.[421]

Dört pandantifin taşıdığı kubbe, camiye ilk girildiğinde görülemeyecek kadar yüksek olduğundan, dikkat, çini kaplamalar ve renkli camlı üst pencerelerle cömertçe bezenmiş çıkıntılı mihrab nişine yönelir. Bol pencereli aydınlık iç mekânda çarpıcı bir özellik, beşiktonozların eğimli kaidelerinde yanyana dizilmiş, kesintisiz pencere şeritleridir. Bânisi padişahken yenilenen caminin selâtin statüsü, (Şehzâde Selim'in Karapınar'daki camisinde yer almayan) hünkâr mahfili ve inşaat kitâbesi ile ilân edilir. Mukarnas kavsaralı mermer cümle kapısının üç tarafına hakkedilen Arapça kitâbenin orta panosu, bu yüce ibadethaneyi inşa ederek Tanrı'ya yaklaşan bâninin saltanatının devamını niyaz eder. Allahın desteğiyle hüküm süren padişah, "aziz halife" (*el-ḫalîfetu'l-ʿazîz*), "yüce sultan ve dünya memleketlerinin sahibi" (*el-sulṭânu'l-aʿẓām mâliku memâliku'l-ʿâlem*), "tüm insanların üzerindeki Allah'ın gölgesi" (*ẓıll Allāh ʿalā kāffet el-ümem*) ve "Arab meliklerinin efendisi" (*mevlā*

241 (üstte) Muradiye Camii, Manisa, batıdan görünüm.

242 (sağda) Muradiye Camii, Manisa, güneybatıdan görünüm.

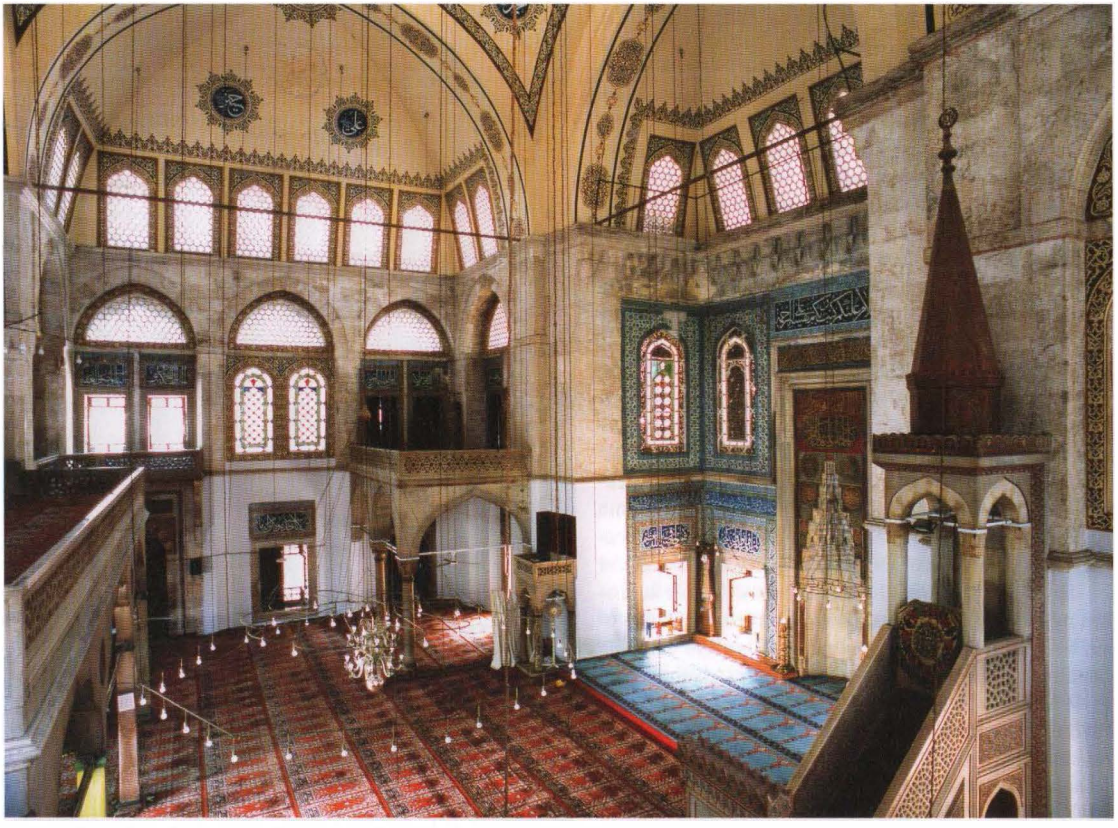

243 Muradiye Camii, Manisa, güneydoğu köşedeki hünkâr mahfiliyle birlikte iç mekânın görünümü.

mulūku'l-ʿArab) olarak tanımlanır.[422] Buna eşlik eden, sağ ve soldaki yan medhal nişlerinin üzerindeki Türkçe kitâbe panolarında şunlar yazılıdır:

> Refah ve cömertlik denizinin sahibi
> Hicaz, Rum ve Irak topraklarının Şahı
> Tüm mükemmelliklerin tecessümü odur
>
> Ufuklar kadar yüksek bir cami yaptı
> Ziyaretine gelen gönül ehli bir kişi
> Tarihini dedi: "Âşıkların Kâbesi"
> Sene 1586.[423]
>
> *Mālik-i feyż ve baḥr-ı gevher-i cūd*
> *Şāh-ı mülk-i Ḥicāz ve Rūm ve ʿIrāḳ*
> *Cāmiʿ-i cümle-i kemāl oldur*
>
> *Yapdı bir cāmiʿ-i bülend-i āfāḳ*
> *Geldi bir ehl-i dil ziyāret içün*
> *Didi tārīḫ: "Kāʿbetü'l-ʿuşşāḳ"*
> *Sene 994.*

Rum (Osmanlı) diyarının hükümdarı III. Murad'a Hicaz topraklarının ve Arab meliklerinin efendisi şeklinde yapılan göndermeler, Mekke'de Harem-i Şerif ile Medine'de Mescid-i Nebevî'de inşaat faaliyetlerini çağrıştırır. Irak topraklarının Şahı olarak adlandırılması, İran'daki yeni fetihlere bir atıf olabilir. Padişahın mistik eğilimine de aşikâr imalarda bulunulmuştur: Mükemmelliklerin tecessümü (insan-ı kâmil) olarak betimlenmesi ve camisinin vecde gelmiş sufilerin, yani "Âşıkların Kâbesi" olması. Evliya Çelebi'nin şeyhlere ait vaiz kürsülerinden söz etmesi, tabhaneli imarette ikamet eden sufi dervişlerin camideki ibadetlere faal olarak katıldıklarını gösterir.[424]

Muradiye'nin epigrafik programı Tanrı'yı yüceltir ve caminin cemaatini çok geç olmadan ibadete davet eder. İç mekânın bazı üst kat pencerelerinin üzerindeki çini alınlıklara yazılan Tanrı'nın güzel isimleri, mutasavvıfların özellikle yeğlediği zikirleri çağrıştırır. Goodwin, Muradiye'nin kalemişi nakışlı mermer

mihrabını, Konya'daki Mevlana Celalüddin Rumî'nin dergâhındakine benzetir (**res. 243-44**).[425] Halk arasında "Aşıkların Kâbesi" (*Kâbetü'l-uşşâk*) olarak tanınan Mevlana türbesinin etrafında gelişen dergâha, III. Murad'ın 1584-85'te yeni bir zaviye ilave ettiğini yukarıda belirtmiştim. Muradiye Camii'nin mihrabında, kırmızı ve yeşil boyalı fon üzerine altın yaldızlı hatlar nakşedilmiştir. Mukarnaslı kavsarasının iki yanındaki yuvarlak madalyonlarda İhlâs suresi (112: 1-4), Hz. Muhammed ile dört halifenin adları ve "*Ma-şā'allāh!*" ibâresi yazılıdır. Mihrabın üst kısmına Kelime-i Tevhid ve standart mihrab âyeti boyanmıştır (3: 37). Mihrabın tepesindeki çini pano, En'am suresinden bir âyeti (6: 54) kısmen aktarır: "Selam olsun size! Rabbiniz kendi üzerine rahmeti (merhamet etmeyi) yazdı." Çıkıntılı mihrab nişindeki çini kaplı dikdörtgen pencere alınlıklarının kartuşları, Tanrı'nın bölünmez tekliğini ifade eden İhlâs suresini aktarır. Aynı sure kubbenin merkezi madalyonunda yinelenmiştir. Pandantiflerde ve yarım kubbemsi yan tonozlarda, kutsanan standart sekiz isim yuvarlak madalyonlara yazılıdır. Mihrabın iki yanındaki pencere alınlıklarının üzerindeki çini kitâbe kuşağında ise Fâtiha suresi alıntılanmıştır.

Tanrı'nın gökyüzü ve yeryüzündeki mutlak hâkimiyetini ilân eden Âyet el-Kürsî (2: 255), namaz mekânının etrafındaki zemin düzeyi pencerelerinin dikdörtgen çini alınlıklarında yer alır. Bu yazılar hünkâr mahfilinin altındaki pencereden başlayıp, saat yönünün tersine doğru ilerleyerek, minberin sağındaki pencerede, Bakara suresinin bir âyetinin (2: 256) ilk iki sözcüğüyle son bulur. Âyetin geri kalan bölümü, caminin dışındaki soncemaat yeri pencerelerinin çini kaplı dört dikdörtgen alınlığında devam eder: "Dinde zorlama yoktur; Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. O halde, kim tâğûtu tanımayıp Allah'a inanırsa, kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir." Soncemaat yeri cephesindeki iki taş mihrabın tepesine, cemaati ibadet ve tövbeye davet eden Arapça bir ibârenin iki satırı hakkedilmiştir: "Ölmeden evvel ibadet et"; "Ölmeden evvel tövbe et." Caminin dış cephesindeki çini pencere alınlıklarındaki âyetler bağımsız olmayıp, iç mekândakileri izler. Diğer taraftan da, dışarıdaki mihrablardaki uyarıcı ve ibadete teşvik edici kitâbeler, cemaati caminin içerisine doğru yönlendirir. Böylelikle tövbekâr müminler ibadethanenin son derece süslü iç mekânında, kitâbelerle özetlenen "doğru yola" yönelmeye teşvik edilmiştir: Tanrı'nın güzel isimlerini zikreden, bölünmez birliğini, egemenliğini ve bağışlayıcılığını ifade eden kitâbelerdir bunlar.

Muradiye Külliyesi'nin az sayıdaki erken betimlemelerinden biri, Hasanbeyzâde tarihinde yer alır:

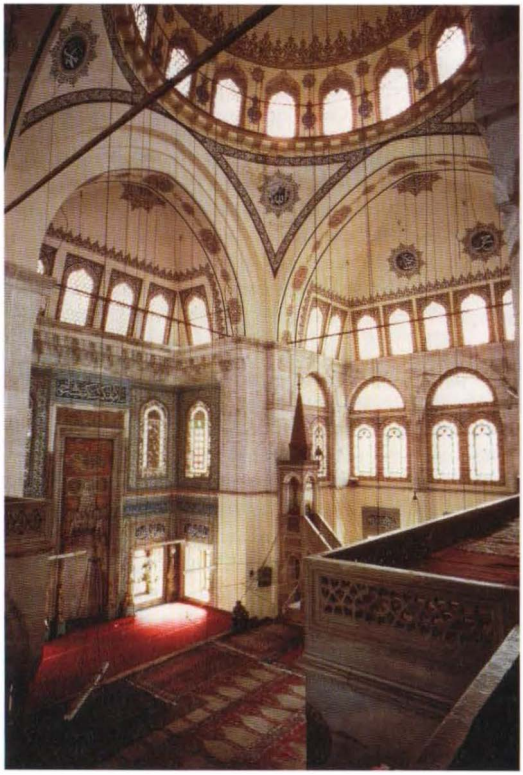

244 Muradiye Camii, Manisa, batıya doğru iç mekânın görünümü.

> [III. Murad] Manisa şehrinde hür bir şehzâde iken, ki sancağının yönetim merkezi burası idi, iki minareli süslü bir cami ve yanında eşsiz bir medrese bina ettirip, müderrisine yetmiş akçe ile vazife tayin ederek, burayı tüm medreselerin en yüksek rütbelisi yaptılar. O kadar ki, onun saltanatı ve hilafeti döneminde, çağın en yetkin bazı müderrisleri Süleymaniye'den bu medreseye kalkıp geldiler, ve sonradan kadılık rütbesine eriştiler.Ve medresenin yanında bir tabhaneli imaret de bina etmişlerdir.
>
> *Maḥmiyye-i Maġnīsāda –ki şehzāde-i āzāde iken, dārü'l-ḥükümetleri idi– iki mināreli bir cāmi'-i zībā ve yanında, bir medrese-i nüfessese-i bī-hemtā īcād u binā eyleyüp, müderrisine yetmiş akçe vaẓīfe ta'yīn buyurup, erfā'-ı medāris eylemişler idi; ḥattā zamān-ı salṭanat ve evān-ı ḫilāfetlerinde, ba'ż müderrisīn-i feżā'il-ḳarīn, Süleymāniyyeden medrese-i merḳūmeye ḳalkup, andan manṣıb-ı ḳażāya nā'il oldılar ve medrese cenbinde, 'imāret ve ribāṭ daḫī binā itmişlerdür.*[426]

Evliya Çelebi, Muradiye Camii ile, Eyüp'te Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa çiftinin yaptırdığı "Zal Paşa Camii" arasındaki benzerliğe dikkati çeker:

Sultan III. Murad'ın camisi, öylesine aydınlık bir camidir ki, benzeri sanki İstanbul'da Eyüp Sultan yakınlarındaki Zal Paşa Camii'dir. Gerçekten de, mezkûr Zal Paşa Camii bu caminin (Muradiye) şeklinde, (nalı nalına uyarcasına) tıpatıp bir kopyası olarak yapılmıştır. Fakat bu bir selâtin camisi olduğundan, daha geniş ve süslücenedir. İçi ile dışı, baştan aşağa altın yaldızlı, halkârî ve bukalemun nakışlarla bezelidir.

Sulṭān Murād-ı Sālis cāmi'i: Bir cāmi'-i rūşendür kim miṣli meger İslāmbolda Eyyūb Sulṭān ḳurbinde Zāl Paşa cāmi'idür. Ḥaḳḳā ki mezkūr Zāl Paşa bu cāmi' eşkālinde "ṭābaḳa'n-na'l bi'n-na'l" binā olınmışdur. Ammā bu cāmi'-i selāṭīn olmaġile daḫī vasī' ve müzeyyencedür. Enderūn [u] bīrūnu zer-ender-zer ve ḫalkārī ve naḳş-ı bukalemūndur.[427]

Muradiye'nin "Zal Paşa" camisinin tıpatıp bir kopyası olduğu iddiası abartılı görünse de, Evliya sezgili bir şekilde bu yapıların birbirini andıran genel etkisini fark etmiştir (**res. 243-44, 367-69**). Camilerin yüksek cephelerinin renkli kemerlerle süslenmiş çok dizili pencereleri bu aynılık duygusunu tetiklemiş olmalıdır. Seyyah tarifinde, camilerin aydınlık iç mekânlarının farksızlığının özelikle altını çizer. Gerçekten de her iki caminin içi, yan kanatlardaki beşiktonozların eteklerini saran birbirinin benzeri kesintisiz pencere şeritleriyle ışığa boğulur.

Muradiye, yalnızca Manisa'nın değil, aynı zamanda Sinan'ın eyaletlerdeki hanedan camilerinin de en yenilikçi örneğidir. Daha karmaşık ve kişiselleştirilmiş tasarımı, özgün cephe düzenleri, farklı üstyapısı ve zengin bezeme programıyla, Sultan Süleyman'ın Şam'daki ve Şehzâde Selim'in Karapınar'daki camilerinin nispeten jenerik kubbeli küp tipolojisinden ayrılır. Tamamlanan camiyi görmek için ne III. Murad ne de Mimar Sinan Manisa'yı ziyaret etti. 1586'daki açılış merasiminin ardından, Muradiye başat olarak Şehzâde Mehmed ve maiyeti tarafından kullanıldı. Geleceğin hükümdarı seçilen bu veliahd şehzâde de, kaderin ilginç bir cilvesiyle, babası gibi Manisa'da yaklaşık on iki yılını geçirecekti (1584-95). Şehzâde Mehmed'in lalası ve sarayının yöneticileri, fermanlar aracılığıyla Muradiye'nin sürmekte olan inşasına nezâret etmekte faal bir rol oynamak zorunda kaldılar. O yıllarda bu selâtin camisinin, veliahd şehzâdenin yönetimini meşrulaştıran bir statü işareti olarak mı görüldüğü, yoksa Mehmed'i kendi adına bir şehzâdelik camisi inşa etme seçeneğinden mahrum bırakan bir engel olarak mı algılandığını tahmin etmek güçtür. Padişahın popüler veliahd şehzâdeyi kıskanması ve Nurbanu Sultan'ın da ölüm döşeğinde ona oğlundan sakınmasını nasihat etmesi göz önüne alındığında, Muradiye'nin amacının, oğulun babaya tâbi konumunu pekiştirmek olduğu ihtimali daha baskın çıkar.

Bu varsayımı destekleyen bir başka faktör de cami külliyesinin inşaat kronolojisidir. Padişah, gecikmiş tadilât projesini hızlandırmak üzere oğlunun payitahttaki sünnet şenlikleri sırasında, 1582'de, Manisa sancakbeyi ve kadısına fermanlar göndermiştir. 10 Temmuz 1583'e gelindiğinde ilk cami yıkılmış ve yeni Muradiye bir hafta içinde tasarlanmıştı. Valide Nurbanu Sultan'ın, baş rakibesinin oğlu Mehmed'in Manisa'daki sancak merkezine, padişah olan kendi oğlunun mührünü basmak üzere bu fırsattan yararlanmaya mı giriştiğini düşünmekten kendini alamıyor insan.

Valide Nurbanu Sultan, mimarî âdâb konusunda oldukça tecrübeliydi. Oğlu Murad'ın payitahttaki mimarî himayesinin eksikliğinden doğan boşluğu kısmen de olsa dolduran, Mimar Sinan yapısı hanedan külliyelerinden ikisinin inşasına bizzat nezâret etmişti: Üsküdar'daki kendi külliyesi (1571-86) ve merhum kızı Şahsultan ile Zal Mahmud'un Eyüp'teki (1577-90) ortak külliyesi. Kendisinin çifte minareli camisi, Nurbanu'nun ölümünden sonra 1584 ve 1586 yılları arasında genişletildi. Kudretinin zirvesindeyken vefat etmesinden hemen önce bu tadilâtı başlatan, valide sultanın ta kendisiydi. Oğlu III. Murad'ın nezâret ettiği Üsküdar'daki ölüm sonrası genişletme projesinin, padişahın adına yapılan Manisa'daki yeni Muradiye'nin inşasıyla (1583-86) örtüşmüş olması manidardır.[428]

Acaba Muradiye'nin nihaî tasarımı üzerinde Nurbanu'nun damgasını görebilir miyiz? Eğer böyleyse, valide sultan, hem kızının hem de oğlunun camileri arasında (Evliya Çelebi'nin hemen fark ettiği) çarpıcı bir ailevî benzerlik yaratmaya çalışmış olabilir. Başlangıçta düşündüğünden daha ihtişamlı bir anıt inşa etmesi için oğlunu Nurbanu mu ikna etmişti? Para düşkünü III. Murad'ın ilk tadilât projesinin mütevazılığı ve Manisalıların hiziplerine direnmekteki güçsüzlüğü göz önüne alınırsa, Muradiye'nin çok daha iddialı üçüncü inşa evresinin arkasındaki itici gücün, padişah değil, heybetli annesinin olması muhtemeldir. Valide sultanın, oğlunun sultanî yetkesinin Manisa'da daha kuvvetli bir şekilde ifadesini görme arzusu, yeni inşaatı belirleyen anî yön değişimini açıklayabilir. Nurbanu Manisa'da geçirdiği on dört yıl (1544-58) içinde, Şehzâde Selim'in üç kızı ile oğlu Murad'ı dünyaya getirmişti. Bu şehirde sancakbeyliği yapan diğer şehzâdelerin analarının inşa ettirdiği camiler (1490'da Hüsnişah Sultan Camii ve 1520'lerde Hafsa Sultan Camii gibi), Nurbanu'yu kendi oğlunun yeni camisinin inşa sürecinde etkin bir rol oynamaya teşvik eden etmenlerden biri olabilir.

Nurbanu'nun, payitahtta kendi adına anıtsallıkta eşi görülmemiş bir cami külliyesi yaptırmasına ilaveten, eski şehzâde anaları gibi, oğlunun Manisa'daki anıtına da kişisel imzasını atmak istemesi olasılığı büyüktür. Yeni Muradiye'nin zamanlaması, valide sultanın asıl hedefi hakkında tahmin yürütmemize olanak verir: Safiye ile oğlu Şehzâde Mehmed'e baskın çıkmak. Yıktırılan ilk camiden daha yüksek bir statü düzeyini tecessüm eden sultanî kimliğiyle, ikinci Muradiye, tahttaki padişahın Manisa'daki veliahd şehzâdeliğinin anısını şehrin imgesinde ebedîleştirdi. II. Selim'in şehzâdeliğinde kaymakam olarak yönettiği Edirne'ye sunduğu bir armağan şeklinde algılanan Selimiye gibi, Muradiye de sultanî bânisinin Manisalılara karşı ilk başında müteredditolan cömertliğinin kalıcı bir bellek nişanesi haline geldi.

IV. 1. DEVLET GİRAY HAN

I. Devlet Giray Han'ın (1551-77) Gözleve limanı kıyısındaki türbeli camisi, Kırım'da türünün tek örneğidir (**res. 245-46**). Osmanlı mimarî üslûbundaki cami, bânisinin 1551'de Kırım hanlığını eline geçirmesinden hemen sonra inşa edildi. Bâninin tahta geçmesi, Sultan Süleyman'ın yardımıyla gerçekleştirilen kanlı bir darbede, hükümdar amcası Sahib Giray'ı ortadan kaldırması ile gerçekleşti. Kırım hanlığının 1475'te Sultan II. Mehmed tarafından Osmanlı Devleti'ne bağlı bir beyliğe dönüştürülmesinden sonra, Cengizli soyuyla iftihar eden Giray hanedanı, burada veraset hakkı olan tek hanedan haline geldi.[429] Veziriazam Rüstem Paşa önderliğinde bir hizip, Sahib Giray'ın yerine, hanedan âdeti uyarınca İstanbul'da rehin tutulan yeğeni Devlet Giray'ı getirmeye Sultan Süleyman'ı ikna etmişti. Tahttaki hanın gözden düşmesine katkıda bulunan etkenler arasında, padişahla yaptığı yazışmalarda veziriazamı aradan çıkarması, siyasal özerkliğini gitgide arttırması ve Gözleve limanının gümrük gelirlerinin kendine verilmesini talep etmedeki küstahlığı geliyordu (padişah bu talebe epey içerleyerek razı olmuştu).[430]

Yokluğunda yeğeninin tahtı ele geçirebilmesi için, Sahib Giray'a Gürcülere karşı bir sefer yapması emredildi. İstanbul'dan askerler ve hazineyle birlikte ayrılmasından evvel, yeni han adayına padişahın eli öptürüldüğünde, hâmisi, ona yaptığı iyiliği unutmamasını öğütledi. 300 yeniçeri ve yeni devşirilen 400 kul ile birlikte, Devlet Giray Akkirman'dan bindiği gemiden 28 Eylül 1551'de Gözleve'de karaya çıktı. Orada ona ilk biat eden liman garnizonu ve halkın tedarik ettiği atlarla, Kırım hanlığının payitahtı olan Bahçesaray'a yürüdü. Buradaki sarayın hazinelerini müsadere ettikten sonra, 2 Ekim'de kendini han ilân etti ve Kafkasya'dan dönmekte olan amcasının soyundan gelen tüm erkeklerle birlikte öldürülmesini emretti.[431]

Sinan otobiyografilerinde, "Tatar Han" camisi ve türbesi olarak zikredilen Gözleve'deki caminin planı, Devlet Giray Han'ın İstanbul'dan ayrılmasından biraz önce mimarbaşı tarafından tasarlanmış ve padişah tarafından onaylanmış olmalıdır (**res. 245**). O tarihte Süleymaniye'nin inşaatıyla son derece meşgul olan mimarbaşının payitahttan ayrılması olanaksızdı.[432] Caminin cümle kapısına 20. yüzyıl başında yazılan Türkçe bir kitâbede verilen inşaat tarihi 1552'dir. Bu Osmanlı tarzı anıt muhtemelen İstanbul'dan gönderilen bir hassa mimarının nezâreti altında inşa edildi. Yapım ekibinde yeniçeriler ile İstanbul'daki Süleymaniye inşaatı için bennaların tedarik edildiği, Kırım'ın Kefe şehrinden getirtilen yerli ustalarının bulunması olasıdır (Sultan Süleyman şehzâdeliğini geçirdiği Kefe'de bir kiliseyi camiye dönüştürmüştü).[433]

Son yıllarda yeniden onarılan caminin konumu, gümrük gelirleri Devlet Giray ve halefleri tarafından toplanan Gözleve limanına hâkimdir (**res. 247-48**).[434] Bu yapı bânisinin başarılı darbesini yâd eden bir zafer anıtı olarak yorumlanabilir. Caminin planı, Devlet Giray'ın yeni kazanılmış han statüsünü ifade etmek üzere, II. Mehmed'in İstanbul'daki selâtin camisinin minyatür ölçekte bir uyarlamasıdır. Âdâb kodları gereğince, modelinin sadece İstanbul ve Edirne'deki selâtin camilerine özgü şadırvan avlusunun yerini, mukarnas başlıklı mermer sütunların taşıdığı beş kubbeli bir soncemaat yeri revağı almıştır. Altı metre genişliğindeki Osmanlı tarzı kurşun kaplı merkezî kubbe, yirmi altı metrelik bir kubbeyle taçlanan ve her iki yanında yedişer metrelik kubbelerin yer aldığı II. Mehmed Camii'nin ana kubbesinden hatırı sayılır ölçüde küçüktür (**res. 59-61**).[435] Devlet Giray Han'ın hükümdar statüsü, caminin yan duvarlarından asimetrik olarak çıkıntı yapan tek şerefeli çifte minareleri ve güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfili ile ifade edilmiştir (bu mahfile kuleye benzer bir dış yapıdan girilir, **res. 248-49**).

Modası geçmiş bu kadim planın bir varyantı da, Şehzâde Selim'in "Şehzâdeler Savaşı"ndaki zaferinin anısına Sultan Süleyman tarafından, 1559-60 civarında Konya'da Mevlâna Celâlüddin Rumî dergâhının yanı başına yaptırılan selâtin camisinde görülür. Sinan otobiyografilerinde zikredilmeyen Konya'daki daha anıtsal cami, yerel bir mimara atfedilir. On iki metrelik bir ana kubbeyle örtülü olan bu caminin soncemaat yeri cephesindeki yedi kubbeli revağa bitişik, birer şerefeli çifte minaresi vardır (**res. 36-38**).

Gözleve'deki caminin dört pandantif üzerinde yükselen kubbesi, kademeli kübik bir kaidenin taşıdığı,

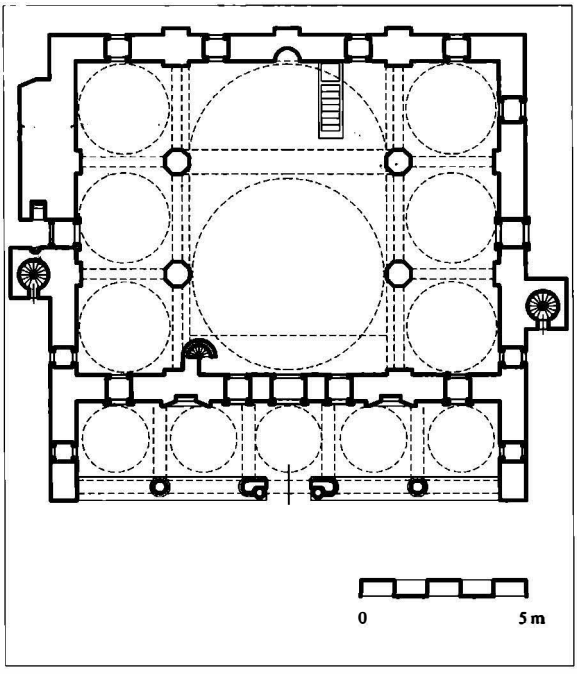

245 Tatar Han Camii, Gözleve (bugün Yevpatoria), plan.

gömme payandalar ve pencerelerle çevrili Sinanvâri bir kasnağa oturur. Merkezî iç mekânının yan taraflarındaki çift katlı mahfillerin yuvarlak kemerleri, her bir yandaki ikişer filpâyeye bağlanır (**res. 249**). İbadethanenin kuzey duvarı boyunca yenilenmiş ahşap bir galeri uzanır. Bölgesel bir üslûp sergileyen beyaz badana duvarlı namaz mekânı, özgün nakışlarını ve kitâbelerini tamamen yitirmiş durumdadır. Kaba mukarnas kavsaralı mihrabına, ahşaptan modern bir minber eşlik eder.

Gözleve'deki caminin âdâba uygun tasarımı, 17. yüzyılda yazılan bir Osmanlı kanunnamesinde tarif edilen Kırım hanlarının statüsünün mimarî ifadesidir. Hanların sikke basma hakları olmasına rağmen, Cuma hutbesinde Osmanlı padişahının adından sonra isimlerinin anılmasına ancak 1584-85'te başlandı.[436] Kanunnamede "*Faṣl fī Beyān-ı Ḳavānīn-i Ḫānān-ı Ḳırım*" maddesi altında şöyle yazar:

> *Ḳırım ḫānları Cengīz Ḫān neslinden ḫutbe ve sikke ṣāḥibi mülūk-i İslāmiyyeden olup, Āl-i ʿOṯmāna iṭāʿat ve inḳıyād idegelmişlerdür. ʿAzl ve naṣbları, tebdīl ve taʿyīnleri ṭaraf-ı salṭanat-ı ʿaliyyeden olagelmişdür. Lākin nāmelerde ve sāʾir aḥvālde pādişāhāne ikrām ve iclāl sāʾir mülūka taḳdīm iderler. Cümle ḫānzādeler vüzerāya taṣaddur iderler. Ve aʿyādda dest-būsa evvel varırlar.*[437]

246 Tatar Han Camii, Gözleve, eksik minareleri ve çevresindeki şehir dokusunu gösteren, İspanyolca açıklamalı bir eskiz, 1892.

Buradan anlaşılıyor ki, teşrifat kuralları gereğince, Osmanlılara tâbi Kırım Hanları rütbece diğer hükümdarlardan önde geliyor, İstanbul'da rehin tutulan oğulları saray merasimlerinde vezirlerin üstünde yer alıyor ve bayramlarda padişahın elini herkesten evvel öpme ayrıcalığını taşıyordu. Saygın Cengizli soylu Giray ailesi, Osmanoğullarından hem daha eski, hem de Avrasya'nın belirli bölgelerinde daha fazla tanınmış bir hanedandan geliyordu. Dolayısıyla, Osmanlıların Kırım Tatarları üzerindeki siyasal hâkimiyeti hiç de yabana atılacak bir mesele değildi.

I. Devlet Giray Han'ın camisi, âdâb kurallarınca Osmanlı padişahının konumunu aşmaksızın, Kırım hanlarının sahip olduğu imtiyazlı hükümdarlık statüsüne uymalıydı. Evliya Çelebi, Gözleve kalesinin yanında yer alan bu camiyi, şehrin on iki camisinin en etkileyicisi olarak betimler. Caminin limana bakan kıble duvarının arkasında bânisi olan han ve onun soyundan gelenlerin defnedildiği, günümüzde artık mevcut olmayan türbe haziresinden de söz eder:

> Camilerin hepsinden yüksek, özenle yapılmış ve mükemmel olanı, Bahadır Giray Han'ın [*sic*] camisidir. Cümle kapısından mihrabına kadar eni ve boyu 150 adımdır. Bu caminin sol tarafında, yüce şanlı hanların namaz kılması için bir sanatlı (hünkâr) mahfili vardır. Ve iki yüksek minaresi vardır, ama biri, bir depremde yıkılmıştır. Sağ taraftaki minaresine bu hakir çıkıp, şehrin tümüyle imar edilmiş halini ve beşgen biçimini seyir ve temaşa edip, minareden inerken 105 basamak saydım. Ama hakikaten yüksek ve sanatlı bir minaredir, zira İstanbul'da Sultan Süleyman'ın camisini binâ eden Koca Mimar Sinan Ağa b. Abdülmennan'ın eseridir. Gerçekten de hoş ve rahat ve gönül çelen bir süslü mabeddir. Fakat bu camiye göre ön avlusu küçüktür, zira şehrin kalabalık yerinde, çarşı ve pazarı içinde bulunmakla büyük cemaati olan bir selâtin camisidir. Hatta bu şehir içinde bu camiden başka hiçbir mavi kurşunla kaplı, ışık dolu ve mamur cami yoktur. Bir fersah mesafeden kubbelerinin kurşunları pırıldar. Mihrabının önünde, beyler ve hanlar ve sultanlar gömülüdür. Ön avlusuna bitişik yolun karşı tarafında, bir latif ve güzel hamamı vardır ki, benzeri ancak Şam'daki Defterdar hamamı ve Sinaniye hamamıdır... Keza sokağın karşısında, caminin ön avlusunun sol tarafında, şehrin iç kalesi vardır... Bu iç kalenin doğu tarafında büyük ve güzel bir kule var. Onun acaip, ulu toplarının hepsi limana dönüktür. Ve her Cuma günü, bu kulenin bedenlerindeki mazgalları dizdar ağa sancak ve bayraklarla süsler; salâdan sonra da kale kapısını kapatır.

Cümleden ʿālī ve mükellef ü mükemmel Bahādır Ġiray Ḫān cāmiʿidür kim ṭūlen ve ʿarżan kıble ḳapusuñdan tā miḥrāba varınca yüz elli ḳademdür. Bu cāmiʿüñ ṣōl ṭarafında ḫān-ı ʿālīşānlaruñ namāz ḳılacaḳ bir muṣannaʿ maḥfili vardur. Ve cümle iki serāmed mināresi var-

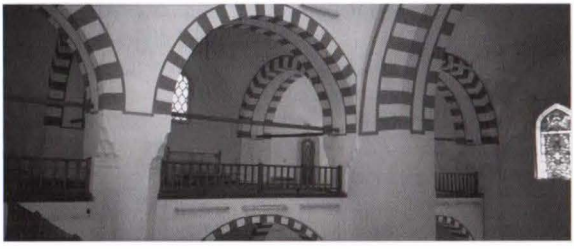

247 (en üstte) Tatar Han Camii, Gözleve, kuzeyden görünüm.

248 (ortada) Tatar Han Camii, Gözleve, güneydoğu köşesindeki kulemsi hünkâr mahfili girişiyle birlikte deniz kıyısından görünümü.

249 (altta) Tatar Han Camii, Gözleve, hünkâr mahfili kapısıyla birlikte doğudaki yuvarlak kemerli üst mahfilden detay.

dur, ammā birini zelzele münhedim itmiş, ammā ṣāġ ṭarafında mināresine ḥaḳīr ʿurūc idüp şehrün cümle ʿimāristān ṭarz-ı ṭavr-ı şekl-i muḥammesin seyr [ü] temāşā idüp mināreden inerken yüz beş ḳademe ʿadd itdüm, ammā ḥaḳḳa ki serāmeḏ mināre-i muṣannaʿdur, zīrā Sulṭān Süleymān cāmiʿini İslāmbolda binā iden Ḳoca Miʿmār Sinān Aġa ibn ʿA[b]dül-mennānuñ kārıdur. Ḥaḳḳā ki pesendīde bir müferreḥ ve dilgüşā maʿbedgāh-ı zībādur. Lākin bu cāmiʿe göre ḥaremi küçükdür, zīrā şehrün izdiḥāmı yirinde çārsū-yı bāzār içünde vāḳiʿ olup cemāʿat-i keẕīreye mālik bir cāmiʿ-i selāṭīndür. Ḥattā bu şehr içre bu cāmiʿden ġayri raṣāṣ-ı ḫāṣṣ-ı nīlgün mestūr cāmiʿ-i pür-nūr u maʿmūr yoḳdur. Bir fersaḫ yirden ḳıbāblarınuñ ḳurşumları şaʿşaʿa virür. Ve miḥrābı önünde biyimler ve bükeçler ve sulṭānlar medfūnlardur. Ve ḥaremine ḳarşu yol aşırı bir laṭīf binā-yı raʿnā ḥammām-ı rūşināsı vardur kim miṯli meğer Şāmda Defterdār ḥammāmı ve Sināniyye ḥammāmı ola... Ve yine bu cāmiʿ ḥareminüñ ṣol ṭarafında yol aşırı şehrün iç ḳalʿasıdur... bu iç ḳalʿanuñ şarḳ ṭarafında bir ʿaẕīm ḳulle-i zībāsı var. Anda acā'ib serāmed ṭopları cümle līmāna nāẓırdur. Ve her Cumʿa günü bu ḳullenüñ dendān-ı bedenlerin dizdār aġa sancaġ u bayrāḳlar ile zeyn ider. Ṣalādan ṣoñra ḳalʿa ḳapusın sedd ider.[438]

"Tatar Han" camisinin sultanî ikonografyası, Sinan'ın eyalet yöneticileri için tasarladığı kubbeli küp tipi camilere kıyasla, bânisinin üstün statüsünü sergiliyordu. Bu hanlık camisi, kültürel eğilimlerini İstanbul'daki yetişme yılları sırasında oluşturan I. Devlet Giray'ın hükümdar kimliğinin yanı sıra, Kırım'daki Osmanlı hâkimiyetinin gittikçe artan nüfuzunu da ilân ediyordu. İşte bu nedenle huzursuzluk duymaya başlayan Devlet Giray, 1569'da veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'nın Don ile Volga ırmaklarını bir kanalla birleştirme projesine destek vermedi. Temelleri atıldığı halde gerçekleşemeyen bu muazzam proje, Moskof tehdidine karşı koymak, Safevilere karşı bir üs oluşturmak ve Orta Asya'yla ticareti teşvik etmek gibi genişleme eğilimli hedefler içeriyordu. Devlet Giray, Osmanlı Devleti'nin oraya asker yerleştirmesi halinde, Kırım üzerindeki kıskacını daha da sıkıştırmasından çekiniyordu.[439] Haklı olarak sakıngan davranan Kırım hanının başarılı darbesini kutlamak için inşa edilen zafer camisi, aynı zamanda himayesine tâbi olduğu efendisi tarafından kısıtlanan saltanat yetkesinin sınırlarını da ifade ediyordu.

Haseki ve Valide Sultanlar

I. **HASEKİ HÜRREM SULTAN**
İSTANBUL, AVRATPAZARI
(1538/39-1540, 1550-51)
KUDÜS (y. 1550-57)
EDİRNE CİVARINDA MUSTAFA PAŞA KÖPRÜSÜ (BUGÜN SVİLENGRAD, 1559-60)

II. **VALİDE NURBANU SULTAN**
İSTANBUL, ÜSKÜDAR
(ATİK VALİDE, 1571-86)

I. HASEKİ HÜRREM SULTAN

Sultan Süleyman'ın tek ve biricik nikâhlı zevcesi, Haseki Hürrem Sultan, imparatorluğun belli başlı şehirlerine mimarî damgasını vuran ilk hanedan kadınıdır: İki payitaht (İstanbul, Edirne) ve üç kutsal şehir (Kudüs, Mekke, Medine). Kamusal kimliğini hayırsever bir haseki sultan olarak inşa etmeyi hedefleyen Hürrem'in vakıfları, Osmanlı tebaasının, yolcuların ve hacıların refahına adanan tutarlı bir inşaat programının parçalarıydı (**res. 250**). Bâninin resmî unvanı olan "Haseki Sultan" adını taşıyan anıtlarının her biri, âdâb kodlarınca en üst mimarî himaye düzeyine özgü birer imaret ve suyolu içerir. Payitahttaki külliyesi ayrıca bir darüşşifa kapsar ki, özellikle prestijli bu yapı türünün Sinan çağındaki tek örneklerini Hürrem'in kocası Sultan Süleyman ve halefi Valide Nurbanu Sultan yaptırmıştır. Ondan önce hiçbir haseki sultanın hayal bile edemeyeceği, emsalsiz bir hayır vakıfları mirası kurma emelini körükleyen, Hürrem'in çok özel statüsüydü.

Haseki Hürrem Sultan'ın öncelsiz itibarı, padişah kocasının onun uğruna çiğnediği üç hanedan ilkesinden kaynaklanıyordu: Birden çok oğul doğurmasına izin vermek, payitahtta yanı başında kalmasına razı olmak ve onunla nikâhlanmak.[1] Bu yeniliklere tahammül edemeyenler, Hürrem'i, cazibesi ve büyülerle padişahı etkisi altına almakla suçladı. Luigi Bassano 1530'larda, ona "cadı" (*Zaidi*) denildiğini yazıyor ve biraz abartıyla, hiç sevilmediğine değiniyordu: "Yeniçeriler ve bütün saray halkı ondan da, çocuklarından da nefret ediyor, fakat padişah onu sevdiği için, hiç kimse ağzını açmaya cüret edemiyor; gerek kendisi gerek çocukları hakkında daima herkesin kötü konuştuğunu işittiğim halde, ilk oğul [Şehzâde Mustafa] ile reddedilen annesi hakkında iyi sözler duydum."[2]

Sultan Süleyman'ın 1515'te doğan en büyük oğlu Mustafa'nın annesi, Hürrem'in peş peşe altı çocuk doğurması ardından gözden düşmüştü: Mehmed (1521), Mihrümah (y. 1522), Abdullah (1522-23, doğumundan kısa süre sonra öldü); Selim (1524), Bayezid (1525) ve Cihangir (1531). 1509'da bir Tatar akınında Rogatin'den (Ruthenia) esir alındığına inanılan Hürrem'in kökeninin, bugün Batı Ukrayna'da yer alan, Lehistan'ın (Polonya) "Küçük Rusya"sındaki Rogatin olduğu düşünülür. Milliyetçi Leh geleneği onun, Rogatinli bir Katolik papazın kızı Aleksandra Lisowska olduğunu ileri sürmüştür. Aslında kimliği meçhuldür, fakat yeni araştırmalara göre, Ukrayna'nın Lehistan kralına tâbi bir yöresinden geldiği ve muhtemelen Ortodoks kilisesine bağlı olduğu anlaşılıyor. Bazı kaynaklar, ilkin Süleyman'ın kız kardeşlerinden birinin sonra da annesinin hanesinde yetiştirildikten sonra, valide sultan tarafından oğluna şehzadelik döneminde bir armağan olarak sunulduğunu belirtir. Ona, şirin, neşeli, çiçek gibi taze anlanuna gelen Hürrem (Mustafa Âli'ye göre Hürremşah) adı verildi. Ancak, Avrupalı yabancılar arasında "Roksolana" (Lehçe, "Rogatinli bakire") veya "La Rossa" (İtalyanca, "Rus") takma ad-

250 Haseki Hürrem Sultan'ın (La Rossa) hayalî portresi, y. 1550, Venedik'te Matteo Pagan tarafından yayınlanan anonim ahşap baskı.

larıyla tanınmıştır (**res. 250**).[3] Venedikli diplomat Pietro Zen 1524'te, Sultan Süleyman'ın artık tek bir kadına sadık olduğunu yazmıştı. Aynı gözlemi yapan Pietro Bragadin, 1526'da Hürrem'i "genç, güzel değil, ama zarif ve çıtırpıtı" diye tarif eder.[4] Tek eşli olarak ona bağlanmasından sonra padişahın, hareminin gelinlik çağındaki neredeyse tüm cariyelerini evlendirerek çerağ ettiği söylenir.[5]

Şehzâde Mustafa, 1533'te annesiyle birlikte Manisa sancağına gönderilerek saraydan uzaklaştırıldı. Valide Hafsa Sultan'ın 1534 Mart'ında vefatından sonra, Hürrem'in padişah haremindeki egemenliği doruğuna erişti. Sultan Süleyman, 1534 Haziran'ı civarında Atmeydanı'nda yapılan şatafatlı bir düğünde onunla evlendi.[6] Hanedan geleneğinden bu kopuş aracılığıyla, Hürrem, bir padişahın meşru karısı haline gelmek üzere azat edilen ilk köle cariye oldu. Süleyman'ın ona karşı engin tutkusu şiirlerinde ölümsüzleştiği gibi, Hürrem'in aşk mektupları da padişahın çıktığı seferler sırasındaki yokluğunda duyduğu özlem ve ayrılık acısıyla doludur: "Allah'a ant olsun ki, hasretinizin ateşiyle gece gündüz yanıyorum... Benim canımın bir tanesi, gözümün nuru, bu ve öbür dünyada ümidim, Allah'a ant olsun ki, dünyada tek arzum sizsiniz!" (*Vallāhi ve tallāhi firāḳıñuz āteşine gice ve gündüz yanarum... Benüm cānum pāresi, gözüm nūrı, iki cihānda ümīdüm, vallāhi dünyāda hemān siz murādumsız*). Hürrem'in mektupları babalarını özleyen en büyük iki çocuğu, Şehzâde Mehmed'le Mihrümah'a karşı duyduğu özel analık bağlarının da yansıtıldığı ailevî yazışmalardır: "Bilhassa şerefli mektubunuz okunduğunda, kulunuz Mir Mehmed ile cariyeniz Mihrümah özleminizden ağlayıp sızlanırlar. Onların sızlanmaları beni deli etmiştir. Sanki matem tutuluyor gibidir. Benim sultanım, önceden kulunuz Mir Mehmed ve cariyeniz Mihrümah ve Selim Han ve Abdullah size pek çok selamlar edip, ayağınızın tozuna yüz sürerler" (*Ḫuṣūṣā mektūb-ı şerīfiñüz oḳındukda bendeñüz Mīr Meḥmed ve cāriyeñüz Mihrümāh giryeler ve fiṛḳatler iderler. Anlaruñ giryeleri ḫōd beni deli ḳılmışdur. Hemān güyā ki arada mātem vardur. Sābıḳā benüm sulṭān[um] bendeñüz Mīr Meḥmed ve cāriyeñüz Mihrümāh ve Selīm Ḫān ve ʿAbdullāh envāʿi selāmlar idüp, ġubār-ı pāyiñüze yüz sürerler*). Haseki Sultan'ın mektupları bundan başka, mahrem bir siyasal sırdaş olarak da padişahı etkisi altına aldığına tanıklık eder.[7] Lehistan krallarına hitaben yazdığı diplomatik mektuplar ise, onun doğduğu ülkenin hükümdarlarıyla barışçıl ilişkilerin korunmasındaki rolünü belgelemektedir.[8]

Oğullarını tahtın meşru vârisleri konumuna yükseltmek, Hürrem'in ömrü boyunca başlıca uğraşı oldu. Hans Dernschwam'a göre (1553-55), "Süleyman, kendisinden sonra tahta bir cariyenin oğlu olan Mustafa değil de" Hürrem'in oğullarından biri çıksın diye, azat ettikten sonra onunla evlenmişti. Busbecq, Hürrem'in yasal padişah "zevcesi olarak otoritesini vurgulamak yoluyla, en büyük şehzâde olan Mustafa'nın meziyetlerini ve haklarını baltalamaya" çalıştığını gözlemler.[9] Mustafa'dan yana oldukları için İbrahim Paşa (ö. 1536) ve Kara Ahmed Paşa (ö. 1555) gibi iki veziriazamın idamında Hürrem'in rol oynadığı düşünülür. Haseki sultan, tek kızı Mihrümah ve onunla 1539'da evlendirilerek veziriazamlığa yükseltilen damadı Rüstem Paşa ile birlikte dile düşmüş bir üçlü ittifak kurdu. Bu üçlünün planı, Şehzâde Mustafa'nın ortadan kaldırılmasıyla 1553'te başarıya ulaştı.[10] Fakat Hürrem Sultan'ın ömrü, kendi oğulları Selim ve Bayezid arasındaki acı taht kavgasının "Şehzâdeler Savaşı" ile belirlenen sonucunu görmeye vefa etmedi. Hanedan soyuna kan bağıyla mensup olmasını sağlayacak "Valide Sultan" (padişah anası) statüsüne yükselemeden, daha düşük konumlu bir "Haseki Sultan" (padişah çocuklarının anası) olarak vefat etti.

Hürrem "sıtma ve kulunçtan muzdarip" olması nedeniyle 1558'de öldüğü sırada İstanbul'da bulunan Mekke Şerifi'nin elçisi Kutbeddin Mekkî, onun Mekke ve Medine Haremlerinde, Kudüs'te ve diğer şehirlerde birçok hayrat ve hasenatı olduğunu söyler. Padişaha çok nüfuz etmiş olduğundan, birçok işlerin halledilmesi onun elindeydi ve anneleri ölünce çocuklarının arasına nifak girdi. Mekkî, "adının Hürrem Sultan olduğu söylenen" ve "Rus asıllı" olan haseki sultan'ın ölümünün, onu "çıldırasıya seven padişahın yüreğini parçaladığını" ve İstanbul halkını müteessir ettiğini belirtir. Hürrem'in tabutunun, vezirlerin omuzunda II. Bayezid Camii'ne taşınarak cenaze namazının Şeyhülislâm Ebussuud tarafından kılındığını ve mezarına şeyhülislâmın eliyle bizzat defnedildiğini anlatır.[11] Süleymaniye Camii'nin arkasındaki hazirede yer alan bu mezar üstüne inşa edilen türbe, Mimar Sinan'ın eseridir (**res. 167** [3], **170-71, 186**). Şüphesiz, siyasete müdahale edişi yüzünden ondan nefret edenler Hürrem'in vefatına gözyaşı dökmemişti. Bazı 16. yüzyıl tarihçileri, Osmanlı Devleti'nin "gerilemesi"nin başlıca nedenlerinden biri olarak gördükleri harem entrikalarını ilk başlatan kadın olarak onu damgalar. Abartılı biçimde kötülenen haseki sultanın kimliğini, hedef olduğu eleştiriler ve kendilik tasarımı çabaları arasında bir yerlerde aramamız gerekiyor. Daha olumlu bir portre çizen bu çabalar, onun mimarî anıtlarının somut arşiviyle belgelenmiştir.

Hürrem iyilikseverliğini, görünümüyle mütevazı, ama işlevsel olarak yüce gönüllü pek çok hayır yapısıyla ilân etti. Resmî "Haseki Sultan" unvanına uygun âdâb kurallarıyla biçimlendirilen camilerinde, çifte minareler gibi hanedan statüsü işaretleyicileri yoktur. Eskiden sadece padişah camilerine sınırlandırılan çifte minare kullanımı, ilk kez Sultan Süleyman devrinde ona kan bağıyla bağlı en yakın akrabalarına da tanınan bir imtiyaza dönüştü: Annesi Hafsa Sultan (Manisa, 1520'ler), kızı Mihrümah Sultan (Üsküdar, 1543/44-48) ve veliahd şehzâdeler Mehmed (İstanbul, 1543-48) ile Selim'in (Karapınar, 1560-63/64) camilerinde olduğu gibi. 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başlarında, şehzâde anaları genelde tek oğullarıyla birlikte yaşadıkları sancak merkezlerinde cami külliyeleri yaptırmışlardı. Birden çok şehzâdenin annesi olan Hürrem, padişah kocasıyla payitahtta kalan ve orada kendi cami külliyesini yaptıran ilk hasekiydi. Ne var ki, Avratpazarı'ndaki camisinin kubbeli küp tipi mütevazı planı, ihtiyatlı olarak, kendinden önceki hasekilerin tek minareli camilerinde riayet edilen kurallara itaat etti.[12]

İhtilaflı statüsünü mimarî aracılığıyla müzakere ederken, âdâb kodları, Hürrem'i görsel açıdan gemlenmiş anıtlar yaptırmaya sınırladı. Haseki sultanın yapılarının ayırt edici özelliği ne anıtsallıkları ne de üslûplarındaki özgünlüktü. Bunların belirleyici vasfı, eşi görülmemiş sayıları ve cömert vakıflarla desteklenen hayır hizmetleri sunmalarıydı. Hayratı aracılığıyla Hürrem, sadece Tanrı'nın gözünde sevap işlemeye çalışmakla kalmamış, aynı zamanda olumsuz kamusal imgesini düzeltmeyi de hedeflemişti. Hasekinin, bir "halkla ilişkiler" stratejisi aracılığıyla kendisinin ve dolayısıyla çocuklarıyla kocasının da prestijlerini arttırma projesini mimarî himayeye dayandırması, bazı Osmanlı tarihçilerinin gözünden kaçmamıştır. Örneğin, Rüstem Paşa için yazılan anonim bir tarih, Hürrem Sultan'ı gayet olumlu bir şeklide tanımlar: "O hayrat ile hasenatın cömert ve müşfik hâmisi, ki onun ihsanı ve sadakalarının sarf edilmediği şerefli yer kalmamıştı" (*Ol muḥsine ve müşfiḳa-i ṣāḥibetü'l-ḫayrāt ve'l-ḥasenāt ki ānuñ iḥsānı ve taṣadduḳātı ṣarf ve bezl olınmaduḳ bir mevżi'-i şerīf ḳalmamışdı*).[13] 1590'larda Talikizâde, Hürrem Sultan'ı kocasının saltanatının sağlam direği olarak överken, sayısız kamusal hayratını ünlü Abbasi melikesi Zübeyde'ninkilerle karşılaştırmıştır:

> O izzetli hazretin (Süleyman) muhteşem saltanatını destekleyen sağlam bir direk, görkemli karısının dünyayı besleyen kudretli himayesi ve harmanı bereketli cömertliğiydi. Abbasi devletinde Harun Reşid'in muazzam zevcesi Zübeyde Hatun ki, bilime muhabbet ve rağbet gösterdiği, ulemaya yardım ettiği, dinin sınırlarının koruyucusu olan askerlere kuvvet ve kudret verdiği ve devlet topraklarının desteği olan çiftçilere nice huzur ve rahat verdiği, o büyük hatunun azameti ve cömertliğiyle dolan tarih kitaplarında yazılıdır. Aynı şekilde, Haseki Sultan da nerede hürmete lâyık aziz bir şeyh varsa onu mebzul hayır işleriyle sevindirirdi ve nerede yardıma muhtaç bir bilgili adam bulunduğunu öğrense ona servet harcardı ve nice şeyhlere camiler ve zaviyeler ve tekkeler bina ettirdi, ulema için de sayısız medreseler inşa ettirdi. Nerede harap olmuş mescidler varsa onları ihya etmiştir. Ve sayısız mahalleleri mescidler ve camiler ve hamamlar ve dükkânlarla; köyleri ise fakirlerle dervişler için zaviyeler ve tekkeler, su şebekeleri ve köprülerle mamur etmiştir. Sınır boylarındaki gazilere silahlar ve atlar bağışlamış ve mübarek Mekke yolundaki menzillerde su sarnıçları (birke) ile kaleler yaptırmıştır. Hacı kafilelerine yol erzağı, hasta olanlarına ilaç ve piyadelere binek hayvanları ve eşekler tedarik etmiştir; ve yetimler ile dullara bayramlar ve kış aylarında yünlü giyecek ve kapsamlı bağışlar yapmıştır. Keza sefer-i hümayunlar sırasında yol eşyası (seyishane) telef olmuş yeniçerilere para vakfetmiştir. Yararlı kitaplardan memalik-i mahrusede güzel yazı yazan kâtiblere yazdırdığı mükemmel nüshaları, etraf ve eknafta olan öğrencilere bağışlayıp, sadece 1.200 *Muhammediyye*'yi [1449'da Yazıcıoğlu Mehmed tarafından yazılan] Peygamber'in tertemiz ruhuna armağan etmişlerdir. Ve hangi diyarda ilgi çekici nadir bir şey bu-

lunduğunu duysa, onu türlü zahmetlerle İstanbul'a getirtmek âdeti olduğundan, İstanköy Adası'ndan altın bir kadeh, Batı Avrupa'dan katmerli kadifeler ve Mısır'dan 1.000 çift Yusufî kumru getirtmişti ki, bugün hâlâ divan-ı hümayunda (posta güvercini olarak) kullanılmaktadır. Bu yüce ve saadetli devlette, onun övgüye lâyık eserlerinin had ve hesabı yoktur. "Zaman Hatun"u onunki kadar bol ihsanlı bir hanım görmemiştir!

Ve ol ḥażret-i bā-ʿizzetüñ salṭanātınuñ bir rükn-i rekīni ḫalīle-i celīle-i ʿulyālarınuñ himmet-i merdāne-i ʿālemperverdi ve iḥsān-ı ḫarmān-neverdi olmışdur. Devlet-i ʿAbbāsiyyede er-Reşīd bi'llāh Hārūnuñ hem-ḫābe-i muʿazzamaları Zübeyde Ḫātun ki ʿilme muḥabbet ve raġbet, ʿulemāya maʿūnet, ḥafaẓa-i ḥudūd-ı millet olan sipāh-ı ehl-i silāḥa ḳuvvet ve ḳudret ve ʿumde-i mülk-i memleket olan aṣḥāb-ı filāḥate niçe iṭmīnān ve rāḥat virdi ise, ki kütüb-i tevārīḫ ol maḥdūme-i ʿulyānuñ maʿālī ve meḳārimi ile mālīdür. Kezālik, Ḫāṣekī Sulṭān dāḥī her ḳanda şāyeste-i taʿzīz bir şeyḫ-i ʿazīz vār ise füzūn-ı meberrātla memnūn ve ḫōşḥāl, ve her ne maḥallde maḥall-i muvāsāt ḥıbr ḫaberin alsa beẕl-i emvāl ile müstemāl buyurup ve niçe meşāyiḫe cevāmiʿ ve şavāmiʿ ve dārü'z-zühhād binā ve bünyād ve niçe ʿulemāya medāris-i maṣūna-ʿani'd-devāris inşā ve icād itdirüp ve her ḳanda ḫarāb olmış mesācid vār ise ʿimāret ve maḥallāt-ı maḥallede mesācid ve cevāmiʿ ve ḥammāmāt ve dekākīn ve fuḳārā-yı ḳurā ve mesākīn içün buḳāʿ ve ribāṭāt ve ābyār ve cüsūr-ı ġayri maḥdūd ve maʿdūd-ı maḥṣūr ābād buyurmışlardur. Ve serḥād ġuzātına silāḥ ve semend ve menāzil-i Mekke-i müteberrekede birek ve ḳılāʿ ve ḥuccāc ve ḳavāfile zād-ı rāh ile ve merẓālarına edviyye-i şūdmend ve müşāta devvābla merākib ve eytām ve erāmile aʿyād ve şitāda iksā-yı kisāyla meberrāt-ı şāmile ve sefer-i hümāyūnda yeñiçerinüñ seyishānesi telef olanına akçe vaḳf buyurup ve memālik-i maḥrūsede ḫōşnüvīs kātiblere kütüb-i nāfiʿadan mükellef kitāblar yazdırup, eṭrāf ve eknāfda olan ṭullāba itḥāf eyleyüp, yalñuz biñ iki yüz Muḥammediyye rūḥ-ı muṭahhara-i Nebeviyyeye hediyye buyurmışlardur. Ve her diyārda ki bir ṭuhfe-i nādīde, şenīdeleri olsa, envā-i tekellüfāt ile İstanbūla getürtmek muʿtādları olmaġile, İstānköy cezīresinden zerrīn ḳadeḥ ve Maġrīb cevānibinden ḳaṭīfe-i ḳatmerī ve Mışırdan biñ çift ḳumrıyı Yusūfī getürdüp, el-yevm ki dīvān-ı ʿālī –şeyyedallāhu bi'l-meʿālī–de mevcūddur. Bu devlet-i ʿulyā ve saʿādet-i sünyāda meāʾşir-i ḥamīdeleri bī-şümār-ı ġayr-i ʿadīdedür. Bānū-yı rūzgār, bunlar gibi kerīme-i ʿamīmetü'l-iḥsān görmemişdür.[14]

Hürrem'in gösterişçi tüketim düşkünlüğüne de tanıklık eden, bu dikkat çekici ölçüde lehine yazılmış pasaj, çeşitli gruplara, yani ulema, şeyhler, talebeler, hacılar, yolcular, gaziler ve (Şehzâde Mustafa'ya kurduğu komplolar yüzünden ondan nefret eden) yeniçerilere yağdırdığı ihsanları ortaya serer. Zemmedilen haseki sultan, hayırseverlik girişimlerinin görünürlüğünü âzamileştirmek için, yalnız yeni yapılar inşa ettirmekle kalmadı, aynı zamanda ilave gelirler vakfettiği eski yapıları da onarttı. Toplumun çeşitli kesimlerini hedef alan hayır işlerinin "popülist" boyutu, onun olumlu bir kamuoyu inşasında, mimarî himayenin etkili rolünü kavradığını düşündürüyor.

Hürrem, yaygın olarak Abbasi halifesi Harun Reşid'in karısı Zübeyde'yle özdeşleştiriliyordu. Örneğin, Sultan Süleyman'ın vakfiyesi ve 1560 tarihli bir hüccet onu "Çağın Zübeyde'si" (*Zübeyde-i ʿaḥd ü evān*) diye tanımlıyor. Abbasi melikesinin hayır yapılarının onarımını üstlenmek yoluyla, Hürrem'in bu çağrışımı bilinçli olarak pekiştirmeye çalıştığı anlaşılıyor: Hac güzergâhında su depoları bulunan kaleler (Darb Zübeyde) ve Arafat Dağı'ndan Kâbe'ye su taşıyan suyolu (ʿAyn Zübeyde).[15] Zevcesinin ölümünden sonra, padişah Arafat suyolunun yenilenmesini sürdürdü; daha sonra göreceğimiz gibi, bu projeyi 1572'de kızları Mihrümah tamamladı ve oğulları II. Selim tarafından kapasitesi daha da genişletildi (1572-74).[16] Mekke'deki ortak mimarî himayeleri aracılığıyla, Süleyman ve Hürrem çifti, geçmişin büyük halifeleri, padişahları ve melikelerinin yerini almaya lâyık olduklarını göstermeye çalıştı. Sultan Süleyman'ın, Zübeyde Hatun tarafından Harun Reşid'in hilafetinde inşa edilen Mekke suyolunu ilk onarımından, Belgrad'ı zaptından (1521) sonra Kemalpaşazâde tarihinde bahsedilir: "*Hārun Reşīdüñ müddet-i ḫilāfetinde Zübeyde Ḫātun şu getürmiş imiş, mürūr-ı eyyām ve kürūr-ı şühūr u aʿvāmile mecārīsi bozılmış, düzelüp taʿmīr olınmaḳ tedbīr olındı.*"[17] Talikizâde gibi, coğrafyacı Mehmed Âşık da, Hürrem Sultan'ın Mekke'deki suyolunun bânisi olduğunu yazar ve şehir halkıyla hacıların suyu her kullandıklarında, onun ruhuna dua ettiklerini söyler: "*Merḥūme Ḫāṣeki Sulṭān –ʿaleyhā'r-raḥmeti– meṣāfe-i baʿīdeden ḳaṭʿ-ı aḥcār-ı żaḫīme ve kesr-i ṣuḫūr-ı ʿaẓīme ile bu beled-i emīne bir āb-ı güzīn īṣāl ve icrā itdi ki ehl-i beldeden ġayri her sene ḥacca varan ḥuccāc-ı zevī'l-ibtihāc bu ābdan intifāʿ itdüklerince ṣāḥibe-i ḫayrun rūḥ-ı ʿazīzine itdükleri duʿā-i ḫayr dergāh-ı rabbü'l-ʿizzetde maḳbūl ola.*"[18] Halbuki çoğu Osmanlı yazarı, Sinan'ın payitahttan nezâret etmiş olduğu ve sultanî çiftin ortak himayesiyle gerçekleştirilen bu Mekke projelerini sadece Sultan Süleyman'a atfetmek yoluyla, Hürrem'in sesini sustururlar. Erkek yazarların ataerkil önyargılarının çarpıcı bir örneğine, Ramazanzâde Mehmed'in 1560'ların başında tamamladığı tarih eserinde rastlıyoruz. Yazar, Hürrem'in yapılarını tamamen kocasına atfederek, haseki sultanın kişisel mimarî girişimlerinin failinin bizzat kendisi olduğunu yadsımıştır:

Şehzâdelerin validesi merhume Haseki Sultan için, Dikili Taş [Arcadius Sütunu] yakınında süslü bir cami, kusursuz

bir medrese, cömert nimetli bir imaret ve hastalar için güzel bir darüşşifa 932 (1525/26) [*sic*] senesinde inşa edildi. Yine merhume Haseki Sultan için, Kâbe-i Muazzama'da bol nimetli bir imaret ve Medine-i Münevvere'de de büyük menfaatli bir ulu imaret bina edildi; bunlarda her gün Mekke ve Medine yoksullarına ziyafet çekilir. Ve Edirne şehrinde de, Kevser'e benzer, bostanlara hayat suyu bağışlayan bir suyolu ile gece gündüz Selsebil gibi sular akan birçok çeşmeler yapıldı. Ve Meriç Irmağı kenarında Mustafa Paşa Köprüsü başında bir cami, imaret ve hanlar inşa edildi.

Merḥūme-i vālide-i şehzādeǧān Ḥāṣeki Sulṭān içün Dikilü Ṭāş ḳurbinde bir cāmiʿ-i zībā ve medrese-i aʿlā ve ʿimāret-i vāfiretü'n-naʿmā ve dārü'ş-şifā-i li'l-merżā zībā olındı. Fī sene 932. Merḥūme Ḥāṣeki Sulṭān içün Kāʿbe-i Muʿaẓẓamada bir ʿimāret-i keşīretü'n-niʿme ve Medīne-i Münevverede daḫī bir imāret-i kebīretü'l-menfaʿa binā olınup her gün fukārāʾ-i Mekke ve Medīne ẓīyāfet olınur. Ve Edirne şehrinde daḫī zülāl-i kevşer-misāl ḥayāt baḫşā-yı bisātīn āmāl şu getürilüp nice çeşmeler olup gice ve gündüz māʾ-i selsebīl gibi şular sebīl olup akar. Nehr-i Merīc üzerinde olan Muṣṭafā Paşa Köprüsi başında cāmiʿ ve ʿimāret ve ḫānlar tertīb olınmışdur.[19]

Aslında tümü Hürrem tarafından yaptırılıp vakfedilen bu anıtların, sadece sonuncusunu ölümünden sonra, Sultan Süleyman onun adına inşa ettirmiştir. Üstelik Ramazanzâde'nin listesi eksiktir. Hürrem'in Kudüs'teki imareti ile vakfiyelerinde kayıtlı diğer hayratı atlanmıştır. Süleyman'ın, tam mülkiyet hakkıyla ona bağışladığı mîrî arazilerin tapu senetleri, haseki sultanın vakıflarının ancak kocasının cömertliğiyle gerçekleştirilebildiğine işaret eder, tıpkı onun fermanlarıyla inşaat projelerinin hızlandırılması gibi. Ancak, bu durum, rical tarafından bina edilen birçok önemli yapılar için de geçerlidir. Kaldı ki, Hürrem'e seleflerinin sınırlı girişimlerinin kapsamını aşan geniş bir anıtlar ağı yaratma gücü veren ve bâni olarak kariyerinin sürekliliğini sağlayan, kendi vizyonu ile kişisel servetiydi. Evlendiklerinde padişah ona 100.000 dükalık (6.000.000 akçe) hatırı sayılır bir çeyiz vermişti.[20] 1550'lerde, günlük harçlığı 2.000 akçeye yükselmişti ki bu, önceki şehzâde analarının maaşlarına kıyasla, rekor bir meblâğdı. Sözgelişi, Sultan Süleyman'ın annesi, oğlunun şehzâdelik günlerinde günde ancak 200 akçe alıyordu ve 16. yüzyılın daha ileriki yıllarında hasekilerin harçlığı 1.000 akçeye düşecekti.[21] Hürrem'in aldığı miktar, kendisine birçok çocuk veren tek zevcesine karşı padişahın istisnaî muamelesinin göstergesidir.

Haseki sultanın 1540 ve 1551 tarihli vakfiyeleri, İstanbul'daki Avratpazarı'nda inşa ettirdiği cami külliyesinin bileşenleriyle vakıflarını kaydeder.[22] Vakıflar, bâninin diğer anıtlarını ve para bağışları ile görevliler atadığı başkalarının hayratını da içeriyordu: Kayd-ı hayat şartıyla Ankaralı Şeyh Mevlana Şemsüddin Ahmed'i atadığı, Ankara'da hasekinin adını taşıyan bugün yok olmuş bir cami;[23] Şehzâde Mehmed'in dâyesi (dadı) Ayşe Hatun'un İstanbul'da Kâğıthane'de inşa ettirdiği cami;[24] payitahtın Ayvansaray mahallesinde Şeyh Toklu Dede'nin zaviyesi;[25] Aksaray'da (İstanbul) Hasan Dede zaviyesi; Aksaray'da (Anadolu) Acıpınar köyünde bir başka zaviye; Halvetî şeyhi Mevlana Muslihüddin'in (Merkez Efendi, ö. 1552) kendi doğum yeri olan Denizli'deki Sarı Mahmudlu köyünde bina ettiği zaviye-cami ve onun oğlu Şeyh Ahmed bin Mevlana Muslihüddin'in (ö. 1562-63) Uşak kasabasındaki zaviyesi. 1549'da Hürrem'in İstanbul'da Edirnekapı yakınlarında vakfettiği bir zaviye, dervişlerinin yakışıksız davranışları yüzünden, sonraları medreseye dönüştürülecekti.[26] Kariye (veya Kahriyye) Medresesi olarak bilinen ve Sinan otobiyografilerinde zikredilen bu yapı, yukarıda adı geçen Toklu Dede Zaviyesi idi.[27] Hürrem, padişah kocasının mimarî himayesinde önemli bir rol oynamayan dervîş zaviyelerini özellikle desteklemişti. Kanımca bu tercih, hem onun kişisel sufi eğilimlerini, hem de popüler dinin hâmisi olarak halk arasında itibarını arttırma arzusunu sergiliyordu. Sinan'ın İstanbul, Kudüs ve Edirne yakınlarında Hürrem Sultan için tasarladığı üç anıt ise, daha anıtsal cami ve imaret külliyeleriydi.

AVRATPAZARI'NDAKİ HASEKİ SULTAN KÜLLİYESİ

Hürrem'in Avratpazarı'ndaki (bugün Haseki) külliyesi bir cami, imaret, medrese, sıbyan mektebi ve darüşşifadan oluşur (**res. 251-52**). Her iki yanında demir şebekeli pencereler ve portallerin dizildiği duvarlarla sınırlanmış dar bir sokakla ikiye bölünen ince uzun külliye, Sinan'ın ilk hanedan projesiydi. Hürrem'in 1534'te padişahla nikâhlandıktan kısa süre sonra, muhtemelen çeyiziyle (mihr) masrafını karşıladığı bu cami külliyesi, yükselen statüsünün bir mimarî kutlaması olarak yorumlanabilir. Dernschwam'a göre, külliyenin inşası, bânisinin esir cariye konumundan, padişahla evli özgür bir kadın statüsüne geçişinin nişanesiydi:

> Rus haseki (Hürrem), padişah tarafından azat edilmeden önce, ulemaya yazdığı dilekçeyle bir mescid yaptırıp vakfetmek istemiş. Ama Türklerin Papası olan müftü, padişah tarafından azat edilinceye değin buna izin ve onay vermemiş. Bundan sonra, kendi kesesinden bir cami yaptırmış ve Yahudi mahallesinde (Eminönü) de bir hamam yaptırarak onun yıllık gelirini bu camiye vakfetmiş.[28]

Tuhfe'de külliyenin bileşenleri, "*cāmiʿ-i şerīf-i Ḥāṣeki Sulṭān der ʿAvretpāzārı; medrese 2; darü'ş-şifā*

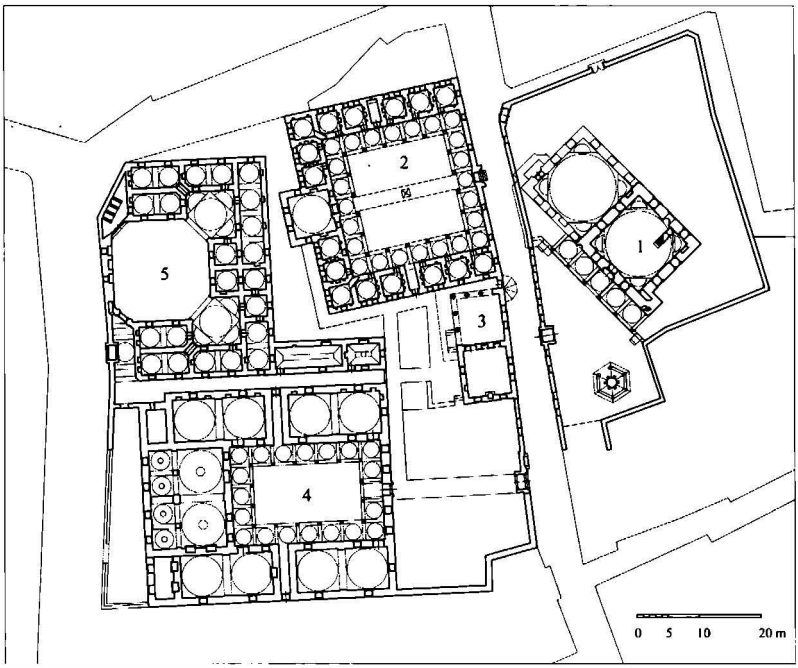

251 Haseki Sultan Külliyesi, İstanbul'da Avratpazarı, plan:

1. 1612'de eklenen ikinci kubbeli mekân ile genişletilen cami,
2. Medrese,
3. Sıbyan mektebi,
4. İmaret,
5. Darüşşifa.

1, mekteb 1" olarak tanımlanıyor; fakat imaret bu listenin dışında bırakılmıştır. Aynı vakfa bağlı ikinci medrese, yukarıda bahsi geçen, 1549'da zaviye olarak vakfedilen fakat sonradan medreseye dönüştürülen Edirnekapı'daki Kariye Medresesi'dir.[29] Hürrem'in 1540 tarihli vakfiyesi, (Avratpazarı'ndaki) Başçı Hacı (*el-Ḥāc el-Revvās*) mahallesinde yer alan camisini, karşısındaki medreseyi, medresenin yanında fakir çocuklara Kur'an öğreten mektebi ve mektebin bitişiğindeki (mutfak, yemekhane, kiler, odunluk ve helalardan oluşan) mamur imareti (*ʿimāret-i ʿāmire*) vakfeder. Medresenin arkasındaki darüşşifa, sadece hasekinin 1551 tarihli ikinci vakfiyesinde yer alır, çünkü külliyeye Süleymaniye'nin inşası sırasında eklenmiştir.[30] Ayvansarâyî, hastahanenin kapısının üzerindeki bugün artık yok olmuş kitâbenin, ebced hesabıyla düşülen tarih mısraını aktarır: "Dünya halkına faydalı bir darüşşifa (*Dār-ı şifā nāfiʿ-i nās-ı cihān*), 957 (1550-51)."[31]

1612-13'te caminin mukarnas kavsaralı cümle kapısının üzerine eklenen Türkçe inşaat kitâbesine göre, "*merḥūme Sulṭān*"ın camisi 945'te (1538-39) tamamlandı ve büyüyen cemaatini barındırmak için mütevellisi tarafından ikinci bir kubbeyle genişletildi (**res. 256**).[32] Vaktiyle medresenin giriş kapısının üzerinde yer alan, renkli sır tekniğinde (lacivert, beyaz, yeşil, firûze ve sarı renkli) çinilerden oluşan sivri kemerli alınlığa yazılı Türkçe inşa kitâbesi, bu binanın 946'da (1539-40), camiden bir yıl sonra tamamlandığını gösterir.[33] İmaretin sokak kapısının sivri kemerli alınlığının taşa hakkolunmuş Türkçe kitâbesinin son mısraındaki bitiş tarihi ise ebced hesabıyla 947'dir (1540): "Daima nimetle mamur olsun bu mutfak" (*Ola dāʾim niʿāmla maṭbaḫ ābād*).[34]

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulduğum, imaretin şimdiye dek bilinmeyen masraf defteri, bu yapının 1540'ta, medreseden hemen sonra inşa edildiğini doğrular.[35] Belgenin içeriği, ilk sayfasında şöyle tanımlanmıştır:

> Şerefli cami yanındaki mutfak ve kiler ve fırın ve anbar ve yemekhane ve sedd ve kehriz (lağım) ve kaldırım ve suyolu ve musluk ve musluk yalağının inşaat masraflarının hesabıdır. Sultan Mehmed'in Validesi Hazretleri –ömrü uzun olsun– şerefli emriyle, padişah sarayının müteferrikası Mehmed Bey'in marifetiyle ve âciz kâtib Halil'in kalemiyle, 946 yılının Zilkade ayı başlangıcından 947 yılının Receb ayına kadar vaki olmuştur (1540 Mart'ından, Kasım/Aralık 1540'a dek).
>
> *Muḥāsebe-i iḫrācāt-ı binā-i maṭbaḫ ve kilār ve furūn ve anbār ve me'kel ve sedd ve kehrīz ve ḳaldırım ve rāh-ı āb ve muṣluḳ ve dibek-i muṣluḳ der ḳurb-i cāmiʿ-i şerīf bi-emr-i ḥażret-i Vālide-i Sulṭān Meḥmed ṭāle beḳāhā, bemaʿrifet-i Meḥmed Beg, müteferriḳa-i dergāh-ı ʿālī ve bi-ḳalem-i el-faḳīr Ḫalīl kātib, el-vāḳiʿ fī ġurre-i şehr-i Ẕi'l-ḳaʿde sene 946 ilā şehr-i Recebü'l-mürecceb sene 947.*[36]

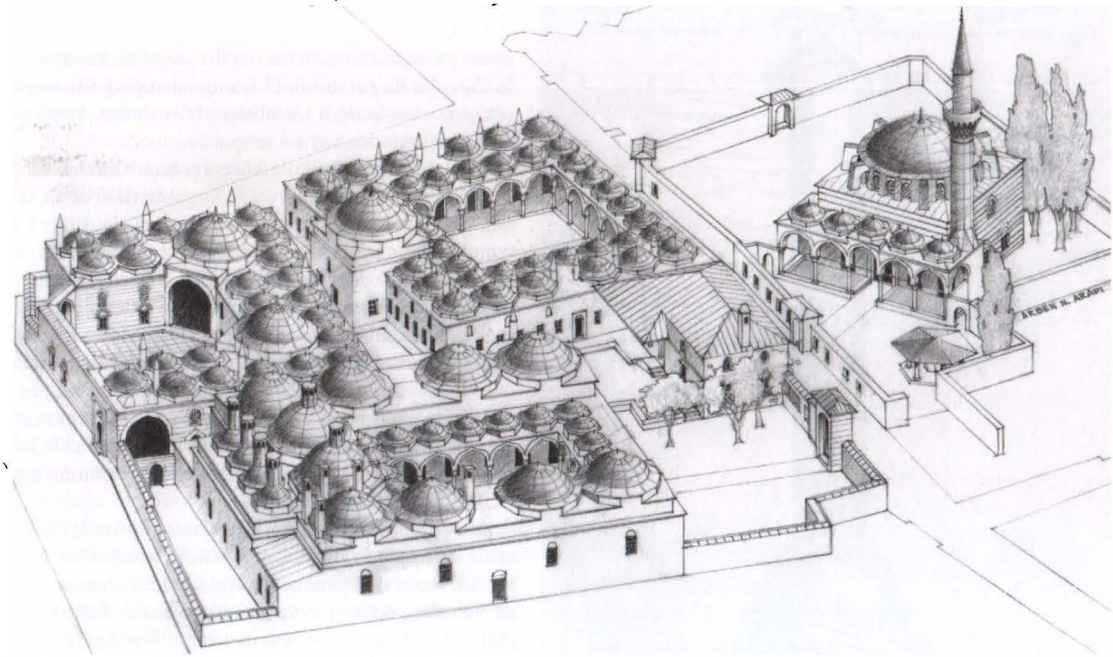

252 Haseki Sultan Külliyesi, İstanbul'da Avratpazarı, aksonometrik perspektif.

Bu dibaceden anlaşılıyor ki, imarette bir konukevi (tabhane) yoktu. Bunun nedeni muhtemelen, Davud Paşa'nın 15. yüzyıl sonunda yaptırdığı, tabhaneli bir imaret içeren T-tipi cami külliyesinin aynı nahiyede yer almasıdır. Masraf defterinden, Şehzâde Mehmed'in annesi (*ḥażret-i Vālide-i Sulṭān Meḥmed*) tarafından ısmarlanan imaretin, bina emini olan müteferrika Mehmed Bey marifetiyle inşa edildiğini öğreniyoruz. Defter onu daha sonra, (tahminen bir hadım ağası olan) Ahmed'in nâzırı olduğu Haseki Sultan vakfının mütevellisi diye tanımlar.[37] Hürrem'in vakfiyeleri, tescil mütevellisinin Mehmed Bey bin Abdurrahman olduğunu gösterir; adı verilmeyen evkaf nâzırı da kapı ağasıdır (akağalar başı olan Babüssaade ağası).[38] İmaretin inşaat masrafları (toplam 1.579.085 akçe), medreseden artan paraya vakfın gelirlerinden biriken artıdeğer (zevâid) de eklenerek, saraydan periyodik olarak tahsis edilen fonlarla karşılandı (**Ek 2**).[39]

1540'ta imaret için satın alınan ek arsa ("*cā-yi maṭbaḫ*", yani mutfağın yeri), birbirini izleyen eklemelerle yaratılan bu asimetrik külliyenin bir nazım plandan yoksun olduğunu kanıtlar.[40] Aksaray çarşısına bağlanan sokağa yaptırılan suyolu, imaret ile kapısına bitişik kamusal çeşmeye su getiriyordu.[41] Masraf defteri, bir zamanlar imaretin iç avlu kapısının ve bu kapının her iki tarafındaki altı pencerenin, çini alınlıkları olduğunu gösterir: "*Bāha-i kāşī berā-yi ḳalḳān-ı bāb-ı ḥarem-i maṭbaḫ ve pencerehā; bāb 1: 1300 [akçe]; pencere 6: 1620 [akçe]*" (**res. 251** [4]).[42]

Sultan Süleyman'ın 1539 ve 1540'ta Hürrem'e tam mülkiyetle köyler bağışlamasının zamanlaması, 1540 tarihli birinci vakfiyede belgelenen ilk inşaat aşamasıyla örtüşür.[43] 1551'de, darüşşifanın tamamlanmasından sonra tescil edilen ikinci vakfiye, ek vakıflar içerir. Hürrem bu prestijli yapının dışında, külliyesine yakın dükkânlar ile kiralık evli odaları ve Bahçekapı'daki [Eminönü] Yahudi mahallesinde, tasarımı Sinan tarafından yapılan bir çifte hamam dâhil olmak üzere, payitahttaki tüm emlâkını vakfetti.[44] Hayatta kaldığı sürece, masraflardan artan parayı dilediği gibi kullanacağı vakfının yönetme ve şartlarını değiştirme hakkını kendi muhafaza edecekti. Ölümünden sonra, vekili olarak tayin ettiği padişah vakfını denetleyip uygun bir mütevelli tayin edecekti ve evkaf nâzırı kapı ağası olacaktı.

Haseki Hürrem Sultan'ın analık şefkati, vakfiyelerinin alışılmadık ölçüde müşfik şartlarında kendini gösterir: Sıbyan mektebinin muallimi baba gibi şefkatli olmalıydı; imaretin dindar şeyhiyse muhtaç misafirleri tatlı sözlerle selamlayarak, küçük düşürücü laflarla kalplerini kırmaktan kaçınmalıydı. İmaretin yemekleri külliyenin bütün görevlileri ve geçinmekten âciz 24 kişiye verildikten sonra, artan yiyecekler fakir ve yoksulla-

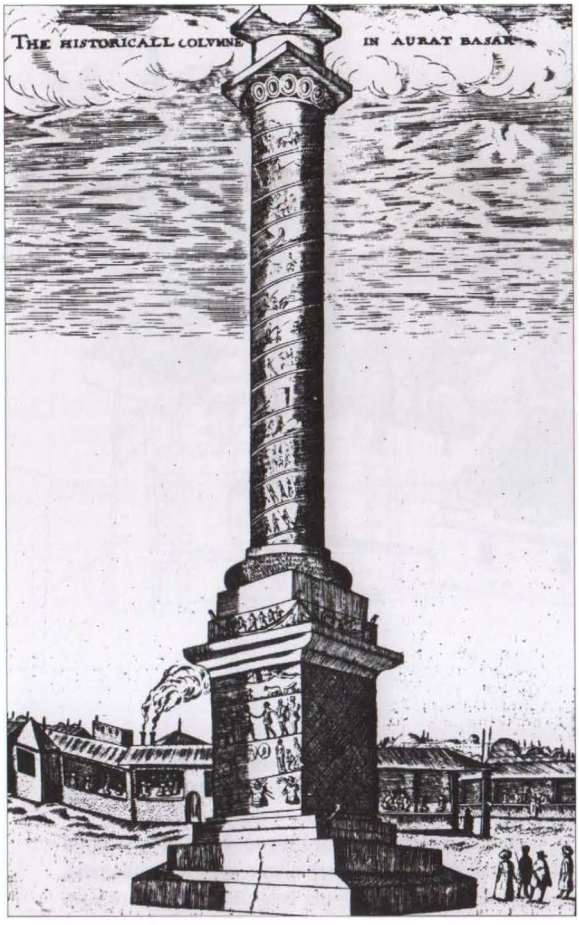

253 Avratpazarı ve Arcadius Sütunu, y. 1610, ahşap baskı (G. Sandys, 1621'den).

ra yemekhanede yemeleri şartıyla dağıtılacaktı. Darüşşifanın iki şefkatli hekiminin, tatlı söze ihtiyacı olan hastalara yakın dostlarıymışçasına latif ibâreli sözlerle hitab etmeleri şarttı: Müşfik sözlerin "cennet çeşmesinden daha tatlı geleceği" şüphesiz olan hastalara, uğramış oldukları kötü dertten daha da ağır bir yük olabilecek incitici sözlerden uzak durmaları gerekiyordu. Darüşşifaya dışarıdan gelen hastalara Pazartesi ve Perşembe günleri ilaç verilmesi şartı, haseki sultanın halka yararlı bir sosyal kuruluş yaratma arzunun diğer bir cephesidir.[45] Süleymaniye'deki darüşşifaya atanan hekimlerin tıp bilimindeki yetkinliğini ve yanındaki tıp medresesinde öğrencilere "pratik tatbikat" imkânı sağlanmasını vurgulayan Sultan Süleyman'ın vakfiyesinde, böylesine insancıl şartlar yer almaz.[46] Hasekinin vakfiyesinde hastalara gösterilecek muamele üzerinde ısrarla durulması, Hürrem Sultan'ın hasta psikolojisi konusundaki hassas kaygısını yansıtır. Herhalde bu özellik, zayıf ve kambur oğlu Cihangir ile gut (nikris) hastalığından şiddetli sancılar çeken kocasıyla ilgili tecrübeleriyle beslenen, kendi sevecen kişiliğinden kaynaklanıyordu.

Haseki sultanın köle kökenini hiçbir zaman unutmadığının bir göstergesi, vakfının gelirlerinin artan kısmını kölelerin azat edilmesine tahsis etmesidir (diğer kısmını tarlaların ıslâhına bağışlamıştır).[47] Camisinin inşaatında istihdam edilen acemioğlanlarının çilelerinden mütecessir olan Hürrem Sultan'ın mücevherlerini satarak, saçlarını kestirebilsinler ve ayakkabı alabilsinler diye, onların aylık maaşını artturan bir ek gelir bağışladığını daha önce görmüştük. Oğlu Şehzâde Mehmed'in külliyesinin yapımıyla da ilişkilendirilen aynı gelenek, Hürrem'in sadece bu inşaat yerlerini teftiş etmesini belgelemekle kalmaz, aynı zamanda onun insancıl yanını ve belirgin analık şefkatini de ima eder.[48]

Avratpazarı'nın kuzey tarafındaki Haseki Sultan cami külliyesinin mevkii, imparator Arcadius'un forumudur. Pazar meydanına dönüştürülen forumun ortasında yer alan, Kıztaşı veya Avrattaşı olarak bilinen sarmal zafer sütunu, bu imparatorun kazandığı zaferleri kabartmalı figürlerle betimliyordu (**res. 253**). Caminin kıble tarafındaki bahçeli dış avlu duvarının ötesinde uzanan revaklı ve sarmal sütunlu forumun ilk hali, 15. yüzyıl İstanbul haritalarında betimlenir (**res. 58, 72**).[49] Haseki'nin vakfının yıllık masraflarının 1557 tarihli muhasebe defteri, camisi ve imareti yakınındaki bahçelerin meyva ve çiçeklerinin satışından gelen parayı kaydeder. 1560 tarihli bir defterde "imaret önünde ve cami-i şerif önünde olan bahçelerin mahsulünden" bir yılda 600 akçe hasıl olduğu belirtilmiştir.[50] Haseki sultan vakfında görevli olan bahçeci, "caminin önünde ve yanı başındaki bahçelere ve imaretin önünde kâin bahçeye" bakmakla sorumlu idi.[51]

Dernschwam, "Awrat Pazar veya Kadın Pazarı" olarak bilinen kamusal meydanın, üç bir yanının çeşitli hayır vakıflarına gelir getiren ucuz ahşap dükkânlar ve kulübelerle kuşatılmış olduğunu söyler. Sadece meydanın dördüncü kenarında forumun özgün revaklarının kalıntıları hâlâ yerinde duruyordu. Dernschwam, burada haftada bir, Pazar günleri kurulan pazarda tohumlar, bitkiler, sebzeler ve temel mutfak ihtiyaçları (*Fratschlerei*) satıldığını görmüştü. Kamusal meydanın diğer günlerdeki işlevinin bir "fahişe pazarı" olduğunu belirtir. 1630'larda, Bayram Paşa, Hürrem Sultan'ın cami külliyesinin bitişiğinde yaptırdığı medrese külliyesine gelir sağlamak üzere, bu meydanda esirlerin satıldığı bir han vakfetmişti.[52] Avratpazarı, aslında, gerek erkek gerekse kadın esirlerin satıldığı pazarlar için kullanılan jenerik bir terimdi.[53] Fakat bazı kaynaklar Avrat-

pazarı'ndaki kamusal meydanın ismini, kadınlara yönelik haftalık pazara atfeder. 1550'lerde İstanbul'da yaşayan Pedro adlı bir İspanyol esir, "*Abratbazar*"daki çiçek dükkânlarından bahseder ve burada "her hafta bazı kadınların bir araya geldiği pazar yerinde", tepesine merdivenle çıkılan Romalılardan kalma çok yüksek ve kalın bir sütun olduğunu belirtir.[54] John Sanderson (1594), meydanı şöyle betimler: "Kadınlar için bir pazar yeridir, zira buraya yaptıkları işleri ve malları satmak için gelirler."[55] 17. yüzyıl ortasından bir Osmanlı albümündeki resim, alıcı ve satıcıların hem kadın hem de erkek olduğunu gösterir (**res. 254**).

İsminin kaynağı ne olursa olsun Avratpazarı'nda, Hürrem'in külliyesindeki bahçelerin mahsullerinin satıldığını ve vakfettiği parayla esirlerin azat edildiğini gözümüzde canlandırabiliriz. Haseki sultanın esirlere duyduğu merhamet, onun vakfının mütevellisi Mehmed Bey'in aynı mahallede kendisine ait hayır vakfında da yankı bulur. Bu zat, muhtaç erkek ve kadın kölelere ayakkabı ile terlik alınması ve kölelerle çocukların Hürrem Sultan'ın külliyesinin çeşmesinden su taşımakta kullandıkları testilerin yenilenmesi için, vakfettiği 3.000 akçenin faizini bağışlamıştı.[56]

Avratpazarı'nın kadınlarla ilişkili karakteri nedeniyle, burası haseki sultanın cami külliyesinin konumu için özellikle münâsib bir yerdi. Sultan Süleyman devrinde hanedan kadınlarının payitahtta gitgide artan mimarî varlığına rağmen, onların hayratı ya varoşlarda (bilhassa Eyüp ve Üsküdar) veya sur içinin görece kenar mahallelerinde (özellikle Marmara Denizi kıyıları ve kara surları boyunca) yer alıyordu. Her ne kadar mevkii Bizans İmparatorluğu çağrışımlarıyla iftihar etse de, Hürrem'in külliyesi de, törensel Mese caddesinin Marmara ekseni üzerindeki konumuyla şehrin merkezinden uzaktı. Civarındaki mahallelerde, padişah kızları ve ricalin kadın akrabaları dâhil olmak üzere, kadınların yaptırdığı birkaç küçük cami ve mescid bulunuyordu.[57] Hürrem'in külliyesi yakınında anısının izini bırakan kadınlardan biri de, onun cariyesi Nevbahar'dı. Haseki'nin inşaatından artan malzemelerle onarttığı eski bir mescid bu hatunun adını taşıyordu.[58]

Müştemilâtının yoksul ve muhtaçlara sunduğu çeşitli kamusal hizmetler açısından muazzam bir "sosyal yardım" projesi olan Hürrem Sultan'ın cami külliyesi, o bölgede bir kadın tarafından kurulmuş en anıtsal vakıftı. Bununla birlikte, camisinin mütevazı planı, mahallinin marjinal konumuna denkti (**res. 255**). Kubbeli bir küpten ibaret olan bu basit caminin, tek şerefeli arkaik bir minaresi ve beş kubbeli soncemaat yeri revağı önünde bir şadırvanı vardır. Genellikle, Sinan'ın selefi Acem Alisi'ne atfedilen vezir Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'deki camisi (1522-23) ile karşılaştırılırsa da, boyutları itibarıyla ondan hayli küçüktür (**res. 27**).[59] Enişte si Çoban Mustafa Paşa'nın camisi gibi, Hürrem'inki de tuğla hatıllı taş dizilerinden oluşan ekonomik beden duvarlarıyla inşa edilmiştir. Daha mütevazı sivri kemerli tuğla revağını, baklava başlıklı altı beyaz mermer sütun taşır. Caminin arkaik görünüşlü, anıtsal boyutlu cümle kapısının üstünde, istiridye kabuğu şeklinde yivlenmiş, mukarnaslı bir kavsarası vardır. Kapının iki yanındaki nişlerin tepesindeki kitâbe panolarına, Kelime-i Tevhid ve Peygamber'in adını tekrarlayan kûfî hatlı yazılar hakkolunmuştur (**res. 256**). Caminin (11,30 metre çaplı) küçük kubbesini taşıyan yuvarlak kasnağın dört köşesi çifte payanda kemerleriyle desteklenmiştir. Kasnak ve payandaların kurşunla kaplanması, bunların taş yerine tuğla ile yapıldığının işaretidir. Sinan'ın kubbe kasnaklarının tipik bir özelliği olan, pencerelerle münavebeli gömme payandalar burada görülmez. Caminin içindeki kubbeye geçiş sistemi, köşelerinde dört yivli tromp bulunan

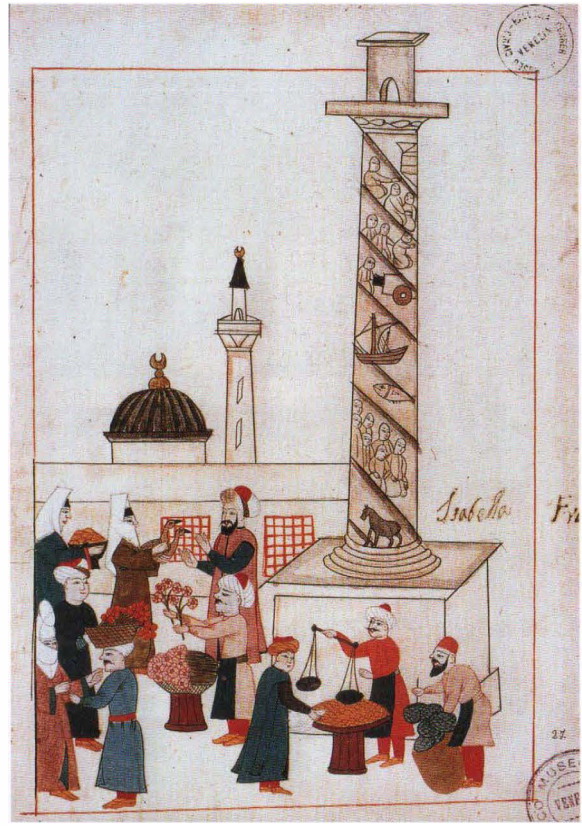

254 Avratpazarı'nda haftada bir kurulan pazarı betimleyen resim, kâğıt üzerine suluboya, 17. yüzyıl ortasında Venedik elçisi Soranzo için yapılan Osmanlı albümünden.

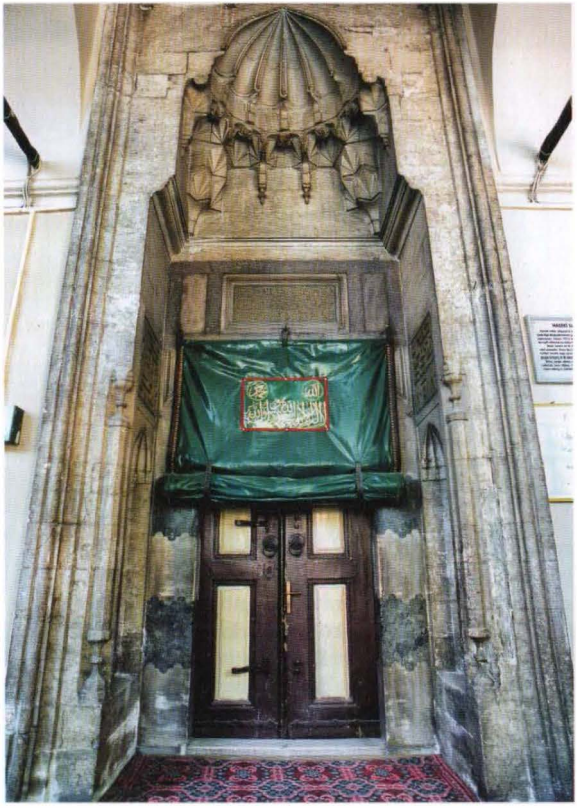

255 Haseki Sultan Camii, Avratpazarı, kuzeyden görünüm.

256 Haseki Sultan Camii, Avratpazarı, cümle kapısı.

sekiz sivri kemerden oluşur. Kubbenin eteğini çeviren mukarnaslı kuşağın üzerinde palmetlerin dizildiği süslü bir taç dolandırılmıştır (**res. 257**).

Caminin içindeki, 1960'larda restore edilen nakışlı kalemişleri, özgün desenlerini ve yazılarını yitirmiştir.[60] Medrese ve imaretin tersine, camide renkli sırlı çini panolar yoktur. Külliyenin müştemilâtını bezeyen çini panoların kitâbeleri, (Şehzâde Mehmed Külliyesi'nin yazıları gibi) celî muhakkak ve celî sülüs hatlarını birlikte kullanır. Bu çiniler, 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başında revaçta olan soyut bitkisel desenli bezeme dağarcığını geliştiren son örneklerdendir. Birkaç yıl sonra en büyük çocukları Şehzâde Mehmed ve Mihrümah Sultan için inşa edilen daha anıtsal muadilleriyle karşılaştırıldığında, Haseki Hürrem Sultan'ın 1538-39'da (tam Sinan'ın mimarbaşı olduğu sıralarda) tamamlanan camisi, yapısı itibarıyla oldukça iddiasız ve muhafazakârdır. Dolayısıyla, bu caminin Sinan'ın selefi tarafından tasarlanmış olup olmadığı sorusu akla geliyor. Anıtsal kubbeleriyle külliyeye egemen olan imarete de Sinan'ın katkısı belirsizdir, çünkü *Tuhfe*'de sadece camii, medrese, mekteb ve darüşşifa zikredilmiştir. Sekizgen bir avlu içeren darüşşifa, külliyedeki kesme taş duvarlı tek yapıdır. Bu yapı, diğerlerine kıyasla en özgün plana sahiptir ve Sinan'ın "klasik" üslûbunu örnekler.[61] Haseki'nin camisinin küçüklüğü karşısında hayrete kapılan Evliya Çelebi, külliyenin müştemilâtının genişliğine ve padişah tarafından düşünceli bir jestle seçildiğini varsaydığı mevkiinin münâsibliğine değinir:

> Şehzadelerin Validesi'nin, yani Haseki Sultan camisinin vasıfları: Avratpazarı'nda yüksek ve paha biçilmez bir camidir, fakat diğer camiler gibi büyük değildir. Bir şerefeli tek minaresiyle aydınlık bir camidir. Ve imareti, darüzziyafesi, delilere tımarhanesi (darüşşifa), medresesi ve alfabe öğretilen sıbyan mektebiyle mamur, ışık dolu bir camidir. Merhum Süleyman Han'ın kişiliğinin nezâketi ve zarâfetinin göstergesidir ki, Haseki Sultan'ın hayratını (yer olarak) Avratpazarı'nda inşa ettirmiştir.
>
> *Evṣāf-ı cāmi'-i Vālide-i Şehzādegān, a'ni Ḥaṣekī Sulṭān: ʿAvrat Bāzārında bir cāmi'-i ʿālīdür kim bī-bedeldür. Ammā ġayrı cevāmiʿler gibi kebīr değüldür. Bir mināreli ve bir ṭabaḳalı cāmiʿ-i rūşendür. Bir ʿimāreti ve dārü'ż-żiyāfesi ve bir dārü'l-ḳurrāʾ tīmārḫānesi ve bir medresesi ve bir mekteb-i ṣıbyān-ı ebcedḫān ile maʿmūr bir cāmiʿ-i pür-envārdur. Ve pādişāh Süleymān Ḫān-ı maġfūrun nezāket [ü] zerāfet-i ṭabʿ-ı şerīfleründen dür kim Ḥaṣekī Sulṭān ḫayratuñ ʿAvrat Bāzāruñda binā itmişlerdür.*[62]

Külliyenin biçimsel görkeme ağır basan işlevsel zenginliği, Talikizâde'nin yukarıda zikrettiğim pasajında övdüğü şekilde, bâninin "dünyayı besleyen kudretli hi-

257 Haseki Sultan Camii, Avratpazarı, kubbeli üstyapının içeriden görünümü.

maycsi ve harmanı bereketli cömertliği"ni ön plana çıkarıyordu. Hürrem'in Avratpazarı'ndaki cami külliyesi, onun padişahın nikâhlı karısı olarak artan nüfuzunu belirginleştirerek, ihtilaflı statüsünün meşruluğunun payitahtın kamusal sahnesinde müzakere edilmesine katkıda bulundu. 1538-39'da tamamlanan cami, o sırada otuzlarının başında olan haseki sultanın hayatında önemli bir dönüm noktasını işaretliyordu: Padişahla yakınlarda nikâhlanması sonucu rütbesi yükselmişti ve ilk doğan oğlu Mehmed, siyasal rüşdüne yaklaşmıştı. 1539'da en küçük oğulları Bayezid ve Cihangir'in sünnet şenlikleri esnasında, kızları Mihrümah, Rüstem Paşa'yla evlendirildi. Külliyenin 1540'ta tamamlanıp vakfedilmesinden iki yıl önce, veliahd şehzâde Mehmed İstanbul'dan ayrılıp Manisa'ya sancağa çıktı ve rakibi Şehzâde Mustafa, payitahttan görece uzak Amasya sancağına transfer edildi.

En büyük oğulları Mehmed'in 1543'te, sultanî çifti ansızın yıkan trajik ve zamansız ölümüne değin, her şey mükemmelen yolunda gidiyor gibi görünmekteydi. 1543 ile 1548 yılları arasında Şehzâde Mehmed'in anısını ebedîleştirmek üzere payitahtta inşa edilen cami külliyesine nezâret ettikten sonra, haseki sultan dikkatini, üç kutsal şehirde yaptırdığı kendi bina projelerine çevirdi. Hürrem'in bu şehirlerin her birinde Mimar Sinan tarafından tasarlanan imaretleri ve suyolları, bâninin âlicenaplığının mesajını imparatorluğun ve Müslüman âleminin dört bucağından gelen hacılara yaydı. 1549 ile 1552 yılları arasında (Şehzâde Mustafa'nın 1553'te boğdurulmasından önce) inşa edilen Mekke ve Medine'deki ilk iki imaretini, Kudüs'teki üçüncü imaret tamamladı (y. 1550-57). Bu cömert hayır yapıları, padişahın meşru karısı ve vârislerinin annesi olan Haseki Hürrem Sultan'ın kamuoyundaki saygınlığını arttırmasına yardımcı oldu.

KUDÜS'TEKİ HASEKİ SULTAN KÜLLİYESİ

Hürrem Sultan'ın Kudüs'teki cami ve imaret külliyesinin vakfiyesi, iffetli bânisinin ruhânî hasletlerinin bu hayratında tezahür etmesini, onun "gizlilik örtüsünü" kamuya açması şeklinde betimler. Kâinatın Yaratıcı-

sı, haseki sultanın yüce zatının tabiatını baştan beri gayet şerefli ve hayran olunacak şekilde yarattıktan sonra, onun içine yüksek ahlâkî eğilimler yerleştirdi ve kusursuz niteliklerle donatarak, örtülü revağın arkasında saklanan erdemlerini, alenen bilinsin diye, daha sonra meydana çıkarmasını sağladı. Allah, onun marifetler tahsil etmesi için saltanatın gölgesinde ve muhteşem hilafetin hareminde yetişerek terbiye edilmesini buyurdu, böylelikle birçok görünen veya gizli nimetler ile armağanlara gark olmasını sağladı, o kadar ki, onun ihtişamının revağı Ferkadeyn yıldızlarına yükseldi ve şöhretinin seraperdesi gök kubbeye erişti. O da Tanrı'nın bu sonsuz iltifatlarına şükür etmek için, sınırsız ihsan ve lütuf hazinelerinin kapısını anahtarla açarak, hayrat ve hasenata harcadı:

> *Cenāb-ı Rabb-i'l-ʿĀlemīn... ẕāt-ı ʿaliyyelerini mebde-i fıṭratda ġāyet mefāḫir-i seniyye ve nihāyet-i meāṣir-i behiyye üzerine ḫalḳ ü ibdāʿ buyurduḳdan ṣoñra, cibilliyyet-i ʿālī-menḳabetlerinde merkūz olan kemālāt-ı kāmine verā-i revāḳ-ı istitārdan manaṣṣa-i ẓuhūr ve burūza gelüp iktisāb-ı aḫlāḳ-ı ḥamīde ve iktibās-ı melekāt-ı pesendīde ve taḥṣīl-i maʿārif-i cemīle ve tekmīl-i ṣıfāt-ı celīle itmek içün ẓıll-ı salṭanat-ı ẓāhire ve ḥarīm-i ḫilāfet-i bāhirede terbiyet buyurup, envāʿ-ı naʿmāʾ-i ẓāhire ve bāṭına ve eṣnāf-ı ālāʾ-i bārize ve kāmine feyż ve inʿām buyurup, revāḳ-ı ʿaẓamet ve iḳbāllerini farḳ-ı farḳadeyne hemser ve seraperde-i cāh ve celāllerini ḳubbe-i eflāke berāber ḳılduġını muʿāyene ve müşāhede itdüklerinde, bu niʿam-ı bī-pāyān ve kerem-i bī-kerāna şükren vaʾḥsin ke-mā aḥsene'l-lāhu ileyke āyet-i kerīmesi feḥvā-yı münīfesi üzre mefātīḥ-i ḫazāʾin-i birr ve iḥsānı ve ebvāb-ı elṭāf-ı bīkerānı açup...* [63]

Vakfiyenin iki nüshası 24 Mayıs 1552 ve 13 Haziran 1557 tarihlerini taşır.[64] Hürrem'in inşaatıyla ilgili padişah fermanlarında olduğu gibi, bu vakfiyeler de onu, vefatından sonra da olsa, ilk doğan oğluyla ilişkilendirerek, merhum Şehzâde Mehmed'in validesi diye tanımlar.[65] Bu kamusal belgelerin, Hürrem'in hayatta kalan oğullarından en büyüğü olan Selim'in adını anmamasının bir nedeni de belki, ona kardeşi Bayezid'e karşı taht mücadelesinde mutlak bir üstünlük tanımaktan kaçınmaktı (biliyoruz ki ölmeden evvel, küçük oğlu Bayezid'e olan meyli artmıştı).[66]

Kudüs'teki külliye sadece *Tuhfe*'de, bânisinin adı belirtilmeden zikredilmiştir: "*Cāmiʿ-i şerīf, medrese ve ʿimāret der Ḳuds-i Şerīf*" (**res. 258, 259**).[67] Mimar Sinan tarafından tasarlansa da, Haseki Sultan'ın vekillerinin nezâreti altında tamamen yerel ustalarca inşa edilen Kudüs'teki medresesi ve Mekke ile Medine'deki iki imareti ortadan kaybolmuştur.[68] Cidde sancakbeyine ve Mısır beylerbeyine gönderilen 1549 tarihli iki ferman, Mekke ve Medine'deki imaretlerinin inşaatlarına nezâret etmesi için "Şehzâde Mehmed'in validesi" tarafından İstanbul'dan yollanmış olan Eski Saray'ın kapı ağası Selman Ağa'ya her türlü yardımı esirgememelerini emreder.[69] Bu imaretler, *Tuhfe*'de zikredilen, Kahire mimarbaşısı Kara Mustafa'nın Sultan Süleyman için Kâbe'yi onarmasına (1551-52) yakın bir tarihte yapıldı.[70] 1552 yazında padişah, hadım ağalarından Yakub Ağa ve Sünbül Ağa'yı, sırasıyla Medine ve Mekke'deki tamamlanan Haseki Sultan imaretlerinin mütevelliliğine atadı.[71]

Haseki sultanın Kudüs'teki imaret külliyesinin tamamlanması daha uzun sürdü. 1549 yılının sonundan itibaren vakfı gelir getirmeye başladı ve ilk vakfiyesinin 1552'de kaleme alınmasından önce, Eylül-Ekim 1551'de mutfağında yiyecek dağıtıldı.[72] Külliyenin ilk mütevellisi, Kudüs'teki sultanî vakıfların yönetiminden de sorumlu olan Haydar Kethüda'ydı: Kubbetü's-Sahra, Kamame [Kıyamet] Kilisesi, El Halil'deki Hz. İbrahim Camii ve yanındaki Hz. İbrahim, İshak, Yakub ve Musa türbeleri.[73] 24 Haziran 1552'de Şam beylerbeyi ve kadısına gönderilen ferman, o sırada yeni bir suyolunun inşaatına da nezâret eden Haydar Kethüda'yı, Kuds-i Şerif'te halen bina edilmekte olan "mamur imaretin" (*ʿimāret-i ʿāmire*) bina emini olarak tanımlar. Daha önce padişah adına, bina emini Nakkaş Mehmed tarafından onarılan suyolu, imaretin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz görüldüğünden, Sultan Süleyman bu suyolunun kapasitesinin yeni kaynaklarla arttırılmasını emretmişti.[74]

15 Temmuz 1552 tarihli bir başka ferman, Kudüs sancağı kendi yetki alanına dâhil olan Şam beylerbeyine, "oğlum Mehmed'in validesi"nin imareti konusunda gereken yardımı esirgememesi talimatını verdi. Beylerbeyinden duvarcılar ve marangozlara ilaveten, hiç kimseyi incitmeden mütevellinin istediği ustaları göndermesi istendi:

> *Şām Beglerbegine ḥükm ki; oġlum Meḥmed–ṭābe şerāhū– vālidesi, dāmet ʿişmetuhānuñ, Ḳuds-i Şerīfde binā olınan ʿimāreti içün bennā ve neccārdan ve ġayrıdan her ne lāzım olursa mütevellīsi ṭaleb eyledükde, buyurdum ki: Ẕikr olınan ʿimāret mühimmi içün müşārun-ileyh ʿAbdullāh kimesne ṭaleb iderse teʾḫīr olmayup, eger bennādur ve eger neccārdur ve eger ġayrıdur, yarar kimesneler bulup, maḥall-i mezbūra gönderesin. Varup itmām-ı maṣlaḥat eyleyesin. Ammā bu bahāne ile kimesne rencīde olmaḳ ihtimāli olmaya. Şöyle bilesin.*

1555'te Kahire'nin vergi gelirleriyle İstanbul'a dönmekte olan Abdülkerim, yol üzerinde Kudüs'ü ziyaret ettiğinde, oradaki imaretin çalıştığını gördü ve yanındaki

258 Haseki Sultan imaret külliyesi, Kudüs, plan:

1. Memlûk devrinden kalma Tunşuk Hatun sarayı,
2. Tunşuk Hatun türbesi,
3. İmaretin avluşu,
4. Küçük bir mescidi içeren kervansaray (Hillenbrand, 2002'den).

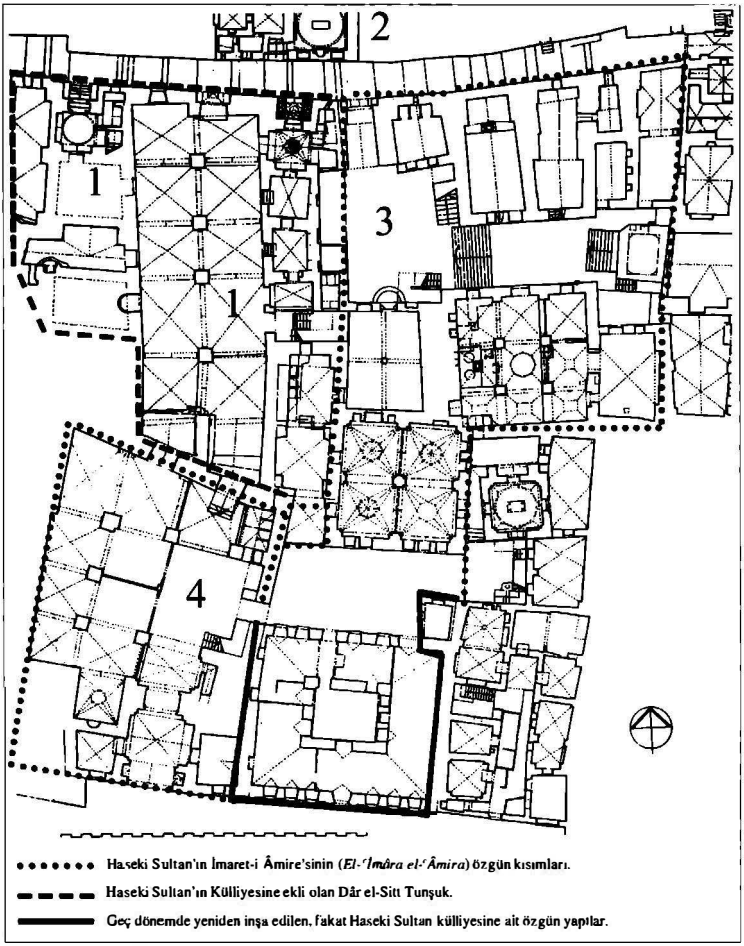

259 Haseki Sultan Külliyesi, Kudüs, kuzey cephesi (Burgoyne, 1987'den).

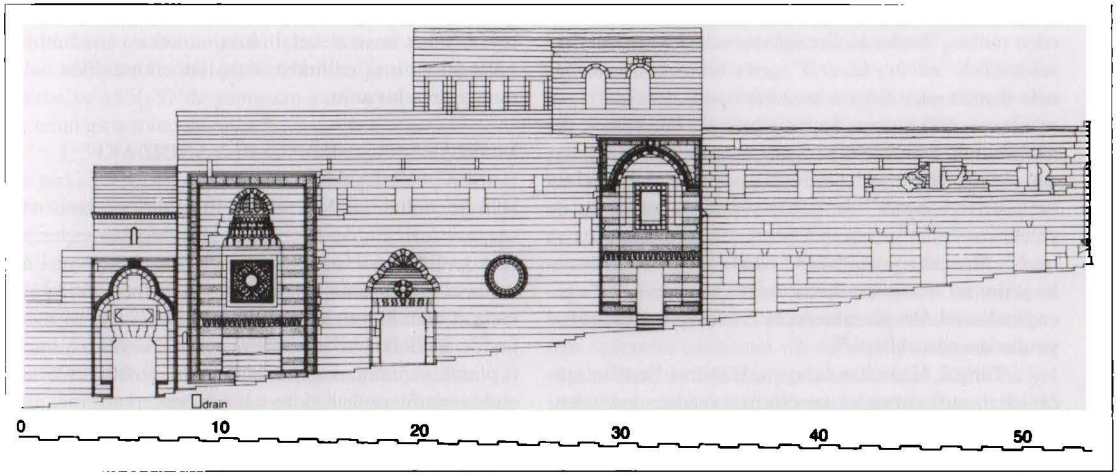

çifte hamamının inşasının hâlâ sürmekte olduğunu bildirdi. İmaretten biraz uzakta yer alan hamam, haseki sultanın vakfına gelir sağlamak amacıyla, Haziran 1554 ile Nisan 1556 arasında yaptırıldı.[75]

Hürrem'in imaret külliyesinin inşası, ikinci vakfiyesinin tescil edildiği 1557 yılında tamamlanmış olmalıdır. Bu külliye, Sultan Süleyman'ın saltanatı boyunca yapımı süren, Kudüs'teki inşaat faaliyetlerini bütünleyici niteliktedir.[76] Haseki sultanın külliyesi, şehirdeki kutsal Harem-i Şerif'in yaklaşık 160 metre batısında, Kubbetü's-Sahra'nın manzarasına hâkim yüksek bir tepede yer alır. Külliyenin vakfiyeleri, burayı "*Maḥallat el-Sitt*" (Hatun Mahallesi) olarak adlandırır.[77] Padişah kocasının inşaatlarının odaklandığı Harem-i Şerif'ten edepli olarak uzak duran Hürrem Sultan'ın külliyesi, Kamame [Kıyamet] Kilisesi'nin yakınında yer alır. Külliyenin arsası, hem Hıristiyan hem Müslüman kadınların anısıyla ilişkilendirilen "cinsiyetçi" bir bellek mevkiidir. Bu kadınlardan biri, aynı yerde Hıristiyan hacılar için sonradan yıkılan bir imaret yaptırmış olan, Bizans imparatoru Konstantin'in annesi, imparatoriçe Helena'ydı. Burada anısı yaşayan diğer bir kadın ise, (Hürrem gibi) köle edildikten sonra Müslüman olmuş Tunşuk el-Muzafferiye (ö. 1398) adlı bir Memlûk hatunuydu. Dindar bir hacı olarak aynı mevkide yaptırdığı Memlûk mimarîsi tarzındaki sarayında ibadetle meşgul geçen ömrü sona erdiğinde, sokağın karşısındaki kubbeli türbesine defnedilmişti (**res. 258** [1, 2]).[78]

Tunşuk Hatun'un sarayı (Dâr el-Sitt Tunşuk) Hürrem Sultan'ın imaret külliyesine eklenerek, doğu ve güney kenarlarına bitişik yeni yapılarla genişletildi.[79] Haseki Sultan'ın vakfiyesi, iki sokak arasında uzanan çift avlulu imaret külliyesinin bileşenlerini şöyle tarif eder: Hanefi bir imam atanan "*mescid*"; ve Harem-i Şerif yakınında ikamet edip şeriatın gereklerince sürekli ibadet eden muhtaç dindar kişiler için mescidin yanında yüksek kubbeli "*elli beş hücerāt*" içeren bir misafirhane; burada ikamet eden fukara, miskinler (sufi dervişler), görevliler ve 400 muhtaç kişiye günde iki kez yemek veren (mutfak, fırın, kiler, yemekhane, odunluk ve helalardan oluşan) ve bir şeyh tarafından yönetilen geniş avlulu bir "*imaret-i ʿāmire*"; ve bunun yakınında misafirler ile yolcuların konaklaması için geniş ahırlı bir han (*ḫan ve iṣṭabl*). Mescidin yanındaki 55 odada sakin olan müminler şeriat ile sünnet usullerine uygun şekilde Allah'ı gece gündüz odalarında zikredecek, vakfın kurucusuna hayır duaları edeceklerdi.[80]

Tunşuk Hatun'un sarayını, Harem-i Şerif'in mücavirleri, sufi dervişler ve ömrünü ibadete vakfedenler için muhteşem bir misafirhaneye dönüştüren haseki sultan, buraya yerel mimarlarca bölgesel Memlûk mimarîsi üslûbunda inşa edilen bir mescid, imaret ve kervansaray eklettirdi. *Tuhfe*'de bahsi geçen cami herhalde *Tuhfe*'de bahsi geçen cami herhalde buradaki "mescid"dir. Halen mevcut olan kervansarayın içindeki küçük mescid (**res. 258** [4]), veya külliyede sonradan yıkılan daha büyük bir yapı olduğu düşünülebilir. Kaybolan medresenin yeri belli değildir; haseki sultanın Kudüs civarındaki Remle'de yaptırdığı ve bugün mevcut olmayan medrese belki de budur. Tahminen Kudüs mimarbaşısının nezâreti altında, Suriye'den getirtilen yapı ustalarına yaptırılan ve yoğun şehir dokusunun kısıtladığı külliyenin Sinan'ın üslûbuyla pek ilgisi yoktur. Mimarbaşı bu projenin tasarımını uzaktan denetlemiş olabilir, fakat sadece *Tuhfe*'de zikredilmesi yapımına fazla katkısı olmadığını gösterir.[81] Külliyenin Osmanlı kimliği, mimarî formlarından ziyade, Hanefî mezhebince kabul gören ibadetler ve bedava ikamet ile beslenme ihtiyaçlarını karşılayan kurumsal işlevlerinde tecessüm etmiştir.

Misafirhaneli imaretler içeren ve yerel olarak "Tekiyye" (tekye, tekke) olarak adlandırılan hayır külliyeleri, Suriye-Filistin'de Memlûk döneminde bilinmeyen yeni Osmanlı kurumlarıydı. İmparatorluğun Arap eyaletlerine ilk olarak Sultan I. Selim'in Şam'daki Selimiye İmareti (Tekiyye el-Selimiyye) ile tanıtılan bu tür imaret külliyeleri, o yörelerdeki Osmanlı kolonizasyon, şehircilik ve meşruluk projesinin ayrılmaz bir parçasıydı.[82] Hürrem'in yerel halk arasında "Tekiyye Haseki Sultan" olarak adlandırılan Kudüs'teki imaret külliyesi, padişah kocasının Şam'daki hac güzergâhı üzerinde yaptırdığı Osmanlı üslûbundaki "Tekiyye el-Süleymaniyye"nin (1554-58/59) mütevazı bir muadiliydi.[83] Hürrem'in Edirne yakınlarındaki hac güzergâhı üzerinde yer alan diğer imaret külliyesi ise, statüsünü gelecekteki padişahın annesi olarak ifade etmeyi amaçlayan, fakat ansızın vefatı üzerine kocası nezâretinde 1559-60'da inşa edilirken, daha önce kastedilen anlamını yitiren bir anıttı.

MUSTAFA PAŞA KÖPRÜSÜ YANINDAKİ HASEKİ SULTAN KÜLLİYESİ

Hürrem Sultan'ın, Edirne'nin 30 kilometre batısında, eniştesi vezir Çoban Mustafa Paşa tarafından yaptırılan bir köprünün yanı başındaki cami ve imaret külliyesi, ardında iz bırakmadan yok olup gitmiştir (**res. 260**). Hâlâ mevcut olan köprü, kitâbesiyle 935 (1528-29) senesine tarihlenir. Belki bizzat yenilemiş olması veya bir yeniçeri olarak yapımına katkıda bulunması nedeniyle, Sinan otobiyografilerinde bu köprü kendi eserleri arasında zikredilmiştir. Hürrem'in köprü başındaki külliyesinin yapılmasından evvel buradan geçen Dernschwam, etrafı-

nı konutların bulunmadığı, üzüm bağlarıyla dolu bir yer olarak betimlemiştir. Köprünün bağlandığı kaldırım döşeli caddenin iki yanındaki uzun pazarda sıralanan ahşap kulübeler, dükkânlar, hamam ve atlarla yolcuların birlikte barındığı kervansaray, tümüyle Mustafa Paşa vakfına aitti.[84]

Sinan otobiyografilerinden sadece *Tezkiretü'l-Ebniye*'de zikredilen Hürrem'in camisi, "*Edirnede Meriç Suyı üzerinde vāḳi' Muṣṭafā Paşa köprüsi başında merḥūm Ḫāṣekī Sulṭān cāmi'i*" olarak tarif edilmiştir. Aynı kaynak, hasekinin buradaki imaretini de mimarbaşının eserleri arasında sayar, fakat aşağıda değineceğim bir fermanda yapılması emredilen sıbyan mektebinden bahis yoktur. Yukarıda alıntıladığım Ramazanzâde Mehmed'in 1560'ların başında yazılan tarihinde bu yapılar grubu şöyle betimleniyor: "*Nehr-i Merīc üzerinde olan Muṣṭafā Paşa Köprüsi başında cāmi' ve 'imāret ve ḫānlar tertīb olınmışdur.*" Burada bahsi geçen hanlar, imaretin içinde bir çifte kervansarayın bulunduğunu düşündürüyor. Evliya Çelebi'nin verdiği yanıltıcı tarih mısraına dayanan Kuran, camiyi II. Bayezid devrine tarihler ve Sinan tarafından onarıldığını varsayar. Oysa aşağıda ele alınan şimdiye kadar dikkati çekmemiş fermanlar dizisi, caminin yeni bir yapı olarak Hürrem'in ölümünden sonra, eşi Sultan Süleyman'ın denetimi altında inşa edildiğini ortaya koyuyor.[85]

Külliye, 15 Nisan 1558'de İstanbul'da vefatından hemen önce, Hürrem'in kocasıyla birlikte Edirne'de geçirdiği 1557-58 kışında planlanmış olabilir. O sırada *Bailo* Antonio Barbarigo (1558), "kendisini delicesine seven padişahın yaşamında mutlak hâkimiyet kurmuş" olan Hürrem Sultan'ın, yakında öleceğinden korktuğu kocasını bir an bile gözünün önünden ayırmadığını anlatıyordu.[86] Hekimler, hastalıklı padişahın her kışı Edirne'de geçirmesini tavsiye etmişti. Öyle görünüyor ki, haseki sultanın şehrin içindeki ve civarındaki inşaat faaliyetlerinin itici gücünü bu tavsiye oluşturmuştu. Edirne'ye 1556-57'de yaptırılan yeni suyolu ve çeşmeler onun girişimine atfedilir.[87]

1559 ve 1560 yıllarında Edirne kadısına gönderilen birkaç ferman, padişahın, uzaktan güdümlü de olsa, ölen karısının cami külliyesinin inşaatını büyük bir ihtiyatla denetlediğini belgeler. Külliye, haseki sultanın sürekli genişleyen vakıflarının artan gelirleriyle yaptırılmış olmalıdır. Bu vakıflara, 1556-57'de Sinan'ın Ayasofya karşısında inşa ettiği bir hamam ile etrafındaki birçok kiralık odalar ve dükkânlar ilave edilmişti (**res. 56, 544**).[88] Merhum hasekinin Edirne yakınındaki inşaatını, vakfının nâzırları olan akağalar başı (Babüssaade ağası) ile padişahın rehberliği altında, vakıf mütevellisi veya fermanların hitab ettiği kadı denetlemiş olabilir.

260 Çoban Mustafa Paşa Köprüsü başındaki Haseki Sultan Camii, Edirne dışında (şimdi Svilengrad), 19. yüzyıldan bir fotoğrafta ön cephesinin görünümü.

Edirne kadısına hitaben Sultan Süleyman'ın 17 Temmuz 1559'da yazılmış bir fermanı, camiden evvel inşa edilmesi emredilen imaretin işlevsel önceliğini vurguluyor. Bu belgede cami, kafa karıştıracak şekilde mescid olarak tanımlanıyor:

> Edirne kadısına hüküm ki; bundan evvel Mustafa Paşa Köprüsü yakınında binası emredilen imaretin civarında yapılmakta olan mescidin planı *(kârnâme)* gönderilmişti, buyurdum ki: Yeterince bol miktarda yapı ustaları mevcut ise, yollanan plana *(resm)* uygun olarak mescidin binasını da başlatasın. Eğer yoksa, imaret bittikten sonra mescidin inşasını başlatıp tamama erdiresin. Ama planda *(resm)* minare iki tanedir; bire indiresin.
>
> *Edirne ḳāḍīsına ḥükm ki, bundan aḳdem Muṣṭafā Paşa köprüsi ḳurbinde bināsı fermān olınan 'imāretüñ ḳurbinde binā olınacaḳ mescidüñ kārnāmesi irsāl olınup buyurdum ki: Anuñ gibi ustaya vüs'at var ise irsāl olınan resm üzre mescidüñ bināsına daḫī mübāşeret idesin; yoġise 'imāret tamām olduḳda mübāşeret idüp itmāma irişdüresin; ammā resmde mināre iki olmışdur bir itdüresin.*[89]

Daha önce yollanmış olan çizim, eş anlamlı olarak "*kārnāme*" ve "*resm*" olarak tanımlanıyor. Ama bu çizimdeki iki minarenin bire indirilmesini öneren radikal değişikliğin nedeni belirtilmiyor. Padişahın evvelce onayladığı çifte minareli planın, hasekinin ölümünden önce tasarlanmış olduğunu tahmin ediyorum. Ne de olsa artık o, hayattaki iki oğlundan birinin padişah olacağı kesinleşmiş, fiilî bir valide sultandı. Tahminlerin tersine karısından fazla yaşayan padişahın, Haseki Hürrem Sultan'ın camisinin ilk önce çifte minareli olarak yapılmasına verdiği izni geri alan fermanı, kritik bir yol kavşağında çıkarılmıştı. Fermanın zamanlaması, haseki sultanın ölümünden kısa süre sonra Konya'da patlak veren "Şehzâdeler Savaşı"nın sonuçlanmasından hemen

sonraya denk düşer. Şehzâde Selim tahttaki babasının askerî desteğiyle Haziran 1559'da bu savaşı kazanmasına rağmen, veliahd şehzâde olarak konumu, İran şahına iltica eden kardeşi Bayezid'in 1562'de boğdurulmasına kadar kesinleşmeyecekti. Aradaki belirsizlik dönemi, gerçek anlamda bir hanedan bunalımı yarattı.[90] Daha önce gördüğümüz gibi, Sultan Süleyman 1560'ta Şehzâde Selim'e Konya yakınındaki Karapınar'da, geleceğin padişahı olacağını ilân etmek üzere "Sultaniye" adını taşıyan, çifte minareli bir cami yaptırmasına izin verdi. Ayrıca 1559-60'ta, Selim'in "Şehzâdeler Savaşı"ndaki zaferini sağladığına inanılan, Mevlana Celalüddin Rumî'nin Konya'daki türbeli dergâhının yanında, Sultan Süleyman kendi adına iki minareli bir selâtin camisi inşa ettirerek, büyük oğlunun veliahdlığını desteklediğini ilan etti.[91]

Padişahın bu kritik bağlamda, merhum karısının camisini çifte minareyle şereflendirmekteki isteksizliği anlaşılır bir tercihtir. Yaşamının son yıllarında haseki sultan, siyasal müttefikleri olan Mihrümah ve Rüstem Paşa'yla birlikte, Şehzâde Bayezid'in taht adaylığını açıkça desteklemişti. Hâlâ yaşayan "âsi" Bayezid'in taraftarı Hürrem'in camisinin çifte minareli planı, potansiyel olarak devlet düzenini tehdit edici bir simge şeklinde algılanabilirdi. Bu planda yapılan değişikliğin, aynı zamanda Şehzâde Selim'i yatıştırmayı amaçlamış olması mümkündür: 1561'de Venedikli bir kâtib tarafından yazılan rapora göre, Selim entrikacı annesi, kız kardeşi ve enîştesinden şiddetle nefret ediyordu.[92]

Anlaşılıyor ki padişah, vefat eden zevcesinin adına yapılan caminin, onu geleceğin valide sultanı yerine, geçmişin haseki sultanı olarak anmasını âdâba daha münâsib bulmuştu. Sultan Süleyman'ın Edirne kadısına 22 Şubat 1560 tarihli bir sonraki fermanı, hasekinin imaretine su getirme konusuyla ilgilidir. Bundan evvel, "*şuyolcılar başı*" Bali'ye, gereken suyu iki köyden taşıyacak bir suyolunun inşası ile, Meriç Irmağı üzerinde bir su değirmeni yaptırmanın karşılaştırmalı maliyetlerini tahmin eden bir rapor hazırlaması emredilmişti. Her iki köydeki su kaynaklarını bir uzmanlar heyetiyle inceledikten sonra, kadı, halkın ve su üzerinde hak iddia eden başka bir vakfın mütevellisinin itirazlarını padişaha bildirmişti. Mutabakat olmaması nedeniyle, Sultan Süleyman su değirmeninin yapılmasını emretti.[93] Kadıdan, 13 Mayıs 1560'ta, "şerefli cami ve mamur imaret" (*cāmiʿ-i şerīf ve ʿimāret-i ʿāmire*) çevresinde ev yapmaya talip olan yeni yerleşimciler için gereken vergiden muaf topraklar hakkında bilgi vermesi istendi. Söz konusu toprakları tarımsal amaçlarla satın almış yerel eşraf karşı çıktığı halde, padişah yerleşimcilere ne kadar toprak gerektiğini sordu.[94]

Kadıya hitaben yazılmış 28 Mayıs 1560 tarihli ferman, caminin statüsü hakkında hâlâ açıklığa kavuşmayan karışıklığa işaret ediyor:

> Edirne kadısına hüküm ki; mektup gönderip Mustafa Paşa Köprüsü yakınında bina olunacak cami, acaba mescid mi olacak yoksa cami mi olacak; açıkça belirtilmiş bir ferman gelmediğinden dolayı (inşası) gecikmektedir diye bildirmişsin; buyurdum ki: Cami üslûbunda bina ettiresin.
>
> *Edirne ḳaḍısına ḥükm ki; mektūb gönderüp Muṣṭafā Paşa Köprüsi ḳurbinde binā olınacaḳ cāmiʿ, mescid mi olur yoḫsa cāmiʿ mi olur? Sarāḥaten emr-i şerīf vārid olmamaġın tevaḳḳuf olınmaḳ ıżredür diyü bildürmişsin. Buyurdum ki: Cāmiʿ üslūbı üzre binā itdüresin.*[95]

İnşaat, kadıya gönderilen fermanlarda aynı yapının belirsizliğe yol açacak şekilde, hem "*mescid*" hem de "*cāmi*ʿ" olarak tanımlanması nedeniyle gecikmişti. İki minare içeren ilk planı göz önüne alındığında, bir cami olarak düşünüldüğü kuşku götürmediği halde, haddinden fazla ihtiyatlı kadı, gerçekten istenenin bu olduğundan emin olma ihtiyacını duymuştur. 23 Haziran 1560 tarihli bir ferman, kadıya, imarete yakın bir yere "küçükçe bir sıbyan mektebi" (*muḫtaṣarca muʿallimḫāne*) inşa ettirmesini emretti.[96] Kadıya son olarak yollanan 9 Eylül 1560 tarihli ferman, önceden buyrulan su dolabının yerine bir suyolu yapılması yönündeki tavsiyesini onayladı. Bu suyolu ile, 1.400 zira mesafede yeni keşfedilen bir kaynaktan, külliyeye iki lüle su sağlanacaktı. Suyolunun inşaatına, "*binā olınān cāmiʿ-i şerīf ile ʿimāret-i ʿāmire*"ye su getirtilmesinde zaman öldürmekten kaçınmak niyetiyle başlanmış olduğundan dolayı, padişah, kıştan önce yapımının tamamlanmasını ve bitirildiğinde yazıyla arz edilmesini emretti.[97]

Sultan Süleyman'ın Edirne kadısıyla yazılı iletişimi, âdâb kodlarının, geleneklerin kabul edilebilirlik sınırlarını zorlayan bir müzakere süreci aracılığıyla nasıl belirlendiğini bir kez daha kanıtlar. Sinan'ın haseki sultanın camisi için çizdiği plan, muhtemelen İstanbul veya Edirne'den gönderilen bir hassa mimarı tarafından uygulandı. Eski fotoğraflar, tek minareli, kesme taş duvarlı caminin üstü kurşun kaplı ahşaptan bir kırma çatı ile örtülü olduğunu ve cephesinde mermer sütunlu bir çifte revak bulunduğunu gösterir (**res. 260**).[98] Hürrem'in cami külliyesi, çifte kervansaray içeren imareti aracılığıyla yolculara verdiği ek hizmetlerle, Çoban Mustafa Paşa'nın daha önce köprüsü civarında yaptırarak vakfettiği dükkânlar, kervansaray ve hamamla bütünleşiyordu. Sultan Süleyman'ın sonradan ilave ettirdiği sıbyan mektebi, karısının külliyesinin etrafındaki kasabanın gelişmesini teşvik etmek üzere orada yer-

leştirilen yeni Müslüman cemaatin eğitim ihtiyaçlarını karşılayacaktı.

Külliye, yolculukları sırasında burada kalan veya burayı gören Avrupalı diplomatlar ve yolcular tarafından betimlenmiştir. Jacob von Betzek (1564-65), pazardan, hamamdan, "yeni cami"den, iki kervansaraydan ve bir imaretten söz eder. Bütün bu kurşun kaplı yapıların padişahın gözde "Rus zevcesi" tarafından yaptırılıp vakfedildiğini varsayar.[99] Du Fresne-Canaye (1573) da kesme taştan inşa edilen ve üstü kurşun kaplı cami, imaret ve büyük kervansarayın kurucusunun "La Rossa" olduğunu belirtir. Ayrıca, hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin üç gün ücretsiz olarak kalabildikleri imarette, herkese bedava bulgur, dört ekmek somunu ve haşlanmış et verildiğini gözlemler.[100]

Venedikli Jacopo Soranzo (1575) ise, camiyi, kervansarayı ve "elçinin, kervansarayın kötü kokusundan ve aşırı ısısından kaçmak için kaldığı" imareti yaptıranın II. Selim'in (annesi değil de) karısı olduğu kanısındadır.[101] Yanındaki köprünün adı yüzünden, birçok Avrupalı yolcu haseki sultan külliyesini hatalı olarak Mustafa Paşa'ya atfetmiştir.[102] Çevresinde gelişen kasabayı betimleyen tek Osmanlı yazarı Evliya Çelebi'dir. Seyyah, caminin avlusunun yol kenarına açılan taç kapısının inşaat kitâbesini, hattat Hasan Karahisârî'ye atfeder (hattatı "Karahisârî Çelebisi" olarak adlandırması, onun Ahmed Karahisârî'nin evlâtlığı olmasındandır). Kitâbede alıntılanan Kur'an âyetini (9: 108) belirtmesine rağmen, bânisinin kimliğine değinmez. İbadethaneye takvâ üzerine inşa edilen bir "*mescid*" olarak gönderme yapan bu âyete, Şehzâde Selim'in aynı yıllarda (1560-63/64) yapılan, Karapınar'daki camisinin kitâbesinde de rastlamıştık. Bâni olan şehzâdenin adını vermeyen Karapınar'daki kitâbe gibi, belki haseki sultanın ismi de Evliya'nın gördüğü inşaat kitâbesinde geçmiyordu. Kasabanın yedi ibadethanesi içinde en anıtsalı olan ve bir selâtin camisini andıran Sinan'ın yapısını Evliya şöyle tarif ediyor:

> *Menzil-i ḳaṣaba-i cisr-i ʿazīm-i Muṣṭafā Paşa: Çirmen sancaġı ḥākinde nehr-i Meriç kenarında bir bāġlı bāġçeli ve yedi yüz ʿaded kiremid örtüli maʿmūr ḫānelerdür. Cümle yedi miḥrābdur. Ammā cisr-i ʿazīm bāşında [boş] cāmiʿ-i selāṭīn-misāl bir cāmiʿ-i rüşendür. Ḥaremin yol üzre olan ḳapusınuñ ʿatabe-i ʿulyāsı üzre Ḳarahiṣārī Çelebisi ḫaṭṭıyla beyāż mermer üzre siḥr-āsā maṣṭūr tārīḫ-i zībādur: "Hāẕā mescidun üssise ʿale't-taḳvā, sene [boş]" Bu cāmiʿüñ ʿimāreti ve mekteb-i ṣıbyānı ve ḫān [u] ḥammāmı ve çarşu-yı bāzārı cümle raṣāṣ-ı ḫāṣṣ ile mestūr bir ḫayrāt-ı maʿmūrdur kim Süleymān Ḫān ʿaṣrında Ḳoca Miʿmār Sinān bināsıdur. Ammā mināresi ve cāmiʿi ġāyet muṣannādur ve ʿimāret-i dārü'ż-ziyāfesünde dāʾimā āyende ve revendeye niʿmeti mebẕüldür.*[103]

Haseki Hürrem Sultan'ın bu külliyesinin programı, onun yolcular ve hacıların ihtiyaçlarını karşılama yönündeki tutarlı tercihinin son örneğidir. Herkes tarafından bânisi olduğu bilinmediği halde, ikincil payitaht Edirne'den geçen imparatorluk anayolu üzerinde onun anısını yaşatan menzil külliyesi, İstanbul, Kudüs, Mekke ve Medine'deki diğer imaretlerini tamamlayıcı bir hayrattı. Haseki sultanın ilâhî olarak bağışlanmış gizli erdemlerinin örtüsünü açarak kamusal alanda ifşa etmek için inşa edilen bu anıtlar, onun analık şefkatinin imparatorluk çapındaki mimarî tezahürleriydi. Biçimsel tasarıma yönelik olmaktan çok, kullanıcıya yönelik işlevsel bir mimarî yaklaşım içeren bu insancıl amaçlı hayır anıtları, hem bâninin, hem hanedan ailesinin, hem de Sultan Süleyman devrinin şöhretini yaymaya katkıda bulundu. Hürrem'in olumsuz kamusal imgesini düzeltmeyi başarıp başarmadıkları bilinmese de, bu anıtlar dizisi, yasal zevcesi olarak padişahın çocuklarını ve hanedanın bir sonraki hükümdarını doğuran haseki sultanın, emsalsiz nüfuzunu beyan etmeye muvaffak oldu.

II. VALİDE NURBANU SULTAN

Nurbanu, kayınvalidesi Hürrem'in istisnasıyla, 16. yüzyılda "Haseki Sultan" unvanıyla bir padişahın yasal zevcesi olan tek cariyedir. Kocası II. Selim'den daha uzun yaşaması nedeniyle de, "Valide Sultan" unvanıyla onurlandırılan ilk padişah annesi oldu. Üsküdar'da manzaraya hâkim bir tepeye kurulan geniş kapsamlı cami külliyesinin temelleri 1571'de, Nurbanu'nun 110.000 dükalık bir çeyizle (mihr-i muaccel) II. Selim'le nikâhlandığı yıl atıldı (**res. 261-62**).[104] Oğlu III. Murad'ın padişahlığı sırasında tamamlanan külliyesinin, on beş yıllık bir süreç boyunca tedricen büyümesini, onun "Haseki Sultan" rütbesinden "Valide Sultan"lığa terfi edişine koşut bir gelişim olarak yorumluyorum.

"Venedikli Sultana" diye bilinen Nurbanu'nun kökeni, belirsizlik peçesine bürünmüştür. Genellikle, Venedik idaresi altındaki Paros adasının valiliğine atanan Nicolo Venier ile karısı Violante Baffo'nun gayrimeşru kızı, Cecilia Venier-Baffo, olduğuna inanılır. 1559'da Nurbanu'nun Venedikli ebeveyninin kimliğini soruşturmak için yolladığı gizli elçiye Venedik Senatosu'nun verdiği cevaba göre, hayatta kalan en yakın akrabası, Korfu kalesinin kumandanı olan kuzeni Zuan Francesco Venier idi.[105] II. Selim'in tahta çıkışını kutlamak üzere 1567'de yollanan Venedik elçisi Marino Cavalli, Nurbanu'nun Venedikli soylu Venier ailesinin bir ferdi mi, yoksa (her ikisi de Venedik idaresi altında bulunan) Korfulu veya Paroslu mu olduğunun belirlenebilinemeyeceği sonucuna varmıştı.[106] Gianfrancesco Morosini'ye (1585) göre, Nurbanu, kendisinin on

261 Nurbanu Sultan Külliyesi, Üsküdar, plan (İmaret-tabhane- kervansaray-darüşşifa blokunun varsayımsal restitüsyonu ile birlikte):

1. Cami,
2. Medrese,
3. Zaviye,
4. Sıbyan Mektebi,
5. Darülhadis ve Darülkurra,
6. Hasan Çavuş Çeşmesi,
7. Kubbeli Giriş Mekânı,
8. Ahırlı Çifte Kervansaray (Han),
9. İmaret Avlusu,
10. İmaret Mutfakları,
11. İmaret Tabhaneleri,
12. Darüşşifa,
13. Çifte Hamam.

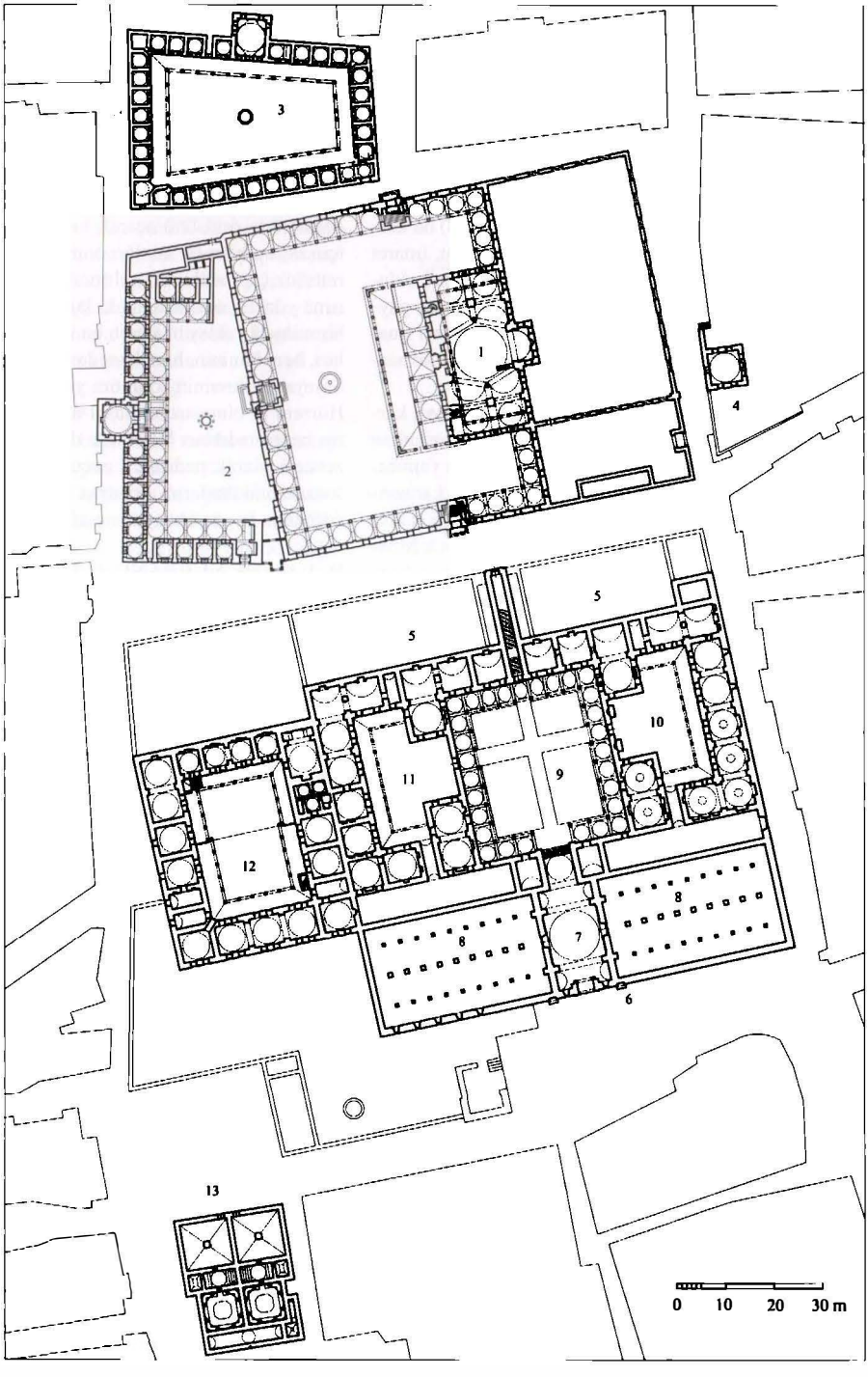

iki yaşında küçük bir kızken kapudan-ı derya Barbaros Hayreddin tarafından Venedikli babasının valiliğe atandığı Korfu'da esir edildiğine inanıyordu.[107] Şeceresi ne olursa olsun, gururla benimsediği "Venedikli soylu kadın" (*gentiledonna veneziana*) kimliğiyle açıkça övünüyordu. Yaşamının son yıllarında, Venedik'in Büyük Kanal'ı üzerinde ailesinin sahip olduğu konağı hatırladığını bile iddia ediyordu.[108]

Payitahttaki Fransız elçisi 1583'te, Nurbanu'nun "hem oralı [Venedikli] olduğu söylenmesi yüzünden, hem de o ülkeden kendisine sunulan hediyelerin büyüklüğü ve sıklığı nedeniyle", Venedik devletini kayıran taraftarlığından yakınmıştı. Gerçekten de aynı yıl içindeki ölümünden kısa süre önce, valide sultan, Girit'in muhtemel bir istilâsını önlemek de dâhil olmak üzere, Senato'ya yaptığı hizmetler nedeniyle 2.000 Venedik altınıyla ödüllendirilmişti.[109] Nurbanu'nun *Bailo*, *Doge* ve *Senato*'ya yazdığı mektuplar, Venedik'e sevecenlikle bağlılığına sebebiyet veren çocukluk hâtıralarından söz eder ve onun lüks tüketim düşkünlüğünü ortaya serer. Talep ettiği hediyeler arasında ipekli kumaşlar, ipekli ve altın brokar giysiler, hatta bir keresinde, Venedikli soylu kadınlar arasında moda olan minik kucak köpekleri bile vardı.[110] Gönderilen ve hiç hoşuna gitmeyen iki büyük köpeğe içerleyerek, Haziran 1583'te payitahttaki *Bailo*ya şu mütehakkim notu göndermişti: "Bâliyûs şunu bilesin ki, iki tane köpek göndermişsin. Şimdi, bu köpekler istenen gibi değildir ve büyüktür. Hem uzun tüylüdür, bunu böyle bilesin! Beyaz ve küçük olsa gerektir!" (*Bālyūsa şöyle ma'lūm olına ki iki dāne māstī göndermişsin. İmdī anuñ gibi māstī lāzım deyildür ve büyükdür. Hem barakdur. Şöyle bilesin. Ak olsa ve küçük olsa*).[111]

Şehzâde Selim'in haremine 1542 civarında katılan Nurbanu, 1544 ve 1545 yıllarında arka arkaya üç kız (İsmihan Sultan, Gevherhan Sultan, Şahsultan) dünyaya getirdikten sonra, 1546'da Selim'in en büyük oğlu Murad'ı doğurdu. En küçük kızları olan Fatma Sultan ise 1560-61'de doğdu.[112] Bu "Hanım Sultan"ların hepsi de, vezirliğe ve veziriazamlığa kadar yükselen gözde devlet adamlarıyla evlendirildiler. Murad da, geleceğin padişahı olacağı artık kesinleşen babasının veliahd şehzâdeliği sırasında, sancakbeyi olarak Manisa'ya gönderildi (1562-74). Nurbanu, 1566'da kocasının tahta çıkması üzerine haremin başı olarak Topkapı Sarayı'na yerleştiğinde, Venedik elçisi Jacopo Soranzo, onun hakkında şöyle söylendiğini yazdı: "Gerek büyük güzelliği gerek olağanüstü zekâsı nedeniyle, padişah hazretleri tarafından son derece sevilip onurlandırılıyor."[113] Fakat, onunla 1571'e kadar evlenmeyen "şehvet düşkünü"

262 Nurbanu Sultan Külliyesi, Üsküdar, aksonometrik perspektif.

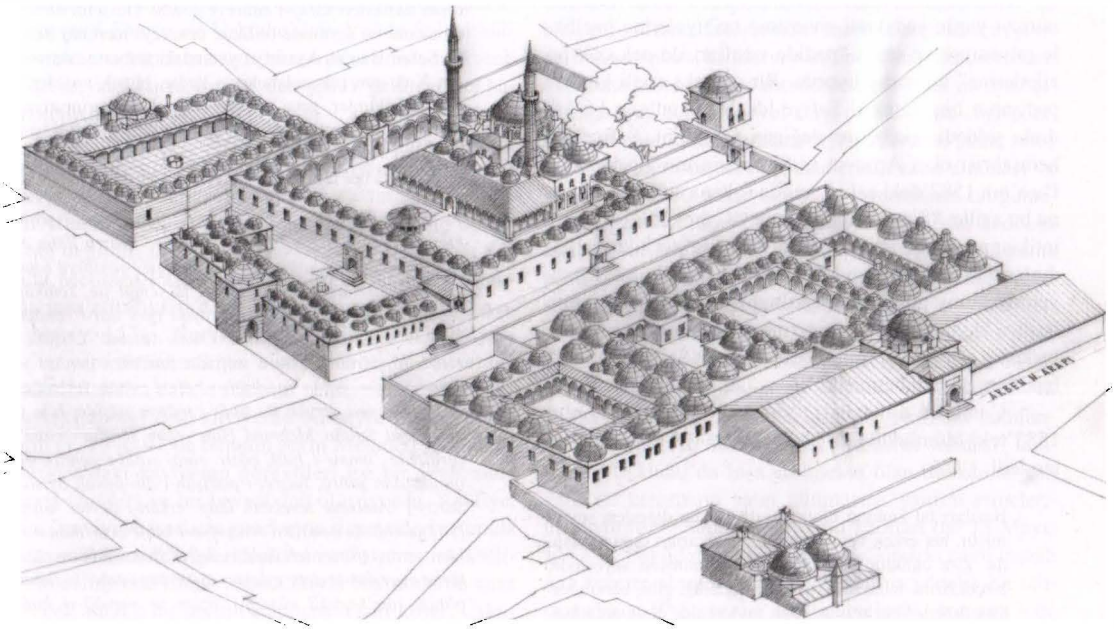

kocasının muhabbeti, diğer çocuklarını doğuran birkaç cariyeye uzanacak kadar geniş kapsamlı olduğundan, Nurbanu'nun kudreti, 1574'te oğlunun tahta çıkışına kadar doruğuna ulaşamayacaktı. Valide sultan olduğunda malî kaynakları arasında, kendisine "paşmaklık" (terlik parası) olarak verilen hasların gelirinden eline geçen günlük 3.000 akçelik harçlığı ile sayısız hediyeler bulunuyordu. Oysa "Haseki Sultan" unvanıyla II. Selim'in karısıyken gündelik harçlığı sadece 1.000 akçeydi.[114]

Harem hiziplerinin gittikçe artan gücü, hem Osmanlı hem Batı Avrupalı gözlemcilerce eleştirilmekteydi. Venedikli Soranzo 1581'de, makam ve mansıbları kontrol edenlerin III. Murad'ın annesi ve Arnavut asıllı baş hasekisi Safiye (veliahd şehzâde Mehmed'in annesi) olduğunu gözlemlemişti.[115] *Bailo* Paolo Contarini (1583) raporuna, artık vezirlerin padişahın haremindeki kadın sultanlar tarafından oynatılan kuklalara dönüştüğünü yazdı:

> Bu imparatorluk, büyük ölçüde kadın sultanlar tarafından yönetiliyor, zira muteşem vezirler bağımsız vekiller olmaktansa, haremden gelen emirlerin uygulayıcılarından ibaret. Ve vezirler konumlarını muhafaza etmek için, kadın sultanların istediği hiçbir şeye karşı çıkmaksızın, onların gözüne girmek amacıyla hediyeler sunuyorlar; çünkü en önemli makamların, mutlak egemenlik sahibi olan bu kadınların kayırdığı gözdelerine verildiğini biliyorlar.[116]

III. Murad üzerinde herkesten çok valide sultanın nüfuzu vardı; sadakatli annesinin tavsiyelerine özellikle güveniyor ve onun "nadide vasıfları ile pek çok faziletlerine" hürmet ediyordu. Bir sonraki etkili kişi ise padişahın baş hasekisi Safiye idi. Nurbanu'nun bu kadınla şiddetli rekabetine değinen Contarini, Safiye'nin hemşehrisi olan Arnavut asıllı veziriazam Koca Sinan Paşa'nın 1582'deki azlini, valide sultana atfeder. Nurbanu bu azille, "Sinan'dan, söylemeye cüret ettiği sözlerin intikamını almak istemişti; zira o, imparatorlukların kadınların akıl öğretmesiyle yönetilemeyeceğini söylemek yetmiyormuş gibi, [Nurbanu'nun] kendisini otoritenin başlıca kaynağı olarak göstermeye çalışmasına rağmen, yetkenin aslında padişahın zevcesinden [Safiye] kaynaklandığını da iddia etmişti."[117]

Contarini'nin halefi, Valide Nurbanu Sultan'ın 1583'teki ölümünün karışık tepkilere yol açtığını gözlemledi:

> Bazıları bu kadının ölümüne üzülürken diğerleri sevinmiştir, her erkek veya kadın kendi çıkarları doğrultusunda: Zira oğlunun üzerindeki büyük otoritesi sayesinde, birçoklarına muazzam faydalar sağladığı gibi, bunun tersine diğerlerinin arzuladıkları şeyleri elde etme umutlarına engel teşkil etmişti. Fakat herkesçe kabul edildiği üzere, o olağanüstü iyilik, cesaret ve bilgelik sahibi bir kadındı.[118]

III. Murad devrinin önemli olaylarını resmeden, Lokman'ın Farsça *Şehinşehnâme*'sinin bir minyatürü, Nurbanu'nun tabutunun kara ağalar sırtında, İstanbul surlarına bitişik olan Yenikapı'daki kendi sarayından çıkarılmasını betimler (**res. 263**). Önünde padişahın yürümekte olduğu cenaze alayını, elleri havada dua ederek veya aralarında hararetle tartışarak izlemekte olan kalabalık bir zümre, sarayın avlusunda ve çevre duvarının dışında toplanmış olarak tasvir edilmiştir.[119] Kendinden önceki kadın sultanların sahip olmadığı bir onurla, valide sultanın tabutu, II. Selim'in Ayasofya'daki türbesine taşınarak, kocasıyla çocuklarının yanına defnedildi; böylece onun hanedana kan bağı ile mensubiyeti vurgulandı. Selânikî'nin, bu görkemli cenaze alayını tarif eden pasajı, Nurbanu'nun eşsiz itibarını sergiler:

> 7 Aralık 1583 Çarşamba günü, hilafetin muhafızı olan padişah hazretlerinin (Allah zaferlerini yüceltsin ve saltanatını güçlendirsin) hayrat ve hasenat sahibi validesi, Tanrı'nın emriyle Yenikapı mahallesindeki bahçe sarayında bu dertli dünyadan ebedîyet sarayına göçtü. Tüm büyük ulema, saygın şeyhler ve devletin direkleri, cenazenin yanında yayan gidip, ardınca yas giysili âlem padişahı yaşlı gözlerle takip ederek, halkın toplandığı Eski Sultan Mehmed Han (II. Mehmed) cami-i şerifinde cenaze namazının kılınmasından sonra, dinin muhafızı padişah hazretleri saray-ı âmireye döndü. Devletin direkleri, ulema ve şeyhlerle birlikte, cenazeyi merhum Sultan II. Selim Han'ın Ayasofya yanındaki türbesine defnettiler. Kırk gün tamamlanıncaya kadar, büyük vezirler ile saygın hâkimler, gece gündüz onun defin yerini ziyaret etmeyi ihmal etmediler. Kur'an hatimleri indirildi, salavat, zikir ve tesbihlerin yanı sıra, sadaka olarak yoksul ve muhtaçlara bol miktarda para ve yiyecek dağıtıldı.
>
> *Ve sene 991 Żi'l-ḳa'desinüñ yigirmi ikinci çehār-şenbih gün ḥażret-i pādişāh-ı ḫilāfet-destgāh –e'azza'llāhu enṣārehü ve eyyede salṭanatahū– vālidesi –ṣāḥibetü'l-ḫayrāt ve'l-ḥasenāt– irāde-i Ḥayyi lā-yemūt ile Yeñikāpū semtinde vāḳi' olan bāġçe-sarāyda işbu dār-ı 'anādan sarāy-ı 'ukbāya riḥlet eyledi. Cümle 'ulemā'-i 'iẓām ve meşāyiḫ-i kirām, erkān-ı salṭanāt tamāmen cenāze yanınca yayan gidüp, pādişāh-ı 'ālem-penāh ḥāżretleri, ardınca dīde-i giryān ile libās-ı mātem püşīde, bile gidüp, Eski Sulṭān Meḥmed Ḫān –ṭābe ṯerāhu– cāmi'-i şerīfiñde 'āmme-i ḫalḳ ḥāżır olup, ṣalāt-ı cenāze edā olınduḳdan ṣoñra, ḥażret-i pādişāh-ı dīn-penāh ayrılup, Sarāy-ı 'Āmireye teveccüh idüp, erkān-ı devlet 'ulemā [vü] ṣuleḥā ile cenāzeyi Ayaṣofya-i kebīr civārında merḥūm ve maġfūrun-leh Sulṭān Selīm Ḫān –ṭābe ṯerāhū– türbe-i şerīfiñde defn eyleyüp tā eyyām-ı erbā'īn tamām olınca 'ale't-tevālī vüzerā-i 'iẓām ve mevālī-yi kirām*

leyl ü nehār ziyāreti fevt itmeyüp, müdāvemet eyledüler. Ḫatemāt-ı Ḳur'ān-ı 'aẓīm ile ṣalavāt ve ẕikr [ü] tesbīḥ olınup, ṣadaḳāt-ı fuḳarā' vü mesākīn içün māl-i fırāvān ve ni'met-i bī-pāyān bezl olındı.[120]

Padişah, imparatorluğun kadılarına, bu kırk günlük yas dönemi boyunca Cuma namazlarından sonra gaip namazı kılıp annesinin ruhuna dualar edilmesini emretti.[121]

ÜSKÜDAR'DAKİ VALİDE SULTAN KÜLLİYESİ

Nurbanu Sultan'ın hayırsever bir mimarî hâmisi olarak hedeflerine, 1582 Nisan'ında kaleme alınan, fakat onun ölümünden sonra mülklerini tevarüs eden tahttaki oğlu tarafından tescil edilen vakfiyesi ışık tutar. Vakfiye, valide sultanın biri payitahtta diğeri ise Çanakkale Boğazı kıyısındaki Lapseki kasabasında yaptırdığı iki külliyesini belgeler. Bugün artık kaybolmuş olan Lapseki'deki mütevazı külliye bir mescid, sıbyan mektebi, (mutfak, tabhane hücreleri, yemekhane, han, odunluk ile helalar içeren) bir imaret ve derviş zaviyesinden (*ḫānḳāh*) oluşuyordu.[122] Üsküdar'da, çevresinde gelişen "yeni mahalle"de (*el-maḥalle el-cedīde, maḥalle-i cedīde*) yer alan muazzam külliye ise, bir cami, medrese, mekteb, darülkurra, darülhadis, (mutfak, yemekhane, tabhane hücreleri, anbar, odunluk ve çifte han içeren) bir imaret, derviş zaviyesi (*ḫānḳāh, ribāṭ*) ve darüşşifayı kapsıyordu. *Tuḥfe*'de Sinan'ın eserleri arasında yer alan bu külliye, "*cāmi'-i şerīf-i Vālide Sulṭān der Üsküdār, medrese 1, 'imāret, ḫān, tekye*" olarak tanımlanmıştır. *Tezkiretü'l-Ebniye* ise Üsküdar'daki Valide Sultan külliyesinin ana yapılarını ayrı bina tipleri arasında (cami, medrese, darülkurra, imaret, darüşşifa), gelir getirici hamamı ile birlikte sayar.[123]

Her iki külliyede de birer zaviyenin varlığı, Nurbanu'nun diğer hanedan kadınlarıyla paylaştığı tasavvuf eğiliminin ipucunu verir. Kocasının ve oğlunun sufi yönelimleri göz önüne alındığında, bu hiç de şaşırtıcı değildir. Daha önce kızı İsmihan ile damadı Sokollu Mehmed Paşa çiftinin Kadırgalimanı'nda ortaklaşa inşa ettirdikleri cami külliyesinin Halvetî zaviyesi gibi (y. 1574), Nurbanu'nun Üsküdar'daki zaviyesi de, bu yapı türünün Sinan'a atfedilen nadir anıtsal örneklerindendir. Valide sultanın vakfiyesinden anlaşılıyor ki, Lapseki'deki zaviyenin bir şeyhi ve on dervişi vardı (y. 1596-97'de buranın şeyhi Mehmed Dede idi); Üsküdar'daki zaviyenin görevlileri ise bir şeyh, otuz derviş (*ṣufīler*) ve bir bevvâbdan oluşuyordu. Vakfiye, ikinci zaviyeye, şeriatın sınırlarına riayet eden ve orada yaşayan fukara dervişleri irşad etmenin yanı sıra, külliyenin camisinde Cuma namazlarıyla bayramlarda vaaz verecek ahlâklı bir şeyhin atanmasını şart koşar. Üsküdar'daki zaviyeye tayin edilen ilk şeyh, Halvetî tarikatına mensup olan Vişne Mehmed Efendi idi. Atâî, aynı şeyhin daha önce Ferruh Kethüda Zaviyesi'nde görevli olduğunu belirtir (bu zaviye Bölüm 13'te ele alınıyor). Meşhur şeyh, Valide Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin yeni tamamlanan darülhadisine tayin edilerek, 1584'te ölene kadar oradaki caminin vaiz kürsüsünde vaazlar ve nasihatler verdi. Zahir ilimlerdeki bilgisiyle tasavvuftaki kerametini birleştiren Vişne Mehmed Efendi'nin bu külliyedeki hizmetleri hakkında Atâî şöyle yazar:

> *Üsküdarda vālide-i Sulṭān Murād Ḫān, cāmi'-i şerīf ve medrese-i refī'ü'l-erkān binā eyledükde inşā buyurdıḳları dārü'l-ḥadīṣ ve kürsii va'z ve tezkīr ibtidā bunlara iḥsān olundı. Ol buḳ'a-i celīlede muḥaddiṣ ü müfessir ü nāṣiḥ ü müzekkir iken ṭoḳuz yüz ṭoḳsan iki (992) senesinde mübtelā-yı ḫazān-ı fenā ve āzāde-i ḳuyūd-ı dārü'l-'anā olmışidi.*[124]

Sonraki valide sultanlarca Üsküdar'da iki yeni cami külliyesinin yapılması nedeniyle, Nurbanu'nunki "Atik" veya "Eski" Valide Sultan Külliyesi olarak bilinir. İnşaat sürecinin ayrıntılarını fermanlardan izleyebiliyoruz. Bâninin yasal eşi II. Selim'in 16 Şubat 1571 tarihli ilk fermanı, Sapanca ve İzmit kadılarına gönderilmiştir. Padişah, oğlu Murad'ın annesi (*ferzend-i ercümend oğlum Murād –ṭāle beḳāhu– vālidesi seyyidetü'l-muḫadderāt ilā āḫirihi –dāmet 'işmetuhā–*) tarafından Üsküdar'da inşa edilmekte olan caminin mütevellisi ile bina emini Mustafa tarafından mermer aramak için gönderilen adamlara, kadıların yardımcı olmalarını emreder. Eski bina harabeleri ve arazilerden kazılarak mermer çıkartılmasına bundan evvel karşı çıkanlara da engel olunulması buyurulur. Kadıların ayrıca kereste, tahta, kireç ile bütün diğer inşaat malzemelerinin satın alınması ve kiralık arabalarla nakliyesinde de yardımlarını esirgememeleri gerekiyordu.[125] İki gün sonra, Üsküdar kadısına hitaben yazılan diğer bir ferman, mütevellinin adamına cami için taş, kireç ve çeşitli malzemelerin satın alınmasında yardımcı olması buyuruldu.[126]

Mayıs ve Haziran 1571'de İzmit ile Çanakkale kadılarından, resmî olarak saptanmış fiyatlardan 500 zira "*ḳaykān taşı*" alınmasını sağlamaları istendi.[127] II. Selim'in 19 Mart 1572'de Üsküdar ve İzmit kadılarına gönderdiği ferman, "oğlum Murad'ın validesi" tarafından Üsküdar'da inşa edilmekte olan dükkânlar için gereken kerestenin satın alınmasına yardım etmelerini buyurdu.[128] Sapanca ve İzmit kadıları da, 13 Mayıs 1573'te, Üsküdar'ın "*Yeñi Maḥalle*"sindeki cami inşaatı için kereste alımını kolaylaştırmalarına yönelik bir talimat aldılar.[129] Karısının aynı mahalledeki hamamı için,

263 Valide Sultan'ın cenaze alayı, kâğıt üzerine suluboya, 1592. Lokman'ın *Şehinşehnâme*'sinden.

padişah 24 Temmuz 1574'te tüm Karadeniz ve Akdeniz liman şehirlerinin kadılarına toplu bir ferman gönderdi. Kadılara, mîrî gemiler kendi limanlarına vardığında, yerel sancakbeylerinin itirazlarını görmezden gelerek, kerestenin resmî fiyatlardan satın alınmasını sağlamaları emredildi.[130]

Haseki Nurbanu Sultan'ın padişah kocasının fermanları, bâniyi şehzâde Murad'ın annesi olarak tanımlar. 1574'te tahta çıkan III. Murad'ın hâlâ devam etmekte olan inşaat ile ilgili fermanları ise, Nurbanu'nun valide sultanlığa yükselen konumunu ifşa eder. 1576 Temmuz'u sonunda, Marmara kadısından, Üsküdar'daki cami için Marmara Adası'ndaki ocaklarda hazırlanmış taşları ücret karşılığında derhal yalıya taşıtması ve oraya gönderilen gemilere gecikmeden yükletmesi talimatı verilmiştir.[131] 22 Nisan 1577'de, padişah Bulgaristan'daki Ahyolu limanı kadısına, başka hiçbir kimsenin müdahalesi olmaksızın, "*ʿişmet-meʾāb ʿumdet-niṣāb validem –dāmet ʿişmetuhānuñ– bināları içün lāzım olan keresteyi*" onun yolladığı adama tedarik ettirmesini buyurur.[132] Bu binalardan biri, İstanbul kasaplarının her birinin altışar sığır vermek zorunda olduğu, valide sultan tarafından vakfedilmiş mezbahaydı (*selḫḫāne*).

III. Murad'ın 1578'de annesinin vakfına köyler bağışlaması, camisinin bitmesine işaret ediyor olmalıdır. 1581 tarihli bir topografik resimde, Üsküdar sınırları dışında bir tepede betimlenen çifte minareli yapı "*Vālide Sulṭān Cāmiʿi*" olarak tanımlanmıştır (**res. 264**).[133] Mehmed Âşık, III. Murad'ın validesinin "*iki minâre-i muṣannaʿ ve bir ḳubbe-i maṭbūʿ*" içeren sanatlı camisinin 985'te (1577-78) yapıldığını belirtir.[134] Schweigger ve Gerlach da, bu camiyi 1578'de görmüşlerdi.[135] Padişahın Üsküdar kadısına 21 Eylül 1578'de bildirdiğine göre, bundan sonra caminin çevresinde yerleşmiş olan Hıristiyanlar, Yahudiler, Çingeneler (*Ḳıbṭīler*) ve yeni yerleşimcilerden alınan baş vergisi (*cizye*), valide sultan vakfının mütevellisi tarafından toplanacaktı. Padişah ayrıca annesinin vakfına, "At Bazarı" olarak kullanılan civardaki boş bir arsayı, orada satılan atlardan alınan vergilerle (*rüsūm*) birlikte bağışladı.[136] Bir hafta sonra yazılan fermanı ise, annesinin vakfı için Anadolu'daki Yeni-il'de bağışladığı has arazilerle ilgilidir. Bu araziler, bundan önce padişahın teyzesi Mihrümah Sultan'a (ö. 1578) "*paşmaḳlıḳ*" olarak verilmişti.[137] "*Vālide Sulṭān ḥażretlerinin cāmiʿ-i şerīfi*"nin 1579'dan önce tamamlandığına diğer bir işaret de, o yıl caminin inşaatında çalışmış olanların tımarlarla ödüllendirilmesidir.[138]

Müştemilâtın ve vakfa gelir sağlayan ek yapıların inşaatı bu tarihten sonra devam etti. 30 Mart 1580'de Vize kadısına "*Vālide Sulṭānuñ ʿimāreti*" için uzun boyutlu keresteler satın alması emredildi.[139] Bu tarih, yeni bina emini Hasan Çavuş tarafından yaptırılan ve hâlâ imaretin dış cephesine bitişik olan kamusal çeşmenin kitâbesindeki tarihle (987/1579-80) örtüşür. Türkçe kitâbe, tacın incisi ve tüm kadınların en hayırseveri olan III. Murad'ın validesinin yaptırdığı cami, han ve imarete gönderme yapar: "*Vālide-i Sulṭān Murād Ḫān ola / Dürreti't-tāc aʿnī kim ḫayrü'n-nisā / Cāmiʿ [vü] ḫān [vü] ʿimāret yaptırup / Bu arada eyleyüp ʿālī binā / Yazdı sene sebʿa ve şemānīn ve tisʿa- mi'e 987 (1579).*"[140] Burada daha sonra tamamlanmış olduğu anlaşılan (darüşşifa, medrese ve derviş zaviyesi gibi) külliyenin diğer binaları zikredilmemiştir. 25 Haziran 1581'de, İstanbul kadısına, validc sultanın Ayakapı'da (Haliç kıyısındaki bir sur kapısı) vakfetmiş olduğu kiralık odaların yerine, oradaki ayazmanın suyunu kullarak, vakfına gelir getirici bir hamam yaptırmak için padişahtan istediği iznin verildiği bildirildi.[141]

Valide Nurbanu Sultan 1583'te öldükten sonra Üsküdar'daki külliyesinin hâlâ devam eden inşaatı, bina emini olan mütevelli Pir Ali bin Mustafa tarafından denetlenmiş ve Darüssaade Ağası Mehmed Ağa nezâreti altında tamamlanmıştır. Bu inşaat faaliyetlerinin kronolojisi ve maliyetleri 13 Mart 1589 tarihli bir fermanda ayrıntılı olarak belirtilir. Ferman, Mehmed Ağa'nın III. Murad'a sunduğu bir arizada tarif edilen ve önceki bir fermanla izin verilmiş olan inşaatların tamamlanmasını onaylar. Bu belgeden öğrendiğimize göre, padişahın emriyle, Ocak 1584 ile Mart 1586 arasında, Nurbanu'nun camisi iki yanına kubbeler eklenerek genişletilmiş, içerisine iki katlı mahfiller (*fevḳāniyyeler*) ilave edilmiş ve önünde bir avlu (*ḥarīm*) yapılmıştı. O sırada, civardaki Bulgurlu köyünden külliyeye yeni su kaynakları da temin edilmişti. Ocak 1586 ile Kasım 1588 arasında, İstanbul'da (Çemberlitaş'ta) yaptırılan yeni hamamın su değirmeni ve suyolu tamamlanmış, Üsküdar rıhtımı yakınında da başka bir hamam daha inşa edilmişti.[142]

Bugüne kadar dikkati çekmeyen bu önemli belge, Nurbanu'nun camisinin ölümünden sonra 1584 ile 1586 yılları arasında geçirdiği tadilâtı belgelemenin yanı sıra, gelir getirici ek yapıların inşaatının 1588 sonuna dek sürdüğünü gösterir.[143] 31 Ekim 1583 tarihli bir diğer gözden kaçan fermanın can alıcı noktası ise, bu iddialı tadilât projesinin valide sultanın Aralık'taki ölümünden birkaç ay önce, kendisi tarafından başlatılmış olduğunu kanıtlamasıdır. Padişahın fermanı, kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa'ya, "*vālidem*"in camisi için Marmara Adası'ndaki ocaklardan çıkarılan ve yalıya indirilen mermerleri donanma gemilerine yükleyip Üsküdar'daki inşaata taşımasını emreder. Nakliyeye hazır mermerler 560 "pencere çerçevesi" (*pencere sövesi*) ile, 200 arşın "basamak" (*ḳademe*) ve 2.640 arşın "*döşeme mermerleri*"nden oluşuyordu.

> *Cezā'ir Beglerbegisi Ḳapūdān Paşaya ḥükm ki; ḥālā seyyidetü'l-muḥaddерāt ilā 'āḫirihi vālidem sulṭān, dāmet 'işmetuhānuñ, Üsküdārda vāḳi' olan cāmi'-i şerīfi mühimmi içün beş yüz altmış ḳıṭ'a pencere sövesi ve iki yüz arşūn ḳademe ve ikibiñ altıyüz ḳırḳ arşūn döşeme mermerleri tedārük ve iḥżār olınup yalıya indirülmek içün Marmara ḳāḍısına ve kārhenkçiler ketḫüdāsına ḥükm-i hümāyūn irsāl olınmışdur; buyurdum ki: Vuṣūl bulduḳda ānuñ gibi donanma-yı hümāyūnum gemileri ile ol cāniblere uġraduġında żikr olınan mermerleri bī-ḳuṣūr gemilere taḥmīl idüp daḫī getüresin müşārūn-ileyhānuñ cāmi'ine irsāl eyleyesin. Ḥuṣūṣ-ı mezbūr mühimdür ihmāl eylemeyesin.*[144]

Bu kadar yüksek sayıda pencere çerçevesi sadece (toplam 114 pencere içeren) caminin genişletilmesi ve önündeki şadırvan avlusunun duvarının pencereleri için değil, aynı zamanda gelir getirici ek yapılar için de ısmarlanmışa benzer. Döşeme ve basamak taşlarının bir kısmının, şadırvan avlusunu çeviren kubbeli revaklarda ve aynı avlunun üç kapısının basamaklarında kullanıldığı tahmin edilebilir.

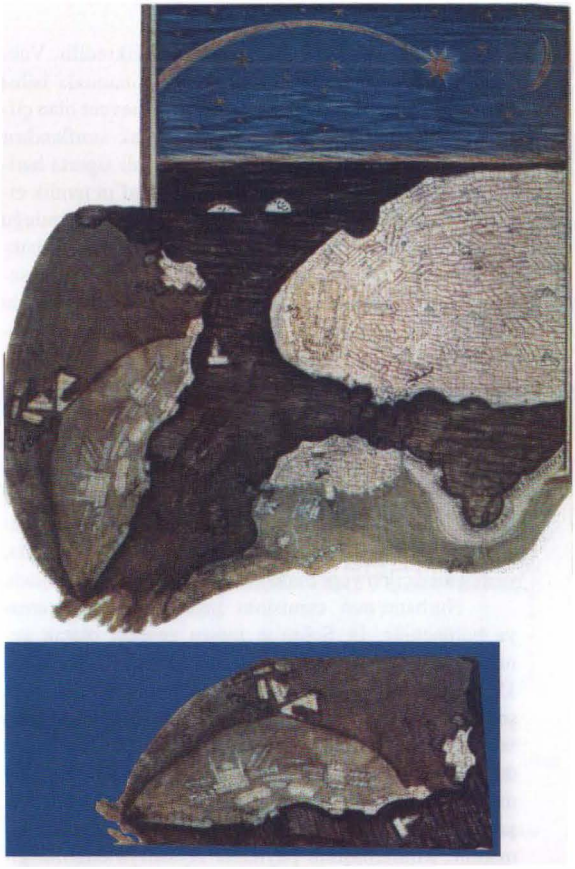

264 İstanbul semalarında 1577'de görünen bir kuyruklu yıldızı betimleyen topografik resim: (Aşağıdaki) Üsküdar detayı, en tepede bir yazıyla "*Vàlide Sulṭàn Càmi'i*" olarak tanımlanan Nurbanu'nun çifte minareli camisini, en sağda padişahın "*Üsküdar Sarāyı*"nı ve rıhtımdaki Mihrümah Sultan ile Rum Mehmed Paşa camilerini betimler, 1581, kâğıt üzerine suluboya, Lokman'ın *Şehinşehnâme*'sinden.

1585 ve 1586 arasında yazılan fermanlar şu yapım faaliyetleriyle ilgilidir: İnşaat kitâbesi 1584-85 tarihini taşıyan "Dikilitaş"taki (Çemberlitaş) yeni hamamın suyolu[145] ve mimarbaşı Sinan'ın benna ile neccarlar tayin ettiği Üsküdar sahilindeki hamam.[146] Nurbanu'nun ölümünden sonra inşa edilen her iki hamam da Sinan otobiyografilerine dâhil edilmiştir. Bu hamamlar, Üsküdar'daki yeni mahallede yer alan külliye etrafına yapılan diğer gelir getirici birçok yapıyla birlikte (bir han, mum imalathanesi, mezbaha, debbağhaneler, dükkânlar,

evli odaları) Nurbanu'nun vakfiyesinde zikredilir. Vakfiye ayrıca, II. Selim'in 1574 tarihli fermanında bahsi geçen ve külliyenin yanında bugün hâlâ mevcut olan çifte hamamı, gelir sağlayıcı bir yapı olarak sınıflandırır (**res. 261** [13]).[147] Pervitich'in 1930 tarihli sigorta haritalarında, Nurbanu'nun vakfına III. Murad'ın temlik ettiği At Pazarı'nın, külliye tepesinin eteğinde bulunduğu görülür. Haritalar ayrıca pazarın yanındaki "Tabaklar Meydanı"nın da yerini belirtir. Vakfiyede bahsedilen debbağhanelerin bu ince uzun meydan etrafında kümelendiği anlaşılıyor. Padişahın emri mucibince, payitahttaki mezbahalarda kesilen hayvanların derilerinin sadece buradaki vakıf debbağhaneleri kiralayanlara satılmasını şart koşan vakfiye, derilerden bir hissenin valide sultan tarafından Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın Üsküdar'daki debbağhanelerine tayin edildiğini belirtir.[148] Geleneksel olarak şehirlerin dış kesimlerinde yer alan debbağhaneler için, külliyenin Üsküdar sınırları dışındaki konumu ideal bir mevki idi (**res. 264**). Burada, yerleşime açılan yeni mahalle süratle gelişmeye başladı.

Nurbanu'nun camisinin inşa süreci üç aşamaya bölünebilir. II. Selim'in meşru zevcesi olarak yeni edindiği "Haseki Sultan" statüsünü kutlayan 1571 ve 1574 arasındaki ilk aşama, oğlu Murad'ın Manisa'daki şehzâdelik camisinin (1571-74) yapımı ile örtüşür. Haseki sultanın Üsküdar'daki prestij camisi Sinan tarafından tasarlanmıştır, fakat onun Edirne'de Selimiye ile meşgul olduğu (1568-74) uzun yokluğu boyunca, inşaatı seçkin bir hâssa mimârı tarafından yürütülmüş olmalıdır. Mimarbaşının payitahta Ayasofya onarımı gibi özel projeler için geldikçe Nurbanu'nun camisini denetlediği tahmin edilebilir. Sinan'ın İstanbul'a dönmüş olduğu, 1574 ile 1577-78 yılları arasındaki ikinci aşama, Nurbanu'nun "Valide Sultan" unvanıyla statüsünün yükselmesine denk gelmiştir. Caminin ilk planı işte bu dönemde, tek şerefeli ikinci bir minarenin eklenmesi ve beş gözlü revağının bir dış revakla genişletilmesiyle değişime uğramıştır (**res. 265-67**). Caminin merkezî kubbesi (12,70 metre), iki değerli kahverengimsi somaki sütun içeren altıgen bir ayak sistemine oturuyordu. Bu kubbe, köşelerde dört yarım kubbe ve yarım kubbeli bir mihrab nişiyle çevriliydi. Çıkıntılı mihrab nişi (şehnişîn) Sinan'ın Selimiye sonrası payitaht camilerinin tipik bir özelliğidir. Aynı özellik, yine birkaç aşamada inşa edilen, Nurbanu'nun oğlu III. Murad'ın Manisa'daki Muradiye Camii'nin son planında (1583-86/87) da mevcuttur (**res. 236**).

En ayrıcalıklı hanedan mensuplarına mahsus çifte minaresi istisnasıyla, Nurbanu'nun kesme taş duvarlı camisi, 1560'ların sonu ve 1570'lerin başında inşa edilen altıgen baldakenli hanedan kadınları ve veziriazam camilerini andırıyordu: 13 metrelik bir kubbeyle örtülü kızı ile damadı İsmihan ve Sokollu çiftinin Kadırgalimanı'ndaki ortak külliyesindeki "sultanî" cami ve 12 metrelik kubbesiyle Topkapı'daki veziriazam Kara Ahmed Paşa Camii gibi (**res. 4**). Sinan'ın İstanbul'da hanedan kadınları için tasarımını yaptığı camiler arasında, valide sultanın Üsküdar'daki camisi kubbe boyutu açısından, kızının Kadırgalimanı'ndaki ve görümcesi Mihrümah'ın Edirnekapı'daki (20,25 metre) camilerinin gerisinde kalmıştı. Eğer Nurbanu camisinin yapımını II. Selim'in baş hasekisi ve veliahd şehzâdenin annesi olarak başlatmamış olsaydı, heybetli bir valide sultan olarak muhakkak ki daha anıtsal bir cami yaptırabilecekti.[149]

1584 ile 1586 arasındaki üçüncü inşaat aşamasının gidermeye çalıştığı eksiklik de işte buydu. Nurbanu'nun ölümünden sonra onun istekleri doğrultusunda yürütülen bu son aşamada, cami yanlamasına genişletilerek, altıgen baldakeninin yan taraflarına ikişer kubbe eklendi. Cami bu sırada, iç mekânını üç taraftan çeviren baklava başlıklı beyaz mermer sütunlar üzerinde yükselen U-biçimli iki katlı mahfillerin (*fevkâniyyeler*) yanı sıra, kubbeli revaklarla donatılan görkemli bir şadırvan avlusuna da sahip oldu. Valide Sultan Camii'nin son tadilâtı, oğlunun Manisa'daki şehzâdelik camisinin yerini alan, yeni Muradiye'nin inşası (1583-86/87) ile örtüştü. Bölüm 6'da ileri sürdüğüm gibi, Mimar Sinan'ın III. Murad için tasarımını yaptığı bu anıtsal cami, muhtemelen annesinin vizyonunun damgasını taşıyordu. Oğlunun eski sancağının merkezinde padişah olarak mutlak yetkesini dayatan yeni selâtin camisi, Nurbanu'nun baş rakibesi Safiye'nin daha çok sevilen oğlu Mehmed, veliahd şehzâde olarak Manisa'ya gitmeden az önce planlanmıştı.[150]

Üsküdar'daki Valide Sultan Camii'ne eklenen yan kanatlar, iki minaresinin soncemaat yeri cephesine gömülmesine sebep oldu. Bu kanatlar, önceden mevcut olan geniş çifte revağa bağlandı. Edirne'deki Üç Şerefeli Camii'nin şemasını yeniden yorumlayan altıgen baldakenli nihaî planıyla, Nurbanu'nun camisi ömrünün son yıllarında giderek iddialılaşan öz-imgesinin mimarî bir dışa vurumuydu (**res. 266-73**). Şadırvan avlusunun kubbeli revakları, selâtin olmayan camilerin önlerini genellikle U-biçimli medrese hücreleriyle çerçeveleyen Sinan'ın külliyatında eşi görülmemiş bir yeniliktir. Ortasına ağaçların dikili olmasına rağmen, avlu Edirne ve İstanbul'daki selâtin camilerinin mermer döşeli şadırvan avlularını andırır. Padişahlara özgü bu ayrıcalığın âdâba uygun biçimde devralınması, valide sultanın emsalsiz itibarına tanıklık ediyordu.[151]

Nurbanu'nun camisinin üçüncü inşaat aşamasındaki son genişletilme projesi, Sinan'ın 1584'te Mekke'ye

yaptığı yolculuktan önce tasarlanıp o yıl içinde bitmiştir. Halbuki caminin 1582 ve 1583 yılları arasında tamamlandığı düşünülür. Yukarıda ele aldığım metinler, ilk tadilâtı, valide sultanın ölümünden sonra gerçekleştirilen ikinci bir tadilâtın izlediğini ispatlar.[152] Çifte revaklı soncemaat yeri cephesindeki mukarnas kavsaralı cümle kapısının üstüne iliştirilen ahşap bir kitâbe levhası, caminin 1583'te tamamlandığına dair yanlış varsayımın kaynağıdır. Ta'lik hatla yazılmış Türkçe kitâbenin metni şöyledir:

Nurbanu, o iffet dolu kişi
Hayır işleri yapmaya niyetlendi

Bu latif ibadethaneyi inşa etti
Harika, çok güzel ve hoş bir fikir!

Bu seçkin hayrat onun kişisel eseridir
Tarihi "Mükemmel, en üst cennet" oldu
991 (1583-84).

Nūrbānū o zāt-ı pür-'iṣmet
Ṭaraf-ı ḫayra eyleyüp niyet

İtdi bu ma'bed-i laṭīfī binā
Ḥabbezā re'y-i aḥsen-i zībā

Eser-i ḫāṣṣıdur bu ḫayr-ı güzīn
Oldı tārīḫ: "Zehī beḥişt-i berīn"
991 (1583-84).[153]

Kitâbe, son tadilât projesinden ziyade, caminin 1583'te ilk hatibinin atandığı sırada yapılan açılış merasimi ile ilgili olmalıdır. Ayvansarâyî, annesinin camisinde ilk namaz kılınmaya başlandığında III. Murad'ın düştüğü bir başka tarihi zikreder. Burada valide sultanın "ışık dolu" (*pür-nūr*) yeni camisine yapılan gönderme, bu hayır anıtını bânisinin adıyla ilişkilendirir (Nurbanu: Işık Hatun):

Saf bir hayrat olan bu ışık dolu yeni cami bu yıl
Sevap pınarı valide sultan tarafından inşa edildi

Murâdî annesinin hayrı için şu tarihi yazdı:
"Camisi valide sultana en güzel sevap olsun!"

Ḫayr-ı pākize bu nev cāmi'-i pür-nūru bu sāl
Eyledi Vālide Sulṭān binā 'ayn-ı ṣevāb

Māderi ḫayrı içün yazdı Murādī tārīḫ:
"Cāmi'i Vālide Sulṭān'a olā ḥüsn-i ṣevāb"
990 (1582-83).[154]

Muhtemelen Nurbanu'nun o yıl vefatından evvel düşülen bu tarih, vakfiyede belirtildiği gibi, camide na-

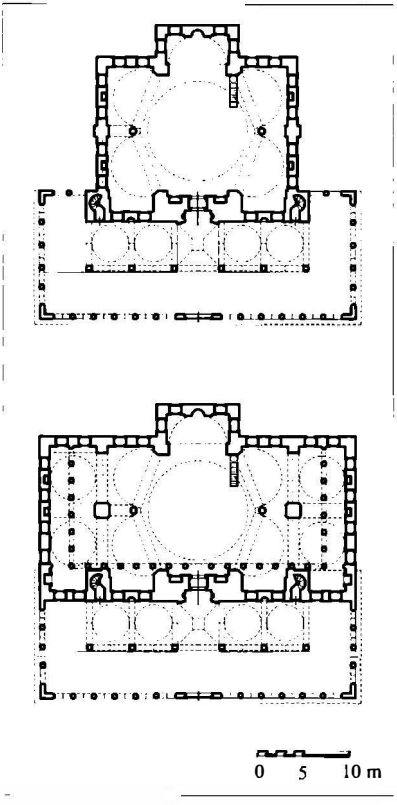

265 Nurbanu Sultan Camii, Üsküdar, inşaatın ikinci ve üçüncü aşamalarını gösteren planlar.

266 Nurbanu Sultan Camii, Üsküdar, yeniden yapılan modern şadırvanıyla birlikte kuzeyden görünüm.

267 Nurbanu Sultan Camii, Üsküdar, çifte revaklı soncmaat yeri cephesi.

maz kılınmaya valide sultan yaşarken başlandığını gösterir. Cami genellikle Mimar Davud'a atfedilir. Kanımca bu atıf makuldür, çünkü Davud valide sultan vakfının nâzırı olarak, Nurbanu'nun ölümünden sonraki tadilât projesini yöneten Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın himayesi altında bir hassa mimarı idi. Bu himaye sayesinde daha sonra Sinan'ın halefi seçilen Mimar Davud, caminin her üç aşamasından da sorumlu hassa mimarı olabilir, zira Mehmed Ağa'yla bağlantısı 1570'lere geri gidiyordu.[155] Nurbanu'nun külliyesine katkıda bulunan diğer mimarların anısı, onun inşaatından arta kalan malzemelerle kendi adlarına yaptırıp vakfettikleri, civardaki daha küçük bir cami ve mescidle sürdürülmüştü.[156]

Valide sultanın Üsküdar sınırları dışındaki menzil külliyesi, imparatorluğun anayolu üzerinde Asya'ya gidip gelen yolcuların, hacıların ve tüccarların ihtiyaçlarını karşılıyordu. 1582'de Fransız hacı Jean Palerne bu geniş kapsamlı küliyenin, Asya'dan Avrupa'ya geçen ve Üsküdar'dan Haleb ile Şam'a hareket eden kervanlar için bir toplanma yeri olarak kurulduğunu söyler:

> Bu amaçla, *Grand Seigneur*'ün annesi olan *Sultane*, bir kervansaray ile birlikte bir cami ve imaret (*Amarath*) yaptırdı, ki *Levant*'ta gördüklerim arasında en mükemmel ve görkemli (*superbe & magnifique*) olanıdır. O buraya büyük gelirler vakfetmiştir, hem caminin hizmeti, hem de yolcuları destekleyecek tahsisat için; bunlar hangi milletten olurlarsa olsunlar, gerek kendileri gerek atları üç gün boyunca yemekle beslenmektedir. Burada [kervansarayda] bulunan iki uzun ahırın her birinde 200'er at barınabiliyor; latif avlusunun ortasında mermer bir çeşme var ve etrafında dört güzel kanatla (*corps de logis*) kuşatılmış; bu kanatlar 200 küçük odaya bölünmüş olup, gösterişli revakları kemerli direklerle destekleniyor. Ayrıca bunların arka tarafında, güzel caminin bulunduğu tepede iki tane daha kanat var; bunların tümü mermerden inşa edilmiş, güzel açık avlular, hamamlar ve dervişlerin kaldığı odalar içeren, kurşunla kaplı küp biçiminde yapılardan oluşuyor. Burası öylesine iyi düzenlenmiş ki, bu kervansarayda yolcular, kadınlar ve yoksullar için, kendilerine özgü ayrı bölümler bulunuyor.[157]

Caminin batısındaki blok, ahırlar içeren bir çifte kervansaray (*ḫān*) ile, birkaç avlu çevresinde kümelenen bir tabhaneli imareti birleştirir; Palerne'e göre burada kadınlar için de ayrı bir bölüm vardı (**res. 261** [6-11]). Bu çok işlevli blok, vakfiyede "*'imāret*" olarak tanımlanmıştır; bitişiğindeki darüşşifa ise ayrı bir sosyal hizmet yapısıdır. Mimar Sinan'ın yolculara yönelik birkaç işlevi bir blokta bir araya getiren bu yaratıcı düze-

ninin günümüze gelen ilk örneği, Nurbanu'nun damadı veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz'daki menzil külliyesinde (1565-69/70) yer alır (**res. 335-38**). Nurbanu Sultan'ın kadınlara karşı özel ilgisi, vakfiyesinde kendini gösterir. Vakfiye, kocasına ve kendisine hizmet etmiş olan azatlı kadın köleler ile muhtaç dul kadınlardan bazılarına günlük harçlıklar tahsis eder; ayrıca bu sonunculara, külliyenin imaretinden gece gündüz yemek verilmesini de şart koşar.[158]

Palerne, külliyenin bahçelerle çevrili hoş konumunu överek, burada çok sayıda güzel serviler ve ağaçlar olduğunu söyler (**res. 268-69**). Bahsi geçen bu bahçelerden biri, valide sultanın cami külliyesinin civarındaki kendi yazlık sarayı olmalıdır: Tıpkı Üsküdar rıhtımındaki cami külliyesini (1543/44-48) kendine ait bahçe sarayının yakınında yaptıran Mihrümah Sultan örneğinde olduğu gibi bir bileşimdir bu. Valide Nurbanu Sultan'ın sarayından Schweigger (1578) de söz ediyor: "Üsküdar'da ayrıca padişahın annesine ait Hıristiyan esirlerin ikamet ettiği bir konut da var; bu *Sultana* aynı zamanda burada kendisine ait bir güzel konut (*schöne Behausung*) ve güzel bir mabed (*schönen Tempel*) inşa ettirmiştir."[159] Nurbanu'nun bahçe sarayına yakın bir başka bahçenin sahibi de, burada kendine ait vakıflar kuran ve valide sultanın harem hizbine reislik eden, Darüssaade Ağası Mehmed Ağa idi. Civardaki bir sokağın "Valide Kâhyası" adını taşıması, Nurbanu'nun hane halkının yapılarıyla kuşatılmış cami külliyesinin, kendi hâtırasıyla ne derece yakından ilişkili olduğunu gösterir.[160]

Batı-doğu ekseni üzerinde yatay olarak düzenlenen asimetrik külliye, zirvesine caminin oturtulduğu, kademeli teraslarla yükselen bir tepe etrafına yerleştirilmiştir (**res. 268-69**). Cami ile şadırvan avlusunun kuzeyine bitişik daha alçak bir terasta yer alan medreseden oluşan merkezî blok, diğer binalardan sokaklarla ayrılır. Batıdaki en büyük blok, 19. yüzyılda bir askerî hastahane ve cezaevine dönüştürülmesinin ardından, üst katların eklenmesiyle oldukça değişikliğe uğradı. Yakında restore edilmiş olan bu blok, daha aşağıdaki çifte kervansarayın kubbeli girişiyle bağlantılı olup, imaretli tabhanesi ve darüşşifası ile çeşitli sosyal hizmetleri bir araya toplar.[161] Aynı blokun bitişiğinde bir zamanlar, merkezdeki camiye bakan daha yüksek teras boyunca dizilen bir darülkurra ve darülhadis bulunuyordu. Sıbyan mektebi, caminin güneyindeki mezarlık haziresini sınırlayan sokağın karşısında yer alır. Derviş zaviyesi ise, cami ve medrese ikilisinin doğusunda ayrı bir blok oluşturur. Cami ile ana müştemilâtı kesme taş duvarlarla inşa edilmiştir. Görece düşük statüleriyle uyumlu olarak sıbyan mektebi, darülkurra ve ahırlı çifte kervansarayın duvarları, taş ile tuğla dizilerinden örülmüştür. Çifte hamamın gelir getirici ticarî işlevi, duvarlarının daha ucuz kırık tuğla parçalarıyla karışık molozdan yapılmasında kendini gösterir.

Külliyenin planı, Sinan'ın, meslek hayatının son on yılında geliştirdiği organik tasarım kavramının incelikli bir örneğidir. Bu tasarım yaklaşımı, daha önceki külliye kompozisyonlarının geometrik sertliğini, organik bütünlük ve şiirsellikle yumuşatır. Eğimli tepenin kademeler halinde teraslanması, mimarîyi peyzajla kaynaştırırken, aynı zamanda külliyenin bileşenleri arasındaki hiyerarşik düzeni de vurgular (**res. 268-69**). Manzumenin en alt terasını hamam ve çifte kervansaray işgal eder; tabhaneli imaret ve darüşşifa bloku bir üstteki terasta yükselir; bunların da tepesindeki düzeyde eğitim ve tasavvuf kurumları (medrese, darülhadis, darülkurra, derviş zaviyesi) dizilidir. Caminin birincilliği, en üst terastaki egemen konumuyla görsel olarak dile getirilir; bahçeli avlusunu kuşatan kubbeli revakların demir şebekeli pencereleri eşsiz güzellikte manzaralara hâkimdir.

Arsa sıkıntısı olmadığından, külliyenin 1570'lerde inşa edilen ilk yapıları, komşu binalarca engellenmemiş düzenli bloklardan oluşur: Caminin merkezî bloku ve kompakt batı bloku. Dış duvarındaki kamusal çeşme, imaretin yapımını yaklaşık olarak 1579-80'e tarihler. Anlaşılıyor ki, yamuk avlulu medrese ile derviş zaviyesi, yeni mahallenin yerleşimciler için parsellenip sokaklarının oluşmasından sonra planlanmıştır. U-biçimli medrese, arkasındaki sokağın yönü doğrultusunda çarpıktır, kubbeli dershanesi ise, bu sokağın altından geçtiği kemerli bir baldaken üzerinde yükselir. İlk müderrisinin 1579'da atanmasına rağmen, medresenin inşası o tarihten sonraya sarkmış olabilir.[162] Caminin ilk hatibi olan zaviyenin Halvetî şeyhi, ancak 1583'te görevlendirilmiştir. Bir medreseyi andıran, kesme taş yapılı zaviyenin yamuk avlusu, kaş kemerli revaklarla çevrilidir. Tasavvufî ibadetler için kubbeli bir sofası vardır ve sağır dış duvarları, Halvetî tarikatının halvete (yani inzivaya) çekilmeye yönelik ibadet tarzını yansıtır.[163] Aşağıdaki At Pazarı'ndan yukarıya çıkan ve batı bloku ile medrese arasından geçen yokuş, caminin son derece etkileyici bir verev perspektifini sunar. Bu yokuşun, medresenin planını yamuklaştıran daha geniş aşağı ucu, ideal bir temaşa noktasıdır. Medreseyi zaviyeden ayıran paralel sokak da, yine alt ucunda genişleyerek zaviyenin cephesini yamultur. Külliyeye kuzeyden yaklaşanlar için caminin perspektiflerini sahneleyen bu ince ayarlamalar, Sinan'ın simetrik düzene karşı, yaşantısal vizyona (*experiential vision*) verdiği önceliği örnekler.

Nurbanu'nun camisinin melezliği, kıble duvarının dış cephesinde özellikle dikkat çekicidir, çünkü burada sonradan eklenen yan kanatların farklı duvar örgüsü

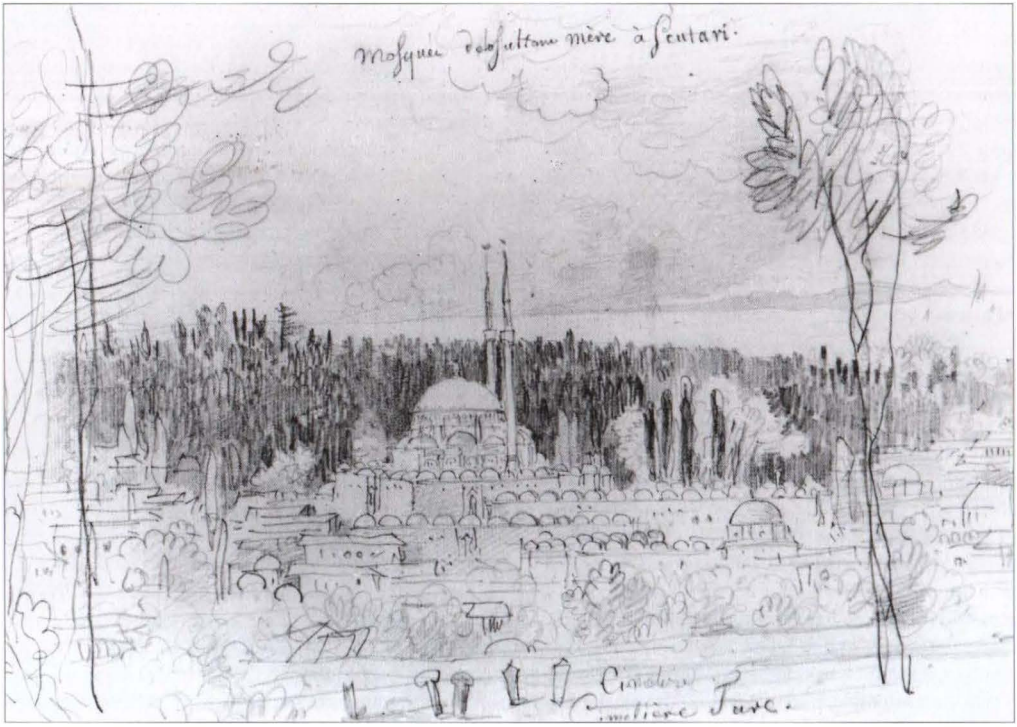

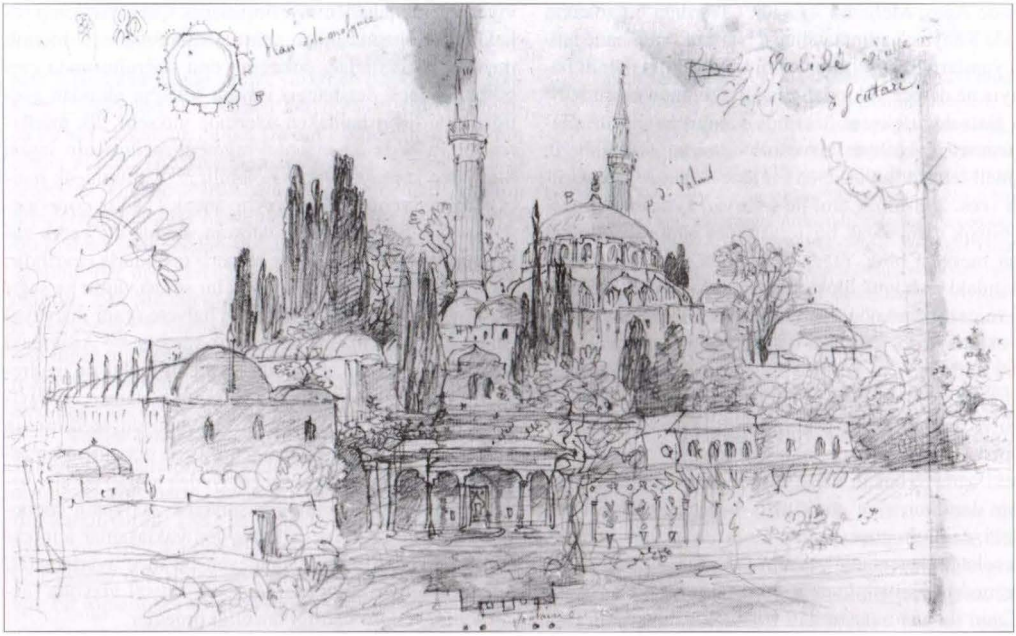

268 (en üstte) Louis-François Cassas, Üsküdar'daki Nurbanu Sultan'ın "Eski Valide" cami külliyesinin batıdan çizilmiş bir eskizi (*"Escki Valide, vielle mère à Scutari"*), y. 1786, kâğıt üzerine kurşun kalem.

269 Louis-François Cassas, ön planda bir çeşmeyle "Eski Valide" cami külliyesinin güneyden çizilmiş bir eskizi.

270 Nurbanu Sultan Camii, Üsküdar, güneyden görünüm.

ve değişik pencere düzeni kamufle edilememiştir (**res. 270**). Bu duvardaki yan kanatların üç bölümlü pencereleri, caminin eski beden duvarlarındakilere benzemez. "Klasik" üslûba uygun olmayan yeni pencereler, Mesih Paşa'nın keza 1584 ve 1585-86'da inşa edilen Yenibahçe'deki camisindekileri andırır (**res. 407**). Merkezî kubbeyi çevreleyen kasnaksız yarım kubbelerin yüzeylerine, zarâfetsiz yuvarlak kemerli "tonoz" pencereler açılmıştır. Bu tür pencereler, II. Selim türbesi (1574-76/77) ile Sinan'ın Selimiye sonrası camilerinin bazılarında (Kılıç Ali Paşa ve Molla Çelebi) görülen, klasik olmayan bir diğer özelliktir.[164]

Nurbanu'nun camisinin yanlamasına genişletilmesi, iç mekânının bütünlüğünü de zedelemiştir (**res. 271-73**). U-biçimli iki katlı mahfiller, etkileyici mermer sütunlarına rağmen, ibadethaneye kalabalık bir izlenim verir. Altı kemerle pandantifler üzerinde yükselen merkezî kubbe, kuzey ve güney duvarlarına gömülü dört filayağına ve her iki yanda birer somaki sütuna oturur. Mukarnas başlıklı bu kısa sütunlar, yine mukarnas başlıkları olan yastıktaşları ile uzatılarak, birer kemerle mekânsal bütünlüğü bozan yan kanatların filayaklarına bağlanmıştır (**res. 272**). Kuzeydeki filayaklarının arasına yerleştirilen, beş sivri kemerli heybetli üst mahfil, cümle kapısının önündeki müezzin mahfilinin tepesinde yükselir (**res. 272-73**). Düz tavanlı bu mahfil, caminin soncemaat yeri cephesindeki kurşun kaplı çifte revağın üzerinde, kesme taştan dikdörtgen ve üç pencereli bir çıkma şeklinde dışa yansıtılmıştır (**res. 266**). Acaba burası Nurbanu ve maiyeti için sultanî bir mahfil olarak mı düşünülmüştü? Bölüm 2'de görmüş olduğumuz gibi, Hanefî fıkhı, genç kadınların cemaat namazlarına katılmasını teşvik etmiyordu, ama valide sultan gibi dullar için bir ayrıcalık tanıyordu.[165]

Mukarnas kavsaralı beyaz mermer mihraba, Sinan'ın bazı geç dönem camilerinde görülen, "*miḥrāb*" sözcüğünü içeren görece alışılmadık bir âyet (3: 39) hakkolunmuştur. Dantel gibi işlenmiş girift oymalı minber, tıpkı kıble duvarı ile mihrab nişinin kündekârî pencere kapakları ve muhteşem İznik çinileri gibi üstün kalitelidir. Mihrab çıkmasının yan duvarlarındaki, birbirinin eşi iki kemerli çini pano bilhassa alımlıdır. Bu enfes pa-

271 Nurbanı Sultan Camii, Üsküdar, kıble duvarına doğru iç mekân.

nolar açmış bahar dalları ile birer vazodan fışkıran "natüralist" üslûplu çiçekli merkezî madalyonlarla bezelidir. Goncalanan dallar eşliğindeki rengârenk lale, karanfil ve gül demetleriyle, bu çini bahçe "peyzajları", cümle kapısındaki ahşap kitâbe levhasında bahsi geçen "en üst cennet"in bir çağrışımı olarak yorumlanabilir. Caminin içindeki çini kaplamalar, özgün merkezî çekirdeğine sınırlıdır ve sonra eklenen yan kanatlara uzanmazlar. Revaklı soncemaat yeri cephesindeki dikdörtgen on adet çini pencere alınlığının kitâbeleri, her bir uçtaki yan kanatlara ait ikişer alınlığın 1584-86'da eklendiğini ima eder. Her iki uçtaki bu dört çini alınlık panosu, peş peşe birbirini takip eden iki Kur'an âyetini aktarır (48: 3-4). Aralarındaki altı alınlık ise, başka bir âyeti (39: 53) alıntılar. Dolayısıyla caminin özgün çekirdeğine kısıtlı olan iç mekândaki İznik çinileri gibi, bu altı alınlık da 1577/78-1583 civarında yapılmış olmalıdır.[166]

Caminin kalemişi nakışlı bezemeleri çoğunlukla yenilenmiş olmakla birlikte, üst mahfillerin altındaki düz ahşap tavanlar özgün nakışlarını korumuş durumdadır. Koyu kırmızı fon üzerine nakşedilen altın yaldızlı desenler, soyut çiçek motiflerini çerçeveleyen, birbirine geçmiş altıgenler ve altı uçlu yıldızlardan ibarettir. Caminin celî sülüs yazıları, hattat Hasan Üsküdari'ye (ö. 1614) atfedilir.[167] Evrenin her şeye kâdir, esirgeyici ve günahları bağışlayıcı yaratıcısını yücelten Kur'an âyetlerini aktaran boyalı ve çini panolar üzerindeki yazılar, yine caminin özgün çekirdeğinde toplanır. Bunların İslâm'ın "doğru yol"una yönelmiş olan kâfirlere verilen ebedî kurtuluş vaadini vurgulamaları, Venedikli valide sultanın kendi seçimi olabilir. Bu vurgunun, yeni kurulan ve birçok gayrimüslimle iskân edilen mahalledeki caminin, çoğu henüz imana gelen dönme cemaatini hedeflemiş olması muhtemeldir.

272 Nurbanu Sultan Camii, Üsküdar, iç mekândaki kuzey ve batı duvarları ile mermer sütunlu iki katlı mahfiller.

Ana kubbenin ortasındaki yuvarlak yazı madalyonu, gökyüzünü ve yeryüzünü sımsıkı yerinde tutarak evrenin düzenini koruyan (35: 41), hoşgörülü Tanrı'nın mutlak gücünü ifade eden Fâtır suresini aktarır. Mihrab üzerindeki yarım kubbeden başlayıp saat yönünün tersinde ilerleyen diyagonal yarım kubbelerin yazıları, puta tapanların aksine, Peygamber'in yüzünü göklerin ve yeryüzünün yaratıcısına döndürdüğünü belirten En'am suresini (6: 79-80) içerir. Altı pandantifte, ululanan standart isimlerin yazılı olduğu yuvarlak madalyonlar vardır. Fakat, mihrab nişinin yarım kubbe pandantiflerinde Hasan ve Hüseyin yazılı madalyonların yer alması, bu isimlerin âdâb kurallarınca kıble duvarının karşısına yerleştirilmesi gerektiğinden, alışılmadık bir durumdur. Kuraldan bu sapma, belki de caminin hatibinin bir Halvetî şeyhi olmasıyla bağlantılıdır. Hasan ve Hüseyin'in isimlerini taşıyan madalyonlar, Kadırgalimanı'ndaki cami külliyesinin Halvetî zaviyesinin mihraba benzer nişinin üzerinde de aynı konuma nakşedilmiştir. Bununla bağlantılı ilginç bir husus, Nurbanu Sultan'ın, vakfiyesinde Kur'an okuyan 90 cüzhandan başka, 6 cüzhanın (Hasan'la Hüseyin'in annesi) Hz. Fatıma'nın ruhuna Kur'an okumalarını şart koşmuş olmasıdır.[168]

Mihrab çıkmasındaki çiniden dikdörtgen pencere alınlıklarında, Tanrı'nın göklerde ve yeryüzündeki mutlak hâkimiyetini teyit eden Âyet el-Kürsî (2: 255) yazılıdır. Bu çıkmanın her iki yanında uzanan kıble duvarının çini pencere alınlıkları, Fetih suresinin ilk iki âyetini alıntılar (48: 1-2): "Doğrusu Biz sana apaçık bir zafer sağlanışızdır (1). Allah, böylece, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlar, sana olan nimetini tamamlar, seni doğru yola eriştirir (2)." Aynı surenin bunu izleyen iki âyeti, caminin dışındaki soncemaat yeri cephesinin iki ucundaki dört çini alınlıkta devam

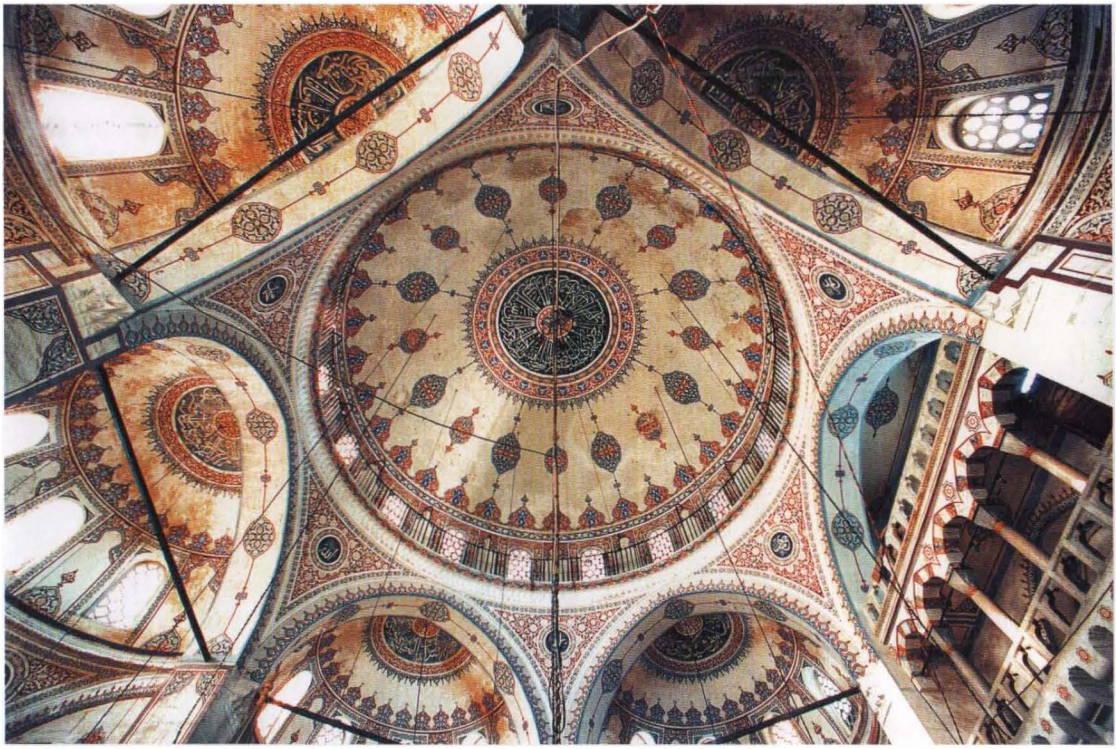

273 Nurbanu Sultan Camii, Üsküdar, kubbeli üstyapının içlen görünümü.

eder (48: 3-4). Bu âyetler cemaate, her şeyi bilen yaratıcının, "imanlarını kat kat arttırmaları için" inananların "kalplerine güven" indirerek onlara yardım edeceğine dair teminat verir. Cephenin daha eski orta kısmındaki çini alınlıklar, Tanrı'nın günahkârlara karşı bağışlayıcılığı temasını yineler ve onları ümitsizliğe kapılmamaya teşvik eder (39: 53). Caminin içindeki üst mahfillere merdivenle bağlı minarelerin soncemaat yerine açılan kapılarının daha ufak iki dikdörtgen çini panosu, Kelime-i Tevhid'i dile getirir. Soncemaat yeri cephesinin kitâbeleri, kıble duvarında yinelenen bir temayla, Tanrı'nın sonsuz bağışlayıcılığı ve yol göstericiliği konusunda günahkâr inananlara teminat ve teselli vererek, onları camiye davet eder. Bu da, tıpkı yaklaşık aynı dönemde tamamlanan Manisa'daki Muradiye Camii'nde olduğu gibi, kitâbe programının alışılmadık içeriden dışarıya doğru ilerleyen döngüsünü dengeler.

Valide Nurbanu Sultan Camii'nin, Üç Şerefeli'nin şemasına yaklaşan son planı, sultanî çağrışımlar davet eder. Bâninin şehzâde Selim'in gözde cariyesi olarak uzun yıllar yaşadığı (1544-58) "Şehzâdeler Şehri" Manisa'da, bu eski plan tipi hanedan kadınlarının yapılarında yaygın biçimde yeniden dolaşıma girmişti (**res. 52**). Kendinden önceki son valide sultanın, yani Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın Manisa'daki camisi (1520'ler) de Üç Şerefeli'nin modelini mütevazı boyutta yeniden yorumlamış, fakat âdâb kodlarınca selâtin camilerine özgü ön avlusunu planına dâhil etmemişti (**res. 28**). Tek şerefeli iki minareyle onurlandırılan ve alışılmadık ölçüde bol sayıda müştemilâtıyla (imaret, derviş zaviyesi, medrese, sıbyan mektebi ve darüşşifa) Hafsa Sultan Camii, valide sultanların Süleyman devrinde yükselmeye başlayan statüsünün habercisiydi. Nurbanu, hemen yanına kendi oğlunun Muradiye'yi yaptırdığı bu etkileyici külliyeye muhakkak ki çok yakından aşina idi (**res. 28, 238-39**). Kendinden bir önceki valide sultanın camisinin modası geçmiş üslûbu, yumuşatılmamış dış kütlesine hâkim olan kübik bir kaide üzerinde yükselen kubbesinde ve çinilerinin arkaik bezeme dilinde ifadesini buluyordu. Bu özellikler, Nurbanu'nun "çağdaş" üslûplu camisinde yerini, yarım kubbelerle donanmış altıgen ana kubbe baldakeniyle taçlanan kademeli bir dış kütleye ve klasik İznik çinileriyle övünen gösterişli bir bezeme programına bıraktı. Üsküdar'daki cami, daha çok sayıda ve daha anıtsal müştemilâtı açısından da, bir eyalet şehri olan Manisa'daki öncülünü

gölgelemişti. Hanedan kadınlarının mimarî damgasını taşımaya başlayan Üsküdar'daki konumu her ne kadar İstanbul'un merkezine nazaran marjinal olsa da, bu iddialı manzume, bir valide sultan tarafından payitahtta inşa edilen ilk cami külliyesi idi. Mehmed Âşık, 1590'larda yazdığı coğrafya kitabında, valide sultanın külliyesinin Üsküdar'ın eski sınırlarını epeyce aşan bir şehre dönüşmesine katkıda bulunduğuna dikkati çeker (**res. 264**):

> Üsküdar'ın güney tarafının sınırındaki yüksek bir yer üzerinde, Sultan III. Murad Han'ın validesi –mezarının toprağı nurlansın– 985 (1577-78) senesinde, iki sanatlı minaresi ve bir mevzun kubbesi olan, süslü ve gönül çelici bir cami ve tasarımı düzenli ve safalı bir mabed yaptırdı. Bu caminin doğu yanına Müslümanların salihleri için birçok odayı içeren hoş bir derviş zaviyesi (savmaa); ve caminin kuzey tarafında ilimler ve fenlerin öğretimi için bir yüce medrese; ve bu caminin batı tarafında bir mutfak ile misafirlere ziyafethane ve iki ulu han (kervansaray) bina ettirmiştir. Onun bu hayır yapıları bina edilmeden evvel, yerleri ve yerlerinin çevresi boş arsalardı. Bu hayır yapılarının etrafına çektiği kalabalık halkın evler ve menzillerde yerleşmesiyle, Üsküdar'ın meskûn bölgesi en az üçte bir oranında genişlemiştir.
>
> *Üsküdāruñ nihāyet-i cānib-i cenūbīsinde bir maḳām-ı mürtefiʿ üzre vālide-i Sulṭān Murād Ḫān-ı Sālīs –ṭābe serāhā– sene ḫams ve semānīn ve tisʿa-miʾede iki mināre-i maṣnūʿa ve bir ḳubbe-i maṭbūʿa ile bir cāmiʿ-i müzeyyen ve dilgüşā ve maʿbed-i müretteb ve ṣafā-efzā ve bu cāmiʿüñ cānib-i şarḳīsinde hücerāt-ı müteʿaddideyi müştemil ṣuleḥā-i ehl-i İslām içün bir ṣavmaʿa-i zībā ve bu cāmiʿüñ cānib-i şimālīsinde müdārese-i ʿulūm ve müẕākere-i fünūn içün bir medrese-i ʿulyā ve bu cāmiʿüñ cānib-i ġarbīsinde bir maṭbaḫ-ı ṭaʿām ve müsāfirīn içün bir dārü'ż-ẓiyāfe ve iki ribāṭ-ı ʿālī binā itmişdür ve mumāileyhānuñ bu ebniye-i ḫayrātınuñ mevāżiʿi ve mevāżiʿüñ ḥavālīsi ḳable'l-binā arż-ı ḫāliye olup, bu ebniye-i ḫayrāt taḳrībi ile ḥavālisinde ḫalḳ-ı keşīr dūr ve menāzil ittiḫāẕ itmegin medīne-i Üsküdāruñ sevādı mikdārda żāʿf olmadı ise ziyāde-i şülūş ile müteʿāvit olmışdur.*[169]

Nurbanu'nun camisini 1577-78'e tarihleyen Evliya Çelebi de, bu külliyenin III. Murad'ın validesi tarafından inşa edildiğinin farkındadır. Yüksek bir tepe üstündeki camiyi nurdan bir kubbeye benzeterek, (padişahın ebcedle düştüğü yukarıda zikredilen tarih gibi) bu özelliğin Nurbanu'nun adıyla ilişkisini ima eder:

> *Aṭ Bāẕārı ḳurbinde ḫayrāt-ı ʿaẓīmdür kim taʿbīr olınmaz. Sene 985 tārīḫinde Sāliş Murād Ḫānuñ vālidesi binā itmişdür. Eşkāl-i cāmiʿ: Bir yār üzre bir cāmiʿ-i ʿaẓīmdür kim güyā nūrdur... Cānib-i şelāşı yanlarında cemāʿat ṭabaḳaları ve ḳanādīl ṭabaḳaları vardur. Buñda dahī güna-gün billūr cāmlar ve revzenler var... Ve ṭaşra yan ṣoffasında [boş] ʿamūd üzre [boş] ʿaded ḳubbedür. Ammā bu ḳubbelerden cāmiʿiñ ḳubbe-i kebīri ʿālīdür. Ve ṭaşra ḥaremi içre çınār ve uḫlāmur dıraḫtları zeyn olmışdur. Bu cāmiʿiñ daḫī yemīn [ü] yesārıñda birer şerefeli iki mināre-i mevzūnları var, bunuñ daḫī cemīʿi bināları serāpā raṣāṣ-ı nīlgün ile meşḥūrdur. Ve Miʿmār Sinān bināsıdur kim ammā ġāyet metānet üzre mebnīdür.*[170]

Yüksek sayıda müştemilâtı açısından, Nurbanu'nun külliyesiyle sadece payitahttaki II. Mehmed ve I. Süleyman'ın selâtin külliyeleri rekabet edebilir. Osmanlı ve Avrupalı gözlemcilerin bu manzumenin bânisini III. Murad'ın annesi olarak tanımlamaları, padişahla dolaylı olarak ilişkilendirildiği anlamına gelir. Annelerinin ölümünden sonra, şehzâdeliklerinde yönettikleri sancak merkezlerinde valide sultanlar adına yapılan cami külliyelerinin inşaatına nezâret eden önceki hükümdarlar gibi, III. Murad da, hem sağlığında hem de ölümünden sonra Nurbanu'nun, payitahtta türünün ilk örneği olan külliyesine katkıda bulundu.[171] Padişah, fermanlarıyla anasının hayratının inşa edilmesini kolaylaştırdığı gibi, bağışladığı haslar ve gelir kaynaklarıyla vakıflarını da zenginleştirdi.

İstanbul'da kendisinin bir cami külliyesi inşa etmesine mani olan şer'i kısıtlamalar nedeniyle, III. Murad, valide sultanın benzeri görülmemiş bir mimarî anıt yaratmaya yönelik çabalarını özellikle destekledi. Böylece padişah, dolaylı olarak hanedanın kamusal imgesinin profilini yükseltmeye katkıda bulundu. Sultan Süleyman'ın haleflerinin payitahttaki himaye eksikliğinden doğan boşluk, hanedan kadınlarının artan mimarî görünürlüğüyle kısmen dolduruldu. Nurbanu'nun ve kızları İsmihan ve Şahsultan'ın kocalarıyla ortaklaşa yaptırdıkları cami külliyeleri, hanedanın hükümranlık imgesinin pekiştirilmesine yardım etti. Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa çiftinin ölümlerinden sonra inşa edilen ortak külliyesi, bizzat valide sultanın nezâreti altında yaratıldı. Hanedan ailesinin payitahtta belirginleşen mimarî varlığı, Muradiye külliyesi aracılığıyla "Şehzâdeler Şehri" Manisa'ya da yayıldı. Merhum Valide Nurbanu Sultan'ın, tahttaki oğlunun izniyle yeniden biçimlendirilen Üsküdar'daki camisi, onun harem-i hümayun hiyerarşisinin doruğundaki konumunun tecessüm etmiş halidir. Rakip hiziplerin ve "kadınlar saltanatına" karşı olanların içerlediği bir konumdu bu. Sultanî görsel alâmetlere erişimini meşrulaştıran ve ona soylu bir şecere sağlayan husus, Nurbanu'nun tahttaki padişah oğluyla arasındaki kan bağıydı. Eşsiz itibarının temelinde, karşılıklı olarak yararlı bir ana-oğul ilişkisi yatıyordu. Padişahın yetkesinin âdâba uymayan bir ihlâli olarak algılanmadığı müddetçe bu, imparatorluğun hanedan imgesini tehdit etmektense güçlendirme potansiyeli içeren, iki taraflı bir ilişkiydi.

Bölüm 8

Padişah Kızları ve Damadları

I. ŞAHSULTAN
İSTANBUL, EYÜP (1537, 1555-56)
İSTANBUL, YENİKAPI DIŞINDA (ŞEYH MERKEZ EFENDİ, y. 1552)

II. MİHRÜMAH SULTAN VE VEZİRİAZAM RÜSTEM PAŞA
1. MİHRÜMAH SULTAN
İSTANBUL, ÜSKÜDAR (İSKELE, y. 1543/44-1548)
İSTANBUL, EDİRNEKAPI (y. 1563-70)
2. RÜSTEM PAŞA
RODOSCUK (TEKİRDAĞ, y. 1550-52/53)
İSTANBUL, TAHTAKALE (y. 1561-63)

III. İSMİHAN SULTAN VE VEZİRİAZAM SOKOLLU MEHMED PAŞA
1. İSMİHAN VE SOKOLLU ÇİFTİ
İSTANBUL, KADIRGALİMANI (y. 1567/68-1571/72, 1574)
2. SOKOLLU MEHMED PAŞA
LÜLEBURGAZ (1565-69/70)
PAYAS (y. 1567-74)
İSTANBUL, AZAPKAPI (y. 1573-77/78)

IV. ŞAHSULTAN VE VEZİR ZAL MAHMUD PAŞA
İSTANBUL, EYÜP (1577-90)

I. ŞAHSULTAN

Sultan Süleyman'ın (baba bir anne ayrı) kız kardeşi Şahsultan, hayır vakıfları ile resimli yazma eserlerin cömert bir hâmisiydi. Arnavut asıllı Lütfi Paşa'yla 1523'ten evvel evlendi. Daha önce gördüğümüz gibi, 1539'da veziriazam olmasından kısa bir süre sonra Sinan'ı mimarbaşılığa getiren bu paşaydı.[1] Evlenen çift, ilk başta bir süre paşanın sancakbeyliğine gönderildiği Yanya'da ikamet etti. Hanım sultan orada yken, Halvetî tarikatının Sünbülî kolundan Şeyh Yakub Germiyânî'nin cemaatine intisab etti. Kocası 1534-35'te payitahta vezir olarak geri çağrılınca, Şahsultan şeyhinin tavsiyesiyle burada Merkez Efendi (Şeyh Muslihiddin Merkez Musa bin Mustafa) müridleri arasına katıldı. İstanbul'daki mimarî himayesi, bu şeyhlere ve Halvetî-Sünbülî tarikatına derinden bağlılığıyla şekillenen bir süreç olacaktı.

Ünlü bir hekim-derviş olan Merkez Efendi'nin, Manisa'da Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın cami ve imaret külliyesindeki derviş zaviyesinde görevliyken, bugün hâlâ meşhur olan Mesir Macunu'nu icat ettiği söylenir. Halvetiyye tarikatının Sünbüliyye koluna mensup Hulvî Efendi'nin (1574-1654) *Lemezât*'ına göre, Şehzâde Süleyman, annesi eşliğinde Manisa'da sancakbeyi iken, şeyhin meclisinde her zaman hazır bulunurdu, vaazlarını dinler ve ekseriya duygulanıp ağlardı.[2] Merkez Efendi, şeyhi Sünbül Sinan 1529'da ölünce, Halvetî-Sünbülî tarikatının merkezi olan İstanbul'daki Koca Mustafa Paşa zaviyesinin postuna geçti. 1552'de doksanını aşkın olarak ölmesine değin, buradaki şeyhliği yirmi üç yıl devam etti. Cenaze namazını II. Mehmed Camii'nde kıldıran Şeyhülislâm Ebussuud Efendi, şeyhin ölümü için bir de tarih düşmüştü. Merkez Efendi'nin türbesi, Yenikapı dışında kendi adını taşıyan cami ve zaviye külliyesindedir.[3]

Şeyhin payitahttaki müridleri arasında, (doğum yeri olan) Denizli'nin Sarı Mahmudlu köyündeki ve oğlu Ahmed'in Uşak'taki zaviyelerine para vakfeden Haseki Hürrem Sultan gibi hanedan kadınları bulunuyordu.[4] Saray halkı ve rical arasındaki itibarı sayesinde, Merkez Efendi 1537'de, ikinci vezir Lütfi Paşa'nın kumanda ettiği ve Mimar Sinan'ın da katıldığı Korfu-Pulya seferine padişah tarafından ordu şeyhi olarak atandı.[5] Şahsultan da bu sefere, Yanya yakınlarında Arnavutluk sahilinde karargâh kuran hükümdar ağabeyi Süleyman'ın maiyetinde eşlik etti. *Lemezât*'ın naklettiği bir menkıbeye göre, Lütfi Paşa'yla Şahsultan Yanya'dan dönerken yollarını haramiler kesip, adamlarını öldürdüklerinde, tam o sırada Merkez Efendi zuhur edip haramilere "*kudret nazarıyla baktığı anda*" haramiler çekip gittiler. Paşayla hatunu sağ salim İstanbul'a vardıklarında, kendilerini harami saldırısından mucizevî şekilde kurtaran şeyhin Yenikapı dışındaki zaviye ve mescidine vakıflar tayin ettiler. Bu olaydan sonra Merkez Efendi'nin daha da coşkulu bir müridi haline gelen Şahsultan, şeyhe

Eyüp'teki "*kendi bâğçesinden bir miḳdâr yer bağışladı*" ve buraya bir mescid ve zaviye yaptırdı.[6]

Lütfi Paşa, bir fahişeye verdiği zalimce sünnet cezasını Arnavut inadıyla savunması nedeniyle zevcesiyle girdiği şiddetli bir kavganın ardından, iki yılı bile doldurmayan veziriazamlık görevinden (1539-41) azledildi. Sultan Süleyman, kız kardeşinin boşanma dileğini derhal kabul ederek, 1541'de paşanın kariyerine son verdi.[7] 28 Mayıs 1541 tarihli, mimarbaşı Sinan'ın da aralarında bulunduğu tanıklar huzurunda yazılan bir hüccet, hanım sultanın boşanma sebebiyle alacağı mehir ve nafakadan feragat ettiğini belirtir (çünkü boşanma davasını kendi açmıştı). Bunun karşılığında, Lütfi Paşa İstanbul'daki bazı mülklerini eski karısına devrediyordu.[8] Sinan'ın şahitler arasında yer alması, onunla hâmisi Lütfi Paşa arasındaki yakınlığı bir kez daha belgeler.

Şahsultan geri kalan ömründe (ö. y. 1577) kendini hayrat bâniliğine ve şeyhi Merkez Efendi'ye vakfetmeyi tercih ederek, bir daha hiç evlenmeyecekti. Ocak 1570'te tescil edilen vakfiyesi, her biri birer Halvetî-Sünbülî zaviyesi ve cami içeren, İstanbul'daki üç külliyesini belgeler. Bu külliyeler, Şahsultan'ın payitahttaki gayrimenkullerinin ve padişah ağabeyinin bağışladığı Dimetoka yakınlarındaki köylerin gelirleriyle desteklenecekti.[9] Mirasının üçte birinin (170.000.000 akçe) öldüğünde vakfına eklenmesine dair vasiyetinin yerine getirilmesi için, vasi olarak nüfuzlu yeğeni Mihrümah Sultan'ı tayin etti.[10] Vakfının nâzırlığına yaşadığı müddetçe kendisini, mütevelliliğine de torununun oğlunu atadı. Bundan başka, birkaç kadına günlük harçlıklar tahsis etti: Kendisi, kızı İsmihan Sultan, azatlı kölesi Belkıs, babası I. Selim'in azatlı kölesi Nazperver Hatun ve merhum şeyhi Merkez Efendi'nin kızı ile torunu.[11]

Şahsultan'ın üç külliyesi Davudpaşa, Eyüp ve Yenikapı'nın dışında yer alır. Sinan otobiyografileri, sadece son iki külliyenin camileri ile Eyüp'teki zaviyeyi zikreder. İlk kurulan Davudpaşa'daki külliye, Şahsultan'ın kocasıyla birlikte yaşadığı sarayının yanında bulunuyordu. Bu külliyenin 1528'de inşa edilen mescidine, 1534-35'te ilave edilen zaviyenin şeyhliğine, hanım sultan eski şeyhi Yakub Efendi'yi Yanya'dan davet etti. Şeyh Yakub, 1552'de ölen Merkez Efendi'nin postuna oturmak üzere İstanbul'daki Koca Mustafa Paşa zaviyesine ayrıldığında, hanım sultan o kadar gücendi ki, Davudpaşa'daki zaviyesini medreseye çevirdi.[12] Daha sonra, 1562'de ağabeyinden elde ettiği sultanî bir icazetle, bu mescidi camiye çevirtti.[13] Medrese bugün artık mevcut değildir ve yenilenen sakıflı cami, tek şerefeli bir minaresi olan, basit bir yapıdır.[14] Şahsultan'ın İstanbul'un varoşlarında yer alan diğer iki külliyesi de mütevazı yapılardır.

EYÜP'TEKİ KÜLLİYE

Şahsultan'ın, 1537'de Eyüp sahilindeki kendi bahçe sarayından ayırdığı bir arsada yapılan ikinci mescid ve zaviye külliyesi, Merkez Efendi'nin onu haydutların pençesinden kurtaran kerametine duyduğu minnetin bir tezahürüydü (**res. 274-75**). Kocasından boşanmadan önce inşa edilen Eyüp'teki mescid, (Davudpaşa'daki diğer mescid gibi) ağabeyi Sultan Süleyman'dan alınan bir icazetle 1555'te camiye dönüştürüldü.[15] *Tuhfe*, Eyüp'teki cami ve zaviyeyi (tekke) Mimar Sinan'ın eserleri arasında sayar: "*Eyyūb-i Enṣārīde Şāh Sulṭānuñ cami'-i şerīfi, tekye 1.*"[16] Şeyh Merkez Efendi, Şahsultan'ın bu zaviyesinde kendisine önerdiği postu geri çevirdiği için, yerine en gözde halifesi Gömleksiz Mehmed Efendi (ö. 1544) atandı.[17] Külliye Sinan'ın, maiyetinde çeşitli seferlere katıldığı Lütfi Paşa'nın himayesiyle mimarbaşılığa atanmadan önce yaptığı bir erken dönem eseridir.

Caminin kapısındaki Türkçe kitâbe, Şahsultan'ın kendini Allah yoluna adamasını anar ve mescidin camiye çevrildiği 963 (1555-56) yılını ebced hesabıyla veren bir tarih mısraı ile sona erer:

Hakka giden yolu bularak
Allah'a doğru yol alır

Selim Han'ın kızı Şah [Sultan]
Bina yaptırdı, [Allah'ım] kabul et

Gaipten seslenici buna tarih düştü:
"Bu Hayır Allah içindir" (1556-56).

Bulup Ḥaḳḳa giden rāhı
İder seyr-i ilā'l-lāhi

Binā ḳıldı ḳabūl eyle
Ki Şāh bint-i Selīm Şāhī

Didi hātif anā tārīḫ
Ve enne'l-ḫayra li'l-lāhi; 963.[18]

Evliya Çelebi, Sinan'ın eseri olarak kabul ettiği bu sevimli ve aydınlık caminin, yemyeşil bir bahçeyle çevrili ve kurşunla kaplı kırma çatıyla örtülü olduğunu belirtir: "*Bir bāġ u bāğçe içinde maḥbūb cāmi'-i rūşendür. Çār-küşe ḫarpüşteyi raşāş-ı ḫāṣṣ-ı nīlgün ile Mi'mār Sinān meṣṭūr itmişdür.*" 18. ve 19. yüzyıllarda birkaç kez yenilenen cami, bilhassa 1953'teki tadilât sonunda özgün niteliklerinin çoğunu yitirmiştir. Enlemesine dikdörtgen planlı bu sakıflı caminin ahşap kırma çatısı artık kiremit döşelidir ve önünde 1971'de yapılan geniş saçaklı bir ahşap direklik uzanır. İki sıra tuğla hatıllı kesme taş beden duvarları ile minare kürsüsünün 16. yüzyıla indiği düşünülür.[19]

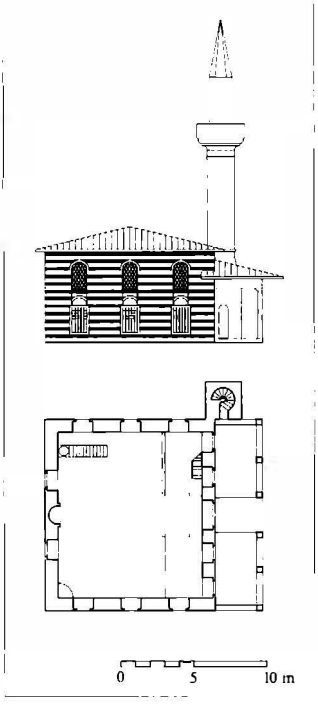

274 (solda) Şahsultan Camii, Eyüp, plan ve dikey çizim.

275 (altta) Şahsultan Camii, Eyüp, batıdan görünüm.

Avlunun kapısı üzerindeki, Şahsultan'ın kendine ait ahşaptan fevkânî köşk, ölümünden sonra vakfiyesinin şartları doğrultusunda bir sıbyan mektebine dönüştürüldü: "*...köşki ba'de vefātihā mu'allimḫāne olmaḳ içün vaḳf eylediler.*"[20] Bugün artık yok olan, on beş derviş odası (*ḥücerāt*) içeren "*zāviye*", Haliç kıyısında yer alıyordu. Vakfiyeye göre, zaviyenin yanında şeyhe tahsis edilen ev de deniz kenarında idi. Evin selamlığı yanındaki mutfak ve yemekhanede, her gün zaviye şeyhine ve dervişlere yemek pişirilip ikram edilecekti. İmam, müezzin ve kayyuma, cami avlusuna bitişik üç "*oda*" vakfedilmişti. Mektebin muallimi ve vakfa gelir getiren çifte hamamın tellâkına da iki oda ayrılmıştı.[21] Hanım sultan, hayatta olduğu sürece buradaki sahil sarayını kendi kullanımına vakfetmişti. Ölümü ardından nesli tükenince saray yıkılacak ve boş arsasından, talep edenlere "*mülkiyyet üzre birer evlik yer*" verilecekti.[22]

Külliyede ayrıca, gitgide harap hale gelerek 1953'te yıktırılan, Eyüp'e giden anayola bakan bir türbe de bulunuyordu. Şahsultan'ın vakfiyesi, "*cāmi'-i şerīf ḥareminde olan türbelerinde her ṣabāḥ kendi rūḥlarıyçün üç cüz ve* [I. Selim'in cariyesi olan] *vālideleri rūḥuyçün bir cüz ve* [1556'da vebadan ölen

torunu] *merḥūme ve maġfūre Nesliḥān Ḫātun rūḥuyçün bir cüz*" Kur'an okunmasını şart koşar. Cüzleri kıraat edenler zaviyede ikamet eden "*ṭā'ife-i ṣūfiyeden*" başka kimseler olmalıydı.[23] Bâni öldüğünde külliyesinin mezarlığındaki türbesinde, şahideleri bugüne ulaşan diğer kadın akrabalarının mezarları yakınında defnedildi.[24] Şahsultan'ın Eyüp'teki külliyesi onun şahsı ile yakından ilişkiliydi: Bu kişisel bağlantıyı pekiştiren yapılar, kendi tarikatına bağışladığı zaviyesi, komşu sahil sarayı, mektebe dönüştürülen bahçe kapısı üzerindeki köşkü ve türbesi idi.[25] Müştemilâtından ve çevresindeki yerleşim dokusundan yoksun kalan, bağlamından koparılmış cami, bugün Haliç'in kıyı şeridinde yapayalnız durmaktadır.

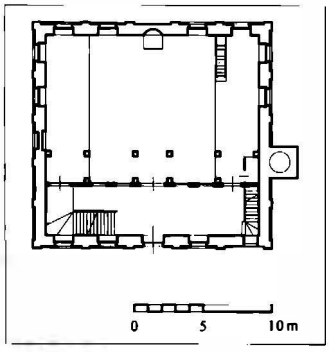

276 Şahsultan Camii (Merkez Efendi), İstanbul kara surlarındaki Yenikapı dışında, plan.

YENİKAPI DIŞINDA MERKEZ EFENDİ KÜLLİYESİ

Şahsultan'ın vakfiyesi, üçüncü külliyesinin ana bileşenlerini rahmetli Merkez Efendi anısına yaptırdığı bir cami ile yanındaki zaviye olarak tarif eder: "*Yeñi Ḳapu ḫāricinde merkez-i dā'ire-i irşād, merḥūm Şeyḫ Merkez Efendi mezār-ı raḥmet medārları civārında binā buyurdukları cāmi'-i şerīf... ve cāmi'-i merḳūmuñ ḳurbinde vaḳi' olan zāviye*" (**res. 276**).[26] Mimar Sinan eserleri arasında yer alan caminin, *Tezkiretü'l-Ebniye*'deki tarifi "*Yeñi Ḳapu ḫāricinde (merḥūm) Merkez Efendi cāmi'i*" olduğu halde, aynı yapı *Tuhfe*'de Şahsultan'a atfedilmiştir: "*Cāmi'-i Şāh Sulṭān, Yeñi Ḳapu ḫāricinde Şeyḫ Merkez Efendi'nin rūḥına.*" Her iki otobiyografi de zaviyeden bahsetmez.[27] Sur dışındaki külliyenin inşa tarihi efsanelerle iç içe geçmiştir. Hem Hulvî hem Ayvansarâyî külliyenin, Koca Mustafa Paşa zaviyesinin postnişinliğine 1529'da geçmeden evvel, bizzat Şeyh Merkez Efendi ve dervişleri tarafından inşa edildiğini belirtir. Bu postu 1552'deki ölümüne dek işgal ettiği dönem boyunca, şeyhin Yenikapı'daki kendi zaviyesine arada sırada giderek halifelerini ziyaret ettiği ve oradaki kişisel inziva odasında halvete çekildiği söylenir.[28]

Menkıbelere göre, Merkez Efendi Yenikapı'da, taş taşıyan dervişleriyle birlikte bir mescid ve zaviye inşa etmişti. Bu mevki, şeyhin yer altından cereyan eden bir akarsuyun sesini mucizevî şekilde işitmesinden sonra seçilmişti. Dervişleri orayı kazdıklarında, kadim devirlerden kalmış bir tarihî kuyu ve şifalı nitelikte bir akarsu kaynağı buldular. Burada bir zaviye ve mescid inşa ettiler, çünkü kerametli şeyh bu yerin mübarek bir makam olduğunu hemen anladı. Kabri bu kuyunun yakınında bulunan Merkez Efendi, "Asırlar öncesinden bu yana burası eski bir seyir yeridir ve buraları Hızır'ın nazarından uzak değildir," derdi. Bugün hâlâ mevcut olan ve basamaklarla inilen havuz biçimindeki Bizans döneminden kalma kutsal su kaynağı (*ayazma*), Merkez Efendi'nin ölümünden sonra özellikle kadınlar arasında revaçta olan bir ziyaretgâha dönüştü; buradaki yeraltı mağarası şeyhin halvet odasıdır. Kadınların dilek dileyerek taş fırlattığı kuyu, bir tünelle şeyhin halvet odasına bağlanır.[29] Merkez Efendi'nin 1552'de, bu civarda kadınlar ve erkekler için vakfettiği çifte hamam, şifalı suları nedeniyle hastalıklılar arasında bihassa rağbet bulacaktı.[30]

Hanım sultanın buradaki camiyi, 1552'de ölmesinin hemen ardından sevgili şeyhinin anısına inşa etmesi için Sinan'a ısmarladığı anlaşılıyor. Büyük olasılıkla, önceden Merkez Efendi'nin kendi yaptırdığı mütevazı mescid ve zaviye, Şahsultan tarafından tadil ettirildi.[31] Bâninin Eyüp'teki külliyesi gibi, burada vakfettiği zaviye de on beş derviş hücresi içerir. Zaviyeye şeyh olarak Merkez Efendi'nin damadı Seyyid Muslihüddin (ö. 1576-77) atandı. Vakfiyede zaviye şeyhinin şahsına bir ev ve bağ tahsis edildiği belirtiliyor; bu konutun mutfağında pişen yemekler dervişlere ikram edilecekti.[32] Şahsultan'ın kendi konutuna bitişik üç ev ise caminin imamı, müezzini ve kayyumuna verilecekti.[33] Vakfiye, Şeyh Merkez Efendi'nin türbesinde her sabah Peygamber'in, merhum şeyhin ve "*ṭarīḳ-i Ḫalvetī meşāyiḫi rūḥlarıyçün*" birer cüz okunmasını şart koşar.[34] Eyüp ve Yenikapı'da, her biri on beşer dervişi barındıran iki zaviyenin şeyhlerinin, "*merḥūm Şeyḫ Merkez Efendi ḥażretleri ḫulefāsından ve ḫalīfesi ḫulefāsından*" olması gerekiyordu. Bu vasfa uygun kimsenin bulunmaması halinde, "*ṭarīḳ-i Ḫalvetīden ṣāliḥ ve mütedeyyin*" şeyhler seçilecekti.[35]

Bugün, tamamen yeniden inşa edilmiş külliyede bir cami, şeyhin inziva odasının da bulunduğu ayazma, çeşme, kuyu, hamam, türbe, derviş odaları, şeyh konutu, mutfak, yemekhane ve diğer müştemilât yer alır. Avlu kapısı üzerindeki kitâbe, 1837-38'de II. Mahmud tarafından yenilendiğini belirtir. O dönemde bütünüyle yeni baştan inşa edilen Sinan'ın camisinden geriye kalan tek unsurun, minaresinin kaidesi olduğu düşünülür. Av-

lunun girişinin önünde yükseltilmiş bir platformda yer alan sakıflı yeni cami, dikdörtgen planlı, kubbesiz bir yapıdır; her cephesi taştan pilastırlarla beşe bölünen sıvalı duvarlardan oluşur. Kiremit döşeli ahşap çatıyla örtülü caminin, tek şerefeli tuğla bir minaresi vardır. Külliyedeki mevcut binaların hiçbiri 16. yüzyıldaki niteliklerini korumamaktadır.

Tahttaki padişahın başka bir anneden doğma kız kardeşi olan Şahsultan'ın İstanbul'un kenar mahallerindeki üç külliyesinin mimarî yalınlığı, statüsünün görece önemsiz bir hanım sultan oluşuyla uyumludur. Onun mütevazı anıtları, ağabeyi Sultan Süleyman'ın çekirdek ailesine mensup olmayan diğer hanedan kadınları için Sinan'ın tasarladığı tek minareli, sakıflı camilerde izlenen âdâb kurallarına uygundur. Bu kadınlardan biri, Süleyman'ın merhum kızkardeşi Hanım Sultan için, oğlu Osmanşah tarafından 1543'te Aksaray'da yaptırılan, bugün artık mevcut olmayan bir cami ve medrese külliyesiydi.[36] Hiçbir iz bırakmaksızın yok olup giden bir diğer sakıflı cami de Sinan otobiyografilerinde, "*Yeñi Bāğçe ḳurbinde Sulṭān Bāyezīd kerīmesi sulṭānuñ cāmiʿ-i şerīfi / Yeñi Bāğçe ḳurbinde Sulṭān Bāyezīd ḳızı cāmiʿi*" olarak tanımlanır.[37] Bu camilerin iddiasız mimarîsinin, Süleyman'ın tek kızı olarak özel statüsünü tecessüm eden, Mihrümah Sultan'ın Üsküdar ve Edirnekapı'daki kubbeli prestij camileriyle alâkası yoktur.

O halde, Şahsultan'ın külliyelerinin biçimsel tevazusunun başlıca etmeni, cinsiyet değil, sosyal konum idi. Bu yapılar onun hanedan kadınları hiyerarşisi içindeki görece önemsiz rütbesinin mimarî birer izdüşümüydü. Hanım sultan, kişisel sufi yönelimini, mahalle mescidlerinden ayırt edilemez nitelikteki sakıflı camiler ve konut mimarîsinden pek farklı olmayan zaviyelerden oluşan, alçakgönüllü manzumelerle dile getirmişti. İstanbul'un şehir peyzajına bu şekilde şahsî damgasını vurmuş olan Şahsultan, vakfiyesinde, zühdde Meryem'e ve takvâda ünlü kadın mutasavvıf Basralı Rabia'ya (ö. 801) benzetilerek, kendini ilâhî aşkla kalpten Allah'a adamış bir hayrat ve hasenat bânisi olarak anılır.[38]

II. MİHRÜMAH SULTAN VE VEZİRİAZAM RÜSTEM PAŞA

1. MİHRÜMAH SULTAN

Süleyman'la Hürrem'in tek kızları olarak başka hiçbir hanım sultana nasip olmayan imtiyazlarla şereflendirilen Mihrümah için Sinan iki seçkin cami külliyesi yarattı (**res. 277**).[39] Üsküdar iskelesinin yanı başındaki ilk külliye, bânisi yirmili yaşlarındayken, kocası Rüstem Paşa'nın veziriazamlığa yükseldiği sıralarda inşa edildi. Mihrümah'ın kırklarına gelmiş zengin bir dul olarak babasının ölümünden az önce mimarbaşına sipariş ettiği Edirnekapı'daki ikinci külliyesi ise, kardeşi II. Selim'in padişahlığı döneminde tamamlandı. Bu iki anıta uygulanan farklı âdâb kuralları, bâninin statüsünün evrimini kamusal alanda müzakere ediyordu: İlkin hükümran babasının biricik kızı, ardından da II. Selim'in pek o kadar sevmediği kız kardeşi olarak.

Mihrümah 1539'da on yedisindeyken, en küçük kardeşleri Bayezid ile Cihangir'in sünnet düğünü sırasında, üçüncü vezir Rüstem Paşa'yla evlendirildi. Bosnalı paşa ile 1554'te kapudan-ı derya olarak ölen kardeşi Sinan'ın domuz çobanlığı yaptıkları Saraybosna yakınlarında bir köyden devşirildiğine inanılır. Rüstem sarayda içoğlanı iken, efendisinin elinden düşen bir eşyayı alıp getirmek için, merdivenlere koşan diğer gılmanların tersine, pencereden korkusuzca atlaması üzerine Sultan Süleyman'ın dikkatini çekmişti.[40] Daniello de Ludovisi (1534), kıskanç veziriazam İbrahim Paşa'nın, sarayda baş imrahorluğa yükselen Rüstem'in zekâsına hayran olan ve sık sık tavsiyelerini dinleyen Sultan Süleyman'dan uzaklaştırılması için Diyarbakır beylerbeyiliğine atanmasına sebep olduğunu söyler. Mustafa Âli'ye göre, enderunda hizmet ettiği sırada, yakışıklılık açısından orta halli olan Hırvat asıllı Rüstem'in üstün zekâsını, sadakatini, edeb ve hayasını, dindarlığı, azimliliği ve perhizkârlılığını gözlemleyen padişah, onu veziriazam ve damad edinmeyi aklından geçirmeye başlamıştı:

> *Bunlar Ḫırvādīyü'l-aṣldur, eğerçi şemā'il cihetinden mutavaṣṣıṭü'l-ḥāl idi ve illā aḳl ve fikr ve ḫizmeti cihetinden maḳbūl-i şehriyār-ı bāhirü'l-iḳbāl idi; henüz ḥarem-i muḥterem ḫizmetinde iken kemāl-i edeb ve ḥayā ile māʿrūf ... bir nevcivān-ı dīndār ve mutaṣallib ve perhīzkār olmağın, her zamān şehriyār-ı Süleymān-nişān ānı āṣaf maḳāmına iskān eylemek, yaʿni ki vezāret-i kübrā maḳāmına getürüp, dāmād idinmek mülāḥaẓasın eylerdi.*[41]

Oysa Hürrem Sultan kızını, daha yakışıklı olan Kahire'deki Mısır beylerbeyi Davud Paşa'yla (g.d. 1538-49) evlendirmek sevdasındaydı. Bu nedenle sarayın hekimbaşısını, o dönemde Diyarbakır beylerbeyi olan Rüstem Paşa'nın cüzzama müptelâ olduğu söylentisini yaymaya kışkırttığı rivayet edilir.[42] Diyarbakır'a fermanla gönderilen bir saray hekimi iddianın asılsızlığını paşanın üzerinde bir bit bularak ispatladığında, "ikbal biti" (*kehle-i iḳbāl*) onun Mihrümah'la evlenmesindeki engeli kaldırarak, 1541'de ikinci vezaret derken 1544'te veziriazamlık rütbesine hızla yükselmesini sağladı.[43] Rüstem'in Haseki Hürrem Sultan'a kin beslemediği açıktır; çünkü evli çift onun oğullarının tahta çıkmasını desteklemek üzere dile düşmüş bir üçlü ittifak kuracaktır. Rakip şehzâde olan Mustafa'nın boğdurulmasın-

dan sorumlu tutulan Rüstem Paşa sadrazamlıktan azledilerek 1553 ile 1555 arasındaki iki yılı kendi köşesine çekilerek geçirmek zorunda kaldı. Fakat Avrupalı diplomatların da tahmin ettiği gibi, kayınvalidesi ile "padişahın aşırı sevgi beslediği" karısının aracılığıyla makamına iadesi uzun sürmedi.[44] Bunun ardından, 1561'deki ölümüne değin veziriazam olarak mevkiini kesintisiz muhafaza etti.

Okur yazarlığı kocasına yazdığı mektuplardan açıkça anlaşılan iyi eğitimli Mihrümah, zekâ, ihtiras ve takvâda kocasına denk düzeydeydi.[45] 1548'de Lehistan Kralı II. Sigismund'u tahta çıkışından ötürü kutlamak üzere, annesi "Haseki Sultan" ile birlikte, "Hanım Sultan" imzasıyla kaleme aldığı mektuplar, onun diplomasiye müdahalesini sergiler. Hem anne hem kız hediyeler gönderdikleri krala, kocalarıyla siyasal ilişkilerinde arabuluculuk sözü veriyorlardı.[46] 1553 tarihli raporunda, *Bailo* Bernardo Navagero, Rüstem Paşa'nın "babası ve annesi tarafından fazlasıyla kayırılan" karısının, Topkapı Sarayı'nda kocasının girmesinin yasak olduğu harem dairelerini rahatça ziyaret ettiğini yazar. Venedik Senatosu'na, yalnız paşaya değil, "onun gibi son derece sağgörülü" olan karısına da sık sık hediyeler gönderilmesi konusunda tavsiyede bulunur.[47] Aynı şekilde Mihrümah'ın nüfuzunun farkında olan Mekke Şerifi'nin elçisi 1557'de, "Haseki Sultan" için gönderilen hediyelerden bazılarını veziriazamın karısı "Hanım Sultan"a vermişti.[48]

Rüstem'in kardeşi Kapudan Sinan Paşa'nın hanesine bağlı olan Pedro adlı bir İspanyol köle hekim, 1550'lerde hasta hanımı sultanı tedavi ettikten sonra, eğer o ölecek olursa bu iki erkek kardeşin "bir hiç mesabesine ineceğini" müşahede etti.[49] Mihrümah, annesinden (ö. 1558), kocasından (ö. 1561) ve babasından (ö. 1566) epeyce uzun yaşayarak, 1578'de ellili yaşlarının ortasında mukayese kabul etmez derecede zengin bir dul olarak öldü.[50] 1559'da Konya'daki "Şehzâdeler Savaşı"nda, zafer kazanan kardeşi Selim'in yerine, Mihrümah, annesinin son dileğini yerine getirmek üzere diğer kardeşi Bayezid'in taht adaylığını desteklemişti.[51] Hanım sultanın, çok sevdiği kardeşi Bayezid'in 1562'de boğdurulmasına, kocasının vefatından daha fazla yas tuttuğu söylenir.[52] Açıktan açığa taraf tutması, müstakbel hükümdar Selim'le ilişkisinin ilelebet mayhoş kalmasına sebep oldu. Venedikli bir kâtib 1562'de, veliahd şehzâde Selim'in Mihrümah'dan ileride intikam alacağı konusunda tahmin yürüttü: sadece entrikalarmdan dolayı ondan nefret etmesi yüzünden değil, aynı zamanda bu "*Sultana*"nın aşırı servetinden" dolayı da.[53]

Hanım sultan, Selim'le uzlaşma yolları bulmaya çalışarak, 1562'de onun üç kızının düğün töreninin masraflarını kendi karşılamayı üstlendi.[54] Tam o sırada, *Bailo* Daniele Barbarigo, Mihrümah'ın merhum kocasının haletî, "Semiz" (Şişman) lâkaplı veziriazam Ali Paşa'ya evlenme teklif etmiş olduğunu haber verir. Paşa'nın evlenmeye hiç niyeti olmadığını bildirerek Mihrümah'ın teklifini reddettiğini de raporuna ekler.[55] Mihrümah'ı, binecek at bulamayacak derecede şişman olan yeni veziriazamla evlenmeyi düşünmeye iten dürtü, muhakkak ki güç ihtirası ve belki de toplumsal âdâb anlayışı idi. Bir ay sonra, aynı *bailo* Senato'ya, Şehzâde Selim'in "ölesiye nefret ettiği" Mihrümah'la zıtlaşmak için, Sultan Süleyman'dan "artık hanımı sultana ait olan" Rüstem Paşa sarayını onun elinden almasını ve kendi damadı kapudan-ı derya Piyale Paşa'ya bağışlamasını istediğini bildirdi. Fakat veliahd oğlunun isteğini kabul etmeyen padişah, onu tersleyerek ablasını rahat bırakması konusunda uyardı.[56] Bu arada yeniden evlenme sevdasından vazgeçen Mihrümah dul kalmayı kabullenerek, padişahın baş danışmanı olan annesinin yerini aldı ve yaşamının geri kalan kısmını Eski Saray'da geçirmek istediğini

277 Mihrümah Sultan'ın hayalî portresi, 1541, tuval üzerine yağlıboya.

babasına belirtti.[57] Kendi hesabına 400 gemi donatmayı taahhüt ederek, Sultan Süleyman'ı 1565'te Malta kuşatmasına girişmeye ikna eden oydu. Babasının 1566'da son nefesini vereceği Zigetvar seferine çıkmaya da onun teşvik ettiği söylenir.[58]

Selânikî'nin yazdığına göre, Mihrümah, tahta çıkan II. Selim'i herkesten evvel kutlamaya geldiğinde, "*mülâkāt eyleyüp, āteş-i ḥaṣret ü firḳat ile yanup yaḳılup giryān u sūzān olmışlar*" idi. Enderun hazinesini açtırmayan yeni padişah, Belgrad'da yapılacak cülus merasimi için yola çıkmadan evvel kızkardeşinden 50.000 altın tutarında, hatırı sayılır bir borç aldı.[59] Zengin hanım sultan, siyasal müttefikler aracılığıyla kardeşinin saltanatında da iktidarını sürdürdü; bunların arasında "Güzelce" lâkaplı damadı vezir Ahmed Paşa vardı. 1561'de henüz yeniçeri ağasıyken, Mihrümah onu tek kızı Hümaşah Ayşe Sultan'la evlendirmek üzere kendi eliyle seçmişti. Şanslı damad bu onuru, merhum Rüstem Paşa'nın sarayının yağmalanmasını önlemek için veziriazam Semiz Ali Paşa'ya yardım etmesine borçluydu.[60] Ayrıca, yakında vebadan vefat eden tek oğullarının yanı başında gömülen Rüstem Paşa'nın mezarında her gece gözyaşlarıyla dua ederek de, hanım sultanın güvenini kazanmıştı.[61] Kocasıyla oğlunun peş peşe ölümlerinin ardından, Mihrümah Sultan sadık ve siyasal olarak ümit vaat eden bir erkeği aile fertleri arasına dâhil etme gereğini hissetmiş olmalıydı. Güzelce Ahmed Paşa, Süleyman döneminin son yıllarında ikinci vezir oldu, fakat veziriazamlığa damadı Piyale Paşa'yı atayan II. Selim'in tahta çıkmasıyla azledildi. Ancak kayınvalidesinin araya girmesi sayesinde, Ahmed bir ay içinde üçüncü vezirliğe getirildi. Mihrümah'ın 1578'deki ölümünden bir yıl sonra, veziriazam olarak Sokollu'nun yerini aldıysa da, 1580'de ölen Ahmed Paşa bu yüce makamda çok kısa bir süre kalabildi.[62]

Mihrümah, nüfuzunu yalnız siyasal bağlantılarına değil, aynı zamanda, cimriliğiyle şöhret yapmış bir finans dehası olan kocasından kalan mirasla iki katına çıkan muazzam servetine de borçluydu. Kendi haslarından aldığı gelirlere, Eski Saray'da köşesine çekildiğinde günlük maaş olarak aldığı 600 akçe harçlık da eklendi. Klasik çağda hanedana mensup bir kadına verilen en yüksek meblâğ idi bu.[63] Marcantonio Barbaro'ya göre (1573), Rüstem Paşa ardında on beş milyon altınlık bir miras bırakmıştı ve dul karısının eline bu servetten, ihtiyatlı bir tahminle bile, yıllık gelir olarak en az bir milyon sequin (30.000.000 akçe) geçiyordu.[64] Costantino Garzoni (1573), günlük 2.500 altınlık (150.000 akçe) günlük geliriyle, Mihrümah'ın tüm paşalardan, hattâ tahttaki kardeşinden bile daha zengin olduğunu yazar. Buna ilaveten, yakın zamanda Mekke'de pahalı bir suyolu yaptırmış olan hanım sultanın, lüks tüketime sınırsız bir düşkünlük sergilediğini de söyler: "Halihazırda sahip olduğu büyük miktarda mücevhere ek olarak, şehirde satılan neredeyse her şeyi satın alıyor."[65] Vefat ettiğinde, Mihrümah'ın akla durgunluk verecek altın eşya ve mücevherattan oluşan hazinesi Kapalı Çarşı'da satıldı. Nakde çevrildiğinde, bu müthiş servetin üçte ikisi tahttaki yeğeni III. Murad'ın, geri kalan üçte biri ise kendi kızı Ayşe Sultan'ın eline geçti.[66]

Mihrümah, babasının Süleymaniye'deki türbesine defnedilerek onurlandırıldı; orada ruhu için Kur'an okuyanların maaşları kendi vakfından ödeniyordu.[67] 1562'de kardeşi Şehzâde Mehmed külliyesinin haziresinde Rüstem Paşa için yaptırdığı türbe ve sebilin masrafları da kendi vakfından karşılanıyordu. Çiftin anısı, karı-kocanın ayrı vakfiyelerde tescil edilen, fakat birbiriyle kurumsal olarak bağlantılı hayır vakıfları aracılığıyla ebedîleştirildi. Bu vakıfların ilk mütevellisi ve nâzırı, tek kızları Ayşe Sultan'dı.[68] İmparatorluğun dört bucağına yayılmış sayısız ticarî mülklerin ağır bastığı Rüstem Paşa'nın vakfının tersine, Mihrümah'ınki, sayısız köy ve tarımsal araziyle temayüz ediyordu. 17. yüzyıl başında Koçi Bey, bir beylik hükümdarının hazinesine yetecek kadar çok köyleri sevgili kızına mülk olarak bağışlamış olmasından dolayı Sultan Süleyman'ı eleştiriyordu. Padişahın ataları zamanında fethedilen bu mülk arazilerle, Mihrümah, ahfadına yılda on milyon akçelik gelir getiren hayır vakıfları kurmuştu:

> *Kerīme-i mükerremeleri Mihrümāh Sulṭānı Rüstem Paşaya virüp vezīr-i aʿẓam eyledi. Kemāl mertebe nazarları olmaġın murādına müsāʿade eyleyüp ecdādı zamānında feṯḥ olınmış memālikden ol ḳadar ḳaryeler temlīk eyledi ki mülūk-ı ṭavāʾifden bir pādişāha ḫazīne olmaġa kifāyet iderdi. Anlar daḫī buʿżı ḫayrāt yapup evlādına vaḳf eylediler. Ḥālā beher sene ol evḳāfdan yüz yük ḳadar akçe gelür.*[69]

Servet ve dulluğun bu kutlu bileşimi, mimarî hâmisi olarak Mihrümah'a kısıtlamalardan âri, olağanüstü bir özgürlük kazandırdı. Yaşamının son dönemini hayır yapıları inşa etmekle geçiren hanım sultanın geride bıraktığı belli başlı anıtları Hasanbeyzâde şöyle betimler:

> Padişahın muhterem kızı Mihrümah Sultan, Üsküdar'da deniz kıyısında bir cami-i şerif, medrese, imaret ve sıbyan mektebiyle, misafirlerin kalması için iki yanına hanlar yaptırdı. Kocası Rüstem Paşa'nın ruhu için, Tahtakale'de bir sanatlı ve zarif cami ile tertipli medrese [*sic*] bina ettirdi. Kendi mücevher kakmalı altın tacını satıp, bunun parasıyla Mekke-i Mükerreme'ye su getirtti. Daha birçok hayır işleri için sonsuz paralar harcamıştır. Edirnekapı'daki şerefli cami ve lâtif medrese de bu sultanındır. Müderrislere ellişer akçe tahsis etmiştir.

Ve kerîme-i muḥtereme-i pādişāhī Mihrümāh Sulṭān, Üsküdārdu leb-i deryāda cāmiʿ-i şerîf ve medrese ve ʿimāret ve mekteb [binā buyurmuşlardur] ve iki cānibde müsāfirīn nüzûline ḫānlar tertīb kılunup ve zevci Rüstem Paşa rūḥiyçün, Taḥte'l-ḳalʿada bir muşannaʿ cāmiʿ-i laṭîf ve medrese-i naẓîf(sic) binā idüp, Mekke-i Mükerremeye ḫod, muraṣṣaʿ tācını ṣatup bahāsıyla şu getürüp, daḫī nice ḫayrāt-ı ḥusān içün māl-ı firāvān ḫarc eylemişlerdür ve Edirne Kapusında olan cāmiʿ-i şerîf ve medrese-i laṭîf daḫī sulṭān-ı mümāileyhānuñdur. [Müderrislere ellişer akçe, vaẓîfe taʿyīn itmişlerdür].[70]

Rüstem Paşa için sağlığında Mimar Sinan tarafından inşa edilen (1550-51) medrese, ölümünden sonra eşinin nezâreti altında Tahtakale'de yapılan camisinin yanında değil, Mahmudpaşa'daki (Cağaloğlu) kışlık sarayının mahallesinde yer alıyordu.[71] Ayşe Sultan bu sarayı mimarbaşının anne-babası için yapmış olduğu üç diğer sarayla birlikte tevarüs etti: Atmeydanı'nda bir kışlık saray ile İstanbul'un kara surları dışında ve Üsküdar'da iki yazlık saray.[72]

Mihrümah'ın ilk cami külliyesi Üsküdar'daki bahçe sarayının yanına inşa edildi. Bir tepede yer alan bu sayfiye sarayının geniş arazisi kademelendirilmiş platformlarla Salacak iskelesine kadar iniyordu (**res. 264; 278** [1, 4, 5], **279**). Ölümünün ardından kocası adına Tahtakale'de, hanım sultanın kendi nezâreti altında bina edilen (y. 1561-63) cami, son arzusu doğrultusunda paşanın servetinden finanse edildi. Bu inşaat, Mihrümah'ın 1562-63'te giriştiği kendi dulluk dönemi yapı projeleriyle örtüştü: Edirnekapı'daki ikinci cami külliyesi ile Mekke'deki Arafat suyolu. Edirnekapı Külliyesi, hanım sultanın ve merhum eşinin Tahtakale'deki camisinin ayrı vakfiyelerinin tescil edildiği 1570 yılı civarında tamamlandı. Mihrümah'ın bu vakfiyede yeniden düzenlenen vakıflarını onaylayan şer'iyye mahkemesindeki vekilleri arasında, kocasının eski kâhyası Mehmed Kethüda (Tahtakale ve Edirnekapı'daki camilerin bina emini) ile kendi kâhyası Behram Kethüda bulunuyordu.[73]

Mihrümah'ın ebeveyninin başlattığı bir proje olan, Arafat Dağı'ndan Kâbe'ye uzanan suyolunun tamamlanması dokuz yıl sürdü (1562-63'ten 1572'ye dek). Rüstem Paşa'nın 1570 tarihli vakfiyesinde, bu projenin masraflarını karşılamak için Mihrümah'ın, merhum kocasının "*cebeḫāne*"sinin satışından elde edilip vakfedilen paradan 125.000 altın (7.500.000 akçe) ödünç almış olduğu kaydedilmiştir. 1572'de mütevelli Mehmed Bey (Kethüda) tamamlanan suyolunun masrafları için son bir ödeme yaptı: "*ʿAn taḥvīl-i Meḥmed Beg mütevellīyi evḳāf-ı ḥażret-i Mihrümāh Sulṭān... ki pīş ezīn bā fermān-ı ʿālīşān ki iḫrācāt-ı rāh-ı āb-ı Cebel ʿArafāt.*"[74] Selânikî ve Atâî de Arafat suyolunu, bu inşaata 500.000 altın (30.000.000 akçe) harcayan Mihrümah Sultan'a atfederler.[75] *Bailo* Marcantonio Barbaro'nun 1569'da Venedik Senatosu'na gönderdiği raporlar, Mihrümah'ın bu muazzam projeye halihazırda yarım milyon altın harcadığını belirtir.[76] O yıl, hanım sultan dağlık araziyi yarmakta kullanılacak gereçler için gereken çeliği Venedik'ten satın almak üzere defalarca dilekte bulundu. Fakat, Papa'nın silah yapımında kullanılan madenlerin Müslümanlara satışını yasaklaması nedeniyle, ısrarlı ricaları reddedildi.[77] Kocasının mimarî himayesine dönmeden önce, Sinan otobiyografilerinde "*Rüstem Paşa Sulṭānı*" veya "*Mihrümāh Sulṭān*" olarak tanımlanan bu olağanüstü ayrıcalıklı padişah kızı için mimarbaşının inşa ettiği iki cami külliyesini ele alacağım.

ÜSKÜDAR'DAKİ KÜLLİYE

Mihrümah'ın 1543-44 ile 1548 yılları arasında inşa edilen Üsküdar'daki ilk cami külliyesi, padişahın nikâhlı karısından doğma tek kızının özel statüsünü ilân ediyordu (**res. 279-81**). Çifte minareler ve üç yarım kubbeyle çevrili dört ayaklı bir sultanî kubbe baldakeniyle iftihar eden cami (**res. 3** [2]), Sinan'ın payitahtta Sultan Süleyman'ın kız kardeşleri için tasarladığı tek minareli sakıflı camiler arasından ihtişamıyla sivrilir.[78] Hanım sultanlar, kendilerine 16. yüzyıl başına dek mütevazı gelirler tahsis edildiğinden, mimarî himayede görece önemsiz konumdaydılar. Dolayısıyla, Sinan çağı öncesinde hanım sultanlar için inşa edilen camiler arasında büyücek bir örnek olan, I. Mehmed'in kızı Ayşe Hatun'un Edirne'deki camisi (1486) bile, önünde iddiasız ahşap direkliği bulunan, tek minareli bir kubbeli küpten ibarettir.[79]

Mihrümah, sur içinde olmasa da, payitahtta anıtsal bir cami külliyesi yaptıran ilk hanım sultandır. Bu külliye, kocasının 1544'te veziriazamlığa yükselmesiyle birlikte, bâninin aile itibarının ve servetinin artışını kutlayan bir prestij anıtıdır. Mihrümah'ın Üsküdar'daki külliyesinin yapım kronolojisinin, merhum kardeşi Şehzâde Mehmed anısına Sultan Süleyman'ın sipariş ettiği cami külliyesiyle (1543-48) örtüşmesi, yapı ustalarının ve malzemelerin tedarikini kolaylaştırmış olmalıdır. Rüstem Paşa'nın yönettiği divan-ı hümayunda Şehzâde Mehmed'in cami külliyesinin inşaatı için yazılan fermanlara, muhtemelen Mihrümah'ın eşzamanlı projesini hızlandıran fermanlar eşlik ediyordu.

Veziriazamın karısının külliyesinin inşaat sürecine faal katılımı, bazılarının, neden onun burayı kendisi için inşa ettirmiş olduğunu düşündüklerini açıklayabilir. Sözgelişi, Dernshwam (1553-55), mazul paşanın devlet görevinden el etek çekmesinden sonra ikamet ettiği bah-

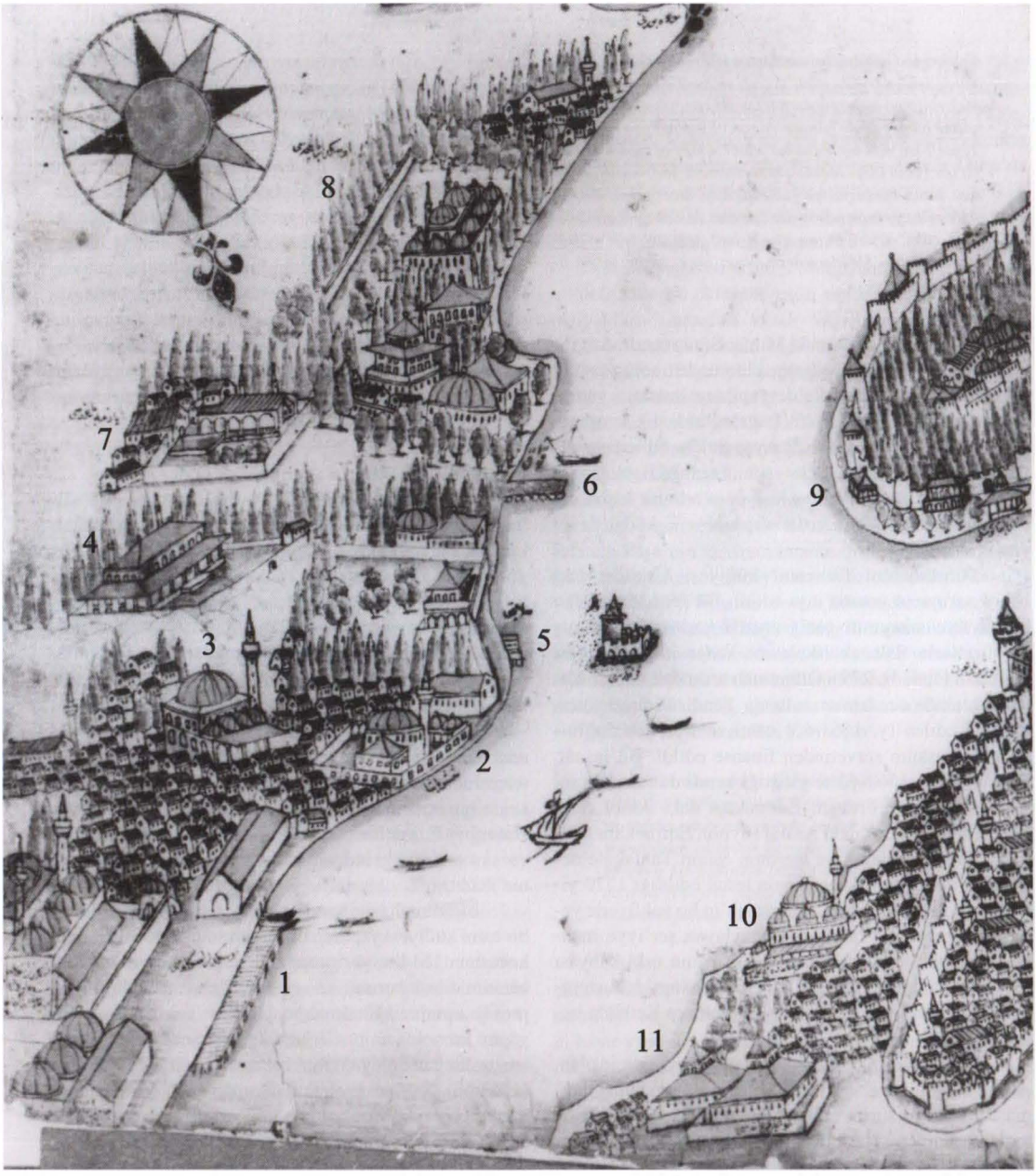

278 Piri Reis'in İstanbul haritasından detay: 1. Üsküdar iskelesindeki Mihrümah Sultan Külliyesi, 2. Şemsi Ahmed Paşa Külliyesi, 3. Rum Mehmed Paşa Külliyesi, 4. Mihrümah Sultan'ın bahçe sarayı, 5. Salacak iskelesi, 6. Kavak iskelesi, 7. Ayazma bahçe sarayı (şimdi Ayazma Camii, 1757-60), 8. Üsküdar Sarayı, 9. Topkapı Sarayı, 10. Kılıç Ali Paşa Camii, 11. Tophane-i Âmire.

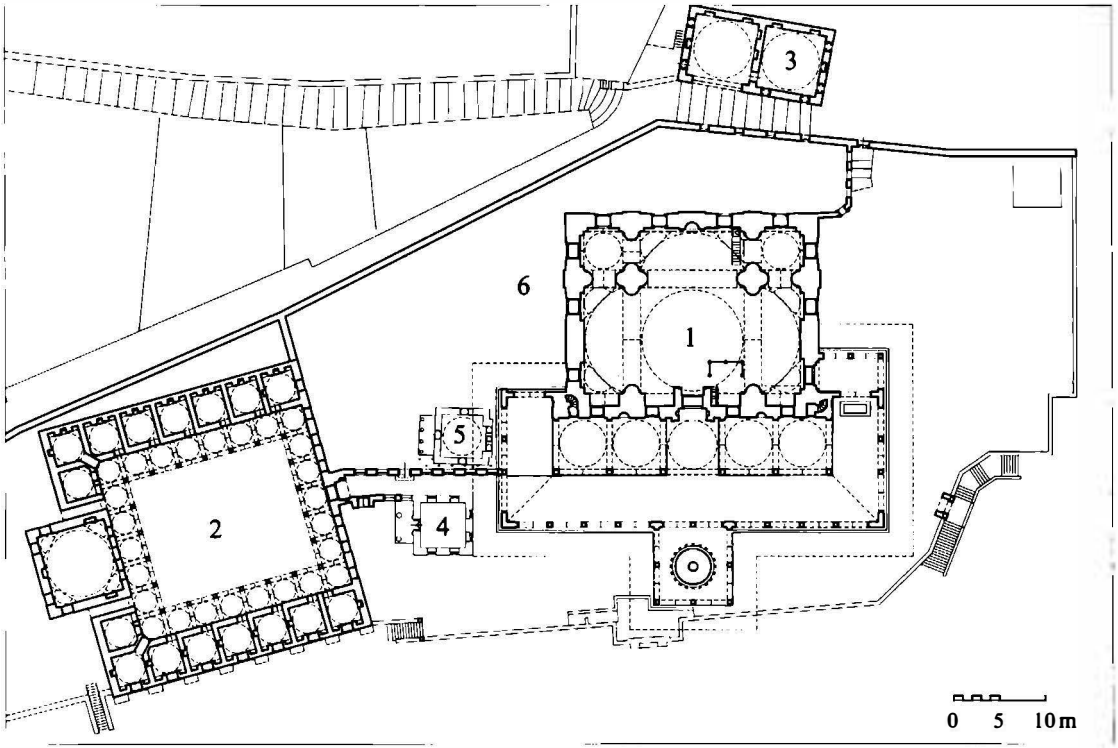

279 Mihrümah Sultan Külliyesi, Üsküdar, plan: 1. Cami, 2. Medrese, 3. Sıbyan mektebi, 4. Cığalazâde Sinan Paşa türbesi (ö. 1605), 5. Edhem Paşa türbesi (1892-93), 6. Hazire.

çe sarayının yanında yaptırdığı külliyeyi kendinin mezar yeri olarak belirlediğini söyler.[80] Rüstem Paşa'nın kardeşi olan Kapudan Sinan Paşa'nın (ö. 1554), bu caminin arkasındaki hazireye defnedilişine tanık olan İspanyol asıllı kölesi Pedro da, külliyenin Rüstem Paşa tarafından inşa ettirildiğine inanıyordu.[81] Kapudan-ı deryanın oraya defnedilmesinin nedeni, öldüğünde kendi cami külliyesinin henüz inşa edilmemiş olmasından kaynaklanıyordu. Merhum Sinan Paşa'nın, yengesi Mihrümah Sultan'ı vekil tayin ettiği vasiyeti doğrultusunda, Beşiktaş'taki cami külliyesi ölümünden sonra Mimar Sinan tarafından tasarlandı ve Rüstem Paşa'nın nezâreti altında yapıldı (1554-55/56).[82] Mekke Şerîfî'nin elçisi Kutbüddin Mekkî, 1557'de Mihrümah Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin imaretinde kaldığı sırada, bu hayır yapısının orada medfun kapudan-ı derya tarafından yaptırılmış olduğu zannına kapılmıştı.[83]

Bâninin kimliği hakkındaki aşikâr belirsizlik, külliyenin Mihrümah'ın ailesiyle ilişkilendirildiğini gösterir. Burası, hanım sultanın ahfadının mezarlarıyla, zaman içinde güçlü bir ailevî bellek mahalline dönüştü. Külliyenin haziresinde gömülenlerin birçoğu, Mihrümah'la Rüstem Paşa'nın soyundan ve kızları Ayşe Sultan'dan doğma iki torunlarıyla birbiri ardına evlenen Cığalazâde (Cağaloğlu) Sinan Paşa'nın (ö. 1605) sülalesinden geliyordu. Ceneviz asıllı *Cicala* ailesinin mensubu olan bu vezir, burada kendisi ve ahfadı için inşa ettirdiği kubbeli bir türbede yatar (**res. 279** [4]).[84] Ayşe Sultan'ın yakındaki türbesi, Halvetî-Celvetî tarikatının kurucusu ve annesinin Üsküdar'daki camisinde vaaz vermiş olan Aziz Mahmud Hüdayî Efendi'nin "*câmi' ve ḫânḳâh*" külliyesi içindedir. Ayşe Sultan, şeyhin türbeli külliyesinin inşasına, annesinden miras kalan bahçe saraydan ayırdığı bir arsayı ve bir miktar suyu bağışlamak yoluyla katkıda bulundu. Nüfuzlu müridleri arasında damadı Cığalazâde Sinan Paşa'nın da bulunduğu bu şeyh için, Ayşe Sultan ayrıca 1595'te aynı arsa üzerinde yaptırılan zaviyeyi de vakfetti. Damadı da 1606'da Mahmud Hüdayî'nin dergâhına vakıflar bağışlamıştır. Sonsözde bu meşhur şeyhin, Üsküdar'daki Mihrümah Sultan Camii'ndeki görevine ilaveten, Sultan Ahmed Camii'nde her ayın ilk Pazartesi günü vaaz etmeye atandığına değineceğim.[85]

Ayşe Sultan'ın Mahmud Hüdayî dergâhına yaptığı vakıflar, annesinin komşu cami külliyesinin ailevî çağ-

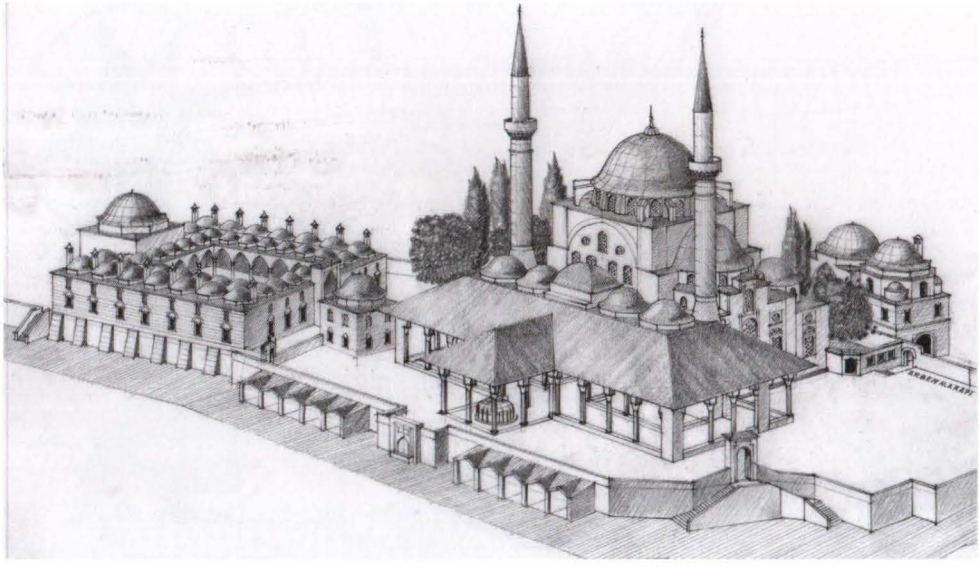

280 Mihrümah Sultan Külliyesi, Üsküdar, aksonometrik perspektif.

rışımlarını daha da güçlendirmiş olmalıdır. "*Mihrümāh Sulṭān Ḫānım*"ın 1550'de tescil edilen Arapça vakfiyesi, onu padişahın gözde kızı olarak tanımlayarak, ismette Hz. Fatıma, iffette Hz. Hadice, fıtnatta Hz. Ayşe, fıtratta Sabâ melikesi Belkıs'a benzetir ve çağının Rabia'sı olarak betimler.[86] Her ikisi de vakfiyelerinde Basralı mutasavvıf Rabia Hatun'a (ö. 801) benzetilen, annesi Hürrem Sultan ve halası Şahsultan gibi, Mihrümah Sultan'ın tasavvufî eğilimleri kuvvetliydi. 1560'larda, babası Sultan Süleyman'ın Zigetvar'a son seferinde ordu şeyhi olarak tayin edilen Halvetî şeyhi Nureddinzâde'ye bağlılık duyduğu söylenir.[87] Mihrümah'ın vakfiyesi, belirli bir tarikatın adını vermeksizin, Üsküdar'daki camisinin vaizinin iffetli bir şeyh olmasını şart koşar. Bu şeyh vaazlarını, peygamberler ve evliyaların, özellikle de Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatıma ile Osmanlı padişahlarının ruhlarına dualar okuyarak bitirecekti.[88]

Vakfiye caminin müştemilâtını şöyle tanımlıyor: Bir "*medrese*", han ve hakanların konaklamasına lâyık sekiz tane şahane odadan müteşekkil bir "*müsāfirḫāne*", bir ahır içeren büyük "*ḫān*" ve (mutfak, yemekhane, kiler ile anbardan oluşan) bir "*ʿimāret*". Önemli bir yol kavşağındaki Üsküdar iskelesinin yanı başında konumlanan külliye, Asya'ya giden ve gelen yolculara hizmet veren bir hayır kuruluşu olarak tasarlanmıştı. Vakfiye'nin 1558'de güncellenen bir versiyonu, külliyeye bağlı iki sıbyan mektebinin yanı sıra (biri Üsküdar'da diğeri Yenibahçe'de), vakfa gelir getiren yeni mülkler bağışlar. Rüstem Paşa'yı hanım sultanın "*vekīl*"i olarak tanımlayan vakfiye, kızları Ayşe Sultan ile onun çocuklarına günlük harçlıklar tayin eder. Mihrümah'ın ölümü üzerine, vakfının artı gelirleri, kuşaklar boyunca hem vakıf mütevellileri, hem de nâzırları olarak hizmet edecek kızının çocukları ve torunları tarafından toplanacaktı. Soyları sona erince, bu gelirler imparatorluğun anayolları boyunca kaldırım ve çeşme yapımında kullanılacaktı.[89]

Caminin mukarnas kavsaralı mermer kapısının üzerine beş satır halinde hakkolunan Arapça inşaat kitâbesi, bânisini şöyle tanımlar:

> Bu muhkem sütunlu cami mescidinin temelini atan, hayrat ve hasenat sahibi, muazzam şöhretli saltanatın tâcının incisi, devletin ve dünyanın ve dinin onuru, Hanım Sultan'dır – Yüce Tanrı onu en güzel ihsanlarla seçkinleştirsin. Şark ve Garb hakanlarının hakanı, Doğu ve Batı sultanlarının sultanı, dünyanın meskûn kısmının adalet ve ihsan ile mamur edicisi, iman ehlinin güvenlik ve emniyet binasının tesis edicisi, Sultan oğlu Sultan, Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ın –Tanrı hilafetini daim etsin– kızıdır. Tanrı'nın inayetiyle Hicrî 954 senesinin Zilhicce ayında (Ocak-Şubat 1548) tamamlandı.
>
> *Essese bünyān hāẕe'l-mescid el-cāmiʿ el-müşeyyed el-erkān ṣāḥibetü'l-ḫayrāt ve'l-ḥasenāt dürretü't-tācü's-salṭanat el-ʿaẓīmetü'ş-şān ʿişmetü'l-mülk ve'd-dünyā ve'd-dīn Ḫānım Sulṭān –ḥaṣṣeh-Allāhu teʿālā bi-mezīdi'l-ihsān– bint-i ḫākān el-ḫavāḳīn ʃi'l-hāfiḳeyn sulṭānü's-selāṭīn fi'l-meşriḳeyn ʿāmir maʿmūretü'l-arż bi'l-ʿadli ve'l-iḥsān mü'essisü bünyāni'l-emni ve'l-emān li-ehli'l-īmān es-Sulṭān ibni's-Sulṭān es-Sulṭān Süleymān Ḫān ibni's-Sulṭān Selīm Ḫān ḫullide ḫi-*

281 Louis-François Cassas, Üsküdar'daki Mihrümah Sultan Camii, y. 1786, kâğıt üzerine kurşunkalem.

lâfetehû ḫulûde'z-zemân ve temme bi-mennihi'l-mennân fî şehr-i zi'l-ḥicceti'l-ḥarâm min şuhûri sene erba'a ve ḫamsîn ve tis'a mi'e min hicreti'n-nebevî 954.[90]

Sinan otobiyografilerinde külliyenin sadece cami, medrese ve imareti zikredilmiştir: "*Câmi'-i şerîf-i Sulṭân-ı Rüstem Paşa der Üsküdâr ve 'imâret ve medrese.*" Külliyenin bileşenlerinin çizgisel yerleşimi, kıyı şeridi ile hemen ardındaki dik yokuş arasındaki dar arsaya uyum sağlar.[91] İki merdivenle çıkılan taş döşeli yüksek bir teras üzerinde yer alan cami ve medrese, dar bir sokakla güneydeki sıbyan mektebinden ayrılır. Vakfiyede bahsi geçen imaret, tabhane (misafirhane) ve kervansaray (han) yok olmuştur.

Baskılar ve çizimler, ortasında kemerli bir duvar çeşmesi yerleştirilen yüksek platform boyunca uzanan eğimli ahşap çatılı dükkân dizilerini betimler (**res. 281**).[92] Bu resimler, yoğun bir seyrüsefer hattı olan Üsküdar iskelesi nedeniyle İskele Camii olarak da bilinen, Mihrümah Sultan Camii'nin bir zamanlar kıyıya şimdikinden çok daha yakın konumunu gösterir. Burada her Cuma kurulan haftalık pazar, caminin cemaatini arttırıyordu. Külliyenin çevresini saran ticarî yapıların ötesinde, bahçe saraylarla çevrili pastoral bir peyzaj uzanıyordu (**res. 278**).[93]

Kameriyeye benzer kare çıkması altında taş oturaklarla çevrili bir şadırvan içeren çifte revağıyla, Mihrümah'ın camisi bir yalı kasrını andırır (**res. 280-82**). Mukarnas başlıklı yüksek mermer sütunların desteklediği beş kubbeli soncemaat yeri revağı, baklava başlıklı daha kısa sütunlardan oluşan ikinci bir revakla üç tarafından kuşatılmıştır. Caminin soncemaat cephesi, (cümle kapısının iki yanında ve en uçlarda) mukarnas başlıklı yarım dairesel pilastırlarla hareketlendirilmiştir. Bunlar, caminin içindeki muadillerini görsel olarak tamamlar: Mukarnas başlıklı iki yonca biçimli filpâye ile, iç duvarlara bitişik, özdeş başlıklı yarım dairesel payandalar (**res. 284-85**). Sinan'ın repertuarında bir yenilik olan çifte revak, payitahtta türünün bilinen ilk örneğidir. Saray yapılarını çağrıştıran çifte revaklarıyla, Mihrümah'ın ve Rüstem Paşa'nın ikişer camisi (Üsküdar ve Edirnekapı; Tahtakale ve Rodoscuk) görsel olarak bütünlük kazanır.

İskele Camii'nin, üç yarım kubbeyle çevrili merkezî bir kubbeyle taçlanan ana kütlesi, heybetli çifte revağının geniş çatısının ardından yükselir (**res. 280-81, 283**). İki tek şerefeli minarenin çerçevelediği kübik üstyapının belirgin özelliği, pencereli timpanum kemeridir. Kuran, Mihrümah ile Şehzâde Mehmed'in eşzamanlı olarak inşa edilmiş camilerinin planlarının, payitahttaki eski selâtin camilerinin şemalarından türetildiğini gözlemler: İlkinin üç yapraklı yonca planı II. Mehmed'in, ikincisinin dört yapraklı yonca planı da II. Bayezid'in camisinin "gelişmiş izleyicileridir ve her ikisinde de aynı yöntem uygulanarak orta kubbenin sağında ve solunda yer alan kubbeli iki birim yarım kubbeler altında top-

282 Mihrümah Sultan Camii, Üsküdar, önünde çıkma şeklindeki şadırvan kameriyesiyle birlikte çifte revaklı soncemaat yeri.

lanmıştır" (**res. 59-61, 66-67**). Mimarbaşının, 1540'lı yıllarda yarattığı bu iki önemli eserde eski "kalıpları zorlayarak yeni mimarî çözüm ve şemalar arayan yaratıcı kişiliği" aşikârdır.[94]

II. Mehmed'in camisi için 1460'larda hazırlanan fakat uygulanmayan planlardan birinin İskele Camii gibi üç yarım kubbesi bulunduğunu görmüştük (**res. 62**). Bu şemanın bir varyantı, 1528-29'da Hadım Süleyman Paşa'nın Mısır beylerbeyi iken Kahire kalesinde yaptırdığı camide uygulandı (**res. 87**). Kahire'deki caminin bânisi daha sonra veziriazamlığa yükseldiyse de, 1544'te azledilerek yerine amansız rakibi Rüstem Paşa getirildi. Kocasının selefini bertaraf ettiği sıralarda sipariş edilen Mihrümah'ın camisinde aynı plan tipinin Sinan tarafından yeniden yorumlanması, belki de bir tesadüf olmayabilir.

Şehzâde Mehmed Camii'nin, eksedralar ve ağırlık kuleleriyle yumuşatılmış piramidal üstyapısıyla karşılaştırıldığında, Mihrümah'ınkinin kare küp biçimli kubbe kaidesi Ayasofya'dan miras kalan eski sistemin iz-

283 Mihrümah Sultan Camii, Üsküdar, güneyden görünüm.

lerini taşır (**res. 159, 283**). Kuran, her ikisi de 1548'de tamamlanan camilerde görülen bu farkı Sinan'ın üslûp kronolojisine atfederek, hanım sultanın camisinin şehzâdeninkinden önce, 1540 ile 1543 arasında planlanmış olabileceği tahmininde bulunur.[95] Kanımca üslûp farkının, Mihrümah'ın sur dışındaki görece küçük camisinin nispeten düşük statüsünden kaynaklanması daha olasıdır. Sinan, Şehzâde Külliyesi'nin inşaatına nezâret ederken, hanım sultanın eşzamanlı anıtının daha basit planının uygulamasını güvenilir bir hassa mimarına bırakarak, bizzat denetlemiş olmalıdır.

Mihrümah'ın camisinin üç yarım kubbesi, ibadethâneye girildiğinde karşılaşılan merkezî kubbenin çarpıcı etkisini arttırır (**res. 284-85**). Yüce kubbe, mukarnas başlıklı yonca biçimli filpâyelerin desteklediği dört pandantif üzerine oturur. Kubbe, daha alçak yarım kubbeler ve mukarnaslı dirseklere oturan eksedralara hâkimdir. Sütunlu müezzin mahfili, cümle kapısının batısına bitişiktir; kapının üzerindeki yüksek mahfilin her iki yanında diğer mahfiller yer alır. Genç kadınların cemaat namazlarına katılmaları muteber olmadığından, caminin namevcut bânisi Mihrümah Sultan, bu mahfillerde herhalde kocası ile maiyetindeki erkek hane halkı tarafından temsil ediliyordu (gerçi daha sonraları, dul olarak kendi camisindeki ibadetlere bizzat katılmış olması mümkündür). İç mekânın kuzeybatı köşesindeki yan giriş, çiftin Üsküdar iskelesinin batısındaki bahçe sarayı yönüne baktığından, törensel bir kapı olabilir.

İç mekândaki mukarnas kavsaralı beyaz mermer mihrab ile dantel gibi işlenmiş minber zariftir. Caminin özgün kalemişi nakışları bütünüyle yok olup, modern bezemelerle yenilenmiş durumdadır.[96] Ululanan sekiz standart ismin nakşedildiği yuvarlak madalyonların yanı sıra, kubbelerde yoğunlaşan birkaç kitâbe, sufi zikirleri andıran şekilde Tanrı'nın güzel isimlerini niyaz eder. Mihraba tipik âyet (3: 37) yazılmıştır ve ilk mukarnas tabakasına şu nida hakkedilmiştir: "Allah, Şânı Yüce olsun!" (*Celle Celāluhu*). Çini kaplamaların yokluğu ve zemin düzeyindeki pencerelerin üzerindeki sivri kemerli alınlıklarda cam kullanımı, Şehzâde Mehmed Camii'yle koşutluk arz eder. Fakat kardeşinin camisinin kıble duvarındaki nakışlı kitâbeler taşıyan sağır kemerli pencere alınlıklarından farklı olarak, Mihrümah'ınkilerde renkli camlarla süslenmiş girift desenler içeren alçı şebekeler yer alır. Bu kendine has alınlıklı pencereler, caminin yan duvarlarını da çevirir.

Çarpıcı pencereleriyle temayüz eden aydınlık cami, Mihrümah'ın ışık saçan ismini görsel olarak çağrıştırır: Güneş ve Ay. Işık imgelerine gark olunmuş vakfiyesi, bâninin yüksek binâlar kapsayan külliyesinin, "deniz kıyısında bir latif mahalde" (*saḥil-i deryāda bir maḥall-i zībāda*) ve "hoşa giden" (*dilpesend*), "ruh canlandırıcı" (*cānfezā*) ve "hoş görünüşlü" (*ḫoşnümā*) bir mevzide, "sade bir selâtin tarzında" (*ber vaż'-i sāde-i sulṭānī üzre*) inşa edilmesini buyurduğunu izah eder. Cami, tüm şerefli güzellikleri ve zarif bezemeleri içerip, yüksek üstyapısı ışık ve aydınlıkta Kâbe'nin gökteki modelinin üstyapısını andırır ve ışıklı sathıyla süslü semavî küreler gibi pasparlaktır: "... *saḳf-ı merfū'-ı nūr ve ẓiyāda beytü'l-ma'mūr saḳfına muẓāhī ve saṭḥ-ı müteneyyiri felek-i müteẓeyyin gibi pür-behcet.*" Vakfiye, caminin eşsiz mihrabını, latif mahfilini, hüner sahibi üstadlara ibret verici ışıltılı minberini ve "nazar sahibi hünerli ustaları hayrete düşüren saḳıf ve cihannümalarının yaratıcı tasarımını" (*ṭarz-ı ṣaḳf ve ġuref-i bedī'ü't-taṣvīri ḫayretfezāyı hünermendān-ı ṣāḥib-nazar*), "sağlam yapılı bir kasra benzer ışık dolu iç mekânını ve altyapısını" (*ṣaḥn-ı münevveri miṣl-i ṣarḥ-ı mümerred-i mümehhed, ferş-i musaṭṭaḥı mānend-i ḳaṣr-ı müşeyyed*) ve "nur dolu sekizinci feleği andıran yüksek kubbesini" (*ḳubbe-i vālāsı şebīh-i felek-i şevābit-i pür-nūr*) metheder. Methiye, ca-

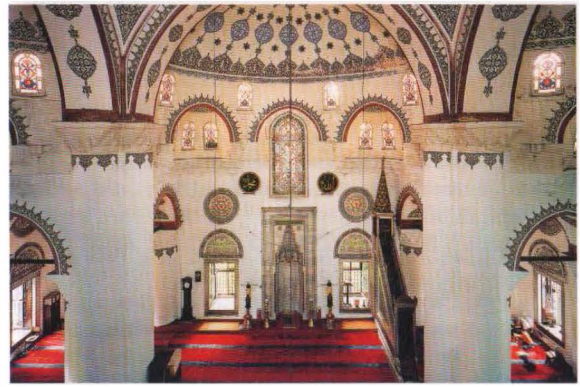

284 Mihrümah Sultan Camii, Üsküdar, kubbeli üstyapının içeriden görünümü.

285 Mihrümah Sultan Camii, Üsküdar, kıble duvarına doğru iç mekânının görünümü.

minin cennetteki nurlu Tuba ağacını andıran minarelerini ve "*Ḥavż-ı Kevŝer*"e benzeyen şadırvanını da göklere çıkarır.[97]

Ramazanzâde Nişancı Mehmed'in 1560'ların başında yazılan tarihi, camiyi ve müştemilâtını şöyle betimler:

> Âlemin sığınağı padişah hazretlerinin, hayrat ve hasenat bağışlayıcısı olan kızı –Allah ömürlerini ebedî etsin– halis ve saf niyeti ile, Üsküdar'da tüm güzel vasıflar ve süsleri kapsayan, tepeden tırnağa tezyinatlı, ibadet için toplanma yeri olan bir cami, sağlam temelli bir medrese ve cömert nimetli bir imaret ile, Kur'an okumaya talip olan çocuklara Kur'an okumayı öğretecek hafızların atandığı benzersiz bir sıbyan mektebi ve misafirlerle garibanlara gece gündüz ziyafetlerde çeşitli yiyeceklerin verildiği, sükûnet ve huzur içinde konaklayabilecekleri birçok odalar yaptırdı. 950 senesinde (1543-44).
>
> *Ḥażret-i şâhibetü'l-ḫayrât müfîżetü'l-ḥasenât kerîme-i ḥażret-i Pâdişâh-ı ʿâlem-penâh –ebbede Allâhu ve ebkâhû– Üsküdârda niyyet-i ḫâliṣa-i vâfiye, ṭaviyyet-i ṣâfiye-i kâfiye ile cāmiʿ-i cemîʿ-i muḥassenāt ḥâvî, cümle-i müzeyyenât bir cāmiʿ-i pür-zînet mecmaʿ-ı ʿibâdet u ṭâʿat binâ olınup ve bir-medrese-i müʾessesetü'l-mebnâ ve bir ʿimâret-i ʿamîmetü'n-naʿmâ ve mektebḫâne-i bî-bahâne ki tilâvet-i Ḳur'âna ṭâlib ṣıbyâna taʿlîm-i Ḳur'ân ve tecvîd-i Furḳân için ḥuffâẓ-ı Kelâm-ı Mecîd taʿyîn olınup ve müsâfirân-ı sümm-dîde ve ġarîbân-ı miḥnet-keşîdelere müteʿaddid ḫâneler ve müstaḳil ḥücreler taʿyîn olınup ṣabâḥ ve aḫşâm vâfir niʿam inʿâm olup envâʿ-ı ziyâfet ve riʿâyet olınup âsâyiş ve ḥużûr ve ârâmiş ve sürûrda olurlar. Fî sene 950.*[98]

Mehmed Âşık'ın 1590'lardaki daha ayrıntılı betimlemesi, imaret, tabhane ve kervansarayın, Nurbanu'nun Üsküdar'ın bir tepesinde sonradan yaptırdığı külliyesindeki bütünleşik bloktan çok, Şehzâde Mehmed Külliyesi'ndeki muadilleri gibi müstakil yapılar olduğunu düşündürür:

> Merhum Sultan Süleyman Han'ın kızı, merhume Mihrümah Sultan, Üsküdar'da deniz kıyısında, hoş bir kubbesi ve iki mevzun minaresi olan yüce bir cami ve bu caminin doğu tarafında bilimlerin tahsili için ulu bir medrese ve medresenin civarında bir mutfak ve caminin batı tarafında misafirler için birçok oda içeren bir ziyafethane ve caminin kuzey tarafında yolcular için iki büyük kervansaray (ahır) bina ettirmiştir.
>
> *Merḥûm ve maġfûrun-leh Sulṭân Süleymân Ḫân Ġâzînüñ –tâbe ŝerâhu– duḫter-i saʿd-aḫterü merḥûme Mihrümâh Sulṭân –raḥimehâ Allâhü– medîne-i Üsküdârda sâḥil-i baḥrda bir ḳubbe-i maṭbûʿ ve iki minâre-i mevzûn ile bir cāmiʿ-i ʿâlî ve maʿbed-i sâmî ve bu cāmiʿüñ cânib-i ŝarḳîsinde taḥṣîl-i ʿulûm için bir medrese-i ʿâlîye ve bu medrese civârında bir maṭbaḫ-ı ṭaʿâm ve bu cāmiʿüñ cânib-i ġarbîsinde buyût-ı müteʿaddideyi müştemil müsâfirîn için bir dârü'ż-ziyâfe ve bu cāmiʿüñ cânib-i şimâlîsinde ebnâ-i sebîl için iki ribâṭ-ı ʿâlî binâ itmişdür.*[99]

Hasanbeyzâde'nin daha önce aktarılan betimlemesinde ve Evliya Çelebi'nin de bahsettiği, sahil boyunca külliyenin iki yanında uzanan iki kervansaray, Piri Reis'in İstanbul haritasının bir kopyasında resmedilmiştir (**res. 278**).[100] Caminin şimdi boş olan batı yanındaki misafirhane (tabhane), doğudaki imaret mutfağını ve medreseyi görsel olarak dengeliyordu.[101]

Bazı 17. yüzyıl yazarları, Mihrümah'ın külliyesini babasına atfetmek hatasına düşmüşlerdir. Örneğin, Peçevî padişahın kendi eserlerini betimlerken şöyle yazar:

> Ve yüce talihli kızı Mihrümah Sultan için, Üsküdar'da deniz kenarında yer alan iki kervansaray, bir medrese, bir sıbyan mektebi, bir cami ve bir imaret: Tümüyle o yüksek mertebeli padişahın hayratı hesabına yapılıp, hepsi kendi şerefli fermanlarıyla inşa edilmiştir ve masrafları ile inşa malzemelerinin çoğu onun tarafından karşılanarak bina olunmuştur.
>
> *Ve duḫter-i bülend-aḫterleri Mihrümâh Sulṭân için Üsküdârda leb-i deryâda vâkiʿ iki bâb kārbânsarây ve medrese ve mekteb ve cāmiʿ ve ʿimâret: Ve serâpâ ol pâdişâh-ı ʿâlîrütbet ve meʿâli-menzilet ḫayrâtundan maḥsûb olup cümlesi kendü fermân-ı şerîfleriyle ve ekŝer meṣârif ve levâzımları cânib-i ʿâlîlerinden virülmekle binâ olınmuşdur.*[102]

Sultan Süleyman'ın desteği olmaksızın külliyenin inşasının ve vakfedilmesinin mümkün olamayacağı bir gerçektir, fakat bu hayratın failinin padişahın kendisi olmadığı kesindir. Evliya Çelebi de aynı şekilde Üsküdar'da "iskele başındaki Mihrümah Sultan'ın selâtin camisi"nin (*iskele başında cāmiʿ-i selâṭîn, cāmiʿ-i Mihrümâh Sulṭân*) babası tarafından 1547-48'de yaptırılıp, merhum kızının ruhuna hibe edilen bir hayır eseri olduğunu ileri sürer. Yanlış olarak Mihrümah'ın babasından önce öldüğünü varsayan Evliya, caminin merdivenle çıkılan bir set üzerinde yükselen, kendine özgü taş döşeli şadırvan avlusunun her iki yanında ağaçların dikili olduğunu yazar:

> Caminin şeklinin tarifi: Deniz kıyısındaki (şadırvan) avlusuna her iki yandan taş merdivenlerle çıkılır; avlunun ortasında bir abdest havuzu vardır ve çınar ağaçlarıyla bezenmiştir. Caminin dışındaki soncemaat yerinin yan sekileri üzerinde yüksek sütunların taşıdığı ulu kubbeler ve buradaki cümle kapısının üzerinde tarih kitâbesi... ve birer şerefeli iki minaresi vardır.
>
> *Eşkâl-i cāmiʿ: Leb-i deryâda ḥaremine iki ṭarafdan* [boş] *ḳademe ṭaş nerdübân ile ʿurûc olınur bir ḥaremdür, vasaṭında bir âbdest ḥavżı ve çınârlar ile müzeyyendür. Ve cāmiʿüñ ṭaşrasında yan ṣuffaları üzre* [boş] *ʿaded ʿamûd-ı münteḫâlar üzre* [boş] *ḳubbe-i ʿâlîlerdür ve bu ḳible kapusı üzre târîḫi:* [boş]... *ve iki minâresi birer ṭabaḳadur.*[103]

Çıkıntılı şadırvan kameriyesinin iki tarafındaki ağaçları betimleyen Louis-François Cassas'ın 18. yüzyıl eskizi, bu manzaraya hâkim terasın bir asma bahçe olarak tasarlandığını gösterir (**res. 281**).

Mihrümah'ın Üsküdar'daki camisinin babasına atfedilmesi hatası, çifte minareli olmasıyla açıklanabilir. İskele Camii, hem onun sonradan Edirnekapı'da yaptırdığı tek minareli camiden, hem de Sinan tarafından daha sonraki hanım sultanlar için tasarlanan camilerden, çifte minaresiyle ayrılır. Süleyman ile Hürrem'in en gözde çocukları Mihrümah ve Şehzâde Mehmed için sultanî alâmetlerle yüklü, ayrıcalıklı iki cami külliyesinin payitahtta eşzamanlı inşası, çekirdek hanedan ailesinin artan ihtişamını ilân ediyordu. Haseki sultanın Avratpazarı'ndaki mütevazı cami külliyesini, onun ilk doğan oğlu ile, veziriazamla evlendirilen biricik kızı için inşa edilen camilerin iddialı anıtsallığı fazlasıyla ödünlüyordu. Kuşkusuz, çocuklarının camilerinin payitahttaki padişah anıtlarına özgü statü işaretleriyle onurlandırılmasına izin veren, bizzat Süleyman'ın kendisiydi.

Kız ve erkek kardeş arasındaki rütbe farkı, her ikisinin adını taşıyan camilerin göreli kubbe boyutlarında ifadesini bulur: Mihrümah'ınkinin çapı 11,40 metre ve yüksekliği 24,20 metreyken, Şehzâde Mehmed Camii'nin 19 metre çapında ve 37 metre yüksekliğindeki kubbesinin boyutları padişahlarınkine yakındır (**Ek 1**). Mihrümah'ın daha muhafazakâr üslûplu camisi, üç yarım kubbesiyle, ağabeyinin camisinin tamamen merkezî dört yapraklı yonca tasarımının budanmış bir versiyonudur. Giriş ekseninde bir yarım kubbenin eksiltilmesi ve Şehzâde Mehmed Camii'ndeki sultanî ön avlunun yerine bir çifte revak ikame edilmesi, tıpkı minare şerefelerinin ikiden bire düşürülmesi gibi, âdâbın tezahürleriydi. Âdâba münâsib bu kesintiler, hanım sultanın ağabeyine kıyasla görece düşük statüsünü ifade eden yegâne işaretler değildi. Sur içinin merkezine göre, Üsküdar'ın marjinal konumunda da bu statü farkı kendini gösteriyordu. Tasarımında kullanılan eksiltme stratejilerine rağmen, başka hiçbir Osmanlı hanım sultanı için İskele Camii'ne benzer bir yapı inşa edilmemiştir. Vakfiyesine göre "sade bir selâtin tarzında" (*ber-vaż'-ı sāde-i sulṭānī üzre*) yapılan bu cami, ebeveyninin sınırsız sevgisinin odağı ve annesinin sadık müttefiki olan Mihrümah Sultan'a bahşedilen eşsiz imtiyazların bir mimarî tecessümüydü.

EDİRNEKAPI'DAKİ KÜLLİYE

Divanyolu'nun sonunu noktalayan bir tepede yükselen Edirnekapı külliyesi, şehir siluetindeki padişahlara özgü konumu, anıtsal camisinin öncü yapısı ve estetik zarâfetiyle, Mihrümah Sultan'ın Üsküdar'daki daha geniş kapsamlı ilk külliyesini gölgede bırakır (**res. 3** [4], **286-87**). Bu külliye, yaşlı babası Sultan Süleyman'ın sırdaşı ve danışmanı haline gelen bâninin güçlü bir dul olduğu yıllarda tasarlandı. Annesiyle kocasının ölmesiyle, şanlı hanım sultan artık kendi başına parlayan bir ışık kaynağı olmuştu. Kocasının Tahtakale'deki camisi (y. 1561-63) ile birlikte planlanan Edirnekapı'daki kendi külliyesi, Sinan'ın sanat kudretinin zirvesinde olduğu bir dönemde yapıldı.

Mimarbaşı o sırada, payitahtın 1563'te selden yıkılan sukemerlerinin yeniden inşası ve Büyükçekmece Köprüsü'nün yapımı (1565-67/68) ile meşguldü. 1563 ile 1565 yılları arasında inşa ettiği Mağlova Kemeri, yapısal çarpıcılık ve biçimsel zarâfeti birleştiren "iskeletsel estetik" kavramı ile, anıtsal bir taş heykeltıraşlığı başyapıtıdır (**res. 110, 119**).[104] Sinan bu özgün mühendislik projelerine nezâret ederken, cami tasarımı alanındaki yaratıcı enerjilerini de, Mihrümah'ın merhum kocası ve kendisi adına sipariş ettiği anıtları tasarlamaya yöneltti. Dört devâsâ timpanum kemerine yerleştirilen pencere dizileriyle şeffaflaşan beden duvarları ile, yapısal berraklık ve biçimsel letâfetin beceri gösterisi olarak nam salan Edirnekapı Camii, Sinan'ın sukemeri tasarımındaki yenilikleriyle uyum içindedir. Bu camide ve öncül sekizgen baldakenli Rüstem Paşa Camii'nde temeli atılan yenilik arayışları, Edirne'deki Selimiye'de (1568-74) daha anıtsal boyutlarda geliştirilecekti.

Edirnekapı Camii'nin, başlangıçta iki minareli olarak planlandığı düşünülür, fakat ikinci minare inşa edilmemiştir.[105] Goodwin, kıskandığı ablasını çifte minare kullanma ayrıcalığından Sultan II. Selim'in yoksun bıraktığı tahminini yürütür.[106] Kanımca, bu kişisel nefrete ilaveten, artık tahttaki padişahın kız kardeşi olan Mihrümah'ın gerileyen resmî statüsü de, âdâbın yeniden müzakeresini gerektirmiş olabilir. Sinan'ın ileride payitahtta II. Selim'in kızları İsmihan Sultan ve Şahsultan için inşa edeceği camiler de, aynı şekilde çifte minareden yoksundur. Bu tercihin, hanım sultanların sayısı arttıkça azalan önemlerini yansıtması mümkündür. Dolayısıyla, Üsküdar'daki camisinde çifte minare kulanılmasına verilen tek seferlik izin, tahttaki hükümdarın biricik kızı olarak sevgili karısı ve kudretli veziriazamıyla koalisyon kurmuş olan, Mihrümah'ın özel konumunun simgesidir. II. Selim ve III. Murad dönemlerinde, veziriazamlarla evli hanım sultanların sayılarındaki enflasyon, 16. yüzyıl sonunda rekabet halinde saray hiziplerinin doğmasına katkıda bulunacaktı.[107]

Goodwin'in inandırıcı varsayımı, inşaat kitâbesi taşımayan Edirnekapı'daki cami ve medrese külliyesini 1565-70 civarına tarihlemesine dayanır. Oysa bazı araştırmacılar, külliyenin Sultan Süleyman devrinde 1562-65'te inşa edildiğine inanırken, diğerleri de 1550'ler gibi da-

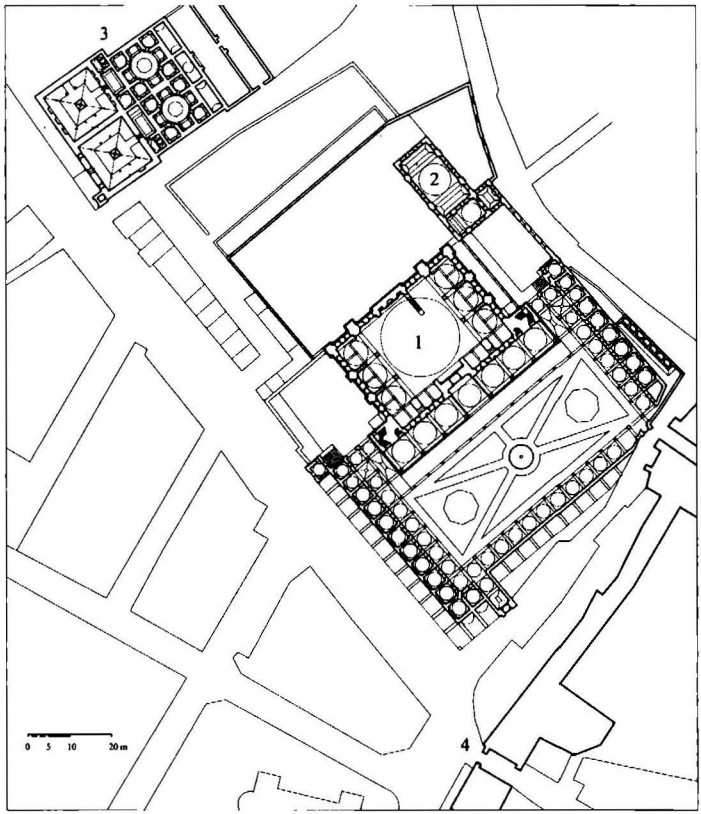

286 Mihrümah Sultan Külliyesi, Edirnekapı, plan:

1. Cami ve medrese,
2. Mihrümah'ın damadı Güzelce Ahmed Paşa'nın türbesi ve mektebi (darülkurra),
3. Cadde cephesinde kamusal bir çeşme bulunan çifte hamam,
4. Edirnekapı.

ha da erken bir tarih önermişlerdir.[108] Kuran, 1568-69'da medrese hocasının atanmasına ve Mihrümah'ın vakfiyesinin 1570'te tescil edilmesine dayanarak, külliyenin tamamlanmasını Sultan Süleyman'ın 1566'daki ölümünden sonraya tarihler.[109]

Aşağıda ele alınan ek bilgiler sunan arşiv belgeleri, tartışmalı tamamlanma yılını II. Selim devrine tarihlememizi sağlar. Ağustos 1563'te Süleyman tarafından verilen bir izin belgesi, Mihrümah'ın Edirnekapı'daki cami külliyesini inşa etmek için babasının onayını daha önceden (kocasının Tahtakale'deki camisinin inşaat izni verildiği zaman) almış olduğunu gösteriyor.[110] Hanım sultan, yeri seçilmiş ve hazırlanmış olan camisinin inşaatında gereken kerestenin tedariki için bile fermanlar elde etmişti. Ne var ki, merhum veziriazam Kara Ahmed Paşa'nın (ö. 1555) mütevellisi Hüsrev Kethüda aynı inşaat arazisi yanında yerler almış ve burada hâmisi adına bir cami inşa etmeye başlamıştı. Bu nedenle, Mihrümah babasından, önceki iznini yenilemesi ve rakip caminin inşasını yasaklamasını diledi. Yeniden verilen izin belgesi İstanbul kadısına hitaben yazıldı:

Kızıma, onuru ebedî olsun, önceden İstanbul şehrindeki Edirnekapı içinde bir şerefli cami ve yolculara bedava kervansaray (han) inşası için yüce dergâhımdan izn-i şerif verilmişti. Yerleri bile seçilip hazırlanmış, lazım olan kerestesi için de hükm-i şerifler bağışlanmıştı. Ama, merhum vezir Ahmed Paşa'nın mütevellisi ve onun işlerinin bazılarından sorumlu olan Hüsrev [Kethüda], zikredilen bu yerlere yakın arsalar tedarik edip cami bina etmeye başlamış olduğundan, onun men edilip, önceki izn-i şerifimin yenilenmesini kızım dilediği için, buyurdum ki: Eski iznim mucibince, o yerde kızım tarafından bir şerefli cami ve bedava kervansaray bina olunup, sözü geçen mütevellinin oraya bir cami inşa ettirmesini men edesin.

Kızım, dāmet ʿişmetuhāya, maḥmiyye-i İstānbūlda Edirne Ḳapusu dāḫilinde cāmiʿ-i şerīf ve ḫān-ı sebīl binā olınmaḳ içün sābıḳā dergāh-ı muʿāllāmdan izn-i şerīf olup, yirleri daḫī tedārük ve iḥżār olınup, lāzım olan kerestesi içün aḥkām-ı şerīfe ṣadaḳa olınmışiken, baʿżı ḫuṣūṣa muḳayyed olmaġile müteveffā vezīr Aḥmed Paşanuñ mütevellīsi Ḥüsrev żikr olınan yirlere ḳarīb yirler tedārük idüp cāmiʿ binā itmege mübāşeret itmegin mezkūr menʿ olınup ve izn-i şerīf-i sābıḳ muḳarrer ḳılınmaḳ bābında emr-i şerīfüm ricā eylemegin buyurdum ki: İzn-i sābıḳum üzre maḥall-i mezbūrda müşārun-ileyhā ṭarafından cāmiʿ-i şerīf ve ḫān-ı sebīl binā olı-

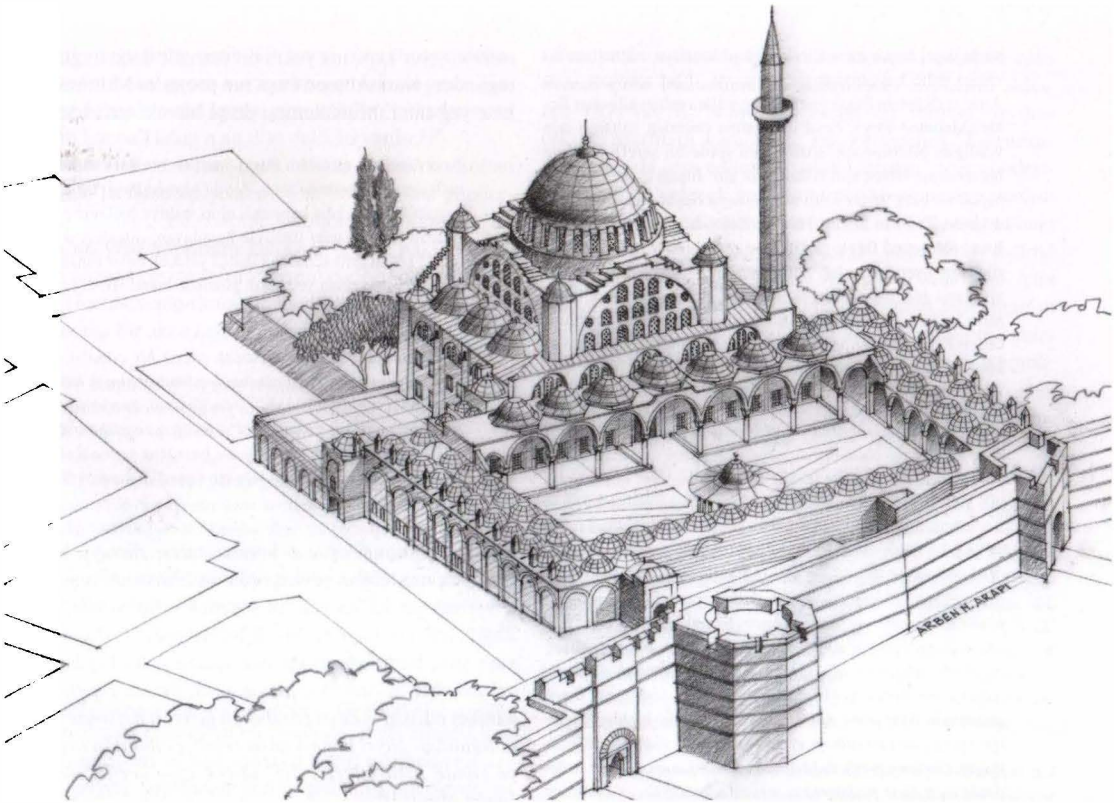

287 Mihrümah Sultan Külliyesi, Edirnekapı, aksonometrik perspektif.

nup, mütevellī-yi mezbūrı ol maḥallde cāmiᶜ [binā] itdürmekden menᶜ idesiz.[111]

Kara Ahmed Paşa'nın 1555'te idam edilmesinden hemen önce kaleme alınan vakfiyesinde, planlanan cami külliyesinin yeri belirtilmez. Mihrümah ve Hürrem'in entrikalarının bir sonucu olan bu idam, mazul selefi Rüstem Paşa'nın kaybettiği veziriazamlık makamını tekrar ele geçirmesini sağlamıştı.[112] Ahmed Paşa Edirnekapı'daki arsaları ve ticarî mülkleri, ölümünden önce edindi; ama inşaat, kindar Rüstem Paşa'nın 1555 ve 1561 yılları arasındaki ikinci veziriazamlığı sırasında askıya alındı.[113] Durdurulan proje Rüstem'in ölümünden sonra, Mihrümah'ın aynı yere kendi camisini yaptırmaya karar verdiği sıralarda, yeniden ivme kazanmışa benziyor. Bunun üzerine ortaya çıkan anlaşmazlık, Sultan Süleyman'ın 1563'te yeni baştan verdiği izinle kızının lehine çözüldü. Mimar Sinan'ın Kara Ahmed Paşa için tasarladığı cami külliyesi ise, en sonunda Edirnekapı'nın yakınında diğer bir şehir kapısı olan Topkapı'nın iç yüzüne inşa edildi (1565-71/72).[114]

Hüsrev Kethüda, Şeyhülislâm Ebussuud'dan elde ettiği iki fetvayla, Mihrümah'ın bina projesine engel olmaya boş yere uğraşmıştı. İlk fetva, Hüsrev ile Mihrümah'ın vekili Mehmed Bey (merhum Rüstem Paşa'nın eski kâhyası ve para vakfının mütevellisi) arasında doğan hukuki tartışmanın anahatlarını şöyle özetler:

> Bir muazzam şehrin uğrak kapısının iç yüzünde birçok mahalleler olup, yakınlarında bir şerefli cami ve çeşme bulunmadığından gayet sıkıntı çekildiğinden başka, misafirlerin konaklayacağı bir mesken olmaması nedeniyle, geç gelen misafirler ve kapı dışında kurulan pazara gelenler son derece zahmetler çektiğinden dolayı, mahalle sakinleri ve diğer taifeden oluşan büyük bir grup, buranın ihya edilmesi için vezir Zeyd'e (Kara Ahmed Paşa) gidip yalvardıklarında, mezbur Zeyd isteklerini kabul eder. O yerde bir şerefli cami ve geniş temeller üzerinde yolculara yetecek ücretsiz kervansaraylar (sebil hanlar) ve meskenler yaptırıp ve sular getirip, o yeri geliştirip ihya etmeye söz verir. Bu amaçla orada bazı evler ve dükkânlar satın alıp, inşaat malzemelerini hazırlamaya henüz başlamışken vefat eder. Bu husus için sultandan izin alınıp, etraftan bina malzemelerinin hazırlanması için şerefli fermanlar bile alınıp, ön hazırlıklar aşama-

sında iken, başka meselelerle uğraşıldığından, zikredilen binalara daha başlanmamıştır. O sırada, diğer merhum vezir Amr'ın (Rüstem Paşa) vakfettiği paralara mütevelli olan Bekir (Mehmed Bey), Zeyd'in tarafına önceden sultanın izin verdiğini bildirmeden, sözü geçen yerde bir şerefli cami ve bir medrese binası için sultanî izin alır. İnşaat malzemelerini toplar ve bazı yerler satın alıp, binaya başlatmaya niyetlendiğinde, Zeyd'in vekili (Hüsrev Kethüda) Amr'ın mütevellisine (Mehmed Bey), "Sizin izn-i şerifiniz bize önceden verilen izn-i şerifin varlığı bildirilmeksizin elde edilmiştir; bizim izn-i şerifimizi geçersiz kılmaz, verilen izne göre binamıza başlarız," derse, Amr'ın vekiline verilen izn-i şerif, önceden Zeyd'in tarafına bağışlanan izni tümüyle iptal edip hükümsüz kılar mı, kılmaz mı?

Bir belde-i ʿazīmüñ kapularından bir meşhür uğrāḳ ḳapusınuñ iç yüzinde, maḥallāt-ı keşīre olup yaḳınlarında cāmiʿ-i şerīf ve çeşme olmamaġın ġāyetle muẓṭarr olduklarından ġayri müsāfirler nüzūl idecek aṣlā bir mesken olmamaġın giç gelen müsāfirler ve ḳapudan ṭaşra ṭuran bāzāra gelenler nihāyetinde zaḥmetler çekmeġin, ehl-i maḥallātdan ve sā'ir tevā'ifden cemʿ-i keşīr Zeyd-i vezīre müräcaʿāt idüp, ol maḳāmı iḥyā itmek içün tażarruʿ itdüklerinde, Zeyd-i mezbür daḫī ḳabul idüp, ol maḳāmda bir cāmiʿ-i şerīf ve temeli vüsʿat üzerine ve zīrine āyende ve revendeye kifāyet idicek sebīl ḫānlar ve meskenler binā idüp ve ṣular getürüp, ol cānibi taʿmīr ve iḥyā itmege müteʿahhid olup, ol ḫuṣūṣ içün baʿżı evler ve dükkānlar alup ve ālāt-ı binā iḥżār itmek ṣadedinde iken dār-ı āḫirete intiḳāl itdükde, ol ḫuṣūṣ içün izn-i şerīf-i sulṭānī alınup, eṭrāf-ı nevāḥīye esbāb-ı binā iḥżārı içün aḥkām-ı şerīfe daḫī alınup, tertīb-i muḳaddimāt ṣadedinde iken āḫar mühimmāta meşġūl olınmaġile, ol binālara mübāşeret olınmadan, aḫar vezīr-i müteveffā ʿAmruñ vaḳıf aḳçesine mütevellī olan Bekir muḳaddemā Zeyd cānibine virilen izn-i şerīfi iʿlām itmeden mevżiʿ-i mezbürda bir cāmiʿ-i şerīf ve bir medrese binā itmek içün izn-i sulṭānī alup, esbāb-ı binā cemʿ idüp ve baʿżı yirler alup, bināya mübāşeret itmek ḳaṣd itdükde Zeyd-i mezbür cānibinden ʿAmruñ mütevellīsine "sizüñ izn-i şerīfiñüz muḳaddemā bize ṣadaḳa buyurılan izn-i şerīf żikr olınmadan virilmişdür, bizüm izn-i şerīfimüzi nesḫ eylemez, mūcibi üzre bināmuza mübāşeret iderüz" diseler, vāḳıʿā ʿAmr cānibine ṣadaḳa buyurılan izn-i şerīfi bi'l-külliye nesḫ ve ibṭāl ider mi, eylemez mi?

Ebussuud'un temkinli yanıtı şöyledir: "En doğrusunu Allah bilir. İkinci izin ilki göz önüne alınmaksızın elde edildiği zaman, ilkini geçersiz kılmaz; fakat evlâ olan şudur ki, bu konu saraya arz olunup, padişahın verdiği ferman doğrultusunda davranılsın" (*El-cevāb: Allāhu ʿālem. İzn-i ṣānī aṣlā izn-i evvel mülāḥaẓa buyurulmadan ṣādır olıcaḳ nesḫ muḳarrer olmaz, ammā evlā budur ki, tafṣīl-i mezbūr der-i devlete ʿarż olınup, fermān-ı hümāyūn ne vechile ṣādır olur ise mūcebi ile ʿamel olına*).[115] Şeyhülislâmın diplomatça yanıtı, anlaşmazlığın sonucunu nihaî olarak bizzat Sultan Süleyman'ın kararının belirleyeceğini ima eder.

Daha kısa olan ikinci fetva, vaat ettiği hayır hizmetleri şehir kapısına yakın bir mahalle daha uygun düştüğünden, Kara Ahmed Paşa'nın projesini Mihrümah'ınkine yeğ tutar. Muhakemesi de şu hukuki temeldedir:

> Amr tarafınca (Rüstem Paşa) önerilen binalar sadece bir şerefli cami ve medrese iken, Zeyd (Ahmed Paşa) tarafının yapacağı binalar daha kapsamlı olup, nahiye halkının ve misafirlerin ihtiyaçlarını tümüyle karşılayan, dilekleri doğrultusunda bütün ihtiyaçlarına rahatça yetecek hayır binaları olsa, yüce Tanrı katında ve halkın gözünde hangi izn-i şerife göre hareket etmek evlâdır?
>
> *ʿAmr cānibinden binā olınacaḳ ancaḳ bir cāmiʿ-i şerīf ve bir medrese olup, Zeyd cānibinden binā olınacaḳ küllī tertīb olup, nāḥiye ehliniñ ve sā'ir müsāfirlerüñ tamām żarūretleri defʿ idüp, murādlarunca cemiʿ-i levāzım ve mühimmātlarına vüsʿat üzre vefā idecek ebniyye-i ḫayrāt ve ḥasenāt olsa, ʿindallāhu teʿālā ve ʿinde'n-nās izn-i şerīfüñ ḳankısı ile ʿamel olınmaḳ evlādur?*

Hukuki sorunun ortaya konma tarzı, davayı Hüsrev Kethüda'nın lehine çeviriyordu ve Ebussuud'a şu yanıtı vermekten başka pek az seçenek bırakıyordu: "Eğer Zeyd tarafının hayratı, kendi başına daha fazla olmanın yanı sıra, bütün insanlara her açıdan daha faydalı olup ve tüm ihtiyaçlarını karşılayacaksa, ilk izn-i şerife göre hareket edilsin" (*Zeyd cānibinüñ ḫayrātı nefsinde ziyāde oldıġundan ġayri kāffe-i nāsa cemīʿ-i cihātdān nefʿ idüp ve cümle żarūretlerün defʿ idicek izn-i şerīf-i sābıḳ ile ʿamel olına*).[116]

Sultan Süleyman'ın 1563'te yenilediği izin belgesi, Kara Ahmed Paşa'nın vekiline verilen önceki iznin varlığına rağmen, kızının tarafının lehineydi. Padişahın Mihrümah'a bir cami ve bir "ücretsiz kervansaray" (*sebīl ḫān*) inşa etmesine izin veren icazetnamesi, yolcuların ihtiyaçlarına hizmet edecek külliyenin bir şehir kapısı için daha uygun olduğuna ilişkin ikinci fetvaya yanıt veriyor gibidir. Belki bugüne ulaşmamış ek fermanlar ve fetvaların yardımıyla, (birinci fetvada sözü edilen) bir cami ve medreseden oluşan ilk baştaki bina programının uygulanması, Mihrümah'ın âdâb müzakeresindeki pazarlık gücüne tanıklık eder.

Mihrümah'ın cami külliyesi, erkek kardeşi tahta çıktığında tamamlanmamıştı (**res. 288-89**). 8 Ağustos 1565'te, Sultan Süleyman kızına "Edirnekapı'nın iç tarafında yeni inşa edilmekte olan camisinin yakınında bir hamam yaptırmak için rica etmesi nedeniyle" diğer bir izin belgesi verdi (*Edirne Ḳapusınuñ iç yüzinde müceddeden binā olınan cāmiʿi ḳurbinde ḥammām binā itmek istidʿā itdügi ecilden izn-i şerifüm muḳarrer olub...*)[117] Mart 1566'da İstanbul kadısına gönderilen bir ferman, hanım sultanın, "Edirnekapı yakınında inşa edilmekte olan" camisinin civarındaki vakıf odalar ve dükkânları başka

mülklerle değiştirme (istibdâl) iznini elde etmiş olduğunu gösterir. Bahsi geçen vakfedilmiş emlak arasında, Kara Ahmed Paşa'nın dul karısı, yani I. Selim'in kızlarından biri olan Fatma Hatun'a ait dört dükkân vardır.[118]

Ölümünden biraz önce, Nisan 1566'da Sultan Süleyman'ın İstanbul şehreminine ve kadısına gönderdiği iki ferman, Edirnekapı yakınındaki Gümrükhâne Çarşısı'na yeni yaptırılan kamusal çeşme hakkındadır. Birinci ferman çeşme masraflarının padişahın kendi hassa harcı hazinesinden karşılamasını ve bakımı için de suyolcubaşına bir akçe tayin edilmesini buyurur:

> (17 Ramazan 973) *Şehremīnine ḥükm ki; Edirne Ḳapusı ḳurbinde Gümrükḫāne Çarşusında ḥāliyā getürilen çeşmenüñ meremmātı ve ḫarcı ücreti sā'ir ḫāṣṣa-i hümāyūnım ṭarafından getürilen çeşmelerüñ ḫaṣṣa ḫarcından virilüp ve ẕikr olınan çeşmeyi görüp gözetmege taʿyīn olınan bir akçe daḫī ṣuyolcı başı olanlara virilüp, ol görüp gözetmesin emr idüp, buyurdum ki: Emrüm üzre ẕikr olınan çeşmenüñ vāḳiʿ olan ḫarcı ücretin sā'ir çeşmelere virilü geldügi gibi ḫāṣṣa ḫarcdan virilüp, ḥāliyā ve min-baʿd herkim ṣuyolcı başı olursa, ẕikr olınan çeşmeyi görüp gözetmek içün taʿyīn olınan ol bir akçe aña meşrūṭ olup, defterine ol-vechile ḳayd eyleyesin.*

Diğer fermandan öğreniyoruz ki, Gümrükhâne yanında yaptırılması emredilen bu çeşmeye su getirilmesi için mimarbaşı Sinan ve hassa suyolu nâzırı eşliğinde bir uzmanlar heyeti tarafından yerine gidilerek incelenen su kaynağı, II. Bayezid'in suyoluna eklenecekti:

> (25 Ramazan 973) *İstānbūl ḳāḍīsına ḥükm ki; mektūb gönderüp, ḳarye-i Ṣuboyı ḳurbinde vāḳiʿ olup Sarāy-ı ʿĀmire ṣuyından olup, bozulmaġile niçe yıllar yabana cereyān iden ṣuyuñ ceddim maġfūr Sulṭān Bāyezīd Ḫān –ṭābe ṣerāḥunuñ– cāmiʿ-i şerīfi ṣuyı yolına ḳatılup, maḥrūse-i İstānbūlda Gümrükḫāne ḳurbinde ayrılup, bir çeşme olmasına ʿAli –zīde mecduhu– yedinden emr-i şerīf varid olup ve mezkūr ṣuyuñ başına varup ve miʿmār başı ve sā'ir ehl-i vuḳūf maʿrifetleriyle mikdārın taʿyīn idüp ʿarż oluna diyü fermān olınmaġın, mezbūr ṣuyuñ başına varılup ve miʿmār başı ve şu nāẓırı ve ṣuyolcıları maḥżarında mezbūr ṣuyuñ mikdārı ölçülüp, bir ḳamış mikdārı olup, ziyāde noḳṣānı yokdur diyü ittifāḳ idüp, taʿyīn itdüklerin bildirmişsin. İmdi ʿarż itdüginiñ üzre ẕikr olınan bir ḳamış şu ẕikr olınan cāmiʿ-i şerīf ṣuyı yolına ḳatılup, maḥrūse-i İstānbūlda Gümrükḫāne ḳurbinde ayrılup, bir çeşme olmasın emr idüp buyurdum ki: Vech-i meşrūḥ üzre ẕikr olınan bir ḳamış ṣuyı maḥall-i mezbūrda binā olınan çeşmeye icrā itdüresin ve ẕikr olınan ṣuya ḫālā ve min-baʿd daḫl ve taʿarruż eylenmeye ve bu ḥükm-i şerīfi mümā-ileyh elinde ibḳā idüp, ʿalāmet-i şerīfe iʿtimād ḳılasın ve şöyle bilesin.*[119]

Mihrümah'ın bizzat yaptırdığı bir suyolu ise Küçükköy'den, Edirnekapı'daki camisinin şadırvanına ve Divanyolu cephesine bitişik bir kamusal çeşmesi olan ücretli çifte hamamına su getirmiştir.[120] Hanım sultanın 1571'de, II. Selim'den aldığı bir ferman, Aydıncık ve Marmara kadılarına, kız kardeşinin "Edirnekapı yakınında inşa edilmekte olan hamamı" için gönderilen adamına yetecek kadar mermer kestirmesine yardım etmelerini emrediyordu (*hemşīrem Mihrümāh –dāmet ʿişmetuhā– ṭarafından maḥrūse-i İstānbūlda Edirne Ḳapusı ḳurbinde binā olınan ḥammāmı mühimmi içün mermer lāẓım olmaġın*).[121] O halde, Sultan Süleyman'ın vermiş olduğu inşaat izinlerinin uygulanmasının zaman aldığı açıktır. Cami ve medrese, ilk müderrisin atanmasından (1568-69) ve Sinan'ın o sırada Selimiye'yi inşa etmek üzere Edirne'ye ayrılmasından evvel, tamamlanmış olmalıdır. "*Sulṭān Mihrümāh Ḫānım*"ın 1570 Eylül'ünde tescil edilen vakfiyesinde külliyenin unsurlarını betimleyen pasaj, daha tamamlanmamış olan gelir getirici hamamından söz etmez:

> Metih ve sena hülasası olan ışık dolu caminin iç avlusuna bitişik, on yedi oda içeren, behcet ve pahada kusursuz, süs ve bezemede eşsiz, sağlam temelli ve yüksek sütunlu bir medrese inşa edip; ve muhterem avlunun çevresine, sağlam bina edilen altmış iki dükkân ile karşısında, alt katında üç dükkân içeren bir ev, ve bitişiğinde bir bakkal dükkânı bina eylediler.
>
> *Ve daḫī cāmiʿ-i medḥ ü ṣenā olan cāmiʿ-i pür-senānuñ ḥarem-i dāḫiliyyesine muttaṣıl onyedi ḥücre-i ẕātü'l-ṣenāyı müştemil, behcet ve bahāda bī-bahāne, ẕīb ü zīnetde yegāne bir medrese-i müʾessesetü'l-bünyān mürtefiʿatü'l-erkān inşā idüp ve ḥavālī-yi ḥarem-i muḥterem-i muḥarrerde bünyād-ı metīn nihādı raşīn altmış iki bāb dekākīn muḳābelesinde altında üç bāb dekākīni muḥtevī bir ḫāne ve yanında bir baḳḳāl dükkānı binā eylediler.*[122]

Tuhfe'de Mihrümah'ın camisi, medresesi, damadının türbesi ve hamamı Sinan eserleri arasında yer alır (**res. 288-89**): "*Rüstem Paşa Sulṭānınuñ cāmiʿ-i şerīfi Edirne Ḳapusında, medrese I,* [kırmızı mürekkeple] *türbe-i* [Güzelce] *Ahmed Paşa Vezir-i Aʿẓam andadur*"; "*Edirne Ḳapusı ḳurbinde Rüstem Paşa Sulṭānınuñ ḥammāmı*".[123] Bir darülkurraya bitişik olan Mihrümah'ın damadıyla çocuklarının türbesi, Edirnekapı'daki külliyeye eklemlenmiştir. Ama bu yapı kızı Ayşe Sultan'a ait ayrı bir vakıf tarafından destekleniyordu.[124]

Pervitich'in 1930 tarihli sigorta haritası, medresenin ve caminin bahçesinin dış duvarlarını kuşatan, bugün artık yok olmuş tonozlu dükkânlar dizisini belgeler.[125] Caminin kıble duvarının ardında uzanan arsalar, hanım sultana 1566'da, başka vakıflara ait mülkleri istibdâl etme izni verildiğinde külliyeye katılmış olabilir. Yukarıda ele alınan hukuki anlaşmazlık, muhtemelen

288 Mihrümah Sultan Külliyesi, Edirnekapı, Bizans devrinden kalma şehir surlarıyla birlikte kuzeyden görünüm.

inşaatın başlangıç aşamalarında bâniyi diğer vakıf mülklerini işin içine karıştırmaktan caydırmıştı. Bu da, caminin medreseyle paylaştığı ön avlunun muntazam olmayan biçimini açıklayabilir. Eğer külliye binalarını şehir surundan biraz daha güneye kaydırmak mümkün olsaydı, bu pürüz kolayca önlenebilirdi.[126]

Tonozlu altyapıların desteklediği bir teras, külliyenin ana bileşenlerini şehrin kalabalık geçit yolunun seviyesinden yükselterek, çevresine hâkim bir konuma çıkarır (**res. 364**). Edirnekapı, tören arteri olan Divanyolu'nu Edirne'ye bağlayan önemli bir şehir kapısıydı. Yukarıda zikrettiğim fermanlarda bahsi geçen, yakınındaki Gümrükhâne binası ve civarında Cuma günleri kurulan pazar yeri buranın Üsküdar'daki iskele gibi mühim bir ticarî mevki olduğunu gösterir. Kömürcüyan payitahtta Cuma pazarı kurulan iki yer olarak sadece bu mevkileri sayar: "Cuma günleri kurulan pazarların birincisi buradakini (Üsküdar) sayarsak, ikincisi Edirnekapı'dakidir."[127]

Bir zamanlar vakıf dükkânlar ve odalar, Mihrümah'ın cami ile medresesinin etrafındaki şehir dokusuyla organik olarak bütünleşiyordu. Caminin kesme taş duvarları, diğer yapıların (medrese, türbe-darülkurra, dükkânlar) tuğla hatıllı taş sıralarından oluşan almaşık dış duvarlarından farklıdır. Bu tezat, iç avlu duvarlarında kesme taş kullanımıyla medrese ile bütünleşen caminin önceliğini görsel olarak vurgular.

Cami ve medresenin çerçevelediği iç bahçe-avlu, gelenek dışı dört giriş noktasıyla, huzurlu bir şehir içi vahasıdır. Tören arterine bakan kubbeli ana giriş kapısının merdivenleri, caminin doğu kapısının önüne çıkar. Bir diğer kubbeli kapı, caminin batı girişine geçiş sağlar. İki asimetrik kapı ise, kuzeydeki şehir suruna paralel dar bir sokağı şadırvan avlusuna bağlar. Mimarbaşı, bir cami ile U-biçimli medresenin bir şadırvan avlusu etrafında birleştirilmesinin ilk örneğini Kapudan Sinan Paşa'nın ölümünden sonra ağabeyi Rüstem Paşa'nın gözetiminde inşa edilen Beşiktaş'taki külliyesinde (1554-55/56) denemişti (**res. 421-22**). Edirnekapı Külliyesi'nde, on yedi medrese odası, şadırvan avlusunun sadece yan kanatlarını işgal eder. Odalar için yer olmadığından, avlunun kuzey kanadı boyunca kubbeli bir revak uzanır. Bir dershanenin olmayışı, bu işlevi caminin gördüğünü ima eder.

Caminin yedi kubbeli soncemaat yeri revağı önünde vaktiyle ikinci bir revak yer alıyordu. Avlunun enini daraltan bu alçak revağın eğimli ahşap çatısı, medresenin baklava başlıklı kısa sütunları ile caminin mukarnas başlıklı yüksek sütunlarının daha uyumlu olarak eklem-

289 Mihrümah Sultan Külliyesi, Edirnekapı, kuzeydoğudan görünüm.

lenmesini sağlıyordu.[128] Çift revaklı özgün planda avlunun merkezini noktalayan kubbeli şadırvan, eş merkezli iki sıra mermer sütunuyla bir kameriyeye benzer. Her iki yanında on altıgen birer bahçe sofası yer alır. Caminin kuzey cephesi, Mihrümah'ın Üsküdar iskelesindeki daha küçük camisinin önünde uzanan beş kubbeli çifte revaklı cepheyi çağrıştırır. Her iki yapının da merkezî kubbelerini, hanedan camilerine özgü dört ayaklı baldaken sistemleri taşır (**res. 3** [2, 4]). Ana kubbelerin her birinin çifte revak üzerinde yükselen kübik kaidelerinin belirgin öğesi, pencereli timpanum kemerleridir (**res. 280, 287, 289**).

Üsküdar'daki caminin üç yarım kubbesi, tek bir kubbeyle taçlanan Edirnekapı'daki muadilinin kübik kaidesinde, yerlerini pencereli timpanum kemerlerine bırakmıştır. Tepeleri basamaklı bu kemerler Süleymaniye Camii'ndekileri andırır (**res. 174-75**). Sivri profilli kubbeciklerle örtülü dört ağırlık kulesi, Edirnekapı Camii'nin içindeki filayakları üzerinde yükselir. Daha önceki İskele, Şehzâde Mehmed ve Süleymaniye camilerinin kemer payandalı kubbe kasnaklarının tersine, Edirnekapı Camii'nin kubbesi, kemer payandasız bir kasnak üzerinde yükselen kesintisiz bir kabuk oluşturur. Caminin beden duvarlarıyla organik olarak bütünleşen tekil kubbe, soncemaat yeri revağı ile yan sahınların daha alçak ve küçük kubbelerine bütünüyle egemendir (**res. 288-89**).

Gömme payandalı bir kasnak üzerinde yükselen mütehakkim tekil kubbe, Sinan'ın daha önceki selâtin camilerinin piramidal kütleli siluetlerinden bilinçli bir kopmayı temsil eder. Kademelendirilmiş yarım kubbeler, daha küçük kubbeler ve eksedraların çokseslileği, burada yerini biricik kubbenin tekseslileğine bırakır. İkincil kubbesel unsurların ortadan kalkması, caminin cephelerini serbest bırakarak, birçok pencere dizileriyle saydamlaşan perde duvarlarının daha yüksek olmalarına olanak verir. Sinan'ın caminin yapısal iskeletini, pencereler için bir kafes olarak tasarlaması, Osmanlı mimarî geleneğinin izin verdiği ölçüde, geç Gotik mimarînin aydınlık perde-duvar etkisine benzetilmiştir.[129] Altı pencere katmanıyla şeffaflaşan kıble duvarı, yüzünü şehre çeviren bir ana cephe gibidir (**res. 290**). Bu cephenin üzerindeki basamaklı payandaların işlevi yapısal olmaktan çok estetiktir, bunlar sanki kubbenin stabilitesini teyit edermişçesine ağırlık kulelerine yaslanır. Yukarıdaki timpanum kemerinin basamaklı profiliyle görsel olarak kesintisiz biçimde bütünleşen basamaklı payandalar, kıble duvarını çerçeveleyerek, zirvesinde tekil kubbenin yer aldığı bir üçgen cephe görünümü yaratırlar.

Edirnekapı Camii, eşzamanlı olarak tasarlanan Rüstem Paşa (y. 1561-63) ve Kara Ahmed Paşa (1555, 1565-71/72) camileriyle çarpıcı paralellikler sergiler. Her bir caminin dikdörtgen planlı iç mekânı, bir merkezî baldaken ile sütunlu revaklarla desteklenen yan mahfillerden oluşur. Merkezî mekân birliğini korumak için, bu camilerin cümle kapılarının tepesindeki ulu mahfile, her iki yanda müezzinlere mahsus ikiz mahfiller eşlik eder. Üç caminin de yan cephelerinde birer kapı ve, mukarnaslı kavsarası ile inşaat kitâbesi bulunmayan, kemerli bir cümle kapısı vardır.

Mihrümah'ın camisi, iç mekânında mermer sütunlar üstünde yükseltilmiş mahfillerin ilk kez kendini göstermiş olduğu Süleymaniye'ye aşikâr göndermeler yapar. Baba ve kızın camilerinde, dörder pandantif üzerine oturan merkezî kubbeler ile daha alçak yan mahfiller arasında benzer bir oransal ilişki vardır. Şimdiye kadar dikkati çekmeyen bir diğer benzerlik, her iki camide de kullanılan anıtsal boyutlu ikişer çift kırmızı granit sütundur. Bu devâsâ sütunların üçer kemerli arkadları, ana kubbe baldakeninin yan cenahlarındaki timpanum kemerlerini destekler. Ardlarında da daha küçük sütunların taşıdığı revaklı yan sahınlar uzanır (**res. 180, 291-93**). Mihrümah'ın camisinin, Hebdomon'daki (Bakırköy) Vaftizci Yahya Kilisesi'nden alındığı sanılan dört kırmızı granit sütunu, Sinan'ın padişahlara ait olmayan diğer hiçbir camisinde benzeri görülmeyen bir ölçeksel ihtişamın yaratılmasına katkıda bulunmuştur.[130] Süleymaniye'nin dört kırmızı granit sütununun nakliyesinde karşılaşılan lojistik sorunlar, muhakkak ki bu değerli sütunların Mihrümah'ın camisindeki muadillerini fark etmiş olması gereken çağdaşları tarafından unutulmamıştı.

Hanım sultanın camisinin kare baldakeni, babasının camisindekinin budanmış bir versiyonu olarak değerlendirilebilir: Süleymaniye'nin iki yarım kubbesinin âdâba münâsib şekilde eksiltilmesiyle, Ayasofya'nın imparatorluk ikonografyasına yaptığı nazire uygun biçimde bertaraf edilmiştir (**res. 181, 291**). Mihrümah'ın Üsküdar'daki camisinin tasarım mantığında da, Şehzâde Camii'nin dört yapraklı planının bir yarım kubbesinin çıkarılması yoluyla, benzer bir eksiltme stratejisi izlenmişti. Mihrümah'ın nispeten küçük bir kubbeyle örtülü ilk camisi, ağabeyinin sultanî çağrışımlarla yüklü veliahd-şehzâde camisine çapraz göndermeler yapmıştı. İkinci camisinin hatırı sayılır ölçüde daha büyük kubbesinin (çapı 20,25 metre, yüksekliği 37 metre) boyutları ise, Şehzâde Mehmed'inkini geçer ve payitahtın en önde gelen selâtin camisi olan Süleymaniye'nin merkezî nüvesini cesurca alıntılar. Edirnekapı Camii, anıtsallıkta Rüstem Paşa ve Kara Ahmed Paşa'nın, sırasıyla 15,20 metre ve 12 metre çapında kubbelerle örtülü veziriazamlık camilerini de geride bırakıyordu. Sonunda hanım sultanın çifte minare kullanmasına izin verilmese de, bu dulluk dönemi anıtı, Sinan'ın bir hanedan kadını için inşa ettiği en geniş ve yüksek kubbeli cami olmakla ayrıcalık kazanmıştır (**Ek 1**).

Süleymaniye'nin kubbeli baldakeninin budanarak sadeleştirilmiş bir versiyonuyla taçlanmış olan Mihrümah'ın Edirnekapı Camii'nin ışıltılı iç mekânı, babasının camisinin nispeten loş atmosferinden âridir (**res. 293**). Süleymaniye'de, beden duvarlarını alçaltan yarım kubbeler ile eksedralarla donatılmış karmaşık üstyapı ve eğimli geniş saçaklarla örtülü yan cephe revakları, namaz mekânına giren ışığı kısmen perdeler. Mihrümah'ın camisi ise, iç mekânına giren ışığı azamileştirecek şekilde tasarlanmıştır: 204 gibi rekor bir pencere sayısıyla delinmiş yüce baldakeni ve yüksek beden duvarlarından dolan ışıkla caminin içi pırıldar. Süleymaniye'nin dört muazzam filayağı yapısal gücü ve sağlamlığı vurgular; oysa Edirnekapı Camii'nin cephelerinin dışına taşan filayakları, içeriden neredeyse algılanmaz niteliktedir. Filayaklarının bu görünmezlikleri, timpanum kemerlerinin birleştiği, pandantiflerin dört noktasının üzerinde, âdeta ağırlıksız olarak havada asılmış bir kubbe yanılsaması yaratır.[131]

Ağırlıksızlık hissi, yapısal berraklığın ve arkitektonik arılığın vurgulanmasıyla dengelenir. Caminin iç mekânında yalnızca dört muazzam granit sütunun başlıklarına ve mihrabın kavsarasına kısıtlı kalan mukarnaslı unsurların neredeyse yokluğu dikkat çekicidir. Duvar yüzeylerinde ışık kümeleri oluşturan pencereler, caminin ana bezemeleridir. İskele Camii'nde müstereddit bir yaklaşımla ele alınan ışık teması, Mihrümah'ın tül gibi saydam bir kıble duvarı içeren ikinci camisinde çok daha güçlü ve belâgatli olarak dile getirilmiştir. Standart mihrab âyetini (3: 37) alıntılayan beyaz mermerden mihrabının üzerinde, son derece ince desenlerle işlenmiş renkli camlı alçı şebekelerle süslü özgün pencerelerden bazıları bugüne kadar muhafaza edilebilmiştir (**res. 293**). Mihrabın hemen üzerindeki üç tane kemerli pencere kitâbeler taşır. Merkezî pencere, İskele Camii'nin mihrabına hakkedilen nidâyı yineler: "Allah, Şanı Yüce olsun!" (*Celle Celāluhu*). İki yanındaki pencerelerin yazıları ise birlikte okunduğunda Kelime-i Tevhid'i aktarır.

1956'da yapılan nakışlı bezemeler tümüyle yenidir. Yıkıcı 1894 depreminden sonra çekilen fotoğraflar, harabe halindeki ibadethanenin tamamen çıplak beyaz badanalı duvarlarını ve döşemeye dökülen sıvalarını gösterir.[132] Kitâbe programının, Mihrümah'ın ismiyle uyumlu kutsal ışık (nûr) temasını dile getirmiş olması mümkündür. Kubbenin merkezinde, 1940'ta celî sülüs

hatla yazılan kaligrafik madalyonun özgün bir kitâbenin izlerine dayanıp dayanmadığı belli değildir. Nûr âyetini (24: 35) aktaran bu madalyon, göklerin ve yerin Nûr'u olan Allah'ın, dilediğini nûra kavuşturacağını müjdeler.[133] Gösterişli İznik çinileriyle kaplı Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki camisinin tersine, Mihrümah'ın Edirnekapı Camii, kalemişi nakışlarla bezeliydi. Bu tezat, kadınlara özgü "süslü estetik" varsayımlarımıza meydan okur. Sinan, hâmisi olan hanım sultanın kimliğini yapısal zarâfet ve ışık metaforu aracılığıyla ifade etmiştir. Mihrümah Sultan'ı "evrenin kitabının sayfalarını dolduran" (*ṣaḥā'if-i kitāb-ı kā'ināt memlū iden*) sayısız hayrat inşa eden bir bâni olarak öven vakfiyesi, Tanrı'nın evreni gök kubbe ile örtülü ve yıldızlarla bezeli, sanatkarâne "*bir laṭīf cāmi'*" biçiminde yarattığını belirtir.[134] Vakfiye, Mihrümah'ın mikrokozmik camisini eşsiz güzellikteki benzersiz bir şaheser olarak betimler. Semavî gök kubbesi yuvarlak bir su kabarcığını andırır ve zirvesinde parıldayan alemiyle sanki ilâhî nûra gark olunmuş bir Sina Dağı (Cebel-i Musa) gibidir:

> Edirnekapı'ya yakın cazibeli bir yüksek mevzide, tekrarlanamayacak olağanüstü bir tarzda ve hayale sığmayacak harika bir üslûpta, sağlam yapılı, nadide sütunlu ve latif sanatlı

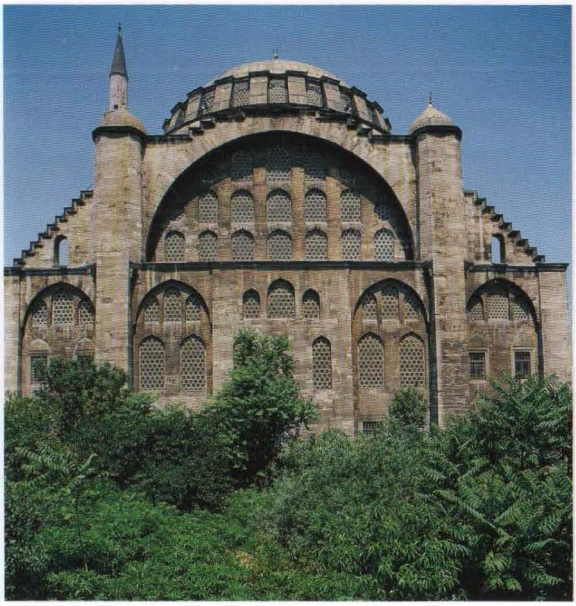

290 Mihrümah Sultan Camii, Edirnekapı, güneyden görünüm.

291 Mihrümah Sultan Camii, Edirnekapı, kubbeli üstyapının içeriden görünümü.

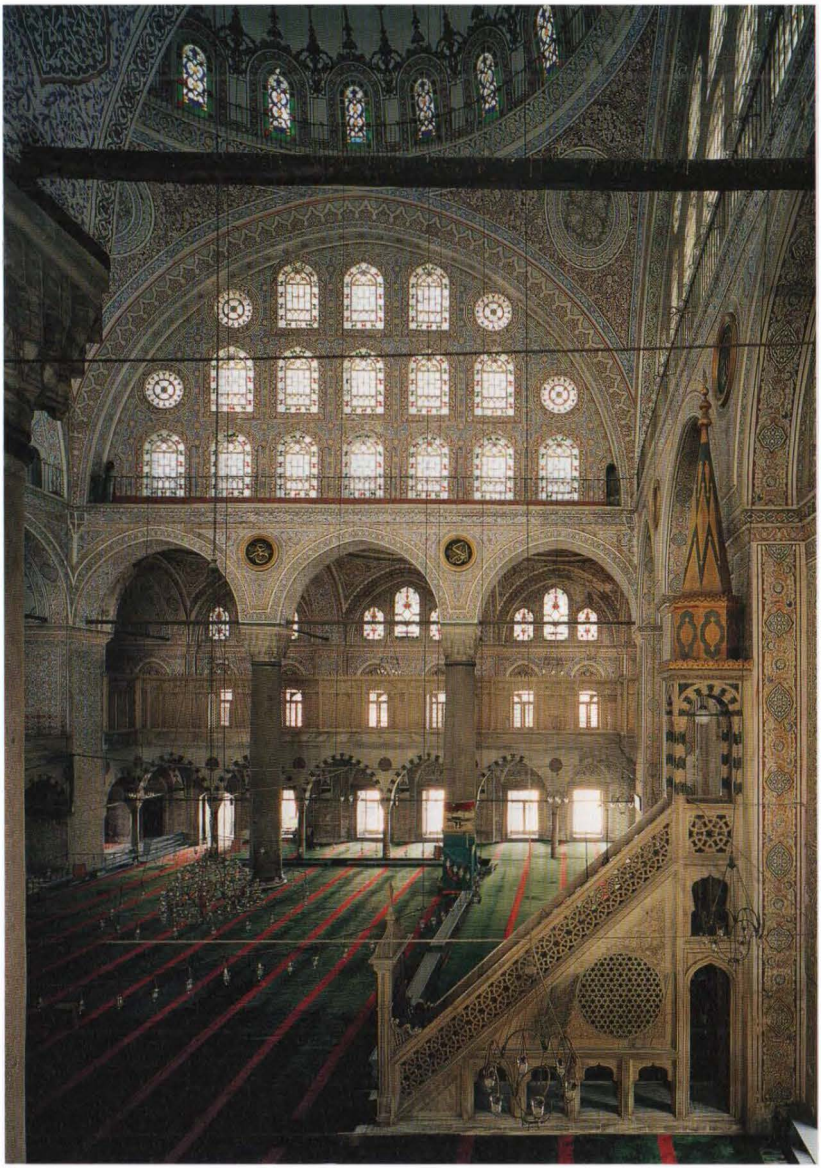

292 Mihrümah Sultan Camii, Edirnekapı, doğu yönüne doğru iç mekânın görünümü.

bir şerefli cami inşa edilmesini buyurdular ki, tüm güzel vasıfların en güzelini tecessüm eder ve güzel sahınlarının benzeri görülmemiş ve belki işitilmemiştir. Gök kubbesinin dışı, yuvarlak bir su kabarcığıdır ve ışıklı zirvesi, ulvî ışınların iniş yeri olan bir Sînâ Dağı'dır.

Edirne Ḳapusına ḳarīb bir maḳām-ı refī'-i dilfiribde ṭavr-ı ġarīb-i ġayrı-mükerrer, ṭarz-ı 'acīb-i ġayrı- mutaṣavver, menī'ü'l-bünyān, bedī'ü'l-erkān, ṣun'-ı sun'i-yi laṭīf bir cāmi'-i şerīf binā buyurdular ki cemi'-i aḥāsin-i maḥāsinātda mecmū', ṣaḥnāt-ı ḥasenesinüñ naẓīri ġayrı-manẓūr, belki ġayrı-mesmū', ẓāhir-i ḳubbe-i asmāni ḥabbe-i müstedīre ve ḳulle-i 'aliyyetü'l-ḳahhār-ı müstenīresi bir Ṭūr-ı Sīnā-i mehbiṭ-i levāmi'-i nūr ve senā.[135]

Mihrümah Sultan'ın Edirnekapı'daki camisini bir kez daha babasına atfetme hatasına düşen Evliya Çelebi'nin keskin kavrayışlı tarifine göre, bu yapı "selâtin camilerinin sütunlu İrem kasrıdır". Cennetin yeryüzünde taklidi olarak değerli mermer sütunlarla in-

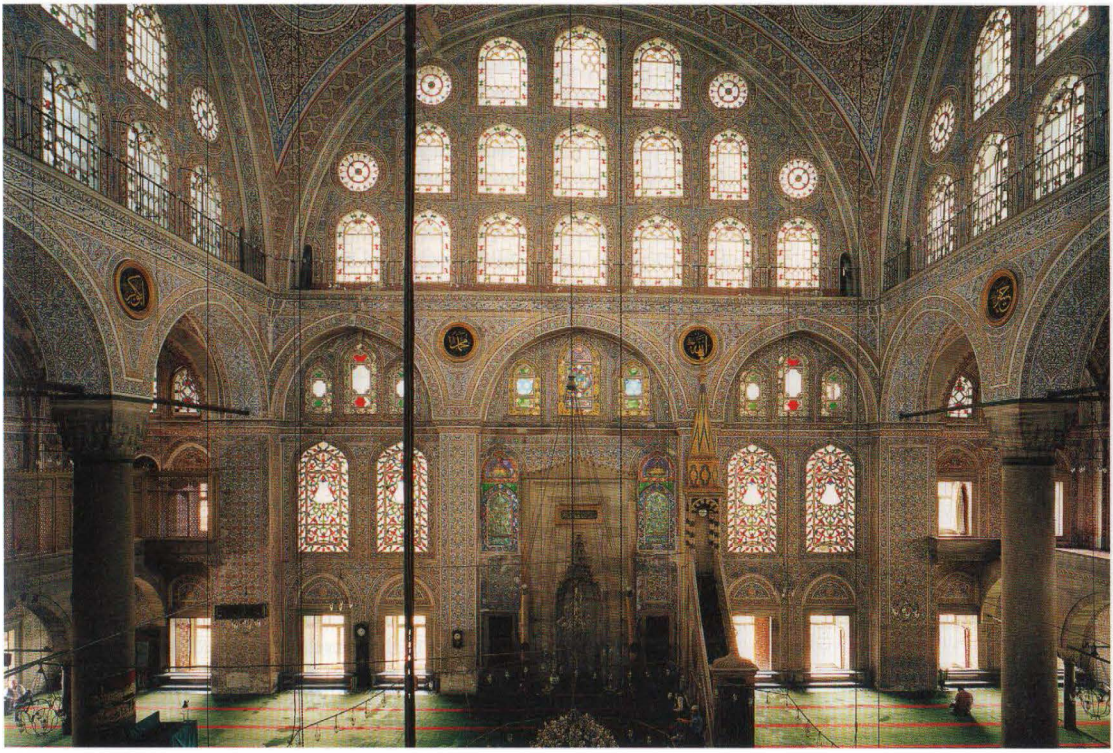

293 Mihrümah Sultan Camii, Edirnekapı, kible duvarına doğru iç mekânın görünümü.

şa edilen bir kadim Yakın Doğu bahçe sarayı olan İrem kasrına benzettiği camiyi şöyle betimler:

> Süleyman Han'ın –Tanrı rahmetini ve merhametini esirgemesin– kızı Mihrümah Sultan'ın selâtin camisi: Edirnekapı'sının iç yüzünde, yüksek bir zemin üzerinde inşa edilmiş ulu bir camidir. Selâtin camilerinin sütunlu İrem kasrıdır. Sultan Süleyman [boş] senesinde iffetli kızı adına, inşa edip, tüm masraflarını padişah hazinesinden karşılamıştır. Eni ve boyu [boş] kademdir. Mihrabı, minberi ve müezzin mahfili son derece sanatlıdır, ama hünkâr mahfili yoktur. Dış avlusu baştan aşağı yüksek çınar ağaçları ile gölgelenen bir avludur. Dört tarafını medrese odaları çevirir. Bir hamamı ve suku vardır, ama ziyafethanesi (imaret) ve darüşşifası yoktur. Minaresi tek şerefeli, on ikigen yüce bir minaredir.
>
> *Cāmi'-i selāṭīn-i Mihrümāh Sulṭān, duḫter-i Süleymān Ḫān –'aleyhi'r-raḥmeti ve'l ġufrān– Edirnekapusınuñ iç yüzinde bir 'ālī zemin üzre bir cāmi'-i 'ālīdür. Sā'ir cāmi'-i selāṭīnlerüñ ḳaṣr-ı İrem-i ẕātü'l-'imādıdur . Sene* [boş] *tārīḫinde Süleymān Ḫān duḫter-i pākīze aḫterü nāmına inşā idüp cemī'-i maṣārifi ḫazīne-i pādişāhīden ṣarf olınmışdur. Ṭūlen ve 'arżen* [boş] *kademdür. Miḥrāb ve minberi ve maḥfili ġāyet muṣanna'dur. Ammā ḫünkār maḥfili yoḳdur. Ve ṭaşra ḥaremi serāpā çınār-ı münteḥālar ile sāyedār olmış bir ḥaremdür. Cānib-i erba'ası medrese ḥücreleridür. Bir ḥammāmı ve esvāḳı vardur. Ammā dārü'ż-żiyāfesi ve bīmārḫānesi yoḳdur. Ve mināresi bir ṭabaḳalı duvāzdeh ḫāne mināre-i serāmeddür.*[136]

Ayvansarâyî, caminin şadırvan avlusunu çevreleyen dış duvarına bitişik bir şehit-gazinin türbesine dikkat çeker: "Ve caminin avlu duvarı içinde, şehrin kara surunun karşısında (Kostantiniyye'yi) fetheden gazilerden birisi gömülüdür ki, ziyaret olunur" (*Ve cāmi'üñ ḥarem dīvārı içinde ḳal'a muḳabilinde ġuzāt-ı fetiḥden bir kimesne medfūndur ki ziyāret olınur*).[137] Bugün, aynı mevkide bulunan Gülzar Dede ve Zambak Dede adlı iki gazinin mezarları, hâlâ popüler bir ziyaretgâhtır.[138] Şehrin kara surları boyunca uzanan, camiye çevrilen türbeli Bizans kiliseleri, Konstantinopolis'in fethinden sonra neşvünema bulan bir şehit gaziler kültünün odağı olmuştu.[139] Belgelenmeyen bir inanışa göre, Edirnekapı Camii Mihrümah'ın satın aldığı Aya Yorgo Kilisesi'nin yerinde inşa edildi. Yıktırılan kiliseye bedel olarak hanım sultanın bu şehir kapısının öbür tarafına, kendi camisinin karşısına aynı adlı başka bir kilise inşa ettirdiği söylenir.[140]

Edirnekapı Camii, bir kilisenin yerini almış olsun veya olmasın, çevresindeki mahallenin İslâmlaşmasına katkıda bulunmuştur. Hanım sultanın camisinin yanına hayır amaçlı kervansaray yerine bir medrese yaptırmak konusundaki ısrarı, onun dinin önceliğini ifade eden bir inşaat programını yeğlediğini gösterir. Ön avlusundaki şehit-gazi mezarları, caminin mevkiinin gaza çağrışımlarını pekiştirmiş olmalıdır. Edirnekapı, Osmanlı ordu alaylarının Hıristiyan topraklara askerî seferlere giderken ve dönerken geçtiği sur kapısı idi. Grosvenor (1895) Mihrümah'ın camisinin, "padişahların Batı'daki askerî seferlere çıkmadan önce namazlarını daima burada kılmaları" nedeniyle, bütün diğer camilerden çok "imparatorluğun Avrupa savaşları" ile özdeşleştirilen bir ibadethane olduğunu söyler.[141] Bu güzergâhın "kâfirlere" karşı yapılan savaşlarla simgesel ilişkisi, II. Selim'in Kıbrıs ganimetleriyle yaptırarak vakfettiği Selimiye Camii'nin yeri olarak Edirne'yi seçmesiyle bir kez daha vurgulandı. İstanbul ile Edirne arasında uzanan imparatorluk anayolunun her bir ucunda yer alan iki kardeşin camileri, yalnız bânilerini anmakla kalmıyor, aynı zamanda Mimar Sinan'ın olgunluk döneminde zirvesine ulaşan sanat vizyonunu da sergiliyordu.

Çağının teknolojik sınırlarını zorlayan Edirnekapı Camii, mimarbaşının en yaratıcı eserleri arasında sivrilen bir başyapıttır. Romancı Arthur Straton, Sinan hakkındaki romanında, bu camiyi mimarbaşının Mihrümah'a karşı duyduğu tatminsiz kalmış erotik tutkunun mimarî bir ifadesi olarak yorumlar. Hayalî bir romandan kaynaklanan bu yorum, günümüz Türkiye'sinde sanki gerçekmiş gibi kabul görmektedir. Bu da, Sinan mitolojisinin hâlâ canlı ve üretilmekte olduğunu gösterir.[142] Sinan, şanlı kadın hâmisinin statüsüne yaraşan bir estetik anlayışla, benzersiz bir anıt tasarlamaya çalıştı. Mihrümah'ın çığır açan camisi, ışık dolu tek kubbeli baldaken fikrini doğurdu. Bu fikir, daha büyük kubbesiyle Ayasofya'nın imparatorluk ikonografyasına gönderme yapan II. Selim'in Edirne'deki camisinde neticelendirilerek, kız kardeşini gölgede bırakacaktı. Bununla birlikte, 18. ve 19. yüzyılların aydınlık tek kubbeli selâtin camilerinin başlıca esin kaynağı, Mihrümah'ın zarif camisi olacaktı.[143] Modern Türkiye'de de, Sinan'ın en çok kopya edilen eserlerinden biri bu camidir.

2. RÜSTEM PAŞA

Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa için tasarımını yaptığı iki temel anıt, Rodoscuk limanına hâkim bir cami külliyesi ve payitahtın ticarî limanı olan Tahtakale sahilinde dünyaca ünlü bir camidir (**res. 294-95**). Trakya ile Kuzeybatı Anadolu'da yok olup gitmiş veya tanınmayacak kadar değişime uğramış daha küçük dört jenerik cami külliyesiyle birlikte, Rodoscuk'taki (günümüzde Tekirdağ) külliye veziriazam hayattayken yaratılmıştı. Paşa'nın eyalet binalarının 1550'lere yayılan yapım süreci Süleymaniye'ninkiyle örtüşmüştür. Kendi yapılarıyla bu büyük selâtin camisinin eşzamanlı kronolojisi, Rüstem Paşa'ya, idaresi altındaki divan-ı hümayunda kaleme alınan fermanlar aracılığıyla, birçok inşaat faaliyetini bir arada koordine etme fırsatını vermiştir. Ölümünden sonra vasiyetnâmesi doğrultusunda karısı Mihrümah nezâretinde yaptırılan Tahtakale'deki prestij camisi ise, Sultan Süleyman'ın dünyadan göçen kudretli veziriazamının statüsüne lâyık, özgün bir anma anıtı olarak tasarlanmıştır.

Saraybosna yakınlarındaki köylerden birinde devşirilen bir domuz çobanı olduğu rivayet edilen, Hırvat asıllı Rüstem Paşa'nın kariyeri, bir Osmanlı başarı öyküsüdür.[144] Topkapı Sarayı'ndaki imrahorbaşılık rütbesinden Diyarbakır ve Anadolu (Kütahya) beylerbeyiliklerine atanan kısmetli paşa, yukarıda gördüğümüz gibi, Mihrümah'la evlendirildiği 1539 yılında üçüncü vezir olarak, 1541'de ikinci vezirliğe ve 1544'te veziriazamlığa süratle yükseldi. Sultan Süleyman devrinin en uzun görev yapan veziriazamı olarak, divan-ı hümayuna on dört buçuk yıl hükmetti (g.d. 1544-53, 1555-63). Görev dönemi, yeniçerilerin gözdesi olan Şehzâde Mustafa'nın (ö. 1553) boğdurulmasına sebebiyet vermesinden dolayı azledilmesiyle kısa süreli bir kesintiye uğradı. Nüfuzlu taraftarları Mihrümah ile Hürrem'in katkısıyla, veziriazam Kara Ahmed Paşa, 1553 ile 1555 arasında Rüstem'in yerini almasının bedelini canıyla ödeyecekti.[145]

Kısmen üstün yetenekleriyle, kısmen de bu iki hanedan kadınıyla kurduğu üçlü ittifak sayesinde, Rüstem Paşa padişahın tam güvenini kazanmıştı. Mustafa Âli, devlet işlerine karışmayan Sultan Süleyman'ın tek kızı ile evli olması nedeniyle, veziriazamın neredeyse bağımsız olan "damadlık iktidarının" zirvesine ulaştığını belirtir. Görev döneminde din ile devlet işlerine zarar verecek hiçbir duruma izin vermemişti ve padişahın hazinelerini doldurup taşırmıştı:

> *Ve dāmādlık devletinde ḥatm olmıştı ki Süleymān-ı rūzgār olup elli yıla ḳarīb saltanat eylemiş şehriyāruñ andan ġayrı duḫteri olmamaġile ve ʿafīfe-i mezbūre ḥüsn ve cemālle Belḳıs gibi iştihār bulup, umūr-ı salṭanatdan cüzvī ve küllī nesneye ḳarışmamaġile, kezālik paşa-yı nāmdār emr-i vekāletde müstaḳil olup, sāʾir vüzerā ve ḫavātīn-i ḥaremserā ve ḫüddām ve ḫāce-sarāyān-ı bāb-ı aʿlā menāṣıba taʿarruż ḳılmamaġile tā sene-i tisʿa ve sittīn [969 (1561)] ḥudūdında vefāt eyleyince aldı virdi. Zamān-ı devletünde dīn ve devlete muḫtall olur bir vaḍʿın ṣudūrına rıżā virmedi; derūn ve bīrūn ḫazīneleri memlū ḳıldukdan ġayrı Yedikulle ḫazāʾinı bile zemānında pür oldı.*[146]

Ne var ki, üstün vasıflarına rağmen, Rüstem Paşa'nın siyasal entrikacılık ve rüşvet suçlamalarıyla şaibeli hale gelen kişiliği tartışma konusudur. Padişaha gönderilen isimsiz şikâyetnameler, açgözlü veziriazam ile kethüdasının gasp yoluyla muazzam bir servet oluşturduklarından yakınıyordu.[147] Topkapı Sarayı'nın iç ve dış hazinelerini doldurup taşıran, keskin zekâlı Rüstem Paşa'nın yönetsel becerileri ve malî dehasını öven Mustafa Âli bile, onun Osmanlı İmparatorluğu'nda rüşveti (*irtişā*) başlatan kişi olduğunu itiraf eder. Bununla birlikte, "*ḥüsn-i tedbīr*" sahibi olup, "*edeb ve veḳārına nihāyet yoḳidi*". Yüksek makamları makul paralar karşılığında, sadece bazı liyakatli kişilere vererek, "*hediyyesini*" kabul ettiği kimselerin isimlerini bir deftere kaydeder ve kendisinin koruması altında onların makamlarında ömür boyu azledilmeden kalmasını sağlardı: "*Ve kendü defterine, filān kimse bize ḫizmet eyleyüp ḫavāṣṣımuzdan oldı, diyü yazdı, baʿde ne andan rüşvet istedi ve ne müddet-i ʿömrinde anı maʿzūl yürütdi; ve ol zemānda mercīʿ ve melāz ancaḳ vezīr-i aʿẓam ḳapusı idi.*" Âli, artık kısa süreli bir devlet görevi için bile daha yüksek rüşvetler karşılığında, kırk-elli kadar rical ve harem ağasının kapılarını aşındırmak gerektiğinden yakınır. Âdil kararlarında tamamen "*müstaḳil*" bir vezirizam olarak alıp-veren Rüstem Paşa'nın devlet namusuna halel getirmeyen rüşvetine "kul-köle olayım" (*ḳul olayın*) diyen yazar, onun faziletlerini göklere çıkarır: "*Zehī* (ne eşsiz) *kerāmet, zehī velāyet, zehī ʿadālet, zehī ḳanāʿat!*" Âli, yine de Rüstem'in kusurlarını saymayı ihmal etmez: Kansı Mihrümāh Sultan'ın biraderleri olan şehzâdelere meyl etmesi; "*vālide-i şehzādegān*" olan kayınvalidesi "*Ḫürremşāh*" ve kansıyla üçlü ittifak kurarak Şehzade Mustafa'nın ve veziriazam Kara Ahmed Paşa'nın katline sebebiyet vermesi, akıllı ve bilge olmasına rağmen şiirden zevk almaması nedeniyle şairlere karşı sınırsız düşmanlığı.[148]

Bailo Bernardo Navagero, 1553'te veziriazamlıktan mazul olmasından hemen önce, Rüstem Paşa'yı "tüm imparatorluğun mutlak efendisi" olarak nitelendirmiştir:[149]

> Bu paşa iri olmaktansa epey ufak tefek ve kıpkırmızı bir çehresi var... Dış görünümü oldukça güçlü ve dinç izlenimi veriyorsa da, şu anda bir rahatsızlıktan muzdarip olduğu söyleniyor. Her şeyden çok, gözlerinde büyük bir zekâ ışıltısı sergiliyor, ki bu onun doğuştan bir ticaret adamı olduğunu gösteriyor. Aşırı derecede çalışkan ve ölçülü, asla şarap içmemiş biri. Sıkı çalışmaya olağanüstü dayanıklı. *Gran-Signore*'nin işleriyle uğraşmasının yanı sıra, Cuma günleri hariç, her gün öğle sonrasından günbatımına kadar (işi olanları kendi sarayında) huzuruna kabul ediyor. Her konuda müthiş bir belleği var, bilhassa *Gran-Signore*'nin askerî kuvvetleri ve dikkat edilmesi gereken meseleler hakkında. Birçok kimse arasında kibirli ve asabi olarak ün salmış olmasına rağmen, ben kendisini insancıl ve sevimli buldum... Haddinden fazla derecede ihtiraslı ve onu her şeyden çok memnun eden şey, kendisine Osmanlı hükümdarlarının hiçbirinin ondan daha bilge ve sağgörülü bir danışmanı olmadığının söylenmesi. Özellikle tamahkâr olduğundan, para karşılığında birinin istediği her şeyi yapmaya hazır. Seleflerinin hepsinden, doğası gereği daha şiddetli bir Hıristiyan düşmanı; ama kâfirlere (*giaur*) güven olmayacağını söylüyorsa da, kendisine daha çok (rüşvet) veren Hıristiyanlara daha fazla değer verdiği anlaşılıyor.[150]

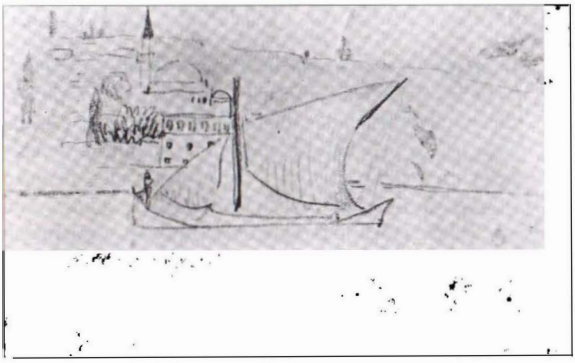

294 (üstte) Le Corbusier, Rodoscuk (Rodosto), 1911, kurşun kalem eskiz (Le Corbusier, 1989'dan).

295 (altta) Anonim bir İstanbul panoramasından detay: Tahtakale'de Bizans dönemi deniz surlarının bir zindan kulesinin [P] (Baba Cafer Zindanı) arkasında Rüstem Paşa Camii [O]; tepede II. Bayezid Camii ile birlikte, y. 1566-82, kâğıt üzerine sepya ve mürekkep.

Navagero, paşanın hem padişahın hem de kendi parasını kullanarak, halkın ve özellikle de yeniçerilerin gözüne girmeye çalıştığını söyler. Ayrıca, Sultan Süleyman'ın ihtişamını yüceltmek amacıyla, gereksiz harcamaları kısarak, saray hazinesinin gelirlerini her yoldan artırmaya çabaladığına değinir.[151] Navagero'ya göre, veziriaza-

mın 200-300 tanesi kendi içoğlanı olan 1.500 kölesi vardı. Yıllık 24.000 dükalık gelirine ilaveten senede 60.000 dükayı aşan hediyeler alıyordu.[152] Hasis olan Rüstem Paşa pek az para harcadığından dolayı, "sonsuz derecede" bir servet biriktirmişti. Her çeşit hediyeden memnun olmakla birlikte, mücevherlerden fazla hoşlanmıyordu ve "kendisinin o ipek ve sırmalı Bursa kumaşlarından zaman zaman kaftanlar giyerek" bu kumaşların kullanımını teşvik etmek için elinden geleni yapıyordu.[153]

Rüstem Paşa'nın Bursa'da kendine ait ipekli kumaş tezgâhları olduğu söylenir. Ayrıca onun veziriazamlığı sırasında İstanbul'daki kemha ve kadife dokunan hassa kumaş atölyesinin kapasitesinin olağanüstü arttığı da bilinir. 1551'de Saraybosna'da yaptırıp vakfettiği Bursa Bedesteni'nde, üretimini bizzat teşvik ettiği Bursa kumaşları satılıyordu. Veziriazam ayrıca Afyon, Van, Erzurum ve Erzincan'da dört tane bedesten vakfetti.[154] Servet birikimine yönelik malî politikasının bir parçası olarak, Rüstem Paşa, İtalyan kumaşlarının ithalâtını kısıtlamak yoluyla yerli kumaşların tüketimini destekliyordu.[155] Venedik Senatosu'na yazılan raporlar, ithâl kumaş ve lüks tüketim mallarının satışındaki ani düşüşten yakınır ve onun veziriazamlığı döneminde Levant ticaretinde aracılığın İtalyan tüccarlardan İstanbullu Yahudilerin eline geçtiğini belirtir.[156] 1555'te Avusturya Habsburg elçisi Busbecq, tüm paşalar arasından Rüstem'in, önsezisi ve malî önlemleri nedeniyle, padişah nezdinde "en büyük nüfuza ve yetkeye" sahip olduğunu yazar:

> Zekî ve uzak görüşlü bir adam olarak, Süleyman'ın şânını arttırmakta etkili bir rol oynamıştı. Kökenini bilmek istersenız, bir domuz çobanıydı; bu yüksek makama lâyık olmadığı söylenemezse de, tamahkârlık lekesini taşıyan biriydi. Bu, padişahın kuşkusunu uyandıran tek olumsuz özelliğiydi; bunun dışında, hükümdarın sevgisine ve takdirine mazhar oldu. Yine de, bu kötü huyunu bile efendisinin lehine kullandı, çünkü Süleyman epey sorun yaratan özel hazinesinin ve malî işlerinin idaresini ona teslim etmişti. Görevi döneminde, hiçbir gelir kaynağını küçümsemeden, ne kadar az da olsa, padişahın bahçelerinde yetiştirilen sebzeler ile gül ve menekşelerin bile satışından elde edilen paraları biriktirdi. Bunun yanı sıra, her esirin miğferi, zırhı ve atını satılığa çıkarıp, her şeye aynı ilkeyi uyguladı. Sonuçta çok büyük miktarlarda para biriktirdi ve Süleyman'ın hazinesini doldurdu.[157]

1562'de Busbecq, az önce vefat eden veziriazamı, "tamahkâr ve kötü huylu", sürekli "kendi çıkarlarını ve zenginleşmeyi" düşünen biri olarak tasvir etmiştir.[158] "Âdet edindiği kabalıktan hiçbir zaman sapmadı," ve "daima iç karartıcı ve zalimdi; ve sözlerinin emir telâkki edilmesini istiyordu," der.[159] Antonio Erizzo (1557), veziriazamın hiç kimse tarafından sevilmediğini söyler. Herkeste "âdeta sonsuz bir kıskançlık ve nefret" uyandırmış olan Rüstem Paşa'nın tek dostu Şeyhülislâm Ebussuud idi.[160] İkisi arasındaki koalisyon, Sultan Süleyman döneminin ikinci yarısında kurumsallaşan Sünni ortodoksiye damgasını bastı. Veziriazam, zikir ayinlerinde müziği ve raksı reddeden Nakşibendî tarikatına mensuptu. Bu tarikatın katı biçimde şeriata bağlılığı, yalnız heterodoks dervişleri değil, şairleri de sevmeyen Rüstem Paşa'nın püriten dünya görüşünü biçimlendirmişti.[161] Müridleri arasında padişahın da bulunduğu, Hekim Çelebi (ö. 1566) lâkaplı Nakşibendî şeyhine coşkuyla bağlanan veziriazam Rüstem Paşa'nın, ona biat edip, yirmi yıl asla hiçbir sözünün dışına çıkmadığı rivayet olunur. Mustafa Âli, Muhyiddin adlı bu İznikli şeyhin tasavvuf ve hikmet ilimlerinde mükemmellliğiyle şöhret bulduğunu belirtip, şöyle yazar: "*Yigirmi yıldan ziyâde ṣadr-ı aʿẓam Rüstem Paşa mezbûrdan biʿat ve her kelâmına ḫulûsla tebaʿiyyet eyledi.*" Bu saygın hekim-şeyhe, Sultan Süleyman İstanbul'daki Hekim Çelebi zaviyesini vakfetmişti.[162] Sarayda imrahorbaşı olduğu dönemde, şeyhin en gözde halifesi olan Mahmud Çelebi'yi ikinci babası olarak benimseyen Rüstem, ona Baba Çelebi lâkabını takmıştı. Medrese eğitimli Mahmud Çelebi, müridini sürekli olarak Tanrı ve hayırlı ameller yoluna sevk ediyordu. Mekke şerifinin elçisi Kutbüddin Mekkî'ye göre, Baba Çelebi aynı zamanda Rüstem Paşa'nın kızının (Ayşe Sultan) hocası idi.[163]

Tarihçi Celalzâde, dindar veziriazamın Cuma namazlarını hiç kaçırmadığını yazar. Kur'an tilaveti dinlemekten özellikle zevk alır, şeriatın gereklerini kusursuz yerine getirir ve birbiri ardına sürekli olarak hayır vakıfları kurarak, minnettar halkın padişahın saltanatının devamına dua etmesi için çalışırdı. Paşa'nın vakfettiği medreseler, camiler, mescidler, zaviyeler, kervansaraylar, sıbyan mektebleri, kaldırım döşeli yollar, çeşmeler ve hamamlar geniş bir işlevsel yelpaze kapsıyordu:

> Talebelerin ilahiyat tahsil etmeye ve çeşitli faziletler geliştirmeye rağbetleri olsun diye birçok yerde Tanrı aşkına yüce medreseler bina edip, camiler, bir sürü mescidler, zaviyeler, yolcuların rahatı için gereken yerlerde kervansaraylar, hanlar, tekkeler, Müslüman ve mümin çocuklara dinî bilgi öğreten sıbyan mektebleri, yollarda ve geçilmesi zor olan yerlerde yer yer döşemeler ve kaldırımlar, kurak mevzilerde susayanlar için çeşmeler, evkaf için (gelir sağlayacak) hamamlar inşa ettirmeye özen göstererek, şevketli padişah hazretlerinin yüce itibarının ve devletinin artmasına dualar ettirirdi.

Ṭullâb-ı ʿulûmuñ taḥṣîl-i meʿârif-i ilâhî ve tekmîl-i fezâ'il-i nâ-mütenâhîye vufûr-ı raġbetleri olsun diyü mevâżiʿ-i müteʿaddidede ḥasbeten liʾl-lâh-i teʿâlâ ʿâlî medreseler bünyâd eyleyüp câmiʿler, nice mescidler, ḫânkâhlar, zâviyeler, ebnâ'-i sebîlüñ istirâḥatleri içün gereklü yirlerde kârbânsaraylar, ḫânlar, tekyeler, ṣıbyân-ı müslimîn ve eytâm-ı

mü'minîne ta'lîm-i 'ilm-i dîn içün mektebḫâneler, ṭarâ'ik ve sübülde 'asîrü'l-mürûr olan yirlerde câbecâ döşemeler ḳaldırımlar, şusuz yirlerde teşneḫân ve 'aṭşânı sîrâb itmege 'âlî çeşmeler, evḳâf içün ḥammâmlar binâsına ihtimâmlar eyleyüp ḥażret-i Ḫüdâvendigâr-ı cemm-âsitânuñ mezîd-i 'uluvv-i câh ve devletlerüne du'âlar itdürürler.[164]

Kendinden önceki hiçbir veziriazamın hayratı, Rüstem Paşa'nın yarattığı hayır vakıfları ordusuyla boy ölçüşemezdi. İmparatorluk çapında şehirleşmeye katkıda bulunan bir hayır işleri altyapısı kurmak yoluyla, hem sevimsiz kamusal imgesini düzeltmeye hem de Tanrı'nın gözünde sevap işlemeye gayret etti (**Harita 4**). Rüstem Paşa, müttefiki Hürrem Sultan gibi, mimarî himayeyi bir "kamusal ilişkiler" stratejisi olarak algılıyordu. Hasekinin yapılarına benzer şekilde, damadı da biçimsel olarak mütevazı, fakat işlevsel olarak âlicenap bir sürü hayır binası yaptırdı. Bunun tek istisnası, Mimar Sinan'ın anıtsal başyapıtlarından biri olan ve bâninin ölümünden sonra vasiyeti uyarınca inşa edilen Tahtakale'deki külliyesiz tekil cami idi. Âli, paşanın hayrata meyilli olduğunu belirterek, inşa ettirip vakfettiği mebzul miktardaki binaları ve öldüğünde geride bıraktığı akla durgunluk veren serveti şöyle tarif ediyor:

> Haremeyn-i Şerifeyn'deki (Mekke ve Medine) birçok hayratının yanı sıra, İstanbul içinde bir camisi, Rodoscuk'ta bir cami ve imaret ve bir medresesi, Hama içinde ve birçok kasaba ile köyde yemeği bol kervansarayları (han) ve mescidleri ve camileri ve medreseleri ve kütüphaneleri sayısızdır. Bunca hayrata ve iffetli hanım sultana (Mihrümah) nice masraflar yaptıktan sonra, öldüğünde, satın alınmış 1.700 kulu, gaza niyetine bağlanmış 2.900 atı, 1.106 yularlı develeri ki katar hesabınca 183 katardan fazlacadır, 80.000 tülbent, 780.000 altın (46.800.000 akçe), 5.000 dikilmiş kaftan ve hil'at ve esvap, 1.100 altın üsküf, 209 yük keçe (2.009 adet), 2.000 zırh, 600 gümüş eyer, 500 murassa altın eyer, 1.500 gümüş miğfer, 130 çift altın üzengi, 760 murassa kılıç, 1.000 gümüşlü şiş (meç) ve 32 tane kıymetli mücevher çıktı. Kıymetini tahmin edenler, bunlara 112 yük (11.200.000 akçe) paha biçtiler. Ve bunlardan başka, nakit akçe ve külçe ve ham gümüş cinsinden 1000 yük (100.000.000 akçe) hesaplanmıştır. Ve buna ilaveten, Rumeli ile Anadolu'da 815 yerde mamur çiftliği bulundu. Bunlardan maada, 476 göz su değirmeni de sayıldı. Halıların vesair nadide şeylerin hesabı tutulmadı. Merhum paşanın Kur'an tilâvetine düşkünlüğü ve güzel yazılı Kur'an ciltlerine çok fazla rağbeti olduğundan, 8.000 cilt Kur'an yazması bulundu ki, bunlardan 130 tanesinin cildi mücevher kakmalı idi. Ve 5.000 ciltten fazla çeşitli kitap bulundu. Bu tafsilat yüce vezir Tavil (Uzunboylu, yani Sokollu) Mehmed Paşa'nın cönkünden Kıbrıs beylerbeyi iken vefat eden Sinan Paşa mecmuasına kopyalanmıştır.

Ḥaremeyn-i Şerîfeynde nice meberrâtından mâ-'adâ, nefs-i İstanbûlda bir câmi'i ve Rodosçukda bir câmi' ve 'imâret ve medresesi ve nefs-i Ḥamada niçe ḳaṣabât ve ḳurâda ṭa'âmı mebzûl ḫânları ve mesâcid ve cevâmi' ve medresesi ve kitâbḫâneleri vâfirdür. Ve bunca ḫayrâtı ve sulṭân-ı 'işmet nişâna müte'allik ihrâcâtı muḳarrer olduḳdan ṣoñra vefâtı ḥâlinde biñ yedi yüz müşterâ ḳulı ve iki biñ ṭoḳuz yüz re's ġazâ niyyetine baġlanmış atları ve biñ yüz altı mehâr develeri ki ḳaṭâr ḥisâbına yüz seksen üç ḳaṭârdan ziyâdece olur ve seksen biñ dülbend ve yedi kerre yüz biñ ve seksen biñ ḥasene ve beş biñ dikilmiş ḳaftân ve ḫil'ât ve câme ve biñ yüz altun üsküf ve iki yüz ṭoḳuz nemed ve iki biñ ḳıṭ'a cebe ve cevşen ve altı yüz gümüş eger, ve beş yüz muraṣṣa' altun eger ve biñ beş yüz gümüş ṭoġulġa ve yüz otuz çift altun üzengi ve yedi yüz altmış muraṣṣa' ḳılıc ve biñ miḳdârı gümüşlü şîş ve otuz iki dâne ẕî-ḳıymet cevâhir çıḳup, muḫamminler yüz on iki yük akçe ṭutdılar. Ve bunlardan ġayrı naḳd akçe ve külçe ve sebîke ḫâm gümüş maḳûlesi biñ yük maḥsûb olmışdur. Ve yine Rûmilinde ve Anaṭolıda sekiz yüz on beş maḥallde ma'mûre çiftliği bulundı. Bunlardan mâ-'adâ dört yüz yetmiş altı göz ṣu degirnneri daḫî ḥisâb olundı. Bisât kısmı ve sâ'ir tuḥaf u tefârîḳa bahâ ṭutılmadı. Ve merḥûmuñ tilâvet-i Ḳur'âniyyeye tevaġġul ve ḥüsn-i ḫaṭṭı olan meṣâḥif-i şerîfe raġbeti küllî olmaġın, sekiz biñ cild muṣḥâf-ı şerîf bulundı ki, yüz otuz mücelledi muraṣṣa' ve beş biñ cildden ziyâde kütüb-i mütenevvi'asi daḫî bulunup, bu tafsîl vezîr-i celîl Meḥmed Paşa-i ṭavîl cönkinden Ḳıbrıs beglerbegisi iken vefât iden Sinân Paşa mecmu'asına naḳl olınmışdı.[165]

Rüstem Paşa, 9 Temmuz 1561'de, muhtemelen kanserli bir tümör olan "dropsi" (istiska) yüzünden hayata gözlerini kapadı.[166] *Bailo* Gerolamo Ferro veziriazamın, padişaha hibe ettiği hadımlar ve içoğlanlar dışında, tüm kölelerinin azad olmasını vasiyet ettiğini belirtir. Bundan başka Müslüman esirlerin serbest bırakılması için 40.000 düka (2.400.000 akçe) ayırmıştı.[167] Rüstem Paşa'nın 1544, 1557, 1560 ile 1570 tarihli vakfiyeleri sağlığında ve ölümünden sonra kurulan hayır binalarını belgeler. Bunlar babasının adını Abdurrahman (1557, 1560), Abdurrahim (1560) ve Mustafa (1561) olarak verir. Mustafa adının, kardeşi Kapudan Sinan Paşa'nın ölümünden sonra tescil edilen, 1557 tarihli vakfiyesinde de yinelenmesi, Katolik babalarının da, tıpkı kız kardeşleri Nefise gibi, sonradan Müslüman olup bu ismi aldığını düşündürür.[168]

Rüstem Paşa'nın, hayır vakıflarını kurmadan önce gelir getirici yapılar yaratmaya özellikle önem verdiği anlaşılıyor. Bu tercih, onun muazzam bir vakıf imparatorluğu kurmasını sağlayan, akılcı bir ekonomik yöntemdi (**Harita 4**). Ölümünden bir yıl önce, 1560'ta tescil edilen vakfiyesi, sayısız gelir sağlayıcı yapılar yaptırdığı halde, hayır vakıflarının sayısının nispeten az olduğunu itiraf eder. Bu nedenle, veziriazam "*cebeḫâne*"sinin bir kısmını vakfetmeye karar vererek, satıldığında elde edilecek para ile yeni hayır binalarının inşa edilmesini şart koşmuştu.[169] Vefatından biraz evvel, 1561 Ocak'ında yazılan başka bir vakfiye, o ana kadar vakfettiği tüm

hayır kuruluşlarının listesini verir. Bu liste, İstanbul'un Tahtakale mahallesinde inşa edilen ücretsiz bir hayır hanı ve ileride yapılması planlanan bir yapı ile sona erer: "Zikredilen şehirde vakfın artan geliriyle inşa edilecek olan şerefli cami" (*mahmiyye-i mezkûrede evkâf-ı mezbûre zevâ'idiyle binâ olınacak câmi'-i şerîf*). Vakfettiği cebehanenin satışından elde edilen parayla, bu caminin vakfı için emlâk satın alınacaktı. Vakfiyede, öngörülen caminin İstanbul'un neresinde yer alacağı belirtilmemiştir; fakat Tahtakalc'dcki handan hemen sonra sözü geçtiğine göre, paşanın aklındaki yerin burası olduğu çıkarsanabilir. Bu yüksek bir olasılıktır, çünkü aynı mevkide ve liman sahili boyunca Rüstem Paşa daha birçok ticarî yapılar vakfetmişti.[170]

Kötüye giden sağlığının farkında olan veziriazamın son vakfiyesinin izah ettiğine göre, Tanrı yeterince yaşamasına eğer izin verirse, kendi camisini bizzat yaptırmaya niyetlenmişti. Aksi halde, vasiyetini yerine getirecek olan muhterem karısı, bu caminin inşaatına nezâret edecekti:

> *Eğer ecel... fırsat virür ise zikr olan câmi'-i şerîfi bi'z-zât nefs-i nefîs-i pür-takdîsleri binâ idüp mukaddemâ vakf itdükleri cebehâne bahâsıyla 'akârât iştirâ ideler... takdîr-i rabbânî hem'inân olmaz ise ol zamânda kendülerinüñ celîle-i halîletü'z-zâti ve bânû-yı samîyyü's-simâtı olan Sultân-ı 'aliyyetü'ş-şân ... himmet buyuralar.*[171]

Bu can alıcı madde, Tahtakale'deki caminin Rüstem Paşa öldükten sonra Mihrümah Sultan himmetiyle inşa edildiğini açıklığa kavuşturur. Aşağıda göreceğimiz gibi, bu durum hem binanın tarihine hem de programının yorumuna ışık tutar. Aynı vakfiyede veziriazam, kâhyası Mehmed Kethüda'yı, cebehanesinin satışından kaynaklacak olan para vakfının mütevellisi tayin etmiştir. Kızı Ayşe Sultan'ı ise ölümünün ardından diğer vakıflarının hem mütevellisi hem de nâzırı olarak görevlendirmiştir. Masraflardan sonra artan vakıf gelirleri kızına ve daha sonra onun soyundan gelenlere verilecekti. Kızının soyu sona ererse, vakfa nâzır olacak veziriazamlar tarafından uygun mütevelliler seçilecekti ve evkafın artı geliri kamusal çeşmeler ile kaldırım döşeli yolların inşasında kullanılacaktı.[172]

Rüstem Paşa'nın vefatından sonra tescil edilen, Eylül 1570 tarihli vakfiyesi, Mihrümah Sultan'ın vekili olarak hareket eden kâhyası Behram Kethüda tarafından Tahtakale'deki caminin vakfı için satın alınan gayrimenkulleri kaydeder. Paşa bu amaçla 100.000 altın (6.000.000 akçe) ile birlikte, ölümünden sonra satılacak olan cebehanesinin değerinin sekizde birini (25.000 altın, yani 1.500.000 akçe) gayrimenkule dönüştürülmek şartıyla vakfederek, kendi "ruhu için" Mihrümah Sultan'ın nezâretinde bir cami yapılmasını vasiyet ettiğini hastalığında yazılan vakfiyesinde kaydettirmişti:

> *Merhûm Rüstem Paşa... yüz biñ filori vakf ve tescîl-i şahîh-i şer'î idüp ve cebehânesinde olan her ne ise añı dahî vakf idüp, kendüler civâr-ı rahmete rihlet buyurdukdan soñra bey' olınup, sümüni [sekizde biri] vakf olmak şart ve zikr olan nukûd mevzi'-i revâc ve i'tibâr ve mevzi'-i rağbet ve iştihârda 'akârâta tebdîl olınmasın dahî şart idüp ve vakfından rûhıyçün bir câmi'-i şerîf binâ olınmasın şart idüp ve halîle-i celîle-i nebîleleri... Mihrümâh Sultân... hazretlerinden vakıflarınuñ usûl ve furû'ında sâ'y-ı cemîl ve kerem-i cezîl eylemelerin tevakku' idüp, vech-i meşrûh üzre vakfiyye-i mariziyyesinde kayd itdirüp...*[173]

Cebehane satışından elde edilen toplam tutar (12.000.000 altın), yukarıda Mustafa Âli'nin envanterinde zikredilen meblâğa oldukça yakındır (11.200.000 akçe). Mihrümah'ın 1570 tarihli vakfiyesi ile aynı yılda tescil edilen Rüstem Paşa vakfiyesi, Tahtakale'deki caminin tam inşaat maliyetini belirtmez. Bu yapı, paşanın vakfının artı geliri (zevâid) ve yukarıda bahsedilen meblağlara ilaveten, ayrıca vakfettiği ve gayrimenkule dönüştürülen 7.500.000 akçe ile inşa edilmiştir.

Rüstem Paşa'nın vakıflarının, geniş perspektifli bir ticarî-sınaî strateji mantığına göre yaratılmış olduğu anlaşılıyor. Gelir kaynaklarını toplamak üzere on altı cabinin görevlendirildiği bu vakıflar imparatorluğun dört bir köşesine yayılmıştı (**Harita 4**).[174] Rekor sayıdaki gelir sağlayıcı mülkleri içinde bir sürü köyler, ekilebilir araziler, çiftlikler, imalathâneler, tabakhaneler, fırınlar, 157 değirmen, 11 sudolabı, 563'ü aşkın dükkân, 273 oda, 54 anbar, 15 ticarî kervansaray, 5 bedesten ve 32 ticarî hamam yer alıyordu.[175] Bu mülkler şu hayır binalarına vakfedilmişti: Beş mescid (İstanbul [2 tane], Galata, Edirne, Estergon); yedi sıbyan mektebi (İstanbul [2 tane], Üsküdar, Rodoscuk, Hayrabolu, Kütahya, Estergon); beş medrese (İstanbul, Medine, Rodoscuk, Hayrabolu, Kütahya); bir imaret (Rodoscuk); misafirlere tabhane olarak hizmet veren iki zaviye (Humus, Sapanca), on üç ücretsiz hayır kervansarayı (Rodoscuk, Büyükkarışdıran, Bosna'daki Zelinje, Üsküb, Üsküdar, Sapanca, Dibek, Akbıyık, Lefke, İnönü, Bolvadin, Kalkanlı, İstanbul'da Tahtakale); yirmi beş kamusal çeşme; altı kaldırımlı yol ve Bosna'da geçiş ücreti olmayan köprüler. Paşa, restore ettirdiği Gümüş'teki Yörgüç Paşa Camii ve Kastamonu'daki Atabey Camii için de ek gelirler tahsis etmişti.[176] Bundan başka, Rüstem Paşa külliyeli veya külliyesiz yedi cami vakfetmişti: İstanbul'da Tahtakale, Rodoscuk, Sapanca, Dibek (Bolu), Samanlı (Yalova), Büyükkarışdıran ve Daday'daki Benefşe Dağı'nda. Son ikisi dışında, bu camilerin hepsi Sinan otobiyografilerinde yer alır. Otobiyografilerin listesin-

de ayrıca Paşa'nın Bolvadin'de bir diğer camisi zikredilmiştir. *Tuhfe* veziriazamın camilerini peş peşe sıralar:

> *Cāmiʿ-i şerīf-i merḥūm Rüstem Paşa der Taḫtaḳalʿa ve medrese; Cāmiʿ-i şerīf ve ʿimāret der Ṣabanca; Cāmiʿ-i şerīf ve medrese der Rodoscuḳ; Cāmiʿ-i şerīf der Ṣamanlu; Cāmiʿ-i şerīf der Bolvadin; ve iki ḫān Dibek nām maḥallde Bolı ḳurbinde.*[177]

Bolvadin Camii, paşanın vakfiyelerinde atlanmıştır, fakat 1557 tarihli vakfiyesinde, çeşitli Anadolu kara yollarının kavşak noktasındaki Afyon'a yakın bu kasabada bir ücretsiz hayır hanı, bir ticarî hamam ve elli dükkân vakfedilmiştir.[178] Cami veziriazamın ölümünden sonra yapılmış olmalıdır, çünkü *Tezkiretü'l-Ebniye*'nin bazı nüshaları Bolvadin kasabasındaki bu yapıyı "*merḥūm Rüstem Paşa rūḥıyçün*" bina edilen bir cami-i şerif olarak tanımlıyor.[179] Bugün Çarşı Camii olarak bilinen cami, görece büyük bir kubbeyle (13,87 metre) örtülü, basit bir kübik yapıdır. Duvarları moloz taş ve tuğla dizileriyle örülmüş olan caminin yenilenen ahşap direkliği ve tuğla minaresi bugün artık özgün biçimlerini muhafaza etmemektedir.[180]

Sinan otobiyografilerinde atlanan iki camiden Daday'da olanı 1561'de vakfedilmiştir. Menekşe Dağı'nda (Benefşe Dağı) bugün hâlâ mevcut olan bu cami, Kastamonu'dan on beş kilometre mesafedeki bir köyde, yüksek bir tepededir. Rüstem Paşa'nın camiye vakfettiği bir Kur'an nüshasında bu yapı şöyle tanımlanmıştır: "*Benefşe Dağında kāʾin Maḥmūd Efendi Cāmiʿi.*" Bâni Anadolu Beylerbeyi iken bu Nakşibendî şeyhinin onuruna 1530'larda inşa edilmiş olduğunu tahmin ettiğim cami, bugüne ulaşmamış bir derviş zaviyesinin yanında yer alıyordu. Sakıflı cami, moloz taş ve tuğla sıralarından örülen beden duvarlarıyla, tek minareli, mütevazı dikdörtgen planlı bir yapıdır.[181] Sinan otobiyografilerinde bahsi geçmeyen ikinci cami ise, Büyükkarışdıran'da (bugün Kırklareli) yer alıyordu. Büyük ölçüde yeniden inşa edilen bu dikdörtgen planlı sakıflı mabedin sadece temel duvarları ve minare kaidesi özgündür. Rüstem Paşa'nın 1544 tarihli ilk vakfiyesinde gelecekte yapılması öngörülen bir proje olarak bahsi geçen camiye, ücretsiz bir hayır kervansarayı, bir "*tābḫāne*", sıbyan mektebi, kamusal çeşme, kaldırımlı yol, ticarî hamam ile dükkânlar eşlik ediyordu.[182] Sinan'ın tasarladığı tek yapı olan çifte kervansaray, Rüstem Paşa'nın önemli bir Rumeli kara güzergâhı üzerinde konumlanan menzil külliyesine egemendi. Venedikli diplomat Catharin Zen'in burayı 1550'de ziyaret ettiğinde, külliye tamamlanmış vaziyetteydi:

> Calistrano (Karışdıran) köyü yakınında bir çeşmeye varana kadar at üzerinde ilerledik... burada veziriazam Rüstem Paşa için inşa edilmiş çok güzel iki kervansaray var ve yanındaki son derece hoş bir konut (*casa*) ile birlikte yapılmış; kendisi oraya gittiği zaman burada kalıyor, tüm diğer konuklar gibi. Burada aynı paşa için güzel bir caminin yanı sıra, taş kaldırımlı köprüler ve yollar inşa edilmiş, çünkü çevredeki kırsal alanlar çamurlu.[183]

Mimar Sinan'ın veziriazam için Sapanca, Dibek ve Samanlı'da tasarımını yaptığı üç küçük cami külliyesinin hepsi de, Marmara Denizi'nin doğusundan geçip İzmit Körfezi civarında kümelenen karayollarında yer alıyordu. 1557'de vakfedilen Sapanca Gölü yakınındaki cami, bu küçük kasabayı payitahta bağlayan, büyük ölçüde odun ve kereste nakliyesinde kullanılan bir anayol üzerindedir.[184] İzmit ve Adapazarı kadılarına 1552'de gönderilen bir ferman, onları Rüstem Paşa'nın Sapanca'da bir kervansaray yaptırmaya karar verdiğinden haberdar eder. Padişah, bu yapıyı inşa etmesi için Mimar Mehmed Çavuş'u atadı ve kadılara gereken malzemelerin satın alınmasında ona yardım etmelerini emretti (**Ek 4:4**).[185] Sapanca'daki hayır amaçlı ücretsiz kervansaray, bir cami, sıbyan mektebi, misafirlere tabhane olarak hizmet eden "*zāviye*", kaldırımlı bir yol ve bir hamamı da içeren ticarî yapılarla birlikte inşa edildi. Sinan'ın otobiyografilerinde sadece cami, imaret, kervansaray ve hamam zikredilmiştir.[186] Tek kubbeli hamam dışında, ek binaların hepsi yok olmuştur.[187] 1932'de tepeden tırnağa yeniden inşa edilen köhne cami, kırma çatıyla örtülü, jenerik bir dikdörtgen yapıdır; sadece binadan ayrı duran minaresinin özgün kaidesini muhafaza eder.[188] 1560'ta vakfedilen Yalova (Yalakabad) iskelesi yakınında Samanlı Camii, İstanbul'u Bursa'ya bağlayan bir kervan güzergâhı üzerindeydi. Hayır amaçlı kervansarayı, kaldırımlı yolu ve ticarî müştemilâtıyla birlikte yok olmuş durumdadır.[189] Günümüze gelmemiş olan Bolu yakınındaki Dibek'teki cami de bir imparatorluk anayolu üzerinde bulunuyordu.[190] 1560'ta vakfedilen bu camiye, hayır amaçlı bir çifte kervansaray, bir "*misāfirḫāne*" (tabhane), kaldırımlı bir yol ve bir kamusal çeşme eşlik ediyordu.[191]

İzmit Körfezi yakınındaki üç küçük cami külliyesi gibi, Sinan'ın veziriazam için inşa ettiği iki büyük anıtsal yapı da ticarî limanlarda yer almaktadır: Marmara Denizi'nin kuzey kıyısındaki Rodoscuk (bu liman şehri Rüstem Paşa'nın kardeşi Kapudan Sinan Paşa'nın yetki alanındaki Gelibolu sancağına bağlıydı) ve Haliç kıyısındaki Tahtakale. Bol kazançlı mevkileriyle bu anıtlar, veziriazamın Marmara Denizi'ne odaklanan ticarî vizyonunun birer parçasıdır. Bâninin Mısır'la ticaret yapmakta kullandığı[192] ve Süleymaniye Külliyesi'nin inşası için kürek mahkûmlarıyla birlikte ödünç verdiği[193] büyük bir gemisi vardı. Bağlı ol-

duğu Nakşibendî şeyhi için yaptırdığı Daday'daki üç cami dışında, Rüstem Paşa tüm camilerinin konumu için önemli ticaret yolları ve limanlar seçmişti. Bâninin öteki dünyadaki yerini hazırlama umudunun yanı sıra, bu hayır anıtları, hem kendisinin hem de devletin malî kaynaklarını aynı zamanda optimize etme becerisinin somut tanıklarıdır.

RODOSCUK'TAKİ KÜLLİYE

Le Corbusier'nin 1911 tarihli Rodosto (Rodoscuk) eskizi, Rüstem Paşa'nın limana hâkim bir tepeyi taçlandıran kubbeli camisini tasvir eder (**res. 294**).[194] Sinan otobiyografileri bu külliyenin cami, medrese, imaret ve kervansarayını mimarbaşının eserleri arasında sayar (**res. 296-98**).[195] Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde bahsi geçen müştemilât şunlardır: Bir sıbyan mektebi, bir ticarî çifte hamam, dört kamusal çeşme, altı kaldırımlı (bir tanesi caminin önünden geçen) yol, kırk beş mahzen, sekiz tabakhane, hayır amaçlı kervansaraya bitişik iki dükkân ile yakınlardaki on dükkân.[196]

Rodoscuk iskelesi, Roma imparatorluk anayolu Via Egnatia'nın bir uzantısıydı. İstanbul'u Adriyatik Denizi'ne bağlayan bu cadde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli yol sisteminin "sol kolu"nu oluşturuyordu. Rodoscuk iskelesi, yasal malların ticareti (tarımsal ürünler, tuz, şarap, odun, deri ve kumaş) ile Avrupa'ya yasadışı tahıl satışında uzmanlaşmıştı. 1550'lerde İstanbul ve Gelibolu kadılarına defalarca Rodoscuk'ta demirleyen ecnebi gemilerine el altından tahıl satışını önlemeleri emredilmişti.[197] 1550'de Venedik elçisi Catharin Zen, o sırada inşa halinde olan veziriazamın cami külliyesiyle birlikte şehri şöyle betimler:

> Rodesto, sahilde yer alan bir şehir; güzel bir limanı, camileri ve kervansarayları var, fakat bedesteni (*bagistano*) yok. Burada çoğunlukla Hıristiyanlar ikamet ediyor ve üzüm bağları ile meyve ağaçlarıyla dolu. Suyu pek bol olmakla birlikte, kalitesi düşük. Ayrıca biraz balığı ve kendi kadısı var; vergileri ise Konstantinopolis'e veriliyor. Burası Anadolu ve Edirne'den gelen ticarî kargonun iskelesi (*scala*); bugünlerde alışılandan fazla tahıl gemilere yüklüyorlar. Rüstem Paşa, onların standartlarına göre yeterince seçkin bir plana göre, burada kendine ait imaretle (*imarath*) birlikte bir cami yaptırıyor. Bu bölge, Konstantinopolis'ten Yunanistan'a uzanan sol güzergâh üzerinde yer alıyor.[198]

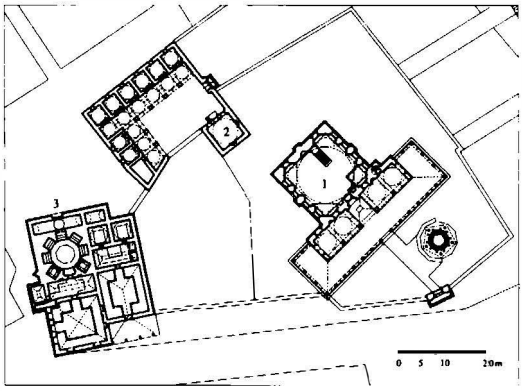

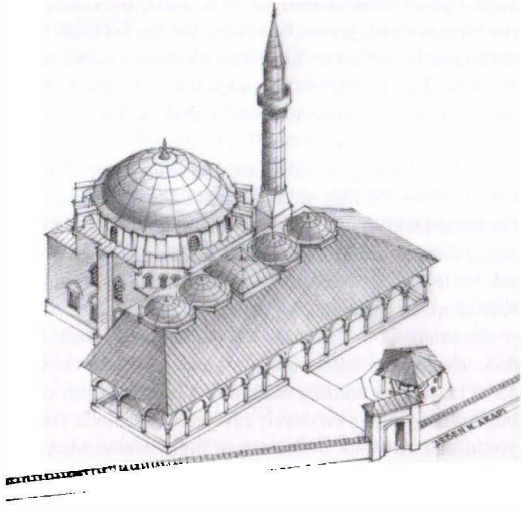

296 (sağda üstte) Rüstem Paşa Külliyesi, Rodoscuk, plan: 1. Cami, 2. Medrese, 3. Hamam.

297 (sağda ortada) Rüstem Paşa Camii, Rodoscuk, aksonometrik perspektif.

298 (sağda) Rüstem Paşa Camii, Rodoscuk, kuzeyden görünüm.

1552 tarihli iki ferman veziriazamın Rodoscuk'taki külliyesinin inşaatı ile ilgilidir. Bunlardan biri, Selânik kadısına kurşun göndermesini emrederken,[199] diğeri de İzmit'teki kereste eminine, gecikmeksizin 10.000 tahta göndermesini bildirir.[200] Caminin mukarnas kavsaralı cümle kapısının üzerindeki dikdörtgen panoya hakkedilen Türkçe inşaat kitâbesi, yapının veziriazamın görevinden alınmasından hemen önce tamamlandığını gösterir. Sülüs hatla yazılmış çifte kartuşlardaki dört satır, Tanrı'nın onayını kazanmaya niyet eden veziriazam Rüstem'in (*Rüstem destūr-ı aʿẓam*) cennet bahçesini andıran bu "*maḳām*"ı yarattığını izah eder. Bâninin öbür dünyada ödüllendirilmesini dileyen kitâbe, ebcedle düşülen bir tarih mısraıyla sona erer: "Merkür gezegeni Ay'ın yüzeyine güzel bir tarih attı: Tanrı bu caminin ödülünü Cennet Bahçesi eylesin" (*Safḥa-i māha ʿUtārid yazdı bir tārīḫ-i ḫūb, 960* (1552-53) / *Ḫayrīñi ʿadn eylesün bu cāmiʿüñ luṭf-ı ḳadīm.*)[201]

1841 ve 1955-71 yıllarında restore edilen cami iyi korunmuş olmasına karşın, müştemilâtı harap durumdadır (**res. 298**).[202] Caminin dış avlu duvarı yok olmuştur; sadece kemerli bir taç kapısı ve önündeki şadırvan mevcuttur. Taç kapı, Rüstem Paşa tarafından kaldırımla döşenen caddenin yönüne uyacak şekilde inşa edilmiştir. Virane medrese, caminin güneydoğusunda alçak bir terası işgal eder.[203] Medresenin doğusundaki, büyük ölçüde harap olmuş çifte hamam ise daha da alçak bir platformda yer alır. Caminin batı yanındaki yok olmuş kervansaray ile imaretin yerinde bugün bir park vardır. Külliyenin ana müştemilâtı tepenin en üstündeki caminin iki yanında kademelendirilmiş teraslara yerleştirilmiş, ticarî yapılar ise liman kıyısındaki en alçak düzeye dizilmişti.

Sarımsı gri küfekiden inşa edilen kesme taş cami, tuğla hatıllı taş sıralarından oluşan daha ucuz duvarlarla inşa edilmiş müştemilâttan ayrılır. Önünde görkemli beş gözlü çifte revağı bulunan caminin planı kubbeli bir küpten ibarettir. Dış revağın alışılmamış yuvarlak kemerleri ve sütunlarının konik sütun başlıkları, belirgin bir taşralı karakter sergiler. Mabedin kuzeybatı köşesindeki heybetli minarenin mukarnaslı tek bir şerefesi vardır. Çifte revak, tromplar üzerinde yükselen 13,28 metrelik bir kubbeyle örtülü camiyi olduğundan daha büyük gösterir (**res. 299**). Revağın yüksekliği, kubbenin kurşun kaplı kasnağına ulaşır; pencereli kasnak her bir köşede çifte kemer payandalarla takviye edilmiştir. Revak ile tek kubbenin kesintisiz kurşun kaplı üstyapıları, kubbe kasnağının sekizgen taş kaidesini ve taş beden duvarlarını gizleyerek, camiye nispeten ağır bir görünüm verir.

Dıştaki doğu, batı ve güney beden duvarları birer merkezî payandayla desteklenmiştir. Yan beden duvarlarında payandalara doğru sıkışan iki sıra pencerelerin acemice düzeni nedeniyle, Goodwin, caminin Sinan'ın nezâretinde yapıldığından kuşkuludur.[204] Rodoscuk'un payitahta yakınlığına rağmen, mimarbaşı muhtemelen caminin planını çizdikten sonra bu projeyi yardımcılarından birine havale etmişti, çünkü o dönemde Süleymaniye'nin inşasıyla meşguldü. İç mekândaki trompların eteklerini destekleyen kübik mukarnaslı bingiler de caminin taşralı özelliklerindendir (**res. 300**). Yan duvarların ortasındaki yarım dairesel profilli bileşik payandalar, Mihrümah'ın Üsküdar'daki camisindekileri çağrıştırır. Mukarnas kavsaralı cümle kapısı ile mermer mihrab, tıpkı minber gibi mütenasip olmakla birlikte sadedir. 1841'de Avrupaî üslûpta nakışlarla yeniden tezyin edilen ibadethane, özgün kalemişi nakışlarını ve yazılarını yitirmiştir.[205]

Rodoscuk'tan birçok kere geçtiğini belirten Mehmed Âşık 1590'larda külliyenin kervansaray ve imaretini kısaca betimlemiştir: "Rüstem Paşa –Allah ona rahmet eylesin– Rodoscuk'ta uzun ve geniş ahırlı bir kervansaray ve misafirler için bir ziyafethane ile mutfak bina edip, ahırlı kervansarayındaki her bir ocağa, orada konaklayan misafirler için birer sofra yemek tayin etmiştir" (*Rüstem Paşa–raḥimehu'l-lāh– Rodoscuḳda bir ribāṭ-ı ṭavīl ve ʿarīż ve dārü'ż-żiyāfe-i müsāfirīn ve maṭbaḫ-ı ṭaʿām binā idüp, dāḫil-i ribāṭında olan her bir ocaġa müsāfirīn-i nāzilīn içün bir ṣofra ṭaʿām taʿyīn itmişdür*).[206] Evliya Çelebi, şehrin kalabalık çarşısında yer alan caminin inşaat kitâbesini kaydeder ve büyük cemaati ile yüksek ve sanatkarâne minaresine değinir.[207] Anlaşılan, bu binayı jenerik bir anıt olarak algılayan yolcular, külliyeyi ayrıntılı olarak betimleme ihtiyacı duymamışlardır.

Ne var ki, inşa edildiği dönemde cami çifte revağıyla yepyeni bir görünüm sunuyordu. Mimar Sinan'ın prestij camilerinin bir alâmet-i farikası haline gelen bu tip revakların İstanbul dışındaki ilk örnekleri, veziriazamın 1552-53'te tamamlanan Rodoscuk'taki camisinden sonra yapılan, Sultan Süleyman'ın Şam'daki (1554-58/59) ve Hürrem Sultan'ın Edirne civarındaki Mustafa Paşa Köprüsü'ndeki (1559-60) camilerinde görülür. Rodoscuk'taki Rüstem Paşa Camii, bu namlı veziriazama lâyık nitelikli bir menzil külliyesinin odak noktasıdır. Önemli bir karayolu üzerindeki pastoral manzaralı iskeleye münâsib âdâb kodları uyarınca tasarlanan cami, müştemilâtının yolcular, tüccarlar ve şehir sakinlerine kapsamlı hizmetler sunması ile değer kazanır. İstanbul dışında Rüstem Paşa'nın en önde gelen külliyesi olarak, anıtsallığıyla bâninin diğer mütevazı eyalet yapıları arasından sivrilir. Veziriazamın

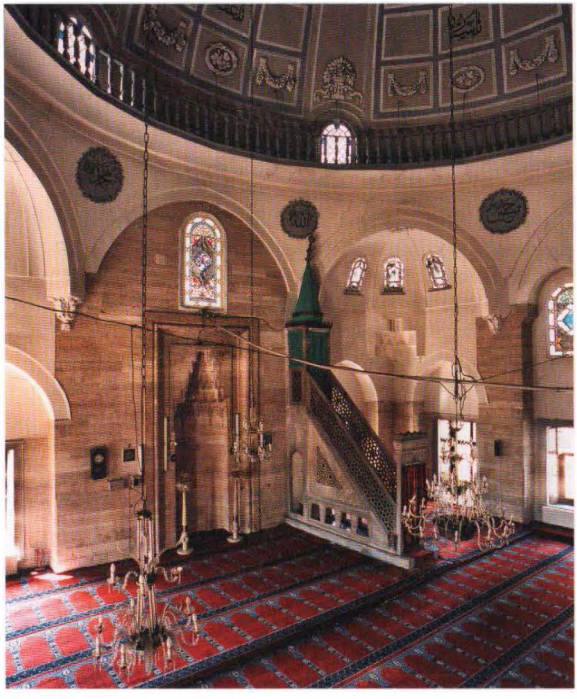

299 Rüstem Paşa Camii, Rodoscuk, güneybatıdan görünüm.

300 Rüstem Paşa Camii, Rodoscuk, iç mekânın kıble duvarına doğru görünümü.

Tahtakale'deki prestij camisiyle kıyas edildiğinde bir avantajı vardır: Payitahttaki caminin külliyesi yoktur. Fakat Tahtakale'deki cami, İstanbul'a yaraşır son derece özgün bir üslûpla inşa edilip bezenmiştir: İznik çinileriyle gösterişli biçimde süslenen bu cami, çok daha görkemli bir çifte revak ve yüce sekizgen kubbe baldakeniyle övünür.

TAHTAKALE'DEKİ CAMİ

Tahtakale'deki Rüstem Paşa Camii, merhum veziriazamın anısını payitahtta ebedîleştirmek hedefiyle tasarlandı (**res. 301-2**). Bâninin vasiyeti üzerine inşa edilecek olan camisini meşrulaştırmak amacıyla 1562'de Sultan Süleyman'dan alınan yazılı bir izin ve Şeyhülislâm Ebussuud'un verdiği birkaç fetva, Rüstem Paşa'nın 1570 tarihli vakfiyesine iliştirilmiştir. Şimdiye kadar yayınlanmamış bu belgeler, gerek fiziksel gerek yasal olarak yapı için lazım olan arsanın temin edilmesinde izlenen, bir yıl kadar süren resmî işlemlere ışık tutar.

Rüstem Paşa Camii, daha önce var olan bir mescidin yerini aldığı için, Mimar Sinan, yıktırılan bu yapıya bedel olarak, eski malzemelerini tekrar kullanarak Yenibahçe'de yeni bir mescid bina etmiştir. Bu mescid sadece *Tuhfe*'de zikredilir: *"Yeñibāġçede āḫar mescid[e] bedel binā olınan Rüstem Paşa mescid-i şerīfi."*[208] Kenise Mescidi adlı yıkılan bina, kiliseden dönüştürülmüş bir yapıydı ve 15. yüzyılda mescidi kuran Hacı Halil'in ismiyle de tanınıyordu. Rüstem Paşa'nın vakfiyesine iliştirilen fetvalardan biri, bu arsanın, veziriazamın ölümünden sonra vasiyetinin icra edicisi (vasi, yani Mihrümah Sultan) kararıyla, mütevelli aracılığıyla seçilmiş olduğunu belirtir (*mütevellī re'y-i vaṣī ile bir maḥall-i münāsib tetebbuʿ itdükde*). Fetvada, merhum veziriazamın eski kâhyası ve kurduğu para vakfının mütevellisi olan Mehmed Kethüda tarafından Ebussuud'a aşağıdaki soru yöneltilmiştir:

> Vakıf sahibi Zeyd (Rüstem Paşa), hayrat olarak birçok evkaf inşa edip, mescidler ve medreseler ve diğer bazı hayır binaları yaptırır, bazısını da yaptırmayı başaramadan, vefat etmek üzereyken, evvelce bir cami inşa etmeye niyet etmiş olduğundan dolayı o sırada vasiyet eder: Mütevelli bir münâsib yerde bir cami bina edip, tüm levazım ve ihtiyaçlarını tertip edip, masraflarını ve görevlilerinin maaşlarını vasi izniyle (Mihrümah Sultan) ne şekilde uygun ise, tayin eylesin diye niyaz eder. Bundan sonra mütevelli, vasinin kararıyla bir münâsib yer aradığında, bir nahiyenin ahalisi, camiye zorunlu ihtiyaçları olduğunu belirttiğinde, o yerde camiye yetecek kadar mülk yer bulunmaz. (Buradaki arsalar) eğer Ayasofya cami-i şerîfinin evkafından olup, bazısının binası da bu vakfa ait ise ve bazısının binası başkalarının vakfı ise, sultanî izinle bunlar daha yararlı binalarla takas olunup ve Ayasofya dükkânlarının binaları tam bedelleri karşılığında satın alınıp, bütün arsalar ve odalar mamurlukları zamanındaki kiraya göre mukataaya alınıp, mukataaları ay be ay kusursuz olarak ödenirse, o yerlerin üzerine bir cami-i şerîf inşa olunması şer'an meşru mudur?
>
> *Zeyd-i vāḳıf vücūh-ı ḫayrāt içün evḳāf-ı keŝīre inşā idüp mesācid ve medāris ve sā'ir bünyād-ı ḫayrātdan baʿżın inşā idüp, baʿżısın inşā itmeden vefāt ider olduḳda, evvelden bir cāmiʿ-i şerīf binā itmek niyetinde olup ol zamānda duḫī vaṣiyyet idüp, mütevellī bir maḥall-i münāsibde bir cāmiʿ binā idüp, cemīʿ-i levāzım ve mühimmātını tertīb idüp,*

meşārif ve vezā'ifün vaşī izniyle ne vechile olmaḳ münāsib ise, taʿyīn eyleye diyü taẕarruʿ eyledükden ṣoñra, mütevellī reʾy-i vaşī ile bir maḥall-i münāsib tetebbuʿ itdükde, nāḥiyenüñ ehālī[s]i cāmiʿe ḥācet-i ẓarūriyyeleri olup, ol mevżiʿde cāmiʿe kifāyet idecek mülk yir bulunmayup, Ayaṣofya cāmiʿ-i şerīfinüñ evḳāfından olup baʿżısınuñ bināsı daḫī anuñ olup, baʿżısınuñ bināsı āḫaruñ vaḳfı oldukda, izn-i sulṭānī ile anlar daḫī enfaʿ binā ile istibdāl olınup ve Ayaṣofya dükkānlarınuñ bināsı temām bahāsına işṭirāʾ olınup, cümle yirler ve dükkānlaruñ ve oṭalaruñ maʿmūrlıḳı vaḳtindeki icāre ile muḳāṭaʿaya alınup, māh-be-māh muḳāṭaʿası bī-ḳuṣūr edā olınur ola, ol yirlerüñ üzerine cāmiʿ-i şerīf olınmaḳ şerʿan cāʾiz olur mı?[209]

Ebussuud'un olumlu yanıtı şöyledir: "Münâsibdir, Allah en doğrusunu bilendir" (*El-cevâb: Allâhu aʿlem olur*). Şeyhülislâmdan alınan diğer fetvalar, vakıf mülklerinin takas edilmesi ve ölüm sonrası bir vakıf oluşturmanın yasal ayrıntılarıyla ilgilidir.[210]

Aynı vakfiyeye iliştirilen Sultan Süleyman'ın izin belgesi, mütevelli Mehmed Bey'e, yukarıda zikrettiğim Ebussuud'un tarihsiz fetvasını almasının ardından, 20 Şubat 1562'de verilmiştir. İstanbul kadısına hitaben yazılan "*izn-i sulṭānī*" cemaat için yeterince geniş olmaması nedeniyle Tahtakale'deki mescidin yıkılmasını haklı bulur ve komşu vakıf mülklerinin şeriat uyarınca takas edilmesini onaylar. Ebussuud'un fetvası özetlendikten sonra, padişah şu hükmü verir:[211]

> (Mütevelli Mehmed Bey) zikredilen mahalde şeriatın izniyle müşarünileyhin (Rüstem Paşa) ruhu için bir cami-i şerîf inşa etsin; orada Cuma namazları edâ edilsin ve hutbe okunsun, mezbur merhumun ruhu için ve benim devlet-i hümayunumun devamı için dualar okunsun.

> [Mütevelli Mehmed Bey] *maḥall-i mezḳūrda şerʿ-i şerīf tecvīz itdügi üzre müşārün-ileyh rūḥiyçün bir cāmiʿ-i şerīf binā eyleye, iḳāmet-i salāvāt-ı Cumʿa ve ḳırāʾat-i ḫuṭbe olınup, merḥūm-ı mezbūruñ rūḥiyçün ve benüm devām-ı devlet-i hümāyūnum içün duʿālar olına.*

Rüstem Paşa evkafının mütevellisi olan Mehmed Bey'in 25 Ekim 1562'de, caminin inşa edileceği yer için Ayasofya vakfından ve diğer vakıflardan aldığı hüccet, mimarbaşı Sinan'ın bir uzmanlar heyetiyle bizzat incelediği arsa hakkında ilginç ek bilgiler verir:

> İstanbul şehrinde, Tahtakale yakınında, bir şerefli cami ve ulu mabede son derece ihtiyaç olduğundan, bu mevzide bulunan, Hacı Halil Mescidi olarak bilinen ve arsası 248 benna zirai olan şerefli mescid genişletilip, merhum Rüstem Paşa hazretlerinin engin ruhu için bir şerefli cami yapılması şerefli fetva ve padişahın fermanı gereğince hüküm olunduktan sonra, halen mimarbaşı olan, mevkidaşları ve eşitlerinin iftiharı Sinan Ağa, diğer uzmanlardan oluşan büyük bir kalabalık ile birlikte bizzat zikredilen yerin üzerine varıp, söz konusu caminin işlemleri için o mevzide vaki yer alan, arsası ve binası Ayasofya evkafına ait, 3.788 benna zirai boyutundaki arsa ki, 23 kazancı dükkânı ile bir kasap dükkânını içerir, zikr olunan dükkanlar... satın alınıp...

Maḥrūse-i İstānbūlda Taḥte'l-ḳal'a ḳurbinde bir cāmiʿ-i şerīf ve maʿbed-i münīfe kemāl mertebede iḥtiyāc olmaġın, mevżiʿ-i mezḳūrda vaḳiʿ olup, Ḥācı Ḫalīl Mescidi dimekle maʿrūf bennā zirāʿıyla iki yüz ḳırḳ sekiz zirāʿ ʿarṣası olan mescid-i şerīf tevsīʿ olınup, merḥūm ve maġfūrun-leh Rüstem Paşa ḥażretlerinüñ rūḥ-ı pür-fütūḥlarıyçün cāmiʿ-i şerīf olması fetvā-yı şerīf mūcebince fermān-ı pādişāhī muḳteżāsınca ḥükm olunduḳdan ṣoñra ḥāliyā miʿmār bāşı olan –faḫrü'l-emācid ve'l-ekārim– Sinan Aġa ile ve sā'ir ehl-i vuḳūfdan cemm-i ġafīr ile biʾẕ-ẕāt maḥall-i mezḳūruñ üzerine varduḳda, cāmiʿ-i mezbūruñ meṣāliḥi içün, mevżiʿ-i mezḳūrda vāḳiʿ olup, ʿarṣası ve binası Ayaṣofya evkāfından olup, bennā zirāʿıyla üç biñ yedi yüz seksen sekiz zirāʿ olan ʿarṣa ki, yigirmi üç bāb ḳazġancı dükkānıñ ve bir bāb ḳaṣṣāb dükkānıñ müştemildür, zikr olınan dekākīniñ naḳżı... işṭirā olınup...

Hüccet, Ayasofya vakfından mukataa olarak kiralanan arsaları ve çeşitli vakıflara ait komşu binaları ayrıntıyla betimler; bu binalar caminin inşaatına yer açmak için diğerleriyle takas (istibdâl) edilmiştir. Arsalardan biri 3.788 ve diğeri 216 benna zirai büyüklüğündeydi; buna ilaveten belirtilmemiş boyutlarda, daha küçük dört parsel takas edilmişti. Demek ki, mescidin 248 benna zirai boyutundaki arsası, eskisinden en aşağı on altı kat kadar genişletilmişti. Paşanın sağduyulu mütevellisi, elde edilen arazinin bir kısmını caminin yeri olarak belirlerken, kalanını gelir getirecek dükkânlar bina eylemek üzere ayırdı.[212] Tahtakale'deki caminin güney ve doğu cephelerini kuşatan üç ticarî hanın, mabedin evkafına ait olduğu kabul edilir (**res. 301-3**). Vakfiyede zikredilen hayır amaçlı ücretsiz han, Kurşunlu veya Zindan Han olarak tanınan ve Rüstem Paşa'yla ilişkilendirilen, yakındaki Bizans devri deniz surunun zindan kulesinin bitişiğindeki han olabilir (**res. 295** [P]).[213]

Sultan Süleyman tarafından 28 Kasım 1562'de verilen bir "*mülkname*" caminin suyu ile ilgilidir. Merhum Rüstem Paşa'nın vekillerinin, hâlâ inşa edilmekte olan camisi için yeni yapılmakta olan Kâğıthane suyoluna 1,5 lüle su eklemiş olduklarını belirten belgede, padişah, aynı miktarda suyun camiye verilmesini emreder ve eksiksiz su haklarını ebedîyete kadar bağışlar:

Bundan aḳdem vezīr-i aʿẓam iken fevt olan Rüstem Paşanuñ ḥāliyā maḥrūse-i İstānbūlda ḥasbeten liʾl-lāhi teʿālā ve taleben li-merżāti'l-ʿālī binā olınan cāmiʿi içün ḥāliyā gelen şuya ilḥāḳ itdükleri bir buçuḳ lüle şuyıñ bedeli Kāġıdḫāne şuyından bir buçuḳ lüle şu taʿyīn ve iḥsān eyleyüp, Taḥte'l-ḳal'anuñ üstinde vāḳiʿ olan muşluḳdan alınup virilmesin

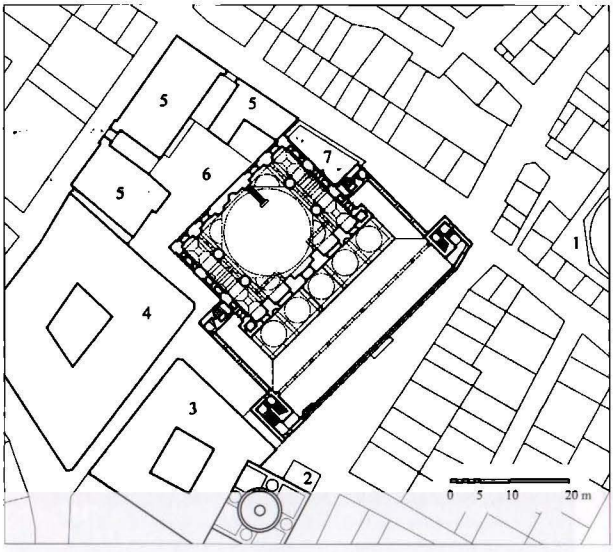

301 Rüstem Paşa Camii, Tahtakale, plan:

1. Daha önce mevcut olan hamam,
2. Uzunçarşı başındaki şadırvan,
3. Küçük Çukur Han,
4. Büyük Çukur Han,
5. Burmalı Han (Şeriat Mahkemesi),
6. Mahkeme avlusu,
7. Mezarlık haziresi.

302 Rüstem Paşa Camii, Tahtakale, aksonometrik perspektif.

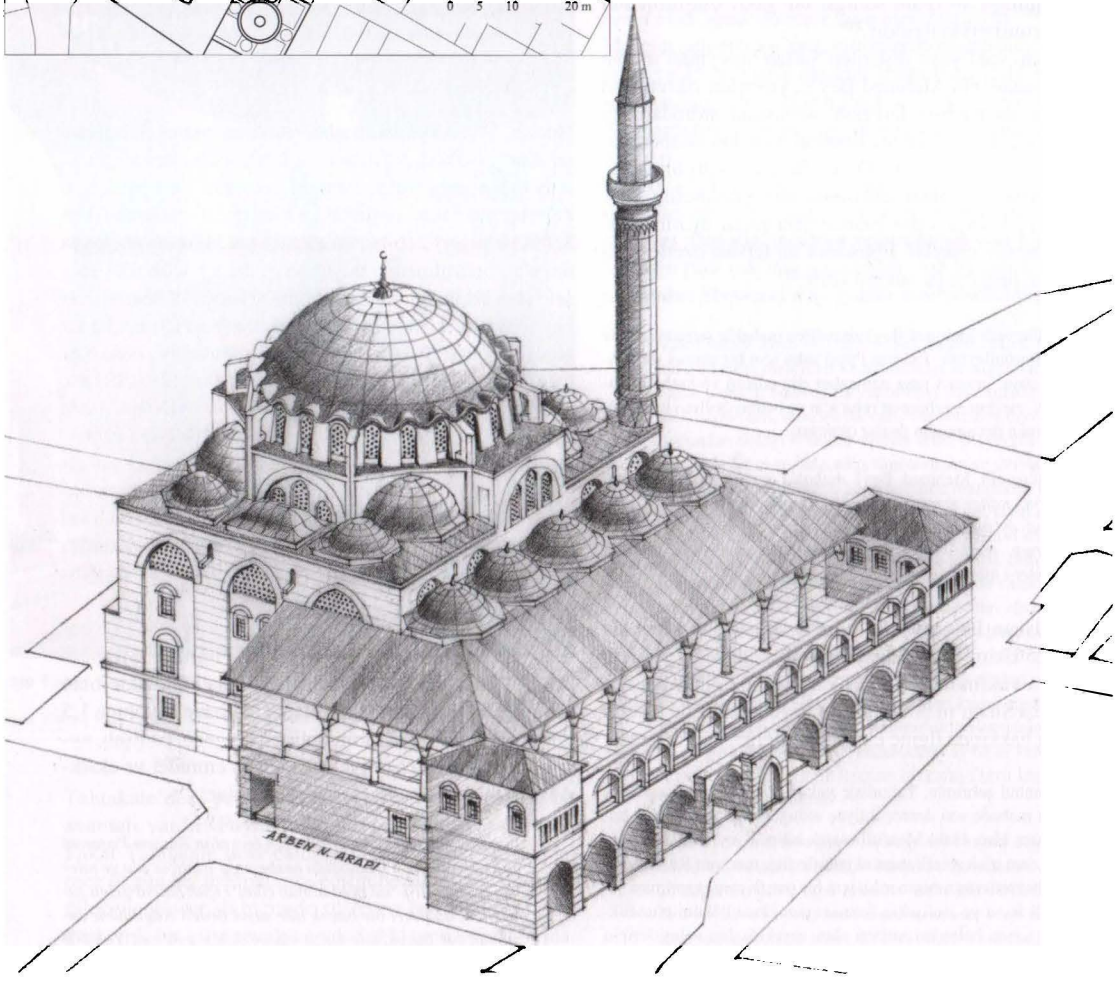

303 Rüstem Paşa Camii, Tahtakale, çevresindeki hanlar ve şadırvanla birlikte doğudan görünümü.

emr eyleyüp, bu nişān-ı ʿālişān-ı mevhibet-ʿunvānı virdüm... dā'imü'd-dem cāmiʿ-i mezkūrda cārī olup, nice dilerler ise taṣarruf eyleyeler.

Seyyid Lokman'ın Farsça *Târih-i Sultân Süleymân*'ında, Kırkçeşme su dağıtım sistemini betimleyen topografik resme eşlik eden metinde, Belgrad ormanında Rüstem Paşa adına yaptırılan bir su havuzundan Tahtakale'deki "binası hoş ve nazenin camisine" (*binā-i ḫoşeş cāmiʿ-i nāzenīn*) su getirildiği açıklanıyor. Havuzun suyu, resmin üzerinde "*kemer-i āb-ı Taḥtel-ḳalʿa*" olarak işaretlenmiş su kemeri aracılığıyla Kovuk Kemer'e bağlanarak, veziriazamın hayratına akıtılmıştı (**res. 119**).[214]

1562 ilkbaharı ve yazında payitahttan Venedik Senatosu'na gönderilen raporlardan, Mihrümah Sultan'ın kocasının camisi için sürekli malzemeler rica ettiği anlaşılıyor. 18 Mayıs tarihli raporunda *vicebailo* şöyle yazar: "Hanım sultana istediği camlar (*vedri*) ve fanuslar (*ferrali*) hakkında, haşmetmeap hazretlerinizin bana yazmış olduğunuzu bildirdim."[215] 19 Mayıs tarihli bir başka yazışma, paşanın kethüdasının (Mehmed Bey), "halen hanım sultanın (*la sultana*) yaptırmakta olduğu bir binaya nezâret ettiğini" belirtiyor. Kethüda o sabah özellikle meşguldü, çünkü bina için birçok şey sipariş etmesi gerekiyordu.[216] *Bailo*nun 3 Ağustos tarihli raporu, hanım sultan tarafından ısmarlanan malzemelerin derhal gönderilmesini ister, çünkü o her sabah bunların gelip gelmediğini ısrarla sordurmaktan vazgeçmiyordu.[217]

Rüstem Paşa'nın camisinin tam olarak ne zaman tamamlandığı açık değildir. Ölüm sonrası inşa edilen anıtların çoğu gibi, bunun da inşaat kitâbesi yoktur. Bazı mimarlık tarihçileri, veziriazamın 1561'deki vefatından önce tamamlanmış olduğunu varsayarken, diğerleri 1562'yi tamamlanma tarihi kabul etmişlerdir.[218] Fakat caminin arsasının hücetinin 1562 Ekim'ine değin temin edilmemiş olduğu ve suyunun izin belgesinin de o yılın Kasım ayının sonunda verildiği düşünülürse, inşaat muhtemelen 1563'e kadar sürmüştü. Ölüm döşeğindeki paşa, vasiyet ettiği camisinin yeri, tasarımı ve bezemesiyle ilgili isteklerini herhalde karısına ve kethüdasına aktarmış olmalıydı. Ancak inşaat programını, dul hanım sultandan talimat alan mütevelli ve bina emini Mehmed Bey ile istişare eden Mimar Sinan'ın, nihaî planını çizmesine kadar caminin ayrıntılarının kesinleşmesi mümkün değildi. Belki de dulluk statüsünün verdiği imtiyazla Mihrümah Sultan bu istişare-

304 Tahtakale'deki Rüstem Paşa Camii'nin tepedeki Süleymaniye Camii ile birlikte İstanbul siluetinde görünümü.

305 Rüstem Paşa Camii, Tahtakale, taş kemerli üst teras arkadı ve altındaki dükkânlar ile kamusal çeşmeyle birlikte kuzeybatıdan görünümü.

lere bizzat katılmış ve annesi Hürrem Sultan gibi kendi inşaatlarının şantiyelerini de zaman zaman ziyaret etmişti. Sonunda, merhum veziriazama münâsib bir anıtın neye benzemesi gerektiğini bu üçlünün müzakereleri biçimlendirmiş olmalıdır.

Bir "finans dehası" olarak tanınan Rüstem Paşa'ya, payitahtın en hareketli limanının ticari faaliyetlerinin göbeğinde konumlanan görkemli bir camiden daha uygun anıt olabilir miydi? Gelir getiren anbar ve dükkânlardan oluşan tonozlu bir altyapı kaidesi üzerinde yükselen kesme taş cami, çevresindeki almaşık duvarlı yoğun şehir dokusuna egemendir.[219] Oldukça heybetli kubbesi (çapı 15,20 metre), yan sahınların ve soncemaat yeri revağının küçük kubbeleri üzerinde yükselir. Bu ikincil kubbeleri, en alt düzeydeki hanların kubbeli yapıları kuşatır. Önüne geniş bir cadde açılmasından önce, şimdiki gibi Haliç'e nâzır olmayan camiyi, artık mevcut olmayan Bizans döneminden kalma deniz suru sahilden ayırıyordu (**res. 295**).

Camiyi muazzam bir altyapı üzerinde yükseltmek, sadece bu şekilde kazanılan yerin ticarî potansiyelini de-

306 Rüstem Paşa Camii, Tahtakale, soncemaat yerinin çifte revağından kapı köşkü ile taş kemerli arkadın görünümü.

ğil, üstyapısının görünürlüğünü de arttırmıştır. Caminin sekizgen kubbe baldakeni ve mevzun minaresi, limanın işlevsel binalarının tepesinde tecelli eder (**res. 303-4**). Buna karşılık, Rüstem Paşa Camii, şehir siluetinde Süleymaniye'nin altındadır ve âdeta padişahın gölgesine yerleşmiş gibidir. Bu görsel ilişki, hükümdar ile damadının göreli statüsünü dile getirir ve şehrin ufuk çizgisiyle liman kıyısı arasında çarpıcı bir diyalog kurar (**res. 304**). Veziriazanın camisi, iki ticarî anayolun kavşağında yer alır. Kuzeydeki ana cephesi, Uzunçarşı adlı işlek cadde boyunca uzanır. Şehrin deniz suru ile Divanyolu'nu birbirine bağlayan bu cadde üzerinde paşa on dükkân ile bekârların kiralaması için on altı oda vakfetmişti.[220] Caminin Mekke'ye doğru diyagonal olarak yönlendirilmesi, Uzunçarşı'nın başlangıç noktasında, yapının kuzey cephesinin ideal bir perspektifini sunan küçük üçgen bir meydancık oluşturacak şekilde genişletmiştir. Sinan bu perspektiften yararlanarak, tonozlu altyapılar üstünde yükselen cami terasının iki ucundaki kapı köşkleri arasına yerleştirdiği ihtişamlı taş arkadı sergilemiştir. Haliç manzaralarına hâkim arkadın kemerleri altında, her bir yanında dörder tonozlu dükkân bulunan bir merkezî duvar çeşmesi vardır (**res. 305-6**).

Yukarı terasta yer yokluğu, Sinan'ı abdest şadırvanını, çıkıntılı kare bir kameriye şeklinde aşağıdaki sokağın seviyesine indirmeye yöneltmiştir (**res. 301** [2]). Kötü bir biçimde restore edilen şadırvan kameriyesi, caminin saray mimarîsiyle çağrışımlarını pekiştirir. Sekizgen su teknesi ile etrafını saran oturma yerleri, on iki sütunun taşıdığı bir kubbeyle örtülüdür. Kubbenin dört tarafını minik kubbeli sundurmalar noktalar (özgün üstyapının yerini şimdi betondan sakil bir piramidal çatı almıştır).[221] Yaratıcı şadırvan kameriyesi ve fevkânî kapı-köşkleriyle çerçevelenen arkadlı cami terası, deniz kıyısında uzanan cephesi bir yalı kasrını andıran Mihrümah Sultan'ın Üsküdar'daki camisindeki muadillerini çağrıştırır (**res. 280**).

Rüstem Paşa Camii'nin kıble duvarının arkasında, ticarî yapılarla çevrili ve mahkeme avlusu olarak bilinen bir diğer "seyir" meydanı yer alır. Caminin iddiasız batı cephesinin önünde, dükkânların sıralandığı küçük bir hazire vardır. Çevreye veziriazamın vakfı için yeni inşa

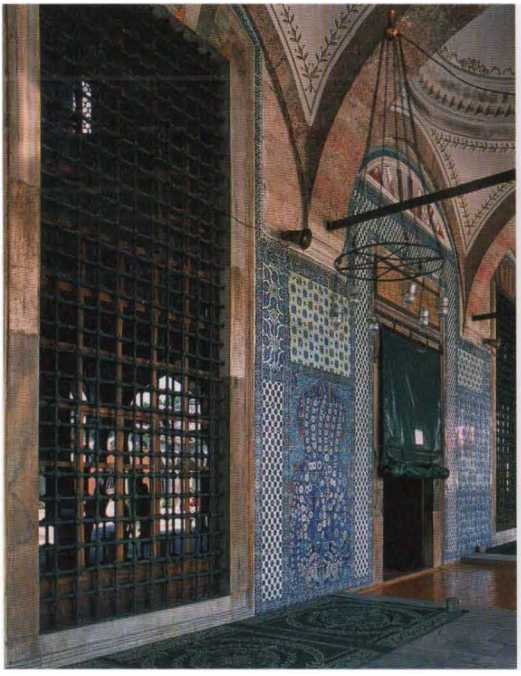

307 Rüstem Paşa Camii, Tahtakale, soncemaat yeri cephesindeki cümle kapısının solundaki büyük demir şebekeli pencere ve kemerle çerçevelenmiş bir bahar dallı "cennet" ağacı tasvir eden İznik çinisi pano.

308 Rüstem Paşa Camii, Tahtakale, iç mekânın kıble duvarına doğru görünümü.

edilen gelir sağlayıcı ek binalar, itibarlı arazinin her bir noktasını kaplayarak, önceden mevcut sokak dokusuna uyum sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Geniş bir alanın temin edilmiş olmasına rağmen, camiyi etrafındaki yapılardan ayıran bir bahçe aracılığıyla, yoğun şehir dokusuna nefes aldırma çabasına girilmemiştir. Cami, dünyevî ve uhrevî mekânlar arasındaki sınırı belirleyen, alışılagelmiş bir çevre duvarından da yoksundur. Bunun yerine, ticarî faaliyet düzlemiyle bütünleşen zemin katı üzerindeki terasa kondurulan ibadethane, aşağıdaki çarşının hummalı faaliyetinden soyutlanmıştır.[222] Rüstem Paşa Camii'ni ticaret merkezlerinin tipik "üst kat" (fevkânî) camilerinden ayıran başlıca nitelik, anıtsal ölçeği ve sanatsal ihtişamıdır. Altyapının köşelerine yerleştirilen dört üstü kapalı merdiven, cemaati caminin görsel olarak nefes kesici ve huzur verici, mermer döşeli avlusuna nakleden geçiş mekânlarıdır (**res. 301-2, 305-6**). Alt sokağa bakan kuzey cephenin her iki ucunu işaretleyen merdivenlerden, caminin kayyum ve müezzinlerinin ikamet ettiği kapı köşklerine çıkılır. Güney köşelerdeki merdivenler ise caminin yan kapılarına ulaşır ve oradan ikinci bir kat medivenle ibadethanenin içindeki üst mahfillere bağlanır.

Çiftc revaklı soncemaat yeri cephesindeki mukarnas kavsarasız, sade cümle kapısının iki yanında, olağanüstü büyük boyutlu demir şebekeli birer dikdörtgen pencere vardır. İkiz pencereler, Topkapı'daki Kara Ahmed Paşa Camii'nin (1565-71/72) cephesindekilere benzer (**res. 307, 375**). Görmüş olduğumuz gibi, bu rakip veziriazamın camisi 1555'te idam edilmesinden hemen önce planlanmış, fakat öngörülen arazisi civarında Mihrümah Sultan Edirnekapı'daki kendi camisini inşa etmeye niyetlenince, inşaatına verilen izin geri alınmıştı. Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki camisinin soncemaat yerindeki beş kubbeli ilk revak mukarnas başlıklı yüksek mermer sütunlarla desteklenir ve cümle kapısının iki yanında birer namaz sekisi uzanır. Eğimli geniş ahşap çatıyla örtülü ikinci revak, baklava başlıklı daha küçük mermer sütunlar üzerinde yükselir; kemerlerinin dış yüzünü bezeyen sekiz adet İznik çinisi madalyonda lacivert üzerine beyaz hatla, sekiz standart isim yazılmıştır.

Ön avluya bir "şifalı vaha" atmosferi egemendir. Şadırvanlı bahçe avlusunun yokluğu, enfes çiçekli İznik çinileriyle telâfi edilmiştir. Caminin kuzeyindeki soncemaat yeri cephesini ve iç duvarlarını kaplayan, çiçek ve bahar dallı "cennet" ağacı desenleriyle bezeli çiniler, tonozlu altyapılar üstünde yükseltilmiş, hiç solmayan ruhanî bir asma bahçeyi andırır (**res. 307-12**). Çinilerin beklenmedik şekilde tüm beden duvarlarını kap-

309 Rüstem Paşa Camii, Tahtakale, iç mekânın cümle kapısına doğru görünümü.

311 Rüstem Paşa Camii, Tahtakale, mihrab çinilerinden detay.

310 Rüstem Paşa Camii, Tahtakale, kubbeli üstyapının içeriden görünümü.

312 Rüstem Paşa Camii, Tahtakale, beyaz taş silmelerle çerçevelenen İznik çinisi şeridi, kumaş desenlerinden esinlenen kıvrımlı dal motifli, hatayî palmet, rozet ve saz yaprakları içerir.

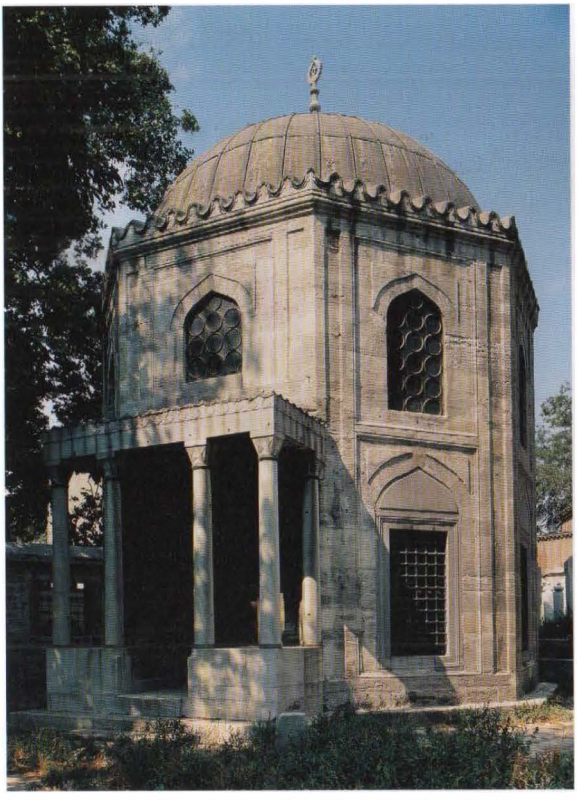

313 Şehzâde Mehmed Külliyesi'nin haziresindeki Rüstem Paşa Türbesi.

laması, caminin yapıldığı dönemde daha da büyüleyici bir etki yaratmış olmalıydı, çünkü önce Süleymaniye'de kullanılan (y. 1556-59) "klasik" İznik çinileriyle bezenen ilk veziriazam camisiydi bu. Rüstem Paşa'nın Süleymaniye'den daha küçük boyutlu camisi, İznik atölyelerinin yaratıcı ürünlerinin geniş yelpazesinin sergilenmesine fırsat oluşturmuştur. Caminin ünlü çinilerinin desenlerinin uzaktan görülebilecek şekilde büyütülen boyutları, Süleymaniye Camii'ndeki önörneklerinden bir adım ileri gider. Birçok sanatçı ve farklı atölyelerin emeği, 16. yüzyılın son çeyreğinde standartlaşacak olan çini boyutlarının buradaki çeşitliliğinde kendini gösterir.[223] Çiniler, daha geleneksel desenlerle birleştirilen "natüralist" üslûplu çiçek motiflerinin zenginliğiyle nam salmıştır. 1550'lerde saray nakkaşlarının katkısıyla yaratılan bu yeni üslûp, kırk bir farklı lâle kompozisyonu içeren Rüstem Paşa Camii'nde hayret verici bir yaratıcılık patlaması örnekler (**res. 307, 311**).[224] İç mekânda, Rüstem Paşa'nın veziriazamlığında moda olan kumaş desenlerinden esinlenen madalyonlu ve kıvrımlı dallı çini kompozisyonları yer alır (**res. 312**). Veziriazamın stratejik ekonomik önlemleri yerli ipek dokuma sanayiini derinden etkilemiş ve onun görev döneminde İznik çini atölyeleri inşaat sektörünün artan ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yeniden örgütlenmişti.[225] Bu nedenledir ki, paşanın kendi ipek tezgâhlarında kumaş deseni tasarlayan nakşbendlerin, onun ölümünden sonra yapılan camisinin bezeme programında çalışmış olması mümkündür.[226]

Camideki eşi görülmemiş çini bolluğu, genellikle Rüstem Paşa'nın koleksiyoncuya özgü "derleme" eğilimiyle tanımlanan kişisel zevkine atfedilir. Sözümona hâmisinin bu dayatması, Mimar Sinan'ı, kendi estetik tercihi olan seçici çini kullanımına ters düşen bir bezeme programı uygulamaya zorlamıştı.[227] Walter Denny, tekrarlanan desenli modüler çinilerin alışılmadık ölçüde çeşitliliğini, veziriazamın körüklediği rekabetçi atmosferde birbiriyle yarıştırdığı Osmanlı çinicilerinin "yeteneklerini sergilemek" ve ürünlerinin "reklamını yapmak" amacıyla giriştiği bir "kişisel himaye edimi" olarak yorumlamıştır.[228] Ne var ki, çinilerin caminin yeri ve boyutlarının belirlenmesinden önce koleksiyoncu zihniyetiyle "toplanmış" olma ihtimali düşüktür. Tekrarlanan desenli modüler çinilerin, caminin tasarımının 1562'de yapılmasının ardından kâğıt üzerine tam boyutlu çizimler temelinde üretilen ısmarlama panolarla birlikte sipariş edilmiş olması kanımca daha yüksek bir olasılıktır.[229]

İznik çinilerinin bu derece gösterişli kullanımı, Rüstem Paşa'nın ölmeden önce verdiği özel bir talimat olması pekâlâ mümkündür. Fakat böyle savurganca bir müsrifliği, onun aşırı cimriliği ve ağırbaşlı ciddiyetiyle bağdaştırmak zordur. Bir daha tekrarlamayacağı bu benzersiz bezeme programını, Mimar Sinan'ın, bina emini Mehmed Bey ve Mihrümah Sultan'la müşavere ederek tasarlamış olması daha akla yakındır. Bu özgün program, üçlü müşaverede, veziriazamın ölüm sonrası anıtı için münâsib bulunmuş olmalıydı. Gösterişçi tüketime düşkünlüğüyle tanınan zengin hanım sultan, anlaşılan göçüp gitmiş eşinin vasiyetinin uygulayıcısı olarak, onun anısına yaraşır bir abide yaratmak için hiçbir masraftan kaçınmamıştı. Caminin cephesini ve içini baştan aşağı kaplayan çiniler, Osmanlı sarayları ve ölenlerin ebedî bahçe köşkleri olarak tasarlanan türbelere has bir özelliktir. Dolayısıyla, Rüstem Paşa Camii'nin mebzul çini kaplamaları, saray mimarîsini andıran bu yapının, eskatolojik kitâbe programında tezahür eden öbür dünyaya yönelik çağrışımları da pekiştirir.

Caminin eşi o zamana dek görülmemiş sekiz ayaklı kubbe baldakeni de, sekizgen planların özellikle türbe mimarîsinde kullanımından esinlenmişe benzer. Nitekim bu cami, Mihrümah Sultan tarafından yaptırılan sekizgen Rüstem Paşa türbesiyle eşzamanlı olarak planlanmıştır (**res. 154** [8], **313**). Şehzâde Mehmed Külliyesi ha-

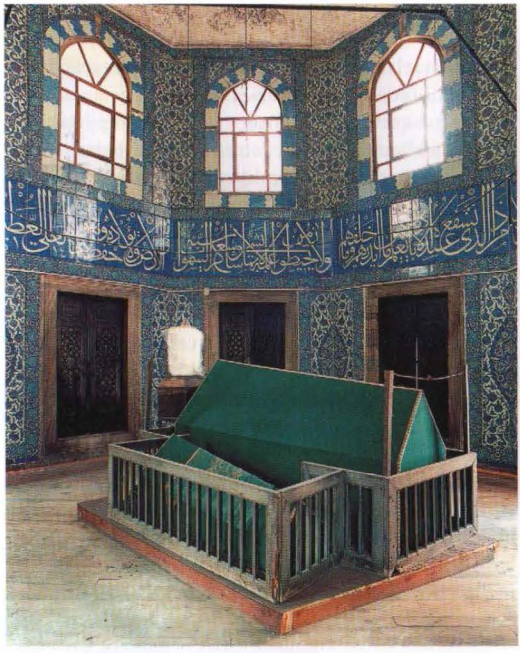

314 Rüstem Paşa Türbesi, iç mekânın görünümü.

315 Rüstem Paşa Türbesi, kemerli İznik çinisi panolardan detay.

ziresindeki bu şatafatlı türbeyle, hanım sultan kocasının hanedan damadı statüsünü vurgulamıştır. İnşa kitâbesiyle 968 (1561) yılına tarihlenen ve Mihrümah tarafından 1562'de vakfedilen kubbeli türbe, kocasından biraz önce vebadan ölen tek oğlunun da defin yeridir. Baba-oğulun mezar anıtının iç duvarlarını kaplayan yaratıcı İznik çinileri arasında, üst pencere sövelerinin ilginç mermer desenli çinileri dikkat çeker (**res. 314**).[230] Birer vazodan fışkıran çiçekli madalyonlar resmeden zemin düzeyindeki kemerli panolar, Tahtakale'deki caminin mihrabındaki çinilerle paralellik gösterir (**res. 315, 311**).

Öncül sekizgen baldaken planlı Rüstem Paşa Camii, Edirne'deki Selimiye'ye giden yolu döşeyecek ve mimarbaşının payitahttaki geç dönem prestij camilerinin standart şeması haline gelecektir (**res. 5**). Sekizgen baldaken için sıklıkla zikredilen modellerden biri, 15. yüzyıl sonlarında zaviyeli camiye dönüştürülen, İstanbul'daki Küçük Ayasofya Kilisesi'dir (Hagios Sergios kai Bakchios). Bu kilisenin sekiz bağımsız kubbe ayağıyla, çıkıntılı bir apsid ve U-biçimli üst mahfilleri kapsayan planı, Selimiye'de, Tahtakale camisinde olduğundan daha etkin şekilde yorumlanmıştır. Rüstem Paşa'nın dikdörtgen camisinde ilk defa denenen sekizgen kubbe baldakeni şeması, Selimiye'nin merkezîleşmiş kare planında olduğu kadar kuvvetli görsel ifade bulmamıştır. Tahtakale Camii'nin üç bölümlü iç mekân düzeni, iki tarafında yan sahınlar bulunan merkezî kubbeli planıyla,

kavramsal olarak Süleymaniye'ninkine daha yakındır. Dikdörtgen beden duvarlarıyla hizalanan sekiz asimetrik filpâye, kubbenin altındaki sekizgen geçiş kuşağıyla tam olarak uyum sağlamaz. Bunlardan dördü, kuzey ve güney duvarlarına eklemlenmişken, geri kalan dördü ikişer çift halinde, yan mahfillerin baklava başlıklı beyaz ve yeşil mermer sütunlu revaklarına eşlik eder. Rüstem Paşa'nın anısına yadigâr olarak inşa edilen camisinin bir muamması, kuzeydeki filpâyeler arasında uzanan mermer konsolların üstünde yükselen, hiçbir girişi olmayan özel mahfildir. Cümle kapısı tepesindeki bu dikkat çekici mahfil acaba caminin müteveffa bânisinin yokluğunu mu temsil ediyordu (**res. 309**)?[231]

Sinan, merhum paşanın Tahtakale'deki camisi ile dul eşinin (sultanî izin belgesi 1563'te yenilenen) Edirnekapı'daki camisini yaklaşık aynı dönemde tasarlamış olmalıdır.[232] Bu çiftin sur içindeki camilerinin ortak bileşenleri arasında şu özellikler göze çarpar: yüksek kubbe baldakenlerinin iki yanında ikişer mukarnas başlıklı ayağa binen üçlü kemerler (birinde dört sekizgen filayağı, diğerinde dört muazzam kırmızı granit sütun); yan duvarlarda birer giriş kapısı, özgün pencere kompozisyonları içeren yüksek cepheler. Mihrümah'ın camisi, dört filpâyeli kare baldakeni ve dört kırmızı granit sütunuyla, babasının Süleymaniye Camii'nin merkezî çekirdeğini âdâb sınırlarını zorlayarak yeniden yorumlar. Hanım sultanın sultanî özlemleri, ayrıca camisinin haşmetli kubbesiyle (çapı 20,25 metre, yüksekliği 37 metre) de vurgulanmıştır. Kocasının daha küçük bir kubbeyle örtülü (çapı 15,20 metre, yüksekliği 22,80 metre) sekizgen baldakenli camisinin bu tür sultanî çağrışımları yoktur. Bununla birlikte, Sinan'ın payitahtta bir veziriazam için inşa ettiği en büyük kubbeye sahip olmakla ayrıcalık kazanır (**Ek 1**).

Rüstem Paşa Camii'nin nispeten yalın dış beden duvarları, yüksek kemerler içine yerleştirilmiş çok katmanlı pencerelerle hareketlendirilmiştir. Yan sahınlarının düz tonozlu iç örtüleri, üstyapının dışında maskelenerek, iki küçük kubbenin ortasında yer alan birer beşiktonozla ifade edilmiştir (**res. 302-3**). Dört timpanum ve köşelerde dört yarımkubbeyle çevrili ana kubbe, küfeki taşından yüksek bir sekizgen kaide üzerine oturur. Kubbelerinin etrafında sekiz ağırlık kulesiyle çevrilen ve çıkıntılı mihrablı kare plana sahip olan sekizgen baldakenli Selimiye-sonrası camilerin tersine, Rüstem Paşa'nın dikdörtgen camisinin kubbe kasnağının çevresinde sekiz geleneksel payanda kemeri vardır (**res. 5**). Bizans devri kubbelerini andıran dalgalı kubbe eteği, belki de yerini almış olduğu kiliseye bir telmihtir. Anonim bir 16. yüzyıl panoramasında betimlenen kubbenin dalgalı eteği, Kuban'ın varsaydığı gibi 18. yüzyılda eklenmemiştir. Paşanın türbesinin kubbesinin eteğini çeviren sekizgen beden duvarları da benzer şekilde dalgalı bir tacla donatılmıştır (**res. 295** [0], **302-3, 313**).[233]

Karı-kocanın Tahtakale ve Edirnekapı'daki camilerinin kütle düzenine egemen tekil kubbeleri, hanım sultanın daha önce Üsküdar'da yaptırdığı üç yarım kubbeli camisinin piramidal yapısından oldukça farklı bir etki yaratır. Paşanın camisi, ikonografisi ışık mecazına odaklanan karısının Edirnekapı'daki camisinin çinisiz iç mekânı kadar aydınlık değildir. Tahtakale'deki ibadethanenin kendine has atmosferi, iç mekânına giren ve çini kaplı duvar satıhlarına renk veren ışığın dikkatle denetim altına alınmasından kaynaklanır. Çini kaplı duvarlarla ayak sisteminin üst sınırını belirleyen ilk silme kuşağının tepesinde, tamamen cam kaplı şeffaf kemerler dizilidir. Bunların üzerindeki tromplarla eşlik eden timpanum kemerleri üçlü pencereler içerir. Duvarların alt düzeylerinde pencere sayısının düşük tutulması, çiniyle kaplanan yüzeyleri arttırmanın yanı sıra, sırlı çinilerin fazla parlayarak göz kamaştırmasını engeller. Işık miktarının yukarıya doğru dramatik artışı, öbür dünya çağrışımlı, transandantal bir atmosfer kurgular.[234]

Birinci silme kuşağına kadar neredeyse her yüzey İznik çinileriyle kaplanmıştır. Kubbeyi destekleyen sekiz kemerin başlangıç noktalarını kuşatan ikinci silme kuşağı, beden duvarları ile üstyapı arasındaki ışıklı geçiş bölümünün sınırını çizer. Çini kaplı pandantiflerin üzerindeki kubbe eteği pervazı, bir diğer pencere kuşağıyla çevrilidir. Denny'nin gösterdiği gibi, genel kanının aksine, mihrab ekseni boyunca iki taraflı simetrik çini programı dikkatle planlanmıştır. Program bütünlüğü daha sonradan yapılan gelişigüzel onarımlarda yüzeylerin rastgele yamalanmasıyla kısmen yitirilmiştir.[235] Rüstem Paşa'nın türbesinin birbirine uyan çinilerinin tersine, camisindekiler çeşitlilik içinde bir estetik birliği temsil eder. Desenlerin farklılığı, İznik'teki hiçbir atölyenin tek başına kısa sürede karşılama kapasitesine sahip olmadığı miktarda çini kaplama gereksiniminin bir sonucu olabilir. Tekrarlanan modüler desenler, çoğunlukla en büyük duvar yüzeyleriyle sekizgen filayaklarında kullanılmıştır. Filayaklarının tepelerinde sipariş edilen ölçülere göre üretilen sivri kemer motifleri olması, bunların modüler çinilerle birlikte üretildiğinin kanıtıdır. Bahar dallı "cennet ağaçları" betimleyen kemerli panolar soncemaat yeri cephesinde (bunlardan biri kayıptır), mihrabda ve minber köşkünün duvarında yer alır. Mahfil revaklarının kemerleri ve ana kubbenin pandantifleri, somaki mermer madalyonları anımsatan çini disklerle bezelidir. Geniş desen yelpazesine bütünlük verme amacıyla, tek bir tip bordür çinisi ile 45 derecelik pahlı silmeler kullanılmıştır.

Minber külâhının ve cümle kapısının iki yanında uzanan müezzin mahfillerinin ahşap tavanlarındaki al-

tın yaldızlı nakışlar, kaybolan özgün kalemişi nakışların ihtişamının ipucunu verir. Kubbeli üstyapının 19. yüzyılda, çinilere tamanen aykırı düşen Avrupaî bir tarzda yenilenen boyalı bezemeleri son onarımda kaldırılarak, yerlerini beyaz badanalı yüzeylere bırakmıştır. Celi sülüs hatlı taş oyma ve çini kitâbeler büyük ölçüde korunmuş durumdadır. Kitâbeli çiniler, Selimiye'nin üst mahfil revaklarının kalemişi nakışlı hatlarında yinelenen benzersiz bir renk düzeniyle, hem beyaz üzerine lacivert, hem de lacivert üzerine beyaz yazılar içerir.

Çiçekli bezeme desenlerinin gölgesinde kalan kitâbeler, araştırmacılar tarafından büyük ölçüde ihmal edilmiştir.[236] Toplu mesajları, ilâhî yaratıcının gerek bu dünyada gerek öteki dünyada insanlığın kaderi üzerindeki denetimini vurgular. Doğru yolu izleyen itaatkâr müminleri cehennemden koruyup cennete kabul etmesi için bağışlayıcı Tanrı'ya yalvaran kitâbeler, sofu eğilimli Rüstem Paşa'nın ruhunun selameti için inşa edilen camisinin yadigâr anıt niteliğini pekiştirir. Kur'an'dan alıntılara, hadisler ve cami için özel olarak kaleme alınmış Arapça niyaz duaları eşlik eder. Epigrafik programının içeriğini tasarlayan kişinin, veziriazamın akıl hocası konumundaki Nakşibendî şeyhi Baba Çelebi olduğunu tahmin ediyorum. Hem Rüstem Paşa'nın hem de Mihrümah Sultan'ın vakfiyelerini şahit sıfatıyla imzalayan bu medrese eğitimli, "filozofların kaymağı", her ilimdeki bilgisiyle nam salmıştı. Mekke şerifinin elçisi Kutbüddin Mekkî, Arapça günlüğünde onu şöyle betimliyor: "Bir de vezir-i azam Rüstem Paşa'nın kızının hocası Baba Çelebi –ki Filibe kadısının oğlu Mahmud Çelebi'dir – ile görüştüm. Güzel nazımları olan bu zâtın mahlâsı Rizayî'dir. Âlim, fâzıl, mütalaaya düşkün, her fende eser sahibi, anlayışı güzel, hoş huylu, çok muhterem ve târik-i dünyadır. Hülâsa fazl ü kemâl sâhibi olan bu adam, zamanın en iyi simalarından biridir." Atâî, Rüstem Paşa'nın "*peder-i uḫrevî*"si olması nedeniyle, Filibeli Şeyh Mahmud Baba'nın "Baba Efendi" namı ile meşhur olduğunu açıklıyor. Baki'nin bir kasidesinde onun "*ḫāce-i ʿālī nazar, ser-çeşme-i faẓl u hüner*" olarak methedildiğini ve babayane şiirleri ile güzel yazısıyla ün salan bir hattat olduğunu belirtiyor. Ömrünün sonunda, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin Sultan Süleyman için hazırladığı Kur'an tefsirinin padişaha sunulan nüshasını "*taḥrīr idüp, ḫaṭṭ-ı laṭīf ile eşer-i dil-peẕīr itmişlerdür*" diye de ilave ediyor. Dolayısıyla, müridi Rüstem Paşa'nın camisinin yazılarının tasarımını "*ḥüsn-i kitābet*" sahibi şeyhin bizzat yapmış olması bile mümkündür.[237]

Soncemaat yeri cephesinin Kur'an alıntıları, ilâhî yaratıcıya tapınmanın önemini vurgulayarak, camiye girenleri iç mekândaki kitâbelerin tematik vurgusuna hazırlar. Epey onarım gören bu cephe, her iki ucunda beyaz zeminli birer dikdörtgen çinili pencere alınlığını muhafaza etmektedir. Fakat yetkinlikten uzak tamirler sırasında yanlışlıkla yerleri birbiriyle değiştirilmiştir: Sağ tarafta olması gereken sol alınlık, geri kalanı diğer alınlıkta devam eden bir âyetin başlangıcını zikreder. Âyet, cemaati "doğru yolda"kilerden olmak için ortodoks ibadetin temel gereklerini yerine getirmeye teşvik eder (9: 18). Cümle kapısının üzerindeki dikdörtgen mermer levhaya, kâinatın sanatkar yaratıcısı (*el-Musavvir*) olan Tanrı'yı yücelten bir âyet hakkedilmiştir: "O, var eden, güzel yaratan, yarattıklarına şekil veren, en güzel adlar kendisinin olan Allah'tır. Göklerde ve yerde olanlar O'nu tesbih ederler. O güçlüdür, Hakim'dir (59: 24)."

İç mekânda, ilâhî yaratıcının haşmeti teması ana kubbenin merkezindeki kalemişi nakışlı yuvarlak madalyonda yankılanır (**res. 310**). Burada, gücü gökleri ve yeri sımsıkı yerinde tutan Tanrı'nın bağışlayıcılığını ilân eden Fâtır suresinden aktarılan bir âyet yazılıdır (35: 41). Sekiz kubbe pandantifinin ortalarındaki lacivert üzerine beyaz hatlı çini madalyonlar standart isimleri zikreder. Kıble duvarındaki beyaz üzerine lacivert hatlı dikdörtgen çini alınlıklar, ibadet etmeyi vurgulayan soncemaat yeri cephesindekilere paraleldir. Beyaz mermer mihrabın mukarnaslı kavsarasının ve yanlarındaki birer pencerenin üzerlerine yerleştirilen bu alınlıklar, cümle kapısından girenlerce okunabilir boyuttadır (**res. 308**). Mihrab panosu, "mihrab" sözcüğünü içeren yaygın âyet parçasını aktarır (3: 37). İki pencere alınlığı ise, Tanrı'nın bölünmez birliğini ve Peygamber'in O'nun elçisi olarak ikincil konumunu beyan eden iki âyeti aktarır (72: 18-19). Bu âyetler cemaati, sadece Allah'a ibadet etmeye yönlendirir.

Geri kalan kitâbeler, üst mahfillerin pencere ve kapılarının tepesinde yer alan, lacivert üzerine beyaz hatlı dikdörtgen alınlık çinilerinde yazılıdır. Bunlar iç mekânın kuzey duvarının batısından başlayıp doğusunda sona erecek şekilde, saat yönünün tersine ilerleyen bir düzen takip etmektedir. Batı mahfildeki (sağ üst kat) ilk alınlıkta, Hz. Ömer tarafından aktarılan, ibadet yerlerinin sadece Allah için olduğunu belirten bir hadis yazılıdır. İkinci ve üçüncü alınlıklarda, bir münacat yer alır: "Rab olarak Allah'tan, din olarak İslâm'dan, peygamber ve resul olarak Muhammed sallallâhu aleyhi vesellem'den râzı olduk." Dördüncü ve beşinci alınlıklarda bir niyaz vardır: "Ya Rab! Merhametini gösterip bizi ateşten uzaklaştır ve doğru yoldakilerle birlikte Cennet'ine girmemizi sağla. Ey rahmanların en rahimi!" Altıncı alınlık her iki dünyada da ilâhî destek niyaz eder: "Ya Rab! Bize dünyada ve Âhirette mağfiret ve sağlık bağışla." Yedinci alınlık tematik olarak bağlantılı

bir âyetin son bölümünü aktarır: "Rabbim... Sen dünyada ve Âhirette dostumsun, benim canımı Müslüman olarak al ve beni iyilere karıştır (12: 101)."

Doğudaki üst mahfilde aynı şekilde her iki dünyada ilâhî inayet dileyen münacatlar ve âyetler yazılıdır. Mahfilin kıble duvarındaki ilk pencere ile doğu duvarındaki ikinci pencere alınlığına, onları izleyen üçüncü ve dördüncü alınlıkların eksik olması nedeniyle eksik kalan bir münacat yazılıdır: "Ey Tanrım! Yüzümü sana döndüm ve kendimi sana teslim ettim ve bütün işlerimi sana emanet ettim ve bütün kalbimle sana güvenirim; [sensiz] hiçbir kurtuluş ya da sığınak yoktur..." Beşinci ve altıncı alınlıkta alıntılanan Bakara suresinden bir âyetin sonu, bir kez daha her iki dünyada Tanrı'nın yardımını diler: "Ve cennet... Senin hışım ve azâbından yine sana sığınırım! Rabbimiz! Bize dünyada iyiyi, Âhirette de iyiyi ver, bizi ateşin azabından koru (2: 201)." Yedinci alınlığa, Tanrı'nın haşmetini yücelten ve O'nun peygamberlerini selamlayan âyetler yazılıdır: "Senin güçlü olan Rabbin, onların vasıflandırmalarından münezzehtir. Peygamberlere selam olsun. Hamdolsun âlemlerin Rabbine (37: 180-182)!"

Bu münacatlar ve dualar hem cemaatin hem de bâninin ruhu hesabına yapılmıştır. Mikrokozmik caminin bahçe imgeleriyle bezeli, büyüleyici atmosferi dindar paşanın yazgısının cennette ikamet etmek olduğunu ima eder. Dönemin metinleri ibadethaneyi cennet bahçesine, ışıklı üstyapısını da gök kubbeye benzeterek, kendine özgü, benzersiz bir şaheser olduğunda hemfikirdirler. Tarihçi Ramazanzâde Mehmed'in (y. 1562-65), henüz yeni tamamlanmış olan camiyi Mihrümah Sultan'a atfetmesi, bu kaynağın en erken betimlemeyi içermesi açısından bilhassa önemlidir. Yazar, tasarımı kâinatın biçimini yansıtan camiyi evrenin bir harikası olarak betimlerken, Mihrümah'ın adına üstü kapalı göndermeler yapmayı da ihmal etmez:

> (Mihrümah) Sultan Hazretlerinin merhum Rüstem Paşa'nın ruhu için hasenatıdır: "Yaptı ışıklı bir camiyi / Ki görenler ışık sanardı onu." İstanbul'da, Tahtakale yakınında, bahsi geçen (Hanım) Sultan Hazretleri, öylesine cenneti andıran bir cami ve şerefli mescid bina ettiler ki, bu lacivert gök kubbe ayın ve güneşin (Mihrümah'ın ismine bir telmih) ışınlarıyla ışıldamaya başladığından beri, yeryüzünde ve feleklerin altında şimdiye değin onun gibi güzel ve hoş görünümlü bir bina ne yapılmış, ne de mamur olmuştur; ve ne tasarlanmış, ne de temeli atılmıştır. Eşsiz mihrabının kemeri, âlemin kemer ve revağı, gönül çelici mahfili çağın nâdiresidir. (Beyit): "Kapısı güneşin kıblesidir / Mihrabı hilalin secde ettiği yerdir." İçi dışı tamamen çiniyle kaplı olup, dördüncü felek gibi yüce tabakalarla kademelendirilerek tasarlanmış küresel kubbesi, gökyüzünün ulu sakfı şeklinde yapılmıştır.
>
> *Sulṭān Ḥażretlerinüñ ḥasenātıdur / Merḥūm Rüstem Paşa rūḥıyçün: "Yapdı bir cāmi'i ki nūrānī / Ki görenler ṣanurdı nūr ānı". İstānbūlda Taḥte'l-ḳal'a ḳurbinde müşārun-ileyhā Sulṭān ḥażretleri bir cāmi'-i cennet-naẓīr ve mescid-i şerefpeẕīr daḫī binā' itdiler ki bu ḳubbe-i lāciverdī sipihr-i ḫuḍūt-ı şu'ā'-ı māh ü mihrle dıraḫşān ve nūr-efşān olalı 'arṣa-i ḫākda ve taḫt-ı eflākda şimdiye degin anuñ gibi zībā ve ḫoş-nümā binā ne ta'mīr ve ābād olmışdur ve ne terīb ve bünyād olınmışdur; ṭāḳ-ı miḥrāb-ı bī-naẓīri 'ālemde ṭāḳ-ı revāḳ ve maḥfel-i dil-peẕīri nādire-i āfāḳdur. Beyt: "Ḳıble-i āfitābdur bābı / Secdeġāh-ı hilāl miḥrābı." İçi ṭaşı cümle kāşī olup, ṭārem-i çārüm gibi 'ālī- ṭabaḳāt ve bülend-derecāt ile ḳubbe-i müdevveresi maṣnū'-ı müşākil-i sakf-ı merfū' olmışdur.*[238]

Hasanbeyzâde de, hanım sultanı caminin inşaatını denetleyen kişi olarak tanımlıyor: "Kocası Rüstem Paşa'nın ruhu için, Tahtakale'de sanatlı ve latif bir cami ve tertipli medrese [*sic*] yaptırdı" (*zevci Rüstem Paşa rūḥiyçün, Taḥte'l-ḳal'ada, bir muṣanna' cāmi'-i laṭīf ve medrese-i naẓīf binā idüp...*)[239]

Rüstem Paşa'nın 1570 tarihli vakfiyesi, bir cennet kasrını anımsatan şadırvanlı camiye Mihrümah Sultan'ın etkin katkısını hiç şüphe bırakmayacak şekilde teyit eder:

> [Kendi vakfından ruhu için bir cami bina olunmasını vasiyet eden Rüstem Paşa ölünce] sözü geçen (Hanım) Sultan hazretleri âlicenap şöhretlerine yakışır biçimde çeşitli ihsan ve lütuflar meydana gelip, kendilerinin (Rüstem'in) halis mallarından ve en iyi mülklerinden Kostantiniyye şehrinde Tahtakale yakında, zemini saf, gönül çelici yüce üstyapısı nakışlı, letâfette bir Çin resim galerisini andıran, zarâfette cennetin en üst tabakasını kıskandıran, sanki cennet kasrının nişanesi olan, her açıdan eşi bulunmayan... bugüne kadar dünyada benzeri görülmemiş, çağın nâdiresi olan ve her çeşit sanatı kapsayan, süslü ve latif bir fevkânî cami yaptırıp, ve civarında ... musluklarından âb-ı hayat gibi duru su akan, üstyapısının kemerleri gökkuşağını andıran, sağlam yapılı bir şadırvan bina ettirip ve orada, muhkem yapılı mahzenler ve dükkânlar yaptırdı ki, gelirleri şerefli caminin masraflarını karşıladıktan sonra, fazlası artar. Bütün bunları, şanlı zevci olan Rüstem Paşa'nın rahmetli ruhuna vakfetti...
>
> *Müşārün-ileyhā Sulṭān ḥażretlerinüñ şān-ı kerem-nişānlarına göre envā'-ı iḥsān ve eṣnāf-ı eltāf-ı ḫisān ṣudūr ve ẓuhūr bulup, kendülerüñ ḫāliṣ mallarından ve aṭyeb menāllerinden maḥmiyye-i Ḳoṣṭantiniyyede Taḥte'l-ḳal'a ḳurbinde ferşi muṣaffā, ṭāḳı mu'allā-i dilkeş-i münaḳḳaş, leṭāfetde nigārḫāne-i Çīn, melāḥatde reşk-i firdevs-i berīn, ġüyā ki ḳaṣr-ı cennetden nişāne, her cihet ile bī-nihāye, ilā'el-ān dünyāda miṣli görilmemiş, yegāne-i zamān ve envā'-ı ṣınāyi'i cāmi' bir fevḳānī, zībā [vü] laṭīf cāmi' binā buyurup ve civārında*
>
> *āb-ı ḥayāt lüleleri selsāl, ṭāḳ-ı ḳavs-ı ḳuzaḥ miṣāl, mü'essesü'l-bünyān bir şādırvān binā buyurup, ve ol arada bināsı raşīn meḥāzīn ve dekākīn binā buyurup ki, maḥṣūlı ḫarc-ı cāmi'-i şerīfe vefā eyledükden ṣoñra ġayrı zevā'id ḳa-*

lur, bu cümle[yi ḫalîl-i celîlleri olan müşârün-ileyh Rüstem Paşa –raḥmetu'l-lâhi ʿaleyhi– rûh-ı pür-fütûḥıyçün vaḳf buyurduḳlarından ġayrı ...[240]

Evliya Çelebi, kalabalık cemaatli Rüstem Paşa Camii'ni mimarbaşı Sinan'ın eseri olarak tanımlar ve bu yapının daha küçük sekizgen baldakenli tasarımının Selimiye'ninkine benzediğini hemen fark eder. Yapının çinilerine, aydınlık iç mekânına ve ticarî işlevli altyapısına da dikkat çeker. Diğer Sinan camilerini betimlerken, genelde İznik çinilerini göz ardı eden seyyah, bu eserin en çarpıcı özelliklerinden biri olan çini kaplamalarını vurgulamayı ihmal etmez: "Tahtakale yakınında fevkânî, baştan aşağı Çin seramikleriyle kaplı, aydınlık bir camidir. Kelimelerle tarif edilemez. Altında tamamen mahzenler ve dükkânlar vardır" (*Taḥte'l-ḳalʿanuñ ḳurbinde fevḳânî serâpâ kâşî-i Çîn ile mebnî bir câmiʿ-i rûşendür. Diller ile taʿbîr olınmaz. Altında cümle maḫzenler ve dekâkînlerdür*).[241] Evliya yolculukları sırasında alışılmış olandan fazla süslü camilerle karşılaştığında, gösterişli bezemenin şahikası olarak algıladığı bu yapıyla sık sık karşılaştırmalar yapmıştır.

Rüstem Paşa'nın Tahtakale'de ve Mihrümah Sultan'ın Edirnekapı'da peş peşe inşa edilen prestij camileri, dul hanım sultanın vizyonuyla biçimlenen bir aile kimliği duygusu paylaşır. Fakat payitahtta ortak olarak vakfettikleri cami külliyeleri yaratan daha sonraki sultan-vezir çiftlerinin tersine, Süleyman'ın tek kızı ile damadı, hayır binaları ile vakıflarını ayrı tutmayı yeğlemiştir. Mihrümah'ın Sinan'a sipariş ettiği bu iki benzersiz cami, çiftin anılarını payitahtın sur içi siluetine ebedîyen nakşederek, karı-kocanın kamusal imgelerini bireyselleştirmiştir.

Rüstem Paşa'nın Haliç kıyısındaki daha küçük camisi, hanedana mensup zevcesinin şehrin bir tepesini taçlandıran sultanî camisine kıyasla, veziriazamın daha düşük statüsünü ifade ediyordu. Birbirini tamamlayan bu camilerin estetik benzersizlik ve yenilik özlemi, çiftin aynı yılda tescil edilen ayrı vakfiyelerinde kendini gösteriyordu. İddialı sultanî göndermeleriyle, Mihrümah'ın Edirnekapı'daki dulluk dönemi camisi, emsalsiz servet ve nüfuz sahibi bir hanım sultan olarak kendinden emin imgesinin mimarî ifadesiydi. Merhum kocası için sipariş ettiği yadigâr anıtı ise, bir veziriazama uygun olan âdâb kodlarının üst sınırını tanımlıyordu. Bina emini Mehmed Bey ile Mimar Sinan'ın ortak çabaları aracılığıyla, ünlü hanım sultan, kocası adına o zamana kadarki veziriazam camilerini gölgede bırakan bir abide yaratmayı başarmıştı: Kubbeli sekizgen baldakeniyle, bol sayıda değerli mermer sütunlarıyla, cömertçe çini kaplı iç mekânıyla ve kendine has kitâbe programıyla dünyada benzersiz bir eser.

III. İSMİHAN SULTAN VE VEZİRİAZAM SOKOLLU MEHMED PAŞA

1. İSMİHAN VE SOKOLLU ÇİFTİ

İsmihan Sultan ile Sokollu Mehmed Paşa çiftinin, Kadırgalimanı'na hâkim saraylarının yanı başında Sinan'a ortak olarak sipariş ettikleri cami külliyesi mimarbaşının en seçkin yapıtları arasında sivrilir. Bu başyapıt, çiftin birbiri ardından hayatlarını kaybeden çocukları için Eyüp'te yaptırdıkları küçük bir türbe külliyesiyle eşzamanlı planlandı. İsmihan ile Sokollu'nun müştereken yaptırıp vakfettikleri bu ortak yapı topluluklarına ilaveten, Mimar Sinan, veziriazamın kendi anıtları olan üç cami külliyesi daha tasarladı. Lüleburgaz, Payas ve Azapkapı'daki bu anıtları, Sokollu'nun bireysel himayesi bağlamında aşağıda ayrı bir başlık altında ele alacağım (**res. 16, 316, 317**).

1544'te doğan İsmihan Sultan, Şehzâde Selim ile Venedikli baş hasekisi Nurbanu'nun üç kızının en büyüğü idi. Bu hanım sultanların 1562'de, dul halaları Mihrümah Sultan tarafından masrafları karşılanan üçlü düğünüyle Şehzâde Selim'in henüz elde ettiği veliahdlık rütbesi pekiştirildi.[242] O sırada on sekizinde olan İsmihan, Konya'daki taht muharebesinde babasının zaferini sağlamasına ödül olarak, kendisinden yaklaşık kırk yaş büyük olan Bosnalı ikinci vezir Sokollu Mehmed Paşa'yla evlendirildi. Bölüm 1'de hayat hikâyesini ele almış olduğum Ortodoks Sırp kökenli Sokollu, Bosna'nın Višegrad kazasına tâbi Rudo nahiyesindeki Sokolovići köyünden devşirildiğinde adı Bayo idi. Sultan Süleyman'ın Edirne sarayında yetiştirildikten sonra, Topkapı Sarayı enderununa nakledilerek Küçük Oda hizmetine girmiş ve Hazine'den Hasoda'ya yükselerek dışarı çıkmıştır. Venedikli diplomat Marino Cavalli (1567), paşanın olağanüstü bir hızla yıldızının parlayışını, bir gün kayığı alabora olan Haseki Hürrem Sultan'ı güçlü fiziği sayesinde boğulmaktan kurtarmasına borçlu olduğunu söyler. Minnettar Haseki Sultan, kurtarıcısının kapıcıbaşılık (1541), kapudan-ı deryalık (1546) ve Rumeli beylerbeyiliğinden (1549) üçüncü vezirliğe (1554) süratle yükselmesini sağlamıştı. Arapça seyahatnamesinde, Mekke şerifi'nin elçisi Kutbüddin Mekkî, 1557'de görüştüğü üçüncü vezir Mehmed Paşa'yı şöyle betimliyor: "Bu zat genç, terbiyeli, utangaç, uzun boylu ve heybetlidir. Beni çok iyi karşılayarak karşısına oturttu. Şerifleri ayrı ayrı büyük bir saygı ve hürmetle sorarak onlara karşı samimi duygularını hararetli bir lisanla ve heyecanla anlattı. Buraya gelişimizin sebebini sorarak büyük yardımlarda bulunacağını vadetti."[243]

Sultan Süleyman'ın veziri iken Sokullu Mehmed Paşa, Haseki Hürrem'in ölümünden sonra yaşlı padişa-

316, 317 Sokollu Mehmed Paşa'nın anonim portreleri, 1570'ler, kâğıt üzerine yağlıboya.

hın hayatta kalan iki şehzâdesi arasındaki rekabeti denetim altına almaya yönelik önlemleriyle bizzat uğraştı. Paşanın vakfiyesi, 1553'te Şehzâde Mustafa'nın boğdurulmasından sonra Dobruca'da zuhur eden Düzme Mustafa adlı celâliyi ortadan kaldırmak ve 1559'da Şehzâde Selim'in Konya'da âsi biraderine karşı muharebesine destek vermek için padişahın yolladığı orduların komutanı olarak kazandığı zaferleri ödüllendiren temlikleri kaydeder. Sultan Süleyman'ın adayını desteklemek üzere payitahttan "*Rum-ili dilâverleriyle kapıkullarına ser'asker*" olarak Konya'ya gönderilen Sokollu, Şehzâde Selim'in taht savaşındaki başarısının mimarıydı.[244] Kışı Haleb'de geçirerek 1560 baharında İstanbul'a döndü ve Rüstem Paşa'nın ölümü üzerine, 1561'de ikinci vezirliğe terfi ettirildi. İsmihan Sultan'la 1562'de evlendirilmesinden kısa süre sonra, 1565'te merhum veziriazam Semiz Ali Paşa'nın yerini alarak Zigetvar seferinde, orada vefat edecek olan Sultan Süleyman'a eşlik etti. Yeniçeriler tarafından sevilmeyen veliahd kayınpederi Şehzâde Selim'in tahta çıkmasını kolaylaştırmak amacıyla, padişahın ölümünü gizlemekteki becerisi bir darbımesele dönüşmüştür. Veziriazam o sırada yeni padişahtan küstahça cülus bahşişi talep eden isyankâr kapıkullarını yatıştırmasıyla da siyasal zekâsını kanıtlamıştı. On dört yıl boyunca kesintisiz olarak üç padişaha veziriazamlık eden Sokollu, devlet baskısı altında tutulan Hamzavî tarikatından intikamcı bir Bosnalı derviş tarafından 1579'da hançerlenerek öldürüldü. Bunun üzerine resmen şehit ilân edildi ve görkemli bir merasimle Eyüp'te Mimar Sinan'ın yapmış olduğu anıtsal türbeye, çocuklarının yanına defnedildi (**res. 318-19**).[245] Geride bıraktığı hanedan mensubu dul eşiyse, bizzat seçtiği yakışıklı Budin beylerbeyi Kalaylıkoz Ali Paşa'yla yaptığı uğursuz ikinci evlilikten bir yıl sonra, 1585'te doğum yaparken öldü. Kocasından padişah fermanıyla zorla boşattırılan beylerbeyinin bedbaht zevcesi, Peçevî'nin ifadesiyle, Budin'in dağını taşını feryat ve figanıyla ağlatmıştı. İsmihan, annesi Nurbanu ve kardeşlerinin eşliğinde, babası II. Selim'in Ayasofya haziresindeki sedâtin türbesinde medfundur.[246]

Sokollu'nun himayesi altında yazılan hanedan tarihleri, Sultan Süleyman'ın "altın çağı"nı yüceltip ideal-

leştirerek, bu devrin kanunlarının devamlılığını üç padişaha birden veziriazam olarak hizmet eden tecrübeli paşaya atfeder.[247] Sokollu, imparatorluğun hakikî efendisi ve ihtişamının koruyucusu olarak, otoritesinin zirvesine kayınpederinin 1566'dan 1574'e kadar süren saltanatında ulaştı. Veziriazamla padişah kızı zevcesinin en önemli mimarî anıtlarını Sinan'a sipariş etmeleri de bu yıllara denk düşer. III. Murad'ın tahta çıkışıyla birlikte, Sokollu'nun yetkesi azaldı. Veziriazamı şiddetle kıskanan yeni padişahın yakın çevresi onun siyasal projelerine hırçınlıkla muhalefet ediyordu. Sokollu'nun koruması altındaki gözdelerin izale edilmesi ve görevlerinden attırılmasına kadar tırmanan bu husumet, onun suikaste uğramasıyla noktalandı. Veziriazamın, Bosnalı akrabaları ve gözdelerinin hâkimiyetindeki himaye ağı aracılığıyla kurduğu kayırmacı düzen çağdaşları tarafından eleştirilmiştir. Mustafa Âli, boylu poslu olması nedeniyle "*Meḥmed Paşa-yı Ṭavīl* (Uzun)" olarak bilinen Sokollu'nun, Sultan Süleyman devrinde iki yıl, II. Selim devrinde sekiz yıldan fazla ve III. Murad saltanatında altı yıl veziriazam olduğunu belirtir. II. Selim döneminin manevî padişahı konumuyla, tüm Osmanlı veziriazamlarının en özerki olarak imtiyaz bulduğunu söyler: "*Sulṭān Selīm ʿaṣrında ḫod pādişāh-ı maʿnevī olup, vüzerādan birine müyesser olmayan istiḳlālle imtiyāz buldı.*" Bu sultanın zamanında, müthiş kudreti ve haşmeti ile parmakla gösterilir olup, dileğine göre alıp verdi ve makamında gönlünün arzusunca bağımsızdı: "(Sultan Selim) *zamānında kemāl-i miknet ve celāletle engüşt-nümā olup, murādına göre aldı virdi ve muḳteżāyı fuʾādı üzre vekāletde müstaḳil oldı.*"[248] Padişah damadı olarak veziriazama verilen "*kemāl-i istiḳlāl*"i eleştiren Âli, onun, mansıbları kendi "mensūbātına" ve "*aḳrabā ve taʿallūḳātına*" dağıtmasından şikâyetçidir. Sokollu Mehmed Paşa'nın Müslüman olmaya ikna ettiği akrabalarını ve yakınlarını eyaletlere beylerbeyi ya da sancak beyi olarak atadığı, Ortodoks Hıristiyan kalmayı yeğleyen taallukatınıysa önemli kilise makamlarına tayin ettirdiği bir gerçektir.[249]

İsmihan Sultan'ın, dönemin dillere düşmüş harem siyasetine karışması, sarayda Sokollu'nun konumunu sağlamlaştırmaya yaradı.[250] Avrupa kaynaklarında veziriazamla zevcesine ilişkin görgü tanığı anlatılar oldukça ayrıntılıdır. Hanedan geleneği uyarınca, veziriazam hanım sultanla evlenirken, iki oğlunun annesini terk etmek zorunda kalmıştı.[251] Bununla birlikte, kendi yanında kalmalarına ve eyalet yöneticiliklerine yükselmelerine izin verilen oğulları Kurd Kasım Bey (ö. 1571) ve Hasan Bey'i (ö. 1604-5) Sokollu her zaman bağrına basıp kayırdı.[252] Marino Cavalli (1567), dinî "bağnazlık"ta hanedan mensubu zevcesinden geri kalmayan "akıllı ve sağgörülü" veziriazamı, Osmanlı topraklarının gerçek "imparatoru" diye tanımlar ve eşi benzeri görülmedik bir otoriteye sahip olduğunu bildirir.[253] Andrea Badoaro (1573), paşanın "büyük bir ihtişama" sahip olduğuna ve "muazzam bir debdebe" içinde yaşadığına, fakat kendi çıkarlarını onlarınkinin üstünde tutması nedeniyle halk tarafından sevilmediğine değinir.[254]

Sokollu'ya dostluk nişanesi olarak, imzalı bir ithafla kendi portresini (**res. 91**) armağan eden Marcantonio Barbaro (1573), altmışlı yaşlarının ortasındaki veziriazamın güçlü kuvvetli bir bedene, sağlıklı çehreye, ağırbaşlı görünüme ve azamî belleğe sahip olduğunu gözlemler. Sabırlı, yorulmak bilmez, nazik, dindar, ciddi, barışsever, intikamcılıkla harislikten uzak ve aldığı sınırsız armağanlar sayesinde olağanüstü varlıklı bir kişiydi. Sonsuz otoritesine rağmen, doğası gereği "son derece ihtiyatlı ve ürkek" idi: Kıskanç rakiplerinin iftirasından kaçınmak için, bütün işlemlerini yazılı olarak padişaha bildiriyordu.[255] Barbaro, Sokollu'nun eşini "genç ve yeterince güzel" olarak betimler. Her yıl bir oğul doğuruyordu, ama hepsi kısa süre sonra vefat ediyordu.[256] Antonio Tiepolo (1576), çiftin çocuklarından sadece iki kız ile bir oğlan olmak üzere üçünün hayatta kaldığını, çok sayıdaki oğlunun epilepsidcn öldüğünü söyler. Güçlü ve dinç paşanın, karısının cinsel "iştahı" olmasaydı, daha epeyce uzun yaşayabileceğini tahmin eder; çünkü "ona karşı kocalık görevlerini bihakkın yerine getirmesi şart, sadece bir hanım sultan diye değil, aynı zamanda otuz yaşında genç bir kadın olması nedeniyle de!"[257] Roma'daki bir Dubrovnik elçisinin papaya bildirdiğine göre, Sokollu'nun dünyada korktuğu tek kişi, üzerinde mutlak hâkimiyet kuran ve arada sırada ona "Ulah" (Eflâklı, yani, görgüsüz taşralı) diye hakaret eden karısıydı.[258]

Gerlach (1573-77), bu tür aşağılayıcı davranışlara maruz kalmanın hanedan mensuplarıyla evlenmenin olumsuz bir yönü olduğunu açıklıyor: "Hanım sultanlarla evlenmeyi kabul eden erkekler, kendilerine, 'Sen bir zamanlar babamın kuluydun,' diyerek konumlarını hatırlatma hakkına sahip olan zevcelerinin köleleri haline gelir ve onların her türlü taleplerine itaat etmek zorundadırlar."[259] Gerlach'ın bilgi kaynağı olan, Sokollu'nun Alman saat yapımcısı Oswald'a göre, paşanın zevcesi "ufak tefek ve çirkin yüzlü, ama şen şakrak meşreb" idi.[260] Karısının her arzusuna boyun eğmek zorunda olan veziriazam, sadece bir harem ağası aracılığıyla haber gönderilerek çağrılması halinde, zevcesinin dairesine girebiliyordu.[261] İsmihan bir sipahi gibi hançer taşıyordu ve 300 kadından oluşan hane halkından yüz kadar seçme cariyesi, içoğlanları gibi ipekli kaftanlar giyip, kemerlerinde murassa altın hançerler taşıyorlardı.[262] Paşanın hane halkı ise 200 içoğlanı ve yüz hizmetkârdan oluşuyor-

du.[263] Gerlach, hanım sultanın büyük hazinesinin, "Alman prenslerinin hepsinden daha zengin" olan kocasına armağan edilen mücevherlerle dolup taştığını söyler.[264] Sokollu'nun hediyelerden gelen muazzam gelirini, ruhunun ebedî selameti için camiler ve kervansaraylar inşa ettirmekte kullandığını belirtir.[265] Verdiği bilgiye göre, veziriazamın Kadırgalimanı'ndaki sarayının kaleye benzer bir binasında ikamet eden 900 esir, bu tür kamusal inşaat projelerinde istihdam ediliyordu; esir ırgatlar yedi ilâ on beş akçe arası yevmiye alan Rum taş ustalarıyla birlikte çalışıyordu.[266] Peçevî, Sokollu'nun inşaat işlerinde kullandığı bin kadar forsaya sahip olduğunu teyit eder.[267]

Günlük harçlığına ilaveten, padişah babası, İsmihan'a kurduğu vakıflar için has araziler bağışladı. Fakat hanım sultanın geliri, halası Mihrümah'ınkine kıyasla mütevazı sayılırdı, çünkü Süleyman'ın ayrıcalıklı tek kızının kişisel servetine bir de kocası Rüstem Paşa'dan kalan miras eklenmişti.[268] II. Selim döneminde hanım sultanların sayısının artması, imtiyazlarının azalmasına katkı yapmışa benzer. Peçevî, Atmeydanı'nda bir "*yeñi sarāy*" yaptırma arzusunu belirten İsmihan'a padişah babasının 100 bin altın (6.000.000 akçe) ihsan etmiş olduğunu, fakat Sokollu'nun cömert bir jestle, bu sarayı kendi parasıyla yaptırıp karısına hediye ettiğini yazar.[269] Gerlach'ın yazdığı günlüğe 1576'da düştüğü bir nota göre, yeni sarayın inşası için padişah 70.000 taler bağışlamıştı. Çift buraya taşındı, çünkü Kadırgalimanı'ndaki kaleyi andıran eski saraylarına (*alten Burg*) kötü ruhların dadanıp çocuklarını birer birer öldürdüğüne inanıyorlardı.[270] Yenisinden pek de uzakta olmayan eski sarayın, Kadırgalimanı'ndaki cami külliyesinin tamamlandığı 1574 civarında terk edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Sokollu'nun o yıl tescil edilen vakfiyesi her iki sarayı da zikreder: "Kadırgalimanı'nda ... eski saadet evi" (*Ḳadırġalimanında... dārüs-saʿāde-i ʿatīḳa*) ve "yeni saadet evi" (*dārüs-saʿāde-i cedīde*).[271]

Sinan otobiyografilerinden mimarbaşının veziriazam için dört saray inşa ettiği anlaşılıyor: Kadırgalimanı'nda bir saray, Ahırkapı'da (Atmeydanı) diğer bir saray ve İstavroz (Üsküdar) ile Halkalı'da iki yazlık saray.[272] *Tuḥfe*'den Kadırgalimanı'ndaki sarayın mimarbaşı tarafından yenilenen eski bir yapı olduğunu öğreniyoruz: "*Sarāy-ı Meḥmed Paşa der Ḳādırġalimanı, tecdīd olınmışdur.*"[273] Fransız elçilik heyetine mensup Du Fresne Canaye (1573), veziriazamın bu sarayda her gün kamusal ve özel resmî görüşmelerini yaptığı mütevazı yapılardan hiç etkilenmemiş olmakla birlikte, hanım sultanın özel dairesinin gerçekten muhteşem olduğunu duymuştu (**res. 13** [1-4]). Ona verilen izahata göre, paşanın, ihtiyatlı âdâb anlayışı ve kıskançlık uyandırma korkusu, kendi dairesini böylesine alçakgönüllü tarzda yaptırmasına yol açmıştı.[274]

Yeni sarayın İsmihan'la Sokollu çiftine daha uğurlu geldiği muhakkaktır; nitekim, oğulları İbrahim (ö. 1622) onlardan hem uzun yaşayacak, hem de zengin kaynaklı vakıflarının yönetimiyle birlikte mülklerini tevarüs edecekti. Ebeveyninin yeni sarayını 1609'da, Sultan I. Ahmed'in cami külliyesine yer açmak üzere padişaha satan da o oldu.[275] İbrahim, hanedana mensup annesinin adına benzer şekilde "*Ḫān*" unvanıyla onurlandırılmıştı: İsmihan, "*Ḫān* adlı" anlamına gelir. Servet ve itibarlarını yönettikleri vakıflara borçlu olan İbrahim Han'ın torunları, 18. yüzyılda, padişah soyunun sona ermesi halinde, Osmanlı tahtına çıkmaya namzet olarak görülen pek az adaylardandı.[276] Sokollu'nun hayratı, oğlunun soylu ailesinin namıyla İbrahim Hanzâde vakıfları olarak adlandırılmaya başladı.[277]

KADIRGALİMANI VE EYÜP'TEKİ ORTAK KÜLLİYELER

İsmihan Sultan'ın (Ocak 1573 tarihli) ve Sokollu Mehmed Paşa'nın (Nisan 1574 tarihli) ayrı vakfiyeleri, vakfettikleri hayır anıtlarının listesini verir.[278] Hanım sultanın vakfiyesi, Kadırgalimanı ve Mangalya'da iki camisi ile birlikte Eyüp'teki medresesini belgeler (**res. 318-21**). Şimdi Kadırgalimanı olarak bilinen mahalle, vakfiyede "*Atmeydānı ḳurbinde Çatladı Ḳapusı maḥallesi*" olarak tanımlanmıştır. Bugün Romanya'nın Dobruca bölgesinde, Karadeniz kıyısında bir liman şehri olan Mangalya'daki tek minareli sakıflı cami halen mevcuttur. Müze olarak kullanılan bu kesme taş yapının ahşap tavanıyla direkliği yenilenmiş durumdadır. Vakfiyede cami şöyle betimleniyor: "*Rum-ilinde Silistre sancāġında Tekfurköyi nāḥiyesinde Manḳālya nām ḳarye-i kebīr içre bir cāmiʿ-i ṣafā-encām ki ḳubbe-i sīmīni ṣafḥa-i māha tamāmdur.*" Burada bahsi geçen, ayın yüzüne değen gümüş kubbe, kurşun kaplı piramidal çatının altında vaktiyle ahşap bir kubbe olduğunu ima eder.[279] 1568'de hanım sultanın babasının "*temlik-i sulṭānī*" ile "*ḳızum İsmiḫān Sulṭān*"a bağışladığı haslardan biri olan Mangalya köyünde yaptırdığı bu hayrata, veziriazam kocasının kişisel gelir getirici vakıfları eşlik ediyordu (12 dükkân, bir mahzen ve bir fırın). İsmihan'ın burada inşa ettirdiği mütevazı eyalet camisinin tersine, payitahttaki iki prestij anıtı Sinan otobiyografilerinde mimarbaşının eserleri arasında zikredilmektedir (**res. 318-21**).[280]

İsmihan'ın vakfiyesi, kuruluşundan itibaren 299 yıldır din ve şeriatı ihya eden hayır anıtlarıyla âlemi "*maʿmūr*" etmiş olan Osmanlı hanedanının "altın soyunu" (*silsiletü'ẕ-ẕeheb neseb*) över. İffette zamanın Hz. Ayşe'si, diyanette devrin Hz. Fatıma'sı olan "*Ḥażret-i*

İsmiḫān Sulṭān" atalarının örneğini izleyerek, âhiret yolculuğuna hazırlanmak üzere "han ismine lâyık ve şan yüceliğine münâsib" (*ism-i ḫāna lāyıḳ ve sümüvv-i şâna münâsib*) hayır eserleri yaptırarak vakfetti. Altı evladı birbiri ardından vefat eden hanım sultan, bu dünyanın geçiciliğinin bilincinde olduğundan, kendini bütünüyle ibadete ve hayratla hasenata adamıştı:

> Allah yolundaki sabrı ve tevekkülü o dereceydi ki, sevgili çocuklarından altısı, saf gözyaşından inciler gibi onun nemli gözlerinden dökülerek, topraktaki mezarlarına düşüp, onun gözlerinden can gibi gizlendiği ve kanla dolu damlalar gibi birbiri ardından aktığı halde, Allah'ın takdirine boyun eğerek sabırla imanında bir selvi gibi dimdik sebat etti.
>
> *Ṭarīḳ-i Ḥaḳḳda ṣabr ü taḥammül ve teslīm ü tevekkülleri ol mertebedür ki, ciger küşelerinden altı nefer dürr-i pāk sirişk-i çeşm nemnāk gibi biri biri ardınca ḫāke düşüp dīdelerinden cān gibi nihān ve ḳaṭarāt-ı eşk-i pür ḫūn gibi revān olmışken daḫī ḳażā-i Allāha rıżā virüp ... cadde-i ṣabr-ı seccāde-i iḫlāṣda serv-i sehī gibi pā-bercā olmışlar.*[281]

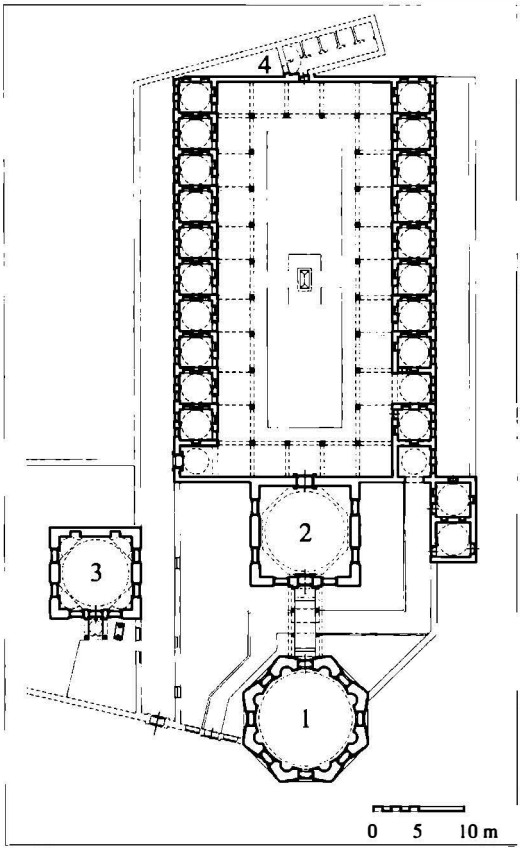

318 (sağda) İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Eyüp, plan:

1. Türbe ve sokak cephesindeki çeşme,
2. Medrese,
3. Darülkurra,
4. Helalar.

319 (altta) Eyüp'teki İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nin havadan görünümü, sokağın karşı tarafında Siyavuş Paşa Türbesi ve Mirmiran Mehmed Paşa'nın daha küçük türbesi ile birlikte.

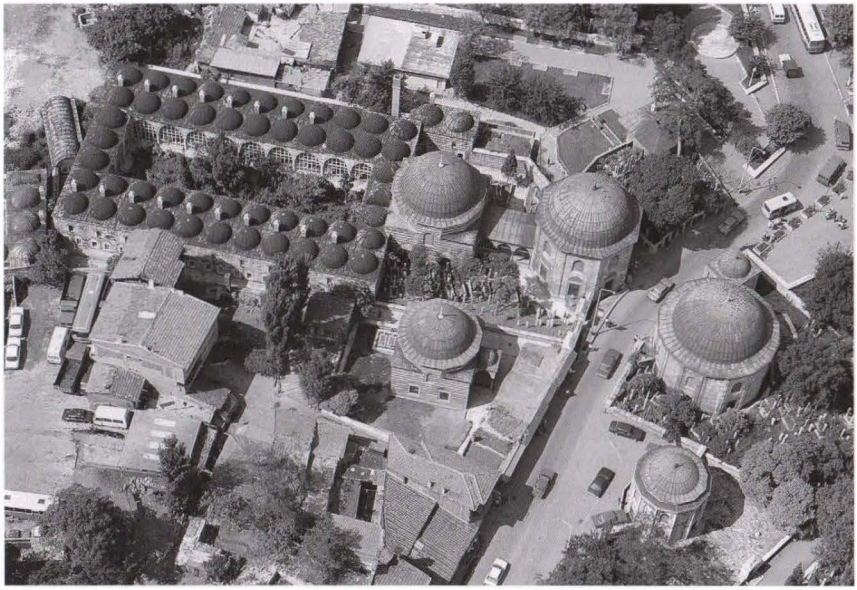

Vakfiyesinde koşulan şartlara göre, İsmihan Sultan hayattayken vakfını kendisi yönetecekti. Öldüğünde, evkafına kocası nâzır olacak ve ondan sonra kocasının vakfına kim baş mütevelli (*mütevellî-yi kebîr*) olursa nâzır aynı kişi olacaktı. Vakfın mütevelliliğini kuşaklar boyunca hanım sultanın evladı ve onların evladı üstlenecek, soyları sona erecek olursa, yerlerini kocasının azatlı köleleri ve azatlıların evladı alacaktı. Eğer ileride vakfının geliri masraflarından eksik kalırsa, noksan, kocasının vakfından tamamlanacak; aynı şekilde veziriazamın vakfına gerektiğinde hanım sultanınkinden takviye yapılacaktı.[282] İsmihan'ın vakfettiği mülkler arasında, 1568'de babası tarafından temlik olunan Rumeli'deki köyler, araziler ve panayırlı bir pazar yeri ile Kadırgalimanı'ndaki camisi civarında çeşitli emlâkı vardı. Bunlardan biri caminin iki imamının ikameti için vakfedilen ve zemin katında üç dükkân bulunan bir konuttu. Vakfın artı gelirleri (zevâid), eskiyen camiler ve mescidler ve medreselerin onarımında; yoksul çocuklara giysi alımında; ve kaldırımlı yollarla köprülerin yenilenmesinde kullanılacaktı. Daha önce ele aldığım hanedan kadınları gibi, İsmihan'ın da hayır vakıflarında özellikle çocuklar ve hemcinslerini kayırdığı görülüyor. Örneğin, vefat ettiğinde evkafın zevâidiyle her yıl yirmi kızın her birine 4.000 akçelik çeyiz verilmesini şart koşmuştur. Bunlar kendi azatlı kadın kölelerinin muhtaç kızları, evlenmeye kâdir olmayan fakirler, yetim kızlar ve yoksul dul hatunlar arasından seçilecekti. İsmihan Sultan zevâidin geri kalan kısmını, erkek veya kız ayrımı yapmadan kendi evladı ve evladının evladına nesiller boyunca bağışladı.[283] Aşağıda göreceğiz ki, bunun aksine Sokollu vakfının artan gelirini sadece oğullarından en büyük olanlara hibe etti ve böylece hayratının İbrahim Hanzâde vakıfları olarak tanınmasına yol açtı.

İsmihan'ın vakfiyesinden anlaşılıyor ki, doğurduğu altı çocuğun trajik vefatları, yirmi bir yaşındaki hanım sultanın hayır işlerine yönelmesini teşvik edip, mimarî himayesinin itici gücünü oluşturmuştu. Ölen çocuklarının gömüldüğü Eyüp'teki türbenin bitişiğinde kurduğu medrese ile Kadırgalimanı'nda vakfettiği cami birbirini tamamlayıcı yapılar olarak tasarlanıp, yeni sarayla eşzamanlı olarak inşa edilmişe benziyor (**res. 318-21**). Sokollu'nun çocuklarıyla birlikte kendisinin de defnedilmek niyetinde olduğu kubbeli türbe, veziriazamın vakfiyesinde ayrı olarak vakfedilmiştir (**Harita 3** [8]). Türbenin Türkçe inşaat kitâbesi tamamlanma tarihi olarak 976 (1568-69) yılını veriyor.[284] Medresenin aynı tarihi taşıyan Arapça kitâbesi, bânisi olan hanım sultanı, "*Ḥażret es-Sulṭān bint-i Selīm Ḫān*" olarak tanımlıyor. Sokollu'nun vakfiyesinde "*Medrese-i Sulṭāniyye*" olarak adlandırılan medresenin sıradışı tasarımı ve hayret verici yenilikçi estetik tavrı, İsmihan'ın vakfiyesinde vurgulanmıştır: "*Medrese-i şerîfe-i bedi'atü'l-āṣār ve 'acîbetü'l-eṭvār.*"[285] Mimar Sinan'a atfedilen küçük külliye ayrıca kubbeli bir darülkurra da içerir. Sonradan yapılıp Sokollu tarafından vakfedilen bu yapının kitâbesi, onun ölüm yılı olan 987 (1579) tarihini taşır.[286] Veziriazamın Eyüp'te eşiyle ortak olarak kurduğu külliye civarında yaptırdığı bir sürü kamusal çeşmenin tarihleri 1567-68 ile 1570-71 tarihleri arasına yayılıyor. Bu son tarih çiftin Kadırgalimanı'ndaki diğer ortak külliyesine su getirilerek, zaviyesi hariç, ana yapılarının tamamlanmasıyla örtüşüyor.[287]

Sokollu'nun vakfiyesi, inşaat kitâbesine (**res. 322**) göre 979'da (1571-72) tamamlanan Kadırgalimanı'ndaki camiyi ve Eyüp'teki medreseyi bizzat inşa ettirip, karısına hediye olarak sunduğunu belirtir: "*Ḫalīleleri olan Sulṭān ḥażretlerine ihdā' itdükleri cāmi'-i dilgüşā*"; "*ḫalīle-i celīlelerine ihdā' itdükleri medrese-i şerīfe.*" Oysa, İsmihan'ın vakfiyesi bu iki anıtın da kendisine ait olduğunu ileri sürer.[288] O halde, hanım sultanın bâni olarak failliğinin, kocasının aracılığıyla hayata geçirilmiş olduğunu varsayabiliriz. Bu durum yaklaşık aynı dönemde, yine İsmihan'ın kendi girişimiyle, fakat Sokollu'nun bir hediyesi olarak vücut bulan yeni saray için de geçerliydi. Veziriazamın vakfiyesi, Kadırgalimanı'nda eşine hibe ettiği caminin yanına kendi adına eklediği medrese ve derviş zaviyesini şöyle betimler (**res. 320-21**):

> Atmeydanı yakınındaki Kadırgalimanı civarında binbir sanatsal harika ve cazibeli nakışlarla bina edip, saltanat zirvesinin güneşi olan muhteşem zevcesi, Sultan hazretlerine hediye ettikleri gönül çelici cami ve iç açıcı mabedin avlusunda yüce bir medrese ve ilim yuvası inşa ettirdiler ki, bereket dolu odalarının tanzim edilişindeki güzellik Süreyya burcunu kıskandırır ve eşsiz dershanesi yükseklikte gök kubbeye eşittir, duvarlarının sayfalarında hikmetli âyetler yazılı ve direklerinin etrafında letâfet eserleri neşredilmiştir. Ve dervişler taifesi ki, kendilerini talihin yaldızlı çarkının gösterişinden tecrit ederek, örümcek gibi kanaatkâr şekilde köşelerine çekilip, dünyevî kavgaları ilâhî zikirlere dönüştürmüşlerdir... Bu taifeye de ihsanla hizmet edip, o şehirde adı geçen ışık dolu caminin arkasında, eksiği olmayan ve çeşitli güzellikleri içeren otuz odalı bir zaviye yaptırdı.
>
> *Ḳadırġalimānı ḳurbinde Atmeydānı civārında ḥezār ṣun'-i 'acīb ve naḳş-ı dilfirīb ile binā idüp ḫurşīd-i evc-i salṭanat ve kibriyā olan ḫalīleleri Sulṭān ḥażretlerine ihdā' itdükleri cāmi'-i dilgüşā ve ma'bed-i rūḥ-efzā ḥareminde bir medrese-i 'āliye ve dārü'l-'ilm-i ġāliye binā itdiler ki ḥücerāt-ı pür-berekātı ḥüsn-i intiẓāmda reşk-i Şüreyyā ve dersḫāne-i yegānesi ref'et-i bināda 'adīl-i ḳubbe-i mīnā, ṣaḥā'if-i bünyānında āyāt-ı ḥikmet mesṭūr ve maṭāvī-i erkānında āṣār-ı leṭāfet menṣūr[dur]; ve ṭā'ife-i dervişān ki çarḫ-ı zernişānuñ*

320 İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Kadırgalimanı, plan:

1. Cami,
2. Medrese,
3. Zaviye,
4. Helalar,
5. Sokağa bakan çeşmeli su haznesi,
6. Önceden mevcut Helvacıbaşı İskender Mescidi.

321 İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Kadırgalimanı, aksonometrik perspektif.

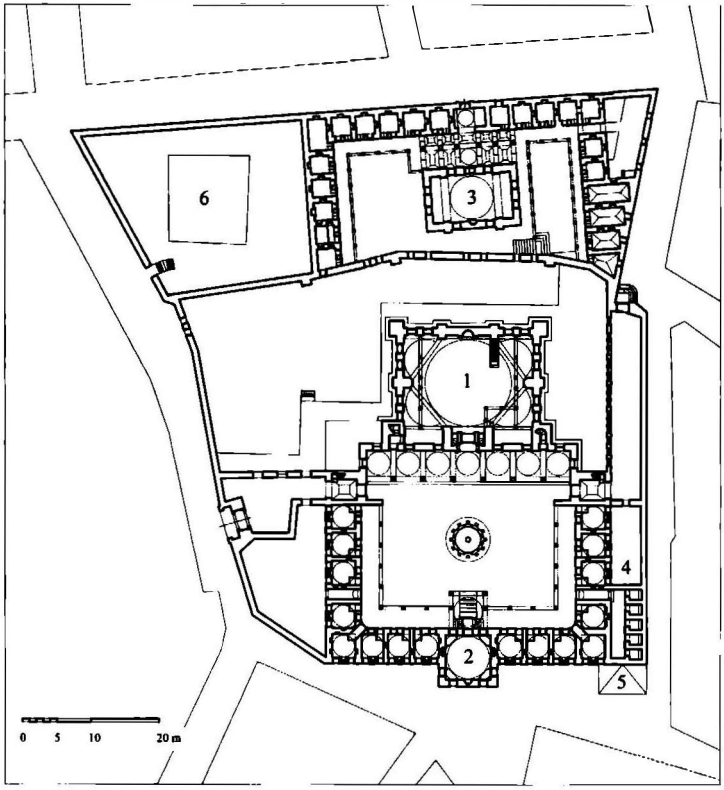

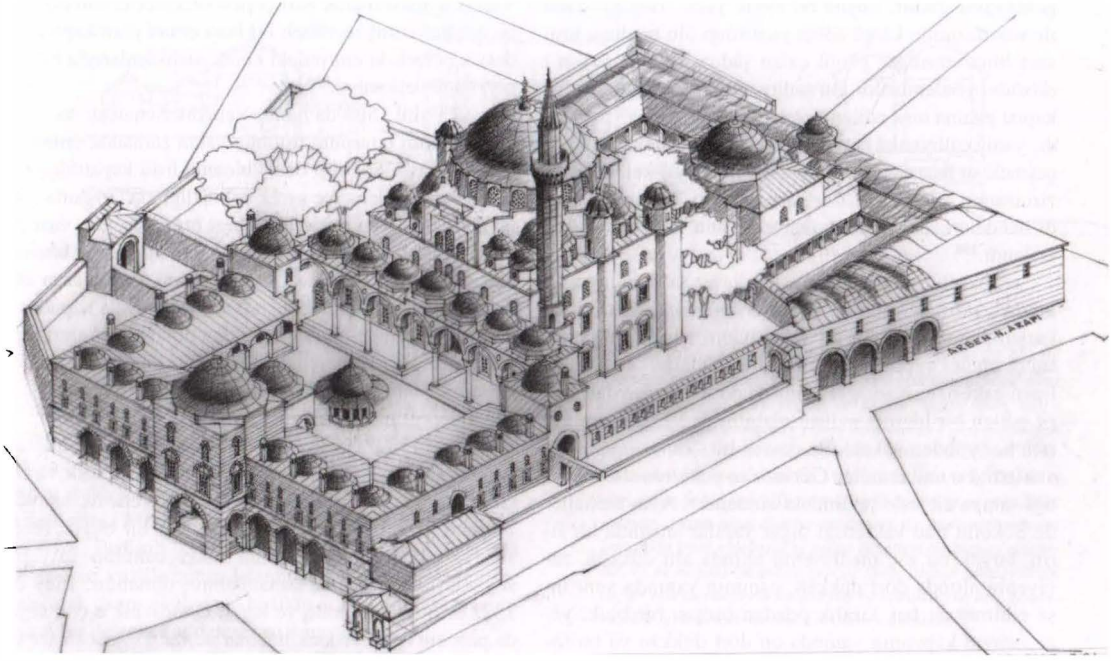

322 İsmihan Sultan ile Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Kadırgalimanı, cami ve medrese avlusunun kuzey portalindeki inşaat kitâbesi.

alâyişinden tuğ-ı tecrîd ile rişte-i ümîdlerin ḳaṭ' idüp, 'ankebûtvâr herbiri bir küşe-i ḳanâ'at iḫtiyâr idüp, ġavġâ-yı melâhîyi żikr-i ilâhîye tebdîl ... eylemişlerdür ... ṭâ'ife-i mezbûreye daḫî birr ü iḥsân ile ḫizmet idüp, maḥrûse-i mezbûrede mezkûr câmi'-i pür-nûr ardında otuz ḥücrelü bir zâviye ki neḳâ'işden ḫâlî ve envâ'-ı muḥassenâtı ḥâvîdür, binâ idüp...[289]

Vakfiyenin metni, Sokollu'nun İstanbul etrafında bulduğu suların bir miktarını Kadırgalimanı'ndaki cami külliyesine ve civarındaki mahalleye suyolu ile nasıl getirttiğini anlatır. Suyun bir kısmı yüce "*sulṭânî*" cami ile veziriazamın kendi adına yaptırdığı ulu medrese arasına bina ettirdiği "gönül çalan şadırvana" (*şâdırvân-ı dilsitân*) yönlendirildi. Bu şadırvanın ayağı, avlunun ana kapısı yanına inşa edilen "*çeşmesâr-ı nâmdâra*" bağlandı, yani, külliyenin kuzey cephesi köşesindeki kamusal çeşmeli su haznesi (**res. 320** [5], **323**). Geri kalan su veziriazamın "*dârü's-sa'âde*"sine akıtılıp, fazlası da kendi bendeleri, havâs ve mukarreblerinin konutlarına bağışlandı.[290]

Sokollu tarafından "eski darüssaadesinin yakınında" (*dârü's-sa'âde-i 'aṭîḳalarına ḳarîb*) vakfedilen karşılıklı eski ve yeni iki vakıf hanın içinde de kamusal çeşmeler yaptırıldı. "Çaşnigirler Odaları" olarak bilinen eski han, Kadırgalimanı'ndaki eski saraydan tecrit edilen bir hizmet avlusu olabilir.[291] Veziriazam ayrıca her yönden sokaklarla çevrili bir "*esir zindânı*" da vakfetti; bu muhtemelen Gerlach'ın yukarıda sözünü ettiği saraya ait kale şeklindeki zindandır. Aynı mahallede Sokollu'nun vakfettiği diğer yapılar arasında bir fırın, büyük bir ev, medresenin altında altı dükkân, zaviyenin altında dört dükkân, caminin yanında yeni inşa edilmiş on beş kiralık odadan oluşan bir blok, yeni sarayın kapısının yanında on dört dükkân ve bu sarayın yanındaki Kumkapı'da vakfın artan geliriyle gelecekte odaların inşa edileceği boş arsalar yer alıyordu. Veziriazam Kadırgalimanı'ndaki cami külliyesinin zaviye şeyhinin ikametine mahsus bir de "büyük konut satın alıp" (*'ālī evler alup*) vakfetti.[292] Mustafa Muslihüddin Nureddinzâde Efendi için caminin kıble duvarının ardında yaptırılan zaviye, Bölüm 2'de bahsi geçen bu meşhur Halvetî şeyhi 1574'te (Şubat-Mart) vefat ettiğinde henüz tamamlanmamıştı. Demek ki zaviye külliyenin sonradan eklenen, en son yapısıdır (**res. 320** [3], **321, 324-25**).[293]

Kadırgalimanı'ndaki külliyeyi Sinan muhtemelen 1568'den önce, Selimiye'yi inşa etmek üzere payitahttan ayrılmadan evvel tasarladı. Padişahın Edirne'deki camisinin temelleri 1569'a kadar atılmadığına göre, Selimiye'nin inşaat malzemelerinin toplandığı sırada, mimarbaşı görece serbest olmalıydı. Dolayısıyla, Kadırgalimanı'ndaki caminin inşaatının ilk aşamalarına bizzat nezâret ettikten sonra, payitahta yaptığı kısa ziyaretler esnasında yapının ilerleyişini denetlemiş olması mümkündür. *Bailo* Marcantonio Barbaro, külliyenin veziriazamın kendisi için inşa edildiğini varsayıyordu. 20 Ağustos 1569'da, Sokollu'nun Kadırgalimanı'ndaki sarayında huzura kabul edildiği sırada, kapudan-ı deryanın (Müezzinzâde Ali Paşa) oradaki veziriazamın "binasına sanki bir kalfa veya ustaların denetleyicisiymiş gibi, elinde asâ ile" nezâret ettiğine tanık oldu. 1560'ların başında Yeniçeri ağası olarak Kırkçeşme sukemerlerinin inşaatına nezâret etmiş tecrübeli bir bina emini olan kapudan-ı derya, demek ki emrindeki kürek mahkûmlarıyla bu yapıyı da denetlemişti.[294]

2 Eylül 1569'da *bailo,* Venedik Senatosu'na "şevketli paşanın binasının üstünün yakın zamanda örtüleceğini" bildirdi. Sokollu ona, "binanın üstü kapatıldığında ve bu kadar çok işçiye gerek kalmadığında" inşaatta kullanılan Hıristiyan esirlerin serbest bırakılacağını vaat etmişti.[295] İki hafta sonra, Barbaro on esirin serbest bırakılmasını sağladı. Bu arada, diğer on üçü durumlarını düzeltmek ümidiyle Müslüman olmuşlardı. Hâlâ kapudan-ı deryanın emrinde tutulduklarından dolayı, bu kararlarından ötürü pişmanlık içinde gözyaşları döküyorlardı. Fakat artık "Türk olmaları" yüzünden, *bailo*nun onlar için yapabileceği bir şey kalmamıştı.[296]

Bailo, 11 Haziran 1569'da, Sokollu'nun yaptırmakta olduğu "camilerden biri" için, boyutlarını ve biçimlerini gösteren çizimlerin eşliğinde Venedik'ten 900 Murano kandili ile, bâninin sarayı için bir büyük fener sipariş etti.[297] Kadırgalimanı'ndaki caminin üstyapısı yaklaşık o dönemde tamamlanmış olmalıdır. 1569 ile 1572 arasında, Sokollu ve karısı Dubrovnik'e çok sayıda pencere camı ve kandil ısmarladılar.[298] Alacahisar ve

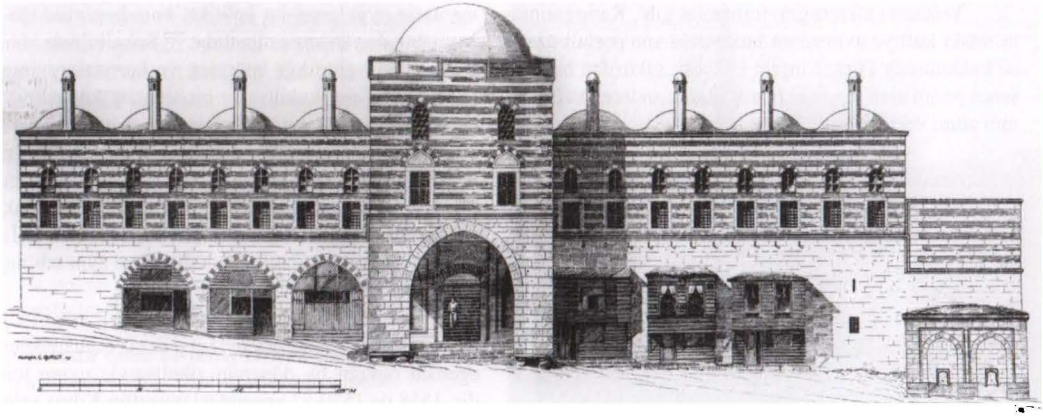

323 İsmihan Sultan ile Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Kadırgalimanı, kuzey cephesi (Gurlitt, 1907'den).

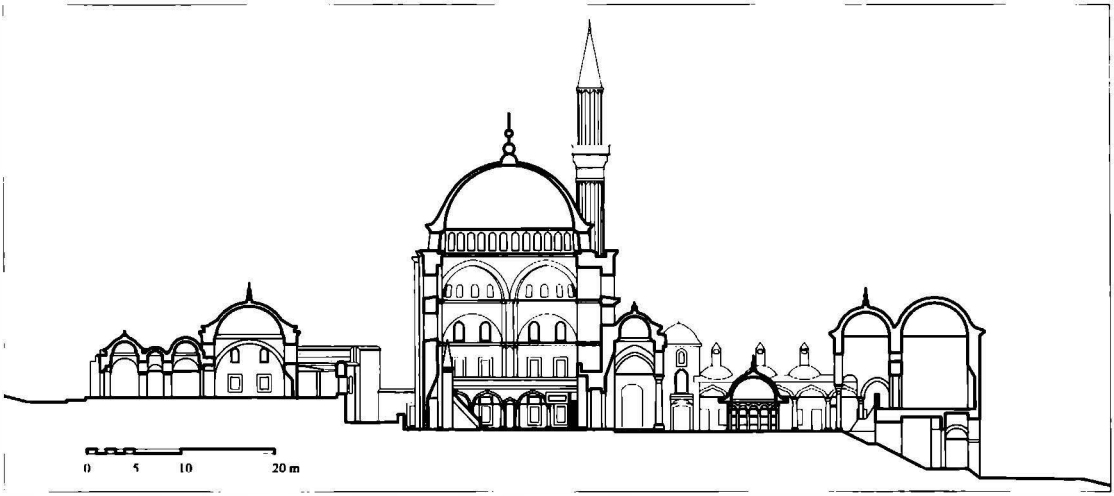

324 İsmihan Sultan ile Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Kadırgalimanı, meyilli araziyi gösteren kesit.

Üsküb kadılarına hitaben yazılmış 20 Aralık 1570 tarihli bir ferman, veziriazamın "*maḥrūsa-i İstānbūlda vāḳiʿ olan ebniye-i maʿmūresi mühimmātı içün*" 5.000 kantar kurşunu tedarik edip kiralanan arabalara yükletip derhal Sofya'ya naklettirmelerini emretti.[299] 5 Şubat 1571'de inşaat faaliyetlerinin devam etmekte olduğu, Midilli Adası'ndaki Molova kadısına gönderilen fermandan anlaşılıyor. Padişah, kadıdan bulabildiği kadar çok benna ve neccarı veziriazamın İstanbul'daki inşaatında ücretle çalışmak üzere aletleriyle birlikte acilen gönderip, isimlerini bir deftere kaydetmesini emretmiştir:

Molova Ḳāḍısına ḥükm ki; ḥālā düstūr-ı ekrem ilā-āḫirihi vezīr-i aʿẓamum ṭarafından maḥrūsa-i İstānbūlda vāḳiʿ olan bināsı mühimmi içün bennā ve neccār lāzım olup, taḥt-ı ḳażāñda bennā ve neccār vefret üzre oldıġı iʿlām olınmaġın vāfir ve müstevfā bennā ve neccār iḥrāc idüp irsāl eylemek emredüp buyurdum ki: Vuṣūl bulduḳda teʾḫīr eylemeyüp, taḥt-ı ḳażāñdan vāfir ve müstevfā bennā ve neccār iḥrāc eyleyüp, lāzım olan ālāt ve esbābları ile muʿaccelen ṭoġrı İstānbūla irsāl eyleyesin ki gelüp ücretleri ile ḫizmet eyleyeler, ve ne miḳdār bennā ve neccār iḥrāc olınup gönderdügin defter eyleyüp defteri imżālayup ve mühürleyüp bile gönderesin ki geldüklerinde aña göre ṭaleb olınalar.[300]

Yukarıda zikrettiğim fermanlar gibi, Kadırgalimanı'ndaki külliye avlusunun kuzeydeki ana portali üzerine hakkolunan Türkçe inşaat kitâbesi, yıktırılan bir kilisenin yerini alan caminin bânisi olarak sadece veziriazamın adını verir (**res. 322-23**):

Âlemin iftiharının [Hz. Muhammed] adaşı, yani veziriazam
Ki talihi sonsuz ve ikbali ebedîdir

Sefil kâfirlerin kilisesini yıkıp
Bir mabed yaptı ki şehrin en önde gelenidir

O küfür ve karanlık yuvası, ibadet edenlerin evi oldu
Doğrusu bu en büyük Müslüman mucizelerindendir

Bu fethin tarihini düşünürken, gaipten seslenici
[Şöyle] dedi: "Bu din camisi Muhammedî bir fetihtir"
Sene dokuz yüz yetmiş dokuzda, 979 (1571-72).

Hem-nām-ı faḫr-ı ālem, yaʿni vezīr-i aʿẓam
Kim baḫtı lā-yezālī, iḳbāli sermedīdür

Küffār-ı ḫāksāruñ yıḳup kenīsesini
Bir maʿbed eyledi kim şehrüñ serāmedidür

Beytü'l-ʿibād oldı ol dār-ı küfr ü ẓulmet
Haḳḳā bu muʿcizāt-ı kübrā-yı Aḥmedīdür

Tārīḫ fikr iderken bu fethe hātif-i ġayb
Didi: "Bu cāmiʿ-i dīn feṯḥ-i Muḥammedīdür"
Fī sene tisʿa ve sebʿīn ve tisʿa miʾe 979.[301]

Peygamber ile Mehmed Paşa'nın (aynı şekilde "Muḥammed" olarak yazılan) isimleri üzerine yapılan bu cinasa, veziriazamın aşağıda ele alacağım diğer anıtlarının inşaat kitâbelerinde de rastlanıyor.[302] Ebcedle düşülen tarih, "fetih" kelimesinin çift anlamıyla yüklüdür: Hem zafer, hem de açılış. Dolayısıyla, "*feṯḥ-i Muḥammedī*", yani caminin hizmete açılışının ve yerindeki kilisenin Hz. Muhammed'in ümmeti için fethedilmesinin, Peygamber'in adaşı olan veziriazamın kişisel başarısı olduğu ima edilmiştir.

Yıktırılan kilisenin hangisi olduğu henüz tam olarak saptanamamıştır; bazı araştırmacılar bir zamanlar bunun Aya Anastasia olabileceğini tahmin etmiştir. 1940'ta tamamlanan onarım sırasında ortaya çıkan, caminin ters çevrilerek gizlenmiş devşirme (*spolia*) mermerleri arasında, kucağında oğlu İsa'yı tutan Meryem Ana'nın imgesinin kabartması ile etrafında yazılar olan bir pencere sövesi ve bir de yarım aziz heykeli vardı.[303] Hıristiyan mabedinin yıkımı, devletin vergilendirilebilir arazilerini arttırmak amacıyla Balkanlar'daki kilise ve manastırlara ait vakıf mülklerinin satışa çıkarılmasıyla eşzamanlıdır. 1567 ile 1571 arasında Rumeli'de fermanlarla uygulanan bu politika, burada görüldüğü gibi payitahta da yansımış olmalıdır.[304] Sokollu'nun 1567'de Belgrad'da yaptırdığı bedesten ve kervansarayının inşa edilmesi için üç kilise ve bir sinagog yıktırılmıştı.[305] Kadırgalimanı'ndaki külliyenin inşaat kitâbesinde vurgulanan fetih teması, veziriazamın camiye bitişik medrese ve zaviyesine verilen isimlerde de ifadesini bulur: Fethiye. Daha sonraları, III. Murad'ın Gürcistan'daki fetihlerinin anısına camiye dönüştürdüğü (1586-88) İstanbul'daki Ortodoks Patrikliği Kilisesi de aynı adı taşıyacaktır (**res. 31**).[306]

Kadırgalimanı'ndaki camide tezahür eden fetih teması, Akdeniz'de "kâfirlere" karşı deniz muharebelerinin egemen olduğu bu dönemin zihniyetiyle uyum içindedir: 1568 ile 1570-71 arasındaki muzaffer Kıbrıs seferini, 1571'deki İnebahtı yenilgisi takipetmişti. Edirne'deki Selimiye Camii'nin kitâbelerinde de yansıyan bu zihniyet, o yıllarda pekişen Hıristiyanlıkla İslâm arasındaki rekabetten kaynaklanıyordu. İsmihan Sultan Camii'nde İslâm'ın gücü, Kâbe'den gelen siyah taşın dört parçasının altın yaldızlı pirinç çerçeveler içinde ibadethanenin önemli noktalarına yerleştirilmesiyle ifadesini bulmuştur. Bu taşlar mihrabın mukarnaslı kavsarasının, minber kapısının, minber köşkünün kemerinin ve mihrab ekseni üzerindeki cümle kapısı sövesinin üstlerinde yer alır (**res. 333-32**). Taşlardan sadece birinden bahseden Ayvansarâyî, bunun ziyaret edilmek üzre konmuş olan bir kutsal emanet olduğunu söyler: "*Derūn-ı cāmiʿde Ḥacer-i Esvediñ daḫī bir ḳıṭʿası mevcüddur, ziyāret olınmaḳ üzre vażʿ olınmışdır.*" Bu kutsanmış Mekke yadigârlarının menşei, denizaşırı hac güzergâhını güvenli hale getirmek niyetiyle Kıbrıs seferine girişen II. Selim'in Kâbe'yi yeniletme projesi (1567-74) olmalıdır. Taşlar padişah tarafından kızıyla damadına hediye verilmiş veya Mekke'de bizzat hayır anıtları yaptıran Sokollu'nun vekilleri aracılığıyla edinilmiş olabilir. Bölüm 6'da gördüğümüz gibi, Kâbe'nin siyah taşının bir başka parçası, II. Selim tarafından 1567-68 yıllarında yaptırılan Sultan Süleyman'ın türbesinde de kullanılmıştır. Bu taşlar acaba Hacerü'l-Esved'in parçaları mıdır, yoksa o sırada mermerle yenilenen Mekke Harem'inin siyah taştan eski döşemesine mi aittir sorusu akla geliyor. Kutsal Hacerü'l-Esved'i parçalamak akla yakın görünmediği için, ikinci ihtimalin daha yüksek olduğunu düşünüyorum. Nitekim "*Mekke-i Mükeremmenüñ ḥaremi ḳara ṭaşdan olup*" eskidiğinden "*mermer*" ile kaplanmasının münâsib görüldüğü bildirildiğinden dolayı, 1567'de ehl-i vukuf tarafından acilen bu onarım için bir tahmin raporu hazırlanmasını emreden II Selim'in fermanı, Mısır beylerbeyine tam bu sıralarda yollanmıştı.[307]

Kadırgalimanı'ndaki camiyi Sokollu'nun karısına armağan olarak sunuşundan dahi söz etmeyen inşa-

at kitâbesi, tasarım ve bezeme programına katkıda bulunmuş olması gereken İsmihan'ın sesini tamamen susturarak, veziriazamın bâniliğini ilan eder. Barbaro gibi Gerlach'ın da veziriazama atfettiği yapı, günümüzde hâlâ paşanın adıyla anılmaktadır. Ayvansarâyî, İsmihan Sultan'ın inşa ettirip vakfettiği caminin neden yaygın biçimde kocasının ismiyle bilindiğini şöyle açıklıyor:[308]

> Zikredilen yapı bir fevkânî camidir. Kiliseden dönüştürülmüştür. [Sokollu Mehmed] Paşa'nın veziriazamlığı sırasında, zevcesi İsmihan Sultan bint-i Hazret-i Sultan Selim Han tarafından bina ve ihya edilmiştir. Sözü geçen (Mehmed Paşa) da caminin önüne bir medrese ve avlusuna bir şadırvan ve odalar önüne bir derviş zaviyesi ekleyerek ilave ettiği için, Mehmed Paşa Camii diye meşhur olmuştur.
>
> *Câmi'-i mezkûr fevkânîdir. Kelîsâdan münkalibdir. Paşa-yı müşârun-ileyhîʾ sadâretinde ḫalîlesi İsmiḫân Sulṭân bint-i Ḥâzret-i Selîm Ḫân-ı Ṣânî binâ ve iḥyâ buyurmışlardır. Müşârun-ileyh dahî pîşgâhına bir medrese ve meydânında şâdırvân ve ḥücerât önüne bir zâviye zamm ü ilḥâḳ itmiş olmağla Mehmed Paşa Câmi'i diyü şöhret bulmışdır.*

İsmihan'ın vakfiyesinde caminin genç hanım sultan tarafından vakfolunduğunun teyit edilmesine rağmen, fail kimliği bastırılarak hafızalardan silinmiştir. Bu durum onun annesi Nurbanu Sultan, Şahsultan (Süleyman'ın kızkardeşi), Hürrem Sultan ve Mihrümah Sultan gibi hanedan kadınlarından daha düşük kamusal profilli, görece iddiasız bir bâni olduğunu ima ediyor. Sinan otobiyografileri, diğer dört kadının sipariş ettiği anıtları kendi adları veya unvanlarıyla zikrettiği halde, Kadırgalimanı'ndaki cami külliyesinin bileşenlerini Sokollu'nun yapıtları olarak tanımlamıştır. Örneğin *Tuhfe*'de bu yapı topluluğu şöyle tarif ediliyor: "*Câmi'-i şerîf-i Meḥmed Paşa vezîr-i aʿẓam der Ḳadırġalimanı, medrese 1, tekye 1.*"[309] İsmihan'ın küçük kardeşi Şahsultan ile Zal Mahmud Paşa çiftinin Eyüp'teki cami külliyesi de, aynı şekilde mimarbaşının otobiyografilerinde hanım sultan yerine vezir kocasının adıyla zikredilmiştir (**res. 361-62**). O halde, açıktır ki, hanedan çiftlerinin ortaklaşa vakfettiği cami külliyelerinde kocalar karılarının bâni olarak failliğini gölgede bırakıyordu.

Marmara Denizi'ne bakan Kadırgalimanı, Bizans döneminde Kontoskalion adlı bir tersâneye dönüştürülen antik Iulianus Limanı'ydı. Osmanlılar bu tersâneyi, Haliç kıyısında Sultan II. Mehmed'in kurduğu diğer tersâne 1513-14'te genişletilinceye kadar kullandılar.[310] Fransız antik yapıtlar uzmanı Pierre Gilles (y. 1547-51) alüvyon ve çamurla dolan Kadırgalimanı'nı şöyle betimlemiştir:

> Şimdi dolmuştur. Eğer [Hagios Sergios ve] Bakchios Kilisesi'nin batısındaki liman bu [Iulianus Limanı] idiyse, şimdi neredeyse tamamen yıkılmıştır ve duvarla çevrilidir. Sadece az bir bölümü duruyor. Bu, kadınların çamaşırlarını yıkadığı bir su havuzudur. Halk, burada batmış üç katlı bazı kadırgalar gördüklerini söylüyor. Günümüzdeki sakinlerince *Caterga Limena*, yani üç katlı kadırgaların limanı, olarak adlandırılıyor.[311]

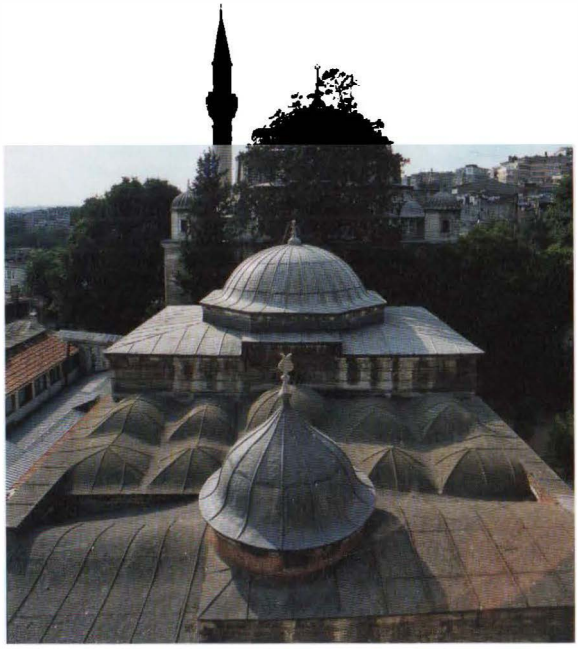

325 İsmihan Sultan ile Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Kadırgalimanı, zaviye ile caminin aynı eksen üzerindeki ana kubbelerinin güneyden görünümü.

Reinhold Lubenau'ya göre (1587-88), yaydığı kötü koku, yakındaki sarayına yayıldığı için Sokollu "*Caderga Limanı*"nın geri kalan havuzunu doldurttu.[312] Kazanılan araziye, veziriazamın sarayının ana girişinin açıldığı Kadırga Meydanı adlı bir kamusal meydan kuruldu.[313]

Cami külliyesinin kuzeydeki ana cephesi ile daha kuzeyde yer alan saray arasındaki ilişkiyi belirlemek bugün artık mümkün değildir. Külliyenin sarayımsı kuzey cephesinin tuğla hatıllı küfeki taşı sıralarından inşa edilmiş medresesinin, camiyle uyumlu iç duvarları tuğlasızdır. Fevkânî medresenin kubbeli dershanesinin altındaki kemerli giriş mekânında, inşaat kitâbesinin yer aldığı merkezî portal vardır (**res. 323**). Medrese kesme taştan tonozlu altyapılar üzerinde inşa edilmiştir; bunlar Sokollu'nun vakfiyesinde zikredilen altı dükkân ile kamusal çeşmeli su haznesini kapsar. Anıtsal cephenin kemerli portalinden, mermer basamaklı dik bir merdivenle yukarıdaki şadırvan avlusuna çıkılır (**res. 326-**

326 Ismihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Kadırgalimanı, kuzeydoğudan görünüm, arka planda Marmara Denizi ile Küçük Ayasofya Camii (Hagios Sergios ve Bakchios) ile birlikte.

28). Külliyenin mimarî başarısı, eğimli arazi ve komşu sokaklarla organik şekilde, heykelsi bir kütle olarak bütünleşmesinde yatar. Sağır duvarlar ardına gizlenmiş, içe dönük zaviye, cami ile U-biçimli medresenin paylaştığı mermer döşeli şadırvan avlusundan daha yüksek bir düzeyde yer alırken, külliyenin kuzey cephesi en aşağı seviyedeki küçük bir meydana bakar (**res. 320-21, 324**).

Ana portalde başlayan uzunlamasına kuzey-güney ekseni boyunca, medrese dershanesinin (6,40 metre), caminin (13 metre) ve zaviye tevhidhanesinin (6 metre) hiyerarşik boyutlu anıtsal kubbeleri dizilmiştir (**res. 321, 325**). Külliyeye anıtsal derviş zaviyesinin dâhil edilmesi bir yeniliktir. Sinan otobiyografilerinde zikredilen, medreseyi andıran anıtsal boyutlu zaviyeler içeren diğer iki cami külliyesi Sokollu'nun Payas'ta (y. 1567-74) ve kayınvalidesi Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki (1571-86) anıtlarıdır. Yeni yerleşimler oluşturan bu iki menzil külliyesinin tersine, Kadırgalimanı'ndakinin yolcular için bir kervansaraylı imaret bloku yoktur. Şehir külliyesi olarak tasarlandığı için, medrese ve zaviyesi, bulunduğu mahallenin cemaatinin ihtiyaçlarına hitab eder.

Medresenin taş ve tuğla dizilerinden oluşan almaşık dış duvarlarının caminin kesme taş yapısıyla karşıtlığı, bu binalar arasındaki hiyerarşiyi görsel olarak vurgular. Külliyenin en etkileyici pitoresk manzaraları, kuzeydeki küçük meydana açılan iki çapraz sokaktan görülen diyagonal perspektiflerdir. Bu sokaklardan biri Kadırga Meydanı'ndan yukarıya doğru kıvrılarak medresenin kuzeybatı köşesine çıkar; diğeri ise, Sokollu'yla eşinin sarayı ardındaki tepeden külliyenin çevre duvarının pahlanmış kuzeydoğu köşesine doğru iner (**res. 320, 326**). Küçük meydanın ortasında birleşen iki diğer sokak, külliyenin kuzey cephesinin önüne çıkarak tanı karşıdan algılanışını sahneler. Sokaklarla kuşatılmış manzumenin engebeli arsası, görkemli kuzey cephe hariç, diğer cep-

heler boyunca moloz taştan çevre duvarlarıyla kuşatılmıştır. Doğu ile batı çevre duvarlarındaki iki iddiasız giriş kapısı, şadırvanlı avluya açılır. Arsanın güneydoğu köşesindeki, 1546 tarihli Helvacıbaşı İskender Mescidi sağır duvarlarla ihata edildiğinden, gözlerden saklı durur. Eğimli arazinin en yüksek düzeyine oturtulan zaviyeyi, küçük kapılı ve pencereli bir ara duvar külliyenin geri kalan kısmından ayırır. Zaviyeyle cami arasında uzanan hazire, şeyhlerin ve İbrahim Han'ın soyundan gelen vakıf yöneticilerinin mezar taşlarıyla dolu, güçlü bir bellek mahallidir.[314]

Zaviyenin yokuşlu bir sokağa açılan güney medhali, küçük bir soğan kubbeyle örtülüdür (**res. 325**). Yokuş boyunca kademelenen, moloz taştan örülmüş penceresiz çevre duvarı, Halvetî tarikatının münzevi dervişlerini dış dünyadan tecrit ederek perdeler. Zaviyenin gözlerden gizlenen tevhidhanesinin sadece yarım küresel kubbesi yukarıdaki sokaktan görünür. Doğu tarafı batıdan daha yüksek olan avlusunun arazisi, merdivenle bağlanan iki platforma bölünmüştür. Daha yüksek platformun kenarındaki kubbeli tevhidhanenin duvarları tuğla hatıllı küfeki taşındandır. Mescide benzer kubbe örtülü bu yapının güney cephesinin önünde beş gözlü bir çifte revak uzanır. U-biçimli zaviyenin duvarları ise, da-

327 İsmihan Sultan ile Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Kadırgalimanı, kuzey cephesindeki ana portalin dik merdivenlerden çıkarken şadırvan avlusu ve caminin belirmesi.

328 İsmihan Sultan Camii, Kadırgalimanı, soncemaat yeri cephesi ve şadırvan.

ha ucuz moloz taş veya tuğlayla örülmüştür. Zaviye, düz ahşap çatılarla örtülü ve önlerinde geniş saçaklı direklikler uzanan tek ve çift katlı odalardan oluşur. Dervişlerin ikametine ayrılmış otuz odaya, inziva (halvet) için penceresiz hücreler, bir mutfak, hamam ve abdest muslukları eşlik eder.[315]

Sadece *Tuhfe*'de zikredilen zaviye (*tekye*), ahşap ayrıntıları ve görece ucuz malzemeleriyle, yerel konut mimarîsine yaklaşır. Halvetî ritüellerinin odak noktası olan kubbeli tevhidhane, Sinan eserleri içinde bu yapı tipinin günümüze ulaşan en eski örneğidir. İç mekânındaki kuzey duvarının ortasında yer alan "sözde-mihrab", bu duvarın ardındaki caminin "hakikî-mihrabı" ile aynı eksende hizalanmış bir niştir. Çevresinde halka oluşturan müridlerinin simgesel kıblesini teşkil eden şeyhin konumunu bu niş işaretler. Tevhidhanenin badanayla kapatılmış bezemelerinin ve celî sülüs kitâbelerinin bir kısmı eski fotoğraflarda görülebiliyor. Kubbesinin dört pandantifi, dört halifenin isimlerini taşıyan madalyonlarla nakışlanmıştı. Şeyhin kuzeydeki "sözde-mihrab" nişinin tepesinin iki yanında "Hasan" ve "Hüseyin" yazılı madalyonlar yer alırken, kıble yönündeki giriş kapısının üzerinde "Allah" ve "Muhammed" madalyonları bulunuyordu. Geleneksel mihrab ve cümle kapısı konumunun ilginç bir semiyotik tersine çevrimi olarak yorumlanabilecek bu ilginç düzen, külliyedeki caminin ("Allah" ve "Muhammed" madalyonlarıyla bezenen) hakikî mihrabının önceliğini vurguluyor gibidir. Camideki "Hasan" ve "Hüseyin" madalyonları ise, âdâb kodları uyarınca kuzeydeki cümle kapısının tepesinde yer alır.[316]

Kadırgalimanı'ndaki cami ve medrese ikilisi (sonradan tamamlanan zaviye kale alınmayarak), genellikle veziriazam Kara Ahmed Paşa'nın, 1555'te tasarlanıp 1560'ların başında tamamlandığı düşünülen cami ve medrese külliyesiyle karşılaştırılır (**res. 370-71**).[317] Ne var ki, daha önce gördüğümüz gibi, Mihrümah Sultan paşanın Edirnekapı'daki arazisi civarına kendi cami ve medrese külliyesini yaptırmak için sahip çıkınca, 1555'te katledilen veziriazamın ertelenen inşaatı Topkapı'da yapıldı. Dolayısıyla, her ikisi de 1570 civarında tamamlanan bu iki rakip anıt, inşası aynı sırada biten İsmihan ile Sokollu Külliyesi'yle kıyaslanabilecek Sinan yapılarıdır.[318] Düz bir araziye yayılan Topkapı'daki külliye, şadırvan avlusu çevresinde kümelenen altıgen baldakenli camisi ve merkezî dershaneli U-biçimli medresesi ile Kadırgalimanı'ndaki muadilinin ön-örneğidir.

Topkapı'daki dağınık külliyenin yerleşim planını Kadırgalimanı'ndaki eğimli araziye uyarlarken, Sinan daha kompakt, üç boyutlu heykelsi bir anıt yonttu. Altıgen baldakenli caminin oransal nisbetlerini ve mekânsal bütünlüğünü de mükemmelleştirdi. Medresenin dershanesi altındaki dik merdivenden yukarıya çıkış, tedricen camiyi görüş alanına sokan dramatik bir perspektif sunar (**res. 327**). Küçük avluya girişte karşılaşılan şadırvan, caminin cümle kapısından geçen mihrab ekseninin algılanmasını geçici olarak engeller. Şadırvanın geniş saçaklı sivri kubbesi, mukarnas başlıklı on iki ince sütunun desteklediği kemerler üzerinde yükselir. Medrese ile caminin değişik boyutlu revaklarının birbirinden farklı tipte kemerleri dinamik ritimler yaratır (**res. 321, 326, 328**).

Mermer döşemeleriyle ve etrafını çevreleyen kemerli revaklarıyla samimi şadırvan avlusu, daha anıtsal boyutlu selâtin camilerindeki muadillerini anımsatır. Bu açıdan, benzer planlı Kara Ahmed Paşa ve Edirnekapı Mihrümah külliyelerinin bahçeli şadırvan avlularından farklıdır. Her üç anıtta, medreselerin dış duvarları kesme taş ve tuğla dizilerinden oluşmaktayken, iç duvarları eşlik ettikleri camilere uyacak şekilde kesme taşla kaplanmıştır. Kadırgalimanı'ndaki caminin yedi kubbeli soncemaaat yeri revağı, mukarnas başlıklı altı uzun beyaz mermer sütun üzerinde yükselir. Münavebeli kemertaşları ve pembe mermer dairelerle süslü mevzun revak, medresenin daha alçak kaşkemerlerine, avlunun yan kapıları aracılığıyla bağlanır. Kubbeli kapılar üstlerinde kayyum ve müezzin odaları vardır. Bu çözüm, profilleri ve oranları farklı olan revakların birleşmesinden doğabilecek uyumsuzluğu ortadan kaldırmıştır.

Tek şerefeli minaresi ve orta büyüklükte kubbesiyle cami, veziriazamların anıtlarını andırmasına rağmen, sultanî alâmetlerle İsmihan'ın hanedana mensup konumunu yansıtır. Örneğin, Rüstem Paşa ve Kara Ahmed Paşa'nın veziriazamlık camilerinin beşer kubbeli revaklarının tersine, tıpkı halası Mihrümah'ın Edirnekapı'daki camisi gibi, İsmihan'ınki de yedi kubbeli bir revakla ayrıcalık kazanır. Yine de, genç hanım sultanın camisi, Edirnekapı'daki muadiliyle karşılaştırıldığında daha küçük bir kubbeyle (eni 13 metre, yüksekliği 22,80 metre) taçlandırılmıştır (**Ek 1**). Ölçeğine uygulanan tasarruf, kocasıyla ilişkilendirilen ve ortaklaşa vakfedilmiş bir veziriazam külliyesinde yer alan bir sultanî cami olmasından kaynaklanan ikili statüsünün doğal sonucu olabilir.[319] Aşırı derecede sakıngan ve ihtiyatlı davranan Sokollu'nun kendi adına yaptırdığı veziriazamlık külliyelerindeki camilerin kubbeleri daha da küçüktür: Lüleburgaz (12,50 metre), Azapkapı (11,80 metre), Payas (8 metre). Bu boyutlar, Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki camisinin 15,20 metre çaplı kubbesinde belirlenen veziriazamlık âdâbının üst sınırının epey altındadır.

Kadırgalimanı'ndaki caminin ölçeğinde kendini gösteren kısıtlama, kusursuz tasarımı ve dengeli bezeme programının zenginliğiyle fazlasıyla telâfi edilmiştir.

Nasıl ki İsmihan'ın vakfiyesi, camisini onun "*ḫān*" ismine yaraşan ihtişamlı üslûbunu övüyorsa, Sokollu'nun vakfiyesi de karısının camisini "*sulṭānī*" bir anıt olarak tanımlar. Çiftin ortak külliyesinin odak noktası olan cami, hanım sultan ile veziriazamın statülerini birbiriyle harmanlar. Caminin sınırlı ölçeği, önünde uzanan görkemli soncemaat yeri revağı ve emsalsiz mermer döşeli avlusuyla gizlenmiştir. 1560'larda Rüstem Paşa, Kara Ahmed Paşa ve Mihrümah Sultan için payitahtta inşa edilen camilerin hepsinde, mukarnaslı kavsaradan yoksun, nispeten sade cümle kapıları vardır. Bu anıtlara kıyasla, İsmihan Sultan'ın imtiyazlı camisi, Süleymaniye'yi anımsatan ihtişamlı son cemaat yeri cephesi ve mukarnas kavsaralı cümle kapısıyla oldukça mağrurdur (**res. 178, 326, 328**).

Mimar Sinan'ın o yıllarda olgunlaşan klasik üslûbuna uygun tarzda, caminin iç mekânı ile dış kitlesi birbirini yansılar. Mihrümah'ın Edirnekapı'daki camisinde olduğu gibi, ibadethanenin hafiflik hissi veren zarif ana kubbesinde kemer payandalar kullanılmamıştır. İç mekânda ana kubbenin altıgen kaidesini destekleyen iki yan filayağı, dışarıya kubbeciklerle örtülmüş ağırlık kuleleri olarak yansır; tıpkı Kara Ahmed Paşa'nın camisinde görüldüğü gibi (**res. 321, 326, 371-72**). İki tane kubbecikli ağırlık kulesi de kıble duvarının köşelerindeki payandalar üzerinde yükselir. Kuzeydeki son cemaat cephesinde, çifte ağırlık kulelerine altıgen kasnaklı iki minyatür kubbecik eşlik eder. Karmaşık kubbesel üstyapının asimetrik düzeni, cümle kapısının tepesindeki şeref mahfiliyle iki yanındaki payandalara bitişik üst mahfilleri dış kitleye yansıtır. Bölüm 2'de gördüğümüz gibi, genç hanımların camilerde cemaatle namaz kılmaları genelde tasvip edilmediğinden, herhalde ortadaki şeref mahfili Sokollu ile erkek maiyetine ayrılmış olmalıydı.

Kara Ahmed Paşa Camii'nin altıgen baldakenini destekleyen altı müstakil mermer sütunun yerine, İsmihan Sultan'ın camisinde maharetle duvarlara eklemlenen veya yaklaştırılan altı filayağı kullanılmıştır. Sütunların yerini alan ulu filpâyeler, merkezî iç mekânı kuşatan daha yüksek bir kubbenin yaratılmasına olanak vermiştir (**res. 329-31**). Yan duvarlara bitişik çokgen fila-

329 · İsmihan Sultan Camii, Kadırgalimanı, kubbeli üstyapının içeriden görünümü.

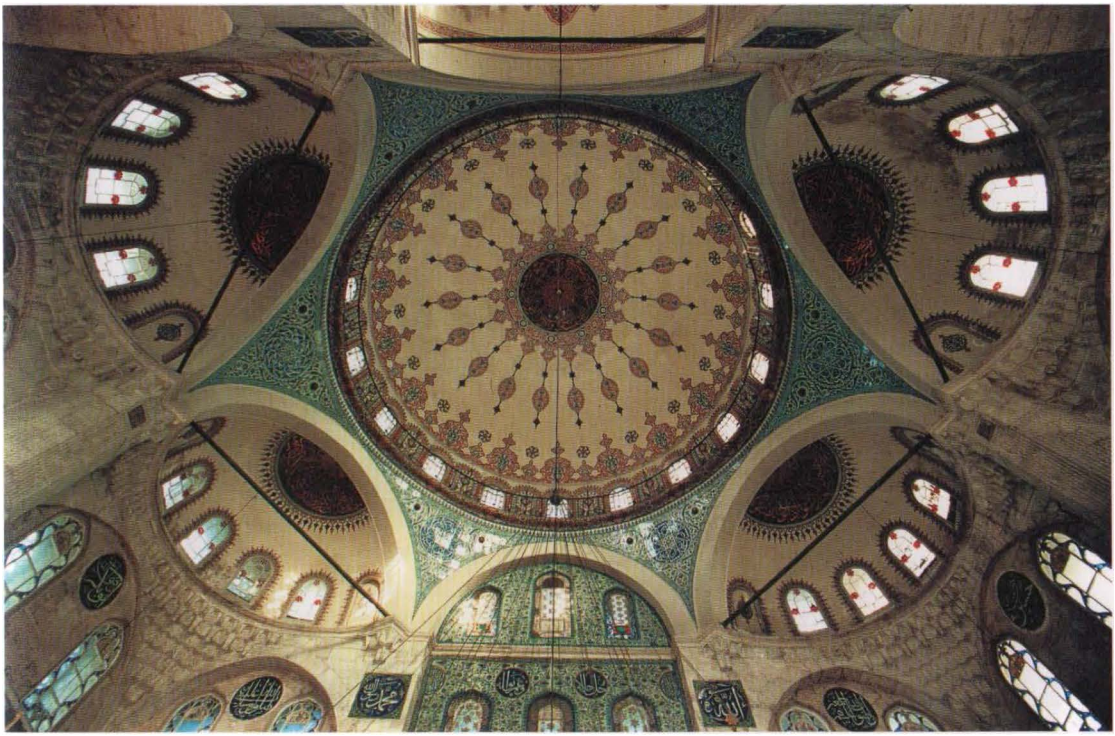

330 İsmihan Sultan Camii, Kadırgalimanı, kıble yönüne doğru iç mekânın görünümü.

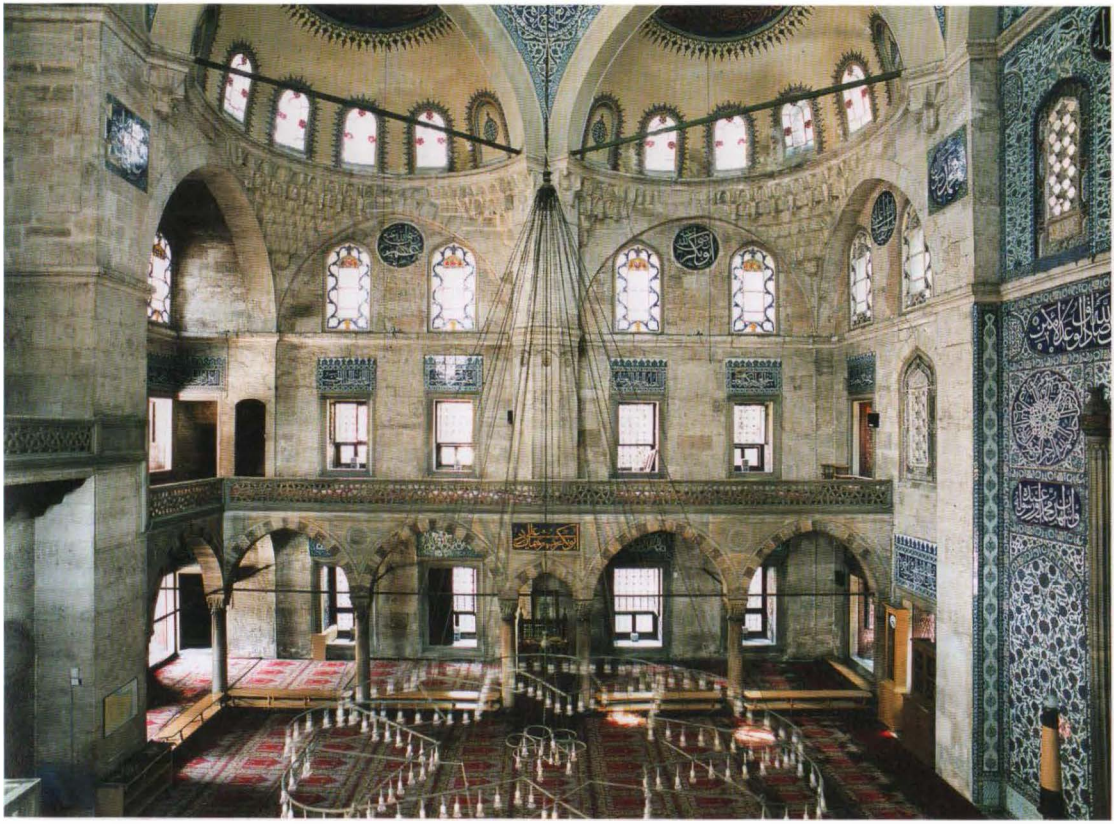

331 İsmihan Sultan Camii, Kadırgalimanı, doğuya doğru iç mekân, yan mahfil revağının önündeki ahşap vaiz kürsüsüyle birlikte.

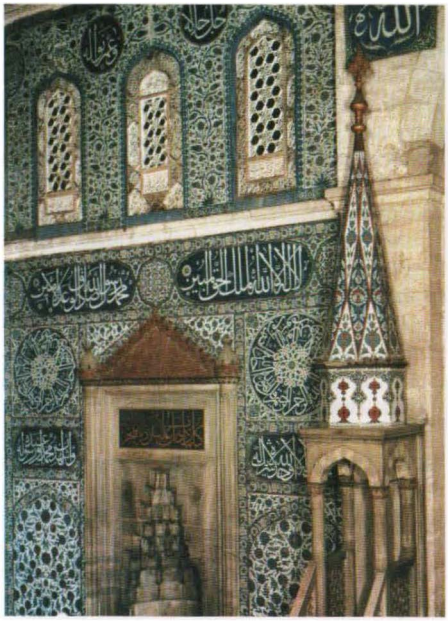

332 (sağda) İsmihan Sultan Camii, Kadırgalimanı, kıble duvarı ve minber külâhının İznik çinisi kaplamalarından delay; mukarnaslı mihrab kavsarası ile minber köşkü kemerinin tepesinde siyah Kâbe taşları yer alır.

yaklarının kaideleri, üst mahfilleri taşıyan enfes mermer sütunlu revakların arkasında gizlenmiştir. Köşelerdeki dört yarım kubbenin altındaki mukarnaslı tromplar, ana kubbenin çevresinde kaydileşmiş ve ışıldayan bir geçiş kuşağı oluşturur. Bu kuşağı çerçeveleyen iki kesintisiz silme, tüm namaz mekânını kucaklayarak çevirir. Merkezî altıgenin birleştirici gücü, bir filayağından diğerine uzanan kemerlerle vurgulanır. Bu kemerlerle ana kubbenin eteği arasında kalan altı pandantif, yuvarlak madalyonlu İznik çinileriyle kaplanarak belirginleştirilmiştir. Sinan'ın daha önceki altıgen baldakenli camilerinde, kubbe dairesi ile dikdörtgen zemin planı arasında görülen çatışma, burada kareye yakın bir plan ve ahenkli nisbetlerle çözümlenmiştir (**res. 4**).

Mihrümah'ın Edirnekapı'daki kalemişi nakışlı camisinin içini ışığa boğan 204 pencereyle karşılaştırıldığında, İsmihan Sultan Camii'nin 100 penceresi, iba-

333 İsmihan Sultan Camii, Kadırgalimanı, cümle kapısının tavanı ve üstündeki mahfilin bingilerinin özgün kalemişi nakışları; mermer kapı sövesinin ortasına gömülmüş siyah Kâbe taşıyla birlikte.

dethaneye süzülen ışık miktarını denetleyerek çini panoların göz kamaştırıcı şekilde parlamasını engeller.[320] İznik çinileri ve mukarnaslı geçiş öğelerine yer verilmeyen halasının camisinin tersine, İsmihan'ınkinde yapı ile bezeme dengeli bir barışıklık içerisindedir. İç mekânının cazibesi, çinilerinin mebzul, ama disiplinli kullanımından ileri gelir. Pencere alınlıklarını, ana kubbe pandantiflerini ve kıble duvarının orta kısmını vurgulamak yoluyla mimarî biçimlerin algılanışını zenginleştiren ısmarlama çini panolar, kapladıkları satıhların ölçülerine göre üretilmiştir. Dolayısıyla, İsmihan'ın camisi, çini kaplamada ifrata kaçarak mimarî yapıyla rekabete girişen Rüstem Paşa Camii'nin incelikli bir eleştirisini sunar.

Yapıya egemen olan dengeli oran anlayışı, birçok tezyini sanatları kapsayan bezeme programında da kendini gösterir: Desenler ve kaligrafinin uyumlu koordinasyonunun bir başyapıtıdır bu. Cami, bezeme zenginliği ve tenasüp açısından Sinan'ın en başarılı eseri olarak kabul görmüştür. Goodwin, kıble duvarının orta kemerini "İznik'te yaratılan en mükemmel çini duvar" sözleriyle över. Bu panonun, kompozisyon itibarıyla, benzer kaligrafik madalyon çiftleriyle süslü olan Süleymaniye'nin çini kaplı kıble duvarına gönderme yaptığını düşünüyorum (**res. 179, 182-83, 330**). Fakat burada artık, yeşili de içeren daha geniş bir renk yelpazesiyle, bezeme dağarcığı ve sır-altı çini tekniğinin kusursuzluğu zirvesine ulaşmıştır. İsmihan Sultan Camii'nin kıble duvarı, çinilerdeki yazı ile desenlerin ölçeklerini insanî vizyonun öznelliğine uyarlamak yoluyla, daha etkili biçimde koordine eder. En üstteki natüralist çiçekler ve dev lâleler, zemin düzeyinden görünürlüklerini sağlamak üzere cesurca büyütülmüştür (**res. 332**). Süleymaniye'de sadece kıble duvarı ve soncemaat yeri cephesine sınırlanan İznik çinileri, burada daha yaygın biçimde kullanılmıştır. İç mekânı üç taraftan saran iki katlı mahfillerin dikdörtgen pencere alınlıklarıyla, dairevî madalyonlar ve ana kubbe pandantifleri gibi arkitektonik birimleri de vurgulayan çini panolar, ibadethanenin iç mekân bütünlüğü hissini arttırır. Restore edilmiş renkli pencere camları da sadece kıble duvarına kısıtlı kalmayıp, tüm ibadethaneyi kuşatır.[321]

Camide vaktiyle gösterişli kalemişi nakışlar da vardı. Nakışlı bezemeler hassas biçimde yenilenmişse de, özgün nakış kalıntıları nelerin kaybedildiğini ifşa eder. Bunların muhafaza edildiği yerler, avlunun ku-

334 İsmihan Sultan Camii, Kadırgalimanı, iç mekândaki revaklı mahfillerin tavanlarındaki kalemişi nakışlı panolardan bir örnek.

zeyindeki merdivenli giriş kapısı, caminin cümle kapısının medhalindeki tavan ile üstündeki çıkıntılı şeref mahfilin bingileri ve müezzin mahfili ile revaklı yan mahfillerin tavanlarıdır (**res. 333-34**). Kırmızının egemen olduğu siyah konturlu nakışlar, tıpkı çiniler gibi mavi ve beyaz renklerini içerir. Nakışlar aynı zamanda İsmihan Sultan'ın camisine vakfettiği çeşitli boylarda, bazıları mihrab desenli, yirmi dokuz halıyla da uyumlu olmalıydı: *"Miḥrāblu ġāyet büyük ḳāliçe 2 ḳıṭ'a; vasaṭü'l-ḥāl ḳāliçe 6 ḳıṭ'a, bunuñ daḫī ikisi miḥrābludur; ve vasaṭü'l-ḥālden dört ḳāliçe onyidi ḳıṭ'a; ġāyetde küçek ḳāliçe 4 ḳıṭ'a."*[322]

Caminin tutarlı bir epigrafik programı vardır. İnşaat kitâbesi "fetih" temasını kutlayan kuzeydeki avlu kapısının merdiveninden çıkıldığında, ilk olarak caminin ana kubbesinin taş kaidesi ortasındaki dikdörtgen çerçeveye hakkedilen Kelime-i Tevhid ile karşılaşılır. Hemen altındaki soncemaat yeri revağının orta kemerindeki diğer dikdörtgen çerçeveye oyulan kitâbede, belirli saatlerde cemaatle namaz kılmanın zorunluluğuna ilişkin Kur'an âyeti yazılıdır (4: 103). Aynı tema, kubbeli medrese dershanesinin revağının üzerine oyulmuş Arapça bir hadisle avlunun karşı tarafında da yankılanır: "Namaz dinin direğidir, onu terk eden İman'ı terk etmiş olur." Hz. Muhammed'in hadisleri ile ilâhiyat öğretimi yapılan bu dershanenin giriş kapısına hakkedilen diğer bir hadis, bilginin önemini beyan eder: "Bilgiye ulaşmaya çalışmak, kadın ve erkek her müminin vazifesidir." Kadınlara yapılan gönderme, camisi bir hanım sultan tarafından vakfedilen bu külliyede özellikle anlamlıdır. Her ne kadar medresenin kurumsal ortamından dışlansalar da, kitâbe Peygamber'in şart koştuğu bilgi arayışına kadınları dâhil eder.

Caminin soncemaat yeri cephesindeki yazılar Kur'an'dan alıntılardan oluşur. Cümle kapısının mukarnaslı kavsarasının altına oyulmuş altın yaldızlı âyet cemaati şöyle selamlar (36: 58): "Yüce Tanrı Kutsal Kitab'ında der ki: Merhametli olan Rab katından onlara selam vardır." Aynı cephedeki dikdörtgen alınlık çinilerinin aktardığı Fâtiha suresi, Din Günü'nün sahibi olan Allah'tan kullarına yardım diler ve onları doğru yola eriştirmesi için yakarır (1: 1-7). Bu niyaz, caminin içindeki ruhâni yolculukla gerçekleşecektir, çünkü "doğru yolu" göstermeyi amaçlayan kitâbeler ibadethaneyi ilâhî tefekkürü teşvik eden görsel bir araca dönüştürür.

Cümle kapısından merkezî kubbeli baldakenin altına girildiğinde, hemen karşıda görülen çinilerle bezeli kıble duvarının mihrabı, cami avlusunun sokak portalinde başlayan kuzey-güney ekseninin nihaî hedefidir.[323] Aynı bakış açısından ideal bir perspektifi sunulan üstyapının kozmik telmihleri, ana kubbenin ortasındaki yuvarlak madalyonda, Fâtır suresinden aktarılan âyette (35: 41) ifadesini bulur (**res. 329**). Süleymaniye kubbesinde de alıntılanan bu âyet, bağışlayıcı Tanrı'nın sınırsız gücüyle sımsıkı yerinde duran gökler ve yeryüzüne gönderme yapar. İsmihan'ın vakfiyesinin dibacesinde, son derece güzel bezenmiş kubbeli bir cami biçiminde yaratılan evrenin insanlığa ilâhî yaratıcı tarafından teslim edilmesinin betimlenmesi, hanım sultanın camisinin evrenin bir mikrokozmosu olduğunu ima eder.[324]

Merkezî kubbenin dört köşesindeki yarım kubbelerin madalyonlarında altarılan Cuma suresinden iki âyet (62: 9-10), kıblenin sağ tarafından başlayıp saat yönünün tersine ilerleyerek okunur. Âyetler zorunlu cemaat namazıyla birlikte "Allah'ı anmayı" (zikr) tavsiye eder. Bu tavsiye, Allah'ın ilâhî adlarını anan, altı çini pandantif madalyonunda yansılanır: Tanrı'nın güzel isimleri (Esmâü'l-Hüsnâ) üst mahfil pencerelerinin on altı dikdörtgen çini alınlığı ve kuzey duvarın ortasındaki kemerin üzerindeki yazı kuşağında da zikredilir.

Caminin kıble duvarının ardında bir Halvetî zaviyesinin varlığı, mutasavvıfların sözel zikirlerinin görsel karşılığı olan bu kitâbelere özel bir anlam yükler. Zaviyenin kubbeli tevhidhanesinde her gün yapılan ibadetler, Allah'ın güzel adlarının zikri ve Peygamber'le Sahabelerine övgülerin ardından, bir zâkir tarafından ilâhîler ve duaların (vird) yüksek sesle okunmasından oluşuyordu.[325] Halvetîler için zikrin nihaî amacı, Tanrı'yla birliğe ulaşmaktı: Müminin kalbindeki ışıkla özdeşleşen ilâhî özün bir vizyonu. Cami ile zaviye arasındaki diyalog, tevhidhane medhalinin üzerine yazılan hadisle vurgulanır. Bu hadis, zikr edenlerin Tanrı gözünde en yüksek durağa erişmiş olacağını açıklar: "Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: Allah indinde insanların en yücesi zâkirlerdir."[326] Sokollu'nun vakfiyesinde, zaviye şeyhinin camide Cuma namazlarından sonra, kendisinin bağışladığı kürsüden Müslümanlara vaaz ederek nasihat etmesi şartı yer alır. Bu ahşap kürsü bugün doğudaki sütunlu revağın orta kemerinin önündedir (**res. 331**): "*Vāʿiẓ için vazʿ itdügi kürside her Cumʿa günü baʿde ṣalavātü'l-Cumʿa müslümānlara vāʿẓ ve naṣiḥat eyleye.*"[327] Caminin içinde günlük ibadetleri cemaatle yerine getirdikten sonra, zaviyenin otuz dervişinin Peygamber'in ruhuna, Sokollu'ya ve hüküm süren padişaha dua etmeleri gerekiyordu.[328]

Kıble duvarının iki gömme filayağını "Allah" ve "Muhammed, Allah'ın elçisi" yazılı dikdörtgen çini panolar süsler. Karşısındaki kuzey duvarının gömme filayakları ve yan duvarlarda dört halife ile Hasan ve Hüseyin'in isimlerini zikreden kare ve yuvarlak çini panolar yer alır (**res. 329-30**).[329] Yan mahfil revaklarının orta kemerleri üstünde iki alışılmadık Türkçe dikdörtgen kitâbe panosu göze çarpar. Sağ revaktan soldakine doğru art arda okunan panolar, dört halifeyi över: "*Ebū Bekir, ʿÖmer, ʿOṣmān, ʿAlidür*", "*Olar kim cümle aṣḥāb efżalidür*" (**res. 330-31**).[330] Mutasavvıfların zikirlerini çağrıştıran çifte pano, tüm sahabelerin en erdemlileri olarak dört Sünni halifeyi tanımlayarak, Hasan ve Hüseyin'e nazaran onların üstünlüğünü beyan eder. Emsalsiz kitabe, Halvetî tarikatının Sünni ortodoksiye sıkı bağlılığı ve mensuplarının mülhidlikle zındıklığa karşı amansız mücadelesi ile uyum içindedir. Caminin batı duvarında daha marjinal bir konuma münâsib görülen Hasan ve Hüseyin'in isimlerini zikreden yuvarlak madalyonlar, yukarıda gördüğümüz gibi, zaviyenin "sözde-mihrab"ı üzerinde, baş köşede yer almaktadır.[331]

Caminin cezbedici kıble duvarı, mermer, çini ve renkli cam üzerine yazılmış yoğun bir kitâbeler koleksiyonu sergiler. Yazılar Tanrı'nın birliği ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini teyit eden görsel bir şölen sunar (**res. 330, 332**). Mermer mihrabın mukarnaslı kavsarasının üzerinde, "mihrab" sözcüğünü içeren standart âyet dikdörtgen bir çerçeve içine hakkedilmiştir (3: 37). İki yanındaki çini kartuş çifti, Kelime-i Şehadet'i dile getirir. Üstlerindeki iki yuvarlak çini madalyon, ne doğurulmuş ne de doğurmuş olan, bağışlayıcı Tanrı'nın Hıristiyan Kutsal Teslis akidesinin en bariz reddi olan İhlâs suresini aktarır (112: 1-4). Bu madalyonların tepesindeki bir başka kartuş çiftinde ise Kelime-i Tevhid'in uzun bir versiyonu yazılıdır: "Lâ ilâhe illallah ul-Melik ul-Hakk ul-Mübin" (Allah'tan başka tanrı yoktur; O, mülkün gerçek sahibi ve kâinatın mutlak hükümdarıdır); ve "Muhammeden resullullah ul-Sâdık ul-Va'd il-Emin" (Muhammed Allah'ın elçisidir; O, dostluğunda samimi, sözünün eri, güvenilirdir).

Kıble duvarının çini kaplı orta kemerinin üçer pencereli iki sıra içeren üst kısmı, sadece Allah'ı yüceltir. Alt sıradaki pencerelerin üzerindeki çini madalyon çiftinde Allah'a saygı ünlemleri yer alır: "*Allāh Celle Celāluhū*" (Allah şanı yüce olsun); "*Ve ʿAmme Nevālehū*" (ihsanı ve bereketi yaygın olsun). Aynı seviyedeki renkli camlardaki yazılar cemaati çok geç olmadan dua ve tövbe etmesi yönünde uyarır: "Ölmeden önce ibadet etmeye acele ediniz"; "Nereye yönelirseniz Allah'ın vechi (yüzü) oradadır (2: 115)"; "Ölmeden evvel Allah'a tövbe ediniz." En üst sıradaki orta pencerenin renkli camlarında şu ünlem yer alır: "Ya Rab! Yücelik, bu dünyanın ve

Âhiretin sahibi Allah'a mahsustur!" Tanrı'ya inananları her iki dünyada ödüllendirmesi için yalvaran Bakara suresinden bir âyet, kıble duvarının iki ucundaki çini dikdörtgen pencere alınlıklarında aktarılır (2: 201): "Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyiyi, Âhirette de iyiyi ver, bizi ateşin azabından koru!"

Kıble duvarı, müminlerin bu dünyada ve Âhirette refahını sağlayacak "doğru yol"un özünü açıklığa kavuşturur. Caminin cümle kapısından çıkmadan önce karşı karşıya gelinen kuzey duvarındaki yazılar, kâfirlerin kilisesinin yıkılmasıyla "küfür ve karanlığın" (*küfr ü zulmet*) yok edildiğini belirten sokak kapısındaki inşaat kitâbesinin değindiği "fetih" temasını yineler. Şeref mahfilinin iki yanındaki gömme filayaklarına nakşedilen dikdörtgen levhalar, gerçeğin yanlışa karşı zaferini kutlar: "Ve de ki: 'Hak geldi bâtıl ortadan kalktı. Zâten bâtıl, ortadan kalkmaya mahkûmdur' (17: 81)." Bu iç rahatlatan teminatla ibadethaneden çıkarken müminler cümle kapısının mermer sövesine yerleştirilen Kâbe taşıyla karşılaşır; siyah taş karşı duvardaki mihrab ve minbere iliştirilmiş diğer üç taşı tamamlayıcı niteliktedir (**res. 332-33**).

Caminin kitâbe programını tasarlayan kişinin, külliyedeki zaviyeye atanması öngörülen Halvetî şeyhi Nureddinzâde olduğu tahmin edilebilir. Komşu Küçük Ayasofya Camii zaviyesinin bu meşhur şeyhi eğer 1574'te ölmeseydi, İsmihan Sultan Camii'nde Cuma vaazlarını verecekti. Tarihi belirtilmeyen bir noktada tövbe ederek şeyhe bağlandığı (*aḫz-ı tevbe ve inâbet*) söylenen veziriazam, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin tavsiyesiyle Kadırgalimanı'ndaki Küçük Ayasofya Camii zaviyesinin şeyhi Nureddinzâde'nin ateşli bir müridi olmuştu. Mütevazı giyimli zahid şeyhin bu zaviyeli camideki dokunaklı vaazları, tasavvufun içsel ruhânî özünü, şeriatın dışsal öğretileriyle harmanlıyordu. Şeyhin sahip olduğu manyetik çekim gücü sınırsız bir müridler denizini cezbetmişti: "*Ṣıyt-ı şöhret-i ʿâlem-gîrî ṣabâ-mesîr ve ḳullâb-ı pür-tâb-ı muḥabbetine âzâdeler esîr olmaġla, âsitân-ı mıknâtîs-ḥâṣṣiyyeti ʿâlem-maṣîr olmışidi.*" Bu müridler arasında Sultan Süleyman, Mihrümah Sultan, Sokollu Mehmed Paşa ve muhtemelen dindar zevcesi İsmihan Sultan da bulunuyordu.[332]

"Doğru yol"dan ayrılanlara karşı eleştirileriyle tanınan, Sünni ortodoksisinin keskin savunucusu Nureddinzâde'nin kişisel damgası, kâfirleri, bâtıl itikadı ve heterodoksiyi kınayan caminin kitâbelerinde yakalanabilir.[333] Vefatından önce şeyh, Sokollu'dan, kendisinin yerine Kurd Efendi olarak tanınan Halvetî şeyhi Mehmed bin Ömer'i atamasını rica etti. Bunun üzerine, Nureddinzâde ile aynı pîrin (Sofyalı Bali) tedrisinden geçmiş olan Kurd Efendi (ö. 1587-88), Sokollu'nun Kadırgalimanı külliyesindeki Fethiye adlı zaviyesine şeyh olarak Sofya'dan davet edildi. Çarşamba günleri Sultan II. Mehmed Camii'nde ve Cuma günleri İsmihan Sultan Camii'nde verdiği vaazlarda, hadisleri yorumlaması ve Kur'an'ı tefsir etmesiyle, gerek sıradan halk gerekse seçkinler arasında müthiş rağbet gördüğü söylenir. Şeyhin Kadırgalimanı'ndaki camideki Cuma vaazlarını, tevhid ve zikir meclisleri izliyordu: "*Çehârşenbe güni câmiʿ-i Ebî'l-Fetḥde ve Cumʿa günleri Fetḥiye nâmı ile meşhûr zâviyeleri civârında vâḳiʿ câmiʿ-i Meḥmed Paşada naḳl-i ḥadîṯ ve tefsîr ve cemʿiyyet-i tevḥîd ve teẕkîr muʿtâdları idi.*"[334]

Kadırgalimanı'ndaki külliye, 16. yüzyılın ikinci yarısında tasavvuf ile Sünni ortodoksisinin arasındaki görece barışıklığı örnekler. Tarihçi Hasanbeyzâde'nin "meleklerin toplantı yeri" (*câmiʿ-i melâ'ik mecâmiʿ*) olarak nitelediği ulvî cami,[335] İsmihan Sultan'ın vakfiyesinde cennet benzeri" (*bihişt-âsâ*), "parıltılı" (*lâmiʿ*) ve "gönül çelici" (*dilgüşâ*) olarak betimlenmiştir. "Cazibeli mihrab kemeri bir zevk köşesi" (*ḫam-ı dilcû-yi miḥrâbı kûşe-i şâfâ*); "zerrin kandillerle bezeli letâfetin zirvesindeki parlak kubbesi, ay ve Süreyya burcunun bir aynasıydı; çekici avlusunun her mermer döşemesi daima zevkin çehresini yansıtıyordu" (*ḳanâdil-i zerrîn ile ol ḳubbe-i sîmîn evc-i leṭâfetde mâh ve pervîn âyinedür ki rûy-i şafâ-güster müdâm ṣaḥn-ı ḥarîm-i dilkeşi ferşinde her rûḫâm*).[336] Sokollu'nun vakfiyesi de estetik caminin yarattığı zevk duygulanımını vurgular: Bu "gönül çelici" (*dilgüşâ*) ve "iç açıcı" (*rûhefzâ*) yapı, "binbir sanatsal harika ve cazibeli nakışlarla" (*hezâr ṣunʿ-i ʿacîb ve naḳş-ı dilfîrîb*) inşa edilmişti.[337]

Günümüz mimarlık tarihçileri, inşaat kitâbesinde "şehrin en önde gelen" (*şehrüñ serâmedi*) mabedi olarak sınıflandırılan camiyi, Sinan'ın başyapıtları arasında sayarlar. Goodwin camiyi, mimarbaşının "en muhteşem iki" eserinden biri olarak değerlendirir: Tıpkı Selimiye'nin en ideal selâtin camisi olması gibi, bu da en mükkemmel veziriazamlık camisinin "nihaî ifadesi"dir.[338] Kadırgalimanı'ndaki cami, Süleymaniye'nin klasik üslûbu hakkında bir tefsir olarak yorumlanabilir. Bu hedef hem İsmihan'ın sultanî imgesine yaraşır, hem de Sokollu'nun Süleyman'ın "altın çağı"na öykünümüyle uyum içindedir. Cami, bir değişim başlangıcındansa, klasik üslûp anlayışının zirvesini temsil eder. Geriye dönük saygı dolu estetik yönelimiyle, Mihrümah'ın Edirnekapı'daki çığır açan camisinin başlattığı yenilikleri daha da ileriye götüren Selimiye'nin tersine, Kara Ahmed Paşa Camii'nin geleneksel planını tekâmül ettirir. İsmihan ve kocasını bir çift olarak kişiselleştiren nefis cami, cesur deneyselcilik dürtüsünü dizginleyerek, klasik ihtişamın ölçülü sınırlılığını tecessüm eder.

2. SOKOLLU MEHMED PAŞA

Sinan'ın en ileri gelen hâmilerinden olan Sokollu Mehmed Paşa'nın Balkanlar'dan Hicaz'a kadar uzanan yüksek sayıdaki hayır yapılarının birçoğu, imparatorluğun ana güzergâhı üzerinde yolcular, tüccarlar ve hacılara hizmet veriyordu (**Harita 5**). Veziriazamın mimarî himayesinin coğrafî kapsamı, hayır anıtları Marmara Denizi çevresinde odaklanan Rüstem Paşa'nınkinden geniştir (**Harita 4**). Sokollu'nun evrensel imparatorluk vizyonu, ilk efendisi Sultan Süleyman'ınkini yankılıyordu: Her iki bâninin de külliyeleri, Macaristan'la Mekke ve Medine arasında uzanarak imparatorluğu çaprazlamasına kat'eden anayol boyunca diziliydi (**Harita 1**). Sinan'ın bu anayol üzerindeki menzillerde Sokollu için tasarladığı en önemli iki cami külliyesi, İstanbul-Edirne arasındaki Lüleburgaz'da ve Haleb yakınındaki Payas'ta yer alır. Veziriazamın mimarbaşına Edirne yolundaki Havsa (*Ḥafṣa*) menzilinde ısmarladığı diğer külliyeyi, eyalet yöneticilerinin yapıları arasında ele alacağım. Bu hâtıra anıtını Sokollu, henüz "*tāze civān*" iken ölüveren, gözünün nuru ve ciğer köşesi oğlu Kurd Kasım Paşa'dan (ö. 1572) "tevarüs ettiği yasal mirasın helal geliriyle" (*irṣ-i ṣerʿ ile intiḳāl iden māl-ı ḥelālden*), onun ruhuna inşa ettirmişti.[339] Veziriazamın kendi adını taşıyan iki menzil külliyesini payitahtta, Galata surlarındaki Azapkapı dışında, Mimar Sinan tarafından tasarlanan prestij camisi tamamlıyordu.

Antonio Tiepolo'nun (1576) kavrayışlı görüşüne göre, Sokollu Mehmed Paşa'nın en büyük emeli, Rüstem Paşa'nınkini geride bırakan bir servet biriktirmekti: "Herkes tarafından tamahkârlık ifadesi olarak yorumlanan" bu servet, aslında Rüstem'in "ihtişam özleminin bir tezahürüydü".[340] Sokollu'nun mimarî himâyesinin itici gücünde de, selefine yönelik aynı rekabetçi emelin yattığı öne sürülebilir: Sultan Süleyman çağının en önde gelen veziriazamının hayır vakıflarını geçmek. Nitekim, Mehmed Paşa'nın vakfiyesi, tasviri mümkün olmayan nice "*ʿālī binālar ve laṭīf eserler*" yaptırıp, vakfettiği "*ebniyye-i ḫayrāt*" ile veziriazamlık makamına seleflerinin hepsinden daha fazla "*revnaḳ ve zīnet*" verdiğini iddia eder. Bâni, "azizdünya sarayına" (*sarāy-ı dilārā-yı dehr*), vezaret eyvanının başına geçen tüm vezirlerden ziyade "güzellik ve zarâfet" (*ḥüsn ve leṭāfet*) katmıştı. Sadrazamlığında "din ve devletin çiçek bahçesine" (*çemen-i gülzār-ı dīn ve devlet*) tazelik vererek, din ile şeriatı ihya eden hayratla hasenatı aracılığıyla imparatorluğun ve uyruklarının huzur ve refahına katkıda bulunmuştu. Gayet gerekli mevzilerde inşa ettiği türlü türlü binalarla (camiler, mescidler, medreseler, darülkurralar, mektebler, imaretler, hanlar, çeşmeler ve köprüler) günbegün âlemi öylesine mamur etti ki, yeryüzü cennet bahçesini kıskandırıyordu.[341]

1579 tarihli anonim bir "*Relazione*"nin Venedikli yazarı, "sağgörülü ve son derece şöhretli" veziriazamın imparatorluğun dört bir yanı ve payitahtta yaptırdığı "muhteşem" anıtları (camiler, medreseler, kervansaraylar, hamamlar, dükkânlar, köprüler ve sukemerleri) "yalnız erdemine değil aynı zamanda ihtişamına da yakışır eserler" olarak metheder.[342] Gerlach (1573-77), Sokollu'nun kapsamlı vakıflarla desteklenen eşi görülmemiş sayıda etkileyici anıtlar yaptırmakta, eski veziriazamları geride bıraktığı sonucuna varır. Kölelerini bunların inşasında istihdam ederek, hediyelerden gelen (bir milyon duka değerindeki) yıllık gelirini, ruhunun âhirette Tanrı'nın rahmetine kavuşması için hayır eserleri yapımına ayırmıştı.[343]

Âli ile Peçevî de, Osmanlı Devleti'nde başka hiçbir veziriazamın Sokollu kadar muazzam ihtişama sahip olmadığı, onun gibi sayısız hayır vakıfları kurmadığı ve kendisine tâbi olanları o derece yüksek rütbelerle ihya etmediğinde hemfikirdir. Âli'ye göre, "*Zamān-ı devlet-i ʿOṯmāniyānda hiç bir vezīre müyesser olmayan celālet-i kübrā ve ḫayrāt-ı bī-müntehā ve tevābiʿīni menāṣıb-ı ʿāliyye ile iḥyā mertebelerine bī-ḳarīne-i aḳrān bulundı.*"[344] Âli sadece paşanın en önemli mimarî anıtlarını saymakla yetinerek, karısıyla ortaklaşa vakfettiği külliyeleri zikretmez. Bütün hayratını saymak çok fazla yer tutacağından anlatısını kısa tutmayı tercih ettiğini belirtir:

> İstanbul hizasındaki Galata yakınında (Azapkapı'da) bir şerefli cami; ve Burgos (Lüleburgaz) adlı kasabada bir cami ve medrese ve latif imareti vardır; ve Payas kalesinin ihya edilmesine sebep olup, yakınında imaret ve camiler ve ziyaret edilmesi gereken kütüphanesinin yanı sıra, birçok yerlerde hayratı ve Mekke ile Medine'de nice hayır yapıları vardır.
>
> *İstānbūl muḥāẕīsindeki Ġalaṭa civārında cāmiʿ-i şerīfi ve Burġoş nām ḳaṣabada cāmiʿ ve medrese ve ʿimāret-i laṭīfi ve Payās ḳulʿasınuñ iḥyāsına sebeb olup, ḳurbinde ʿimāret ve cevāmiʿ ve kitābḫāne-i lāzımü'l-teşrīfi muḥarrer olduḳdan ġayri, nice yirlerde ḫayrātı ve Ḥaremeyn-i Şerīfeynde nice meberrātı vardur.*[345]

Veziriazamın akrabası olan Peçevî, onun kayırmacılığını itiraf eder, fakat Rüstem Paşa'nın tersine rüşvetçi olmadığını savunur. Tarihçi, rüşvete başvurmaksızın bu kadar çok binanın masraflarının nasıl karşılandığını, veziriazamın kâhyası Kaytas Kethüda ile her konuda sırdaşı (*rāzdārı*) olan hazinedarı Hadım Hasan Ağa'ya sorduğunda, bu inşaatların hediye gelirleriyle ve esirlerden oluşan işgücüyle yaptırıldığı cevabını almıştı:

> "Merhum veziriazam rüşvet almadı dersiniz ve haslarının 15.000.000 ilâ 16.000.000 akçeden fazla gelir getirmez-

di buyurursunuz; peki o zaman, bu iki saraya (Kadırgalimanı ve Atmeydanı'nda) 100.000.000 akçe; Burgaz imaretine (Lüleburgaz külliyesi) 30.000.000 akçe; Havsa imaretine 15.000.000 akçe; diğerleri de İstanbul'da Kasımpaşa'da (Azapkapı), Haleb'de, Şam'da, Mekke'de ve Medine'de olan bunca imaretler ile evkafının masrafı nereden karşılandı?" dedim. Şöyle cevap verdiler: "Merhum paşamıza verilen hediyeler, bugünlerde veziriazamların aldığı rüşvetlerin iki-üç katı kadardı. Binaları ve diğer masraflarının çoğu hediye yoluyla gelirdi. Bu inşaatlarında çalışan 1.000 kürek mahkûmu kulu vardı. Evvela (Atmeydanı'ndaki) Yeni Saray, ki Sultan I. Ahmed Han'ın Camii Cedid'inin yakınında yer alır. Onun binasına merhum Sultan II. Selim, iffetli kızının girişimiyle yapıldığı için, 100.000 altın (6.000.000 akçe) bağışlayarak yardım etti. Fakat, merhum paşa bu parayı almadı ve sarayı zevcesi Hanım Sultan'a hediye etti. Başka bir deyişle, bu tür hediyelerin sonu yoktu. Bütün bunları nazar-ı itibara almazsak dahi, kendisi yaklaşık on altı yıl veziriazamlık yaptı. Haslarının yıllık 16.000.000 akçe mahsulü, o zamanın hesabıyla 400.000 kuruş ederdi. On altı yıl boyunca 400.000 kuruştan kaleme vurulduğunda toplamı ne kadar eder? Ve bundan önce vezirliği dahi dokuz yıl sürdü. Senede 100.000 kuruş olur. Bunu da hesaba katın, ondan sonra bu kadar binaya harcanan para nereden geldi diye sorun bakalım." Gerçekten de, kendileriyle hesap ettik, 100.000 kuruşun 70-80 katı çıktı. "Vezirlik makamına yükselmesinden evvel biriktirdikleri de senin cebine harçlık olsun!" diye bana şaka yaptılar.

Merḥûm vezîr-i aʿzam irtişâ almazdı dirsiz ve ḫâṣṣları yüz elli yüz altmış yük akçeden ziyâde olmazdı buyursız, yâ bu iki sarâya biñ yük akçe, Burġâz ʿimâretine üçyüz yük ve Ḥafṣâ ʿimâretine yüz elli yük, sâʾiri dahî İstânbûlda Ḳâsım Paşada, Ḥalebde, Şâmda, Mekketu'l-lâhda ve Medîne-i Münevverede bu ʿimârât ve bu evḳâf meṣârifi ne yirden ḫâṣıl oldı?" didim. Buyurdılar ki: "Şimdi ṣâḥib-i devlet aldığı irtişâdan bizüm merḥûma gelen hedâyâ iki üç mertebe ziyâde idi. Ebniyeden ġayri meṣârifi ekser hediye ṭarîḳiyle gelürdi. Bu ʿimâretlerinde ḫizmet ider biñ nefer forsa ḳulı var idi. Evvelâ Yeñi Sarây ki Camiʿ-i Cedîd-i Sulṭân Aḥmed Ḫân ḳurbinde vâḳiʿdür. Ânuñ binâsıyçün Sulṭân Selîm-i merḥûm duḫter-i pâkize-aḫterlerine ki, anların iḳdâmıyla binâsına mübâşeret olunmışdur, binâsına Sulṭân Selîm merḥûm yüz biñ altun imdâd itdi. Ve lâkin merḥûm almayup [Hanım] Sulṭâna hibe itdi. Yaʿnî bunuñ gibi ṭayyârâta nihâyet yoġidi. Bu cümleden ḳaṭʿ-ı nazar on altı yıl vezîr-i aʿzam oldı. Yüz altmış yük akçe ḫâṣṣlar maḥṣûli, ol ḥisâb üzre cümle dörtyüz biñ ġurûş iderdi. On altı yılda dörtyüz biñ ġurûşdan hemân bir ḳalem ne ḳadar mâl olur? Ve aṣaġa vezâreti dahî ṭoḳuz yıl idi, senede yüz biñ ġurûş olur, yalñuz bunı ḳaleme aluñ; ândan ṣoñra bu ḳadar binâya giden mâl ḳandan ḥâṣıl oldı suʾâl buyuruñ". Fî'l-vâḳiʿ kendüler ile ḥisâb itdük yetmiş seksen kerre yüz biñ ġurûşa ṭurmışdı. "Yâ bu maḳâma gelince olan taḥşîlleri saña cebe" diyü laṭîfe itdiler.[346]

Sokollu öldüğünde, dul hanım sultan ile oğlu İbrahim Han, veziriazamın tüm vakıflarının birleştirilmesi için teftiş edilmesine izin verilmesini divan-ı hümayuna arz ettiler.[347] Veziriazamın daha ayrıntılı müstakil vakfiyeleri temelinde kaleme alınan, kısaltılmış umumi vakfiyesinin iki versiyonu, vakfettiği eserleri birbirinden farklı bir düzene göre sıralar. Bu Türkçe vakfiyelerden biri tarihsizdir ve vakıf eserlerini Osmanlı coğrafyasına göre sınıflandırarak, Medine'den başlayıp Erdel'deki [Transilvanya] Beçkerek'te sona erer (**Harita 5**): Medine, Haleb, Payas, Bor, İstanbul, Büyükçekmece, Burgos (Lüleburgaz), Balçık, Sidrekapsi, Sokolovik (Sokolović) ve Beçkerek. Diğer vakfiye ise 1574 tarihlidir ve vakfedilen eserleri ayrı bina tiplerine göre sınıflandırır.[348] Coğrafî dağılımı esas alan vakfiye, Sokollu'nun hayatının geri kalan kısmında yeni anıtlar inşasına devam etmesini diler.[349] Bu tarihsiz vakfiyede zikredilen hayratı veziriazam "*vaṣiyyet-i şerʿiyye*" ile vasiyet eyledikten sonra, "*kelîme-i şehâdet getürüb*" vakıflarını tescil ettirmişti.[350] Buradan anlaşılıyor ki, 1574 civarında henüz tamamlanmamış olan bazı anıtları vakfiyenin her iki versiyonu da halihazırda inşa edilmiş gibi zikretmektedir.

Hayır yapılarını bina tiplerine göre sınıflandıran 1574 tarihli vakfiye, en başta veziriazamın vakfettiği yedi camiyi sayar: Azapkapı, Burgos (Lüleburgaz), Beçkerek, Zigetvar, Kayapınarı (Sidrekapsi), Bor ve Payas'ta yer alan camiler.[351] Bundan sonra Sokollu'nun yaptırdığı yedi mescid zikrediliyor. Mescidlerin dördü Haleb'dedir: Hz. Ömer tarafından şehrin eski tabakhanesi yakınında yaptırılıp yerinde yeller esen ve yeni baştan bina edilen Ömerî Mescidi; bâninin inşa ettirdiği büyük hanın (Gümrük Hanı) su haznesi üstündeki kurşun örtülü mescid; şehrin Antakya Kapısı dışındaki iki mescid (birisi bâninin yeni yaptırdığı bir hanın su haznesi üstünde, diğeri Kuveyk Irmağı kıyısındaki yeni tabakhanesinin içinde). Geri kalan üç mescid ise Büyükçekmece Köprüsü'nün yanında; Sokollu'nun Varna'ya bağlı Balçık kasabasındaki bedesteninin ortasında; ve kendi doğum yeri olan Višegrad'a bağlı Sokolovik (Sokolovići) köyündedir.[352] Vakfiye ayrıca şu hayır yapılarını kaydeder: iki medrese (Kadırgalimanı, Lüleburgaz), mescid işlevli bir darülkurra (Eyüp), sekiz sıbyan mektebi (Azapkapı, Lüleburgaz, Kayapınarı, Sokolovik, Beçkerek, Bor, Payas, Medine), üç derviş zaviyesi (Kadırgalimanı, Zigetvar, Payas), üç imaret (Lüleburgaz, Višegrad, Payas), bir darüşşifa (Mekke), birçok suyolu ile çeşme (Eyüp, Kadırgalimanı, Azapkapı, Lüleburgaz, Belgrad, Višegrad, Sokolovik, Payas, Haleb, Medine), bir kaldırımlı yol (Lüleburgaz) ve köprüler (Edirne yakınında Kızılağaç Yenicesi kazasında Tunca Irmağı üzerinde ve Višegrad'daki Drina Irmağı'nda on ikişer gözlü iki köprü).[353]

Bu hayratı desteklemek üzere vakfedilerek, bir "baş mütevelliye" (*ʿumûmî mütevellî, mütevellî-yi kebîr*)

bağımlı dört ayrı mütevelliye emanet edilen gelir getirici arsalar ve yapılar, sayılamayacak kadar bol olduğundan dört sınıfa bölünmüştü. Sokollu'nun pek çok hanı ve bedesteninin katkısıyla ticarî faaliyetleri canlandırılan şehirler arasında Belgrad, Varna, Balçık, Sidrekapsi'de Yeni Pazar (Novi Pazar), Edirne, İstanbul, Gelibolu, Bor, Niğde, Antakya, Haleb, Şam ve Sayda bulunuyordu. Bunların yanı sıra dükkânlar, odalar, meskenler, depolar, fırınlar, hamamlar, işlikler, değirmenler, mandıralar, pazar yerleri, tarlalar ve (padişahlarca bağışlanmış veya sahiplerinden satın alınmış) sayısız arazilerle köyler vakfedilmişti. Veziriazam vakfının hem baş mütevellisi ve hem de nâzırı olarak kendisini tayin etti. Vefatı üzerine, "*ciger küşeleri*" olan erkek evlâtları nesilden nesile baş mütevelli, geleceğin veziriazamları da vakıf nâzırları olacaktı. İkincil mütevelliler, cabiler ve kâtibler Sokollu'nun soyundan gelen erkeklerden, soylarının sona ermesi halinde ise, kendisinin azatlı köleleri ve onların evladı arasından seçilecekti. Diğer vakıf görevlilerinin atanmasında da yabancılardansa (*ecânib*), kendi oğullarıyla azatlılarından lâyık ve ehil olanlarına öncelik verilmeliydi. Veziriazam vakfının zevâidini nesiller boyunca erkek evladının en büyük olanlarına bağışladı. Eğer eşi İsmihan Sultan ve merhum oğlu Kasım Paşa'nın evkafının gelirleri masraflarından noksan gelirse, kendi vakfının mahsulünden temin ve tekmil edilecekti.[354]

Sinan otobiyografileri, Sokollu'nun şu yerlerdeki külliyelerini mimarbaşına atfeder: Kadırgalimanı, Eyüp, Azapkapı, Lüleburgaz, Payas ve Havsa (oğlu ruhuna yaptırılan külliye). Ayrıca zikredilen yapılar, veziriazamın Bosna'daki (Višegrad) köprüsünün başındaki imaret ve kervansarayı, Büyükçekmece'deki mescidi, Haleb'deki kervansarayı (Gümrük Han), ticarî hamamları (Edirne, Mekke, Medine) ve köprüleridir (Višegrad, Çorlu yakınındaki Marmaracık, Hayrabolu'daki Sinanlı).[355] Otobiyografilerde atlanan anıtlar, yerel mimarlar ve ustalar tarafından yapılmış olmalıdır: Sokollu ile akrabalarının Bosna ve Hersek'te yaptırdığı çeşitli binalar için Dubrovnik'ten getirtilen taş ustaları gibi.[356]

Veziriazamın Lüleburgaz, Payas ve Azapkapı'daki anıtsal cami külliyelerine dönmeden önce, vakfiyesinde adı geçen daha küçük yapı topluluklarını kısaca ele alacağım (**Harita 5**). Beçkerek kalesinde bugün kaybolmuş cami ve sıbyan mektebi ile ticarî hamam ve dükkânlar, Sokollu'nun kaleyi ve ona tâbi on yedi hisarı 1551'deki fethinin anısına yapıldı.[357] Bu hayratı Sultan Süleyman'ın 1554'te ve II. Selim'in 1568'de kendisine temlik ettiği Beçkerek'le Temeşvar'daki köyler, araziler ve değirmenler destekliyordu.[358] Sokolovik'teki mescid, sıbyan mektebi ve çeşme, Sokollu tarafından, Müslüman olup Cemalüddin Sinan Bey adını alan babasının ruhuna vakfedildi. "*Kurşun örtüli bir saḳf-ı ʿālī altında*" bina edilen mescidde her gün Kur'an'dan beş cüz okuyacak bir görevli, sevabını bâninin aziz pederi Sinan Bey'in ruhuna hibe edecekti. Bu küçük külliyeden geriye kalan sakıflı ve ahşap direklikli mescid, veziriazamın doğum yerini Müslümanlaştırmasının ve akrabalık bağlarını ömür boyu sürdürmesinin bir göstergesidir.[359]

Sokollu'nun Zigetvar'daki yıkılan camisi ve derviş zaviyesi, kariyerinin dönüm noktasını teşkil eden, Sultan Süleyman'ın vefatını gizlemeyi başardığı 1566'daki muzaffer Macaristan seferinin yadigârıdır. Zaferden önce ölen padişahın iç organları, altın bir tas içinde Zigetvar kalesi dışında yapılan kubbeli türbeye defnedildi.[360] Hendekle çevrili küçük bir kalenin (*palanḳa*) koruduğu türbenin yanına Sokollu'nun ilave ettirdiği anıtlar, şehit olan gaziler sultanına kişisel bağlılığını ifade ediyordu. Bunlar Sokollu'nun vakfiyesinde şöyle tarif ediliyor: "*Sigetvār nām ḳalʿanuñ ḫāricinde merḥūm Sulṭān Süleymānuñ cesed-i şerīfleri emānet ḳonılan mevżiʿde binā olınan cāmiʿ*" ve "*Sigetvār ḳurbinde binā itdükleri cāmiʿ-i şerīfe*" bitişik bir "*ḫānḳāh*".[361] II. Selim tarafından 1577'de Zigetvar beylerbeyine hitaben yazılan bir ferman, babasının türbe muhafızlarının sayısını elliden yirmi beşe indirmek suretiyle düşük maaşlarını yükseltir ve külliyenin unsurlarını sayar: "*Merḥūm Sulṭān Süleymān vefāt itdükde emāneten ḳonılduġı maḥallde türbe-i şerīfe ve ḫānḳāh ve cāmiʿ ve palanḳa.*"[362] O yıl Bosna sancakbeyine gönderilen bir diğer ferman, Halvetî tarikatından Mevlana Şeyh Ali'nin (Sokollu'nun mürşidi Nureddinzâde'nin bir müridi) Saraybosna'dan Zigetvar'a gönderilmesini buyurur. Ferman bu kişinin oradaki Sultan Süleyman türbesine bitişik cami ve zaviyenin hem şeyhi, hem imamı, hem de vaizi olması talimatını veriyordu.[363]

Zigetvar seferi, Halvetî şeyhi Nureddinzâde'nin ruhânî önderliği altında yürütülmüştü. Sokollu daha sonra kendi mürşidi olan bu şeyh için Kadırgalimanı'nda bir zaviye inşa ettirecekti. Veziriazamın Nureddinzâde'ye ve Halvetî tarikatına bağlılığı göz önüne alındığında, Sultan Süleyman'ın Zigetvar'daki türbe külliyesinin bu tarikattan bir şeyhe emanet edilmesi şaşırtıcı değildir. Sokollu'nun şehit padişah adına bizzat yönettiği seferin anısına dikilen bir anıt niteliğindeki külliye, sultanî yapıları (türbe ve palanka) veziriazamın kişisel hayratıyla birleştiriyordu. Bâninin Sinan'a yaptırdığı, Büyükçekmece Köprüsü'nün başındaki mescid de, aynı şekilde veziriazamın kimliğini Süleyman'ın anısıyla kaynaştırıyordu (**res. 43**). Sokollu'nun vakfiyesi bu mescidi "*leb-i deryāda*" çıkıntı yapan bir "kulağa takılmış, parıldayan mücevherli küpeye" (*dendān-ı güş-ı baḥrda bir gevher-i raḫşān*) benzetir. Padişah, İstanbul-Edirne anayolu üze-

rindeki bu köprünün başında bir kervansaray ve kamusal çeşmeyi 1564'te, Zigetvar seferine çıkmadan evvel mimarbaşına sipariş etmişti. Sokollu'nun 1567-68'de tamamlanan selâtin yapılarının yanına eklediği mescid ve ticarî binalar, Büyükçekmece'deki külliyeye kendi damgasını vurdu. Bu mütevazı külliye, veziriazamın o sırada Lüleburgaz'da yaptırdığı kendi anıtsal menzil külliyesine bir girizgâh idi.[364]

Sokollu'nun Sidrekapsi'de Kayapınar'ında kendine temlik edilen "yeni pazar yerinde" (*bāzār-ı cedīd*) yaptırdığı cami ve sıbyan mektebi de yok olmuştur. Külliye, *Bailo* Lorenzo Bernardo'nun 1591'deki seyahat notlarında şöyle betimleniyor: "Genibazar'da [Yeni Pazar] sarayı andıran bir yer var; burası yaklaşık bir buçuk mil çapında olup, veziriazam Mehmed Paşa tarafından kendi ruhu için inşa edilmiştir; içinde atları barındıran bir ahır, bir cami, bir hamam ve orada her Cuma kurulan pazara gelenlerin aradığı malların bulunduğu birçok dükkân var." Veziriazamın vakfiyesinden öğrendiğimize göre, o bölgenin ve Selânik'in gelirleriyle desteklenen külliyede pazargâh olarak inşa edilen avlunun bir kapıcısı vardı. Hayır yapılarına, ticarî bir hamam, kervansaray, dükkânlar, anbarlar ve kiralık odalar refakat ediyordu.[365]

Sokollu'nun Balçık'taki bedesteninin ortasında yaptırdığı mescid de artık yoktur. Bu ticarî kuruluşu, civardaki Varna'da yapılan bir diğer bedesten ve han tamamlıyordu. Veziriazamın Bor'daki bedesteninin üzerinde bugün hâlâ mevcut olan mütevazı fevkânî cami ise, sakıflı ve tek minarelidir. Bir zamanlar bir sıbyan mektebinin eşlik ettiği caminin vakfına, yakındaki Niğde sukunda bulunan başka bir bedesten de bağlıydı.[366]

Haleb'de vakfedilen dört mescid arasında, sadece yeni baştan yaptırılan Ömerî Mescidi ile Gümrük Hanı avlusunun su haznesi üstündeki altıgen mescid bugüne ulaşmıştır. Bu son yapı Sokollu'nun 1574 tarihli vakfiyesinde, yeni inşa edilen "*ḫān-ı kebīr vasatında şu ḫazīnesi üstünde kurşun örtüli bir laṭīf mescid*" olarak betimleniyor. Şimdi Gümrük Hanı olarak bilinen han ve etrafındaki ticarî yapıları tarif eden vakfiye buradaki "*bir bāb gümrükḫāne*"yi zikrediyor. Tarihsiz vakfiye ise hanın içinde, kubbesinin kurşun örtüsüyle ışık saçan mescidi bir su kabarcığına benzeterek, altından akan iki çeşme nedeniyle Kur'an'da bahsi geçen cennet köşkleriyle kıyaslıyor: "*Şu ḫazīnesi üstünde ḥabābvār kurşun örtüli bir mescid-i nāmdār binā itdüler ki, altında akan kıblī ve şimālī çeşmelerle ol maʿbed-i pür-envār 'Cennātin tecrī min taḥtihe'l-enhār' feḥvāsından nümūdār olmışdur.*"[367] Daha önce belirttiğim gibi Sokollu, Konya'daki şehzâdeler savaşının ardından 1559-60 yılında Haleb'de kışlamıştı. Onu bu şehrin "en zengin mal sahibi" haline getiren ticarî mülklerden bir kısmını bu sırada satın almış ve ısmarlamış olduğunu tahmin ediyorum. Yapıların bazısı da, ayrı dönemlerde Haleb beylerbeyiliğine atanan, oğlu Kurd Kasım Paşa ile kuzeni Derviş Paşa'nın nezâreti altında yapılmış olabilir.[368] Sokollu'nun diğer Arap vilayetlerindeki mülkleriyle tamamlanan Haleb'deki mülkleri, bu şehirdeki mescidlerine, Payas'taki külliyesine ve Mekke ile Medine'deki hayratına vakfedilmişti.

Veziriazamın Haremeyni'ş-Şerifeyn'deki hayratı yitip gitmiştir. Mekke ve Medine'deki iki hamamından sadece *Tuḥfe*'de söz ediliyor.[369] 1576'da Mekke şerifine hitaben yazılmış bir hatt-ı şerif, Sokollu'nun hastaları barındırmak için Mekke Haremi civarında avlulu bir ev satın almak ve masraflarını karşılamak üzere yanına bir ticarî hamam inşa etmek istediğini bildirir. Mekke şerifinden, veziriazamın adamına kereste ve uygun mülkler satın alınmasında yardım etmesi istenir.[370] Mekke'deki hamam ve darüşşifa, Sokollu'nun ölümü sıralarında tamamlandı.[371] Medine'deki Mescid-i Nebevî'ye yaptığı vakıflar, İstanbul, Lüleburgaz ve Payas'taki külliyelerinin inşaat kitâbelerinde karşılaştırıldığı adaşı Hz. Muhammed'e özel bağlılığını sergiliyordu. 1568 tarihli birkaç ferman, aynı zamanda bir medrese ve sıbyan mektebi yaptırdığı Medine'deki ticarî hamamının ve suyolunun inşaatını belgeler.[372] Medine kadısı ve Şeyhü'l-Haremine, Sokollu'nun suyolu ve sebilinin inşasında, "*şu yolcısı olan Cemāluddīn*"e yardım edecek yetenekli suyolcular atamaları buyuruldu.[373] İskenderiye ve Süveyş sancak beylerine, veziriazamın ölümünden bir yıl evvel, 1578'de hâlâ inşa halinde olan Medine'deki hamamı için inşaat malzemeleri göndermeleri emredildi.[374]

Sokollu'nun hayır yapıları, Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasına, kendi hayatı ve kariyeriyle ilişkili anıların kalıcı damgasını vurdu (**Harita 5**). Zengin vakıflarla desteklenen bu anıtlar İslâmî toplumsal-dinsel kurumları, şehirsel ve tarımsal kalkınmayı, ticareti ve seyahati teşvik etti. Trakya ve Bosna'da yaptırdığı köprüler gibi, merkezî geçit noktalarını işaretleyen vakıf anıtları, bâninin imparatorluğun dört bucağındaki iletişim ve bağlantılara verdiği önemi yansıtır. Bu yaklaşım, Süveyş'e bir kanal açmanın yanı sıra, Don ile Volga'yı diğer bir kanalla birbirine bağlama, gibi gerçekleşmemiş projelerinde de kendini gösterdi. Veziriazamın muazzam vakfı, onun Osmanlı topraklarının "*pādişāh-ı maʿnevī*" ve "gerçek imparatoru" imgesine yaraşır bir imparatorluk vizyonu ile inşa edilmişti.[375] Sinan'ın Sokollu için Lüleburgaz, Payas ile Azapkapı'da tasarladığı, işlevsel program ve üslûpta farklılaşan üç temel anıt, imparatorluğun merkezi ve eyaletleri arasındaki ayırımı aşikâr kılıyordu. Payitahtın önceliği, Sokollu ve karısının burada yaptırmayı yeğledikleri prestij anıtlarında ifadesini buldu.

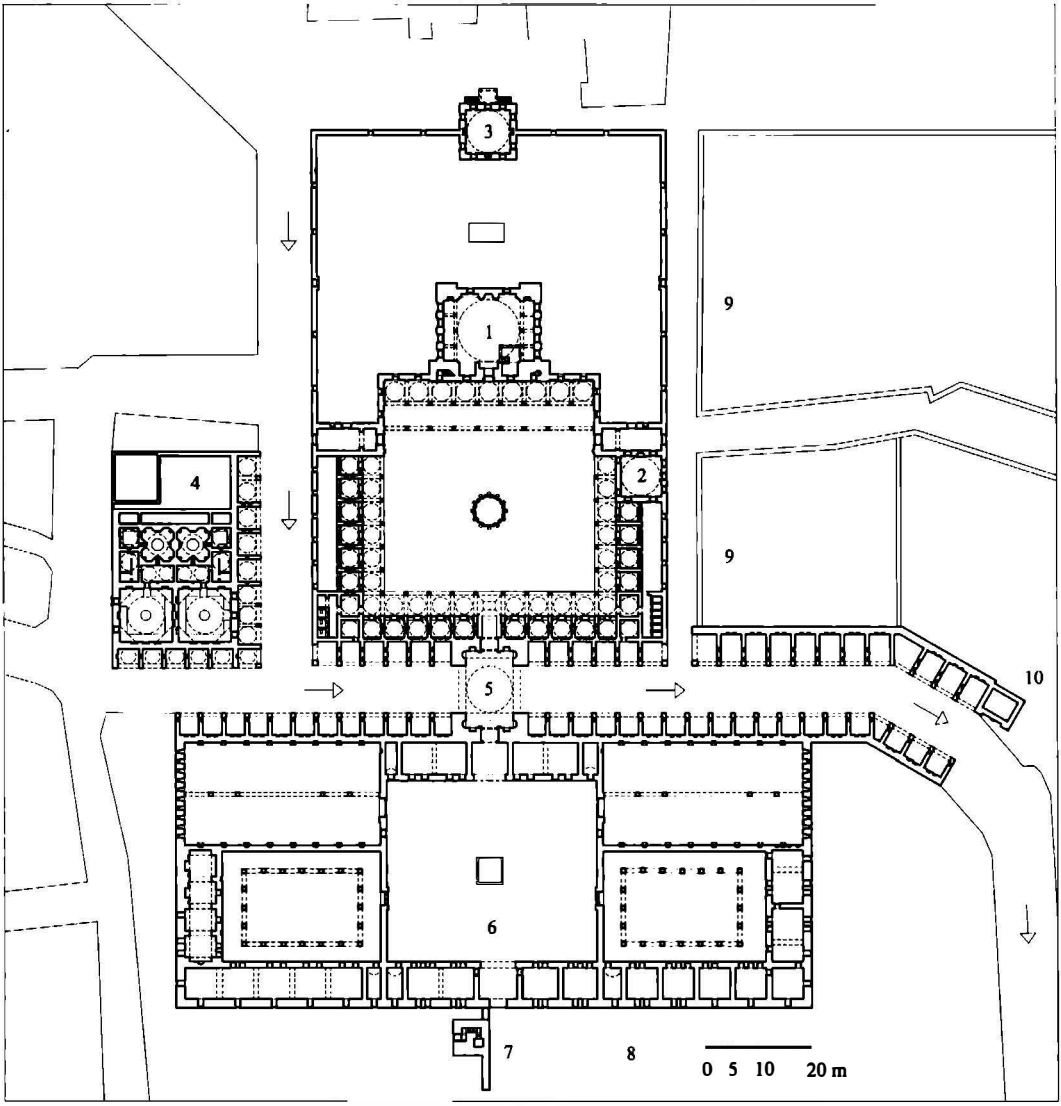

335 Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Lüleburgaz, cadde üzerinde İstanbul'dan Edirne'ye gidiş yönünü işaret eden oklarla birlikte yerleşim planı: 1. Cami, 2. Medrese, 3. Sıbyan mektebi, 4. Çifte hamam, 5. Dua kubbesi, 6. İmaret, çifte kervansaray ve tabhaneler (varsayımsal restitüsyon), 7. Mütevelli konutunun gözetleme kulesi, 8. Padişah sarayının yeri, 9. Müderrisler, hatip, imam ve dört müezzin konutlarının yerleri, 10. Kamusal çeşme ve köprüye giden güzergâh.

LÜLEBURGAZ'DAKİ KÜLLİYE

Gerlach, Sultan Süleyman'ın (ö. 1566) Sokollu'ya bağışladığı antik "Bergasch" kalesindeki külliyenin temellerinin 1565'te atıldığı söyler (**res. 335-36**).[376] Kadırgalimanı'ndaki muadilinin eğimli ve kısıtlı şehir içi konumunun tersine, bu külliye İstanbul-Edirne anayolunun menzillerinden birinde, yer sıkıntısı olmayan düz bir araziye kuruludur. "Dua kubbesi" olarak bilinen kubbeli baldakeni, doğu-batı ekseninde uzanan tarihî anayolun belirlediği arastanın karşılıklı dükkân dizilerini birbirine bağlayarak, külliyenin iki yarısı arasında köprü kurar: Güneydeki dinsel-eğitsel blok (cami, medrese, sıbyan mektebi) ve kuzeydeki yolculara yönelik hizmet birimi (imaret, tabhane, çifte kervansaray). Sekizgen bir kasnak üzerinde yükselen dua kubbesi, külliyenin ulvî kıble ekseni ile dünyevî doğu-batı ekseninin kesişme noktasında "anıtsal bir kilit taşı" gibidir (**res. 337-38**). Aslanapa'nın aktardığı sözlü geleneğe göre, bu "dua kubbesi altında çarşı esnafı toplanıp sabah dua eder, sonra dükkânlarını açardı".[377] Evliya Çelebi'den öğreniyoruz ki hancılar burada davul seslerinin eşliğinde, her sabah konuklarını nasîhatâmîz kelimelerle dostça uğurluyordu (**res. 338**).[378]

Külliyenin çapraz eksenli yerleşimi ve nirengi noktası olan dua kubbesini, Sokollu'nun Payas ve Havsa'daki diğer menzil külliyeleri de paylaşır. Üç külliyeyi bütünleştirici bu görsel benzerliği, imparatorluğun anayolundan geçen dikkatli yolcular fark etmiş olmalıdır. Lüleburgaz (1565-69/70) ve Payas'taki (1567-74) külliyelerin inşaat kronolojisi, payitahttaki Eyüp ve Kadırgalimanı'ndakilerle örtüşür. 1567'de Marcantonio Pigafetta "Berghaz"da inşaat faaliyetlerinin tamamlanmasından sonra serbest bırakılmayı ümit eden 200'ü aşkın prangalı Hıristiyan esirle karşılaştı. Bunlar "çok ferah bir imaretle, büyük ve güzel bir kervansaray" ve karşısında "mermer ile taştan bir cami" inşa ediyorlardı. Ayrıca, kervansarayın cephesi boyunca "aralarından İstanbul'dan Edirne'ye giden alışılmış yolun geçeceği, çok uzun bir karşılıklı dükkânlar dizisi" yapacaklardı.[379] Veziriazamın yakın zamanda tamamlanmış külliyesini 1572'de gören Lambert Wyts, buranın 1566 ile 1570 yılları arasında inşa edildiğini söyler.[380]

Bu tarihleri fermanlar teyit ediyor. Aralarında en eskisi, 16 Eylül 1565'te Pınarhisar kadısına hitaben yazılan ve "*paşanın adamı Keyvāna*" verilenidir. Ferman kadıya, Lüleburgaz'da (*Burġos*) inşa edilen "yolcular için bir kervansaray"a (*ebnā-i sebīl içün bir kārbānsarāy*) kereste alımında Sokollu'nun adamlarına yardım etmesini emreder.[381] Bir diğer ferman, 1 Aralık 1567'de Üsküb kadısına, veziriazamın Lüleburgaz'da inşa edilmekte olan "*cāmiᶜ-i şerīfi*" için, aletleriyle birlikte yet-

336 Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Lüleburgaz, aksonometrik perspektif.

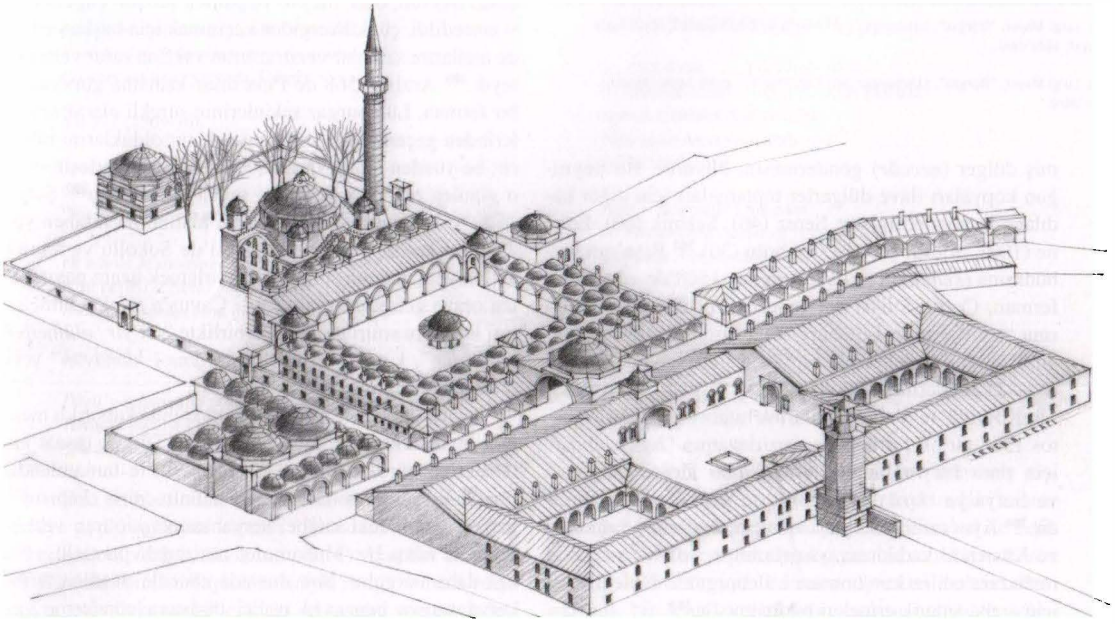

337 Luigi Mayer, "Borgas", Lüleburgaz'daki Arasta ve Dua Kubbesi, renkli baskı (Mayer, 1801'den).

338 Luigi Mayer, "Borgas", Lüleburgaz'daki Kervansaray, renkli baskı (Mayer, 1801'den).

miş dülger (*neccār*) göndermesini buyurur. Bu buyruğun kopyaları ilave dülgerler toplamaları için diğer kadılara da gönderilmiştir: Serez (40), Selânik (60), Edirne (100), Midilli (40) ve Gelibolu (30).[382] Paşa'nın kethüdasına (*kethüdā beg*) 13 Temmuz 1568'de verilen bir ferman, Çorlu, Silivri ve Rodoscuk (Tekirdağ) kadılarına, veziriazamın Lüleburgaz'da inşa ettirmekte olduğu "*ʿimāret*"e aletleriyle birlikte yeterli sayıda duvarcı (*bennā*) göndermelerini emreder.[383] Üsküb, Kratova, İştib, Köprülü ve Varna kadılarına hitaben yazılan, Ağustos 1568 tarihli ferman ise, veziriazamın "*baʿżı bināsı*" için para karşılığında 12.000 kantar kurşun alınması ve Sofya'ya "*kirā ʿarabaları*" ile getirilmesiyle ilgilidir.[384] Aynı tarihte Sofya, Dubnitsa, Radomir, Samokov ve Köstendil kadılarına, veziriazamın Sofya'da depoda muhafaza edilen kurşununun Lüleburgaz'a nakledilmesi için araba tedarik etmeleri bildirilmiştir.[385]

Mart, Haziran ve Eylül 1568'de Venedik Senatosu'na gönderilen raporlar, Sokollu'nun "kendi camisi" için pencere camları ve kandiller rica etmiş olduğunu gösteriyor.[386] 8 Ocak 1568'de Marcantonio Barbaro, veziriazamın Edirne'de avlanmakta olan II. Selim'e katılmak ve padişahın orada yaptırdığı caminin yanı sıra, "*Bergas*"taki kendi külliyesinin inşaatını teftiş etmeye gittiğini bildirdi. *Bailo*, Lüleburgaz'daki külliyeyi şöyle över: "Birçok harikulâde yapıdan (*diversi superbissime fabriche*) oluşuyor; yani bir cami, bir hamam ve yolcuların kalacağı odalar içeren bir kervansaray ki, en güzel mermerlerle, çok büyük sütunlarla ve değerli taşlarla yapılmış" (**res. 339**).[387] Barbaro'nun 3 Ocak 1569 tarihli raporundan, İstanbul'a dönerken padişahın "Edirne'ye iki günlük yolda bulunan, Muhteşem Paşa'nın bir cami ile çok değerli ve pahalı binalardan oluşan bir saray (*serraglio*) yaptırdığı Bergas'ta konakladığını" öğreniyoruz. Burada veziriazam "Majestelerini büyük bir itibarla ve hükümdarlara yakışır şekilde ağırlayarak, kendilerine tüm mefruşatıyla birlikte, yaptırdığı sarayı armağan olarak sundu". Sokollu'nun hükümdar kayınpederine hediye ettiği saray, sırmalı brokar mefruşatlar, güzel atlar, genç köleler, meyve ağaçları ve çiçeklerle donanmış bahçeler içeriyordu.[388]

1568 ile 1570 yılları arasında yollanan fermanlar, Sokollu'nun vakfının tanzimi ve Lüleburgaz'ın vergiden muaf yerleşimcilerle iskân edilmesiyle ilgilidir. Mart 1568'de, Lüleburgaz kadısına, şehrin pazar yeri dışında hayvan, deri, meyve ve pamuk satışını engellemesi emredildi, çünkü vergiden kaçınmak için başka yerlerde mallarını satanlar veziriazamın vakfına zarar vermekteydi.[389] Aralık 1568'de Pınarhisar kadısına gönderilen bir ferman, Lüleburgaz sakinlerinin sürekli olarak şehirlerinden geçenlerden son derece bizar olduklarını bildirir; bu yüzden orada yaşamaya istekli yeni yerleşimciler o günden tezi yok vergiden muaf kılınacaktı.[390] Şubat 1570'te Lüleburgaz ve Babaeski kadılarına hitaben yazılan başka bir ferman, Babaeski'de Sokollu'ya temlik edilen yedi arsanın sınırlarını belirlemek üzere payitahttan oraya gelmekte olan Yahşi Çavuş'a refakat etmelerini ister. Bu sınırlara, onunla birlikte "*yir yir ʿalāmetler vażʿ idüp*", kendisine bir "*ṣınūrnāme-i hümāyūn*" vermeleri buyurulmuştur.[391]

Dua kubbesinin altındaki iki kapıda karşılıklı mermer levhalara sülüs hatla hakkedilen Türkçe inşaat kitâbelerine göre, külliye 977 (1569-70)'te tamamlandı. İmaret-kervansaray-tabhane biriminin giriş kapısının kemeri üzerindeki kitâbe, kervansarayı yaptıran veziriazam ile adaşı Hz. Muhammed arasındaki paralelliği bir kez daha vurgular. Son mısrada ebcedle düşülen tarih, kervansaraya benzeyen geçici dünyaya gönderme ya-

339 Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Lüleburgaz, sol köşedeki hamam ile birlikte dua kubbeli arasta ve cami-medrese blokunun görünümü.

parak, yaşam yolcularının dünya kervansarayında kalıcı olmayıp daima öbür dünyaya göçtüklerini ifade eder:

Adı ile Muhammed, huyu ile Mustafa
Yani Sultan Selim Han'ın veziriazamı
Bu kervansarayı yaptırdı. Dileriz

Yıl 977 (1569-70)

Tanrı ona cenneti nasip etsin.
Onun tarihini ilâhî duacı dedi:
"Bu kervansaraya gelen hep yola çıktı".

Ol nāmla Muḥammed ve ḫulḳile Muṣṭafā
Aʿnī vezīr-i aʿẓam-ı Sulṭān Selīm Ḫān
Bu kārvānsarāyı binā itdi dileriz

Sene 977

Dārü'ṣ-selāmı aña naṣīb ide müsteʿān
Tārīḫini hüdāyī-i dāʿī didi anuñ:
"Bu kārvānsarāya gelen oldı hep revān".[392]

Dua kubbesinden caminin medreseyle paylaştığı avluya geçişi sağlayan kapının üzerindeki kitâbe, bir kez daha faziletli veziriazamı adaşı olan Peygamber'e benzetir. Bâninin cami ve hayır binalarıyla Burgaz'ı imar edişini vurgulayan kartuşlar içindeki iki satırlık yazı şöyledir:

Adil Âsaf [Hz. Süleyman veziri] ve iyi şöhretli vezir
O Muhammed hasletli ve izzetli
Lütuf edip Burgaz'ı imar etti
Cami ve hayır binalarıyla, o din ehli

[... üstü sıvalı.....] devamlı edesin
Ey âlemlerin rabbi, (onu) devletin başında
Kutsal seslenici dedi tarihini:
"Mescid-i Aksâ ve iyilerin evi"
[977 (1569-70)].

Āṣaf-ı ʿādil vezīr-i nīk-nām
Ol Muḥammed-ḫaṣlet ve ʿizzet-ḳarīn
Luṭf idüp Burġāzı ābād eyledi
Cāmiʿ [ü] ḫayrātıla ol ehl-i dīn

..... *idesin müstedām*
Ṣadr-ı devlet üzre Rabbü'l-ʿālemīn
Hātif-i ḳudsī didi tārīḫini:
"Mescidü'l-aḳṣā ve beytü'ṣ-ṣāliḥīn"
[977 (1569-1570)].[393]

Külliyenin bileşenlerini şiirsel bir anlatımla tasvir eden Sokollu'nun vakfiyesi, nehir kıyısındaki cennete benzer kırsal konumuyla başlayarak, İstanbul ile Edirne arasında "yemyeşil kalp okşayıcı bir sahra içinde, son derece safalı, Süreyya burcunun düzenini andıran, Burgaz adlı bir şehir" yaratıldığını anlatır (*ṣaḥrā-yı sebz-i*

dilārām içre Burġos nām şehr-i ṣafā-encām ve Şüreyyā-intiẓām vāḳiʿ olmışdur). "Samanyolu üzerindeki ay gibi bir anayolda olması nedeniyle" (*Kehkeşān üzre māh gibi bir şāhrāh üzre vāḳiʿ olmaġın*), melik sıfatlı veziriazam bu yerleşimin "yenilenme ve genişlemesine" (*taʿmīr ve tekşīrine*) azami iltifat buyurmuştu.[394] Orada evvela yaptırdığı süslü cami, semavî bir kubbeyle örtülü ve sütunlarla donatılan yapısıyla ve avlusuyla, cennet saraylarıyla boy ölçüşen İrem kasrını andırıyordu. Bâni camiye yedi büyük, altı orta boy ve on iki küçük "*ḳāliçe*" ile birlikte, iki "*seccāde*" vakfetti. İbadethanenin görevlileri arasında, sabah namazlarından sonra Hz. Muhammed'in ruhuna, öğle namazlarından sonra "*Sulṭān Süleymān Ḫān Ġāzī*"nin ruhuna, ikindi namazlarından sonra da hüküm süren padişahın saltanatının devamı için Kur'an'dan cüzler okuyan otuz cüzhan bulunuyordu.[395]

Caminin nefis şadırvan avlusunda, Sokollu, tüm ilimleri kapsayan şahane elyazmaları bağışladığı sanatkârane bir medrese yaptırdı. Mihrabın ardındaki çiçek bahçesinin havuzu ötesinde ise, cennet kasrı gibi bir mekteb inşa ettirdi. Mektebin hocasının görevleri arasında öğrencilere meşhur hat çeşitlerini talim ettirmek vardı. Bâni caminin karşısında, hem ileri gelenler hem sıradan insanlar için, bir "*ʿālī ʿimāret ve ziyāfetḫāne*" yaptırdı. Mutfak, fırın ve kiler içeren bu eşsiz imaret, yedi iç ve altı dış odası olan yüce bir "*ṭābḫāne*"ye ilaveten, otuz ikişer ocaklı "*iki ʿālī ḫān*" kapsıyordu ki, her biri genişlik ve sağlamlıkta "*ḫān-ı dünyā*" gibiydi. Her tabhane odasında ikişer sini kurulup seçkin misafirlere ziyafet sunuluyor, sıradan konuklaraysa çifte kervansarayın otuz iki ocağının her biri önünde yemek ikram ediliyordu.[396] Veziriazam vakfiyesinde, hanesinin yaşlı ve hasta azatlı kullarına günlük birer kuruşluk harçlıkla birlikte, kendi imaretinden günde iki kez yemek verilmesini de şart koşmuştu.[397]

Vakfiye, Büyükkaynarca ve Küçükkaynarca adlı iki pınardan kaynayarak çıkan suyun bir yere toplanıp, 6,260 zira mesafeden şehre getirildiğini açıklayarak betimlemesine devam eder. Bir suyolu ve sukemeri, bu suları sıbyan mektebindeki su dağıtım kulesiyle, nehir kıyısındaki köprü yanında iki su deposuna yönlendiriyordu.[398] Vakfiye bundan başka, veziriazamın padişahın yolculuklar sırasında kalması için inşa ettirdiği saraydan söz eder: "*Pādişāh-ı ʿālempenāh ḥażretleri saʿādetle İstanbuldan Edirneye gelüp gitdükçe ḳonmaġiçün bir sarāy-ı dilārā binā idüp...*" Mütevellinin (yani Sokollu ve ahfadının) konutuna bitişik olan padişah sarayının, imaret blokunun kuzeybatısının arkasına yerleştirilmiş olduğu anlaşılıyor (**res. 335** [8]). Veziriazamın imaret yakınında inşa ettirdiği mütevelli konutu, birkaç avludan oluşuyor ve bir büyük kule içeriyordu: "*Menzil-i mezbūr bir ḳulle-i ʿazīmeyi ve iki evi ve maṭbaḫı ve ṭaşrasında iki odayı ve bir aḫurı ve derūnī ve bīrūnī ḥavlıları ve kenīfleri ve mā-i cārīyi ve şu ḳuyusını muḥtevīdür*" (**res. 335** [7]). Lubenau, kervansarayın gerisindeki dört köşe gözetleme kuleli ve duvarla çevrili büyük konutta Sokollu'nun Lüleburgaz'a geldikçe konakladığını söyler: "*Darein eine schöne Carabassarai und dahinden ein groses Gebeude und viereckten Thurn mit einer Mauer umbgeben, darein der Bassa, wan ehr alda ist, sein Auffenthaldt hatt...*"[399] İmaretin kuzeydoğu tarafının ardındaki bu görkemli konuttan geriye kalan tek unsur, taş ve tuğla duvarlı cihannüma kulesidir (**res. 335** [7]).[400]

Cami ve medresenin batı tarafında uzanan sokağın karşısına, Sokollu ayrıca külliyenin ileri gelen personeli (müderris, imam, hatib ve dört müezzin) için, her birinin statülerine uygun konutlar yaptırdı.[401] Vakfiyeden öğrendiğimize göre, kervanları kil ve çamur mihnetinden kurtarmak amacıyla veziriazam, "*ol şehr-i saʿādet menzilüñ iki cānibine*" Samanyolu gibi bir "*zībā ḳaldırım*" döşetti. Bu vakıf yol, muhtemelen cami ve medrese blokunun doğu ile kuzey kenarları boyunca uzanan İstanbul-Edirne caddesidir. Vakfiyedeki tarif, Sokollu'nun gayretleriyle yaratılan şehrin düzenli planını överek sona erer:

> Kısacası, düzeni Süreyya burcuna benzer o şehirde, o kadar çok yüce bina ve muhteşem eserler ortaya çıkardı ki, gözle görülmedikçe, hoş sözlerle betimlemek ne mümkündür ne de tasavvur edilebilir.
>
> *Ḥāṣılı, ol şehr-i Şüreyyā-intiẓāmda ol ḳadar ʿālī binālar ve şāhāne eşerler iẓhār itmişlerdür ki reʾyü'l-ʿayn görülmeyince aḳlām-ı ḫoş-ḫırām ile tafṣīlini taṣvīre mecāl muḥāl ve taḳrīr ü taḥrīre hergiz iḥtimāl yoḳdur.*[402]

Muazzam külliye, dik açılı olarak planlanmış, gerçek anlamda bir şehirdi. Gelir getiren vakıf binaları arasında, külliyenin kuzeybatı köşesinin ötesinde daha önceden mevcut olan köprünün başında yılda bir kez panayır kurulan "*mülk bāzār yiri*" ve "*ḳurşun örtüli kārgīr binālı*" elli üç dükkân bulunuyordu (bunlardan sadece otuz ikisi bugüne ulaşmıştır). Dükkânlardan on ikisi medrese cephesine, on sekizi kervansaray cephesine, on ikisi imam ile müezzinlerin evlerine, on biri ise ticarî çifte hamama bitişikti. Hamamın yakınına bir susam yağı imalâthanesi, bir bezirhane, bir serhane (koyun kafası yenilen yemekhane) ve bitişiğinde otluk anbarı ile samanlık inşa edildi. Köprünün civarına, tek bir çatı altında toplanan bir mum imalâthanesi, bir sabunhane ve üç tabakhane ile birlikte iki su haznesi (*sikāye*) yapıldı.

Sokollu'nun vakfiyesi, eğer Lüleburgaz ileride mamur olup mescide ihtiyaç duyulursa, vakfın zevâidiyle münâsib mahalde bir mescid inşa edilmesini şart koşa-

cak kadar şehrin geleceğine yöneliktir.[403] 1550'de Catharin Zen, köprüden Sokollu'nun arastasına kadar uzanan yolda yer alan panayırdan bahseder ve "Bargas"ı antik bir kalenin kalıntılarının bulunduğu büyücek bir köy (*casale*) olarak tanımlar. Sokollu'nun mamur bir şehre dönüştürmesinden önce gördüğü bu yerleşimde, bir kervansaray ve imaretli bir cami vardı. Zen, veziriazamın vakfiyesinde zikredilen panayırı da tarif eder: "Bu köyde, Paskalya'da üç günlük bir panayır kuruyorlar; panayırda bol miktarda mal bulunuyor, çünkü tüm çevre halkı burada toplanıyor, hayvanlarıyla kırsal alanda yaşayan *Uruzi* [Yürükler] de dâhil olmak üzere."[404]

Sinan otobiyografileri, Lüleburgaz'daki cami, medrese, imaret ve kervansarayı mimarbaşının eserleri arasında sayar. *Tuhfe*'de külliyenin üç ana bileşeni şöyledir: "*Cami'-i şerîf ve 'imâret ve medrese der Burğoz ezân mezbûr* [Mehmed Paşa]."[405] Aksiyel yerleşimli plan, bugün unsurlarından ancak bazılarını muhafaza eden külliyenin en etkileyici yönüdür. 1935'te yıktırılan imaret-tabhane-kervansaray birimi, *Tuhfe* ve Sokollu vakfiyelerinde imaret olarak tanımlanan tek bir blok teşkil ediyordu. Bu karmaşık birimin fotoğraflara ve baskılara dayanan varsayımsal restitüsyonları yapılmıştır. Birkaç avlulu entegre bir büyük blok oluşturan imaretin yenilikçi tasarımı, Sinan'ın önceki külliyelerinde görülen müstakil yapıları birleştirir. Payas'ta (1567-74) ve Havsa'da (1573-77) yinelenen bu yaratıcı düzen, Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki 1579-80 tarihli külliyesine de örnek olmuştur (**res. 261-62**).[406]

Lüleburgaz külliyesinde yıktırılan blokun eğimli çatıları, dinsel-eğitsel işlevler kapsayan güneydeki blokun kubbeli üstyapılarıyla karşıtlık halindeydi (**res. 336-38**).[407] En büyük kubbeli birimlerin kıble ekseni boyunca dizilimi -dua kubbesi, şadırvan, cami, mekteb– Kadırgalimanı'ndaki (imaretten yoksun) cami külliyesini anımsatır. Kesme taş duvarlı cami ve U-biçimli medresenin tersine, mekteb taş ve tuğla dizilerinden oluşan ekonomik almaşık duvarlarla inşa edilmiştir. Dükkânlarla çevrili, kısmen yıkılmış hamam, bağımsız ticarî statüsüne dikkati çekecek şekilde, sokağın karşısında yer alır.

Arastadan geçen tarihî İstanbul-Edirne anayolu, köprü yönüne doğru kıvrılır. Caminin 12,50 metre çaplı kubbesinin çevresini saran küçük kubbelerle birlikte hâkim olduğu külliyenin ideal perspektifleri, bu caddeden geçen yolculara sergilenmiştir. Havuzlu bahçenin pencereli çevre duvarı, Sokollu ve karısının payitahttaki baldakenli camilerinden daha basit bir kubbeli küpten oluşan bu menzil camisinin gelip geçenler tarafından temaşasını teşvik eder. Kubbe kasnağını taşıyan kademelendirilmiş timpanum kemerleri ve köşe payandaları üstünde yükselen kubbecikli dört ağırlık kulesi, nispeten karmaşık bir üstyapı izlenimi yaratır (**res. 340**). İstanbul'dan Edirne'ye giden tüm yolcuların gördüğü Edirnekapı'daki Mihrümah Sultan Camii'yle (c. 1563-70), uzak da olsa fark edilebilir düzeydeki bu benzerlik, Sokollu'nun anıtının, payitahttaki prestij camileriyle görsel ilişkisini vurgular (**res. 288-89**).

Medrese odalarıyla çevrili huzur dolu bahçeli şadırvan avlusuna üç kapı açılır. Şadırvanın dalgalı ahşap sayvanı, camiyi 1839'da yenileyen II. Mahmud'un tuğrasını taşır. Altındaki on iki kenarlı zarif mermer şadırvan orijinaldir (**res. 341**). Sivri kemerleri mukarnas başlıklı sütunlarla desteklenen şadırvanın musluklu mermer teknesine kabartmalı niş ve natüralist çiçek motifleri oyulmuştur. Bahçeli avlunun doğu ve batı yanlarına açılan iki kapı, üstlerindeki kubbeli odalarla Kadırgalimanı'ndaki muadillerini hatırlatır. Caminin önünde uzanan çifte revağın yüksek sütunlarıyla medresenin daha alçak revakları, bu kapılar aracılığıyla uyumlu şekilde birbirine bağlanmıştır. Dershane, asimetrik şekilde medresenin batı kanadının sonuna yerleştirilmiştir, çünkü kuzey kanadının merkezini dua kubbesine açılan ana avlu kapısı işgal eder.

Kubbeli küp tipinin bir varyantı olan caminin görece küçük boyutları, görkemli çifte revak arkasında gizlenmiştir. Dokuz göz kubbesiyle bu olağanüstü anıtsal revak, her iki ucunda demir kafesli birer pencereyle, kıble yönündeki havuzlu çiçek bahçesinin çekici görüntülerini sunar. Caminin kuzeybatı köşesindeki minare, 1910-12'deki Bulgar istilâsı sırasında yıkıldıktan sonra, 1934'te yeniden inşa edilmiştir.[408] Çifte revaklı son cemaat yeri cephesinden caminin ana kubbesinin görünüşü nispeten basıktır. Kubbenin küfeki taşından on altı kenarlı sağır kasnağı, kırmızı taştan dikdörtgenlerle çerçevelenmiş sivri kemerli pencere motifleriyle bezenmiştir (**res. 340, 342**). Soğan kubbelerle örtülü iri boyutlu ağırlık kuleleri, basık kubbeye tahakküm eder. Caminin uyumsuz oranlı avlu cephesini Kadırgalimanı'ndaki incelikli muadiliyle karşılaştırmak (**res. 326, 342**), İznik çinilerinden yoksun daha basit bezeme programına da yansıyan taşralı niteliğini belirginleştirir.

İbadethanenin aydınlık iç mekânına üç pencere katmanından ışık dolar (**res. 343**). Kubbe kemerlerine fazlasıyla yaklaşan pencere söveleri, inşaata nezâret eden mimarın iç ve dış cepheleri koordine etmekteki yetersizliğini sergiler. Cami içindeki yan mahfil revaklarının mukarnas başlıklı beyaz mermer sütunlarla desteklenen kemerleri, münavebeli kemertaşlarıyla bezelidir. Bu revaklar, zemin düzeyinin yakınına kadar inen dört pandantif üzerindeki merkezî kubbeyi taşıyan, kalın yan kemerlerin içine yerleştirilmiştir. Cümle kapısı üzerinde-

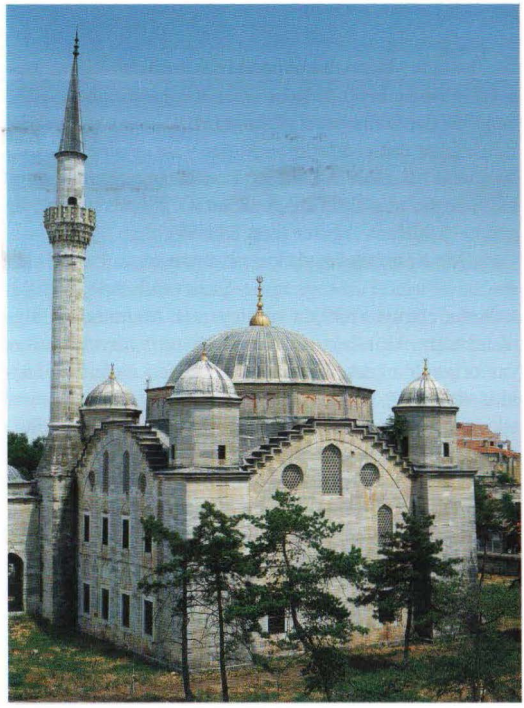

ki özel mahfile, namaz mekânının kuzeybatı köşesindeki Bursa-kemerli müezzin mahfili eşlik eder. İki alemli bir üçgen alınlıkla taçlanan mukarnas kavsaralı mermer mihrab ile kafes işi minberin oranları mükemmeldir. Caminin 1983'te tepeden tırnağa yenilenen kalemişi nakışlarına kırmızı, siyah ve beyaz hâkimdir. Bunlar Avrupaî bezemelerin ve mavi fon üzerine beyaz hatlı özgün kitâbelerin yerini almıştır.[409] Palmetler, madalyonlar ve geometrik geçmeler ile bitkisel motiflerden oluşan desenler, natüralist çiçek motiflerinden yoksundur. Kıble duvarının girift alçı işi pencerelerinin zarif şebekeleri, özgün renkli camlarını yitirmiştir.

Celî sülüs kitâbeler, caminin vakfiyesinde vurgulanan cennet telmihleriyle birlikte, Sokollu'nun Peygamber'e olan kişisel bağının da altını çizer. Mukarnas kavsaralı cümle kapısının üstündeki taş oyma kitâbe, cemaati cennet bahçesine buyur eder (39: 73). Bu âyetin dikdörtgen çerçevesinin iki yanında, Allah'ın güzel adlarından bazılarını anan iki kitâbe yer alır. Cümle kapısı-

340 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Lüleburgaz, güneybatıdan görünüm.

341 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Lüleburgaz, şadırvandan detay.

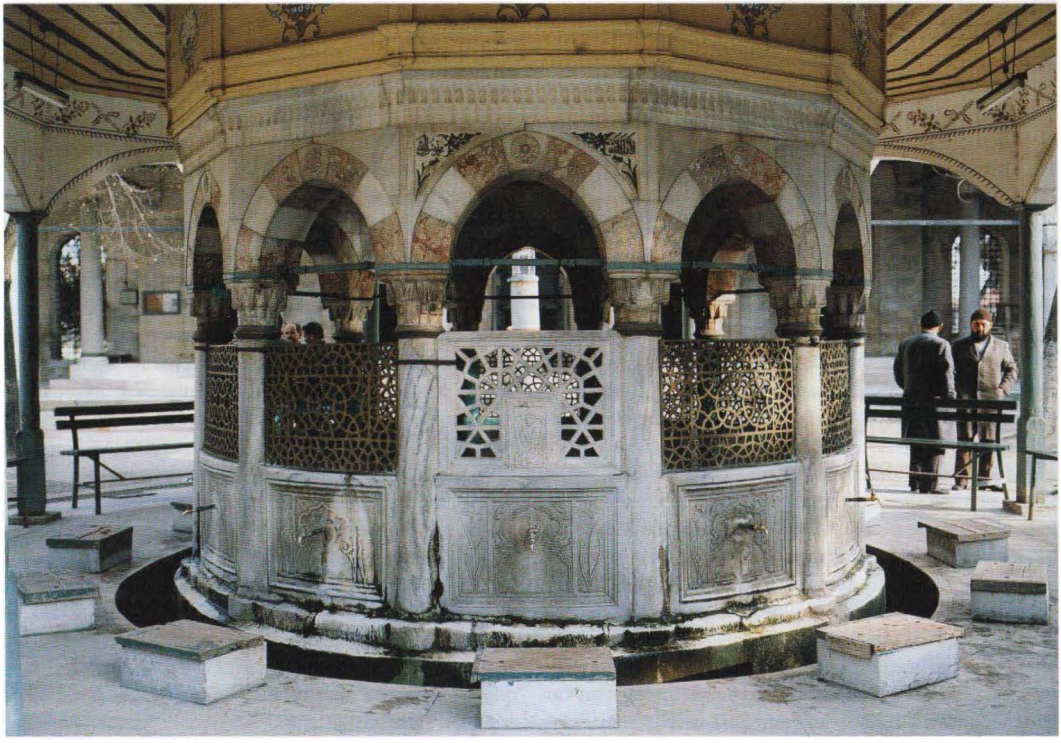

nın yanlarındaki kemerli pencere alınlıkları, bağışlayıcı Tanrı'dan kullarına "doğru yolu" göstermesini dileyen Fâtiha suresini aktarır (1: 1-7). İç mekânda, kubbenin merkezî madalyonunda, Kadırgalimanı ve Azapkapı camilerinin ana kubbelerinde yinelenen, gökleri ve yeryüzünü yerinde tutan ilâhî yaratıcının kudretini teyit eden Fâtır suresinin kozmik âyeti yazılıdır (35: 41). Mihraba standart mihrab âyeti (3: 37) hakkedilmiştir; iki yanındaki kemerli pencere alınlıkları ise, Tanrı'nın birliğini beyan eden İhlâs suresinden alıntı yapar (112: 1-4). Mihrabın üzerindeki nakışlı dikdörtgen levhada yer alan Kelime-i Tevhid'e, "Allah" ve "Muhammed" yazılı iki madalyon eşlik eder. Dört kubbe pandantifi, dört halifenin isimleriyle nakışlanmış madalyonlar taşır. Hasan ve Hüseyin ile, Peygamber'in cenneti vaat ettiği söylenen sahabelerinin isimleri, üst mahfillerin pencere alınlıklarına yazılıdır: Zübeyr, Abdurrahman ibn ʿAvf, Saʿd ibn Melik, Saʿid ibn Zeyd, Ebu ʿUbeyde (ʿEmir ibn el-Cerrah). Sinan camilerinin kitâbe programlarında benzersiz olan bu isimler, cennete erişimi sağlamaya ehil bir aracı olan Peygamber'in şefaatçi rolünün altını çizer.

Sokollu'nun külliyesinde konaklayan Avrupalı yolcular ve diplomatlar, özellikle bir şehri andıran ihtişamından etkilenmişlerdir. Du Fresne-Canaye (1573), veziriazamın buradaki şehri ihya ettiğinin farkındadır ve külliyeyi, küçük ama son derece zengin hünkâr sarayıyla birlikte betimler:

> Bergas'ta Mehmed Paşa zenginliğinin boyutlarını kesinlikle sergilemiştir, çünkü neredeyse gayrimeskûn, sağlıksız ve ağaçsız olan bir mevkide, bu büyük şehrin tamamını kendi servetiyle yaptırmıştır. Buraya atlar için alurları ve yolcular için ayrı odaları bulunan görkemli bir kervansaray bina ettirdi ve gayet leziz tatlısu kaynakları getirdi. Kervansarayın önüne, çok güzel ve mükemmel bir cami yaptırıp, avlusunu hoş mermer sütunlar ve merkezî bir şadırvanla süsledi. Ayrıca kadınlar ve erkekler için hamamlar da var. Öbür tarafta, küçük fakat enfes bir saray (*serail*) görülüyor; bir bahçenin tam ortasında yer alıyor ve üç-dört basamak çıkınca, her yanını kuşatan bir koridor veya revağa giriliyor. Çatısının altında son derece canlı renkli nakışlar var ve en mahrem mekânlarında bile berrak çeşmeler bulunuyor. Dar ve küçük, biri diğerinin yanına sıralanmış odalarının sayısı sekizi geçmiyor ve Türk evlerinin genellikle inşası bu tarzda. İmaret, cami, saray ve hamamların yanı sıra, birçok dükkân var ve onların da çatıları kurşun kaplı; buraya harcanan paranın muazzam ve Mehmed Paşa'nın itibarına yaraşır miktarda olduğunu gösterecek şekilde.[410]

1574'te buradaki "ferah imaret"te konaklamaktan zevk alan Venedik elçisi Jacopo Soranzo, "Mehmed Paşa tarafından yaratılan çok muazzam anıtı" över. Zengin vakıfları olan külliyenin "birçok odalı kervansaray ve imareti", "fazla büyük olmamakla birlikte, çok güzel ve zarif bir camisi" ve yolcuların her türlü ihtiyacını karşılayan bol sayıda dükkânları olduğunu söyler. Hünkâr sarayını, Du Fresne-Canaye'ninkine benzer bir şekilde betimler: "Bu yerin yakınında, Mehmed Paşa tarafından bizzat *Signore* için yaptırılan, çok güzel bir saray gördük; tüm çevresini kuşatan bir revak (*zardacco*, yani *çardak*) ortasında, dört güzel odası var; ve bu revak yanında güzel balıklarla dolu bir havuz gördük; tüm bunları çevreleyen bahçede göz okşayıcı birçok çeşme var."[411]

Bailo Paolo Contarini (1580) külliyeyi ayrıntılı tarif ederek, kadın yolculara ayrılmış özel daireler ve padişah sarayına dikkat çeker:

> Sonunda Borgassi'ye vardık; burada Mehmed Paşa tarafından yaptırılan bir cami var ve önündeki büyük avlunun –tıpkı Carthusian manastırlarının revakları gibi – etrafında tonozlu hücreler ve kurşun kaplı kubbeler ve bizim taraflarda pek rastlanmayan, gölge yapsın diye ekilmiş çok yüksek ağaçlar var. Caminin arkasında geniş bir bahçesi var. Mehmed Paşa ayrıca çok güzel bir hamam ve kervansaray yaptırmış. Kervansarayda, her birinde yirmi dört oda bulunan iki bölüm var ve hunların ortasındaki dikdörtgen avlular kurşun kaplı tonozlu revaklarla çevrili. [Kervansarayın] dört büyük kapısı var; ikisi giriş işlevli, biri kadınlara mahsus ve diğeri de mutfakla fırın için kullanılıyor; bunların hepsi birbirine benzeyen mükemmel bir üslûpla, tonozlu ve kurşun kaplanarak inşa edilmiş... Bundan başka, aynı Mehmed Paşa tarafından yaptırılmış bir *serraglio* gördük, duvarlarla çevrili bir bahçenin ortasında mükemmel bir binası var; etrafı onların tarzında bir revakla çevrili ve bir yanında balıkların yüzdüğü bir havuz yer alıyor.[412]

Osmanlı seyyahları sadece yapılarını saymakla yetindikleri külliyeyi daha kısa betimliyorlar.[413] Evliya Çelebi'nin nispeten ayrıntılı tarifi yıllık panayıra, "*ḳalʿa-i ʿaẓīm misāl*" büyük hana ve bu hanın batısındaki "*sarāy-ı ʿaẓīm*"e değinir. Dükkânların ahşap kepenkleri dışında, bu mamur külliyenin (*ʿimāristān*) tamamının taştan yapıldığına işaret ederek, üstyapıları baştan aşağı mavi kurşunla örtülü binaları, dalgalanarak yükselip alçalan gökmavisi bir denize benzetir:

> *Ve'l-ḥāṣıl bu şehr-i müzeyyen içre taḥrīr ve tavṣīf itdügimüz cemīʿi āṣār-ı binālar cümle Soḳollu Şehīd Meḥemmed Paşanuñdur kim cemīʿi bināları kārgīr olup aṣlā aḫşābātdan bir eṣer yoḳdur. Meger dekākīnlerüñ çepenkleri ola. Ve cümle bu ʿimāristān serāpā raṣāṣ-ı ḫāṣṣ-ı nīlgün ile mestūr baḥr-ı kebūd gibi temevvüc virür bir ḫayrāt-ı ʿaẓīm ve bir binā-yı ḳadīmdür.*

Bu benzetme, yalnız kurşunlanmış yüzeylerin göğün mavisini yansıtmasından değil, Osmanlı resim sanatında suyun kurşunu andıracak şekilde gümüş renginde betimlenmesinden de kaynaklanmış olmalıdır.[414] Evliya'nın bazı diğer Sinan yapıları için tekrarladığı bu

çarpıcı imge, Sâî'nin Şehzâde Mehmed ve Süleymaniye külliyelerinin kubbelerini deniz sathındaki su kabarcıklarına benzetmesini anımsatır. Evliya, "*Koca Mi'mār Sinān*"ın Sokollu için Lüleburgaz'da inşa ettiği camiyi büyük bir coşkuyla tasvir ederek, nakışlarını ve Medine'deki Mescid-i Nebevî'yi hatırlatan benzersiz sanatkarâne kelâm-ı şeriflerini över:

> Bu süslü cami, bilge vezirin hayratıdır, fakat tasvirine dilin ve cevherler saçan kalemin gücü yetmez. Bununla birlikte, elimizden geldiğince ummanda bir damla ve güneşte bir zerre, betimlemeye çalışalım. Öncelikle, şehrin içinde yer almasıyla, kalabalık cemaatinden sükûnet bulunmayan bir mesire, ibadet ve teferrüc yeridir. Dış avlulu, fıskiye ve şadırvan havuzlu, birçok çınar, servi, kestane ve güzel ağaçlarla gölgelenen bir muhterem avludur ki, tüm gelen giden yolcular ve Müslüman cemaati orada Allah'a ibadet ve şükür ederler. Yaz-kış bu avlu içine asla güneşin yakıcı ışınları sızmaz. Bu büyük avlunun dört bir yanı, odalar ve sofalar önünde muma

342 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Lüleburgaz, kuzeyden çifte revaklı soncemaat yeri cephesinin görünümü.

343 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Lüleburgaz, iç mekânın kıble yönüne doğru görünümü.

benzer sütunlar, ve üzerlerinde mavi kâseleri andıran kubbelerle çevrilidir, ki her biri eflâk kubbelerinin nişanesidir. Ve caminin içi öylesine müzeyyen ve sanatlıdır ki, Osmanlı topraklarında bunun benzeri bir başka vezir camisi yoktur. Meğer İstanbul'da, Eyüp'teki Zal [Mahmud] Paşa Camii ve Silivrikapısı'nın iç yüzündeki Süleyman Han'ın hadımağası İbrahim Paşa Camii ola. Ama bu Burgaz Camii onlardan daha sanatlı ve sevimli bir ışık dolu camidir. Yüksek kubbesi eflâka başını uzatmış bir gök kubbedir. Kıble tarafında bir eflâkî yarım kubbe vardır [*sic*]. Büyük kubbesinin etrafı kandillerin yakıldığı tabakalarla süslüdür ve içi müezzinler mahfili ile maksurelerle donanmıştır. Rum ülkesinin methiyecileri, minberinin ve mihrabının çevresindeki pencereleri övmekte âciz kalmışlardır. Ve bunda olan ibret verici, bukalemun nakışlı cam, billur, necef ve renkli Murano camları camiyi aydınlattığında, "Allah göklerin nurudur" âyeti, "nur üstüne nur" ile gözler önüne serilir. Zira bu caminin dört bir tarafında ibretnüma kelâm-ı şerifler var ki, her biri Yakut Mustasımî ve Abbas Mürsî ve Şeyh Bayezidî ve Abdullah Kırımî ve Ahmed Karahisarî ve Hasan [Karahisarî] Çelebi ve Dede Mehmed Çelebi hatlarıdır; benzerleri İstanbul'da Sultan Ahmed Camii'nde bile yoktur. Meğer Medine'de Ravza-i Mutahhara'da (Mescid-i Nebî) ola. Caminin hoş sesli Kur'an hafızları, imamları, hatibleri ve müezzinleri var ki, sanki hepsi asrın bir harikasıdır. Bu caminin bir şerefeli mevzun minaresi âdeta sihr-i helâldir. [Süleyman Han camisini bina eden Koca Mimar Sinan ibn Abdülmennan bina edip o] üstad sanatsal maharetini ayan beyan etmiştir. Cümle kapısı üzerindeki tarih budur: "*Hâtif-i ḳudsî didi târîḫini: Mescidü'l-Aḳṣâ vü beytü's-ṣâliḥîn.*"

Bu cāmiʿ-i ẕībā vezīr-i āḳil [u] dānā ḫayrātıdur. Ammā vaṣfında lisān ḳāṣır ve kilk-i cevāhir-niṣār ḳāṣırdur. Lākin ʿalā ḳadri'ṭ-ṭāḳa deryāda ḳaṭre ve güneşde ẕerre taḥrīr idelüm: Evvelā şehrüñ derūnında cemāʿat-ı keşīreden ārām bulunmaz bir mesīregāh, maʿbedgāh [ve] teferrücgāhdur. Ve ṭaşrā ḥaremli fıskiyye ve ḥavż-ı şādırvānlı niçe yüz çınār ve serv-i ʿarʿar ve kestāne ve ġayrı şecere-i ṭayyibeler ile sāyedār olmış bir ḥarem-i muḥteremdür kim cemīʿi āyende vü revendegān ve cemāʿat-ı müslimān anda ṭāʿat-ı Sübḥān idüp ḥamd-i Yezdān iderler. Ṣayf u şitāda bu ḥarem içre aṣlā şems-i āteş-tābuñ tāb-ı tüvānı teʾsīr itmez. Bu ḥarem-i ʿaẓīmüñ cānib-i erbaʿası yan ṣoffalar ve ḥücreler ve ṣoffalar üzre ʿamūd-ı mümiyānlar ve dāḫi fevḳinde kāse-i nīlgün-vār ḳubāb-ı ser-nīgünlar her biri ḳubbe-i eflākden nişān virür. Ve derūn-ı cāmiʿ eyle müzeyyen ü muṣannaʿdur kim diyār-ı Āl-i ʿOṣmānda buña mānend bir vüzerā' cāmiʿi yoḳdur. Meger İslāmbolda Ebā Eyyūb-ı Enṣārīde Zāl Paşa cāmiʿi ve Silivrikapusınuñ iç yüzinde Süleymān Ḫānuñ Tavāşī İbrāhīm Paşa cāmiʿi ola. Ammā bu Burġāz cāmiʿi anlardan muṣannaʿ ve şīrīn-kār cāmiʿ-i pür-envārdur. Ḳubbe-i ʿālīsi eflāke ser çekmiş ḳubbe-i nüh-ṭāḳdur. Ḳıble ṭarafında bir nīm ḳubbe-i eflākdür. Ḳubbe-i kebīrinüñ eṭrāfında ḳanādiller çerāġān idecek ṭabaḳalar ile ārāste ve müʾezzinān maḥāfili ve maḳṣūreler ile pīrāste olmışdur. Ve minber [ü] miḥrābınuñ ve cānib-i erbaʿasında olan revzenlerinüñ midḥātinde meddāḥān-ı Rūm ʿāciz-mānde olmışlardır. Ve bunda olan ʿibret-nümā-yı nakş-ı buḳalemūn-ı ʿibret-nümūn cām-ı billūr, necef ve murān-ı günān derūn-ı cāmiʿe ziyā virdükde "Allāhu nūru's-semāvāti" āyeti "nūrun ʿalā nūr" tilāvet olınur. Zīrā bu cāmiʿüñ eṭrāf-ı cevānibinde ʿibret-nümā kelām-ı şerīfler var kim her biri Yāḳūt-ı Mustaʿṣımī ve ʿAbbās-ı Mürsī ve Şeyḫ Bāyezīdī ve ʿAbdullāh-ı Kırımī ve Aḥmed Ḳarahiṣārī ve Ḥasan Çelebī ve Dede Meḥemmed Çelebī kelām-ı ʿibretleri var kim İslāmbolda Sulṭān Aḥmed cāmiʿinde yoḳdur. Meger Medīne-i Ravża-i Muṭahharada ola. Ve ḥoş-āvāz ḥamele-i Kurʾān, eʾimme [ve] ḫuṭebāsı ve müʾezzinānları var kim güyā her biri birer yegāne-i ʿaṣrdur. Bu cāmiʿüñ bir ṭabaḳa-i mevzūn mināresi var kim siḥr-i helāldür. [Süleymān Ḫān cāmiʿün binā iden Ḳoca Miʿmār Sinān ibn ʿAbdülmennān binā idüp ol] üstād-ı bennā yed-i ṭūlāsın ʿayān u beyān itmişdür. Ḳıble ḳapusı üzre tārīḫi budur: "Hātif-i ḳudsī didi tārīḫini / Mescidü'l-Aḳṣā vü beytü's-ṣāliḥīn".[415]

Evliya'nın coşkusuna rağmen, Lüleburgaz'daki cami mimarbaşının payitahtta Sokollu (Azapkapı) ve karısı (Kadırgalimanı) için inşa ettiği baldakenli prestij camilerinin ihtişamıyla boy ölçüşemez. Rüstem Paşa'nın Rodoscuk'taki menzil külliyesindeki (y. 1550-52/53) caminin beş gözlü muadilini gölgede bırakan dokuz gözlü çifte revakla, Lüleburgaz'daki cami olduğundan daha anıtsal görünür. Kubbeli küpün bir varyantı olan caminin basit planı, yolculara hizmet veren binalar egemenliğindeki menzil külliyelerinin âdâb kodlarınca tasarlanmıştı. Yorgun yolcuları rahatlatacak hoş dinlenme köşeleri sunan iki bahçeli avlusu, Evliya'nın deyimiyle mesire ve teferrüc yerleri (*mesîregâh, teferrücgâh*) idi.

Külliyenin aksiyel planı, mümin hayat yolcularına vaat edilen ebedî cennete geçit veren, geçici "dünya kervansarayı"nın bir mecazı olarak değerlendirilebilir. Hem kitâbeler hem de vakfiyede altı çizilen bu mimarî anlatı boyutu, kervansaray ile caminin dua kubbesi altındaki karşılıklı kapılarıyla ima edilir. İki kapının Müslüman yolculara sunduğu güzergâh, onları kervansarayın dünyevî mekânından, cennetsel bahçelerle donanmış caminin ulvî mekânına kanalize eder. Kervansarayın gayrimüslim konukları ise, külliyenin mimarî sahnesinde sürekli temsil edilen bu ebedî anlatının seyircileridir. Cami blokuna dâhil edilen iki eğitim kuruluşu, menzil ve şehir külliyesi işlevlerini kaynaştırdı. Çifte işlevli muazzam ölçeğiyle Lüleburgaz'ın gelecekteki gelişimini öngören Sokollu'nun şatafatlı külliyesi, müreffeh bir şehrin doğmasına katkıda bulundu.

PAYAS'TAKİ KÜLLİYE

Sokollu'nun stratejik Payas limanındaki camisi, hac güzergâhının bu metruk menzilinde de bir şehrin oluşmasını teşvik etti (**res. 344-46**). Anadolu ile Suriye'nin kavşak noktasındaki Payas (bugün Yakacık, antikçağda Baiae), iki çetin dağ geçidi arasında yer alır: Adana'nın kuzeyindeki Gülek Geçidi ile İskenderun yakınındaki

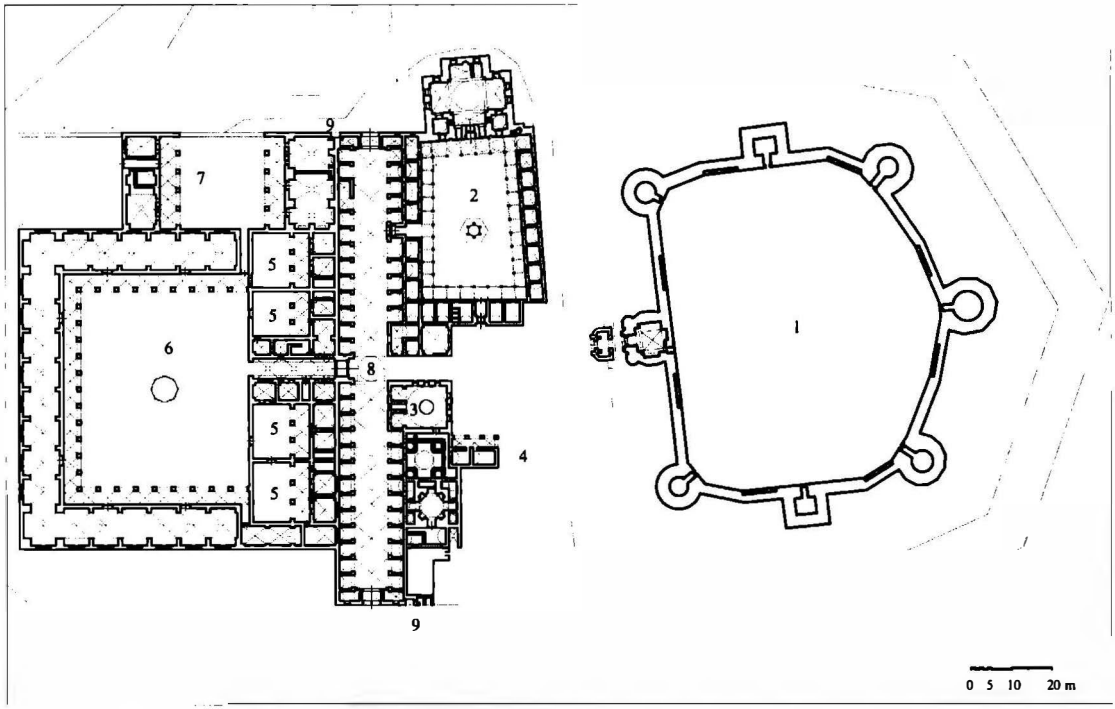

344 Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Payas, plan: 1. Kale, 2. Cami ve Zaviye, 3. Hamam, 4. Sıbyan mektebi (varsayımsal restitüsyon), 5. Avlulu tabhaneler, 6. Ahırlı kervansaray, 7. İmaret, 8. Dua kubbesi, 9. Arastanın iki ucundaki kapıların yanındaki kamusal duvar çeşmeleri.

Belen (Bakras) Geçidi. Mimar Sinan Sultan Süleyman için 1550'lerde Bakras'ta küçük bir menzil külliyesi tasarlamıştı (**res. 44-45**). Dolayısıyla *Tuhfe*'nin kervansaraylar bölümünde, padişahın bu menzil külliyesinden sonra, aynı yol üzerinde yer alan Sokollu'nun Payas ve Haleb'deki büyük kervansaraylarının zikredilmesi tesadüfi değildir: "*Ve Ḥaleb yolında Bāḳrāṣma derbendinde* [Sultan Süleyman tarafından] *binā olınan kārvānsarāy ve tekye; Ve Payāṣda Ḥaleb yolında Mehmed Paşa vezīr-i aʿẓam binā eyledügi kārvānsarāy; Ve Ḥalebde mezbūruñ binā eyledügi ḫān* [Gümrük Hanı]."[416] Sokollu'nun Payas'taki cami ve imareti *Tuhfe*'de şöyle betimleniyor: "*Ve Payāṣda Ḥaleb yolında Mehmed Paşa vezīr-i aʿẓam binā eyledügi cāmiʿ*"; "*Ve Mehmed Paşa vezīr-i aʿẓam Payāṣda binā eyledügi ʿimāret.*"[417] Külliyenin *Tezkiretü'l-Ebniye*'de kaydedilmemesi, planını tasarladığından şüphe duymadığım, Mimar Sinan'la inşaat sürecinin görece gevşek bağlantısını ima ediyor. Aksiyel yerleşimi ve dua kubbesiyle, mimarbaşının Sokollu için tasarımını hazırladığı Lüleburgaz ve Havsa külliyelerinin yenilikçi planlarının bir varyantı olan Payas'taki manzumenin yapımı, muhtemelen veziriazamın Haleb'deki inşaatlarında istihdam edilen yerel ustalarca gerçekleştirilmişti.

Payas külliyesi, Sokollu'nun askerî ve ticarî işlevleri birleştiren bir limanla birlikte, hacılarla tüccarlar için güvenli bir kervan menzili yaratmaya yönelik çabasının parçasıydı. Kıyı şeridinden yaklaşık 700 metre uzakta yer alan külliye, 1567'de Kıbrıs seferi arefesinde, masrafları devlet hazinesinden karşılanarak baştan inşa edilen bir Haçlı kalesinin karşısında konumlandırılmıştır. Gemi inşası için yeni bir devlet tersânesiyle ihya edilen Payas limanı, bu sefer sırasında önemli bir stratejik rol oynayacaktı. Pirî'nin yazdığı tarih, Kıbrıs seferi sırasında Rum, Zülkadriye ve Haleb beylerbeyilerinin "*Payās iskelesinden ʿubūr idüp*", denize açılmadan önce burada çadırlar kurarak konakladıklarını anlatır. Kıbrıs'ın 1570-71'de fethinden sonra Payas'ın askerî işlevlerine, Sokollu'nun bir sürü ticarî yapılar vakfettiği bir şehir olan Haleb'in ticarî limanına dönüşmesi eklenecekti. Veziriazama ait bir mülk olan iskelesinin gümrük gelirlerinin vakfedildiği külliyenin etrafında gelişen Payas şehri, 1590'larda yaratılan komşu İskenderun limanının gölgesinde kalmasından sonra bile, canlı bir ticaret limanı olarak varlığını sürdürdü.[418]

Düz bir araziye yayılan çapraz eksenli yerleşimiyle Payas'taki cami külliyesi, Lüleburgaz'daki ve Hav-

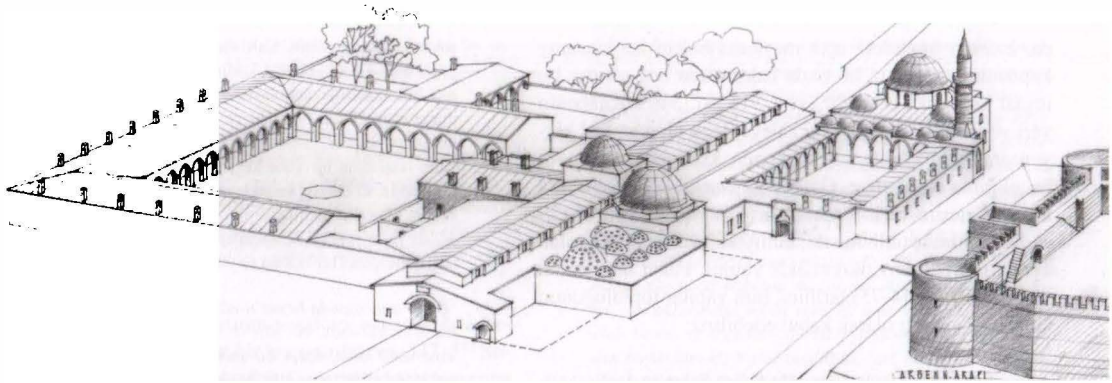

345 Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Payas, aksonometrik perspektif.

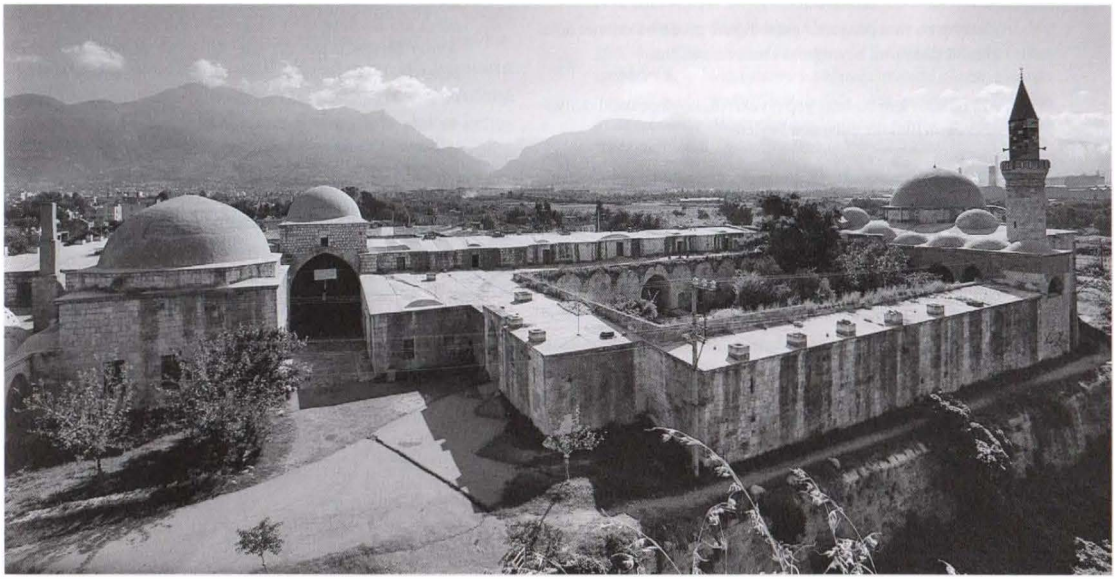

346 Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Payas, kaleden görünüm.

sa'daki muadillerini anımsatır. Tarihî hac yolu, kuzey-güney yönündeki kıble ekseni boyunca külliyenin arastasından geçerek, dört pandantif üzerinde yükselen dua kubbesinin altında doğu-batı ekseniyle kesişir (**res. 344-46**). Külliye, omurga vazifesi gören, çapraz tonozlu arastanın doğu ve batı taraflarına bitişiktir. İki ucundaki kuzey ve güney kapılarının yanında duvar çeşmeleri olan arastanın doğusunda uzanan, yolculara yönelik hizmet bloku bir imaret, kervansaray ve tabhaneleri kapsar. Kale ile imaret blokunun giriş kapıları arasından geçen doğu-batı ekseninin ikiye böldüğü külliyenin, batı tarafında yer alan yapılar şunlardır: Bir şadırvan avlusu etrafındaki cami ve U-biçimli zaviye; sıbyan mektebi ile yanındaki ticarî hamam. Lüleburgaz'daki gibi, çok işlevli imaret biriminin düz çatıları, karşısındaki blokta kümelenen toplumsal-dinsel yapıların kubbeli örtüleriyle karşıtlık halindedir.

Bir zamanlar üstyapıları kurşunla kaplı olan külliyeye, caminin, hamamın ve dua kubbesinin büyük boyutlu kubbeleri hâkimdir. Üç anıtsal kemerli kapı, dükkânların sıralandığı arasta arterini tabhaneli kervansaraya, hamama ve caminin zaviyeyle paylaştığı avluya bağlar.Külliyenin tek kitâbesi arastadan kervansaraya geçişi sağlayan taçkapının üzerindedir. Dua kubbesi altın-

da, kalenin önündeki açık meydana bakan kervansaray kapısının üzerine ta'lik hatla hakkedilen beş satırlık bu inşaat kitâbesi Türkçedir (**res. 344** [8], **346**). Kitâbenin yeri ve içeriği, boyutlarıyla kaleye denk olan anıtsal kervansaray-tabhane-imaret blokunun külliyedeki işlevsel önceliğinin altını çizer. Gayet ilginç şekilde Sokollu'nun kendi sözlerini, birinci tekil şahıs sesiyle dile getiren ebcedle düşülmüş tarih mısraı, külliyenin varlık nedeni olan kervansarayı (han) zikretmekle yetinir. Fakat bu mısraın verdiği 982 (1574-75) tarihini, tüm yapılar topluluğunun tamamlanma yılı olarak kabul edebiliriz:

> Zamanın Süleyman'ının oğlu Sultan Selim'in Âsaf'ı (veziri), âlemin övüncünün (Peygamber'in) istikameti, o güzel ahlâk sahibi
>
> Anlayıp bu fani dünyanın geçiciliğini, gördü bu mihnet dolu ölümlü dünyanın bayrağının ebedî olmadığını
>
> Allah rızası için bu hanı yapıp vakfetti, böylece öteki dünyadaki menzilini önceden âbâd eyledi
>
> Allah bu emsalsiz hayrı kabul etsin, doğrusu bu ki, böylesini bağışlayıcı Tanrı herkese nasip etmez
>
> Bu eserin sahibi olan vâkıf (vakfeden kişi) tarih düşüp dedi: "Ben Allah rızası için bu hanı yolculara vakfettim"
> 982 (1574-75).
>
> *Āṣaf-ı Sulṭān Selīm ibn-i Süleymān-ı zamān, ol semtī-yi faḫr-i ʿālem ṣāḥib-i ḫulḳ-i ḥasen*
>
> *Añlayup bu dehr-i fānīnüñ fenāsın, rāyeti bī-beḳādur gördi bu dār-ı bevār pür-miḥen*
>
> *Yapdı bu ḫānı riżā-yı Ḥaḳḳ içün vaḳf eyledi, menzīl-i ʿuḳbāyı ābād eyledi irkenceden*
>
> *Ḥaḳḳ ḳabūl ide ʿaceb bī-miṣl olubdur, ḥaḳ bu kim ḳıla insāna naṣīb itmez bu ḫayrı żü'l-minen*
>
> *Vākıf-ı ṣāḥib-i eşer tārīḫ idüp didi: "Ḫānı vaḳf-ı ebnā-i sebīl itdüm bunı li'l-lāhi ben" 982.*[419]

Sokollu'nun vakfiyesi, külliyenin ana unsurlarını "dünya misafirhanesi" (*mihmānḫāne-i dünyā*) ile ikiz olan ulu bir kervansaray (han), bir zaviye ve (muğlak şekilde hem mescid hem de cami olarak tanımlanan) bir mabed olarak betimleyerek, Payas denen ürkünç menzilde inşa edilmesindeki gerekçeyi şöyle açıklıyor (**res. 347-49**):

> Uzeyr sancağında, halk arasında Payas olarak bilinen yüksek temelli kale büyük bir anayol üzerinde olduğu halde, gelişmemiş ve nadiren uğranan bir menzil olması nedeniyle, misafirler ve hacılar buraya zamansız geldiklerinde, kalenin dışında kalakalıyorlardı. Kale dizdarının hilelerinden ve karla yağmurun zorluklarından korunacak hiçbir sığınak ve barınak bulunmadığından, sayısız ıstıraplar ve tuhaf iltihaplara duçar oluyorlardı. Nüfuzlu ve haberdar vezir hazretleri, bu dehşet yuvasında, genişliği ve sağlamlığı dünya misafirhanesinin ikizi olan bir yüce kervansaray (han); ve eşsiz yapılı bir zaviye, ki burada konaklayan her konuğa enfes yemekler cennet nimetleri gibi devamlı olarak mebzul miktarda ikram edilir; ve misafirler ile sakinlere ibadethane olarak işlev gören, gönülçelici bir mabed ve yüksek sütunlu mescid inşa etti.
>
> *ʿUzeyr ṣancāġında beyne'n-nās Payās dimekle maʿrūf olan ḳalʿa-yı ʿālī-esās, bir ṣārī-i ʿāẓam ve ṣāḥrāh-ı muʿāẓẓam üzre vāḳiʿ olup, lākin bir mekān-ı maḫūf ve menzil-i nāmeʾlūfda vāḳiʿ olmaġile, bī-vakt gelen müsāfir ve ḫüccāc ve zāʾir ḳalʿadan ṭaşra ḳalup, mekāʾid-i dizdār ve ṣedāʾid-i berf ve bārāndan penāh idecek bir melceʾ ü meʾvāʾ ve melāẕ ü meṣvā olmamaġile, külli iżṭırāblar ve ġarīb iltihāblar çekilürdi. Mumā-ileyh vezīr-i ḫāṭır ve ḫabīr ḥażretleri ol mekān-ı vaḥşet-āṣiyānda bir ʿālī ḫān, ki vüsʿat ve istiḥkāmda mihmānḫāne-i dünyā ile tevʾemāndur; ve bir zāviye-i bedīʿü'l-bünyān ki nefāʾis-i ṭaʿāmı ʿale'd-devām her ḳonan müsāfire naʿīm-i cinān gibi mebẕūl ve rāyegāndur; ve müsāfir ve mücāvire ʿibādetgāh olmaġiçün bir maʿbed-i dilsitān ve mescid-i refīʿü'l-erkān binā itdüler.*[420]

Vakfiye, dervişe benzeyen veziriazamın, caminin avlusunda (*cāmiʿ-i şerīf ḥareminde*) yaptırdığı zaviyeyi (*ḫānḳāh*), tarikat adı vermeksizin, dervişlere vakfettiğini açıklar. Zaviyenin şeyhine hemen yakında özel bir konut tahsis edilmişti. Sokollu'nun Zigetvar ve Kadırgalimanı'ndaki diğer iki zaviyesinin Halvetî şeyhleri gibi, Payas'taki şeyh de camideki cemaate vaaz ve nasihat eylemek zorundaydı (haftada iki kez). Cami avlusunun çevresindeki hücrelerde kalan müridlerinin her biri aldıkları ikişer akçenin karşılığında, beş vakit namazdan sonra Peygamber, İslâm padişahı ve Sokollu için dua edecekti. Vakfiye, zaviyenin hiçbir zaman medreseye dönüştürülmemesini de şart koşuyor. Veziriazamın koşulu derviş zaviyelerinin yaygın kaderine tanıklık etmesi açısından önemlidir; nitekim aşağıda göreceğimiz gibi bu zaviye de sonradan medreseye çevrilmiştir. Külliyenin müştemilâtı arasında, vakfiye ayrıca bir "*mekteb*" ile "*ʿimāret*" zikrediyor. Sonuncusu, "*tābḫāneler*", bir mutfak ve fırını kapsıyordu. İmtiyazlı ziyaretçilerin ağırlandığı tabhanelerin her birinde ikişer siniyle iki tabak yemek ve iki somun ekmek sunulacaktı. Aynı zamanda ahır işlevi de gören kervansarayda hayvanlarla birlikte barınan daha az seçkin konuklara da aynı miktarda yiyecek her bir ocağın önünde verilecekti.[421] Vakfiye Sokollu'nun külliyeye civardaki dağdan su getiren bir suyolu da yaptırdığını belirtir:

> Arap vilayetindeki Haleb şehrine yakın, deniz kenarında hoşa giden Payas adında bir latif ve cazibeli yeri imar edip, bir mamur imaret ve şerefli cami ve latif hankâh tertip edip, do-

ğu tarafında yer alan garip dağlık bölgeden müstakil bir suyolu ile safa bahşedici bir su getirerek, o özgün tasarımlı binaların birçok kullanımlı yerinden akıttılar.

Vilāyet-i ʿArabdan maḥrūse-i Ḥalebe ḳarīb, leb-i deryāda muḥabb, Payās nām bir cāy-ı laṭīf ve dilfirībi taʿmīr idüp, ʿimāret-i ʿāmire ve cāmiʿ-i şerīf ve ḫānḳāh-ı laṭīf tertīb idüp, cānib-i şarḳisinde vāḳiʿ olan kūhistān-ı ʿacībden müstaḳil mecrā ile bir āb-ı ṣafābaḫş-ı nā-şekīb getirüp, ol ebniyye-i bedīʿü't-tertībüñ maḥall-i ʿadīde-i keşīreti'l-istiʿmālinden icrā itdüler.[422]

Külliyenin gelir getiren vakıfları arasında kırk sekiz dükkân, bir hamam ve bir fırın vardı (**res. 347**).[423] Sokollu ayrıca, bir "*temlīk-i sulṭānī*" olarak "deniz kenarına kendi mülkü olarak yaptırdığı iskelenin" (*leb-i deryāda binā itdükleri mülk iskele*) gelirlerini, Payas'taki birçok konut ve yakınlardaki arazilerle birlikte vakfetti.[424]

Fermanlar, Kıbrıs seferi arefesinde, mîrî Payas kalesinin ve karşısındaki Sokullu külliyesine ait yapıların inşaat kronolojisini belgeler.[425] 22 Ekim 1567'de Adana beyi Derviş Mehmed'e, Uzeyr sancağında deniz kenarında bulunan Payas'taki harap kalenin tamir edilip içine muhafız konarak gelip geçenlerin himaye olunması gereği bildirilmekle, tamirine nezâret etmesi emredildi. Zira bu "korkunç ve tehlikeli" (*māḫūf ve muḫāṭara*) menzilde yolcular "*küffār*" korsanların saldırısına uğruyordu. Derviş Bey inşaat için Haleb defterdarından 10.000 altın alarak inşaata sarfetmek, yenilenen kaleye hisarerleri atamak ve çevresini vergiden muaf hanelerle iskân etmekle görevlendirildi.[426]

2 Mart 1568'de Adana beyi Derviş Bey'e hitaben yazılmış başka bir ferman, onun bizzat Payas'a giderek kalenin ve diğer binaların yerlerinin belirlendiğini, planının çizildiğini ve Uzeyr sancakbeyi ile diğer yerlere kereste tedarik etmeleri için mektuplar gönderildiğini bildiren raporuna yanıt verir. Bahsi geçen "diğer binalar" (*sāʾir binā*) Sokollu'nun külliyesine bir gönderme olabilir. Fermandan, Derviş Kethüda'nın taşçı ve kireççiler ile bina masraflarına ödenecek parayı getirmesi için gönderildiği Haleb'den gelmek üzere olduğunu öğreniyoruz. Geri döndüğünde inşaata başlanacak, "bina planı ve bina durumu tasvir olunacak" (*binā kārnāmesi ve binā aḥvāli taṣvīr olınup*) ve Derviş Kethüda ile payitahta yollanacaktır. Adana beyine, daha önce bildirdiği işçi sıkıntısına çare olarak Adana, Uzeyr, Ayas ve komşu sancaklardan ırgatlar toplaması talimâtı verilir. Duvarcılar (*bennā*) ve ırgatlara (*irġād*) gereken erzağın tedariki için, keza aynı yerlerden kasaplar, ekmekçi ve aşçılar getirtmesi istenir. Derviş Bey'e, düşmanların denizden bir zafer kazanması ihtimalini önlemek için kale duvarlarının kalınlığının dört ziradan aşağı olmaması gerektiği de bildirilmiştir:

Adana Begi Derviş Bege ḥükm ki; ḥāliyā mektūb gönderüp, bināsı fermān olınan Pāyās ḳalʿasınuñ üzerine varılup ḳalʿa ve sāʾir binā olınacaḳ yirler ṭabʿ ve taḫṣīṣ olınup ve aṣlı ile resm olınup kereste içün ʿUzeyr sancaġı begine vārid olan ḥükm-i şerīf ve ḳāḍīsına .... mektublar gönderüp, tenbīh olınup ve Derviş Kethüdā binā mühimmātı içün ṭaşcı ve kireççi ve meṣārifine ḫazineden fermān olınan altınuñ getürülmesi için Ḥalebe gönderilüp gelmek üzeredür, geldükde bināya mübāşeret olınup, binā kārnāmesi ve binā aḥvāli taṣvīr olınup, mezbur Derviş Kethüdā ile irsāl olınur ve ırġād bābında mużāyaḳa olup, ʿUzeyr ve Adana sancaḳlarından ırġād tedārük içün ve binā ḫizmetinde olan bennā ve ırġādın ẓaḫīreleri ḫusūṣın ʿarż itdüġiñ ecilden buyurdum ki: Vuṣūl bulduḳda, ʿarż itdüġiñ üzre Adana sancaġından ve Ayās ve ʿUzeyr sancaḳlarından ve ġayrı bināya ḳarīb olan yirlerden nevbet ile ırġād getirdüp ve binā üzerinde olanlaruñ ẓaḫīresiyçün eger ḳaṣṣāb ve eger etmekci ve aşcı ve eger ġayri mühimmātına ẓikr olan sancaḳlardan nevbet ile getirdüp ve binā olınacaḳ ḳalʿa dīvārınuñ eni dört ẓirāʿdan eksük olmaya ki ṭopa ... bi'l-cümle muḳayyed olup, istiḥkām üzre binā itdürmek bābında mucidd olasın, ẓikr olınan ḳalʿayı bir münāsib maḥallde binā olınmaġa saʿy idesin ki deryādan aʿdālar cānibinden gemi geldükde ṭob ile urup ẓafer bulunmaḳ iḥtimāli olmaya.[427]

16 Mayıs 1568'de Payas'taki bina emini, Haleb beylerbeyi İskender Bey'in harap kalenin eski temelleri üzerine yeniden inşasının mümkün olmadığını bildiren bir mektup gönderdiğinden haberdar edildi. Beylerbeyi mektubunda, henüz zemin düzeyinde olan yeni temellerin boyunu ve enini belirtiyordu. Fermanda adı verilmeden hitab edilen bina eminine, önceden verilen 10 bin altının yetersiz kalacağı anlaşılırsa, Haleb hazinesinden ilave para alması talimatı verilmiştir.[428] Bugün mevcut sekiz kuleli kale, demek ki, yıkılarak temelleri baştan aşağı yenilenen eski kalenin yerini aldı. Duvarları ve kuleleri zeminden itibaren on iki zira yükseldiğinde, payitahttan gönderilen bir ferman, kalenin yüksekliğinin on altı ziraya çıkarılmasını emretti. 1568'de gemi inşa edilmesi için bir tersânenin yaptırıldığı Payas limanına birçok mağaza ve dükkânlar ilave edildi.[429] O yıl Haleb beylerbeyi ve defterdarına, çevre ormanlardan kesilen kerestelerle yeni Payas tersânesinde on gemi inşa ettirmeleri buyuruldu.[430] Düşman gemilerinin 1569'da denizde görünmesi üzerine, Adana beyine 1570'te Payas tersânesinde inşa edilmekte olan gemilerin önüne istihkâmlar yaptırarak, ilave sipahiler, hisarerleri ve silahlarla koruması talimatı verildi.[431]

26 Nisan 1573'te Uzeyr sancakbeyi ve kadısına hitaben yazılan bir ferman, kervansarayın tamamlanmış olduğunu gösterir. Padişah, onların Uzeyr'de Perşembe günleri kurulan haftalık pazarın "*Payāş ḳaṣabası ḳurbinde binā olınan ḫān ḳurbinde*" yer almasının münâsib olduğuna dair önerilerini kabul eder ve vergiden mu-

347 Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Payas, dükkânların sıralandığı tonozlu arastanın görünümü, sol tarafta cami ve zaviye avlusuna bağlanan anıtsal kapı görülür.

af 300 haneye kadar yerleşimciyi teşvik etmelerini emreder.[432] 16 Kasım 1574'te, Haleb beylerbeyi ve defterdarı ile Uzeyr kadısına, Payas'ta vergiden muaf 500 Müslüman ve gayrimüslim haneyi yerleştirmeleri talimatı verildi (bu rakam daha sonraları 800'e yükseltilecektir):

> Haleb'e bağlı, Payas adlı yer halk ve hacıların uğrak bir geçit mevkii olup, gayrimeskûn ve boş ve harap olmasına ilaveten, alçak kâfirlerin gemilerinin sularını yeniledikleri bir yer olması nedeniyle, yolcuların mallarını yağma ve talan ettiklerinden, benim hayırlı ihsanımla oraya bir kale inşa edilmiştir. Burayı mamur etmek ve şenlendirmek için, vergiden muaf beş yüz hane yerleştirilip...
>
> *Ḥalebe tābi' Payās nām mevzi' memerr-i nās ve ḥuccāc-ı zevi'l-ihtiṣācuñ uğrağı olup lākin bir'ye ve ḥālī ve ḫarābe olduğundan mā'-aclā küffār-ı ḫaksār gemilerinüñ şulanacak yiri olmağile āyende ve revendeniñ māl ve metālarını ġāret ve küllī ḫasāret eyledükleri ecilden, mezīd-i 'ināyetüm zuhūra getürüp, maḥall-i mezbūrda ḳal'a bünyād olınup ve ma'mūr ve şenlik olmak içün, mu'āfiyetle beşyüz miḳdarı ḫāne tavaṭṭun itdirilüp...*[433]

6 Ocak 1574'te Haleb defterdarına yollanan hüküm, Payas kalesi civarında ziraat olunan yerlerdeki iki nehrin etrafı bataklık ve sazlık olduğundan humma hastalığına yol açtığı için, kale ahalisi tarafından kurutularak buranın mamur olmasına izin verilmesi hakkındadır. 29 Eylül 1574'te, yine Haleb defterdarına gönderilen bir ferman, Payas kalesi yakınındaki iki ırmağın kışın taşması nedeniyle yapılması emredilen köprünün inşası için bir mutemed tayin edip, mîrî hazineden alınan parayla taş ve kireçten bir köprü yaptırmasını bildirmiştir.[434] Arastanın güney ucundan yaklaşık elli metre mesafede hâlâ mevcut olan köprü, Sultan Süleyman'ın yaptırdığı Belen (Bakras) menzil külliyesine giden yol üzerindedir. Belen'deki hanın yağmur suyu sızdıran damı 1570'te yenilenmiş ve Sultan Süleyman'ın camisinin görevlilerinin maaşları, Payas'taki komşu menzil külliyesinin tamamlandığı yıl olan 1574'te arttırılmıştır.[435]

1 Ekim 1574'te, Uzeyr sancakbeyine ve Mustafa voyvodaya, taş taşımak için bir taş gemisi, bir de limanı taramak üzere, Payas'ta iki gemi yaptırılması emredildi; taş gemisi için Maraş, Haleb, Adana, Ayıntab ve Ayas'tan parası ile malzeme ve usta getirtilmesi buyuruldu: "*Buyurdum ki; varduḳda zikr olınan gemi[y]i yüki olınca taḥmīl olınmaḳ üzre çatdırup ve rūzgār olmadūġı zamānda çekdürilmek içün birḳaç kürek ṭaḳdırup, istiḥ-*

kām üzre binā itdüresin ve līmān ayrılanmaḳ içün daḫī bir ṭaraḳlu gemi binā itdirüp ne vechile tedārük eyledüklerin yazup bildiresin."[436] Adana sancakbeyi ile Haleb defterdarına, 25 Nisan 1574'te yollanan bir ferman, Payas'taki kaleye atanan yirmi muhafızın, maaşlarının Haleb'den ödenecek yirmi muhafızla takviye edilmesi gerektiğini bildirdi.[437]

1575 ile 1580 arasında çıkan hükümler, Payas kalesinin çevresine acilen bir hendek kazılmasıyla ilgilidir. Adana beylerbeyinin nezâreti altında yürütülen bu projenin masrafları yine Haleb hazinesinden karşılandı.[438] 5 Ağustos 1577'de Haleb beylerbeyi ve defterdarına gönderilen ferman, hendeğin kazılmasının gecikmesinden yakınır ve geciken projenin başına "*Ḥaleb miʿmārlarından*" Abdülnebi'yi getirmelerini buyurur. Bizzat payitahta gelen bu mimar, kendi seçeceği "*üstādlar*" ile birlikte Haleb kalesinden bu iş için on kişinin tahsis edilmesi halinde, hendeği çabucak ve düşük maliyetle inşa edebileceğine teminat vermişti.[439] Hendek 1580'de tamamlandığında, toplu maliyetinin doğru tahminini hazırlayacak kimse bulunmadığından, payitahttan bu iş için bir mimar gönderildi: "*... binānuñ taḫmīni ġāyet müşkildür bu taḫmīne ḳādir olmaduḳların bildirmişsin; imdi südde-i saʿādetümden muḫammin ve miʿmār taʿyīn olınup, irsāl olınmışdur.*"[440] Bu ferman, eyalet mimarlarının İstanbul'a gidip geldiğini ve mimarbaşı Sinan ile temas halinde olmalarını belgelemek açısından önemlidir.

Payas'ta 1577'de yapılan bir başka yapı ise, ana kaleden yaklaşık bir kilometre mesafede, deniz kıyısındaki kuledir. Uzeyr sancakbeyi ve kadısı ile saray çavuşlarından Mustafa Çavuş'a yollanan hükümde, halen Payas'ta yeni yaratılan "*līmān aġzında, İstānbūlda sarāy muḳābelesinde[ki] Ḳız Ḳullesi üslūbında bir muḥkem ḳulle binā olınmaḳ lāzım*" olduğu için kendilerinin "*vecīh ve münāsib*" gördükleri mahalde bina ettirmeleri belirtildi. Kule tamamlandığında, içine dört topçu ile yeterli sayıda hisareri koyarak, Payas kalesini düşman vesair zarardan koruma altına almaları emredildi. Evliya Çelebi, "gümrük" burada olduğundan, iskelenin sağlam kulesinin üzerinde koruyucuların gece gündüz gözcülük ettiğini söyler (vakfiyede bahsi geçen Sokollu'nun mülk iskelesi bu olmalıdır).[441]

Karşısındaki mîrî kale gibi, Osmanlı ve Memlûk mimarî geleneklerini yaratıcı bir tarzda harmanlayan Sokollu'nun kendi adına yapılan cami külliyesi, Suriye ile Güneydoğu Anadolu'dan getirtilen yerli ustalarla inşa edilmişe benzer. Veziriazamın Haleb'deki inşaat faaliyetleri, yapı ustalarından bir kısmının bu şehirden getirtilmiş olması ihtimalini yükseltiyor. Külliyenin müstakil binalar içermeyen, organik olarak eklemlenmiş tek

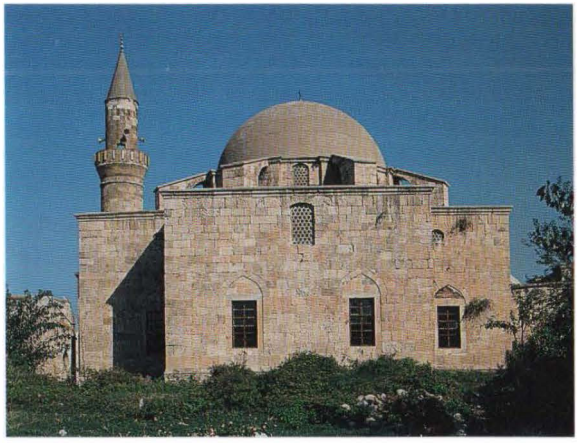

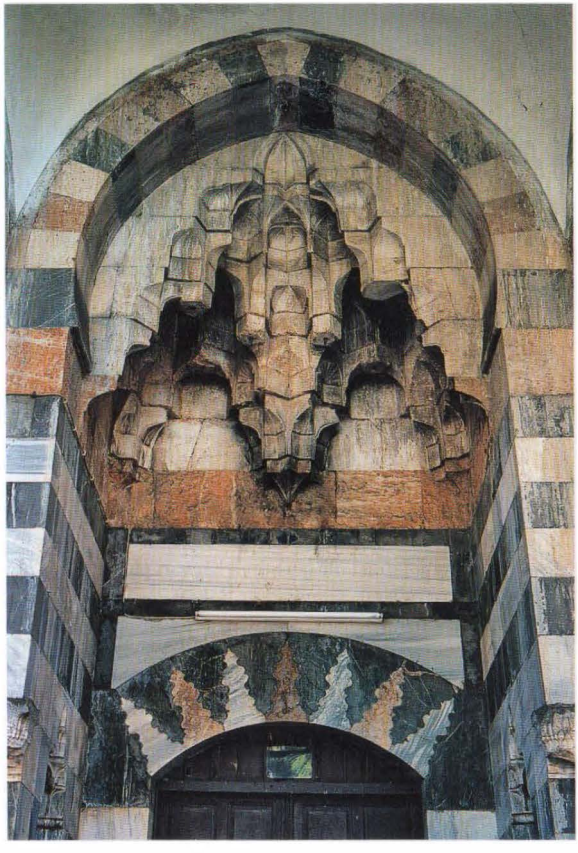

348 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Payas, güneyden görünüm.

349 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Payas, mukarnas kavsaralı cümle kapısından detay.

bir blok halinde tasarlanması da, Suriye'deki Memlûk külliyelerinin mekânsal düzenini çağrıştırıyor. Yapıların bölgesel mimarî özellikleri arasında üç dilimli kemerleri, renkli taş dizileriyle "ablak" tekniğiyle örülen anıtsal portalleri ve arastayla kervansaray blokuna hâkim olan çapraz tonozları sayabiliriz (**res. 347, 349**).

Külliyenin "minimalist" olarak tanımlanabilecek mimarîsinde Osmanlı üslûbu, temel ortak payda olan küp ve yarımküresel kubbeye indirgenmiştir. Caminin yerel üslûbunu yansıtan öğeler basit oranları, küçük kubbesinin pencereli sekizgen kasnağını destekleyen ağır kemer payandaları, iç mekândaki kubbe pandantiflerinin yere kadar inmesi, sivri külâhlı tek şerefeli silindirik minaresinin güdük oranları, ibadethanenin az sayıda pencere açılmış kübik beden duvarları, sekiz gözlü asimetrik revağı, renkli mermer şeritleriyle bezeli mukarnas kavsaralı cümle kapısı ile mihrabı ve Haleb'le Şam gibi Suriye şehirlerinde kullanılan Osmanlı tarzı çini kaplamalarından yoksunluğudur (**res. 348-50**). Caminin beyaz badanalı süssüz iç mekânında bugün yer alan kitâbeler, sadece kemerli pencere alınlıklarında kutsanan isimlerin nakşedildiği yuvarlak madalyonlardır. Çok renkli mermer mihrabın sağ tarafı, ahşap bir minberin yerleştirilebilmesi için sonradan kesilmiştir (**res. 350**). Buradan anlaşılıyor ki, ibadethane başlangıçta bir mescid olarak tasarlanmış ve sonradan camiye dönüştürülmüştür.

Payas'taki mabedin muğlâk statüsünün bir ipucu, *Tuhfe*'deki sınıflandırmada camiler arasındansa, mescidler listesinin en sonunda kaydedilmesidir. Yapıyı bazen mescid bazen de cami olarak zikreden, Sokollu'nun vakfiyelerinde de rastlanan bir muğlâklıktır bu. Şadırvanlı bahçe avlusunun üç tarafını çeviren zaviyede, tasavvuf ritüelleri için bir tevhidhanenin bulunmayışı, bu işlevi bizzat caminin yerine getirdiğini düşündürüyor. Mabedin merkezî bir kubbe (8 metre çaplı) ve dört çapraz tonozlu eyvanlardan oluşan atipik haçvarî planı, *Tuhfe*'nin bir "*tekye*" olarak tanımladığı Bakras'taki (Belen) Sultan Süleyman camisini anımsatır (**res. 45, 350-51**). Kapısının iki yanında yer alan çift katlı küçük odalarıyla, Payas'taki caminin olağandışı planı, tabhaneler içeren çok-işlevli erken Osmanlı zaviye-mescidlerini hatırlatır. Dış kubbelerle vurgulanan bu köşe odaları, yakın geçmişte fethedilen Diyarbakır ve Haleb eyaletlerinin kolonizasyon sürecinde, T-tipi planın diğer yerlerden daha uzun ömürlü olduğunun göstergelerinden biridir.[442]

Osmanlı yazarlar, Payas şehrinin yaratılmasını genellikle tamamen Sokollu'ya atfederler, mîrî kale ve köprü dâhil olmak üzere. Örneğin, Hasanbeyzâde şöyle yazar: "Haleb ve Şam yolu üzerindeki deniz kenarında bina ettiği sağlam temelli Payas kalesi ve içindeki şerefli cami, hanlar, hamam, dükkânlar ve diğer hayrat tasvir ile anlatının ötesindedir" (*Ḥaleb ve Şām yolında olan leb-i deryāda binā eyledükleri merṣūṣü'l-esās olan ḳal'a-i Payās ve içinde olan cāmi'-i şerīf ve ḫānlar ve ḥammām ve dekākīn ve sā'ir-i ḫayrāt-ı ḥisān, ḳābil-i tavṣīf ü beyān degüldür*).[443] 1648'de Mekke'ye hacca giderken bu külliyede iki gün kalan Evliya Çelebi, İbrahim Han'ın oğulları tarafından vakıfları yönetilen Sokollu'nun birçok imaretinde yediği yemekleri şükranla anar. Fakat onun tüm hayratı arasında en gerekli olanı, hacılar için bir geçit yeri olan Payas'ta imar ettiği derbend şehridir:

> *Ammā cemī'-i ḫayrātlarınuñ elzem-i levāzımından olan bu memerr-i ḥuccāc olan Payās şehri derbend-i calındır iken i'mār idüp emn [ü] emān olup ḫālā bir şehr-i ma'mūr u müzeyyen bāġlı ve bāġçeli ve gül-i gülistānlı bir şīrīn şehr-i 'ammārdur.*[444]

Evliya, 850 kerpiç haneli mamur şehirde yaşayan vergiden muaf halkın pür-silah şehbâzlarının, yolcular ve hacılarla tüccarları "*ḳorṣan kāfirlerinin ve dāğ ḥarāmīlerinin*" belasından koruyup, kara ile denizden güvenli seyahat etmelerini sağladığını söyler.[445] Kale, limanı toplarla muhafaza eden dizdarlarca korunuyordu ve burası Haleb'in limanı olduğu için önemli bir serhad idi: "*Zīrā Ḥaleb iskelesi olmaġıla ġāyet serḥaddür.*" Fakat Evliya limanın zaman içinde çamurla dolduğuna ve artık eskisi kadar mamur olmadığına dikkat çeker. Limana bazı gemiler girdiği halde, büyük barçaler, karavelalar, burtunlar ve kalyonlar açık denizde, belli bir mesafede demirliyorlardı. Yine de sekiz rüzgâra karşı korunaklı, iyi demir tutan, güvenli bir limandı:

> *Zīrā gümrük bu maḥalldedür ve līmān zamān-ı ḳadīmde ġāyet laṭīf līmān imiş. Mürūr-ı eyyām ile ḫālā ol ḳadar ma'mūr degüldür, bir āb-ı ḥayāt göldür. Yine ba'żı gemiler girer ammā iri bārçe ve ḳaravana ve būrtūn ve ġalyon gemiler girüp demir biraġup yatmazlar. Cümle gemiler alarka lengerendaht olup yatarlar. Sekiz rüzġārdan emīn 'a'lā demir dutar yataḳlı līmāndur.*[446]

Evliya, "o bolluk çağı"nda (*ol ġanīmet-i 'aṣrda*) "Aristo-akıllı" (*'aḳl-ı Aristo*) veziriazamın inanılmaz servetine hayret eder. Bu servet o kadar büyüktü ki, Sokollu, Payas'taki külliyesine harcanan muazzam meblâğı kaydeden masraf defterine bir kez bile göz atmamıştı. Veziriazamın gösterişli biçimde süslenmiş ve Cuma günleri hutbe okunan camisi, diğer ibadethanelerin hepsi "*zāviye*" olduğundan, Payas'ın tek camisiydi. Seyyahın hayran olduğu bezemeler, rengârenk Murano camlar, avizeler ve ipek halılar, tüm mefruşat ile yok olduğundan caminin şimdiki hali sade ve yalındır. Müştemilâtıyla birlikte "*selāṭīn misāl*" caminin oluşturduğu külliye,

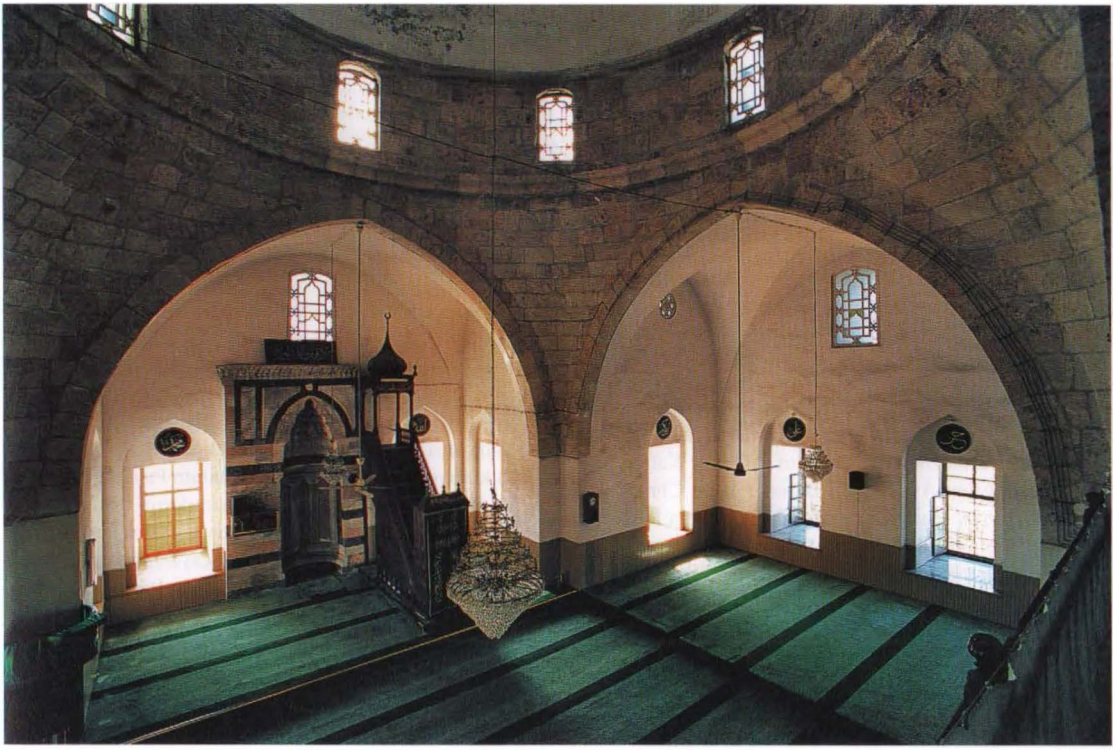

350 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Payas, iç mekânın görünümü.

351 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Payas, plan.

tümüyle kârgir binalar ve kurşun örtülü üstyapılardan oluşan mamur bir şehir merkeziydi. Evliya, Sokollu'yu köprü, kale, hamam, pazar, han, imaret, cami ve medresenin (anlaşılan zaviye vakfiyenin şartına rağmen bir süre sonra medreseye dönüştürülmüştü) bânîsi olarak methedер:[447]

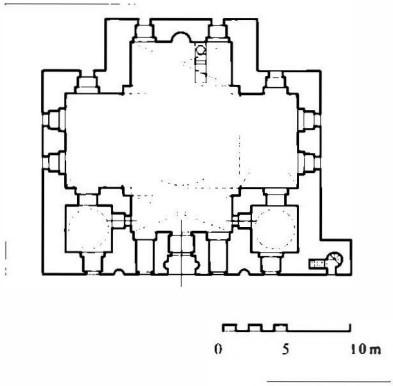

Ḳal'a ḫandaḳınuñ ṣol ṭarafı kenarında bir müferraḥ maḥkeme-i şer'-i Resūl-ı mübīni vardur. Ve kal'a kapusı önünde bir dıraḫt-ı münteḥā dūd aġācı vardur. Ve bu maḥallde iki ḳanatlı demir ḳapulı ḳal'a miṣāl bir ḫān-ı 'aẓīmi var. Ḳapusu üzre tārīḫi sene 1007 [1598, sic] tārīḫidür. Bu ḫan kapusı kal'a kapusına nāẓırdur. Ḥāmı ġāyet mükellef ve müzeyyen ve ma'mūr [u] ābādān ve müte'addid ḥarem odaları ve ıṣṭabl-ı 'anterli ve develikli ve 'imāret ve dārü'ż-ẓiyāfeli ve bir ḥarem-i vāsi'li cemī'-i āyende vü revendegāna ārāmgāh ḫāne-i bī-minnetdür. Ve bu ḫāna ḳarīb bir cāmi'-i muṣanna'-i 'aḳīb var kim miṣli meger İslāmbolda Silivrikapusı dāḫilinde İbrāhīm Paşa cāmi'i ola. Miḥrābı ve minberi ġāyet muṣanna'dur. Ṭūlen ve 'arżen seksen ayaḳdur ve ġāyet şīrīn ve müzeyyen bir cāmi'-i maḥbūbdur. Hemān ḥaremi bāġ-ı cināndan nişān virür bir mesiregāh [u] teferrücgāh yirdür. Bu şehr içre böyle bir selāṭīn miṣāl cāmi'-i pür-envār olduġından cemā'at-i keşīreli ibādetgāhdur. Evvelā ḥarem-i ferāḥ-fezāsınuñ ortasında bir ḥavż-ı müşebbeki var, dā'irenmā-dār eṭrāfında ābdest muṣlukları var kim selsebīl-āsā şeb [u] rūz cereyān idüp tecdīd-i vużū' olınur ve bu ḥavżuñ eṭrāfında günā-gün turunc dıraḫtlarıyle ārāste olmışdur. Her birisinüñ sāye-i ḫoş-havāsında limon ve turunc şüküfesinüñ rāyiḥā-i ṭayyibesinden cemā'at-ı keşīrenüñ dimāġı mu'aṭṭar olup ḫoş bū kesb itdükde 'ibādet-i Yezdān iderler. Ve cāmi'üñ iki kapusı var, biri ḳıbleye mekşūfdur kim ḥarem ḳapusıdur; üzerinde āḫir nusrā'ı tārīḫi [boş]. Ve ṣol ḳapu mezkūr dūd aġācına nāẓırdur ve cāmi' içi ġāyet nūr-ender-nūr

ḳubbe-i pür-nürdur. Bunda olan müşebbek ṭūc revzenler üzre ṣadefkārī ḳapaḳlar ve cāmları billūr ve necef ve murān ḫurdekār cāmlardur kim şems-i münevverüñ şū'lesi pertevi urdıḳça cāmi' içi nūr-ı pür-nür olur. Ve bunda olan kürsī ve mü'ezzin maḥfili bir cāmi'de eyle muṣanna' kürsī yoḳdur; ve bunda olan şem'dān ve çerāġdān ve günāgün maṣlūbāt āvīzeler ve ibrişim münaḳḳaş ḫāliçeler bir cāmi'de yoḳdur. Ḫulāṣa-i kelām ḳal'a ve cāmi' ve ḫān ve 'imāret ve mescid ve medrese ve çārsū-yı bāzār ve ḥammām-ı laṭīfi cümle kārgīr binā-yı ra'nāsı serāpā nīlgün raṣāṣ-ı ḫāṣṣ ile mestūr bir şehr-i ma'mūrdur kim cümle bu ḫayrāt [u] ḥasenāt ġāzī-i sa'īd u şehīd Ṣoḳollı Meḥemmed Paşa bināsı olup...[448]

Sokollu'nun Lüleburgaz'daki külliyesiyle karşılaştırıldığında, diplomatik heyetlerin yolculuk güzergâhı dışında bulunan Payas'taki hayratı pek az Avrupalı seyyah tarafından betimlenmiştir. Buraya Kahire'den gemiyle gelen Avusturyalı Baron Johann Christoph Tayfel (1588), "Suriye'nin başladığı yer olan Payas (Beas) limanının büyütülmesini", kaleyi ve bitişikteki külliyeyi yaptıran merhum veziriazam Mehmed Paşa'ya atfeder:

> Sözü geçen paşa ayrıca burada çok muhkem bir kaleyle birlikte, yanında güzel bir cami bulunan önemli bir kervansaray, bir hamam, bir mekteb ve bir pazar inşa edilmesini emretti. Birçok güzel odalar ve çeşmeler içeren kervansarayda, gerek Hıristiyan gerek Türk tüm seyyahlara erzak verilir: Odun, mum ve üç gün boyunca bedava yemek.[449]

Tayfel ve yoldaşları bir kervanla Bakras üzerinden, Haleb'e doğru yola devam ettiler. Baron, Hindistan'dan gelen emtianın Payas'taki komşu limanda boşaltılması sayesinde Haleb'in, "Hürmüz ve Babylonia'dan (Bağdad) sonra gelen üçüncü büyük şehir" olduğunu söyler. Birçok Avrupalı tüccarın ikamet ettiği Trablusşam'ın (Tripoli) Haleb'in diğer limanı olarak hâlâ devam eden önemine de değinir.[450] Trabluşşam'dan küçük fakat Haleb'e daha yakın olan Payas, özellikle Mısır ve Kıbrıs'la bağlantılı, ikincil bir liman işlevi görüyordu.

On yıl kadar sonra, Fynes Moryson (1596) Haleb'in "havası pis kokulu" yeni limanı olan İskenderun'dan on kilometre uzaktaki "*Bias*"ı, "güzel bir köy" olarak tanımlar. Payas'ın meyveler, "ipekböcekleri" ve "hayatı sürdürmek için gereken her şeyle" dolup taştığını gözlemler.[451] 1590'lardan beri yabancı tacirlerin tercih ettiği İskenderun limanının rekabetine rağmen, Yahudi hacı Samuel D. Yemshel (1641-52), Kudüs'ten dönüşte bir gün kaldığı Payas'ı, Haleb'in faal bir limanı olarak betimlemiştir:

> Belen'den (Bakras) deniz kıyısında İskenderun adlı bir şehre vardık. Yolumuza devam ederek, öğleyin Payas şehrine geldik. Burada pek çok tatlısu vardır, ama içilebilir değil. Şehir kıyıda yer alıyor. Burası Haleb'in limanı olduğu için, Avrupalıların ve Mısırlıların gemileri buraya gelir. Mallarını Haleblilere satar ve Haleb'den aldıkları mallarla ayrılırlar. Muhkem küçük bir kalesi, bir camisi, bir hamamı ve Mısır'dan ithal edilen malların satıldığı yaklaşık 130 dükkânı var. Cumartesi günü burada dinlendik. Kale surları üzerindeki bir kulenin ötesinde pek çok bahçeler uzanıyor. Haleb'le Payas arasındaki yol beş gün sürüyor. Şam'ın limanı olan Trablusşam [Payas'tan] üç günlük mesafededir.[452]

18. yüzyıla değin Payas'ın geçerli bir liman ve kervan durağı olarak işlevini sürdürebilmesi, kurucusunun ileri görüşlü vizyonuna tanıklık eder.[453] Fermanlar, Sokollu'nun inşaat faaliyetlerini istediği şekilde yönlendirerek şehrin imar ve iskân edilmesini sağlayan devlet aygıtının desteği olmaksızın, bu hayır vakfının yaratılamayacağını gösterir. Büyükçekmece ve Zigetvar'daki külliyelerinde olduğu gibi, bâninin Payas'taki anıtları da, özel ve devlet himayesinin sınırlarını belirsizleştirecek şekilde sultanî yapılara eklenmişti. Bu kesintisizlik, "*pādişāh-ı ma'nevī*" olarak merkezî imparatorluk yönetimiyle ismi özdeşleşen veziriazamın, Payas şehrinin tamamının kendi kişisel yaratımı olduğu varsayımına katkıda bulunacaktı.

AZAPKAPI'DAKİ CAMİ

Kariyerinin ilk başlarında Sokollu'nun kapudan-ı derya olması, yanı başına kendi hayır vakıflarını kurduğu Payas'taki tersânenin yaptırılmasında belki de bir rol oynamıştır. Daha sonra payitahtta tasarımını Sinan'a sipariş ettiği Azapkapı'daki prestij camisi de buna benzer şekilde, diğer bir tersânenin yakınında yer almaktadır (**res. 352** [1, 2], **353**). 1546 ile 1549 yılları arasında kapudan-ı derya iken, Sokollu, Galata surları dışındaki Kasımpaşa tersânesini genişleterek her bir gemiyi örten tonozun arkasına bitişik 117 techizat anbarı inşa ettirmişti.[454] Kayınpederi II. Selim, 1571'de İnebahtı'da neredeyse tamamen yok olan donanmayı veziriazamdan yeniden inşa etmesini istediğinde, Sokollu, Kasımpaşa tersânesine, Haliç sahilindeki bir has bahçeden alınan arsaya gemi yapımı için sekiz kemerli tersâne ekledi. Veziriazam burada, 1572 kışında rekor sürede yaptırdığı 150 kadırga ve sekiz mavnanın inşasına bizzat nezâret etti. Bu kadar kısa sürede donanmanın çapa, halat, yelken vesaire gibi levâzımının tamamlanamayacağını söyleyen Kapudan Kılıç Ali Paşa'ya, veziriazamın verdiği cevap bir darbımesel haline gelecekti: "*Bu devlet-i 'ālīyenüñ ḳuvvet ve ḳudreti ol mertebedür ki cümle donānma lengerleri gümüşden, resenleri ibrişimden, yelkenleri aṭlasdan itmek fermān olınsa müyesserdür. Ḳanġı geminüñ mühimmāti yetişmezse bu minvāl üzre benden al.*"[455]

1573'te Venedik'le imzalanan ve Akdeniz'de Osmanlı donanmasının üstünlüğünü kabul eden barış ant-

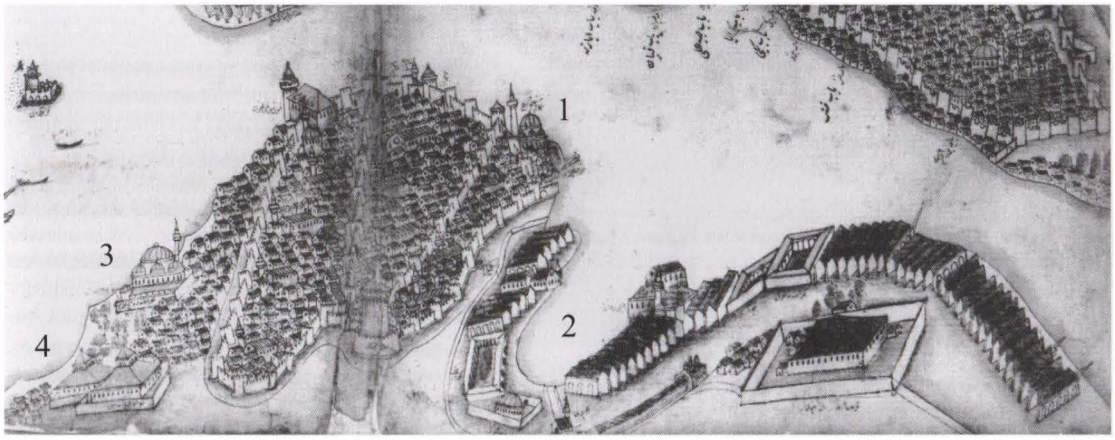

352 Pirî Reis'in İstanbul haritasından detay, 17. yüzyıl: 1. Sokollu Azapkapı Camii, 2. Kasımpaşa'daki Tersâne-i Âmire, 3. Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camii, 4. Tophane-i Âmire.

laşmasının müzakereleri sırasında, Sokollu'nun Marcantonio Barbaro'ya şöyle övündüğü söylenir: "Donanmamızı mağlûp etmekle siz bizim ancak sakalımızı kesmiş oldunuz, biz ise Kıbrıs Krallığını fethetmekle sizin bir kolunuzu kopardık; kesili kol bir daha yerine gelemez; fakat traş olan sakal daha gür ve daha güzel büyüyebilir!"[456] 1574 kışında II. Selim Sokollu'ya, Tunus'u İspanyol istilâcılardan geri almak üzere, bir kez daha Haliç tersânesinde donanmayı yeniden techiz edip sefere hazırlamasını emretti. Veziriazamın hazırlattığı 268 kadırga, 15 mavna ve 15 kalyon ile o yaz, Kapudan Kılıç Ali Paşa ile vezir Koca Sinan Paşa kumandasında Tunus'taki Halkü'l-Vad (Goletta) kalesi fethedildi.[457]

O halde, Kasımpaşa'daki mîrî tersâneyle yan yana olan Azapkapı Camii, Sokollu'nun parlak kariyerinin anılarıyla ilintili bir başka mahalli işaretliyordu: Veziriazamın kapudan-ı derya olduğu gençlik günlerine dek uzanan anılardı bunlar. Yaşamının sonlarına doğru kişisel bir yadigâr olarak Sinan'a sipariş edilen cami, payitahtın deniz peyzajına, dikkat çekici bir konumda yerleştirilmiştir. Bu cami, Kadırgalimanı'ndaki eski tersânenin yanında, Sokollu'nun karısıyla birlikte vakfetmiş oldukları daha az görünür cami külliyesini tamamlıyordu. Azapkapı'daki Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin anma niteliğini ifşa eden inşaat kitâbesi, konumunun (1572 ve 1574'te donanmayı yenilediği tersânenin) gemi yapım atölyelerine yakınlığını vurgular. Sülüs hatla, sekiz dikdörtgen bölmeli bir beyaz mermer levhaya hakkedilen çift sıralı Türkçe kitâbe, fevkânî caminin kuzeybatı köşesindeki merdiveninin iç duvarına 1938-41 tamirinde yerleştirilmiştir. (Özgün kırık levhanın yenilenen bir kopyası ise caminin zemin katındaki kuzeybatı giriş kapısının üzerine konmuştur):

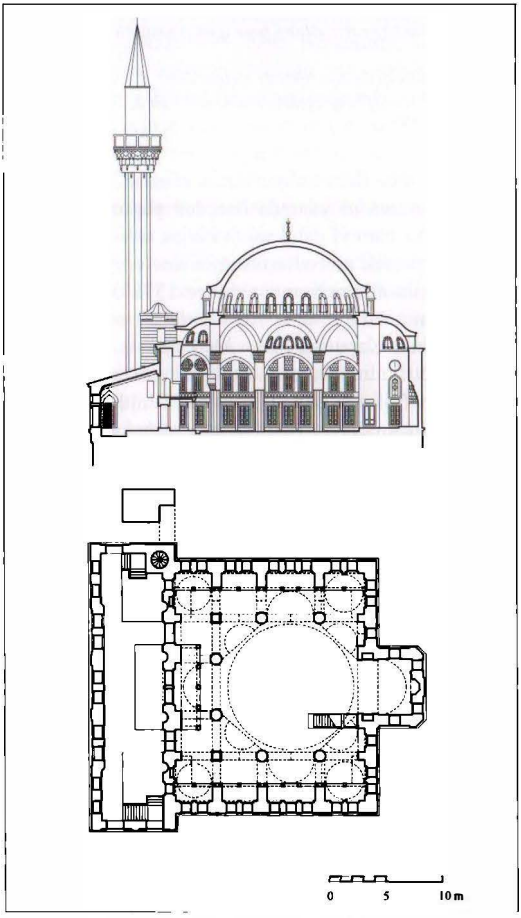

353 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Azapkapı, plan ve kesit.

Büyük Âsaf (veziriazam), dönemin övüncü Mehmed Paşa
Hayır ve güzelliğin tecellisi, lütuf ve cömertliğin kaynağıdır

Deniz kenarında bu süslü camiyi yapmış iken
Şimdi o binayı tekrardan kârgir olarak yaptırdı

Tersânenin yerinde din ehli toplanarak
Hayır sahibi için beş vakit namaz kılarak rahmet dilediler

Bu duaya gaipten seslenici de el kaldırarak tarihini dedi:
"Âsaf'ın camisi, Tanrı'ya ibadet ve dua yeridir"
985 (1577-78).

Āṣaf-ı aʿzam, Meḥemmed-maḥmedet Paşa-yı ʿahd
Mazhar-ı ḫayr ü cemīl, menşe'-i lutf ü ʿaṭā

Sāḥil-i deryāda yapmışken bu zībā cāmiʿi
Kārgīr itdi mükerrer ol bināyı ḥāliyā

Cemʿ olup dārü'ṣ-ṣınāʿa maḥallinde ehl-i dīn
Ḳıldılar beş vaḳit ṣāḥib-i ḫayr için raḥmet ricā

El ḳaldırup duʿāya hātif de tārīḫin didi:
Cāmiʿ-i āṣaf ʿibādetgāh-ı Ḥaḳḳ, cāy-i duʿā, (985).[458]

Bu kitâbe Sokollu'nun deniz kenarındaki tersânenin (*dārü'ṣ-ṣınāʿa*) yanında önceden yaptırmış olduğu mütevazı bir camiyi daha sonra kârgir olarak yeni baştan inşa ettirerek anıtsallaştırdığını ima ediyor.[459] Kesme taş caminin temeli, muhtemelen 1572'den sonra ve veziriazamın vakfiyesinin 1574'te tescil edilmesinden önce, bâninin Kapudan Kılıç Ali Paşa'yla birlikte donanmayı diriltme çabalarını kutlama amacıyla atılmıştı. Gerlach, Sokollu'nun "Galata'da, sahildeki" camisini 1576'da zikrederek, veziriazamın sahip olduğu kürek mahkûmlarının, kapudan-ı derya ve padişahınkilerle birlikte buradaki tersânede tutulduğunu söyler. Veziriazam bu esirleri Azapkapı'daki camisinin inşasında işçi olarak kullanmış olmalıdır, tıpkı daha sonra Kılıç Ali Paşa'nın Galata surlarının öteki ucundaki Tophane sahilinde camisini (1587-83) inşa ettirirken yapacağı gibi (**res. 352**).[460] 27 Haziran 1578'de, Venedik Senatosu'ndan İstanbul'daki *bailo*ya yollanan bir mektup, veziriazam tarafından istenen renksiz dairesel camların hazırlanmakta olduğunu belirtir.[461] 22 Ekim 1579 tarihli başka bir mektup *bailo*ya, Sokollu'nun ısrarla talep ettiği büyük cami fenerlerinin yakında gönderileceğini haber verir.[462] Murano'dan yapılan bu siparişler herhalde Azapkapı'daki camide kullanılacaktı.

Sokollu'nun tarihsiz vakfiyesi inşası 1577-78'de tamamlanacak olan kurşun kubbeli camiyi, şehrin deniz kıyısında latif bir su kabarcığına benzeterek, halihazırda mevcutmuş gibi betimler (**res. 354**):

Rum diyarının yüzünün beni ve uygar toprakların gözbebeği olan Kostantiniyye payitahtının yakınında, Galata şehrinin surunun neşe dolu kapılarından Azapkapı olarak bilinen kapı dışında, deniz kenarında, felek kubbesine benzeyen ve yeryüzünde eşi bulunmayan, gönül cezbedici bir fevkânî cami ve zevk verici mabed yaptırdı. Mihrabının cazibeli kemeri bir zevk köşesi ve ulaşılmaz minberinin basamakları semaya tırmanan bir merdivendir. Nazım: "Hilâl endamını bir kemere dönüştürdü / Onun kapısında altın bir kapı tokmağı olmak için // Teklifsizce, o erişilmez kubbe / Denizin kenarında (dudağında) latif bir su kabarcığı oldu."

Veḫāl-i çehre-i Rūm ve sevād-ı dīde-i merzbūm olan dārü'ssalṭanat-ı seniyye, maḥmiye-i Ḳosṭanṭiniyye civārında, maḥruse-i Ġalaṭa sürınuñ ebvāb-ı pür-sürūrından ʿAzebler Ḳapusı dimekle meşhūr ḳapu ḫāricinde, deryā kenarında, ṭāḳ-ı felek gibi fevḳānī, rūy-ı zemīnde ʿadīmü'ş-şānī bir cāmiʿ-i dilkeş ve maʿbed-i ṣafābaḫş binā itdüler ki ḫam-ı dilcū-yı miḥrābı küşe-i ṣafā ve pāye-i minber-i nāyābı mirḳāt-ı āsmān-ı Ḫudādur. Nazm:"Ḳāmetini meh-i nev itdi kemer / Ki ḳapusında ola ḥalḳa-i zer // Bī-tekellüf o ḳubbe-i nāyāb / Leb-i deryāda bir laṭīf ḥabāb.[463]

Vakfiye, caminin kuzey tarafında "*mīrī tersḫāneler ardında*" bir "*mekteb-i şīrīn*" yaptırıldığını belirtir. Caminin karşısında (biri Azapkapı içinde diğeri sur dışında) "*iki laṭīf çeşme*" ve caminin merdiveni yanında (son tamirlerde kaldırılan) bir "*şu ḳuyusı*" da inşa edildiğini anlatır.[464] Mektebin civarında ve daha kuzeydeki Kasımpaşa iskelesinin kapısında birer su deposu (*siḳāye*) yaptırıldı.[465] Caminin imamı olarak da hizmet eden mektebin muallimine ve dört müezzinden bir tanesine, mektebin yanına iki konut (menzil) bina edildi. Evlerin sakinleri mektebe vakfedilen Kur'an cüzlerini, mezarı orada olan Sokollu'nun merhum annesinin ruhuna okumakla görevliydiler. Veziriazamın annesi, kaybettiği iki oğlunun mezarlarının yanına defnedilmişti. Sokollu'nun bu iki küçük kardeşi, kendi gayretiyle Sokolovik'ten devşirilerek Topkapı Sarayı enderununda içoğlanı olarak eğitim gördükleri sırada genç yaşta ölmüştü.[466] Veziriazam Azapkapı'daki camisine de Kur'an cüzleri bağışladı. Vakfiye, eczahanların camide sabah namazlarından sonra Peygamber'in ruhuna otuz cüz okumasını şart koşar; ayrıca beş cüz veziriazama, beş cüz validesi ruhuna, on cüz de Kasımpaşa'da medfun olan iki kardeşinin (Mustafa ve İbrahim) ve Eyüp'te gömülü çocuklarının ruhuna okunacaktı. Sokollu bundan başka camiye dört "*seccāde*" ile birlikte, on dokuzu büyük, on altısı orta boyutlu ve altısı küçük halı (*ḳāliçe*) bağışladı.[467]

Azapkapı'daki hayır binaları, donanmaya hizmet eden denizcilerin (azeb) odalarının adıyla anılan mahallede inşa edilen gelir getirici yapılarla destekleniyordu. Mahalle sakinleri arasında ticarî seyrüseferde çalışan kaptanlar, tacirler ve marangozla kalafatçı gibi zenaatkârlar da

vardı.[468] Sokollu'nun vakfiyesinden, fevkânî caminin tonozlu altyapısının on bir "*maḫzen*" ve üç "*dükkān*" barındırdığını öğreniyoruz (**res. 355-57**). Civarındaysa, üç dizi halinde kırk altı adet iki katlı kâgir dükkân (*fevḳānī ve taḥtānī kārgīr binā ile yapılmış üç ṣaf ḳırḳ altı dükkān*) ve rıhtımda çift kürekli kayıklar için yirmi dört çekek yeri (*pereme yirleri*) inşa edildi. Galata suruna bitişik, camiden bir sokakla ayrılan beş dükkânla birlikte, Azapkapı'nın iç yüzünde ticarî bir çifte hamam da yapıldı.[469] Vakfedilen diğer ticarî gayrimenkuller Galata surunun deniz kapıları ve peremeler için yirmi çekek yerinin yapıldığı, Kasımpaşa iskelesi boyunca uzanıyordu.[470]

Sinan otobiyografileri Azapkapı'daki cami ve hamamından söz ederse de, bugüne gelmeyen sıbyan mektebini atlarlar. *Tuhfe*'de cami şöyle tanımlanmıştır: "*Cāmiᶜ-i şerīf-i mezbūr* [Mehmed Paşa vezīr-i aᶜẓam] *der ʿAzeb ḳapusı, Ḳāsımpaşa semtinde.*"[471] 17. yüzyıl yazarı Eremya Çelebi'nin Azapkapı civarını betimlemesi camiyi çevreleyen hareketli şehir dokusuna ışık tutar:

> *Burada büyük bir cami ve her türlü mahsulatla daima dolu bir iskele vardır. İki tarafta birçok demirci dükkânı görülür. Demirciler, gemiler için lâzım olan büyük demir gülleler ve daha başka şeyler yaparlar. Seyrü sefer eden gemiler burada kalafat edilir. Bundan başka, gemiler için, yelken halat ve diğer edevat buradan temin edilir. Burada, çam ağacından Frenklerden öğrenilen tulumba da yapılır. Bununla, kuyulardan ve küplerden kovasız olarak durmadan su çıkarılır.*[472]

Cami yakınında Sokollu'nun vakfettiği ticarî yapıların birçoğu Selânikî'nin tarif ettiği yangında yok olduktan sonra yenilenmiş olmalıdır:

> 30 Mayıs 1596 gecesi ilâhî kaza ile, Galata dışındaki merhum Mehmed Paşa Camii'nin önündeki dükkânlara ve üstlerindeki gemilere ait araç gereç mahzenleri olarak kullanılan fevkânî odalar aniden çıkan yangında yandı. Muhteşem vezirler ve yeniçeriler taifesi söndürmeye yetişene kadar, o kanadın tümü yandı gitti.
>
> *Ve şehr-i Şevvālüñ ikinci gicesi, ḳażā-i ilāhī ile maḥrūse-i Ġalaṭa ḫāricinde merḥūm Meḥmed Paşa cāmiᶜi öñinde vāḳiᶜ olan dükkānlara ve fevḳānī odalara ki esbāb ve ālāt-i sefāʾin maḥalli maḫāzin idi, nāgehānī āteş düşüp iḥrāḳ oldı. Vüzerā-i ʿiẓām ve yeñiçeri tāʾifesi yetişüp söyündürmeġe varunca ol kenār yandu gitdü.*[473]

Bugün caminin çevresindeki boş alanı, zemin düzeyini yükseltecek şekilde 1938-41 tamirleri sırasında yaratılan modern bir park işgal etmektedir. O sırada kapsamlı bir onarımdan geçirilen caminin zemin katının kemerleri ve kapıları duvarla örülerek kapatıldı (**res. 355-57**).[474] Soncemaat yeri cephesi, camiyi kuzeydeki tersâne doklarından tamamen ayıran yük-

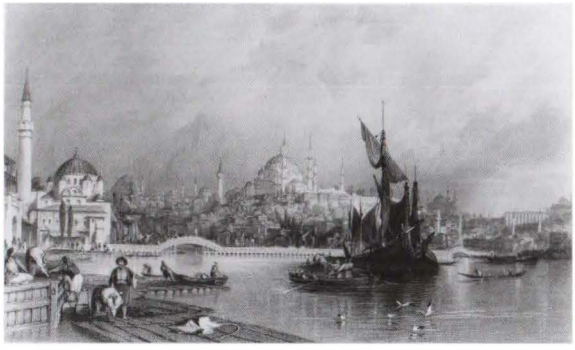

354 Robert Walsh, Azapkapı ve Süleymaniye camilerinin Haliç'e dönük şehir panoramasında birlikte görünümü, gravür (Allom, 1838'den).

sek Atatürk Köprüsü'nün gölgesinde kalmıştır. Thomas Allom'un kitabındaki bir baskı, caminin rıhtıma vaktiyle egemen olan konumunu ve Haliç'in karşı kıyısındaki Süleymaniye'nin heybetli siluetiyle kaçınılmaz görsel bağlantısını yakalar (**res. 354**). Bu konum, Sokollu'nun prestij anıtıyla, Rüstem Paşa'nın karşı sahildeki sekizgen baldakenli Tahtakale camisi arasında da bir diyalog kurulmasını teşvik eder. Sinan'ın payitahtta tasarladığı camiler arasında sekiz ayaklı üstyapı sisteminin ikinci örneği olan Sokollu'nun Azapkapı'daki anıtı, selefininkiyle rekabet ederken Selimiye'de ortaya çıkan "klasik-sonrası" üslûbu geliştirdi (**res. 5**). Her iki veziriazamın fevkânî camisi de külliyesizdir ve ticarî altyapılar kapsayan tonozlu birer zemin katı üzerinde yükselirler. Bu camiler, etraflarını çeviren avlu duvarları olmaması nedeniyle, liman kenarındaki mahallelerinin devingen dokusuyla kesintisiz şekilde bütünleşiyorlardı.

Azapkapı'daki caminin sekiz ağırlık kulesiyle kuşatılmış ana kubbesi ve çıkıntılı mihrabı, açık bir şekilde Selimiye'nin planına gönderme yapar (**res. 5** [2, 3]). Sokollu'nun 1577-78'de tamlanan anıtı, kayınpederi için Edirne'de inşa edilen selâtin camisinin (1568-74), ölçekleri veziriazamlık statüsüne uyarlanarak küçültülmüş bir versiyonudur. Bu görsel paralellik, bâninin II. Selim döneminde oluşan, imparatorluğun gerçek efendisi ve manevî padişahı imgesiyle uyum içindedir. Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki camisinin dikdörtgen planına kıyasla, Azapkapı camisinin kareye yakın planı daha merkezîdir (**res. 5** [1, 3]). Bol miktarda pencereli perde duvarları, mimarbaşının "klasik-sonrası" üslûbunun öncüsüdür. Orta boyutlu (11,80 metre çaplı) kubbesi, Sokollu'nun ihtiyatlı sakınganlığını yansıtacak şekilde, hem Rüstem Paşa'nın (15,20 metre çaplı) hem de karısı İsmihan Sultan'ın Kadırgalimanı'ndaki (13 metre çaplı) camilerinin kubbelerinden daha küçüktür. Bizans devrinden kalma sahil surlarının ardındaki Tahtakale camisinin tersine, tamamen gözler önünde kendini teşhir eden Azap-

355 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Azapkapı, batıdan görünüm.

kapı camisi, Haliç'in "*leb-i deryā*"sına kondurulmuştur. Yenilikçi özellikleri arasında, caminin gelenceksel kuzeybatı köşesi yerine kuzeydoğuda yer alan müstakil minaresi vardır. Kaidesine bir çeşme eklenen minare, caminin gövdesine bir kemer aracılığıyla bağlanmıştır ve bu hoş görünümlü geçit kemeri üzerinde müezzinler için kubbeli bir oda yerleştirilmiştir (**res. 356**). Minarenin dar kıyı şeridinden uzakta, daha sağlam bir zemin üzerindeki konumunun, ezanın işitilebilirliğini arttırmak gibi bir avantajı da vardı. Hasara uğrayan minare, 19. yüzyılda Avrupaî tarzda yeniden inşa edilmişti; bunun yerini 1950'lerde klasik üslûpta yapılan bugünkü minare aldı.[475]

Caminin benzersiz diğer bir özelliği, geleneksel kubbeli revak yerine, ana cephesine sarayımsı bir hava veren, üstü eğimli çatıyla örtülü fevkânî soncemaat yeridir (**res. 355, 357**). Kuzeydeki bu cephe, yanyana dizilen pencerelerle hareketendirilmiştir. Dikdörtgen söveli pencerelerin üstündeki sivri kemerli, kafes-işi mermer şebekeli alınlıklar mimarbaşının geç dönem üslûbunun tipik unsurlarındandır. Caminin soncemaat yeri cephesinin altındaki zemin katının her iki ucunda birer kemerli giriş kapısı vardır, bunların aralarındaki tonozlu dükkânlar şimdi duvarla örülüdür. Zemin katını fevkânî camiden ayıran ve bütün yapıyı sarmalayan silme kuşağı da, Sinan'ın 1570 sonları ve 1580'lerde tasarladığı bazı geç dönem camilerinin bir özelliğidir (Kılıç Ali Paşa, Muradiye, Mesih Paşa).

Klasik normlardan diğer bir sapma da, zemin katının her iki ucundan birer merdivenle ulaşılan ibadethanenin kuzeyindeki soncemaat yeri cephesidir. Cümle kapısının iki yanında birer mihrablı soncemaat yeri sofalarının bulunduğu geleneksel düzenin yerini burada, dört mihrablı üç sofa arasına yerleştirilen çifte kapı almıştır. Her iki uçtaki küçük sofaların birer mihrabı vardır; iki mihrablı daha geniş merkezî sofanın duvarı, soncemaat yerinde ibadet eden müminlere caminin iç mekânını görme olanağı veren iki katlı pencerelerle şeffaflaştırılmıştır.[476] Dikdörtgen pencerelerin alışılmış kitâbeli alınlıkları yoktur ve cephe bütünüyle birbirine bitişik pencere ve kapı söveleri ile mihrablardan oluşur. Mukarnas kavsarasız, sade kemerli iki cümle kapısı, yan duvarlarında kapısı olmayan fevkânî caminin kalabalık cemaatinin dolaşımını kolaylaştırır. Daha sonra göreceğimiz gibi, Kapudan Piyale Paşa'nın Kasımpaşa tersânesi yakınındaki nev'i şahsına münhasır camisinin de (y. 1565-73) iki kapılı bir soncemaat yeri cephesi vardır.[477]

356 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Azapkapı, güneydoğudan görünüm.

357 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Azapkapı, kuzeybatıdan görünüm.

Azapkapı Camii'nin, özerkleşen sekizgen kubbe baldakeninden yapısal olarak bağımsızlaşan yüksek yan cepheleri, iç mekân düzenini yansıtmaz (**res.355-56**). Üç katman halinde bitişik veya birbirine yakın pencere söveleriyle yenilikçi biçimde tasarlanan bu cepheler, pilastırları andıran dikey payandalarla dikdörtgen alanlara bölünmüştür. Yan cephelerin asimetrik kompozisyonu, ibadethanenin merkezinden güneye kaydırılmış kubbeli üstyapısının, merkezî olmayan düzenini yansıtır. Bu görsel dengesizlik, Rüstem Paşa Camii'deki çifte revağın tersine, yan cephelerden bağımsız bir unsur olarak ele alınmamış duvarlı soncemaat yeri ile daha da belirginleşir. Üstyapının "yampiriliğinin" nedeni, güneydeki çıkıntılı mihrabın üzerindeki yarım kubbenin, caminin kuzey tarafında tekrarlanmasıdır. Dolayısıyla, ibadethanenin köşelerindeki dört küçük kubbe, merkezî ana kubbeye nazaran eşit olmayan aralıklarla yerleştirilmiştir (**res. 353**). Pencereli kubbe kasnağını çeviren, kubbeciklerle örtülü sekiz yüksek ağırlık kulesi, içteki filayaklarının üzerinde yükselir. Bunların arasında, köşelerde basamaklı kemerlerle çerçevelenen dört küçük yarım kubbe ve cephelerin ortasında daha büyük dört yarım kubbe yer alır. Büyükçe yarım kubbelerin dalgalı etekleri, Rüstem Paşa Camii'nin üstyapısını çağrıştırır. Taştan ağırlık kuleleri istisnasıyla, üstyapının tüm yüzeyleri kurşun kaplıdır.

Jale Erzen'in gözlemlediği gibi, Sinan'ın payitahttaki Selimiye-sonrası camilerinin klasik-dışı yenilikçi yönleri genellikle gerileme belirtisi olarak kötülenmiştir.[478] Kuran, Azapkapı Camii'nin estetik etkisini azaltan asimetrik kubbeli üstyapısı ile beden duvarları arasındaki uyumsuzluğu eleştirir.[479] Goodwin ise, bu caminin iç

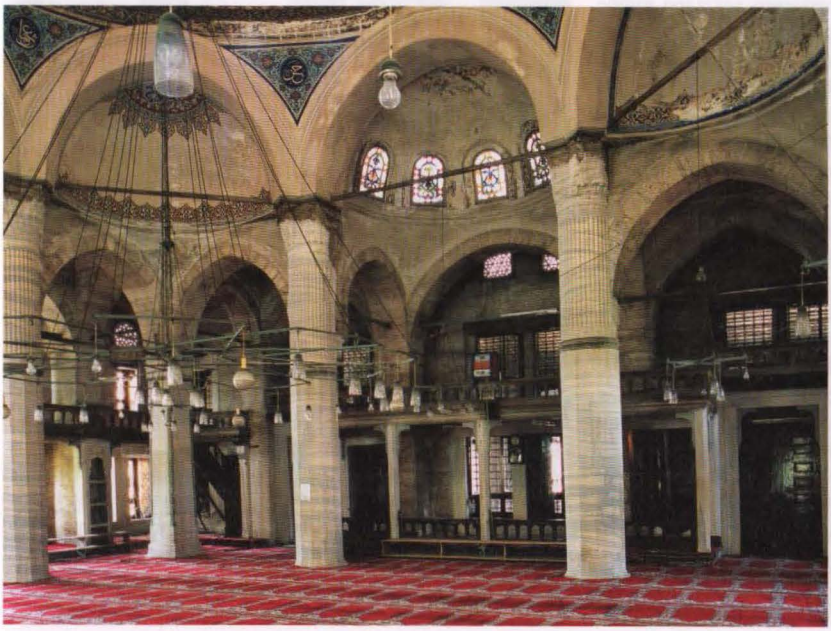

358 (üstte) Sokollu Mehmed Paşa Camii, Azapkapı, kıble duvarına doğru iç mekânın görünümü.

359 (solda) Sokollu Mehmed Paşa Camii, Azapkapı, kuzeye doğru iç mekânın görünümü.

mekânının düzenlenişinde Sinan'ın "gerileyen kudretini" sezinler (**res. 358-60**).[480] Kuzeybatı ve kuzeydoğudaki yarım kubbeleri desteklemek için ikincil pâyelere ihtiyaç duyulması nedeniyle, caminin kuzey köşelerindeki karmaşaya sebep olan planın "kaçınılmaz zafiyetine" dikkati çeker: "[Caminin] bütüncül etkisi karışıktır, merkezindeki alan dışında; dışarıdan bakıldığında ise, pencerelerin sayısı, bunların tıpkı Zal Mahmud Paşa'daki gibi mümkün olabilecek her yere doldurulduklarını izlenimini verir."[481] Selimiye'ninkinden esinlenen U-biçimli iki katlı mahfiller, namaz mekânındaki kalabalıklık hissini arttırır. Üst mahfiller, narin Bursa kemerli sütunlar üzerinde yükselir. Zemin düzeyinde, birbirinden ayrı maksureler oluşturan yan duvarlara bitişik payandalar, gömme kitap rafları içerir (**res. 360**). Raflı payandaları bağlayan kemerler, mahfillerin duvarlarındaki en üst pencere katmanını kısmen perdeleyerek, caminin iç mekânıyla dış kütlesi arasındaki farklılaşmayı örnekler.

Keyifli bir sahil köşkü olarak düşünülmüş ışıl ışıl fevkânî ibadethane, Sokollu'nun vakfiyesinde felek kubbesini andıran gönül cezbedici (*dilkeş*) ve zevk verici (*şafâ-bahş*) bir mabed olarak tasvir edilmiştir. Bu cami, manzaraya hâkim kat kat pencereleriyle, Şahsultan ile Zal Mahmud Paşa'nın Eyüp sahilindeki ortak külliyelerindeki caminin (1577-90) saraysı cephelerinin habercisidir (**res. 362**). Azapkapı camisinin batı mahfillerinin pencereleri, payitahtın nefis Haliç manzaralarını sunar. Payandalarla ayrılmış zemin düzeyi maksureleri, cumbalı saray yapılarını andıran mahrem tefekkür ve sohbet mekânlarıdır (**res. 360**).

Caminin kıble duvarının renkli camlı pencereleri gibi, sekiz kubbe pandantifini kaplayan İznik çini kaplamaları da (Kütahya'da imal edilen modern kopyalarla) 1941'de yenilenmiştir. Bu çini panolar, kutsanan sekiz standart ismin yazıldığı madalyonlarla bezenmiştir. Caminin geri kalan İznik çinilerinin çalındığı söylenmektedir, fakat neredeyse baştan aşağı pencerelerle kaplı duvarların, çini kaplamalara ayrılacak boş bir yüzeye sahip olduğu da pek söylenemez.[482] İsmihan Sultan'ın Kadırgalimanı'ndaki zengin çinilerle kaplanmış camisinin tersine, Sokollu'nunkinin temel süsleme unsuru, iç açıcı namaz mekânını ışığa boğan mebzul miktardaki pencereleridir. Renkli camlı üst pencereler, kalemişi nakışlı bezemeler ve kitâbeler tümüyle yenilenmiştir. Üstyapıdaki tek kitâbe, Kadırga ve Lüleburgaz camilerinin ana kubbelerinde de yinelenen, Fâtır suresinden aynı kozmik âyeti alıntılar (35: 41).[483] Mermer mihrabın mukarnaslı kavsarasının tepesinde hakkedilen standart mihrab âyetine (3: 37), mihrabı çerçeveleyen kemerin altına nakşedilen Kelime-i Tevhid eşlik eder. Çıkıntılı mihrab nişinin dikdörtgen pencere alınlıklarına oyulmuş kitâbeler, Tanrı'nın göklerde ve yerde mutlak egemenliğini beyan eden Âyet el-Kürsî'yi (2: 255) alıntılar.

360 Sokollu Mehmed Paşa Camii, Azapkapı, gömme raflı payandalar ile birbirinden ayrılan iki katlı yan mahfillerden detay.

Evliya Çelebi, Sinan'a atfettiği camiyi selatin camileri tarzında inşa edilen, pencereleri deniz manzaralarına nâzır, sağlam yapılı, aydınlık ve iskele başındaki konumu nedeniyle gayet bol cemaatli bir mabed olarak betimler. Deniz kıyısında dar bir arsa üzerinde yer aldığından, mevzun minaresi caminin sol tarafında yol aşırıdır:

> *'Azeb kapusı ḫāricinde* [boş] *Meḥmed Paşa cāmi'i* [boş] *Ḫān vüzerālarındandur. Ammā selāṭīn cāmi'i miṡāl bir cāmi'-i rūşendür. Cümle revzenleri deryāya nāẓırdur ve cümle ḳubāhları ve bir ṭabaḳa mevzūn mināresi metānet üzre metīndür. Ve bu cāmi' leb-i deryāda ve teng yirde vāḳi' olmaġile mināresi cāmi'üñ ṣol ṭarafında yol aşırı vāḳi' olmışdur, bir serāmed taş binā mināre-i mevzūndur. Ve bu cāmi' izdiḥām iskele başında olmaġile beġāyet cemā'at-i keşīreye mālikdür kim şeb [u] rūz cemā'atden ḫālī degül bir cāmi'-i rūşendür kim Ḳoca Mi'mār bināsıdur.*[484]

İsmihan Sultan'ın çoğunlukla Sokollu'yla ilişkilendirilen Kadırgalimanı'ndaki camisi, Süleymaniye'nin klasik sentezini yeniden yorumlamıştı. Veziriazamın Azapkapı'daki kendi camisi ise, karşılaştırılmayı davet

ettiği Selimiye'nin küçük boyutlu bir uyarlamasıdır. III. Murad devrinde, Sokollu'nun nüfuzunun azalmaya yüz tuttuğu bir dönemde inşa edilen bu cami, bânisinin Akdeniz'deki donanma seferlerine katkılarının hâtıralarıyla övünen bir anma mabedidir. Kayınpederi II. Selim'in saltanatına damgasını basan deniz seferleri, 1578'de, Azapkapı camisinin tamamlanmasına yakın Safevilere açılan ve değişik siyasal yönelimlerin habercisi olan uzatmalı bir savaşla sona erecekti. Caminin yenilikçi özelliklerinin öngördüğü klasik çağın sonu, veziriazamın ertesi yıl suikaste kurban olarak öldürülmesiyle noktalanacaktı.

IV. ŞAHSULTAN VE VEZİR ZAL MAHMUD PAŞA

Şahsultan ile Zal Mahmud Paşa'nın birlikte medfun oldukları türbe ve ölümlerinden sonra vasiyetleri uyarınca inşa edilen külliyeleri, efsanevî aşklarının dokunaklı bir yadigârıdır (**res. 361-62**). Ortak olarak vakfettikleri cami külliyesinin 1593'te tescil edilen vakfiyesi, çiftin 1577'de iki hafta arayla peş peşe öldüğünü ve kendi istekleri üzerine Eyüp'te yan yana defnedildiklerini açıklar.[485] Ebeveynleri II. Selim ve Nurbanu Sultan'ın Ayasofya'daki türbesine defnedilen kardeşlerinin tersine, Şahsultan sevgili kocasıyla birlikte gömülmeyi tercih etmişti.[486]

1545'te Manisa'da doğan Şahsultan, babaları Şehzade Selim'in veliahd olduğu 1562 yılında yapılan üçlü düğünle, gözde devlet adamlarıyla evlenen "*üç selāṭīn-i nāmdār*"dan en küçük olanıydı. Talihli damadların rütbelerinin, hanım sultanların yaşlarının kıdemiyle örtüşmesi, mimarî himayeye de yansıyan sosyal hiyerarşi âdâbının çarpıcı bir örneğidir. Şehnameci Lokman'ın anlatısına göre, "*büyük sulṭān ḥażretleri*" İsmihan, vezir Sokollu Mehmed Paşa'yla; "*ikinci sulṭān ḥażretleri*" Gevherhan, kapudan-ı derya Piyale Mehmed Paşa'yla; "*üçüncü sulṭān ḥażretleri*" Şahsultan ise, Yeniçeri Ağası Çakırcıbaşı Hasan Ağa ile evlendirildi.[487] Şahsultan'ın ilk kocası, Şehzâde Bayezid ve oğullarının Safevi sarayında boğdurulması gibi hassas bir görevi başararak, II. Selim'in veliahdlığını sağlama bağlamıştı. Hasan Ağa, on yedi yaşındaki hanım sultanla evlenince, Bosna sancakbeyliğine (1563-64) ve ardından Rumeli beylerbeyiliğine (1570-71) terfi edildi, fakat kısa bir süre sonra vezaret payesine erişmiş bir beylerbeyi olarak 1574'te öldü.[488]

Aynı yıl içinde, yirmi dokuz yaşındaki hanım sultan Bosnalı vezir Zal Mahmud Paşa'yla evlendirildi. İkinci kocası şöhretini, 1553'te Şehzâde Mustafa'yı boğarak öldürmesinin ardından "Zal" (efsanevî İran kahramanı) unvanını kazanan güçlü kuvvetli bir güreşçi olmasına borçluydu. O halde, Şahsultan'ın kocalarının her ikisi de, rakip şehzâdeleri ortadan kaldırarak hanım sultanın babasının tahta çıkmasına katkıda bulunmuşlardı. Peçevî, Zal Mahmud Paşa'nın kısa biyografisiyle birlikte, karısı ile birbirlerinin kollarında can verdiklerine ilişkin romantik efsaneyi aktarır:

> Vezir Zal Mahmud Paşa: Kapıcıbaşı olarak iç saraydan çıkıp, sonra Budin ve Haleb [1564-65] ve Anadolu [1566] beylerbeyiliklerine yükselerek ün kazandı. Ardından, padişahın kızlarından Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa'nın dul zevcesiyle evlendiğinden dolayı vezaret rütbesine erişti [1567]. Merhum Şehzâde Mustafa'nın katli sırasında, zavallı şehzâde cellatların pençesinden kurtulup padişaha [Sultan Süleyman] doğru kaçarken, mezkûr güreşçilikte emsalsiz bir pehlivan olduğundan onu yıkıp altına alması nedeniyle bu lâkaba [Zâl] lâyık görüldü. Adalet ve cömertlikte ılımlı bir adamdı; ve emsali arasında sayılıp sevilen biriydi. Naklolunur ki, zevcesi hanım sultanla aynı günde hastalanmışlar ve birbirleriyle helalleşip kucaklaşarak bir arada ruhlarını teslim etmişler. Hiçbir karı kocaya nasip olmayan bu mertebe, onların mükemmel muhabbetlerine atfedilmiştir.
>
> *Vezīr Zāl Maḥmūd Paşa: Ḥarem-i muhteremden ḳapucı-başılık ile çıkup ṣoñra Budun ve Ḥaleb ve Anaṭolı beglerbegliklerine vāṣıl olmaġla şān taḥṣīl itmiş, baʿdehū benāt-ı pādişāhīden Rumili beglerbegisi Ḥasan Paşanuñ muḥallefesini tezvīc itmekle vezāret rütbesine daḫī vāṣıl oldı. Sulṭān Muṣṭafā merḥūm ḳatlinde şehzāde-i derdmend pençe-i cellādından rehā bulup cānib-i pādişāhīye girīzān iken merḳūm irişüp küştī-gīrīde bī-nażīr pehlüvān olmaġla yıḳup altına alup ol sebeb ile ol laḳaba sezāvār görilür. ʿAdl ü cūdda bir muʿtedil ādem idi ve beyne'l-ekfā muʿazzez ve mükerrem idi. Naḳl olınur ki ḫalīlesi olan Sulṭān ile bir günde ḫastalanurlar ve biribiriyle ḥelālleşüp ḳuçuşaraḳ bir yirden teslīm-i rūḥ iderler. Bu mertebe değme bir zen ve şevhere vāḳiʿ olmamışdur; bunlaruñ kemāl-i muḥabbetlerine ḥaml olınmışdur.*[489]

Venedikli diplomat Jacopo Ragazzoni'ye (1571) göre, beşinci vezir olan Mustafa Paşa, "Bosna kökenli, kırk sekiz yaşında, cesur, bedenen güçlü, fakat fazla zekî olmayan" biriydi.[490] Marcantonio Tiepolo da (1576), III. Murad'ın kayınbiraderini pek övgüye değer bulmaz: "Çok iyi bir insan olmakla birlikte, olan biteni anlayışı kıt ve bu yüzden de çok fazla itibar görmüyor."[491] Paşa'nın Şahsultan'la mutlu evliliği ancak üç yıl kadar sürdü (1574-77). Fakat, tutkulu çift sanıldığı gibi aynı gün can vermemişti. Bulmuş olduğum, şimdiye kadar bilinmeyen ortak vakfiyelerinden, ilk önce vezirin 22 Ekim 1577'de öldüğünü, vefakâr zevcesinin de on üç gün arayla onu takip ettiğini öğreniyoruz. Gerlach'ın günlüğü, onların birbiri ardından Eyüp'teki mezarlarına yapılan cenaze alaylarının görgü tanığı anlatısını veriyor:

> 22 Ekim'de [1577] merhum vezir Mahmud Paşa toprağa verildi. Baş tarafında bir sarık duran tabutu renkli bir kumaşla süslüydü, onların sandukalarında olduğu gibi. Önünde bir-

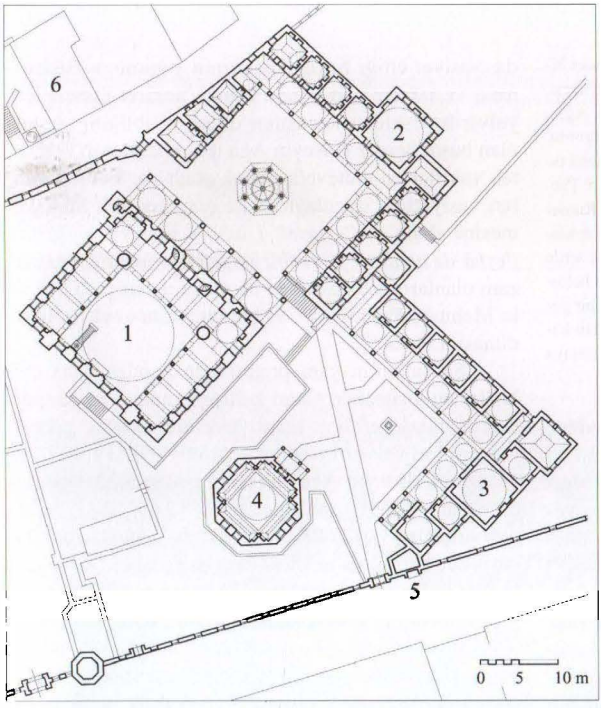

361 Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi, Eyüp, plan:

1. Cami,
2. Şahsultan Medresesi,
3. Zal Mahmud Paşa Medresesi,
4. Türbe,
5. Kitâbeli sokak çeşmesi,
6. Silahî Mehmed Bey'in önceden var olan mescidi.

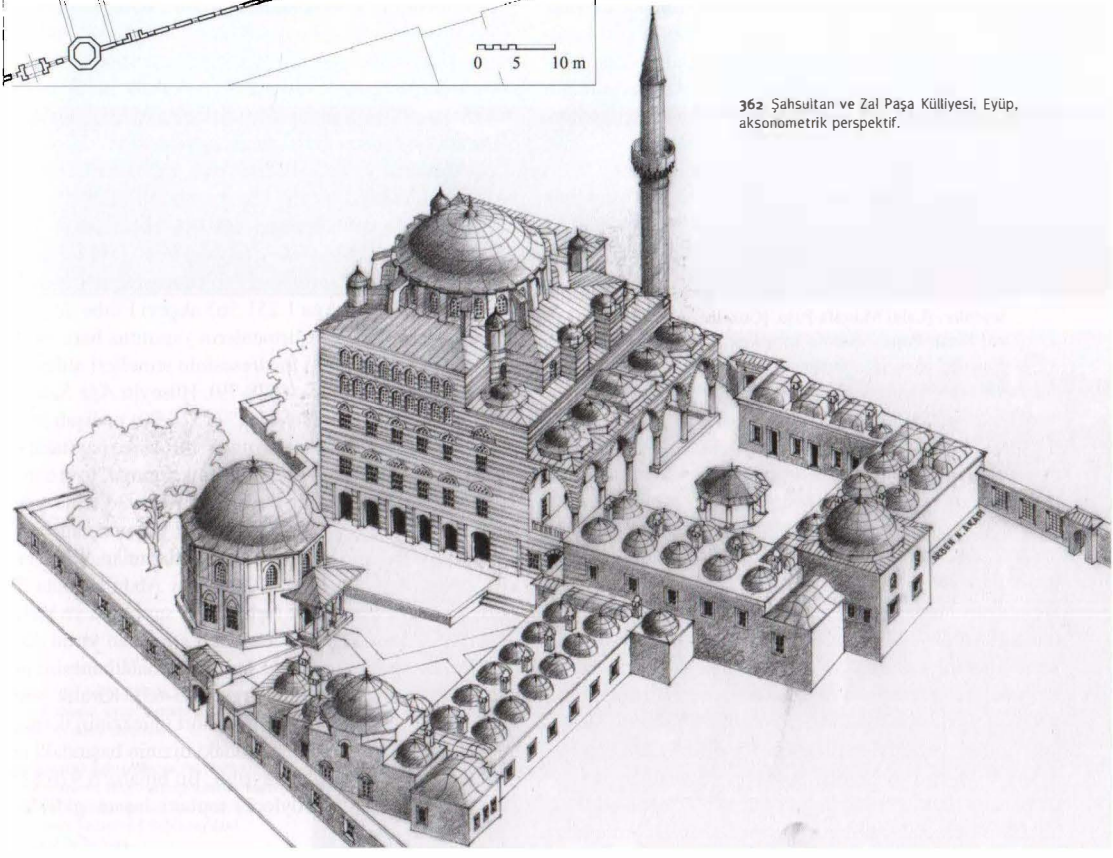

362 Şahsultan ve Zal Paşa Külliyesi, Eyüp, aksonometrik perspektif.

çok insan yürüdü ve din adamları Tanrı'dan ona rahmet dileyen ilâhîler söylediler. Tabutun önünde, onun kapıcıbaşısı, kethüdası ve diğer yüksek rütbeli Türkler yürüyordu. Ağlayan hizmetkârları tabutun yanında ve arkasında ilerliyordu. Bunların ardından at üzerindeki oğlu geliyordu, kendisini takip eden paşalar gibi siyah bir kaftan ve sarık giymişti: [Sokollu] Mehmed, [Güzelce] Ahmed ve [Koca] Sinan. Rumeli ve Anadolu beylerbeyileri ile Yeniçeri Ağası'nın sarıkları daha küçüktü ve giysileri siyahtı. Bunların dışındakilerde herhangi bir düzen takip etmeden, kalabalık bir güruh halinde Eyüp'e [ulaşıncaya] kadar karışık şekilde, bir ileri bir geri ilerledi ve merhum orada toprağa gömüldü. Dul kalan karısı Sultan Selim'in kızıdır. Hanım sultanın babası, paşaya Atmeydanı'nda güzel bir konut vermişti.[492]

Şahsultan'ın eşine vezarete yükseldiği yıl ödünç verilen konut, Sultan Süleyman'ın veziriazamı İbrahim Paşa'nın (ö. 1536) Atmeydanı'ndaki sarayı idi.[493] Merhumun herhalde önceki bir zevceden doğan ve cenazede ata binecek yaşta olan oğlu Mehmed Bey, büyüdüğünde çeşitli eyaletlere sancakbeyi olarak atanacaktı.[494] Gerlach, 26 Ekim 1577'de müteveffa paşanın hane halkından elli içoğlanı ve daha yaşlı otuz hizmetkârın padişah sarayına nakledildiğini anlatıyor. Vezirin geri kalan kullarından, azatlık belgesi olmayanlar dul zevcesi tarafından satıldı.[495] Az sonra 4 Kasım'da, hanım sultanın kendisi, "özel bir şaşaa olmaksızın" Eyüp'te toprağa verildi. Cenaze alayını Gerlach şöyle betimliyor:

Tabutun baş tarafında mücevherli ufak bir altın başlık, orta kısmında da avuç içi genişliğinde, mücevher kakmalı bir altın kuşak vardı, binlerce düka kıymetinde. Birçok kişi tabutun önünde ve arkasında yürüdü. Arkalarından at üzerinde ilerleyen [Sokollu] Mehmed Paşa ile Rumeli kazaskerini izleyenler, [Lala] Mustafa Paşa, [Güzelce] Ahmed Paşa, [Koca] Sinan Paşa, Anadolu kazaskeri, Rumeli beylerbeyi ve Yeniçeri ağası idi; tümünün giysileri siyahtı. Yeniçerilerin her zamanki başlıkları yerine, başlarında sarıklar vardı.[496]

Çiftin ilginç Türkçe vakfiyesi, ölümlerinden sonra yapılan hayır anıtlarının nasıl inşa edildiğini ve masraflarının ne şekilde karşılandığını olağanüsü bir ayrıntıyla açıklıyor (**Ek 2**). Paşa ve hanım sultan birer yazılı vasiyetnameyle, muhallefatlarının üçte birini türbelerinin dâhil olacağı ortak bir cami ve çifte medrese külliyesinin inşasına bağışlamışlardı.[497] Şahsultan'ın vasiyeti, tahttaki kardeşi III. Murad'dan ve kız kardeşlerinden, kendi muhallefatının üçte ikisini kapsayan yasal hisselerinden vazgeçmeleriydi: Kardeşlerinin âlicenaplıkla yerine getirdikleri bir son arzuydu bu.[498] Hanım sultan vasiyetinin uygulayıcısı (*vaṣīyy-i muḫtār*) olarak annesi "*Nūrbānū Ḫātūn*"u (ö. 1583) seçti. Şahsultan, o sırada hayatta olan nüfuzlu hayrat sahibi "*Vālide Sulṭān*"a, hüküm süren padişahın yüce muhakemesi doğrultusunda, vasiyet ettiği hayır binalarının yapımının başlatılması ve tamamlanmasında özenle nezâret etmesi için yalvardı. Eskiden kocasının divan kâtibliğini yapmış olan başdefterdar Hüseyin Ağa ibn Abdülmuin'i de ortak vakıflarına mütevelli olarak atadı ve "bütün konuları vasiyetinin uygulayıcısı ile onun tedbirli muhakemesine ihale etti" (*cemī'-i umūrı vaṣīyy-i müşārūn-ileyhā ile anuñ re'y-i tedbīrine tefvīż eyleyüp*). Veziriazam olanların ise –o sırada bu mevkide eniştesi Sokollu Mehmed Paşa (ö. 1579) bulunuyordu– evkafa nâzır olmasını istedi.[499]

Şahsultan'ın yapı projesi için bundan daha ehil kişiler bulunamazdı. Cami külliyesi, annesi valide sultan ile başdefterdarın ortak denetimi altında, padişahın emirleri ve veziriazamın nezâretiyle inşa edilecekti. Mütevelli Hüseyin Ağa'ya teslim edilen 5.875.663 akçe, paşanın üçte bir muhallefatı (2.857.655 akçe) ve hanım sultanın (3.018.008 akçe) vakfettiği paralardan oluşuyordu. Şahsultan'ın daha zengin gelirleri, kardeşleri hisselerinden feragat ettikleri için tüm muhallefatını, çeyizini (mehr) ve kocasından kalan mirası kapsıyordu.[500] Vakfettiği mülkler arasında, padişah babasının 1568'de bağışladığı Filibe'deki on dört köy bulunuyordu.[501] Kocasının nispeten mütevazı vakıfları Ankara ile Filibe'de dükkânlar ve Makedonya'da Pirlepe (Prilep) şehrinde bir suyolu ve çeşme ile hamamdan ibaretti.[502]

Mütevelliye teslim edilen para, faize verilerek birbuçuk yıl içinde 6.007.155 akçeye yükseltildi.[503] İlk olarak inşa edilen kubbeli türbe, 600.000 akçeye mal oldu. Bu bina çiftin "*vaṣiyyetleri ḥaṣebiyle birbirinüñ civārında*" gömüldüğü nurlu kabirleri üzerinde yaptırıldı.[504] Ardından, Hüseyin Ağa 1.251.563 akçeyi Filibe'de gelir getiren bir "*ḫān*" ile değirmenlerin yapımına harcadı.[505] Bilahare caminin ve iki medresesinin temelleri atılıp binasına başlandığında (y. 1578-79), Hüseyin Ağa Safevilere karşı açılan "*ṣarḳ seferine*" (1578-90) padişah hükmüyle gönderildiğinden, uzunca bir süre payitahttan uzak kaldı. Daha fazla gecikmeden kaçınmak üzere, padişahın izniyle dönemin veziriazamı onun yerine yeni bir mütevelli ve vasi atadı: Merhum paşanın emektarlarından ve hanım sultanın hizmetkârlarından, çiftin eski kâhyası olan Mustafa Kethüda ibn Abdurrahman.[506] Cami ve iki medresesiyle birlikte, bir suyolunu ve Haliç kıyısında uzanan caddede karşılıklı sıralanan yirmi dört "*evli oṭaları*", altı dükkân ve bir mum imalâthanesini inşa edip tamamlayan o oldu (**res. 363-65**). Kiralık odalardan altısı caminin iki imam ve dört müezzinin ikameti için vakfedildi; deniz kenarındaki dizinin başındaki en büyük oda ise mütevelliye ayrıldı. Bu binalar 5.976.819 akçeye mal oldu.[507] Böylece, toplam inşaat giderleri 7.828.382 akçeye çıktı.

363 (üstte) Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi, Eyüp, üstteki caddenin kuzey ucundan görünüm.

364 (sağda) Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi, Eyüp, sağ alt köşede Eyyûb el Ensârî külliyesi ve sağ üst köşede Mihrümah Sultan'ın Edirnekapı'daki külliyesi ile birlikte.

365 Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Camii, Eyüp, batıdan görünüm.

Mustafa Kethüda 994 (1585-86)'de padişahla veziriazamın izniyle, paşanın vakfının geliri hanım sultanınkinden zayıf olduğu için, her ikisini tek bir vakıf olarak birleştirdi. Bu birleşimi, 1583'teki ölümünden önce Valide Nurbanu Sultan önermişti. Bundan sonra, çiftin vakıf hesapları artık ayrı ayrı değil, birlikte tutulmaya başlandı.[508] III. Murad tarafından 5 Haziran 1583'te Eyüp kadısına ve mütevelliye gönderilen bir ferman, kardeşi Şahsultan'ın medresesi (cami avlusuna bitişik olan medrese) için yeterli yer olmadığına işaret eder. Padişah, kadı ile mütevelliye, komşu vakıftan 30 ziraya 70 ziralık bir arsa satın alma yetkisi verir.[509]

III. Murad'ın 15 Nisan 1590 tarihli bir hatt-ı hümayununundan, Şahsultan ve Mahmud Paşa'nın inşası henüz tamamlanan külliyesinin vakfiyesinin hazırlanmakta olduğunu öğreniyoruz: "*Binā olınan cāmi'-i şerīf ve iki medrese ve türbe ve sā'ir binā olınacaḳ yirleri itmāma irişüp, vaḳıfnāme yazmaḳ lāzım gelüp...*"[510] Bu düzenleme uyarınca, Haliç kıyısındaki Zal Mahmud Paşa'nın "dış" (*ḫāric*) medresesinin hocaları, Şahsultan'ın yukarıdaki cami avlusunu çeviren, daha yüksek dereceli "iç" (*dāḫil*) medresesine terfi ettirilecekti.[511] Vakfiyenin tescil edildiği 1593 yılında, külliye binalarına atanacak görevlilerin listesi de belirlendi. Vakfiye, çiftin çocuğu olmadığını ima edecek şekilde, mütevellilerin, paşayla hanım sultanın azatlı kullarının en ehilleri arasından seçilmesini şart koşuyordu.[512]

Değişen mütevelliler ve valide sultanın ölümüne bağlı gecikmeler yüzünden, külliyenin inşası on yıldan fazla sürdü (1577-90). Medreselerde ucuz inşaat malzemeleri kullanımında ve caminin iddiasız bezeme programında, 1584-85 enflasyonunun da bazı olumsuz etkileri olmuşa benzer. Caminin cümle kapısında inşaat kitâbesinin yokluğu nedeniyle, külliyenin tarihi araştırmacılar arasında anlaşmaya varılmayan bir tartışma kaynağı olmuştur. Haliç kıyısındaki çevre duvarının kapısına bitişik çeşme kitâbesinin ebcedle düşülen tarihi, bu kafa karışıklığını arttırmıştır (**res. 361** [5]). Ayvansarâyî, paşayla zevcesinin ortak anıtı olduğunu bilmesine rağmen, yine de "*Zāl Maḥmud Paşa Cāmi'i*" diye adlandırdığı mabedi betimlerken, çeşmenin tarihini 958 (1551-52) olarak yanlış okumuştur:

> Bânisi, Sultan Süleyman'ın silahtarı iken üç tuğla (vezir) ve padişah damadı olan Mahmud Paşa ile yüce zevcesi Şahsultan'dır. Bunlar ikisi de aynı türbede gömülüdürler. Şerefli camide mahfil vardır. Fakat (cami) fevkânî değildir ve önünde bir medrese ve avlusunda şadırvan vardır. (Arsa eğimli olduğundan) şerefli cami bir taraftan tek katlı (tahtânî) ve türbesinin tarafından iki katlıdır (fevkânî). Türbesinin karşısında bir medresesi daha vardır ve türbenin avlusunun kapısında bir çeşmesi vardır. Çeşme tarihi budur: "Gönülden susamışlar tarihini dediler: Gönül açıcı hayat suyu çeşmesi (958) (1551-52)".
>
> *Bānīsi Sulṭān Süleymānıñ silāḥdārlıġından üç ṭuġ ile çerāġ ve dāmād-ı şehriyārī olan Maḥmūd Paşa ile ḫalīle-i celīlesi Şāh Sulṭāndır. Bunlarıñ ikisi daḫī bir türbede medfūnlardır. Cāmi'-i şerīfde maḥfil daḫī vardır. Lākin fevḳānī degildir ve pīşgāhında medrese ve meydānında şādırvān vardır. Cāmi'-i şerīf bir ṭarafdan taḥtānī ve türbesi ṭarafından fevḳānīdir, ve türbesi ḳarşusında bir medresesi daḫī vardır ve türbeniñ ḥavlı ḳapusında bir çeşmesi vardır. Tārīḫ-i çeşme budur: "Teşne diller didiler tārīḫini: Çeşme-i mā'-i ḥayāt-ı cān-fezā" 958.*[513]

Aslında, tarih mısraının sonunda rakamla yazılan tarih 998 (1589-90) okunmalıdır; nitekim bizzat Ayvansarâyî başka bir yerde ebcedle düşülen aynı tarih mısraını hatasız olarak aktarmıştır:

> Zal Paşa çeşmesinin tarihidir:
> Hayır sahibi Şahsultan
> Zal Mahmud Paşa hazretleri ile
>
> Allah yoluna bunu sebil etti
> Tanrı onu [cennette] selsebille ödüllendirsin
>
> Gönülden susamışlar tarihini dediler:
> "Gönül açıcı hayat suyu çeşmesi"
> Yıl 998 (1589-90).
>
> *Zāl Paşa çeşmesinin tarihidir:*
> *Şāḥibü'l-ḫayrāt Şāh Sulṭān*
> *Ḥażreti ma'a Zāl Maḥmūd Paşa*
>
> *Fī sebīli'l-lāh bunı itdi sebīl*
> *Selsebīl ide Ḫudā aña cezā*
>
> *Teşne diller didiler tārīḫini*
> *"Çeşme-i mā'-i ḥayāt-ı cān-fezā"*
> *Sene 998 (1589-90).*[514]

Bazı araştırmacılar yanlış okunan kitâbeye dayanarak, külliyeyi 1550 başlarına tarihlemiştir. Üslûp açısından bu tarihi erken bulanlarsa, yapıyı 1560'lara yakıştırır. Diğerleriyse, hatalı olarak 1580'de öldüğünü sandıkları paşanın (ö. 1577) vefatından önce tamamlandığını varsayarak, külliyeyi 1570'lere tarihlendirir.[515] Sözgelişi Kuban, ilk medrese hocasının atandığı 1579'dan önce bir tamamlanma tarihi önerir ve çeşmeyi önceden mevcut, 1551'de yapılan ilgisiz bir yapı olarak göz ardı eder. Kuran, külliyenin 1575 ve 1580 arasında inşa edildiği tahmininde bulunur ve aynı çeşmenin, Sinan'ın özgün yapısına ait olmayan, 1589-90'da yapılan bir ek olduğunu varsayar.[516]

Çeşmenin tarihi (1589-90), yukarıda zikrettiğim hatt-ı hümayunda külliyenin 1590 olarak verilen tamamlanma tarihiyle kesinkes örtüşüyor. Kitâbe, birincil bânî olarak hanım sultanın önceliğini vurguladığı halde ve Şahsultan'ın külliyenin yapımına katkısını bilmesine rağmen, Ayvansarâyî çeşmeyi ve camiyi kocasının adıyla anmayı yeğlemiştir. Bu tercih, çiftlerin ortak anıtlarının sahipliğinde, vezir kocaların hanım sultanları gölgede bırakmasının bir başka örneğidir. Sinan otobiyografileri de aynı şekilde cami külliyesini paşanın eseri olarak kabul eder. *Tuhfe* külliyeyi şöyle zikrediyor: "*Cāmiʿ-i şerīf-i Zāl Paşa der Eyyūb-i Enṣārī, medrese 2,* [kırmızı mürekkeple] *türbesi andadur, Sulṭānıyla.*" Çifte medreseyle türbeyi atlayan *Tezkiretü'l-Ebniye*, camiyi benzer şekilde tanımlıyor: "*Eyyūb-i Enṣārī'de merḥūm Zāl Paşa cāmiʿi.*"[517] Şahsultan'ın sesinin susturulması özellikle rahatsız edicidir, çünkü kocasıyla ortak projelerine hem daha fazla gelirler bağışlamış, hem de hanedanla güçlü bağlantıları sayesinde yapım sürecinin en üst düzeyde denetlenmesini sağlamıştır. Tıpkı Kadırgalimanı'nda ablası İsmihan Sultan'ın yaptırdığı caminin Sokollu Mehmed Paşa'nın ismiyle anılması örneğinde olduğu gibi, seçici amnezi, kolektif bellekten Şahsultan'ın Eyüp'teki camideki failliğinin izlerini silmiştir. Dolayısıyla bugün de Eyüp'teki külliye Zal Mahmud Paşa'nın adını taşımaktadır.

Caminin kendine has alışılmadık tasarımı ve medreselerinin asimetrik yerleşimi, külliyenin Sinan'ın eseri olduğu konusunda kuşkular uyandırmıştır. Çoğu araştırmacılar külliyeyi mimarbaşına atfeder, fakat Kuban "Bu camiyi Sinan yapısı olarak, onun sanatının gelişimi ile tutarlı bir çerçeveye koymak zordur," der ve onun halifelerinin biri tarafından yapılmış olabileceğini düşünür. Ne var ki, bânilerin yüksek statüsü ve inşaata nezâret edenlerin siyasal nüfuzu göz önüne alındığında, mimarbaşının payitahttaki bu önemli projeyle bağlantısını yok saymak güçtür. Külliye her ne kadar 1588'deki vefatından sonra tamamlanmış olsa da, Sinan tarafından on yıl önce tasarlanarak, fasılalarla onun denetlemesi altında inşa edilmiş olmalıdır. Zal Mahmud Paşa'ya ait olan medresenin yapımına 1582'de Mimar Hüseyin Çavuş'un atanması, müştemilâtın bir kısmının Sinan'ın yardımcıları tarafından yapıldığını kanıtlar (**Ek, 4:4** [II]).[518]

Vakfiye külliyenin konumunu, deniz kenarındaki Eyyûb el-Ensârî'nin kutsal türbesi civarında "gönül çelici ve keyif verici bir mahal" (*bir cāy-ı dil-güşā ve maḥall-i nüzhet-fezā*) olarak tarif ediyor (**res. 106, 364**, **Harita 3**).[519] Eskiden Haliç kıyısına çok daha yakın olan yapıların önü modern bir caddeyle genişletilmiştir. Cami, türbe ve iki medreseden oluşan manzumenin yerleşim planının vakfiyedeki olağanüstü ayrıntılı betimlemesi şöyledir (**res. 361-63**):

Şerefli cami iki muhterem avlu ve ışık saçan muazzam bir minareyi kapsayıp, üst avlusunu "dâhil" medresesinin odaları kuşatır ve ortasında müminlerin abdest alması için akarsulu latif bir şadırvan vardır ki, avlunun merkezinde emsalsizdir ve o neşeli ve benzersiz avlu mermer döşelidir. Her iki tarafında birer cadde ve bu caddelere açılan iki sağlam kapı vardır. Eşsiz caminin [cümle] kapısının karşısında, latif ve pak bir kubbesi olan dershane ve etrafında yetenekli talebeler için on oda, müderris muavini için bir oda ve uzak bir köşedeki birçok hela yer alır. Bu hoş şadırvan avlusundan alt taraftaki avluya, yontulmuş taşlardan yapılmış birkaç basamak ve merdivenle inilir. Burası türbe ile "haric" medresesine neşeli bir avlu teşkil eder. Pak ve geniş avlunun bir tarafında "haric" medresesi vardır ki, latif bir dershane, on öğrenci odası, uzak bir kenarda birkaç hela ve bir su kuyusunu içerir. Avlunun kapısı bir caddeye açılır ve suyu selsebil gibi akan, süslü bir çeşme çevre duvarına bitişiktir. Avlunun ortasında, iki merhum vakıf sahibinin türbesi bulunur ve bir miktar bahçeyi havidir. Bu külliyenin *(mecmūʿuñ)* hududu iki taraftan kamusal caddelerle sınırlanmış olup, bir tarafı (güney) Mustafa Kethüda'nın mülkü ve bazı Müslüman mezarlarıyla, diğer tarafı (kuzey) vakıf bir bostanla bitişik ve sınırlıdır.

Cāmiʿ-i şerīf iki ḥarem-i muḥterem ve bir minār-ı pür-envār-ı muʿazzamı muntaẓam olup, ḥarem-i fevḳānīsini medrese-i dāḫil ḥücerāt muḥīṭ olup, vasaṭında tevziʿ-i kāffe-i ehl-i īmān içün bir şādırvān-ı laṭīf-i selsebīl-i revānī, ki noḳṭa-i dāʾire-i ḥarem-i bī-miṯāl vāḳiʿ olup, ol ḥarem-i ḫürrem-i bī-hemāl ruḫām-ı ḫām muballaṭ ve mefrūş, iki cānibinde iki şāhrāh-ı muʿazzam ve şāriʿ-i aʿẓama iki bāb-ı metānet meʾābı ve mukābil-i bāb-ı cāmiʿ-i bī-mümāṯilde bir ḳubbe-i laṭīf ve naẓīfi ḥāvī dersḫāneyi ve eṭrāfında on ḥücerāt-ı müstaʿiddīni ve bir ḥücre-i muʿtādi ve bir zāvīye-i baʿīdesinde kenīf-i ʿadīde-i baʿīdeyi muḥtevī ve ḥarem-i taḥtānīsi ki, şādırvān-ı nüzhetnişān ḥareminden aḥcār-ı ʿarīża-ı menḥūtadan teʾlīf ve terṣīf olınmış birḳaç süllem ve nerdübān ile inilüp, türbe ve medrese-i ḫārice ḥarem-i ḫürrem vāḳiʿ olmışdur. Bir ḥarem-i pāk ve vāsiʿ olup, bir cānibi medrese-i ḫāricī, ki bir laṭīf dersḫāne-i bī-nihāye ve on ḥücre-i dānişmendāne ve nāḥiye-i nāziḥesinde müteʿaddid kenīf ve bir laṭīf biʾr-i māʾ-i muʿayyene şāmil olup, ḳapusı ṭarīḳ-i ʿāmm ve şāhrāh-ı ḫavāṣṣ u ʿāmma açılup, dīvārına muttaṣıl bir çeşme-i zībā ve zülāl selsebīl-āsā icrā olınup, vasaṭ-ı ḥaremde vākıfeyn-i merḥūmeynüñ türbesi vāḳiʿ olup ve bir miḳdār bāğçeyi mutażammın ve kāfildür. Bu mecmūʿuñ ḥudūdı ṭarafeynden ṭarīḳ-i ʿāmma müntehī ve bir ṭarafı Muṣṭafā Keṯḫüdā emlākine ve bir miḳdārı meḳābir-i müslimīne ve cānib-i āḫarı vaḳıf bosṭānlıḳa mülteṣiḳ ve müntehīdür.[520]

Külliyenin sur dışındaki konumu, programına bir türbenin katılmasına olanak vermiştir. Sinan'ın sur içinde inşa ettiği cami külliyeleri bu niteliği paylaşmaz, çünkü burada padişah külliyeleri haricinde ancak sultanî izinle çok az sayıda türbeye müsaade ediliyordu.[521] Eyüp'teki külliye, mimarbaşının engebeli arsalarda pitoresk kompozisyonlar aracılığıyla estetik duygulanım-

lar yaratma yeteneğinin ünlü bir örneğidir. Yapı topluluğunun (*mecmū'uñ*) dik eğimli bu arazideki organik, asimetrik tertibi, Sinan'ın bazı geç dönem eserlerinin başlıca özelliğidir (Şahsultan'ın ablasıyla eniştesinin Kadırgalimanı'ndaki ve annesinin Üsküdar'daki türbesiz cami külliyeleri gibi).[522] Caminin kuzey ve güneyindeki iki merdivenle birbirine bağlanan iki ayrı düzeydeki avludan oluşan külliye, doğu ve batıda kemerli birer kapının açıldığı iki paralel cadde arasında yer alır. Her iki kapıdan da giriş, "ardışık olarak sahnelenmiş bir imge" sunar.[523] Üst cadde kapısından girenler, mermer döşeli şadırvan avlusunun sağ tarafındaki cami ve solundaki Şahsultan'ın U-biçimli "dâhil" medresesiyle karşılaşır (**res. 361** [1, 2]). Tam karşıda, kapıyla aynı hizada, alt düzeydeki bahçeli türbe avlusuna inen merdiven, Zal Mahmud Paşa'nın L-biçimli "haric" medresesi ile Haliç'in günül okşayıcı görünümlerini sunar. Külliyeye deniz tarafındaki çeşmeli kapıdan girildiğinde, taş döşeli verev bir patika, sol taraftaki sekizgen türbenin bahçesi ile sağdaki medrese arasından geçerek üst avluya bağlanan merdivene ulaşır (**res. 361** [3, 4]). Merdivenden çıkanlar, Haliç yalısındaki cazibeli türbe bahçesinin doğal peyzajından, yukarıdaki taş döşeli avlunun mimarî ağırlıklı atmosferine geçerler. Külliye, yaşantısal bir görsel mantığa itaat eder: İki cadde kapısını birbirine bağlayan yanlamasına geçitin oluşturduğu bir "güzergâh" (*parcours*) mantığıdır bu.[524]

Sekizgen planlı anıtsal türbe, yapılar topluluğunun tek kesme taş binası olarak külliyenin odak noktasıdır. İç içe eklemlenmiş çift kubbeyle örtülü bu gösterişli hâtıra anıtının iç mekânında dört ayaklı haçvari bir şema yaratılmıştır. Külliyenin ilk yapısı olarak 1577-78'de tamamlanan türbe, "çift-çeperli" tasarımıyla Sinan'ın yakın zamanda inşa ettiği Sultan Süleyman ve II. Selim türbelerinin, âdâb uyarınca basitleştirilerek sütunlu revaklardan arınmış bir varyantıdır.[525] Mimarbaşının bizzat tasarlamış olması gereken Eyüp'teki türbe için, yeni yarattığı selâtin türbelerinin farklı tipolojisi münâsib bir seçimdi, çünkü içinde yatan çiftten birisi II. Selim'in kızlarından bir hanım sultandı.

Külliyenin geri kalan almaşık duvarlı binalarının, taş ve tuğla dizileriyle veya daha da ucuz malzemelerle inşa edilmesi, ayrıcalıklı türbeyi, külliyenin varoluş nedeni olarak öne çıkarır. Divanyolu'nu Eyüp'e bağlayan törensel üst caddeye hâkim olan tek minareli caminin iddialı anıtsallığına, medreseler görsel olarak boyun eğer (**res. 363, 365**). Bu eğitim yapıları daha mütevazı malzemelerden inşa edilmiştir: Taş ve tuğla dizileri veya sadece tuğla duvarlı revaklar, badanalı moloz taştan örülü beden duvarları ve mermer yerine taş sütunlar. Asimetrik medreseler sıradışı planlarıyla (merkezde yer almayan dershaneleri, eşitsiz aralıklı revakları, birbirine uymayan sütunları ve baklava başlıkları) araştırmacıları şaşırtmıştır.[526]

Her iki medresedeki dershanelerin konumu, vakfiyede göklere çıkarılan Haliç manzaralarının en mükemmel görünümlerini yakalamak üzere, kasıtlı olarak merkezden kaydırılmışa benzer (**res. 361** [2, 3]). Alttaki medresenin sahile paralel kolunun birbirinden farklı boyutlu hücrelerinin kademeli tertibi, deniz peyzajına ve rıhtım caddesi boyunca uzanan pencereli çevre duvarının açısına uyarlanmıştır. Bu kolda yer alan kubbeli dershane, yukarıdaki avludan görünürlüğünü azamileştirmek üzere, iki medreseyi birbirine bağlayan merdivenin tam karşısına yerleştirilmiştir (**res. 366**). Medreselerin sadece doğu kanatları, camiye uyumlu taş ve tuğla dizilerinden yapılmıştır. Bu medrese kanatları üst caddeden girince, camiyle birlikte görüş alanına giren ve Haliç manzarasına yönelik ana cephelerdir. Diğer medrese duvarlarının revakları, tasarruf önlemlerinin dayattığı anlaşılan bir kısıtlamayla, sadece tuğlayla örülmüştür. Tasarım mantığı yine yaşantısal bir görselliğe dayanarak, yukarıdan başlayıp türbe bahçesine doğru yanlamasına inen ardışık imgenin ideal perspektifini sunar.

Caminin saraysı çağrışımı, konut mimarisine özgü taş ve tuğla dizileriyle pekiştirilmiştir.[527] Türbe haziresine bakan en yüksek doğu cephesi, dört paralel pencere tabakası ve bunların altındaki zemin katının kapıları üzerinde dramatik şekilde yükselir. Caminin bu cephesi, eşine rastlanmayan ölçüde çarpıcı olmakla ayrıcalık kazanır (**res. 362**). Vakfiyede ibadethanenin altındaki "*beş bāb maḫzen*"de cami mefruşatının bir "*ḥāfiẓ-ı maḫzen*" tarafından muhafaza edildiğini açıklanmıştır. Mahzenlerde caminin "*zīnet ve burya ve cārub ve ḥaṣır ve ḳanādiller ve bunuñ emṣāli mühimmātı*" korunuyordu.[528] Yapının diğer cephelerinin her biri farklıdır.[529] Şadırvan avlusuna bakan kuzeydeki soncemaat yeri cephesinin önünde, mukarnas başlıklı mermer sütunlarla desteklenen beş göz kubbeli bir revak uzanır. Üstünde yalınlaştırılmış yassı mukarnaslı bir kavsara bulunan cümle kapısının iki tarafındaki pencerelerin sivri kemerli alınlıkları, kırmızı ve beyaz nakışlı, alçı işi geometrik desenlerle süslenmiştir.

Yüksek cephelerden oluşan kübik bedenli prizmatik cami, iç mekânın dışa yansıdığı "klasik" üslûplu Sinan camilerinin piramidal kitlesinden farkını cesurca sergiler. İç düzenin, yapısal olarak bağımsız, saydamlaşan cephe duvarlarıyla perdelenmesi, mimarbaşının son dönem eserlerine özgüdür – mabedi ışığa boğan kafes işi alınlıklı pencereler de öyle. Yan kubbeler, yarım kubbeler ve eksedralardan, tek bir kubbenin egemenliği lehine vazgeçilmesi, yakındaki Edirnekapı Mihrümah Sul-

tan camisini (y. 1563-70) anımsatır (**res. 364**). Eyüp rıhtımından görülebilen Edirnekapı'daki caminin yan sahınları üstünde küçük kubbeler diziliyken, burada eğimli sakıflarla örtülü daha yüksek duvarlı yan cepheler vardır (**res. 365-66**). Ana kubbe, Edirnekapı'daki gibi doğrudan caminin dış duvarlarına değil, ortadaki kare baldakenin üzerine oturtulmuştur. Kubbenin ayak sistemini dış kütlede ifade eden dört tane sekizgen ağırlık kulesi, soğan kubbeciklerle örtülmüştür. Mihrümah'ın kesme taş duvarlı camisinin çok daha büyük kubbesinde payanda kemerlerinden vazgeçildiği halde, buradaki orta boyutlu kubbe tutucu bir yaklaşımla, her bir köşeden çifte payanda kemerleriyle desteklenmiştir.

Sinan'ın klasik mekân bütünlüğü anlayışı, Eyüp'teki camide değişime uğramıştır. İbadethanenin iç mekânını, mimarbaşının Selimiye-sonrası eserlerinin özelliği olan U-biçimli iki katlı mahfiller çevirir. Merkezî kubbenin yapı sisteminden kopan mahfiller, kendi üstyapı sistemlerine sahip bağımsız birimlere dönüşmüştür (**res. 361** [1], **367**). Camiye cümle kapısından girenlerin ana kubbeyle karşılaşmasını, kuzeydeki üst mahfilin beş kemerli bir revakla desteklenen basık tavanı geciktirir. Kubbeli merkezî mekânı giriş bölümünden ayıran revak, iki yuvarlak filpâye ve dört mermer sütunun üstünde yükselir. Kubbe baldakeninin yapısal kısıtlamalarından bağımsızlaşmış yan mahfillerin perde duvarları, dörder tabakalı birbirine paralel ve boydan boya uzanan pencere şeritleriyle şeffaflaştırılmıştır. En üstteki iki sıralı kesintisiz pencere dizileri ve bunları örten ince uzun ayna tonozlar, caminin iç ve dış duvarlarına kendine has bir kişilik verir (**res. 367-69**). Kıble duvarındaki iki gömme filpâyenin gizlenmesiyle, havada asılı gibi duran ana kubbe, olduğundan daha yüksek görünür. Dört pandantifli kubbenin, tüm güçlerini ifşa eden kalın kemerleri, Mihrümah'ın Edirnekapı'daki camisindeki gizlenmiş muadillerinin tersine, tamamen açıktadır (**res. 291-93**). Dolayısıyla, Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Camii'nin daha alçak ve orta boyutlu kubbe baldakeninde yerçekimi kuvvetle hissedilmektedir.

Adınlık iç mekân yalın, fakat görkemlidir. Kuzey cephesi istisnasıyla, tüm duvarlarda pencereler mebzuldür. Mihrab kavsarası dışında hiçbir yerde mukarnas kullanılmayışı, Edirnekapı'daki Mihrümah Sultan Camii'nin tasarımında olduğu gibi, yapısal iskeletin arkitektonik berraklığını vurgular. Kubbe kemeriyle çerçevelenen kıble duvarında, tepedeki bir yuvarlak pencereyle birlikte, üç paralel pencere dizisi vardır. Pencerelerin petekli alçı şebekelerinin sadeliği, bol miktarda ışığın engellenmeden iç mekâna dolmasını kolaylaştırır (**res. 368**). Renkli cam, sadece iki üst dizi pencerelerinin kartuşlu bordürlerinde kullanılmıştır. Bu pencere dizilerinin arasından geçerek ibadethaneyi kuşatan silme, kıble duvarının tepesinde, pencereli timpanum kemerlerini andıran bir yarım daire çizer. Kubbe kemerleriyle kesintiye uğrayan silme, iç mekan duvarlarını görsel olarak birbirine bağlar.

Bol ışıklı caminin sade nakışlı iç duvarlarında beyazlık hissi egemendir. Safiyet atmosferini pekiştiren öğeler arasında, renksiz saydam camlı pencereler, küfeki taşından duvarlar ve mermer sütunlu revaklar vardır. Kırmızı, lacivert, beyaz ve siyahın hâkim olduğu nakışlı bezemelerin seyrekliği de arılık duygulanımını arttırır. 1955 ile 1963 yılları arasında yenilenen nakışlar, büyük ölçüde merkezî baldakenin kubbesi ile pandantiflerinde yoğunlaşır; geri kalan birimler mimarî öğeleri belirginleştiren bordürlerle süslüdür. Belki de ekonomik endişelerden kaynaklanan sade nakışlar, pencerelerden içeri dolan ışık kümelerini, semavî iç mekânın başat bezeme unsurlarına dönüştürür. Beyaz mermer mihraba, girift oymalı kafes işi bir minber eşlik eder. Minberin konik külahı özgün nakışlı altın yaldızlı şemselerini muhafaza etmektedir. Beyaz zeminli İznik çinisinden bir bordürle çerçevelenen mihrabın tepesindeki palmetli taç motifleri, restorasyonlarda duyarsızca eklenen bir pencere sövesiyle uygunsuz şekilde traşlanmıştır (**res. 368**).[530]

Mihrabın dikdörtgen kitâbesi, "mihrab" sözcüğünü içeren daha az yaygın bir âyeti (3: 39) aktarır. Bu alternatif âyet, Sinan'a atfedilen bazı geç dönem camilerinde görülür. Kıble duvarındaki zemin düzeyi pencereleri, kafes işi sivri kemerli alınlıklarının altından geçen, İznik çinisinden kitâbe bordürleriyle bezenmiştir. Bunlar, bağışlayıcı yaratıcının ilâhî ışığı ile kötülüğün karanlığı arasındaki karşıtlığı ifade eden bir surenin (113: 1-5) ardından, Tanrı'dan müminleri kötü güçlerin karanlığından korumasını dileyen başka bir sure (114: 1-6) aktarır. Caminin aydınlık iç mekânıyla özellikle uyumlu bu Kur'an surelerine diğer Sinan camilerinde rastlanmaz. Kubbenin merkezî madalyonuna yazılan Fâtır suresinin yaygın âyeti (35: 41) ise, mutlak gücü gökleri ve yeryüzünü yörüngelerinde sabit tutan Tanrı'nın bağışlayıcılığını teyit eder. Kutsanan standart isimlerin yazılı olduğu sekiz nakışlı madalyon, dört pandantif ve kıble duvarıyla karşısındaki kuzey duvarında yer alır.

Bunlar dışında tek yazıt, cümle kapısının üzerindeki dikdörtgen beyaz mermer levhaya hakkedilmiştir. Burada alıntılanan âyetler, cennete girmenin bir yolu olarak cemaat namazlarının önemini vurgular: "Ve onlar ki namazlarına riayet ederler (23: 9); İşte onlar, cennetlerde ikram olunacak kimselerdir (70: 35)." Bu kitâbe, pencereleri Haliç boyunca uzanan bahçelerin hoş manzaralarına hâkim olan caminin, müminlere vaat edilen cennet köşklerine benzerliğini ima eder. Vakfiyede ilâ-

366 (sağda) Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi, Eyüp, caminin üstyapısı ve çifte medreselerin dıştan kısmî görünümü.

367 (altta) Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Camii, Eyüp, İç mekândaki üst mahfillerin görünümü.

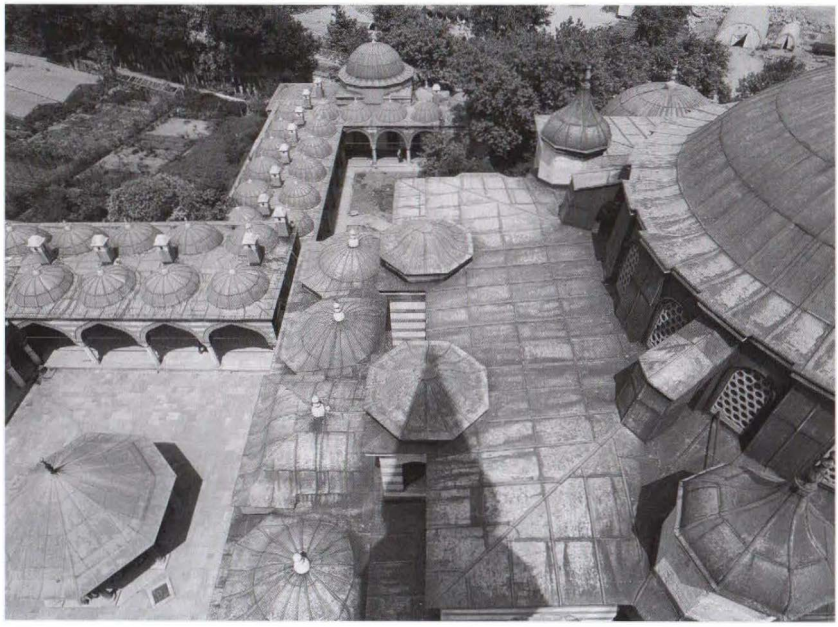

368 Şahsultan ve Zal Paşa Camii, Eyüp, kıble duvarına doğru iç mekân.

hî ışık imgesiyle birlikte vurgulanan tema da tam olarak budur. Metin, caminin cennetteki cihannümaları anımsatan pencerelerini, ışıkla yıkanan iç mekânını ve mest edici mimarî güzelliğini metheder. Huşu verici estetik gücüyle cemaati ruhânî vecde taşımaya kâdir olan ibadethane, tasavvufî duygulanımların fiziksel bir aracısı olarak betimlenir. Vakfiyeye göre, caminin ulvî iç mekânı, Tanrı'yla buluşma arzusuyla içine girenlerin vizyonunu keskinleştirme ve körlere bile görme gücü ihsan etme kudretine sahiptir:

> Hakikaten, şerefli cami latif ve pak bir mabeddir; büyük mevzun bir kubbe ile dört özgün sanatlı kemeri vardır. Dışında emsalsiz, nazik ve hoş bir minaresi vardır. İçinde her iki tarafta büyük ve küçük namaz yerleri (*muṣallā*) ve ibadet yeri olmak için yanlarda iki büyük üst mahfili (*fevḳāniye*), hafızlarla müezzine mahsus (kuzeyde) iki hoşa giden ve eşi görülmemiş küçük mahfil, sanatlı ve yaratıcı bir cazibeli minber ile mermerden benzersiz bir letâfetli mihrab içeren bir camidir. Pencereleri, sanki ibadet eden müminlerin gözlerinin önünde fevkânî cennet köşklerinden (*ġurfe-i cinān*) açılan kapılar gibidir. Ve açık kapıları Tanrı'yla buluşmaya talip olan nüfuz edici gözlere, engin manzaralar ... ve doğru yolun aydınlığını gösteren mucize mekânlarıdır. Tanrı aşkıyla içine giren insanlara ruhânî haller bahşettiğinden (*ḥālet-baḫş*), burası ricalin buluşma ve tasavvuf ehlinin (*ehl-i vecd ve ḥāl*) toplanma yeridir. Bu güzel ve çekici cami öylesine gönül çelici ve aydınlıktır ki, zâhir ehlinin görünen dünyayı algılamakla sınırlı gözünden bile, neredeyse latif cisimli melekler ve periler gizlenmekten âri olmaya yakındır. Ve o derece lütuf ve safa içerir ki, manzaralara hâkim camlarının (*cām-ı cihānnümā*) safasıyla, kör gözün bile görme gücüne sahip olması mümkündür. Her yanı mütenasib ve mevzundur ve felekvâri kemerlerinin güzelliği sınırsızdır. Gök kubbenin altında, yüce kubbesinin benzerini yıldızların gözü şimdiye kadar görmüş değil; ve yeryüzünün sathında, felek mühendisi onun İrem kasrına benzer planını (*tarḥ*) tasarlamış değil...
>
> *Ḥaḳḳā ki cāmi'-i şerīf bir ma'bed-i laṭīf ve nazīfdür ki bir ḳubbe-i kebīr-i mevzūnı ve dört ṭāḳ-ı bedī'ü'n-niṭāḳ-ı ṣan'atnümūnı ḥāvī, ṭaşrasunda bir bī-miṣl ve bī-nazīr minār-ı nāzik-i dilpezīr, içinde iki cānibde muṣallā-yı ṣaġīr ve kebīr ve bir nāve yir olmaġiçün iki fevḳāniye-i kebīri ve maḥṣūṣ-ı ḥuffāẓ ve mü'ezzin iki ḫoş āyende ve bī-nazīr maḥfil-i ṣa-*

369 Şahsultan ve Zal Paşa Camii, Eyüp, üst mahfillerin yüksek tavanlarını örten ince uzun ayna tonozlarla birlikte ana kubbenin içeriden görünümü.

ġīri ve bir muṣanna' ve muḫayyel minber-i dilfirīb-i dilpezīr ve ruḫām-ı ḫāmdan bir miḥrāb-ı leṭāfet me'āb-ı lā-naẓīri müştemil ve cāmi' olup, revzenleri dīde-i 'ibād-ı 'ubbāda güyā ġurfe-i cināndan bir bāb ve ebvāb-ı müfettiḥa-i fütūḥāt-intiṣābı ṭālib-i liḳā'-i ḥaḳḳ olan ebṣār-ı ūlū'l-elbāba menāẓır-ı muḳāṣı ... ve rūşen-i hidāyet-nümā-yı kerāmet me'ābdur. Ṣafā-yı bi'l-lāh dāḫil olan ricāle ḥālet-baḫş olmaġile, maẓinne-i liḳā-yı ricāl ve mü'inne-i? viṣāl-i ehl-i vecd ve ḥāl olup, ol cāmi'-i ḫūb-ı merġūb bir mertebe dilgüşā ve rūşendür ki, çeşm-i ehl-i zāhirden cism-i laṭīf-i melā'ik ve peri iḫtifā itmekden berī olmaġa ḳarīb olup ve şol ṭabaḳa-i lutf ve ṣafāyı cāmi' ve ḥāvīdür ki dīde-i a'mā-yı ṣafā ve ṣıyāmı, cām-ı cihān-nümāsından bīnā olmaḳ cā'izdür. Her cānibi maṭbū' ve mevzūn ve her ṭāḳ-ı felek-niṭāḳı ḥüsn-i ḥadden efzūn, zīr-i künbed-i ḫaḍrāda miṣāl-i ḳubbe-i 'ulyāsın dīde-i encüm görmiş degül ve saṭḥ-ı basīṭ-i ġabrāda mühendis-i felek ṭarḥ-ı irem-hemtāsın urmış degül...[531]

Bu müthiş pasaj, caminin mimarı ve yapımına nezâret eden mütevellisine yönelik, alabildiğine coşkulu bir övgüyle sona erer: "Sanatların tümünü içeren bu camiyi gören herkes, onun Sinimmar benzeri mimarına 'Aferin!' ve binasının tasarımına mübâşir olan kavrayışlı mütevellisine binlerce kez 'Aşkolsun!' der [Sinimmar efsanevî Havernak Sarayı'nın mimarıydı]:

> *Ve her gören ol cāmi'-i cāmi'ü'ṣ-ṣanāyi'üñ mi'mār-ı Sinimmār girdārına āferin ve mübāşir-i ṭarḥ-ı bināsı olan mütevellī-yi ṣāḥib-i iz'ānına hezārān taḥsīn eyler.*[532]

Bahsi geçen mütevelli, Mustafa Kethüda, sonunda Sarı Mustafa Paşa lâkabıyla vezaret rütbesine kadar yükseldi. Vefat edince eski efendileri Zal Mahmud Paşa ile Şahsultan'ın türbesinin haziresinde defnedildi.[533] Sinimmar'a benzeyen mimar ise büyük ihtimalle Sinan'dır. Hayatta olmayan hâmiler için çalışmak, mimarbaşının ömrünün son on yılında belirginleşen, sıradışı estetik duygulanımlar arayışına daha büyük bir özgürlük vermişe benzer. Bu kendine has cami Sinan'ın önceki tüm tasarımlarından farklı, son derece özgün bir deneme olarak değerlendirilmiştir.[534]

Orta boyutlu (12,40 metre çapında, 21,80 metre yüksekliğinde) kubbesiyle Şahsultan ile Zal Mahmud

Paşa Camii, tek kubbeli vezir camilerinin, hanım sultanın statüsüne uygun özelliklerle kişiselleştirilen, yaratıcı bir uyarlamasıdır. Kesme taş ve tuğla hatıllı duvarlarıyla, Sinan'ın payitahttaki önde gelen vezir ve selâtin camilerinin başat kesme taş yapılarından farklıdır. Mimarbaşının daha alçak gönüllü, almaşık duvar ve tek kubbeli vezir camilerinin erken bir örneği, 1551 tarihli, Silivrikapı'daki Hadım İbrahim Paşa Camii'dir. Daha sonraki örnekler arasında, (Sultan Süleyman'ın kız kardeşi) diğer Şahsultan için tasarladığı, biri Eyüp sahilinde (1537, 1555-56) ve diğeri Yenikapı dışındaki (y. 1552) iki mütevazı sakıflı camiyi sayabiliriz.

Ekonomik almaşık duvar dokusuyla, Şahsultan ve Zal Paşa Camii, hâmilerinin görece marjinal konumuna münâsibdi: Tahttaki padişahın kızı değil de kız kardeşi olan bir hanım sultan ile "hafifsıklet" bir beşinci vezir. Fakat taş ve tuğla hatıllı duvar dokusunun bir avantajı şuydu: Sahil saraylarının dizildiği Eyüp'ün surdışı kırsal peyzajıyla uyumlu caminin, sarayımsı havasını ön plana çıkarmak. Çiftin emsalsiz camisinin üst üste pencere katmanlarıyla farklılaşan yüksek cepheleri, belki de Valide Nurbanu Sultan'ın muğlak Venedik anımsamalarından esinlenmiş, İtalyan tarzı bir sarayı (*palazzo*) çağrıştırır (**res. 362, 365**). İkiz minarelerin olmayışı, bâni çiftin statülerini harmanlayan ortak himayenin zorunlu kıldığı bir âdâb uygulamasıydı.

Eyüp'teki caminin hanedana mahsus kare baldakeninin başlıca ön-örneği, Mihrümah Sultan'ın Edirnekapı'daki camisidir (**res. 3** [4, 5]). Her iki tek kubbeli cami arasındaki bariz benzerlik, dış kütlede kubbeli dört ağırlık kulesiyle ifade edilen kare baldaken sistemleridir. Eyüp'teki camiyi selefinden ayırt eden özellik ise, Sinan'ın "klasik-sonrası" üslûbudur. Bu caminin yenilikçi üslûbu, eşzamanlı olarak Şahsultan'ın tahttaki ağabeyi için Manisa'da inşa edilen Muradiye Camii'nde (1583-86/87) de kendini gösterir. Daha önce ileri sürdüğüm gibi, Manisa ile Eyüp'teki camilerin benzerliği, hanım sultan ve padişahın anneleri olan Valide Nurbanu Sultan'ın vizyonuyla izah edilebilir (**res. 241-44**). Bölüm 6'da görmüş olduğumuz gibi, Evliya Çelebi, Muradiye'yi bir selâtin camisi olarak daha süslü bulmakla birlikte, ışık dolu bu iki cami arasındaki üslûp paralelliğini teşhis etmişti.[535] "*Zâl Paşa*" olarak adlandırdığı, Eyüp'e bağlı Çömlekçiler kasabasındaki camiyi betimlemeden evvel çevresindeki bağlı bahçeli, çok katlı ve manzaraya hâkim sahil saraylardan bahseder: "*Ḥalîc-i İslâmbol sâḥilinde bir alçak düz yirde dörd biñ ḫâneli ve bâġ u bâġçeli maʿmûr ve âbâdân ve ḳat-enderḳat İrem-i zâtü'l-ʿimâd misillü sarây-ı ʿâlîler ve yalı ḳāʿaları ile ârâste ve şüküfe-zâr besâtînler ile pîrâste olmış bir şehr-i muʿaẓẓamdur.*"[536] Evliya'nın coşkusunu kabartan, Sinan'ın bu camide uyguladığı özgün tasarımdır:

> Ama Zal Paşa camisi, hepsinden gösterişli ve mükemmel olanıdır. Her iki yanında birer kamusal cadde bulunan bir İrem bağının içinde yer alır. Öylesine ışıklı bir camidir ki, Osmanlı topraklarında bunun kadar aydınlık başka bir vezir camisi inşa olunmamıştır. Toplam 366 (sic) billur pencereli, dünyaca meşhur bir süslü camidir. Kuzey tarafından avlusuna taş bir merdivenle tırmanılır ve altında baştan aşağı talebe hücreleri vardır. Güney tarafından, avlusuna [boş] basamaklı merdivenle aşağı inilir; zira caminin bir tarafı dik bayırlı zemindir. Eğer bu caminin tarzı, üslûbu ve binasının biçimini tam olarak betimlersek bir cilt kitap olur. Ancak bu caminin içinde mevcut olan mimarî bilimi başka hiçbir camide yoktur. Ve mevzun kubbesinin dışında (cephelerde) olan hayal gücünü hoşnut edici hünerler sınırsızdır. Çağınızın mimarlarının böyle bir şirinkârlık etmeye kudreti yoktur. Minberi, mihrabı ve müezzin mahfilinin incelikli sanatları ancak Sinop kalesinin minberinde görülebilir. Ve avlusunun üç yanı medrese hücreleriyle süslüdür. Dördüncü yanındaki güllük ve gülistanlıktaki binlerce kuşun musikîsi insana hayat verir. Tarihi şudur: [boş]. Minaresi çok sanatlı ve yüksektir. Koca mimar Sinan yaratıcı gücünü bu caminin binasında açık seçik ortaya koymuştur.
>
> *Ammâ cümleden mükellef ü mükemmel Zâl Paşa cāmiʿi, bir bāġ-ı İrem içinde iki ṭarafı ṭarîk-i ʿâmm bir cāmiʿ-i rüşendür kim memâlik-i Âl-i ʿOsmânda vüzerâ cāmiʿlerinde böyle bir münevver cāmiʿ binâ olınmamışdur kim cümle üç yüz altmış altı cām-ı billûr ile meşhûr-ı âfâḳ bir cāmiʿ-i müzeyyendür. Şimâl ṭarafından ḥaremine* [boş] *ḳademe ṭaş nerdübân ile ʿurûc olınup altı serâpâ talebe ḥücreleridür. Cânib-i cenûbında ḥaremine* [boş] *ḳademe nerdübân ile şuʿûd olınur. Zîrâ bu cāmiʿüñ bir ṭarafı mürtefiʿ bâyırlı zemîndür. Eger bu cāmiʿüñ ṭarz [u] ṭavr-ı vażʿ-ı binâsın mâ-vaḳaʿı üzre taḥrîr eylesek bir mücelled olur. Ancaḳ bu cāmiʿ içre olan ʿilm-i miʿmârî bir cāmiʿde yoḳdur. Ve ḳubbe-i mevzûnınuñ ṭaşrâsında olan ḫayâl-pesendîde maʿrifetler ḥadden efzûndur. Zamânemiz miʿmârları eyle bir şîrînkârlık itmege ḳâdir degüllerdür. Minberi ve miḥrâbı ve müʾezzin maḥfilindeki ḫurdegîr şanʿatlar meger Sinop ḳalʿasındaki minberde ola. Ve ḥareminüñ cânib-i şelâşesinde medrese ḥücreleri ile müzeyyendür. Ve cânib-i erbaʿasındaki gül-i gülistânı içre mürġ-ı hezârın nevâsâzlıġı âdeme ḥayât virür. Târîḫi budur:* [boş] *Ve minâresi ġâyet muṣannaʿ ser-âmed minâredür. Ḳoca Miʿmâr Sinân bu cāmiʿ binâsında yed-i ṭûlâsın ʿayân ve beyân itmişdür.*[537]

Evliya'nın tarifi, bir kez daha caminin birincil bânisi olan Şahsultan'ın failliğinin ortak bellekten silindiğini gösteriyor. Kız kardeşi İsmihan ile eniştesi Sokollu'nun ayrı vakfiyeleri, Kadırgalimanı'ndaki ortak cami külliyeleri için her birinin bağışladıkları binaları tanımlıyordu. Oysa, Şahsultan ile kocasının en başından beri birbirine bağlı olan vakıflarının tek bir vakfiyeyle yönetimlerinin birleştirilip "karma edilmesi" (*maḥlûṭ*), yapı-

ların bânilerinin kimliğini muğlaklaştırmıştır. Bu muğlaklık Sinan'a, birbirlerine ölümsüz bir sevgiyle bağlı hâmileri için yepyeni bir cami tarzı icat etme esinini vermiş olabilir. Türünün tek örneği olan cami, mimarbaşının çizgisel üslûp evrimini kurgulamak için yaratılan kronolojik ve tipolojik kategorilere meydan okur. Caminin alışılmadık tasarımı, bânilerinin bir çift olarak kimliğini kaynaştırır: Zal Mahmud'un beşinci vezir olması nedeniyle ileri gelen vezirlerin camilerinden görece mütevazıdır; ancak, hanım sultana münâsib sultanî ayrıntılarla zenginleştirilerek statüsü tezyit edilmiş bir anıttır. Sinan, âdâb kodları uyarınca hâmilerinin vasiyetlerini etkileyici biçimde hayata geçiren, çok özel bir anıt tasarlamıştı. Deniz kenarında nefis bir türbenin hazire bahçesinin üstünde yükselen caminin yarattığı sarayımsı izlenim, çiftin öbür dünyada sonsuza dek tekrar birleşme arzusuyla örtüşen, altından sular akan kasırlı cennet bahçelerinin çağrışımlarıyla yüklüydü.

Bölüm 9

Veziriazamlar

I. KARA AHMED PAŞA
İSTANBUL, TOPKAPI (1555, 1565-71/72)

II. SEMİZ ALİ PAŞA
MARMARA EREĞLİSİ (y. 1561-65)
BABAESKİ (y. 1569-75, 1585-86)

I. KARA AHMED PAŞA

Kara Ahmed Paşa'nın zevcesi Fatma Sultan, Sinan'ın hâmilerinden olmayan ve I. Selim'in pek tanınmayan bir kızıydı. Paşanın payitahtın kara surları üzerindeki önemli kapılardan biri olan Topkapı'nın iç yüzündeki cami külliyesini, hanım sultanlardansa veziriazamların himayesi başlığı altında ele almamın nedeni budur (**res. 370-71**). Bu bölümdeki iki bâni önde gelen hanım sultanlarla evli olmadığı gibi, her ikisinin de veziriazamlık makamını işgal ettiği kısa sürenin, hatırı sayılır mimarî himayeye olanak sağlamayacağı açıktır. Rüstem Paşa ve Sokollu gibi daha şöhretli damad veziriazamların eşleriyle birlikte zengin vakıflarla desteklenen birçok hayır anıtı yaptırmalarının tersine, bu bölümdeki veziriazamların ikisi de arkalarında, ölümlerinden sonra vasiyetleri uyarınca yapılan sadece birer cami külliyesi bıraktılar. Kara Ahmed Paşa Camii mimarlık tarihçileri arasında, altı devşirme kırmızı granit sütunun taşıdığı altıgen kubbeli baldakeninin Roma-Bizans mimarî üslûbu çağrışımlarıyla temayüz etmiştir. Veziriazamın 1555'te boğdurulmasından kısa süre önce tescil edilen vakfiyesinde, yeri belirtilmeyen müstakbel bir proje olarak sunulan cami külliyesi için, 1550'lerin ortaları ile 1560'ların ortaları arasında değişen yapım tarihleri önerilmiştir.[1]

Mihrümah Sultan'ın bâniliğini ele alırken, merhum kocasının para vakfının mütevellisi Mehmed Kethüda ile Kara Ahmed Paşa vakfının mütevellisi Hüsrev Kethüda arasında çıkan yasal anlaşmazlıktan söz etmiştim. Her iki kethüdanın da hâmilerinin Edirnekapı'nın iç yüzünde cami külliyeleri inşa etmeye girişmiş olmalarından kaynaklanan bir ihtilâftı bu. Sorun, Sultan Süleyman'ın kızını kayıran ve idam edilen paşanın aynı yere yakın camisinin inşasını yasaklayan, Ağustos 1563 tarihli fermanıyla sonuca bağlandı. Kara Ahmed Paşa'nın bundan sonra Topkapı'da yapımına başlanan külliyesi, genel olarak kabul edilen tarihlerden çok daha sonra, 1571-72'ye kadar tamamlanmadı. Bu durum, söz konusu külliyeyi bugüne dek zannedildiğinden tümüyle farklı bir bağlama yerleştirir. Muamma dolu inşaat tarihinin gizemlerini çözmek, bânisinin siyasal hizipler içindeki konumunu kavramayı gerektirir.

Enderun'da yetişen, Arnavut asıllı karayağız bir içoğlanı olması nedeniyle "Kara" lâkabıyla tanınan Ahmed Paşa, bilhassa askerî başarılarıyla sivrildi. Yeniçeri Ağası olduktan sonra, Rumeli beylerbeyi rütbesiyle 1543'te Macaristan seferine katıldı. Sultan Süleyman'ın 1548-49'da Safevilere karşı açtığı ikinci seferin başkumandanı iken ikinci vezir rütbesine yükseldi. 1552'de Macaristan'a bir diğer sefere kumanda ettiği sırada, Rumeli beylerbeyi olan Sokollu Mehmed Paşa'yla birlikte Temeşvar'ı fethetti. Kara Ahmed Paşa 1553-55'te, yeniçeriler tarafından çok sevilen Şehzâde Mustafa'nın boğdurulmasından sorumlu tutularak azledilen veziriazam Rüstem Paşa'nın yerine geçti. Avusturya Habsburg elçisi Busbecq'in yorumuna göre, "muhakemeden çok cesaret adamı" olan yeni veziriazamın atanması, "askerle-

370 Kara Ahmed Paşa Külliyesi, Topkapı, plan:

1. Cami,
2. Medrese,
3. Türbe,
4. Sıbyan mektebi.

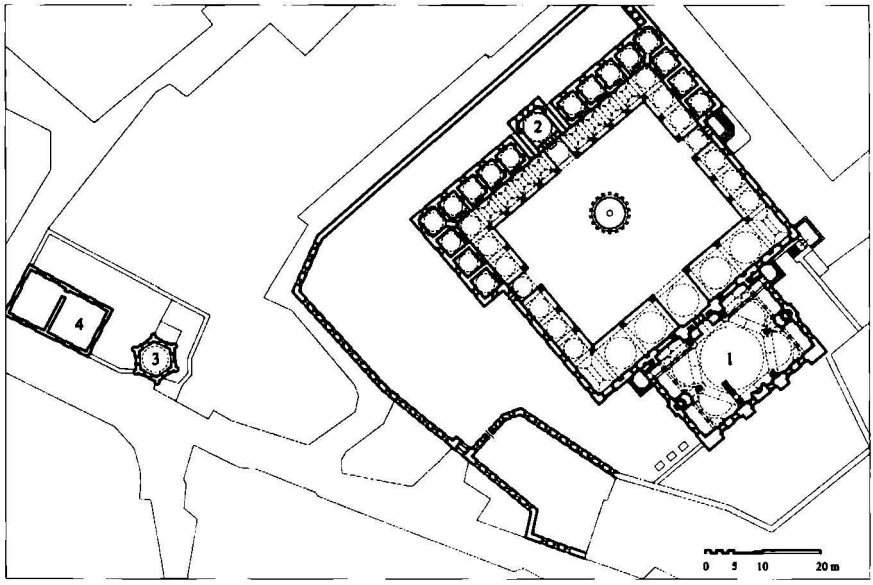

371 Kara Ahmed Paşa Külliyesi, Topkapı, cami ve medrese biriminin aksonometrik perspektifi.

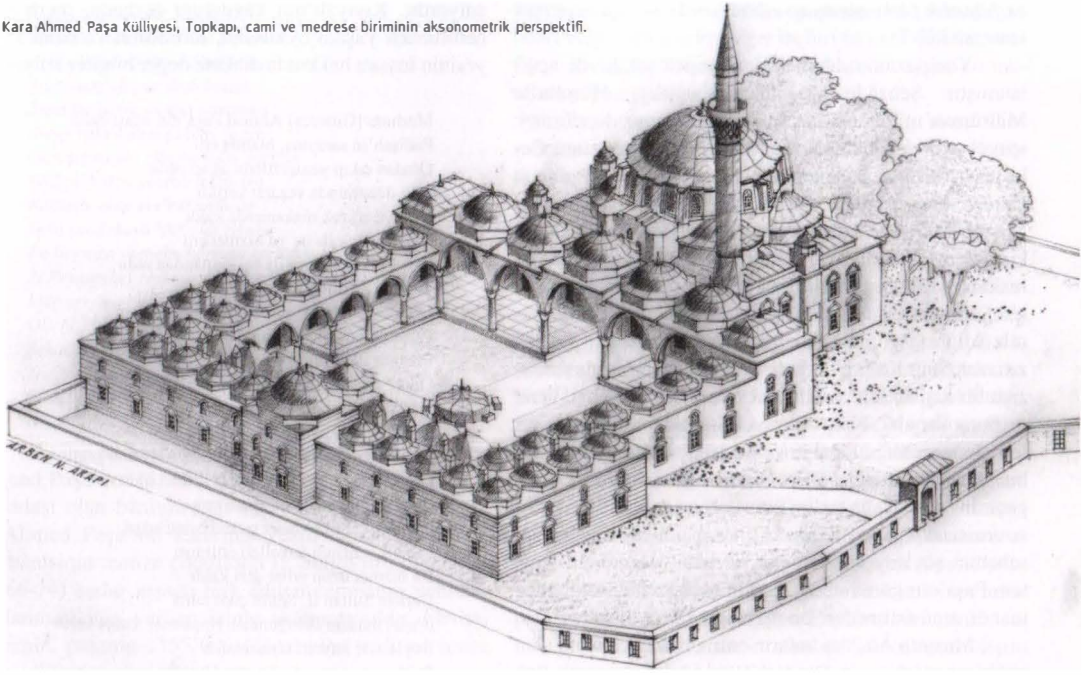

rin acısını hafifletip duygularını teskin etmişti; zira onlar aşağı tabakanın olağan safdilliğiyle, Rüstem'in cürümlerinin ve kendi karısının (Hürrem) büyücülüklerinin farkına varan Süleyman'ın, artık çok geç de olsa, akıllandığına bu şekilde inandırılmıştı".[2]

Eski silah arkadaşı Sokollu'nun emrindeki Rumeli askerlerinin eşliğinde, veziriazam Ahmed Paşa 1555'te Nahcivan'da Gürcü kalelerine karşı başarılı harekâtlar yürüttü. O yıl Sokollu, Safevilerle bir barış antlaşmasının imzalandığı Amasya'da üçüncü vezirliğe terfi ettirildi. 29 Eylül 1555'te, padişahın İstanbul'a dönmesinden kısa süre sonra Kara Ahmed Paşa, Topkapı Sarayı'ndaki Arz Odası önünde boğduruldu. 1553 ile 1555 arasındaki veziriazamlığı iki yıldan az sürmüştü. Tarihçi Celalzâde, biraz da idamını haklı çıkarmak ümidiyle, onun dirayetsiz ve zayıf tabiatının veziriazamlığın ağır yükünü kaldırmaktan âciz olduğunu vurgular: "*Mezkûruñ ḳāmet-i bī-dirāyeti ḥaml-i ṯaḳīl-i vezārete müteḥammil olmayup, bār-ı girān-ı meṣāliḥ altında ḳadd-ı naḥīfi ḫām, bünyān-ı ḳuvvet ve ṭāḳati esās-ı ḳudret ve liyāḳatı żaʿīf ve nā-müstaḥkem olup...*" Ayrıca, adalet mefhumu olmayan paşa, rezil ve sefil kişilerle düşüp kalkıyor ve önemli devlet işlerini onlarla müşavere ediyordu: "*Umūr-ı ʿaẓīmede müdebbir-i aḫaṣṣ-ı erāẕil olup, meṣāliḥ-i külliye-i salṭanatda müşāveresi erbāb-ı rezā'il ile tamām olurdı... Ḥadd-i iʿtidālden ʿudūl ile ḳatında erāẕil ve faḫūrlıḳ farkı olmayup edānī-nüvāz ve sefele-perver kimesne idi.*"[3]

Veziriazamın idam nedeni çeşitli şekillerde açıklanmıştır: Şehzâde Mustafa'ya bağlılığı, Hürrem'le Mihrümah'ın Rüstem Paşa'yı eski mevkiine döndürmek için çevirdikleri dolaplar ve Mısır'ın malî yönetimindeki yolsuzluklara göz yumması gibi. Venedikli diplomat Daniele Barbarigo (1564), Kara Ahmed Paşa'nın yeni Mısır beylerbeyi (kendisi gibi Arnavut asıllı olan Dukakinzâde Mehmed Paşa) ile birlikte komplo kurarak, bu makamın bir önceki sahibi olup 1553'te vezârete yükselen Semiz Ali Paşa'ya karşı cephe aldığını belirtir. Semiz Ali Paşa'yı padişahın gözünden düşürmek için, veziriazam onu Kahire'de gasp ve haraç aracılığıyla muazzam bir kişisel servet edinmekle suçladı. Suçlanan vezir de buna karşılık, Kara Ahmed Paşa'nın yeni Mısır beylerbeyine yazdığı, himaye vaat ederek orada korkusuzca bir servet biriktirmesini tavsiye eden mektubunu eline geçirdi ve padişaha teslim etti. Barbarigo, (1561-65 arası veziriazam olan) Semiz Ali Paşa'nın rakibinin idam sebebini şöyle yorumladığını söyler: "Halk onun Rüstem Paşa'nın görevine iade edilmesi için öldürüldüğüne inandı, ama asıl neden, bu mektuptu."[4]

Mustafa Âli, "kadınların entrikasına" kurban giden veziriazamı savunur. Dindarlığı ve adaletiyle nam salan paşa, Arnavut asıllılarda nadir özellikler olan güzel huyluluk, yiğitlik ve metanet yolunun izleyicisi idi. Sultan Süleyman'ın emriyle katledilmesi şöyle dursun, azledilmesi için bile meşru bir gerekçe yoktu: "*Arnavud cinsiñ ḫulḳ-ı ḥasene māliki, şecāʿat ve ṣalābet ṭarīḳinüñ sāliki, Ḳara Aḥmed Paşa dimekle meşhūr, diyānet ve ʿadāletle mezkūr bir vezīr idi... Ḳatlini degül ʿazlini mūcib olur ḥālet yoġiken, mekr-i zenānla ol şehriyār-ı Süleymānnişān anuñ gibi vezīr-i şüceʿān ve müşīr-i nādire-dānı bilā-günāh ḳatl eyledi.*"[5] Âli'ye göre, paşanın ölümünden sonra yapılan camisinin yanı başına türbesinin inşa edilmesi için verilen sultanî izin, onun masumiyetinin bir deliliydi: "İstanbul'da, Topkapı yakınındaki şerefli camisi ölümünden sonra inşa edilmiştir; naaşının caminin yanına defnedilmesi, onun günah denizinde boğulmadığının işaretiydi" (*Nefs-i İstānbūlda Ṭopḳapusu ḳurbindeki cāmiʿ-i şerīf vefātından ṣoñra inşā olmışdur. Ġarīḳ-i lücce-i günāh degül idügi işʿāren meyyiti kenārda bulunmış idi*).[6] Gözden düşmüş paşanın tabutu başlangıçta Topkapı yakınlarındaki bir mezarlıkta törensiz olarak toprağa verilmişti.[7] Ölümünden yıllar sonra mezarı üzerinde inşa edilmesine izin verilen kubbeli türbesi, zaman içinde aklandığını ilân ediyordu.

Bu aklanma sürecini Kara Ahmed Paşa'nın sandukasının üzerine konulmuş, bugün mevcut olmayan bir levhadaki on sekiz satırlık sülüs hatlı tarih kitâbesi izah ediyordu. Konyalı'nın kaydettiği levhada, merhumun betimlenen yaşam öyküsünü, türbesinin ve cami külliyesinin inşaatı hakkında dikkate değer bilgiler izliyordu:

Merhum [Güzelce] Ahmed Paşa'nın adaşı geldi
Padişah'ın sarayına, hizmet etti
Oradan çıkıp yeniçerilerin ağası oldu
Azli döneminde vezaret verildi
Dört yıl ağalık makamında kaldı
Vezir olarak da üç yıl hizmet etti
İran ve Macaristan'da başkumandan oldu
Temeşvar fatihi olarak ün kazandı
Efsanevî kahraman Rüstem gibi cihad etti
Padişah damadı olup aldı sadaret mührünü
Rüstem Paşa'nın [kayın] biraderiydi
Onun yerine veziriazam olarak rütbesi yükseldi
Gürcülerin ülkesine gaza etti
Oradaki tüm âsilere boyun eğdirdi
Selefi ve [kayın] biraderi yine onun yerine geçti
[Veziriazamlık] iki yıldan az kısmet oldu
Sultan Süleyman katlettirdi onu
962'de [1555] şehadet mertebesine erişti
Cami-i şerifinin temelleri atılmıştı
Bu hizmet uzun yıllar geri kaldı
Derken Sultan II. Selim çıktı tahta
[Paşa] masum olduğundan, [inşasına] icazet verdi
Böylelikle hayratı tamamlandı
Ruhu o zaman şad olup şeref buldu

Merhum [paşa] burada gömülmüştü
Türbesi yedi yıl sonra yapıldı
Faziletle şöhret kazandı onun için
Sandukasının başına sarığı süs oldu
Kararmış yüzü ebedîyen aklandı
Peygamber onun şefaatine yetişti
Kullarının aracılığıyla mutlu oldu
[İnşaatına] hizmet edenler saadet ehli olsun
Şehadetle çıktı [ebedî] sığınağın yoluna
Tarihini dediler "rahmetli paşa"
Sene 962 (1555).

Gelüp hem-nām-ı Aḥmed Paşa merḥūm
Sarāy-ı pādişāha itdi ḫizmet
Çıḳup oldı aḳā-yı yeniçeriyān
Dem-i ʿazlinde virildi vezāret
Olup dört yıl aḳālıḳda ḳarār
Vezāretde daḫī üç yıl ḥükümet
ʿAcemde Nemçede serʿasker oldı
Bulup feṯḥ-i Temeşvar ile şöhret
Cihād itdi o rütbe-i Rüstemāne
Olup dāmād alup mühr-i ṣadāret
Ḳarındaşı idi Rüstem Paşanuñ
Yirine ṣadra geçti buldı rifʿat
Ġazā itdi diyār-ı Gürciyāna
Āña hep serkeşān itdi iṭāʿāt
Ḫalef oldı selef yine birāder
İki yıldan aḳāll vaḳt oldı ḳısmet
Āñı ḳatleyledi Sulṭān Süleymān
Ṭoḳuz yüz altmış ikide şehādet
Esāsı cāmiʿüñ vaḍʿ olmış idi
Muʿaṭṭal oldı niçe yıl bu ḫizmet
Gelüp Sulṭān Selīm-i Ṯānī taḫta
Bilā-cürm idi pes virdi icāzet
Ānuñ bu ḫayrı yapıldı tamāmen
Bulup rūḥı o dem şādī-yi ʿizzet
Olınmış bunda çün merḥūm medfūn
Yedi yıl ṣoñra yapıldı bu türbet
Faẓīletle olup maʿrūf anıñçün
Ser-i ṣanduḳaya ʿörf oldı ziynet
Fe-beyyaẓa vechehu ḳarrara ḳarārahu
Zi Peyġamber resīd ū-rā şefāʿat
İdüp ervāḥ-ı ḫuddāmile şādān
Ola ḫizmet iden ehl-i saʿādet
Şehādet olup meʾvāya ʿazīm
Didiler sālini "paşa-yı raḥmet"
Sene 962 (1555).[8]

Kitâbe levhası, veziriazam olarak ölen Güzelce Ahmed Paşa'nın (ö. 1580, Mihrümah Sultan'ın damadı) adaşı olan bâninin masumiyetini beyan eder. Kara Ahmed Paşa'nın kararmış yüzü, temeli atılan fakat bânisinin temize çıkarıldığı II. Selim'in saltanatına (1566-74) kadar inşaatı terk edilen camisinin yeniden başlanması için verilen izinle aklanmış oldu. Levha, türbenin, paşanın 1555'teki ölümünden yedi yıl sonra inşa edildiğini ima eder. Bu tarih, caminin şadırvan avlusunun batı kapısı üzerindeki onarım kitâbesinde verilen tarihle örtüşüyor. Buradaki bilgiye göre, 1108'de (1696-97) tamir edilen caminin inşaat tarihi 969 (1561-62) idi. Ne var ki, türbe kapısına hakkedilen 966 (1558-59) tarihi, yapım kronolojisini karmaşıklaştırır ve türbenin cami inşa edilmeden evvel, Rüstem Paşa'nın (ö. 1561) veziriazamlık döneminde yapılmış olabileceğini düşündürür.[9] Karısı Fatma Sultan, Kara Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra inşa edilen türbesinin haziresinde yatar.[10] Hanım Sultan tarafından yaptırılan Topkapı'daki sakıflı bir mescid ve Edirnekapı yakınında Karagümrük'teki sıbyan mektebini Ayvansarâyî zikreder. Demek ki çiftin hayır binalarının konumları birbiriyle bağlantılıydı.[11]

Kara Ahmed Paşa'nın ölümünden yaklaşık iki ay önce, 21 Temmuz 1555'te tescil edilen vakfiyesi inşası öngürülen caminin yerini belirtmez.[12] "İstanbul'un münâsib bir mahallesinde" yapılacak yapılar topluluğu sanat dolu güzel bir cami, on altı odalı ve dershaneli bir medrese, şeyhi camide Cuma günleri vaaz verecek on altı odalı bir zaviye, bir imaret (mutfak, yemekhane, misafirlerin ikameti için odalar, kiler, fırın, ahır ve odunluk ihtiva edecek olan) ve fakirlerin çocuklarına Kur'an talimi ve telkini için bir sıbyan mektebinden ibaretti.[13] Veziriazamın hane kâhyası, Firuz Kethüda, efendisinin vefatından sonra vakfının mütevellisi ve nâzırı olarak hizmet edecekti. Firuz Kethüda'nın soyu sona erdiğinde, paşanın diğer azatlı köleleri vakfı yönetecekti. Eğer hiçbiri hayatta değilse, vakfiyeyi her ay bir kere okumak zorunda olan uygun bir mütevelliyi padişah atayacaktı.[14]

Paşa, biriken faizi cami külliyesinin masraflarını karşılayacak 3.000.000 akçe ile Topkapı mahallesinde Yenibahçe yakınında gayrimenkul mülkler vakfetti. Bunların arasında bulunan kendi bahçe sarayı, iki avlu ve 40 *cerib*'den büyük çeşmeli ve havuzlu bir bahçeyi kapsıyordu.[15] 1563'te Sultan Süleyman'ın fermanıyla merhum paşanın Edirnekapı'daki inşaatının yasaklanması ardından, cami külliyesinin bu bahçe sarayın arazisinde yapılmış olduğu tahmin edilebilir. Başlangıçta düşünülen yer, muhtemelen (yukarıda Ayvansarâyî'nin değindiği) Fatma Sultan'ın bir sıbyan mektebi vakfettiği, Edirnekapı civarındaki Karagümrük idi. Karı-koca tarafından Topkapı'da hem bir cami hem de bir mescid yaptırılması şaşırtıcıdır. Edirnekapı'da yapılması beklenen caminin yerinin mecburen Topkapı'ya kaydırılmasıyla açıklanabilen bu durum, kendi bahçe saraylarının mahallesine Fatma Sultan'ın daha önceden bir mescid yaptırdığını ve o sırada aynı mahallede bir cami yapımının planlanmadığını düşündürüyor. Paşa'nın türbesinin, cami ile medrese ikilisinin etrafını çeviren duvarın dışında kalması da, cami külliyesinin yerinin daha sonra be-

lirlendiğini ima ediyor.[16] Bânin mezarının üstüne yıllar sonra ilave edilen türbesinin yanı başında, vakfiyede öngörülen mekteb yaptırılmıştır. Fakat vakfiyede sözü edilen imaret ve derviş zaviyesi, paşanın medfun bulunduğu mezar haziresinin yakınına programı küçültülerek eklenen külliyede yer almaz.

Ahmed Paşa'nın kullarından Haydar tarafından kaleme alınan ve bir zamanlar caminin içinde asılı duran on iki satırlık kitâbe levhası, inşaatın başlama ve tamamlanma tarihlerini veriyordu. Konyalı 1950'de bu levhayı şöyle okumuştur:

> Merhum veziriazam Ahmed Paşa'nın cami-i şerifinin tarihi: Bu cami-i şerifin inşaatına 972 senesinde Pazar günü başlandı. O mübarek senede, yedi yıl sonra tamamlandı [yani 979]. Cami-i şerifin temelleri, Şaban'ın 22'sinde, ki Nevruz idi, münâsib bir vakitte atıldı [22 Şaban 972/ 25 Mart 1565]. Tanrı'ya hamdolsun, mükemmel vezir Ahmed'in cami-i şerifinin yapımının tamamlanmasını müyesser etti ki, onda bütün melekler, insanlar ve cinler kıyama kalkıp rükû'a vararak, ayakta durarak ve secde ederek içinde ibadet etsin. Dedi tarihini Ahmed'in bendesi Haydar: 979 (1571-72) senesinde tamamlandı.
>
> *Târîḫ-i câmiʿ-i şerîf-i merḥûm ve maġfûr vezîr-i aʿẓâm Aḥmed Paşa: İbtidâ olundı işbu câmiʿ-i şerîfüñ bünyâdına; yevm-i eḥad sene ṭoḳuz yüz yetmiş ikisinde idi. Ol sene-i mübârekede tamâm yedi senede tamâm olup itmâm buldı. Şehr-i Şaʿbânuñ yigirmi ikisinde Nevrûz idi, vaḳit içre uruldı câmiʿ-i şerîf bünyâdına hem ḥamdine ki müyesser itdi itmâmını Rabbü'l-ʿâlemîn kûşe-i ḫayrât-ı âṣaf Aḥmed vezîr ol kâmilîn ki ide anda küllen ʿibâdet hem melâʾik ins ü cîn ḳaʾimîn ve râkiʿîn ve ḳaʿidîn ve sâcidîn, didi târîḫini Ḫaydâr bendesidür Aḥmedüñ, tamâm 979 şüd; ṭoḳuz yüz yetmiş ṭoḳuzında kılındı tamâm, sene 979.*[17]

O halde, caminin temelleri paşanın 1555'te öldürülmesinden on yıl sonra atıldı ve inşaatı 1565 ile 1571-72 arasında, yedi yıl içinde tamamlandı. Levhayı kaydeden Konyalı, kimliğini tespit edemediği "cahil" ve "bozuk ifadeli" yazarının ebcedle edebî bir tarih mısraı düşecek kadar bile eğitimli olmadığını düşünerek, verilen tarihi güvenilmez addetmiştir. Bu nedenle, paşanın türbesinin kapısı üzerinde hakkedilen 966 (1558-59) tarihinde, bütün cami külliyesinin tamamlandığını ileri sürmüştür.[18]

Yukarıdaki tarih mısraının yazarı, kanımca Haydar bin Abdullah'dan başkası değildir. Bu kişi Kara Ahmed Paşa vakfının nâzırı olarak, aynı vakfın mütevellisi Hüsrev Bey bin Abdullah ile birlikte, Mimar Sinan'ın tarihsiz vakfiyesini (y. 1583-85) imzalamıştır. Vakfiyeyi her ikisinin de şahit olarak imzalaması, Kara Ahmed Paşa külliyesinin, mimarbaşının Yenibahçe'deki külliyesine yakınlığından doğan bir dostlukla izah edilebilir. Daha önce gördük ki, Sinan buradaki kendi yazlık bahçe sarayı yanında bir mescid ve sıbyan mektebi vakfetmiştir.[19] Kara Ahmed Paşa'nın türbe haziresinde, mütevelli Hüsrev Bey'in bugün artık kaybolmuş mezarının şahidesine hakkedilen kitâbe, onun merhum efendisinin cami külliyesini tamamlayışını övüyor. Ayvansarâyî'nin zikrettiği kitâbe şöyledir:

> Hüsrev Bey bu geçici dünyadan ebedîyete göçtü
> Ya Rabbimiz, mekânı Firdevs Cenneti olsun
>
> Seçkin veziriazam Ahmed Paşa'nın camisinin hayrına
> Tamamlanmasına sebep olup (paşanın) ruhunu sevindirdi
>
> Ey Âsârî! Cennetin (bekçisi) Rıdvan mezarını seyredip
> Dedikleri tarihtir: "Hüsrev Bey'e Cennet Bahçelerinin Yeri"
> 1011 (1602/1603).
>
> *Bu fenâdan itdi Ḫüsrev Beg beḳâya irtiḥâl*
> *Cennet-i Firdevs ola yâ Rabbenâ aña mekân*
>
> *Câmiʿi ṣadr-ı güzîn Aḥmed Paşanuñ ḫayrına*
> *Bâʾiṯ-i itmâm olup kıldı revânuñ şâdmân*
>
> *Ravżasın Rıḍvân-ı cennet seyr idüp Âṣâriyâ*
> *Didiler târîḫdür: "Ḫüsrev Bege cây-i cinân"*
> *1011 (1602/1603).*[20]

Hüsrev Bey'in, geciken cami külliyesinin bina emini ve vakfının da mütevellisi olduğu anlaşılıyor. Kara Ahmed Paşa'nın Topkapı'daki cami-medrese külliyesinin 1565 ile 1571-72 yılları arasında inşa edilme süreci, projeyi destekleyen Sokollu'nun veziriazamlık dönemiyle (1565-79) örtüşmüştür.[21] Yukarıda izah ettiğim gibi, Sokollu külliyenin merhum bânisiyle yan yana savaşmış ve onun veziriazamlığı sırasında vezarete yükselmişti. Ahmed Paşa'nın vasiyet ettiği cami külliyesinin inşaatı, Rüstem Paşa'nın ikinci veziriazamlığında (1555-61) durdurulmuştu. Kaybettiği makama tekrar kavuşan Sultan Süleyman'ın kindar damadı, kendi yerine veziriazam olmayı kabul eden rakibi Ahmed Paşa'nın müttefiklerinden intikam almak üzere yaptığı zulümlerle dillere düşmüştür.[22] İdam edilen veziriazamın adına görkemli bir anıtın yapılması, anlaşılan Süleyman döneminde âdâb kurallarınca yakışık almayacak bir durum olarak değerlendirilmişti. Rüstem Paşa'nın 1561'de vefat etmesinin dondurulan bina projesine ivme kazandırdığı anlaşılıyor. Fakat bu gelişme, Rüstem'in dul karısı Mihrümah Sultan'la Ahmed Paşa'nın vekilleri arasında 1563'te patlak veren yasal ihtilâfa yol açmıştır. Edirnekapı'da yapılması planlanan cami külliyesinin tekrar canlanmaya yüz tutan inşaatı, en az Rüstem kadar kindar olan Semiz Ali Paşa'nın veziriazamlığı (1561-65) sırasında yasaklanmıştır. Buna şaşmamak gerekir;

372 Kara Ahmed Paşa Camii, Topkapı, batıdan görünüm.

çünkü yeni veziriazam, Kara Ahmed Paşa'nın vaktiyle komplo kurarak çekiştiği eski Mısır beylerbeyinden başkası değildi.

Sokollu'nun veziriazamlığı döneminde nihayet inşaatına izin verilen Topkapı'daki külliye, Mihrümah Sultan'ın Edirnekapı'daki cami-medrese külliyesiyle (y. 1563-70) eşzamanlı olarak yapılmıştır. Kara Ahmed Paşa türbesi yakınında, bugün yok olmuş bir çeşmeye hakkedilen 976 (1568-69) tarihli kitâbe, civarındaki külliyenin o sıralarda tamamlanmaya yaklaştığını düşündürüyor. Cami ile suyolu muhtemelen 1568-69'da tamamlandı, fakat ek yapılarla birlikte külliye 1571-72'de kullanıma açıldı.[23] *Bailo* Marcantonio Barbaro tarafından 1569'da Venedik Senatosu'na gönderilen raporlardan, merhum paşanın tüm azatlı kölelerinin "neredeyse tamamlanmış" olan camiye hediyeler sunmaya hazırlandıklarını öğreniyoruz (**res. 372**). Bu amaçla, saray tercümanı Dragoman İbrahim Bey, payitahttaki Venedik *bailo*su aracılığıyla Murano'daki cam imalâthanelerinden bir cami kandili ısmarlamıştı.[24]

Tamamlanan caminin içindeki mefruşatın bir listesi, bunlardan bazılarının bâninin eski hizmetkârları ve müttefiklerince hediye edildiğini doğruluyor: Sokollu Mehmed Paşa'nın sunduğu üç Kur'an ve üç halı; Hasan Kethüda'nın (Sokollu'nun kâhyası) armağan ettiği bir halı ve seccade; (vaktiyle bâninin hanesine bağlı bir musâhib olan) vezir Lala Mustafa Paşa'nın bağışladığı üç halı; bu vezirin kâhyası Mustafa Kethüda'nın verdiği bir Kur'an ve halı. Bâninin diğer dostları ise birer seccade bağışladı (Kenan Ağa, Mustafa Ağa, Yazıcı Hüsrev Ağa, Süleyman Bey, Fazlı Çavuş). Eşya envanterinde ayrıca bin boncuklu bir tesbih, on beş Kur'an yazması, on sekiz halı (*ḳāliçe*) ile bir tanesi dokuz mihrablı beyaz bir "*Bāġdādī*" olmak üzere beş "*seccāde*" zikrediliyor.[25]

Cami külliyesi, Salı günleri haftalık bir pazarın kurulduğu Topkapı civarında konumlanmıştı.[26] Cami ve medrese ikilisi, pencereli kesme taş bir çevre duvarının içinde yer alır (**res. 370-71**). Onarımlarda özgünlüğünü yitiren taş ve tuğla duvarlı mekteb, ayrı bir duvarla çevrilmiş olan türbenin haziresine bitişiktir. Kesme taş duvarlı "zarif olmayan derecede yüksek" türbenin dışı altıgen, içiyse on ikigendir. On sekiz kenarlı bir kasnak üzerinde yükselen çift cidarlı yarımküresel kubbesi şişkin profillidir.[27]

Arsanın bol olduğu kırsal bir mahallede inşa edilen cami ile U-biçimli medrese, alışılmadık ölçüde geniş

373 Kara Ahmed Paşa Camii, Topkapı, kıble duvarındaki çini pencere alınlıklarından biri.

374 Kara Ahmed Paşa Camii, Topkapı, soncemaat yeri cephesindeki çini alınlıklı ve raflı iki nişten biri.

bir bahçeli şadırvan avlusunu paylaşır. Tam merkezde olmayan dokuzgen şadırvan, avlunun yan kapıları ile caminin mihrab ekseninin kesişme noktasını işaretler (üstü yakın zamanda biçimsiz bir kubbeli gölgelikle örtülmüştür).[28] Cami revağıyla medresenin yan kanatları arasında gösterişli kubbeli revaklar uzanır. Büyük bir kubbeyle örtülü dershane de mihrab ekseni üzerindedir ve medresenin sekizgen tonozlarla örtülü revağı ortasındaki giriş kubbesi ile anıtsallaştırılmıştır. Medresenin taş ve tuğla hatıllı dış duvarları, bitişik olduğu cami avlusunun kesme taş yan duvarlarından farklılaştırılarak, malzeme kullanımına yansıyan işlevsel bir hiyerarşi ifade edilmiştir.

Kara Ahmed Paşa'nın cami ve medrese külliyesi, genellikle Beşiktaş'taki Kapudan Sinan Paşa'nınkiyle karşılaştırılır. Bu külliye, kapudan-ı deryanın ölümünden sonra 1554 ile 1555-56 yılları arasında, veziriazamlıktan mazul olan ağabeyi Rüstem Paşa'nın nezâreti altında inşa edilmiştir (**res. 421-22**). Her iki külliye de, camilerinin şadırvan avlusunu çeviren U-biçimli medreseler içerir. Fakat Kapudan Sinan Paşa'nın medresesinde (tıpkı ağabeyinin karısı Mihrümah Sultan'ın Edirnekapı'daki külliyesindeki gibi) kubbeli bir dershane yer almaz. Edirne'deki Üç Şerefeli Camii'nin planını yeniden yorumlayan kapudan paşanın Beşiktaş'taki mütevazı camisi, her bir yanında çifte kubbeler bulunan altıgen baldakeniyle ve taş ile tuğla dizilerinden oluşan ekonomik duvarlarıyla, vezirlerden görece düşük statüsüne münâsib idi. Daha yüksek rütbeli veziriazam Kara Ahmed Paşa'nın Topkapı'daki kesme taş duvarlı camisi, aynı plan tipinin daha gelişmiş ve iddialı bir örneğidir. Bu camide selefinin ikişer yan kubbesinin yerini

alan dört diyagonal yarım kubbe, altıgen baldakenin köşelerinde oluşan uygunsuz üçgen alanları ortadan kaldırmıştır (**res. 4** [1, 2]). Böylece geniş yan sahınlar merkezî kubbe baldakeniyle daha fazla bütünleşmiştir. Fakat her iki yandaki hantal filpâyeler nedeniyle yeterince bütünleşmemiş iç mekânı, caminin tasarımının 1555 civarında yapılmış olmasıyla uyumludur.

Hüsrev Kethüda'nın, Mihrümah Sultan'ın Edirnekapı'daki rakip külliye projesini engellemek amacıyla Şeyhülislâm Ebussuud'dan fetvalar aldığını daha önce görmüştük. Tarihsiz bir fetva, şehrin bir kapısında gayrimenkuller satın alan Kara Ahmed Paşa'nın ölümünden evvel padişahın izniyle ve fermanlar aracılığıyla cami külliyesinin bazı inşaat malzemelerini sipariş ettiğini belirtiyor:

> Bu amaçla orada bazı evler ve dükkânlar satın alıp, inşaat malzemelerini hazırlamaya henüz başlamışken vefat eder. Bu husus için sultandan izin alınıp, etraftan bina malzemelerinin hazırlanması için şerefli fermanlar bile alınıp, ön hazırlıklar aşamasında iken, başka meselelerle uğraşıldığından, zikredilen binalara daha başlanmamıştır.
>
> *Ol ḫuṣūṣ içün ba'żı evler ve dükkânlar alup ve ālāt-ı binā iḥżār itmek ṣadedinde iken, dār-ı āḫirete intiḳāl itdükde, ol ḫuṣūṣ içün izn-i şerīf-i ṣulṭānī alınup, etrāf-ı nevāḥīye esbāb-ı binā iḥżārı içün aḥkām-ı şerīfe daḫī alınup, tertīb-i muḳaddimāt ṣadedinde iken āḫar mühimmāta meşġūl olınmaġile, ol binālara mübāşeret olınmadan...*[29]

Caminin kıble duvarını süsleyen renkli sırlı (*cuerda seca*) altı tane dikdörtgen çini pencere alınlığı ve soncemaat yeri cephesindeki iki adet raflı nişin sivri kemerli alınlıklarının çinileri, hem teknik, hem de renk ve desenlerine dayanarak 1555 civarına tarihlendirilir (**res. 373-74**). Soyut bitkisel desenleri ve renkleriyle (sarı, yeşil, mavi, firûze, beyaz), *cuerda seca* çini kaplamaların kullanıldığı en son Sinan camisidir bu. Özel sipariş edilen çinilerin inşaattan önce hazırlanmış olması, Sinan'ın caminin planını 1555 civarında çizmiş olduğunu gösteriyor. Mimarbaşının otobiyografilerinde, cami, medrese ve türbe zikrediliyor.[30] Herhalde yapıların inşaatı Sinan'ın seçtiği bir hassa mimarı tarafından yürütüldü. Muhtemel bir aday Mimar Davud'dur. Bu mimarın, Topkapı'daki külliye tamamlandığı sırada, temelleri 1571'de atılan ve diğer bir altıgen baldakenli cami içeren Üsküdar'daki Nurbanu Sultan külliyesinin inşaatına nezâret etmiş olduğu düşünülür (**res. 4**).[31]

Kara Ahmed Paşa Camii'nin önünde, mukarnas başlıklı sütunların taşıdığı ve her iki ucunda beşiktonozların yer aldığı beş kubbeli bir revak uzanır. Mukarnas şerefeli minare gövdesinin alt ve üst kısımları altı köşeli çini yıldızlarla süslüdür. Minarenin konik külâhı, hasar görmüş merkezî kubbeyle birlikte 1896-97'de yenilenmiştir.[32] Soncemaat yeri cephesindeki revağın her iki ucundaki demir şebekeli büyük pencerelerden görünen bahçeli dış avluya, ibadethanenin revaklı yan kapıları açılır (**res. 372**). Caminin cümle kapısının yanındaki iki demir şebekeli büyük pencere, Tahtakale'deki çifte revaklı Rüstem Paşa Camii'ndekileri (y. 1561-63) andırır (**res. 307, 375**). Bu pencereler, Topkapı'daki caminin de ilk tasarlandığında, kuzey cephesinden giren ışık miktarını sınırlayacak bir çifte revakla planlanmış olabileceğini düşündürür. Sonraki bir program değişikliği, şimdiki revaktaki beş kubbenin mütenasip olmayan aşırı büyük boyutlarını açıklayabilir.[33]

Topkapı, Tahtakale ve Edirnekapı'daki camilerin basit cümle kapıları, mukarnaslı kavsara ve inşaat kitâbelerinden yoksundur. Kaderleri birbiriyle ilişkili olan bu üç caminin diğer benzer özellikleri, kapılı yan sahınlar içeren dikdörtgen planları ve iç mekânlarında küçük mermer sütunların taşıdığı iki katlı mahfilleridir (**res. 375-77**). Herbirinin cümle kapılarının girişi üzerinde yükselen özel mahfilin iki tarafında, müezzin mahfilleri yer alır. Topkapı'daki caminin dikdörtgen söveli cümle kapısının soncemaat yeri cephesi, bir kubbe kemeriyle çerçevelenmiş ve kabartma kartuş motifleriyle bezeli beyaz mermer levhalarla kaplanmıştır (**res. 375**). Aynı cephedeki tuğladan pencere alınlıkları, kitap raflı diğer iki nişin tersine, çini kaplamalarla süslenmemiştir.

İki kocaman pencereyle delinen soncemaat yeri cephesinin yapısal zayıflığı, caminin diğer duvarlarının kalınlaştırılmasıyla dengelenmiştir. Ağır payandalarla takviye edilen bu duvarlar, ibadethanenin iç mekânına giren ışığı sınırlar (**res. 370, 376-77**). Kıble du-

375 Kara Ahmed Paşa Camii, Topkapı, soncemaat yeri cephesindeki cümle kapısı ile iki yanındaki demir şebekeli büyük pencerelerin görünümü.

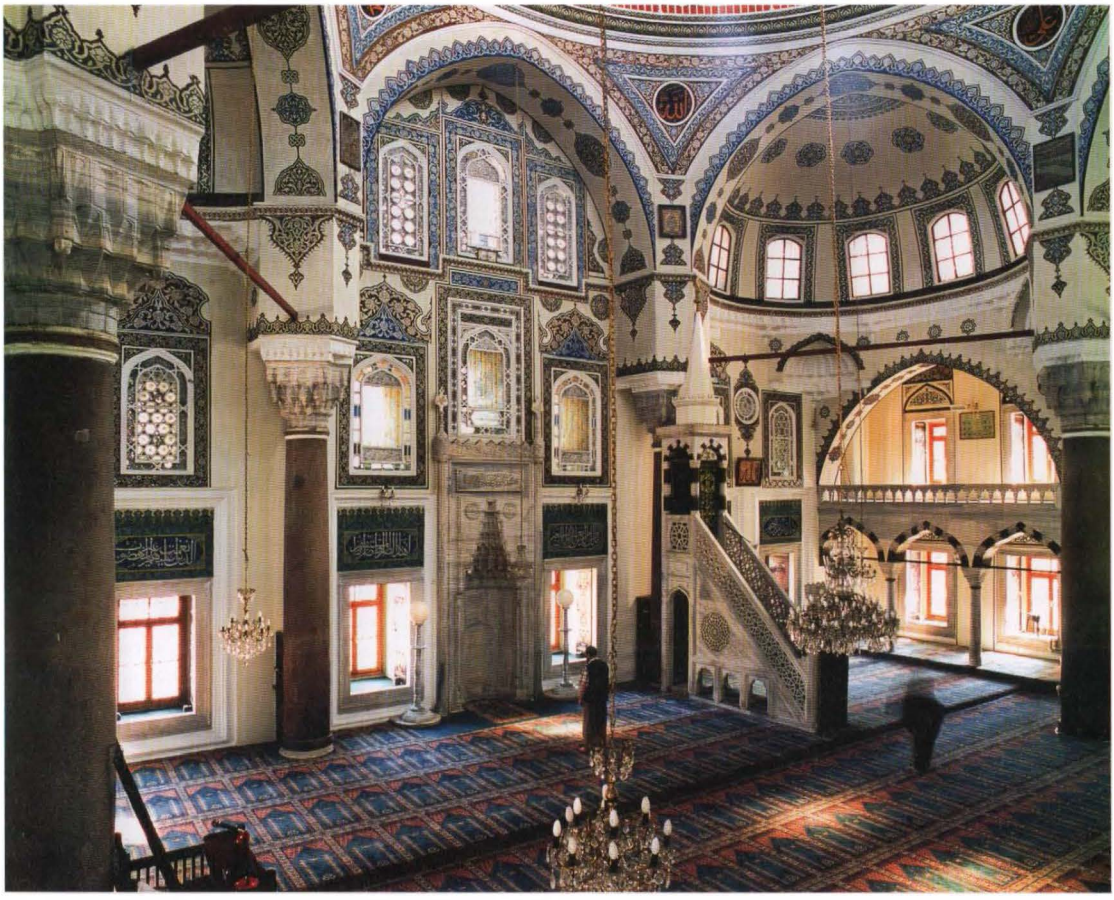

376 Kara Ahmed Paşa Camii, Topkapı, kıble duvarına doğru iç mekânın görünümü.

varının dış payandalarını tamamlayan, yan duvarlarların ortasındaki iri payandalar iç merdivenler ihtiva eder ve üstlerindeki ağırlık kulelcri minik kubbelerle örtülüdür (**res. 372**). Yan cephelerde, sağır alınlıklı iki paralel pencere dizisi bulunurken, kıble duvarının orta kısmında üç pencere dizisi vardır. Pencere alınlıklarının sivri kemerli profilleri, vezir Hadım İbrahim Paşa'nın Silivrikapı'daki camisindekileri (1551) andırır. Topkapı'daki caminin nispeten yalın cephelcri, yaratıcı pencere kompozisyonlarıyla ayrıcalık kazanan Tahtakale ve Edirnekapı camilerinin daha yüksek cephelerinden farklıdır. İç mekânındaki altıgen ayak sistemi, alçak kubbenin pencereli kasnağını destekleyen altı kemer payanda ile dış kütleye yansıtılmıştır.

Kubbe baldakenin altı kırmızı granit sütununun, yakındaki Aya Romanos Kilisesi'nden alınmış olabilcceği düşünülmektedir.[34] Altı kubbe kemerini taşıyan bu sütunların mukarnas başlıkları, yastık taşı bloklarıyla yükseltilmiştir. Sütunlar, kıble duvarıyla karşısındaki kuzey duvara yakın çiftler halinde gruplaştırılmıştır; yan taraftaki iki sütun ise arkalarındaki payandalara tromplarla bağlanmıştır (**res. 370, 376-77**). Bu payandalar çift katlı yan mahfilleri çerçeveleyen iki büyük kemerle gizlenmiştir. Yan mahfillerin kemerli revaklarını, baklava başlıklı küçük mermer sütunlar taşır. Üstleri aynalı tonozlarla örtülü olan mahfillerin kendi mihrabları vardır (Silivrikapı'daki Hadım İbrahim Paşa Camii'nin mihrablı mahfilleri gibi). Kırmızı granit sütunların boyutları kubbenin yüksekliğini kısıtlamıştır ve merkezî baldakenin yan sahınlarla bütünleşmemesi göreli bir karışıklık hissi yaratmıştır.[35] Çözümsüz kalan diğer bir sorun, bu granit sütunlardan birinin minberin arkasında gizli kalmasıdır.

Mukarnas kavsaralı mermer mihraba standart âyet (3: 37) hakkedilmiştir. Üzerindeki iki katmanlı renkli camlı pencerelerin girift alçı şebekcleri, kartuşlarla bor-

377 Kara Ahmed Paşa Camii, Topkapı, doğuya doğru iç mekânın görünümü.

dürlenmiş altı köşeli yıldızlar ve altıgenlerle süslüdür. Caminin kalemişi nakışları zaman içindeki onarımlarla özgünlüğünü yitirmiştir.[36] Müezzin mahfillerinden birinin altındaki ahşap tavanın hâlâ mevcut nefis nakışları, yok olup gidenleri hayal etmemizi sağlar (**res. 378-79**). Ortasında bir şemse ile her iki ucunda kemerler oluşturan köşebentler bulunan tavan panosu, kitap ciltleriyle Uşak halılarının kompozisyonunu anımsatır. Kabartma alçı desenler rumiler, hatayiler, rozetler ve Çin bulutlarından oluşur. Mavi fon üzerine etrafı siyahla çizilmiş desenler, kırmızı, sarı ve altın varakla nakşedilmiştir. Beyaza boyanmış minberin orijinal altın yaldızlı mavi konik başlığı, kubbeli üstyapının da vaktiyle mavi ve altın varak hakimiyetinde bir renk harmonisi olduğunu düşündürür. Bu varsayım, ibadethanenin içindeki kitap dolaplarından birinin kapağına yazılmış Farsça şiirle de destekleniyor: "İşittim ki bu (gök) kubbe altınla bezenmiştir" (*Şenīdem ki berīn ṭārim zer-endūd-est*).[37]

Bugün mevcut olan birkaç celi sülüs hatlı Kur'an âyetli kitâbe, jenerik bir yazı programı işaretini verir. Kubbenin merkezî madalyonu, bağışlayıcı Tanrı'nın tekliğini bildiren İhlâs suresini aktarır (112: 1-4). Kutsanan isimlerle nakışlı madalyonlar, altı kubbe pandantifi ve kuzeydeki özel mahfilin üzerinde yer alır. Kıble duvarındaki çini pencere alınlıkları ise, Âhiret Günü'nün sahibi, bağışlayıcı Tanrı'dan cemaati "doğru yola" sevk etmesini niyaz eden Fâtiha suresini zikreder (1: 1-7).

Anıtsallığının altını çizen Evliya Çelebi tarafından cami kısaca betimlenmiş ve Mimar Sinan'a atfedilmiştir: "Topkapısı'nın iç yüzünde bir tepe üzerinde selâtin camileri tarzında bir camidir" (*Ṭop ḳapusınuñ iç yüzinde bir puşte üzre selāṭīn cāmi'i misāl bir cāmi'dür*).[38] Veziriazam Semiz Ali Paşa'nın Babaeski'deki altıgen baldakenli camisi (y. 1569-75) ile yaptığı karşılaştırmada, Evliya, payitahttaki bu camiyi dolaylı olarak eleştirir. Aşağıdaki bölümde zikredeceğim pasajda, Babaes-

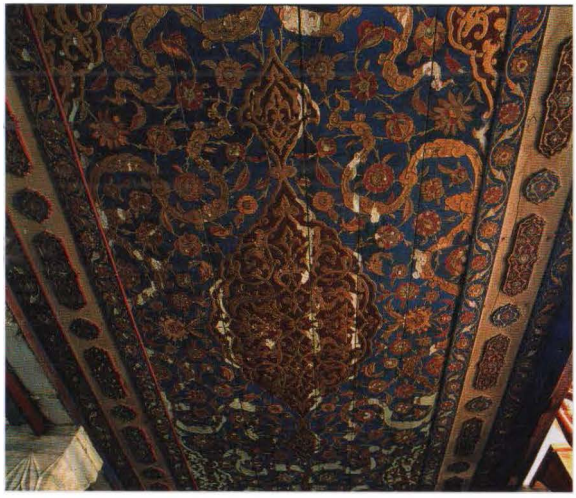

378, 379 Kara Ahmed Paşa Camii, Topkapı, iç mekânın kuzeyindeki müezzin mahfilinin özgün nakışlı ahşap tavanından detaylar.

ki'deki yapıyı daha "geniş, aydınlık, süslü ve mükemmel" (*andan vāsi' ve rūşen ve müzeyyen ve mükemmel*) bulan sezgili seyyah, Semiz Ali Paşa'nın sonradan tasarlanan camisinde mimarbaşının aynı plan tipini geliştirdiğinin sezgisel olarak farkına varmıştır (**res. 4**).[39]

Kara Ahmed Paşa Camii 12 metre çaplı saygın kubbesiyle, Sinan'ın payitahtta tasarımını hazırladığı ilk veziriazam camisiydi, fakat bu projenin inşası Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki camisinden sonra gerçekleşecekti. Mihrümah Sultan'ın nezâreti altında yaptırılan Tahtakale'deki cami, daha büyük kubbesi ve neredeyse tüm duvar yüzeylerini kaplayan yeni üslûplu İznik çinileriyle, rakibinin projesini gölgede bırakmıştı. Gözden düşerek idam edilmiş olan Kara Ahmed Paşa'nın anısına yapılan külliyenin sorunlu inşaat öyküsü, anıtsal camilerin yapım siyasetinin müzakeresinde padişahla veziriazamın desteğini kazanmanın önemini teyit eder. İlk tasarımının hazırlanmasından yıllar sonra hayata geçirilebilen cami, kronolojik olarak İsmihan Sultan'ın 1571-72'de tamamlanan Kadırgalimanı'ndaki camisine sanıldığından çok daha yakındır. Altıgen baldakenli plan tipinin en mükemmel örneği olarak kabul edilen Kadırgalimanı'ndaki cami, Topkapı'daki muadilinin tamamlanmasından on yıl sonra değil, hemen hemen aynı sırada inşa edildi.[40] 1555'te ilk tasarlandığı zaman son derece yenilikçi denebilecek bu veziriazam camisinin, Sinan kariyerinin zirvesine eriştiği sırada nihayet inşa edildiğinde (1565-71/72), görece modası geçmiş bir yapıya dönüşmesi kaçınılmazdı.

II. SEMİZ ALİ PAŞA

Sinan, "Semiz" Ali Paşa için Trakya limanlarından Marmara Ereğlisi'nde alçak gönüllü bir cami ve Edirne yolu üzerindeki Babaeski'de gösterişli bir cami külliyesi inşa etti. Hersek'te doğan Dalmaçyalı paşa, veziriazam İbrahim Paşa'nın kethüdası Çeşte Bali'yle akrabalığı sayesinde devşirilip, Topkapı Saray'ına içoğlanı olarak alındı. 1546'da yeniçeri ağalığına yükseldikten sonra, Rumeli beylerbeyliğine, oradan da Mısır beylerbeyliğine (1549-53) yükseldi.[41] 1553'te payitahta üçüncü vezir olarak çağrıldı ve 1555'te ikinci vezir olmasının ardından, 1561'de ölen Rüstem Paşa'nın yerine veziriazam olarak atandı. 25 Haziran 1565'te vefat etmesine değin dört yıl bu mevkide kaldı.[42]

Şişmanlığı, mizah duygusu ve yumuşak huyluluğuyla tanınan paşa, hem Avrupalı hem de Osmanlı çağdaşlarına kendisini sevdirmişti. Mustafa Âli, "Çok uzun boylu ve şişman olduğundan onu taşıyabilecek bir at nadiren bulunurdu," der. Cüsseli, iri görünüşüne bakanlar onun aptal olduğunu sanardı, oysa son derece neşeli, nüktedan ve akıllı bir vezirdi. Tedbirli, basiretli ve fe-

rasetli olduğu kadar, adalet, insaflılık ve kadirşinaslığa eğilimli idi. Nükteleri o kadar meşhur olmuştu ki, fıkra (latife) kitaplarına bile geçmişti: "*Ġāyetle fehīm ve uzun boylu cesīm ādem idi, kendüyi götürir at nādir bulunırdı. Maʿa ẕālik ol cesāmet ve ẕeḥāmetin görenler ḥamāḳat ihtimāline virürken ḥadd-i ẕātında sebük-rūḥ ve laṭīfegūy bir vezīr-i müfehhem idi. Leṭāʾifini yazmışlar ve biʾl-cümle müdebbir ve ʿāḳil ve ʿadl ü inṣāfa māʾil nüktedān ve ḳadirşinās vezīr idi.*"[43] Osmanlı-Habsburg barış müzakereleri sırasında veziriazamla yakın dostluk kuran Busbecq, 1562'de onu altmışlarının sonunda, sevimli, istisnaî ölçüde zekî ve kültürlü bir devlet adamı olarak tanımlamıştır:

> Dalmaçya asıllıdır, bu barbar Türkler arasında tanıdığım gerçek anlamda medeni tek kişidir. Ilımlı ve sakin yaratılışlı, nazik, son derece zekî bir adam; en çetin sorunların üstesinden gelebilen bir zihne sahip ve hem askerî hem de sivil meselelerde geniş deneyimi var. Yaşı bayağı ilerlemiş durumda ve şimdiye kadar kesintisiz olarak yüksek mevkileri işgal etmiş. Uzun boylu, çehresinin ciddi ifadesi de çok sevimli. Efendisine bağlı ve hükümdara, bu ileri yaşı ve hastalığına daha kolay tahammül ettirecek, barış ile huzuru sağlamaktan fazla onu memnun edecek hiçbir şey yok. Rüstem'in kabadayılık, gözdağı verme ve tehditlerle elde etmeye çalıştığı şeyleri, o nezâket ve dürüstlükle –yani bana bir dost gibi muamele ederek– kazanmaya gayret ediyor.[44]

Busbecq daha sonra bu iki veziriazamın "farklı kişiliğini" karşılaştırır:

> Ali, ömrü boyunca her türlü tamahkârlık töhmetinden âri kalmıştı; bu nedenle de nazik ve yumuşak tavrına padişahın kusur bulacağından hiçbir zaman korkmamıştı. Halbuki Rüstem, daima haris ve tamahkârdı, ilk düşüncesi her zaman kendi çıkarı ve zenginleşmesine yönelikti. Rüstem'le yaptığım mülâkatlar hep kısaydı; oysa Ali bunları kasıtlı olarak saatlerce uzatırdı ve nezâketiyle zamanın son derece keyifli geçmesini sağlardı... Böylesine keskin zekâlı bir insanla sohbet etmek için olabildiğince berrak bir kafam olmasını istediğimden, onu görmeye neredeyse her zaman yemek yemeden giderdim... Zaman zaman servetin, onurun ve itibarın kendisinin üzerine yeterince yağdırılmış olduğunu ve artık tek kalan arzusunun insanlara hizmet ederek gelecek çağlarda isminin şükranla anılması olduğunu söylerdi.[45]

Daniele Barbarigo, difteriden ölümünden bir yıl önce, 1564'te hastalanıp yatağa düşen Semiz Ali Paşa'ya ihtiyar Sultan Süleyman'ın son derece düşkün olduğunu ve padişahın onsuz avlanmaya bile gitmek istemediğini gözlemler.[46] Sıhhati biraz düzeldiği halde yine de yürüyemediğinden, paşaya Topkapı Sarayı'ndaki divan-ı hümayuna atla gelmesine izin verilmişti; bu daha önce hiçbir veziriazama verilmeyen bir imtiyazdı.[47] Süleyman'ın veziriazamlarının ve vezirlerinin çoğunun tersine, Semiz Ali Paşa bir hanım sultanla evlenmedi; hatta söylentiye bakılırsa, Mihrümah'ın 1561-62'deki izdivaç teklifini bile geri çevirdi.[48] Vezirizanın ölümünden yaklaşık altı ay sonra, 1565 Aralık'ının sonunda tescil edilen vakfiyesi, onun Hesna bint-i Abdullah adında bir eşi olduğunu gösteriyor. Daha önceki bir evliliğinden dolayı, "Üstad Hasan'ın zevcesi" olarak bilinen bu kadına paşa iki akçelik mütevazı bir günlük harçlık tahsis etti: "*Üstād Ḥasan zevcesi nāmiyle meşhūr ʿAbdullāh ḳızı Ḥesnā nāmındaki ḳarısına ṣāġ oldukça yevmiye iki dirhem.*" Güvenilir kâhyası Ferruh Kethüda'yı, vasiyetnâmesinin uygulayıcısı (vasi) olarak atayan veziriazam, muhallefatının üçte birinin mevcut vakıflarına eklenerek, yeni hayrâtın yapılmasını şart koştu. Kethüdaya ayrıca, çocuk yaştaki oğlu Mehmed Bey'in tevarüs edeceği gelirlerin toplanması görevini de verdi: "*Başını ölüm yasdugına koyduğında nefsinde āḫirete intiḳāl emārelerini ve cisminde ʿuḳbāya irtiḥāl ʿalāmetlerini görüp müşāhede idince, bütün emvāl ve metrūkātını ve muḫallefātının şülüşüni vaṣiyyet idüp, baʿżısının taṣadduḳ edilerek ṣarf edilmesini, baʿżısının sābıḳ evḳāfına ilḥāḳ edilmesini bu mezbūr* [ʿAbdülḥalim oğlu Ferruh] *Ketḫüdāya tevfīż eyledi.*"[49]

Gerlach, selefi Sokollu'dan daha az varlıklı olmakla birlikte, Semiz Ali Paşa'nın yine de ardında sekiz milyon altınlık (480.000.000 akçe) hatırı sayılır bir servet bıraktığını bildirir.[50] Tamahkâr olmamasıyla ve rüşvet kabul etmemesiyle nam salan Ali Paşa'nın hayır yapıları, Rüstem Paşa ve Sokollu'nunkilerden daha mütevazıdır. Vakfettiği mülklerin gelirlerini toplayan tahsildarlar (cabi) İstanbul ve civarında (Haslar), Çatalca, Edirne, Filibe, Üsküb, Gümülcine, Tırhala, İznik, Bursa, Alaşehir ve Kahire'de görevliydiler.[51] Bu vakıf mülkler arasında Mimar Sinan'ın inşa ettiği bazı yapılar bulunuyordu: Veziriazamın Atmeydanı yakınında İshak Paşa mahallesindeki sarayı, Eyüp'teki bahçe sarayı, İstanbul'daki Bitpazarı'nda bir kervansaray, Edirne'de kendi adını taşıyan bir kapalı çarşı ve Bursa'da bir kervansaray. Paşa, bundan başka, Filibe'de üç avlulu bir gayrimenkulü ve payitahtın Kızıltaş (Koska) mahallesinde de üç avlulu ve bahçesinde bir köşkü olan diğer bir sarayı da vakfetti.[52]

Paşanın vakfiyesinde zikredilen, İstanbul, Edirne ve Trakya'da yoğunlaşan hayır binaları Mimar Sinan'ın iki eserini kapsıyordu: Edirnekapı'da (Karagümrük) bir medrese ve Marmara Ereğlisi'nde bir cami (**res. 380**).[53] Bunlar mimarbaşının otobiyografilerinde atlanan yapılarla tamamlanıyordu: Silivri'de Akviran köyünde bir cami (paşa burada ticarî bir hamam vakfetmişti), Eyüp'te bir mescid, Edirne'de iki mescid, Sofya'da bir köprü ve dört çeşme (ikisi Eyüp'te, diğer ikisi Marmara Ereğlisi'nde).[54] Semiz Ali Paşa Babaeski'de, vakfının

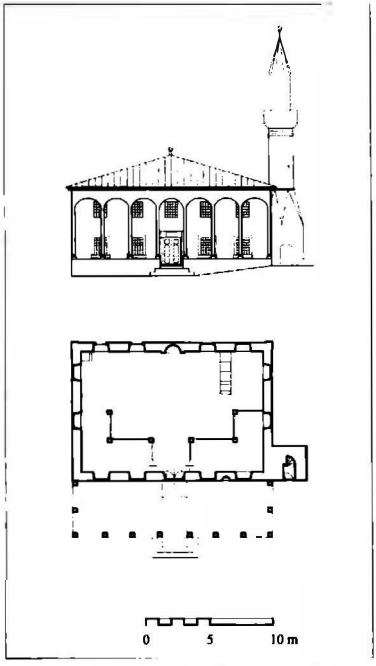

380 (üstte) Semiz Ali Paşa Camii, Ereğli, plan ve cephe.

381 (sağda) Semiz Ali Paşa Camii, Babaeski, plan ve cephe.

artı geliriyle (zevâid) masrafları karşılanacak olan, kendi anısına bir cami ve imaret yapılmasını da vasiyet etmişti (**res. 381**).[55]

Vakfiye, vakıf görevilerinin merhum veziriazamın azatlı köleleri arasından, mütevelli Mustafa Bey ibn Abdülmennan tarafından seçilmesini şart koşuyordu.[56] Yayınlanmamış vakfiyeden öğreniyoruz ki, paşanın vasiyetinin uygulayıcısı Ferruh Kethüda, önce efendisinin Eyyûb el-Ensârî'nin türbesi yakınındaki mezarını hazırladı, ardından da Akviran'da inşası başlatılmış olan camiyi tamamladı.[57] Silivri kadısına 3 Temmuz 1565'te yollanan bir ferman, ona merhum paşanın Akviran'daki camisinin "*binā emīnī*" Mustafa Çavuş'a, inşaat için gereken tuğla ve kirecin alımında yardım etmesini emrediyordu.[58] Paşanın vefatından kısa süre sonra (y. 1565-66) tamamlanan bu yapı Silivri, Akören (Akviran) köyünde hâlâ mevcut olan Cedid Ali Paşa Camii'dir. Tıpkı Sinan'ın Semiz Ali Paşa için Marmara Ereğlisi limanında tasarladığı (y. 1561-65) cami gibi, Akören'deki de sakıflı ve tek minareli dikdörtgen bir yapıdır, fakat daha basittir. 1865 ile 1886 yılları arasında kapsamlı bir tadilâttan geçen Ereğli'deki sakıflı cami (**res. 380**), taş ve tuğla hatıllı duvarlarla inşa edilmiştir ve önünde tamamen yenilenmiş bir ahşap direklik uzanır.[59]

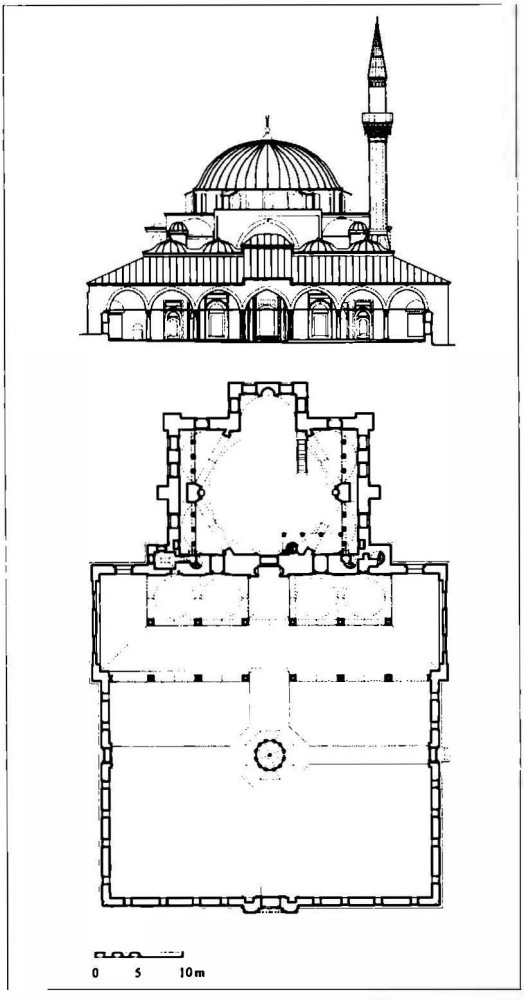

Vakfiyede, paşanın ölümünden sonra Babaeski'de bir cami ve imaret inşasıyla ilgili vasiyetinin kaydedilmesi, bu külliyenin sanıldığı gibi 1560'ların başında inşa edilmiş olamayacağını ortaya koyar.[60] Nitekim, altıgen baldakenli caminin çıkıntılı mihrabı, planının Edirne'deki Selimiye Camii'nden evvel tasarlanmadığına işaret eden bir ipucudur (**res. 4, 381-82**). Ferruh Kethüda camiyi muhtemelen 1560'ların sonunda, İstanbul'un Balat mahallesinde kendi camisini (1562-63) inşa eden Mimar Sinan'a ısmarlamıştı. Aşağıda göreceğimiz gibi, Babaeski'deki külliyenin yapım tarihi (y. 1569-75, 1585-86), çok yakınındaki Selimiye'nin inşasıyla (1568-74) örtüşmüştür (Selimiye külliyesinin ek yapıları 1574'ten sonra ilave edilmiş, minaresinin tamiri için Sinan 1584'te Edirne'ye gelmiş ve 1580'ler boyunca devam eden ticarî müştemilâtının yapımı hassa mimarı Hüseyin Çavuş tarafından sürdürülmüş-

382 Semiz Ali Paşa Camii, Babaeski, güneybatıdan görünüm.

tür).[61] Babaeski'deki cami, oranlarının âhengini, o sırada Edirne'de olan Sinan'ın inşaatı zaman zaman bizzat denetlemesine borçlu görünür. Bununla birlikte, yakından incelendiğinde göze çarpan bazı acemice ayrıntılar, mimarbaşının bu projenin hayata geçirilmesini güvenilir bir halifesine havale ettiğini düşündürür (**res. 381**).

Sinan otobiyografileri Babaeski'deki Ali Paşa Camii ile bugün artık mevcut olmayan bir medrese zikrederler, fakat vakfiyede bahsi geçen imaret atlanmıştır.[62] Evliya Çelebi, caminin müştemilâtı arasında medresesiyle birlikte, imaretini, hamamını, hanlar ve dükkânlarını sayar.[63] Bugün tek mevcut ek yapı, camiden biraz uzakta, şehir merkezinde yer alan bir ticarî hamamdır. Külliyenin 1574 ile 1577 arasındaki masraflarını kaydeden dört hesap defteri parçası, o yıllarda inşasının devam etmekte olduğuna tanıklık ediyor. Defterlerde mimarın adı verilmeden, Edirne, Kırkkilise (Kırklareli) ve İstanbul'dan getirtilen bazı duvarcıların (*bennâlar*), kurşuncuların, zenaatkârların ve nakkaşların isimleri zikrediliyor. Duvarcı ustaları arasında, caminin cümle kapısını yapan Hüseyin ile Mustafa'nın yanısıra, minaresini inşa eden Usta Hızır ve kurşun tedarik eden Usta Hüsam'ın adlarına rastlıyoruz.[64] Uzmanlaşmış yapı ustalarına (*üstâdân*), sayıları dokuz ilâ yirmi üç arasında değişen ve günde beş

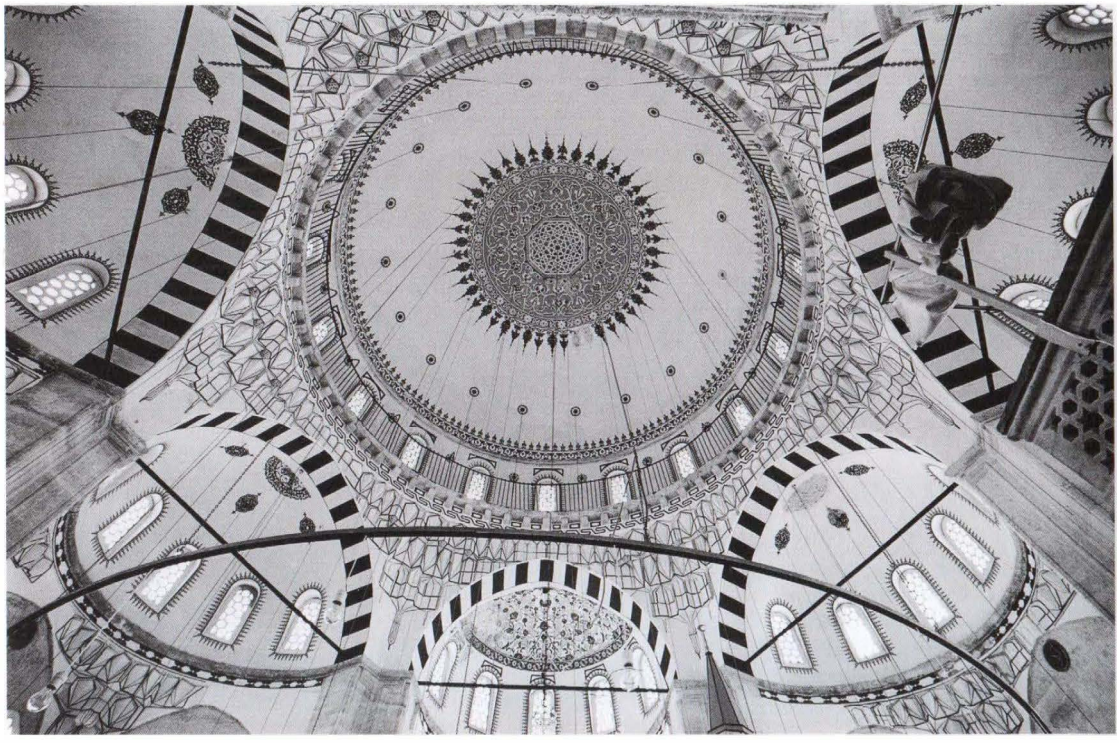

383 Semiz Ali Paşa Camii, Babaeski, kubbeli üstyapının içeriden görünümü.

ilâ altı akçe ücret ödenen, ağırlıklı olarak gayrimüslim işçiler (*ırġadān*) yardım ediyordu.[65]

1574 tarihli ilk masraf defteri parçası, Babaeski'deki yeni hamam ve yeni kervansaray ile dükkânların inşaat masraflarını kaydediyor.[66] İkinci defter, Nisan 1574 ile Nisan 1575 arasında cami ile hamamın kapıları ve inşaat malzemelerine yapılan ödemeleri içeriyor. Bu sırada ikisi de tahta iskelelerle kaplı olan cami ve minaresi, hamam ile suyolu, han ve dükkânlar inşaat halindeydi.[67] Eylül 1573 ile Eylül 1575 arasındaki harcamaları ayrıntılandıran üçüncü masraf defteri, caminin pencerelerinin demir şebekeleri, kurşunları, kandil zincirleri ve nakkaşlarca kullanılan malzemelerin maliyetlerinin listesini veriyor.[68] Ödenen paralar arasında şu kayıtlara rastlanıyor: "Edirne'den Babaeski'ye malzemeler taşımak için arabacılara verilen ücret" (*ücret-i ʿarabacıyān berā-yı esbāblar ʿan Edirne ilā Babaeskisi*); ve "nakkaşları Edirne'den Babaeski'ye nakleden arabanın kirası" (*be-cihet-i kirāye-i ʿaraba berā-yı nakḳḳāşlar ʿan Edirne ilā Babaeskisi*).[69] Günde 10 akçe alan "*Naḳḳāş ʿOṣmān*" ile gündeliği 12 akçe olan "*Naḳḳāş Maḥmūd*"un on beş günlük ücretlerinin yanı sıra, kitâbe hakkeden Süleyman Halife'ye de para ödenmiştir (kitâbe için dört deste kağıt, kalem ve mürekkep masrafları ayrıca kaydedilmiştir): "*Be-cihet-i ücret-i kitābe yazmaġa, Süleymān Ḫalīfe, meblaġ 60* [akçe]."[70] Eylül 1576 ile Ağustos 1577 arasında tutulan dördüncü masraf defteri ise, 1575 civarında tamamlanmışa benzeyen ibadethanenin nakışlanmasında kullanılan (çivit mavisi ve altın varak dâhil) boyalarla malzemelerin maliyetini kaydediyor.[71]

Semiz Ali Paşa vakfının mütevellisine gönderilen 23 Nisan 1584 tarihli bir fermandan, caminin önündeki avlunun para sıkıntısı nedeniyle henüz inşa edilememiş olduğu anlaşılıyor. Mütevellinin adına, İstanbul kadısı, vakfın biriken artı gelirleriyle eksik avlunun inşası için padişahtan izin istemiştir. Buna cevaben padişah mütevelliye, vakfın gelirleri yetiyorsa uygun görülen tarzda bir avluyu caminin önüne inşa ettirmesini emretti (*cāmiʿ-i şerīfe münāsib olduġı üzre ḥarem binā idüp...*).[72] 12 Eylül 1585'te mütevelliye gönderilen bir ferman, caminin önündeki soncemaat yerinin ve avlusunun henüz tamamlanmamış olduğunu ve bu tarihte vakfın kendi geliriyle ilave edildiğini belgeliyor:

> *Vezīr-i aʿẓam iken vefāt iden merḥūm ʿAli Paşa evḳāfı mütevellīsi Ḥüseyine ḥüküm ki; maḥrūse-i Edirne ḳāḍīsı Muṣli-*

ḫüddīn mektūb gönderüp, merḥūm-ı müşārun-ileyhüñ Baba-i ʿAtīḳde binā eyledügi cāmiʿ-i şerīfüñ öñi ve ḥaremi henüz binā olınmayup, cāmiʿ-i mezbūre nā-tamām ḳalmışdur, böyle ḳalursa bi'l-külliye ḫarāb olur diyü itmāmı bābında ḥükm-i hümāyūnum ricāsına ʿarż itmegin vaḳfın müsāʿadesi olduḳça itmām olınmaḳ emr idüp buyurdum ki: Emrüm üzre cāmiʿ-i şerīf-i mezbūruñ vaḳfında müsāʿade olduḳça öñini ve ḥaremini itmām eyleyesin.[73]

Kaynak sıkıntısı inşaatın ağır ilerleyişini açıklamakla kalmaz, aynı zamanda tamamen yok olmalarına bakılırsa, müştemilâtında kullanılan malzemelerde de kısıntılar yapıldığını akla getirir. 1572'de Babaeski'den geçen Lambert Wyts, Semiz Ali Paşa'nın camisinin (*mesquita*), hamamının (*bagno*), kervansarayının (*caravanssaray*) ve imaretinin (*hospital*) devam etmekte olan inşaatından bahseder.[74] Henüz tamamlanmış olan külliyede kalan Venedik elçisi Jacopo Soranzo (1575), yapıların paşanın akrabalarının gayretiyle inşa edilmiş olduğunu söyler: "Bir cami ve bazı diğer anıtları olan bu yer, Ali Paşa'nın ruhu için, akrabaları tarafından bundan kısa bir zaman önce inşa edilmiştir." Soranzo paşanın "ne büyük ne de rahat olan kervansarayın"da kaldıklarını belirtir ve buradaki "küçük odalar"ın darlığına dikkat çeker.[75] 16. yüzyıl sonunda Babaeski'de konaklayan Avrupalı yolcular genellikle anıtsal camiyi zikrederler ve "idare eder" diye niteledikleri kervansaray ile diğer müştemilâtından kısaca söz etmekle yetinirler.[76]

Çevresindeki müştemilâtı günümüze gelmeyen Semiz Ali Paşa Camii, İstanbul-Edirne anayolu üzerinde Lüleburgaz ile Havsa arasındaki küçük bir menzil olan Babaeski'de yer alır. 1578-79'da ve 1589-90'da surlarla çevrili olmayan "Babaeskisi"nden geçen Mehmed Âşık, sadece cami, hamam ve küçük bir sukdan bahseder: "*Ve bu daḫī İstānbūldan Edreneye giden şāriʿ-i aʿẓamuñ memerridür ve Birgos [Lüleburgaz] ile Ḥafṣa beynindedür. Birgosuñ cānib-i şimālīsindedür. Beynehümā bir merḥale-i ḫafīfedür ve Hafṣanuñ cānib-i cenūbīsindedür. Beynehümā kezālik bir merḥale-i ḫafīfedür. Ve Babaeskisi bir belde-i ṣaġīre-i bilā-sūrdur ve ṣalāt-ı Cumʿa iḳāmet olınur cāmiʿi ve ḥammāmı ve sūḳ-ı muḫtaṣarı vardur.*"[77] Diğer iki menzilde, veziriazam Semiz Ali Paşa'nın halefi olan Sokollu Mehmed Paşa, biri kendisi, diğeri de merhum oğlu Kasım Paşa'nın anısına olmak üzere Sinan'a iki cami külliyesi yaptırmıştır. Lüleburgaz'daki büyük külliye (y. 1565-69/70), önünde dokuz gözlü çifte revak uzanan tek kubbeli bir cami içerirken, Hafsa'daki daha küçük külliyenin (1573-77) üç göz revaklı ve tek kubbeli nispeten basit bir camisi vardır. Avrupalı yolcular, Babaeski'deki külliyeye kıyasla, Sokollu'nun imaretler ile tabhaneler ve büyük çifte kervansaraylar içeren bu iki külliyesinde sunulan hizmetlerden daha fazla etkileniyorlardı.

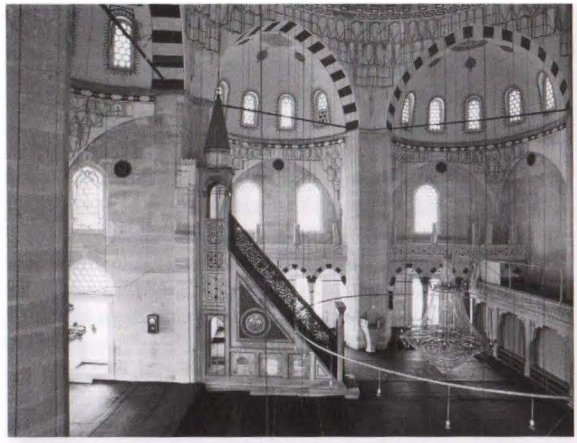

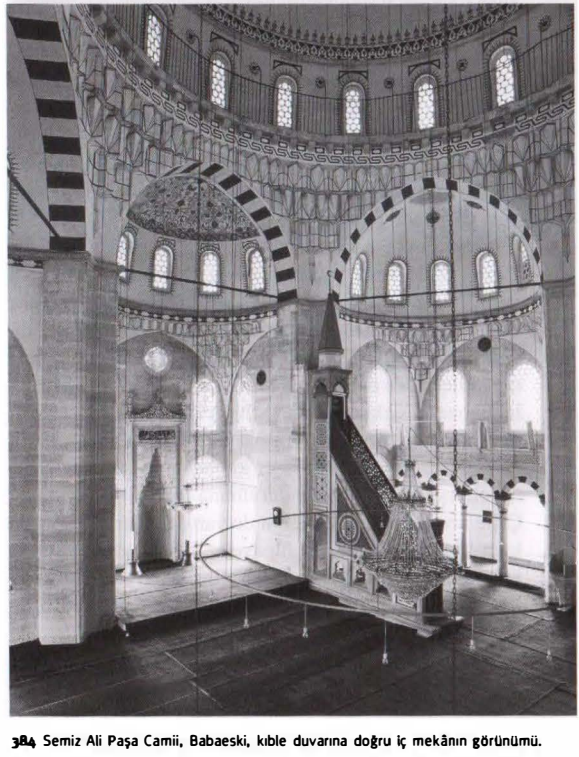

384 Semiz Ali Paşa Camii, Babaeski, kıble duvarına doğru iç mekânın görünümü.

385 Semiz Ali Paşa Camii, Babaeski, batıya doğru iç mekân; yan filpâyeye bitişik mermer vaiz kürsüsü ve kuzeybatıdaki Bursa kemerli müezzin mahfili görülür.

Babaeski'deki görece mütevazı külliye, önünde bir çifte revak ve bahçeli şadırvan avlusu uzanan altıgen baldakenli camisinin mükellefliğiyle bu komşu külliyelerden farklılaşır. Sinan'ın payitaht dışında tasarladığı tek baldakenli cami örneği budur (**res. 383**). İstanbul yönünden Babaeski'ye gelenler, Edirne anayolu üzerindeki bir köprüyü geçtiklerinde bu yolun doğu kenarındaki Semiz Ali Paşa Camii'yle karşı karşıya geliyorlardı. Caminin katmanlı piramidal siluetinin en etkileyici perspektifi, kıble cephesinin dönük olduğu köprüden görünür (**res. 381-82**).[78] Bânileri öldükten sonra vasiyetleri uyarınca yapılan diğer anıtlar gibi, Babaeski'deki caminin de bir inşaat kitâbesi bulunmaz. On iki kenarlı bir şadırvan içeren, duvarla çevrili bahçe avlusunun kuzey kapısındaki onarım kitâbesi, caminin Avrupaî resimlerle yeniden bezendiği 1832-33 onarımının tarihini verir. Avlunun kuzeybatı köşesinde yüksek bir kaideye oturan mukarnas şerefeli minare, 1911-12'deki Bulgar istilâsı sırasında yıkılmasından sonra, 1934'te yeniden inşa edilmiştir.[79]

Sinan'ın altıgen ayak sistemli camilerini içeren diğer üç külliye, Babaeski'deki külliyeyle hemen hemen aynı dönemde payitahtta inşa edildi (**res. 4** [2, 3, 4, 5]): Topkapı'daki veziriazam Kara Ahmed Paşa Camii (1555, 1565-71/72), Kadırgalimanı'ndaki İsmihan Sultan Camii (y. 1567/68-1571/72) ve Üsküdar'daki Valide Nurbanu Sultan Camii (1571-86). Semiz Ali Paşa'nın payitaht dışındaki camisinin 15 metre çaplı kubbesi, İstanbul'daki muadillerinden daha büyüktür (**Ek 1**). Çıkıntılı mihrabıyla, Babaeski'deki caminin yaklaşık kare planı, en çok Valide Nurbanu Sultan Camii'nin ilk şemasına benzer; yani 1584-1586 arasında ikişer kubbeli yan sahınlarla genişletilmesinden evvelki durumuna (**res. 4** [4, 5], **265**). Çifte revaklı her iki caminin de yan sahınlarında müstakil ayaklar (Babaeski'de filpâyeler ve Üsküdar'da somaki sütunlar) vardır. Geri kalan dört filpâyeleri ise, çiftler halinde kıble duvarlarıyla kuzey duvarlarına bitişiktir. Semiz Ali Paşa Camii'nin daha gösterişli piramidal üstyapısı, pencereli taş kasnaklar üzerinde yükselen merkezî kubbe, köşelerdeki dört ve mihrab çıkıntısı üstündeki beşinci yarım kubbeden oluşur. Ana kubbe kasnağını kuşatan altı kemer payandaya ilaveten, iki yandaki basamaklı payandalar ve dört köşedeki kubbe başlıklı ağırlık kuleleri, kademelendirilmiş üstyapıyı destekler. İç mekânı ışığa boğan kafes işi geometrik pencere alınlıkları, Sinan'ın son dönem camilerinin tipik özelliğidir. 1586 civarında tamamlanan beş gözlü heybetli çifte revağın her iki ucundaki demir şebekeli pencereler, kırsal nehir kıyısı peyzajının manzaralarına açılır.

Cami içindeki bazı pencerelerin acemice düzeni, Sinan'ın halifesinin iç ve dış cepheleri koordine etmekte karşılaştığı güçlüğü ele verir. Örneğin, cumba şeklindeki mihrab çıkıntısının iç yüzündeki pencere söveleri birbirine aşırı derecede yakındır ve mihrabın üzerindeki mukarnaslı yarım kubbe köşelikleri üst pencerelerin alanına tecavüz eder (**res. 384**). Oranları kusursuz mukarnas kavsaralı cümle kapısına, cemaati cennet bahçesine buyur eden bir âyet hakkedilmiştir (39: 73). Tematik olarak ilintili bir kısmi âyet de, kapının iç yüzünü süsler: "[Onların] girecekleri Adn cennetleri vardır (13: 23)." Caminin ferah iç mekânının kalemişi bezemeleri 1987'de tamamen yenilenmiştir. Günümüze gelmeyen, Selimiye'de çalışan nakkaşların yaptığı altın yaldızlı özgün bezemeler ve kitâbeler, bir eyalet camisi için alışılmadık ölçüde ince zevkli olmalıydı.

Orijinal bezemelerini yitiren ibadethanenin içindeki mekân bütünlüğü etkisi güçlüdür (**res. 383-85**). Altı kemer üzerinde yükselen ulu kubbenin sıradışı mukarnas dolgulu üçgen köşelikleri, Selimiye'ninkileri anımsatır (**res. 218-20**). Bu kaydileştirilmiş kubbeye geçiş kuşağı, V-biçimli filpâyelerle kesintisiz bir şekilde birleşir. Yanlardaki iki müstakil filpâye cephe duvarlarına yaklaştırılarak merkezî mekânın bütünlük hissi arttırılmıştır. Filpâyelerin iki tarafında uzanan çift katlı mahfillerin zarif revaklarını baklava başlıklı mermer sütunlar taşır. Belirgin bir ayrıntı, taş ustalarının Edirne'den geldiğine açıkça işaret eder: Yanlardaki filpâyelere iliştirilen konik biçimli iki mermer vaiz kürsüsü. Bunlar Selimiye Camii'nin mihrab çıkıntısı yanındaki filpâyelere bitişik olan, kendine has konik kürsülere benzer (**res. 224, 229, 385**).[80] Üçgen alınlıklı ve mukarnas kavsaralı mermer mihrab da Selimiye'ninkini anımsatır (**res. 224, 384**). Standart mihrab âyeti hakkedilen (3: 37) mihraba, dantelimsi kafes işi bir zarif minber eşlik eder. Giriş medhalinin batısına Bursa kemerli bir müezzin mahfili yerleştirilmiştir.

Evliya Çelebi, Babaeski'deki cami külliyesini biraz daha ayrıntılı betimleyen az sayıdaki Osmanlı yazarlarındandır. Selâtin camisine benzettiği gösterişli mabede hayran kalan seyyah, kurşun kaplı kubbeli üstyapısını dalgalanan mavi bir denize benzetir ve Sinan'ın sanatsal dehasını takdir eder:

> Şehrin doğu tarafının başında, [boş] nehri kenarındaki anıtsal cami, Sultan Süleyman vezirlerinden Ali Paşa'nındır. Semiz Ali Paşa adıyla meşhur olmuş sağgörülü bir vezir imiş. Bu şehrin içinde selâtin camisine benzer bir cami inşa etmiştir. İstanbul'daki Topkapı'nın hemen içindeki [Kara] Ahmed Paşa Camii'ni andırır. Ama bu ondan daha geniş, aydınlık, süslü ve mükemmel bir ibret verici binadır. Medrese, imaret, hamam, hanlar ve tüm dükkânlar bu Ali Paşa'nın hayratına dâhildir, ki muazzam eserlerdir. Caminin semaya başını uzatan kubbesinin kurşunları, bir günlük yoldan mavi denizmiş

gibi dalgalanarak görünür. Bu ibret verici eser Koca Mimar Sinan'ın yaratısıdır; bu camide zarif tasarruflar ve nazik tasarımlar sergileyerek, bir yüce minare inşa etmiştir ki sanki Rüstem Paşa Camii'nin minaresidir.

Cümleden şehrin cānib-i şarḳīsi başında nehr-i [boş] *kenārında cāmiʿ-i ʿaẓīm-i ʿAlī Paşa: Süleymān Ḫān vüzerālarından Semīz ʿAlī Paşa nāmıyla şöhre-i şehr olmış bir vezīr-i müdebbir imiş. Bu şehr içre bir cāmiʿ inşā itmişdür kim güyā cāmiʿ-i selāṭīndür. İslāmbolda hemān Ṭopḳapusı dāḫilinde Aḥmed Paşa cāmiʿine müşābihdür. Ammā bu andan vāsiʿ ve rūşen ve müzeyyen ve mükemmel binā-yı ʿibretnümādur. Medrese ve ʿimāret ve ḥammām ve ḫānlar ve cümle dükkānlar bu ʿAli Paşa ḫayrātındandur kim eser-i ʿaẓīmlerdür. Cāmiʿüñ ḳubbesi eflāka ser çeküp bir menzil yirden ḳurşumları baḥr-ı nīlgūn-vār temevvüc ider. Bu kār-ı ʿibretnümā Koca Miʿmār Sinānuñ ʿamelidür kim bu cāmiʿde daḫī zībā taṣarruflar ve raʿnā taṣnīfler idüp bir mināre-i serāmed itmiş kim güyā mināre-i Rüstem Paşadur.*[61]

Semiz Ali Paşa külliyesi, Sinan'ın payitaht dışında tasarladığı tek baldakenli camisi ile basit kubbeli küp tipi camiler içeren diğer menzil külliyelerinden farklıdır. İddialı tasarımını kısmen mimarbaşının o dönemde Edirne'de bulunmasına borçlu olan camiye, komşu Selimiye şantiyesinden hünerli zenaatkârlar da getirtilmiştir. Babaeski'deki caminin seçkinliğinin bir başka nedeni de, itibarına yakışır büyük bir külliye yaratacak kadar uzun yaşamamış bir veziriazamın başlıca anıtı olarak tasarlanmasıydı. Bâninin statüsünü yansıtmak amacıyla Sinan bu camide eyalet anıtlarında riayet edilen âdâb kurallarını çiğnemişti. Görece mütevazı müştemilâtın eşlik ettiği görkemli mabed, payitahtın prestij camilerine ve özellikle Selimiye'ye bariz göndermeler yaparak ayrıcalık kazanır. Semiz Ali Paşa'nın anısına yapılan menzil külliyesinin odağı olan caminin gayesi, yolculara bu dünyadan göçmüş bânisinin şanını hatırlatmaktı: Yani, Busbecq'in "gelecek çağlarda isminin şükranla anılarak" belleklerde yaşamasını sağlamak şeklinde ifade ettiği, veziriazamın son kalan arzusunu gerçekleştirmekti.

Bölüm 10

Vezirler

I. **SOFU (BOSNALI, HACI) MEHMED PAŞA**
BULGARİSTAN, SOFYA (1547-48)

II. **HADIM İBRAHİM PAŞA**
İSTANBUL, SİLİVRİKAPI (1551)

III. **PERTEV MEHMED PAŞA**
İZMİT (YENİCUMA, 1572-79/80)

IV. **FERHAD PAŞA**
KASTAMONU (1559-60)
ÇATALCA (y. 1575-88)

V. **MESİH PAŞA**
İSTANBUL, YENİBAHÇE (1584-85/86)

VI. **NİŞANCI MEHMED PAŞA**
İSTANBUL, KARAGÜMRÜK
(1584/85-1588/89)

I. SOFU (BOSNALI, HACI) MEHMED PAŞA

Sofya'daki Sofu Mehmed Paşa Camii, Balkanlar'da Sinan'a atfedilen çok az sayıda anıttan biridir. Sadece camiyi zikreden mimarbaşının otobiyografilerinde, paşanın külliyesinin imareti ve medresesi yer almaz.[1] Cami 1903'te bir çan kulesiyle birlikte Bizans üslûbunda bir katedral olarak tadil edilmiştir. İlginçtir ki, II. Abdülhamid, Osmanlı toprakları dışında kalan bu kiliseye çevrilecek yapının artık bir camiye benzememesi için tadilât masraflarını bizzat kendi üstlenmiştir.[2] Minaresi ve önündeki beş gözlü revak yıktırılarak, geriye sadece yapısal iskeleti bırakılmıştır: Sekiz sivri kemer ve mukarnas dolgulu tromplar üzerinde yükselen tek kubbeli bir küp (**res. 386-87**).[3]

Padişah sarayında içoğlanı olarak yetiştirilen Bosnalı bâniye, sufi eğilimleri nedeniyle "Sofu" (*Ṣōfī*) veya "Hacı" lâkabı verilmiştir. *Tezkiretü'l-Bünyân*'dan anlaşıldığına göre, mimarbaşı Sofu Mehmed Paşa'yı en aşağı 1538'deki Boğdan seferinden beri tanıyordu. "*Ol zamānda Rūmili beglerbegisi*" ve "*ḫayli ṣāḥib-tedbīr kimesne*" olan paşa, bu seferde Prut Irmağı üzerinde Sinan'ın inşa ettiği bir köprüyü, mimarbaşının isteği doğrultusunda, yıktırmaya veziriazam Lütfi Paşa'yı ikna etmişti.[4] 1539'da dördüncü vezirliğe yükselen Sofu Mehmed Paşa, yeni Rumeli beylerbeyiyle birlikte, 1541'deki Macaristan seferine kumanda etti.[5] Sultan Süleyman'ın (1526 ve 1529'da iki kez fethedilen) Budin'e varmasından evvel, paşanın öncü kuvvetleri Habsburg ordusunu yenilgiye uğratmıştı. O yıl üçüncü kez fethinin ardından Budin (Buda), Macaristan topraklarında yaratılan yeni bir Osmanlı eyaletinin merkezi oldu. Paşa ikinci vezirliğe yükseldikten sonra, rütbesi düşürülüp Bağdad beylerbeyi ve ardından Bosna sancakbeyi olarak görevlendirildi. Nihayet Budin beylerbeyiliğine atanmasından kısa süre sonra, 1557'de bu şehirde vefat etti.[6] Mustafa Âli, Sofu Mehmed Paşa olarak da bilinen Hacı Mehmed Paşa'nın, "kırk diğer Mehmed'in" ölümüne, iki dünyada sevap kazanmak için sebep olan Yahudi bir hekim tarafından zehirlendiğini belirtir:

> *Ḥācı Meḥmed Paşa: Bunlar Ṣōfī Meḥmed Paşa diyü mezkürdur, ḥarem-i muḥteremden çıḳup ḫizmeti mücebince ḳaṭʿ-ı merātib ile vezāret rütbesine yetmişdür. Baʿde zamān ʿazl olınup Budūn Beglerbegiligi virildi. Aṣḥāb-ı cihāda serdār olduġı ḥālde eyyām-ı ḥayātında defteri dürüldi. Menḳūldür ki bir maraża mübtelā olmış, ʿilāc ve devā eyleyen Yahūdī şerbetini zehr-ālūd idüp içürmiş, baʿde vefātihī aḫẕ olınduḳda bunıñla ḳırḳdan ziyāde nāmı Meḥmed olan müslümānları helāk itmişümdür ṣevāb-ı dü-cihānī bāña bu ʿameller besdür diyü iḳrārından ṣoñra ol ṭabīb-i bed-girdār eşedd-i siyāsetle ḳatl olınmışdur.*[7]

Sofu Mehmed Paşa'nın Ocak 1548'de tescil edilen Arapça vakfiyesi bâniyi "ikinci vezir" olarak tanımlar: "*El-vezīr el-ṯānī... Meḥmed Paşa ibn ʿAbd el-Muʿīn.*" Sofya'daki cami, medrese ve imaretinin yanı sıra, vakfiye, paşanın payitahtta bugün artık yok olmuş anıtlarını (şehir surları dışında bir cami ile sarayının yakının-

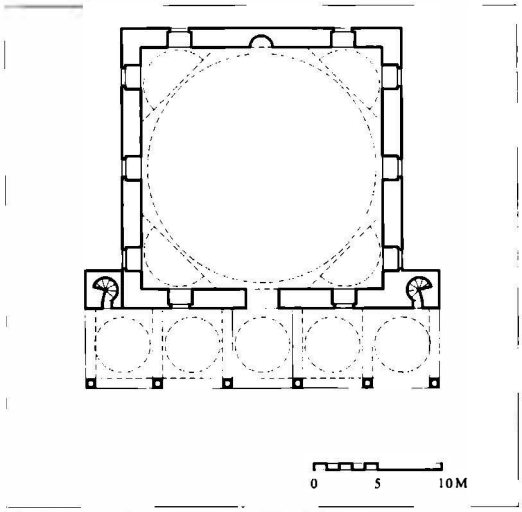

386 Sofu Mehmed Paşa Camii, Sofya, restitüsyon planı.

387 Sofu Mehmed Paşa Camii, Sofya, Sveti Sedmocislenitse adlı kiliseye dönüştürülmüş mabedin kuzeyden dış görünümü.

da bir darülhadis) belgeler.[8] 1554-55'te tescil edilen daha sonraki bir vakfiye, Bosna sancakbeyliği döneminde paşa sancağı olan Banyaluka'daki vakıf eserlerini (bir cami, kervansaray ve hamam) kapsar.[9] Sofu (Bosnalı) Mehmed Paşa'nın Sofya'daki camisinin yanı sıra, Sinan otobiyografileri mimarbaşının eserleri arasında (bugün bilinmeyen bir anıt olan) Diyarbakır'daki camisini; İstanbul'un Hocapaşa mahallesindeki darülhadisi ile yakınındaki sarayını; ve (yeri belirtilmemiş olmakla birlikte, muhtemelen payitahttaki) darülkurrasını sayar.[10] 1544 yazında, Fransız elçisinin maiyetinde bulunan Jérome Maurand, vezir Mehmed Paşa'nın payitahttaki sarayının, "natüralist" tavuskuşları ve papağanlar ile ağaçları tersim eden çini kaplamaları olan "enfes" arz odasında kabul edilmişti. O sırada Sultan Süleyman diğer vezirleriyle Bursa'da avlanırken, Sofu Mehmed Paşa, İstanbul kaymakamı olarak hizmet ediyordu.[11]

Şair Zaifî'nin bir kasidesi, paşanın Sofya'daki camisi, medresesi ve imaretinin tamamlanma tarihi olarak 954 (1547-48) yılını verir.[12] Aynı tarih, Bulgaristan Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilen, caminin inşaat kitâbesine de hakkedilmiştir. 1548 tarihli vakfiye gibi, kitâbe de, Sultan Süleyman'ın saltanatında inşa edilen caminin bânisini "çağının veziri, Mehmed Paşa ibn Abdülmuin" olarak tanımlıyor. Kitâbe, Tanrı'dan bu hayratı kabul eylemesini ve Peygamber'in şefaatini dileyerek, ebcedle düşülen bir tarihle sona eriyor. Metnin başında Hz. Muhammed ile ailesine dua edilmesi, derviş (sofu, sufi) lâkaplı bâninin kişisel bir tercihini yansıtıyor:

Bismillāhirrahmanirrahīm, el-ḥamdü li'l-lāhi Rabbi'l-ʿālemīn ve's-ṣalātü ʿalā seyyidi'l-mürselīn, Muḥammedi'l-emīn ṣalāvātu'l-lāhi ʿaleyhi ve ālihi ve aṣḥābihi ecmaʿīn. Baʿdehu sulṭān-ı aʿẓam ḫaḳān-ı muʿaẓẓām ḥażret-i Süleymān Şāh bin Selīm Ḫānuñ –ḫalleda'l-lāhu mülkehu–zamān-ı salṭanatında destūr-i mükerrem ve müşīr-i müfaḫḫam āṣafü'z-zamān Muḥammed Paşa bin ʿAbdü'l-muʿīn –dāme iḳbāluhu– bu cāmiʿ-i şerīfi ḥaṣbeten li'l-lāhi teʿāla ve ṭaleben li-merżātihi ibdāʿ ve inşā eyledi, Ḥaḳḳ subḥānehu ve teʿāla ḥāsenātını ḳābūl eyleye, şefāʿat-i Resūlu'l-lāh ile müstesʿad ve maḳbūl ola. Tārīḫ-i sāl-i iṭmāmı: Beytu'l-lāh el-cāmiʿ el-ḳayyūm el-bāḳī kelāmıyla muvekkaʿdur, 954/1547-48.[13]

Kitâbe, bir zamanlar Rumeli beylerbeyi olarak bulunduğu Sofya'daki camisi tamamlandığı sırada, bâninin vezirliğe yükselmiş olduğunu teyit ediyor.[14] Vakfiye, cami külliyesinin Sofya'da şehir merkezinin dışında, Pınarcık adı verilen bir ovada bulunduğunu belirtiyor. Güney ve kuzey taraflarında boş arsalar vardı; doğu kenarında "*ġāzīler yolı*" olarak tanınan bir anayolla sınırlanıyordu; ve batı kenarından Şeyh Bali Dede "*zāviye*"sine giden bir diğer yol geçiyordu.[15] Bu şeyh, "kâfirlere" karşı gazanın savunucusu olarak ün salan Halvetî şeyhi Sofyalı Bali Efendi'den başkası olamaz.[16] O halde, caminin yeri, gaza ve zafer anılarıyla yakından bağlantılıydı. Bulgar tarihçilerce nakledilen halk efsaneleri, burayı Sultan Süleyman'ın 1526'da Macaristan'ı fethetmeden evvel ordu karargâhını kurduğu yer olarak tanımlayarak, caminin, otağ-ı hümayunun mevkii ile Budin fethinin hâtırasını anmak üzere yaptırıldığını rivayet ediyor.[17]

O halde, Macaristan'ı 1541'de kendi öncü kuvvetleriyle yeniden fetheden Sofu Mehmed Paşa'nın, kendi camisinin yeri olarak burayı seçmesi bir rastlantı değildir. Arapça vakfiye, caminin kıble duvarının ardında yer alan imaretin (*ʿimāret*) bir misafirhane ve ahır (*iṭābḫāne*

ve ıştabl) ile mutfak, kiler ve helalar içerdiğini açıklıyor. Caminin, bir havuzlu şadırvan ve etrafında ağaçlar dikili ön avlusunun kuzey tarafındaki medrese ise, on altı hücre ve bir kütüphaneden oluşuyordu.[18] Caminin önündeki, U-biçimli medrese, Sinan'ın daha sonra İstanbul'daki külliyelerine de uygulanacak olan yenilikçi bir tasarımdır. Paşanın Sofya'da vakfettiği gelir getiren mülkleri arasında bir hamam, han, dükkânlar, civar köyler ve ekilebilir araziler bulunuyordu.[19]

Kiliseye dönüştürülen cami, bugün bir park içinde yer alır. Eski şehir merkezinden uzakta bulunan mevkii, Sofya'nın Samokov'a giden yoluna bağlanan sur kapısı civarındaydı. Aynı zamanda "İmaret Camii" veya siyah taştan duvarları nedeniyle "Kara Cami" olarak da tanınan mabed, 18,30 metrelik kubbesiyle, Sinan'ın Edirne'nin ötesinde tasarladığı en büyük tek kubbeli camidir.[20] Evliya Çelebi, bu mabedi bir selâtin camisine benzetir ve medresesi ile kervansarayı yüz at barındıran imaretinden ve hamamından söz eder. Bu içi ve dışı son derece sanatlı caminin geniş ön avlusunun etrafı tamamen sütunlar üzerinde yükselen mavi kurşun kaplı ibret verici kubbelerle çevrilidir ve yüksek minaresi bilhassa ulu ve mevzundur. Müştemilâtı tamamen kurşun kaplı büyük kubbeli aydınlık camiyi Sinan'a atfeden seyyah, vezir camileri arasında, mimarbaşının özellikle bu ibadethanede sanatsal kudretini açıkça göstermiş olduğunu söyler:

> *Ḳoca Dervīş Meḥemmed Paşa cāmiʿi: Süleymān Ḫān vüzerālarındandur. ʿİmāret cāmiʿi dirler, bir ʿibādetgāh-ı rūşendür. Cāmiʿ-i selāṭīn-vār bir ḳubbe-i ʿālīsi var. Enderūn [u] bīrūnu ġāyet muṣannaʿdur. Ve ġāyet vāsiʿ ḥaremi var, eṭrāfı cümle ʿamūdlar üzre ḳıbāb-ı nīlgūn-ı raṣāṣ-ı ʿibret-nümūn ile mestūrdur. Ammā mināre-i serāmedi ḳātı aʿlā mevzündur. Bu cāmiʿ-i pür-envār Süleymān Ḫānuñ Ḳoca Miʿmār Sinān kārıdur kim vüzerā cāmiʿlerinde bu ʿibadetgāhda yed-i ṭūlāsın ʿayān itmişdür.*[21]

Cami, kubbesinin boyutu ve oranlarının yalın ihtişamıyla Evliya'yı etkilemiş olmalıydı. Halk efsaneleri, ibadethanenin gazaya yönelik anılarını korudu ve belki de bu nedenle bir katedrale dönüştürülmesini teşvik ederek, yapısal çekirdeğinin gelecek kuşaklar için korunmasına yol açtı.

II. HADIM İBRAHİM PAŞA

İstanbul'un kara surları üzerindeki Silivrikapı'nın iç yüzünde yer alan Hadım İbrahim Paşa Camii, önünde beş gözlü bir revak uzanan kubbeli küp şemasıyla, erken 16. yüzyıl vezir camilerinde riayet edilen âdâb kurallarıyla uyumludur (**res. 388-89**).[22] Sinan, payitahtta veziriazamların rütbesini, iç mekânları gösterişli mermer sütunlu revakların taşıdığı iki katlı mahfillerle onurlandırılan, baldaken tipli camilerle ifade ediyordu. Vezirlerin ikinci derecedeki konumlarınaysa, genellikle tekil kubbeleri sekizgen geçiş kuşaklı daha basit camiler uygun görülüyordu – ister Silivrikapı'daki cami gibi bir kubbeli küp, ister baldaken tipli planların revaklı mahfillerden yoksun uyarlamaları olsun.

Sultan Süleyman'ın sarayında Babüssaade Ağası (akağalar başı) olan Hadım İbrahim Paşa, 1544'te Anadolu beylerbeyliğinden dördüncü vezirliğe yükseldi. Safevilere karşı açılan 1548-49 tarihli İran seferi sırasında, vezir rütbesiyle İstanbul kaymakamı görevine atandı.[23] Bernardo Navagero, 1553'te onu üçüncü vezir olan Bosna asıllı, seksenlik bir hadım diye betimler.[24] O yıl Şehzâde Mustafa'nın boğdurulmasından sonra, paşa ikinci vezirlik makamına terfi ettirildi ve katledilen şehzâdenin oğlunu boğmak göreviyle, padişahın Haleb'deki karargâhından Bursa'ya gönderildi. Paşa bundan sonra payitahta dönerek, mazul veziriazam Rüstem Paşa'nın kardeşi Kapudan Sinan Paşa'nın yerine İstanbul kaymakamı oldu (1553-55).[25] Padişah 1555'te payitahta döndüğünde, ileri yaşı nedeniyle emekliye ayrılması istendi ve 1562'de vefat etti.[26] Mustafa Âli, saray ağalığından vezarete yükselerek uzun süre bu makamda "alıp veren" ve sonra emekli olan paşayı, edepli ve ağırbaşlılığından kimsenin şüphe etmediği pek az hadımdan biri olarak tasvir eder. Silivrikapı'daki camisini yaptırdıktan sonra ölen paşa cennet sarayına göçmüştü: *"Sarāy-ı ʿĀmire aġalığından ṣadr-ı vezārete ʿurūc eyledi. Ḫuṣūṣā ki muʿammer olup nice rūzgār murādınca aldı virdi. ʿĀḳıbet kendüye teḳāʿüd ṣadaḳa olındı. Nefs-i İstānbūlda Silivri Ḳapusındaki cāmiʿini iḥyā itdirüp ʿāẓīm-i sarāy-ı bihişt oldı. Ṭavāşī ḳısmınuñ ḥayāsı ġālib olanlardan idi. Yaʿni ki edeb ve veḳārına kimesne lā dimezdi."*[27]

Aşağıda aktarılan inşaat kitâbesine göre, Silivrikapı'daki cami, bâninin üçüncü vezir olduğu 1551 yılında tamamlandı. 21 Ocak 1562'de tescil edilen bir Arapça vakfiye, *"İbrāhīm Paşa ibn ʿAbd el-Muʿīn"*in İstanbul'da yaptırdığı vakıf eserlerini sayar: Silivrikapı içinde bir cami ve *"fevḳānī"* sıbyan mektebi; İsakapı yakınında, bir medrese ve bir sıbyan mektebinin eşliğinde mescide dönüştürülen bir manastır kilisesi; Arcadius Sütunu yakınında bir diğer sıbyan mektebi; ve Yenikapı dışında yolcular için bir su kuyusu.[28] Anlaşılan paşa anıtlarını sur içinin seyrek nüfuslu kenar mahallelerinde, başat olarak Hıristiyanlarla meskûn olan kara surları boyunca yaptırarak, buraların Müslümanlaşmasını teşvik etmeyi yeğlemişti.[29] Vakfettiği gelir getiren mülkler, padişahın bağışladığı köylerden; Rumeli'deki ekilebilir araziler, değirmenler ve dükkânlardan; ve Edirne ile İstanbul'daki (İshakpaşa ve Sinanağa mahalele-

rinde paşanın iki sarayını da içeren) gayrimenkullerden oluşuyordu.[30]

Silivrikapı'daki caminin yakınında vakfedilen mülkler üç hamamla birlikte, dükkânlar ve (bazıları dört müezzin, imam, hatib ve mekteb hocasının ikametine ayrılmış) evlerden oluşuyordu. Camiye akarsu getirilene kadar, maaşlı bir bahçıvanın bakımındaki bahçenin kuyusunun suyu kullanılacaktı. Cami ve sıbyan mektebinin görevlileri, tercihan paşanın azatlı kölelerivle onların soyundan gelenler arasından seçilecekti. Hadım İbrahim Paşa hayattayken kendi vakfının mütevellisi olacak, ölümü üzerine yerini Müslihüddin Hoca alacaktı. Bu kişiden sonra (paşanın Anadolu beylerbeyi olarak ikamet ettiği) Kütahya şehrinin kalesine kim muhafız olursa o mütevelli olacaktı. Halefleri olan Babüssaade ağaları da vakfına nâzırlık edecekti.[31] Hadım edildiğinden çocuksuz kalmış paşa, böylelikle görece mütevazı vakfının mütevelli ve nâzırlarının seçiminde, kendi kurumsal kimliğini (*corporate identity*) ortaya koyuyordu.

Sinan otobiyografileri İbrahim Paşa'nın Silivrikapı'daki camisi, hamamı ve türbesiyle birlikte, İsakapı'daki mescid ve medresesini mimarbaşının eserleri arasında sayar.[32] Silivrikapı'da hâlâ mevcut olan yapılar, Bizans devrinden kalma şehir surlarının en işlek giriş noktalarından birinde nirengi noktası oluşturan cami ve bâninin türbesidir. Bu yapılar, önlerindeki kesme taş çevre duvarının ana kapısıyla aynı eksende hizalanmış olan Silivrikapı'nın anıtsal kemerli geçitinden şehre girenlere etkileyici bir biçimde sahnelenmiştir (**res. 388-90**). Üç kapısı ve bir köşesinde kemerli bir kamusal çeşmesi bulunan çevre duvarının içindeki bahçe avlusu, bir şadırvan, cami revağının batısındaki mütevazı türbe, bir kuyu, sarnıç ve helalar içerir. Beyaz mermerden açık hava türbesi, gelip geçenlerin dua etmesini teşvik edecek şekilde, dar bir sokağa bakan dikdörtgen demir şebekeli pencerelerle çevirilidir.

Kesme taş ve tuğla hatıllı duvarlarla inşa edilen caminin planının en yakın benzeri, Yenibahçe'deki kesme taş duvarlı Bali Paşa Camii'dir (**res. 391**). Bu caminin bânisini vezir İskender'in kızı Hüma Hatun olarak tanımlayan inşaat kitâbesi, 910 (1504-5) tarihini taşır: "*Yapdı bu cāmiʿi Hümā Ḫātūn/ Bint-i İskender vezīr ol māh.*"[33] Karı-kocanın ortak vakfettiği diğer birçok anıt gibi, bu cami de Hüma Hatun'un kocasının adıyla anılmaktadır. Mimarbaşının otobiyografilerinde zikredilen caminin ve artık mevcut olmayan türbesinin, genellikle Sinan tarafından bilinmeyen bir tarihte yenilendiği görüşü yaygındır.[34] Silivrikapı'daki camiyle karşılaştırmaya geçmeden evvel, bu erken yapıya Sinan'ın katkısını kısaca ele alacağım. Otobiyografilerin Yenibahçe'de-

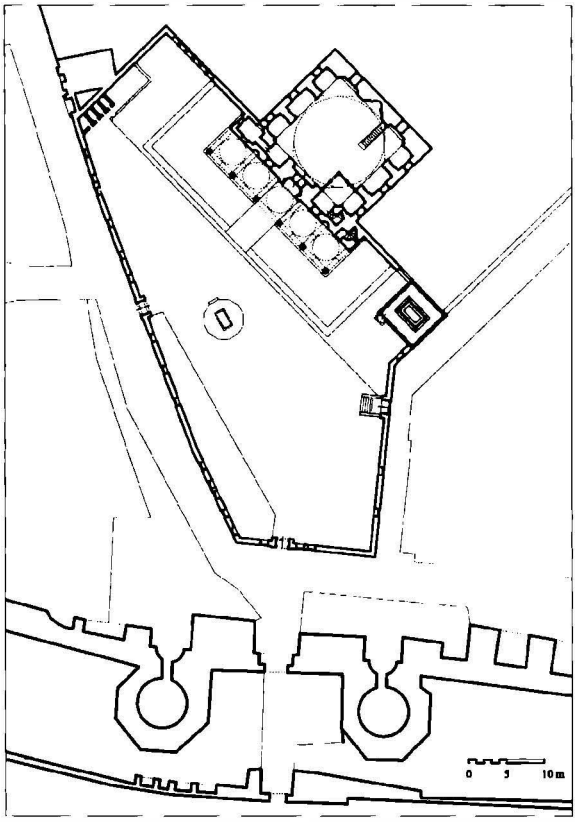

388 Hadım İbrahim Paşa Camii ve türbesi, Silivrikapı, plan.

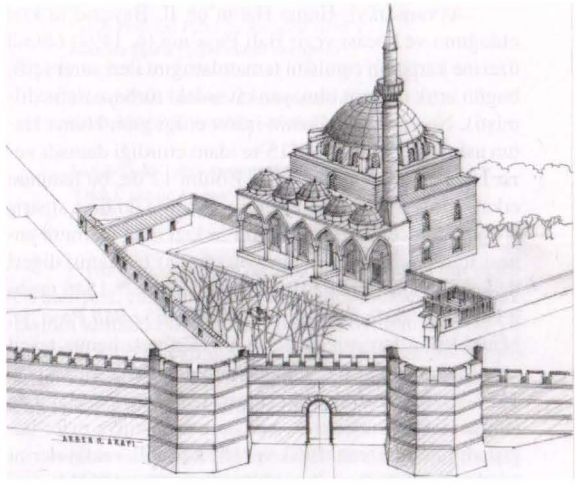

389 Hadım İbrahim Paşa Camii ve türbesi, Silivrikapı, aksonometrik perspektif.

390 Hadım İbrahim Paşa Camii, Silivrikapı, kuzeybatıdan görünüm.

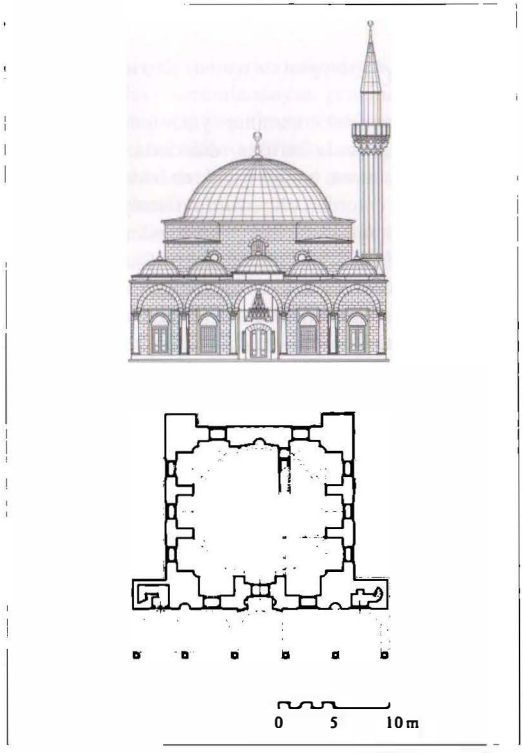

391 Bali Paşa (Hüma Hatun) Camii, Yenibahçe, plan ve cephe.

ki Bali Paşa Camii olarak tanımladığı mabed, mimarbaşının vakfiyesinde "*Hümā Ḫātūn binā itdügi cāmi*'" olarak adlandırılıyor. Buraya Sinan'ın hayır işi olarak vakfettiği bir suyolu, kendisinin aynı mahalledeki mescid ve sıbyan mektebinden camiye su veriyordu.[35]

Ayvansarâyî, Hüma Hatun'un II. Bayezid'in kızı olduğunu ve kocası vezir Bali Paşa'nın (ö. 1494) ölümü üzerine karısının camisini tamamlattığını ileri sürer (çift, bugün artık mevcut olmayan civardaki türbeye defnedilmişti). Ne var ki, kitâbenin işaret ettiği gibi, Hüma Hatun aslında I. Selim'in 1515'te idam ettirdiği damadı vezir İskender Paşa'nın kızıydı. Bölüm 12'de, bu hatunun erkek kardeşi Osmanşah Bey'in, Sinan'a iki bina siparişi ettiğini göreceğiz: Biri I. Selim'in kızı olan merhum annesi için payitahtta (bugün yok olmuş) bir cami, diğeri de kendisi için Tırhala'da yaptırdığı cami.[36] 1546 tarihli İstanbul vakıfları tahrir defteri, "*Cāmi'-i Bālī Paşa*"yı, bânisi halen hayatta olduğu için vakfiyesi henüz tescil ettirilmemiş bir anıt olarak kaydeder.[37] Daha sonraki (y. 1578-80) bir tahrir defteri, camiyi hem Bali Paşa hem de Hüma Hatun'a atfederek, karısının bu camiye evler bağışladığını gösteren 1563 ve 1572 tarihli vakfiyelerini özetler.[38] "Bali Paşa ibn Abdurrahman"ın 1566'da tescil edilen vakfiyesi ise, onun "*Hümā Ḫātun binā itdügi cāmi'-i şerīf*" için yaptığı bağışları kaydederek, merhum İskender Paşa'nın kızı olan bu hatunu kendi vakfına mütevelli atamıştır.[39]

Sinan, 1546'dan bir süre önce, belki de temellerı Hüma Hatun'un idam edilen babası tarafından 1504-5'te atılmış olabilecek camiyi, ya tamamladı veya kapsamlı bir şekilde tadil etti.[40] İnşa sürecinin bağlamı her ne olursa olsun, bu caminin planı, Hadım İbrahim Paşa Camii için uygun bir model olarak benimsenmiştir. Her iki tek kubbeli caminin mekânsal düzenlenişi arasında pek az fark vardır. Yan taraflarında üçer ve cümle kapılarının iki tarafında birer derin mahfil içeren zemin planları neredeyse özdeş olmakla birlikte, cephe düzenleri oldukça farklıdır. Bali Paşa Camii'nin 1894 depreminde yıkıldıktan sonra, pencereli bir kasnaktan yoksun olarak 1937'de yeniden inşa edilen (11,80 metre çaplı) sağır kubbesi, arkaik bir sekizgen kaideye oturur (**res. 391**).[41] Üç taraftan iç mekânını kuşatan zemin düzeyi mahfillerinin taşıdığı daha dar üst mahfiller, pandantifler üzerinde yükselen kubbenin geçiş sisteminden bağımsızdır.

Hadım İbrahim Paşa Camii'ne gelince, beden du-

varlarının tepesine kadar yükselen sekiz payandanın yarattığı tek katlı mahfiller, trompların taşıdığı kubbeli üstyapının ayrılmaz bir parçasıdır.[42] Kubbeye geçiş sistemi, Avratpazarı'ndaki Haseki Hürrem Sultan Camii'nde olduğu gibi, köşelerinde dört yivli tromp bulunan sekiz sivri kemerden oluşur (**res. 257, 392-93**). İbadethane, üç pencere katmanıyla aydınlanır ve derin mahfil kemerleri, kubbeyi taşıyan daha sivri profilli sekiz kemere paralel bir iç revağı andırır (**res. 392-93**). 12 metre çaplı kubbeyi dört köşesinden destekleyen istiridye kabuğu şeklinde yivlemiş tromplar, dış kütlede sekizgen bir kaide olarak ifade edilmemiştir. Bunun yerine ana kubbe, dış cephelerin katmanlı kompozisyonuna katkıda bulunan kübik bir kaideye oturtulmuştur (**res. 390**). Kubbenin gömme payandalar ve pencerelerden oluşan kurşun kaplı Sinanvâri kasnağı, her bir köşede çifte payanda kemerleriyle takviye edilmiştir. Caminin kesme taştan kuzey cephesi, daha ekonomik taş ve tuğla dizilerinden oluşan diğer beden duvarlarından ayrıcalıklıdır. Önündeki beş kubbeli revak, münavebeli mukarnas ve baklava başlıklı mermer sütunların taşıdığı sivri kemerler üzerinde yükselir. Soncemaat yeri cephesinden daha geniş tutulan revak, karşı köşede bir odayla dengelenmiş olan (1763-64'te yenidcn inşa edilen) taş minarenin kaidesini perdeler.[43]

Cami, tuğla hatıllı taş duvarlarıyla, mukarnas kavsaralı anıtsal boyutlu cümle kapısı ve yivli trompları-la, kubbeli küp tasarımının erken örneklerini hatırlatır: Vezir Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'deki (1520'ler) ve Haseki Hürrem Sultan'ın Avratpazarı'ndaki (1538-39) camileri gibi. İstisnaî ölçüde süslü klasik üslûp öncesi bezeme programı, Sinan'ın bir camide ilk kez kullandığı sır-altı çini panolar içerir (**res. 394**). Daha sonra bu teknikte üretilen İznik çinileri, Hürrem Sultan, Şehzâde Mehmed (1543-48) ve Kara Ahmed Paşa (y. 1555) külliyelerini bezeyen renkli sırlı (*cuerda seca*) çinilerin yerini alarak, klasik üslûbun alâmet-i farikaları olacaktır. Soyut bitki motiflerinin hâkim olduğu sıradışı çinilerin mavi, firûze, eflatun, beyaz ve siyahtan oluşan bir renk düzeni vardır. Revaktaki sivri kemerli çini kaplamalı alınlıkların celi sülüs kitâbeleri arasında çekingence kendini gösteren birkaç natüralist lale ve karanfil, 1550'lerin ikinci yarısında Süleymaniye Külliyesi'nde belirecek olan çiçek üslûbunun habercisidir. Veziriazam Kara Ahmed Paşa'nın Topkapı'daki komşu camisinde *cuerda seca* çinilerin bilinen son örnekleri kullanılmıştır (**res. 373, 374**).

Hadım İbrahim Paşa Camii'nin kitâbe programı, cemaat namazı gerekliliğinin altını çizer ve müminleri cennete buyur eder. Çevre duvarındaki kapılardan ikisine sülüs hatla şair Kandî'nin kaleme aldığı 1551 tarihli Türkçe kasideler hakkedilmiştir. Silivrikapı'ya bakan ana avlu kapısının kitâbesi, sağlam ve süslü caminin estetik cazibesi ile hayırsever bânisini över:

> Tanrı'ya şükür, bu cami bu yerde meydana geldi
> Zira dünya evi hayır işlerinin güzelliğiyle mamur olur
>
> İnşa eyledi adalet sahibi vezir ikbal ile
> Bu yüce camiyi Allah'ın yardımıyla
>
> Hürmet ve saygı gösterek, Kandî tarihini dedi:
> "İbrahim Paşa camiyi süslü ve güçlü kıldı";
> sene 958 (1551).
>
> *Ḥamdü li'l-lāh buldı bu cāmi' maḥallinde vuḳū'*
> *Ḥüsn-i ḫayrile olur ma'mūr çün dünyā evi*
>
> *Eyledi düstūr-ı ṣāḥib-i ma'delet iḳbāl ile*
> *Bu mu'allā cāmi'i 'avneyleyüp Ḥayy-i ḳavī*
>
> *'İzzet ü ta'ẓīm ile Ḳandī didi tārīḫini:*
> *Ḳıldı İbrāhīm Paşa cāmi'-i zībā ḳavī, 958.*[44]

Silivrikapı caddesine açılan kapının üzerindeki kitâbeyse, caminin içinde beş vakit namaza ilaveten, gece gündüz Tanrı'nın övgüyle zikredilmesini diler:

> İbrahim Paşa yaptı bu yüce camiyi
> Talih ile [kırık] uğurlu bir yılda
>
> Cemaat ile ümmet beş vakit namazı eda etsin diye
> Gece gündüz Tanrı'yı öven zikirlerle birlikte
>
> Duacı Kandî tamamlanma tarihini dedi:
> "Hürmetle tamamlandı bu mabed kutlu zamanda"
> 958 (1551).
>
> *Yapdı İbrāhīm Paşa bu mu'allā cāmi'i*
> *Yümnile* [kırık] *sāl-i sürūr encāmda*
>
> *Ḳılalar icmā' ümmet tā ki beş vaḳti edā*
> *Ḳıluben taḥmīd ü tesbīḥi ṣabāḥ ü şāmda*
>
> *Ḳandī-yi dā'ī didi itmāmın tārīḫini:*
> *"Oldı i'zāz ile bu ma'bed şerīf eyyāmda"*
> *958.*[45]

Aynı tamamlanma tarihini veren Kandî'nin üçüncü kadisesi, caminin cümle kapısının mukarnaslı kavsarasının altındaki dikdörtgen panoya oyulmuştur. İki yanında Kelime-i Tevhid'in aktarıldığı kare panoların eşlik ettiği kitâbe, müminleri "doğru yola" sevkeden caminin cadde kenarını onurlandıran konumunu vurgular:

> İmanı saf Asaf [Hz. Süleyman'ın veziri] İbrahim
> Ki bu hayır binası onundur

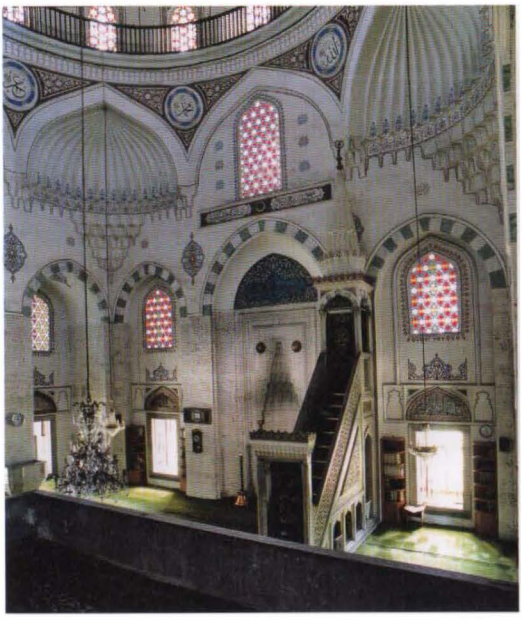

392 Hadım İbrahim Paşa Camii, Silivrikapı, kıble duvarına doğru iç mekânın görünümü.

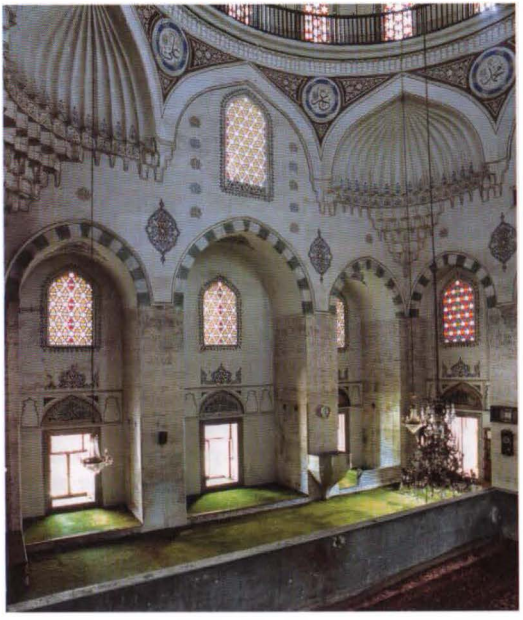

393 Hadım İbrahim Paşa Camii, Silivrikapı, batıya doğru iç mekânın görünümü.

Tanrı'ya şükür tamam olup buldu
Şeref onun camisi ile bu yol kenarı

Kandî bu camiye tarih dedi:
"Doğru Yol'un Rehberinin evi ve faziletlilerin mabedi"
sene 958 (1551).

Āṣaf-ı pāk-dīn İbrāhīm
Ki anuñdur binā-yı ḫayr-şi'ār

Ḥamdü li'l-lāh tamām olup buldı
Cāmi'i ile şeref bu rāh-güzār

Didi Ḳandī bu cāmi'e tārīḫ:
"Beyt-i Hādī ü ma'bed-i ebrār"
sene 958.[46]

Caminin soncemaat yeri cephesindeki kemerli alınlıkların lacivert üzerine beyaz kitâbeli çinileri, soyut bitkisel motifli siyah ve firûze bordürlerle çevrilmiştir (**res. 394**). Cephenin kuzeybatı köşesindeki minare kapısının üstündeki alınlığa hakkedilen âyet, cemaati cennet bahçesine buyur eder (39: 73). Tepesindeki yuvarlak çini madalyon, Allah'ın güzel isimlerini (Esmâü'l-Hüsnâ) zikreder: "*Yā Raḥmān!* (Ey en merhametli); *Yā Kerīm!* (Ey cömert olan)." Kuzeydoğu köşedeki kapı alınlığı da, cemaati cennete davet eden benzer bir âyeti aktarır (13: 24). Üzerindeki madalyonda Tanrı'nın diğer güzel isimleri yad edilir: "*Yā Kāfī!* (Ey her şeye kifâyet eden); *Yā Şāfī'!* (Ey şefâat eden); *Yā Muġnī!* (Ey kendinden başkasına muhtaç bırakmayan); *Yā Ḥannān!* (Ey çok merhametli olan); *Yā Mennān!* (Ey kullarına hadsiz hesapsız nimetler veren)." Cümle kapısının sağ tarafındaki pencere alınlığının eksik çini panosu Vakıf Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Bu pano, bir hadisi kısmî olarak aktaran soldaki panoyu tamamlayıcı niteliktedir: "Bir mescid içindeki münafık, kafes içindeki kuşa benzer." Hadisin müzedeki panoda yazılı ikinci bölümü, gerçek müminle ilgilidir: "Bir mescid içindeki mümin, su içindeki balığa benzer."

Caminin iç mekânına hâkim olan kubbenin Fâtiha suresini aktaran kitâbesi, "âlemlerin Rabbi" ve "Din Günü'nün sahibi"nden, nimete erdirdiği kişilerin "doğru yolu"nu göstermesini diler (1: 1-7). Kubbeyi taşıyan sekiz kemerin aralarına, kutsanan isimlerin yazılı olduğu yuvarlak madalyonlar nakışlanmıştır. Soncemaat yeri cephesinde zikredilen güzel isimler, ibadethanenin alt pencerelerinin kemerli alınlıklarına yazılan Esmâü'l-Hüsnâ ile yankılanır. Yan duvarlardaki mahfillerin her birinde kendine ait, dikdörtgen çerçeveli ve kaş kemerli, alçı işi kabartmalı birer mihrab vardır (**res. 393**). Mahfillerin pencere alınlıklarının iki yanı mihrablarla uyumlu, kabartına alçıdan kaş kemerli niş motifleriyle süslenmiştir.

Büyük bir kemerle çerçevelenen mukarnas kav-

saralı beyaz mermer mihrab, çini kaplı alınlık panosuyla benzersizdir (**res. 392**). Panonun beyaz üzerine lacivert rumilerle çevrili, firûze üzerine lacivert kitâbe kartuşu, standart mihrab âyetini aktarır (3: 37). Mihrab kemeri üzerinde iki kartuştan oluşan kitâbe şeridi ise, belirli saatlerde cemaatle namaz kılmanın zorunluluğunu beyan eder (3: 103). İstiridye kabuğu şeklinde yivlenmiş tromplarla uyumlu, yivli külâhlı enfes beyaz mermer minber, kafes işi geometrik geçmelere eşlik eden son derece incelikle oyulmuş altın yaldızlı hatayi palmetler, rozetler, yapraklar ve Çin bulutlarıyla bezenmiştir. Namaz mekânının kuzeybatı köşesindeki müezzin mahfili, Bursa kemerleri üzerinde yükselir.

Caminin Arapça dinî kitâbeleri, yukarıda zikrettiğim Kandî'nin Türkçe kasidelerinin hakkedildiği üç kapıda verilen mesajları yankılar. Bu kasideler, camide sürekli Tanrı'yı öven zikirlerin yapılması ve doğru yolu arayan faziletli cemaatin günde beş kere namaz kılmasını arzu eden bâninin dindarlığını vurgular. Kasideler yaşlı vezirin dinî doğruluk ve cennette nihaî ödül kaygısını ifade eder. Onun ibadet kurallarına uymaktaki aşırı özenini Ayvansarâyî şöyle anlatıyor:

> [Hadım İbrahim Paşa] ezan vaktine aşırı ihtimamından dolayı, özel bir ev vakfetti. İçine iki yüksek sütun diktirip tepelerine bir tahta koydurarak, makaralarla dönen bir sürü kum saatleri yerleştirdi. O evde oturan her kim ise o saatleri dikkatle gözler ve ezan vakti geldiğinde o tahtaya vurur. Bu sesi bekleyen müezzin de, duyduğunda minareye çıkar ve ezanı okur.
>
> *Ezān-ı şerīfiñ vaḳtine kemāl-i ihtimāmından nāşī maḫṣūṣ bir ḫāne vaḳf idip, derūnına iki bālā sütūn dikerek onlarıñ fevḳine daḫī bir taḫta vażʿ idip ve maḳara ile taḥrīḳ olınur müteʿaddid ḳum saʿatler ḳoyup ol ḫānede her kim sākin olursa ol sāʿate naẓar eyler ve vaḳt-i ezān geldikde ol taḫtaya ḍarb ider anıñ ṣadāsına müteraḳḳıb olan müʾezzin daḫī işidüp mināreye ṣuʿūd ve ezānı ḳırāʿat ider.*[47]

Çok etkilendiği bu camiyi Evliya Çelebi, sanatlı (*muṣanna*ʿ) olarak değerlendirdiği eyalet camileriyle sık sık karşılaştırır; Sokollu'nun Lüleburgaz ile Payas'taki tek kubbeli ve zengin nakışlı camileri gibi.[48] Evliya, yüksek ağaçlarla süslü bir bahçe avlusu içindeki camiyi cennet kasrına benzetir ve ruhâniliği ile zevk verici estetiğini methederek yapısını Sinan'a atfeder:

> *Ḫādım İbrāhīm Paşa cāmiʿi: Süleymān Ḫānuñ vezīr-i aʿẓamı idi. Müteḳāʿid olup Silivri ḳapusınuñ iç yüzinde taḥtānī bir cāmiʿ-i rūḥānī itmişdür kim güyā bir ḳaṣr-ı ḫuld-i berīndür. Ḥaremi içre dıraḫt-ı müntehālar ile zeyn olup ḳuyāḫ-ı ḫıyābān bir ḥarem-i mecmaʿü'l-ʿirfāndur ve ġāyet muṣannaʿ ve müzeyyen cāmiʿ-i dilgüşādur. Ḳubbe ḳapusı üzre tārīḫi* [boş], *Miʿmār Sinān bināsıdur.*[49]

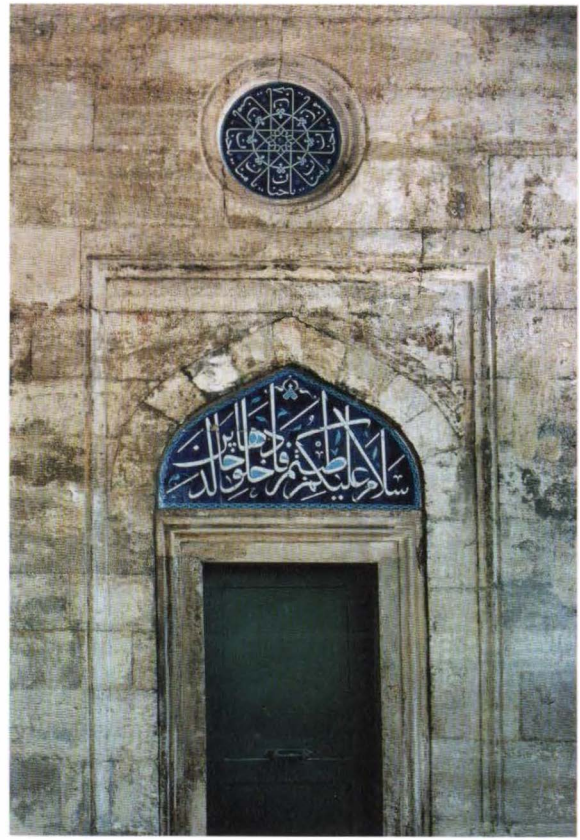

394 Hadım İbrahim Paşa Camii, Silivrikapı, soncemaat yeri cephesindeki sır-altı çini alınlık ve yuvarlak madalyon.

Mimarbaşı Süleymaniye'nin temellerini atmakla meşgul olduğu sırada inşa edilen Hadım İbrahim Paşa Camii, kubbeli küp şemasının özenli bir uyarlaması olarak, bânisinin vezirlik rütbesini âdâba münâsib şekilde ifade ediyordu. Çarpıcı bezeme programı ve Bali Paşa Camii'nin plan tipinin yaratıcı bir yorumuyla dikkati çeken mabed, modelini çağdaşlaştıran özgün ve geleneksel özellikleri bir arada barındırır. Sütunsuz tek katlı mahfiller içeren ekonomik planı, Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın Haleb (**res. 496**), Behram Paşa'nın Diyarbakır (**res. 482**) ve Hacı Ahmed Paşa'nın Kayseri'deki (**res. 463**) camileri gibi bazı eyalet merkezlerindeki beylerbeyi camilerine örnek teşkil edecekti.[50] Payitahtta kendinden sonraki kesme taş duvarlı vezir camilerinin daha karmaşık, sekizgen kasnaklı kubbeler içeren planlarına da öncülük edecek olan hadım vezirin bu etkileyici anıtı, geçmişle gelecek arasında köprü kurmayı başardı.

III. PERTEV MEHMED PAŞA

Pertev Mehmed Paşa'nın, önemli kara ve deniz yollarının kavşağındaki İzmit limanına hâkim menzil külliyesi, vasiyeti uyarınca ölümünden sonra inşa edilmiş bir yadigâr anıtıdır (**res. 395-96**). Külliyenin en etkileyici unsuru olan tek kubbeli kesme taş cami, kademelendirilmiş uyumlu nisbetlerini İzmit'in payitahta yakınlığına borçluydu. Tıpkı ahenkli oranlarını Babaeski'nin Edirne'yle komşuluğuna borçlu olan Semiz Ali Paşa'nın vasiyet ettiği cami gibi, İzmit'teki caminin de günümüze gelmeyen müştemilâtı ucuz malzemelerle inşa edilmişti.

Arnavut asıllı Pertev Paşa, devşirilip Sultan Süleyman'ın sarayında içoğlanı olarak yetiştikten sonra kapıcıbaşı oldu. 1544'te, yaklaşık on yıl işgal edeceği yeniçeri ağalığı mevkiine yükseldi. 1553'te Rumeli beylerbeyi, 1555'te dördüncü vezir, 1561'de de üçüncü vezirliğe terfi ettirildi.[51] Marcantonio Donini (1562) ondan pek etkilenmemişti: "55 yaşını aşkın ve (ikinci vezir) Ferhad Paşa'nın Arnavut asıllı akrabasıdır, zira onun annesi (kayınvalidesi) ile evlidir; birkaç sözcükle yetiniyor, başarılı amellerden yoksun, biraz basit ve dünya meselelerinden habersiz biri."[52] Pertev Paşa'nın hanedan mensubu olmayan zevcesi, Fütuha Hatun, merhum Şehzâde Mehmed'in dul karısıydı. Bu hatun ve şehzâdenin kızı olan Hümaşah (Hüma) Sultan, vezir Ferhad Paşa'yla evliydi.[53] 1565'te Pertev Paşa ikinci vezir oldu ve ertesi yıl başkumandanlığına atandığı Erdel (Transilvanya) seferinde birkaç kaleyi zaptederek sivrilmeyi başardı (**res. 397**). Ne var ki, bundan sonra kumanda ettiği İnebahtı deniz savaşında küçük düşen Pertev Paşa, 1571'de görevinden azledildi.

Mustafa Âli ikinci vezir iken mazul olup vefat eden bu Arnavut asıllı vezirin biyografisinde güzel ahlâki vasıflarını, himmetli ve dürüst kişiliğini över. Mehmed Paşa'ya, imansızlığın karanlığını ortadan kaldırmakta "doğasının fenerinin saçtığı ışık" nedeniyle, "Pertev" (ışık, parlaklık) lâkabını Sultan Süleyman'ın taktığını izah eder:

> *Vezîr-i şânî iken maʿzûlen vefât eyledi. Arnavûdiyyü'l-aṣl olup sarây-ı ʿâmirede Sulṭan Süleymân Ḫân-ı Ġâzî zemânında neşv ü nemâ buldı. Rikâb-ı hümâyûn aġalıklarındaki merâtibi, ḥattâ yeñiçeri aġâlığı gibi câh-ı ʿâlîyi katʿ idüp, vezîr oldı. Li-mü'ellifihî: Ẓulmet-i küfri zâ'il itmekle, ẕârî mısbâḥı ṣalduġı gibi ẕav', ânı rûşen çerâġ idindi hemân, ḳodı nâmın şeh-i cihân: Pertev. Ḫattâ on iki yıldan ziyâde yeñiçeri aġalığında ṣâbit ḳadem oldı. Ve nice yıllar daḫı vezîr-i ḫâmis ve râbiʿ ve ṣâliṯ ve ṣânî olup merâtib-i ʿâliyyeye vuṣûl buldı. ʿÂḳıbet Sulṭân Selîm Ḫân-ı Ṣânî zamânındaki donânma-yı hümâyûn inhizâmında ol serdâr bulındı. Ol keşr ü inhizâm Ḳapudân ʿAli Paşanuñ bî-vech cürʾetine ve ânuñ takṣîr-i ḫizmetine ḥaml olındı. El-ḳıṣṣa: Ḳaṣîrü'l-kâme ḫıssetle maʿlûm-ı ʿâmme, ammâ aḥlâḳ-ı ḥasene ile ittiṣâfı dürüst, ve cüll-i himmet vâdîlerinde ṭabʿı cüst ve ḫareketi süst bir devletlü idi. Mezârı Ebî Eyyûb-i Enṣârî civârındadur.*[54]

9 Ekim 1572'de altmışlı yaşlarının ortasında vefat eden Pertev Paşa, türbesindeki kitâbenin deyişiyle, "Tanrı'nın ışığının parlaklığı" için, sağlığı sırasında Mimar Sinan'ın Eyüp'te inşa ettiği aile türbesine defnedilerek cennetlik oldu: "*Yapdı evvel türbesini eyledi âḫir sefer/ Pertev-i nûr-ı Ḫüdâ paşa-yı Firdevs-âşiyân.*"[55]

Şehzâde Mehmed Camii'nin bina emini olarak hizmet etmiş olan Pertev Paşa, hassa mimarları ocağının bulunduğu Vefa meydanında ona bir saray inşa eden mimarbaşıyla yakın bir ilişki kurmuş olmalıydı (**res. 157** [6]).[56] Merhum paşanın İzmit'teki etkileyici camisinin inşasını yetenekli hassa mimarlarından birine devretmekle birlikte, Sinan bu yapıya kişisel bir özen göstermişe benzer. *Tezkire*'lerin bir nüshası, caminin, bânisinin ölümünden sonra "*Pertev Paşa rûḥı içün*" inşa edilen bir anıt olduğunu belirtir.[57]

Paşanın vefatından evvel tescil edilen tarihsiz Türkçe vakfiyesi de bunu doğrular; bir cami inşası için onun 20.000 florin (1.200.000 akçe) vakfettiğini söyler fakat yerini belirtmez.[58] Bu para ile mümkün olduğu kadar sağlam yapılı, güzel tasarımlı, latif üslûplu ve süslü bir cami inşasına özen gösterilecekti: "*Cāmiʿ-i şerîfün binâsına ḫarc ve ṣarf idüp ḫasbe'l-imkân metânet ve istiḥkâm ve bi-ḳadri'l-istiṭāʿa sedâd ve ḥüsn-i irtisâm üzre binâ olınmasına iḳdâm ve tertîb-i tehzîbinde tamâm ihtimâm olına. Ẕikr olınan cāmiʿ-i şerîf nesaḳ-ı laṭîf üzre binâ olınduḳdan soñra...*" Eğer vakfedilen meblâğın getirdiği faiz inşaata yeterli gelmezse, paşanın vakfının artı geliriyle (zevâid) takviye edilecekti.[59] Yirmi bir dinî el yazmasının bağışlandığı cami, mihrabının yanında duran ahşap rahlelerde sergilenen altı büyük boy Kur'an ve satın alınacak yeterli sayıda büyük boy halılarla tefriş edilecekti: "*Ve cāmiʿ-i mezbûrede döşenecek kifâyet miḳdârı ḳıṭaʿ-i kebîrden ḳâlîçeler alınup, cāmiʿ-i merḳûmda döşeyeler.*" Vasiyet edilen camiye bir sıbyan mektebi ile on iki ocaklı, ücretsiz bir hayır kervansarayı eşlik edecekti. Moloz taş ve tuğladan (*seng ü kîl*) inşa edilecek kervansarayın üstü "*kiremîd*"le örtülecekti; ancak vakfın artı geliri izin verirse taştan (*kârgîr*) inşa edilip üstü kurşun çatıyla örtülecekti. Vakfın artı gelirleri daha da biriktikten sonra, kervansaray konuklarının her birine günde bir kez bilâbedel yemek ikram edilecekti.[60]

Vakıf gelirlerinin artan kısmı, denizlerdeki gazaları destekleyerek sevap kazanmak amacıyla, caminin civarındaki evlerde ne kadar kürekçi varsa onların "hane akçesini" karşılayacaktı: "*Bâḳî zevâ'idden, cāmiʿüñ maḥallesinde her ne miḳdâr ḫâne vâḳiʿ olursa her kürekci vâḳiʿ oldukca ġazâ ṣevâbı ile müṣâb olmaḳ niyyetiy-*

395 Pertev Mehmed Paşa Külliyesi, İzmit, külliyenin varsayımsal restitüsyonu ile caminin planı:

1. Cami,
2. Sıbyan mektebi,
3. Çifte hamam,
4. Dükkânlarla çevrili kervansaray,
5. İmaret mutfağı,
6. Üç bölümlü çeşme grubu ile kubbeli su hazinesi.

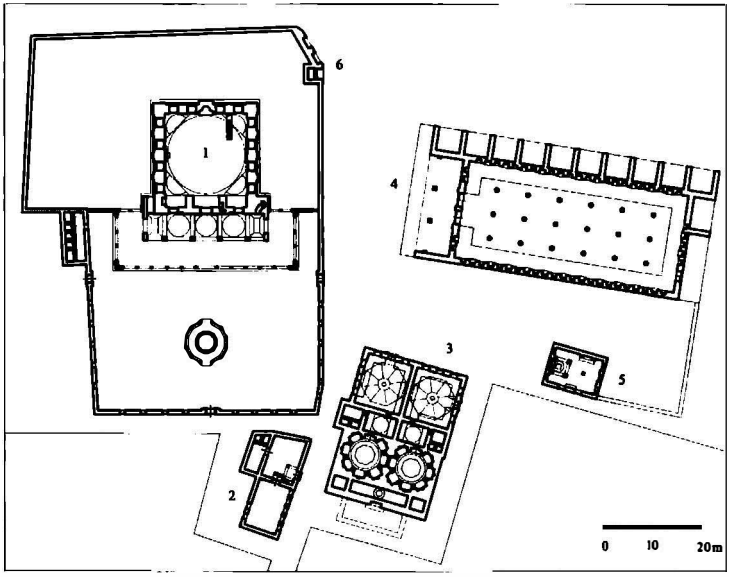

396 Pertev Mehmed Paşa Camii, İzmit, aksonometrik perspektif.

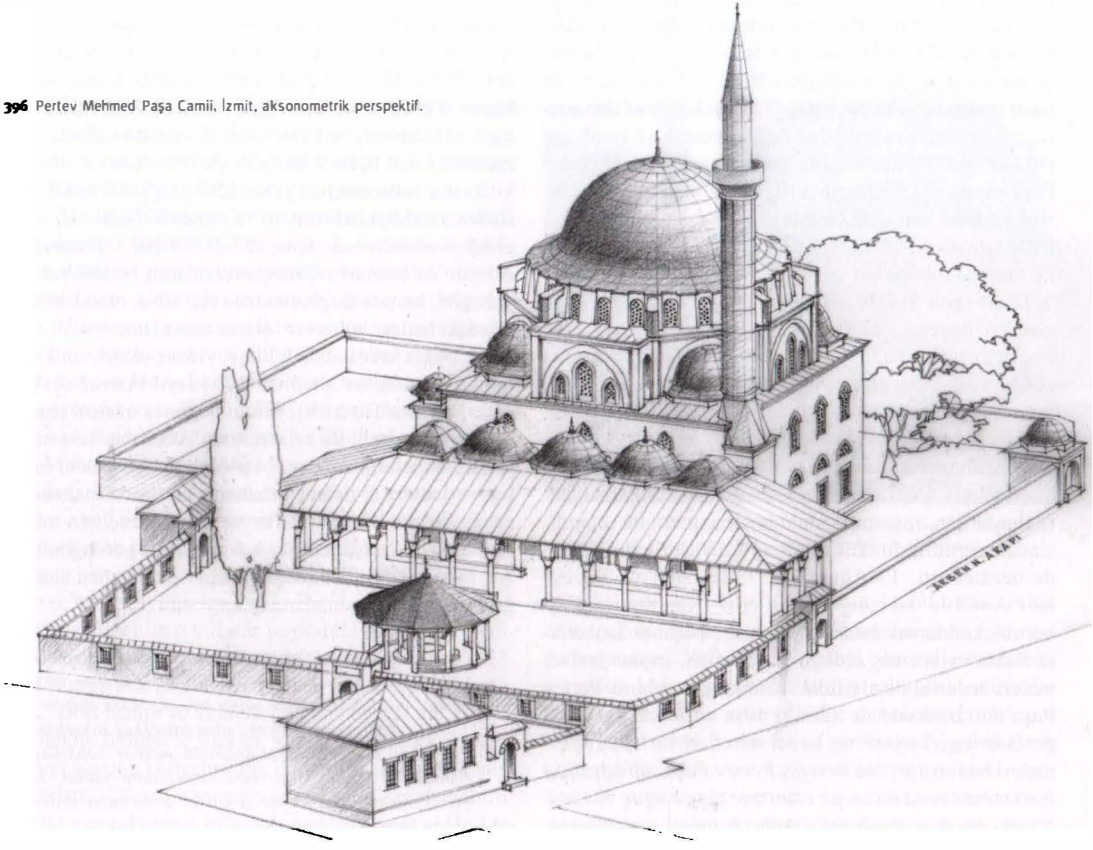

le ol şehirde her ḫāneye üslūb üzre ḫāne akçesi taʿyīn olınursa cāmiʿ-i mezbūruñ maḥallesi ḫānelerine daḫī ol vech üzre taʿyīn idüp vireler."[61] Bu şart, külliyenin savaş gemileri inşa edilen İzmit tersânesi yakınındaki mevkiinin, vezirin ölümünden önce seçildiğini gösterir. Liman şehrinin rıhtımında, Pertev Paşa ticarî mülkler, uncularla gemicilere mahzenler (*bir bāb uncılar maḫzeni ve altı bāb gemiciler maḫzeni*) ile birlikte İzmit civarında arsalar, değirmenler ve dükkânlar vakfetti.[62] Vakıfları ayrıca Gelibolu, Silistre, Malkara ve İstanbul gibi yerlerdeki mülklerini ve payitahtın Vefa meydanındaki sarayını da kapsıyordu (**res. 397**).[63]

Mart 1571 gibi geç bir tarihte vakfedilen bazı mülkleri kaydeden vakfiye, II. Selim'in veziri olarak tanımlanan paşanın, o yılın baharında İnebahtı'ya donanmayla hareket edişinden hemen önce yazılmışa benziyor. Vakfiyenin, Tanrı'dan vakfı kuranın haşmetini arttırmasını dilemesi de bu varsayımı destekliyor. Dolayısıyla, yapılması öngörülen cami külliyesinin İzmit tersânesi yanındaki yerinin, vezirin kazanmayı umduğu deniz zaferinin anısını ebedîleştirmek emeliyle seçtiği düşünülebilir.[64] Pertev Paşa, vasiyetname şeklindeki vakfiyesinde, kendisi öldüğünde yerine kâhyası Sinan Kethüda ibn Abdülmennan'ın mütevelli ve veziriazamların da nâzır olmasını şart koşmuştur.[65] Sinan Kethüda'dan sonra, paşanın azatlı köleleri mütevelli olacak ve kendi çocukları vakfının işlerine asla karışmayacaklardı.[66] Pertev Paşa hayattaki çocuklarının (üç oğlan ve iki kız) her birine ve daha sonra da onların çocuklarına günlük harçlıklar tahsis etti. Ölümü üzerine, Eyüp'te yaptırmış olduğu türbede ruhuna her gün otuz Kur'an cüzü okunacaktı. Diğer sekiz kişi de, Kelime-i Tevhid ile Allah'ı öven zikirlere ilaveten kendi ruhu için özel dualar okuyacaktı. Çocuklarının anası, Fütuha Hatun vefat ettiğinde, türbede onun ruhu için de Kur'an'dan bir cüz okunacaktı. Paşanın merhum oğlu Ahmed ve (İslâm'a ihtida etmiş olduğu anlaşılan) ebeveyni için bir Kur'an cüzü aynı türbede halihazırda okunmaktaydı.[67]

Pertev Paşa Camii'nin, bâninin ölümünden sonra başlatılan inşasına, muhtemelen merhum efendisinden ayrıntılı direktifler almış kâhyası Sinan Kethüda nezâret etti. 13 Ağustos 1573'te İzmit ve Kuzeybatı Anadolu'daki diğer şehirlerin (Kandıra ve Taşköprü) kadılarına hitaben yazılmış, paşanın kethüdası Sinan'ın istemiş olduğu bir ferman, inşaat malzemeleri tedarikiyle ilgilidir. Kadılara, merhum Pertev Paşa'nın İznikmid'de (İzmit) inşa edilecek camisine gereken taş, kereste ve kireci ücretleri ile tedarik etmeleri buyurulur: "*Müteveffā Pertev Paşanuñ ḳaṣaba-i İznīkmīdde binā olınacaḳ cāmiʿine ṭaş ve aġaç ve kirec lāzım olmaġın akçeleriyle tedārük itmek istedüklerinde daḫl olınmamaḳ içün sābıḳā ketḫüdāsı Sinān ḥüküm ṭaleb itmegin buyurdum ki...*" İzmit'te mîrî taş ocaklarının varlığı ve yakın çevredeki ormanların bolluğu, inşaat malzemelerinin bulunmasını kolaylaştırmış olmalıdır. İzmit taş ocaklarında hünerli taş yontucuların istihdam edilmesinin, camideki taş işçiliğinin yüksek kalitesine katkısı olduğu anlaşılıyor. Aynı fermanın Samokov kadısına ve Mehmet Çavuş'a gönderilen bir kopyası, paşanın adamlarına cami inşaatında gereken demir alet edevat almalarına ve bunları kiralık arabalarla nakletmelerine izin verilmesini emreder. Kratovo kadısına gönderilen bir diğer kopya, kurşun alımını veya arabaların kiralanmasını önlemeye yeltenen kişilerin men edilmesini buyurur.[68]

Bânilerinin ölümünden sonra inşa edilen çoğu cami gibi, Pertev Paşa'nınkinde de inşaat kitâbesi bulunmaz; bunun yerine ta'lik hatlı tarih kitâbeleri caminin çevre duvarı üzerine hakkedilmiştir. Kitâbelerden biri, çevre duvarının güneybatı köşesindeki üç bölümlü çeşme grubunda yer alır: "*Çeşme-i laṭīf-i Pertev Meḥmed Paşa, 987* [1579-80]" (**res. 395** [6], **398**).[69] Avlunun batı kapısının üzerindeki diğer bir kitâbe de aynı tamamlanma tarihini verir: "*Cāmiʿ-i şerīf-i Pertev Meḥmed Paşa, sene 987* [1579-80]."[70] Bu tarih, caminin içinde, cümle kapısına bitişik olan batı filpâyeye, celi sülüs (müsennâ) hatla nakşedilmiş ve bilinmeyen bir hattat tarafından imzalanmış olan üçüncü kitâbede de tekrarlanıyor. Burada kitâbenin, müsennâ hatt yazan kâtib, naçiz Mehmed tarafından yazıldığı belirtiliyor: "*Ketebehu el-faḳīr Meḥmed el-kātib el-müṣennā, sene 987* (1579-80)." *Tezkiretü'l-Bünyân*'da Selimiye Camii'nin hatlarını betimleyen kaside gibi, burada da günümüzde celi sülüs olarak bilinen tarzdaki hatlar "*müṣennā*" olarak tanımlanmıştır.[71]

Deniz kıyısındaki külliye, yukarı şehrin antik surlarının dışında yer alıyordu. 17. yüzyıl Fransız seyyahı Jean-Baptiste Tavernier, rıhtım boyunca uzanan tersâne doklarını ve gemi ile ev inşasında kullanılan kerestelerle dolu depoları betimler.[72] 1646'da Evliya Çelebi bu işlek ve kalabalık ticaret limanının kıyısında mahzenler, zenaatkâr dükkânları, hanlar ve belirli gençlerin müdavim olduğu nakışlı meşhur kahvehaneler gördüğünü yazar; şehrin kârgir bedesteni olmamasına rağmen tüm değerli şeyler tüccar hanlarında mevcuttu:

> *Bunlardan mā-ʿadā tüccār ḫānlarıdur... Bu ḫānlardan mā-ʿadā iskele başında cümle iki yüz ʿaded kereste ve ġayrı metāʿ maḫāzinleridür ve cümle biñ yüz ʿaded dükkān ehl-i ḥiref-i günā-gündur ve ḳırḳ ʿaded münaḳḳaş ḳahveḫāneleri vardur... Bunlar tābī civānlarıyla meşhūr ḳahvelerdür. Ammā bu şehrin kārgīr binā bezzāzistānı yoḳdur. Lākin tüccār ḫānlarında cümle zī-ḳıymet girān-bahā şeyler bī-bahā bulınur.*[73]

Pertev Paşa'nın surdışı külliyesi, "Yeni Cuma Mahallesi" olarak adlandırılan bir yerleşim oluşturarak, İzmit şehrinin sahile doğru genişlemesine katkıda bulundu. Bir sıbyan mektebi içeren yapı topluluğu, menzil ve şehir külliyesi işlevlerini birleştirerek etrafında gelişen yeni şehir merkezinin nüvesini teşkil etmiştir. Kıble duvarı rıhtıma dönük olan cami, ağaçlar dikilmiş ve çevresi duvarlarla çevrili iki bahçenin ortasında yer alır (**res. 395-96**). Öndeki şadırvan avlusu, (1962'de yeniden inşa edilen) moloz taştan, demir şebekeli pencereleri ve üç kapısı bulunan bir duvarla kuşatılmıştır. Zarif mermer şadırvanın kubbesi, mukarnas başlıklı on iki beyaz mermer sütununun taşıdığı kırmızı-beyaz geçmeli taşlarla süslü sivri kemerlerin üzerinde yükselir. Şadırvanın üstünde kurşun kaplı konik bir çatıyla yeniden inşa edilen gölgelik, eski fotoğraflarda görülen orijinal ahşap direklerin yerini alan on iki yeni mermer sütunla desteklenmiştir.[74] Külliyenin çevresindeki özgün şehir dokusu, modern yolların ve harap haldeki müştemilâtı içeren bir parkın yapımıyla, büsbütün ortadan kalkmıştır.[75] Moloz taş duvarlı müştemilât caminin batısındaki çevre duvarının dışında diyagonal olarak yerleştirilmiştir. Bunlar bir sıbyan mektebi, küçük bir imaret mutfağıyla bir kervansaray ve çifte hamamdan oluşur (**res. 395**).[76] Demek ki vakfiyede ümit edildiği gibi, vakfın zevâidi kârgir müştemilât yapımına kâfi gelmemiştir; dolayısıyla dağınık yerleşimli gösterişsiz ek yapılar, çifte revaklı kesme taş caminin önceliğini daha da belirginleştirmiştir.

Tarihli kitâbelerin, çevre duvarının batı kapısında ve güneybatı köşesindeki çeşmelerde yer alması, külliyenin deniz tarafından ana girişinin bu yönden olduğuna işaret eder. Çevre duvarının pahlı güneybatı köşesindeki üçlü çeşme grubunun ikisi, moloz taş ve tuğladan yapılmış olup hayvanlara mahsustur, üçüncüsü ise arkasında kubbeli bir su haznesi bulunan taştan sivri kemerli ana çeşmedir (**res. 395** [6], **398**). Bu pahlanmış köşe, caminin ideal perspektifini sunan bir kamusal meydana bakar. Mabedin dış kütlesi üç katmadan oluşur: Kübik beden duvarları; dört trompun dışa yansıyan yarım kubbesi ile pencereli timpanum kemerlerini kapsayan yüksek sekizgen kubbe kaidesi; ve sekiz payanda kemeriyle pekiştirilmiş gömme payandalı ve pencereli kurşun kaplı bir kasnak üzerine yükselen ana kubbe. İç mekânı yansıtan dış kütle, Sinan'ın o yıllarda payitahtta tasarladığı camilerde (Sokollu'nun Azapkapı'daki camisi gibi, y. 1573-77/78) artık pek görülmeyen klasik oranlara sahiptir.

Dört tromp ve kemerler üstüne oturan ulu kubbenin hâkim olduğu iç mekân, kuzey duvarındaki payandaların arasına yerleştirilmiş iki katlı mahfillerle genişletilmiştir. Cümle kapısının tepesindeki şeref mahfilinin iki yanında birer müezzin mahfili yer alır. Üç katman halinde aşırı büyük pencereler, sanki bâninin ismini çağrıştırmak istercesine, ibadethanenin içini ışığa boğar (**res. 399**). Zemin düzeyi pencerelerinin renksiz camlı kafes işi petekli, kemer şeklindeki alınlıkların da ışık miktarını arttırır. Kıble duvarının renkli camlı üst pencereleri, kitâbeler ve girift alçı işi şebekelerle gösterişlidir. Mukarnas kavsaralı mermer mihrab, tepedesinde yuvarlak bir pencere ve her iki tarafında ikişer sıra pencere bulunan yüksek bir kemerin içine oturur.

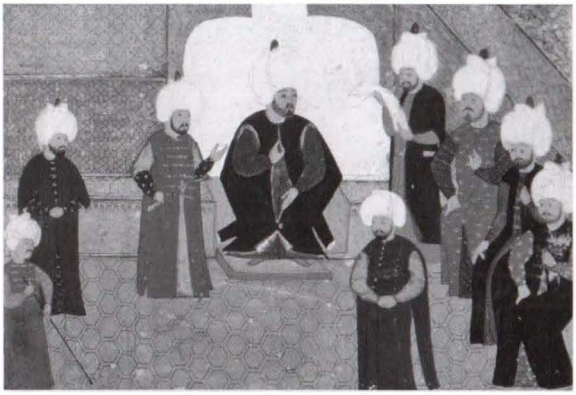

397 İkinci Vezir Pertev Mehmed Paşa'nın Vefa Meydanı'ndaki sarayında divan toplantısı, kâğıt üzerine suluboya, s. 1581, Lokman'ın, *Şehnâme-i Selîm Hân*'ından.

398 Pertev Mehmed Paşa Camii, İzmit, çevre duvarının güneybatı köşesindeki üç bölümlü çeşme grubu ve kubbeli su haznesi ile birlikte görünümü.

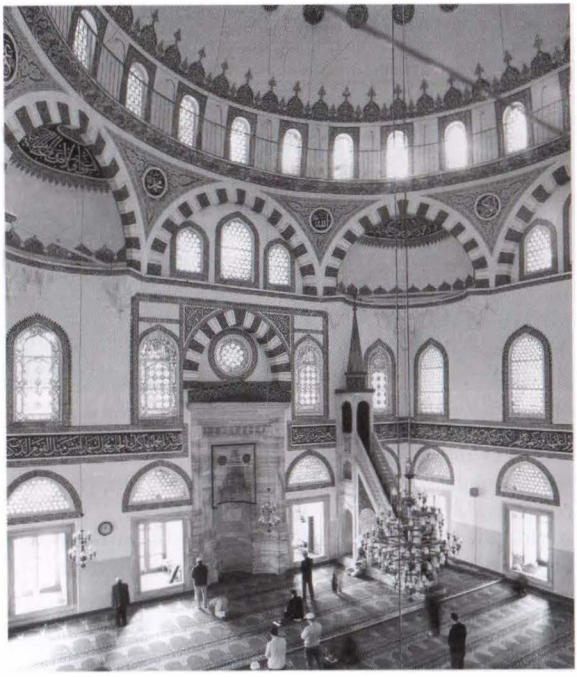

399 Pertev Mehmed Paşa Camii, İzmit, iç mekânın kıble duvarına doğru görünümü.

Yazıları Kelime-i Tevhid'i aktaran yuvarlak pencerenin altındaki dikdörtgen levhaya, standart mihrab âyeti (3: 37) hakkedilmiştir.

1952 ile 1961 yılları arasında restore edilen kalemişi nakışlı bezemelere kırmızı, mavi, siyah ve beyaz hâkimdir. Kitâbelerin Kur'an alıntıları, ilâhî yaratıcıyı ve (bâninin adaşı) Hz. Muhammed aracılığıyla müminlere doğru yolu göstermek üzere gönderilen vahyi yüceltir. Kubbenin merkezî madalyonu, gökleri ve yeri sabit yörüngelerinde tutmakta Tanrı'nın mutlak kudretini beyan eder (35: 41). Sekiz kubbe kemerinin aralarına, kutsanan isimlerin yer aldığı yuvarlak madalyonlar nakşedilmiştir. Bunların altındaki dört tromp, En'am suresinden iki âyeti aktarır. Kıble duvarının sağından başlayıp saat yönünün tersine ilerleyerek okunan âyetler, ilâhî yaratıcının birliğini teyit eder ve gönderdiği vahiy aracılığıyla Hz. Muhammed'in putperestliğe sırt çevirdiğini belirtir (6: 79-80).

Pencerelerin ilk iki sırası arasından geçerek bütün namaz mekânını çevreleyen lacivert üzerine beyaz kitâbe kuşağı, Kapudan Piyale Mehmed Paşa'nın Kasımpaşa tersânesi yanındaki camisindeki (y. 1565-73) çini şeritinden muadiline benzer (**res. 399, 430**).[77] Her iki kuşak da, müminlere cemaat namazını eda etmeyi ve Allah'ı zikretmeyi öğütleyerek, Tanrı'nın "Kitab'ı ve hikmeti" ve resulü Hz. Muhammed aracılığıyla gönderilen vahyinin rehberliğine başvurmalarını teşvik eden Cum'a suresini (62: 1-11) aktarır. Bu sure, başat olarak Hıristiyan forsalar ve mühtedîlerle istihdam edilen tersânelerin ortamına münâsibdir. Ölenin kaçınılmaz olarak, eylemlerinin nihaî hakemi olacak Allah'a geri döneceğinin beyan edilmesi ise, Pertev Paşa'nın ruhunun selameti için yapılan bir anma camisi için özellikle uygundur (62: 8). Ölümün kaçınılmazlığı teması, ibadethanenin sedef kakmalı kündekârî ahşap kapılarında da yinelenmiştir (28: 88).

Evliya Çelebi İzmit limanının sahilinde konumlanan caminin ve kurşun kaplı kârgir tonozlarıyla şehrin en mükellef misafirhanesi olarak övdüğü büyük kervansarayın (*ḫān-ı ʿaẓīm*) bilinen en eski betimlemesini yapar. Sinan'a atfettiği selâtin camisi tarzındaki ibadethane son derece aydınlık, süslü ve latiftir:[78]

> *Ve leb-i deryāda Pertev Paşa Cāmiʿi: Selātīn cāmiʿi miṯāl ḳurşum ḳubbeli bir mināreli cāmiʿ-i rüşendür. Süleymān Ḫān vezīri Pertev Paşa yedi sene ḥākim olup inşa itmişdür. Ġāyet rüşen ve müzeyyen cāmiʿ-i laṭīf dür kim Ḳoca Miʿmār Sinān bināsıdur.* [79]

Alışılmadık ölçüde büyük bir kubbeyle (çapı 16,39 metre) taçlanan heybetli cami, payitahttaki vezir camilerinden aşağı kalmaz. Âdâba uygun olarak kubbeli küpün bir uyarlaması şeklinde tasarlanan mabed, vefat etmiş bânisinin hâtırasına yaraşır bir eyalet camisidir. Pertev Paşa'nın statüsünü, sanki vezirlikten azledilmemişçesine, saygıyla anan bir prestij yapıtıdır.

IV. FERHAD PAŞA

Mimar Sinan'ın Ferhad Paşa için tasarladığı iki eyalet camisinden birisi paşa hayattayken Kastamonu'da, diğeri de ölümünden sonra Çatalca'da inşa edilmiştir (**res. 400-2**). Macar asıllı paşa, devşirildikten sonra padişah sarayında içoğlanı olarak yetiştirilip, kapıcıbaşı görevine atandı.[80] Şehzâde Mustafa'nın 1553'te boğdurulması ardından yeniçeri ağalığına tayin edilen Ferhad, 1557'de rütbesi indirilerek Kastamonu sancakbeyliğine gönderildi.[81] Gözden düşmesinin nedeni, yeniçerilere uyguladığı aşırı katı disiplindi. Bu durumu veziriazamlığa geri getirilen Rüstem Paşa'ya (g.d. 1555-61) şikâyet eden yeniçeriler, onu müstakbel damadı olacak müstebid ağalarını korumakla suçlayarak sarayını yağmalamakla tehdit etmişlerdi. Yeniçeriler ayrıca Sultan Süleyman'a da cüretkârca meydan okuyan bir dilekçe göndermişlerdi:

> Devletli padişahın ayağının toprağına yeniçeri kullarının arzuhali budur ki: Halen ağamız olan kimsenin yüzünden çaresiz ve âciz kaldık. Osmanlı hanedanı meydana çıktığından ve

yeniçeriler yaratıldığından beri böyle zalim haramzâde, fesatçı, haydut, şeytan, sofu azması ağa ne gelmiştir ne de gelecektir. Bunun yönetimi altında yeniçeri olmaktansa, gâvur olmak yeğdir. Haşmetli padişah, sen bunu adam sanırsın; bu adam değil şeytanın ta kendisidir. Yazıklar olsun, senin buna gülvenmene. Allah korusun, nasıl olmuş da senin terbiyende yetişmiş ... Bizim günahımız nedir ki, daha dün gâvurlar arasından gelmiş ve ağzı hâlâ domuz eti kokan böyle bir Macar kâfiri bize tayin ediyorsun! Haksız yere ırzımızı ve namusumuzu ayaklar altına alıp, türlü türlü hakaretle çiğniyor. Eğer bir günahımız varsa, kendi elinle bizi öldür, bu haydutlardan kurtulalım! Sen ki adil bir padişahın oğlusun, o (I. Selim) kimseye güvenmeyip kendi kullarının işlerini bizzat görürdü. Sen ise bir alay zalime güvenip, dizginleri onlara havale etmişsin... Biz senden de, oğullarından da, paşalarından da bıktık usandık. Öyle bir isyan ederiz ki, Mustafa Ağa zamanında olan fesat bunun zerresi olur. Ne olaydı, keşke Şehzâde Mustafa yerine biz ölseydik!.. Elhamdülillâh İslâm padişahısın, istediğin her şeye gücün yeter... sen bizi esirgemezsen kim esirgeyecek ki? Artık geçmiş zaman yeniçerileri gibi şarap, kadın, oğlan ve kavgacılık peşinde değiliz; beş vakit namazımızdayız ve sizin duanızdayız... Bu cefaya dayanamayıp biz o Macar gâvurunu çoktan hakaretle tepelerdik. Ama biz bunun yerine senin onurunu koruduk ve doğrudan sana arz ettik. Eğer onu azleder ve kavgayı giderirsen ne âlâ, aksi halde çıkacak fitne ve fesadın sorumluluğu senin boynuna olur, bilmiş olasın. Hiçbir şey yapmadan durup bakmak olmaz. Vallahi billahi fesat ederiz, haberin olsun! Şarabı yasaklarsın, sofu sandığın ve güvendiğin bu ağanın [İstanbul] yalısında kaç meyhane kurduğunu araştır da gör!

Devletlü Ḫünkāruñ ayaġı toprağına yeñiçeri ḳullarının ʿarż-ı ḥāli budur ki: Ḥāliyā aġamuz olan kimesnenüñ ʿāciz ve fürū-mānde ḳalduḳ Āl-i ʿOṯmān peydā olalı ve yeñiçeri olalı böyle ẓālim, ḥaram-ẓāde, müfsid, ṣūret-uġrısı, şeyṭān ṣofı azımız aġa ne gelmişdür ve ne gelecekdür. Bunıñ zamānında yeñiçeri olmaḳdan gâvur olmaḳ yeġdür. Devletlü Pādişāh, sen bunı ādem ṣanursın bu ādem değildür ve şeyṭān ʿaleyhi'l-laʿne kendüsidür, ḫayf yazuḳ senüñ buna itdügin iʿtiḳāda, ḥāşā ve kellā bu senüñ terbiyende büyümüş ola... Bizüm günāhımuz nedür ki böyle Macar kāfiri ki dün gāvurdan gelmiş henüz domuz eti aġzında ḳoḳaduruyor bize ḥavāle idesin nā-ḥaḳ ʿırżımuzı ve nāmusımuzı pāymāl idüp dürlü dürlü ḥaḳāretler ider, eger günāhımuz var ise kendü elinle bizi öldür, bir uġrıdan kur[tu]lalum. ʿĀdil pādişah oġlısın, kimesneye iʿtimād itmezdi ḳulın aḥvālin kendü görürdi. Sen bir alāy ẓālime iʿtimād idüp irḫā-i ʿinān itmişsin... senden daḫı ve oġullarından daḫı ve paşalarından daḫı bīzār olduḳ bir fesād iderüz ki Muṣṭafā Aġa zamānında olan fesād bunın żerresi ola, nolaydı kāşki Sulṭān Muṣṭafā ölmekden biz ḳırılayduḳ... elḥamdüli'llāh İslām pādişāhısın her ne yire ki ḳaṣd itsen elün yeter... sen esirgemezsen ya bizi kim esirgesün, ilerü zamān yeñiçerileri gibi ṣarabda ʿavretde ve oġlanda değiliz, ġavġa ve ġalebede değiliz, beş vaḳıt namazımuzda ve sizüñ duʿānuzdayız... bu ezāya biz müteḥammil olmayup bu Macar gāvurın çoḳdan ḥaḳāretle depeler idük. Lākin senüñ ʿırżın ṣaḳınup yolından sana ʿarż itdük. Eger giderdün, ḳāvgayı def' itdün ḫoş ve-illā olan fesādın ve fitnenin vebāli boynına olur, bilmiş olasın daḫı durup baḳınaḳ olmaz. Vallāhi, vallāhi fesād iderüz, oñat āgāh ve ḫaberdār olasın. Sā'irlerde ṣaraba yasāġ idersiz, ṣofı ve bu iʿtimād itdüġün aġa yalıda kaç meyḫane iḥdāṯ itmişdür teftīş eyleñ göresiz.[82]

Yeniçerilerin muhalefetine rağmen Ferhad'ın sarsılmaz sadakatini yine de takdir eden Sultan Süleyman, 1558'de, onu pek sevdiği torunu Hüma Sultan (Şehzâde Mehmed'in kızı) ile evlendirmekle ödüllendirdi. Ferhad, beşinci vezir unvanıyla Kastamonu'dan payitahta döndü ve 1561'de Rüstem Paşa'nın ölümü üzerine dördüncü vezir oldu.[83] 1562'de Venedik elçiliğinin kâtibi, kırk yaşındaki Ferhad Paşa'nın, konumunu padişah tarafından "pek çok sevilen" hanım sultanla evliliğine borçlu olduğunu açıklıyor. Diğer vezirlerden "hatırı sayılır ölçüde daha az deneyimli" olmasının yanı sıra, "ne dünya meselelerinde pek fazla bilgiye, ne de büyük bir kavrayışa" sahipti.[84] 1565'te üçüncü vezirliğe yükseldi, fakat II. Selim'in saltanatının başlarında, 1568'de emekliliğe ayrılmaya zorlandı.[85]

Selânikî'ye göre, emekli vezir 6 Şubat 1575'te vefat ettiğinde, adamları bir hekimle birlikte divan-ı hümayuna gelip, devlet ricalinin tahrikiyle bir hekimi efendilerini zehirlemekle suçladılar: "*Ve irtesi divān-ı ʿāliye Frenkden müslümān olma yalancı ṭabīb ḳısmından bir şaḫṣ-ı nā-hemvār, müteveffā-i merḥūm Ferhād Paşa ādemleriyle gelüp daʿvācı olup, 'Efendimize ġadr u ḫayf oldı. Ḳoca Şücāʿ Hekīm aʿyān-ı saʿādet ḫāṭırları içün aña ḳıydı, mesirditos virdi' didi.*" Mustafa Âli, bazılarının zehiri içirmesi için katile "*işāret*" verenin veziriazam Sokollu olduğuna inandığını belirtiyor.[86]

Ferhad Paşa, arkasında hanım sultandan doğma beş oğlan ve üç kız çocuk bıraktı. Rical ve ulema tarafından cenaze alayıyla, Eyüp'teki kutsal caminin yanındaki açık hava türbesine defnedildi. Selânikî, büyük vüzera arasında nam salmış ondan başka bir hattatın vezaret makamını işgal etmediğinin söylendiğini belirtir: "'*Vüzerā-i ʿiẓām ḫażretleri içinde böyle ḫoş-nüvīs ehli ḳalem be-nām kimesne mesned-i vezārete gelmemişdür' diyü naḳl olınur.*"[87] Âli, on yıl vezir olarak hizmet etmesinin ardından azledilen Ferhad Paşa'nın hat yeteneğini ve dindarlığını över: "Güzel yazıya meraklı, nesih hattı yazmakta mükemmel ve sufî şöhretli idi; fakat yeniçeri ağası olduğunda şiddetli cezalar veren, siyaset sahibi bir kimse idi" (*Ḥüsn-i ḫaṭṭa mā'il, ḳalem-i nesḫīde kāmil, ṣūfī şöhret, fe-ammā aġālıġı ḥālinde keşirü't-taʿzīr ve sāḥib-i siyāset kimse idi*).[88]

Meşhur hattat Ahmed Karahisarî'nin talebesi olan paşa, kendi istinsah etmiş olduğu Kur'an yazmalarını yüzer altına satarak birkaç bin altın biriktirmişti. Şer'an helal olan bu gelirle, naaşının yıkanması ve kefenlenmesini vasiyet etmişti.[89] Hüma Sultan, sevgili kocasının yazdığı

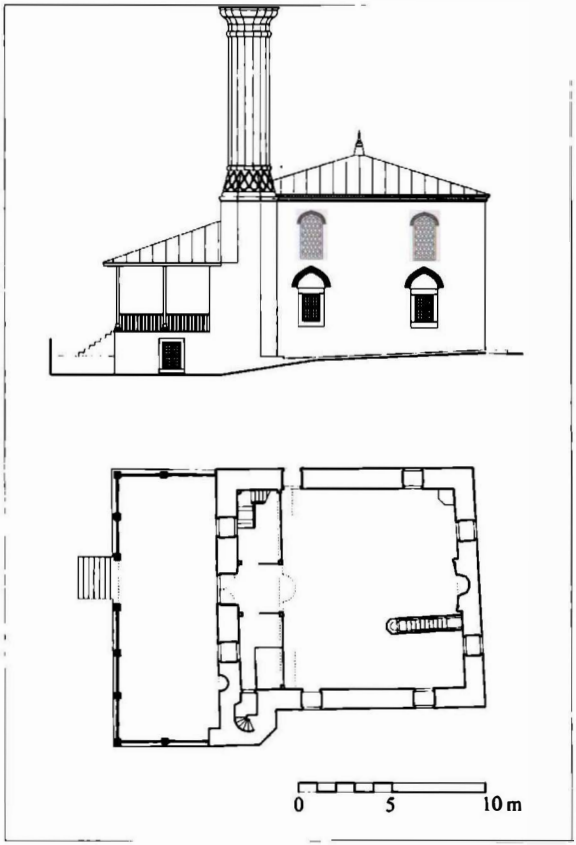

400 Ferhad Paşa Camli, Kastamonu, plan ve cephe.

ve düğün gecesi yadigâr olarak kendisine verdiği Kur'an nüshasını, babası Şehzâde Mehmed'in türbesindeki kendi kabrine vakfetmişti. Hanım sultan bu Kur'an nüshasına aşağıdaki dokunaklı vasiyeti yazmıştı:

> *Bu muṣḥaf-ı şerîfi Ferhâd Paşa ḥażretleri geldügim gice virmişler idi. Bu muṣḥaf-ı şerîfe kimse mâniᶜ olmayup ḳabrim üzre tilâvet olına. Vaḳf itmişim. Üzerimde ṭursun. Bir evlâdım daḫl eylemeye. Rûḥum içün oḳuna. Allâh rıżâsiyçün ve Resûlullâhuñ pâk rûḥiyçün. Ve oḳuyanlar ṣıdḳla rûḥuma hibe ideler. Gice gündüz başım ucında ṭura. Her kim bu vaṣiyyetimi yirine getürmezse yârın yevm-i maḥşerde ḥażret-i Ḥaḳḳ ḥużûrında daᶜvâcı olup iki elüm yaḳalarında olsun.*[90]

Hanım sultan, Ferhad Paşa'ya bunca düşkün olmasına rağmen, onun ölümünden kısa süre sonra tekrar evlendi. 1576'da Antonio Tiepolo, "padişah tarafından çok sevilen ve sayılan yüce ruhlu bir kadın olan" Ferhad Paşa'nın dul karısının yakın zamanda vezir Lala Mustafa Paşa'yla evlenmiş olduğunu bildirdi.[91] Eski Saray'dan ayrılan bir arsa üzerinde Mimar Sinan tarafından Ferhad Paşa için inşa edilen saray, Hüma Sultan'a miras kaldı.[92]

Mimarbaşı, bu paşanın iki eyalet camisinin tasarımını kendi yapmış olsa bile, inşaatlarını yardımcılarına bırakmış olmalıdır. Bir vakıf defteri, "Ferhad Paşa ibn Abdullah"ın hayır vakıfları için İstanbul, Kastamonu, Çatalca ve Yenice-i Karasu'daki gelir getiren mülklerini bağışladığını belirtir, fakat vakfiyesi gün ışığına çıkmamıştır.[93] Kastamonu'daki jenerik sakıflı camisinin inşaat kitâbesi, burayı Seyfi Dede'nin ricası üzerine, vezâretinin başlarında sipariş ettiğini gösteriyor (**res. 400**). Paşa muhtemelen Kastamonu'da sancakbeyi iken, bu şeyhin müridi olmuştu:

> Adı Seyfi Dede, hali bilgelerin kutbu
> Kendisine süslü bir cami yapmasını dilediğinde
>
> Çağın Hüsrev'ine, vezir Hz. Ferhad Paşa
> Bu şirin, yüce ve süslü camiyi yaptı
>
> Bilge birisi iki güzel tarih yazdı:
> Birisi, "hoşça bina"; diğeri "şuhça bina"
> 967 (1559-60).
>
> *Nâm ile Seyfi Dede ḥâl ile ḳuṭb-i ᶜurefâ*
> *Kendüye câmiᶜ-i zîbâ içün itdükde duᶜâ*
>
> *Ḫüsrev-i dehre, vezîr maḥżret-i Ferhâd Paşa*
> *Yapdı bu câmiᶜi şirîn ü berîn ü zîbâ*
>
> *ᶜÂrifin biri iki târîḫ-i zîbâ yazdı:*
> *Birisi "ḫôşca binâ" biri de "şûḫca bina",*
> *(967).*[94]

Ahşap çatıyla örtülü, moloz taş duvarlı caminin 18. yüzyıla tarihlendirilen tek şerefeli kesme taş bir minaresi ve önünde tamamen yenilenmiş bir ahşap direkliği vardır. *Tezkire*'lere göre, Çatalca'daki cami, merhum Ferhad Paşa'nın "ruhu" için ölümünden sonra inşa edilmiştir (**res. 401**).[95] Ahşap çerçeveli taş bir levhaya hakkolunan Türkçe kitâbesi, mukarnas kavsarası olmayan kemerli cümle kapısının üzerine çivilenmiştir. Bu levha, çevre duvarının güneydoğu köşesindeki çeşmeye oyulmuş özgün kitâbenin kaba bir kopyasıdır. Özdeş kitâbeler şöyledir: "*Ṣâḥibü'l-ḫayrât ve'l-ḥasenât merḥûm Ferhâd Paşa rûḥuyçün Fâtiḥa, sene 1006 (1597-98).*"[96]

Sinan otobiyografilerinde kaydedilen cami genellikle 1575-88'e tarihlendirilir; çeşme gibi bazı ayrıntıları ise 1597-98'de tamamlanmış olabilir. Ferhad Paşa'nın zevcesi, akrabaları ve azatlı kölelerinin gözetiminde inşa edilen tek kubbeli cami, dik yokuşlu bir tepede konumlanan bahçe avlusunun ortasında yer alır (**res. 402**).[97] Yalın fakat son derece şirin külliye, camiye eşlik eden bir sıbyan mektebi ve kamusal çeşmeden oluşur.

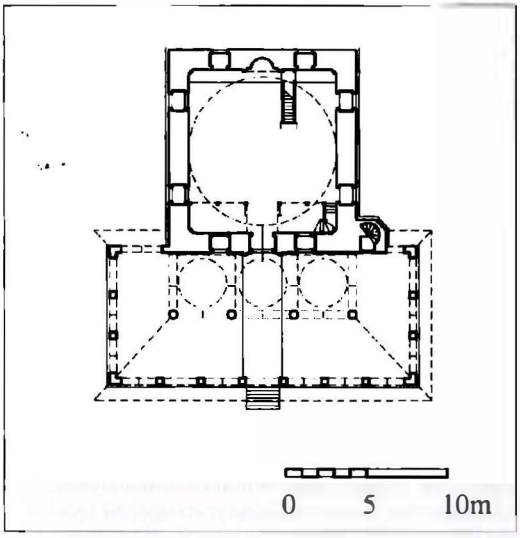

401 Ferhad Paşa Camii, Çatalca, plan.

402 Ferhad Paşa Camii, Çatalca, sıbyan mektebi ile birlikte aksonometrik perspektif.

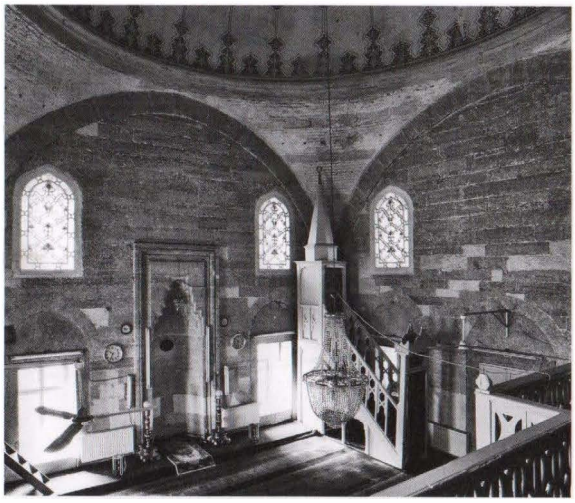

403 Ferhad Paşa Camii, Çatalca, kıble duvarına doğru iç mekânın görünümü.

Çevre duvarının kuzeydoğu köşesindeki mekteb, belki de paşanın hane görevlilerinden biri olabilecek, kimliği belirlenemeyen bir Ramazan Ağa'nın adıyla anılmaktadır. Çeşme ise çevre duvarının güneydoğu köşesindedir. Önünde hoş bir çifte revak bulunan kesme taş duvarlı cami, tek minareli bir kubbeli küptür. Dört pandantifli (9,20 metre çaplı) mütevazı kubbesi, dışarıda penceresiz sekizgen bir kasnak üzerinde yükselir. Mukarnas başlıklı sütunların taşıdığı üç kubbeli birinci revak, baklava başlıklı daha küçük sütunlar ve pâyelere dayanan, eğimli ahşap saçaklı bir dış revakla çevrilidir. Özgün nakışlı bezemelerini yitirmiş olan sade iç mekân, iki sıra pencere ile aydınlanır (**res. 403**). Pencereler, mukarnas kavsaralı mihrabın, cümle kapısının ve yan duvarların ortasındaki nişlerin iki yanında yer alır. Ahşap minber ile kuzey duvarı boyunca uzanan direkli üst mahfil tamamen yenilenmiştir.

Küçük boyutlarına karşın, Evliya Çelebi camiye hayran kalmıştır. İstanbul'un hemen dışında bahçe saraylarla dolu bir şehir olan Çatalca'nın en etkileyici nirengi noktası olarak tanımladığı bu süslü ve sanat dolu camiyi şöyle betimler:

> Hepsinden mükellef ve süslü ve mamur cami, Süleyman Han'ın vezirlerinden, II. Selim ve III. Murad'ın devirlerini de görmüş olan Ferhad Paşa Camii'dir. Onun heybetli bir vezir olduğu camisinden bellidir. Şehrin tam ortasındaki yüksek zeminde, ağaçlı bir avlunun içinde, tek minareli, aydınlık bir camidir. Küçük olduğu doğrudur; ama gayet sanatlı, süslü, kusursuz ve gösterişli, ferahlatıcı bir camidir. Bütün hücreleri ve diğer müştemilâtı baştan aşağa kurşun kaplı, nur dolu bir camidir. Gerçekten de, Süleyman Han'ın camisini inşa eden Koca Mimar Sinan, bu camide çeşitli silmeler (*zıhlar*) ve sanatsal tasarruflar icat etmiştir. Gece gündüz cemaatsiz kalmaz.
>
> *Cümleden mükellef ve müzeyyen ve ma'mûr, Ferhâd Paşa Câmi'i: Süleymân Hân vüzerâlarından Selîm-i Sânî'ye ve Murâd Hân-ı Sâlis'e irişmiş bir vezîr-i dilîr imiş kim câmi'inden bellidür. Şehrün tâ vasatında bir mürtefi' zemînde dıraht.istân-ı hıyâbân içre bir serâmed minâreli bir câmi'-i rüşendür. Gerçi küçükdür ammâ gâyet muşanna' u müzeyyen ve mükemmel ü mükellef câmi'-i müferrihdür. Cümle hücreleri ve sâ'ir 'imâretleri serâpâ kurşum ile mestûr bir câmi'-i nûrdur. Hakkâ ki Süleymân Hân câmi'in binâ iden Koca Mi'mâr Sinân bu câmi'de günâ-gün zîhler ve elvân tasarruflar îcâd itmişdür. Şeb [u] rüz cemâ'atden hâlî degildür.*[98]

Ferhad Paşa'nın kayınvalidesinin kocası olan mazul ikinci vezir Pertev Mehmed Paşa'nın vasiyeti uyarınca İzmit'te inşa edilen anıtsal camisine kıyasla, Çatalca'daki cami şaşırtıcı ölçüde gösterişsizdir (**res. 396, 402**). Bir hanım sultanla evli görece silik bânisi, devlet adamlığından çok, sarsılmaz dindarlığı ve hattatlıktaki ustalığıyla nam salmıştı. Sinan'ın, onun ruhu için Çatalca'da tasarladığı anma camisi, görevinden alınmış emekli bir üçüncü vezirin alçalan statüsünü yansıtmakla kalmıyor, kişisel alçakgönüllülüğünü ve dervişane tevazusunu da etkileyici biçimde sergiliyordu.

V. MESİH PAŞA

Mesih Paşa'nın üçüncü vezir iken sipariş ettiği payitahtın Yenibahçe mahallesindeki camisi, sadece dört buçuk ay işgal ettiği veziriazamlık makamından azledilişinden biraz önce tamamlandı (**res. 404-6**). *Tuhfe*'de bu yapı "*câmi'-i şerîf-i vezîr-i a'zam Mesîh Paşa,* [kırmızı mürekkeple] *türbesi*" olarak tanımlanıyor. Fakat *Tezkire*'lerin sonra oluşan listelerinden elenen cami, sadece *Tezkiretü'l-Ebniye*'nin bir nüshasında zikredilmiştir.[99] Bosna asıllı bir hadım (akağa) olan Mesih, kariyerine enderunda kilârcıbaşı ve hazinedarbaşı olarak başladı.[100] 1574'te Topkapı Sarayı'nın yanan mutfaklarıyla kilerinin erzaklarını tamamlamak üzere Mısır beylerbeyi olarak Kahire'ye gönderildi ve beş yıl on ay boyunca bu görevde kaldı.[101] 1581'de biriktirdiği servetle payitahta döndüğünde üçüncü vezir oldu.[102]

İtici görünüşlü bulduğu hadım vezirden hiç hoşlanmayan Venedik elçisi Jacopo Soranzo (1581), onun bu göreve sadece malî konulardaki başarısından dolayı getirildiğini gözlemlemiştir:

> Bosna asıllıdır ve saraya alınmasından sonra hadım edildi; bir süre sonra da padişahın hazinedarı oldu. Saraydan çıkarak, Kahire'ye paşa olarak gitti ve insanlıkla alâkasız, tamahkâr biri olduğundan, orayı sonsuz bir zulüm ve gaspçılıkla yönetti. Beylerbeyilikten büyük bir servetle döndüğünde, vezirlik rütbesine varacak maddi imkânları elde etmişti, bu yüce ma-

kamı katiyen hak etmediği ve vezirliğe tamamen uygunsuz olduğu halde. Dolayısıyla, onun hakkında söylemeye değer hiçbir şey yok, görünüşünün çirkin ve dehşet verici olmasının dışında; zira ufak, kambur ve kuru çehrelidir.[103]

Bailo Paolo Contarini (1583), malî zekâsıyla hazinenin açığını kapatmayı başaran üçüncü vezire III. Murad'ın duyduğu muhabbete dikkat çekerek, daha olumlu bir portre çizer:

> Hadım Mesih Paşa, yaratılıştan adil bir adam, çalışkan ve padişah hazretleri tarafından seviliyor, çünkü Rumeli'deki borçluların hazineye olan borçlarını toplamakta gösterdiği kişisel çabada çok başarılı oldu. Zalim, fakat pek az cesareti olan, ürkek biri; bu yüzden barışı arzuluyor ve temin de ediyor.[104]

Mustafa Âli, paşanın devlete borçluların gecikmiş borçlarını toplamakta sergilediği gaddarlıktan yanıp yakılır; gücünü ölü diriltmekte kullanan İsa Mesih'in tersine, bu Mesih'in zulüm ile can almasına değinir: "*Ve ḥażret-i Mesīḥ iḥyā'-i emvāt-ile mevṣūf olduġı gibi ol Mesīḥ ẓulm-i ṣarīḥ ile ādemler öldürmesiyle maʿrūf idi.*" Âli bir keresinde bir borcu ödemeyi reddedip şer'iye mahkemesinde adil bir yargılama talep ettiğinde, paşa kendisine utanmazca şöyle karşılık vermişti: "Benim testislerimi şeriatla mı kestiler ki ben böyle sorunları şeriata göre halledeyim" (*Benüm ḥayālarumı şerʿile çıḳarmadılar ki ben böyle umūrı şerʿile görem*).[105]

Mesih Paşa, 1584'te ikinci vezir ve Kasım 1585'te İran seferi için payitahttan ayrılan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yerine sadaret kaymakamı oldu.[106] *Bailo* Gianfrancesco Morosini (1585), yetmişini aşkın ve başat amacı borçluların hazineye zimmetlerini ödetmek olan sadaret kaymakamının sofuluğunu, zâhidliğini ve süssüzlüğünü şöyle betimliyor:

> Bu adam pek becerikli ve hükûmet işlerinden seleflerinden çok daha iyi anlıyor, fakat askerî meselelerde hiç deneyimi olmamasından ve cesaretinin kıt olduğuna inanılmasından dolayı, fazla saygı görmüyor. Çok zalim ve tamahkâr olmasıyla nam salmış, bu hadımların çoğunun olduğu gibi. Aynı zamanda aşırı derecede inatçı ve sabit fikirli. Onun görüşleri bizim için yararlı olacak, zira paraya muhafaza etmeye odaklandığından *Grand Signore*'yi asla savaşa sokmayacak... Dindarlığını alenen ifşa etmeye son derecede meraklı ve sofuluğu yüzünden çok mütevazı giyiniyor ve gayet ölçülü yemek yiyor. Ayrıca, oldukça alçakgönüllü bir evde oturuyor ve divanhanesi öteki vezirlerinkine nazaran epey gösterişsiz, her ne kadar çok parası olduğuna inanılıyorsa da.[107]

Mesih Paşa, 1 Aralık 1585'te Osman Paşa'nın ölüm haberi geldiğinde veziriazamlığa yükseldi. Selânikî'ye göre, 15 Nisan 1586'da Şeyhülislâm Çivizâde Efendi'nin fetvasıyla azledildi.[108] Ne var ki Peçevî'nin anlatısına göre, bir atama konusunda padişahla anlaşmazlığa düşüp, "sözü ağırlık taşımayan vezirlerden biri olmak istemem diyerek istifa etti" (*sözinüñ nüfūẕı olmayan vezīrlerden olmaġı daḫī istemezin diyüp teḳāʿüde ṭālib oldı*). Bağımsız yönetimine kimseyi karıştırmazdı ve lafı uzatmadan beyan ettiği kesin kararlarından asla dönmezdi:

> Son derece adalet ve ölçülü hükûmet ve hareket edip, yönetiminde ve kararlarında o kadar bağımsızdı ki, yönetirken söylediği bir sözden başkasını söylemezdi. Yardım isteyeni ya kabul eder ya etmezdi. Tekrar ısrar ederse, konuşmayı uzatmadan onu tersleyip gönderirdi.
>
> *Kemāl-i ʿadl ve perhīz ile ḥükūmet ve hareket idüp, bir vechle hükūmetinde ve reʾyinde müstaḳil idi ki, eşnā-i hükūmetde bir sözden ġayri söylemezdi. Erbāb-ı ḥācāta ya müsāʿade ider ya itmezdi. Tekrār ibrām eylese: "Yüri hemān seni uzatdım" diyüp, daḫī sözin uzatmazdı.*[109]

Görevinden alınan paşa, emekliliğinden birkaç yıl sonra 1589'da öldü ve camisinin ön avlusundaki türbesine defnedildi (**res. 404-5**).[110] Caminin inşasına izin veren en eski belge, 13 Mart 1584 tarihli fermandır ve bânisinin henüz üçüncü vezir olduğu sırada İstanbul kadısına hitaben yazılmıştır. Padişahın bu fermanı, Mesih Paşa tarafından Hasan Paşa'nın harap mescidinin yerine yeni bir cami yaptırılmasını arz eden kadının dilekçesini onaylar. Kadının izahına göre, Hasan Paşa vakfının onarım için gereken paradan yoksunluğu ve etrafındaki büyük nüfuslu mahallenin sakinlerinin de yakınlarda cami bulunmaması gerekçesiyle mescidin yerine bir cami yapılmasını istemeleri nedeniyle, Mesih Paşa'nın projesi yasal olarak meşru ve gerekliydi:

> *İstānbul ḳāḍısı –zīdet feżāʾiluhū– tevkīʿ-i refīʿ-i hümāyūn vāṣıl olıcaḳ maʿlūm ola ki; ḥālā sūdde-i saʿādetüme mektūb gönderüp, maḥrūse-i mezbūrede ʿAlī Paşa ḥammāmı ḳurbinde Ḥāsun Paşa mescidi ḫarāba mülşrif olup taʿmīrine vefā idecek vaḳf aḳçesi olmayup, ve cemāʿat-i maḥalle keşret olup, ḳurbinde cāmiʿ olmamaġile mescīd-i mezbūr cāmiʿ olmaḳ ricā eyledüklerin ... vezīrüm Mesīḥ Paşa... mescid-i mezbūruñ yirine cāmiʿ-i şerīf binā itmek içün isticāze itdüġin arż eyledüġiñ ecilden buyurdum ki; Ḥükm-i şerīf-i vācibü'l-ittibāʿum vuṣūl bulduḳda müşārun-ileyh ẓikr olınan mescidi kendü aḳçesiyle binā idüp, iḳāmet-i ṣalāt-ı Cumʿā itdüresin. Şöyle bilesin ʿalāmet-i şerīfe iʿtimād ḳılasın. Taḥrīren fī evāʾil-i şehr-i Rebīʿü'l-evvel, sene işnā ve tisʿīn ve tisʿa miʾe, 992.*[111]

Ayvansarâyî, yıktırılan mescidin yerine, civarda "*Ḳaragümrükdeki münāsib bir yere*" başka bir mescid yaptırıldığını açıklıyor. Bu takas şöyle oldu: "*Fi'l-ʿaṣl paşayı müşārun-ileyh* [Mesih Paşa] *cāmiʿinüñ yirinde iken, müşārun-ileyh ol maḥallde bir cāmiʿ bināsını murād idüp, bu mescidi ol maḥallden bānisi Ḥasan Paşanuñ rıżāsıyla bu maḥalle* [Karagümrük] *naḳl ve binā eyle-*

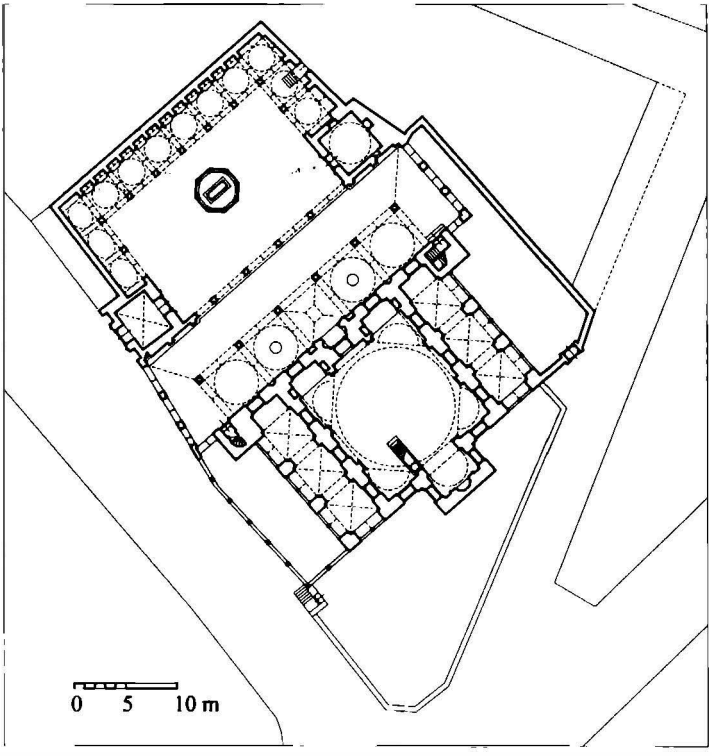

404 Mesih Paşa Külliyesi, Yenibahçe, plan.

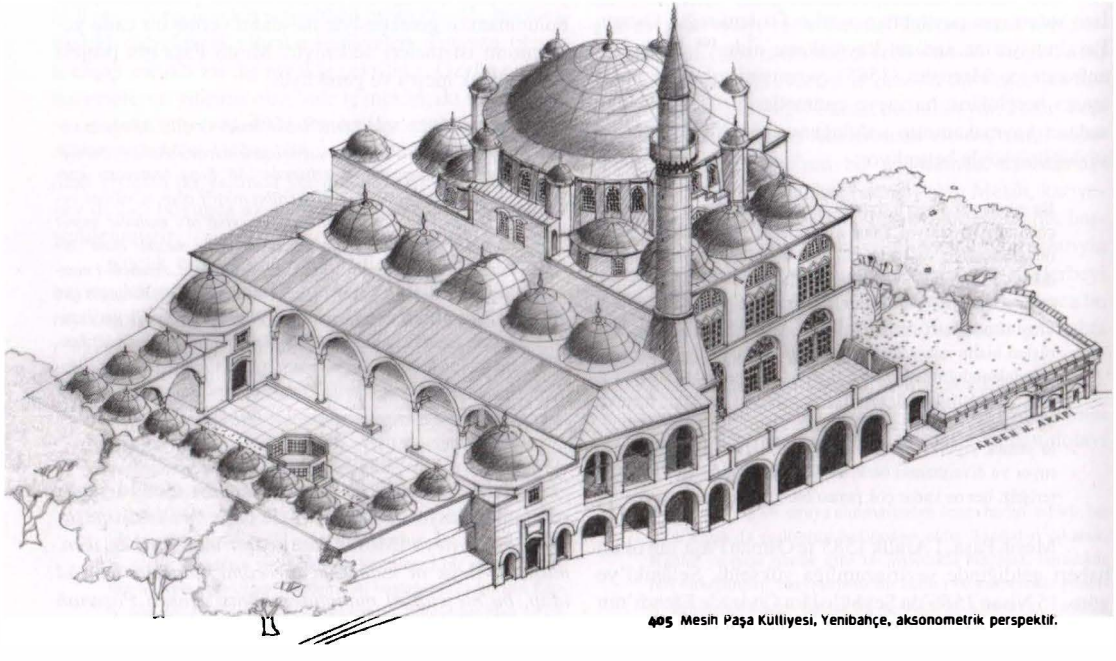

405 Mesih Paşa Külliyesi, Yenibahçe, aksonometrik perspektif.

mişdür. Ḫüddām vaẓīfesi daḫī Mesīḥ Paşa vaḳfından virilir."[112]

2 Nisan 1584'te Sinan Mekke'de iken mimarbaşının kaymakamı olan Mimar Mehmed Şubaşı'ya gönderilen bir ferman, ona vezir Mesih Paşa'nın camisinin inşasına gereken inşaat malzemeleri ve işgücünün tedarikinde yardım etmesini buyurdu:

Mi'mār bāşı ḳāi'm-maḳāmına ḥükm ki; ḥālā düstūr-ı mükerrem –ilā āḫirihī– vezīrüm Mesīḥ Paşa –edāme'l-lāhu te'ālā iclālehū– maḥrūsa-i İstānbūlda 'Alī Paşa ḥammāmı ḳurbinde olup ḫarāba müşrif olan Ḥasan Paşa mescidüñ cāmi'-i şerīf binā itmek içün isticāze itmeğin, bir cāmi'-i şerīf binā olınmak içün hükm-i hümāyūnum virilüp lākin mühimmāt ve kereste lāzım olmaġın tedārük ve nu'āvenet içün ḥükm-i şerīfüm ricā itmeğin buyurdum ki: Vardukda ānuñ gibi müşārun-ileyhe cāmi'-i şerīf içün lāzım olan mühimmāt ve kereste iḫżār ve tedārüki ṭaleb olındukda kendü akçesiyle lāzım olan eger kereste ve eger neccār ve ırġād ve ġayridür tedārük idivirüp mu'āvenet itdüresin.[113]

Ferman Mesih Paşa Camii'nin, mimarbaşının idaresi altındaki hassa mimarları ocağının nezâretinde inşa edildiğini kanıtlıyor. Caminin planının ya Mekke'ye ayrılmasından önce bizzat Sinan tarafından veya 28 Şubat 1584'te "hacc-ı şerife gidip dönünceye değin" mimarbaşının kaymakamı olarak atanan hassa mimarı Mehmed Subaşı tarafından çizilmiş olduğunu tahmin ediyorum:

Ḳıdvetü'l-emāşil ve'l-aḳrān ḫāṣṣa mi'mārlarından Mehmed Şubaşıya ḥükm ki; ḥālā ḫāṣṣa mi'mārlarum bāşı olan Sinān-zīde mecduhū- ḥācc-ı şerīfe gidüp, varup gelince sen müşārun-ileyhüñ ḳāi'm-maḳāmı olman emr idüp, buyurdum ki: Vuṣūl buldıḳda ānuñ gibi müşārun-ileyh Ḥācc-ı mebrūrı edā idüp gelince yirine sen ḳāi'm-maḳām olup, lāzım olan ḫizmetleri sen göresin.[114]

18 Nisan 1584'te, Kayapınarı (Sidrekapsi) kadısına, vezirin camisi için 1.500 kantar kurşun satın alınmasına izin vermesi buyuruldu.[115] İstanbul kadısına ve suyolu nâzırına (İsmail Çavuş) 10 Haziran'da sur dışında keşfedilen su kaynağını teftiş etmeleri ve inşa edilmekte olan camiye iletmeleri talimatı verildi:

İstānbūl ḳāḍīsı... ve ṣuyolı nāẓırına ḥükūm ki; düstūr-ı mükkerrem –ilā āḫiri– vezīrüm Mesīḥ Paşa maḥrūsa-i İstānbūlda binā eyledügi cāmi'üñ ṣuya iḥtiyācı olmaġın maḥmiyye-i mezbūrede Edirne ḳapusı ḫāricinde bāġlar içinde üç maṣura ṣu bulup, Maḥmūd Paşa cāmi'inüñ ṣuyı künküne ilḥāḳ olınup, bir maṣura müşārun-ileyhün cāmi'ine, bir maṣura daḫī ṣu yolına tevzī' olınmak bābında ḥükm-i hümāyūnum ricā itmeğin buyurdum ki: Vuṣūl buldukda ẓikr olınan ṣuyuñ menba'ı özine varup göresin şöyle ki maḥall-i mezkūrda ol miḳdār ṣu bulınup, ẓikr olınan Maḥmūd Paşa cāmi'inüñ künküne ilḥāḳ olınup bir maṣurası müşārun-ileyhüñ cāmi'ine ve bir maṣurası ṣu yolına tevzī' mümkün ise vuḳū'ı üzre icrā eyleyesin.[116]

406 Mesih Paşa'nın portresi, kâğıt üzerine suluboya, 1570'lerde yapılan çizimlere dayanan Löwenklau Albümü'nden, y. 1586.

İstanbul kadısına 2 ve 9 Nisan 1585'te (yani ikinci vezir Mesih Paşa sadaret kaymakamı iken) gönderilen iki ferman ile, ahalisi acilen suya ihtiyaç duyan Hasan Paşa mahallesinde, vezir Mesih Paşa'nın bina ettirdiği cami yanında bir çeşme yapılmasına izin verilmiştir. Edirnekapı dışında bulunmuş olan suyun bir suyolu ile bu çeşmeye getirilmesine kimsenin mani olmaması buyurulmuştur.[117] Caminin çevre duvarının pahlı güneybatı köşesindeki üç gözlü çeşme grubunun kitâbesi, bâninin veziriazam olduğu 994 (1585-86) tarihini taşır. Çeşmenin, dini ihya etmeye iltifat eden Mesih lâkabı paşa tarafından, hayat suyunu kullanarak cennetteki selsebile benzer şekilde yaptırıldığını açıklayan kitâbe şöyledir (**res. 407**):

Ḥażret-i Paşa ki nāmıdur Mesīḥ
Ḳıldı çün ihyā-i dīne iltifāt

Nūş idenler dir aña "'azbun furāt"
Eyledi icrā 'ayn-ı selsebīl

Hātif-i kudsi didi tārīḫini:
"Mā'-i ṣāfī çeşme-i āb-ı ḥayāt"
994 (1585/1586).[118]

Aynı tarih, bâniyi veziriazam olarak tanımlayan caminin inşaat kitâbesinde de verilmiştir. Cümle kapısının mukarnaslı kavsarasının altındaki mermer levhaya hakkedilen Arapça kitâbe, iki Kur'an âyetini aktarır: "Yeryüzünde bulunan her şey fanidir; ancak yüce ve cömert olan Rabbinin varlığı bakidir" (55: 26-27). Kapının sağ ve sol duvarlarındaki nişlerin üzerindeki mermer levhalara hakkolunan Türkçe kitâbe ise, çeşmedeki hayat veren "Mesih" temasını yankılar. Bâninin Tanrı'ya kavuşmak ve cennetteki yerini hazırlamak umuduyla, ilâhî vahiyle bu camiyi yaptırdığını açıklayarak, paşanın eski mescidi yenileyip ihya etmesini, adaşı İsa Mesih gibi ölenleri tekrar canlandırıp hayat verme gücüne yorar. "*Muvaḥḥid-i pāk dīn*" (temiz imanlı tevhid ehli) olarak vasıflandırılan veziriazamın, Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf gibi adaletli olduğu belirtilir. Bâninin, yukarıda Peçevi'nin değindiği vecizliğine gönderme yapılarak, boş konuşmadan camiyi hızla tamamladığının da altı çizilmiştir:

Allah'a şükür, adaletli Âsaf ve temiz imanlı tevhid ehli
Bu camiyi boş konuşmadan bina etti

Bu İsa yaradılışlı (kişi) ilâhî vahiyle ona yeniden can verdiği için
(Cami) Tanrı'ya kavuşmaya giden yol ve cennetin kanıtı oldu

Veziriazamın adı, can veren Mesih
Her iki dünyada Allah(ım), arzusunun suyunu akıt

Gaipten kutsal seslenici tamamlanmasının tarihini dedi:
"Bu makam, Allah katında ibadet yeri olarak kabul gördü"
994 (1585-86).

Ḥamd-ü li'l-lāh Āṣaf-ı ʿādil, muvaḥḥid-i pāk dīn
Eyledi bu cāmiʿüñ bünyādını bī-ḳāl ü ḳīl

İdi iḥyā vaḥiyy-i Ḥaḳḳile çün ol ʿİsā-yı nefs
Vuṣlāt-ı Ḥaḳḳa ṭarīḳ, cennete oldı delīl

Ol vezīr-i aʿẓamuñ nāmı Mesīḥ-i cānfezā
Dü cihānda āb-ı maḳṣūdın Ḫudā ḳıl yā sebīl

Hātif-i ḳudsī didi itmāmınuñ tārīḫini:
"Bu maḳām oldı ʿibādetgāh-ı maḳbūl-ü Celīl," 994.[119]

Ölümünden kısa süre önce, 1587'de, emekli paşa camisinin yanında gömülmek için kabrini kazıp hazırlamak üzere padişahtan izin aldı:[120]

Mesīḥ Paşa--dāmet meʿālīhi– süddе-i saʿādetüme ʿarż-ı ḥāl idüp, maḥmiyye-i İstānbūlda binā itdügi cāmiʿ-i şerīfde defn olınmaġiçün şimdiden kabrini ḥafr itdirüp iḥżārı bābında icāzet-i hümāyūnum ricā itdügi ecilden buyurdum ki, ḥükm-i şerīfüm varduḳda maḥmiyye-i İstānbūlda binā itdügi cāmiʿ-i şerīfde vecīh ve münāsib gördügi maḥallde kendü ḳabrin ḥafr itdürüp iḥżār itmek murād itdükde kimesne mānīʿ ve dāfiʿ olmayup, murādı üzre ḥafr eyleyüp iḥżār eyleye.[121]

6 Şubat 1588 tarihli son belge ise, Mahmud Paşa suyolundan camiye ilaveten su isale edilmesi için mütevellinin yeni suyolu nâzırı Davud Ağa'dan izin istediği dilekçedir.[122]

İki sokağın kesiştiği bir kavşakta konumlanan cami, doğudan batıya doğru meyilli bir tepenin kenarında inşa edilmiştir. Düz bir platform oluşturan tonozlu altyapısının batı cephesinde sekiz dükkân dizilmiştir; pahlı güneybatı köşesini üç kemerli çeşme grubu noktalar (**res. 404-5, 407**). Eğimli arazi, kesme taş duvarlı camiyi çeşmelerin önündeki kamusal alana doğru sergilemek üzere ustalıkla kullanılmıştır. Caminin cephelerindeki iki sıra pencereyi birbirinden ayıran silme, iç mekândaki çift katlı mahfillere tekabül eder. Buna benzer silmeler, Sinan'a atfedilen bazı geç dönem camilerin beden duvarlarını iki bölüme ayırır: Azapkapı'da Sokollu Mehmed Paşa (y. 1573-77/78), Tophane'de Kılıç Ali Paşa (1578-80/81) ve Manisa'daki Muradiye (1583-86/87) camileri. Mesih Paşa Camii'nin pencereleri büyük kemerlerin kasası içinde gruplandırılmıştır (Tophane ve Manisa'daki camilerde olduğu gibi). Bu kemerlerin alınlıkları kafes işi geometrik şebekelerle bezenmiştir (**res. 408**). Işık pencerelerden aydınlık yan sahınlara ve üst mahfillere dolarak, caminin merkezî baldakenini nispeten loş bırakır (**res. 411-12**). İçerideki filpâyeleri dışa yansıtan taştan sekiz ağırlık kulesi, kubbenin kurşun kaplı kasnağının etrafını çevirir. Aşağıdan bakıldığında, dış köşelerdeki yassı yarım kubbeler, çıkıntılı mihrabın üzerindeki yarım kubbe ve yan sahınları örten üçer kasnaksız basık kubbe, belirgin değildir (**res. 407**).

Ayvansarâyî, sokak çeşmelerinin üzerindeki mezar haziresinde bugün artık mevcut olmayan sıbyan mektebini, Mesih Paşa Camii mihrabı önünde gömülü olan, ilk mescidin bânisi Hasan Paşa'nın yaptırdığını belirtir: "*Mezbūr Ḥasan Paşa daḫī Mesīḥ Paşa cāmiʿniñ miḥrābı önünde medfūndur.*"[123] O halde Mesih Paşa'nın türbesinin alışılmadık biçimde caminin ön avlusunun ortasında, şadırvanın bulunması beklenen noktadaki konumunun nedeni budur. Demir şebekeli sekiz pencerenin yerleştirildiği, saydam ve üstü açık sekizgen beyaz mermer kafesle çevrili mütevazı türbe, Silivrikapı'da vezir Hadım İbrahim Paşa Camii'ndeki muadilini çağrıştırır (**res. 388-89, 404-5**). Fakat İbrahim Paşa'nın üstü açık türbesi caminin batısındaki sokağa bakarak ge-

len geçenin dualarını toplamayı hedefler. Oysa şadırvanın geleneksel yerini işgal eden Mesih Paşa'nın türbesi, merhum bâninin iğdiş edilmiş bedenini mecâzi olarak, çeşme grubu kitâbesinde değinilen diriltici hayat suyuna (*āb-ı ḥayāt*) dönüştürür. Böylelikle, iktidarsız hadımın İsa Mesih gibi can verme gücüne bir kez daha gönderme yapılarak, türbeli caminin gerçek anlamıyla kutsanmış ve ilâhî vahiyle ihya edilmiş bir "*maḳām*" olma niteliğinin altı çizilmiştir.

Sıradışı türbe, Mesih Paşa'nın nevi şahsına münhasır camisinde "klasik" normlardan tek sapma değildir. Kuran'ın gözlemlediği gibi, "çevresinde medrese odaları bulunmayan revaklı bir avluya sahip, ilk vezir camii budur".[124] Kapudan Kılıç Ali Paşa'nın Tophane'deki daha erken tarihli camisindeki gibi, taş döşeli dikdörtgen ön avlunun kuzeyindeki revak boyunca abdest muslukları yerleştirilmiştir. Fakat Tophane'deki caminin tersine, burada şadırvan yoktur. Avlunun kuzey revağı üzerindeki duvara celi sülüsle oyulmuş kitâbe şeridi, Peygamber'in namazın (*ṣalāt*) edasından önce küçük abdest (*vuḍū*) alınmasının gereğiyle ilgili Arapça hadisini zikreder. Bir türbe bahçesi şeklinde düzenlenmiş taş döşeli ön avlunun her iki yanında, kubbeli birer kayyum ve müezzin odasıyla taçlanan kapılar yer alır. Caminin soncemaat yerinde uzanan beş gözlü çifte revak, iç tarafında tamamlanmamış mukarnas başlıklı yüksek sütunların taşıdığı dört kubbe ortasında bir ayna tonoz, dış tarafında da baklava başlıklı daha alçak sütunların desteklediği eğimli saçakla örtülmüştür.

Normdan bir diğer sapma, sekizgen baldakenli caminin müstakil yan kanatlarının yarattığı mekânsal ikiliktir. Çapraz tonozlarla örtülü bu bağımsız yan kanatların, caminin doğu ve batı cephelerinin dışından ayrı giriş kapıları vardır (**res. 404, 408-10**). Çıkıntılı bir mihrab nişi içeren ibadethane, alt katının yan duvarlarındaki birer iç kapıyla, çapraz tonozlu kanatlardan mekânsal olarak tecrit edilen kare birimden ibarettir. Namaz mekânı, doğu ve batı duvarlarındaki dikdörtgen İznik çinisinden alınlıklarla bezeli, demir şebekeli pencereler aracılığıyla yan kanatlarla görsel temas kurar (**res. 410-12**). Sanki dışarıya açılıyormuş hissi veren iç pencereler gibi, yan kapılar da "içeriyle irtibatı sağlamaktansa, dış kapılarmışçasına gerektiğinden çok daha anıtsaldır".[125] Mekânsal olarak merkezdeki ibadethanenin devamı olarak tasarlanan yan kanatlar, üstlerinde caminin üçer kubbeli mahfillerini taşımaktadır. Bu ilginç tasarım, alt kattaki dış revakların, üst katta iç mahfillere dönüştüğü Edirne'deki Selimiye Camii'ni hatırlatır.[126] Fakat burada dış revaklar yerine, bol pencereli duvarlarla kapanmış yan kanatlar yaratılmıştır. Namaz mekânının duvarlara gömülü sekiz filpâyesi, üst mahfiller düzeyinde meydana çıkarak alt

407 Mesih Paşa Camii, Yenibahçe, güneybatıdan görünüm.

408 Mesih Paşa Camii, Yenibahçe, doğu cephesinden detay.

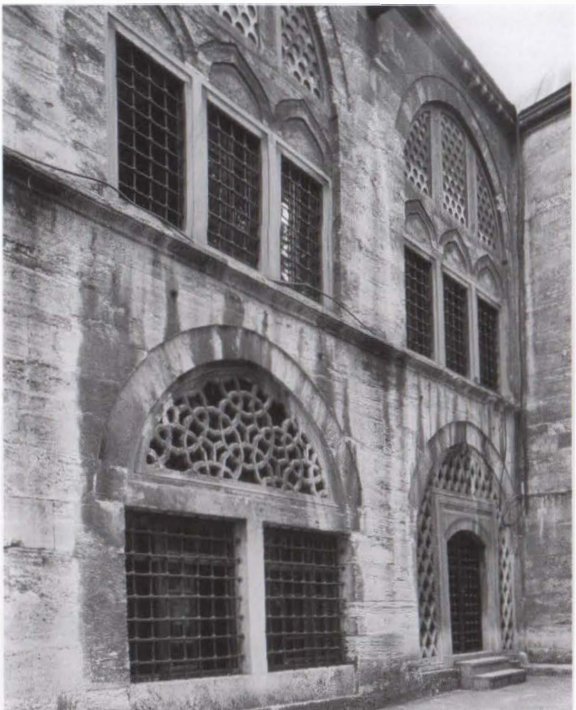

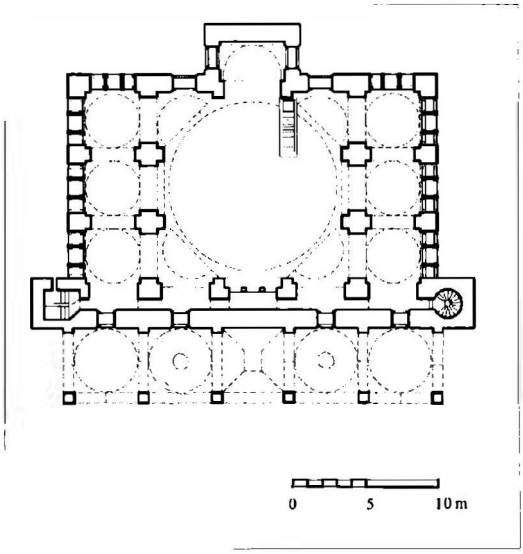

409 Mesih Paşa Camii, Yenibahçe, üst kat planı.

410 Mesih Paşa Camii, Yenibahçe, batıdaki çapraz tonozlu yan kanadın içeriden görünümü.

katta gizli kalan sekizgen baldakeni teşhir eder. Cümle kapısı üzerinde yükselen, bâniyle maiyyetine ait çıkıntılı şeref mahfili iki baklava başlıklı zarif sütuna oturan üç sivri kemerle onurlandırılmıştır. Ayvansarâyî'nin belirttiğine göre, her iki yanındaki üst mahfiller müezzinler ve Kur'an okuyucularının (devirhan) kullanımına mahsustur: "*Cum'a namāzında bulınan devirḫānlar ve mü'ezzinler ṣāğ ṭarafda olan maḥfîl-i ṣağîrde edā-yı ḫizmet ve sā'ir evḳātde sol ṭarafda olan ṣağîr maḥfîlde iḳāmet iderler.*"[127]

Üst mahfiller, 12,80 metre çapındaki ana kubbeyle örtülü kare ibadethanenin içini yanlara ve arkaya doğru genişletir. Alt katın mekânsal bütünlüğünü bölen yan kanatlar, erken Osmanlı mimarîsinin çok-işlevli zaviye-camilerinin bağımsız tabhanelerini uzaktan da olsa anımsatır (**res. 410**).[128] Bunlara benzer müstakil yan kanatlar, Nişancı Mehmed Paşa'nın hemen yakında, Karagümrük'te aynı dönemde inşa edilen camisinde (1584/85-1588/89) de görülür (**res. 5** [5, 6]). Bu paşanın vakfiyesi, caminin içinde zikirler yapan şeyh ve dervişler için, aynı külliyede (şimdi yok olan) bir Halvetî zaviyesi yaptırdığını gösteriyor.[129] Mesih Paşa'nın kayıp vakfiyesi de, belki camisindeki yan mekânların tasavvufî zikir ve tefekkür ritüellerini barındırmak amacıyla yapıldığını açıklıyordu. Sofu bâninin sufî eğilimleri, bundan önce Kahire'de Mısırlı Şeyh Nureddin el-Karafî ve ailesi için kurduğu (1575-80) hayır vakfında kendini göstermişti.[130]

Yenibahçe'deki caminin görece sade bezemeli iç mekânı, Mesih Paşa'nın süsten kaçan zâhidlik temayülü ile uyumludur. İznik çinileri, yalnız dar mihrab nişi ile yan duvarlardaki ikişer pencerenin alınlıklarında kullanılmıştır. Mukarnas kavsaralı beyaz mermer mihraba, dantel gibi işlenmiş zarif bir minber eşlik eder ve kıble duvarı renkli camlı pencerelerle süslenmiştir. Mihrab, Sinan'a atfedilen bazı geç dönem camilerde kendini gösteren, "mihrab" sözcüğünün geçtiği standart âyetin daha az yaygın bir varyantını (3: 39) aktarır: "Mabedde (mihrabda) namaz kılarken melekler ona (Zekeriya) seslendiler." Merkezî kubbeye nakşedilen Fâtiha suresi (1: 1-7), "Din Günü'nün Sahibi" olan Tanrı'nın birliğini ilân eder ve cemaate "doğru yolu" göstermesi için yalvarır. Yan pencerelerin üzerindeki kitâbeli İznik çinisinden alınlıklar, namaz mekânının kuzeybatı köşesinden başlayıp kuzeydoğuda sona erecek şekilde, saat yönünün tersine doğru okunur. Lacivert üzerine beyaz celi sülüs hatla yazılan Cum'a suresinden aktarılan iki âyet (62: 9-10), Cuma namazının gerekliliğini vurgulayarak, Allah'ı zikretmeyi tavsiye eder.

Mesih Paşa Camii ile vezir Nişancı Mehmed Paşa'nın, aşağıda ele alacağım, Karagümrük'teki camisi

eşzamanlı yapılardır. Bu iki komşu yapı genellikle, Çarşamba'da darüssaade ağası Mehmed Ağa için yapılan (1584-85) üçüncü bir caminin kitâbesinde ismi geçen, geleceğin başmimarı Davud'a atfedilir. Tasarımı ve inşasını Mimar Davud'a atfetmekle birlikte, Kuran, "Mesih Paşa Camii'nde bulduğumuz yeniliklerin Sinan'ın engin yaratıcı gücünden kaynaklanmış olabileceğini kabul ediyoruz," der.[131] Her üç bâninin de türbeli camisi, Selimiye-sonrası çıkıntılı mihrab nişli (şehnişîn) sekizgen baldakenli şemanın varyantlarıdır (**res. 5** [4, 5, 6]). Fakat Mesih Paşa'nın camisi dinamik cephe kompozisyonları ve yenilikçi pencere düzenleriyle diğerlerinden ayrılır. Belki de bu camiyi Mimar Mehmed Subaşı ile ilişkilendirmek daha mantıklıdır; çünkü bu mimar 1586'da Muradiye'yi tamamlamak üzere Manisa'ya gönderilmeden evvel, yukarıda aktardığım fermanla Mesih Paşa Camii'nin inşaatına "mimarbaşı kaymakamı" olarak nezâret etmekle görevlendirilmişti. Muhakkak

411 Mesih Paşa Camii, Yenibahçe, kible duvarına doğru ibadethanenin iç mekânının görünümü.

412 Mesih Paşa Camii, Yenibahçe, bahçeye doğru ibadethanenin iç mekânının görünümü.

ki, caminin alışılmadık tasarımı, 1584'te ayrıldığı Mekke'den 1585'te payitahta geri dönen ve tüm yaratıcılığıyla hâlâ hassa mimarları ocağının başı olan Sinan'ın onayından geçmişti.[132]

Mesih Paşa Camii'nde kendini gösteren yeniliklerin kısmen, tasavvufî ibadetler barındıran bir işlevsel program şart koşmuş olabilecek bâninin tercihlerinden kaynaklanması mümkündür. Caminin merkezî çekirdeği, paşanın ilk baştaki vezirlik statüsüne uyumlu kare planını muhafaza ederken, mahfillerle genişletilen sekizgen baldakenli üst katı, veziriazamlara özgü prototiplerle mukayeseyi davet eder. Bu benzersiz tasarım, Sinan'ın önceki vezir camilerinde uyguladığı sekizgen şemalı kubbeli küp tipinin daha basit çeşitlemelerinden farklıdır. Veziriazamlara münâsib örneklere öykünür, ama bunların gösterişli sütunlar sergileyen iç mahfil revaklarından yoksun zemin kat planı, vezirlik âdâbının sınırları içinde kalır. Sanki, daha yüksek statü özlemi içindeki bu caminin kendine özgü planı, iki himaye düzeyi arasındaki ayrımı bulanıklaştırarak bânisinin veziriazamlığa yükseleceğini önceden tahmin etmiştir.

VI. NİŞANCI MEHMED PAŞA

Nişancı Mehmed Paşa, Mimar Sinan çağında nişancılıktan vezirliğe yükselebilen, Müslüman doğmuş az sayıdaki devlet adamlarından biridir. Türbeli cami külliyesinin inşası sırasında bâninin statüsünün vezirlik ve nişancılık arasında gidip gelmesi, III. Murad döneminde divan-ı hümayun mevkilerindeki istikrarsızlığın göstergesidir (**res. 413-14**). Bugün yok olmuş bir derviş zaviyesi ile çifte medresenin eşlik ettiği caminin planı, diğer vezir camilerinin paylaştığı sekizgen şemanın yaratıcı bir varyantıdır. Sinan'a atfedilen birkaç geç dönem eser gibi, bu da *Tezkiretü'l-Ebniye*'de anılmaz ve sadece *Tuhfe*'de zikredilir: "*Cāmiʿ-i şerīf-i vezīr Nişāncı Meḥmed Paşa, türbesi.*"[133] Cami ve türbe ikilisinin tasarımı, bu değişim döneminde solmaya yüz tutan kanunlara bağlılığıyla tanınan bânisinin eğilimleriyle uyum içindedir.

Nişancı Mehmed Paşa, Haleb baş kadısı ile Sultan Süleyman devrinin en şöhretli nişancısı Celalzâde Mustafa Çelebi'nin kız kardeşinin oğluydu. Medresede fıkıh eğitimini tamamladıktan sonra ilmiye kariyerinden vazgeçip, akıl hocası ve dayısı Celalzâde'nin tavassutuyla divan-ı hümayunun kâtib saflarına katıldı. Reisülküttab olduktan sonra, 1567'de dayısının ölümü üzerine nişancı (nişancıbaşı) mevkiine yükseldi.[134] Padişahın tuğrasını resmî belgelere çekmek ve Osmanlı kanunnamelerinin yazılmasına nezâret etmekle görevli olduğundan, nişancı unvanı kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline geldi. "Boyalı Nişancı" lâkabı, tezhipli tuğraları çekerken kullandığı mürekkep ve boyalara bir gönderme olmalıdır. Mehmed Paşa'nın biyografisini kaleme alan Atâî, onun "*Nāmī*" mahlâsıyla şiirler yazdığını belirterek, bilginliğinin yanı sıra sözel ve görsel yeteneklerini över. Onun nişancılık görevine telmihte bulunarak, çeşitli ilim ve sanat bahçelerinin çiçeklerini (şükûfe) derlemekteki üstünlük ve olgunluğunu, kabiliyetinin tezhipli fermanında göze çarpan bir tuğraya benzetir: "*Nāmī maḫlaṣ, Boyalı Nişāncı ḫizmetleridür. Menşūr-ı istiʿdādı ʿunvānı faźl u kemālle maʿnūn, ve şukūfe-çīn-i ḥaźā'ir-i her fenn olup emāṣil-i emṣāl ile müşārik ve ṭārīḳ-i ʿilme sālik olmış iken üstād-ı ferruḫ-nijādı Celālzāde şevḳi ile küttāb-ı dīvān-ı sulṭānī silkinde münselik olmış idi.*"[135]

Babasının eskiden baş kadı olarak görev yaptığı Haleb'de kısa süren beylerbeyiliğinin (y. 1574-76) ardından, Mehmed Paşa 1577'de ikinci kez nişancılığa atanarak payitahta döndü ve 1580 Ekim'inde dördüncü vezir rütbesine yükseldi.[136] 1582 Mart'ında azledilerek, 1583'de üçüncü defa nişancılığa getirildi. Gianfrancesco Morosini (1585-86), nişancının yine de paşa unvanını muhafaza ettiğini söyler, "çünkü (Koca) Sinan Paşa'nın dileğiyle azledildiği halde, divanda vezir olarak hizmet etmiş biriydi" Vezirlik statüsünü kaybeden Nişancı Mehmed Paşa, kanunlara riayet etmekte titizlik göstererek, fermanların içeriğininin denetlenmesindeki nüfuzunu hâlâ sürdürüyordu. Hatta beğenmediği veziriazam ve padişah hükümlerini yırtıp atıyordu bile:

> Yetmiş yaşını aşkın bir adam, divan-ı hümayunun (Porte) en zekî ve deneyimli mensubu olarak itibar görüyor; onların kanunlarına son derece riayet ediyor, ve adalet ile dürüstlüğü kendine meslek edinmiş... Tüm fermanlar onun elinden geçiyor, ve birçok kere veziriazamın, hattâ *Grand Signore*'nin bile emirlerini yırtıp atıyor.[137]

Morosini'nin divan-ı hümayunun en zekî ve en tecrübeli mensubu olarak betimlediği Nişancı Mehmed Paşa, 1586'da tekrar vezirliğe yükselerek, 1587'de nişancılık rütbesine geri döndü ve 1588-89'da altıncı vezirliğe atandı.[138] Padişah 1591'de onun eşzamanlı olarak nişancılığa devam etmesini emretti.[139] Bu, *Bailo* Lorenzo Bernardo'nun ondan üçüncü vezir olarak söz ettiği yıldır:

> Üçüncü vezir Mehmed Paşa, vezirlik rütbesine Türk asıllıları kabul etmeyen divan-ı hümayunun [Porte] alışılagelmiş âdetinin hilâfına, Ankaralı bir Türk Yaklaşık altmış beş yaşında, sakallı uzun bir yüzü ve kartal gagasını andıran burnu var. Yumuşak başlı gibi görünüyor, nazik konuşuyor, adil olduğunu iddia ediyor, ve sağgörülülüğü ile tanınıyor.[140]

Selânikî, emsalsiz "*Vezīr Nişāncı Meḥmed Paşa*"nın bir ödem yüzünden (*maraż-ı istisḳā*) 10 Haziran 1594'de öldüğünü yazıyor. Oysa türbe haziresinin kapı-

413 Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi, Karagümrük, camî ile türbenin planı.

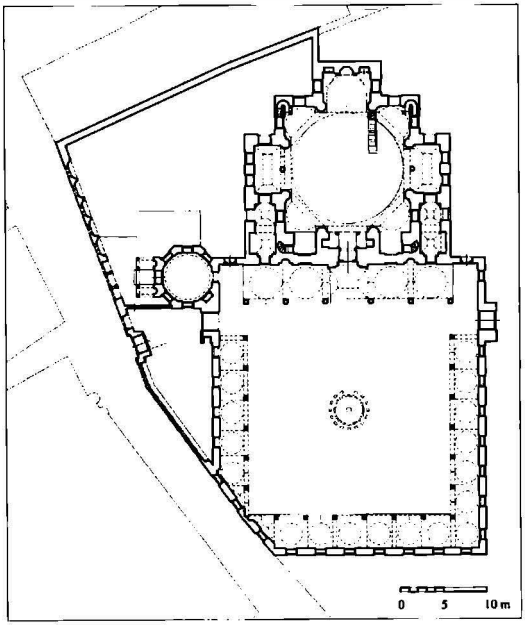

414 Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi, Karagümrük, aksonometrik perspektif.

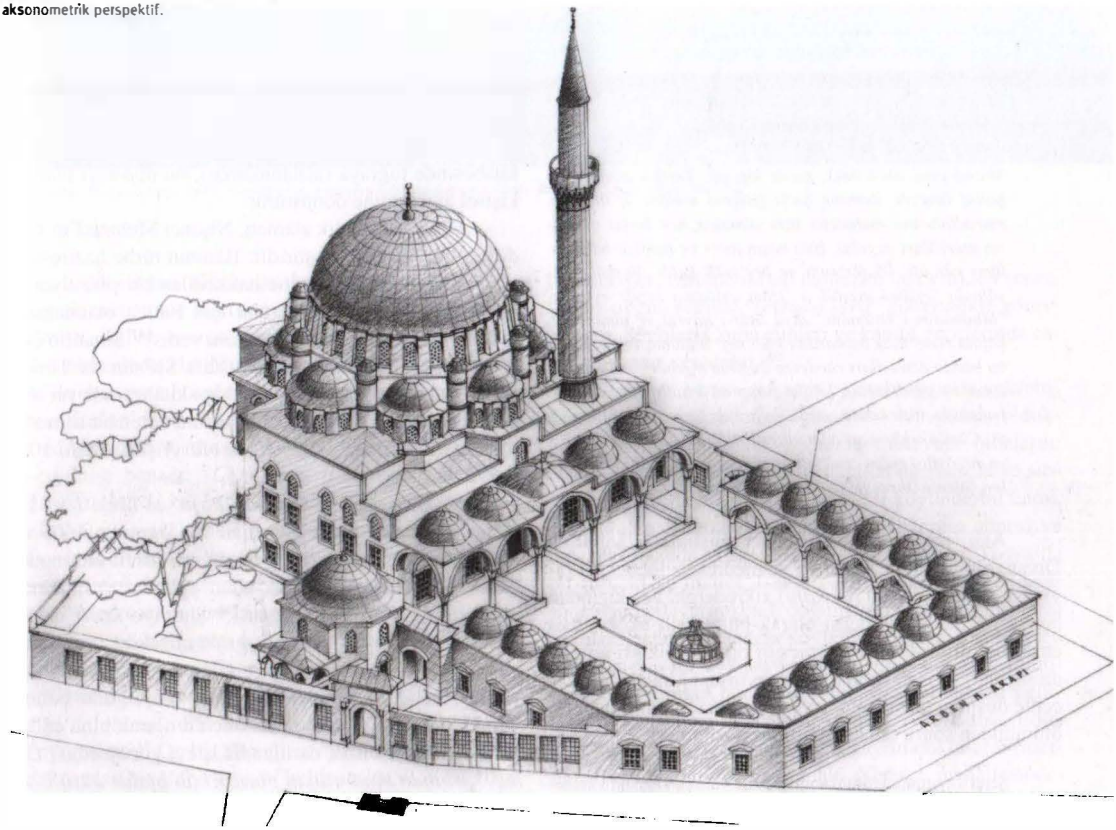

sındaki kitâbeler, ölüm tarihi olarak 1001 yılını (1592-93) veriyor.[141] Nişancının dört yıl hokka (*devâtdârlık*) hizmetinde bulunan Selânikî, meslektaşlarının onun vezir olmasına, üzüldüklerine değiniyor (*çoḳ kimesneniñ āh-ı ḥasretine sebeb'ü bā'iş oldı*), çünkü yeri doldurulamayacak bir nişancı idi.[142] Tarihçi, yukarıda zikrettiğim Morosini'nin betimlemesini teyit edecek şekilde, dindar paşanın kadim kanunlara bağlılığına dikkat çekiyor: "*Müteḳaddimīn üslūbu üzre selef ṭarīḳinden çıḳmayup, ṭavrın bozmadı.*" Çağın tavır değişimleri ve yenilikler sonucu âlemin vaziyetinin bozulan gidişatına "*yanup yaḳılurdı*" Selânikî, vefat eden paşa hakkında şunları yazdı:[143]

> Dindar ve gayretli kişi idi. Selef yolundan sapmazdı. Çağın insanlarının eğilimlerine uymayı reddettiğinden ve arzularına karşı çıktığından, türedi ileri gelenlerce *(nev-devlet)* pek aranan biri değildi. Güzel şiire yatkınlığı ve hakikat dolu sözleri vardı. Ardında iki oğul ve beş kız bıraktı. Sağlığında kızlarını ileri gelen kadıların oğullarıyla evlendirdi; asil sülaleleri nedeniyle, kendisinin hayır eserlerinin ve vakıflarının idaresinde onlardan kuvvetli destek umuyordu. Fakat bu bakımdan tüm damadları elbirliğiyle, merhum paşanın vasiyetlerine ve oğullarına karşı çıkarak insafsızlıklar ettiler. İstanbul içinde kendi camisinin yanındaki türbesine defnedildi. Devletin bütün ileri gelenleri, büyük vezirler, saygın ulema ve şeyhler, türbesine dek cenazesine eşlik ettiler. Bu herkeste ibret ve hasret duygularını yarattı.
>
> *Mütedeyyin, ehl-i ḥaḳḳ, ġayūr kişi idi. Ṭarīḳ-i selefden teḫallüf itmezdi. Zemāne ḫalḳı ḫulḳına mütābe'at itmeyüp, murādātlarına muḫalefet üzre olmaġın nev-devlet olanların marżāları degüldi. Ḫūb-naẓm ṭab'ı ve ḥaḳīḳāt-baḫş kelāmı var idi. İki ferzendi ve beş'iyāli ḳaldı. Ve ḥāl-i ḥayātında 'iyālini mevālī-yi 'iẓām evlādına tezvīc eyleyüp, "Madhādīm-i kirāmdur" diyü āṣār-ı ḫayrāt ve umūr-ı evḳāfına müte'allik bunlardan küllī nef' mülāḥaẓa eylerdi. Ve bu bābda dāmādları cümleten ittifāḳla merḥūm[un] veṣāyasınun ve oğullarınun ḫilāfın tutup nā-insāflıklar eylediler. İstānbūl içinde kendü cāmi'i civārında türbesinde defn olındı. Cümle erkān-ı sa'ādet vüzerā'-i 'iẓām ve ulemā-i kirām ve meşāyiḫ-i enām cenāzesiyle türbesine ḥāżır oldılar. Cümle-i 'āleme 'ibret ve mūcib-i ḥasret oldı.*[144]

Atâî, paşanın hayır eserleri arasında İstanbul'da Divanyolu üzerindeki camisi ve medresesi ile derviş zaviyesini (*ṣufiyye içün ḫānḳāhı*) zikrederek, beş kızından her birini medrese hocası olarak günde elli akçe tahsis ettiği beş âlim ile evlendirmesini onun iyilikleri arasında sayar.[145] Ayvansarâyî, caminin inşaat kitâbesinde ebcedle düşülen tarihi aktarır ve bazı müştemilâtın bâninin ölümünden sonra tamamlandığını gözlemler:

> Şerefli caminin tarihi nazım halinde yüksek kapısının kemerinde yazılıdır: "Allah'ın yardımıyla dokuz yüz doksan iki, 992 (1584-85) yılında başlandı. Ve Tanrı'nın yardımıyla dokuz yüz doksan yedi, 997 (1588-89) yılında tamamlandı". Caminin avlusunda fevkânî ve tek katlı iki kârgir medrese vardır. Bitişiğinde vasiyet ettiği derviş zaviyesi, daha sonra, vakfın geliri arttığında, onun vasiyeti doğrultusunda yapılmıştır.
>
> *Cāmi'-i şerīfin tārīḫi daḫī manẓūm olarak bāb-ı 'ālīsinin ṭāḳında nüvişte dir: "İbtede' bi-'ināyeti'l-lāhi el-melik el-mennān/li-senete işneteyn ve tis'īn ve tis'a-mi'e 992/ ve bi-ḥi ḫateme bi-isti'ānet el-mālik el-müste'ān/ fī senete seb'a ve tis'īn ve tis'a-mi'e 997". Ve cāmi'in ṣaḥnında fevḳānī ve taḥtānī kārgīr iki medrese vardır. Ve ittiṣālinde ḫāngāh-ı ṣūfiyye bināsına vaṣiyyet idüp ba'de zamān vaḳfına nemā geldikde vaṣiyyetine binā'en yapılmışdır.*[146]

Kitâbe, caminin temellerinin 1584-85'te, mazul vezirin üçüncü kere nişancı olarak görev yaptığı sırada atıldığını gösteriyor; 1588-89'da tamamlanmasından önce, bâni iki kez daha vezirliğe atanmıştı. Caminin cümle kapısının yassı mukarnaslı kavsarası altına sülüs hatla dört satır halinde hakkedilen Arapça inşaat kitâbesi, "*vezīr Meḥmed ibn Pīr Aḥmed*"in bu camiyi Peygamber'in hadisi uyarınca Tanrı'nın rızasını kazanmak için yaptırdığını açıklar: "Kim Allah ve Âhiret Günü için mescid yaparsa [Allah onun için cennette bir mesken yapar]." Kitâbenin üstünde, bâninin kimliğinin çarpıcı bir nişanesi vardır: Nişancı paşanın bizzat çektiği bir III. Murad tuğrası (**res. 415**). Devrin hiçbir inşaat kitâbesinde tuğraya rastlanmaması, bu nişaneyi bâninin kişisel amblemine dönüştürür.

Diğer bir kimlik alâmeti, Nişancı Mehmed'in kendi yazdığı Türkçe bir şiiridir. Bâninin türbe haziresinin kapılarından birinin üstüne hakkedilen bu şiir, ziyarete gelen dostlarından kendi ruhu için Fâtiha okumalarını diler ve 1001 (1592–1593) tarihini verir.[147] Sinan'ın otobiyografilerini kaleme alan Mustafa Sâî'nin bir Türkçe şiiri de, türbe haziresinin diğer kapı kitâbesinde yer alır. Ebced hesabıyla paşanın ölüm tarihini veren bir mısra ile sona erer: "*Didiler vāṣıl-ı Ḥaḳḳ oldı Nişānī Paşa*, 1001 (1592-93)."

Nişancı-vezir "*Meḥmed Paşa el-Tevḳi'ī el-Vezīr*"in ölümünden sonra yazılan 13 Temmuz 1600 tarihli vakfiyesi, babalarının vakıflarını tescil ettirmeden önce vefat ettiğine tanıklık eden oğlunun ve iki kızının şehadetiyle onaylanmıştır.[148] Şimdiye kadar dikkat çekmeyen vakfiye, "*cāmi'-i şerīf-i dilgüşā ve ma'bed-i münīf-i cennet-āsā*"nın müştemilâtının iki medrese ve bir Halvetî zaviyesinden (*ḫānḳāh*) oluştuğunu belirtiyor. Caminin yanına otuz iki hücreli olarak bina edilen medreselerden birisi, darülhadis işlevi görüyordu: "*Cāmi' ḳurbinde binā olınan otuziki bāb oṭalar dārü'l-ḥadīş olup...*" Bir kapıcısı olan medresede ikamet edecek

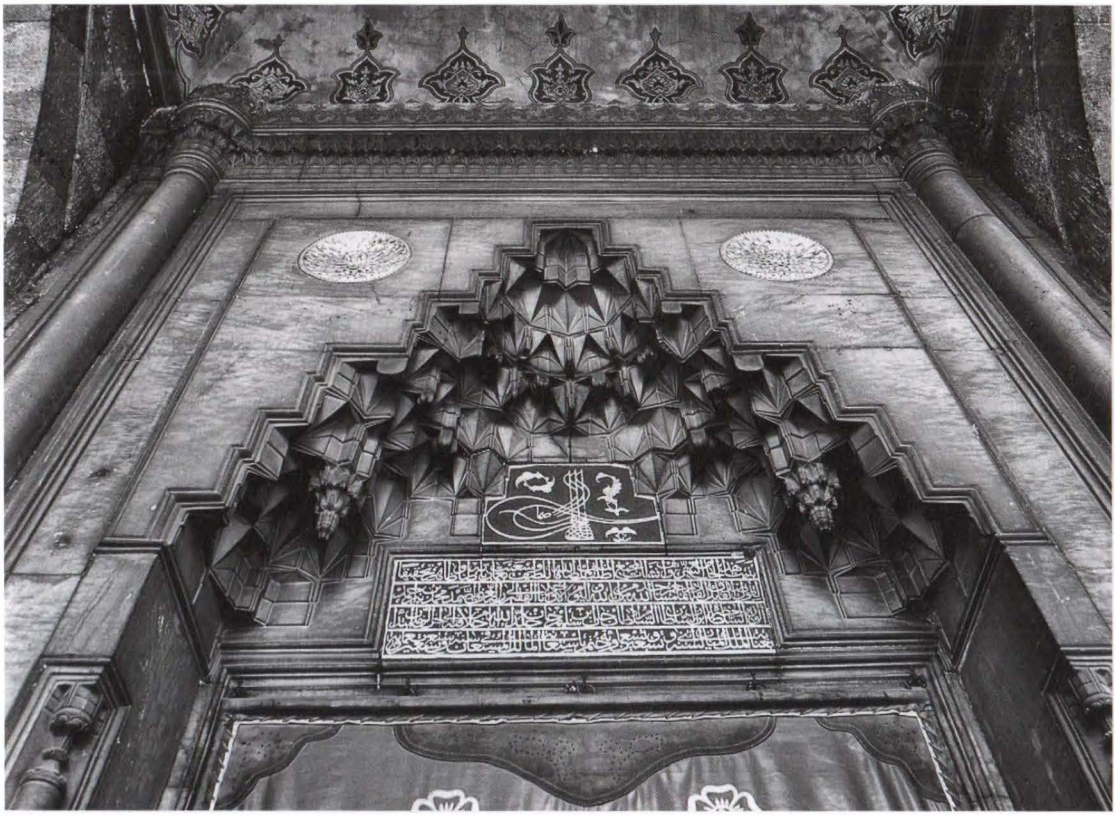

415 Nişancı Mehmed Paşa Camii, Karagümrük, kavsarası yassı mukarnaslı cümle kapısının tuğralı inşaat kitâbesi.

şeyh, hadis ilmine vâkıf olacak ve günde on beş akçe maaş alacaktı; otuz talebesine günde ikişer akçe tahsis edilmişti. Sabah namazından sonra, her talebe, külliyenin türbesinde Hz. Muhammed, diğer peygamberler, bâni ile ebeveyni, hocaları ve merhum akrabalarının ruhlarına Kur'an'dan birer cüz okuyacaktı. Vakfiyede vasiyet edilen ikinci medrese, paşanın ölümünden sonra inşa edilmişe benzer: "*Cāmi'-i şerīf-i mezkūruñ öninde vāki' olan ḫurde ḳubbeler altında ocaḳluca birer ḥücre binā olınup ve zikr olınan ḥücerāt binā olındukda on bāb ḥücerātda dānişmendler sākin olup, her bir dānişmend yevmī dört akçeden on dānişmende yevmī ḳırḳ akçe ṣarf olına.*" Medresenin geri kalan hücrelerinde, iki müderris yardımcısı ve bir kapıcı kalacaktı. Elli akçe maaş alan müderris, caminin içinde, seçeceği yerde oturup (*cāmi'-i mezkūruñ maḥdūdında hangi maḥalli ihtiyār iderse ol mevżi'de oturup*) dinî ilimler ve diğer konularda dersler verecekti.[149] On bir hücreli zaviyenin başında, günde on akçe alan bir Halvetî şeyhi bulunacaktı ve günde üçer akçe alan on müridi ile birlikte zaviyede ikamet edecekti. Dervişler, camide ikindi namazını eda ettikten sonra, şeriata uygun şekilde "*tevḥīd-i şerīf*" zikretmekle görevliydiler. Şeyhleri Cuma günleri ve kandil gecelerinde camide vaazlar verecekti.[150]

Vakfiye ayrıca, paşanın payitaht dışında vakfettiği yapıları da zikreder. Bugün yok olup gitmiş olduklarına bakılırsa, bunlar herhalde mütevazı binalardı: Haleb'de bir cami ve sebil, Galata'da bir mescid ve sıbyan mektebi, Üsküdar'a tâbi Aydınlı köyünde bir cami, Anadolu'da Kuş köyünde bir cami, (bâninin annesi ve dayısı Celâlzâde Mustafa'nın doğum yeri olan) Tosya'da bir mescid ve imaret, Bursa yakınındaki Hüdavendigâr sancağında bâninin kendi doğum yerine yakın, "*Mihallü Emlāki*" denen bölgedeki köylerde üç cami.[151] Mehmed Paşa'nın yaşam öyküsü ve kariyerinin anılarıyla ilintili yerlere yapılan bu hayır yapılarına vakfedilen gelirler, Hüdavendigâr sancağındaki köyler ile Bursa, Edirne, Haleb, Galata ve İstanbul'da gayrimenkullerdi (merhum paşanın Fatih yakınındaki Nişancı mahallesindeki sarayı bunlara dâhildi).[152] Balkanlar'dan devşirilmiş

dönme meslektaşlarının çoğunun tersine, doğuştan Müslüman olan Orta Anadolulu vezirin Rumeli'de hiçbir vakıf kurmaması dikkat çekicidir.

Nişancı Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki prestij camisinin inşaat kronolojisinin izleri çeşitli belgelerden takip edilebiliyor. "Nisangibassi", 12 Ekim 1584'te Venedik Senatosu'ndan Murano kandilleri ile yuvarlak ve dörtgen kristal pencere camları ısmarlamıştı; bunlar o yılın sonunda gemiye yüklenerek payitahta gönderildi.[153] III. Murad'ın 12 Eylül 1585 tarihli bir fermanı, Selânik ve Sidrekapsi kadılarına, "bundan evvel vezirim olup, şimdi tuğra-yı hümayunum hizmetinde olan" (*bundan akdem vezīrüm olup, bi'l-fi'il ṭuġra-yı hümāyūnum ḫizmetinde olan*) Mehmed Paşa tarafından İstanbul'da inşa edilen caminin kubbesini örtmek için iki bin kantar kurşun satışına izin vermelerini emretti.[154] Bir ay sonra Samokov kadısı ve buradaki maden emini, paşanın camisi için 500 kantar demir satışına yetki verilmesi emrini aldılar.[155] 10 Şubat 1586'da, Kosova kadısından paşanın adamı Zaim Mehmed'in üç bin kantar kurşun satın alıp nakletmesinde yardımı istendi.[156]

Taş, mermer ve sütunların hazırlanmasıyla ilgili birkaç ferman, bâni vezirliğe tekrar atandığında yazılmıştır. Mihaliç kadısına 7 Mayıs 1586'da, "*Vezīr Meḥmed Paşanuñ*" adamları oraya ulaştığında, camisinin kemerleri için taş kestirmesi talimatı verildi.[157] 14 Temmuz 1586'da Aydıncık, Marmara ve Rodoscuk kadılarına, vezir Mehmed Paşa için binâ edilmekte olan caminin ihtiyacını karşılamak üzere, kendi yetki alanlarında mermer çıkaranlara gereken erzağın, bâninin kendi parasıyla satın alınmasını emreden bir ferman gönderildi: "*Vezīrüm Meḥmed Paşa ḥażretlerinüñ binā olınan cāmi' mühimmi içün taḫt-ı ḳażāñuzda mermerkeşān ṭa'ifeye akçeleriyle ẓaḫīre tedārük olınmaḳ içün emr-i şerīf yazıldı.*"[158] Yalova yakınındaki Samanlı kadısına hitaben yazılan ferman, bir gayri-müslimin (*zimmīnüñ*) bahçesinde mevcut olduğu söylenen mermer sütunları, "*vezīr Meḥmed Paşa cāmi'-i şerīfi bināsı mühimmi içün*", adamları oraya geldiğinde akçesi ile satın almasını emretmiştir.[159] İzmit kadısına 2 Eylül 1586'da, "*vezīr Meḥmed Paşa ḥażretlerinün İstānbūlda binā itdügi cāmi'-i şerīfi mühimmi*" için iki mermer direğin satın alınmasına yardım etmesi ve bunları bir gemiye yükletmesi talimatı verildi.[160] Kastamonu yakınındaki Devrekâni kadısına 24 Nisan'da gönderilen ferman ise, paşanın bu arada nişancı rütbesine indirildiğini gösteriyor. Kadıdan, "*tuġrā-yı şerīfüm ḫizmetinde olan Meḥmed Paşanın*" camisine gereken mermerleri göndermesi istendi.[161]

Aynı gün, Mimar Sinan'a, şiddetli 1584-85 devalüasyonundan sonra ücretleri yükseltilmiş olmasına rağmen, paşanın camisinde çalışmayı reddeden benna, neccar ve sengtraşlarla ilgili mektubuna cevaben padişahtan bir ferman çıktı. Ferman mimarbaşına, yapı ustalarını bu camide çalışmaya ikna etmesini ve sözünü dinlemeyenleri cezalandırmasını emrediyordu.[162] Ölümünden bir yıl önce, Sinan'ın, aynı inşaatta çalışmaktan hâlâ şikâyetçi olanlar hakkında padişaha tekrar ariza yollaması, sürekli olmasa da denetlediği caminin yapımıyla bizzat ilgilendiğini gösteriyor. Yıllar boyunca inşaat konularıyla bağlantılı pek çok fermanın Mimar Sinan'ın nişancı hâmisinin elinden geçmiş olduğu düşünülürse, onunla yakın bir ilişki kurmuş olması gerekir. Dolayısıyla, mimarbaşının bu caminin yaratıcı tasarımındaki failliği kuvvetle muhtemeldir. Görsel duyarlılığıyla meşhur bir tuğrakeş olan zevk sahibi bâni ile Sinan'ın sanat vizyonlarının bu özgün anıtta hiçbir iz bırakmamış olabileceğini düşünmek zordur.

Bazı araştırmacılar, caminin inşasının yetenekli bir hassa mimarı tarafından gerçekleştirilmiş olması gerektiğini kabul etmekle birlikte, merkezî mekânının istisnaî heykelsi bütünlüğünü mimarbaşına atfetmiştir.[163] Sinan'la ilişkisi olmadığını düşünen Kuran, bu yapıyı 16. yüzyılın "en ilginç vezir camilerinden biri" olarak değerlendirmiştir. Davud'un mimarbaşı olarak 1593-94'te inşa ettiği altıgen baldakenli Cerrah Paşa Camii'ne benzerliğine dayanarak, her iki yapının da aynı mimarın eseri olduğu sonucuna varır (**res. 4** [8], **5** [6]).[164] Mesih Paşa'nın eşzamanlı inşa edilen camisi gibi, Nişancı Mehmed Paşa'nınki de "klasik" âdâb kodlarına aykırı unsurlar içerir: Medrese hücreleri olmayan bir şadırvan avlusu, erken Osmanlı zaviye-camilerini hatırlatan müstakil yan odaların yeniden kullanılmasıyla mekân birliği ilkesinin gözardı edilmesi ve zemin katında dörtgen yerine haçvari bir planın yeğlenmesi (**res. 416-17**).[165]

Karagümrük'teki Nişanca Caddesi, kesme taş duvarlı caminin şadırvanlı ön avlusunun pahlı kuzeydoğu köşesini keser. Avlunun kuzey ve batı duvarları, taş ve tuğla dizilerinden inşa edilmişken, bu caddeye bakan doğudaki ana cephesi kesme taştandır. Pencerelerle çevrili avlu bahçesinde, eski fotoğraflarda soğan kubbeli bir demir şebekeyle betimlenen on iki kenarlı merkezî şadırvan yer alır (şimdi sekiz sütunla desteklenen piramidal çatılıdır).[166] Mukarnas başlıklı uzun beyaz sütunlara dayanan beş gözlü cami revağının her iki yanında çıkıntılı birer taç kapı vardır. Bu kapılar, baklava başlıklı sütunların desteklediği kaşkemerlerden oluşan daha alçak kubbeli revaklarla çevrili şadırvan avlusuna girişi sağlar. Külliyenin şimdi tümüyle yok olmuş müştemilâtının, vaktiyle caminin batı tarafında kümelenmiş olduğu tahmin edilebilir.[167] Yandaki kapılar silsilesi ve türbenin caminin doğusundaki konumu, Şahsultan ile Zal Mah-

mud Paşa'nın Eyüp'teki külliyesinin yanlamasına ardışık yerleşim düzenini çağrıştırır (**res. 361-62, 413-14**).

Şadırvan avlusunun güneydoğu köşesine bitişik, kesme taştan sekizgen türbe, Hadım İbrahim Paşa ile Mesih Paşa gibi hadım vezirlerin camilerine eşlik eden mütevazı açık hava türbelerinden farklıdır. Duvarla çevrili hazire bahçesine, üzerinde kitâbeler olan kemerli iki kapıdan girilir. Bunlardan biri şadırvan avlusu ile cadde kenarındaki çevre duvarının kapıları arasında uzanan perde duvardadır. Diğer kapı ise caminin ön avlusu ile türbeyi birbirine bağlar. Perde duvar ve caddeye bakan çevre duvarındaki demir şebekeli büyük dikdörtgen pencereler, caminin cemaatini ve gelen geçeni bâninin ruhuna dua okumaya davet eder (**res. 419**).

Caminin maharetle kademelendirilmiş dış kütlesi, kurşunla kaplanmış pencereli bir kasnağın taşıdığı, oldukça yüksek bir kubbeyle taçlanmıştır. Kubbenin taştan sekizgen kaidesini, sekiz ince uzun ağırlık kulesi, cephelerin ortasındaki dört yarım kubbe ve köşelerdeki daha küçük dört yarım kubbe kuşatır. Mukarnas şerefeli minarenin kaidesi, alışılmadık şekilde son cemaat yeri duvarının içine oturtulmuştur. Cami cephelerinin klasik üslûplu üç pencere dizisi vardır. Haçvari namaz mekânının kuzey köşeleri odalarla doldurulmuşken, güney köşeleri boştur; tıpkı Sinan'ın selefinin 1530-31'de Silivri'de inşa ettiği veziriazam Piri Mehmed Paşa Camii'nin T-tipi zaviyeli planında olduğu gibi (**res. 85**).[168]

Nişancı Mehmed Paşa Camii, bu tür ön-örnekleri merkezî sekizgen baldakenli şemaya uyarlayarak yeniden yorumlamıştır. Sekiz kemer üzerine yaslanan kubbesi, mukarnas başlıklı sütunlara benzeyen, yuvarlak gömme pâyelerin üzerinde yükselir (**res. 418**). On yıl önce tamamlanan Azapkapı'daki Sokollu Mehmed Paşa Camii'nde olduğu gibi, ana kubbe dört yarım kubbe ve köşelerde daha küçük dört yarım kubbeyle çevrilidir (**res. 353, 358**). Fakat nişancı vezirin camisinin 14,20 metre çapındaki kubbesi, şanlı veziriazam Sokollu'nun 11,80 metre çaplı kubbesinden büyüktür. Mimar Sinan'ın payitahtta divan-ı hümayun mensuplarına tasarladığı camiler arasında, bu caminin boyutlarını sadece veziriazam Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki camisinin 15,20 metre çapındaki kubbesi geçer (**Ek 1**). Bununla birlikte, namaz mekânında mermer sütunlu revakların yoksunluğuyla, Nişancı Mehmed Paşa Camii, vezir camilerinin âdâb kurallarına bağlı kalır. Ama merkezî kubbeli küpün sınırlarını işaretleyen dört nadide kırmızı porfir sütun, veziriazam camilerini çağrıştıracak şekilde, kesintisiz bir kemerli revak izlenimi yaratır (**res. 413, 418**). Bu küçük sütunlardan ikisi merkezî kare birimin doğu ve batı kenarlarında, diğer ikisi de cümle kapısının önündedir.

416 Nişancı Mehmed Paşa Camii, Karagümrük, kuzeyden görünüm.

417 Nişancı Mehmed Paşa Camii, Karagümrük, güneyden görünüm.

418 Nişancı Mehmed Paşa Camii, Karagümrük, iç mekânın görünümü.

Vezir Mesih Paşa'nın camisindeki gibi, Nişancı Mehmed Paşa'nınkinin de zemin planı, U-biçimli mahfillerle kuşatılan üst katından farklıdır (**res. 413, 420**). Çıkıntılı mihrab nişi kubbeye kadar yükselen tek katlı bir birim oluştururken, diğer üç yarım kubbeli mekân, üst mahfiller aracılığıyla iki kata bölünmüştür. Bu mahfillere, alt kuzey köşelerdeki odaların payanda duvarları içine yerleştirilmiş merdivenlerden çıkılır. Zemin katındaki yan mahfiller, merkezî kubbeli küp biriminden, birer mukarnas başlıklı kırmızı somaki sütunun desteklediği sivri kemerlerle perdelenmiştir.

Kapının üzerindeki şeref mahfilinin iki yan köşesinde, muhtemelen müezzin mahfili olarak işlev gören tonozlu mekânlar vardır. Geç Osmanlı döneminden kalma, ahşap sütunlar üzerine yükseltilmiş bir müezzin mahfili, alt katın kuzeydoğu köşesinde, kitâbeli bir pencere alınlığının önünü kapatacak şekilde yerleştirilmiştir. İbadethanenin güneydoğu ve güneybatı köşelerinde, her biri birer minik kırmızı somaki sütunçeyle desteklenen, iki nefis mermer vaaz kürsüsü yer alır. Bunlara, altlarındaki pencere duvarlarının içinden geçen merdivenlerle çıkılır. Zarif kürsüler, Süleymaniye Camii'nin fîlpâyelerine bitişik muadillerini anımsatır. Metal yıldız kakmalı minber külâhı da, Nişancı Mehmed Paşa'nın sadakatle bağlı kaldığı klasik çağın şanını temsil eden Sultan Süleyman'ın camisindekine benzer (**res. 413, 418**). Sinan'a atfedilen başka camilerde, bu şekilde yıldız kakmalı minber külâhına rastlanmaz.

Kuzey köşelerdeki ince uzun tonozlu odaların, revaklı soncemaat yeri cephesinden ayrı kapıları vardır. Bu odaların, namaz mekânıyla irtibatları birer kemer ve demir şebekeli pencere aracılığıyla sağlanmıştır. Goodwin, bu odaların kasıtlı olarak geçmişi ihya etmek emelinden esinlenmiş olabileceğini ileri sürer.[169] Kuzey cephelerinin iki köşesinde buna benzer tabhane odaları bulunan camilerin, Sinan'a atfedilen nadir örnekleri arasında Hüsrev Paşa'nın Haleb'deki (y. 1546-47) ve Çerkes İskender Paşa'nın Diyarbakır'daki (y. 1551-65) camilerini sayabiliriz (**res. 479, 491**). Terk edilen bu kadim plan tipi, yeni "kolonize" edilen Güneydoğu Anadolu ve

Suriye'de daha uzun ömürlü olmuştur. Nişancı Mehmed Paşa'nın camisine en yakın paralel, Sokollu'nun Haleb civarında Payas'taki Halvetî zaviyesiyle aynı avluyu paylaşan, haçvari planlı zaviye-camisidir (y. 1567-74) (**res. 344, 351**). Yaklaşık aynı dönemde, Nişancı Mehmed Paşa'nın, Payas limanının tâbi olduğu Haleb'de beylerbeyilik yapmış olması dikkate değer.

İstanbul'daki Nişancı Mehmed Paşa külliyesinde bir Halvetî zaviyesinin varlığı, camisinin yanlarındaki odaların derviş ritüellerine özgü zikir ve halvet köşeleri olması ihtimalini arttırır. Nitekim, yukarıda zikrettiğim vakfiye, camide dervişlerin "*tevḥīd-i şerīf*" zikirleri yapmasını şart koşuyor. Medrese müderrisinin camide vermesi gereken dersler, belki de eyvana benzer iki katlı yan mahfillerde yer alıyordu. O halde, mabedin ayrı bölümlerden oluşan mekânsal tasarımı, yanındaki zaviye ile iki medresede, tevhidhane ve dershane bulunmayışından kaynaklanıyordu. Caminin ilginç planı bu nedenle dervişlerle talebelerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde, çok işlevli bir programa cevap veriyordu. Yani, sadece mimarının yenilik arayışı ile izah edilemeyecek bir tasarımdı bu.

Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin soncemaat yeri cephesindeki kitâbeler, namaz mekânındaki yazılarla geliştirilen temaların habercisidir. Bu temalar, dervişlerin zikirlerini yankılayan Esmâü'l-Hüsnâ dizileri ve hem batınî hem zahirî ibadetin önemidir. Soncemaat yeri cephesinin mukarnas kavsaralı iki mihrabının dikdörtgen alınlıkları şu hadisleri aktarıyor: "Kim Allah rızasını taleb ederek bir mescid inşa ederse, Allah ona cennette bir ev inşa eder"; "Namaz dinin direğidir, kim onu terk ederse dini yıkmış olur". Aynı cephenin dört penceresinin sivri kemerli alınlıklarında, yeşil boyalı zemine celi sülüs hatla yazılmış altın yaldızlı kitâbeler, namaz mekânı ile tabhane odalarındaki alınlıklar gibi, Tanrı'nın güzel isimlerini zikreder. Sadece mihrab çıkıntısının iki yanındaki pencere alınlıkları Kur'an'dan alıntılar yapmaktadır. Burada Bakara suresinden aktarılan âyet, camiyi dolaylı olarak Kâbe'ye benzetir ve bânisinin sevabının kabulünü niyaz eder: "Allah buyurdu ki: İbrahim ve İsmail, Kâbe'nin temellerini yükseltiyordu: 'Rabbimiz! Yaptığımızı kabul buyur. Şüphesiz ki, Sen hem işitir hem bilirsin'(2: 127)." Üçgen alınlıklı, mukarnas kavsaralı mermer mihrab standart âyetin, Sinan'ın bazı geç dönem camilerinde görülen varyantını aktarır (3: 39).

Kubbeli üstyapının yenilenmiş kalemişi nakışlı âyetleri, cemaat namazının, Kur'an kıraatinin ve Tanrı'nın anılmasının (zikrullâh) önemini vurgular.[170] Kubbenin ortasındaki yuvarlak madalyona nakşedilen sıradışı âyet, günbatımından gecenin karanlığına dek na-

419 Nişancı Mehmed Paşa Camii, Karagümrük, türbenin dua penceresi ve caminin şadırvan avlusunun yan kapısı.

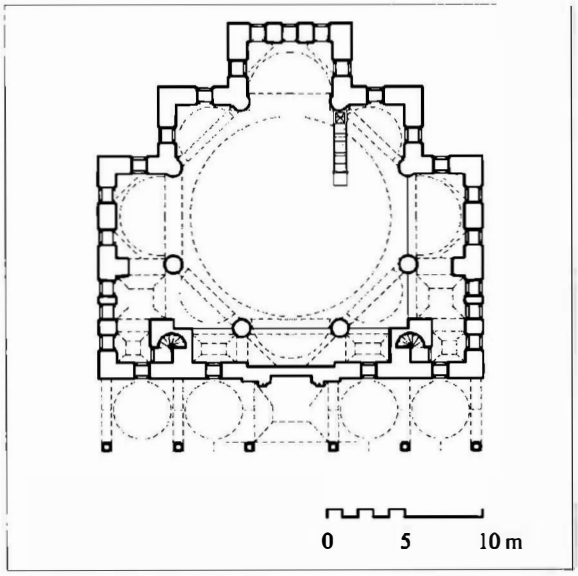

420 Nişancı Mehmed Paşa Camii, Karagümrük, üst kat planı.

maz kılmayı ve şafakta Kur'an okumayı tavsiye eder (17: 78). Kubbeyi taşıyan sekiz kemerin araları kutsanan isimlerin yazıldığı madalyonlarla bezenmiştir. Mihrab nişinin yarım kubbesi ise, müminlere cenneti vaat eden âyetler alıntılar (23: 9-11). Doğudaki yarım kubbede aktarılan âyet, her mabedde ibadet edenin yüzünü Allah'a dönme gereğinin altını çizer (7: 29). Batıdaki yarım kubbeye nakşedilen Cuma suresinden bir âyet, cemaatle namazın edasından sonra Tanrı'yı zikretmeyi öğütler (62: 10). Köşelerdeki yarım kubbelerin peş peşe okunmak üzere aktardığı âyet ise, Tanrı'yı zikretmenin, zorunlu ibadetten (*ṣalāvat*) daha önemli olduğunu beyan eder:

> [Ey Muhammed!] Kitap'tan sana vahyedileni oku; namaz kıl. Muhakkak ki namaz, hayâsızlıktan ve fenalıktan alıkor. Allah'ı anmak (zikretmek) ne büyük şeydir! Allah, yaptıklarınızı bilir (29: 45).

Tematik bütünlüklü kitâbe programı, çok işlevli caminin bünyesinde farklı Sünni ibadet tarzlarının uyumlu şekilde bir araya gelmesini yansıtır. Yüce gönüllü bânisinin bol sayıda eyalet anıtlarıyla tamamlanan, payitahttaki bu cami külliyesi, onun Sinan çağının hayırsever himaye geleneğine bağlılığının göstergesiydi. Nişancı Mehmed Paşa'nın hasmı olan, Koca Sinan Paşa gibi sık sık azledilen "türedi" veziriazamların artık mimarbaşına payitahtta anıtsal cami külliyeleri sipariş etmediği bir dönemdi bu. Nişancı-vezirin neredeyse bir veziriazama yakışır nitelikteki prestij camisi, eski statü hiyerarşilerinin değişmekte olduğu sırada, vezâret âdâbının üst sınırlarını yeniden müzakere ediyordu. Bu cami, klasik geleneğin aşınmakta olan ihtişam anlayışına saygılarını sunmakla kalmıyor, aynı zamanda bu geleneğin hâlâ esnekliğini muhafaza eden hayatiyetine tanıklık eden yenilikleri de beraberinde getiriyordu. İhtiyatlı bir şekilde vezirlik ve veziriazamlık himayesi arasındaki ayrımı bulanıklaştıran mabed, rütbelerin keskin hatlarının gevşemekte olduğunun sinyalini veriyordu. O halde, Nişancı Mehmed Paşa'nın kadim kanunlara bağlı kalma azmine rağmen, bu yapıt değişen zamanlara ayak uydurmaktan geri kalmıyordu.

Kapudan Paşalar

I. **SİNAN PAŞA**
İSTANBUL, BEŞİKTAŞ (1554-55/56)

II. **PİYALE MEHMED PAŞA**
İSTANBUL, KASIMPAŞA (TERSÂNE, y. 1565-73)

III. **KILIÇ ALİ PAŞA**
İSTANBUL, TOPHANE (1578-80/81)

I. SİNAN PAŞA

Mimar Sinan'ın, statüsü henüz yükselen yeni bir bâni grubu teşkil eden kapudan paşalar için Galata surlarının dışındaki kıyı şeridinde tasarladığı anıtsal cami külliyelerinin hiçbir ön-örneği yoktu.[1] Bu külliyelerin nevi şahsına münhasır camileri, denizci gazilerin fetihlerinin anısına yapıldığı için, gaza ideolojisi ile bağlantılı arkaik plan tiplerini yeniden yorumlamaktaydı. Bilhassa denizcilerin yaşadığı mahallelerde, büyük cemaatleri kapsayabilecek şekilde inşa edilen bu camiler, kürek mahkûmlarının ağır bastığı bir işgücü tarafından, deniz zaferlerinin ganimetleriyle inşa edilmişti.

Barbaros Hayreddin Paşa, 1534'te hem Cezair (Adalar) Beylerbeyi hem de Deniz Kapudanlığı unvanlarıyla ödüllendirilen ilk donanma kumandanıydı. Merkezi Gelibolu olan bu yeni beylerbeyilik, Osmanlılara ait adalara ilaveten Rumeli, Anadolu ve Kuzey Afrika'da henüz ele geçirilen topraklardaki sancakları içeriyordu.[2] Hayreddin Paşa'nın Galata surları dışında, Beşiktaş iskelesi civarında inşa ettirdiği mütevazı külliye, bu hayrata vakfettiği kendi sahil sarayının bitişiğinde yer alıyordu.[3] Deve Meydanı adlı bir kamusal meydana bakan külliye, bir mescid, medrese, imaret ve türbeden oluşuyordu.[4] Sinan otobiyografileri bunlardan sadece, Hayreddin Paşa'nın (ö. 1546) sağlığında, 1541-42'de inşa edilen türbesi ile, onun Zeyrek (Çinili Hamam) ve Karagümrük mahallelerinde vakfettiği iki ticarî hamamı zikreder.[5] Kesme taştan sekizgen türbe, denizcilerin pîri olarak kabul edilen bu ilk kapudan paşanın alçakgönüllü külliyesinden geriye kalan tek yapıdır.

Mimarbaşının Kapudan Sinan Paşa anısına inşa ettiği anıtsal cami külliyesinin, kutsanan "denizler kurdu"nun türbesinin tam karşısında yer alması kanımca bir rastlantı değildir (**res. 421-22**). Barbaros Hayreddin'in, 1540'larda yazılan *Gazavatnâme*'sinde yüceltilen efsanevî kahramanlıkları, onu bir evliya figürüne dönüştürmüş ve kutsal sayılan türbesi bir ziyaretgâh haline gelmişti.[6] Bu menâkıbnâme, kapudan paşaların atanma törenlerinin Barbaros türbesinde gerçekleştirildiğini açıklar, zira o kapudanların pîridir:

> Nurlu türbesi Beşiktaş'tadır. Hayatta olan kapudan paşaların makamı burasıdır, zira Osmanlı Devleti'nde ilk kapudan paşa olan odur ve tophane-i âmire işlerine düzen veren o idi. Halihazırda, kapudan-ı deryalar hil'at giyecekleri zaman, bunu merhum Hayreddin Paşa'nın medfun olduğu yerde giyerler ve orada dualar ile methiyeler okuyarak ziyafetler çekip, fakir fukaraya yedirirler. Şerefli ruhu şad olsun! Defalarca vahiy ve kerametleri zuhur eden, velî bir gazi ve mücâhid idi. Allah ona rahmet eylesin!
>
> *Merḳad-ı münevvereleri Beşiktaşdadur. Ḥāl-i ḥayātda olan ḳapudān paşalaruñ yiridür, zīrā ibtidā ʿOṣmān devletinde ḳapudān paşa olan odur ve devlet-i ʿOṣmāniyyeniñ umūrına daḫī tersḫāne-i ʿāmireye nizām viren ol idi. Şimdi ḥālā ḳapudān paşalar ḫilʿat geydüklerinde merḥūm Ḫayrüddīn Paşa-*

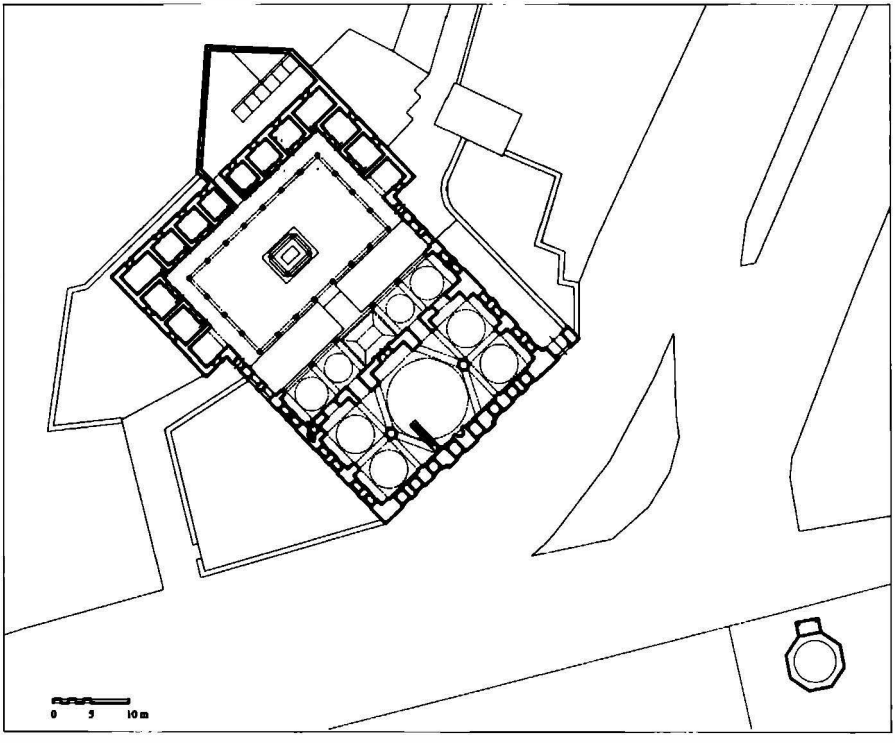

421 Sinan Paşa Külliyesi ve Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi, Beşiktaş, plan.

422 Sinan Paşa Külliyesi ve Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi, Beşiktaş, aksonometrik perspektif.

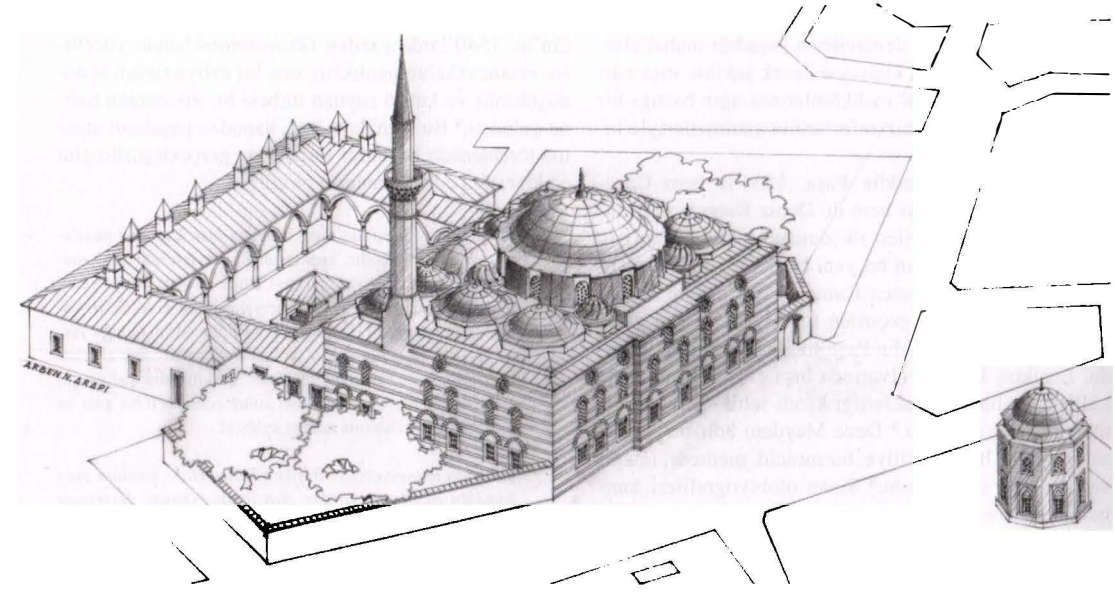

423 Sinan Paşa Camii, Beşiktaş, Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi'yle birlikte güneydoğudan görünüm.

nun medfûn olduğu makâmda iltibâs idüp, du'â ü şenâ iderler, dahî ta'âmlar çekilüp fakîr fukarâ ekl iderler. Rûh-ı şerifleri şâd ola! Kerrâtıyla keşf ü kerâmetleri zâhir olmış bir veliyyu'l-lâh gâzî mücâhid kimse idi, rahmetu'l-lâhi 'aleyh.[7]

Kapudan-ı deryaların pîrinin kutsanan türbesi, aynı zamanda Osmanlı donanmasının Beşiktaş iskelesinden gaza niyetiyle denize açılma törenlerinde de ziyaret ediliyordu. Örneğin, 28 Mart 1566'da Cenova'ya gönderilen bir rapor, Kapudan Piyale Paşa'nın o gün Kasımpaşa tersânesinden hareket eden donanmayla birlikte payitahttan ayrılmadan evvel "âdet olduğu üzere büyük bir debdebeyle Barbaros'un kabrine gittiğini" betimler.[8] Marcantonio Pigafetta (1567), Piyale Paşa'nın her deniz seferinden önce donanmayla kutsal türbeyi ziyaret ettiğini, orada bir gün bir gece kalarak kurbanlar kestirdiğini ve "küffara" karşı zafer kazanmak için, Barbaros'un yüzü suyu hürmetine Tanrı'dan yardım dilediğini bildirir.[9]

Bu yıllık türbe ziyaretleri, Kapudan Sinan Paşa'nın ölümünden sonra kendi anısına inşa ettirdiği cami külliyesi için seçilen yerin simgesel anlamını kavramak konusunda hayatî önem taşır. Muzaffer Kıbrıs seferinin kumandanları olan Kapudan Müezzinzâde Ali Paşa, Vezir Piyale Paşa ve Vezir Lala Mustafa Paşa'nın, Mayıs 1570'te donanmayla peş peşe payitahttan ayrılmadan evvel orduyla bayram namazını kılıp kurbanlar kestirdikleri yer bu cami (*Beşiktâş Câmi'i*) idi. Beşiktaş iskelesinden demir alıp Topkapı Sarayı önünde donanma topları atarak, padişah ve izleyici kalabalığının "*asker-i İslâm*"ın din düşmanlarına karşı zaferi için duaları eşliğinde Akdeniz sularına doğru yola çıkmışlardı.[10] Bir yıl sonra, Vezir Pertev Mehmed Paşa ile Kapudan Müezzinzâde Ali Paşa yine "*Beşiktâş Câmi'i*"nde "*asker-i İslâm*" ile birlikte kıldıkları Cuma namazı esnasında zafer için niyaz edip, kendilerini bekleyen felâketin farkında olmaksızın, donanmayla İnebahtı seferine ayrılacaklardı.[11]

Kapudan Sinan Paşa'nın, kıble duvarı Barbaros Hayreddin'in türbesine dönük olan camisi, kutsanan mezarda yer alan ihtiram merasimlerine dinî bir resmiyet katıyordu (**res. 423**). Bu caminin bânisi, Hırvat asıllı veziriazam Rüstem Paşa'nın (g.d. 1544-53, 1555-61) küçük kardeşiydi. Saraybosna yakınlarındaki bir Bosna köyünde domuz çobanlığı yaparken devşirildikleri söylenen iki kardeşin, Topkapı Sarayı'nda yetiştirildikten sonra Sultan Süleyman devrinde yıldızları parladı.[12] Sinan Paşa, Barbaros Hayreddin'in vefatından iki yıl sonra, 1548'de kapudan-ı derya olarak Sokollu Mehmed Paşa'nın yerini almadan evvel, Hersek sancakbeyliği yaptı (1547-50). Mustafa Âli, Cezair (Adalar) beylerbeyi ile kapudanlık mevkiindeyken (1550-54) vefat eden Kapudan Sinan Paşa'yı asabi, kibirli ve şiddetli öfke patlamaları sergileyen kusurlu biri olarak betimler.

Ona uzun bir ömür nasip olmadı, zira son derece kavgacı, ağzına geleni söyleyen, kötü ve gaddar bir adamdı:

> *Ḥarem-i pādişāhiden bīrūn oldı. Ḳaṭ'-ı merātible Hersek sancağına vāṣıl olduḳdan ṣoñra Cezā'ir beglerbegiliği ile ḳapudānlıḳ mertebesi aña ḥāṣıl oldı. Fe-emmā ḥaḳīm-i ġażūb ve tecebbür ve tekebbürle ma'yūb, 'ırż-şiken bārid-suḫen mehīb ve bī-nehīb cabbārlıḳ me'āyibine ḳarīb şaḥṣ olmağın çoḳluḳ mu'ammer olmadı, ḳapudān iken mellāḥ-ı rūzgār-ı felek tabuṭına kefenden yelken açdırup fenā 'ummānına ṣaldırdı.*[13]

Takdir edilmeyen huyları açısından ağabeyini gölgede bırakan kapudan paşanın nadir başarıları arasında, 1551'de görmüş geçirmiş bir korsan olan Turgud Reis'in rehberliğindeki donanmayla Libya'daki Trablusgarb'ı İspanyolların elinden zapt etmesi vardı.[14] Bernardo Navagero'ya göre (1553), kırk yaşındaki öfkesi burnunda Sinan Paşa, kendinden on yaş büyük veziriazam ağabeyinin nüfuzu sayesinde, muazzam bir otorite kurmuştu:[15]

> *Grand Signore*'nin şimdiki Denizler Kaptanı'nın denizcilikte pek az deneyimi var, zira bugüne değin orduyla bağlantılı hiçbir görev veya tatbikatta bulunmamıştır. Ağabeyi sayesinde, kendinden önceki kaptanların hepsinden çok daha fazla saygı ve itaat görüyor. Emrettiği hiçbir şeyin gerçekleşmediği vaki değil ve herkesçe bir önder olarak kabul görmek istiyor. Nezâketi kıt ve sözünü hiç sakınmıyor. Çabuk sinirleniyor, daha doğrusu hiddetten gözü dönüyor... Ağabeyi olan paşa, onu olağandışı ölçüde seviyor ve aşırı derecede kayırıyor ve ona karşı söylenen hiçbir söze tahammül edemiyor. Bu nedenle aklına koyduğu her şeyi hiç korkmadan gerçekleştiriyor ve herkes son derece suistimal edilse bile sesini çıkaramıyor... Kırk yaşlarında bir adam olduğu düşünülüyor, gayet iri cüsseli ve tıknaz, koyu çehreli esmer bir adam ve gözleri çok canlı.[16]

Navagero, Şehzâde Selim'in tahta çıkışını temin etmek üzere veziriazam Rüstem Paşa'nın kardeşini kapudan paşalığa atamış olduğunu da ekler: "Mustafa'nın tahta çıkmasını önlemenin, [payitahta] girmesini donanmayla engellemekten daha emin bir yolu olamaz."[17] Domenico Trevisano (1554), veziriazam ile kapudan paşa kardeşlerin Şehzâde Selim'in tahtı ele geçirmesi için entrikalar çevirdiğinde hemfikirdir. Entrikacı ikili, padişahın ölümünün ardından Selim'in payitahta girmesini ve rakibi Mustafa'yı destekleyen yeniçerilerin desteğini kazanması için saray hazinesini ele geçirmesini sağlacaklardı.[18] Sinan Paşa, ağabeyinin Sultan Süleyman'la birlikte Safevilere karşı sefere çıktığı 1553 yılında İstanbul kaymakamı olarak görevlendirildi. Bu İran seferi sırasında Şehzâde Mustafa'nın boğdurulması ve Rüstem Paşa'nın veziriazamlıktan azledilmesinen sonra, Sinan Paşa'nın yerine yeni bir İstanbul kaymakamı (Hadım İbrahim Paşa) atandıysa da, kapudan paşa makamında kalmasına izin verildi.[19] Dernschwam, bundan kısa bir süre sonra, 21 Aralık 1554'te Sinan Paşa'nın ölümünü kaydederken, Napoli ve Sicilya'da esir edilen Hıristiyanların satışından muazzam bir servet biriktirdiğini ve Galata suru kulelerinde tutuklu 700 kürek mahkûmuna sahip olduğunu belirtir.[20]

Kapudan Sinan Paşa'nın hizmetinde on iki yıl kalan İspanyol kürek mahkûmu Pedro, efendisinin bir kara çıban cerahatine yapılan cerrahi müdahale ardından "istiskâ"dan (hidropsi) öldüğünü açıklar (ağabeyi de kanserli bir tümör yüzünden hayatını kaybedecekti).[21] Sinan Paşa görkemli bir törenle Üsküdar'da, Rüstem Paşa'nın mazuliyet döneminde iki sürgün yılını (1553-55) geçirmekte olduğu, yengesi Mihrümah Sultan'ın bahçe sarayının yanındaki cami külliyesinin haziresine gömüldü:[22]

> Naaşı selvi ağacından bir tabuta konuldu ve dört paşadan oluşan bir refakat grubu, tabutu ağabeyi tarafından [sic] Üsküdar'da yaptırılmış olan, Konstantinopolis'ten bir fersah mesafedeki bir camiye taşıdı. Cenazesine, papanınki kadar vakur bir kortej eşlik etti, çünkü kendisi önemsiz ricalden değildi. Burada her tarafta koyunlar kesildi ve hayır olarak dağıtılmak üzere, muazzam miktarda et ve pilav pişirildi.[23]

Pedro, ölümünden hemen önce efendisi için Atmeydanı'nda üç avlulu bir saray inşa etmiş olan kürek mahkûmlarından biriydi. Mimar Sinan'a ısmarlanan bu saray, *Tuhfe*'de "*Sarāy-ı Sinān Paşa Ḳapudān birāder-i Rüstem Paşa der At Meydānı*" ve *Tezkiretü'l-Ebniye*'de "*Sinān Paşa sarāy(ı) At Meydānında,*" olarak zikredilir.[24] Pedro, Sinan Paşa'nın sarayında altmış üç kadının yaşadığını; bunlardan dördünün onun çocuklarını doğurduğunu; fakat aralarında en nüfuzlusunun, paşanın en büyük oğlunun annesi olduğunu ve bu kadının diğerlerine bir başrahibe gibi hükmettiğini anlatır.[25] Daha sonra yalnız bir kızı hayatta kalacak olan kapudan paşanın mülklerinin, onun vasiliğine atanan Mihrümah Sultan'a emanet edildiğini de ekler:

> Hanım Sultan, vasiyetinin uygulayıcısı olarak seçildi ve paşanın arabalar dolusu altın ve gümüşten oluşan tüm serveti ona taşındı. Şüphesiz bir milyon dükadan fazla paranın yanı sıra, mücevher ve menkullerden oluşan bir milyonluk serveti daha vardı. Ardında iki kız ile bir oğul bıraktı ve bildiğim kadarıyla bunlardan ikisi daha sonra öldü ve geride sadece bir kızı kaldı.[26]

Pedro, "[Barbaros'un] türbesinin bulunduğu yerde bir cami inşa etmek üzere ayrılmış" yüz kadarı dışında, paşanın kölelerinin satıldığını aktarır. Bu binanın yapımından sonra, onların da satılacağını ilave eder.[27]

Aşağıda aktarılan inşaat kitâbelerine göre, Sinan Paşa'nın ölümünden sonra yaptırılan Beşiktaş'taki cami külliyesi 1555-56'da tamamlandı. Yapılar grubunun inşa süreci ve maliyetleri, deniz serhadlerini muhafaza etmekle görevli "merhum Sinan Paşa ibn merhum Mustafa Bey ibn Abdülmecid"in 26 Ağustos 1557'de tescil edilen Arapça vakfiyesinde ana hatlarıyla özetlenmiştir. Kapudan paşanın hayatta kalan tek kızı Meryem Hatun'un şer'î vasisinin katıldığı mahkemede, paşanın mütevellisi olan kâhyası, Keyvan Kethüda'nın yaptığı tanıklıkla vakfiye onaylandı.[28] Keyvan Kethüda, Sinan Paşa'nın aynı yılın Aralık'ında ölmeden evvel, 16 Haziran 1554'te hazırlanan vakfiyesinde mülkler bağışlamış olduğuna, kethüdasını mütevelli ve ağabeyini (Rüstem Paşa ibn Mustafa Bey ibn Abdülmuin) de vakfının nâzırı tayin ettiğine dair şehadette bulundu.[29]

1557 tarihli vakfiyenin izah ettiğine göre, hastalanan Sinan Paşa vasiyet ettiği cami, medrese ve sıbyan mektebinin kethüdasının gözetimi ve ağabeyinin nezâreti altında inşa edilmesini istedi. Yukarıda zikredilen mülklerden başka, terekesinin üçte birini de vakfederek, bağışladığı vakıf gelirlerini arttırmak üzere gayrimenkuller satın alınmasını diledi. Gelir getiren vakıfları arasında Atmeydanı'ndaki sarayı, Hersek'teki ve payitahttaki (Fener, Kasımpaşa, Tophane) gayrimenkulleri, İzmit ve Hersek'teki değirmenleri ile bir kısmı Frenk kölelerinin satışından hasıl olan 1.900.000 akçe bulunuyordu. Vakfiye, Keyvan Kethüda'nın vakfedilen toplam nakit tutarını nasıl 3.273.800 akçeye çıkardığını, bununla da paşanın vefatından hemen sonra cami külliyesinin inşaatını başlattığını ayrıntılı şekilde anlatır (**Ek 2**).[30]

Keyvan Kethüda'nın Beşiktaş'ta yaptırdığı cami, medrese ve sıbyan mektebinin yanı sıra, civardaki ticarî mülkler (elli dükkân, kırk bir kiralık oda, bir fırın ve bir kasap dükkânı) 1.841.398 akçeye mal oldu. Kapudan paşanın külliyesi, daha önceden orada Mehmed b. Durmuş (erken 16. yüzyılda yaşayan Deli Birader lâkaplı bir şair) tarafından vakfedilmiş mescid ile zaviyenin yerine, bu vakıf yapıların mütevellisinin izniyle inşa edildi. Önceki külliyeye vaktiyle eşlik eden meşhur hamam, şehrin en güzel oğlanları ve onların sevdalılarının devam ettiği bir ahlâksızlık yuvasına dönüştüğü gerekçesiyle, veziriazam İbrahim Paşa (ö. 1536) tarafından yıktırılmıştı. Keyvan Kethüda'nın, Beşiktaş'ta inşa ettirdiği yeni hamam, üç bitişik dükkânıyla birlikte 263.667 akçeye mal oldu. Burada ayrıca yaptırdığı yedi dükkân ve sekiz odanın masrafı 15.682 akçe tuttu. Bunun ardından, caminin yanına 28.430 akçeye bir "*zāviye*" ile Sinan Paşa külliyesinin etrafında gelişen "*yeñi maḥalle*"de bir mescidi 24.246 akçeye yaptırdı. Deli Birader'in yıktırılan mescidi yerine, Yenibahçe'de 75.509 akçeye bir diğer mescid de inşa ettirdi.[31]

Kapudan paşanın altı hayır anıtından (cami, medrese, sıbyan mektebi, zaviye ve iki mescid) oluşan vakfı, İstanbul, Galata, Tophane, Kasımpaşa ile Hasköy'de 510.663 akçeye inşa edilen çok sayıda dükkânlar, odalar ve değirmenlerin gelirleriyle destekleniyordu. Artan para (514.025 akçe) vakıf görevlilerinin maaşları ve binaların onarım masrafları için şer'an onaylanan oranla işlettirildi. Vakfiye sadece Sinan Paşa anısına ölümünden sonra inşa edilen altı hayır anıtına değil, ayrıca sağlığında yaptırdığı diğerlerine de atanan ücretli personeli belgeler: İstanbul'da Fener mahallesindeki Gül Camii yakınında bir mescid (bir Bizans şapelinden dönüştürülen, bugün viran haldeki Sinan Paşa Mescidi); Hersek'teki Hısn-ı Nova'da (Novum Castrum) bir cami; Hersek livasına tâbi Foça kazasında Yeleç kasabasında bir cami ve sıbyan mektebi; ve Saray (Saraybosna) kazasında bir sıbyan mektebi.[32] Mimarbaşının otobiyografileri, Kapudan Sinan Paşa'nın Atmeydanı'ndaki sarayının yanı sıra, Beşiktaş'taki cami, medrese ve hamamını, ve Üsküdar'daki mezarını zikreder.[33]

Rüstem Paşa'nın ölümünden kısa süre sonra, Eylül 1562'de tescil edilen bir ek vakfiye, kapudan-ı deryanın terekesinin üçte biriyle (2.427.155 akçe) karşılanan zamlı personel maaşlarını ve ek harcamaları kaydeder. Bu vakfiyenin tasdik edildiği şeriat mahkemesinde, Keyvan Kethüda Mihrümah Sultan'ın ve Meryem Hatun'un vekillerini de içeren tanıkların huzurunda, bu meblağı nasıl harcadığının ayrıntılı biçimde dökümünü yaptı.[34] Beşiktaş'taki yeni inşaatlar arasında, iki köprü (720.025 akçe) ile Sinan Paşa'nın camisiyle hamamının suyolunun onarımı (21.948 akçe) bulunuyordu. Merhum paşanın civardaki on odalı "*zāviye*"sine 120.000 akçe, dervişlere yemek veren "*'imāret*"e de 350.674 akçelik ek fonlar bağışlanmıştı.[35]

Zaviye ile imarete, sadece bir zaviyedar zikreden önceki vakfiyede sözü edilmeyen, yeni görevliler atandı. Başlarında, Bursa'da medfun Nakşibendî şeyhi Ahmed Buharî'nin müridleri arasından seçilecek olan âlim bir şeyh bulunacaktı. Bu şart, Kapudan Sinan Paşa'nın da ağabeyi gibi Nakşibendî tarikatına bağlı olduğunu düşündürür. Zaviye şeyhi, Cuma günleriyle kandil ve bayramlarda caminin cemaatine vaaz verecekti. On müridiyle birlikte her gün camide beş vakit namaz kıldıktan sonra, vakfiyede belirlenen sureleri ve aşirleri okumak ve zikir yapmak üzere zaviyede toplanacaklardı: "*Subḥāna'l-lāhi ve'l-ḥamdu li'l-lāhi ve lā ilāhe illā Allāh, va'llāhu'r-rabbu bi-iġāṣeti'l-müsteġīṣīn*" (Allah'ın her türlü kusur ve noksanlıktan beşeri sıfat ve zaaflardan uzak olduğunu kabul ve tasdik ederim; bütün övgü ve hamdler Allah'a

mahsustur; Allah'tan başka ilah yoktur; Rabb olan Allah yardım isteyenlerin darda kalmışların yardımcısıdır). Ardından şeyh ile dervişler bâninin ruhuna şu münacatı okutacaklardı:

> Ey Allahım! okunan duaların sevaplarını bu mekânı, kullarına hadsiz nimetler veren ve sınırsız ihsanda bulunan, mülkün gerçek sahibi ve kainatın mutlak hükümdarı için bina eden kulun ve muhtacın Sinan Paşa'nın ruhuna lütuf ve kereminle gönder ve onu hesap gününde kendilerinde korku ve üzüntü olmayanların arasında haşr eyle! Amin.
>
> *Allâhüme li-men benâ hâzâ'l-mekân li'l-lâhi'l-meliki'l-mennân. Ve'ba'ş şevâba mâ şallaynâhu ve televnâhu li-vechike'l-kerîm ilâ rûhi 'abdike ve fakîrike Sinân Paşa; va'ḥşurhu fî zümreti'l-lezîne lâ ḫavfa 'aleyhim ve lâ hum yaḥzenûne yevme'l-cezâ', âmîn.*

Zaviye mutfağında (*fî maṭbaḫi'z-zâviye*) yemek yedikten sonra, dervişler aynı duayı tekrarlayacaklardı. Cuma geceleri ve kutsal gecelerde şeyh ile müridleri, caminin içinde ve zaviyede, hem ayakta hem de diz çökerek dualar edip Tanrı'nın adlarını zikretmek üzere uyanık kalacaklardı.[36]

Sinan Paşa'nın külliyesinin ayakta kalan yegâne yapıları, camisi ile U-biçimli medresesidir (**res. 421-22**). Pervitich'in 1922 tarihli haritasında görülen, camiyi Barbaros türbesinden ayıran kıyıya paralel tarihî cadde ile özgün şehir dokusunun izleri artık yok olmuştur. Harita, caminin şadırvan avlusunun doğu kapısıyla bağlantılı bir çıkmaz yakınındaki zaviyeyi (*tekké Sinan-Pacha*) de gösterir. Ayrıca caminin kıble duvarının iki tarafındaki mezarlık bahçeleri boyunca caddeye bakan dükkân dizileri görülmektedir. Külliyenin 1957'de yıktırılan hamamı biraz ötede, aynı caddenin karşısındaki Dolmabahçe Sarayı yanında yer alıyordu.[37]

Beşiktaş, genellikle kapudan paşaların ikametgâhı idi.[38] Kapudan Uluç Hasan Paşa'nın sarayında kalan Kuzey Afrikalı el-Tamgrûtî (1589-91), bu tasasız mahalleyi şöyle betimlemiştir (**res. 101** [6]):

> Kapudanın Galata doğusunda, Beşiktaş adlı yerdeki evinde üç gün istirahat ettik. Aslına bakılırsa, gemilere ve tüm denizcilere hükmeden kapudan (paşalar), Galata civarında ikamet ederler. Gemilere sürekli göz kulak olabilmek için burada yaşarlar. Burası, ne yüksek rütbeli kişileri ne de tüccarları barındırır; büyük ölçüde ecnebilerin ve burada hayat nispeten rahat olduğu için yerleşmiş yoksul insanların ikamet ettiği bir yerdir.[39]

17. yüzyıl yazarı Eremya Çelebi'ye göre, Beşiktaş'ın kıyı şeridi bahçe saraylarla beneklenmişti ve karma nüfusu, kendi kiliseleri olan Ermenilerle Rumları, bazı Yahudileri ve büyük bir cami, bir hamam ve çarşıları olan Müslümanları içeriyordu.[40] Evliya Çelebi, iskeleden yüz adım kadar ötedeki düz bir çayırda yer alan Sinan Paşa Camii'nin, bir köşesinde şeriat mahkemesi bulunan ve çınar ağaçları dikilmiş bir dış avlusu olduğunu söyler. Eskiden bir imareti olan camiyi şöyle tarif eder:

> *Evvelâ iskele başında yüz adım ba'îd kırda bir düz fezâ çerâgâh-ı maḥsûldâr zemîn-i hevâdârda Ḳoca Sinân Paşa câmi'i: ....*[boş] *'aded kubbe-i 'âlîli câmi'-i rûşendür. Cümle 'imâret dîvârı kırmızı ve beyâz ṭaş ile mebnî olmış 'ibâdetgâh-ı müslimîndür. Ṭûlen ve 'arżen* [boş] *ayaḳdur. Ḳıble ḳapusu üzre târîḫi* [boş] *üzre altı 'aded ḳubbeler ile müzeyyendür.* [boş] *ve ṭaşra yan ṣoffalarında* [boş] *'amûd-ı 'âlîler üzre altı 'aded ḳubbeler ile müzeyyendür. Ve ṣoffa ḥaremi eṭrâfı demir pençerelerdür. Ve daḫî ṭaşrâ ḥaremi çenâr-ı müntehâlar ile müzeyyendür. Ḥaremüñ bir küşesinde maḥkeme-i şer'-i Resûl-i mübîn vardur. Mâ-taḳaddem 'imâreti işlermiş, yine ba'żı mütevellî istiḳâmet idüp ni'meti mebzûl olur. Ve bir nâzik minâresi var. Ve ḳıblesi öñinde demir pençereler içinde a'yân-ı şehirden ba'żı kimesneler medfûndur. Ve minâresi ġâyet mevzûndur. Ve bu câmi'üñ miḥrâbı öñi tâ iskeleye varınca bir vâsi' ṣaḥrâdır. Leb-i deryâdan bir buçuḳ mîl ḳarşu ṭarafı şehr-i Üsküdârdur.*[41]

Ayvansarâyî, külliyenin müştemilâtı arasında bir medreseden ve fevkânî sıbyan mektebinden söz ederek, şeriat mahkemesinin caminin sol tarafında (doğuda) yer aldığını belirtir: "*Câmi'-i mezbûruñ maḥfel-i hümâyûnı ve medrese-i 'âliyesi ve ḫâricinde fevḳânî mektebi ve medresesi, meydânda yekpâre bir mermerden çâr-küşe şâdırvânı vardır. câmi'-i mezbûruñ şol ṭarafında maḥkeme muḳâbilinde vâḳi'dir.*"[42]

Taş ve tuğla dizilerinden oluşan almaşık duvarlı cami ve medrese blokunun kıble cephesinin dönük olduğu, genişletilmiş modern caddenin karşı tarafında Barbaros Hayreddin'in kubbeli kesme taştan türbesi yer alır (**res. 423**). Mimarbaşı tarafından bânilerinin ölümünden sonra inşa edilmiş emsallerinin tersine, Sinan Paşa Camii'nin ebced hesabıyla düşülmüş iki inşaat kitâbesi vardır. Bunlardan biri cümle kapısının üstüne, diğeri ise dershanesiz U-biçimli bir medreseyle çevrili taş döşeli avlusunun şadırvanına hakkedilmiştir. Bir lahdi andıran dikdörtgen beyaz mermer şadırvan teknesinin çevresini dolanan Türkçe kitâbe, Kız Memi lâkaplı şair Sıhrî Mehmed Efendi tarafından kaleme alınmıştır:[43]

> Cömert biri idi, Allah yolunda
> Malını akan su gibi harcadı
>
> Birçok hayra sebep oldu bugün
> Allah ona rahmet eylesin yarın
>
> Ehl-i cennet denilse ona doğrudur
> Eseri oldu çünkü buna delil

Hem kapudan hem beylerbeyi idi
Kâfîri gayet alçak düşürmüştü

İkinci Yusuf desem ona ne olur
Zîra iyi ve çok güzel tabiat ondadır

Merve hakkı için safa ehli desin ki
Kâbe'de Hz. İbrahim (Halil) zemzem akıttı

Sihriyâ hâtif dedi tarihini:
"Hayat Suyu ve Selsebil Çeşmesi"
Sene 963 (1555-56).

Bir kerîm idi sebîlu'l-lâhda
Ḳıldı mâlın mâ-i cârî-veş sebîl

Bir nice ḫayra sebeb oldı bugün
Âña raḥmet eyleye yarın Celîl

Ehl-i cennetdür dinilse ḫaḳ durur
Oldı âṣârı âña çün kim delîl

Kapudân ve mîr-i mîrân idi hem
Ḳılmış idi kâfiri ġâyet zelîl

Yusûf-ı Ṯânî disem nola âña
Ki andadur ḫulḳ-ı ḥasen ḥüsn-i celîl

Merve ḥakkıyçün diye ehl-i ṣafâ
Kaʿbede zemzem sebîl itdi Ḫalîl

Sihriyâ hâtif didi târîḫini:
"Çeşme-i Âb-ı Ḥayât-ı Selsebîl, 963".

Caminin mukarnaslı kavsarası bulunmayan kemerli cümle kapısının üstüne oyulmuş altın yaldızlı Arapça kitâbenin, yukarıda alıntıladığım Nakşibendî dervişlerin zaviyede dile getirmeleri vakfiyede şart koşulan zikirleri yankılaması ilginçtir:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adı ile. Allah'ı anar, ona şükrederiz. Ondan başka ilah yoktur ve en yüce varlık Allah'tır. Yüce Allah'tan başka hiç kimseden tevekkül ve güç alınmaz.

Bu şerefli camiyi merhum Sinan Paşa dokuz yüz altmış üç senesinin Muharrem ayında bina etti (Kasım/Aralık, 1555).

Bismillâhirraḥmânirrâḥîm / Sübḥânallâhi ve'l-ḥamdülillâhi ve lâ ilâhe/ İllallâhu va'llâhu ekber ve-lâ ḥavle/ve-lâ ḳuvvete illâ billâhi'l-ʿaliyy-il-ʿazîm.

Benâ hâze'l-câmiʿ el-şerîf / el-merḥûm Sinân Paşa/ / fî Muḥarremi'l-ḥarâm/ sene şelâşe ve sittîn ve tisʿa-mi'e.[44]

Demek ki, cami külliyesinin ana bileşenleri 1555-56'da tamamlanmıştı. O sırada Süleymaniye'yi bina etmekte olan Mimar Sinan, belirli aralıklarla Beşiktaş'taki adaşının inşaatını denetlemiş olabilir. Mimarlık tarihçileri genellikle caminin inşaatının 1550'lerin başında, bânisi yaşarken başlatıldığını varsayar. Oysa, Sinan Paşa'nın bugüne değin gözden kaçmış iki vakfiyesi, külliyenin temellerinin onun ölümünden sonra atıldığı konusunda şüpheye yer bırakmaz.[45] Bu nedenle, hasis Rüstem Paşa'nın, kardeşinin camisini başlangıçta planlandığından daha az gösterişli bir tarzda tamamladığı iddiası temelsiz kalmaktadır.[46] Ekonomik almaşık duvar tekniğinin tercih edilmesi, kubbesiz medrese hücreleriyle şadırvan avlusu revaklarını örten saçaklar gibi, âdâb kuralları uyarınca merhum kapudan-ı deryanın vezirlere kıyasla daha aşağı statüsünü ifade ediyordu. Caminin mütevazı şadırvan avlusu, önlerinde basit başlıklı kısa sütunlu revakların uzandığı, değişik boyutlu medrese odalarıyla kuşatılmıştır. Mimar Sinan'ın daha önce Sofu Mehmed Paşa'nın Sofya'daki külliyesinde (y. 1547-48) denediği, cami ile U-biçimli bir medreseyi birleştiren şemanın payitahttaki ilk örneğiydi bu. Sonradan inşa edilen Mihrümah Sultan'ın Edirnekapı'daki (1563-70) cami-medrese ikilisinde (1563-70) olduğu gibi, Beşiktaş'taki kayınbiraderinin külliyesinin medresesi de dershanesizdir.

Mimar Sinan'ın, adaşının külliyesinde Üç Şerefeli'nin kadim altıgen baldakenli planını yinelemesini, Kuban şöyle yorumlar: "Şehzâde ve Süleymaniye camileri yapılırken böyle bir arkaizmle yetinilmesi, cami bitmeden ölen patrondan sonra Sinan'ın bu yapıyla ilgilenmemesi nedenine de bağlanabilir" (**res. 52-53**).[47] Mimarbaşına böylesine bir bağımsızlık atfetmek, caminin inşasına nezâret eden Rüstem Paşa ve Keyvan Kethüda'nın failliğini hafife almak olur. Bu üçlünün, gaziler şehri Edirne'deki eski selâtin camisini, kapudan paşanın vasiyet ettiği hâtıra anıtı için münâsib bir model olarak birlikte seçtiklerini düşünmek daha akla yakın görünüyor. Mimarbaşı, Üç Şerefeli Camii'nin planını, ölçeğini küçülterek, dört minaresinin sayısını bire düşürerek ve kubbeli şadırvan avlusunu saçakla örtülü işlevsel bir medreseye çevirerek, indirgemeci dönüştürüm yoluyla, artık hayatta olmayan kapudan paşanın statüsüne uyarladı.

Sinan Paşa Camii, boyutu itibarıyla vezirler ve beylerbeyiler için bina edilen camilerinkine yaklaşan, 12,60 metre çapında bir kubbeyle örtülüdür (**Ek I**). Oldukça büyük iç mekânı, donanma her yıl Beşiktaş'tan ayrılmadan önce burada toplu halde namaz kılan kalabalık cemaatleri barındırmayı amaçlıyordu. Bir zamanlar caminin soncemaat yeri cephesi önünde, Rüstem Paşa'nın (Tekirdağ, Tahtakale) ve Mihrümah Sultan'ın (Üsküdar, Edirnekapı) camileriyle paylaştığı "ailevî" bir özellik olan, bir çifte revak uzanıyordu. Evliya Çelebi'nin

sözünü ettiği beş gözlü revağın ilk sırası, daha da büyük bir cemaati barındırmak amacıyla 1749'da caminin iç mekânına dâhil edildi. 2002'deki onarımlar sırasında ortaya çıkarılan revak sütunlarının duvar içine gömülmesi, üç sıralı pencerelerle aydınlanan loş caminin içine giren ışığı daha da azaltarak kasvetli bir görünüm almasına katkıda bulunmuştur.[48] Eğimli bir saçakla kaplı ikinci revak, özgün biçimini muhafaza etmektedir.

Caminin Edirne'deki öncülünü geliştiren öğeleri arasında, iki altıgen filpâyeli daha incelmiş ayak sistemini, oransal olarak daha yüksek ana kubbesini ve ikişer kubbeli yan sahınlarının merkezî mekânla daha fazla bütünleşmesini sayabiliriz. Bununla birlikte, ana kubbe ile yan kubbeler arasında kalan ve dışta sarmal kubbeciklerle ifade edilen üçgen alanlar çözülmemiş bir sorundur. Mimarbaşı, veziriazam Kara Ahmed Paşa'nın 1555'te tasarlanan, fakat Rüstem Paşa'yı yeniden göreve getirmek amacıyla bânisinin o yıl idamıyla ertelenen, camisinde altıgen ayaklı plan tipinin daha olgun bir tasarımını yaratacaktı. Sinan Paşa'nın Beşiktaş'taki camisinin yapımının aynı yıl içinde, ağabeyinin veziriazamlığa geri döndüğünde başlatılması manidardır. Mimar Sinan'ın eşzamanlı olarak tasarladığı bu iki altıgen baldakenli cami ve medrese külliyesi, âdâb kuralları gereğince, bânilerinin farklı rütbelerinin mimarî diliyle temsil edilişinin çarpıcı bir örneğidir (**res. 4** [1, 2], **370-71, 421-22**).[49]

Veziriazamın daha yenilikçi ve kesme taş duvarlı, 1555 civarına tarihlenebilecek *cuerda seca* çinilerle süslü alımlı camisinin tersine, kapudan paşanın almaşık duvarlı camisi nispeten ucuz kalemişi nakışlar içerir. 19. yüzyılda ve daha yakın geçmişte nakışları yenilenen iç duvarlar, özgün bezeme programını yitirmiştir.[50] Beyaz mermerden minber ve mukarnas kavsaralı mihrab, tıpkı cümle kapısından girince sağ tarafta yer alan Bursa-kemerli müezzin mahfili gibi, görece sadedir. 1557 tarihli vakfiyeye eklenen bir envanter, camiye vakfedilen mefruşatın listesini verir: Kur'an yazmaları ile sandıklar içinde cüzler, kürsüler, şamdanlar, buhurdanlar, aynadan küreler (*ṭop-ı āyine*), Murano camından küreler, devekuşu yumurtaları, Şam işi nakışlı kandiller, diğer kandiller, billur tesbihler, bakraçlar, ibrikler, sofralar ve iki Kâbe örtüsü. Bunları minber için bir kilim, dört seccade, Rüstem Paşa'nın bağışladığı halılar –üç büyük halı; 5,5 ziralık bir halı, mihrablı dört kırmızı halı (her biri 11 zira); iki kırmızı daha ufak mihrablı halı (her biri 6 zira)– ve cebecibaşının armağan ettiği 8 ziralık bir halı tamamlıyordu. Diğer camilere vakfedilen mefruşatı hayal edebilmemizi sağlayan bu nadir liste şöyledir:

> *Ḥacm-i kebīrde Kelām-ı ḳadīm dokuz ḳıṭ'a; ḥacm-i ṣaġīrde Kelām-ı ḳadīmler ki kürsī içün dört ḳıṭ'a; eczā-yı Kelām-ı ḳadīm sandukları ile müretteb altmış ḳıṭ'a; şem'dān-ı kebīr, berāt içün iki ḳıṭ'a; çırāḳ-ı kebīr, pirinç ḳubbeli iki ḳıṭ'a; Rüstem Paşa ḥażretleri virdügi ḳālīçe-i kebīr üç ḳıṭ'a, bir pāre ḳālīçe beş buçuḳ ẕirā', diger ḳālīçe-i surḫ miḥrābli dört ḳıṭ'a on bir ẕirā'dan, diger ḳālīçe-i surḫ miḥrābli iki ḳıṭ'a altışar ẕirā'dan; diger bir ḳıṭ'a ḳālīçe ki Cebeci Başı elinden sekiz ẕirā'; kilīm-i minber bir ḳıṭ'a; 'aşir-ḫānlar içün kürsīler dört ḳıṭ'a; vā'iẓ içün kürsī bir ḳıṭ'a; Yanbolı kebesi bir ḳıṭ'a; eczā' kürsīleri iki ḳıṭ'a; eczā' iskemlesi iki ḳıṭ'a; tesbīḥ-i billūr biñ 'aded; ḳalīçe-i seccāde dört ḳıṭ'a; ṭop-ı āyīne-i kebīr on yedi ḳıṭ'a; top-ı āyīne-i ṣaġīr on yedi ḳıṭ'a; dīger top-ı mūrān* [Murano] *dört ḳıṭ'a; dīger altunlı ṭop bir ḳıṭ'a; dīger top-ı 'arār; bir ḳıṭ'a; şīşe-i 'arār; bir ḳıṭ'a; ḳandīl-i Şāmī-i münaḳḳaş otuz üç ḳıṭ'a; ḳandīl-i küçek yüz otuz 'aded; deve ḳuşı yumurdası Mışrī, yedi 'aded; dīger deve ḳuşı yumurdası doḳsan altı 'aded; dīger deve ḳuşı yumurdası otuz 'aded; Ka'be örtüsi iki ḳıṭ'a; baḳrāç iki ḳıṭ'a; ibrīḳ iki ḳıṭ'a; şem'dān-ı küçek dört 'aded; şem'dān-ı buḫūr yedi 'aded; ṣofra dört 'aded.*[51]

Sinan Paşa'nın ölümünden sonra yapılan cami külliyesi, bugün hâlâ Beşiktaş'ın en belirgin nirengi noktasıdır ve vücudunun gömülü olduğu öte kıyıdaki Üsküdar Mihrumah Sultan Camii ile karşı karşıyadır (**Harita 2** (37, 39). Bu yapı topluluğu, daha önce bir camiden yoksun olan mahallenin Müslümanlaşmasını hızlandırmıştır. Toplumsal-dinsel, eğitsel ve ticarî yapılarıyla külliye, payitahtın nüfus patlaması yaşadığı bir dönemde, bu varoş yerleşiminin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Merhum paşanın kendine ait bir türbesi olmayan anıtsal camisi, sonsuza dek onun kimliğini kapudan paşaların pîri Barbaros Hayreddin'le ilişkilendiriyordu. Kutsanan türbeyle bağlantılı törenleri ve kadim bir plan tipini yeniden biçimlendirmesiyle Mimar Sinan'ın gelecekte kapudan-ı deryalar için tasarlayacağı camilere bir model oluşturan öncül cami külliyesi, tam anlamıyla bir "gelenek icâdı" misali idi.

II. PİYALE MEHMED PAŞA

Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii gibi, halefi Piyale Mehmed Paşa'nın camisi de, arkaik bir plan tipini yeniden yorumlar: Erken Osmanlı devri ulucamileri tarzında altı kubbelidir (**res. 424-25**). Caminin sadece *Tuhfe*'de zikredilmesi ve Mimar Sinan'ın tipik üslûbundan sapması nedeniyle, olağandışılığı genellikle başka bir hassa mimarına ve bânisinin kişisel zevkine atfedilir.[52] Kasımpaşa tersânesinin ardındaki bir tepede yer alan cami külliyesi, burada yeni bir yerleşimin kurulmasını teşvik etti. *Tuhfe*'de zikredilen caminin (*Cāmi'-i şerīf-i Piyāle Paşa der Ḳāsımpaşa*), mimarbaşının otobiyografilerine dâhil edilmeyen müştemilâtı bir türbe, medrese, derviş zaviyesi, sıbyan mektebi, hamam ve çarşıyı kapsıyordu.[53] Tersâne Camii olarak da bilinen mabedin ko-

numu, kapudan-ı derya olarak günlük divan meclislerini hemen yakındaki tersânede icra eden bânisinin rütbesiyle yakından ilişkiliydi (**res. 103-4, 352** [2]). Galata'daki Venedik elçiliğine bağlı bir kâtib 1562'de, Piyale Paşa'nın "gerek kendi konutundaki, gerekse donanmayla ilgili meseleler hakkında kaptanlarla konuşmak için, neredeyse her gün gittiği, tersânedeki divan toplantılarını hiç aksatmadığını" gözlemlemişti.[54]

Mustafa Âli'ye göre, Hırvat asıllı Piyale Paşa enderundan kapıcıbaşılıkla çıkıp, kapudan olmuştu. Sonradan mansıbına beylerbeyilik ilave edildi ve uğurlu olması nedeniyle hangi sefere gittiyse zaferle döndü. Vezaretle Sultan Selim'in kızı ile evlenen kapudan, güzel ahlâklı ve takdire lâyık hasletleri olan mükemmel biriydi; ömründe sadece bir kişiyi idam ettirmiş ve günlerce gözüne uyku girmemişti. Kendi havasında bir kişi olan, bilgili ve kültürlü kimselerle dolaşarak teferrüc etmeye eğilim gösteren paşayı, Âli şöyle betimliyor:

> *Aḫlāḳı güzel ḫışāl-i ḥamīdesi mükemmel ādem idi. Kendüden işitdüm; bu ḫuşūşı levḥ-i ḫāṭıra şebt itdüm ki, on beş yıl miḳdārı nīr-i livā ve meliki'l-ümerā ve vezīr-i ṣāḥib-re'y olmışlar. Müddet-i 'ömrinde (bir kerre) bir şaḫṣa siyāset itmişler. Ma'a-zālik niçe günler ḫāb ü rāḥat (yüzi) görmemişler. El-ḳıṣṣa kendü ḥāline meşġūl ehl-i 'irfānla seyr ü teferrücde mecbūl... bir vezīr-i muḥterem idi.*[55]

Piyale Paşa'nın Macaristan'dan devşirilmiş bir Hırvat olduğu anlaşılıyor. Avusturya Habsburg elçisi Jacob von Betzek'e göre (1564-65), paşanın payitahta davet ettiği Macar annesi hâlâ Hıristiyan olmasına rağmen onun yanında yaşamaktaydı. Sultan Süleyman'ın sarayında yetiştirilip 1547'de buradan kapıcıbaşı rütbesiyle çıktıktan sonra, Piyale 1554'te kapudan paşa ve Gelibolu sancakbeyi oldu. Deneyimli korsan Turgud Reis'le birlikte 1555'te, Güney İtalya'daki Reggio di Calabria kalesini ve Cezayir'deki Oran limanını zapt etmesi ardından, ertesi yıl Tunus'taki Bizerta'yı ele geçirdi. Mayorka'daki Ciudadela'yı fethedip Napoli yakınındaki Sorrento'yu yağmalamasından sonra, 1558'de Cezair (Adalar) beylerbeyliğine terfi ettirildi. Kapudan-ı deryanın en büyük kahramanlıklarından biri, 1560'ta Cerbe Adası'nı fethedip oradaki İspanyol kuvvetlerinden kırk gemi, dört bin esir ve muazzam bir ganimet ele geçirmesi oldu.[56] Busbecq, kapudan paşanın ve adamlarının bu tehlikeli sefere çıkmadan evvel, belki de hiç dönemeyecekleri düşüncesiyle, "son arzularını ve vasiyetlerini" yaptıklarını söyler. Fakat büyük bir tantana ve debdebe içinde geri döndüler. Piyale Paşa önden "zaferini ilân etmek üzere bir kadırga yolladı" ve ardından donanmayla birlikte payitahta muzaffer bir giriş yaptı:[57]

> Galip donanma Eylül'de beraberinde esirler, ganimetler ve zaptedilmiş gemilerle birlikte Konstantinopolis'e döndü. Türkler için ne kadar sevindirici ise, biz Hıristiyanlar için o kadar elemli bir manzaraydı bu. İlk gece Konstantinopolis açıklarındaki kayalıklarda demir atarak, limana daha büyük bir debdebeyle ve daha büyük bir izleyici kalabalığı önünde girebilmek için gündüzü beklediler. [Sultan] Süleyman, donanmanın dönüşünü ve gemilerde sergilenen Hıristiyan subayları daha yakından seyredebilmek için, limanın girişindeki sarayının bahçesi devamındaki revağa inmişti (Topkapı Sarayı yalısındaki Mermer Köşk). Sancak gemisinin pupasında (oramiral) Don Alvaro de Sandé ile Napoli ve Sicilya donanmalarının amiralleri Don Berenguer de Requesens ve Don Sancho de Leyva sergilenmişti. Türk gemilerine nazaran daha küçük, biçimsiz ve aşağılık görünmeleri için, zapt edilen kalyonları, kürekleri ile siperleri sökülmüş ve neredeyse gemi hurdasına çevrilmiş olarak yedekte çekiliyordu.[58]

1562'de, Sultan Süleyman (veziriazam Rüstem Paşa'dansa onun tavsiyelerine daha çok değer verdiği söylenen) Kapudan Piyale Paşa'yı, veliahd Şehzâde Selim'in kızlarından biri olan on sekiz yaşındaki torunu Gevherhan Sultan'la evlendirerek ödüllendirdi. Gerlach'a göre damad adayı, hanım sultanla evlenebilmek için önceki karısını boşamıştı.[59] O yıl, Marcantonio Donini, sevimli afyonkeş Piyale Paşa'yı şöyle betimler:

> Bir kapudan paşanın sahip olması gereken ne deneyime ne de zekâya sahip ve son derece çekingen. Bununla birlikte, görevinden beklenen çoğu şeyin yükünü hafifleten kusursuz danışmanları var. Ara sıra kendini tüm kaygılar ve sıkıntılardan, özellikle de denizden kurtarmak için afyon yutuyor. Kendisi Macar asıllı, yaklaşık otuz yedi yaşında, cana yakın ve insancıl mizaçlı ve vasat zekâlı.[60]

Neticesiz Malta seferinin ertesi yılı, 1566'da, Kapudan Piyale Paşa ikinci büyük başarısını yakaladı: Güney İtalya'daki Pulya (Puglia) kıyılarına kazançlı bir akının ardından, Sakız Adası'nın Cenevizlerden fethi.[61] Kayınpederi II. Selim'in 1566'da tahta çıkışını, bu sırada edindiği ganimetlerden emsalsiz hediyeler ile melek yüzlü gulamlar sunarak kutladı ve beşinci vezirlik rütbesine yükseltildi. Yaklaşık iki yıl daha derya kaptanlığı mevkiini elinde tutmayı sürdürerek, 1567-68'de yeni padişah maiyetiyle birlikte Edirne'de kışlarken İstanbul kaymakamı olarak payitahtı muhafaza etti.[62]

Marcantonio Pigafetta (1567), kapudan-vezirin "diğer paşalarla birlikte saray halkının peşine takılmaktansa, genelde donanmanın bakımı ve tüm denizcilerin işlerini denetlemek üzere Konstantinopolis'te kaldığını" gözlemledi.[63] Marino Cavalli'ye (1567) göre, Piyale, veziriazam bacanağı Sokollu Mehmed Paşa'yla geçinememesine rağmen, hâlâ denizcilik konularında en üstün danışman olma ününü sürdürüyordu, çünkü "kendine çok mahir ve deneyimli bir savaş adamı olarak ad yapmış-

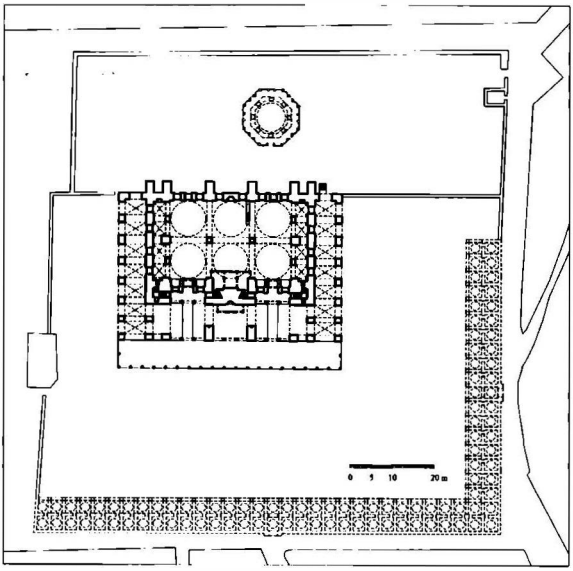

424 Piyale Paşa Camii ve Türbesi, Kasımpaşa, plan (medrese ve zaviye hücrelerinin varsayımsal restitüsyonu ile birlikte).

tı ve bu nedenle denizciler tarafından sayılıyor ve son derece seviliyordu".[64] Yine de 1568'de kapudan paşalık rütbesini kaybetti, çünkü kıskanç Sokollu, denizde bu denli büyük bir güce sahip olan hiçbir kimseye aynı zamanda vezirlik rütbesi verilmemesi gerektiğine padişahı ikna etmişti. Bunun üzerine, bacanağına karşı nefret hisleri besleyen Piyale, veziriazamın barışçı siyasetine muhalefet eden savaş yanlısı hizbi desteklemeye başlamıştı.[65]

1568'de üçüncü vezirlik rütbesine yükseldiği halde "*Vezīr Ḳāpūdān Piyāle Paşa*" olarak tanınmaya devam etti, çünkü derya kaptanlığı görevinde geçirdiği on dört yıl kimliğinin ayırt edilemez bir parçası haline gelmişti.[66] Nitekim on yıllık vezareti boyunca çeşitli kereler donanmaya kumanda etmeyi sürdürdü: Üçüncü vezir olarak, 1570'teki muzaffer Kıbrıs seferinde deniz kuvvetlerinin başkumandanlığı görevini yaptı; ikinci vezir olarak da, 1573'te Güney İtalyada'ki Pulya ve Messina kıyılarının yağmalandığı bir Akdeniz seferine kumanda etti. Fransa elçisinin maiyetine mensup olan Du Fresne Canaye, 1573'teki sefere Vezir Piyale Paşa ile Kapudan Kılıç Ali Paşa'nın peş peşe yola çıkışını betimledi. Vezir padişahın elini öptükten ve tüm paşalar eşliğinde donanmayla Beşiktaş'taki Barbaros Hayreddin türbesini ziyaret ettikten sonra, Akdeniz'e doğru yelken açtı. Diğer paşaların "*caique*"larıyla Beşiktaş'tan Üsküdar'a geçerek toplandıkları Sokollu Mehmed Paşa'nın bahçe sarayından donanmanın ayrılışı seyredildi. Seyirciler arasında Piyale Paşa'ya tutkun zevcesi Gevherhan Sultan ile büyük ablası İsmihan Sultan bulunuyordu. Küçük hanım sultan, "sevgili kocasının ayrılmak üzere ol-

425 Piyale Paşa Külliyesi, Kasımpaşa, aksonometrik perspektif.

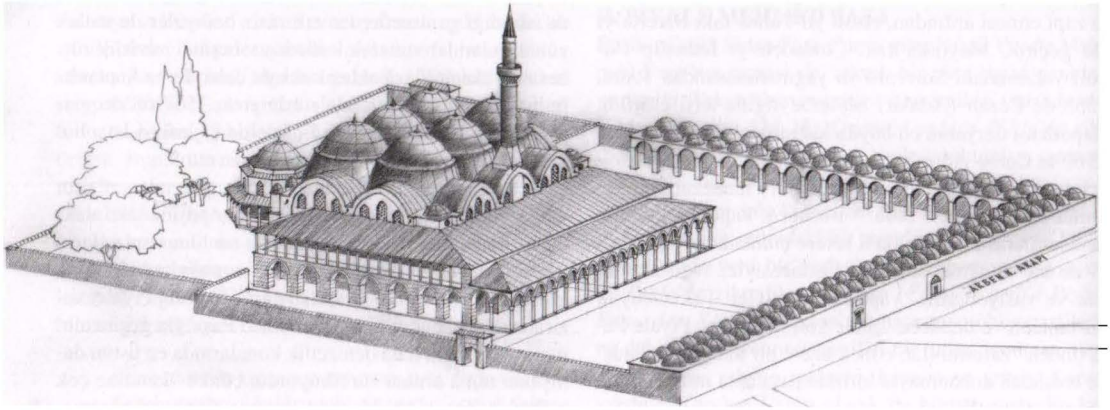

duğunu ve onu alıkoymak için elinden hiçbir şey gelmeyeceğini idrak edince, dünyanın en güçlü feryad-ü figanını kopardı ve bütün teselliler onun ah çekişlerini yatıştıramadı".[67]

Donanma İspanyollara karşı hiçbir zafer kazanamadan Sicilya'dan döndüğünde, Sokollu'nun bunu rakibini gözden düşürme fırsatı olarak kullandığı söylenir.[68] İnebahtı hezimeti ertesinde akdolunan 1573 tarihli barış antlaşmasını imzalayan Venedikli diplomatlar, elli yedi yaşındaki savaş yanlısı ikinci vezir Piyale Paşa'nın, padişahın kızından birçok çocuğu olduğunu ve kölelerden oluşan büyük bir maiyetle refah içinde yaşadığını gözlemlediler. Afyon düşkünlüğü onu kaygılardan özgür kılıyor ve "biraz alıkça" olsa bile, daha mutlu yaşamasını sağlıyordu.[69] Antonio Tiepolo (1576), III. Murad döneminde ikinci vezirlik rütbesini koruyan Piyale Paşa'yı, "fazla yaşlı olmamakla birlikte, gayet hasta" biri olarak betimledi. Yeni padişahın gözünden düşmesine sebep olan çelimsizliğini "keyif için kullandığı ve ruhunu ferahlatan bir ot" daha da arttırıyordu.[70] 1577'de Gerlach günlüğüne, *strangüri* (acılı idrar) rahatsızlığı çeken paşanın, dindarlaşarak müzik aletleri dinlemeyi bıraktığını kaydetti. Piyale Paşa, 20 Ocak 1578'de vefat etti ve Kasımpaşa'daki camisine eşlik eden türbede defnedildi. Gerlach'tan öğrendiğimize göre, paşanın 100.000 dükalık dirliği padişaha geri verildi ve diğer mülkleri dul eşiyle çocuklarına devredildi. Atları, kürkleri ve mücevherleri 27 Ocak'ta Kapalı Çarşı'da satıldı.[71]

Ayvansarâyî, on dört yılda altmış yedi adayı fethetmiş olan Piyale Paşa'nın hayratını betimler.[72] Kasımpaşa'daki camisi, aynı mahalledeki "*Küçük Piyâle Paşa Mescidi*" adını taşıyan, bugün yok olmuş mescidinden ayırt edilmek üzere "*Büyük Piyâle Paşa*" olarak biliniyordu:[73]

> Sakız Adası ilk olarak Piyale Paşa'nın eliyle fethedilmiştir. Orada bir şerefli cami ve bir tekil hamam yaptırmıştır. Kilid-i Bahir'de (Gelibolu) de bir camisi vardır ve Üsküdar'daki Tunus Bağı adlı süslü bahçe de onun yapısıdır. (Kasımpaşa'daki) şerefli camisinin mahallesinin avarız vergilerinin mahalle halkına yük olmaması için, kendi vakfından ödenmesini şart koşmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi, Kasımpaşa'daki Küçük Piyale Paşa Mescidi ve İstanbul'daki Uzunçarşı'nın girişindeki Mercan Çarşısı yakınında olan sebil ile üzerindeki fevkânî sıbyan mektebi de bu paşanın hayır eseridir.
>
> *Cezîre-i Sakız ibtidâ bunuñ yediyle feth olınmışdur. Orada bir cāmi'-i şerîfi ve bir tek ḥammāmı vardır ve Kilîd-i Baḥrda daḫī bir cāmi'-i şerîfi vardır ve Üsküdārda Tunus Bāġı dimekle [meşhūr] bāġçe-i müzeyyen bunların bināsıdır. Cāmi'-i şerîf maḥallesiniñ 'avārıżı daḫī ahālī-yi maḥalleye bār olmamaḳ içün kendi vaḳfından virilmek üzre şarṭ eylemişdir. Yukarıda mesṭūr olduġı vech ile Ḳāsım Paşada Küçük Piyāle Paşa mescidi ve İstānbūlda Uzun Çarşu başında Mercān Çarşusı ḳurbinde vāki' sebīl ve fevḳinde mekteb-i ṣıbyān daḫī Paşa-yı müşārun-ileyhiñ eser-i ḫayrıdır.*[74]

Tersâne Camii'nin inşa kronolojisi, "*Piyâle Paşa ibn-i 'Abdurraḥmān*"ın 2 Nisan 1565 ile 25 Kasım 1573 tarihli, şimdiye kadar gözden kaçan iki Türkçe vakfiyesinden çıkarsanabilir. Kapudan Paşa'nın başarısız Malta seferine çıkmadan birkaç gün önce tescil ettirdiği ilk vakfiye, onun "*maḥrūse-i Ġalaṭa ḫāricinde Ḳozlıdere nām mevżi'de*" mescidini halihazırda yaptırmış olduğunu gösteriyor.[75] İnşaatını başlattığı caminin masrafları için ayırdığı paranın yanı sıra, Kozludere'de bir bahçe ve İstanbul ile Gelibolu'da gayrimenkul mülkler vakfetti. Caminin yapımına 50.000 altın (3.000.000 akçe), 186 miskal altını kapsayan altmış sekiz tane miğfer (*üsküf*), gümüş kemerler ve şamdanlar vakfetti. Halen inşa edilmeye başlanan camiye, bu meblâğdan kâfî gelecek kadarının harcanmasını şart koştu: "*Binâsına şurū' eylediği cāmi'-i şerîfüñ bināsına kifāyet itdüği ḳadar ṣarf oluna.*" Binâ masrafları karşılandıktan sonra geri kalan para vakfiyede belirlenen personel maaşlarına harcanacaktı. Görevliler, kendisini mütevelli olarak atayan Piyale Paşa'nın yönettiği vakfın nâzırı olan şeyhülislâmlar tarafından tayin edilecekti.[76]

Birinci vakfiyeden anlaşılıyor ki caminin temelleri 1565'te atıldı; büyük olasılıkla, Malta seferinden muzaffer olarak sağ salim dönmek ümidiyle sunulan bir adaktı bu. Piyale Paşa'nın vezirliğe yükseldiği 1566 yılında Sakız Adası'nın fethinden elde ettiği ganimetlerin bir kısmıyla, 1573'te tamamlanacak olan caminin inşaat masrafları karşılanmış olabilir. O yıl tescil edilen ikinci vakfiyede, sadece paşa hazretlerinin "*Oḳ Meydānı ḳurbinde binā buyurduḳları cāmi'-i şerîf*" ile burada daha önceden yapılan sıbyan mektebinden söz edilir (*muḳaddemā cāmi'-i şerîf-i mezbūr ḳurbinde bir mektebḫāne-i dilpezīr ve mu'allimḫāne-i lā-naẓīr binā olınup*).[77] Bu, diğer müştemilâtın daha sonra eklendiğini düşündürür. Vakfiye cami görevlilerinin önceden belirlenen maaşlarını yükseltir ve yakında imamlar ile müezzinler için kira ödenmeyecek evlerin inşasını şart koşar. Vakfa eklenen gelir getirici mülkler arasında şunlar sayılmıştır: Galata ve varoşlarında gayrimenkuller; paşanın Aksaray'daki sarayına bitişik olan fakat 1569 yangınında yanan dükkânların boş arsaları; Sakız'daki evi ve bahçesi; Atina'daki zeytinlikler; Kite ve Gelibolu'daki mülkler; ve Mayıs 1573'te padişah tarafından kendine bağışlanan Niğbolu sancağında bir köy.

Ayvansarâyî'nin tamamlanma yılı olarak verdiği 1573 tarihine dayanarak, Tersâne Camii'nin, Mi-

mar Sinan Edirne'de Selimiye'nin yapımıyla meşgulken (1568-74) başka bir mimar tarafından yapılmış olduğu varsayılmıştır. Oysa ilk vakfiye, bu caminin daha önce, bânisi hâlâ kapudan paşa iken 1565'te sipariş edildiğini ortaya çıkarıyor.[78] Gevherhan Sultan'la evli olan bâninin yüksek rütbesi göz önüne alındığında, mimarbaşına en azından caminin planlama aşamalarında danışılmadığını düşünmek zordur. Muhtemelen, Sinan bu camiyi, Kasımpaşa tersânesine bağlı tersâne mimarlarıyla müşavere ederek tasarladı. 1554'te tersâne mimarbaşısı olan Mandolo da Rodi (Michele Benedetto adlı Rodoslu bir Rum) gibi, buradaki gemi mimarlarının çoğu mühtedîlerden oluşuyordu. Rodoslu mimarbaşının emrindeki (on beş akçe yevmiyeli) üç ilâ dört kadırga mimarının yanı sıra, Kasımpaşa tersânesinde çalışan (sekiz ilâ on iki akçe yevmiyeli) marangozlar ve demir dökümcüler Rodos, Sakız, Midilli ve Gelibolu'dan getirtilmişti.[79]

Piyale Paşa, 1563-64'te payitahtın selden yıkılan su kemerlerinin "*ser-miʿmārān ve mühendisān-ı devrān Sinān Aġa*" tarafından yenilenmesi sırasında inşaat nâzırlığı yaptıktan sonra başlatılan kendi camisinin inşasına bizzat nezâret etmiş olabilir. Selânikî, Sultan Süleyman'ın yıkılan su kemerlerinin yeniden inşasına kapudan paşanın ve yeniçeri ağasının nezâret etmesini emreden fermanını kaydeder:

> *Ḳapudān Piyāle Paşa ḥażretleri taṣarrufında olan cemāʿāt-ı rüʾesā ve ʿazebān ve forṣaları ve yeñiçeriler aġası* [Müezzinzâde] *ʿAli Aġa fermānında olan yeñiçeri üstādları ve ġılmān-ı ʿacemiyāndan tuvānā ḫizmetkārlar be-nevbet çalışup, cidd ü cehd ile tekmīl ü taʿmīr itmeġe saʿy eylesünler, ḳānūn üzre terakkīleri ve mertebeleri virilsün.*

Eyyubî'nin yazdığı tarihe göre, denizcilerin karada ne kadar "*işe yaramaz*" olduklarını kanıtlayan yeniçeriler bu projede daha etkili olmuşlardı.[80] Piyale Paşa Camii'nin iş gücünün çoğunluğunu herhalde, anıtsal inşaatlara acemioğlanları ve yeniçerilerden daha az aşina olan, tersânenin inşaat ekibi ile kürek mahkûmları oluşturuyordu. Muhtemelen bu caminin bina emini, şeriat mahkemesinde ikinci vakfiyeyi tescil ettiren, Piyale Paşa'nın kâhyası Kurd Kethüda idi.[81]

Bugün Tersâne Camii'ne eşlik eden yapılar sadece bâninin kubbeli sekizgen türbesi ile biraz uzaktaki harabe halindeki çifte hamamdan ibarettir. Evliya Çelebi, kapudan paşanın bu inşaata giriştiğinde caminin kuzey tarafında, Tanrı'nın yardımıyla bir hazine keşfederek, Uzunçarşı'daki sebilinde sergilenmekte olan altı mermer küpün içindeki altınları nasıl bulduğunu nakleder. Şer'an meşru bu gelirle camisinin yanına bir tekke, kendisi için bir türbe, bir hamam ve bir çarşı bina ettirdi:

> *Ḥikmet-i Ḫudā bu cāmiʿi Piyāle Paşa merḥūm bināya şurūʿ itdükde cāmiʿüñ şimālī ṭarafında yedi ḫusrevānī küp altun bulduġı yir ḥālā ẓāhir ve bāhirdür kim ḥālā ol küpler İslāmbolda Uzun Çārsū başındaki sebīlḫānesi içinde durur mermer küplerdür. Böyle ḥelāl māl ile binā olınmış cāmiʿdür. Ve bir tekye ve kendülere bir medfen ve bir ḥammām ve bir çārsū binā itmişdür.*[82]

Seyyah ayrıca paşanın camisinin yakınındaki bahçe sarayını (*Piyāle Paşa Sarāyı*) zikreder ve mabedin gayrimeskûn çevresini Sultan Süleyman'ın emriyle nasıl imar ve iskân ettiğini anlatır:[83]

> Merhum Koca Piyale Paşa'nın kendisine ait 12.000 kölesi olduğundan, bunlara Kasımpaşa'nın en ucunda bir cami, medrese ve derviş zaviyesi bina ettirdiğinde, cemaatten yoksun bir cami oldu. Bunun ardından, camiye büyük bir cemaat yaratmak için, Eski Tersâne boğazından denizi kesip, kanalla bir saatlik mesafedeki Piyale Paşa Camii'ne kadar deniz suyunu getirdi. Kanalın her iki yanı bağ ve bahçeli birçok evle dolup, caminin çevresi imar edilerek kalabalık bir cemaat oluştu. Piyale Paşa'nın ölümünden sonra kanal temizlenmedi ve yağmur sellerinin taşıdığı toprak ve molozla doldu. Artık peremeler ve kayıklar girip çıkamadığından, herkes daha aşağıda ev yapmaya başladı ve halen kanal terk edilmiştir. Ama pederimiz anlatırdı ki, "Kasımpaşa çarşısından içeri Dört Ağızlı adındaki kuyulara kadar suyun geldiğini hatırlarım". Şimdiki padişahlar istese kanalda yine deniz suyu cereyan ettirilmesi kolay iştir.
>
> *Ammā merḥūm Ḳoca Piyāle Paşa kendü reʾs-i māli on iki biñ esīre mālik olmaġile Ḳasımpaşanuñ tā nihāyetinde bir cāmiʿ ve medrese ve tekye inşā idüp bī-cemāʿat bir cāmiʿ olur. Āḫir bu cāmiʿe cemāʿat-i kesīre peydā itmek içün Tersḫāne-i ʿAtīk boġazından deryāyı kesüp tā Piyāle Paşa cāmiʿi bir sāʿat yirdür, deryāyı anda getürüp ḫalīcüñ iki ṭarafı bāġ ve bāġçeli ḳat-ender-ḳat evler olup cāmiʿi eṭrāfı ʿimār olup cemāʿat-ı kesīre olur. Piyāle Paşa vefātından ṣoñra ḫalīc taṯhīr olmayarak bārān-ı raḥmet selinüñ ḫār [ü] ḫāşākından ḫalic türāb ile pür olup pereme ve ḳayıklar girüp çıkması muʿaṭṭal olduḳda herkes ḫānesin ilerü binā iderek ḥālā ḫalīc muʿaṭṭal ḳalmışdur. Ammā pederimiz ḥikāyet ider, "Ḳāsımpaşa esvāḳı içre dörd aġızlı nām çāh-ı māʾlara gelince deryā geldügini bilürüm" diyü buyururlardı. Ḥālā mülūk murād idinse yine deryā cereyān itmesi emr-i sehldür.*[84]

Evliya, dere şeklindeki kanalın ağzında konumlanan ve kıble tarafı bir platform üzerinde yükseltilmiş caminin üstyapısının, baştan aşağı kurşunla kaplı olduğunu gözlemler ve içindeki değerli mermer sütunlara dikkat çeker (**res. 426**):

> *Ve cāmiʿ-i Piyāle Paşa, bir dere aġzında ḳıble cānibi ʿālī sedd üzre bir cāmiʿ-i metīndür. Süleymān Ḫān vüzerālarından fātiḥ-i Sakız, Vezīr Ḳapudān Ḳoca Piyāle Paşa bināsıdur. Cümle on iki ḳubbe-i ʿālīdür ve cümle* [hoş] *ʿaded ḳırmızı ṣomāḳī ʿamūd-ı ʿaẓīmler mebnī ḳubāblardur... Ve ṭaşra deh-*

426 Piyale Paşa Camii, Kasımpaşa, kuzeybatıdan görünüm (Gurlitt, 1907'den).

liz şoffaları üzre [boş] *'aded 'amūd-ı zenbūrīler üzre* [boş] *'aded ḳubāblardur... cümle cāmi' raṣāṣ-ı ḫāṣṣ ile puşīde bir cāmi'-i nūrdur.*

Teferrüc ehlinin hava almak için geldiği, caminin büyük çınarlarla dikili geniş dış avlusunun dört kapısı vardı; batıdaki kapının sağında ve solunda medrese odaları sıralanmıştı. Tersâne zenaatkârları, mutfağı her gece yoksullara yiyecek dağıtan zaviyede vakit geçiriyorlardı. Kaleye benzeyen bu yapıyı Evliya şöyle tarif ediyor:

Teferrücgāh-ı tekye-i Piyāle Paşa bir çuḳur yirde cānib-i erba'ası kal'a-miṣāl dīvārlı bir tekyedür, fevḳānī ve ṭaḥtānī ikişer biñ ādem alur şoffaları var, cümle ehl-i ḥıref anda ḫalīfe revāne idüp ṣāḥib-i post iderler. Ve niçe biñ ṣaḥan eṭ'ime-i nefīse ḫāṣṣ u 'āmma bezl olınup tenāvül olınur 'aẓīm maṭbaḫ-ı keyḳāvūsında üç biñ 'aded baḳır āvānī bisāṭları vardur. Ve niçe serāmed çenār-ı müntehāları ve bir āb-ı ḥayāt çāh-ı mā'sı var kim ta'bīr olınmaz.[85]

Ayvansarâyî'nin betimlemesi, bugün artık yok olmuş yapılara ilişkin başka ayrıntılar verir (**res. 424-25**): [Caminin] yanındaki avluda bir sıra odalar vardır; bunların bir tarafı medrese odaları ve diğer tarafı derviş zaviyesinin halvet odalarıdır. [Avlusunun batı] kapısının dışında bir sebil ve avlusunun içinde bir kuyu, taş musluk ve helalar vardır. [Bâninin] türbesinin bulunduğu hazirede, çarşıya bakan bir fevkânî sıbyan mektebi ile çarşısında bir çifte hamamı da vardır.

Ve pīşgāhında vāḳi' ḥavlısında bir ṣıra ḥücerāt vardır ve bir ṭarafı medrese ḥücerātı ve bir ṭarafı ḫānḳāh ḫalvet-ḫāneleridir. Ḫāric-i bābda bir sebīl ve derūn-ı ḥavlısında ḳuyu ve ṭaşmuṣluḳ ve memşālar vardır ve türbe-i mezāristānında çarşuya nāẓır bir fevḳānī mekteb ile çarşūsında çifte bir 'ālī ḥammāmı daḫī vardır.[86]

Baha Tanman, bir zamanlar cami avlusunun iki kanadında sıralanan derviş zaviyesinin ve medresenin kubbeli hücrelerinin varsayımsal restitüsyonunu çizmiştir: Kuzey kanat boyunca uzanan yirmi sekiz zaviye hücresi (halvethane) ile batı kanattaki on yedi medrese hücresi. Her iki oda dizisine de dâhil edilmeyen toplantı mekânlarının işlevlerinin bir kısmını herhalde caminin

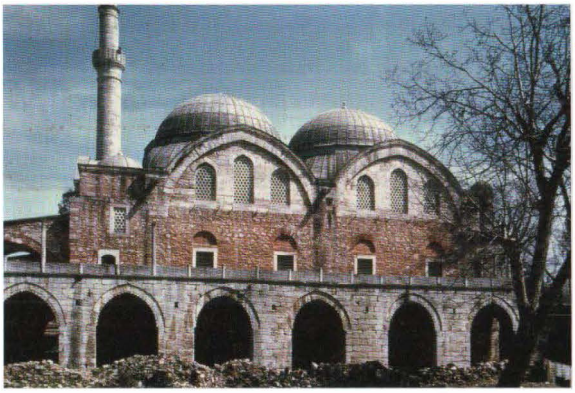

427 Piyale Paşa Camii, Kasımpaşa, restorasyondan önce batıdan görünüm.

kendisi üstlenmişti.[87] Mabedin olağanüstü geniş iç ve dış galerileri, talebelerle dervişlere toplantı mekânları sağlamanın yanı sıra, özel kutlamalarda büyük cemaatler barındırabilecek kapasitedeydi. İkinci vakfiyeyi imzalayan şahitler arasında, caminin her ikisi de şeyh olan hatibi ve imamı yer alır. Daha sonraları atanan Şeyh İbrahim, hem caminin imamı ve vaizi, hem de zaviyenin şeyhi idi. Bu zat, sonradan kapudan-ı deryanın dul kalan eşi Gevherhan Sultan'ın ikinci kocası tarafından yaptırılan Cerrah Mehmed Paşa Camii'nin vaizi olarak hizmet etmiştir.[88]

1571 tarihli bir Venedik ahşap baskısı, mucizevî şekilde Piyale Paşa Camii'nin üzerinde belirip ardından payitahtta camiye dönüştürülmüş çeşitli kiliselere geçerek, Osmanlı donanmasının İnebahtı'daki yenilgisinden sonra Konstantinopolis'in tekrar Hıristiyanların eline geçmesi umuduna kehanet eden semavî ışıklı haçı betimler (**res. 32**).[89] Evliya Çelebi "*Ġāzī Piyāle Paşa*"nın cami külliyesinde ganimet olarak sergilenen zafer hâtıralarının bazılarına dikkat çeker. Bunlardan bir tanesi, bâninin "ışık dolu" türbesinin kubbesinden asılı cam küre içindeki Sakız Adası'nın zarâfetle oyulmuş modeliydi: "*Ve Ġāzī Piyāle Paşa bir ḳubbe-i pür-envār içre cāmiʿinüñ miḥrābı öñünde medfūndur. Bu ḳubbe içinde bir cām ṭop içre üstād miḳrāṣ ile cezīre-i Saḳızı oyup ol cām ṭop içre nice ḳomuşdur, ʿaḳıl perīşān olur, ʿibret-nümādur.*"[90] Caminin bronz pencere şebekelerinin, bânisinin "kefere"den zaptettiği yerlerden toplanmış olan kilise çanlarından yapıldığı söyleniyordu: "*Cümle* [boş] *revzenleri ṭuçdur, demir degüldür. Eyle rivāyet iderler kim cümle feṯḥ itdügi kāfir kiliselerinüñ çāñlarını getirüp cāmiʿüñ pençerelerine şebeke itdi, dirler.*"[91] Bugün mevcut olan diğer ganimetler arasında, caminin ortasındaki iki anıtsal devşirme granit sütun ile iç ve dış galerilerinin revaklarında sıralanan sütunlar vardır (**res. 427-30**).[92]

Piyale Paşa'nın Üsküdar'daki egzotik "Tunus Bağı" gibi, camisinin de, uzak diyarlarda karşılaştığı ilginç yapılardan esinlenmişe benzeyen alışılmadık ayrıntıları dikkati çeker.[93] Âdet hilâfına "Arap" camileri tarzında mabedin kuzey cephesinin ortasına yerleştirilmiş minaresi, Cezair beylerbeyi olan paşanın kendi yetki alanındaki Kuzey Afrika topraklarında gördüğü camilerin anısını taşıyor olabilir. Caminin dışındaki yan revakların ve iç mekânındaki bazı kemerlerin yastık tarzı kemer

428 Piyale Paşa Camii, Kasımpaşa, restore edilen yan cephe revaklarının güneydoğudan görünümü.

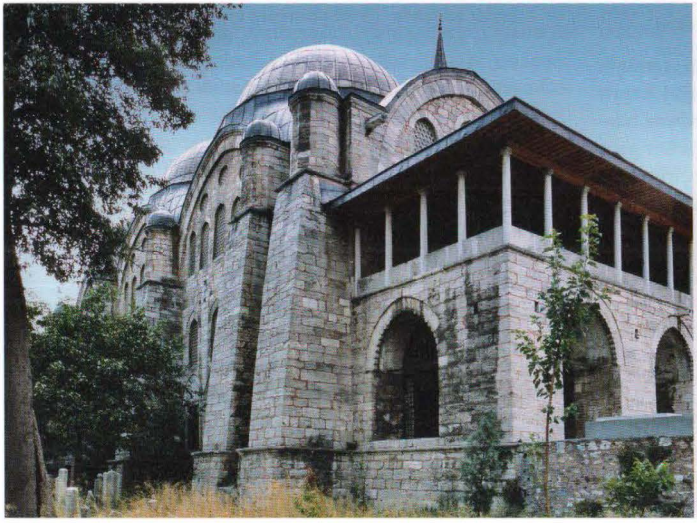

429 Piyale Paşa Camii, Kasımpaşa, restore edilmiş yan cephe revaklarının sütun başlıklarından bir örnek.

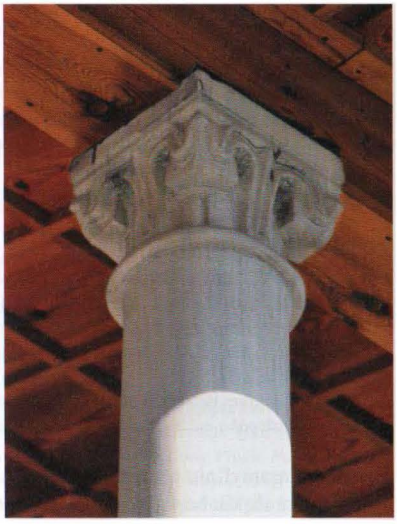

taşları, Ortaçağ Akdeniz mimarîsinin (bilhassa Haçlılar ve Memlûklerce inşa edilen anıtların), Osmanlı bağlamında nadiren görülen bir özelliğidir.[94] Bir diğer nadir unsur, Martiny'nin camiyi incelediği 1930'larda yerinde duran korint tarzına benzer beyaz mermer sütun başlıklarıdır. Yakın geçmişte özgün başlıkları modern taklitleriyle restore edilen bu küçük sütunlar, bir zamanlar türbeyi kuşatan revakta, caminin yan cephelerindeki dış revaklarda ve ön avlunun artık mevcut olmayan şadırvanının örtüsünde kullanılmıştı (**res. 427-29**).[95] Bugüne gelmeyen şadırvanın su teknesi, klasik rölyefli ve Latince yazıtlı antik bir beyaz mermer lahitti.[96]

Caminin beyaz mermerden birbirinin eşi çok sayıda ince sütunları ile yabancı üslûplu başlıkları, Kuzey Afrika veya Akdeniz adalarının birinden getirilen devşirme malzemeler olabilir (**res. 428-29**). Diğer bir ihtimal, bunların Kasımpaşa tersânesinde istihdam edilen Rum veya Sakız kökenli İtalyan bir usta tarafından yapılmış olmasıdır. 1566'da Piyale Paşa'nın Euboia'da (Negroponte, yani Eğriboz) yaptırdığı bir bahçe için, Dubrovnik'ten 100 sütun sipariş ettiği göz önüne alınırsa, Kasımpaşa tersânesi civarındaki cami külliyesinin mermer sütunlarıyla başlıklarının da donanma gemileriyle uzaktan getirilmiş olması mümkündür. Bazı araştırmacıların sütun başlıklarının 18. veya 19. yüzyıl onarımlarında yapılmış olmasına ilişkin varsayımına katılmıyorum. Hem bunların üslûbunu o dönemden kalan örneklerle bağdaştırmak güçtür, hem de o yıllarda neden böyle büyük bir masrafa girişildiğini anlamak kolay değildir.[97]

Tersâne Camii'nin (her biri 8,90 metre çapında) altı kubbeli planı, veziriazam Atik Ali Paşa'nın (ö. 1511) Karagümrük'teki camisininkini andırır.[98] Bu eski plan tipi genellikle mimarbaşının üslûbuyla bağdaşmaz kabul edilir, fakat Tanman'ın işaret ettiği gibi: "Bütün meslek hayatı boyunca merkezî planlı yapılar için yeni çözümler üretmiş olan Sinan, bu defa da yaklaşık bir yüzyıldır terk edilmiş bulunan, bir şemadan hareketle, mekân büyüklüğü ve ferahlık açısından aşağı yukarı aynı etkiye sahip değişik bir cami tasarlamayı niçin denemiş olmasın?"[99] Cami, erken Osmanlı ön-örneklerini, yenilikçi tasarımı ve üstyapısıyla güncelleştirir. Hantal müstakil filpâyelerin yerini iki tane merkezî granit sütun ve iç mekânın bütünlüğüne müdahale etmeyen gizli payandalar almıştır (**res. 430**). Namaz mekânını üç yandan kuşatan iç mahfiller, payandaları saklar. Dış revaklar da caminin üç cephesini sarmalar. Revaksız kıble duvarını takviye eden payandaların üstlerinde kubbeciklerle örtülü ağırlık kuleleri yükselir (**res. 428**). İki katlı yan cephelerin revaklarına, soncemaat yeri cephesini örten ve dayama payanda kemerlerini gizleyen geniş bir çifte revak

430 Piyale Paşa Camii, Kasımpaşa, iki anıtsal granit sütunlu iç mekânın İznik çinileriyle süslü kıble duvarına doğru görünümü.

eşlik eder. Caminin diğer yenilikçi özellikleri arasında, çok sayıda pencereden içeriye dolan ışık miktarının artması, yüksek kaliteli klasik İznik çinilerinden oluşan bezeme programı ve Süleymaniye ile Selimiye'nin yazılarını tasarlamış olan ünlü hattat Hasan Karahisarî'ye atfedilen celi sülüs kitâbelerini sayabiliriz (**res. 430**).[100]

Taş kaideleri olmayan sağır kasnaklar üzerinde yükselen pandantifli altı kubbe, tamamen kurşunla kaplıdır. Kuban bu garip penceresiz kubbelerden Sinan'ın sorumlu olmasının düşünülemeyeceği kanısındadır: "Fakat, kırk yıl başmimarlık yaptıktan sonra, Sinan'ın sağır kubbeler yapmasını düşünmek olanaksızdır."[101] Tahsin Öz ise, sivri timpanum kemerleri üzerinde dalgalanan kendine özgü çok-kubbeli üstyapısıyla, caminin Piyale Paşa'nın kapsamlı biçimde tadil ettirdiği bir tersâne yapısı olması gerektiği yönünde tahmin yürütür: "Bu camiin esasının Sultan I. Selim zamanında tesis olunan Tersâne'ye ait olduğu ve dere olarak vazifesi de kalmadığından Piyale Paşa, Sinan'a tadiller yaptırarak cami haline getirildiği ve sonraları ilaveler gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim bazı yabancı tarihlerde Tersâne Camii ismiyle yazılmaktadır."[102] Bu varsayıma inanmak güç olmakla birlikte, bâni belki de caminin üstyapısıyla, kadırgaların muhafaza edildiği komşu tersânenin kemerli tonoz dizileri arasında görsel bir diyalog kurmayı arzu etmiş olabilir. Caminin penceresiz üstyapısının temevvüç eden kesintisiz kurşun örtüsü, dalgalı denizleri çağrıştırır. Benzer bir teşbih, Sinan'ın otobiyografilerinin yazarı Mustafa Sâî tarafından, denizin yüzeyindeki su kabarcıklarına benzettiği Şehzâde ve Süleymaniye külliyelerinin kurşunlu kubbeleri için kullanılmıştır.[103] Edwin Grosvenor'un rehber kitabında (1895) kaydedilen yaygın bir sözel geleneğe göre, Piyale Paşa, camisinin planını bir savaş gemisini andıracak

şekilde bizzat çizmişti ve arada minaresine çıkarak kendisini gemi üzerinde alargadaymış gibi hayal ederdi.[104] Bu söylenti pek inanılır görünmese de, 16. yüzyıl şairi Taşlıcalı Yahya buna benzer şekilde, İstanbul siluetinin kurşun kaplı kubbeleriyle minarelerini pupa yelken seyreden gemilere benzetmiştir.[105] Belki de Piyale Paşa Camii'nin denizi çağrıştıran muğlak telmihleri, Kasımpaşa tersânesine bağlı denizciler ve zenaatkârların ağır bastığı cemaatinin gözünden kaçmıyordu.

Kapudan Sinan Paşa'nın Beşiktaş'taki almaşık duvarlı camisinin aksine, Tersâne Camii kesme taştan inşa edilmiştir. Bununla birlikte, cephelerin boya altında gizlenecek bölümlerinde ekonomik tasarruf gözetilmiştir. Örneğin, yan cephe duvarlarının üst revaklarında, timpanum kemerlerinin alınlıkları düzeyine kadar daha ucuz duvar tekniği (moloz taş, tuğla ve horasan) kullanılmıştır (**res. 427**). 19. yüzyılda yeniden inşa edilen tek şerefeli minarenin merkezî konumu nedeniyle, sade kemerli iki cümle kapısı soncemaat yeri cephesinin iki ucuna yerleştirilmiştir.[106] Bu olağandışı cephenin ortasındaki mukarnas kavsaralı mihrabın önünde, mukarnas başlıklı dört beyaz mermer sütunun taşıdığı üçlü kemerli bir baldaken vardır. Evliya Çelebi'ye göre, soncemaaat yeri sofalarındaki bu mihrabı çevreleyen duvarlar, şiirler, beyitler ve Hz. Ömer'in adını büyük boyutta tahrir eden çarpıcı hatlarla baştan aşağa nakışlıydı: "*Bu şoffaların miḥrāb dīvārında serāpā ebyāt [ü] eşʿār, müfredāt-ı günā-gün ve bir ʿaẓīm resm-i ʿÖmer taḥrīr olunmışdur.*"[107]

Önlerinde üçlü arkadlar uzanan iki cümle kapısının üzerinde, caminin cemaatini cennet bahçelerine buyur eden Kur'an âyetleri yazılıdır (16: 32, 39: 73). İç mekândaki üst mahfillere çıkan merdivenler, soncemaat yeri cephesinin doğu ve batı köşelerindeki kuleye benzer, kubbe örtülü payandalara yerleştirilmiştir. İbadethanenin yanlarındaki iç mahfillerin revakları payeler üstünde yükselir. Kuzeydeki duvarın ortasında altı sütunun taşıdığı müezzin mahfilinden merdivenlerle üstündeki kapudan paşa ile maiyetinin şeref mahfiline ve minareye çıkılır. Gerlach (1575), bu duvarda "tepeden tırnağa, bir tablet (*Taffel*) gibi" Kur'an'dan alıntılanan "Arapça yazılar" bulunduğunu söyler.[108] Aynı duvarın dış cephesine ilişkin Evliya'nın sözlerini anımsatan bu gözlem, çok-kubbeli erken Osmanlı dönemi ulu camilerinin yoğun biçimde kitâbelerle nakışlanmış duvarlarını akla getiriyor.

Piyale Paşa Camii'nin beyaz badanalı duvarları, bugün artık girift nakışlı kitâbelerinden ve bezemelerinden yoksundur (**res. 430**). Kıble duvarı boyunca uzanan yenilenmiş renkli camlı pencereler de özgünlüklerini yitirmiştir. Sade üslûplu beyaz mermer minbere, alt kısmındaki İznik çinileri çalınan mukarnas kavsaralı bir mihrab eşlik eder; üzerinde tipik mihrab âyetinin bir varyantı (3: 39) yazılıdır.[109] Caminin içinde bugüne kalan yegâne kitâbe, duvarları üç bir yandan çevreleyen ve kuzey duvarda kesintiye uğrayan, lacivert üzerine beyaz hatlı İznik çinisinden yazı kuşağıdır. Kıble duvarının batı köşesinde başlayan ve sona eren bu kitâbe şeridinin aktardığı Cum'a suresi (62: 1-11), Tanrı'nın "Kitab'ı ve hikmeti öğreten bir peygamber" göndermesini bir lütuf olarak tanımlar. Sure müminlere, Cuma günü namaz için ezan okunduğu zaman Allah'ı anmaya (zikir etmeye) koşmalarını öğütler. Kitâbe şeridinin geri kalan kısmında alıntılanan İhlâs suresi (112: 1-4), "hiçbir şekilde dengi bulunmayan" Tanrı'nın mutlak birliğini ilan ederek, Hıristiyan Teslis öğretisine karşı koyar.

Kıble duvarının ardındaki kubbeli kesme taş türbe, eğimli arazide daha alçak bir platformda yer alır.[110] Ayvansarâyî'nin kaydettiği, vaktiyle türbenin içindeki bir levhaya yazılı olduğu anlaşılan manzum kitâbe şu bilgiyi veriyordu: "Bu, Piyale Paşa adlı gazinin türbesidir / Ziyaret etmekle ruhâni aydınlanmanın sevinci yaşanır" (*Bu türbe ṣāḥibi Ġāzī Piyāle nām paşadur / Neşāt-ı bezm-i feyż añı ziyāret ile peydādur*). Şiir daha sonra kariyerini özetlediği paşanın, adının ebced hesabıyla "*evliyā*" ile aynı sayısal değere sahip olması nedeniyle, muhakkak bir "*velī*" olduğu sonucuna varır: "*Velīdür şüphesiz şāhid budur ki nāmı yeksāndur / Ḥesāb olınsa lafẓ-ı 'evliyā' ile nümāyāndur.*" Tanrı'nın bâninin camisini kabul etmesi ve cennet bahçesindeki gazilerin ruhlarıyla birlikte onun ruhuna huzur vermesi dileğiyle sona eren şiir, öbür dünyada Hz. Muhammed'in ve diğer peygamberlerin şefaatini talep eder: "*Ḫudāyā ġāziyān ervāḥı ile rūḥını şād et / Gülistān-ı bihişti añlarun ẕātıyle ābād et // Şefīʿ olup aña Nūḥ-ı nāciyu'l-lāh ʿuḳbāda / Vezīrān-ı şeh-i peyġamberān varsunlar imdāda.*"[111] Paşa'nın türbesini ziyaret etmeyi teşvik eden bu kitâbe, denizcilerin ziyaretgâhı olan Barbaros Hayreddin Paşa'nın Beşiktaş'taki kutsal türbesine ilaveten, Galata surları dışında kutsanan ikinci bir makam yaratma girişiminin göstergesidir. Piyale Paşa, birçok oğlu ve kızıyla yan yana, on üç sanduka barındıran türbesinde yatar. "Çok yüce ruhlu bir hanım" olduğu söylenen padişah kızı zevcesi ise, ikinci kocası Cerrah Mehmed Paşa'nın (ö. 1604) ölümünden sonra kendi adına mütevazı vakıf binaları yaptırdıktan sonra vefat ettiğinde, pederi II. Selim'in Ayasofya hazıresindeki türbesine defnedildi.[112]

Bilinçli arkaizmi ile uçboyu gazilerinin kadim çağının anılarını çağrıştıran Tersâne Camii, bânisinin muzaffer denizler gazisi imgesini ölümsüzleştirdi. Temellerinin atıldığı dönemde derya kaptanı olan Piyale Paşa'nın statüsüne münâsib şekilde tasarlanan küçük ölçekli kubbelerine karşın, caminin boyutları devâsâ-

dır. Donanmanın her yıl tersâneden ayrılması sırasında yapılan merasimler gibi özel kutlamalarda büyük cemaatler barındırıyor olmalıydı. Sultan Süleyman devrinin sonlarına doğru, Piyale Paşa'nın askerî kahramanlıklarının zirvesine ulaştığı sırada inşa edilmeye başlanan, türünün tek örneği bu cami, Sinan'ın sistemleştirdiği âdâb kodlarının farklı kimlikler ve anılara uyarlanabilen esnekliğini örnekler.

Mustafa Âli'nin, kendi âleminde yaşayan ve kültürlü kimselerle gezip tozmaya yatkın, muhterem bir vezir olarak betimlediği afyonkeş Piyale Paşa'nın kişisel tercihleri, hem camisinin hem de Üsküdar'da yaptırdığı Tunus Bağı'nın eksantrik tasarımlarına damgasını vurmuşa benzer.[113] Bu bağ, Kâtib Çelebi tarafından dünya acayibinden biri olarak tanımlanır: "*Üsküdārda bāġçesi ʿacāi'b-i dünyādan idi.*"[114] Piyale Paşa Camii'nin emsalsizliğini teslim etmekten geri kalmayan Mehmed Âşık da, 1590'larda bu camiyi altı kubbeli tasarımıyla yedi iklim şehirlerinin bir nadiresi olarak tarif etmiştir: "*Şeş ḳıbāb ile ṭarḥ olunmış heft iḳlīmde bir nādire-i bilāddur.*"[115]

III. KILIÇ ALİ PAŞA

Tophane rıhtımında Kılıç Ali Paşa'nın yaptırdığı cami, Ayasofya'nın "küçük bir modeli" görünümündeki alışılmadık tasarımı ile mimarlık tarihçilerinin yorumlamakta zorlandığı bir muammadır (**res. 431-32**). Sinan otobiyografilerinde "Kılıç Ali Paşa Camii" olarak zikredilen mabedi Ayvansarâyî "Tophane Camii" diye adlandırır. Bütün otobiyografilerine dâhil edilmesine rağmen, bazı araştırmacılar, tam anlamıyla merkezî planlı Edirne Selimiye Camii'ni gerçekleştirdikten sonra, mimarbaşının "Osmanlı klâsik mimarîsinin mekân anlayışına ters düşen" bu derinlemesine plan tipine "geri dönmesini" akıl almaz bulmaktadır.[116] Dolayısıyla cami genellikle Sinan'ın kalfalarından birine atfedilir ve Ayasofya örneğini bilinçli olarak benimseyen planı Kılıç Ali Paşa'nın "kişisel isteği" olarak yorumlanır.[117] Bu yaygın görüşün tersine Goodwin, 1570'lerde Ayasofya Camii'nin onarımı sırasında hayranlık duyduğu tasarımından etkilenerek, "denizin karşı tarafında, kilisenin iç mekânının modifiye edilmiş bir kopyasını kasıtlı olarak üretenin" Sinan'ın ta kendisi olduğunu ileri sürer.[118] Denny ise bu historisist camiyi, "Üstad'ın otobiyografisinde bizzat ortaya koyduğu gibi, başlıca saplantılarından biri olan Osmanlı mimarîsinin büyük *paragon*una Sinan'ın son saygı duruşu ve son meydan okuması" olarak kabul eder.[119]

Mimarbaşı ile hâmisinin, münâsib bir model olarak Ayasofya'yı müştereken seçmiş olmalarını ben daha muhtemel görüyorum. Bu seçim, kapudan paşaların Galata surları dışındaki anıtlarının kadim ulucami ön-örneklerini yeniden yorumlaması göz önüne alınarak yapılmış olmalıdır. II. Selim'in türbesinin mevkii olarak Sinan'ın henüz yenilediği Ayasofya (1573-76/77), payitahtın ilk ve en saygın ulucamisiydi. Kılıç Ali Paşa'nın kişisel anıtı, mimarbaşına bu saygın selâtin camisinin arkaik Bizans kilisesi tipli planını Osmanlı mimarîsi formlarına tercüme ederek güncelleştirme fırsatını vermiştir. Sinan, Ayasofya planına yakın bir yapıt denemesi yaparken, modelinin revaklı şadırvan avlusunu izale etmek, dört minaresini teke indirmek ve devâsâ boyutlarını küçültmek yoluyla, onu hâmisinin selâtin olmayan statüsüne uyarlamıştır. Kapudan paşanın camisinin 12,70 metre çaplı kubbesini, bitişikteki hamamın kubbesinden (14,10 metre) daha küçük tutarak âdâba riayet etmiştir.

Sinan, tuğladan inşa edilen Ayasofya Camii'nin yapısıyla planını Osmanlı mimarî üslûbuna aktarırken, kesme taş duvarlar kullandı. Ayasofya'nın ihtişamlı mozaik kaplı iç mekânına, bol sayıda renkli camlı pencereler ile İznik çinilerini birleştiren zengin bir bezeme programıyla karşılık verdi. Genelde Sinan camilerinin İznik çinilerinden pek bahsetmeyen Evliya Çelebi, bu caminin Hasan Karahisarî üslûbunda hatlarla süslü "*kāşi-yi Çīn*"den iç ve dış pencere alınlıklarını, billur camlarını, "*ġāyet muṣanna*ʿ" mihrab ve minberini ve iki kat kandil tabakalarında asılı "*ġāyet muṣanna*ʿ *avīzeler*"ini över. Kılıç Ali Paşa Camii, dünyaca ünlü modelini, seçici alıntılarla çağrıştırmaktadır (**res. 54-57**). Bu alıntılar şöyle özetlenebilir: Merkezî bir kubbeyi iki yarım kubbeyle birleştiren üstyapısı; ana kubbenin dört ağır kemer payandalarla desteklenen kübik kaidesi ve pencereli büyük timpanum kemerleri; cami içinde derinlemesine uzanan kıble ekseninin çıkıntılı bir mihrab nişi ile noktalanması; iki katmanlı sütunlarla perdelenerek merkezî iç mekânla bütünleşmeyen yan sahınlar; ibadethane içini üç taraftan saran U-biçimli üst mahfildeki kemerlerin münavebeli tek ve çift sütunları. İç mekânı zenginleştiren devşirme somaki sütunlar, büyük olasılıkla Kılıç Ali Paşa'nın selâtin inşaatları için mermerler ve sütunlar taşıması emredilen donanma gemileriyle nakledilmiştir. Örneğin, ona 1574'te Bozcaada'dan geçerken, sultanî amaçla kullanılacak on beş mermer sütunu İstanbul'a getirmesi emredilmişti: "*Bozca adada ḫāṣṣa-i hümāyūnum içün onbeş ʿaded mermer direkler iḥżār olup, donanma ol cānibe uġradugında gemilere yükleyüp getüresin.*"[120]

Tophane Camii için münâsib bir ön-örnek olarak neden Ayasofya'nın seçildiği sorusuna geri dönmeden önce, bânisinin kimliğini ve inşa edildiği bağlamı ele alalım (**res. 433**).[121] Enderun'da yetişen selefleri Sinan ve Piyale paşaların tersine, Kılıç Ali Paşa derya kaptanlığına, tıpkı Barbaros Hayreddin gibi, gazi korsanların

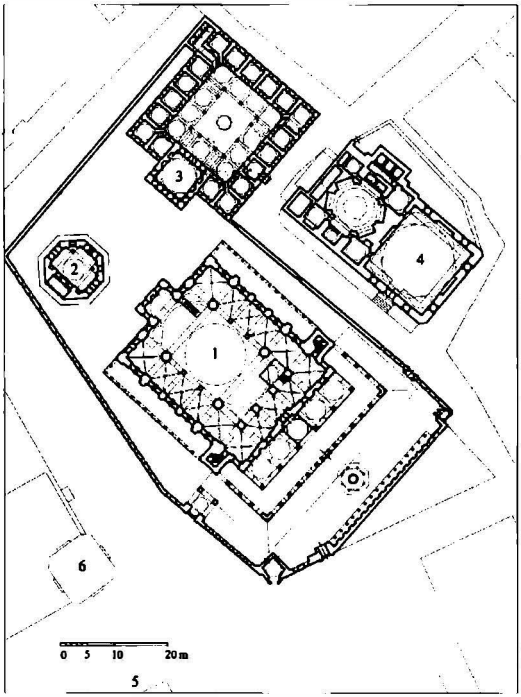

431 Kılıç Ali Paşa Külliyesi, Tophane, plan:

1. Cami,
2. Türbe,
3. Medrese,
4. Hamam,
5. Tophane-i Âmire,
6. Kamusal meydan çeşmesi (1732 tarihli).

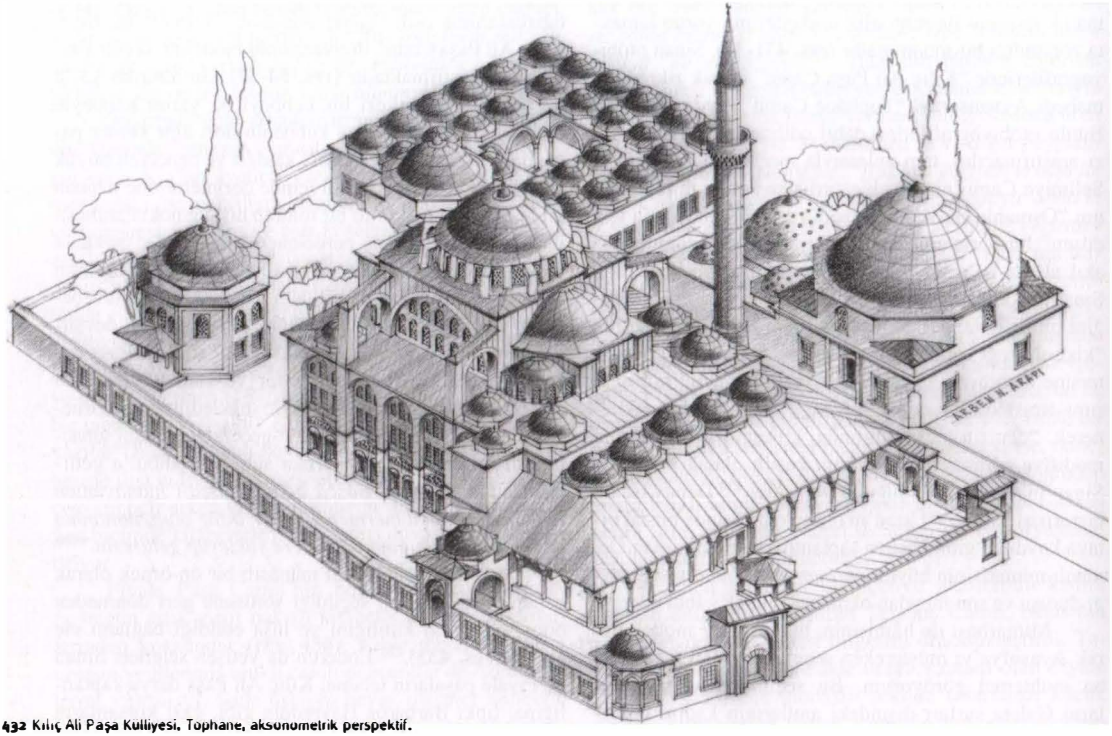

432 Kılıç Ali Paşa Külliyesi, Tophane, aksonometrik perspektif.

safları arasından yükselmişti. Giovanni Dionigi Galeni adıyla vaftiz edildiği rivayet edilen Ali, Güney İtalya'nın Calabria (Kalabriya) bölgesinin sahilindeki Le Castella köyünde bir balıkçı ailesinin oğlu olarak dünyaya geldi. Papaz olmak için Napoli'ye giderken, Osmanlı korsanlarına esir düştüğüne inanılan delikanlı, kadırgalarda forsa olarak mütevazı kariyerine başladı. Müslüman olması üzerine, adı Uluç (Mühtedî) Ali'ye çevrildi ve 1551'de maaşlı bir gemi kaptanı (reis) olarak Osmanlı donanması saflarına katıldı. Ünlü korsan Turgud Reis'in himayesindeki Uluç Ali, Kapudan Piyale Paşa'nın kumanda ettiği tüm deniz seferlerine iştirak etti. 1565'te Turgud Reis'in ölümüyle, Cezair (Adalar) beylerbeyiliğine getirildi. Cezair gemilerinden oluşan ekibiyle Kıbrıs fethine katıldıktan sonra, yenilgiyle sonuçlanan İnebahtı seferinde donanmanın sol kanadına kumanda etti ve parlak manevralarla gemilerini kurtarmayı başardı. Bu meşum seferdeki kısmî başarısının ödülü olarak, 1571'de Sultan II. Selim ona "Kılıç" unvanıyla birlikte kapudan paşalık makamını ihsan etti.[122]

1572 kışında yeni kapudan-ı derya, Kasımpaşa tersânesinde İnebahtı'da yok olan donanmayı yeniden inşa etmek için veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'yla birlikte işe koyuldu. 1572 ve 1573 yazında Akdeniz'e yaptığı müteredditi akınların ardından, 1574'te Sokollu'yla birlikte, bu kez Tunus'un İspanyollarca zaptına tepki olarak, yeni bir donanma hazırlaması emrini aldı.[123] Bu çaba, III. Murad'ın tahta çıkışından hemen önce 1574'te, kapudan paşanın ikinci büyük zaferiyle sonuçlandı: Kalabriya ve Messina kıyılarına yapılan bir akının ardından Tunus'un yeniden fethi.[124] Bu seferin muazzam ganimetleri arasında, binlerce esir ve İspanyolların Goletta (Halkü'l-Vad) kalesinde ele geçirilen beş bin top bulunuyordu. Zafer yadigârı toplar, Topkapı Sarayı'nın deniz surlarının önünde ve payitahtın top dökümhanesinin bulunduğu Tophane kıyılarında sergilendi. Muzaffer kapudan paşanın birkaç yıl sonra kendi cami külliyesini inşa edeceği yer, Tophane'de sergilenen topların yanı başıydı (**res. 100** [2], **101** [4], **166** [2], **352** [3, 4]).[125]

Kılıç Ali Paşa 1587'deki ölümüne değin III. Murad'ın saltanatında da makamını korudu. Safevi cephesinde uzayıp giden bir savaşın (1578-90) hâkim olduğu bu dönemde deniz seferlerinin yokluğundan dolayı, kapudan paşanın çabaları Kasımpaşa tersânesini yeniden düzenlemeye ve kürek mahkûmlarından oluşan ekibiyle Topkapı Sarayı'ndaki bina projelerine nezâret etmeye yöneldi.[126] *Bailo* Paolo Contarini (1583), paşanın yalnız tersânenin kullanılmayan kadırgalarını ıslah etmekle kalmadığını, bunun yanı sıra, teveccühlerini kazanmak için padişahın ve ileri gelenlerin bina projelerine kendi kürek mahkûmlarını ödünç verdiğini bildirir:

433 Kılıç Ali Paşa'nın portresi, kâğıt üzerine suluboya, y. 1573-78'de Avusturya Habsburg elçiliğine bağlı bir sanatçının çizimlerine dayanan 1586 tarihli Löwenklau Albümü'nden.

> Görevinde son derece çalışkan bir adam; ve cömertliği nedeniyle istisnasız emrindeki bütün adamlarca seviliyor, şiddetinden korkulduğu halde. Zira onların çalıştıkları işliklere, esirlere büyük ihsanlar dağıtmadan asla girmediği gibi, görevlerini yerine getirmeyenleri en katı disiplinle cezalandırmayı da ihmal etmiyor. Beş bin kölesi var; bunlardan 800 tanesi marangoz, bir o kadarı da kalafatçı, hemen hepsi mükemmel ve tersânede çalışırken on iki akçe yevmiye alıyorlar, geri kalanlara sekiz akçe ödeniyor. Başka bir hünere sahip olanlaraysa en aşağı dört akçe ödeniyor. Tecrübesiz olanlar kapudan paşa tarafından padişah, paşalar ve diğer ekâbirin inşaatlarında istihdam ediliyor, bu şekilde onların minnet ve teveccühünü kazanıyor.[127]

Gianfrancesco Morosini (1585), paşa hakkında benzer gözlemlerde bulunur. Cömertliği nedeniyle büyük itibar gördüğüne ve padişaha yalnız kapudan-ı derya olarak değil, aynı zamanda inşaat nâzırı olarak da hizmet ettiğine değinir: "Padişah hazretleri için yaptırdığı, köleleriyle birlikte şahsen gittiği binalardan hiç çıkmıyor." Üç bin kölesiyle, hanedan kadınları ve vezirler için de aynı hizmeti yerine getirerek, mevkiini sağlamlaştırı-

yordu.[128] Morosini, okuma-yazma bilmeyen ve yaşı hayli ileri olan kapudan paşanın, aslında donanmayı güçlendirmek ve padişahı yeni deniz savaşları açmaya ikna etmekle meşgul olduğunu ilave eder:

> Bu adamın seksen yaşına yakın olduğu söyleniyor, ama hâlâ o kadar sağlıklı ve dinç ki, görenler hayret ediyor. Kalabriya asıllı biri; Le Castelli denilen bir yerde, gayet yoksul olarak doğmuş. Okuma ve yazması yok ve çok genç yaşta esir alınmış olduğundan, bildiği her şeyi kürek çekerken öğrenmiş ki bunu itiraf etmekten asla utanç duymuyor.[129]

Kılıç Ali Paşa'nın nezâret etmesi emredilen mîrî inşaatlardan biri, donanmanın İnebahtı'daki hezimetinden sonra alınan yenilikçi önlemler arasında bulunan, Mora Yarımadası'nın güneybatı ucundaki stratejik Anavarin (Navarino, şimdi Pylos) limanındaki kale idi. 1573'te İnebahtı (Lepanto), Tırhala (Trikkala) ve Eğriboz (Negroponte) kadılarına, bu yeni kalenin inşaatı için işçiler (cerahor) ve erzak getirtilmesi için fermanlar gönderildi.[130] Aynı yılın Eylül'ünde II. Selim'in fermanları, kapudan paşa ile Mora sancakbeyine bahsi geçen kaleyi bir çavuşla gönderilen plana (*resm*) göre, devlet hazinesiyle inşa etmeleri talimatını vermişti. Bölüm 5'te alıntıladığım Kılıç Ali Paşa'ya hitaben yazılan ferman, onun hizmetindeki ismi belirtilmeyen Frenk bir mimarı kalenin yapımında istihdam etmesini ve kendi mimarının, hassa mimarlarından Mimar Şaban'la birlikte inşaatı yürütmeleri emredildi. Kalenin "*Frenk üslûbu*"ndaki planını çizen de bu mimardı.[131] Gerçekten de, bugün hâlâ ayakta olan Anavarin kalesinin altıgen planlı iç kalesi İtalyan tarzındadır. Kalenin tamamlanması üzerine, 1576-77'de içinde III. Murad'ın adını taşıyan, dört yapraklı yonca tipinde merkezî planlı bir cami inşa edildi. Sonradan kiliseye çevrilen ve halen mevcut olan almaşık duvarlı cami restore edilmektedir. Eyalet üslûbunda yerel ustalarca inşa edildiğinden, kimilerince bu yapının camiye dönüştürülen bir Ortaçağ kilisesi olduğu sanılmıştır.[132]

Kapudan paşanın, büyük olasılıkla kendisi gibi bir İtalyan olan Frenk mimarı, Anavarin kalesinin tamamlanmasından kısa süre sonra yapımına başlanan Tophane Camii'nin inşasında (1578-1580/81) da istihdam edilmiş olabilir. Contarini'den (1583) öğrendiğimize göre, hizmetinde çok sayıda İtalyan mühtedîler (*rinnegati italiani*) bulunan Kılıç Ali Paşa, Kasımpaşa tersânesi yakınlarındaki kendi konutuna pek uzak olmayan "Yeni Kalabriya" (*Calabria nuova*) diye adlandırılan "gayet büyük bir köy" kurmuştu. Evlenerek burada yerleşen ve Hıristiyan kalmalarına izin verilen hünerli yabancı zenaatkârlar, kadırga inşa etmesini ve diğer denizcilik sanatlarını, "Türklere" öğretiyorlardı. O kadar ki, "Türklerin, Ucchiali'nin (Uluç Ali) görev döneminden önce kadırgalarla gerçek navigasyon sanatından hiçbir şey anlamadıklarını söylemek yalan olmaz"dı.[133] Gerlach (1576), kapudan paşanın doğum yeri olan, Kalabriya'yla temas kurmaya olan hevesine işaret eder. Navarin'deki kale tamamlandığı zaman, diğer bir kale kurma girişiminde bulunduğu Kalabriya'dan, İspanya donanması kumandanı Andrea Doria'nın altmış kalyonla aniden çıkıp gelmesi üzerine, beş yüz adamını ardında bırakarak kaçmak zorunda kalmıştı.[134]

Tophane'deki cami külliyesinin inşasını başlattığı yıl olan 1578-79'da, Kılıç Ali Paşa Topkapı Sarayı'nın harem dairesinde III. Murad'ın Hasoda'sı olacak kubbeli kasrın yapımına nezâret etmekle görevlendirildi. Nefîs İznik çinileriyle bezenmiş bu gösterişli yapı Sinan'ın bugüne ulaşmış az sayıdaki kasırlarından biridir.[135] 7 Mart 1579'da *Bailo* Nicolò Barbarigo, paşayı, Tophane tepelerindeki Venedik sefaretinden pek uzak olmayan camisinin inşaatına şahsen nezâret ederken gördü.[136] Kapudan-ı deryanın cami külliyesinin yapımında, başlarında kendi mimarbaşları ve gemi tasarım mimarları olmak üzere, Kasımpaşa tersânesinin boş duran demir dökümcülerin, nakkaşların, marangozların ve kürek mahkûmlarının istihdam edildiğini düşünebiliriz. Örneğin, tersânedeki "*mi'mârân u mühendisân*" tarafından inşa edilen bir kadırgaya mükâfat olarak, 1585-86'da Kılıç Ali Paşa'ya, tersâne mimarbaşına (*tersâne mi'mârı*) ve tersâne emini ile kethüdasına verilen hil'atleri Selânikî kaydetmiştir.[137] Sinan'ın Tophane Camii'ni, birçoğu mühtedî olan tersâne mimar-mühendisleriyle müşavere ederek tasarlamış olduğunu tahmin edebiliriz: 1576'da Müslüman olup İbrahim adını alan Ragusalı kadırga mimarı Marcus gibi.[138]

Kılıç Ali Paşa 1587'de vefat ettiğinde, cami külliyesindeki kubbeli türbeye defnedildi. Selânikî, doksanına yaklaştığı halde güzel kızların cazibesine asla karşı koyamayan viril kapudan paşanın son nefesini bir cariyesiyle oynaşırken verdiğini belirtir. Contarini (1583) de, kapudan paşanın "zührevî konularda itidalden aşırı derecede uzak" bir kadın avcısı olarak şöhretini teyit eder. Selânikî, şöyle yazar:

> 27 Haziran 1587'de, Kapudan Kılıç Ali Paşa Tophane Camii'nde Cuma namazını eda etmişti. Hayır işlemeye ve sadaka vermeye çok meraklı olduğundan, yanında ne kadar para getirdiyse hepsini yoksul ve muhtaçlara harcayıp yetişmediğinden, beraberindekilerden borç alıp dağıttı ve akşam evine gitti. Yirmi günü aşkın zaman önce, belâlı bir hastalığa yakalanmıştı. Uzman hekim hastalığına teşhis koyup, yerinde önlemler aldığı ve yararlı ilaçlar verdiği için, hızla sağlığına kavuşmuştu. Yaşı doksana yaklaşmıştı, ama tutkuları ve dünyevî arzuları hâlâ en yakın dostlarıydı. Çok güzel ca-

riyelerle cinsel ilişkiye direnemeyerek, sık sık onlarla mahremiyete ve ünsiyete başvuruyordu. Hekim, "Kadınlarla ilişkiden kaçınmak kesinlikle gerekli, zira nazlı ömür değerlidir" uyarısıyla bunu şiddetle yasaklıdıysa da, paşa yasağa itaat etmedi. O gece bakire bir cariyeyle oynaşırken ruhunun bedenini terk ederek âhirete intikal ettiği haberi divan-ı hümayuna ulaştı.

Ve sene 995 şehr-i Recebün evāsıtında Kapudān Ḳılıç ʿAlī Paşa Ṭopḫāne Cāmiʿinde Cumʿa namazın edā eyleyüp, ḫayrāt u ḥasenāt ve taṣaddukāt itmege kemāl mertebe ḥarīṣ olup ne mikdār akçe getürdi ise cümleten fuḳarāʾ vü mesākīne bezl idüp ve yetişmeyüp yanında olanlardan istiḳrāż eyleyüp taṣadduḳ eyledükde aḫşām maḳāmında ḳarar idüp ve muḳaddemā yigirmi günden mütecāviz mühlik maraż-ı şaʿba mübtelā olmışdı. Ṭabīb-i ḥāẕıḳ teşḫīṣ-i maraż itmegle ḥüsn-i tedārük idüp müfīd ʿilāclar eyleyüp kemāl-i ṣıḥḥat-i ʿāfiyetde olmışdı. Ve sinni daḫī doḳsāna ḳarīb olmaġın ḫırṣ-ı ṭūl-i emel münāsi-i celīsi idi, ḥasnā cāriye muḳārenetinden kaçmayup anuñla üns ü ülfete muḳayyed olmışdı. Ṭabīb muḥkem teʾkīd idüp, "Zinhār ṣoḥbet-i zenāndan perhīz eylemek vācibdür, ʿömr-i nāzenīn ʿazīzü'l-vücüddur" diyü tenbīh itmiş iken memnūʿ olmayup, ol gice mülāʿabe ile bikr cāriye mübāşeretinde rūḥı bedenden ʿālem-i āḫirete şitabān olduġı ḫaber[i] Dīvāna geldi.[139]

Cömert kapudan paşanın, camisinin soncemaat yeri revağının altındaki sofalarda oturup her Cuma günü yoksullara sadaka dağıtma âdeti, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesini yazdığı dönemde hâlâ nüktedanların belleklerinde duran bir anıydı. Vezirlerin ve ileri gelenlerin de katıldığı Tophane Camii'nin açılış merasiminde, Peygamber'e methiye (naat) okunmasının tam ortasında bâni kalkıp Frenk şivesi ile "Bu nedir, tavernada mıyız, yoksa bozacıda mı?" diye sorunca, refakatindeki vezirler ilâhînin ne anlama geldiğini ona nezâketle açıklamışlar. Evliya, bu bilgisizliği kapudanın mühtedî (uluç) kökenine atfediyor ve inançlı bâninin hemen naat okuyucunun maaşını padişaha cami mahfilinde methiyeler okuyan "hünkârcı"nın daha yüksek maaşı ile eşitlediğini hikâye ediyor:

Menāḳıb-ı ʿAlī Paşa: Ẕürefā mābeyninde meşhūrdur kim Ḳılıç ʿAlī Paşa uluç ādemīsi olmaġile lisānı Frenk lehçesi imiş. Bu cāmiʿi itmām bulduḳda cemīʿ-i vüzerā [ve] vükelāʾ ibtidā Cumʿasında cāmiʿe cemʿ olup naʿt-ı naʿtḫān ifrāṭ üzre [teġannī ile] naʿt-ı şerīf tilāvet iderken hemān ʿAlī Paşa ayaġ üzre ḳalkup naʿtḫāna ḫiṭāben, "Nedür bu ġū ġū ġū ve hin ḳū ḳū bu meyḫāne mi, yā cānum bozaḫāne mi?" diyü feryād ider. Yanındaki vüzerālar, "Sulṭānum bizüm Ḫażret-i Peygamberi medḥ ider" didükde, "Ya bizüm Muḥammed Efendi bu ġū ġū ġū medḥ ider kābil midür?". "Ḳābildür, sulṭānum" dirler. "Ya bu ḳaç akça ʿulūfe yazdın, baḳa defter" der. "Sulṭānum on akça" dirler. "Ya bu minberde bizüm ḫünkārcı Murād Sulṭān medḥ ider ḳaç akça yapar?" "Ḳırḳ akça yapar" dirler. "Ya ḫünkārcı mı büyük yoḫsa bizüm Ḫażret-i Muḥammed Efendici mi büyük?" dir. "Sulṭānum Ḫażret-i Muḥammed büyükdür" dirler. "Īz Muḥammed Efendi ġū ġū ġūcı, ḫünkār ġū ġū ġūcı berāber ḳırḳ açan [sic. akça] olsun ve bizüm Portaḳal Bundükī altun ʿulūfe alsın" didikleri laṭīfeler ilāʾelān żürefālar mābeyninde dāstāndur. Böyle bir muʿteḳid uluç ādemi imiş her Cumʿa cāmiʿüñ ṭaşrā yan şoffasında oturup [cümle] fuḳarāya bir kīse taṣadduḳ idermiş.[140]

Bu anekdotun yakıştırma olduğu, Kılıç Ali Paşa'nın 1581 tarihli Arapça vakfiyesinden çıkarsanabilir. Vakfiye, onun ruhunun selameti için kendi camisinde Cuma namazlarından sonra Peygamber'e methiyeler okunmasını, ve diğer günlerde de Kur'an'dan belirli surelerin kıraat edilmesini şart koştuğunu gösteriyor.[141]

Selânikî, hiç vârisi olmaması nedeniyle kapudan paşanın terekesinin padişah tarafından müsadere edildiğini açıklar.[142] "*Ḳapudan ʿĀli Paşa ibn ʿAbdülmennān*"ın Nisan 1576'da tescil edilen daha eski bir vakfiyesinde bahsi geçen çocukları, demek ki, kendisinden önce vefat etmiştir. Bu Arapça vakfiye paşayı, cömert ve ihsanı bol, iyi ahlâka sahip, müminlerin kara ile denizdeki gaziler ve mücahitler arasında eşini hiç görmediği kadar akıllı ve yiğit bir kahraman olarak tanımlar. Paşa'nın Beşiktaş'taki üç avlulu sahil sarayını vakfettiğini de kaydeden vakfiyeden, bu konutta gayrimüslim esirlerin kaldığı –biri eski, biri yeni– iki zindanın bulunduğu anlaşılıyor. Saray güneyinde bir rıhtım, batı ve kuzeyinde sokaklar, doğusunda ise Mehmed Çelebi b. Durmuş'un (Deli Birader) mülküyle sınırlıydı. Bu saray ölümüne kadar paşanın kendisinin, daha sonra da çocuklarının ve torunlarının kullanımına vakfedilmişti. Zürriyetinin sona ermesi halinde, azatlı köleleri arasından yalnızca Müslüman kadın ve erkeklerce iskân edilecekti. Bundan sonra da, kiraya verilerek, geliri Medine'deki Mescid-i Nebevî'ye gönderilecekti.[143] Bahsi geçen konut, 1588 tarihli bir haritada Beşiktaş'ta tersim edilen Kapudan Uluç Hasan Paşa sarayı ile aynı yapı olabilir (**res. 101** [6]). Kılıç Ali Paşa'nın Venedik kökenli bir azatlı kölesi olan Uluç Hasan, kapudan-ı deryalık mevkiine kadar yükselecek (1588-91) ve vefat ettiğinde de, eski efendisinin Tophane'deki türbesinde onun yanı başına defnedilecekti.[144]

Kılıç Ali Paşa'nın Mayıs 1581'de tescil edilen diğer Arapça vakfiyesi, "Galata dışında Tophane olarak bilinen mahallede" yaptırdığı camisini Müslüman kadın ve erkeklerin kullanımına vakfeder. "Denizlerde İslâm'ı koruyan" kapudan paşa derya kadar cömert idi. Camisinin çevresinde sayısız ticarî mülkler vakfetmişti: (Sinan otobiyografilerinde zikredilen) bir hamam, caminin şadırvan avlusunun kuzey duvarına bitişik 8 dükkân, güneydoğu ve güneydeki çevre duvarlarına bitişik 18 dükkân, yakında diğer 44 dükkân, 56 fevkânî oda, 7 mahzen, bir maden eritme atölyesi (*ḳalḫāne*), iki mez-

baha, topçu koğuşlarının karşısında 17 dükkân, bir başhane, 27 tek katlı ve 17 fevkânî oda, 50 çift kürekli kayık (*pereme*) duracak boş bir arsa, Tophane'nin Defterdar Ebulfazl mahallesinde dokuz kiralık odanın eşlik ettiği bir ev. Bunlar Beşiktaş, Galata ve İstanbul'daki (Fener kapısı yakınında Sinan tarafından inşa edilen, bugün artık yok olmuş bir hamamın da bulunduğu) mülklerle tamamlanıyordu.[145] Kapudan paşa, payitahtın dışında köyler, bağlar, beş Ege adası ile Temmuz 1580'de camisinin vakfı için III. Murad'dan rica etmesi üzere kendisine bağışlanan Samos Adası'nı da vakfetmişti.[146]

Kılıç Ali Paşa, vakfına mütevelli olarak kendisini tayin etti; ölümünden sonra bu görevi, azatlı kölelerı ve onların çocukları üstlenecekti. Vakıf personelinin atanmasında da yabancılardansa paşanın azatlı kölelerine öncelik verilecekti, Sinan Paşa ve Piyale Paşa vakıflarında olduğu gibi.[147] Bu ikinci vakfiyenin tarihi, caminin inşaat kitâbelerinde tamamlanma tarihi olarak verilen 988 (1580-81) yılına denk gelir. Vakfiyede sadece komşu hamamın zikredilmesi, külliyedeki medresenin daha sonra eklenmiş olduğunu düşündürür. "Merhum Kapudan Ali Paşa b. Abdullah"ın ölümünden bir ay kadar önce, 1587'nin Temmuz sonlarında yapılan bir vakfiye zeyli, camiyle birlikte inşa edilmiş olması gereken türbeye bir türbedar atanmasıyla ilgilidir.[148] Sinan otobiyografilerinde kapudan paşanın camisi, türbesi ve Tophane ile Fener'deki iki ticarî hamamı zikredilmiştir.[149] Fakat ilk müderrisi elli akçelik yüksek bir maaşla 996'da (1587-88) atanan medreseden söz edilmez.[150]

Fermanlar, deniz muharebelerine nazaran öncelik kazanan doğu cephesindeki İran seferiyle eşzamanlı başlatılan Tophane Camii'nin inşaat kronolojisiyle ilgili ilave ayrıntılar verir. 25 Haziran 1578'de tersâne eminiinin eline teslim edilen bir hükümde, III. Murad, Samokov kadısına ve buradaki demir madenlerinin eminine, Galata'da bir cami bina ettirmeye başlayan kapudan Ali Paşa tarafından gönderilen adamın demir satın almasına izin vermelerini emreder.[151] 3 Mayıs 1579'da Üsküb'deki kurşun madenlerinin müfettişi ve eminine hitaben yazılan bir ferman ise, "*Cezā'ir Beglerbegisi Ḳapudānum ʿAlī –dāme iḳbāluhūnuñ– müceddeden binā olınan cāmiʿine ḳurşun lāzım olmaġın, varan ādemine akçesiyle kifāyet miḳdārı ḳurşun virilmesi*"ni buyurur.[152] Aynı yıl Galata ve Haslar (Eyüp) kadılarına Tophane kapısının dışındaki boş bir arsada dükkânların inşasına izin vermeleri buyurulmuştur.[153]

9 Şubat 1579'da Venedik Senatosu'na gönderilen bir rapordan, tersânede görevli Cafer Ağa'nın kapudan-ı deryanın camisi için 12.000 dairesel cam (*rui*) istediğini öğreniyoruz. Caminin bezeme faaliyetlerinin, üstyapısının kapatılması beklenen, üç ilâ yedi ay içinde başlanacağı tahmin ediliyordu.[154] Bir ay sonra, *Bailo* Barbarigo, kapudan paşanın kendi camisi için ölçüleri bir çizimde belirtilen altın yaldızlı ahşaptan cam fanuslu iki fener sipariş etmiş olduğunu bildirdi: "Bana bir fenerin parasını ödeyeceğini söyledi, ama ikincisinin bir dostluk nişanesi olarak hediye edilmesini ve bu iki fenerin, Muhteşem Paşa'ya (Sokullu) gönderilenlerle aynı olmasını istedi." Fenerler yüz dükadan fazlaya mal olmayacağı için, Barbarigo Venedik'ten izin istemeksizin kapudan paşaya, Signoria'nın memnuniyetle her iki feneri şahsına duydukları sevginin nişanesi olarak bedava göndereceklerini söyleme cesaretini göstermişti.[155] Bu iki kadırga feneri yakın zamanlara kadar Tophane Camii'nin mihrabının iki yanında sergileniyordu.[156] Venedik'ten payitahta gönderilen 15 Nisan 1581 tarihli bir rapor, kapudan paşanın istediği cam levhalarının (*lastre*) gemilere yüklendiğini bildirir.[157] 1584 tarihli çeşitli fermanlardan, paşanın vakfının ayrıntılarının tamamlanmasının (Fener'deki bir çeşme ve hamamın suyolu izni gibi) biraz daha zaman aldığı anlaşılıyor. Aynı yıl Galata kadısına gönderilen bir fermanın, kapudan paşanın camisinin çevresine yaptırdığı hamam, dükkânlar, odalar ve evlerde sakin olanların vergilerinin Tophane subaşıları yerine artık kendi adamlarınca toplanmasına izin vermesi, onun bu varoşta kurduğu iktidarın göstergesidir:

> *...Ġalaṭa ḫāricinde vāḳiʿ olan cāmiʿ-i şerīfi eṭrāfve civārında binā eyledügi odalar ve ḥammām ve evlerde ve dükkānlarda sākin ve mütemekkin olan kimesnelerüñ cürm ü cināyetlerine ve bād-ı ḥavālarına müteʿallik her ne vāḳiʿ olursa Ṭobḫānede şubaşı olanlara aṣlā ve ḳaṭʿa daḫl ve taʿarruż itdürmeyüp, müşārun- ileyhün cānibinden ādemlerine żabṭ ve ḳabż itdüresin.*[158]

Külliyenin civarına inşa edilen birçok gelir getiren yapı, Galata surlarıyla paşanın Beşiktaş'taki vakfettiği sahil sarayı arasında uzanarak, bu varoş bölgesinin ticarî potansiyelini yabana atılmayacak ölçüde genişletti. Tophane'de çoğunlukla denizciler ve Tophane-i Âmire'nin kozmopolit personeli yaşıyordu; burada Jerome Maurand 1544'te elli Alman zenaatkârın istihdam edildiğini gözlemlemişti (**res. 434**). Kapudan-ı deryanın cami külliyesi bu yörenin Müslümanlaşmasına katkıda bulundu; o kadar ki, sakinlerinin ahlâka aykırı davranışları ve cemaat namazları sırasında müzik çalmaları yüzünden mahallelileri rahatsız ettikleri gerekçesiyle, Tophane civarındaki İngiliz elçilik konutu 1594'te Galata'ya aktarıldı (**res. 101** [5]).[159] Evliya Çelebi'nin zamanına gelindiğinde, "*Şehr-i Ṭopḫāne*"deki çoğunluğu teşkil eden 170 Müslüman mahallesine, 20 Rum, 7 Ermeni ve 2 Yahudi mahallesi eşlik ediyordu. Kıbti ve Frenk mahalleleri olmayan Tophane'de "*biñ bāġ ve bāġçeli*

434 Kılıç Ali Paşa Camii ile üzerinde toplar sergilenen Tophane rıhtımı: Arkadaki çok kubbeli Tophane-i Âmire, piramidal çatılı daha önceki bir yapının yerini 18. yüzyılda almıştır (Choiseul-Gouffier, 1782'den baskı).

sarāy-ı ʿālīler ve ḳat-ender-ḳat ġayrı ḫāne-i maʿmūrlar" yer alıyordu.[160] 17. yüzyıl Ermeni yazarı Eremya, külhanbeyi denizcilerin buradaki kamusal meydandaki çınar ağaçlarının altında toplanma alışkanlığına dikkat çeker. Topçubaşının ikamet ettiği bu mahallede topçuların yatakhaneli kışlaları vardı. Top dökümhanesi işlevindeki Tophane'nin konumlandığı tepe ile iskele arasındaki meydan, Kılıç Ali Paşa Camii'nin çevre duvarının doğu kenarı boyunca uzanıyordu (**res. 431** [6]):

> Burası (Tophane) beylik toplarla doludur. Bak, büyük ve küçük her türlü top dışarıda dizilmiş duruyor. Ungar (Macar) memleketinden getirilmiş olan bazı toplar diğerlerine hiç benzemez. Bunlar o kadar geniştir ki içinde bir adam oturabilir. Üzerlerine adları yazılmış ve haç şekilleri yapılmıştır. Yerlere, sevk edilmek üzere birçok gülle konulmuştur. Gemiciler etrafta bulunan büyük çınar ağaçlarının gölgesi altında otururlar. Burası geniş bir iskele olup, kâmilen emtia ile doludur. Daha evvel gördüğümüz ve sonra göreceğimiz hiçbir iskele bunun kadar büyük değildir. Maryollara, birtakım erazile ve çapkın levend dayılara tesâdüf edilen bu semtte Kılıç Ali Paşa Camii ile ruşen bir hamam vardır.[161]

Yukarıda görüldüğü gibi, Barbaros Hayreddin'in teşkilatına yeniden düzen verdiği Tophane-i Âmire ile kapudan-ı deryaların idaresi altındaki donanma yakından ilişkiliydi.[162] Dolayısıyla, Kılıç Ali Paşa Camii'nin Tophane önünde uzanan deniz kıyısında yer alması, bir derya kaptanının kişisel hâtıra anıtı için özellikle anlamlıydı (**res. 434**). 1590'larda caminin türbesi, medresesi ve hamamından bahseden Mehmed Âşık'a göre, Galata'nın Tophane adlı varoşunda (rabat), sahildeki top dökümhanesinin (kârhâne) önünde yer alan bu külliye, denizden kazanılan dolma bir arazi üzerine inşa edilmişti (**res. 431-32**):

> *...ṭoblarun envāʿı işlenecek kārḫāne bu rabażda sāḥil-i baḥrdedür ve bu rabaża Ṭobḫāne tesmiyesinün vechi budur ve bu kārḫāne ḫāricinde sāḥil-i baḥrde ʿaẓīm ve kebīr ṭoblar vardur... ve bu kārḫāne ḳurbinde Ḳapudan Ḳılıç ʿAlī Paşa – raḥumehu'llāh– bir cāmiʿ-i müzeyyen ve dilgüşā ve bir ḥammām-ı ḥayāt-efzā ve taḥṣīl-i ʿulūm içün bir medrese-i ʿulyā binā itmişdür ve müşārun-ileyh ʿAlī Paşanuñ ḳabri ve türbesi bu cāmiʿ ḳurbindedür ve bu cāmiʿ ve ḥammām ve medrese ve türbe leb-i deryādadur. Belki bunlarun bināsı içün deryādan bir miḳdār mekān alınup doldurılmışdur.*[163]

Edwin Grosvenor (1895), caminin mimarının, halkı yapının sağlamlığına ikna etmek için cümle kapısının iki tarafına döner sütunçeler yerleştirdiğine dair yay-

435 Kılıç Ali Paşa Camii, Tophane, kuzeydoğudan görünüm.

436 Kılıç Ali Paşa Camii, Tophane, kuzey cephenin merkezindeki yassı mukarnas kavsaralı cümle kapısı.

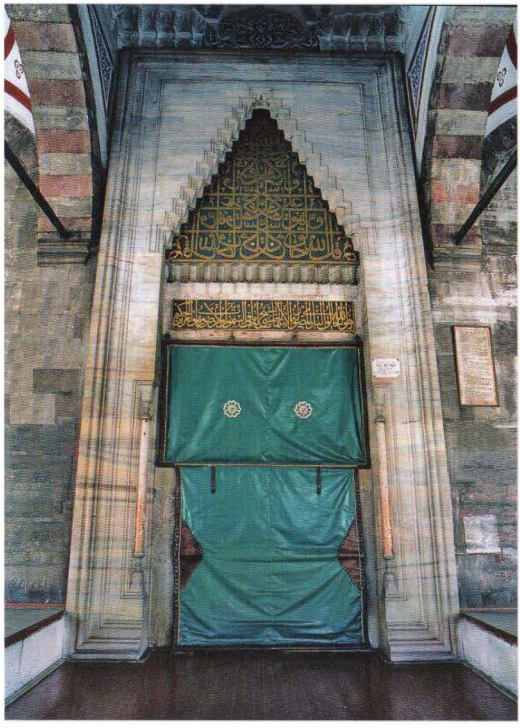

gın bir rivayeti aktarır (**res. 436**). Yeniden denize batabileceği endişesiyle camiye girmekten korktukları için, mimar onlara şu sözü vermiş: "Bu silindirler yerlerinde döndüğü sürece, caminin kıl kadar kıpırdamadığının kanıtı olacağından, rahatça içine girebilirsiniz."[164]

Caminin kuzeydoğu köşesinin ardındaki bir tepeye yerleşik top dökümhanesinin fon oluşturduğu, deniz kıyısındaki mevkii, Kılıç Ali Paşa'nın 1574'te Halkü'l-Vad'den (Goletta) ele geçirdiği toplar dadâhil, Hıristiyan devletlere karşı kazanılan deniz zaferlerinin hâtıralarıyla doluydu. Seyyah Samuel Kiechel (1588), "Hıristiyanların büyük bir düşmanı olan" merhum kapudan-ı deryanın, "azametli ve güzel" camisini kişisel bir "yadigâr" olarak buraya yaptırdığını söyler.[165] Vaktiyle külliyeyi çevreleyen şehir dokusundan geriye, 1732'de bir çeşme ilave edilen kamusal meydan dışında, pek az şey kalmıştır. Tophane ile Beşiktaş arasında uzanan caddenin 1950'lerdeki genişletme çalışmalarında, caminin ön avlusunun dükkânlarla dizili kuzey duvarının geriye çekilmesi gerekti. Bu müdahale, modern bir sağır duvarla caddeden gizlenen caminin dış görünümünü olumsuz yönde etkilemekten başka, çifte revaklı soncemaat yeri cephesinin sıkışık durumuna sebep olmuştur. 1927 tarihli Pervitich haritası, vaktiyle avlunun kuzey duvarına bitişik olan, vakfiyede sözü edilen sekiz dükkânı gösterir. Aynı harita, caminin güneyindeki hazire bahçesini kuşatan, bir zamanlar cephesi kamusal meydana bakan ve türbeye girişi sağlayan bir anıtsal kapısı bulunan pencereli çevre duvarının özgün biçimini de belgeler.[166]

Caminin ve türbe haziresinin etrafını bugün çeviren duvarın beş kapısı vardır. Daralan ön avlu, sekiz sütunla çevrili kubbeli özgün şadırvan ile kuzey duvarı boyunca, aslına uygun olarak yeniden yapılan sütunların üstünde yükselen saçak altında sıralanan abdest musluklarını içerir. Çevre duvarının kuzeydoğu köşesinde, cami tasarımının kamusal meydana doğru yönelimini vurgulayan kubbeli bir sebil yer alır (**res. 435**). Sebilin avluya açılan iç kapısında, Kur'an'dan suyun hayat veren özelliklerine atıf yapan bir âyet parçası yazılıdır: "Bütün canlıları sudan meydana getirdik (21:30)."[167] Sinan, buna benzer kubbeli sebilleri II. Selim'in Ayasofya'daki türbesinin haziresi (1576-77, **res. 109**) ile Piyale Paşa Camii'nin (y. 1573) çevre duvarlarının köşelerine yerleştirmişti.

Caminin şadırvan avlusu, geniş saçaklı bir çifte revak önünde uzanır. Mukarnas başlıklı yüksek beyaz mermer sütunlara dayanan beş gözlü iç revak, baklava başlıklı daha alçak sütunlu ikinci bir revakla çevrilidir. Soncemaat yeri cephesinin ortasındaki cümle kapısının, kitâbeli ve yassı mukarnas profilli üçgen bir kavsarası vardır (**res. 436**). Dış sütunlar arasına geçirilen demir şebekeler, çifte revak ile önündeki şadırvan avlusu-

nu ayırır. Dış sütunların orta kemerine yerleştirilmiş beyaz bir mermer kapı sövesiyle daha da vurgulanan bir mekânsal ayrım kuşağıdır bu (**res. 437**). Sülüs hatlı dikdörtgen kitâbesinde Kelime-i Tevhid yazılı olan kemerli kapının, caminin merkezî cümle kapısı ve şadırvanıyla aynı hizada bulunması, ibadethanenin derinlemesine kıble ekseninî pekiştirir. Demir şebekeli dış revak önünde ahşap sekiler uzanır. Eski fotoğraflar, sekilerde oturan şifacılar ile eczacıları sergiledikleri mallarıyla gösterir ve caminin etrafını kuşatan kamusal ticarî alanın şadırvan avlusuna sızmasına tanıklık eder (**res. 436**).[168]

Pencereli çevre duvarının en anıtsal kubbeli kapısı kamusal meydana bakar. Aynı duvarda sonradan iptal edilmiş olan diğer kapı, caminin merkezî ekseninin doğusuna kaydırılmış olan, bâninin türbesine bu meydandan girişi sağlıyordu. "Çift-çeperli" gösterişli sekizgen planlı türbe dışarıdan görünürlüğünü arttıran iç içe eklemlenmiş iki kubbeyle örtülüdür. Caminin kendisi gibi, türbe de tipolojisiyle selâtin yapılarına öykünür. Giriş revağı türbenin duvarlarına dâhil edilerek, iki sütunlu iç mekânda asimetrik bir düzen yaratılmıştır. İddialı türbenin girintili medhalinde, kapudan paşanın vefatından sonra eklenen, ta'lik hatlı Türkçe bir kitâbe yer alır: "*Ṣāḥibü'l-ḫayrāt Kılıç ʿAlī Paşa-yı ġāzī merḥūmuñ türbe-i şerīfeleridür, 995* (1587)." Evliya Çelebi'nin zikrettiği türbe kapısı üzerindeki tarih kitâbesi şimdi yerinde yoktur:

Mīr-i baḥr aʿnī Kılıç Paşa ḳapudān-ı zamān
Yapdı bu cāmiʿi çün ola dirüm ber-ḫōrdār

Ehl-i diller didiler göricek tārīḫin:
"Es-Selām oldı ʿAlī cāmiʿüñ Beytü'l-ḥarām".

Seyyah, hazirenin bahçesinde cıvıldayan kuşların cami cemaatine hayat verdiğini söyler ve caminin solundaki kubbeli türbe içinde bânisi "*ḳılıcın ʿarşa aşup yayın yaşup ḫāk-ı bāḳīye ḳadem başup yatar*" der.[169] Grosvenor, türbedeki bugün artık kaybolmuş diğer bir kitâbenin İngilizce tercümesini verir: "Hayatının kirişi yaşlanmakla gevşedi ve kendisi tıpkı yay gibi eğrildi. Dolayısıyla tabutunun tahtadan salına bindi ve sağlığında neredeyse hiç ayak basmadığı toprağın altında yatıyor."[170]

Çevre duvarındaki diğer kapıların mevcut kitâbeleri, Evliya'nın türbe kapısında gördüğü kayıp kitabeyi yankılayarak, camiyi *Beytü'l-ḥarām* (Kâbe) ve *Dārü's-selām*'a (Cennet) benzetir. Kuzeydoğudaki kubbeli ana kapının kemerli alınlığında, dört satır halinde sülüs hatla hakkedilmiş çifte kartuşlardan oluşan, altın yaldızlı Türkçe bir inşaat kitâbesi yer alır. Metin, bu yerin sanatsal bir cami ile imâr edilmesini, savaş meydanlarının "arslanı" Kılıç Ali Paşa'nın bir kul olarak itibar kazandığı, III. Murad'ın adil hükümranlığına atfeder:

Murad Han'ın devletinde, adaletle
Tanrı'ya şükür, âlem düzene girdi

Kullarının her biri izzet ve itibar kazanmıştır
(Söyle) nasıl her yer mamur olmasın

Çaba gösterip bu süslü camiyi yaptı
(Muharebe) meydanının arslanı, ünlü Ali Paşa

Gönül ehli olanlar tarihini dediler:
"Yüce camiin Kâbe (gibi) oldu"
Yıl 988 (1580-81).

Ḫān Murāduñ devletinde ʿadlile
Ḥamdulillāh buldı ʿālem intiẓām

ʿİzzet ü rifʿatdedür her bendesi
Nice maʿmūr olmasun her bir maḳām

Cehd idüp yapdı bu zībā cāmiʿi
Şīr-i meydān ol ʿAlī Paşa be-nām

Ehl-i diller didiler tārīḫini:
"Oldı aʿlā cāmiʿüñ Beytü'l-ḥarām"
Sene 988.[171]

Diğer bir altın yaldızlı Türkçe kitâbe, avlunun yenilenen kuzey duvarında, sebilin yanındaki kapının kemerli alınlığı üzerine hakkedilmiştir. Çifte kartuşlar içindeki iki satır sülüsten oluşan kitâbe, caminin bânisinin cennette ödüllendirilmesini diler:

Deniz emiri, yani Kılıç Paşa, çağının kaptanı
Ki bu camiyi yaptı, yeri cennet olsun

Gaipten kutsal ve ulu seslenici, görüp tarihini söyledi:
"Bu makam iman sahiplerine ibadet yeri olsun"
Yıl 988 (1580-81).

Mīr-i baḥr aʿnī Kılıç Paşa ḳapudān-ı zamān
Yapdı çün bu cāmiʿi ola yiri Dārü's-selām

Hātifʿ-ı ḳudsī-i ʿulvī görüp didi tārīḫini:
"Ehl-i īmāna ʿibādetgāh olsun bu maḳām"
Sene 988.[172]

Çevre duvarındaki diğer kapılarda kitâbelerin bulunmayışı, kubbeli sebil ile vurgulanan pahlı kuzeydoğu köşesinin, caminin başat giriş noktası olduğunu gösterir (**res. 431-32**). Külliyenin ana unsurları –cami ve türbe– kesme taştan inşa edilmişken, hamam ile medrese taş ve tuğla dizilerinden oluşan almaşık duvarlıdır. Caminin, Sinan'ın bazı geç dönem eserlerinde görülen çarpıcı bir özelliği, tamamen kurşun kaplı üstyapısıdır. Kuban payanda kemerlerinin muhtemelen bir depremin ardından eklenmiş olduğunu tahmin eder. Oysa

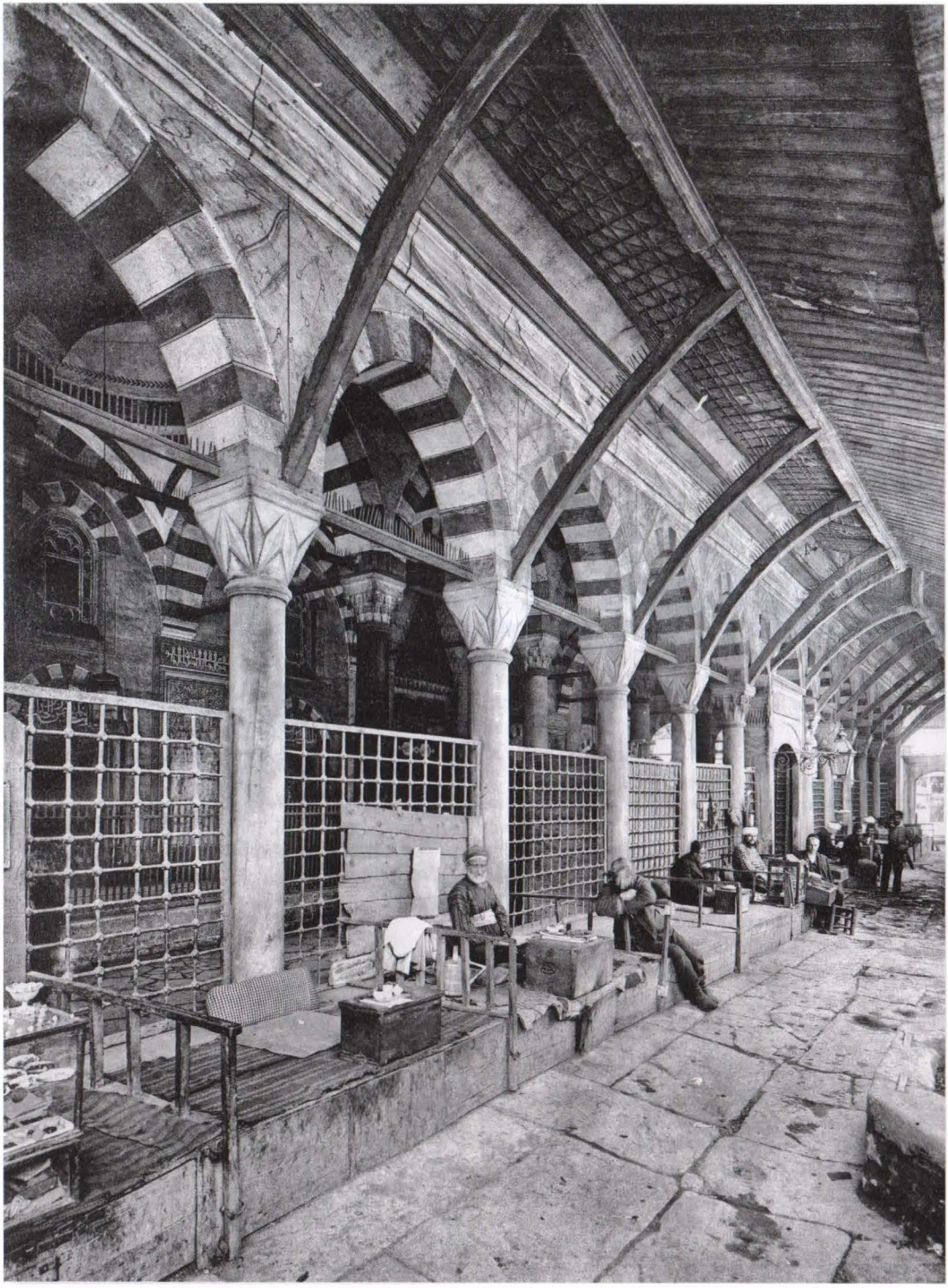

437 Kılıç Ali Paşa Camii, Tophane, çifte revak ile önündeki ahşap sekileri gösteren eski bir fotoğraf (Gurlitt, 1907'den).

Kuran'ın yazdığı gibi, Kırım Savaşı'nda yenilenen minare gövdesi istisnasıyla, "kaynaklarda herhangi bir bölümün sonradan yapısal değişikliğe uğradığı yolunda bir kayıt" yoktur. Kanımca, kurşun kaplama özgündür; kubbeli üstyapının kübik kaidesi ve kasnaklarında kesme taş yerine, daha ekonomik tuğla kullanımı nedeniyle tüm üstyapıyı tamamen kurşunla kaplamak gerekmiştir. Nitekim caminin yeni tamamlanan (2011) onarımları sırasında sökülen kurşunlar altından bu tuğladan üstyapı meydana çıkmıştır.[173] "Tünel tonoz" pencereli kasnaksız eksedraların benzerlerine, II. Selim'in Ayasofya haziresindeki türbesinde (1576-77) ve Valide Nurbanu Sultan (1571-86) ile Molla Çelebi (1570-84) camilerinde rastlanır.

Kılıç Ali Paşa Camii'nin heykelsi cepheleri, bir silme kuşağıyla iki yatay katmana bölünmüştür; Azapkapı'daki Sokollu (y. 1573-77/78), Mesih Paşa (1584-85/86) ve Manisa'daki Muradiye (1583-86/87) camilerinde olduğu gibi. İçlerinc pencereler ve kafes işi alınlıklar yerleştirilen caminin beden duvarlarının kemerleri, pilastır şeklindeki duvar ayakları ile desteklenmiştir. Çok katmanlı pencere kompozisyonlu yenilikçi cepheler, Mesih Paşa'nın camisindekileri andırır: Yenibahçe'deki bu caminin inşaatına başlangıçta nezâret eden Mimar Mehmed Subaşı, 1586'da Muradiye'yi tamamlamak için Manisa'ya gönderilmişti. 1584'te Mekke'ye ayrılan Sinan'ın yerine kaymakam tayin edilen, mimarbaşının bu gözdesinin Tophane Camii'nin inşasına da nezâret etmiş olması mümkündür (**Ek 4:4**).[174]

Kılıç Ali Paşa Camii'nin içine ışık, çıkıntılı mihrablı kıble duvarından ve iki yandaki revaklardan süzülerek dolar. Nispeten loş kalan merkezî mekânın zemin düzeyi Ayasofya'nınki gibi gizemlidir (**res. 440-43**). Tophane Camii'nin çağdaşlığı, planını yeniden yorumladığı kadim Bizans kilisesinin dört iri filpâyesi yerine, incelmiş yuvarlak filpâyeler kullanımında kendini gösterir. Ayrıca, Ayasofya'nın çok sayıda payandaları izale edilerek caminin dış cepheleri özgürleştirilmiştir. Kıble duvarının renkli camlı girift desenli pencerelerini, çapraz kaburgalı tonozlarla örtülü yan sahınların zemin katı boyunca uzanan, büyük kemer biçimli renkli camlı alınlıklar tamamlar (**res. 442**). Denny, yan sahınlardaki çapraz tonozlar ve renkli camdan alınlıkları, Sinan'ın kasıtlı olarak Gotik unsurları kullanması şeklinde yorumlar.[175] 1912'de Bursalı Tevfik tarafından yenilenerek imzalanan camlar, 1959-60'ta tekrar onarılmıştır.[176] Yan duvarlarda geniş satıhların renkli camla kaplanması, Kalabriyalı kapudan paşanın Akdeniz seferlerinde karşılaştığı kiliselerden esinlenmiş olabilir: Kıbrıs'ın yakın geçmişte camiye çevrilmiş Gotik katedralleri gibi.

438 Kılıç Ali Paşa Camii, Tophane, güneyden görünüm.

439 Kılıç Ali Paşa Camii, Tophane, doğu cephesinden detay.

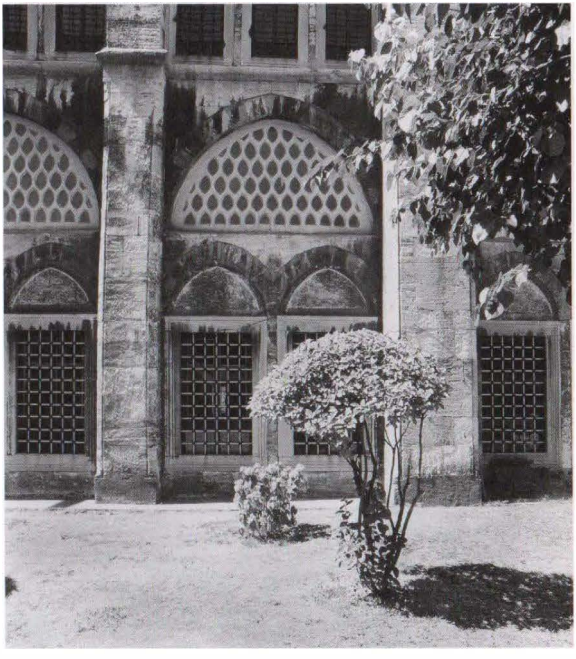

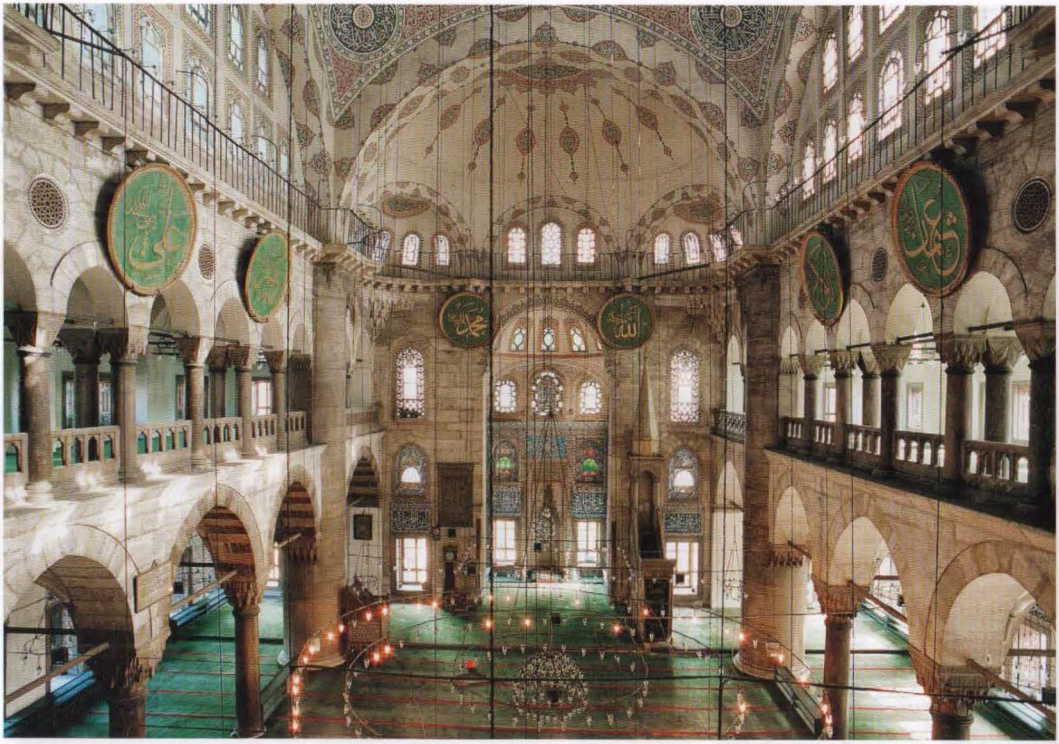

440 Kılıç Ali Paşa Camii, Tophane, kıble duvarına doğru iç mekân.

441 Kılıç Ali Paşa Camii, Tophane, münavebeli mukarnas ve baklava başlıklı tek ve çift sütunlarıyla üst mahfil.

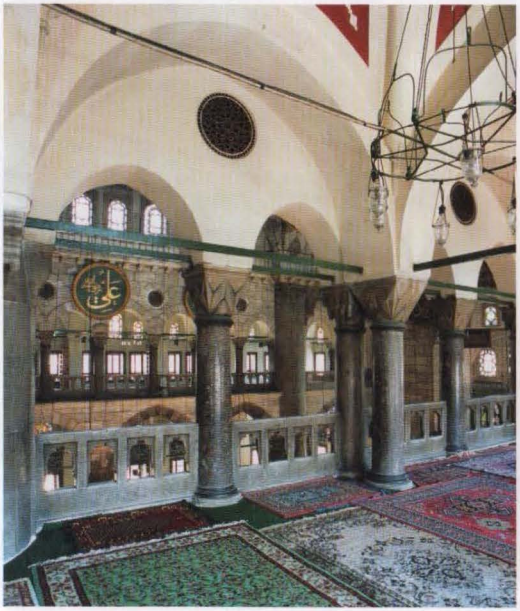

442 Kılıç Ali Paşa Camii, Tophane, renkli camlı pencereleri ve İznik çinisinde alınlıklarıyla çapraz kaburga tonozlu yan sahınlardan detay.

443 Kılıç Ali Paşa Camii, Tophane, kubbeli üstyapının içeriden görünümü.

Tophane Camii'nin çarpıcı çapraz tonozları, Mesih Paşa Camii'nin yan kanatlarındakileri anımsatır (**res. 410**). Sinan'ın nadiren kullandığı bu tip tonozlara, 1578-79'da Topkapı Sarayı'nın harem dairesinde inşaatına Kılıç Ali Paşa'nın bizzat nezâret ettiği, III. Murad'ın kubbeli Hasoda kasrının havuzlu bodrumunda da rastlanır. Aynı bodrumun kemer duvarlarını bezeyen sanatkarâne geometrik kafes işi ızgaralı yuvarlak madalyonlar, paşanın camisinin üst mahfil revaklarında yinelenmiştir; bunların benzeri İstanbul'un hiçbir camisinde yoktur.[177] Contarini, III. Murad'ın merak ettiği Tophane'deki camiye yaptığı son derece olağandışı bir ziyareti tarif eder (bu cami padişahın yeni inşa edilen Hasoda'sından görülebiliyordu):

> Kapudan Paşa... imparatorluğunda deniz konularında onun kadar bilgili bir kişi daha bulunmadığını bilen Majesteleri tarafından pek çok seviliyor. Bu nedenle, geçmişte ve bugün, ona en büyük ihsanları yağdırmıştır. Ben Konstantinopolis'teyken (1580-83), Majesteleri sadece dört saraylı gencin refakatinde, bir gün kayığıyla sarayın karşı tarafındaki Tophane'de, Kapudan'ın inşasını sipariş ettiği camiyi görmeye gitti. Ve beraberindeki hizmetkârlarıyla birlikte Tophane'deki bu yeri ve topları görmeye gittiğinin başkaları tarafından bilinmesini istemediğinden dolayı, hemen sarayına geri döndü.[178]

Kılıç Ali Paşa Camii'nin çıkıntılı mihrab nişi ve tüm alt kat pencere alınlıklarını kaplayan İznik çinileri, muhtemelen III. Murad'ın Topkapı Sarayı haremindeki Hasoda'sınınkilerle birlikte sipariş edilmişti. Caminin özgün kalemişi nakışlı bezemelerinden, günümüze sadece kuzeybatı köşesindeki filpâyeye bitişik Bursa kemerli müezzin mahfilinin ahşap tavanındakiler ulaşabilmiştir.[179] Demircikulu Yusuf Efendi'ye (ö. 1611) atfedilen celi sülüs hatlar, lacivert üzerine beyaz yazılı çini pencere alınlıklarında, kalemişi nakışlarda ve oyma taş levhalarda yer alır. Bulgaristan'daki Samokov demir madenleri nâzırının kulu olan bu hattat, Ahmed Karahisarî'nin öğrencisi Derviş Mehmed'den hat dersleri almıştı.[180]

Caminin sadece Kur'an alıntılarından oluşan kitâbeleri Tanrı'yı yüceltir ve cennette ödül bekleyenler için cemaat namazının zorunluluğunu vurgular. Son-

cemaat yeri cephesindekiler, ibadethanenin içinde geliştiren temalara bir girizgâh teşkil eder. Bu cephedeki dört çini pencere alınlığı, Haşr suresinden tek ve yegâne olan Allah'ın güzel adlarını dile getiren bir âyeti aktarır (59: 23). Ortadaki cümle kapısının çiftleme şeklinde yazılan muhteşem üçgen kitâbesi de her şeye kâdir olan yaratıcının ilâhî sıfatlarını coşkuyla haykırır (39: 62). Altındaki dikdörtgen kitâbe, Haşr suresinden aynı duvarın pencere alınlıklarını yankılayan, tematik olarak bağlantılı bir âyeti zikreder (**res. 436**): "O, var eden, güzel yaratan, yarattıklarına şekil veren (*Muṣavvir*), en güzel adlar kendisinin olan Allah'tır. Göklerde ve yerde olanlar O'nu tesbîh ederler. O güçlüdür, Hakîmdir (59: 24)." Soncemaat yeri cephesinin iki ucundaki kemerli yan kapılar üzerindeki kitâbeler, cemaatle namaz kılanları öbür dünyada bekleyen ödüllerin altını çizer. Sol kapı üzerindeki şöyledir: "Yüce ve Mübarek Rabbimiz dedi ki: Namazlarına riayet ederler. İşte onlar, cennetlerde ikram olunacak kimselerdir (70: 34-35)." Diğer kapıdaki kitâbe Cuma namazının önemini vurgulayan bir âyeti aktarır: "Yüce ve Mübarek Rabbimiz dedi ki: Namazlara ve orta namazına (ikindi namazı) devam edin; gönülden boyun eğerek Allah için namaza durun (2: 238)."

İbadethaneye girildiğinde, içeriğiyle Edirne'deki Selimiye Camii'ndekileri yankılayan, tümüyle yenilenmiş kalemişi nakışlı hatlar içeren heyhetli kubbesel üstyapıyla karşı karşıya gelinir (**res. 440, 443**).[181] Ana kubbenin ortasındaki yuvarlak madalyona, Kur'an'ın "ne doğan ne doğuran" Allah'ın bölünmez bütünlüğüyle ilgili mesajının özünü kapsayan İhlâs suresi nakşedilmiştir (112: 1-4). Bu sure, Ayasofya'da Kutsal Teslis'e telmihle İsa'nın figüratif mozaiklerle tasvir edilişinin tersine, ilâhî birliğin surete dayanmayan soyut bir vizyonunu sunar. Bu karşıtlık Tophane Camii'nin cemaati tarafından fark edilmiş olmalıdır, çünkü Ayasofya Camii'nin kubbesinde İsa'yı betimleyen Pantokrator mozaiki hâlâ yerinde duruyordu (bu figüratif mozaik 17. yüzyıl başında yerini Kur'an'dan alıntı yapan bir kitâbe madalyonuna bırakmıştır).[182]

Ana kubbenin dört pandantifi, iki yarım kubbe ve eksedralardaki kitâbeler, müminlerin görevleri ve cemaatle namaz kılma zorunluluğunu tekrarlar. Pandantif madalyonları, güneydoğudan başlayıp güneybatıda sona erecek şekilde saat yönünün tersine ilerleyen bir silsile halinde Cum'a suresinden âyetler aktarır (62: 9-11). Müminleri "Cuma günü" ezan okunduğunda ticareti bırakıp ibadet edip Allah'ı zikretmeye koşmaları için ikaz eden bu sureyi ayrıntılı şekilde alıntılayan diğer Sinan camileri, Kasımpaşa tersânesindeki Kapudan Piyale Paşa ve İzmit tersânesindeki Pertev Mehmed Paşa camileridir. Başat olarak gayrimüslimler ve mühtedî denizcilerle topçuların ikamet ettiği semtlerde konumlanan her üç camide aynı surenin aktarılması, bir tesâdüf değildir. Tophane Camii'nin iki yarım kubbesi, namaz ve zekât vecibelerine riayet eden doğru yoldaki müminlerin temel yükümlülüklerini belirleyen bir âyeti kesintisiz olarak aktarır (9: 18). Batıdaki iki eksedrada, her şeyi bilen Tanrı'ya ibadet etmeye ve O'nu zikretmeye çağrı yapan bir âyet yazılır (29: 45). Güneydoğu eksedra her şeyi bilen Tanrı'nın, kişi nereye dönerse varlığının orada olduğunu beyan eder (2: 115). Kuzeydoğu eksedra da müminleri, her mescidde yüzlerini O'na doğrultarak yalnız Allah'ı anmaya davet eder (7: 29).

Çıkıntılı mihrab nişinin üzerindeki küçük yarım kubbe, cemaati rükû' ve secdeye teşvik eder (22: 77) (**res. 440**). Altındaki mukarnas kavsaralı beyaz mermer mihrabın dikdörtgen kitâbesine standart mihrab âyeti hakkedilmiştir (3: 37). Mihrab üstündeki İznik çinisinden yuvarlak madalyonda Esmâ'ül-Hüsnâ zikirleri yazılıdır: "*Ya Ḥannān! Ya Mennān!*" (Ya, en şefkatli! Ya, en cömert!) İki taraftaki pencerelerin dikdörtgen çini alınlıklarında (Selimiye'dekiler gibi), Kur'an'ın ilk suresi ve özü olan Fâtiha suresi aktarılmıştır (1: 1-7). İbadethanenin üç yanındaki diğer İznik çinisinden pencere alınlıkları kıble duvarının solundan başlar ve saat yönünün tersinde ilerler. Bu yazılar Kur'an'ın ikinci suresi olan Bakara suresinden, vahyin temel noktalarını kapsayan âyetleri alıntılar (2: 255-59). Uzun kitâbeler silsilesi, Tanrı'nın gökler ve yeryüzündeki mutlak hâkimiyetini bildiren Âyet el-Kürsî'yle başlar. Bir sonraki âyet, tâğutu inkâr edip Allah'a inananlardan söz eder (2: 256). Bunu, inananları "karanlıktan aydınlığa" çıkaran ve onların "Koruyucu Dostu" olan Tanrı hakkında bir sonraki âyet izler. İnanmayanlar ise cehennem ateşine mahkûmdur ve sahte tanrılarca "karanlığa" sürüklenirler. Bir sonraki âyet, "Allah'ın zulmedenleri doğru yola iletmeyeceği"ni ilân eder (2: 258) ve kitâbeler, "Allah'ın her şeye kâdir olduğunu" kanıtlayan mucizevî bir meselle sona erer (2: 259).

Türbelerde yaygın olarak aktarılan Fâtiha suresine ve Âyet el-Kürsî'ye verilen öncelik, kapudan paşanın türbeli camisinin yadigâr niteliğine uygundur. Aynı surelerin ön planda yer aldığı Selimiye'de olduğu gibi, burada da kitâbelere İslam'ın zaferi kaygısı sinmiştir. Dolayısıyla, her iki caminin de, Osmanlı hükümranlığı altında İslâm'ın zaferinin nihaî simgesi olan Ayasofya'yla anlamlı bir diyaloga girmesi rastlantı değildir. Sinan, Ayasofya kubbesinin anıtsallığına rekabetçi bir cevap (*naẓîre*) olarak Selimiye'yi inşa ederek, "kâfir" mimarların Müslümanların bu kubbenin boyutlarının dengini asla yaratamayacağı iddiasına meydan okumuştu. Deniz

serhadlerinin gazisi Kılıç Ali Paşa'nın camisi ise, henüz yenilenen Ayasoyfa'nın âdâba uygun şekilde ölçeği küçültülmüş bir naziresidir. İtalyan asıllı kapudan paşanın hâtıra anıtının modeli olarak, payitahtın en kutsal selâtin camisine dönüştürülmüş bu kadim kilisenin seçilmesinde, Kalabriya'nın yerli Bizans mimarî geleneği de bir rol oynamış olabilir (o yörede Norman ve Gotik tarzı kiliseler de mevcuttu).

Konstantinopolis'in gazilerce fethiyle özdeşleşen Ayasofya'ya bariz göndermeler yapan Tophane Camii, bânisinin öz-imgesini çağın gazilerinin önde geleni olarak kurguladı: Yukarıda zikredilen inşaat kitâbelerinden birinde ilân edilen, ünlü Kılıç Ali Paşa'nın savaş meydanlarının arslanı (*şīr-i meydān*) imgesi. Aynı kitâbeye göre, bâninin böylesine iddialı bir cami yaptırabilme gücü, dolaylı olarak III. Murad'ın adil hükümranlığında imparatorluğun eriştiği müreffehlik seviyesini işaret ediyordu. Padişah'ın kullarının "izzet ve itibar" kazandığı bu devirde, tabii ki her yer mamur olacaktı. Eğer onun bir kulu bile, Osmanlı kisvesinde bir mini-Ayasofya yaratabiliyorsa, hizmet ettiği padişah muhakkak ki çok daha büyük mimarî anıtlar yaratma kudretine sahipti. Kitâbede ima edilen bu çıkarsama, halkın Tophane Camii'ni algılayışına damgasını basmıştı. Bunu Moldavya voyvodası Kantemir'in 18. yüzyıl başında aktardığı bir sözel gelenekten anlayabiliriz. Yazar Kılıç Ali Paşa'yı betimlerken camisini şöyle tasvir ediyor:

> Bu, Boğaziçi kıyısında Tophane denilen bir kenar mahallede büyük bir cami yaptıran paşadır. Türkler bunun, hiç kimseye haber vermeden bu caminin temellerini attırdığını ve bir gecede ilk pencerelere kadar çıkıldığını ileri sürerler. Ertesi günün sabahı halk buradan geçerken, önceden gerekli hazırlıkların yapıldığının farkına varmadığından, bu kadar büyük bir inşaat görünce, bunu sanki bir mucizeymiş gibi nakledeler. Bunun üzerine padişah, inşaatı yapanı çağırtmış ve böyle olağanüstü bir işi nasıl yapabildiğini sormuş. Buna karşılık paşa: "Bu benim değil, padişahımın yapıtıdır; zira bu inşaatı, sultanın kadırgalarının köleleri yapmıştır. Benim amacım ise, salt becerimi göstermek ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kudretini kanıtlamaktı. Eğer benim gibi özel bir kimse, bunun gibi bir eseri, sadece kürek mahkûmlarının yardımıyla yapmaya muktedir olursa o zaman Osmanlıların birleşik kuvvetleri düşmanlarına karşı neler yapmaz?" diye yanıt vermiştir.[183]

Grosvenor'un *İstanbul Rehberi* (1895), folklorda efsaneleştirilen cami hakkında benzer bir öykü anlatır:

> Osmanlıların, sadece bir gecede koyun içinin doldurulup, yapının temellerinin atıldığı ve duvarlarının alt pencereler hizasına kadar yükseltildiğine ilişkin bir geleneği var. Sabah karşıdaki sarayından bakan III. Murad hayrete kapılmış ve bunu Binbir Gece Masalları'ndaki cinlere yorarak, "Bu cinlerin işi!" diye haykırmış. Kapudan Paşa, "Hayır," diye karşılık vermiş, "bütün bunları yapan Efendimiz Hazretlerinin savaş esirleridir. Zaferleriniz o kadar çok ve ele geçirdiğiniz köleleriniz o kadar sayısız ki, bundan çok daha büyük şeyler daha bile kısa bir sürede başarılabilir.[184]

Demek ki, Ayasofya'nın "küçük bir modeli" görünümündeki Kılıç Ali Paşa Camii, Osmanlı İmparatorluğu'nun güç potansiyelinin mimarî ifadesi olarak algılanagelmişti. Bu anıt belki de bânisinin, III. Murad'ı bir deniz savaşı açmaya ikna etmeye yönelik gayretlerinin parçasıydı. Yukarıda görüldüğü gibi, 1585'te Morosini, yaşı hayli ilerlediği halde kapudan paşanın asıl amacının, donanmayı güçlendirmek ve padişahı deniz seferlerine yöneltmek olduğunu gözlemlemişti. O sırada henüz tamamlanmış olan cami külliyesinin mağrur mesajı, Kılıç Ali Paşa'nın İtalyan mühtedî yoldaşlarını da içeren Müslüman kullanıcılarına seslenmekle kalmıyor, aynı zamanda Tophane ve Galata'da ikamet eden Ayasofya'nın Avrupalı hayranlarına da hitab ediyordu. Cami, Osmanlı deniz seferlerinin seyrekleştiği kaygılı bir dönemde İslâm'ın haşmetinin bekasını ilân ediyordu. Ayasofya Camii'ne yaptığı belirgin gönderme, selâtin camisini andıran bu eseri, Mimar Sinan'ın sanat gücünün eşsiz bir tezahürü olarak algılayan Evliya Çelebi'nin de gözünden kaçmadı:

> Sanki bir selâtin camisi gibidir. Deniz kenarında bir geniş düz arazide tek katlı bir şirin camidir ki, İstanbul'da benzeri yoktur. Nalı nalına uyarcasına, tıpkı Büyük Ayasofya tarzında inşa edilmiştir.
>
> *Ḳılıç ʿAlī Paşa Cāmiʿi: Güyā cāmiʿ-i selāṭīndür. Leb-i deryāda bir düz vāsiʿ zemīnde taḥtānī bir cāmiʿ-i şīrīndür kim İslāmbolda naẓīri yoḳdur. Hemān ṭābaḳa'n-naʿl bi'n-naʿl Ayaṣofya-i Kebīr ṭarzında binā olınmışdur... Bunda daḫī Süleymān Ḫānuñ ḳoca Miʿmār Sinān aġası bāzū-yı kārın ʿayān itmişdür.*[185]

Hem Tophane Camii'ne hem de Ayasofya'ya 19. yüzyılda eklenen, birbirinin eşi sekizer kocaman kaligrafik madalyon, bu iki cami arasındaki benzerliği daha da pekiştirmiştir (**res. 57, 440**). Yeşil üzerine altın yazdızlı hatlarla, kutsanan sekiz ismin yazıldığı yuvarlak levhalar (İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, Çehar yâr-ı güzîn, Hasan ve Hüseyin), İslâm'ın kudretini daha da kuvvetle iddia edermişçesine, Ayasofya'daki küçük boyutlu eski hatların yerini almıştı. Tophane Camii'deki yuvarlak kaligrafik levhalar, Ayasofya'yı Fossati biraderlere onartan Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır.[186]

Kapudan Kılıç Ali Paşa'nın camisi, selefleri Sinan ve Piyale Paşaların Mimar Sinan'a sipariş ettiklerinden daha iddialıdır. Dört ayaklı baldaken sistemi, tıpkı pen-

cereli timpanum kemerleri ve iki yarım kubbe ile desteklenen ana kubbesi gibi, öteden beri yalnızca selâtin camilerinin imtiyazı olmuştu (**res. 3**). Zarâfetten çok sağlamlık hissi uyandıran heybetli kütlesiyle bu cami, Piyale Paşa gibi vezirliğe yükselememiş olsa da, bânisinin olağanüstü itibarını yansıtıyordu. III. Murad'ın ihsanlar yağdırdığı söylenen Kılıç Ali Paşa'nın tırmanan saygınlığı, geleneksel statü hiyerarşilerinin çiğnenmeye başlanmasının bir habercisiydi.

Kapudan Paşa bu ayrıcalığı kısmen, Topkapı Sarayı'ndaki bina projelerine nezâret ederken, hem padişahla hem de Mimar Sinan'la arasında oluşan mahrem etkileşime borçluydu. Padişahın saray haremindeki kasrı ile Tophane Camii arasındaki çarpıcı benzerlikler, mimarbaşının her iki eşzamanlı projede yaratıcı fail konumunun kanıtıdır. Şeriatın, III. Murad'a payitahtta kendi adına bir cami yaptırma yetkisi vermemesinden doğan mimarî himaye boşluğunu, hanedan kadınları ve artık vezirlerle boy ölçüşmeye kalkışan padişah gözdesi ricalin gösterişli anıtları doldurmaktaydı. Kılıç Ali Paşa'nın Tophane'deki zafer anıtı bunlardan biriydi. Âdâb kodlarına riayet etmekle birlikte, selâtin camilerine yaptığı cesaretli göndermelerle münâsiblik kurallarına âdeta meydan okuyan, sıradışı bir yapıttı bu.

Bölüm 12

Beylerbeyiler, Sancakbeyleri ve Eyalet Yöneticileri

RUMELİ

I. **SOFU (HACI, KARAGÖZ) MEHMED BEY**
HERSEK, MOSTAR (1557-58)

II. **OSMANŞAH BEY**
YUNANİSTAN, TIRHALA (bugün TRİKKALA, y. 1566/67-1570)

III. **SOKOLLU KASIM BEY (PAŞA)**
vHAVSA (1573-77)

BATI VE ORTA ANADOLU

IV. **FİRDEVS BEY (PAŞA)**
ISPARTA (y. 1565-69/70)

V. **CENÂBÎ AHMED PAŞA**
ANKARA (KURŞUNLU, 1565-66)

VI. **LALA (TÜTÜNSÜZ) HÜSEYİN PAŞA**
KÜTAHYA (y. 1566-70)

VII. **HACI (DOĞANCI) AHMED PAŞA**
KAYSERİ (KURŞUNLU. y. 1576-85/86)

DOĞU ANADOLU

VIII. **LALA MUSTAFA PAŞA**
ERZURUM (1562-63)

IX. **KÖSE HÜSREV PAŞA**
VAN (KURŞUNLU. 1567-68)

X. **HADIM ALİ PAŞA**
DİYARBAKIR (y. 1541-44)

XI. **ÇERKES İSKENDER PAŞA**
DİYARBAKIR (y. 1551-65)

XII. **BEHRAM PAŞA**
DİYARBAKIR (y. 1564/65-1572/73)

XIII. **MELEK (MELİK) AHMED PAŞA**
DİYARBAKIR (y. 1587-91)

SURİYE VE ARAP EYALETLERİ

XIV. **DİVANE (DELİ) HÜSREV PAŞA**
HALEB (HUSREVİYYE, y. 1546-47)

XV. **DUKAKİNZÂDE MEHMED PAŞA**
HALEB (ÂDİLİYYE, 1556-65/66)

RUMELİ

II. Mehmed'in teşkilat kanunnamesinin tanımına göre, beylerbeyiler vezirlerden "*bir ṭabaka aşağıdır*".[1] O dönemde, biri Rumeli diğeri Anadolu'da odaklanan sadece iki beylerbeyilik vardı. Osmanlı toprakları genişledikçe, yeni eyaletler kuruldu; öyle ki, 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, aralarında en üstün konumda Rumeli beylerbeyi olmak üzere, sayıları otuz ikiye çıktı. Rumeli, Budin, Mısır, Şam ve Bağdad gibi önemli eyaletlerin beylerbeyilerine, genellikle onursal vezâret rütbesi veriliyordu. Beylerbeyiler "*salṭanat vekīlī*" olarak idareleri altındaki sancakbeyleri aracılığıyla eyaletleri yönetiyorlardı. Sancakbeyleri ise, egemenlik simgesi olan davul ve sancak ile padişahı sancaklarda temsil etmeleri nedeniyle, iki kazaskerden daha üst konumdaydılar.[2]

Beylerbeyilerin cami külliyeleri, çoğunlukla yetki alanları altındaki eyalet merkezlerinde bulunan hükûmet saraylarının yakınında inşa edilmişti. Beylerbeyi ve sancakbeylerince Sinan'a sipariş edilen camilerin standartlaşmış planları, önlerinde üç ilâ beş gözlü tek veya çift revak bulunan kubbeli küplerden ibaretti. Bunların daha üst himaye düzeylerini temsil eden eyalet camilerinden ayırt edilmeleri güçtür. Sinan otobiyografilerinde, vezir camileri arasında ele aldığımız Sofu Mehmed Paşa'nın Sofya'daki camisi de dâhil olmak üzere, Rumeli'de sadece birkaç cami zikredilir. Mimarbaşının bu bölgedeki camileri pragmatik bir yaklaşım sergilemektedir. Mimarîlerine yalın fakat orantılı formlar ile, İznik çinileri ve natüralist üslûplu çiçekli nakışlardan yoksun, sade bezeme programları egemendir.[3]

Macaristan'da Sinan'a atfedilen tek eser, 1541'de yeni ihdas edilen bu eyaletin yönetim merkezi olan Budin'de, Sokollu Mustafa Paşa'nın (ö. 1578) bugün namevcut cami ve türbe külliyesidir (**res. 444**). Bu eser *Tuhfe*'de şöyle kaydedilmiştir: "*Budinde maḳtūl Muṣṭafā Paşa cāmi'i,* [kırmızı mürekkeple] *türbesi andadur.*" Bâni, veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'nın pek sevdiği, baba tarafından kuzeniydi. On iki yıl süren (1566-78) Budin beylerbeyiliği sırasında, 1574'te onursal vezirlik rütbesine yükseldikten dört yıl sonra gözden düşüp katledilmişti.[4] Bu vezir-beylerbeyinin mimarî hâmiliği, seçkin eyalet yöneticilerinin bina projelerinin ortak kaygılarına ışık tutar: Yolculuk şartları ile şehirsel gelişmeyi amaçlamak ve Sünni İslâm'ı teşvik etmek. Onun velûd bir

444 Budin (Ofen) ve Peşte'nin (Pest) eskizi, kâğıt üzerine mürekkep, y. 1573-78'de Avusturya Habsburg elçiliğine bağlı anonim bir sanatçının çizimlerinden kaynaklanan, 1586 tarihli Löwenklau Albümü'nden.

mimarî hâmisi olduğu, 1574'ten bir süre sonra tescil edilen ve kendisini "*vilâyet-i Budinde vezâret ile beglerbegi olan Ebu'l-ḫayr Muṣṭafâ Paşa ibn-i ʿAbdü'lmennân*" olarak tanımlayan Türkçe vakfiyesi ile ilginç biyografisinden anlaşılıyor.[5] Yaptırdığı hayır eserleri, Bosna ve Macaristan'ın her yerine dağılmıştı.

Biyografisinin yazarına göre, bu uç boylarında "*Şeriʿat-i Muḥammedî*"yi güçlendirmeyi hedefleyen Bosna asıllı paşa, "*şeref-i İslâmı*" kendisine lâyık gören Tanrı'ya duyduğu minneti yaptırdığı hayır anıtlarıyla ifade ediyordu. Talihine şükretti ve bu dünya geçici olduğu için dedi ki, hayrat ve hasenatla "*ṣafḥa-i rüzgârda yâdigâr ḳoyam.*" Dolayısıyla, nurlu eserlerini âleme saçtı (*âṣâr-ı envârını eṭrâf-ı ʿâleme niṣâr itdi*). Az gelişmiş yerlere köprüler, kaldırımlı yollar ile kervansaraylar yaptırarak şehirlerarası iletişimi geliştirdi ve kendisinin doğum yeri olan Rudo'yu vergiden muaf 500 hanelik müreffeh bir kasabaya dönüştürdü. Rudo'ya bir cami, sıbyan mektebi, haftada bir kurulan pazar yeri ve Lim Irmağı üzerindeki köprünün başına bir kervansaray yaptırdı.[6]

Mimar Sinan'ın onun için Budin (Buda) şehrinde tasarladığı prestij camisi ve türbe, yerel mimarlarca gerçekleştirilen diğer kamusal eserlerle birlikte, bu eyalet merkezi ile çevresinin imâr edilmesine katkıda bulundu.[7] Gelir getiren beş kaplıca ve dört kervansarayın vakfedildiği bu hayır anıtları dizisi, Hz. Muhammed'in, kızı Hz. Fatıma'nın ve dört Sünni halifenin ruhlarına vakfedilmişti. Peygamber'in ruhu için vakfedilen yapılar şunlardı: Budin'in varoşunda Tuna nehri kenarında bir medrese ile bitişiğinde (Mimar Sinan'ın tasarladığı) bir cami; Sokollu Mustafa Paşa'nın kayıklar üzerine yaptırdığı yeni bir köprüyle Budin'e bağlanan Peşte kalesi içinde bir medrese ile sıbyan mektebi ve Budin dışındaki Debbağlar mahallesinde merhum İbrahim Çavuş'un camisi ile sıbyan mektebinin vakıflar ilavesiyle ihya ve tamir edilmesi. Bunlara eşlik eden yapılar, birinci halife Ebubekir'in ruhu için Budin dışındaki Hindi Baba zaviyesine yakın bir mescid; ikinci halife Ömer'in ruhu için Budin'in "*orta ılıca*" mahallesinde bir mescid; üçüncü halife Osman'ın ruhu için Budin dışındaki Gül Baba zaviyesi yakınında bir "zındık" tarafından yaptırılan mahalle mescidinin fetva izniyle iman sahiplerine hizmet eden bir mescide dönüştürülmesi; dördüncü halife Ali'nin ruhu için civardaki Fülek kalesinde bir mescid; ve Hz. Fatıma'nın ruhu için Budin livasına tâbi Földvár palankasının varoşunda bir mescidden ibaretti.[8]

Peygamber'in ruhu için vakfedilen ve tasarımı Mimar Sinan tarafından hazırlanan Budin'deki kubbeli caminin yanındaki medreseye, o şehirde çok ihtiyaç duyulan bir "*müftî-yi şerîʿat*" atandı.[9] Cami, paşanın Tuna nehri kıyısında yaptırarak hayratına vakfettiği kendi sarayının yanı başına inşa edildi. Marcantonio Pigafetta bu konutu 1567'de, "üzerinde şehir surlarının yükseldiği, Tuna nehri kıyısındaki bir tepenin eteğinde, onların kendi tarzlarında güzel sayılabilecek" bir saray olarak betimlemiştir (**res. 444**).[10] Mustafa Paşa'nın nehir kenarındaki camisi ve sarayı, Budin kalesinin konumlandığı

tepedeki eski şehir surunun bir uzantısı olarak yaptırdığı dış surlarla çevrili yeni varoşta yer alıyordu.[11]

Kitabın bu bölümünde, eski şehirlerin dışında kurulan varoşlarda ve imparatorluğun anayolları üzerinde oluşturulan yeni yerleşimlerde inşa edilen eyalet camilerinin, Sinan çağında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki şehirsel gelişimin belirgin bir özelliği olduğunu göreceğiz. Sokollu Mustafa Paşa, Sinan'ın hâmisi olma ayrıcalığını veziriazamla yakın akrabalık bağına borçluydu. Mimarbaşına sipariş ettiği yegâne anıtlar olan, Budin'deki camisi ve türbesi, onun hem kişisel hem de kamusal itibarının nişanesiydi. Sinan'ın Rumeli'deki prestij camilerinin diğer ayrıcalıklı bânileri de aynı şekilde, vezirler, veziriazamlar veya bizzat padişah ile aralarında olan akrabalık ilişkileriyle seçkinleşen kişilerdi.

I. SOFU (HACI, KARAGÖZ) MEHMED BEY

Hersek sancağının merkezi olan Mostar'daki Karagöz Mehmed Bey Camii yerel gelenek tarafından Mimar Sinan'a atfedilmektedir (**res. 445**). Mimarbaşının otobiyografileri bu yörede sadece "*cāmiʿ-i şerīf-i Ṣōfī Meḥmed Paşa der Hersek / Hersekde Ṣōfī Meḥmed Paşa cāmiʿ-i*"ni zikreder. Oysa Mostar'daki caminin Karagöz lâkaplı bânisi paşa değil, 1570 tarihli Arapça vakfiyesinde "*ḥażret el-Ḥāc Meḥmed Beg ez-Zāʿim*" olarak tanımlanan bir zeamet sahibi idi.[12] Arapça inşaat kitâbesi, caminin Sultan Süleyman Han'ın saltanatında "en muazzam vezirin kardeşi, hayrat ve hasenat sahibi, el-Hac Mehmed Bey b. Ebu's-saʿadet hazretleri" tarafından 965 (1557-58) yılında kendine cennette bir yer hazırlamak umuduyla inşa edildiğini açıklıyor: "*Ḥażret aḫ el-vezīru'l-efḫam ṣāḥibu'l-ḫayrāt ve'l-ḥasenāt el-Ḥāc Meḥemmed Beg bin Ebū's-saʿādet.*"[13] Bazı araştırmacılar herhangi bir kaynak zikretmeksizin, Mostar yakınındaki Potoci (Drvar) köyünde doğmuş olduğu düşünülen bâniyi, genellikle veziriazam Rüstem Paşa'nın kardeşi olarak tanımlamıştır. Halbuki, bu veziriazamın bilinen tek kardeşi Kapudan Sinan Paşa idi.[14] Dolayısıyla, yukarıda bahsi geçen kitâbede sadrazam veya veziriazam olarak değil de, "en muazzam vezir" olarak tanımlanan vezirin kimliği henüz teşhis edilememiştir.

Sinan otobiyografilerinde Hersek'teki caminin bânisi olarak anılan Bosnalı vezir Sofu Mehmed Paşa (ö. 1557), Hacı Mehmed Paşa olarak da biliniyordu. Bu paşanın Sofya ve Banyaluka'daki (Bosna eyaletinin merkezi) camileri Bölüm 10'da ele alındı.[15] Otobiyografilerin, Mostar'daki caminin bânisini bey yerine paşa olarak tanımlayarak, unvanını karıştırmış olmaları muhtemeldir. Eğer böyleyse, Karagöz Mehmed Bey Camii, Sinan'a atfedilebilir. Aynı bâni, meşhur Mostar Köprüsü'nün inşaatına nezâret etmekle görevlendirilmiş-

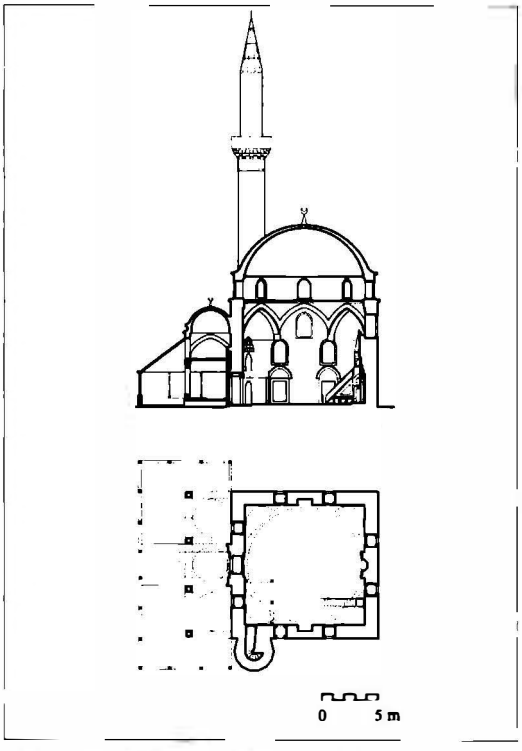

445 Karagöz Mehmed Bey Camii, Mostar, plan ve cephe.

ti. 1557 tarihli bir ferman, köprünün "Hersek sancakbeyi Hadım Haydar Paşa'nın emriyle, Karagöz Bey'in nezâretinde" (*bi-neẓāret-i Ḳaragöz Beg bi-emr-i Ḫādım Ḥaydar Paşa mīrlivā-i Hersek*) inşa edilmekte olduğunu gösterir.[16] Hersek kökenli bir akağa olan Haydar Paşa, 1553'te vezâretten azledildikten sonra, 1560'ların başındaki ölümüne değin, memleketi olan Hersek'te sancakbeyliği yapmıştı.[17]

1556'da Osmanlılara tâbi Dubrovnik beylerine hitaben yazılmış bir hüküm, Hersek sancağındaki Mostar kazasında bir köprü inşa edilmesi için Mostar kadısına ve "*nāẓır Meḥmede*" ferman yollandığını haber verir. Bu projeye "*ücretli bennā*" lazım olduğu bildirildiğinden, zikredilen kadı ve nâzır her ne kadar benna talep ederlerse, "*ālāt-ı üstādiyyeleriyle*" Dubrovnik'ten Mostar'a gönderilmeleri rica olunur. Fermanın sonunda, bu ustaların "*ücretle edā-yı ḫizmet idüp, lāzım olan ücretlerin mümā-ileyh ḳāḍī ve nāẓırda olan ḫarc akçesinden ṭaleb idüp*" almaları belirtilmiştir. Karagöz Mehmed Bey, Mostar'da kendi camisini hemen hemen aynı dönemde 1557-58'de inşa ettirdi. Köprüyü hassa mimarı Hayrüddin'in yaptığı bilindiğine göre, camiyi de aynı mimarın, belki de Sinan'ın çizdiği bir plan doğrul-

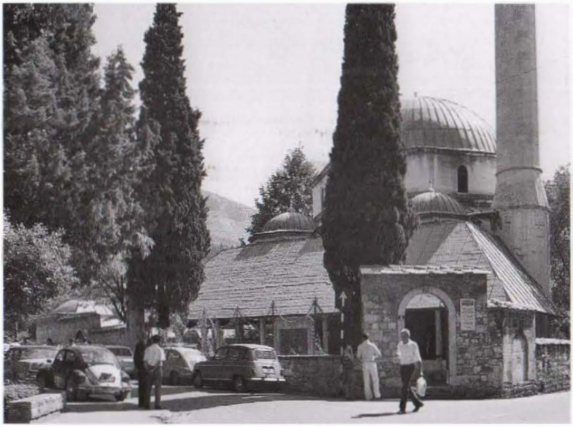

446 Karagöz Mehmed Bey Camii, Mostar, kuzeyden görünüm.

tusunda bina ettiğini düşünüyorum (**Ek 4:4**). Mostar Köprüsü 965-74 (1557-1566) yılları arasında yapıldığı dönem içinde, köprünün bina nâzırı Karagöz Mehmed Bey, 1570'te vakfedeceği kendi cami külliyesini muhtemelen aynı inşaat ekibine inşa ettirmiş olmalıdır. Mehmed Âşık'ın 1590'larda yazdığı *Menâzırü'l-Avâlim*'de zikredilen bir habere göre, Hersek'teki Mostar kasabasının içinden akan ve sık sık taşan Neretva nehri üzerindeki tehlikeli ahşap köprünün yerine kemerli bir taş köprü yapılmasını o diyarın "*aʿyânından*" bazısı Sultan Süleyman'dan rica etmişti. Bunun üzerine padişah tarafından "*Ḳoca Miʿmârbaşı*" oraya gönderilip, o yeri gördüğünde nehrin üzerine tek kemerli köprü yapmak imkânsızdır deyince, projeden vazgeçilmişti. Sonra yerel bir mühendis bir gözlü köprü yapmaya müteahhit olunca, masrafı padişah hazinesinden karşılanarak, dünya acaibi bir eser yaratılmıştı:[18]

> *Şoñra ol diyārun neccār ve mühendislerinden bir üstād-ı kāmil ol mevżiʿde bir gözli köpri binā itmegi multezim olup girü emr-i sulṭānī vārīd olmaġın, ḫazāyin-i cūd-i pādişāhīden ... vāḥidü'l-ʿayn bir ḳanṭara-i ʿaẓīme binā idüp ṣanʿat-ı ġarībe iẓhār itdi ki eʿācīb-i dünyādandur.*

Yazar bu haberi Mevlana Derviş Hüsâm Mostarî'den naklettiğini belirtiyor. Mimarbaşı Sinan'ın köprü projesi için Mostar'a gittiğine dair bir kanıt bulunamamıştır, fakat söz konusu "yerel" üstadın Mimar Hayrüddin olduğu tespit edilmiştir. Aynı mimara, köprü tamamlandığında, Hersek sancakbeyinin isteği üzerine 1568'de Adriyatik kıyısındaki Makarska kalesini inşa etmesi buyurulmuştur. Bu kalenin yapımı için ayrıca, Hersek beyi [Hüseyin Paşa-Boljanić] talep ettiğinde, Dubrovnik beyi tarafından "*ālāt ve esbāblarıyla kifāyet miḳdārı bennā tedārük*" olunmasını rica eden bir hüküm de yollanmıştır. Mimarbaşı Sinan'a hitab eden ferman, "*binā ʿilminden mahāreti*" olan Hayrüddin'i kalenin binasına mimar olarak tayin edip hemen oraya göndermesini bildirir:

> *Miʿmār başına ḥüküm ki, Hersek Begi Ḥüseyin – dāme ʿuluvvuhū – südde-i saʿādetüme mektūb gönderüp, Maḳārsḳa iskelesinde binā olınmaḳ fermān olınan ḳalʿa bināsıyçün miʿmār lāzım olup ve bundan aḳdem Mostār köprisin binā iden Ḫayrüddīn içün binā ʿilminden mahāreti olup, ḳalʿa-i mezbūre bināsına taʿyīn olunup, gönderilmesin ʿarż eylemegin, buyurdum ki: Vuṣūl bulduḳda mezkūr Ḫayrüddīni ḳalʿa-i mezbūre bināsıyçün miʿmār taʿyīn eyleyüp, muʿaccelen gönderesin ki, varup müşārun-ileyh vecīh ve münāsib gördüġi üzre ḳalʿa bināsına mübāşeret idüp, itmām-ı maṣlaḥat eyleye.*[19]

Bu hüküm Mostar Köprüsü'nü tamamlayınca Mimar Hayrüddin'in İstanbul'a dönmüş olduğunu düşündürüyor. Her iki mîrî yapının mimarı olarak, Hayrüddin'in İstanbul'daki mimarbaşı Sinan'la hem bizzat hem de uzaktan temas halinde bulunması gerekir. Eyaletlerdeki mîrî inşaatların, İstanbul'la yollanan çizimler ve yazılı raporlar aracılığıyla müzakere edilmesi Bölüm 5'te ele alındı. Bu da, Mostar'daki köprü ve caminin tasarımına (onay düzeyinde kalsa bile) mimarbaşının uzaktan bir katkıda bulunmasını mümkün kılmış olabilir.

Karagöz Mehmed Bey'in Arapça vakfiyesine göre, Mostar'da yaptırdığı camiye eşlik eden yapılar, bir medrese, Müslüman çocuklarına Kur'an öğretilmesi için bir mekteb ve misafirler için bir "*ʿimāret*" idi. Vakfedilen gelir getirici yapılar arasında, Mostar içindeki çarşıda (*sūḳ fī nefs Mostār*) bir han ile kırk iki dükkân bulunuyordu. Bâninin hayır yapılarını, Potoci'de (*Botoḳ*) vakfettiği bir cami ile sıbyan mektebi, ve Saraybosna kazasına tâbi Konjic (Ḳonic) kasabasında bir sıbyan mektebi tamamlıyordu. Karagöz Mehmed Bey ayrıca vakfiyesinde zikredilen üç köprü (Buni, Konjic, ve Lištici nehirlerinde), üç han (Konjic, Čičevu, Potoci) ve bir hamam (Blagaj) yaptırmıştı.[20]

Mostar'daki küçük boyutlu, şirin cami külliyesi, aynı dönemde inşa edilen köprüden yüz metre kadar ötede şehrin ana caddesi üzerinde uzanan bir çarşı (*sūḳ*) yanında konumlanmıştı. Günümüze gelen yapılar, moloz taştan bir çevre duvarının içindeki hazireli cami, L-biçimli medrese ve şadırvandır (**res. 446**).[21] Beşik tonozlarla örtülü medrese, dört küçük oda, bir büyük oda ile bir kütüphanenin vakfedildiği dershaneden oluşur. Mukarnas şerefeli ince bir minaresi olan kesme taş cami, çifte revaklı bir kubbeli küptür. Mukarnas başlıklı dört mermer sütunun taşıdığı üç kubbeli ilk revak, küçük sekizgen direklerin üzerinde yaslanan dik eğimli bir saçakla örtülü ikinci revakla çevrilmiştir. Bu tür çifte revaklar, Sinan'ın selâtin olmayan prestij camilerinin alâmet-i farikasıdır. Mostar'daki caminin rengârenk

kalemişi nakışlı cümle kapısının yassı mukarnas profilli üçgen bir kavsarası vardır. Dubrovnik'ten getirtilen duvarcı ustalarından oluşan bir iş gücüyle inşa edilen caminin kurşun kaplı kubbeleri, yerel inşaat geleneği uyarınca, tuğla yerine kesme taşla örülmüştür.

Bâninin görece mütevazı statüsü, ana kubbenin (10,65 metre çaplı) alçakgönüllü boyutunu belirlemiştir. Pencereli sekizgen bir taş kasnak üzerinde yükselen bu kubbeyi, eteklerinde mukarnaslı konsollar bulunan dört tromp ve sekiz sivri kemer taşımaktadır. Basit mukarnas kavsaralı mihrab ile sade minber, cümle kapısı gibi canlı renklere nakşedilen soyut bitkisel ve geometrik desenleriyle, olgun oranlı bu eyalet camisinin yerel kimliğine işaret eder. İç açıcı, aydınlık ibadethanenin zemin düzeyi pencerelerinin sivri kemer biçiminde renksiz camlı alınlıkları vardır. Yan duvarların ortasındaki dolapların benzerleri, Ferhad Paşa'nın Çatalca'da ve Sokollu Kasım Bey'in Havsa'daki üç göz revaklı eyalet camilerinde görülür (**res. 401-3, 449-51**). Belki de gelecekte yapılacak araştırmalar, Sinan'ın katkısının payitahttan gönderilmiş bir plandan ibaret olabileceği, Mostar'daki bu sevimli caminin mimarı ve az tanınan bânisi hakkında daha fazla bilgi edinmemizi sağlayabilir.

II. OSMANŞAH BEY

Mimar Sinan'ın, sancakbeyi Osmanşah Bey için Tırhala'da (bugün Yunanistan'da bulunan Trikkala) inşa ettiği anıtsal cami, Sultan Süleyman'ın en sevgili yeğeni olan bânisinin imtiyazlı konumunun göstergesidir (**res. 447-48**).[22] Kaynaklarda vezirlerden daha gözde olduğu belirtilen bu sancakbeyi, I. Selim'in kızlarından biri ile, idam edilen vezir İskender Paşa'nın (ö. 1515) oğluydu.[23] Bir sultanzâde olarak seçkin soyuna rağmen, Osmanşah'ın yönettiği sancakta sipariş ettiği caminin, hanedana mensup olmayan eyalet yöneticileri için belirlenmiş âdâb kurallarına uygun tek şerefeli bir minaresi vardır. Çift minare kullanılmayışı, tahttaki padişahın kız kardeşinin oğlu olan bâninin şehzâdelere kıyasla daha düşük statüsünün altını çizer.

Bu kısıtlama, caminin alışılmadık ölçüde büyük boyutlarıyla telâfi edilmiştir. Vezir Sofu Mehmed Paşa'nın Sofya'daki camisine (1547-48) çarpıcı şekilde benzeyen mabed, hanedana mensup bir sancakbeyi olan bânisinin bir vezirinkine yaklaşan ayrıcalıklı statüsünü vurgular (**res. 386**). Her iki anıt da beş göz revaklı birer kubbeli küptür; fakat Tırhala'daki cami çifte revak ile onurlandırılmıştır. Dolayısıyla Osmanşah'ın camisi, Rumeli sancakbeyleri için belirlenen üç göz kubbeli revak normundan sapan gösterişli çifte revağı ile emsallerinden daha heybetlidir. Dahası, Edirne'nin ötesinde Sinan'a atfedilen Rumeli camilerinin arasında, Sofu Mehmed Paşa'nınkinden sonra en büyük kubbeye sahip ikinci camidir. Çapı 17,98 metre olan kubbesiyle, ölçekte Sofya'daki muadiline (18,30 metre) yaklaşırsa da, daha ekonomik taş ve tuğla dizilerinden oluşan almaşık duvarlarla inşa edilmiştir.[24] 1570'te, yetmişlerinin başında vefat eden Osmanşah, camisinin kıble duvarının ardındaki hazirede, kaba kesme taştan yapılan kubbeli sekizgen türbeye defnedilmiştir.[25]

Mustafa Âli, Sultan Süleyman tarafından çok sevilen ve bir ricası iki olmayan Osmanşah Bey'i cevval, hareketli, cesur ve imtiyazlı bir sancak beyi olarak betimler. Her isteğini yerine getiren padişah dayısının el üstünde tuttuğu bu sultanzâdenin debdebesi vezirler derecesinde idi. Ava ve eğlenceye son derece düşkün olup, idaresinde mutedil idi (*ʿadâletde ve ẓulmde iʿtidâl üzre idi*). Sancakbeyi olarak divan günlerinde kanun üzere bizzat dava dinlemesi icap ederken, Osmanşah bu vazifeyi kethüdasına devretmişti.[26] Peçevî, esmerliği nedeniyle Kara lâkabıyla anılan Osmanşah Bey'i benzer şekilde tasvir ediyor:

> Kara Osmanşah Bey, Kara Mustafa Paşa'nın [*sic*] oğludur. Rahmetli padişahın kız kardeşinden vücuda gelmiştir. Sancakbeyi rütbesinde olmasına rağmen, beylerbeyilerden ve hatta vezirlerden daha şanlı ve şöhretliydi. Kâh Mora ve İnebahtı sancaklarının ikisine birden ve kâh yalnız Bosna'ya sancakbeyi olurdu. Hangisini arzu ederse Padişah Hazretleri (Sultan Süleyman) kabul ederdi... Şimdi hâlâ Mora vilayetinde bazı yaylalarda hamamları ve eserleri vardır. Gayet keyif düşkünü olduğundan, zamanını yaylalarda ve havası ılımlı bazı yerlerde nedimleriyle zevk ve sohbetle geçirirdi. Padişahın askerî seferlerine katılmayan, kendi havasında bir devletli imiş. Arada sırada muzaffer padişah oğullarından huzursuz oldukça hemen şöyle dermiş: "Kara Osman'ı getirin, senin yerine (veliahd) atarım!" Mora vilayetinde bazı hal ve hareketleri hâlâ halk ağzında meşhur ve mezkûrdur.
>
> *Ḳara ʿOṣmān Şāh Beg, Ḳara Muṣṭafā Paşanuñ* [sic] *oġlıdur. Pādişāh-ı maġfūruñ hemşīresinden vücūda gelmişdür. Egerçi mīrlivā nāmında idi ve lākin beglerbeglerden belki vüzerādan daḫī şān ü şöhreti ziyāde idi. Kāh Mora ve İnebaḫtı sancaġına birden ve kāh yalñuz Bosnaya vāli olurdı. Her ḳanġısını murād itdiyse cenāb-ı pādişāhiden müsāʿade olınurdı. ... El-ānMora vilāyetinde baʿżı yaylaḳlarda ḥammāmları ve āṣārı vardur. Ġāyet ehl-i zevḳ, yaylaḳlarda ve baʿżı havāsı muʿtedil maḥallde nüdemāsıyla zevḳ ve ṣoḥbetde olup, sefer-i hümāyūna gitmez, kendü havāsına tābiʿ devletlü imiş. Gāhī pādişāh-ı manṣūr şehzādelere bī-ḥuẓur oldıḳca hemān "Ḳara ʿOṣmānı getürir ve yirine naṣb iderüm" dimek vāḳiʿ olurmış. Mora vilāyetinde baʿżı evżāʿı ve eṭvārı el-ān lisān-ı ḫalḳda meşhūr ve meẕkūrdur.*[27]

Ölümünden bir yıl önce tescil edilen, 1569 tarihli vakfiyesinde "*livā-yı Tırḥāla ve İnebaḫtı sancaġı be-*

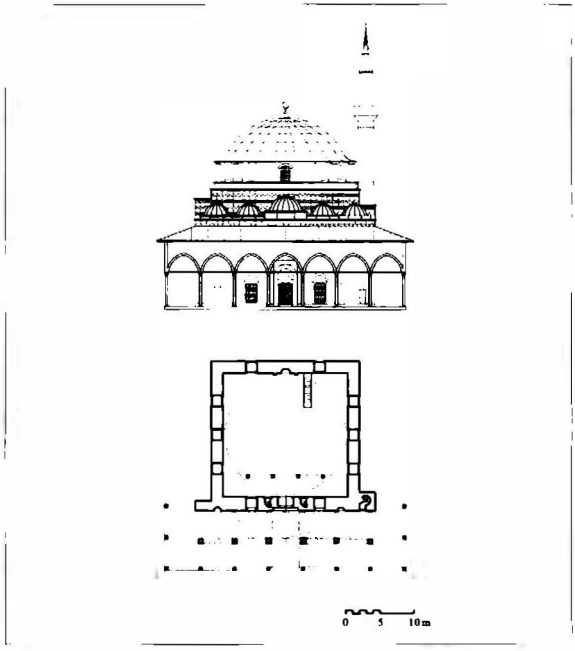

447 Osmanşah Bey Camii, Tırhala, yok olan çifte revağın varsayımsal restitüsyonu ile birlikte plan ve cephe.

448 Osmanşah Bey Camii ve türbesi, güneyden görünüm.

gi ʿOṣmānṣāh Beg" olarak tanımlanan bâni, merhum babası vezir İskender Paşa'nın İstanbul'daki Atmeydanı yakınında Güngörmez mahallesinde bulunan sıbyan mektebi ve türbesine yeni mülkler vakfetmiştir. Vakfiyeyi imzalayan şahitler arasında Osmanşah'ın tek vârisi olan, merhum erkek kardeşinin oğlu Mustafa Bey ibn-i Süleyman Bey, kâhyası Mehmed (Memi) Kethüda ve Tırhala'daki camisinin görevlileri vardır.[28] Osmanşah, evvelce mimarbaşı Sinan'dan merhum annesi Hanım Sultan'ın (ö. 1538) anısına İstanbul'da, Aksaray yakınındaki Kovacı Dede mahallesinde bir cami ve medrese sipariş etmişti. *Tuhfe*'de bu iki yapı şöyle tanımlanıyor: "*Aḳsarāy muḥallesinde ʿOṣmānṣāhuñ vālidesi sulṭānuñ cāmiʿ-i şerīfidür, hemşīre-i Sulṭān Süleymān Ḫān*"; "*medrese-i vālide-i ʿOṣmānṣāh der ḳurb-i Avlāṇġa* [*Vlanga*]." Aynı binalar *Tezkiretü'l- Ebniye*'de de zikrediliyor: "*Aḳsarāy ḳurbinde ʿOṣmānṣāh vālidesi cāmiʿi*"; "*Aḳsarāy ḳurbinde ʿOṣmānṣāh vālidesi medresesi.*" Bugün yok olmuş bu mütevazı cami ve medrese külliyesinin vakfiyesi, Osmanşah tarafından annesinin vasiyeti doğrultusunda 1538'de tescil ettirilmişti.[29]

Osmanşah'ın, ebeveyninin vakıflarını yönettiği İstanbul'daki saray halkı ile yakın aile bağları, Sinan'a Tırhala'daki camisi için bir plan çizdirmesini kolaylaştırmış olmalıdır. Bu yapı, müştemilâtından söz edilmeksizin, *Tuhfe*'de ve *Tezkiretü'l-Ebniye*'de zikredilmiştir: "*Cāmiʿ-i şerīf-i ʿOṣmān Paşa* (*sic*) *der Tırḥāla*"; "*Tırḥālada vezīrʿOṣmān Paşa* (*sic*) *cāmiʿi*".[30] Temellerinin ne zaman atıldığını bilmiyoruz, fakat Osmanşah'ın vakıflarının 974 (1566-67) tarihli masraf defteri, cami ile yanındaki mutfağın (*maṭbaḫ*) o sırada kullanıma açık olduğunu gösterir.[31] Tırhala'daki cami külliyesi muhtemelen bânisinin 1560'larda Bosna'dan Yunanistan'a dönüşünden bir süre sonra inşa edilmiştir. Bunun öncesinde, 1556'da Bosna sancakbeyi olarak gönderildiği Banyaluka'da yaptırdığı, artık mevcut olmayan bir cami vakfetmiştir. Osmanşah, Tırhala'daki evkafını tescil ettirme fırsatı bulamadığı için, vakfiyesi ölümünden sonra yeğeni Mustafa Bey tarafından vasiyeti doğrultusunda hazırlandı. Bu tarihsiz vakfiye parçasının bugüne ulaşan bölümü, merhum Osmanşah Bey b. İskender Paşa'nın Tırhala'daki camisini "henüz hayatta ve sağlıklıyken" (*ḥāl-i ḥayātta ve kemāl-i ṣıḥḥatde iken*) yaptırdığını açıklar. Vakıfları, faize verilmiş 154.000 akçe ile Yunanistan'daki çeşitli gayrimenkulleri, çiftlikleri, değirmenleri ve hamamları kapsıyordu. Ne yazık ki, vakfiyenin cami müştemilâtı ile ilgili sayfaları kayıptır.[32]

Bugün külliyeden geriye kalan yapılar, bânisinin türbesi ile vaktiyle hatipleri Halvetî tarikatına mensup olan camiden ibarettir. Atâî'ye göre, meşhur Halvetî şeyhi Nureddinzâde'nin bir müridi olan Malkaralı Şeyh Mehmed (ö. 1604-5), Tırhala'daki caminin ilk hatibi idi.[33] Yakın zamanda onarımdan geçen caminin özgün çifte revağı, nakışlı bezemeleri ve kitâbeleri kaybolmuştur. Üç kat pencereli mütenasib kübik gövdesine, köşelerde birer çift kemer payandayla desteklenen sekizgen bir kasnağa oturtulmuş, dört pantantif üzerinde yükselen büyük kubbe egemendir. Bu eyalet camisinin katmanlandırılmamış kütlesinin yalınlığı, Sinan'ın Edirne ötesindeki diğer eserlerinde de kendini gösteren bir özel-

liktir. Caminin sade cümle kapısı mukarnaslı kavsaradan yoksundur ve yakınlarda yenilenen kesme taştan kalın minaresinin şerefesi yine mukarnassızdır. Ne var ki, Evliya Çelebi'ye göre, caminin içi oldukça süslüydü ve müştemilâtı U-biçimli bir medrese, mekteb, imaret, han ve hamamı kapsıyordu.[34] O halde, külliyenin işlevsel programını, Sinan'ın yine sadece camisini tasarladığı, Sofu Mehmed Paşa'nın Sofya'daki mazumesininkine yakındı.[35]

Osmanşah'ın külliyesi Tırhala şehrinin kenarında, nehir kıyısında akşamları keyifli sohbetler için toplanan dükkân sahipleri, zenaatkârlar ile "sadık aşıkların" teferrücgâh ve mesiregâhı olan zevk ve safa verici bir çayırda yer alıyordu. Evliya, bu mamur yapılar topluluğunun baştan aşağa kurşun kaplı üstyapılarına dikkat çeker. Fakat şehrin merkezinde olmaması nedeniyle, caminin büyük bir cemaatten yoksun olduğunu söyler:

> *Ammā bu cāmi'-i müferri[h] şehrün içinden cereyān iden nehr-i* [boş] *kenārı bir düz çemenzār ve lāle'izār yirde vāki' olup cümle 'imāreti ve medrese ve mektebi ve ḥān u ḥammām ve ġayri āsār-ı bināları cümle 'Osmān Şāhun ḫayrāt [u] ḥasenātları olup serāpā āsār-ı bināları raṣaṣ-ı ḫāṣṣ-ı nīlgün ile meṣtūr bir āsār-ı ma'mūrdur. Lākin şehir kenārında olmaḳ ile cemā'atden ġarībdür, ammā ba'de'l-aṣr şehrün cemī'i erbāb-ı dükkānı ve cümle erbāb-ı ma'ārifān u 'āşıḳān-ı ṣādıḳānları gürūh gürūh bu cāmi'ün etrafında olan dıraḫtistān [u] sebzezārlarun çemenzār yirlerde oturup cavḳ cavḳ olup cümle aḥbāb zevḳ u şevḳ iderler, zīrā şehrün bir teferrücgāh yiri budır kim bir müferriḥ ve hevādār ve mesīregāh zemīn-i lāle'izārda vāki' olmışdur. Ḥaḳḳā ki ḳoca 'Osmān Şāh Āl-i 'Osmān neslinden olup bir ṣāḥib-i ṭab' keremkārāy olduġu cāmi'-i ḫayrātlarunñdan ma'lūmdur.*[36]

Evliya, şehir içinde yer alan sekiz muadilinden çok daha etkileyici bulduğu bu olağanüstü süslü ve zarif caminin sanatsal ayrıcalıklarını Sinan'ın ustalığına atfederek göklere çıkarır. Küçük olmakla birlikte, son derece iç açıcı ve aydınlık olan caminin benzeri, Tire, Manisa, Bursa ve İstanbul dışında hiçbir yerde yoktur ve kelimelerle vasfedilemez. İçinde yüksek sütunlar bulunmayan caminin gök kubesi, tıpkı İstanbul'daki I. Selim Camii gibi, dört köşeli duvarlar üzerinde durur. Soncemaat yerinde altı sütun üzerinde yükselen beş yüce kubbeli bir revak vardır. Önünde uzanan mermer döşeli avlusu da sütunlu revakların taşıdığı kubbelerle çevrili medrese hücreleriyle donatılmıştır:

> *Evvelā cümleden min nesl-i selāṭīn-i Āl-i 'Osmān olan sekiz 'aded cāmi'-i Cum'anun güzīdesi ve mükemmel ü mükellefi 'Osmān Şāh Cāmi'dür kim bir diyārda misli yoḳdur, illā Tire ve Maġnīsa ve Bursa ve İslāmbolda var kim gerçi küçükdür ammā ġāyet binā-yı rūşen-ābād ve müzeyyen ü ma'mūr u rūşen binā cāmi'-i dilgüşā-yı ra'nā-yı 'ibret-nümādur. Bunda olan āvīze-i maṣlūbāt-ı muraṣṣa'lar ve bunda olan miḥrāb u minberdeki taṣannu'lar ve bunda olan şīrinkārlıġ u günā-gün taṣarruflar vāki' olmuşdur kim ehl-i vaṣf ānun midḥatinden ḳāṣırdur. El-ḥāṣıl ḥüsn [ü] leṭāfeti, ḳān-ı zerāfeti vaṣfdan ḫāric ve beyān-ı kilk-i cevāhir-nisārdan 'āric cāmi'-i pür-envārdur. Ḥaḳḳā ki Sulṭān Süleymān Ḫān cāmi'ün binā iden ḳoca Mi'mār Sinān ibn 'Abdülmennān Aġa bu cāmi'-i beytu'l-lāhı binā idüp var maḳdūrun ṣarf idüp aṭlas-ı felekde böyle bir kārgerlik bir mi'mār-ı selef-i mühendisīn itmemişdür. [İlā] inḳirāżı'd-devrān mü'ebbed ola. Bu cāmi'-i pür-envāruñ ḳubbe-i mīnāsı çār-küşe dīvār üzre vāḳi' olup İslāmbolda güyā Selīmiyye cāmi'idür kim içinde aṣlā 'amūd-ı müntehālar yoḳdur. Ancaḳ ḳubbe-i nīlgün kenārlarında ḳanādīl çerāġān idecek demir parmaḳlıḳlı kenāreler vardır. Ḳible ḳapusu ġāyet muṣanna'dur kim 'atebe-i 'ulyāsı üzre tārīḫi budur:* [boş]... *Ve ṭaşrā ṣoffası altı 'aded sütūn-ı 'ibret-nümūn üzre beş 'aded ḳubāb-ı serāmedlerdür kim her biri ḳubbe-i eflāke mānenddür. Ve ḥaremi bir beyāż mermer ile mefrūş bir kār-ı mermer nuḳūş-ı ruḫāmdur. Etrāfında 'amūd-ı müntehālar üzre ḳıbāblar ile ārāste ve medrese-i 'ālimān ḥücreleriyle pīrāste olmuş ḥarem-i dilgüşādur.*[37]

Evliya'nın övgü dolu betimlemesini, imparatorluğun bu taraflarında Sinan tarzında inşa edilmiş bir caminin enderliği de teşvik etmiş gibidir. Hânedana mensup bânisinin yattığı türbesiyle külliye, Osmanşah'ın efsanevî anısının bölgenin folklorunda ebedîleşmesine katkıda bulunmuş olmalıdır. Sultanzâdenin hayal mahsulü menkıbeleriyle bütünleşen mimarî betimlemesinde, Evliya, onun cömertliğinin Tırhala'daki cami külliyesinden aşikâr olduğunu beyan eder.[38]

III. SOKOLLU KASIM BEY (PAŞA)

Kurd Kasım Bey'in Havsa'daki (Hafsa) cami külliyesini, veziriazam Sokollu Mehmed Paşa, 1572'de Hersek sancakbeyi iken vefat eden sevgili oğlunun anısına yaptırmıştır (**res. 449-50**). İstanbul'u Edirne'ye bağlayan anayolun son menzilinde yer alan bu külliyeye, Mimar Sinan'ın aynı güzergâhta Sokollu'nun kendisi için Lüleburgaz'da (y. 1565-69/70) ve veziriazam Semiz Ali Paşa için Babaeski'de (y. 1569-75) tasarladığı, daha anıtsal camiler içeren külliyeler eşlik ediyordu. Sancakbeyi olarak ölen Kasım Bey'in statüsü, camisinin mütevazı ölçeğinde ifadesini bulmuştur. Bugün artık yok olmuş üç kubbeli revağıyla kubbeli bir küp şeklinde tasarlanan cami tek minarelidir. Lüleburgaz ve Babaeski'deki veziriazam camilerinin daha yüksek statüleri, önlerinde uzanan, sırasıyla yedi ve beş kubbeli çifte revaklarla ifade edilmiştir.

Sokollu Mehmed Paşa'nın İsmihan Sultan'la evlenebilmek için boşamak zorunda kaldığı bir cariyesinden doğan Kurd Kasım Bey, babasının nüfuzu sayesinde

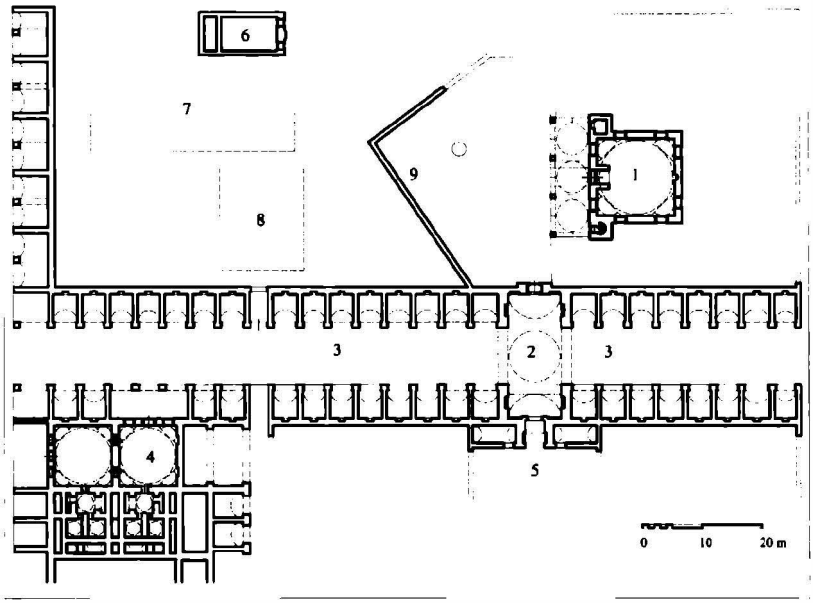

449 Sokollu Kasım Bey Külliyesi, Havsa, plan:

1. Yok olan revağının varsayımsal restitüsyonuyla birlikte cami,
2. Dua kubbesi,
3. Arastanın restitüsyonu,
4. Yol kavşağındaki çeşmeleriyle birlikte çifte hamam,
5. Tabhane odaları, imaret ve çifte hanların yeri,
6. Önceden mevcut mescid,
7. Modern ilkokul,
8. Modern yapı,
9. Arkeolojik kazıyla ortaya çıkarılan duvar.

450 Sokollu Kasım Paşa Camii ile önündeki dua kubbesi, Havsa, batıdan görünüm.

eyaletlere sancakbeyi ve beylerbeyi olarak atandı. Mohaç ve Temeşvar beylerbeyiliği görevlerinde 1543 ve 1551 arasında bulunan Kasım Paşa'nın, Haleb beylerbeyi olduğu dönemin tarihleri belirlenememiştir. Bundan sonra rütbesi düşürülerek atandığı Hersek sancakbeyliği konumunda kısa ömrünün sonunu geçirmiştir (Ekim 1571'den Nisan 1572'ye dek).[39] Buna rağmen, ölümünden sonra Havsa'daki külliyenin inşası için 13 Mayıs 1573'te çıkarılan bir ferman, onu daha itibarlı eski unvanıyla anar: "Vaktiyle Haleb beylerbeyi iken vefat eden Kasım Bey" (*muḳaddemā Ḥaleb beglerbegi-si iken fevt olan Ḳāsım Beg*).[40] Ölümünden kısa bir süre önce, Venedikli diplomat Jacopo Ragazzoni (1571), Dubrovnik'ten üç günlük yolda bulunan sancak merkezi Mostar'da ikamet eden genç Hersek sancakbeyini betimlemişti:

> Bu genç sancakbeyi yirmi iki yaşında. Ondan başka oğlu olmayan babası tarafından el üstünde tutuluyor [aslında Sokollu'nun cariyeden doğma bir oğlu daha vardı: Sokollu Hasan Paşa]. Köleden doğan önemsiz bir oğul; ama *Grand Signore*'nin kızı Hanım Sultan'dan doğan oğullarından hiçbiri hayatta kalmadığından, onu özellikle seviyor – bilhassa birkaç ay önce doğan Mehmed adlı oğluna babasının ismini vermesinden sonra. Bu sancakbeyi tabiatı itibarıyla, bütün Türkler gibi tamahkâr. Bütün Osmanlı İmparatorluğu'na hükmeden kişinin oğlu olması sayesinde, birçoklarının ona duyduğu saygı ve korku sonucu, sancağından yılda 80.000 *scudi*den fazla vergi toplamayı başarıyor, ki selefleri bu meblağın üçte birini dahi toplayamıyordu.[41]

Sokollu Mehmed Paşa, merhum oğlunun anısına, Dubrovnik kervan yolu üzerindeki Trebinje'de, 1572 ile 1574 yılları arasında Dubrovnik'ten getirtilen taş ustalarına bir köprü ve kervansaray yaptırdı. Buradan 1574'te geçen Fransız seyyah Pierre L'Escalopier, veziriazam tarafından oğlunun ruhuna hibe edilen bu hayratı şöyle betimler:

> 11 Mart 1574'te bozuk yollardan neredeyse tüm gün boyunca yayan yolculuk ettik ve Trebinje'ye oldukça geç varabildik. Bu yer oradan geçen bir nehrin adını taşıyor; suyun üzerinde taştan uzun bir köprü ve yanında, (Sokollu) Mehmed Paşa tarafından yaptırılmış kurşun örtülü bir kervansaray var

paşanın oğlu bu sancağın (Hersek) beyi iken öldü ve babası bu imareti, yolcuların oğlu namına Allah'a dua etmeleri için inşa ettirdi.[42]

Havsa'daki cami külliyesi de aynı şekilde veziriazam tarafından oğlunun ruhuna yaptırıldı. Merhum "*Ḳāsım Paşa*"nın tarihsiz Arapça vakfiyesinin günümüze gelen kısmı, Hersek ve Havsa'daki bu hayır anıtlarının her ikisini de zikreder. Şimdiye kadar bilinmeyen bu belgeden öğrendiğimize göre, Hersek sancağında inşa edilen "uzun köprü" (*cisren medīden*) ile yanındaki "görkemli kervansaray"a (*el-ribāṭ el-fāḫire*) bir mescid, bir sıcak su kaynağı (*miyāh*) ve kaldırımlı bir yol (*ḳāldırım*) eşlik ediyordu. Yapılardan sadece köprü günümüze gelmiştir; Sokollu Mehmed Paşa'nın mensuplarından Arslanağa'nın adıyla anılan köprü 1970'lerde bir inşaata yer açmak üzere sökülerek civarda başka bir yere nakledilmiştir.[43] Havsa beldesindeki (*beldet Ḥafṣa*) külliye ise, "birbiriyle karşılıklı geniş iki han" (*ḫāneyn vasiʿeyn muteḳābileyn*) ve bir imaretten oluşuyordu. İmaret "gösterişli bir mutfak, kiler, hela, fırın, odunluk vesaire" (*el-maṭbaḫ el-fāḫir ve'l-kilār ve'l-kenīf ve'l furūn ve'l-maḫtab ve sāʾir*) içeriyordu. Çifte hanların yanı başında yaptırılan, şerefli mescid (*mesciden şerīfen*) kubbeli olup, yüce kemerler ve revaklar kapsıyordu.[44]

Sokollu Mehmed Paşa'nın 1574 tarihli kendi Türkçe vakfiyesinde de, beyler ve ağalar arasında mümtaz olan, kısa ömürlü, gözünün nuru merhum oğlu "*Ḳurd Ḳāsım Paşa*"nın ruhu için yaptırılan Havsa'daki külliye zikredilmiştir. Veziriazamın oğlundan "tevarüs ettiği şer'an meşru helal mal ile" (*irṣ-i şerʿile intiḳāl iden māl-ı ḥelālden*) inşa edildiği belirtilen bu mimarî manzume şöyle betimleniyor:

> Edirne mahrusası civarında Havsa adlı uğurlu bir kasaba vardır ki, hu şehir ahalinin geçit yeri ve yüksek ile alçak herkesin kullandığı bir kavşak olup, bir misafirhaneye (tabhane) acilen ve münakaşa götürmez şekilde ihtiyaç vardı. Bu yerde sözü geçen merhumun (Kasım Paşa) ruhu için birbiriyle karşılıklı iki büyük han ve ortalarında bir safalı soſa ve önünde yüce yapılı şerefli bir mescid bina edip, buraya leziz sular getirip, sabah akşam o hanlarda konaklayıp istirahat eden garipler ve miskinler ve hatta bütün misafirlere yemekler verirler.
>
> *Maḥrūse-i Edirne civārında Ḥafṣa nām ḳaṣaba-i ḫüceste encām vāḳiʿ olup, şehr-i mezbūr güzergeh-i enām ve memerr-i ḫāṣṣ ve ʿāmm olup, mihmānḫāneye ihtiyāc-ı tām ve ḥācet-i mā-lā kelām olmagın, mevżiʿ-i mersūmda merḥūm-ı merḳūm rūḥıyçün biri birine ḳarşu iki ʿālī ḫān, mābeynlerinde bir şoffa-i şafā-erkān ve öninde bir mescid-i şerīf-i ʿālī bünyān binā idüp, lezīz ve ḫoşgüvār sular getürüp, bām ve şām ol ḫānlara ḳonup āsūde olan ġurebā ve mesākīn belki ʿamme-i müsāfirīne taʿāmlar virürler.*[45]

Sinan'ın tüm otobiyografilerinde zikredilen cami *Tezkiretü'l-Ebniye*'nin bazı nüshalarında Kasım Bey'in ölümünden sonra onun anısına yapılan bir "cami-i şerif" olarak tanımlanır. Vakfiyelerde bahsi "mescid-i şerif" olarak geçen yapı belki de sonradan camiye çevrilmiştir: "*Ḥafṣa nām ḳaṣabada Meḥmed Paşa oġlı Ḳāsım Beg rūḥıyçün bir cāmiʿi şerīf daḫī binā itmişlerdür*"; "*Ḥafṣa nām ḳaṣabada Meḥmed Paşa oġlı Ḳāsım Beg rūḥı içün bir cāmiʿi şerīf.*" Aynı yapıyı "*cāmiʿ-i şerīf-i Ḳāsım Paşa, veled-i Meḥmed Paşa*" olarak tanımlayan *Tuhfe*, veziriazamın hem "bey" hem de "paşa" olarak anılan oğlunun müphem statüsünü yansıtır. Bu müphemlik, Sinan'ın ayrıcalıklı paşazâde anısına tasarladığı külliyenin iddialı programına da yansımıştır. Mimarbaşının otobiyografilerinde külliyenin "*ʿimāret*"i, "*kārbānsarāy*"ı ve "*ḥammām*"ı zikredilmiştir.[46]

Yukarıda bahsi geçen 13 Mayıs 1573 tarihli ferman, Bulgaristan kadılarına, "vaktiyle Haleb beylerbeyi iken vefat eden Kasım Bey'in ruhu için Hafsa'da yeni inşa edilen kervansarayın levazımı için" Yanova'dan satın alınan kurşunu Sofya'ya nakledecek kiralık arabalar temin etmelerini buyurur (*muḳaddemā Ḥaleb beglerbegisi iken fevt olan Ḳāsım Begüñ rūḥıyçün Ḥafṣa nām ḳaṣabada müceddeden binā olınān kārbānsarāy mühimmi içün*).[47] Demek ki külliyede inşa edilen ilk yapı tabhane-kervansaray-imaret bloku idi, tıpkı veziriazamın Lüleburgaz'daki kendi külliyesinde olduğu gibi. 1575'te, Bulgaristan kadılarından yine veziriazamın Sofya'da depo edilen kurşununu, "Edirne yakınındaki Hafsa kasabasındaki binasına" nakledecek kiralık arabalar temin etmeleri istendi.[48] Mahmud Paşa ve Hasköy kadısına (Edirne yakınındaki Haskovo) Ağustos 1576'da gönderilen fermanla, veziriazamın "*ḳaṣaba-i Ḥafṣada bināsına mübāşeret itdügi ḫayrātuñ üzerine emīn taʿyīn eyledügi Muṣṭafa Keṯḫüdā*"ya yardım etmeleri emredildi. Bu bina emini muhtemelen 1571'de Ragazzoni tarafından, Hersek sancağını "büyük bir sağgörüyle" yöneten yaşlı bir adam olarak betimlenen, Kasım Bey'in eski kâhyasıyla aynı kişiydi. Kadı bina eminine, kiremit, taş, tahta, kereste, kireç ve gereken diğer malzemelerin bulunmasında ve uygun fiyata satın alınmasında yardım edecekti: "*Muṣṭafā Keṯḫüdā bināya müteʿallik kiremid iḥżārına mübāşeret eyledükde eger ṭaş ve aġac ve kireç ve eger sāʾir levāzım ve mühim olan kereste ve levāzımātdur, bulınan yirlerden akçe ile cemʿ ve tedārük itdürmek bābında envāʿ-ı iḳdām ve ihtimāmuñ vücūda getüresin.*"[49]

Fermanda bahsi geçen yeni inşaat, tabhane-kervansaray-imaret bloku ile çifte hamam ve arasta dükkânlarını kapsayan gelir getirici yapıların tamamlanmasından sonra yapılmaya başlanan cami olmalıdır. Mayıs

1575'te, Gerlach, cami inşaatının henüz başlamış olduğunu belirtir: "Bu ayın başında, (Sokollu) Mehmed Paşa Edirne'den üç kilometre ötede, İstanbul'a giden yol üzerinde, güzel bir kilise yaptırdı; taş kesmek için gardiyanlarıyla birlikte yüz yirmi esir oraya gönderildi."[50] İstanbul'a geliş yolu üzerinde 21 Haziran 1575'te Havsa'dan geçen Venedik elçisi Jacopo Soranzo, çifte kervansarayın özel misafirlere ayrılan tabhanesinde kaldığı sırada, komşu caminin ve sıbyan mektebinin inşaatı hâlâ devam etmekteydi:

> Capsa (Havsa) küçük bir yer, fakat her gün daha da büyüyor, zira (Sokollu) Mehmed Paşa yakın zamanda buraya, iki kısma ayrılan ve aralarında onları birleştiren hoş bir üstyapısı olan çok güzel bir kervansaray yaptırmıştır. Ve bu kervansarayın yapısı kesintisiz olarak bütünleşen iki kısımdan oluşuyor; bunların toplam uzunluğu 135, genişliğiyse 25 adım. Aynı yapıda ayrıca, önde gelen şahsiyetlerin kalması için yapılmış, kendi çeşmeleri olan konforlu bir yer var. Kervansarayın öbür yanında hamamlar, mutfaklar ve her türlü ihtiyaç bulunuyor. Bundan başka uzun bir dükkân dizisi de yaptırmıştır ve bunları envai çeşit bağış ve diğer ihsanlar yoluyla iskân etmeyi başarmıştır. Şimdi burada inşa ettirmekte olduğu güzel bir caminin yanı sıra, oğlan çocuklara disiplin verecek bir mekteb ve yolcuların her ihtiyacını karşılayacak binalar yaptırıyor... Buraların tarzına uygun şekilde, hepsi kurşun kaplı ve muazzam maliyetli çok zarif sanatsallığıyla (*molto vago artificio*) bu son derece güzel bir anıt. Biz yukarıda bahsedilen yerde kaldık, burası birbirine bitişik birçok tonozlu odaları içeriyor ve önünde bir revak uzanıyor ve kervansarayın geniş avlusundan büyük bir duvarla ayrılıyor.[51]

Bailo Paolo Contarini (1580), tamamlanmış olan külliyeyi şöyle betimliyor:

> Cafsa (Havsa) adında bir yere vardık; burası (Sokollu) Mehmed Paşa tarafından yaptırılmış ve içinde onun inşa ettirdiği güzel bir cami var. Ve camiden çıkınca, bir şehir kapısına benzeyen kurşun kaplı çok yüksek bir tonozla karşı karşıya geliniyor. Buradan, bizim de kaldığımız konaklama amaçlı revaklı odalarla kuşatılmış, tam ortasında bir çeşme bulunan avluya giriliyor. Ayrıca yirmi dört insan ve atın konaklaması için iki büyük ahırı ve ortasında malzemelerin muhafaza edildiği kare bir ev (*casa*) var. Yolcuların ihtiyaç duyduğu malları satacak kesme taştan birçok dükkân yaptırmış. Bundan başka, kadınların kullanımı için ayrı bir yer de var. Orada meyve ve yumurta bulduk; ayrıca ortasında erkekler ve ötesinde kadınlar için yeterince güzel bir de hamam var. İki kervansarayın seksen sekiz odasında kalanlara yemek veriyorlar. Girişte, kesme taştan dört kemerli kare bir yer ve ortasında, kurşun kaplı bir kubbe var. Bir mutfağı ve pirinç, tereyağı ve diğer erzakları depolamak için mahzenleri var. Günde iki kez, konaklayan misafirlere ekmek ve etli pilav veriyorlar. Bu camiye, diğer gelirlerle birlikte Edirne'deki bir kervansarayın geliri de vakfedilmiş.[52]

"Dua kubbesi"nden cami avlusuna geçilen sokak kapısının üzerindeki inşaat kitâbesi Evliya Çelebi tarafından kaydedilmiştir: "Azmî onu gördüğünde dua edip tarihini söyledi: Allah bu binâyı daim ve sağlam etsin, sene 984 (1576-77)" (*Göricek ʿAzmī duʿā idüp didi tārīḫ / Bu bināyı eyleye Allāh bāḳī üstüvār, 984*). Dikdörtgen bir mermer levhaya sülüs hatla yazılmış silik kitâbenin sadece bazı kısımları okunur niteliktedir.[53] Caminin mukarnas kavsaralı cümle kapısının üstündeki diğer inşaat kitâbesi ise, bu ibadethanenin veziriazam tarafından oğlu için, ona cennette bir mesken sağlama umuduyla yaptırıldığını açıklar, fakat hem baş kısmı hem de ebced hesabıyla düşülen son tarih mısraı artık okunamaz haldedir:

> *Ḥażret-i Paşa-yı dindār u ...*
> *Devlet ü... müstedām*
> *Oġlı içün...*
>
> *Eyledi bir miṣli ü mānendi yoḳ ʿālī maḳām*
> *ʿAzmī-yi dāʿī görip anı didi tārīḫini:*
> *"Ṣāḥibine ...Dārü's-selām".*[54]

Genellikle beyler ve beylerbeyilerin yönettikleri eyaletlerde yer alan hayratının tersine, Kasım Bey'in imparatorluk anayolu üzerindeki konumuyla ziyadesiyle görünürlük kazanan menzil külliyesi, babasının aynı güzergâhtaki anıtlarını tamamlar. İstanbul-Edirne anayolunun her iki yanında uzanan dükkânların sıralandığı bir arastayla iki kısma ayrılan Havsa'daki külliye, bir cami-medrese-mekteb bloku ile bir tabhane-kervansaray-imaret blokundan müteşekkildir. Bu menzil külliyesinin bileşenleri, Sokollu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz ve Payas'ta yaptırdığı emsalleri gibi, bir kubbeli baldaken (*dua kubbesi*) ile görsel olarak birbirine bağlanmıştır.[55] Havsa'daki külliyeden geriye sadece, kapsamlı bir onarımdan geçmiş camisi (önündeki üç kubbeli revak artık yoktur); yıkılan kubbesi yeniden inşa edilen ve dört pandantif üzerinde duran dua kubbesinin yüksek baldakeni; ve arastanın kuzeybatı köşesindeki köhne ticarî çifte hamam kalmıştır. İmtiyazlı konuklar ve kadınlar için özel odaları içeren çifte kervansaray ile imaretin bütünleşik bloku, Sokollu'nun Lüleburgaz ve Payas'taki kendi külliyelerindeki muadillerine benziyor olmalıydı. Bu blok, külliyenin kuzey-güney ekseni boyunca uzanan arastanın dükkân dizileriyle birlikte, 1752'deki bir depremde yıkıldı.[56] "Dua kubbesi"nin altından geçen tarihî anayol, 1553'te Dernschwam'ın tarif ettiği, daha önceden var olan bir taş köprüyle nehrin öbür kıyısına bağlanıyordu. Külliyenin güneybatısındaki modern köprünün altında bu eski köprünün kalıntıları hâlâ görülebilmektedir.[57]

Kesme taş cami, orta boyutlu (çapı yaklaşık 13 metre), yeniden inşa edilen tromplu bir kubbe ile örtülüdür; onarılırken sekizgen taş kasnağını yitiren kubbenin orantısı güdük kalmıştır. Cami, kademesiz kübik kütlesi ve yalın zarâfeti ile, eskiden Haleb beylerbeyi olarak paşa unvanını taşıyan imtiyazlı bir sancakbeyinin statüsüne yaraşır niteliktedir. Bu külliyenin tasarımını Sinan'ın yapmasını temin eden, Kasım Bey'in veziriazam babasının nüfuzuydu. O sırada Edirne'de Selimiye'yi inşa etmekte olan (1568-74) mimarbaşı, Havsa'daki külliyenin 1573'te temellerinin atılmasına nezâret etmiş olabilir. Fakat herhalde bu projenin inşaatına güvendiği hassa mimarlarından birini görevlendirmişti. Caminin üç sıra pencereyle aydınlanan iç mekânı, özgün nakışlı bezemelerini ve kitâbelerini tümden yitirmiştir (**res. 451**).[58] Yan duvarlarının ortasına, Karagöz Mehmed Bey'in Mostar'daki (1557-58) ve Ferhad Paşa'nın Çatalca'daki (y. 1575-88) üç göz revaklı camilerinde olduğu gibi, birer dolap yerleştirilmiştir.

Evliya Çelebi, caminin bezemelerinden çok etkilenmiştir. Büyük kubbesi, yüce minaresi ve ferah avlusuyla bu sanatkarâne mabedi bir selâtin camisine benzetir. İçi ise, tıpkı Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki camisi gibi, süslü ve aydınlıktır: "*Evvelā bir ḳubbe-i ʿaẕīmli ve bir mināre-i serāmedli ve vāsiʿ ḥaremli ġāyet muṣannaʿ cāmiʿdür kim gūyā cāmiʿ-i selāṭīndür. Derūn-ı cāmiʿ eyle müzeyyen ü rūşendür kim gūyā cāmiʿ-i Rüstem Paşadur.*"[59] Seyyah, merhum oğlunun parasıyla, Sokollu Mehmed Paşa'nın Hafsa adlı rabatı imar edip, bir ticaret merkezini andıran büyük bir kasaba yaratmış olduğunu anlatır: "*Evlād-ı ʿazīzi* [boş] *Paşanun mālıyla bu rabṭayı ʿimār idüp şehr-i bender-misāl bir ḳaṣaba-i ʿaẕīm itdi.*"[60]

Külliyenin üç göz revaklı ve mütevazı ölçekli anma camisi sancakbeyleri için belirlenmiş âdâb kurallarına uygun şekilde tasarlanmıştı. Sinan'a atfedilen prestij camisini aynı plan tipinin jenerik örneklerinden ayıran başlıca özellik, yolcuların konforuna yönelik sıradışı ölçüde anıtsal hizmet bloku idi. Bu iki bölümün, arasta ve "dua kubbesi" ile birbirine bağlanması, mimarbaşının Sokollu Mehmed Paşa için Payas ve Lüleburgaz'da tasarladığı diğer menzil külliyelerinin ortak paydasıydı. Havsa'daki külliyenin inşaat kitabelerinde kendi adını zikrettiren veziriazamın nüfuzuyla çıkarılan fermanlar, yapım sürecini hızlandırmakla kalmayıp, kaliteli malzemeler ve hünerli iş gücünün teminini sağlamıştı. İlginçtir ki, Jacopo Soranzo bu sevimli manzumeyi, Sokollu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz'daki daha anıtsal kendi külliyesine tercih etti: "Capsa'daki bina o kadar büyük olmamasına rağmen, daha sanatkarâne (*artificio*) ve mimarî becerili (*architettura*) bir eser olarak değerlendirilebilir."[61]

451 Sokollu Kasım Paşa Camii, Havsa, kıbleye doğru iç mekân.

BATI VE ORTA ANADOLU

Beylerbeyilerin, Batı ve Orta Anadolu'nun eyalet merkezlerinde (Isparta, Ankara, Kütahya, Kayseri) Sinan'a sipariş ettiği dört cami, onun aynı bölgede bundan önce ele alınan daha yüksek rütbeli hâmiler için tasarladığı camilerle bütünleniyordu (**Harita 1**): Vezir Pertev Mehmed Paşa (İzmit), veziriazam Rüstem Paşa (Samanlı, Sapanca, Dibek-Bolu, Bolvadin), Şehzâde Selim (Karapınar) ve III. Murad (Manisa). Üslûp açısından, bu dört cami, aynı yörede mimarbaşının otobiyografilerine dâhil edilmeyen diğerlerinden fazla farklı değildir. Örneğin Sinan'ın eserleri arasında zikredilmeyen vezir Lala Mustafa Paşa'nın Konya yakınında Ilgın'daki üç göz revaklı kubbeli bir küpten ibaret olan camisi (1576-77), vaktiyle lalalığını yaptığı Şehzâde Selim için 1560'larda mimarbaşının tasarladığı Karapınar'daki caminin daha küçük bir varyantıdır. "Şehzâdeler Şehri" Manisa'daki Muradiye istisnasıyla, Sinan'a bu yörede atfedilen camilerin hiçbirinde ne İznik çinileri, ne de İstanbul'dan gönderilen saray nakkaşları tarafından yapılmış kalemişi nakışlar görülür.[62]

Sinan'ın Batı ve Orta Anadolu'daki camileri, "klasik" Osmanlı üslûbunun yayılmasının yüksek bir önceliği olmadığı anlaşılan bu bölgedeki şehirlerin peyzajına görsel olarak hükmeden Osmanlı öncesi ve erken Osmanlı muadillerinin sayıca gerisinde kalır. Anadolu'yu

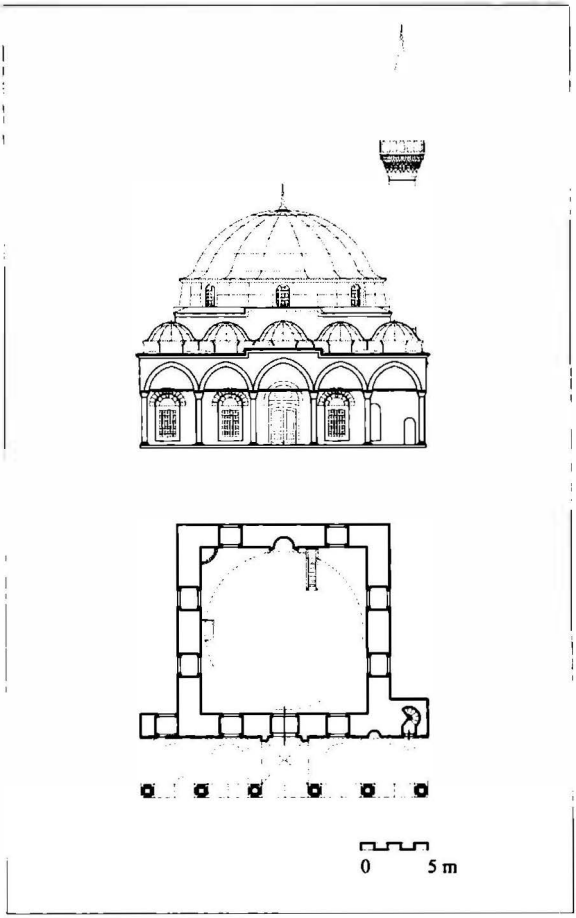

452 Firdevs Bey (Paşa) Camii, Isparta, plan ve cephe.

453 Firdevs Bey (Paşa) Camii, Isparta, balıdan görünüm.

çaprazlamasına kesen anayolda sıralanan menzil külliyelerinde yolcuların ihtiyaçlarına hizmet eden müştemilâta öncelik verilmesinin tersine, Sinan'ın eyalet merkezlerinde tasarladığı camiler şehirli bir karakter taşır. Bu camilerin otobiyografilerde zikredilmeyen ve genellikle günümüze gelmeyen müştemilâtı, görece basit yapılardı.

IV. FİRDEVS BEY (PAŞA)

Önündeki beş göz revağıyla kubbeli bir küp olan bu caminin az tanınan bânisi, merkezleri sırasıyla Antalya ve Isparta olan, Teke ve Hamid sancaklarının beyi idi (**res. 452-53**). Sinan otobiyografileri Isparta'daki bu caminin bânisini, "*Firdevs Beg*" olarak tanımlar.[63] Ekim-Kasım 1565'te kaydedilen Türkçe vakfiyesinde bâninin adı merhum Sultan Süleyman'ın vezirlerinden, Anadolu vilayetinde Teke ve Hamid sancaklarının beyi olan vezir Firdevs Paşa olarak geçer: "*Sulṭān Süleymān Ḫān –ṭābe şerāhu– ḥażretlerinüñ vüzerāsından bu tārīḫde vilāyet-i Anaṭolıda Teke ve Ḥamīd sancaḳları mutaṣarrıfı vezīr-i āṣāf ... ṣāḥibü'l-ḫayrāt ... Firdevs Paşa ibn-i İskender Paşa ibn-i İsḥaḳ.*" Yalnızca bir sancakbeyi olmasına rağmen, vakfiye Müslüman doğmuş Firdevs Bey'i paşa olarak tanımlanmakla kalmayıp, belki de seçkin bir paşalar sülâlesinden gelmesi nedeniyle taşıdığı onursal vezir unvanını da zikreder. Bâni daha sonra İnebahtı (Lepanto) sancakbeyi oldu ve 1571'de burada felâketle sonuçlanan deniz seferi sırasında şehit düştü.[64]

Vakfiye, Firdevs Paşa'nın "Isparta'nın Eski Cami" mahallesinde, mülkü olan bir arsa üzerindeki kârgir kubbeler içeren şerefli camiyi, âhiret hazırlığı olarak, günahlarının bağışlanması ve rahmet ricası için vakfettiğini açıklar: "*Medīne-i Ispārta maḥallātından Cāmiᶜ-i ᶜAṭīḳ maḥallesinde ᶜarṣa-i memlūke üzerine müceddeden binā ve iḥyā eyledügi kārgīr ḳubbehā müştemil cāmiᶜ-i şerīf kendüye sebeb-i zuḫr-i āḫiret ve bāᶜiṣ-i maġfiret ve raḥmet ricāsı mülāḥazasıyla*" şeriat mahkemesinde vakf ve tescil eyledi. Bu hayrat için, caminin civarında yaptırdığı "*kārgīr bezzāzistān*" ile etrafındaki dükkânları vakfetti.[65] Isparta kadı sicilleri ve vakıf defterleri, "Firdevs Bey" camisinin müştemilâtının, bir de derviş zaviyesi (*tekke, zāviye*) içerdiğini gösterir. Bâni, bedesteni ile tekkesinin inşası için 300.000 akçe vakfetmişti. Bu inşaatlardan artan meblâğın faizi, cami ve tekke görevlilerinin yanı sıra, şehrin yoksul sakinlerine tekkenin mutfağından yemek dağıtmaya kullanılacaktı.[66]

Sinan otobiyografilerinde, bugün artık kaybolmuş tekke ve hâlâ mevcut olan bedesten zikredilmemiştir.[67] Cami, Isparta'nın ticarî merkezindeki Selçuklu dönemine ait Ulucami'nin mahallesinde yer alır (bu cami Hamidoğlu Beyliği'nden alınan şehrin ilk Osmanlı yöneticisi Kutlu Bey tarafından y. 1429'da yenilenerek, onun adıy-

la anılmaya başlamıştı). Yeni caminin kuruluşu, Isparta şehrinin büyümesiyle koşutluk gösteriyordu. 1522 tarihli bir tahrir defterinde kaydedilen on yedi mahallenin sayısı 1567 civarında yirmi dörde çıktığı sırada, Ulucami mahallesinde hatırı sayılır bir nüfus artışı baş göstermişti. 16. yüzyıl sonundan kalan tahrir defterleri, şehirdeki Ulucami dışında tek caminin Firdevs Bey'inki olduğunu gösterir.[68] Yeni cami, Safevi yanlısı âsi Türkmen aşiretlerinin yerleştirildiği bu bölgede, merkeziyetçi devlet tarafından ısrarla dayatılmakta olan Sünni ortodoksinin pekiştirilmesine katkıda bulunmuş olmalıdır. 1565 tarihli vakfiye camiden sanki tamamlanmış gibi bahsederse de, hoşnutsuz bir derviş tarafından ebced hesabıyla düşülen ilginç bir tarih, caminin tamamlanma yılını 977 (1569-70) olarak verir: "*Hep zulm!*"[69]

Kapsamlı şekilde yenilenen kesme taş caminin inşaat kitâbesi yoktur.[70] Mukarnas şerefeli minaresi, kademelendirilmiş kütlesi ve iki sıra halinde düzenlenmiş az sayıdaki pencereleriyle bu cami, Sinan'ın "klasik" üslûbunun basite indirgenen yerel bir yorumunu örnekler. Orta boyutlu (12,38 metre çapındaki) pandantifli kubbesi ile kemer payandasız silindirik kubbe kasnağı, tamamen kurşun kaplıdır. Önünde uzanan beş kubbeli revak devşirme mermer sütunlarla desteklenmiştir. Alışılagelmiş çifte mihrablardan yoksun olan soncemaat yeri cephesinin ortasında kemerli bir cümle kapısı vardır. Özgün nakışlı bezemelerini yitirmiş olan iç mekânda, grimsi beyaz mermerden yapılmış mukarnas kavsaralı sade bir mihrab ile minber yer alır. Süssüz anıtsallığı ve beylerbeyiler ile vezirlerinkini andıran beş gözlü revağı ile, Firdevs Bey'in camisi sıradan bir sancakbeyi anıtı değildir. Soylu bir aileden gelen bânisinin vakfiyesinde kullanılan paşa ve onusal vezir unvanlarına yaraşır bir yapıttır bu.

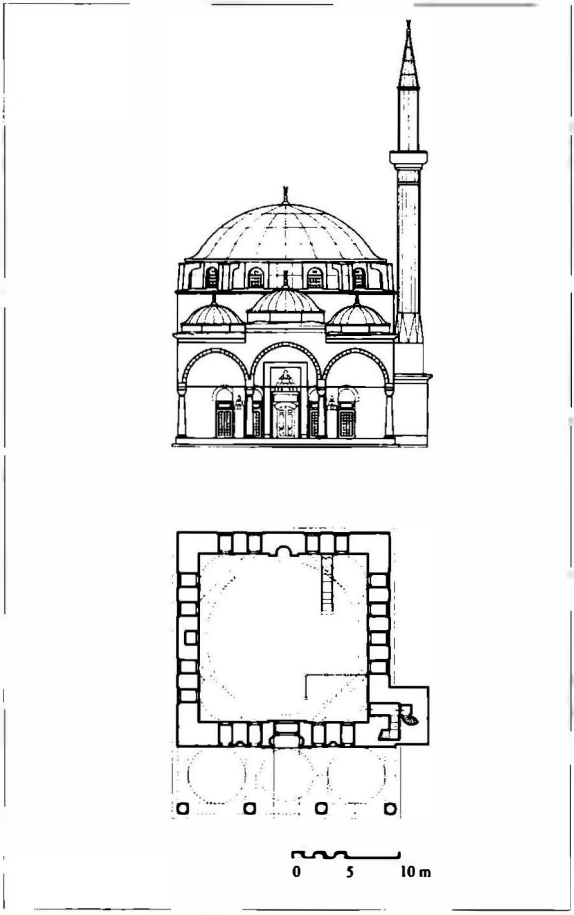

454 Cenâbî Ahmed Paşa Camii, Ankara, plan ve cephe.

V. CENÂBÎ AHMED PAŞA

Cenâbî Ahmed Paşa, mimarbaşına ısmarladığı türbeli camisini, uzun yıllar Anadolu beylerbeyi olarak ikamet ettiği Ankara'da yaptırmıştır. Mukarnassız tek şerefeli minaresi ve iddiasız üç gözlü revağı ile bu cami basit bir kubbeli küptür (**res. 454-55**). Yönettiği eyaletin merkezinin 1542 ile 1566 yılları arasında geçici olarak Kütahya'dan Ankara'ya nakledilmesi, Şehzâde Bayezid ve Şehzâde Selim'in birbiri ardına Kütahya sancakbeyliğine atanmalarıyla örtüşür. II. Selim'in 1566'da tahta çıkmasıyla eyalet merkezi yeniden Kütahya olmuştur.[71] Dolayısıyla, Anadolu Beylerbeyi Cenâbî Ahmed Paşa'nın camisinin mevkii, Ankara'daki resmî makamıyla yakından bağlantılıydı. Caminin önündeki şadırvan avlusunun doğusunda, bâninin bir bahçe platformu üzerinde yükseltilmiş kesme taştan kubbeli sekizgen türbesi, Sinan otobiyografilerine dâhil edilmemiştir.[72]

455 Cenâbî Ahmed Paşa Camii, Ankara, türbesi ve şadırvanıyla birlikte kuzeybatıdan görünüm.

Müslüman olarak doğan bâni, beylerbeyi Ulama Paşa'nın (ö. 1557) oğluydu. Dedesi ise, Safevi yanlısı Şi'î Türkmen aşiretlerinin yerleştirildiği Antalya yakınındaki Teke sancağında bir tımar sahibi idi. Ulama, Şah İsmail'in ateşli bir müridi olarak Safevi tarikatına katılarak, Şah Tahmasp döneminin önde gelen devlet ricalinden biri olmuştu. Veziriazam İbrahim Paşa döneminde İran'dan 1531-32'de Sultan Süleyman'ın sarayına iltica etmesi üzerine, çeşitli eyaletlerin beylerbeyiliğine atanarak ödüllendirildi. Padişahın sarayında yetişen oğlu Ahmed ise, enderundan çaşnigirbaşı olarak çıkıp, akabinde imrahor olup, Anadolu beylerbeyiliğine yükselerek, söylenene göre bu görevi yirmi yıla yakın bir süre boyunca (y. 1544-65) adaletle yerine getirdi.[73]

1559'da Konya'daki Şehzâdeler Savaşı sırasında padişah, Cenâbî Ahmed Paşa'nın emrindeki askerî birliklerle Ankara'dan ayrılıp, Şehzâde Sultan Selim'e destek vermesini emretti. Savaşı kazanan Selim, ayrıcalıklı veliahd şehzâde statüsünü elde edecekti.[74] Muzaffer şehzâdenin 1561-62 ile 1566 yılları arasında sancakbeyi olarak bulunduğu Kütahya'daki sarayında içkili bir musikî meclisi tasvir eden iki sayfalı resmin üstündeki yazılar, meclise katılan musâhiplerin adlarını verir. Şehzâdenin arkasındaki iki penccre üzerindeki yazılar bu mekânı "*Sulṭān Köşkī*" olarak tanımlar (**res. 30**). Resmin sağ sayfasının ortasındaki kartuş içinde, Kütahya sancakbeyi olan şehzâdenin sadık destekçisinin adı verilir: "*Cenāb Paşa bendeñüz.*" Anadolu beylerbeyi, veliahd şehzâdenin maiyetini oluşturan Kurd Bey, Gülâbî Bey ve (1561-62'de idam edilen) Turak Bey'den daha yüksek statüsünün gereğince ayrı bir halıda oturmaktadır. Resmin üzerindeki yazılar musâhipleri "*Ḳurd Beg*", "*Gülābī Beg*" ve "*Ṭurak bendeñüz*" diye adlandırır. Sol üst köşedeki kartuş içindeki yazı ise nakkaşın imzasıdır: "*Nigārī bende-i Sulṭān Selīm Ḫān.*" Bu yazı ile aynı hizada betimlenen sazendelerin arkasında oturan ve imzaya doğru elini kaldıran, kaplan postlu kişinin şehzâdenin şakacı musâhip-nedimi şair-nakkaş Nigarî'nin ta kendisi olduğunu tahmin ediyorum.[75]

Resim, alçakgönüllü ve edepli tavrı ve giyimi ile Cenâbî Ahmed Paşa'yı, bir sonraki padişah olarak alınyazısı belirlenen şatafatlı kıyafetli efendisinin itaatkâr hizmetkârı şeklinde tasvir eder. Şehzâde Sultan Selim gibi, Ahmed Paşa da içkiye düşkün ve eğlendirici şiirleri kasebazlar ile cambazlar arasında meşhur olan bir şairdi. Mustafa Âli, paşanın şaraba olan aşırı bağımlılığından ve hekimlerin, içkiyi bırakması halinde öleceği konusunda hemfikir olduklarından söz eder. Şiirlerinde kullandığı mahlâsı nedeniyle "Cenâbî" lâkabıyla tanınan Ahmed Paşa, Enderun'da ideal bir saraylı olarak yetiştirilmişti:

> Enderundan çıkıp ağalıklarda istihdam olunduktan sonra Anadolu beylerbeyiliğine erişti. Tam yirmi yıl adaletle o mansıbta kaldı. Sonra vefat edip öbür dünyaya göçtü. Sürekli şarap içmeye müptelâ idi. Şaraptan vazgeçtiği takdirde ölmesinin muhakkak olduğu hakkında tabipler hemfikirdi. Mahlâsı Cenâbî'dir. Arada sırada şiirler düzdüğünün gerçek delili budur. Son derece edip (edepli, kültürlü) ve Sultan Süleyman'a bir arkadaş gibi idi. Rivayet ederler ki, ömrü boyunca bağdaş kurarak oturduğu ve güldüğünde dişlerinin göründüğü vaki olmamış.
>
> *Ḥarem-i muḥteremden çıḳup, aġālıḳlarda istiḥdām olunduḳdan ṣoñra Anaṭolı beglerbegligine vuṣūl buldı. Yigirmi yıl temām ol manṣıbda ʿadlle ḳıyām itdi. Baʿdehū vefāt idüp civār-ı raḥmetde ṭālib-i maḳām itdi. Müdāmī şürb-i ḫamra mübtelā idi. Ferāġat itdüġi taḳdīrce helāki müttefiḳūn ʿaleyh-i eṭibbā idi. Cenābī maḥlaṣıdur. Gāh u bī-gāh eş'ār didüginüñ delīl-i aḫaṣṣıdur. Ammā ziyāde edīb ve Süleymān Ḫāna mānend-i ḥabīb idi. Rivāyet iderler ki ʿömrinde murabbaʿ oturmaḳ ve ḫande ḥālinde dendānlarını nümāyān ḳılmaḳ vuḳūʿ bulmamış.*[76]

Mustafa Âli başka bir pasajda, padişahın sarayında edindiği "*hüsn-i terbiyetle*" meşhur Cenâbî Paşa'nın olağanüstü vakarı, edepliliği ve beğenilen hasletleri hakkında ilaveten şunları yazar: "Hiçbir zaman kahkaha attığı ve güldüğünde inci dişleri görülmemişti; yalnızken bile bağdaş kurarak oturup diğer devletliler gibi yastığa dayanmasına şahit olunmamıştı." (*Kendüsi ġāyetle vaḳūr u müʾeddeb ve pesendīde ḫıṣāl idi. Müddet-i ʿömrinde ḳahḳahayla ḫandesi ve eşnā-yı ḫāndede dürr-i dendān-ı tābendesi görilmemişdür. Tenhāsında bile murabbaʿoturup sāʾir erbāb-ı devlet gibi yaṣdıġa ṭayanması müşāhede olunmamışdur.*) Aşık Çelebi'nin şair biyografileri derlemesi (1560'lar), Cenâbî Paşa'yı, Sultan Süleyman'ın iç sarayının terbiyesiyle yetişmiş bir padişah gözdesi ve gençliğinde güzelliği ile temayüz etmiş, belâgat sahibi bir şair olarak betimler:

> Padişahın iç sarayının bahçesinin terbiye suyuyla neşvünema bulup, padişahın iltifat nazarıyla güzellik ve değer kazanan saadet sahiplerinden ve şiir ile belâgat erbabından idi. O zamanlar gençlik bahçesindeki güzelliği taze gül gibi taptaze idi. Dolayısıyla kendisine "Gül Ahmer" (Kırmızı Gül) lâkabı verilmişti.
>
> *Gülşen-i ḥarīm-i ḫāṣṣ-ı pādişāhīde āb-ı terbiyetleriyle neşv ü nemā ve naẓre-i iltifāt-ı pādişāhī ile ḥüsn ü bahā bulan aṣḥāb-ı saʿādetden ve erbāb-ı şiʿr ve belāġatdendür. Evvel vaḳt çāşt-ġāh-ı cevānide ḥüsni verd-i ṭarī gibi tāze vü ter idi. Nāmı Gül Aḥmer idi.*[77]

Aynı kaynakta, vezir olmayı umarken, paşanın Anadolu Beylerbeyi iken 969'da (1561-62) vefat ettiği belirtilmiştir. Eğer Cenâbî Ahmed Paşa gerçekten o yıl

öldüyse, camisi vefatından dört yıl sonra tamamlanmış demektir. Caminin Türkçe inşaat kitâbesi tamamlanma tarihi olarak 973 (1565-66) yılını verir (**res. 456-57**).[78] Oysa, Uzunçarşılı'ya göre, paşa 1565'e değin Ankara beylerbeyiliği yapmıştır.[79] Bânilerin ölümünden sonra yapılan çoğu anıtın tersine, Ahmed Paşa'nın camisinin, ondan hâlâ sağmış gibi söz eden bir inşaat kitâbesi vardır. Cümle kapısının mukarnas kavsarası altında sülüs hatla yazılmış iki satır halindeki kitâbe, onun onursal vezir (*Āṣaf*, Hz. Süleyman'ın veziri) ve mahlâsı Cenâbî'ye (*cem cenāb*) gönderme yapar:

> Sultan Süleyman'ın Âsaf'ı, Cem Cenâb Ahmed Paşa
> Bu dünyada çok hayırlı bir makam bina etti
>
> Ya Rab, bu binâyı bir metanet kutbu olarak sağlam tut
> En Şanlı Olan'ın himayesiyle bu dünya halkı için daim et
>
> Mahfî dedi bu hümayun caminin tamamlanışı için
> Tarihi: "Yüksek ve alçak, herkes bu yeri bir secdegâh edinsin" sene 973 (1565-66).
>
> *Āṣaf-ı Sulṭān Süleymān Cem-cenāb Aḥmed Paşa*
> *Eyledi ta'mīr ve yapdı der-cihān ḫayrü'l-maḳām*
>
> *Ola yā Rabb bu binā ṣābit çu ḳuṭb ender ṣebāt*
> *Bād ẓıll-i 'ālīşān ber-ehl-i 'ālem müstedām*
>
> *Bu hümāyūn cāmi'üñ itmāmına Maḥfî didi*
> *Tārīḫ: "İtse cā binā-yı secdegāh-ı ḫāṣṣ ü 'āmm*
> *Sene 973.*[80]

Caminin bazı mimarî ayrıntılarındaki acemilik – cümle kapısının merkezî mihrab ekseninden kayması, üç kubbeli revak ile soncemaaat yerinin cephe kompozisyonu arasındaki tutarsızlık (**res. 460**) ve doğu ile batı cephelerinin farklı pencere düzenlemeleri– Sinan'ın planının ya payitahttan gönderilen deneyimsiz bir hassa mimarı ya da onun üslûbuna pek aşina olmayan yerel bir mimar tarafından uygulandığının ipucunu verir.[81] Caminin yapıldığı yıllarda Mimar Sinan'ın oğlu Mehmed Bey (ö. 1571) Ankara sancakbeyi (mirliva) olduğuna göre, belki de onun vasıtasıyla mimarbaşının bu anıtın tasarımına katkısı olmuştur. Aynı yıllarda Şehzâde Selim'in Konya yakınlarındaki zaferinin anısını kutlamak için Karapınar'da Halebli mimar Cemalüddin'e inşa ettirdiği camide (1560-63/64) bu tür uyumsuzluklar yoktur (**res. 203-8**).[82] Cenâbî Ahmed Paşa'nın camisinin şehzâdeninkinden daha küçük üç kubbeli revağı, onun hürmetkâr mizacıyla uyumludur. Anadolu beylerbeyi olarak beş kubbeli revak imtiyazına sahip olmasına karşın, paşa kendi yetki alanındaki Kütahya'nın sancakbeyi olan Şehzâde Selim'e itaatkâr saygısını ifade etmek üzere mütevazı bir plan seçmişe benzer.

456 Cenâbî Ahmed Paşa Camii, Ankara, kuzeybatıdan görünüm.

457 Cenâbî Ahmed Paşa Camii, Ankara, batıdan görünüm.

Paşanın bejimsi kesme taş camisinin inşaatını yürüten yerel yapı ustaları, Orta Anadolu Beylik ve Selçuklu mimarî geleneklerinden devralınan bezeme motiflerini kullanmaya devam etmişlerdi: Mukarnas kavsaralı cümle kapısı ile mihrabın dikdörtgen çerçevelerindeki oyma geometrik geçmeler gibi (**res. 458, 460**). Caminin mimarbaşının üslûbuyla örtüşen özellikleri arasında, yatay silmelerle vurgulanan kademeli cephelerini ve kurşun kaplı Sinanvâri kubbesinin pencereli kasnağındaki gömme payandalar ve köşelerindeki çifte dayama kemerlerini sayabiliriz. Mukarnassız sade bir şerefesi olan ince taş minarenin oranları mevzundur. İç mekânda, caminin oldukça büyük kubbesini (14,40 metre çaplı) istiridye kabuğu şeklinde yivlenmiş dört tromp ve sekiz sivri kemer taşır. Beyaz mermer minber ile ibadethanenin kuzeybatı köşesindeki müezzin mahfili süssüzdür. Ca-

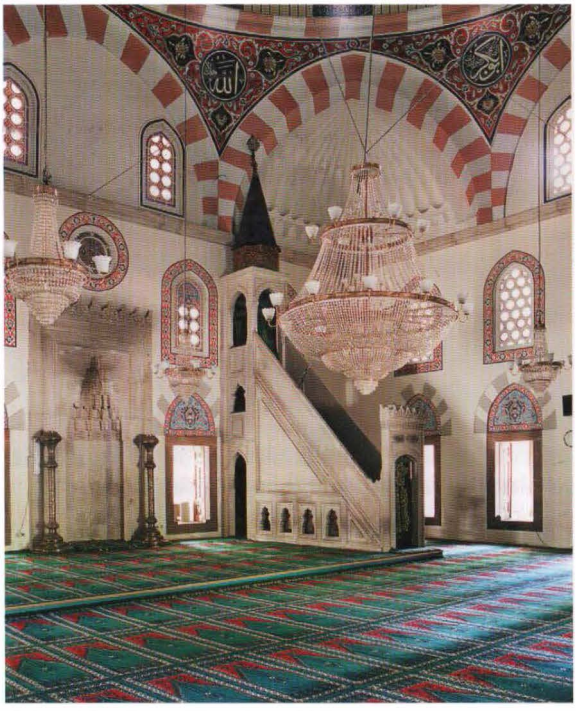

458 Cenâbî Ahmed Paşa Camii, Ankara, kıbleye doğru iç mekân.

minin içindeki kalemişi nakışlı bezemelerle kitâbeler özgün değildir.

Bu yapı, Ankara'da Sinan tarzında inşa edilmiş tek cami idi (**res. 459**). Evliya Çelebi, şehirde pek az kurşun kaplı kubbesi olan cami bulunduğunu gözlemler. Sinan'a atfettiği Cenâbî Ahmed Paşa Camii'nin üç tarafı gülistanlarla çevrili dış avlusunda bir Mevlevî tekkesi ile hamam bulunduğunu belirtir. Kurşunlu Cami ve Yeni Cami olarak da tanınan mabed, aynı paşa tarafından Ankara tepesindeki üst kalenin altında yaptırılan dış kalenin bir ucunda yer alıyordu:

> *Ammā aşağı ḳal'a sene* [boş] *tārīḫinde celālī ḫavfinden Cenābī Aḥmed Paşa i'ānet-i āhālī-yi eyālet ile bir ḳat bir sūr-ı muḥkemāt binā itmişdür. Dörd ḳapusu vardur. Ve dā'irenmā-dār üç ṭarafı altı bin adımdur. Bir ṭarafında yuḳaru iç ḳal'adur kim anı iḥāṭa itmiş aşağı ḥiṣardur... Evvelā Cenābī Aḥmed Paşa Cāmi'i ... Süleymān Ḫānın Mi'mār Sinān bināsıdur... Andan yine Engürüde Tekye-i Ḥażret-i Mevlānā –ḳuddise sirruhu– Cenābī Aḥmed Paşa bināsı bir Mevlevī-ḫānedür kim cānib-i selāsı gül-i gülistānlı bir bāġ-i İrem tekye-i ḥarem-i Mevlānā-yı Celāluddīn-i Rūmīdür.*[83]

Paşa'nın o zamana kadar Ankara'da eşi görülmeyen Yeni Cami'i, dış kalenin Cenâbî Kapı olarak da bilinen Kayseri Kapısı'nın hemen içindeki konumuyla görünürlük kazanıyordu. Caminin üzerinde bulunduğu uğrak cadde, şehir dışındaki ticarî yerleşimle bağlantılıydı; burada Ankara'nın kendine özgü tiftik yününden (angora) dokunan sof kumaşının satıldığı bir kapalı çarşı ve birçok han yer alıyordu (**res. 459**).[84]

Türbeli cami, "*Cenābī*" lâkabıyla anıldığı halde, aldığı saray terbiyesini içselleştirmiş bânisinin alçakgönüllü ve edepli kimliğinin bir ifadesiydi. Caminin yanındaki bugün yok olmuş Mevlevî tekkesi de onun tasavvufa eğilimini sergiliyordu. Belki de bu tekke, Cenâbî Ahmed Paşa'nın iştirak ettiği Konya'daki savaşta, Şehzâde Selim'in zaferini sağlamış olduğuna inanılan Mevlana Celalüddin Rumî'ye duyduğu şükranın ifadesi olarak yaptırılmıştı.[85] Muzaffer veliahd şehzâde, beylerbeyi Ahmed Paşa'nın yönettiği eyalete bağlı olan Kütahya sancağında ikamet ettiği dönemde Ankara'da inşa edilen mütevazı cami, ileride vezir olmayı uman itaatkâr bânisinin müstakbel padişah karşısındaki "saygı duruşunu" temsil ediyordu.

VI. LALA (TÜTÜNSÜZ) HÜSEYİN PAŞA

Arnavut asıllı Lala Hüseyin Paşa, camisini Anadolu beylerbeyi olarak Kütahya'da bulunduğu dönemde sipariş etmiştir (**res. 461-62**). Vezir Pertev Paşa'nın akrabası olan bâni, Sultan Süleyman'ın sarayında yetiştirildikten sonra, 1560'ta Şehzâde Selim'e lala olarak tayin edildi (lala lâkabı buradan gelir). Talebesinin tahta çıkması üzerine, talihli lala Anadolu beylerbeyliğine atandığı yıl olan 1566'da, eyalet merkezi Ankara'dan Kütahya'ya geri döndü.[86] 1568-69'da Konya ve Kıbrıs beylerbeyi olduktan sonra, nihayet Rumeli beylerbeyliğine terfi ettirildi ve 1572'de vezir olarak vefat etti.[87] Aynı zamanda Tütünsüz (yani paragöz) lâkaplı bu silik vezir hakkında Mustafa Âli'nin anlatısı, pek de övgülü değildir. Ona göre, Arnavut asıllı Hüseyin Paşa yaratılışı itibariyle adaletsizliğe ve tamahkârlığa meyyaldi ve rütbesini büyük ölçüde Pertev Paşa ile II. Selim'e olan yakınlığına borçluydu:

> *Tütünsüz Ḥüseyin dimekle müsemmā, Pertev Paşaya ḳarābetle engüşt-nümā, buḫl ü ḫusseti bī-intihā, Arnāvudiyyü'l-aṣl bī-pervā idi. Ḥarem-i sa'ādetden çıḳmış, ba'dehu Pojeġu sancaġında mīr-livā olmış, andan şoñra lalalıḳ rütbesine vuṣūl bulmış. Lākin ṭāli'i müsā'id oldı, Selīm Şāhuñ eşnā-i cülūsında lala bulınmaġın, evvelā Rūm-ili beglerbegiliġi virildi. Der- 'aḳab vezāret rütbesi lāyıḳ görildi. Ma'a-żālike şānı lāyıḳ-ı devlet, żāt-ı ḫusset-nişānı sezāvār-ı dizdārī ve ze'āmeti bir ma'lūmü'l-ḳadr, mevfūrü'l-ġadr ādem idi.*[88]

Bâninin Şubat 1570 tarihli Türkçe vakfiyesi, Rumeli beylerbeyi "Hüseyin Paşa b. Abdurrahman"ın Kütahya'daki camisine ve sıbyan mektebine yaptığı bağış-

459 Anonim, *Ankara'nın Panoramik Görünümü*, 18. yüzyıl, tuval üzerine yağlıboya.

460 Cenâbî Ahmed Paşa Camii, Ankara, soncemaat yeri cephesi.

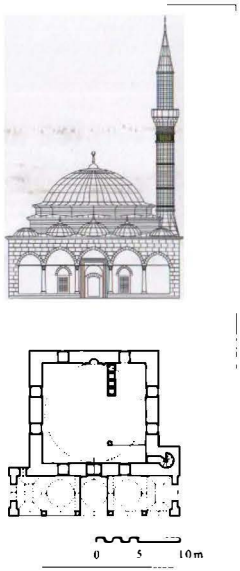

461 Lala Hüseyin Paşa Camii, Kütahya, plan ve cephe.

462 Lala Hüseyin Paşa Camii, Kütahya, kuzeybatıdan görünüm.

ları kaydeder. Paşa, camisinin yanına gelir getiren bir hamam, dükkânlar ve evler inşa ettirmişti. Ayrıca çevresindeki boş arsalarla bahçeleri de satın alıp kiraya vererek burada yeni bir mahalle yaratmıştı: "*Cāmi'-i mezbūr ḳurbinde alınan arāżi ve bāġçeler ki icāreye virilüp maḥalle-i cedīde olmışdur.*"[89] Vakfiyeyi imzalayan şahitler arasında bulunan Mimar Ahmed, mimarbaşı tarafından tasarlanan bir plan temelinde camiyi inşa etmiş olabilir.[90]

Bejimsi kesme taştan inşa edilen cami, önünde beş göz revak uzanan kubbeli bir küptür. Ağaç dikili ön avlusundaki sekizgen mermer şadırvanın kiremit kaplı ahşap örtüsü yenidir.[91] Baklava başlıklı dört beyaz mermer sütunun taşıdığı revak, iki uçta beşik tonoz ve ortada üç kubbeyle örtülüdür. Kütahya'nın bölgesel mimarî geleneğinin izlerini taşıyan mukarnas şerefeli silindirik tuğla minare, yeşil sırlı çinilerden oluşan geometrik desenli kuşaklarla süslenmiştir. Caminin soncemaat yeri cephesinin mukarnassız, sade bir kemerli kapısı vardır ve âdet üzere iki yana yerleştirilen mihrablardan yoksundur.

Bir önceki Anadolu beylerbeyi Cenâbî Ahmed Paşa (1565-66) için Ankara'da yapılan üç göz revaklı camiyle karşılaştırıldığında, Kütahya'daki muadili beş göz revaklı bir cepheyle iftihar eder, fakat (12,46 metre çaplı) kubbesi daha küçüktür. Pandantiflere oturan kubbenin on altı kenarlı penceresiz kasnağının gömme payanda ve dayama kemerleri yoktur. Ankara'daki muadilinin tersine, Kütahya'daki caminin kademesiz cepheleri sadece iki sıra pencerelidir; ne revak ne de pencere kemerleri farklı renkte münavebeli kemer taşlarıyla süslüdür. Yan cephelerdeki pencerelerin asimetrik düzenlenişi ve cümle kapısı ile mihrabın aynı eksen üzerinde olmayışı gibi acemice ayrıntılar, Sinan'ın tasarladığı planı deneyimsiz bir mimarın uyguladığını düşündürür. Mukarnaslı kavsarası bulunmayan beyaz mermer mihraba ve sade minbere, ibadethanenin kuzeybatı köşesindeki iddiasız ahşap müezzin mahfili eşlik eder. Kapsamlı biçimde yenilenmiş cami, özgün kalemişi nakışlı tezyinatıyla kitâbelerini yitirmiştir.

1671-72'de Evliya Çelebi, "*Ḥüseyin Paşa maḥallesi*"ni, bir tepeye tünemiş olan Kütahya'nın iç ve dış kalelerine Osmanlı devrinde eklenen "*aşaġı varoş-ı ʿazīm*"in 34 mahallesi arasında sayar.[92] Anadolu beylerbeyilerinin sarayı, şehrin dışında, bahçeler ve köşklerle dolu bu varoşta yer alıyordu. Evliya, "*yeni maḥallede*"ki Hüseyin Paşa Camii'ni, avlusu ulu çınar ağaçlarıyla gölgelenen, son derece hoş ve güzel bir gezinti yeri (*mesīregāh*) olarak över. Üstü kurşunla örtülü latif cami, ferahlatıcı, sağlam ve sanatlı yapısıyla ayrıcalık kazanıyordu:

> *Bu merḳūm olınan otuz dörd ʿaded maḥallātlar ile bu şehr-i muʿazzam māl-ā-māl bāġ u bāġçeli ve gül [ü] gülistān bostānlı ve āb-ı ḥayāt sulu ḫāneler ve sarāy-ı ʿālīlerdür...Ve yeñi maḥallede Ḥüseyin Paşa cāmiʿi ġāyet mesīregāh ve müzeyyen ve bir şīrīn yirde mebnīdür rūşen-ābāddur. Ḥareminde ʿaẓīm çınār-ı müntehālar var kim evce ser çekmişdür ve ġāyet müferrihdür ve metīndür muṣannaʿ pāk ḳurşum örtülü cāmiʿ-i laṭīfdür.*[93]

Cami, Hüseyin Paşa'nın vaktiyle Şehzâde Selim'in lalası olarak ikamet ettiği Kütahya'da, Anadolu beylerbeyi (1566-68/69) olarak ikinci defa bulunmasının anısına yapılmıştır. O sırada Kütahya'nın yeniden eyalet merkezi olmasını kutlayan cami, paşanın Rumeli beylerbeyiliğine yükseldiği 1570 yılında vakfedildi. Cami, bânisinin Şehzâde Selim'in müstakbel padişah olarak kaderini belirleyen Konya savaşından sonra ikbale kavuşmasının mimarî ifadesidir (1560'larda inşa edilen, şehzâdenin Karapınar'daki ve Cenâbî Ahmed Paşa'nın Ankara'daki camileri gibi). Lala Hüseyin Paşa'nın vakfettiği hatırı sayılır gayrimenkuller ve kendi adıyla anılan yeni mahallesiyle camisi, onun padişah olan şehzâde ve Kütahya ile yakın bağlantısının hâtıralarını taşıyordu.

VII. HACI (DOĞANCI) AHMED PAŞA

Hacı Ahmed Paşa'nın cami külliyesi, Karaman beylerbeyi olarak Kayseri'de ikamet ettiği görev döneminin anısına yapılmıştır (**res. 463-64**). Bu şehir sadece bir sancak merkezi olmasına rağmen, Karaman beylerbeyilerinin resmî konutu (Paşa Sarayı) burada yer alıyordu.[94] Osmanlılar tarafından yok edilen, Kastamonu'nun İsfendiyaroğulları hanedanının Kızıl Ahmedli koluna mensup olarak Müslüman doğan paşa, Sultan Süleyman'ın sarayında yetiştirilip doğancıbaşı olarak çerağ edilmişti (Doğancı lâkabı buradan gelir). 1556'da saray alurlarının başı olduktan sonra, Konya'daki Şehzâdeler Savaşı'ndan hemen önce, 1558'de Karaman beylerbeyliğine atandı. Ardından Rum (Sivas) ve Şam (y. 1563-69) beylerbeyi olarak hizmet etti. Nihayet emekli olarak, II. Selim ve III. Murad'ın av meclislerine musâhip konumuyla eşlik ettiği İstanbul'a yerleşti. 1588'de yüz yaşını aşkın kır saçlı bir ihtiyar olarak vefat ettiğinde, Üsküdar'daki sarayının yanına Sinan'ın 1576-77'de inşa ettiği kubbeli, kesme taştan sekizgen türbeye defnedildi.[95]

Mimarbaşının otobiyografilerinde "*Ḥācī Paşa*"nın türbesi ile Üsküdar'daki mescidi zikredilir.[96] Doğancılar semtinde yer alan türbenin kapısı üzerindeki kitâbenin metnini Hacı Ahmed Paşa'nın adaşı ve akrabası Şemsi Ahmed Paşa yazmıştır. Burada, kendi türbesini hayattayken inşa ettiren merhum paşanın Halid bin Velid'in soyundan geldiği iddia edilmiştir:

Şam beglerbegisi olan o nesl-i Ḫālid
Kendü destiyle ḳodı türbesinüñ bünyādın

Bilmek isterseñ ānı Şemsī didi tārīḫin:
"Dirler idi Ḥācı Aḥmed Paşa ānuñ adın"
[984 (1576-77)].

Üsküdar'da şimdi Doğancılar olarak adlandırılan yer ve çevresi ormanlarla kaplı olup, padişahların doğanları ve

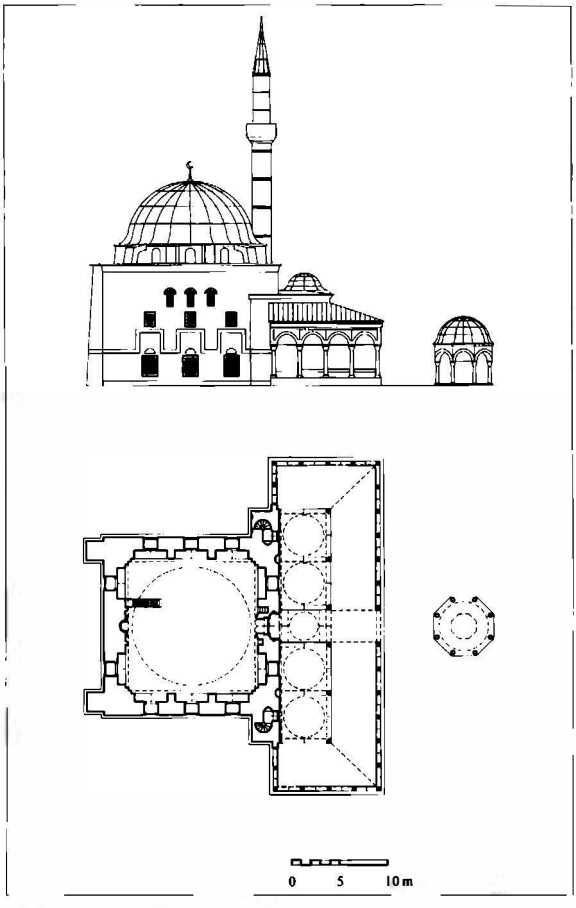

463 Hacı Ahmed Paşa Camii, Kayseri, plan ve cephe.

diğer avcı kuşları burada beslenerek yetiştiriliyordu. Civardaki Hacı Ahmed Paşa'nın muhteşem sarayını Evliya Çelebi "Hacı Paşa Sarayı" olarak anar. Saray, paşanın türbesinin doğusunda, denize hâkim bir sed üzerindeydi. Türbenin yanında artık mevcut olmayan Mimar Sinan yapısı "Hacı Paşa Mescidi", Evliya'ya göre Üsküdar mescidlerinin en güzidesindendi.[97]

Mustafa Âli, paşayı Sultan Süleyman devrinin beylerbeyileri arasında, daha ünlü akrabası Şemsi Ahmed Paşa'dan sonra sayar (Şemsi Paşa'nın mimarbaşına Üsküdar rıhtımındaki sahil sarayının yanına yaptırdığı küçük cami külliyesini Bölüm 14'te inceleyeceğiz). Her iki Ahmed de yaşamlarının son yıllarını padişahların imtiyazlı musâhipleri olarak payitahtta geçiren emekli beylerbeyi idiler. Âli, Hacı Paşa'yı şöyle tarif ediyor:

> (Hacı Ahmed Paşa) da Kızıl Ahmedliler hanedanındandır. Uzun yıllar boyu büyük imrahor (has ahır başı) olarak hiz-

met etti. Bunun ardından, Karaman (Konya), Rum (Sivas) ve Şam beylerbeyi olup şevketi arttı. Fakat doğancılıkta akranlarından üstün ve eşsiz olup, çevikliğiyle hayranlık toplayan biriydi. Yüz yaşını geçtiğinde bile, saadetli padişahımıza her ava gidişinde refakat ederek hizmetini sürdürdü. Bununla birlikte, paragözlüğü aşikârdı ve ömrü boyunca nitelikli insanlarla arkadaşlık ettiği nadirdi.

Bu da Kızıl Ahmedlüdendür. Niçe yıllar mürâḫūr-ı kebīr oldı. Ba'dehu, Karamān ve Rūm ve Şāma mīr-i mīrān olup, şevketi izdiyād buldı. Ammā ṭoġāncılıkda fāyiḳü'l-akrān, naẓīr ve ḳarīni muḥāl mertebesinde bir pesendīde-i iẓ'ān idi. Sinni yüzden tecāvüz itdi ve yine sa'ādetlü pādişāhımuz her şikāra bindükçe mülāzemeti kemāl-i mütāba'ata yitdi. Ammā ḥisseti ẓāhir ve ehl-i tab'la ülfeti müddet-i 'ömrinde nādir idi.[98]

1581-82'de tescil edilen Türkçe vakfiyesi bâniyi, "*Aḥmed Paşa ibnü'l-merḥūm Maḥmūd Bey ḥażretleri kim, el-Ḥācc Aḥmed Paşa dimekle şöhret bulmışdur*" diye tanımlar. Burada "*müteḳā'id*" paşanın İsfendiyaroğulları hanedanından gelen asil soyu vurgulanır; rivayete göre ataları Peygamber'in şehit kumandanı Halid bin Velid'e kadar uzanıyordu.[99] Hac farizasını herhalde Şam beylerbeyi iken ifa eden paşanın (Hacı lâkabı buradan gelir) vakfiyesinde kaydedilen hayratı şunlardır: Kayseri'de bir cami ile (iki *ṭābḫāne*, bir kiler, bir mutfak ve odunluktan oluşan) bir imaret, ve konuklara günde iki kez bir kâse çorba ile iki dilim ekmek verilen 13 ocaklı bir han; yine Kayseri'de Müslüman çocuklara Kur'an öğretilen "*ḳaṣr-ı gülzār-ı na'īm*" gibi güzel bir sıbyan mektebi; Akyazı kasabasında bir cami ve sıbyan mektebi; Bendereğli'de bir sıbyan mektebi; Kayseri'nin Üskübü köyünde bir başka sıbyan mektebi; paşanın Üsküdar'daki sarayının yakınında, şeyh ve dervişlerin ikameti için beş oda ile mutfak işlevli altıncı bir odadan oluşan bir zaviye (*ḫānḳāh*); bu zaviye yanında paşa için inşa edilen türbe; ve bir suyolu ile Bulgurlu köyünden su taşınan, aynı zaviyenin önündeki su deposu (*siḳāye*), ve buradaki Emir Ahur (İmrahor) Mescidi yanındaki kamusal çeşme. Yayınlanmamış vakfiyeden öğrendiğimize göre, paşa Üsküdar'ın İmrahor mahallesinde kendi sakin olduğu iki avlulu ve bahçesinde çinilerle süslü köşklerle çardaklar olan, mülk menzilini hayratına vakfetmişti.[100]

Hacı Ahmed Paşa'nın Anadolu ve Üsküdar'daki hayır eserlerinin yerleri, onun soylu sülâlesi ve kariyeriyle yakından ilintiliydi. Vakfına kendini mütevelli tayin eden paşanın ölümünden sonra, yerine oğulları ve onların nesilleri tükendiğinde de azatlı köleleri mütevelli olacaklardı. Vakfın nâzırı ise paşanın ciğerköşesi olan sevgili oğlu, ümeranın gururu Mehmed Bey hazretleriydi.[101] Hacı Ahmed Paşa'nın zaviyesi, *Tuḥfe*'de zikredilen akrabasınınkini tamamlıyordu: "*Üsküdārda Şemsī Aḥmed Paşa cāmi'i, tekye 1.*"[102]

Sinan otobiyografileri Hacı Ahmed Paşa'nın Kayseri'deki camisini mimarbaşının eserleri arasında sayarsa da, bugün yok olmuş müştemilâtını anmazlar: "*Cāmi'-i şerīf-i Aḥmed Paşa, Kızıl Aḥmedlu der Ḳayşeriyye*"; "*Bir daḫī mezbūrda [Ḳayşeriyye] Ḥācī Paşa cāmi'-i.*"[103] 1576'da paşanın adamına teslim edilen ve Kayseri kadısına hitaben yazılan bir ferman, Şam beylerbeyiliğinden mütekaid olan Hacı Ahmed'in şehir surlarının yanı başında inşa etmekte olduğu caminin yakınındaki eski bir kapıyı yenidcn açmak için kendi parasını kullanma izni verir: "*Şām beglerbegisi olup teḳā'üd iden Ḥācī Aḥmed binā itdügi cāmi'-i şerīfinüñ ḳurbinde ḥiṣār dıvarı olup ḳal'a içine giden ḳadīmī ḳapusı olup...*"[104]

Bu belge, caminin 1570'lerde paşanın emekli olmasından sonra sipariş edilmiş olduğunu ve öldüğü 1576-77 yılında hâlâ inşaatının tamamlanmadığını düşündürür. Bâninin cami civarında vakfettiği bir bahçe ve hamamı zikreden 1581-82 tarihli vakfiyesi, külliyesinden halihazırda mevcutmuş gibi bahseder.[105] Fakat caminin inşaat kitâbesinin ebcedle düşülen tarihi, tamamlanma yılı olarak 994'ü (1585-86) verir. Sülüs hatla mukarnas kavsaralı cümle kapısının kemerinin üzerine iki satır halinde hakkedilen kitâbe şöyledir:

Temellerini Zilhicce ayında atmışsın onun
Dilerim Kıyamet Günü'ne dek bânisine dua edilsin

Ona tarih dedim, mamur oldu vilayet
Ahmed Paşa Kayseri'de camisini yapalı beri

Şehr-i ẕi'l-ḥiccede urmışsun anuñ bünyādın
Dilerim ḥaşre degin ṣāḥibine ola du'ā

Oldı ma'mūr vilāyet didüm anı tārīḫ
Yapalı Ḳayşeride cāmi'ün Aḥmed Paşa.[106]

1646-57'de Hacı Ahmed Paşa'nın Kayseri'deki vakfının mütevellisi tarafından padişah sarayına sunulan bir dilekçe, caminin bânisinin hayratının su ihtiyacı için gereken tedariki yapmadan ölmüş olduğunu bildirir. Bu yüzden cami için şehrin kamusal çeşmelerinin artan suyu kullanılmaktaydı. Mütevelli, elli yıldır terk edilen bir suyolu bulmuştu; cami ile çifte hamamının ihtiyacını karşılamak üzere bu eski suyolunu tamir etmeyi öneriyor, artan suyu da kamusal çeşmelere dağıtmayı vaat ediyordu.[107]

Evliya Çelebi'nin "*Ḥācı Paşa Cāmi'i*" olarak tanımladığı mabed, eyalet yöneticileri tarafından Mimar Sinan'a Batı ve Orta Anadolu'da sipariş edilen en anıtsal camidir.[108] Ya bir hassa mimarınca veya yerli bir mimar tarafından, payitahttan gönderilen bir plan temelinde inşasına nezâret edilen caminin yapımında, mimarbaşının menşei olan Kayseri bölgesinin hünerli taş ustalarının kullanıldığı muhakkaktır.[109]

Kademesiz kütlesi kubbeli bir küpten ibaret olan bejimsi açık gri kesme taştan cami, önündeki gösterişli Sinanvâri bejimsi beş gözlü çifte revak ile ayrıcalık kazanır. İki sıra baklava başlıklı beyaz mermer sütunların taşıdığı revak, değişik renkte münavebeli kemer taşları ve renkli mermer madalyonlarla süslenmiştir (**res. 465**).[110] İç mekânını dört bir yandan saran girintili nişler gizli payanda vazifesi görür, tıpkı Hadım İbrahim Paşa'nın Silivrikapı (1551), Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın Haleb (1556-65/66) ve Behram Paşa'nın Diyarbakır'daki (y. 1564/65-1572/73) camilerinde olduğu gibi. Belki de caminin planı, Hacı Ahmed Paşa'nın 1560'larda Haleb'deki beylerbeyilik döneminde burada görmüş olabileceği öncülünden esinlenmişti. Namaz mekânının köşeleri yoğun biçimde payandalanmış ve kıble duvarı ihtiyatla fazladan bir çift dış payandayla takviye edilmiştir. Yeni baştan yapılan çokgen, düz şerefeli minaresi özgün karakterini yitirmiştir. Yüksek cephelerdeki üç sıra pencere, koyu gri taştan çerçeveler ve münavebeli kemer taşlarıyla vurgulanmıştır. Yine koyu gri taştan kesintisiz bir şerit, zemin düzeyi pencerelerinin üzerinden geçerek, dikdörtgen sövelerin ritmini yansılar (**res. 463**). Ağaç dikili ön avlunun zarif şadırvanı, kemerleri baklava başlıklı sekiz sütuna dayanan kurşun kaplı bir kubbeyle örtülmüştür.

Orta boyutlu (çapı 12,30 metre) pandantifli bir kubbe, caminin yumuşatılmamış kübik kütlesini taçlandırır. Kubbenin pencereli kasnağı, gömme payandalar ve her köşede dayama kemerleriyle takviye edilmiştir. Şişkin profilli kubbenin kurşunla kaplanması Kayseri'de bir yenilik olduğundan, yapı Kurşunlu Cami olarak da bilinir (şehirdeki piramidal, konik veya yassı tonozlu üstyapılar genellikle taştan yapılmıştır). Caminin cümle kapısının iç tarafının üstündeki çıkıntılı özel mahfil, iç mekânın etrafını çeviren U-biçimli bir üst mahfille tamamlanır. Ağırbaşlı ibadethanenin özgün nakışlı bezemeleri ve kitâbeleri bugün artık mevcut değildir. Standart mihrab âyetinin (3: 37) hakkedildiği bir dikdörtgen kitâbe panosu içeren mütenasip oranlı mukarnas kavsaralı mermer mihraba, yalın bir mermer minber eşlik eder (**res. 466**). Müezzin mahfili namaz mekânının kuzeybatı köşesini işgal eder.

Hacı Ahmed Paşa'nın camisi, otobiyografilerinde Sinan'ın eser sahipliği iddiasında bulunduğu Kayseri'nin iki camisinden biridir. Çerkes Osman Paşa (ö. 1553-54) tarafından yaptırılan diğer cami yok olmuştur.[111] Karaman eyaletine bağlı bir sancak merkezi olan Kayseri, 16. yüzyılın akışı içinde bölgelerarası ticaretin canlı bir odağına dönüşerek gelişti. 1580'lere gelindiğinde, Bursa'dan sonra Anadolu'nun en büyük ikinci şehri ve pamuklu kumaş, ham pamuk ile deri satın almak isteyen tacirlerin toplanma merkezi oldu.[112] Kayseri'nin refah

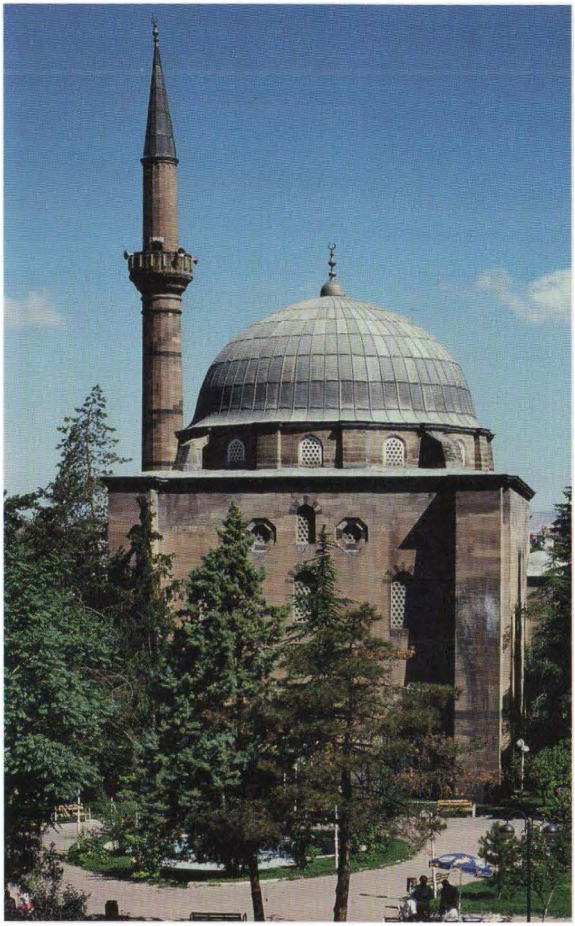

464 Hacı Ahmed Paşa Camii, Kayseri, güneyden görünüm.

465 Hacı Ahmed Paşa Camii, Kayseri, çifte revaklı soncemaat yeri.

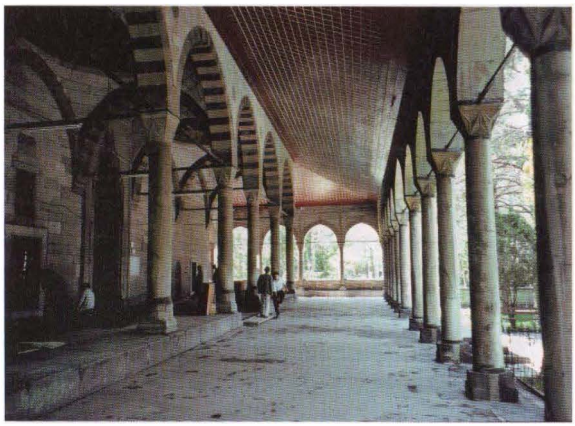

466 Hacı Ahmed Paşa Camii, Kayseri, kıble duvarına doğru iç mekân.

döneminin doruğunda inşa edilen Hacı Ahmed Paşa'nın cami külliyesi, vakfiyesinde bağışladığı belirtilen bahçe olabilecek bir kamusal parkın yanı başında yer alır. Bir zamanlar şehrin dış kalesinin kapılarından birinin içinde yer alan cami, iç kalenin eteğindeki işlek ticaret merkezine bağlanan bir arter üzerinde konumlanmıştı.[113] Sinan tarafından Isparta, Ankara ve Kütahya'da tasarlanan üç eyalet camisinin tersine, Kayseri'dekine vaktiyle yolcuların ihtiyaçlarını karşılayan bir imaret ve kervansaray eşlik ediyordu. Külliye, Karaman eyaletinin emekli bir beylerbeyi olan bânisinin anısını ebedîleştirdi. İnşaat kitâbesinin iftiharla beyan ettiği gibi, Ahmed Paşa, camisini Kayseri'de yaptırdığından beri vilayet "*maʿmūr*" olmuştu.

DOĞU ANADOLU

Beylerbeyilerin Doğu Anadolu'da Sinan'a sipariş ettikleri cami külliyeleri, Safevi sınırı boyunca uzanan bu çekişmeli hudut bölgesini Sünni kurumlarla Osmanlılaştırmaya yönelik kolektif bir çabayı temsil eder (**Harita 1**). Eski Akkoyunlu payitahtı olan Diyarbakır'ın (Amid) Osmanlılaşması, 1507 ile 1514 yılları arasında Safevilerin hakimiyeti altındaki şehri, I. Selim'in devrinde Bıyıklı Mehmed Paşa'nın fethetmesi ve buranın onursal vezir unvanıyla ilk beylerbeyi (1515-21) olmasıyla başladı. "İran topraklarının açılışında kilit noktası ve Bayındırlı (Akkoyunlu) hanların payitahtı olan Diyarbakır kalesi", böylelikle stratejik konumlu bir Osmanlı eyaletinin merkezi haline dönüştü (*kilīd-i fütūḥ-ı memālik-i İrānī ve pāy-i taḫt-ı mülūk-ı Bāyındır Ḫānī olan Āmid Ḳalʿası*).[114]

I. Sultan Selim'in "*emr-i pādişāhī*"si ile Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbakır'da inşa ettirdiği cami, burada Osmanlı hakimiyetinin başlangıcını ilân eden, simgesel anlam yüklü, görkemli bir anıttır (**res. 86**).[115] Tamamıyla merkezîleşmiş dört yapraklı yonca planlı bu caminin ana kubbesi dört yarım kubbe ile çevrilidir. İstanbul'un selâtin camilerinin daha küçük ölçekli bir yorumu olan tek minareli caminin önünde uzanan yedi kubbeli revağın her iki yanında birer tabhane yerleştirilmiştir. Bu cami, Osmanlı plan tipleri ve biçimlerini yerel inşaat ve bezeme gelenekleriyle birleştiren, melez bir mimarî üslûbun temelini atmıştır: Memlûk tarzı ablak duvar tekniği ve renkli mermer kaplamalar ile, İran tarzı çinilerin bir arada kullanıldığı bir üslûptu bu.[116] Aynı üslûp Diyarbakır'ın çevresine yayılarak, Sinan çağında, Doğu Anadolu ve Suriye-Filistin'de değişik biçimlerde baş gösterecekti. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın şehrin fethini ölümsüzleştiren öncü yapıtının tersine, Diyarbakır'da mimarbaşına atfedilen camiler grubu, kubbeli küpten oluşan plan tipinin varyantlarıdır. Sadece *Tuhfe*'de zikredilen bu camilerin *Tezkiretü'l-Ebniye*'ye dâhil edilmemesi, Sinan'ın marjinal katkısının İstanbul'dan gönderilen veya onaylanan planlardan öteye gitmediğini düşündürür.[117]

1555'te imzalanan Amasya Barış Antlaşması, III. Murad döneminde Tebriz, Şirvan ve Gürcistan'ın fethiyle sonuçlanan uzatmalı bir savaş (1578-90) patlak verinceye değin, değişken Safevi-Osmanlı sınırlarını geçici olarak sabitlemişti. Sinan'ın 1560'larda Lala Mustafa Paşa için Erzurum'da ve Köse Hüsrev Paşa için Van'da tasarladığı camiler, önemli askerî üslerde yeni kurulan eyaletlerin merkezlerinde yer alıyordu.[118] Rumeli'deki ve Anadolu'nun diğer kesimlerindeki muadillerinden farklı olarak, mimarbaşının Doğu Anadolu'daki camileri şu bölgesel özellikleri taşır: Üç dilimli kemerler, iki renkli taş dizilerinden oluşan "ablak" tekniğinde duvarlar ve 1560'larda İznik çinilerini taklit etmeye başlayan yerel olarak üretilmiş sır-altı çini kaplamalar gibi.[119]

Sinan'a atfedilen bu anıtlar, yakın geçmişte Safeviler ve Memlûklerden fethedilen başlıca şehirlerin (Erzurum, Van, Diyarbakır, Haleb, Şam, Kudüs), Osmanlı hakimiyetindeki topraklarla görsel olarak bütünleşmesine katkıda bulundu. Doğu Anadolu'dan Suriye-Filistin'e uzanan bu stratejik hudut bölgesinin beylerbeyileri, bölgelerarası iletişimi ve sanatsal etkileşimi teşvik eden bir hareketlilikle, sık sık bir eyalet merkezinden diğerine ta-

yin ediliyorlardı. Sinan'ın başında bulunduğu hassa mimarları ocağından merkezî olarak koordine edilen, bu beylerbeyilerin ortak mimarî vizyonu, imparatorluğun yeni belirlenen doğu sınırlarında bütünlük taşıyan bir görsel kültür kuşağı yaratımına katkıda bulundu. Azerbaycan, Irak, Mısır, Yemen ve Kuzey Afrika'daki görece yönetsel özerkliğe sahip daha uzak eyalet merkezleri, görsel olarak Osmanlılaşan bu kuşağın dışında kaldılar.

VIII. LALA MUSTAFA PAŞA

Erzurum, Osmanlı-Safevi sınırından geçen kervanların ve orduların anayolu üzerinde, önemli bir ticarî ve askerî merkezdi (**Harita 1**). Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinden kalma, piramidal veya konik tonozlu anıtların hâkim olduğu şehir, otuz yıl Akkoyunlu idaresi altında kaldıktan sonra, 1502'de Şah İsmail tarafından fethedildi. 1518-19'da Osmanlı topraklarına eklenerek, 1534'te bir eyalet merkezine dönüştürüldü ve 1540'ta yeni bir kanunnameyle yasal durumu düzenlendi. 1548'den itibaren eyaletin beylerbeyileri Erzurum'da ikamet etmeye başladı ve 1555 Amasya Barış Antlaşması'ndan sonra, İran ile Bursa arasındaki kervan ticaretinin canlanmasıyla, şehrin nüfusu yabana atılmayacak bir artış gösterdi.[120] Arşiv belgelerinden, 1555'te eyalete bir mimarbaşı atanıncaya değin, Erzurum beylerbeyilerinin Diyarbakır'dan mimar getirttikleri anlaşılmaktadır.[121]

Lala Mustafa Paşa'nın Erzurum'daki camisi, 1562-63'te orada beylerbeyi olarak ikamet ettiği kısa görev döneminde inşa edildi. Sultan Süleyman'ın sarayında yetişen bu Bosnalı paşa, mazul vezir Divane Hüsrev Paşa'nın (ö. 1545) kardeşiydi. 1556'da Şehzâde Selim'e lala olarak atandı.[122] Şehzâdenin, kardeşi Bayezid'le 1559'da Konya savaşıyla zirvesine çıkacak çatışmaya girmesine yol açan entrikaların dile düşmüş müfsitlerinden biri Lala Mustafa idi. Bu savaş onun talebesini veliahd şehzâdeye dönüştürecek ve 1562'de Bayezid'in Safevi sarayında idamıyla sonuçlanacaktı. Şehzâde Bayezid'i destekleyen Rüstem Paşa, 1560'ta fitneci lalayı görevinden azlederek, yerine Lala Hüseyin Paşa'yı tayin etti. Onu Macaristan'daki ücra Pozega sancağına sürmeye çalıştıysa da, Şehzâde Selim'in araya girmesiyle, Mustafa Paşa, Bayezid'in İran'daki faaliyetlerini gözlemlemek üzere Van beylerbeyiliğine tayin edildi. Oradaki görev dönemi boyunca, Van'dan mülteci şehzâdenin kuvvetlerine katılmak üzere İran'a göç eden yaklaşık 300 kişiyi, Osmanlı yönetiminden hoşnutsuz daha küçük göçmen gruplarından oluşan bir göç dalgası izledi. Paşaya bu tür hainleri yakalayıp idam ettirmesi emredildi.[123]

1561'de bu görevden azledilerek, 1562'de Erzurum beylerbeyi oldu ve burada on üç ay kaldıktan sonra Halep, ardından da Şam beylerbeyiliğine atandı. Minnettar talebesi II. Selim onu 1569'da payitahta çağırdı ve kısa süre içinde, "Kıbrıs Fatihi" olarak ün kazanmasını sağlayan sefere (1570-71) gönderdi. Bunun ardından paşa, III. Murad adına Tiflis, Şirvan ve Kars'ı fethetti (1578-79) (**res. 40**). Safevi cephesinden payitahta döndüğünde, tüm hayatı boyunca özlemini çektiği veziriazamlığa ulaşamadan, yetmiş yaşını geçmiş olarak 1580'de öldü (**res. 467**). Eyüp Sultan türbesinin yanında açık baldaken tipli bir türbeye defnedildi.[124]

Memlûk sultanı Kansu Gavri'nin torunu olan karısı Fatma Hatun'dan büyük bir miras tevarüs eden Lala Mustafa Paşa, 1575'te Osmanlı hanedanından Hüma Sultan (Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzâde Mehmed'in kızı ve vezir Ferhad Paşa'nın dul karısı) ile evlendi. Varlıklı paşa, nam salmış hasisliğine rağmen, sayısız vakıflar kurdu: Erzurum'da bir cami ve sıbyan mektebi (1563); Şam yakınlarında Kudüs'e giden yol üzerindeki Kuneytra'da bir cami, imaret, han ve mekteb külliyesi (1567); Şam ile Kudüs arasında, Laccûn'daki Cenin'de bir başka cami, imaret ve zaviye külliyesi; Kıbrıs'ta Lefkoşe ve Magosa'da camiler (1579); Konya'da, Kıbrıs yolu üzerindeki Ilgın'da bir cami, zaviye, imaret, çifte kervansaray ve mekteb külliyesi (1577); Tiflis ile Kars'ta iki cami (1579) (**res. 49-50**); ve Medine'de bir sebil.[125]

Sinan otobiyografileri sadece Erzurum'daki, Arapça inşaat kitâbesine göre 970'te (1562-63) tamamlanan camiyi zikreder (**res. 468-69**).[126] Kitâbe, alışılmadık bir yer olan mukarnas kavsaralı mihrabın üzerine, üç satırlık sülüs hatla hakkedilmiştir:

> Bu cami merhametli Tanrı'nın rahmetini dilemek için, her şeyi bilen Tanrı'nın gölgesi Sultan Süleyman Han b. Sultan Selim Han'ın günlerinde,
>
> Sultan'ın oğlu Selim'in lalası Mustafa Paşa b. Abdülmukim, tarafından yapıldı, Tanrı onun gölgesini ebedî ihsanının yardımıyla daim kılsın.
>
> Tanrı bânisinin bu hayrını Daimî Cömertliğiyle kabul eylesin; ve tarihi ilâhî esinle söylendi: "Takvâ üzerine kurulan bir mescid [*binâ el-mescidi üssise ʿale't-takvâ*, 9: 108]", sene 970 (1562-63).[127]

1563 Ekim'inde tescil edilen Arapça bir vakfiye, paşayı Erzurum beylerbeyi olarak tanımlar ve bu şehirde Sultan Süleyman'ın beylerbeyiler için yaptırdığı sarayın yanına, avlusu şadırvanlı ve tek minareli bir cami bina ettirdiğini açıklar. Camiye, "Kâbe Mescidi" olarak bilinen, Osmanlı devri öncesine ait harap haldeki bir yapının yerini alan bir sıbyan mektebi eşlik ediyordu.[128] Sinan otobiyografilerine dâhil edilmeyen mekteb, süslü şekilde oyulmuş devşirme taşlarla inşa edilmişti. Ca-

467 Lala Mustafa Paşa, anonim portre, y. 1573-78'de Avusturya Habsburg elçiliğine bağlı bir sanatçının çizimlerinden kaynaklanan 1586 tarihli Löwenklau Albümü'nden, kâğıt üzerine suluboya.

minin batı yanında yer alan bu mekteb 1983'te yıktırıldı. Türkçe inşaat kitâbesi, Lala Mustafa Paşa'nın süslü Kâbe Mescidi'ni 969 (1562) yılında, çocuklar için çok güzel bezenmiş bir mekteb olarak yeniden yaptırdığını açıklıyordu.[129]

Paşa, Erzurum'un dış kalesinde yer alan camisine, Sultan Süleyman'dan Mayıs 1563'te elde ettiği bir izin doğrultusunda, dirlik sahiplerinden ve Gürcü emirlerden yasal olarak satın aldığı mülklerini vakfetti. Erzurum'daki gelir getiren vakıfları, cami avlusunun yanında iki paralel dizi halinde inşa edilen yirmi altı dükkân, yakındaki evler ve buradaki beylerbeyi sarayının civarındaki on dükkân ile on mahzenden oluşuyordu. Paşa bundan başka, Sultan Süleyman'ın "*velīʿahd*" Şehzâde Selim için inşa ettirdiği "*sarāy*" olarak bilinen, yakındaki bir konutu da kendi hayratına vakfetti. Camisine bağışladığı mefruşat şunlardı: Rahleleriyle birlikte altı büyük boy Kur'an, iki büyük bakır şamdan, avizeler, on dört büyük halı, dinî bayramlarda mihraba asılması için (biri Kâbe'yi tasvir eden) iki seccâde ve mihrab desenli yedi kilim. 1578 tarihli bir vakfiye zeyli, ordunun Erzurum'da karargâh kurduğu III. Murad'ın o yılki Safevi seferinin kumandanı olarak, paşanın bizzat fethettiği Gürcistan'daki köylerin ağırlıklı olduğu yeni mülklerin evkafına eklendiğini gösterir. Bâninin ölümünden sonra oğulları vakfın mütevellileri, Erzurum beylerbeyileri de nâzırları olacaktı.[130]

Şehzâde Selim, vezir Sokollu Mehmed Paşa ile birlikte, kaçan kardeşi Bayezid'i Safevi sınırına dek kovaladığı 1559 yılında, vakfiyede bahsi geçen Erzurum'daki kendi sarayında kalmış olmalıydı. Selim, o yılın güzünde Erzurum'dan Diyarbakır ve Haleb'e geçerek, Aralık ayında Konya'daki sancağına döndü.[131] Şehzâdenin Erzurum'daki sarayının, eski lalasının eline nasıl geçtiği vakfiyede açıklanmıyor. Lala Mustafa Paşa, bu sarayın yanına kendi camisini inşa ederek, Temmuz 1562'de Bayezid'in öldürülmesinin ardından Selim'in kesinleşen veliahd şehzâde statüsünü kutlamak istemiş olabilir. Nitekim, lalanın yukarıda zikrettiğim cami kitâbesi, talebesi Şehzâde Selim'e Tanrı'dan ilâhî destek diler. Caminin beylerbeyi sarayının yanı başındaki konumu, ihtiraslı paşanın resmî imgesini devlet ve dinin hizmetkârı olarak temsil ediyordu.

Bejimsi gri bazalttan kesme taş caminin (10,56 metre çaplı) küçük kubbesi, her bir köşedeki çifte dayama kemerleriyle desteklenen sekizgen bir kasnak üzerinde yükselir. Dört sekizgen filpâyenin taşıdığı bu pandantifli merkezî kubbeyi kuşatan dört yarımkubbemsi beşiktonozun köşelerine birer minik kubbe yerleştirilmiştir. Dört yapraklı yonca planlı ibadethanenin önünde, aynı yükseklikte, mukarnas başlıklı sütunların taşıdığı beş kubbeli bir revak uzanır. Alçak kubbeli üstyapının dışsal olarak ifade edilmediği caminin kademesiz cephelerine, iç mekânın konfigürasyonu yansımaz. Sinan'ın eyaletlerdeki kubbeli küp tipli standart planından bariz şekilde sapan bu caminin tasarımı, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbakır'daki camisinin tabhanesiz bir varyantıdır (**res. 86**). İki sıra halinde dizilmiş az pencereli basit cepheleri ve pencereli kasnaklar içermeyen alçak kubbeli üstyapısı, caminin Sinan tarafından hazırlanmış planının yerli bir mimar tarafından uygulandığını düşündürür. Mukarnas şerefeli, kırmızı ve koyu gri taş şeritleriyle süslenmiş oransız ölçüde kısa ve kalın silindirik minare, âdet hilâfına revağın kuzeybatı köşesine yerleştirilmiştir. Eski fotoğraflar revağın vaktiyle, üç taraftan ahşap saçaklarla çevrili olduğunu gösterir (bu saçaklar 1962'de kaldırılmıştır).[132]

Soncemaat yeri cephesindeki mukarnas kavsaralı cümle kapısına, yan cephelerin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki merdivenli iki kapı eşlik eder. İç mekânda, mukarnas kavsaralı süssüz bir mihrab ile ahşaptan yeni bir minber ve müezzin mahfili yer almaktadır (**res.**

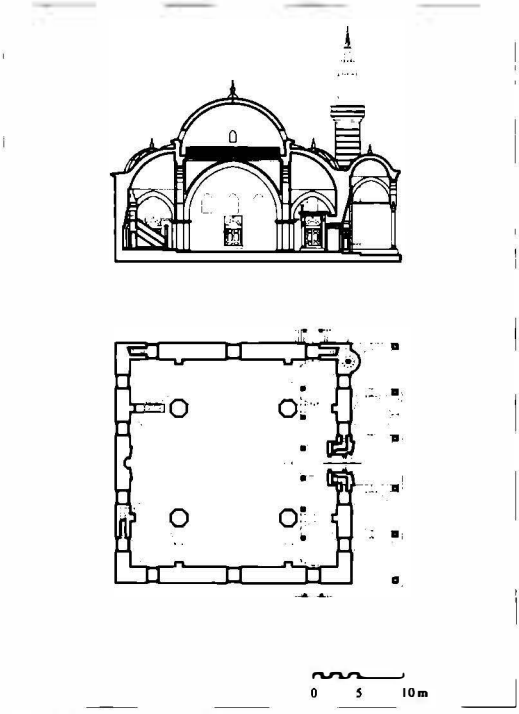

468 Lala Mustafa Paşa Camii, Erzurum, plan ve kesit.

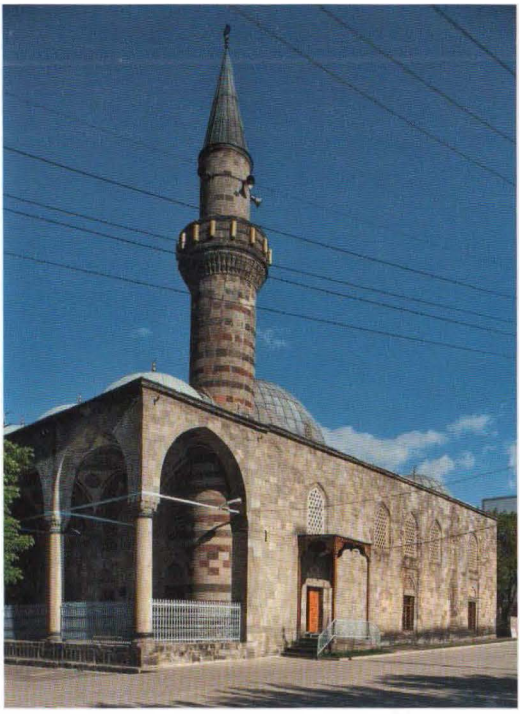

469 Lala Mustafa Paşa Camii, Erzurum, kuzeybatıdan görünüm.

470). Kuzey duvarı boyunca, altı mermer sütunun taşıdığı kemerlere dayanan bir üst mahfil uzanır. Caminin güneybatı köşesindeki "*paşa mahfili*"ne (yakın geçmişteki onarımlarda kapatılan) özel bir kapıdan giriliyordu; bu selâtin camilerinin hünkâr mahfillerini çağrıştıran, alışılmamış bir özelliktir.[133]

Yan cephelerdeki kapıların ve tüm pencerelerin sivri kemerli alınlıkları, hem içten hem dıştan, birbirinin eşi yirmi sekiz tane sır-altı çinili pano ile kaplıydı. Caminin dışındakilerin çoğu yok olmuştur, fakat genellikle içindekiler iyi korunmuş durumdadır.[134] Her bir alınlığın merkezindeki kitâbeli kartuş, lacivert zemin üzerine beyaz celî sülüs hatlar içerir (**res. 471**). Lacivert, mavi, firûze, kırmızı ve beyaz renkli desenler, yoğun bir şekilde istiflenen hatayî palmetler, rozetler ve yapraklarla kaplıdır. Doğu Anadolu'daki 16. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen diğer çini kaplamalarla birlikte kendine has bir grup oluşturan bu panoların ortak bir özelliği, çatlak sırlı yüzeyleri ve aşırı kalabalık desenleridir.[135] Lala Mustafa Paşa Camii'nin çinileri, yapının dört yapraklı yonca planını esinleyen Diyarbakır'da üretilmiş olabilir. Fakat Julian Raby'nin ileri sürdüğü gibi, Erzurum'daki bu siparişi yapmak üzere çinicilerin İznik'ten gönderilmiş olmaları da mümkündür. Raby, "gezici İznik çinicilerinin bunun ardından eyalet merkezi olan Diyarbakır'a giderek, ya oradaki mevcut yerli endüstriye asimile olmuş veya kendi atölyelerini kurmuş" olabilecekleri tahminini yürütür.[136] Menşeleri ne olursa olsun, Erzurum'daki çiniler 1560'lardan sonra Diyarbakır'da İznik tarzında üretilen kare ve dikdörtgen çinilerle yakından akrabadır.

Çini alınlıkların kitâbeleri, Kur'an âyetleriyle birlikte hadisleri alıntılar. Soncemaat yeri cephesindeki çift, Besmele'yi ve Kelime-i Tevhid'i dile getirir.[137] Caminin içinde, kuzey duvarının pencerelerinin ve yan kapıların alınlıklarında hadisler yazılıdır: "Ticaret insanı yoksulluktan korur"; "Kim Allah için bir mescid bina ederse Allah ona cennette bir ev bina eder"; "Namaz dinin direğidir ve onu eda edenler dini yüceltir, fakat onu bozanlar dini yıkarlar."[138]

Diğer pencere alınlıkları, saat yönünün tersinde okunmak üzere, doğru yola yönelmiş müminlere cemaatle namaz kılmayı ve diğer dinî vecibeleri yerine getirmeyi tavsiye eden Kur'an âyetlerini aktarır. Yakın geçmişe değin Şi'î Safevilerce yönetilen bir şehre uygun bir kitâbe temasıdır bu. Batı duvarının iç tarafındaki çini alınlıklar Besmele'yle başlayarak Bakara suresinden bir âyeti zikreder: "Doğu da batı da Allah'ındır, nereye dönerseniz Allah'ın yönü orasıdır. Doğrusu Allah her yeri kaplar ve her şeyi bilir (2: 115)."[139] Kıble duvarının pencere alınlıkları da Besmele'yle başlar ve aynı

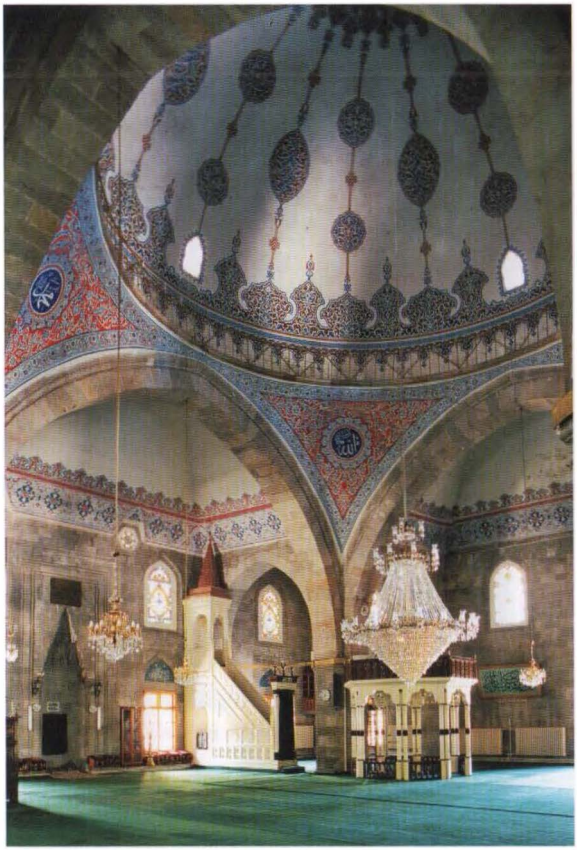

470 Lala Mustafa Paşa Camii, Erzurum, iç mekân.

471 Lala Mustafa Paşa Camii, Erzurum, sır-altı çinili pencere alınlıklarından bir örnek.

sureden, cemaati kıblcyc dönerek Cuma namazı kılmaya davet eden bazı âyet parçaları (2: 144, 238) aktarır. Doğu duvarındaki alınlıklar ise Besmele'yle başlayarak, müminlerin temel vecibelerini ana hatlarıyla bildiren bir âyeti alıntılar (9: 18). Allah, Hz. Muhammed, Ebu Bekir ve Ömer'in isimlerini taşıyan nakışlı madalyonlar, kubbe pandantiflerini süsler. Kubbenin ortasına, doğru yolda olanlara Tanrı'nın ödülünü vaat eden bir âyet dört kez dönerek yazılmıştır (17: 84).[140]

Evliya Çelebi, kurşun kaplı kubbeli üstyapısı İstanbul "tarzı"nda olan bu camiyi Sinan'a atfeder ve cirit oynanan geniş bir meydana bakan "*Paşa Sarāyı*"nın kapısı önündeki caddenin karşısında yer aldığını söyler. Mihrabı, minberi ve müezzin mahfili "*sāde güzeli*"dir ve kayda değer avizeleri yoktur. Soncemaat yeri vardır, ama avlusu dardır:

> *Cāmi'-i Lala Muṣṭafā Paşa: Paşa Sarāyı ḳapusınuın önünde ṭarīḳ-i 'āmm aşırı vāḳi' olmış Süleymān Ḫān vezīri Lala Muṣṭafā Paşa bināsı, İslāmbol ṭarzı ḳubbe-i ālīsi ve cümle bināsı raṣāṣ-ı ḫāṣṣ ile meṣtūrdur. Ṭūlen ve 'arżen seksener ayaḳdur. Miḥrābı ve minberi ve mü'ezzin maḥfili sāde güzelidür. İçinde şöhret āvīzeleri yoḳdur. Ṭaşrā şoffası vardur ammā ḥaremi dardur [Süleymān Ḫān mi'mārı Sinān Aġa bināsıdur].*[141]

Sinan'ın üslûbunun yöresel bir varyantını Erzurum'da ilk defa örnekleyen bu eyalet camisi, vaktiyle veliahd şehzâde Selim'in lalası olmuş bânisinin imtiyazlı bir beylerbeyi olarak kimliğini ilân ediyordu. Sıradışı planı, yalnız Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbakır'daki zafer anıtını değil, aynı zamanda payitahttaki Şehzâde Mehmed Camii'ni de andırır. Caminin dört yapraklı yonca planı, Lala Mustafa Paşa'nın daha sonra Ilgın ve Kuneytra gibi menzillerde, yolcuların ihtiyaçlarına hitab eden kapsamlı külliyelerin eşlik ettiği jenerik kubbeli küpler olarak tasarlanan camilerininkinden farklıdır. Bâninin Sinan'a sipariş ettiği tek itibar anıtı olan Erzurum'daki "*Paşa Sarāyı*"nın yanı başındaki bu iddialı şehir camisi, onun müstakbel padişahla yakın bağlantısını beyan ediyordu. Tanrı'nın şehzâdenin talihini daimî kılmasını dileyen inşaat kitâbesiyle, bu anıt Lala Mustafa Paşa'nın talebesinin saltanatında veziriazamlığa ulaşma özlemini dile getiriyordu. Ne var ki, eleştirel özel kâtibi Mustafa Âli'nin de itiraf ettiği gibi, tamahkâr paşanın akıbeti, "haris olan mahrum kalır" (*el-ḥarīṣu maḥrūm*) sırrını teyit edecekti.[142]

IX. KÖSE HÜSREV PAŞA

1534'teki Tebriz kuşatması sırasında, Van kalesinden gelen delegeler şehrin anahtarını Osmanlılara teslim etmişlerdi. Fakat Sultan Süleyman'ın ordusu buradan çe-

kilir çekilmez, Safeviler Van'ı yeniden işgal etti. Şehir 1548'de bir kez daha zapt edilerek, stratejik bir Osmanlı eyaletinin merkezi haline geldi. Mimar Sinan'a Van'da bir cami ve medrese sipariş eden devşirme kökenli Köse Hüsrev Paşa, Enderun'da yetişmişti. Anteb (Ayntab) ve Pasin (Erzurum) sancakbeyi olarak hizmet ettikten sonra, 1561'de Van beylerbeyi oldu. 1562'de Şehzâde Bayezid ile oğullarının boğdurulmasına nezâret etmek gibi hassas bir görevle Kazvin'e gönderilen güvenilir ekip arasında Hüsrev Paşa da vardı. Bu görevi yerine getirdikten sonra Van'a döndü ve belirli aralıklarla yaklaşık on yıl süreyle orada beylerbeyi olarak ikamet etti. Aradaki dönemlerde Şam, Diyarbakır, Erzurum ve Haleb gibi eyaletlere tayin edildi. Diyarbakır beylerbeyi olarak katıldığı 1587 tarihli Safevi seferinde şehit düşerek, ölümünden sonra Van'daki camisinin bitişiğinde inşa edilen türbeye defnedildi (**res. 472-73**).[143]

Mustafa Âli'ye göre, şarap ve afyon bağımlılığı yüzünden Köse Hüsrev Paşa beylerbeyi rütbesini hak etmiyordu. Bunun tersine, Selânikî, Diyarbakır beylerbeyi olarak 1587'de vefat ettiğinde, onu "zekâ ve kurnazlıkta eşsiz" (*fîrâset ve kıyâsetde lâ-nażîr*) biriydi diye över. Muzaffer hudut bölgesindeki Kızılbaş meselelerini yakından bilen bir uzman olan paşa, Sultan Süleyman devrinde Şehzâde Bayezid vak'ası sırasında Şah Tahmasp'la ittifak kurulmasını başarmış olmasıyla tanınan, sağduyulu bir danışmandı. Devlet ve din meselelerinde sorumlu bir kişi olduğundan, III. Murad'ın 1578'de başlattığı İran seferinden önce, doğu sınırına casus olarak o gönderildi:

> *Serḥadd-i manṣûrede Ḳızılbâş aḥvâlin aṣlıyla bilür ehl-i vuḳûf Köse Ḥüsrev Paşa ḥażretleri, ki Şehzâde Sulṭân Bâyezîd maṣlaḥatında Şâh Ṭahmasp ile ve cümle aʿyân u erkânıyla ittiḥâd-ı şûrî ve maʿnevî eylemişdi, ḫüşmend ve müşîr-i müdebbir ve umûr-ı mülk ü millet ʿuḥdesinden gelür zât-ı şerîf olmaġın aña sipâriş buyruldı.*[144]

Köse Hüsrev Paşa'nın cami külliyesi, Van'da henüz tesis edilmekte olan Sünni Osmanlı rejiminin simgesiydi. Bu yeni eyalet merkezinde ikamet eden beylerbeyilerine 1560'larda yollanan fermanlar bölgedeki "*kızılbaş*"ları gözetim altında tutmalarını emrediyordu.[145] Sadece *Tuhfe*'de zikredilen cami ve medrese, paşanın şehrin dış surlarını takviye ettiği dönemde inşa edilen daha büyük bir külliyenin parçasıydı: "*Vânda Ḥüsrev Paşa cāmiʿi, medrese 1.*"[146] Paşaya 24 Kasım 1568'de Van'ın kerpiçten dış kalesinin (*varoş ḥiṣârı*) iç ve dış yüzlerini, yerel aşiret beyleri ve onların askerlerinin yardımıyla taşla kaplatarak berkitmesi emri verildi. 1572'de tamamlanan projenin masrafları için, Diyarbakır mîrî hazinesinden Van beylerbeyinin emrine 1.000.000 akçe tahsis edildi.[147] Daha önce Van beylerbeyi ve sancakbeylerine hitaben 10 Ekim 1567'de çıkarılmış bir ferman, "binası ferman olunan" cami ve hamam için kereste ile yapı malzemelerinin hazırlanmasına yardım etmeleri, bu hususta gecikmemeleri ve kimseye şeriata aykırı baskı uygulamamaları buyurulmuştu:

> *Vân beglerbegisine ve sancaḳı beglerine ḥüküm ki: Vânda taʿmîr ve binâsı fermân olınan câmiʿ-i şerîf ve ḥammâmuñ kerestesi ve sâʾir lâzım olan mühimmâtı iḥżâr olmaḳda muʿâvenetiñüz olmasın emr idüp buyurdum ki: Emrüm mûcebince zikr olınan binâ ḥuşûşında lâzım olan eger kerestesidür ve eger sâʾir mühimmâtıdur, her ne ise muʿâvenet eyleyesiz. Mübâşeret olındukda maṣlâḥât ʿavḳ ve teʾḫîr olınmaya. Ammâ bu behâne ile kimseye ḫilâf-ı şerʿ-i ḳavîm teʿaddî olınmaya.*[148]

Caminin Farsça inşaat kitâbesi, Van'ın ağırlıklı olarak Farsça konuşan nüfusuna hitab etmeyi hedefler ve tamamlanma tarihi olarak 968 (1567-68) yılını verir. Hattat Yusuf'un imzaladığı kitâbe, caminin cümle kapısının sivri kemeri altındaki dikdörtgen bir mermer levha üzerine sülüs hatla iki satır halinde yazılmıştır:

> Hüsrev iktidarlı paşa hazretleri
> Bu en yüce cenneti bina ettirince
>
> Gizli bir ses tarihini dedi:
> "Siz salihler için bir ev (beyt) inşa etti"
> [968 (1567-68)]
>
> *Ḥażret-i paşa-yi ḫusrev-iktidâr*
> *Çun binâ kerd în çunîn ḫuld-i berîn*
>
> *Guft hâtif bahr-i târîḫeş revân:*
> *"Ḳad benâ beyten lekumu'l-ṣâliḥîn"*
> *(968).*[149]

Şehit paşanın ölümünden sonra inşa edilen türbesi, caminin güneydoğu köşesine eklenirken ibadethanenin bir penceresi kapıya dönüştürülerek türbeye giriş sağlanmıştır. Türbenin kuzey kapısının üstündeki Türkçe kitâbe 996 (1587-88) tarihini verir, (Diyarbakır'ın sancağı olan) Mardinli Şaban b. Abdullah adlı mimarın adını zikreder ve paşanın mekânının cennet olduğunu beyan eder. Beyaz kesme taştan altıgen türbe, on iki kenarlı piramidal örtüsüyle, Doğu Anadolu'nun Ortaçağ'a özgü kümbetlerini andırır. Dikdörtgen kapı ve pencere söveleri çerçeveleyen, ikişer sütunçe üstünde yükselen yerel karakterli üç dilimli kemerler, oyma geometrik desenler ve mukarnaslı frizlerle bezenmiştir.[150]

Van'ın 17. yüzyılda tersim edilen bir topografik resmi, tepedeki iç kale ile altındaki dış kaleyi gösterir (**res. 474**). İç kaledeki yeniçeri ağasının konutuna bitişik, tek minareli kubbeli cami, bugün Kale Camii olarak

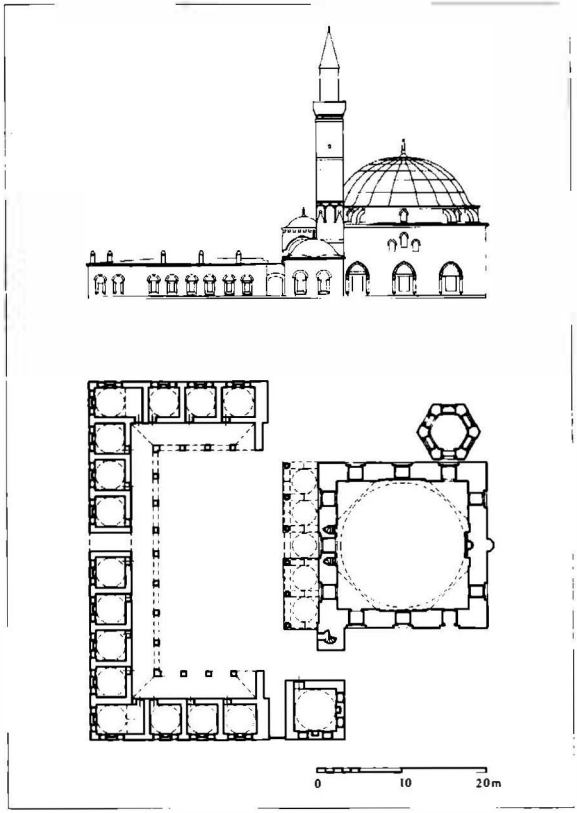

472 Köse Hüsrev Paşa Camii, Türbesi ve Medresesi, Van, restitüsyon planı ve yan cephesi.

473 Köse Hüsrev Paşa Camii ve Türbesi, Van, güneyden görünüm.

tanınır. 1534'teki Irakeyn seferinde Sultan Süleyman tarafından inşa edilmiştir. Mimarbaşının bir eseri olarak yazıldığı *Tuhfe*'de sonradan üstü çizilerek iptal edilen bu Osmanlı öncesi döneme ait cami, o yıl Sinan orduya eşlik ettiği sırada yenilenmiş olabilir. Aynı resim, Paşa Kapısı ile Orta Kapı arasındaki Paşa Sarayı'nın yanında Köse Hüsrev Paşa Camii'ni tasvir eder. Sonuncusu resmin üzerindeki yazıda, "*Kurşunlı cāmi'-i şerīfdür*" şeklinde tanımlanmıştır.[151]

Kubbesi artık kurşunla kaplı olmayan cami, günümüzde Kurşunlu Cami veya Hüsreviyye olarak tanınır. Hüsrev Paşa'nın tarihsiz bir vakfiyesinde camiye eşlik eden şu yapılar zikredilmiştir: Caminin ön avlusunu kuşatan on iki odalı ve bir dershaneli medrese; mutfak, kiler, ahır, odunluk ve "*tābḫāneler*"den oluşan bir "*'imāret*"; ve tabhanelere bitişik bir mekteb. Caminin ve imaretin avlularındaki çeşmelere yeni bir suyolu ile su getirilmişti. Mektebde yoksul çocuklara Kur'an öğretilecekti ve medrese hocası Hanefî mezhebinden olmak zorundaydı. Külliyeye 100.000 akçe, araziler ve yakın çevresinde inşa edilen birçok ticarî mülk vakfedilmişti: Dükkânlar, bir çifte kervansaray ve çifte hamam. Vakfın mütevellisi Hüsrev Paşa'nın kendisi, daha sonra da evladı olacaktı.[152] 1571 tarihli bir vakıf defterinde bahsi geçen, bir şeyh ve on dervişin ikamet ettiği zaviye, muhtemelen tabhaneli imaretin ta kendisidir.[153] Bugün sadece türbeli cami ile, biraz ötesine inşa edilmiş, yıkılmaya yüz tutan çifte hamam mevcuttur. 1915'te bir yangında hasar gören külliye, 1967 ile 1983 yılları arasında kısmen restore edildi; 1996'dan beri de kazı ve onarım süreci içindedir. Bir zamanlar caminin ön avlusunun etrafını saran, U-biçimli medrese eski fotoğraflar ve kazılar temelinde yeni baştan inşa edilmiştir; bu kazılar caminin kuzey tarafındaki imaretin de temellerini ortaya çıkarmıştır. Caminin doğusundaki harabe şeklindeki kervansarayda kazı yapılmamıştır.[154]

Kuran, Sinan tarafından tasarlanan cami ve medresenin ya payitahttan gönderilen bir hassa mimarı ya da yerel bir mimar tarafından inşa edilmiş olması gerektiği tahminini yürütür. Bazı araştırmacılar bu binaların, 1556 tarihli bir fermanda adı geçen, Van'ın gayrimüslim şehir mimarı Selman tarafından yapılmış olabileceğini ileri sürmüştür.[155] Mimarbaşının üslûbunun bölgesel bir uyarlaması olan caminin katmansız kütlesi kubbeli bir küpten ibarettir ve önündeki beş kubbeli revak artık mevcut değildir. Mukarnas şerefeli, kalın silindirik minaresinin konik külahı 1997'de yeniden yapılmıştır. Caminin iki renkli taş sıralarından oluşan "ablak" duvar dokusu, Diyarbakır, Haleb ve Şam gibi komşu eyalet merkezlerindekilere benzer. Sağır kemer alınlıklı alt pencerelerin üzerinde, cephelerin ortasına yerleştirilmiş üç-

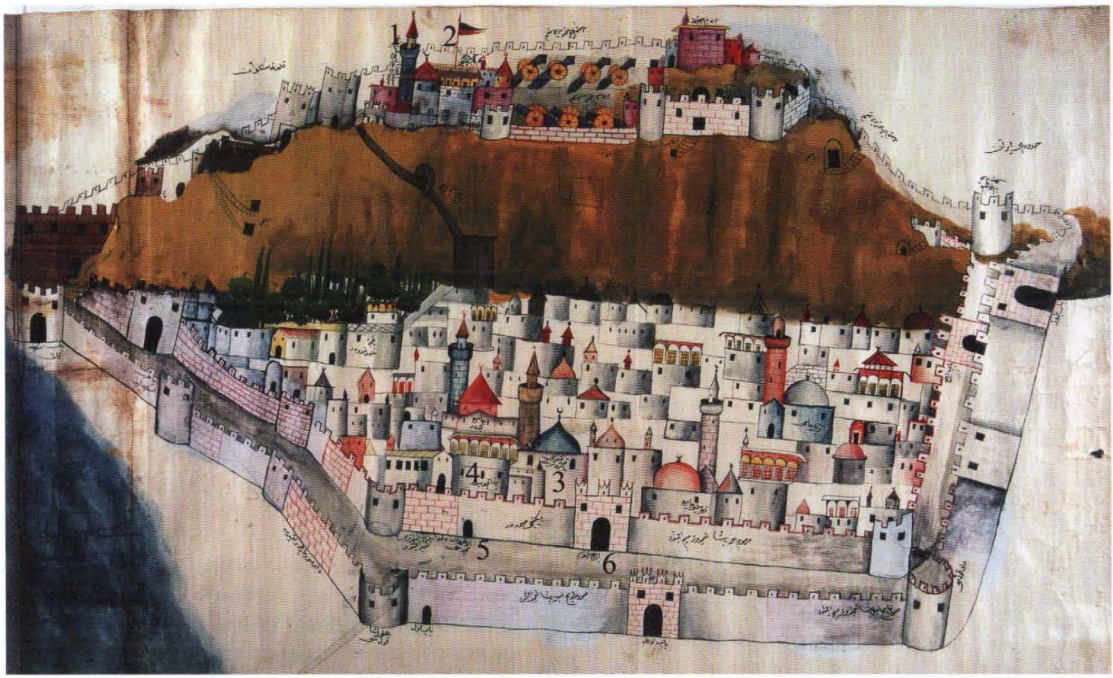

474 Anonim Van haritası, 17. yüzyıl: 1. Sultan Süleyman'ın hisar içindeki camisi, 2. Yeniçeri ağasının konutu, 3. Hüsrev Paşa Camii, 4. Paşa Sarayı, 5. Paşa Kapısı, 6. Orta Kapı.

lü pencere grupları yer alır. Duvarlar, ilk pencere sırasının tepesine kadar kırmızı ve beyaz taş dizilerinden örülmüştür, üst kısımları ise siyah ve beyaz taşlardan oluşur. Minarede her üç renk taş birlikte kullanılmıştır. Görece alçak yapı, (14,84 metre çapında) oldukça büyük bir yarımküresel kubbe ile örtülüdür. Kubbenin pencereli taş kasnağı, alışılmadık kadar çok (on altı adet) dayama kemeriyle takviye edilmiştir. İbadethanenin içinde, tromplar üzerinde yükselen kubbeyi taşıyan sekiz sivri kemer zemin düzeyine kadar iner.

Caminin soncemaat yeri cephesinin ortasında, mukarnas kavsarasız sade bir cümle kapısı vardır. Kapının iki yanında mihrabiyeler olmayıp, sadece birer pencere yer alır. Kıble duvarındaki (1992'de define avcıları tarafından havaya uçurulan) mukarnas kavsaralı mihrab, dışta konik külahlı bir çıkıntı şeklinde ifade edilmiştir (**res. 473**). İç yüzü mukarnaslı dikdörtgen bir bordürle çerçevelenen hasarlı mihrab, iki sütunçeye dayanan üç dilimli sivri kemer içine yerleştirilmiştir. Minber ile birlikte iç mekândaki nakışlı bezemeler yok olmuştur. Duvarların etekliklerindeki, Diyarbakır camilerininkini çağrıştıran çini kaplamaların Rus işgali sırasında sökülmüş oldukları sanılmaktadır. Van müzesinde muhafaza edilen caminin sır-altı altıgen çinilerinden bazıları, aşağıda ele alınan Diyarbakır'daki Bıyıklı Mehmed Paşa ile Çerkes İskender Paşa camilerindekilerle aynı desenlidir, fakat renk paletleri farklıdır. Eflatun ve mavi yerine, çiniciler kimi örneklerde çivit mavisi, zümrüt yeşili ve yeşilimsi bir sarı kullanmayı denemişlerdir. Lacivert zemin üzerine beyaz bulutlar, rumiler ve çiçek motifleriyle bezeli diğer müze çinileri ise, Diyarbakır'daki Behram Paşa Camii'nin dikdörtgen bordür çinilerini andırır. Köse Hüsrev Paşa Camii'nin çinileri, türbesinin mimarı Mardinli Şaban'ın geldiği Diyarbakır eyaletinde üretilmiş olabilir.[156]

Evliya Çelebi, paşanın Doğu Anadolu'daki diğer vakıflarından söz eder ve Van kalesinin Ortakapı'sının iç yüzündeki "*Paşa Sarāyı*" yanındaki camisinin şehrin en görkemli ve tek kurşun kubbeli ibadethanesi olduğunu belirtir:[157]

> Sultan Süleyman Han'ın vezirlerinden olan Koca Hüsrev Paşa tarafından, Bitlis'te taştan bir bedesten ile kârgir sultanî çarşı ve Urfa ovasındaki muazzam hanı inşa eden "Hüsrev-i Şîr (Arslan)" tarafından yaptırılan camidir ki, bu şerefli camiyi Van beylerbeyi iken bina etmiştir. Bütün kubbeleri ve medreseleri mavi kurşunla kaplı, ışık dolu bir camidir. Merkezî kubbesi son derece sanatlıdır. Som altınla yaldızlanmış alemleri, yeryüzünü aydınlatan güneşin tesiriyle ışıldadığında insanoğlunun gözlerini kamaştırır. Caminin içinde birçok çeşit paha biçilmez ve sanatlı avizeler asılıdır. Dört

bir tarafındaki pencereleri ile billur, necef ve Murano camları son derece nakışlıdır. Mihrabı, minberi ve müezzin mahfili gayet sanatlıdır. İstanbul tarzında yüksek bir minaresi vardır. Avlusunun etrafı medrese hücreleriyle çevrilidir. Bu ışık dolu cami, (şehrin) Ortakapı'sı içinde, Paşa Sarayı'nın yakınında olduğundan, paşalar her Cuma bu camide ibadet ederler. Van şehrinde bundan başka kurşun kaplı bir külliye (imaret) yoktur.

Süleymān Ḫān vüzerālarından Ḳoca Ḫüsrev Paşadur kim şehr-i Bitlīs içre bezzāzistānı ve kārgīr binā sūḳ-i sulṭānī ve Rāhova (Ruha: Urfa) ṣaḥrāsındaki ḫānı ḥinā iden Ḫüsrev-i Şīr cāmi'idür kim Vān ḥākimi iken bu cāmi'-i şerīfi binā itmişdür kim cemī'i kıbābları ve medreseleri cümle raṣāṣ-ı ḫāṣṣ-ı nīlgün ile mestūr olmış bir cāmi'-i pür-nūrdur. Orta ḳubbesi ġāyet muṣanna'dur ve zeheb-i ḫāliṣ ile muṭalla' olmış 'alemleri āfitāb-ı 'ālem-tābın te'sīriyle ṣa'ṣa'ası çeşm-i benī Ādemi ḫīrelendirür. Ve derūn-i cāmi'de envā'-i zī-ḳıymet muṣanna' āvīzeleri vardur. Ve cānib-i erba'asında revzenleri ve billūr ve necef ve moran (Murano) cāmları ġāyet münaḳḳaşdur. Ve miḥrāb u minberi ve mü'ezzinān maḥfili ġāyet muṣanna'dur. Ve bir İslāmbol ṭarzı mināre-i serāmedi vardur. Ḥaremi eṭrāfında cümle medrese ḥücreleri vardur. Bu cāmi'-i pür-nūr Orta ḳapu iç yüzinde Paşa Sarāyı ḳurbinde olmaġile her Cum'a paşalar bu cāmi'de 'ibādet iderler. Bu şehr-i Vānda bundan ġayrı ḳurşumlu 'imāret yoḳdur.[158]

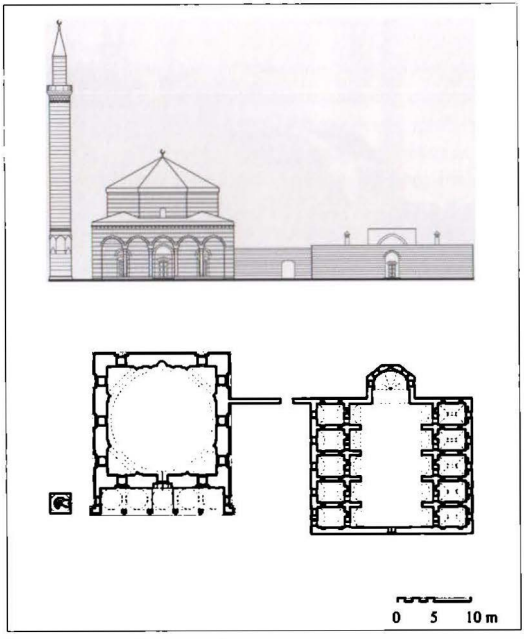

475 Hadım Ali Paşa Külliyesi, Diyarbakır, plan ve cephe.

O halde Lala Mustafa Paşa'nın Erzurum'daki camisi gibi, Köse Hüsrev Paşa'nınki de beylerbeyilerin ikamet ettiği sarayın yanındaki konumuyla bânisinin resmî kimliğini temsil ediyordu. Osmanlı hâkimiyeti altına henüz giren Van'da türünün ilk örneği olan cami merkezli külliye, Safevilerin Şi'î propagandasına hâlâ açık olan bu eyalet merkezinde, Sünni ortodoksi ve şehirleşmeyi teşvik etmeye yönelik kolektif girişimlerin bir parçasıydı. Yukarıda zikrettiğim belgede caminin binasının padişah tarafından ferman olunduğunun belirtilmesi, bâninin kişisel ve kurumsal kimliklerinin ne derece birbiriyle kaynaştığının delilidir.

XI. HADIM ALİ PAŞA

Diyarbakır'da Sinan'a atfedilen halen mevcut dört külliyenin ilki Hadım Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu cami ve medrese külliyesi, şehrin dış kalesinin güneybatı köşesindeki, Mardin ve Urfa kapılarının arasında yer alır.[159] Yanya kökenli Arnavut bir hadım olan bânisi, çeşitli eyaletlerde beylerbeyi olarak hizmet etmiştir. Görev tarihleri kesin olarak belirlenememiş olmakla beraber, yaklaşık olarak şu beylerbeyliklerde bulunmuştur: Maraş (1540), Diyarbakır (1541-44), Erzurum (1544-48), Budin (1551-52), Diyarbakır (1553), Karaman (Konya, 1554), Budin (1556-57), Temeşvar (1557-59) ve Mısır (1559-60/61). Paşa 1560-61'de Kahire'de vefat etti ve oradaki Karafa mezarlığına defnedildi.[160] Mustafa Âli, askerî kahramanlıkları, merhameti, dürüstüğü ve kanaatkârlığıyla tanınan bâniyi şöyle metheder:

> Adil, cömert, müşfik, merhametli, hali tavrında ölçülü, zulüm ve baskıdan kaçınmada kusursuz, mevkiinin hakkını veren yüksek rütbeli bir aziz idi. Mısır eyaletinde beylerbeyi iken vefat ettiğinde, hazinesinde sadece 2.000 altın sikke bulunması, onun dürüstlüğünün ve tevekkülünün ispatı oldu.

'Ādil, kerīm, müşfik ve raḥīm, evżā'ı i'tidālde, ḫayf ve ẓulümden ictināb kemālde, manṣıbına ġālib refī'u'r-rātib-i 'azīz idi. Mıṣır eyāletine mālik iken, ki vefāt eyledi, ḫazīnesinde mücerred iki biñ sikke nuḳūdı bulınup istiḳāmet ve tevekkülini iṣbāt eyledi.[161]

Hadım Ali Paşa'nın Diyarbakır'daki camisinin müştemilâtı arasında, çıkıntılı eyvanlı kubbesiz bir medrese ile bugün yok olmuş ticarî bir hamam bulunuyordu.[162] Cami ve medrese sadece *Tuhfe*'de zikredilmiştir (**res. 475**): "*Āmidde Ḫādım 'Alī Paşa cāmi'i, medrese 1.*"[163] Diyarbakır'ın ilk beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından şehrin iç kalesi yakınında yaptırılan, Osmanlı tarzı dört yapraklı yonca planlı caminin tersine, Hadım Ali Paşa'nınki bölgesel bina geleneklerini sürdüren mütevazı bir yapıdır. İnşaat kitâbesi olmadığından, bânisinin o dönemde Diyarbakır'da ikamet ettiği varsayılarak, genellikle 1534-37 yıllarına tarihlenir.[164] Ne var ki, birincil kaynaklar paşanın Diyarbakır'da bulunduğu

476 Hadım Ali Paşa Camii, Diyarbakır, kuzeyden görünüm.

477 Hadım Ali Paşa Camii, Diyarbakır, güneyden görünüm.

dönemin 1540'ların başı olduğunu ortaya koyar; bu tarih Sinan'ın mimarbaşılığıyla örtüştüğünden dolayı daha uygundur.[165]

İddiasız cami, önünde beş gözlü revağı olan kubbeli bir küptür (**res. 476-77**). Tuğla ve siyah taş (bazalt) dizilerinden oluşan beden duvarları yerel "ablak" tekniğinde örülmüştür. Caminin alışılmadık yükseklikte sekizgen bir kasnağa oturan yarımküresel kubbesi, piramidal bir dış kabuğun altında gizlenmiştir, tıpkı revaktaki beş kubbe gibi. Ana kubbenin piramidal üstyapısı, aynı şehirde, bir 15. yüzyıl sonu Akkoyunlu anıtı olan Şeyh Safa Camii'ninkini andırır. Bu cami 1531'de Diyarbakır Osmanlı hakimiyeti altındayken, yerel bir mimar olan Üstad Ahmed el-Amidî tarafından yenilenmiştir. Hadım Ali Paşa'nın kübik kütleli camisinin iki sıra halinde düzenlenmiş az sayıda penceresi vardır. Siyah ve beyaz taş dizilerinden inşa edilen revak kemerlerini, sade başlıklı beyaz taş sütunlar taşır. Mukarnas kavsarasız, kemerli bir cümle kapısının yer aldığı soncemaat yeri cephesinde, Sinan camilerinde alışılagelmiş çifte mihrabiyeler bulunmaz. Ön avludaki sekizgen şadırvanın piramidal çatısı yenilenmiştir. Vaktiyle müstakil olan, beyaz taştan silindirik minarenin, mukarnassız düz bir şerefesi vardır.

İbadethaneyi örten (14,40 metre çaplı) büyük kubbe, Şeyh Safa Camii'ndeki gibi, tromplar ve sekiz sivri kemer üzerinde yükselir (**res. 478**). Mukarnas kavsaralı mihrabı çerçeveleyen üç dilimli sivri kemere, sekiz köşeli yıldızlarla iç içe geçmiş geometrik desenler oyulmuştur (Bıyıklı Mehmed Paşa Camii'nin mihrabında olduğu gibi). Yine geometrik geçmeli ahşap minberin Osmanlı tarzı konik külahlı bir köşkü vardır. İç mekân, Diyarbakır'daki camilere özgü şekilde dört duvarın etekliklerini kaplayan, yerel üretilmiş çinilerini muhafaza eder.

Altıgen çinilerin mavi, fîrûze ve beyaz renkli, siyah konturlu geometrik desenleri yıldızlar ve çokgenlerden oluşur. Bu sır-altı çiniler, Şeyh Safa Camii'nde-

478 Hadım Ali Paşa Camii, Diyarbakır, kıbleye doğru iç mekân.

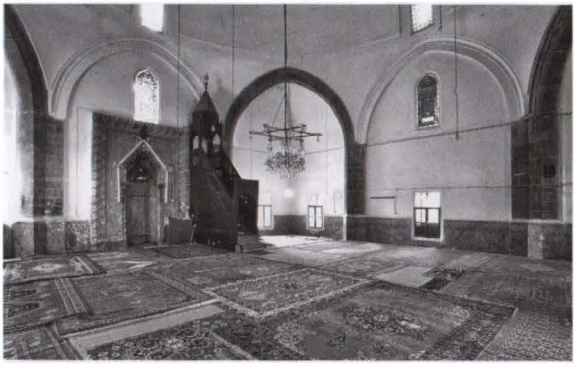

ki renkli sırlı (*cuerda seca*) öncüllerini taklit eder (orada birkaç deneysel sır-altlı çini örneği de bulunur). Dikdörtgen bordür çinileri ise, Şeyh Safa ve Bıyıklı Mehmed Paşa camilerindekilerle aynıdır: Rozetler, bulutlar ve rumiler, mavi zemin üzerine siyah sırla boyalıdır (birkaçı beyaz üzerine mavidir).[166] Hadım Ali Paşa'nın cami külliyesinin yerel yapı ve bezeme geleneklerinin devamlılığını yansıtan mimarî tevazusu, belki de bânisinin dillere destan kanaatkârlığına atfedilebilir. Sinan'ın ta-

sarlamış olabileceği planı uygulayan mimar ile ekibinin, İstanbul'daki metropolitan üslûptan ziyade, bölgesel Akkoyunlu inşaat geleneğine daha aşina olduğu muhakkaktır.

XI. ÇERKES İSKENDER PAŞA

Çerkes İskender Paşa'nın camisi, Diyarbakır'ın yerel inşaat geleneğinin Osmanlılaşması sürecinde bir adım daha ileri gider (**res. 479-80**). Bu Çerkes asıllı beylerbeyi, Hazar Denizi'nin kuzeyine yerleşen ve Kazan Hanlığı'na bağlı olan Kabartay aşiretine mensup soylu bir ümera ailesinden geliyordu. Moskova beyliğinin bir akınında babasının ölmesi üzerine İskender, amcası Emir Süleyman Bey, annesi ve kardeşleriyle birlikte Osmanlı Devleti'ne sığındı.[167]

İskender, Divane Hüsrev Paşa'nın hane halkına katıldı ve 1521'de onunla birlikte Karaman'dan ayrılıp, paşanın beylerbeyi olarak hizmet edeceği Diyarbakır'a gitti. Çeşitli makamlarda bulunmasının ardından, 1546'da Diyarbakır, Şam ve Haleb'in defterdarı oldu; ertesi yıl da Anadolu defterdarı olarak payitahta çağrıldı. 1548'de, Safevilerin elinden yeniden zapt edilen ve hiç kimsenin orada kalmak istemeyeceği kadar ürkünç bir yer olan Van beylerbeyiliği görevini kabul edecek kadar gözü pekti: "*Vān fetḥinde ki ġāyet maḫūf idi, ḳapanup ḳalmasına kimse rıżā göstermez idi. Mezbūr kendüsi ṭālib olmaġla Vān Beglerbegiligi virildi.*"[168] Aynı yıl İran'daki Hoy Kalesi'ni fethetti; ertesi yıl da Erivan'a bir akın yaptı. 1551'de Erzurum beylerbeyiliğine atanarak, Safevi kuvvetleriyle ittifak kuran Gürcülere karşı kahramanca savaştı ve Artvin'de Ardanuç Kalesi'ni ele geçirdi. İntikam almak isteyen Şah Tahmasp, oğlu İsmail Mirza kumandasında bir orduyu Erzurum'a gönderdi. Sayıca üstün Safevi kuvvetlerinin karşısında kaybettiği savaşta İskender Paşa, amcası Emir Süleyman dâhil olmak üzere, akrabalarının ve adamlarının birçoğunu yitirdi.[169]

Erzurum kalesini cesurca savunmasının ödülü olarak, Çerkes İskender Paşa Diyarbakır beylerbeyiliğine terfi edildi ve on dört yıl boyunca bu itibarlı makamda kaldı (y. 1551-65). Daha sonra Bağdad (1566) ve Mısır (1569) beylerbeyi oldu. Son görevinden iki yıl içinde azledilince döndüğü İstanbul'da 1571 yılında öldü.[170] Mustafa Âli'ye göre, akıcı şekilde Arapça ve Farsça konuşan Çerkes asıllı paşa, âlimlerin dostluğuna önem verir, özellikle de tasavvuf ve fıkıh tartışmalarından hoşlanırdı. Fazlasıyla akıllı, muhterem, olgun, saygıyla dolu korku uyandıran, ulema ve şairlerle sohbete düşkün, haklıya hakkını veren, yüce merhametli, şefkat dolu, paşalık etmede ve şikâyet dinlemede ehil ve hem cesaretli hem de gözü pek biriydi. Kılıç kuşanmada "çağın İskender'i" ve kalem kullanmada "devrin Aristo'su" olan bu âlim, faziletli ve kusursuz beylerbeyi, hem kılıç hem kalem adamı olarak, paşa unvanını tümüyle hak etmişti:

> *Ziyāde ʿāḳil ve mehīb ve kāmil-i pür-nehīb, muṣāḥabeti ʿulemā ile ve ülfet ü mücāleseti üdebā ile, ḥaḳḳa ḳā'il, raḥmi kāmil, şefḳati şāmil, paşalıḳ aña [ve] ḥālā şikāyet dinlemek aña maḫṣūṣ, hem cerīʿ ve hem bahādur, hem ʿālim ve hem faẓlı bāhir, ḳılıçda İskender-i zemān, ḳalemde Aristo-yı devrān, faẓılla ferzāne bī-ʿayb ve bī-bahāne bir ẕāt idi.*[171]

Çerkes İskender Paşa'nın Diyarbakır'daki camisinin inşaat kitâbesi yoktur. Bânisinin vakıfları, bu şehirdeki görev döneminin sonunda, 1565'te tescil edilmiş Arapça vakfiyesinde kayıtlıdır. Fakat yerel bir gelenek temelinde, araştırmacılar camiyi genellikle 1551'e tarihlemektedir.[172] Şimdiye kadar dikkati çekmeyen vakfiye, paşanın 1548 ile 1565 yılları arasında yönettiği üç eyaletin merkezi olan Van, Erzurum ve Diyarbakır'daki vakıflarını belgeler.[173] Van'da Sinan'dan sipariş ettiği bugün mevcut olmayan medrese ile mescid ikilisi, bâninin eski efendisi Divane Hüsrev Paşa'nın 1520'lerde Diyarbakır'da yaptırdığı muadilinden esinlenmiş olabilir.[174] Vakfiye bundan başka, Ardanuç Kalesi'nde İskender Paşa tarafından yenilenen sakıflı bir camiyi zikreder. Bugün halen mevcut olan cami, onarılan bir Akkoyunlu eseri olup, yeni vakıflarla desteklenmişti. Vakfiyesinin belirttiğine göre, İskender Paşa bu camide Safeviler tarafından şehit edilen ve bitişikteki türbeye defnedilen merhum amcası Emir Süleyman'ın ruhuna dua hibe etmesi için bir Kur'an okuyucuya günde bir akçe tahsis etmişti.[175] Bir hamamın eşlik ettiği başka bir cami de, İskender Paşa tarafından 1548'de fethedilen Ahlat kalesinde inşa edildi. Sinan otobiyografilerinde yer almayan bu kesme taş cami, üç göz revaklı kubbeli bir küptür. Cümle kapısındaki Farsça inşaat kitâbesi 972 (1564-65) tarihlidir; minaresindeki iki kitâbe ise 978 (1570) tarihini verir ve adı belirtilmeyen Ahlatlı büyük başmimar tarafından inşa edildiğini açıklar.[176]

Vakfiye, imparatorluğun doğu eyaletlerinde Sünni ortodoksiyi yaymaya yönelik bir coşkuyla doludur. Paşanın Diyarbakır'daki camisinin hatip ve imamlarının, tıpkı Van'daki medrese ile mescidinin imam ve müderrisi gibi Hanefî mezhebine bağlı olması şart koşulmuştur. Bölgedeki birçok medrese ve caminin Safevilerce yıkılmasına esef eden vakfiyenin metni, İran topraklarının fethi için Tanrı'dan yardım diler. Çerkes İskender Paşa, Diyarbakır'da Sinan'a sipariş ettiği biricik prestij camisine, kendilerine ait suyolları olan iki hamam, dükkânlar, kiralık odalar ve şehir dışında değirmenler vakfetti. Bab el-Cebel (Dağ Kapısı) mahallesindeki caminin etrafında vakfedilen mülkler, dört bitişik dükkânla birlikte bir ha-

mam, bâninin şahsî konutu, camiyi üç yandan (doğu, güney ve batı) kuşatan bir bahçe ve caminin kıble ile batı taraflarındaki boş bir arsa ile birlikte üç büyük konuttan ibaretti.[177]

Caminin yanındaki hamam 1912'deki bir yangından sonra yıktırılmıştır; fakat paşanın yakındaki konutunun kalıntıları kısmen bugüne ulaşmış durumdadır.[178] Evliya Çelebi Diyarbakır'ın yüzü suyu (şerefi) olmuş, sanatlı, güzel ve ibret verici hamamın planının, mimarlık ilminde marifetli bir mühendis olan bâninin kendisi tarafından tasarlandığını ileri sürer: "*Ṣāḥib-i ṭabʿ bir vezīr-i dānā imiş kim ʿilm-i miʿmārīde kāmil mühendis olmaġile kendi zāde-i ṭabʿıñdan bir ṭarḥ-ı raʿnā ve bir muṣannaʿ zībā ḥammām-ı ʿibret-nümā inşā itdürmiş kim Diyārbekir şehrinüñ āb-ı rūyı olmış bir germā-yı laṭīfdür.*"[179] Tasavvufî eğilimi ve âlimlere duyduğu yakınlığı yukarıda zikredilen İskender Paşa'nın kişisel tercihlerini yansıtan camisinin kendine özgü planına da bizzat katkıda bulunmuş olması mümkündür. Arapça vakfiye, dörtgen caminin ulu bir kubbe, kusursuz bir minare, kubbeleri kurşunla kaplı yedi kemerli (yandaki kemerler dâhil) ve pencereli bir revak, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde "bilgi ve irfan ehli arasındaki yoksullar" (*li'l-fuḳarāʾ min ehli'l-ʿilmi ve'l-ʿirfān*) için iki oda; kuzeyinde demir şebekeli ve abdest musluklu sekizgen bir havuz; batı tarafında da abdest almak için merkezî bir eyvan ve helaları kapsadığını açıklıyor.[180]

Vakfiyede ilim ve irfan ehlinden fakirlere vakfedilen iki tabhane odası, kademesiz kubbeli bir küpten ibaret olan caminin soncemaat yeri revağı cephesiyle bütünleşmiştir. Düz başlıklı beyaz mermer sütunlara dayanan beş gözlü revağın vakfiyede zikredilen kubbelerinin yerini, bugün görülen beton çatı almıştır. İki yandaki tabhaneler, bâninin eski efendisi Divane Hüsrev Paşa'nın, Mimar Sinan'a atfedilen Haleb'deki camisindekileri (y. 1546-47) hatırlatır (**res. 490-93**).[181] Diyarbakır'da buna benzer tabhanelerin bir örneği Bıyıklı Mehmed Paşa Camii'nde yer almaktadır (**res. 86**). İskender Paşa Camii'nin dışa açılan kapılarla bağımsız mekânlar şeklinde tasarlanan tabhanelerinin tersine, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki alışılagelmemiş ince uzun dikdörtgen odaları ibadethanenin iç mekânıyla bağlantılıdır. Bunlar vakfiyede bahsedilen hafız ve dua okuyucuların kendilerine mahsus tenha mahaller olabilir. Kıble duvarının köşelerine, zemin düzeyinden yaklaşık iki metre yukarıya yapılan ve pencere içlerindeki kapılardan geçilerek ulaşılan, iki küçük yükseltilmiş niş de benzer bir işlev görmüşe benzer (**res. 481**). Caminin görevlileri arasında, Tanrı'yı zikirlerle yücelten on dört derviş, üç "*Fetḥiyye virdi*"i okuyucusu, on beş Kur'an okuyan hafız ve iki aşirhan (Kur'an'dan on cüz, yani aşir

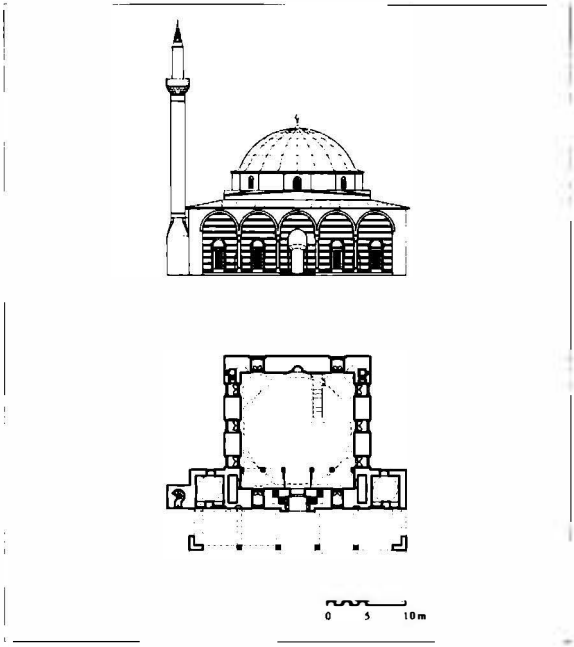

479 Çerkes İskender Paşa Camii, Diyarbakır, plan ve cephe.

480 Çerkes İskender Paşa Camii, Diyarbakır, kuzeydoğudan görümüm.

okuyan) bulunuyordu. Caminin işlevlerini anlamamızı sağlayan Arapça vakfiye şu şartları içerir: İki aşirhandan biri öğle namazından sonra caminin batı tarafındaki tenha "mahall-i mahsusunda" Kur'an'dan kendine ait cüzleri okuyacak, diğeri ikindi namazından sonra caminin doğu tarafında tecvide riayet ederek aşr-i şerif kıraat edecekti. Vird okuyanların sabah namazı sonrası Fethiyye evrâdını güzel sesle okumaları ve muarrifin Cenab-ı Hakk'a hamd u sena ve Resulüne ve padişaha ve dev-

481 Çerkes İskender Paşa Camii, Diyarbakır, kıbleye doğru iç mekân.

let erkânına ve vakfı kuran İskender Paşa ve sair ulema ile meşayih ve Müslümanlara dua etmesi gerekiyordu.[182]

Aynı şehirdeki piramidal tonozlu Hadım Ali Paşa Camii'ne kıyasla, Çerkes İskender Paşa'nın camisi, kurşun kaplı yarımküresel kubbesiyle Mimar Sinan'ın üslûbuna daha yakınlaşır. Yaklaşık 15 metre çaplı büyük kubbesini, sekiz penceresi olan on altı kenarlı bir kasnak destekler. İç mekânda, tromplu kubbe sekiz sivri kemer üzerinde yükselir. Kubbe kasnağı, mukarnas şerefeli silindirik minare ve cami kütlesinden dışa taşan alçak tabhaneler beyaz kesme taştan inşa edilmiştir. Caminin geri kalan duvarları ise, beyaz ve siyah taş dizileriyle "ablak" tekniğinde örülmüştür. Soncemaat yeri cephesinin alt kısmı siyah ve pembemsi bej taş dizileriyle ayrıcalık kazanır. Cephenin merkezindeki kemerli cümle kapısının iki yanında, (Hadım Ali Paşa'nın daha eski camisinde bulunmayan) birer küçük mukarnas kavsaralı mihrabiye ile tabhanelere inen merdivenli yan kapılar yer alır. Cümle kapısıyla aynı hizadaki şadırvanın sakil örtüsü, 1953 onarımında eklenmiştir.[183]

Mukarnas kavsarasız cümle kapısının iç yüzü üzerindeki şeref mahfilinin her iki yanında müezzin mahfilleri yer alır. Beyaz ve pembe mermerli dikdörtgen mihrab, mukarnaslı bir frizle bordürlenmiştir ve mukarnas kavsarası üç dilimli sivri kemerle çerçevelenmiştir (**res. 481**). Kötü onarılmış ahşap minberin köşkünü küçük bir kubbecik örter. 1940'ta Albert Gabriel'in zikrettiği, duvarların etekliklerindeki çini kaplamaların 1948'de kaldırılmış olduğu anlaşılıyor; bunların bazı örnekleri yerel müzede muhafaza edilmektedir.[184] Müzedeki altıgen çinilerin desenleri, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın camisindekileri andırır. Soluk mor ve mavi renkli bu sır-altı çinilere eşlik eden dikdörtgen bordür çinileri, rumiler, rozetler ve bulut motifleriyle süslenmiştir.[185] İbadethanenin özgün nakışlı bezemeleri ve kitâbeleri kaybolmuştur.[186]

Caminin doğu tarafındaki "ablak" duvarlı taş türbeden vakfiyede söz edilmez. Belki bânisi için düşünülmüş olan bu türbede, onun soyundan gelen bazı kimseler medfundur.[187] Emekliye ayrılmasının ardından 1571'de İstanbul'da vefat eden İskender Paşa, en büyük oğlu (Rakka, Lahsa ve Habeşistan beylerbeyi) Ahmed Paşa ile birlikte, Boğaz kıyısındaki Kanlıca'da defnedilmiştir. Baba oğulun Mimar Sinan'a atfedilen açık hava türbesi, ölmüş olduğu Kıbrıs'ta defnedilen adaşı Bostancı İskender Paşa'nın Kanlıca iskelesindeki camisinin önünde yer alır.[188] Çerkes İskender Paşa'nın, ahfadının yararına vakfettiği Diyarbakır'daki camisi, etrafında zengin bir ticarî mahallenin oluşmasına katkıda bulundu. Paşa'nın buradaki sarayına eşlik eden cami, bu eyalet merkezini uzun yıllar adaletle yönetmiş olan bânisinin anısına yaraşır bir eserdir. "İskenderoğlu" olarak tanınan torunları, 20. yüzyıla kadar Diyarbakır'da yaşamaya ve atalarının vakfını yönetmeye devam etmişlerdir.[189]

XII. BEHRAM PAŞA

Diyarbakır'daki selefleriyle karşılaştırıldığında, Halhallı Behram Paşa'nın camisi, Sinan'ın üslûbuna en yakın olandır (**res. 482-83**).[190] Dört bölümden oluşan şehrin güneybatısındaki Mardin Kapısı yakınında konumlanan caminin doğuştan Müslüman bânisi, Sultan Süleyman'ın sarayında eğitilen Bosnalı bir devşirme olan Kara Şahin Mustafa Paşa'nın oğluydu. Babası ilkin Gazze sancağını yönetip, ardından vezir rütbesiyle Yemen (1556-60) ve Mısır (1560-64) beylerbeyi oldu. Daha sonraları Behram Paşa ile kardeşi Rıdvan Paşa da Yemen'i idare ettiler.[191] Mustafa Âli, vezir oğullarının, babaları vezir iken beylerbeyi olmasına eski padişahlar döneminde izin verilmediğini belirtir. Zira vezirzâde beylerbeyilerin zapturaptı, babaları vezir ise mümkün değildi. Şimdi ise bu kural terk ediliğinden, vezirzâde beylerbeyiler rütbe ve ihtişamla kendilerinden geçip, sahip oldukları mevki aracılığıyla güç ve kudretlerini göstermek için ellerinden geleni artlarına koymuyorlardı. Bir örnek olarak da, Yemen'den gelip Diyarbakır beylerbeyi olan Behram Paşa bin Mustafa Paşa'yı verir:

Vezîr-zâdelere babalarınuñ vezâreti ḥâlinde beglerbegilük virilmeye ki selâṭîn-i selefde buña ruḫṣat ve esâṭîn-i ḫayrü'l-ḫalefde bu ḳanûna icâzet yoḳidi. Zîrâ manṣıb-ı emâret elbette beglerbegilere mürâca'at îcâb itmek ile vezîr-zâdelerüñ fi'l-cümle żabṭı ve zulüm itdüklerince bend-i pend ile rabṭı mümkin olur. Fe-emmâ beglerbegi olup ḫuṣûṣâ babaları ṣadr-ı vezâretde bulınup cevr ü âzâra başladukları ṭaḳdîrce iskâtlerine mecâl ve ışlâḥ-ı mücibü'l-berekâtlarına iḥtimâl baʿîd u muḥâl mertebelerindedür.[192]

Behram Paşa'nın Diyarbakır'daki görev dönemi belirsizdir (muhtemelen 1564-65 ile 1567-68 arası). Daha sonra Yemen beylerbeyi oldu ve Rum (Sivas) beylerbeyi iken 1570-71 Kıbrıs seferine iştirak etti. Erzurum beylerbeyi olarak 1578'de Safevilere karşı açılan İran seferine katıldı. 1579'da Kars kalesinin imar edilmesinde işbirliği yapan yerel beylerbeyiler arasında bulunan Behram Paşa, anlaşılan o sırada tekrar Diyarbakır beylerbeyi olmuştu. Mustafa Âli, onun bu görevden, Tiflis'e asker göndermekte nazlanması nedeniyle 1579'da azledildiğini ve yerine kardeşi Rıdvan Paşa'nın Diyarbakır beylerbeyi atanarak Tiflis'e emrindeki Kürt askerleriyle gittiğini belirtiyor. 1580 civarında Behram Paşa'nın Haleb'e tayin edilmesinden sonra, bu kez 1581-82'deki İran seferine yeniden Diyarbakır beylerbeyi olarak iştirak ettiği hem Âli hem de Selânikî'nin tarihlerinden anlaşılıyor.[193] Paşa 1585'te vefat ettiğinde, Haleb'de yaptırıp vakfettiği Behramiye Camii'nin güneyindeki türbeye, vasiyeti doğrultusunda defnedildi. Behram Paşa'nın, Haleb'de gömülmeye ilişkin son arzusu, bu şehirde kendi adını taşıyan camisine vakfettiği mülkleri kaydeden 1583 tarihli Arapça vakfiyesinde belirtilmiştir. Gazze, Yemen, Erzurum, Diyarbakır ve Anadolu eyaletlerinde beylerbeyilik yapan kardeşi Rıdvan Paşa da, 1586'da onun yanı başına gömülmüştür. Haleb'de Behramiye olarak tanınan türbeli cami, otobiyografilerde Sinan'ın eserleri arasında zikredilmez.[194]

Behram Paşa için Diyarbakır'da Sinan tarafından tasarlanan cami, mukarnas kavsaralı cümle kapısının kemeri tepesinde sülüs hatla iki satır halinde yazılan Arapça inşaat kitâbesine göre, II. Selim'in saltanatında, 980'de (1572-73) tamamlandı (**res. 484**):

> Bu şerefli cami âciz kulları Behram Paşa tarafından inşa edildi
> Tanrı onun dileklerini yerine getirsin
>
> Merhum Sultan Süleyman'ın kullarındandı
> Büyük Sultan Selim Han devletinin günlerinde, sene 980 (1572-73).[195]

Caminin 1564-65 ile 1572-73 arasında, sekiz yılda inşa edildiği düşünülmektedir.[196] Şubat 1569'da, Behram Paşa'nın Diyarbakır'daki görev döneminin sonunda tescil edilen Türkçe vakfiyesi, (*medîne-i Âmidde binâ itdükleri câmiʿ-i şerîf*) ve Diyarbakır eyaletine bağlı Ruha'daki (Urfa) sıbyan mektebi ile mescidi için vakfettiği mülkleri belgeler.[197] Diyarbakır'da vakfedilen gelir getirici mülkler, Şeyh Matar Camii yakınında (bugün Paşa Hamamı olarak tanınan) yeni bir hamam ve "İskenderiyye Camii" (Çerkes İskender Paşa Camii) yakınında yeni bir hanı içeriyordu. Bu handa ipek ipliği üretilen atölyeler, depolar ve dükkânlar vardı. Bundan başka Urfa'da mescidinin yer aldığı ticarî bir kervansaray ve kırk dükkân; Malatya'da da bir hamam ve araziler vakfetti. Behram Paşa'nın ölümünden sonra, vakfının mütevellileri onun soyundan gelen erkekler, nâzırları da Diyarbakır beylerbeyileri olacaktı.[198]

Bej kesme taştan inşa edilen cami, iki dizi pencereli, kubbeli bir küptür. Önündeki olağanüstü süslü beş kubbeli çifte revağın duvarları, münavebeli bej ve siyah taş dizileriyle "ablak" tekniğiyle örülmüştür. Yarımküresel ana kubbe, on altı kenarlı ve pencereli bir kasnak üzerine oturur. Diyarbakır'daki önceki iki camide görülmeyen bu Sinanvâri kasnak, gömme payandalar ve her bir köşede çifte dayama kemerleriyle desteklenmiştir.

Yeniden inşa edilmiş mukarnas şerefeli silindirik minare, çıkıntılı çifte revağın kuzeybatı köşesine bitişiktir. Revağı, düz başlıklı beyaz mermer sütunlar taşır. Dış revak ortasındaki iki ayak, beyaz ile siyah taştan düğümlü sütunçe demetlerinden oluşur (**res. 484**). Buna benzer ayaklar caminin cümle kapısıyla aynı eksen üzerindeki, kapsamlı şekilde yenilenen, piramidal çatılı sekizgen şadırvanda da kullanılmıştır. İki yanında birer küçük mihrabiye bulunan gösterişli dikdörtgen cümle kapısının, dilimli kemerle çerçevelenmiş konik mukarnas kavsarası vardır. Yanlarındaki iki pencerenin mukarnas başlıklı gömme sütunçeler üstüne oturan alınlıkları üç dilimli kemerlidir (**res. 483-85**).

Mukarnas-bingili sekiz sivri kemer ve köşelerdeki tromplar üzerinde yükselen (15,90 metre çaplı) büyük kubbe, çinilerle bezeli merkezî iç mekâna hâkimdir (**res. 486-87**). İbadethane her yandan gizli payanda işlevli derin nişlerle genişletilmiştir – Hadım İbrahim Paşa'nın Silivrikapı'daki (1551), Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın Haleb'deki (1556-65/66) ve Hacı Ahmed Paşa'nın Kayseri'deki (y. 1576-85/86) camilerindeki gibi. Yan duvarlardaki nişlerin her birinde kendilerine ait, üç dilimli kemerle çerçevelenmiş mukarnas kavsaralı birer mihrabı vardır. Caminin üç bir yanını çeviren üst mahfillere, duvarların içinden geçen dört merdivenle ulaşılır. Beden duvarlarının köşelerine yerleştirilmiş dört küçük hücre, Çerkes İskender Paşa'nın yukarıda ele alınan, aynı şehirdeki camisindekileri anımsatır (kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde iki hücre; kıble duvarının her iki ucunda birer yüksek

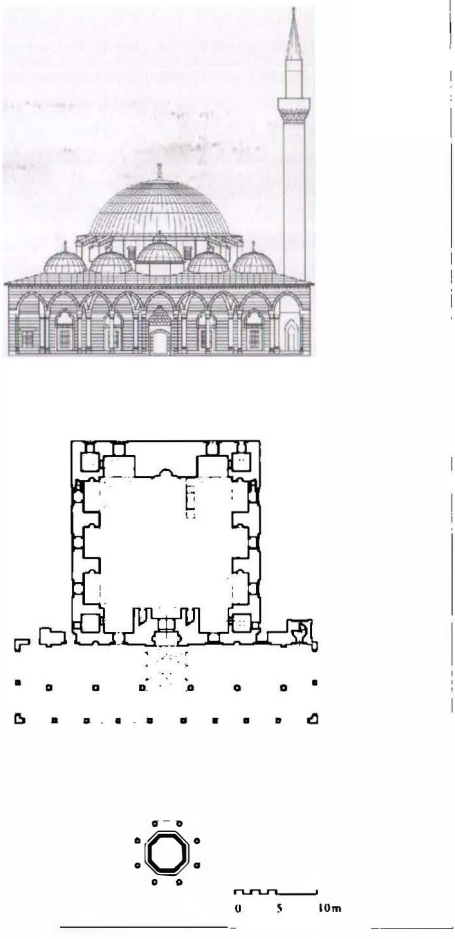

482 Behram Paşa Camii, Diyarbakır, plan ve cephe.

483 Behram Paşa Camii, Diyarbakır, kuzeydoğudan görünüm.

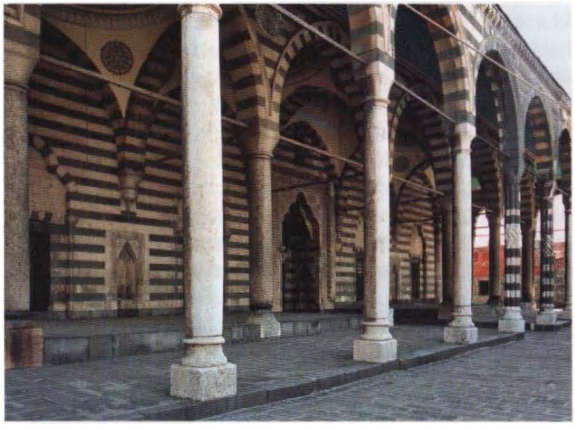

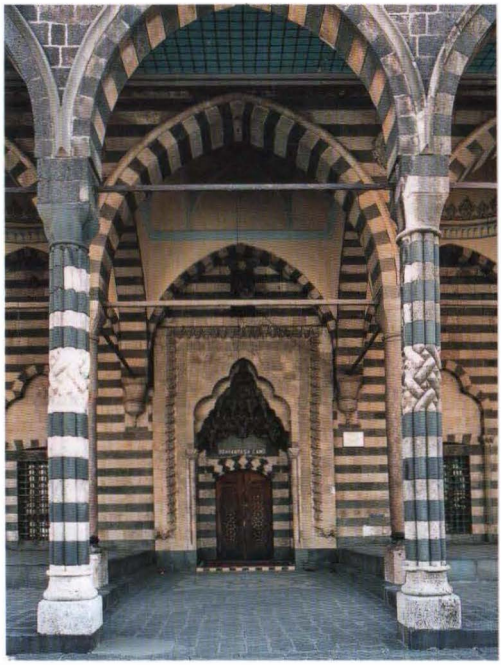

484 Behram Paşa Camii, Diyarbakır, mukarnas kavsaralı cümle kapısıyla çifte revak.

485 Behram Paşa Camii, Diyarbakır, soncemaat yeri cephesindeki üç dilimli kemerli pencerelerden biri.

niş). İskender Paşa Camii'nin arkaik tabhanelerini içermeyen Behram Paşa'nın camisindeki köşe hücreleri, muhtemelen tasavvufî ibadetlere (zikir ve dualar) ayrılan halvethanelerdi. Vakfiye, cami personeli arasında şu özel duacıları sayar: Her gün Tanrı'nın adlarını zikreden (*iḳāme-i zikru'l-lāh eyleyen*) bir "*şeyḫ-i ẕākir*", Tanrı'yı zikirlerle kutsayan on "*ḥuffāẓ*", iki "*vird-i Fetḥiyye*" okuyucusu, tecvidle Kur'an'ın on kısmını okuyan iki aşirhan, bâninin ruhu için Kur'an'ın otuz cüzünü okuyan otuz "*cüzḫān*", Hz. Muhammed'i öven bir "*naʿatḫān*".[199]

Alışılmamış büyüklükte iki tip kare biçimli sır-altı çiniler, duvar etekliklerini dört bir yandan çepeçevre kaplar. Bu alımlı çinilerin desenleri saz yaprakları, hatayi palmetler, rozetlerden oluşur. Diyarbakır'ın daha önceki camilerinde görülen geometrik desenli çinilerin geleneksel altıgen biçim ve renk düzenini terk eden bu yenilikçi çiniler, beyaz zemin üzerine mavi, firûze ve kırmızı renklidir. İki tipteki dikdörtgen sır-altı bordür çinileri, koyu mavi ve firûze renkli palmetler ve firûze üzerine beyaz ile kırmızı Çin bulutlarıyla süslenmiştir. Diyarbakır'da üretilen yerel çiniler, gerek desen gerek renk paleti açısından İznik'te yapılanları taklit eder; fakat modellerinin alâmet-i farikası olan canlı domates kırmızısı ile saf beyazdan yoksundurlar.[200] Geometrik desenlerle rengârenk nakışlı ve mukarnaslı bir bordürle çerçevelenmiş olan dikdörtgen mihrabın mukarnas kavsaralı nişi, üç dilimli bir kemer içine yerleştirilmiştir. Beyaz, siyah ve pembe mermerden incelikle oyulmuş minber, Osmanlı tipi konik külahlı bir köşkle taçlanır. Kubbeli üstyapının 1321 (1903-4) yılına tarihlenen yenilenmiş nakışlı bezemeleri, Kur'an'dan alıntılar yapan kitâbeler içerir.[201]

Evliya Çelebi, Gazzeli Behram Paşa'nın Arabistan'da gördüğü sanatkarâne bir hamamın eşini yaptırmak için Diyarbakır'a, kendi doğum yeri olan Gazze'den ve Kudüs'ten hünerli duvar ustaları ve mermerciler getirttiğini nakleder. Diyarbakır'daki bu "ibret verici" hamamın (Paşa Hamamı), yüzlerce devenin taşıdığı rengârenk ithal mermerle bina edildiğini açıklar:

> Bu paşa-yı zîşânuñ aslı Gazzevî olmağile ʿArabistânda gördüği gibi bir ḥammām-ı muṣanna' binā itmeğiçün Gazze ve Kudüsden üstād-ı kāmil bennālar ve ruḫāmkārlar getirdüp ve niçe yüz deve yük günā-gün ṣomāḳî ve mermer ve yārekānî ve zenbūrî seng-i ebrîler getirdüp bu ḥammāma döşemiş. Ḥaḳḳā ki bir ḥammām-ı ʿibret-nümā itdürmiş kim misli meger Şāmda Defterdār ḥammāmı ola yāhūd diyār-ı Mışırda Menfelūṭ şehründe ʿOsmān Bey ḥamāmı ola.[202]

Aynı şekilde "ibret verici" olan cami, Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın Haleb'deki camisini andırır (**res. 496-500**). Âdiliyye olarak bilinen bu caminin pencere alın-

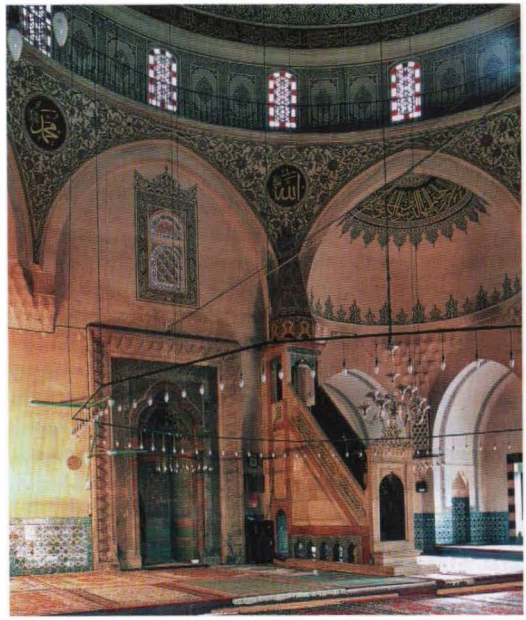

486 Behram Paşa Camii, Diyarbakır, kıbleye doğru iç mekân.

487 Behram Paşa Camii, Diyarbakır, duvar etekliklerı sır-altı çinilerle kaplanmış mihrablı yan mahfillerden detay.

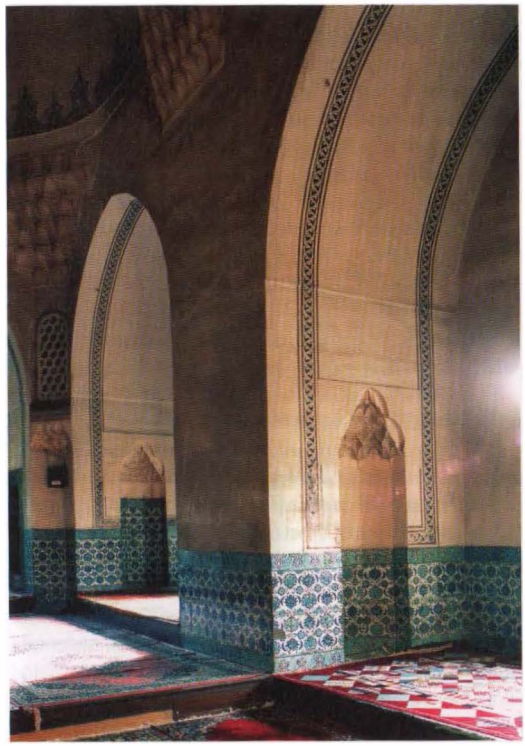

lıkları da İznik tarzında sır-altı çini kaplamalarla bezelidir. Behram Paşa'nın sonraları kendi adını taşıyan camisini bina edeceği Haleb'de yer alan Âdiliyye Camii'ni (1556-65/66) görüp beğenmiş olması muhtemeldir. Eğer görmüş ise, Mimar Sinan'dan Diyarbakır'da ona benzer bir cami tasarlamasını istemiş olabilir.

İnşaatı ister payitahttan gönderilen, ister yerel bir mimarın nezâretinde yapılmış olsun, Behram Paşa Camii yetenekli yerli yapı ustalarından oluşan bir ekibin yaratısıdır. Goodwin camiyi, türünün Diyarbakır'daki en etkileyici örneği olarak över: "Bu gerçekten eyalet camilerinin prensidir; bezemelerinde olduğu kadar, sert bir yerel üslûpla sınırlı kalan oranları açısından da muhteşemdir."[203] Cazibeli caminin sergilediği olağanüstü sentez, Osmanlı tarzı yapısal iskeletinde bütünleşen, yöresel çok renkli taş ustalığı ve formlarıyla, İznik esinli çini kaplamalarını ahenkli şekilde harmanlamayı başarmıştır.

XIII. MELEK (MELİK) AHMED PAŞA

Aslında lâkabı Melik olan Diyarbakır'daki fevkânî Melek Ahmed Paşa Camii, bu şehirde Sinan'a atfedilen sonuncu anıttır (**res. 488**). Diğerleri gibi bu anıt da sadece *Tuhfe*'de zikredilmiştir: "*Āmidde Melek/ Melik Aḥmed Paşa cāmiʿi*." Caminin üzerinde yer aldığı, iki tarafında dükkânlar dizili olan cadde Diyarbakır'ın batı kesimindeki Rum Kapısı'na (Urfa Kapısı) kadar uzanıyordu. Rum Kapısı yakınındaki ışık dolu camiyi, Evliya Çelebi aynı kapının iç yüzünde, bu Kürt (*ekrād*) asıllı vezirin vakfettiği anıtsal bir kârgir han ve hamamla birlikte betimliyor:

> *Ammā efendimüz gibi "Melek Aḥmed Paşa" nāmlı degül imiş, "Melik Aḥmed Paşa" imiş. Bu cāmiʿ-i pür-envār Rūm Ḳapusı kurbindedür... Evvelā Melik Paşa ḫān: Rūm Ḳapusınuñ iç yüzünde ḳalʿa-misāl bir Şeddādī kārgīr-binā bir ḫān-ı raʿnādur kim güyā henüz üstād bennā destinden çıḳmışdur. Cümle ḳıbābları ḳurşum ile meşṭūr bir ārāmgāh-ı maʿmūrdur. Ammā ḫayfā kim Diyārbekir vālīlerinün delileri sākindür. Eger uşlu ādemler sākin olsa idi bir mihmānsarāy-ı ḥīminnet küşe-i cennet olurdı... Andan Melik Paşa ḥammāmı: Dilgüşā bir laṭīf ḥammām-ı rüşenādur.*

Han yok olmuştur; camiden önce tamamlanan ve halen mevcut olan hamamın inşası, ebced hesabıyla düşülen birkaç tarihe göre 975'te (1567-68) bitirilmiştir. Yerel geleneğe göre, cami ve hamamın her ikisi de 972 (1564-65) yılında planlanmıştı. Behram Paşa'nın aynı şehirdeki camisinin inşaatının başlatılması ve ardından Melik Ahmed'in 1578'deki İran seferine katılması nedeniyle caminin yapımının geciktiği düşünülür.[204]

Ne caminin tarihi ne de bânisinin kariyerinin ayrıntıları belirlenebilmiştir. Servetini yaşamının sonuna doğru kaybeden yerel bir eşraf ailesinin oğlu olarak Diyarbakır'da dünyaya geldiği sanılan Melik Ahmed, doğuştan Müslüman'dı. Babasından Haleb yakınındaki Payas'ta, mülkiyetini akrabası Alaüddin Bey'le paylaştığı bir çiftlik tevarüs etti. İki ortak, ziraatten ve Diyarbakır'da sahip oldukları tezgâhlarda dokunan ipekli kumaşların ticaretinden hatırı sayılır bir servet biriktirmeyi başarmıştı.[205] Bunun ardından uzun yıllar boyunca Diyarbakır'ın vergi gelirlerinin toplayıcılığıyla (*mültezim*) görevlendirildiler. Melik Ahmed Paşa, 1585'te Musul beylerbeyi olarak atanıp, 1587'de azledildi.[206] Kendi şehrine dönerek, yeniden mültezimliğe başladı. Şöhretinin asıl kaynağı, mültezim Alaüddin Bey'le birlikte vergi toplamaktaki acımasızlığıydı. Dile düşmüş bu iki "*ḥabīşü'n-nefs mültezimler*" 1591'de idam edildiğinde, tarihçi Selânikî, Diyarbakır'ın onların zalim pençesinden kurtulmasını ve kötülükle kirlenmiş bedenlerinden arınmasını kutladı: "*Anlaruñ vucūd-ı ḫabāṣet-ālūdlarından ol memleket pāk olmaḳ feṯḥ-i cedīd idüginde maḥall-i şübhe degildür.*"[207]

Melek (Melik) Ahmed Paşa Camii'nin 1587 ve 1591 yılları arasında inşa edildiği düşünülmektedir.[208] Bâni, kendi yaşadığı büyük konutunun hemen sağında yer alan camisinin avlusu tamamlanmadan önce öldü (17. yüzyılda bu konut Dilâver Paşa tarafından hana dönüştürüldü).[209] Caminin inşaat kitâbesi bulunmadığından ve vakfiyesi kaybolduğundan, inşaat tarihleri kesin değildir. Asimetrik planının klasik normlardan çarpıcı sapmalar göstermesine dikkati çeken Kuran (revaksız olması ve müstakil minaresinin aşırı anıtsallığı gibi), bu camiyi Sinan'a atfetmek istemez.[210] Mimarbaşı tarafından tasarlanmış olsun ya da olmasın, bu nevi şahsına münhasır caminin yerli bir mimar tarafından inşa edilmiş olduğuna kuşku yoktur.

Fevkânî caminin bodrumunda depolar ve dükkânlar yer almaktadır. Caddeye bakan asimetrik güney cephesinin ortasında yer almayan anıtsal taç kapının mukarnas kavsarası, üç dilimli bir kemerle çerçevelenmiştir. Kapının tonozlu dehlizi, caminin altından geçerek arkadaki bahçeli avluya bağlanır. Aynı derecede asimetrik kuzey cephenin basit kemerli cümle kapısına birkaç basamakla çıkılır. Her iki cephe de bej ve siyah taş (bazalt) dizilerinden "ablak" duvar tekniğiyle örülmüşken, sağır yan duvarlar daha ekonomik siyah taştan inşa edilmiştir. Fevkânî cami, Diyarbakır'daki Şeyh Safa Camii'nin dikdörtgen planını yeniden yorumlar. Yan sahınların ortasında, ikişer paye ile taşınan sekizgen kasnaklı kubbeli bir baldakenden oluşan bu şema, Melik Ahmed Paşa'nın camisinde üst mahfillerle geliştirilmiştir. Caminin görece küçük kubbesi (11,49 metre çaplı), dört tromp ve sekiz sivri kemer üzerinde yükselir. Gerek yarımküresel

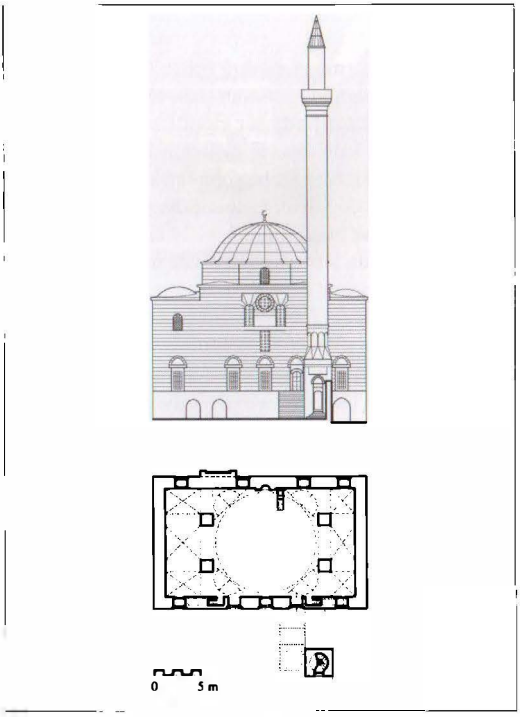

488 Melek (Melik) Ahmed Paşa Camii, Diyarbakır, plan ve cephe.

kubbesinin sekizgen kasnağı, gerek minaresinin kaidesi Şeyh Safa Camii'nden seçme alıntılar yaparak, bunları Osmanlı biçimleriyle kaynaştırır.

Şeyh Safa Camii'nin iç duvar etekliklerini kaplayan altıgen renkli sır tekniğinde (*cuerda seca*) çiniler, Melik Ahmed'in camisinde yerlerini kare ve dikdörtgen sır-altı İznik çinilerinin, Behram Paşa Camii'ndekilere çok benzeyen yerel örneklerine bırakmıştır. Mukarnas kavsaralı mihrab, Diyarbakır'daki emsallerinin tersine tamamen çini kaplıdır. İbadethanenin kuzey duvarının doğusudan üst mahfile çıkan merdiven, Şeyh Safa Camii'nin çinilerinde rastlanan eski desenleri yansılayan altıgen sır-altı çinilerle (lacivert, kobalt mavisi ve beyaz) kaplanmıştır. Bir merdivene sürgün edilen bu arkaik desenli çinileri, namaz mekânındaki İznik estetiğinden esinlenmiş çağdaş çiniler marjinalize eder.[211] O halde, Melik Ahmed Paşa'nın camisi, Diyarbakır'ın Osmanlı öncesi yapı ile bezeme geleneğiyle bilinçli ve anlamlı bir diyalog halindedir. Şeyh Safa Camii'ne yaptığı bariz göndermeler, belki de bânisinin yerli kimliğini ifade etmeyi amaçlıyordu. Bu mütevazı boyutlu melez anıt, yaşamı ile kariyeri Diyarbakır'a göbekten bağlı olan, beylerbeyilikten emekli bir mültezimin statüsüne uyumlu nitelikteydi.

SURİYE VE ARAP EYALETLERİ

I. Selim döneminde fethedilen Memlûk sultanlığının ve uydu devletlerin toprakları, başlangıçta üç yeni Osmanlı eyaleti olarak gruplaştırıldı: Diyarbakır, Alaüddevle (Maraş), Arap (Suriye, Filistin, Mısır ve Hicaz). Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında, Arap eyaleti üç tane eyalete daha bölündü: Haleb, Şam ve Mısır. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, imparatorluğun otuzu aşkın eyaleti vardı; bunların dokuzu tımar sistemine tâbi olmayıp, yıllık vergileri (sâlyâne) doğrudan devlet hazinesi için toplanmaktaydı.[212] Görece özerk olan Arap eyaletlerinin (Mısır, Bağdad, Basra, Yemen, Habeşistan, Lahsa, Trablusgarb, Cezayir ve Tunus) mimarîsinin Sinan çağında ancak asgari düzeyde Osmanlılaşması, bu yörelerin imparatorluğun merkeziyetçi eyalet sisteminin dışında kalmasının belirgin bir işaretidir.

Diyarbakır'daki camiler örneğinde olduğu gibi, Arap eyaletlerinin beylerbeyileri tarafından Sinan'a sipariş edilen camiler sadece *Tuhfe*'de zikredilmiştir. Bunlar Maktul Ayas Paşa'nın Basra'daki, Murad Paşa'nın Bağdad'daki ve Divane Hüsrev Paşa ile Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın Haleb'deki camileridir (**Harita 1**). Suriye'nin ustalıklı taş işçiliğinin Osmanlı mimarî üslûbuna aşılanması, canlı ve esnek bir bölgesel gelenek yarattı. Bunun tersine, daha ücra Irak eyaletinde hüküm süren, tuğla ve çini ağırlıklı Safevi üslûbundaki inşa tarzı "yabancı" kimliğini korudu. Sultan Süleyman tarafından 1534'te Bağdad'ın fethinden hemen sonra burada yaptırılan Ebu Hanife ve Şeyh Abdülkadir Geylani'nin türbeli cami-ve-zaviye külliyeleri, Osmanlı plan tiplerini, tuğla ve Acem tarzı çiniler kullanarak yerel mimarî geleneğe uyarladı (**res. 35**).

Yemen Fatihi Koca Sinan Paşa'nın idam edilen kardeşi Ayas Paşa'nın Basra'daki bilinmeyen camisi, bânisinin 1545-46'daki muzaffer Basra seferinin anısına yaptırılmış olabilir. Ayas Paşa'nın Bağdad beylerbeyi olarak kumanda ettiği bu sefer, kudretli yerel ümerayı sindirerek padişahın yetkesini yeniden tesis etmişti. Murad Paşa'nın bugün Muradiye olarak bilinen Bağdad'daki camisi, bânisini Sultan II. Selim'in saltanatında bu eyaletin beylerbeyi olarak tanımlayan Türkçe inşaat kitâbesine göre 978 (1570-71) yılında tamamlandı. Sadece *Tuhfe*'de zikredilen bu caminin sonradan üzeri çizilmiştir: "*Baġdādda Murād Paşa cāmi'i.*" Geçirdiği kapsamlı onarımlar sonucu görünümü değişen cami, tuğladan inşa edilmiştir ve beyaz badanalı iç duvarları özgün nakışlı bezemelerini tümüyle yitirmiştir. Cami, tipik Osmanlı zemin planına sahip olmakla birlikte, cepheleri itibarıyla bölgesel yapı geleneğiyle uyumludur.[213]

Murad Paşa Camii'nin dikdörtgen planı, yan taraflarında ikişer sütuna dayanan merkezî kubbeli sekizgen

bir baldaken ile, üçer gözlü yan sahınlardan oluşur. Sütunsuz beş kubbeli soncemaat yerinin kuzeybatı köşesindeki mukarnas şerefeli silindirik tuğla minare, geometrik mozaik çinilerle ve kûfi hatlı bir âyet kuşağı ile süslenmiş ve yerel üslûplu yivli bir kubbecikle örtülmüştür. Caminin hafifçe sivri kavisli, kasnaksız büyük kubbesi tamirden önce kesme taşla kaplı olduğundan, şehirdeki ve Irak'taki Safevi tarzı muadillerinden farklıydı. (Yüksek kasnaklar üzerinde yükselen, soğan biçimli, tuğladan Safevi kubbeleri çok renkli çinilerle gösterişli şekilde bezeliydi.) Kademesiz tuğla cepheli caminin, iki dizi pencereleri dikdörtgen çerçeveli kemerlerin içine yerleştirilmiştir. Muradiye Camii, Osmanlı döneminde Bağdad'da yapılan eserler arasında, dış mimarîsi süslemeye boğulmamış nadir yapıtlardan biridir. Sinan tarafından hazırlanmış olabilecek bir tasarımı uygulayan mimarın, taş duvar geleneğinin yokluğunda, bu planı bölgesel biçimlere tercüme etmekten başka çaresi yoktu.

Arap eyaletlerinin beylerbeyileri tarafından mimarbaşına sipariş edilen diğer camiler sadece, hinterlantı Güneydoğu Anadolu'yu kapsayan Haleb'de yer alır. Bu coğrafî konum, Haleb'deki camilerin Diyarbakır'ın Osmanlı üslûbundaki mimarîsiyle yakın görsel ilişkisini açıklar. Mimarbaşına atfedilen Haleb camilerinin Sinan otobiyografilerine dâhil edilmeyen gelir getirici ticarî müştemilâtı, genellikle yerel Memlûk üslûbundaki önörnekleri anıtsallaştırarak yeni yorumlarla geliştirmiştir. Diyarbakır'daki muadilleri gibi, Haleb camileri de tromplar üzerinde yükselen yarımküresel kubbeler, üç dilimli kemerler, "ablak" tekniğinde örülen taş duvarlar, çok renkli mermer mihrab ile minberler ve sır-altı çini kaplamalar içerir. Bu anıtlar, Sinan'ın daha önce ele alınan, üst düzey hâmiler için hac güzergâhında tasarladığı külliyelerle tamamlanıyordu: Payas (Sokollu), Şam (Sultan Süleyman) ve Kudüs (Hürrem Sultan). Ayrıca yerel mimarlar tarafından yapılıp mimarbaşının otobiyografilerinde zikredilmeyen diğer cami ve külliyeler de bu yörede oldukça yoğundu.[214]

Sinan çağında Haleb, Levant'ın başat uluslararası ticaret merkezi olarak sivrildi. Dolayısıyla burada Venedikliler 1548'de, Fransızlar 1557'de, İngilizler de 1583'te konsolosluklar kurdu. Şehrin merkezindeki tepede yükselen iç kaleden Antakya Kapısı'na uzanan doğu-batı ticaret arterine, cami-merkezli büyük vakıfların dizilmesi de aynı döneme denk gelir: Hüsrev Paşa (y. 1546-67), Dukakinzâde Mehmed Paşa (1556-65/66), Sokollu Mehmed Paşa (y. 1574) ve Behram Paşa (y. 1583).[215] Bu ticarî arterin ötesinde, Sultan Süleyman'ın 1535'te Irakeyn seferi sırasında konakladığı Gök Meydan yakınındaki sur dışı bir bahçe saray yer alıyordu. Matrakçı Nasuh'un o yıl yaptığı bir topografik çizime dayanan Haleb resmi, padişahın bahçe sarayını Kuveyk Irmağı'nın sol tarafında betimler (**res. 489**). Aynı topografik resmin sağ tarafında sur çevrili şehrin merkezindeki muhkem iç kale tepesi ile önünde uzanan kamusal meydan görülmektedir. Daha sonraları cami külliyelerinin sıralanacağı doğu-batı ticaret arteri, resimde tasvir edilen bu iki odak noktasını görsel olarak birbirine bağlayacaktı: 1559'da bir fermanla yenilenen hünkâr sarayı ile eteğinde Osmanlı beylerbeyilerinin resmî sarayının bulunduğu iç kale.[216] *Dâr el-ʿAdl* (Adalet Sarayı) olarak bilinen paşa sarayı, Haleb'in yeni bir eyalet merkezi olarak statüsünü simgeleyecek şekilde, Memlûk sultanlarına ait bir sarayın tadil edilmesiyle yaratıldı.[217]

I. Selim ve I. Süleyman adına cami ve imaret odaklı selâtin külliyelerinin inşa edildiği, eski İslâm hanedanlarının payitahtı Şam'ın tersine, Haleb öncelikli olarak burada beylerbeyilik yapmış vezirler tarafından Osmanlılaştırıldı. İnşaat seferberliklerini şehrin merkezindeki kapalı çarşı bölgesinde yoğunlaştıran bu bâniler, birbiri ardından peş peşe ticarî kazanç sağlayıcı külliyeler yaptırdılar. Külliyelerden mimarbaşına atfedilen ilk iki tanesi, Hüsreviyye ve Âdiliyye olarak tanınır. Her ikisi de, iç kale tepesinin güneybatı köşesindeki resmî beylerbeyi sarayının yakınında yer alıyordu. Cami-merkezli vakıfların birbiri ardından çoğalmasıyla, batıdaki nehre doğru gelişen Haleb'in ana ticaret arteri, "kümülatif etkili bir tür şehircilik projesi" olarak yorumlanmıştır.[218]

Kanımca, bu proje kısmen Mimar Sinan'ın katkısıyla payitahttan koordine edilmiş olabilir. Nitekim, daha önce gördüğümüz gibi, mimarbaşı Sokollu Mehmed Paşa'nın Haleb'deki muazzam vakfının başyapıtı olan Han el-Gümrük'ü (Gümrük Hanı) ve bu hanın avlusundaki şadırvan üstünde yükselen Osmanlı tarzındaki mescidi kendi eserleri arasına dâhil etmiştir. Sokollu'nun bu dillere destan anıtsal hanı *Tuhfe*'de, Haleb'in yeni limanı olan Payas'ta onun Mimar Sinan'a tasarımını yaptırdığı cami külliyesiyle birlikte zikredilmiştir. Bu liman külliyesine Haleb'in Antakya Kapısı'ndan (Bab Antakiyya) ulaşılıyordu. Sokollu Mehmed Paşa, Antakya Kapısı'nın dışında, Kuveyk Irmağı kıyısında, yine bir şadırvanın üzerinde yükselen mescidi bulunan diğer bir han daha yaptırmıştı.[219]

1559-60'ta Haleb'de kışlayan Sokollu gibi, 1535'te Irakeyn seferi sırasında Sultan Süleyman'ın ordusuyla kısa süre şehirde kalan Sinan da, Haleb'e aşinaydı. Kaldı ki, mimarbaşı Halebli mimarlarla temas halindeydi: 1560'ta Şehzâde Selim'in Karapınar'daki külliyesini inşa eden Mimar Cemalüddin ve 1577'de İstanbul'u ziyaret etmesinin ardından Payas'taki kalenin hendeğini tamamlayan Mimar Abdülnebi gibi.[220] Yerel mimarların, Haleb'in yeniden yapılanması ve doğu-batı eksenin-

489 Haleb'in topografik resmi, y. 1537, kâğıt üzerine suluboya, Matrakçı Nasuh'un *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn*'inden.

de yön değiştirmesi sürecinde rol oynadıklarına kuşku yoktur. Bu süreç, önceden belirlenen bir "master planın" sonucu değil, Sinan'ın ve Haleb beylerbeyileri olan Enderun eğitimli hâmilerinin şaşılacak derecede tutarlı ortak vizyonunun rehberliğinde ilerleyen, dinamik bir şehirleşme olgusuydu.

XIV. DİVANE (DELİ) HÜSREV PAŞA

Divane Hüsrev Paşa'nın, Haleb'in iç kale tepesinin hemen altındaki külliyesi, camisinin cümle kapısına hakkedilen Arapça inşaat kitâbesine göre, 1545'teki ölümünden hemen sonra tamamlandı (**res. 490-91**): "Mescidler şüphesiz Allah'ındır, öyleyse oralarda Allah'a yalvarırken başkasını katmayın" (72: 18); sultanların en büyüğü Süleyman'ın saltanatında –ihtişamı yücelsin– kuruldu ve vezir Hüsrev Paşa tarafından bina edildi." Kitâbe, ebcedle düşülen 953 (1546-47) tarihini veren bir beyit ile sona erer: "Anasından dindar doğdu, / Şimdi bir sığınakta muhafaza altında. // Haleb'deki bu mabedin tarihi şöyledir: // Onun kurduğu bir mescid-i şerif."[221]

Bu cami külliyesinin (Lala Mustafa Paşa'nın ağabeyi olan) Bosna asıllı bânisi, padişahın iç sarayında yetişti. Suriye'ye tayin edilmeden önce Karaman ve Diyarbakır gibi çeşitli eyaletlerin beylerbeyi olarak hizmet etti. 1532-34'te Haleb, 1534-35'te de Şam beylerbeyi olduğu sanılır. Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferi sırasında (1535-36), onursal vezir rütbesiyle Mısır beylerbeyiliğine terfi ettirildi. 1541'de kubbealtı vezirliğine atanmasından evvel, Anadolu ve Rumeli beylerbeyi oldu.[222] 1544'te, divan-ı hümayunda kavga ettiği veziriazam Hadım Süleyman Paşa ile birlikte azledildi. Her iki rakibinin azledilmesi, Rüstem Paşa'nın veziriazamlığa giden yolunu açtı.[223]

Bu rezaletten sonra sonsuz bir umutsuzluğa kapılan "Deli" Hüsrev Paşa, zehirlenebileceği korkusuyla kendi kendini açlıktan ölüme mahkûm etti.[224] Vezirin 947'de (1540-41) Yenibahçe'de yaptırmış olduğu sıbyan mektebinin yanında, Sinan'ın onun için 952'de (1545-46) inşa ettiği son derece süslü sekizgen türbeye defnedildi.[225] Mustafa Âli, Hüsrev Paşa'nın lâkabını pis,

pervasız, korkusuz ve dizginlenmemiş kişiliğine borçlu olduğunu söyler: "*Bī-pāk, bī-pervā ve bī-ḫavf ü ḫaşyet ve bī-müdārā olmaġın Divāne Ḫüsrev Paşa diyü iştihār bulmışdur.*"[226] Dinî vakıfları Diyarbakır'daki bir medrese ve mescid külliyesini (y. 1521-28), Kahire'de Memlûk tarzı bir fevkânî sıbyan mektebiyle sebili (1535-37) ve Haleb'deki Hüsreviyye külliyesini içerir.[227] Paşa'nın hayratının birbirinden farklı mimarî üslûpları, görevli olduğu eyaletlerin bölgesel çeşitliliğini örnekler. Bu çeşitlilik, yerel âdetlerin devanını teşvik eden Osmanlı kolonizasyon politikasının esnekliğinin görsel muadili olarak yorumlanabilir.

İbnü'l-Hanbelî'nin (ö. 1563-64) yazdığı Halebli meşhurların biyografilerinin derlemesi, Hüsrev Paşa'nın bu şehirdeki cami külliyesinin, onun vezâret rütbesine ulaşmasından sonra sipariş edilerek 1544-45'te tamamlandığını açıklar. Aynı Arapça kaynaktan, paşanın azatlı kölesi Ferruh b. Abdülmennan el-Rûmî'nin, külliyenin inşaatına nezâret ettiğini ve mimarının da "Rûm"dan (yani Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı topraklarından) gelen bir Hıristiyan" (*miʿmār Rūmī naṣrānī*) olduğunu öğreniyoruz.[228] Paşa'nın Mısır'a gitmek üzere Suriye'den ayrılmasından kısa bir süre sonra, 1535 ile 1537 yılları arasında, Haleb'deki külliyesinin inşa edildiğini varsayan bazı araştırmacılar, Sultan Süleyman'ın ordusuyla birlikte buradan geçen Mimar Sinan tarafından tasarlanmış olabileceğini ileri sürmüştür.[229] Kuran ise külliyenin muhtemelen paşanın payitahtta vezirliği döneminde (1541-46), Sinan'ın planıyla birlikte İstanbul'dan gönderilen bir hassa mimarınca inşa edilmiş olduğu tahminini yürütür.[230] Eğer öyleyse, külliyeyi bu kitapta vezirler himayesi başlığı altında ele almam gerekirdi. Fakat paşanın Suriye'deki vakıflarının muhtemelen Mısır'a gitmesinden kısa süre sonra birleştirilmiş olması nedeniyle, bu külliyeyi onursal vezir unvanlı beylerbeyi vakıfları arasında ele almayı tercih ettim. Gelir getirici ticarî mülklerden bazıları inşa edildikten sonra, cami 1541 civarında Sinan tarafından tasarlanmış olabilir.

Modern dönem Haleb tarihçisi Kâmil el-Ghazzî, Hüsrev Paşa'nın Şam'da yaşayan bir akrabasından elde ettiği üç Arapça vakfiyesini (Nisan 1558, Aralık 1559 ve Kasım 1566 tarihli) özetlemiştir. İlk iki vakfiye, bâninin kardeşi "Mustafa b. Sinan", yani o dönemde Konya'da Şehzâde Selim'in hocası olan Lala Mustafa Paşa tarafından hazırlanmış olabilir.[231] Bu iki kısa vakfiye, bugün artık yok olmuş daha evvelki bir vakfiyenin ekleridir. Bunlar vakfın halihazırda mevcut personeli için ek gelirler yaratan yeni mülklerin listesini verir. Üçüncü vakfiye ise, Lala Mustafa Paşa'nın Haleb beylerbeyi (y. 1563-65), ardından da Şam beylerbeyi (y. 1565-68/9) iken Suriye'de bulunduğu dönemde tescil edilmiştir.[232]

Son vakfiye, 1561 tarihli daha önceki bir vakfiyenin güncellenmiş versiyonudur. Bu önceki vakfiye de Hüsrev Paşa'nın sağlığında kaydedilen kayıp bir vakfiyeye dayanıyor olmalıdır, çünkü bâniden hâlâ hayattaymış gibi söz edilmektedir. Paşanın kendi vakfını mütevelli olarak yöneteceği ve ölümünden sonra yerini oğullarının ve oğullarının ahfadının alması şart koşulmuştur. Onların sülâleleri sona erdiği zamansa, paşanın azatlı köleleri ve azatlı kölelerinin çocukları mütevelli olacaktı. 1561 tarihli vakfiyede betimlenen külliyenin camisi, Haleb'in el-Biza mahallesindeki "*Dār el-Saʿāde*"nin yakınında yer alıyordu; güneyinde bir bahçe, doğusunda bir sokak, kuzeyinde caminin ön avlusu ve batısında bir medrese bulunuyordu. Bir şeyhin görevli olduğu, konumu belirtilmeyen imaret (*tekiyye, el-ʿimāret*), on üç tabhane odası, bir mutfak, fırın, kiler, odunluk ve ahır kapsıyordu. İmaretin bileşenleri, caminin ön avlusunun etrafını çeviriyordu. Bugün bu avlunun ortasında üstü örtülü olmayan bir şadırvan vardır (**res. 490-91**).[233] Aynı vakfiyede bahsi geçen, caminin yakınındaki "*Dār el-Saʿāde*", 1530'ların başında Hüsrev Paşa'nın ikamet ettiği resmî beylerbeyi sarayı olmalıdır (**res. 490** [B]).[234]

Caminin arazisi Hüsrev Paşa'nın zevcesinin mezar haziresini de içeriyordu: 1561 tarihli vakfiye, paşanın oğlu Kurd Bey'in annesi "Şâh-ı Hubân bint-i Şâdî Paşa"nın ruhuna camide Kur'an okunmasını şart koşar.[235] Güncellenmiş 1566 tarihli vakfiye, caminin kıble duvarının ardında (Suriye-Filistin'deki bazı sancakların beyi olan) Kurd Bey'in, annesinin yanında medfun olduğu hazirede bugün hâlâ mevcut olan türbesini zikreder (**res. 490** [159]).[236] Hüsrev Paşa Külliyesi'nin konumu, beylerbeylerin sarayları (*paşa sarāyı*) yanına inşa edilen birkaç eyalet camisi ile koşutluk gösterir: Bu bölümde ele aldığımız, Sokollu Mustafa Paşa'nın Budin'de, Lala Mustafa Paşa'nın Erzurum'da ve Köse Hüsrev Paşa'nın Van'daki camileri gibi. Son derece görünür konumuyla Hüsreviyye, Memlûk devrinde at pazarının yer aldığı ve hâlâ haftalık bir pazar yeri olarak kullanılan iç kale kapısının önündeki büyük kamusal meydanın sınırlarını yeniden belirledi.[237] Hüsreviyye'ye yer açmak için birkaç vakıflı yapı yıktırılmıştı. Paşa'nın külliyesinin kuzeydeki ve doğudaki ana girişleri, Haleb'in önceki hanedan anıtlarıyla diyalog kuruyordu: Tepesindeki müstahkem iç kale ve Eyyubî hükümdarı Zahir Gazi'nin kurduğu Sultaniye Medresesi (1223) (**res. 490** [342]).[238]

Sinan otobiyografileri, sadece külliyenin cami ve medresesini sayarak, imaretten hiç söz etmez. *Tuhfe*'de şu kayıt yer alıyor: "*Cāmiʿ-i Ḫüsrev Paşa der Ḥaleb, medrese 1*, [kırmızı mürekkeple] *türbesi İstānbūlda.*"[239]

Caminin çevre duvarının kuzey ve batı kenarları boyunca uzanan gelir getirici vakıf yapıları arasında şunlar vardı: Ahırlar, kiralık odalarla dükkânlar, bir kapalı çarşı (*kayşeriyye*) –ön avlunun kuzeyindeki dar sokağın karşısındaki Han el-Shuna (**res. 490** [160])– ve kuzey cephesi "*Dār el-Saʿāde*"nin kapısına bakan bir han. Bunlar şehirdeki daha uzak ticarî yapılarla tamamlanıyordu: Farafra mahallesindeki Kurd Bey Hanı (yenilenerek paşanın oğlunun adıyla anılmaya başlayan bir Memlûk binası) ve (Âdiliyye Külliyesi'nin bitişiğinde) Hamam el-Sitt olarak bilinen Osmanlı öncesi dönemden bir hamam gibi.[240] Vakıflar ayrıca Haleb ve Şam eyaletlerindeki arazileri ve değirmenleri kapsıyordu. Vakıf gelirlerinin önemli bir parçası, külliyenin görevlilerine, talebelerine ve Mekke ile Medine'ye yolculuk eden hacılara yiyecek tedarikine tahsis edilmişti. Konuk odası işlevli on üç tabhaneyi tamamlayan, caminin iki yanına bitişik olan tabhanelerde muhtaç dervişler barınmış olabilir. Medrese, caminin batısındaki L-biçimli yapıdır.[241] Müştemilâta dâhil diğer hayır kuruluşları hatırı sayılır ölçüde değişime uğramış durumdadır.[242]

Büyük değişimlere uğramaksızın bugüne ulaşabilen tek yapı, önünde mukarnas başlıklı sütunlarla taşınan beş kubbeli bir revak uzanan kesme taş camidir. Caminin katmansız, kubbeli bir küp şeklinde tasarlanan ana kütlesinin iki yanına bitişik daha alçak tabhane odaları, Haleb ve Diyarbakır eyaletlerinde diğer yörelere kıyasla daha uzun ömürlü olmuştur. Hüsrev Paşa'nın Suriye'ye gelmeden evvel, 1521'de beylerbeyi olarak Bıyıklı Mehmed Paşa'nın yerine geçtiği Diyarbakır'da, selefinin yaptırdığı caminin de iki tabhanesi vardı (**res. 86**). Hüsreviyye Camii'nin batı tabhanesine bitişik çokgen minaresi, tipik Osmanlı tarzında konik bir külâhla örtülüdür; şerefesinin mukarnaslarının altını mavi-beyaz bir çini şeridi süsler. Caminin vaktiyle kurşun kaplı olan (yaklaşık 18 metre çaplı) büyük yarımküresel kubbesi Sinanvâri pencereli bir kasnağa oturur. Bu kasnak gömme payandalar ve her köşede çifte dayama kemerleriyle takviye edilmiştir.[243]

Haleb'de türünün ilk örneği olan cami, müştemilâtından çok daha yüksektir ve şehirdeki en büyük kubbeyle taçlanması, onun külliyenin odak noktası olduğunu beyan eder (**res. 492-93**). Anıtsallığını sadece şehrin eski Ulucami'sinin gölgeleyebildiği mabed, Memlûk bânilerin yaptırdığı küçük camilerin arasından sivrilir. Cami-odaklı Hüsreviyye'nin tersine, Memlûk devri külliyeleri genellikle küçük soğansı kubbeleri kurucularının türbelerini vurgulayan, medrese, zaviye veya darüşşifa merkezli yapılardı. Paşanın alçak bir çevre duvarıyla kuşatılmış külliyesinin müstakil yapılardan oluşan

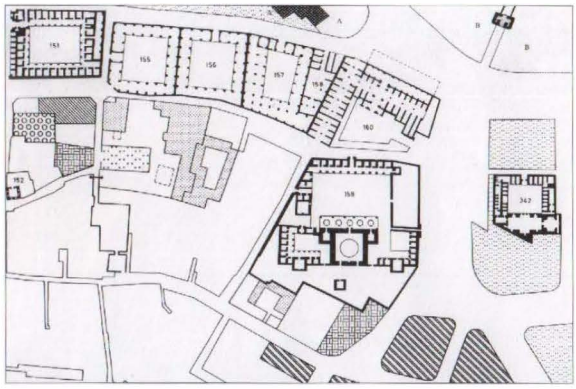

490 Hüsrev Paşa Külliyesi'nin Haleb harilası üzerinde konumu (Gaube ve Wirth, 1984'ten).

491 Hüsrev Paşa Camii, Haleb, külliyenin restitüsyonu ile birlikte plan ve cephe.

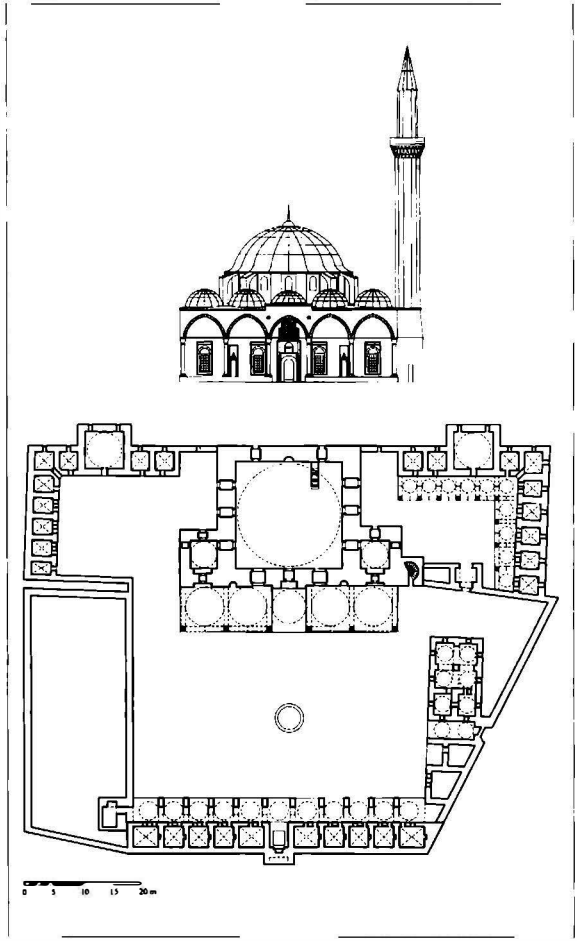

492 (üstte) Haleb'deki Hüsrev Paşa Külliyesi'nin eski bir fotoğrafı, arka planda görünen Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii'yle birlikte (Sauvaget, 1941'den).

493 (solda) Haleb'deki Hüsrev Paşa Külliyesi, arka planda görünen iç kale ile birlikte (Sauvaget, 1941'den).

mekânsal düzenlemesi de, Haleb'in şehir dokusunda o zamana kadar rastlanmayan bir yenilikti. Bundan önceki külliyeler, cepheleri mevcut sokak ağlarına göre biçimlenen, tek bir organik birim olarak tasarlanmıştı.[244] Hüsreviyye ayrıca, Osmanlı rejimiyle yakından ilişkili kurumları Haleb'e takdim ediyordu: Hanefî imamlı bir cami, Hanefî müderrisli bir medrese ve bir şeyhe emanet edilen imaret (tekke, tekye).

İbnü'l-Hanbelî'nin sözünü ettiği "Rûm"dan gelmiş gayrimüslim mimarın nezâreti altında yerel yapı ustalarınca inşa edilen cami, ithal ve yerli unsurları bir araya getirir. Çözümsüz ayrıntıları arasında, soncemaat yeri cephesinin pencereleri ve iki mihrabiyesiyle çakışan revak kemerleri bulunur. Bölgesel bezeme unsurları (cümle kapısı ve mihrabın geometrik desenli, çok renkli mermerleri gibi), Osmanlı tarzında siyah-mavi-beyaz sır-altı çinilerle bir arada kullanılmıştır (**res. 494**). Soncemaat yeri cephesindeki dört sivri kemerli pencere alınlığı, biraz acemice nitelikli çinilerle kaplanmıştır. Mukarnas kavsaralı cümle kapısının iki yanındaki çini kaplı pencere alınlıklarının ortasında, Besmele ile Kelime-i Tevhid'i birleştiren, birbirinin eşi (beyaz üzerine siyah) kitâbe kartuşları vardır. İç mekândaki çini pencere alınlıklarındaysa, rumiler, hatayi palmetler ve rozetlerle süslü, daha yüksek kaliteli kare çiniler yer alır (**res. 494**). 1540'larda Kubbetü's-Sahra için yapılan benzer çiniler, Hüsreviyye'ninkilerin ya Kudüs'te veya o şehirden getirtilen çini ustalarınca üretildiğini düşündürür.[245]

Geniş ibadethaneye hâkim olan büyük kubbe, mukarnaslı tromplar ve sekiz sivri kemer üzerinde yükselir. Cümle kapısının iç yüzü tepesinde bir özel mahfil vardır. Nakışlı dikdörtgen mihrab, renkli mermerden geometrik geçmelerle bezenmiştir. Mukarnas kavsarasız mihrab nişinin üstünde, Kelime-i Tevhid'in hakkedildiği bir kartuş bulunur. Nişi çevreleyen kitâbe kuşağı, alışılmışın dışında, cemaati kıbleye dönmeye davet eden bir âyet parçasını aktarır (2: 143). Osmanlı tarzı konik külahlı sanatkarâne ahşap minber, ibadethanenin kuzeybatı köşesinde mermer sütunlar üzerinde taşınan bir müezzin mahfiliyle tamamlanır. Kubbenin kalemişi nakışlı kartuşlarında Allah'ın güzel adlarını öven âyetler yazılıdır (59: 23-24).

Caminin inşaat kitâbesini aktaran Evliya Çelebi, yapımını Sinan'a atfeder. Gayet sanatlı, süslü ve latif bulduğu caminin beyaz mermer döşeli avlusuna, Şafi'î havuzunu andıran musluklarla çevrili abdest havuzuna, rengârenk mermer sütunlar üzerinde yükselen kurşunlanmış kubbeli avlu revaklarına ve "Haleb'in gelini" olan Osmanlı tarzında (*Rûm ṭarzı*) yüksek minaresine dikkat çeker:

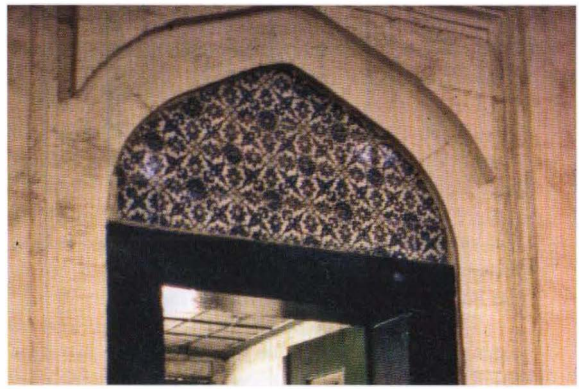

494 Hüsrev Paşa Camii, Haleb, (üstte) soncemaat yeri cephesindeki ve (altta) iç mekândaki sır-altı çinili pencere alınlıkları.

Ve Saraçḫāne ardında Eski Ḫüsrev Paşa cāmi'i ġāyet muṣanna' ve müzeyyen cāmi'-i laṭīfdür. Ve bir ḳubbe-i 'ālīsi efläke ser çekmiş ḳubbe-i nīlgündur. Ve miḥrāb [u] minberinde olan naḳş ı Mānī i gūnā gündur. Ve ḥaremi serāpā beyāż mermer-i ḫām ile döşenmişdür kim gūyā yekpāre bir mücellā ṣaḥrādur. Vasaṭında bir ābdest ḥavżı var. Gūyā ḥavż-ı Şāfi'īdür. Her ṭarafda fevvāreleri pertāb idüp ehl-i ṣalāt 'aynlarından tecdīd-i vużū' idüp Cenāb-ı Bārīye teḳarrüb iderler. Ve bu ḥaremin cānib-i erba'asında yanı ṣoffalarda olan rengāreng mermer ve ṣomākī mevzūn 'amūd-ı müntehālar üzre ḳubbelerdür. Ve bu āsārların cümlesi ḳurşum örtülidür. Ve Rūm ṭarzı bir mināre-i mevzūn-ı serāmedi var kim gūyā 'arūs-ı Ḥalebdür.[246]

Hüsrev Paşa'nın cami külliyesi, kardeşi Lala Mustafa Paşa'nın oğlunun da aralarında bulunduğu aile üyelerinin naaşlarının gömülü olduğu haziresiyle, Haleb'in siyasal merkezini kişisel ve kolektif anıların bileşimiyle damgaladı.[247] Şahsıyla devleti temsil eden bânisinin resmî kimliğinin nişanesi olan cami, hızla gelişmeye başlayan bu yeni eyalet merkezinin Osmanlılaşmasına

katkıda bulunacak müstakbel cami külliyelerine sahneyi hazırlayarak öncülük yaptı.

XV. DUKAKİNZÂDE MEHMED PAŞA

Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın 1556'da vakfedilen ve ölümünden sonra 1565-66'da tamamlanan cami külliyesi, Hüsreviyye'nin başlattığı, Haleb'in doğu-batı eksenini Antakya Kapısı'na doğru biraz daha uzatarak geliştirdi (**res. 492, 495-96**). Beylerbeyilerin sarayı olan ve Dâr el-Sa'âde diye de adlandırılan Dâr el-'Adl'e yakın konumu nedeniyle, bu külliye Âdiliyye (Adliye) olarak bilinir.[248] Külliyenin doğuştan Müslüman bânisi, Arnavut hükümdar Duca-Jean'ın torunuydu. Bâninin babası Dukakinzâde Ahmed Paşa, II. Mehmed döneminde Arnavutluk Osmanlılar tarafından fethedildiğinde, padişah sarayına alınıp Enderun'da yetiştirilmişti. Ahmed Paşa 1514'te veziriazamlığa yükseldi, fakat 1515'te bir yeniçeri isyanına karışmasının ardından I. Selim tarafından idam edildi. II. Bayezid'in torunlarının birinden doğan oğlu Mehmed de, babası gibi padişahın iç sarayında eğitildi.[249] O da II. Bayezid'in ahfadından bir Osmanlı hanım sultanla evlendirildi. Dukakinzâde Mehmed Paşa ve hanedana mensup karısı Gevher-i Mülûk Sultan, çocukları ile Eyüp'te bir aile mezarlığında medfundur.[250]

Paşanın, 1552'de Mekke'den hac dönüşü Haleb'de vefat eden annesinin gömülü olduğu Memlûk tarzı kubbeli türbesi, daha sonra Âdiliyye külliyesini inşa ettireceği kendi konutunun yanı başındadır (**res. 495** [152]). Türbenin Arapça kitâbesi, hanım sultanı "Büyük Emirlerin Emiri (yani Beylerbeyi), Mehmed Paşa Hazretleri"nin annesi olarak tanımlar ve "Sultan Bayezid Han'ın kızı Ayşe Sultan'ın kızı Gevher Melikşah Sultan" olarak adlandırır.[251]

Âdiliyye Külliyesi'nin ana ve baba tarafından soylu bânisi, Haleb beylerbeyi (1551-53) olmadan önce çeşitli eyaletlerin yönetimiyle görevlendirilmişti. Etnik ve ailevî bağlar paylaştığı Arnavut asıllı veziriazam Kara Ahmed Paşa (karısı Fatma Sultan, II. Bayezid'in torunuydu) döneminde, 1553 Aralık'ında Mısır beylerbeyiliğine atandı. Daha önce gördüğümüz gibi, Dukakinzâde Mehmed Paşa'ya yazdığı kışkırtıcı bir mektup yüzünden, veziriazam 1555'te idam edildi. Kendisini töhmet altında bırakan bir suç delili olarak kullanılan mektup, Kara Ahmed Paşa koruması altındaki yeni Mısır beylerbeyini atandığı eyalette hiç çekinmeden büyük bir servet oluşturmaya teşvik ediyordu.[252] Veziriazamlığa geri getirilen kindar Rüstem Paşa, rakibinin adamı olan Dukakinzâde'yi Mart 1556'da Mısır beylerbeyiliğinden azletti. İstanbul'a geri çağrılan mazul paşa Ocak 1557'de vefat etti.[253] Mustafa Âli, Arnavut "*duka*"sının (*beg* ile eş anlamlı *duca*) soyundan gelen asil kökeniyle tanınan Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın, "son derece edepli ve vakur bir beylerbeyi" olduğunu söyler. Padişah sarayının enderunundan çıkmış olan paşanın saraya alınmasını yüzünün güzelliğine atfeder ve Sultan II. Bayezid'in ona Dukakin lâkabını verdiğini yazar:

> *Dukakīnoğlı Mehmed Paşa: Mezbūr Arnavūd begzādelerinden ḥaseb ü neseb ile meşhūr, ḥadd-i ẕātında edīb ve vaḳūr bir mīr-i mīrān idi. Ḥarem-i pādişāhīden çıkmışdur, ammā ki ḥalvet-saray-ı muḥtereme duḫūli ḥüsn-i cemāllerine bināʾen olmışdur. Merḥūm Sulṭān Bāyezīd bin Sulṭān Meḥmed Ḫān-ı saʿīd, Arnavūd ḳabīlesine beg olan Dukakīn lafẓı beg maʿnāsına olmaġın Dukakīn dimişdi.*[254]

Asilzâde paşanın Mimar Sinan'a sipariş ettiği anıtlar sadece *Tuhfe*'de zikredilir: Eyüp'teki türbesi, Konya Ereğlisi'nde bugün artık mevcut olmayan bir camisi; ve Haleb'deki Âdiliyye Camii. Bu son yapıt şöyle zikredilmiştir: "*Cāmiʿ-i ʿĀdiliyye der Ḥaleb ez-ān Dukakīnzāde.*"[255]

Dukakinzâde Mehmed Paşa, beylerbeyi olarak Mısır'a gittiği 1553 yılında, Haleb'de annesinin türbesinin yanındaki müstakbel camisine vakfedeceği ticarî müştemilâtı yaptırmaya başlamıştı bile. Kasım 1556'da tescil edilen Arapça vakfiyesi, mazul beylerbeyini "Mehmed Paşa Hazretleri b. merhum Ahmed Paşa b. Dukakîn" olarak tanımlar. Bâninin Haleb'de "*Dār el-Saʿāde*" civarında yaptırmış olduğu ticarî binâların listesi vakfiyede kaydedilmiştir (**res. 495**): İki han (Han el-Farraʿîn [151], Han el-Nahhasîn [97]); her biri ikişer dükkân dizisinden oluşan dört suk (*şūḳ*) [98, 109, 117, 119]; ve üç kapalı çarşı (*ḳayseriyye*) [116, 120, 149]. Vakfiye, Tallat ʿA'işe (Ayşe Tepesi) olarak bilinen tepenin kuzey tarafında yapılacak olan yeni bir hanın inşaat masraflarının, bâninin vakfından biriken gelirle değil, şahsî hazinesinden karşılanacağını belirtir. Bu hanın sınırları şöyle olacaktı: (Hüsreviyye vakfına [110] ait olan) Hamam el-Sitt ile Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın batıdaki bitişik suku [98]; paşanın doğudaki diğer suku [119]; ve yeni hanın yüksek kapısının açılacağı kuzeydeki sukları [109, 117]. Planlanan bu yapı, külliyedeki en büyük han olan Han el-ʿUlebiyye olmalıdır [115]. Vakfiyenin izahına göre, paşa faizle borç verilecek 30.000 altın dinar (1.800.000 akçe) bağışlamıştı; bu meblağın getirisiyle vakfın mütevellisi, Tallat ʿA'işe önünde uzanan kamusal meydan yakınında bir "*cāmiʿ-i şerīf*" inşa ettirecekti.[256]

O halde 1556'da, ne Han el-ʿUlebiyye'nin, ne de onun güneyindeki caminin henüz inşa edilmemiş olduğu açıktır (**res. 495** [113, 115]). Tasarlanan bu iki ana yapı, külliyenin merkezî kuzey-güney ekseni üzerinde yer alacaktı. Caminin planı bânisinin İstanbul'a dönüşünden sonra, Sinan tarafından tasarlanmış olabilir. Mimarbaşı-

nın tasarımı, ya payitahttan gönderilen bir hassa mimarı ya da Halebli bir mimar tarafından hayata geçirilmiştir. Vakfiye, mütevelli olarak mazul paşanın kendisini tayin eder; ölümünden sonra oğulları ve onların çocuklarını bu görevi üstlenecekti. Soyları sona erdiği zaman, onların yerini paşanın azatlı kölelerinin çocukları alacaktı. Paşa, tasarlanan caminin personeli de dâhil olmak üzere, vakıf görevlilerinin maaşlarını belirlemişti. Fakat bazı araştırmacıların hatalı olarak, vakfiyenin tescil edildiği yıl olan 1555-56'ya tarihlediği cami, daha henüz inşa edilmeye başlanmamıştı.[257]

Caminin cümle kapısı üzerine, iki satır halinde düzenlenen altı kartuş içine hakkedilen Türkçe inşaat kitâbesi, yapının vakfiyenin kaydedilmesinden on yıl sonra tamamlandığını kanıtlar. Kitâbe, "Beylerbeyi Mehmed Paşa b. Dukakîn'in ruhu için inşası tamamlanan bu caminin" (*Mīr-i mīrān Meḥmed Paşa ibn Duḳakīn / Rūḥuyçün oldı bu cāmiᶜ bunda temām*) büyük bir ihtimamla yapıldığını belirtir. Ebced hesabıyla düşülen tarih mısraı, paşanın 1557'deki ölümünden sonraki tamamlanma tarihini 973 (1565-66) olarak verir: "Merhumun makamı ve meskeni cennet olsun" (*Menzil ve meᵓvâsı ola merḥūmuñ Dārü's-selām*).[258] Daha az dikkat çekici Arapça bir kitâbe, cümle kapısının ahşap kapağının üst kısmına çivilenen iki menteşeye kazılmıştır. Yazının her bir yarısı Tanrı'nın merhametini diler ve iki Suriyeli zenaatkârın adını verir: (Hakkâk) Muhammed el-Şâmî ve el-Hac Halil b. el-Hac Yusuf el-Halebî.[259]

Şimdiye kadar bilinmeyen iki ferman, 1556 tarihli vakfiyede bahsi geçen hanın 1559'da inşaatının hâlâ sürmekte olduğunu gösteriyor. Bu fermanlar, Haleb'deki sarayın (*sarāy-ı ʿāmire*) fazladan suyunun Argun Kâmil hastanesine (Mâristan Argun, 1354) akıtılageldiğini, fakat suyun halen Dukakinzâde Mehmed Bey tarafından inşa ettirilmekte olan hana çevrilmesi nedeniyle kurumuş olduğuna ilişkin bir şikâyete yanıt olarak yazılmıştı. Haleb'in kadı ve defterdarına durumu teftiş edip, hastanenin suyunun şeriat hilâfına mı gaspedildiğini öğrenip, eğer öyleyse, eski yönüne geri çevrilmesi emri verilmiştir:

> *Ḥāliyā ḳıdvetü'l-ümerā ve'l-ekābir ḫizāne-i ʿāmeremüʿArab cānibi defterdārı Meḥmed –dāme ʿulüvvuhu– dergāh-ı muʿallāma mektūb gönderüp merḥūm Argun Kāmil bīmārḫānesinüñ terekesi olup ammā şuyı cārī olmayup ehl-i vuḳūfdan tefaḥḥus olındukda maḥrūse-i Ḥalebde vāḳiʿ olan sarāy-ı ʿāmirede cāri olan şuyın feyżi, ḳadīmden mezbūr bīmārḫāneye cārī olurdı. Şimdiki ḥālde Duḳaginzāde Meḥmed Begüñ binā olınan ḫānına alınmaḳla bīmārḫāneye şu gelmez olup küllī müżāyaḳa çekilür diyü ḫaber virdüklerin ʿarż eyledüği ecilden buyurdum ki: Vuṣūl bulduḳda, bu ḥuṣūṣı bi'z-zāt oñat vechile ber-müceb-i şerʿ-i ḳavīm tefīş eyleyüp gö-*

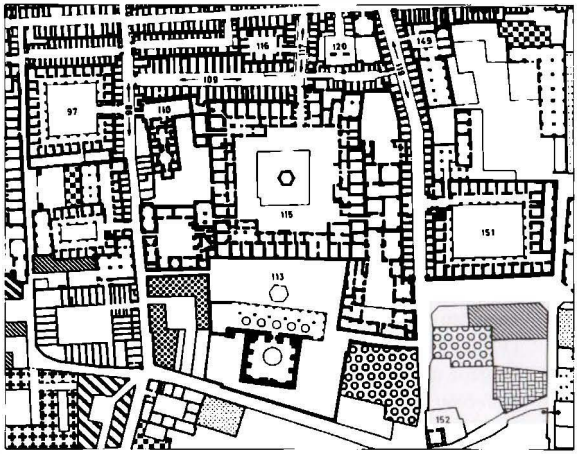

495 Dukakinzâde Mehmed Paşa Külliyesi'nin Haleb haritası üzerinde konumu (Gaube ve Wirth, 1984'ten).

496 Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii, Haleb, plan ve cephe.

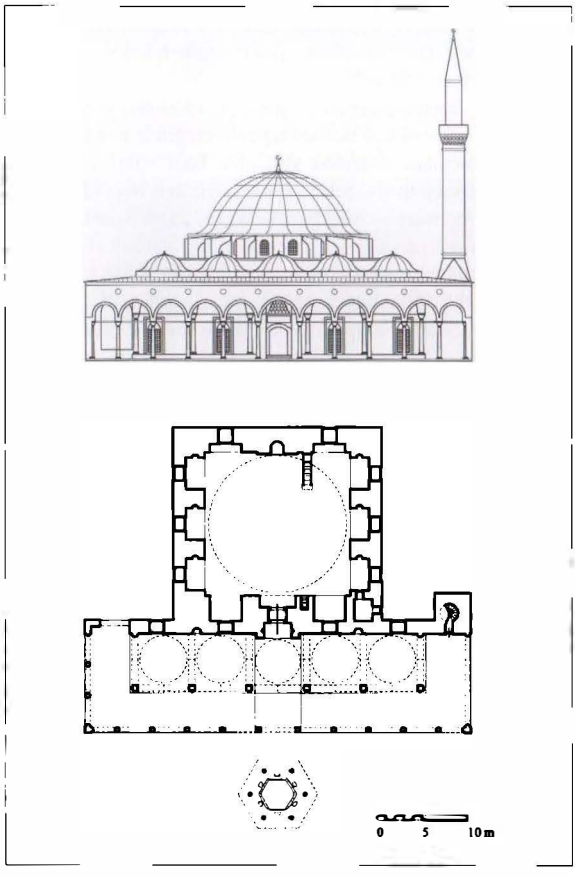

resin; ḳażiyye 'arż eyledügi gibi olup ḳadîmden żikr olınan bîmârḫânenüñ ol sudan şuyı olup ḫilâf-ı şer' alınmış ise żâbıṭ olan şuyı girü maḥalline icrâ itdüresin.[260]

Hüsreviyye'nin tersine, Âdiliyye Külliyesi'nin medresesi yoktur, ama caminin batı tarafına bitişik bir "*'imâretḫâne*"si ile imaretin kuzey tarafına bitişik bir "*müsâfirḫâne*"si bulunuyordu. Vakfiyede yer almayan ve şimdiye kadar bilinmeyen bu hayır yapıları, daha sonra eklenmiş olabilir. Bu yapılara, külliyenin 1141 (1728-29) yılındaki kapsamlı onarımlarını kaydeden bir belgede rastladım: "*Duḳakîn Meḥmed Paşanuñ medîne-i Ḥalebde binâ eyledügi 'Âdiliyye câmi'-i şerîfi... ġarb ṭarafına muttaṣıl... 'imâretḫâne yine 'imâretḫâne-i meẕkûruñ şimâl ṭarafına muttaṣıl olan müsâfirḫâne.*"[261] Sadece Âdiliyye Camii'ni Sinan'a atfeden *Tuhfe*, ne bu tabhaneli imaretten, ne de külliyeye vakfedilen tonozlu muazzam suklar ile Memlûk tarzı ön-örnekleri yenilikçi özelliklerle anıtsallaştıran iki katlı hanlardan bahsetmez. Mimarbaşından sipariş edilen diğer eyalet camilerinde de sıkça karşılaşılan bu durum, gelir getirici müştemilâtın genellikle yerel yapı ustalarınca yaratıldığına işaret eder.[262]

İbnü'l-Hanbelî'ye göre (ö. 1563-64) külliye, Tallat 'A'işe olarak bilinen tepenin eteğinde uzanan kamusal meydan etrafında yıktırılan bazı vakıf yapılarının yerlerini almıştı. Şehrin eski yönetcileri olan Memlûkler bir zamanlar bu meydanda cirit ve kabak oyunlarını sahnelemişlerdi. Han el-'Ulebiyye meydanının yerine geçmiş, güneyine bitişik cami ise, Tallat 'A'işe adlı küçük tepenin doruğunu işgal etmişti. Heghnar Watenpaugh, bu meydanı sahiplenmenin simgesel önemine değinir: Memlûk süvari bölüklerinin askerî eğitimi ve kültürü açısından hayatî önemdeki atlı savaş oyunları için kullanılan meydan, "önceki hükümran grup ile zengin çağrışımları olan bir yerdi."[263]

Gelir getiren vakıfları Haleb'in çeşitli mahallelerine dağılmış durumdaki Hüsreviyye Külliyesi'nin tersine, Âdiliyye, daha derli toplu birbirine bitişik arsalarda yoğunlaşan ticarî yapılarıyla tamamen bütünleşmiş bir külliyedir. Hüsrev Paşa'nın her yönden caddelerle kuşatılarak son derece görünürlük kazanan, şehrin iç kalesinin eteğindeki cami külliyesine nazaran, Dukakinzâde'ninki yoğun bir şehir dokusuna entegre edilmiştir (**res. 490, 495**). Ticarî vakıf yapılarının hiçbiri, ardında duvarlarla çevrili bir mezarlık bahçesi bulunan Âdiliyye Camii'nin mermer döşeli revaksız şadırvan avlusuna açılmaz. Bu ticarî yapılar camiye aksiyal olarak yaklaşmayı önler. İbadethaneye doğu ve batıdaki iki yan girişten, iddiasız kapıları olan uzun koridorlardan geçilerek ulaşılır. Bâninin annesi Gevher Melikşah'ın ayrı bir vakıfla desteklenen türbesi, daha gösterişli doğu kapısının yanında yer alır (**res. 495** [152]).

Sinan kariyerinin doruğundayken tasarlanan Âdiliyye Camii, onun üslûbuna Hüsreviyye'den daha yakındır (**res. 497**). Artık yan taraflarına bitişik tabhane odalarını içermeyen mabedin önünde, mimarbaşının alâmet-i farikası haline gelen yüksek bir çifte revak uzanır. Kesme taş cami kubbeli bir küptür. Beş kubbeli ilk revak, aynı yükseklikte bir ikincisiyle genişletilmiştir ve her ikisinin de sütunları mukarnas başlıklarla övünür. İkinci revak, eğimli değil düz bir çatıyla örtülüdür; bu da yumuşatılmamış, katı bir kübik görünüm yaratır. Dairevî gözpencereler dış revağın kemer üstü dolgularını süsler. "Ablak" tekniğinde münavebeli renkli taşlardan işlenen mukarnas kavsaralı cümle kapısı enfestir (**res. 498**). İki yanında çini alınlıklı pencereler ile birer mihrabiye yer alır.

Soncemaat yeri cephesi ve caminin içindeki sivri kemerli pencere alınlıkları, 1560'lara tarihlenebilen, birbirinin eşi sır-altı çinilerle donanmıştır. Kare modüller ve dikdörtgen bordürlerden oluşan bu cazibeli çini panolar, beyaz zemin üzerine mavi, firûze ve domates kırmızısı desenlerle süslenmiştir (**res. 499**). Lacivert fon üzerine beyaz hatlı kitâbeler içeren ortadaki dikdörtgen çerçevelerinin etrafı rumiler, hatayi palmetler, rozetler ve yaprak motifleriyle kuşatılmıştır. Renk paletinde kırmızı bulunan, buna benzer sır-altı çiniler Behram Paşa'nın Diyarbakır'daki camisinde (y. 1564/65-1572/73) de görülür (**res. 487**). (Aynı paşa daha sonra Haleb'deki Behramiye Camii'ni (y. 1583) inşa ettirmiştir.) Âdiliyye'nin daha yüksek kalitedeki çini kaplamalarının nerede üretildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, muhtemelen bunların üretim yeri İznik'in ta kendisidir.

Yukarıda Behram Paşa'nın Diyarbakır'daki camisinin, Âdiliyye'den esinlenmiş olabileceği tahmininde bulunmuştum. Bu camiler, Sinan'ın daha önce Hadım İbrahim Paşa'nın Silivrikapı'daki camisinde (1551) uyguladığı bir plan şemasını paylaşır (**res. 388, 482, 496**). Tromplu kubbelerle örtülü iç mekânlarını dört bir yandan genişleten nişlerin kendine ait birer mihrabları vardır. Behram Paşa'nın Diyarbakır'daki camisinin daha gelişmiş planı, Âdiliyye'de rastlanmayan üst mahfiller içerir. Her iki eyalet camisi de, gösterişli çifte revaklarla ayrıcalık kazanır. Revaklarının orta kemerleriyle aynı eksende hizalanmış anıtsal birer şadırvanları da vardır. Aynı plan, bânisi 1560'larda Şam beylerbeyi olarak hizmet eden Hacı Ahmed Paşa'nın Kayseri'deki camisinde (y. 1576-85/86) yeniden yorumlanmıştır.[264] Âdiliyye'nin mermer döşeli ön avlusundaki şadırvanın piramidal örtüsünü altı sütun taşıyordu (şimdi yerini kubbeli bir örtü almıştır). Evliya Çelebi'nin

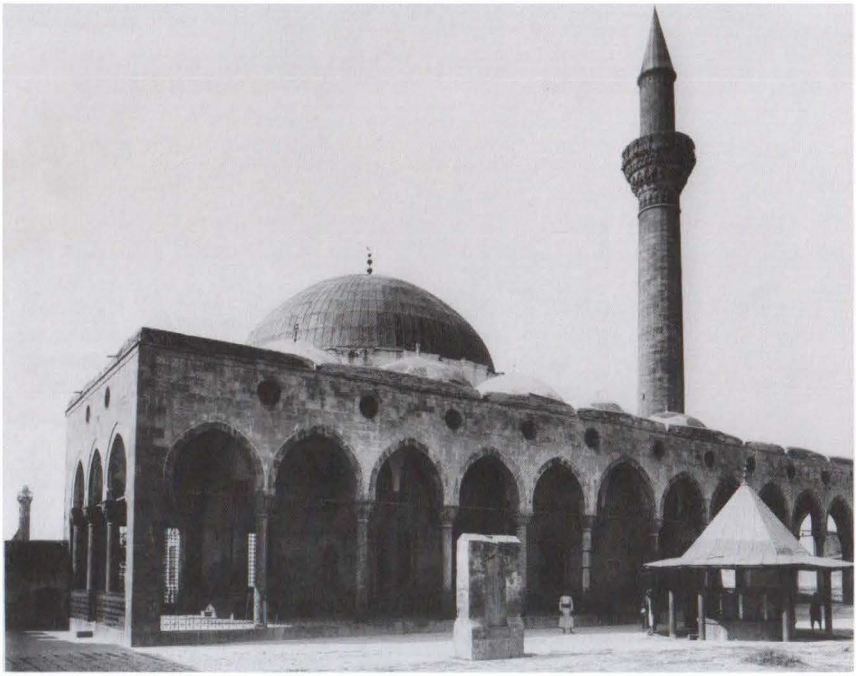

497 Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii, Haleb, kuzeyden görünüm.

498 Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii, Haleb, cümle kapısı.

Şafi'î havuzuna benzettiği, Husreviyye'nin örtüsüz şadırvanının tersine, Âdiliyye'ninki Haleb'de daha önce örneği olmayan, tipik bir Osmanlı şadırvanıdır. Önünde sütunların taşıdığı kubbeli bir şadırvanı olan, Hacı Ahmed Paşa'nın Kayseri'deki çift revaklı camisinde (y. 1576-85/86) de benzer bir plan tipinin kullanılması, Orta Anadolu'nun Diyarbakır ve Haleb ile bölgelerarası etkileşimleriyle uyum içindedir. Sinan'ın bu üç eyalet camisinde uyguladığı, birbirini andıran plan tipleriyle görsel olarak pekiştirilen bağlantılardı bunlar (**res. 463, 482, 496**).

Tümüyle kesme taştan yapılmış Âdiliyye Camii, planı açısından Osmanlı klasik üslûbuna yakın olmakla birlikte bezeme bakımından bölgesel özellikler taşır. Mukarnas şerefeli ince silindirik minaresinin Osmanlı tarzında konik bir külâhı vardır. Caminin, eskiden kurşunla kaplı yarımküresel kubbesinin Sinanvâri pencereli kasnağı, gömme payandalar ve her bir köşede çifte dayama kemerleriyle desteklenmiştir.[265] Hüsreviyye'nin kubbesine nazaran, Âdiliyye'ninki daha küçüktür (ilk cami 290, ikincisi 255 metrekarelik bir alan kaplar).[266] Sekiz sivri kemere dayanan kubbe, yerel karakter taşıyan mukarnas bingili tromplar üzerinde yükselir (**res. 500**). Memlûk tarzında renkli mermer (beyaz, pembe ve siyah) kaplamalı dikdörtgen mihraba, Osmanlı tipi konik külâhlı mermer bir minber eşlik eder. Süslü mihra-

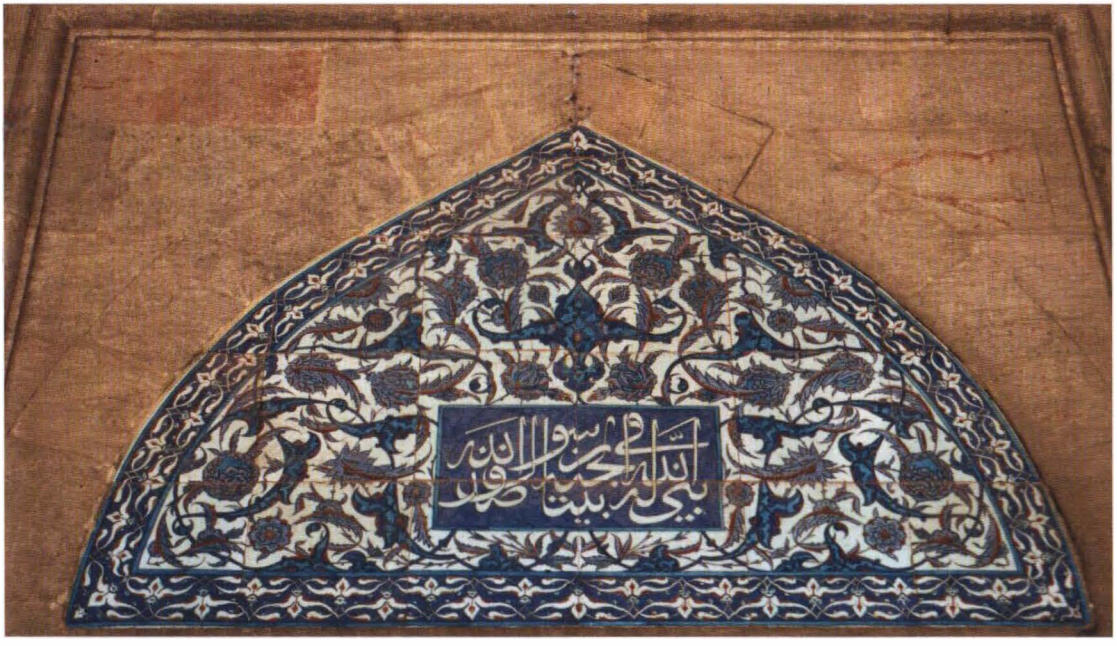

499 (üstte) Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii, Haleb, soncemaat yeri cephesindeki sır-altı çini panolu pencere alınlıklarından biri.

500 (solda) Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii, Haleb, kıbleye doğru iç mekân.

bın mukarnaslı kavsarasının altından geçen kitâbe kuşağında, Sinan camilerinin mihrablarında genellikle alıntılanan iki Kur'an âyetinden biri (3: 39) yazılıdır. İbadethanenin kuzeybatı köşesindeki müezzin mahfilini, mukarnas başlıklı üç zarif pembe mermer sütun destekler.

Caminin çini kaplı alınlıklarının kitabeleri, Lala Mustafa Paşa'nın Erzurum'daki aynı döneme ait camisindeki (1562-63) gibi, Kur'an âyetleriyle hadislerden oluşur. Soncemaat yeri cephesindeki her iki pencere alınlığı çiftinde, vefat eden bânisinin anısına yapılmış bir camiye uygun bir tema olan öteki dünyayla ilgili birer hadis yazılıdır. İlk hadis, bu dünyanın tadına dünyevî nimetlerle varıldığı halde, öteki dünyada iyi amellerle başarılı olunacağını bildirir. İkinci hadis, her kim Allah için bir mescid bina ederse, Allah'ın da ona cennette bir mesken inşa edeceğini belirtir. Caminin içinde mihrabın sol tarafından başlayıp saat yönünün tersine ilerleyerek okunan çini pencere alınlıkları, Fâtiha suresini aktarır (1: 1-7). Batı duvarındaki son iki pencere alınlığına, soncemaat yeri cephesindekilerle uyumlu iki hadis yazılıdır: "Bu dünya pistir, ancak köpekler onun peşinden koşar"; "Bu dünyada yaşam kısacıktır; onu (Allah'a) itaatle geçir". Tepesinde özel bir mahfilin yükseldiği, cümle kapısının iç yüzündeki çini alınlık panosunda Tanrı'nın güzel isimleri yazılıdır. Bu kitâbe, kubbenin kaidesinin çevresindeki kartuşlu yazı kuşağında nakşedilen Esmâü'l-Hüsnâ'yı yankılar. Allah'ın, Hz. Muhammed'in, Dört Halife'nin ve Hasan ile Hüseyin'in isimleri, kubbeyi taşıyan kemer dolgularının üzerine celî sülüs hatla, madalyonsuz olarak yazılmıştır.

Sinan'ın mimarî üslûbunun yerel bir yorumunu sunan Âdiliyye Camii, İznik tarzı çiniler ile Haleb'e özgü çok renkli mermer işçiliğini alımlı bir şekilde kaynaştırmıştır. Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın emekli bir beylerbeyi olarak kurduğu vakfın desteklediği cami sayesinde, Haleb'de sahip olduğu muazzam gayrimenkul mülkler kendi ahfadına ve azatlı kölelerinin çocuklarına daimî bir gelir kaynağına dönüştü. Ailesinin bazı üyelerinin Haleb'de, el-Biza mahallesindeki Âdiliyye Külliyesi'ne yakın bir konutta (*dār*) yerleşmiş oldukları bilinmektedir. 20. yüzyılın sonlarına dek orada yaşamayı sürdüren torunları, yönettikleri vakfın adından dolayı Âdilî ailesi olarak tanınıyordu. Osmanlı hanedanına mensup Gevher Melikşah'ın türbesinin bakımını da onlar üstlendiler ve hem Haleb'in refahına katkıda bulunan, hem de paşanın anısını nesiller boyunca sürdüren atalarının camisinin haziresine defnedildiler.[267]

Bölüm 13

Divan-ı Hümayun Mensupları ve Diğer Devlet Erkânı

ŞEYHÜLİSLÂM VE KAZASKERLER

I. MOLLA ÇELEBİ
İSTANBUL, FINDIKLI (y. 1570-84)

DEFTERDARLAR VE NİŞANCILAR

II. DEFTERDAR MUSTAFA ÇELEBİ
EDİRNE (y. 1569-74)

DİĞER DEVLET ERKÂNI

III. ÇAVUŞBAŞI MAHMUD AĞA
İSTANBUL, SÜTLÜCE (y. 1538-39)

IV. DRAGOMAN (TERCÜMAN)
YUNUS BEY
İSTANBUL, DRAMAN
(BALAT, 1541-42)

V. HÜRREM ÇAVUŞ
İSTANBUL, YENİBAHÇE
(KARAGÜMRÜK, y. 1560/61-1562/63)

VI. FERRUH KETHÜDA
İSTANBUL, BALAT (1562-63)

ŞEYHÜLİSLÂM VE KAZASKERLER

Sadece en üst düzeydeki ulema Sinan'a cami sipariş etti. Bunlar genelde, bânilerinin ikamet ettiği İstanbul'da yer alan, mütevazı sakıflı camilerdi (**Harita 2**). Padişahın dinî yetkesinin temsilcileri olan ulemanın başında gelen şeyhülislâmlar, sahip oldukları büyük nüfuza rağmen, divan-ı hümayun mensupları arasında değillerdi. Mimarbaşının bir cami tasarladığı tek şeyhülislâm, Fenarizâde Muhyiddin Mehmed Çelebi'dir (ö. 1547-48). Mescidi anımsatan, Tophane sırtlarındaki bu dikdörtgen planlı sakıflı caminin önünde ahşap bir direklik uzanıyordu. Çukurcuma veya Muhyiddin Çelebi Camii olarak tanınan yapı, 1823'teki bir yangından sonra yeniden inşa edilmiştir. Sadece minare kaidesi ve taş ile tuğla dizilerinden örülmüş duvarlarının temelleri bugüne ulaşabilmiştir.[1]

Ulema hiyerarşisinin ikinci sırasında gelen Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, şeyhülislâmların tersine divan-ı hümayuna mensuptular. II. Mehmed'in teşkilat kanunnamesine göre, kazaskerler statü itibarıyla vezirler ile beylerbeyilerden sonra yer alıyordu: Divan-ı hümayun sofasında "*beglerbegiler vüzerā altına, defterdārlar ḳāḍīʿaskerler altına otururlar*".[2] Üç kazasker Sinan'a payitahtta cami sipariş etmiştir: Amasyalı Kızıl Abdurrahman Çelebi, Mevlânâ Ensârî Ahmed Çelebi ve Molla Çelebi. Bunlardan ilki, 962'de (1554-55) tamamlanan ve Yenibahçe'de (Çapa) yer alan Abdurrahman Çelebi Camii'dir. Millet Caddesi yapımı esnasında yıktırılan bu enlemesine dikdörtgen kütleli sakıflı yapının, kurşun kaplı kırma çatısının içinde ahşaptan bir kubbe vardı. Önünde ahşap bir direklik bulunan caminin taş ve tuğla dizilerinden oluşan duvarlarında iki sıra pencere bulunuyordu. Yanında bir türbesi olan bu yapı *Tuhfe*'de şöyle tanımlanmıştır: "*Cāmiʿ-i şerīf-i Ḳādīʿasker ʿAbdu'r-raḥmān Çelebi der Yeñibāġçe der ḳurb-i Mollā Gürānī*, [kırmızı mürekkeple] *türbesi āña ḳarīb.*"[3]

Sinan'ın Anadolu kazaskeri Ahmed Çelebi için Üsküdar'da tasarladığı cami, 19. yüzyılda baştan aşağı yeniden inşa edilmiştir. Dikdörtgen kütleli bu kârgir yapı da sakıflı cami tipindedir ve kırma çatısından yükselen ahşap minarenin tepesi soğan kubbelidir. Ayvansarâyî'nin 975'e (1567-68) tarihlediği, mescide benzer caminin haziresinde bânisi medfundur. 1588'de tescil edilen yayınlanmamış Arapça vakfiyesi, "*el-Mevlā Aḥmed Efendi el-Enṣārī*"nin camisinin, Üsküdar'da, "Kazasker Mahallesi" olarak anılan "yeni mahalle"de (*el-maḥalle el-cedīde*), merhum Valide Nurbanu Sultan'ın camisinin yakınında yer aldığını açıklar. Mütevelli olarak kendini ve öldüğünde de oğullarını atayan kazasker, vakfının nâzırlığını Valide Sultan evkafı mütevellisine ve mahalle ahalisine şart koştu. Böylece, yeni yaratılan Kazasker Mahallesi'yle Üsküdar'da kendi adını taşıyan kalıcı bir iz bıraktı.[4]

I. MOLLA ÇELEBİ

Yukarıda kısaca ele alınan iki kazaskerin mütevazı sakıflı camileri ile karşılaştırıldığında, emekli kazasker Mehmed Vusulî Efendi'nin (Molla Çelebi) Fındıklı'daki camisi alışılmadık derecede anıtsaldır. Selefleri nin tersine, bu cami altıgen ayaklı bir kubbeli baldaken içerir (**res. 501**).[5] Âdâb kurallarından bu sapma, ancak bâninin imtiyazlı statüsüyle açıklanabilir. "Hubbî (Hubbâ) Mollası" lâkabıyla anılan Molla Çelebi itibarlı konumunu, II. Selim ile III. Murad'ın musâhibesi olan nüfuzlu kayınvalidesi şair Ayşe Hubbî Hatun'un (ö. 1589) tavassutuna borçluydu. Bu hatun Beşiktaşlı Şeyh Yahya Efendi'nin torunu ve Akşemseddinzâde Şemsi Efendi'nin eşiydi.[6]

Mehmed Vusulî Efendi'nin III. Murad'a ithaf ettiği, II. Selim devrini ele alan tarihteki otobiyografik bilgiler, babası Abdullah Ağa'nın 1540'larda Şehzâde Selim'in Manisa'daki sarayında kapıcıbaşı olduğunu gösterir. Onun zekâsını, tüm ilimlerdeki bilgisini ve şiirlerinin belâgatini uzun uzun öven Aşık Çelebi de bunu doğruluyor: "*Vuṣūlī: İsm-i sāmīleri Monlā Çelebidür. Pādişāh-ı heft iḳlīm Sulṭān Selīm ḥażretlerinüñ şehzāde iken kapucıbaşıları olan ʿAbdī Aġa-yı merḥūmuñ oġlıdur.*"[7] Vusulî'nin kendi yazdığı tarihten öğrendiğimize göre, şehzâdenin 1548'de Edirne kaymakamı iken düzenlediği bir av sırasında, yazar, Bursa'da ilk müderrislik görevine atanmıştı.[8] Konya'da 1558'de cereyan eden şehzâdeler savaşından önce Selim Bursa'dan geçtiğinde, Vusulî bu "*fırṣatı ġanīmet*" bilip, şehzâdenin "*ḫāk-i pāyīlerine yüz sürmek*" için buraya geldiğinde mükâfat olarak Konya kadılığına atandı.[9] Selim'in tahta çıkmasından kısa süre sonra Bursa kadısı oldu, 1567'de de İstanbul kadılığına terfi ettirildi. Anadolu kazaskerliğine (1568-70) yükselmesinin ardından, 1570'ler ve 1580'lerde üç kez daha İstanbul kadısı olarak görev yaptı. 1590'da öldüğünde, kayınvalidesinin Eyüp'teki türbesi yanında, 1584'te vakfetmiş olduğu zaviyenin haziresindeki kendi türbesine defnedildi (**Harita 3**).[10]

Molla Çelebi'nin Fındıklı'daki camisi ve bugün yok olmuş hamamı, tüm Sinan otobiyografilerinde zikredilmiştir. *Tuhfe*'de her iki yapı şöyle tarif ediliyor: "*Cāmiʿ-i şerīf-i Mollā Çelebi-i Ḳāḍīʿasker yalı ḳurbinde Beşiktaş yolında*"; "*Yalı kenārında Beşiktaş taḥtında Ḳāḍīʿasker Mollā Çelebi ḥammāmı*".[11] Buradan anlaşılıyor ki, o sıralarda yeni gelişmekte olan Fındıklı'nın adı daha tamamıyla yerleşmemişti. Sinan'a atfedilen bu binaların kronolojisi tartışma konusudur. İnşaat kitâbesi bulunmayan caminin hamamla aynı zamanda tamamlanmış olduğu varsayılır. Yıkılan hamamın Evliya Çelebi ile Ayvansarâyî tarafından kaydedilen Türkçe kitâbesinin ebced hesabıyla düşülen tarihi değişik şekil-

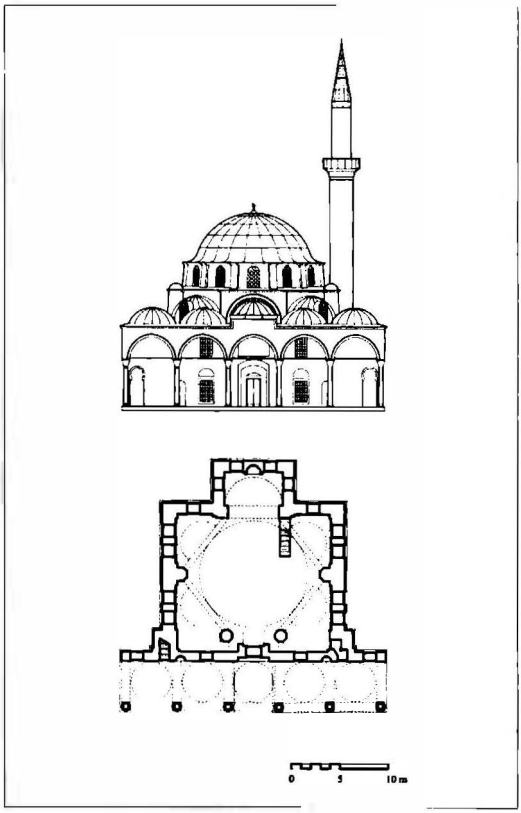

501 Molla Çelebi Camii, Fındıklı, plan ve cephe.

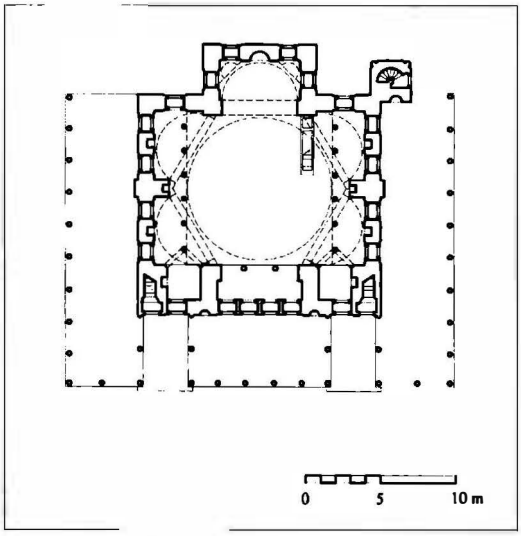

502 Kazasker İvaz Efendi Camii, Eğrikapı, plan, ahşap cephe direkliğinin varsayımsal restitüsyonuyla birlikte.

lerde hesaplanmıştır: 959 (1551-52), 969 (1561-62) ve 979 (1571).[12] Bu tarih mısraı Ayvansarâyî'de şöyledir: "*Leb-i deryāda seyrān eyle ḥammāmın monlānuñ, 979* [1971]"[13]

Molla Çelebi'nin 1570 Şubat'ında tescil edilen, bugüne dek gözden kaçmış vakfiyesine dayanarak, yukarıdaki mısraın 1571 tarihini vermesini daha muhtemel buluyorum. Türkçe vakfiyede bâninin adı şöyledir: "Anadolu Kazaskeri Mevlâna Mehmed ibn-i merhum Emir Abdullah" (*Mevlānā ve Seyyidinā Meḥemmed ibn-i el-emīr el-merḥūm ʿAbdullāh el-ḳādī bi'l-ʿasker el-muẓaffer fī vilāyet-i Anaṭolı*). Vakfiye, "Tophane yakınında Canfeda adıyla bilinen mevkide kendisine bitişik ve tâbi olan dükkânlarla birlikte bina ettiği hamamın" yaklaşık o dönemde tamamlandığını ima ediyor (*Ṭopḫāne ḳurbinde Canfedā nāmıyla maʿrūf mevżiʿde kendüsine muttaṣıl ve tābiʿ bulınan dükkānlarla birlikde binā itdügi ḥammām*).[14] Aynı zamanda bâninin merhum babasının ruhuna Bursa'da yaptırdığı medrese için o şehirde vakfettiği mülkler de kaydedilmiştir. Payitahtta inşası biten hamamdan ve ona bitişik dükkânlardan alınan kira gelirleri ile birlikte vakfedilen, 25.000 altınlık meblağdan elde edilen faiz ile hamamın yanındaki boş arsaya hadis öğretimi için bir "*medrese-i şerīfe*" ve bir "*mescid-i şerīf*" inşa edilmesi şart koşulmuştur.[15] Aynı yerdeki iskelenin (bugün Kabataş) yakınında hac yolcuları için orada konaklayacakları bir bina yapılacaktı. Buradaki hücrelere gelen hacılar için yemek pişirme masrafı mütevellinin münâsib göreceği şekilde, ihtiyaç miktarı onlara verilmek üzere günde yirmi akçe vakfedilmişti. Bâninin karısından (Hubbî Hatun'un kızı) önce ölmesi halinde, karısı onun ruhuna okuyacağı dualar için günde elli akçe alacaktı. Vakfedilen tutarın otuz akçesi, adı belirtilmeyen karısının da ölümü üzerine, inşa edilmesi öngörülen mesciddeki on beş Kur'an okuyucuya bu hatunun ruhuna dua etmeleri için ayrılacaktı. Vakfın artan geliri ise, bâninin çocukları ve kuşaklar boyunca onların ahfadı arasında paylaştırılacaktı.[16]

O halde, caminin 1570'te henüz mevcut olmadığı kesindir. Temmuz 1574'te tescil edilen ikinci bir Arapça vakfiye, mescid yerine bir "*cāmiʿ*" inşa edilmiş olduğunu gösterir. Ayrıca darülhadis olarak işlev görecek bir medresenin de gelecekte yapılmasının planlandığı belirtilmiştir (bu proje herhalde gerçekleşemedi). Ayvansarâyî'nin caminin vakfına dâhil olduğunu söylediği civardaki mekteb vakfiyede zikredilmemiştir.[17] Dolayısıyla, genellikle 1561-62'ye tarihlenen caminin inşasının, 1570 ile 1584 arasına tarihlenmesi gerekiyor. Tahminimce 1584 civarında tamamlanmış olan cami, Molla Çelebi'nin 1570'te Anadolu kazaskerliğinden azledilmesinden sonra, fasılalı olarak İstanbul kadılığı yaptığı dönemde inşa edilmiş olmalıdır. İkinci vakfiye, bâniyi "*Anaṭolı Ḳāḍīʿaskerliġünden müteḳāʿid Molla Çelebi Efendi*" olarak, kariyeri boyunca işgal ettiği en yüksek makam ile anmaktadır. Tarihçi Selânikî de, buna benzer şekilde 1582'de ondan "*Anaṭolı Ḳāḍīʿaskerliġünden müteḳāʿid Molla Çelebi Efendi*" olarak bahseder.[18] Ayvansarâyî'nin bu caminin bânisini tanımlayışı da aynıdır: "*Fındıḳlı Cāmiʿi: Bānisi Molla Çelebidir; Anaṭolı Ḳāḍīʿaskerliġinden maʿzūldur.*"[19]

1584 tarihli Arapça vakfiyede bâninin yazlık ve kışlık sarayları, kurduğu hayrata gelir sağlamak üzere vakfedilmiştir. Kendisinin ölümü üzerine, vakfının mütevellileri, bu konutlarda ikamet edecek oğulları ve onların çocukları olacaktı. Fındıklı diye bilinen yerde, Canfeda bahçesi'nin yakınında (batısında) yer alan yazlık saray, havuzlar ve bazı yapılar içeren bir bahçeden oluşuyordu: "Bu bahçe dâr-ı saltanat İstanbul'da Galata kazasına tâbi Fındıklı namıyla maruf mevzide Canfeda namıyla meşhur bahçe kurbünde olup, havuzları ve mebânîyi münîfeyi ve güzel mevzileri ve hoş bahçeleri müştemildir."[20] Komşu bahçe sarayın sahibi, harem-i hümayunun nüfuzlu kâhyası Kethüda Canfeda Hatun'dan başkası olamaz. Sinan otobiyografilerinden *Adsız Risâle*'deki hamamlar listesi müsveddesi, "*Ṭopḫāne ḳurbinde Molla Çelebi ḥammāmı*"nı zikreder; "*Topḫāne*" sözcüğü çizilmiş ve yerine "*Canfedā*" yazılmıştır. Bu tashih, vakfiyede zikredilen, Canfeda Hatun'un yandaki bahçesine bir göndermedir.[21] Yeni gelişen Fındıklı mahallesine, haremin kadın hizmetlilerinin ve Şeyhülislâm Ebussuud Efendi gibi seçkin ulemanın bahçe saraylarının hâkim olduğu anlaşılıyor.[22]

Fındıklı, Molla Çelebi'nin camisi için en uygun yerdi; çünkü o hem ulemanın önde gelen bir mensubuydu, hem de saray hareminde büyük nüfuzu olan kayınvalidesi aracılığıyla önemli mevkilere yükselmişti. Caminin batısındaki hamam, Tophane-Dolmabahçe yolunun 1957'de genişletilmesi sırasında yıktırılmıştır. Eski fotoğraflardan ve rölövelerden kârgir duvarlı yapının, sakıflı iki soyunma odası içeren bir çifte hamam olduğu anlaşılıyor. Kesme küfeki taşından inşa edilen kubbeli cami, altıgen baldakeni ve mermer sütunların taşıdığı beş kubbeli revağıyla, Sinan'ın daha önce denemiş olduğu bir plan tipine sahiptir (**res. 4** [6]). Çıkıntılı mihrabı, mimarbaşının Selimiye sonrası camilerinin ayırt edici özelliklerindendir; bunların altıgen baldakenli örnekleri arasında, Valide Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki ve veziriazam Semiz Ali Paşa'nın Babaeski'deki camileri bulunur (**res. 4** [4, 5]).[23] Molla Çelebi'nin onlar kadar anıtsal olmayan camisi, ölçeği itibarıyla Kazasker İvaz Efendi'nin 1586'da tamamlanan, fakat Sinan otobiyografilerinde yer almayan Eğrikapı'daki camisiyle

karşılaştırılabilir niteliktedir (**res. 4** [7], **502**).[24] Vaktiyle U-biçimli ahşap bir direklikle çevrili olan İvaz Efendi Camii'nin, olağandışı soncemaat yeri cephesinde iki yan kapısı ve çok katmanlı pencereleri vardır. Buna kıyasla, Fındıklı'daki caminin cephesi görece gelenekseldir. Yine de, her iki cami klasik sonrası özellikler paylaşır ve bânilerinin rütbeleriyle mütenasip küçük kubbelerle örtülüdür (Molla Çelebi 11,80 metre çapında, İvaz Efendi 9,80 metre çapında).[25]

Fındıklı'daki cami, geçirdiği kapsamlı onarımlara rağmen, günümüze görece küçük değişikliklere uğrayarak gelmiştir. 1723 ve 1724 yangınları ardından soncemaat yerindeki revak ahşap direkli bir sundurmaya çevrilmişti. Bugün baklava başlıklı beyaz mermer sütunlar üzerinde yükselen beş kubbeli revak, 1958'de inşa edilmiştir (**res. 503**). Şimdi cadde ile deniz ortasında bir park içinde yer alan cami, özgün şehir dokusundan soyutlanmış durumdadır. Sade kemerli cümle kapısının mukarnaslı kavsarası yoktur. Caminin kareye yakın dikdörtgen planlı kütlesinin üstüne, geç dönem Sinan camilerinin birkaçında olduğu gibi, baştan aşağı kurşun kaplı kademeli bir kubbesel üstyapı kondurulmuştur. On ikigen bir kasnak üzerinde yükselen tromplu ana kubbe, dışarıdan dört ağırlık kulesi, dört köşedeki yarım kubbeler ve mihrabın üzerindeki yarım kubbe ile çevrilidir. Bu kasnaksız yarım kubbelerin kavisli yüzeylerine yuvarlak tonozlu pencerelerin açılması (İvaz Efendi Camii'nde olduğu gibi), Sinan'a atfedilen bazı geç dönem eserlerinin bir diğer özelliğidir (II. Selim türbesi, Kılıç Ali Paşa Camii, Valide Nurbanu Sultan Camii). Kubbeciklerle örtülü ağırlık kuleleri, iç mekândaki yan duvarların ortasına ve mihrab çıkıntısının iki köşesine bitişik dört gömme pâye üzerinde yükselir (**res. 501, 504**). Kuzeydeki iki müstakil sekizgen pâye dıştaki üstyapıya yansıtılmamıştır. Yeniden inşa edilmiş olan düz şerefeli neoklasik minare, girlandlarla bezelidir. Mekânsal bütünlük sergileyen, ışık dolu ibadethane, özgün kalemişi nakışlı bezemelerini ve kitâbelerini yitirmiştir. Basit mukarnas kavsaralı mihrabına, geç dönem bir ahşap minber eşlik eder.

Sinan ve İstanbul kadısına birlikte hitab eden birçok inşaat faaliyetlerine yönelik fermanlar, bu cami inşa edilmekteyken payitahtta kadılık görevini sürdüren Molla Çelebi ile mimarbaşı arasında yakın bir işbirliği geliştiğini gösterir. Vezirlerin yapılarını daha küçük ölçekte yansılayan gösterişli Fındıklı Camii, emekli bir kazasker olan bânisinin eski rütbesinin hâtırasının izlerini taşıyordu. Molla Çelebi'nin, babası ve kayınvalidesi aracılığıyla padişah sarayına yakınlığı nedeniyle kazandığı özel itibar sayesinde, bu anıt âdâbın üst sınırlarını zorlayabilmişti. Galata surlarının dışındaki müref-

503 Molla Çelebi Camii, Fındıklı, kuzeyden görünüm.

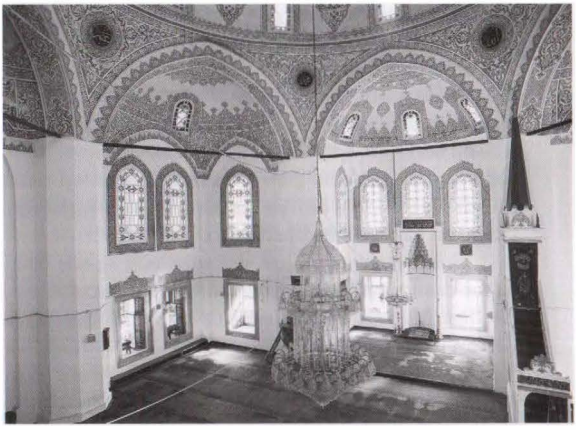

504 Molla Çelebi Camii, Fındıklı, kıbleye doğru iç mekânın görünümü.

feh bir sayfiyede oluşan Fındıklı'nın başat camisi olarak bânisinin adını günümüze dek yaşatan bu kalıcı yapıt, Mimar Sinan'ın payitahttaki prestij eserleriyle yaratılan kuvvetli mahal duygusunu (*sense of place*) örnekleyen anıtlardan biridir.

DEFTERDARLAR VE NİŞANCILAR

Mustafa Âli, divan-ı hümayunda oturan vezirler, kazaskerler, defterdarlar ve nişancının "devletin dört direğini" (*çār erkān-ı devlet*) oluşturduğunu belirtir (**res. 12**).[26] II. Mehmed'in teşkilat kanunnamesinde, başdefterdarın yönetimindeki defterdarlar, statü itibarıyla kazaskerlerin ardından gelir.[27] Fermanlara padişahın tuğrasını çeken nişancı, bir sonraki mertebeyi işgal ediyordu; ama onursal vezir veya beylerbeyi unvanına sahip ise statüsü defterdarlarınkinden yüksekti.[28]

Nişancıların Sinan'a sipariş ettiği kubbeli camiler arasında, vezir olan Nişancı Mehmed Paşa'nın sekizgen baldakenli camisini daha önce ele almıştık.[29] Onun akrabası ve akıl hocası olan Nişancı Celalzâde Mustafa Çelebi (ö. 1567), Sultan Süleyman devrinin en ünlü nişancısı olmakla birlikte, vezaret rütbesine yükselememişti. Celalzâde Mustafa, mimarbaşına Eyüp sahilindeki yalısının yanında, Nişancı Mehmed Paşa'nınkinden daha mütevazı bir cami sipariş etti. 1780'deki bir yangının ardından eski temelleri üzerine bütünüyle yeniden inşa edilen bu dikdörtgen planlı sakıflı caminin, tuğla minaresinin kaidesi haricinde özgün bir unsuru kalmamıştır. İki sıra pencereli moloztaş duvarlarla inşa edilen cami, kiremit kaplı bir kırma çatıyla örtülüdür. Evliya Çelebi'nin bu mabedi bir selâtin camisi gibi mükellef olarak değerlendirmesi, kırma çatısının altında eskiden bir ahşap kubbesi olmuş olabileceğini düşündürür: "*Mükellef ve mükemmel selāṭīn miṣāl bir cāmi'dür.*"[30] Bulunduğu mahalleye (Nişanca) adını veren camiye, vaktiyle bir hamamla, Halvetî dervişleri için bir de zaviye eşlik ediyordu. Bâni, kendisi gibi nişancılık görevinde bulunan kardeşi Salih Efendi'yle (ö. 1565) birlikte, caminin kıble duvarının arkasındaki hazirede medfundur.[31]

Sinan otobiyografileri, defterdarların sipariş ettiği birkaç cami zikreder: Abdüsselam Çelebi'nin İzmit'teki, Ebulfazl Mehmed Efendi'nin Tophane'deki, Süleyman Çelebi'nin İstanbul'da Üsküblü çeşmesi yanındaki ve Mustafa Çelebi'nin Edirne'deki camileridir bunlar. Yahudi dönmesi olan başdefterdar Abdüsselam Efendi (ö. 1526-27) tarafından 1525'te vakfedilen ilk cami, Sinan'ın mimarbaşılığı döneminde yapılmış olamayacak kadar eskidir (belki de o bu caminin inşasına veya yenilenmesine katkıda bulunmuştur). İzmit'teki cami, 19. yüzyılda bir depremden sonra yeniden inşa edilmiştir.[32] Anadolu defterdarı Süleyman Çelebi'nin yaptırdığı cami, doğancıbaşı

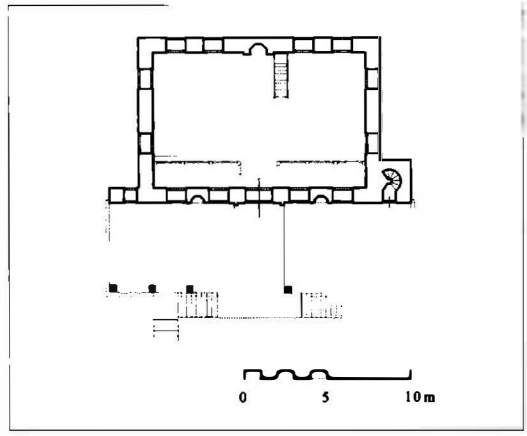

505 Defterdar Ebulfazl Efendi Camii, Tophane, plan.

Çakır Ağa'nın 15. yüzyıl mescidinin tadil edilmiş haliydi. Evliya Çelebi, 1874'teki bir yangından sonra yeniden inşa edilecek olan caminin, kurşun kaplı kırma (harpüşte) çatısının içinde ahşap bir kubbesi bulunduğunu söyler: "*Defterdār Süleymān Çelebi Cāmi'i, çārküşe ve ḥarpüşte kurşum ḳubbeli Mi'mār Sinān bināsıdur.*"[33]

Ebulfazl Mehmed Efendi'nin Tophane yamacındaki sakıflı camisi, iz bırakmadan kaybolmuştur, fakat 1916'daki bir yangından sonraki harap halini belgeleyen fotoğraflar temelinde restitüsyonunu yapmak mümkündür (**res. 505**).[34] Mukarnas kavsarası olmayan cümle kapısının kemerli alınlığına oyulmuş Arapça inşaat kitâbesi, hüküm süren Sultan Süleyman ile bâninin ismini içerir ve ebced hesabıyla 961 (1553-54) tarihini veren bir mısra ile sona erer.[35] Doğuştan Müslüman olan bâni, ünlü tarihçi İdris-i Bitlisî'nin oğluydu. 1541'de defterdarlık görevinden azledilmesinin ardından, iki kere daha başdefterdarlık mevkiini işgal etti (1556-57 ve 1569-70). Atâî'ye göre, Ebulfazl emekliliğini, Tophane'de denize nâzır bir tepede yaptırdığı güzel bir konut ve cennete benzer bahçede, ilim, ibadet ve dostlarıyla ruhânî sohbetlerle geçirdi: "*Ṭopḫānede deryāya müşrif bir peşte üzre mesken-i dilgüşā ve bāġçe-i cennet-āsā tertīb eyleyüp evḳāt-ı şerīfesini 'ilm ve 'ibādete ve yārānla rūḥānī soḥbete ṣarf itmiş idi.*" Bahçesinin yanına, 1553-54'te bir cami, bir sıbyan mektebi ve kendisi için bir de türbe yaptırdı, ama 1574-75'te hac farizasını ifa ederken öldüğü Şam'da defnedildi.[36] Defterdar Camii olarak tanınan manzaralı cami, taş ve tuğla dizileriyle örülmüş duvarlarla inşa edilmiş, kırma çatılı, dikdörtgen kütleli anıtsal bir yapı idi. Önünde merdivenlerle çıkılan bir teras üzerinde yükselen ahşap direklikli caminin, iki sıra penceresi ve kuzeybatı köşesinde düz şerefeli, silindirik bir minaresi vardı.

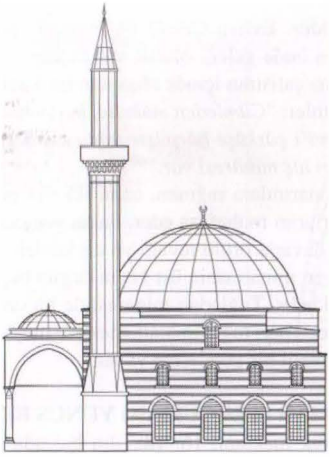

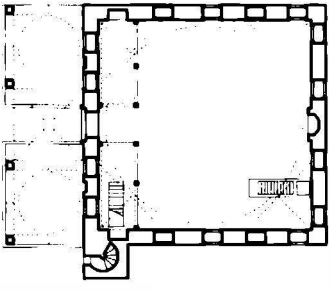

506 Defterdar Mustafa Çelebi Camli, Edirne, plan ve cephe.

507 Defterdar Mustafa Çelebi Camli, Edirne, kuzeyden görünüm.

II. DEFTERDAR MUSTAFA ÇELEBİ

Sinan'ın defterdarlar için tasarladığı camiler arasında sadece birisi günümüze gelmiştir: Defterdar Mustafa Çelebi'nin Edirne'deki camisi (**res. 506-7**). Bu mabed *Tuhfe* ve *Tezkiretü'l-Ebniye*'de şöyle tarif ediliyor: "*Cāmiᶜ-i Muṣṭafā Çelebī Defterdār der Edirne*"; "[Edirne'de] *bir daḫī Defterdār Muṣṭafā Çelebī cāmiᶜi*". Kubbeli bir küpten ibaret olan bu mabedin duvarları taş ve tuğla dizilerinden örülmüştür; önünde mukarnaslı başlıklı mermer sütunlara dayanan üç gözlü bir revak uzanır. Sadece soncemaat yeri cephesi kesme taştan yapılan caminin kemerli sade cümle kapısının mukarnas kavsarası yoktur. Tarihî İstanbul-Edirne anayolunda dikkat çekici bir konumda yer alan yapının, mukarnaslı şerefeli çokgen bir minaresi vardır. Mabed 1752'deki bir depremde yıkılmış ve 120 yıl harabe olarak kaldıktan sonra üstü ahşap çatıyla örtülmüştü. 1953 ile 1962 arasındaki onarımında yeni bir kubbe yapılmış ve revak ile pencereleri de yenilenmiştir. Kurşun kaplı tromplu kubbesi, penceresiz arkaik bir sekizgen kaide üzerine oturmaktadır. Mukarnas kavsaralı bir mihrab ve modern bir ahşap minber içeren iç mekânda özgün nakışlı bezemeler tümüyle yok olmuştur. Defterdar Mustafa Çelebi'nin camisinde, sancakbeylerine münâsib bir plan tipi uygulanmıştır. Ne bir vakfiyesi, ne de bir inşaat kitâbesi bulunmadığından, caminin inşa edildiği bağlam karanlıkta kalmıştır. Edirne'deki Selimiye'nin yaratılma süreci sırasında yapıldığı tahmin edilen bu anıtın bânisi hakkında da fazla bilgiye sahip değiliz.[37]

DİĞER DEVLET ERKÂNI

Divan-ı hümayunun, çavuşbaşı ile tercüman (dragoman) gibi alt düzey görevlileri ve bazı veziriazam kethüdaları, Sinan'a cami sipariş edecek kadar mağrurdular. Mimarbaşının onlar için İstanbul'da tasarladığı sakıflı camiler, sur içinin kenar mahallelerinde (Yenibahçe, Balat) ve şehir surları dışında (Sütlüce) yer alır. Buralarda gömülmek için özel izin gerekmediğinden, bu camilerde bânilerinin defnedildiği hazireler bulunur.

III. ÇAVUŞBAŞI MAHMUD AĞA

Sinan'ın divan-ı hümayunun alt kademe görevlileri için tasarladığı camilerden biri, Sultan Süleyman devrinde çavuşbaşı olan Mahmud Ağa'nın Galata surları dışında, Sütlüce'deki camisidir (**res. 508**). Ayvansarâyî'nin Sütlüce Camii olarak tanımladığı mabed, *Tuhfe*'de ve *Tezkiretü'l-Ebniye*'de şöyle zikredilir: "*Cāmiᶜ-i Maḥmūd Çavuşbaşı der Sütlüce*"; "*Sütlücede Çavuşbaşı cāmiᶜi*". II. Mehmed'in teşkilat kanunnamesi, veziriazamın emrinde bir teşrifat görevlisi olan çavuşbaşını, divan-ı hümayunun içinde oturmasına izin verilmeyen ve rütbesi "*bölük*

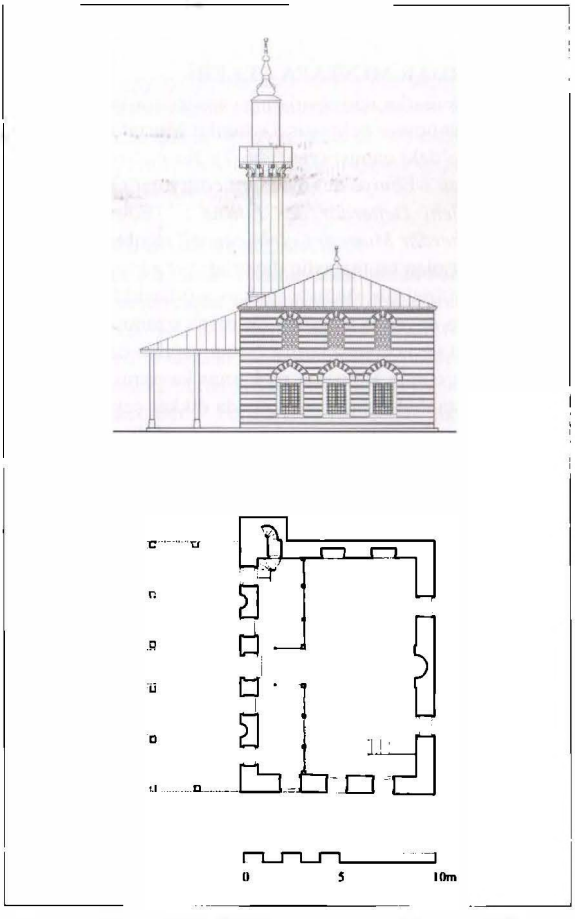

508 Çavuşbaşı Mahmud Ağa Camii, Sütlüce, plan ve cephe, önündeki direkliğin varsayımsal restitüsyonu ile birlikte.

ağaları"ndan sonra gelen bir saray ağası olarak sınıflandırır: "*Çavuşbaşı ve reīsü'l-küttāb ve ḳapucılar ketḫüdāsı ḫizmetkārlardur; dīvānda oturmazlar.*"[38] Kitâbeli bir çeşme ile 1307'de (1889) kapısına eklenmiş bir onarım kitâbesi temelinde, Haliç'e hâkim bir yamaçta konumlanan Sütlüce Camii 945 (1538-39) yılına tarihlenir.[39]

Bâni, kendi camisinin haziresine defnedilmiştir; mezarının şahidesindeki Şaban 957 (Ağustos-Eylül 1550) tarihli Arapça kitâbe onu "Mahmud b. Abdullah" olarak adlandırır. Vaktiyle neredeyse bir mezar taşları müzesi olan hazirede, Halvetî Şeyhi İshak Kemaleddin Karamanî (ö. 1526-27) ile, onun müridi hattat Ahmed Karahisarî (ö. 1555-56) ve bu hattatın talebesi olup Süleymaniye ile Selimiye'nin hatlarını yazan Hasan Karahisarî (ö. 1593-94) gibi meşhurların kabirleri vardı. Duvarları bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla ile almaşık olarak örülmüş dikdörtgen kütleli cami, kiremitli bir ahşap çatı ile örtülüdür. Evliya Çelebi bu mabedi "*ḳaṣaba-i Südlice*"nin en önde geleni olarak vasıflandırır ve kurşun kaplı kırma çatısının içinde ahşaptan bir kubbesi olduğunu gözlemler: "*Cümleden mükellef ḳurşumlu Çavuş Paşa [sic] cāmiʿi çārkūşe ḫārpūşte taḫta ḳubbesi ve bir tabaḳa mevzūn taş mināresi var.*"[40]

Çeşitli onarımlara rağmen, cami iki sıra pencereli beden duvarlarını muhafaza eder. Fakat yeniden yapılan üstyapısı, duvarla örülü revağı ve taş kaideli kırmızı tuğladan çokgen minaresinin üst kısmı özgün biçimlerini korumamaktadır. Tuğladan minaresiyle bu cami, Bizans döneminden beri tuğla imalathanesiyle meşhur olan Sütlüce'ye mahalli bir gönderme yapar.

IV. DRAGOMAN (TERCÜMAN) YUNUS BEY

Tercümanbaşılık makamı, 16. yüzyılın başında divan-ı hümayunda reisülküttaba bağlı bir memuriyet olarak temayüz etti. Nüfuzlu bir tercümanbaşı olan Rum asıllı Dragoman Yunus Bey'in Draman'daki (Balat) camisi, iki inşaat kitâbesi ile 948 (1541-42) yılına tarihlenir (**res. 509-10**).[41] Bunlardan biri, caminin mukarnas kavsarasız kemerli cümle kapısına celi sülüs hatla üç satır halinde yazılan Türkçe kitâbedir:

İzzet ve şerefle Yunus Bey olunca
Dünyayı süsleyen şahın tercümanı

Yaptı bu şerefli mescidi o
Tanrı ona yardım ve lütuf edince

İlâhî ruh dedi o sırada tarihini:
"İtaatkârların evi ve salihlerin menzili".

ʿİzz ü cāhla ki oldı Yūnıs Beg
Tercemān-ı şeh-i cihān-ārā

Yapdı bu mescid-i şerīfi ol
Ḳılıuben ʿavn-i lutfi aña Ḫudā

Rūḥ-ı ḳudsī didi o dem tārīḫ:
"Dār-ı ṭāʿāt ve menzil-i ṣuleḥā".[42]

Son mısra, ebced hesabına vurunca 948 yılını verir. Ta'lik hatlı ikinci kitâbe, Ebussuud Efendi'ye atfedilen iki Farsça beyitten oluşur. Külliyenin, alttaki caddeden dik merdivenlerle ulaşılan çevre duvarının doğu kapısının dış yüzüne oyulan kitâbe şöyledir:

Ey Tanrım, bu yere nasıl da uygundur
Kabaranın yerine güneş geçmiş

Rıdvan [Cennet'in kapıcısı] bu tamamlanmış binayı görünce,
Dedi tarihini: "Cennetin bir kapısı"
948 (1541-42).

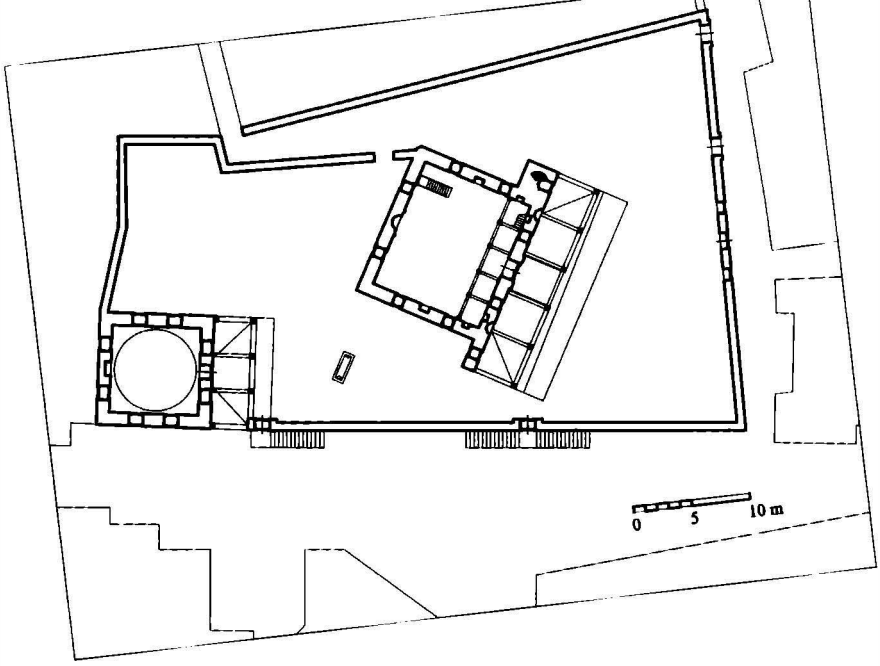

509 Dragoman Yunus Bey Külliyesi, Draman, restitüsyon planı.

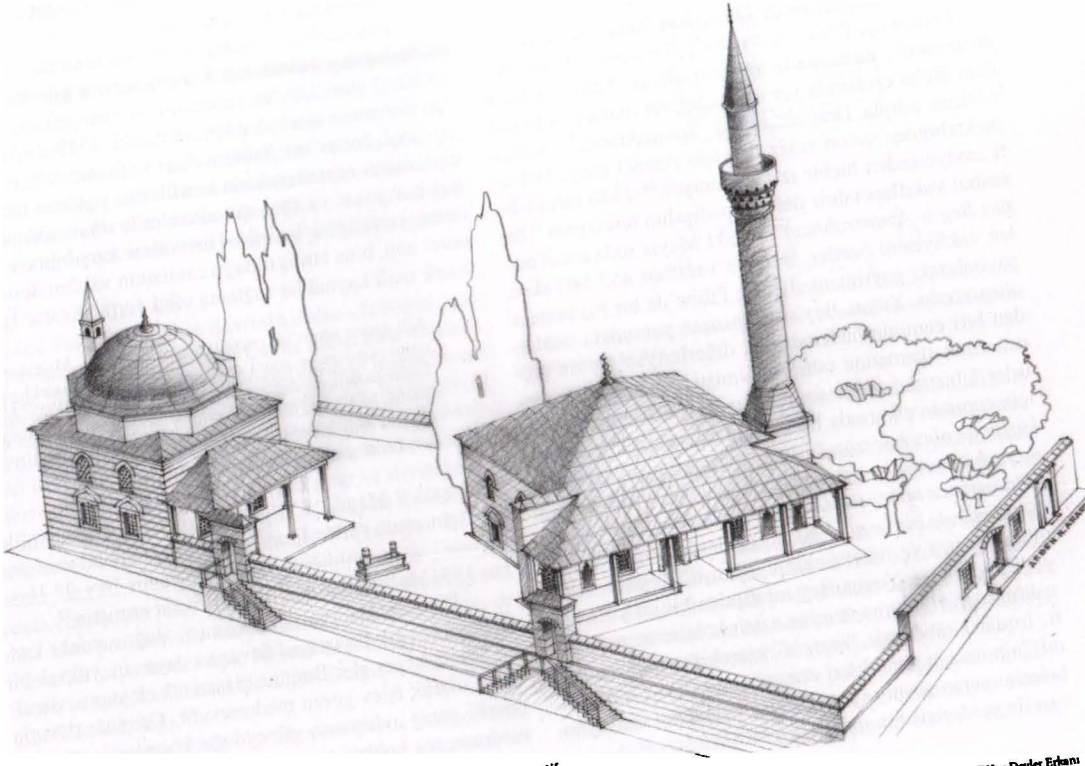

510 Dragoman Yunus Bey Külliyesi, Draman, varsayımsal aksonometrik perspektif.

Yā Rābb çe münāsib īn ki ū-rā
Ḫurşīd būd be-cāy-ı gul-mīḫ

Rıḍvān çu dide īn binā rāst
Yek der-i behişt guft tārīḫ
948.[43]

Ayvansarâyî, bâninin önce bir sıbyan mektebi, sonra da cami yaptırdığını, fakat külliyesini tamamlayamadan öldüğünü belirtiyor. Yunus Bey, camisinin mihrabının ardındaki hazireye defnedildi ve külliyeyi, bir köşeye inşa ettirdiği darülhadis medresesi ile tamamlayan, kardeşi Mustafa Ağa oldu. Ayvansarâyî, caminin Cuma hatibi olan Şeyh Nureddinzâde'nin halifelerinden, Halvetî şeyhi Bosnalı Abdülmümin Efendi'nin, cami avlusuna bitişik evini bir zaviyeye dönüştürüp caminin şeyhlerine vakfettiğini belirtir: "*Cāmiʿ-i mezbūrda Cumʿa şeyḫi olanlardan Nureddīnzāde Şeyḫ Muṣṭafā Muṣliḥüddīn Efendiniñ ḫulefāsından Bosnevī ʿAbdü'l-mü'mīn Efendi cāmiʿ-i şerīfiñ ḥavlısına muttaṣıl menzile mālik olup oraya bir zāviye binā ve cāmiʿiñ şeyḫlerine şarṭ eylemişdir.*" Bu şeyh 1004'te (1595-96) öldüğünde Yunus Bey'in yanı başına gömüldü.[44]

Cami ile medrese, tüm Sinan otobiyografilerinde zikredilmiştir: "*Cāmiʿ-i Yūnus Beg dıraġmān, derūn-ı Balāṭ*"; "*Balāṭ cānibinde Dırāġmān Yūnus Beg cāmiʿi*"; ve "*Dıraġmān Yūnus medresesi*"; "*Dırāġmān Yūnus Beg medresesi*" Zamanında ağırlıklı olarak Yahudi nüfusu olan Balat civarında yer alan caminin mahallesi bugün bâninin adıyla Draman olarak anılmaktadır.[45] Sıbyan mektebinden ve on sekiz dervişin ikamet ettiği Halvetî zaviyesinden hiçbir iz kalmamıştır.[46] 1546 tarihli İstanbul vakıfları tahrir defteri, padişahın tercümanı "*Yunus Beg b. Abdurrahman*"ın 1541 Mayıs'ında tescil edilen vakfiyesini özetler. Bâninin vakıfları 453.540 akçe, payitahttaki gayrimenkuller ve Filibe'de bir hamamdan oluşuyordu. Yunus Bey'in camisinin yanındaki odalardan biri caminin hademesinin, diğerleriyse şeyhin müridlerinin ikametine tahsis edilmişti. Faize verilen gelirler 5 bin akçeye ulaştığında, mütevelli caminin şeyhi için caminin civarında bir ev satın alacaktı: "*Ve mescid ḳurbinde olan hücerātuñ birisi ḳayyūm ẓabṭında bāḳīsinde şeyḫüñ müridleri olalar; ve meṣārifden ziyādesin beşbiñe varınca mütevellī ẓabṭ idüp şeyḫ içün cāmiʿ-i mezbūr ḳurbinde bir ev ala.*" Komşu evlerden diğer ikisi caminin imamı ve müezzinine ayrılmıştı. Kendini mütevelli tayin eden Yunus Bey tarafından bizzat yönetilen vakfın idaresi, ölümü üzerine azatlı kölelerine geçecekti. İnşaat kitâbesinde "*mescid*" olarak tanımlanan "*cāmiʿ*"nin maaşlı görevlileri arasında, vakfiye, Cuma hutbelerini veren şeyhi sayar. Bundan başka, mektebin hocası ile yardımcısının maaşlarını da kaydeder.[47]

O halde, cami külliyesinin programının en baştan itibaren tasavvuf ehliyle yakın bir ilişkisi vardı. Bâni, İbrahim Paşa'nın (ö. 1536) veziriazamlığı sırasında, 1525'te sarayın tercümanbaşı oldu. Venedik arşiv belgelerinde "Abdurrahman oğlu Yunus Beg" olarak tanımlanır ve Venedik'e altı kez elçi olarak gittiği (1519, 1522, 1532-33, 1537, 1542) kaydedilir. Bunların ilk ikisinde genç bir kapıkulu sipahisi, sonrakilerinde ise zengin ve nüfuzlu bir "*dragomanno*" idi. Venedik kaynaklarına göre, Yunus Bey, Peloponez yarımadasındaki Modon'un yerlisi olan Giorgio Taroniti'nin oğlu idi. Kız kardeşi Marietta ile yeğeni Nicolò Stefani de dâhil olmak üzere, Zante'de Hıristiyan akrabaları vardı. Erkek kardeşi Mustafa Ağa (ö. 1565), sarayın önce kapıcıbaşısı, sonra da çavuşbaşısı oldu.[48] Mühtedî Yunus Bey Yunanca, Latince ve İtalyanca konuşuyordu. Çoğunlukla Venedik'te kendisine verilen diplomatik armağanların yetersizliği hakkında yakınan, haris bir adam olarak betimlenmiştir. En büyük ihtirası servet yapmak olduğundan, özellikle kumaş ticaretiyle uğraşıyordu. Venedik Senatosu üyelerince olumsuz değerlendirilmesine rağmen, onu gücendirmeyi göze alamadıklarından dolayı, ellerinden gelen her şekilde Yunus Bey'i memnun etmeye çalışıyorlardı.[49]

Johann Maria Malvezzi'nin İstanbul'dan Avusturya Habsburg hükümdarı I. Ferdinand'a gönderdiği raporlar, Yunus Bey'in yaşamının son on yılında süregiden nüfuzuna tanıklık eder. 26 Aralık 1549'da Malvezzi, "yaşlı Jonus"un, Rüstem Paşa ve Sultan Süleyman'la diplomatik müzakerelerde kendilerine yardıma hazır olduğunu yazar ve tüm müzakerelerde onun sözüne çok önem verildiğini belirtir. Hizmetleri karşılığında Malvezzi ona, bina etmiş olduğu camisinin vakfını destekleyecek malî kaynaklar sağlama sözü vermişti:

> Adı geçen Jonus'un çocukları olmadığından, Majestenizin, onun ölümünden sonra camisini (*mecshitta*) destekleyecek fonlar tedarik edeceğinize söz verdim; zira kendi bina ettirdiğinden bu yapıya özellikle düşkün ve bunu iyi bir gelir kaynağıyla zenginleşmiş olarak geride bırakmayı çok arzu ediyor, kendi şerefi ve ruhu için.[50]

Malvezzi 9 Mayıs 1550'de, "Jonusbey çok hasta olduğu" için, onun yerine Fransız taraftarı olan bir "yeni *dragoman*" tayin edildiğini bildirir.[51] Yunus Bey 22 Haziran 1551'de "istiska"dan (dropsi) vefat etmiştir.[52]

Bâninin Haliç'e nâzır camisi, doğusundaki cadde boyunca dik bir istinad duvarına dayanan, yüksek bir set üzerinde yer alır. Bugüne ulaşan tek ek yapısı, darülhadis olarak işlev gören medresesidir. Caminin duvarla çevrili geniş avlusunun güneydoğu köşesini işgal eden medrese, tek kubbeli kare planlı bir yapıdır. Medresenin sekizgen kubbe kaidesi ile doğudaki Draman Caddesi'ne

bakan ana cephesi kesme küfeki taşıyla, daha az görünen diğer üç duvarı ise moloz taşından örülmüştür.[53] Vaktiyle kurşun kaplı ahşap bir kırma çatıyla örtülü olan kesme taştan dikdörtgen kütleli caminin, mukarnas şerefeli çokgen bir taş minaresi vardır. Kitâbeleri, 1729 Balat yangınında hasar gören caminin 1730-31'de yenilendiğini, daha sonra da 1746, 1873 ve 1914 yıllarında onarıldığını gösterir. Pencerelerinin sivri kemerli alınlıkları kaldırılıp yuvarlak kemerli olarak değiştirilmiş olan cami, özgün ahşap direkliğini de yitirmiştir.

Yakın zamanda, sakıflı caminin çatısı yerini, daha anıtsal kubbeli camilere cahilce bir özentiliğin göstergesi olarak, kurşun kaplı bir kubbeye bırakmıştır. İbadethanenin önüne alt mermer sütuna dayanan beş küçük kubbeli yeni bir revak yapılmasının yanı sıra, iç duvarlarını daha süslü kılmak için eklenen modern Kütahya çinilerinin de, özgün programla hiçbir ilişkisi yoktur. Böyle gelişigüzel müdahalelere, Sinan yapısı olarak tescilli bir anıtta nasıl izin verilmiş olduğunu anlamak mümkün değildir. Bu cami, tüm araştırmalarım sırasında içine girmeme izin verilmeyen tek yapıdır. Cemaatinin aşırı cüretkâr müdahaleleri, mimarbaşının uyguladığı âdâb kurallarını hiçe sayan anakronik bir yaklaşımla, bu mütevazı sakıflı camiyi daha "geliştirmek" ve "Sinanlaştırmak" özleminin ifadesidir. Mabedin zengin ve nüfuzlu bânisi, kendine kubbeli bir cami inşa ettirme cesaretini aklından bile geçirmemişti. Divanda vezirlerden sonra gelen yüksek rütbeli memurların bile, taş ile tuğla sıralarından örülmüş almaşık duvarlı ve ahşap çatılı mütevazı camiler yaptırdığı bir dönemde, Yunus Bey'in kesme taş camisi, onur ve saygınlığın yeterince cesur bir ilânı anlamına geliyordu zaten.

V. HÜRREM ÇAVUŞ

Bu cami Sultan Süleyman devrinin divan-ı hümayun çavuşlarından biri olan Hürrem Çavuş adına bina edilmiştir (**res. 511**). Sinan'ın otobiyografilerinde mabedin adı şöyle geçer: "*Cāmiʿ-i Ḥürrem Çavuş der Yeñibāġçe*"; "*Yeñibāġçe ḳurbinde Ḥürrem Çavuş cāmiʿi.*" II. Mehmed'in teşkilat kanunnamesinde çavuşların rütbesi müteferrikalar ile çaşnigirlerden sonra gelir ve divan kâtiplerininkiyle aşağı yukarı denktir: "*Çavuşlar ile kātibler ḳangısı eski ise aña iʿtibār olınur.*"[54] Çavuşlar divan-ı hümayuna hizmet eder, alay merasimlerinde padişahı coşkuyla alkışlar, elçi olarak ecnebi memleketlere gider, mîrî bina projelerinde kurye olarak çalışır ve bazen de mimarlık yaparlardı –tıpkı Mimar Mehmed Çavuş veya Sinan'ın halefleri Davud Çavuş ile Dalgıç Ahmed Çavuş gibi (**Ek 4:4, 4:5**).[55]

Bu caminin bânisi olan Hürrem Çavuş hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir. 16. yüzyıl sonundan bir İstanbul vakıfları tahrir defterinde özetlenen vakfiyesinde, "*Ḥürrem Beg b. ʿAbdü'l-ḥalīm*" olarak adlandırılmıştır. Kasım 1568 tarihli bu vakfiye, bâninin Yenikapı yakınında, Karabaş mahallesindeki camisi ve sıbyan mektebi için gelir getirecek mülkler vakfettiğini gösterir ve her ikisinin görevlilerinin maaşlarını belirtir. Bir derkenara göre, mekteb yerinde yoktur: "*Vaḳf-ı cāmiʿ-i şerīf ve mekteb der maḥalle-i Ḳarabaş... ḥālā mekteb yoḳdur.*" Mülkler, caminin avlusuna bitişik yedi dükkân ile kırk dört kiralık oda, civarda otuz kiralık oda ve kuyulu bir fırın ve payitahtta diğer gayrimenkulleri kapsıyordu.[56]

Hürrem Çavuş, Sinan'ı yakından tanıyor olmalıydı, çünkü mimarbaşının Yenibahçe civarındaki komşu mescidinde imamlık yapanlar için de bir ev vakfetmiş-

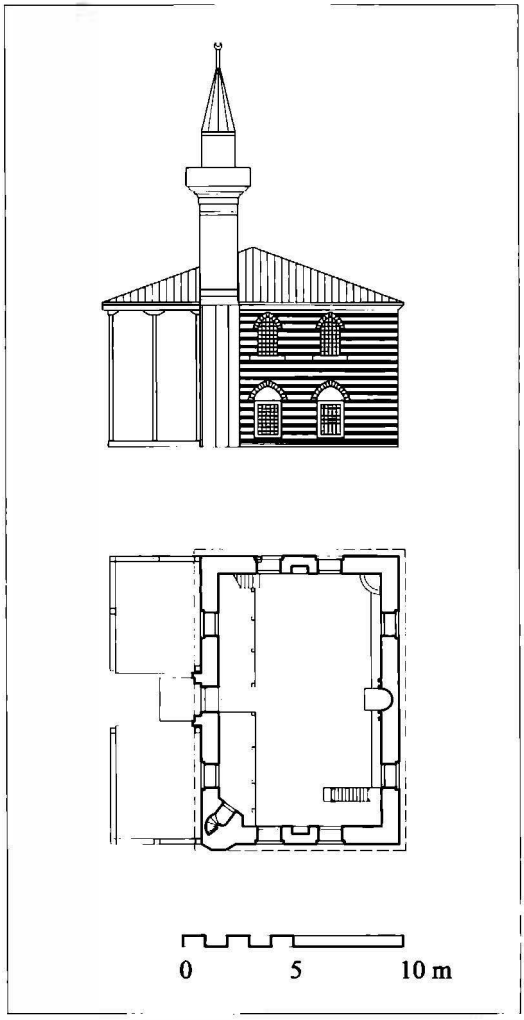

511 Hürrem Çavuş Camii, Yenibahçe, plan ve yan cephe, direkliğin varsayımsal restitüsyonu ile birlikte.

ti. 16. yüzyıl sonundan bir İstanbul vakıfları tahrir defterinde, "*maḥalle-i miʿmār aġa... der ḳurb-i Yeñibāġçe*" başlığı altında zikredilen bu ev, 970 (1563) tarihli bir hüccet ile Mimar Sinan'ın mescidinin imamlarına vakfedilmiştir: "*Mescid-i mezbūrda imām olanlar sākin olalar.*"[57] Kendi camisinin mihrabının ardındaki hazirede gömülü olan Hürrem Çavuş'un mezar taşında yazılı olan ölüm tarihi 968'dir (1560-61). Ayvansarâyî'nin zikrettiği, ebced hesabıyla düşülen bir tarihe göre, caminin inşası bânisinin vefatından kısa süre sonra, 970'te (1562-63) tamamlanmıştı:

Hürrem Çavuş, bütün gayretiyle
Bu ibadethaneyi sağlam kıldı

Tanrı'nın rahmetine gark olup
En yüksek dereceli cennet meskeni olsun

Hatibî, tamamlanma yılını duyup
Tarihini dedi: "Salavat evi"
970 (1562-63).

Himmet-i tāmile Ḥürrem Çavuş
Bu duʿā mevziʿüñ itdi işbāt

Raḥmetu'l-lāha olup müstaġraḳ
Ola mesken aña aʿlā'd-derecāt

Sāl-i itmāma Ḥaṭībī-i sāmiʿ
Didi tārīḫini: "Beytü'ṣ-ṣalavāt"
970.[58]

Temizlenerek yok olmuş bir kitâbe, caminin mukarnas kavsarasız cümle kapısının sivri kemerli taş alınlığına siyah hatla yazılmıştı. Allah için bir mescid inşa eden herkese cennette bir konut vaat eden yaygın hadisin altına, yapının inşası ve onarımlarının tarihleri verilmişti: 968 (1560-61), 1260 (1844) ve 1319 (1901-2). İlk tarih, caminin yapımının Hürrem Çavuş'un ölümünden hemen önce başlanıp, ölümünden kısa süre sonra tamamlandığını ima eder. Camiye günümüze gelmeyen bir sıbyan mektebi ile sokak kenarında bir kamusal çeşme eşlik ediyordu.[59]

Duvarla çevrili bir avlunun ortasında yer alan dikdörtgen kütleli cami, kesme küfeki taşı ve tuğla dizilerinden örülmüş ve iki sıra pencereli duvarlarının özgün dokusunu muhafaza eder. Kiremitli bir ahşap çatıyla örtülü olan caminin, yeniden inşa edilen ahşap direkliği duvarlarla kapanmıştır. Kısa ve kalın, düz şerefeli silindirik taş minaresi, caminin kuzeybatı köşesine bitişiktir. İç mekânda yan duvarların ikişer penceresinin ortasına dikdörtgen bir dolap yerleştirilmiştir. Mukarnas kavsaralı mihraba modern bir ahşap minber refakat eder. Bu yapı Sinan'a atfedilen ve tanınmayacak kadar değişikliğe uğramamış olan az sayıdaki sakıflı camilerden biridir.

VI. FERRUH KETHÜDA

Sultan Süleyman döneminde veziriazamların yetkilerinin genişlemesiyle birlikte, onların kapı kethüdalarının (kâhya) itibarı artmıştı. Mimar Sinan'ın, veziriazam Semiz Ali Paşa'nın kâhyası Ferruh Kethüda için tasarladığı cami, Haliç sahilindeki Balat Kapısı'nın iç yüzünde, daha önce mevcut bir hamamın yanında yer alır (**res. 512**). İzmit'te Rüstem Paşa'nın kâhyası Mehmed (Memi) Kethüda için inşa edilen Sinan camilerinden bir diğeri, özgün biçimini koruyamamıştır. Bodrumunun kalıntıları, bunun sakıflı bir dikdörtgen yapı olduğunu düşündürür.[60] Gerek Mehmed Kethüda gerek Ferruh Kethüda, merhum hâmilerinin vakıflarının mütevellileri olarak, onların ölümlerinden sonra vasiyetleri uyarınca yaptırılan camilerinin inşasına nezâret etmişlerdi: Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki ve Semiz Ali Paşa'nın Babaeski'deki camileri.[61] Dolayısıyla, her iki kethüdanın kendi camilerini yakından tanıdıkları Mimar Sinan'a yaptırabilmeleri şaşırtıcı değildir.

1562-63'te tamamlanan Balat Camii, veziriazam Semiz Ali Paşa'nın (ö. 1565) ölümünden hemen sonra tescil edilen Türkçe bir vakfiye ile, Mart 1566 tarihinde vakfedildi. Bu belge, "*Ferruḫ Keṯḫüdā ibn-i ʿAbdü'l-ḥalīm*"in Balat Kapısı içinde bir cami ve zaviyenin yanı sıra, bu kapıyı Eyüp Kapısı'na bağlayan kaldırım döşeli bir yol ve (Sünbülî-Halvetî tarikatının merkezi olan) Kocamustafapaşa'da bir sıbyan mektebi vakfettiğini belirtir.[62] Vakfiyenin belirttiğine göre, bânî, camisinin avlusunda bir şadırvanla birlikte, dışında bir kamusal çeşme yaptırmıştı. Caminin yakınında dünyevî şehvetleri terk eden ve uhrevî lezzetlere talip olan salihler taifesi için inşa ettirdiği latif zaviye, on hücreyi, bir fevkânî tevhidhaneyi (*cemʿiyyeṯḫāne*), bir sofayı, tevhidhanenin altında bir kileri, kilerin yanında bir mutfak ve kitabhanelik olarak bilinen bir hücreyi içeriyordu:

> *Ve cāmiʿ-i şerīf ḳurbinde ṭārīḳ-i şehevāt-ı dünyeviye veṭālib-i leẕẕāt-ı uḫreviye olan ṭaʾife-i ṣuleḥā içün on bāb ḥücreyi ve bir fevḳānī cemʿiyyeṯḫāneyi ve ṣoffayı ve cemʿiyyeṯḫāne altında bir kileri ve kiler yanında bir matbaḫ ve kitābḫānelik ile maʿrūf bir ḥücreyi müştemil bir zāviye-i laṭīfe binā eyledüler.*

Bu yayınlanmamış vakfiyeden haberdar olmayan Tanman, caminin aynı zamanda tekke tevhidhanesi olarak da kullanıldığını tahmin ederek, mabedi bir "cami-tevhidhane" olarak tanımlamıştır. Oysa vakfiyeden, zaviyenin ayrı bir tevhidhanesi (*cemʿiyyeṯḫāne*) olduğu anlaşı-

lıyor. Yine de Halvetî zikirlerinin bazıları camide yapılmış olabilir.[63]

Vakfiye, zaviye şeyhinin Cuma günleri ve kandil gecelerinde camide namaz kılındıktan sonra vaaz ile nasihat vermesini şart koşar (*eyyām-ı cumᶜuāt ve leyālī-i şerīfede baᶜde'ṣ-ṣalavāt müslümanlara vaᶜż u naṣīḥāt idüp*). Bu görev, yaşadığı sürece, Yanyalı Şeyh Mevlana Yakub Efendi'nin oğlu Mevlana Şeyh Sinan'a tahsis edilmişti. Şeyhin vefatından sonra, yerini Halvetî tarikatına mensup müridlerinden biri alacak ve onun ikameti için vakfedilen ev, halefine devredilecekti.[64] Cami ile zaviyenin etrafını, bu hayrata vakfedilen pek çok sayıda evler, odalar, dükkânlar, mahzenler ve arsalar çeviriyordu. Bunlara ilaveten bâni, Balat Kapısı dışında dükkânlar, odalar ve "*deryāya müşrīf bir köşki ve direk üstinde bir köşki ve bāğçeyi*" içeren kendi sahil sarayını da vakfetmişti. Bu konutta kendisi, karısı Münteha Hatun ve çocukları yaşayacak; ancak sülaleleri yok olunca vakfa devredilecekti. Kendini mütevelli tayin eden bâni tarafından bizzat yönetilecek olan evkafın idaresi, ölümünden sonra çocukları ve torunları tarafından üstlenilecekti.[65]

Kur'an tefsirleriyle tanınan ünlü bir âlim olan Şeyh Sinan (Sinaneddin Yusuf, ö. 1579-80), Halvetî tarikatına katılarak, medrese hocalığını terk etmişti. Hulvî'nin bu tarikatın meşhur şeyhlerinin biyografilerini kapsayan derlemesine göre, kendisi hafız ve güzel sesli, aynı zamanda musikîde de seçkinlerden idi. Şiir: "*Okusa ḥüsn-i ṣavt ile Ḳurᵓān, / İşitenler virürdi yoluna cān.*" Merkez Efendi Türbesi'nde, Şeyh Sinan, etkileyici sesiyle Kur'an'dan bir latif aşri makam usulünce icra ederdi. Sonra da tefsirine geçip, son derece derin ve ince sırlar naklederek, dinleyenlerin gönüllerini çelerdi. Yaşamının son yıllarını Medine Şeyhülharemi olarak geçirmek üzere, Ferruh Kethüda'nın külliyesinden ayrıldı ve vefat ettiği Medine'de defnedildi. Atâî, Şeyh Sinan'ın yerine "Ferruh Kethüda Zaviyesi"ne Halvetî şeyhlerinden Vişne Mehmed Efendi'nin geçtiğini belirtir. Bu meşhur şeyhin daha sonra Valide Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin yeni tamamlanan darülhadisine tayin edilerek, 1584'te ölene kadar oradaki caminin vaiz kürsüsünde vaazlar verdiğini ilave eder.[66] "Balat Tekkesi" olarak da tanınan zaviye, kapatıldığı 1925 yılına dek, Şeyh Sinaneddin Yusuf'un mensub olduğu Halvetî tarikatının Sünbülî koluna bağlı kaldı.[67]

Sadece Ferruh Kethüda'nın Balat Kapısı dâhilindeki camisini zikreden Sinan otobiyografilerine, konut mimarîsine yaklaşan ve on altı dervişi barındıran zaviye dâhil edilmemiştir.[68] Yukarıda ele alınan Dragoman Yunus Bey'in camisinde de durum böyledir; o külliyedeki (vaktiyle cami şeyhinin konutu olan) Halvetî zaviyesi mimarbaşının eserleri arasında anılmaz. Ferruh Kethüda'nın cami külliyesi, 1565 tarihli vakfiyesinde bahsi geçmeyen düşük rütbeli bir medrese içeriyordu; 1566-67'ye gelindiğinde, medresenin otuz akçelik mütevazı maaşlı bir müderrisi vardı.[69] Bugün külliyeden geriye kalan yapılar sadece Balat Camii olarak da tanınan mabed ile çevre duvarının kuzeybatı köşesindeki çeşmedir. Bâni, camisinin ardındaki hazirede medfundur.

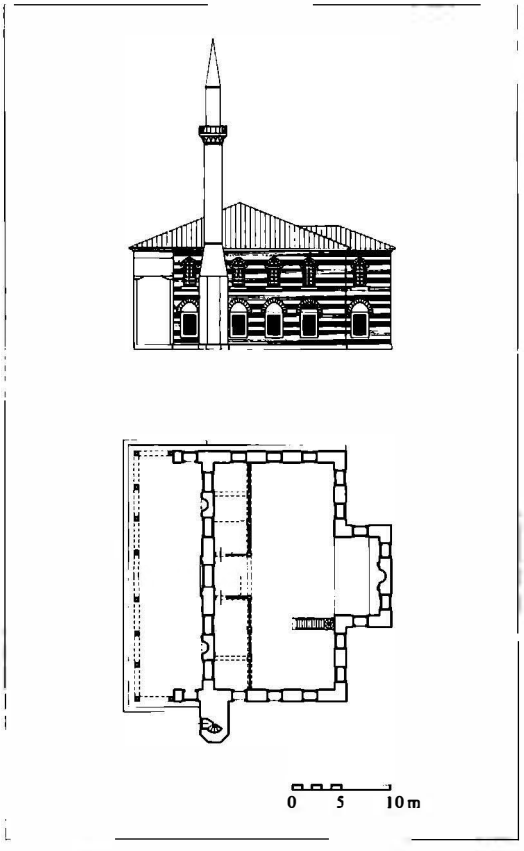

512 Ferruh Kethüda Camii, Balat, plan ve yan cephe, direkliğin varsayımsal restitüsyonuyla birlikte.

Çıkıntılı mihrabı ve iki sıra penceresiyle dikdörtgen kütleli cami, taş ile tuğla dizilerinden örülmüş almaşık beden duvarlarını muhafaza eder. Şimdiki kiremit döşeli betonarme çatısı, 1938'de çöken ahşap kırma çatının yerini almıştır. Yeniden inşa edilen ve camekânla kapalı olan direkliğinin kare kesitli taş kaidelere oturan sekiz yüksek ahşap direği vardır. Mukarnas kavsarasız dikdörtgen cümle kapısı taç şeklinde bir frizle süslenmiştir. Mermer çerçeveli anıtsal kapının kemerinin üzerine iki satır halinde nesih hatla yazılmış Arapça kitâbe, caminin Tanrı'ya yakınlaşmak ve Hz. Muhammed'in şe-

faatine ulaşmak için, veziriazam Ali Paşa'nın kulu Ferruh Kethüda tarafından, Sultan Süleyman Han devrinde 970 (1562-63) yılında bina edildiğini belirtir.[70]

Düz şerefeli silindirik taş minarenin üst kısmı 1766 depreminden sonra yeniden inşa edilmiştir. Mukarnas kavsaralı beyaz mihraba eşlik eden ahşap minber yenidir. Caminin ahşap bölümleri tepeden tırnağa betonarmeden yapılarak yenilenmiş ve özgün nakışlı bezemeleri yok olmuştur. Evliya Çelebi, camiyi Mimar Sinan'a atfeder ve direklikli soncemaat yeri duvarına nakşedilmiş olan, hac güzergâhı üzerindeki menzillerin topografik resimlerini över:

> Balat kapısının iç yüzünde Balat Camii: Sultan Süleyman devrinden Ferruh Kethüda'nındır ve Mimar Sinan binasıdır. Soncemaat yerinin kıble duvarında Kudüs'ten Mısır'a ve Mısır'dan ta Medine ve Mekke'ye varıncaya kadar olan bütün menzillerdeki dere ve tepeleri, korku verici ve tehlikeli dağ geçitlerindeki menzilleri, şekil ve şemayilleri ile gayet üstad bir nakkaş öyle tavsir etmiştir ki Erjenk ve Mani çizmekte âcizdir.
>
> *Balaṭ ḳapusınuñ iç yüzinde Balaṭ Cāmiʿi: Süleymānlı Ferrūḫ Keṯḫudānuñdur [ve Miʿmār Sinān] bināsıdur. Ṭaşra ṣofasınuñ ḳible dīvārında serāpā Ḳuds-i Şerīfden Mıṣıra ve Mıṣırdan tā Medīneye ve Mekke-i Mükerremeye varınca cemīʿ-i menāzillerde olan dere ve depeleri ve maḫūf ve muḫāṭara ʿaḳabe menāzilleri eşkāl-i heyʾetleri ile bir üstād-ı kāmil nakkāş-ı ʿāmil taṣvīr itmişdür kim Erjeng ü Mānī ḳalemin çekmede ʿācizdür.*[71]

Caminin ilk şeyhi olan Sinaneddin Yusuf Efendi'nin *Menāsik-i Ḥac* (Hac Rehberi) adlı bir el kitabı yazdığı göz önüne alınırsa, Evliya'nın betimlemesinin muhayyilesinin bir mahsulü olmadığı anlaşılır. Günümüze gelmemiş bu topografik duvar resimlerinin bildiğim tek benzeri, 928 (1521-22) tarihli Türkçe kitâbesiyle Sultan Süleyman'a atfedilen Çorlu Camii'nde yer alıyordu. Caminin cephesinde, Du Fresne-Canaye (1573), "Latin, Rum [Ortodoks] ve Türk [Müslüman] kiliselerinin" resimlerini görmüştü. Çorlu'daki caminin ve yanındaki kervansaraylı imaret ile çeşmenin duvarlarında, Gerlach (1577-78) "son derece sanatsal ve perspektif anlayışıyla resmedilmiş kiliseler [mabedler]" temaşa ettiğini yazar. Hac menasikleri ile vekâletnameleri ve Matrakçı Nasuh'a atfedilen yazmalardaki topografik resimlerin, nadiren de olsa bazı anıtların duvarlarını süslediğini bu alıntılar belgeliyor.[72] O halde, Ferruh Kethüda'nın görece jenerik sakıflı camisine, şeyhinin hac rehberinde betimlenen menzillerin nadide topografik resimleri bireysel bir boyut katıyordu.[73] Vakfiyesinin şartları da, bu türbeli cami külliyesini ilelebet kendi ahfadına ve ünlü şeyhinin müridlerine vakfeden bâninin kişisel anısını gelecek kuşaklarda yaşatmayı hedefliyordu.

Sarayın İç Ağaları ve Musâhipler

I. **KAPIAĞASI MAHMUD AĞA**
İSTANBUL, AHIRKAPI
(1553-54, 1574-75)

II. **BOSTANCIBAŞI İSKENDER PAŞA**
İSTANBUL, KANLICA (1559-60)

III. **ODABAŞI BEHRUZ AĞA**
İSTANBUL, YENİKAPI (1562-63)

IV. **MUSÂHİP ŞEMSİ AHMED PAŞA**
İSTANBUL, ÜSKÜDAR (1580-81)

V. **DARÜSAADE AĞASI MEHMED AĞA**
İSTANBUL, ÇARŞAMBA (1584-85)

Sarayın iç ağaları ve padişah musâhipleri, III. Murad devrinde kamusal alanda ön plana çıkmadan önce, görece önemsiz bânilerdi. 1580'lerde haremdeki karaağaların başı, Darüssaade Ağası Mehmed Ağa ve Rumeli beylerbeyiliğinden emekli musâhip Şemsi Ahmed Paşa'nın mimarbaşına sipariş ettiği cami külliyeleri, bânilerinin yeni toplumsal düzende yükselişe geçen statülerinin ifadesiydi. Her iki iddialı anıt, Sultan Süleyman devrinde Sinan'ın benzer mevkilerdeki hâmiler için tasarladığı daha mütevazı külliyelerde gözetilen âdâb kurallarına âdeta meydan okuyordu. Bu eski hâmiler arasında, akağalar başı olan Kapıağası Mahmud Ağa, Odabaşı Behruz Ağa ve Mısır beylerbeyiliğinden emekli olan Bostancıbaşı İskender Paşa'yı sayabiliriz. Bu gruba dâhil olan bânilerin aşağıda ele alınan camileri İstanbul ve çevresinde yer alır.

I. KAPIAĞASI MAHMUD AĞA

Sultan Süleyman'ın sarayında akağalar başı (kapıağası, babüssaade ağası) olan Mahmud Ağa, eskiden Nahılbend mahallesi olarak bilinen Ahırkapı'da mimarbaşına sipariş ettiği mescidini, daha sonra camiye dönüştürerek etrafında küçük bir külliye oluşturdu. 1895'teki bir yangından sonra yeniden inşa edilen camiden geriye kalan tek özgün unsur, fevkânî caminin kesme taş bodrumudur (**res. 513-14**). Yeni baştan inşa edilen sakıflı cami, kiremitli bir çatıyla örtülüdür. Tek sıra yuvarlak kemerli geç Osmanlı döneminden kalma pencereleri ve düz şerefeli silindirik bir tuğla minaresi vardır. Kare planlı ibadethaneye, soncemaat yeri revağının yerini alan bir diğer kare mekân eklenmiştir. Caminin vaktiyle bir mescid olarak inşa edildiğinin farkında olmayan Kuran, kalın duvarlarının bir kubbeyi desteklemiş olabileceği tahmininde bulunur.[1] Çatıyla örtülü olması kanımca daha muhtemel olan mescid, kapısındaki Farsça kitâbede ebcedle düşülen tarihe dayanılarak 1553-54'e tarihlenir:

> Yüce kısmetli Mahmud Ağa, o
> Âlicenaplık madeni ve cömertlik pınarı
>
> Sevap olsun diye [bina etti] mescidini
> Bina tarihi "Mahmud'un hayrı" oldu
> 961 (1553-54).
>
> *Maḥmūd Aġā-yı sipihr-iḳbāl ān*
> *Kān-ı seḫā ve menba'-ı cūd*
>
> *Ez behr-i şevāb mescideş*
> *Şüd tārīḫ-i binā: "Ḫayr-i Maḥmūd"*
> *961.*[2]

Daha önce gözden kaçmış arşiv belgeleri, mescid olarak yaptırılan anıtın sonradan camiye çevrildiğini gösteriyor. 1570 tarihli bir ferman, Sultan II. Selim, Kapıağası Mahmud Ağa'nın Nahılbend mahallesindeki mescidinin avlusunu genişletmek için, mescide bitişik Seniha Hatun'un evi ile bâninin Kadırgalimanı'ndaki eviyle takas (istibdâl) edilmesine izin vermiştir.[3] 1574'te

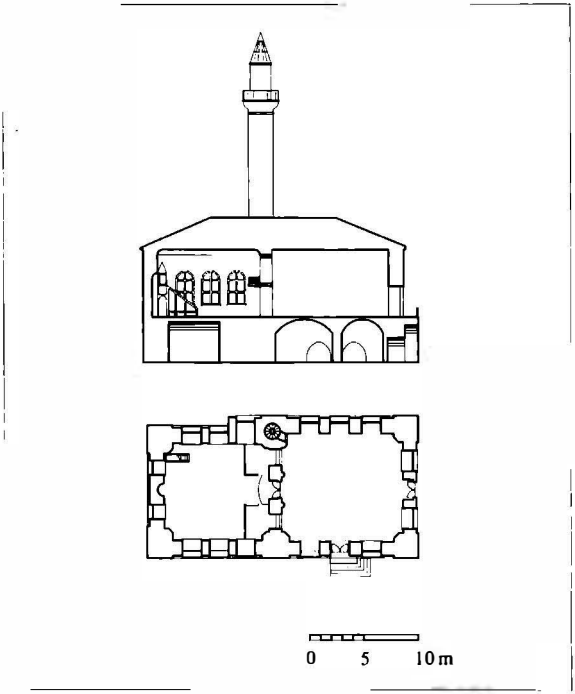

513 Kapıağası Mahmud Ağa Camii, Ahırkapı, plan ve kesit.

514 Kapıağası Mahmud Ağa Camii, Ahırkapı, dış görünüm.

İstanbul kadısına hitaben yazılan başka bir ferman, mahalle sakinlerince duyulan acil ihtiyaca binaen verilen arizaya yanıt olarak, Mahmud Ağa'nın mescidinin camiye dönüştürülme kapasitesi olması nedeniyle, camiye çevrilmesine izin verir:

> *...Maḥmiyye-i İstānbūl Ḳāḍīsı Mevlānā Muḥyi'd-dīn –dāmet feżāi'luhū– tevkī'-i refī'-i hümāyūn vāṣıl olıcak ma'lūm ola ki maḥmiyye-i mezbūre maḥallātından Na'lbend Ḥasan Maḥallesi ḫalḳı südde-i sa'ādetüme 'arż-ı ḥāl idüp maḥalle-i merḳūmede ḳıdvetü'l-ḫavāṣṣ ve'l-muḳarrebīn ḥāliyā dergāh-ı ma'delet-penāhumda ḳapum aġası olan Maḥmūd –dāme mecduhū– binā eyledügi mescid-i şerīf cāmi'-i şerīf olmaya taḥammüli ve maḥalle-i mezkūre ahālisinüñ fī nefsi'l-emr bir cāmi'-i şerīfe iḥtiyāc-ı tāmları olduġı pāye-i serīr-i a'lāma 'arż olındukda emr-i şerīf-i 'ālīşānum mukārin olup buyurdum ki: Ḥükm-i şerīf-i vācibü'l-ittibā'um varduḳda, żikr olınan mescid-i şerīfde iḳāmet-i ṣalavāt-ı Cum'a itdürüp vāḳıf-ı mumā-ileyhüñ ḳabūl-i ḫayrı ve benüm devām-ı devlet-i hümāyūnum içün du'āya iştiġāl göstereler ve ba'de'n-naẓar bu ḥükm-i hümāyūnumı mütevellīsi elinde ibḳā idüp 'alāmet-i şerīfe i'timād ḳılasın.*[4]

Mahmud Ağa'nın öldüğünde, Allah rızası için inşa edilen camisi yanına defnedilme dileğinin kabulü ise, 1579'da III. Murad tarafından İstanbul kadısına gönderilen bir sultanî icazetle onaylandı:

> *Bāb-ı Sa'ādetüm aġası Maḥmūd–dāme 'uluvvuhū– dergāh-ı 'izzet destgāhuma 'arż-ı ḥāl idüp bi-irādeti'l-meliki'l-müte'āl sarāy-ı sürūra irtiḥāl eyledükde dārü's-salṭanatü'l-'aliyye maḥmiyye-i Ḳosṭanṭīniyyede Naḫlbend maḥallesinde ḥasbeten li'l-lāhi te'ālā ve ṭaleben li-merżāti'l-'ālī binā itdügi cāmi'-i şerīf ḳurbinde defn olınmaḳ içün izn-i şerīfüm ṭaleb itmeġin icāzet-i 'ālī-himmetüm erzānī ḳılup buyurdum ki: Mumā-ileyh meşī'et-i Ḥaḳḳ celle ve a'lā ile bu miḥnet sarāydan dār-ı beḳāya rıḥlet ü 'azīmet eyledükde cāmi'-i mezbūr ḳurbinde defn olup ol bābda kimesne māni' ve müzāḥim olmaya. Şöyle bilesiz 'alāmet-i şerīfe i'timād kılasız.*[5]

Mescid sadece bir minber eklenerek camiye dönüştürülmüşe benzer. Ayvansarâyî'ye göre külliye, camiye eşlik eden bir medrese, sıbyan mektebi, kamusal çeşme ve bâninin türbesini içeren bir hazireden müteşekkildi. Sinan otobiyografilerine cami, medrese ve türbe dâhil edilmiştir. Bu yapılar *Tuḥfe*'de şöyle zikrediliyor: "*Aḫurkapusında Ḳapuaġası Maḥmūd Aġa cāmi'i* [kırmızı mürekkeple] *türbesi*"; "*Ḳapuaġası Maḥmūd Aġa medresesi*". Bugün sadece tadil edilmiş cami ile, sokağın karşısındaki kemerli kamusal çeşme mevcuttur.[6] Mahmud Ağa'nın yayınlanmamış 1575 tarihli vakfiyesi, cami ve sıbyan mektebini vakfeder, fakat belki daha sonra eklenmiş olması nedeniyle medreseden söz etmez. Cami ve mekteb ikilisi, üç yandan kamusal sokaklarla çevriliydi; dördüncü tarafta ise bâni ile bir başka

şahsın vakıfları bulunuyordu. Bu küçük külliyenin evkafı bâninin civardaki kendi konutunu da içeriyordu. İki avludan ve camiye komşu bir bahçeden oluşan bu konutta, Mahmud Ağa hayatta oldukça kendisi ikamet edecekti; ölümünden sonra ise kiraya verilecekti. Mektebin yanındaki iki avlulu diğer bir konut da vakfın mütevellisi için vakfedilmişti; iki müezzin ve imamın kullanımı için vakfedilen evler daha küçüktü. Hadım akağalar başının çocukları olmadığından, kurduğu vakfın mütevelliliğini onun azatlı köleleri ve kölelerinin çocukları üstlenecekti.[7] Mahmud Ağa'nın görevli olduğu Topkapı Sarayı'nın yakınında yer alan külliyesi, kendi ikamet ettiği mahallede anısını daim kılmayı amaçlıyordu: Çocuksuz bâninin kök salma özleminin dokunaklı bir göstergesiydi bu.

II. BOSTANCIBAŞI İSKENDER PAŞA

Bostancıbaşı İskender Paşa'nın cami külliyesi, Boğaziçi'nin Asya yakasında Kanlıca İskelesi'nde yer alır (**res. 515**). 1544'te tescil edilen bir vakfiye, Hıristiyan doğmuş "İskender Ağa b. Abdülhayy"ın Sultan Süleyman'ın sarayının bostancıbaşısı olarak hizmet ettiği dönemde, Kanlıca'da bir sıbyan mektebiyle birlikte, yakındaki Sırapınarı köyünde başka bir mekteb vakfettiğini gösterir. Kendi vakfının hem mütevellisi hem de nâzırı olan bâni, hayratı için payitahtta gelir getiren gayrimenkuller vakfetmişti. Ölümünden sonra, azatlı köleleri ve onların oğullarının mütevelli olarak yöneteceği vakfın nâzırları padişah sarayının bostancıbaşıları olacaktı.[8]

Sinan'a atfedilen cami, Kanlıca'daki sıbyan mektebinin yanına, İskender Paşa'nın Mısır beylerbeyiliğinden azledilip İstanbul'a döndüğü yıl olan 1559-60'ta ilave edildi.[9] Bundan önce, Mart 1558'de tescil edilen bir vakfiyeyle paşanın Kahire'de kurduğu külliye, bugün artık mevcut olmayan bir cami, zaviye ve "*sebîlkuttâb*"dan (üzerinde mekteb olan bir sebil) oluşuyordu. Zaviye Mısırlı alim ve sufi, Şeyh Abdülvehhâb el-Şa'rânî (ö. 1565) için bina edilmişti.[10] Arapça inşaat kitâbesinin 967 (1559-60) senesine tarihlediği Kanlıca'daki cami, "İskender Paşa b. Abdülhannan"ın 1559'da tescil edilen bir başka vakfiyesi ile vakfedildi. Bu vakfiye, onun Boğaziçi'nin Anadolu yakasındaki Yoros'a bağlı iki köydeki daha önceki vakıfları ile birlikte camisini zikreder: Kanlıca (Kanlıcak) köyünde bir cami ile bir sıbyan mektebi; Sırapınar köyünde merhum bostancıbaşı Mustafa Ağa'nın camisine bitişik bir diğer sıbyan mektebi.[11]

25 Ağustos 1560'ta mazul paşanın bir hizmetkârının eline verilen ferman, caminin o dönemde hâlâ inşa edilmekte olduğunu gösteriyor. Boğaziçi'ndeki Yoros kadısına hitaben yazılan ferman şöyledir:

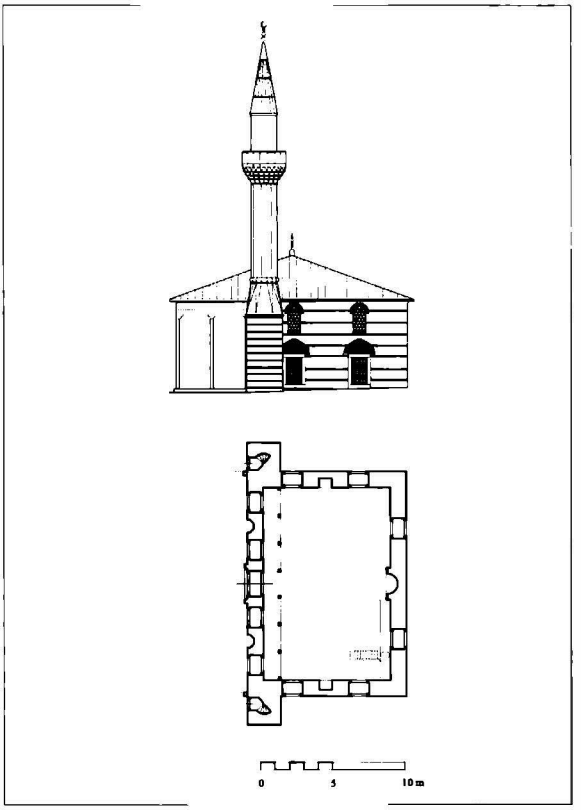

515 Bostancıbaşı İskender Paşa Camii, Kanlıca, plan ve yan cephe, ahşap direkliğinin varsayımsal restitüsyonu ile birlikte.

> Yoros kadısına hüküm ki, bundan evvel Mısır beylerbeyi olan İskender –ikbali devam etsin– saadet eşiğime mektup gönderip, senin yetki alanındaki Kanlıca (Kanlıcak) adlı köyde hâlen bina ettirmekte olduğu cami için bir pazar peremesi (çifte kürekli kayık) vakf edip, başka kimsenin pereme alıp işletmemesi için benim hükm-i şerifimi talep ettiğinden, buyurdum ki: Camisine vakıf olarak bir pereme tahsis ettiğinde, ona kimse mani olmayıp, arz ettiği üzere başka kimse pazar peremesi işlettirmesin.
>
> *Yoros Kādīsına ḥükm ki; bundan [akdem] Mışır Beglerbegisi olan emīrü'l-ümerā'i'l-kirām İskender –dāme iḳbāluhü– südde-i sa'adetüme mektūb gönderüp taḫt-ı ḳażānda Ḳanlıcaḳ nām ḳaryede ḥāliyā binā itdügi cāmi'e bir bāzār peremesi vakf idüp āḫar kimesne daḫī pereme alup işletmeye diyü ḥükm-i şerīfüm ṭaleb itmegin buyurdum ki: Müşārunileyh cāmi'ine vakf için pereme ta'yīn itdükde kimesne māni' olmayup 'arż itdügi üzre āḫar kimesne bāzār peremesi ḳullandırmaya).*[12]

1561'de tescil edilen başka bir vakfiyede, Kanlıca'da evler ve dükkânlarla, yukarıda sözü edilen "*bāzār*

peremesi" de dâhil, gelir getiren ilave mülkler vakfedilmiştir.[13] 1567 tarihli iki kısa vakfiye ise, bâninin ölen üç oğlunun vasiyetlerini yerine getirmek üzere, onların ruhuna İstanbul'un varoşlarında inşa ettirdiği sıbyan mektebinden başka, kendi vakfına yeni mülkler tahsis ettiğini göstermektedir.[14] Bostancıbaşı İskender Paşa bu son vakıfları, emekli (*sābıḳ*) Anadolu beylerbeyi olarak İstanbul kaymakamlığına atandığı 1565-66 yılında tesis etmiş olmalıdır. Anadolu beylerbeyiliğine yeniden atanıp 1571'de Kıbrıs'taki Magosa'nın (Famagusta) fethinden iki gün sonra vefat ederek oraya defnedildi ve "Gazi" lâkabı ile anılmaya başlandı.[15]

Mustafa Âli paşayı, dirlikleri ancak rüşvet karşılığında veren tamahkâr bir beylerbeyi ve ne hâkim, ne adil, ne zalim, ne akıllı, ne iyi, ne kötü, ne cahil, ne kâmil, kendine has bir şahsiyet olarak betimler: "*Ammā tamaʿkār olmaġla ehl-i tīmār bīmārına tīmār itmez aḳçesüz bir ferdi berḫōrdār eylemez ne ḥākim, ne ʿādil, ne ẓālim, ne ʿāḳil, ne ṣāliḥ ne fāsıḳ, ne rācil ne kāmil, bir ġayr-i mükerrer ṣaḫṣ idi.*"[16]

Sinan otobiyografilerinde İskender Paşa'nın Kanlıca'daki camisi, hamamı ve türbesi kaydedilmiştir. *Tuhfe*'de zikredilen yapılar şunlardır: "*Cāmiʿ-i İskender Paşa eş-şehīr bi-Bostāncıbaşı der muḳābil-i Boġazḥiṣār der taḥt-ı Anaṭolı*, [kırmızı mürekkeple] *türbesi andadur.*" *Tezkiretü'l-Ebniye*'de cami ile medrese zikredilir; hamam ise yalnız 18. yüzyılda istinsah edilen iki nüshada yer alır: "*Ḳanlıcada İskender Paşa cāmiʿi; İskender Paşa ḥammāmı binā olınmışdur.*" *Adsız Risale*'de iki kere yazılıp üstü çizilen bu hamamı, paşanın hanedana mensup olduğu ima edilen karısı yaptırmış olabilir: "*Ve Sulṭān-ı İskender Paşa ḥammāmı der Ḳanlıca*"; "*Ḳanlıcada İskender Paşa ḥammāmı*".[17] Üç kapılı bir çevre duvarıyla kuşatılmış külliye, 1925'te ahşap kubbeli hamamının yıktırıldığı bir yol inşası sırasında değişime uğradı. Üstad Manol ve iki Rum yardımcısı (Yorgi ve Yani) tarafından Sinan'ın nezâreti altında inşa edilen hamamın maliyet hesapları, 1565'te (İskender Paşa'nın İstanbul kaymakamı olarak görevli olduğu yıl) mimarbaşının mührüyle damgalanmış bir masraf defterinde kayıtlıdır.[18]

Paşanın vakfiyelerinde zikredilmeyen medrese yok olmuş, caminin doğusundaki sıbyan mektebi de tanınmayacak derecede değişmiştir (tadil edilerek ilkokul sonra da karakola dönüştürülmüştür). Caminin kıble duvarının ardında olmak yerine, alışılmadık şekilde kuzeyindeki deniz tarafında yer alan, kesme taştan açık hava türbesi, demir şebekeli on altı penceresi bulunan (bugün kurşun kaplı bir ahşap çatıyla korunan) dikdörtgen bir yapıdır. Türbedeki iki tarihsiz mermer lahitte defnedilenler, geç Osmanlı devrinde ilave edilen kitâbelerle, "*merḥūm Ġāzi İskender Paşa*" ve "*merḥūm oġlı Aḥmed Paşa*" olarak tanımlanmıştır. Anlaşılan, Diyarbakır'da Sinan'ın tasarladığı bir caminin bânisi olan Çerkes İskender Paşa (ö. 1571) oğluyla birlikte buraya gömülmüş, türbenin asıl sahibi olan adaşı ise ölmüş olduğu Kıbrıs'ta toprağa verilmiştir.[19]

Caminin cümle kapısına, tamamlanma tarihi olarak 967 (1559-60) senesini veren ebced hesabıyla düşülen Arapça bir inşaat kitâbesi hakkedilmiştir. Bâni, bu "*binā*"yı Allah rızası için inşa eden cömert "*ṣadr ʿālī İskender Paşa*" olarak adlandırılmıştır.[20] Beden duvarları kaba kesme taş ile tuğla dizilerinden örülmüş caminin iki sıra penceresi vardır. Mabedin ahşaptan yeni düz tavanı, kiremit kaplı bir çatıyla korunmaktadır; önündeki ahşap direkliği ise kapalı bir soncemaat yerine dönüştürülmüştür. Mukarnas şerefeli, çokgen kesme taş minaresi, bir depremin ardından 1895'te yenilenmiştir. Özgün bezemelerinden yoksun iç mekândaki mukarnas kavsaralı mihraba yeni bir ahşap minber eşlik eder. Evliya Çelebi, bahçeli yalılarla mamur olmuş Kanlıca kasabasının "*iskele başında İskender Paşa Cāmiʿi*"ni şöyle betimler:

> Dört köşe duvar üzerine kırma çatı altında kubbeli ve kurşunlu ve tek minareli camidir. Avlusunda ulu ağaçları vardır. Mimar Sinan Ağa eseridir. (Kanlıca'da) bu camiden başka (diğer mabedler) mescidlerdir ve iki sıbyan mektebi var. Bunun dışında medrese ve darülhadis ve han ve darülkurra ve yemek yenecek imaret yoktur. Yalnız bir hamamı var ama o da gayet küçüktür. Fakat hamamın içinde bir kurnasının üzerinde, hünerli hir mermer yontucu marifet arz edip, beyaz bir mermere fil tasvir etmiş ki, her gören maharetli üstad hayretten parmağını ısırır. Öyle acaip ve garip bir fil suretidir ki sanki canlı gibidir.
>
> *Çār-küşe dīvār üzre yine çār-küşe ṭavan ve ḳubbe ḳurşūmlı ve bir mināreli cāmiʿdür. Ḥareminde dıraḫt-ı mevzūnları var kim Miʿmār Sinān Aġa bināsıdur. Bunlardan mā-ʿadā mesācidlerdür ve iki muʿallimḫāne-i sıbyānı var. Ġayrı medrese ve dārü'l-ḥadīs ve ḫān ve dārü'l-ḳurrā ve ʿimāret-i eṭʿām yoḳdur. Ancaḳ bir ḥammāmı var, ol daḫī ġāyet küçükdür. Ammā ḥammām içre bir ḳurnası üzre üstād-ı mermer-bür ʿarż-ı kemāl eyleyüp bir beyāż mermerde bir fīl taṣvīri itmişdür kim her gören üstād-ı kāmil engüşt ber-dehen ider. Bir ʿacīb ü ġarīb fīl ṣüretidür kim ġuyā zī-rūḥdur.*[21]

Bizans devrinden kalma devşirme bir eser olan fil tasvirli mermer levha, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.[22] Kuran, Evliya'nın sözünü ettiği iki mektebden birinin, sadece kubbeli dershaneden oluşan bir medrese olabileceğini tahmin etmiştir.[23] İskender Paşa'nın şirin manzumesi, bostancıbaşıların yetki alanı altındaki pastoral Boğaziçi sahillerinde Sinan'a atfedilen tek cami külliyesidir. Emekli bir beylerbeyi olan bâninin statüsüyle uyumlu şekilde ölçeği küçük tutulan külliye, İskender Paşa'nın kariyerinin anılarını payitahtın bu ücra sayfiyesinin peyzajına nakşederek, onun bostancıbaşı unvanını ölümsüzleştirmiştir.

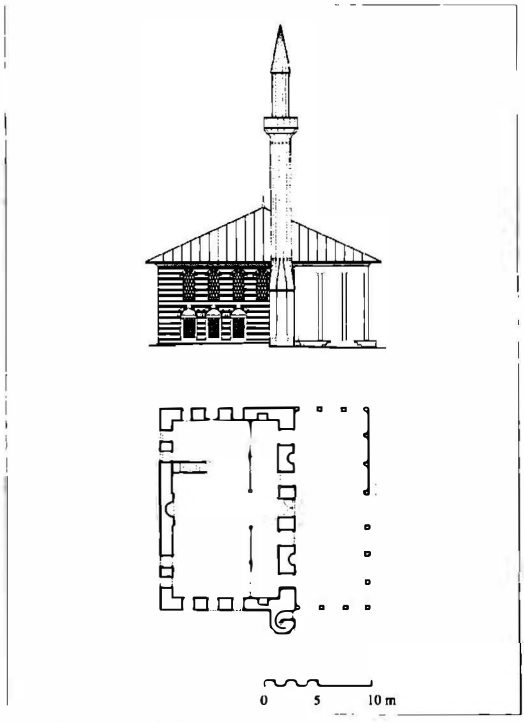

516 Odabaşı Behruz Ağa Camii, Yenikapı, plan ve yan cephe, ahşap direkliğin varsayımsal restitüsyonuyla birlikte.

III. ODABAŞI BEHRUZ AĞA

Sultan Süleyman'ın sarayında Hasodabaşı olan Behruz Ağa'nın camisi, payitahtın dış mahallelerinden Yenikapı'dadır (**res. 516**). Bölüm 4'te gördüğümüz gibi, *Tezkiretü'l-Bünyân*'da bu saray ağası iki kez zor durumda kalan Sinan'ı destekleyerek, onu padişaha övmüş ve velilik derecesine erişmiş bir "*pīr-i ʿazīz*" olduğunu teslim etmişti. Süleymaniye'nin açılış töreninde, yine bu odabaşının tavsiyesine uyan padişah, cami kapısının anahtarını Sinan'a uzatarak onun açmasını istemişti. Dolayısıyla, Odabaşı Behruz Ağa'nın mimarbaşının hâmileri arasında bulunmasına şaşmamak gerekir. Kendisi de bir saray ağası olan Sinan'ın bu sadık taraftarının iki yapısı otobiyografilerde zikredilmiştir: Yenikapı'daki "*Odabaşı cāmiʿi*" ve (bugün yok olmuş) "*Odabaşı ḥammāmı*".[24]

Ayvansarâyî caminin cümle kapısında ebced hesabıyla düşülen tarihini verir: "*Minnet ṭāʿat, 970* (1562-63) *tārīḫinde cāmiʿ-i şerīf tamām oldıġı ṭāḳ-ı dergāhında meşṭūrdur.*" Bâninin nerede medfun olduğunun bilinmediğine değinerek, camisinin yanında bir sıbyan mektebi ve kamusal çeşme yer aldığını belirtir.[25] İbadethanenin kuzeyindeki iki katlı dikdörtgen mekteb tamamen yeni baştan inşa edilmiştir. Mekteble aynı hizadaki çeşme, caminin demir şebekeli pencereleri olan avlu duvarına bitişiktir. İbadethanenin doğusunda küçük bir hazire vardır. Taş ve tuğla dizilerinden oluşan almaşık duvarlı, dikdörtgen planlı cami günümüzde kiremit çatıyla örtülüdür. Düz şerefeli, kesme taştan çokgen minaresi, 1766'daki depremde yıkıldıktan sonra yeniden yapılmıştır. 1782'deki bir yangında ağır hasar gören sakıflı caminin kendisi de, 1836'da ve 1969'da kapsamlı onarımlardan geçmiştir. İki sıra pencereli özgün beden duvarlarını koruyan cami, direkliğinin yerini iki katlı ve ahşapla kapatılmış bir soncemaat yerine bırakmıştır.

IV. MUSÂHİP ŞEMSİ AHMED PAŞA

Sultan III. Murad'ın musâhibi Şemsi Ahmed Paşa'nın Üsküdar'daki sahil sarayının bitişiğine mimarbaşı olağanüstü zarif bir cami, türbe ve medrese külliyesi eklemiştir (**res. 517-18**). Sinan'ın bu ayrıcalıklı hâmisi, ailesinin her iki kolundan asil bir soyla iftihar ediyordu: Annesi bir Osmanlı hanım sultanı, babası ise II. Mehmed tarafından ortadan kaldırılan Kastamonu'nun İsfendiyaroğlu hanedanından Kızıl Ahmedli Mirza Mehmed Bey'in oğlu idi. Dahası, baba tarafından şeceresinin Halid b. Velid'e (ö. 641-42) dayandığı iddia ediliyordu, fakat bu iddia herkes tarafından kabul görmüyordu. Peygamber döneminde yaşamış bu ünlü Arap kumandanı, Hz. Ömer halifeyken Suriye'yi fethedenler arasındaydı. Mekke Şerifi'nin İstanbul'daki elçisi 1557'de, hadis uzmanlarına göre Halid b. Velid'in ardında hiçbir çocuk bırakmamış olması nedeniyle, bu neseb iddiasının doğru olamayacağını yazmıştır. Tarihçi Peçevî de, Şemsi Ahmed Paşa'nın ağabeyi olan vezir Mustafa Paşa hakkındaki bir pasajda, Halid b. Velid neslinden geçinirler diyerek, bu iddiayı şüpheyle karşılamıştır.[26]

Şemsi Ahmed Paşa, III. Murad'a ithaf ettiği *Şehnâme-i Sultân Murâd* adlı tarih eserinde, Halid b. Velid gibi doğancılık ve savaşta hünerli olan atalarının, II. Mehmed'in kulları haline gelmelerinden itibaren Osmanlı padişahlarına avlar ve savaşlarda eşlik etmiş olduklarını belirtir. Sultan I. Selim devrinde Bolu sancakbeyi olan babasına, Sivas ve Erzurum ihsan edildiğinde, Gürcülere karşı savaşırken şehit düşmüştü. Ahmed, Sultan Süleyman'ın sarayının enderununda yetiştirildikten sonra, müteferrikalık ardından çeşitli saray ağalıklarına atandı (kapıcılar kethüdası, atmacacılar başı, şahinciler başı, sol ve sağ bölük ağası gibi). Ne zaman Sultan Süleyman'ın av meclislerine refakat etse, ona eğlenceli hikâyeler anlatır ve "*Şemsî*" mahlâsıyla yazdığı şiirlerini okurdu. 1548'de sipahiler ağası olarak Safevilere karşı açılan Nahcivan seferine katıldı. Bu sefer dönüşün-

de Amasya'da kışlayan padişah tarafından 1555'te Şam beylerbeyiliğine tayin edildi. Oradaki görev dönemi boyunca (1560'a kadar) Sultan Süleyman'ın Mimar Sinan tarafından tasarlanan Şam'daki cami külliyesinin inşaatına nezâret etmiş olduğunu tahmin ediyorum (Yapımına 1554-55'te başlanan caminin cümle kapısındaki, Şemsî mahlâslı, 1558-59 tarihli manzum inşa kitâbesini bizzat kaleme almıştır). Bundan sonra 1560 Nisan'ından itibaren sırayla Rum (Sivas), Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliklerine atanmıştır.[27]

Rumeli beylerbeyi olarak 1565'teki Zigetvar seferine giderken, payitahttan Sofya'ya öyle debdebeli bir geçit alayıyla ayrılmıştı ki, Selânikî'nin anlattığına göre, "*nesl-i Ḫālid bin Velîdden*" gelen Şemsi Ahmed Paşa'nın gösterişli maiyetini seyreden İstanbullular, böylesine "*şevket ü ḥaşmet*" sergileyen bir beylerbeyi görmediğinden onu coşkuyla takdir etmişlerdi: "*İstânbûl ḫalkı ise seyr ü temāşā ʿāşıḳı, nice rüzgār bu üslûb u āyîn-i merġûb üzre beglerbegi çıḳduġın görmeyüp pesendîde eṭvāra taḥsînler ve āferînler eylediler.*" II. Selim devrinin başında (1567-68) gözden düşen ağabeyi Mustafa Paşa'nın vezirlikten azledilmesinden kısa zaman sonra, gözü yükseklerde olan Şemsi Ahmed Paşa'ya, 1569'da artık yaşlanmış bir bende olması gerekçesiyle emekli olması emredildi: "*Görince bende pīr olmış be-ġāyet / Teḳāʿüd emrin itdiler ʿināyet.*"[28] Hâla onursal vezaret unvanına sahip emekli bir Rumeli beylerbeyi konumundayken, Şemsi Paşa, nüktedan ve hoşsohbet bir şair olması nedeniyle II. Selim'e musâhip olarak atandı. 250.000 akçe gelir getiren dirliklerini elinde tutmaya devam etmesine izin verildiği halde, vezir rütbesiyle mütekait olduktan sonra, sultanın "*muṣāḥib*"liğinden öteye geçemedi. Tekaüt olunca "*vaṭan*"ı olan Bolu'ya göçen paşa, III. Murad'ın cülusunda oradan İstanbul'a davet edilerek, yeni padişahın musâhipliğine atandı.[29]

Venedik elçisi Costantino Garzoni (1573) II. Selim'in Ahmed Paşa'nın Üsküdar'daki sarayını sık sık ziyaret ettiğini gözlemlemiştir. Bazen orada iki-üç gün kalan padişah, musâhibiyle aynı masada şarap içmekten ve onun Osmanlı hanedanına mensup olan annesiyle satranç oynamaktan hoşlanıyordu.[30] Schweigger (1577-81), II. Selim'in, hikâyeler, fıkralar ve şiirlerle onu eğlendiren "Şemsi Paşa adlı ünlü Türk şair" ile birlikte şarap içmeye bir zamanlar bayıldığı gibi, şimdi de III. Murad'ın onun refakatine düşkün olduğunu söyler.[31] Saraylı gözdelerinin tavsiyelerine bel bağlayan yeni padişahın saltanatında, Şemsi Paşa'nın nüfuzu doruğuna erişti. Gerlach (1577), III. Murad'ın bu av arkadaşının, bir hanım sultanın oğlu olması nedeniyle, saray-ı hümayunu ne zaman isterse ziyaret edebildiğini yazar. Dolayısıyla, bütün ileri gelenlerin saygı gösterdiği ve korktuğu bir şahsiyetti: Ne zaman veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'yı ziyaret etse, sanki padişahın ta kendisiymiş gibi karşılanıp ağırlanıyordu.[32]

Nitekim, Şemsi Paşa'nın Sokollu'ya karşı olan hizbin başını çektiği ve her fırsatta veziriazamı III. Murad'a kötülediği bilinmektedir. Mustafa Âli'nin fikrince, padişah musâhibi, veziriazamla arasındaki eski düşmanlık (*ʿadāvet-i ḳadîm*) nedeniyle onun gözden düşmesine ve "*belki ḳatline*" sebep olmuştu. "*Nedîm-mezheb*" ve "*lāubālî*" bir şahıs olarak vasfettiği Şemsi Paşa, sürekli olarak Sokollu'yu "*sādedil*" padişaha zemmediyor, rüşvet aldığını iddia ediyor, onun sözüne güvenmemesini ve şikâyetçilerden yazılı dilekçeleri (*ruḳʿa*) bizzat toplamasını öneriyordu: "*Vezīr-i āʿzama inanmañ, size ʿarż eyledüġi aḥvāli ṭoġrı şanmāñ, aḥvāl-i enāmla bi'z-zāt muḳayyed olmañuz yegdür.*" Âli, bunun üzerine herkesin birbirini ruk'alarla şikâyet ettiğini belirtir ve padişahın hatt-ı hümayunlarının artmasıyla, tuğralı hükümlerin rağbetten düştüğünü ve veziriazamların "*istiklâli*"nin kalmadığını gözlemler. Bu değişimlerin ve Şemsi Paşa gibi musâhipler ile harem ağalarının giderek devlet işlerine karışmasının "*nizām-ı ʿâleme iḫtilāl*" verdiğini belirtir.[33]

Mustafa Âli, Şemsi Ahmed Paşa'yı, Sultan Süleyman'ın "av musâhibi", II. Selim'in "içki ve işret arkadaşı" ve III. Murad'ın "devlet ve din işlerinde sırdaşı" olarak betimler: "*Sulṭān Süleymānla şikār muṣāḥabetin ve Sulṭān Selîm Ḫānla ʿıyş ü ʿişret muvāfaḳatin ve pādişāhumuz Sulṭān Murād Ḫānla umūr-ı mülk ü millet tecessüsünüñ murāfaḳatin itmişdür.*"[34] Âli, garezkâr paşanın, kâhyası Koçi Kethüda'ya ettiği itirafa kulak misafiri olduğuna değinmekten kendini alamaz. Şüphe götürür bu itirafa göre, Şemsi Paşa, III. Murad'ı 40 bin dükalık yüklü bir rüşveti almaya ikna ederek, Kızıl Ahmedli hanedanının intikamını aldığını övünerek anlatmıştı. Nasıl ki onlar bizim ocağımızı söndürdülerse, ben de onlarınkinin sönmesini hızlandıracağım, zira şu andan itibaren para canlısı olan padişah rüşvete karşı direnemeyecek ve irtişaya dadanması nedeniyle ne ülkesi ne de kendisi ayakta kalmayacak demişti:

> *Ḳoçi nām kethüdāsını bu ḳıṣṣadan āgāh idüp mā-vaḳaʿa her ne ise söyledi. "Li'l-lāhi'l-ḥamd Āl-i ʿOsmāndan Ḳızıl Aḥmedlüniñ intiḳāmın aldum" diyü şükr eyledi. Ḥattā mü'ellif-i ḥaḳīr anda ḥāżır bulınup "ne vechile intiḳām aldıñuz" didükde, "Pādişāhı rüşvete ṭaṭandırdum ḥattā bugün bir yirden ḳırḳ biñ sikke miḳdārı bir büyücek loḳma ṭatdırdum ba'de ḥāżā ne pādişāh rüşvet almaḳdan ferāġat ider ve ne rüşvetle mülki pāydār olup kendüsi iḳāmet eyler.*

Bunun üzerine, İslâm âleminde rüşveti başlatan atası Halid b. Velid'in adımlarını izlediği için Şem-

si Paşa'yı kutlayan Âli'nin tabii ki onun gözüne girmesi beklenemezdi.[35] Cömertlikten yoksun paşanın kendisine hâmilik etmemesinden yakınan yazar, mahlâsının (*Şemsî*) çağrıştırdığı güneş gibi parlamaktansa, sönmekte olan bir mumun ışığına benzemesine hayıflanır: "*Beydâ'-i himmetinüñ nesîm-i eşeri nâ-peydâ ve çırâğ-ı devletinüñ pertev-i münevveri şu'le-i şem'-i mürde gibi ne bellü müncadim, ne bellü hüveydâ idi.*"[36] Âli, Şemsi Paşa'nın Üsküdar'daki sahil sarayındaki edebî meclislere sık sık gidip kayıkçılara epey para harcamasına rağmen, kıskanç paşa, onun şairlik yeteneklerini padişaha methetmeye yanaşmamıştı. Bu meclislerden birinde, orada toplanan dostlar Şemsi Paşa'ya bu derece kudretli iken neden payitahtın merkezinde değil de kenarında olan Üsküdar'da "pergel gibi kenar çizersiniz" diye sormuşlar. Nükteli cevabı şu olmuş: Üsküdar insanların geçit yeridir, zira Anadolu, Şam, Haleb ve özellikle Kahire ile Irak'tan sayısız ihtiyaç erbabının işlek durağıdır. Dolayısıyla, bu kişiler vezirlerin İstanbul'daki saraylarını ziyaret etmeden önce, ilkin kendisiyle buluşup, hediyelerin en iyilerini ona veriyorlardı. Eğer Kostantiniyye'de sakin olmuş olsaydı, en iyi hediyeler vezirlere gidecek,

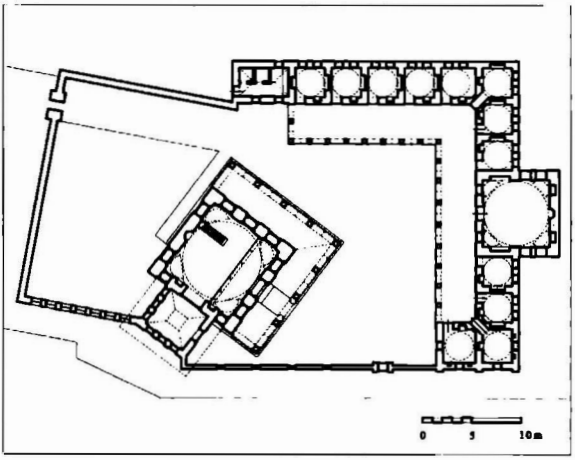

517 Şemsi Ahmed Paşa Külliyesi, Üsküdar, plan.

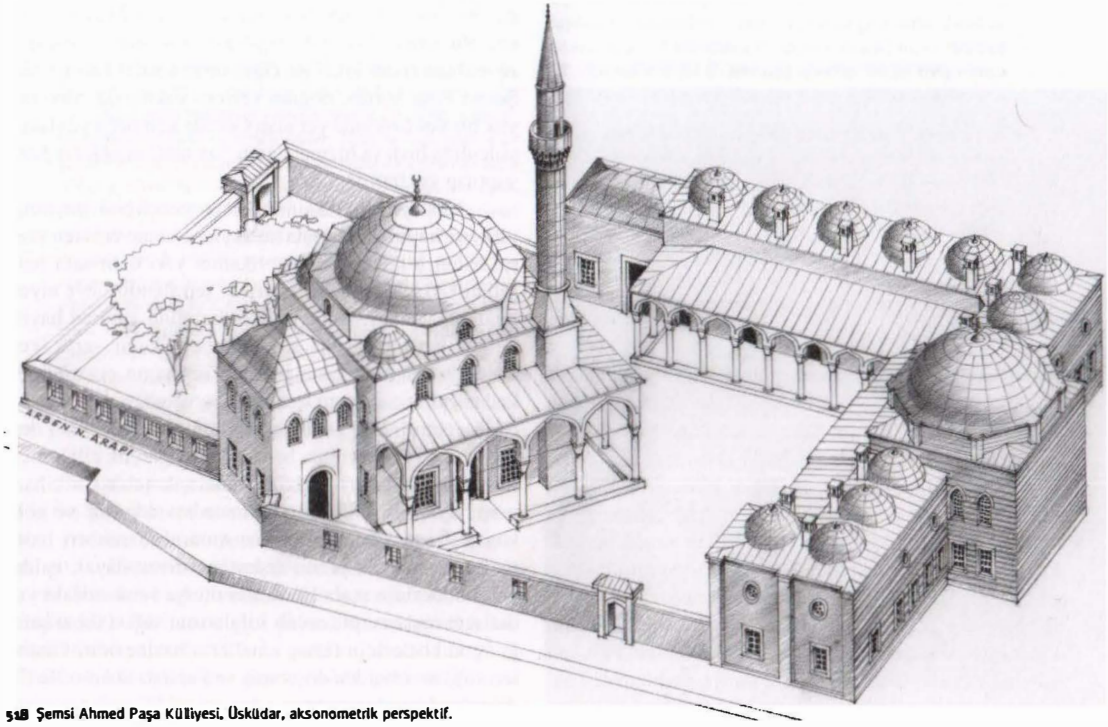

518 Şemsi Ahmed Paşa Külliyesi, Üsküdar, aksonometrik perspektif.

ancak onlardan bir şey kalırsa kendi eline geçecekti. Belki de ekâbirin çokluğundan kendisiyle hiç buluşmayıp meramlarına erişip geri döneceklerdi![37]

Kuşkusuz, Şemsi Paşa'nın Üsküdar'da yaşamayı seçmesinin diğer nedeni ihtiyatlılık ve sağduyuydu: Burası, devlet işlerine alenen bulaşmaması gereken, tıpkı kendisi gibi mazul olan ricalin geleneksel emeklilik mekânıydı.[38] Ayrıca onun sahil sarayı, sıkça padişahı ziyaret ettiği Topkapı Sarayı'nın tam karşısında olmak açısından da elverişli bir konumdaydı (**res. 278** [2, 9], **519**). Kanımca, Şemsi Paşa'nın cami külliyesi 1579 civarında planlanmış olabilir, çünkü o yıl Üsküdar'daki bahçesine su getirmek için "*bundan aḳdem Rumili Beglerbegisi olup müteḳāʿid olan emīrü'l-ümerāi'l-kirām Şemsi Aḥmed Paşa*" padişahtan özel izin almıştı. Bu izni açıklayan ferman, suyolu nâzırı Davud Çavuş'a hitaben yazılmıştır.[39] Caminin inşaat kitâbesi, tamamlanma tarihi olarak paşanın vefat ettiği 988 (1580-81) yılını verir. Ayvansarâyî'ye göre, sarayına bitişik olan külliye paşanın ölümünden (ö. 1580) sonra tamamlanmıştı:

> Müşarünileyh [paşa] ilkin Sultan Süleyman Han'a, sonra Sultan Selim bin Süleyman Han'a ve daha sonra da Sultan Murad Han bin Selim Han'a musâhip olmuştur. Tafsilatı [Mustafa] *Âli Târihi*'nde beyan olunmuştur. Bahsi geçen paşa kendi adını taşıyan meşhur sarayı müşarünileyh padişah hazretleri için bina ettirmiştir. O münasebetle yakınında bir cami-i şerif ile bir medrese binasına da lâyık olmuştur... Bu caminin inşa edildiği sırada ebedî saraya göç etmiştir.
>
> *Müşārun-ileyh ibtidā Sulṭān Süleymān Ḫāna baʿdehu Sulṭān Selīm ibn-i Süleymān Ḫāna ve baʿdehū Sulṭān Murād Ḫān ibn-i Selīm Ḫāna muṣāḥib olmışdur. Tafṣīli, ʿĀlī Tārīḫinde mübeyyendir. Paşa-yı müşārun-ileyh kendi ismiyle müsemmā olan ḳaṣr-ı meşhūrı Ḫüdāvendigār-ı müşārun-ileyh ḥażretleri içün binā itdirmişdir. O münāsebetle ḳarībinde bir cāmiʿ-i şerīf ve bir medrese-i münīf bināsında daḫi muvāfıḳ olmışdır... Cāmiʿ-i mezbūr binā oldıġı eṣnāda irtiḥāl-i dār-ı beḳā eylemişdir.*[40]

Şemsi Paşa'nın kendi ismini taşıyan kasrın, bu paragrafta en son zikredilen III. Murad'ın devrinde yaptırılmış olduğu anlaşılıyor. Fakat, yukarıda ele aldığım diğer kaynaklar, onun Üsküdar'daki konutunun II. Selim tarafından sıklıkla ziyaret edildiğini gösteriyor. Dolayısıyla, Şemsi Paşa 1579'da Üsküdar'daki bahçesine su getirmek için III. Murad'ın iznini aldığı sırada buradaki sahil sarayında yeni bir hünkâr kasrı yaptırıp padişaha hediye etmiş olabilir. (Nitekim, Koca Sinan Paşa da, III. Murad'a Topkapı Sarayı'nın dış bahçesinde iki sahil kasrı yaptırarak hediye etmiştir.) Şemsi Ahmed Paşa'nın adıyla anılan Üsküdar'daki sahil sarayı, muhtemelen hanedana mensup ailesinin kullanımı için ödünç verilen bir mîrî arazide yer alıyordu. Daha sonra padişahlar tarafından bir has bahçe olarak kullanılmaya başlanan bu saray, Şemsi Paşa'nın külliyesindeki medresenin batı kıyısından, arka tepedeki Rum Mehmed Paşa külliyesine kadar uzanıyordu (**res. 84, 278** [2]). III. Murad için yapılan kasrın tarihi bilinmiyorsa da, camiden biraz önce, yaklaşık 1579'da inşa olunduğu tahmin edilebilir.[41]

Bâninin 988 (1580-81) tarihli vakfiyesi, Üsküdar, Bolu ve Gerede'deki hayır binalarını belgeler ve iki hanedana bağlanan soylu şeceresini özetler: Şemsi Ahmed Paşa, merhum babası Mirza Paşa el-Halidî tarafından Hz. Halid bin Velid soyunda bağlanıyordu; cennetmekân iffetli annesi Şahnisa Sultan tarafındansa yüce bahtlı Osmanoğuları hanedanının soyundan geliyordu. Bu hanım sultan, II. Bayezid'in evladından Şehzâde Sultan Abdullah'ın kızıydı. Altından silsilesi ve övünülecek nesebiyle, vakfın kurucusu "Şemsî Paşa diye güneş gibi şöhret bulmuştu" (*Şemsī Paşa dimekle mihr-āsā şöhret bulmışdur*).[42] Vakfiye, hem paşanın doğduğu yer ve aslî makamı (*maḳāmı aṣlīleri*) olması, hem de insanların değer verdiği büyük bir anayol üzerinde konumlanan bir menzil olması nedeniyle, Bolu şehrini imar ve ihya ettiğini açıklar. Orada inşa ettirdiği nurlu caminin avlusunda şeriata bağlı dervişlere ihsan ettiği beş hücreli bir "*ḫānḳāh*" ve caminin civarında "*bir ʿimāret-i ʿāmire ve dārü'ż-żiyāfet-i fāḫire*" bina etti. Bu imaret, "*üç bāb tābḫāneyi ve maṭbaḫ ve maḫzen ve maḥṭab* [odunluk]" ile diğer müştemilâtı kapsıyordu. Şemsi Paşa ayrıca, doğum yerinin yakınında, yine büyük bir yol üzerinde yer alan Gerede adlı nefis yaylakta, yolculara bedava hizmet veren "*on sekiz ocaḳlı bir ḫān*" yaptırıp vakfetti.[43]

Vakfiye, mütekaid paşanın gençliğini geçirdiği vilayeti hayır binalarıyla süsleyip mamur ettikten sonra, hâlen şeref makamı ve ikamet yeri olan safa bahşedici Üsküdar'ı da iltifatlarıyla şereflendirmeye niyetlendiğini anlatır. Burayı Ülker burcunu andıran hayrat ve hasenat binalarıyla tezyin etmeye karar verdi (**res. 84, 519-20**). Deniz kenarındaki sarayının civarında, o kadar yüksek, sağlam temelli, hoş ve göğe dokunan bir cami yaptırdı ki, "gönülçelen gümüş kubbesi leb-i deryada bir su kabarcığına benzer ve rengârenk cilâlı mermerlerinin her biri sekiz cennete ışık salan bir cihannuma aynasıdır" Mavi gök onun revaklarıdır ve gökkuşağı onun kemerlerinin yansımasıdır; minberi basamak basamak Tanrı'nın arşına merdiven dayar; ışıldayan kubbesinin eşsiz kandilleri dünya semasındaki yıldızların nişanesidir; revak sofalarının safası ikbal şafağı ve kubbelerinin fezası emellerin hazinesidir; kemerleri (ay) mermerden döşenmiş ve kapıları abanoz ile fildişinden kenetlenmiştir:

519 Şemsi Ahmed Paşa Külliyesi, Üsküdar, arka planda Topkapı Sarayı'nın göründüğü İstanbul siluetiyle birlikte.

Ḥālā hengām-ı ferāğlarında maḳarr-ı ʿizzet ve cāy-ı ḳarārları olan maḥrūse-i ṣafā-baḫş Üsküdārı daḫi şeref-i iltifāt ve iʿtibārları ile müşerref eyleyüp ebniye-i ḥasenāt-ı süreyyā-ḳarīn ile taʿmīr ve tezyīn ideler, binā'en ʿalā ẕālik müşārun-ileyh vāḳıf-ı rūşen-meşālik maḥrūse-i mezbūrede leb-i deryā-yı dürer-bār ve güher-dārda dārü's-saʿādeleri civārında bir cāmiʿ-i bülend ve ʿālī-esās ve maʿbed-i dil-pesend ve āsmān-misās binā itdüler ki ḳubbe-i dil-āvīz-i sīmīni leb-i deryāda bir ḥubāb ve mermer-i mücellāsınuñ her ḳıṭʿa-i rengīni āyīne-i heşt-behişt-i ʿālem-tāb. [Şiir] *"Sipihr-i nīlgūn-ı nīlīn-revāḳeş / Būd ḳavs-ḳuzaḥ ʿaḳsi zi-ṭāḳeş // Minber-i ʿanber-şikeni pāye pāye ʿarş-ı raḥmāna nerdübān / Ve ḳanādil-i bī-ʿadīl-i ḳubbe-i rūşeni meşabīḥ ile müzeyyen semā-i dünyādan nişān // Ṣafā-yı ṣoffahāyeş ṣubḥ-i iḳbāl / Feżā-yı ḳubbehāyeş genc-i āmāl // Mümehhed ferş-i mermerdür ḳamerhāyeş / Muvaṣṣal zi-abanos ve ʿāc derhāyeş."*[44]

Bu ışıldayan caminin (*cāmiʿ-i lāmi'ün-nūr*) neşe verici şadırvan avlusunda, "güneş şöhretli paşa" (*paşa-yı şemsīyyü'ẕ-ẕuhūr*), darülhadis olarak işlev gören, on iki hücreli ve güzel dershaneli bir medrese bina etti. Bundan başka, vefat ettiğinde soylu ve latif bedeninin gizli bir hazine gibi defnedilip saklanacağı bir sultanî türbe yaptırdı: ***"Cism-i şerīf ve ʿunṣūr-ı laṭīfleri ol türbe-i hümāyūn içre genc-i nihān gibi medfūn ve maḫzūn ḳılına."***[45] **Bu hayratı yaratmasının nedeni** şuydu:

520 Şemsi Ahmed Paşa Külliyesi, Üsküdar, havadan görünüm.

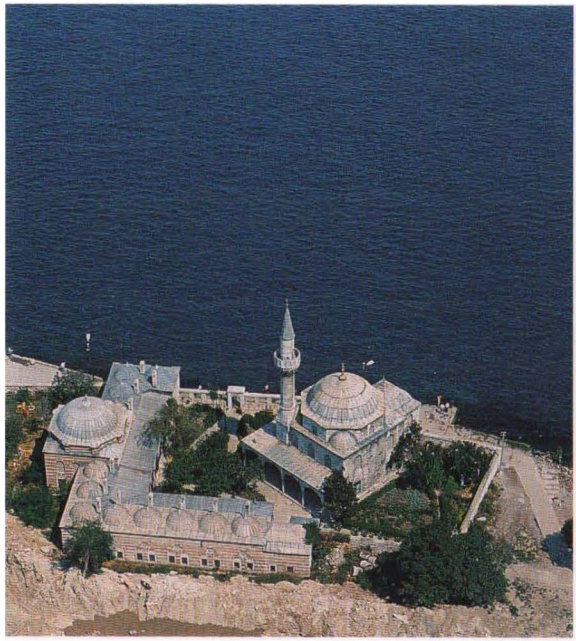

"Zaman'ın yüzünde sabit ve dayanıklı kalmak ve geceyle gündüzün sayfasında kendinden sonra yadigâr bırakarak, insanların dilinde daima övülerek anılmak" (*Çehre-i rūzgārda ṡābit ve ḳarār ve ṣaḥîfe-i leyl ü nehārda kendülerden ṣoñra yādigār ḳalup ẕikr-i cemîlleri elsine-i nāsda dā'imā meẕkūr olmaḳ*).[46]

Şemsi Paşa'nın hayratı, yaşamı ve kariyerinin anılarını imparatorluk coğrafyasına nakşederek ölümsüzleştirmeyi hedefliyordu. İlkin, beylerbeyi olarak hizmet ettiği Şam'da yaptırdığı külliye, 1554 tarihli bir vakfiyede kaydedilmiştir: Şehrin iç kalesi yakınındaki havuzlu bir bahçede inşa edilen bir medrese, zaviye ve han.[47] Ardından, Kuzeybatı Anadolu'da, Kızıl Ahmedli hanedanının bir zamanlar hükmettiği Bolu ve Gerede'deki yapılar geldi. Şemsi Paşa'nın Bolu'daki sarayını gören Evliya Çelebi, onun atası tarafından fethedildiği için bu şehrin kendi soyuna nesiller boyu daimî "*ocāḳlıḳ*" olarak ihsan edildiğini söyler. Nesilleri o sırada hâlâ devam eden bu aileye "*Şemsi Paşa oğulları*" deniyordu.[48] 1564 tarihli bir fermanla Sultan Süleyman, o dönemde Anadolu beylerbeyi olan Ahmed Paşa'ya, "*Bolıda binā itdügi cāmi'üñ müsāfirḫānesi evḳāfı olmayup*", onun dilediği köyleri temlik eder.[49] Depremle yıkılıp yeniden inşa edilen ve bugün İmaret Camii olarak tanınan, almaşık duvarlı bu iddiasız sakıflı camiye vaktiyle, *Tuhfe*'de Sinan'a atfedilen bir imaret eşlik ediyordu: "*Bōlıda Şemsī Paşa 'imāreti*." Yukarıda alıntıladığım vakfiyede bahsi geçen "*müsāfirḫāne*" imaretin tabhanesi olmalıydı.[50]

Mimarbaşının otobiyografilerinde, Şemsi Ahmed Paşa'nın Üsküdar'daki prestij anıtının tüm bileşenleri Sinan'ın eserleri olarak addedilmiştir: Cami, medrese ve türbe. Sadece *Tuhfe*'de zikredilen tekke paşanın vakfiyesinde yer almaz: "*Üsküdar'da Şemsi Paşa cāmi'i, tekye 1,* [kırmızı mürekkeple] *türbesi.*"[51] Fakat tekkenin Şemsi Ahmed Paşa'nın külliyesinin bir parçası olduğu Atâî ve Hulvî'nin derlediği Halvetî şeyhleri biyografilerinden anlaşılıyor. Atâî, Halvetî şeyhlerinden Yayabaşızâde Hızır'ın (ö. 1005) yeni tamamlanan Şemsi Ahmed Paşa külliyesinin cami, darülhadis ve zaviyesindeki görevlerinin muhaddislik (hadis), müfessirlik (tefsir), zaviyedarlık ve müzekkirlik (zikir) olduğunu belirtiyor: "*Üsküdarda Şemsi Paşanuñ cāmi'-i şerīfi ve dārü'l-ḥadīṡ ve ḫānḳāhı tamām olduḳda, ibtidā bunlar muḥaddiṡ ve müfessir ve zaviyedār ve müẕekkir olmışidi.*" Hem Atâî hem Hulvî, ilmiye mesleğini terk edip tarikat yoluna giren bu cezbedici şeyhin, "Şemsi Ahmed Paşa Zaviyesi"nden ayrılarak, 1585'te III. Murad'ın darüssaade ağası Mehmed Ağa tarafından kendisi için bina edilen zaviyeye geçtiğini yazarlar. Bu bölümün sonunda ele alacağım, Mimar Sinan yapısı olan Mehmed Ağa'nın Çarşamba'daki cami küliyesine dâhil olan zaviyede müridlerini irşad etmekten başka, Yayabaşızâde Hızır Efendi oradaki tek hücreli darülhadiste tefsir okutuyordu. Onun yerine Şemsi Ahmed Paşa külliyesine atanan ikinci Halvetî şeyhi Vişnezâde Efendi (ö. 1602) ise, Vişne Mehmed'in oğluydu. Bölüm 7'de görmüştük ki, babası, Ferruh Kethüda camisinin zaviyesinde şeyhlik yaptıktan sonra, Valide Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki zaviyesinin ilk şeyhi olmuş ve 1584'te ölene dek aynı külliyenin darülhadisinde tefsir dersleri, camisinde de vaazlar vermişti. Atâî, Şemsi Ahmed Paşa camisi ve darülhadisinde Şeyh Vişnezâde'nin vaizlik ve muhaddislik yaptığını belirtirtir: "[Vişnezâde] *Üsküdarda vāḳi' Şemsi Paşa cāmi'-i şerīfinde vā'iẓ ü nāṣıḥ ve dārü'l-ḥadīṡinde muḥaddiṡ olmışidi.*" Halvetî şeyhlerinin Sinan yapısı külliyeler arasında bu derece girift ağlar kurmaları, Sonsöz'de ele alınan tasavvuf karşıtı Kadızadeli hareketinin önde gelen etkenlerinden biriydi.[52]

Üsküdar'daki caminin, mukarnas kavsarası olmayan kemerli cümle kapısının üstündeki Türkçe inşaat kitâbesi, yapının bânisinin ölümünden sonra tamamlandığını teyit eder. Kapı kemerinin tepesindeki dikdörtgen panoya sülüs hatla çift kartuşlu iki satır halinde kazılan kitâbeyi kaleme alan şair Ulvî, merhum bâniye cennette bir yer temenni eder ve caminin Peygamber'in ümmetine bir secde yeri olmasını diler:

Şemsī Paşa eyledi bu cāmi'i bünyād çün
Umarız kim ola merḥūmuñ yiri Dārü's-selām

'Ulvīyā, hātif görince didi kim tārīḫini:
"Secdegâh olsun Ḥabībüñ ümmetine bu maḳām"
988 (1580-81).[53]

Eremya Çelebi'ye göre, Tophane'deki iskele kadar büyük olmamakla birlikte, Anadolu'nun her yerinden gelen ve gidenlerle dolan büyük bir iskelenin yanındaki bu cami külliyesi, son derece görünür bir mevki işgal ediyordu (**res. 104, 278** [2]).[54] Türbe kapısının üstüne hakkedilen, bugün yok olmuş bir kitâbe, paşanın kabrini kayıklarla gelip geçenler ruhuna dua okusun diye deniz kenarına yaptırdığını açıklar:

Türbesini kenār-ı deryāda
Şemsī anuñçün eyledi bünyād

Geçerken bu kenār-ı deryāda
Āşinālar du'āyile ide yād

Yā ilāhī bi-ḥaḳḳ-ı nūr-ı Nebī
Nārdan eyle ol ḳuluñ āzād.[55]

Caminin bedenine eklemlenmiş sıradışı türbe, sanki bir sahil kasrının denize doğru çıkıntı yapan şehnişî-

niymiş gibidir. Her ikisi de kesme küfeki taşından örülü ve üstyapıları kurşun kaplı olan cami ile türbe, tek bir bina olarak tasarlanmıştır. Türbenin kaybolan bir kırık kitâbe parçası ise, paşanın kendi mahlâsını kullandığı şiirlerinde rastlanan bir ifadeyle, "*Şemsî-yi bî-çâre*"nin ilâhî rahmet dileyen Türkçe şiirini alıntılıyordu. Kırık ve eksik kitâbede Konyalı, birinci tekil şahıs sesiyle bâninin kendi dileğini dile getiren şu sözleri okumuştur:

Ne yazılmışdur oḳı meşhedimüñ ṭaşında
Sergüzeştüm bilinsin dirseñ eger başımda

Yā ilāhī ṣoñ nefesinde Şemsī-yi bī-çārenüñ
Cürmine ḳılma naẓar bir aʿmāl yüzinden daḫī.[56]

Eremya Çelebi cami kubbesinde alışılagelmemiş, ışıldayan bir şemse (güneş diski) şeklindeki altın yaldızlı alemin, bânisinin mahlâsına gönderme yapmak maksadıyla tasarlanmış olabileceğini belirtir.[57] (Şimdiki alem hilâl biçimindedir.) Cami külliyesinin kuzeybatısına bitişik olan ve paşanın adıyla anılan sahil sarayı da bir başka kimlik nişanesiydi.

Evliya Çelebi'ye göre deniz kenarındaki Sinan yapısı küçük cami o ḳadar şirin bir anıttır ki, görenler onu (İran'daki) Kasr-ı Şirin sanardı: "*Ve cāmiʿ-i Şemsi Paşa leb-i deryāda bir küçük cāmiʿdür ammā ġāyet şīrīn cāmiʿdür kim güyā bir ḳaṣr-ı şīrīndür, Miʿmār Sinān bināsıdur.*"[58] Mihrümah Sultan'ın, civardaki Üsküdar iskelesindeki daha anıtsal cami külliyesi gibi, bu da bir sahil sarayını andıracak şekilde tasarlanmıştır (**res. 278** [1, 2]). Kuran, Şemsi Paşa'nın Boğaziçi kıyılarını süsleyen minik fakat alımlı külliyesini, Sinan'ın "en kayda değer eserlerinden biri" olarak değerlendirir.[59] Külliye, mimarbaşının mimarîyi doğal çevreyle organik olarak kaynaştırmadaki ustalığının çarpıcı bir örneğidir. Alışılagelmiş U-biçimli medrese planının bir kanadını izale ederek, muhteşem manzaralara açılan, L-biçiminde asimetrik bir tasarım yaratmıştır. Cami ile medrese arasında uzanan avlunun denizle ilişkisi, bu iki yapıyı birbirine bağlayan çevre duvarına açılan demir şebekeli dikdörtgen pencerelerle sağlanmıştır. Şiirsel avluyu denizden perdeleyen pencereli duvar, çerçevelenmiş "Boğaz manzaralarının seyredildiği bir resim galerisi" izlenimini vermektedir.[60]

Külliyenin biri kara tarafında, diğeri de denize bakan iki kapısı vardır. Kara kapısı küçük bir hazireye açılır. Avlu, baklava başlıklı sütunlara dayanan sivri kemerli ve düz tavanlı kesme taştan bir revakla görsel olarak bütünleştirilmiştir. Kare planlı caminin yıkılan L-biçiminde çift kollu revağı ve mukarnas şerefeli minaresi 1940'ta yeniden inşa edilmiştir. Medresenin yine L-biçimindeki revağı, dershane kapısıyla aynı hizada yerleştirilen, iki çift yeşil ve pembe somaki sütunla onurlandırılmıştır. Kesme küfeki taşından inşa edilen türbeli camiden farklı olarak, medresenin almaşık duvarları taş ve tuğla dizilerinden örülmüştür. Fakat denize bakan cephelerindeki kesme taştan duvarlar, medresenin bu açıdan görünümünün önceliğini vurgulayacak şekilde, cami ve türbeyle görsel uyum sağlar. Dershanenin (6,90 metre çaplı) kubbesi, daha büyük cami kubbesinin (8,20 metre çaplı) hâkimiyeti altındadır. İbadethanenin tromplu yüksek kubbesi, dıştan dört pencere ve kurşun kaplı dört yarım kubbe ile çevrili, sekizgen bir taş kaidenin üzerinde oturur. Caminin beden duvarlarına iki sıra pencere açılmıştır; mihrabın üzerine ayrıca bir yuvarlak pencere yerleştirilmiştir.

Bir yalı köşkünü andıran türbe, sivri profilli bir aynalı tonozla örtülüdür. İki sıra pencereyle içi ışıkla yıkanan aydınlık türbe, tunç şebekeli bir kemerle ayrıldığı caminin iç mekânının uzantısıdır. Konyalı'nın görmüş olduğu mahvolmuş eski yekpâre zarif tunç şebeke "devrinin ince bir sanat eseriydi" Türbe ile ibadethanenin bir bütün oluşturacak biçimde tasarlanan iç mekânları arasındaki irtibat, evliya türbelerinin yaygın bir özelliğidir; otobiyografilerde Sinan'a atfedilen Beşiktaş'taki Yahya Efendi türbesi (1570-71) örneğinde olduğu gibi. Bu hususiyet, Şemsi Paşa'nın vakfiyesinde gizli bir hazineye benzetilen vücudunun kutsallığını pekiştirir.[61] Ne de olsa paşa, yazdığı eserlerde, yalnız soylu hanedan şeceresiyle övünmekle kalmamış, aynı zamanda Hz. Muhammed'in ashabından Halid b. Velid'e dayanan düzmece soyunu ilân etmek için hiçbir fırsatı kaçırmayarak, kendini âdeta bir velîlik hâlesiyle donatmıştı.

Caminin içindeki kalemişi nakışlı bezemeler ve alçıişi kabartmalı yazılar, 1940 restorasyonları sırasında tamamen soyulmuş ve "çırılçıplak görünüşü ile insanı sıkan taşlar bırakılmıştır" Konyalı, tamirlerden önce kubbenin merkezinde Nur suresinden bir âyet (24: 35), eteğinde ise Âyet el-Kürsî'nin (2: 255) yazılı olduğunu söyler.[62] Bu âyetlerden birincisi bâninin ışıltılı mahlâsını çağrıştırırken, ikincisi öbür dünya çağışımlarıyla yüklüdür. Standart mihrab âyeti (3: 37) yazılan mukarnas kavsaralı mihraba, modern bir ahşap minber ile caminin kapısı üstündeki müezzin mahfili eşlik eder (bu mahfil vaktiyle çok değerli iki sütun üzerinde yükseliyordu). Dershane kapısının tepesindeki kitâbede hakkedilen Kur'an âyeti, cennete girenleri selamlayarak, vakfiyede geliştirilen aynı temayı yankılar (13: 24).

Enfes bahçelerle çevrili bir sahil kasrını andıran cami külliyesi, bânisinin mahlâsına gönderme yapan semavî ışık imgeleriyle, dünya ile âhiret arasında köprü kuruyordu. Komşu sarayın bahçe köşkleri ve arka tepedeki Rum Mehmed Paşa'nın eski tarz camisi ile birlikte

denizden temaşa edildiğinde, Mimar Sinan'ın tasarladığı çağdaş üslûplu manzume, şair hâmisinin incelmiş saraylı zevklerini âdâba münâsib bir şekilde yansıtıyordu. Ufak olmakla birlikte nefes kesici bu anıtla, padişahın üstüne titrediği "güneş şöhretli" musâhibi, şânını ebedîyen payitahtın siyasal merkezine kazımıştı, her ne kadar ihtiyat icabı konumu şehir dışında kalsa bile.

V. DARÜSAADE AĞASI MEHMED AĞA

Uzun yıllar boyunca harem-i hümayunda darüssaade ağası olarak hizmet eden (1574-91) karaağalar başı Habeşî Mehmed Ağa'nın türbeli cami külliyesi, vezirlere ait muadillerine öykünerek, bâninin statüsünün benzeri görülmedik tırmanışını beyan ediyordu (**res. 521-23**). Valide Nurbanu Sultan'a bağlı harem hizbinin başı olan darüssaade ağası, zamanının çoğunu kadınlarla geçiren III. Murad'a yakınlığı sayesinde sahip olduğu nüfuzuyla, akağaları gölgede bırakmıştı.[63] Eskiden Enderun'daki akağaların idaresi altında olan Haremeyn-i Şerifeyn ve selâtin vakıflarının nâzırlığına 1586-87'de atanmasıyla, Mehmed Ağa'nın gücü doruğuna ulaştı.[64] Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusuna açılan harem kapısının üzerindeki bir kitâbe bu idarî değişimi kutlamaktadır. Ağa'nın her Çarşamba yönettiği divan toplantılarının yer aldığı kubbeli mekân bu kapının ardındaydı. 996 (1587-88) tarihli kitâbe, adil Sultan III. Murad'ın, darüssaade ağası Mehmed Ağa'nın tavsiyesine uyarak, bu toplantı kapısının (*bâb-ı dîvân*) itibarını arttırdığını belirtir.[65]

18. yüzyılda karaağaların biyografilerini derleyen bir eser, onların 16. yüzyıl sonlarında iktidara yükselişini şöyle betimliyor:

> Biline ki, onuncu cihan hükümdarı cennetmekân Sultan I. Süleyman ile II. Selim çağında, tarihlerde darüssaade ağalarının (baş karaağalar) varlığı her ne kadar işaret edilmişse de, o dönemde harem-i hümayun hizmeti ekseriya kapu ağaları (baş akağalar) ile hazinedarbaşıların göreviydi. Dolayısıyla, tarihçiler için, baş karaağaların (o sırada) meşhur ve mesut olmadığı açıktır. 1574 tarihinde tahtın süsü olan Sultan III. Murad'ın saltanatının başlangıcında, darüssaade ağalığı ile mutlu olan Mehmed Ağa, aşağıda görüleceği üzere, zamanla parlak eserlere muvaffak olup Haremeyn evkafı (nâzırlığı) ile onurlandırılması nedeniyle, hal ve tavırları tarih kitaplarının parıldayan süsü ve bu önemsiz cömert kişinin yükselişinin başlangıç noktası olarak bilindiğinden onun biyografisi ile (bu eserin) konusuna girilmiştir.
>
> *Maʿlûm ola ki ʿâşir-i cihândârân-ı zemân cennet-mekân Sultân Süleymân ve Sultân Selîm-i Şânî eyyâmında dârü's-saʿâde ağası mevcûdiyetine her ne kadar baʿżı tevârîḫde işâret mesbûk ise, ʿaṣr-ı mezkûrda ḥarem-i hümâyûn ḫizmeti ekseriyâ ḳapu aġalarıyla ḫaṣṣ başlar ʿuhdesine maḥmûl olmaġın dârü's-saʿâde aġaları meşhûr u mesṭûr olmadıġı tevârîḫ görenler ʿindinde mekşûfdur. 982 târîḫinde erike-pîrây-ı salṭanat olan Sulṭân Murâd-ı Ṣâliṣiñ evâi'l-i devletlerinde dârü's-saʿâde aġalığı ile kâm-kâr olan Meḥmed Aġa ber-vech-i âtî imtidâd-ı zemânla âṣâr-ı celîleye muvaffaḳ ve ḥaremeyn evḳâfı ile müşerref olmaḳdan nâşî aḥvâl ü eṭvâr-ı zîb-efrûz-ı tevârîḫ-i esfâr ve bu şirzime-i kerîmetü'l-erümenüñ ibtidâ ve pîşvâsı olmaḳ üzre şöhret-şiʿâr olduġına binâ'en mumâ-ileyhüñ tercemesi ile maḳṣûda şurûʿa ibtidâr olınmışdur.*[66]

Yukarıda belirtildiği gibi, derleme, şöhret kazanmış ilk karaağalar başı olması nedeniyle, Mehmed Ağa'nın biyografisiyle başlar. III. Murad saltanatı boyunca bu ağanın nüfuzu o kadar büyüktü ki, onun bağımlıları ve yetiştirdiği kişilerin birçoğu vezirlik rütbesiyle onurlandırılmıştı: "*Dârü's-saʿâdet-i şerîfe aġalığı ile kâm-kâr ve on yedi sene miḳdârı eyyâm-ı salṭanat-ı Sulṭân Murâd-ı Ṣâliṣde cümletü'l-melik maḳâmında müʾtemen ve müsteşâr olup, ʿâlî-himmet ve ṣâmî-menzilet olmaḳdan nâşî çerâġ ve terbiye-kerdelerinüñ ekṣeri rütbe-i vezâretle behre-dâr olmışlardur.*" Biyografi, Mehmed Ağa'nın hayratı arasında Romanya'da Tuna nehri kıyısında önceleri gayrimeskûn olan İsmail Geçidi adlı bir yerde yaptırdığı kaleyi ve İstanbul'daki "Çarşamba Pazarı"nda (*Çihâr-şenbe Pâzârı*) gömülü olduğu türbeyi içeren cami külliyesini zikreder.[67] Selânikî, darüssaade ağası Mehmed Ağa'nın 26 Ocak 1591'de vefat ettiğini kaydeder. Ertesi gün divan-ı hümayun toplanmayıp, devlet erkânı merhumun cenaze namazını II. Mehmed Camii'nde kıldıktan sonra, ağa "*kendü câmiʿi civârında defn olındı.*" Ağanın tüm muhallefatı satılıp, elde edilen gelirin vakfına eklenmesi buyuruldu. Sevilmeyen ağanın ölümüne halk şu nâhoş Farsça tarihi düşürdü: "Göçtü bu dünyadan o kara belâ!" (*Reft ez ʿâlem ân belâ-yı siyâh, 999*).[68]

Mehmed Ağa'nın hayır eserleri iki ayrı vakfiyede kayıtlıdır. 1582 tarihli ilk vakfiyede, Ayasofya yakınında Divanyolu kenarındaki Hâce Rüstem mahallesinde "yenilikçi tasarımlı cazibeli" (*ṭarḥ-ı cedîd-i dilfirîb*) bir "*sebîl*" bağışlanmıştır. Vakfiyeyi imzalayan şahitler arasında, bugün mevcut olmayan sebil projesinden mesul olduğu anlaşılan, eski suyolu nâzırı olarak anılan mimar Davud vardır: "*Dâvûd Beg ibn-i ʿAbdullâh nâẓır-ı râh-ı âb-ı sâbıḳ.*"[69] Ziyadesiyle görünür bir yer işgal eden ve fevkânî bir sıbyan mektebi içeren sebil, 1579-80 tarihinde yapıldı. Payitahtta alışılmamış bu yapı tipi, kanımca Memlûk sebil-küttablarından (sebil-mekteb) esinlenmiş olmalıdır. Darüssaade ağası Mehmed Ağa'nın 1578'de onarma izni aldığı Medine'deki Memlûk tarzı mekteb gibi eski örnekler, onun İstanbul'daki yapısını etkilemiş olabilir. Medine kadısına bu tarihte gönderilen iki ferman, Mehmed Ağa'nın oradaki "*maṭbaḫ-ı ʿâmire*" karşısındaki boş arsada Memlûkler (*Çerâkise*) zamanından kalma

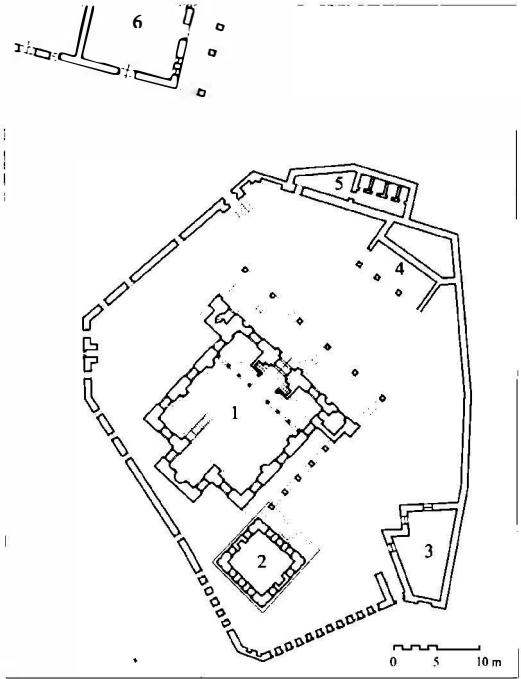

521 Mehmed Ağa Külliyesi, Çarşamba, plan: 1. Cami, 2. Türbe, 3. Çevre duvarının inşaat kitâbeli kapısına bitişik sokak çeşmesi ve zaviye şeyhinin evi, 4. Abdest muslukları, 5. Helalar, 6. Çifte hamam.

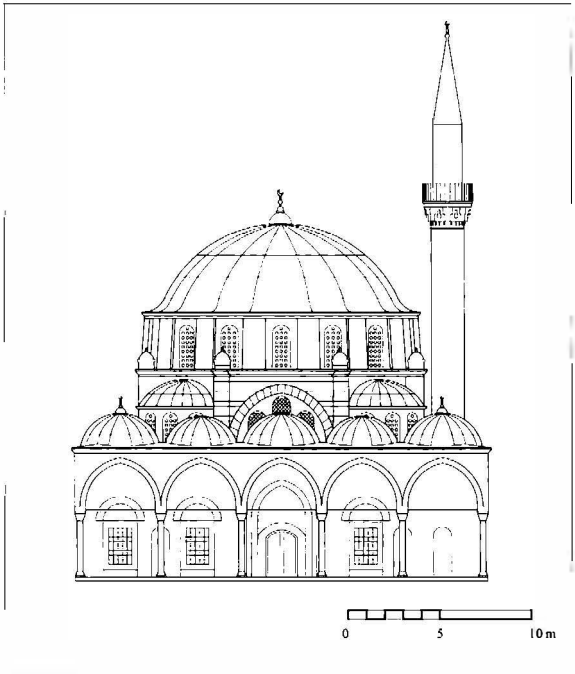

522 Mehmed Ağa Camii, Çarşamba, cephe.

523 III. Murad'a Seyyid Lokman'ın yazmasını sunan darüssaade ağası Mehmed Ağa, 1583, kâğıt üzerine suluboya, Lokman'ın, *Zübdetü't Tevârih*'inden.

harap mektebin yerine yeni bir mekteb (*müceddeden bir mu'allimḫāne*) inşa etmek istediğini bildirir. Ayrıca buradaki "*Rıbāṭ-ı Zemīn*" denen harap fukara odaları ve sebili onartmak arzu ettiğinden, bunların mülk mü yoksa vakıf mı olduklarının tahkik edilmesi buyurulmuştur.[70]

III. Murad tarafından 1579 ve 1581 yılları arasında bağışlanan birkaç icazet belgesi, darüssaade ağasının İstanbul surları dışında keşfetmiş olduğu kaynakların suyunu, Allah rızası için Hace Rüstem mahallesinde bina ettirdiği sebil ile Irgadpazarı'nda (Çemberlitaş yakınındaki) yaptırdığı diğer sebile yönlendirmesine izin verir. Bu belgeler "*Dāvūd Çavuş ibn-i 'Abdullāh*"ın o sırada suyolu nâzırı olduğunu gösterir.[71] Davud'a, suyolcularından oluşan bir heyetle (Ali, Hızır, Hüseyin, Hamza, Nasuh ve Muhyiddin) bu su kaynaklarını teftiş etmesi emredilmiştir.[72] Ayvansarâyî'nin kaydettiği inşaat kitâbesi, fevkânî mektebli sebilin tarihini 988 (1580-81) olarak verir. Bâniyi Murad Han'ın "*bende-i maḳbūl*"ü olarak tanımlayan kitâbe, padişahın saltanatında hayırsever kulları sayesinde dünyanın refah bulduğunu belirtir. Aynı tema Kılıç Ali Paşa'nın Tophane'deki, keza 988 (1580-81) tarihli sebilli cami külliyesinin inşaat kitâbesinde yinelenmiştir.[73] Darüssaade ağasının sebilmekteb ikilisine 1582-83'te ilave ettirdiği taş ve tuğladan yapılma medrese, *Tezkiretü'l-Ebniye*'de Sinan'a atfedilmiştir.[74]

Mehmed Ağa'nın vefatından kısa süre sonra, 5 Şubat 1591'de tescil edilen ikinci vakfiyesi, tüm hayratının dökümünü verir.[75] Eserlerinin listesi etkileyicidir: Payitahtın Beğcügez (Beyceğiz, şimdi Çarşamba) mahallesinde bir cami, "*dārü'l-ḥadīṣ*" olarak işlev gören on hücreli bir medrese, bir "*zāviye*" ve bir çeşme; İsmail Geçidi'nde bir başka cami; Üsküdar'da bir mescid; Hâce Rüstem mahallesinde on hücre ve bir dershane içeren bir medrese ve bu medreseye bitişik eşine rastlanmayan fevkânî mektebli bir sebil (*medreseye muttaṣıl sebīl-i ātīyü'ẕ-ẕikr üstünde fevḳānī rūy-i zemīnde 'adīmü'ş-şānī bir debistān-ı dilsitān ve mekteb-i 'ālī-'ünvān*) ve bir çeşme; Irgadpazarı mahallesinde dört yol ağzında bir diğer sebil ile çeşme; Ayasofya Camii civarındaki kapı ağası Cafer Ağa'nın (ö. 1557) odaları yanında bir çeşme; Eski Saray yakınındaki Mercan Ağa Camii'nin (1474'te bir harem ağası tarafından vakfedilen mescid) avlusundaki abdest muslukları; Mehmed Ağa'nın Eski Saray'a yakın kendi konutunun önünde bir çeşme; Edirnekapı civarında bir başka çeşme ile bir namazgâh (*muṣalla*); ve Üsküdar'da beş çeşme.[76]

Mehmed Ağa'nın hayratına bağışladığı payitaht ile varoşlarındaki gayrimenkul mülklerin yanı sıra, vakfettiği 8.400 akçenin getirdiği faiz bir sürü çeşmelerinin bakım masraflarını karşılayacaktı. Bu çeşmeler hiç şüphesiz kendi koruması altındaki suyolu nâzırı Mimar Davud'un nezâreti altında yaratılmıştı. Darüssaade ağasının payitahttaki cami külliyesinin mahallesinde bina edilen gelir getirici mülkler bir çifte hamam, dükkânlar ve evli çiftler için kiralık odalardan müteşekkildi. İki ev ise caminin imamına ve zaviyenin şeyhine ayrılmıştı.[77] Bâni ayrıca Eski Saray'ın yakınında III. Murad tarafından kendisine temlik edilmiş olan iki avlulu konutunu da hayratına vakfetti. Valide Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki "yeni mahallesinde" (*maḥalle-i cedīdede*) kendisine ait bahçesi de buradaki ticarî mülkleriyle birlikte evkafına dâhil edilmişti. Bu bahçenin yakınında vakfettiği hayır çeşmelerini, 1580'lerin ortasında merhum valide sultanın cami külliyesinin genişletilme projesine nezâret ederken yaptırmıştı. Mehmed Ağa, bu proje için de muhtemelen Mimar Davud'u seçmişti.[78]

Bâninin payitaht dışında vakfettiği tek mülk olan İsmail Geçidi kasabası, kendisine III. Murad tarafından 1589-90'da temlik edilmişti. Mehmed Ağa eşkıyaların yolcuları taciz etmesini önlemek üzere burada yeni bir yerleşim ile bir kale inşa etmek için, kasabanın kendisine bağışlanmasını padişahtan bizzat rica etmişti.[79] Kalenin dışına, Tuna kıyısında kendi adını taşıyan bir kasaba kurdu: "*Bāġdād-ı Meḥmedābād.*" Kalenin içine bir cami, dışına da bir sebil yaptırdı. İsmail Geçidi'nin vergileri Mehmed Ağa'nın hayratına vakfedildi, bir kısmı Mekke, Medine ve Kudüs'ün yoksullarına dağıtılmak üzere. 1591 tarihli vakfiye, merhum ağanın vakfının gelirleri kullanılarak derhal buraya bir hamam ve dükkânlar yaptırılmasını şart koşar.[80] Belgeler, ağanın ölümünden sonra, 1591 ile 1593 arasında Haremeyn-i Şerifeyn'e vakfedilen İsmail Geçidi'nde bir hamam, sıbyan mektebi, dükkânlar ve bir hanın inşa edildiğini kanıtlar.[81] Zürriyeti olmayan hadım darüssaade ağası, İstanbul'daki medresesinin müderrisi ve diğer vakıf görevlilerinin seçiminde, yabancılardansa, kendi azatlı kölelerine ve onların çocuklarına öncelik tanınmasını vasiyet etmişti. Halefi olan darüsssaade ağalarını da vakfına nâzır tayin etti.[82]

Şimdi Mehmed Ağa'nın İstanbul'daki cami külliyesine dönelim. On sekiz tapu senedi, 1571 ile 1584 yılları arasında onun buradaki "*Beğcügez*" ve "*Patriḳān*" mahallelerinde gayrimüslimlerden birçok sayıda ev satın aldığını ortaya koyuyor.[83] Onun bu girişimleri, Ortodoks Patrikliği'nin etrafını Müslümanlaştırma teşebbüsünü akla getiriyor. Nitekim, kısa süre sonra Patrikhane kilisesi III. Murad tarafından 1587-88'de Fethiye adlı bir camiye dönüştürülecekti (**res. 31**). Darüssaade ağasının 1584'te satın aldığı evlerin tapu senetlerini (hüccet) imzalayan tanıklar arasında, inşaat kitâbesinde camisinin mimarı olarak tanımlanan Davud Çavuş'un adına rastlı-

yoruz: "*Dāvūd Beg ibn-i ʿAbdullāh* [veya *ʿAbdülmenān*] *Çavuş, miʿmārān.*"[84] Alışılmadık ölçüde uzun olan cami kitâbesi, külliyenin çevre duvarının sokağa bakan doğu kapısının üzerinde yer alır (**res. 521** [3]). On altı bölümlü dikdörtgen bir panoya, dört satır sülüs hatla hakkedilen metin, bânî ile mimarın adıyla birlikte caminin 1585'teki tamamlanma tarihini içerir:

Cihan Hanı Murad'ın duacı kulu
O hoş huylu Mehmed Ağa

Yani Darüssaade Ağası
Bunca hayrata himmet sarf edip

Bu şerefli camiyi bina etti
Toplama yeri oldu herkese rahmet

Bânisine Allah bu hayratı
Öbür dünyada cennete vesile kılsın

Allah bağışlayıcısı, Peygamber şefaatçisidir
Farz ile Sünneti bununla yerine getirdi

Ne olur burada dualar kabul edilip olsa
Müslümanların ihtiyaçlarına kıble

Oldu mimarı olgunluk sahibi Davud
Yaptı (burayı) canıyla dercederek sanat

Âsârî, gaipten bir ses tarihini dedi:
"Tanrı'nın evi ve ümmetin camisi"
993 (1585).

ʿAbd-i dāʿī-yi Ḫān Murād-ı cihān
Ol Meḥemmed Aġa-yı ḫoş-ḫaṣlet

Aʿnī Dārü's-saʿāde aġası
Bunca ḫayrāta ṣarf idüp himmet

Ḳıldı bu cāmiʿ-i şerīfi binā
Oldı mecmuʿa cāmiʿ-i raḥmet

Ṣāḥibine bu ḫayrı ḫażret-i Ḥaḳḳ
İde yarın vesīle-i cennet

Ġāfiri Ḥaḳḳ anuñ şefīʿi Resūl
Ḳıldı bunda ferāʾiż ü sünnet

Müstecāb olsa n'ola bunda duʿā
Ehl-i İslāma ḳıble-i ḥācet

Oldı miʿmār-ı kāmili Dāvūd
Yapdı cāniyle derc idüp ṣanʿat

Didi Āṣārī tārīḫin hātif:
"Beyt-i Hādī vü cāmiʿ-i ümmet"
993.[85]

Sinan'ın tasarladığı cami külliyelerinden hiçbirinin inşaat kitâbesinde isminin anılmadığı düşünülürse, burada Mimar Davud'un zikredilmesi olağandışıdır. Darüssaade ağasının camisi ile türbesi sadece *Tuhfe*'de kaydedilmiştir: "*Cāmiʿ-i şerīf-i Meḥmed Aġa* [kırmızı mürekkeple] *türbesi*." Her ne kadar mimarbaşı yapıların planlarını onaylanış olsa da, muhtemelen Davud'un eser sahipliğinin teslim edilmesi nedeniyle, *Tezkiretü'l-Ebniye*'den bu madde çıkarılmıştır (**res. 524-25**). Külliye, Sinan'ın Mekke'ye gitmek üzere payitahttan ayrıldığı 1584-85 yılında inşa edilmiş, gelir getiren ticarî hamamı da 1585-86'da eklenmiştir. Birçok su yapısı vakfetmiş olan bânî, 1582'de Divanyolu'ndaki küçük külliyesinin vakfiyesini imzalayan suyolu nâzırı Davud'la kişisel bağlar geliştirmişti. Sinan'ın payitahttan uzak olduğu dönemde Topkapı Sarayı'nın harem dairesinde inşa edilen yeni hamamın mimarı olarak Davud'u seçen, hiç kuşkusuz, darüssaade ağasının ta kendisi olmalıydı. Davud'un 1588'de mimarbaşılığa terfi ettirilmesinde de onun büyük rolü olsa gerektir.[86]

Mehmed Ağa'nın cami külliyesinin çevre duvarının dış yüzünde, inşaat kitâbesini taşıyan kapının sağ tarafında sivri kemerli bir kamusal çeşme yer alır (**res. 521** [3]). Çeşmenin üstünde, zaviyenin şeyhi için vakfedildiği sanılan, yenilenmiş bir ahşap ev vardır.[87] Cami ve türbeyi kuşatan avluya iki kapı daha açılır; batıdaki kapı yanında sivri kemerli diğer bir çeşme vardır.[88] Cami ve türbe avlusunun kuzeybatısındaki çifte hamam istisnasıyla, vakfiyede bahsi geçen diğer müştemilât yok olmuştur. Ayvansarâyî, darülhadisin ve Halvetî zaviyesinin, tıpkı hamam gibi çevre duvarı dışında yer aldığını belirtir. Darülhadis olarak işlev gören on odalı medresenin avlunun doğusunda yer aldığı bilinmektedir. Aşağıdaki tariften anlaşılıyor ki, zaviye hamamın yanında, darülhadis ise kitâbeli avlu kapısının karşısındaydı. Ayvansarâyî, Haremeyn-i Şerifeyn evkafının nâzırı olarak hacca gitmiş olan bâniyi, Hacı Mehmed Ağa diye adlandırır:

> Hacı Mehmed Ağa ki, cami-i şerifinin çevresinde yüce bir türbede medfundur, ölümüne düşülen tarih Sâî Nakkaş Mustafa Ağa'nındır: "Mehmed'in mezarına Allah nur yağdırsın" 999 (1590-91). Türbesinin civarında, şerefli caminin avlu kapısına bitişik bir çeşmesi vardır ve cami karşısında bir Halvetî zaviyesi ile yanında bir anıtsal çifte hamam bina olunmuştur. Tarihini Nihadî demiştir: "Işıklı menzil ve pirüpak hamam." Bu caminin (dış avlu) kapısının kemerindeki tarih budur: 994 (1585-86)... ve karşısında bir darülhadisi vardır.
>
> *El-Ḥāc Meḥmed Aġā ki cāmiʿ-i şerīfiniñ dāʾiresinde bir ʿālī türbede medfūndur. Tārīḫ-i rıḥleti Sāʿī Naḳḳāş Muṣṭafā Aġanıñdır: "Meḥmediñ ide pür-nūr ḳabrin ol Hādī", 999. Türbe-*

524 Mehmed Ağa Külliyesi, Çarşamba, güneydoğudan cami ile türbenin görünümü.

si civārında cāmi'-i şerīfiñ ḥavlısı ḳapusınıñ ittiṣālinde bir çeşmesi vardır ve cāmi' muḳābilinde bir Ḫalvetiyye tekyesi ile yanında bir 'ālī çifte ḥammām binā olınmışdır. Tārīḫini Nihādī dimişdir: "Rūşenā-i menzil ve ṭāhir ḥammām" ve bu cāmi'iñ ṭāḳ-ı dergāhında olan tārīḫdir, 994. ... ve muḳābilinde bir dārü'l-ḥadīṣi vardır.[89]

Mehmed Ağa'nın vakfiyesi, zaviye şeyhinin on iki müridi olması gerektiğini belirtir.[90] Zaviyenin ilk Halvetî şeyhi olan Yayabaşızâde Hızır Efendi, müderris olarak başladığı ilmiye kariyerini terk ederek kendini tarikat yoluna adamıştı. Yukarıda görüldüğü gibi, bu şeyh, 1585 yılında tamamlanan Mehmed Ağa'nın zaviyesine Üsküdar'daki Şemsi Ahmed Paşa zaviyesinden geçmişti.[91] Hulvî'den öğrendiğimize göre, sohbetinde bulunup şereflenen herkesin kendisine kalben bağlanması nedeniyle, müridleri arasında olan darüssade ağası Mehmed Ağa, Çarşamba'daki cami külliyesinde ona bir zaviye bina ettirmiş, ayrıca tefsir okutması için bir hücreden oluşan darülhadis yaptırmıştı. Sevgili şeyhine bir de ev inşa ettirip, burada talipleri irşâd etmesini rica edince, Hızır Efendi arzusunu kabul ederek oraya yerleşmişti.[92] III. Mehmed'in Eğri seferine "ordu şeyhi" olarak katıldığında, muharebe meydanından kaçmayı düşünecek kadar maneviyatı bozulan padişaha zafer kehanetinde bulunduktan az sonra, 1596-97'de savaş sırasında vefat etti.[93] Zaviyenin bir sonraki şeyhi Abdülmecid Sivasî (ö.

525 Mehmed Ağa Camii, güneyden görünüm.

1639), Sultan I. Ahmed'in Atmeydanı'ndaki camisinin hatipliğine atanmasının ardından, (Sonsöz'de ele alınan) tasavvuf karşıtı Kadızâdeliler hareketinin başlıca hedefi haline gelecekti.

Darüssaade ağasının camisinin güneydoğu köşesindeki kesme taştan inşa edilmiş türbesi, taş ile tuğla dizilerinden örülen almaşık duvarlı camisine kıyasla, daha imtiyazlı olarak tasarlanan kubbeli bir küptür (**res. 521** [1,2], **524-25**). Türbenin cephesinde vaktiyle ahşap bir direklik vardı; ancak hem bu, hem de caminin doğu cephesi boyunca uzanan direklik yok olmuştur. İnşaat kitâbesinin camideki cümle kapısındansa, türbeye yakın çevre duvarındaki kapıya yerleştirilmesi de bâninin kabrinin önceliğinin altını çizer (**res. 521** [3]). Çevre duvarının türbe hizasındaki kesimi, gelen geçenlerin dua etmesini teşvik edecek şekilde, birbirine bitişik şekilde sıralanmış demir şebekeli dikdörtgen pencerelerle saydamlaştırılmıştır (**res. 524**).

Mukarnas şerefeli çokgen bir taş minaresi olan cami, çıkıntılı mihrabı ile Sinan'ın Selimiye'den sonra payitahttaki çeşitli vezirlerin anıtlarında geliştirdiği sekizgen baldakenli plan tipinin bir varyantıdır (**res. 5** [3-6]).[94] İçi pek iyi aydınlanmayan ibadethanenin önünde, mukarnas başlıklı mermer sütunların taşıdığı beş kubbeli kesme taştan bir revak uzanır. İç mekânda, mukarnas başlıklı sekiz pâyenin üzerinde yükselen sekiz siv-

ri kemere dayanan tromplu kubbe 11,80 metre çapındadır. Yan duvarlara bitişik ikişer sütunsu pâye, kare kesitli kuzey ve güneydekilerin tersine, silindir gövdelidir. Girişin yanındaki iki merdivenle çıkılan şeref mafilinin iki tarafında birer müezzin mahfili yer alır. İçerideki filpâyeler dışarıda, gömme payandalarla takviye edilen pencereli ana kubbe kasnağını çevreleyen sekiz silindirik ağırlık kulesiyle ifade edilmiştir. Kubbenin dış kaidesi, köşelerdeki yarım kubbeler, mihrab nişinin üstündeki yarım kubbe ve pencereli timpanum kemerleri ile hareketlendirilmiştir.

Abdest muslukları, Kılıç Ali Paşa (1578-80/81) ve Mesih Paşa'nın (1584-85/86) camilerinde olduğu gibi, soncemat yeri revağının karşısına, ön avlunun kuzeyindeki çevre duvarına yerleştirilmiştir. Bu iki camiyle karşılaştırıldığında, Mehmed Ağa'nınkinin cepheleri ve pencerelerinin düzeni daha gelenekseldir. Mukarnas kavsaralı beyaz mermer cümle kapısına "namazlarına riayet edenlere" cenneti vaat eden bir âyet parçası (23: 9) hakkedilmiştir. Üzerinde Tanrı'yı yücelten bir nida yer alır: "*Hüve'l- Bāḳī!*" (Baki olan yalnız Allah'tır). Soncemaat yeri cephesindeki İznik çinisiyle kaplı dikdörtgen pencere alınlıklarından kalan tek örnek, Fâtiha suresinden bir âyet aktarır.

Yeni Müslümanlaşan bir mahalledeki caminin kitâbe programı, kâfirleri ve putperestleri bekleyen korkunç son olan cehennem azabından kurtulmak için ibadetin gerekliliğini, vurgular. Bazı klasik sonrası camilerin mihrablarında kullanılan bir âyetin (3: 39) oyulduğu mukarnas kavsaralı mermer mihrabda Tanrı'nın güzel isimlerini dile getiren sekiz kartuş nakşedilmiştir. Mihrab çıkıntısı, kubbeli üstyapının Avrupaî kalemişi bezemeleriyle uyuşmayan İznik çinileriyle kaplıdır. Mihrabın iki yanındaki çiniden dikdörtgen pencere alınlıklarında aşağıdaki âyetler yazılıdır (98: 5-7):

> Oysa onlar, doğruya yönelerek, dini yalnız Allah'a has kılarak O'na kulluk etmek, namazı kılmak ve zekâtı vermekle emrolunmuşlardı. Dosdoğru olan din de budur (5). Kitap ehlinden ve ortak koşanlardan inkâr edenler, şüphesiz içinde temelli kalacakları cehennem ateşindedirler. İşte bunlar, yaratıkların en kötüsüdürler (6). Fakat, inanıp yararlı iş işleyenler, işte onlar da, yaratıkların en iyileridirler (7).

İç mekânı kuşatan kaligrafik İznik çinili pencere alınlıkları, girişin sağ tarafından başlayıp saat yönünün tersine ilerleyerek, Âyet el-Kürsî'yi (2: 255) aktarır. Kubbeyi taşıyan sekiz kemer dolgusunda, kutsanan isimlerin yazılı olduğu madalyonlar yer alır. Kubbenin merkezindeki kalemişi nakışlı madalyon, Tanrı'nın gökleri ve yeri kımıldamadan yerlerinde tutma kudretini beyan eden, Fâtır suresinin yaygın kozmik âyetini alıntılar (35: 41). Doğudaki iki trompta, aynı âyet parçası iki kere tekrarlanmıştır (10: 25): "Allah, cennete çağırır ve dilediğini doğru yola eriştirir." Batı tarafındaki iki trompa Bakara suresinden bir âyet nakşedilmiştir (2: 115): "Doğu da batı da Allah'ındır, nereye dönerseniz Allah'ın yönü orasıdır. Doğrusu Allah her yeri kaplar ve her şeyi bilir." Mihrabın üstündeki yarım kubbe ise En'am suresinden bir âyetin başlangıcını aktarır (6: 79): "Doğrusu ben yüzümü, gökleri ve yeri yaratana, doğruya yönelerek çevirdim, ben ortak koşanlardan değilim."

Mehmed Ağa'nın camisi, vüzeradan hadım Mesih Paşa ve Nişancı Mehmed Paşa için 1580'lerde inşa edilen camilerle çarpıcı bir benzerlik taşır (**res. 5** [4-6]). Kimi zaman Mimar Davud'a atfedilen, bu iki vezirin türbeli camileri, kesme küfeki taşından yapılmış ve daha büyük kubbelerle taçlanmıştır (**Ek 1**).[95] Darüssaade ağasının camisinin biraz daha küçük boyutu ve almaşık duvarları, onun görece aşağı statüsünün altını çizer. Yine de, vezirlere uygun bir plan tipine sahip çıkması, bânisinin iddialı öz-imgesine işaret eder. Anıtsal kubbeli türbesiyle bu cami külliyesi, hiç çocuğu olmasa da, vakfının nâzırları olarak hizmet edecek baş karaağaların pîri kabul edilen Mehmed Ağa'nın anısını kuşaklar boyunca yaşatmıştır.

Bölüm 15

Tüccar ve Esnaf

I. KASAP USTASI HACI EVHAD
İSTANBUL, YEDİKULE (1585)

II. BEZİRGÂNBAŞI HACI HÜSREV
İSTANBUL, KOCAMUSTAFAPAŞA (RAMAZAN EFENDİ, 1585-86)

Sinan, vergiden muaf yönetici (askerî) sınıftan olmayan bânilere İstanbul'da 1580'lerin ortasında iki cami tasarlamıştır; biri kasap ustası Hacı Evhad, diğeri de bezirgânbaşı Hacı Hüsrev için. Her birine birer Halvetî zaviyesi eşlik eden, payitahtın dış mahallelerindeki bu mescid benzeri sakıflı camilerin kırma çatılarının içinde vaktiyle ahşap kubbeleri bulunduğu tahmin edilebilir. İç kubbesini ve soncemaat yerindeki ahşap direkliğini muhafaza eden Takkeci İbrahim Efendi'nin Topkapı dışındaki benzer camisi (1591-92) gibi, İznik çinileriyle kaplı bu iki hoş cami bahçe köşklerini andırır.[1] Bugün yok olmuş olan konut mimarîsine yakın zaviyeleri, tıpkı Sinan tarafından tasarlanmış diğer camilerin zaviyeleri gibi mimarbaşının otobiyografilerine dâhil edilmemiştir.[2] Bu bölümde yer alan iki Sinan camisi, onun gözetimi altında, hassa mimarları ocağının payitahtta esnaf loncalarının başları için inşa ettiği bir sürü jenerik mescidin gösterişli versiyonlarıdır.

I. KASAP USTASI HACI EVHAD

Kasap Ustası Hacı Evhad'ın (Evhadüddin) Yedikule'deki küçük külliyesi bir cami, zaviye, hamam, iki çeşme ve hazireden oluşuyordu (**res. 526**). Bunlardan sadece cami *Tezkiretü'l-Ebniye*'de zikredilmiştir: "*Yedikule kurbinde merḥūm Ḥācī Evḥād cāmi'i*."[3] Müştemilâtından geriye, Sinan'ın eserleri arasında sayılmayan hamam kalmıştır, fakat onun da camekân odasının ahşap çatısı betonarme olarak yenilenmiştir. Fotoğraflar, bir dizi derviş hücresini içeren moloz taş duvarlı zaviyenin önünde cami avlusuna bakan ahşap direkli bir sundurmanın uzandığını gösterir.[4] Camiyi kuşatan yenilenmiş çevre duvarının her iki kapısına birer kamusal çeşme bitişiktir. Duvarın demir şebekeli dikdörtgen pencerelerinden hazire görünmektedir. Yola bakan pencerelerden birindeki Arapça kitâbe caminin kıble duvarının ardına defnedilen bâninin ismini verir: "Hayır ve iyilikler sahibi Hacı Evhadüddin, Allah rahmet eyleye, 1585" (*Ṣāḥibü'l-ḫayrāt ve'l-ḥasenāt, el-Ḥāc Evḥādü'd-dīn, raḥimehu'llāh, 993*).[5]

Caminin cümle kapısının mukarnaslı kavsarası yoktur; pembe ve beyaz mermerden geçmeli olarak örülmüş basık kemerinin üstündeki dikdörtgen mermer panoda, altı kartuş içine sülüs hatla iki satırlık Türkçe inşaat kitâbesi hakkedilmiştir:

> Hacı Evhad ki, bu süslü camiyi
> Yaptı Allah için bol bağışta bulunarak
>
> O hayır sahibine yaraşır eğer
> Dünyanın cömert kasabıdır desem
>
> Âciz Azîzî tarihini dedi:
> "Hacı Evhad Camii Harem [Kâ'be] gibi oldu"
> 993 (1585).
>
> *Ḥācı Evḥād kim bu zīhā cāmi'i*
> *Yapdı li'l-lāh eyleyüp bezl-i kerem*

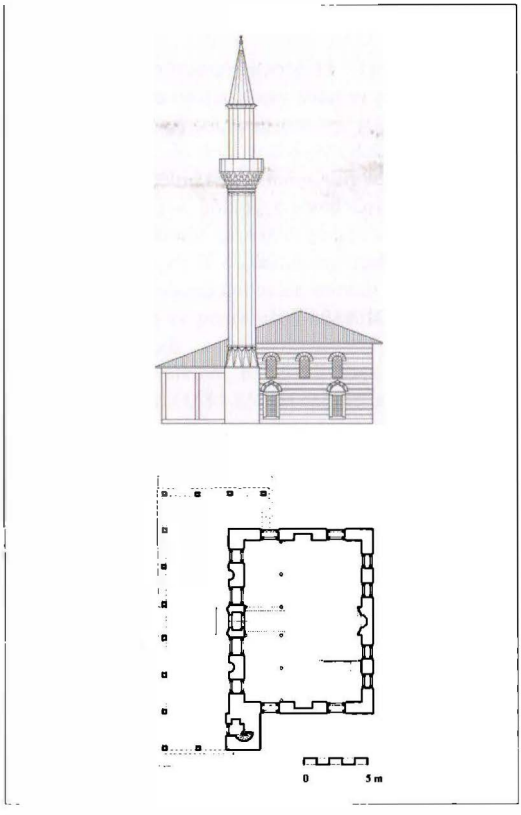

526 Hacı Evhad Camii, Yedikule, plan ve yan cephe, direkliğin varsayımsal restitüsyonuyla birlikte.

Yaraşur ol ṣāḥibü'l-ḫayra eger
ʿĀlemüñ cömerd ḳaṣṣābı disem

Didi tārīḫin ʿAzīzī-yi ḥaḳīr:
"Ḥācı Evḥād cāmiʿi miṣl-i Ḥarem"
993.[6]

İki sıra pencereli özgün duvarlarını muhafaza eden caminin, harap ahşap direkliği 1945'te yeniden yapılmıştır.[7] Taş ve tuğla dizilerinden oluşan almaşık duvarlı yapının üstündeki kiremitli çatının altında düz bir tavan vardır. Özgün kurşun kaplı kırma çatının içinde eskiden ahşap bir kubbenin var olduğu tahmin edilmektedir. Mukarnas şerefeli taş minarenin mevzun çokgen gövdesi, kaval silmeleri birbirine bağlayan sivri kemerciklerle bezenmiştir.

Çifte mihrabiyeli soncemaat yeri cephesinin kemerli pencere alınlıkları bir zamanlar İznik çinisinden panolarla kaplıydı. Bu çiniler gibi, kıble duvarını süsleyenler de tümüyle kaybolmuştur. Eski fotoğraflar, caminin içindeki yuvarlak kemerli, yalın mihrabı gösterir; şimdi yerini mukarnas kavsaralı yeni bir mihrab almıştır. Ahşap minber ile kuzey duvarındaki iki katlı ahşap mahfiller de tamamen yenidir; yan duvarların ortasında birer dolap bulunur. Cami, Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı dervişlerin ikameti için hücreler ve diğer müştemilât binaları içeren zaviyenin tevhidhanesi olarak da işlev görmüşe benzemektedir.[8] Ayvansarâyî'ye göre, evkaf nâzırı, bâninin meslektaşları olan kasap ustalarıydı.[9] Yedikule mezbahaları ve tabakhaneleri yakınında yer alan cami külliyesi, hayırsever bânisinin meslekî kimliği ve Halvetî tarikatıyla bağının anısına yapılmıştı.

II. BEZİRGÂNBAŞI HACI HÜSREV (RAMAZAN EFENDİ)

Hacı Hüsrev'in, Halvetî-Sünbüli tarikatının merkezi olan Kocamustafapaşa yakınındaki camisi ile zaviyesi, buranın ilk şeyhi Ramazan Efendi'nin adıyla da tanınır (**res. 527-28**). Halvetî tarikatının Ramazanî kolunu kuran bu şeyh, cami kitâbesinin 994 (1585-86) yılına tarihlediği külliyenin inşasından hemen önce, 1585 civarında Afyonkarahisar'dan İstanbul'a gelmiştir. Otuz yılı aşkın bir süre kendisi için inşa ettirilen zaviyenin şeyhi olarak hizmet ettikten sonra, 1616'da ölümü üzerine buradaki türbesine gömüldü ve yerini kendi oğulları ile müridleri aldı.[10]

Ayvansarâyî binayı "Kocamustafapaşa'da Bezirgân Camii" (*Bāzargān Mescidi der-ḳurb-i Ḳoca Muṣṭafā Paşa*) olarak zikreder ve tekkesinin şeyhlerini sayar. Mimarbaşının otobiyografilerine sadece cami dâhil edilmiştir: "*Der maḥalle-i Ḳoca Muṣṭafā Paşa Ḫoca Ḫüsrev cāmiʿi*"; "*Ḳoca Muṣṭafā Paşa ḳurbinde Ḫoca Ḫüsrev cāmiʿi*." Bâni Bezirgân Hoca Hüsrev ölünce ibadethaneyi güney ve doğu yönlerinden kuşatan hazirede gömüldü. Sinan'ın otobiyografisini yazan şair-nakkaş Sâî tarafından kaleme alınan caminin cümle kapısındaki manzum inşaat kitâbesi, Hacı Hüsrev'in cami ve "*tekyegāh*"ını şöyle över:

Allah'a şükürler olsun, çağın Hanı Murad
Adaletiyle uluslarda şöhret kazandı

Özellikle, yıldızlar gibi yanınca
Bu cami içinde nice çırak (meşale, yani müridler)

Hoca İmad'ın kulu Hacı Hüsrev
Bunca hayrata hak kazandı

Bu camiyi yapmasıyla, safâ ehli
İbadet etmek için can atar oldular

Miskinlerle fakirlere tekke yeri
Nice kemer ve revak bina ettirdi

Tamamlanınca, duacı Sâî
Tarihini dedi: "Âşıkların Kâ'besi"
1585-86.

Ḥamdülillāh Murād Ḫān-ı zamān
ʿAdlile oldı şöhre-i āfāḳ

Ḫāṣṣaten ihrāḳ olınca hemçu nücūm
Bu binā-i cāmiʿ içre nice çırāḳ

Ḥācı Ḥüsrev ġulām-ı Ḫāce ʿİmād
Bunca ḫayrāta buldı istihḳāḳ

Yapdı bu cāmiʿi ki ehl-i ṣafā
Oldılar hep ʿibādete müştāḳ

Tekyegāh-ı meṣākin ü fuḳarā
Kıldı bünyād niçe ṭāḳ ü revāḳ

Çün temām oldı Sāʿī-yi dā'ī
Didi tārīḫ: "Kaʿbetü'l-ʿuşşāḳ"
994.[11]

"Âşıkların Kâ'besi" olarak düşülen tarih mısraının eşine, müştemilâtı arasında yine bir derviş zaviyesi bulunan Manisa'daki Muradiye Camii'nin inşaat kitâbesinde rastlanır.[12]

Hulvî'nin Halvetî şeyhlerinin biyografilerini içeren antolojisi, Şeyh Ramazan Efendi'yi okuma yazma

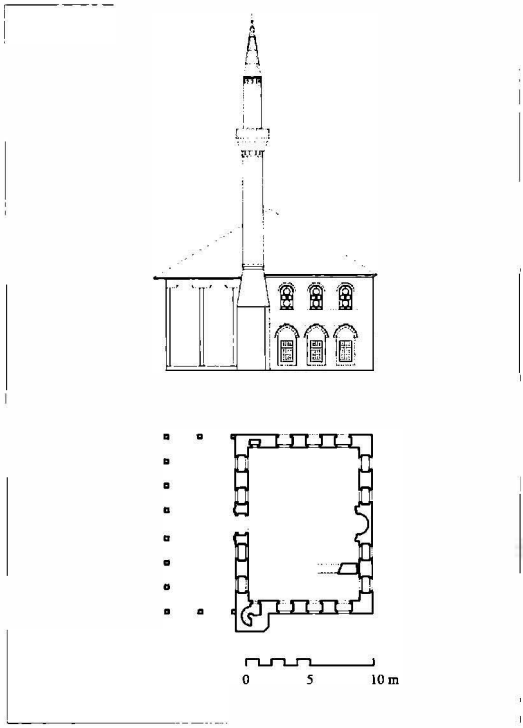

527 Bezirgânbaşı Hacı Hüsrev (Ramazan Efendi) Camii, Kocamustafapaşa, plan ve yan cephe, direkliğin varsayımsal restitüsyonuyla birlikte.

528 Bezirgânbaşı Hacı Hüsrev Camii ve türbesi, önündeki şadırvanla birlikte kuzeyden görünüm.

bilmeyenlerin ve Allah yolunda aydınlanma arayışında olanların ruhânî rehberi olarak betimler: "O, ümmî tarikatların ve hakikate talib olan Hakk yolcularının mürşidi, azîzân taifesinin seçkinidir... Şiir: "*Nâmı ümmî idi velâkin ʿulûm/ Keşf olup eyler idi feyż-i ʿumûm.*" Şeyhi seven dostlarından "Pazaristan Kethüdası" olan Hace Hüsrev, ona Kocamustafapaşa civarında bir bahçeyi zaviye ve cami bina etmesi için kendisine tahsis etmişti. Hulvî'ye göre şeyhin kendisi o arsa üzerindeki cami ve zaviyeyi inşa etti.[13]

Yayınlarda şimdiye kadar kullanılmayan 1593 tarihli Türkçe vakfiye ise bâniyi, Bedesten-i Atîk kethüdası, hacıların iftiharı, erdemli tüccarların büyüklerinden, uyanıklık ve basiret sahibi "el-Hâc Hüsrev ibn-i Abdullah" olarak tanımlayarak, Tanrı'nın ona yardımını arttırmasını diliyor: "*İftiḫārü'l-ḥüccāc ve'z-züvvār, iftiyārü't-tüccārü'l-aḫyār, ṣāḥibü't-teyaḳkuẓ ve'l-intibāh, Bezzāzistān-ı ʿAtīḳ kethüdāsı el-Ḥāc Ḥüsrev bin ʿAbdullāh – zāde Allāhu teʿālā tevfīḳehū.*" Padişahın izniyle, bâninin kendi konutunun bahçesine bir cami ve cami avlusunun kuzey tarafına, tasavvuf ehli için on hücreden oluşan gönül çelici bir "*ḫānḳāh*" bina ettirdiğini açıklayan vakfiyeye göre, "Yazıcızâde Bahçesi" olarak tanınan bu yer, Kocamustafapaşa Camii'nin yakınındaydı. Allah aşkına ve Peygamber'in ruhuna bir hasene olarak yaptırılan manzumenin camisi Müslümanlara cemaatle namaz kılmak için vakfedilmiş, hankâhı ise Pazartesi ve Perşembe geceleri sufilerin cemiyet, tevhid ve Tanrı hasretiyle tahmidlerine tahsis edilmişti. Hankâh ve camiye, vaaz ile nasihat vermeye ehil, ulemadan takva sahibi ve doğru yolun takipçisi bir şeyh atanacaktı:

> *Ḳoca Muṣṭafā Paşa cāmiʿ-i şerīfi ḳurbinde Yazıcızāde bāġçesi dimekle maʿrūf olan mülk menzilümde iẕn-i sulṭānī ve ḥükm-i ḥāḳānī ile ḥasbeten li'l-lāh-i teʿālā ve ḥaseneten li-rūḥ-ı Resūlü'l-muʿallā bir cāmiʿ-i şerīf ve maʿbed-i münīf binā idüp, iḳāmet-i ṣalavāt-ı mektūbe ve müdāvemet-i ʿibādāt-ı merġūbe iden ehl-i islāma vaḳf eyledüm ve cāmiʿ-i merḳūmuñ cānib-i şimālīsinde ṣūfiler işneyn ve ḫamīs gicelerinde cemʿiyyet ve tevḥīd ve ḥaṣret-i Rabb-i mecīde taḥmīd itmek içün on ḥücrelü bir ḫānḳāh-ı dilġüşā binā ve inşā idüp vaḳf itdükden ṣoñra meşīḫātin meşāyiḫ-i kibārdan ve ʿulemāyi taḳvā-şiʿardan vaʿẓ u naṣīḥate ḳādir ve rüşd ü ṣalāḥı ẓāhir bir şeyḫ-i mürşide şarṭ eyledüm.*[14]

Gündeliği 10 akçe olan "*ḫānḳāh şeyḫı*", her sabah namazından sonra Peygamber'in ve şeyhülislâm olarak vefat etmiş ulemanın ekâbirinin ruhlarına İhlâs suresini okuyarak karşılığında fazladan iki akçe alacaktı. Caminin hatibinin daha düşük yevmiyesi beş akçe idi. İki akçe maaşlı imam ise, hizmeti bitince okuyacağı sureler karşılığında birer akçe daha alacaktı: Hz. Muhammed'in ruhu için Yasin suresi, Hz. İbrahim'in ruhu için Nisa suresi ve Hz. Fatıma'nın ruhu için de Mülk suresi. Caminin diğer görevlileri, dört müezzin (ikisi salâ müezzini), dört hafız, bir na'than, bir muarrif, 3 kayyımdan ibaretti. O sırada hankâhın şeyhi olan "Mevlâna Ramazan b. Halil"in ölümünden sonra yerini alacak olan müridleri, hadis yorumunda, Cuma günleri camide cemaate vaaz ile nasihat eylemekte ve hankâhda ikamet eden sufilere ruhânî rehberlikte yetenekli olmalıydı. Hankâhın hücrelerinde kalan dervişler günde birer akçe yevmiye alıp, Pazartesi ve Perşembe geceleri hankâhda cemiyet edip, zikirler ve dualarla meşgul olacaklardı:

> *Ḥālā ḫānḳāh-ı mezbūrda şeyḫ olan Mevlānā Ramażān bin Ḫalīl vefāt ...*[silinmiş] *tefsīr-i ḥadīşde māhir ve vaʿẓ ve naṣīḥate ḳādir, ʿulemā-i ʿāmilīn ve fużalā-i sālikīnden bir şeyḫ-i mürşide tevcīḥ olınup, ḫānḳāh-ı mezkūrede sākin olan ṣūfileri irşād ve Cumʿa günlerinde cāmiʿ-i mezkūrda cemaʿāt-i ḥāżirīne ve sāmiʿīne ve nāẓirīne vaʿẓ ve naṣīḥat eyleye. Ve ḫānḳāh-ı merḳūmuñ ḥücrelerinde sākin olan ṣūfiler işneyn ve ḫamīs gicelerinde ḫānḳāh-ı mezbūrda cemʿiyyet idüp, ẕikru'l-lāh ve tevḥīd ve duʿā ve taḥmīd idüp yevmī birer akçe vaẓīfe ve taʿāmiyyeye mutaṣarrıf olalar.*[15]

Bugün yok olmuş derviş hücrelerinin, Ferruh Kethüda'nın Balat'taki hankâhı gibi bir tevhidhane (*cemʿiyyetḫāne*) içerip içermediği tam olarak anlaşılmıyor. Tanman caminin aynı zamanda tevhidhane işlevi gördüğü kanısındadır. Fakat yukarıda alıntıladığım vakfiyenin şartları, sufilerin zikirlerini hankâhda toplanarak yaptıklarını ima ediyor (*ḫānḳāh-ı mezbūrda cemʿiyyet idüp*).[16] Bâni cami avlusunun dışında, biri imamın, ikisi müezzinlerin, biri de kayyumun ikametine ayrılmış seksen dört oda yaptırıp vakfetmişti. Diğer seksen oda, içlerinden en yüksek maaşlısı hankâh şeyhi olan, vakıf görevlilerinin maaşlarıyla masraflarını karşılamak üzere kiralanacaktı. Bunlar avlunun dışını doğu ile kuzeyden çeviren ve hâlâ "Bezirgân Odaları" adını taşıyan sokak ve çıkmaz boyunca dizili olmalıydılar. Bâni hayatta olduğu sürece, 5 akçe yevmiye alarak kendi vakfının mütevellisi olacak, ölümünden sonraysa, yerini azatlı köleleri ile nesiller boyunca onların soyundan gelenlerin en iyisi alacaktı.[17]

Birçok onarım ve değişim geçiren hazireli külliye, cami ve doğusuna bitişik Ramazan Efendi'nin altı halefiyle birlikte medfun olduğu türbe ile önlerindeki şadırvan avlusunu içerir. Cami ve türbenin arka tarafında hazire uzanmaktadır. Külliyeye giriş, etrafını kuşatan çevre duvarının batı tarafındaki Ramazan Efendi Sokağı'na bakan kemerli bir taş kapıdandır. Kuzeydeki şadırvan avlusunun çevresinde sıralanan on derviş hücresi, hankâhın diğer müştemilâtıyla birlikte yok olmuştur.[18] 1973'te çevre duvarı yeniden inşa edildiği sı-

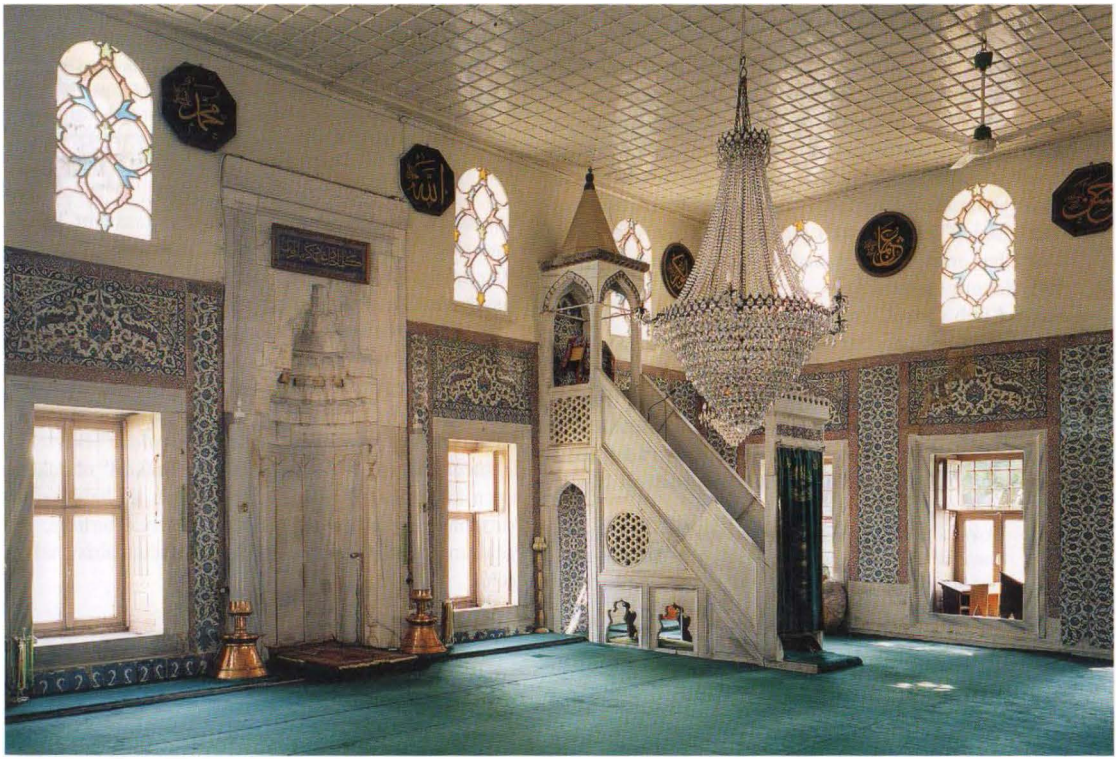

529 Bezirganbaşı Hacı Hüsrev Camii, Kocamustafapaşa, iç mekân.

rada külliyenin birçok özgün unsuru silinip gitmiştir; arnavutkaldırımı ile kaplı yollar arasında çimen biten avlusunun mozaikle döşenmesi gibi. Goodwin eski avlunun ruhâniliğini şöyle betimler: "Çiçekler ve ağaçlarla dolu olduğundan, buraya avludan çok bir bahçe denebilir; çevre duvarının ötesinde uzanan mahalle sokaklarının çamurundan âri bir sığınma yeridir bu."[19] Beyaz mermerden dikdörtgen tekneli şadırvana, kabartmalı çiçekler, serviler ve rozetlerle süslenmiş kemer motifleri oyulmuştur. Şadırvanın uygunsuz yeni örtüsü, dört mermer kaplı ayağa oturan, çinko bir çatıdır.[20]

Taş ve tuğla dizilerinden örülen almaşık duvarlı caminin mukarnas şerefeli taştan bir minaresi vardır. Vaktiyle mabedin önünde ahşap bir direklik yer alıyordu. Şimdiki iki sıra dörtgen pencerelerden oluşan duvar örülmüş cephesinin, 1782'de bir yangında soncemaat yerinin tahrip olmasının ardından, 1818-19 onarımında yapılmış olduğu düşünülmektedir. Ahşap bir tavanla kaplı ibadet mekânı, eskiden kurşunlu kırma çatısının altında gizlenen bir ahşap kubbeyle örtülü olmuş olabilir. Caminin, bugünkü dışa kapalı iki katlı cephesinin ardında saklı kalan özgün soncemaat yeri cephesi ortasındaki basık kemerli cümle kapısı, pembe taş ve beyaz mermerden geçmeli olarak örülmüştür. Kemerin kilit taşındaki olağandışı yarım küre şeklindeki kabaranın tepesindeki dairenin etrafındaki altı küçük daire çevresine, on iki ışınsal çubuk yerleştirilmiştir. Tanman, bunun Halvetî tarikatının Oniki İmam'a bağlılığının bir simgesi olabileceğini ileri sürmüştür.[21] İnşaat kitâbesi dikdörtgen bir pano içine, on iki kartuşluk üç satır halinde sülüs hatla oyulmuştur. Kapının her iki yanında, aralarında sivri kemerli birer mihrabiye ile birlikte, iki sıra demir şebekeli dörtgen pencereler yer alır.

Rumîli bordürler, hatayi palmetler, rozetler, saz yaprakları, natüralist üslûpta çiçekler ve bahar dallarıyla bezeli enfes İznik çinileri, soncemaat yeri cephesini ve üst pencerelerin hizasına kadar tüm ibadethanenin içini süsler (**res. 529**). Duvarlarda kullanılan modüler çinilere, özel olarak ısmarlanan ve mimarî tasarımla uyum içinde olan pencere alınlıklarının kemerli çini panoları eşlik eder. Mukarnas kavsaralı mermer mihrabın yanında, geometrik kafes işi oymalı sade ama zarif bir beyaz mermer minber yer alır. Cami içindeki yegâne kitâbeler, üst pencerelerin arasına sonradan yer-

leştirilmiş, kutsanan isimlerin yazıldığı yuvarlak ahşap levhalar ile mihrabın üzerinde asılı dikdörtgen âyet (3: 37) levhasıdır. Dışarıdaki pastoral atmosferi yansılayacak şekilde iç mekânı solmayan ulvî bir çiçek bahçesine çeviren çinilerde hiçbir kitâbe yoktur. Bunun kasıtlı bir strateji olması mümkündür: Ruhânî rehberlik arayışındaki "*ümmî*"lerin ağırlıklı olduğu Ramazan Efendi'nin müridleri arasında, içsel ibadet biçimlerini teşvik etmek amaçlanmış olabilir.[22]

Kâtib Çelebi'nin kanaatine göre, Halvetî şeyhleri, müridlerinin sayısını arttırmak için ümmiliği gittikçe daha çok vurgulayarak, gelirlerinin kaynağı olan cemiyet âyinlerinde tasavvufun sosyal eğlenti ve performans yönünü ön plana çıkarmıştı. "Kötü şöhretli ahmaklar" ile "kaba saba avamın" buralara üşüşmesinin ve adaklarıyla sadakalarının bu zaviyelere akmasının nedeni de buydu:

> *Ekşer ṭāi'fe-i Ḫalvetiyye āyīn ve ṭarīḳi mürīd cem'iyyeti üzerine binā idüp tekye ḳurup hengāme-gīrlik şarṭı olan hāy u hüyı ālet-i cem'iyyet ve medār-ı me'āş ve rükn-i inti'āş ḳılup, şüret uġrıları selefiñ ġaraż-ı ṣaḥīḥi olan emr-i semā' ve ḥareket-i iẓṭırārīyesini, ki ehline mübāḥ olsa gerekdür, dāne-i dām-ı tezvīr ve pā-bend-i aḥmāḳān-ı bed-nām ḳılup, o behāne ile behā'im maḳülesi 'avām üşüp tekyeye nezr ve ṣadaḳāt gelür dirler.*

Sonsöz'de ele alacağım 17. yüzyılın tasavvuf karşıtı Kadızâdeli hareketinin yandaşları, Halvetîleri ümmîliği yüceltmek, böylece kitleleri şeriatı görmezden gelmeye teşvik etmekle eleştiriyorlardı.[23]

Başat olarak okuma-yazması olmayan halk tabanını cezbeden, "*ümmî*" namlı Şeyh Ramazan Efendi, Tanrı hasretiyle meşaleler gibi yanan müridleri ile "Âşıkların Kâ'be'si" olan caminin cemaatini oluşturan "safâ ehli"ni irşad ederek ruhânî ibadetlerine rehber oldu.[24] Böylelikle, tüccar bânisinin adıyla "Bezirgân Tekkesi" olarak bilinen küçük cami-tekke külliyesi, şeyh ile haleflerinin kutsanan mezarlarını barındıran türbesiyle birlikte, payitahtın en önde gelen ziyaretgâhlarından birisi haline geldi.

Sinan'ın Mirası

Sinan'ın geliştirdiği üslûp, çağdaşı Palladio'nunkinden aşağı kalmayan bir dirençle, 18. yüzyıla dek yaşamını sürdürdü. Ne var ki, onun cami merkezli külliyelerinde somutlaşan âdâb kuralları, belirli bir bağlama kısıtlı kaldı. Üstelik bu kurallar, klasik Osmanlı düzeninin dönüşüme uğramasıyla, mimarbaşının yarım yüzyıllık meslek hayatının sonlarına doğru geçerliliğini yitirmeye başlamıştı bile. Bununla birlikte, Sinan'ın sistemleştirdiği ilkelerin, yeni tip mimarî hâmilerinin yükselişiyle uzlaşacak kadar esnek olduğu, III. Murad devrinde âdâbın üst sınırlarını cesurca zorlayan cami külliyeleriyle kanıtlandı. Padişahla yakın ilişkileriyle temayüz eden bu ayrıcalıklı bâniler arasında, Valide Nurbanu Sultan, darüssaade ağası Mehmed Ağa, padişah musâhibi Şemsi Ahmed Paşa ve kapudan Kılıç Ali Paşa bulunuyordu.

Genelde klasik merkeziyetçi rejimin sonu kabul edilen Sokollu Mehmed Paşa'nın 1579'daki ölümünden itibaren, çekişen saray hiziplerinin oluşturduğu kısa ömürlü koalisyonlar, veziriazam ile kabinesinin özerkliğine müdahale etmeye başladı. Böylece, padişah ile gözdelerinin, özellikle de hanedan kadınları ve harem ağalarının giderek devlet yönetimine daha fazla karıştığı bir yönetim sistemi baş gösterdi. Haremin büyüyen siyasal hakimiyetinin damgasını bastığı bu eğilim, 17. yüzyılda "kadınlar saltanatı" denilen olguyla doruğuna ulaşacaktı (**res. 530-31**). I. Süleyman ve II. Selim devlet idaresini, Rüstem Paşa ile Sokollu Mehmed Paşa gibi, vizyonlarıyla imparatorluğun kültürel siyasetini uzun yıllar boyunca biçimlendiren kudretli veziriazamlara devretmişlerdi. Bu veziriazamlar ile hanedan mensubu zevceleri, Sinan'ın en önde gelen hâmileri arasındaydı. Veziriazamlık, III. Murad devrinde büyük çaplı ve sürekli mimarî himayeyi destekleyemeyecek kadar istikrarsız, kısa dönemli bir mevkiye dönüştü. Bu dönemde ne padişah ne de veziriazamlar, eskisi gibi Sinan'a önemli eserler sipariş ettiler. Onların hâmilik rollerini, payitahtta mimarî görünürlük aracılığıyla statülerini yükseltmeye çabalayan hanedan kadınları, ikincil vezirler ve konumları tırmanışa geçen rical üstlenmeye başladı.

Yemen ve Tunus fatihi olarak tanınan Arnavut asıllı Koca Sinan Paşa, iktidara giden yolu satın alarak açan yeni bir veziriazam türünü örnekledi. Serveti öylesine efsanevî boyutlara ulaştı ki, halk onun simya ile uğraştığına inanmaya başladı.[1] Veziriazamlık mevkiini işgal ettiği kısa süreli beş görev dönemi (1580-82, 1589-91, 1593-95, 1595, 1595-96), konumunun istikrarsız değişkenliğine tanıklık eder. Ekonomik sıkıntıların baş gösterdiği bir çağda, acil durumlarda devleti finanse edebilmesini sağlayan serveti sayesinde gözden düşse bile ayakta kalmayı başardı.[2] Hasanbeyzâde, dillere destan hayratı ve kurduğu vakıflar açısından, Koca Sinan Paşa'nın tek rakibinin Sokollu Mehmed Paşa olduğu kanısındadır.[3] Bununla birlikte, Sinan otobiyografileri bu paşanın sipariş ettiği sadece bir tek eseri zik-

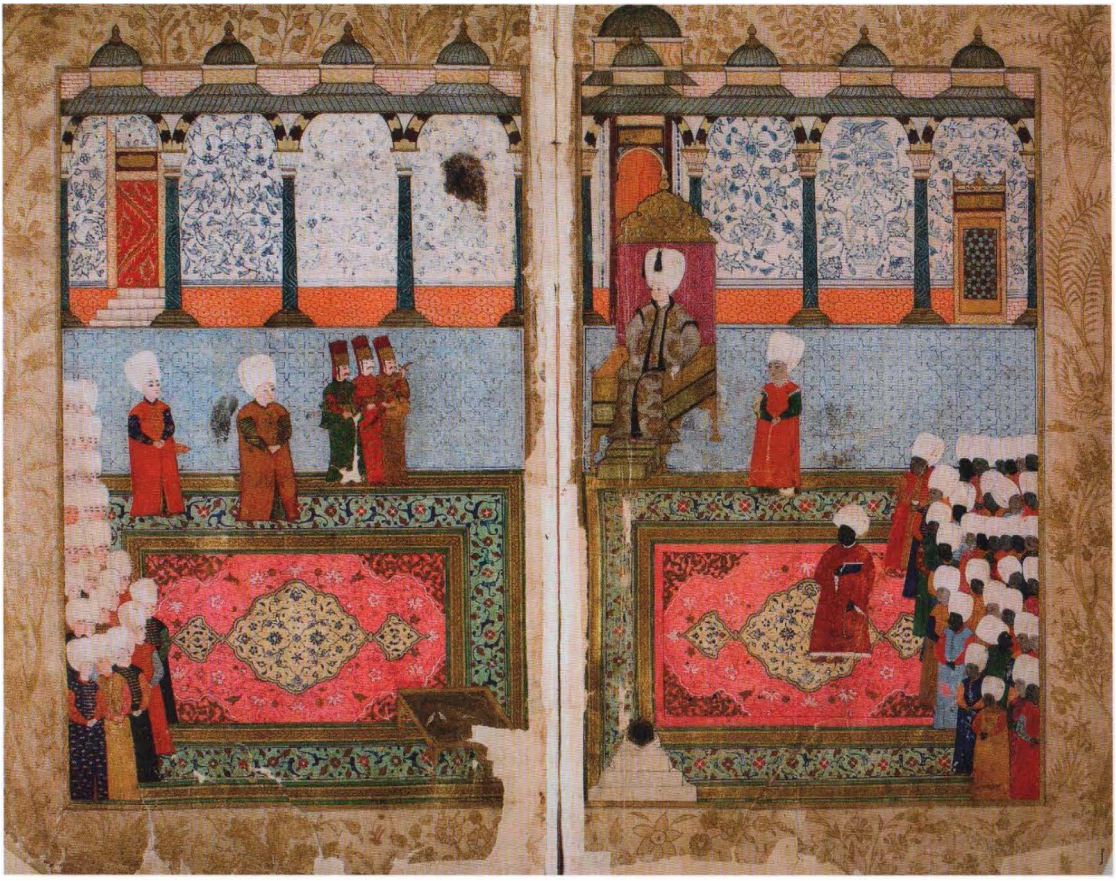

530 Sultan II. Osman Topkapı Sarayı'nda ak ve kara ağalarla birlikte, 1620, kâğıt üzerine suluboya, anonim *Tercüme-i Şehnâme*'den.

reder: Atmeydanı yakınındaki sarayı.[4] Bulak (Kahire), Sa'sa'a, Ktayfe (Kadife), Şam, Yenişehir (Bursa) ve Kaçanik (Üsküb) gibi eyalet merkezlerinde Sinan Paşa'nın yerel mimarlara yaptırdığı cami külliyelerinin hiçbirinde mimarbaşı eser sahipliği iddia etmemiştir. Ayrıca otobiyografilerde, bu paşanın payitahtın merkezi dışındaki mahallelerde yaptırdığı, şimdi yok olup giden camilerinin bahsi de geçmez: Galata'daki Okmeydanı'nda ve Üsküdar'daki Salacak'ta.[5]

Üç kez veziriazam olan (1582-84, 1586-89, 1592-93) ve *Tezkiretü'l-Bünyân*'ın önsözünde ismi anılan Hırvat asıllı Siyavuş Paşa da, mimarbaşına önemli denebilecek hiçbir kamusal eser yaptırmamıştır.[6] Sinan otobiyografileri, bu paşanın bugün Bulgaristan toprakları içinde kalan Harmanlı'da inşa ettirdiği en önde gelen cami külliyesini (y. 1584-87) zikretmez.[7] Siyavuş Paşa'nın sadece Eyüp'teki türbesi (**res. 319**) ile birlikte Üsküdar'daki iki ve Süleymaniye Külliyesi yakınındaki üçüncü sarayı (**res. 167** [19]) mimarbaşının eserleri arasına dâhil edilmiştir.[8] Suyolu nâzırı Davud'u, 1588'de Sinan'ın halefi olarak atayan veziriazam Siyavuş Paşa'dır. 1584'te Mekke'ye giderken kendi yerine gözdesi Mehmed Subaşı'nı mimarbaşı kaymakamı olarak tayin ettiren Sinan'ın, Davud'la arasında yakın bir ilişki olmadığı anlaşılıyor. Mimarbaşının vakfiyesini şahit olarak imzalayan (y. 1583-85) on hassa mimarı arasında Davud'un imzasının bulunmayışı bu açıdan manidardır (**Ek 4:4**).[9]

Yeni mimarbaşı Davud, konumunu büyük ölçüde darüssaade ağası Mehmed Ağa ve veziriazam Siyavuş Paşa'nın mensup olduğu harem hizbiyle kurduğu bağlara borçluydu. Veziriazam, mimarbaşı Davud'dan sadece zevcesi Fatma Sultan'ın ölürken vasiyet ettiği bir medrese sipariş etti: II. Selim'in en küçük kızı olan hanım sultan 1590'da doğum sırasında hayatını kaybetmişti.[10] Bu çiftin Süleymaniye civarında Mimar Sinan tarafından ta-

sarlanan sarayı yanındaki (**res. 167** [19]) medrese, hanım sultanın vasiyetinin uygulayıcısı olan kocasından inşa etmesini istediği çok sayıda hayrattan gerçekleşen tek anıttı. Vakfiyesinde, Fatma Sultan'ın yapılmasını vasiyet ettiği binalar cami, medrese, derviş zaviyesi, sıbyan mektebi, imaret, kervansaray, çeşme, köprü ve kaldırımların dâhil olduğu geniş bir yelpaze oluşturuyordu.[11]

Sinan'ın payitahttaki geç dönem camilerinin önde gelen bânileri arasında, veziriazamlardan çok vezirler ile III. Murad'ın akrabası veya gözdesi olan hanedan kadınları sivrilir. Mesih Paşa ile Nişancı Mehmed Paşa gibi vezirlerin 1580'lerde yaptırdığı camiler, veziriazamlarınkine yaklaşan sekizgen baldakenli planlarıyla, âdâb kurallarını yeniden müzakere ediyordu (**res. 5** [5, 6]). Mimarbaşı Davud, 1578'de III. Murad'ın kız kardeşi (Kapudan Piyale Paşa'nın dul zevcesi) Gevherhan Sultan'la evlenen vezir Cerrah Mehmed Paşa için, daha da iddialı bir cami külliyesi inşa etmiştir. Ayrıcalıklı paşa, lâkabını veliahd şehzâde Mehmed'i 1582'de sünnet etmesine borçluydu.[12] Bu vezirin, inşaat kitâbesiyle 1002 (1593-94) yılına tarihlenen Avratpazarı'ndaki camisi, Sinan'ın geliştirdiği altıgen baldakenli plan tipinin özellikle anıtsal bir varyantıdır (**res. 4** [8], **532-33**). Caminin dâhil olduğu külliyenin bileşenleri, bâninin sokağa bakan kubbeli türbesi, pencereli çevre duvarının pahlı köşesindeki sivri kemerli kamusal çeşme (1594-95 tarihli) ve gelir getiren bir çifte hamamdır.[13] Aynı sokağın karşısında ise, daha önce 1586-87'de paşanın hanedan mensubu zevcesi için yapılan ve bağımsız olarak vakfedilen Gevherhan Sultan Medresesi yer alır.[14] Bu külliye, 1580'lerde İstanbul'da sur içinde inşa edilen darüssaade ağası Mehmed Ağa, vezir Mesih Paşa ve vezir Nişancı Mehmed Paşa'nınki gibi cami külliyelerinde, kamusal çeşmelerin ve türbelerin artan görünürlüğünün yeni bir örneğini sergiler.

Cami-merkezli külliyelerin, 1590'lardan itibaren payitahtta yerlerini medrese-merkezli daha küçük külliyelere bırakması çok uzun sürmedi. Daha da göze çarpan sebil ve türbeleriyle bu minyatür külliyeler hanedana mensup olmayan bânilerin mimarî himayesinde tercih edilen yapı türü haline geldi. O dönemde cami inşasının gözden kaçmayan derecede seyrek oluşu, vezir Cerrah Mehmed Paşa'nın külliyesinin 15 Mayıs 1594'teki açılış merasimine Selânikî'nin tarihinde uzun bir bölüm ayırmasının nedenini açıklar. O gün Cuma namazına devlet büyükleri, ulema ve saygın şeyhlerin dâhil ol-

531 Valide Sultan'ın padişah sarayında Fransız elçisi Girardin'in karısına verdiği ziyafet, bir Fransız ressama atefedilen resim, 17. yüzyılın ikinci yarısı, kâğıt üzerine suluboya.

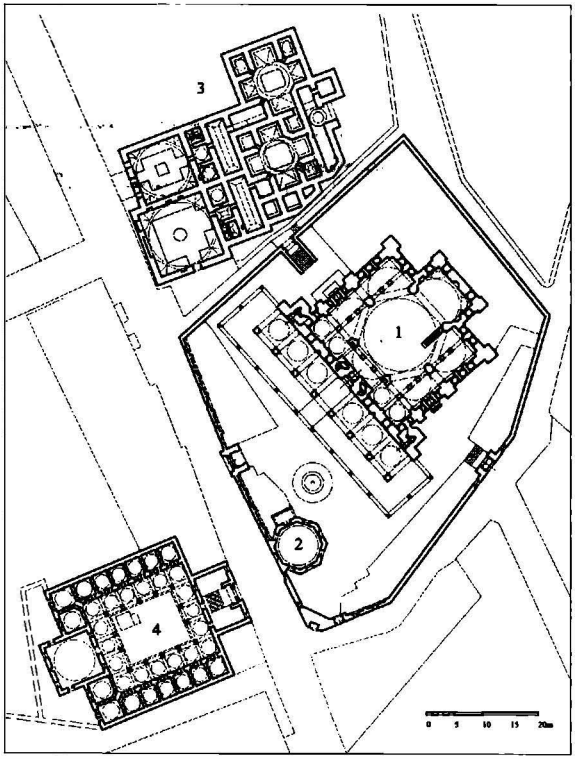

532 Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi, Avratpazarı, plan: 1. Cami, 2. Türbe, 3. Çifte hamam, 4. Gevherhan Sultan Medresesi.

duğu kalabalık bir cemaat katıldı. Berat kandiline rastlayan bir önceki gece, oraya gelen muazzam halk topluluğu Halvetî şeyhi Hasan Efendi'nin ruhânî rehberliği altında mest olmuştu. Selânikî, yeni caminin mimarî üslûbunu ve bu açılış törenlerini şöyle betimliyor:

> İstanbul şehrinin seçkin ve seçme bir yeri olan (Avratpazarı'ndaki) Dikilitaş yakınında, emsalsiz vezir Mehmed Paşa hazretlerinin, yüce Allah'ın yardımıyla yeni inşa edilen şerefli camisi ve zarif mabedi, kusursuz bir letâfet ve sağlam yapıyla tamamlandı. Güzel tavrı ve hoşa giden üslûbuyla mükemmel olan camiye âlem hayran kaldı. Berat kandilinde namaz ve niyaza gelen Müslüman cemaati muazzam bir cemiyet oluşturdu. Sadık âmil ve hakikate erişmiş âlim, esrar kaynağı ve erdemlilerin sığınağı olan Halvetî tarikatının değerli şeyhi Hasan Efendi'nin o geceki münacatları, ümmeti [Tanrı] hasreti ile ihya etti. Ve ertesi gün Cuma namazı kılmak için tüm devlet erkânı ve âyân ve ulema ve şeyhler büyük bir izdihamla Tanrı'ya ibadet ettiler, şükür secdeleri ile (caminin) açılışını yaptılar.
>
> *Ve Dikilitaş, ki şehr-i İstānbūlun güzīde mümtāz yiridür, ḳurbinde müceddeden binā olınan vezīr-i müşīr-i lā-naẓīr Meḥmed Paşa ḥażretleriniñ cāmiʿ-i şerīf ve maʿbed-i laṭīfi biʿināyeti'l-lāhi teʿālā ve ḥüsn-i tevfīḳihī kemāl-i leṭāfet ü metānetde yapılup itmām buldı. Ṭavr-ı ḫūb ve üslūb-ı merġūb üzre mükemmel olup persendīde-i ʿālemiyān oldı. Ve şeb-i Berātda ibtidā namāz u niyāza cemāʿāt-ı müʾminīn cemʿiyyet-i ʿaẓīm eyleyüp ʿāmil-i ṣādıḳ ve ʿālim-i muḥaḳḳıḳ ve menbāʿ-ı esrār ve merciʿ-i ebrār ṭarīḳ-i Ḫalvetiyyeden şeyḫ-i biʾl-istiḥḳāḳ Ḥasan Efendi ol gice ümmeti müştāḳ ile iḥyā vü nālişler eylediler. Ve irtesi mübārek Cumʿa güni cümle erkān-ı devlet ve aʿyān-ı saʿādet ve ʿulemā-i ʿiẓām ve meşāyiḫ-i kirām keşret ü izdiḥām ile dergāh-ı Aḥadiyyete ṭāʿāt u ʿibādāt, secedāt-ı şükr ü sipāslar ile iftitāḥ eylediler.*[15]

Kendinden önceki Mesih Paşa ve Nişancı Mehmed Paşa gibi vezirlerin camileriyle karşılaştırıldığında, Cer-

533 Louis-François Cassas, Cerrah Paşa Camii ve çevresinin eskizi, y. 1786, kâğıt üzerine karakalem.

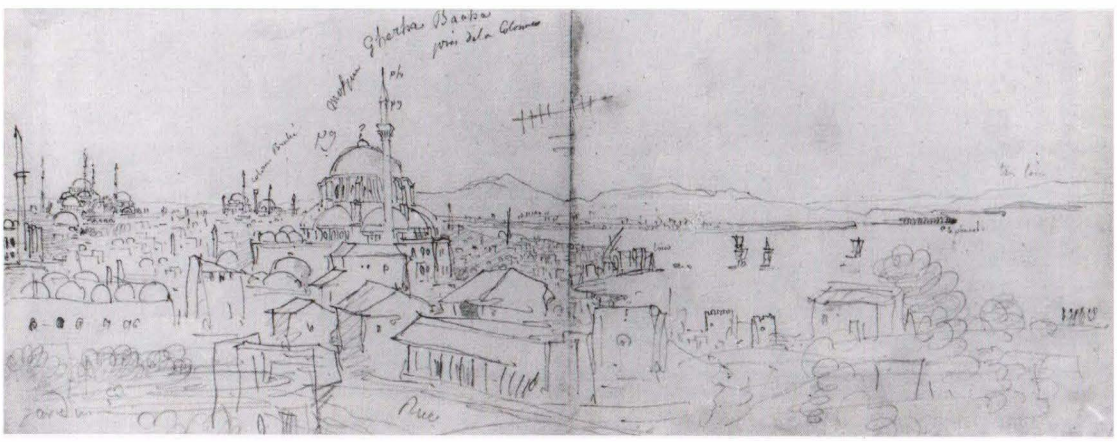

rah Mehmed Paşa'nınki daha az yenilikçidir (**res. 4** [8], **5** [5,6]).[16] Mimar Davud'un darüssaade ağası Mehmed Ağa için bina ettiği görece küçük cami de, aynı şekilde deneysellikten kaçınarak, Sinan'ın üslûbunu ve onun tasarladığı itibarlı vezir camilerinin izini sürdürmeyi yeğler (**res. 5** [4]). Selimiye ertesinde payitahtta tasarlanan bazı camilerin yenilikçi ruhu, Sinan'ın haleflerinin görev döneminde devam ettirilmedi. Onun mirasının ezici ağırlığı, 17. yüzyıl dönümünde sipariş edilen selâtin camilerinin muhafazakâr denebilecek plan tiplerinde kendini hissettirdi: Eminönü'ndeki Valide Safiye Sultan ve Atmeydanı'ndaki Sultan Ahmed camileri. Bu iki camiye, selâtin olmayan himayenin yeniden biçimlenen kalıplarına kısaca değindikten sonra döneceğim.

Cerrah Mehmed Paşa'nın cami merkezli külliyesi, Hekimoğlu Ali Paşa'nın 1734'te onun tasarımını yeniden yorumlayan camisinin inşasına değin, payitahtta türünün son örneği olarak kaldı.[17] Davud'un on yıl süren mimarbaşılığı sırasında (1588-98) baş gösteren klasik-sonrası mimarî âdâb paradigması, onun halefleri olan Mimar Dalgıç Ahmed (1598-1606) ve Mimar Mehmed (1606-22) ağaların görev dönemlerinde somutlaştı.[18] 17. yüzyıldan itibaren, medrese-merkezli külliyelerin vezirler ile veziriazamların payitahttaki mimarî himayelerinde ön plana çıkmasıyla birlikte, camiler artık başat olarak padişahlar ve valide sultanlara özgü bir yapı türüne dönüştü.

Devlet ricalinin genellikle Divanyolu üzerinde veya yakınındaki türbeli medrese külliyeleri, şehrin ana merasim arterinin mimarî bütünlüğünü pekiştirdi.[19] Bu sur içi külliyelerinin bilinen en erken örneklerini, 1590'larda veziriazam Koca Sinan Paşa ile Venedik asıllı babüssaade ağası (baş akağa) Gazanfer Ağa mimarbaşı Davud'a sipariş etmiştir. Sinan hâlâ hayattayken Mimar Davud'a darüssaade ağası (baş karaağa) Mehmed Ağa'nın yaptırdığı Divanyolu'ndaki medrese külliyesi (1579-82) günümüze gelmeyen bir sebil üzerinde yükselen fevkânî mekteb içeriyordu. Fakat bâninin kubbeli türbesi aynı mimara ısmarladığı daha prestijli cami külliyesine eşlik ediyordu.[20] Sokakların kesiştiği kavşak noktalarında, son derece görünür konumlarda yer alan Koca Sinan Paşa'nın ve Gazanfer Ağa'nın medrese külliyelerinin her biri birer sebil ve kubbeli anıtsal türbe kapsar. Yan yana bitişik pencereler açılmış, neredeyse saydam çevre duvarlarıyla kuşatılan bu anıtlar, görece özerk birer mikrokozmos oluşturan Sinan'ın büyük cami külliyelerine kıyasla, kamusal şehir mekânlarıyla daha samimi bir ilişki kuruyordu.

Koca Sinan Paşa'nın (ö. 1594) medrese külliyesi, bâninin büyük kubbeli kesme küfeki taşından on altıgen türbesinin hâkimiyeti altındadır (**res. 534-35**).[21] Külliyenin diğer bileşenleri, duvarları taş ve tuğla dizilerinden örülmüş U-biçimli bir medrese ve Divanyolu'nun

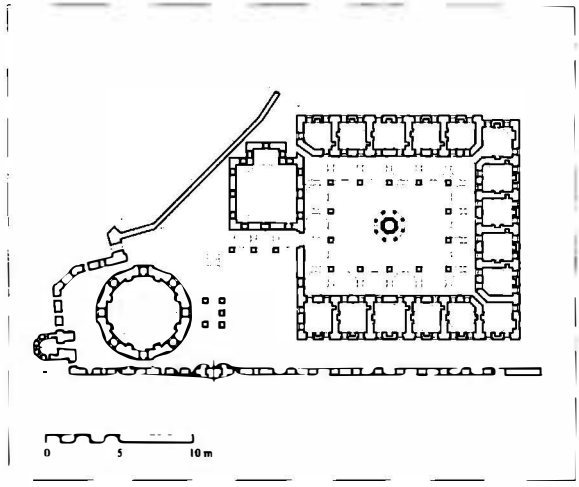

534 Koca Sinan Paşa Külliyesi, Divanyolu, plan.

bir sokakla kesiştiği köşeyi noktalayan piramidal çatılı sekizgen "*sebîlḫâne*"dir. Sebilin kapısındaki inşaat kitâbesi, mimarbaşı Davud ile bâninin ismini verir ve 1002 (1593-94) yılında tamamlandığını belirtir. Eser sahipliğine yönelik yeni vurgu, Davud'un isminin zikredildiği önceki kitâbelerde de göze çarpar. Bu kitâbeler Mehmed Ağa'nın Çarşamba'daki camisinin (1584-86) çevre duvarı kapısında ve III. Murad'a bir armağan olarak Koca Sinan Paşa'nın yaptırdığı Topkapı Sarayı sahilindeki İncili Köşk'ün (1588-89) dışındaki kamusal çeşmede hâlâ mevcuttur.[22] Divanyolu'ndaki Koca Sinan Paşa sebilinin on altı kartuşlu sülüs hatlı kitâbesinde aktarılan hadis, bir hayvana, bir ağaca ve bir mümine su vermenin (sırasıyla yirmi, kırk ve yetmiş yıllık oru-

535 Koca Sinan Paşa Külliyesi, Divanyolu'ndan görünüm.

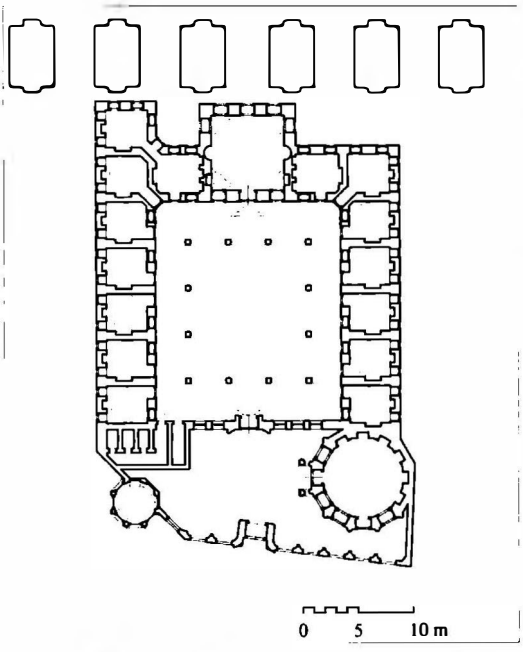

536 Gazanfer Ağa Külliyesi, Unkapanı'nda Bozdoğan sukemeri önünde, plan.

ca denk olan) göreli sevabına ilişkindir. Kitâbe, vaktiyle suyolu nâzırı olan mimarbaşı Davud'un su mühendisliğindeki uzmanlığıyla övündüğü kadar, gittikçe yaygınlaşan bir yapı türü olan sebilin bânisinin hayırseverliğine de dikkat çeker.[23]

Mimarbaşı Davud'un Gazanfer Ağa (ö. 1599) için tasarladığı diğer medresenin yapımına, 1593'te İstanbul kadısına hitaben yazılan bir fermanla izin verilmiştir (**res. 536-37**). Padişah, saygıdeğer babüssaade ağasının iki yıldır bir medrese bina etmek istediğini ve Müslüman mahallesindeki bir kilise yakın zamanda yıktırılmış olduğundan, bu boş arsaya medrese ve türbesini yaptırmak için istediği iznin verildiğini bildirir: "*Bāb-ı saʿādetüm aġası olan ... Ġazanfer –dāme ʿuluvvuhū– iki yıldan berü emr-i şerīfümle bir medrese yapmaġa niyyet idüp, ḥālā İstānbūlda maḥalle-i İslāmiyyede vāḳiʿ olan kenīsa refʿ olınmaġ ile bi'l-fiʿil yiri ḫālī olup, ẕikr olınan maḥallde medresenüñ buḳʿası ve kendünüñ türbesi binā olınmaḳ bābında izn-i hümāyūnum ricā itmegin buyurdum ki...*"[24] III. Murad'ın onayladığı projenin 1596'da tamamlandığı, Gazanfer Ağa'nın yayınlanmamış vakfiyesinin tarihinden anlaşılıyor. Vakfiye, Divanyolu'na yakın olan Kırkçeşme'de bir dört yol ağzında konumla-

537 Gazanfer Ağa Külliyesi, arka plandaki Bozdoğan sukemeri ile birlikte görünüm.

nan, cennete benzer yüce bir türbe ile eşsiz bir sebil içeren medrese külliyesinin bakanların kalplerine safa veren yenilikçi tasarımını (*ṭarḥ-ı cedīd*) ve orada bulunanların gönüllerine cila veren, düzgün tarzlı yaratıcı tertibini (*ṭarz-ı sedīd-i bedīʿ-tertībi*) över:

> *Maḥmiyye-i Ḳostantīnde Ḳırkçeşme dimekle maʿrūf maḥall-i laṭīfde dört yol aġzında on yedi ʿaded hücre [ve] dersḫāneyi müştemil maḳbūl-ı cumhūr ve maṭbūʿ-ı ehl-i şuʿūr bir medrese-i şerīfe binā itdüler ki, ṭarḥ-ı cedīd-i dilfirībi ḳulūb-ı nāẓırīne ṣafā ve ṭarz-ı sedīd-i bedīʿ-tertībi āyine-i dilhā-yı ḥāẓirīne cilā virür; ve medrese-i maʿmūreleri civārında cennet-i ʿadn-i bī-ʿadīle müşābih bir maḳām-ı ʿālī-nihāde ve binā ve ābād eyleyüp ... ölünce ... rūh-ı pür-fütūḥ-ı mukaddesleri şād olmaḳ içün bir mezār-ı pür-envār-ı aḳdes bünyād eyledüler ... Medrese-i sālifetü'l-evṣāflarına muttaṣıl dört yol aġzında maḳbūl-ı cumhūr ve maṭbūʿ-ı ehl-i şuʿūr bir sebīl-i bī-ʿadīl binā itdüler.*[25]

Bozdoğan sukemerinin yanı başındaki kesme taştan samimî boyutlu külliye, bir sebil, asimetrik U-biçimli bir medrese ve medresenin cephesine bitişik kubbeli on ikigen türbeden oluşur. Yanyana pencereler açılmış şeffaf çevre duvarı, külliyeye hâkim olan anıtsal türbenin sokaktan görünürlüğünü arttırır. Bânin ruhuna dua etmeleri için gelen geçeni kendine çeken kubbeli sekizgen sebil, iki sokağın kesiştiği noktada, çevre duvarının pahlı köşesinden dışarıya doğru çıkıntı yapar.[26] Kuruluşundan 1601'e dek medresede müderrislik yapan şair Nadirî'nin *Dîvân*'ındaki bir resim, arkasında Bozdoğan sukemeri görünen medresenin kubbeli dershanesinde, onu bir grup talebeye ders verirken betimler (**res. 538**). Külliyeyi ziyarete gelen atlı figür, Gazanfer Ağa'nın ta kendisidir. Resim, bu tür minyatür boyutlu külliyelerin doğurduğu yoğun himaye ilişkilerinin kişiselleşen doğasını yakalar. Babüssade ağasının medrese külliyesinin, cami-merkezli muadillerine kıyasla daha dünyevîleşen ruhu, 17. yüzyıl dönümünde belirginliği artan erken modernitenin habercilerinden biriydi.[27]

Şehir surları içinde yer alan bu iki külliyenin öncülüğünü, Mimar Sinan'ın Sokollu Mehmed Paşa ile İsmihan Sultan çifti için Eyüp'te tasarladığı türbeli medrese (1568-69) yapmıştı (**res. 318-19**). 17. yüzyıl boyunca medrese külliyelerinin sayısındaki çarpıcı artışı tetikleyen etmenler arasında, çağın ihtiyaçlarının algılanışındaki değişim ve Kadızâdeli hareketinin getirdiği şeriat yorumuna yönelik yeni vurgu olabileceği ileri sürülmüştür.[28] Hareketin adı, bir cami hatibi olan kurucusu Kadızâdeli Mehmed'den (ö. 1635) gelir. Bu hatib, Şeyhülislâm Ebussuud'un mülayim İslâm yorumunun şiddetli bir eleştirmeni olan muhafazakâr ilâhiyatçı Birgili Mehmed'in (Birgivî, ö. 1573) müridlerinin öğrencisiydi. Tutucu hareketin yandaşları (y. 1633-56, 1665-

538 Babüssaade ağası Gazanfer Ağa'nın kendi medrese külliyesini ziyaret edişi, y. 1605, kâğıt üzerine suluboya, *Dîvân-ı Nadirî*'den.

83), Birgivî'nin Hz. Muhammed çağından sonraki yeniliklere karşı çıkan *Eṭ-Ṭarīḳatü'l-Muḥammediyye* adlı kitabına dayanarak, bilhassa tasavvufu ve camilerde Allah'ın anılması (zikir) gibi sufi ibadet biçimlerini hedef aldılar. Yenilikçilik ile köktendincilik arasında gittikçe artan gerilimin başlıca sebeplerinden biri, sofu zihniyetli cami hatiblerinin, özellikle Halvetî şeyhlerinin egemen olduğu hatib mevkileri için sufi şeyhlerle rekabete girişmeleriydi.[29]

Medrese-merkezli külliyelerin gördüğü yeni rağbetin, Mustafa Âli'nin 1586-87'de dile getirdiği bir eleştiriye yanıt vermesi de mümkündür. Bölüm 1'de belirtildiği üzere, Âli'ye göre, ihtiyaç içindeki eyalet şehirlerinden ve kasabalarındansa, imparatorluğun siyasal merkezinde bu kadar fazla sayıda caminin inşası, dindarlıkla ilgisi olmayan bariz bir itibar gösterisiydi.[30] 16. yüzyıl sonlarında doyma noktasına gelmiş olan İstanbul'a ilaveten cami yapımı için yasal gerekçe bulmak gittikçe güçleşmiş olsa gerektir. Anıtsal cami külliyelerinden,

medreseler etrafında kümelenmiş, (kimi zaman zaviye ve mescidler de içeren) daha mütevazı yapı topluluklarına doğru kayan payitahttaki mimarî paradigma değişimi, aynı zamanda pratik kısıtlamalarla da açıklanabilir. Mevcut inşaat alanlarının azalması ve hanedana mensup olmayan bânilerin gelirlerinin daralması, bu pratik faktörlerin başında geliyordu.

Değişen ekonomik gerçeklikleri tetikleyen nedenler arasında, kontrol altına alınamayan enflasyon, ordunun büyümesiyle artan bütçe açıkları, fetihler furyasının sona ermesi ve ifadesini Celâli isyanlarında bulan eyaletlerdeki huzursuzluk vardı.[31] Şehnameci Lokman, Sultan Süleyman'ın anıtsal mimarî projelerinin masraflarının dökümünü verdikten sonra, 1580'lerin sonunda aynı yapıların, başını alıp giden enflasyon yüzünden iki katına mal olacağını belirtir.[32] Süleymaniye Külliyesi'nin, 896.383 Osmanlı altınıyla eşdeğerde, 53.782.980 akçeye yaptırıldığını biliyoruz. Sultan I. Ahmed'in Atmeydanı'daki cami külliyesi (1609-17) ise 180.341.803 akçeye yapıldı. Akçe çarpıcı ölçüde değer kaybettiğinden, bu meblağ 1.381.245 altınla eşdeğerdeydi.[33] Valide Turhan Sultan'ın 1660'ların ortasında tamamlanan Eminönü'ndeki Yeni Valide Camii'nin maliyeti 154.000.000 akçe idi. Bu meblağa, caminin 1590'larda diğer bir padişah validesi, yani Safiye Sultan tarafından atılan temellerinin ve alt pencereler hizasına kadar ulaşan beden duvarlarının masrafları dâhil değildi.[34]

O halde, Sinan çağında cami inşasındaki patlamayı teşvik etmiş olan uygun ekonomik koşulların artık sona erdiği muhakkaktı. 1590'larda, enflasyonun inşaat sektörünün çeşitli dallarındaki olumsuz etkileri, mimarbaşı Davud'a yollanan fermanlardan canlı bir şekilde takip edilebilmektedir. Bu belgeler, resmen belirlenen fiyatların (narh) serbest piyasa güçlerinin ne kadar gerisinde kaldığını ve art arda çıkarılan buyrukları uygulatmada devletin otoritesinin ne derece azalmış olduğunu gösterir.[35] Zayıflayan merkezî güç ve Celâli ayaklanmalarının eyaletlerde yarattığı kargaşa, uzak mesafeli inşaat operasyonlarının (ve İznik çinilerinin imalatı gibi devlet himayesindeki yapı sektörlerinin) artık payitahttan etkili bir biçimde koordine edilememesi anlamına geliyordu. 17. yüzyıl aynı zamanda, Sinan çağına kıyasla çok daha fazla eyalet merkezine yerel mimarbaşıların atanmasına tanık oldu. Bu gelişme, imparatorluktaki mimarî pratiğin adem-i merkeziyetini hızlandırdı.

İstanbul'da sipariş edilen anıtların sayı ve ölçeğindeki daralma, büyük eyalet merkezlerinde de gözleniyordu. Örneğin, Haleb ve Şam'da, artık anıtsal camiler yerine zaviye odaklı küçük vakıflar, 17. yüzyılda tercih edilmeye başlandı.[36] Öte yandan, hanedana mensup olmayan bânilerin payitaht dışındaki şehirlerde, kubbeli anıtsal camiler yaptırmaya teşebbüs etmesi İstanbul'un mimarî ayrıcalığına meydan okuyordu.[37] Adem-i merkeziyetçi bir rejimin doğuşuna paralel olarak, eyaletlerde özerk seçkinler yükselişe geçti ve İstanbul ile rekabete girişen İzmir gibi dinamik şehirler ortaya çıktı.[38] Bu eğilimin 18. ve 19. yüzyıllarda doruğuna ulaşmasıyla, yerel eşrafın (âyân) artan kudreti daha da belirginleşerek, mimarî ifadesini görkemli eyalet camilerinde buldu.

17. yüzyılda İstanbul'da anıtsal cami külliyelerinin inşası, ancak en üst düzeydeki hanedan mensuplarının himayesiyle sınırlı kaldı. Hasekiler, hanım sultanlar ve şehzâdelerin artık göz önünden çekilmeleriyle, cami bânileri olarak geriye sadece padişahlar ve valide sultanlar kaldı. Manisa'ya gönderilen son veliahd şehzâde olan III. Murad'ın en büyük oğlu Mehmed, orada kendi adına bir cami yaptırma fırsatından yoksun kalmıştı. Onun lalası, "Şehzâdeler Şehri"nde padişah babası tarafından inşa edilmekte olan Muradiye Camii ve külliyesinin tamamlanmasına nezâret etmek zorunda bırakıldı. Şehzâde, III. Mehmed unvanıyla tahta çıktığında (1595-1603), İstanbul'da bir selâtin camisi inşa etmekten kaçınarak, bu işlevi güçlü anası Safiye Sultan'a devretti. III. Murad bu Arnavut asıllı gözdesiyle nikâhlanmadığı halde, Safiye Sultan padişahın kırktan fazla hasekisi arasından, veliahd şehzâdenin annesi olarak sivrilmişti.[39] Oğlunun saltanatında valide sultan statüsünü elde edince, payitahtta heybetli bir cami külliyesi yaptırmaya girişti.

Safiye ve torunu I. Ahmed'in (1603-17) İstanbul'da inşa ettirdikleri cami külliyelerini meşrulaştırmakta karşılaştıkları engeller, büyük çaplı mimarî girişimler için olumsuzlaşan koşulları ortaya serer. Payitahttaki Şehzâde Mehmed Camii'nin dört yapraklı yonca planını yorumlayan tasarımlarıyla Sinan'ın mirasını sürdüren bu iki caminin iç içe geçmiş öyküleri, hanedanın en önde gelen mimarî hâmilerinin bile âdâb müzakeresinde maruz kaldığı güçlükleri sergiler. İşte bu nedenle, her iki yapının inşa sürecine aşağıda kısaca değinmek istiyorum.

Valide Safiye Sultan kendi cami külliyesini, oğlu III. Mehmed'in 1596'da Macaristan'daki Eğri seferinden zaferle dönmesinden hemen sonra mimarbaşı Davud'a sipariş etti (**res. 539**). Cami, bânisinin ikamet ettiği Topkapı Sarayı'nın has bahçesine yakın Eminönü rıhtımında, ziyadesiyle görünür bir mevkide yer alıyordu. Selânikî, 1597'de padişahın emriyle "*Emîn iskelesinde*" (Eminönü) Yahudilerin mahallesinde satın alınan kârgir yapılı evlerin yıktırılması suretiyle, valide sultanın cami, imaret ve handan (ribat) oluşacak hayratına yer hazırlandığını kaydeder. Darüssade ağası Osman Ağa'nın kethüdası olan kapıcı Kara Mehmed bina emini, diğer bir ka-

539 Sultan III. Mehmed'in Eğri seferinden dönüşte İstanbul'a zafer alayı ile girişi, y. 1596, kâğıt üzerine suluboya, Talikizâde'nin *Şehnâme*'sinden.

pıcı da kâtib tayin edildi. Veziriazam Hadım Hasan Paşa ise bina nâzırı olarak fırsat buldukça inşaata giderek yoklamaya başladı.[40]

Seçilen plana (*resm*) uygun olarak caminin temelleri 8 Nisan 1598'de devlet erkânının eşliğinde kazılırken, Tophane-i Âmire'den ve bazı gemilerden şenlik topları atıldı. Tam o sırada padişahın gönderdiği bostancıbaşının gelip, veziriazamı azleden tezkireyi okumasıyla cemiyet dağıldı.[41] Kimisine göre veziriazamın azledildikten sonra boğdurulmasının nedenleri arasında, valide sultana rüşvet yedirerek mevkiine ulaştığına ilişkin dedikodu etmesi ve babüssaade ağası Gazanfer Ağa'ya karşı entrikalar çevirmesi bulunuyordu. 20 Ağustos 1598'de, belirlenen uğurlu bir saatte yapılan ikinci temel atma merasimi için divan-ı hümayun toplantısı iptal edildi. Bütün devlet erkânı ve ulemanın iştirak ettiği merasim, valide sultanın inşaatının sadece kendi şahsî girişimi olmadığını teyit ediyordu. Selânikî, deniz kenarındaki konumu nedeniyle gece gündüz tulumbalarla su çekilmesini gerektiren meşakkatli yapının tamamlanmasına Allah izin verirse, emsalsiz bir eser olacağını yazar: "*'Aceb eşer-i ḫāṣṣ olup, numüne-i devrān olacaḳdur.*" Fakat heyhat, "*'ilm ü ma'rifet-i bināda*" eşine rastlanmayan mimarbaşı Davud Ağa, 1598 Eylül'ünün başında vebadan öldü ve yerine suyolu nâzırı Dalgıç Ahmed Çavuş mimarbaşı tayin edildi.[42]

Asıl mimarını yitirdikten sonra, cami birçok aksilikle karşılaşmaya devam etti. 1600'de bina emini, inşaat arsasında yıktırılan emlak ve evkafın şer'î tazminatlarını gereğince karşılamadığından görevden alındı. Ona karşı yöneltilen suçlamalar, aşırı yapılaşma yüzünden payitahtta yasal bir inşaat alanı bulmanın gittikçe zorlaştığını gösterir. Valide sultanın camisine yer açmak için yıktırılan yapılar arasında, bir Hıristiyan kilisesi ile Yahudi sinagogu vardı. Bu iki mabedin yerine "*bedel*" olarak yenilerinin başka yerde yapılması, padişah ve şer'iye mahkemesinden alınan izin belgeleriyle onaylanmıştı. Ne var ki, mahkeme hücceti bizzat kadı değil de, nev-

vabı tarafından imzalanmış olduğundan, geçersiz sayıldı. Kadı nevvabı derhal azledildi ve İstanbul kadısı Esad Efendi, caminin ustaları tarafından başka bir yerde "bedel" olarak inşa edilmiş olan kiliseyi yıktırdı. Ardından kadı, Şeyhülislâm Sunullah Efendi'nin ziyaretine gitti. Çünkü şeyhülislâm valide sultanın bina emini tarafından, yeni sinagogun inşası için gereken hücceti imzalamayı reddederse azledilmekle tehdit ediliyordu. Bunun üzerine şeyhülislâm, padişah ile annesine yazdığı mektupta, her ikisinin ortak girişimi olarak addettiği anlaşılan cami külliyesinin şeriata aykırı olduğunu beyan etti:

> Öteki dünya için yatırımınız olacak hayratınız şer'an kirlenmiştir ve gayrimeşru işler kalıcı olmaz; şeriatla ilgili işlerinizin şeriata riayet eden dindar bir vekil tarafından sağlamlaştırılması uygun ve münâsibdir.

> *Ẓuhr-ı āḫiretiñüz olacaḳ ḫayrāt u ḥasenātıñuz ḥuḳūḳ-ı 'ibād ile ālūdedür ve nā-meşrū' olan umūrda ṣebāt olmaz, bir mütedeyyin ve müteşerri' vekil elinden ve dilinden meşālih-i şer'iyeñüz müstaḥkem olmaḳ lāyıḳ ve münāsibdür.*[43]

Bu kabahatin sorumlusu olarak görülen bina emini Kara Mehmed Ağa azledilip, yerine kapıcılar kethüdası Nasuh Ağa getirildi. Valide sultanın "*zulmiye*" diye adlandırılan inşaatı onun, 1603'te torunu I. Ahmed tarafından Eski Saray'a sürülmesi ve orada 1619'da vefat etmesinden dolayı tamamlanamadı.[44] Venedik *bailo*su Agostino Nani'den (1600-3) öğrendiğimize göre, altmış yaşındaki valide sultan, daha önce oğlunun saltanatı döneminde de geçici olarak Eski Saray'a sürülmüş ve camisini bina etmesi yasaklanmıştı. İlk sürgünün başlıca nedeni, askerlerin "birçok düzen bozukluğunu (validenin) kendisine atfetmesi ve özellikle de yaptırmakta olduğu aşırı derecede muhteşem bir camiye para harcaması" idi. Topkapı Sarayı'na dönebilmek için Safiye Sultan, "o yapının inşaatını durdurması" gerekmişti.[45] Tahminimce bu olay 1600'de cereyan etmiş olmalıdır: O sırada, kapıkulu sipahileri, kendilerine tağşiş akçe ödenmesinden sorumlu tuttukları Eminönü gümrük mültezimi olan, Safiye Sultan'ın koruması altındaki zengin Yahudi Ester Kira'yı paramparça etmişlerdi. 1603'te bir başka ayaklanma ise, ak ile kara hadımların başları olan Gazanfer ve Osman Ağaların katliyle sonuçlanacaktı.[46]

Eminönü'ndeki caminin bunca öfke uyandırmasının nedeni, ekonomik bunalımın ortasında –üstelik 1599'da başkalarıyla birlikte Safiye Sultan'ın kendisinin de para bağışlamak zorunda kaldığı– impatorluğun batı sınırında süregelen sefer sırasında girişilen gereksiz bir harcama olarak görülmesiydi.[47] Şer'î ihtilafların yanı sıra, savaş ve barış yanlıları arasındaki daimî rekabet, valide sultanın inşaat projesini, kamusal muhalefet için elverişli bir alana dönüştürdü. Caminin tamamlanmasını engelleyen bir başka etken de, Sinan çağında belirlenen âdâb kodlarını ihlâl ederek, bâninin padişahlara lâyık selâtin tarzında bir plana öykünsemesi olmalıdır. Âdâb müzakeresinde mutabakatın ümitsiz vakaya dönüşmesinin kökeninde valide sultanın ihtilaflı statüsü yatıyordu. Caminin tamamlanması 17. yüzyıl ortasına kadar beklemek zorunda kaldı. O sırada "kadınlar saltanatı" başka bir valide sultanı, âdâb kurallarının müzakeresini daha etkili biçimde tartışmaya açıp aşacak kadar güçlendirmişti. Bu kudretli valide sultan, III. Mehmed'in adaşı olan IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan'dı. 1660-61'de bir yangının ardından, Eminönü'ndeki Yahudi evlerinin döküntüleri arasında unutulup kalan bitirilmemiş caminin duvarlarının ortaya çıkıvermesi üzerine, bu yapıyı tamamlamaya ancak o cüret edebildi.

Caminin inşaat süreci hakkında yeterince incelenmemiş ilginç bir risale yazan Kürd Hatib Mustafa, Eğri fatihi III. Mehmed'in, birçok "*zulme*" neden olan Ester Kira'yla ilişkisi nedeniyle meşruiyeti sarsılan merhum annesi ile, yeni valide sultanın kusursuz adaleti arasındaki tezatı vurgular.[48] Mabedin beden duvarları zeminden bir zira yükselerek alt pencerelerin hizasına kadar geldiğinden, planında önemli bir değişiklik yapılmış olması muhtemel değildir (**res. 540-41**). En üstteki tek bir taş sırasının sökülmesinin ardından, özgün planına uygun olarak cami üç yıl içinde bitirildi, fakat yukarıda zikredilen müştemilâtın bazısından vazgeçildi:

> *ma'ḳūl görildügi üzre keşf olındı rūz-merre mü'neti yıġılıp ehl-i binā iḥżārından ṣoñra işbu sene-i mezbūre māh-ı ẕī'l-ḳı'desinün yigirmi beşinci gün bināya mübāşeret ve ancaḳ eski binānuñ üzerinden bir ṣıra ṭāş sökülüp bed' ve ihtimām ve itmāmına sa'y-ı belīġ ve diḳḳat-i tāmm olınup icāriyla musaḳḳafāt olmaḳ üzre eṭrāfına çifte çārsū ve bir türbe ve dārü'l-ḳurrā ve bir mekteb ve iki ḳapularından birer sebīlḫāne ve deryāya nāẓır bir 'ālī ḳaṣr daḫī yapılmaḳ emr olındı.*[49]

Caminin ikinci bânisi Valide Turhan Sultan'ın inşaatın ilerlemesini seyretmek için gittiği hünkâr mahfiline bitişik İznik çinileriyle kaplı hünkâr kasrı, yapım kitâbesiyle 1074 (1663-64) yılına tarihlenir. Hıristiyan âleminde ülkeler fetheden Sultan IV. Mehmed'in annesini yücelten bu kitâbe, oğlunun askerî zaferleri aracılığıyla caminin kazandığı meşruluğun altını çizer.[50] Genelde "Yeni Cami" veya "Yeni Valide" olarak bilinen cami külliyesi Valide Turhan Sultan'ın anısını, anaerkilleşen hanedan sülalesinin haşmetli kadın reisi olarak payitahtın deniz panoramasına nakşetmiştir. Külliyenin 15 metreden büyük çaplı bir kubbeyle örtülü, olağüstü görkemli türbesinde yatan valide sultana, oğlu IV. Mehmed,

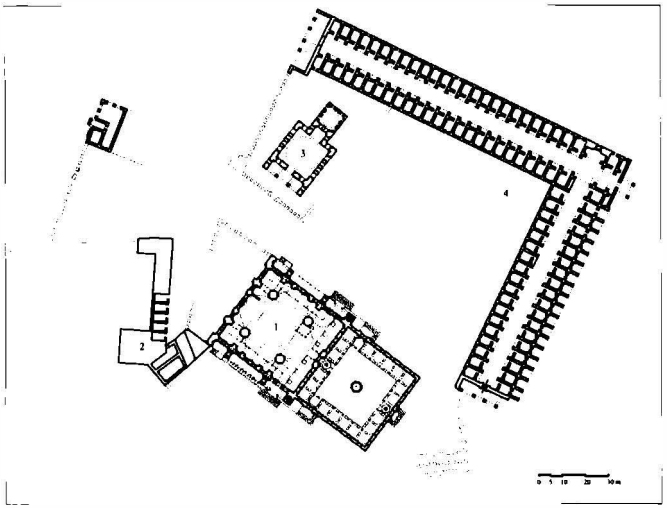

540 Yeni Valide Külliyesi, Eminönü, plan:

1. Cami,
2. Hünkâr kasrına çıkan rampa,
3. Türbe,
4. Kapalı Çarşı (Mısır Çarşısı).

541 Tahttaki padişahın annesi tarafından inşa edilen "Validea" külliyesi, y. 1683, gravür (Guillaume-Joseph Grelot'nun seyahatnamesinden).

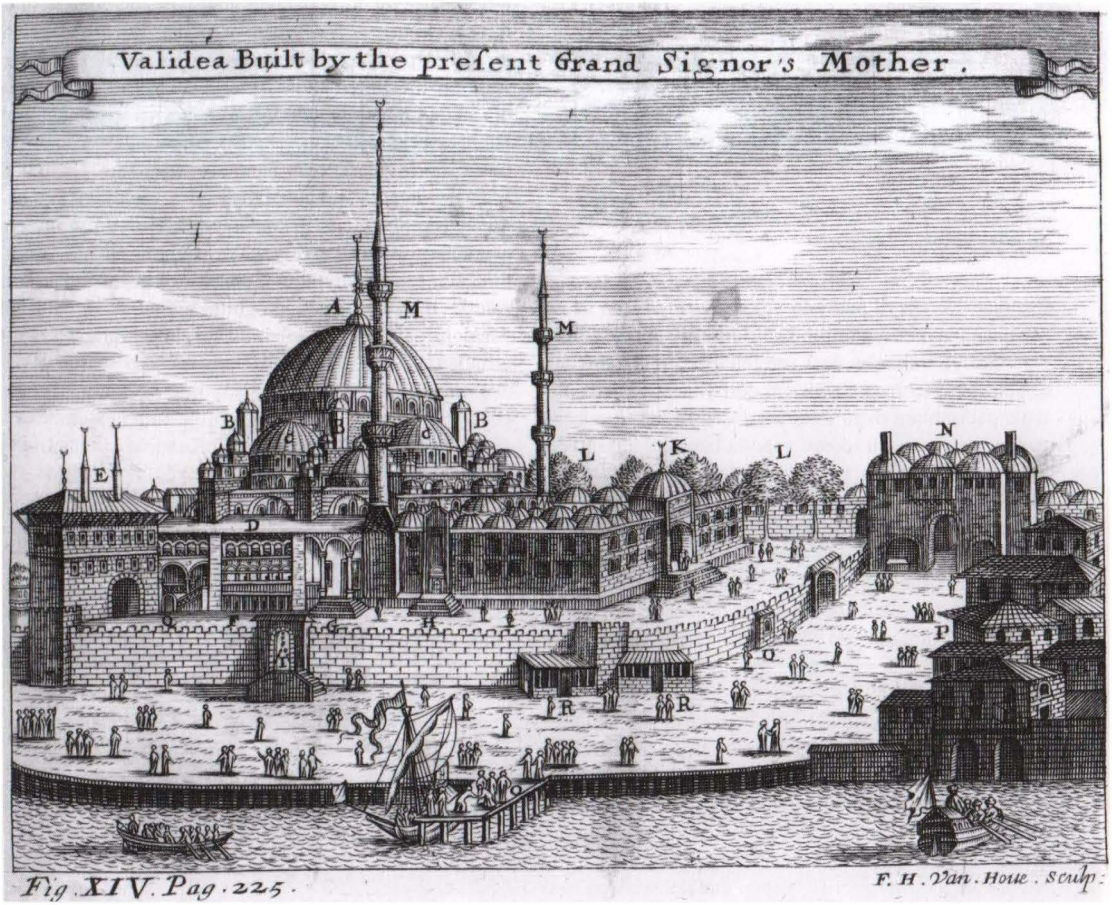

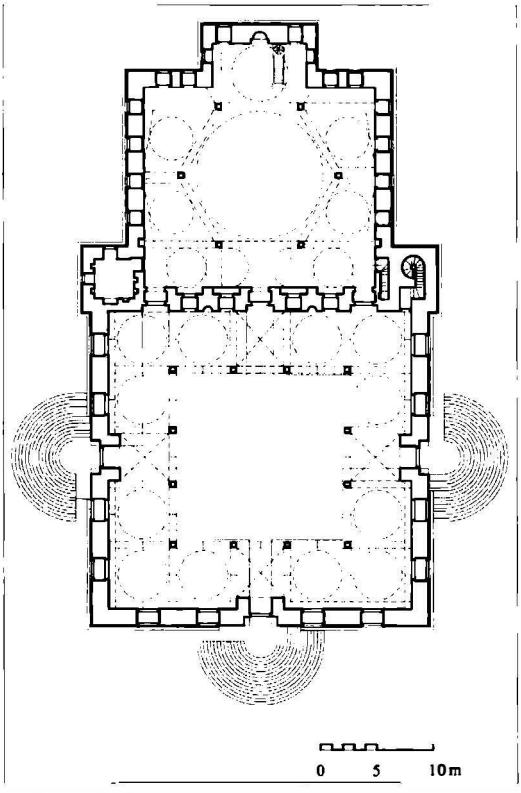

542 Melike Safiye Camii, Kahire, plan.

dört tane 18. yüzyıl padişahı ve çok sayıda kadın ile erkek hanedan mensuplarının kabirleri eşlik etmektedir.[51]

Safiye Sultan'ın üçer şerefeli çifte minareli camisi, Şehzâde Mehmed Camii'nin dört yapraklı yonca planı ve padişahlara özgü mermer döşeli şadırvan avlusunu örnek almıştı. Bu iddialı yapıyla bâni, baş rakibi Valide Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki cami külliyesini gölgede bırakmayı umuyordu. Mimar Sinan'ın Nurbanu için tasarladığı altıgen baldakenli cami, birer şerefeli iki minare ile onurlandırılmış, sonradan eklenen yan sahınlar ve revaklarla çevrili bahçeli şadırvan avlusuyla, müteredditt aşamalar halinde büyütülmüştü (**res. 261-62**).[52] 1580'lerde Nurbanu'nun ölümünden sonra tamamlanan bu ihtiyatkâr ilaveler, Safiye Sultan'ın camisinin cüretkâr planına ve Topkapı Sarayı'nın Haliç'e dönük Harem cephesi yanı başındaki son derece görünür konumuna giden yolu hazırladı. Yeni valide sultanın camisi, aynı zamanda mimarbaşı Davud açısından Sinan'ın mimarî mirasına rekabetçi bir yanıt olacaktı. Selâtin camilerine mahsus bir plan tipinin gasp edilmesi, bu zafer anıtının valide sultan ile Eğri Fatihi olan oğlunun ortak projesi şeklinde sunulmasıyla meşrulaşıyordu. Yapıyı tamamlamaktan men edilen Safiye Sultan, Kahire'de daha basit, tek minareli bir cami yaptırma yoluna gitti (**res. 542**). Bugün Melike Safiye Camii olarak tanınan mabedin, Nurbanu'nunkini hatırlatan altıgen baldakenli planı, o zamana dek valide sultanların eserlerinde eşi görülmemiş mermer döşeli bir sultanî şadırvan avlusuyla ayrıcalık kazanmıştır. Caminin 1019 (1610-11) tarihli inşaat kitâbesi, bânisini "merhum efendimiz Sultan Mehmed Han'ın validesi olan şevketli melike" şeklinde tanımlar.[53]

On dört yaşındaki yeni hükümdar I. Ahmed, büyükannesinin Eminönü'ndeki aşırı gösterişli camisini, kendi otoritesine bir tecavüz olarak algılamıştı. 1613 tarihli raporunda Venedik *bailo*su Simone Contarini, bu padişahın, deniz kıyısındaki bitmemiş anıtını tamamlama arzusunu kesinlikle reddettiği yaşlı valide sultana karşı duyduğu antipatiyi ifade etmek amacıyla, Atmeydanı'nda kendi cami külliyesinin temelini attırdığını belirtir (**res. 543-44**). Contarini, şeriata uygun şekilde başka mülklerle takas edilen iki sarayın arsasında yapılmakta olan hünkâr camisinin, Süleymaniye'ye benzeyeceğini de ekler. Süleymaniye'den on *braccia* uzun olarak planlanan caminin, modelindekilere ilaveten iki tane minaresi daha olacaktı (yani toplam altı minare). Beş yıl içinde tamamlanması beklenen bu "şahane" (*superbissima*) camiye muazzam miktarda para harcanacaktı (yıllık 1.830.000 *scudi*). Contarini'nin anlattığına göre, birçok kişi bu caminin yapımına karşı çıkmaktaydı, çünkü onlar inşaata harcanan fonların Hıristiyanlara karşı bir savaşa yöneltilmesini tercih ediyordu. Camisinin inşasını bir askerî zaferle meşrulaştırma gereğinin bilincindeki padişah, Anadolu'da Celâli isyanlarının Kuyucu Murad Paşa tarafından 1608'de bastırılmasının bu şartı yerine getirmiş olarak kabul görmesini istiyordu. Contarini ayrıca, genç hükümdarın ihtilaflı yapı projesinin devamını sürdürebilmek için, Girit adasındaki Kandiye'yi fethetmeyi planladığından da söz eder.[54]

Sultan Ahmed Camii, bânisinin kendisine Sultan Süleyman'ın şanlı imgesini örnek alma özleminin bir ifadesi olarak yorumlanmıştır.[55] Yeni hükümdarın Süleyman'ın efsanevî anısını gölgede bırakma arzusuna değinen Cristoforo Valier (1616), onun yeni camisinin inşasını ufukta görünmeyen büyük bir fetihle meşrulaştırması gerektiğini söyler.[56] 1608'de Celâlilere karşı kazanılan iç zafer, dış düşmanlara yenilgilerin karşısında sadece geçici bir moral yükselmesi sağlamıştı. İmparatorluğun batı sınırında Habsburglarla 1606'da imzalanan barış antlaşması padişahı, Sultan Süleyman döneminden beri yükümlü olduğu yıllık haracı artık ödemeyecek olan II. Rudolph'a, kendisine eşitmiş gibi imparator olarak hitab etmek zorunda bırakmıştı. 1603'te doğu cephesinde Safevi hükümdarı Şah Abbas, III. Murad

543 Sultan I. Ahmed Külliyesi, Atmeydanı, bugüne ulaşan kısımlarının planı:

1. Cami,
2. Medrese,
3. Türbe,
4. Sıbyan mektebi,
5. Hünkâr kasrı,
6. Atmeydanı,
7. Set üzerinde yükselen bahçe platformu,
8. Arasta.

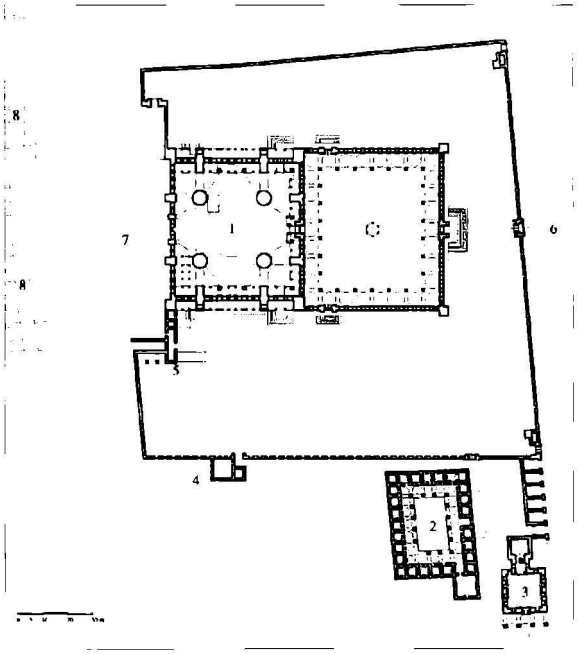

544 Sultan Ahmed Camii, Atmeydanı, sol alt köşede Mimar Sinan yapısı olan Hürrem Sultan'ın çifte hamamıyla birlikte doğudan görünüm.

döneminde fethedilen Tebriz ve Erivan gibi kaleleri geri almayı başarmıştı. 1609'da Atmeydanı'ndaki camisinin temellerinin atılmasından hemen sonra, Sultan Ahmed Safevilere savaş ilân etti. Caminin törenle ibadete açıldığı 1617 yılında savaş hâlâ devam etmekteydi. Yirmi sekiz yaşındaki hükümdar o yıl vefat ederek, külliyesinde âdet üzere ölümünden sonra inşa edilen türbeye defnedildi. Camisinin (imaret, medrese, darülkurra, sıbyan mektebi, darüşşifa, hamam, dört sebil, arasta ve kiralık odalardan oluşan) günümüze ancak bazıları ulaşabilen müştemilâtının 1619'da tamamlanışını görmeye ömrü vefa etmemişti.[57]

Sultan Ahmed, cami külliyesinin inşaatı için şer'î olarak meşru bir arsa bulma konusunu azami özenle ele aldı. Başlangıçta Safiye Sultan'ın camisini tamamlaması ona seçenek olarak sunulduysa da, bir "Yeni Cami" yaptırma lehinde karar verdi. Valide sultanın yasaya aykırı inşaatının yarattığı ihtilâflardan kaçınmak için, önerilen ilk yeri reddetti: Merhum veziriazam Rüstem Paşa'nın Mahmudpaşa mahallesindeki sarayı. Bu yer Topkapı Sarayı'nın hemen yanındaki yüksek ve havadar bir tepeden Haliç'e hâkim konumu açısından son derece uygun olmasına rağmen, çok fazla mülkün müsadere edilmesini gerektiren, ziyadesiyle meskûn bir mahallede yer alıyordu. Kaldı ki, sokakların darlığı, inşaat malzemelerinin nakli sırasında mahalle sakinlerini rahatsız edecek ve daha da fazla yapının yıkılmasını gerektirecekti. Bunun yerine Atmeydanı'da seçilen Marmara Denizi'ne hâkim mevki, sadece Mimar Sinan'ın Mihrümah-Rüstem Paşa ve İsmihan-Sokollu Mehmed Paşa çiftleri için tasarladığı iki büyük sarayın yıktırılmasını gerektirdi. Sultan Ahmed, bu sarayları iki çiftin mirasçılarından satın alarak arsa sorununu çözdü.[58]

Yeni külliyeyi inşa etmekle görevlendirilen mimarbaşı Mehmed Ağa'nın biyografisinin yazarı, hükümdarın hayratına uygun bir yer seçimine gösterdiği hassasiyeti över. Padişah evlerle mahalleleri istimlâk etmektense, terk edilmiş birkaç büyük sarayı yıktırmayı tercih etmişti:

Görün o hayırsever cihan şahı
Hayratının yeri için nice yer gezdi

Vermeyip mahallelerin yıkılmasına rıza cömert şah
Mesken ve evlerin ortadan kaldırılmasını tercih etmedi

İstanbul şehrinde birçok köhne saray vardı
İçlerinde insan ve cinden hiç kimse oturmuyordu

Şehrin en âlâ yerini tutmuştu bünyeleri
Baştan başa baykuş zümresine yuva olmuş idiler.

Görün ol şāh-ı cihānun kerem ü ihsānın
Vażʿ-ı ḫayrātıyçün itdi niçe yer geşt ü güzār

Virmeyüp şāh-ı kerem refʿ-i maḥallāta rıżā
İḫtiyār itmedi kim refʿ olına mesken ü dār

Var idi şehr-i Sitānbūlda niçe köhne sarāy
İns ü cinden yoḳ idi kimse içinde deyyār

Şehrüñ aʿlā yirini ṭutmışidi binyeleri
Ser-be-ser olmışidi zümre-i būma evkār

Ḥażret-i şāh-ı cihāna olup ilhām-ı Ḫudā
Eyledi ʿarṣalarında nice ḫayr ü āṣār.[59]

Aynı yazarın naklettiğine göre, Atmeydanı'nda bir cami inşasının uygunluğunu onaylaması için şeyhülislâmdan fetva istendiğinde, büyük saraylarla kuşatılmış bu kamusal meydanın etrafında mahalleler olmadığından yeterli cemaati bulunmadığı cevabı alındı.[60] Hünkâr imamı Mustafa Sâfî tarafından yazılan tarih, bu yasal engelin, oradaki eski saraylardan ve yapılardan kimisinin yıktırılarak yerlerine evler yapılması ve bazı mahalleler yaratılmasının mümkün olduğu belirtilince aşıldığını açıklar. Sâfî, âlem halkını bir mıknatıs gibi çeken Topkapı Sarayı'na Atmeydanı'nın yakınlığını vurgulayarak, buranın "*niçe Ayaṣofya gibi cāmi*"yi doldurmaya yetecek cemaatinin bulunacağından emindir. Zira Kostantiniyye öyle mamur bir şehirdir ki, Kahire'deki gibi, camileri birbirine bitişik olmuş olsa dahi yine de cemaatlerinin büyük olacağı kesindir.[61]

Oysa seçilen yerin Ayasofya'ya bu derece yakın olması, eleştirenlerinin gözünde "Yeni Cami"nin fuzuli görünmesini pekiştirmiş olsa gerektir. İnşasına karşı çıkanların, Mustafa Âli'nin 1581'de III. Murad'a nasihatini hatırlamaları yeterdi. Bölüm 2'de zikredilen bu nasihata göre, şeriat, padişahlara ne Müslümanların kamusal hazinesini (beytülmal) gereksiz inşaat projelerine harcamaya, ne de cihad ganimetleri elde etmedikleri sürece cami inşa etmelerine izin veriyordu.[62] Safiye Sultan'ın Eminönü'ndeki camisi gibi, I. Ahmed'inki de masraflarının lüzumsuz olduğunu düşünen savaş yanlısı hizbin itirazlarına maruz kaldı. Seyrek yerleşimli Atmeydanı'nda bir caminin gerekliliğine ilişkin çekincelerin görünüşte etkisizleştirilmesine karşın, padişah, Âli'nin altını çizdiği ikinci yasal engeli savuşturmayı başaramadı. Şeyhülislâm ve diğer fakihler, I. Ahmed'in Hıristiyanlara karşı zafer kazanmamış olması nedeniyle, camisini gayrimeşru addettiler.[63] Ne var ki, Guillaume-Joseph Grelot, 1683'te basılan seyahatnamesinde, sebatlı hükümdarın ulemanın eleştirilerine fazla kulak asmamayı tercih ettiğini gözlemler:

Fakat, Sultan Ahmet, herhangi bir fetihle imparatorluğun sınırlarını genişletmediği halde, bir cami inşa ettirerek ismini

ebedileştirmeye karar verdi, çünkü başarıları gelecek nesillere kendisini takdir ettirmeye yeterli değildi. Müftü, Mollalar, şeyhler ve diğer hukuk âlimleri, iç oğlanların idmanı ve kendisinin eğlencesi için sarayda her gün icra edilen savaş-oyunları dışında hiçbir muharebede bulunmamış olması nedeniyle, onun böylesine masraflı bir bina yaptırmaya girişmesinin günah olduğunu söyledilerse de, onların ikazlarına fazla kulak vermedi. Kararlılığını yansıtan bir gayretlilikle yapım faaliyetlerini sürdürdü; ve büyük yapıyı tamamladığında, din adamlarının öğütlerini hiçe saymış olduğundan dolayı, *Imansis Gianisi* (İmansız Camii), yani inanmayanların mabedi, olarak adlandırıldı. Aynı zamanda, en son inşa edilen cami olduğu için Yeni Cami olarak da biliniyor.[64]

Padişahın şer'an meşru olmayan ve "İmansız Camii" olarak tenkit edilen büyük bir cami yaptırmaktaki ısrarlılığı, kolektif mutabakatla ulaşılan âdâb kodlarından sa, kendi sultanî imtiyazının önde geldiğini beyan ediyordu. Tarihçiler, 9 Kasım 1609'daki ilk temel atma merasimi sırasında Sultan Ahmed'in oradaki yüksek kasrından, sapı kadife kaplı altın bir kazmayla toprağı bizzat kendi elleriyle kazmak üzere indiğini anlatır. 4 Ocak 1610'daki ikinci temel atma merasiminde, kıble duvarının inşası müneccimlerce saptanan uğurlu bir saatte başlatıldı.[65] Şeyhülislâmın önderliğindeki ulema ve şeyhler dualarla binayı kutsadı. Fakat Evliya Çelebi, ulema ve şeyhlerin padişaha, tıpkı Sultan Süleyman gibi camisi için şer'î gelirler sağlamak gerekçesiyle, Girit fethine girişmesini tavsiye ettiklerini belirtir.[66]

Fransız diplomat Jean de Gontaut-Biron (1609-10), hükümdarın sık sık inşaat alanına gelip, camisinin hızla tamamlanmasını teşvik etmek amacıyla bazen geceleri bile kaldığı yüksek bir kasırdan çalışmaları seyrettiğini söyler.[67] Sultan Ahmed Camii'nin masraf defterleri, bu "*kaṣr-ı hümāyūn*"un bugün yok olmuş İznik çinilerinin fiyatlarını kaydeder. Sonradan caminin güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfiline bir geçitle bağlanan bu hünkâr kasrı, padişahın dinlenip abdest aldığı ve resmî görüşmeler yaptığı bir mekân işlevi görecekti.[68] Caminin programına sarayımsı bir yapının dâhil olması, gittikçe daha görünürleşen hükümdarın inşaat sahasında icra ettiği kamusal törenlerde gözlemlenen, dünyevî ve uhrevî işlevlerin karışımına paralel bir yenilikti. Bu merasimlerden birisi, Peygamber'in doğumgününü kutlamak için her yıl Mevlid okunması idi. 1614'teki ilk Mevlid törenine, inşaat iskeleleri kandillerle bezenmiş olan camide "*ṣoḥbet*" için toplanan ulema, şeyhler ve vezirler katılmıştı. Aşirhan ve zâkirlerin dualar okumasından sonra, caminin bina emini olarak hizmet eden defterdar Kalender Efendi vezirliğe terfi ettirilmişti:

Ve Rebīʿü'l-evvelin on ikinci gicesi Ḥażret-i Sulṭān-ı Enbiyā ḥażretlerinin mevlūdi gicesi Yeni Cāmiʿ'ün iskeleleri ve ḳaraçavları ḳanādiller ile zeyn olup, ol mübārek gice iḥyā olup, baʿdehū irtesi gün Mevlūdü'n-Nebī oḳınup, cemiʿ-i ʿulemā ve ṣulehā ve meşāyiḫ taʿẓīm olınup, vezīrler cemʿ olup ve ṣoḥbet olup, ʿaṣr-ḫānlar ve ẕākirler ile ḫayr duʿālar olındukdan ṣoñra, cemʿiyyet dağılup ve bu muḳābelede Ḳalender Efendiye vezāret ṣadaḳa olınmağın...[69]

1617'de bir kez daha Mevlid okunurken, toplanan cemaat o kadar büyüktü ki, halk caminin çevre duvarına sığmayıp Atmeydanı'nın kamusal alanına taşmıştı. Birkaç gün sonra, tamamlanmaya yaklaşan caminin ana kubbesi kilitlenip kurşunlandığında, içi süslendi, avlusunda otaklar kuruldu ve dualar olundu. Hilat giydirilen devlet büyükleri, ulema, şeyhler, mimarbaşı ve caminin inşaatında tüm çalışanlar, tahtta oturan padişahın ayağı toprağına yüz sürerek hayratını tebrik ettiler:

Ve Rebīʿü'l-evvelin on ikinci gün ve gicesi Mevlūdü'n-Nebī, Seyyidü'l-mürselīn rūḥ-ı şerīfi içün meşāyiḫlerden Maḥmūd Efendi ḥāżır olur. Baʿdehū vezīr-i aʿẓam ve vezīrler ve ʿulemā-yı kirāmlar cemʿ olur. Ẕikrullāh ve tefsīr-i şerīf ve ḥadīṯ-i şerīfden ḳırā'at olınur. Sultān Aḥmed Cāmiʿinin ṭaşrası ve meydānı ve eṭrāfları Müslümānlar ile dolup, baʿdehū Mevlūd-i Şerīf oḳınup, bir ʿālī cemʿiyyet olur ve bī-nihāye şerbetler ve sükkerler bezl itdiler. Ve ʿanber buhurlar micmerlere ve ẕikr olınan[lar] ḫayr [u] duʿālarda... Ve Yeni Cāmiʿ tekmīli itmām olmaġa ḳarīb olup, ḳubbe ḳurşunla[n]ur ve ortada kilidlenür. Ve içerüsü zeyn olur. Daḫī Rebīʿü'l-evvelin evāsıṭı olduḳda, cāmiʿ-i şerīfin ḥareminde fermān birle otaḳ u bārgāhlar ḳurılur. Ve saʿādetlü Pādişāh-ı ʿālem-penāh ḥażretleri bi'z-ẕāt ḫayrātına nüzūl buyırup... ol vaḳt-ı mübārekde ḫilʿatler ile behr[e]-mend oldılar. Baʿdehū saʿādetlü Pādişāh, ḥażret-i Sulṭān Aḥmed ḫayrāt ü ḥasenātlarına ḫayr duʿālar işārınden ṣoñra, ḳānūn üzre taḫt-ı saʿādet öninde ḫāk-i pāy-i şerīflerine yüz sürdiler.[70]

Sultan Ahmed Camii'nin inşaatının masraf defterlerinde, yıllık Mevlid okuma merasimlerinde tüketilen tütsü, gülsuyu, akide şekeri, helva, palûze, hoşaf, hem üst hem alt tabakadan kişilere ikram edilen yiyeceklerle meyveler (*ṭaʿām-ı ḫāṣṣ ve ḫarcī*), içecekler ve kahveye yapılan harcamalar kaydedilmiştir.[71] Padişahın 1613 tarihli vakfiyesinde her yıl Peygamber'in doğumunu kutlayan Mevlid'in okunmasının şart koşulması, haleflerinin yüzyıllar boyunca bu ibadeti onun camisinde yerine getirmelerinin nedenidir. D'Ohsson'un yayınladığı bir baskı, Sultan Ahmed Camii'ndeki Mevlid törenlerine katılan cemaatin, rütbelerini yansıtacak hiyerarşik bir âdâb düzenine göre sıralandığını göstermek açısından önemlidir (**res. 545**).[72] III. Murad bir selâtin camisinde, yani Ayasofya'da, ilk defa Mevlid okunmasını başlatan sultan olarak bilinir. Şeyhülislâm Sunullah Efendi 1599'da, bu âyinin selâtin camilerinde uygulanmasını "*bir çirkin bidʿat*" olarak yasaklamıştı, çünkü hem

545 Sultan Ahmed Camii'nde Mevlid okunması, y. 1788, baskı (D'Ohsson'un *Tableau général de l'empire othoman*'ından).

vakıflar bu şekilde lüzumsuz masraflarla telef oluyordu, hem de Mevlid merasimlerinde mütevelliler sadece ileri gelenlere gösterişli ikramlar sunuyor ve atlanan yoksulların bunlarda gözü kalıyordu:

> *Selāṭīn-i ʿiẓām cāmiʿlerinde Mevlūdü'n-Nebī oḳınduḳda mütevellīler ekābir ve aʿyāna münaḳḳāş siniler ve nebāt u ʿaḳīdeler ve şırça maşrabalar ile envāʿ-ı eşribeler çeküp, ḫalḳuñ üstinden geçüp, fuḳarā vü müsāfirīn vü mücavirīnüñ ḥaḳḳ-ı naẓarı ḳalup ... vaḳfuñ böyle itlāf u isrāfına rıżā göstermeyüp... menʿ eylediler.*[73]

Sultan Ahmed Camii'nde yeniden başlatılan Mevlid şenliklerinde, yiyecek ve içecek ikramlarının hem üst hem alt tabakadan kişilere yapılmasıyla, bu nahoş eşitsizlik düzeltilmişe benzer. Diğer bir "yenilik" (*bidʿat*) olarak bazı tutucu çevrelerin karşı çıktığı kahvenin, bu selâtin camisinin kutsal mekânında tüketilmesi, dünyevî törenlere de sahne olmaya başlayan ibadethanenin bir toplumsal etkileşim alanına dönüşmesinin altını çizer. Şehirli "kitle" kültürü çağı olan 17. yüzyılda, kamusal alanın genişlemesinin çarpıcı bir örneğidir bu.[74]

Sultan Ahmed Camii'nde vaaz vermekle görevlendirilenler arasında birçok ünlü sufi şeyh vardı: Abdülmecid Sivasî (Cuma hutbelerini okuyacak olan hatib), Aziz Mahmud Hüdayî (her ayın ilk Pazartesi günü vaaz vermek üzere tayin edilen, Üsküdar'daki Mihrümah Sultan Camii'nin hatibi) ve Cerrah Şeyhi İbrahim Efendi (Pazar günleri vaaz verecek olan, Cerrah Mehmed Paşa Camii'nin hatibi).[75] Sultan Ahmed Camii'nin hatibi olan Halvetî şeyhi Abdülmecid Sivasî (ö. 1639), Kadızâdeli hareketinin en önde gelen hedefi haline geldi. Bu şeyh daha önce, Mimar Sinan'ın darüssaade ağası Mehmed Ağa için Çarşamba'da tasarladığı cami külliyesindeki Halvetî zaviyesinin şeyhi idi. Kadızâdelilerin kınadıkları yenilikler arasında, sufî şeyhlerin camilerde vaaz vermesi, zikir gibi tasavvufî âyinler, kandil gecelerindeki nafile namazları, Peygamber'in doğumgününde Mevlid okunması ve kahve içilmesi bulunuyordu.[76]

Söz konusu dinî ihtilâfların açıkça tartışılması, kırsal bölgelerde ve şehirlerde ayaklanmaların nüksettiği bu bunalım döneminde genişleyen kamusal alanın bir diğer habercisiydi. Kadızâdeliler, vizyonlarının darlığı yüzünden sonunda başarılı olamadılar, çünkü Peygamber çağındaki Medine'nin "bozulmamış" yaşam şartlarından, hiçbir şehir kozmopolit Osmanlı payitahtı kadar uzak olamazdı. Onların katı kuralcı eskiye dönüş çağrıları, Mimar Sinan çağında olgunlaşan esnek Osmanlı dinî kültürü ana görüşüne tamamen ters düşüyordu. Tasavvufu içselleştiren yaygın İslâm anlayışının, sofu zihniyetin kuruluğunu dengeleyen insanîleştirme dürtüsü, Kadızâdeli hareketinin dağılmasıyla geçerliliğini kanıtladı. 1683'teki başarısız ikinci Viyana kuşatmasının ardından, bu hareketin son nüfuzlu yandaşı Vani Mehmed Efendi payitahttan sürüldü.[77]

Sultan Ahmed Camii'nin erken modern bir zihniyetin belirginleşmesini işaret etmesi, sadece sahnelediği dinî ibadetlerin artan sivil ve sosyal karakteriyle kalmadı. Aynı zihniyet caminin sergilediği mimarî anlayışın "barok" duyarlılığıyla da kendisini gösterdi. Tasarımcısı olan mimarbaşı Mehmed Ağa, 1617'de bu cami külliyesindeki dört sebilden birine imzasını atan ve vaktiyle Mimar Sinan'ın öğrencisi olmuş bir suyolu nâzırı idi (**Ek 4:5**).[78] Yine suyolu nâzırlığından mimarbaşılığa yükselen, selefleri Davud ve Dalgıç Ahmed ağalar gibi, o da koca mimarın mirasını devam ettirecekti. Yukarıda gördüğümüz gibi, "Yeni Cami"nin programı Süleymaniye'yi gölgede bırakmak olarak ilan edilmişti. Fakat, caminin dört yarım kubbeli planı (yine Sultan Süleyman'ın sipariş ettiği) Şehzâde Mehmed Camii'nin tasarımını yeniden yorumlar. Kanımca, bu planın seçimi, yalnız Sultan Ahmed'in camisinin büyükannesininkiyle arasındaki örtülü rekabetin altını çizmekle kalmıyor, aynı zamanda Süleymaniye'deki devâsâ granit sütunların bulunmasına yönelik pahalı arayış kampanyasını da gereksiz kılıyordu.

"Yeni Cami", Süleymaniye'nin tasarımını yinelemektense, bariz alıntılar aracılığıyla modeline göndermeler yapıyordu: Şadırvan avlusu etrafındaki birbirine eşit yükseklikte olmayan minareler (bunların sayısı kıble duvarına eklenen iki fazladan minareyle altıya çıkarıldı); ve yan cephelerindeki abdest musluklu dış revaklar (bunlar da caminin beden duvarlarına kısıtlı kalmayarak şadırvan avlusunu kapsayacak şekilde çoğaltılmıştır). Caminin dört kocaman yivli filayağı üzerinde yükselen ana kubbesi (çapı 23,50 metre, yüksekliği 43 metre), boyutları itibariyle Şehzâde ile Süleymaniye camilerininkiler arasında yer alır (**Ek 1**). Selimiye'de terk edilen fakat Sultan Süleyman'ın payitahtta inşa ettirdiği iki selâtin camisinin alâmet-i farikası olan piramidal kütle anlayışı, Sultan Ahmed Camii'nin oransal açıdan daha yüksek olan kubbeli üstyapısı ile abartılmıştır. Bu abartılı yaklaşım, daha sonra tamamlanacak olan Eminönü'ndeki Yeni Valide Camii'nin üstyapısında daha da belirginleşecektir.[79] Tek bir kubbenin hâkim olduğu Selimiye'de beliren yenilikler, Sultan Ahmed Camii'nde, Mimar Sinan'ın klasik üslûbuna geri dönülerek görmezden gelinmiştir. Süleymaniye ve Selimiye'ninkinden ziyade, Şehzâde Mehmed Camii'nin planını yeniden yorumlama kararıyla, mimarbaşı Mehmed Ağa, hocasının en önde gelen iki başyapıtının aşılamayacak mükemmelliğini zımnen kabul etmişe benzer.

Sinan'ın klasik üslûbuna güncel bir yorum getirmeyi hedefleyen Sultan Ahmed Camii'nin abartılı piramidal üstyapısı, çarpıcılık ve gösterişe yönelik yeni bir zevki tecessüm eder. Şadırvan avlusuna dönük kuzey cephesinin Süleymaniye Camii'ninkinden daha dramatik kubbe kompozisyonunda, fazladan iki ağırlık kulesi ile çift tabakalı yarım kubbeler kullanılmıştır (**res. 178, 546**). Silindirik kasnaklarda artık gömme payandalar yoktur ve üstyapının daha fazla kademelendirilmiş eğrisel kabukları, Süleymaniye'deki kavisler ile dörtgen beden duvarları arasındaki dengeli gerilimi hafifletir. Sinan'ın kubbe çapının genişliğine odaklanan tasasının yerini, burada dramatik kademelenme ve dikeyliğe verilen vurgu almıştır. Süleymaniye'nin iki kademeden oluşan kubbeli üstyapısının burada bir üçüncü katmanla arttırılması, minare sayısının dörtten altıya çıkarılması ile ortak bir yaklaşım paylaşır. Her iki yan cephe boyunca yerleştirilmiş üçer minarenin yarattığı perspektif etkisi, "barok" estetiğin abartı ve aşırılık beğenisinin ifadesidir. Süleymaniye'nin bezeme programının ağırbaşlı klasisizmi ile karşılaştırıldığında, Sultan Ahmed Camii'nin iç mekânını tepeden tırnağa kaplayan İznik çinilerinin şaşaası, daha sonra Yeni Valide Camii'nde de benimse-

546 Sultan Ahmed Camii, Atmeydanı, şadırvan avlusunun kuzeyinden soncemaat yeri cephesinin görünümü.

necek olan, dizginlenmemiş bezeme ihtişamına yönelik tercihi yansıtır.

Sultan Ahmed Camii Ayasofya'nın tam karşısında yer almasıyla ezelî bir rekabeti yeniden canlandırmıştır; bu da Süleymaniye'yle paylaştığı diğer bir ortak temadır.[80] İstanbul'un ilk selâtin camisi olma imtiyazını taşıyan Bizans döneminden kalma kadim anıtı, "çağdaş" Osmanlı üslûbunda "nezâketli" bir camiyle karşı karşıya

getirerek yüzleştirme kararı, Atmeydanı'nı yeniden şekillendirmeyi gerektirecek büyük bir şehircilik jesti idi. Padişahın türbesi, caminin kıble duvarının arkasındaki boş bahçe yerine, Atmeydanı'nın hemen girişinde yer alır (**res. 543** [3], **544**).

Türbe, karşıdaki Ayasofya haziresinde Sultan Ahmed'in kendi babasının türbesini de bina ettirmiş olduğu, diğer padişah türbeleriyle diyaloga girer. Böylece bu padişahın, "babadan oğula" geçen saltanat veraset sisteminde başlattığı önemli bir değişikliğe işaret edilmiştir. Yeni "ekberiyet" sistemi ile, bundan sonra padişahın yerine, hanedanın "ekber ve erşed" olanı, yani aklı başında en büyük erkeği tahta geçecekti.[81] Artık şehzâdeler tahttaki ağabeyleri tarafından katledilmeyecek, fakat potansiyel saltanat adayları olarak padişah sarayının haremindeki "kafes"te bir nevi hapis hayatı yaşayacaklardı. Boğdurulan çok sayıda şehzâdenin Ayasofya haziresindeki türbelere defnedilen vücutları, I. Ahmed devrinde terk edilen eski sultanî düzenin tüyler ürpertici yadigârlarına dönüştü (**res. 54** [1-4]). Karşıdaki kendi külliyesindeki türbesinin kitâbesi, Sultan Ahmed'i "*ol şāh-ı Süleymān-ḳadr*" ve "*şāh-ı ʿādil*" olarak yücelterek, onun şanlı ceddi Sultan Süleyman'a öykünmesini bir kez daha ima eder.[82]

Şehrin en eski ve en yeni selâtin camilerinin yan yana konumlandırılması, kaçınılmaz olarak estetik bir karşılaştırmayı davet ediyordu. Bu iki anıtı karşılaştıran Kantemir'e (1673-1723) göre, Sultan Ahmed Camii, Ayosofya'yı ihtişam açısından gölgede bırakmak amacıyla yaptırılmıştı:

> Sultan Ahmed'in en büyük dileği, büyük yapılar inşa etmektir. Buna örnek olarak, Ayasofya yanındaki Atmeydanı'nda inşa edilen camisi gösterilebilir. Sultan bu camiyi, Ayasofya Camii'nden daha görkemli olması amacıyla yaptırır. Bu caminin inşaatı o kadar pahalıya mal olur ki, babasının uzun barış döneminde biriken imparatorluğun hazineleri bu tapınağın tamamlanmasına olanak verir. Bu caminin inşaatına Sultan Ahmed'in her gün geldiği ve bizzat kendisinin işçilerin parasını ödediği söylenir.[83]

Kantemir 1617'deki Safevi seferinde, "(Osmanlıların) İranlıların gururunun kırılacağına kuvvetle inandıkları ve topyekün yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkları sırada," Sultan Ahmed'in aniden sıtmaya yakalanarak öldüğünü yazar. Yaklaşık aynı dönemde Şah Abbas'ın İsfahan'ın yeni meydanında inşa ettirdiği Mescid-i Şah (1611-38) gibi, İstanbul'un yeniden biçimlendirilen ana kamusal meydanına bitişik Sultan Ahmed Camii de (1609-19), aşırı gösterişliliği nedeniyle günümüz mimarlık tarihçilerince eleştirilmiştir. Goodwin'e göre, bu caminin kısıtlı yenilikleri "kaba veya monotondur, çünkü başat idealler büyüklük ve ihtişamdı" Cami, heves ettiği azameti bir dereceye kadar yakalar, fakat "Sinan'ın yaratıcı düşünceden doğan tasarım ekonomisinden yoksundur".[84] Sultan Ahmed Camii'nin şatafatlılığı, Sinan'ın ölçülü ve dingin klasisizminden sonra gelen her şeyi bir gerileme olarak görme eğilimindeki mimarlık tarihçilerince genel olarak eleştirilirse de, çağdaşı izleyicileri etkilemekten hiç geri kalmadığı gibi, bugün de halk ile turistlerin gözdesi olmaya devam etmektedir.

Sultan Ahmed Camii'nin mimarî çizimlerini XIV. Louis'nin nâzırı Colbert'e gösteren Grelot, camiyi "İstanbul'un, hatta belki de tüm Doğu'nun bile, en güzel camisi" olarak değerlendirmiştir.[85] Aynı şekilde, Evliya Çelebi de, Şehzâde Mehmed Camii boyutlarında ve tarzındaki tasarımının kapsadığı şirin sanatların hiçbir ülkenin camilerinde bulunmadığını iddia eder: "*Hemān Şehzāde cāmiʿi cirminde ve ol ṭarz üzre ṭarḥ olınup vażʿ-ı esās olınmışdur. Ammā bunda olan kār-ı şīrīnkārlıḳ bir diyārın cevāmiʿlerinde yoḳdur.*"[86] 1614'te Sultan Ahmed'e, Safevi Şahı'na karşı zafer kazanması dileğinde bulunan mimarbaşı Mehmed Ağa'nın biyografisinin yazarı Cafer Efendi, henüz tamamlanmamış "Yeni Cami"yi tüm selâtin camilerinin önderi olarak över ve altı minaresinin sultâni simgeselliğine dikkat çeker:[87]

> Her minare felek çarhına mihverdir
> Şerefelerin mevzileri şerefli merkeze yörüngedir
>
> Veya her birisi oldu daireli bir soy ağacı (şecere)
> Ki cihan şahının silsilesini işaret eder
>
> Şerefeler Osmanoğulları nesilleri sayısındadır
> Her biri sanki doğruluk sahiplerinin münacatıdır
>
> On dört sultan cihan şahları olmuştur
> Budur şerefelerin on ve dört olmasının nedeni
>
> Caminin neredeyse tüm sanatı simgeden ibarettir
> Buna benzer özgün yaratılar içinde çoktur
>
> Bu pak makam salâ eder tüm padişahları
> Camiler ordusunun kumandanı olmasına şaşmamalı.
>
> *O her mināre yāḫūd çarḫ-ı dehre miḥverdür*
> *Mevāżiʿ-i şerīfe merkez-i şerīfe medār*
>
> *Ya oldı dāʾireli her birisi bir şecere*
> *Ki ḳıldı silsile-i şāḫ-ı ʿālemi iẓhār*
>
> *ʿAded olur şerefe nesl-i ʿĀl-i ʿOṣmāna*
> *Ki oldı cümlede mānend-i sübḥatü'l-ebrār*
>
> *Olubdürür şeh-i ʿālemde çār-deh sulṭān*
> *Budır sebeb şerefe olmaġa daḫī deh ü çār*

Cemi'-i ṣun'ı hemān remizden 'ibāretdür
Bu güne çoḳdürür anda ṣanāyi'-i ebkār

O cāy-ı pāk ṣalādur ḳamu selāṭīne
'Aceb mi olsa cünūd-ı cevāmi'e serdār.[88]

Cami tamamlanmadan evvel yazılan bu şiir, Sultan Ahmed'in hanedanın on dördüncü hükümdarı konumunun sayısal ifadesi olarak, başlangıçta minare şerefelerinin (şimdiki gibi on altı değil) on dört olmasının planlandığını düşündürür. Sinan otobiyografilerine göre, on şerefesi bânisinin onuncu sultan olmasını simgeleyen Süleymaniye'yle paralellik gösteren bir diğer özelliktir bu.[89]

Sultan Ahmed Camii genellikle "klasik çağın son büyük camisi" olarak kabul edilir.[90] Valide Turhan Sultan'ın Eminönü'ndeki camisinin tamamlanmasını takip eden, 1683'teki küçük düşürücü ikinci Viyana kuşatması, Osmanlıların Avrupa'daki genişlemesinin sonunu işaretleyerek, toprak kaybı selinin taşırma kapaklarını açtı. Bundan sonra, Kadızâdeli hareketinde somutlaşan köktendincilik ile yenilikçilik arasındaki gerilimin yerini, koordinatları zaman içinde kabaca Batı yanlısı ve karşıtı şeklinde belirlenen, yeni bir dinî-siyasî iklim aldı. 17. yüzyılın ikinci yarısında, padişahlar Edirne'de ikamet etmeyi yeğlediler ve 1703'te bir ayaklanma ardından geri dönmek zorunda bırakılacakları İstanbul'da yeni camiler inşa etmekten kaçındılar.

Yüzyılı aşkın uzun bir fasılanın ardından, padişahların payitahtta cami inşasına yeniden başlamaları 18. yüzyılın ortasını buldu. Artık büyük zaferlerin anısına yapılmayan, boyutları küçülmüş ve az sayıda müştemilâtlı bu ibadethaneler, Sinan'ın klasik üslûbundan ayrılan, yeni moda tarzlar başlattı. Şehir surları içindeki en erken örnekler arasında olan, Nuruosmaniye (1756) ve Laleli (1763-64) camilerini, Üsküdar ile Boğaziçi kıyılarında yapılan diğerleri izledi. Sonrakilerin mevkileri, bir zamanlar sadece sur içinin tepelerine kondurulan selâtin camilerinin tersine İstanbul'un dışına taşmaya başladı. Bu camilerin bazıları, hanedanın modernleşen öz-imgesini yansıtan Avrupaî sahil saraylarına eşlik ediyordu. Kimisi de çağın yeni zaferlerini oluşturan iç reformlar anısına yapılan camilerdi: III. Selim'in Haydarpaşa'daki "Nizam-ı Cedid" ordusunun kışlası yanındaki camisi (1804) ve II. Mahmud'un yeniçeri ocağının kaldırılmasını (1826) kutlamak üzere Tophane'deki yeni askerî kışlaların alay meydanında yaptırdığı Nusretiye (Zafer) Camii.

Çoğunlukla padişahlar ile anneleri için yaptırılan İstanbul'un geç Osmanlı dönemi camilerinin planları, genellikle kubbeli küp tipindedir. Artık klasik dönemin anıtsal boyut ve yapısal deneycilik tutkusunu paylaşmayan bu camilerin estetik yenilikleri, büyük ölçüde, yaratıcı cephe düzenlerinde ve yüzeylerine uygulanan heykelsi plastikte yoğunlamıştır. Değişik kemer tipleri, Avrupaî motifler içeren rölyefleri ve bezemeleriyle, bu yapılar hanedanın hızla değişmekte olan kültürel kimliğinin göstergesidir. Göz alıcı bezemeleri yüzünden mimarlık tarihçilerince üslûpları "barok" veya "rokoko" diye adlandırılan bu camilerde, yeni plan tiplerine pek rastlanmaz. Tasarımlarının en kayda değer tipolojik icadı, giderek saraysılaşan cephelerine eklemlenen hünkâr kasırları aracılığıyla, kubbeli küpten oluşan kütlelerine yepyeni bir görünüm kazandırmalarıydı. I. Abdülhamid'in 1777-78'de annesi için yaptırdığı Beylerbeyi Camii'nde başlatılan bir yenilikti bu. Kalabalık resmî maiyetleriyle padişahların artan erişilirliğini örnekleyen geniş mekânlı hünkâr kasırları, sultanî inzivayı sağlamak üzere camilerin kıble duvarının bir köşesine iliştirilmiş eski hünkâr mahfillerinin yerine geçti. Alışılagelmiş kurşun konik külâh yerine, iki yanında taş başlıklı birer minare bulunan bu hünkâr kasırları, çok işlevli erken Osmanlı camilerinin ana cephelerine ekli birer blok teşkil eden tabhaneler ile fevkânî hünkâr mahfillerini, uzaktan da olsa anımsatır. 18. yüzyılın sonuna doğru beliren bu yeni cephe düzeni, payitahtın önceki selâtin camilerinin önlerine eklemlenen simgesel mermer döşeli şadırvan avlularının yerini almıştır.[91]

Sinan'ın başyapıtları arasında Mihrümah Sultan'ın Edirnekapı'daki camisi, İstanbul'un ışık dolu geç Osmanlı camilerini en fazla etkileyenidir. Öte yandan, Şehzâde Mehmed Camii'nin daha karmaşık dört yapraklı yonca planı, iddialı eyalet camilerinin en gözde modelini oluşturdu. İstanbul'da Safiye Sultan ve I. Ahmed'in camilerinde benimsenmesinden önce, bu plan tipinin daha küçük iki varyantının örnekleri, III. Murad'ın Navarin'deki (y. 1576-77) ve Abdurrahman Paşa'nın Tosya'daki (1584) camileridir. Bundan sonra aynı plan, selâtin olmayan birkaç eyalet camisinde, âyânın artan bölgesel otoritesinin simgesi olarak benimsendi: Tunus'un Cerbe Adası'ndaki Osmanlı garnizonu için inşa edilen Gureba Camii (1640), Cezayir şehrinde yeniçeri ocağının yaptırdığı Yeni Cami (Cami el-Cedid, Mosquée de la Pêcherie, 1659-60); Tunus'ta Mehmed Bey'in naibliği altında sipariş edilerek şehrin velisine adanan Sidi Mahrez Camii (Mehmed Bey Camii, 1692-97); Teb'de Eğribozlu Ahmed Paşa'nın bugün mevcut olmayan camisi (1666-67) ve Atina'daki Fethiye Camii (1670'ler).[92]

Şehzâde Mehmed Camii'nin plan tipi, İstanbul'da bir depremin ardından 1766'da yeniden inşa edilen Sultan II. Mehmed'in camisinde bir kez daha yinelendi. Kudret simgesi olarak ikonik bir boyut kazanan dört yapraklı yonca tipi plan, imparatorluğun özerkleşen eya-

letlerinin alışılmadık ölçüde anıtsal camilerinde de benimsendi: Kahire'nin iç kalesindeki Mehmed Ali Paşa Camii (1824-48) ve Suriye'nin Osmanlı valisi tarafından Peygamber'in ünlü kumandanının mezarının anısını yüceltmek amacıyla II. Abdülhamid adına Hama'da yaptırılan Halid b. Velid Camii (1908-13). Günümüz çağdaş cami mimarîsinde hâlâ küresel bir esin kaynağı oluşturmaya devam eden Sinan camilerinin mirası, Türkiye'de cami inşasında son zamanlardaki patlamayla birlikte, özellikle canlılık kazanmış olarak varlığını sürdürüyor. Genellikle mimarbaşının eserlerini örnek alan bu yeni betonarme camiler, sıklıkla kullandıkları çifte minareler ve yarım kubbelerle donanmış anıtsal kubbelerle, öykündükleri klasik dönem camilerinin sultanî imtiyaz kodlarını kendilerine mal etmektedir. Dörder minareli ve şadırvan avlulu daha da gösterişli prestij yapıtları olan Ankara'daki Kocatepe, Adana'daki Sabancı ve İstanbul'daki Ataşehir Mimar Sinan camileri gibi örneklerse, Sinan'ın en meşhur selâtin camilerinden tanınabilir unsurları gururla alıntılayan neo-Osmanlı pastişlerdir.[93]

Muhtemel tüm plan alternatiflerini tüketen Sinan, Osmanlı mimarîsinde cami tiplerinin evrimini kısıtladı. Mimarbaşının camilerinin katmanlaşmış tipolojisi, imparatorluk rejiminin toplumsal ve bölgesel statü hiyerarşilerini hem yansıtıyor hem de yeniden biçimlendiriyordu. Devletin merkeziyetçileşmesiyle yakından bağlantılı olan bu olgu, imparatorluk düzeninin fiilî mimarlarından birisi olması hasebiyle, Sinan'ın mimarîsinde görsel ifadesini buldu. Onun kendi sanat dehasıyla örtüşerek, cami inşasındaki mimarî yaratıcılık patlamasını kıvılcımlayan etkenler, imparatorluğun refahının, topraklarının genişlemesinin, ekonomik zenginliğinin, dinsel coşkunun, âhiret kaygısının ve ebedî şöhret özleminin bir karışımından oluşuyordu. Klasik dönem sonrasının düzeni içerisinde hanedanın ve yönetici seçkinlerin dönüşüm halindeki kimlikleri, cami mimarîsi açısından doyma noktasına ulaşan payitahttaki himaye kalıplarının değişmesine katkıda bulundu. 17. yüzyıl dönümünün bağlamında Sinan'ın hiyerarşik olarak kademelendirilmiş cami tipolojisinin yerini, dinî mimarîde iki katmanlı bir paradigma aldı: Selâtin olmayan ufak boyutlu medrese külliyeleri ve selâtin camileri. Bu değişime paralel olarak, imparatorluğun merkeziyle eyaletleri arasındaki eski hiyerarşiler de aşınmaya başladı. Dinî olmayan yapı projelerinin giderek artan bir ihtişamla kendini göstermesi ise (**res. 130, 151-52**), erken modern bir "dünyevîliğin" zuhur edişinin habercisiydi. Vaktiyle Sinan'ın mimarî üslûbuna rehberlik eden âdâb kuralları, artık uzak bir anıya dönüşmüştü. Geriye kalansa, bazıları dünyada yaratılan gelmiş geçmiş en kalımlı mimarî başyapıtlar olan, onun muhteşem eserleriydi.

Referanslar

Giriş

1 Kostof, 1985. Sinan'ı historiyografisinde yer alan oryantalist ve milliyetçi söylemler için bkz. Necipoğlu, 2007. Bu historiyografik makalemin çizgisini takip eden bir kritik yorum için bkz. Selen Bahriye Morkoç, "Sinan Historiyografisine Global Bir Bakış"; *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (Türk Mimarlık Tarihi Sayısı)*, Cilt 7, Sayı 13, 2009, s. 91-92. Dünya mimarlık tarihlerindeki Sinan değerlendirmelerine Matthews, 2000'de değiniliyor. Osmanlı bağlamında Ayasofya konusu Necipoğlu, 1992a'da ele alınıyor.
Farago, der., 1995; Howard, 2000 Jardine ve Brotton, 2000; ve Mack, 2001.
Matthews, 2000 ve 2002; McQuillan, 2001. Sinan eserlerini İtalyan mimarların eserleriyle karşılaştıran araştırmalar arasında Kuban, 1997 ve 1999; Erzen, 1996; Vogt-Göknil, 1986 vardır.
Sinan historiyografisi için bkz. Necipoğlu, 2007.

Babinger, 1915; *a.g.y.*, EI(1), "Sinan" maddesi, 4: 428-32; Otto-Dorn, 1937. Yakın geçmişten bir örnek de, 1982'de yayınlanan, De Osa'nın, *Sinan: The Turkish Michelangelo* adlı biyografik romanıdır.
Gurlitt, 1912, s. 57; çevirisi Kuban, 1997a, s. 52.

Babinger, 1914.
Sinan'ın otobiyografilerinin beş versiyonu Bölüm 4'te ele alınacak; bu metinler için bkz. Sâî, 2006. Babinger'in kullandığı metin daha önce Edhem Paşa ve M. de Launay, 1873'te yayınlanmıştır.
Egli, mimarbaşının biyografisinin bir özetini sunup, üslûbunun gelişimini inceledikten sonra, özgül hâmilerin isteklerine yanıt veren anıtlarının analizini yapar; bkz. E. Egli, 1954. Egli'nin eseri, Sinan'ın hâmilerini dikkate alan tek monografik kitap olarak kalmıştır.

9 Taut, 1938; Bozdoğan, 1997'de incelenmiştir.

10 Bu yayınların analizi için bkz. Necipoğlu, 2007; Edhem Paşa ve de Launay, 1873; Parvilée, 1874. Mimarîyi sadece inşaat tarihi açısından yorumlayan Viollet-le-Duc'un halefi olan mühendis Auguste Choisy, Osmanlı mimarîsini, Bizans mühendisliğini taklit eden bir türev olarak tanımlar. Bkz. Choisy, 1883. İstanbul'un selâtin camilerini "les derniers monuments de l'art byzantin" (s. 122); ve Edirne'deki Selimiye'yi "la dernière forme que revêtit l'idée de Sainte-Sophie" (s. 139-41) olarak değerlendirdir.
Kuban, 1987 ve 1997.
Eldem, 1939. Eldem konusunda bkz. Bozdoğan, 2001.

13 Eldem, 1939, s. 220. Bu görüşün tekrarlanarak daha da geliştirilmesi için bkz. Kuban, 1987.
Bu referans için Sibel Bozdoğan'a teşekkür ediyorum: Behçet Bedreddin, "Türk İnkılap Mirası", *Mimar*, 1933. Mesleki bir grup olarak doğmakta olan Türk mimarları, yeni Türkiye'nin inşasında Sinan'ın çocuklarının, devletin istihdam ettiği yabancı mimarlardan daha yetkili olduklarını ileri sürmüşlerdir.

15 Sâî, 1989, s. 140-41. Selânikî'nin 1563-1600 yıllarını kapsayan tarihinde, mimarbaşı *"Koca Mi'mâr Sinân Âğa"* olarak anılıyor, bkz. Selânikî, 1: 232. 17. yüzyıl başında yazılan bir mimarî risalesi de, onu *"Koca Mi'mâr"* olarak tanınan Sinan Ağa şeklinde tanımlıyor, Cafer Efendi, 1987. s. 53.
Evliya Çelebi de onu sürekli olarak bu şekilde anıyor.

16 Bkz. Bölüm 4 [II]; Necipoğlu, 2006.

17 Aruz, 1954.

18 Tanyeli'ninkinden farklı olarak, Osmanlı döneminde oluşarak, Türkiye Cumhuriyeti'nde geçirdiği dönüşümü analiz ettiğim, Sinan historiyografyası makalem için bkz. Necipoğlu, 2007. Tanyeli'nin bakış açısının daha ayrıntılı bir kritiği için bkz. Bölüm 4 [1]; ve yukarıda not 1'de zikrettiğim Morkoç, 2009, s. 85. Tanyeli, "Giriş", içinde: Erzen, 1996, s. ii-iii. Aynı görüş, "Bireyden Önce Osmanlı Mimarının Kimliği" ve "Türkiye'de Mimar Birey'in Sahte Tarihi ve Sinan" başlıklı bölümler altında, Uğur Tanyeli'nin, *Mimarlığın Aktörleri: Türkiye 1900-2000* (İstanbul, 2007) adlı kitabında daha iddialı biçimde savunulmuştur, bkz. s. 26-39. Burada pozitivist olarak tanımladığı Sinan kitabını s. 38'de şöyle eleştiriliyor:
"Historiyografik etkinlik ısrarla birey ve ikizi dâhi kavramları çerçevesinde yürütülünce, kapıdan atılan pozitivizm kolayca bacadan geri döner. Onun için tüm akademik etkinliğini ABD'de yürüten Gülru Necipoğlu bile Sinan üzerine yazdığı yeni kitabında Sinan'dan rasyonel bir tasarımcı özne olarak söz etmeyi sürdürür."

19 Uğur Tanyeli, Sinan'ın mimar olarak bireyliğini, dehasını ve ussallığını reddederken, Doğan Kuban, Sinan'ın mimarîsinin "rasyonalizm"ini savunur. Fakat düşünce alanında, bilim ve edebiyatta Ortaçağ irrasyonalizminin egemen olduğu Osmanlı toplumunda yaşayan çağdaşlarınca onun dehasının anlaşılamındığını ileri sürer; bkz. Kuban, 1997, s. 9-15. Bu görüş Kuban'ın yeni kitabında da tekrarlanır; pragmatik Osmanlı toplumu Ortaçağ'ı yaşamaktayken Sinan'ın mimarîsinin sergilediği strüktürel rasyonalizm Yeniçağ'a ulaşmıştır: *a.g.y., Osmanlı Mimarisi* (İstanbul, 2007), s. 259, 312, 464-67. Sinan ve yaşadığı toplumunun Ortaçağ'dansa, erken modern çağ bağlamında ele alınması gerektiğini, Necipoğlu, 1988 ve 1993'te savunduktan sonra, bu kitabını dâhil, diğer yayınlarında da yineledim. Avrupa tarihi bağlamında Osmanlı erken modernitesi için bkz. Kafadar, 1994; Goffman, 2002.

20 Örnekler arasında Goodwin, 1971; Kuran, 1986 ve 1987 bulunur.
Kuban, 1997a, s. 235-38. Mesela, Süleymaniye ve Kılıç Ali Paşa Camilerinin Ayasofya'yı andıran ve merkezî olmayan planları, bânilerin isteklerini yansıtan sapmalar olarak kabul edilir, *a.g.e.*, s. 15: "Süleymaniye'nin ya da Kılıç Ali Paşa Camisi'nin şemaları, ancak patronlarının istekleriyle açıklanabilir".

22 Wittkower, 1949. Wittkower'in paradigmasının bir eleştirisi için bkz. Payne, 1994.
Kuban, 1997, s. 233. Sinan'ın eserleri ile 20. yüzyıl mimarîsi arasında erken bir karşılaştırma örneği, Kocainan, 1939'dur.

24 İstisnalar arasında Bates, 1978b; Mülayim, 1989; Yerasimos, 1987, 2000, 2002; Cezar, 1988; Erzen, 1991b, 1996; Aktın, 1995; Tanman, 2001 yer alır.
Kuban, yeni anlamların biçimci-işlevsel düzeyin dışında arandığı çağdaş sanat tarihi kuramında pek moda olan "semantik" yorumlamaları eleştirir. Batılı ölçütlere başvurmaksızın yapılan ampirik analizleri yeğler, ama onun benimsediği biçimsel evrim modelinin ta kendisi, geleneksel Batılı sanat tarihi yazımının temelini oluşturur, Kuban, 1977, s. 201-12.

25 Goodwin, 1971 ve 1993; Stierlin, 1985; Petruccioli, der., 1987; Burelli, 1988; Bartoli ve diğerleri, 1992.

26 Haider, 1986; Hillenbrand, 1994, Turgut Cansever, *Mimar Sinan* (İstanbul, Al-Baraka Türk Yayınları, 2005); bu eser 2010'da Klasik Yayınları tarafından yeniden basılmıştır.
Gurlitt, 1907, s. 94; Gabriel, 1926; Kuban, 1958, 1963, 1997; Batur, 1968; Kuran, 1968.

28 İkincil mimarî formları halife alan tipolojik yöntemin yerinde bir eleştirisi için bkz. Erzen, 1996, özellikle s. 53.

29 Bir istisna, Sinan'ın eserleri hakkındaki bir katalog eşliğinde tüm bilinen eserlerini ele alan Kuran'ın monografisidir; bkz. Kuran, 1986. Ne yazık ki, bu faydalı katalog, kitabın İngilizce çevirisine dâhil edilmemiştir (Kuran, 1987). Sinan'ın otobiyografilerinde geçen bütün eserlerinin listesini veren daha ayrıntılı bir katalog için bkz. Sâî, 2006.

30 Sinan'ın çağının tarihsel, siyasal, toplumsal ve kültürel ortamları üzerine farklı disiplinlerden araştırmacıların makalelerinin bütünlükten uzak bir derlemesi için bkz. Bayram, der., 1988. Çeşitli Osmanlı tarihçileri mimarî himayeyi binaların biçimsel bir değerlendirmesi olmaksızın ele almıştır; bkz. Barkan, 1972-79; Kreiser, 1985; Peirce, 1993, 2000; Faroqhi, 2000; Singer, 2002.

31 Sinan'ın yaratısını anlamak konusunda himayenin önemini pek az araştırmacı irdelemiştir; bkz. E. Egli, 1954; Bates, 1978a, 1978b, 1993; ve Yerasimos, 1987.

32 Kuban, 1997a, s. 3. Sinan külliyatının daha ayrıntılı bir değerlendirmesi için, yorumlayıcı bağlamsal araştırmalara ek olarak, daha sistematik morfolojik (hem biçimsel hem de yapısal) çalışmaların yapılmasına da ihtiyaç vardır.
Kuban'ın gözlemlediği gibi, diğer yapı tiplerine kıyasla, Sinan, camilerde daha cesurca yenilik denemeleri yapmıştır: "Sinan'ın cami planlamasında gösterdiği sürekli araştırma eğilimi, bütün yapılarında, aynı ağırlıkta görülmez". "Medrese, kervansaray, türbe, sıbyan mektebi gibi yapılarında, yepyeni öneriler geliştirmekten çok, küçük mekân oyunlarıyla ya da biçimlere getirdiği çeşitlemelerle yetinir"; Kuban, 1997a, s. 63. Sinan'ın cami inşa etmek arzusu için bkz. Bölüm 4 [I]. Bazı "çift çepeli" türbelerde görülen ilginç yenilikler U. Tanyeli, 1991 ve G. Tanyeli, 1991'deele alınıyor.
Ayrıca bkz. Uğur Tanyeli, "Klasik Osmanlı Dünyasında Değişim, Yenilik ve "Eskilik" Üretimi", *Afife Batur'a Armağan* içinde, İstanbul, 2005, s. 25-35.

34 Sanatçıyı yaratma sürecinde kendi başına buyruk olarak bırakan kuramsal boşluk varsayımı için bkz. Kuban, 1997a, s. 237. Kuban, Sinan'ın cami planlarındaki çeşitlemeleri "saf sanatsal bir iradenin ifadesi" olduğunu düşünür, *a.g.e.*, s. 58.

35 Bkz. Tietze, 1982; ve Bölüm 3 [IV].

36 Bu metinler Bölüm 3 [IV]'te tartışılıyor.

37 Bourdieu, 1984.

38 Necipoğlu, 1992a, 1993.

39 Ayasofya'yı yeniden yorumlayan, tek selâtin olmayan cami Kılıç Ali Paşa'nınkidir. Bu anomali Bölüm 11 [III]'de yorumlanıyor.

40 Hillenbrand, 1994, s. 123. İslâm dünyasındacami tasarımının tipik özellikleri arasında, Hillenbrand "dış cephelere kayıtsızlık" ve "içe dönük vurgu"yu sayar, *a.g.e.*, s. 126-28. Cephe tasarımları için bkz. Erzen, 1996, s. 55-70.
Yukarıda not 33'te zikredilen Uğur Tanyeli, "Klasik Osmanlı Dünyasında Değişim, Yenilik ve "Eskilik" Üretimi", s. 25-35; ve *a.g.y.*, "Sinan'ı ve Mimarlığını Nasıl Yorumlamalı?", *Ege Mimarlık*, yıl 18, sayı 66, 2008/3, s. 16-21. Tanyeli'nin yaklaşımını Sinan'ın otobiyografik metinleri bağlamında, Bölüm 4'te eleştiriyorum. Sinan'ın yapılarındaki şerhler, nazireler ve geçmişle rekabet hakkında otobiyografilerinin yaptığı açıklamalar üzerine erken yorumlarım için bkz. Necipoğlu, 1988 ve 1993. Bu konuda en son düştüncelerim, Necipoğlu, 2006'da yer alıyor. "Kanun-ı kadim" söylemi için bkz. M. Öz, 1997.

42 Halbswachs, 1980; ve Nora, 1984.
43 Roma inşaat geleneğinde "gösteri" (*spectacle*) ve "teatrallik" (*theatricality*) boyutu için bkz. Taylor, 2003. Klasik dönem Osmanlı mimarlığının, biçimlerdense vakalar etrafında odaklandığı görüşü, fenomenolojik ve hermeneutik bir metodoloji benimseyen Selen B. Morkoç'un yayımlarında vurgulanıyor. Sâî'nin Sinan otobiyografileri, Cafer Efendi'nin *Risâle-i Mi'mâriyye*'si ve Düyezade'nin *Selimiye Risalesi* üzerinde odaklanan bu yayınlar, dönemin diğer metinlerindeki mimarî betimlemelere değinmemektedir; bkz. *A Study of Ottoman Narratives on Architecture: Text, Context and Hermeneutics* (Bethesda, Dublin, Palo Alto, 2010); *a.g.y.*., "Reading Architecture from the Text: The Ottoman Story of the Four Marble Columns", *Journal of Near Eastern Studies*, 67/1 (Ocak 2008): 31-48.
44 Sinan camilerindeki İznik çinilerinin programlarını ele alan pek az çalışma arasında Yenişehirlioğlu, 1982, 1985; ve Denny, 1977, 1998 bulunur. Kuban, okuma-yazma bilmediğini varsaydığı Müslüman cemaatler açısından Kur'an ve hadisleri alıntılayan kitâbeleri tamamen anlamsız bularak göz ardı eder: "... camide dinî simgelerin yoğunlaşması onun doğasından kaynaklanır. Ortaçağ kilisesi nasıl İsa'nın yaşamını Hıristiyan kütlelere vitraylardaki freskolardaki hikâyelerle anlatmışsa, Batılılar kadar şanslı olmayan Müslümanlara da cami, görsel bazı imgeler sunmuştur. Ne var ki okuma yazma bilmeyenlerin cami duvarlarını dolduran yazıtlardan bir anlam çıkarması olanaksızdır. Bu yazıtlar, Kur'an ve hadislerden alınmış olduğundan Arapça bilmeyi de gerektirdiği için, namaz kılan halk için bir anlam taşımazlar"; bkz. Kuban, 1997a, s. 206.
45 İslâm mimarîsi hakkındaki yazılı kaynaklar çoğu zaman küçümsenir; bu tutumun örnekleri için bkz. Hillenbrand, 1994, s. 26-30; ve Kuban, 1997, s. 9-15, 27-31, 235-38. Kuban, Sinan mimarîsinin akılcılığının çağdaşlarınca anlaşılmadığını ileri sürer; bunun sonucu olarak mimarî söylemin mimarînin kendisinden tamamen bağımsız kaldığını iddia eder: "Mimarî üzerindeki söylem mimarîden bağımsız bir söylemdir"; Kuban 1997a, s. 205.
46 Osmanlı kadınlarının mimarî himayesini erkeklerininkinden ayrı olarak ele alan çalışmalar arasında Bates, 1978a ve 1993; Peirce, 2000; Singer, 2002; Thys-Şenocak, 1994, 1998, 2000 vardır.

Bölüm 1

1 İnalcık ve Quataert, der., 1994, s. 11. Erken Osmanlı Devleti'nin gazi kimliği için bkz. Kafadar, 1995.
Kafadar, 1995.
I. Bayezid'in unvanı "Kahire'deki sözde (*fainéant*) Abbasi Halifesi I. Mütevekkil'den" alınmışsa, Bosworth, 1967, s. 138.
4 İnalcık ve Quataert, der., 1994, s. 20.
5 Sümer, 1991, s. 353-54. *a.g.e.*, s. 349'da zikredilen Kahire'deki toplantı Haydar Çelebi'nin *Ruznâme*'sinde kaydedilir.
Halifelerin payitahtının fethi ve "hilafet hutbesinin" (*hutbe-i hilâfet*) okunması için bkz. Rüstem Paşa, *Tevârîh-i Âl-i 'Osmân*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 339, fol. 208a-210b. Süleyman'ın evrensel hilafet iddiası, İnalcık, 1993, s. 78-81; İnalcık ve Quataert, der., 1994, s. 20; ve Imber, 1992, 1997'de tartışılır. Mesihlik iddiasını taşıyan hükümranlık denemesi için bkz. Fleischer, 1992; Necipoğlu, 2008.
7 Bkz. Bölüm 2 [II] ve 4 [I].
8 İpşirli, 1994, s. 21. I. Selim'in "*yedi iklîm ile dört kişeye mâlik*" olması hakkında, bkz. Lokman, 1987, fol. 47a. Valide Safiye Sultan 1593'te Kraliçe Elizabeth'e mektubunda, tahtaki oğlu III. Mehmed'e, yedi iklimin Hanı ve dört köşenin talihli efendisi olarak atıfta bulunur; bkz. Skilter, 1965, s. 131.
Osmanlılar'ın Doğu ve Batı Roma İmparatorluğu mirasındaki iddiası İnalcık, 1993, s. 78-79'da tartışılır. Bu iddiayı ifade eden Süleyman'ın miğferi için bkz. Necipoğlu, 1989.
10 İnalcık, 1993, s. 78-81; Imber, 1997, s. 99-111.
11 Imber, 1997, s. 99-111. Ebussuud'un bir derkenarını taşıyan, padişahın eşi Hürrem Sultan'ın Kudüs'te yaptırdığı imarete ait 1552 tarihli Türkçe vakfiye. Süleyman'dan "*mâlik-i imâmet-i 'uzmâ ve sultân-ı bâhir, vâris-i hilâfet-i kübrâ kâbiren 'an kâbir*" şeklinde söz eder; bkz. Stephan, 1944, s. 179-80 (Levha XXXVI. s. 10).
12 Gibb, 1962. Arapça risalenin iki nüshasından birisi Farsça, diğeri Arapça, satır arası Türkçe tercümelidir, bkz. Mehmet İpşirli, "Lütfi Paşa", *DİA*, 27, 2003, s. 234-36.
13 Rüstem Paşa, *Tevârîh-i Âl-i 'Osmân*, İÜ, TY. Ms. 2438, fol. 181b-82a. Buna benzer bir pasaj için bkz. Ayas Paşa, *Târîh*, fol. 131a-b.
14 Hasanbeyzâde, 1980, s. 59; Hasanbeyzâde, 2004, 2: 156-57.
"Gerileme" paradigmasına birçok araştırmacı karşı çıkmıştır. Tartışmanın birleştirici özeti için bkz. Kafadar, 1991a, 1991b, 1993. 16. yüzyıl sonu dönüşümleri, İnalcık ve Quataert, der., 1996, s. 22-43'te tartışılır.
16 Talikizâde, 1983, fol. 5a-10b.
17 Hillenbrand, 1994, s. 31.
18 Bölüm 5 ve 6. Osmanlılar döneminde hac organizasyonu için bkz. Faroqhi, 1994.
19 Necipoğlu, 1996.
20 Talikizâde, 1983, s. 121-22, fol. 7a-7b.
21 Talikizâde, *Şehnâme*. TSK, A. 3592, fol. 116b-117b.
22 Matrakçı Nasuh, 1976.
23 Goffman, 2002, s. 172.
24 Talikizâde, 1983, fol. 10a-b.
25 Busbecq, 1927, s. 22-23.
26 Kantemir (Cantemir), 1734, s. 33-34.
27 El-Tamgrûtî, 1929, s. 63.
28 Sa'deddin, 1992, 4: 297.
29 Necipoğlu, 1991, s. 26-30.
30 Bu eserde veziriazamlara ayrıca fazla konuşmamak ve dindarlık da tavsiye edilmiştir; bkz. Lütfî Paşa, 1991, s. 72; not 325, s. 75.
Rüstem Paşa, *Tevârîh*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 339, fol. 220a-b; Ayas Paşa, *Târîh*, fol. 161b. Alt sırtında ilerlemek ve silah taşımak, sıradan halka yasaklanan bir askerî sınıf imtiyazıydı; bkz. Lütfî Paşa, 1991, s. 98.
32 Bkz. *Kavânîn-i Yeniçeriyân* adlı anonim risale: Petrosiyan, haz., 1987, fol. 102b-105a, 112a.
33 Bkz. Du Fresne Canaye, 1897, s. 126.
34 Âlî, *Künh'ül Ahbâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 3a.
35 Edhem Paşa ve de Launay, 1873, s. 14.
36 Talikizâde, 1983, fol. 9b-10a. İmparator Iustinianus'un parasız kaldığı zaman Ayasofya'nın inşasını finanse edecek bir hazinenin keşfine, Türkçe ve Farsçaya çevrilen *Diegesis*'te değinilir; bkz. Mango, 1992, s. 47.
37 Âdâbın ekonomik boyutu için bkz. Bölüm 3 [IV].
38 Talikizâde, 1983, fol. 9b.
39 Hadîdî, 1991, s. 17.
40 Bu referans için Cornell Fleischer'e teşekkür ederim: Mevlana İsa, *Câmi' ü'l-mekmûnât*, 950 (1543), İÜ, T. 3263, fol. 63b.
41 Eberhard, 1970.
42 Talikizâde, *Tebrîziye*, TSK, R. 1299, fol. 21b.
43 Newman, 2001; Necipoğlu 2007a.
44 Babayan, 1996, s. 128-29'da zikredilir.
45 Newman, 2001; Necipoğlu 2007a.
46 Imber, 1997, s. 65-67.
47 İbn Khaldun, 1967, I: 449-50.
48 Âlî, 1979, I: 182. Bu pasajın biraz değişik bir versiyonu için bkz. Âlî, 2000, 2: 253.
49 İnalcık, 1993, s. 81.
50 Gibb, 1962, s. 288.
51 *A.g.e.*, s. 294. Bu pasaj Gibb'in İngilizce tercümesi Arapça metinle karşılaştırılarak Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. Lütfî Paşa, *Halâs al-umma fî ma'rifat al-a'imma*, der., Mâcida Mahlûf (Kahire, 2001), s. 67.
52 İnalcık ve Quataert, der., 1994, s. 16-17.
53 Âlî, *Künh*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 3a; ayrıca, bkz. Âlî, 1979-82, I: 25.
54 Suzuki, 1990, s. 887.
55 Peirce, 1993, s. 66-67.
56 Koçi Beg, 1998, s. 83; Koçi Beg, 2007, s. 80, 245.
57 Koçi Beg, 1998, s. 86; Koçi Beg, 2007, s. 82, 247.
58 Koçi Beg, 1998, s. 86-87; Koçi Beg, 2007, s. 82, 247.
59 Albèri, 1840-55, I: 88-89; 2: 17, 26.
60 Lütfî Paşa, 1991, s. 62, 73.
61 Repp, 1986, s. 272-96; Imber, 1992 ve 1997.
62 El-Tamgrûtî, 1929, s. 61-63.
63 Fleischer, 1992, s. 167.
64 Cornell Fleischer'in Süleyman çağının ilişkin yakında çıkacak eserinde bu gelişmeler tartışılacaktır.
65 Fleischer, 1992, s. 172-73.
66 *A.g.e.*, 1992, s. 173.
67 1534'te kaleme alınan ilk versiyon, Celalzâde'nin emekliliği sırasında 1561 civarında tamamlandı; bkz. Celalzâde, 1981, s. 13-14.
68 Divan-ı hümayun revağı altında mimarbaşının oturduğu yer için bkz. Bölüm 5 [I]. Celalzâde'nin camisi Bölüm 13 [II]'de zikrediyor.
69 Âlî, 1277 (1870-71), s. 16. Bu pasaj Fleischer, 1986, s. 254'te ve Kafadar, 1995, s. 28'de, Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ından İngilizceye çevrilip yorumlanmıştır.
70 Erken Osmanlı kimlikleri'nin akışkanlığı için bkz. Kafadar, 1995.
71 Dernschwam, 1992, s. 96, 99-100, 118.
72 Kantemir, 1979-80, I: xxxix-xl.
73 Hobsbawm, 1990.
74 Topkapı Sarayı için bkz. Necipoğlu, 1991. Sokollu Mehmed Paşa'nın yok olan sarayı Artan, 1993, 1994'te; ve Stichel, 1996'da incelenmiştir.
75 Dernschwam, 1923, s. 87-89. Bazı köylüler, savaş hizmetinden muaf tutulmak için bir ya da iki oğlunu gönüllü olarak veriyorlardı, ama diğerleri bu zorunluluktan kurtulmak için sekiz-dokuz yaşlarındaki oğullarını dul kadınlara emanet ediyorlardı; bkz. Gerlach, 1674, s. 314. Âlî, 1979-82, 2: 29-30.
76 Sokollu ile karısı İsmihan Sultan'ın camileri için bkz. Bölüm 8 [III] ve 12 [III].
Anonim, *Cevâhirü'l-menâkıb*, İÜ, T. 2578, fol. 15b-16b.
78 Bkz. Bölüm 8 [III].
79 Kafadar, 1994, s. 604.
80 Bkz. Bölüm 7 [III].
81 Petrosiyan, der., 1987, fol. 10a-10b.
82 *A.g.e.*, fol. 16a.
83 *A.g.e.*, fol. 12b-13a. Âlî, 1997, s. 231-32.
84 Petrosiyan, der., 1987, fol 9a-10a.
85 Dernschwam, 1992, s. 64-65, 88-89, 128.
86 Beckingham, 1987, s. 260, 269.
87 Âlî, 1997, s. 320.
88 Albèri, 1840-55, I: 400, 406.
89 Gerlach, 1674, s. 266, 349, 384, 398.
90 *A.g.e.*, s. 349, 383; Samardzić, 1995, s. 298.
91 Âlî, *Künh*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 121a-b; Lütfî Paşa, 1991, s. 61.
92 Gerlach, 1674, s. 180, 318, 334. Bu kaynağın Türkçe çevirisi için bkz. Gerlach, 2007.
93 Padişahların geçit alayları için bkz. Gerlach, 1674, s. 43, 205, 311, 361, 400.
94 Ekâbir'in geçit alayları için bkz. *a.g.e.*., s. 40, 97-98, 186-87, 197-98, 265-66, 268, 270, 392-93, 402, 445, 449.
95 Albèri, 1840-55, 2: 369.
96 Âlî, 1979-82, I: 19, 35.
97 Âlî, 1997, s. 177-78.
98 Albèri, 1840-1855, 3: 267, 270-71.
99 Mango, 1993, "The Development of Constantioople as an Urban Center", s. 128. Rönesans İtalya'sında kiliselerin, aile şapellerinin ve sarayların yapımı ve vakfedilmesine ilişkin, bkz. Goldthwaite, 1993.
100 Selânikî, 1989, I: 131, 250, 318; 2: 707.
101 *A.g.e.*, I: 250.
102 Goffman, 1990.

Bölüm 2

1 Camiler listesi için bkz. Sâî, 2006, s. 370-76; Kuran, 1986, s. 22. TM listesinde 104 cami yer alır; bazı TB nüshalarına eklenmiş listelerde 80 olan bu sayı, TE yazmalarında 71 ile 81 arasında değişiklik gösterir.

Sâî, 1989, fol. 5a; kitâbe Bölüm 4'te (III) alıntılanıyor.

Kuran, 1986, s. 22.

Mescidlerin bânileri için bkz. Cezar, 1988, s. 72, çizim 4; Kuran, 1986, s. 305-19.

5 Johansen, 1981-82, s. 150-51.

6 Ergenç, 1981.

7 Barkan ve Ayverdi, der., 1970; Kayako, 1992.

8 Kafescioğlu, 1996, s. 284-316.

9 BA, Tapu Defteri no. 670, tarih: 986-88 (1578-80); ve Ankara Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü no. Eski 542 ve 543, tarih: 1003-12 (1595-1603).

10 Ebussuud, *Fetavā*, TSK, A. 786, fol. 18b; Düzdağ, 1972, s. 60. Sinan'a atfedilen mescidler için bkz. Sâî, 2006, s. 375-76.

İnalcık, 1993, s. 80-81. Ebussuud'un Safevi kızılbaşları kınayan bir fetvası için bkz. Düzdağ, 1972, s. 109-12.

12 Eberhard, 1970, s. 48-53.

13 Ebussuud, *Fetavā*, TSK, A. 786, fol. 16b-17a.

14 BA, Ali Emiri, Kanuni, no. 6, tarih: B. sonu, 953.

15 Düzdağ, 1972, s. 59-62, 73-76.

16 Ebussuud, *Fetavā*, TSK, A. 786, fol. 17a, 8a, 458b.

17 Ebussuud, *Fetavā*, TSK, A. 786, fol. 17a.

18 Barkan, 1942; Eyice, 1963; Emir, 1994.

19 Barkan, 1942, s. 354'te zikredilir.

20 VGM, D 2225, tarih: H. 761. Kitâbe için bkz. Tüfekçioğlu, 2001, s. 130-33.

21 Ayverdi, 1969.

22 Tâbhâne, ocak veya soba ile ısıtılan kışlık yer, kış odası; tâvhâne, yoksulların sığındığı sıcak yer: *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, cilt 4, İstanbul, 2002, s. 2713, 2786.

23 Ayverdi, 1969.

24 Sinan'ın imaretlerinin listesi için bkz. Kuran, 1986, s. 162-67; Sâî, 2006, s. 382.

25 BA, MD, 23, no. 135, s. 64, tarih: 25 Ca. 981. Gerlach ve Schepper bu camiyi Kahire beylerbeyi iken isyan eden (1524'te idam edilen) Hain Ahmed Paşa'ya atfederler; bkz. Gerlach, 1674, s. 510; Schepper, 1857, s. 188. Muhtemelen 1538'den sonra ilave edilen medrese ve imareti, Sinan'ın eserleri arasında zikredilir; bkz. Kuran, 1986, s. 366, no. 366; s. 351, no. 264.

26 Sinan'ın imaret, kervansaray ve hanlarının listesi için bkz. Kuran, 1986, s. 362-76; Sâî, 2006, s. 361-62, 364.

27 Safevi ibadet biçimleri için bkz. Bölüm 2 [I].

28 İbn Batuta, 1983, s. 194-95, 213-18.

29 İsmail b. İsmail b. İsfendiyari, *Ḥulviyāt-ı Şāhī*, İÜ, T. 5849, fol. 275b. Sinan'ın vakfettiği nüsha için bkz. Bölüm 4 [III].

30 Düzdağ, 1972, s. 83-88.

31 Ebussuud, *Fetavā*, TSK, A. 786, fol. 464a-b.

32 *A.g.e.*, fol. 465a-b.

33 *A.g.e.*, fol. 360a-b, 464b.

34 *A.g.e.*, fol. 463a-64a, 466a-68b.

35 Aydemir, 1968, s. 239; Düzdağ, 1972, s. 196.

36 Ocak, 1991; Düzdağ, 1972, s. 193-95.

37 Clayer, 1994, s. 119-20; Rüya, Mustafa Âli, 2000, 2: 143'te anlatılıyor. Rüyayı gören Şeyh Yakub'u, Şahsultan, payitahtta Davudpaşa'da yaptırdığı zaviyede şeyh olarak görevlendirmiştir. Şahsultan'ın bâniliği için bkz. Bölüm 8 [I].

38 1550'lerde bu zaviyenin inşası için Süleymaniye'nin inşaat şantiyesinden verilen malzemeler, TSK, H. 1425, fol. 70a'da zikredilir: "*Fil ṭamı yirinde emr-i şerīfle binā olınan zāviye binasıyçün cāmiʿ-i şerīf esbābından ber-vech-i ḳarż virilen esbāblar*". Ayrıca bkz. fol. 96a. "*Fildamı zāviyesi*" Süleyman'ın vakfiyesinde zikredilir; bkz. Kürkçüoğlu, 1962, s. 193-98, 199. Koska'da bugün artık mevcut olmayan bu zaviye-mescid, Ayvansarayi, 2000, s. 101'de betimlenir.

39 Nureddinzâde için bkz. Bölüm 8 [III]'deki Sokollu ve karısı İsmihan Sultan'ın Kadırgalimanı'ndaki ortak külliyesi.

40 II. Selim ve III. Murad'ın tasavvufî eğilimleri ve şeyhleri için bkz. Bölüm 6 [II] ve 6 [III]. Ayrıca diğer Sinan cami külliyeleri incelenirken, içlerindeki zaviyelere ataoan şeyhler arasında Halvetîlerin önde geldiği görülecektir; bkz. Kısım 3.

41 Bu külliyeler için bkz. Bölüm 7 [II] ve 8 [III].

42 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 140a-41a.

Sokollu, Ebussuud ve Nureddinzâde arasındaki ittifaka Mustafa Âli değinir: Âli, 1979-82, I: 43-44.

44 Selânikî, 1989, I: 61-62. Şarap yasağı ve günde beş vakit namaz kılınayanların cezalandırılması emri için bkz. Marciana Kütüphanesi, IT. VII, 193 (7490), Dispacci, 16 Şubat 1560 tarihli.

45 Selânikî, 1989, I: 62.

46 El-Halebî, 1990, I: 254-55, 260-61.

47 Ergenç, 1981, s. 1265-74; Johansen, 1981, s. 143-44.

48 Imber, 1997, s. 65-67.

49 TSK, K. 888, fol. 341a, tarih: 11 Ş. 959.

50 BA, MD. 14, no. 609, s. 430; tarih: 22 Ca. 978.

51 TSA, D. 5481, fol. 2b.

52 Johansen, 1981, s. 144-45.

53 *A.g.e.*, s. 145-50.

54 Âli'nin eleştirisi Bölüm 1 [II]'de zikredildi.

55 TSA, E. 463/1; tarih: Z. 962.

56 TSA, E. 5209/5; tarih: Ca. başlangıcı, 982.

57 Ebussuud, *Fetavā*, TSK, A. 786, fol. 13a.

58 BA, MD. 52, no. 920, s. 344; tarih: 7 R. 992.

59 Bu paşaların camileri için bkz. Bölüm 8 [II], 10 [V] ve 11 [I].

60 Ebussuud, *Fetavā*, TSK, A. 786, fol. 128a-b; Düzdağ, 1972, s. 104.

61 Bazı kaynaklar, İstanbul'daki kiliseleri camiye dönüştürme girişimini I. Selim'e, bazıları da I. Süleyman'a atfederek, bu olayı 1517 ile 1539 arasında farklı tarihlere yerleştirir. Farklı bilgiler için bkz. Patrinelis, 1969. Kiliselerin birçoğunun camiye dönüştürüldüğü I. Selim döneminde yürütülen bir soruşturmaya, 24 Ra. 972 (1564) tarihli bir fermanda değinilir. Bu ferman, Ahmed Refik, 1988, s. 45-56, no. 4'te basılmıştır. Manuel Maloxos'un 1578'de yazılan *Patriarchal History of Constantinople*'ı, Ebussuud'un fetvasında verilen 1538-39 tarihini teyit eder. Malaxos, 1537'de, İstanbul'daki tüm kiliselerin yıkılması veya camiye dönüştürülmesini emreden bir fermanın ardından bir fetva çıkarıldığını belirtir. Bu fermana veziriazam Lütfi Paşa (g.d. 1538-51) ile, şehrin kısmî teslim oluşuna ilişkin tanıklık edecek iki yaşlı yeniçeri bulan Rum patriği Hieremias karşı çıktı; bu tanıklıkların ardından kiliselerin imtiyazları yenilendi; Patrinelis, 1969, s. 567-88'de zikredilir. Düzdağ, 1972, s. 104-7.

"Bedel" olarak bir kilise ve sinagog yapımıyla ilgili bir örnek, Sonsöz'de ele alınan Eminönü'ndeki Yeni Valide Camii'dir. Ebussuud'un fetvası, *Fetavā*, TSK, A. 786, fol. 129b'dedir. Sırp kiliselerinin restorasyonu için bkz. Ćurčić, 1988.

64 Bkz. Bölüm 8 [III]. İstanbul'da bir kilisenin yerine yapılan bir başka cami de, Kazasker İvaz Efendi Camii'ydi (1586). Bu cami, Bölüm 13 [I]'de Molla Çelebi Camii'yle karşılaştırılıyor.

65 Ebussuud, *Fetavā*, TSK, A. 786, fol. 137 a-b.

66 BA, MD. 62, no. 403, s. 181; tarih: 11 Ra. 996. Kratova kadısına yazılan bir fermanda, kiliseden (Patrik Kilisesi) dönüştürülmüş bir camiye kurşun gönderilmesi emredildi. Bu fermanın kopyaları Novaberde, Sidrekapsi, Çirmen'e de gönderildi.

67 Bkz. Kreiser, 1985.

68 Gerlach, 1674, s. 212.

69 Fotić, 1994.

70 *A.g.e.*, s. 39-41, 50.

71 Bkz. Bölüm 8 [III]'de Sokollu'nun hâmiliği.

72 Kilisenin camiye dönüşümüne değinen vakfiye için (tarih: Ca. başı, 1004 [Ocak 1596]) bkz. Bayram, 1999.

73 Mehmed Aşık, *Menāẓır*, TSK, E.H. 1446, fol. 356a; Mehmed Âşık, 2007, 3: 986-87.

Şeyh, "Tanrı'nın Evine" (*Beytu'llāha*) hizmetin bir ibadet biçimi olduğunu ileri sürerek, kiliseyi camiye dönüştürmek için, aralarında Selânik limanındaki gemiciler ve leventlerin de bulunduğu büyük bir gönüllü halk grubu toplamıştı; Mehmed Aşık, TSK, E.H. 1446, fol. 356a-69a; Mehmed Âşık, 2007, 3: 987-88.

BA, MD. 62, no. 209, s. 95, ve no. 145, s. 65; tarih: L. 995.

76 Ćurčić, 1988.

77 Dodds, 1992, s. 19.

78 Âli, 1979-82, I: 54.

79 Lubenau, 1914, 2: 164-65.

80 Steinach von, 1881, s. 217.

81 Albèri, 1840-55, 1: 151.

82 Kreiser, 1985, s. 79. Sultan I. Bayezid'in oğlu ve halefi I. Mehmed Bursa'daki T-tipi zaviye-mescidli külliyesine vakfetmek için Konstantinopolis yakınlarındaki Bizans yerleşimlerini (Hereke, Gebze, Darıca, Pendik, Kartal) fethetti; bkz. Solakzâde, 1297, s. 133.

83 Caminin iki gazadan gelen ganimetlerle ilk inşası için bkz. Beşir Çelebi, 1946. İnşaat kitâbesi sadece I. Mehmed'den söz eder; bkz. Tüfekçioğlu, 2001, s. 111-15.

84 Temelinin sefere çıkmadan önce atılması için bkz. Yusuf bin Abdullah, 1997, s. 125; Solakzâde, 1297, s. 167; Gökbilgin, 1952, s. 213-14. Sultan II. Murad'ın kendi kılıcıyla fethettiği toprakları vakfettiği anıtların listesi için bkz. Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 61a; ve Solakzâde, 1297, s. 187-88.

85 Gökbilgin, 1952, s. 357-58; Kreiser, 1985, s. 79; Sadedin, 1992, 3: 237-38, 261-62.

86 Celâlzâde, 1981, fol. 26a; Lokman, TSK, H. 1524, fol. 280b-82a.

87 Sadeddin, 1992, 4: 284; Celâlzâde, 1997, s. 641-43.

88 Sadeddin, 1992, 4: 295-6; al-Rihawi, 1975.

89 Kahire'deki Gülşenî zaviyesi için bkz. Hulvi, 1993, s. 529, 531-33; Sadedin, 1992, 4: 341; Behrens-Abouseif, 1994, levha 4.

90 Repp, 1986, s. 250-52.

91 *A.g.e.*, s. 252; Ebussuud, *Fetavā*, TSK, A. 786, fol. 455a-56b, 461b-62a.

92 Meriç, 1965, s. 24.

93 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 118b; Lokman, *Hünernāme*, TSK, H. 1524, fol. 282b.

94 "*Mevlānā Celālüddīn-i Rūmī merḳad-i münevveresidür ki Ḳonyanuñ ṣūrından ṭaşra vāḳiʿdür. Mezār-ı şerīf ve semāḫāne ve iki mināreli bir cāmiʿ-i laṭīf-i bī-bahāne altmış yidi [967] senesinde ve yine mezār-ı Mevlānāda bir mescid-i münīf-i yegāne otuz altı [936] tārīḫinde iḥyā olundı.*" Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 118b-19a.

95 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye, Ms. 3409, fol. 12a, 100a. TSK, R. 1290, fol. 9a, 11b.

96 Bu bahçe bir zamanlar Konya'da şehzâde olarak sancağa çıkan, II. Mehmed'in oğlu Cem Sultan'la ilişkilendiriliyordu; bkz. Vusulî, *Selīmnāme*, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, T. 321, fol. 44a, 52a-b, 54a.

97 Rüstem Paşa, *Tevārīḫ*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 339, fol. 286b-88a'da mucize betimlenirken, Selim'in ordusunun arkasını "*Sulṭān Cem Bāğçesi*"ne verdiği belirtiliyor. Âli, *Künh*, TSK, R. 1290, fol. 22b.

98 Bkz. Bölüm 6 [II].

99 18. yüzyıldan bir tamir belgesi için bkz. Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", *Vakıflar Dergisi*, 7 (1968), s. 160. II. Selim'in saltanatında tamamlanmış olduğu sanılan bu cami hakkındaki kaynaklar için bkz. Konyalı, 1997, s. 528-35.

100 Ebussuud'un fetvası Repp, 1986, s. 284'te zikredilir. Konyalı, 1997, s. 535.

101 Konyalı, 1994, s. 629-96. Mevlana dergâhının imaretinin yenilenmesi (*tecdīd*), sadece TM'de Sinan'ın eserleri arasında zikredilir; bkz. Meriç, 1965, s. 38; Kuran, 1986, s. 363, no. 307.

102 Bkz. Bölüm 6 [I].

103 Kreiser, 1985, s. 79; bkz. Bölüm 6 [II].

104 Wratislaw, 1862, s. 41; Lubenau, 1912, 1: 119.
105 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 154a-55b.
106 Palerne, 1991, s. 254-55. Aynı gözlem Lubenau, 1912, 1: 164'te de yeralır.
107 Necipoğlu, 1996; Vatin, 1995.
108 Dernschwam, 1992, s. 122.
109 BA, MD. 5, no. 1555, s. 564, tarih: 17 L. 973.
110 BA, MD. 35, no. 334, s. 131, tarih: 5 C. 986.
111 Vatin, 1995, s. 97.
112 III. Murad'ın 1588'de kutsal gecelerde minarelerin aydınlatılmasına ilişkin emri, Selânikî, 1989, 1: 198'de zikredilir. Renkli aydınlatmalar için bkz. Dernschwam, 1992, s. 132. Padişah adlarını ve zaferleri dile getiren ışıklı yazılara Grelot, 1683, s. 226'da değinilir.
113 Herosolimitano, 2001, s. 7.
114 Schweigger, 1964, s. 192-93.
115 Rüstem Paşa, *Tevârîh*, ÖNB: Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 339, fol. 248b.
116 *A.g.e.*, fol. 286b.
117 Feridun Ahmed Beg, 1264-65, 1: 524-27.
118 *A.g.e.*, 1: 527-29.
119 *A.g.e.*, 1: 528-29.
120 Selânikî, 1989, 1: 69.
121 Feridun Ahmed Beg, *Nüzhet*, TSK, H. 1339, fol. 250b, 263a.
122 Gerlach, 1674, s. 199.
123 Dzaja ve Weiss, der., 1995, s. 441.
124 *A.g.e.*, s. 484, 492.
125 Albèri, 1840-55, 3: 326.
126 Bkz. Bölüm 11 [II, III].
127 Müstakimzâde, 1928, s. 510-11. Bu mescid için bkz. Kuran, 1986, s. 308, no. 117.
128 Bkz. Bölüm 14 [IV].
129 Bkz. Bölüm 10 [VI].
130 Albèri, 1840-55, 1: 152-53.
131 Kayoko, 1992.
132 Cezar, 1988, s. 1398-1400.
133 Koçi Beg, 1998, s. 85-86; Koçi Beg, 2007, s. 81, 244.
134 Koçi Beg, 1998, s. 72-73.
135 Cezar, 1988, s. 60-61.
136 Bkz. Bölüm 8 [III, IV].
137 El-Halebî, 1990, 1: 117, 170.
138 Ebussuud, *Fetavâ*, TSK, A. 786, fol. 18b.
139 Dernschwam, 1992, s. 103.
140 Laguna, 1983, s. 277.
141 L'Escalopier, 1921, s. 40.
142 Du Fresse-Canaye, 1897, s. 105-6.
143 Gerlach, 1674, s. 231.
144 Özcan, der. 1994, s. 49.
145 Petrosiyan, der. 1987, fol. 33b.
146 Bkz. Bölüm 8 [II, IV].
147 El-Halebî, 1990, 1: 758, 2: 502-3.
148 Aydemir, 1968, s. 21-36; Repp, 1986, s. 254-55.
149 TSK, E.H. 1515, fol. 182a; 149b'de derkenarlar; *Fetevâ-yı Mecmu'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, Ms. 1036, fol. 110a. Ayrıca bkz. El-Halebî, 1990, 1: 757-58; bu kaynağa göre adil olmayan vakıf idarecilerinin kadı tarafından görevlerine son verilebilir.

Bölüm 3

1 Barkan, 1942, s. 354; Gökbilgin, 1952, s. 216-17; Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1523, fol. 146a; Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 61a.
Barkan, 1972-79, 2: 1-14, "*ʿimâret-i ʿâmire / şerîfe / cedîde*"; 2: 15-20; bkz. Bölüm 6 [I].
3 Kitabımın İngilizce baskısında "*complex*" terimini kullanmayı tercih ettiğim halde, Türkçe tercümede yaygınlığı açısından "*külliye*" terimini kullanıyorum. Selimiye hakkındaki belgeler için bkz. Bölüm 6 [II]. İmâret terimi için bkz. Ergin, 1939.
Sinan'ın yol kenarlarındaki menzil külliyeleri için bkz. Küçükkaya, 1990; Müderrisoğlu, 1993.
5 Dernschwam, 1992, s. 31-32, 38, 43, 49, 51. Saat kuleleri, 19. yüzyıla kadar imparatorluğun geri kalan yerlerinde görülmediği halde, Bosna ve Hersek'te 16. yüzyılda yapılmaya başlandı.
6 Barkan, 1942; Orhonlu, 1984 ve 1990.
Lescalopier, 1921, s. 27-28.
TM, Meriç, 1965 içinde, s. 50. Hac güzergâhındaki kervansaraylar için bkz. Sauvaget, 1937.
9 Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 288a-b.
10 TM (Sâî, TSA, D.1461/4)'deki bu kayıt, Meriç, 1965, s. 49'da okunamamıştır.
Kervansaray için kurşun 1551'de Süleymaniye Külliyesi'nden verilmişti, "*Ḥalebe tâbiʿ olan Bakrasda binâ olınan ḫân-ı cedîd*", TSK, H. 1425, tarih: 16 B. 958, fol. 45b. Kervansaray (el-ḫân), cami (el-câmiʿ), ve 970 (1562) tarihli hamamın Arapça kitâbeleri için bkz. Müderrisoğlu, 1993, s. 432, 434, 440. Çifte kervansaray 1570'te II. Selim tarafından onarıldı (BA, MD. 14, no. 605, s. 425; tarih: 22 Ca. 978). Yenilenmesinin ardından, II. Selim 1574'te cami görevlilerinin maaşlarını yükseltti (BA, MD. 25, no. 2550, s. 274; tarih: 10 C. 982).
12 Orhonlu, 1999.
13 Müderrisoğlu, 1993, s. 427.
14 Cafer Efendi, 1987, s. 91. Ayrıca bkz. ilişkili sözcükler: Arapça "*ʿumrân*", Türkçe "*şenlik*" ve Farsça "*âbâdân*".
15 Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 291b.
16 Bkz. Bölüm 7 [I] ve 8 [II].
17 Bkz. Bölüm 12 [I, III].
18 Bkz. Bölüm 12 [I].
19 TM, Meriç, 1965 içinde, s. 29; Sâî, 2006, s. 86: not 7[14].
20 Lokman, *Zübdet*, TSK, H. 1321, fol. 88b.
21 *A.g.e.*, fol. 88a.
22 Selânikî, 1989, 1: 123.
23 Padişahın hocası, Hoca Sadeddin tarafından kaleme alınan mektup, Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959'da zikredilir. Fermanlar BA, MD. 38, no. 374, s. 194; tarih: 7 C. 987; ve MD. 39, no. 115, s. 47; tarih: 10 S. 987. Karaman kadılarına Kars'a yapı ustaları gönderilmesi emredildi: BA, MD. 39, no. 329, s. 169; tarih: 26 R. 987.
24 Âli, TSK, *Nusretnâme*, H. 1365, fol. 195a-97b. Kuleleri inşa edenler yeniçeri ağası (İbrahim Kethüda) ve Şam (Sokollu Hasan Paşa), Erzurum (Mehmed Paşa), Karaman (Mehmed Paşa), Diyarbakır (Behram Paşa ve kardeşi Rıdvan Paşa), Rum (Mahmud Paşa) ve Anadolu (Cafer Paşa) beylerbeyileri idi. Kars kalesinin inşası Âli'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ında daha kısaca anlatılıyor: Âli, 2000, 2: 328-38.
25 Âli, *Nuṣretnâme*, TSK, H. 1365, fol., 198a-b.
26 *A.g.e.*, fol. 195a-97b.
27 İbn-i Haldun'dan bu alıntıyı Bölüm 1 [I]'de yaptım. Selçuklular döneminde mimaride yeni eğilimler için bkz. Ettinghausen, Grabar ve Jenkins-Medina, 2001.
28 Blair ve Bloom, 1994.
29 Necipoğlu, 1993; O'Kane, 1996.
30 O'Kane, 1996, s. 507'de tercüme edildiği şekliyle.
31 Blair ve Bloom, 1994, s. 6-8.
32 Golombek ve Wilber, 1988, 1: 254-63.
33 Bkz. Ayverdi, 1972, s. 46-118; Aslanapa, 1986, s. 38-42; Necipoğlu, 1990. I. Mehmed türbesinin kubbesi 19. yüzyılda yenilenerek özgün biçimini kaybetmiş ve kurşunla kaplanmıştır. Evliya'nın tarifi, Ayverdi, 1972, s. 46'da zikrediliyor.
34 Golombek ve Wilber, 1988, 1: 302-7, 314-15.
35 Humphreys, 1972; Blair ve Bloom, 1994, s. 70-96.
36 O'Kane, 1996, s. 510'daki tercümesi.
37 Ousterhout, 1995.
38 Erken Osmanlı mimarisinde Memlûk özellikleri için bkz. Tanman, 1999.
39 Aynı mimar, Sultan I. Mehmed'in Merzifon'daki medresesine de 817 (1414)'te imza attı; bkz. Sönmez, 1989, s. 347-51, 403-9.
40 *A.g.e.*, s. 415-22.
41 İnşaat kitâbesi, T-tipli binayı "*ʿimâret*" olarak tanımlar; bkz. Ayverdi, 1972, s. 406-15.
42 Necipoğlu, 1996.
43 Goodwin, 1971, s. 94-97.
44 Caminin mimarı Usta Müslihüddin'di; Necipoğlu, 1991, s. 15, 212-17.
45 Aslanapa, 1986, s. 48-54, 66-73.
46 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 152a-b; Evliya, 1996-2007, 3: 243-44.
47 Necipoğlu, 1996.
48 Osmanlı, Safevi ve Babürlü sultanlarının camilerinin karşılaştırmalı bir yorumu için bkz. Necipoğlu, 2007b. Safevi mimarisinin genel hatları Blair ve Bloom, 1994, s. 188-90'da ele alınır.
49 Babürlü mimarisi için bkz. Blair ve Bloom, 1994, s. 267-86.
50 II. Mehmed ve I. Süleyman dönemleri arasındaki kültürel dönüşümü çeşitli yayınlarımda irdeledim: Necipoğlu, 1989, 1991, 1992b, 2007a, 2010, 2012. Talikizâde, 1983, s. 119-20, 122.
Rönesans hümanistlerinin Osmanlılar ve İslâm imparatorlukları üzerine yazdıkları ideolojik metinlerin kritik analizleri için bkz. Bisaha, 2004; Margaret Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought* (Cambridge, Ma, 2008). Akdeniz'de kültürler arası etkileşimleri vurgulayan Batılı sanat ve mimarlık tarihçileri arasında Howard, 2000 ve 2003; Jardine ve Brotton, 2000, Mack, 2001; MacLean, 2005 vardır. Türkiye'de, Osmanlı ve Rönesans mimarî kültürleri arasına bir duvar çekmeyi tercih eden mimarlık tarihçilerinin yayınları arasında şunlar sayılabilir: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul, 2007, s. 245-47, 312, 463-68; Doğan Kuban'ın, *Bizantion'dan İstanbul'a: Bir Başkentin 8000 Yılı*, İstanbul, 2010, s. 25-26'daki giriş yazısı; U. Tanyeli, 1991; 1993; *a.g.y.*, "Sinan'ı ve Mimarlığını Nasıl Yorumlamalı?", *Ege Mimarlık*, yıl 18, sayı 66, 2008/3, s. 16-21. Son makalede Tanyeli "bugünün Türkiye'sinde Sinan'ı ve mimarlığını Rönesans ve Avrupa bağlanuna yerleştirme ilüzyonuna yoğun bir talep yöneltildiğini" eleştirir, *a.g.e.*, s. 21. Kritovoulos, 1954, s. 147, 149. II. Mehmed'in İskender'e öykünmesi hakkında bkz. Necipoğlu, 2010; Necipoğlu, 2012.
53 Necipoğlu, 1992a; Kuran, 1994; Kafescioğlu, 2009.
54 Birbiriyle bağlantılı Eyüp ve Ayasofya menâkıpları hakkında bkz. Necipoğlu, 1992a, 2010, 2012. 15 ve 16. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında II. Mehmed'in cami külliyesine bugün verilen "Fatih" adına rastlanmaz; "*Ebü'l-feth*" lâkaplı padişaha "Fatih" lâkabının yakıştırılması da öyle. Bu nedenle "Fatih" terimini kullanmamayı tercih ediyorum.
55 Kritovoulos, 1954, s. 140.
56 Kilisenin bahçesinde öldürülmüş bir adamın bulunmasından sonra, patrik "o kilisenin çevresindeki alanda evler olmadığı ve havalide hiçbir komşu bulunmadığı" gerekçesiyle oradan ayrıldı; bkz. Phillipides, 1990, s. 57.
Cami, Arapça inşaat kitâbesinde bir cami mescidi olarak tanımlanır; bkz. Ayverdi, 1973, s. 386.
58 Necipoğlu, 1994, 2010. Bazı T-tipi zaviye-mescidlerin giriş bölümünün üstünde hünkâr mahfilleri mevcuttur, ama daha önceki ulucamilerde hükümdarı cemaatten ayıran mahfiller bulunmuyordu. II. Mehmed kanunnamesinin inziva yönünde törensel vurgusu için bkz. Necipoğlu, 1991. Cami için ayrıca bkz. Kafescioğlu, 2009.
59 Tursun Bey, 1978, fol. 56a, 59a-b.
60 Vasari, 1963, 2: 183.
61 Cennetle ilgili çağrışımlar için bkz. Tursun Beg, 1978, fol. 58b-60b; Necipoğlu, 1994; Dagron, 1984. II. Mehmed ve I. Selim camilerinin avlularındaki dört servi ağacından, Mehmed Âşık bahseder: *Menâẓır*, TSK, E.H. 1446, fol 388b, 390b; Mehmed Âşık, 2007, 3: 1079, 1084. Ayasofya'nın kubbeli atriyum çeşmesinin çevresindeki sekiz servi için bkz. Cyril Mango ve John Parker, "A Twelfth-Century Description of St. Sophia", Mango, 1993, içinde, s. 242. Ayasofya Camii'ndeki iki servi, Şemsüddin Karamani, İÜ, T. 259, s. 39'da zikrediliyor.
62 Planın ve filigranın daha ayrıntılı analizi için bkz. Necipoğlu, 1986. Filigranına değinilmeden bu planın daha önce yayınlandığı Ünsal, 1963'te, Topkapı Sarayı arşivindeki Osmanlı planlarının 17. yüzyıldan önceye tarihlenemeyeceği iddia edilmiştir. II. Mehmed Camii'nin yeniliklerini ve simgesel boyutlarını önemsemeyen bu söylemin bildiğim son örneği, Doğan Kuban'ın, *Bizantion'dan İstanbul'a: Bir Başkentin 8000 Yılı*,

İstanbul, 2010, s. 25-26'daki giriş yazısıdır. Aynı sergi kataloğunda benim bu görüşe katılmayan değişik yorumum yayınlanmıştır: bkz. Necipoğlu, 2010, s. 262-77; ve Necipoğlu, 2012.

63 Bu kaynak Bölüm 4 [II]'de alıntılanıyor.

64 Ayverdi, 1973, s. 385-86.

65 Patriklik Üniversitesi Mesarites, 1957, s. 865-67, 894-97'de betimleniyor; bkz. Kafescioğlu, 1999; Necipoğlu, 2010. Teodoro Spandouyn [Spandugnino], *Petit Traicté de l'origine des Turcqs par Théodore Spandouyn Cantacasin*, haz. Charles Schefer (Paris, 1896), s. 206.

66 Restle, 1981; Raby, 1980.

67 Bruschi, 1994, s. 139-42. Erken Hıristiyan dönemi kilisesi San Lorenzo, 1573'te yıkıldığı zaman, özgün planına göre yeniden inşa edildi.

68 Fioravanti'nin İstanbul'a davet edilişinden söz eden Rus kaynakları, Raby, 1987, s. 190'da zikredilir. Ayrıca, bkz. A. Ghisetti Giavarina, "Aristotele Fioravanti", DBI, 48: 95-100.

69 Alberti, 1989, s. 195, 199.

70 Kostof, 1985, s. 459.

71 Venedik'ten bir inşaat ustasına yapılan fakat sonuç alınamayan davet için bkz. Babinger, 1978, s. 386; ve Raby, 1982,s. 4.

72 Babinger ve Heydenreich, 1952.

73 Condivi, 1999, s. 132, not 50. Michelangelo 1519'da Tommaso di Tolfo'dan bir mektup aldı. Mektubu yazan kişi, Floransa'da yaklaşık on beş yıl önce, sanatçının "gelip bu ülkeyi görmek" istediğinden söz etmiş olduğunu hatırlatıyordu. Mektup, Michelangelo'yu I. Selim'in sarayına gelmeye çağırıyordu, zira bu sultan antik çağdan kalma çıplak bir kadın heykeline çok büyük bir para ödemişti ve babasının tersine, figürlü tasvirlere karşı çıkmıyordu; bkz. Sarre, 1909.

Condivi, 1999, s. 37. II. Bayezid'in daveti hakkında bkz. s. 94.

Millon ve Lampugnani, 1994, s. 603-4, no. 287'de eskizin reprodüksiyonu yayınlanmıştır.

76 *A.g.e.*, s. 600-2, no. 282, 284. Son yıllarda bazı mimarlık tarihçileri Bramante'nin "yarım planı" ile Caradosso madalyasının, Rum haçı tarzında merkezî bir yapı betimlemediği iddiasındadırlar. Onlara göre merkezî kubbeli yapı eski San Pietro bazilikasına eklemlenecekti. Fazla inandırıcı bulmadığım bu değişik görüş ve ihtilaflar için bkz. Bredekamp, 2000.

77 Ackerman, 1986, s. 197; Foschi, 1998.

78 Smith, 1992, s. 212'de çevirisi.

79 *A.g.e.*, s. 199-215.

80 1474'te istinsah edilen Yunanca elyazması için bkz. Raby, 1989, s. 386. Dagron, 1984; ve Mango, 1992'de *Diegesis* analiz edilir.

II. Mehmed ve daha sonra II. Bayezid için yapılan tercümeler, Yerasimos, 1990'da ele alınır. Ayrıca bkz. Tauer, 1953.

82 Smith, 1987.

83 Foschi, 1998, s. 92; ve *a.g.y.*, 2002, s. 8'de zikredilir.

84 *Diegesis*. Ayasofya'nın açılış merasiminde Iustinianus'un Hz. Süleyman Tapınağı'nı geride bırakmakla övündüğünü kaydeder. Ayasofya'nın "Yeni Kudüs" imgesi ve Kudüs'teki Hz. Süleyman Tapınağı'yla ilişkilendirilmesi için bkz. Foschi, 1998, s. 34-36, 92-98. Roma'daki San Pietro'da yer alan Aziz Petrus'un mezarındaki sarmal sütunların kaynağının, Kudüs'teki bu tapınak olduğuna inanılır.

85 Manners, 1997; Kafescioğlu, 2007. Manners, bu haritayı II. Mehmed'in devrine tarihler. Ancak, haritada sultanın ölümünden sonra yapılan türbesinin gösterilmesi, bu çizimin II. Bayezid'in ilk yıllarına tarihlenebileceğini düşündürüyor. Bu öneri ve en son bibliyografya için bkz. Necipoğlu, 2010; Necipoğlu, 2012.

86 II. Bayezid Camii ile San Pietro'nun her ikisinin de yaklaşık aynı dönemde tasarlandığına değinen Chastel şöyle yazar: "Faisant la part des informations qui ont pu être échangées, il convient peut-être de placer dans une même perspective le développement monumental de Stamboul et celui de Rome en leur commun "revival" du plan central"; bkz. Chastel, 1965, s. 18-24.

Buondelmonti haritaları, San Pietro'nun çifte kuleleri ve fenerli kubbesinin kaynakları arasında yer almış olabilir, bkz. Foschi, 1998 ve 2002.

88 Bazı araştırmacılar, Bramante'nin yarım planının merkezî bir Rum haçı olmadığına inanırlar; önerilen değişik planların karmaşık kronolojisi için bkz. Bruschi, 1994; Bredekamp, 2000.

89 Millon ve Smyth, 1988, s. 102.

90 Farklı mimarlar tarafından San Pietro kubbesi için önerilen kasnaklar Millon ve Lampugnani, 1994, s. 612, no. 303; 645, no. 370; 658-64'te tartışılır. Ayrıca bkz. Millon ve Smyth, 1988, s. 94-155.

91 Millon ve Smyth, 1988, s. 96'da zikredilir.

92 Connors, 1996, s. 45.

93 İtalyanların hayranlık dolu Osmanlı mimarîsi betimlemeleri için bkz. Concina, 1994; Howard, 2003.

94 Connors, 1996, s. 44-45.

95 *A.g.e.*, s. 48.

96 Jardine, 2002, s. 415.

97 *A.g.e.*, s. 336, 414-20.

98 II. Mehmed'in külliyesinin eleştirileri için bkz. Yerasimos, 1990; Kafescioğlu, 1999.

99 Vakfiyesi bu yapıyı bir "*cāmiʿ-i şerîf*" olarak tanımlar; bkz. Barkan ve Ayverdi, der., 1979, s. 42.

100 Beysanoğlu, 1987, 2: 520-31.

101 Diyarbakır ve Elbistan'daki camiler için bkz. Aslanapa, 1986, s. 152-55.

102 Murray, 1971, s. 145, 159-61; ve Bruschi, 1994, s. 162.

103 Behrens-Abouseif, 1994, s. 163-64, 179, 184-90, 244-50.

104 Sinan'ın istisna teşkil eden değişik planlı eyalet camilerinin nadir örnekleri, Belen'deki (Bakras) Sultan Süleyman, Erzurum'daki Lala Mustafa Paşa ve Payas'taki Sokollu Mehmed Paşa camileridir.

105 Tabhaneyi andıran mekânlar, ancak 1580'lerde İstanbul'daki, Mesih Paşa ve Nişancı Mehmed Paşa camilerinin alışılagelmemiş planlarında ortaya çıkar; bkz. Bölüm 10 [V, VI].

106 Daha önce yayınlamış olduğum bu üç planın ayrıntılı tarifi ve okunmuş yazıları için bkz. Necipoğlu, 1986, s. 225-27.

107 Bazı Venedikli diplomatların raporlarındaki takdir dolu mimarî betimlemeleri için bkz. Concina, 1994, s. 35-56. Marcantonio Barbaro'nun İstanbul yılları hakkında bkz. yeni yayınlanan ayrıntılı bir kitap: Deborah Howard, *Venice Disputed: Marc'antonio Barbaro and Venetian Architecture, 1550-1600*, New Haven ve Londra, 2011.

108 Barbaro'nun bu camiler üzerine yorumları için bkz. Bölüm 6 [II] ve 8 [III].

109 Howard, 2003 ve yukarıda not 107'de zikredilen Howard, 2011, s. 74-82, 98-116. Palladio'nun, hâmisi Marcantonio Barbaro'nun aracılığıyla Sinan'ın mimarîsinden haberdar olması olasılığı hakkında ayrıca bkz. Howard Burns, "Dialoghi mediterranei: Palladio e Sinan", *Palladio*, içinde, sergi kataloğu, haz. Guido Beltramini ve Howard Burns, Venedik, 2008, s. 236-43.

110 Merdiven çizimi hakkındaki referansı Howard Burns'e borçluyum; bkz. Palladio, 1965, s. 35. Ayrıca bkz. yukarıda not 109'da zikredilen Burns, 2008, s. 238; Howard, 2011, s. 3-5.

111 Palladio ile sık sık yapılan karşılaştırmalar için bkz. Kuran, 1987, s. 246. Palladio'nun tasarım yaklaşımı, Kostof, 1985, s. 453-83; Burns, 1991; ve Payne, 1999, s. 170-213'te tartışılır.

112 İki şehrin karşılaştırılması için bkz. Kostof, 1985, s. 453-83.

113 Bkz. Bölüm 13 [IV].

114 Venedik'e gönderilen Osmanlı elçileri için bkz. Pedani, 1994. Çavuş rütbesine sahip olan mimarların adları Ek 4.4 ve 4.5'te yer alıyor.

115 Francesco Dei Marchi, *Architettura militare*. De Maio, 1978, s. 322, not 64'te alıntılanır.

116 Howard Burns'le yaptığım sözlü bir iletişim. Süleymaniye'nin filpâyelerinin Sangallo'nun tasarladığı San Pietro'nunkilerden etkilenmesi hipotezi için ayrıca bkz. yukarıda not 109'da zikredilen Burns, 2008, s. 238. Sangallo'nun ahşap maketinin Antonio Salamanca tarafından yapılan beş gravürünün reprodüksiyonu, Millon ve Lampugnani, 1994, s. 644-46, no. 370'te yayınlanmıştır. Şehzâde ve Süleymaniye camilerinin filpâyeleri için bkz. Bölüm 6 [I].

117 Mimarbaşının atölyesinde muhafaza edilen planlardan Cafer Efendi, 1987, s. 53-54, 56'da bahsedilir. İslâm mimarîsini etkilemiş olan Ortaçağ'a ait mühendislik ve matematik eserleri için bkz. Necipoğlu, 1995.

118 Flachat, 1766, s. 225.

119 Bkz. Hajnoczi, 1991; bu yazma 1877'de II. Abdülhamid tarafından hediye olarak Macaristan'a geri verilmiştir (Codex Ms. Lat. 32, Budapeşte Üniversitesi Kütüphanesi).

120 San Pietro için tasarımların reprodüksiyonları, Millon ve Lampugnani, 1994, s. 612, no. 303; s. 614, no. 308; s. 621, no. 322.

121 Kılıç Ali Paşa'nın mimarı, Bölüm 5 [II] ve 11 [III]'de zikrediliyor.

122 Bruschi, 1994, s. 162.

123 Mermer sütunlar, Roma'daki San Pietro'nun birkaç proje planında da kendini gösterir; bkz. Bruschi, 1994, s. 167-69; Murray, 1971, s. 145.

124 Bkz. Bölüm 6 [II]; Sâî, 2006, s. 155.

125 Erzen, 1988.

126 Bruschi, 1994, s. 123'te zikredilir.

127 Palladio, 1965, Kitap IV, s. 79-80.

128 Ruhî Edrenevî, *Tārīḫ-i āl-i ʿOs̱mān*, Berlin, Staatsbibliothek, Or. Quart. 821, fol. 190a; Menage, 1976, s. 323. TM, Meriç, 1965 içinde, s. 24; Sâî, 2006, s. 79.

129 Buna benzer başka bir sınıflama için bkz. Erzen, 1993: klasik-öncesi, 1538-57, klasik 1557-70, klasik-sonrası 1570-85.

130 Erzen, 1981 ve 1988. "Klasik" dönem camilerinin her zaman iç-dış bütünlüğü göstermediğini gözlemleyen Uğur Tanyeli, Rüstem Paşa ve Süleymaniye camilerindeki yan sahınların üst örtülerini saklayan ikincil dış kubbelerin varlığına işaret eder; bkz. U. Tanyeli, 1991, s. 90.

131 Kuran, 1986, s. 245. Kuran bu dönemi "dönüşüm yılları" olarak adlandırır ve 1576-1588 yıllarına tarihler.

132 Süleymaniye ve Selimiye camilerindeki bezeme sanatları ve Hasan Karahisarî'nin hatlarının *Tezkiretü'l-Bünyān*'daki methiyeleri için bkz. Bölüm 6 [I, II]. Sinan'ın bezeme tasarımlarını belirlemedeki rolü, Yenişehirlioğlu, 1982 ve 1985'te kabul edilen bir husustur.

133 Bkz. Bölüm 5 [I]; Necipoğlu, 2007b ve 2007c.

134 Bkz. Bölüm 6 [I, II].

135 BA, MD. 19, no. 59, s. 21; tarih: 8 M. 980; ve MD. 19, no. 63, s. 23; tarih: 4 Ra. 980 (Zaim Ali'ye verilmiştir). Bu belgeler Ahmed Refik, 1977, s. 112-13, no. 16 ve 18'de yayınlanmıştır.

136 BA, MD. 26, no. 751, s. 261; tarih: Ca başlangıcı, 984.

137 TSA, Sinan Paşa Arşivi, no. 77, fol. 18b, 19a; Necipoğlu, 1990, s. 155, 169 not 51'de zikredilmiştir.

138 Önkal, 1992, s. 85-89. Klasik Osmanlı mimarî bezemesinde hat ve desenlerdeki estetik değişim Necipoğlu, 2007b'de analiz edilmiştir.

139 BA, MD. 28, no. 438, s. 188; tarih: Ca. başlangıcı, 984. Ferman Cidde Beyi'nin adamı Hacı Piyale'ye verilmiştir.

140 I. Mehmed'in Bursa'daki T-tipi mabed ve türbesinde Farsça şiir, hadis ve Kur'an âyetlerinin birlikte yer alması hakkında bkz. Ayverdi, 1972, s. 46-118. Sinan camilerinde Kur'an'a yeni vurgu Necipoğlu, 2007b'de tartışılmıştır.

141 Evliya, 1896-1938, 1: 152; Evliya, 1996-2007, 1: 63.

142 Bu referansı Cemal Kafadar'a borçluyum: Hilmi, 1995, s. 197-205.

143 985'te, İstanbul müftüsü Zekeriya Efendi tarafından yapılan sayım, Süleymaniye Kütüphânesi, Hacı Mahmud Efendi, no. 6321, fol. 17a'da kayıtlıdır. Bkz. Bölüm 2 [I], bu dönemde İstanbul nüfusunun yaklaşık 500 bine ulaşması konusunda.

144 Luguna, 1983, s. 280-81; Necipoğlu, 2007b.
145 Bağlamsal okur-yazarlık kavramı için bkz. Biernan, 1998.
146 Selimiye'deki "*top-ı âyîne*" "*top âyîneler*" için bkz. Sâî, 1989, 15a-b; Sâî, 2006, s. 156. Caminin kubbesi şöyle betimlenir: "*Asılmış kehkeşânla kubbesi şan câmi'-i çarha / Misâl-i tob-ı âyîne içinde seyr olur dünyâ*".
147 Lubenau ayna küreleri "runde Spiegel wie Kugeln von Damaskin Eisen" olarak tarif eder: Lubenau, 1912, I: 119.
148 Gerlach, 1674, s. 513.
149 Wratislaw, 1862, s. 40-41.
150 Selimiye kandilaskıları için bkz. Kuruyazıcı, 1991. Süleymaniye'nin kubbe, minber ve türbesinin top askılarının yaldızlanması maliyeti (*Bahâ-i varak-ı zer, berây-ı top-ı kubbe-i câmi' ve minber ve türbe, 205 deste fî 15 3075*), Barkan, 1972-79, 1: 18, no. 38'de verilir. Evliya, 1896-1938, I: 151, 163.
151 BA, MD. 7, no. 1006, s. 348; tarih: 7 N. 975.
152 Barkan, 1972-79, 2: 16, no. 24; no. 496, tarih: 24 B. 958. İran şahı Tahmasp'ın Süleymaniye için özel boyutlu halılar dokutma teklifinin reddedilmesi konusunda bkz. Bölüm 2 [II].
153 Barkan, 1972-79, 2: 194, no. 497, tarih: 4 Ca. 960. Anadolu beylerbeyine yollanan bir ferman, Aydın sancağında Tire kazasına tâbi bazı köylerin (Yakacık, Elifli, Uşak Pınarı) halıların masrafını karşılamak için vakıf olmasını emreder; bu konuda Tire kadısına ferman yollandığını da belirtir: *A.g.e.*, 2: 195, no. 498, tarih: 26 Ca. 960. Şahkulu'nun halı desenini çizmesi hakkındaki belge, Necipoğlu 2007c, s. 15, 22 (not 52)'de zikrediliyor: BA, D.BŞM.BRZ. 40816, s. 48, tarih 934-37 (1527-31).
154 Yenibahçe, yeniçerilerin tazılarını otlattıkları bir çayırlıktı. Şehrin kentsel gelişmesi için bkz. Halil İnalcık, EI (2), "İstanbul", 4: 224-48.
155 Grelot, 1683, s. 58-59.
156 Laguna, 1983, s. 318.
157 İnalcık, 1998, s. 260.
158 Erzen, 1991a.
159 Vatin ve Yerasimos, 1994, 2001.
160 El-Tamgrûtî, 1929, s. 57; Gerlach, 1674, s. 187.
161 Necipoğlu, 1992a, 1996.
162 BA, MD. 23, no. 44, s. 259, tarih: 2 N. 981.
163 BA, MD. 16, no. 375, tarih: s. 194, Z. 979; Necipoğlu, 1992a'da zikredilmiştir.
164 BA, MD. 10, no. 291, s. 194, tarih: 979 (1572); Necipoğlu, 1992a.
165 BA, MD. 21, no. 615, s. 258, tarih: 16 Z. 980; ve no. 654, s. 276, tarih: 23 Z. 980; Necipoğlu, 1992a.
166 Selânikî, 1989, 1: 95-96; Necipoğlu, 1992a. Ayrıca bkz. Bölüm 6 [II]'de Sultan II. Selim'in mimarî himayesi.
167 BA, MD. 22, no. 171, s. 82, tarih: 20 S. 981 (*Mütevellîsine virildi*); Necipoğlu, 1992a'da zikrediliyor.
168 İnalcık, 1998, s. 267.
169 Bkz. Bölüm 6 [II]'de Selimiye.
170 BA, MD. 21, no. 462, s. 191-92, tarih: 21 Za. 980.
171 BA, MD. 26, no. 696, s. 243, tarih: 13 C. 982.
172 Selânikî, 1989, I: 3-4.
173 Çeçen, 1988.
174 BA, MD. 3, no. 82, tarih: 26 N. 966; ve no. 68, tarih: 20 N. 966.
175 BA, MD, zeyl 2, no. 694, s. 265, tarih: M. 982.
176 BA, MD. 14, no. 80, s. 64, tarih: 28 S. 974; MD. 23, no. 359, s. 169, tarih: 28 B. 981; MD. Zeyl 2, no. 728, s. 276, tarih: M. 982; MD. 40, no. 495, s. 221, tarih: 29 Ş. 987.
177 BA, MD. 31, no. 304, s. 126, tarih: 20 Ş. 980; MD 21, no. 318, s. 131, tarih: 20 Ş. 980. Eski suyolu nâzırı Davud'un "*kaldırımcılar nâzırı*" olarak atanması için bkz. Ahmed Refik, 1977, s. 146, no. 9.
178 TSK, K. 888, fol. 425b, tarih: 16 N. 959.
179 BA, MD. 3, no. 72, s. 29, tarih: 23 N. 966; Aykut ve diğerleri, der., 1993, s. 38-39'da yayınlanmıştır.
180 BA, MD. 3, no. 788, s. 272, tarih: 17 Ca. 967: Aykut ve diğerleri, der., 1993, s. 358'de yayınlanmıştır.
181 BA, MD. 7, no. 1417, s. 491, tarih: 15 Za. 975.
182 Selânikî, 1989, I: 76-77.
183 Marciana Kütüphânesi, Venedik, IT. CL. VII (8872), Marcantonio Barbaro, 1 Ekim 1569'da Pera'dan gönderilen rapor, fol. 193a-94a: "... *si portrebbe veder sopra un minuto ritratto di tutto Constantinopoli cavato dal naturale, che ho mandato*".
184 *A.g.e.*, 15 Ekim 1569 tarihli rapor, fol. 204b.
185 *A.g.e.*, 15 Ekim 1569 tarihli rapor, fol. 203b-204a.
186 BA, MD. 9, no. 201, s. 75, tarih: 20 Ş. 977 (ferman Mehmed Çavuş'un eline verilmiştir). Mimar Mehmed Çavuş için bkz. Ek 4.4 [II].
187 BA, MD. 19, no. 280, s. 132, tarih: 17 S. 980.
188 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphânesi, Ms. 3409, fol. 4a. Bu pasajın daha ayrıntılı yorumu Bölüm 6 [I]'de yapılmıştır.
189 Peçevi, 1864-67, I: 19, 263-64.
190 Tietze, 1982, s. 579.
191 *A.g.e.*, s. 578-79.
192 *A.g.e.*, s. 581, 583-85.
193 *A.g.e.*, s. 580-81.
194 *A.g.e.*, s. 581-82.
195 Âli, 1979-82, 1: 66.
196 Tietze, 1982, s. 583.
197 *A.g.e.*, s. 584-85.
198 *A.g.e.*, s. 585-89.
199 Şimdi Budapeşte'de olan yazma, Hajnoczi, 1991'de tanıtılır.
200 Payne, 1994, s. 34-51.
201 Alberti, 1989, s. 36-37, 94, 315.
202 Payne, 1999, s 113-43.
203 Palladio, 1965, s. 38.
204 Âli, *Künh*. İÜ, T. 5959, fol. 577b. Bu pasajın bir varyantı için bkz. Âli, 2000, 3: 489. Sanıldığının tersine, İbrahim Paşa'nın eşi Osmanlı hanedanına mensup değildi; eski vezirlerden İskender Paşa'nın torunu Muhsine Hatun ile evliydi. Bkz. Ebru Turan, "The Marriage of İbrahim Paşa (CA. 1495-1536): The Rise of Sultan Süleyman's favorire to the grand vizierate and the politics of the elites in the early sixteenth-century Ottoman Empire", *Turcica* 41 (2009): 3-36.
205 Bu referans için Cemal Kafadar'a teşekkür ediyorum, TSA, E. 6650, ayrıca E. 6926.
206 Demschwam, 1992, s. 157.
207 D'Ohsson, 1788-1824, I: 234-35.
208 Celalzâde, 1990, s. 453.
209 Celalzâde, 1981, fol. 26a.
210 Alberti, 1989, s. 13; ayrıca bkz. s. 199.
211 BA, MD, 5, no. 313, s. 134, tarih: 7 R. 973.
212 BA, MD. 3, no. 799, s. 274, tarih: Ca. sonu, 967; Aykut ve diğerleri, der. 1993, s. 362'de yayınlanmıştır.
213 BA, MD, 40, no. 739, s. 319, tarih: 27 N. 987.
214 Bkz. Bölüm 2 [I].
215 İnalcık, 1999, s. 275-276'da tercüme ve analiz edilmiştir.
216 Ćurčić, 1988, s. 60-65.
217 *A.g.e.*, s. 68.
218 *A.g.e.*, s. 69.
219 Demschwam, 1992, s. 57, 101.
220 Dodds, 1992, s. 18.
221 Ćurčić, 1988, s. 68, not 43'te zikredilir.
222 Bkz. Bölüm 11 [II].
223 Evliya Çelebi, Bursa betimlemesinde, önce selâtin camilerini ve daha sonra selâtin-olmayanları (*câmi'hâ-i selâtîn ve gayr-i selâtîn*) sayar: bkz. Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 2: 223b.
224 Celalzâde, 1981, fol. 12a-13b.
225 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 2: 223b: Evliya, 1996-2007, 2: 12.
226 Meriç, 1965, s. 23-29.
227 Sâî, TSA, D. 1461/4, fol. 14b; Sâî, 2006, s. 79.
228 Meriç, 1965, fol. 15a, 16a; Sâî, 2006, s. 80.
229 Ayvansarâyî, 2000.
230 Bir istisna, Kılıç Ali Paşa Camii idi; bkz. Bölüm 11 [III].
231 Şadırvan avlulu örnekler arasında, II. Bayezid'in damadı Güzelce Hasan Bey'in (1400) Hayrabolu'daki camisi ve beylerbeyi Süleyman Paşa'nın (res. 87) Kahire kalesi içindeki camisi vardır. Hayrabolu'daki cami için bkz. Yüksel, 1983, s. 146-48.
232 Bursa dokumaları üç sınıfta kümelenir; içinde: BA, D. BRZ., no. 2, 20611, sene 932-35 (1525-28). 1568'de Sinan'a yazılan bir fermanda keresteler de benzer bir sınıflandırmaya tâbidir: BA, MD. 7, no. 1425, s. 494, tarih: 16 Za. 975 (1568).
233 Kantemir (Cantemir), 1979-80, 2: 249.
234 Turan, 1963, s. 174-75.
235 BA, MD. 7, no. 2220, s. 809, tarih: 12 R. 976. Bursa'da Mehmed Çavuş tarafından yapılan ve kitabesine göre 1573'te tamamlanan türbe için bkz. Önkal, 1992, s. 159-63. Mehmed Çavuş'un bu türbe binasına halife olarak tayin olması için bkz. *12 Numaralı Mühimme Defteri*, 3 cilt (Ankara, 1996), cilt 3: sayfa 430, sıra 709; ve cilt 1, sayfa 430, sıra 709; zikreden Dündar, 2001a, s. 221. Bursa'da Şehzâde Mustafa için bina olunacak yeni türbeye, II. Selim'in diğer boğdurulan kardeşi Şehzâde Bayezid'in oğlunun gömülmesine dair, 12 Ra. 979 (1571) tarihli ferman için bkz. *12 Numaralı Mühimme Defteri*, 2: s. 128, no. 939. Bursa kadısına, türbeye Eski Saray'dan sökülecek dört mermer sütun hakkında verilen izin: BA, MD 18, s. 11, tarih: 6 Şaban 979 (1571); zikreden, Hikmet Turhan Dağlıoğlu, 1558-1589, *Onaltıncı Asırda Bursa* (Bursa, 1940), s. 66-67, no. 95. Türbede okunacak ecza-yi şerifeye dair ferman: BA. MD. 22, s. 90, tarih: gurre-i Şevval 981 (1573); *a.g.e.*, s. 75-76, no. 111.
236 BA, MD. 3, no. 635, s. 290, tarih: 27 Ra. 967.
237 TSK, H. 1425, fol. 99a-b.
238 Bu meydan okuyuşun daha detaylı yorumu için bkz. Bölüm 4 [II]; Sâî, 2006, s. 155.
239 Yerasimos, 1987, s. 125-26.
240 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, R. 1457, 6: 226b.
241 BA, MD. 29, no. 425, s. 177, tarih: Za. 984. Bu fermanın 1572 tarihli değişik bir versiyonu BA. KK. 67, s. 5'tedir. Her iki caminin de üstlerinin kurşunla kaplanmasını emreder fakat minarelerden bahis yoktur (tarih: 5 Muharrem 980).
242 Kiliselerin isimleri şöyle belirtilir: BA, MAD. 5675, tarih: 1032 (1622-23), fol. 22a: "*câmi'-i şerîf-i Ayasofya-i kebîr ve şagîr der kal'a-i Lefkoşa ve Magosa der cezîre-i Kıbrıs.*"
243 BA, MD. 12, no. 1211, s. 638, tarih: 17 Z. 979.
244 Bu fermanın tam metni ve içinde emredilen değişikliğin daha ayrıntılı bir yorumu için bkz. Bölüm 7 [I].
245 Cihangir'in camisi, Bölüm 6 [I]'de Şehzâde Mehmed'in camisiyle birlikte ele alınıyor.
246 Evliya, 1996-2007, I: 70. Süleymaniye ve Selimiye külliyelerinin gelir getirici müştemilâtı arasında dükkânlar ve hamamlar vardı. II. Selim'in ölümünden sonra, vakıf gelirleriyle Selimiye'ye ticarî bir arasta ve kervansaray eklendi.
247 Barkan, 1972-79, I: 1-45. Toplam maliyet, TSK, H. 1425, fol. 100a'da belirtiliyor: "*303 kere yüzbin dahî altmış bin 960 akçe sarf olunup, câmi'lerine 546 bin kere 100 bin dahî 97 bin 560 akçe sarf olunmuşdur.*" "*Sikke hasene 9.016.000 / Beher hasene fî 60, be-hesâb-ı nakdiye: 540.960.000 / Be-hesâb-ı humî 5409 / Küsür 6000.*"
248 Barkan, 1972-79, I: 15-16, 30-40.
249 30.000.000 akçesi Mısır'ın yıllık gelirlerinden, geri kalanı da padişahın iç hazinesinden ayrılan aylığı ile has bahçelerin ürünlerinin satışından geliyordu; bkz. Barkan, 1957-58, s. 289.
250 TSA, D. 2336, tarih: 15 L. 975 ve 17 B. 982 arasında toplam 21.930.000 akçelik ödemeyi kapsar.
251 Bkz. Bölüm 6 [II]'de Selimiye.
252 TSA, D. 3902, ve D. 5481. Tarihi 1559'da (B. başlangıcı, 966) başlayan inşaat, Saraybosna kadısı tarafından hesabının hazırlandığı 1561'de (Z. sonu, 968) tamamlandı. Bu defterler ve yapının mimarı için bkz. Bölüm 5 [III].
253 Kunt, 1983, s. 50.
254 Gerlach, 1674, s. 449.
255 *A.g.e.*, s. 33, 266-67.
256 Sokollu için bkz. Bölüm 8 [III].
257 Gerlach, 1674, s. 414.
258 Necipoğlu, 2000. Albümler ve portre sanatı için ayrıca bkz. İstanbul, 2000.

259 Rossi, 1982, s. 55.
260 Faroqhi, 1994, s. 7-8, 28, 125, 148.
261 BA, MD. 33, no. 1, s. 1, tarih: 3 N. 985.
262 Cafer Efendi, 1987, s. 53-54.
263 Her iki mektup da TSA, E. 1175'tedir.
264 Bölüm 4 [I-II].

Bölüm 4

1 Kendi editörlüğümde ve önsözümle, Howard Crane ile Esra Akın'ın hazırladığı edisyon kritikte, bilinen tüm yazmalar Osmanlı Türkçesi ve İngilizce tercümeleri ile yayınlanmıştır; bkz. Sâî, 2006; önsöz: Necipoğlu, 2006. Otobiyografiler üzerine daha önce yaptığım yorumlar Necipoğlu, 1988 ve 1993'te yer alıyor. Bu metinler ve elyazması nüshaları için ayrıca bkz. Şeşen, 1986; Sâî, 1989, s. 19-34; Sâî, 2002, s. 13-16. Üç müsvedde ve TE, Meriç, 1965'te yayınlanmıştır.

Şeşen, 1986. Bazı araştırmacılar, *Tuhfe*'yi şair Âsârî'ye atfetmişlerdir ve Sinan (ö. 1588) ile Sâî'nin (ö. 1595) ölümlerinden sonra, 1590'larda kaleme alındığını düşünürler; bkz. Kuran, 1986, 1987; Meriç, 1965. Sâî'nin tüm beş otobiyografik metnin yazarı olduğu, önsözlerindeki benzerlik ve neredeyse özdeş biyografik kesimlerinden anlaşıyor.

Kanlıca'daki hamam için bkz. Bölüm 14 [II]. TSA, D. 1461/1 bu hamamın masraf defteridir. Sinan Ağa vakfının 10 L. 946 tarihli masraf defteri: D. 1461/2. *Adsız Risâle*: D. 1461/3 (bkz. Meriç, 1964, s. 5-7). D. 1461/4, *Risâletü'l-Mi'mâriyye*'yi ve *Tuhfetü'l-Mi'marîn*'i içerir (bkz. Meriç, 1965, s. 8-52). Her üç metin ve faksimileleri Sâî, 2006'da yayınlanmıştır.

Daha önce yayınlanmış olan mühür bugün yerinde yoktur; araştırmalara rağmen bulunamamıştır. TSA, D. 1461/1, fol. 1v: "*Defter-i müfredât ve ihrâcât-ı binâ-kerden-i ḥammâm be-ḳażâ-i Anaṭolı der ḳaṣaba-i Ḳanlıca be fermân-ı hażret-i pâdişâh... be-ma'rifet-i ḳıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Sinân Aga ser-mi'mârân-ı ḫâṣṣa*". Belge, 973 yılında hamamın inşaatında kullanılan malzemeler ile üstadların (*üstâdân*), duvarcıların (*bennâyân*), dülgerlerin (*neccârân*), denetçilerin (*mu'temedân*), işçilerin (*ırgâdân*), hamalların (*ḥammâlân*), demircilerin (*ḥaddâdân*), suyolcularının (*üstâdân-ı râh-ı âb*), lağım kazıcılarının (*lağımcıyân*) ve mimar acemioğlanların (*'acemiyân-ı mi'mârân*) adlarını içerir. İnşaatın başında Üstad Manol ile iki yardımcısı, Yorgi ve Yani bulunuyordu, fol. 5a.

Mühür, Konyalı, s. 148'de yayınlamıştır.

A.g.e., s. 148.

Sâî, 1989, fol. 2a-2b; Sâî, 2002, s. 37, 133; Sâî, 2006, s. 141-142.

TE, fol. 6a-b, Meriç, 1965 içinde, s. 62-63; Sâî, 2002, s. 105, 175; Sâî, 2006, s. 103.

9 Kuran TB'yi 1582-83'e tarihler, fakat bazı yazmalar 1585-86 civarında tamamlanan bazı camileri sayar: Kayseri'de Hacı Ahmed Paşa, İstanbul'da Hacı Hüsrev (Ramazan Efendi) ve Manisa'da Muradiye. Saatçi'ye göre, TB yazmasının bilinen en eski yazması (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no. 4922), kenar notları nedeniyle, Sâî'nin kendi elyazısı nüshası olabilir; bkz. Sâî, 1989, s. 25-27. Nüsha, içinde "*merḥûm*" hattat diye söz edilen (*a.g.e.*, fol. 10a, Sâî, 2006, s. 150) Hasan Karahisarî'nin (ö. 1593-94) ölümünden sonra yazıldığı için, bu pek olası değildir. Sâî'nin önsözü, onun TB'yi yaşarken Sinan'a takdim ettiğini gösterir.

10 TM ve TE'de 1585-86 civarında tamamlanan camiler sayılır. Melek Ahmed Paşa'nın Diyarbakır'daki camisinin (y. 1587-91) *Tuhfe*'ye dâhil edilmesi, bunun Sinan'ın ölümünden sonra yazıldığı varsayımını haklı çıkarmaz. Mimarbaşı 1588'de öldüğü zaman, otobiyografilerde sayılan camilerin inşaatı başlatıldığı halde, tümü tamamlanmamış olabilir. Örneğin, Eyüp'teki Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa'nın cami külliyesi (TM ve TE'ye dâhil edilen), 1577'de başlamış fakat 1590'a kadar tamamlanmamıştır.

11 Goldthwaite, 1980, s. 411.

12 TE, fol. 3b, Meriç, 1965 içinde, s. 58; Sâî, 2002, s. 102, 172; Sâî, 2006, s. 102.

13 *Adsız Risâle*, fol. 5b, Meriç, 1965 içinde, s. 5; Sâî, 2006, s. 56. TE'de (Meriç, 1965, s. 69-71) neredeyse kelimesi kelimesine ve bazı değişikliklerle *Risâletü'l-Mi'mâriyye*, fol. 1b (Meriç, 1965, s. 11; Sâî, 2006, s. 61) ile TM fol. 4b'de (Meriç, 1965, s. 16-17; Sâî, 2006, s. 77) tekrarlanır.

Meriç, 1965, *Risâletü'l-Mi'mâriyye*, s. 12; TM, s. 16; Sâî, 2006, s. 61, 77.

15 *Tezkiretü'l-Bünyân*, fol. 3a, Sâî, 1989 içinde, fol. 2b; Sâî, 2002, s. 39, 135; Sâî, 2006, s. 142.

16 Petrosiyan, der. 1987, fol. 13b.

17 Uzunçarşılı, 1984-88, I: 20-21.

18 Koçi Beg, 1998, s. 31; Koçi Beg, 2007, s. 39. Uzunçarşılı, Ermenilerin devşirmeden hariç tutulduğu iddiasını reddeder; bkz. Uzunçarşılı, 1984-88, s. 17. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'ın anonim yazarı, devşirme sisteminin yozlaşmasını 1582'de, üç payitahttan şehirli Hıristiyanların ve ebeveynlerinin adlarını Hıristiyan olarak kaydettiren Türklerin devşirilmesinin III. Murad tarafından onaylanmasına bağlar; Petrosiyan, der. 1987, fol. 15b-16a, 23b-24a.

19 Süleymaniye'nin ikinci bina nâzırı Sinan için bkz. Barkan, 1972-79, I: 14-16. Vakfiyenin Mimar Sinan'a yanlış olarak atfedilmesi için bkz. Konyalı, 1948; bu hata Ateş, 1990'da yinelenir. Bilge, 1972-73'te, bu vakfiye Süleymaniye bina eminiyle doğru biçimde ilişkilendirildiği halde, yanlış atıf tekrarlanmaya devam edegelmiştir.

20 Konyalı, 1948, s. 29-44.

21 *A.g.e.*, s. 44-45.

22 *A.g.e.*, s. 15-16.

23 BA, MD. 12, no. 338, s. 157, tarih: 24 Za. 978.

24 *A.g.e.*, s. 157. Mimarbaşı Sinan'ın Ankara'da sancakbeyi olan oğlu Mehmed Bey 1571'de İnebahtı savaşında şehit düştü: Bkz. Bölüm 4 [III]. Bu pasajın tümü Bölüm 4 [III]'te alıntılanıyor: Âli, Nuruosmaniye, Ms. 3409, fol. 83b-84a; İÜ, T. 5959, s. 504-6; ayrıca bkz. yeni yayınlanan, Âli, 2009, s. 108.

26 Konyalı, 1948, s. 57. Sinan'ın şehit oğlu için bkz. Bölüm 4 [III].

BA, MD. 23, no. 513, s. 240, tarih: 11 N. 981. Konyalı, 1948, s. 41; Ahmed Refik, 1977, s. 116, no. 23; Göyünç, 1985'te yayınlanmıştır.

28 Göyünç, 1985, Sinan'ın Türk kökenli olduğunu ileri sürer. Sıvaslıyan, 1985, isimlerin tipik Ermeni adları olduğunu iddia eder. Sinan'ın Rum olduğuna inananlar için bkz. aşağıda, not 36. Sinan historiyografyasındaki tartışmalar Necipoğlu, 2007'de analiz edilmiştir.

29 Göyünç, 1985, s. 40.

30 Konyalı, 1948, s. 106-8.

31 Barkan, 1972-79, 2: 227, no. 551'de yayınlanmıştır: Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Ms. 0.91, sene 895 (1489-90).

32 Bkz. Bölüm 5 [I]. Bu mimar hakkındaki belgeler Meriç, 1958'de yayınlanmıştır. Yakubşah'ın ve oğlu Hüdaverdi'nin adının Ermeniler arasında yaygın olduğu argümanı ve gayrimüslim olması nedeniyle bir vakıf kurmamış olduğu varsayımı için bkz. Yerasimos, 2002, s. 41-42.

"*Ḳudânşâh*" ismiyle birlikte, Türk adlı diğer Ermeni taş yontucular için bkz. BA, TSA, D. 9105, fol. 17b, tarih: sene 976. Karaman, Kayseri ve Akşehir kökenli Ermeni lağımcılar: fol. 2b.

34 Barkan, 1972-79, I: 235-36, 250-314, 320-23; 2: 71-72, 118-21, 140, 142.

35 Yerasimos, 2002, s. 75-76, 78.

36 Cevdet'in TB'ye önsözünü (Sâî, 1897) izleyerek Sinan'ı Hristo adlı bir Rum'un oğlu olarak kabul eden yayınlar şunlardır: Babinger, 1914; Otto-Dorn, 1937; ve Konyalı, 1948. Bu yayınlar Necipoğlu, 2007'de analiz edilmiştir.

Diğer hatalar arasında, aslında on yıl sonra, 1588'de öldüğünü bildiğimiz Sinan'ın 1578'de (12 Ca. 986) ölüm tarihi; ve iki kez evlendiği, ama hiç çocuğu olmadığı bilgisi yer alır (Sinan'ın vakfiyesi onun çocukları olduğunu gösteriyor). Viyanalı sanat tarihçisi Heinrich Glück'ün Azerbaycanlı bir Türk öğrencisi olan Mehmed Ağaoğlu, Ahmed Cevdet'in o önsözü yazdıktan yirmi beş yıl sonra nerede olduğunu hatırlayamadığı *Ḳuyudât*'ın güvenilirliği hakkında kuşkularını dile getirir; bkz. Ağaoğlu, 1926. *Ḳuyudât*, Konyalı, 1951, s. 292'de düpedüz düzmece olarak reddedilir.

38 Rifat Osman, 1927, s. 1337'de zikredilir; Konyalı, 1951, s. 290'da belgenin fotoğrafı basılmıştır; bkz. Necipoğlu, 2007.

39 Konyalı, eski görünmesi için su serpilmiş olan bu kenar notunu Rifat Osman'ın yarattığını ileri sürer; bkz. Konyalı, 1951, s. 293. Keza, Meriç bu kenar notunun otantikliğinden kuşku duyar; bkz. Meriç, 1938, s. 199. Bu notun kesin kanıt olarak zikredildiği eserler arasında Ağaoğlu, 1926, s. 861-62; ve İnan, 1937, 1956 vardır. Analiz için bkz. Necipoğlu, 2007.

40 Bu söylenti Konyalı, 1948, s. 105-6'da nakledilir.

41 Ankara Vilayet Salnamesi, "Kayseri", *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul, c. 7, 1982-83, s. 4699'da zikredilir.

42 Bu bölümün daha ilerisinde alıntılanan kitâbe, Ayvansarâyî, 1985, s. 186-87'de kayıtlıdır. Ay takvimi (Hicrî takvim), güneş takviminden daha kısadır (100 güneş yılı, 103 ay yılına eşittir).

43 Sâî, 1989, fol. 3a.

44 Uzunçarşılı, 1984-88, I: 14, 16.

45 Bkz. yukarıda dipnot 14.

46 TE, fol. 9a. Meriç, 1965 içinde, s. 70; Sâî, 2002, s. 107, 177; Sâî, 2006, s. 104.

Sâî, 1989, fol. 3a; Sâî, 2002, s. 39, 135; Sâî, 2006, s. 142.

48 Uzunçarşılı, 1984-88, s. 40-42.

49 *A.g.e.*, I: 37, 53-55; Petrosiyan, der., 1987, fol. 21a. Bu kışlalarda eğitilen acemioğlanları, İstanbul Ağası'nın yetki alanında bulunuyordu; *a.g.e.*, fol. 112a. Has bahçelerde istihdam edilen acemiler ise Bostancıbaşı'nın nezâreti altında çalışıyorlardı; *a.g.e.*, fol. 139b.

50 Uzunçarşılı, 1984-88, I: 400. Atölyeler (*kârḫâne*) ve yeniçeri ağasının sarayındaki, neccarbaşının da aralarında olduğu ustalar için bkz. Petrosiyan, der., 1987, fol. 77a.

Sâî, 1989, fol. 2b. TE, Meriç, 1965, s. 56-57'de yinelenir; Sâî, 2002, s. 39, Sâî, 2006, s. 142.

52 Mimar Sinan'ın adaşı ve selefi Atik Sinan'ın adı da Sinanüddin Yusuf bin Abdullah idi. Konyalı, 1948, s. 145-47.

53 Yeniçerilerin Eski Odaları'nın yakınındaki acemioğlan koğuşlarında barındırılan, İstanbul Ağası'na bağlı olan acemioğlanların tersine, saray bahçelerindeki bostancı koğuşlarında yaşayan acemioğlanlar Bostancıbaşının nezâreti altındaydı.

54 Cafer Efendi, 1987, s. 31; Cafer Efendi, 2005, s. 18, 155.

Cafer Efendi, 1987, s. 28; Cafer Efendi, 2005, s. 18, 155.

56 Cafer Efendi, 1987, s. 32; Cafer Efendi, 2005, s. 24, 160.

Cafer Efendi, 1987, s. 32; Cafer Efendi, 2005, s. 24, 160.

58 İslâm mimarî uygulamasında ve teorisinde pratik geometrinin rolü için bkz. Necipoğlu, 1995.

59 TE, fol. 13a, Meriç, 1965 içinde, s. 56; Sâî, 2002, s. 171; Sâî, 2006, s. 142.

60 TSK, H. 2699. Babinger, 1978, s. 201; Necipoğlu, 2012.

Sâî, 1989, fol. 3a-3b; Sâî, 2002, s. 40-41, 136; Sâî, 2006, s. 143.

62 Cafer Efendi, 1987, s. 9; Cafer Efendi, 2005, s. 31-32.

Sâî, 1989, fol. 3b; Sâî, 2002, s. 41, 137; Sâî, 2006, s. 143.

64 Sâî, 1989, fol. 4a; Sâî, 2002, s. 42, 138; Sâî, 2006, s. 144. Sinan'ın mimarbaşılığa tayini genellikle hatalı olarak 1538'e tarihlenir; fakat ona bu makamı öneren Lütfi Paşa'nın veziriazamlığa gelişi 1539'dadır.

65 Sâî, 1989, fol. 4a-b; Sâî, 2002, s. 42, 138; Sâî, 2006, s. 144.

66 Sâî, 1989, fol. 4b; Sâî, 2002, s. 42, 138; Sâî, 2006, s.

144.

Sâî, 1989, fol. 2b; Sâî, 2002, s. 134; Sâî, 2006, s. 142.

68 Matematik bilimleri ve mühendisliğin İslâmî kaynaklardaki sınıflandırması için bkz. Necipoğlu, 1995. Azizlik-ilâhîlik ve *disegno* kavramları için bkz. Vasari, 1963; Manetti, 1970; Condivi, 1999. Bu dönemde otobiyografisini yazan tek İtalyan sanatçısı Benvenuto Cellini (ö. 1571) mücevherci, ressam ve heykeltıraş idi.

69 Osmanlı mimarlarının ve sanatçılarının imza kitâbeleri için bkz. Sönmez, 1989.

70 Meriç, 1965, s. 17; Sâî, 2006, s. 77.

71 Sâî, 1989, fol. 5a, 6b-7a; Sâî, 2002, s. 45, 140; Sâî, 2006, s. 144.

72 Kuran, 1986, s. 22; Sâî, 2006.

73 Kuran, 1986, s. 20.

74 Bölüm 4 [I]. Meriç, 1965, s. 6-7; Sâî, 2006, s. 57, not 11 ve 12.

75 *A.g.e.*, s. 45-47, 124-29; Sâî, 2006, s. 84, 111, 249, 390-91.

76 TE'nin listesinin sonradan, TM'den türetildiğini gösteren açıklayıcı bir örnek, TE'de bir yazım hatası nedeniyle zikredilen, fakat aslında mevcut olmayan Bolu'daki sözde Mustafa Paşa Camii'dir. TE'deki bu hayalî cami, *Tuhfe*'de üstü çizilen Bolu'daki (Dibek) Rüstem Paşa Camii kaydının yanlışlıkla bir sonraki cami olan Gebze'deki Mustafa Paşa Camii kaydıyla birleştirilmesinden doğmuştur. Böylece Rüstem Paşa'nın Bolu (Dibek) Camii, TE'nin listesinde yer almaz. Kuran'ın bu hayalî camiyi, Konya yakınındaki Ilgın'daki Mustafa Paşa Camii olarak tanımlaması inandırıcı değildir; bkz. Meriç, 1965, s. 25, 80. TE'deki bir başka istinsah hatası, TM'de üzeri çizik olan "*Cāmiᶜ-i şerīf-i Meḥmed Beg, Ketḫüdā-yı Rüstem Paşa der İznikmīd*" kaydının bir sonraki sırada yer alan Osmanşah'ın Tırhala'daki camisi kaydıyla birleştirilmesi sonucu doğmuştur. Bu hata, kethüda Mehmed Bey'in Tırhala'da (bugün Trikkala) mevcut olmayan bir camisinin icadına yol açmıştır: "*Tırḫalada Rüstem Paşa ketḫüdāsı Meḥmed Beg cāmiᶜī*", *a.g.e.*, s. 26, 85; Sâî, 2006, s. 80, 106.

Meriç, 1965, s. 17; Sâî, 2006, s. 62-63 (not 6, 15), 277. Genellikle I. Selim külliyesi Sinan'ın selefi Mimar Acem Alisi'ne atfedilir.

78 Bir örnek, kara hadımlar başı Mehmed Ağa'nın 1585'te tamamlanan ve inşaat kitâbesinde mimarının Davud olarak tanımlandığı camisidir. Öte yandan, bazı camiler, sadece TE'de yer alır. Bu eser önceki müsveddelerden atlanan bazı yapıları camiler listesine ilave eder: Haseki Hürrem Sultan'ın Edirne civarındaki Mustafa Paşa köprüsündeki camisi (şimdi Svilengrad), Yedikule'de Hacı Evhad Camii.

79 Sinan'ın İstanbul'daki camilerinin müştemilâtından olan derviş zaviyeleri arasında Şehzâde Cihangir, Ferruh Kethüda, Dragoman Yunus Bey, Şahsultan (Şeyh Merkez Efendi), Piyale Paşa, Mehmed Ağa ve Nişancı Mehmed Paşa'nınkiler vardır.

80 Condivi, 1999, s. 9, 30, 33, 94, 97.

81 *A.g.e.*, xiii, s. 4; Sâî, 1989, fol. 2b; Sâî, 2002, s. 38, 134; Sâî, 2006, s. 142.

82 Condivi, 1999, s. 4, 109.

83 Nadir bir otobiyografi örneği, 1540'larda yazılan, denizler gazisi, kapudan-ı derya Barbaros Hayreddin'inkidir (ö. 1545); bkz. Galotta, der., 1983. Sinan ile Sâî'nin yararlandıkları kaynaklar ve menakıbnâmelerin daha ayrıntılı analizi için bkz. Necipoğlu, 2006.

84 Cafer Efendi, 1987, s. 23. Bu kaynak hakkındaki yorumlarım için bkz. Necipoğlu, 1990a.

85 *Diegesis* ve çevirileri için bkz. Bölüm 3 [II]; Dagron, 1984; ve Mango, 1986, 1992. Adı verilmeyen felçli mimarın öyküsü Beşir Çelebi, 1946'da betimlenir.

86 Yerasimos, 1990, s. 26-33. Dagron, *Diegesis*'te, Kudüs'teki Hz. Süleyman tapınağıyla rekabet etmek için hesapsız paralar israf eden, fakat halefi tarafından yenilenmesi gereken kusurlu bir anıt yaptıran Iustinianus'un üstü örtülü bir eleştirisini görür: bkz. Dagron, 1984.

87 Yerasimos, 1990, s. 34.

88 Barkan, 1972-79, I: 107; Yerasimos, 1990, s. 34.

89 Yerasimos, 1990, s. 33: Stefanos Yerasimos, *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul, 1993, s. 35.

90 Kitabımın 2005 baskısı dâhil olmak üzere, otobiyografiler hakkındaki yorumlarımın gelişme çizgisi için bkz. Necipoğlu, 1988, 1993 ve 2006. Sinan otobiyografilerinin Osmanlı mimarlık tarihi için önemini Selen Bahriye Morkoç da vurguluyor. Morkoç yayınlarında, Doğan Kuban ile Uğur Tanyeli'nin otobiyografileri ve devrin Osmanlı metinlerini küçümseyen tavırlarını tenkit ediyor: *A Study of Ottoman Narratives on Architecture: Text, Context and Hermeneutics*, Academica Press, 2009; *a.g.y.*, "Sinan Historiyografisine Global Bakış", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 7, sayı 13, 2009, s. 81-92. Kuban'ın *Tezkire*'ler üzerine düşünceleri hakkında bkz. Sâî, 2002'de önsöz, s. 9-11. Uğur Tanyeli'nin yaklaşımı için bkz. "Önsöz", Erzen, 1996 içinde, s. I-V; *a.g.y.*, *Mimarlığın Aktörleri: Türkiye 1900-2000*, İstanbul, 2007, s. 26-39 (2005'te yayımlanan kitabıma yönelttiği eleştiri s. 38-39, not 10'dadır). Premodern Osmanlı metinlerinde kimlik ve birey kavramı ile otobiyografiler konusunda bkz. Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, İstanbul, 2010; *a.g.y.* "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century İstanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature". *Studia Islamica*, 1989, s. 121-50.

TM, fol. 4b, 5b, Meriç 1965 içinde, s. 16, 18-19; Sâî, 2006, s. 77, 78.

92 Sâî, 2006, s. 62, 85-86. Maket için bkz. Bölüm 5 [II].

93 *Tuhfe*, fol. 6b, Meriç, 1965 içinde, s. 21; Sâî, 2006, s. 78.

94 Mango, 1992, s. 48.

95 Alberti, 1989, s. 39.

96 Smith, 1998, s. 304, not 52.

97 Smith, 1992, s. 199-215. Chrysoloras için bkz. Bölüm 3 [II].

98 Smith, 1992, s. 212-13.

99 Smith, 1998, s. 294-95, 299-300, 317.

100 *A.g.e.*, s. 295, 303. Diğer hümanist yazarlar da, Manetti'nin biyografisinde tekrarlanan bir motif olarak kendini gösteren Brunelleschi'nin ingeniosunu övmüşlerdir; *a.g.e.*, s. 201-3.

101 Alberti, 1989, s. 24.

102 Ayasofya'nın mitolojik tarihleri, malzemelerinin hazırlanması yedi buçuk yıl süren yapının, doğaüstü müdahaleler sayesinde yaklaşık on altı yılda inşa edildiğini söyler. Oysa projenin tamamı beş ilâ altı yılda tamamlanmıştı; bkz. Mango, 1992.

103 Cafer Efendi, 1987, s. 107; Cafer Efendi, 2005, s. 70, 195.

104 Cafer Efendi, 1987, s. 68.

105 TB, fol. 13b, Meriç, 1965 içinde, s. 51-52; Sâî, 2006, s. 85.

106 Meriç, 1965, s. 51-52; Sâî, 2006, s. 85-86. Uğur Tanyeli bu paragrafta "*Zāᶜf-ı te'lif / Erbāb-ı te'lif*" şeklinde bir söz oyunu olduğunu düşünüyor. Fakat ne anlam, ne de cümle yapısı açısından bu okuyuşu ikna edici bulmuyorum: "Terim, öyle gözükür ki, şiirde ve genelde yazıda ifade düşüklüğünü tanımlayan 'za'f-ı telif'le karşıt anlamlı olmak üzere bu özel durum için icat edilmiş. İfade bozukluğunu yaratan durumu düzelten inşai bileşenleri ('erbab'ı) tanımlıyor. Anlatılmak istenense... Süleymaniye'de yan sahınların iç mekânını belirleyen bir dizi kubbenin alçak kalarak yapının dış görünüşünü bozup ifade düşüklüğü yaratışı ve bu durumun 'bozukluğu düzeltme erbabı' olarak nitelenen ikincil kubbelerle giderilmesi." Bkz. Uğur Tanyeli, "Sinan'ı ve Mimarlığı'nı Nasıl Yorumlamalı?", *Ege Mimarlık* içinde, 2008/3, s. 21. Bu terimle (*erbāb-ı te'lif*) işinin uzmanı kişilerin (*connoisseur*=ehil, erbab) kastedildiğini, Lokman'ın *Hünernāme*'sinde bir pasaj kanıtlıyor. Süleymaniye avlu kapılarının tepesindeki kütüphane odalarının uzmanlar ve hattatlar için yapıldığı şöyle izah ediliyor: "*Ḥavlı ḳapuları üzre ve ḳubbe-i refīᶜü'l-bünyānlu erbāb-ı te'lif ve ḫōş ḫaṭṭ olan mümtāzü'l-aḳrān iḫvān içün on bāb dilgüşā ḥücerāt yapdırup, vaḳf kitābları daḫī ḥāfıẓ-ı kütübde ḥāżır ve müheyyādur*": Lokman, *Hünernāme*, TSK, H. 1524, fol. 286b.

107 Sâî, 1989, fol. 13b; Sâî, 2002, s. 80-82, 160; Sâî, 2006, s. 154.

108 Sâî, 1989, fol. 13b; Sâî, 2002, s. 160; Sâî, 2006, s. 154.

109 Aynı teknik, hassa mimarı Hayrüddin tarafından yapılan Mostar Köprüsü'nde de kullanılmıştır. Savaşta imha olan köprünün UNESCO tarafından yeniden inşa edilmesi sırasında üyesi olduğum kurul ile birlikte, nehirden çıkarılan parçalanmış taş bloklarda eritilmiş kurşun ve demir kenetlerin izlerini inceledim.

110 Eyyubî, 1991, özellikle s. 196-98, 226-36. Yapım teknolojisi bilgimizin yetersizliği G. Tanyeli, 1991'de itiraf ediliyor. Bu değerli makalede, Kanuni türbesindeki demir büküm işlemlerinde "dev bir mekanik şahmerdan" kullanılmış olması gerektiği saptanmıştır, s. 99.

111 Sâî, 1989, fol. 9a; Sâî, 2006, s. 145.

112 Sâî, 1989, fol. 5b-6a; Sâî, 2002, s. 47, 141-42; Sâî, 2006, s. 145.

113 Sâî, 1989, fol. 6a-b, Sâî, 2006, s. 146.

114 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Ms. 3409, fol. 118a-b; Lokman, *Hünernāme*, TSK, H. 1524, fol. 286b.

115 Hapis hadisesini sadrazam Semiz Ali Paşa'nın ileri görüşlülüğünü ifade eden bir rivayet olarak aktaran tarihçi, onun vezir olduğu dönemde bu olayın cereyan ettiğini ima etmek istemiştir, bkz. Selânikî, 1999, I: 3-4. Bazı araştırmacılar bu olayı Rüstem Paşa (1555-61) veya Kara Ahmed Paşa (1553-55) veziriazamlığı devrine tarihlemişlir. Sonuncuyu öne süren Stefanos Yerasimos, suyolunu 1553-55'e tarihliyor, bkz. "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", *Afife Batur'a Armağan* içinde, İstanbul, 2005, s. 50, not. 265. Fakat Mustafa Âli'nin suyolu için verdiği başlangıç tarihi (07/10/1555), bu olayın Rüstem Paşa'nın sadrazam ve Semiz Ali Paşa'nın vezir olduğu sırada cereyan ettiğini düşündürüyor. Yine de, Kara Ahmed Paşa 13 Zilkade 968, 29.09.1555'te idam edildiğine göre, projenin ön hazırlıkları onun sadrazamlığında başlatılmış olabilir. Selânikî, Sapanca'daki kanal projesinin, veziriazam Koca Sinan Paşa tarafından 1591'de yeniden ele alındığını söyler; *a.g.e.*, I: 232.

116 Sâî, bu yeniçeri ağasının, sonra Mısır Beylerbeyi olan "*Keylān ᶜAlī Paşa*" olduğunu belirir: Sâî, 1989, fol. 6b; Sâî, 2002, s. 50, 143; Sâî, 2006, s. 146. Bu kişi, 1546'da Yeniçeri ağası olup, 1549-53 arası Mısır Beylerbeyi olan Semiz Ali Paşa ile aynı şahıs olamaz.

117 Sâî, 1989, fol. 6b-7a; Sâî, 2002, s. 54-55, 146; Sâî, 2006, s. 146.

118 Sâî, 1989, fol. 8a. Topografik resim üstündeki yazılar, hem restore edilen eski kemerleri (*kemer-i ᶜatīḳ*) hem de Sinan'ın yeni su kemerlerinin yerlerini belirtir (res. 119). Sâî, 2006, s. 147.

119 Sâî, 1989, fol. 7a-b; Sâî, 2006, s. 145, 147.

120 Sâî, 1989, fol. 7b, bu benzetme aşağıda alıntılanan Sinan'ın türbe kitâbesinde de tekrarlanır. Sâî, 2006, s. 147.

121 Sâî, 1989, fol. 13a; Sâî, 2002, s. 77-79, 157-59; Sâî, 2006, s. 152-3.

122 Sâî, 1989, fol. 12b; Sâî, 2002, s. 77-79, 157-59; Sâî, 2006, s. 153.

123 Sâî, 1989, fol. 13a; Sâî, 2002, s. 77-79, 157-59; Sâî, 2006, s. 153.

124 Sâî, 1989, fol. 13a; Sâî, 2002, s. 79, 159; Sâî, 2006, s. 153.

125 Sâî, 1989, fol. 12b-13a; Sâî, 2002, s. 77-79, 157-59; Sâî, 2006, s. 153.

126 Süleymaniye'nin masraf defterleri, caminin kubbesi için 255 adet testinin (*sebū*) maliyetini içerir: "*Bahā-i sebū, berā-yı ḳubbe-i cāmiᶜ-i şerīf 255 ᶜaded, fī 2510*": Barkan, 1972-79, 2: 171, no. 418.

127 Sâî, 1989, fol. 9a; Sâî, 2006, s. 149. Iustinianus'un Ayasofya'yı inşa etme süreci ile kurulan paralellik için bkz. Necipoğlu, 1985, 1992a.

128 Sâî, 1989, fol. 9b-10a; Sâî, 2002, s. 65, 151; Sâî,

2006, s. 149-50. Süleymaniye'nin mermerler ve sütunları için hassa mimarlarının yaptıkları ayrıntılı araştırmalar, Bölüm 5'te ele alınıyor.

129 Sâî, 1989, fol. 9b; Sâî, 2002, s. 61-62, 150-51; Sâî, 2006, s. 149.

130 Atmeydanı'ndaki dikilitaş için bkz. Müller-Wiener, 1994, s. 64-71. Fontana'nın operasyonu ve bunun hakkında yayınladığı kitabı (*Della Trasportatione dell'Obelisco Vaticano*, Roma, 1590) için bkz. Dibner, 1950. İstanbul kadısına 1551'de Kıztaşı'nın naklinde Sinan'a yardım etmesi emredildi: TSK, H. 1425, fol. 43b.

131 Alberti, 1989, s. 25, 163.

132 Sâî, 1989, fol. 9b; Sâî, 2002, s. 65, 151; Sâî, 2006, s. 149. Sütunlar için bkz. Yerasimos, 2002, s. 100-2; bunları Bölüm 5 ve 6 [I]'de ele alıyorum.

133 Sâî, 1989, fol. 10b; Sâî, 2002, s. 71; Sâî, 2006, s. 150.

134 Roma'daki Pantheon'da kullanılan kubbe kalıbı tipi için bkz. Taylor, 2003, s. 174-211. Eaton, daha basit kubbelerin yapımı için aşağıdaki yöntemi betimler: "Asya'nın bazı kesimlerinde, herhangi bir kereste desteği olmaksızın inşa edilen, hatırı sayılır boyutta kubbeler gördüm. Ortada yaklaşık dikey duvar yüksekliğinde bir ahşap sütunu sıkıca sabitliyorlar. Kubbe, az çok, kürenin bitytik veya küçük oranda bir bölümü olacağından, sütunun tepesine sağlam bir direk rapteldiyor ki, her yöne hareket edebilsin. Bu direğin ucu kubbenin içinin çapını belirliyor. Ortadaki sütunun aşağısına bir başka direk rapteldiyor, bu da dikey duvarın dış kısmının tepesine ulaşıyor ve kubbenin dış çapını belirliyor. Aynı zamanda duvarın üstü ve altı arasındaki kalınlık farkını gösteriyor; duvarın orta kısımlarının kalınlığını da gayet büyük bir doğrulukla belirliyor. Kubbelerin tuğladan yapıldığı ve kireç yerine alçıtaşı kullanıldığı yerlerde, bir sırayı çepeçevre bitirdikten sonra, diğerine geçiliyor ve her kat teker teker tamamlanıyor. Sadece kubbenin en tepesini kapatmak için işçilere iskele gerekiyor." Bkz. Eaton, 1799, s. 236.

135 Sâî, 1989, fol. 10b; Sâî, 2002, s. 72, 153; Sâî, 2006, s. 150-151.

136 Sâî, 1989, fol. 10b; Sâî, 2002, s. 73, 155; Sâî, 2006, s. 151.

137 Sâî, 1989, fol. 11a-b; Sâî, 2002, s. 73, 155; Sâî, 2006, s. 151.

138 Yerasimos, 2002, s. 131-32.

139 Sâî, 1989, fol. 11b-12a; Sâî, 2002, s. 75, 156; Sâî, 2006, s. 152.

140 Sâî, 1989, fol. 12a; Sâî, 2002, s. 74, 156; Sâî, 2006, s. 152.

141 Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, s. 503-8.

142 Sâî, 1989, fol. 11a; Sâî, 2002, s. 154; Sâî, 2006, s. 151.

143 Avrupalı yabancıların Süleymaniye üzerine gözlemleri için bkz. Bölüm 6 [I]. Sâî, 1989, fol. 15a-b; Sâî, 2002, s. 89, 165; Sâî, 2006, s. 155.

144 Üç Şerefeli'nin minaresinin yüksekliği 67,65 metre iken, Selimiye'ninkiler 70,90 metredir: Kuran, 1968, s. 181.

145 Sâî, 1989, fol. 15b; Sâî, 2002, s. 91, 165; Sâî, 2006, s. 156.

146 Kuban, 1997, s. 137; Yerasimos, 2002, s. 139.

147 TB'nin bir nüshasında "*devr*" teriminin yerine "*derinlik*" sözcüğü kullanılır; bkz. Sâî, 1897, s. 71-72. Burada alıntıladığım nüshada ise çevre anlamına gelen "*devr*" terimi kullanılıyor; Sâî, 2006, s. 155. Selimiye kubbesinin boyutlarının bilimsel ölçümü için bkz. Kuruyazıcı, 1993. Kuruyazıcı, 1950'ler ve 1983'lerde "Kubbe iç sıvası yenilenirken kalınlığı 2-4 cm artmış, dolayısıyla kubbe çapı da 4-8 cm kadar küçülmüş olabilir," demektedir.

148 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 154b; Evliya, 1996-2007, 3: 246.

149 Evliya, 1896-1938, 1: 149-50; Evliya, 1996-2007, 1: 70.

150 Sâî, 1989, fol. 15b; Sâî, 2002, s. 91, 165; Sâî, 2006, s. 156. Erken modern İslâm devletlerinde ve İtalya'da mimarî nazire kavramı için bkz. Necipoğlu, 1993.

151 Sâî, 1989, fol. 15a-b; Sâî, 2006, s. 156.

152 Meriç, 1965, s. 61; Sâî, 2006, s. 103.

153 Sâî, 1989, fol. 15b; Sâî, 2002, s. 94, 167; Sâî, 2006, s. 156.

154 Dagron, 1984, s. 200; Yerasimos, 2002, s. 114. Hızır'dan söz eden Türkçe tercümelerden biri, Şemsüddin Karamani'ye aittir: İÜ, T. 259, s. 19, 26. Bundan başka, imparatorun parası tükenince Hızır'ın yardımıyla bir hazine de keşfedilir: Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, s. 499.

155 Evliya, 1896-1930, 3: 443-44; Evliya, 1996-2007, 3: 248.

156 Sâî, 1989, fol. 9a; TE, Meriç, 1965 içinde, s. 59; Sâî, 2006, s. 149.

157 Sâî, 1989, fol. 11b; Sâî, 2006, s. 151.

158 Yerasimos, 1990, s. 32-35.

159 Sâî, 1989, fol. 2b; Sâî, 2002, s. 38, 134; Sâî, 2006, s. 142. Gerileme ve "çözülme" bilincini yansıtan literatür için bkz. M. Öz, 1997.

160 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 155b; Evliya, 1996-2007, 3: 248.

161 Dayezâde için bkz. Sönmez, 1988, s. 101-2.

162 Hafız İbrahim'in mührünü taşıyan TE yazması, bir zamanlar Ekrem Hakkı Ayverdi'ye aitti. Şimdi Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı'nda (no. VI/1) muhafaza edilmektedir. Bu nüshanın kopyasını elde etmemi sağlayan Aydın Yüksel'e teşekkür ediyorum. Bu nüsha ve Kahire'deki yazmalar için bkz. Sâî, 2006.

163 Bkz. Sâî, 1989, fol. 2b, 9a, 14b; Meriç, 1965, s. 12, 21, 59, 63, 71.

164 Ateş, 1990, s. 63.

165 Sâî, 1989, Hızır: fol. 6a, 7a, 7b, 13a; Lokman: fol. 2b, 11b-12a.

166 Necipoğlu, 1995, s. 197-215.

167 Bkz. Mango, 1986; Mesarites, 1957.

168 Eyyubî, 1991, s. 190.

169 Bölüm 4 [II]'de de zikredildi. Âli, *Künh*, Nuruosmaniye, Ms. 3409, fol. 83h-84a; Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, s. 504-6. Ayrıca bkz. yeni yayınlanan, Âli, 2009, s. 108.

170 Celalzâde, 1981, fol. 519b.

171 Karşı çıktığım bu yaygın kanaat için bkz. Kuban, 1997, s. 235-38; Matthews, 2002, s. 70. Sinan kitabını sadece bibliyografyasında zikredip hiçbir dipnotunda kullanmayan Kuban, bu fikrini revize etmişe benziyor: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi* (İstanbul, 2007), s. 259: "...kuramsal bir metin bulunmamış ya da yazılmamış olsa bile, kuramsal bir düşüncenin varlığına kesin olarak bakılabilir. Gerçi Sinan'ın yapıtından hareket ederek Osmanlılarda bir mimarî kuramdan sözetmek olası değildir. Fakat Sinan'ın yarattığı mimarî böyle bir varsayımı gerekli kılacak kadar gelişmiştir." Yine de başka bir pasajda bununla çelişen eski yargısında ısrar eder: "Sinan'ın sanatı ne yeni bir toplum tanımına, ne yeni bir insan tanımına ne de bir kurama dayanıyor", s. 464.

172 Kuban, 1997, s. 58, 237.

173 Konyalı, 1948, s. 120-21; Saatçi, 1988, s. 134-37, no. 51'de yayınlanmıştır.

174 Konyalı, 1948, s. 52, 72. Üstad mimar unvanına gelen "*mu'allim*" terimi, Konyalı tarafından mimarlık öğreten hoca olarak yanlış yorumlanmıştır.

175 Yanlış olarak Sinan'a atfedilen başka bir vakfiye için bkz. yukarıda not 19. Vakfiyenin tarihi Bilge, 1972-73'te 1586 olarak verilir. Ateş, 1990, s. 62'de ise ("merhum" Sultan Süleyman anıldığından) 1566 ile 1583 arasına tarihlenir. Ben yaklaşık 1583-85 ve büyük ihtimalle 1584 öncesinin olası tarih olduğu kanısındayım. Vakfiyeyi imzalayan mimar Mahmud ve Mustafa 1586'da öldü (Ek 4.4). Yerasimos'un kitabımla aynı tarihte yayınlanan değerli makalesinde, vakfiyenin 1573-75'e tarihlenmesine katılmıyorum. Yerasimos'a göre, vakfiye gelir bırakılmayan Sinan'ın şehit oğlu Mehmed Bey'in kızı Fatma'nın 1573'te ölümünden sonra düzenlenmiş olmalıdır. Diğer bir şahsın 1575 tarihli vakfiyesinde, Mimar Sinan vakfına bir ev bağışlanmasından hareket ederek, Yerasimos mimarbaşının vakfiyesinin 1575'ten önce tarihlendirilmesi gerektiğini öne sürer: Stefanos Yerasimos, "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", *Afife Batur'a Armağan*, 2005 içinde, s. 53, 61, not. 323. Fakat Sinan'ın vakfının daha önceden varolması elimizdeki vakfiyenin tarihini belirlemez. Nitekim Sinan'ın vakfının 1540 tarihli bir masraf defteri vardır. Bkz. yukarıda not 3.

176 Ateş, 1990, s. 84-85.

177 *A.g.e.*, s. 70.

178 *A.g.e.*, s. 85.

179 Bu hipotez, Mülayim, 1996'da da öne sürülmüştür. Mimar Davud'un Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'yla yakın ilişkisi için ayrıca bkz. Bölüm 14 [V].

180 Ağırnas'taki gayrimenkul için bkz. Bölüm 4 [I]. BA, MD. 28, no. 961, s. 370, tarih: 5 N. 984.

181 Konyalı, 1948, s. 109'da, Bakırköy yakınındaki Soğanlıbahçe köyü olarak tanımlanır.

182 Ateş, 1990, s. 63, 80.

183 *A.g.e.*, s. 69. Sinan'ın oğlunun şehiden vefat ettiği ve Edirne'de bulunmuş bir mezar taşında "*el-merhûme ve mağfûre Fatma bint-i Mehmed Beg Mirliva-i Ankara ibn-i Sinân ser-mi'mârân-ı hâssa*" yazılığı bilinir, bkz. Konyalı, 1948, s. 149-51. İnebahtı'da ölenler arasında "*Engürü Beyi Mi'mârzâde*"nin zikredildiğini, Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar*, İstanbul, 1980, cilt 1, s. 144'ten aktaran: Stefanos Yerasimos, "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", *Afife Batur'a Armağan*, 2005 içinde, s. 61, not. 323. Bu makale kitabımın ilk baskısıyla aynı tarihte yayınlanmıştır.

184 Ateş, 1990, s. 72.

185 *A.g.e.*, s. 70.

186 *A.g.e.*, s. 103.

187 Konyalı, 1948, s. 139; Ateş, 1990, s. 67, 71, 79.

188 Bali Paşa Camii. Silivrikapı'daki Hadım İbrahim Paşa Camii'yle birlikte, Bölüm 10 [II]'de ele alınıyor.

189 Hızır b. Abdullah'ın vakfı, Bali Paşa Camii'nin soncemaat yeri revağındaki bir kitâbede kayıtlıdır; Kreiser, 1982'de yayınlanmıştır.

190 Ateş, 1990, s. 59.

191 Ârifî Fethullah'ın ölüm tarihini bazıları 1561-62 olarak veriyor. Bu konağa M. 960- Z. 963 (1552-56) tarihleri arasında ilave edilen odaların masrafına BA, KK. 7098, fol. 42b-43a'da. *Şehnâme* (*Süleymannâme*) ciltlerinin toplu masrafları arasında değiniliyor: "*Be-cihet-i Şehnâme-i hâssa ber-müceb-i emr-i şerîf'an ğurre-i Muharrem sene 960 ilâ ğâye-i Zilhicce sene 963.*"

192 Hüccet 21 C. 974 tarihlidir ve Konyalı, 1948, s. 138-42'de zikredilir. Evi satanlar Sanavber adlı bir kadın ve oğlu Abdi bin Mustafa'dır. Konyalı yanlış olarak, Sanavber'in ölen kocası Mustafa ibn-i Sinan'ın, bizzat Mimar Sinan'ın oğlu olduğunu tahmin ediyor. Ev 32.100 dirheme satılmıştır.

193 Ateş, 1990, s. 77-78.

194 *A.g.e.*, s. 69.

195 *A.g.e.*, s. 68, 80-81.

196 BA, MAD. no. 34, s. 125; Kandilli Rasathanesi, no. 208/3, fol. 59a. İzgi, 1997. I: 126, not 188'de alıntılanıyor.

197 İtalyan mimarlarının kuadrant kullanımı için bkz. Trachtenberg, 1997, s. 223-32.

198 Belge için bkz. Akmandor, 1968, s. 3.

199 Ateş, 1990, s. 67-68. Bu kitap Kastamonu'nun İsfendiyaroğlu Beyliği hükümdarı İsmail Bey (ö. 1479) tarafından yazılmıştır; bkz. Bölüm 2 [I].

200 Mescid varsayımsal olarak 981'e (1573-74) tarihlenir: Kuran, 1986, s. 314, no. 141.

201 Konyalı, 1948, s. 72-73; Ateş, 1990, s. 64.

202 Ateş, 1990, s. 64, 70-71.

203 BA, MD. 31, no. 551, s. 250, tarih: 25 C. 985 (09.09.1577); Ahmed Refik, 1988a, s. 26, no. 21'de zikrediliyor. Bundan bir ay önce (27 Ca. 985; 12.08.1577), suyolu nâzırı Davud Ağa'nın önemli kişilere para ve hediye karşılığı su verdiği için İstanbul halkı tarafından padişaha *rukʿa* sunularak yapılan şikâyetler üzerine de bir soruşturma açılmıştı: Bkz. Ahmed Refik, 1988a, s. 25-26, no. 20.

204 Melchior Lorichs'in panoramasında tersim edilen

yeniçeri ağasının sarayına Süleymaniye masraf defterlerinde değinilir: "*Sedd der-cānib-i aġa-i yeniçeriyān*"; bkz. Barkan, 1972-79, 2: 136. Bu sarayın yerinde günümüzde Müftülük binası bulunmaktadır.
205 Bilge, 1972-73. s. 144-45'te alıntılanır.
206 Pergel benzetmesi için bkz. Aslanapa, 1986, s. 205.
207 Ateş, 1990, s. 68.
208 *A.g.e.*, s. 69; Konyalı, 1948, s. 78.
209 *A.g.e.*, s. 82-83. Haliç'e bakan Süleymaniye medreseleri altında mülâzimler için yirmi oda ve iki üst kat odası vardır; bkz. Kuran, 1986, s. 75-76.
210 Konyalı, 1948, s. 78.
211 Ateş, 1990, s. 69.
212 Barkan, 1971, s. 155-59.
213 Selânikî, 1989, 2: 629. Bu kitapta zikrettiğim. Sinan'ın inşaatlarıyla ilgili bazı fermanlar Kabil Çavuş'un eline verilmiştir.
214 Barkan ve Ayverdi, der., 1970, s. 290, no. 1703.
215 Vakfiyeler ile mezar taşı için bkz. Konyalı, 1953.
216 Barkan ve Ayverdi, der. 1970, s. 290, no. 1703; Konyalı, 1953, s. 15-21. 29-40.
217 Ayvansarâyî, 1864-65, 1: 206-7.
218 Kunter, 1960; Barkan ve Ayverdi, der., 1970, ss. 382-84, no. 2252.
219 Sinan'ın talebesi Mimar Mehmed Ağa, Halveti tarikatından (Valide Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin ilk şeyhi ve cami vaizi) Şeyh Vişne Mehmed Efendi'nin müridiydi; bkz. Cafer Efendi, 1987, ss. 42-43.
220 TE, içinde: Meriç, 1965, s. 57. TB'de tekrarlanır; bkz. Sâî, 1989, fol. 3a; Sâî, 2006, s. 142. Bununla birlikte, Sinan'ın şehit edilen Hz. Hasan ve Hüseyin'e bağlılığı, onların isimlerinin dört Sünni halifeden sonra anıldığı TB'nin mukaddimesinden anlaşılıyor. Bu yaygın tavır, her ikisinin de isimlerinin dört Sünni halife ile birlikte, Süleymaniye'den sonraki Osmanlı camilerinin kitâbelerinde yer almasında kendini gösterir. Vakfiyesinde belirtildiği gibi, Hüseyin'in Muharrem'in onuncu gününe rastlayan ölüm yıldönümü, Sinan'ın Süleymaniye Külliyesi yanındaki kendi konağında verilen yıllık ziyafetle anılıyordu.
221 Kuban, Sinan'ın mimarîsinin rasyonalizminin, düşüncede, bilimde ve edebiyatta ortaçağ irrasyonalizminin hüküm sürdüğü Osmanlı toplumuna mensup çağdaşları tarafından anlaşılmadığını ileri sürer; bkz. Kuban, 1997, s. 8-14.

Bölüm 5

1 Turan, 1963 ve 1965; Necipoğlu, 1992b; E. Afyoncu, 1999.
White, 1846, s. 171-72.
Angiolello, 1909, s. 133-34.
TSA, D. 9587, fol. 4a.
Defterin mimarlarla ilgili bölümleri Meriç, 1958'de basılmıştır.
6 *A.g.e.*, s. 71, no. 179. no. 186.
7 *A.g.e.*, s. 71.
8 Necipoğlu, 1991, s. 47-48.
9 Lokman, *Hünernāme*, TSK, H. 1523, fol. 16a.
10 Turan, 1963; E. Afyoncu, 1999, s. 207-8.
11 Cafer Efendi, 1987, s. 33-34; Cafer Efendi, 2005, s. 27, 162. Has bahçe halifesi Üstad Mehmed, Yerasimos'a göre Mimar Sinan'ın halifesi Mimar Mehmed Subaşı olmalıdır: Stefanos Yerasimos, "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", *Afife Batur'a Armağan* içinde, s. 48. Fakat bu bir tahmindir. Söz konusu üstad Sinan'ın kendi ustası gibi bir neccar da olabilir, zira saraydaki işlik "kârhâne-i neccârân" idi ve mensuplarının maaşları mimarlardan ayrı olarak ehl-i hiref defterlerinde kaydediliyordu.
12 *A.g.e.*, s. 37.
13 BA, D.BŞM, 40816. s. 55, 61, tarih: 934-37.
14 TSA, D. 7844.
15 BA, D.BŞM 40816, sene 934-37, s. 38, "*cemāʿat-i müteferriḳa*" arasında şunları sayar: "*Rüstem meremmetī-yi sarāy-ı cedīd*"; "*Naṣūḥ meremmetī-yi bāġçe-i ʿāmire*"; "*Ḫayrüddīn mermerī*." Suyolu görevlileri ve diğer uzmanların listesi s. 28 ve 67'dedir.
16 Necipoğlu, 1991, s. 47, 207-8.
17 Turan, 1963, s. 158'de aktarılır.
18 Ruhî, *Tārīḫ*, Berlin, Staatsbibliothek, Or. Quart. 821, fol. 152b, 177b; Menage, 1976, s. 311-33.
19 *A.g.e.*, fol. 149b, 152b, 177b; Necipoğlu, 1991, s. 14. Murad Halife, Topkapı Sarayı'nın inşasına nezâret etmiştir.
20 Barkan ve Ayverdi, der. 1970, s. 286, no. 1686. Mimar Sinan bin Abdullah (Atik Sinan) ve Mimar Murad'ın vakıfları, 1519 tarihli Ayasofya Tahrir Defteri'ne kaydedilmiştir: Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Yazma 0.64, s. 270.
Ruhî, *Tārīḫ*. Berlin, Staatsbibliothek, Or. Quart. 821, fol. 193b.
22 Meriç, 1958, s. 27-28.
23 Ayvansarâyî, 1864-65, 1: 213; Edhem Paşa vede Launay, 1873.
24 Meriç, 1958.
25 *A.g.e.*, s. 48 (no. 8, no. 10), 62 (no. 123, no. 124), 65 (no. 140); "*Yaʿḳūb-şāh miʿmār naḳd 3.000, cāme ʿan murabbaʿ. bā-postīn-i samur ṣevb*". Sinan'ın selefi Acem Alisi'nden önce hiç mimarbaşı bulunmadığına ilişkin kanıtlanmamış görüş için bkz. Yerasimos, 2002, s. 42.
26 Sancak verilmesi hakkında Âli'nin pasajı Bölüm 4 [1]'de zikrediliyor. Sinan'a verilen kışlık (zemistâni) ikramiyeler: Bkz. BA, KK. 1867, s. 50, tarih: 22 C. 976: "ʿ*Ādet-i zemistānī-yi ser-miʿmārān-ı ḫāṣṣa, naḳdiyye 3.000; cāme ʿan murabbaʿ bā-postīn-i samūr: ṣof-ı elvān 1; postīn-i samūr ḳıymet dāden fermūde; berā-yi sancāḳ ʿan kemḫā çift 3*" BA, KK. 1768, tarih: 977-78, fol. 73b: "ʿ*Ādet-i zemistānī-yi Sinān aġa ser-miʿmārān-ı ḫāṣṣa: naḳd 3.000; cāme ʿan murabbaʿ bā-postīn-i samūr: ṣaru 1 ḳıṭʿa: samūr...; kemḫā-i ḳırmızı berā-yı sancāḳ 3 çift*"; BA, KK. 1767, fol. 65a, tarih, 977: "ʿ*Ādet-i zemistānī-yi Sinān aġa ser-miʿmārān-ı ḫāṣṣa vācib, sene 977: naḳdiyye 3.000 ḥasene; cāme ʿan murabbaʿ sepīd samūr ṣevb 1; ṣof ḳıṭʿa 1; postīn-i samūr ...; kemḫā-i frengī berā-yı sancāḳ 3 çift*"; BA, KK. 1770, fol. 70a, tarih, 982: "ʿ*Ādet-i zemistānī-yi Sinān aġa ser-miʿmārān-ı ḫāṣṣa: naḳdiyye 3.000 ḥasene; ṣof ḳıṭʿa 1; samūr... bahāyeş dāde şūd ḥasene...; kemḫā-i frengī berā-yı sancāḳ 3 çift*". Bu sonuncu inam Sinan'ın adamı Kabil Çavuş eline verildi (*be-dest-i Ḳābil Çavuş*).
27 Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Yazma 0.91, s. 588; Barkan, 1972-79, 2: 227'de yayınlanmıştır.
28 Meriç, 1958, s. 47 (no. 86, tarih: 29 B. 912). Meriç'e göre, Yakubşah'ın da mı Amasyalı olduğu müphemdir, s. 28.
29 Yerasimos'a göre, Yakubşah Hıristiyan olarak kalmış olmalıydı: Yerasimos, 2002, s. 41. Oysa, bir saray ağası konumuyla mimarbaşı olduğunda Müslümanlığı kabul etmesi gerekirdi. Nitekim, Yerasimos'un sonradan zikrettiği hüccet, fikrini değiştirmiştir: "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", *Afife Batur'a Armağan*, İstanbul, 2005, s. 54, not 374 (TSMA, E. 6253). Bu önemli makale, kitabımın ilk İngilizce baskısıyla aynı yılda yayınlanmış olup, bağımsız olarak hazırladığım mimarlar listesindeki (Ek. 4) verileri tamamlar niteliktedir.
30 Benim de katıldığım bu hipotez, Meriç, 1958, s. 27; ve Yüksel, 2004, s. 9-16'da öne sürülmüştür. Son olarak Yerasimos'un yukarıda not. 29'da zikredilen makalesinde de kabul görmüştür (s. 41).
Onun Azeri Türk kökenli bir köle olduğuna ilişkin kanıtlanmamış sav ile bibliyografya için bkz. Özkan Ertuğrul, "Acem Ali", DİA 1: 322-23.
32 Meriç, 1958.
33 Ali genelde Alaüddin adlı kimselere verilen lâkabdır. "ʿ*Alāüddīn ḫalīfe-i miʿmār*", 19 C. 911'de 2.000 akçe ve bir hil'at aldı; bkz. Meriç, 1958, s. 54, no. 59. Meriç, Yakubşah'ın yerini 1509'dan kısa süre sonra baş halifesi Mimar Ali bin Abdullah'ın almış olabileceğini varsayar, fakat bu kişi ile halefi Acem Alisi'nin aynı kimse olduğunu açıklamaz, bkz. Meriç, 1958, s. 31. Mimarbaşı Acem Alisi ile, Yakubşah'ın yerini alan baş halifesi Mimar Ali bin Abdullah'ın aynı kimse olduğu gözlemi için bkz. Yüksel, 2004, s. 9: "Acem Ali'nin Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi ile İstanbul'a geldiği ileri sürülmekte ise de onu II. Bayezid'in İstanbul'daki külliyesinin inşaatında Mimarbaşı Yakup Şah bin Sultan Şah'ın baş halifesi olarak görmekteyiz. Acem Ali II. Bayezid devrinde mimar halifesi ve muhtemelen 1510 yılından 1537 veya 1539'daki vefatına kadar I. Selim'in ve Sultan Süleyman saltanatının ilk yıllarında mimarbaşı olarak hizmet etmiştir." Ben de bu görüşe, zikrettiğim belgeler ışığında, katılıyorum. Yerasimos tarafından da kabul gören aynı görüş için bkz. yukarıda not 29 ve 30.
34 Meriç, 1958, s. 30-31.
35 Kunter, 1960, s. 438, 441.
36 Acem Alisi'nin iki oğlu Hamza Çelebi ile Hasan Çelebi için bkz. *A.g.e.*, s. 442. Hamza'nın adı babasının mimarbaşı mevkiine geçtiği 1520'lerden itibaren maaş defterlerinde mimarlar cemaati arasında görülmez. Mimar Ali bin Abdullah ve oğlu Hamza için bkz. Meriç, 1958, s. 31, s. 70 (no. 182). Mimar Alaüddin 1513'te Sultan I. Selim'in öldürülen kardeşlerinin türbesini yapmakla görevlendirilmiştir: Yüksel, 1983, s. 423'te Kamil Kepecioğlu'dan naklediliyor.
Alaüddin'in Topkapı Sarayı'ndaki inşaat faaliyetleri için bkz. Necipoğlu, 1991, s. 23, 80-82, 98, 146. 194, 197, 253, s. 276 (not 41).
38 Murad Halife'nin evlatlık oğlu İbrahim, hem kölesi hem de oğlu olarak tanımlanır.
39 Sâî, 1989, fol. 4a. Bkz. Bölüm 4 [1].
40 BA, KK. 62, s. 60, tarih: 21 M. 951, (*ʿan yed-i ser-i miʿmārān*).
E. Afyoncu, 1999, s. 208'de zikredilir: BA, D. BRZ, no. 20617, Bâb-ı Defteri, Büyük Ruznamçe, tarih: M. 961, s. 4-5: "*Sinān ser-i miʿmārān, 65.*"
42 Sinan'ın yıllık ikramiyesi için bkz. yukarıda not 26.
43 Hezarfen, 1998, s. 75.
44 Bkz. 994 (1586) yılında ariza örneklerini alıntılayan, E. Afyoncu, 1999, s. 213-16.
BA, MD. 2, no. 1037. s. 101, tarih: 20 Ş. 963; Turan, 1963, s. 184'te yayınlanmıştır.
46 BA, MD. 4, no. 2109, s. 202, tarih: 16 B. 968.
47 E. Afyoncu, 1999, s. 215.
48 *A.g.e.*, s. 214. 1582'de, Ferhad Paşa'nın doğu seferine on altı ilâ on yedi mimar ataması için Sinan'a gönderilen bir ferman için bkz. Ahmet Refik, 1977, s. 127. no. 37.
49 TKS, K. 888, fol. 313b: 25 Recep 959'da yazılan ferman "*binā üzerinde olan Ḥüseyin Çavuşa virildi*". Mermer ve sütun arayışıyla ilgili belgeler Barkan, 1972-79, 2: 11-100'de yayınlanmıştır.
50 *A.g.e.*, 2: 27, no. 53.
51 *A.g.e.*, 2:33-34, 56-57, no. 70-73, 114-115. Kiriz Nikola için bkz. Bölüm 4 [11].
52 *A.g.e.*, 2: 11-77.
53 BA, MD. 2, no. 852, s. 82, tarih: 10 B. 963.
54 Martal, 1989, s. 1621-22.
55 BA, MD. 30, no. 293, s. 121, tarih: 18 B. 985.
56 Ayn Ali Efendi, 1979, s. 94.
57 Özcan, der. 1994, s. 36. Aynı sayı Hezarfen, 1998, s. 94'te tekrarlanır.
58 E. Afyoncu, 1999, s. 29.
59 *A.g.e.*, s. 23.
60 *A.g.e.*, s. 28-29.
61 *A.g.e.*, s. 23.
62 Evliya, 1896-1938, 1: 620-11.
63 Tanpınar, 1996, s. 147; Tanpınar, 1977, der., Birol Emil, s. 119.
64 Kantemir (Cantemir), 1979-80, 3: 378-80. Hassa Mimarları Ocağı'nın yeniden yapılanması Turan, 1988, s. 75'te özetleniyor.
65 Bu varsayım için bkz. Orhonlu, 1981. Mimar Sinan'ın görev döneminde atanan şehir mimarlarının bazısı, Dündar, 2000a'da tespit edilmiştir.
66 Barkan, 1943, s. 396-37.
67 BA, MD. 7. no. 1139, s. 397, tarih: 25 N. 975. "Hayrullah" yerine bu ismi Dündar "Hayreddin' olarak okumuştur: Dündar, 2000a, s. 57. Fakat

diğer bir mimar "Hayreddin"in aynı defterde "Hayrullah"tan değişik imla ile yazılmış olması benim okuyuşumu teyit eder: MD. 7, no. 1216, s. 423, tarih: 9 L. 975. Stefanos Yerasimos da "Hayrullah" şeklinde okuyor: bkz. İngilizce kitabımla aynı yılda yayınlanan makalesi, "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", *Afife Batur'a Armağan*, 2005 içinde, s. 45.

68 BA, KK. 67. s. 5, tarih: 5 M. 980.

69 BA, MD. 2, no. 1714, s. 187'den Dündar'da aktarılır (bildiri memi); ve Dündar, 2000a, s. 55-56.

70 BA. MD. 2, no. 13, s. 1-2. tarih: Ra. başı, 963. Aktaranlar: Turan. 1963. s. 198; O. Kılıç, 1997, s. 194-98; Dündar, 2000a, s. 56.

71 Orhonlu, 1984, s. 11-26.

72 BA, MD. 39, no. 33, s. 12, tarih: 11 L. 987: "*Mezbûr mi'mârbaşı Dâvûd Beg'e virilmişdür, dîvânda.*" Şam defterdarına hitaben yazılan ferman, ona Şam mimarbaşı Zaim Davud'a (*Şâm-ı Şerîf'de mi'mârbaşı*) hazineden iki yüz altın vermesini ve o eyaletin kadısı tarafından yapı masrafları hakkında hazırlanan raporu saraya göndermesini emreder.

73 BA, MD. 39, no. 103. s. 44. tarih: 26 L. 987.

74 VGM, Defter 522, s. 5.

75 Atallah, 2000.

76 BA. MD. 61, no. 256, s. 104, tarih: 16 L. 994.

77 BA, MD. 3, no. 1106, s. 445, 18 Ş. 967, bkz. Bölüm 6 [II]. Cemalüddin ve Suriye'de çalışan bazı mimarlar için bkz. Dündar, 2001a.

78 BA. MD. 5. no. 1492, s. 544, tarih: 7 L. 973.

79 BA, MD. 31, no. 300, s. 126. tarih: 20 Ca. 985.

80 Görevi yönetseldi, bkz. Behrens-Abouseif, 1994, s. 25; ayrıca bkz. Bates, 1985. Kahireli bazı mimarlar için bkz. Dündar, 2001a.

Meriç, 1965, s. 23, TM fol. 14a'daki bu soluk satırlar ancak kısmen okunmuştur. Yine eksik olmakla birlikte, aşağıdaki okumayı öneriyorum: "*Ve sene 958'de Mışır vâlîsi [Semiz] 'Alî Paşaya ḥükm-i şerîf vardur, Mışırda mi'mârbaşı olan Ḳara Muṣṭafâ Kâ'be-i Mu'aẓẓamaya varup pirinc-i muṭalladan mîzâb-ı raḥmetüñ ḳuṣûrın tecdîd itmiş, ṣâc agacı ile mezbûr ... ve Mevlânâ Meḥmed Çelebi ḳâḍî-yi Mekke-i Mükerreme...*": bu okuma için bkz. Sâî, 2006, s. 79. Lokman, Mısır'daki Mimar Mustafa'nın Kâ'be'nin çatısını onarmak için Mekke'ye gittiğini teyit eder: Lokman, *Şehnâme*, TSK, A. 3595, s. 85-92. 1552'de bu proje için Mısır Beylerbeyi [Semiz] Ali Paşa'ya gönderilen bu ferman için bkz. TSK, H. 888, fol. 322a, tarih 28 B. sene 959. Sultan Süleyman'ın fermanı, paşanın mektubunu aldığını haber verir. Bu mektup, kadı ve Mekke'deki nâzırın Kâ'be'nin tavanının, döşemelerinin ve yağmur oluğunun onarımını rica eden dilekçeleriyle ilgili idi.

82 BA, MD. 7, no. 980, s. 341, tarih: 4 N. sene 975. Bu projeyle ilgili Mısır beylerbeyine yollanan diğer fermanlarda da Mihrümah'tan bahis yoktur: *a.g.e.*, no. 982-83, s. 341; no. 884-88, s. 342; no. 989-90, s. 343.

83 BA, MD. 7, 990, s. 343. Kitabımın İgilizce baskısı ile aynı yılda yayınlanan makalesinde bu fermanı özetleyen Gülsün Tanyeli, yanlış olarak. suyolu için Mısır'da eleman olmadığından topografik ölçüm elemanlarının İstanbul'dan yollandığını yazıyor: "Osmanlı Dünyasında Teknolojik Tıkanıklık Sorunu". *Afife Batur'a Armağan*, İstanbul, 2005 içinde, s. 165.

84 BA, MD. 25, no. 2390, s. 258, tarih: 21 Ca. 982.

85 Lokman, *Şehnâme*, TSK, A. 3595, s. 87-88/94-95.

86 Selânikî, 1989, 1: 95.

87 Bkz. Bölüm 5 [II].

88 BA, MD. 23, no. 564, s. 267, tarih: 11 L. 981.

89 BA, MD. 23, no. 227, s. 112, tarih: 15 R. 981; *a.g.e.*, no. 448, s. 212, tarih: 28 B. 981. Bu belgelerin özeti için bkz. Dündar, 2001a, s. 221-22. Fakat Dündar bu mimarın Mısırlı olup daha önce 1550'lerde Kâbe'yi onardığından habersizdir. Dolayısıyla Mimar Kara Mustafa'nın Mekke'de oturan bir yerel mimar olduğu tahminini yürütür.

90 BA, MD. 36, no. 909. s. 346, tarih: 9 R. 987; Dündar, 2001a, s. 222'de zikrediliyor.

BA, MD. 58. no. 779. s. 306, tarih: 17 N. 993.

92 Kütükoğlu, 1983, s. 294. Yücel, 1992, s. 131.

93 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: fol. 202a-204b; Evliya, 1996-2007, 1: 299.

94 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: fol. 204b; Evliya, 1996-2007, 1: 299. Vefa'daki marangozlar (*doğramacıyân kârḫânesi*) Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştı. bkz. Evliya, TSK, B. 304, 1: fol. 202a.

95 *A.g.e.*, fol. 204b; Evliya, 1996-2007, 1: 299.

96 Evliya. *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: fol. 204b; Evliya, 1996-2007, 1: 300.

97 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: fol. 204b-205b; Evliya, 1996-2007, 1: 300.

98 Evliya, *Seyâhatnâme*. TSK, B. 304. 1: fol. 205b; Evliya, 1996-2007, 1: 301.

99 *Sûrnâme-i Hümâyûn*'un resimli olmayan Viyana yazması (PAL.VIND. Cod. HO 70), Prochàzka-Eisl, 1992, s. 267. Geçit 17 C. günü yapılmıştı. Mehmed Arslan, haz., *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 2: İntizâmî Sûrnâmesi (Sûrnâme-i Hümâyûn)*, İstanbul, 2009, s. 621-22.

100 Prochàzka-Eisl. 1992, s. 266. Bu geçit 16 C. günü yapılmıştı. Mehmed Arslan, haz., *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, s. 286-87, 620-621.

101 İntizâmî, *Sûrnâme*, TSK, H. 1344, fol. 127b, 189b; Atasoy, 1997, s. 62-63.

102 Prochàzka-Eisl, 1992, s. 267: İntizâmî. TSK; H. 1344, fol. 127b (*taşcıyân*). Ertesi gün mimarbaşının geçidi oldu.

103 C. ayının ilk gününde (23.6.1582) *bennâyân* (duvarcıların) geçidi için bkz. Prochàzka-Eisl, 1992, s. 227-28; TSK, H. 1344. fol. 171b-72a.

104 Prochàzka-Eisl, 1992, s. 253-69.

105 Yücel ve Pulaha, der., 1995, s. 66.

106 1552'de esir alınan ve 1557 civarında serbest bırakılan Pedro, kapudan Sinan Paşa'nın Haliç'teki tersâne zindanında, kendi kaderini paylaşan diğer iki yüz kürek mahkûmuyla bir kulede kaldı. Pedro ayrıca, padişahın iki yüz kürek mahkûmunun bulunduğu Galata surunda bir başka kule-zindandan söz eder; bkz. Laguna, 1983, s. 76-78, 87. Atmeydanı'ndaki Sinan Paşa Sarayı için bkz. Kuran, 1986, s. 382, no. 378; Selânikî, 1989. 1:133.

107 Laguna, 1983, s. 99-112.

108 *A.g.e.*, s. 100-1, 105.

109 *A.g.e.*, s. 102-5.

110 *A.g.e.*, s. 107. II. Mehmed'in Topkapı Sarayı'nın inşaatını hızlandırmak için dağıttığı ikramiyeler için bkz. Necipoğlu, 1991, s. 14.

111 BA, MD. 58, no. 237, s. 83, tarih: 17 Ca. 993.

112 Nişancı Paşa'nın adamına verilen ferman: BA, MD. 62, no. 127, s. 55, tarih: 16 Ca. 995.

113 BA, MD. 62, no. 145. s. 65. tarih: 16 Ca. 995.

114 BA, MD. 31, no. 383, s. 171, tarih: 2 C. 985, ve 17 C. 985'te "*mi'mâr kâtibi*"ne verilen ferman.

115 BA, MD. 52, no. 734, s. 276, tarih: 25 S. 992.

116 Barkan, 1972-79, 2: 74, no. 137.

117 *A.g.e.*, 2: 157, no. 379.

118 *A.g.e.*, 2: 156-57, no. 375-76, sene 957.

119 *A.g.e.*, 2: 157, no. 378, tarih: 24 Z. 958.

120 BA, MD. 7, no. 1425, s. 494, tarih: 16 Za. 975.

121 BA, MD. 22, no. 246, s. 180, tarih: 23 Ra. 981.

122 Ahmed Refik, 1977, s. 128-30, no. 40'ta zikredilir. Sonradan Süleymaniye vakfına mütevelli olan Kabil Çavuş için bkz. Bölüm 4 [III], not 213.

123 VGM, 635/ 1 Mükerrer, s. 6.

124 Cafer Efendi, 1987, s. 83 (fol. 69b).

125 TSK, K. 888, fol. 231a, tarih: Ca. 959.

126 Selânikî, Süleyman döneminde yapılan ölçüm çalışmasının 1591'de veziriazam Koca Sinan Paşa'yla yeniden gündeme geldiğini söyler; Selânikî, 1989, 1: 232-33. Koca Sinan Paşa'nın Sapanca projesi için yaptırdığı araştırma hakkındaki bir belge 1582 tarihlidir ve Kiriz Nikola'dan söz etmez. Bu belgeyi bulmayı başaramadım (BA, Cevdet, Bayındırlık kısmı no. 3), Akmandor, 1968, s. 3'te zikredilmiştir. Akmandor komite üyelerini şöyle sayar: "Ser Mimaranı Hassa Koca Sinan, Ser Mimar Mehmet, Ser Mimar Davut Ağa, müneccim ve rasıt Molla Futuh, Mimar Çavuş, Su Yolcu Yusuf, Su Yolcu Ali."

127 Kantemir (Cantemir), 1979-80, 2: 251-52.

Arşiv muhtemelen gerek şehremininin gerek mimarbaşının resmî dairelerinin bulunduğu Topkapı Sarayı'nın birinci avlusundaki "*anbar-ı 'âmire*"ydi; bkz. Bölüm 5 [I].

128 BA, MD. 3. no. 23. s. 8, tarih: 16 N. 966: Aykut ve diğerleri, 1991, s. 11-12'de yayınlanmıştır.

129 BA. MD. 58. no. 660, s. 260, tarih: 13 N. sene 993.

130 BA, MD. 39, no. 545, s. 284, tarih: 7 S. 988; *a.g.e.*, no. 622, s. 321, tarih: 29 S. 988.

131 BA, KK. 62, s. 79, tarih: 25 M. 951

132 BA, KK. 62, s. 345, tarih: 18 R. 951.

133 *A.g.e.*, s. 841, tarih: Za. sonu 951.

134 BA, MD. 14, no. 837, s. 585, tarih: 26 Ca. 978.

135 BA, MD. 23, no. 742, s. 334. tarih: 15 Za. 981.

136 Ba, MD. 35, no. 181, s. 75, tarih: 10 Ca. 986; *a.g.e.*, no. 594, s. 237, tarih: 16 B. 986.

137 BA, MD. 22, no. 641-42, s. 323, tarih: 15 Ca. 981; G. Tanyeli, 1996, s. 86'da zikredilir.

138 Kale için bkz. G. Tanyeli, 1996.

139 "Yeni Kalabriya" için bkz. Bölüm 11 [III].

140 BA, MD. 23. no. 58, s. 30, tarih: 25 Ca. 981.

141 BA, MD. 21, no. 570, s. 237, tarih: 3 Z. 980.

142 Barkan, 1972-79, 2: 247'de zikredilir.

143 BA, KK. 67, fol. 508b, tarih: 20 L. 980.

144 BA, MD. 12, no. 849, s. 438, tarih: 19 Ra. 979.

145 BA. MD. 10, no. 391; no. 253. tarih: 19 B. 979.

146 Ahmed Bey'in atanması için bkz. BA, MD. 12, no. 1093. s. 574-75, tarih: 7 Za. 979.

147 BA, MD. 23, no. 6, s. 3-5, tarih: 21 Ca. 981.

148 BA. MD. 22, no. 624, s. 313, tarih: 13 Ca. 981.

149 BA, MD. 23, no. 88. s. 43, tarih: 25 Ca. 981.

150 Mısır'dan gönderilen mimar Bölüm 5 (I)'de zikrediliyor. Mimar Mehmed Çavuş'un Mekke'deki faaliyetleriyle ilgili fermanların özeti, Dündar, 2001a, s. 219-21'de veriliyor.

151 TM, Meriç, 1965 içinde, s. 25, 50, 82.

152 BA, MD. 7, no. 398, s. 154, tarih: 20 Ca. sene 975.

153 Evliya, *Seyâhatnâme*. TSK, B. 304, 1: 58a. Mekke'deki Harem-i Şerif'in mermerleri için Sinan'a teslim edilen ödeme: BA, KK. 1767, fol. 32a, tarih: S. 977. Aynı kayıt bir teşrifat defterinde tekrarlanıyor. Mimar Mehmed Çavuş'un Bursa'daki türbenin yapımına tayini: BA. KK 664, s. 102, tarih: 3 Ra. 977, *12 Numaralı Mühimme Defteri*, 3 cilt (Ankara, 1996), cilt 3 içinde: sayfa 430, sıra 709; ve cilt 1, sayfa 430, sıra 709; zikreden Dündar, 2001a, s. 221. Türbeyle ilgili belgeler için bkz. Bölüm 3 [III].

154 TSA. E. 2491.

155 Bkz. aşağıda not 213; ve Esin, 1985, s. 227-30.

156 Necipoğlu, 1986'da yayınlanmıştır. Bu makaleyi yazdığımda yapının Çorum'da olduğunu daha tespit etmemiştim.

157 *A.g.e.*, "*ṭûlı ve 'arżı on arşun*" ibaresi her bir odanın üzerine yazılmıştır.

158 Necipoğlu, 1986.

159 "*Zâviye*"nin 822 tarihli Arapça vakfiyesi DGM, Defter 590 (s. 69, no. 58) içindedir. Türkçe tercümesi: D. 1967 (s. 90, no. 28). Vakıf mütevellisi İlyas bin Şeyh Mahmud Burhan Abdal Ata idi.

160 Çorum'daki depremin etkileri için bkz. Meriç, 1958, s. 37.

161 Osmanlı ve İtalyan mimarî uygulamasında kullanılan bu yöntem için bkz. Necipoğlu, 1986, s. 231-34.

162 Celalzâde, 1981, fol. 377b.

163 Bkz. Bölüm 4 [II]. Sâî, 1989, fol. 9a.

164 Celalzâde, 1981, fol. 519b-20b.

165 TSA, E. 3946/4.

166 Envanter Necipoğlu, 1986, s. 241-42'de zikredilir. Saray arşivindeki planların tarihlendirilmesi için bkz. aynı makale.

167 TSK, Yeni 1815: Bu planın üstündeki notlar Bilge, 1969'da yayınlanmıştır.

168 Bilge planı 1563 sonrasına tarihler, fakat sel sukemerlerinden sadece ikisinin tamirini gerektirdiğinden, planda neden tümünün ölçüldüğü sorusu akla geliyor; bkz. *A.g.e.*, s. 18-34. Bu nedenle bence çizim herhalde ilk başta yapılan bir ön tahmindir. *Tezkiretü'l-Bünyân*'da, Sultan Süleyman'a, Sinan'ın şehre 100 lüle su getirilebileceğini ilk tahmininde arz ettiği, fakat sonra bu tahminden 50 lüle fazla olması kesindir

dediği belirtiliyor: Sâî. 2002, s. 53.

169 Suçlama 1577 tarihli bir fermandadır; bkz. Ahmed Refik, 1977, s. 140-41, no. 2; Barkan 1972, 1: 52.

170 Bkz. Bölüm 3 [IV] ve Bölüm 7 [I].

171 Bkz. Bölüm 6 [III].

172 Cafer Efendi, 1987, s. 51-54, 56-57 (fol. 37a-41a).

173 Ünsal. 1963; Necipoğlu, 1986, 1995. Filarete'nin mimarî risalesi, *braccia*ya bölünmüş bir kareli ızgarayla yapılmış planlardan bahseder. Bramante ve Genç Antonio da Sangallo'nun bazı planları da kareli kâğıt üzerine çizilmiştir; bir örnek için bkz. Millon ve Lampugnani, 1994. s. 408. res. 8.

174 Meriç. 1958, s. 34, no. 176-77; Necipoğlu, 1986. s. 234-35.

175 Kısmen mevcut payandanın eski bir fotoğrafı için bkz. Necipoğlu, 1991, s. 128, res. 73.

176 Necipoğlu, 1991. s. 128.

177 Cafer Efendi, 1987, s. 65, 67-68, fol. 52a-52b, 54b: Cafer Efendi, 2005, s. 69. 194.

178 Barkan, 1972-79, 1: 18, no. 39. "*Varak-ı İstânbûl*" herhalde 1520'lerde yenilenmiş olan Kâğıthane'deki atölyede yerel olarak imal ediliyordu (BA, D. BŞM. sene 934-37, s. 56): "*Be-cihet-i ḫarc-ı meremmet ve vaṣl'-kerden-i odahā-i kāğıdḫāne-i ḫāṣṣa.*"

179 Barkan. 1972-79, 1: 51-52, 2: 184 (no. 461-63, 465, 467-68).

180 *A.g.e.*, 2: 13, no. 15.

181 Sâî, 1989, fol. 9b. Sütunların menşei için bkz. Yerasimos. 2002, s. 100-2 ve Bölüm 4 (II), 6 (I).

182 Barkan, 1972-79, 1: 27, no. 45 (d)'de demirden yapılan diğer pencere şebekelerinin tersine, özel pirinç pencere şebekelerin maliyeti verilir. Bunlardan dördü hünkâr mahfilinin özel mihrabının ve caminin ana mihrabının iki yanında yer alırken, yedisi Hürrem Sultan'ın türbesinde bulunuyordu.

183 TSA. S.P.E. 153B.

184 Bkz. Bölüm 8 [III]'te Sokollu'nun Payas'taki külliyesi. Kule hakkındaki ferman Müderrisoğlu, 1993, s. 608'de alıntılanmıştır: BA. MAD, no. 33, sıra numarası 410, s. 202.

185 Necipoğlu, 1986. Türbe içinin eski bir resminde görülen maketlerin tarihi belli değildir.

186 İtalyan mimarlarının maketleri için bkz. Millon ve Lampugnani, 1994.

187 BA, D.BŞM.BNE 15963. tarih: 1180-83.

188 Bu referans için Machiel Kiel'e teşekkür ediyorum: Plyviou, 1994.

189 TSA. S.P.78, fol. 2a, tarih: B. 1003.

190 Necipoğlu, 1986, s. 237-38'de zikredilir.

191 Prochàzka-Eisl. 1992, s. 267; Mehmed Arslan, haz., *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 2: İntizâmî Sûrnâmesi* (*Sûrnâme-i Hümâyûn*), İstanbul, 2009, s. 621-22.

192 İntizâmî. *Sûrnâme*, TSK; H: 1344, s. 189-90; Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, s. 286-287. Mimarbaşının Mekke ve Medine maketleriyle geçidi tarif edildiğinde, İntizâmî'nin resimsiz nüshasında rastlanan benzer mesnevi için bkz. *a.g.y.*, s. 621-22. Resim, hat ve mimarî sanatları hakkındaki Osmanlı ve Safevi yazılı kanaklarıyla tezkirelerinde yer alan Neoplatonik estetik kavramlar için bkz. Necipoğlu, 2007c ve 1995.

193 Hezarfen, 1998, s. 241; Nutku, 1987. s. 58.

194 Hezarfen, 1998, s. 229; Nutku, 1987, s. 72.

195 Meriç, 1958, s. 14.

196 Bkz. Bölüm 4 [II]; Sâî, 1989, fol. 10b; Sâî, 2006, s. 150.

197 Barkan, 1972-79, 1: 15-16.

198 *A.g.e.*, 1: 32-33.

199 Gerlach, 1674, s. 267.

200 Eyyubî, 1991, s. 166-264; bkz. 184-94.

201 *A.g.e.*, s. 240-44.

202 Marciana Kütüphanesi. Venedik, IT. Cl. VII (8872). Pera'dan yollanan 20 Ağustos 1569 tarihli yazışma, fol. 154b.

203 Selânikî, 1: 173; Bostan, 1992.

204 Gerlach, 1674, s. 361. Tersânedeki mühtedîler için bkz. Bölüm 11.

205 Selânikî, 1989, 1: 134.

206 Bkz. Bölüm 11 [III]; Atasoy. 1997, s. 110.

207 Sokollu'nun kendi binalarında kürek mahkûmlarını kullanması hakkında, bkz. Bölüm 8 [III].

208 Düzdağ, der., *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, 2 c., [tarihsiz], 2: 127.

209 Laguna, 1983, s. 96-97.

210 BA. MD. 26, no. 823, s. 284, tarih: 7 B. 982.

211 Cohen, 1989, s. 470-75; Necipoğlu, 2008.

212 BA, MD. 58, no. 703, s. 276, tarih: 17 N. 993.

213 BA, MD. 60, no. 58-59, s. 25, tarih: 28 L. 993; BA, MD. 64, no. 14, s. 4. tarih: 28 Ş. 996.

214 BA, MD. 30, no. 667, s. 289, tarih: 5 R. 985. Başka bir versiyonu için bkz. *A.g.e.*, no. 365, s. 154, tarih: S. 985.

215 Fermanlar için bkz. Bölüm 6 [I].

216 Celalzâde, 1981, fol. 520b; Barkan, 1972-79: 1: 44.

217 Barkan, 1972-79, 2: 4.

218 Barkan tarafından yayınlanan belgeler Rogers, 1982 ve Yerasimos, 2002'de analiz edilmiştir.

219 Sultan Ahmed Camii'nin masraf defterleri Nayır, 1975'te kullanılmıştır.

220 Fermanlar antolojisi: TSK, H. 1474.

221 BA, MD. 36, no. 821, s. 310. tarih: 9 R. 987.

222 Jardine, 1996, s. 376'da zikredilir.

223 Barkan, 1972-79, 2: 1.

224 TSK, H. 1425, fol. 5b.

225 Barkan, 1972-79, 2: 1-2.

226 *A.g.e.*, 2: 2-3.

227 *A.g.e.*, 2: 3.

228 BA, MD. 7, no. 2170, s. 794, tarih: 6 Ra. 976.

229 Barkan, 1972-79, 2: 31, no. 69.

230 Bkz. Bölüm 4 [II]; Sâî, 1989, fol. 11a-b.

231 Barkan, 1972-79, 2: 44, no. 88.

232 *A.g.e.*, 2: 78, no. 145.

233 *A.g.e.*, 2: 37.

234 *A.g.e.*, 2: 78, no. 143.

235 Bkz. Bölüm 4 [II]; Sâî, 1989, fol. 10b-11b; Sâî, 2002, s. 153.

236 Barkan, 1972-79, 1: 70.

237 Bkz. Bölüm 4 [II].

238 BA, MD. 60, no. 415, s. 178, tarih: 18 M. 994.

239 Manetti, 1970, s. 94.

240 Condivi, 1999, s. 9.

241 Burns, 1991. Palladio ile Sinan'ın mimarîsinin karşılaştırılması hakkında ayrıca bkz. Howard Burns, "Dialoghi mediterranei: Palladio e Sinan", *Palladio* içinde, sergi kataloğu, haz. Guido Beltramini ve Howard Burns, Venedik, 2008, no. 25: s. 236-43.

242 Goldthwaite, 1980, s. 394.

243 Bkz. Bölüm 4 [II].

244 Cafer Efendi, 1987, s. 37 (fol. 22b), ve s. 69; Cafer Efendi, 2005, s. 31, 71, 164, 195.

245 Cafer Efendi, 1987, s. 68-69; Cafer Efendi, 2005, s. 71-72.

246 Barkan, 1972-79, 1: 95-105.

247 *A.g.e.*, 1: 137.

248 *A.g.e.*, 1: 131.

249 *A.g.e.*, 1: 107'de zikredilir.

250 TSA, E. 2941.

251 Barkan, 1972-79, 1: 160-61; ayrıca bkz. Yerasimos, 2002, s. 61-62.

252 Goldthwaite, 1980, s. 123-24.

253 TSA, D. 3902 ve D. 5481: Bu iki masraf defteri için bkz. Bölüm 3 [IV] ve Ek 2.

254 Barkan, 1972-79, 1: 97; iş gücü için ayrıca bkz. Yerasimos. 2002, s. 51-71.

255 Barkan, 1972-79, 1: 22-24.

256 *A.g.e.*, 1: 108-30.

257 Uzunçarşılı, 1984-88, 1: 114.

258 Selimiye'nin dış avlu duvarının inşasında kullanılan gayrimüslim forsalar için yapılan harcamaların kaydedildiği bir defter, 55 vasıfsız kölenin her birine bir akçe ödenirken, zenaatlerde beceri sahibi olan kırk köleye iki akçe ödendiğini gösteriyor: TSA, D. 3719/1, sene 995/1586-87. fol. 4.

259 Uzunçarşılı, 1984-88, 1: 115.

260 BA, MD. 10, no. 241-242, s. 159, tarih: 4 L. 979.

261 Barkan, 1972-79, 1: 112.

262 Betzek, 1979, s. 26-27.

263 1568'de İstanbul-Edirne yolu üzerindeki kadılara, Selimiye'de çalışmaya gelen kürek mahkûmlarına yiyecek satılması emri verildi: BA, MD. 7, no. 2376, s. 866, tarih: 6 Ca. 976.

264 Necipoğlu, 1991, s. 71; BA, MD. 26, no. 449, tarih: 7 Ca. 982.

265 Barkan, 1972-79, 1: 147. Ustaların dinlerinin ayrıntılı bir analizi için bkz. Yerasimos, 2002, s. 71-79.

266 Barkan, 1972-79, 1: 143-44.

267 *A.g.e.*, 1: 143, 145, 147.

268 *A.g.e.*, 1: 71.

269 *A.g.e.*, 1: 72.

270 *A.g.e.*, 1: 73-76.

271 *A.g.e.*, 1: 145-46.

272 *A.g.e.*, 1: 146, 150-51.

273 *A.g.e.*, 1: 149-51. Yerasimos'a göre, Kayseri bölgesinden gelen gayrimüslimler çoğunlukla Ermeni'ydi; bkz. Yerasimos, 2002, s. 78.

274 Barkan, 1972-79, 1: 146.

Bölüm 6

1 Necipoğlu, 1989, 1992b, 2008; Fleischer, 1992.

2 Hasanbeyzâde'nin yaşlı padişahın değişen davranışları hakkında yaptığı buna benzer gözlemler için bkz. Bölüm 1 [I]. Aynı zamanda bkz. Bernardo Navagero (1553), Albèri, 1840-55 içinde, 1: 72-73; Marino Cavalli (1560), 1: 275; Daniele Barbarigo (1564), 2: 17, 26.

ASV, Archivio Proprio Constantinopoli, Busta, 5, Bernardo Navagero, Haziran 1551, fol. 130b.

Sultanın kabir yeri belirlenmişti, fakat türbesi hanedan geleneği uyarınca vefatından sonra Sinan tarafından inşa edildi; bkz. Necipoğlu, 1996 ve Bölüm 6 [I]'de Süleymaniye.

Angelo Rachanis, Kasım 1551 tarihli, Dzaja ve Weiss, 1995 içinde, s. 629.

Sâî, 1989, fol. 14b-15a; Necipoğlu, 1996.

Selânikî, 1989, 1: 53.

Bates, 1978b.

Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 287b.

Bkz. Bölüm

4 [I, II].

A.g.e., fol. 280a-87b. Belgrad, Budin, Estergon, Peç, İstolni Belgrad, Zigetvar, Temeşvar ve Osijek gibi yerlerdeki kiliseler camiye çevrilmişti.

10 Süleyman ayrıca Eyüp yakınlarındaki Otakçılar'da Şeyh Ahmed Buhari (ö. 1531-32) adına bir zaviye ve cami; Koska'da Hekim Çelebi (ö. 1566) ve Eyüp'te Şeyh Haydar Baba (ö. 1567-68) adına da birer bir zaviyeli mescid yaptırdı.

Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 289a-91b; bkz. Bölüm 3 [I].

12 Âli şu anıtlardan söz eder: Süleymaniye, İstanbul ve Edirne'deki su dağıtım şebekeleri, Büyükçekmece Köprüsü, Bağdad'da iki külliye, Konya'da bir cami, Şam'da Gök Meydan'da cami külliyesi, Kırım'da (sultanın şehzâdeliğinde sancakbeyi olarak hizmet ettiği) Kefe şehrinde camiye dönüştürülen bir kilise, yine kiliseden camiye dönüştürülmüş olan İznik Ulu Camii'nin bir yangından sonra yenilenmesi, Kudüs'teki Kubbetü's-Sahrn'nın çiniyle kaplanarak onarılması ve İstanbul'daki Sultan I. Selim, Şehzâde Mehmed ve Şehzâde Cihangir cami külliyeleri: Bkz. Âli, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 117b-19a. Âli bunlardan başka, padişahın himayesi altında, karısı ve kızı tarafından yaptırılan anıtları da sayar. Süleyman'ın bâniliğini ele alan diğer eserler arasında Ramazanzâde Mehmed, 1862, s. 286-302; Peçevî, 1864-67, 1: 423-28; ve Hasanbeyzâde, 1980, s. 60 vardır.

13 Eyyubî, 1991, s. 138-42.

14 Bkz. Bölüm 7 [I]'deki Hürrem'in himayesinde yapılan binalar.

15 Dijkema, 1997, s. 55-56. no. 34.

16 1573'te Kerbela'da onarılan su kanalının vergi muafiyetiyle ilgili bir ferman için bkz. BA, MD. 24, no. 652, s. 245, tarih: 26 M. 981.

17 1 C. sene973; Ateş, 1987'den alıntıyla, s. 13-14.

18 *A.g.e.*, s. 13-14.

19 *A.g.e.*, s. 11.

20 Fleischer, 1992, s. 164-67.

21 Süleyman'ın Kudüs'teki imar faaliyetleri ve kitâbeleri hakkında, bkz. Meinecke, 1988;

Hillenhrand, 2002; Necipoğlu, 2008.
22 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 4a; Peçevî, 1864-67, I: 19.
23 Ayvansarâyî, 2000, s. 18.
24 Celalzâde, 1981, fol. 376b-77a; Talikizâde, TSK, A 3592, fol. 73a.
Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 66a.
26 Celalzâde, 1981, s. 376b.
27 Talikizâde, *Şehnâme*, TSK, A 3592, fol. 73a-b.
28 *A.g.e.*, fol. 73a.
29 TSK, E.H. 3003, fol. 99b.
30 Sâî, 1989, fol. 4b-5a; Sâî, 2006, s. 144. Caminin türbeden önce Sultan Süleyman adına inşasına başlandığı iddiası yanlıştır. Bkz. aşağıda not 53, not 79, ve Bölüm 3 [IV].
31 Türbe için bkz. Önkal, 1992, s. 139-40.
32 Ramazanzâde Mehmed, 1862, s. 299.
33 İstanbul'da toplam 306 mahallenin 45'inin Hıristiyan ve 25'inin Yahudilere ait olduğunu belirten aynı kaynak, 236 mahallenin Müslümanlara ait olduğunu açıklıyor: Ayas Paşa, *Târîḫ*, BN, Ms. Schefer no. 1021, fol. 184a-85a.
34 Celalzâde, 1981, fol. 378a-b.
35 *A.g.e.*, fol. 379a-b.
36 Rüstem Paşa, *Tevârîḫ-i Âl-i ʿOs̱mân*, İÜ, Y.Y. 2438, fol. 237a; Lütfi Paşa, 2001, s. 300.
37 1544-45'te Sultan Süleyman, yeni sadrazamı Rüstem Paşa'nın eşliğinde Gümülcine'deki (Komotini) bir av gezisinde bir kez daha oğulları Selim ve Bayezid'le buluştu; bkz. Ayas Paşa, *Târîḫ*, BN, Ms. Schefer 1021, fol. 190a. 1546'da Hürrem Sultan, küçük oğlu Cihangir'le birlikte Manisa'da Selim'i ziyaret etti; bkz. Emecen, 1989, s. 33.
38 Vusulî, *Selîmnâme*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tarih no. 321, fol. 26a-27b, 28a-b. Dzaja ve Weiss, der., 1995, s. 398.
39 Venedikli diplomatlar Navagero (1553) ve Trevisano (1554), her ne kadar Haseki Hürrem Sultan'ın gönlü oğullarından daha genci Bayezid'den yana olsa da, Rüstem Paşa ile birlikte her ikisinin de Şehzâde Selim'in veliahdlığını desteklemekte kararlı olduklarını yazarlar; bkz. Albèri, 1840-55, 1: 76-78, 116, 174-75. 1558'de Antonio Barbarigo, Hürrem ve Rüstem'in Şehzâde Bayezid tarafları olduklarını gözlemlemiştir; *a.g.e.*, 3: 149.
40 TSK, E.H. 3003, fol. 8a-16a.
41 Celalzâde, 1981, fol. 378a-b.
42 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 66a. Bkz. Bölüm 3 [IV].
43 Navagero şöyle yazar: "Il Gran Signore e sua madre l'han voluto onorare con una belissima moschea sontuosissima", Albèri, 1840-55 içinde, 1:76. Ayrıca bkz. Trevisano, *a.g.e.* içinde, 1: 116: "e fu sepolto in Costantinopoli, essendo onorato la sua sepoltura dal padre e dalle madre con una bellissima moschea fabbricata a suo nome, cosa non più fatta".
44 Petrosiyan, der., 1987, fol. 33b.
45 Marcantonio Donini (1562), Pertev Paşa'nın, vezir Ferhad Paşa'nın akrabası olduğunu söyler. Ferhad Paşa Şehzâde Mehmed'in kızı, Huma olarak da tanınan Humaşah'ın kocasıydı. Pertev Paşa ise Ferhad Paşa'nın karısının annesiyle evliydi, bkz. Albèri, 1840-55, 3: 187-88. Pertev'in karısı Fütuha Hatun (ö. 1571), paşanın Eyüp'teki Mimar Sinan yapısı aile türbesine defnedildi; bkz. Haksan, 1993, I: 242-45.
46 Mimar Yani ile ilgili ferman: BA, KK 62, s. 60, tarih: 21 M. 951. Sayfa 61'deki aynı tarihli ferman, İnoz kadısına imaret için gereken kırmızı küfekileri kestirip arabalarla yollamasını ve bina eminine yapılan masrafı bildirmesini emreder. Yukarıda zikredilen diğer ferman için bkz. TSA, E. 12321, no. 63, fol. 27b-28a, tarih: 5 L. 951; Sahillioğlu, 2002, s. 50'de yayınlanmıştır.
Bu yer 1546'da "*ḳarye-i Azadlu der mevziʿ-i Dâvûd Paşa çayırı*" olarak tanımlanmıştır, bkz. Barkan ve Ayverdi, der., 1970, s. 340. Daha sonra 1553'te Haslar (Eyüp) kadısına gönderilen bir ferman, Azadlu köyünde yontulmuş "*arşûn taşı*" bloklarının çıkarıldığı bir taşocağı olduğunu gösterir. Kadıya, uygun mevsimde "*ʿâdet-i ḳadîme*"ye göre yeterli sayıda araba bulması ve bunlara Azadlu köyünden gelen arşın taşlarını yükletikten sonra, Süleymaniye inşaatına göndermesi emredilir; bkz. Barkan, 1972-79, 2: 169, no. 411, tarih: 5 R. sene 960.
48 Türbenin sadece bir kapısı vardır. Bahsi geçen kapılar, türbe kapısının iki ahşap kanadı veya daha büyük ihtimalle, hem türbenin hem de duvarla çevrili haziresinin taş kapıları olmalıdır. TSA, E. 12321, no. 112, fol. 52b-53a, tarih: 23 L. 951; Sahillioğlu, der. 2002, s. 91-92.
49 TSA, E. 12321, no. 50, fol. 21b-22a; no. 261, fol. 111b-112a; no. 426, fol. 173b; bkz. Sahillioğlu, der., 2002, s. 40, 91-92, 203, 309.
50 TSA, E. 12321, no. 38, fol. 17b, tarih: 5 L. 951; Sahillioğlu, der., 2002, s. 32.
51 TSA, E. 12321, no. 522, fol. 217b-18b; no. 541, fol. 225b; no. 545, fol. 226b; Sahillioğlu, der. 2002, s. 377, 389, 391.
52 Filori Defteri, TSA, D. 1992, fol. 33a, tarih: 29 Ca. 952'de, "*yapı ustа[sı] Aḥmede yigirmi filori inʿâm*"; fol. 42b, tarih: 13 B. 953'te, "*miʿmâra onbeş filori inʿâm olındı*". Fol. 54b, tarih: 3 Ca. 954'te, müjdecilere verilen para yazılıdır.
53 Saatçi, 1988, s. 43-45, no. 15. Kitâbeye göre caminin inşaatı Ra. 951'de başladı ve B. 955'te tamamlandı. Sâî'nin TB'sinde cami için verilen tarihlerde bir yazım hatası vardır: Ra. 950 [sic. 951] ve B. 955 (Haziran-Temmuz 1543 ve Ağustos-Eylül 1548); bkz. Sâî, 1989, fol. 5a. Kuban ve Yerasimos bu yanlış tarihi doğru olarak benimserler, fakat kitâbe, diğer kaynaklar ve arşiv malzemeleri bunun mümkün olmadığını gösterir: Kuban, 1997, s. 65; Yerasimos, 2000, s. 254-55. Ayrıca bkz Bölüm 3 [IV] ve aşağıda not 79.
54 Öziş ve Arısoy, 1986, s. 137.
55 Medresenin Farsça kronogramı 954 (1547-48) tarihini verir; bkz. Ayvansarâyî, 1985, s. 199-200; Saatçi, 1988, s. 36, no. 12.
56 Türbeler Rüstem Paşa (ö. 1561) ile onun Mihrimah Sultan'dan doğan oğluna; III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'la (ö. 1603) evlenen Bosnalı İbrahim Paşa'ya, III. Murad'ın kızı Hatice Sultan'a, III. Mehmed'in oğlu Şehzâde Mahmud'a, Şehzâde Mehmed'in kızı Fatma Sultan'a, Müfti Bostanzâde Mehmed Efendi'ye (ö. 1598) ve Ayşe Sultan'la (ö. 1616) evlenen vezir Destarî Mustafa Paşa'ya aittir: bkz. Aslanapa, 1986, s. 188-89; Önkal, 1992, s. 138-43.
Sinan, Irakeyn Seferi (1534-36) sırasında Diyarbakır'dan geçmişti.
58 Mehmed Âşık, *Menâzır*, TSK; E.H. 1446, fol. 389b; Mehmed Âşık, 2007, 3: 1082.
59 Mehmed Âşık, *Menâzır*, TSK; E.H. 1446, fol. 390b; Mehmed Âşık, 2007, 3: 1085.
60 Evliya, 1986-1938, I: 164-65; Evliya, 1996-2007, I: 67.
Sinan camilerinin akustik özellikleri için bkz. Mutbul Kayılı, "Sinan's Acoustical Technology," Aktaş-Yasa, der., 1996 içinde, s. 171-75.
62 Kur'an yazması: TSK, Y.Y. 999. Türbenin tarifi ve kitâbeleri için bkz. Önkal, 1992, s. 138-140.
63 Türbe çinileri için bkz. Yenişehirlioğlu, 1980.
64 Kuban, 1997, s. 73; Kuban, 1997a, s. 72.
65 Goodwin, 1971, s. 211.
66 Önkal, 1992, s. 139-40.
67 Saatçi, 1988, s. 29-31, no. 10; Önkal, 1992, s. 139-40.
68 Caminin kitâbeleri Haider, 1986'da analiz edilir. Kitâbelerin Süleymaniye ve Selimiye'ninkilerle karşılaştırılması için bkz. Necipoğlu, 2007b.
69 Hünkâr mahfilindeki mihrabın üzerindeki yuvarlak madalyon, Allah'ın birliğini vurgulayan İhlâs suresini (112: 1-4) alıntılar; buna, doğu duvarında ilâhî isimlerin yazıldığı bir diğer madalyon eşlik eder: "Ey-Rahman! Ey-Rahim!"
70 Celalzâde, 1981, s. 378a-b.
71 TSK, E.H. 3003, fol. 16a-17b.
72 Sâî, 2002, s. 139, 152.
73 Sâî, 1989, fol. 5a; Sâî, 2002, s. 139; Sâî, 2006, s. 144.
74 Sâî, 1989, fol. 5a; Sâî, 2002, s. 139; Sâî, 2006, s. 144.
75 Lokman, *Hünernâme*, TSK, H.1524, fol. 283b-84a.
76 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 4a. Bkz. Bölüm 3 [IV].
77 *A.g.e.*, fol. 65b-66a. Bkz. Bölüm 3 [IV].
78 Peçevî, 1864-67, I: 263-64. Bkz. Bölüm 3 [IV].
79 Sâî'nin TB'sinde (bkz. yukarıda dipnot 53), caminin şehzâdenin ölümünden önce inşa edildiği gibi yanlış bir izlenim yaratan hatalı inşaat tarihine dayanarak, bazı araştırmacılar Peçevî'nin rivayetini kabul etme eğilimi göstermiştir: Kuban, 1997, s. 65; Yerasimos, 2000, s. 254-55. Ayrıca bkz. Bölüm 3 [IV].
80 Bkz. Bölüm 3 [IV]'teki karşılaştırmalı cami boyutları.
81 Daha önceki şehzâdeler arasında Süleyman Paşa (I. Orhan'ın oğlu) İznik'te bir medrese vakfetmiş, Yakup Çelebi (I. Murad'ın oğlu) da İznik'te bir T-tipi zaviye-mescid yaptırmıştı. Sonraki şehzâdelere konulan kısıtlamalar için bkz. Peirce, 1993, s. 20.
82 Albèri, 1840-55 içinde, Trevisano, I: 116.
83 Önkal, 1992, s. 127-29: Murad, Mahmud ve Abdullah adlı şehzâdelerin I. Selim külliyesindeki türbesinde, Sultan Süleyman'ın kızları olan iki de hanım sultan yatar. Celalzâde, 1981, s. 377b-378a.
84 Cihangir için bkz. Navagero ve Trevisano, Albèri, 1840-55 içinde, I: 77, 116-17. Trevisano şöyle yazar: "non avendo sua maesta voluto mai darlo al governo di alcun sangiaccato, ma tenerlo appresso di se, perche era di natura piacevole ed insieme anco di debole complessione, ed anche perche era gobbo, e d'aspetto non degno d'aver carica del governo di alcuna provincia."
85 Evliya, *Seyâḥatnâme*, TSK, B. 304, I: 132b; Evliya, 1996-2007, 1: 188-89.
86 Ayvansarâyî, 1985, s. 416-17.
87 TSA, D. 43/16, fol. 2b.
88 TSA, D. 9435, fol. iv, 2b.
89 Ayvansarâyî, 2000, s. 393-94; Ayvansarâyî, 1865, 2: 72-73. Zaviyenin on üç dervişi vardı; bkz. M. Kılıç, 1997, s. 271, no. 122. Cihangir tekkesi için bkz. Evliya, 1996-2007, s. 189.
90 Kuran, 1986, s. 302, cat. no. 98.
91 Lokman, *Hünernâme*, TSK; H. 1524, fol. 284b. 1550'lerde Süleymaniye'den verilen malzemelerle inşa edilmiş Fildamı'ndaki zaviye için bkz. Bölüm 2 [I]. Ayrıca bkz. M. Kılıç, 1997, s. 269, no. 15: "*Ḳoşḳada Ḥekîm Çelebi Zâviyesi, 14 postnişîn*".
92 TSK; H. 3003, fol. 99b.
93 Bkz. Bölüm 6 [II].
94 Bkz. Muradiye, Bölüm 6 [III].
95 Bölüm 4 [II]'de zikredildi.
96 Chesneau, 1887, s. 28-29. Bkz. aynı şekilde camiyi Süleyman'a atfeden Hugone Favolio (1545), Yerasimos, 2000 içinde, s. 255'te zikredilmiştir.
97 Necipoğlu, 1996.
98 Evliya, 1896-1938, I: 162, 164; Evliya, 1996-2007, I: 67.
99 Bkz. Bölüm 4 [II]; Sâî, 2006, s. 85.
100 Rüstem Paşa, *Târîḫ*, İÜ, TY. Ms. 2438, fol. 251a-b. "Şark" seferine çıkılmadan önce yapılan ödemenin Hüseyin Çelebi'ye yapıldığı, Celalzâde, 1981, s. 520b'de yazılıdır.
101 Rüstem Paşa, *Târîḫ*, fol. 253a. Hediyelerle Tahmasp'ın elçisi 964 Şaban'ı sonunda İstanbul'a geldi; caminin açılış töreni ise bundan sonra Zilhicce ayının sonunda yapıldı; *a.g.e.*, fol. 286b.
102 İngilizce çevirisi, Imber, 1997 içinde, s. 75-76; Arapça versiyonu için bkz. Çulpan, 1966; ve Saatçi, 1988, s. 49-52, no. 17. Çulpan ayrıca kitâbeye sığması amacıyla kısaltılmış olan, Ebussuud'un daha uzun özgün metnini de verir. Necipoğlu, 2007b'de analiz edilmiştir.
103 Kitâbeye göre, cami inşaatı Ca. 957'de (Haziran 1550) başladı ve Z. 964 sonunda (Ekim 1557) tamamlandı. Kaynaklarda verilen farklı tarihler, Barkan, 1972-79, I: 47-48'de tartışılır. Barkan'ın kullanmadığı bir kaynak olan Lokman'ın *Hünernâme*'si, 13 S. 955'de (24.03.1548) temeli atılan külliyenin "*imâret-i ʿaliyye*" inşaatının sekiz yılda tamamlandığını belirtiyor (y. 1556): TSK, H.

1524, fol. 284b.

104 Kürkçüoğlu tarihsiz Türkçe vakfiyenin 1557'de tescil edildiğini varsaymaktadır, bkz. Kürkçüoğlu, 1962, s. 3. Fakat kanımca 1559 civarında yazılmış olmalıdır, zira merhum Hürrem Sultan'ın (ö. 1558) türbesinden sözeder. İki medresenin 1559'da tamamlandığı, masraflarına ilişkin bir hesap defterinden (312.953 akçe) anlaşılıyor: TSA. D. 6774: "*Binâ-i medrese ki 'an ibtidâ'-i binâ-i mezbûr ilâ 15 Şevvâl el-mükerrem sene 966.*" Kuran, Haliç'e bakan ikiz medreselerin (Sâlis ve Râbi medreseleri) tarihlerini 966 (1558-59) olarak verir: Kuran, 1986, s. 350, no. 260-61. Fakat fazla ikna edici olmayan Cantay'ın görüşüne göre, bu ikiz medreseler Haliç yönündekiler değil, kara tarafındakilerdir: Cantay, 1989, s. 38-39. Cantay, Mustafa Âli'nin, Sâlis ve Râbi medreselerinin caminin güneybatısında yer aldığını ortaya koymuştur der, ama Âli, muğlak şekilde son yapılan iki medresenin sağ tarafta olduğunu belirtiyor: "*Bir iki yıl geçdükden şoñra, yemînindeki medreseler binâsı dahî tamâm oldı*"; Âli, *Künh*, Nuruosmaniye, Ms. 3409, fol. 118a. Süleymaniye suyollarının 1559'da tamamlanması hakkında, bkz. BA. MD. 3, no. 23-24, s. 8; tarih: 16 N. 966; Aykut ve diğerleri, 1993, s. 11-12'de yayınlanmıştır.

105 Gilles'in gözlemi için bkz. aşağıdaki not 114. Cenova devlet arşivinde bulduğum bir belge (A.S. 2170, no. 209, tarih: 29 Kasım 1566), sultanın türbesinin yerinde dikilen çadırı tarif eder. Çadırın resimleri Necipoğlu, 1996'da basılmıştır. Bu makalemde belirttiğim gibi, hanedan âdâbı uyarınca, İstanbul'daki padişah türbelerinin hükümdar ölmeden evvel inşa edilmesi uğursuz addedilmiştir. ASV, Archivio Proprio Constantinopoli, Busta. 5, Bernardo Navagero, Haziran 1551, fol. 130b: "Si dice anche, che essendo stato uno di questi giorni à veder la Moschea, che fa fabricare per conto suo dimando ad alcuni sui, che li mostrassero il loco. Ove si huveva a riponer il suo corpo... humanamente disse mostratemolo, perche so ben lo, che la Morte è Commune à tutti: è sono io hormai vecchio." Bölüm 6 [I]'in başında raporun tümü özetlendi.

106 Süleyman türbesi: BA. MD. 7, no. 670, s. 240, tarih: 7 B. 975. Şehzâde Mustafa türbesiyle ilgili belgeler için bkz. Bölüm 3 [IV], BA. MD. 7, no. 2220, s. 809, tarih: 12 R. 976; *12 Numaralı Mühimme Defteri* (Ankara, 1996), cilt 3, sayfa 430, sıra 709; ve cilt I, sayfa430, sıra 709. Sedefkâr Mehmed Ağa hakkında yayınlanmamış tez: Halil İbrahim Düzenli, "Mimar Mehmed Ağa ve Dünyası: Risâle-i Mi'mâriyye Üzerinden 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Zihniyet Kalıplarını ve Mimarlığını Anlamlandırma Denemesi", Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Entitüsü, Trabzon, 2009, s 120-21.

107 Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 286a.

108 Kürkçüoğlu, 1962, s. 23.

109 Mehmed Âşık, *Menâzır*, TSK, E.H. 1446, fol. 392b; Mehmed Âşık, 2007, s. 1089.

110 Kürkçüoğlu, 1962, s. 32-33; Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 286a.

111 ASV, Archivio Proprio Costantinopoli, Busta 5, Bailo Bernardo Navagero, Kasım 1550, fol. 23a-b: "... scrivesse a Venetia, che li fussero mandati delli vedri quanto numero ne bisognano, e di che coloro e, di che grandezza tutto e scritto qui in questa scatola, si desideravà anco aver certe cesendelli per essa Moschea e se li sara de una mostra...", *a.g.e.*, fol. 130a-b.

112 Zen, 1878, s. 30.

113 Dernschwam, 1992, s. 124, 137, 188.

114 Gilles, 2008, s. 76, 156; Gilles, 1988, s. 83-84, 155-56.

115 Celalzâde, 1981, s. 519a-b. Lokman, *Târîḫ-i Sulṭân Süleymân*, Chester Beatty Kütüphanesi, Dublin, Ms. 413, fol. 119a.

116 Lokman, *Hünernâme*, TSK, H.1524, fol. 285a.

117 Barkan, 1972-79, 2: 202-3, no. 535-38; 2: 531.

118 *A.g.e.*, 2: 201, no. 532. Celalzâde, 1981, s. 524b.

119 Celalzâde, 1981, s. 521a, 527a. Evliya, 1896-1938, 1: 156; Evliya, 1996-2007, 1: 65.

120 Bkz. Bölüm 4 [III].

121 1207 (1782) tarihli çeşme, daha eski bir çeşmenin yerini almış olmalıdır. Adının bir başka açıklaması da, külliyeye dağıtılan su miktarlarını (su taksîmi) hesaplama işlevidir.

122 Bugün "türbedar odası" olarak bilinen yapının, Sinan otobiyografilerinde ve Celalzâde'nin tarihinde sözü edilen Darülkurra (*dârü'l-ḳurrâ*) olduğu anlaşılıyor; bkz. Celalzâde, 1981, s. 524b-25a. Kur'an kıraat eden hafızların başı, diğer hafızlara "*mu'allim*"lik etmeyle görevliydi. Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 286b.

123 Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 286b; Evliya, 1896-1938, 1:153.

124 *Tuhfe* analizi için bkz. Bölüm 4 [II]; Meriç, 1965, s. 51, Sâî, 2006, s. 86. Du Fresne-Canaye, 1897, s. 103; Lokman, *Hünernâme*, H. 1524, fol. 285a.

125 *Tuhfe* analizi için bkz. Bölüm 4 [II]; Meriç, 1965, s. 51, Sâî, 2006, s. 86.

126 Evliya, 1896-1938, I: 151; Evliya, 1996-2007, 1: 70.

127 Eyyubî, 1991, s. 150.

128 Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 285b.

129 Kostof, 1985, s. 462.

130 Kuban, 1987, s. 84; Mainstone, 1988.

131 Barkan, 1972-79, 2: 177-82, no. 437, 443-45, 447-50, 2: 184-85, no. 461, 464, 466, 469; 2: 186, no. 476-77; 2: 187, no. 479, 481-82.

132 Mihrab ve kubbedeki yazılar kimi zaman Ahmed Karahisarî'ye (ö. 1556) atfedilir, fakat TB ve Süleymaniye masraf defterleri sadece, 1557'de caminin cümle kapısındaki inşaat kitâbesini imzalayan talebesi ve evlatlığı Hasan Karahisarî'den (Molla Hasan) söz eder. Ahmed Karahisarî'ye atıf için bkz. Derman, 1989.

133 Abdülmecid devrinde Fossati tarafından yapılan Avrupaî nakışların yerini 1960'larda bugün görülenler aldı. 2010 faaliyetleri bağlamında yapılan restorasyon sırasında caminin eski bezemelerinin bazı izleri bulunmuştur. Ramazanzâde Mehmed, 1862, s. 286-91.

134 Sâî, 1989, fol. 10a-b; Sâî, 2006, s. 150.

135 Kürkçüoğlu, 1962, s. 22 (faksimile s. 38-39).

136 Mango, 1986; Dagron, 1984.

137 Necipoğlu, 1985, s. 107-11, Necipoğlu, 2007b'de Sülemaniye kitâbeleri Şehzâde Mehmed ve Selimiye'ninkilerle karşılaştırılıyor.

138 Bkz. Bölüm 6 [I], not 19.

139 Kürkçüoğlu, 1962, s. 46.

140 Yazılar için bkz. Önkal, 1992, s. 144-48.

141 Amil Çelebioğlu, *Kanûnî Sultân Süleymân Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul, 1994, s. 44. İngilizceye çev T.S. Halman, Kemal Sılay, der., *An Anthology of Turkish Literature* içinde, Bloomington, Indiana, 1996, s. 177.

142 Du Fresne-Canaye, 1897, s. 103-4. Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi* (İstanbul, 2007), s. 340.

143 Rogers, 1999, s. 307-8'de zikredilir. Çiçekli bahçe "*jardinet tout fleuri*" olarak tarif edilir: Du Fresne-Canaye, 1897, s. 103-4.

144 Sultan Süleyman'ın Kubbetü's-Sahra onarımı ve kendi türbesinin bu yapıya gönderme yapması konusunda, bkz. Necipoğlu, 1985 ve 2008. Padişahın türbesi için ayrıca bkz. U. Tanyeli, 1991; Önkal, 1992, s. 144-58. Uğur Tanyeli bu önemli makalesinde "çift-çeperli" olarak adlandırdığı Sultan Süleyman türbesinin tipolojisinin "çift-kabuklu" bir kubbeyle örtülü Kubbetü's-Sahra'dan strüktürel farkını haklı olarak vurgularken, benim bu analojiyi tıpı tıpına bir taklit şeklinde algıladığımı varsayarak argümanımı çarpıtmıştır. Ayrıca Hz. Süleyman'ın Kudüs'teki tapınağına yapılan göndermeyi de "zorlama" ve "inanılır gibi gözükmüyor" şeklinde kabul etmemiştir. Daha sonraki bir makalesinde bu analojiyi kabul etmiş, fakat Osmanlı mimarîsini "eskilik üretimi" tavrıyla ilişkilendiren, benimkinden değişik bir yorum önermiştir. Bu makalede Kudüs'e yapılan göndermeyi İstanbulluların anlamasını imkân dışı bulur. Muhakkak ki herkesin yapılan göndermeyi anlaması beklenemez, fakat Tanyeli burayı hacıların ziyaret ettiğini ve hac menzillerini resimleyen rulolar ile menzilnâmelerde Kubbetü's-Sahra'nın yaygın olarak betimlendiğini hesaba katmamaktadır: U. Tanyeli, "Klasik Osmanlı Dünyasında Değişim, Yenilik ve 'Eskilik' Üretimi", *Afife Batur'a Armağan* içinde, İstanbul, 2005, s. 25-35. Spalato'daki Diocletian türbesiyle yapılan karşılaştırma için bkz. Kuban, 1996, s. 263.

145 Yunanca yazılı mermerler için bkz. Pigafetta, 1890, s. 147; Müller-Wiener, 1977, s. 466-67. Miss Pardoe'nun 1830'larda gördüğü maketlerin hangi tarihte yapıldığı belli değildir: Necipoğlu, 1986, s. 238, res. 23. Mescid-i Haram ve Mekke şehri ile çevresini betimleyen harap maketlerin halen İstanbul'daki T.C. Türbeler Müdürlüğü deposunda muhafaza edildiğini belirten Tanyeli'ye göre, bunlar "mimarî amaçlı olduklarını akla getirecek oranda büyük maketlerdir"; bkz. U. Tanyeli, 1991, s. 87. Kâbe'den gelen siyah taşın Hacerü'l Esved'den koparılmadığını düşünüyorum: Bkz. Kadırga Limanı'ndaki İsmihan Sultan Camii içindeki benzer taşlar hakkındaki yorumum, Bölüm 8 [III/1].

146 Du Fresne-Canaye, 1897, s. 104. Türbeye sonradan eklenen sandukalar için bkz. Önkal, 1992, s. 149-58.

147 Wratislaw, 1862, s. 64.

148 Kubbetü's-Sahra göndermesi ve onarımları için bkz. Necipoğlu, 1985 ve 2008. Üst pencerelerin içlikleri özgün olduğu halde, renkli camları yenilenmiştir. Türbe kubbesinin çini kaplumalı sekiz pandantifi, Allah, Hz. Muhammed, dört halife, Hasan ve Hüseyin isimlerinin yazıldığı yuvarlak madalyonlar taşır; bunların altındaki mukarnaslı sütun başlıklarına Allah'ın güzel isimleri hakkedilmiştir: Önkal, 1992, s. 154. Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 286b.

149 Meriç, 1965, s. 51; Sâî, 2006, s. 86.

150 Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 285a-86a. Ayrıca bkz. Hasanbeyzâde, 1980, s. 60.

151 Celalzâde, 1981, fol. 522a.

152 Sâî, 1989, fol. 10a; Sâî, 2002, s. 152; Sâî, 2006, s. 150; Celalzâde, 1981, fol. 522a.

153 Sâî, 1989, fol. 9a-b; Sâî, 2002, s. 151; Sâî, 2006, s. 149.

154 Osmanlı kaynaklarındaki mimarî betimlemelerin klişelerden ibaret olduğuna dair yaygın varsayımın son örneklerinden biri, Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi* (İstanbul, 2007), s. 248, 294'tedir. Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 284b-285b.

155 Kürkçüoğlu, 1962, s. 17, 23. Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi* (İstanbul, 2007), s. 317.

156 Celalzâde, 1981, fol. 522a. TB yazmalarından biri (Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emirî, T. 921, fol. 36a), İskenderiye'den getirtilen iki sütunun ağırlıklarını (83.000 kantar ve 79.000 kantar) verir; bunların değerleri 80 dirhemi bir akçe olarak hesaplanmıştı. İki sütunun İskenderiye'den 1552'de gelmesi ve diğer bir sütunun 1554'te Baalbek'ten gelmesi hakkında bkz. Barkan, 1972-79: no. 30, 31, 36-39; 1: 342. Barkan'ın yayınladığı belgeler. Sâî'nin dört sütunun kökeniyle ilgili raporunu kabul eden Yerasimos'da özetlenir; bkz. Yerasimos, 2002, s. 97-102. Ben de Yerasimos gibi Sâî'nin dört sütunun kökeniyle ilgili verdiği bilgiyi kabul ediyorum. Rogers, 1982. Mısır Beylerbeyi Semiz Ali Paşa'dan ısmarlanan İskenderiye'deki dört "ḳızıl serçe gözi" sütundan bahseden ferman Bölüm 5 [II]'de alıntılandı. El-Tamgrûtî, 1929, s. 53-54, Arapça metnin Fransızca tercümesi: "Soulaiman fit transporter d'Alexandrie quatre colonnes de marbre sur deux vaisseaux, dont l'un fit naufrage avec deux colonnes dont il était chargé et l'autre parvint à bon port avec les siennes. Soulaiman plaça ces dernières dans sa mosquée. Je rencontrai un jour un homme de Monastir. Il me dit qu'il se trouvait à Alexandrie, quand on enleva ces quatre colonnes, et que, n'ayant pu les faire passer par les portes de la ville, on fut obligé de pratiquer un brèche dans le mur d'enceinte." Reinhold Lubenau (1587-88), dört granit sütunun Hz. Süleyman'ın Kudüs'teki sarayına ait olduğunu farz eder; bkz. Lubenau, 1914, s. 164-66.

157 Kuran, 1986, s. 89; Kuban, 1997, s. 83.

158 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409,

fol. 117b.
159 Sanderson, 1931, s. 70-71; Moryson, 1907, s. 95.
160 Albèri, 1840-55, 1: 391.
161 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 155b; Evliya, 1996-2007, 3: 249.
162 Evliya, 1896-1938, 1: 157; Evliya, 1996-2007, 1: 65.
163 Evliya, 1896-1938, 1: 157; Evliya, 1996-2007, 1: 65. Carlier de Pinon, 1909-11, s. 190-92. Aynı şekilde, Jean Palerne (1581-83), Süleymaniye'yle ilgili şunları yazar: "... laquelle surpasse, à la verité, Saincte Sophie en beaux marbres: mais non en architecture; la hauteur de laquelle ils ont jamais sceu attaindre"; Palerne, 1991, s. 254. Ayrıca bkz. Pigafetta (1567), 1890, s. 145-46; ve Du Fresne-Canaye (1573), 1897, s. 103.
164 Evliya, 1896-1938, 1: 158-59; Evliya, 1996-2007, 1: 66.
165 Fas'lı el-Tamgrûtî (1589-91) İstanbul camilerinin Ayasofya'yı taklit etme çabasını başarısız bulur: "A Constantinople, on a bien essayé d'imiter l'architecture de cette grande mosquée, mais en vain". Modeline en yakınlaşan Süleymaniye ile Ayasofya'yı şöyle karşılaştırır: "L'architecture de Sainte-Sophie offre plus de solidité, elle est de caractère plus grandiose, d'aspect plus massif: celle de la Soulaimaniya, plus élégante, plus agréable et plus spacieuse": El-Tamgrûtî, 1929, s. 53-54. Evliya'nın karşılaştırmasından farklı olarak, el-Tamgrûtî Osmanlılar'ın Ayasofya'yı nafile taklide çalıştığı sonucuna varır.
166 Celalzâde, 1981, fol. 6a.
167 Yahya Bey'in düştüğü bu tarih nusraı için bkz. Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), 1: 17; Ayvansarâyî, 2000, s. 20.
168 Celâlzâde, 1990, s. 438-39; Sadeddin, 1992, 4: 295-96; Lokman, H. 1524, fol. 136b. Bazı kaynaklarda "*Gök Meydân*"daki ordugâhın yeri, "*Sulṭân Maṣṭabası*" olarak tanımlanır: Ayas Paşa, *Târîḫ*, BN, Ms. Schefer 1021, fol. 124b; ve Rüstem Paşa, *Tevârîḫ*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus Mxt. 339, fol. 178b-79a.
169 Bölüm 2 [II]'de ele alındı; bkz. Sauvaire, 1896; el-Rihawi, 1975, s. 222-24.
170 VGM, D. 2142, sıra no. 5, no. 89, s. 243-53, 924 (tarihli olup 947'de kopya edilmiştir). Arapça bir başka nüshası, TSK içinde, E.H. 3031. Ayrıca bkz. Mahmut Kaya, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA*, 20: 493-522.
171 Meinecke, 1978, s. 578-80; el-Rihawi, 1975, s. 224-25.
172 El-Rihawi, 1975, levha III, s. 223.
173 Memlûk yapılarının sufiler ve talebeler için aşevleri vardı, ama kamusal imaretleri yoktu; bkz. Behrens-Abouseif, 1994, s. 164.
174 Mehmed Âşık, *Menâẓır*, E.H. 1446, fol. 227a; Mehmed Âşık, 2007, 2: 631-32.
175 Daha sonraki beylerbeyiler, törensel olarak ilk Cuma namazlarını bu camide eda ettiler; bkz. Kafescioğlu, 1999, s. 74, not 23.
176 Sauvaire, 1896, s. 253.
177 Celâlzâde, 1981, fol. 439b-44a.
178 Beylerbeyiliği 29 Aralık 1551 / 17 Aralık 1552 ile Kasım 1554 arasına tarihlenir: Laoust, 1952, s. 185. Ayrıca 1551-52 ile 1555 arası tarihlerin verildiği yer: Mehmed Süreyya, 1996, 5: 1583. Oysa, paşanın kendi eserine göre, Sultan Süleyman İran seferinden Amasya'ya döndüğü zaman (1555) onu Şam'a atamıştı; bunun daha doğru olması gerekir; bkz. Şemsi Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sultân Murâd*: ÖNB, HO. 22/1, fol. 61b-64a; Şemsi Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sultân Murâd*: BN, Supplement Turc 1144, fol. 38b-40b; Şemsi Ahmed Paşa, 2003, s. 211-213, 217. Rüstem Paşa'ya atfedilen anonim tarih, "*Şâmda emîr olan Ḳızıl Aḥmed oğlından Aḥmed Paşa'ya*" Sivas Beylerbeyiliği verilip, Şam'a Hızır Paşa'nın atanmasını 1560 yılına tarihler (y. 17 Receb, 967; y. 13 Nisan 1560): İÜ, TY. Ms. 2438, fol. 296a; Codex Vindobonensis Palatinus Mxt. 339, fol. 292b; Rüstem Paşa, 1923, s. 199-200.
179 Kitâbe için bkz. Mehmed Âşık, 2007, 2: 629. Mustafa Âli, Sultan Süleyman'ın "Şam'daki Gök Meydan'da cami ve medresesi" için 962 (1554-55) tarihini verir: "*Ve yine 62 târîḫinde Şâm-ı Şerîfde bir câmi' ve medrese ki Gök Meydânında vâki'dür.*" Bu tarih herhalde külliyenin temellerinin atılışına tekabül eder; bkz. Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3904, fol. 118b. Şemsi Paşa'nın kaleme aldığı caminin Türkçe kitâbesi, tamamlanma tarihi olarak 966 senesini (1558-59) verirken, el-Gazzî 962 (1554-55) ilâ 967 (1559-60) tarihlerini verir; bkz. el-Rihawi, 1975, s. 219, levha 3.
180 VGM, Mücedded Anadolu Salis (3/2), D. 588, s. 153-61, tarih: 15 B. 964. Arapça vakfiyenin özeti için bkz. Cafar Hasani, "Takîyya as-Sulaymaniyya fî Dimaşk", *Mecellat el-Mecma' el-'ilm el-'arabî* 31 (1956): 222-450.
181 BA, MD. 7, no. 899, s. 314, sene 975 (1567-68). Mekke'deki dört müderrisin maaşlarını verir; Faroqhi, 1994, s. 95-96'da zikredilir.
182 El-'Almavî'nin metni: Sauvaire, 1896, s. 253-54.
183 BA, MD. 7, no. 398, s. 150, tarih: 19 Ra. 975.
184 BA, MD. 7, no. 1642, s. 584, tarih: 3 M. 975.
185 BA, MD. 21, no. 414, s. 172, tarih: 14 Za. 980.
186 BA, MD. 28, no. 459, s. 195, tarih: Ca. başlangıcı, 984.
187 TSA, D. 3697/2, tarih: 15 Ra. 1005.
188 Barkan, 1972-79, 1: 36, no. 9.
189 *A.g.e.*, 1: 37-38, no. 4, tarih: 2 Z. 960'tan, M. başlangıcı, 961'e kadar.
190 *A.g.e.*, 2: 9, no. 15.
191 Alıntılamadan zikreden, Müderrisoğlu, 1993, s. 123. Bkz. BA, MD. 4, no. 898, s. 87, tarih: 23 Ramazan 967.
192 Bu külliyeler için bkz. Kafescioğlu, 1999.
193 TM, Meriç, 1965 içinde, s. 23-24; Sâî, 2006, s. 79.
194 TE, Meriç, 1965 içinde, s. 83, 106; Sâî, 1897, s. 31, 38; 2006, s. 106, 109.
195 Kuran, 1986, s. 68-72.
196 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3904, fol. 118b: Kubbetü's-Sahra'nın çini kaplamalarının yenilenmesinin bitiş tarihi olarak 959 (1551-52) tarihini verir. Kubbetü's-Sahra'daki imzalı ve tarihli çiniler için bkz. Meinecke, 1988; Hillenbrand, 2002; Necipoğlu, 2008. Bence kitâbeyi imzalayan 'Abdullah Tebrizî'nin hattat olması da mümkündür; genellikle çinici olduğu varsayılır. Kubbe kasnağı çinileri daha erkene, 1545-46'ya tarihlenir. 1561-62'de yanındaki Kubbetü's-Silsile'nin çinileri eklenmiştir.
197 El-Halebî, 1990, 1: 49, 53.
198 Sauvaire, 1896, s. 254.
199 *A.g.e.*, s. 253-54.
200 Mehmed Âşık, *Menâẓır*, TSK: E.H. 1446, fol. 225b; Mehmed Âşık, 2007, 2: 628.
201 Mehmed Âşık, *Menâẓır*, TSK: E.H. 1446, fol. 225b-26a; Mehmed Âşık, 2007, 2: 628-30.
202 Goodwin bu küçük camiyi "Bir selâtin yapısı olduğunu ilân eden ikiz minaresine karşın, birçok vezir camisinden daha büyük değildir," şeklinde değerlendirir; bkz. Goodwin, 1971, s. 256.
203 Mehmed Âşık, *Menâẓır*, TSK, E.H. 1446, fol. 18a; Mehmed Âşık, 2007, 2: 631.
204 *A.g.e.*, fol. 18a; Mehmed Âşık, 2007, 2: 630.
205 *A.g.e.*, fol. 18a; Mehmed Âşık, 2007, 2: 630-31.
206 Evliya, 1896-1938, 9: 540-41; Evliya, 1996-2007, 9: 272.
207 Evliya, 1896-1938, 9: 544, 552; Evliya, 1996-2007, 9: 279.
208 BA, MD. 3, no. 317, s. 122, tarih: 966 (1558-59); Faroqhi, 1994, s. 32-41, 69.
209 Şam'ın faziletleri hakkında metinler için bkz. Kafescioğlu, 1999b, s. 71, 74; Necipoğlu, 2008.
210 Kafescioğlu, 1999b, s. 70, 78-79, 91.
211 Bu mimarlar için bkz. Bölüm 5 [I].
212 Şehzâdeler savaşı için bkz. Turan, 1961.
213 Çiftin (y. 1559'da doğan) en küçük kızı Fatma Sultan, 1580'de Siyavuş Paşa'yla evlendirildi.
214 Nurbanu için bkz. Bölüm 7 [II].
215 Albèri, 1844-50, 3: 179-83.
216 Cavalli, 1914, s. 9-10.
217 Lokman, 1987, fol. 56a-b; Costantino Garzoni (1573), Albèri, 1844-50 içinde, 1: 401-3.
218 Peçevi, 1864-67, 1: 438-39.
219 Selânikî, 1989, 1: 78. Marcantonio Donini, daha 1562'de Şehzâde Selim'in Kıbrıs'ı fethetme arzusundan söz eder; bkz. Albèri, 1844-50, 3: 182.
220 Düzdağ, 1972, s. 108-9, no. 478; Repp, 1986, s. 284, 289.
221 Pîrî, *Fetḥ-i Cezîre-i Ḳıbrus*, TSK, R. 1294, fol. 4a-5b, 76b-77b. Bu yayınlanmamış tarih 979'da (1571-72) Kıbrıs'ta yazılmıştır. Pîrî, Magosa'daki büyük Frenk kilisesi ve Lefkoşa'daki Ayasofya'nın padişah adına camiye çevrildiğini yazar, fol. 85a-b.
222 Padişah adına camiye çevrilen adadaki Gotik kiliseler için bkz. Bölüm 2 [II] ve 5 [II]. Lala Mustafa Paşa'nın Famagusta'da (Magosa) camiye dönüştürdüğü kilise, Kıbrıs fatihinin 1579 tarihli vakfiyesinde, Emevi hükümdarı Muaviye'nin adayı fethettiğinde namaz kıldığı yer olarak tanımlanıyor; VGM, Defter 746, tarih: 17 Ra. 987. II. Selim adına camiye çevrilen bir kilisede (muhtemelen Lefkoşa'daki Selimiye Camii) Peygamber'in sahabelerinin zamanından kalma bir mihrabın keşfedilmesi için bkz. Lokman, *Şehnâme*, TSK, A. 3595, fol. 100a.
223 Selânikî, 1989, 1: 88-90.
224 *A.g.e.*, 1: 87-88.
225 Lokman, 1987, fol. 55a, 56a-b.
226 Selânikî, 1989, 1: 98; Atâî, 1989, 2: 340.
227 Selânikî, 1989, 1: 98. Türbenin daha önce belirlenen yerinde geçici olarak kurulan otağ-ı hümayun için bkz. Necipoğlu, 1996. Ayasofya'nın onarımı Bölüm 3 [IV]'te ele alındı, res. 107-9.
228 Lokman, *Şehnâme*, TSK, A. 3595, fol. 55 vd.; Selânikî, 1989, 1: 94-96; Âli, İÜ, T. 5959, fol. 459a-60a; Atâî, 1989, 2: 224; Hasanbeyzâde, 1980, s. 85-86. Padişah adına Navarin fatihi Kılıç Ali Paşa tarafından inşa ettirilen Navarin Kalesi için bkz. Selânikî, 1989, 1: 96.
229 II. Selim'in yaşarken ve öldükten sonra tanzim edilen vakfiyeleri şunlardır: VGM, Defter 608, tarih: Ş. sonu, 965 (1558); Defter 741, tarih: 12 Z. 977 (1570); Defter 2134, no. 1, tarih: Ş. sonu, 965 (1558) ve no. 2, tarih: C. 977 (1569).
230 Ayasofya hazîresinde, ağaç dikip çiçek eken bir bahçıvan görevlendirildi; bu hazireye III. Murad şehzâdeler (kendi çocukları) için daha küçük bir türbe ile bir sebil (*sikâye*) yaptırdı; VGM, Defter 2148, no. 16, tarih: N. 987; Defter 1550, s. 79-157, tarih: Ra. başlangıcı, 987; Defter 2136, s. 127-30, tarih: Ra. başlangıcı, 987.
231 Necipoğlu, 1992a; Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 152b; Âli, Nuruosmaniye, Ms. 3409, s. 435.
232 Cenova, Archivio di Stato, no. 2170, 19 Şubat 1575 tarihli belge, III. Murad'ın Eyüp ve selâtin camilerini (II. Mehmed, II. Bayezid, I. Selim, I. Süleyman ve nihayet Ayasofya) ziyaretini betimliyor: "... *poi ando à Santa Sofia ora la fan nominato Selimia dal nome de Soltan Selim.*"
233 Resimler Necipoğlu, 1996'da yayınlanmıştır.
234 Türbe ve kitâbeleri için bkz. Önkal, 1992, s. 164-70; III. Murad'ın çocukları için türbenin yanına eklenen tarihsiz, Şehzâdeler türbesi için bkz. s. 175-77. Sultan Süleyman ve II. Selim türbelerinin "çift çeperli" kubbeli yapıları ayrıntılı şekilde U. Tanyeli, 1991 ve G. Tanyeli 1991'de incelenmiştir. U. Tanyeli'ye göre, defne-örgü silmesi ya "bilinçli bir tutum güdülmeden" çevredeki Geç Antik anıtlardan etkilenmiş ya da türbede "bir Avrupalının istihdam edilmiş" olmasının sonucu olabilir. Her iki türbenin de yapımına padişahların yaşamları sırasında başlandığını öne sürmesi hatalıdır (U. Tanyeli, 1991, s. 84-85). Sadece bu türbelerin yeri (ve herhalde planları) belirlenmiş, fakat yapımları padişahlar ölene kadar başlatılmamıştır. Bu klasik dönem hanedan geleneği için bkz. Necipoğlu, 1996.
235 BA, MD. 4, no. 545, s. 51, tarih: 24 B. 967; MD. 3, no. 993, s. 339, tarih: 18 Ş. 967 (Aykut ve diğerleri, der., 1993, s. 445'te yayınlanmıştır). Müderrisoğlu, 1993, s. 472'de zikredilir.
236 Müderrisoğlu, 1993, s. 472; Küçükdağ, 1997, s. 10-11, 38-40'ta zikredilir.
237 BA, MD. 3, no. 1107, s. 374, tarih: 18 Ş. 967.
238 BA, MD. 3, no. 1108, s. 374, tarih: 18 Ş. 967; Aykut

ve diğerleri. der., 1993, s. 490'da yayınlanmıştır.
239 BA, MD. 3, no. 1106, s. 374, tarih: 18 Ş. 967; *a.g.e.*, s. 490'da yayınlanmıştır.
240 Küçükdağ, 1997, s. 51'de zikredilir, tarih: Ra. 971.
241 Barkan, 1942, s. 355-56; Müderrisoğlu, 1993, s. 474-75; Eyice, 1965; Küçükdağ, 1997.
242 Lokman, *Zübdet*, TSK. H. 1321, fol. 87a-b.
243 Küçükdağ, külliyenin Sultaniye olarak adlandırılmasının nedeninin, gerçek bânisinin padişah olmasından kaynaklandığı görüşündedir; bkz. Küçükdağ, 1997, s. 25. Bu görüşe katılmıyorum.
244 *A.g.e.*, s. 93-96.
245 BA, MD. 7, no. 1404, s. 486, tarih: 13 Za. 975; MD. 7, no. 1848, s. 665, tarih: 9 S. 976; Müderrisoğlu, 1993, s. 472-73'te zikredilir.
246 Lokman, *Zübdet*, TSK, H. 1321, fol. 87b.
247 Müderrisoğlu, 1993, s. 469-70. Diğer çeşmelerin üçü bugün hâlâ mevcuttur.
248 *A.g.e.*, s. 469.
249 *A.g.e.*, s. 473.
250 *A.g.e.*, s. 473; Küçükdağ, 1997, s. 12-15.
251 Bu alanda, 1989-90'da başlatılan ve devam eden arkeolojik çalışmalar, Müderrisoğlu, 1993; ve Küçükdağ, 1997'de özetlenmiştir.
252 Arkeolojik araştırmalar sırasında, vakfedilmiş dükkânların sadece otuz yedisi ortaya çıkarılmıştır. Geriye kalan dükkânlardan bazılarının kamusal çeşmeli anayola bakıyor olması mümkündür.
253 Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği mekteb. 1874'te restore edildi; bkz. Küçükdağ, 1997, s. 66-69.
254 İstanbul'dan planlanan külliyenin yetenekli bir hassa mimarı tarafından yapıldığı görüşü için bkz. Kuran, 1986, s. 157-61; ve Eyice, 1965, s. 136-37. Sinan'ın emri altında çalışan Halebli mimar Cemalüddin'in rolü, Müderrisoğlu, 1993, s. 107-8; ve Küçükdağ, 1997, s. 32-33'te ortaya konmuştur.
255 Padişah, bir fermanla mimar Cemalüddin'i oğlunun bina projesine atadığı sırada, Sokollu,1560 baharında İstanbul'a döndü. Bu kronolojiyi G. Veinstein, "Soḳollu Meḥmed Pasha", *EI(2)*, 9: 707'ye dayandırıyorum. Suyolcusu Cemalüddin adlı bir mimar Sokollu'nun Medine'deki hamamı ve suyolu inşaatına 1568'de atandı; bkz. Bölüm 8 [III: 2], dipnot 372-73. Acaba bu mimar ile Karapınar külliyesinin Halebli mimarı aynı kişi miydi sorusu akla geliyor, fakat şimdilik cevaplandırmak için yeterli kaynak bulamadım.
256 Dündar, 2001, s. 168-69'da zikredilir.
257 Dündar'a göre bu mimar 1573'te payitahttaki kaldırımların onarımına nezâret eden Mimar Mehmed (Subaşı) olmalıdır; Dündar, 2001, s. 169. Bu mimar Sultan Ahmed Camii'ni inşa eden (Sedefkâr) Mimar Mehmed Ağa'dan farklıdır.
258 Artık mevcut olmayan ikinci revak için bkz. Kuran, 1986, s. 158; ve Müderrisoğlu, 1993, s. 493.
259 Karapınar'daki caminin cümle kapısının resmi için bkz. Kuran 1986, s. 158, res. 179. III. Mehmed'in türbesindeki istiridye alınlıklı giriş kapısının resmi; Önkal, 1992, s. 191, res. 90. Çinili Köşk'teki III. Murad çeşmesi: Ayverdi, 1973-74, s. 751; Eldem, 1969-74, I: 74.
260 Kuran, 1986, s. 159; Kuran, 1987, s. 115.
261 Kuran, 1973; Goodwin, 1971, s. 302.
262 Müderrisoğlu, 1993, s. 465-68; Eyice, 1965, s. 133. Diğer kitâbeler 1263'teki (1847) onarımları kaydeder.
263 Farklı bir görüşle Küçükdağ, şehzâdenin isminin konulmamış olmasının nedenini, gerçek bânisinin Sultan Süleyman olmasına yorar; bkz. Küçükdağ, 1997, s. 25.
264 Bu âyetin yorumu ve alıntılandığı diğer camiler için bkz. Necipoğlu, 2007b.
265 Selimiye ve Sultan Selim türbesindeki kitâbeler aşağıda zikrediliyor.
266 Evliya, *Seyâḥatnâme*, TSK, B. 304, 3: 16a; Evliya, 1996-2007, 3: 23.
267 Müderrisoğlu, destekleyici kanıt olmaksızın, ikinci minarenin Selim'in padişah olmasından sonra eklenmiş olması gerektiğini varsayar; bkz. Müderrisoğlu, 1993.
268 Sâî, 2006, s. 79. Konya'daki cami için bkz. Kuran, 1986, s. 157 (Kuran'a göre, bu camiyi Sinan'ın 1560'lardaki üslûbuyla bağdaştırmak güçtür); ve Goodwin, 1971, s. 117-22.
269 Lokman, 1987, fol. 54a.
270 Bkz. Bölüm 6 [III]: Muradiye Külliyesi.
271 Le Corbusier, 1989, s. 72. Bruno Taut da, Selimiye'yi bir "şehir tacı" (*die Stadt Krone*) olarak betimlemiştir: zikreden, Kuban, 1997, s. 127.
272 Sâî, 1989, fol. 14b; Sâî, 2002, s. 168; Sâî, 2006, s. 157.
273 Sâî, 1989, fol. 15a-b; Sâî, 2002, s. 165; Sâî, 2006, s. 155.
274 18. yüzyılda Dâyezâde'nin anlattığına göre, Rus elçisi maiyetiyle Edirne'ye geldiğinde, "Hıristiyan milletler arasında bile bu cami çok ünlü olduğu için", Sultan Selim Camii'ni görmeden konağına gitmedi. Nedeni sorulduğunda, şu cevabı verdi: "Bizim ülkemizde bu caminin mimarîsi konusunda çok şeyler anlatılır. Anlatılanların gerçek olup olmadığını görmek, ayrıntılarıyla incelemek, ölçüleri hakkında bilgi sahibi olmak istedim. Anlatılanlar abartmasız doğruymuş. Bu yüzden hizmetimde bulunan bir ressama caminin resmini yaptırdım, kralıma mutlaka göstermem gerekiyor"; sadeleştiren Sönmez, 1988a, s. 105.
275 II. Selim'in Edirne'de kaymakam olarak görev dönemi, Bölüm 6 [I]'de Şehzâde Mehmed Camii başlığı altında ele alındı. 1550'de Manisa'ya geri dönmek istemeyen Selim, payitahta kardeşi Mustafa'dan daha yakın olabilmek amacıyla Edirne'de kalmak için babasına yalvardı, fakat bu dileği hanedan âdetlerine uygun bulunmayarak reddedildi; bkz. Dzaja ve Weiss, 1995, s. 398, 423. 426.
276 Selânikî, 1989, I: 66.
277 BA, MD. 7, no. 1006, s. 348, tarih: 7 N. 975.
278 Bu belge, Bölüm 3 [IV]'te tartışıldı.
279 İlk bina emini Edirne hassa harcı emini, müteferrika Halil Bey (veya Çelebi) idi; ikinci emin için bkz. Bölüm 5 [III]; BA, MD. 7, no. 1367, s. 475, tarih: 8 Z. 975; MD. 7, no. 1529, s. 539, tarih: 8 Z. 975; MD. 7, no. 1578, s. 559, tarih: 23 Z. 975; MD. 7, no. 1589, s. 564, tarih: 24 Z. 975. Köşk için verilen para, BA, KK. 1768 Büyük Ruznamçe defterinde kaydedilmiştir; sene 977-78 (1570-71), fol. 32a: (M. 978) *"Teslîm be-Ḫalîl Çelebi emîn-i binâ-i câmi'-i şerîf der Edirne kim mühimmât-ı köşk-i cedîd ve ġayri der sarây-ı 'âmire"*.
280 BA, MD. 7, no. 1981, s. 722, tarih: Ra. başlangıcı, 976.
281 Cenova, Archivio di Stato, no. 2170, no. 300: "se a Cargato alchuna grossa Colone per Rodosto sopra alchune galeaze per eser poi condote per tera in andrinopoli per la Nova moscheta del Gran. Sr."
282 Venedik, Marciana Kütüphanesi, IT. Cl. VII (8872), fol. 45b, Pera'dan gönderilen rapor (*dispàccio*).
283 *A.g.e.*, fol. 110b.
284 BA, KK. 1867, s. 83, tarih: 25 L (Şevval) 976. Bu kaydın başka bir versiyonu Barkan, 1972-79, I: 50, not 8'de alıntılanıyor: *"İn'âm be-Sinân Aġa ser-mi'mârân-ı ḫâṣṣa der vaḳt-i nihâden-i esâs-ı binâ-i câmi'-i şerîf-i ḥażret-i pâdişâh-ı 'âlempenâh der Edirne, câme-i mîraḫûrî 'an serâser-i elvân, 1 şevb. be-dest-i Meḥmed 'ulûfei."* Fakat burada verilen temel atma tarihini Barkan yanlış okumuştur: 12 Şubat 1569 (25 Ş [Şaban] 976), BA, KK. 1767. Bu defteri kontrol ettiğimde, fol. 8b'de verilen tarihin yine 25 Şevval 976 olduğunu tespit ettim. Aynı kayıt BA. KK 664, s. 12, sene 976 tarihli teşrifat defterinde de tekrarlanıyor. Lala Mustafa Paşa'nın vezir oluşu için bkz. Mehmed Zaim, *Târîḫ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi Tasnifi, Ms. 237, fol. 300b.
285 Bu eser Farsçadır: Lokman, *Şehnâme*, TSK, A. 3595, s. 55-57, 152-56.
286 Lubenau, 1912, I: 119; Wratislaw, 1862, s. 41.
287 Selânikî, 1989, I: 84-90.
288 Evliya, *Seyâḥatnâme*, TSK, B. 304, 3: 154a-55b; Evliya, 1996-2007, 3: 246. Rüya için bkz. Bölüm 2 [II].
289 Kafadar, 1995, s. 148-49.
290 Beşir Çelebi, 1946.
291 Evliya, *Seyâḥatnâme*, TSK, B. 304, 3: 154b.
292 Dâyezâde, bu mevkii Eski Saray'ın teberdarlarının, yani baltacılarının odalarının yeri olarak tanımlar; Sönmez, 1988a, s. 103-4, 121.
293 Bkz. Bölüm 3 [II] ve 4 [II].
294 Evliya, *Seyâḥatnâme*, TSK, B. 304, 3: 154b, 169a; Evliya, 1996-2007, 3: 246, 269. Ayasofya'nın kubbesiyle ilgili inanç için bkz. Necipoğlu, 1992a.
295 Bkz. Bölüm 2 [II].
296 Sanderson, 1931, s. 71.
297 Edirne'deki Eski Saray, I. Murad (1360-89) tarafından kurulmuştu. Sinan'a acemioğlanlar için hina etmeyi önerdiği hamamın masraflarının tahminini hazırlamasını emreden bir ferman gönderilmiştir: BA, MD. 9, no. 136, s. 50, tarih: 3 L. 977. Bu hamam için yapılan bir ödeme hususunda, bkz. BA, KK. 1768 Büyük Ruznamçe, tarih: 977-78 (1570-71), fol. 32a: *"mühimmât-ı binâ-i ḥammâm-ı cedîd der sarây-ı 'atîḳ-i Edirne"*. Başlangıçta baltacıların odalarına ait fırının yeri, yeniçeri odalarının yakınındaydı; bkz. BA, MD. 12, no. 907, tarih: 5 Ca. 979; MD. 12, no. 949, s. 495, tarih: 7 Ra. 979; MD. 14, no. 1008, s. 699, tarih: 13 B. 978; MD. 14, no. 1456, s. 979, tarih: S. sonu 979.
298 Selimiye ile ilgili bazı fermanlar Tuncay, 1969'da derlenmiştir. 1568'de İstanbul-Edirne yolundaki kadılara, camide çalışmak üzere gönderilen kürek mahkûmlarına (forsa), para karşılığı yiyecek sağlamaları emredildi (BA, MD. 7, no. 2376, s. 866, tarih: 6 Ca. 976). 1570'te yeniçeri ağasına cami için yüz acemioğlan toplaması emredildi (BA. MD. 9, no. 122, s. 46, tarih: 3 L. 977). Aydıncık kadısına 1570'te, Aydıncık ve Kapıdağı'ndan taş ustalarını aletleriyle birlikte Edirne'ye göndermesi talimatı verildi; bunların isimlerinin verildiği listede Sinan'ın mührü vardı (BA, MD. 9, no. 11, s. 4, tarih: 25 N. 977). 1571'de, padişah Sinan'ın cami ve inşaatında istihdam edilenler hakkındaki ilerleme raporuna yanıt verdi (BA, MD. 12, no. 985, s. 514, tarih: 15 Ra. 979).
299 BA, MD. 9, no. 216, s. 82, tarih: 20 L. 977.
300 Ferecik kadısına 1568'de İnoz'da (Enez) bulunan sütunları ve oradaki "renkli taş ocağından" (*rengâmiz taş ma'deni*) belirtilen boyutlara uygun olarak kesilmiş taşlar göndermesi emredildi: BA, MD. 7, no. 2145, s. 785, tarih: 3 Ra. 976.
301 Kırmızı taş 1570'te Trakya'daki Kırkkilise'den (Kırklareli) çıkartıldı: BA, MD. 9, no. 36, s. 14, tarih: 20N. 977.
302 BA, MD. 7, no. 2657, s. 963, tarih: 25 Ca. 976.
303 BA, MD. 17, no. 15, s. 9, tarih: 25 M. 979.
304 Aydıncık kadısına 1568'de, mermer kıtlığı yaratabileceği gerekçesiyle, sultanî izin olmaksızın kimseye oradan mermer çıkartmaması emredildi (BA, MD. 7, no. 2170, s. 794, tarih: 6 Ra. 967). Aynı yerin kadısına 1570'te hünerli taş kesme ustalarını aletleriyle birlikte acilen Marmara Adası'nın "ocaklarına" (*kârhenkler*) gönderme talimatı verildi (BA, MD. 14, no. 506, s. 350, tarih: 12 R. 978). 1570'te yine aynı kadıdan, Aydıncık'taki ocaktan Hüsrev Reis ve Mehmed Reis nezâretinde cami için ne kadar mermer çıkarıldığına ilişkin bir rapor göndermesi istendi (BA, MD. 14, no. 175, s. 125, tarih: 15 S. 978). Trakya'daki Ereğli kadısına 1570'te, gemiyle Aydıncık'tan oraya gelen mermerleri gemiden indirmesi emredildi (BA, MD. 14, no. 588, s. 415, tarih: 22 Ca. 978). 1572'de Sinan, Aydıncık'tan gönderilen mermerin Ereğli limanına geldiği konusunda bilgilendirildi (BA, MD. 16, no. 341, s. 179, tarih: Z. 979).
305 1571'de Galata'da bir gemi kaptanına, Marmara Adası'ndaki mermerin kesimi için para verildi (BA, KK. 1768, fol. 101b, tarih: N. 978): *"Berâ-yı bürîden-i seng-i mermer der cezîre-i Marmara ki câmi'-i şerîf der maḥmiyye-i Edirne."* 1571'de kapudan-ı deryaya gönderilen bir emir, *"mi'mâr ḫalîfelerinden Ḳara Ḥasan"*ın önceden Marmara Adası'nda mermer sütun kaideleri ve başlıkları kesecek yirmi beş kürek mahkûmuna nezâret etmiş

olduğunu bildirir. Şimdi aynı esirlerin aletleriyle birlikte 850 mermer çerçeve (*söve*) kesmek için tersâneden gönderilmesi lazım olduğundan, kapudan-ı deryadan, Husan ve ekibini adaya götürecek bir devlet gemisi temin etmesi istenmiştir (BA, MD. 10, no. 180, s. 113, tarih: 29 Ş. 979).

306 1572'de, Selânik ve Sidrekapsi (Sidhirókastrón) kadılarından, 4.000 kantar kurşun göndermeleri istendi; aynı emrin kopyaları Sofya, Kratova ve Üsküb kadılarına da gönderildi, fakat onlardan 3.000 kantar kurşun istendi (BA, KK. 67, Ahkâm Defteri, s. 23, tarih: 6 M. 980). 1573'te, Üsküb kadısına önceden gönderilen 12,000 kantara ek olarak 8.000 kantar kurşun daha göndermesi emredildi (BA, KK. 67, s. 841, 1030, tarih: 26 L. 980).

307 Edirne bostancı başısından 1572'de suyolu için bilirkişilerle beraber bir tahmin hazırlaması istendi (BA, MD. 10, no. 246, s. 161, tarih: 4 L. 979). 1574'te bostancı başının, 1 *lüle* ve 1 *maşura* su getiren tamamlanmış suyolunun masraf defterini göndermesi emredildi (BA, MD. 26, no. 795, s. 277, tarih: 7 B. 982). Edirne'nin bostancı başına, kaynağı Kaya adlı köyden çıkan suyolu için 1574'te para gönderildi: "*Berâ-yı üverden-i âb-ı câmi'-i şerîf-i cedîd ki hâliyâ binâ şüde-est der mahrûse-i mezbûre, ki der karye-i Kaya zâhir şüde-est*" (BA, KK. 1770, fol. 28b, tarih: R. 982). Hattat ve kubbe kemerlerinin tamamlanmasına ilişkin belgeler aşağıda zikrediliyor.

308 Bu fırının Bölüm 3 [III]'te zikredildi.

309 BA, KK. 67, Ahkâm Defteri, s. 776, tarih: 22 Ş. 980.

310 BA, KK. 67, Ahkâm Defteri, s. 1007, tarih: 25 L. 980.

311 "*Mi'mârbaşına virildi.*" BA, MD. 21, no. 461, s. 191, tarih: 21 Za. 980.

312 BA, MD. 22, no. 522, s. 267, tarih: 26 R. 981 (27 R. 981'de "*Lütfî Çavuş virildi*").

313 BA, KK. 1770, fol. 13b, tarih: M. 982 (1574): "*Teslîm be-Sinân Ağâ ver-mi'mârân-ı hâssa ki tılâ-i 'alemhâ ve pencerehâ-i câmi'-i şerîf der Edirne.*"

314 BA, MD. 26, no. 770-73, s. 267, tarih: 28 C. 982.

315 BA, MD. 26, no. 848, s. 292, tarih: 15 B. 982. Lokman ilk Cuma namazının Şaban ayında bir Cuma günü kılındığını ve sultanın o ayın sonunda vefat ettiğini yazar; Lokman, *Şehnâme*, TSK, A. 3595, s. 154-55.

316 VGM, Defter 2113, tarih: Ramazan 987; Defter 1550, tarih: Ra. başlangıcı, 987; Defter 2136, tarih: Ra. başlangıcı, sene 987.

317 BA, MD. 27, no. 967, s. 403, tarih: 15 Z. 983.

318 BA, MD. 34, no. 467, s. 221, tarih: 11 Ra. 986.

319 BA, MD. 35, no. 416, s. 164, tarih: 15 C. 986.

320 BA, MD. 52, no. 586, s. 224, tarih: 10 M. 992. Bu fırının suyolu nâzırı İsmail Çavuş'un eline verilmiştir.

321 Kapudan-ı deryaya, esirleri bir muhafızla birlikte Hüseyin Çavuş'a göndermesi emredildi (BA, MD. 52, no. 707, s. 267, tarih: 16 S. 992).

322 Yayınlanmış belgeler için bkz. Meriç, 1963; ve Tuncay, 1969.

323 BA, MD. 73, no. 682, s. 302, tarih: 29 Za. 999. Eski fotoğraflarda görülen yemişkapanı, iki katlı büyük bir kervansaraydı; bkz. Kuran, 1986, s. 174.

324 II. Selim'in Tire'deki darülkurrasının şeyhi olan ve Edirne'de yeni inşa edilmiş darülhadise atanan Abdüllatif'in, 23 Ekim 1574'te hizmete başlaması emredildi; BA, MD. 26, no. 827, s. 285, tarih: 7 B. 982.

325 Aslanapa, 1986, s. 264. Arastayı Sinan'ın planlamış olması görüşü için bkz. Kuran, 1986, s. 165. Arastanın doğusundaki dükkân sırasının Sinan tarafından inşa edildiğine ilişkin hipotez Kuruyazıcı, 1986'da savunulur. Diğer yayınlarda mekteb olarak tanımlanan yapı, Kuran'a göre bir darülkurradır: Kuran 1986, s. 173.

326 Kuban, 1997, s. 133. Sâî, 2006, s. 155; bu pasajın yorumu ile karşılaştırmalı minare ve kubbe boyutları için bkz. Bölüm 4 [II].

327 Minarelerin yüksekliği 70,89 metredir.

328 Kuban, 1997, s. 127-28; Kuban 1997a, s. 128, 135.

329 Sâî, 1989, fol. 15b; Sâî, 2002, s. 169. Dâyezâde için bkz. Sönmez, 1988, s. 113. Kubbetü's-Sahra'nın Kıyamet Günü ve Tanrı'nın tahtıyla ilgili çağrışımları için bkz. Raby ve Johns, der., 1992; Grabar, 1996; Necipoğlu, 2008. Şehzâde Mehmed, Süleymaniye ve Selimiye camilerinin epigrafik programları Necipoğlu, 2007b'de karşılaştırılmıştır.

330 Kuran, 1986, s. 166. Üç Şerefeli'ye II. Bayezid gibi Edirne'deki diğer selâtin camilerinin şadırvanlarının da çauları yoktur. Kuban, Sinan'ın ön avluyu tamamlanmamış olarak bıraktığını varsayarak, şadırvanın yapımını bir yardımcısına atfeder. Sonradan yapıldığını iddia ettiği bu çatısız şadırvanın hiçbir zaman bitirilmediğini düşünür. Sonuçmaat yeri revağının her iki taraftan daha kısa revaklarla birleştirilmesindeki uyumsuzluğu da eleştirir; bkz. Kuban, 1997, s. 145, 148. Halbuki yukarıda zikredilen 1573 tarihli fermân ön avlunun döşemesinden ve şadırvanından bahseder. 1576 tarihli fermân ise sadece dış avlunun duvarının tamamlanmadığını belirtir. Bu nedenle dış avlunun duvarı ile kapılarının Selim'in ölümünden sonra, Sinan'ın uzaktan kumandası altında yapıldığını düşünüyorum.

331 Kilise için bkz. Müller-Wiener, 1977.

332 Daha eski çıkınıtılı mihrablar (İstanbul'daki Atik Ali Paşa ve Silivri'deki Piri Mehmed Paşa'mınkiler gibi), bazı T-tipi camilerde de mevcuttur; bkz. res. 85, 88.

333 Müezzin mahfilinin Sinan'a yakışmayan bir tasarım olduğu fikri için bkz. Kuban, 1997, s. 143; Kuban, 1997a, s. 140: "Kanımca bu merkezî müezzin mahfili Selimiye'de görülen bazı tasarım ve uygulama sürçmelerinin en önemlilerinden biridir."

334 Özgün nakışlar 1980'lerde yapılan restorasyonda keşfedildi.

335 Müezzin mahfilinin simgeselliği, Akın, 1995'te yorumlanır. Akın bu mahfilde, erken Osmanlı zaviyelerinde ve zaviyeli camilerindeki şadırvanlı havuzların uzak anısını görür; *axis mundi*yi temsil eden havuzlar tanrı ile mistik birleşmenin altını çiziyordu; Dâyezâde, Sönmez, 1988 içinde, s. 114.

336 Burelli, 1988, s. 75.

337 Kuban, 1997, s. 137-39.

338 Procopius'un ekphrasisi, Mango, 1986, s. 74-75'te İngilizceye tercüme edilmiştir. Sâî, 1989, fol. 15a-b; Sâî, 2006, s. 156.

339 Sâî, 1989, fol. 14a-15b; Sâî, 2006, s. 156.

340 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304 3: 155a; Evliya, 1996-2007, 3: 247.

341 Evliya, *Seyâhamâme*. TSK, B. 304, 3: 155a; Evliya, 1996-2007, 3: 247.

342 Dijkema, 1997, s. 58-59, no. 37. Şehzâde Mehmed, Süleymaniye ve Selimiye camilerinin epigrafik programlarının birbiriyle karşılaştırılması için bkz. Necipoğlu, 2007b.

343 Mavi üzerine beyaz ve beyaz üzerine mavi hatlar, sadece Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki camisinin kitâbelerinde görülür.

344 Cemaatle namaz kılmanın farz olduğu ile ilgili, kıble duvarının her iki kanadının üzerindeki kırmızı üzerine beyaz hat şeritleri (Kur'an, 4: 103, 33: 56), 1223 tarihlidir ve daha sonradan eklenmişe benzerler. Bunların altındaki, yine 1223 tarihli mavi üzeribe beyaz yazı şeridi, görsel olarak mihrab çıkıntısındaki kitâbe şeridiyle aynı hizada olduğundan, özgün kitâbelere dayanıyor olabilir. Buradaki âyetler (Kur'an, 113: 1-5, 114: 1), bilinmeyenden, cehennem ateşinden ve insan yüreğindeki kötülükten kaynaklanan korkulardan korunmak için dualardır.

345 Kıble duvarının sağ kanadındaki ilk çini pencere alınlığında şunlar yazılıdır: "'Rabbimiz! Bize dünyada da, âhirette de iyiyi ver, bizi ateşin azâbından koru,' diyenler vardır" (2: 201). İkinci alınlık, aynı temanın bir çeşitlemesidir: "Allah, 'Rabbimiz! Biz şüphesiz inandık, bunun için günahlarımızı bize bağışla ve bizi ateşin azabından koru,' diyen, sabreden, doğru olan, gönülden kulluk eden, hayra sarf eden ve seher vakitlerinde bağışlanma dileyen kulları görür" (3: 16-17). Üçüncü alınlıkta şunlar yazar: "Rabbim! Bana hükümranlık verdin, rüyaların yorumunu öğrettin. Ey göklerin ve yerin yaratanı! Sen dünya ve âhirette dostumsun; benim canımı Müslüman olarak al ve beni iyilere karıştır" (12: 101). Kıble duvarının sol kanadındaki ilki çini pencere alınlığı kesintisiz olarak Âl-i İmrân suresinden iki âyeti aktarır; hünkâr mahfilinin alnındaki üçüncü alınlıkta kitâbe yer almaz. Kitâbeli alınlıklardan biri Tanrı'nın kılavuzluğu ve bağışlaması için yakarır: "Rabbimiz! Bizi doğru yola erdirdikten sonra kalplerimizi eğriltme, katından bize rahmet bağışla; şüphesiz Sen sonsuz bağışta bulunansın" (3: 8). Diğer alınlık, Tanrı'nın Hükûm Günü'ndeki hakemliğine göndeme yapar: "Rabbimiz! Doğrusu geleceği şüphe götürmeyen günde, insanları toplayacak olan Sensin, zira Allah verdiği sözden caymaz" (3: 9).

346 Şiirin tamamı, Rifat Osman, 1999, s. 37'de aktarılır.

347 Bkz. Sönsöz; ve Kuran, 1990-91.

348 Tanman, burayı bir "itikâf hücresi" olarak adlandırır; bkz. Tanman, 2001, s. 151-61, 239-45. Rifat Osman'a göre, "abdest yenilemek için yapılmış iken 1253 (M. 1837) tarihinde bu küçük odanın penceresi genişletilerek kapıya dönüştürülmüş ve mihrabın soluna rastlayan minare kaidesine dışarıya doğru ahşâb bir abdest-hâne yapılmıştır": Rifat Osman, 1999, s. 32.

349 Sultanın şeyhi için bkz. bu bölümün başı, 6 [II]. Kapının solundaki çini pano, 1877'de işgalci Rus askerlerinin generali tarafından sökülmüş ve Moskova'ya götürülmüştür; "çinilerin yerine boya ile taklid nakışlar yapılmıştır"; bkz. Rifat Osman, 1999, s. 32.

350 Tanman, 2001, s. 153-54'e göre, kitâbelerdeki âyetlerin eksik parçaları eklendiğinde, bunlar Halvetî tarikatının *Vird-i Settâr*'ında belirtilen Esmâü'l-Hüsnâ zikirlerinin sırasıyla örtüşür. Çini pencere alınlıkları arasında, Hz. Muhammed ve Ali'nin isimlerini tekrarlayan küfî panolar vardır. Tanman, burada Ali'nin adının alışılmamış şekilde öne çıkarılmasını, Halvetî tarikatının soyağacına bir gönderme olarak yorumlar.

351 Sâî, 1989, fol. 15b; Sâî, 2002, s. 167; Sâî, 2006, s. 156.

352 Sâî, 1989, fol. 14b; Sâî, 2002, s. 168; Sâî, 2006, s. 157.

353 Sâî, 1989, fol. 15b; Sâî, 2002, s. 165; Sâî, 2006, s. 156.

354 VGM, Defter 2136, s. 127.

355 Selânikî, 1989, I: 95.

356 Mehmed Âşık, *Menâzır*, TSK, E.H. 1446, fol. 397b-98b; Mehmed Âşık, 2007, 3: 1107.

357 Evliya, *Seyâhatnâme*. TSK, B. 304, 3: 154b; Sönmez, 1988a, s. 104, 118; Kantemir (Cantemir), 1979-80, 2: 270-71.

358 Hibri Abdurrahman, *Enîs'ül Müsâmirîn*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 21, fol. 12a-b.

359 *A.g.e.*, fol. 12b-13a.

360 Evliya, 1996-2007, 3: 247.

361 Evliya, 1996-2007, 3: 247-248.

362 Evliya, 1996-2007, 3: 249.

363 Araz, 1954.

364 Dâyezâde, "Selimiye Risâle.si", Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, T. 923, Sadeleştirilmiş Türkçe metin için bkz. Sönmez, 1988a, s. 105-6.

365 Sâî, 2006, s. 155; Goodwin, 1971, s. 266.

366 Bkz. Bölüm 2 [II].

367 Selânikî, 1989, I: 432.

368 *A.g.e.*, I: 427-32; Kafadar, 1986a, 1991a, 1993.

369 Padişahın hastalığı (*mal caduco*) için bkz. anonim 1579 tarihli "Relazione", Albèri, 1840-55 içinde, 1: 463-64; ve Giovanni Moro (1590), *a.g.e.* içinde, 3: 332.

370 Gianfrancesco Morosini (1585), Albèri, 3: 283-84 içinde, Giovanni Moro (1590), *a.g.e.* içinde, 3: 328; Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 497b-98a; Âli, 2000, 2: 237-39.

371 Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 497b-98a; Âli, 2000, 2: 237-39; ve Salomone Cornano'nun raporu, Rosedale, 1904 içinde, s. 19-33.

372 Lorenzo Bernardo (1592), Albèri, 1840-55 içinde, 2: 351; Giovanni Moro (1590), *a.g.e.* içinde, 3:332.

373 Sünnet şenlikleri için bkz. Atasoy, 1997.
374 Morosini'nin 1585 tarihli raporundan alıntı, Peirce, 1993 içinde, s. 238.
375 Valide sultanın 22 Za. sene 991'deki (7 Aralık 1583) ölümü için bkz. Selânikî, 1989, 1: 140-41. Şehzâde'nin Manisa'ya yola çıkış ve varış tarihleri, Emecen, 1989, s. 37'de belirtiliyor.
376 Âli, 2000, 2: 239, 245-49; Hasanbeyzâde, 2004, 2: 400. Hasanbeyzâde, 1980, s. 151; ayrıca bkz. s. 97, 161.
377 Bkz. Bölüm 5 [I, II]. Lokman, tamamlanma tarihini 1576 (M. 984) olarak belirler: *Şehinşâhnâme*, İÜ, F. 1404, fol. 49a; ve *Zübdet*, TSK, H. 1321, fol. 103b. Mekke kadısına, 1577'de tamamlanan kubbelerin altındaki zeminin döşenmesi emredildi (BA, MD. 33, no. 1, s. 1, tarih: 3 N. 985). O yıl, inşaat kitâbesinin metni Mekke'ye gönderildi (BA, MD. 31, no. 858, s. 386, tarih: 1 Ş. 985).
378 Medrese için bkz. VGM, Defter 2136, tarih: Ş. ortası, 1006 (1598).
379 Bkz. Bölüm 5 [I].
380 Lokman, Medine'deki inşaatın başlangıcı olarak M. 984 (1576) tarihini verir: Lokman, *Şehinşâhnâme*, İÜ, F. 1404, fol. 49a. O yıl, Mekke'deki onarımlardan sorumlu olan Cidde sancakbeyi, Ahmed Bey, padişah adına Medine'de yapılacak bir medrese ve imaretin inşaatında bina emini olarak hizmet etmekle görevlendirildi (BA, MD. 28, no. 180, s. 76, tarih: 25 B. 984; ve MD. 28, no. 381, s. 165, tarih: Ca. başlangıcı, 984). III. Murad'ın 1598 tarihli vakfiyesi, VGM içinde, Defter 2136, tarih: Ş. ortası, 1006.
381 Bkz. Bölüm 5 [I]. Mimar İlyas'ın 1589'daki tayini Mekke kadısına duyuruldu, BA içinde, MD. 65, no. 121, s. 45, tarih: 11 R. 997. Mekke Şerifi'nden bu projeye yardımcı olması istendi (BA, MD. 64, no. 128, s. 46, tarih: 14 R. 997).
382 Bkz. yukarıda zikredilen vakfiye. 1578'de Mescid-i Nebevî'nin eskiyen minberinin, Mısır'dan mimar Zeynizâde ile gönderilen yeni bir minberle değiştirilmesi emredildi (BA, MD. 36, no. 909, s. 346, tarih: 9 R. 987). 1579'da, Mescid-i Nebevî minberi ve cami ile türbedeki onarımlar için para gönderildi (MD. 40, no. 201, s. 88, tarih: 12 Ş. 987). Bir sebilin üzerine sıbyan mektebi 1580'de sipariş edildi (MD. 43, no. 533, s. 282, tarih: 29 Ş. 988). 1585 ve 1588 tarihli fermanlar, bir sebil, zaviye ve imaretin bina emini olarak nakkaşbaşı Lütfullah'ın görevlendirildiğini bildirir (MD. 60, no. 58-59, s. 25, tarih: 28 L. 993; ve MD. 64, no. 14, s. 4, tarih: 28 Ş. 996). Padişah yeni imareti için Mısır'da köyler vakfetti ve imaretin vakfiyesi Medine'ye 1589'da gönderildi (MD. 72, no. 236, s. 121, tarih: 26 Ca. 1002).
383 1595 tarihli bir ferman, zaviyenin sufilere vakfedildiğini açıklar; BA, MD. 73, no. 500, s. 214, tarih: 25 N. 1003.
384 Bölüm 3 [I]'de ele alındı. Padişahın Kars'taki vakıfları için bkz. VGM, Defter 458, sene 999, s. 348-51.
385 Konya'daki zaviyenin bina eminine yollanan bir ferman, odalarının ve cemiyyethanesinin tamamlanmaya yaklaştığını ve kurşunun İstanbul'dan gönderildiğini bildirir (BA, MD. 53, no. 671, 673, s. 233, tarih: 21 Z. 992): "*Konyada ḫānḳāh-ı şerîfde binā olınan ḥücerāt ve cem'iyyetḫāne mühimmi içün...*" III. Murad'ın Mevlevî dervişlerini barındıran odalar (*buyūt*) içeren bir "*ḫānḳāh*" inşası ile ilgili Türkçe kitâbe 992 (1584-85) tarihini verir; bkz. Konyalı, 1997, s. 649-50.
386 Beşiktaş'taki Şeyh Yahya Efendi zaviyesini, Hasanbeyzâde, Sultan III. Murad'a atfeder, Hasanbeyzâde, 1980 içinde, s. 151-52; Hasanbeyzâde, 2004, 2: 400; "*Ve Beşiktāşda medfūn, kerāmātı bī-ḥadd ü efzūn, Yaḥyā Efendi üzerine ḳubbe-i refî'a binā itdürdiler*". Bu zaviyenin türbe ve medresesi Sinan'ın otobiyografilerinde (TM, TE) yer alır; bkz. Kuran, 1986, s. 334, no. 203; s. 354, no. 275; Sâî, 2006, s. 82, 108. Sultan III. Murad adına 1576-77'de Navarin kalesinde inşa edilen, ana kubbesi etrafında dört yarım kubbe olan bir cami için bkz. G. Tanyeli, 1996; ve BA, MD. Zeyl 13, no. 295, s. 112, sene 984. Hâlâ mevcut olan bu cami, kiliseye çevrilmiştir.
387 Fermanlar ve M. 991 ile Z. 994 tarihlerini veren inşaat kitâbesi, Su, 1940'ta yayınlanmıştır.
388 Hamamın yapımına izin veren II. Selim'in, şehzâdenin lalasına 978'de gönderdiği ferman için bkz. Su, 1940, s. 7, 20; Emecen, 1983-87, s. 178. Mimar Nikola hakkındaki belge Emecen, 1983-87, s. 188, no. 1'de yayınlanmıştır.
389 Emecen, 1983-87, s.178-79, 188-89 (no. 2, 3). 982 (1574) tarihli Arapça vakfiye için bkz. Su, 1940, s. 8.
390 TSA, D. 6947, fol. 1a-28b, tarih: Ra. başlangıcı, 984.
391 BA, MD. 30, no. 521, s. 224, tarih: 12 Ra. 985. Bu belge "*ṭurre*"nin yanlışlıkla "*ṭaşra*" diye okunduğu, Su, 1940, s. 21'de yayınlanmıştır.
392 BA, MD. 34, no. 57, s. 20, tarih: 13 M. 986; Su, 1940, s. 22'de yayınlanmıştır.
393 BA, MD. 30, no. 521, s. 224, tarih: 13 Ra. 985; yayınlandığı yer: Su, 1940, s. 22.
394 TSA, D. 7006/1, tarih: Ş. başlangıcı, 988, fol. 30b-37b. Aynı vakfiyenin bir diğer nüshası, TSA içinde, D. 7006/2, fol. 39a-49a.
395 Emecen, 1983-87, s. 180, 190-191, no. 4 ve 7.
396 Su, 1940, s. 23.
397 *A.g.e.*, s. 24.
398 *A.g.e.*, s. 24; Emecen, 1983-87, s. 181.
399 Su, 1940, s. 24; Emecen, 1983-87, s. 181.
400 BA, MD. 49, no. 444, s. 132, tarih: 19 C. 991; Su, 1940, s. 25'te yayınlanmıştır.
401 BA, MD. 49, no. 447, s. 133, tarih: 19 C. 991; Su, 1940, s. 25-26'da yayınlanmıştır.
402 Tarih: 26 C. 991; Su, 1940, s. 26'da yayınlanmıştır.
403 Emecen, 1983-87, s. 182.
404 BA, MD. 58, no. 885, s. 346, 8 L. sene 993; Emecen, 1989, s. 103'te zikredilir. Nakkaşların atanmasıyla ilgili ferman 10 L. 993'te "*naḳḳāşbaşı*"na teslim edilmiştir: Su, 1940, s. 28-29'da yayınlanmıştır.
405 ASV, Senato, Deliberationi Costantinopoli, Segreta, Registro 6, fol. 175a (12 Ekim 1584); ve fol. 181a (29 Aralık 1584). Evliya, 1999, s. 96-97.
406 Su, 1940, s. 29.
407 Mehmed Âşık, *Menāzır*, TSK, E.H. 1446, fol. 323b-24a; Mehmed Âşık, 2007, 2: 897.
408 Emecen, 1983-87, s. 183.
409 *A.g.e.*, s. 183-84.
410 *A.g.e.*, s. 185.
411 TSA, D. 7006/1-2, tarih: Ra. 984; ve D. 6974, fol. 1a-28b. "*Maṭbaḫ*" ve "*kilār*"ın bir şeybe emanet edildiği D. 7006/1, fol. 22a'da belirtilir. Emecen'e göre, önceden mevcut olan imaret 1589'da genişletildi: Emecen, 1989, s. 103.
412 Emecen, 1983-87, s. 180, 185.
413 TSA, D. 7006/1, fol. 38a, 40b; D. 7006/2, fol. 54a, 58a.
414 Goodwin, 1971, s. 318.
415 Medrese ile cami arasındaki, 1812'de Karaosmanzâde Hüseyin Ağa tarafından eklenen sekizgen kütüphane, sıbyan mektebinin yerini almış olabilir. Kuran, gerek medresenin gerek imaretin Sinan'a atfedilmesinin güç olduğu kanısındadır; Kuran, 1986, s. 217-19.
416 Manisa haritası ve anıtları için bkz. Evliya, 1999, s. 322-23.
417 Hafsa Sultan'ın külliyesi için bkz. Emecen, 1989, s. 95; Yörükoğlu, 1984.
418 Bu benzerliğe, Kuran, 1986, s. 219'da değinilir.
419 *A.g.e.*, s. 222.
420 Bkz. Bölüm 8 [IV].
421 1952 ve 1964 arasındaki onarımlar Kuran, 1986, s. 221'de zikredilir. Güneybatı Anadolu'daki nadir İznik çinili camiler Sinan yapısı değildir: Antalya'da Murad Paşa Camii (1570) ve Elmalı'da Ömer Paşa Camii (1610).
422 Kitâbenin Arapça ve Türkçe metinleri için bkz. Su, 1940, s. 5-6.
423 Sağ ve solda ayrıca inşaatın başlangıç ve bitiş tarihlerini veren birer satır vardır; *a.g.e.*, s. 5-6. Kitâbe Evliya, 1999, ss. 96-99'da zikredilir.
424 Evliya, 1999, s. 96.
425 Goodwin, 1971, s. 321.
426 Hasanbeyzâde, 1980, s. 151; Hasanbeyzâde, 2004, 2: 400.
427 Evliya, 1999, s. 94-95; Evliya, 1996-2007, 9: 39. Bkz. Bölüm 8 [IV].
428 Bkz. Bölüm 7 [II] ve 8 [IV].
429 B. Spuler, "Ḳirim", EI (2), 5: 136-43; Ürekli, 1989.
430 1538'de Sahib Giray, Gözleve kalesini ve rıhtımını padişahın izniyle inşa ettirmişti; bkz. Gökbilgin, der. 1973, s. 45-46; Ürekli, 1989, s. 35, 40, 85.
431 Gökbilgin, der. 1973, s. 134, 136; Ürekli, 1989, s. 42-44.
432 Camiden tüm otobiyografilerde söz edilir, fakat bugün mevcut olmayan türbe sadece TM'de zikrediliyor; bkz. Kuran, 1986, s. 303, no. 102; s. 332, no. 201. Sinan'ın caminin temellerini atıp, tamamlanmasını bir yardımcısına bırakmak üzere, Kırım'a kısa bir ziyaret yapmış olabileceği varsayımı için bkz. Aslanapa, 1986, s. 207-8.
433 İki satırlık kitâbe şöyledir: "*Girāy Ḫānun Gözleve cāmi'-i şerîfidür, / Sene 1552 tārîḫinde.*" Bunu Besmele ve 1324 (1906-7) tarihi izler.
434 Aslanapa, 1989, s. 206-7'de yayınlanmış olan plan ve fotoğraf, (şimdi açılmış olan) kemer aralarının duvarla kapannuş soncemaat revağını ve (şimdi eksiksiz olan) yıkık minareleri gösterir. Kefe'deki cami için bkz. Bölüm 6 [I], not 12.
435 Aslanapa, 1989, s. 207-8.
436 Spuler, "Ḳirim", EI (2), 5: 137.
437 IV. Mehmed devrinde yazıldığı sanılan "Eyyubî Efendi Kanûnnâmesi", Özcan, der. 1994 içinde, s. 53, 67.
438 Evliya Çelebi, 1896-1938, 7: 564-66; Evliya, 1996-2007, 7: 215-16.
439 Ürekli, 1989, s. 45-57.

Bölüm 7

1 Peirce, 1993, s. 58.
2 Busbecq de aynı şekilde, haseki sultanın büyücülükle suçlandığını bildirir; *a.g.e.*, s. 63.
S.A. Skilliter, "Khurrem", EI (2), 5: 66-67.
Hans Dernschwam (1553-55), padişahın "Rus" karısının, kız kardeşinin hanesinde büyüdüğünü ve Süleyman'ın haremine katılmadan evvel, valide sultana verildiğini söyler; Dernschwam, 1923, s. 136. Mekkî (1557-58) de haseki sultanın "Rus" kökenini belirtir ve onu şehzâdeliğinde oğluna sunan Süleyman'ın annesinin bir cariyesi olduğunu söyler; bkz. Kamil, 1937, s. 78. Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 123b'de haseki sultanın adı "Ḫürremşâh" olarak verilir. Victor Ostapchuk'un henüz yayınlanmamış araştırmasına göre, Rusya arşivlerinde bulunan 1570 tarihli bir belgede Hürrem Sultan'ın Lehistan kralına (Litvanya Büyük Dükü) sadakati nedeniyle Sultan Süleyman'ın, onunla ölene kadar sulh içinde olduğu ve oğlu II. Selim'e bu hükümdarla iyi geçinmesini nasihat ettiği belirtilmiştir.
Zen (1524), Albèri, 1844-50 içinde, 3: 93-97; Bragadin (1526), *a.g.e.*, içinde, 3: 102.
5 Peirce, 1993, s. 59.
6 Daniello de'Ludovisi (1534) bu düğünden söz eder; Albèri, 1844-50 içinde, 1: 28. Düğünün tarihsiz bir betimlemesi için bkz. Peirce, 1993, s. 61-62.
Hürrem'in Süleyman'a mektupları Uluçay, 2001, s. 42, 55'te yayınlanmıştır; Peirce, 1993, s. 63-65'te zikredilir.
Hürrem'in ve kızı Mihrümah'ın I. Sigismund ile II. Sigismund'a yazdıkları mektuplar Uçtum, 1980'de yayınlanmıştır.
Dernschwam, 1923, s. 136-37; Busbecq'in sözleri Peirce, 1993, s. 90'da zikredilir.
10 Rüstem Paşa'nın, haseki "Ḫürremşâh"tan doğan karısının erkek kardeşlerini desteklemesi hakkında, bkz. Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 123b.
11 Kâmil, 1937, s. 78.
12 Sancağa çıkmayan kambur şehzâde Cihangir'in Galata surları dışında inşa edilen camisinde sadece tek şerefeli bir tane minare kullanıldı; bkz. Bölüm 6 [I] Şehzâde analarının camileri arasında, Ladik'teki

kubbeli bir küp önünde üç göz kubbeli revaktan oluşan Bülbül Hatun Camii (1517) ve Manisa'daki Hüsnişah Hatun Camii (1490-91) bulunur; bu son yapı beş kubbeli bir revak ile Üç Şerefeli Camii'nin planını yeniden yorumlar; bkz. Yüksel, 1995, s. 335-40, 419. Edirne'de II. Mehmed'in karısı Sitti Sultan için inşa edilen üç göz revaklı, tek kubbeli cami (1484) için bkz. Bayrakal, 2001, s. 77-82. Rüstem Paşa, *Tevârih*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 339, fo. 282a-b; İÜ, TY. Ms. 2438, fol. 287a.

14 Talikizâde, *Şehnâme veya Şemailnâme-i Âl-i Osmân*, TSK, A. 3592, fol. 29b-30a.

15 Vakfiye için bkz. Kürkçüoğlu, 1962, s. 46; tapu senedi Stephan, 1944, s. 171'de zikredilir.

16 Bkz. Bölüm 8 [II]'de Mihrümah'ın mimarî himayesi.

Kemalpaşazâde, 1996, s. 123. Yazar, ünlü tarih kitaplarında bu suyolunu onartan "önceki İslâm sultanları"nın (*selâtîn-i mâziyye-i İslâmiyye*) belirtildiğini söyler.

18 Mehmed Âşık, 2007, 2: 466; Mehmed Âşık, *Menâzır*, TSK, E.H. 1446, fol. 165b.

19 Ramazanzâde, 1862, s. 301. Bu bilgi daha sonra şu kaynaklarda tekrarlanır: Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 118b-19a; Hasanbeyzâde, 1980, s. 62.

20 Jacopo Ragazzoni (1571), Skilliter, 1982 içinde, s. 517.

21 Peirce, 1993, s. 128-29.

22 Vakfiyelerin Türkçe ve Arapça nüshaları Taşkıran, 1972'de özetlenmiştir. 947 tarihli (1540) vakfiyenin kopyaları için bkz. TIEM, no. 2191; ve VGM, Defter 608/2. Daha sonra tescil edilen M. 958 (1551) tarihli vakfiyenin nüshaları TIEM, no. 2194; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Ms. 3572; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, Ms. 943; ve VGM, Defter 2142'de bulunur.

23 Von Vincke'nin 1838 tarihli Ankara haritasında gösterilir; bkz. Cezar, 1983, s. 52, şekil 30.

24 Dâye Ayşe Hatun'un camiye dönüştürülen Kâğıthane'deki camisinin inşaat kitâbesi 951 (1544-45) tarihini verir; bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 319.

25 II. Bayezid vakfına ait olan ve bir kiliseden zaviye-mescide çevrilen bu yapı, şehit olmuş iki Arap gazinin türbelerini içeriyordu. Kostantiniyye'nin fethinden sonra burada türbedar olan Toklu Dede, sonunda onların yanına defnedildi. Hürrem, zaviye-mescidin kandillerine konan yağ için para bağışladı. Bu yapı için bkz. Müller-Wiener, 1994, s. 206-8; Ayvansarâyî, 2000, s. 159-62; Vatin ve Yerasimos, 2001, s. 110.

26 1549 tarihli bir ferman, Yahudilerin ödediği vergiden yüz akçeyi, haseki sultanın "Balat"taki zaviyesinin şeyhi ve dervişlerinin maaşları ile yiyecek giderlerine bağışlar; TSA, E. 7788, tarih: Z. ortası, 955. Bu zaviyenin medreseye çevrilmesi için bkz. Atwi, 1989, s. 168-69. Burası bir medreseler listesinde, "*Medrese-i Kahriyye, nâm-ı diğer hânkâh, der Bâb-ı Top*, 50 [akçe]" olarak anılır; bkz. Özergin, 1973-74, s. 278.

27 "Edirne Kapı yakınında yer alan yeni medrese" (*Edirne Kapusı kurbinde vâki' olan yeñi medrese*), Hürrem'in Avratpazarı'ndaki cami külliyesindeki daha yüksek rütbeli medreseyi tamamlıyordu: bkz. Haseki Sultan vakfının 965 (1558) tarihli masraf defteri, Taşkıran, 1972 içinde, s. 185-89. Bugün artık yok olmuş medrese Sinan otobiyografilerinde zikredilir; Kuran, 1986, s. 342, no. 232.

28 Dernschwam, 1923, s. 136-37; Dernschwam, 1992, s. 187-88. Aynı anlatının bir başka versiyonu için bkz. Sandys, 1621, s. 158-59.

29 Meriç, 1965, s. 24; Sâî, 2006, s. 79. Kariye Medresesi için bkz. yukarıda not. 27.

30 Daha sonraları Avratpazarı olarak bilinen mahallenin adı, "Hacı Revvas" (Başçı Hacı Mahmud) idi: TIEM, no. 2191, fol. 29b-31a.

31 Ayvansarâyî, 2000, s. 114.

32 Taşkıran, 1972, s. 85-86; Ayvansarâyî, 1281(1865), 1:102; Saatçi, 1988, s. 145-47, no.55'te zikredilir. Caminin genişletilmesi, haseki sultan vakfının mütevellisi olan Babüssaade ağasının dilekçe verdiği I. Ahmed tarafından onaylandı. Taşkıran, 1972, s. 102-3. Kapının üzerindeki tarih kitâbeli çini alınlık, aynı yapıdan gelen bir pencere alınlığıyla birlikte Çinili Köşk'te muhafaza edilmektedir. Pencere alınlığında ince celi sülüs hatla âyet yazılıdır (59: 18). Diğer pencerelerde izi kalan çini alınlıklar kayıptır.

34 *A.g.e.*, s. 114-15; Saatçi, 1988, s. 17-19, no. 5. Bu kitâbenin bânisinin kimliğini belirten ilk satırı silinmiştir. Kitâbe binanın Ağustos-Eylül 1540 (R. 947) tarihinde tamamlandığını belirtir.

35 Kuran çok daha geç bir tamamlanma tarihi verir; 957 (1550): Kuran, 1986, s. 40.

36 TSA, D. 3904, fol. 1b.

37 *A.g.e.*, fol. 3a.

38 Taşkıran, 1972, s. 43.

39 TSA, D. 3904, fol. 1b.

40 *A.g.e.*, fol. 1b, arsa 44.000 akçeye mal oldu. Diğer masraflar Hürrem'in Bahçekapı'daki (Eminönü) Yahudi mahallesinde yaptırdığı hamamın kazanı, çeşitli evler ve dükkânları içerir.

41 *A.g.e.*, fol. 1b.

42 *A.g.e.*, fol. 3b.

43 TSA, E. 9517 (tarih: M. sonu, 946); E. 9099 (tarih: R. 946); E. 7766 (tarih: R. başlangıcı, 947).

44 Barkan ve Ayverdi, der., 1970, s. 434-35, no. 2496.

45 Taşkıran, 1972, s. 47, 130-35.

46 Taşkıran, 1972, s. 135, 158; Kürkçüoğlu, 1962, s. 40-42.

47 TIEM, no. 2191, fol. 42a.

48 Bölüm 6 [I]'de Şehzâde Mehmed Külliyesi bağlamında ele alınmıştır; Özcan, 1994, s. 49.

49 "Forum Arcadii" için bkz. Müller-Wiener, 1977, s. 250-53. Sütun, 1719'daki bir depremde hasar gördükten sonra yerinden kaldırılmıştır.

50 Taşkıran, 1972, s. 100, 187.

51 Taşkıran, 1972, s. 134; TIEM, no. 2191, fol. 42a.

52 Dernschwam, 1923, s. 97-98; Dernschwam, 1992, s. 137. Bayram Paşa'nın hanı için bkz. Necdet Sakaoğlu, "Avrat Pazarları", İSTA, I: 430-31. Reinhold Lubenau (1587), Avratpazarı'ndaki haftada bir kurulan pazarda, lâle soğanları, çeşitli Türk bitkileri ve çiçeklerinin yanı sıra bir sürü yiyecek satıldığını bildirir; Lubenau, 1914, 2: 155.

53 Taşkıran, 1972, s. 80.

54 Laguna, 1983, s. 320.

55 Sanderson, 1931, s. 77.

56 Barkan ve Ayverdi, der., 1970, s. 341, no. 2023.

57 Sinan'a atfedilen örnekler arasında, veziriazam İbrahim Paşa'nın (ö. 1536) karısı Muhsine Hatun'un Kumkapı'daki mescidi, müftü Çivizâde'nin kızının Davudpaşa'daki mescidi ve Hamamî Hatun'un Samatya'daki camisi yer alır; bkz. Kuran, 1986, s. 279, no. 29; s. 307, no. 115; s. 314, no. 142. Davudpaşa nahiyesinde, Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Şahsultan daha sonra medreseye dönüştürülecek bir zaviye yaptırmıştır; bkz. Bölüm 8 [I].

58 Yenilenen mescidin eski adı Etmekçibaşı Mescidi idi; Ayvansarâyî, 2000, s. 231; Barkan ve Ayverdi, der., 1970, s. 342, no. 2026. Diğer bir komşu mescid, 1485'te vakfedilen Keyçi (Kiçi) Hatun'unki idi.

59 Kuran, 1987, s. 46, 48.

60 Kubbenin merkezine, Tanrı'nın birliğini teyit eden İhlâs suresi (112: 1-4) nakşedilmiştir. Sekizgen avlulu benzer bir bina, Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa için, onun Cağaloğlu'ndaki sarayının yakınında inşa ettiği medresedir; bkz. Kuran, 1986, s. 345, no. 243. Darüşşifa için bkz. *a.g.e.*, s. 361, no. 299.

62 Evliya, 1896-1938, I: 165; Evliya, 1996-2007, 1: 68.

63 Stephan, 1944, s. 180 (Levha XXXVI-XXXVII), s. 12-14.

64 1552 tarihli Türkçe vakfiye, Stephan, 1944'te yayınlanmıştır. 1557 tarihli Arapça vakfiye, İstanbul, Türk ve İslâm Sanatı Müzesi (TIEM, no. 2192)'dedir. 1557 tarihli vakfiyenin diğer bir kopyası, VGM, Defter 608/2 içinde, s. 235-40.

65 Hürrem'in diğer vakıflarının 1558 ve 1560 tarihli gider masrafları da ona Şehzâde Mehmed'in validesi olarak gönderme yapar: Taşkıran, 1972, s. 118, 185.

66 Hasekinin Bayezid'i desteklemesi, Bölüm 6 [I]'de ele alındı. Hürrem'in Kudüs'teki vakfı için Sultan Süleyman'ın Mayıs 1550 ve Temmuz 1560 tarihleri arasında bağışladığı köylerin ve topraklarının tapu senetlerinin, onu "Şehzâde Selim'in validesi" olarak tanımladığı, Singer, 2002, s. 44-46, 68'de belirtilir. Görmemiş olduğum bu belgelerdeki tanım, Selim'in Konya'daki zaferinden evvel mi yoksa sonra mı istinsah edildikleri sorusunu akla getiriyor. Eğer evvelse, padişahın veliahd olarak Selim'i desteklemesinin işaretidir.

Meriç, 1965, s. 25; Sâî, 2006, s. 79. Kudüs'teki Haseki Sultan Medresesi için bkz. Baltacı, 1976, s. 567. Kuran, camiyi Sultan Süleyman'ın Kudüs'teki Harem-i Şerif'i yenilemesine bir gönderme olarak yorumlar; bkz. Kuran, 1986, s. 273, no. 11.

68 Mekke'deki imaret tüm otobiyografilerde zikredilirken, Medine'deki sadece TE'de yer alır; bkz. Kuran, 1986, s. 362, no. 304-5.

69 TSA, E. 5221/2 (tarih: R. ortası, 956) ve E. 5404/13 (tarih: Ca. ortası, 956).

70 Bkz. Bölüm 5 [I].

71 TSK, K. 888, fol. 405b, tarih: 10 N. 959 (10 Ağustos 1552).

72 Singer, 2002, s. 107.

73 *A.g.e.*, s. 105-6.

74 TSK, K. 888, fol. 283a, tarih: 2 B. 959. Nakkaş Mehmed'in Kudüs'teki inşaat faaliyetleri için bkz. Bölüm 5; ve Necipoğlu, 2008.

75 TSK, K. 888, fol. 283a-87b, tarih: 23 B. 959. Abdülkerim ile haseki sultanın Kudüs'teki külliyesinin mütevellilerinin isimleri için bkz. Singer, 2002, ss. 99-118.

76 Sultan Süleyman'ın Kubbetü's-Sahra'nın pencere camlarındaki ilk kitâbeleri 935 (1528-29) tarihlidir; son kitâbeleri 972 (1564-65) yılındandır. Kubbetü's-Sahra'nın çini kaplamalarının tamamlanma tarihi olarak, Mustafa Âli 959 (1551-52) yılını verir; Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 118b. Kubbe kasnağının dışındaki çiniler 952 (1545-46) tarihliyken, 'Abdullah el-Tebrîzî tarafından imzalanan aşağıdaki beden duvarlarının çinileri 959 (1551-52) tarihinde tamamlanmıştır; bkz. Hillenbrand, 2002, s. 45. Kubbetü's-Silsile'nin çinileri 960 (1561-62) tarihlidir; *a.g.e.*, s. 56. Bu inşaat faaliyetleri ayrıntılı olarak Necipoğlu, 2008'de incelenmiştir.

77 TIEM, Ms. 2192, fol. 12a.

78 Peirce, 1993, s. 204-5; Singer, 2002, s. 71-80. Hürrem'in imareti, Hıristiyanlar arasında "Azize Helena İmareti" (Hospital of St. Helena) olarak biliniyordu.

79 Burgoyn, 1987, s. 487; Myres, 2000.

80 Stephan, 1944, s. 182-83 (Levha XXXVII-XXXVIII); VGM, Defter 608/23 içinde (no. 8), Şaban 964 (1557) tarihli Arapça vakfiye, s. 235-60 (Türkçe tercümesi, Defter 2142'de).

81 Kudüs mimarbaşıları için bkz. Atallah, 2000.

82 Singer, 2002, s. 150-56.

83 Bkz. Bölüm 6 [I].

84 Dernschwam, 1923, s. 22-23. Köprü için bkz. Eyice, 1964; Kuran, 1986, s. 402, no. 462.

85 Ramazanzâde not 19'da zikrediliyor. TE, Meriç, 1965 içinde, s. 83, 105; Sâî, 1897, s. 32; Sâî, 2006, s. 106. Kuran, 1986, s. 280, no. 32.

86 Albèri, 1844-50, 3: 148.

87 Hürrem'in çeşme kitâbelerinden biri için bkz. Dijkema, 1997, s. 55, no. 34.

88 Taşkıran, 1972, s. 185-93. Sultan Süleyman 1557'de Hürrem'in vakıfları için, Vize'de (Trakya) köyler vakfetmiştir; TSA, E. 765, tarih: 12 Ca. 964. Ayasofya yanındaki hamam için bkz. Kuran, 1986, s. 390, no. 414.

89 BA, MD. 3, no. 117, s. 48, tarih: 11 L. 966; Aykut ve diğerleri, der., 1993, s. 57, no. 117'de yayınlanmıştır.

90 Turan, 1961.

91 Bkz. Bölüm 6 [I, II].

92 Marcantonio Donini (1562), Albèri, 1844-50 içinde,

3: 184-85.
93 BA, MD. 3, no. 871. s. 298, tarih: 26 Ca. 967; Aykut ve diğerleri, der., 1993, s. 393-94, no. 871'de yayınlanmıştır.
94 A.g.e., no. 1102, s. 373, tarih: 17 Ş. 967; Aykut ve diğerleri, der., 1993, s. 488, no. 1102'de yayınlanmıştır.
95 A.g.e., no. 1193, s. 398, tarih: 3 N. 967: Aykut ve diğerleri, der., 1993, s. 524, no. 1193'te yayınlanmıştır.
96 A.g.e., no. 1272, s. 426, tarih: 29 N. 967; Aykut ve diğerleri, der., 1993, s. 558, no. 1272'de yayınlanmıştır.
97 A.g.e., no. 1496, s. 503, tarih: 18 Z. 967; Aykut ve diğerleri, der., 1993, s. 647'de yayınlanmıştır.
98 Fotoğraf için (Abdülhamid Albümü, no. 90412). bkz. Eyice, 1964, s. 741; ve Ayverdi, 1981-82, 4: 147.
99 Betzek, 1979, s. 19-20.
100 Du Fresne-Canaye, 1897, s. 44-45.
101 Soranzo, 1856, s. 52.
102 Pigafetta, 1890, s. 211; Lescalopier, 1921. s. 33; Gerlach, 1674, s. 514.
103 Âyetin yorumu için bkz. Necipoğlu, 2007b. Evliya, TSK. B. 304. 3: 147b; Evliya, 1999-2007, 3: 236.
104 Verilen mihr için bkz. Jacopo Ragazzoni (1571). Albèri, 1844-50 içinde, 3: 97; Skilliter, 1982, s. 517'de zikredilir.
105 "Venedikli Sultana" için bkz. Skilliter, 1983. Arbel, Nurbanu'nun Korfu kökenli bir Rum olduğunu düşünür. Bu hipotezin kaynağı Giacomo Soranzo'nun (1566) raporunda verilen şu haberdir: Korfulu yoksul bir adam, Nurbanu'nun, Korfu'daki fakir annesi Regina Quartani'yi (Quartano, Kartanou) bulduğunu iddia etmişti. Paros gibi, Korfu da Venedik idaresi altındaydı ve soylu Rumlardan Quartani ailesinin çeşitli üyeleri yerel konseylerde görev almıştı. *Bailo* raporuna, Regina Quartani'nin kızına yazdığı bir mektup iliştirmişti; mektubun arkasında Nurbanu'nun el yazısı annesinin derhal kendisine getirilmesini emrediyordu; bkz. Arbel, 1992, s. 348-51, 257. Fakat, mektup kuşku vericidir ve Nurbanu'nun Quartani ailesinden geldiğini yüzde yüz kanıtlamaz. Kanıtlasa bile, ailesinin Venedik idaresine tâbi bir yerden geldiğini gösterir.
106 Cavalli, 1914, s. 10-11: Arbel, 1992, s. 248'de zikredilir.
107 Morosini (1585), Albèri, 1844-50 içinde, 3: 280. Costantino Garzoni'ye göre (1573) Nurbanu, Barbaros'un Korfu'da esir aldığı, Venedikli soylu Baffo ailesine mensup bir köleydi, "una sua schiava di Corfu di casa Baffo", *a.g.e.*, 1: 403. Bu bilgi, onun "Corfiutta di Casa Baffo" olduğunu söyleyen Andrea Badoaro (1573) tarafından tekrarlanır. *a.g.e.*, 1: 362.
108 Paolo Contarini (1583), bir "gentiledonna veneziana" olarak doğduğunu ve evinin Büyük Kanal'da olduğunu hatırlaması nedeniyle Venediklileri sevdiğini söyler, *a.g.e.*, 3: 235. Arbel, Nurbanu ve Venedik Cumhuriyeti'nin, onun Venedik'in soylu bir ailesinde mensup kimliğiyle ilgili rivayetleri, diplomasiyi teşvik etmek için canlı tuttuklarına inanır; bkz. Arbel, 1992.
109 Peirce, 1993, s. 222-23'te zikredilir.
110 Nurbanu'nun mektuplarından bazıları onun adına Yahudi Esther Kira tarafından yazılmıştı; bkz. Skilliter, 1982.
111 *A.g.e.*, s. 533.
112 Üç hanım sultanın doğum yılları ile Fatma Sultan'ın, Konya'daki Şehzâdeler Savaşı'nın ardından 968'deki (1560-61) doğumu için bkz. Vusuli, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri T. 321, fol. 15b, 17b-18a, 54a.
113 Peirce, 1993, s. 93'te zikredilir.
114 *A.g.e.*, s. 129, 213-14.
115 Albèri. 1844-50, 2: 237.
116 *A.g.e.*, 3: 234-35.
117 *A.g.e.*, 3: 235; Peirce, 1993, s. 91'de zikredilir.
118 Peirce, 1993, s. vii'de zikredilir.
119 Topkapı Sarayı'nın harem dairesindeki geniş tadilât sırasında, III. Murad annesinin Edirnekapı ile Yenikapı arasında, şehrin kara surlarının yanındaki sarayında ikamet etti; bkz. Necipoğlu, 1991, s. 165, 172.
120 Selânikî, 1989, 1: 140-41.
121 BA, MD. 52, no. 466, s. 183, tarih: 14 Z. 991.
122 Nurbanu'nun Arapça vakfiyesi: VGM, Defter 1550 [Kasa 121], s. 22/50 ile 40/89 arasında, tarih: R. başlangıcı, 990 (Türkçe çevirisi, VGM, Defter 1766, no. 27, s. 136-70'dedir). Nurbanu'nun vakfı, ölümünden sonra mütevelli olarak Pir Ali bin Mustafa'yı atayan III. Murad tarafından onaylanıp tescil edilmiştir; bkz. VGM, Defter 1766, s. 168-70. Nurbanu'nun vakfiyesinin Türkçe bir özeti, TSK. E.H. 3064 içinde, fol. 1b-9a. Lapseki'deki külliye için bkz. TSK, E.H. 3064, s. 1b, 4b; VGM, Defter 1766, no. 27, s. 137, 162; VGM, Defter 1550 [Kasa 121], s. 28/56.
123 Yeni mahalle Nurbanu'nun Arapça vakfiyesinde "*el-maḥalle el-cedīde*" olarak tanımlanır; VGM, Defter 1550 [Kasa 121], s. 22. Türkçe vakfiye özeti de burayı "*maḥalle-i cedīde*" olarak adlandırır. TSK. E.H. 3064, fol. 1b. Sâî, 2006, s. 79, 105-11.
124 TSK, E.H. 3064, fol. 3b, 4b. Üsküdar'daki zaviye, "ḫānḳāh olarak bilinen ribāṭ" diye tanımlanır: VGM, Defter, 1766, s. 137, 155. Nurbanu'nun Üsküdar'daki zaviyesi ve ilk şeyhi için bkz. Atâî, 1989, 2: 361; Tanman, 1988a, s. 12-14; Tanman, 1988b, s. 320. Vişne Mehmed yerine geçen şeyh için bkz. Atâî, 1989, 2: 598.
125 Bina Emini Mustafa, bir sipahioğlanı idi; bkz. BA, MD. 14, no. 1326, s. 900, tarih: 21 N. 978; MD. 12, no. 102, s. 49, tarih: 23 N. 978'de tekrarlanır.
126 BA, MD. 12, no. 105, s. 50, tarih: 23 N. 978; MD. 14. no. 1685, s. 1142, tarih: 25 N. 978'de tekrarlanır.
127 BA, MD. 14, no. 1415, s. 953, tarih: 26 Z. 978; MD. 10, no. 535, s. 328, tarih: 4 M. 979; MD. 14, no. 1511, s. 1021, tarih: 10 M. 979; MD. 17, no. 10, s. 6, tarih: 25 M. 979.
128 BA, MD. 12, no. 1080, s. 566, tarih: 4 Za. 979.
129 BA, MD. 21, no. 775, s. 328, tarih: 11 M. 981.
130 BA, MD. 26, no. 264, s. 111, tarih: 4 R. 982.
131 BA, MD. 28, no. 607, s. 251, tarih: Ca. başlangıcı. 984.
132 BA, MD. 30, no. 141, s. 59, tarih: 3 S. 985.
133 BA, MD. 34, no. 60-63, tarih: 14 M. 986.
134 Mehmed Âşık, *Menāẓır*, TSK, E.H. 1446, fol. 394a-b; Mehmed Âşık, 2007, 2: 1095. Aynı tarihi veren kaynaklar şunlardır: Evliya, 1896-1938, 1: 476; ve İnciyan, 1976, s. 134.
135 Gerlach 1578'de bu camiyi, hükümdarın annesinin Üsküdar'daki kilisesi (*Kaysers Mutter kirche ausser Scutari*) olarak tanımlar; bkz. Gerlach, 1674, s. 499-500; Schweigger, 1964, s. 135-36.
136 BA, MD. 25, no. 634, s. 251, tarih: 19 B. 986. "*Emr-i şerīf-i sulṭānī*" ile bağışlanan "*At Bāzārı*" ve etrafında yerleşenlerin cizyesine, Nurbanu'nun Türkçe vakfiye özetinde değinilir; TSK, E.H. 3064, fol. 2b. Burada satılan atların vergileri ile, Yahudi, Nasara (Hıristiyan) ve Kıptilerin cizyelerinin mütevelliye verilmesi, VGM. Defter 1766, s. 143'te de belirtilir.
137 BA, MD. 35, no. 720, s. 284, tarih: 27 B. 986. Aynı fermanın kopyaları, MD. 39 içinde, no. 182-185. s. 75-76, tarih: 27 L. 987'dedir. Bu arazilerin evvelce padişahın teyzesi Mihrümah Sultan'ın "*paşmaḳlıḳ*"ı olduğunu açıklayan belge, MD. 39, no. 238, s. 96, tarih: 20 Za. 987. Nurbanu'nun vakfının gelir tahsildarları (câbi) Üsküdar, Yanbolu, Rodosçuk ve Yeni-il'de bulunuyordu. Nurbanu'nun vakfedilmiş mülkleri için bkz. BA. Vakfiye, 18/5, sene 990 (1582) ve yukarıda zikredilen diğer vakfiyeler.
138 BA, MD. 37, no. 660, s. 59, tarih: 29 Z. 986: Hasan Mehter'e "*vālide sulṭān ḥażretleri*"nin camisindeki hizmeti için 3 bin akçelik bir tımar verildi. MD. 37, no. 701, s. 63, tarih: 2 M. 987: "*Meḥmed gelüp vālide sulṭān ḥażretleri cami'-i şerīfinde ḫizmetde bulunmaḳla*" ödüllendirildi.
139 BA, MD. 39, no. 578, s. 301, tarih: 13 S. 988.
140 Kuran, 1986, s. 187; Tanman, 1988.
141 BA, MD. 42, no. 289, s. 65, tarih: 23 Ca. 989. Ayakapı'daki hamam Nurbanu'nun vakfiyesinde zikredilir; VGM, Defter 1766, s. 136; TSK, E.H. 3064, fol. 2a. 989 (1581-82) tarihli bu tek hamam, otobiyografilerinde Sinan'ın eserleri arasında sayılır; bkz. Kuran, 1986, s. 400, no. 457.
142 25 R. 997 tarihli ferman, Ayvansarâyî, 1985, s. 362-63'te yayınlanmıştır. Nurbanu külliyesine vakfedilen hamamlar için (caminin yanında, Üsküdar kıyısında (Yeşil Direkli Hamam), Çemberlitaş'ta (Dikilitaş), Ayakapı'da ve Yenikapı'da): bkz. Konyalı, 1950, s. 84; Ayvansarâyî, 2000, s. 489. Hamamlar Nurbanu'nun vakfiyesinde zikredilir; bkz. VGM. Defter 1766, s. 137-40. Bunlar Sinan otobiyografilerinde de yer alır; bkz. Kuran, 1986, s. 400-1, no. 457, 459, 460. Nurbanu Külliyesi çevresindeki kamusal çeşmeler için bkz. Çeçen, 1991b, s. 44-54.
143 Bu projeye 1584'te tayin edilen yeni bina emini Çaşnigir Ahmed Ağa idi (BA, MD. 53, no. 310, s. 111, tarih: 26 B. 992). 1585'te cebecibaşılığa terfi ettirildi; bkz. Selânikî, 1: 157.
144 BA, MD. 52, no. 241, s. 100, tarih: 14 L. 991. Bir kopyası Marmara kadısına ve oradaki mermer ocağı yetkilisine (*kārhenkçiler ketḫüdāsı*) gönderildi: MD. 52, no. 242, s. 100 (Burada basamaklar için 200 yerine 2.000 zira mermerden söz edilir: "*İki biñ zirā' ḳademe*").
145 BA, MD. 60, no. 261, s. 106, tarih: 9 Z. 993. Tarihi 992 (1584-85) olan kitâbe için bkz. Saatçi, 1988, s. 118-20, no. 44. Çemberlitaş'taki hamam Sinan'ın eserleri arasında sayılır; TM Meriç, 1965 içinde, s. 45.
146 BA, MD. 61, no. 100, s. 37, tarih: 3 B. 994: Üsküdar kadısına, padişahın annesinin hamamı için, mimarbaşı Sinan'ın mektubuyla istenen benna ve neccarları sağlaması emredildi. Ferman, suyolu nâzırı İsmail Çavuş'a, Galata kadısına gönderilen bir kopyasıyla birlikte elden verilmişti. Üsküdar'daki hamam, Sinan'ın tüm otobiyografilerinde yer alır; bkz. Kuran, 1986. s. 401, no. 460.
147 VGM, Defter 1766, s. 137-44. Külliye yanındaki hamam için bkz. Kuran, 1986, s. 401, no. 459.
148 Pervititch, 2000. s. 242-43, 254-55. TSK. E.H. 3064, fol. 1b-2b; VGM, Defter 1766, s. 138.
149 Nurbanu'nun camisinin ana kubbesinin boyutu, payitahttaki Rüstem Paşa (15,20 metre) ve Nişancı Mehmed Paşa (14,20 metre) camilerinin kubbe boyutlarının da gerisinde kalır.
150 Bkz. Muradiye, Bölüm 6 [III]. Kuran'a göre Nurbanu'nun camisi iki aşamada yapılmıştır: 1570'lerde yapılan ilk cami ve on yıl kadar sonra bunun ikişer kubbeli yan kanatlarla genişletilmesi; Kuran, 1986, s. 304, no. 105. Bu görüş, saptamış olduğum üçüncü aşamayı atlar, yani bâninin 1574'te "Haseki Sultan"lıktan "Valide Sultan"lığa geçişiyle birlikte yapılan ilk tadilât. Sultan II. Mahmud zamanındaki onarım sırasında caminin batısına bir hünkâr kasrı eklenmiştir.
151 Sinan'ın 1580'lerin sonunda tasarımını hazırladığı diğer iki caminin de medrese hücreleri bulunmayan, alışılmadık ön avluları vardır: Mesih Paşa ve Nişancı Mehmed Paşa (bkz. Bölüm 10 [V, VI]). Nurbanu'nun camisinin kubbeli şadırvanı, yıkılan bir ağaçla tahrip olduğu için yerine yenisi yapıldı; Konyalı, 1950, s. 77, 82.
152 Kuban, 1997, s. 110; Günay, 1998, s. 73; Tanman, 1988a, s. 4; Kuban, 1986, s. 189.
153 Konyalı, 1950, s. 80; Ayvansarâyî, 1985, s. 125; Ayvansarâyî, 2000, s. 489; Saatçi, 1988, s. 116-17, no. 43.
154 Ayvansarâyî, 1985, s. 117: "*Sulṭān Murād-ı Ṡāliṡ berāy-ı Cāmi'-i 'Atīḳ-i Vālide Sulṭān namaza ibtidā olduğu tārīḫdür.*"
155 Valide sultan hayattayken camisinde namazlar ve Cumalar kılındığı ve külliyenin diğer hayır yapılarının tamamlandığı, fakat vukufları tescil edilmeden öldüğü, VGM, Defter 1766, s. 169'da belirtilir. Mehmed Ağa'nın Mimar Davud'la himaye bağları için bkz. Bölüm 14 [V].
156 Konyalı Hacı Ferhad ve Hacı Mehmed biraderler, 1582-83'te, artan inşaat malzemelerini Tabaklar Camii'nde kullanmak için Valide Sultan'ın iznini

almışlardı; bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 512. Mimar Kurban Nasuh'un, Nurbanu'nun külliyesinden çalınan malzemelerle Debbağlar mahallesine kendi mescidini yapması yüzünden 995'te (1586) idam edildiği söylenir; Konyalı, 1976-77, 1: 193-205.

157 Paleme, 1991, s. 273.

158 VGM, Defter 1766, s. 164: Vâkıf, Laleruh adlı azadlı cariyesine 8 akçe, II. Selim ve kendisinin cariyelerinden dul kalıp muhtaç olanlara 2'şer akçe ile imarette pişen yemekten sabah ve akşam verilmesini; artan gelirden de Abdullah kızı Belkıs Hatun'a günde 30 akçe verilmesini şart koşmuştur.

159 Paleme, 1991, s. 273; Schweigger, 1964, s. 136.

160 VGM, Defter 1766, s. 139'da, Mehmed Ağa'nın Üsküdar'da, külliyenin yakınındaki Debbağlar (Tabaklar) mahallesinde vakfettiği debbağ hücrelerine Nurbanu'nun deriler bağışladığı belirtilir. Mehmed Ağanın bahçesinin duvarının maliyeti, 1585-86 tarihli bir belgede kayıtlıdır: TSA, D. 6161, fol. 1b: "*Be-cihet-i iḫrâcât-ı dîvâr-ı bostân-ı ḥażret-i aġâ-yi dârü's-sa'âde der Üsküdâr be-ma'rifet-i Pîr 'Alî Aġâ el-mütevellî ve Muṣṭafâ Beg el-bevvâb, el-vâḳi' fî şehr-i Ramażân el-mübârek, sene 993 ilâ ġâye-i Ṣafer sene 994.*" Mehmed Ağa'nın Üsküdar'daki çeşmelerine 1585'te yönlendirdiği su için bkz. BA, MD. 60, no. 262, s. 106, tarih: 9 Z. 993. Diğer bir ferman civardaki Bulgurlu'dan Mehmed Ağa'nın kendi çeşmeleri için getirttiği suyun, valide sultana ait suyoluna eklenmesi ile ilgilidir; bkz. BA, MD. 60, no. 266, s. 107, tarih: 9 Z. 993.

161 Hürrem'in vakfiyesi gibi, Nurbanu'nunki de, darüşşifasındaki hekimlerin hastalara, sanki kendi akrabalarıymışçasına, sevecen davranmalarını şart koşar.

162 Müderrisin tayini için bkz. Kuran, 1987, s. 187.

163 Zaviye için bkz. Tanman, 1988a ve 1988b.

164 1586'da tamamlanan, fakat Sinan otobiyografilerine dâhil edilmemiş olan Kazasker İvaz Efendi Camii'nde de buna benzer pencereler görünür.

165 Bkz. Bölüm 2 [II].

166 Üslûp açısından caminin çinileri y. 1585'e tarihlenmiştir; bkz. Denny, 1998, s. 100-6. Cephe kitâbeleri Konyalı, 1976-77, 1: 145'te kayıtlıdır. Sağdan sola: Alınlık 1 (48: 3), 2 (48: 3), 3 (minare kapısının daha küçük alınlığı, Kelime-i Tevhid'in ilk yarısı: "*Lâ ilâhe illallâh*"), 4 (39: 53), 5 (39: 53); 6 (39: 53), 7 (39: 53), 8 (ikinci minare kapısının üzerinde Kelime-i Tevhid'in diğer yarısı), 8 (48: 4), 10 (48: 4).

167 Bu hattat, Ahmed ve Hasan Karahisari'den ziyade, Şeyh Hamdullah'ın (ö. 1520) bir izleyicisiydi; bkz. Derman, 1989, s. 289.

168 Kadırgalimanı'ndaki zaviye Bölüm 8 [III]'te ele alınıyor. Cüzhanlarla ilgili, III. Murad'ın tuğrasını içeren Arapça vakfiyedeki kayıt için bkz. VGM. Kasa 138 (R. Başı, 990), s. 105. Hz. Fatıma ile ilgili şart 1590'larda yazılan Türkçe özette (TSK, E.H. 3064) yoktur.

169 Mehmed Âşık, *Menâẓır*, TSK, E.H. 1446, fol. 394a-b; Mehmed Âşık, 2007, 3: 1095. Yayınlanan metinde zaviye ile ilgili bölüm eksiktir.

170 Evliya, 1896-1938, 1: 473-76; Evliya, 1996-2007, 1: 202.

171 Örnekler arasında, II. Bayezid'in annesinin Tokat (1485) ve I. Selim'in annesinin Trabzon'da (1505-14), ölümlerinden sonra yapılan külliyeleri vardır; bkz. Yüksel, 1983, s. 49-54, 380-88. Sultan Süleyman'ın annesinin Manisa'daki külliyesi (1522-23) valide sultanın ölümünden sonra 1538'de genişletilmiştir.

Bölüm 8

1 Şahsultan aynı zamanda Devletşahî veya Şahî Sultan olarak da bilinir. Biyografisi için bkz. Uluçay, 1980, s. 32-33; Suraiya Faroqhi, "Shah Sultan", EI (2) 9: 199-200. Kocasının Sinan'ı himaye edişi Bölüm 4 [I]'de ele alındı.
Baha Tanman, "Merkez Efendi", İSTA 5: 396-97; Hulvî, 1993, s. 460-68. Merkez Efendi, Hafsa Sultan'ın Manisa'daki zaviyesine gitmeden (y. 1512-29) evvel, Aksaray'daki Koğacı Dede zaviyesinin şeyhiydi; bkz. Hulvî, 1993, s. 463-64. Ayvansarâyî, 2000, s. 255.
Hürrem'in bağışları Bölüm 7 [I]'de ele alındı.
Uşak'ta medfun Şeyh Merkezzâde Ahmed Efendi (ö. 970/1562-63) için bkz. Hulvî, 1993, s. 469-70.

5 *A.g.e.*, s. 464.

6 *A.g.e.*, s. 467; Ayvansarâyî, 2000, s. 280.

7 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 121a-b; Lütfi Paşa, 1991, s. 61.

8 Faroqhi, EI (2), 9: 199'da zikredilir.

9 Türkçe vakfiyenin kullandığım nüshaları şunlardır: TSK, E.H. 3032; VGM, Defter 1993, Ş. ortası, sene 977 (İstanbul Esas 7, 945/2640). Daha kısa, tarihsiz bir Türkçe özet için bkz. TSK, E.H. 3064, fol. 18b-20b. Hanım sultanın adı TSK, E.H. 3032, fol. 2a'da "*Şâhî Sulṭân*" olarak veriliyor. TSK, E.H. 3064, fol. 18b'de ise "*Şâh Sulṭân*" olarak anılıyor.

10 Mihrümah'ın vekili Behram Kethüda, Şahsultan'ın vasiyetnamesinde mülkünün üçte birinin vakfına bırakılmasına dair vasiyetine tanıklık yapmak üzere şeriat mahkemesine gelmiştir; bkz. TSK, E.H. 3032, fol. 39a-44b.
TSK, E.H. 3064, fol. 19b, 20a'da, mütevelli olarak Mehmed Çelebi bin Ali'nin adı verilir.

12 Koca Mustafa Paşa zaviyesindeki postları Merkez Efendi'nin oğlu Ahmed Efendi feragat edip, vilayetine çekilmesi nedeniyle yerine geçen Şeyh Yakub 979'da (1571-72) öldü. Davudpaşa'daki külliye için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 148; Hulvî, 1993, s. 479. Şahsultan medreseye, merhum torunları Vasfihan Sultan'ın (İsmihan ile Hüseyin Paşa'nın kızları) ve Fatma Hatun'un (Hüseyin Paşa'nın başka bir kadından doğma kızı) ruhları için onların miraslarının üçte birini vakfetti; bkz. TSK, E.H. 3064, fol. 20b. Mescidin camiye çevrilme tarihinin 981 (1573-74) olduğu, Baltacı, 1976, s. 436-37'de belirtiliyor.

13 TSA, E. 5404/15, tarih: R. ortası, 970.

14 Esra Güzel Erdoğan, "Şah Sultan Camii", İSTA 7: 124-25.

15 TSA, E. 463/1, tarih: Z. 962; bu icazet belgesi Bölüm 2 [I]'de zikredildi.

16 TM, Sâî, 2006 içinde, s. 79; Meriç, 1965, s. 24. Cami, Sinan'ın bütün otobiyografilerinde zikredilir; bkz. Kuran, 1986, s. 302, no. 97.
Hulvî, 1993, s. 467; Ayvansarâyî, 2000, s. 279-82; Baha Tanman, "Şah Sultan Camii", İSTA 7: 125-27; Haskan, 1993, 1: 85-89, 263-65.

18 Ayvansarâyî, 1864-65, s. 256; Ayvansarâyî, 2000, s. 280; Saatçi, 1988, s. 67, no. 23.

19 Evliya, *Seyâḥatnâme*, TSK, B. 304, 1: 119a; Tanman, İSTA, 7: 125-27; Kuran, 1986, s. 302, no. 99. Caminin güneydoğu köşesine Şeyh Merkezzâde Ahmed Efendi (ö. 1813) için kubbeli bir türbe inşa edilmiştir.

20 TSK, E.H. 3032, fol. 11b.

21 Ayvansarâyî, 2000, s. 280. TSK, E.H. 3064, fol. 18b-19b: "*Ḳaṣaba-i Eyyûb ḳurbinde bir câmi'-i şerîf ve zâviye ve mekteb-i laṭîf.*" TSK, E.H. 3032, fol. 11a'da şeyhe bir oda ile sofadan oluşan selamlık ve dervişlere yine bir oda ile sofa kapsayan yemekhanenin vakfedildiği belirtiliyor: "*Bir oda ve bir ṣuffa şeyḫ-i mezbûra selâmlıḳ ve bir oda ve bir ṣuffa dervîşlere ṭa'âmḫâne ola.*" Dervişlerin sayısı, daha sonraki bir kaynağa göre on dokuzdu; bkz. M. Kılıç, 1997, s. 269, no. 16.

22 TSK, E.H. 3032, fol. 21b-23a; TSK, E.H. 3064, fol. 20a-b. Bu sarayı Ayvansarâyî, Hançerli Sultan Sarayı olarak tanımlar: Ayvansarâyî, 2000, s. 280. TSK, E.H. 3032, fol. 7b-8b. Vakfiyenin özetinde türbe hem onun türbesi, hem de annesinin türbesi olarak tanımlanır; bkz. TSK, E.H. 3064, fol. 9b-10a, 19b: "*câmi'-i mezbûr ḳurbinde vâḳi' türbelerinde*", "*vâlideleri türbelerinde*". Şahsultan ayrıca merhum annesi için Silivrikapı yakınında bir sıbyan mektebi vakfetti: TSK, E.H. 3032, fol. 18a. Şahsultan'ın Silivrikapı dışındaki Arabacı Bayezid mahallesindeki bu "*mekteb*"i için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 148.

24 Şahsultan'ın, ismi verilmeyen validesinin, torunu Neslihan'ın (İsmihan ve Hüseyin Paşa'nın kızı). Neslihan'ın kız kardeşi Vasfihan ve Fatıma Hatun'un (Hüseyin Paşa'nın başka bir kadından doğma kızı) mezarlarının şahideleri için bkz. Haskan, 1993, 1: 263-65.
Ayvansarâyî, 2000, s. 148'e göre, Şahsultan Eyüp'teki kendi türbesine defnedildi. Şahsultan ve kızı İsmihan'ın I. Selim'in külliyesinde, bugün artık kayıp olan Hafsa Sultan türbesinde medfun olduklarına ilişkin asılsız iddia için bkz. Uluçay, 1980, s. 33; Mehmed Süreyya, 1996, 1: 42.

26 TSK, E.H. 3032, fol. 11b; ayrıca bkz. TSK, E.H. 3064, fol. 18b.
TM ve TE, Meriç, 1965 içinde, s. 28, 77; Sâî, 1897, s. 29; Sâî, 2006, s. 80, 105.

28 Ayvansarâyî, 2000, s. 255-56; Hulvî, 1993, s. 467. Konyalı, 1950, s. 156-59.

29 Hulvî, 1993, s. 467. Baha Tanman, "Merkez Efendi", İSTA, 5: 396-97, 400.

30 Merkez Efendi çifte hamamını 28 Eylül 1552'de, kendinin, oğulları Derviş Çelebi ile Ali Çelebi'nin ve "oğlum Ahmed Bey'in annesi, Sultan Selim kızı Şahsultan"ın (*Aḥmed Begüñ vâlidesi Şâhsulṭân bint-i Sulṭân Selîm*) ruhları için okunacak duaların masrafını karşılamak üzere, Yenikapı dışındaki birbirine bitişik dükkânlarla birlikte vakfetti. Mütevelli olarak kendini tayin eden Merkez Efendi'nin ölümünden sonra oğlu Ahmed Çelebi mütevelli olacaktı (VGM, Küçük Evkaf Evvel, Defter 623, tarih: 9 L. 959, no. 333, s. 329). Bu belge, Emel Esin'in, Şahsultan'ın 1523'te Lütfi Paşa'yla evlenmesinden evvel Manisa'da Merkez Efendi'yle evlendiği ve oğulları Ahmed'in (y. 1512-20) orada doğduğu sonucuna varmasına yol açar; bkz. Esin, 1977-79. Fakat, ne Şahsultan'ın vakfiyesi, ne de diğer tarihî kaynaklar bu kuşkulu evliliğe gönderme yapar. 1541'de Şahsultan'ın boşanmasından sonra seksenlerine varmış olan Merkez Efendi'yle evlenmesi de olası görünmez. Ayrıca Şahsultan'ın vakfiyesi, şeyhin merhum oğlunun kızına bir tahsisat bağlar, fakat onu kendi oğlu olarak tanımlamaz: "[Merkez Efendi'nin] *oğlı... merḥûm Şeyḫ Aḥmed Çelebinüñ ḳızı Selîme Ḫâtûn*": TSK, E.H. 3032, fol. 14b. Hulvî'nin Merkez Efendi ile oğlu Ahmed hakkındaki biyografileri de böyle bir evlilikten söz etmez; Hulvî, 1993, s. 461-70. Bu çetrefil hususu açıklığa kavuşturmak için daha fazla araştırma yapmak gerekmektedir.
Kuran camiyi y. 1552-72'ye tarihler; bkz. Kuran, 1986, s. 287, no. 52. Yenikapı yakınındaki çifte hamam ve sıra dükkânlar (daha önce Merkez Efendi'nin vakfettiği), Şahsultan'ın vakıfları arasında yer almaktadır: TSK, E.H. 3064, fol. 18a: "*Yeñi Bâġçe ḳurbinde ḥammâm.*"

32 TSK, E.H. 3032, fol. 12a-13a. Zaviyenin şeyhi Seyyid Muslihiddin için bkz. Hulvî, 1993, s. 467, 475-76.

33 TSK, E.H. 3064, fol. 12a-13b.

34 TSK, E.H. 3032, fol. 14a. On iki sandukalı türbe için bkz. Konyalı, 1950, s. 157; Ayvansarâyî, 2000, s. 255-56.

35 TSK, E.H. 3032, fol. 16b.

36 1958'de yıkılan cami *Tuhfe*'de "*Aḳsarây maḥallesinde 'Osmân Şâhuñ vâlidesi sulṭânuñ câmi'i şerîfi*" olarak zikredilir; bkz. Sâî, 2006, s. 79; Konyalı, 1950, s. 183; Kuran, 1986, s. 291, no. 65. Osmanşah'ın Trikkala'daki [Tırhala] kendi camisi Bölüm 12 [II]'de ele alınıyor. Osmanşah'ın annesi, ölümünden sonraki N. 976 (1569) tarihli vakfiyesinde, Hanım Sultan olarak anılır: TSK, E.H. 3038; Uzunçarşılı, 1976'da yayınlanmıştır.
Sâî, 2006, s. 79, 105; Kuran, 1986, s. 298, no. 86. Konyalı, bunun II. Bayezid'in kızı Hatice Sultan veya torunu Neslişah Sultan olabileceğini düşünür; bu sultanların her ikisi de Edirnekapı civarında mütevazı cami külliyeleri inşa ettirmişlerdi; Konyalı, 1950, s. 50-51.

38 TSK, E.H. 3032, fol. 2b; VGM, Defter, 1993, s. 11. Vakfiyelerinde Hürrem Sultan ve Mihrümah Sultan da Rabia'ya benzetilir; bkz. Bölüm 7 [I] ve 8 [II].

39 Modern yayınlarda genellikle "Mihrimah" olarak yazılırsa da, ismini vakfiyesinde ve döneminin

kaynaklarındaki şekliyle yazmayı yeğliyorum.
40 Bernardo Navagero (1553), Albèri, 1840-55 içinde. 1: 98-99.
. Daniello de Ludovisi (1534), Albèri, 1840-55 içinde, 1: 12. Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 122a.
42 Bernardo Navagero (1553), Albèri, 1840-55 içinde, 1: 98-99.
Âli, *Künh*. Nuruosmaniye Kütüphanesi. Ms. 3409, fol. 122a-b.
44 Domenico Trevisano (1554), Albèri, 1840-55 içinde, 1: 117, 175.
45 Bu mektuplar için bkz. Uluçay, 1956, s. 88-93.
46 Uçtum, 1980.
47 Albèri, 1840-55 içinde, 1: 90, 92-93.
48 Kâmil, 1937 içinde, s. 72-73, 81.
49 Mihrümah'ı nasıl tedavi ettiği konusunda bkz. Laguna, 1983, s. 112-15, 118.
50 985 (1578) olan ölüm tarihi için bkz. Lokman, *Zübdet*, TSK, H. 1321, fol. 105a; Gerlach, 1674, s. 449.
51 Marcantonio Donini (1562), Mihrümah'ın annesinin son dileğine uygun olarak Bayezid'i desteklemek üzere ona para verdiğini söyler; Albèri, 1840-55 içinde, 3: 184.
52 ASV, Dispacci al Senato, Costantinopoli Filza 3C. Daniele Barbarigo'nun 12 Ekim 1562 tarihli, 79 numaralı yazışması, fol. 235a: "... ha mostrato di haver sentito per questa morte assai dolore, che non sentì per quella di Rustem bassa suo marito." Şehzâde Bayezid en büyük kızına Mihrümah adını vermişti; bkz. Kâmil, 1937, s. 41.
Marcantonio Donini (1562). Albèri, 1840-55 içinde, 3: 184-85.
54 Ahmed Refik, 1924, s. 30.
55 ASV, Dispacci al Senato, Costantinopoli Filza 3C, Daniele Barbarigo'nun 1 Eylül 1562 tarihli, 73 numaralı yazışması, fol. 220a-b.
56 *A.g.e.*, Daniele Barbarigo'nun 12 Ekim 1562 tarihli, 79 numaralı yazışması, fol. 235a.
57 Padişahın sarayında ikamet etme ve annesinin yerini alma arzusu için bkz. *A.g.e.*, fol. 236b; Ahmed Refik, 1924, s. 29.
58 Peirce, 1993, s. 65, 68.
59 Selânikî, 1989, 1: 43.
60 ASV, Senato, Dispacci Costantinopoli Filza 3C, Gerolamo Ferro'nun 16 Kasım 1561 tarihli, 43 numaralı yazışması, fol. 136a. Ahmed'in Hırvat kökeni için bkz. Betzek, 1979, s. 35; ve Wyts (1572), ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, 3325*, fol. 112b. Peçevî'ye göre Arnavut idi, 1864-67, 1: 440.
ASV, Senato, Dispacci Costnatinopoli, Filza 3C, Gerolamo Ferro'nun 10 Temmuz 1561 tarihli, 32 numaralı yazışması, fol. 107a.
62 Selânikî, 1989, 1: 186; Peçevî, 1864-67, 1: 440-41.
63 Peirce, 1993, s. 127-29.
64 Albèri, 1840-55 içinde, 1: 312.
65 *A.g.e.*, 1: 400-1.
66 Gerlach, 1674, s. 449.
67 Mihrümah'ın Üsküdar ve Edirnekapı'daki külliyeleri, Sultan Süleyman'ın türbesindeki kendi kabri ve Rüstem Paşa'nın türbesi için vakıfları bir vakıf muhasebe defterinde kayıtlıdır; TSA, D. 3850 içinde, tarih: M. başlangıcı, 1047 (1637). Kocasının türbesi ve sebilinin vakıfları Mihrümah'ın 1562 tarihli vakfiyesinde yer alır; VGM, Defter 635/2, no. 8, tarih: Ra. başlangıcı, 970.
68 1561'de Ayşe Sultan merhum babasının vakfının hem mütevelli hem de nâzırı oldu; bkz. Yüksel, 1995, s. 272-73. Mihrümah'ın 1570 tarihli vakfiyesi de, kızı Ayşe Sultan'ı kendi vakfının mütevelli ve nâzırı olarak tayin eder; VGM, Defter 632/2, no. 10, tarih: R. 978, s. 83-90.
69 Koçi Beg, 1998, s. 85-86; Koçi Beg, 2007, s. 244. Mihrümah'ın sayısız gayrimenkulü için bkz. VGM, K. 28, tarih: 965 (1557-58).
70 Hasanbeyzâde, 1980, s. 62; Hasanbeyzâde, 2004, s. 165.
Medrese için bkz. Kuran, 1986, s. 344, no. 243. Rüstem Paşa'nın Mahmudpaşa'daki "Serv" mahallesindeki sarayının 1557'deki onarımı, TSA, D. 6856, sene 965-65'te belgelenir. Kendisine miras kalan bu sarayı kızı Ayşe Sultan 1612'de kendi adına vakfetti; vakfiyede sarayın Safiye Hanım ile çocuklarına miras bırakılması, ancak bunun ardından Mekke ve Medine'deki yoksullar için sadaka dağıtmak üzere satılması şartı yer alır; bkz. VGM, Defter 653/2, no. 17, tarih: 2 Ra. 1021. Ayşe Sultan ile Ahmed Paşa'nın iki kızıyla art arda evlenen Cığalazâde Sinan Paşa'nın çocuklarına geçmesinden sonra, bu sarayın bulunduğu mahalle Cağaloğlu olarak tanınmaya başladı. Cığalazâde Sinan Paşa'nın bir kız torununun 1596'daki düğünü için, "*merhûm Rüstem Paşa sarâyında dîvânhânede cem'iyyet-i 'âlî oldı*"; bkz. Selânikî, 1989, 2: 561, 571. Cığalazâde'nin 1596'daki azlinden sonra taşındığı Rüstem Paşa'nın Edirne'deki sarayı için bkz. *A.g.e.*, 2: 650.
72 Sinan otobiyografileri Rüstem Paşa'nın Atmeydanı yakınındaki (Kadırgalimanı), Üsküdar'daki ve şehir surları dışındaki saraylarını sayar; bkz. Kuran, 1986, s. 380, no. 370-72. Sur dışındaki "*Mihrümâh Sultân Bâğçesi*"ndeki saray Yeşilköy ve Bakırköy civarında, padişahın "*İskender Çelebi Bâğçesi*" adlı has bahçesinin yakınındaydı; bkz. Sâî, 2002, s. 157. Mihrümah'ın Üsküdar'daki bahçe sarayı için bkz. Necipoğlu, 1997, s. 40-41. 1560'da Mihrümah'ın Atmeydanı'nda yeni inşa edilmiş sarayına, babasının izniyle bir lüle su verildi; bkz. TSA, E. 9512, tarih: Z. başlangıcı, 967 (1560). Bir ferman bu suyun bir kamış su ilavesiyle Atmeydanı'nda Mihrümah Sultan için bina edilen saraya verilmesini onaylar: "*Mihrümâh Sultân hażretlerinüñ mahrûse-i İstânbûlda At Meydânında binâ olınan sarâyları içün muḳaddemâ bir lüle ṣu içün ḥükm-i şerîf virülmişidi, ḥâliyâ bir ḳamış ṣu daḫî virilüp, bir lüle bir ḳamış ṣu içün ḥükm-i şerîf virülmek içün ḫaṭṭ-ı şerîf ile tezkere mektûb buyuruldı*" (BA, MD. 4, no. 1143, s. 112, tarih: 13 Za. 967). Ayşe Sultan, kendisine miras kalan Atmeydanı'ndaki sarayı 1595'te vakfetti; bkz. VGM, Defter 635/2, no. 2, tarih: 27 B. 1003. Ayşe Sultan'ın Atmeydanı sarayı (aynı zamanda kocasının adıyla "Ahmed Paşa Sarayı" olarak bilinen). 1609'da yaptıracağı selâtin camisine yer açmak üzere 30.000 florine Sultan I. Ahmed'e satıldı; satış belgesi: TSA, D. 10748, sene 1026 (1617).
Rüstem Paşa'nın vakfiyesi ve onun bina emini ile mütevellisi Mehmed Bey için bkz. bu bölümde Rüstem Paşa ile ilgili kısım. Ayrıca bkz. Mihrümah'ın 1570 tarihli vakfiyesi. VGM, Defter 632/2, no. 10, tarih: R. 978, s. 88-89.
1572'de (N. 978) Mehmed Bey'in yaptığı ödeme, BA, KK. 1768, Büyük Ruznamçe, fol. 108a'da kayıtlıdır. Mihrümah aldığı borcu sonra kapattı. VGM, Defter 648, s. 177: "... *cümle yüzyigirmibeş biñ filori Sulṭân ḥażretleri alup... cebel-i 'Arafâtdan Mekke-i Mükerreme ve Kâ'be-i Mu'ażżama... ṣu getürmege ḫarc buyurmışlardur*."
75 Selânikî, 1989, 1: 95; Atâî, 1989, s. 169, 269. Atâî'ye göre, su gibi para harcadığı suyolunun inşaatı 970 (1562-63) ile 979 (1571-72) arasında, dokuz yıl sürdü. 20 Za. 979'da (1572) kullanıma açıldı.
76 Venedik, Marciana Kütüphanesi, IT.Cl. VII (8872), 11 Haziran 1569 tarihli yazışma, fol. 116b. Mihrümah'ın ricaları veziriazam Sokollu, kocasının eski kâhyası Mehmed Kethüda ve kendi mektupları aracılığıyla iletilmiştir; bkz. Venedik, Marciana Kütüphanesi, IT.Cl. VII (8872), 11 Haziran 1569 tarihli yazışma, fol. 116b; 11 Kasım 1569, fol. 117a, 227a-b; 4 Ocak 1569, fol. 263b; ASV, Senato, Costantinopoli (Segreta), Registro 5, fol. 23a. Kahire'den gelen hacıların geçtiği çölde kırk günlük yol boyunca uzanan suyolu için ayrıca bkz. Barbaro'nun raporu (1573). Albèri, 1840-55 içinde, 1: 312.
78 Bu camiler Bölüm 8 [1]'de Şahsultan başlığı altında ele alınıyor.
79 Bates, 1993, s. 52-53; Bayrakal, 2001, s. 61-66.
80 Dernschwam, 1923, s. 31, 56-58.
81 Laguna, 1983, s. 160-61.
82 *A.g.e.*, s. 160-61: "Fu designata a esecutrice testamentaria la sultana e a lei furono portati tutti i beni, carrettate di oro e da argento." Beşiktaş'taki cami Bölüm 11 [1]'de ele alınıyor. Kapudan Sinan Paşa'nın Mihrümah'ın Üsküdar'daki camisinin haziresinde, 961 (1553-54) tarihli lâhdi vardır; sandukası yeşil somaki, baş ve ayak taşları ak mermerden yapılmış olan lâhit hassa mimarlarından biri veya bizzat Sinan tarafından yapılmış olabilir; *Tuhfe*'de Kapudan Sinan Paşa "türbe"si mimarbaşına atfedilir; bkz. Kuran, 1986, s. 328, no. 188; Sâî, 2006, s. 80.
83 Kâmil, 1937, s. 49.
84 Caminin haziresindeki lâhitler ve gömülü olanların kimlikleri için bkz. Konyalı, 1976-77, 1: 221-30. Veziriazam Edhem Paşa'ya ait ikinci bir kubbeli türbe külliyeye 1892-93'te eklenmiştir. Ayrıca bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 492-93.
85 Mahmud Hüdayî'nin Mihrümah'ın camisinin vaizliğine atanması ve Ayşe Sultan'ın bu şeyhin cami-zaviye külliyesini yaptırması için bkz. Hasanbeyzâde, 1980, 2: 160-61. Ayşe Sultan'ın 1595 tarihli vakfiyesi, kendisine bu külliyede yaptırdığı türbesini vakfeder; bahçe içindeki türbe yanında ayrıca şeyhe vakfettiği çeşme ve 11 odalı zaviye bulunuyordu; hanım sultan civardaki camiye çevrilen İmrahor mescid-tekkesinin onarımı için de para vakfetti; VGM, Defter 635/2, no. 2, tarih: 27 B. 1003. Ayşe Sultan'ın 1612'de şeyhin camisine yaptığı bağışlar ve kendi bahçesinden hibe ettiği su için bkz. *A.g.e.*, no. 17, tarih: 2 Ra. 1012. Cığalazâde Sinan Paşa'nın 1606'da Mahmud Hüdayî'nin dergâhına yaptığı vakıflar: VGM, Defter 611, no. 16, tarih: Z. başlangıcı, 1012. Bir yangından sonra 1855'te yeniden inşa edilen dergâh için bkz. Baha Tanman, "Aziz Mahmud Hüdai". İSTA 1: 505-7.
86 VGM, Defter635/2. no. 1, tarih: Ra. ortası, 957, s. 3; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Ms. 3752. sene 956, fol. 17a-b.
Vasiyetinin uygulayıcısı (vasi) olarak Mihrümah'ı seçen Şahsultan'ın vakfiyesi için bkz. Bölüm 8 [1]. Hürrem Sultan, vakfiyesine ilişik bir tapu senedinde Rabia'ya benzetiliyor; bkz. Bölüm 7 [1]. Mihrümah'ın Şeyh Nureddinzâde'ye bağlılığı için bkz. Samardzic, 1995, s. 106.
88 Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Ms. 3752, sene 956, fol. 21a-b. Valide Nurbanu Sultan'ın, Üsküdar'daki camisinde Hz. Fatıma ruhuna Kur'an okunmasını şart koşması için bkz. Bölüm 7 [2].
89 VGM, Defter635/2, no. 1, tarih: Ra. ortası, 957, s. 1-32; *A.g.e.*, no. 7, tarih: Z. başlangıcı, 965 (1558), s. 62-78; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Ms. 3752, sene 956, fol. 15b-27a. Catharin Zen (1550), İstanbul ile Edirne arasında Mihrümah tarafından vakfedilen, kaldırım döşeli ve köprülerle bağlanan yollar görmüştür; Zen, 1878, s. 19.
90 Biraz farklı okumalar için bkz. Konyalı, 1976-77, s. 1: 216-17; Peirce, 1993, s. 201; Ayvansarâyî, 2000, s. 492; Ayvansarâyî, 1281, 2:186; Saatçi, 1988, s. 37-39, no. 13.
91 TM: Sâî, 2006, s. 79. Bu yapılar TE'de ayrı bina tipleri arasında yer alır: Kuran, 1986, s. 288, no. 56; s. 344, no. 239; s. 363, no. 308.
92 Bu duvar çeşmesi, Mihrümah'ı Seba Melikesi'ne benzeten 1092 (1689) tarihli bir onarım kitâbesi taşır; bkz. Egemen, 1993, s. 597; Saatçi, 1988, s. 40-42, no. 14.
93 Eremya, 1988, s. 47-48; İnciciyan, 1976, s. 134.
94 Kuran, 1986, s. 48, 62.
95 *A.g.e.*, s. 48.
96 1955-63'te yapılan onarımlar sırasında yok olan Avrupaî bezemeleri gösteren bir fotoğraf için bkz. Kuban, 1997, s. 63.
97 VGM, Defter 635/2, tarih: no. 1, Ra. ortası, 957, s. 4; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Ms. 3752, sene 956, fol. 17b-18a. Vakfiyedeki betimleme Konyalı, 1950, s. 179'da özetlenmiştir.
98 Ramazanzâde Mehmed, 1862, s. 302.
99 Mehmed Âşık, *Menâzır*, TSK, E.H. 1446, fol. 393b; Mehmed Âşık, 2007, s. 1094-95.
100 Evliya, 1896-1938, 1: 473-75; Evliya, 196-2007, 1: 233. Mihrümah'ın vakfiyesinde, sadece bir kervansaray (*ḫân*) vakfedilmiştir. Bu ya bir çifte

kervansaraydı veya kervansaraylardan ikincisi Rüstem Paşa'nın Üsküdar İskelesi'nin batı tarafında (*nefs-i Üsküdâr'da olan iskelenin cânib-i garbîsinde*) vakfetmiş olduğu kervansaraydı. Rüstem Paşa'nın sahilde vakfettiği ücretsiz kervansarayı ve çiftin bahçe sarayının yakınındaki sıbyan mektebi (Doğancılar'da İmrahor mahallesinde) için bkz. Yüksel, 1995, s. 244-45, 248; Konyalı, 1976-77, 1: 332, 2: 54.

101 Yıkılan imaret, Konyalı'ya göre medresenin sol tarafında yer alıyordu: Konyalı, 1976-77, 1: 290, 445.

102 Peçevî, 1864-67, 1: 427-28.

103 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: 141b-43a; Evliya, 1996-2007, 1: 202.

104 Kuran, 1986, s. 244.

105 Kuban, 1997, s. 101-2.

106 Goodwin, 1993, s. 49.

107 II. Selim'in dört kızı nüfuzlu çiftler oluşturacak şekilde evlendirildi: İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa, Gevherhan ve Piyale Paşa, Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa, Fatma Sultan ve Siyavuş Paşa.

108 1550 tarihi H. Egli, 1997, s. 62'de verilir. 1556-60 tarihi için bkz. Müller-Wiener, 1977, s. 441. 1562-65 tarihini verenler: Konyalı, 1950, s. 160; Sözen, 1975, s. 184; Burelli, 1988, s. 42; Günay, 1998, s. 37-38.

109 Kuran, Mihrümah'ın 1557'de, babasından önce öldüğü iddiasını haklı olarak reddeder; bkz. Kuran, 1986, s. 123.

110 Kocasının camisinin izni, VGM, Defter 635/1 Mükerrer içinde, tarih: C. ortası, 969, s. 5.

111 Konyalı, 1950, s. 161'de alıntılanır; VGM, Defter 635/1 Mükerrer, no. 6, tarih: Z. ortası, 970, s. 6.

112 Yaltkaya, 1942, s. 96'da yayınlanmıştır.

113 Rüstem Paşa, idam edilen rakibinin yandaşlarını mevkilerinden azletmek yoluyla intikam almasıyla tanınır.

114 Bu cami külliyesi Bölüm 9 [I]'de ele alınıyor.

115 VGM, Defter 635/1, Mükerrer, no. 10.

116 *A.g.e.*, no. 11.

117 BA, MD. 5, no. 63, s. 24, tarih: 11 M. 973: Bu belgeye istinaden, Konyalı, caminin 1565'ten önce tamamlanmış olması gerektiğini düşünür; bkz. Konyalı, 1950, s. 162. İfade tarzı muğlâktır: aynı zamanda "yeni inşa edilmiş olan caminin yakınında" diye de okunabilir. Fakat, bu uzak bir olasılıktır; zira Mihrümah'ın henüz tamamlanmamış hamamına mermer kesilmesine dair II. Selim'in 1571 tarihli fermanında da aynı ifade kullanılıyor (bu ferman aşağıda ele alınıyor; bkz. dipnot 121).

118 Konyalı, 1950, s. 162'de zikredilir; VGM, Defter 635/1 Mükerrer, no. 7, tarih: N. başlangıcı, 973.

119 BA, MD. 5, no. 1413, s. 517, tarih: 17 N. 973; *A.g.e.*, no. 1443, s. 527, tarih: 25 N. 973.

120 Kâzım Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", Bayram, der., 1988 içinde, 1: 449. Hamamın çeşmesinin kitâbesi, Cığalazâde İbrahim Bey tarafından 1142'deki (1729-30) bir yangının ardından yeniden yaptırıldığını gösterir.

121 BA, MD. 14, no. 80, s. 64, tarih: M. başlangıcı, 979; aynı ferman BA. MD. 17, no. 28, s. 18, tarih: S. başlangıcı, 979'da tekrarlanır.

122 VGM, Defter 635/2, no. 10, s. 83-90, tarih: R. 978; alıntı s. 86'dadır.

123 Sâî, 2006, s. 79, 85.

124 Kuran, 1986, s. 322, no. 170. Kuran, türbeyi 1580-81'e tarihler, fakat Gerlach bu türbeyi 1576'da tarif etmiştir. Güzelce Ahmed Paşa'nın oğlunun Edirnekapı yakınına defin merasimini betimlediği sırada, burada Rüstem Paşa'nın [*sic*] güzel bir cami ve ailesinin çocukları için bir türbe yaptırmış olduğunu söyler; bkz. Gerlach, 1674, s. 187. 1595'te Ayşe Sultan, merhum kocasının Edirnekapı'daki türbesinde otuz kişinin Kur'an okuması için para vakfetti; bkz. VGM, Defter 635/2, no. 2, tarih: 27 B. 1003. Ayşe Sultan 1582'de Feridun Ahmed Bey'le evlendi ve vefat ettiğinde Üsküdar'daki müridi olduğu şeyhi Aziz Mahmud Hüdayî'nin cami-zaviye külliyesindeki kendi türbesine defnedildi.

125 Pervitich, 1999, levha 31.

126 Medresenin gayrı-muntazam tasarımı nedeniyle, Kuran bu yapının cami bittikten sonra planlanmış olduğunu tahmin eder; bkz. Kuran, 1987, s. 132.

127 Kömürcüyan, 1988, s. 48.

128 Medrese duvarları üzerinde eğimli revak çatısının izlerini gösteren bir fotoğraf için bkz. Goodwin, 1971, s. 254, res. 243.

129 *A.g.e.*, s. 254.

130 Grosvenor, 1895, 2: 661; Müller-Wiener, 1977, s. 441.

131 Günay, 1998, s. 37; Burelli, 1988, s. 47.

132 Hasarlar ve onarımlar için bkz. Konyalı, 1950, s. 164; Kuran, 1987, s. 129-30; Kuban, 1997, s. 101.

133 Yeni kitâbeler için bkz. Derman, 1989, s. 291.

134 VGM; Defter 635/2, no. 10, s. 83, 85. İsmihan Sultan'ın vakfiyesinde, Kadırgalimanı'ndaki camisi tarif edilirken, kâinat aynı şekilde kubbeli bir camiye benzetilmiştir; bkz. Bölüm 8 [III (1)].

135 *A.g.e.*, s. 85.

136 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: 47a; Evliya, 1996-2007, 1: 68.

137 Ayvansarâyî, 2000, s. 26.

138 Vatin ve Yerasimos, 2001, s. 143; Goodwin, 1971, s. 255.

139 Mihrümah'ın annesi Hürrem Sultan, Ayvansaray'da, iki Arap şehit-gazinin mezarlarını içeren Toklu Dede zaviye-mescidine para vakfetti. Yine şehrin kara surlarının yakınında yer alan bu yapıda Hürrem'in kurduğu zaviye daha sonra Kariye adlı bir medreseye dönüştürüldü; bkz. Bölüm 7 [I].

140 Grosvenor, 1895, 2: 662; Konyalı, 1950, s. 161, 163, 166; Müller-Wiener, 1994, ss. 441-42. Edirnekapı'nın doğu tarafındaki kilise (Eglise Grecque St. George) için bkz. Pervitich, 1999, levha 31, no. 519. "Aya Yorgo" (Hagios Georgios) Kilisesi'nin fenerli bir kırma çatıyla betimlendiği bir çizim, Paspates, 1877, s. 386-87'de yayınlanmıştır.

141 Grosvenor, 1895, 2: 662.

142 Straton, 1972, s. 180, 183.

143 İstanbul'daki örnekler arasında Nuruosmaniye (1755), Ayazma (1760), Nusretiye (1826), Mecidiye (1848), Ortaköy (1850) ve Dolmabahçe (1855) camilerini sayabiliriz; bkz. Kuban, 1997, s. 100; Günay, 1998, s. 38.

144 "Serraglio di Bosnia" kökeni için bkz. Bernardo Navagero (1553), Albèri, 1840-55 içinde, 1: 88, 98-99. Rüstem ve Sinan paşaların, Bosnalı domuz çobanı iki kardeş olarak tanımlanması için bkz. Dernschwam, 1923, s. 58. Rüstem Paşa'nın kısa biyografisi Mustafa Âli'nin tarihinde verilir: Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 122a-23b.

145 Kara Ahmed Paşa için bkz. Bölüm 8 [II (1)] ve 9 [I].

146 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 122b-23a.

147 Dilekçeler için bkz. Gökbilgin, 1955. Rüstem Paşa hakkında son derece olumlu bir betimleme için bkz. Celalzâde, 1981, fol. 502a-503b.

148 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 122a-24a. Rüstem Paşa'nın hasletlerini betimleyen bir paragraf Bölüm 8 (I [1])'de zikredildi. Karısının "*Hürremşâh*" adlı (Haseki Hürrem Sultan) annesinden doğan erkek kardeşlerini kayırması, fol. 123b'de belirtiliyor.

149 "Padrone assoluto di quell'imperio", Navagero, Albèri, 1840-55 içinde, 1: 74, 88.

150 *A.g.e.*, 1: 90-91.

151 *A.g.e.*, 1: 89, 92-93.

152 *A.g.e.*, 1: 61-62, 88.

153 *A.g.e.*, 1: 89, 92-93. Mekke Şerifi'nin elçisi Mekkî, Paşa'nın kumaş kabul ettiğini fakat diplomatik hediye olarak mücevher, altın ve gümüşü geri çevirdiğini söyler; Kâmil, 1937 içinde, s. 68.

154 Yüksel, 1995, s. 229, not 25.

155 Gökbilgin, 1955, s. 32-33.

156 Navagero, Venedik ticaretindeki gerilemeye ve Yahudi aracıların yükselişine değinmiştir; Albèri, 1840-55 içinde, 1: 101; ayrıca bkz. Domenico Trevisano (1554), *a.g.e.*, 1: 183; Marino Cavalli (1560), *a.g.e.*, 1: 274-75.

157 Busbecq, 1927, s. 29-30.

158 *A.g.e.*, s. 191-93.

159 *A.g.e.*, s. 190-93.

160 Erizzo, paşanın "doğası gereği sert, Hıristiyanların büyük bir düşmanı ve fazla tamahkâr" olduğunu söyler; bkz. Albèri, 1840-55, 3: 136-27. Marino Cavalli (1560), Rüstem Paşa'nın "paradan başka hiçbir şeyi sevmediği" hususunda hemfikirdir; onu imparatorluktaki "en kötü adam" olarak tanımlar ve "mantıksız, vicdansız, neredeyse bir tiran ve nezâketten nasibini almamış" biri olarak tarif eder; *a.g.e.*, 1: 295.

161 Şairlerden hoşlanmaması konusunda bkz. Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 124a. Paşa'ya karşı yakınmalardan biri, onun II. Bayezid'in döneminden beri kurumsallaşmış olan şeyhlerin gelirlerini iptal etmesiydi; bkz. Gökbilgin, 1955, s. 18.

162 Âli, 2000, 2: 142; aynı rivayet Peçevî, 1864-67, 1: 465'te tekrarlanmıştır. Şeyh için ayrıca bkz. Kâmil, 1937, s. 75. Sultan Süleyman'ın vakıfları arasında bulunan Hekim Çelebi zaviyesi Bölüm 6 [I]'de zikredildi.

163 Atâî, 1989, 2: 356-57. Mekkî'nin gözlemi, Kâmil, 1937 içinde, s. 77.

164 Celalzâde, 1981, fol. 502b-503a.

165 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 123a-b; Âli, 2009, 357a-359b. Ayrıca bkz. Peçevî, 1864-67, 1: 23-24.

166 Busbecq, 1927, s. 183.

167 ASV, Dispacci al Senato, Costantinopoli, Filza 3c, Gerolamo Ferro'nun 10 Temmuz 1561 tarihli, 32 numaralı yazışması, fol. 107a.

168 Abdülmecid bin Mustafa Beg bin Sinan Paşa'nın vakfiyesi Bölüm 11 [I]'de ele alınıyor. 1557 tarihli Saraybosna kadı sicili, Rüstem Paşa'nın o şehirdeki kendi bedesteninin mütevellisinin, veziriazamın kız kardeşi olan Mustafa kızı Nefise Hanım namına bir ev sattığını kaydeder; bkz. Christine Woodhead, "Rüstem Pasha", EI (2), 8: 640-41.

169 VGM, Defter 635/2, no. 4, s. 151-53, tarih: S. başlangıcı, 968. Veziriazamın cebehanesinin vakfedilen bölümünün envanteri için bkz. Yüksel, 1995, s. 268-69.

170 VGM, Defter 635/2, no. 5, s. 153-66, tarih: Ca. başlangıcı, 968. Camiden s. 156'da söz edilir. Cami görevlilerinin maaşları s. 156-57'de belirtilir. Veziriazam Tahtakale'deki hanının karşısında, Yahudiler için kiralık odalar ile depolar vakfetti. Paşanın Tahtakale civarındaki dükkânları ve mülkleri için bkz. *A.g.e.*, s. 140-41; Yüksel, 1995, s. 243, 246-47.

171 VGM, Defter 635/2, no. 5, s. 159, 1561 tarihli.

172 *A.g.e.*, s. 153-54.

173 VGM, Defter 648, s. 175-76, tarih: Ra. sonu, 978.

174 Yüksel, 1995, s. 274-75.

175 *A.g.e.*, s. 267.

176 Anıtların ayrıntılı bir listesi için bkz. *a.g.e.*, s. 219-81.

177 TM, Sâî, 2006 içinde, s. 79; Meriç, 1965, s. 25. Meriç Bolvadin'i yanlışlıkla "Silivri" olarak okumuş ve Dibek'i okuyamadığını belirtmiştir.

178 Yüksel, 1995, s. 228-29.

179 Sâî, 1897, s. 31. Sâî, 2005, s. 188, no. 612. Ayrıca bkz. TM, Meriç, 1965 içinde, s. 25; TE, *a.g.e.*, s. 82.

180 Kuran, 1986, s. 292, no. 68.

181 Menekşe Camii olarak tanınan yapı, şimdi Talipler köyündedir; bkz. Çiftçi, 1995, s. 127-28; Yüksel, 1995, s. 231, 276.

182 Kuran, 1986, s. 370, no. 335; Yüksel, 1995, s. 230-31, 276; Küçükkaya, 1990, s. 195-96, 229. Köy veziriazama Sultan Süleyman tarafından 1549'da mülk olarak bağışlanmıştır; bkz. VGM, Defter 635/1, s. 9-10, tarih: 2 Ra. 956. 1544 tarihli vakfiyenin bir özeti, Barkan ve Ayverdi, der., 1970, s. 432, no. 2493'te yer alıyor.

183 Zen, 1878, s. 19.

184 Sapanca'da 1551 ile 1555 arasında devlet hazinesinden köprülerin, suyollarının, çeşmelerin ve kaldırımların inşasının kayıtları için bkz. BA, MD. 55, fol. 244b-45a, 288b-89a, 391b.

185 TSK, H. 1425, tarih: 14 B. 959, fol. 301a.

186 Yüksel, 1995, s. 256-58, 278; Kuran, 1986, s. 257,

Sayfa 425-444 dipnotları

no. 451-54.

187 Hamam için bkz. Kuran, 1986, s. 396, no. 439. Harabolan imaret ve kervansaray, *a.g.e.*, s. 363, no. 309; s. 371, no. 337'de ele alınıyor.

188 *A.g.e.*, s. 293, no. 72.

189 Yüksel, 1995, s. 232, 276, 279. Kuran, cami ve kervansarayı Sinan'ın eserleri arasında sayar; bkz. Kuran, 1986, s. 293, no. 71; s. 370, no. 334. Bu binalar otobiyografilere dâhil edilmiştir; TM, Meriç, 1965 içinde, s. 25; TE, *a.g.e.* içinde, s. 80; Sâî, 1897, s. 30.

190 TM, Meriç, 1965 içinde, s. 25; Sâî, 2006, s. 79: "*Ve iki ḫān Dibek nām maḥallde Bolı ḳurbinde*", "*Ve cāmi'-i şerīf Boluda.*" Meriç, "Dibek"i okuyamamıştır. Bolu yakınında Dibek'teki cami, TE'de (bir kâtib hatası yüzünden) Bolu'daki Mustafa Paşa Camii olarak tanımlanır; bu hatayı Bölüm 4'te açıklıyorum. Bolu'da böyle bir cami bulunmadığına değinen Kuran, inandırıcı olmadan bunun Ilgın'daki Lala Mustafa Paşa Camii ve kervansarayı olabileceği varsayımında bulunur; bkz. Kuran, 1986, s. 284, no. 45; s. 368, no. 328. *Tuhfe*'de bahsi geçen Bolu'daki cami, Şemsi Ahmed Paşa'nın yaptırdığı ve günümüzde İmaret Camii olarak bilinen cami olabilir.

191 VGM, Defter 635/2, no. 2, s. 145-48; no. 3, s. 149-51.

192 Dernschwam, 1992, s. 84.

193 Geminin kürek mahkûmlarının sayısı 119 ilâ 127 arasında değişiyordu; bkz. Barkan, 1972-77, 1: 134-35.

194 Le Corbusier, 1989, s. 77-78.

195 Kuran, 1986, s. 295, no. 73; s. 345, no. 244; s. 364, no. 310; s. 371, no. 338.

196 Yüksel, 1995, s. 261-64, 279-80.

197 Ortaylı, 1996, s. 195-96, 199.

198 Zen, 1878, s. 33-34.

199 TSK, H. 1425, tarih: 26 Ra. 959, fol. 129a: "*Rodoscukda binā itdügi bināsı.*"

200 *A.g.e.*, fol. 157a, tarih: 14 R. 959: "*Rodoscukdu olan bināsı içün taḫta.*"

201 Kitâbenin bir fotoğrafı Tuncel, 1974, s. 110, res. 52'de yayınlanmıştır. Başka bir kitâbede 1841'deki onarımları kaydediyor; *a.g.e.*, s. 111, res. 53.

202 Tuncel, 1974, s. 31-35.

203 Baltacı, 1976, s. 347.

204 Goodwin, 1971, s. 214.

205 Kalan pek az kitâbede Mihrümah'ın İskele Camii'ndeki gibi Tanrı'nın güzel isimleri yazar. Bunlara ululanan standart isimleri taşıyan yuvarlak madalyonlar eşlik eder.

206 Mehmed Âşık, *Menāẓır*, TSK, E.H. 1446, fol. 361b; Mehmed Âşık, 2007, 3: 1003.

207 Evliya, *Seyāḥatnāme*, TSK, B. 308, 8: 381a.

208 TM, Sâî, 2006 içinde, s. 81; Meriç, 1965, s. 30.

209 VGM, Defter 635/1 Mükerrer, s. 7.

210 *A.g.e.*, s. 7-9.

211 *A.g.e.*, tarih: C. sonu, 969. Konyalı, 1950, s. 203-4'te zikredilir. Bir nüshası, TIEM, no. 2404'tedir.

212 VGM, Defter 635/1 Mükerrer, tarih: 26 S. 970, s. 6-7; Konyalı, 1950, s. 205-6'da zikredilir.

213 Küçük Çukur Han, Büyük Çukur Han ve (bir şeriat mahkemesi barındırdığı düşünülen) Burmalı Han için bkz. Yüksel, 1995, s. 243, not 55; s. 246-47.

214 VGM, Defter 635/1, tarih: R. başı, 970, s. 4; Konyalı, 1950, s. 207'de zikredilir. Lokman b. Seyyid Hüseyin, *Tārīḫ-i Sulṭān Süleymān*, Dublin, Chester Beatty Library, Ms. T. 413, fol. 22v-23r'deki resme eşlik eden metin.

215 ASV, Dispacci al Senato, Costantinopoli, Filza 3C, bailo yardımcısı Andrea Dandolo'nun 18 Mayıs 1562 tarihli, 55 numaralı yazışması, fol. 170a. Sekiz fener (*otto Ferali grandi ordinarii da Moschea*) daha sonra Sokollu'nun Azapkapı Camii için sipariş edilmiştir; bkz. Bölüm 8 (III [2]).

216 *A.g.e.*, Andrea Dandolo'nun 19 Mayıs 1562 tarihli, 56 numaralı yazışması, fol. 172b: "il checagia (kahya), che allhora si ritrovava sopra certa fabrica che fà fare la sultana... in questa mattina devendo ordinar molte cose per essa fabrica..."

217 *A.g.e.*, Daniele Barbarigo'nun 3 Ağustos 1562 tarihli, 71 numaralı yazışması, fol. 217a.

218 Tamamlanma tarihi olarak 1562'yi kabul edenler: Konyalı, 1950, s. 205-6; Kuran, 1986, s. 135; Burelli, 1988, s. 52; Goodwin, 1993, s. 50; Denny, 1998, s. 39; Kuban 1997, s. 102; Günay, 1998, s. 79. Yapı tarihini y. 1555-61 olarak veren Müller-Wiener, 1977, s. 454'tür. Aslanapa, 1986, s. 217; ve H. Egli, 1997, s. 84'te tamamlanma tarihinin 1562 olduğu ileri sürülür.

219 Altyapının planı için bkz. Kuran, 1986, s. 135.

220 Yüksel, 1995, s. 248.

221 Pervititch, 1999, s. 152, levha 76, no. 270.

222 Burelli, 1988, s. 52, 54.

223 Denny, 1998, s. 45.

224 Aslanapa, 1986, s. 217; Denny, 1998, s. 37-52.

225 Necipoğlu, 1990, 1992b.

226 1593'te, Topkapı Sarayı'ndaki Yalı Köşkü için İznik'e ısmarlanan çinilere kâğıt üzerinde çizimler hazırlayan, "*Kemḫacı Bali*" adlı bir gayri-Müslim (zimmî) dokuma tasarımcısı ve "*Ressām Meḥmed Çelebi*" adlı hattat için bkz. Necipoğlu, 1990, s. 155, not 51. Çini, kumaş, halı ve çadır desenlerinin kâğıt üzerine çizilmesi ile ilgili bulmuş olduğum arşiv belgeleri, Necipoğlu, 2007c, s. 15-23'te zikrediliyor: bkz. bihassa dipnot 51-53, 62, 63, 68, 69.

227 Kuban, 1997, s. 105-106; Burelli, 1988, s. 61; H. Egli, 1997, s. 86-87. Rüstem Paşa'nın Kütahya'da kendisi için özel bir çini atölyesi kurduğuna ilişkin söylenti, yazılı kanıtlara dayanmaz.

228 Denny, 1977; ve Denny, 1998, s. 38.

229 Bazı çinilerin üretiminde kalıp olarak çizimlerin kullanımı için bkz. Bölüm 3 [III]; Denny, 1998, s. 38.

230 Türbe için bkz. bu bölümün başında ele alınan Mihrümah'ın mimarî himâyesi: Bölüm 8 (II [1]).

231 Goodwin, "tek giriş yolunun bir merdivenle" olduğuna değinir ve bu mahfilin caminin dışındaki kubbeli üstyapıya ulaşmayı sağladığını belirtir: Goodwin, 1971, s. 251. Mahfilin dışına iliştirilmiş küçük bir merdiven, kubbeye erişimi sağlar; bkz. Burelli, 1988, s. 55.

232 Kuban, 1997, s. 101: "Sinan'ın bu camiyi Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camisini tasarladıktan sonra yaptığı söylenebilir." İki cami arasındaki benzerlikler için bkz. Kuran, 1987, s. 141-48.

233 Kubbenin Bizans üslûbunu andırmasına Goodwin, 1971, s. 250, 252; ve Aslanapa, 1986, s. 216-17'de değinilir. Kubbenin dalgalı eteği ve payanda kemerleri, herhangi bir veriye dayanmadan Kuban'a göre 1766 zelzelesinden sonra eklenmiş olmalıdır: Doğan Kuban, "Rüstem Paşa Camii", İSTA 6: 370-72.

234 Caminin mistik atmosferine Aslanapa, 1986, s. 217; ve Kuban, 1997, s. 106'da değiniliyor.

235 1660 yangınının verdiği hasar ve diğer onarımlar için bkz. Denny, 1998, s. 38, 52.

236 İngilizce kitabımda 2005'te yayınlanan kitâbeleri zikretmeden yeniden yayınlayan katalogda metinler tamamen alıntılanmıştır; Murat Sülün, *Rüstem Paşa Camii: Hat-Mimari Buluşması*, İstanbul, 2007.

237 Kâmil, 1937, s. 77; Atâî, 1989, 2: 356-57. Baba Çelebi şu vakfiyeleri şahit olarak imzalamıştır: VGM, 635/2, s. 32 (1550), s. 166 (1561), s. 82 (1562), s. 90 (1570). Hürrem Sultan türbesinde de yapı için özel kaleme alınmış Arapça dualar vardır; bkz. Bölüm 6 [I].

238 Ramazanzâde, 1862, s. 302-3. Bu tarih kitabı 1562'de Şehzâde Bayezid'in ölümüyle sona erer ve Mihrümah'ın henüz inşa edilmemiş Edirnekapı Külliyesi'ni zikretmemektedir.

239 Hasanbeyzâde, 1980, 2: 62. İnciciyan da camiyi aynı şekilde hanım sultana atfediyor; İnciciyan, 1976, s. 52. Rüstem Paşa medresesi Cağaloğlu semtindedir ve kendisi tarafından inşa edilmiştir.

240 VGM, Defter, 648, s. 176.

241 Evliya, *Seyāḥatnāme*, TSK, B. 304, 1: 89b; Evliya, 1996-2007, 1: 128.

242 Düğün için bkz. Lokman, TSK, H. 1321, fol. 87b; Bölüm 6 [II (1)]'de zikredildi.

243 Cavalli, 1914, s. 12-13; Kâmil, 1937, s. 70. Biyografisi için bkz. Bölüm I [II]; Gilles Veinstein, "Sokollu Mehmed Pasha", EI (2) 9: 706-11; Ahmed Refik, 1924; Samardzić, 1994 ve 1995.

244 Sokollu vakfiyesi, Fatih Millet Kütüpbanesi, T. 933, fol. 2b-3a.

245 Cenaze için bkz. Selânikî, 1989, 1: 125; Hasanbeyzâde, 1980, 2: 105.

246 İkinci kocası Kalaylıkoz Ali Paşa için bkz. Peçevî, 1864-67, 2: 28. İsmihan'ın defni, Selânikî, 1989, 1: 155'te kaydedilmiştir. Elli gün içinde ölen bebeği Mahmud, kardeşleriyle birlikte Sokollu'nun türbesine defnedildi; *a.g.e.*, s. 156.

247 Sokollu'nun hâmiliği altında Feridun Ahmed Bey ve Şehnameci Lokman'ın yazdığı tarih metinleri için bkz. Necipoğlu, 2000.

248 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 125b-26a; Âli, 1979-82, 1: 36 (fol. 20r).

249 Âli, 1979-82, 2: 72, 199 (fol. 124r); Veinstein, EI (2) 9: 708.

250 İsmihan'ın III. Murad'a sunduğu iki cariye için bkz. Bölüm 6 [II].

251 Cavalli, 1914, s. 12'ye göre, paşanın "ilk karısı"ndan iki oğlu vardı. Herhangi bir kaynak zikretmeden Samardzić bu oğulların aynı kadından mı doğduğu açık değildir diyor; Samardzić, 1994, s. 85. Sokollu'nun İsmihan'la evlenmeden evvel, karılarından ikisini boşadığı iddiası için bkz. Veinstein, EI (2), 9: 708.

252 Şehzâde Selim'in vezirizamı Semiz Ali Paşa'ya yazdığı, Sokollu'nun oğullarını ve bunların annesi olan cariyeyi uzak bir yere göndermesini isteyen dilekçe için bkz. ASV, Dispacci Costantinopoli, Senato, Filza 3C, Daniele Barbarigo'nun 2 Eylül 1562 tarihli, 74 numaralı yazışması, fol. 223a: "haveva in casa alcuni filgiuoli, havuti con una sua schiava... sua altezza scrisse al magnifico Ali Bassa, che dovesse far che essi figliuoli insieme con la madre fusseso mandati in qualche loco lontano di quà, accioche sua figliuola non se li vedesse tutto il giorno inanzi." Çocuklar ve bunların annesi Mehmed Paşa'nın "büyük hoşnutsuzluğuna karşın" uzaklaştırıldılar, fakat daha sonra İsmihan Sultan, "kocasının müthiş memnuniyeti"ni sağlayacak şekilde, çocukların geri dönmelerine izin verdi.

253 Cavalli, 1914, s. 12.

254 Albèri, 1840-55, 1: 364-65. Ayrıca bkz. Costantino Garzoni (1573), *a.g.e.* içinde, 1: 402, 404.

255 *A.g.e.*, 1: 312, 319-21, 330.

256 *A.g.e.*, 1: 320, 405.

257 *A.g.e.*, 2: 156-57.

258 Samardzić, 1994, s. 298.

259 Gerlach, 1674, s. 349.

260 *A.g.e.*, s. 349.

261 *A.g.e.*, s. 383-84.

262 *A.g.e.*, s. 349.

263 *A.g.e.*, s. 130.

264 *A.g.e.*, s. 58, 398.

265 *A.g.e.*, s. 187.

266 *A.g.e.*, s. 38, 130, 266, 379.

267 Bölüm 1 [II]'de zikredildi. Merhum Sokollu'nun kürek mahkûmları 1572'de Atmeydanı'ndaki sünnet düğününde alayla yürüdüler: bkz. Atasoy, 1997, s. 46-47, 81.

268 1575'te İsmihan 300 akçelik bir harçlık alıyor, kız kardeşi Gevherhan'a 250 akçe, Mihrümah'a 600 akçe ödeniyordu. III. Murad'ın başhasekisi Safiye'nin daha yüksek harçlığı 700 akçe idi; bkz. Peirce, 1993, s. 127-29.

269 Yeni Saray, Sultan Ahmed Han'ın Yeni Camii'ne yakındı; bkz. Peçevî, 1864-67, 1: 11.

270 Gerlach, 1674, s. 267. 1578'de bailo, Galata'daki Venedik elçiliğinde ikamet eden genç bir Veronalı ressamı Sokollu'nun sarayında inşa ettirdiği bir bina için ödünç vermeyi vaat etti; bkz. ASV, Senato Dispacci, Costantinopoli, Filza 12, Niccolò Barbarigo'nun 3 Ağustos 1578 tarihli raporu, fol. 167a.

271 VGM, Defter 572, s. 31-32, 33.

272 Kuran, 1986, s. 383-84, no. 384-87. Eski ve yeni saray Artan, 1993 ve 1994; ve Stichel, 1996'da ele alınır. Üsküdar'daki saray için bkz. Necipoğlu, 1997.

273 TM, Meriç, 1965 içinde, s. 40; Sâî, 2006, s. 83.

274 Du Fresne-Canaye, 1897, s. 55-56.

275 Bosna beylerbeyi İbrahim Paşa'nın Kabasakal Sinan Ağa mahallesindeki "*Mehmed Paşa Sarâyı*" olarak bilinen mülkünü Sultan Ahmed'e satış belgesi, TSA, D. 10748, Ca. sene 1018'dedir. Bu belge Ahmed Refik, 1924, s. 308-9; ve Eldem, 1984-87, 2: 22-27'de yayınlanmıştır.

276 Eyüp'te, babasının yanında medfun İbrahim Han için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 364; ve Kantemir, 1979-80, I: 149, 175-177. Genel olarak 1565'te doğduğu kabul edilir, fakat Gerlach 1578'de çiftin tek oğlunun 4-5 yaşlarında olduğunu bildiriyor; bkz. Gerlach, 1674, s. 318. Ayrıca bkz. yukarıda zikredilen Tiepolo: 1576 tarihli bu kaynakta çiftin bir oğlan bebekleri ile iki kızları olduğu belirtiliyor.

277 İbrahim Hanzâde vakıfları için bkz. VGM, Küçük Evkaf 43, Defter 2, tarih: 21 Ca. 1233. Bu belge İbrahim Hanzâde olarak bilenen Sokollu'nun vakıfları ve ayrıca İsmihan'ın vakıflarının listesini verir: "*Vakf-ı merhûm ve mağfûrun-leh vezîr-i a'zam-ı esbak şehîd Mehmed Paşa eş-şehîr bi-İbrâhîm Hânzâde ve merhûm İsmihân Sultân.*"

278 Her iki vakfiye de Türkçe olarak, İsmihan'ın Eyüp'teki medresesinde çalışan bir müderris olan Abdülgani bin Emirşah tarafından yazılmıştır. Sokollu'nun vakfiyelerinin kısaltılmış bir derlemesi için bkz. VGM, Defter 572/20, tarih: Z. sonu. 981, s. 27-62 (Bu vakfiye, VGM Defter 2104/323, ss. 442-78'de günümüz Türkçesine çevrilmiştir); Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933; ve Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737. İsmihan'ın N. başlangıcı, 980 tarihli vakfiyesinin nüshaları, Lala İsmail 737; ve VGM, Defter 572'dedir.

279 Kadırgalimanındaki caminin mahallesi: VGM, Defter 572, no. 53, s. 149 ve Lala İsmail 737, fol. 34a. Mangalya'daki caminin tarifi: VGM, Defter 572, no. 53, s. 149. Mangalya'daki cami için bkz. Ayverdi, 1977, I: 42-43, 49, res. 67-78.

280 28 C. 976'da II. Selim'in kızına temlik olarak bağışladığı hasların listesi VGM, Defter 572, s. 141, 159'de verilmiştir. Mangalya köyü 3.500 akçe gelir getiriyordu. Mangalya'nın temlik ile bağışlanması İsmihan'ın diğer vakfiyesinde de belirtiliyor; Lala İsmail 737, fol. 35a. Sokollu'nun "*Tekfurköyi każâsında Hişârlık dimekle ma'rûf Mankâlya karyesi*"ndeki vakıfları kendi vakfiyesinde kayıtlıdır: VGM, Defter 572, s. 35.

281 Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 32a-33b. Bazı modern yayınlarda adı "Esmahan" olarak yazılır, fakat ben vakfiyesinde ve diğer 16. yüzyıl kaynaklarında kullanılan "İsmihan" yazımını yeğliyorum.

282 *A.g.e.*, fol. 37b-38a; VGM, Defter 572, s. 141, 145.

283 İmamlara vakfedilen ev, Helvacıbaşı İskender mahallesindeydi; bkz. VGM, Defter 572, s. 143-46, 147-49. İsmihan ayrıca Avlonya sancağındaki "*Pogonya nâhiyesi*"nde babasının kendisine temlik ettiği pazar yeri ve panayırın vergilerini (bac) de vakfetti: *a.g.e.*, s. 159.

284 Mezartaşları ve kitâbe için bkz. Bacqué-Grammont, Laqueur; ve Vatin, 1990, s. 31, 33, 37, 208-9. Kitâbe ayrıca Ayvansarâyî, 1985, s. 390'da kaydedilir.

285 Bacqué-Grammont, Laqueur; ve Vatin, 1990, s. 31. Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 20b'de "*Medrese-i Sultâniyye*" olarak tanımlanıyor. Lala İsmail 737, fol. 37a.

286 *A.g.e.*, s. 40. Türkçe inşaat kitâbesi, veziriazamın bu binayı Kur'an'a hürmeten yaptırmış olduğunu açıklar. Sokollu'nun türbesinde Kur'an cüzleri okumaları için talebelere Kur'an kıraati usullerini öğretmekle görevlendirilen bir şeyhülkurra atandığı "*dârü'l-kurrâ*" için bkz. Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 20a-b; VGM, Defter 572, s. 29, 51.

287 Sokollu'nun kitâbelerinin çoğu şair Nihadî tarafından kaleme alınmıştır. Çeşme kitâbeleri için bkz. Egemen, 1993, s. 571, 573.

288 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 19b, 20b.

289 *A.g.e.*, fol. 20a; ayrıca bkz. VGM, Defter 572, s. 29.

290 Fatih Millet kütüphanesi, T. 933, fol. 21a; VGM, Defter 572, s. 31.

291 Hanlara tarihsiz vakfiyede değinilmez; bkz. VGM, Defter 572, s. 32: "*Dârü's-sa'âde-i 'atîkalarına karîb... vakf hânları... hân-ı mezbûr mukâbelesindeki hân-ı cedîd.*" Eski hana "*çaşnigirler otaları*" deniyordu.

292 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 20a.

293 Atâî, 1989, s. 213.

294 Kapudan-ı derya için bkz. Bölüm 5 [III]. Venedik, Marciana Kütüphanesi, IT. Cl. VII (8872), Marcantonio Barbaro'nun 20 Ağustos 1569 tarihli raporu, fol. 154b.

295 *A.g.e.*, fol. 159a.

296 *A.g.e.*, 17 Eylül 1569 tarihli rapor, fol. 187a, 189a.

297 *A.g.e.*, fol. 116b. Çizimler, Carboni, 1989'da yayınlanmıştır.

298 Han, 1973.

299 BA, MD. 14, no. 948, s. 645, tarih: 22 B. 978. Aynı tarihte Sofya kadısına oraya getirilen kurşunu Ahyolu limanına gönderilmesi emredildi; *A.g.e.*, no. 949, s. 654.

300 BA, MD. 14, no. 1296, s. 885, tarih: 10 N. 978.

301 Ayvansarâyî, 1985, s. 111; *a.g.y.*, 2000, s. 214; Saatçi, 1988, s. 84-87. Saatçi tarih mısraını, "*Bu cāmi' dîn-i feth-i Muhammedîdür*" (Bu cami Muhammed dininin zaferidir) diye okumuştur. Ben Ayvansarâyî'nin okumasının daha doğru ve manaya uygun olduğunu düşünüyorum.

302 Bkz. Sokollu'nun bireysel himayesi üzerine bu bölümde bir sonraki kısım.

303 Paspates'in kiliseyi Aya Anastasia olarak tanımlaması için bkz. Müller-Wiener, 1977, s. 461-62. Asar-ı Atika Müzesi'ne kaldırılan bu devşirme malzemeler, Konyalı, 1950, s. 151'de zikrediliyor.

304 Fotić, 1994.

305 Andrejević, 1983.

306 Sokollu'nun Fethiye olarak bilinen zaviyesi (*Fethiyye nâmı ile meşhur zâviyeleri civârında vâki' cāmi'-i Mehmed Paşa*) için bkz. Atâî, 1989, 2: 363. Paşa'nın vakfiyesi "*medrese-i fethiye*"ye iki halı bağışlar, VGM, Defter 2104/323, s. 463-78 (VGM, Defter 572/20'nin günümüz Türkçesine çevirisi). II. Selim ve III. Murad devirlerinde camiye dönüştürülen kiliseler için bkz. Bölüm 2 [I].

307 Ayvansarâyî, 2000, s. 214. Sultan Süleyman'ın türbesindeki siyah taş için bkz. Bölüm 6 [I]. Sinan'ın uzaktan denetlediği Kâbe tamirleri Bölüm 5 [I, II]'de ele alındı. Mısır Beylerbeyine gönderilen ferman: BA, MD. 7, no. 398, s. 154, tarih: 22 R. 975.

308 Gerlach, 1674, s. 253; Ayvansarâyî, 2000, s. 214; Ayvansarâyî, 1281(1865), I: 193.

309 Sâî, 2006, s. 79. Buna karşın, İsmihan'ın Eyüp'teki medresesi kendine atfedilmiştir; yanındaki darülkurra da doğru olarak kocasının adıyla zikredilmiştir: "*Medrese-i Sultân-ı Mehmed Paşa der Eyyûb-i Ensârî, bâb I*"; "*Dârü'l-kurrâ'-i Mehmed Paşa, vezir-i a'zam der Eyyûb-i Ensârî*"; *a.g.e.*, s. 82-83.

310 Müller-Wiener, 1994, s. 6-27, 35-39.

311 Gilles, 1988, s. 92.

312 Lubenau, 1914, 2: 181-82.

313 Sarayın mevkii için bkz. Artan, 1993, s. 202-3, res. 1-2.

314 Mezar taşları için bkz. Bacqué-Grammont, Laqueur, Vatin, 1990.

315 Tanman, 1988b, s. 311-19.

316 *A.g.e.*, s. 311-19. Nurbanu Sultan Camii'nin mihrabı üzerindeki âdâba aykırı "Hasan" ve "Hüseyin" madalyonları için bkz. Bölüm 7 [II].

317 Kuran, 1986, s. 111-12; Goodwin, 1971, s. 272.

318 İki rakip cami külliyesi için bkz. Bölüm 8 [II] ve 9 [I].

319 Sokollu'nun ihtiyatlılığı ve "ürkek" karakteri için bkz. Marcantonio Barbaro'nun (1573) betimlemeleri, Albèri, 1840-55 içinde, I: 320, 330-31; Jacopo Ragazzoni (1571), *a.g.e.*, 2: 98; Antonio Tiepolo (1576), *a.g.e.*, 2: 158.

320 Pencerelerin sayısı Kuran, 1986, s. verilmiştir.

321 Kıble duvarı ile karşısındaki kuzey duvarının renkli pencere camları 1881'de yenilendi; bkz. Müller-Wiener, 1977, s. 461; Goodwin, 1971, s. 272.

322 VGM, Defter 572, s. 149-50. İsmihan Eyüp'teki medresesine verdiği yedi halı ile birlikte toplam 36 tane halı ve seccade vakfetmiştir; bunlar eskiyince yenileri satın alınacaktı.

323 Kubbeli üstyapının üzerindeki hatlar, Derman, 1989, s. 291'e göre, Halim Özyazıcı tarafından orijinaller temelinde yenilenmiştir. Restorasyonlarından önce çekilmiş bir fotoğraf, 19. yüzyıl bezemelerini gösterir; bkz. Konyalı, 1950, s. 154.

324 Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 27a-33b. Aynı teşbih, daha önce Mihrümah'ın 1570 tarihli vakfiyesinde Edirnekapı'daki camisi için yapılmıştır; bkz. Bölüm 8 [I].

325 Halvetîlerin yüksek sesli zikir ve devrânı, bazı sofu çevrelerde eleştiriliyordu. Nakşibendîler sessiz zikir ve hareketsizliği yeğliyordu; bkz. Clayer, 1994, s. 41-42.

326 Tanman, 1988b, s. 315. "*Kâle Resûlullâhi sallallâhu 'aleyhi ve sellem: a'zamü'n-nâsi dereceten 'inde'l-lâhi ez-zâkirûn.*"

327 VGM, Defter 572, s. 50.

328 *A.g.e.*, s. 50. Mürşid olan şeyhe (medrese hocasının ücretinin yarısı olan) yirmi beş akçe ödeniyordu; otuz müridinin her biri üçer akçe alıyordu (medrese talebelerine ise dörder akçe ödeniyordu).

329 Bu isim panolarına şöyle Arapça ibareler eşlik eder: "Dualar ve Tanrı'nın huzuru üzerlerine olsun!" "Allah ondan razı olsun!" "Allah hepsinden razı olsun!"

330 Bu kitâbenin benzerine hiçbir Sinan yapısı camide rastlamadım; ayrıca Arapça kitâbelerin hâkim olduğu mimarbaşının camilerinde dinî içerikli Türkçe yazılar yoktur.

331 Clayer, 1994, s. 85-91, 114-41. Diğer bir Halvetî zaviyesinin eşlik ettiği Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki camisinde, mihrabının üzerinde alışılmadık "Hasan" ve "Hüseyin" isimleri yazılı madalyonlar bulunur; bkz. Bölüm 7 [II].

332 Nureddinzâde için bkz. Atâî, 1989, s. 212-14; Clayer, 1994, s. 81-90, 114-41. Sokollu, Ebussuud ve Nureddinzâde arasındaki koalisyona Âli, 1979-82, I: 43-44'te değinilir; bkz. Bölüm 2 [I].

333 Nureddinzâde kitâbelerin seçiminde, Sokollu'nun ve İsmihan'ın medreselerinin hocalarıyla işbirliği yapmış olabilir. İsmihan'ın Eyüp'teki medresesinin hocası Abdülgani bin Emirşah, çiftin vakfiyelerini yazmıştır. Medreselerdeki hocaların adları için bkz. Baltacı, 1976, s. 197-200, 421-23.

334 Atâî, 1989, 2: 363; Clayer, 1994, s. 93-94.

335 Hasanbeyzâde, 1989, s. 86.

336 Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 34b.

337 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 20a.

338 Goodwin, 1971, s. 276.

339 Havsa'daki külliye için bkz. Bölüm 12 [III]. Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 22b-23a; Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 46a.

340 Albèri, 1840-55, 2: 157-59. Garzoni, Sokollu'nun haslardan yıllık gelirinin dört bin duka olduğunu ve her yıl bir milyon dukayı (60.000.000 akçe) aşkın hediye aldığını söyler; *a.g.e.*, 1: 402, 404-7; ayrıca bkz. Bölüm 3 [IV].

341 Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 46a-47a; Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 18b; VGM, Defter 572, s. 28.

342 Albèri, 1840-55, 2: 443-44.

343 Gerlach, 1674, s. 38, 266-67, 378, 414, 449, 451.

344 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 125b-126a; Peçevî, 1864-67, I: 11-12.

345 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 126a. Hasanbeyzâde, Sokollu'nun Kadırgalimanı, Kasımpaşa İskelesi (Azapkapı), Havsa, Burgas (Lüleburgaz) ve Payas'taki cami külliyeleri ile, sayılarıyla ancak Yemen Fatihi Koca Sinan Paşa'nınkinin rekabet edebileceği daha birçok anıtları olduğunu belirtir; bkz. Hasanbeyzâde, 1980, s. 86.

346 Peçevî, 1864-67, I: 10-12.

347 Ahmed Refik, 1924, s. 315-16. Kız kardeşinin arzusu üzerine Karaman, Payas, Haleb, Şam, Trablusşam, Hama ve Humus kadılarına III. Murad tarafından 1581'de gönderilen fermanlar, Sokollu'nun vakıf mütevellilerinin hesaplarını teftiş etmelerini emretti; BA, MD. 42, no. 280-85, s. 62-

64, tarih: 23 Ca. 989.

348 Z. sonu, sene 981 tarihli vakfiye s. 32'de. dört "*şınıf*" vakıf ve dört "*mütevellî*" ile birlikte "*müstakil vakfiyeler*"den söz eder: bkz. VGM, Defter 572/20, s. 27-62 (Defter 2104/323, s. 442-78'de günümüz Türkçesine çevrilmiştir). Tarihsiz vakfiyenin kullandığım iki nüshası şunlardır: Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933; ve Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737.

349 Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 46a-b.

350 *A.g.e.*, fol. 47a-48b.

351 VGM, Defter 572, s. 28.

352 *A.g.e.*, s. 28; Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, 19a-b. Haleb'deki mescidlerle vakıflar için bkz. Watenpaugh, 1999, s. 122-51.

353 VGM, Defter 572, ss. 28-32.

354 *A.g.e.*, s. 47; VGM, Defter 2104, s. 463-78. Rumeli'deki vakıflar için bkz. Gökbilgin, 1952, s. 508-15. Paşa'nın Edirne'deki vakıfları Lüleburgaz'daki külliyesini destekliyordu.

355 Bu köprülerin hepsi Sokollu'nun vakfiyelerinde yer almıyor; bkz. Kuran, 1986, s. 402-3, no. 465-67.

356 Dubrovnik'ten getirtilen yapı ustaları (duvarcılar) için bkz. Samardzić, 1995, s. 117-18, 263-69.

357 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 2a-3a; Gökbilgin, 1952, s. 513-14.

358 *A.g.e.*, fol. 1a-5b. Sokollu'nun Beçkerek fethi için bkz. Celalzâde, 1981, fol. 414a-15a, 421a.

359 Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 45a-b; VGM, Defter 572, s. 28. Ayverdi, 1981-82, 2: 422-23.

360 Ayverdi, 1977, 1: 252-56; 252-53.

361 VGM, Defter 572, s. 28-29.

362 BA, MD. 29, no. 270, s. 111. 7 Za. sene 984.

363 BA. MD. 30, no. 459, s. 194, tarih: 5 Ra. 985. Şeyh Ali, Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey'in derviş tekkesinin şeyhiydi; biyografisi için bkz. Atâî, 1989, s. 465-66.

364 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 21a. Küçükkaya, 1990, s. 90-93; Müderrisoğlu, 1993, s. 503-23; Kuran, 1986, s. 316, no. 150; s. 374, no. 350; s. 403, no. 468.

365 Bernardo, 1886, s. 34; VGM, Defter 572, s. 28, 36.

366 VGM, Defter 572, s. 35, 46. Bor'daki bedesten için bkz. Cezar, 1983, s. 219.

367 VGM, Defter 572, s. 28, 37; Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 19a-b.

368 Bu paşaların beylerbeyilik tarihleri kesin değildir. Kasım Paşa'nın kariyerini Bölüm 12 [III]'de ele alıyorum. "En zengin mal sahibi" deyimi ve Haleb'deki vakıflar için bkz. Watenpaugh, 1999, s. 122-48.

369 Kuran, 1986, s. 398, no. 446-47.

370 BA, MD. 38, no. 2, s. 1, tarih: 19 Ca. 984; Kuran, 1986, no. 30, s. 14.

371 1583'te Mekke kadısına gönderilen bir başka emir, Mekke darüşşifasına vakfedilen hamamın ve gayrimenkullerin (dükkânlar, depolar, evler), veziriazamın ölümünden kısa bir süre sonra ölen Kâtib Ali'nin nezâreti altında inşa edilmiş olduğunu gösterir. Kâtibin kayınpederi, Ali'nin bu ticarî yapıları kendisi için yaptırmış olduğunu iddia edince, III. Murad'ın kız kardeşi İsmihan Sultan'ın dileği üzerine, konuyu incelemek için payitahttan bir memur gönderildi; bkz. BA, MD. 51, no. 167, s. 53, tarih: 16 B. 991.

372 Medine kadısına hitaben yazılan bir ferman, Sokollu'nun oradaki sebili için mülk mübadelesine izin veren bir fetva aldığını açıklar; BA, MD. 7, no. 716, s. 256, tarih: 15 B. 975.

373 BA, MD. 7, no. 971, tarih: 28 B. 975; Kuran, 1986, no. 774, s. 274. Sokollu'nun Medine'ye getirdiği suya suyolcular ve sebillerine de "*âbkeş*"ler atanması konusunda, bkz. BA. MD. 7, no. 774. s. 274, tarih: 28 B. 975. Kuran okuyucular ve sebillerdeki su dağıtıcıların maaşları için, Sokollu Trablusşam'da köyler vakfetmişti; bkz. BA, MD. 7, no. 1807-8, s. 649, tarih: 2 S. 976.

374 BA, MD. 35, no. 434, s. 170, tarih: 20 C. 986; Kuran, 1986. no. 435, s. 170.

375 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi. Ms. 3409, fol. 125a.

376 Gerlach, 1674, s. 510. Dönemin yabancı dillerde ve Türkçe kaynaklarında adı Burgos, Bergos veya Birgos olarak geçer.

377 Aslanapa, 1986, s. 270.

378 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 108a; Evliya 1999-2007, 3: 173.

379 Pigafetta, 1890, s. 199.

380 Wyts, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus 3325*, fol. 107a.

381 BA, MD. 5, No. 527, s. 210, tarih: 21 Ra. 973.

382 BA, MD. 7, no. 625, s. 226. tarih: 29 Ca. 975.

383 BA, MD. 7, no. 1751, s. 627, tarih: 18 M. 976.

384 BA, MD. 7, no. 1928, s. 701, tarih: 21 S. 976.

385 BA, MD. 7, no. 1940, s. 706, tarih: 24 S. 976.

386 ASV, Dispacci Costantinopoli, Senato, Filza 3, bailo Giacomo Soranzo'nun 23 Mart 1568 tarihli raporu, no. 4, fol. 32a; *a.g.e.*, no. 16, 5 Haziran 1568, fol. 98a; *a.g.e.*, no. 18, 14 Haziran 1568, fol. 122a-b; *a.g.e.*, no. 31, 3 Eylül 1568, fol. 237b.

387 Marciana Kütüphanesi, IT.Cl.VII (8872), fol. 54a: "... per veder la fabrica della Moschea, che fà far sua Maestà, anco à Bergas, dove sua Magnificènza fà diversi superbissime fabriche; cioè una Moschea, un Bagno, un Carvanserà, che i stantia ad uso commune di viadanti, con bellisimi marmori, grandissime colone, et ricche pietre."

388 *A.g.e.*, fol. 262a.

389 BA, MD. 7, no. 993, s. 344, tarih: 4 N. 975.

390 Müderrisoğlu, 1993, s. 538'da zikredilir (BA, MD. 7, s. 853, B. 976).

391 BA, MD. 9, no. 144, s. 54, tarih: 7 N. 977. Bu alâmetlerin sınır taşları olduğu Sokollu'nun vakfiyesinden çıkarsanabiliyor. Beçkerek'te de kendisine temlik edilen arazilerde "*nice ṭâşlar dikilüb ʿalâmetler vażʿ olınup*" her iki alâmetin arası benna ziraıyla ölçülmüştü, ancak sazlık ve bataklıklara alâmetler dikilmemişti; Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 3r.

392 Müderrisoğlu, 1993, s. 528-29'da zikredilir.

393 *A.g.e.*, s. 330; Ayvansarâyî, 1985, s. 295.

394 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 21a.

395 VGM, Defter 572 (Defter 2104, s. 463-78).

396 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 21a-b; Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 43b-44a; mektebin hocasının görevleri için bkz. VGM, Defter 572. Mekteb, mimarlık tarihçilerince genellikle darülkurra olarak tanımlanmaktadır.

397 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 22a.

398 *A.g.e.*, fol. 21b-22a; VGM, Defter 572, s. 31.

399 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 22a; Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 45a; VGM, Defter 572, s. 35; Gökbilgin, 1952, s. 511. Lubenau, 1912, 1:122-23.

400 Müderrisoğlu, kulenin buradaki eski Bizans kalesine ait olduğunu düşünür ve sarayın kervansarayın batısında yer aldığını tahmin eder, bkz. Müderrisoğlu, 1993, s. 543, 575. Aslanapa kuleyi Zindan Baba'nın türbesi olarak tanımlar; bkz. Aslanapa, 1986, s. 254.

401 VGM, Defter 572, s. 35. Bu konutların varsayımsal restitüsyonları için bkz. Müderrisoğlu, 1993, s. 547; Küçükkaya, 1990, s. 574.

402 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 21b-22a; Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 44b-45b.

403 VGM, Defter 572, s. 34-35 (Sokollu'nun tüm vakıflarındaki vazifelileri ve zevâid için bkz. VGM, Defter 2104, s. 463-78).

404 Zen, 1878, s. 18.

405 Kuran, 1986, s. 297, no. 82; s. 348, no. 253; s. 364, no. 313; s. 373, no. 344; Sâî, 2006, s. 79.

406 Benzerliğin farkına varan Jean Palerne (1582), Lüleburgaz kervansarayının Nurbanu'nunkini taklit ettiğini düşünmüştü; bkz. Palerne, 1991, s. 302-3.

407 Ali Saim Ülgen'in önerdiği varsayımsal restitüsyonda kubbeler vardır, fakat eski fotoğraflar ve baskılar düz çatılar gösteriyor; bkz. Müderrisoğlu, 1993, s. 541, 558.

408 *A.g.e.*, s. 547. 1839, 1934 ve 1952-68'deki onarımlar için bkz. Küçükkaya, 1990, s. 96.

409 Aslanapa, 1986, s. 250-53.

410 Du Fresne-Canaye, 1897, s. 48-49.

411 Soranzo, 1856, s. 56-57.

412 Contarini, 1856, s. 56-57. Ayrıca bkz. Lubenau, 1912, I: 122-23.

413 Mehmed Âşık, *Menâzır*, TSK, E.H. 1446, fol. 397a; Hasanbeyzâde, 1980, s. 86. 1632'de Edirneli tarihçi, Abdurrahman Hibrî "*hünkâr sarâyı*"ndan söz eder; Müderrisoğlu, 1993, s. 539'da zikrediliyor.

414 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304; 3: 107b-108a; Evliya, 1996-2007, 3: 173-174. Evliya kasabaya Sokullu'nun ahfadından İbrahim Han oğullarının nezâret ettiğini söyler.

415 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304; 3: 107b-108a; Evliya, 1996-2007, 3: 172-174.

416 TM, Meriç, 1965 içinde, s. 49; Sâî, 2006, s. 85.

417 TM, Meriç, 1965 içinde, s. 32, 38; Sâî, 2006, s. 82, 83.

418 Pirî, *Fetḥ-i Cezîre-i Ḳıbrıs*, TSK, R. 1294, fol. 8a (1571-72'de Kıbrıs'ta Pirî lâkaplı biri tarafından yazılmıştır). Sokollu'nun kendi mülkü olan iskele için bkz. Müderrisoğlu, s. 610-14. Külliyenin tarifi, *a.g.y.*, 1995.

419 Müderrisoğlu, 1993, s. 580-81.

420 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 19b. Burada mescid olarak bahsi geçen ibadethane, Sokollu'nun 1574 tarihli diğer vakfiyesinde "*Payâs ḳalʿası ḳurbinde vâḳiʿ olmuş bir şerîf câmiʿ*" olarak zikrediliyor: VGM, Defter 572, s. 28.

421 Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 47b; VGM, Defter 572, s. 28-29.

422 VGM, Defter 572, s. 32.

423 Müderrisoğlu, 1993, s. 631, hamamın karşısında zaviyenin kuzey kapısına bitişik yapıları, fırın olarak tanımlar.

424 VGM, Defter 572, s. 40.

425 Müderrisoğlu, 1993, s. 610-14.

426 BA, MD. 7, no. 372, s. 146, tarih: 18 R. 975. Ayrıca bkz. Haleb defterdarına (*a.g.e.*, no. 373, s. 146) ve Uzeyr sancakbeyine (*a.g.e.*, no. 374, s. 146) gönderilen fermanlar. Adana sancakbeyine kaleyi onarması ve Mısır'da inşa edilen gemiler için kereste göndermesi emredildi: 22 Aralık 1567 (*a.g.e.*, no. 612, s. 221, tarih: 29 C. 975).

427 BA, MD. 7, no. 964, s. 335, tarih: 3 N. 975.

428 BA, MD. 7, no. 1429, s. 469, tarih: 19 Z. 975. Haleb defterdarına kale için ilaveten para tedarik etmesi emredildi (*a.g.e.*, no. 1530, s. 539, tarih: 8 Z. 975).

429 Müderrisoğlu, 1993, s. 612, not 101.

430 *A.g.e.*, s. 612-13'de zikrediliyor (BA, MD. 7, no. 1964, s. 716, tarih: 27 S. 976).

431 BA, MD. 9, no. 81, s. 30, sene 977; MD. 9, no. 35, s. 14, tarih: 20 N. 977.

432 BA, MD. 21, no. 654, s. 276, tarih: 23 Z. 980.

433 BA, MD. 26, no. 909, s. 316, tarih: 1 Ş. 982; bkz. Müderrisoğlu, 1993, s. 619.

434 BA, MD. 23, no. 497, s. 235, tarih: 13 N. 981; BA, MD. 26, no. 689, s. 240, tarih: 12 C. 982; bkz. Müderrisoğlu, 1993, s. 632-33.

435 Haleb defterdarına, Bakras'taki hanın çatısının su sızdırdığından, uzmanlarla birlikte oraya gitmesi ve hasar gören yerleri tespit edip ayrıntılı şekilde bildirmesi buyuruldu (BA, MD. 14, no. 605, s. 425, tarih: 22 Ca. 978). Sultan Süleyman'ın Bakras'taki camisinin imam ve vaizinin maaşına yapılan zam: BA, MD. 25, no. 2550, s. 274, tarih: 10 C. 982.

436 BA, MD. 26, no. 709, s. 247, tarih: 14 C. 982.

437 BA, MD. 24, no. 418, s. 155, tarih: 3 M. 982.

438 BA, MD. zeyl 2, no. 544-45, s. 206, tarih: M. 983; MD. 27, no. 472, s. 204; MD. 29, no. 222, s. 92, tarih: 24 L. 984.

439 BA, MD. 31, no. 300, s. 126, tarih: 20 Ca. 985, ferman Abdülnebi'ye verilmiştir.

440 BA, MD. 39, no. 545, s. 284, 7 S. sene 988; *A.g.e.*, no. 622, s. 321, tarih: 29 S. 988. Kalenin tahmininin hazırlanması hakkında bkz. Bölüm 5.

441 Kule hakkındaki ferman Müderrisoğlu, 1993, s. 608'de alıntılanmıştır; BA. MAD, no. 33, sıra numarası 410, s. 202. Ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 607-10.

442 Bu yöredeki tabhaneli camilerin diğer örnekleri, Diyarbakır'daki Çerkes İbrahim Paşa ile Haleb'deki Hüsrev Paşa camileridir; bkz. Bölüm 12 [XI, XIV].

443 Hasanbeyzâde, 1980, s. 86; Hasanbeyzâde, 2004, s.

225.
444 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 20a; Evliya, 1996-2007, 3: 31-32.
445 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 20a-b; Evliya, 1996-2007, 3: 32.
446 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 19b-20a; Evliya, 1996-2007, 3: 31.
447 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 20b.
448 *A.g.e.*, 3: 19b-20a; Evliya, 1996-2007, 3: 31.
449 Tayfel, 1598, s. 47-48.
450 *A.g.e.*, s. 48-51.
451 Moryson, 1907, 2: 60-61, 68-69.
452 Yemşel, 1956, s. 101.
453 Fotoğraflar, yerel ayan tarafından yönetildiği 18. yüzyılda Payas'ın şiddetli hasarlara maruz kaldığına tanıklık eder; bkz. Müderrisoğlu, 1993, s. 592-94.
454 Domenico Trevisano'ya göre (1554), Sokollu bu inşaatlar için, eskiden veziriazam İbrahim Paşa'ya ait olan, bir has bahçeyi kullandı; bkz. Albèri, 1840-55, 1: 144-45. Tersânedeki gemilerin inşaat kalfası (*proto*) Mandolo da Rodi'nin gündelik on beş akçe ve burada inşa edilen her bir kalyonun değerinin altıda birini aldığını belirtir.
455 Kâtib Çelebi, 1973, s. 140-41; Kâtib Çelebi, 1329, s. 95.
456 Ahmed Refik, 1924, s. 212-13.
457 Kâtib Çelebi, 1973, s. 144-46.
458 Ayvansarâyî, 1985, s. 112. Kırık kitâbe levhasının yeni versiyonu hattat Halim Özyazıcı tarafından yazılmıştır; bkz. Derman, 1989, s. 291, res. 19. Caminin tamir kitâbesi 1941 tarihini veriyor. Eski ve yeni kitâbeler için bkz. Saatçi, 1988, s. 96-101. Saatçi "*mahallinde*"yi yanlışlıkla "*mahfelinde*"; "*mükerrer*"i de "*meger*" olarak okumuştur. Ayrıca "*dârü's-sınâ'a*" kelimesini "*tersâne*" yerine "*sanat yuvası*" olarak günümüz Türkçesine çevirmiştir.
459 Bu anlam şimdiye kadar kimsenin dikkatini çekmemiştir: bâninin tersâneyle olan ilişkisi gibi.
460 Gerlach, 1674, s. 266, 493-94.
461 ASV, Senato Deliberatione Costantinopoli (Secreta), Registro 5 (1575-79), 27 Haziran 1578 tarihli, fol 89b: "Habbiamo fatto ordinare anco li due mille Rui cristallini, richiesti dal predetto Magnifico Bassà."
462 *A.g.e.*, Registro 4, 22 Ekim 1579 tarihli, fol. 27b: "Habbiamo intesa la richiesta fattavi per il detto Bassà deli otto Ferali grandi ordinarii da Moschea." *A.g.e.*, 4 Şubat 1579, fol. 31b: "Li Diese Ferali da Moschea ultimamente richiesti per quel Magnifico Bassà sono fornito del tutto, et perparati per mandarsi de li con la prima occassione di passaggio."
463 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 20a; Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 42b; Konyalı, 1950, s. 32'de zikredilir.
464 Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 20b; Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 43a; VGM. Defter 572, s. 29, 31, 33.
465 VGM, Defter, 572, s. 31.
466 Bu çocukların devşirilmesi konusunda, bkz. Bölüm 1 [II]. Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 20b; Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 43a.
467 VGM, Defter 572 (günümüz Türkçesine uyarlanması: VGM, Defter 2104/323, s. 463-78). Sokollu Kadırgalimanı'ndaki medresesine, Eyüp'teki türbeye ve darülkurraya ikişerden altı "*kaliçe*" vakfetti.
468 Kâtib Çelebi, 1973, s. 217; Evliya, 1896-1938, 1: 433-44.
469 VGM, Defter 572, s. 33. "*Yolcıoğlı mahallesinde*" yapılan çifte hamam, bugün Yolcuoğlu (Yolcuzâde) semtinde hâlâ mevcuttur; bir zamanlar hamamın cephesine bitişik iki vakıf dükkânı ve sokağın karşısında bir konutu vardı. Hamam kubbesini destekleyen sütunlardan dolayı Yeşildirek Hamamı olarak tanınır.
470 *A.g.e.*, s. 33-34.
471 Sâî, 2006, s. 79. Kuran, 1986, s. 296, no. 80; s. 398, no. 445.
472 Eremya, 1988, s. 35.
473 Selânikî, 1989, 2: 601.
474 Onarımlar için bkz. Kuran, 1987, s. 144-46. 1885'te yıkılan dükkânların bir fotoğrafı, Müller-Wiener, 1977, s. 380'de yayımlanmıştır.
475 Ayvansarâyî'ye göre, minare 1807'deki bir yangında çatlamasından sonra yeniden inşa edilmişti; Ayvansarâyî, 2000, s. 364.
476 Cephenin çizimi için bkz. Erzen, 1981, s. 104.
477 Bkz. Bölüm 11 [II]. Sonceması yeri cephesinde iki kapı bulunan başka bir cami de, Kazasker İvaz Efendi'nin Ayvansaray'daki camisidir (y. 1586, res. 4[7]), fakat bu cami Sinan otobiyografilerinde zikredilmiyor.
478 Erzen, 1996, s. 144-53.
479 Kuran, 1987, s. 149.
480 Goodwin, 1971, s. 285.
481 *A.g.e.*, s. 286.
482 Konyalı, 1950, s. 36.
483 Kitâbelerin yenilenmesi hakkında, bkz. Derman, 1989, s. 291.
484 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: 129a; Evliya, 1996-2007, 1: 183.
485 BA, Evkaf 20/25, tarih: M. sonu, 1002 (Ekim 1593), fol 9a. Paşa 10 Ş. 985'te öldü (fol. 6b-7a), Şahsultan da on üç gün sonra vefat etti. Ölümlerinin hatalı olarak 1580'e tarihlenmesi için bkz. Uluçay, 1980, s. 41; MehmedSüreyya, 1996, 1: 43.
486 II. Selim'in türbesinde gömülen kardeşleri için bkz. Önkal, 1992, s. 164-70.
487 Vusulî, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tarih no. 321, fol. 18a'da, bu üç namlı hanım sultanın en küçüğü olan Şahsultan'ın Manisa'da doğduğunu yazar. Lokman, *Zübdet*, TSK, H. 1321, fol. 87b. Halaları Mihrimah Sultan'ın düğün masraflarını karşılaması Bölüm 8 [II]'de ele alındı.
488 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi. Ms. 3409. fol. 133a-b.
489 Peçevî, 1864-67, 1: 441-42. Ayrıca bkz. Âli, 2000, 2: 93-94.
490 Albèri, 1840-55, 2: 99.
491 *A.g.e.*, 2: 156.
492 Gerlach, 1573, s. 393.
493 Selânikî, 1989, 1: 58-59. Pigafetta (1567), İbrahim Paşa'nın çok güzel sarayına beşinci vezir Mahmud Paşa'nın sahip olduğunu söyler; bkz. Pigafetta, 1890, s. 149. Güzelce Ahmed Paşa ve Zal Mahmud Paşa'nın Atmeydanı'ndaki saraylarını Gerlach 1577'de zikreder: Gerlach, 1674, s. 312.
494 1587-88'de Azerbeycan'da Osmanlı idaresi altına giren Şirvan'da sancakbeyi ve 1591'de Tomanis sancakbeyi oldu; bkz. Selânikî, 1989, 1: 260; Ayvansarâyî, 1985, s. 318.
495 Gerlach, 1674, s. 397.
496 *A.g.e.*, s. 402.
497 BA, Evkaf 20/25, fol. 6b-7a.
498 Mirasçıları arasında sadece erkek kardeşi III. Murad ve iki kız kardeşi Gevherhan ve Fatma Sultan'ın adları sayılıyor, nedense vakfiyede İsmihan Sultan ve Valide Nurbanu Sultan mirasçılar arasında zikredilmiyor; *A.g.e.*, fol. 8a.
499 *A.g.e.*, fol. 7a.
500 *A.g.e.*, fol. 8b.
501 *A.g.e.*, fol. 12a-13a; Gökbilgin, 1952, s. 502.
502 BA, Evkaf 20/25, fol. 12a.
503 *A.g.e.*, fol. 8b.
504 *A.g.e.*, fol. 9a.
505 *A.g.e.*, fol. 9a, 10b, 11b.
506 *A.g.e.*, fol. 9a.
507 Arsanın sınırları iskele, Haliç rıhtımı, Defterdar Mustafa Paşa Camii'nin vakfı ve sahil boyunca uzanan caddeydi; *A.g.e.*, fol. 12b.
508 *A.g.e.*, fol. 13a. III. Murad'ın 1594 tarihli (B. 1002) hatt-ı hümayunu, iki vakfın merhume Valide Sultan tembihine göre birleştirildiğini belirtir; bkz. BA, EV.HMH 30, fol. 4a-b.
509 BA, MD. 49, no. 297, s. 85, tarih: 15 Ca. 991; Dündar, 2000, s. 171'de zikredilir.
510 BA, EV.HMH. 30, no. 2, tarih: 15 Ca. 998, fol. 3a-b.
511 BA, Evkaf 20/25, fol. 9b-11b. Mustafa Kethüda'nın çifte medreseyi kurumsal olarak bağlantılandırma dileğine onay veren 1590 tarihli hatt-ı hümayunun sureti: BA, EV.HMH 30, tarih: 15 Ca. 998, fol. 3a-b.
512 BA, Evkaf 20/25, fol. 19a. III. Murad, kızkardeşinin vasiyeti icabı mütevellilere kadıların karışmamasını emretmiştir; BA, EV.HMH. 30, no. 1, tarih: Ş. 994 (Ağustos 1586), fol. 2b-3a. Görevliler listesi (*defter-i müfredât-ı vazifehorân*) için bkz. *A.g.e.*, fol. 6b, tarih: M. sonu, 1002.
513 Ayvansarâyî, 2000, s. 277; Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), s. 253. Egemen, 1993, s. 277'de de 958 (1551-52) tarihi verilmiştir.
514 Ayvansarâyî, 1985, s. 114. Doğru okuma için ayrıca bkz. Saatçi, 1988, s. 138-41.
515 Goodwin, 1971, s. 257'de, Eyice'nin camiyi 1560 ile 1566 arasına tarihlemesi benimsenmiştir. 1566-68 tarihi ve çeşmenin daha sonra 1589-90'da eklenmiş olduğu görüşü için bkz. Aslanapa, 1986, s. 242. 1577 tarihi bir soru işaretiyle birlikte Günay, 1998, s. 41'de önerilir.
516 Kuban, "Zal Mahmud Paşa Külliyesi", İSTA 7: 542-43; Kuran, 1986, s. 196-99.
517 Sâî, 2006, s. 80, 105.
518 Kuban, 1997, s. 114; Kuban, 1997a, s. 112. Kuban başka bir yayında, devâsâ filayakları ve girişin üzerinde bir mahfil tavanı içeren Eminönü'ndeki Yeni Valide Camii'yle benzerliği nedeniyle Zal Mahmud Paşa Camii'ni Mimar Davud'a atfeder; *a.g.y.*, "Zal Mahmud Paşa Külliyesi", İSTA 7: 543. Külliyenin tamamı Kuran, 1986, s. 199'da Sinan'a atfediliyor. Goodwin, "Caminin planını Sinan'ın tasarlamış ve daha az önemli bölümlerin inşasını astlarına bırakmış olması muhtemeldir," diye yazar. Goodwin, 1971, s. 257. Medresenin inşasına 1582'de Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılarından Mimar Hüseyin Çavuş'un atanması, BA, MD 47, no. 328'den nakleden, Mühahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara, 2000, s. 304'te zikrediliyor. Bu bilgi, Stefanos Yerasimos, "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi," *Afife Batur'a Armağan* içinde, s. 45'te tekrarlanıyor.
519 BA, Evkaf 20/25, fol. 9b. Mütevelli tarafından Ebu Eyyûb el-Ensarî külliyesi vakfına yıllık 320 akçe bir kira (*mukâta'a*) ödeniyordu: *A.g.e.*, fol. 23a-b.
520 *A.g.e.*, fol. 9b, 10b-11a.
521 Vatin ve Yerasimos, 1994.
522 Pinon, 1987, s. 109; Günay, 1998, s. 41.
523 H. Egli, 1997, s. 89.
524 Alain Borie, "Sinan's Külliyes: Architectural Composition", Petruccioli, der. 1987 içinde s. 120.
525 Sekizgen içine yerleştirilmiş bir haç şeklindeki türbenin alışılmamış planı, y. 1582'de inşa edilecek Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii'nin haziresindeki, çift-çeperli türbeyi andırır; bkz. Kuran, 1987, s. 213. Bu iki örnekten başka, Sinan'a atfedilen diğer beş çift-çeperli türbe padişahlarla hanedan kadınları ve ve şehzadelere mahsustur (I. Süleyman, II. Selim, III. Murad, Şehzadeler, Mehmed III); bkz. U. Tanyeli, 1991. Eyüp'teki türbede medfun üçüncü kişinin kimliği teşhis edilememiştir.
526 Bu tutarsızlıklar, projenin "yetkin olmayan ellere kalmasına" yol açan, Edirne'deki Selimiye'nin inşaatı (1568-74) nedeniyle kesintiye uğramasına atfedilmiştir; bkz. Goodwin, 1971, s. 257-58. Fakat bu varsayım kronolojik olarak hatalıdır, çünkü külliye bânilerin 1577'de ölümünden sonra yapılmıştır.
527 *A.g.e.*, s. 258; Günay, 1998, s. 43.
528 BA, Evkaf 20/25, fol. 17b.
529 Minare 1894'te bir depremin ardından klasik üslûpla yeniden inşa edildi; Kuran, 1987, s. 205.
530 Çini bordürün el değmemiş halini gösteren fotoğraflar, bu pencere sövesinin sonraya ait bir ilave edildiğini doğrular; bkz. H. Egli, 1997, s. 91, foto 148.
531 BA, Evkaf 20/25, fol. 11a-b.
532 *A.g.e.*, fol. 11b.
533 İlk medrese hocası Kethüda Mustafa Efendi idi (987/1579-80); bkz. Baltacı, 1976, s. 465-67. Sarı Mustafa Paşa'nın kariyeri için bkz. Mehmed Süreyya, 1996, 4: 1205.
534 Günay, 1998, s. 43.

535 Bkz. Bölüm 6 [III]; Evliya, 1999, 1: 94-98.
536 Evliya, 1896-1938, 1: 394; Evliya, 1996-2007, 1: 167.
537 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: 118a; Evliya, 1996-2007, 1: 167.

Bölüm 9

1 1553-55 tarihleri Goodwin, 1971, s. 244'te verilir. Aynı yazar 1993 tarihli kitabında (s. 46-47) daha sonraki bir tarih önerir: 1561-62. Külliyenin inşa tarihi olarak Aslanapa, 1986, s. 222'de, 1554-59; Kuban, 1997, s. 96-97'de 1550 sonları; Kuran, 1987, s. 111'de 1558-60 ve Günay, 1998, s. 68-69'da 1558-65 arası önerilmiştir.
2 Busbecq, 1927, s. 33.
3 Celalzâde, 1981, fol. 500a-502a.
4 Albèri, 1840-55, 2: 31-32.
5 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 124a.
6 *A.g.e.*, fol. 124a.
7 Tabutu, cellatbaşı ve kapıcılar tarafından Topkapı Sarayı'nın birinci kapısının dışına bırakıldı ve buradan erkek kardeşiyle hizmetkârları tarafından alındı; bkz. Lokman, *Hünernâme*, TSK, H. 1524, fol. 177a.
8 Levhanın okunuşu ve fotoğrafı için bkz. Konyalı, 1950, s. 23-24; Ayvansarâyî, 1985, s. 148-49. Bu kitâbeler için bkz. Konyalı, 1950, s. 18, 23; ve Yaltkaya, 1942.
10 Fatma Sultan'ın mezarının şahidesini gören Konyalı, tarihsiz olduğunu söyler ve hanım sultanın kocasından evvel 1553'te öldüğü kanısındadır; bkz. Konyalı, 1950, s. 26. Kocasının ölümünden sonra, vezir Hadım İbrahim Paşa (ö. 1562-63) ile evlendiğine ilişkin kanıtlanmamış iddia için bkz. Erdoğan, 1938, s. 33. Pek az tanınan bu hanım sultan için ayrıca bkz. Uluçay, 1980, s. 31. Ayvansarâyî, 2000, s. 159, 175, 222. Topkapı'da hâlâ kaim mescidi için bkz. Semavi Eyice, "Fatma Sultan Mescidi", DİA 12: 264.
12 2 N. sene 962 tarihli vakfiye Yaltkaya, 1942'de yayınlanmıştır.
13 *A.g.e.*, s. 96.
14 *A.g.e.*, s. 92, 95.
15 *A.g.e.*, s. 88-89.
16 Kuran'a göre, önceden mevcut olan türbenin yakınındaki cami külliyesinin arsası daha sonra satın alınmış olmalıdır; Kuran, 1987, s. 111. Konyalı metnin bozuk ifadeli olduğunu ve cahil birisi tarafından yazıldığını söyler; bkz. Konyalı, 1950, s. 17-18.
18 *A.g.e.*, s. 16-18, 23.
19 Konyalı, 1948, s. 82. Sinan'ın Yenibahçe'deki vakıfları, Bölüm 4 [III]'te ele alındı.
20 Ayvansarâyî, 2000, s. 159; Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), 1: 142.
21 Bu kitâbenin verdiği bilgiyi yanlış addeden Konyalı'nın yorumu için bkz. Konyalı, 1950, s. 18-19. İngilizce kitabımda Hüsrev Bey'le, Sokollu Mehmed Paşa'nın kethüdası olan Hüsrev Kethüda'nın aynı kişi olabileceği tahminini ileri sürmüştüm. Fakat Hüsrev Kethüda'nın 1584'te ölmesi nedeniyle bu mümkün değildir (vefatı için bkz. Âli, 2000, 3: 482). Mezar taşındaki kitâbe Hüsrev Bey'in ölüm tarihi olarak 1602-3 yılını veriyor.
22 Rüstem Paşa idam edilmiş rakibinin yandaşlarından, onları görevlerinden azlederek intikam aldı; bkz. Turan, 1958.
23 Çeşme kitâbesi için bkz. Egemen, 1993, s. 107, no. 129. Konyalı bu çeşmenin yol inşası sırasında yıktırıldığını söyler; bkz. Konyalı, 1950, s. 21.
24 Marciana Kütüphanesi, IT.Cl. VII (8872), 12 Ocak 1569 tarihli rapor, fol. 272b: "Volendo metter nella Moschea dal g. Achmat Bassà suo patrone, alla qual hora che è quasi finita tutti li suoi schiavi li offeriscono alcuna cosa." Ayrıca bkz. ASV, Dispacci Costantinopoli, Senato, Filza 4, Marcantonio Barbaro'nun 16 Nisan 1569 tarihli raporu, fol. 42a: "Il qual S[ignor] Ibraino mi hà pregato anco, che dovendo lui presentar qualche cosa, come è ordinario, alla Moschea del g. Achmat Bassà suo patrone, che fu primo visir, desidera che V[ostro] Ser[enil]tà li facia mandar un di quelli cesendelli, che si pongono nelle Moschee: dicendo egli, che di là si sà la sorte, che ordinariamente si sogliono mandar per tal effetto." ASV, Senato Deliberazione Costantinopoli, Secreta, Registro 4, 11 Haziran 1569 tarihli, fol. 18b'de, İbrahim Bey'in istediği kandilin kısa süre sonra Senato'nun kendisine duyduğu yakınlığın bir nişanesi olarak kendisine hediye edileceği belirtilmiştir. Envanter Yaltkaya, 1942, s. 83'te yayınlanmıştır. Lala Mustafa Paşa'nın Kara Ahmed Paşa'nın musâhibi olarak daha önceki kariyeri için bkz. Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 124.
26 İnciciyan, 1976, s. 36'da burada kurulan pazar zikredilir.
27 Goodwin, 1993, s. 46-47; *a.g.y.*, 1971, s. 248; Kuran, 1986, s. 325, no. 177.
28 Şadırvanın üzerindeki orijinal demirdöküm şebeke için bkz. Müller-Wiener, 1977, s. 486, res. 589.
29 VGM, Defter 635/1 Mükerrer, no. 10: Bölüm 8 [II]'de Mihrümah'ın mimarî himayesi başlığı altında belgenin tamamı zikredildi.
30 Kuran, 1986, s. 282, no. 39; s. 325, no. 177; s. 341, no. 231.
31 Bkz. Bölüm 7 [II].
32 Konyalı, 1950, s. 15.
33 Bu kubbelerin büyük boyutu Ernst Egli'yi, inşaat faaliyetindeki fasıladan sonra planın değiştirildiği varsayımına yöneltmiştir: caminin başlangıçta ikişer küçük kubbeyle kaplı yan sahınlarla tasarlandığına inanır. Kuban'a göre "bu doğru olabilir"; Kuban, 1997, s. 96. Fakat Kuran bu varsayımı reddeder; bkz. Kuran, 1987, s. 112.
34 Müller-Wiener, 1977, s. 487.
35 "Caminin içinin karışık ve dolambaçlı" olduğu görüşüne katılıyorum; bkz. H. Egli, 19997, s. 73. Gurlitt ve Gabriel'in görüşünü izleyen Kuban, müstakil sütunların klasikleştirici planını över: "Altı gösterişli sütunla taşınan altıgen kubbenin oluşturduğu merkezi mekân, Selimiye'nin sekizgen çardağı kadar güçlü bir ifadedir"; Kuban, 1997a, s. 97.
36 Onarımları kaydeden kitâbeler için bkz. Konyalı, 1950, s. 14; Yaltkaya, 1942, s. 97.
37 Konyalı, 1950, s. 16'da zikredilir.
38 Evliya, 1896-1938, 1: 310; Evliya, 1996-2007, 1: 127.
39 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 170a; Evliya, 1996-2007, 3: 270.
40 Kuran, Kara Ahmed Paşa Camii'nin tasarımının, altıgen plan tipinin nihaî versiyonu olan Kadırgalimanı'ndaki camiden on yıl önce yapıldığını yazar; bkz. Kuran, 1987, s. 114. Mısır Beylerbeyi iken Ali Paşa'ya Süleymaniye inşaatı için ısmarlanan mermer sütunlar ve levhalar Bölüm 5'te zikredildi. Paşa'nın 1565 tarihli vakfiyesi onu Ali Paşa ibn-i Hüseyin olarak tanımlıyor; VGM, Defter 1961, no. 441, s. 444-62 (C. başlangıcı 973 tarihli, Defter 585'deki Arapça vakfiyenin tercümesi).
42 Biyografisi için bkz. R. Mantran, "Ali Pasha Semiz", EI (2), 1: 398; Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 124b-25b; Peçevi, 1864-67, 1: 24; Daniele Barbarigo (1564), Albèri, 1840-55 içinde, 2: 30-32.
43 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 124b-25b.
44 Busbecq, 1927, s. 190.
45 Ag.e., s. 193-95. Yumuşakbaşlı kişiliğine Mekki (1557) de değinir; Kâmil, 1937, s. 68. Ayrıca bkz. Andrea Dandolo (1562), Albèri, 1840-55 içinde, 3: 171; ve Marcantonio Donini (1562), *a.g.e.*, 3: 185.
46 1562'de, Marcantonio Donini, paşanın yaklaşık altmış yedi yaşında olduğunu söyler; bkz. Albèri, 1840-55, 3: 185. Daniele Barbarigo (1564) için bkz. *a.g.e.*, 2: 26-31. Paşanın "*maraż-ı ḫunnaḳ*"dan ölümü, Selânikî, 1989, 1: 8'de belirtiliyor.
47 Selânikî, 1989, 2: 27-31.
48 Mihrümah'ın evlilik teklifi için bkz. Bölüm 8 [II].
49 VGM, Defter 585, s. 19; Defter 1961, s. 457-62.
50 Gerlach, 1674, s. 449.
51 VGM, Defter 1951, s. 446-57; Gökbilgin, 1952, s. 502-3.
52 Kuran, 1986, s. 371, no. 339-41; s. 381, no. 375-77. VGM, Defter 1961, s. 446-48.
53 Kuran, 1986, s. 346, no. 346; s. 294, no. 75.
54 VGM, Defter 1961, s. 445-46.
55 *A.g.e.*, s. 459-60; VGM, Defter 585, s. 19.
56 VGM, Defter 1961, s. 457, 461.
57 *A.g.e.*, s. 462-63. Basit bir mermer lahitten ibaret olan 973 (1565-66) tarihli Eyüp'teki "türbe" TM'de zikredilir; bkz. Kuran, 1986, s. 328, no. 187.
58 BA, MD. 6, no. 1335, s. 605, tarih: 4 Z. 972.
59 Akörendeki kitâbesiz caminin şimdiye kadar Semiz Ali Paş ile ilgisi ve tarihi saptanmamıştır. Kuran, 1986, s. 294, no. 75.
60 Cami için aşağıdaki tarihler öne sürülmüştür: Tuncel, 1974, s. 14'te 1561-65; Günay, 1998, s. 72'de y. 1565; Goodwin, 1971, s. 303'te 1560'lar; Aslanapa, 1986, s. 228'de 1561-64; ve Kuran, 1986, s. 294, no. 74'te 1560'ların sonu. Balat'taki cami Bölüm 13 [VI]'da ele alınıyor. Selimiye inşaatı ve Hüseyin Çavuş için bkz. Bölüm 6 [II] ve Ek 4:4 [II].
62 Kuran, 1986, s. 294, no. 74; s. 345, no. 246. Medrese için bkz. Baltacı, 1976, s. 559; Küçükkaya, 1990, s. 229; Müderrisoğlu, 1993, s. 652-53. Evliya, 1996-2007, 3: 271. Müderrisoğlu, 1993, s. 640'ta zikredilir.
64 BA, EV.HMH. 18, tarih: M. başı, 982'den 25 Z. 982'ye kadar, fol. 2b: "*Ḥüseyin ve Muṣṭafā sāḫten-i bāb-ı cāmiʿ*", "*ʿan yed-i usta Ḫıżır*"; fol. 6a, "*baha-i ḳurşun-ı ḫām ʿan yed-i usta Ḥüsām*"; fol. 5b: "*ücret-i ırġadān berā-yı sāḫten-i mināre be-maʿrifet-i usta Ḫıżır*".
65 BA, EV.HMH 18, tarih: Za. başlangıcı 981'den 29 L. 982'ye kadar.
66 Gökbilgin, 1952, s. 503-4, not 827.
67 BA, EV.HMH 18, tarih: M. başlangıcı 982'den 25 Z. 982'ye kadar.
68 BA, EV.HMH 15, tarih: Ş. başlangıcı, 981'den B. sonu 983'e kadar.
69 *A.g.e.*, fol. 2a.
70 *A.g.e.*, fol. 2b-3b.
71 BA, Ali Emiri, Murad III, no. 350.
72 BA, MD. 52, no. 934, s. 349, tarih: 12 R. 992.
73 BA, MD. 58, no. 818, s. 320, tarih: 17 N. 993.
74 Wyts, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, 3325*, fol. 107b.
75 Soranzo, 1856, s. 55-56.
76 Paolo Contarini (1580), "Ali Paşa tarafından inşa edilen bir cami ve idare eder nitelikte bir kervansaray"dan söz eder; Contarini, 1856, s. 36. Ayrıca bkz. Gerlach, 1674, s. 511; Lubenau, 1912, 1: 121. Mehmed Âşık, *Menâzır*, TSK, E.H. 1446, fol. 397a; Mehmed Âşık, 2007, 3: 1104.
78 1043 (1633-35) yılında inşa edilen tarihî köprü, Avusturyalı diplomat Jacob von Betzek'in 1564-65'te değindiği daha eski bir köprünün yerini almıştı; bkz. Betzek, 1979, s. 20.
79 Onarımlar için bkz. Tuncel, 1974, s. 14-19; Küçükkaya, 1990, s. 201-3; Müderrisoğlu, 1993, s. 636.
80 Vaiz kürsüsü fotoğrafları için ayrıca bkz. Aslanapa, 1986, s. 231; ve Goodwin, 1971, s. 260, 265, 303. Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 170a; Evliya, 1996-2007, 3: 270-71.

Bölüm 10

1 Kuran, 1986, s. 273, no. 9.
2 Eren, 1968.
3 Bu cami üzerine yayınlanmamış bir araştırmasının kopyasını bana veren Machiel Kiel'e minnettarım. Köprü hakkındaki muhalefet için bkz. Bölüm 4 [I]; Sâî, 1989, fol. 3b-4a; Sâî, 2006, s. 143.
5 Lütfi Paşa, 2001, s. 132-33; Rüstem Paşa, *Tevārīḫ*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 339, fol. 221b-22a. Hacı (Sofu) Mehmed Paşa'nın biyografisi için bkz.

Mehmed Süreyya, 1996, 4: 1073. Bu kaynakta verilen bazı tarihler, birincil kaynaklarla çelişiyor. Örneğin, burada paşanın 1551'de Budin'de öldüğü söyleniyor, oysa Budin beylerbeyilerinin bir listesi, onun Budin'de 1557'de öldüğünü gösteriyor; bkz. Gévay, 1841, s. 59.
Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 127a.
8 VGM, Mücedded Rumeli Vakfiyesi Defteri 2, no. 988, tarih: Z. ortası 954, s. 51-64. Paşa'nın adı ve rütbesi s. 51'de belirtiliyor.
Bu yapılar bugün mevcut değildir; bkz. Mujezinović, 1998, 2: 196-97.
10 Kuran, 1986, s. 262-63; s. 273, no. 9; s. 346, no. 346; s. 356, no. 282; s. 383, no. 382. Meriç, TM'deki bir pasajı yanlış okumuştur: "Âmid'de Sofu Mehmed Paşa Camii – Medrese der Van." Oysa Van'daki medrese Amid'de (Diyarbakır) İbrahim Paşa Camii'nin yer aldığı bir önceki kayda aittir; bkz. Meriç, 1965, s. 27.
11 Maurand, 1901, s. 189-97.
12 Zaifi, *Külliyāt*, TSK, R. 822, fol. 126a.
13 Kitâbe, Eren, 1968, s. 70'te yayınlanmıştır.
14 Bu, 1537-38'de ikinci vezir, 1545'te Bağdad beylerbeyi, 1547'de Bosna sancakbeyi ve 1551'de Budin beylerbeyi olduğunu söyleyen Mehmed Süreyya'da verilen bilgilerle çelişir; bkz. Mehmed Süreyya, 1996, 4: 1073.
VGM, Mücedded Rumeli Vakfiyesi Defteri 2, no. 988, s. 52. Şeyh Bali Efendi'nin Sofya yakınlarındaki türbesi için bkz. Eren, 1968, s. 69.
16 Bu şeyh için bkz. Clayer, 1994, s. 69-81; Bölüm 8 [III].
17 Eren, 1968, s. 69.
18 VGM; Mücedded Rumeli Vakfiyesi Defteri 2, no. 988, s. 52.
19 Bir kütüphane içeren medrese 1928'de yıktırıldı; imarette 1878'e kadar günde üç öğün yemek dağıtımı devam etti; bkz. Eren, 1968, s. 69.
20 Machiel Kiel'in yayınlanmamış bir çalışması, Sofya'daki bu camiyi, 17.98 metre çapında bir kubbeyle örtülü Tırhala sancakbeyi Osmanşah'ın camisiyle karşılaştırır (bkz. res. 447-48).
21 Evliya, 1896-1938, 3: 398-99; Evliya, 1996-2007, 3: 224.
16. yüzyıl başında yapılan tek kubbeli vezir camilerinin üç ilâ beş göz revaklı örnekleri arasında Çoban Mustafa Paşa'nın Eskişehir ve Gebze, Güzelce Kasım Paşa'nın Bozüyük ve Cezeri Kasım Paşa'nın Eyüp'teki camilerini sayabiliriz.
Rüstem Paşa, *Tevārīḫ*, ÖNB; Codex Vindobonensis Palatinus Mxt. 339, fol. 238a, 250b.
24 Albèri, 1840-55, 1: 89.
25 Dernschwam, 1923, s. 56-59, 118, 137; Domenico Trevisano (1554), Albèri. 1840-55 içinde, 1: 121, 177-78, 191; "Relazione Anonima, 1553", *a.g.e.* içinde, 1: 247, 256; Busbecq, 1927, s. 28.
26 Rüstem Paşa, *Tevārīḫ*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus Mxt. 339, fol. 280a. Hadım İbrahim Paşa'nın, Kara Ahmed Paşa'nın (ö. 1555) dul karısı Fatma Sultan'la evlenmiş olduğuna ilişkin doğrulanmamış iddia için bkz. Erdoğan, 1938, s. 33.
27 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 127a.
28 TİEM 2187, tarih: 15 Ca. 969; Erdoğan, 1938, s. 30-33; Konyalı, 1950, s. 106-7; Gökbilgin, 1952, s. 504-6'da zikredilir. Vakfiyenin bir diğer nüshası, VGM Defter 1961 içinde, tarih: 15 Ca. 969, s. 41-76 (Arapça vakfiyenin Türkçe tercümesi, VGM İstanbul Hamis içinde, Defter 574, no. 41, s. 87-97).
29 2 Ocak 1542 tarihli daha önceki bir vakfiye, İsakapı'daki medrese ile Silivrikapı'daki cami ve mektebin bundan sonra inşa edildiğini gösterir; bkz. VGM, Defter 1961, tarih: 3, N. ortası, 948, s. 240-51 (Arapça vakfiyenin Türkçe tercümesi, 618/1 Mücedded Anadolu içinde, no. 68, s. 117).
30 Erdoğan, 1938, s. 30-32; Konyalı, 1950, s. 107; Gökbilgin, 1952, s. 504-6.
31 Erdoğan, 1938, s. 29-33; Konyalı, 1950, s. 99-101.
32 Kuran, 1986, s. 259; s. 279, no. 28; s. 311, no. 128; s. 323, no. 172; s. 338, no. 220; s. 290, no. 414. Konyalı, 1950, s. 41. Eyice ikna edici olmayacak şekilde, ebcedle düşülen tarihin aynı zamanda 950 (1543-44) tarihini de verebildiğini ileri sürer ve bu tarihin Sinan'ın görev dönemine denk geldiğini belirtir; bkz. Eyice, 1991, s. 510-11. Silivrikapı'daki caminin Bali Paşa Camii'yle karşılaştırılması için bkz. Goodwin, 1971, s. 244; Kuran, 1987, s. 103-4.
34 Goodwin, 1971, s. 244; Kuran, 1986, s. 272, no. 6; Müller-Wiener, 1977, s. 382-83; Yüksel, 1983, s. 180, 256-57. Bu caminin tümüyle Sinan tarafından 1546-48 civarında inşa edilmiş olduğu iddiası için bkz. Eyice, 1991.
35 Ateş, 1990, s. 67.
36 Ayvansarâyî, 2000, s. 70-72. Hüma Hatun'un kimliği için bkz. Uzunçarşılı, 1976, s. 423, not 12. Onun annesinin I. Selim'in kızlarından biri mi yoksa başka bir kadın mı olduğu açık değildir. Sandukasının 1515 tarihli bir şahidesi olan, İskender Paşa'nın Atmeydanı'nda Sultan Ahmed Camii'ne yakın türbesi ve sıbyan mektebi için bkz. Yüksel, 1983, s. 297, 439.
37 Barkan ve Ayverdi, der. 1970, s. 216, no. 1254.
38 BA, İstanbul Tapu Defteri no. 670, s. 559-61'de, cami "*vakf-ı Hümā Ḫātun*" olarak tanımlanıyor (tarih: Z. başlangıcı, 970). *A.g.e.*, s. 561'da hem "*Bali Paşa cāmi'i*" hem de "*vāḳıfe-i mezbūrenüñ cāmi'i*" diye adlandırılıyor (tarih: Ş. başlangıcı, 980).
39 VGM, Anadolu Başlar, Defter 1211, (tarih: N. başlangıcı, 973), s. 237-39 (Arapça vakfiyenin tercümesi, Defter 579 içinde). Bali Paşa'nın kimliği belirsizdir. Belki Anadolu, Diyarbakır ve Budin beylerbeyi olarak hizmet eden enderunlu Bali Paşa olabilir; bkz. Mehmed Süreyya, 1996, 2: 357.
40 Caminin ya tamamlanmamış olarak bırakıldığı veya 1509 depreminde hasar gördüğü sanılıyor; bkz. Eyice, 1991, s. 509.
Beş gözlü yıkık revak kubbeleri 1975'te yeniden yapıldı; bkz. Kuran, 1987, s. 103.
42 *A.g.e.*, s. 103-4.
43 Onarımlar için bkz. *a.g.e.*, s. 103; Müller-Wiener, 1977, s. 417.
44 Konyalı, 1950, s. 94; Erdoğan, 1938, s. 30.
45 Konyalı, 1950, s. 93.
46 *A.g.e.*, s. 95-96; Erdoğan, 1938, s. 30; Ayvansarâyî, 1985, s. 128; Saatçi, 1988, s. 57-59, no. 20. Ayvansarâyî, 2000, s. 32-33; Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), 1: 29.
48 Bkz. Bölüm 8 [III: 2].
49 Evliya, *Seyāḥatnāme*, TSK, B. 304, 1: 89a; Evliya, 1996-2007, 1: 127.
50 Bkz. Bölüm 12.
51 Franz Babinger, "Pertew Pasha", EI (2) 8: 295-96; Erdoğan, 1942.
52 Albèri, 1840-55, 3: 187-88.
53 Busbecq'e göre, "Pertev'in evlendiği kadın Mehmed'in dul karısıydı": Busbecq, 1927, s. 81. Hatalı olarak Mekkî (1557), dördüncü vezir Pertev Paşa'nın Şehzâde Mehmed'in kızı olan hanım sultandan iki çocuğu olduğunu söyler; bkz. Kâmil, 1937, s. 70.
Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 127b-28a.
Jacopo Ragazzoni'ye göre, Pertev Paşa 1571'de altmış beş yaş civarındaydı; bkz. Albèri, 1840-55, 2: 98. Mezar şahidesinin kitâbesi ve Sinan yapısı aile türbesi için bkz. Kuran, 1986, s. 128, 327, no. 185; Haskan, 1993, 1: 242; Ayvansarâyî, 1985, s. 120-21.
56 Bkz. Bölüm 6 [I]. Sinan'ın Pertev Paşa için Vefa'da ve şehir surları dışında inşa ettiği iki saray için bkz. Kuran, 1986, s. 379, no. 368-69. Mimarbaşının resmî dairesi Vefa meydanında idi.
Sâî, 1897, s. 30; Sâî, 2006, s. 183, no. 552; Aktuğ, 1990, s. 24-25. *Tezkiretü'l-Ebniye*'de cami şöyle zikredilir: "*İznīkmīd'de* (İzmit) *merḥūm Pertev Paşa Cāmi'i*", Sâî, 2006, s. 106.
58 TİEM, 3406, tarihsiz vakfiye. Erdoğan, 1942'de zikredilir. Başka nüshalar: Bayezid Umumi Kütüphanesi, no. 5157; VGM, Defter 740, no. 1, tarihsiz vakfiye; no. 2, M. 977'de (1570) bağışlanan ve M. 980'de (1572) yenilenen temlikler; no. 3, ölümü sonrasında, Ca. 980'de vakfa yapılan ilaveler.
59 VGM, Defter 740, s. 29.
60 *A.g.e.*, s. 30-33; Erdoğan, 1942, s. 236-37.
61 VGM, Defter 740, s. 34.
62 Evliya, *Seyāḥatnāme*, TSK, B. 304, 2: 242a. İzmit'teki vakıfları için bkz. VGM, Defter 740, s. 18-21; Erdoğan, 1942, s. 238-39.
63 Saray için bkz. VGM, Defter 740, s. 34-45; Erdoğan, 1942, s. 239.
64 VGM, Defter 740, s. 17, paşanın görkeminin artmasına Tanrı'nın izin vermesini diler: "*Sulṭān Selīm bin Süleymān ḥażretlerinüñ vüzerā ḳullārından ... Pertev Paşa tecevveze Allāhu 'anhu nümāyişehā.*" Erdoğan, açıklama yapmaksızın vakfiyenin 977'de (1569) yazıldığını söyler; bkz. Erdoğan, 1942, s. 238-40.
65 VGM, Defter 740, s. 24-25.
66 Erdoğan, 1942, s. 239-40.
67 VGM, Defter 740, s. 28; Erdoğan, 1942, s. 238. Karısının adı "*Fütūḥa Ḫātun ibnet Rabbü'l-'āla*"dır ve mezartaşı 979 (1571) tarihlidir; bkz. Haskan, 1993, 1: 242.
68 BA, MD. 22, no. 474, s. 243, tarih: 14 R. 981.
69 Erdoğan, 1942, s. 236; Müderrisoğlu, 1993, s. 684.
70 Erdoğan, 1942, s. 236; Müderrisoğlu, 1993, s. 683, res. 198a.
Erdoğan, 1942, s. 235. Sâî'nin TB'sinde geçen "*müsennā*" terimi için bkz. Bölüm 3 [III]; Sâî, 2006, s. 156.
72 Zikreden Müderrisoğlu, 1993, s. 689-90.
73 Evliya, *Seyāḥatnāme*, TSK, B. 304, 2: 242a; Evliya, 1996-2007, 2: 40.
74 Aktuğ, 1990, s. 12-14.
75 Külliye 1719 depreminde yıkıldı. 1131 (1718-19), 1178 (1764-65), 1274 (1857-58), 1937, 1946 ve 1959-60'daki onarımlar için bkz. Müderrisoğlu, 1993, s. 694.
76 Vakfiye, mütevazı imaret mutfağının görevlilerini, kervansaray müstahdemi arasında sayar. Müştemilât için bkz. *a.g.e.*, s. 701-5.
77 Bkz. Bölüm 11 [II].
78 Evliya, *Seyāḥatnāme*, TSK, B. 304, 2: 242a; Evliya, 1996-2007, 2: 40.
79 Evliya, *Seyāḥatnāme*, TSK, B. 304, 2: 242a; Evliya, 1996-2007, 2: 40.
80 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 128a.
Rüstem Paşa, *Tevārīḫ*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 339, fol. 278b-79a.
82 Gökbilgin, 1955, s. 29-32, 46-50. Ferhad'ın yerine 965'te (1557-58) yeniçeri ağası tayin edilen Güzelce Ahmed, merhum Rüstem Paşa ve Mihrümah'ın kızı Ayşe Sultan'la 1561'de evlenecek ve vezirlikten veziriazamlık makamına yükselecekti.
83 Rüstem Paşa, *Tevārīḫ*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 339, fol. 282b, 293b.
84 Marcantonio Donini (1562), Albèri, 1840-55 içinde, 3: 187-88.
85 Selânikî, 1: 15, 36. Pigafetta 1567'de kendisinden hâlâ üçüncü vezir olarak söz ediyor; bkz. Pigafetta, 1890, s. 136.
86 Selânikî, 1989, 1: 111. Bir mahkemenin ardından, Şeyh Şüca adlı hekim 8 Şubat 1575'te hapseatıldı; Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 128a.
Selânikî, 1989, 1: 111. Eyüp Camii'nin avlu kapısı yanındaki, L. 982 tarihli mezartaşında "*Ferhād Paşa ibn-i Muṣṭafā*" olarak adlandırıldığı türbesi için bkz. Haskan, 1993, 1: 190-91.
88 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 128a.
89 *A.g.e.*, fol. 128a; Peçevî, 1281-83 (1864-67), 1: 31.
90 Ahmed Refik, 1924, s. 261-63.
91 Albèri, 1840-55, 2: 154. İkinci kocası için bkz. Bölüm 12 [VIII].
İstanbul'daki II. Bayezid Camii'nin şadırvan avlusu yakınındaki sarayı için bkz. Kuran, 1986, s. 376, no. 356. Sultan Süleyman 1557'de Mimar Sinan'ı, Ferhad Paşa'nın yakındaki sarayının inşası yüzünden Süleymaniye'yi geciktirmesi sebebiyle azarlamıştı; bkz. Sâî, 1989, fol. 10b; ve Bölüm 4 [II].

93 VGM. Dolab Defteri 1747, tarih: M. 1181.
94 Çiftçi, 1995, s. 118-20'de zikrediliyor.
95 Sâî, 1879, s. 31; TE, Meriç, 1965 içinde, s. 84. Cami 1166'da (1752-53), 1195'de (1781) ve 1815'de yenilendi. 1943 depreminde hasar görerek 1958 ve 1968-70'te yeniden inşa edildi. Kuran, caminin başlangıçta bir kubbesi olabileceğini düşünür; Kuran, 1986, s. 275, no. 16; Kuran, 1975, s. 76-77, res. 11-12.
96 Kuran, 1975, s. 76-77, res. 11-12.
97 Yaklaşık 1575-80 yıllarına tahminler ve inşası paşanın zevcesi Hüma Hatun'a atfedilir; bkz. Kuran, 1986, s. 276, no. 15.
98 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 3: 171a; Evliya, 1996-2007, 3: 273.
99 TM. Meriç, 1965 içinde, s. 26; Sâî, 2006. 80; Kuran, 1986, s. 287, no. 53. Mesih Paşa Camii'ni zikreden TE nüshası için bkz. Meriç, *a.g.e.*, s. 85.
100 Selânikî, 1989, I: 65'e göre, 1566'da II. Selim'in tahta çıkışıyla enderunda hazinedar başı oldu.
101 Peçevî'ye göre, II. Selim'in tahta çıkışından evvel kilârcıbaşı idi; bkz. Peçevî, 1864-67; 2: 18.
102 A.H. de Groot, "Mesih Mehmed Pasha", EI (2) 6: 1024. Dönemin kaynaklarında sadece Mesih Paşa olarak adlandırılıyor; isminin Mehmed olduğu herhangi bir kaynak zikretmeden Ayvansarâyî'de belirtiliyor (buna dikkatimi çeken öğrencim Ezgi Dikici'ye teşekkür borçluyum).
103 Albèri, 1840-55, 2: 243.
104 *A.g.e.*, 3: 241.
105 Âlî, 1979-82, 2: 31.
106 Selânikî, 1989, 1: 150-51.
107 Albèri, 1840-55, 3: 287-89.
108 Selânikî, 1989, I: 164-65, 167-68; tarihler 8 Z. 993 ve 25 R. 994.
109 Peçevî, 1864-67, 2: 18-19.
110 *A.g.e.*, 2: 18-19. Morosini, 1585'te onun yetmişlerinde olduğunu söyler. A.H. de Groot'a göre 1589'da doksan yaşında öldü; bkz. de Groot, EI (2) 6: 1024. Ayvansarâyî ise 1591-92'de vefat ettiğini söyler; bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 214.
111 TSA, E. 317/264, tarih: Ra. başlangıcı, 992.
112 Ayvansarâyî, 2000, s. 193-94, 213; Ayvansarâyî, 1281(1864-65), s. 174. Nisan 27, 1588'de "*vezîr-i a'zâm iken mültekît olan*" Mesih Paşa'nın kendi parasıyla Karagümrük yakınındaki Hadice Sultan mahallesi sakinlerinin dilediği yeni mescidi inşa etmesini onaylayan bir izin belgesi verilmiştir; TSA, E. 317/268, tarih: Ca. sonu 996.
113 BA, MD. 52, no. 854, s. 322, tarih: 21 Ra. 992 (*mi'mârbaşı kâ'im-makâmına hükm*).
114 Bkz. Bölüm 4[III]; BA, MD. 52, no. 714, s. 269, tarih: 16 S. 992.
115 BA, MD. 52, no. 920, s. 344, tarih: 7 R. 992.
116 BA, MD. 53, no. 134, s. 49, tarih: 1 C. 992.
117 TSA, E. 317/266, tarih: R. başlangıcı, 993; BA, MD. 58, no. 36, s. 12, tarih: 8 R. 993.
118 Ayvansarâyî, 1985, s. 386; Egemen, 1993, s. 596. Bir gözü Mevkufatçı Sokak, diğer iki gözü Eski Ali Paşa Sokak'a bakan üçlü çeşmegrubu, 1233'te (1817-18) Beyhan Sultan tarafından onarıldı.
119 Kitâbenin birbirinden farklı okunuşları için bkz. Crane, 2000, s. 213-14; Saatçi, 1988, s. 128-30; Kuran, 1986, s. 233, not 43.
120 Ayvansarâyî, 2000, s. 213.
121 TSA, E. 317/267, tarih: N. sonu, 995.
122 TSA, E. 3778/2, tarih: 8 Ra. 996.
123 Ayvansarâyî, 2000, s. 213-14.
124 Kuran, 1986, s. 226-27.
125 Goodwin, 1971, s. 271.
126 *A.g.e.*, s. 270.
127 Ayvansarâyî, 2000, s. 213; Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), I: 192-193.
128 Yan kanatları "oratories" olarak tanımlayan Goodwin, bunların günümüzde mahrem ibadet mekânları olarak kullanımının, özgün işlevlerini yansıtıyor olabileceği tahminini yürütüyor; bkz. Goodwin, 1971, s. 270-71.
129 Bkz. Bölüm 10 [VI].
130 Behrens-Abouseif, 1994, s. 159, 180.
131 Kuran, 1986, s. 227. Camiyi Mimar Davud'a atfeden diğer kaynaklar: Müller-Wiener, 1977, s. 439; ve Aslanapa, 1986, s. 307.
132 Goodwin'e göre cami genellikle Davud'a atfedildiği halde, " aynı rahatlıkla Mehmed veya mimarbaşının başka bir halifesine" atfedilebilir; bkz. Goodwin, 1971, s. 270. Kuran, caminin, Mekke'den dönüşünden sonra Mimar Sinan'a esinlendiğini ve Mimar Davud tarafından yapıldığını söyler; bkz. Kuran, 1986, s. 225. Fakat Mehmed Subaşı'ya 1584'te gönderilen ferman, caminin bundan önce Sinan'ın katkısıyla tasarlandığını düşündürüyor.
133 TM. Meriç, 1965 içinde, s. 26; Sâî, 2006, s. 79.
134 Babası Pir Ahmed Çelebi idi; biyografisi için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 233; Atâî, 1989, 2: 337; Fleischer, 1986, s. 219, not 13.
135 Atâî, 1989, 2: 337.
136 Selânikî, 1989, I: 128. 1573 ve 1597 yılları arasında atanan tüm nişancılardan yalnız Mehmed Paşa beylerbeyi mevkiine ulaşmayı başardı; bkz. Fleischer, 1986, ss. 220-22.
137 Albèri, 1840-55, 3: 295.
138 Kaynaklarda verilen tarihler büyük değişiklik gösterir; bkz. Atâî, 1989, 2: 337-38; Ayvansarâyî, 2000, s. 233; Mehmed Süreyya, 1996, 4: 1043-44; Selânikî, 1989, I: 212, 395.
139 Selânikî, 1989, I: 238.
140 Bernardo, 1886, s. 42.
141 Nişancı Mehmed Paşa 21 Ramazan 1002'de öldü; Selânikî, 1989, I: 318. Atâî onun yedinci vezirken öldüğünü söyler ve Sâî'nin, paşanın ölümü için 1001 (1592-93) yılını verenebcedle düştüğü tarihi aktarır; Atâî, 1989, 2: 337-38.
142 Selânikî, 1989, I: 129. Âlî'ye göre, soyuna sopuna rağmen Nişancı Mehmed bilgili değildi, dolayısıyla iyi bir nişancı olamazdı; bkz. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 257a.
143 Selânikî 1989, I: 129-30.
144 *A.g.e.*, I: 318.
145 Atâî, 1989, 2: 337-38.
146 Ayvansarâyî, 2000, s. 233'te 1251'de (1835-36) yapılan onarımlar zikrediliyor.
147 Atâî, 1989, 2: 337-38.
148 VGM. Defter 2111, tarih: M. başlangıcı, 1009, s. 258-68 (Arapça metnin tercümesi, Defter 572, s. 233-44). Vakfiyede cami külliyesinin mevkii, "Küçük Karaman ve Edirnekapı arasında, Zincirlikuyu adlı yer" olarak tanımlanıyor.
149 VGM, Defter 2111, s. 264-65; Defter 572, s. 237-40.
150 "*Nişancı Mehmed Paşa zâviyesi*"nde şeyh ve camisinde vaiz olan Şeyh Yunus Halife için bkz. Hulvî, 1993, s. 609. On bir dervişin ikamet ettiği zaviye, Zakir Şükri Efendi, 1980, s. 62'de zikrediliyor.
151 VGM, Defter 2111, s. 264-68; VGM, Defter 572, s. 237-43. Galata'da bugün artık bulunmayan cami ve mektebe Ayvansarâyî, 2000, s. 364'te değinilir; bkz. not 2725, s. 364. Paşanın Haleb'deki vakfı için Han el-Hibal 1003'te (1594) bina edildi, fakat camisi bugün artık mevcut değildir; bkz. Watenpaugh, 1999, s. 151-52.
152 Vakfedilen saray için bkz. VGM, Defter 2111, s. 262-63.
153 ASV, Senato, Deliberationi Costantinopoli (Secreta), Registro 6, tarih: 12 Ekim 1584, fol. 175a: "Habbiamo fatto ordinar li dui mille Rui, la mità tondi et la mità quadri, et li cinquanta cesendeli per il Nisangibassi ricercati colle ultime nostre." *A.g.e.*, 29 Aralık 1584, fol. 181a: "Li Cesendeli et Rui per quel Serenissimo Signor et per il Nissangibassi sono fatti, et si manderanó con primo passaggio di mare." *A.g.e.*, 7 Şubat 1584 (yani 1585), fol. 203a: "Havemo fatti ordinar li altri cesendeli, et lastre di cristallo per il Magnifico Nisangibassi lequali con li altri vedri ehe egli se fece ricercare che sono gia fatti vi si manderanno colla prima nave."
154 BA, MD. 58, no. 747, s. 293, tarih: 17 N. 993. Aynı ferman, 24 Ekim 1585'te, beş bin kantar kurşun tedariki için tekrarlandı; BA, MD. 60, no. 13, s. 15, tarih: L. sonu, 993.
155 BA, MD. 60, no. 33, s. 15, tarih: L. sonu, 993 (24 Ekim 1585).
156 BA, MD. 60, no. 337, s. 143, tarih: 20 S. 994.
157 BA, MD. 60, no. 547, s. 230, tarih: 18 Ca. 994.
158 BA, MD. 61, no. 121, s. 44, tarih: 27 B. 994 (divan-ı hümayunda Mehmed Paşa'nın kendisine verilen ferman).
159 BA, MD. 61, no. 166, s. 63, tarih: 3 N. 994.
160 BA, MD. 61, no. 89, s. 33, tarih: 18 N. 994.
161 BA, MD. 62, no. 105, s. 47, tarih: 16 Ca. 995.
162 BA, MD. 62, no. 127, s. 55, tarih: 16 Ca. 995.
163 Aslanapa, 1986, s. 307; Günay, 1998, s. 45; Kuban, "Nişancı Mehmed Paşa Camii"; İSTA 6: 85-87.
164 Kuran, 1986, s. 227, 229. Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin Mesih Paşa ve Cerrah Paşa camileriyle birlikte Mimar Davud'a atfedilmesi için bkz. Goodwin, 1971, s. 336-37.
165 Kuran, 1987, s. 236-37.
166 Bkz. eski fotoğraf. Aslanapa, 1986 içinde, s. 308.
167 Caminin batı yanına paralel uzanan yol "Tekye Sokak" adını taşıyordu; bkz. Ayverdi, 1958, levha 5; Pervitich, 2000, levha 34, s. 178. "Çukur Medrese"nin yeri caminin ön avlusunun batı tarafında yer alıyordu; bkz.. Müller-Wiener, 1977, s. 447.
168 Plan aynı zamanda Davud Paşa'nınki gibi, çıkıntılı mihrablı 15. yüzyıl sonu T-tipi camilerini de çağrıştırır; bkz. Aslanapa, 1986, s. 115.
169 Goodwin, 1971, s. 337.
170 Onarımlar için bkz. Kuran, 1987, s. 236; Müller-Wiener, 1977, s. 449.

Bölüm 11

1 Kapudan-ı deryaların camileri Yerasimos'ta aynı bir grup olarak ele alınır; bkz. Yerasimos, 1987, s. 125-27.
2 Aldo Gallota, "Khayr al-Dîn Pasha", EI (2), 4: 1155-58; *a.g.y.*, 1983.
3 Lütfi Paşa, 1991; Gallotta, der., 1983.
4 Hayreddin Paşa bundan başka doğum yeri olan Midilli adasında da bir zaviye ve imaret külliyesi vakfetti; bkz. paşanın 1534 ve 1548 tarihli vakfiyeleri, VGM, Defter 571, tarih: 2 Ra. 941; ve BA, Vakfiye 6/47, tarih: Z. başlangıcı, 954. Barberos'un Beşiktaş'taki mescid ve imareti, bailo Alessandro Contarini'nin Temmuz 1546 tarihli raporuna göre, ölümü sırasında hâlâ inşa edilmekteydi; bkz. ASV, Archivio Proprio Costnatinopoli, Busta 4, fol. 81a. Bugün artık yok olmuş "Hayreddin İskelesi Camii" için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 410-11.
5 Kuran, 1986, s. 320, no. 163; s. 388-89, no. 406-7.
6 Seyyid Murad, *Gazavât-ı Hayreddin Paşa* (MS 2639 Universitätsbibliothek Istanbul); kommentierte Edition mit deutsche Zusammenfassung / Mustafa Yıldız (Aachen, 1993), s. 245. Gallotta, der. 1983; KâtibÇelebi, 1973, s. 34.
Gallotta, der., 1983, s. 28; Murad Seyyid, *Gazavât-ı Hayreddin Paşa* (MS 2639 Universitätsbibliothek Istanbul); kommentierte Edition mit deutsche Zusammenfassung / Mustafa Yıldız- Aachen: Shaker, 1993, s. 245.
Genoa, Archivio di Stato, 2170, 28 Mart 1566 tarihli, 168 numaralı rapor.
9 Pigafetta, 1890, s. 194.
10 Selânikî, 1989, I: 77-78.
11 *A.g.e.*, I: 81.
12 Bkz. Rüstem Paşa'nın biyografisi, Bölüm 8 [II] içinde.
13 Âlî, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 134a.
14 Kâtib Çelebi, 1973, s. 88-89.
15 Albèri, 1840-55, I: 71, 88.
16 *A.g.e.*, I: 70.
17 *A.g.e.*, I: 78-79. Hürrem Sultan 1544'te Şehzâde Selim'i, vezîriazam Hadım Süleyman Paşa ve ikinci vezir Rüstem Paşa'yla bir toplantı için Bursa'ya davet ettiğinde, Uşak'tan Bursa'ya kadar ona eşlik etmesi için (o döneminde saray-ı hümayunda çaşnigirbaşı olan) "Kapudan Sinan Paşa"yı göndermişti; bkz. Vusulî, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, T. 321, fol. 14b.

18 Albèri, 1840-55, I: 173-74.
19 Domenico Trevisano (1554), *a.g.e.* içinde, I: 175, 177-79; ve Dernschwam, 1923, s. 32, 41-42, 57-58.
20 Dernschwam, 1923, s. 141.
21 Laguna, 1983, s. 125-60.
22 Paşa'nın Üsküdar'daki sürgünlüğü için bkz. Dernschwam, 1923, s. 57; Bölüm 8 [II].
23 Laguna, 1983, s. 160-61.
24 *A.g.e.*, s. 99-105; Saî, 2006, s. 84, 110. 1582'deki sur-ı hümayunda, kiler eşyası Sinan Paşa'nın Atmeydanı'ndaki sarayında (*kapudan iken vefât iden Sinan Paşa evlerinde*) depo edildi ve önünde mutfaklar yapturıldı. Selânikî, 1989, I: 132-33.
25 Laguna, 1983, s. 300-1.
26 *A.g.e.*, s. 118, 160-61.
27 *A.g.e.*, s. 161-63.
28 VGM, Defter 2113 (Kasa Defteri 110), sıra no. 49, tarih: Za. başlangıcı, 964, s. 7-106 (Arapçadan Türkçeye tercümesi, Defter 2148 içinde, sıra no. 8, s. 123-272).
29 Vakfiye B. ortası, 961'de tescil edildi. Sinan Paşa iseM. 962'de öldü: bkz. VGM, Defter 2148, s. 125-31.
30 Nakdin tutarı, kölelerin satışıyla ve Hersek'teki vakıfların geliriyle arttırıldı; VGM, Defter 2148, s. 129, 131-32.
VGM, Defter 2148, s. 132. Deli Birader ve evinin bahçesine yaptırdığı külliye için bkz. Âşık Çelebi, 1971, fol. 294a-96a.
32 VGM, Defter 2148, s. 139-42. Mescide (Kızıl Mescid) dönüştürülen Bizans şapeli için bkz. Semavi Eyice, "Sinan Paşa Mescidi", İSTA 7: 5; Ayvansarâyî, 2000, s. 261.
33 Kuran, 1986, s. 295, no. 76; s. 316, no. 149; s. 328, no. 188; s. 346, no. 248; s. 382, no. 378; s. 397, no. 442. Beşiktaş'taki hamam 1957'de yıktırıldı ve Yenibahçe'deki mescid 1918'deki bir yangında tahrip oldu. Bu mescid için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 142-43.
34 Arapça vakfiye, VGM, Kasa Defteri 94 içinde, tarih: M. başlangıcı, 970, s. 1-68. Mihrimah Sultan'ın tanıklığını kâhyası Behram Kethüda temsil ederken, Meryem'in vekili (Rüstem Paşa'nın eski kâhyası ve vakıf mütevellisi olan) Mehmed Bey b. Abdülmennan'dı.
Vakfiyede ayrıca Sinan Paşa'nın cenazesindeki defin ve ziyafet masrafları (1 10.000 akçe), Hersek'te satın alınan çiftlikler (140.000 akçe) ve Beşiktaş Camii'nin inşa masrafları (796.300 akçe) verilmektedir. 1.046.399 akçe tutan bu masrafları çıkardıktan sonra, kalan 1.380.855 akçe vakfa ilave edilmiştir.
36 VGM, Kasa Defteri, 94, s. 20-26.
37 Pervitich, 1999, s. 31, 35. Sinan Paşa'nın Beşiktaş'ın Yıldız mahallesinde yok olmuş mescidi için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 419.
38 Kapudan Sinan Paşa'nın, Mimar Sinan'a Atmeydanı'nda sipariş ettiği sarayın yanı sıra, Beşiktaş'ta da bir sarayı olup olmadığı açık değildir. Rüstem Paşa ve Mihrimah Sultan'ın iki torununyla art arda evlenen Cigalazâde Yusuf Sinan Paşa (Cağaloğlu olarak tanınan) Beşiktaş'ta bir sarayı olduğu biliniyor; kendisi 1590'larda iki kez kapudan paşalık mevkiini işgal etmişti. 1680'de yıkılarak bir sultanî saraya dönüştürülen, "*Beşiktaşda vâki' Cağaloğlı yalısı dimekle ma'rûf mîrî sarây*" için bkz. Silahdar, 1928, I: 732-33.
39 El-Tamgrûtî, 1929, s. 68-69.
40 Eremya, 1988, s. 39-40. Ayrıca bkz. İnciciyan, 1976, s. 114.
Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: 135a; Evliya, 1996-2007, 1: 192.
42 Ayvansarâyî, 2000, s. 408-10; Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), 2: 90-91.
43 Ayvansarâyî, 2000, s. 409; Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), 2: 90-91.
44 Saatçi, 1988, s. 63-65, no. 22.
45 Kuran, 1987, s. 105; Goodwin, 1993, s. 105; Kuban, 1997, s. 94-95.
46 Aslanapa, 1986, s. 220; Kuban, 1997, s. 95; H. Egli, 1997, s. 71.
Kuban, 1997, s. 94-95; Kuban, 1997a, s. 94.
48 Hammer von Purgstall tarafından verilen tarih, Kuban, 1997, s. 94'te zikredilir. Evliya, sünnîler üzerinde yükseltilmiş beş kubbeyle örtülü soncemaat yerindeki namaz platformlarından (*yaşru yan saffalar*) bahseder; *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, fol. 134b-35a.
49 Kara Ahmed Paşa'nın camisi için bkz. Bölüm 9 [1].
50 Onarım tarihleri için bkz. Kuran, 1986, s. 295, no. 96; Müller-Wiener, 1977, s. 459. Nur suresinden alınıtlanan kubbedeki âyet (24: 35) hanat Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-76) tarafından ve Tanrı'nın güzel isimlerini taşıyan pencere alınlıkları, Alaeddin Bey (1844-87) tarafından yazıldı; bkz. Derman, 1989, s. 291.
VGM, Kasa Defteri 121, tarihsiz, Kasa Defteri 110'a ilişik.
52 Camiyi Mimar Sinan'a atfeden kaynaklar: Aslanapa, 1986, s. 278-81; ve Tanman, 1989'dur. Diğerleri bu camiyi Sinan külliyesinin dışında tutarlar; Goodwin, 1971, s. 276-77; Kuban, 1997, s. 118; Kuran, 1987, s. 126, Martley, 1936'da bir Avrupalı mimarın caminin tasarımına katkıda bulunmuş olabileceği görüşü ileri sürülüyor.
53 Meriç, 1965, s. 26; Saî, 2006, s. 80.
54 Marcantonio Donini (1562), Albèri, 1840-55 içinde, 2: 189-90. Piyale Paşa'nın Aksaray'daki Atpazarı yakınındaki sarayı için bkz. Selâniki, 1989, 2: 777-78. 1567'de suyolu nâzırı Hasan'a hitaben yazılan bir fermanı, Piyale Paşa tarafından şehir surları dışında keşfedilmiş su kaynaklarının II. Bayezid suyoluyla kendi sarayına taşınmasına izin verir; bkz. BA, MD. 7, no. 113, s. 39, tarih: 20 S. 975.
55 Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 461b; Âli, 2000, 2: 92-93. Kâtib Çelebi de Piyale Paşa'yı Hırvat olarak tanımlıyor; bkz. Kâtib Çelebi, 1973, s. 207.
56 Betzek, 1979, s. 36. Macar kökeni için bkz. Jacopo Ragazzoni (1571), Albèri, 1840-55 içinde, I: 98; Badoaro (1573), *a.g.e.*, I: 365; Garzoni (1573), *a.g.e.*, I: 407. Gerlach, Piyale'nin bir Macar ayakkabıcının oğlu olduğunu, çocukluğunda Macaristan'daki Tolna'dan devşirildiğini, bunadaki bazı yakınlarıyla hâlâ irtibatta olduğunu söyler; bkz. Gerlach, 1574, s. 37-38, 229. Pigafetta'ya göre, Piyale bir ayakkabı tamircisinin oğluydu ve Sultan Süleyman Macaristan'da avlandığı sırada, orada bulunmuştu; bkz. Pigafetta, 1890, s. 156-57. Kökeni Macaristanlı bir Hırvat olarak şöyle betimlenir: "di nazione croato, vicino ai confini d'Ungheria", Albèri, 1840-55 içinde, 2: 243. Şerafettin Turan, "Piyâle Paşa", İA, 9: 566-69; F. Babinger, "Piyale Pasha", EI (2) 8: 316-17; Ayvansarâyî, 1985, s. 265-66.
57 Busbecq, 1927, s. 169-77.
58 *A.g.e.*, s. 174-75.
59 Gerlach, 1674, s. 268. Gevherhan için bkz. Uluçay, 1980, s. 41-42. Marino Cavalli (1560), Süleyman'ın sadık ve basiretli kapudan paşanın önerilerine, Rüstem Paşa'nınkinden daha çok değer verdiğini bildirir; bkz. Albèri, 1840-55, I: 295.
60 Albèri, 1840-55 içinde, 3: 188-89.
61 Kâtib Çelebi, 1973, s. 115-20.
62 Selâniki, 1989, I: 57-58, 66; Kâtib Çelebi, 1973, s. 114-15.
63 Pigafetta, 1890, s. 156-57.
64 Cavalli, 1914, s. 13.
65 Antonio Tiepolo (1576), Albèri, 1840-55 içinde, 2: 159, 162.
66 Peçevi, 1864-67, I: 441.
67 Du Fresne-Canaye, 1897, s. 139-43.
68 Antonio Tiepulo (1576), Albèri, 1840-55 içinde, 2: 159. Sicilya'ya ve Yunanistan'daki Nafplion'a (Anabolu) planlanan saldırı, kötü hava koşulları nedeniyle yapılamadı; bkz. Kâtib Çelebi, 1973, s. 143-44. Messina akını için bkz. Peçevî. 1864-67, I: 354-55.
69 Badoaro (1573), Albèri, 1840-55 içinde, 1: 365; Garzoni (1573).*a.g.e.*, I: 407.
70 *A.g.e.*, 2: 156.
71 Gerlach, 1674, s. 448-49.
72 Ayvansarâyî, 2000, s. 352; Ayvansarâyî, 1281(1864-65), 2: 27.
Ayvansarâyî, 2000, s. 347; Ayvansarâyî. 1281(1864-65), 2: 27.
74 Ayvansarâyî, 2000, s. 352; Ayvansarâyî, 1281(1864-65), 2: 27.
75 VGM, Defter 573, no. 1, s. 112, tarih: N. başlangıcı, 972.
76 *A.g.e.*, s. 113.
77 VGM, Defter 573, no. 2, s. 116-18. Diğer vakfiye nüshaları, BA, Evkaf 4/34 içinde, no. 1-2, tarih: B. 981 (1573).
78 Ayvansarâyî, 2000, s. 351.
79 Bernardo Navagero (1553), Albèri, 1840-55 içinde, I: 67. Ayrıca bkz. Domenico Trevisano (1554), *a.g.e.*, I: 145.
80 Selâniki, 1989, I: 2-3; Eyyubî, 1991, s. 186.
81 VGM, Defter 573 no. 2, s. 116-17.
82 Evliya, 1896-1938, I: 419; Evliya, 1996-2007, 1: 178.
83 Evliya, 1896-1938, I: 420, 496; Evliya, 1996-2007, I: 177-78.
84 Evliya, 1896-1938, I: 416-17; Evliya, 1996-2007, I: 177.
85 Evliya, 1896-1938, I: 421; Evliya, 1996-2007, 1: 178-79.
86 Ayvansarâyî, 1864-65, 2: 25-26; *a.g.y.*, 2000, s. 351. Kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın Tophane'deki camisininkine benzer kubbeli sebil için bkz. Egemen, 1993, s. 133, 695.
Tanman, 1989. Bir geç Osmanlı kaynağı, Piyale Paşa tekkesinde sadece yedi dervişin varlığından söz eder; bkz. M. Kılıç, 1997, s. 272, no. 155.
88 Zaviye daha sonraları Kadiriye tarikatıyla ilişkilendirildi, fakat ilk şeyhlerinin bu tarikattan olup olmadığı belli değildir. Vakfiyenin şahitleri arasında, hatib Şeyh Mahmud ile imam Meylana Derviş Halife b. Abdullah vardır. Şeyh İbrahim için bkz. Atâî, 1989, 2: 765. "Cernah Şeyhi İbrahim Efendi" olarak tanınan bu şeyh, pazar günleri Sultan Ahmed Camii'nde hatipliğe tayin edildi; bkz. Topçular Kâtibi, *Tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Ms. 2151, fol. 186b.
89 Ahşap baskı, Bölüm 2 [1]'de ele alınıyor.
90 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: 126b.
91 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: 125a-b.
92 İki antisal granit sütunun kaynağı konusunda Kutalmış Görkay'a teşekkür borçluyum: bunlar muhtemelen Alexandria Troas'taki (Eski İstanbulluk) Podyum Tapınak'tan sökülmüştür. Goodwin'e göre caminin planına esin veren bu iki sütun olmuştu; bkz. Goodwin, 1971, s. 277. Kuban da benzer bir yorum yapar: "Bu seçim Piyale Paşa'nın herhangi bir seferinde bu iki güzel sütunu bulmuş olmasının sonucu da olabilir"; bkz. Kuban, 1997, s. 118; Kuban, 1997a, s. 117.
93 Bağiçin bkz. Konyalı, 1976-77, I: 173.
94 Osmanlı mimarisinde yastık kemerlerinin nadir örnekleri için bkz. Tanman, 1999; Goodwin, 1971, s. 279, not 102. Çağdaş bir örnek, veziriazam Semiz Ali Paşa'nın Karagümrük'teki, bir kütübeyle 973'e (1565-66) tarihlenen, çeşmesidir; bkz. Egemen, 1993, s. 124, 126.
95 Martiny, 1936. Ahdest kuması olarak kullanılan tahdio üzerindeki sayvanın iki sütunu, 1930'da hâlâ ayaktaydı.
96 Martiny tarafından basılmış bir fotoğrafta görülür ve Gerlach tarafından (1575) "einen alten Grabstein daraus man einen Wasser-Stein gemacht gefunden von weissem Marmel mit figuren und diesen grossen Buchstnben: V . CNEI POMPEI PHILIMI PHILUMENAE FILIAE ET SIBI" olarak betimlenir; Gerlach, 1674, s. 90.
97 Piyale Paşa'nın Sakız'daki cami, hamam ve hanı için bkz. Evliya, 1896-1938, 9: 119-21. Dubrovnik'ten sipariş ettiği sütunlardan Samardzić söz eder; bkz. Samardzić, 1995, s. 125. Sultan III. Mehmed'in Ayasofya'daki türbesinin, kavsarası istiridye kabuğu şeklinde yivlenmiş olan giriş kapısının iki yanında, buna benzer klasik üslûplu başlıkları olan sütunçeler yer alır. 1017 (1608-9) tarihli türbe, mimarbaşı Dalgıç Ahmed Ağa'nın eseridir, fakat Önkal "iyonik tarzlı" sütun başlıklarının sonradan ilave edildiğini varsayar: "Türbenin yapıldığı devir göz önünde tutulursa,

sütun başlıkları baklavalı veya mukarnaslı olmak icabederdi"; bkz. Önkal, 1992, s. 187-91, res. 90. Sütun başlıklarının 18. veya 19. yüzyıl onarımlarında yapılmış olmasına ilişkin doğruluğu belgelenememiş varsayım için bkz. Baha Tanman ve Yıldız Demiriz, "Piyale Paşa Külliyesi", İSTA 6: 256-57.

98 Taş ve tuğla dizilerinden oluşan almaşık duvarlı Atik Ali Paşa Camii'nin, iki merkezî paye üzerinde yükselen altı kubbesi ve önünde uzanan üç göz kubbeli revağı vardır; bkz. Müller-Wiener, 1977, s. 374-75.

99 Tanman, 1989, s. 88.

100 Hattatın kimliği için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 351.

101 Kuban, 1997, s. 117, 119.

102 Öz, 1962-65, 2: 54.

103 Sâî, 1989, fol. 4b, 10a.

104 Grosvenor, 1895, 2: 672-73; Martiny, 1936, s. 168'de zikredilir.

105 Taşlıcalı Yahya'nın şiirinin yorumu için bkz. Necipoğlu, 1996, s. 34.

106 Soncemaat yerinde çifte kapı kullanımı, daha sonraki yıllarda inşa edilmiş Sokollu Mehmed Paşa'nın Azapkapı ve Kazasker İvaz Efendi'nin Eğrikapı'daki camilerinde de kendini gösterir.

107 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: 125b; Evliya, 1996-2007, 1: 178.

108 Gerlach, 1674, s. 90.

109 Kıble duvarında çini desenlerini taklit eden pencere alınlıklarının kalemişi nakışları, Aslanapa'ya göre orijinaldir; bkz. Aslanapa, 1986, s. 281. Oysa camiden sökülen dört İznik çinisi pencere alınlığının Avrupa'daki müzelerde muhafaza edildiği biliniyor; bkz. Önder, 1986. Bu çini alınlıkların caminin nerelerinden söküldüğü tespit edilmemiştir.

110 Orijinal türbe revağını gösteren bir fotoğraf ve plan için bkz. Martiny, 1936, res. 11 ve 33.

111 Ayvansarâyî, 1985, s. 265-66.

112 Gevherhan Sultan 1585'te Morosini tarafından "donna di grandissimo spirito" olarak betimlenir, bkz. Albèri, 1840-55, 3: 289. Gevherhan'ın bir zamanlar Edwin Binney 3. koleksiyonuna ait olan, N. 1018 (1609 tarihli) vakfiyesi, şimdi Los Angeles County Museum'dadır. Gevherhan, ikinci kocasının İstanbul'daki Cerrah Paşa Camii'nin karşısında bir medrese (res. 532 [4]) ve iki eyalet camisi vakfetti.

113 Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 461b; Âli, 2000, 2: 92-93.

114 Kâtib Çelebi, 1973, s. 208; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr* (İstanbul, 1329), s. 140.

115 Mehmed Âşık, *Menâzır*, TSK, E.H. 1446, fol. 393b; Mehmed Âşık, 2007, 3: 1094.

116 Kuran, 1986, s. 214-15; Sâî, 2006, s. 80, 105.

117 *A.g.e.*, s. 214-15; Kuban, 1997, s. 111; Kuban, 1997a, s. 111-12.

118 Goodwin, 1971, s. 287.

119 Denny, 1983, s. 126. Ayrıca bkz. Aydın H. Polatkan, "Kılıç Ali Paşa Camii ve Ayasofya: Bir Historisist Deneme", Nur Akın ve diğerleri, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras"* içinde, 1999, s. 69-75.

120 Evliya, 1996-2007, 1: 188. BA, MD. 26, no. 823, s. 284, tarih: 7 B. 982.

121 Biyografik ayrıntılar için bkz. Svat Soucek, "Ulüdj 'Ali", EI (2) 10: 810-11; Haluk Şehsuvaroğlu, "Kılıç Ali Paşa", İA, 6: 679-81.

122 Selânikî, 1989, 1: 84.

123 Bkz. Sokollu'nun Bölüm 8 [III]'teki biyografisi.

124 Selânikî, 1989, 1: 96-99.

125 Kâtib Çelebi, 1973, s. 145.

126 Kılıç Ali Paşa 1578-79'da Topkapı Sarayı hareminde III. Murad'ın hasoda'sının inşasına; 1583'te sarayın dış bahçesinde II. Bayezid'in yalı köşkünün yenilenmesine; 1583-85'te de harem dairesinde bir hamamın inşasına nezâret etti; bkz. Necipoğlu, 1991, s. 167-70, 172, 231-32, 240.

127 Kılıç Ali Paşa hünerli kölelerini sık sık 200 ilâ 300 sequin karşılığı azat ediyor ve aralarındaki ustaların, üzerinde anlaşmaya varılan bir dönem boyunca ayaklarında pranga olmadan çalışmasına izin veriyordu. Azat etme vaadi, onların daha büyük bir coşkuyla çalışmalarını sağlıyordu; bkz. Albèri, 1840-55, 3: 221-22.

128 *A.g.e.*, 3: 296.

129 *A.g.e.*, 3: 296.

130 Selânikî, 1989, 1: 86-87, 96. Fermanlar: BA, MD. 23, no. 97-98, s. 48, tarih: 25 Ca. 981.

131 Bkz. Bölüm 5 [II].

132 Kale'nin tarifi için bkz. G. Tanyeli, 1996. Cami için bkz. Kiel, 2003, s. 119.

133 "... si è fatto un grandissimo casale non molto lontano dall'abitazione del capitano; il qual casale, per esser esso capitano calabrese, si chiama Calabria nuova; e in questo è il fior della maestranza dell'arsenale, e da questa li turchi imparano a fabbricar le galere grosse e sottili, e l'arte della marinarezza; e ardisco dire con verità che li turchi non hanno saputo mai la vera arte del navigar con galee se non dopo che Ucchialì è entrato a quel governo"; Paolo Contarini, Albèri, 1840-55 içinde, 3: 222-23.

134 Gerlach, 1674, s. 238, 244, 373.

135 Necipoğlu, 1991, s. 167-70.

136 ASV, Senato, Dispacci Costantinopoli, Filza 13, 7 Mart 159 tarihli, 1 nolu rapor: "si trovava nel luogo, dove fà fabricare la sua Moschea".

137 Selânikî, 1989, 1: 173. Bir gemi mimarı olan Mimar Mustafa'nın (ö. 1007/1598-99) Kasımpaşa'daki mezar taşı kitâbesi. Ayvansarâyî, 1985, s. 148'de zikredilmiştir.

138 Gerlach, 1674, s. 176.

139 Selânikî, 1989, 1: 186. Contarini (1583), Albèri, 1840-55 içinde, 3: 224.

140 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: 132b; Evliya, 1996-2007, 1: 188.

141 VGM, Defter 574, no. 21, s. 48-52, tarih: R. ortası, 989 (Arapçadan Türkçeye tercümesi, Defter 1766 içinde, no. 3, s. 277-87). Defter 1766, s. 283-84'te aşağıdaki surelerin adı verilir: Muhammed (47), Mülk (67), Yasin (36) ve Bakara (2).

142 Selânikî, 1989, 1: 186. Kapudan-ı deryanın karısı, Selime Hatun, ona eşlik ederken gemide öldü ve bir adada defnedildi. Bu hatunun, Tophane ile Beşiktaş arasında kalan Fındıklı'da yaptırdığı fevkânî mescid, 1912'de bir yangında yok olmuştur; bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 400, not 2911.

143 VGM, Defter 572, no. 48, s. 124-26, tarih: M. başlangıcı, 984. Deli Birader için bkz. Bölüm 11 [1].

144 Kılıç Ali Paşa'nın yıkılan bir mescidi kendisinin Beşiktaş'taki sarayının yanında yer alıyordu; bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 420.

145 VGM, Defter 574, s. 48-52; Defter 1766, s. 277-87.

146 Bağış belgesi 1584'e kadar tescil edilmedi; bkz. TIEM, no. 2235, tarih: Ş. ortası, 992.

147 VGM, Defter 1766, S. 283-84.

148 VGM, Defter 574, no. 22, s. 51-52, tarih: Şaban sonu, 995 (Arapçadan Türkçeye tercümesi, Defter 2225 içinde, no. 97, s. 220).

149 Kuran, 1986, s. 283, no. 41; s. 325, no. 178; s. 393, no. 427; s. 394, no. 429.

150 Baltacı, 1976, s. 279-81. Kuban'a göre türbeyi ve diğer müştemilâtı Sinan tasarlamamıştır; bkz. Kuban, 1997, s. 113. Kuran, Sinan'ın kalfalarından birine atfettiği türbe ile caminin 1580-81'de yapıldığı kanaatindedir; ne (1583'e tarihlediği) hamamın, ne de (17. yüzyıl başında eklendiğini söylediği) medresenin Sinan'ın eseri olduğu kanısındadır; bkz. Kuran, 1986, s. 208, 215. Oysa medrese 1590'larda Mehmed Âşık tarafından zikredilmiştir, bkz. aşağıda not 163. Ayvansarâyî, külliyenin başka hiçbir yerde değinilmeyen sıbyan mektebinden bahseder; bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 382.

151 BA, MD. 35, no. 65, s. 29, tarih: 19 R. 986. Bu ferman divan-ı hümayunda Tersâne Emini Hasan Çelebi'ye verildi.

152 BA, MD. 36, no. 604, s. 228, tarih: 6 Ra. 987. Bir kopyası bu konuda yardımını istemek üzere Sofya kadısına gönderildi (BA, MD. 36, no. 605, s. 228).

153 BA, MD. 36, no. 642, s. 243, tarih: 11 Ra. 987.

154 ASV; Senato, Dispacci Costantinopoli, Filza 13, kâtib Gabriel Cavazza'nın 9 Şubat 1579 tarihli, 74 no.lu raporu, fol. 504a-b.

155 *A.g.e.*, 7 Mart 1579 tarihli, 1 no.lu rapor, fol. 3b-4a: "dui ferali di legno dorati con li suoi vetri". Daha önce Sokollu'ya gönderilen fenerler onun Azapkapı'daki, 1577-78'de tamamlanan camisi için olmalıdır.

156 Bunlar Goodwin, 1971, s. 288'de betimlenir. 1599'da Sultan III. Mehmed'in kayığı için Venedik'ten ısmarlanan, kâğıda çizilmiş bir altın yaldızlı fener deseni için bkz. Rogers, 1999, s. 309, res. 2.

157 ASV, Senato, Dispacci Costantinopoli, Filza 13, Registro 6, bailo Paolo Contarini'nin 29 Haziran 1589 tarihli raporu, fol. 33a: "Habbiamo fatto ordinare li 400 ver da Fanale secondo la mostra mandato richiesti già dal Magnifico capo del mare". *A.g.e.*, 15 Nisan 1581, fol. 52b: "Quante alle lastre di vetro, che ne ricercate in nome del Magnifico Bassà et Capitano del Mare, ne sono state fatte".

158 Eyüp kadısına gönderilen bir ferman, Kâğıthane suyoluna Kapudan Ali Paşa'nın Fener kapısı içindeki çeşmesi ve hamamı için bir lüle su eklenmesine izin verir (BA, MD. 52, no. 797, s. 298, tarih: 8 Ra. 992). Tophane'de vergi toplanması hakkındaki ferman: BA, MD. 52, no. 985, s. 364, tarih: 19 Ra. 992.

159 Maurand, 1901, s. 202-5. İngiliz elçiliği Arap Ahmed Paşa'nın Tophane'deki konutunda yer alıyordu; bkz. Ahmed Refik, 1988b, s. 15-16, no. 30.

160 Evliya, 1996-2007, 1: 188.

161 Eremya, 1988, s. 39. Ayrıca bkz. İnciciyan, 1976, s. 112.

162 Bölüm 11 [1]; Bostan, 1992, s. 176-77, 239-41.

163 Mehmed Âşık, *Menâzır*, TSK, E.H. 1446, fol. 393b; Mehmed Âşık, 2007, 3: 1093.

164 Grosvenor, 1895, 2: 674.

165 Kiechel, 1987, s. 454.

166 Pervitich, 2000, s. 108, levha 34. Çevre duvarı 1950'lerde türbeye yaklaştırıldı; tadilâtlar için bkz. Müller-Wiener, 1977, s. 430-31; Kuran, 1986, s. 209; Eyice, "Kılıç Ali Paşa Külliyesi", İSTA 4: 558.

167 Sebili Kılıç Ali Paşa'ya atfeden kaynaklar için bkz. Egemen, 1993, s. 133, no. 172; Ayvansarâyî, 2000, s. 382. Bu sebilin, Sultan Abdülaziz zamanında genişletilen caddenin karşısından buraya taşındığına dair görüş için bkz. Semavi Eyice, "Kılıç Ali Paşa Külliyesi", İSTA 4: 558.

168 Grosvenor, 1895, 2: 676.

169 Sinan'a atfedilen çift-çeperli plan tipinde yedi türbe arasında sadece ikisi padişahlarla şehzâdelere ait değildir: Kılıç Ali Paşa ve Zal Mahmud Paşa; bkz. U. Tanyeli, 1991, s. 94. Sonuncusunda paşa hanedana mensup karısı Şahsultan ile birlikte gömüldüğü için bu da bir selâtin türbesi sayılır. Saatçi, 1988, s. 112-13, no. 41; Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: 132a-b; Evliya, 1996-2007, 1:188.

170 Grosvenor, 1895, 2: 676.

171 Farklı tercümeler için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 382; Saatçi, 1988, s. 107-9, no. 39.

172 Farklı tercümeler için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 382; Saatçi, 1988, s. 110-11, no. 40.

173 Örnekler arasında Molla Çelebi, Şahsultan ile Zal Mahmud Paşa ve Kazasker İvaz Efendi camilerini sayabiliriz. Kuban'a göre payanda kemerleri özgün olamaz: "Osmanlı camilerinde ve Sinan'ın yapılarında hemen hemen hiç kullanılmamış olan büyük payanda kemerleri Kılıç Ali Paşa Camisi'ne alışılmamış bir görüntü verir. Bu kemerlerin, saptanamayan bir depremden sonra yapılan sağlamlaştırma müdahalesi olması gerekir. Yapının bütün örtü sisteminin önemli bir tamir geçirdiği, duvarlara kadar inen kurşun kaplamadan da anlaşılmaktadır"; Kuban, 1997a, s. 111; Kuban, 1997, s. 113. Kuran, 1986, s. 214.

174 Mesih Paşa Camii için bkz. Bölüm 10 [V].

175 Denny, 1983, s. 120.

176 Kuran, 1986, s. 214.

177 III. Murad "Yatak Odası" olarak bilinen haremdeki hasoda'sı için bkz. Necipoğlu, 1991, s. 165-72; Goodwin, 1971, s. 327.

178 Albèri, 1840-55, 3: 224.

179 Sedef kakmalı kündekâri bir ahşap vaiz kürsüsü

güneydoğu filpâyenin önünde durmaktadır.
180 Derman, 1989, s. 289, 291.
181 Kuran kalemişi nakışların 1959-60'da yenilenmiş olduğunu belirtir; bkz. Kuran, 1987, s. 218. 19. yüzyıl Avrupaî nakışları gösteren bir fotoğraf için bkz. Konyalı, 1950, s. 137.
182 Necipoğlu, 1992a, s. 210-13.
183 Kantemir (Cantemir), 1979-80, 2: 313-14.
184 Grosvenor, 1895, 2: 673-76.
185 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 1: 132a-b; Evliya, 1996-2007, 1: 188.
186 Bkz. Derman, 1989, s. 291; Necipoğlu, 1992a.

Bölüm 12

1 Akgündüz, 1990, 1: 320.
2 Tevki'î Abdurrahman Paşa, 1912-13, s. 527-28.
3 Kiel, 1990.
4 Sâî, 2006, s. 80. Sokollu Mustafa Paşa, 1578'de Sokollu Mehmed Paşa'ya karşı bir hizbe mensub İmrahor Ferhad Ağa tarafından idam edildi; bkz. Gévay, 1841, s. 61. Biyografisi için bkz. Peçevî, 2: 26-28.
5 *Cevâhirü'l-Menâkıb* adlı anonim Türkçe biyografinin yazması, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, no. 1031'dir. Vakfiyenin sadece bir kısmı günümüze gelmiştir (TSA, D. 7000); özeti Káldy-Nagy, 1972'de verilmiştir.
Cevâhirü'l-Menâkıb, fol. 32a-b, 74b-89a; Mujezinović, 1998, 2: 124-25. Rudo'daki külliyenin 963 (1555) tarihli vakfiyesinin bir nüshası; Sarajevo [Saraybosna], Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, Ms. 421.
Anıtların daha ayrıntılı listesi Káldy-Nagy, 1972'de verilmiştir.
TSA, D. 7000, fol. 5a-8a; *Cevâhirü'l-Menâkıb*, fol. 172a-74b.
9 *Cevâhirü'l-Menâkıb*, fol. 170b-71b.
10 Saray, bir tarafından nehir ve diğer üç yanında sokaklarla sınırlanmıştı; TSA, D. 7000, fol. 7a; *Cevâhirü'l-Menâkıb*, fol. 171a. Pigafetta, 1890, s. 126-27; ve Gerlach (1573), 1674, s. 10-16'da saray betimlenir.
Caminin yerini gösteren Budin haritası için bkz. Ayverdi, 1977-82, 1: 89. Peçevî, Budin'in varoşunun surlarının Sokollu Mustafa Paşa tarafından inşa ettirildiğini yazar; bkz. Peçevî, 1864-67, 2: 26-28. Kurşun kaplı bir kubbeyle örtülü caminin betimlemesi, Evliya, 1896-1938, 6: 242'de yer alır.
12 TM, Meriç, 1965 içinde, s. 26; TE, *a.g.e.* içinde s. 84; Sâî, 2006, s. 80, 106. Vakfiyenin kullandığım nüshası Sarajevo, Gazi Hüsrev Paşa Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir (Yazma no. 178, tarih: N. başlangıcı, 977). Özeti için bkz. Mujezinović, 1998, 3: 175-79. Vakfiyede bâni, vakfettiği 30 Kur'an cüzünün merhum oğlu Mehmed Bey, karısı Gülşah Hatun, yakınlarının ve Hz. Peygamber'in ruhlarına okunmasını şart koşmuştur. Vakfettiği Kur'anlar ve tefsir kitaplarının adları da verilmiştir. C. Evvel 978'de vakfiyeye yapılan bir zeyl ile el-Hac Mehmed Bey, zevcesi Ayşe Hatun'a vakfın zevâidinden yevmiye bağışlamıştır.
13 Cami ve kitâbesi için bkz. Mujezinović, 1998, 3: 177-78.
14 *A.g.e.*, 3: 178; Pašić, 1994, s. 67; Amir Ljubović, "Karagöz Bey Külliyesi", DİA, 24: 403-4. Rüstem Paşa'nın kardeşi Sinan Paşa, 1548'de kapudan-ı derya olmadan önce Hersek sancakbeyi olarak hizmet etmiştir; bkz. Bölüm 11 [1].
15 Bkz. Bölüm 10 [I].
16 M. 965 tarihli belge, Adrejević, 1990, ss. 41-42; ve Çulpan, 1975, s. 161'de zikredilir.
Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 127a. Hersek sancakbeyleri için bkz. Popović, 1966-67. Haydar Paşa 1552 ve 1557 arasında Hersek'i yönetmesi için bir vekilini gönderdi; Popović, 1557-61 yılları için sancakbeyi adlarını vermez. Haydar Paşa'nın bu mevkii 1553 ile y. 1561-62 arasında işgal ettiği anlaşılıyor. Bir sonraki sancakbeyi, Sokollu Mehmed Paşa'nın akrabası olan Sinan Beg Boljanić idi (1563-67). Ondan sonra da Hüseyin Paşa Boljanić sancakbeyi oldu.
18 15 Ş. 963 tarihli ferman, Andrejević, 1990, s. 42'de zikredilir. Burada tarih yanlışlıkla 15 Ş. 973 olarak okunmuştur (8.III.1566). Mostar Köprüsü'nün ve yazılı kaynakların tarihleri için bkz. Çulpan, 1975, s. 158-63. Köprünün inşaat kitâbesi, Mujezinović, 1998, 3: 148: 51'de zikredilir. Mehmed Âşık, 2007, 1: CCXII-CCXIII, 2: 322.
19 Makarska kalesinin fermanı: BA, MAD. 7, no. 1216, s. 423, tarih: 9 L. 975, "*Hersek Begi Hüseyin Paşanuñ kethüdası Dâvuda virildi*"; A. Refik, 1977, Belge 4, ss. 106-7; Andrejević, 1990'da zikrediliyor. Dubrovnik'ten duvarcılar rica eden belge: BA, MAD. 7, no. 1218, s. 424, tarih: 9 L. 975, bu ferman da Davud kethüdaya verildi.
20 Sarajevo, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, Vakfiye no. 178; özet: Mujezinović, 1998, 3: 179.
Pašić, 1994, ss. 67-69; Kıran, 1986, s. 283, no. 41. Kuran, caminin İstanbul'da tasarlandığını ve inşaatının bir hassa mimarınca yürütüldüğünü düşünür.
22 Meriç, 1965, s. 26, 85.
23 Bâninin kimliği için bkz. Uzunçarşılı, 1976, s. 474-78. Osmanşah'ın kız kardeşi Hüma Hatun ve onun Yenibahçe'deki, genellikle kocası Bali Paşa'nın adıyla anılan camisi için bkz. Bölüm 10 [II].
24 Tırhala'daki caminin (içeriden 17.98 metre, dışarıdan 21,20 metre çaplı) ve Sofya'daki caminin (içeriden 18,30 metre çaplı) kubbe boyutları hakkındaki bilgi için Machiel Kiel'e teşekkür borçluyum.
25 Uzunçarşılı, 1976'daki iyi belgelenmiş biyografik ayrıntıları kullanıyorum. Bununla ters düşen ve güvenilmez bir biyografi için bkz. Mehmed Süreyya, 1996, 4: 1306.
26 Uzunçarşılı, 1976, s. 475-76'da zikredilir.
27 Peçevî, 1864-67, 1: 45. Peçevî bu sultanzâdeyi hatalı olarak Kara Mustafa Paşa'nın oğlu olarak tanımlıyor. Aslında merhum vezir İskender Paşa'nın (ö. 1515) oğludur.
28 TSA, D. 7062, tarih: B. 977; bkz. Uzunçarşılı, 1976, s. 477'deki faksimile ve özet. Mehmed Süreyya, Osmanşah'ın 1567-68'de öldüğünü ileri sürer; Atâî, 1989, 2: 104'de de aynı iddia yer alır. Babasının Atmeydanı yakınındaki külliyesi için bkz. Yüksel, 1983, s. 297.
29 Bu cami Bölüm 8 [I]'de zikredildi. Bkz. Sâî, 2006, s. 79, 82, 105, 107. Vakfiye annesini "*Hânım Sultân*" olarak adlandırır, (TSK, E.H. 3038, tarih: Ş. 945); bkz. Uzunçarşılı, 1976, s. 472-74'teki faksimile ve özet. Cami ve medrese için bkz. Kuran, 1986, s. 291, no. 65; s. 344, no. 241.
30 Sâî, 2006, s. 80, 106; Kuran, 1986, s. 291, no. 64.
31 TSA, D. 1659, fol. 1a-4b: "*Defter-i mesârif-i câmi'-i şerîf ve matbah*... [yırtık] *hazret-i 'Osmânşâh... fî sene 974.*" Külliye Yerolimpos tarafından 1550-60 civarına tarihlenir; bkz. Alexandra Yerolimpos, "Tırhala", EI (2) 10: 539-40. Evliya'nın sözünü ettiği medrese, Tırhala medreselerinin listesini veren Özergin, 1973-74, s. 281'de zikredilmemiştir.
32 TSA, D. 3681, tarih: y. 1571-72; faksimile ve özet için bkz. Uzunçarşılı, 1976, s. 477-78. Uzunçarşılı, külliyenin bir cami, medrese, imaret ve türbeden müteşekkil olduğunu söyler; *a.g.e.*, s. 477.
33 Atâî, 1989, 2: 595-96.
34 Evliya, 1896-1938, 8: 203. Cami ve türbenin, onarımdan önceki fotoğrafları için bkz. Babinger, 1924; Orlandos, 1929. Ayrıca, bkz. Kuran, 1986, s. 291, no. 64.
35 Bkz. Bölüm 10 [I].
36 Evliya, 1986-1938, 8: 204; Evliya, 1996-2007, 8: 92.
37 Evliya, 1986-1938, 8: 203-4; Evliya, 1996-2007, 8: 92.
38 Evliya, 1986-1938, 8: 204-5; Evliya, 1996-2007, 8: 92.
39 Gökbilgin, 1952, s. 605; Müderrisoğlu, 1993, s. 657-77; Popović, 1966-67, s. 98.
40 BA, MD. 21, no. 772, s. 327, tarih: 11 M. 981.
41 Albèri, 1840-55, 2: 80-81.
42 L'Escalopier, 1921, s. 27. Paolo Contarini (1580), köprünün yıkılmış olduğunu söyler. Sokollu "köprüyü ve kurşun kaplı çok güzel bir kervansarayı, Hersek sancakbeyi olarak ölen oğullarından birinin aşkına yolcuları barındırmak için" yaptırmıştı; bkz. Contarini, 1856, s. 13.
43 Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 74a, 76a. Köprü için bkz. Çulpan, 1975, s. 166-67.
44 *A.g.e.*, fol. 75a.
45 *A.g.e.*, fol. 46a, Fatih Millet Kütüphanesi, T. 933, fol. 22b.
46 TM, Meriç, 1965 içinde, s. 26; TE, *a.g.e.* içinde, s. 84; Sâî, 2006, s. 80, 83, 85, 106, 109-11, 190. Sâî, 2006, s. 106'da "*Hafsada Mehmed Paşa oğlı câmi'i*" olarak zikredilir.
47 Bkz. yukarıda, not 40.
48 BA, MD. Zeyl 2, no. 621, s. 237, tarih: M. 982.
49 BA, MD. 28, no. 214, s. 90, tarih: C. başlangıcı, 984. Bu ferman "*kethüdâ beg*"den yazılı bir not getiren "*koca kapucu*"ya teslim edildi. Ragazzoni, Kasım Bey'in kethüdasından "*chiaiugà*" (kâhya) olarak bahseder; bkz. Albèri, 1840-55, 2: 80-81.
50 Gerlach, 1674, s. 89. "Kilise" ve "kervansaray" 1578'e kadar tamamlandı; *a.g.e.*, s. 511.
Soranzo, 1856, s. 54-55. Bugün yok olmuş sıbyan mektebinden Ahmed Badi Efendi'nin Edirne rehberinde de söz edilir; bkz. Küçükkaya, 1990, s. 204.
52 Contarini, 1856, s. 35-36.
53 Evliya, 1999, 3: 270. Reyhanlı ve Altun, 1974-75, s. 75; ve Müderrisoğlu, 1993, s. 659-60'da zikredilir.
54 Çeşmeye ait kitabe tarihsizdir. Reyhanlı ve Altun, 1974-75, s. 75-76'da; ve Müderrisoğlu, 1993, s. 660'ta zikredilir.
55 Reyhanlı ve Altun, 1974-75; Reyhanlı, 1977-79.
56 Caminin 1912 Balkan Savaşı'nda kubbesi, revağı ve mukarnas şerefeli minaresi yıkıldı; yapı revaksız olarak restore edilmiştir. Caminin başlangıçta iki minaresi olduğuna ilişkin yanlış varsayım için bkz. Reyhanlı ve Altun, 1974-75, s. 71; ve Aslanapa, 1986, s. 273. Ahmed Badi Efendi, cami, çifte han, hamam, imaret, sıbyan mektebi ve taştan dükkânların 1165 depreminde hasar gördüğüne değinerek, bu sırada caminin kubbesinin bir kısmının, hanların ve dükkânların yıkıldığını belirtir; Küçükkaya, 1990, s. 206'da zikredilir.
57 Dernschwam'ın betimlemesi, Müderrisoğlu, 1993, s. 662'de zikredilir.
58 Bugün görünen kitâbeler arasında standart mihrab âyeti (3: 37), kubbeyi taşıyan sekiz kemer dolgusuna yazılan isimler ve kubbedeki kozmik âyet (35: 41) yer alır.
59 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 394, 3: 169b; Evliya, 1996-2007, 3: 270.
60 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 394, 3: 169a-b; Evliya, 1996-2007, 3: 269.
61 Soranzo, 1856, s. 56.
62 Ilgın'daki cami külliyesini Kuran yanlışlıkla Sinan'a atfeder, bkz. Kuran, 1986, s. 284, no. 45; s. 368, no. 328. Kuran bu caminin, TE ve TB'de zikredilen Bolu'daki Mustafa Paşa camisi olması gerektiği kanısındadır. Halbuki bu kayıt, daha önce izah ettiğim gibi, TM'nin Rüstem Paşa'nın Bolu'daki (Dibek) camisine ilişkin maddeden kaynaklanan bir kâtib hatasıdır; bkz. Bölüm 4 [I] ve Ek I.
63 TM, Meriç, 1965 içinde, s. 28; TE, *a.g.e.*, s. 85; Sâî, 2006, s. 80, 106. Cami varsayımsal olarak 1561'e tarihlenir, bkz. Kuran, 1986, s. 277, no. 22.
64 1566'da ölen padişahtan vakfiyede vefat etmiş olarak (*tâbe serâhu*) bahsedilmesi, vakfiyenin sonradan kopya edilmesiyle açıklanabilir; bkz. VGM, Defter 589 (Mücedded Anadolu 3/3), no. 107, s. 64-65, tarih: 2 R. 973. Hamid sancağının 1568 tarihli bir tahrir defteri, sancakbeyi Firdevs Bey'in 239.066 akçe gelir getiren bir dirliği olduğunu gösterir; bkz. Arıkan, 1988, s. 131. Firdevs Bey'in İnebahtı'daki ölümüne Kâtib Çelebi, 1973, s. 140'da değinilir.
65 VGM, Defter 589, s. 64.
66 Arıkan, 1988, s. 141.
67 Bedesten için bkz. Cezar, 1983, s. 203-4, res. 150-51.
68 Kutlu Bey'in 1429 tarihli vakfiyesi ve mahalle adları için bkz. Feridun Emecen, "Isparta", DİA 19:

196-99.
69 Ebcedle düşülen tarih, Böcüzâde, 1983, s. 78'de zikredilir.
70 1914'teki bir depremin ertesindeki, kafes işi pencere alınlıklarının duvarla örüldüğü onarımlar için bkz. Kuran, 1986, s. 277, no. 22. Böcüzâde'ye göre 1610'da kesme taş bedestenin kurşun kaplaması cami kubbesinin onarımı için kaldırıldı; bkz. Böcüzâde, 1983, s. 78.
Uzunçarşılı, 1932, s. 158-61.
1171'de İsmail Paşazâde Hacı Esad için ikinci bir türbe eklendi; bkz. Dağlıoğlu, 1942, s. 215. Cami için bkz. Kuran, 1986, s. 274, no. 12; Başkan, 1993.
73 Baba ve oğulun biyografileri için bkz. Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 132b-33a; Peçevî, 1864-67, 1: 36-37. Uzunçarşılı'ya göre, Cenâbî Ahmed Paşa'nın Ankara'daki görev dönemi 1565'te sona erdi; Uzunçarşılı, 1932, s. 159-60.
74 Âli, *Nâdirü'l-Mehârib*, TSK, R. 1290, fol. 5a-6a.
75 Yaklaşık 1561-62 tarihli bu resim hakkındaki yorumum için bkz. Necipoğlu, 2000, s. 31, 226-27. Pencerelerdeki yazı bundan önce "yâ kebîkeç" diye yanlış okunmuştur: Walter B. Denny, Turkish Treasures From the Collection of Edwin Binney 3rd: Portland Oregon, 1979, s. 22-23.
76 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 132b-33a; Âli, 2009, fol. 366b. Kınalızâde, 1989, 1: 265; Peçevî, 1864-67, 1: 37.
77 Âli, 1994, s. 205. Aşık Çelebi, 1971, fol. 68a. Âli ve Peçevî'de de ölüm yılı olarak aynı tarih verilir; bkz. yukarıdaki not 73; Aşık Çelebi, 2010, 1: 493.
78 Ankara sancakbeyi olan mimarbaşı Sinan'ın oğlu, Mehmed Bey'in caminin inşaatına nezâret etmiş olabileceğine ilişkin belgelenmemiş rivâyet için bkz. Dağlıoğlu, 1942, s. 214.
79 Uzunçarşılı, 1932, s. 159-60.
80 Dağlıoğlu, 1942, s. 213.
81 1802-3 (1217) ve 1887-88 (1305) tarihli onarım kitâbeleri, *a.g.e.*, s. 214'te zikredilir. 1940 ve 1959-70'teki daha yeni onarımlar için bkz. *a.g.e.*, s. 213, not 3; Kuran, 1986, s. 274, no. 12. Caminin daha ayrıntılı bir betimlemesi için bkz. Başkan, 1993.
82 Sinan'ın oğlu için bkz. yukarıda not 78 ve Bölüm 4 [I, III]. Mimar Cemaleddin ve Karapınar'daki külliye Bölüm 6 [II]'de ele alınıyor.
83 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 2: 357a; Evliya, 1996-2007, 2: 119, 224-25.
84 Faroqhi, 1987, s. 25, 33-36. Ankara'nın Baron von Vincke tarafından 1838'de yapılmış, Cenâbî Ahmed Paşa Camii'ni Kayseri kapısı içinde gösteren kabataslak bir planı için bkz. Cezar, 1983, s. 52, res. 30. Ayrıca bkz. modern şehir planı, s. 47-48, res. 26.
85 Mevlevî zaviyesi Cumhuriyet döneminde derviş tekkelerinin kapatılması dönemine kadar işlev gördü. Caminin haziresinde Mevlevî dervişlerinin mezartaşları yer alır; bkz. Dağlıoğlu, 1942, s. 214. Şehzâdenin zaferini temin eden Mevlana Rumî'nin ruhâni desteği, Bölüm 2 [II]'de ele alındı.
86 Uzunçarşılı, 1932, s. 158-61.
87 Ayvansarâyî'ye göre, Eyüp'teki Otakçılar'da bulunan bir derviş tekkesinin yanına gömüldü; bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 309. Kumkapı'nın Nişanca mahallesindeki Tavşantaşı'nda bulunan mescidi için bkz. *a.g.e.*, s. 106. Biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, 1996, 3: 724; Selânikî, 1989, 1: 58-59.
88 Âli, 2000, Âli, 2: 95; 2009, fol. 452a; Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 461b; Peçevî, 1864-67, 1: 442-43.
89 VGM, Defter 2138 (Kasa 98), s. 105, tarih: N. Başlangıcı, 977.
90 Vakfiye, paşanın zevcesi Kamer Hatun'dan da söz eder; *a.g.e.*, s. 105-6.
1835 (1250), 1892-93 (1310), 1962-66 ve 1970-71'deki onarımlar için bkz. Kuran, 1986, s. 284, no. 43. Kalemişi nakışlı hatlar bir kitâbeyle 1310 (1892-93) yılına tarihlenir. Varsayımsal olarak 1566-68'e tarihlenen caminin ayrıntılı bir betimlemesi için bkz. Altun, 1981-82, s. 256-260, 549-54.
92 Evliya, 1896-1938, 9: 18-19; Evliya, 1996-2007, 9: 14.
93 Evliya, 1896-1938, 9: 19-25; Evliya, 1996-2007, 9: 14-15.
94 Faroqhi, 1987, s. 56, 58.
95 Biyografik ayrıntılar ve paşanın 1571-72'de ikinci kere Karaman beylerbeyiliğine atandığına ilişkin doğrulanmamış bilgi için bkz. Mehmed Süreyya, 1996, 1: 208. Türbe için bkz. Kuran, 1986, s. 323, no. 171.
96 Sâî, 2006, s. 81, 107; Kuran, 1986, s. 310, no. 127. Saray, mescid, türbe ve kitâbesi için bkz. Konyalı, 1976, 1: 351-54.
Saray, mescid, türbe ve kitâbesi için bkz. Konyalı, 1976, 1: 351-54.
98 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 133a.
99 VGM, Defter 503, s. 326-36, tarih: 989 (Defter 1988, no. 113'te modern Türkçeye çevrilmiştir).
100 VGM, Defter 503, s. 327-33. Vakfedilen gelir getirici mülklerin listesi için bkz. Çayırdağ, 1981, s. 556.
101 VGM, Defter 503, s. 326-36, tarih: 989 (Defter 1988, no. 113'te modern Türkçeye çevrilmiştir).
102 Bkz. Bölüm 14 [IV]; TM, Meriç, 1965 içinde, s. 27; Sâî, 2006, s. 80.
103 Sâî, 2006, s. 80, 196; TM, Meriç, 1965, içinde, s. 26; TE, *a.g.e.* içinde, s. 81, not 194'te zikredilen bir TE nüshasında şöyle tanımlanır: *"Kayseriyyede merhûm [Şâm beglerbegiliginden müteka'id] Hâcî Paşa Câmi'i."*
104 BM, MD. 28, no. 1014, s. 389, tarih: 12 N. 984.
105 VGM, Defter 503, s. 328-35.
106 Albert Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris, 1931, s. 57; Çayırdağ, 1981, s. 555.
107 Faroqhi, 1987, s. 62'de zikredilir.
108 Evliya, 1896-1938, 3: 178-89; Evliya, 1996-2007, 3: 106.
109 Bu caminin, Ali Paşa'nın Tokat'taki camisinin (1571) mimarı veya payitahttan gönderilen bir hassa mimarı tarafından inşa edilmiş olabileceği varsayımı için bkz. Goodwin, 1971, s. 314-17.
110 Kuran, 1986, s. 278, no. 26.
111 *A.g.e.*, s. 256.
112 Faroqhi, 1987, s. 42-43.
113 Ronald Jennings, "Ḳaysariyya", EI (2) 4: 844; Faroqhi, 1987, s. 42-62 (bkz. s. 57'deki Kayseri haritası).
114 Hoca Sadedin, 1992, 4: 256; Hoca Sadedin, 1279-80 (1862-64), 2: 308.
115 Bu paşanın I. Selim'e verdiği bir dilekçe, *"emr-i pâdişâhî ile Âmid-i mahrûsede binâ itdügi câmi"*nin vakfı için kendisine bir köy bağışlanmasını rica eder; bkz. Beysanoğlu, 1987, 2: 525-26.
116 Caminin tarifi için bkz. Sözen, 1971, s. 65-69; Yüksel, 1983, s. 424. Çinileri için bkz. Raby, 1977-78, s. 431-32.
117 *Tuhfe*'de değinilen beş camiden dördü bugün hâlâ mevcuttur. Sofu Mehmed Paşa'nın Diyarbakır'daki camisi, Kuran'a göre hayal gücünün bir ürünü olmalıdır; bkz. Kuran, 1986, s. 295, no. 77.
118 Sinan otobiyografilerinin bu bölgede saydığı bir diğer cami, Memi Kethüda'nın (Eski Saray'ın kâhyalarından) Sivas yakınlarındaki Ulaş'taki camisidir; bu bilinmeyen cami için bkz. Kuran, 1986, s. 286, no. 51.
119 Diyarbakır'da üretilen çiniler için bkz. Raby, 1977-78.
120 Cevdet Küçük, "Erzurum", DİA 11: 321-29.
121 BA, MD. 2, no. 1714, s. 187; Dündar'ın yayınlanmamış bildirisinde zikredilir.
122 Biyografisi için bkz. Turan, 1958; Bekir Kütükoğlu, "Mustafa Paşa", İA 8: 732-36. Bir zamanlar Kara Ahmed Paşa'nın nedimiydi; bkz. Bölüm 9 [I].
123 O. Kılıç, 1997, s. 41-49.
124 Dört sütun üzerinde yükseltilmiş açık baldakenli türbesi ve 988 (1580) tarihli mezar taşı için bkz. Haskan, 1993, 1: 216-17.
125 Paşanın hayratı ayrı vakfiyelerde kayıtlıdır. Kıbrıs'taki vakıfları için bkz. VGM, Defter 746, tarih: 14 Ra. 987 (1579); Erzurum'daki vakıfları için bkz. VGM, Defter 608, tarih: Ra. 971 (1563); Cenin, Kuneytra, Erzurum, Ilgın ve Nablus'taki vakıfları için bkz. VGM, Defter 2134 (Haremeyn 734), no. 3, tarih: 4 C. 982 (1574); no. 4, tarih: Ra. 971 (1563); no. 5, tarih: 25 Z. 974 (1567); no. 6, tarih: Za. 981 (1574).
126 Sinan otobiyografilerinde zikredilen bu cami için bkz. Kuran, 1986, s. 284, no. 44.
127 Gündoğdu, 1992, s. 12-13, 18.
128 VGM, Defter 608, no. 213, tarih: Ra. başlangıcı, 971, s. 184-98 (Türkçeye tercümesi, içinde: Defter 2134, s. 96-129). Bir özet için bkz. Konyalı, 1960, s. 242-45.
129 Gündoğdu, 1992, s. 51-56.
130 Vakfedilen mülkler ve 987 tarihli zeyl, Konyalı, 1960, s. 244-45'te özetlenir.
131 Âli, *Nâdirü'l-Mehârib*, TSK, R. 1290, fol. 13a; Turan, 1961, s. 117-57.
132 Gündoğdu, 1992, res. 11, s. 26; Konyalı, 1960, s. 232, 235.
133 Gündoğdu, 1992.
134 Bunların renkli fotoğrafları için bkz. Gündoğdu, 1992.
135 Raby, 1977-78, s. 455.
136 *A.g.e.*, s. 434-35, 455. Gündoğdu, 1992'de çiniler İznik'e atfedilir.
137 Gündoğdu, 1992, ss. 69-70.
138 Ag.e., s. 71-73.
139 *A.g.e.*, s. 75-77.
140 Taşa hakkedilen diğer kitâbeler 1670, 1721, 1836-39, 1851, 1870 ve 1889'daki çeşitli onarımları kaydeder. Yapı 1962 ve 1971'de tekrar onarımdan geçmiştir; bkz. Gündoğdu, 1992, s. 14-15, 64-68.
141 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 2: 287a; Evliya, 1996-2007, 2: 107.
142 Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 462a; Âli, 2009, fol. 451b; Âli, 2000, 3: 364-69.
143 Turan, 1958, s. 126, 128, 134, 151, 153-54, 156. Kılıç'a göre, Hüsrev Paşa on yılı aşkın süreyle Van'da kaldı (y. 1561-62/63, 1568-71, ve 1580'ler); bkz. O. Kılıç, 1997, s. 204-5, 232. Selânikî'ye göre, 1586'da Van'dan Diyarbakır'a tayin edilerek, 1587'de öldü; bkz. Selânikî, 1989, 1: 116, 177, 196.
144 Âli'yi zikreden, Turan, 1958, s. 126, not 1; Selânikî, 1989, 1: 116, 196.
145 O. Kılıç, 1997, s. 41-49.
146 Sâî, 2006, s. 80; Kuran, 1986, s. 283, no. 42; s. 342, no. 234.
147 O. Kılıç, 1997, s. 205-6'da zikredilir. Belge tarihi: C. 976.
148 *A.g.e.*, s. 233. Belge: BA, MD 7, no. 127, s. 325, tarih: 6 R. 975.
149 Uluçam, 2000, 1: 41, res. 34. Farsçadan çeviride yardımı için Wheeler Thackston'a teşekkür ediyorum.
150 O. Kılıç, 1997, s. 232; Uluçam, 2000, s. 45-46.
151 O. Kılıç, 1997, s. 248-49'da bir açıklama anahtarıyla birlikte yayınlanmıştır. Kale Camii için bkz. Kuran, 1986, s. 301, no. 94.
152 VGM, Defter 585/1, no. 2/2, s. 2-7. O. Kılıç, 1997, s. 217-40'ta özetlenir; ayrıca bkz. Uluçam, 2000, s. 38-50.
153 O. Kılıç, 1997, s. 230. Medresenin on bir talebesi vardı, *a.g.e.*, s. 226.
154 Uluçam, 2000, s. 38-50.
155 Kuran, 1986, s. 283, no. 42; s. 342, no. 234. Külliye, Semavi Eyice, "Hüsrev Paşa Külliyesi", DİA 19: 49-51'de Sinan'ın bir yardımcısına atfedilir. Mimar Selman'a atıf için bkz. O. Kılıç, 1997, s. 218, not 108; ve Dündar'ın yayınlanmamış bildirisi (Utrecht'teki Uluslararası Türk Sanatı Tarihi Kongresi'nde sunulmuştur).
156 Raby, 1977-78, s. 435, 444'te çiniler Diyarbakır'a atfedilir.
157 Evliya, 1896-1938, 4: 182'de saray betimlenir.
158 *A.g.e.*, 4: 181; Evliya, 1996-2007, 4: 121. Rahva'daki (Urfa) her biri on iki ocaklı çifte hanın tarif edildiği vakfiye için bkz. VGM, Defter 585/1, no. 10/3, s. 7-9.
159 Bkz. Sözen, 1971, s. 21-22'deki harita.
160 Tayyib Gökbilgin, "Ali Paşa", İA, 1: 332-33; Mehmed Süreyya, 1996, 1: 287, Âli, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 132a; ve Peçevî, 1864-67, 1: 36. Gökbilgin'e göre, paşa Diyarbakır'da 1537 ilâ 1540-41 yılları arasında beylerbeyilik

yapmıştır; Mehmed Süreyya da aynı tarihleri verir. Ne var ki, Bacqué-Grammont'un yayınlanmamış prosopografi çalışması, paşanın Diyarbakır'daki görev dönemini 1541-44'e tarihler, s. 19-20. Rüstem Paşa tarihine göre, Diyarbakır beylerbeyi Bali Paşa'nın yerini 948'de (1541) Hadım Ali Paşa almıştır; bkz. Rüstem Paşa, *Tevārīḫ*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 339, fol. 224a.

161 Âli, 2009, fol. 366a; Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 132a.

162 Hamam için bkz. Sözen, 1971, s. 211. Sözen caminin kuzeydoğu tarafındaki tonozlu dikdörtgen yapıyı, zikir ayinleri yapılan bir mekân olarak tanımlar. Müstakil minare, 18. yüzyılda caminin doğu tarafında Şafi'i cemaatlere ait bir ibadethaneye bitiştirildi.

163 Sâî, 2006, s. 80; Kuran, 1986, s. 278, no. 27; s. 338, no. 219.

164 Sözen, 1971, s. 76-79; Kuran, 1986, s. 278, no. 27; Tuncer, 1996, s. 127-37. Kuran, 1534-37 arasında mimarbaşılığa henüz atanmamış olması nedeniyle, bu camiyi Sinan'ın tasarlamış olduğuna ihtimal vermez.

165 Bkz. yukarıdaki not 160.

166 Raby'ye göre, Şeyh Safa ve Ali Paşa camilerinin çinilerini, aynı çiniciler yapmışlardır; bkz. Raby, 1977-78, s. 444-45.

167 İskenderoğlu, 1989, s. 1-4. Kariyeri hakkında, bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 469-70; Mehmed Süreyya, 1996, 3: 809; Abdülkadir Özcan, "İskender Paşa", DİA, 22: 565-66.

168 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 133b.

169 Özcan, "İskender Paşa", s. 565-66.

170 Biyografisi için bkz. Beysanoğlu, 1987, 2: 568. Bacqué-Grammont oradaki görev dönemini 1554-65'e tarihler; bkz. yayınlanmamış prosopografi, s. 57-58. Ben Özcan'ın ileri sürdüğü tarihleri kullanıyorum; bkz. Özcan, "İskender Paşa", s. 565.

171 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 133b; Âli, 2009, fol. 361a. Ayrıca bkz. Peçevî, 1864-67, 1: 38; Özcan, "İskender Paşa", s. 566.

172 Sözen, 1971, s. 81-85; Goodwin, 1971, s. 310; ve Kuran, 1986, s. 282, no. 37'de 1551 tarihi verilir. Beysanoğlu'na göre, 1554 ve 1557 arasında inşa edilmişti, bkz. Beysanoğlu, 1987, 2: 569.

173 VGM, Defter 591, tarih: 27 Ra. 973, no. 13, s. 40. Arapça vakfiyenin bir başka versiyonu için bkz. VGM, Defter 581, no. 185, s. 170-72 (Türkçe tercümesi, Defter 1766 içinde, no. 11, s. 53).

174 Van'daki medrese Rus işgali sırasında tahrip edildi; bkz. Özcan, "İskender Paşa", s. 566; Sözen, 1971, s. 70-72.

175 İskender Paşa'nın Ardanuç'ta bugün hâlâ kaim sakıflı camisi ile batısına ekli Süleyman Paşa türbesi için bkz. Osman Aytekin, "İskender Paşa Külliyesi, Artvin'in Ardanuç Kalesinde XVI. Yüzyılda Yapılmış olan Külliye", DİA, 22: 570-71.

176 Özcan, "İskender Paşa", s. 566; Ali Boran, "İskender Paşa Camii, Ahlat'ta Osmanlı Döneminde Yapılmış İlk Cami", DİA, 22: 568-69.

177 VGM, Defter 1766, s. 2-5.

178 Caminin mahalli için bkz. Sözen, 1971, s. 21-22'de yayınlanan şehir haritası. Konut için bkz. İskenderoğlu, 1989, s. 28, levha 5-6.

179 Evliya, 1896-1938, 4: 40.

180 VGM, Defter 591, s. 41; Defter 581, s. 172.

181 Bkz. Bölüm 12 [XIV].

182 VGM, Defter 1766, s. 14-15.

183 Onarımlar için bkz. İskenderoğlu, 1989, s. 59.

184 Çiniler, Kurt Erdmann'ın 1958'de Diyarbakır çevresine yaptığı gezi sırasında artık yerinde değildi; bkz. Sözen, 1971, s. 83-85.

185 Raby, 1977-78, s. 434, 444.

186 1379 (1960) tarihli kitâbeler için bkz. Sözen, 1971, s. 83-85.

187 İskender Paşa'nın ailesinden gelen şair Yusuf Efendi, burada defnedilmiş kişilerden biridir; bkz. İskenderoğlu, 1989, s. 33. Türbenin paşa veya oğulları tarafından inşa edilmiş olduğu sanılır; bkz. Sözen, 1971, s. 177.

188 Bostancı İskender Paşa'nın Kıbrıs'ta ölümü ve orada defnedilmesi hakkında ve bu paşanın Kanlıca'daki camisi ile önündeki türbe için bkz. Bölüm 14 [II] ve Ayvansarâyî, 2000, s. 468-70. Çerkes İskender Paşa ile oğlu Ahmed'in bu türbedeki mermer lahitleri, tarihsiz geç Osmanlı devri kitâbeleri taşır. Başka bir gelenek, bu paşanın Diyarbakır'daki camisinin yanındaki türbeye defnedildiğini iddia eder; bkz. Özcan, "İskender Paşa", s. 566.

189 Şecereleri için bkz. İskenderoğlu, 1989, s. 65-99.

190 Goodwin, 1971, s. 310; Sözen, 1971, s. 86-91; Kuran, 1986, s. 272, no. 7; Tuncer, 1996, s. 154-55'te betimlenir.

191 J.R. Blackburn, "Muṣṭafā Pasha, Ḳara Shāhīn", (2), 7: 720.

192 Âli, 1979-82, 1: 79-80, 180.

193 "Behram Paşa (Halhallı)" için bkz. Mehmed Süreyya, 1996; 2: 366; burada Diyarbakır'daki görev dönemi 1564-65 ile 1567-68 arasına tarihlenmiştir. Beysanoğlu'na göre Diyarbakır'ı üç yıl (1564-67) yönetti; bkz. Beysanoğlu, 1987, 2: 573. Bacqué-Grammont, yayınlanmamış prosopografisi onu "Mustafa Paşazâde Halhallı Behram Paşa" olarak tanımlar, s. 27. Selânikî'ye göre, Behram Paşa Kıbrıs seferinde Rum eyaleti (Sivas), 1578-79'da Erzurum ve 1581-82'de Diyarbakır beylerbeyi idi; bkz. Selânikî, 1989, 1: 78, 118, 130. Âli, 2000, 2: 274, 328-32, 350, 3: 353-54, 370.

194 1583 tarihli Arapça vakfiye için bkz. Watenpaugh, 1999, s. 104-22.

195 Gabriel, 1940, s. 200; Beysanoğlu, 1987, 2: 578.

196 Bu varsayım için hiçbir kaynak zikredilmemektedir; bkz. Sözen 1971, s. 86; Aslanapa, 1986, s. 238-39; Beysanoğlu, 1987, 2: 573.

197 VGM, Defter 616, no. 65, s. 128-32, tarih: Ş. sonu, 976.

198 VGM, Defter 616, s. 129-30.

199 VGM, Defter 616, s. 130.

200 Raby, 1977-78, s. 435-36, 447-56.

201 Trompların üzerinde Cum'a suresinden âyetler (62: 9-10) yazılıdır; merkezî kubbe ise, Mülk suresinden bağışlayıcı Tanrı'nın mutlak kudretini yücelten âyetler (67: 1-3) aktarır.

202 Evliya, 1988, s. 167-68; Evliya, 1996-2007, 4: 32. Hamam için bkz. Beysanoğlu, 1987, 2: 580.

203 Goodwin, 1971, s. 310.

204 Sâî, 2006, s. 80; Evliya, 1896-1938, 4: 32-33, 38, 40-41. Piramidal çatılı hamam için bkz. Sözen, 1971, s. 211. Hamamın yerel bir şair tarafından ebcedle düşülen tarihleri, Beysanoğlu, 1987, 2: 618'de zikredilir. Aynı bilgi ve caminin gecikmesi konusunda bkz. Ali Emiri, "Sahib-i Cami Melek Ahmed Paşa", Amid-i Sevda, 6 (1325): 81-88.

205 Beysanoğlu, 1987, 2: 618; Ali Emiri, 1325, s. 81-84.

206 Ali Emiri, 1325, s. 86-87.

207 Mehmed Süreyya, 1996, 4: 1081. "Melik Ahmed Paşa" ve Alaüddin Bey için bkz. Selânikî, 1989, 1: 247, 258, 260-61, 274, 289. Selânikî'de adı "*Melik Aḥmed Paşa*" olarak verilir. Bâninin kariyeri ve camisi için ayrıca bkz. Beysanoğlu, 1987, 2: 618-25.

208 1587-91 tarihlerini veren yayınlar: Ali Emiri, 1325, s. 86; Sözen, 1971, s. 95-99; Beysanoğlu, 1987, 2: 620. Goodwin, 1971, s. 309; Kuran, s. 286, no. 50; Aslanapa, 1986, s. 313'te sadece 1591 tarihi verilir.

209 Ali Emiri, 1325, s. 86; Beysanoğlu, 1987, 2: 624.

210 Kuran, 1986, s. 286, no. 50. Tuncer, 1996, s. 162'de cami Sinan'ın bir yardımcısına atfedilir.

211 Çinilerin ayrıntılı betimlemesi için bkz. Raby, 1977-78, s. 437, 454.

212 Halil İnalcık, "Eyâlet", EI (2) 2: 721-24.

213 Sâî, 2006, s. 80. Türkçe inşaat kitâbesi ve daha ayrıntılı bir betimleme için bkz. Uluçam, 1989, s. 66-89, levha 131-40. 978 (1570-71) tarihli kitâbe, Ayvansarâyî, 2000, s. 469'da zikredilir. Caminin Sinan'la ilişkisi olmadığı kanısı için bkz. Kuran, 1986, s. 289, no. 59.

214 Beylerbeyiler tarafından sipariş edilen hac güzergâhı üzerindeki müstahkem menzil külliyelerinin örnekleri arasında, Lala Mustafa Paşa'nın Kuneytara'daki ve Koca Sinan Paşa'nın Qutayfa (Kadife) ve Sa'sa'a'daki külliyelerini sayabiliriz. Şam ve Haleb'deki Osmanlı camileri için bkz. Kafescioğlu, 1999. Kahire'dekiler için bkz. Behrens-Abouseif, 1994.

215 Bu anıtlar ve daha geniş kaynakça için bkz. Watenpaugh, 1999.

216 BA, MD. 3, no. 613, s. 279, tarih: 4 Ra. 967. Haleb'in batı tarafındaki "*ḫünkār bāġçesi*" için bkz. Evliya, 1896-1938, 9: 377.

217 Eyyubîler devrinde inşa ettirilen Dâr el-ʿAdl (1190), yani hükümdarların halkı kabul ettiği adalet divanının, iç kalenin altında, güneydoğu köşesinde yer aldığı tahmin edilir. Osmanlı beylerbeyilerinin güneybatıdaki sarayı, farklı bir yapı olmalıdır. Watenpaugh burayı eski bir Memlûk sarayı olarak tanımlar; bkz. Watenpaugh, 1999, s. 96.

218 *A.g.e.*, s. 61-62. Fakat Watenpaugh, bir "master plan" veya belediye kurumunun yokluğunda "bina alışkanlıklarındaki bu tutarlılığı", Sinan'ın katkısını göz önüne almaksızın, bir "yerel gelenek bilincine" yorar.

219 Sokollu'nun Haleb'deki dört mescidi, ticarî yapıları ve Payas'taki cami külliyesi için bkz. Bölüm 8 [III-2].

220 Bu mimarlar için bkz. Bölüm 5.

221 Herzfeld, 1956, 1: 279; no. 278; Gaulmier, 1942-43, s. 14-15.

222 Mehmed Süreyya'nın verdiği tarihler güvenilmezdir; bkz. Mehmed Süreyya, 1996, 2: 684. Bu nedenle, Jean Bacqué-Grammont, "Khosrew Pasha, Dīvāne or Deli", EI (2), 5: 35; ve Abdülkadir Özcan, "Hüsrev Paşa, Deli", DİA, 19: 40-41'deki verilen tarihleri kullandım.

223 Âli'ye göre, kavgayı kışkırtan Rüstem Paşa'ydı; bkz. Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 127a.

224 Lütfi Paşa, 2001, s. 300.

225 Paşanın vakfettiği çarşı, çeşme ve sıbyan mektebinin yanında inşa edilen türbe için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 72. Türbenin ve mektebin ebcedle düşülen tarihleri, Ayvansarâyî, 1985, s. 115-17'de zikredilir.

226 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 127a.

227 Diyarbakır'daki külliye için bkz. Sözen, 1971, s. 70-72, no. 20. Kahire'deki sebil, Bates, 1991; ve Behrens-Abouseif, 1985, s. 115-17'de ele alınıyor.

228 Watenpaugh, 1999, s. 66-68'de zikredilir.

229 E. Egli, 1954, s. 57-58; Goodwin, 1971, s. 202; Aslanapa, 1986, s. 180-81.

230 Kuran, 1986, s. 281, no. 35.

231 Vakfiyelerin özeti için bkz. Gaulmier, 1942-43, s. 13-27.

232 Lala Mustafa Paşa için bkz. Bölüm 12 [VIII].

233 VGM, Defter 583, no. 132, ss. 148-50, tarih: 968 başlangıcı (Arapçadan Türkçeye tercümesi, Defter 2114 içinde, s. 510-21).

234 İç kalenin altındaki "*paşa sarāyı*" için bkz. Evliya, 1896-1938, 9: 378.

235 VGM, Defter 583, s. 148-50; VGM, Defter 2114, s. 521.

236 Gaulmier, 1942-43, s. 15; Watenpaugh, 1999, s. 78. Ma'arra, Kudüs ve Safed gibi sancakları yöneten, Şehzâde Selim'in musâhibi "Kurd Beg b. Hüsrev Paşa" için bkz. Jean-Louis Bacqué-Grammont'un yayınlanmamış prosopografisi, s. 64.

237 Watenpaugh, 1999, s. 92.

238 *A.g.e.*, s. 91-92.

239 Sâî, 2006, s. 80; Kuran, 1986, s. 281, no. 35; s. 340, no. 227. Kuran caminin batı tarafındaki kubbeli mekânı, ikinci bir medresenin dershanesi olarak tanımlar.

240 Gaube ve Wirth, 1984, s. 131-32; Watenpaugh, 1999, s. 70, 79-80.

241 Caminin doğu tarafındaki büyük kubbeli mekân ve odalar, batı tarafındakini tamamlayan bir ikiz medrese olarak tanımlanır; bkz. Kuran, 1986, s. 140, no. 227.

242 1821'deki bir depremin ardından, külliye 1884, 1911 ve 1919'da kapsamlı onarımlardan geçti; bkz. Watenpaugh, 1999, s. 71, not 15.

243 Kubbenin boyutu için bkz. *a.g.e.*, s. 73.

244 *A.g.e.*, s. 82-83.
245 Kubbetü's-Sahra'dan sökülen özdeş çiniler için bkz. Hillenbrand, 2002, s. 32'den sonraki levha VII.
246 Evliya, 1896-1938, 9: 374-75; Evliya, 1996-2007, 9: 188.
247 Lala Mustafa Paşa'nın oğlu, beylerbeyi Mehmed Paşa'nın (ö. 1578) aynı mezarlığa defnedilmesi için bkz. Watenpaugh, 1999, s. 79.
248 *A.g.e.*, 1999, s. 96.
249 Onun başlangıçta II. Bayezid'in bir kızı (Ayşe Hanım Sultan), ardından da torunlarından biriyle (Fatma Sultan, I. Selim'in kızı) ile evlendiğine inanılır; bkz. Abdülkadir Özcan, "Dukakinzâde Ahmed Paşa", DİA 9: 550-51. Fakat, Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın annesinin Haleb'deki türbe kitâbesi onu Ayşe Sultan'ın kızı Gevher Melikşah Sultan olarak tanımlar; bkz. aşağıda, not. 251.
250 II. Bayezid'in kızlarından veya torunlarından biri olan Gevher-i Mülûk, Eyüp'te kendi yaptırdığı mektebe bitişik hazirede gömülüdür. Bu hazire, Mimar Sinan tarafından İsmihan Sultan ve Zal Mahmud Paşa için Eyüp'te inşa edilen cami külliyesinin yanındadır; bkz. Mehmed Süreyya, 1996, 4: 1049; Uluçay, 1980, s. 26-27. Mezarlıkta bugün mevcut mezarlar için bkz. Haskan, 1993, 1: 176-78.
251 Kitâbe için bkz. Herzfeld, 1956, I: 419-20. Türbe Watenpaugh, 1999, s. 49-51'de betimlenir.
252 Bkz. Kara Ahmed Paşa'nın biyografisi, Bölüm 9 [I] ve 9 [II].
253 Rüstem Paşa, *Tevârîḫ*, İÜ, Ms. 2438, fol. 284a, 287b.
254 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 128b-29b Âli. 2009, fol. 363b.
255 Sâî, 2006, s. 80; Kuran, 1986, s. 271, no. 4; s. 275, no. 18. Kuran, Dukakinzâde'nin Eyüp'teki mezarının yerini belirlemeyi başaramamıştır; *a.g.e.*, s. 321, no. 166. Türbe ve haziresi için bkz. Haskan, 1993, I: 176-78. Kuran, Sokollu Mehmed Paşa'nın Haleb'deki kervansarayını hatalı olarak Dukakinzâde Mehmed Paşa'ya ait bir yapı olarak tanımlar; *a.g.e.*, s. 367, no. 325.
256 VGM, Defter 607 (Mücedded Anadolu 21), s. 1-3, tarih: Z. sonu. 963.
257 Watenpaugh, 1999, s. 95-96'da cami hatalı olarak 963 (1555-56) yılına tarihleniyor. Ayrıca bkz. bu doktora tezinin yakında yayınlanan versiyonunda zikredilen diğer çalışmalar: Watenpaugh, 2004, s. 77-79.
258 Doğru tarihi, 973 (1565-66), Kuran, 1986, s. no. 4'te verilir.
259 Gaube, 1978, s. 27. no. 36; Watenpaugh, 1999, s. 1.
260 BA, MD. 3, no. 643 ve no. 646, s. 228-29, tarih: 25 Ra. 967; yayınlayan Aykut ve diğerleri, der., 1993, s. 293-94.
261 VGM, Defter 512, s. 18-20.
262 Sâî, 2006, s. 80; İM, Meriç, 1967 içinde, s. 28.
263 Watenpaugh, 1999, s. 96-97.
264 Bkz. Bölüm 12 [VII].
265 Caminin kurşun kaplı kubbeleri, Evliya, 1896-1938, 9: 375'te zikredilmiyor.
266 Watenpaugh, 1999, s. 98.
267 *A.g.e.*, s. 99-100.

Bölüm 13

1 Sâî, 2006, s. 80; Kuran, 1986, s. 289, no. 58; Konyalı, 1950, s. 61-62.
Akgündüz, der., 1990, I: 318-20. Kazaskerlik makamı 1481'de Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olmak üzere ikiye çıkarılmıştı.
3 Sâî, 2006, s. 80; Kuran, 1986, s. 271, no. 2; Konyalı, 1950, s. 131. 1908'deki bir yangında hasar gören Çapa'daki cami 1950'de yıkıldı.
Sâî, 2006, s. 80; Ayvansarâyî, 2000, s. 511; Kuran, 1986, s. 271, no. 2; Konyalı, 1976-77, I: 86; M. Baha Tanman, "Ahmed Çelebi Mescidi", İSTA, 1: 121. Vakfiye, VGM, Defter 609/24 içinde, no. 137, s. 112-14, tarih: 1 Ra. 996 (Arapçadan Türkçeye tercümesi, Defter 1767 içinde, no. 72, s. 299-306). Vusulî mahlasıyla şiirler yazan Molla Çelebi'nin biyografisi için bkz. Aşık Çelebi, 1971, fol. 79a-80a; Kınalızâde, 1989, 2: 1044-46. Mustafa Uzun, "Hubbî", DİA, 18: 265-66. Vusulî, *Selîmnâme*, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, T. 321, fol. 22b; Aşık Çelebi, 1971, fol. 79a; Aşık Çelebi, 2010, 1: 564-69.
8 Vusulî, *Selîmnâme*, fol. 25b.
9 *A.g.e.*, fol. 40b-41b.
10 *A.g.e.*, fol. 58b, 60b, 61a; Selânikî, 1989, 1: 52, 182-83. Kariyerinin özeti için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 401-2. Molla Çelebi'nin türbesinin yanlışlıkla Şair Fitnat Hanım'a atfedilmesi hususunda bkz. M. Baha Tanman, "Molla Çelebi Camii", İSTA 5: 483-84. Sâî, 2006, s. 80, 85; Meriç, 1965, s. 27; Kuran, 1986, s. 288, no. 57; s. 395, no. 434.
12 M. Baha Tanman, "Molla Çelebi Camii", İSTA 5: 483-84'te hamam kitâbesinin İstanbul Fetih Cemiyeti'nde muhafaza edilen parçasının resmi verilmiştir, fakat kaybolan diğer parçasındaki tarih mısraı eksiktir. Tanman'a göre 1561-62 tarihi doğrudur. Ayrıca bkz. Aslanapa, 1986, s. 224; Konyalı, 1950, s. 182-83; ve Kuran, 1986, s. 288, no. 57.
13 Ayvansarâyî, 1985, s. 374; Evliya, 1896-1938, 1: 445.
14 VGM, Defter 624, no. 1, s. 1-4, tarih: N. başlangıcı. 977, (Arapçadan Türkçeye tercümesi, Defter 1967 içinde, no. 33, s. 134-47).
Defter 1967, s. 141-43. Medresenin müderrisi günde 20 akçe, mescidin imamı 5 akçe, müezzini 3 akçe, kayyumu 2 akçe ve Kur'an'dan vâkıfın ruhuna birer cüz okuyacak 15 erkek ikişer akçe alacaktı.
16 *A.g.e.*, s. 142-47.
17 VGM, Defter 624, no. 2, s. 4-5. tarih: B. sonu, 992 (Arapçadan Türkçeye tercümesi, Defter, 1967 içinde, s. 148-54). Mekteb için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 402.
18 Selânikî, 1989, 1: 136.
19 Ayvansarâyî, 2000, s. 401.
20 İki avlulu kışlık saray Kızıltaş mahallesinde yer alıyordu; bkz. Defter 1967, s. 149-51.
Sâî, 2006, s. 57. Meriç, Canfeda'yı yanlışlıkla "Can feneri" diye okumuştur; bkz. Meriç, 1965, s. 7, not 30.
Harem-i hümayunun kadın görevlilerinden biri olan Perizad Hatun ile kocası Arap Ahmed Paşa'nın (ö. 1586) sahil sarayı, 1583 ile 1594 yılları arasında İngiliz elçiliği olarak kullanıldı. Sinan bu çift için oraya kubbeli bir türbe bina etti. Türbenin yanında, merhum Perizad Hatun'un vasiyeti doğrultusunda 1599-1600'de yaptırılarak vakfedilen bir mescid-zaviye için bkz. M. Baha Tanman, "Keşfî Cafer Efendi Tekkesi", İSTA 4: 549-51. Fındıklı'daki Ebussuud'un bahçesi Eremya, 1988, s. 39, 252'de zikredilir.
23 Bkz. Bölüm 7 [II] ve 9 [II].
24 İvaz Efendi'nin kariyeri için bkz. Ayvansarâyî, 1985, s. 233. Rumeli kazaskeri olarak 1586'daki ölümü, Selânikî, 1989, 1: 178'de zikredilir.
Eğrikapı'da inşa ettirdiği caminin mihrabının önüne defnedildi. III. Murad, Fâtiha okuyup sadaka dağıtınak üzere merhum İvaz Efendi'nin kabrini ziyaret etti; kabri *"kiliseden câmi' olan mahallde"* yer alıyordu.
25 İvaz Efendi Camii için bkz. Müller-Wiener, 1977, s. 428-29; Goodwin, 1971, s. 259. Dışındaki U-biçimli ahşap direklik 1935'te yıkıtırıldı.
26 Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 90a-93b; Âli, 2009, fol. 115b.
27 Akgündüz, der., 1990, 1: 318-22.
28 *A.g.e.*, s. 320.
29 Bkz. Bölüm 10 [VI].
30 Kuran, 1986, s. 290, no. 61. Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, I: 89h.
Atâî, 1989, 2: 114; Ayvansarâyî, 2000, s. 313-14; Haskan, 1993, 1: 75-77.
32 Kuran, 1986, s. 271, no. 3.
33 *A.g.e.*, s. 301, no. 301; Konyalı, 1950, s. 67-69; Evliya, 1896-1938, I: 312 Evliya, 1996-2007, 1: 128.
34 Kuran, 1986, s. 276, no. 19; Konyalı, 1950, s. 63-66; Müller-Wiener, 1977, s. 398-99; Ayvansarâyî, 2000, s. 386.
Konyalı, 1950, s. 64-65.
36 Atâî, 1989, 2: 188-89.
37 Sâî, 2006, s. 80, 106. Defterler Mustafa "Paşa" Camii olarak adlandırdığı camiyi, Kuran, "Defterdar Kara Mustafa Paşa"ya atfeder. Camiyi bir soru işaretiyle varsayımsal olarak 1576'ya tarihlendirir, bkz. Kuran, 1986, s. 275, no. 17. Rifat Osman, 1999, s. 123'te, Defterdar Nevhat Mustafa Paşa Camii olarak tanımlanmıştır.
38 Sâî, 2006, s. 81, 105; Akgündüz, der., 1990, I: 318, 321.
39 Konyalı, 1950, s. 58.
40 Evliya, 1996-2007, 1: 174. Caminin haziresindeki kabirler için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 321-23. Cami, Kuran, 1986, s. 274, no. 13; Konyalı, 1950, s. 57-60'ta ele alınır.
Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), s. 113; Ayvansarâyî, 2000, s. 127; Konyalı, 1950, s. 70-71.
42 Konyalı, 1950, s. 71.
43 Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), s. 113; Ayvansarâyî, 2000, s. 127; Konyalı, 1950, s. 70.
44 Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), s. 113; Ayvansarâyî, 2000, s. 127-28.
45 Sâî, 2006, ss. 80, 82, 105, 108. Kuran, 1986, s. 305, no. 106: s. 354, no. 276; bkz. ayrıca, Müller-Wiener, 1977, s. 400; Konyalı, 1950, s. 70-73; ve M. Baha Tanman, "Dırağman Külliyesi", İSTA 3: 49-51.
46 Atâî, 1989, 2: 759; Hulvî, 1993, s. 604; M. Kılıç, 1997b, s. 269, no. 17.
Burkan ve Ayverdi, der., 1970, s. 417-18, no. 2438, tarih: M. 948.
48 Pedani, 1994, s. 144-53, 242.
49 *A.g.e.*, s. 147.
50 Dzaja ve Weiss, 1995, s.
51 *A.g.e.*, s. 440-41.
52 *A.g.e.*, s. 608.
53 Kuran, 1986, s. 354, no. 276.
54 Sâî, 2006, s. 80, 105. Akgündüz, der., 1990, s. 323.
55 Sinan'ın halefleri için bkz. Akalın, 1958; Erdoğan, 1955; Mülayim, 1996.
56 BA, İstanbul Tapu Defteri 670, s. 1090-92, tarih: Ca. sonu, 976. Yenibahçe yakınındaki Karagümrük'te Karabaş mescidine yakın Hürrem Çavuş Camii için bkz. Müller-Wiener, 1977'deki katlanmış harita.
57 BA, İstanbul Tapu Defteri 670, s. 1093, Z. 970 tarihli hüccet.
58 Ayvansarâyî, 2000, s. 113-14.
59 Kitâbeler Konyalı, 1950, s. 117-18; Kuran, 1986, s. 280, no. 33'te zikredilir. Bâninin, cami, mekteb ve çeşmesini yaptırdıktan sonra 961'de (1554) öldüğüne ilişkin hatalı varsayım için bkz. Mehmed Süreyya, 1996, 2: 271.
60 İzmit'teki cami için bkz. Kuran, 1986, s. 285, no. 48.
61 Bkz. Bölüm 8 [II] ve 9 [II].
62 VGM, Defter 570, no. 32, s. 57, tarih: Ş. sonu, 973, (Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine aktarımı, Defter 2111 içinde, s. 140-47).
Defter 2111, s. 141. Kütüphanenin sorumlusu, beş akçe alan bir kütüphaneciydi. M. Baha Tanman, "Ferruh Kethüda Camii ve Tekkesi", İSTA 3: 294-95.
64 Defter 2111, s. 145. İlk şeyh Sinaneddin Yusuf Efendi'den Ayvansarâyî, 2000, s. 62'de söz edilir; babası Şeyh Yakub için bkz. Şahsultan'ın Bölüm 8 [I]'deki mimarî himaye faaliyetleri.
65 Defter 2111, s. 141-47.
66 Hulvî, 1993, s. 483-85; Atâî, 1989, 2: 361.
67 Ayvansarâyî, 2000, s. 62-63.
68 Sâî, 2006, s. 80, 105; Kuran, 1986, s. 276, no. 21; Müller-Wiener, 1977, s. 381; Konyalı, 1950, s. 86-88; M. Baha Tanman, "Ferruh Kethüda Camii ve Tekkesi", İSTA 3: 294-95. Zaviyedeki dervişlerin sayısı için bkz. M. Kılıç, 1997, s. 269, no. 2.
69 Baltacı, 1976, s. 98-99; Atâî, 1989, 2: 280.
70 Konyalı, 1950, s. 87'de Arapça kitâbe alınılanıyor.
71 Evliya, *Seyâhamâme*. TSK, B. 304, I: 89a: Evliya, 1996-2007, 1: 127.
Konyalı, 1950, s. 88. Bu eserin Receb 968 (1561) tarihli bir nüshası için bkz. TSK, H. 146.
Du Fresne-Canaye, 1897, s. 49; Gerlach, 1674, s.

510.

Bölüm 14

1 Kuran, 1986, s. 282, no. 38; Konyalı. 1950, s. 127-28.
2 Ayvansarâyî, 2000, s. 58; Konyalı, 1950, s. 127.
3 TSA, E. 5209/6, tarih: S. sonu, 978.
4 TSA, E. 5209/5, tarih: Ca. başlangıcı, 982.
5 TSA, E. 5217/7, tarih: M. başlangıcı, 987.
6 Sâî, 2006, s. 80, 82; 105, 107. Haziredeki mezar taşları 1940'tan sonra kaldırıldı; bkz. Kuran, 1986, s. 324, no. 176; Konyalı, harap sıbyan mektebini betimler; bkz. Konyalı, 1950, s. 129-30.
VGM, Defter 582, no. 362, tarih: C. sonu, 983, s. 485 (Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine uyarlaması, Defter 1967 içinde, s. 294-307).
Bunların dışında, Rumelihisarı'nda bir kuyu ile İstanbul'da Yenikapı dışında bir kamusal çeşme vakfetmiştir.
Barkan ve Ayverdi, der., 1970. s. 31, no. 197, tarih: M.951.
Paşa'nın 1556'da Mısır'a tayini ve 1559'da payitahta dönmesi hakkında, bkz. Winkelhane ve Schwarz, 1985, s. 25-26; Ayvansarâyî, 2000. s. 468; Rüstem Paşa, *Tevārīḫ*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 339, fol. 281a, 284b-85a.
10 Winkelhane ve Schwarz, 1985, s. 67-73; Behrens-Abouseif, 1994. s. 180. Şeyh için bkz. Hayri Kaplan, "Şa'rânî", DİA 38 (2010), s. 347-50.
VGM, Defter 2113, no. 29, tarih: Ra. 967. s. 168 (Arapçadan Türkçeye tercümesi, Defter 2142 içinde, no. 73. s. 297-310). Konyalı. 1950. s. 121; Winkelhane ve Schwarz, 1985, s. 39'da zikredilir.
BA. MD. 3. no. 1480. s. 498. tarih: 3 Z. 967; Aykut ve diğerleri, der. 1993, s. 641'de zikredilir. Burada "*Ḳānlıcaḳ*" köyü yanlışlıkla "*Çāmlıḳ*" diye okunmuştur.
VGM, Defter 2113, no. 30, s. 175. tarih: 26 Ş. 968 (Arapçadan Türkçeye tercümesi, Defter 2142 içinde, s. 305-7). Vakfedilen pazar peremesi, Ayvansarâyî, 2000, s. 470'te de zikredilir; diğer vakıflar için bkz. Konyalı, 1950, s. 121-22.
VGM, Defter 2113, R. ortası, sene 975, s. 175 (Arapçadan Türkçeye tercümesi, Defter 2142 içinde, s. 307). Üç merhum oğlu, terekelerinin üçte birini paşa tarafından bina edilen şu yapılara bağışlamıştı: Mehmed ve Mustafa Bey için Eyüp'te bir sıbyan mektebi, Mahmud Bey için Üsküdar'a bağlı Koçlu köyünde bir başka sıbyan mektebi; bkz. VGM, Defter 2113, s. 177, tarih: R. ortası, 975, no. 31, (tercümesi, Defter 2142 içinde, s. 308-10).
15 Zigetvar seferine "eski Anadolu beylerbeyi" (*sâbıḳā Anaṭolı Beglerbegisi*) olarak katıldı; Kıbrıs seferindeyse "*Anaṭolı Beglerbegisi*" olarak bulundu; bkz. Selânikî, 1989, 1: 15, 41, 78. Kıbrıs'taki ölümü için bkz. Ayvansarâyî, 2000. s. 468-69.
16 Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409. fol. 133b; Âli, 2009. fol. 361a.
Sâî, 2006, s. 57 (not, 11, 12), 81, 105, 111, 391; Kuran, 1986, s. 277. no. 23; s. 337, no. 214; s. 322, no. 169; s. 390, no. 412.
18 Hamamın masraf defteri Bölüm 4 [I, II]'de ele alınıyor. Hamam ve diğer müştemilât için bkz. Konyalı, 1950, s. 119-28; M. Baha Tanman, "İskender Paşa Külliyesi", İSTA 4: 207-8; Haluk Kargı. "İskender Paşa Külliyesi", DİA 22: 571-72.
19 Çerkes İskender Paşa'nın bu türbeye gömülüşü, Bölüm 12 [XI]'de ele alındı. Türbe ve burada medfun kişilerin birbiriyle karıştırılan kimliği için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 470; Winkelhane ve Schwarz, 1985, s. 14; Kuran, 1986, s. 322, no. 169; Konyalı, 1950, s. 123.
20 Konyalı, 1950, s. 119; kitâbenin resmi için bkz. Haluk Kargı, "İskender Paşa Külliyesi", s. 572. Evliya, 1896-1938, 1: 466; Evliya, 1996-2007, 1: 199.
22 Envanter no. 1225; bkz. Haluk Kargı, "İskender Paşa Külliyesi", DİA, 22: 571-72.
23 Kuran, 1986, s. 337, no. 214.
24 Bkz. Bölüm 4 [II]. Sâî, 2006, s. 80, 85, 105, 111. TM'deki "*Cāmi'-i şerif-i Odabaşı der Yeñiḳapu*" kaydı, hatalı olarak "*[Ferruh?] Paşa*" camisi olarak okunmuştur; Meriç, 1965 içinde, s. 27. Cami ve hamam için bkz. Kuran. 1986. s. 290. no. 62; s. 396. no. 437.
Ayvansarâyî, 2000. s. 33; Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), s. 30.
26 J.H. Mordtmann, "Isfendiyâr Oghlu", EI (2), 4: 108-9. Mekke Şerifi'nin elçisinin günlüğü, Kâmil, 1937 içinde, s. 71. Peçevî, 1281-83 (1864-67), 1: 31. Şemsi Paşa'nın biyografisi için bkz. Akkaya, 1995; Ayvansarâyî, 2000. s. 496-97; Bayraktar, 1980-81. Şam'daki cami kitabesi Bölüm 6 [I]'de zikredildi. Şam beylerbeyi olduğu tarihler Laoust'a göre 959 (29 Aralık 1551 - 17 Aralık 1552) ve 961 (7 Aralık 1553 - 25 Kasım 1554) arası idi; bkz. Laoust, 1952, s. 185. Ayrıca 1551-52 ile 1555 arası tarihlerin verildiği yer: Mehmed Süreyya. 1996, 5: 1583. Oysa, paşanın kendi eserine göre, Sultan Süleyman İran seferinden Amasya'ya döndüğü zaman (1555) onu Şam'a atamıştı; bkz. Şemsi Ahmed Paşa. *Şehnāme-i Sulṭān Murād*: Şemsi Ahmed Paşa, BN, Supplement Turc 1144, fol. 38b-40b; Şemsi Ahmed Paşa, 2003, s. 211-212, 217. Rüstem Paşa'ya atfedilen anonim tarih, "*Şām'da emīr olan Ḳızıl Aḥmed oğlından Aḥmed Paşa'ya*" Sivas Beylerbeyiliği verilip, Şam'a Hızır Paşa'nın atanmasını 1560 yılına tarihliyor: *Tevārīḫ*, İÜ. TY. Ms. 2438, fol. 296a; Viyana, Codex Vindobonensis Palatinus. Mxt. 339 (Flügel 1012), fol. 292b. Şemsi Ahmed Paşa biyografisi için ayrıca bkz. Aşık Çelebi, 1971, fol. 250a-51a; Aşık Çelebi, 2010, 3: 1437-46; Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409. fol. 133a.
28 Geçit alayı, Selânikî, 1989, 1: 8'de betimlenir. Şemsi Ahmed'in emekliliği için bkz. Şemsi Ahmed Paşa, *Şehnāme*, BN, Supplement Turc 1144. fol. 81a-b; Şemsi Ahmed Paşa, 2003, s. 249. Mustafa Paşa vezirlikten Malta seferindeki (1565-66) başarısızlığı yüzünden azledildi ve 1568-69'da Mekke'ye hacca gittiğinde öldü; bkz. Âli, *Künh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 128a-b. Mustafa Paşa, vaktiyle merhum (Kara?) Ahmed Paşa'ya ait olan sarayını 110.000 florine satarak, Bolu ve diğer yerlerdeki vakıflarını düzene koyup Şam'a doğru yola çıktı. Mu'alla'da gömülen Mustafa Paşa, ardında üç oğul ve bir kız çocuk bıraktı; bkz. Selânikî, 1989, 1: 64.
29 Hasanbeyzâde, 1980, 2: 83-84. 97; ayrıca bkz. Âli, 1979-80, 1: 43-46. Bolu'ya gidişi için bkz. Şemsi Ahmed Paşa, 2003, s. 250.
30 Garzoni'ye göre, Ahmed Paşa'nın babası, II. Bayezid'in kızlarından birinin oğluydu; bkz. Albèri. 1844-50, 1: 402, 404.
31 Schweigger. 1964, s. 135.
32 Gerlach, 1674, s. 311.
33 Tahta çıkışının ardından III. Murad'ın Şemsi Paşa'yı Bolu'dan yanına çağırtması ve musahib olunca onun Sokollu'ya ettiği düşmanlıklar için bkz. Âli, 2000, 2: 249-51, 260-62.
34 Âli. *Künh*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 133a.
35 Âli. *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 504b; Âli, 2009, fol. 470b. Aynı rivayet Âli, 2000, 2: 249-51'de de tekrarlanıyor.
36 Âli, 1979-82, 1: 52, 132.
37 *A.g.e.*, 2: 97-98, 227-29.
38 Rüstem Paşa'nın Üsküdar'daki emekliliği için bkz. Bölüm 8 [II]. Aynı şekilde veziriazam Koca Sinan Paşa, Trakya'daki Malkara'ya sürgün edilmeden önce, 1582'de emekliliğini Üsküdar'daki bahçesinde geçirdi; bkz. Selânikî, 1989, 1: 136-37, 211. Emekli veziriazam Siyavuş Paşa'nın Üsküdar'daki bahçe sarayında uzun yıllar yaşadıktan sonra İstanbul'daki sarayına dönmesine 1596'da izin verildi; *a.g.e.*, 2: 618-19.
39 Yakınlardaki bir dağda keşfedilen yeni su kaynağı, Haydarpaşa has bahçesine su getiren bir suyolu ile Şemsi Paşa'nın bahçesine verilecekti; bkz. BA, MD. 40, no. 122, s. 55, tarih: 12 Şaban, 987.
40 Ayvansarâyî, 2000, s. 496-97; Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), 2: 191-193.
Kasır için bkz. Şemsi Ahmed Paşa, 2003, s. 16-18. "Şemsi Paşa Kasr-ı Hümayunu" padişahlara ait has bahçelerin masraf defterlerinde zikredilir; III. Ahmed döneminde yerine Şerefâbâd Sarayı yapılmıştır. Saray ve mevkii için bkz. Konyalı. 1976-77, 1: 81-82; 2: 251-62; Eldem, 1969-74, 2: 374-88. Koca Sinan Paşa'nın Topkapı Sarayı'nda kendi parasıyla yaptırdığı İncili Kasrı (1588-89 ilâ 1591) ve Yalı Kasrı (1591-93) Necipoğlu, 2007a. s. 282-299'da ele alınıyor. Şemsi Paşa Kasrı'nın adı, incelemiş olduğum 1573 ve 1576-77 tarihli has bahçe defterlerinde zikredilmiyor; bkz. Necipoğlu, 1997, s. 47 (not. 10).
42 Tarihsiz bir Türkçe kopyası, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737. fol. 15b-24b'dedir; şecere için bkz. fol. 17a-b. Kısaltılmış 988 (1580-81) tarihli bir nüshası, VGM. Defter 456 içinde, bkz. s. 103-5, 175. Şemsi Paşa'nın annesi modern tarihçilerce hatalı olarak II. Bayezid'in kızı olarak tanımlanır; bkz. Mordtmann, EI (2), 4: 198-99.
43 Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 737, fol. 21a-23b.
44 *A.g.e.*, fol. 23b-24a. Medresedeki müderris yirmi akçelik mütevazı bir maaş, talebelerin her biri de ikişer akçe alıyordu; *a.g.e.*, fol. 26b.
45 *A.g.e.*, fol. 26b.
46 *A.g.e.*, fol. 24a.
47 Şam'daki medrese, zaviye ve hanı için bkz. Kafescioğlu, 1999, s. 74.
48 Evliya, *Seyāḥatnāme*, TSK, B. 304, 2: 277b: Evliya, 1996-2007, 2: 90.
49 BA, KK. 81, s. 528, tarih: 6 Za. 971.
50 Yüksel, 1993. s. 73-88. TM. Meriç, 1965 içinde, s. 38, Sâî, 2006, s. 83.
Sâî. 2006, s. 80. 82, 105. 107, 108. Kuran, 1986, s. 303, no. 100; s. 352, no. 269; s. 333, no. 200.
52 Atâî. 1989, 2: 361; 598; 464-5; Hulvî, 1993, s. 606-7. Üsküdar'da bir Halvetî zaviyesinin, Mimar Sinan'ın Kayseri'de adına bir cami tasarladığı (Şemsi Ahmed Paşa'nın akrabası ve adaşı) Hacı Ahmed Paşa tarafından vakfedilmiş olduğunu görmüştük; bkz. Bölüm 12 [VII]. Kitabımın İngilizce versiyonunda bu tekkenin *Tuhfe*'de zikredilen Şemsi Ahmed Paşa tekkesi olabileceğini ileri sürmüştüm. Atâî'nin darülhadise ilaveten bahsettiği zaviye belki de bugün kaybolan bir yapıydı, veya her iki işlev de L-şeklindeki medresede karşılanıyordu.
53 Ayvansarâyî, 2000, s. 497. Ayrıca kaydedildiği yerler: Ayvansarâyî, 1985, s. 111; Konyalı, 1950, s. 105; Konyalı. 1976-77, 1: 284-85; Saatçi, 1988, s. 114-15, no. 42.
54 Eremya Çelebi, 1988, s. 48-49.
55 Ayvansarâyî, 2000, s. 497. Ayrıca bkz. Konyalı, 1950, s. 106; ve Konyalı, 1976-77, 1: 387-88.
56 Konyalı, 1950, s. 107'de zikredilir; ayrıca bkz. Konyalı, 1976-77, 1: 285, 387 (burada "*her nefesinde*" olarak okunmuştur). Paşanın "*Şemsi-yi bī-çāre*" ibâresini kullandığı bir gazeli için bkz. Akkaya, s. 99.
Kaybolan alem, Konyalı, 1950, s. 106'de zikrediliyor. Bu alem Eremya Çelebi'de betimlenir; bkz. Eremya Çelebi, 1988, s. 48.
58 Evliya, 1896-1938, 1: 474; Evliya, 1996-2007, 1: 202-3.
59 Kuran, 1987, s. 199.
60 *A.g.e.*, s. 199.
61 Tunç şebeke, 1940 onarımları sırasında yenisiyle değiştirildi; harap haldeki türbenin bir fotoğrafı Konyalı. 1976-77, 1: 386-88'dedir. Yahya Efendi Türbesi için bkz. Kuran, 1986, s. 443, no. 203.
62 *A.g.e.*, 1: 286-88; Konyalı, 1950, s. 106. Kubbenin (İsmail Hakkı Altınbezer tarafından yazılan) merkezî kitâbe madalyonu bugün, Tanrı'nın gökleri ve yeri kendi yörüngelerinde tutan kudretine gönderme yapan Fâtır suresinden bir âyet aktarmaktadır (35: 41). Kubbenin eteklerindeki Âyet el-Kürsî yenilenerek günümüze gelmiştir; bkz. Derman, 1989, res. 21.
63 Âli, *Künh*, İÜ, T. 5959, fol. 94a.
64 Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde", DİA. 9: 1-3.
28 Mayıs 1588 tarihli bir ferman, Anadolu beylerbeyini, Mehmed Ağa'nın "*ḥaremeyn-i*

şerîfeyn" evkafı nâzırı olarak atandığı konusunda bilgilendirir; BA, MD. 62, no. 563, s. 249, tarih: 2 B. 996.

65 Necipoğlu, 1991, s. 174.

66 Ahmed Resmi Efendi, 2000, s. 85-87.

67 *A.g.e.*, s. 85-87.

68 Selânikî, 1989, I: 229-30.

69 TSK, E.H. 3001, sene 990, fol. 37b.

70 BA, MD. 35, no. 196, s. 81, tarih: Ca. 986; ve no. 241, s. 97, tarih: 23 Ca. 986.
TSA, E. 7830/1, tarih: Ca. başlangıcı, 987; E. 7830/5, tarih: Ş. ortası, 988; E. 7830/4, tarih: Ş. başlangıcı, 988. Ayrıca bkz. BA, MD. 36, no. 942, s. 364, tarih: 9 R. 987; ve MD. 39, no. 569, s. 297, tarih: 11 S. 988.

72 İstanbul kadısı tarafından 1580'de hazırlanan bir tapu senedi, Davud Çavuş (*suyolı nâzırı*). II. Bayezid vakfının mütevellisi ve Ali Çelebi b. Mustafa'nın (*suyolı kethüdâsı*), bu belgeyi tanık olarak imzalayan "*suyolcı*"lardan oluşan bir heyetle birlikte keşfedilen su kaynaklarının teftiş ettiğini gösterir; Ali Çelebi, Üstad Hızır b. Abdullah ve Hamza (TSA, E. 7830/3, tarih: Ra. başlangıcı 988). 1579 tarihli bir başka tapu senedi suyolunun geçtiği bir bahçeleki hasar karşılığında, Mehmed Ağa'nın yasal vekili olan suyolu nâzırı Davud Çavuş tarafından ödenen dört yüz akçeyle ilgilidir; tanıklar arasında Üstad Hızır b. Abdullah ve Üstad Muhyiddin b. Abdullah yer alır (TSA, E. 7830/2, tarih: 22 Şevval, 987). 1581 tarihli bir başka tapu senedi, II. Bayezid'in suyoluna eklenen ilave su kaynaklarının teftişiyle ilgilidir. Bu seferki uzmanlar heyeti arasında suyolı nazırı Davud Beg b. Abdülmennan, Üstad Hüseyin b. Abdullah, Üstad Ali b. Abdullah ve Üstad Nasuh b. Abdullah vardır (TSA, E. 7830/6 [1], tarih: Z. ortası, 988). 1581 tarihli son bir tapu senedi ise, Hüseyin Çavuş b. Abdullah, Davud Çavuş b. Abdullah, Üstad Nasuh b. Abdullah ve Hızır Çavuş tarafından imzalanmıştır (TSA, E. 7830/6 [2], tarih: Z. ortası, 988).

73 Ayvansarâyî, 1985, s. 385. Tophane'deki kitâbe için bkz. Bölüm 11 [III].

74 Sâî, 2006, s. 108. Kuran, 1986, s. 343, no. 236; Zeynep Ahunbay, "Mehmed Ağa Medresesi", İSTA, 5: 356-57.

75 TSK, E.H. 3028, tarih: 10 R. 999.

76 *A.g.e.*, fol. 15b-29a. Daha sonra bir camiye dönüştürülen Mercan Ağa Mescidi için bkz. Barkan ve Ayverdi, der., 1970, s. 84, no. 452; ve Ayvansarâyî, 2000, s. 221.

77 TSK, E.H. 3028, fol. 29a-50a.

78 *A.g.e.*, fol. 35b, 53b-55b. Mehmed Ağa'nın Valide Nurbanu Sultan'ın külliyesinin genişletilmesindeki rolü, Bölüm 7 [II]'de ele alınıyor. Üsküdar'daki çeşmeleri için bkz. Egemen, 1993, s. 541.

79 TSK, E.H. 3028, fol. 50a-51b. İsmail Geçidi'nin 18 Aralık 1589'da Mehmed Ağa'ya temlik edilmesi hakkında bkz. TSA, E.H. 10807 (30062), tarih: 9 S. 998. Ayrıca bkz. 1589-90 tarihli temlikler, VGM, Defter 744 içinde, no. 1, tarih: Ca. başlangıcı, 998; no. 2, tarih: M. ortası, 998; no. 3, tarih: 23 Ca. 998.

80 TSK, E.H. 3028, fol. 50a-51a.

81 1593'te İsmail Geçidi kadısı bu yapılar için bennalar ve neccarlar gönderilmesini istedi: TSA, E. 7377/1, tarih: Ra. sonu, 1001. 1591 ile 1593 yılları arasında komşu kadılardan hamam için onalzemeler ve işçiler yollamaları istendi; bkz. BA, MD. 68, no. 58, s. 29, tarih: 14 Z. 999; MD. 69, no. 124, tarih: 10 Za. 1001.

82 TSK, E.H. 3028, fol. 88b-90a.

83 TSA, E. 7948 içindeki belgeler.

84 *A.g.e.*, N. 992 tarihli tapu senetleri, no. 15-18. Begcügez mahallesi mescidinin imamı için vakfedilen bir ev, 1584'te padişahın izniyle yıkıtırıldı; bu evi incelemek için gönderilen uzmanlar heyeti içinde Üstad Cafer (*hâssa mi'mârlardan üstâd Ca'fer*) bulunuyordu; *a.g.e.*, no. 13, tarih: 14 Ca. 992. Bu belgeyi imzalayan tanıklar arasında Üstâd Sinan b. İbrahim yer alır.

85 Ayvansarâyî, 2000, s. 218-19; Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), 1: 198; Ayvansarâyî, 1985, s. 120.

86 Sâî, 2006, s. 80. Mimar Davud'un Topkapı Sarayı'nın harem dairesindeki inşaatları için bkz. Necipoğlu, 1991, s. 172, 175-6.
Şeyh için vakfedilen ev hem vakfiyede hem de Hulvî'de zikredilir; bkz. Hulvî, 1993, s. 606.

88 Cami ve türbe sadece TM'de zikredilir: Meriç, 1965, s. 26; Sâî, 2006, s. 80.

89 Ayvansarâyî, 2000, s. 218-19; Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), 1: 197-198.

90 TSK, E.H. 3028, fol. 78a, "*Zâviye*"nin on beş akçe alan bir şeyhi ile her birine ikişer akçe ödenen on iki dervişi vardı. Caminin hatibinin maaşı zaviyenin şeyhininkiyle aynıydı: "*Zâviye-i şeyh 15 akçe, hatîb 15 akçe.*"
Bölüm 14 [V]. Ayvansarâyî, 2000, s. 219; Hulvî, 1993, s. 606; Atâî, 1989, 2: 361; 464-5.

92 Hulvî, 1993, s. 606-7.

93 *A.g.e.*, s. 607.

94 Kuran, 1987, s. 228-30; Müller-Wiener, 1977, s. 436-37; Filiz Gündüz, "Mehmed Ağa Külliyesi". DİA 28: 431-32.

95 Bkz. Bölüm 10 [V, VI].

Bölüm 15

1 Takkeci Camii için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 257.

2 Payitahttaki zaviyeler Şahsultan (Eyüp ve Yenikapı dışı), Beşiktaş'taki Sinan Paşa, Karagümrük'teki Nişancı Mehmed Paşa, Çarşamba'daki Mehmed Ağa, Draman'daki Dragoman Yunus Beg ve Balat'taki Ferruh Kethüda külliyelerinde yer alır.

3 Sâî, 2006, s. 105; Ayvansarâyî, 2000, s. 96; Kuran, 1986, s. 278, no. 25; Konyalı, 1950, s. 89-90; M. Baha Tanman, "Hacı Evhad Külliyesi", İSTA, 3: 473-75; Semavi Eyice, "Hacı Evhad Camii", DİA, 14: 472-74.

4 Tanman, "Hacı Evhad Külliyesi", s. 475.

5 Konyalı, 1950, s. 91; Saatçi, 1988, s. 123, no. 46.

6 Konyalı, 1950, s. 90; Saatçi, 1988, s. 122, no. 45.

7 1267'de (1850) bir kitâbeyle kaydedilen Sultan Abdülmecid'in onarımları ve 1945'teki yenilemeler için bkz. Tanman, "Hacı Evhad Külliyesi", s. 473-75. 1267 tarihli onarım kitâbesi, Saatçi, 1988, s. 124-25, no. 47'de zikredilmiştir.
Zaviyenin on dört dervişi vardı; bkz. M. Kılıç, 1997, s. 269, no. 9. Şeyhleri için bkz. Zakir Şükri Efendi, 1980, s. 35-36. Caminin aynı zamanda tekkenin tevhidhânesi olarak da kullanıldığı görüşü için bkz. Tanman, "Hacı Evhad Külliyesi", s. 473-75.

9 Ayvansarâyî, 2000, s. 96.

10 Kuran, 1986, s. 281, no. 34; Konyalı, 1950, s. 198-99; M. Baha Tanman, "Ramazan Efendi Camii ve Tekkesi", İSTA, 6: 301-3.
Ayvansarâyî, 1281 (1864-65), 1: 66-67; Ayvansarâyî, 2000, s. 74-75; Sâî, 2006, s. 81, 105; Saatçi, 1988, s. 131-33, no. 50.

12 Bkz. Bölüm 6 [III].

13 Hulvî, 1993, s. 596-97.

14 VGM, Defter 1592, s. 11-16, tarih: M. başlangıcı, 1002.

15 *A.g.e.*, s. 16-22.

16 Bkz. Bölüm 13 [VI]. Tanman, "Ramazan Efendi Camii ve Tekkesi", s. 301-2'de ibadethane "cami-tevhidhane" olarak tanımlanıyor.
Sokakları gösteren külliyenin vaziyet planı için bkz. Tanman, "Ramazan Efendi Camii ve Tekkesi", s. 302. VGM, Defter 1592, s. 16-18, 22. Mütevellinin yanısıra evkaf idaresine bir kâtib ve bir de cabi tayin edilecekti.

18 Külliyenin şematik bir planı için Tanman, "Ramazan Efendi Camii ve Tekkesi", s. 302.

19 Goodwin, 1971, s. 291.

20 Daha sade özgün şadırvan örtüsü için bkz. Aslanapa, 1986, s. 304-5'teki eski fotoğraf. Tanman, "Ramazan Efendi Camii ve Tekkesi", s. 302.

22 Hulvî, 1993, s. 596-97.

23 Zilfî, 1988, s. 168-69; KâtibÇelebi, *Mîzânü'l-hakk fî ihtiyârü'l-ehak*, Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya, 1306 (1888-1889), s. 31-32.

24 Bkz. yukarıda zikredilen inşaat kitâbesi ve Hulvî, 1993, s. 596.

Sonsöz

1 Âlî, *Künh*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ms. 3409, fol. 132b; Peçevî, 1864-67, 2: 16-17.
Franz Babinger [Geza Dávid], "Sinan Pasha. Khodja". EI (2), 9: 631-32; Selânikî, 1989, I: 304-5. Hasanbeyzâde, 1980, s. 86.
TM, Meriç, 1965 içinde, s. 41; TE. *a.g.e.* içinde, s. 120.

5 Koca Sinan Paşa'nın anıtlarının listesi ve vakfiyelerinin özeti için bkz. Bayram, 1999.
J. Schmidt, "Siyâwush Pasha". EI(2), 9: 697; Peçevî, 1864-67, 2: 17.
Harmanlı'daki yıkılan külliyenin, üç kubbeli revaklı bir camisi, medresesi, kervansarayı ve hamanı vardı. Günümüze, sadece Mustafa Sâî'nin manzum kitâbesiyle 993'e (1585) tarihlenen köprüsü ulaşabilmiştir. 1587 tarihli bir ferman, Bulgaristan'daki kasabaların kadılarına veziriazam Siyavuş Paşa'nın Harmanlı ve Sofya'daki binalarına kurşun göndermelerini emreder. Bu belge külliyenin inşasının Sinan'ın hayatta olduğu dönemde yapıldığını düşündürür (BA, MD. 62, no. 281, s. 126, tarih: L. 995). Sofya'daki bina, paşanın camiye dönüştürdüğü bir kiliseydi. 1583'te Bulgaristan'daki çeşitli kadılara gönderilen bir ferman, onlara veziriazam Siyavuş Paşa'nın adamı Ferruh Çavuş orayu geldiğinde, paşanın Sofya'daki inşaatları için kurşun bulmalarını emreder (BA, MD. 52, no. 342, s. 135, tarih: 5 Za. 991).
Kuran, 1986, s. 329, no. 189; s. 382, no. 379-81. Haslar (Eyüp) kadısına 1581'de gönderilen bir ferman, vezir Siyavuş Paşa'nın ölen oğlu için Eyüp'te Sokollu Mehmed Paşa türbesinin karşısında bir türbe inşa edilmesine izin verir (BA, MD. 42, no. 801, s. 258, tarih: 5 Ra. 989). Türbenin, paşanın ölüm yılı olan 1011 (1602) tarihli çeşmesi için bkz. Egemen, 1993, s. 756.

9 Müllayim, 1996. Bkz. Bölüm 4 [III].

10 Zeynep Ahunbay, "Siyavuş Paşa Medresesi". İSTA. 7: 20-21. Merhum hanım sultanın *medresesinin* çiftin sarayının hemen yanına inşası, Selânikî, 1989, I: 222'de zikredilyor.
Fatma Sultan'ın vasiyetini kaydeden 1590 tarihli Türkçe vakfiyesi, VGM, Defter 732 içinde, s. 290-95, tarih: C. sene 998. Vakfiyeye ilişik bir belge (s. 295-96), paşanın hanım sultan adına bir *medrese* inşa ettirdiğini ve onun ruhuna Kur'an okuyan hafızlar atadığını gösterir.

12 Yusuf Halaçoğlu, "Cerrah Mehmed Paşa", DİA, 7: 415.

13 Müller-Wiener, 1977, s. 392-93.

14 Gevherhan'ın vakıfları için bkz. Bölüm 11 [II]'de Piyale Paşa. Cerrah Paşa 1604'te vefat ettiğinde, Gevherhan Sultan onun vakıflarının nâzırı oldu. Paşanın vakfiyesinin bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar no. 150, tarih: Ca. 1013, fol. 6a-33a'dadır.
Selânikî, 1989, I: 366. Cami, Cerrah Mehmed Paşa'nın 1598-99'da veziriazam olmasından önce inşa edildi.

16 "Genellikle bir arada gruplandırılan üç camiden Cerrah Mehmed Paşa'nınki Nişancı'nınkinden daha az incelikli oranlara sahip, Mesih Paşa'nınkinden ise daha az ilginçtir"; Goodwin, 1971, s. 337.

17 *A.g.e.*, s. 376.

18 Bu minarların eserleri için bkz. Nayır, 1975, s. 39-44, 138-41.

19 *A.g.e.*, s. 170-91. Örnekler arasında Ekmekçizâde ve Kuyucu Murad Paşa (1607-19), Kemankeş Mustafa Paşa (1641), Köprülü Mehmed Paşa (1661), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1681-91), Amcazâde Köprülü Hüseyin Paşa (1690'lar), Çorlulu Ali Paşa (1708), Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (1720) ve Seyyid Hasan Paşa (1740) külliyeleri yer alır.

20 Bkz. Mehmed Ağa'nın himayesi, Bölüm 14 [V].

21 Selânikî, 1989, 2: 581, 584-85. Türbe ve sebilin 1001 (1593) tarihli bir masraf defteri, TSA, S.P. 79.

22 Mehmed Ağa Camii'nin kitâbesi Bölüm 14 [V]'te ele alınıyor. İncili Köşk'ün çeşme kitâbesi için bkz.

Necipoğlu, 1991, s. 226.
Nayır, 1975, s. 24; Doğan Yavaş, "Sinan Paşa Külliyesi", İSTA, 7: 4; Egemen, 1993, s. 750, 753.

24 TSA, E. 9297, tarih: N. sonu, 1001. Gazanfer Ağa'nın Venedik kökeni ve aile bağlantıları için bkz. Pedani, 2000.

25 VGM, Defter 571, no. 8, s. 11, tarih: Ca. 1004 (diğer bir kopyası, Defter 2225 içinde, s. 10-25).

26 Nayır, 1975, s. 24-25.

27 Erken modernlik belirtileri için bkz. Kafadar, 1994.

28 Zilfi, 1996, s. 205.

29 *A.g.e.*, s. 129-81. 1621 ile 1685 arasında, cami hatipliğine atanan kırk sekiz görevlinin en azından on dokuzu Halveti idi: *a.g.e.*, s. 165.

30 Âli, 1997, s. 177-78: Bölüm 1 [I]'de alıntılandı.

31 Bu değişimler için bkz. Selânikî, 1989, 1: 427-28.

32 Lokman, *Hünername*, TSK, H. 1524, fol. 284b. Lokman, Süleymaniye Camii'nin, mal olduğu 500.000 florinin (30.000.000 akçe) artık 1.000.000 altına eşit olduğunu söyler. Yazdığı dönemde iki katına çıkan, Kırkçeşme su sisteminin maliyeti için de aynı gözlemde bulunur; fol. 286b-87b.

33 Faroqhi, 1994, s. 98; Barkan, 1972-79, 2: 276-90. Sinan camilerinin ekonomik boyutu Bölüm 3 [IV]'te ele alındı; ayrıca bkz. Ek 2.

34 1071'de (1660-61) başlayan ve 1075'te (1664-65) biten inşaat bir cami, türbe, sıbyan mektebi, darülhadis, dükkânlar ve suyolunu kapsıyordu. Turhan Sultan'a adanmış bir tarih risalesine göre yapılar "1540 yük akçeye (3.080 kise)" mal oldu; bkz. Kürd Hatib Mustafa, TSK, E.H. 1400, s. 22-23.

35 Ahmed Refik, 1977, s. 139-52.

36 Watenpaugh, 1999, s. 161, 191.

37 Örnekler arasında Konya'daki Şerefettin Camii (1636) ve Elmalı'daki Ömer Paşa Camii (1610) vardır; bkz. Goodwin, 1971, s. 310, 351-53. Vezirler 18. yüzyılda da eyalet şehirlerinde cami külliyeleri yaptırmaya devam etti; örneğin. Safranbolu'da Köprülü Camii, Merzifon'da Kara Mustafa Paşa Camii ve Nevşehir'de Nevşehirli İbrahim Paşa Camii; *a.g.e.*, s. 361-62, 370-71.

38 Goffman, 1990.

39 Safiye Sultan için bkz. Skilliter, 1965; Pedani, 2000.

40 Selânikî, 1989, 2: 723. "*Gümrük İskelesi*"ndeki "*Yeni Cami*"in planlanan müştemilâtı arasında bir darüşşifa da vardı; bkz. Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, Ms. 2151, fol. 44b, 53a.

41 Selânikî, 1989, 2: 733-36.

42 *A.g.e.*, 2: 761, 763-64.

43 *A.g.e.*, 2: 849-51.

44 Evliya, 1896-1938, 1: 302. Valide sultanın sürgünü için bkz. ayrıca Ottaviano Bon'un raporu, Barozzi ve Berchet, der., 1871-72 içinde, 1: 102.

45 Barozzi ve Berchet, der., 1871-72, s. 39.

46 Skilliter, 1965, s. 146; Selânikî, 1989, 2: 854-57.

47 Valide sultanın sefere yapığı bağış için bkz. Selânikî, 1989, 2: 790-91.

48 Kürd Hatib Mustafa, TSK, E.H. 1400, s. 18, 20.

49 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 1928, 1: 218.

50 Kitâbe, Ayvansarâyî, 1985, s. 296-97'de zikredilir. Kitâbe, kasır ve cami külliyesi, Thys-Şenocak, 1994, 1998 ve 2000'de yorumlanmıştır. Ayrıca bkz. Nayır, 1974, s. 135-68.

51 Turhan Sultan'ın türbesinde medfun olan hanedan mensupları için bkz. Ayvansarâyî, 2000, s. 23; Önkal, 1992, s. 203-10.

52 Nurbanu'nun külliyesi için bkz. Bölüm 7 [II].

53 Valide sultanın vakfiyesi, vekili ve uzatılı kölesi, merhum darüssaade ağası Osman Ağa (ö. 1603) tarafından bu caminin nasıl inşa edildiğini ve ağanın vefatı üzerine onun vakıflarıyla birlikte yasal olarak Safiye Sultan'a intikal ettiğini açıklar; bkz. Williams, 1969, s. 459, 462-63. Kahire'deki cami, Behrens-Abouseif, 1994, s. 253-57'de betimlenir.

54 Simone Contarini İstanbul'dan 1612'de ayrıldı; bkz. Barozzi ve Berchet, der., 1871-72, 1: 129, 180-82, 193.
Avcıoğlu, 2001. Bu yorum, Emine Fetvacı'nın cami hakkında Harvard Üniversitesi'nde doktora öğrencisiyken hazırladığı yeterlilik çalışma-sında daha da geliştirildi.

56 Barozzi ve Berchet, der., 1871-72, 1: 284, 289-90.

57 Külliye için bkz. Nayır, 1975, s. 35-133; *a.g.y.*, "Sultan Ahmed Külliyesi", İSTA, 7: 55-61. Padişahın 1022 (1613) başlangıcında yazılan Türkçe vakfiyesi bu yapılardan söz eder; TSK, E.H. 3036, fol. 26a.

58 Mahmudpaşa'daki saray ile Atmeydanı'ndaki iki saray için bkz. Bölüm 8 [II, III]'te bu çiftlerin mimarî himayeleri. Nayır, 1975, s. 36; Sâfî, *Zübdet*, TSK, R. 1304, fol. 19b-20a; Sâfî, 2003, 1: 49-52; Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Ms. 2151, fol. 153a.

59 Cafer Efendi, 1987, s. 66; Cafer Efendi, 2005, s. 67, 192.

60 Yıkılan binalar arasında, mîrî arslanhâne ve nakkaşhâne ile anbarlar vardı; bkz. Sâfî, *Zübdet*, TSK, R. 1304, fol. 20b; Sâfî, 2003, 1: 49-51. Barkan, 1972-79, 2: 276-90; ve Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Ms. 2151, fol. 186a.

61 Sâfî, *Zübdet*, TSK, R. 1304, fol. 20a; Sâfî, 2003, 1: 49-50.

62 Âli, 1979-82, 1: 54, 146. Bölüm 2 [II]'de alıntılandı.

63 Courmenin, 1632, s. 107.

64 Grelot, 1683, s. 212.

65 Nayır, "Sultan Ahmed Külliyesi", s. 56.

66 Evliya, *Seyâhatnâme*, TSK, B. 304, 2: 273b-75b; Evliya, 1996-2007, s. 83-84.

67 Gontaut-Biron, 1888-89, 2: 312, 349, 372.

68 Kasır, 1949'daki bir yangından sonra kapsamlı olarak yenilendi. Çini kaplamaların maliyeti için bkz. TSA, D. 101 146/2, fol. 2b.

69 Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Ms. 2151, fol. 177b; Topçular Kâtibi Abdülkadir, 2003, 1: 629.

70 Topçular Kâtibi Abdülkadir, 2003, 1: 651-52; Naima, 1865-68, 2: 150-51.

71 Barkan, 1972-79, 2: 288.

72 TSK, E.H. 3036, fol. 67b-68a, tarih: 1022 başlangıcı. Sultan Ahmed Camii'nde yapılan Mevlid merasimlerinin teşrifât kuralları için bkz. Esad Efendi, 1979, s. 24-26.
Selânikî, 1989, 2: 826.
Kamusal alanın genişlemesinde kahvenin ve kahvehanelerin rolü için bkz. Kafadar, 1994.

75 Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ms. 2151, fol. 186b.

76 Bkz. Bölüm 14 [V]. Zilfi, 1996, s. 131-36; Necdet Sakaoğlu, "Kadızâdeliler-Sivasîler", İSTA, 4: 367-69.
Vani Mehmed Efendi için bkz. Zilfi, 1996, s. 146-58, 191-92.

78 Dört sebil için bkz. Nayır, 1975, s. 88; Egemen, 1993, s. 73.

79 Eminönü'ndeki Yeni Valide Camii'nin kubbesinin çapı 17,50 metre ve yüksekliği 36 metredir. Bu caminin kubbe boyutları Şehzâde Mehmed Camii'nin kubbesine (çapı 19 metre, yüksekliği 37 metre) yaklaşır, fakat kasnağından itibaren kubbe yarım küreden yüksektir ve ağırlık kuleleriyle basamaklı payandalarının birleşimiyle daha belirgin bir piramidal görünüme sahiptir.

80 Kendi camisinin temellerini atmadan önce, Sultan Ahmed 1607 ile 1609 arasında, Ayasofya'yı onartarak içindeki bazı insan suretli mozaiklerin üstünü örttürmüştü; bkz. Necipoğlu, 1992a, s. 210-18.

81 Peirce, 1993, s. 97-103.

82 Türbe ve kitâbesi için bkz. Önkal, 1993, s. 194-98.

83 Kanteınir, 1979-80, 2: 148, 322.

84 *A.g.e.*, s. 148. Goodwin, 1971, s. 344, 349.

85 "The most beautiful [mosque] in Constantinople, if not in all of the East"; bkz. Grelot, 1683, s. 211-12. Colbert'le tartıştığı çizimler için bkz. *a.g.e.*, s. 210.

86 Evliya, 1896-1938, 1: 218. Ayrıca 1: 216'de, "*Bu câmi' İslâmboldaki selâtîn câmi'lerinüñ eñ güzelidür*" yazılıdır, fakat seyahatnamenin eski baskısında rastlanan bu cümle, daha doğru yeni edisyonda bulunmuz. Bunu dikkatime sunan öğrencim Ünver Rüstem'e teşekkür borçluyum: Evliya, 1996-2007, 1: 87.

87 Cafer Efendi, 1987, s. 67, 75.

88 *A.g.e.*, s. 74; Cafer Efendi, 2005, s. 78.

89 Şerefelerin sayısının I. Ahmed'in hanedan silsilesindeki yeriyle karşılaştırıldığı başka kaynaklar için bkz. Hasanbeyzâde, 1989, 2: 323; Naima, 1865-68; 2: 79-80; ve Evliya, 1896-1938, 1: 219 (on altı şerefeden söz eder).

90 Goodwin, 1971, s. 349.

91 Camilerde hünkâr kasırlarının evrimi için bkz. Kuran, 1990-91.

92 Dört yapraklı yonca plan tipinde yapılan eyalet camileri için bkz. Kiel, 2003. Kiel, Atina'daki caminin sanıldığı gibi II. Mehmed tarafından yaptırılmadığını düşünür.

93 Çamlıca tepesinde yapılması planlanan "selâtin" camisi taklidi de bu örneklerden biridir. Türkiye'deki neo-Osmanlı camiler ve modernist istisnalar için bkz. Holod ve Khan, 1997, özellikle s. 99-105.

Ekler

EK 1

TUHFETÜ'L-Mİ'MÂRÎN (TM) VE TEZKİRETÜ'L-EBNİYE'DE (TE) ZİKREDİLEN SİNAN CAMİLERİ İLE CAMİ MÜŞEMİLÂTININ BÂNİLERİYLE BİRLİKTE KRONOLOJİK LİSTESİ

TARİH	MEVKİ	İSİM	BÂNİNİN RÜTBESİ	BÂNİNİN KÖKENİ	TM VE TE'DEKİ CAMİLERİN DURUMU	TM VE TE'DE ZİKREDİLEN MÜŞTEMİLAT	KUBBEÇAPI
y.1537 (1555-56 mescidden camiye çevriliş)	İstanbul, Eyüp	Şahsultan (ö. 1572)	I. Selim'in kızı, veziriazam İ.Lütfi Paşanın dul eşi	hanedan mensubu	mevcut (TM, TE)	zaviye (namevcut: TM)	sakıflı
1538/39-1540 (1550-51) darüşşifa)	İstanbul, Avratpazarı	Hürrem Sultan (ö. 1558) [Haseki Sultan Camii]	I. Süleyman'ın eşi (Haseki Sultan), şehzâdelerin annesi	Hıristiyan asıllı, Ukraynalı	mevcut (TM, TE)	medrese, darüşşifa (TM, TE); mekteb (TM)	11,30 m
y. 1538-39	İstanbul, Sütlüce	Çavuşbaşı Mahmud Ağa (ö. 1550) [Sütlüce Camii]	Çavuşbaşı	Hıristiyan asıllı	yenilenmiş (TM, TE)		sakıflı
1541-42	İstanbul, Balat (Draman)	Dragoman (Tercüman) Yunus Bey (ö. 1551)	baş tercüman	Modon (Yunanistan). Rum asıllı	yenilenmiş (TM,TE)	medrese (TM, TE)	sakıflı
y. 1541-44	Diyarbakır	Hadım Ali Paşa (ö. 1560)	beylerbeyi	Yanya (Arnavutluk), Hıristiyan asıllı	mevcut (TM)	medrese (TM)	14,40 m
y. 1542-47	İstanbul, Tophane (Çukurcuma)	Muhyiddin Mehmed Çelebi (Fenarizâde, ö. 1548) [Çukurcuma Camii]	şeyhülislâm	doğuştan Müslüman	yenidenyapılmış (TM, TE)		sakıflı
y.1543	İstanbul, Eyüp	Nişancı Mustafa Çelebi (Celâlzade, ö. 1567)	nişancıbaşı	doğuştan Müslüman	yeniden yapılmış (TM, TE)	hamam (namevcut: TM, TE)	muhtemelen sakıflı
1543-44, ölüm sonrası inşa	İstanbul, Aksaray	Osmanşah'ın annesi (ö. 1538)	I. Selim'in kızı, İskender Paşa'mn karısı	hanedan mensubu	namevcut (TM, TE)	medrese (namevcut: TM,TE)	sakıflı
y. 1543/44-1548	İstanbul, Üsküdar	Mihrümah Sultan (ö. 1578), [İskele Camii]	I. Süleyman ile Hürrem Sultan'ın kızı, Rüstem Paşa'mn eşi	hanedan mensubu	mevcut (TM, TE)	medrese (TM, TE); imaret (namevcut: TM, TE)	11,40 m
1543-48, ölüm sonrası inşa	İstanbul, Eski Odalar (Şehzâdebaşı)	Şehzâde Mehmed (ö. 1543)	veliahd şehzâde, I. Süleyman ve Hürrem Sultan'ın oğlu	hanedan mensubu	mevcut (TM, TE)	türbe, medrese, imaret (TM, TE); mekteb, kervansaray (TM)	19 m
y. 1546-47, ölüm sonrası inşa	Haleb	Divane [Deli] Hüsrev Paşa (ö. 1544-45) [Hüsreviyye Camii]	beylerbeyi ve vezir	Bosna'dan, Sırpasıllı	mevcut (TM, TE)	medrese (TM)	yakl. 18 m
1547-48	Sofya	Sofu [Bosnalı, Hacı] Mehmed Paşa (ö. 1551)	vezir ve beylerbeyi	Bosna'dan, Hıristiyan asıllı	kilise olarak tadil edilmiş (TM, TE)		18,30 m
1548-59 (1557, caminin tamamlanışı)	İstanbul, Eski Saray arazisi (Süleymaniye)	I. Süleyman (h. 1520-66) [Süleymaniye Camii]	padişah, I.Selim ve Hafsa Sultan'ın oğlu	hanedan mensubu	mevcut (TM, TE)	dört medrese, darülhadis, darüttıb, darülkurra, darüşşifa, imaret, kervansaray, hamam (TM, TE); mekteb (TM)	26,50 m
y. 1550-52/53	Rodoscuk (Tekirdağ)	Rüstem Paşa (ö. 1561)	veziriazam, Mihrümah Sultan'ın kocası	Bosna'dan, Hırvat asıllı	mevcut (TM, TE)	imaret, kervansaray (namevcut: TM, TE); medrese (TM)	13,28 m
y. 1550-57	Kudüs	Hürrem Sultan (ö. 1558), [Tekiyye el-Haseki Sultan]	I. Süleyman'ın eşi (Haseki Sultan), şehzâdeler annesi	Hıristiyan asıllı, Ukraynalı	kısmen mevcut (TM)	medrese (namevcut: TM); imaret (TM)	muhtemelen sakıflı
1551	İstanbul, Silivrikapı	Hadım İbrahim Paşa (ö. 1562)	vezir	Bosna'dan, Hıristiyan asıllı	mevcut (TM, TE)	türbe (TM), hamam (namevcut: TM)	12 m
y. 1551-65	Diyarbakır	Çerkes İskender Paşa (ö. 1571)	beylerbeyi	doğuştan Müslüman, Çerkes asıllı	mevcut (TM)		yaklaşık 15 m
y. 1551-57	Sapanca	Rüstem Paşa (ö. 1561)	veziriazam, Mihrümah Sultan'ın kocası	Bosna'dan, Hırvat asıllı	yeniden yapılmış (TM, TE)	imaret, kervansaray (namevcut: TM, TE); hamam(TE)	sakıflı
y. 1552	İstanbul, Yenikapı dışında	Şahsultan (ö. 1572) (Merkez Efendi Camii)	I. Selim'in kızı, Lütfi Paşa'nın dul eşi	hanedan mensubu	yeniden yapılmış (TM, TE)	hamam (TM, TE)	sakıflı
y. 1552	Gözleve (Yevpatoria)	I. Devlet Giray Han (h. 1551-57) [Tatar Han Camii]	Osmanlı Devleti'ne bağlı Kırım Hanlığı'nın hükümdarı	doğuştan Müslüman	mevcut (TM,TE)	türbe (namevcut: TM)	6 m
1553-54, 1574-75 mescidden camiye çevriliş	İstanbul, Ahırkapı	Kapıağası Mahmud Ağa	baş akağa (babüssaade ağası)	Hıristiyan asıllı	yenilenmiş (TM, TE)	medrese (namevcut: TM, TE); türbe (namevcut: TM)	muhtemelen sakıflı

TARİH	MEVKİ	İSİM	BÂNİNİN RÜTBESİ	BÂNİNİN KÖKENİ	TM VE TE'DEKİ CAMİLERİN DURUMU	TM VE TE'DE ZİKREDİLEN MÜŞTEMİLAT	KUBBE ÇAPI
1553-54	İstanbul, Tophane	Defterdar Ebu'l-fazl Mehmed Efendi (ö. 1574)	emekli baş defterdar	doğuşlan Müslüman	yeniden yapılmış (TM, TE)	türbe (namevcut: TM)	sakıflı
1554-58/59 (1566-67, medrese)	Şam	I. Süleyman-ı (h. 1520-66) [Tekiyye el-Süleymaniyye]	padişah, I. Selim ve Hafsa Sultan'ın oğlu	hanedan mensubu	mevcut (TM, TE)	imaret (TM, TE); medrese (TM)	10 m
1554-55	İstanbul, Yenibahçe	Kazasker Abdurrahman Çelebi	kazasker	doğuşlan Müslüman	namevcut (TM, TE)	türbe (namevcut: TM)	sakıflı
1554-55/56, ölüm sonrası inşa	İstanbul, Beşiktaş	Sinan Paşa (ö. 1554) (Beşiktaş Camii)	kapudan paşa, Rüstem Paşa'nın kardeşi	Bosna'dan, Hırvat asıllı	mevcut (TM, TE)	medrese (TM,TE); hamam (namevcut: TM, TE)	12,60m
1555 plan, y. 1565-71/72, ölüm sonrası inşa	İstanbul, Topkapı	Kara Ahmed Paşa (ö. 1555) [Topkapı Camii]	veziriazam, Fatma Sultan'ın kocası	Arnavutluk'tan, Hıristiyan asıllı	mevcut (TM, TE)	medrese, türbe (TM, TE)	12 m
1556-65/66, ölüm sonrası inşa	Haleb	Dukakinzâde Mehmed Paşa (ö. 1557) [Âdiliyye Camii]	beylerbeyi, bir hanım sultan ile Dukakinzâde Ahmed Paşa'nınoğlu	hanedan mensubu	mevcut(TM)		bilinmiyor
y. 1557-60	Samanlı (Yalova)	Rüstem Paşa (ö. 1561)	veziriazam, Mihrümah Sultan'ın kocası	Bosna'dan, Hırvat asıllı	namevcut (TM, TE)	kervansaray (namevcut: TM, TE)	muhtemelen sakıflı
y. 1557-60	Dibek (Bolu)	Rüstem Paşa (ö. 1561)	veziriazam, Mihrümah Sultan'ın kocası	Bosna'dan, Hırvat asıllı	namevcut(TM: TE'de yanlış olarak Mustafa Paşa'ya atfedilmiş)	kervansaray (namevcut: TM)	muhtemelen sakıflı
1557-58	Hersek (Mostar)	Sofu (Hacı, Karagöz) Mehmed Bey	zaim; bir vezirin kardeşi, Mostar Köprüsü bina emini	Hersek'ten, Hıristiyan asıllı	mevcut (TM, TE)		10,65 m
1559-60, ölüm sonrası inşaat	Mustafa Paşa Köprüsü, Edirne civarı (şimdi Svilengrad)	Hürrem Sultan (ö. 1558) [Haseki Sultan Camii]	I. Süleyman'ın karısı (Haseki Sultan), şehzâdeler annesi	Hıristiyan asıllı, Ukraynalı	namevcut (TE)	imaret (namevcut: TE)	Sakıflı
1559-60, ölüm sonrası	İstanbul, Tophane (Cihangir)	Şehzâde Cihangir (ö. 1553) [Cihangir Camii]	I. Süleyman ve Hürrem Sultan'ın oğlu	hanedan mensubu	yeniden yapılmış (TM, TE)		Sakıflı
1559-60	İstanbul, Kanlıca (Boğaziçi)	Bostancıbaşı İskender Paşa (ö. 1571)	eski bostancıbaşı, emekli beylerbeyi	Hıristiyan asıllı	yenilenmiş (TM, TE)	medrese (namevcut: TM, TE); hamam (namevcut: TE); türbe (TM)	sakıflı
1559-60	Kastamonu	Ferhad Paşa (ö. 1575)	vezir, Hümaşah Hatun'un kocası	Macaristan'dan, Hıristiyan asıllı	yenilenmiş (TM, TE)		sakıflı
y. 1560/61-1562/63	İstanbul, Yenibahçe	HürremÇavuş (ö. 1560-61)	çavuş	Hıristiyan asıllı	mevcut (TM, TE)		sakıflı
1560-63/64 (1569-70, suyolu)	Karapınar (Sultaniye)	Şehzâde Selim (ö. 1574) [Sultaniye Camii]	veliahd şehzâde, I. Süleyman ve Hürrem Sultan'ın oğlu	hanedan mensubu	mevcut (TM, TE)	imaret hamam (TM, TE); kervansaray (TM)	14,80 m
y. 1561-65	Marmara Ereğlisi	Semiz Ali Paşa (ö. 1565)	veziriazam	Hersekli	yenilenmiş (TM, TE)		sakıflı
y. 1561, ölüm sonrası inşaat	Bolvadin (Afyon)	Rüstem Paşa (ö. 1561)	veziriazam, Mihrümah Sultan'ın kocası	Bosna'dan, Hırvat asıllı	yenilenmiş (TM, TE)		13,87 m
y. 1561-63, ölüm sonrası inşaat	İstanbul, Tahtakale	Rüstem Paşa (ö. 1561)	veziriazam, Mihrümah Sultan'ın kocası	Bosna'dan, Hırvat asıllı	mevcut (TM, TE)		15.20 m
y. 1563-70	İstanbul, Edirnekapı	Mihrümah Sultan (ö. 1568) [Edirnekapı Camii]	I. Süleyman ve Hürrem Sultan'ın kızı, Rüstem Paşa'nın dul karısı	hanedan mensubu	mevcut (TM, TE)	medrese, hamam (TM, TE)	20.25 m
1562-63	İstanbul, Balat	Fernah Kethüda [Balat Camii]	veziriazam Semiz Ali Paşa'nın kethüdası	Hıristiyan asıllı	mevcut (TM, TE)		sakıflı
1562-63	İstanbul, Yenikapı	Odabaşı Behruz Agha (ö. 1562-63)	sarayda hasodabaşı	Hıristiyan asıllı	yenilenmiş (TM, TE)	hamam (namevcut: TM, TE)	sakıflı
y. 1562-63 (vakfiyesi 1563 tarihli)	İstanbul, Kadırgaşmesi (Fatih)	bina emini Sinan Ağa	veziriazam İbrahim Paşa'nın azatlı kölesi, 1553-59'da Süleymaniye'nin bina emini	Hıristiyan asıllı	mevcut (TM, TE)		sakıflı
1562-63	Erzurum	Lala Mustafa Paşa (ö. 1580)	Şehzâde Selim'in eski lalası, beylerbeyi	Bosna'dan, Sırp asıllı	mevcut (TM, TE)		10,56 m
1563-69/70	Lüleburgaz	Sokollu Mehmed Paşa (ö. 1579)	veziriazam, İsmihan Sultan'ın kocası	Bosna'dan, Sırp asıllı	mevcut (TM, TE)	imaret (namevcut: TM, TE) kervansaray namevcut: TE); medrese (TM)	12,50 m
y. 1565-73	İstanbul, Kasımpaşa	Piyale Mehmed Paşa (ö. 1578) [Tersane Camii]	kapudan paşa ve vezir, Gevherhan Sultan'ın kocası	Macaristan'dan, Hırvat asıllı	mevcut(TM)		her birkubbe 8,90m
1565-66	Ankara	Cenâbî Ahmed Paşa (ö. 1561) [Kurşunlu Camii]	beylerbeyi	doğuştan Müslüman	mevcut (TM, TE)		14,40m
y. 1565-69/70	Isparta	Fırdevs Bey (ö. 1571)	sancakbeyi	doğuştan Müslüman	mevcut (TM, TE)		12,38 m
y.1565-1572/73	Diyarbakır	Behram Paşa (ö. 1585)	beylerbeyi	doğuştan Müslüman	mevcut (TM)		15,90 m

TARİH	MEVKİ	İSİM	BÂNİNİN RÜTBESİ	BÂNİNİN KÖKENİ	TM VE TE'DEKİ CAMİLERİN DURUMU	TM VE TE'DE ZİKREDİLEN MÜŞTEMİLÂT	KUBBE ÇAPI
y. 1566-70	Kütahya	Lala (Tütünsüz) Hüseyin Paşa (ö. 1572-73)	Şehzâde Selim'in eski lalası, beylerbeyi	Arnavutluk'tan, Hıristiyan asıllı	mevcut (TM, TE)		12,46 m
y. 1566-78	Budin	Sokollu [Mahmud] Mustafa Paşa (ö. 1578)	Sokollu Mehmed Paşa'nın yeğeni, beylerbeyi	Bosna'dan, Sırp asıllı	namevcut (TM, TE)	türbe (namevcut: TM)	kubbe çapı bilinmiyor
y. 1566/67-1570	Trikkala	Osmanşah Bey (ö. 1569)	sancakbeyi, bir hanım sultan ve İskender Paşa'nın oğlu, I. Süleyman'ın yeğeni	hanedan mensubu	mevcut (TM, TE)		17,98 m
1567-68 (1587-88, türbe)	Van	Köse Hüsrev Paşa (ö. 1587) [Kurşunlu Camii]	beylerbeyi	Hıristiyan asıllı	mevcut (TM)	medrese (namevcut: TM)	14.84m
y. 1567-68, ölüm sonrası inşaat	İstanbul, Üsküdar	Mevlana Ensarî Ahmed Efendi (ö. 1567-68) [Mevlana Efendi Camii]	Kazasker	doğuştan Müslüman	yeniden yapılmış (TM)		sekizgen
y. 1567/68-1571/72 (1574, zaviye)	İstanbul, Kadırgalimanı (Kadırga)	İsmihan Sultan (ö. 1585), [Sokollu Mehmed Paşa Camii]	II. Selim ve Nurbanu Sultan kızı; veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'nın karısı	cami hanedan mensubu hanım sultanın, müştemilât kocasının	mevcut (TM, TE)	Sokollu'nun medresesi (TM, TE), Sokollu'oun zaviyesi (TM)	13 m
y. 1567-74	Payas (Halep yakınında)	Sokollu Mehmed Paşa (ö. 1579)	veziriazam, İsmihan Sultan'ın kocası	Bosna'dan, Sırp asıllı	mevcut (TM)	imaret, kervansaray (TM)	yakl. 8 m
1568-74	Edirne	II. Selim (h. 1566-74) [Selimiye Camii]	padişah, I. Süleyman ve Hürrem Sultan'ın oğlu	hanedan mensubu	mevcut (TM, TE)	medrese, dârülhadis (TM, TE), dârülkurra (TM)	31.22 m
y. 1569-74	Edirne	Defterdar Mustafa Çelebi	defterdar	bilinmiyor	mevcut (TM, TE)		yeni kubbe, yakl. 12 m
y. 1569-75, ölüm sonrası (1585-86, avlu ve revak)	Babaeski	Semiz Ali Paşa (ö. 1565)	veziriazam	Hersekli	mevcut (TM, TE)	medrese (namevcut: TM, TE)	14 m
1571-83 (1584-85/86, caminin ölüm sonrası genişletilmesi)	İstanbul, Üsküdar	Nurbanu Sultan (ö. 1583) [Atik Valide Camii]	II. Selim'in karısı (Hasseki Sultan), III. Murad'ın annesi (Valide Sultan)	Venedikli, muhtemelen Korfu'dan	mevcut (TM, TE)	medrese, dârülkurra, imaret, dârüşşifa (TM, TE); zaviye, kervansaray (TM); hamam (TM, TE)	12,70 m
y. 1570-84	İstanbul, Fındıklı	Molla Çelebi (ö. 1590, Mehmed Vusulî Efendi) [Fındıklı Camii]	Emekli kazasker	Müslüman asıllı	mevcut (TM, TE)	hamam (namevcut: TM, TE)	11,80 m
1570-71	Bağdad	Murad Paşa	beylerbeyi	bilinmiyor	yenilenmiş (TM)		bilinmiyor
1572-79/80 ölüm sonrası inşaat	İzmit	Pertev Mehmed Paşa (ö. 1572) [Yeniçeriye Camii]	mazul vezir	Arnavutluk'tan, Hıristiyan asıllı	mevcut (TM, TE)		16,39 m
1573-77, ölüm sonrası inşaat	Havsa (Hafsa)	Sokollu Kasım Bey [Paşa] (ö. 1572)	sancakbeyi, eski beylerbeyi, Sokollu Mehmed Paşa'nın oğlu	doğuştan Müslüman	yeni kubbeli ve revaksız olarak mevcut (TM, TE)	imaret, kervansaray (namevcut: TM, TE); hamam (TM, TE)	yakl. 13 m
y. 1573-77/78	İstanbul, Azapkapı	Sokollu Mehmed Paşa (ö. 1579) [Azapkapı Camii]	veziriazam, İsmihan Sultan'ın kocası	Bosna'dan, Sırp asıllı	mevcut (TM, TE)	hamam (TM, TE)	11,60 m
y. 1575-88, ölüm sonrası inşaat	Çatalca	Ferhad Paşa (ö. 1575)	emekli vezir, Hürmaşah Hatun'un kocası	Macaristan'dan, Hıristiyan asıllı	mevcut (TM, TE)		9,20 m
y. 1576-85/86	Kayseri	Hacı (Doğancı) Ahmed Paşa (ö. 1587-88) [Kurşunlu Camii]	padişah muallîbi ve emekli beylerbeyi	doğuştan Müslüman. Kızıl Ahmedli (İdfendiyeroğlu) hanedanından	mevcut (TM, TE)		12,30 m
1577-90, ölüm sonrası inşaat	İstanbul, Eyüp	Şahsultan (ö. 1577) ve Zal Mahmud Paşa (ö. 1577) [Zal Paşa Camii]	II. Selim ve Nurbanu Sultan'ın kızı, Zal Mahmud Paşa'nın karısı	hanım sultan ve Bosna'dan, Hıristiyan asıllı kocasının hayrın	mevcut (TM, TE)	türbe (TM, TE), çifte medrese (TM)	12,40 m
1578-80/81	İstanbul, Tophane	Kılıç Ali Paşa (ö. 1587) [Tophane Camii]	kaptudan paşa	İtalya, Calabria'dan, Hıristiyan asıllı	mevcut (TM, TE)	türbe, hamam (TM, TE)	12,70 m
1580-81	İstanbul, Üsküdar	Şemsî Ahmed Paşa (ö. 1580-81)	padişah muallîbi, emekli beylerbeyi	hanedan mensubu, bir hanım sultan ile Kızıl Ahmedli Mirza Mehmed Bey'in oğlu	mevcut (TM, TE)	türbe, medrese (TM, TE); zaviye (namevcut: TM)	8,20 m
1583-86/87 (1590 külliye)	Manisa	III. Murad (h. 1574-95)w [Muradiye Camii]	padişah, II. Selim ve Nurbanu Sultan'ın oğlu	hanedan mensubu	mevcut (TM, TE)	imaret (TM, TE)	10,60 m
1584-85	İstanbul, Çarşamba	Mehmed Ağa (ö. 1590)	baş kapıağa (dârüssaade ağası)	Habeşistan'dan gelme	mevcut (TM)	türbe (TM)	11,80 m
1584-85/86 (1587, türbe)	İstanbul, Yenibahçe	Mesih Paşa (ö. 1589)	vezir ve veziriazam	Bosna'dan, Hıristiyan asıllı	mevcut (TM)	türbe (TM)	12,80 m
1584/85-1588/89	İstanbul, Karagümrük	Nişancı Mehmed Paşa (ö. 1594)	vezir ve nişancı	doğuştan Müslüman	mevcut (TM)	türbe (TM)	14,20 m
1585	İstanbul, Yedikule	Kasap Ustası Hacı Evhad (ö. 1585)	kasap ustası	bilinmiyor	mevcut (TE)		sekizgen
1585-86	İstanbul, Koca Mustafapaşa	Bezirgânbaşı Hacı Hüsrev [Ramazan Efendi Camii]	Eski Bedesten tezkûdası	bilinmiyor	mevcut (TM, TE)		sekizgen
y. 1587-91	Diyarbakır	Melek (Melik) Ahmed Paşa (ö. 1591)	mültezim ve emekli beylerbeyi	doğuştan Müslüman	mevcut (TM)		11,49 m

OTOBİYOGRAFİLERDE ZİKREDİLEN SİNAN'IN MİMARBAŞILIĞINDAN (1539) ÖNCEKİ DÖNEME AİT CAMİLER

Sultan I. Selim Camii (h. 1512-20), İstanbul, ölümünden sonra oğlu I. Süleyman tarafından inşa edildi (1520/21-1527/28), mevcut (TM)

Vezir Çoban Mustafa Paşa Camii, Gebze, 1523-24, mevcut (TM, TE)

Emir Buhari Camii, İstanbul'da Edirnekapı dışında (şimdi Otakçılar), I. Süleyman tarafından Nakşibendi şeyhi Emir Ahmed Buhari'nin damadı, Şeyh Mahmud Çelebi için yaptırıldı (ö. 1531-32), vakfiyesi 1530 tarihli, namevcut (TM, TE)

Şeyh Abdülkadir Geylani Camii, Bağdad, I. Süleyman tarafından 1534-35'te yaptırıldı, sonradan tümüyle yeniden inşa edildi (TM)

Ebu Hanife Camii, Bağdad, I. Süleyman tarafından 1534-35'te yaptırıldı, sonradan tümüyle yeniden inşa edildi (TM)

Vezir Güzelce Kasım Paşa, İstanbul'da Kasımpaşa'da, 1533-34, sonradan tümüyle yeniden inşa edildi (TM, TE)

TM'DE ÜSTLERİ ÇİZİLEN CAMİLER, BİLİNMEYEN VEYA TARİHSİZ CAMİLER, MESCİD BAŞLIĞI ALTINDA ZİKREDİLEN CAMİLER

Van Kalesi Camii, I. Süleyman tarafından yenilendi, y. 1534, mevcut (TM'de üstü çizili)

Gulanbar (Şehrizor) Kalesi Camii, I. Süleyman tarafından inşa edildi, y. 1561/62-1563/64, namevcut (TM'de üstü çizili)

II. Bayezid'in kızının camii, İstanbul'da Yenibahçe'de, tarihi ve yapısı bilinmiyor (TM, TE)

Çerkes Osman Paşa Camii (ö. 1553), Kayseri, tarihi ve yapısı bilinmiyor (TM, TE)

Sofu Mehmed Paşa Camii, Diyarbakır, tarihi ve yapısı bilinmiyor (TM)

Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii, Konya Ereğlisi, tarihi ve yapısı bilinmiyor (TM)

Memi Kethüda Camii (Eski Saray'ın bezirgânbaşı), Sivas yakınında Ulaş, tarihi ve yapısı bilinmiyor (TM, TE)

(Maktul) Ayas Paşa Camii (ö. 1559-60), Basra, muhtemelen 1545-46'da Bağdad beylerbeyi olarak yaptığı muzaffer Basra seferi anısına inşa edildi, bilinmiyor (TM)

Mehmed Bey (Rüstem Paşa'nın kethüdası) Camii, İzmit, tarihi bilinmiyor, tümüyle yeniden inşa edildi (şimdiki Fevziye Camii) (TM, TE)

Mehmed Bey (Rüstem Paşa'nın kethüdası) Camii, Trikkala'da, tarihi ve yapısı bilinmiyor (muhtemelen bir kâtib hatası, sadece birkaç bileşik TE/TB yazmasında zikredilir)

Mustafa Paşa Camii, Bolu, tarihi ve yapısı bilinmiyor (muhtemelen TE'de bir kâtib hatası, Bolu yakınındaki Dibek'teki Rüstem Paşa'nın camii kastedilmiş olabilir)

Defterdar Abdüsselam Çelebi (ö. 1526-27) Camii, İzmit, mescidden camiye dönüştürülen, tarihi bilinmiyor, tümüyle yeniden inşa edildi (TM, TE)

Defterdar Süleyman Çelebi (emekli defterdar) Camii, İstanbul'da Üsküblü çeşmesi yakınında (şimdi Cibali), 15. yüzyıl tarihli Çakırağa Mescidi'nden camiye dönüştürüldü, tarihi bilinmiyor, tümüyle yeniden inşa edildi (TM, TE)

Turşucuzade Hüseyin Çelebi Camii, İstanbul'da Kiremitçiler veya Değirmenciler'de (Hasköy), tarihi bilinmiyor, Sinan tarafından yeniden inşa edildi, sonradan tümüyle baştan yapıldı (TM, TE)

Dökmeciler veya Düğmeciler Camii (Dökmecizade veya Düğmecizade Mehmed Bakır Efendi, ö. 1589-90 tarafından inşa edildi), İstanbul'da Eyüp'te, tarihi bilinmiyor, sonradan yenilendi (TM; TE'de ise mescidler arasında sayılır)

Mevlana Hacegizâde Camii (Hocazâde Mustafa Efendi, ö. 1589-90), İstanbul'da Fatih'te, tarihi bilinmiyor, tümüyle yeniden inşa edildi (TM; TE'de ise mescidler arasında sayılır)

Hacı Hatun veya Hamamî Hatun (ö. 1540-41) Camii, bânisi İskender Paşa'nın kızı Mihrişah Hatun, İstanbul'da Samatya'da (Sulumanastır), y. 1527 tarihli ve 1546 tarihli İstanbul vakıfları tahrir defterinde mescid olarak zikredilir, muhtemelen bilinmeyen bir tarihte mescidden camiye dönüştürüldü, nâmevcut (TM, TE)

OTOBİYOGRAFİLERE GÖRE SİNAN TARAFINDAN YENİLENEN CAMİLER

Bali Paşa ve Hüma Hatun Camii (vezir İskender Paşa'nın kızı), İstanbul'da Yenibahçe'de, inşaat kitabesine göre 1504-5'e tarihlenir ve 1546 tarihli İstanbul vakıfları tahrir defterinde zikredilir. Bali Paşa 1566'da ve Hüma Hatun'un 1563 ile 1572'de yeni vakıflar eklediği camiyi muhtemelen Sinan yeniden inşa etti veya tamamladı (TM, TE)

II. Bayezid Camii, İstanbul, 981'de (1573-74) yeni bir kemerle takviye edildi, mevcut (TM)

Ahi Çelebi (ö. 1524) Camii, İstanbul'da Yemiş (İzmir) İskelesi'nde, 1539'da bir yangından sonra yenilendi, mevcut (TM, TE)

Süleyman Subaşı Camii, İstanbul'da Unkapanı'nda, 1569'da bir yangından sonra 1571'de yeniden inşa edildi, mevcut (TM, TE)

İznik'te Eski Cami (Ayasofya), I. Süleyman tarafından bir yangın sonrası 1571'de yenilendi, harap durumdadır (TM, TE)

Mahmud Paşa (ö. 1473-74) Camii, Edirne'de Taşlık'ta, Selimiye Camii'nin inşası sırasında vakıf gelirleriyle yenilendi, y. 1569-7, mevcut (TM, TE)

I. Orhan Camii (Ulucami), Kütahya, bilinmeyen bir tarihte yenilendi (TM, TE)

Selçuklu Sultanı Alaeddin'in camii (Ulucami), Çorum, III. Murad döneminde yenilendi, y. 1574-88 (TM, TE)

Mekke'de Kâbe'nin, altın yağmur oluğu ve ahşap çatısı I. Süleyman adına 958'de (1551) Kahire mimarbaşı Kara Mustafa tarafından yenilendi (TM); II. Selim döneminde başlanan ve III. Murad döneminde tamamlanan Mekke Harem'inin çevresine kubbeli revaklar inşa edildi, 1571-76, mevcut (TM, TE)

EK 2

2.1 BAZI CAMİ KÜLLİYELERİNİN AKÇE OLARAK MALİYETLERİ

I. SELİM, İSTANBUL (1520/21-1527/28)

12.000.000 + veya 200.000 florinden fazla (Lokman, TSK, H. 1524, fol. 280b)

SÜLEYMANİYE, İSTANBUL (1548-59)

54.096.000 külliyenin maliyeti (TSK, H. 1425, fol. 100a)

53.760.180 külliyenin maliyeti (Sâî, 1989, s. 162-63)

53.760.000 külliyenin maliyeti (Saatçi, 1990, s. 58)

53.782.900 külliyenin maliyeti (Âli, Nuruosmaniye, Ms. 3409, fol. 118a)

30.000.000 sadece caminin maliyeti (Lokman, TSK, H. 1524, fol. 284b)

30.360.960 sadece caminin maliyeti (TSK, H. 1425, fol. 100a)

SELİMİYE, EDİRNE (1568-74)

21.930.000 + padişahın iç hazinesinden verilen para (TSA, D. 2336) (bu meblağa II. Selim'in ölümünden sonra yapılan dış avlu ve ticarî yapıların, vakfın artan gelirinden ödenen maliyetleri dâhil değildir)

ŞEHZÂDE MEHMED, İSTANBUL (1543-48)

15.100.000 (Sâî, 1989, s. 146)

15.000.000 (Âli, Nuruosmaniye, Ms. 3409, fol. 4a)

20.000.000 + (Lokman, TSK, H. 1524, fol. 283b)

ŞEHZÂDE CİHANGİR, TOPHANE (1559-60)

733.851 toplam maliyet (TSA, D. 9435)

Masrafların dökümü:

687.240 camiye harcanan (399.830 malzemeler; 287.410 çalışanlara ücretler)

46.611 sıbyan mektebi ve odalara harcanan (17.310 malzemeler; 29.301 çalışanlara ücretler)

SİNAN PAŞA, BEŞİKTAŞ (1554-55/56)

3.273.800 toplam maliyet (VGM, Defter 2113, Kasa 110, tarih: 1557)

Masrafların dökümü:

1.841.398 Beşiktaş'taki cami, medrese, mekteb, 50 dükkân, 41 oda, 1 fırın ve 1 kasap dükkânı

24.246 Beşiktaş'ta bir mescid

263.667 Beşiktaş'ta bir hamam ve ona bitişik 3 dükkân

15.862 Beşiktaş'ta 7 dükkân ve 8 oda

28.430 Beşiktaş'ta bir zaviye

16.385 Tophane'de 4 bitişik oda ile bir katırın çevirdiği değirmen

23.470 Galata'da 5 fevkânî odayla 3 dükkân

23.850 Galata Ulu Camii yakınında 1 fırın, 3 fevkânî oda ve bir katırla çevrilen değirmen

19.849 Galata dışında Kasımpaşa tersânesinde 13 dükkân

94.530 Galata dışında Hasköy'de bir fırın, atla çevrilen bir değirmen, 6 oda, 10 diğer oda, 3 dükkân ve arsaları

75.509 İstanbul'da Yenibahçe'de bir mescid (Sinan Paşa'nın Beşiktaş'taki camisine yer açmak için yıktırılan mescidin yerine yapılan)

215.201 İstanbul'da Karakadı mahallesinde 16 oda ve arsaları

177.378 İstanbul'da Ali Paşa mahallesinde 50 oda ve 5 dükkân

514.025 onarımlar ve personel ücretleri için vakfedilen meblâğ

ŞAHSULTAN VE ZAL MAHMUD PAŞA, EYÜP (1577-90)

7.828.382 toplam maliyet (BA, Evkaf 20/25)

Masrafların dökümü:

5.976.819 cami, 2 medrese, evli çiftler için 24 kiralık oda, 6 dükkân, 6 odalı 1 mum imalâthanesi ve bir suyolu

600.000 türbenin maliyeti

1.251.563 Filibe'de vakfedilen kervansaray ve değirmenlerin maliyeti

ALİ PAŞA, SARAYBOSNA (1558-61)

432.997 toplam maliyet (TSA. D.5481, D.3902)

Masrafların dökümü:

217.932 caminin maliyeti (malzemeler ve vasıfsız işçiler)

176.000 bireylere borçlar (benna ve zenaatkârların ücretleri dâhil)

21.347 Mladina (Mladenovac?) kasabasına inşa edilen bir hamam

13.424 caminin personeli ile Kur'an okuyucuların 1558-61 arası ücretleri

625 Kur'an cüzlerinin yazılmasının ve ciltlerinin maliyeti

3.669 halılar, hasırlar, mumlar, kandiller için zeytinyağı ve vakıf görevlilerinin maaşları

2.2 DİĞER BİNA TİPLERİNİN AKÇE OLARAK MALİYETLERİ

II. BAYEZİD CAMİ KÜLLİYESİNİN SUYOLU, EDİRNE (1490-91)

116.267 (Barkan, 1972-79, 2: 219-22, no. 548a)

KIRKÇEŞME SU DAĞITIM SİSTEMİ, İSTANBUL
(1555-64, 1563'te bir selde yıkılan sukemerlerinin yenilenmesi maliyetiyle birlikte)

40.263.063 sel öncesi masraflar (Sâî, 1989, s. 152; Saatçi, 1990, s. 58)

9.791.144 Mağlova sukemerinin sel sonrası yeniden inşası masrafı (Sâî, 1989, s. 152; Saatçi, 1990, s. 152)

331.325 Turunçluk suyolu maliyeti (Saatçi, 1990, s. 152)

40.203.060 sel öncesi masraflar (Âli, Nuruosmaniye, Ms. 3409, fol. 118b)

50.054.207 sel sonrası onarımlar dâhil toplam masraflar (*a.g.e.*, fol. 118b)

41.460.000 sel sonrası masraflar (Lokman, TSK, H. 1524, fol. 286b)

48.096.000 onarımlar dâhil masrafların toplamı (*a.g.e.*, fol. 286b)

BÜYÜKÇEKMECE KÖPRÜSÜ (1565-67; 1567-68'de eklenen müştemilâtla birlikte)

11.450.000 köprünün maliyeti (Âli, Nuruosmaniye, Ms. 3409, fol. 118b)

11.967.331 müştemilâtıyla birlikte köprünün maliyeti (Saatçi, 1990, s. 92)

Masrafların dökümü:

10.923.852 köprünün maliyeti, Süleymaniye Camii'nden nakledilen iskele kerestelerinin yeniden kullanımı haricinde

500.000+ sel sonrasında taş ayaklardan birinin ve taş payandaların yeniden inşası

427.197 komşu kervansarayın (1562-68 arasında inşa edilen) maliyeti, kereste ve kurşun hariç

116.749 Sokollu Mehmed Paşa'nın vakfettiği mescid, iki tabhane, sekiz dükkân ve bir fırının maliyetleri

HÜRREM SULTAN'IN AVRATPAZARI'NDAKİ İMARETİ, İSTANBUL (1540)

1.579.085 bir mutfak, kiler, fırın, anbar ve Aksaray'a uzanan suyolundan oluşan imaretin toplam maliyeti (TSA, D. 3904)

Masrafların dökümü:

1.377.485 imaretin maliyeti

201.600 arsa, vakfedilen evler ve dükkânlar dâhil muhtelif maliyetler

I. SÜLEYMAN'IN MEKKE HAREMİNDEKİ MEDRESESİ (1564-65)

3.000.000 dört Sünnî mezhebe adanan, her biri on altı odalı ve bir dershaneli dört bölümlü medresenin toplam maliyeti (BA, MAD. 7, s. 314, no. 899, tarih: 975/1567-68)

EDİRNE'DEKİ II. BAYEZİD CAMİ KÜLLİYESİNİN HAMAMI (1491-92)

448.000 (Barkan, 1972-79, 2: 215-19, no. 548)

KOCA SİNAN PAŞA'NIN LARENDE'DEKİ HAMAMI (1575)

220.000 (TSA, E. SP. 153B)

II. BAYEZİD'İN TOPKAPI SARAYI'NDA BİR KASRI (1488)

58.836 anbar-ı âmireden ve sarayın iç hazinesinden verilen kurşun, bakır, perdeler, altın ve lapis lazuli (laciverd) ile 4.000 akçe olarak hesaplanan maaşlı saray nakkaşlarının ücretleri hariç (TSA, D. 10587)

II. BAYEZİD'İN EDİRNE SARAYI'NDAKİ YIKILAN KÖŞKÜNÜN YENİDEN İNŞASI İÇİN ÜÇ MALİYET TAHMİNİ (1573)

70.000 kereste çerçeveli derzli duvarlar ve sade tavanla birlikte

80.000 taş duvarlar ve sade tavanla birlikte

100.000 taş duvarlar ve nakışlı bezemeli tavanla birlikte (BA, KK. 67, fol. 508b)

İSTANBUL'UN ASYA YAKASINDA HARMANKAYA'DA İZNİK ÇİNİLİ HÜNKÂR KASRI (1562-63)

276.830 (TSA, D.6464)

İSTANBUL'DA YEŞİLKÖY'DEKİ MERHUM İSKENDER PAŞA BAHÇESİNDE İZNİK ÇİNİLİ BİR HÜNKÂR KASRI (1564-65)

327.420 toplam maliyet (TSA, D. 10131)

Masrafların dökümü:

220.549 sadece kasrın maliyeti (106.841 malzemeler, 113.708 ücretler)

106.871 bahçe, suyolları ve müştemilâtın maliyeti

TOPKAPI SARAYI'NDA İZNİK ÇİNİLİ YALI KASRI (1591-92)

3.624.583 + (1593'de satın alınan ve kasrın maliyetini yaklaşık 3.700.000 akçeye çıkaran İznik çinileri hariç) (BA, MAD. 750; Barkan, 1972-79 içinde, 2: 266-75 yayınlanmıştır; İznik çinilerinin ek maliyetleri, TSA içinde, SP. 77)

EK 3
SİNAN OTOBİYOGRAFİLERİNDE SINIFLANDIRILAN BİNA TİPLERİ

I.
Adsız Risāle ve Risāletü'l-Miʿmâriyye:

1. *cāmiʿler;* 2. *mesācidler;* 3. *medārisler;* 4.ʿ*imāretler;* 5. *dārü'ş-şifāʾ* (hastaneler); 6. *ṣuyolı kemerleri;* 7. *cisrler* (köprüler); 8. *sarāylar;* 9. *karbānsarāylar;* 10. *maḫāzinler* (mahzenler); 11. *ḥammāmlar.*

II.
Tuḥfetü'l-Miʿmārīn (Eklenen bina tipi: Bahçe kasırları ve köşkleri):

1 . *cevāmiʿ;* 2. *mesācid* ve *maʿābid* (mescidler ve mabedler); 3. *medāris ve dārü'l-ḥadīs* ve *dārü'l-ḳurrāʾ* (medreseler, hadis medreseleri ve Kur'an okuma okulları); 4.ʿ*imārāt;* 5. *dārü'ş-şifāʾ;* 6. *sarāylar;* 7. *ṣuyolı kemerleri;* 8. *cisrler;* 9. *bāġçelerdeki ḳaṣr ve köşk;* 10. *ḥammāmlar;* 11. *maḫzenler;* 12. *kervānsarāylar ve bürkeler ve ribātü'l-ḫayl* (kervansaraylar, sarnıçlar ve ahırlar).

III.
Tezkiretü'l-Ebniyye (Eklenen bina tipi: Kur'an okuma okulları ve türbeler. Atlanan bina tipi: Bahçe kasırları ve köşkleri. Bazı TE yazmaları türbeleri ayrı bir kategori olarak sınıflandırır ve dolayısıyla on iki bina tipi içerir):

1. *cevāmiʿ-i şerīfe;* 2. *mesācid ve maʿābid;* 3. *medāris;* 4. *dārü'l-ḳurrāʾ ve türbeler;* 5. ʿ*imāretler;* 6. . *dārü'ş-şifāʾlar;* 7. *ṣuyolları kemerleri;* 8. *cisrler;* 9. *karbānsarāylar;* 10. *sarāylar;* 11. *maḫzenler;* 12. *ḥammāmlar.*

EK 4
4.1: II. BAYEZİD'İN 1503-12 TARİHLİ İNAM DEFTERİNDE ÖDÜLLENDİRİLEN HASSA MİMARLARI (Meriç, 1958)

Yakubşah b. Sultanşah, mimar

(Oğlu) Hüdaverdi b.Yakubşah, mimar

Yusuf b. Papas, mimar

Ali b. Abdullah, mimar

(Oğlu) Hamza

Hızır Bali b. Murad Halife, mimar

Mahmud, mimar

Derviş Ali, mimar

İlyas Sinan, mimar

Şeyhî, mimar

4.2: ACEM ALİSİ LÂKABLI MİMARBAŞI ALAÜDDİN'İN DÖNEMİNDE HASSA MİMARLARI VE GÜNLÜK MAAŞLARI

(X işareti, tablonun üstünde zikredilen arşiv belgelerinde, Sinan mimarbaşı olmadan önce, 1523-1537 tarihleri arasında adı geçen mimarlar ile gündelik maaşlarını belirtiyor)

	TSA, D. 10141, 1523-25/26	TSA, D. 9706/2, 1525-26	TSA, D. 7843, 1526-28	BA. DKRZ.33118, 1534	BA. MAD. 559, 1536	BA, MAD. 559, 1536-37
Alaüddin ser-mimarân, 45 akçe	X	X	X	maaş artışı: 55 akçe	X	X
Mahmud mimar, 22 akçe	X	X				
Bali mimar, 21 akçe	X	X				
Hüdaverdi mimar, 18 akçe	X	X				
Şeyhî mimar, 13 akçe	X	X				
Derviş Ali mimar, 11 akçe	X	X	X			
İbrahim b. Murad Halife, 8 akçe	X	X	X			
Mustafa b. Şücâ, 7 akçe	X	X	X			
Hızır mimar, 7 akçe	X	X	X	X		
Seydî mimar, 7 akçe	X	X	X	X		
Yusuf mimar, 9 akçe	X	X	X	X		
Ali Eflak, 9 akçe	X	X	X	X		
Ali b. Süleyman mimar, 8 akçe	X	X	X	X		
İshak kiremidî, 8 akçe	X	X	X	X		
Süleyman mimar, 13 akçe	X	X	X	X	X	
Alaüddin [Balatî] mimar, 12 akçe	X	X	X	X	maaş artışı: 13 akçe	X
Ali neccar, 23 akçe	X	X	X	X	X	X
Ali Kuçek, 8 akçe	X	X	X	X	X	X
Yusuf Bosna mimar, 14 akçe			X	X	X	X
Dimitri veled-i Todoros, 20 akçe				X	X	X
Françesko kapudan-ı Portukal, 50 akçe				X	X	maaş artışı: 60 akçe
Anton zimmî mimar, 12 akçe						X
Hayrüddin mermerî, mimar, 13 akçe						X

4.3: SİNAN'IN MİMARBAŞILIĞI DÖNEMİNDE, 1548-49'DA HASSA MİMARLARI VE GÜNLÜK MAAŞLARI (BA, MAD.7118)

Sinan ser-mimarân, 55 akçe

Hayrüddin mermerî [mermerci], 15 akçe

Kasım mermerî [mermerci], 8 akçe

Rüstem mimar, 12 akçe

Emin mimar, 33 akçe

Hidayet mimar, 23 akçe

Anton zimmî [gayrimüslim] mimar, 18 akçe

Simo zimmî [gayrimüslim] mimar, 10 akçe

Yorgi zimmî [gayrimüslim] mimar, 8 akçe

4.4: SİNAN'IN MİMARBAŞILIĞI DÖNEMİNDE BAZI BELGELERDE ZİKREDİLEN MİMARLAR

4.4(I). Sinan'ın Vakfiyesini (y. 1583-85) İmzalayan Hassa Mimarlarının İmza Sırasına Göre Listesi

Mimar Mehmed Subaşı: 1552-53'te Süleymaniye Külliyesi'nin suyolu için yeni bir isale hattının tahmin raporunu hazırladı.[1] 1560-63 yılları arasında Şehzâde Selim'in Karapınar'daki cami külliyesine, temelinin atılmasından tamamlanmasına değin hizmet eden "hassa mimarlarından Mimar Mehmed" muhtemelen aynı kişidir. 6.000 akçelik tımar geliri bu nedenle 20 Aralık 1563'te 15.000 akçeye yükseltilmiştir. Halebli Mimar Cemalüddin'in yürüttüğü inşaata nezâret etmek üzere İstanbul'dan gönderilen bu hassa mimarının, Sinan'ın diğer gözde yardımcılarından Mimar Mehmed Çavuş olması ihtimali de vardır (bkz. **Ek 4: 4/2**).[2] 1573'te İstanbul kaldırımlarının onarımına nezâret etti.[3] Aynı yıl Ayasofya Camii'nin ahşap minaresinin yerine bir tuğla minare yapılması ve mabedin payandalarının takviye edilmesiyle görevlendirildi.[4] 1582'de Sakarya Irmağı'nı İzmit Körfezi'ne bağlayan bir kanal projesi için araziyi yerinde tetkik ederek tahmin raporu hazırlamak üzere, Sinan'ın başkanlığı altındaki heyete katılanlar arasında en başta zikredildi.[5] 1584'te Mekke'ye giden Sinan tarafından, payitahtta kendisinin yerine mimarbaşı kaymakamı olarak seçilmesi önerisini Sultan Süleyman onayladı.[6] 1586'da Mimar Mahmud'un ölümü üzerine, planı mimarbaşı Sinan tarafından hazırlanmış olan Muradiye Camii'ni tamamlamak üzere 30 akçe gündelik maaşı olan Mimar Mehmed Manisa'ya gönderildi.[7] 1604-5 tarihli mimarlar cemaati listelerinin başında, gündelik 37 akçe maaşla yer alan Mehmed b. Abdullah ile muhtemelen aynı kişidir. Bu mimar 1605'te vefat etti.[8]

Mimar Mahmud Halife (ö. 1586): 1577'de bir depremin ardından Balıkesir'deki Zağanos Paşa ve Yıldırım Bayezid camilerini onardı; 1583'ten 1586'daki ölümüne dek, Sinan'ın tasarladığı plana göre Manisa'daki Muradiye Camii'ni inşa etti. Vefat ettiğinde 8 akçelik yevmiyesi vardı.[9]

Mimar İsmail b. Abdullah: 1582 ile 1588 arasında "İsmail Çavuş" suyolu nazırlığı yaptı.[10] 1590'larda müteferrikalardan hassa mimarı İsmail suyolcusu ve hassa mimarı olarak hizmet etti.[11] 1595'te mimarbaşı Davud tarafından, Macaristan seferine gönderilen bennâ, neccâr, suyolcularının ve diğer zenaatkârların başı olarak tayin edildi.[12]

Mimar Süleyman b. Abdullah: 1582'de Sakarya Irmağı'nı İzmit Körfezi'ne bağlayan bir kanal projesi için, yerinde araştırma yapan Sinan'ın başkanlık ettiği heyette yer aldı.[13] 1584'te Ferhad Paşa'nın komutasındaki İran seferine eşlik eden hassa mimarları grubuyla birlikte gönderilen bennalar ve neccârların kethüdalığına atandı. 1604-6 yılları arasındaki mimarlar cemaati listelerinde 11 akçe almaktadır.[14] 1604 ilâ 1606 tarihli mimarlar cemaati listelerinde beşinci sırada adı geçen, 11 akçe yevmiyeli Süleyman b. Abdullah ile aynı kişi olup olmadığı belli değildir.[15]

Mimar Mustafa b. Abdullah (ö. 1586): Mimar Sinan'ın tavsiyesiyle gündelik maaşı önce altı, sonra sefer mimarı Rüstem'in 1556'da ölmesiyle 10 akçeye yükseltilen, 3 akçe maaşlı bir mermerci idi.[16] 1561'de hassa mimarı Kasım'ın ölümü üzerine maaşı yine arttırıldı.[17] 1573'te Zeyrek Camii ve Kalenderhane'deki (Eski İmaret) onarımlar için bir tahmin raporu hazırladı. 1583'te "mermerden gelen Mustafa gündelik 9 akçe" ile Ferhat Paşa ordusuyla İran seferine gönderildi ve 1586'da vefat etti.[18]

Mimar Hızır b. Abdullah: 1552'de Süleymaniye Camii inşaatı için mermer sütun aramak üzere Mut'a gönderildi. 1579-92 arasında suyolcusu idi, 1592'de suyolcular bölükbaşısı olarak adı geçer.[19]

Mimar Ahmed b. Abdullah: 1572'de sözü edilen Ayasofya Camii'nin onarım mimarı olması mümkündür.[20]

Mimar Mehmed b. Abdullah: Hassa mimarları ocağına kayıtlı birkaç Mehmed'den hangisi olduğu belli değildir. Bir ihtimal, 1597'de ölmesi üzerine yevmiyesinin 8 akçesi Maksud'a verilen Mehmed'dir.[21]

Mimar Ferruh b. Adbullah: Faaliyetleri bilinmiyor.

Mimar Mehmed b. Veys (Üveyis): Mimarbaşı Sinan'ın Yenibahçe'deki vakfı ile konutunun mahallesinde ikamet ediyordu. 1600-1604 yılları arasında İstanbul'da bazı evkaf müştemilâtının keşfini ve onarımını yapmıştır.[22]

4.4 (II). Arşiv Belgelerinde Adı Geçen Diğer Hassa Mimarları ve Şehir Mimarları (Alfabetik Sırayla)[23]

Mimar Ali bin İlyas: 1550'de Süleymaniye Camii'ne uygun mermer sütunlar bulması için Alanya'ya gönderildi.[24] 1552'de Edirne'ye gönderilerek, orada yanan ahşap dükkânların İstanbul'da belirlenen yeni inşaat kodlarına uygun olarak tuğladan inşasına nezâret etmekle görevlendirildi. Edirne'de Halil Paşa Hanı'nın tamirat keşfini yaptı.[25] 1552'de mimarbaşı Sinan namına, diğer bir mimarla birlikte İstanbul'da eski bir evin yerine yaptırılacak olan bir evin tahmin raporunu hazırladı.[26] 1553'te Süleymaniye için acilen gereken muazzam kırmızı granit sütunları Baalbek'ten en yakın limana nakletmesi için gönderildi.[27]

Mimar Cemalüddin (Haleb): 1560'ta Haleb kadısına gönderilen ferman, Şehzâde Selim'in Karapınar'da yaptıracağı mescid, kervansaray ve hamam için görevlendirilen Mimar Cemalüddin'in Haleb'den gönderilmesini emretti.[28]

Mimar Davud b. Abdullah Çavuş: 1565'de suyolu nâzırlığı rütbesinin yaratılmasından önce, 1563 ve 1565 yılları arasında suyolcular başı olarak hizmet etti.[29] 1575-77, 1577-82 ve 1587-88'de dergâh-ı muallâ çavuşu olarak üç kez suyolu nâzırlığına atandı. 1577'de Davud Çavuş hakkında önemli kişilere para ve hediye karşılığı su verdiği için yapılan şikâyetler üzerine bir soruşturma açıldı;[30] 1579-81'de Divanyolu'nda darüssaade ağası Mehmed Ağa için üzerinde fevkânî sıbyan mektebi içeren bir sebil inşa etti.[31] 1582'de Sakarya Irmağı'nı İzmit Körfezi'ne bağlayan bir kanal yapımı projesi için, Sinan'ın başkanlığında yerinde araştırma yapan kurulda yer aldı.[32] 1583'te Mimar Sinan'a yazılan bir hükümde, Ferhad Paşa kumandasındaki İran seferine gitmek için tayin edilen hassa mimarları ve bennâların başına eski suyolu nâzırı Davud Çavuş'un atanması emredildi.[33] 1584'te eski suyolu nâzırı Davud Çavuş İstanbul kaldırımcılar nâzırı ve kaldırımcılar arasındaki anlaşmazlığı gidermekle görevlendirildi.[34] 1584'te III. Murad için Topkapı Sarayı'na gelen suların "kârnâmesini" çizdi.[35] 1584-86 yılları arasında darüssaade ağası Mehmed Ağa'nın Beğceğiz mahallesindeki (Çarşamba) cami külliyesinin arsasında evlerin satın alınışını belgeleyen hüccetlerde "mimar" olarak şahitler arasında adı geçer, ayrıca cami avlusunun kapısındaki inşa kitâbesinde de bu yapının mimarı olduğu belirtilmiştir.[36] 1585'te tamamlanan Süleymaniye suyolları onarımının toplu masraflarını teftiş ederek bir tahmin raporu hazırlaması emredildi.[37] 1585'te Topkapı Sarayı'nın harem dairesinde bir hamam ve hünkâr sofası inşa etti.[38] 1586-87'de inşa edilen Topkapı Sarayı'ndaki Zülüflü Baltacılar Koğuşu'nun inşaat kitâbesinde adı mimar olarak geçmektedir.[39] 1588 yılından 1598'de veba salgınından vefat edene kadar, kayd-ı hayat şartıyla mimarbaşı olarak Sinan'ın yerini aldı.[40]

Mimar Ferhad b. Abdullah: 1550'lerde Süleymaniye Camii'nin şadırvan avlusunun kuzeyindeki anıtsal taç kapıyı inşa eden Üstad Ferhad olması mümkündür.[41] 1561'de 2 akçe yevmiye ile mimarlığa atandı.[42] 1559'da merhum beylerbeyi Ali Paşa'nın, inşaat kitâbesi 1560-61 tarihini veren ve ölümünden sonra inşa edilen camisinin yapımı için Saraybosna'ya gönderildi.[43] 1561'de Sinan'ın tavsiyesiyle maaşı arttırıldı.[44]

Mimar Hayrüddin Mermerî: 1536-37 ve 1548-49 tarihli mimar listelerinde mermerci olarak zikrediliyor (bkz. yukarıda **Ek. 4: 2** ve **4.3**); 1563-64'te Ankara yakınındaki Ayaş'ta sarayın kızlar ağası için bir hamam inşa etti.[45] 1564'te "*pîr kimesne*" olarak tanımlanan Mimar Hayrüddin, İstanbul'da bir kilisenin durumunu inceleyen kurulda yer aldı. Yapının yalnızca bir duvarının eski olduğuna karar verdiğinden dolayı kilise yıktırıldı.[46]

Mimar Hayrüddin (Hersek): 1557 ve 1566 arasında Hersek sancağındaki Mostar Köprüsü'nü inşa etti. 1568'de Hersek sancakbeyinin talebi üzerine, Mostar'daki köprü bitince Hayrüddin'in Hersek'teki Makarska kalesinin mimarı olarak görevlendirilmesi için mimarbaşı Sinan'a ferman yazıldı.[47]

Mimar Hüseyin Çavuş: 1582'de Eyüp'teki Zal Mahmud Paşa Medresesi'nin inşasına tayin edildi.[48] 1584'te Selimiye Camii'nin yıldırımdan hasar gören minaresini onarmak üzere Edirne'ye gönderildi. 1588 ve 1593 arasında mimarbaşı Davud'un döneminde aynı caminin vakfına gelir getiren arastayı ve ticarî yapıları inşa etti.[49]

Mimar Usta Hidayet: 1548-49 tarihli listede yer alıyor (bkz. yukarıda **Ek 4: 3**). 1553 tarihli müşaherehoran (aylık maaşlılar) defterinde adı geçiyor; 1557'de yeni kaldırımların yapımına nezâret etmesi için Edirne'ye gönderildi.[50]

Mimar Kasım b. Abdullah (ö. 1561): 1548-49 tarihli mimarlar cemaati listelerinde mermerci olarak zikrediliyor (bkz. yukarıda **Ek 4: 3**).[51] 1544-45'te birkaç kaleyi onarmak ve maliyet hesaplarının tahmin raporunu hazırlamak üzere Mora'ya gönderildi.[52] 1550'de Aydıncık'ta (Cyzikos) Süleymaniye Camii için Sinan'ın saptadığı ölçülere göre mermer kesimine nezâret etti.[53] 1552'de Kilidü'l-Bahr Kalesi'ni (Çanakkale Boğazı'nda) onardı. 1557-58'de Babaeski ve Silivri'de selden zarar gören köprülerin inşaat hesaplarının tahmin raporlarını hazırladı.[54]

Mimar Kiriz Nikola: 1550'lerde Süleymaniye'nin inşası sırasında İzmit'teki bir taşocağına nezâret etti.[55] 1555'te payitahtın Kırkçeşme su dağıtım sisteminin yenilenmesi için bir proje hazırlanmasında Mimar Sinan'a yardım etti.[56] Sultan Süleyman döneminde, belirlenmeyen bir tarihte, Kiriz Nikola ile Mimar Sinan, Sapanca Gölü ve İzmit Körfezi arasında gerçekleşmeyen bir kanal açmakla görevlendirildi.[57]

Mimar Mehmed Çavuş: 1552'de "*Meḥmed Çavuş*" Sultan Süleyman tarafından Sapanca'da veziriazam Rüstem Paşa için bir kervansaray inşa etmekle görevlendirildi.[58] 1566 ve 1568 yılları arasında Sultan Süleyman'ın türbesinin inşasında "*Meḥmed Çavuş*" Mimar Sinan'ın halifesi olarak hizmet etmesi karşılığında dergâh-ı muallâ (saray) çavuşu rütbesine terfi ettirildi.[59] 1571'de Sultan II. Selim tarafından kardeşi Şehzâde Mustafa'nın (ö. 1553) Bursa'daki türbesinin inşaatına mimarbaşı Sinan'ın tavsiyesiyle, Mehmed Çavuş halife olarak tayin edildi.[60] Yapımına 1568'de karar verilen türbe, inşaat kitâbesine göre 1573'te tamamlandı.[61] 1573 ve 1576 arasında, Mimar Mehmed Çavuş, Mekke'deki Arafat suyolunun ve Kâ'be'nin Harem'i çevresindeki kubbeli revakların inşaatına nezâret etti.[62] 1577'de ve 1588 ilâ 1595 yılları arasında İstanbul'da iki kez suyolu nâzırı olarak hizmet etti.[63] 1583'te yedi tane mescidin yakınında Yahudilerin satın aldığı evlerin Müslümanlara satışına nezâret etmek üzere Edirne'ye gönderildi.[64] 1603'te Binbaşızâde olarak bilinen Mimar Mehmed Çavuş'un adı bir belgede geçer.[65]

Mimar Memi Muhyiddin (Horos Memi, Kahire): 1572'de Memi Muhyiddin Mekke'deki Harem-i Şerif etrafına 370 kubbeli revak yapmak üzere Mısır'dan gönderildi. Selânikî onu "çağın mimar ve mühendisi, Mısır'ı koruyan emirlerden Horos Memi" olarak tanımlar.[66]

Mimar Kara Mustafa (Kahire): 1551'de "Mısır'da mimarbaşı olan Kara Mustafa"nın Kâbe'yi onarması, *Tuhfe*'de Mimar Sinan'ın uzaktan denetlediği bir proje olarak zikredilir.[67] 1573'te otuz yerel uzmanla birlikte, Sultan Süleyman'ın vasiyeti uyarınca Mekke'den Cidde'ye bir suyolu yapımı için keşif raporu hazırladı. Bu rapor temelinde, II. Selim, aynı ekibe, sadece birkaç sarnıç yapılması için yeni bir tahmin raporu hazırlamalarını buyurdu.[68]

Mimar Müslihüddin: 1550'lerde Süleymaniye şantiyesinde bir grup acemioğlana nezâret etti.[69] 1553'te muhtemelen Sultan Süleyman'ın Şam'daki cami külliyesinin planlanmasına nezâret etmek üzere o şehre gönderildi.[70] 1570'te vakıf dükkânlar ve evlerin maliyet hesaplarını hazırlamak üzere, Mekke'deki Dâr el-Hayzuran'a bir grup uzmanla birlikte gönderildi.[71] 1574'te İstanbul surunu teftiş ederek, sele yol açan bir su menfezinin genişletilmesini tavsiye etti.[72] 1584'te vefat ettiğinde günde 13 akçe alan Müslihüddin'in maaşı diğer mimarlar arasında paylaştırıldı.[73]

Mimar Rüstem (ö. 1556): 1548-49 tarihli listede yer alıyor (bkz. yukarıda **Ek 4: 3**). 1555'teki İran seferi için sefer mimarlığına atandıktan hemen sonra vefat etti.[74]

Mimar Süleyman b. Süleyman Bey: 1552'de Süleymaniye inşaatı sırasında "*ʿimâret-i ʿâmire miʿmârı olan Süleymân bin Süleymân Beg*", Topkapı Sarayı'nda Cebehâne-i Âmire olarak kullanılan Aya İrini kilisesinden bu cami için gereken mermer sütunlar ile mermerleri zarar vermeden yerlerinden sökmekle görevlendirildi.[75]

Mimar Şaban: 1568'de Silivri'de bir köprü inşa etti.[76] 1573'te Navarin kalesini, bu kalenin planını "Avrupa (Frenk) tarzında" tasarlayan kapudan Kılıç Ali Paşa'nın ismi verilmeyen Frenk mimarıyla birlikte inşa etti.[77] 1583'te Ferhad Paşa ordusuyla birlikte İran seferine gönderildi; tayin hükmünde "ihtiyardır, gündelik 12 akçe" diye not düşüldü.[78]

Mimar Todoros: 1560'ta Sultan Süleyman'ın Şam'daki cami külliyesinin mimarı olan "Todoros nam zimmînin" bu inşaatı tamamladıktan sonra "mîrî akçe ile mimar olması"nı taleb eden Şam beylerbeyinin teklifi kabul edildi.[79]

4.5: 16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA SUYOLU NÂZIRLARI VE MİMARBAŞILARIN GÖREV TARİHLERİ

Müteferrika Hasan (1566-75), suyolu nâzırı

Davud Çavuş (1575-77), suyolu nâzırı olarak ilk görev dönemi

Mehmed Çavuş (1577), suyolu nâzırı olarak ilk görev dönemi

Davud Çavuş (1577-82), suyolu nâzırı olarak ikinci görev dönemi

İsmail Çavuş [Müteferrika] (1582-88), suyolu nâzırı

Davud Çavuş [Müteferrika] (1588), suyolu nâzırı olarak üçüncü görev dönemi; mimarbaşı, 1588-98

Mehmed Çavuş (1588-95), suyolu nâzırı olarak ikinci görev dönemi

Dalgıç Ahmed Çavuş (1595-98), suyolu nâzırı; mimarbaşı, 1598-1606

(Sedefkâr) Mimar Mehmed Ağa (1598-1606) suyolu nâzırı; mimarbaşı, 1606-y. 1622

EKLERİN REFERANSLARI

1 BA, MAD. 55, tarih: 968.

2 Dündar, 2001, s. 168-69'da zikredilir: "*Şehzâde hazretlerinüñ Sultâniyenâm mahallde binâ olunan câmi'-i şeriflerine başşa mi'mârlarından altı binâ nâmına mutaşarrıf mi'mâr Mehmed câmi'-i mezbûruñ ibtidâsından intihâsına degin hizmet eylemegin...*" Dündar'a göre bu mimar, 1573'te payitahttaki kaldırımların onarımına nezâret eden Mimar Mehmed [Subaşı] olmalıdır; *a.g.e.*, s. 169.

3 BA, MD. 21, no.304, s. 126, tarih: 20 L. 980; İstanbul'un kaldırımlarının hassa mimar Mehmed'in (*başşa mi'mârlardan mi'mâr Mehmed*) denetimi altında onarımıyla ilgili fermanı. Ayrıca bkz. MD. 21, no. 318, s. 131, tarih: 20 L. 980; bu ferman hassa mimarı Mehmed'in denetiminde vakıf dükkânlarının önlerindeki kaldırımların onarımıyla ilgilidir.
BA, MD. 21, no.615 ve no. 654, s. 258 ve 276, tarih: 16 Z. 980; Ayasofya vakfının mütevellisine ve "*başşa mi'mârlardan mi'mâr üstâd Mehmed*"e gönderilen fermanlar.

5 Akmandor, 1968, s. 3. Bu heyetin mensupları için bkz. Bölüm 5 [I]. Akmandor'da şu liste veriliyor: "Ser Mimaran-ı Hassa Koca Sinan, Ser Mimar Mehmet [Subaşı], Ser Mimar Davut Ağa, müneccim ve rasıt Molla Futuh, Mimar [Mehmed] Çavuş, Su Yolcu Yusuf, Su Yolcu Ali" (Parantez içindeki ilaveler benim yorumumdur).
BA, MD. 52, no. 714, s. 269, tarih: 16 S. 992; Sultan Süleyman tarafından "*başşa mi'mârlarımdan Mehmed Subaşı*"na gönderilen ferman. Doğan Kuban'ın, mimarbaşı kaymakamı seçilen Mimar Mehmed Subaşı'nın, ileride mimarbaşı olacak Sedefkâr Mehmed Ağa ile aynı kişi olduğunu düşünmesi hatalıdır. Sinan mimarbaşıyken Sedefkâr Mehmed Ağa'nın suyolu nâzırı olduğu görüşü de öyle; bkz. *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul, 2007, s. 350, 352. Sedefkâr Mehmed bu tarihte mimarbaşı Sinan ve "Üstad Mehmed" adlı bahçe halifesi denetiminde saraydaki neocartar atölyesinde eğitimini sürdürüyordu (1569-70'ten 1588'e kadar). Stefanos Yerasimos'un kanıtlanmamış bir hipotezine göre, "Üstad Mehmed" ile Mimar Mehmed Subaşı aynı kişidir; bkz. "15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", *Afife Batur'a Armağan*, İstanbul, 2005, s. 48. İngilizce kitabımla aynı yılda yayınlanan Yerasimos'un bu makalesindeki mimarlar listesi, buradaki kendi listelerimi tamamlar nitelikte, önemli bir denemedir.
Bkz. Muradiye, Bölüm 6 [III].
BA, D.KRZ 33120, s. 63-64, tarih: 1014 (1605-6): Zikreden F. Afyoncu, 2001, s. 49. Bu mimar için ayrıca bkz. BA, KK. 3398, s. 29, tarih: 1013 (1604-5); ve BA, KK. 3391, s. 29, tarih 1013 (1604-5). Bu mimarın Mehmed Subaşı olduğunu Stefanos Yerasimos tahmin etmiştir: s. 47-48: "15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", *Afife Batur'a Armağan*. İstanbul, 2005, s. 37-62.
BA, MD. 31, no. 621, s. 280, tarih: 8 B. 985. Mimar Mahmud'un Muradiye Camii inşaatına atanması ve vefatı için bkz. Bölüm 6 [III].
Bkz. Martal, 1989, s. 1635.
TSA, E.7953, tarih: L. başlangıcı, 1000 (1592); Karagünlük'teki Canfeda Hatun Camii'nin suyoluyla ilgili bu fermanı, müteferrikalardan "*başşa mi'mâr*" İsmail ile suyolu nâzırı Mehmed Çavuş'u zikreder.

12 Ahmet Refik, 1977, s. 150-51, no. 19.

13 Akmandor, 1968, s. 3.

14 Sefere tayini, BA, MD. 44, no. 474, s. 224, tarih: 8 R. 992. Ahmed Refik, 1977 içinde, s. 128, no. 39. 17. yüzyıl mimar listelerinde geçen adı için bkz. F. Afyoncu, 2001, s. 48.

15 BA, D.KRZ. 33120, s. 63, tarih: 1014; ve BA, KK. 3398, s. 29, tarih 1013; BA, KK. 3391, s. 29, tarih: 1013.

16 Turan, 1963, s. 184'te zikredilir (BA, MD. 2, no.1037, s. 101, tarih: 20 Ş. 963).

17 BA, MD. 4, no.2109, s. 202, tarih: 16 B. 968: "*Mermerci Muştafâ*"nın maaşına, merhum "*Kâsım bin 'Abdullâh*"ın maaşından 10 akçe eklenerek artırılmasına ilişkin minarbaşı Sinan'ın tavsiyesi.

18 Bu yapıların 7.a. 980'deki onarımlarının tahmin raporundan bahseden fermanda, "*başşa mi'mârlardan Muştafâ* "olarak zikredilir: BA, MD. 21, no.462, s. 191 -92. Doğu seferine tayini A. Refik, 1977, s. 127, belge 37'de belirtiliyor. 26 Ra. 994'te ölümü için bkz. Afyoncu, 1999, s. 215, no. VI.

19 Ra. 988 (1580), TSA, E.7830/3'da "*suyolcılarından Üstâd Hızır b. 'Abdullâh*" olarak zikredilir. Ayrıca TSA, E.7830/2, tarih: 22 L. 987 (1579)'da da anılır. 1592'de suyolcuları bölükbaşı Hızır b. Abdullah tarafından Yenibahçe'deki Bali Paşa Camii'ne yapılan vakıf için bkz. Kreiser, 1982, s. 200.

20 BA, MD. 16, no.375, s. 194, tarih: Za. 979'da "*Ayasofya mi'mârı Ahmed*" olarak zikredilir.

21 BA, A.ARSK, 243: E. Afyoncu, 1999, s. 216'da zikredilir.

22 TSMA, D. 7821: Orgun, 1938, s. 338'de zikredilir.

23 Bu listeye dâhil etmediğim hassa mimarları ve eyâlet merkezlerinde çalışan şehir mimarları Bölüm 5'te zikrediliyor; bilhassa bkz. Bölüm 5 [I, II].

24 Barkan, 1972-78, 2:19, no. 32.

25 TSK, Koğuşlar 888, tarih: 6 N. 959, fol. 425b; Orgun, 1938, s. 335.

26 BA, MAD. 55, tarih: 5 L. 959, fol. 355b: "*Defter-i tahmîn-i bâne-i İmâmkulı nâyzen der bâne-i merhûm Muştafâ Paşa binâ kerde bûd be-ma'rifet-i Üstâd 'Ali ve Üstâd* [boş] *halîfe 'an cânib-i Sinân Ağa ser-mi'mârân-ı başşa.*"

27 Barkan, 1972-79, 2: 20-21, no. 27, 36, 39.

28 Bkz. Bölüm 6 [I].

29 1563 ve 1565 arasındaki bir selden sonra Kırkçeşme su dağıtım sisteminin yeniden inşasına yeniçeri ağası Ali [Müezzinzâde] nezâret etti ve Davud Çavuş o dönemde suyollarının başıydı (*mîrâb Dâvûd Çavuş bûd*); mesela bkz. Lokman'ın Farsça, *Târîh-i Sultân Süleymân*'ı, Chester Beatty Library, Dublin, Ms. T. 413, fol. 22b-23a. Bu bilgi Davud üzerine çalışmalarda zikredilmiyor ve 1575'ten evvel hakkında bir şey bilinmediği öne sürülüyor; mesela bkz. Mülayim, 1996, s. 347-48.

30 Yapılan şikâyetler için bkz. Ahmed Refik, 1988a, s. 25-26, no. 20. Suyolu nâzırları listesi Ek 4: 5'te veriliyor. Mesih Paşa Camii vakfının mütevellisinin bir tezkiresi, 9 Şubat 1588'de Davud Ağa'yı suyolu nâzırı olarak tanımlıyor: TSA, E. 3778/2, tarih: 8 Ra. 996.

31 Bkz. Bölüm 14 [V], Mehmed Ağa'nın bâniliği.

32 Akmandor, 1968, s. 3'te zikredilir.

33 Ahmed Refik, 1977, s. 128, no. 38; s. 144, no. 7.

34 *A.g.e.*, s. 145, no. 9.

35 Bkz. Bölüm 5 [II], res. 143.

36 Bkz. Bölüm 14 [V].
37 *A.g.e.*, s. 146, no. 10.
38 Necipoğlu, 1991, s. 172.
39 Necipoğlu, 2007a, s. 106.
40 Davud'un mimarbaşı olduktan sonraki faaliyetleri için bkz. Akalın, 1958. Ayrıca bkz Yerasimos, "15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", 2005, s. 43-44.
Saatçi, 1990, s. 58-59: "*Ve şâdırvân ḥaremine açılan ḳapu-yı lenḏuhâ Ferhâd nâm üstâḏın işidür.*"
42 BA, MD. 4, no. 2109, tarih: 16 Receb 968: Zikreden Yerasimos, "15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", 2005, s. 44.
43 Bkz. Bölüm 3 [IV], 5 [III]. **Ek. 2.** Caminin kitâbesi için bkz. Mujezinović, 1998, I: 400-2. Caminin 966 (1559) tarihli masraf defterinde (TSA, D. 3902, fol. iv) şu kayıt vardır: "*Mi'mâr Ferhâd, fi yevm 12.*" Fol. 3a'dan sonra. Mimar Ferhad'ın yevmiyesi 14 akçeye, fol. 5a'dan sonra ise 15 akçeye yükselmiştir. Başka bir masraf defterine güre (TSA, D. 5481), Ali Paşa Camii'nin artan taşları, Ferhad Bey'in aynı kentte yer alan (1561-62 tarihli bir inşaat kitâbesi taşıyan) camisinin inşaat yerine nakledildi. Bu ikinci caminin de mimarı Ferhad olabilir.
44 BA, MD. 4, no.2109, s. 202, tarih: 16 B. 968: "... *ve bâḳî ḳalan iki akçe ḫâṣṣa mi'mârlardan [yedi akçesi olan] Ferhâd bin 'Abdullâh ola.*"
45 TSA, D. 5991, fol. iv, Mimar Hayrüddin'in 15 akçelik maaşını zikreder.
46 Ahmed Refik, 1988, s. 45-46, no. 4.
47 Bkz. Bölüm 12 [I] ve Mostar Köprüsü ile Makarska kalesi hakkında Adrejević, 1990'da zikredilen fermanlar.
48 1582'de medresenin yapımına Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılarından Mimar Hüseyin Çavuş'un atanması, BA, MD 47, no. 328'den zikreden: Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara, 2000, s. 304; Yerasimos, "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", 2005, s. 45'te Kütükoğlu'ndan aktarılıyor.
49 BA, MD. 52, no.707, s. 267, tarih: 16 S. 992. Ayrıca bkz. Bölüm 6 [II], Selimiye.
50 BA, D.BRZ no. 20617, tarih: B. başlangıcı, 960: "*Hidâyet mi'mâr. 23 [akçe]*". "*Mi'mâr Usta Hidâyet*"in 965'te Edirne kaldırımlarını onarması için ferman, bkz. BA, MAD. 55, s. 422.
51 Mimar Kasım b. Abdullah'ın ölümü üzerine, Sinan onun 10 akçelik maaşının diğer mimarlara bölüştürülmesini tavsiye etti; bkz. BA, MD. 4, no.2109, s. 202, tarih: 16 B. 968.
52 Kaleler için bkz. Bölüm 5 [I-II]: BA, KK. 62, tarih: 25 M. 951, s. 79: tarih: 18 R 951, s. 345: tarih: Za. sonu, 951, s. 841.
53 Barkan, 1972-79, 2: 37.
54 "*Ḳâsım el-mi'mâr*" 959 senesinde Çanakkale Boğazı'ndaki kaleyi onarırken günde 8 akçe almaktaydı; bkz. BA. MAD. 55, fol. 85b. Köprü onarımları için, bkz. *a.g.e.*, fol. 398a-b, 400a, 418b, tarih: Za. 964 ve R. 965.
55 Bkz. Bölüm 5 [I].
56 Kiriz Nikola ve Kırkçeşme suyolu projesinin 1555-64 yıllarına tarihlenmesi hakkında bkz. Bölüm 4 [II].
57 Selâniki, 1989, I: 232; bkz. Bölüm 4 [II].
58 TSK, H. 1425, tarih: B. 959, fol. 301a.
59 Zikreden Dündar, 2001a, s. 221; *12 Numaralı Mühimme Defteri*, 3 cilt (Ankara, 1996), cilt 3: sayfa 430, sıra 709; ve cilt 1, sayfa 430, sıra 709. Bkz. Bölüm 3 [IV], 5 [II], 6 [I].
60 I. Selim'in 1568'de Bursa kadısı ve hassa harcı eminine gönderdiği bir ferman, kardeşi Şehzâde Mustafa (ö. 1553) için, üstü orta ölçekte bir kubbeyle örtülü bir türbenin yapımını buyurdu ve gereken kerestenin tedarik edilmesini emretti: Bölüm 3 [IV]'te zikredildi, BA, MD. 7, no. 2220, s. 809, tarih: 12 R. 976.
Bursa'daki türbenin inşaatına "*Mehmed Çavuş*"un 1571'de halife olarak atanması ve binanın 1573'te tamamlanması için bkz. Önkal, 1992, s. 159-63 ve yukarıda not 59'da zikredilen belge. Önkal'a göre, "Kanuni Sultan Süleyman'ın türbesi bahçesinde bekçilik yapan sonra kendisine dergâh-ı âli çavuşluğu verilen Mehmed Ağa" ile bu mimar aynı kişidir; yani "sonradan Sultan Ahmed camiini yapan meşhur mimar Mehmed Ağa'dır" (*a.g.e.*, s. 162, not. 10). Bu hata Dündar, 2001a, s. 221'de tekrarlanıyor. Bölüm 5 [I-III]'te görüldüğü gibi, Sultan Ahmed Camii'nin mimarı, 1569-70'te sarayın hasbahçesindeki mimarlık ve sedefkârlık eğitimine daha yeni başlamıştı ve en az 1588'e kadar burada eğitimi sürdü. Yani. 1571'de Bursa'daki türbeyi inşa edecek durumu yoktu, ayrıca bu yapıyı Cafer Efendi Mimar Mehmed Ağa'nın biyografisinde zikretmez.
62 Bkz. Bölüm 5 [I-II]; Dündar, 2001a, s. 219-21.
63 Bkz. **Ek 4: 5**.
64 BA, MD. 51, no. 25, s. 8, tarih: 7 Ş. 991.
65 Kâmil Kepeci no. 2856, s. 67, tarih: 26 M. 1012: Zikreden Akalın, 1958, s. 80.
66 Lokman, TSK, A. 3595, s. 87-88/94-95. Selâniki, 1989, I: 95: "*Ümerâ-yı muḥâfaẓa-yı Mıṣriyyeden mi'mâr ve mühendis-i rûzgâr Horos Memi.*" Bkz. Bölüm 5 [I].
67 Bkz. Bölüm 5 [I]; Sâî, 2006, s. 79 (*Mıṣırda mi'mârbaşı olan Ḳara Muṣṭafâ*).
68 Bkz. Bölüm 5 [I]. Belgeyi zikreden Dündar, bu mimarın Mısırlı olduğunu ve 1550'lerde Kâ'beyi tamir ettiğini belirtmez; dolayısıyla Mekke'de oturan bir mimar olduğunu öne sürer: Dündar, 2001a, s. 222.
69 Barkan, 1972-79, 2: 9, no. 15.
70 Barkan, 1972-79, I: 38; Şam'daki külliye için bkz. Bölüm 6 [I].
71 Hz. Muhammed'in bir sahabesine ait olan (Dâr ül-Erkam olarak da bilinen) bu ev, ilk Müslümanların gizli toplantıları için kullandığı bir mekândı; daha sonra bir ziyaret yeri ve mescid haline geldi. BA, MD. 14, no. 667, s. 472, tarih: 2 R. 978, "*Mi'mâr Müslihüddin*" ve diğer uzmanlarca hazırlanması emredilen raporla ilgili bir fermandır. Bu mimarın Mısır'dan gönderilen başka bir Muslihüddin olma ihtimali küçük de olsa vardır.
72 BA, MD. 26, no.125, s. 47, tarih: 3 Ra. 982.
73 BA, KK. 242, s. 246-47, tarih 992: Zikreden Dündar, 2001a, s. 223-24. Dündar bu mimarın diğer faaliyetlerine rastlanmadığını düşünmektedir.
74 On akçe maaşlı "*sefer mi'mârı Rüstem*"in ölümü için bkz. BA, MD. 2, no.1037, s. 101, tarih: 20 B. 963; Turan, 1963 içinde, s. 184'te yayınlanmıştır.
75 Barkan, 1972-79, 2: 24, no. 46'da yayınlanan belge: 16 Ca. 959 tarihli, TSK, K. 888, fol. 217b. Yukarıda **Ek 4: 4 (1)**'de yer alan ve Mimar Sinan'ın vakfiyesini imzalayan Mimar Süleyman b. Abdullah'a atfettiğim inşaat faaliyetlerinden kimisi Süleyman b. Süleyman'a ait olabilir. Belgelerde sadece "Mimar Süleyman" olarak zikredildiği için bu belirsizlik doğuyor.
76 BA, MD. 7, no. 1159, s. 404, tarih: 28 N. 975; *a.g.e.*, no.1160, s. 404.
77 Bkz. Bölüm 5 [II] ve 11 [III].
78 A. Refik, 1977, s. 126, Belge 37.
79 Bkz. Bölüm 6 [I].

Seçilmiş Kaynakça

Ansiklopedi maddeleri, basılı olmayan arşiv kaynaklarıyla vakfiyeler, çok sık alıntılanmayan tarihî yazmalar ve ikincil kaynaklar sadece Dipnotlar'da yer almaktadır. Bu kitabın İngilizcesinin 2005'te yayınlamasından sonra basılan yayınlardan yalnız çeviride alıntılananlar Dipnotlar veya Kaynakça'ya ilave edilmiştir. Sinan üzerine daha ayrıntılı bir kaynakça için bkz. Mülayim, Selçuk (haz.), *Mimar Sinan Bibliyografyası*, İstanbul, 2011; ve İhsanoğlu, Ekmeleddin (haz.), *Mimar Sinan ve Yapılarıyla İlgili Eserler Bibliyografyası*, Ankara, 1988.

YAZMALAR

'Âlî, Mustafa Gelibolulu, *Künhü'l-aḫbâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, No. 3409; ve İÜ, T. 5959.

—, *Nâdirü'l-meḥârib*, TSK, R. 1290.

—, *Nuṣretnâme*, TSK, H. 1365.

Anonim, *Cevâhirü'l-menâḳıb*, İÜ, T. 2578.

Ebussuud Efendi, *Fetavâ-yı Ebu's-Su'ûd*, TSK, A. 786.

Evliya Çelebi, *Seyâḥatnâme*, TSK, B. 304 (cc. 1-2); B. 305 (cc. 3-4); B. 307 (c. 5); R. 1457 (c. 6); B. 308 (cc. 7-8); B. 306 (c. 9).

Feridun Ahmed Bey, *Nüzhetü'l-esrâr der sefer-i Zigetvâr*, TSK, H. 1339.

Hibrî Abdurrahman, *Enîsü'l-müsâmirîn*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 21.

İntizamî, *Sürnâme-i Hümâyûn*, TSK, H. 1344.

Kürd Hatib Mustafa, *Risâle-i Kürd Ḫatîb*, TSK, E.H. 1400.

Lokman b. Seyyid Hüseyin, *Hünernâme*, 2 c., TSK, H. 1523, ve H. 1524.

—, *Şehinşâhnâme*, 2 c., İÜ, F. 1404, ve TSK, B. 200.

—, *Şehnâme-i Selim Ḫân*, TSK, A. 3595.

—, *Zübdetü't-tevârîḫ*, TSK, H. 1321.

—, *Târîḫ-i Sulṭân Süleymân*, Dublin, Chester Beatty Library, Ms. T. 413. Mehmed (Aşık) b. Hafız Ömer b. Bayezid, *Menâẓırü'l-'avâlim*, TSK, R. 1667; ve TSK, E.H. 1446.

Mehmed Zaim (Zaim Mir Mehmed Katib), *Câmi'ü't-tevârîḫ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, No. 237.

Nadirî, *Dîvân-ı Nâdirî*, TSK, H. 899.

Pirî, *Feṭḥ-i cezîre-i Kıbrıs*, TSK, R. 1294.

Ruhi Edrenevî, *Târîḫ-i âl-i 'Oṣmân*, Berlin, Staatsbibliothek, Or. Quart. 821.

Rüstem Paşa (atfedilen), *Kitâb-ı târîḫ-i âl-i 'Oṣmân*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt. 339; ve İÜ, T. 2438.

Sâfî Mustafa b. İbrahim, *Zübdetü't-tevârîḫ*, TSK, R. 1304.

Sâî Mustafa Çelebi, *Adsız risale*, TSA, D. 1461 / 3.

—, *Risâletü'l-mi'mâriyye*, TSA, D. 1461 / 4.

—, *Tuḥfetü'l-mi'mârîn*, TSA, D. 1461 / 4.

Şemsi Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sulṭân Murâd*, Paris, BN, Supplement Turc 1144.

Şemsüddin Karamanî Derviş, *Tercüme-i târîḫ-i câmi'-i Ayaṣofya*, İÜ, T. 259.

Talikizâde, Mehmed b. Mehmed el-Fenârî, *Şehnâme veya Şemâ'ilnâme-i Âl-i 'Oṣmân*, TSK, A. 3592.

—, *Tebrîziye*, TSK, R. 1299.

Topçular Katibi Abdülkadir, *Tevârîḫ-i âl-i 'Oṣmân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, No. 2151.

Vusulî (Molla Çelebi), *Selîmnâme*, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, T. 321.

Wyts, Lambert, *Voyages de Lambert Wyts en Turquie*, ÖNB, Codex Vindobonensis Palatinus, 3325*.

BASILI BİRİNCİL VE İKİNCİL KAYNAKLAR

Ackerman, James S., 1986, *The Architecture of Michelangelo*, Chicago.

Afyoncu, Erhan, 1999, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı* içinde, s. 207-16, İzmir.

Afyoncu, Fatma, 2001, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, Ankara.

Ağaoğlu, Mehmet, 1926, 'Herkunft und Tod Sinans', *Orientalische Literaturzeitung* 29, s. 858-65.

Ahmed Refik (Altınay), 1988a, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul.

—, 1988b, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000)-1100)*, İstanbul.

—, 1977, *Türk Mimarları*, (haz.) Zeki Sönmez, İstanbul.

—, 1931, *Mimar Sinan*, İstanbul.

—, 1924, *Sokolli*, İstanbul.

Ahmed Resmî Efendi, 2000, *Hamîletü'l-Küberâ: Darüssaade Ağaları*, (haz.) Ahmet Nezihi Turan, İstanbul.

Akalın, Şehabeddin, 1958, "Mi'mar Dalgıç Ahmed Paşa", *Tarih Dergisi* 9: 13, s. 71-80.

Akgündüz, Ahmed (haz.), 1990, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Kanunnameleri*, c. 1, İstanbul.

Akın, Günkut, 1995, "The *Müezzin Mahfili* and Pool of the Selimiye Mosque in Edirne", *Muqarnas* 12, s. 63-83.

—, 1993, "Mimarlık Tarihinde Pozitivizmi Aşma Sorunu ve Osmanlı Merkezi Mekan İkonolojisi Bağlamında Edirne Selimiye Camisi'ndeki Müezzin Mahfili", *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari: Klasik Dönem Mimarlığı ve Sanatı Üzerine Denemeler* içinde, (haz.) M. Saçlıoğlu ve G. Tanyeli, s. 1- 39, İstanbul.

Akkaya, Mehmet, 1995, *Şemsi Paşa: Hayatı-Sanatı ve Dîvânı'ndan Seçmeler*, Balıkesir.

Akmandor, Neşet, 1968, "Koca Sinan'ın Plâncılığı, Eserleri ve Mühendisliği", *Türkiye Mühendislik Haberleri* 14:157, s. 1-6.

Akozan, Feridun, 1988, "Ölümünün 400. Yılında Mimar Sinan'ın Hayatı ve Kişiliği", *Türkiyemiz* 18:54, s. 38-54.

Aktaş-Yasa, Azize, (haz.), 1996, *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri*, Ankara.

Aktuğ, İlknur, 1990, *İzmit Pertev Paşa (Yeni Cuma) Camii*, Ankara.

Albèri, Eugenio (haz.), 1840-55, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo XVI*. seri III. 3 c., Floransa.

Alberti, Leon Battista, 1989, *On the Art of Building in Ten Books*, (haz.) Joseph Rykwert, Neil Leach, Robert Tavenor, Cambridge MA, Londra.

'Âlî, Mustafa Gelibolulu, 2009, *Künhü'l-Ahbâr: Dördüncü Rükn, Osmanlı Tarihi*, Ankara.

—, 2000, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, 3 c. (haz.) Faris Çerçi, Kayseri.

—, 1997, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'idi'l-Mecâlis*, (haz.) Mehmed Şeker, Ankara.

—, 1996, *Câmi'u'l-Buhûr der Mecâlis-i Sûr*, (haz.) Ali Öztekin, Ankara.

—, 1994, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, (haz.) Mustafa İsen, Ankara.

—, 1979 82, *Mustafâ 'Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, (haz.) ve çev. Andreas Tietze, 2 c., Viyana.

—, 1277 (1870-71), *Künhü'l-aḫbâr*, İstanbul.

Allom, Thomas, 1838, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, c. 1, Londra.

Altun, Ara, 1981-82, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi: Bir Deneme", *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan* içinde, s. 171-700, İstanbul.

Andrejevic, Andrej, 1990, "Neimar Hajreddin i Njegov Rad u Hercegovini", *Hercegovina* 7-8, s. 39-51.

—, 1983, "Sokollu Mehmet Pasha's Contribution to the Building of the City of Belgrade", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler* içinde, c. 3, s. 1627-36, Ankara.

Angiolello, Giovanni Maria, 1909, *Historia Turchesca*, (haz.) I. Ursu, Bükreş.

Araz, Nezihi, 1954, "Selimiye Efsaneleri", *İstanbul* 4, s. 20-22.

Arbel, Benjamin, 1992, "Nür Bânû (c. 1530-1583): A Venetian Sultana?", *Turcica* 24, s. 241-59.

Arıkan, Zeki, 1988, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir.

Artan, Tülay, 1994, "The Kadırga Palace Shrouded by the Mists of Time", 26, s. 55-124.

—, 1993, "The Kadırga Palace: An Architectural Reconstruction", *Muqarnas* 10. s. 201-11.

Âşık Çelebi, 2010, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, (haz.) Filiz Kılıç, 3 c., İstanbul.

—, 1971, *Meşâ'irüş-Şu'arâ, or, Tezkere of 'Âşık Çelebi*, (haz.) G. M. Meredith-Owens, Londra.

Aslanapa, Oktay, 1986, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul.
Atâî, Nevizâde, 1989, "Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi tekmileti'ş-şakâ'ik", *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri* içinde, (haz.) Abdülkadir Özcan, c. 2. İstanbul.
Atallah, Mahmoud, 2000, "Architects in Jerusalem in the 10th-11th/16th-17th Centuries: The Documentary Evidence", *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917* içinde, (haz.) Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, c.1. s. 159-90, Londra.
Atasoy, Nurhan, 1997, *1582 Surnâme-i Hümayun, Düğün Kitabı*, İstanbul.
Ateş, İbrahim (haz.), 1990, *Mimar Sinan Vakfı*, İstanbul.
—. (haz.) 1987, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Su Vakfiyesi*, Ankara.
Avcıoğlu, Nebahat, 2001, "Ahmed I and the Allegories of Tyranny in the Frontispiece to George Sandys's *Relation of a Journey*", *Muqarnas* 18, s. 203-26.
Aydemir, Abdullah, 1968, *Büyük Türk Bilgini Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara.
Ayn Ali Efendi, 1979, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, (haz.) M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul.
Aykut, Nezihi, vd. (haz.), 1993, *Mühimme Defteri, 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968) 1558-1560*, Ankara.
Ayvansarâyî, Hafız Hüseyin, 2000, *The Garden of the Mosques: Hafiz Hüseyin al-Ayvansarayi's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman Istanbul*, çev. ve notlarla açıklayan Howard Crane, Leiden, Boston, Köln.
—, 1985, *Mecmû-i Tevârih*, (haz.) Fahri Ç. Derin ve Vahid Çabuk, İstanbul.
—, 1281 (1864-65), *Hadîkatü'l-cevâmi'*, 2 c., İstanbul.
Ayverdi, Ekrem Hakkı, 1977, 1981-82, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, 4 c., İstanbul.
—, 1973-74. *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*, 2 c., İstanbul.
—, 1972, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, İstanbul.
—, 1969, "Yıldırım Bâyezid'in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstibdalnâmesi", *Vakıflar Dergisi* 8, s. 37-46.
—, 1966, *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i. Osmanlı Mi'mârîsinin ilk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul.
—, 1958, *19. Yüzyılda İstanbul Haritası*, İstanbul.
Babayan, Kathryn, 1996, "Sufis, Dervishes and Mullas: The Controversy over Spiritual and Temporal Dominion in Seventeenth-Century Iran", *Safavid Persia* içinde, (haz.) Charles Melville, s. 117-38, Londra, New York.
Babinger, Franz, 1978, *Mehmed the Conqueror and His Time*, (haz.) William H. Hickman, çev. Ralph Mannheim, Princeton.
—, 1959, *Drei Stadtansichten von Konstantinopel, Galata ('Pera') und Skutari Aus dem ende des 16. Jahrhunderts* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-Historische Klasse, Denkschriften 77. Bd., 3. Abhandlung), Viyana.
—, 1924, "Moschee und Grabmal des Osmân-Schâh zu Trikkala. Ein Werk des Baumeisters Sinân", *Praktika tes Akademias Athenon* 4, s. 15-18.
—, 1914, "Die türkische Renaissance: Bemerkungen zum Schaffen des großen türkischen Baumeisters Sinân", *Beiträge zur Kenntnis des Orients* 9, s. 67-88.
—, ve Ludwig H. Heydenreich, 1952, "Vier Bauvorschläge Lionardo da Vinci's an Sultan Bajezid II (1502/3)", *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-Historische Klasse* içinde, no. 1, s. 1-13, Göttingen.
Bacqué-Grammont, Jean-Louis, Hans-Peter Laqueur ve Nicolas Vatin, 1990, *Stelae Turcicae II, Cimetières de la mosquée Sokollu Mehmed Paşa à Kadırga Limanı, de Bostancı Ali et du türbe de Sokollu Mehmed Paşa à Eyüp* (Istanbuler Mitteilungen Beiheft 36), Tübingen.
Baltacı, Cahit, 1976, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
Barkan, Ömer Lütfi, 1972-79, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, 2 c., Ankara.
—, 1971, "Süleymaniye Cami ve İmareti Tesislerine ait Yıllık bir Muhasebe Bilançosu, 993/994 (1585/1586)", *Vakıflar Dergisi* 9, s. 109-61.
—, 1963, "Osmanlı imparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına ait Araştırmalar", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, s. 239-96.
—, 1957-58, "H. 974-75 (M. 1567-68) Malî Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 19:1-4, s. 277-332.
—, 1943, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: I Kanunlar*, İstanbul.
—, 1942, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi* 2, s. 279-386.
Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem Hakkı Ayverdi (haz.), 1970, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri. 953 (1546) Tarihli*, İstanbul.
Barozzi, Nicolò, ve Guglielmo Berchet (haz.), 1871-72, *Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo, Turchia*, 2 c., Venedik.
Bartoli, Lando, vd., 1992, *Mimar Sinan: Architettura tra oriente e occidente*, (haz.) Luigi Zangheri, Floransa.
Başkan, Seyfi, 1993, *Ankara Cenabi Ahmed Paşa Camii*, Ankara.
Bates, Ülkü, 1993, "The Architectural Patronage of Ottoman Women", *Asian Art* 4:2, s. 51-65.
—, 1991, "Facades in Ottoman Cairo", *The Ottoman City and its Parts* içinde, (haz.) Irene Bierman, Rifat Abou-El-Haj ve Donald Preziosi, s. 129-72, New Rochelle, New York.
—, 1985, "Two Ottoman Documents on Architects in Egypt", *Muqarnas* 3, s. 121-27.
—, 1978a. "Women as Patrons of Architecture in Turkey", *Women in the Muslim World* içinde, (haz.) Lois Beck ve Nikki Keddie, s. 243-60. Cambridge, MA.
—, 1978b, "The Patronage of Sultan Süleyman: The Süleymaniye Complex in Istanbul", *Memoriam A. L. Gabriel, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Özel Sayısı* 9, s. 67-76.
Batur, Selçuk, 1968, "Osmanlı Camilerinde Sekizgen Ayak Sisteminin Gelişmesi Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları* 1, s. 139-66.
Bayrakal, Sedat. 2001, *Edirne'deki Tek Kubbeli Camiler*, Ankara.
Bayraktar, Nimet, 1980-81, "Şemsi Ahmed Paşa: Hayatı, Eserleri", *Tarih Dergisi* 33, s. 99-114.
Bayram, Sadi, 1999, "Yemen Fatihi Gazi Sinan Paşa Vakfiyeleri ve Tezyinatı ve Türk Süsleme Sanatındaki Yeri", *Art Turc / Turkish Art: 10e Congrès international d'art turc* içinde, s. 163-76, Cenevre.
—. (haz.), 1988, *Mimar Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 2 c., İstanbul.
Beckingham, C. F., 1987, "A Jewish Fransiscan in the Ottoman Empire", *Asian Affairs: Journal of the Royal Society for Asian Affairs* 18:3, s. 257-68.
Behrens-Abouseif, Doris, 1994, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th & 17th Centuries)*, Leiden ve New York.
Berchem, Max van, 1927, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Deuxième partie, Syrie du Sud: Tome II, Jérusalem 'Haram'*, Kahire.
Bernardo, Lorenzo, 1886, *Viaggio a Costantinopoli*, (haz.) Federico Stefani, Venedik.
Beşir Çelebi, 1946, "Târih-i Edirne, Hikâyet-i Beşir Çelebi", içinde: *Türk Edebiyatı Örnekleri III*, (haz.) İ. H. Ertaylan, İstanbul.
Betzek, Jacob von, 1979, *Gesandtschaftsreise nach Ungarn und in die Türkei im Jahre 1564-65*, (haz.) K. Nehring, Münih.
Beysanoğlu, Şevket, 1987, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2 c., Diyarbakır.
Bierman, Irene A., 1998, *Writing Signs: The Fatimid Public Text*, Berkeley.
—, Rifat A. Abou-El-Haj ve Donald Preziosi, (haz.), 1991, *The Ottoman City and its Parts: Urban Structure and Social Order*, New Rochelle, New York.
Bilge, Aygen, 1972-73, "Mimar Sinan Hakkında Araştırmalar II", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı* 5, s. 141-73.
—, 1969, "Mimar Sinan Hakkında Araştırmalar", *Mimarlık* 7:67, s. 18-34.
Bisaha, Nancy, 2004, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Turks*, Philadelphia.
Blair, Sheila S., ve Jonathan Bloom, 1994, *The Art and Architecture of Islam, 1250-1800*, New Haven.
Böcützade, Süleyman Sami, 1983, *Kuruluşundan Bugüne Kadar İsparta Tarihi*, (haz.) Suat Seren, 2 c., İstanbul.
Bostan, İdris, 1992, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara.
Bosworth, Clifford Edmund, 1967, *The Islamic Dynasties*, Edinburgh.
Bourdieu, Pierre, 1984, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, çev. Richard Nice, Cambridge, MA.
Bozdoğan, Sibel, 2001, *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*, Seattle ve Londra.
—, 1997, "Against style: Bruno Taut's Pedagogical Program in Turkey, 1936-38", içinde: *The Education of the Architect* içinde, (haz.) M. Pollak, Cambridge, MA.
—, ve Gülru Necipoğlu, 2007, "Entangled Discourses: Scrutinizing Orientalist and Nationalist Legacies in the Architectural Historiography of the "Lands of Rum"", *Muqarnas* 24, s. 1-6 ["İçiçe Geçmiş Söylemler: 'Diyar-ı Rum' Tarihyazımındaki Oryantalist ve Milliyetçi Mirasların Sorgulanması", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Mimarlık Tarihi* 7: 13, 2009, s. 51-66].
Braun, Georg, ve Franz Hogenberg, 1572-1618, *Civitates orbis terrarum*, 6 c., Köln.
Bredekamp, Horst, 2000, *Sankt Peter in Rom und das Prinzip der productiven Zerstörung: Bau und Abbau von Bramante bis Bernini*, Berlin.
Bruschi, Arnaldo, 1994, "Religious Architecture in Renaissance Italy from Brunelleschi to Michelangelo", *The Renaissance from Brunelleschi to Michelangelo* içinde, (haz.) Henry Millon ve V. Lampugnani, s. 123-81. Milano.
Bumin, Kürşat, vd., 1993, fotoğraflar: Sami Güner ve Sami Pekşirin, *Edirne*, Ankara.
Burelli, Augusto Romano, 1988, *La Moschea di Sinan*, Venedik.
Burgoyne, Michael Hamilton, 1987, *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study*, Londra.
Burns, Howard, 1991, "Building and Construction in Palladio's Vicenza", *Les Chantiers de la Renaissance* içinde, (haz.) A. Chastel and J. Guillaume, s. 191-226, Paris.

Busbecq, O. G. de., 1927, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562*, çev. Edward S. Forster, Oxford.

Cafer Efendi, 2005, *Risâle-i Mi'mâriyye: Ca'fer Efendi, 1023/1614: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ms. Yeni Yazma 339*, (haz.), İ. Aydın Yüksel, İstanbul.

—, 1987, *Risâle-i Mi'mâriyye: An Early-Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture*, çeviren ve notlarla açıklayan: Howard Crane, Leiden, New York.

Camocio, Giovanni Francesco, 1571, *Isole famose, porti, fortezze, e terre maritime della Republica di Venetia et altri principali cristiani*, Venedik.

Cantay, Gönül, "16. Yüzyılda Kuzeydoğu Anadolu İpek Yolu Üzerindeki Kuruluşlar", *16. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı* içinde, s. 55-84, İstanbul.

Cantay, Tanju, 1989, *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Süleymaniye Camii ve Bağlı Yapıları*, İstanbul.

Carboni, Stefano, 1989, "Oggeti decorati a smalto di influsso Islamico nella vetraria Muranese: Tecnica e forma", *Arte Veneziana e Arte Islamica* içinde, (haz.) Ernst Grube, s. 147-58, Venedik.

Carlier de Pinon, 1909-11, "Relation du voyage en Orient de Carlier de Pinon (1579)", *Revue de L'Orient Latin* 12, s. 112-421.

Carne, John, 1836-38, *Syria, the Holy Land, Asia Minor &c. Illustrated*, Londra.

Cavalli, Marino, 1914, *Eine unbekannte venezianische Relazion über die Türkei (1567)* (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Stiftung Heinrich Lanz, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1914, 5. Abhandlung), Heidelberg.

Çayırdağ, Mehmet, 1981, "Kayseri'de Kitabelerinden XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yapıldığı Anlaşılan İlk Osmanlı Yapıları", *Vakıflar Dergisi* 13, s. 531-81.

Çeçen, Kazım, 1991a, *İstanbul'un Vakıf Sularından Halkalı Suları*, İstanbul.

—, 1991b, *İstanbul'un Vakıf Sularından Üsküdar Suları*, İstanbul.

—, 1988, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul.

Celalzâde Mustafa, 1990 ve 1997, *Selim-nâme*, (haz.) Ahmet Uğur ve Mustafa Çuhadar, Ankara.

—, 1981, *Geschichte Sultan Süleymân Kânûnis von 1520 bis 1557, oder, Tabakât ül-Memâlik ve Derecât ül-Mesâlik*, (haz.) Petra Kappert, Wiesbaden.

Cezar, Mustafa, 1988, "Mimar Sinan'ın Klasik İmar Sistemi Açısından Analizi", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı* içinde, (haz.) Zeki Sönmez, s. 59-72, İstanbul.

—, 1983, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, İstanbul.

Chastel, André, 1965, *Renaissance Méridionale: Italie 1460-1500*, Paris.

Chesneau, Jean, 1887, *Le voyage de Monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le Roy au Levant (1547)*, (haz.) Charles Schefer, Paris.

Choiseul-Gouffier, Marie-Gabriel-Florent, comte de, 1782, *Voyage pittoresque de la Grèce*, c. 2, Paris.

Choisy, Auguste, 1883, *L'Art de bâtir chez les Byzantins*, Paris.

Çifci, Fazıl, 1995, *Kastamonu Camileri, Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserleri*, Ankara.

Clayer, Nathalie, 1994, *Mystiques, État & Société: Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, Leiden, New York, Köln.

Cohen, Amnon, 1989, 'The Walls of Jerusalem', *Essays in Honor of Bernard Lewis* içinde, (haz.) C. E. Bosworth, C. Issawi, R. Savory, A. L. Udovitch, s. 467-77. Princeton, New Jersey.

Concina, Ennio, 1994, *Dell'arabico: A Venezia tra Rinascimento e Oriente*, Venedik.

Condivi, Ascanio, 1999, *The Life of Michelangelo*, çev. Alice Sedwick Wohl, (haz.) Hellmut Wohl, Pennsylvania.

Connors, Joseph, 1996, "Borromini, Hagia Sophia, and S. Vitale", *Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer* içinde, (haz.) Cecil Striker, s. 43-48, Mainz.

Contarini, Paolo, 1856, *Diario del viaggio da Venezia a Costantinopoli (1580)*, Venedik.

Courmenin, Louis Deshayes de, 1632, *Voiage de Levant fait par le Commandement du Roy en l'année 1621*, Paris.

Çulpan, Cevdet, 1975, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara.

—, 1966, *İstanbul Süleymaniye Camii Kitabesi*, İstanbul.

Ćurčić, Slobodan, 1988, "Byzantine Legacy in Ecclesiastical Architecture of the Balkans after 1453", *The Byzantine Legacy in Eastern Europe* içinde, (haz.) Lowell Clucas, s. 59-81, Boulder, New York.

Dağlıoğlu, Hikmet T., 1942, "Ankara'da Cenabî Ahmed Paşa Camii ve Cenabî Ahmed Paşa", *Vakıflar Dergisi* 2, s. 213-19.

Dagron, Gilbert, 1984, *Constantinople imaginaire: Études sur le recueil des Patria*, Paris.

Denny, Walter B., 1998, fotoğraflar: Ahmet Ertuğ, *Gardens of Paradise: 16th-Century Turkish Ceramic Tile Decoration*, İstanbul.

—, 1983, "Sinan the Great as Architectural Historian: The Kılıç Ali Pasha Mosque in Istanbul", *Turcica* 15, s. 104-26.

—, 1977, *The Ceramics of the Mosque of Rüstem Pasha and the Environment of Change*, New York.

De Maio, Romeo, 1978, *Michelangelo e la controriforma*, Roma.

De Osa, Veronica, 1982, *Sinan: The Turkish Michelangelo (a biographical novel)*, New York.

Dernan, Uğur, 1989, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Hat San'atı", *Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu* içinde, s. 287-92, İstanbul.

Dernschwam, Hans, 1923, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, (haz.) Franz Babinger, Münih ve Leipzig. [*İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü / Hans Dernschwam*, çev. Yaşar Öner, Ankara, 1992.]

De Vos, Lambert, 1991, *Das Kostümbuch des Lambert de Vos, Vollsdändige Faksimile-Ausgabe im Originalformat des Codex Ms. or. 9. aus dem Besitz der Staats- und Universitätsbibliothek Bremen*, (haz.) Hans-Albrecht Koch, Graz, Avusturya.

Dibner, Bern, 1950, *Moving the Obelisks*, New York.

Dijkema F. Th. (haz.), 1997, *The Ottoman Historical Monumental Inscriptions in Edirne*, Leiden.

Dodds, D. Jerrilynn, 1992, "The Great Mosque of Cordoba", *Al-Andalus: The Arts of Islamic Spain* içinde, (haz.) J. D. Dodds, s. 11-25, New York.

Du Fresne-Canaye, Philippe, 1897, *Le voyage du Levant de Philippe du Fresne-Canaye (1573)*, (haz.) M. H. Hauser, Paris.

Dündar, Abdülkadir, "Osmanlı Mimarisinde Vilayet (Eyalet) Mimarları", Utrecht'teki 11inci Uluslararası Türk Sanatı Kongresinde sunulan yayınlanmamış bildiri.

—, 2001, "Karapınar Sultan Selim Camii'nin Mimarı Hakkında Yeni bir Kayıt ve Bazı Mülahazalar', *Karapınar Sempozyumu* içinde, (haz.) Yusuf Küçükdağ, s. 165-74, Konya.

—, 2001a, "16. Yüzyılda Suriye, Mısır ve Suudî Arabistan'daki İmar ve İnşa Faaliyetlerine Katkıda Bulunan Bazı Osmanlı Mimarları". *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar Arası Bilgi Şöleni Bildirileri* içinde, c. 1, s. 219-26, Ankara.

—, 2000, "Osmanlı Mimarisinde Yapıların İnşa Süreci Üzerine bir Araştırma". *KÖK Araştırmalar Dergisi (Osmanlı Özel Sayısı)*, s. 155-84.

—, 2000a, *Arşivdeki Plân ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Ankara.

Düzdağ, Ertuğrul M., 1972, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul.

Dzaja, M. Srecko, ve Günter Weiss (haz.), 1995, *Austro-Turcica 1541-1552: diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte, im Zeitalter Süleymans des Prächtigen* (Südosteuropäische Arbeiten 95), Münih.

Eaton, W., 1799, *A Survey of the Turkish Empire*, Londra.

Eberhard, Elke, 1970, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach arabischen Handschriften*, Freiburg.

Edhem Paşa ve Marie de Launay, 1873, *Uşûl-i mi'mârî-i 'Oşmânî. (L'architecture Ottomane; Die ottomanische Baukunst)*, İstanbul.

Egemen, Affan, 1993, *İstanbul Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul.

Egli, Ernst, 1954, *Sinan: Der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Zürih.

Egli, Hans, 1997, *Sinan: An Interpretation*, İstanbul.

Eldem, Sedad Hakkı, 1984-87, *Türk Evi*, 3 c., İstanbul.

—, 1969-74, *Köşk ve Kasırlar*, 2 c., İstanbul.

—, 1939, "Milli Mimarî Meselesi", *Arkitekt* 9:10, s. 220-23.

Emecen, Feridun M., 1989, *XV. Asırda Manisa Kazası*, Ankara.

—, 1983-87, "Manisa Muradiye Camii İnşâsına Dâir", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 13, s. 177-87.

Emir Sedat, 1994, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler*, 2 c., İzmir.

Erdoğan, Abdülkadir, 1942, "Kanuni Süleyman Devri Vezirlerinden Pertev Paşa'nın Hayatı ve Eserleri", *Vakıflar Dergisi* 2, s. 233-40.

—, 1938, "Silivrikapı'da Hadım İbrahim Paşa Camii", *Vakıflar Dergisi* 1, s. 29-33.

Erdoğan, Muzaffer, 1955, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası* 12, s. 179-204.

Eren, İsmail, 1968, "Mimar Sinan'ın Sofya'da Bilinmeyen Eseri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 8, s. 66-70.

Eremya Çelebi, Kömürcüyan, 1988, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul.

Ergenç, Özer, 1995, *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara.

—, 1981, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kurumu Kongresi, Bildiriler* içinde, c. 2, s. 1265-74, Ankara.

Ergin, Osman, 1939, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, İstanbul.

Erzen, Jale, 1996, *Mimar Sinan: Estetik Bir Analiz*, Ankara.

—, 1991a, "Aesthetics and Aisthesis in Ottoman Art and Architecture". *Journal of Islamic Studies* 2:1, s. 1-24.

—, 1991b, *Mimar Sinan Cami ve Külliyeleri: Tasarım Süreci Üzerine bir İnceleme*, Ankara.

—, 1988, "Sinan as Anti-Classicist", *Muqarnas* 5, s. 70-86.

—, 1981, *MimorSinan Dönemi Cami Cepheleri*, Ankara.
Esad Efendi, 1979, *Osmanlılarda Töre ve Törenler*, (haz.) Yavuz Ercan, İstanbul.
Esin, Emel, 1985, "The Renovations effected in the Ka'bah Mosque, by the Ottoman Sultan Selim II (H. 974-82/1566-74)", *Revue d'histoire maghrebine* 39-40, s. 225-32.
—, 1977 79, "Merkez Efendi (H. 870/ 1465-959/1551) ile Şah Sultan Hakkında bir Ḥâşiye", *Türkiyat Mecmuası* 19, s. 65-85.
—, 1974, *Mecca the Blessed, Medina the Radiant*, London.
Ettinghausen, Richard, Oleg Grabar ve Marilyn Jenkins-Madina, 2001, *Islamic Art and Architecture 650-1250*, New Haven, Londra.
Evliya Çelebi, 1896-1938, *Seyâhatnâme*, 10 c., İstanbul.
—, 1996-2007, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*, (haz.) Yücel Dağlı, vd., 10 c., İstanbul.
—, 1999, *Evliya Çelebi's Book of Travels*, (haz.) Klaus Kreiser, c. 4: *Manisa nach Evliyâ Çelebi: aus dem Neunten Band des Seyâḥat-nâme*, çev. Nuran Tezcan, Leiden, Boston, Köln.
Eyice Semavi, 1991. "İstanbul'da Bâlî Paşa Camii ve Mimar Sinan", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, s. 507-24, İstanbul.
—, 1965, "Sultaniye-Karapınar'a Dair", *Tarih Dergisi* 15, s. 117-40.
—, 1964, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", *Belleten* 28:112, s. 729-59.
—, 1963, "İlk Osmanlı Devrinin Dînî-İçtimâî bir Müessesi: Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, s. 1-80.
Eyyubî, 1991, *Menâkıb-ı Sultan Süleyman*, (haz.) Mehmet Akkuş, Ankara.
Farago, Claire, (haz.) 1995, *Reframing the Renaissance: Visual Culture in Europe and Latin America 1450-1650*, New Haven, Londra.
Faroqhi, Suraiya, 2000, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, Londra.
—, 1994, *Pilgrims and Sultans. The Hajj under the Ottomans 1517-1683*, Londra, New York.
—, 1987, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge.
—, 1984, *Towns and Townsmen of Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge.
Feridun Ahmed Bey, 1264-65 (1848-49), *Münşe'âtü's-selâṭîn*, 2 c., İstanbul.
Filarete, Antonio Averlino, 1972, *Trattato di architettura*, (haz.) A. M. Finoli ve L. Grassi, 2 c., Milano.
Fischer, Erik, 1990, *Melchior Lorck i Tyrkiet*, Kopenhag.
Flachat, Jean-Claude, 1766, *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique, et même des Indes orientales (1740-1758)*, 2 c., Lyon.
Fleischer, Cornell, 1992, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman", *Soliman le Magnifique et son temps* içinde, (haz.) Gilles Veinstein, s. 159-77, Paris.
—, 1986, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton.
Fodor, Pál, 1994, "Sultan, Imperial Council, Grand Vizier: Changes in the Ottoman Ruling Elite and the Formation of the Grand Vizieral *Telḫîṣ*", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47:1-2, s. 67-85.
Foschi, Silvia, 2002, "Santa Sofia di Costantinopoli: immagini dall'Occidente", *Annali di architettura; Rivista del Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio* 14, 7-33.
—, 1998, "Santa Sofia di Costantinopoli. Immagini del XV secolo", doktora tezi, Istituto Universitario di Architettura di Venezia.
Fotić, Aleksandr, 1994, "The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II", *Turcica* 26, s. 33-54.
Frankfurt 1985, *Türkische Kunst und Kultur am osmanischer Zeit*, 2 c., sergi katalogu, Museum für Kunsthandwerk, Frankfurt am Main.
Freely, John ve Augusto Romano Burelli, 1992, fotoğraflar: Ara Güler, *Sinan: Architect of Süleyman the Magnificent and the Ottoman Golden Age*, Londra.
Frishman Martin ve Hasan-Uddin Khan (haz.), 1994, *The Mosque: History, Architectural Development and Regional Diversity*, Londra.
Gabriel, Albert, 1940, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris.
—, 1936, "Le Maitre Architecte Sinan", *La Turquie Kemaliste* 16, s. 2-13.
—, 1926, "Les Mosquées de Constantinople", *Revue Syria* 7, s. 359-419.
Gallotta, Aldo (haz.), 1983, *Il 'Ġazavât-i Ḫayreddîn Paša' di Seyyid Murâd*, Napoli.
Gaube, Heinz, 1978, *Arabische Inschriften aus Syrien*, Wiesbaden.
—, ve Eugen Wirth, 1984, *Aleppo: Historische und geographische Beiträge zur baulichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur wirtschaftlichen Dynamik einer vorderasiatischen Fernhandelsmetropole*, 2 c., Wiesbaden.
Gaulmier, Jean, 1942-43, "Note sur l'état présent de l'enseignement traditionnel à Alep", *Bulletin d'Études Orientales* 9, s. 1-33.
Gerlach, Stephan, 1674, *Stephan Gerlachs dess Aeltern Tage-buch (1573-1578)*, (haz.) Samuel Gerlach, Frankfurt.
—, 2007, *Türkiye Günlüğü 1573-1578*, çev. Turkis Noyan, (haz.), Kemal Beydilli, 2 c., İstanbul.
Gévay, Anton von, 1841, "Versuch eines chronologischen Verzeichnisses türkischen Statthalter von Ofen", *Der Österreische Geschichtsforcher* 2, s. 61-vd.
Gibb, Hamilton A. R., 1962, "Luṭfî Paşa on the Ottoman Caliphate", *Oriens* 15, s. 287-95.
Gilles, Pierre, 2008, *Pierre Gilles' Constantinople*, çev. Kimberly Byrd., New York.
—, 1988, *The Antiquities of Constantinople*, çev. John Ball, New York.
Goffman, Daniel, 2002, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge.
—, 1990, *Izmir and the Levantine World 1550-1650*, Seattle.
Gökbilgin, Özalp ((haz.)), 1973, *Târîḫ-i Ṣâḥib Giray Ḫân*, Ankara.
Gökbilgin, M. Tayyib, 1955, "Rüstem Paşa Hakkındaki İthamlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 8:11-12, s. 11-50.
—, 1952, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul.
Goldthwaite, Richard A., 1993, *Wealth and the Demand for Art in Italy 1300-1600*, Baltimore, Londra.
—, 1980, *The Building of Renaissance Florence*, Baltimore, Londra.
Golombek, Lisa, ve Donald Wilber, 1988, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 2 c., Princeton.
Gontaut-Biron, Jean de (Baron de Salignac), 1888-89, *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut-Biron, Baron de Salignac, (1605 à 1610)*, (haz.) Comte Théodore de Gontaut, 2 c., Paris.
Goodwin, Godfrey, 1993, *Sinan: Ottoman Architecture and Its Values Today*, Londra.
—, 1971, *A History of Ottoman Architecture*, Londra.
Göyünç, Nejat, 1985, "Mimar Sinan'ın Aslı Hakkında", *Tarih ve Toplum* 4:19, s. 38-40.
Grabar, Oleg, 1996, *The Shape of the Holy: Early Islamic Jerusalem*, Princeton.
Grelot, Guillaume-Joseph, 1683, *A Late Voyage to Constantinople*, çev. J. Philips, Londra.
Grosvenor, Edwin A., 1895, *Constantinople*, 2 c., Boston.
Günay, Reha, 1998, *Sinan: The Architect and His Works*, İstanbul.
—, 1987, *Sinan'ın İstanbul'u – Sinan's Istanbul*, İstanbul.
Gündoğdu, Hamza, 1992, *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, Ankara.
Gurlitt, Cornelius, 1907-12, *Die Baukunst Konstantinopels*, 2 c., Berlin.
Hadîdî, 1991, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, (haz.) Necdet Öztürk, İstanbul.
Haider, S. Gulzar, 1986, "Sinan – A Presence in Time Eternal", *Afkar Inquiry* 3:2, s. 38-44.
—, ve Hatice Yazar, 1986, "Implicit Intentions and Explicit Order in Sinan's Work", *International Congress on the History of Turkish and Islamic Science and Technology* içinde, 3 c., 2:29-42, İstanbul.
Hajnóczi, Gábor, 1991, "Vitruvius, *De Architectura* (MS Lat. 32) in the University Library, Budapest, and the Milanese Court of Humanists", *Arte Lombarda* 97-98, s. 98-104.
el-Halebî, Burhanü'd-Din İbrahim b. Muhammed (ö. 1549), 1980, *Mevkûfât: Mülteka Tercümesi*, çev. ve şerh eden Mehmed Mevkûfâtî, günümüz Türkçesine aktaran Ahmed Davudoğlu, 2 c., İstanbul.
Halbswachs, Maurice, 1980, *The Collective Memory*, çev. F. L. Ditter Jr. ve V. Y. Ditter, New York.
Han, Verena, 1973, "Fifteenth and Sixteenth Century Trade in Glass between Dubrovnik and Turkey", *Balcanica* 4, s. 163-78.
Harff, Arnold von, 1860, *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Coln* (1496-99), (haz.) Eberhard von Groote, Köln.
Hasanbeyzâde Ahmed Paşa, 2004, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, 3 c., (haz.) Şevki Nezihi Aykut, Ankara.
—, 1980, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, (haz.) Şevki Nezihi Aykut, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi.
Haskan, Mehmet Nermi, 1993, *Eyüp Tarihi*, 2 c., İstanbul.
Herzfeld, Ernst, 1954-56, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Deuxième partie, Syrie du Nord: Inscriptions et monuments d'Alep*, 3 c., Kahire.
Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, (haz.) Sevim İlgürel, Ankara.
Hierosolimitano, Domenico, 2001, "Relatione della gran città di Costantinopoli (1611)", *Domenico's Istanbul* içinde, çev. Michael Austin, (haz.) Geoffrey Lewis, Warminster, Wiltshire.
Hillenbrand, Robert, 2002, *The Architecture of Ottoman Jerusalem: An Introduction*, Londra.
—, 1994, *Islamic Architecture: Form, Function, Meaning*, New York.
Hilmi, 1995, *Bahru'l-Kemâl*, (haz.) Cihan Okuyucu, Kayseri.
Hobsbawm, Eric, 1990, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge.
Holod, Renata ve Hasan-Uddin Khan, 1997, *The Contemporary Mosque: Architects, Clients and Designs since the 1950s*, New York.
Howard, Deborah, 2003, "Venice between East and West: Marc'Antonio Barbaro and Palladio's Church of the Redentore", *Journal of the Society of Architectural Historians* 62:3, s. 306-25.

—, 2000, *Venice and the East: The Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100-1500*, New Haven.
Huelsen, Cristiano, (haz.), 1910, *Il Libro di Giuliano da Sangallo*, Leipzig.
Hulvî, Mahmud Cemaleddin, 1993, *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Ulviyye*, (haz.) Mehmet S. Tayşi. İstanbul.
Humphreys, Stephen, 1972, "Expressive Intent of the Mamluk Architecture of Cairo: A Preliminary Essay", *Studia Islamica* 35, s. 69-120.
İbn Battûta, 1983, *İbn-i Batûta Seyahatnâmesi*, çev. Mümin Çevik, İstanbul.
İbn Haldun, 1967, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, çev. Franz Rosenthal, 3 c., Princeton.
Imber, Collin, 1997, *Ebu's-Su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh.
—, 1992, "Süleyman as Caliph of the Muslims: Ebû's-Su'ûd's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology", içinde: *Soliman le Magnifique et son temps*, (haz.) Gilles Veinstein, s. 179-84, Paris.
İnalcık, Halil, 1998, "Istanbul: An Islamic City", ve "Ottoman Galata, 1453-1553", *Essays in Ottoman History* içinde, s. 249-71 ve 275-376, İstanbul.
—, 1993, "State and Ideology under Sultan Süleyman I", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society* içinde, s. 70-94, Indiana.
—, 1973, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Londra.
—, ve Donald Quataert, (haz.), 1994, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge.
İnan, Afet A., 1956, *Mimar Koca Sinan*, Ankara.
—, 1937, *Sinan Hayatı ve Eserleri*, İstanbul.
İnciciyan, P.G., 1976, *18. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul.
İpşirli, Mehmet, 1994, "Osmanlı Devlet Teşkilâtına dair bir Eser: Kavânîn-i Osmânî ve Râbıta-ı Âsitâne", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 14, s. 9-35.
İskenderoğlu, Reşid, 1989, *Beğlerbeği Gazi İskender Paşa*, Ankara.
İstanbul, 1995, *İstanbul Topkapı Müzesi Koleksiyonlarından Yüzyıllar Boyunca Venedik ve İstanbul Görünümleri*, sergi katalogu, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul.
İstanbul, 2000, *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman / Padişah'ın Portresi: Tesavir-i Âl-i Osman*, sergi katalogu, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul.
İzgi, Cevat, 1997, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 2 c., İstanbul.
Jardine, Lisa, 2002, *On a Grander Scale: The Outstanding Life of Sir Christopher Wren*, New York.
—, 1996, *Worldly Goods: A New History of the Renaissance*, Londra, New York.
—, ve Jerry Brotton, 2000, *Global Interests: Renaissance Art between East and West*, Ithaca, NY.
Johansen, Baber, 1981-82, "The All-Embracing Town and Its Mosques: al-Miṣr al-Ǧāmiʿ", *Revue de l' Occident Musulman et de la Méditerranée* 32, s. 139-61.
Kafadar, Cemal, 1995, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, Los Angeles, Londra.
—, 1994, "The Ottomans in Europe"; *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* içinde, (haz.) T. Brady, H. A. Oberman ve J. D. Tracy, s. 589-635, Leiden, New York, Köln.
—, 1993, "The Myth of the Golden Age: Ottoman Historical Consciousness in the Post Süleymânic Era", *Süleyman the Second and His Time* içinde, (haz.) Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, s. 37-48, İstanbul.
—, 1991a, "Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin", *Annales Économies, Societes, Civilisations*, s. 381-400.
—, 1991b, "On the Purity and Corruption of the Janissaries", *Turkish Studies Association Bulletin 15*, s. 273-80.
—, 1986, "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century", doktora tezi, McGill Üniversitesi.
Kafescioğlu, Çiğdem, 1999a, "Heavenly and Unblessed, Splendid and Artless: Mehmed II's Mosque Complex in Istanbul in the Eyes of Its Contemporaries", *Essays in Honor of Aptullah Kuran* içinde, (haz.) Çiğdem Kafescioğlu ve Lucienne Thys-Şenocak, s. 211-22, İstanbul.
—, 1999b, "'In the Image of Rum': Ottoman Architectural Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus", *Muqarnas* 16, s. 70-96.
—, 1996, "The Ottoman Capital in the Making: The Reconstruction of Constantinople in the Fifteenth Century", doktora tezi, Harvard Üniversitesi [*Constantinoplis/İstanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, Pennsylvania, 2009.]
Káldy-Nagy, Gyula, 1972, "Macht und Immobiliarvermögen eines türkischen Beglerbegs im 16. Jahrhundert", *Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricae* 25, s. 441-51.
Kamil, Ekrem, 1937, "Hicrî Onuncu – Miladî Onaltıncı – Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arab Seyyahlarından Gazzî-Meklî Seyahatnamesi", *Tarih Semineri Dergisi* 1:2, s. 3-90.
Kantemir, Dimitri (Cantemir), 1979-80, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü*, çev. Özdemir Çobanoğlu, 3 c., Ankara.
—, 1734, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, çev. N. Tindal, Londra.
Katip Çelebi, 1973, *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l Bihar*, (haz.) Orhan Şaik Gökyay, İstanbul.
Kayoko, Hayashi, 1992, "The Vakıf Institution in 16th-Century Istanbul: An Analysis of the Vakıf Survey Register of 1546", *The Memoirs of the Tokyo Bank* 50, s. 93-113.
Kiechel, Samuel, 1987, *Die Reisen des Samuel Kiechel 1585-89*, (haz.) Hartmut Prottung, Münih.
Kiel, Machiel, 2003, "The Quatrefoil Plan in Ottoman Architecture: The "Fethiye Mosque" of Athens", *Muqarnas* 19, s. 109-22.
—, 1990, "Some Reflections on the Origins of Provincial Tendencies in the Ottoman Architecture of the Balkans", *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans* içinde, Great Yarmouth, Norfolk.
Kılıç, Mahmud Erol, 1997, "Yedi Tepeli Şehrin Tekkeleri ve Muhyiddin Efendi'nin "Tomar-ı Tekayası"", *İstanbul Armağanı* içinde, (haz.) Mustafa Armağan, c. 3, s. 259-74, İstanbul.
Kılıç, Orhan, 1997, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van.
Kınalızâde Hasan Çelebi, 1989, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, (haz.) İbrahim Kutluk, 2 c., Ankara.
Kocainan, Ziya, 1939, *Mimar Sinan ve XX inci Asır Mimarisi*, İstanbul.
Koçi Beg, 1998, *Risâle*, (haz.) Yılmaz Kurt, Ankara.
—, 2007, *Koçi Bey Risaleleri*, (haz.) Seda Çakmakoğlu, İstanbul.
Konyalı, İbrahim Hakkı, 1997, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Ankara.
—, 1976-77, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, 2 c., İstanbul.
—, 1960, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul.
—, 1953, *Fatih'in Mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı Atîk) Vakfiyeleri, Eserleri, Hayatı, ve Mezarı*, İstanbul.
—, 1951, "Mimar Sinan Türktür, Bizdendir", *Tarih Hazinesi* 6, s. 289-93.
—, 1950, *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri*, İstanbul.
—, 1948, *Mimar Koca Sinan, Vakfiyyeleri, Hayır Eserleri, Hayatı, Padişaha Vekaleti, Azatlık Kağıdı. Ahm Satım Hüccetleri*, İstanbul.
Kostof, Spiro, 1985, *A History of Architecture: Settings and Rituals*, New York, Oxford.
Kreiser, Klaus, 1985, "Zur Kulturgeschichte der osmanischen Moschee", in *Türkische Kunst aus osmanischer Zeit*, 2 c., 1:75-86, Frankfurt am Main.
—, 1982, "Archivalisch überlieferte Inschriften aus Istanbul", *Istanbuler Mitteilungen* 32, s. 258-78.
Kritovulos (Kritovoulos of Imbros), 1954, *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos (1451-1467)*, çev. Charles T. Riggs, Princeton.
Kuban, Doğan, 1999, fotoğraflar: Ahmet Ertuğ, *Sinan: An Architectural Genius*, Bern.
—, 1997, *Sinan's Art and Selimiye*, İstanbul.
—, 1997a, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, İstanbul.
—, 1996, *Istanbul: An Urban History*, İstanbul.
—, 1987, "The Style of Sinan's Domed Structures", *Muqarnas* 4, s. 72-97
—, 1958, *Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekan Teşekkülü: Rönesansla Bir Mukayese*, İstanbul.
Küçükdağ, Yusuf, 1997, *Karapınar Sultan Selim Külliyesi*, Konya.
Küçükkaya, Gülçin, 1990, "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında bir Deneme", *Vakıflar Dergisi* 21, ss 183-253.
Kunt, Metin, 1983, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York.
—, ve Christine Woodhead, (haz.), 1995, *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*, Londra ve New York.
Kunter, Halim Baki, 1960, "Mimar Ali Bey'in Bilinmeyen İki Vakfiyesi", *V. Türk Tarih Kongresi, III. Seksiyon* içinde, s. 438-42, Ankara.
Kuran, Aptullah, 1994, "Eyüp Külliyesi", *Eyüp: Dün-Bugün* içinde, (haz.) Tülay Artan, s. 129-35, İstanbul.
—, 1990-91, "The Evolution of the Sultan's Pavilion in Ottoman Imperial Mosques", *Islamic Art* 4, s. 281-300.
—, 1987, *Sinan: The Grand Old Master of Ottoman Architecture*, Washington DC, İstanbul.
—, 1986, *Mimar Sinan*, İstanbul.
—, 1975, "Çatalca'daki Ferhad Paşa Camii", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* 3, s. 73-90.
—, 1973, "Mimar Sinan Yapısı Karapınar II. Selim Camisinin Proporsiyon Sistemi üzerine bir Deneme", *VII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler* içinde, c. 2, s. 711-16.
—, 1968, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago ve Londra.
Kürkçüoğlu, Kemal Edib, 1962, *Süleymuniye Vakfiyesi*, Ankara.
Kuruyazıcı, Hasan, "Edirne Selimiye Camisi'nin Kubbe Boyutları", *Tarih ve Toplum*, cilt 20, sayı 123 (Aralık 1993), s. 24-27.
—, 1991, "Edirne Selimiye'sinin Kubbesinden ve Kandilliğinden Bazı Ayrıntılar", *Taç Vakfı Yıllığı* 1, s. 141.
—, 1986, "Edirne Selimiye Külliyesi'ndeki Arastanın bir Bölümünün Mimar Sinan'ın Yapıtı Olduğu Konusunda Kanıtlar", *II. International Congress on the History of Turkish and Islamic Science and Technology* içinde, 3 c., 2, s. 155-68, İstanbul.

Kütükoğlu, Mübahat S., 1983, *Osmanlılarda Narh Müessesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul.
Laguna, Andres (atfedilen), 1983, *Avventure di uno schiavo dei turchi*, çev. Cesare Acutis, Milano. (Cristóbal de Villalón, *Viaje de Turquia. [Türkiye'nin Dört Yılı, 1552-1556*, çev. A. Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, no. 18])
Laoust, Henri, 1952, *Les gouverneurs de Damas*, Şam.
Le Corbusier, 1989, *Journey to the East*, (haz.) ve çev. Ivan Zaknić, Cambridge, MA.
Lefebvre, Henri, 1991, *The Production of Space*, çev. D. Nicholson-Smith, Oxford.
Lescalopier, Pierre, 1921, "Le voyage de Pierre Lescalopier "Parisien" de Venise à Constantinople l'an 1574", (haz.) E. Cléray, *Revue d'Histoire diplomatique* 5:1, s. 321-55.
Lokman b. Seyyid Hüseyin, 1987, *Kıyâfetü'l-İnsâniyye fî Şemâili'l-'Osmâniyye*, İstanbul.
Lubenau, Reinhold, 1912-30, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, (haz.) W. Sahm, 5 c., Königsberg.
Lütfi Paşa, 2001, *Lütfi Paşa ve Tevârîh-i Âl-i Osman*, (haz.) Kayhan Atik, Ankara.
—, 1991, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, s. 49-99, İstanbul.
Mack, Rosamund, 2001, *Bazaar to Piazza: Islamic Trade and Italian Art 1300-1600*, Berkeley.
MacLean, Gerald (haz.), 2005, *Re-Orienting the Renaissance: Cultural Exchanges with the East*, New York.
Mainstone, Rowland J., 1988, *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, Londra.
Manetti, A. di Tuccio, 1970, *The Life of Brunelleschi by Antonio di Tuccio Manetti*, çev. Howard Saalman, Philadelphia, Londra.
Mango, Cyril, 1993, *Studies on Constantinople*, Londra.
—, 1992, "Byzantine Writers on the Fabric of Hagia Sophia", *Hagia Sophia: From the Age of Justinian to the Present* içinde, (haz.) Ahmet Çakmak ve Robert Mark, s. 41-56, Cambridge.
—, 1986, *Sources and Documents: The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Toronto, Buffalo, Londra.
Manners, Ian R., 1997, "Constructing the Image of a City: The Representation of Constantinople in Christopher Buondelmonti's *Liber Insularum Archipelagi*", *Annals of the Association of American Geographers* 87:1, s. 72-102.
Marsili, Luigi Fernando, 1732, *Stato militare dell'Impèrio Ottomano*, Amsterdam.
Martal, Abdullah, 1989, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk", *Belleten* 52:205, s. 1585-1653.
Martiny, Günter, 1936, "Die Piyale Pascha Moschee", *Ars Islamica* 3, s. 13-171.
Matrakçı Nasuh, 1976, *Beyān-ı Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn-i Sulṭān Süleymān Ḫān*, (haz.) Hüseyin Yurdaydın, Ankara.
Matthews, Henry, 2002, "Concepts of Ideal Form in Istanbul and Rome: The Sacred Architecture of Sinan and His Italian Contemporaries", *Myth to Modernity* içinde, (haz.) Nezih Başgelen ve Brian Johnson, s. 59-70, İstanbul.
—, 2000, "Bringing Ottoman Architecture into the Mainstream", *The Art Book: Issues, News, and Reviews* 7:4, s. 15-17.
Maurand, Jérôme, 1901, *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople (1544)*, (haz. ve çev.) Léon Dorez, Paris.
Mayer, Luigi, 1801, *Views in Turkey in Europe and Asia*, Londra.
McQuillan, James, 2001, "The Aesthetics of Ottoman Architecture in the Twenty-First Century", *Oriental-Occidental: Geography, Identity, Space* içinde, Michelle A. Rinehart, s. 117- 22, Washington, DC.
Mehmed Âşık (Âşık Mehmed), 2007, *Menâzırü'l-Avâlim*, (haz.) Mahmut Ak, 3 c., Ankara.
Mehmed Süreyya, 1996, *Sicill-i Osmanî: Osmanlı Ünlüleri*, (haz.) N. Akbayar and S. A. Kahraman, 6 c., İstanbul.
Meinecke, Michael, 1992, *Die mamlukische Architektur in Ägypten und Syrien*, 2 c., Glückstadt.
—, 1988, "Die Erneuerung von al-Quds / Jerusalem durch den Osmanensultan Sulaimān Qānūnī", *Studies in the History and Archaeology of Palestine* içinde, (haz.) Shawqi Shaath, 3 c., 3, s. 257-83, 338-60, Halep.
—, 1978, "Die osmanische Architektur des 16. Jahrhunderts in Damaskus", *Fifth International Congress of Turkish Art* içinde, s. 575-95, Budapeşte.
Menage, V. L., 1976, "Edirneli Rûhî'ye Atfedilen Osmanlı Tarihinden İki Parça", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* içinde, s. 311-333, Ankara.
Meriç, Rıfkı Melûl, 1965, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri, Eserlerine Dair Metinler*, Ankara.
—, 1963, "Edirne'de Meyva Kapanı İnşaatı ve S. Selim Camii Tamiratı için Uzunlu Kurşun vesaire Hakkında Mevcut Vesikalar", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* I, s. 745-63.
—, 1958, *Bayezid Camii Mimarı*, Ankara.
—, 1938, "Mimar Sinan'ın Hayatı", *Ülkü Halkevleri Dergisi* II, s. 195-206.
Mesarites, Nikolaos, 1957, "Description of the Church of the Holy Apostles in Constantinople", G. Downey, (haz.), *Transactions of the American Philosophical Society* 47, s. 855-923.
Millon, Henry A. ve Craig Hugh Smyth, 1988, *Michelangelo Architect: The Facade of San Lorenzo and the Drum of the Dome of St. Peter's*, Milano.
Millon, Henry A. ve V. Lampugnani, (haz.), 1994, *The Renaissance from Brunelleschi to Michelangelo: The Representation of Architecture*, Milano.
Moryson, Fynes, 1907, *An Itinerary Containing His Ten Yeeres Travell*, c. 2, Glasgow.
Müderrisoğlu, Fatih, 1995, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz'deki İskelesi Payas ve Sokollu Mehmed Paşa Menzil Külliyesi", *9th International Congress of Turkish Art* içinde, 3 c., 2, s. 513-24, Ankara.
—, 1993, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri", doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi.
Mujezinović, Mehmed, 1998, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, 3 c., Saraybosna.
Mülayim, Selçuk, 1996, "Mimar Sinan ve Halefi", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri* içinde, (haz.) A. Aktaş-Yasa, s. 347-51.
—, 1989, *Sinan ve Çağı*, İstanbul.
Müller-Wiener, Wolfgang, 1994, *Die Häfen von Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul*, Tübingen.
—, 1977, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls: Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhundert*, Tübingen.
Murray, Peter, 1971, *Architecture of the Renaissance*, New York.
Mustakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi, 1928, *Tuḥfe-i ḫaṭṭāṭīn*, (haz.), İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul.
Myres, David, 2000, "Al-'Imara al-'Amira: The Charitable Foundation of Khassaki Sultan (959/1552)", *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917* içinde, (haz.) Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, 2 c., 1, s. 539-81, Londra.
Naima Mustafa, 1281-83, (1865-68), *Tārīḫ-i Na'īmā*, 6 c., İstanbul.
Nayır, Zeynep, 1975, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası: 1609-90*, İstanbul.
Necipoğlu, Gülru, toplu makaleler web sitesi: www.fas.harvard.edu/necipoglu
Necipoğlu, Gülru, 2012, "Visual Cosmopolitanism and Creative Translation: Artistic Conversations with Renaissance Italy in Mehmed II's Constantinople," *Muqarnas* 29, 1-81.
—, 2010, "Konstantinopolis'ten Kostantiniyyeye: II. Mehmed Döneminde Yaratılan Kozmopolit Payitaht," *Bizantion'dan İstanbul'a: Bir Başkentin 8000 Yılı* içinde, s. 262-77, İstanbul.
—, 2010a, "Interview with Professor Gülru Necipoğlu", (haz.) Gizem Tongo, the *Graduate Journal of the History Department*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
—, 2009, "Gülru Necipoğlu ile Amerika'da Osmanlı Mimarlık Tarihi Çalışmak ve Mimarlık-Sanat Tarihi İlişkisi Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7:13, s. 347-79.
—, 2008, "The Dome of the Rock as Palimpsest: 'Abd al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses", *Muqarnas* 25, s. 17-105.
—, 2007, "Creation of a National Genius: Sinan and the Historiography of "Classical" Ottoman Architecture", *Muqarnas* 24, s. 141-83.
—, 2007a, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimari, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul.
—, 2007b, "Qur'anic Inscriptions on Sinan's Imperial Mosques: A Comparison with Their Safavid and Mughal Counterparts", *Word of God – Art of Man: The Qur'an and Its Creative Expressions* içinde, (haz.) Fahmida Suleman, s. 69-104, Oxford.
—, 2007c, "L'idée de décor dans les régimes de visualité islamiques", *Purs décors? Arts de l'Islam, regards du XIXe siècle. Collections des Arts Décoratifs* içinde, (haz.) Rémi Labrusse, s. 10-23, Paris.
—, 2006, "Sources, Themes, and Cultural Implications of Sinan's Autobiographies", *Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts* içinde, edisyon kritik ve çeviri Howard Crane ile Esra Akın, (haz. ve önsöz) Gülru Necipoğlu, s. vii-xvi, Leiden.
—, 2000, "Osmanlı Sultanlarının Portre Dizilerine Karşılaştırmalı bir Bakış", *Padişah'ın Portresi: Tesavir-i Âl-i Osman* içinde, s. 22-61, İstanbul.
—, 1997, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires: Theory and Design* içinde, (haz.) Attilio Petruccioli, s. 32-71, Leiden, New York, Köln.
—, 1996, "Dynastic Imprints on the Cityscape: The Collective Message of Imperial Funerary Mosque Complexes in Istanbul", *Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique* içinde, (haz.) Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Aksel Tibet, 2 c., 2, s. 23-36, Ankara.
—, 1995, *Topkapı Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture*, Santa Monica, CA.
—, 1994, "Anatolia and the Ottoman Legacy", *The Mosque* içinde, (haz.) Hasan Uddin-Khan ve Martin Frishman, s. 141–58, Londra.
—, 1993, "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early Modern Islamic Architecture", *Muqarnas* 10, s. 169-80.
—, 1992a, "Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium", *Hagia Sophia: From the Age of Justinian to the Present* içinde, (haz.) Robert Mark ve Ahmet Ş. Çakmak, s. 195-225, Cambridge.

—, 1992b, "A Kânûn for the State, a Canon for the Arts: Conceptualizing the Classical Synthesis of Ottoman Arts and Architecture", *Soliman le Magnifique et son temps* içinde, (haz.) Gilles Veinstein, s. 195-216, Paris.
—, 1991, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, MA, Londra.
—, 1990, "From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth-Century Ceramic Tiles", *Muqarnas* 7, s. 136-170.
—, 1990a, "Ca'fer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye: an Early Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture*, translation and notes by Howard Crane, 1987", *Journal of the Society of Architectural Historians* 49:2, s. 210-13.
—, 1989, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", *Art Bulletin* 71:3, s. 401-27.
—, 1988, "The Emulation of the Past in Sinan's Imperial Mosques", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 24-27 Ekim 1988)*, (haz.) Azize Aktaş-Yasa, Ankara, 1996.
—, 1986, "Plans and Models in Fifteenth- and Sixteenth-Century Ottoman Architectural Practice", *Journal of the Society of Architectural Historians* 45:3, s. 224-43.
—, 1985, "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation", *Muqarnas* 3, s. 92-117.
Newman, Andrew J., 2001, "Fayd al-Kashani and the Rejection of the Clergy/State Alliance: Friday Prayer as Politics in the Safavid Period", *The Most Learned of the Shi'a: The Institution of Marja' Taqlid* içinde, (haz.) Linda S. Walbridge, s. 34-52, Oxford, New York.
Nicolas de Nicolay, 1576, *Les navigations peregrinations et voyages, faicts en la Turquie*, Antwerp.
Nora, Pierre, ed., 1984, *Les lieux de memoire*, 3 c., Paris.
Nutku, Özdemir, 1987, *II. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, Ankara.
Oberhummer, Eugen, 1902, *Konstantinopel unter Sultan Süleiman dem Grossen aufgenommen im jahre 1559 durch Melchior Lorich aus Flensburg*, Münih.
Ocak, Ahmet Yaşar, 1992, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderiler (XIV.-XVII. Yüzyıllar)*, Ankara.
—, 1991, 'Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde bir Osmanlı Heretiği: Şeyh Muhyiddin-i Karamanî', *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, s. 475-83, İstanbul.
Ohsson, Mouradgea d', 1788-1824, *Tableau général de l'empire othoman*, 7 c., Paris.
O'Kane, Bernard, 1996, "Monumentality in Mamluk and Mongol Art and Architecture", *Art History* 19:4, s. 499-522.
—, 1987, *Timurid Architecture in Khorasan*, Costa Mesa, CA.
Orgun, M. Zarif, 1938, "Hassa Mimarları", *Arkitekt* 8:10, s. 333-42.
Orhonlu, Cengiz, 1990, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı*, İstanbul.
—, 1984, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (haz.) Salih Özbaran, İzmir.
—, 1981, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları* 2, s. 1-30.
Orlandos, Anastos K., 1929, 'I Arcbitektoniki tou tzamiou Osman Sach ton Trikkalon', *Praktikatis Akademias Athenon* 4, s. 319-25.
Ortaylı, İlber, 1996, "Rodosto (extension en Marmara de la Via Egnatia) au XVIe Siècle", *Via Egnatia under Ottoman Rule 1380-1699* içinde, (haz.) Elizabeth Zachariadou, s. 193-202, Resmo.
Otto-Dorn, Katharina, 1937, "Sinan", *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* içinde, 31, s. 83-85, Leipzig.
Ousterhout, Robert, 2000, *Master Builders of Byzantium*, Princeton.
—, 1995, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", *Muqarnas* 12, s. 48-62.
Önder, Mehmed, 1986, "Piyale Paşa Camiinin Avrupa'nın Dört Büyük Müzesinde Bulunan Çini Panosu", *Antika* 10, s. 4-6.
Önkal, Hakkı, 1992, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara.
Öz, Mehmed, 1997, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları*, İstanbul.
Öz, Tahsin, 1962-65, *İstanbul Camileri*, 2 c., Ankara.
Özcan, Abdülkadir (haz.), 1994, *Eyyubî Efendi Kanûnnâmesi*, İstanbul.
Özergin, Kemal M., 1973-74, "Eski bir Rûznâme'ye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 4-5, s. 262-90.
Öziş, Ünal ve Yalçın Arısoy, 1986, "Edirne Water Conveyance System Constructed by the Great Mimar Sinan", *II. International Congress on the History of Turkish and Islamic Science and Technology* içinde, 3 c., 2, s. 135-44, İstanbul.
Paleme, Jean, 1991, *D'Alexandrie à Istanbul: Pérégrinations dans l'Empire Ottoman 1581-83*, (haz.) Yvelise Bemard, Paris.
Palladio, Andrea, 1965, *The Four Books of Architecture*, çev. Isaac Ware, New York.
Parvilée, Léon, 1874, *Architecture et décoration turques au XVe siècle*, Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc'ün önsözüyle, Paris.
Pašić, Amir, 1994, *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina*, İstanbul.
Paspates, A. G., 1877, *Byzantinai meletai*, İstanbul.
Patrinelis, Christos, 1969, "The Exact Time of the First Attempt of the Turks to Seize the Churches and Convert the Christian People of Constantinople to Islam", içinde: *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, 3, s. 567-72, Sofya.
Payne, Alina A., 1999, *The Architectural Treatise in the Italian Renaissance: Architectural Invention, Ornament, and Literary Culture*, Cambridge.
—, 1994, "Rudolf Wittkower and Architectural Principles in the Age of Modernism", *Journal of the Society of Architectural Historians* 53, s. 322-44.
Peçevî, İbrahim, 1281-83 (1865-67), *Târîh-i Peçevî*, 2 c., İstanbul.
Pedani, Maria Pia, 2000, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica* 32, s. 9-32.
—, 1994, *In Nome del Gran Signore: Inviati Ottomani a Venezia dalla Caduta di Costantinopoli alla Guerra di Candia*, Venedik.
Peirce, Leslie P., 2000, "Gender and Sexual Propriety in Ottoman Royal Women's Patronage", *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies* içinde, (haz.) D. Fairchild Ruggles, s. 53-68, New York.
—, 1993, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York ve Oxford.
Pervititch, Jacques, 2000, *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul / Istanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch*, İstanbul.
Petrosiyan, Y .E., (haz.), 1987, *Mebde-i kanun-ı yeniçeri ocağı tarihi (Kawânîn-i Yeñiçeriyân (1015/1606)*, Moskova.
Petruccioli, Attilio (haz.), 1987, *Mimar Sinan: The Urban Vision (Environmental Design* sayı 1-2), Roma.
Phillipides, Marios, 1990, *Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople, 1373-1513: An Anonymous Greek Chronicle of the Sixteenth Century*, Brookline, MA.
Pigafetta, Marco Antonio, 1890, "Itinerario", P. Matković, "Putopis Marka Antuna Pigafetta u carigrad od god 1567" içinde, *Starine* 22, s. 68-194. (*Itinerario da Vienna a Costantinopoli*, (haz.) Daria Perocco, Padova, y. 2008).
Pinon, Pierre, 1987, "Sinan's Külliyes: Inscriptions into the Urban Fabric", *Mimar Sinan: The Urban Vision (Environmental Design* sayı 1-2) içinde, (haz.) A. Petruccioli, s. 106-11.
Plyviou, M., 1994, "Design and Construction in Eighteenth-Century Building: The Case of the Monastery Xeropotamou Katholikon", *Mnemeio & Perivallon* 2, s. 83-90.
Popović Toma, 1966-67, "Spisak Hercegovackih Namesnika u XVI veku", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 16-17, s. 93-99.
Procházka-Eisl, Gisela, 1992, "Die Wiener Handschrift des Sürname-i Hümâyûn", doktora tezi, Universität Wien. [*Das Sürname-i Hümâyûn: die Wiener Handschrift in Transkription mit Kommentar und Indices versehen*, İstanbul, 1995].
Raby, Julian, 1983, "Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium", *Dumbarton Oaks Papers* 37, s. 15-34.
—, 1982, "A Sultan of Paradox: Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts", *The Oxford Art Journal* 5:1, s. 3-8.
—, 1980, "El Gran Turco: Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts of Christendom", doktora tezi, Oxford Üniversitesi.
—, 1977-78, "Diyarbakır: A Rival to Iznik", *Istanbuler Mitteilungen* 27-28, s. 429-59.
—, ve Jeremy Johns (haz.), 1992, *Bayt al-Maqdis: 'Abd al-Malik's Jerusalem, Part One* (Oxford Studies in Islamic Art, c. 9).
—, ve Zeren Tanındı, 1993, *Turkish Bookbinding in the 15th Century: The Foundation of an Ottoman Court Style*, Londra.
Ramazanzâde Mehmed (Küçük Nişancı), 1279 (1862), *Târîh-i Nişâncı Mehmed Paşa*, İstanbul.
Raymond, André, 1979, "Les grands waqfs et l'organisation de l'espace urbain à Alep et au Caire à l'epoque ottomane (XVIe-XVIIe siècles)", *Bulletin d'Études Orientales* 31, s. 113-28.
Repp, R.C., 1986, *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, Oxford.
Restle, Marcell, 1981, "Bauplanung und Baugesinnung unter Mehmed II. Fâtih. Filarete in Konstantinopel", *Pantheon* 39, s. 361-67.
Reyhanlı, Tülay, 1977-79, "Havsa'daki Sokollu veya Kasım Paşa Külliyesi Hakkında Tamamlayıcı Notlar", *Türkiyat Mecmuası* 19, s. 241-47.
—, ve Ara Altun, 1974-75, "Edirne-Havsa'da Sokollu (veya Kasım Paşa) Külliyesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı* 6, s. 67-88.
Riefstahl, Rudolf M., 1931, *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia*, Cambridge, MA.
—, 1930, "The Selimiyeh in Konya: A Replica of the Old Mosque of Fatih in Constantinople", *Art Bulletin* 12:4, s. 311-18.
Rifat Osman, 1999, *Edirne Evkâf-ı İslâmiyye Tarihi: Camiler ve Mescitler*, (haz.) Ülkü Özsoy, Ankara.
—, 1927, "İrtihâlinin 339'uncu sene-i devriyesi münâsebetiyle büyük Türklerden Mimar Koca Sinan b. Abdülmennân", *Milli Mecmua* 7:83, s. 1335-48.
El-Rihawi, 'Abd Al-Qadir ve Émilie E. Ouéchek, 1975, "Les deux Takiyya de Damas: la Takiyya et la Madrasa Sulaymâniyya du Marg et la Takiyya as-Salîmiyya de Şâlihiyya", *Bulletin d'Études Orientales* 28, s. 217-25.
Rosedale, H. G., (haz.), 1904, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, Londra.
Rogers, J. Michael, 1999, "Ottoman Religious Ceremonial in Two Late 16th century *Meremmât Defters* for Süleymaniye, Başbakanlık Arşivi MM/MAD

513 and 5832", içinde: *Acta Viennensia Ottomanica*, (haz.) Markus Köbbach, Gisela Procházka-Eisl ve Claudia Römer, s. 303-9, Viyana.
—, 1982, "The State and the Arts in Ottoman Turkey, Part I: The Stones of Süleymaniye"; "Part II: The Furniture and Decoration of Süleymaniye", *International Journal of Middle Eastern Studies* 14:1, s. 71-86; 14:3, s. 283-313.
Rossi, Aldo, 1982, *The Architecture of the City*, Cambridge, MA.
Rüstem Paşa, 1923, *Die osmanische Chronik des Rustem Pascha*, (haz.) Ludwig Forrer, Leipzig.
Saatçi, Suphi, 1990, "Tezkiret-ül Bünyan'ın Topkapı Sarayı Revan Kitaplığı'ndaki Yazma Nüshası", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* 4, s. 55-101.
—, 1988, *Mimar Sinan'ın Yapılarındaki Kitabeler*, İstanbul.
Sadeddin Efendi (Hoca), 1992, *Tacü't-Tevarih*, (haz.) İsmet Parmaksızoğlu, 5 c., Ankara.
—, 1279-80 (1862-64), *Tācü't-tevārīḫ*, İstanbul.
Sâfî, 2003, *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârîh'i*, 2 c. (haz.) İbrahim Hakkı Çuhadar, Ankara.
Sahillioğlu, Halil, (haz.), 2002, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-52 Tarihli ve E. 12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul.
Sâî Mustafa Çelebi, 2006, *Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts*, edisyon kritik ve çev. Howard Crane ile Esra Akın, önsöz ve (haz.) Gülru Necipoğlu, Leiden.
—, 2002, *Yapılar Kitabı: Tezkiretü'l-bünyan ve Tezkiretü'l-ebniyye: Mimar Sinan'ın Anıları*, (haz.) ve günümüz Türkçesine aktaran Hayati Develi ile Samih Rifat; Doğan Kuban'ın önsözüyle birlikte, İstanbul.
—, 1989, *Mimar Sinan and Tezkiret-ül Bünyan*, çev. Suphi Saatçi, Metin Sözen'in önsözüyle birlikte, İstanbul.
—, 1315 (1897), *Tezkiretü'l-bünyān*, Aḥmed Cevdet'ten biyografik bir önsözle birlikte, İstanbul.
Samardžić, Radovan, 1994, *Mehmed Sokolovitch: Le destin d'un grand vizir*, çev. M. Begić, Paris.
—, 1995, *Sokollu Mehmed Paşa*, çev. Meral Gaspıralı, İstanbul.
Sanderson, John, 1931, *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602*, (haz.) William Foster, Londra.
Sandys, George, 1621, *A Relation of a Journey Begun An. Dom. 1610*, Londra.
Sarre, F., 1909, 'Michelangelo und der türkische Hof', *Repertorium für Kunstwissenschaft* 32, s. 61-66.
Sauvaget, Jean, 1941, *Alep. essai sur le développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIXe siècle*, 2 c., Paris.
—, 1937, "Les caravansérails syriens du Hadjdj de Constantinople", *Ars Islamica* 4, s. 98-121.
Sauvaire, H., 1896, "Description de Damas", *Journal Asiatique*, s. 252-58.
Schepper, Corneille Duplicius de (Scepperus), 1857, "Missions diplomatiques de Corneille Duplicius de Schepper (1533-34)", *Mémoires de l'Académie Royale de Belgique* 30, s. 21-224.
Schweigger, Salomon, 1964, *Ein newe Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Nürnberg, 1606, yeniden basım Graz.
Selânikî Mustafa Efendi, 1989, *Tarih-i Selânikî*, (haz.) Mehmet İpşirli, 2 c., İstanbul.
Şemsi Ahmed Paşa, 2003, *Şeh-nāme-i Sulṭân Murād*, inceleme, tenkidli metin ve tıpkıbasım (Vaticana Barberianini Orient no. 112), (haz.) Günay Kut ve Nimet Bayraktar, İstanbul.
Şeşen, Ramazan, 1986, "Sinan Hakkında Kaynaklar", *II. International Congress on the History of Turkish and Islamic Science and Technology* içinde, 3 c., 2, s. 1-11, İstanbul.
Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 1928, *Silâhdar Tarihi*, 2 c., İstanbul.
Singer, Amy, 2002, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, Albany, NY.
Sivaslıyan, Hagop, 1985, "Mimar Sinan'ın Kökeni Neden Tartışılır?", *Tarih ve Toplum* 4:19, s. 41-43.
Skilliter, Susan A., 1965, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Ṣāfiye to Queen Elizabeth I", *Oriental Studies* 3, s. 119-57.
—, 1982, "The Letters of the Venetian 'Sultana' Nūr Bānū and Her Kira to Venice", *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata* içinde, (haz.) Aldo Galotta ve Ugo Marazzi, s. 515-36, Napoli.
Smith, Christine, 1992, *Architecture in the Culture of Early Humanism: Ethics, Aesthetics, and Eloquence 1400-1470*, New York, Oxford.
—, 1989, "Originality and Cultural Progress in the Quattrocento: Brunelleschi's Dome and a Letter by Alberti", *Rinascimento* 28, s. 291-318.
—, 1987, "Ciriaco d'Ancona's Seven Drawings of Santa Sofia", *Art Bulletin* 70, s. 16-32.
Solakzâde Mehmed, 1297 (1879), *Tārīḫ-i āl-i 'Oṣmān*, İstanbul.
Sönmez, Zeki, 1989, *Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara.
—, 1988a, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İstanbul.
—, (haz.), 1988b, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul.
Soranzo, Jacopo, 1856, *Diario del Viaggio da Venezia a Costantinopoli*, Venedik.
Sözen, Metin, 1992, fotoğraflar: Sami Güner, *Arts in the Age of Sinan*, Ankara.
—, (haz.), 1975, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul.
—, 1971, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul.
Steinach, Wolf Andreas von, 1881, "Wolf Andreas von Steinach Edelknabenfahrt nach Constantinopel (1583)", *Steiermärkische Geschichtsblätter* içinde, 2:4, s. 193-234.
Stephan, St. H., 1944, "An Endowment Deed of Khāṣṣekī Sulṭān, Dated the 24th May 1552", *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 10, s. 170-94.
Stichel, Rudolf H. W., 1996, "Der Istanbuler Palast des osmanischen Großvezirs Sokollu Mehmet Pascha (gest. 1579) in zeitgenössischen Abbildungen", *Architectura. Zeitschrift für Geschichte der Baukunst. Journal of the History of Architecture*, s. 197-213.
Stierlin, Henri, 1985, *Soliman et l'architecture ottomane*, Fribourg.
Stirling-Maxwell, William, 1877, *Solyman the Magnificent Going to Mosque: From a Series of Engravings on Wood Published by Domenico De'Franceschi at Venice in MDLXIII*, Floransa, Edinburgh.
—, 1873, *The Turks in MDXXXIII: A Series of Drawings Made in that Year at Constantinople by Peter Coeck of Aelst*, Londra, Edinburgh.
—, 1872, *Examples of Engraved Portraits of the Sixteenth Century*, Londra, Edinburgh.
Straton, Arthur, 1972, *Sinan*, Londra.
Su, Kamil, 1940, *Mimar Sinan'ın Eserlerinden Muradiye Camii*, İstanbul.
Sümer, Faruk, 1991, "Yavuz Selim s'est-il proclamé calife?", *Turcica* 21-23, s. 343-54.
Suzuki, Tadashi, 1990, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamları ve Vezirleri", *I. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi* içinde, s. 885-88, Ankara.
Talikizâde, 1983, *Ta'līḳī-zāde's Şehnāme-i Hümāyūn: A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593-94*, (haz.) Christine Woodhead, Berlin.
el-Tamgrûtî, Ali b. Muhammed, 1929, *En-Nafhat el-Miskiya fi-s-Sifarat et-Tourkiya: Relation d'une ambassade marocaine en Turquie, 1589-1591, par Abou-l-Hasan Ali ben Mohammed et-Tamgrouti*, (haz. ve çev.) Henry de Castries, Paris.
Tanınan, Baha M., 2001, "Edirne Selimiye Camii'nin Hünkâr Mahfilindeki Bazı Ayrıntılardan II. Selim'in ve Mimar Sinan'ın "Dünyalarına"", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları, Yıldız Demiriz'e Armağan* içinde, (haz.) M. B. Tanınan ve U. Tükel, s. 151-61, 239-45, İstanbul.
—, 1999, "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memluk Etkileri", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı 'Uluslarüstü Bir Miras'* içinde, (haz.) Nur Akın, vd., s. 82-91, İstanbul.
—, 1989, "İstanbul Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Külliyesi'nin Medresesi ve Tekkesi için bir Restitüsyon Denemesi", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya: Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri* içinde, s. 87-94, İstanbul.
—, 1988a, "Atik Valide Külliyesi", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1:2, s. 3-19.
—, 1988b, "Sinan'ın Mimarisi: Tekkeler", *Mimar Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri* içinde, (haz.) Sadi Bayram, 2 c., 1, s. 311-32, İstanbul.
Tanpınar, Ahmet Hamdi, 1996, "İstanbul'un Mevsimleri ve San'atlarımız", *Yaşadığım Gibi* içinde, s. 141-57, İstanbul.
Tanyeli, Gülsün, 1996, "Bir Osmanlı Kale-Kentinin Yapımı: Anavarin Örneği", *Prof. Doğan Kuban'a Armağan* içinde, (haz.) Zeynep Ahunbay, Deniz Mazlum ve Kutgün Eyüpgiller, s. 85-97, İstanbul.
—, ve Uğur Tanyeli, 1993, "16. Yüzyıl Osmanlı Mimarlık Teknolojisi", *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari* içinde, (haz.) Mehmet Saçlıoğlu ve Gülsün Tanyeli, s. 125-49, İstanbul.
—, 1991, "Kanuni ve II. Selim Türbeleri; Teknik Çözümleme", *Taç Vakfı Yıllığı* 1, s. 97-113.
Tanyeli, Uğur, 1993, "Batılılaşma öncesinin Türk Mimarlığında Batı Etkileri (14.-17. yüzyıl)," *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari*, İstanbul, s. 157-88.
—, 1991, "Kanuni ve II. Selim Türbeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Taç Vakfı Yıllığı* 1, s. 83-96.
Taşkıran, Nimet, 1972, *Hasekinin Kitabı*, İstanbul.
Tauer, Felix, 1953, "Notice sur les versions persanes de la légende de l'édification d'Aya Sofya", *Fuat Köprülü Armağanı* içinde, s. 487-94, İstanbul.
Taut, Bruno, 1938, *Mimari Bilgisi*, İstanbul.
Tayfel, Johann Christoph, 1598, *Il Viaggio del Molto illustre signor Giovanni Christoforo Taifel, Barone in Gunderstoff Austriaco, fatto di Costantinopoli verso Levante*, Viyana.
Taylor, Rabun, 2003, *Roman Builders: A Study in Architectural Process*, Cambridge.
Tevki'î Abdurrahman Paşa, 1912-13, "Ḳānūnnāme", *Milli Tetebbular Mecmuası* 3, s. 497-544.
Thys-Şenocak, Lucienne, 2000, "The Yeni Valide Mosque Complex of Eminönü, İstanbul (1597-1665): Gender and Vision in Ottoman Architecture", *Women, Patronage and Self-Representation in Islamic Societies* içinde, (haz.) D. Fairchild Ruggles, s. 69-89, New York.
—, 1998, "The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü", *Muqarnas* 15, s. 58-70.

—, 1994, "The Yeni Valide Complex in Eminönü, Istanbul (1597-1665)", doktora tezi, Pennsylvania Üniversitesi. [*Ottoman Women Builders: the Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*, Burlington, VT, 2006.]
Tietze, Andreas, 1982, "Muṣṭafā ʿĀlī on Luxury and the Status Symbols of Ottoman Gentlemen", *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci Dicata* içinde, (haz.) Aldo Galotta ve Ugo Marazzi, s. 577-90, Napoli.
Topçular Katibi Abdülkadir, 2003, *Topçular Katibi Abdülkadir Efendi Tarihi: Metin ve Tahlil*, (haz.) Ziya Yılmazer, Ankara.
Trachtenberg, Marvin, 1997, *Dominion of the Eye: Urbanism, Art and Power in Early Modern Florence*, Cambridge.
Tülekçioğlu, Abdülhamit, 2001, *Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Yazı*, Ankara.
Tuncay, Rauf, 1969, "Edirne'de Selimiye Camii", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 23, s. 3-12.
Tuncel, Mehmet, 1974, *Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*, Ankara.
Tuncer, Cezmi Orhan, 1996, *Diyarbakır Camileri: Mukarnas, Geometri, Oranlı*, Diyarbakır.
Turan, Şerafettin, 1988, "Mimar Sinan ve Hassa Mimarları Ocağı", *Tarih ve Toplum*, 56, s. 73-75.
—, 1965, "Gli architetti imperiali (Hassa mimarları) nell'Impero Ottomano", *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca* içinde, s. 259-63, Napoli.
—, 1963, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi* I:1, s. 157-202.
—, 1961, *Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası*, Ankara.
—, 1958, "Lala Mustafa Paşa hakkında Notlar ve Vesikalar", *Belleten* 88, s. 551-93.
Tursun Beg, 1978, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, (haz.) Halil İnalcık ve Rhoads Murphey, Minneapolis, Chicago.
Uçtum, Nejat R., 1980, "Hürrem ve Mihrümah Sultanların Polonya Kıralı II. Zigsmund'a Yazdıkları Mektuplar", *Belleten* 44, s. 697-715.
Uluçam, Abdülselam, 2000, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı: Van*, c. I, Ankara.
—, 1989, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara.
Uluçay, M. Çağatay, 2001, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, İstanbul.
—, 1980, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara.
—, 1956, *Harem'den Mektuplar*, İstanbul.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 1984-88, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, 2 c., Ankara.
—, 1976, "Yavuz Sultan Selim'in Kızı Hanım Sultan ve Torunu Kara Osman Şah Bey Vakfiyeleri", *Türk Tarih Kurumu Belleten* 159, s. 467-78.
—, 1945, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara.
—, 1932, *Kütahya Şehri*, İstanbul.
Ülgen, Ali Saim, 1989, *Mimar Sinan Yapıları*, 2 c., Ankara.
Ünal, Mehmet Ali, (haz.), 1995, *Mühimme Defteri* 44, İzmir.
Ünsal, Behçet, 1963, "Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimari Planlar Üzerine", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, s. 168-97.
Ürekli, Muzaffer, 1989, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara.
Vanmour, Jean Baptiste, 1714, *Recueil de cent estampes représentant différents nations du Levant gravées sur les tableaux peints d'après nature en 1707 & 1708 par les ordres de M. de Ferriol, et mis au jour en 1712 & 1713 par les soins de M. Le Hay*, Paris.
Vasari, Giorgio, 1963, *The Lives of Painters, Sculptors und Architects*, çev. A. B. Hinds, (haz.) William Gaunt, 4 c., New York.
Vatin, Nicolas, 2001, *Les Cimetières dans la ville: Statut, choix et organisation des lieux d'inhumation dans Istanbul intra-muros* (Varia Turcica 35), İstanbul, Paris.
—, 1995, "Aux origines de pélerinage à Eyüp des sultans ottomans", *Turcica* 27, s. 91-99.
—, ve Stéphane Yerasimos, 1994, "Documents sur les cimetières ottomans II. Status, police et pratiques quotidiennes (1565-1585)", *Turcica* 26, s. 169-210.
Vogt-Göknil, Ulya, 1993, *Sinan*, Tübingen, Berlin.
—, 1986, "Sinan und seine Zeitgenossen im Westen", *II. International Congress on the History of Turkish and Islamic Science and Technology* içinde, 3 c., 2, s. 169-79, İstanbul.
Watenpaugh, Heghnar Zeitlian, 1999, "The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and the Representation of Urban Life in Aleppo in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", doktora tezi, Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles. | *The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Leiden ve Boston, 2004.]
Weber, Stefan, 1997-98, "The Creation of Ottoman Damascus: Architecture and Urban Development of Damascus in the 16th and 17th Centuries", *Aram* 9-10, s. 431-70.
Wilber, Donald M., 1955, *Architecture of Islamic Iran: The Il-Khanid Period*, Princeton.
Williams, John A., 1969, "The Monuments of Ottoman Cairo", *Colloque international sur l'histoire du Caire* içinde, s. 453-63, Kahire.
Winkelhane, Gerd, and Klaus Schwarz, 1985, *Der osmanische Statthalter İskender Pascha (gest. 1571) und seine Stiftungen in Ägypten und am Bosphorus*, Bamberg.
Wittkower, Rudolf, 1949, *Architectural Principles in the Age of Humanism*, Londra, New York.
Wratislaw von Mitrowitz (Baron Wenceslas), 1862, *Adventures of Baron Wenceslas Wratislaw of Mitrowitz*, çev. A. H. Wratislaw, Londra.
Yaltkaya, Şerafettin, 1942, "Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi* 2, s. 43-167.
Yemşel, D. Samuel, 1956, "1641-42 de bir Karayit'in Türkiye Seyahatnâmesi", *Vakıflar Dergisi* 3, s. 97-106 (çev. F. Selçuk).
Yenişehirlioğlu, Filiz, 1982, "XVI. yy. Osmanlı Dönemi Yapılarında Görülen Mimari Süsleme Programlarında Mimar Sinan'ın Katkısı Var Mıdır?", *Mimarlık* 5-6, s. 29-35.
—, 1985, "Les Grandes Lignes de l'evolution du programme décoratif en céramique des monuments ottomans au cours du XVIe siècle", *Erdem* 1:2, s. 453-76.
—, 1980, "Şehzade Mehmet Türbesi Çinileri Üzerine Gözlemler", *Bedrettin Cömert'e Armağan* içinde, s. 449-56, Ankara.
Yerasimos, Stéphane, 2002, *Süleymaniye*, çev. Alp Tümertekin, İstanbul. [*La Mosquée de Soliman*, Paris, 1997].
—, 2000, *Constantinople: De Byzance à Istanbul*, Paris.
—, 1991, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles)*, Ankara.
—, 1990, *La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques*, Paris.
—, 1987, "Sinan and his Patrons: Programme and Location", *Mimar Sinan: The Urban Vision (Environmental Design* sayı 1-2) içinde, (haz.) A Petruccioli, s. 124-31, Roma.
Yörüklüoğlu, Nihat, 1984, *Hafsa Sultan ve Külliyesi*, Ankara.
Yücel, Yaşar, 1992, *Osmanlı Ekonomi, Kültür, Uygarlık Tarihine Dair bir Kaynak: Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, Ankara.
—, ve Selami Pulaha, (haz.), 1995, *I. Selim Kânûnnâmesi (Tirana ve Leningrad Nüshaları, 1512-1520)*, Ankara.
Yüksel, İ. Aydın, 2004, *Osmanlı Mimârîsinde Kânûnî Sultan Süleyman Devri (926-974/1520-1566): İstanbul*, İstanbul.
—, 1995, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı* içinde, s. 219-81, İstanbul.
—, 1993, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi, Hamamlar ve İmaret Camii*, Ankara.
—, 1983, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid, Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, İstanbul.
Yusuf bin Abdullah, 1997, *Bizans Söyleneceliyle Osmanlı Tarihi: Târîh-i Âl-i Osmân*, (haz.) Efdal Sevinçli, İzmir.
Zakir Şükri Efendi, 1980, *Die Istanbuler Derwisch-Konvente und ihre Scheiche (Mecmu'a-i Tekaya)*, (haz.) Mehmet SerhanTayşi ve Klaus Kreiser, Freiburg im Breisgau.
Zen, Caterino, 1878, "Descrizione del viazo de Costantinopoli 1550 de ser Catharin Zen, ambassador straordinario a Sultan Soliman, e suo ritorno", , *Dva Talijanska Putopisa Po Balkanskom Poluotoku iz XVI. Vieka* içinde, (haz.) Petar Matković, Zugreb.
Zilfi, Madeline C. (haz.), 1996, *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Leiden.
—, 1988, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Minneapolis.

Haritalar

Harita 1. Sinan Camilerinin Coğrafî Dağılımı

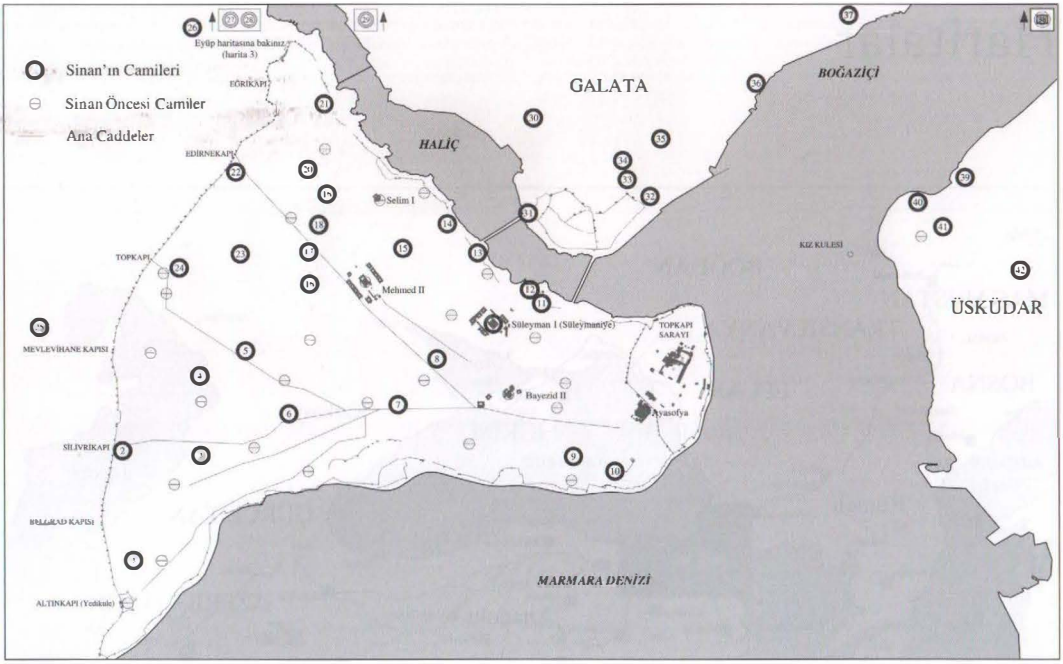

Harita 2. İstanbul'daki Sinan Camileri

MEVKİ	CAMİNİN BÂNİSİ	MEVKİ	CAMİNİN BÂNİSİ
1. Yedikule	Kasap Ustası Hacı Evhad	22. Edirnekapı	Mihrimah Sultan (Edirnekapı Camii)
2. Silivrikapı	Hadım İbrahim Paşa	23. Karagümrük (Yenibahçe)	Hürrem Çavuş
3. Kocamustafapaşa	Bezirgânbaşı Hüsrev Çelebi (Ramazan Efendi Camii)	24. Topkapı	Kara Ahmed Paşa (Topkapı Camii)
4. Şehremini (Yenibahçe)	Odabaşı Behruz Ağa	25. Merkezefendi (Yenikapı dışında)	Şahsultan (Merkez Efendi Camii)
5. Çapa (Yenibahçe)	Kazasker Abdurrahman Çelebi	26. Eyüp	Nişancı Mustafa Çelebi
6. Haseki (Avratpazarı)	Hürrem Sultan (Haseki Sultan Camii)	27. Eyüp	Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa (Zal Paşa Camii)
7. Aksaray	Osmanşah Validesi	28. Eyüp	Şahsultan
8. Şehzadebaşı	Şehzâde Mehmed	29. Süttüce	Çavuşbaşı Mahmud Ağa (Süttüce Camii)
9. Kadırgalimanı	İsmihan Sultan (Sokollu Mehmed Paşa Camii)	30. Kasımpaşa	Piyale Paşa (Tersâne Camii)
10. Ahırkapı	Kapağası Mahmud Ağa	31. Azapkapı	Sokollu Mehmed Paşa (Azapkapı Camii)
11. Tahtakale	Rüstem Paşa	32. Tophane	Kılıç Ali Paşa (Tophane Camii)
12. Yemişiskelesi	Ahi Çelebi	33. Tophane	Defterdar Ebulfezl Mehmed Efendi
13. Uskapanı	Süleyman Subaşı (Uskapanı Camii)	34. Tophane (Çukurcuma)	Mahyiddin Mehmed Çelebi (Çukurcuma Camii)
14. Cibali	Defterdar Süleyman Çelebi (Üsküblü Camii)	35. Cihangir (Tophane tepesinde)	Şehzade Cihangir
15. Fatih (Kadıçeşmesi)	Bina Emini Sinan Ağa	36. Fındıklı	Molla Çelebi (Fındıklı Camii)
16. Yenibahçe	Bali Paşa (Hürrem Hatun Camii)	37. Beşiktaş	Sinan Paşa (Beşiktaş Camii)
17. Yenibahçe	Mesih Paşa	38. Kanlıca (Boğaziçi)	Boğazmabeyi İskender Paşa
18. Karagümrük	Nişancı Mehmed Paşa	39. Üsküdar	Mihrimah Sultan (İskele Camii)
19. Çarşamba	Darüssaade Ağası Mehmed Ağa	40. Üsküdar	Şemsi Ahmed Paşa
20. Draman	Dragoman (Tercüman) Yunus Bey	41. Üsküdar	Mevlana Esseri Ahmed Efendi (Mevlana Efendi Camii)
21. Balat	Ferruh Kethüda (Balat Camii)	42. Üsküdar	Nurbanu Sultan (Atik Valide Camii)

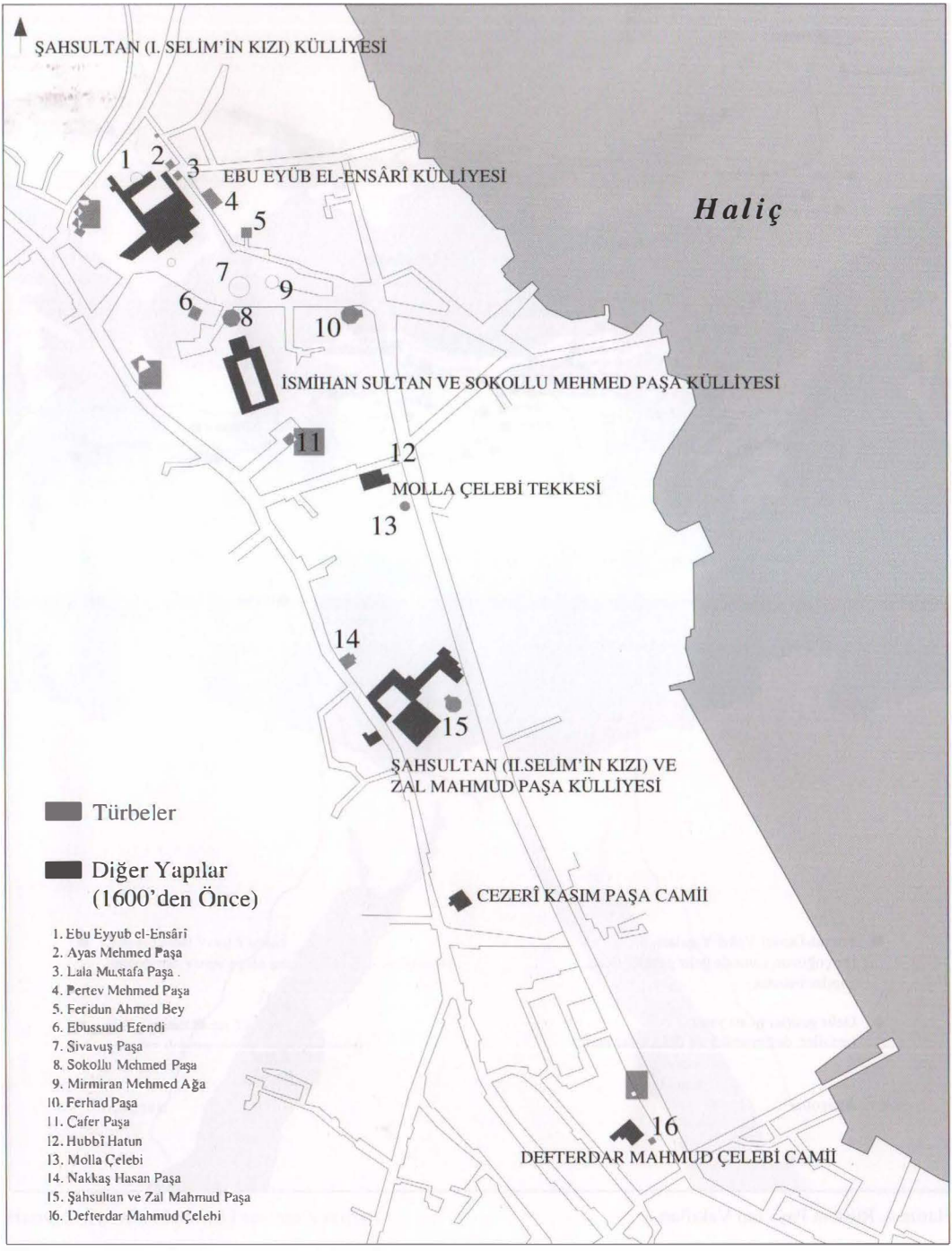

Harita 3. Eyüp: Rical Türbeleri ve Külliyeleri

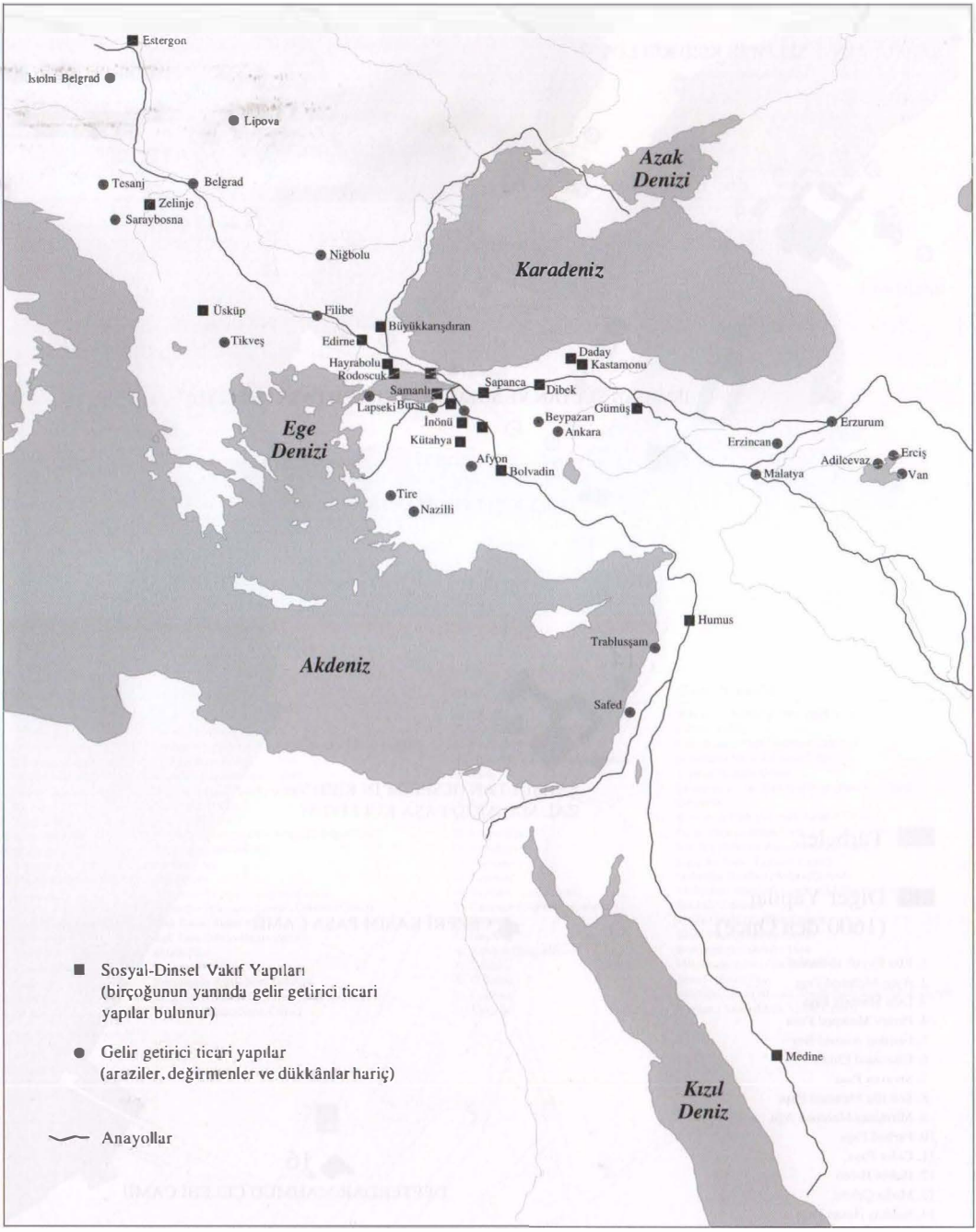

Harita 4. Rüstem Paşa'nın Vakıfları

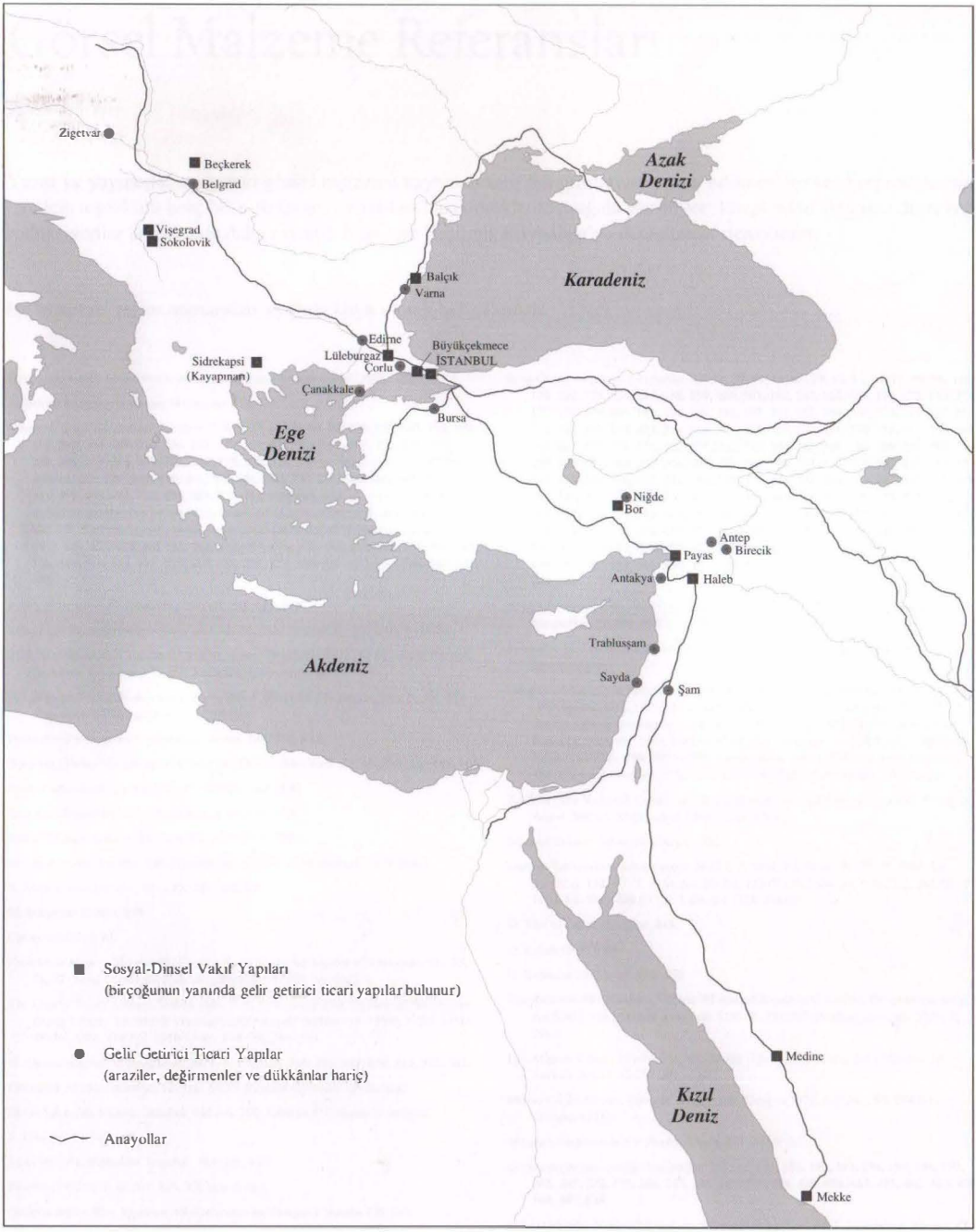

Harita 5. Sokollu Mehmed Paşa'nın Vakıfları

Görsel Malzeme Referansları

Yazar ve yayıncılar aşağıdaki görsel malzeme kaynaklarının fotoğraflarının temin edilmesi ve/veya reprodüksiyon izni için teşekkürü borç bilir. Referans ayrıntıları bazı örneklerde aşağıda yer alıyor; kitaplardan aktarılan diğer reprodüksiyonlar konusunda daha ayrıntılı bilgi için Seçilmiş Kaynakça'ya danışılması rica olunur.

Bu kitaptaki resim numaraları aşağıda koyu olarak belirtilmiştir.

Telif hakkı sahibi Alhajir World of Islam Trust izniyle Hillenbrad (2002): **258**.

American Academy in Rome: **74** (inv. no. 23).

Arben N. Arapi'nin mimarî çizimleri: **3, 4, 5, 27, 28, 78, 85, 87, 154, 155, 167, 168, 190, 191, 203, 284, 209, 210, 236, 237, 245, 251, 252, 261, 262, 265, 274, 276, 279, 280, 286, 287, 296, 297, 301, 302, 318, 320, 321, 335** (F. Müderrisoğlu, 1993'ten uyarlananlar: **336, 344, 345, 351, 353, 361, 362, 370, 371, 380, 388, 389, 391, 395, 396, 401, 402, 404, 405, 409, 413, 414, 420, 421, 422**; (B. Tanman, 1989'dan uyarlanan medrese ve zaviye hücrelerinin rekonstrüksiyonu: **424, 425**), **431, 432, 445**, (M. Kiel tarafından yapılan varsayımsal bir rekonstrüksiyondan uyarlandı: **447**), **449, 452, 454, 461 463, 468, 472, 475, 479, 482, 488, 491, 496, 501, 502, 505, 506, 509, 510, 511, 512, 513, 517, 518, 521, 522, 526, 527, 532, 534, 536, 540, 542, 543**.

Arben N. Arapi ve N. Semiz'in çizimleri: **381, 515, 516**.

Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Münih (Alte Pinakotek): **8** (2239), **9** (2248).

Bibliotcca Apostolica Vaticana, Vatikan, Roma: **70** (Barberini Codex lat. 4424, fol. 28a [Huelsen, 1910'dan]), **71** (bir öncekinin aynısı, fol. 44a).

Bibliothèque Nationale de France, Paris: **295** (Cabinet d'es Estampes, Res. B. 10), **531** (Estampes et Photographie, no. 2309564).

Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin: **104, 278, 352.**

Bodleian Library'nin izniyle, University of Oxford (Ms. Bodl. Or. 430, fol. 2a): **101, 166**.

Boston Athenaeum izniyle, Grelot, 1683'ten baskı: **541**.

Braun ve Hogenberg'den (1572-1618, cilt 5, s. 60): **93**.

British Library, Londra: **50** (Add. Ms. 22011, fol. 198b).

British Museum, Londra: **250** (Department of Prints and Drawings, 1878.4166).

K. Bumin, ve diğerleri (1993): **53, 211, 212, 221**.

M. Burgoyne (1987): **259**.

Camocio (1571): **32**.

Castello Sforzesco, Milano: **69** (Civiche Raccolte Archeologiche e Numismatiche), **75, 76, 77** (hepsi Civica Raccolte delle Stampe 'Achille Bertarelli').

The Chester Beatty Library, Dublin (Ms. T. 413'ten, fotoğraflar Trustees of the Chester Beatty Library'nin izniyle yayınlanmıştır): **kapak sayfası** (fol. 115b), **1** (fol. 115b), **48** (fol. 12b), **118** (fol. 115b-116a), **119** (fol. 22b-23a).

W. Denny'nin izniyle fotoğraflar: **38, 175, 176, 225, 240, 241, 242, 244, 311, 312, 342.**

Denizcilik Müzesi, İstanbul: **127** (no. 66.65, fotoğraf G. Renda'nın izniyle).

Divan Edebiyatı Müzesi, İstanbul: **149** (no. 300, fotoğraf F. Çağman'ın izniyle).

E. Esin'den (1974): **138**.

Fatih Millet Kütüphanesi, İstanbul: **143** (Ms. 930).

Filarete (1972) c. 2: **65** (fol. 82b, 83b'den detay).

Galleria degli Uffizi, Floransa: **68** (Gabinetto dei Disegni e Stampe Uff. 1A).

Gaube ve Wirth (1984): **490, 495**.

Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg: **58**.

Gurlitt (1907-12)'den: **323, 426, 437**.

Reha Günay'ın çektiği fotoğraflar: **22, 24, 37, 63, 64, 67, 79, 81, 83, 84, 97, 98, 99, 110, 121, 122, 125, 126, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 169, 170, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 187, 201, 202, 206, 208, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 234, 239, 243, 256, 257, 266, 267, 270, 271, 272, 273, 275, 282, 283, 284, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 299, 300, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 313, 314, 315, 319, 322, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 339, 340, 341, 343, 346, 347, 348, 349, 350, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 382, 383, 384, 385, 390, 392, 393, 394, 399, 403, 407, 408, 411, 412, 415, 416, 417, 418, 419, 423, 427, 428, 429, 430, 435, 436, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 446, 451, 456, 457, 458, 460, 464, 466, 469, 470, 471, 473, 476, 477, 478, 480, 481, 483, 484, 485, 486, 487, 503, 504, 514, 519, 520, 524, 525, 529, 535, 537, 544, 546**.

Fogg Art Museum, Harvard University, Fine Arts Library'nin izniyle yayınlanan fotoğraflar: **57, 182, 497**.

Fondation Le Corbusier'nin izniyle: **294** (FLC 2385, Le Corbusier, 1989'dan röprodüksiyon).

Houghton Library'nin izniyle, Harvard University: **6** (Stirling-Maxwell, 1872), **10** (Stirling-Maxwell, 1873), **11** (Stirling-Maxwell, 1877), **14** (Marsili, 1732), **73** (Serlio, *Libro d'architettura*. Antwerp, 1546, c. 3, fol. 64b), **112** (N. de Nicolay, Antwerp, 1576, fol. 128), **114** (N. de Nicolay, Antwerp, 1576, fol. 137), **189** (John Carne, 1836-38), **199, 337 ve 338** (Luigi Mayer, 1801), **354**, (Allom, 1938, c. 1). **434** (Choiseul-Gouffier, 1782, c. 2, levha 95), **545** (M. d'Ohsson, 1788, c. 1).

İRCİCA (The Research Centre for Islamic History, Art and Culture), İstanbul, Fotoğraf Arşivi: **260** (II. Abdülhamid Albümü, no. 9041).

İstanbul Teknik Üniversitesi Arşivi: **217**.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi: **34** (İÜ, T. 5964, fol. 105a), **51** (İÜ. T. 5964, fol. 31b-32a). **102** (İÜ. T. 5964, fol. 8b-9a); **123** (İÜ. F. 1404, fol. 56b-57a), **264** (İÜ. F. 1404, fol. 58a), **489** (İÜ, F. 1404, fol. 105b-106a).

M. Kiel'in izniyle fotoğraf: **448.**

D. Kuban (1997): **96.**

D. Kuban'ın izniyle fotoğraf: **255.**

Kunsthistorisches Museum, Viyana: **91** (Gemäldegalerie G. G. 29), **235** (Ambras serisi, no. 5181), **316** (Ambras serisi, no. 5192, E. 19). **317** (Ambras serisi, no. 5193, E. 20).

Los Angeles County Museum of Art: **30** sağ (The Edwin Binney 3rd Collection of Turkish Art, M. 85.237.20)

Museo Civico Correr, Venedik: **25, 26** (Ms. Cicogna 1971, fol. 29a), **92, 254** (Ms. Cicogna 1971).

Muzeum Mazowieckie w Plocku, Plock: **277** (MMP/S/2).

G. Necipoğlu'nun çektiği fotoğraflar: **21, 113, 141, 183, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 205, 207, 232, 233, 246, 247, 248, 249, 298, 398, 410, 450, 453, 455, 462, 465, 498, 500, 507, 528**.

Österreichische Nationalbibliothek, Viyana [ÖNB] (Cod. 8615, Löwenklau album): **13** (fol. 137a-139b), **17** (fol. 116a), **89** (fol. 151a), **90** (fol. 152a), **109** (fol. 129a), **406, 433, 444** (fol. 155a), **467**; ÖNB (Cod. 8626*, Babinger 1959'den): **100** (1-3) (fol. 159b-160a), **165** (159b-160a), **171**; ÖNB (Cod. 8627): **61**.

Plyviou (1994): **147, 148.**

Prince and Princess Sadruddin Aga Khan Collection, Cenevre: **30** sol (TM.5).

Rief stahl (1930): **39.**

Rijksmuseum, Amsterdam: **94** (Rijksprentenkabinetı); **459** (SK-A-2055).

Sächsische Landesbibliothek, Dresden: **19** (Mscr. J 2a).

G. Sandys (1621): **253.**

Sauvaget (1941), c. 2: **492, 493.**

J. Schrenk von Notzing, *Augustissimorum Imperatorum... imagines...* (Innsbruck, 1601): **16.**

S. Schweigger (1606): **31, 41.**

N. Semiz'in mimarî çizimleri: **400, 508.**

Staats-und-Universitätsbibliothek, Bremen: **18** (Lambert de Vos album, Ms. or. 9, no 71; De Vos, 1991'den röprodüksiyon).

Staatsbibliothek zu Berlin: **104, 278, 352** (hepsi Orientabteilung, Diez A'dan, fol. 57, 28a-b).

Statens Museum for Kunst, Kopenhag (Koneglige Kobbersöksamling): **7, 105, 153, 188.**

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul: **62** (E. 9495/8), **111** (D. 1461), **139** (E. 9495/11), **144** (E. 9495/12), **145** (E. 6342), **146** (E. 12307/2), **474** (E. 9487).

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul: **12** (A. 3595, fol. 11b), **15** (H. 1517, fol. 31b), **29** (H. 2134, fol. 8a), **35** (H. 1524, fol. 283a), **40** (H. 1365, fol. 36a), **42** (H. 1523, fol. 146b-47a), **43** (A. 3595, fol. 56b), **44** (H. 1524, fol. 288b), **46** (H. 1524, fol. 290a), **47** (H. 1524, fol. 291a), **49** (H. 1365, fol 195b-96a), **95** (H. 1344, fol. 58b-59a), **103** (H. 1523, fol. 158b-59a), **115** (H. 1365, fol. 113a), **116** (B. 200, fol. 107r), **117** (B. 200, fol. 152a), **120** (A. 3595, fol. 55b), **129** (A. 3593, fol. 161a-160b), **130** (A. 1344, fol. 190b-91a), **131** (A. 1344, fol. 128b-29a), **132** (A. 1344, fol. 172b-73a), **133** (A. 1344, fol. 402a). **134** (A. 1344, fol. 325r), **135** (A. 1344, fol. 345a), **136** (A.1344, fol. 349a), **137** (A. 5395, fol. 95b), **142** (H. 1815), **151** (A. 3593, fol. 162b), **152** (A. 3594, fol. 5b), **198** (H. 2134, fol. 3a), **200** (A. 3595, fol. 156a), **238** (A. 3592, fol. 10b-11a), **263** (B. 200, fol. 146a), **397** (A. 3595, fol. 28a; fotoğraf Barry Wood'un izniyle), **588** (H. 889, fol. 22a), **539** (H. 1609, fol. 68b-69a).

Trinity College Library, Cambridge (Ms. 0.17.2, Freshfield Albümü): **107** (fol. 20), **108** (fol. 21).

Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul: **150** (F. Çağman'ın fotoğraf izniyle); **157** (Tarih no. 3339; Çeçen, 1991a'dan röprodüksiyon), **523** (Ms. 1973, fol. 88b).

Universitäts-und Landeshibliothek, Düsseldorf'un izniyle yayınlanmıştır: **72** (Ms. G. 13, *Liber Insularum Archipelagi*, fol. 54r).

Universiteits Bibliotheek, Leiden (Cod. 1758): **33, 106.**

Ünsal (1963): **140.**

Uppsala Universitetsbibliotek: **530** (Ms. Celcius, I, fol. iv-2a; Frankfurt, 1985, c. 2'den röprodüksiyon).

Vanmour (1714): **128.**

Wallraf-Richartz-Museum, Köln (Graphische Sammlung, Rheinisches Bildarchiv, Hittorff-Nachlass): **268** (Je. 97), **269** (Je. 93), **281** (Je. 99), **533** (Je. 88).

J. Wayman Williams (Princeton University 1990 sergisinden fotoğraf): **56.**

Steven Wolf'un izniyle fotoğraflar: **494** (üstte ve altta), **499.**

Yedigün, 11 (1938): **2.**

Zeynep Yürekli'nin mimarî çizimleri: **20** (A. Gabriel'den uyarlandı), **23** (G. Goodwin'den uyarlandı), **36, 45** (F. Müderrisoğlu'ndan uyarlandı), **52, 54** (Müller-Wiener'den uyarlandı). **55, 59, 60, 66, 80, 82, 86, 88, 124** (Aygen Bilge'den uyarlandı), **324, 386** (Stainova'dan uyarlandı).

Dizin

Dizin

A

Abbas, Şah (Abbas, I) (1588-1629) 40, 105, 688, 695
Abbasi halifeleri 31, 32, 38, 102, 80, 102, 257
Abbasi mimarisi 95
Abdal Ata hankâhı (Çorum) 229, 231, 233, *230, 231*
Abdest havuzları *bkz.* Çeşmeler ve abdest havuzları
Abdülali bin Puladşah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri
Abdülhamid. I 696
Abdullah Tebrizî (İranlı çinici veya hattat) 305
Abdülmecid Sivasî 668, 693
Abdülnebi (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri
Abdurrahman Hibrî 343
Abdurrahman Paşa Camii (Tosya) 696
Ablak (almaşık duvar tekniği) 306, 310, 482, 610, 616, 619, 622, 623, 626, 628
Ayrıca bkz. Memlûk mimarisi
Ablak Sarayı (Sultan Mastbası, Şam) 300, 305
Acem Alisi (Ali bin Abdülkerim, Ali bin Abdülvehhab) (mimarbaşı) bkz. Mimarların isimleri
Ayrıca bkz. Alaüddin (halife, mimarbaşı); Mimarların isimleri; Ek 4
Oğlu Hamza (mimar) bkz. Mimarların isimleri
Acemioğlanlar 176, 177, *177*
İş gücü olarak 244, 251, 263, 368
Maaşları 263, 368
Marangozluk eğitimi 176, 208
Ayrıca bkz. Yeniçeriler
Âdâb (kavramı) 24, 153-165
Cami tipolojisinde 158-160
Esnekliği 573
Görsel statü ve itibar işaretleri 24, 25
İsmihan Sultan'ın camisinde 454
Rönesans İtalyası'nda 155
Sokollu Mehmed Paşa'nın yapılarında 444, 454
Tanımlanması 156
Ve Ayasofya'nın Süleymaniye'ye örnek olması 299
Ayrıca bkz. âdâb kodları
Âdâb kodları 24, 25, 153-165
I. Ahmed camisinde uyulmayan 691
Değişimi ve yeniden müzakeresi 28, 677, 697
Müzakeresi 272-275, 354, 376, 409, 412, 643, 686
Sorgulanması ve dönüşümü 588, 653, 686
Bağlantılı olarak:
Ayasofya'nın yenilenmesi 148
Beylerbeyilerin anıtları 593
Hanedan mensubu kadınlar 89, 363, 398
Hanedan türbeleri 273, 274
Kapudan-ı Derya camileri 563, 573, 588
Kazasker camileri 643
Menzil külliyeleri 320, 523
Sancak Beyleri 593, 599
Tatar Han Camii 357
Vezir camileri 526, 556
Veziriazam anıtları 441, 454
Ayrıca bkz. inşaat kodları; âdab (kavramı); kanunlar; şehircilik
Âdiliyye Camii (Haleb) *bkz.* Dukakinzâde Mehmed Paşa
Adsız Risale (Sinan'ın tamamlanmamış otobiyografisi) 171, 182, 642, 656
Ağırnas 45, 172-175, 200
Ahmed Buharî 561
Ahmed Karahisarî (hattat) 268, 278, 290, 291, 475, 537, 585, 646
Ahmed Paşa (Güzelce) 52, 400, *410*, 494, 508, 509
I. Ahmed (1603-17) 454, 463, 684, 686, 688, 690.
I. Ahmed Camii (Sultanahmet, İstanbul) 688-695, *689, 692, 694*
Fildişi modeli 237, 238, *238*
Ahmed bin Abdullah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Ak hadım ağaları 540, 653, *678*
Ayrıca bkz. Gazanfer Ağa; Hadım Ali Paşa; Hadım İbrahim Paşa; Mesih Paşa
Akkoyunlu mimarisi 619
Alâmetler ve amblemler:
Hânilerin 87
Mimarların 181
Yeniçerilerin 46, *48*
Alaüddin (halife, mimarbaşı) *bkz.* Acem Alisi; Mimarların isimleri
Alaüddin (Balatî) (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Alaylar 52, *53, 54, 55*
Cuma namazı alayları *39, 43, 55*
Divan-ı Hümayun'a 140
İnşaat endüstrisiyle bağlantılı zenaatkâr loncalarının 218, *219, 220, 221, 222*
Padişah kızlarının düğün alayları *53*
Sünnet düğünü alayları *130, 214, 219, 220*, 237, *240*
Taşınan maketler *214*, 218, *219, 239*
Venedik Dojunun *129*
Zafer alayı, III. Mehmed'in *685*
Ayrıca bkz. şenlikler ve alaylar; Cenaze alayları
Alberti, Leon Battista 114, 155, 156, 183, 186, 187, 193
Alem87
Âletler, arazi mesâhası 202
Ayrıca bkz. mesâha
Ali bin Abdullah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Ali bin Süleyman (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek4
Ali bin İlyas (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Ali Eflak (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Ali Kuçek (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Âli, Mustafa 41, 42
Âdâb konusu hakkında 24, 153, 154
Behrâmi Paşa hakkında 622
Camiler hakkında 69
Cenabî Ahmed Paşa hakkında 602
Çerkes İskender Paşa hakkında 620
Divâne Hüsrev Paşa hakkında 629
Dukakinzâde Mehmed Paşa hakkında 634
Etnisite ve kimlik hakkında 45, 51
Ferhad Paşa hakkında 537
Gereksiz yapılar hakkında 683, 684
Hacı Ahmed Paşa hakkında 607
Kapudan Sinan Paşa hakkında 559
Kara Ahmed Paşa hakkında 508
Lala Hüseyin Paşa hakkında 604
Lala Mustafa Paşa hakkında 614
Lüks hakkında 53-55
Mali nasihatlar 690
Mesih Paşa hakkında 541
Mimarî yapılara para sağlama hakkında 74, 79
Nusretnâme 83, 98, 99, 179
Osmanşah Bey hakkında 593
Pertev Mehmed Paşa hakkında 532
Piyale Mehmed Paşa hakkında 565
Rumî'nin (Mevlana Celalüddin) türbesi *83*
Rüstem Paşa hakkında 398, 420
Semiz Ali Paşa hakkında 516
Sinan'ın meslek hayatı ve başarıları hakkında 173, 194, 198, 298
Sofu Mehmed Paşa hakkında 524
Sokollu Mehmed Paşa hakkında 443, 462
Süleyman'ın bâniliği hakkında 306
Süleymaniye Külliyesi hakkında 298
Şehir yapıları hakkında 98-99
Şehzâde Mehmed Camii hakkında 272, 273
Şehzâde Mehmed hakkında 259, 263

Şehzâde Selim'in zaferi hakkında 82
Şemsi Ahmed Paşa hakkında 658
Almaşık duvar 499, 504, 527, 640, 649
Memlûk mimarisinde 610, 616, *624*
Altıgen baldakenler 21
"Altın çağ":
Bizans'ın 100
Sultan Süleyman'ın saltanatı 442, 461
Amasya Barış Antlaşması (1555) 67, 84, 86, 278, 610, 611
Anadolu 172
Batı ve Orta 559-610
Doğu 610-627
Angiolello 207
Anıtlarda Kur'an okunması 326, 460, 555, 562
Eyalet camilerinde 620, 621, 630
Hüma Sultan için 538
Kılıç Ali Paşa için 577
Molla Çelebi'nin eşi için 642
Nişancı Mehmed Paşa Camii'nde 551
Peygamber ve Halvetî şeyhleri için 379
Selimiye Camii'nde 326
Sinan için 204
Sokollu Camii'nde (Azapkapı) 486
Sultan Süleyman için 296
Şahsultan ve kadın akrabaları için 397
Şehzâde Mehmed Camii'nde 262
Ankara *605*, 601-604
Anma anıtları *bkz.* bellek
Antikite *bkz.* Roma dönemi; Roma-Bizans mirası; geç antikite, devşirme malzemeler
Anton (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri, Ek 4
Arap vilayetleri 627-637
Arafat Suyolu (Mekke) 216, 228, 256, 312, 364, 401
Arcadius Sütunu 77, 364, *368*, *369*, 526
Aristokrasi ve meritokrasi 37, 38
Arkaik üslûb:
Eyalet yapılarında 603-628
Kapudan-ı Derya camilerinde 577-587
Sinan'ın yapılarında 563-565, 571, 573
Asimetrik tertip bkz. Verev (diyagonal) perspektifler
Askerî sınıf (yönetici sınıfı) 41
Askerî mühendislik 178, 214, 575
İnşaat işçisi olarak askerler 246, 251
Üzerine risaleler 130, 178
Askılar, dekoratif:
Aynadan küreler 139
Cam ve çini küre askılar 139, 237
İznik çinisi kandil ve askılar 139
Astroloji 202
Ayrıca bkz. Temel atma ve açılış törenlerinde astroloji
Astronomi ve astronomlar (Gök bilimi gökbilimciler) 202, *203*
At pazarı (Üsküdar) 382, 384, 393
Atâî 381, 401, 550, 644
Arafat suyolu hakkında 401
Atik Ali Paşa (Veziriazam 1496-97) 571
Atik Ali Paşa Camii ve türbesi (İstanbul) *75*, *125*, 126, *144*, 249, 351
Atik Sinan (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri
Atik Valide Sultan Külliyesi *bkz.* Nurbanu Sultan camii külliyesi
Atlar, resmi alaylarda 38, 516, 517
Atmeydanı (Hipodrom):
Resmi 140, *147*
Saraylar 594, 678
Sütunlar ve mermerlerin devşirilmesi 281
Yeniden düzenlenmesi 695
Ayrıca bkz. Sultan Ahmed Camii
Avratpazarı 368, 369, *369*
Avusturya Habsburg elçileri bkz. Betzek; Busbecq; Dernschwam; Habsburg; Malvezzi
Aya Yorgo Kilisesi (Selânik) 72
Ayas Paşa (veziriazam) 180, 627
Ayasofya:
Camiye çevrilmesi 15, 105, 118
İnşasının efsanevî anlatıları 117, 184, 186, 187, 196, 323
Kılıç Ali Camii'nde yorumlanışı 573, 578
Konumu ve görsel statüsü 313
Kubbesi 160, 194-196, 334
Minareleri 148, 161
Padişah türbeleri *149*, *150*, *313*, *314*, *315*
Planları ve çizimleri *104*, *105*, *118*, *147*, *150*, *313*
Rönesans mimarisine etkisi 117-119
Selâtin camileri tasarımına etkisi 15, 24, 109, 115, 187, 188
Selimiye'nin rekabeti 132, 133, 160, 313, 323, 324, 327, 334
Süleymaniye'nin benzerliği 132, 160, 187, 188, 276, 285, 286, 289, 298, 299
Sultan Ahmed Camii ile görsel ilişkisi 695
Tamiri ve yenilenmesi 146-149, *232*, 312, 313
Ve âdâb kodları 158
Aydınlatma, cami iç mekânlarında:
Işık tesisatları 139
İsmihan Sultan Camii (Kadırgalimanı) 458
Kılıç Ali Paşa Camii 583
Mihrimah Sultan Camii (Edirnekapı) 416-418, 438
Mihrimah Sultan Camii (Üsküdar) 407
Muradiye (Manisa) 353
Rüstem Paşa Camii (Tahtakale) 438
Selimiye Camii 139, 331, 334
Sokollu Mehmed Paşa Camii (Azapkapı) 491
Süleymaniye Camii 287-289, 294, 296
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Camii (Eyüp) 500
Şehzâde Mehmed Camii 271
Ayrıca bkz. Cam; Kandil; Işık imgesi
Ayşe Sultan 400-404, 413, 422, 424, 634
Ayvansarâyî, Hafız Hüseyin (İstanbul camileri hakkında eseri) 158, 197
Cihangir Camii hakkında 274
Hacı Ehvad vakfı hakkında 672
Hacı Hüsrev Camii hakkında 672
Hadım İbrahim Paşa ve ezan zamanlamasında titizlik 531
Hüma Hatun hakkında 528
Hürrem Çavuş Camii hakkında 650
Hürrem Sultan'ın Avratpazarı'ndaki külliyesi hakkında 366
Hüsrev Bey'in (Kethüda) mezar taşı kitâbesi hakkında 510
Kadırga Camii'ndeki Kâbe'nin siyah taşları hakkında 450
Kapıağası Mahmud Ağa cami külliyesi hakkında 654
Mehmed Ağa Camii hakkında 667
Mehmed Ağa Çeşmesi hakkında 666
Mesih Paşa Camii hakkında 541
Mihrimah Sultan Camii'ndeki şehit mezarları hakkında 419
Molla Çelebi (Fındıklı) Camii hakkında 642
Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin tarih kitâbesi hakkında 550
Odabaşı Behruz Ağa Camii hakkında 657
Piyale Mehmed Paşa cami külliyesi hakkında 567, 568
Şemsi Ahmed Paşa Camii hakkında 660
Yunus Bey (Tercüman) hakkında 648
Zal Paşa Çeşmesi'nin tarih kitâbesi hakkında 497
Azebler (Azaplar) 60, 115, 121, 122, 296, 557, 572, 587
Azizler, Sergios ve Bakchios (Küçük Ayasofya Camii, İstanbul) 331, 473, 461

B

Bağışlar *bkz.* Vakıflar
Bahçeler:
Alaylarda taşınan bahçe maketleri *239*
Cami ve cami külliyelerindeki *182*, 281, 283, 287, 368, 369, 414, 454, 471, 512
Ayrıca bkz. Çiçek desenleri; cennet (Adn) bahçesi; cennet tasvirleri ve kozmolojik mecazlar
Balat, Ferruh Kethüda Camii 650-652, *651*
Baldaken sistemi, camilerde 15, 18, 19, 158, 159, 420
Bali (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Bali Paşa (Hüma Hatun) Camii, Yenibahçe'de 527, 528, *528*
Balkanlar 71, 157, 524, 589-595
Barbarigo, Daniele (*bailo*) 44, 399, 508, 517
Barbarigo, Nicolò 576
Barbaro, Marcantonio (*bailo*):
Arafat Suyolu masrafları hakkında 401
Camilerin toprak hakimiyeti simgesi olması hakkında 86
Edirne'deki Selimiye Camii hakkında 322

İstanbul'da bina kodları hakkında 152
Müezzinzâde Ali Paşa hakkında 240, 448
Murano camından kandil ısmarlanması hakkında 511
Portresi *127*, 128
Rüstem Paşa hakkında 401
Sinan'ın eserlerinin methedilişi hakkında 127, 128
Sokollu Mehmet Paşa'nın Kadırgalimanı'ndaki cami külliyesi hakkında 448
Sokollu ve Osmanlı donanması
Yeniçeri yangın-söndürme çalışmaları hakkında 152
Barbaros Hayreddin Paşa 241, 557, 559, 564
Kutsanan türbesi 557, 559, 572
Barış antlaşmaları:
Osmanlı-Habsburg 311, 688
Osmanlı-Venedik 311, 484
Ayrıca bkz. Amasya Barış Antlaşması
Barok estetiği 693-696
Baş mimarlar 207-215, 213, 693
Ayrıca bkz. Acem Alisi; Dalgıç Ahmed; Davud; Mehmed Ağa; hassa mimarları; Sinan; Ek 4
Basra, Maktul Ayas Paşa Camii 627
Bassano, Luigi 361
Batı ve Orta Anadolu 599-610
I. Bayezid (1389-1401) 31, 60
T-tipi tabhane-mescid külliyesi (Bursa) *61*
Ulucami (Bursa) *62*, 79, 102
II. Bayezid (1481-1512):
Devrinde hassa mimarları 207-210, Ek 4
İnam (Bağış) defteri 209, 210, 240
İnşaat programları 79, 113, 116
II. Bayezid, cami külliyesi (Edirne) 121
II. Bayezid, cami külliyesi (İstanbul) 115, 116, *116*
II. Bayezid, İnam (Bağış) Defteri 209-210, 240, Ek 4
Bayezid, şehzâde 81, 82, 255, 362, 376, 611
İdamı ve defni 274, 399, 492
Bedesten (kapalı çarşılar) 72, 97, 424, 450, 465, 600, 617, 674
Behram Paşa 531, 609, 622, 623, 625-628, 636
Behram Paşa Camii (Diyarbakır) 622, *622*, 623-626, *625*, 636
Bektaşi tarikatı (ocağı) 206
Bellek:
Kültürel 24, 163
Silinmesi 636
Mahalleri 374, 403, 436, 453, 485, 492, 526, 581
Kadınların bâniliğinin bellekten silinmesi 370, 408, 418, 497, 504, 527
Ayrıca bkz. anma duaları; görsel bellek işaretleri
Bellek mahalleri 374, 403, 436, 453, 485, 492, 526, 581
Ayrıca bkz. bellek
Benedetto, Mcichele (tersâne mimarı) 568
Betzek, Jacob von (Avusturya Habsburg diplomatı) 251, 377, 565
Beyân-i Menâzil-i Sefer-i Irakeyn 80, 142, 629
Beylerbeyi Camii, İstanbul 696
Beylerbeyiler 589
Batı ve Orta Anadolu 601, 607, 608, 610
Doğu Anadolu 610, 611, 618, 620, 622, 626
Rumeli 589, 590, 593, 596
Suriye ve Arap toprakları 301, 627, 628, 629, 634
Şemsi Ahmed Paşa 658, 662
Bezemeler 113, 134-140
Boyalı 103, *136*, 290, 324, *335*, *336*, *337*, *338*, *339*, 351-353, 390, 458-460, *456*, *457*, *458*, *459*, 513-515
Gösterişli 693-696
Sade 500, 546
Bezirgân Tekkesi 676
Bezirgânbaşı Hacı Hüsrev (Ramazan Efendi) 672-676
Bezirgânhaşı Camii (Kocamustafapaşa) 672, 673, *673*, *675*
Bina eminleri *bkz.* Yapı denetçileri
Birgili Mehmed 683
Bitkisel motifler *bkz.* çiçek desenleri
Bizans:
Altın Çağı 100
Ayrıca bkz. Ayasofya; Roma-Bizans mimarî mirası
Bıçkıcılar, geçidi *221*
Bıyıklı (Fatih) Mehmed Paşa 610
Bıyıklı Mehmed Paşa Camii (Diyarbakır) 123, *125*, 264, 610
Bölgesel mimarî üslûp:
Bağdad ve Irak 627
Balkanlar 157
Diyarbakır 617, 620, 623, 628
Doğu ve Orta Anadolu 134, 610, 617, 620, 628
Kahire 406
Kayseri 175, 608
Kütahya 604
Kuzey Afrika 157, 570
Suriye Filistin'de Osmanlı-Memlûk melez üslûp 627, 628, 633, 638
Ayrıca bkz. mimarlar; İznik çinileri: Memlûk mimârisi
Bölük halkı, padişahların geçit alaylarında 38-40
Bolvadin Camii (Çarşı Camii) 425
Borromini, Francesco 120
Bosna ve Bosnalılar 50, 96, 214, 560, Ek 1
Bostancıbaşı İskender Paşa 653-656
Bostancıbaşı İskender Paşa Camii (Kanlıca) 654-656, *655*
Bostancılar:
Alayı *222*
Bostancıbaşı 655
Bozdoğan Sukemeri (İstanbul) 77, 149, 261, 264, 273, 682, *682*, 683
Bragadin, Pietro 362
Bramante, Donato 107, 109, 118, 119
Yeni San Pietro Katedrali çizimi (Roma) 117, *117*
Brunelleschi, Filippo 114, 181, 183, 187, 244
Buda (Budin) 160, 590
Buondelmonti, Cristoforo, Konstantinopolis haritası 118, 119, *119*
Burgaz (Bergos) 462, 463
Ayrıca bkz. Lüleburgaz
Bursa Ulucamii, *bkz.* I. Bayezid
Bursa:
Çarşı planı *62*
İmparatorluğun "iç il" bölgesi 35
II. Mehmed'in oğullarının türbesi 102, 103, *136*, 137
T-Tipi tabhane-mescidler 59
Türbeli külliyeler 100-103
Ayrıca bkz. I. Bayezid
Busbecq, Ogier Ghiselin de (Avusturya Habsburg elçisi) 38, 126, 362, 422, 506, 517, 523, 565
Büyükçekmece Köprüsü 93, *93*, 162, 176, 188, 189, 193, 256, 312, 409, 463
Sinan'ın imza kitâbesi 176, *176*

C

Cafer Efendi 138, 177, 184, 187, 197, 198, 208, 224, 233, 235, 245, 246, 695
Cam:
kandiller 139, 157, 573
Küreler 237, 238, 570, 578
Murano camından kandiller 139, 280, 349, 448, 475, 482, 552
Pencere camları 448, 468, 552, 578
Vitraylar 416, 458, 491, 500, 535, 536, *584*, 586
Ayrıca bkz. Aydınlatma, ışıklandırma, pencereler
Camcılar 208, 209, 219, *221*
Cami cemaatlerinin tasavvufî ruh halleri ve vizyonlar 64, 320 342, 387, 404, 502, 546, 548, 621, 625
Cami gezileri düzenlenmesi, elçilere 85, 86, 298
Cami inşaatının dinî ve hukukî bağlamları 57-73
Camiler:
Babürlü imparatorluğunda 105, 106
Dönme (mühtedî) bânilerin yaptırdığı 50, 57, Ek 1
İnşaat için alınan izinler 69, 70
Kadınların kullanımını kısıtlayan mekânlar olarak 88, 89
Külliyeler içindeki 59-61, 91-95
Mescidlerden çevrilen 69, 70, 394, 395, 541-544, 653, 654
Moğol-sonrası dönemde 99-106
Prestij yapıları olarak 683
Safevi imparatorluğunda 40, 105
Şehir statüsünün belirlenmesinde 68-70
Ve âdab kodları 158
Ve şehircilik 144
Yapımının azalması 683, 684
Camilerde mobilya 140, 153, 154, 468, 482, 499, 511,

564, 612
Ayrıca bkz. Mefruşat
Camilerin dıştan ışıklandırılması, özel günlerde 85, *85*, 691
Ayrıca bkz. Mahyalar
Canfeda Hatun 642
Caradosso, (Cristoforo Foppa), Yeni San Pietro katedrali inşaat madalyası (Roma) 117, *117*, 118
Cavalli, Marino (Venedik elçisi) 310, 377, 441, 443, 565
Çavuşlar 130, 645, 648
Çavuşbaşı Mahmud Ağa Camii (Sütlüce) 645, 646, *646*
Celali isyanları 684, 688
Celaleddin Rumî, Mevlana, Türbe Külliyesi ve yanındaki cami (Konya) 80, 81, *81*, 256, 316, 346, 355
Celalzâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik* 158, 198, 281, 422, 644
Bina emini olarak Hüseyin Bey'in atanması hakkında 242
Edirne Selimiye Camii'ndeki 135, 339-342
Kara Ahmed Paşa'nın idamı hakkında 508
Muhakkak hatlar 268, 270, 370
Müsennâ hatlar 290, 291, 534
Sinan'ın Şehzâde Mehmed Camii için çizdiği plan hakkında 231
Sinan'ın Süleymaniyc'deki yaratıcılığının övgüsü 198
Süleymaniye Camii'ndeki 139, 268, 289
Süleymaniye kitâbeleri hakkında 292
Şehzâde Mehmed Camii'ndeki 268, 269
Şehzâde Mehmed'in ruhuna Kuran okunması hakkında 262
Şehzâde Mehmed'in türbesi hakkında 262
Ayrıca bkz. Nişancı Celalzâde Mustafa Çelebi
Cemaatle kılınan namazlar 460
Dükkan sahiplerinin
Kadınların 68, 88, 89, 389
Mecburî oluşu 58, 59, 67, 68, 131, 340, 459, 466, 531, 585, 586
Ayrıca bkz. Cuma namazı
Cemalüddin (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri, Ek 4
Cenabî Ahmed Paşa 601-603
Cenabî Ahmed Paşa Camii (Ankara) 601-604, *601*, *603*, *604*
Cenaze alayları:
Kapudan Sinan Paşa'nın 560
Nurbanu Sultan'ın 380, *382*
Sultan Süleyman'ın 256
Şahsultan'ın (II. Selim'in kızı) 494
Şehzâde Mehmed'in 259
Zal Mahmud Paşa'nın 492, 494
Cennet (Adn) Bahçesi 264, 270, 287, 289, 290, 293, 294, 335, 427, 440, 462, 475, 505, 510, 522, 530, 572
Cennet tasvirleri ve kozmolojik mecazlar 111, 198, 390
Edirnekapı Mihrümah Sultan Camii 416, 417
İsmihan Sultan Camii 458
Rüstem Paşa Camii (Tahtakale) 440
Selimiye Camii 334, 335, 341
Sokollu Mehmed Paşa Camii (Lüleburgaz) 473
Süleymaniye Camii 278-290, 292-297
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Camii 500, 502
Şehzâde Mehmed Camii 264, 270, 271
Türbelerde 313
Ayrıca bkz. Çiçek desenleri; Cennet (Adn) Bahçesi; Bahçeler
Cepheler 132-124, 159
Cerbe Adası 157, 565
Cinler ve divler, Hz. Süleyman'ın emrindeki 188, 256, 257
Ayrıca bkz. Hz. Süleyman
Cinsiyet:
"kadın estetiği" 313
Ve kamusal mekânların müzakeresi 28, 89, 368, 369, 374, 409, 410
Ayrıca bkz. Kadınlar
V. Charles, İspanyol Habsburg ve Kutsal Roma İmparatoru 32, 276
Chrysoloras, Manuel, "Yeni ve Eski Roma'nın Karşılaştırılması" 117, 186
Colbert 695
Condivi, Ascanio 115, 183, 184
Contarini, Paolo (*bailo*) 380, 473, 541, 575, 576, 585
Sokollu Kasım Bey cami külliyesi hakkında 598
Contarini, Simone (*bailo*) 688
Cuerda seca (renkli sırlı) çiniler 103, 113, 135, 269, 290, 370, 513, 529
Cuma hutbesi 40, 41, 460, 461
Cuma namazı:
Mecburî olması 59, 68, 131
Safevi ülkesinde Cuma namazının yasal engelleri 38-40, 58
Ve hanedan meşruiyeti 40
Ayrıca bkz. İbadet; Dualar
Cuma namazları ve cemaatle kılınan diğer namazlar 529, 531
Mecburî tutulması 58, 59, 67, 68, 131, 340, 459, 466, 531, 585, 586
Ayrıca bkz. Dualar
Cuma namazı alayları *bkz.* Alaylar; Şenlikler ve alaylar; Cenaze alayları; Ritüeller
Cyriac (Ciriacus), Anconalı 111, 118

Ç

Çerkes İskender Paşa 620-622
Çerkes İskender Paşa Camii (Diyarbakır) *621*, 622, *622*
Cerrah Mehmed Paşa, cami külliyesi (Avratpazarı) *21*, 570, *680*, 681
Çeşmeler, abdest havuzları ve şadırvanlar 113
16. yüzyıl sonundaki görüntürlüğü 678
Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii'ndeki 636
Ferruh Kethüda Camii'ndeki 650, 651
Mesih Paşa Camii'ndeki 544, 545
Pertev Mehmed Paşa Camii'ndeki 535, *535*
Rüstem Paşa cami külliyesindeki (Rodoscuk) 433, 434
Selimiye Camii'ndeki 333
Sinan tarafından vakfedilen 200, 414
Sokollu Camii'ndeki (Lüleburgaz) *472*
Süleymaniye cami külliyesindeki 188, 285-287
Sultaniye cami külliyesindeki 317
Tekiyye el-Süleymaniye'deki 306, 308
Çeyiz:
Hanedan gelinleri için 365, 377
Yoksul kadınlar için 446
Çiçek desenleri 137, 294, 296, 335, 338, *338*, 342, 390, 434, 437, 439
Bitkisel motifler 269, *435*
Soyut ya da naturalist çiçek üslûbu 269, 296, 305
Ayrıca bkz. Bahçeler; Cennet tasvirleri ve kozmolojik mecazlar
Çiftlerin ortak vakıfları:
Hüma Hatun-Bali Paşa Camii (İstanbul) 528
İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa külliyeleri (Kadırgalimanı ve Eyüp) 441-465
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi (Eyüp) 492-505
Cihangir, Şehzâde 258, 262, 269, 274, 302
Cami külliyesi (Tophane) 274, *274*, 275
Çiniler:
Çini askı küreler 139
Çini emini (kâşici) 135, 218, 325
Diyarbakır'da üretilen 613, 617, 622, 627
İçin kâğıt üzerine çizimler 325
Suriye-Filistin'de üretilen 305, 633, *633*, 636, 638, *638*
Ayrıca bkz. Cuerda seca (renkli sırlı) çiniler; sıraltı çiniler; İznik çinileri
Çivizade (Şeyhülislâm) 82, 90
Çizimler *bkz.* Mimarî çizimler; Kağıt üzerine çizimler
Çoban Mustafa Paşa Köprüsü (Edirne yakınları, Svilengrad) 374-376
Çoban Mustafa Paşa cami külliyesi (Gebze) 65, *65*, 305
Çoban Mustafa Paşa Köprüsü, Edirne yakınlarında (Svilengrad) 374
Çok kültürlülük, Osmanlı rejiminde 16, 37, 45, 309
Çukurcuma Camii (Muhiddin Çelebi Camii) 640

D

Daedalus 17
Dalgıç Ahmed Çavuş (mimarbaşı, mimar ve suyolu nâzırı) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Darülhadisler 276, 280, 378, 550, Ek 1
Darülkuralar 162, 312, 327, 382, 387, 413, 414, 446, 463, 525, 656, 690

Davud (Ağa, Çavuş: mimar ve suyolu nâzırı) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Camiler, atfedilen 670
Medrese külliyeleri 682
Mehmed Ağa Camii'nin mimarı 666-669
Mimarbaşı olarak atanması 667, 668, Ek 4
Ölümü 685
Davud Peygamber'in Türbesi (Mercidabık) 80
Duyezâde Mustafa Efendi 197, 324, 344
De Architectura (Vituvius) 131, 155, 199
De re militari (Valturio) 178
Definler:
Bursa ve İstanbul'da sultanların 102
Defin çadırları *149*, *182*
Ayrıca bkz. Türbeli külliyeler; Kabirler; Türbeler
Defterdarlar 548-550, 644, 645
Defterdar Ebulfazl Mehmed Efendi Camii (Tophane) 644, *644*
Defterdar Mahmud Efendi 87
Defterdar Mustafa Çelebi Camii (Edirne) 645, *645*
Deli Birader'in (şair) Beşiktaş'taki mescid ve hamamı 561
Denetçiler *bkz.* Yapı denetçileri
Denetim heyetleri 163, 164
Deniz gücü 484, 485, 532, 576, 587
Deniz kıyısındaki Sinan camileri ve cami külliyeleri 25, 140
Depremler 113, 134, 296, 416
Sonrasında yeniden yapılan camiler 644, 645, 642, 656, 657, 696, Ek 1
Dergâhlar *bkz.* Derviş hankâhları, tekkeler, türbeler, T-tipi tabhane-mescidler
Dernschwam, Hans (Avusturyalı seyyah) 46, 48, 51, 84, 89, 92, 157, 281, 362, 365, 368, 374, 401, 560, 598
Havsa'daki köprü hakkında 598
Hürrem Sultan hakkında 362, 368, 374
Kadınların camiye gitmelerinin kısıtlaması hakkında 89
Kapudan Sinan Paşa hakkında 560
Süleymaniye hakkında 281
Üsküdardaki cami külliyesi hakkında 401
Derviş hankâhları (tekkeler) 59, 63, 65, 67, 80, 550
Bezirganbaşı Hacı Hüsrev Camii'ndeki 672
Dragoman Yunus Bey'in camiindeki 646-649
Ferruh Kethüda cami külliyesindeki 651
Hacı Ahmed Paşa tarafından vakfedilen 608
Hacı Evhad Camii'ndeki 671
Hürrem Sultan tarafından vakfedilen 363, 374
İsmihan-Sokollu çiftinin cami külliyesindeki 451-454
Murad, III tarafından vakfedilen 346
Murad, III tarafından vakfedilen 45, 346, 348, 350
Nişancı Mehmed Paşa cami külliyesindeki 552
Nurbanu Sultan tarafından vakfedilen 387
Piyale Mehmed Paşa cami külliyesindeki 568
Sokollu Mehmed Paşa tarafından vakfedilen 476-478
Sultan Süleyman tarafından vakfedilen 63-65, 257, 258
Şahsultan tarafından vakfedilen 395-398
Şehzâde Cihangir'in cami külliyesindeki 274
Şemsi Ahmed Paşa tarafından vakfedilen 662
Tekiyye el-Süleymaniyye'deki 303
Ayrıca bkz. tabhaneler; dergâhlar; T-tipi tabhaneli camiler
Derviş Ali (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Derviş Kethüda 479
Desen *bkz.* Süsleme; Bezeme
Devekuşu yumurtaları 139, 237, 564
Devlet Giray Han, Tatar Han Camii (Gözleve, Yevpatoria) 357-360, *358*, *359*
Devlet teşkilatı *bkz.* Fetvalar; Divan-ı Hümayun; Osmanlı yönetim sistemi; Vakıf yöneticileri
Devşirme sistemi ve devşirmeler 37, 41, 46-51, 56, 171, 172, 174, 175, 210, 398, 441, 450, 486, 516, 532, 536, 559, 565
Diegesis peri tes Hagias Sofias 117, 192, 196
Dil:
Dil çeşitliliği 46
İşaret dili 38
Okur-yazarlık 138
Dimitri (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri
Diplomatik ilişkiler, Rönesans İtalyası ile 128, 129, 311
Disegno (kavramı) 181
Divan *bkz.* Divan-ı hümayun
Divan toplantıları:
Perev Paşa'nın sarayında başkanlık ettiği *535*
Sokollu Mehmed Paşa'nın sarayında başkanlık ettiği *44*, *47*
Ayrıca bkz. Divan-ı hümayun
Divan-ı Hümayun 42, 44-53, 640, 644, 645
Alt düzey üyeleri 645-652
Devletin dört erkânı 644
Divan Alayları 140
Divanhane'nin dış revağında mimarbaşının oturduğu seki 211
Ayrıca bkz. Kazaskerler; Nişancılar; Defterdarlar; Vezirler; Veziriazamlar
Divâne Hüsrev Paşa 629
Divâne Hüsrev Paşa, cami ve külliyesi (Haleb) 630, 631, *631*, 663, *663*, 634, 636, 637
Divanyolu (Mese) 140, 264, 550, 681, 682
Diyagonal (verev) ideal perspektifler 144, 264, 284, 387, 452
Diyarbakır 609-611, 625-628
Çini üretimi 613, 617, 623, 625-627
Doğu Anadolu 610-627
Dokumalar:
İpek dokuma sanayii 422, 436, 623
İstanbul'daki mîrî kemha ve kadife dokuma atölyesinin 16 yy. planı 234
İznik çinilerinde kumaş desenleri 137, 436
Rüstem Paşa'nın Bursa'daki ipek kumaş tezgahları 422
Rüstem Paşa'nın yerli kumaş üretimini ve tüketimini desteklemesi 422
Sof (Ankara) 604
Donini, Marcantonio (Venedikli diplomat) 310, 532, 565
Dört yapraklı yonca tipi plan 111-117, 123, 132, 264, 405-409, 576, 610-618, 684, 688, 696
Du Fresne-Canaye, Philippe 38, 38, 286, 294, 296, 377, 444, 473, 566, 652
Dua kubbesi 466, *467*, 477, 598
Dua pencereleri, türbelerde:
Hadım İbrahim Paşa Külliyesi 527
Mehmed Ağa Külliyesi 669
Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi 556
Sinan'ın türbesi 204
Dualar:
Gelip geçenlerin ettiği 662, 669, 683
Müezzinlerin okuduğu 202
Ölenlerin ruhuna 202, 381, 391, 534, 562, 620
Vakfiyelerde okunması şart koşulan 88, 200, 285
Vakıf görevlilerinin okuduğu 88, 200, 285, 534, 621, 642
Zafer kazanmak için niyaz duaları 84, 85, 439, 559
Dukakinzâde Mehmed Paşa 634, 635
Dukakinzâde Mehmed Paşa cami külliyesi (Haleb) 609, 626, 628, 631, 634-638, *635*, 637, *637*, *638*, *639*
Dükkânlar:
Eyalet merkezlerinde 626, 631
İnşası için kent-sel kodlar 149-151
Mihrümah Sultan cami külliyesi (Edirnekapı) 413
Rüstem Paşa cami külliyesi (Rodoscuk) 426
Rüstem Paşa Camii (Tahtakale) 429, 432, 433, 441
Sokollu Mehmed Paşa külliyeleri 467, 470, 479, 482, 487
Süleymaniye cami külliyesi 281
Tekiyye al-Süleymaniyye (Şam) 303, 304
Ayrıca bkz. Ticarî gelişmeler
Dulkadiroğulları hanedanı 123
Dupérac, Etienne 133, 330
Duvarcılar (benna) 218-222, *220*, 519
Ragusalı (Dubrovnik) taş duvar ustaları 596
Suriyeli taş duvar ustaları 627

E

Ebulfazl Mehmed Efendi 644
Ebussuud Efendi (şeyhülislâm) 32-34, 39-41, 44, *182*, 363
Fetvalar 58, 59, 63-65, 89, 90, 311, 411, 428, 429, 513
Kitâbe yazarı olarak 278, 292, 646
Şer'î davalar konusunda fetvaları 411, 412
Sünnileştirme politikası 67

Ve Rüstem Paşa koalisyonu 67, 422
Ve Sokollu Mehmed Paşa koalisyonu 67
Edirne:
Eski Saray 322-324
Gazilerşehri ve İslâm'ın kalesi olarak 323-325
İmparatorluğun "iç il" payitahtlarından 36
T-tipi tabhane-mescidler 59, 60
Yeni Saray 321
Eğitim:
Medreseler 75, 114, 280
Mimarların 178, 209
Sinan'ın 175, 176, 209
Sibyan mektebleri 202
Ehl-i Hiref (esnaf loncaları) 58, 135, 207, 208
Ekonomi:
Devalüasyon krizi ve enflasyon 135, 219, 221, 497, 552, 686
İnşaat masraflarının idaresi 237, 240, 541
Malî yolsuzluklar 421, 462, 658
Ayrıca bkz. Hesap ve masraf defterleri; Binaların maliyetleri; İnşaat gelirleri; Ek 2
el-Amidî, Üstad Ahmed (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri
el-Halebî, İbrahim bin Muhammed *bkz.* İbrahim bin Muhammed el-Halebi
el-Tamgrûtî, Ebu'l Hasan (Fas elçisi) 38, 44, 146, 298, 299, 562
el-'Acemî, Mevlana Molla Ağa 303
Elbistan Ulucamii 123
Eldem, Sedat Hakkı 17
Elkas Mirza 84, 85, 262, 276, 278
Elyazmaları:
Ferhad Paşa'nın Kur'anı 537, 538
Matematik Bilimlerine ait 131, 202
Ayrıca bkz. Hattatlar; Hat sanatı; Kur'an elyazmaları
Emevi mimarîsi 100, 105
Emin (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Endüstri:
İpek endüstrisi 422, 436, 623, 626
Ve şehir gelişimi 384, 369, 370, 535
Ayrıca bkz. İnşaat endüstrisi
Enflasyon 162, 221, 222, 497, 684
Epigrafik programlar *bkz.* Kur'an kitâbeleri; Hadis kitâbeleri
Eremya Çelebi 487, 562, 579, 662, 663
Erizzo, Antonio 422
Erken modern dünyevîlik 239, 692
Ermeni mimarlar tarafından kullanılan Türkçe isimler 174
Ermeniler:
Arasında Türk ismi kullanımı 173
Mimarlar 173, 209, *213*, 214
Eski Cami (Edirne) 79, *103*, 321, 323
Eski ve yeni yeniçeri odaları 209, 260
Esnaf 207-214, 218-224, 243, 244, 251, 520
Denizcilik yetenekleri 475, 476
Eyalet inşaatları için getirtilen 625
Kitâbelerde adı geçen Suriyeli 635
Ayrıca bkz. Esnaf loncaları; Ehl-i hiref
Esnaf loncaları (ehl-i hiref) 58, 135, 207, 208
Estetik değerler 140-153
Cami estetiği 133-140
Görkemlilik 39, 264-268, 290-292, 296
Kadın estetiği 416, 417
Manierist ve Barok estetik 134, 693
Selimiye Camii 330, 342, 343
Süleymaniye Camii 264-268, 291, 292, 296, 297, 330
Süleymaniye ve Ayasofya 299
Süleymaniye ve Sultan Ahmed Camii 696
Sultan camilerinde sadelik ve süslülük karşıtlığı 287, 333, 436, 546
Şehzâde Mehmet Camii 264-268, 273-276
Yaşamsal vizyon 145, 387, 497-500
Ayrıca bkz. Mimarî betimlemelerde imgelem
Etnik kimlik:
Sinan'ın 173, 174
Ve Osmanlılık 45, 46
Evlilikler *bkz.* Hanedan evlilikleri
Evliya Çelebi 103, 157, 158, 160, 162, 196, 197
Alaylar hakkında 218
Başmimarların alaylardaki yerinin değişimi hakkında 213
Behrâm Paşa Camii hakkında 625
Camilerin ışıklandırması hakkında 139
Çavuşbaşı Mahmud Ağa Camii hakkında 648
Cenabî Ahmed Paşa Camii hakkında 604
Çerkes İskender Paşa cami külliyesi hakkında 621
Devlet Giray (Tatar Han) Camii hakkında 359
Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii hakkında 636
Ferhad Paşa Camii hakkında 540
Ferruh Kethüda Camii hakkında 652
Girit Adası'nın fethi hakkında 691
Hadım İbrahim Paşa Camii hakkında 531
Hürrem Sultan Camii hakkında 370, 377
Hüsrev Paşa Camii hakkında 633
Kapudan Sinan Paşa Camii hakkında 562, 563
Kara Ahmed Paşa Camii hakkında 515
Kılıç Ali Paşa Camii hakkında 587
Kitâbeler hakkında 138
Köse Hüsrev Paşa Camii hakkında 617
Lala Hüseyin Paşa Camii hakkında 606
Lala Mustafa Paşa Camii hakkında 614
Mekke'deki onarımlar hakkında 228
Melek (Melik) Ahmed Paşa cami külliyesi hakkında 626
Mihrümah Sultan'ın külliyeleri hakkında 408, 418, 419
Molla Çelebi Camii hakkında 641, 642
Muradiye Camii hakkında 355, 356
Nişancı Celalzâde Mustafa Çelebi Camii hakkında 644
Nurbanu Sultan Camii hakkında 393
Osmanşah Bey Camii hakkında 594, 595
Pertev Mehmed Paşa Camii hakkında 536
Piyale Mehmed Paşa Camii hakkında 567-570, 572
Rüstem Paşa'nın camileri hakkında 427, 441
Şahsultan cami külliyesi hakkında 395
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa çiftinin cami külliyesi hakkında 504
Şehzâde Cihangir Camii hakkında 274
Şehzâde Mehmed Camii hakkında 266, 276
Selimiye Camii hakkında 335, 338, 339, 343, 344
Selimiye Camii'nin yapımı hakkında 84, 85, 324
Semiz Ali Paşa cami külliyesi hakkında 519, 522
Şemsi Ahmed Paşa hakkında 662, 663
Sofu Mehmed Paşa Camii hakkında 526
Sokollu Kasım Bey cami külliyesi hakkında 598, 599
Sokollu Mehmed Paşa hakkında 474, 475, 481-483
Süleymaniye hakkında 283, 285, 298, 299, 343, 344
Sultan Ahmed Camii hakkında 695
Sultaniye Külliyesi hakkında 320
Tekiyye el-Süleymaniyye hakkında 309
Evliya mezarları ve türbe külliyeleri *bkz.* Türbeler
Evrensel Halife olarak Sultan Süleyman 33, 58, 258, 278, 299
Evrensel imparatorluk 45, 258, 299
Eyalet yöneticileri *bkz.* Sancakbeyleri; Beylerbeyiler
Eyaletlerde yerel mimarî üslûp *bkz.* Eyalet camileri ve külliyeleri
Eyaletlerin sınıflandırılması 45
Eyüp *145*, 146, 441, 442, *495*, *496*, Harita 3
Eyüp Kabristanı 146, 441, Harita 3
Eyyûb el-Ensârî türbesi ve cami külliyesi 84, 99, *145*, 146, 313, *495*
Eyyubî'nin tarihi 198, 240, 289

F

Farsça kitâbeler 138, 515, 615, 620, 646, 653, 664
Fatma Sultan (I. Selim'in kızı) 509, 678, 679
Fenarizâde Muhiddin Mehmed Çelebi 640
I. Ferdinand, Avusturya Habsburg hükümdarı 86, 255
Ferhad (efsanevî mimar-heykeltraş) 284
Sinan'la karşılaştırılması 191, 194
Ferhad bin Abdullah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Ferhad Paşa *179*, 532, 536-538
Ferhad Paşa'nın camileri (Kastamonu, Çatalca) 536-540, *538*, *539*, *540*
Ferraro, Batista (Cenevizli diplomat) 321
Ferro, Gerulamo (*bailo*) 423
Ferruh bin Abdullah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Ferruh bin Abdülmennan el-Rumî 630

Ferruh Kethüda 650
Ferruh Kethüda Camii (Balat) 650-652, *651*
Fetvalar:
Cami ve mescid inşasıyla alakalı 428, 429
Kadınların camiye gitmesinin kısıtlanması hakkında 88, 89
Osmanlı-Venedik Barış Antlaşması'nın bozulması üzerine 311
Sufi ritüellerini eleştiren 63-65
Sufilik ile uzlaşma sentezi 67
Sünni ortodoksisinin pekiştirilmesi hakkında 58, 59
Vakıf topraklar üzerine 70, 411, 412
Vakıfların denetimi hakkında 90
Filarete (Antonio, Averlino), *Tratto di architectura* 114, 115
Fioravanti, Aristotele 114
Firdevs Bey (Paşa) 600, 601
Firdevs Bey (Paşa) Camii (Isparta) 600, *600*, 601
Firuz Kethüda 509
Flachat, Jean Claude 131
Floransa Katedrali 114, 118, 119
Fontana, Domenico 193
Frençesko (Portekizli hassa mimarı, kapudan-ı Portukal) *bkz.* Mimarların isimleri: Ek 4
Fütuha Hatun 532, 534

G

Galata 160, 161, 557
Galland, Antoine 237
Ganimet:
İnşaat finansmanında kullanımı 86, 322, 323, 557, 567, 690
Zafer anıtlarının ganimetlerle inşası 570, 575
Garzoni, Constantino (Venedikli diplomat) 52, 298, 310, 400, 658
Gayrimüslimler (zimmî):
Dönüştürülen ibadethaneleri 71-73, 84
İçin âdâb kodları 156
İnşaat işçisi olarak 240, 251, 521
Mimar olarak 210, 213
Statüleri ve vergi 41, 86, 382
Vergi muafiyeti ile iskan politikası 480
Yolculara misafirperverlik 60, 377, 484
Ayrıca bkz. Hıristiyanlar; Yahudiler
Gazan Han (Mahmud Gazan) (1295-1304) 100
Gazanfer Ağa (Ak hadımlar ağası) 681, 682, *682*, 683, *683*, 685, 658
Gazanfer Ağa Külliyesi (Unkapanı) 681-683, *682*
Geçit alayları *bkz.* Alaylar; Şenlikler ve alaylar; Cenaze alayları
Gemi yapımı, mimarların 210, 240, 576
Ayrıca bkz. Tersâne-i Âmire; Tersâne mimarları
Geometri 177, 189, 202, 208, 215, 216, 235, 298, 299
Geometrik bezeme 269, 338, 339
Gerileme söylemi 197, 214, 215, 344, 556, 679, 695
Gerlach, Stephan (Avusturya Habsburg elçiliğinde papaz):
Eyüp kabristanı hakkında 146
Hanedan evlilikleri hakkında 52
İstanbul'un günlük yaşamı hakkında 52
Kadınların camiye gitmeleri hakkında 89
Kadırga Camii'nin bânisi hakkında 451
Karaborsa yapı malzemeleri hakkında 240
Kılıç Ali Paşa hakkında 576
Ortodoks Patrikhane'sinin camiye çevrilmesi hakkında 72
Piyale Mehmed Paşa Camii hakkında 572
Piyale Mehmed Paşa hakkında 567
Selimiye'nin aydınlatma sistemi hakkında 139
Semiz Ali Paşa hakkında 517
Sokollu Kasım Bey Camii hakkında 597, 598
Sokollu Mehmed Paşa hakkında 467, 486
Şemsi Ahmed Paşa hakkında 658
Zal Mahmud Paşa'nın cenaze alayı hakkında 494
Gevherhan Sultan 310, 491, 679, 680
Piyale Mehmed Paşa'yla evliliği 565, 568, 572
Giderler *bkz.* Masraflar
Giray Hanedanı 357
Gök Meydan (Haleb) 628
Gök Meydan (Şam) 305-310
Gontaut-Biron, Jean de (Fransız diplomat) 691
Görsel bellek işaretleri:
Hürrem Sultan'ın türbesinde 294
Piyale Paşa'nın türbesinde zafer yadigârları 86, 87, 570, 575, 580
Rüstem Paşa Camii'ndeki şeref mahfili 438
Sultan Süleyman'ın türbesinde 296
Şemsi Ahmed Paşa Camii'nde güneş diski şeklindeki alem 87, 663
Ayrıca bkz. Bellek mahalleri
Görsel diyaloglar (metinlerarasılık):
Ayasofya ile Selimiye arasında 313
Ayasofya ile Sultan Ahmed Camii arasında 695
İstanbul camilerinin birbiriyle 25, 281
Rüstem Paşa Camii ile Süleymaniye arasında 433
Şemsi Ahmed Paşa ile Rum Mehmed Paşa camileri arasında *124*, 663, 664
Sultan Süleyman Türbesi ile Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra arasında 294, 295
Görsel diyaloglar ve âdâb 25
Görsellik ve sezgili bakış (vizyon):
Çoklu bakış açıları 144, 148, 149, 284, 387, 433, 452, 453, 502
Kamusal alanda görünürlük, anıtların 679
Mimarî betimlemelerde:
Camilerin görsel estetiğinin ruhânî haller yaratması 289, 500
Görüş ve nazar sahipleri 271, 293, 342, 407
Mimarlık erbâbının sezgili nazarı (*im'ân-i nazar*) 197, 343
Yaşantısal vizyon 144, 387, 499
Ayrıca bkz. Mimarî betimlemelerde mecaz; Verev perspektifler; Diyagonal perspektifler
Grelot, Guillaume-Joseph 121, 687, 690, 695
Grosvenor, Edwin 420, 571, 581, 587
Güç:
Hadım ağaların 664
Islâm'ın 587
Kadın sultanların 52, 344, 345, 380, 400
Kadınların 52, 344, 345, 380, 400
Sufi şeyhlerinin 345
Veziriazamların 44, 677
Gulanber (Gulanbar) Kalesi, Şehrizor'da 96, 97, *97*
Gümrük Hanı (Haleb) 465, 476
Gür-i Emir Külliyesi (Semerkant) 101
Gürcistan 344, 508
Gurlitt, Cornelius:
Çizimleri 202
Die Baukunst Konstantinopels 16
Kubbeli camiler tipolojisi 18, 19
Güzergahlâr *bkz.* Hac güzergâhı; Yollar

H

Habeşî Mehmed Ağa *bkz.* Mehmed Ağa
Habsburglar:
Barış antlaşmaları (1568) 311
Elçiler 38, 86, 126, 127, 262, 283, 422, 506, 565, 575, 590, 612
Sultan Süleyman'ın savaşları 33, 276
Viyana Antlaşması (1683) 696
Hac güzergâhı:
Hac menzillerini betimleyen cami duvarı resimleri 652
Sultan Süleyman'ın hac menzillerindeki külliyeleri 256, 257
Üzerinde Sokollu Mehmed Paşa'nın külliyeleri 462-465
Üzerindeki cami külliyeleri 82, 95, 126, 309, 374, 475, 477, 628
Ayrıca bkz. Menzil külliyeleri
Hacerü'l-Esved (Siyah Kâbe Taşı) 296, 312, 450, 458, 461
Hacı (Doğancı) Ahmed Paşa 607, 608
Hacı (Doğancı) Ahmed Paşa Camii (Kayseri) 608, 609, *609*, *610*
Hacı Evhad Camii (Yedikule) 671, 672, *672*
Hacılar ve hac 309, 386, 652
Ayrıca bkz. Hac güzergâhı; Yolcular
Hadis kitâbeleri 138, 339, 460, 545, 613, 638, 650
Hadım Ali Paşa 618, 619
Hadım Ali Paşa Camii (Diyarbakır) 618, 619, *619*
Hadım Hasan Paşa 685
Hadım İbrahim Paşa 560
Hadım İbrahim Paşa Camii (Silivrikapı) 504, 526-531, *527*, *528*, *530*, *531*
Hadım Süleyman Paşa Camii (Kahire) *125*, 126
Hadımlar 56, 677, *678*, *683*, 686

Gazanfer Ağa 681, 682, *682*, 683, 685, 686
Hadım Ali Paşa 618, 619
Hadım İbrahim Paşa 526-531
Mahmud Ağa 654
Mehmed Ağa 387, 653-670, *665*, 677, 678
Mesih Paşa 540, 541, *543*
Ölüm sonrası vakıf yönetimi 527, 653, 666
Hafsa Sultan 362, 363
Hafsa Sultan cami külliyesi (Manisa) 65, *66*, 351, *351*, 356, 396
Haleb 216, 627, 628, *629*, *631-633*, *635*, *637*
Hahlar, cami külliyelerine vakfedilen 85, 86, 139, 140, 278, 423, 511, 564, 612
Haliç 487, *487*, 488
Halid bin Velid 657, 658, 660, 663
Halid bin Velid Camii (Humus) 697
Halife, dört *bkz.* Sünni halifeler
Halvetî tarikatı:
Bayezid, II döneminde 65
Osmanlı hanedan mensuplarının bağlılığı 365, 381, 394, 395, 460
Popülerliği 676
Ritüelleri 460
Selim, II döneminde 34, 312, 342, 381
Şeyhleri 65-67, 365, 381, 394-397, 403, 461, 464, 525, 551, 569, 646-648, 650, 651, 667, 668, 672-676
Sultan Süleyman döneminde 67
Ayrıca bkz. Derviş dergâhları; Hankâhlar
Halvetî-Celvetî Tarikatı 403
Halvetî-Sünbülî Tarikatı 65, 394, 651, 672
Hamza (Ali bin Abdullah'ın oğlu) (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Hamamlar 126, 127, *234*, 235, 236, 383, 413, 464-466, 623-626, 642, Ek 1
Hanedan evlilikleri:
Çeyizler 365, 377, 446
Damadlar 42, 87, 262, 275, 310, 362, 381, 384, 387, 398, 400
Düğün alayları *53*
Gevherhan Sultan ve Piyale Mehmed Paşa 565, 566, 568
Hanedan evlilik politikaları 42-44, 379
Hümaşah Sultan
ve Ferhad Paşa 532
ve Lala Mustafa Paşa 611
İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa 442
Mihrümah Sultan ve Rüstem Paşa 362, 371
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa 310, 492
I. Selim'in kızlarının 394, 506
II. Selim'in kızlarının 310, 379, 442, 492
II. Selim ve Nurbanu Sultan 377
Süleyman ve Hürrem Sultan 362, 365
Vezirlerin ve veziriazamların 42, 409
Hanedan kadınları:
Bânî olarak 361, 365, 381, 395, 407, 417, 441
Güçlü 52, 344, 380, 400, 412
Hanedan evlilikleri 52, 492
İnşaat denetçisi olarak 87, 88, 263, 395, 423
Kadınların camilerde ibadetini kısıtlayan şeriat kuralları 88, 89
Kadınların kamusal alanda görünürlükleri 52
"Kadınlar Saltanatı" 380, 393, 686
Padişahların kızları (Hanım Sultan) 394-505
Padişahların eşleri (Haseki Sultan) 361-393, 684-688
Padişahların anaları (Valide Sultan) 361-393
Padişahların kızkardeşleri 42, 69, 88, 331, 352, 361, 394, 409, 420, 494, 504, 593, 679
Statüleri 154, 492
Vakıfları 87
Ayrıca bkz. Valide sultanlar; Haseki sultanlar
Hanedan politikaları:
Hanedan evlilikleri 41, 42, 52, 379
Hanedan veraseti:
Kardeş katli kanunu 35, 313, 695
Krizler 262, 317, 399, 442, 560
Şehzâdelerin taht savaşları 81, 255, 276, 317, 362, 372, 441
Hanefî görevliler, külliyelerde:
Doğu Anadolu 616, 620
Suriye 309, 633
Hanefî Hukuku 32, 68, 69
Abdest 308
Camiler ve Cuma namazları 68, 69
Miras ve vakıflar 55, 88
Harem 642, 664, *665*
Ve siyaset 380, 443, 677
Ayrıca bkz. Kadınlar
Harff, Arnold von 157
Harun el-Reşid 95, 257, 363, 364
Hasabeyzade 33, 345, 355, 400, 408, 440, 482, 661, 677
Hasan (müteferrika, mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Hasan Efendi 680
Hasan Karahisarî (hattat) 135, 268, 289-291, 324, 325, 335, 475, 571, 573
Türbesi 646
Hasan Paşa (Sokollu) 55
Hasan Üsküdarî (hattat) 390
Haseki Sultan *bkz.* Hürrem Sultan
Hassa Mimarları Ocağı 207-214, 217, Ek 4
Hassa mimarları:
Ocağı 207-214, 218
Ayrıca bkz. Mimarlar; Mimarbaşılar, Acem Alisi; Alaüddin; Dalgıç Ahmed; Davud; Mehmed; Sinan, Ek 4
Hat sanatı:
Bezeme unsuru olarak 135, 137, 140, 268, 370, 389, 390
Celî Sülüs hatlar 135, 137, 138, 262, 268, 278, 290, 291, 294, 335, 370, 430, 416, 417, 454, 472, 613, 638
Kitâbe hatlarının çeşitliliği ve tek tipliliği 137, 138
Kitâbelerin okunaklılığı 135, 137, 138, 289, 436, 459
Ayrıca bkz. Kitâbeler; İznik çinileri ve hatların kağıt üzerine çizimleri
Hattatlar:
Ahmed Karahisarî 268, 278, 290, 291, 475, 537, 585, 646
Ferhad Paşa 537, 538
Hasan Karahisarî (Molla Hasan) 135, 268, 289-291, 324, 325, 335, 475, 571, 573
Hasan Üsküdarî 390
Heratlı Mir Ali 137
Mahmud (Baba) Çelebi 439
Mehmed 534
Nişancı Mehmed Paşa 550
Yusuf 615
Havernak (mitolojik saray) 503
Haydar bin Abdullah 510
Hayrüddin (hassa mimarı) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Hayrüddin (Hersek) (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Hekim Çelebi (Halvetî Şeyhi ve hekim) 66, 275, 422
Hekimoğlu Ali Paşa Camii (İstanbul) 681
Herat 101, 102
Hesap defterleri:
Belli başlı eserlerin:
Muradiye 350
Selimiye 162
Semiz Ali Paşa'nın cami külliyesi 518-520
Süleymaniye 242-252, 304
Şehzâde Cihangir'in cami külliyesi 275
Ermeni mimarların Türkçe isimlerinin dökümü 173
Gelirler 162, 367
İnşaat çalışanlarının 250, 251
Şenlik harcamaları 692
Yapı maliyetlerinin 243, 350, 366, 367
Yapı malzemelerinin 192, 243
Ayrıca bkz. Ek 2
Heterodoksi 58, 59
Hidayet (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Hilafet iddiası, Osmanlıların 32, 33
Himâye (patronaj) 25, 35, 40, 55, 56, 677, 696, 697
İtalyan Rönesans mimarlarının 245
Müzik 213, 214
Ve servet 163, 364, 365, 380
Ayrıca bkz. Servet
Hiyerarşik düzen *bkz.* Âdâb kodları; Cinsiyet; Osmanlı rejimi; Rütbe; Tipolojik sınıflandırma
Hıristiyanlar:
Devşirmeye tâbi tutulmayan 50, 172
Hıristiyan kökenli mimarlar 210, 630, 633, Ek 4
İnşaat işçileri 243, 251, 519, 520
İslâmlaştırma 526

Köle olan esirler 448, 560, 577
Kul sistemi için çocuk toplama (devşirme) 37, 41, 46, 48, 50
Kutsal yerler 374
Sinan'ın Hıristiyan kökeni 172
Statüsü ve haraç vergileri 41, 87, 157, 382
Yolculara yönelik misafirperverlik 60, 376, 377
Zenaatkârlar 243, 251
Ayrıca bkz. Kiliseler; Katedraller; Manastırlar; İslâm'a dönenler; İslâmlaştırma; Kul sistemi; Gayrimüslimler
Hıristiyanlık:
İslâm âlemi ile çatışmalar 311, 327, 328, 344, 570, 572, 586
Hızır (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Hızır bin Abdullah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Hızır Bali bin Murad Halife (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Hızır, Sinan ile karşılaştırılması 17, 184, 191, 196-199
Hoca Sadeddin (Osmanlı tarihçisi) 38
Hubbi Hatun (şair) 641
Hudutlar *bkz.* Sınırlar; İmparatorluk coğrafyası
Hukuk kuralları:
Gelir artışı için 162
Örfî kanunlar ve şeriat 32, 258, 280, 548
Külbe hiyerarşisi için 640, 644, 645, 649
Ayrıca bkz. Kanunnameler; Hanefî hukuku; Şafi'î hukuku
Hulviyyât-i Şâhî 63, 202
Hüdaverdi (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Hüdaverdi bin Yakubşah (Yakubşah bin Sultanşah'ın oğlu) (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Hüma Hatun 527, 528
Hüma Hatun Camii (Bali Paşa Camii, Yenibabçe) 527, 528, *528*
Hümanizm:
Avrupa'da 107
Osmanlı İmparatorluğu'nda 197, 691-693
Hümaşah Sultan 269, 532, 537, 538
Hünername (Lokman) *80*, 91, *92*, 93, *94*, 95, *96*, 140, *142*, 143
resimleri *80*, *92*, *94*, *142*
Hürrem Çavuş 649, 650
Hürrem Çavuş Camii (Yenibahçe) 649, *649*, 650
Hürrem Sultan (Haseki Sultan) 95, 161, 361-377, *362*
Bâni olarak 88, 89, 273, 361-366, 377
İnsaniyeti 363, 364, 367, 368, 377
İsmi 294
Kızının evliliği 398
Oğulları 258, 259, 262, 263, 269
Ölümü 255, 363
Sosyal statüsü 161, 262, 361-363, 371, 372, 375
Türbesi 279, 290, 293, 294, *294*, 296, 363
Vakıfları 263, 361-377
Yapıları denetlemesi 263, 368
Zübeyde Hatun ile karşılaştırılması 257, 293, 364
Hürrem Sultan, cami külliyesi (Avratpazarı) 361-371, *370*, *371*
Hürrem Sultan, cami külliyesi (Edirne yakınlarında Mustafa Paşa Köprüsü başında, şimdiki Svilengrad) 374-377, *375*
Hürrem Sultan, külliyesi (Tekiyye, Kudüs) 257, 371-374, *373*
Hüseyin Ağa 494
Hüseyin Çavuş (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Hüseyin Çelebi (Bey) (Bina emini) 242, 246-249, 263
Hüseyin Halife (Hacı) (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri
Hüsrev Kethüda 410-412, 506, 513
Hüsrev Paşa Külliyesi (Haleb) 629-634, *631*, *632*, *633*
Hüsreviye (Kurşunlu Camii) *bkz.* Köse Hüsrev Paşa Camii
Hüsreviye Külliyesi *bkz.* Divâne Hüsrev Paşa cami külliyesi (Haleb)
Hutbe 40, 461
Hz. Muhammed (Peygamber) 270, 292, 293
Bâni adaşı olarak 292, 450, 465
Doğumgününde Mevlid okunması 693
Şehzâde Mehmed Camii ve Türbesi kitâbelerinde 264, 270, 271
Selimiye Camii kitâbelerinde 338-340
Soyundan gelenler 32
Ve Ayasofya ile Selimiye'nin efsanevî inşaat öyküler 323
Hz. Süleyman Tapınağı (Kudüs) 292

I

I quattro libri dell'architettura (Palladio) 128, 133, 155
Irak 80, *80*, 81, 627
Işık imgesi 294, 342, 407, 416, 535, 660, 663
Işıklandırma *bkz.* Cam; Kandiller; Askılar; Aydınlatma

İ

İbn Arabî (İbnü'l-Arabî), Muhyiddin, türbeli cami külliyesi (Şam) 80, 300
İbn Batuta 63
İbn Haldun 35, 99
İbrahim bin Muhammed el-Halebî 68, 88, 89
İbrahim Gülşenî 80
İbrahim Halife (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
İbrahim Han (Sokollu Mehmed Paşa ve İsmihan Sultan'ın oğlu) 444, 446, 453
İbrahim Paşa (Süleyman'ın veziriazamı) 162, 362
İbrahim Paşa Sarayı (Atmeydanı) 156
İç-il kavramı 36
İdeal bakış açıları *bkz.* Perspektif
İgnadyus (Ayasofya'nın mitolojik mimarı) 184-186, 194, 196, 198
İhtişam:
İsmihan Sultan Camii'nin 461
Koçi Bey'in kınaması 42, 53
Osmanlı Hanedanı'nın 409
Osmanşah Bey'in 595
Selimiye Camii'nin 330
Sokollu Camii'nin (Lüleburgaz) 473
Sokollu Mehmed Paşa'nın 462
Süleymaniye Camii'nin 281-283, 292, 298, 299
Sultan Süleyman'ın 255
İkinci milli mimarî akımı 17
İlâhî Mimar 198
İlhanlı mimarisi 99, 100, 102, 133, 330, 611
İlyas Sinan (hassa mimarı) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Ayrıca bkz. Şeyhî (mimar)
İmam Rıza Türbesi (Meşhed) 101, 105
İmaret 92, 145
Eyalet camilerine eşlik eden 610
Hürrem Sultan tarafından vakfedilen 257, 367, 370-374, 376, 377
İşlevleri 91, 100, 109, 308
Menzil külliyelerine eşlik eden 300, 304
Nurbanu Sultan tarafından vakfedilen 386, 387
Sokollu Mehmed Paşa tarafından vakfedilen 476-478, 482
Süleymaniye Külliyesi'ndeki 162
Sultaniye Külliyesi'ndeki 315-317, 319
Şam'daki Tekiyye el-Selimiyye'de 300, 308
Şam'daki Tekiyye el-Süleymaniyye'de 300, 303-305, 308
Şehzâde Mehmed Külliyesi'ndeki 261
Teriminin anlam yelpazesi 59-61
Ayrıca bkz. Misafirhaneler (tabhaneler); T-tipi tabhane-mescidler; Ek 1
İmparatorluk ikonografisi:
Edirnekapı Mihrümah Camii'nin 416, 438
Süleymaniye'nin 298, 299
Tatar Han Camii'nin 360
İmparatorluk siyaseti, yeni eyaletlerde 91-100, 217, 301, 302, 306
İmparatorluk toprakları:
Eyaletlerin sınıflandırılması 45
Genişlemesi 36, 589, 627
Kavramı 36
Kaybı 696
Mekânın kolonizasyonu (Temeddün) 91
Merkez ve çevresi 25, 36, 697
Sınır nişaneleri olarak camiler 36, 86, 145
Ayrıca bkz. İslâmlaştırma; Bölgesel yönetim
İmza kitâbeleri:
Mimarların ve nakkaşların 102, 181
Sinan'ın 169, 176, *176*
Ayrıca bkz. Eser sahipliği
İncili Köşk (Topkapı Sarayı) 681
İnebahtı (Lepanto), Savaşı 222, 311, 323, 576
İnşaat aletleri 99, *179*, *219*, *220*, *221*, *222*
Mesâha için 202
İnşaat denetçileri olarak ağalar 240, 241, 263, 531,

567, 568, 653-670
İnşaat efsaneleri:
Ayasofya 117, 118, 184, 186, 212, 323
Kılıç Ali Paşa Camii 587
Selimiye 323, 324, 344
Üç Şerefeli Camii 184
İnşaat endüstrisi 240-252
Enflasyondan etkilenen 219-224, 497, 684-686
Malzeme ve işgücü kaynaklarının kataloglanması 242, 243
Roma yapı teknikleri 133, 134, 188, 189, 192
Şantiye düzeni 296-298, 324, 325, 381, 382, 534, 543
Ayrıca bkz. Yapı malzemeleri; Yapı denetçileri; Yapı teknikleri; Sütunlar; İş gücü; Mermer; Devşirme malzeme
İnşaat fonları *bkz.* Maliyet; Vakıf gelirleri
İnşaat kitâbeleri:
Behram Paşa Camii 623, 625
Bezirganbaşı Hacı Hüsrev (Ramazan Efendi) Camii 672
Cenabî Ahmed Paşa Camii 603, 604
Divâne Hüsrev Paşa cami külliyesi 629, 633
Divâne Hüsrev Paşa Camii 629, 633
Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii 634-638
Ferhad Paşa Camii 538
Hacı Ahmed Paşa Camii 607-610
Hacı Evhad Camii (Yedikule) 671, 672
Hadım İbrahim Paşa Camii 526-531
İsmihan-Sokollu çiftinin cami külliyesi 71, 72, *448*, 450
Kadırga Camii 451
Kapıağası Mahmud Ağa cami külliyesi 653
Kapudan Sinan Paşa Camii 419
Karagöz Mehmed Bey Camii (Mostar) 591
Kılıç Ali Paşa Camii 581
Koca Sinan Paşa su sebili 681
Köse Hüsrev Paşa Camii 615
Lala Mustafa PaşaCamii 611, 612
Mehmed Ağa Camii 666, 667, 669
Mesih Paşa Camii 544
Muradiye Camii 364, 348, 353, 354
Nişancı Mehmed Paşa Camii 548, *551*, 553-556
Rüstem Paşa Camii (Rodoscuk) 427
II. Selim Türbesi 313
Selimiye Camii 330, 335, 339-342, *341*
Sofu Mehmed Paşa Camii 525
Sokollu Kasım Bey Külliyesi 525
Su sebillerindeki 666
Süleymaniye Camii 278, 279, *279*, 291-293
Sultaniye Külliyesi (Karapınar) 315, 317, 319, 320
Şehzâde Mehmed Camii ve Türbesi 262, 264, 268, 269
Şemsi Ahmed Paşa Camii 660, 662, 663
Tercüman (Dragoman) Yunus Bey Camii 646, 648, 649
Üsküdar Mihrümah Sultan Camii 407
Ayrıca bkz. İnşaat kitâbeleri ve düşülen tarihler
İnşaat Kitâbeleri ve düşülen tarihler 257, 262, 264
Bezirganbaşı Hacı Hüsrev Camii 674
Divâne Hüsrev Paşa cami külliyesi 630
Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii 635
Hadım İbrahim Paşa Camii 529, 531
Hüma Hatun Camii (Bali Paşa Camii) 527, 528
Kapıağası Mahmud Ağa Camii 653
Kapudan Sinan Paşa Camii 562
Kara Ahmed Paşa Camii 508
Mehmed Ağa'nın cenazesi için düşülen tarih 664
Molla Çelebi Camii ve Hamamı 641
Nişancı Mehmed Paşa Camii 550, *551*
Odabaşı Behruz Ağa Camii 657
Rüstem Paşa cami külliyesi (Rodoscuk) 427
II. Selim Türbesi 444
Selimiye Camii (Edirne) 339, 340
Sofu Mehmed Paşa Cami 525
Sokollu Mehmed Paşa'nın külliyeleri 468, 469, 478
Sultaniye Külliyesi (Karapınar) 319, 320
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa cami külliyesi 497
Tekiyye el-Süleymaniyye 303
Ayrıca bkz. Kitâbeler
İntizamî, *Sûrname-i Hümâyûn 130, 219, 220, 221*
İpek üretimi 422, 436, 626
İrem (Mitolojik bahçe saray) 297, 418, 419, 470, 502, 504, 604
İsfahan 40, 97, 105, 106, 695
İshak (kiremitçi, mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
İskele Camii *bkz.* Mihrümah Sultan cami külliyesi (Üsküdar)
İskender (Büyük) ve Sultan Süleyman 32, 257, 297
İslâm:
Beş şartı 280
Ebussuud'un ılımlı Sünni İslâm sentezi 34, 67
Gücü 450, 587
Hıristiyan âlemiyle 311-313, 328, 330, 344, 450, 570, 572
Teşviki *bkz.* İslâmlaştırma
Tutucu Kadızâdeli hareketi 67, 669, 676, 683, 690
Ayrıca bkz. İslâm'a dönenler (mühtedîler); Sufilik; Tasavvuf; Sünni, Şi'î
İslâm'a dönenler (mühtedîler):
Bâni olarak 51, 172, 464, Ek 1
Dönmelerin gayrimüslim aileleri
Osmanlı hiyerarşisine dâhil olanlar 441-443, 515-517
Ve kimlik 45, 46, 51
Ayrıca bkz. Hıristiyanlar; Kul sistemi, Devşirmeler
İslâmlaştırma:
Heterodoksi'nin tasfiye edilmesi 64
Kiliselerin yerini camilerin alması 71, 72, 420, 450
Mahallelerde 420, 526, 564, 666, 670
Safevi sınır bölgesinde 610, 618, 620
Sosyal ve dinî yapıların inşa edilmesi 35, 36, 59, 60
Yeni kasabalarda cami yapımı 68, 69
Ayrıca bkz. İmparatorluk toprakları: Sünnî, Şi'î
İsmail bin Abdullah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
İsmail Çavuş (müteferrika, mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
İsmail Maşûkî 64
İsmihan Sultan 52, 310, 345
Bâniliği 450,451, 498
Sokollu Mehmed Paşa'yla evliliği 52, 310, 441-444, 492
Vakıfları 444-448
İsmihan Sultan Camii (Kadırgalimanı) 450, 451, *453*, 454-461, *455, 456, 457, 459*
Klasik üslûbun sentezi olarak 455, 461, 491
İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi (Kadırgalimanı) 21, 446-454, *447, 448, 449, 451, 452, 453*
Halvetî zaviyesi 67, 453
İnşaat kitâbesi 71, 448, 450
Medresesi 446, 448, *448*, 450-452, 454
İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa'nın sarayları *47*, 444, 446, 448, 468, 690
İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa'nın türbeli medrese külliyesi (Eyüp) *445*, 446, 683
İstanbul:
Deniz kıyılarındaki camiler 25, 143
Eski Saray 140, 209, *273*, 281, 282
Harita 2: Sinan çağında İstanbul'da inşa edilen camiler
İnşaata uygun yerlerin bulunma sorunu 69, 324, 684
İstanbul Haritaları *108*, 118, *119*, 140, *142, 143, 261, 384, 402*, 408
Manzaraları *74, 75, 76, 77, 78, 141, 142*, 143, *143, 145, 147, 273*
Nahiyeler, sayfiyeler ve varoşları 560
Payitaht ve imparatorluk merkezi olarak 35, 36, 106
Şehir imgesi 140-153
Silueti 36, 84, 264, 273, *273*
Sur dışındaki yapılar 73, 108, *141*, 157, 160, *190*, 274, *274*, 407, 462, 484, 498, 504, 535, 557, 572, 573, 643-645
Sur içindeki inşaat kodları 84, 146, 274, 679
Tepelerdeki konumların ayrıcalığı 19, 140, 274, 401, 438, 441, 498, 679, 696
Zafer ve bellek anıtları 35, 84
Ayrıca bkz. Eyüp; Galata; Üsküdar, Haliç, Boğaziçi
İstanbul'daki mîrî kemha ve kadife dokuma atölyesinin 16 yy. planı 234
İstanbul'un üç kazası *bkz.* Eyüp; Galata (Pera); Üsküdar

İş gücü 218-224, 240, 241, 250, 251, 520, 521
Boyutu 250
İnşaat bitince kölelerin azad edilmesi 518
İş bırakma 552
Kadırga Camii'nde 448
Köle işçiler 221, 240, 327, 486
Olarak acemioğlanları 244, 251, 263, 568
Ücretler, maaşlar 162, 219-223, 244-246, 250, 251, 264
Vergi muafiyetli ücretsiz yapı hizmetlileri 246, 263, 264
Ayrıca bkz. Kürek mahkumları
İtalya *bkz.* Rönesans İtalyası; Roma dönemi; Roma
İtalya'dan kumaş ithalatı 422
Ayrıca bkz. Kıyafet
İzinler *bkz.* Sultanî izin (icazet)
İznik çinileri 135, 137, 389, 390
Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii 638, *638*
Eyalet merkezlerinde İznik taklidi çini üretimi (Diyarbakır, Kudüs, Şam) 137, 305, 306, *307*, 610, 613, *614*, 625, 626, 627, 633, *633*, 638, *638*
Hadım İbrahim Paşa Camii 528, *529*
İsmihan Sultan Camii *455*, *456*, *457*, 458
Lala Mustafa Paşa Camii 613, *615*
Muradiye Camii 352, 353
Nurbanu Sultan Camii 389
Rüstem Paşa Camii (Tahtakale) 434, *434*, *435*, 436-441
Rüstem Paşa Türbesi *437*
Selimiye Camii 324, 325, 335, *335*, 336, 337, 338, *338*, *339*
Sokollu Mehmed Paşa Camii (Azapkapı) 491
Süleymaniye cami külliyesi 289, 290, *290*, 291, 292-296, *294*, *295*
Sultan Ahmed cami külliyesi 693
Ayrıca bkz. Cuerda Seca çiniler; Renkli sırlı çiniler; Sıraltı çiniler
İznik çinileri ve hatların kağıt üzerine çizimleri 137, 325
İznik, T-tipi zaviye-mescidler ve zaviye-camiler 59

J

II. Julius, Papa 115, 116, 183
III. Julius, Papa 184

K

Kâbe (Mekke) 229, 311, 312, 346, 364
Aşıkların Kâbesi 354, 355
Harem-i Şerif ile Kâbe'nin onarım ve yenilenmesi 216, 227, *228*, 312
Kâbe'den gelen siyah taş parçaları (Hacerü'l Esved) 296, 450, *457*, 461
Kadınlar:
Âdâb kodları 89, 363, 398
Bâni olarak 163, 365, 393, 404, 677
Hürrem Sultan 262, 263, 364
Mihrümah Sultan 401
Bâni olarak failliklerinin erkeklere atfedilmesi 88
Hüma Hatun 528
Hürrem Sultan 372
İsmihan ve Sokollu 446, 450, 451
Mihrümah Sultan 409, 418
Şahsultan 498, 505
Sinan'ın otobiyografilerinde adı geçen 451
Çeyizler 365, 377, 446
Eğitimleri 459
Gücü 52, 345, 380, 398, 399, 412
Halvetî tarikatına bağlılıkları 293
İnşaat denetçileri olarak 89, 95, 263, 356, 368, 395, 401, 424, 431, 436, 440, 508
Kadınların camilerdeki kamusal ibadetlere katılımının kısıtlanması 89, 386, 407
Kadınlar Saltanatı 380, 393, 677, 686
Kervansaray ve tabhanelerde kadınlara mahsus mekânlar 386, 473
Kimlikleri 89, 451
Servetleri 162, 365, 379
Sufi şeyhler ve tasavvufa eğilimleri 365, 381, 398, 404
Okur-yazarlık 399
Vakfiyelerinde kadınların kayırılması 399, 446
Vakıfları 87-95, 381, 395, 446, 448
Ve dua 68, 89, 286
Ayrıca bkz. Cinsiyet; Harem; Haseki sultanlar; Hanım sultanlar; Padişah kızları; Valide sultanlar
Kadırga Camii *bkz.* İsmihan Sultan Camii
Kadırga Sarayı 444
Kadırgalimanı 450-452
Kadızâdeli hareketi 67, 669, 676, 693, 696
Kaftanlar ve hil'at 209, 211, 240, 322
Sinan'a verilen 211, 322
Ayrıca bkz. Kıyafet
Kahire 31, 35, 85, 125, 126, 197, 216, 217, 406, 659
Kaldırım döşeme:
Cadde ve yollar 151, 200, 404, 424, 473, 463, 470
Ticarî arterler 628
Kale (Sur ve Hisar) 95, *96*, *97*, *98*, 214
Anavarin (Navarin) Kalesi 131, 226, 430,
İnşası 241
İsmail Geçidi 664, 666
Payas Kalesi 225, 462, *477*, 479
Planları 225
Surlarla tahkim edilen şehirler ve külliyeler 95-99
Kalender Efendi 691
Kamusal alan:
Sinan-sonrası yapıların artan ilişkisi 681, 695, 696
Ve cinsiyet 88, 89, 368, 369, 409-412
Ve törenler 691
Kandî (şair) 262, 529-531
Kandiller 85, 468
Şam işi 664
Murano işi 139, 280, 349, 448, 475, 482, 552
Kantemir (Cantemir), Prens Dimitri 38, 159, 213, 225, 695
Kanun *bkz.* Kanunnameler
Kapıağası Mahmud Ağa 653, 654
Kapıağası Mahmud Ağa Camii (Ahırkapı) 653, 654, *654*
Kapudan Paşalar *bkz.* Kapudan-ı deryalar
Kapudan-ı deryalar 160, 484, 557-588
Bâni olarak 86, 87, 512, 557-588
Statü ve rütbeleri 564
Yapı denetçileri olarak 240, 241, 383, 448, 568, 575, 587, 588
Ayrıca bkz. Kılıç Ali Paşa; Piyale Mehmed Paşa, Sinan Paşa
Kara Ahmed Paşa (veziriazam, 1553-55) 362, 411, 412, 420, 421, 506-516
Kara Ahmed Paşa cami külliyesi (Topkapı) *21*, 384, 454, 455, 506, *507*, 508-516
Ve Mihrümah Sultan cami külliyesi arasında arsa rekabeti (Edirnekapı) 434
Kara Mehmed Ağa 686
Kara Mustafa (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Kara Mustafa Paşa 536, 537
Karaağalar 653, 664-670, 681
Ayrıca bkz. Mehmed Ağa; Darüssaade Ağaları
Karagöz Mehmed Bey Camii (Mostar) 591, *591*, 592, *592*, 599
Kare kubbeli baldaken *21*
Kârnâme (proje çizimleri) 225, 229-235, *234*, 349, 375
Ayrıca bkz. Mimarî çizimler; Maketler
Kars 98, *98*, 99
Kasabalar *bkz.* Şehirler; Kentsel gelişim
Kasım (mermerci, mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Kasım bin Abdullah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Kasımpaşa 568-571
Ayrıca bkz. Tersâne-i Âmire
Katib Çelebi 573, 576
Katolikon, Xeropotamou Manastır Kilisesi'ndeki (Athos Dağı, Aynaroz)) 237, *237*
Kayseri 45, 172, 186, 200, 252, 607-610
Kazasker Abdurrahman Çelebi Camii (Yenibahçe) 640
Kazasker Ahmed Çelebi Camii (Üsküdar) 640
Kazasker İvaz Efendi 200
Kazasker İvaz Efendi Camii (Eğrikapı) *21*, *641*, 642, 643
Kazaskerler 640-643
Kentsel gelişim:
İstanbul'da 143, 144
Kasımpaşa'da 569, 570
Macaristan'da 590
Safevi sınır bölgelerinde 611, 615, 618
Şehir dışı yerleşim ve varoşlar 534, 535

Şehircilik siyaseti 91-99
Şehirleşme, imar ve iskân politikaları 36
Zaviye-mescidler çevresinde 60, 467, 468, 598
Ayrıca bkz. Sukemerleri; Suyolları; Köprüler; Yollar; Kervansaraylar; Menzil külliyeleri
Kentsel tasarım 25, 26, 140, 143-145, 387
Sinan'ın 283, 387, 663
Kervansaraylar 63, 93, 468, 520, 521, Ek 1
Ahırlı kervansaraylar 387
Mihrümah Sultan Camii (Üsküdar) 408
Nurbanu Sultan Camii (Üsküdar) 386
Pertev Mehmed Paşa cami külliyesi (İzmit) 536
Pertev Mehmed Paşa tarafından vakfedilen (İzmit) 532
Rüstem Paşa'nın külliyeleri 424-426
Sokollu Mehmed Paşa'nın külliyeleri 467,468, *469*, 476, 477
Süleymaniye Külliyeleri (İstanbul ve Şam) 161, 162
Kesişen iki akslı yerleşim planları 145, 319, 471, 476
Kethüdalar
Bâni olarak 645, 650-652
Yapı denetçileri olarak 479, 509, 568
Ayrıca bkz. Kahyalar
Keyvan Kethüda 561, 563
Kiechel, Samuel (gezgin) 580
Kilimler *bkz.* Halılar, cami külliyelerine vakfedilen
Kilise çanları 117, 243, 570
Kiliseler:
Âdab kodları 71, 72, 157
Camilerden dönüştürülen 524, *525*
Camiye dönüştürülen 71-73, *73*, 84, 311, 325, 428, 451, 570, 666
Devşirme malzeme kullanımı 243, 281, 282, 297, 331, 416, 450
Kubbeli merkezî planlı 106, 116-121, 128
Sekizgen baldaken modeli 331, 437
Tootokos Panmakaristos Kilisesi 71, *71*
Yerine cami yapılan 120, 150, 685
Ayrıca bkz. Ayasofya; Yeni San Pietro (Roma)
Kimlik:
Alâmetler *bkz.* Statü alâmetleri ve sembolleri
Bölgesel 25, 589, 590, 610, 627-630
Dinî ve etnik 45, 46, 50, 51
Görsel ve kültürel 24, 46, 87, 140, 310, 468, 611, 628
Grup ve bireysel 163
Kadınların 88, 416, 451
Statü bilinci 44-46, 154, 441
Ayrıca bkz. İslâm'a dönenler (mühtediler); Kurumsal kimlik; Görsel bellek işaretleri
Kireç üretimi 223
Kiriz Nikola (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Kirpi (testere dişi) korniş 152
Kişisel aile vakıfları (ehlî) 88, 534
Kitâbeler:
Metin içeriğinin ve tasarımın kontrolü 135
Mimarların isimleri 181, 615, 666, 667, 681, 682
Yazıların okunabilirliği 137, 138, 436, 454
Yazıların okunuş yönü 270, 392, 535, 536, 546, 586, 611, 638
Ayrıca bkz. İnşaat kitâbeleri; Hadis kitâbeleri; Kur'an kitâbeleri
Kitâbelerin okunaklılığı 135, 137, 138, 289, 436, 459
Kıbrıs 84, 161
Kıbrıs seferi 311, 312, 323, 324, 450, 476
Donanmanın deniz harekâtı 575
Kılıç Ali Paşa 87, 131, 241, 383, 484, 485, 573-578, *575*
Kılıç Ali Paşa, cami külliyesi (Tophane) 573, *574*, 577-588, *580*, *582*, *583*, *584*, *585*, 666, 670
Kırım 357-360
Kırım Hanlığı 357-359
Kırkçeşme su dağıtım sistemi 149, 190, 191, 257
Haritası *190*
Kâmâmesi 233, *234*
Maliyeti 162
Kırma çatılı camiler Ek 1
Kıyafetler:
Âdâbı 24, 157, 163
Rütbe ve statü göstergesi olarak 46, 153, 292, 294
Selim, II *68*, 310
Sultan Süleyman devrinde 38, 39
Sultan Süleyman'ın kaftanları 33, *67*, 296
Ayrıca bkz. Hilat
Kıyamet Kilisesi (Kudüs) 374
Kızıl Ahmedli (İsfendiyaroğlu) Hanedanı 607, 608, 657
Kıztaşı 192, 193, 205, 297, 368
Klasik düzen, Osmanlı hanedanı 28, 31-56, 443, 677, 697
Klasik üslûp, Osmanlı 134, 207, 212, 290, 320, 436
Anti-klasisizm ve manierizm 134, 489-491, 693
eyalet camilerinde 604, 612, 622, 623, 637
İsmihan Sultan Camii'deki sentez 455, 461, 462, 491
Klasik öncesi bezeme 268, 269, 529
Yeniden yorumlanması 693-697
Klasik-sonrası üslûp, Osmanlı 134, 159, 313, 389, 681
Koca Sinan Paşa (Veziriazam) 237, 380, 677
Koca Sinan Paşa Külliyesi (Divanyolu) 681, *681*
Koçi Bey 42-44, 53, 87, 172, 400, 658
Köleler:
Azad edilmeleri 251, 369, 423, 448
Esir pazarı 368, 369
Hıristiyan esirler 448, 560, 575
Ayrıca bkz. Kürek mahkumları
Konstantiniyye, Kostantiniyye *bkz.* İstanbul
Kontratlar:
Ismarlanan işler için 244
Koca Sinan Paşa'nın hamamı için 236, 237
Mimarlık projeleri için 236
Konut mimarîsi 534, 671
Ayrıca bkz. Konutlar
Konut mimarîsinde âdâb kodları 151, 153, 155, 156
Ayrıca bkz. Konutlar; Saraylar
Konutlar:
Cami külliyelerine eşlik eden 470, 494, 650, 651, 690
Cami yapımı için yıkılan 690
İçin belirlenen kodlar 148-153, 156
Ayrıca bkz. Konut mimarîsi
Konya 81, 82, 310
Ayrıca bkz. Şehzâdeler savaşı
Köprüler:
Askerî seferler için inşa edilen 179, 180
Ergene Nehri üzerindeki 91, *92*
Önerilen projeler (Haliç Köprüsü) 115
Ayrıca bkz. Büyükçekmece Köprüsü
Köse Hüsrev Paşa 615-618
Köse Hüsrev Paşa Camii (Van) 615-619, *616*
Köşkler 686-697
Kosta Halife (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri
Köyler 36
Vakıf olarak 315, 316, 346, 382
Kozmolojik mecaz, *bkz.* Cennet tasvirleri kozmolojik mecazlar
Kritovoulos 108, 109
Kubbe boyutları ve sosyal statü 131-133, 159, 160, Ek 1
Kubbeler:
İnşası 185-188, 194-196
İslâm simgesi olarak 296, 342
Sinan'ın camileri 131-133
Şiirsel imgelemi 272, 296, *299*, 334, 335, 342, 343, 439, 486, 522, 523, 572, 660, 661
Ayrıca bkz. Mimarî betimlerde imgelem
Tipolojik sınıflandırma 18, 19
Ayrıca bkz. Baldaken sistemi
Kubbeli merkezî-planlı ibadethaneler 106-121, 122, 123, 131-134
Kubbetü's-Sahra (Mescid-i Aksa, Kudüs) 99, 295, 296, 330, 333, 372, 374
Tamir ve çiniyle kaplanma projesi 215, 216
Kudüs:
Harem-i Şerif 161, 229, 346, 374
Hürrem Sultan'ın imaret külliyesi (Haseki Sultan Tekiyyesi) 257, 372-374, *373*
Kubbetü's-Sahra 99, 215, 216, 241, 295, 305, 306, 330, 372, 374, 633
Kutsal statüsü 158
Mescid-i Aksa 215, 216, 330, 469, 475
Onarım ve yenileme projeleri 216, 256, 303, 306, 372, 633
Kul sistemi 26, 37, 38, 41-46
Devşirme kuralları 46-50, 172
Kulların statüsü 122
Üniformalar, kıyafetler ve kimlik 46

Ayrıca bkz. Hıristiyanlar
Külliye 91, 92
Kültür *bkz.* Kültürler arası etkileşim; Çok kültürlülük, Mimarî kültürü
Kültürler arası etkileşimler 145, 319, 471, 476
Ortaçağ Akdeniz ve Gotik mimarî üslûpları 570, 571, 583
İtalyan Rönesansı 106, 107, 109, 113, 126-132, 504, 576
Ayrıca bkz. Kiliseler; Ayasofya; Yeni San Pietro (Roma)
Kumrulu Mescid (Mimar Atik Sinan'ın vakfettiği) 206
Kur'an elyazmaları:
Ferhad Paşa tarafından kaleme alınan 537, 538
Vakfedilen 486, 531, 612
Kur'an kitâbeleri:
1:1-7 (Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii) 638
1:1-7 (Hadım İbrahim Paşa Camii) 530
1:1-7 (İsmihan Sultan Camii) 459
1:1-7 (Kara Ahmed Paşa Camii) 515
1:1-7 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
1:1-7 (Mesih Paşa Camii) 546
1:1-7 (Şehzâde Mehmed Camii) 270
1:1-7 (Selimiye) 341
1:1-7 (Sokollu Mehmed Paşa Camii, Lüleburgaz) 473
1:1-7 (Süleymaniye Camii) 293
2:101, 201 (Selimiye Camii) 341
2:115 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
2:115 (Lala Mustafa Paşa Camii) 613
2:115 (Mehmed Ağa Camii) 670
2:115 (Süleymaniye Camii) 293
2:127 (Nişancı Mehmed Paşa Camii) 555
2:143 (Divâne Hüsrev Paşa Camii) 633
2:144 (Lala Mustafa Paşa Camii) 614
2:144-45 (Şehzâde Mehmed Camii) 270
2:201 (İsmihan Sultan Camii) 461
2:201 (Rüstem Paşa Camii, Tahtakale) 440
2:238 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
2:238 (Lala Mustafa Paşa Camii) 614
2:238 (Süleymaniye Camii) 292
2:255 (Sokollu Mehmed Paşa Camii, Azapkapı) 491
2:255 (Mehmed Ağa Camii) 670
2:255 (Nurbanu Sultan Camii) 391
2:255 (Şehzâde Mehmed Türbesi) 270, 271
2:255 (Selimiye Camii) 340
2:255 (Şemsi Ahmed Paşa Camii) 663
2:255 (Süleymaniye Camii) 292, 220
2:255-58 (Süleymaniye, Sultan Süleyman Türbesi) 296
2:255-59 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
2:285 (Şehzâde Mehmed Camii) 270
2:286 (Şehzâde Mehmed Camii) 271
2:285-86 (Selimiye Camii) 341
3:8-9 (Selimiye Camii) 341
3:18-19 (Süleymaniye, Hürrem Sultan Türbesi) 294
3:26 (Süleymaniye, Hürrem'in türbesi) 294
3:37 (Sokollu Mehmed Paşa Camii; Azapkapı) 491
3:37 (Hacı Ahmed Paşa Camii) 610
3:37 (Hadım İbrahim Paşa Camii) 531
3:37 (İsmihan Sultan Camii) 460
3:37 (Kara Ahmed Paşa Camii) 514
3:37 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
3:37 (Mihrümah Sultan Camii, Edirnekapı) 416
3:37 (Pertev Mehmed Paşa Camii) 536
3:37 (Rüstem Paşa Camii, Tahtakale) 439
3:37 (Şehzâde Mehmed Camii) 271
3:37 (Selimiye Camii) 341
3:37 (Semiz Ali Paşa Camii) 522
3:37 (Şemsi Ahmed Paşa Camii) 663
3:37 (Sokollu Mehmed Paşa Camii, Lüleburgaz) 473
3:37 (Süleymaniye Camii) 293
3:37 (Tekiyye el-Süleymaniyye) 305
3:39 (Dukakinzâde Mehmed Paşa Camii) 638
3:39 (Mehmed Ağa Camii) 670
3:39 (Mesih Paşa camileri) 546
3:39 (Mihrümah Sultan Camii, Üsküdar) 407
3:39 (Nişancı Mehmed Paşa Camii) 555
3:39 (Piyale Mehmed Paşa Camii) 572
3:39 (Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Camii) 500
3:39 (Süleymaniye Camii) 293
3:103 (Hadım İbrahim Paşa Camii) 531
4:103 (İsmihan Sultan Camii) 459
4:103 (Süleymaniye Camii) 292
6:79 (Süleymaniye Camii) 293
6:79 (Mehmed Ağa Camii) 670
6:79-80 (Nurbanu Sultan Camii) 391
6:79-80 (Pertev Mehmed Paşa Camii) 536
6:102 (Süleymaniye Camii) 293
7:29 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
7:29 (Nişancı Mehmed Paşa Camii) 556
7:29 (Süleymaniye Camii) 293
7:31 (Süleymaniye Camii) 293
9:18 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
9:18 (Rüstem Paşa Camii, Tahtakale) 439
9:18 (Selimiye Camii) 340
9:108 (Hürrem Sultan Camii) 377
9:108 (Sultaniye Külliyesi, Karapınar) 319
9:112 (Süleymaniye Camii) 293
10:25 (Mehmed Ağa Camii) 670
11:88 (Süleymaniye Camii) 293
12:101 (Rüstem Paşa Camii, Tahtakale) 440
13:16 (Süleymaniye Camii) 293
13:23 (Semiz Ali Paşa Camii) 522
13:24 (Hadım İbrahim Paşa Camii) 530
13:24 (Şehzâde Mehmed Türbesi) 270
13:24 (Şemsi Ahmed Paşa Camii) 663
13:24 (Süleymaniye Camii) 292
16:32 (Piyale Mehmed Paşa Camii) 572
16:32 (Süleymaniye Camii) 292
17:1-2 (Şehzâde Mehmed Camii) 270
17:78 (Nişancı Mehmed Paşa Camii) 556
17:81 (İsmihan Sultan Camii) 461
17:84 (Lala Mustafa Paşa Camii) 614
17:84 (Süleymaniye Camii) 293
21:30 (Kılıç Ali Paşa Camii) 580
22:77 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
22:77 (Süleymaniye Camii) 293
23:9 (Mehmed Ağa Camii) 670
23:9 (Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Camii) 500
23:9-11 (Nişancı Mehmed Paşa Camii) 556
24:35 (Mihrümah Sultan Camii, Edirnekapı) 417
24:35 (Şemsi Ahmed Paşa Camii) 663
24:35 (Süleymaniye Camii) 293
26:83 (Selimiye Camii) 342
26:85 (Selimiye Camii) 342
26:88 (Sultaniye Külliyesi, Karapınar) 320
26:89 (Selimiye Camii) 341
26:89 (Sultaniye Külliyesi, Karapınar) 320
28:88 (Pertev Mehmed Paşa Camii) 536
28:88 (Süleymaniye, Sultan Süleyman Türbesi) 296
29:45 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
29:45 (Nişancı Mehmed Paşa Camii) 556
29:45 (Süleymaniye Camii) 293
35:41 (Sokollu Mehmed Paşa Camii, Azapkapı) 491
35:41 (İsmihan Sultan Camii) 460
35:41 (Mehmed Ağa Camii) 670
35:41 (Nurbanu Sultan Camii) 391
35:41 (Pertev Mehmed Paşa Camii) 536
35:41 (Rüstem Paşa Camii, Tahtakale) 439
35:41 (Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Camii) 536
35:41 (Sokollu Mehmed Paşa Camii, Lüleburgaz) 473
35:41 (Sultaniye Külliyesi, Karapınar) 320
35:41 (Süleymaniye Camii) 293
36:58 (İsmihan Sultan Camii) 459
37:180-81 (Rüstem Paşa Camii, Tahtakale) 440
39:53 (Nurbanu Sultan Camii) 390, 392
39:53 (Süleymaniye Camii) 293
39:62 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
39:73 (Hadım İbrahim Paşa Camii) 530
39:73 (Piyale Mehmed Paşa Camii) 572
39:73 (Şehzâde Mehmed Türbesi) 270
39:73 (Semiz Ali Paşa Camii) 522
39:73 (Sokollu Mehmed Paşa Camii, Lüleburgaz) 472
39:73 (Süleymaniye Camii) 292
48:1-2 (Nurbanu Sultan Camii) 391
48:1-4 (Şehzâde Mehmed Camii) 271
48:3-4 (Nurbanu Sultan Camii) 390, 392

48:29 (Selimiye Camii) 340
55:26-27 (Mesih Paşa Camii) 544
59:22-24 (Şehzâde Mehmed Türbesi) 270
59:22-23 (Selimiye Camii) 342
59:23 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
59:23-24 (Divâne Hüsrev Paşa Camii) 633
59:24 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
59:24 (Rüstem Paşa Camii, Tahtakale) 439
62:1-11 (Pertev Mehmed Paşa Camii) 536
62:1-11 (Piyale Mehmed Paşa Camii) 572
62:8 (Pertev Mehmed Paşa Camii) 536
62:9-10 (İsmihan Sultan Camii) 460
62:9-10 (Selimiye Camii) 340
62:9-11 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
62:10 (Nişancı Mehmed Paşa Camii) 556
70:34-5 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
70:34-5 (Süleymaniye Camii) 292
70:35 (Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Camii) 500
72:18 (Divâne Hüsrev Paşa Camii) 629
72:18 (Süleymaniye Camii) 293
72:18-19 (Rüstem Paşa Camii, Tahtakale) 439
98:5-7 (Mehmed Ağa Camii) 670
102:1-8 (Şehzâde Mehmed Türbesi) 270
112:1 (Şehzâde Mehmed Türbesi) 270
112:1-4 (İsmihan Sultan Camii) 460
112:1-4 (Kara Ahmed Paşa Camii) 515
112:1-4 (Kılıç Ali Paşa Camii) 586
112:1-4 (Muradiye Camii) 355
112:1-4 (Piyale Mehmed Paşa Camii) 572
112:1-4 (Selimiye Camii) 340
112:1-4 (Sokollu Mehmed Paşa Camii, Lüleburgaz) 473
113:1-5 (Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Camii) 500
114:1-6 (Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Camii) 500
Ayrıca bkz. Hat sanatı; Kitâbeler; Hadis kitâbeleri; İnşaat kitâbeleri

Kurd Efendi 461
Kurd Kasım Bey 595
Kurd Kethüda 568
Kürek mahkumları (Avrupalı forsalar) *130*, 219, 221, 240, 241, 251, 327, 425, 448, 463, 486, 560, 568, 575, 576, 587
İş gücü olarak 557, 575, 576
Ayrıca bkz. Köleler
Kureyş Kabilesi (Hz. Muhammed'in) 32
Kurşun (inşaat malzemesi) 242, 243, 324, 449, 571, 597, 603, 604
Kurşuncular 208, 209
Kurumsal kimlik:
Osmanlı hanedanı ve yönetici seçkinlerin 19-25, 41, 45, 46, 102, 200, 306-309, 392, 393, 484, 485, 614, 618
Tüccar ve esnafın 671
Ayrıca bkz. Kimlik; Kimlik inşası
Kütahya 601, 606, 607
Kutlamalar:
Camilerin ışıklandırılması 85, *85*
Sünnet töreni kutlamaları (sur-u hümayunlar) *130*, 185, *214*, 218, *219*, *220*, 237, 239-241, 344, 356, 371, 398
Zigetvar'ın fethi kutlamaları 67
Ayrıca bkz. Törenler; Cuma alayları; Alaylar; Şenlikler ve alaylar
Kutsal Haremler (Harem-i Şerif):
Koruyucusu olarak Padişahlar 34, 35
Kutsal stattileri 158
Sultan Süleyman'ın tamirleri 256, 303
Ayrıca bkz. Kudüs; Mekke: Medine
Kutsal Roma İmparatorluğu *bkz.* V. Charles; Habsburglar
Kutsal şehirler *bkz.* Kudüs; Mekke; Medine
Kutsanan türbeler:
Ebu Eyyûb el-Ensârî'nin (Eyüp) 84, 108, 146, 498
Ebu Hanife ve Abdülkadir Geylanî'nin (Bağdad) 80, 99, 178, 256
Evliyaların *81*, 99, 126, 419
Hz. Davud'un (Mercidabık) 80, *80*
İbnü'l Arabî'nin (Şam) 300
Mahmud Hüdayî'nin (Üsküdar) 403
Merkez Efendi'nin (İstanbul) 397
Mevlana Celaleddin Rumî'nin (Konya) 81, 82, 93, 256, 316, 346, 355
Şeyh Ebu'l-Hasan el-Harakanî'nin (Kars) 99, 346
Şeyh Ramazan Efendi'nin (Kocamustafapaşa) 676
Şi'i İmamlarının (Bağdad, Necef, Kerbela) 80, 81, 257

L

Lala Hüseyin Paşa 604-607, 611
Lala Hüseyin Paşa Camii (Kütahya) 604-607, *606*
Lala Mustafa Paşa 82, *83*, 311, 349, 610-613, *612*
Lala Mustafa Paşa Camii (Erzurum) 610-614, *613*, *614*
Laleli Camii (İstanbul) 696
Le Corbusier 321
Rodoscuk limanı'nın çizimi *421*, 426
Leonardo da Vinci'nin İstanbul'a davet edilmesi 115
Lescalopier, Pierre 89, 93, 596
Lokman Hekim 184, 194
Lokman, Seyyid:
İnşaat maliyetleri hakkında 684
Mehmed Ağa tarafından Lokman'ın eserinin III. Murad'a sunulması *665*
Şehzâde Mehmed Camii hakkında 272, 275
Selim, II ve bâniliği hakkında 310, 312, 315, 317
Selimiye hakkında 322
Süleymaniye hakkında 281, 285, 286, 289
Sultan Süleyman ve bâniliği hakkında 256, 257
Ayrıca bkz. Hünernâme; *Şehnâme-i Selim Hân*; *Târîh-i Sultan Süleymân*; *Zübdetü't-tevârîh*
Lorichs, Melchior 126
İstanbul panoraması *74*, *75*, *76*, *77*, *78*, *79*, 143, *145*
Süleymaniye camii külliyesi 282, 299
Sultan Süleyman'ın portreleri *33*, *256*
Lubenau, Reinhold 75, 139, 451, 470
Lüks:
Gösteriş ve ağırbaşlılık karşıtlığı, selâtin camilerinde 291, 330, 436
Tüketim dürtüsünün 52, 379, 400
Hürrem Sultan'ın 364
Mihrümah Sultan'ın 400
Yönetici elitin 54, 199
Ayrıca bkz. Lüks tüketim
Lüks tüketim 52, 53, 310, 379, 400, 436
Lütfi Paşa (veziriazam, 1539-41) 32
Âsâfnâme 38, 52
Evliliği, boşanması ve azledilişi 52, 394, 395
Osmanlı Halifeliği hakkında 41
Sinan'ın mimarlık kariyerini desteklemesi 178
Veziriazamlığı hakkında 44

M

Maaşlar:
Acemioğlanlarının 263, 368
İşgücünün 207, 221-223, 251
Mimarların 159, 210, 304, Ek 4
Ayrıca bkz. masraflar
Maaş defterleri 208-213
Madalya, Yeni San Pietro Katedrali'nin (Roma) 117, *117*
Mağlova Sukemeri 151, 240, 409, 424
Mahmud (Baba Çelebi, Nakşibendî Şeyhi) 422, 439
Mahmud Halife (Hassa mimarı) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Malunud Hüdayî Türbesi ve Külliyesi (Üsküdar) 403
Mahmud Paşa Camii (İstanbul) 122, 124, 349, 356
Maketler 232, 237-240, *237*, *238*, *239*
Alaylarda taşınan 218, 219, *219*, 237, *239*
Cam kürelerin içindeki 570
Ayrıca bkz. Planlar ve çizimler
Maktul Ayas Paşa Camii (Basra) 627
Malvezzi, Johann Maria (Avusturya Habsburg diplomatı) 86, 262, 684
Malzemeler *bkz.* İnşaat malzemeleri
Manetti, Antonio di Tuccio 183, 244
Manisa:
Şehzâdelerin sancak beyi olduğu 259, 262, 312, 344, 356
Haritası *351*
Manzaralar:
Anıtlardan seyredilen 283, 284, 387, 409, 433, 491, 499, 663
Anıtların şehir peyzajlarında sahnelenmesi 107, 140, 272, 485, 656
İdeal perspektifler 144, 264, 387, 433, 460, 499, 535

İstanbul'un *74, 75, 76, 77, 78, 79, 141,* 143, *145, 147, 273, 274, 282*
Marangozlar (Dülgerler, Neccârlar) 216, 243
Atölyeleri 175, 177, 208, 218
Sinan'ın marangoz olarak eğitimi 175, 176, 208, 209
Topkapı Sarayı'nda hassa neccârlar ocağı 218
Marchi, Francesco de (Askerî mimarî üzerine risale) 130
Masraf tahminleri 224-237
Masraflar:
Belli başlı anıtların:
Edirne Selimiye Camii 323
Mihrümah Sultan'ın Mekke'deki suyolları 401
Sokollu Mehmed Paşa'nın külliyeleri 479, 482
Süleymaniye 279, 289, 294
Sultan Ahmed Camii 688, 690, 691
Şehzâde Cihangir'in cami ve külliyesi 275
Cami ve cami külliyelerinin 88, 90, 162, 235, 342, 244, 251, 275, 350, 365-268, 509, 561, 615, 684
Çinilerin 137, 534
Enflasyon ve devalüasyon 162, 219, 221, 497, 684, 686
İnşa malzemelerinin 217, 219, 223, 497, 521, Ek 2
İnşaatların 74, 162, 224-240, 383, 684, Ek 2
İnşaatların finansmanında savaş ganimeti kullanımı 86, 322, 323, 557, 567
Padişahlardan alınan inşaat izinleri (icazet) 69
Ayrıca bkz. Maaşlar
Matematik bilimlerine ait elyazmaları 131, 202
Matrakçı Nasuh'un topografik resimleri:
Haleb 628, *629*
Hz. Davud Türbe Külliyesi, Mercidabık *80*
İstanbul 140, *142*
Mecmu'i Menâzil 37
Sultaniye *101*
Maurand, Jerome 525, 578
Medine:
Harem-i Şerif'in onarım ve yenilenmesi 35, 164, 229, 256, 346
Kutsal statüsü 35, 158
Medrese-merkezli külliyelerin, cami-merkezli külliyelerin yerini alması 56, 679-683
Medreseler:
Hürrem Sultan tarafından vakfedilen 365-367
İsmihan Sultan-Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi (Eyüp) *445*
İsmihan Sultan-Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi (Kadırgalimanı) 446, 448, 451, 452
Kapıağası Mahmud Ağa Külliyesi 654
II. Mehmed Külliyesi 113
Mihrümah Sultan külliyeleri 414, 419
Muradiye Külliyesi 350, 355
Nişancı Mehmed Paşa tarafından vakfedilen 550
Nurbanu Sultan Külliyesi 381, 387
Piyale Mehmed Paşa Külliyesi 568
Rüstem Paşa tarafından vakfedilen 422, 423
Selimiye Külliyesi 326, 327
Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi (LülebURGAZ) 470
Süleymaniye Külliyesi 162, 280, *284*
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi 498, 499
Şehzâde Mehmed Külliyesi 260, 261, 264, 272
Tekiyye el-Süleymaniyye 303, 305, 308
Tercüman (Dragoman) Yunus Bey Külliyesi 648
U-biçimli medreseler 159
Ayrıca bkz. Ek 1
Mefruşat *bkz.* Halılar; Askılar; Cam
Mehdî, *Şehnâme 678*
Mehmed (Şehzâde, Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın oğlu) *bkz.* Şehzâde Mehmed; Şebzâde Mehmed Camii
Mehmed Ağa (Darüssaade ağası, karaağaların başı) 387, 653, 662-670, *665*, 677
Mehmed Ağa (hassa mimarı ve suyolu nazırı) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Mehmed bin Abdullah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Mehmed bin Veys (Üveyis) (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Mehmed Ağa, cami külliyesi (Çarşamba) 666-670, *668, 669*
Mehmed Aşık (seyyah-coğrafyacı) 280, 382, 393
Kılıç Ali Paşa cami külliyesi hakkında 579
Mihrümah Sultan Camii hakkında (Üsküdar) 408
Muradiye hakkında 350
Piyale Mehmed Paşa Camii hakkında 573
Rüstem Paşa cami külliyesi hakkında (Rodoscuk) 427
Selimiye Camii hakkında 343
Seyyah olarak 72, 158
Sinan'ın mimarisinin özgünlüğü hakkında 266
Tekiyye el-Süleymaniye hakkında 300, 307-309
Mehmed Çavuş (hassa mimarı) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Mehmed Çelebi (nakkaş) 137
Mehmed Subaşı (hassa mimarı) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
I. Mehmed (1413-21) 100
II. Mehmed 31, 184
İnşaat programları 108-114, 140
Kanunnamesi 640, 644, 649
II. Mehmed, cami külliyesi (İstanbul) 99, 106, 109, *110*, 111, *111, 112, 114*, 123, *132*
Sonraki camilerde model alınması 357
Ayrıca bkz. Tatar Han Camii; Konya'daki Sultan Süleyman Camii
III. Mehmed (1595-1603) 172, 684
Şehzâdeliği 170, 350, 356, 357
IV. Mehmed 686
Mehmet Kethüda (Bey) 401, 424, 428, 431, 436
Mekân:
Kolonizasyonu (temeddün) 91
Kutsal ve dünyevî 434, 683, 692
Mekânsallık 289
Sinan'ın camilerinde mekânsal merkezîlik 131, 133, 264, 289, 333, 342, 522
Ayrıca bkz. Rönesans merkezî planlı kiliseleri
Mekke:
Arafat suyolu 216, 228, 256, 312, 364, 401
Hacerü'l Esved, yadigar olarak parçaları 296, 323, 450, *458*, 461
Harem-i Şerif'in onarım ve yenilenmesi 35, 164, 216, 228, 229, 257, 312, 345, 346, 363
Kâbe *229*, 311, 346, 364, 365
Kutsal statüsü 35, 158
Sinan'ın ziyareti 200, 233
Melik (Melek) Ahmed Paşa Camii (Diyarbakır) 626, 627, *627*
I. Melik ez-Zahir Baybars, I (1260-77) 102
Memi Muhyiddin, Horos Memi mahlaslı (hassa mimarı) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4 Memlûk mimarîsi 99, 631
Almaşık duvar tekniği (ablak) 306, 310, 482, 610, 616, 619, 622, 623, 626, 628
Osmanlı mimarîsi ile karışımı 481
Memlûk mimarları 99, 300, 305, 310, 481
Memlûk Sultanlığı 38, 300, 627, 636
Menâkıbnameler 184
Menzil 37, 92
Menzil Külliyeleri 92-96, 145, 258, 386, 425, 467-476, 523, 597-600
Menzilnâmeler 37
Mercidabık, Hz. Davud'un Türbe Külliyesi 80
Meritokrasi karşıtı aristokrasi 37, 38
Merkez Efendi (Halvetî-Sünbülî Şeyhi) 65, 394, 395
Merkez Efendi Türbesi ve Külliyesi (Yenikapı dışında) 395
Mermer:
Ayasofya'dan alınan 296
Aydıncık'tan 192, 241, 263
Devşirme malzeme olarak 162, 192, 211, 242, 281, 297, 321, 322, 450, 571, 573
Döşeme 688
Envanterleri 243
Marmara Adası'ndan 192
Mermer ocakları 212, 263
Mermerciler 211, 243, 244
Nakliyatı 241, 297, 324, 383, 572, 623
Sütunların maliyeti 162
Ayrıca bkz. Sütunlar
Mermer Ocakları 212, 263
Mesâha 224, 225
Araçları 202
Mimarlık pratiğinde 189
Meşamî (Konyalı şair) 317
Mescid-i Şah (İsfahan) 40, 105, 695

Mescidler 58-61, 181, 205, 206, 463-465
Camiye dönüştürülmesi 69, 70, 541, 653, 654
Camiye dönüştürülmesi için izin (icazet) 69, 70
Ayrıca bkz. Ek 1
Mese (Divanyolu) 140, 264, 550, 681, 682
Mesih Paşa (vezir-i azam ve vezir) 540, 541, *543*
Mesih Paşa Camii ve Külliyesi (Yenibahçe) 159, 389, 540-547, *545, 546, 547*
Meşveret (yapı projesi görüşmeleri)
Bânilerle 23, 165, 192, 231, 232, 244
Gemi mimarlarıyla 568, 576
Yerel eşrafla 164, 304
Mevlevî tarikatı 65, 346
Mevlid 691
Mezarlar:
Selim, II ve şehzâdelerinin mezar otağı (Ayasofya hazîresinde) *149*
Sinan'ın Türbesi 199-206, *201, 205*
Sultan Süleyman'ın mezar otağı *182*
Ayrıca bkz. Türbeli cami külliyeleri; Kutsanan türbeler
Mezarlıklar (hazireler) 113, 146, 264, 274, 281, 282, 294, 312
Michelangelo 183, 184
İstanbul'a davet edilişi 115
Yeni San Pietro'da (Roma) mimar 119, *121*, 130, 237
Mihrümah Sultan 52, 362, 398-401, *399*
Arafat Sulyolu'nun onarımı (Mekke) 364, 401
Gösterişçi tüketim düşkünlüğü 400, 436
Gücü 52
Kamusal imgesi ve kimliği 401, 409, 416, 441
Kapudan Sinan Paşa'nın vasisi 560
Mihrümah ve Rüstem Paşa'nın sarayları 401, 690
Rüstem Paşa ile evliliği 362, 371
Şahsultan'ın (I. Selim'in kızı) vasisi 395
Serveti ve baniliği 87, 163, 400, 440
Tarafından denetlenen inşaatlar 89, 95, 401, 431, 437, 440
Vakıfları 400-410, 506
Mihrümah Sultan Camii (Edirnekapı) *20*, 327, 409-420, *410, 411, 414, 415, 416, 417, 418, 419*
Geç Osmanlı camilerine model olarak 696
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi'ne model olarak 504
Mihrümah Sultan Camii (Üsküdar) *20*, 352, 400-409, *403, 404, 405, 406, 407*
Milano 114, *115*, 117
Mimar-restoratörler (meremmetçi) 208, 209, 212, 224, 225
Mimarî betimlemelerde imgelem 233
Bahçeler ve bezeme motifleri 335, 342, 439
Deniz ve denizcilik imgeleri 572
Estetik değerler:
Büyüleyici sanatsallık 299, 696
Rafine zarâfet ve nezâket 187, 194, 195, 264, 343, 344
Sanatsal eşsizlik ve yenilikçilik 272, 342, 417, 441
Hayat kervansarayının metaforu olarak yolculuk 469, 475
Işık imgesi 294, 342, 393, 407, 416, 438, 475, 501, 502, 663
Kubbeler:
Dağ imgesi 194, 298
İslâm'ın metaforu olarak 296, 342
Selimiye'nin havada asılı gibi duran kubbesi 334
Su kabarcıklarını andıran 198, 271, 272, 296, 417, 418, 474, 486, 571, 660
Kubbeli camiler, evrenin mikrokozmik suretleri olarak 198, 271, 335, 417, 440, 460
Sultan Ahmed Camii'nin minareleri 695, 696
Ayrıca bkz. Şiirler
Mimarî bezeme *bkz.* Bezeme; Süsleme
Mimarî modeller *bkz.* Maketler
Mimarî planlar ve çizimler *114*, 224-236, *230, 235*
Mimarî üslûp ve tarzlar *bkz.* Klasik Osmanlı üslûbu; Kültürler arası etkileşimler: Uluslararası Timurlu üslûbu, Memlûk üslûbu; Klasik-sonrası Osmanlı üslûbu
Mimarî:
İnşa ilkeleri ve teknikleri 185-192
Profesyonellik ve *mi'mârî* ilmi (bilimi) 181, 185, 186
Mimaride âdâb 24, 153-165, 358, 398, 444, 523, 526, 556
Mimarlar:
Avrupalı (Frenk) mühtedi mimarlar 210, 567-576
Bâni ve mimarlık hâmisi olan mimarlar
Bosna mimarları 214
Çavuş rütbeli mimarlar 130, 648, 649
Diyarbakır mimarları 620
Efsânevî mimarlar 16, 17, 118, 185, 195, 503
Ermeni mimarlar 173, 209, *213*, 214
Erzurum ve Van mimarları 215
Eyalet merkezlerindeki şehir mimarları 214-217
Halebli 216, 319, 603, 628, 635
Hassa Mimarları Ocağı (Ek 4)
İranlı (Acem) mimarlar 209, 210
İtalyan mimarlar 106, 113-115, 130, 131, 576
Kahire mimarları 216
Kudüs mimarları 215
Memlûk mimarları 300, 304, 310, 374
Meslekî statüleri 181
Mimar geçit alayları *214*, 218, 219
Mimarbaşı 210-213, *213*, 215
Mimarların eğitimleri 199
Modern Türk mimarları 16, 17
Rönesans İtalya'sında mimarlar 181, 182, 187
Rum mimarlar 214, 568
Sinan'a tâbi hassa mimarları (Ek 4.4)
Suriye mimarları 103, 319, 480
Şam mimarları 215, 303, 304
Tersâne mimarları 210, 568, 576
Üsküb mimarları 215
Ayrıca bkz. Mimarların isimleri; Ek 4; Sinan
Mimarların isimleri:
Abdülali bin Puladşah (mimar) 209
Abdülnebi (mimar) 628
Acem Alisi (Ali bin Abdülkerim, Ali bin Abdülvehhab) (mimarbaşı) 121, 209, 210, Ek 4
Ayrıca bkz. Alaüddin (halife, mimarbaşı)
Oğlu Hamza (mimar) 210
Ahmed bin Abdullah (mimar) Ek 4
Alaüddin (Balatî) (mimar) Ek 4
Alaüddin (mimar) bkz. Acem Alisi
Ali bin Abdullah (mimar) Ek 4
Ali bin İlyas (mimar) Ek 4
Ali bin Süleyman (mimar) Ek 4
Ali Eflak (mimar) Ek 4
Ali Kuçek (mimar) Ek 4
Anton (mimar) Ek
Atik Sinan (mimar) 113, 184, 185, 193, 194, 198, 205
Bali (mimar) 211, Ek 4, 206
Cemaleddin (mimar) 216, 315, 319, 603, 628, Ek 4
Dalgıç Ahmed Çavuş (mimarbaşı, mimar ve suyolu nâzırı) 208, 212, 213, 245, 319, 649, 681, 685, 693, Ek 4
Davud (Ağa, Çavuş: mimar ve suyolu nâzırı) 130, 151, 164, 212, 225, 232, 327, 346, 386, 547, 552, 664-667, 669, 681, Ek 4
Derviş Ali (mimar) Ek 4
Dimitri (mimar) 212
el-Amidî, Üstad Ahmed (mimar) 619
Emin (mimar) Ek 4
Ferhad bin Abdullah (mimar) Ek 4
Ferruh bin Adbullah (mimar) 200, Ek 4
Françesko (Portekizli hassa mimarı, kapudan-ı Portukal) 210, Ek 4
Hamza (Ali bin Abdullah'ın oğlu) (mimar) Ek 4
Hasan (müteferrika, mimar) Ek 4
Hayreddin (hassa mimarı) 208-210, 591, 592, Ek
Hayreddin (Hersek) (mimar) Ek 4
Hidayet (mimar) Ek 4
Hızır (mimar) Ek 4
Hızır Bali bin Murad Halife (mimar) Ek 4
Hızır bin Abdullah (mimar) 200, 211, Ek 4
Hüdaverdi (mimar) Ek 4
Hüdaverdi bin Yakubşah (Yakubşah bin Sultanşah'ın oğlu) (mimar) Ek 4
Hüseyin Çavuş (mimar) 326, 327, Ek 4
Hüseyin Halife (Hacı) (mimar) 212
İbrahim Halife (mimar) 212, Ek 4
İlyas Sinan (hassa mimarı) 164, 165, 346, Ek 4
Ayrıca bkz. Şeyhî (mimar)
İshak (kiremitçi, mimar) Ek 4

İsmail bin Abdullah (mimar) Ek 4
İsmail Çavuş (müteferrika, mimar) Ek 4
Kara Mustafa (mimar) 216, 372, Ek 4
Kasım (mermerci, mimar) Ek 4
Kiriz Nikola (mimar) 190, 191, 212, 224, 225, Ek 4
Kosta Halife (mimar) 223, 226
Mahmud Halife (Hassa mimarı) 200, 211, 349, Ek 4
Mehmed Ağa (hassa mimarı ve suyolu nazırı) 146, 151, 177, 178, 187, 211, 212, Ek 4
Eğitimi 208
Mimarbaşı olarak atanması 208, 681, 690, 693
Mehmed bin Abdullah (mimar) Ek 4
Mehmed bin Veys (Üveyis) (mimar) Ek 4
Mehmed Çavuş (hassa mimarı) 212, 216, 228, 425, Ek 4
Mehmed Çavuş (mimar) 229
Mehmed Subaşı (hassa mimarı) 200, 255, 319, 573, 678, Ek 4
Memi Muhyiddin, Hurûs Memi mahlaslı (hassa mimarı) 216, 228, Ek 4
Murad (Üstad, mimar) 212
Murad Halife (hassa mimarı) 156
Müslihüddin (mimar) Ek 4
Mustafa (Hacı, mimar) 211
Mustafa bin Şücâ (mimar) Ek 4
Mustafa Çavuş (bina emini ve mimar) 241, 349
Nakkaşoğlu İshak (Şamlı mimar) 215, 309
Nikola (hassa mimarı) 346
Rüstem (hassa mimarı) 209-211, Ek 4
Selman (mimar) 616
Seydî (mimar) Ek 4
Simo (mimar) Ek 4
Süleyman bin Süleyman Bey (mimar) Ek 4
Süleyman bin Abdullah (mimar) 200, Ek 4
Şaban (Mimar) 266, Ek 4
Şeyhî Ek 4
Ayrıca bkz. İlyas Sinan (mimar)
Şihabeddin Ahmed bin el-'Attar (Şam mimarbaşısı) 300
Todoros (mimar) 304, Ek 4
Yahya (mimar) 216
Yakubşah bin Sultanşah (mimar) 173, 209, 210, Ek
Yorgi (mimar) Ek 4
Yusuf (Bosna) (mimar) Ek 4
Yusuf (mimar) Ek 4
Yusuf bin Papas (mimar) Ek 4
Zaim Davud (Şam mimarbaşısı) 215
Mimarlık kuramı 199
Mimarlık pratiği ve teorisi üzerine risaleler:
Alberti 114, 155, 156, 183, 186, 187, 193
Askerî mühendislik üzerine 130, 178, 476
De Architectura (Vituvius) 131, 155, 199
De' Marchi 130
Filarete 114, *115*
Rönesans İtalya'sında 113, 114, *115*
Palladio 127-129, 133, 155
Serlio *120*, 131, 133, 155
Sinan'ın mescidi görevlilerinin elindeki İslamî yazmalar, matematiksel bilimler ve astronomi üzerine 131, 169, 202
Tatbiki geometri üzerine risaleler, hassa mimarları ve neccarların eğitiminde 202
Minareler 161
En uzun 102
Hanedan soyağacı simgesi olarak şerefelerin sayısı 296, 695
Hanedan statü alâmeti olarak 363, 375
İçin âdâb kodları 161, 375
İslâm'ın çiçanesi olarak 157, 296, 342
Sayısı ve statüsü 158, 160, 161, 272, 273, 401, 504
Simgesel alemleri 87
Mir Ali, Heratlı (hattat) 137
Miras kanunları ve vakıflar 55, 87
Misafirhaneler (tabhaneler) 60, 62, 63, 122, 126, 145
Divane Hüsrev Paşa cami külliyesindeki 630, 631
Diyarbakır ve Suriye'deki 305, 308, 482, 616, 621, 630, 631
Hürrem Sultan Külliyesi'ndeki (Kudüs) 374
Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'daki cami külliyesindeki 404, 405
Nişancı Mehmed Paşa cami külliyesindeki 555
Nurbanu Sultan tarafından vakfedilen 386
Süleymaniye cami külliyesindeki 162
Şehzâde Mehmed cami külliyesindeki 264
Tabhanelerin cami bedeninden ayrılması 61
Ayrıca bkz. İmaretler
Misafirperverlik 60, 62, 63, 374, 470, 482
Molla Çelebi (Mehmed Vusulî Efendi) Camii (Fındıklı) *21*, 641, *641*, 642
Morosini, Gianfrancesco 54, 377, 541, 548, 550, 575, 576
Moryson, Fynes (seyyah) 298, 484
Mostar Köprüsü 592
Mücevher kakmalı bezemeler (murassa) 255, 291, 292, 296
Mücevveze, statü işareti olarak 39
II. Selim'in gösterişli mücevvezesi 310
Sinan'ın türbesindeki mermer lahit şahidesinde 204, *205*
Sultan Süleyman döneminde artan ihtişam ve müceyveze dükkânları 38
Müezzinler 85, 531
Müezzinzâde Ali Paşa (Kaptudan-ı Derya) 240, 448, 559
Muhakkak hatlar 268, 270 370
Mühendislik *bkz.* Sivil mühendislik ; Su (hidrolik) mühendisliği; Askerî mühendislik
Muhyiddin Mehmed Çelebi Camii (Çukurcuma) 640
Multaka al-abhur 68
Murad (Üstad, mimar) *bkz.* Mimarların isimleri
Murad Halife (hassa *mimarı*) *bkz.* Mimarların isimleri
Murad Paşa Camii (Bağdad) 627
II. Murad (1421-51) 91, 92, 102
II. Murad, külliyeleri (Bursa, Edirne) 91, 92, 102
II. Murad, Üç Şerefli Camii (Edirne) 79, 102, 103, *103*
Sonraki camilerde planının yinelenmesi 392
Zafer anıtı olarak 79
III. Murad (1574-95) 31, 34, *34*, 344-346, *345*
Âdâb kodlarının gevşemesi 677
Ayasofya'nın onarımını tamamlaması 313
Bâni olarak 164, 197, 216, 217
Nurbanu Sultan Camii'nin işaatına katkıları 393
Şair olarak 354
Yaşam tarzı 380, 657, 658
III. Murad devrinden itibaren Türklerin devşirilmesi ve devşirme sisteminin bozulması 344
Türk kimliği 45, 46, 50, 51
III. Murad, Muradiye camii külliyesi (Manisa) 164, 275, 346-357, *347*, *352*, *353*, *354*, *355*, 599
Murano camı *bkz.* Cam; Kandiller
Müslihüddin (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri: Ek 4
Mustafa (Hacı, mimar) *bkz.* Mimarların isimleri
Mustafa bin Abdullah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Mustafa bin Şücâ (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Mustafa Çavuş (bina emini ve mimar) *bkz.* Mimarların isimleri
Mustafa Kethüda 494, 497
Müteferrika Cemaati ve mimarlar 207, 208, 210, 216, 241, 242, 657
Ayrıca bkz. Yapı denetçileri
I. Mütevekkil (sözde Abbasi Halifesi) 31
Mütevelli 90, 146, 200, 204, 303, 304, 346, 348, 372, 410, 412, 428, 463, 494, 520, 608, 655
Ayrıca bkz. Vakıf idarecileri
Müzik ve mimarî arasındaki rekabet, geçit alaylarında 213, 214

N

Nadirî (Şair) 683
Nakkaş:
Nakkaş Mahmud 520
Nakkaş Osman 520
Nakkaşoğlu İshak (Şamlı mimar) 215, 309
Nakkaşlar:
Bina emini olarak 241
Mehmed Çelebi 137
Muhammed (Mehmed) Çelebi el-Nakkaş 241
Nakkaş Lütfullah (Lütfî) 241
Nakkaş Mahmud 520
Nakkaş Osman 520
Rum, Sakız Adası'ndan getirtilen 325

Üstad Mehmed Halife 349
Nakşibendî tarikatı 65, 66, 422, 561, 563
Ritüelleri 561, 563
Nammar (al-Nammarî) ailesi (Kudüs'ün mimarbaşıları) 216
Navagero, Bernardo (*bailo*) 44, 255, 263, 280, 399, 421, 526, 560
Navarin 131, 225, 226, 576, 696
Nâzır *bkz.* Yapı denetçileri
Neo-Osmanlı betonarme camiler, günümüz Türkiyesinde 697
Neşrî 59
Nicolay, Nicolas de:
Acemioğlanı (ahşap baskı) *175*
Yeniçeri (ahşap baskı) *177*
Nigarî (Haydar Reis), nakkaş:
Şehzâde Selim'in ok atarken resmi *68*
Şehzâde Selim'in, şarap içerken resmi, musâhipler ve saz heyeti eşliğinde *311*
Yaşlı Sultan Süleyman'ın resmi *67*
Nikola (hassa mimarı) *bkz.* Mimarların isimleri
Nişancı Mehmed Paşa 548, 550, 644
Nişancı Mehmed Paşa, cami külliyesi (Karagümrük) 548-556, *548*, *551*, *553*, *554*, *555*, 644, 679
Nişancılar 44, 45, 546-548, 644
Noailles, François (Fransız elçisi) 251
Nüfus:
İstanbul'da büyüme 69, 149
Ve şehirleşme 69, 317, 468
Nurbanu Sultan 50, 310, 345, 346, 377-393
Bâni ve denetçi olarak 88, 89, 346, 356, 381, 504
Ölümü ve cenaze alayı 380, *382*, 497
Şahsultan'ın vasisi 494
Nurbanu Sultan, cami külliyesi (Atik Valide, Üsküdar) 19, *21*, 67, 161, 377-393, *379*, *385*, *386*, *388*, *389*, *390*, *391*, *392*, 688
Nureddinzâde (Halvetî Şeyhi) 404, 461
Nuruosmaniye Camii 696
Nusretiye Camii (Tophane) 696
Nusretnâme, (Mustafa Âli) *83*, *98*, 99, *179*

O

Odabaşı Behruz Ağa Camii (Yenikapı) 657, *657*
Okur-yazarlık 138, 399
Ve-okuma yazma bilmemek 576, 673, 674
Olcaytu, İlhanlı hükümdarı (1304-17) 100, 133, 330
Ordu şeyhleri 65, 66, 668
I. Orhan (1324-60) 59, *62*, 63
Oryantalist söylemler 15, 16
Osman Ağa (Karaağalar başı) 686
Osmanlı Hanedanı:
Ailevî bellek mahalleri 320, 403, 437, 437
Evrensel halife-sultan imgesi 278, 299
Hanedan özellikleri ve gelenek 35-38, 274, 314
Kardeş katli kanunu 35, 313, 695
Klasik düzen 27, 31-56, 443, 677, 697
Kökenleri 31-41
Meşruiyetinin temelleri 31-41, 84
Soy ve veraset 444, 445
Unvanlar 32, 35, 36, 695
Ayrıca bkz. Hanedan âdetleri; Hanedan veraseti; İmparatorluk politikaları; Osmanlı rejimi
Osmanlı hanedanının meşruiyeti 31-41, 84
Osmanlı kimliği 34, 35, 39, 45-51, 106, 587
Osmanlı rejimi:
Çokkültürlülüğü 16, 37, 45, 309
İletişim ağları 242
İmparatorluk hiyerarşisi 38, 154
Memlûk Sultanlığıyla karşılaştırılması 38
Merkezî kontrol 42-45, 217, 697
Zayıflaması 56, 684
Oligarşik elit 41-56
Sokollu'nun ölümü, klasik dönemin sonu 34, 56, 677
Venedik rejimi ile karşılaştırılması 37
Ayrıca bkz. Divan-ı hümayun; İmparatorluk toprakları; İslâmlaştırma
Osmanlılaştırma *bkz.* İslâmlaştırma; Osmanlı kimliği
Osmanşah Bey 528, 593, 594
Osmanşah Bey Camii (Tırhala) 593, 594, *594*
Ospedale Maggiore (Milano) 114, *115*

Ö

Ölüm sonrası tescil edilen vakfiyeler:
Murad, III 346
Nişancı Mehmed Paşa'nın 551
Osmanşah Bey'in 594
Rüstem Paşa'nın 424
Selim, II 312, 326, 342
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa'nın 492, 494-498, 504
Öğrenim:
Ekabirin mimarî bilgisi 252
Mimarların öğrenimi 177, 178, 199
Ve kadınlar 459
Ve okuryazarlık 138
Ayrıca bkz. Sıhyan mektebleri; Medreseler; Darülhadisler
Ölüm sonrası yapılan yapılar *bkz.* vasiyetler, Ek 1
Örfî Mahmud Ağa, *Târîh-i Edirne* 174
Örfî hanedan kanunları:
Kardeş katli kanunu 313
Örfî kanunlar ve şeriat 32, 33, 44, 45, 55

P

Padişah çadırları (Otağ-ı hümayun):
II. Selim ve oğullarının cenaze çadırı *149*
Sultan Süleyman'ın cenaze çadırı *182*
Zafer nişanesi olarak 80, 82, 525
Padişah kızları (Hanım Sultanlar), bâni olarak 394-505
Padişahların ünvanları *bkz.* Ünvanlar
Padişahların musâhip ve nedimleri 68, 602, 607, 653, 657-660
Palerme, Jean 84, 386
Palladio, Andrea 127-129, 245
I quattro libri dell'architettura 128, 133, 155
Papalar 115, 116, 183, 184, 195, 325
Pavia Katedrali 118
Peçevî (Osmanlı tarihçisi) 163
Mesih Paşa hakkında 544
Mihrümah Sultan Camii hakkında (Üsküdar) 408
Osmanşah Bey hakkında 593
Sokollu hakkında 462
Sokollu Mehmed Paşa'nın serveti hakkında 163
Şehzâde Mehmed hakkında 153, 259, 272
Zal Mahmud Paşa hakkında 492
Pedro (İspanyol kürek mahkumu) 219, 221, 241, 369, 399, 403, 560
Pencere düzenleri *bkz.* Pencereler
Pencereler:
Süs olarak 139, 500
Ve aydınlık iç mekanlar 139, 289, 331, 334, 407, 416, 491, 500
Ve cephe tasarımı 264, 351, 415, 491, 499
Ayrıca bkz. Cam; Murano; Aydınlatma; Dua pencereleri
Perspektif (teknik çizim) 235
Perspektifler:
İdeal 144, 264, 284, 387, 433, 452, 499, 535
Ve yaşamsal vizyon 144, 284, 387, 499
Ayrıca bkz. Verev perspektifler, Diyagonal perspektifler
Pertev Mehmed Paşa (Ağa) 263, 532-535, *535*
Pertev Mehmed Paşa Camii (İzmit) *533*, 534, 532-536, *535*, *536*
Peruzzi, Baldassare, San Pietro'nun planı (Roma) *120*
Pervitich haritaları 384, 413, 580
Pigafetta, Marcantonio (Venedikli diplomat) 296, 467, 559, 565, 590
Piri Mehmed Paşa Camii (Silivri) 122, 123, *125*
Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye* 143, *143*, *402*, 408, *485*
Piyale Mehmed Paşa 86, 87, 240, 310, 400, 492, 559, 565-568
Piyale Mehmed Paşa, cami külliyesi (Kasımpaşa) 536, 566, 567-572, *569*, *570*
Mucizevî şekilde üzerinde bir haç belirmesi 73, *73*, 570
Piyale Mehmed Paşa, "Tunus Bağı" (Üsküdar) 567, 570, 573
Planlar *bkz.* Mimarî çizimler
Procopius 334

R

Ragazzoni, Jacopo (Venedikli diplomat) 492, 576, 596
Ramazan Efendi 672, 673, 676
Ramazan Efendi Camii (Kocamustafapaşa) 672, 674

Ayrıca bkz. Bezirganbaşı Hacı Hüsrev Efendi Camii
Ramazanzâde Mehmed Efendi (Osmanlı Tarihçisi) 261, 284, 364, 375, 408, 440
Raphael, San Pietro'nun planı (Roma) *120*,
Redentore Kilisesi (Venedik) 128
Renkli cam 219, *221*, 268, 270, 293, 296, 337, *337*, 407, 416, 458, 460, 475, 491, 500, 514, 535, 583
Reşidüddin, İlhanlı veziri 100
Risâletü'l-Mi'mâriyye (Mustafa Sâî'nin taslak otobiyografisi) 169, 172, 183-186
Ritüeller:
Anma 87
Cenaze 146, 259
Deniz seferlerinden önce Barbaros Türbesi'nde kurban kesimi 559
Ezan 85, 531
Safevi ibadetlerinde Sufi zikirleri 63
Safevilerin Sünni Halifeleri lanetlemesi 58, 276
Sufi ritüellerine muhalefet 64, 683
Sufi zikirleri ve sema 64, 341, 460, 551, 555, 563, 621, 625, 681
Sünni ortodoksi 67, 202, 206
Yas 259, 260, 380, 381
Hz. Muhammed'in doğumunu kutlayan (Mevlid) 691, 692, *692*
Ayrıca bkz. Törenler; Cuma namazı; Cenaze alayları; Kur'an okuma; Dualar
Rodoscuk *421*, 424-427
Roma:
Yeni veeski 114, 117, 186
Rönesans mimarisi 107
Roma dönemi:
İnşaat teknikleri 134, 192
Rönesans ve Osmanlı mimarisine etkileri 106-108, 114, 115, 117-119
Ayrıca bkz. Roma-Bizans mimarî mirası
Roma-Bizans mimarî mirası 100, 129, 186-189
Ve merkezî planlar 107, 115, 118, 119, 130
Yapısal teknikler 134
Ayrıca bkz. Ayasofya; Roma dönemi; Devşirme malzeme (*spolia*)
Rönesans İtalyası:
Âdâb kodları 154
Bânilik 245
Diplomatik ve ticarî ilişkiler 126, 127, 310
Disegno, kavramı 181
Kubbeli, merkezî planlı kiliseler 106-121, 264
Kültürlerarası etkileşim 106, 109, 113, 121, 126-133, 504, 576
Mimarî çizimler ve maketler 233
Mimarlar 180, 183, 187
Padişahların getirttiği mimarlar ve sanatçılar 106, 113, 115, 131
Sanatçıların biyografileri 180-183
Yapı teknikleri 193
Ayrıca bkz. Mimarlık pratiği ve teorisi üzerine risaleler; Alberti; Filarete; Palladio; Serlio; Leonardo da Vinci; Bramante; Brunelleschi; Ciriac (Ciriaco) Anconalı; Giuliano da Sangallo; Michelangelo; Borromini; Aristotele Fioravanti
Rum:
Mimarlar 214, 568
Nakkaşlar 325
Rum Ortodoks Patrikliği 71, *71*, 84, 450, 666
Rum Mehmed Paşa T-tipli cami külliyesi (Üsküdar) 122, *124*
Rumeli 589-599
Rumî *bkz.* Celaleddin Rumî, Mevlana
Rüstem (hassa mimarı) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Rüstem Paşa (Veziriazam, 1545-53, 1555-61) 33, 44, 66, 262, 400, 401, 420-426, 559-561, 564
Kişiliği 421, 422, 510, 517, 536, 634
Kökeni ve kariyeri 559, 560
Mihrümah Sultan ile evliliği 362, 371
Sokollu'nun Rüstem Paşa vakıflarını geçme arzusu 462
Türbesi 400, 436, *436*, 473
Vakıfları 423, 424, Harita 4
Yerli dokuma sanayiine desteği 422, 436
Rüstem Paşa Camii (Bolvadin) 425
Rüstem Paşa Camii (Daday, Benefşe Dağı) 425
Rüstem Paşa Camii (Rodoscuk) 420, 426, *426*, 427, *428*
Rüstem Paşa Camii (Tahtakale) 420, 424-441, *430*, *431*, *432*, *333*, *434*, *435*
Rüstem Paşa Camii, Dibek (Bolu) 425
Rüstem Paşa Camii, Samanlı (Yalova) 425
Rüstem Paşa ve Mihrümah Sultan'ın sarayları 400, 401, 690
Rütbe:
Bilinci ve kimlik 45, 46, 155, 441
Göstergesi olarak kıyafet 492, 494
Kodifiye edilmesi 44, 409, 640, 645
Mimarbaşının 213
Üç mertebeli değer sistemi (alâ, evsat, ednâ) 159
Ayrıca bkz. Âdâb kodları; Kubbeler, boyutları; Minareler

S

Saba Melikesi 257, 262, 263, 404
Safevi devleti:
Amasya Antlaşması 67, 84, 86, 278, 610, 611
Cami inşa edilmemesi 40
Cuma namazının meşruiyetinin sorgulanması 40
Elçiler ve hediyeleri 86
Elçilere verilen selâtin camileri turları 138
Oniki İmamcı (İmâmiye) Şi'îlik 58
Osmanlı-Safevi ilişkileri 58, 67, 80, 310, 311, 344, 688, 690
Sultan Süleyman'ın Safevi şahına karşı savaşları 67, 276
Sünni halifeleri lanetleme âdeti 58, 276
Şah I. Abbas 40, 105, 688
Şah I. İsmail 31, 105, 602, 611
Şalı I. Tahmasp 36, 40, 84, 105, 256, 276, 310, 316, 602, 615
Safevi tarikatı 58
Sufi ritüelleri 63
Safiye Sultan 52, 345, 357, 380, 681, 684, 686, 690, 696
Safiye Sultan, cami külliyesi (Yeni Valide Camii olarak bilinen) (Eminönü) 237, *238*, 681, 686, *687*
Safiye Sultan (Melike Safiye) Camii (Kahire) 687, 688, *688*
Sâî, Mustafa (şair ve nakkaş):
Sinan'ın otobiyografisinin değişik versiyonlarını kaleme alan 16, 169-199
Sinan'ın türbe kitâbesini yazan 175, 181, 199, 204
Tarafından yazılan inşaat kitâbeleri 672
Saint Paul Katedrali (Londra) 121
San Lorenzo Kilisesi (Milano) 114, 117
San Marco Kilisesi (Venedik) 109
San Pietro Katedrali (Roma) 107, 117, 119, 120, *120*, *121*, 330
Bâni Papalar 115, 116, 184, 250
İnşaat şantiyesinin organizasyonu 245
Mimarları 107, 117, 119, 120, 123, 131-133, 183
Osmanlı ziyaretçileri 130
Sancaklar, Osmanlı cihan hâkimiyeti sembolü olarak 32
Sanderson, John (seyyah) 298, 324, 369
Sangallo, Antonio da, San Pietro'nun maketi planı (Roma) 119, *120*, 237
Sangallo, Giuliano da 111
Ayasofya'nın kesitleri ve planının çizimi 118, *118*
Santiago de Compostela 157
Saray baş tercümanları (dragoman) 646, 648
Saraylar:
Ablak Sarayı (Şam) 300, 305
Budin'de Sokollu Mustafa Paşa'nın 590
Cami ve külliyelere vakfedilen 54
Efsanevî 192, 299, 503
Erzurum 611, 612
Eski Saray (İstanbul) 140, 209, *273*, 280, 281
Eski ve Yeni Saray (Edirne) 322-324
Haleb 628
İstanbul'da Ferhad Paşa'nın 193, 538
İstanbul'da Ferruh Kethüda'nın 651
İstanbul'da Hadım İbrahim Paşa'nın 526, 527
İstanbul'da İbrahim Paşa Sarayı (Atmeydanı) 156
İstanbul'da İsmihan Sultan ve sokollu Mehmed Paşa'nın *50*, 444, 448, 473, 690
İstanbul'da Kadırga Sarayı 444
İstanbul'da Kapıağası Mahmud Ağa'nın 563
İstanbul'da Kapudan Sinan Paşa'nın 560, 561
İstanbul'da Kara Ahmed Paşa'nın 509
İstanbul'da Kılıç Ali Paşa'nın 577

İstanbul'da Koca Sinan Paşa'nın 678
İstanbul'da Mehmed Ağa'nın 666
İstanbul'da Molla Çelebi'nin 642
İstanbul'da Nişancı Mehmed Paşa'nın 551
İstanbul'da Nurbanu Sultan'ın 380, 387
İstanbul'da Pertev Mehmed Paşa'nın 532
İstanbul'da Piyale Mehmed Paşa'nın 565, 568
İstanbul'da Rüstem Paşa ve Mihrümah Sultan'ın 401, 690
İstanbul'da Şahsultan'ın 395, 396
İstanbul'da Semiz Ali Paşa'nın 517
İstanbul'da Şemsi Ahmed Paşa'nın 660
İstanbul'da Sofu Mehmed Paşa'nın 525
İstanbul'da Zal Mahmud Paşa'nın 494
Kars 99
Vezirlerin 525
Ayrıca bkz. Topkapı Sarayı
Savaşlar *bkz.* Askerî seferler; Deniz savaşları
Schweigger, Solomon (seyyah) 85, 382, 387, 658
Sebiller 204, 205, 655, 666, 683
İnşaat kitâbeleri 681, 682
Sıbyan mekteblerine eşlik eden 664
Türbe hazirelerindeki 681, 683
Seccade *bkz.* Halılar, cami külliyelerine vakfedilen
Sedefkârlık 177
Sekizgen baldakenler *22*
Selânikî 55, 146, 190, 205
Arafat Suyolu hakkında 401
Azapkapı yangını hakkında 487
Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi'nin açılışı hakkında 679
Eminönü'ndeki Safiye Sultan cami külliyesi hakkında 684
Ferhad Paşa'nın zehirlenmesi hakkında 537
Günahkâr çağ psikolojisi 311
İnhitat söylemi 330
İstanbul'un sukemerlerinin yeniden inşası hakkında 568
Kılıç Ali Paşa hakkında 576, 577
Kıyamet Günü korkusu 344
Mehmed Ağa hakkında 664
Melik (Melek) Ahmed Paşa'nın idamı hakkında 626
Memi Muhyiddin hakkında 216
Mesih Paşa hakkında 541
Molla Çelebi hakkında 642
Nişancı Mehmed Paşa hakkında 548
Nurbanu Sultan'ın cenazesi hakkında 380
Yeniçeriler ve yangın söndürme hakkında 152
Selâtin Camileri:
Âdâb kodları 24, 159
İnşaatının gaza maliyle yapılması gerekliliği 79, 86
Planların modüler mekânsal evrimi *132*
T-tipi tabhaneli cami yapımının Sinan çağında terk edilmesi 121
Ve âdab kodları 158, 255-357
Ve Ayasofya 118
Ve San Pietro, Roma 107
Selçuk mimarîsi 102, 611
I. Selim (1512-20) 31
Bâniliği 80, 300
I. Selim, cami külliyesi (İstanbul) 121, *122*, 210
Tekiyye el-Selimiyye (İbnü'l Arabî türbesi ve cami külliyesi, Şam) 300-303, 374
II. Selim (1566-74) 31, 33, 34, *34*, 38, 69, *311*, *312*, 640, 641
Ayasofya haziresindeki türbesi *149*, 313, *313*, *314*, *315*
Ayasofya'nın "Selimiye" olarak onarımı 146, 313
Bâniliği 313
Evliliği ve ailesi 310, 346, 356, 377
Kamusal imgesi 344
Kızları 310, 399, 409, 441
Ölümü 197, 313, 326
Şair olarak 310
Şehzâdeliği 262, 263, *311*, 320, 321
Tahta çıkması 68
Ve Konya'da Şehzâdeler Savaşı 81, 255, 276, 317, 362, 372, 441
Yaşam tarzı *68*, 310, 312, 321, 602, 658
II. Selim, cami külliyesi (Edirne) 19, 84, 132-135, 139, 159-161, *195*, 196, 197, 313, 313, 321-344, *322*, *324*, *326*, *328*, 329, 331, 332, *333*, *334*, *335*, *336*, *337*, *338*, *339*, *340*, *341*, 420
Ayasofya'yla görsel diyaloğu 313, 344
Efsanevî inşaatı öyküsü 324, 344
İnşaat maliyeti 162
Kubbe boyutu 160
Sinan'ın klasik-sonrası üslûbunun habercisi 134
Sinan'ın sanatının zirvesi olarak 135
Zafer anıtı olarak 84
II. Selim, Sultaniye cami külliyesi (Karapınar) 275, 314-321, *318*, 377
Selman (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri
Semboller *bkz.* Minareler; Statü işaretleri ve sembolleri; Alâmetler ve amblemler
Semiz Ali Paşa (veziriazam, 1556-65) 149, 190, 516-522
Semiz Ali Camii (Akviran, şimdi Akören) 518
Semiz Ali Paşa Camii (Marmara Ereğlisi) *518*, 518
Semiz Ali Paşa, cami külliyesi (Babaeski) *21*, 516-522, *518*, *519*, *520*, *521*
Serlio, Sebastiano 131, 155
Servet:
Hanedan kadınlarının 87, 88, 162, 365, 377, 399, 400, 494, 497
Padişahların 78, 79, 162, 348, 400, 422
Vezirlerin ve veziriazamların 162, 163, 422-424, 463, 464, 484, 506-523, 611, 677-679
Seyahatnameler *bkz.* Dernschwam; Hans; Evliya Çelebi; Mehmed Aşık; İbn Battuta; Kiechel; Moryson; Sanderson; Schweigger; al-Tamgrouti; Tayfel; Valle, Pietro della
Seydî (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Sıbyan Mektebleri:
Su sebili üzerinde fevkânî mektebler (sebil-küttab) 666
Ve okuryazarlık 138
Sıhrî Mehmed Efendi (Kız Memi, şair) 562
Sınırlar:
Sınır işareti olarak camiler 123
Ayrıca bkz. İmparatorluk toprakları
Sır-altı çini *bkz.* İznik çinisi
Simetri, tasarımlarda 144, 145, 304, 319
Ayrıca bkz. Verev perspektifler; Diyagonal perspektifler; İdeal perspektifler
Simo (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Sinagoglar:
İçin âdâb kodları 156, 157
Yıkılan ve yenien yapılan 71, 450, 686
Sinan Kethüda 534
Sinan Paşa (Kapudan, kapudan-ı derya) 399, 403, 425, 559-561
Sinan Paşa cami külliyesi (Beşiktaş) 19, *21*, 414, 512, 557-563, *558*, *559*
Sinan:
Adının geçtiği fermanlar ve arşiv belgeleri 135, 148, 169, 182, 183, 222, 225, 228
Ayrıca bkz. Adsız Risale; Klasik üslûp, Osmanlı; Klasik-sonrası üslûp, Osmanlı; *Risâletü'l Mi'mâriyye*; *Tezkiretü'l-Bünyân*; *Tezkiretü'l-Ebniye*; *Tuhfetü'l-mi'mârîn*
Bâni olarak:
Mescid ve sıbyan mektebi (Yenibahçe) 201, *201*, 202
Süleymaniye külliyesine bitişik konutu 202, 203
Türbe ve sıbyan mektebi (Süleymaniye) 202-204
Yenibahçe'deki konutu ve havuzlu bağ köşkü 201
Benlik inşası 169-171
Dehası:
"Azalan gücü" 491
Aziz ve mübarek mimar 181, 194
Hakkındaki yorumlar 15-17
Mimarî bezemeye katkıları 135-140, 269
Övgüler 198
Sanatkârlığı ve yeteneği 298, 552
Şehir peyzajları 387, 663
Şehircilik 140, 146, 148, 152, 282, 628
Tanrı vergisi yetenek 181, 187, 198
Yenilikçilik ve özgünlük 197, 264, 276, 327, 333, 471, 502-504, 552, 583
Dindarlığı 187, 206
Doğum yeri 45, 172, 175
Eser sahipliği 18, 19, 180, 181
Eser sahipliği kaygısı 19
Eyalet camilerinde 627-637

Ayrıca bkz. İmza kitâbeleri
Evleri 200-206
Hayali biyografisi 174
İmparatorluk hiyerarşisinde rütbesi 45
İsmi ve unvanları 17, 198
Kökeni ve ailesi 171-175, 200, 201
Küresel şöhret kaygısı 133
Mimar olarak:
Acemioğlanı olarak marangozluk eğitimi 175, 176, 208
Askerî kariyeri 100, 171-180
Bağdad'daki cami külliyeleri 32, 81, 178
Bânilerle danışma 23, 135, 325, 564, 568
Bina tiplerinin kodifikasyonu 23
Diğer mimarlarla danışma 576
Halefi olarak Mimar Davud'un seçilmesi 678
İlk hanedan projeleri 365, 370
İnşaat şantiyelerinin yönetimi 194, 240-252, 349, 552
İtalyan Rönesans mimarisinden haberdar oluşu 128-131
Klasik antikite aşinalığı 134
Maaşları 211
Maliyet tahminleri 224-240
Mimarbaşı olarak atanması 210, 395
Mimarî mirası 677-690
Mühendislikte hidrolik becerileri 188-191, 298
Müteahhit olarak Sinan 24, 244
Öğrencileri 177, 200, 208
Planlar ve maketler 224-240
Mührü 169, *170*
Otobiyografileri 17, 169-180
Öz-imgesi ve kişiliği 180, 181, 184, 199-206
Portreleri *17, 18*, 180, 181
Tek imza kitâbesi *176*
Türbe kitâbesi 175, 181, 199, 204
Türbesi 199-206, *201, 205*
Uzun ömrü ve ölümü 56
Üslûbunun gelişmesi 135
Vakıfları 199-206
Sinan'ın eserlerinin listeleri 158
Sinan'ın modernist estetiği hakkında yazılanlar 16-18
Sinan'ın otobiyografileri (özyaşam öyküleri, tezkireler) 16-18, 169-180
Ayrıca bkz. Adsız Risale, Risaletü'l-Mi'mariyye, Tezkiretü'l-Bünyân, Tezkiretü'l-Ebniye;Tuhfetü'l-Mi'mârîn
Sinan yapıları:
Harita 1: Sinan Camilerinin Coğrafi Dağılımı
Harita 2: İstanbul'daki Sinan Camileri
Harita 3: Eyüp: Rical Türbeleri ve Külliyeleri
Sinimmar (efsanevî mimar) 503
Siyavuş Paşa (Veziriazam) 170, 171, 678
Sofu (Bosnalı, Hacı) Mehmed Paşa 524, 525
Sofu (Hacı, Karagöz) Mehmed Bey *bkz.* Karagöz Mehmed Bey
Sofu Mehmed Paşa Camii (Sofya) 524, 525, *525*
Sokollu Kasım Bey (Paşa) 595, 596
Sokollu Kasım Bey (Paşa), cami külliyesi (Havsa) 595-599, *596, 599*
Sokollu Mehmed Paşa (Veziriazam) 34, 44, 47-50, *51*, 52, 126, 310, 315, 316, 441-444, *442*, 462-465, 506, 510
Akrabalık bağları 589, 590
Bâniliği 93, 387, 444, 448
İsmihan Sultan'la evliliği 52, 310, 441-444, 492
İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa'nın sarayları *47*, 444, 446, 448, 468, 690
Portreleri *51, 442*
Suikastle ölümü 34, 56, 441, 677
Şahsultan'ın cami külliyesinin inşaat nâzırı 494
Vakıfları 444, 446-451, 462, 463, 487, 494, Harita 5
Ayrıca bkz. İsmihan Sultan-Sokollu Mehmed Paşa cami külliyesi (Kadırgalimanı); İsmihan Sultan-Sokollu Mehmed Paşa Türbeli Medrese külliyesi (Eyüp); İsmihan Sultan-Sokollu Mehmed Paşa sarayları
Sokollu Mehmed Paşa, cami külliyesi (Azapkapı) 462, 484-491, *485, 488, 489, 490, 491*
Sokollu Mehmed Paşa, cami külliyesi (Lüleburgaz) 319, 387, 462, 467-475, *466, 467, 468, 469, 472, 474*, 595, 597
Sokollu Mehmed Paşa, cami külliyesi (Payas) 441, 474-484, *476, 477, 480, 481, 483*
Sokollu Mustafa Paşa Camii ve Türbesi (Budin, Buda) 589, 590
Son arzular *bkz.* Vasiyetler
Soranzo, Jacopo (Venedikli elçi) 377, 379, 473, 521, 540, 598
Sosyal statü *bkz.* Âdâb kodları; Rütbe; Statü işaretleri ve sembolleri
Soy:
Aristokrasi ve meritokrasi 37, 38
Oligarşik yönetici elit 41-56
Osmanlı hanedanının asil soyu 35-38, 444
Şemsi Ahmed Paşa'nın asil soyu 660, 661
Spolia (devşirme malzeme) 192, 211, 242, 281, 297, 321, 322, 450, 571, 573
Arkeolojik alanlardan devşirilen malzemeler 211
Statü:
Camii bulunan şehir olarak tammlanması 68, 69
Camilerin 159, 273, 376
Ve âdâb 24, 25, 226, 686
Ayrıca bkz. Âdâb; Âdâb kodları; Rütbe; Statü işaretleri ve sembolleri
Statü işaretleri ve sembolleri 154, 158, 159
Halvetî 675
Osmanlı hakimiyetinin 32, 263, 309, 589, 610
Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün 32, 122, 309, 628, 696
Prestij ve farklılık 19
Şehzâde camilerinde 321, 356
Ayrıca bkz. Kubbeler, Boyutları; Minareler
Su dağıtım şebekeleri 95, 149, 191, 201, 264, 306, 317, 367, 429, 448, 470, 543, 544
Ayrıca bkz. Arafat Suyolu; Çeşmeler; Kırkçeşme su dağıtım sistemi; Mağlova Sukemeri; Boz.doğan Sukemeri
Su imgesi 272, 417, 418, 465, 486, 571, 660
Su mühendisliği (Hidrolik) 188, 191, 409
Ayrıca bkz. Sukemerleri; Suyolları
Sufilik:
Ritüeller 67, 345, 422, 695
Safevi tarikatı 60, 105, 602
II. Selim ve III. Murad Döneminde 33, 34, 67, 82, 312, 384, 691
Sufilerin eleştirilmesi 63, 64, 669, 683
Sultan Süleyman döneminde 65-67, 82
Sünni ortodoksi 461
Ve şeriat 40
Ayrıca bkz. Bektaşî tarikatı (ocağı); Halvetî tarikatı; Mevlevî tarikatı; Nakşibendî tarikatı
Sukemerleri 96, 149-151, *151, 190*, 190, 191, 409, 470, *682*, 683
Ayrıca bkz. Boz.doğan Sukemeri; Kırkçeşme Sulan; Mağlova Sukemeri
Süleyman bin Abdullah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Süleyman bin Süleyman Bey (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Süleyman Efendi (şeyh) 342
Süleyman Halife (taş yontucu) 520
Süleyman, Hz.:
Aydıncık'taki sarayının mermerleri 192, 297
Cinler ve divleri inşaatlerde kullanması 188, 257
Sultan Süleyman'ın adası 192, 257, 295-298
Tapınağı (Kudüs'te) 292
I. Süleyman (1520-66) 32, 33, 38, 255-258
Ağırbaşlılık ve vakar, ilerleyen yaşında 32, 255
I. Ahmed'in rol modeli olarak 688, 695
Anıtları 257
Bânî olarak 231, 255, 256
Evliliği ve ailesi 259, 262, 361, 362, 365, 371, 375, 409
Evrensel halife-sultan imgesi 278, 299
Habsburglarla rekabet 33, 276
Hacılar ve hac güzergâhı için vakıfları 93, *93*, 95, 96, 96
Hastalığı ve ölümü 255, 375, 442, 464
Hz. Süleyman'a benzetilmesi 257, 299
İnşaat denetçisi olarak 375, 376
Kanun ve şeriat sentezi 258
Kanun yapıcı olarak 32, 278
Kubbetü's-Sahra ve Kudüs'teki inşaat faaliyetleri 215, 216, 241, 256, 257, 295, 303
Mekke ve Medine'de inşaat faaliyetleri 95, 257, 303, 309

Muhteşem 32, 38, 256
Öz-imgesi ve kişiliği 273, 296, 330
Portreleri ve resimleri *32, 33, 67, 256*
Roma İmparatoru imgesi 33
Safevi Şahı Tahmasp ile ilişkileri ve yazışmalar 85, 86
Şair olarak 255, 294
Şehzâde Selim'e inşaat izni verilmesi 314
Türbesi 139, 162, *182*, 293, *295*
Ve sufilik 65, 66
Zafer anıtları 80, 81
I. Süleyman, cami külliyesi (Belen, Bakras) 94, *94*, 95
I. Süleyman, cami külliyesi (Tekiyye el-Süleymaniyye, Şam) 300-310, *301, 302, 306, 307*
I. Süleyman, Selâtin Camii (Konya) 81-83, *83*
I. Süleyman, Süleymaniye cami külliyesi (İstanbul) 276-300, *277, 278, 279, 282, 283, 284, 285, 28, 287, 288, 289, 290, 291, 292*
Açılış töreni 194, 657
Ayasofya ile karşılaştırılması 162, 133, 160, 188, 276, 285, 289, 292, 299
Dağ imgesi 284
Haziresindeki bahçe ve türbeler 182, 288, 289
Hesap defterleri 242-252
Hürrem Sultan Türbesi 293, 294, *294*
İnşa edildiği mevki 140, 144
İnşaat maliyetleri 161, 240, 684
İstanbul siluetindeki konumu 283-285
Kitâbeleri 137, 278, 291-293, 296
Kubbeli üstyapısı 159, 160, 193, 194
Maketinin hassa mimarları alayında taşınması 218, *219*
Manzaralara hakim tasarımı 283
Sinan'ın olgunlaşan klasik üslubunun doruğu olarak 134, 276
Sinan'ın yanındaki türbesi ve konutu 200, *201*, 204
Sultan Ahmed Camii'nde Süleymaniye'ye göndermeler 693
Sultan Süleyman Türbesi 139, 162, 293, 294, *295*
Üslûp, tasarım ve bezeme 135, 140
Ve âdâb kodları 160
Zafer anıtı olarak 84
Ayrıca bkz. Şehzâde Mehmed cami külliyesi; I. Selim cami külliyesi
Sultan Ahmed Camii (Atmeydanı, Hipodrom) 235, 237, 238, 242, 342, 403, 444, 475, 691-696
Sultan Mastabası (Ablak Sarayı, Şam) 300, 305
Dragoman (Tercüman) Yunus Bey'in 648
Sultanî izin gerekliliği 69, 70, 146, 410-413, 520
Sultaniye cami külliyesi (Karapınar) *bkz.* II. Selim
Sultaniye Külliyesi, İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun (Sultaniye) 100, *101*, 102, 330
Sülüs hatlar 135, 137, 268, 270, 290, 291, 294, 319, 335, 370, 390, 427, 439, 454, 468, 472, 485, 508, 515, 529, 534, 545, 550, 571, 581, 585, 598, 603, 608, 611, 623, 638, 646, 662, 667, 671, 681
Sünnet şenlikleri *130*, 218, *219*, 220, 237
Sünni ortodoksi:
Anti-Katolik tavır ve Protestanlara verilen destek 312, 323
Cemaatle namazların zorunlu tutulması 59, 63-67
Hıristiyan âlemiyle ilişkiler 328, 450
Kilise ve sinagogların inşasında âdâb kuralları 71, 156, 157
Klasik dönem Osmanlı kimliğini tanımlamaya başlaması 31
Muhafazakar yorumu 67, 667, 676, 683, 693
Ritüeller 202, 683
Rum Ortodoks Kilisesinin ve patriklerin imtiyazlı konumu 109
II. Selim ve III. Murad döneminde tarikatların yükselişe geçmesi 82
Sultan Süleyman döneminde vurgulanan 67, 280, 292
Şeyhülislâm Ebussuud'un fetvalarında 58-90, 292, 311
Şeyhülislâm Ebussuud'un ilımlı Sünni İslâm sentezi 34, 67, 683
Ve cami inşasındaki patlama 27, 68
Ayrıca bkz. İslâmlaştırma
Sünni-Hanefi kimliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun 35
Sürgün, iskân politikası olarak:
Hıristiyanların 173
İstanbul'a 148
Suriye 627-638
Ayrıca bkz. Memlûk mimarisi
Surlar, şehir ve külliyelerde 95-99
Ayrıca bkz. Kaleler; Van Kalesi; Kars Kalesi, Payas Kalesi, Gulanber Kalesi
Sûrnâme (İntizamî) *130*, 218, *219, 220, 221*
Sûrnâme (Vehbî) 214, *239, 240*
Süsleme, mimarî 113, 135-140
Osmanlı-Memlûk sentezi 305, 306, 482
Ayrıca bkz. Bezeme
Sütunlar 109, 115, 162, 192, 193, 235, 292, 297, 298, 416, 514, *570*, 571, *571*
Ayrıca bkz. Arcadius Sütunu; Kıztaşı; Mermer; Devşirme malzeme
Suyolcuları 208, 212, 215, 225, 465
Suyolu nâzırları 151, 208, 212, 225, 232, 234, 413, 544, 660, 664-668, 682, 685, 693, Ek 4

Ş

Şaban (Mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Şafi'i hukuku:
Abdest ve abdest havuzları hakkında kurallar 306, 633, 637
Şehirlerde tüm cemaati toplayacak tek bir cami olması kuralı 69
Suriye'deki Osmanlı cami külliyelerine Şafi'i müderrislerin atanması 309
I. Şah İsmail 58, 105, 611
Şahkulu (Safevi elçisi) 86
Şâhnâme (Talikizâde) 685
Şâhnâme-i Selîmhân (Lokman) 94, 101, 228, 414, 444
Şahnisa Sultan 660
Şahsultan (I. Selim'in kızı) 92, 69, 304, 305
Şahsultan (II. Selim'in kızı) 88, 310, 492-494
Şahsultan, cami külliyesi (Eyüp) *396*, 397
Şahsultan, cami külliyesi (Yenikapı dışında, Merkez Efendi) 395, 396, *397*
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa, cami külliyesi (Eyüp) *20*, 492-505, *493, 495, 496, 501, 502*, 503
Şam 95, 215, 216, 300-303
Eyaletinin statüsü 308-310, 627, 628
Şam Emevi Ulucamii 105
Şarap:
Tüketimi 68, 602, 658
Yasağı 67
Şehir imgesi, İstanbul'un 140-153
Şehir Mimarları 214-217, 648
Şehircilik kodları:
Konut, caddeler ve suyolları 148, 149, 156
Müslüman ve gayrimüslim yapıların yükseklikleri 156
Şehirler:
Büyümesi 684, 685
Camilerin yasal statü kazandırması 68, 316, 317
Yeni yerleşimler 92, 93, 96, 99, 316-319, 468, 471, 482, 483, 666
Şehirlerdeki cami külliyeleri 92, 452
Ayrıca bkz. Menzil külliyeleri
Şehzâde anaları (haseki):
Bâni olarak 357, 361-292
Şehzâde Mehmed (ö. 1543) 255-258, 361-363, 371
Şehzâde Mehmed, cami külliyesi (İstanbul) 258-276, *258, 259, 260, 261, 265, 266, 267*
Ayasofya'dan esinlenmesi 187
Haziresindeki Rüstem Paşa Türbesi 400, 436, *436*, 437, *437*
Konumu 273
Mihrimah Sultan Camii'nde gönderme yapılan (Üsküdar) 409, 416
Minareleri 161
Sinan'ın erken üslûbunun zirvesi olarak 134
Sonraki Osmanlı eyalet camilerine model olması 696
Sultan Ahmed ve Yeni Valide camilerinde dört yapraklı yonca planının yorumlanması 693
Sultan Süleyman'a sunulan planlar *20*, 132, *132, 258*, 264
Ve âdâb kodları 153, 159, 160, 258
Şehzâde Mustafa (Sultan Süleyman'ın büyük oğlu) 255, 259, 362
Boğdurulması ve gömülmesi 262, 274, 302, 492, 536
Bursa'daki türbesi 159, 280
Şehzâde Mustafa ve Cem (II. Mehmed'in oğulları):
Muradiye Külliyesi'ndeki ortak Türbeleri (Bursa) 136, *137*

Şehzâdelersavaşı (Konya) 81, 255, 276, 317, 362, 372, 441
Şehzâdeler:
III. Mehmed 170, 349, 350, 356
III. Murad 344
Sancak Beyleri olarak 259, 262, 310, 314, 344
II. Selim 262, 263, *311*, 320, 321
Statüleri 269, 271, 321
Şehzâde Mehmed 258-262, 362, 370, 371
Ayrıca bkz. Hanedan veraseti; Şehzâde Mustafa
Şemsi Ahmed Paşa 303, 308, 653, 657-660
Bâniliği 653, 657, 662
Şemsi Ahmed Paşa, cami külliyesi (Üsküdar) *124*, 303, 657-663, *659*, *661*
Şemsi Ahmed Paşa Camii (İmaret Camii, Bolu) 662
Şenlikler ve alaylar:
Bayram ve Kandillerde camilerin ışıklandırılması (çırağan) 84, *85*
Elçiler için düzenlenen cami turları 85, 86, 298
Hz. Muhammed'in doğumgünü (Mevlid) kutlamaları 692, *693*
Padişahların Cuma namazı alayları 38, 39, *43*, 52, *53*, *54*, *55*
Törenlerde erken modern sekülerleşme 692, 693
Ayrıca bkz. Törenler, Cami açılış törenleri, Alaylar, Düğün alayları; Cenaze alayları,
Şeyh Safa Camii (Diyarbakır) 619, 627
Şeyhî (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Ayrıca bkz. İlyas Sinan (mimar)
Şeyhülislâm 44, 90, 640, 686
Ayrıca bkz. Ebusuud Efendi
Şi'ilik, Oniki İmamcı 32, 58, 257
Şihabeddin Ahmed bin el-'Attar (Şam mimarbaşısı) *bkz.* Mimarların isimleri
Şiirlerde imge *bkz.* Mimarî betimlemelerde imgelem

T

T- tipi zaviye-mescidler 59, 61, 91, 102
T-tipi zaviyeli camiler 108, 115, 121, 122, 126
Ta'lik hat 385, 534
Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik *bkz.* Celalzâde Mustafa
Tabakhaneler 384, 424, 426, 463, 470, 672
Tabhane terimi 60
Tabhaneler *bkz.* misafirhaneler ve misafir odaları
Tabhanelerin işlevleri 61
Tabl (davul), hâkimiyetin alâmeti olarak 589
Taçlı miğferi, Sultan Süleyman'ın 32, *32*
I. Tahmasp, Safevi Şahı (1524-76) 36, 40, 84, 105, 256, 276, 310, 316, 602, 615
İle ittifak 615
Süleyman'ın İran seferleri 302
Ve Osmanlı taht kavgası krizi 82, 256, 319
Ayrıca bkz. Safevi devleti
Tahmin raporları, yapı malzemesi ve masraflarının 225-230
Talikizâde:
Hürrem Sultan hakkında 363
Osmanlı hanedanının meşruiyeti hakkında 34-39
Şehnâme *685*
Şehzâde Mehmed Camii hakkında 259, 260
Târîh-i Sultân Süleymân (Lokman) 15, 97, 182, 190
Taş ocakları 212, 244, 263, 534
Taş yontucular (sengraş) *220*, 222, 244, 251
Taşeronlar 244
Taşlıcalı Yahya (şair) 572
Tatar Han Camii bkz. I. Devlet Giray Han
Taut, Bruno 16-18
Mimarî Bilgisi 16, 17
Tayfel, Johann Christoph 484
Tebriz 100, 276
Tekiyye el-Selimiyye (İbnü'l Arabî türbesi ve cami külliyesi, Şam) *bkz.* I. Selim
Tekiyye el-Süleymaniyye (Şam) *bkz.* I. Süleyman
Tekiyye Haseki Sultan (Kudüs) *bkz.* Hürrem Sultan
Temeddün (mekânın kolonizasyonu) 91
Temlik 87, 88, 95
Temlik edilen araziler 87, 88, 95
Cami külliyeleri için 317, 346, 382, 400
Hürrem Sultan'a 364
İsmihan Sultan'a 446
Mihrümah Sultan'a 400
Nurbanu Sultan'a 377, 382
Sinan'a 173, 200, 205, 206
Teotokos Pammakaristos kilisesi (İstanbul) 71, *71*
Tepelere yapılan cami külliyeleri (İstanbul) 19, 25, 140, 141, 156, 274, 283, 284, 412, 413
Tercüman (Dragoman) Yunus Bey 130, 646-648
Tercüman (Dragoman) Yunus Bey, cami külliyesi 646-648, *647*
Tersâne Camii *bkz.* Piyale Mehmed Paşa Camii (Kasımpaşa)
Tersâne minarları 210, 568, 571
Tersâne-i Âmire (Kasımpaşa) 140, 240, 484, 485, *485*, 488, 564, 568, 571, 575, 576, 586, 571, 572, 575, 576, 586
Tezkiretü'l Bünyân (Sinan'ın otobiyografisi, Mustafa Sâî) 170, 172, 174-176
Ayasofya tarzındaki eski selâtin camileri ile rekabet hakkında 26, 327
Ayasofya ve Üç Şerefeli Camii ile rekabet hakkında 26, 194
Kubbe inşası hakkında 196
Mühendislik ve hidrolik hakkında 188-197
Proje ve anıtların toplu sayısı 57, 181, 182
Selimiye Camii hakkında 321, 327, 342
Sinan'ın kariyeri ve öz-imgesi hakkında 181, 184
Sinan'ın kimlik inşası ve eser sahipliği kaygısı 19
Sinan'ın yenilikçilik ve sanatsal özgünlüğü 196
Süleymaniye Camii hakkında 235, 244, 290, 292, 297
Şehzâde Mehmed Camii hakkında 260, 261
Tezkiretü'l-Ebniye (Sinan'ın otobiyografisi, Mustafa Sâî) 158, 170, 171, 175, 182, 197, 397
Proje ve anıtlar listesi 182
Ticaret:
İngilizlerle 243
İran ve Bursa, ipek ticareti 611
İtalya'yla 422, 648
Merkezi olarak Diyarbakır 626
Merkezi olarak Haleb 628
Orta Asya 360
Ayrıca bkz. Cam; Kumaş, Kurşun
Ticarî gelişmeler *bkz.* Limanlar; Dükkânlar; Şehirler; Ticaret; Kentsel gelişim, Şehircilik
Tiepolo, Antonio (Venedik diplomatı) 443, 462, 538, 567
Tiepolo, Marcantonio (Venedik diplomatı) 492
Timurlu:
Mimarîsi 100-103
Uluslararası Timurlu-Türkmen bezeme üslûbu 109, 113, 140
Tipolojik sınıflandırmalar 18, 19, 37, 44, 126
Camii mimarîsinde 18, 19, 37, 45, 126, 159, 163
İtalyan Rönesans mimarîsinde 154, 155
Ve âdâb 155
Ve bireysel kimlik 163
Timarlı sipahiler 38, 41
Todoros (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Top dökümhanesi, Tophane *274*, 573-588, *579*
Tophane nıhtımı, top dökümhanesi ve Tophane-i Âmire *274*, 573-588, *579*
Topkapı Sarayı 575, 664, 667
Divan-ı Hümayun 44, *44*
İncili Köşk 681
Murad, III Harem'deki Hasodası 575, 585, 588
Ve kültürel kimlik 46
Yapı malzemesi ambarı 208
Topografik resimler:
Bağdad *80*
Haleb *629*
İstanbul *103*, *143*, *190*, *383*
Kırkçeşme su dağıtım sistemi *190*
Manisa *351*
Sultaniye *101*
Van *617*
Topraklar *bkz.* İmparatorluk toprakları
Törenler, temel atma ve açılış 96, 97, *97*, *228*, 240, 261, 577
Cerrah Mehmed Paşa Camii 679, 680
Safiye Sultan Camii 685
Süleymaniye Camii 194, 657
Sultan Ahmed Camii 690
Temel atma zamanlamasının fal ile tespiti 685
Trevisano, Domenico (Venedikli diplomat) 78, 87, 263, 273, 560
Tuğ, evrensel hakimiyet sembolü olarak 32, 589
Tuğla işi:

Safevi tuğla ve çini geleneği 627
Tuğlacılar ve Kiremitçiler *222*, 223, 224, 249
Tuhfetü'l-mi'mârîn (Sinan'ın otobiyografisinin taslağı, Mustafa Sâî) 169, 172, 181
Ayasofya ve minaları İgnadyus hakkında 184-186
Eyaletlerdeki anıtların dâhil edilmesi 628
Mimarideki gelişmelerin medeniyet evrimine katkısı 186
III. Murad'a ithaf edilmesi 170, 185
Onarım projeleri 216
Proje ve anıtlar listesi 158, 182, 256, 257, 304, 365, 366, 370, 413, 636
Rüstem Paşa'nın camileri listesi 425
Şehzâde Mehmed Camii hakkında 187, 275, 276
Sinan'ın eser sahipliği 181
Sinan'ın Süleymaniye Camii'ndeki yenilikçi sanatsal tasarrufları hakkında 185, 187, 286, 296
Ulemanın yapı siparişleri 641
Yapısal tasarım hakkında 187, 188
Tunşuk el-Muzaffariyye sarayı ve türbesi (Kudüs) 373
Tunus Bağı, Piyale Mehmed Paşa'nın (Üsküdar) 567
Türbeler:
Abdal Ata 229
Atik Ali Paşa *125*
Barbaros Hayreddin Paşa 577, *558*, 562-564
Bezirganbaşı Hacı Hüsrev 672, *673*
Cenabî Ahmed Paşa 601, *601*
Çerkez İskender Paşa 620-622
Eyüp'teki 145, *145*, 146, 441, Harita 3
Gevher Melikşah Sultan 634-636, 638
Hadım İbrahim Paşa 527
Hürrem Sultan 289, 290, 293, 294, *294*, 296, 363
İbnü'l Arabî 300
İstanbul'daki 146, 499
Kara Ahmed Paşa 508, 509
Kılıç Ali Paşa 576, 577, 581
Koca Sinan Paşa 681
Köse Hüsrev Paşa Camii 615, 616, *616*
Mehmed Ağa 667-669
Mesih Paşa 544, 545
Moğol-sonrası dönemde 100, 105, 106
Muradiye Külliyesi'ndeki (Bursa) 102, *136*, 137
Nişancı Mehmed Paşa 552, 553, *555*
Olcaytu (İlhanlı hükümdarı) 133, 330
Onaltıncı yüzyılın sonunda artan görünürlüğü 679
Piyale Mehmet Paşa 572
Rüstem Paşa 400, 436, *436*, 473
Safiye Sultan 686-688
Selim, II *150*, 312, 313, *313*
Şemsi Ahmed Paşa 662, 663
Sokollu Mehmed Paşa 441, 442, *445*
Sultan Süleyman 139, 162, *182*, 293-296, *295*, 464
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa 498, 499
Şehzâde Mehmed 2161, 261, 268-270, *268*, *269*
Ve sebil külliyeleri 681, 683
Türbeli cami külliyeleri 35, 84, 99-102, 105, 106, 148, 264, 268, 269, 274, 276
Turgud Reis (korsan, donanma kaptanı) 560, 575
Turhan Sultan 684, 686
Türkçe kitâbeler 317, 354, 450, 468, 478, 485, 581, 646
16. yüzyılda gittikçe artan 138
II. Selim'in türbesinde 313
Sinan'ın türbesinde 199
Türkler:
Devşirmeden muaf tutulmaları 172

U

Ulaklar (çavuş) 130, 645, 649
Ulema 40, 41, 57, 640
Ulucamiler 39, 40, 60, 62, 74, 99-106, 109, 111, 157, 158, 160, 215, 564, 573, 600, 601
Uluslararası Timurlu-Türkmen üslûbu 109, 113, 140
Uygurlık (meşhumu) 91

Ü

Üç mertebeli değer sistemi (alâ, evsat, edna) 159
Üç Şerefli Camii (Edirne) *bkz.* II. Murad
Ücretler *bkz.* Maaşlar
Üniforma, rütbe ve kimlik 46
Ayrıca bkz. Kıyafet
Ünvanlar:
Padişahların 31, 32, 34, 35, 696
Sinan'ın 17, 198
Sultan Süleyman'ın 32, 40, 257, 278, 295
Üsküdar 381-383, 387, 659-662
Üslûp *bkz.* Mimarî üslûp
Üstad Manol (yapı ustası) 182
Üstad Mehmed Halife (Has Bahçe halifesi; Topkapı Sarayı'nda) 349

V

Vakıflar:
Ferhad Paşa'nın 538
Hadım İbrahim Paşa'nın 526
Hürrem Sultan'ın 262, 361, 363-377
İsmihan Sultan'ın 444-446
Kadınların 87-90, 381, 395, 446, 486, 487, 628
Kur'an elyazmaları 486, 532
Lala Mustafa Paşa'nın 612
Mehmed Ağa'nın 666
Mihrümah Sultan'ın 400-409
Nişancı Mehmed Paşa'nın 550, 551
Osmanşah Bey'in 594
Rüstem Paşa'nın 423-425, Harita 4
Semiz Ahmed Paşa'nın 517, 518
Sinan'ın 199-206
Sokollu Mehmed Paşa'nın 462-465, 486, 487, 494, Harita 5
Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa'nın 494-499
Şemsi Ahmed Paşa'nın 660
Vakıf gelirleri 87, 88, 326, 327, 368, 369, 380, 382, 486, 517, 561
Divâne Hüsrev Paşa'nın 630
Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın 638
Gelir getiren mülklerden 327, 368, 479, 561
Hürrem Sultan'ın 368
İsmihan Sultan'ın 446
Mehmed Ağa'nın 666
Muradiye Külliyesi'nin 348
Rüstem Paşa'nın 424
Sokollu Mehmed Paşa'nın 486
Sultan Süleyman'ın 303
Şahsultan'ın 494
Yol ve yaya kaldırımı yapımı için kullanılan 404
Ayrıca bkz. Servet; Vakıflar
Vakfiyeler:
I. Ahmed 691
Bali Paşa'nın 528
Bayezid, I 60
Behram Paşa'nın 623
Çerkes İskender Paşa'nın 620
Divâne Hüsrev Paşa'nın 630
Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın 634
Fernh Kethüda'nın 650
Hacı Ahmed Paşa'nın 608
Hüma Hatun'un 528
Hürrem Çavuş'un 649
Hürrem Sultan'ın 365, 372, 374
İsmihan Sultan'ın 446, 448, 460
Kapıağası Mahmud Ağa'nın 654, 655
Kara Ahmed Ağa'nın 411, 506, 509
Kılıç Ali Paşa'nın 537
Köse Hüsrev Paşa'nın 616
Mehmed Ağa'nın 664, 666-668
Mihrümah Sultan'ın 404
Molla Çelebi'nin 642
Nurbanu Sultan'ın 381
Pertev Mehmed Paşa'nın 532
Rüstem Paşa'nın 423, 424, 428
Semiz Ali Paşa'nın 517, 518
Sinan Paşa'nın (Kapudan) 561, 563, 564
Sinan'ın 198-206, 510, 678
Sofu Mehmed Paşa'nın 524, 525
Sokollu Mehmed Paşa'nın 442-446, 448, 460-465, 478, 486, 487
Sokollu Mustafa Paşa'nın 590
Sultan Süleyman'ın 280, 293, 365
Şahsultan'ın 395-397
Şehzâde Mehmed'in 260, 262
Şemsi Ahmed Paşa'nın 660, 662
Ayrıca bkz. Ölüm sonrası vakıfları
Vakıf idarecileri *bkz.* Vakıf yöneticileri; Mütevelli
Vakıf sisteini 57, 87

Vakıf yöneticileri (Mütevelli) 89, 202, 204, 205, 578
Ferruh Kethüda 650
Firuz Kethüda 510
Hacı Lütfullah 346
Hadımlar 527, 655, 666
Haydar Kethüda 372
Hüseyin Ağa 494
Hüsrev Kethüda 410, 411, 446, 506, 509, 510
Keyvan Kethüda 561
Mehmed Kethüda (Bey) 369, 401, 412, 424, 428, 429, 436, 650
Mustafa Kethüda 494, 503
Sinan Kethüda 534
Sokollu Mehmed Paşa vakfının 463, 464
Valide Sultanlar 361-381
Ayrıca bkz. Kadın Sultanlar, Hafsa Sultan, Nurbanu Sultan, Safiye Sultan, Turhan Sultan
Valier, Cristoforo 688
Valle, Pietro della 119, 120
Valturio, Roberto, *De re militari* 178
Van 610, 611, 614, 615, 617
Vasari, Giorgio, sanatçı ve mimarların biyografileri 109, 181, 183
Vasari'nin sanatçı ve mimar biyografileri 109, 181, 183
Vasiyetler 28, 89, 90, 395, 423, 494, 518, 532, 550, 560, 561
Vasiyetle ölüm sonrası yapılan yapılar 102, 109, 162, 279, 398, 423, 436, 532
Vavassore, Giovanni Andrea, İstanbul haritası *108*
Vefa Meydanı'nda, mimarbaşının resmî dairesi 209
Vehbî, *Sûrnâme-i Vehbî 214*, 218, *239*
Veliahd şehzâdeler 162, 258, 259, 310, 345, 356, 376, 399, 492, 604, 684
Venedik:
Cumhuriyet rejiminin Osmanlı sistemi ile karşılaştırılması 37
Doj'un geçit alayı *130*
Haleb'deki konsolosluğu 628
Kültürlerarası etkileşim 126-130
Nurbanu Sultan'ın Venedik kökeni 377
Osmanlıların denizdeki üstünlüğünü kabul eden antlaşma 311, 484, 485
San Marco Kaderali 109
Venedik'teki Osmanlılar *128, 129*, 648
Venedik'ten gelen ziyaretçiler 44, 52, 79, 128-130
Ayrıca bkz. Barbaro; Marcantonio; Murano cam; Rönesans İtalyası; Diplomatların isimleri; Palladio; Kumaş ticareti
Venedikli Haseki ve Valide Sultan *bkz.* Nurbanu Sultan
Venier ailesi 377
Verev perspektifler 144, 264, 284, 387, 452
Vergi sistemi:
Ebussuud'un reformları 41
Eyaletlerin 627
Gayrimüslim baş vergisi 86, 382
Gayrimüslim haraç vergisi 78, 87
Muafiyet 41
Mukataa 248, 428, 429
Mültezimler 626, 686
Vergiden muaf ücretsiz işçiler 246, 263, 264
Vergiden muaf yerleşimler 95, 317, 468, 479, 480
Veziriazamlar:
Atanmaları 42
Etnik kimlikleri 52
Evlilikleri 52, 379, 380
Güçleri 42-44, 677
Hane halkları 645-652
Kişilikleri 510, 516, 517
Rütbe ve statüleri 44, 455, 563
Servet ve bânilikleri 162, 163, 423, 424, 506-523, 677
Ayrıca bkz. Kara Ahmed Paşa; Lütfi Paşa; Rüstem Paşa; Semiz Ali Paşa; Siyavuş Paşa; Sokollu Mehmed Paşa
Vezirler:
Bâni olarak 524-556, 677, 679
Beylerbeyilere verilen vezirlik unvanı 589
Evlilikleri 52, 380, 400, 492
İnşaatleri 95-99, 109
Sultan Süleyman döneminde 42
Vezir camileri için modeller 529, 531, 552
Ayrıca bkz. Veziriazamlar
Vitruvius, *De architettura* 131, 155, 199

W

Wren, Sir Christopher 121

X

Xeropotamou Manastır Kilisesi (Athos, Aynaroz Dağı), ahşap maketi 237, *237*

Y

Yahudiler:
İçin âdâb kodları 156
Konutları 152, 156
Yakubşah bin Sultanşah (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Yangınlar 149, 152, 487, 567, 649
Sonrasında onarım çalışmaları 649, 653, 657, 686, Ek 1
Yapı arsaları:
Deniz doldurularak kazanılan 579
Vergi sistemi 72, 78
Vergiden muaf reaya ile iskân edilen 95, 317, 468, 478-482
Ayrıca bkz. İmparatorluk toprakları; Kentsel gelişim
Yapı denetçileri ve danışmanları (bina emini ve bina nâzırları):
Ali Paşa 448
Dârüsaade Ağası Mehmed Ağa 383, 386, 387
Derviş Kethüda 479
Ferruh bin Abdülmennan el-Rumi 630
Hadım Hasan Paşa 685
Halil Çelebi 321
Hasan Çelebi 321
Hüseyin Çelebi (Bey) 242, 247-251, 263, 276
Hüsrev Kethüda 510
Kadınlar 88, 89, 262, 263, 394, 400, 404, 436, 440, 441, 443
Kılıç Ali Paşa 241, 383, 575, 576, 587
Kürd Kethüda 568
Mehmed Bey 367, 431, 441
Mehmed Çavuş (mimar) 228
Ayrıca bkz. mimarların isimleri; Ek 4
Mevlana Molla Ağa (el-'Acemî) 303
Müezzinzâde Ali Paşa 240, 448, 568
Muhammed Çelebi el-Nakkaş 241
Mustafa Çavuş 241, 349
Ayrıca bkz. mimarların isimleri; Ek 4
Nakkaş Lütfullah (Lütfi) 241
Pertev Mehmed Ağa 263, 532
Piyale Mehmed Paşa 240, 567, 568, 570, 571
Rüstem Paşa 401, 403, 561, 564
Sinan Bey 240, 242, 248
Şemsi Ahmed Paşa 303
Yahya (mimar) 216
Ayrıca bkz. mimarların isimleri; Ek 4
Yapı kodları:
Camiler için 257, 273, 377
Evler için 148, 149, 151, 152, 218
Kiliseler için 70-72, 157
Yapı malzemesi ambarı (Topkapı Sarayı) 208
Yapı malzemesi:
Devlet monopolisi 223, 224
Fiyatları 223, 227, 233, 246, 275, 423, 424
Hiyerarşileri 159, 564, 594, 670
Konut mimarîsinde 149-153
Kullanılmamış malzemenin piyasada satışı 240
Saray'daki ambarlar 208
Tedarik ve taşınması 240, 263, 294, 296, 297, 304, 321, 322, 324, 325, 382
Ayrıca bkz. Tuğla; Kiremit; Kurşun; Mermer; Cam; Devşirme malzemeler
Yapı sanatları *bkz.* Yapı zenaatları
Yapı teknikleri 185-194
Bizans 102
Roma 189, 192
Yapı tipleri 19-24, 162, 163, Ek 1
Yapı zenaatları 217, 218, 245
Yas törenleri 260, 262
Yaşam tarzı:
Gösterişçi tüketim ve lüks 53, 310, 364, 379, 422
III. Murad 658
Osmanşah Bey'in kendine has 593

Piyale Mehmed Paşa'nın kendi halinde 573
II. Selim 68, 69, 310, 312, 321, 602, 658
Sultan Süleyman'ın ağırbaşlılığı 32, 296, 330
Yayabaşızade Hızır Efendi (Halvetî şeyhi) 662
Yazılı sözleşmeler 236
Yemek:
Hayrat olarak ikram edilen 259, 300, 567, 630
İnşaat işçilerine verilen 221
Törenlerde ikram edilen 692
Yolculara ikram edilen 60, 470, 478, 532
Yeni Valide cami külliyesi (Safiye Sultan ve Turhan Sultan, Eminönü) 237, *238*, 684, 685, *687*
Yeniçeri kanunları (*Kavânîn-i Yeniçeriyân*) 50, 51, 172, 263
Yeniçeriler 37, *177*
Eski ve Yeni Odaları 209, 260
Ortalarının nişanları 46, *48*
Rüstem Paşa'ya muhlefetleri 421, 536, 537
Şehzâdelere verilen destek 262, 263
Ve İstanbul yangınları 152
Yapı denetçisi olarak yeniçeri ağaları 240, 263, 532, 568
Yapı ustası ve kalfa olarak 240
Ayrıca bkz. Acemioğlanlar
Yerel eşraf:
İle danışma gerekliği (meşveret) 164, 304
Yolcular:
İbadetten muaf tutulmaları 68
İçin konaklama 59-62, 308, 374, 473, 598
İtalya'daki Osmanlılar 126
Lüleburgaz'daki 470, 471, 473-475
Yolculuk, hayat "kervansarayı" metaforu olarak 469, 475
Yollar:
Antik Roma yolları 92
Dubrovnik yolu 596
Gaziler Yolu
İnşaatı 36, 91-95, 404
İstanbul-Bursa yolu 425
İstanbul-Edirne yolu 92, 93, 405, 420, 466, 467, 595, 598, 645
Kaldırım döşenmesi 152, 404, 424, 463, 470, 628
Rumeli'deki 426
Via Egnatia 426
Ayrıca bkz. Menzil külliyeleri; Hac yolu
Yorgi (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Yükseklik:
En uzun minare 102
Evlerin 152, 153, 156
Moğol-sonrası dönemdeki yapıların 100-102
Müslüman ve gayrimüslim yapılarının görece yüksekliği 156, 157
Yunus Bey *bkz.* Tercüman (Dragoman) Yunus Bey
Yusuf (hattat) 615
Yusuf (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Yusuf bin Papas (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4
Yusuf (Bosna) (mimar) *bkz.* Mimarların isimleri; Ek 4

Z

Zafer alayı, III. Mehmed *685*
Zafer:
Anıtları 74, 75, 79-87, 357, 588
Gerekliliği; camileri finanse etmek için 690
Sembolleri 79-87, 586
Yadigarları 570, 575, 580
Zaifî (Şair) 525
Zaim Davud (Şam mimarbaşısı) *bkz.* Mimarların isimleri
Zal Mahmud Paşa 310, 492, 497
Ayrıca bkz. Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa, cami külliyesi (Eyüp)
Zen, Catharin (Venedikli diplomat) 280, 425, 426
Zigetvar Kalesi 226, 464
Zigetvar Seferi 256, 400, 442, 464, 658
Zikir 342, 407, 460, 555, 651, 683
Zındıklık 64, 65
Zorunlu inşaat hizmeti 243-245
Zübdetü'l-tevârîh (Lokman) *664*
Zübeyde Hatun (Abbasi melikesi):
Hayrat ve hasenatı 95
Hürrem Sultan'ın rol modeli olarak 95, 257, 293, 36

Osmanlı İmparatorluğu'nun "klasik" devrinde mimarbaşı olarak yaklaşık yarım asırlık görev dönemi boyunca (1539-1588), Sinan'ın tasarladığı yüzlerce bina ve kendine özgü mimarî üslûp, Tuna'dan Dicle'ye kadar uzanan muazzam bir imparatorluk coğrafyasında kalıcı izler bıraktı. Gelmiş geçmiş en ünlü Osmanlı mimarı olarak tanınan Sinan, İstanbul'un dünyaca meşhur şehir siluetinin yeniden yapılanmasına katkıda bulundu. Rönesans İtalya'sındaki gelişmelerle karşılaştırılagelen, ışık dolu, merkezî mekânlı kubbeli camileri mimarbaşının önde gelen eserleri olarak nam kazandı.

Sinan'ın yaratıcılığı, Osmanlı yönetici elitinin en seçkin erkek ve kadın mensuplarının himayesi altında inşa ettiği anıtsal cami külliyelerinde özellikle doruğuna ulaştı. Sinan'ın eserlerinin çok sayıda görsel malzemeyle zenginleştirilmiş bu yepyeni değerlendirmesinde Gülru Necipoğlu, mimarbaşını, sanatsal denemelere doymak bilmez bir dürtünün etkisi altındaki "Türk Mikelanjı" olarak betimleyen kalıplaşmış yaklaşımlara meydan okuyor. Necipoğlu'nun yenilikçi çözümlemesi, Sinan'ın cami tasarımlarındaki geniş çeşitliliğin, hâmileri ile onun arasındaki bir müzakere sürecinin ürünü olduğunu ortaya seriyor. Yazarın gösterdiği gibi, mimarbaşının Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve bölgesel hiyerarşilerine uyarlanmış temsilî bir sistem olarak yarattığı çok katmanlı cami tipolojisi, aynı zamanda kimlik, bellek ile âdâb kavramlarıyla da biçimlendirilmişti. Bu perspektiften yorumlanan Sinan'ın cami ve cami odaklı külliyeleri, bundan önce tanımlanmamış anlam boyutlarının taşıyıcıları olarak karşımıza çıkıyor.

Sinan Çağı, ilk defa olarak, yayınlanmış ve yayınlanmamış çok zengin bir birincil kaynaklar yelpazesi kullanarak, mimarbaşının eserlerinin üretildiği ve alımlandığı bağlamlara ışık tutuyor. Erken modern dönem Akdeniz dünyasında çığır açan bir mimarın eserlerini kendi bağlamları içinde yeniden anlamlandıran, Osmanlı mimarisînin kültürel ve toplumsal tarihi üzerine son derece derinlikli ve incelikli bu çalışma, sanat ve mimarlık tarihi araştırmacıları ile öğrencileri için olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin her türlü araştırma alanında bir temel danışma eseri olarak öne çıkıyor.

Eserin Türkçe çevirisinde metin yeniden gözden geçirilmiş, bu süreç içinde yazar tarafından bazı yeni görüşler ve genişletilmiş Osmanlı metinleri kitaba ilâve edilmiştir.

Tarihî ve sosyolojik bir beceri gösterisi olan bu eser, otorite, yetenek ve zarafetle yazılmış. İlmî değer bakımında en yüksek düzeyde. Necipoğlu, açıkça, günümüzde çalışmalarını sürdüren İslâm sanatı tarihçilerinin meslekî açıdan en başarılı, en tarihsel düşünen ve en önemlisi. Bu kitap, Sinan ve dönemindeki kültür üretimi üzerine nihaî çalışma olacaktır.

Cornell H. Fleischer, University of Chicago

Bu eser, büyük mimarın, birkaç Osmanlı sultanı ile en zengin baniler için yarattığı eserlerin gerçekten kapsamlı bir incelemesi. Açıklık ve hassasiyetle yazılmış metin, mimarın olağanüstü başarılarını belgeleyen yüzlerce muhteşem fotoğraf ve mimarî çizimle zenginleştirilmiş. Yazarın hem metinsel, hem de görsel kaynaklar üzerindeki hâkimiyetiyse eşit derecede olağanüstü. Necipoğlu, sadece önemli bir görsel kültürün önde gelen özelliklerini değerlendirmek için yepyeni yollar açmakla kalmıyor, hanedan himayesi, sosyo-politik hiyerarşiler ve dinî sembolizm arasındaki ilişkiyi anlamayı sağlayan özgün ve bütünleştirici kategoriler sunuyor.

Yazarın bağlam ve arka plan ile kurduğu kusursuz denge, "din tarihi" sahasına özgü olup, "sanat tarihi" çalışmalarında pek nadir... Kısacası, Necipoğlu'nun ürettiği şahane ilmi çalışma, bütün genişliği ve derinlikli bilgi birikimine rağmen, dünya dinî mimarîsinin tüm enerjik meraklılarına harika bir şekilde hitap edebilen bir eser.

John G. Renard, Religion and the Arts

Bu gerçekten muhteşem kitap, bir mimarlık tarihçisinin, dilbilimcinin ve arşiv araştırmacısının becerilerini biraraya getirerek, sahadaki bütün geçmiş araştırmalara kıyasla çok büyük bir ilerleme ve aşama temsil ediyor. Kapsamlılığı, kavrayışlılığı, ve binalarla yazılı kaynakları dikkatle yakından okumalarıyla, Necipoğlu'nun kitabı vazgeçilmez ve çok ihtiyaç duyulan bir referans noktası sunuyor. Doğrusu, Sinan Çağı hakiki bir beceri gösterisi, öyle ki, sadece öğrencileri değil, sahanın hatırı sayılır bilginlerini de eğitecek ve esinleyecek, yıllar boyunca hem bir model hem de bir meydan okuma teşkil edecek.

Howard Crane, Journal of Islamic Studies

2006 Fuat Köprülü Kitap Ödülü
(Turkish Studies Association)

2005 Albert Hourani Kitap Mansiyon Ödülü
(Middle East Studies Association)

TARİH - MİMARLIK TARİHİ

Ön kapak resmi: Şemsi Ahmed Paşa Külliyesi'nin havadan görünümü, Üsküdar.
Fotoğraf: Reha Günay

: 978-605-399-308-7

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI